The Compendium of the Rulings of the Qur'an And the Clarifier of what it contains of the Sunnah and the verses of the Criterion Authored by Abi Abdullah Muhammad ibn Ahmad ibn Abi Bakr al-Qurtubi (d. 671 AH) Edited by Dr. Abdullah bin Abdul Muhsin al-Turki Participated in editing this volume: Kamil Muhammad al-Kharrat, Muhammad Anas Mustafa al-Khun Volume Sixteen Al-Risala Foundation

अल-जामी' लि-अहकाम अल-कुरान (कुरान के आदेशों का संग्रह) और सुन्नत और फ़ुरकान की आयतों में जो कुछ भी है उसका स्पष्टीकरण लेखक अबी अब्दुल्ला मुहम्मद इब्न अहमद इब्न अबी बक्र अल-कुर्तुबी (मृत्यु 671 हिजरी) संपादन डॉ. अब्दुल्ला बिन अब्दुल मोहसिन अल-तुर्की इस खंड के संपादन में भाग लिया: कामिल मुहम्मद अल-खरात, मुहम्मद अनस मुस्तफा अल-खुन सोलहवां खंड (जिल्द 16) मुअस्सस अल-रिसाला

الجامع لأحكام القرآن اور اس میں شامل سنت اور فرقان کی آیات کی وضاحت کرنے والا تألیف أبی عبد الله محمد بن احمد بن ابی بکر القرطبی (وفات 671 ھ) تحقیق ڈاکٹر عبد الله بن عبد المحسن الترکی اس جلد کی تحقیق میں شریک رہے: کامل محمد الخراط، محمد انس مصطفی الخن سولہویں جلد مؤسسۃ الرسالہ

Nafse Islam

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

WWW.NAFSEISLAM.COM

नफ़्से इस्लाम

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और अत्यंत कृपालु है।

WWW.NAFSEISLAM.COM

نفسِ اسلام

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

WWW.NAFSEISLAM.COM

Nafse Islam نفسِ اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

THE COMPENDIUM OF THE PROVISIONS OF THE QUR'AN And the Clarifier of what it encompasses of the Sunnah and the Verses of the Criterion (Furqan)

नफ़्से इस्लाम نفسِ اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

क़ुरआन के प्रावधानों का संग्रह और सुन्नत और फ़ुरक़ान (मानदंड) की आयतों में जो कुछ शामिल है उसका स्पष्टीकरण

نفسِ اسلام نفسِ اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

الجامع لأحكام القرآن (قرآن کے احکام کا مجموعہ) اور اس میں موجود سنت اور فرقان کی آیات کی وضاحت کرنے والا

All rights reserved for the publisher First Edition 1427 AH - 2006 AD

[Logo/Watermark: Nafs Islam WWW.NAFSEISLAM.COM]

Al-Resalah Foundation for Printing, Publishing and Distribution Watat al-Msaitbeh - Habib Abi Shahla Street - Al-Maskan Building, Beirut-Lebanon Telefax: 815112 - 319039 Fax: 818615 P.O.Box: 117460

Al-Resalah PUBLISHERS BEIRUT/LEBANON-Telefax: 815112-319039 Fax: 818615- P.O.Box: 117460 Email: Resalah@Cyberia.net.lb

प्रकाशक के लिए सभी अधिकार सुरक्षित हैं प्रथम संस्करण १४२७ हिजरी - २००६ ईस्वी

[लोगो/वॉटरमार्क नफ़्स इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM]

अल-रिसाला फाउंडेशन मुद्रण, प्रकाशन और वितरण के लिए वाटा अल-मसैतबेह - हबीब अबी शाहला स्ट्रीट - अल-मस्कन बिल्डिंग, बेरूत-लेबनान टेलीफैक्स: 815112 - 319039 फैक्स: 818615 पी.ओ.बॉक्स: 117460

अल-रिसाला पब्लिशर्स बेरूत/लेबनान-टेलीफैक्स: 815112-319039 फैक्स: 818615- पी.ओ.बॉक्स: 117460 ईमेल: Resalah@Cyberia.net.lb

جملہ حقوق بحق ناشر محفوظ ہیں پہلا ایڈیشن ۱۴۲۷ھ - ۲۰۰۶ء

[لوگو/واٹر مارک: نفسِ اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM]

مؤسسۃ الرسالۃ برائے طباعت، اشاعت و تقسیم وطی المصیطبہ - شارع حبیب ابی شہلا - بنایۃ المسکن، بیروت-لبنان ٹیلی فیکس: 815112 - 319039 فیکس: 818615 ص.ب: 117460

الرسالہ پبلشرز بیروت/لبنان - ٹیلی فیکس: 815112-319039 فیکس: 818615 - ص.ب: 117460 ای میل: Resalah@Cyberia.net.lb

Surah Ash-Shu'ara

It is Meccan according to the majority. Muqatil said: Part of it is Medinan; the verse in which the poets are mentioned, and His saying: "Was it not a sign for them that the learned of the Children of Israel knew it?" (1). Ibn Abbas and Qatada said: It is Meccan except for four verses revealed in Medina, from His saying: "And the poets - [only] the deviators follow them" until its end (2). And it has two hundred and twenty-seven verses (3). In one narration: two hundred and twenty-six (4). And from Ibn Abbas: The Prophet (PBUH) said: "I was given the Surah in which the cow is mentioned from the First Reminder (Adh-Dhikr al-Awwal), and I was given Taha and Tasim from the tablets of Moses, and I was given the openings of the Qur'an and the conclusions of Surah al-Baqara from under the Throne, and I was given the Al-Mufassal as an extra" (5). And from Al-Bara' bin 'Azib, that the Prophet (PBUH) said: "Indeed Allah Almighty gave me the Seven Long (surahs) in place of the Torah, and gave me the Al-Mi'in (hundred-verse surahs) (6) in place of the Gospel, and gave me the At-Tawasin in place of the Psalms, and favored me with the Al-Hawamim and Al-Mufassal, which no prophet before me has read" (7).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/224. (2) An-Nukat wa al-Uyun 4/163, and Zad al-Masir 6/114. (3) Tafsir al-Baghawi 3/379. (4) Tafsir al-Razi 24/119. (5) Cited by Al-Suyuti in Ad-Durr al-Manthur 4/288 to Ibn Marduwayh. Recorded by Al-Tabarani in Al-Kabir 20/ (525) from the hadith of Ma'qal bin Yasar, and in it: "At-Tur" instead of "Tasim". Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 1/170: It contains Ubaydullah bin Abi Hamid, they agreed on his weakness. (6) In (M): Al-Mubin. (7) Cited by Al-Suyuti in Ad-Durr al-Manthur 5/344 to Ibn Nasr and Ibn Marduwayh from the hadith of Anas bin Malik. Recorded by Ahmad with this context (16982) from the hadith of Wathila bin Al-Asqa'. Al-Sindi said in his commentary on Al-Musnad: Al-Mi'un: Those surahs of the Qur'an whose number of verses is one hundred or slightly more or less.

सूरह अश-शुआरा

बहुमत की राय में यह मक्की है। मुकातिल ने कहा: इसमें से कुछ मदनी है; वह आयत जिसमें कवियों (शुआरा) का उल्लेख है, और उसका कथन: "क्या उनके लिए यह निशानी नहीं है कि इसे बनी इसराइल के विद्वान जानते हैं?" (1)। इब्न अब्बास और कतादा ने कहा: चार आयतों को छोड़कर मक्की है जो मदीना में उतरीं, उसके कथन: "और कवि—उनके पीछे तो वही चलते हैं जो पथभ्रष्ट हों" से लेकर इसके अंत तक (2)। और इसमें दो सौ सत्ताईस आयतें हैं (3)। और एक रिवायत में: दो सौ छब्बीस (4)। और इब्न अब्बास से: नबी ﷺ ने फरमाया: "मुझे वह सूरह जिसमें गाय का उल्लेख है, 'ज़िक्र-ए-अव्वल' (प्रथम स्मरण) से दी गई, और मुझे ता-हा और ता-सीन-मीम मूसा की तख्तियों से दी गईं, और मुझे कुरान के शुरुआती हिस्से और सूरह बकरा के अंतिम हिस्से अर्श के नीचे से दिए गए, और मुझे मुफ़स्सल अतिरिक्त रूप में दी गई" (5)। और बरा बिन आज़िब से कि नबी ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह तआला ने मुझे तौरात की जगह सात लंबी सूरह (सब'अ त्वाल) दीं, और इंजील की जगह 'मीइन' (सौ आयतों वाली सूरह) दीं (6), और ज़बूर की जगह 'तवासीन' दीं, और मुझे 'हवामीम' और 'मुफ़स्सल' के ज़रिए श्रेष्ठता दी, जिन्हें मुझसे पहले किसी नबी ने नहीं पढ़ा" (7)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/224। (2) अन-नुकत वल-उयून 4/163, और ज़ाद अल-मसीर 6/114। (3) तफ़सीर अल-बगवी 3/379। (4) तफ़सीर अर-राज़ी 24/119। (5) अल-सुयुति ने अद-दुर्र अल-मन्शूर 4/288 में इब्न मर्दूवैह के हवाले से इसका उल्लेख किया है। अल-तबरानी ने अल-कबीर 20/(525) में म'कल बिन यसार की हदीस से इसे निकाला है, और इसमें: "तसीम" के बजाय "तूर" है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 1/170 में कहा: इसमें उबैदुल्लाह बिन अबी हामिद है, उसकी कमजोरी पर विद्वान सहमत हैं। (6) (म) में: अल-मुबीन। (7) अल-सुयुति ने अद-दुर्र अल-मन्शूर 5/344 में इब्न नस्र और इब्न मर्दूवैह के हवाले से अनस बिन मलिक की हदीस से इसका उल्लेख किया है। अहमद ने इसे इसी संदर्भ (16982) के साथ वाथिला बिन अल-असका की हदीस से निकाला है। अल-सिंदी ने अल-मुसनद की अपनी टिप्पणी में कहा: अल-मिउन: कुरान की वे सूरह जिनकी आयतों की संख्या सौ या उससे थोड़ी कम या ज्यादा हो।

سورہ الشعراء

اکثریت کے قول کے مطابق یہ مکی ہے، اور مقاتل نے کہا: اس میں سے بعض مدنی ہے؛ وہ آیت جس میں شعراء کا ذکر ہے، اور اللہ کا قول: "کیا ان کے لیے یہ نشانی نہیں ہے کہ اسے بنی اسرائیل کے علماء جانتے ہیں؟" (1)۔ اور ابن عباس اور قتادہ نے کہا: مکی ہے سوائے چار آیتوں کے جو مدینہ میں نازل ہوئیں، اس کے قول: "اور شاعر، ان کے پیچھے تو وہی چلتے ہیں جو راہِ راست سے بھٹکے ہوئے ہوں" سے اس کے آخر تک (2)۔ اور یہ دو سو ستائیس آیات ہیں (3)۔ اور ایک روایت میں: دو سو چھبیس (4)۔ اور ابن عباس سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "مجھے وہ سورہ جس میں گائے کا تذکرہ ہے، ذکرِ اول (لوحِ محفوظ) سے دی گئی، اور مجھے طٰہٰ اور طسم حضرت موسیٰ کی تختیوں سے دی گئیں، اور مجھے قرآن کی فواتح اور سورہ بقرہ کی آخری آیات عرش کے نیچے سے دی گئیں، اور مجھے مفصل اضافی طور پر دی گئی" (5)۔ اور براء بن عازب سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ تعالیٰ نے مجھے تورات کی جگہ سات طویل سورتیں (سبع طوال) عطا کیں، اور انجیل کی جگہ مئین (سو آیتوں والی سورتیں) عطا کیں (6)، اور زبور کی جگہ طواسین عطا کیں، اور مجھے حوامیم اور مفصل کے ذریعے فضیلت دی، جو مجھ سے پہلے کسی نبی نے نہیں پڑھیں" (7)۔

(1) المحرر الوجیز 4/224۔ (2) النکت والعیون 4/163، اور زاد المسیر 6/114۔ (3) تفسیر البغوی 3/379۔ (4) تفسیر الرازی 24/119۔ (5) السیوطی نے الدر المنثور 4/288 میں ابن مردویہ کے حوالے سے اس کا ذکر کیا ہے۔ الطبرانی نے الکبیر 20/(525) میں معقل بن یسار کی حدیث سے اسے نقل کیا ہے، اور اس میں: "طسم" کے بجائے "الطور" ہے۔ الہیثمی نے مجمع الزوائد 1/170 میں کہا: اس میں عبید اللہ بن ابی حامد ہے، اس کے ضعف پر اتفاق کیا گیا ہے۔ (6)

(م) میں ہے: المبین۔ (7) السیوطی نے الدر المنثور 5/344 میں ابن نصر اور ابن مردویہ کے حوالے سے انس بن مالک کی حدیث سے اس کا ذکر کیا ہے۔ احمد نے اسے اسی سیاق (16982) کے ساتھ واثلہ بن الاسقع کی حدیث سے نقل کیا ہے۔ السندی نے المسند پر اپنے حاشیہ میں کہا: المئون: قرآن کی وہ سورتیں جن کی آیات کی تعداد سو ہو یا اس سے کچھ کم و بیش۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 1 - 9 6

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

The Almighty said: {Ta-Seen-Meem (1) These are verses of the clear Book (2) Perhaps [O Muhammad] you would kill yourself with grief that they will not be believers (3) If We willed, We could send down to them from the sky a sign for which their necks would remain humbled (4) And no revelation comes to them from the Most Merciful of new reminder but they turn away from it (5) For they have already denied, so there will come to them the news of what they used to ridicule (6) Do they not look at the earth - how much We have produced therein from every noble kind? (7) Indeed in that is a sign, but most of them were not to be believers (8) And indeed, your Lord - He is the Exalted in Might, the Merciful (9)}

His saying: {Ta-Seen-Meem}. Al-A'mash, Yahya, Abu Bakr, Al-Mufaddal, Hamzah, Al-Kisa'i, and Khalaf recited with a full 'Imala' of the 'Ta' in this Surah and its two sisters [Surah An-Naml and Al-Qasas] (1). Nafi', Abu Ja'far, Shaybah, and Az-Zuhri recited it 'between the two pronunciations' (bayna al-lafzayn), and this was chosen by Abu 'Ubayd and Abu Hatim (2). The rest recited it with a full 'Fatha'. Al-Tha'labi said: These are all eloquent dialects. The saying of Al-Nahhas on this was previously mentioned in "Taha" (3). Al-Nahhas said (4): The Medinans (5), Abu 'Amr, 'Asim, and Al-Kisa'i recited: "Ta-Seen-Meem" with idgham (merging) of the 'Noon' into the 'Meem', while the reciters say (6) with ikhfa' (hiding) of the 'Noon' (7). And Al-A'mash and Hamzah recited: ...

---

(1) Al-Sab'ah p. 470, and Al-Taysir p. 165 from Hamzah and Al-Kisa'i, and Al-Nashr 2/70 from them and from Khalaf, and Al-Baghawi 6/114 from Al-Mufaddal. (2) Ibn Atiyyah reported in Al-Muharrar al-Wajiz 4/224 from Abu Hatim that he chose the opening (fatha) of the Ta. (3) 14/12-13. (4) In I'rab al-Qur'an 3/173. (5) It is the recitation of Nafi'; as for the recitation of Abu Ja'far, it is by manifesting the 'Noon' like the upcoming recitation of Hamzah. Al-Nashr 2/19. (6) Fixed from (z), and it matches what is in I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/173, and the speech is from him, and in other than (z) it appeared as: and Al-Farra' says. (7) Meaning Ikhfa' in its linguistic sense, not the technical sense intended. Abu al-Baqa' al-Ukbari said in Al-Lubab fi 'Ilal al-Bina' wa al-I'rab 2/469: The origin of idgham in the language is hiding and tightening.

सूरह अश-शुअरा: आयतें 1 - 9 6

बिस्मिल्लाहिर्रहमानिर्रहीम (अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और बहुत कृपालु है)

अल्लाह तआला का कथन है: {ता-सीन-मीम (1) ये स्पष्ट पुस्तक की आयतें हैं (2) शायद [ऐ मुहम्मद] आप स्वयं को इस दुख में मार डालेंगे कि वे ईमान नहीं लाते (3) यदि हम चाहें तो उन पर आकाश से ऐसी निशानी उतार दें कि उनके गले उसके आगे झुक जाएँ(4) और उनके पास रहमान (अत्यंत दयालु) की ओर से कोई भी नई नसीहत ऐसी नहीं आती जिससे वे मुँह न फेर लेते हों (5) तो उन्होंने झुठला दिया है, अतः अब उनके पास उस चीज़ की खबरें आ जाएँगी जिसका वे मज़ाक उड़ाते थे (6) क्या उन्होंने धरती की ओर नहीं देखा कि हमने उसमें हर प्रकार के उत्तम जोड़े कितने उगाए हैं? (7) निस्संदेह इसमें एक निशानी है, और उनमें से अधिकांश ईमान लाने वाले नहीं थे (8) और निस्संदेह आपका रब ही प्रभुत्वशाली और दयालु है (9)}

उसका कथन: {ता-सीन-मीम}। अल-अ'मश, यहया, अबू बक्र, अल-मुफद्दल, हमज़ह, अल-किसाई और खलफ़ ने इस सूरह और इसकी दो बहनों [सूरह अन-नम्ल और अल-क़सस] में 'ता' के पूर्ण 'इमाला' के साथ पढ़ा है (1)। नाफ़े, अबू जाफ़र, शैबाह और अज़-ज़ुहरी ने इसे 'दो उच्चारणों के बीच' (बैना अल-लफ़्ज़ैन) पढ़ा है, और इसे अबू उबैद और अबू हातिम ने चुना है (2)। बाकी लोगों ने पूर्ण 'फ़त्हा' के साथ पढ़ा है। अल-थ'लबी ने कहा: ये सभी सुगम बोलियाँ हैं। इस बारे में अल-नहहास का कथन "ताहा" (3) में बीत चुका है। अल-नहहास ने कहा (4): मदीना वालों (5), अबू अम्र, आसिम और अल-किसाई ने पढ़ा है: "ता-सीन-मीम" 'नून' को 'मीम' में मिलाते हुए (इदगाम), जबकि कारी (6) 'नून' के इखफ़ा (छिपाने) के साथ कहते हैं (7)। और अल-अ'मश और हमज़ह ने पढ़ा: ...

---

(1) अल-सब'ह पृ. 470, और अल-तयसीर पृ. 165 हमज़ह और अल-किसाई से, और अल-नश्र 2/70 उनसे और खलफ़ से, और अल-बग़वी 6/114 अल-मुफ़द्दल से। (2) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/224 में अबू हातिम से उद्धृत किया कि उन्होंने ता के फ़त्हा (अ की मात्रा) को चुना। (3) 14/12-13. (4) इराब अल-कुरान 3/173 में। (5) यह नाफ़े का पाठ है; जहाँ तक अबू जाफ़र के पाठ का सवाल है, वह हमज़ह के आगामी पाठ की तरह 'नून' को प्रकट करने के साथ है। अल-नश्र 2/19। (6) (ज़) से तय किया गया है, और यह अल-नहहास की इराब अल-कुरान 3/173 में जो है उसके अनुरूप है, और भाषण उन्हीं का है, और (ज़) के अलावा अन्य में यह आया: और अल-फ़र्रा कहते हैं। (7) अर्थात् इखफ़ा अपने भाषाई अर्थ में, तकनीकी अर्थ में नहीं। अबू अल-बक़ा अल-

उकबरी ने अल-लुबाब फ़ी इलाल अल-बिना व अल-इराब 2/469 में कहा: भाषा में इदगाम का मूल अर्थ छिपाना और मज़बूत करना है।

سورة الشعراء: آیات ۱ - ۶۹

بسم اللہ الرحمن الرحیم

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿طسم (١) تِلْكَ ءَايَٰتُ الْكِتَٰبِ الْمُبِينِ (٢) لَعَلَّكَ بَٰخِعٌ نَّفْسَكَ أَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ (٣) إِن نَّشَأْ نُنَزِّلْ عَلَيْهِم مِّنَ السَّمَاءِ ءَايَةً فَظَلَّتْ أَعْنَٰقُهُمْ لَهَا خَٰضِعِينَ (٤) وَمَا يَأْتِيهِم مِّن ذِكْرٍ مِّنَ الرَّحْمَٰنِ مُحْدَثٍ إِلَّا كَانُوا عَنْهُ مُعْرِضِينَ (٥) فَقَدْ كَذَّبُوا فَسَيَأْتِيهِمْ أَنبَٰٓؤُا مَا كَانُوا بِهِۦ يَسْتَهْزِءُونَ (٦) أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَى الْأَرْضِ كَمْ أَنۢبَتْنَا فِيهَا مِن كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ (٧) إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَءَايَةً وَمَا كَانَ أَكْثَرُهُم مُّؤْمِنِينَ (٨) وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ (٩)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿طسم﴾۔ الاعمش، یحییٰ، ابوبکر، المفضل، حمزہ، الکسائی اور خلف نے اس سورہ اور اس کی دو بہنوں [سورہ النمل اور القصص] میں 'طا' کے مکمل 'امالہ' کے ساتھ پڑھا ہے (۱)۔ نافع، ابوجعفر، شیبہ اور الزہری نے اسے 'بین اللفظین' (دو تلفظوں کے درمیان) پڑھا ہے، اور اسے ابوعبید اور ابوحاتم نے پسند کیا ہے (۲)۔ باقی قراء نے مکمل 'فتحہ' کے ساتھ پڑھا ہے۔ الثعلبی نے کہا: یہ سب فصیح لغات ہیں۔ اس بارے میں النحاس کا قول "طہ" (۳) میں گزر چکا ہے۔ النحاس نے کہا (۴): اہل مدینہ (۵)، ابو عمرو، عاصم اور الکسائی نے پڑھا ہے: "طسم" نون کا میم میں ادغام کے ساتھ، جبکہ قراء (۶) نون کے اخفاء (۷) کے ساتھ کہتے ہیں۔ اور الاعمش اور حمزہ نے پڑھا: ...

---

(۱) السبعہ ص ۴۷۰، والتیسیر ص ۱۶۵ حمزہ اور الکسائی سے، والنشر ۲/ ۷۰ ان سے اور خلف سے، والبغوی ۶/ ۱۱۴ المفضل سے۔ (۲) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴ / ۲۲۴ میں ابو حاتم سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے طاء کے فتحہ کو اختیار کیا۔ (۳) ۱۲-۱۳/۱۴۔ (۴) اعراب القرآن ۳ / ۱۷۳

میں۔ (۵) یہ نافع کی قرات ہے؛ جہاں تک ابوجعفر کی قرات کا تعلق ہے، تو وہ حمزہ کی آنے والی قرات کی طرح نون کے اظہار کے ساتھ ہے۔ النشر ۲ / ۱۹۔ (۶) (ظ) سے ثابت ہے، اور یہ النحاس کی اعراب القرآن ۳ / ۱۷۳ میں جو ہے اس کے موافق ہے، اور یہ کلام ان ہی کا ہے، اور (ظ) کے علاوہ میں واقع ہوا ہے: والفراء یقول۔ (۷) یعنی اخفاء اپنے لغوی معنی میں ہے، اصطلاحی معنی مراد نہیں ہے۔ ابوالبقاء العکبری نے اللباب فی علل البناء والاعراب ۲ / ۴۶۹ میں کہا ہے: لغت میں ادغام کی اصل اخفاء اور احکام ہے۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 1 - 9 7 "Ta-Seen-Meem" with the manifestation (Izhar) of the 'noon'(1). Al-Nahhas said: For the 'noon' saakinah and 'tanween', there are four categories according to Sibawayh: they are made clear (manifested) before the throat letters, assimilated (Idgham) before the letters Ra, Lam, Meem, Waw, and Ya, changed to a Meem (Iqlab) before Ba, and they emerge from the nasal passage (Khayashim); meaning they are not manifested. Based on these four categories stipulated by Sibawayh, this recitation is not permissible, because there is no throat letter here for the 'noon' to be manifested before it. However, there is a justification for it: the letters of the alphabet are meant to be paused upon, and when paused upon, the 'noon' becomes manifest. Al-Tha'labi said: Assimilation is the choice of Abu Ubayd and Abu Hatim, based on the analogy of the entire Quran. Those who manifested it did so for clarification and emphasis, while those who assimilated it did so because of its proximity to the letters of the mouth. Al-Nahhas(2) said: Abu Ishaq related in his book "What Runs and What Does Not Run" that it is permissible to say: "Ta-Seena Meemu" with a fatha on the 'noon' and a damma on the 'meem', as it is said: "This is Ma'di Karib." Abu Hatim said: Khalid read: "Ta-Seenu Meemun." Ibn Abbas said: "Ta-Seen-Meem" is an oath, and it is one of the names of Allah Almighty(3), and the subject of the oath is: {If We will, We can send down upon them from the sky a sign}. Qatada said: It is one of the names of the Quran by which Allah swore. Mujahid said: It is the name of the Surah(4). Al-Hasan(5) said: It is the opening of the Surah(6). Al-Rabi' said: A calculation of the duration of a people. It was also said: A calamity that befalls a people. "Ta-Seen-Meem" and "Ta-Seen" are the same. He said: "Your faithfulness is like the abode whose traces have been erased, making it most sorrowful... that you both assist, for tears are most healing when they flow."(7)

(1) Recitation of Hamzah in Al-Sab'ah p. 470, and Al-Taysir p. 165. (2) In I'rab al-Quran 3/173-174, and see Al-Kitab 4/445 onwards. (3) The names of Allah Almighty are tawqifi (based on revelation), depending for their affirmation on authentic texts, and no text has been established in this regard. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/163, Al-Wasit 3/350, and Tafsir al-Baghawi 3/379. Qatada's saying was recorded by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/73, and al-Tabari 17/542. (5) In (D), (Z), and (M): "and it is good." (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/163. (7) Its speaker is Al-Mutanabbi, and it is in his Diwan p. 256. Al-Barquqi said in his commentary 4/43: Ashjahu: the most sorrowful of it, from =

सूरह अश-शुआरा: आयत 1 - 9 7 'नून' (1) के इज़हार (स्पष्टीकरण) के साथ "ता-सीन-मीम"। अल-नहस ने कहा: सिबवैह के अनुसार साकिन 'नून' और 'तनवीन' की चार श्रेणियां हैं: उन्हें गले के अक्षरों के साथ स्पष्ट किया जाता है, रा, लाम, मीम, वाव और या के साथ विलीन (इदघाम) किया जाता है, बा के साथ मीम में बदल (इक़लाब) दिया जाता है, और वे नाक के रास्ते (खयाशीम) से निकलते हैं; यानी वे स्पष्ट नहीं होते। सिबवैह द्वारा निर्धारित इन चार श्रेणियों के आधार पर, यह पाठ स्वीकार्य नहीं है; क्योंकि यहाँ गले का कोई अक्षर नहीं है जिसके साथ 'नून' स्पष्ट हो सके लेकिन इसका एक तर्क है: वर्णमाला के अक्षरों का नियम यह है कि उन पर रुका जाए, और जब उन पर रुका जाता है, तो 'नून' स्पष्ट हो जाता है। अल-थलाबी ने कहा: इदघाम अबू उबैद और अबू हातिम की पसंद है, जो पूरे कुरान के कयास पर आधारित है। जिन्होंने इसे स्पष्ट किया, उन्होंने स्पष्टता और सुदृढ़ीकरण के लिए ऐसा किया, और जिन्होंने इसे विलीन किया, उन्होंने मुंह के अक्षरों के साथ इसकी निकटता के कारण ऐसा किया। अल-नहस (2) ने कहा: अबू इशाक ने अपनी पुस्तक "फीमा युजरा व फीमा ला युजरा" में उल्लेख किया है कि यह कहना जायज है: 'नून' पर फथा और 'मीम' पर धम्मा के साथ "ता-सीना मीमु", जैसे कहा जाता है: "हज़ा मादी करिब।" अबू हातिम ने कहा: खालिद ने पढ़ा: "ता-सीनु मीमुन।" इब्न अब्बास ने कहा: "ता-सीन-मीम" एक शपथ है, और यह अल्लाह तआला (3) के नामों में से एक है, और जिस पर शपथ ली गई है वह है: {यदि हम चाहें तो उन पर आकाश से एक निशानी उतार दें}। क़तादा ने कहा: कुरान के नामों में से एक नाम है जिससे अल्लाह ने शपथ ली। मुजाहिद ने कहा: यह सूरह का नाम है (4)। अल-हसन (5): सूरह की शुरुआत (6)। अल-रबी: एक कौम की अवधि की गणना। और कहा गया: एक आफत जो किसी कौम पर आती है। "ता-सीन-मीम" और "ता-सीन" एक ही हैं। उन्होंने कहा: "तुम्हारी वफ़ा उस उजड़े हुए घर की तरह है जिसके निशानों के मिटने ने उसे सबसे गमगीन कर दिया है... कि तुम दोनों मदद करो, क्योंकि बहते हुए आंसू ही सबसे ज्यादा राहत देने वाले होते हैं।" (7)

(1) अल-सबआ पृष्ठ 470 में हमजा का पाठ, और अल-तयसीर पृष्ठ 165। (2) इराब अल-कुरान 3/173-174 में, और किताब 4/445 और उसके बाद देखें। (3) अल्लाह के नाम तौकीफी (रहस्योद्घाटन पर आधारित) हैं, उनकी पुष्टि प्रमाणित ग्रंथों पर निर्भर करती है, और इस बारे में कोई पाठ स्थापित नहीं हुआ है। (4) अल-नुकत वल-उयून 4/163, अल-वसीत 3/350, और तफसीर अल-बग़वी 3/379। कतादा का कथन अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफसीर 2/73 और अल-तबरी 17/542 में उद्धृत किया है। (5) (डी), (जेड) और (एम) में: "और वह अच्छा है"। (6) अल-नुकत वल-

उयून 4/163। (7) इसके वक्ता अल-मुतानब्बी हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 256 में है। अल-बरकूकी ने अपनी व्याख्या 4/43 में कहा: अशजाहू: उसमें सबसे ज्यादा गमनाक, से =

سورة الشعراء: آیات ۱ - ۹ ۷ نون کے اظہار کے ساتھ "طسین میم"(۱)۔ النحاس نے کہا: سیبویہ کے نزدیک نون ساکن اور تنوین کی چار قسمیں ہیں: وہ حروفِ حلق کے پاس ظاہر ہوتے ہیں، اور را، لام، میم، واؤ اور یا کے پاس مدغم (ادغام) ہوتے ہیں، اور با کے پاس میم سے بدل (اقلاب) جاتے ہیں اور ناک (خیاشیم) سے ادا ہوتے ہیں؛ یعنی وہ ظاہر نہیں ہوتے؛ پس سیبویہ کی بیان کردہ ان چار اقسام کی بنیاد پر یہ قرات جائز نہیں؛ کیونکہ یہاں حروفِ حلق میں سے کوئی حرف نہیں ہے کہ جس کے پاس نون ظاہر ہو، لیکن اس میں ایک توجیہ ہے: اور وہ یہ کہ حروفِ تہجی کا حکم یہ ہے کہ ان پر وقف کیا جائے، اور جب ان پر وقف کیا جائے تو نون ظاہر ہو جاتا ہے۔ الثعلبی نے کہا: ادغام ابو عبید اور ابو حاتم کا انتخاب ہے، پورے قرآن پر قیاس کرتے ہوئے۔ اور جنہوں نے اسے ظاہر کیا انہوں نے وضاحت اور پختگی کے لیے ایسا کیا، اور جنہوں نے اسے مدغم کیا انہوں نے حروفِ دہن (منہ کے حروف) کے ساتھ اس کی قربت کی وجہ سے ایسا کیا۔ النحاس (۲) نے کہا: ابو اسحاق نے اپنی کتاب "فیما یجری وفیما لا یجری" میں حکایت کی ہے کہ یہ کہنا جائز ہے: "طسینَ میمُ" نون کے فتحہ اور میم کے ضمہ کے ساتھ، جیسا کہ کہا جاتا ہے: "ھذا معدی کربُ"۔ ابو حاتم نے کہا: خالد نے پڑھا: "طسینُ میمٌ"۔ ابن عباس: "طسم" ایک قسم ہے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے ناموں میں سے ایک نام ہے (۳)، اور جس پر قسم کھائی گئی ہے وہ ہے: ﴿اگر ہم چاہیں تو ان پر آسمان سے کوئی نشانی اتار دیں﴾۔ قتادہ نے کہا: یہ قرآن کے ناموں میں سے ایک نام ہے جس کی اللہ نے قسم کھائی۔ مجاہد: یہ سورت کا نام ہے (۴)۔ الحسن (۵): سورت کا افتتاح (۶)۔ الربیع: ایک قوم کی مدت کا حساب۔ اور کہا گیا: ایک آفت جو کسی قوم پر اترتی ہے۔ "طسم" اور "طس" ایک ہی ہیں۔ کہا: وفاؤکما کالرَّبعِ أشجاهُ طاسمهُ ... بأن تُسعِدا والدمعُ أشْفاهُ ساجمهُ(۷)

(١) السبعہ ص ۴۷۰ میں حمزہ کی قرات، اور التیسیر ص ١٦٥۔ (٢) اعراب القرآن ٣/ ١٧٣-١٧۴ میں، اور دیکھئے الکتاب ۴/ ۴۴۵ اور اس کے بعد۔ (٣) اللہ عزوجل کے نام توقیفی ہیں، ان کے اثبات میں ان نصوص پر انحصار کیا جاتا ہے جو صحیح ہوں، اور اس بارے میں کوئی نص ثابت نہیں ہے۔ (۴) النکت والعیون ۴/ ١٦٣، والوسیط ٣/ ٣٥٠، وتفسیر البغوی ٣/ ٣٧٩۔ اور قتادہ کا قول عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ٢/ ٧٣، اور الطبری ١٧/ ۵۴٢ میں نکالا ہے۔ (۵) (د) اور (ز) اور (م) میں ہے: "ویحسن"۔ (۶) النکت والعیون ۴/ ١٦٣۔ (٧) اس کے کہنے والے المتنبی ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ٢۵۶ میں ہے۔ البرقوقی نے اپنی شرح ۴/ ۴٣ میں کہا: أشجاہ: اسے بہت زیادہ غمزدہ کر دینے والا، سے =

Surah Ash-Shu'ara: Verses 1 - 9 / Page 8

Al-Qurazi said: Allah swore by His loftiness, His brilliance, and His kingdom (1). Abd Allah ibn Muhammad ibn Aqeel said: The 'Ta' refers to Mount Sinai, the 'Seen' to Alexandria, and the 'Meem' to Makkah (2). Ja'far ibn Muhammad ibn Ali said: The 'Ta' is the Tuba tree, the 'Seen' is Sidrat al-Muntaha, and the 'Meem' is Muhammad (3) ﷺ. It was also said: 'Ta' is from 'Al-Tahir' (The Pure), 'Seen' is from 'Al-Quddus' (The Most Holy) - it was also said: from 'Al-Sami'' (The All-Hearing), and it was said: from 'Al-Salam' (The Source of Peace) - and 'Meem' is from 'Al-Majid' (The Glorious). It was said: from 'Al-Rahim' (The Most Merciful). It was said: from 'Al-Malik' (The Sovereign) (4). This meaning was previously mentioned at the beginning of Surah "Al-Baqarah" (5). 'Al-Tawaseem' and 'Al-Tawaseen' are Surahs in the Quran that are grouped non-analogically. And Abu 'Ubaidah recited: By 'Al-Tawaseem' that were tripled, and by 'Al-Hawameem' that were septupled. Al-Jawhari said: The correct way is to group them using 'dhawat' (possessors of) and add it to one, so it is said: 'dhawat Ta-Seen-Meem', and 'dhawat Ha-Meem' (6). Allah's saying: {These are the verses of the clear Book} [Al-Shu'ara: 2] is in the nominative case (raf') due to an implied subject (mubtada'), meaning: these are "those verses of the clear Book" which you were promised; because they were promised in the Torah and the Gospel.

= Your saying: "This matter grieved me" (shajani), meaning: it made me sad. 'Al-Tasim' means the one that is obliterated or effaced. "That you both assist me": meaning: help and cooperate with me. "The tears poured forth" (sajama al-dam'): it flowed and fell. He is addressing his two friends who promised him to help him weep at the dwellings of the beloved, saying to them: Your loyalty in helping me weep is like this dwelling place, for as the dwelling place ages, it becomes more sorrowful for its visitor and intense in its grief; because the lover does not find solace in it. Similarly, your loyalty: as it weakens and your assistance to me in weeping decreases, my grief intensifies, as I find no one to console me. Then he said: "And tears are most healing when flowing," as if he is saying: I have an excuse for weeping, but as for you two, you are free [of sorrow], for if you were as grieved as I am, you would have sought healing through tears as is the case with someone as grieved as I am. (1) Al-Wasit 3/350, Tafsir al-Baghawi 3/379, and Zad al-Masir 6/115. (2) Mentioned by Al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 19/137, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 6/115 on the authority of Ali, as a marfu' (raised) tradition. (3) Majma' al-Bayan 19/137, and Zad al-Masir 6/115. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/164. (5) 1/235. (6) Al-Sihah (Ha-Meem) and (Ta-Seen-Meem).

सूरा अश-शुआरा: आयतें 1 - 9 / पृष्ठ 8

अल-क़ुरज़ी ने कहा: अल्लाह ने अपनी महानता, अपनी चमक और अपने राज्य की शपथ ली (1)। अब्दुल्ला इब्न मुहम्मद इब्न अक़ील ने कहा: 'ता' से तात्पर्य तूर-ए-सीना (सीना पर्वत) है, 'सीन' से अलेक्जेंड्रिया और 'मीम' से मक्का (2)। जाफ़र इब्न मुहम्मद इब्न अली ने कहा: 'ता' तूबा वृक्ष है, 'सीन' सिदरात अल-मुंतहा है, और 'मीम' मुहम्मद ﷺ हैं (3)। यह भी कहा गया है: 'ता' 'अल-ताहिर' (पवित्र) से है, 'सीन' 'अल-क़ुद्दुस' (अत्यंत पवित्र) से है - यह भी कहा गया है: 'अस-समी' (सब कुछ सुनने वाला) से, और कहा गया: 'अस-सलाम' (शांति का स्रोत) से - और 'मीम' 'अल-मजीद' (महिमावान) से है। कहा गया: 'अर-रहीम' (अत्यंत दयालु) से। कहा गया: 'अल-मलिक' (संप्रभु) से (4)। यह अर्थ पहले सूरा "अल-बक़रह" की शुरुआत में बताया जा चुका है (5)। 'अल-तवासीम' और 'अल-तवासीन' कुरान की वे सूरतें हैं जिन्हें गैर-समानुपातिक रूप से समूहीकृत किया गया है। अबू उबैदा ने पढ़ा: 'अल-तवासीम' की कसम जो तिगुनी कर दी गई हैं, और 'अल-हवामीम' की कसम जो सात गुना कर दी गई हैं। अल-जौहरी ने कहा: सही तरीका यह है कि उन्हें 'ज़वात' (वाले) का उपयोग करके समूहीकृत किया जाए और एक में जोड़ा जाए, इसलिए कहा जाता है: 'ज़वात ता-सीन-मीम', और 'ज़वात हा-मीम' (6)। अल्लाह का कथन: {ये स्पष्ट किताब की आयतें हैं} [अश-शुआरा: 2] एक निहित कर्ता (मुब्तदा) के कारण प्रथमा विभक्ति (रफ़) में है, जिसका अर्थ है: ये "स्पष्ट किताब की वे आयतें" हैं जिनका तुमसे वादा किया गया था; क्योंकि तौरात और इंजील में उनका वादा किया गया था।

= आपका कहना: "इस मामले ने मुझे दुखी किया" (शजानी), यानी: इसने मुझे उदास कर दिया। 'अल-तासिम' का अर्थ है वह जो मिट गया हो या फीका पड़ गया हो। "कि तुम दोनों मेरी सहायता करो": यानी: मेरी मदद और सहयोग करो। "आँसू ढलक पड़े" (सजमा अल-दम'): वे बह निकले और गिरे। वह अपने उन दो मित्रों को संबोधित कर रहा है जिन्होंने प्रिय के निवास स्थान पर रोने में उसकी मदद करने का वादा किया था, उनसे कह रहा है: रोने में मेरी मदद करने में आपकी वफादारी इस निवास स्थान की तरह है, क्योंकि जैसे-जैसे निवास स्थान पुराना होता जाता है, यह अपने आगंतुक के लिए और अधिक दुखद और उसके शोक में तीव्र होता जाता है; क्योंकि प्रेमी को इसमें सांत्वना नहीं मिलती। इसी तरह, आपकी वफादारी: जैसे-जैसे यह कमजोर होती है और रोने में आपकी मदद कम होती है, मेरा दुख बढ़ता जाता है, क्योंकि मुझे सांत्वना देने वाला कोई नहीं मिलता। फिर उसने कहा: "और बहते हुए आँसू सबसे अधिक उपचारक होते हैं," मानो वह कह रहा हो: मेरे पास रोने का बहाना है, लेकिन जहाँ तक आप दोनों की बात है, आप [दुख से] मुक्त हैं, क्योंकि यदि आप मेरे

जितने दुखी होते, तो आप आँसुओं के माध्यम से उपचार खोजते जैसा कि मेरे जैसे दुखी व्यक्ति के मामले में होता है। (1) अल-वसीत 3/350, तफ़सीर अल-बग़वी 3/379, और ज़ाद अल-मसीर 6/115। (2) अल-तबरसी द्वारा मजमा अल-बयान 19/137 में उल्लेख किया गया है, और इब्न अल-जौज़ी द्वारा ज़ाद अल-मसीर 6/115 में अली के अधिकार पर, एक मरफू(उठाया गया) परंपरा के रूप में। (3) मजमा अल-बयान 19/137, और ज़ाद अल-मसीर 6/115। (4) अल-नुकात वा अल-'उयून 4/164। (5) 1/235। (6) अल-सिहाह (हा-मीम) और (ता-सीन-मीम)।

سورة الشعراء: آیات ۱ - ۹ / صفحہ ۸

قرظی نے کہا: اللہ نے اپنی طوالت (بزرگی)، اپنی چمک اور اپنی بادشاہت کی قسم کھائی ہے(۱)۔ عبد اللہ بن محمد بن عقیل نے کہا: 'طاء' سے طورِ سیناء، 'سین' سے اسکندریہ، اور 'میم' سے مکہ مراد ہے (۲)۔ جعفر بن محمد بن علی نے کہا: 'طاء' شجرۂ طوبٰی ہے، 'سین' سدرۃ المنتہیٰ ہے، اور 'میم' محمد ﷺ ہیں (۳)۔ اور کہا گیا: 'طاء' الطاھر (پاکیزہ) سے ہے، 'سین' القدوس (نہایت پاک) سے ہے - اور کہا گیا: السمیع (سب کچھ سننے والا) سے ہے، اور کہا گیا: السلام (سلامتی کا منبع) سے ہے - اور 'میم' المجید (بزرگی والا) سے ہے۔ کہا گیا: الرحیم (نہایت رحم کرنے والا) سے ہے۔ اور کہا گیا: المَلِک (بادشاہ) سے ہے (۴)۔ یہ مفہوم پہلے سورہ "البقرہ" کے شروع میں گزر چکا ہے (۵)۔ اور 'طواسیم' اور 'طواسین' قرآن کی وہ سورتیں ہیں جو خلافِ قیاس جمع کی گئی ہیں۔ اور ابو عبیدہ نے یہ شعر پڑھا: وبالطَّواسِیمِ التي قد ثُلِّثتْ وبالحواميمِ التي قد سُبِّعتْ (ان طواسیم کی قسم جو تین ہیں، اور ان حوامیم کی قسم جو سات ہیں)۔ جوہری نے کہا: درست بات یہ ہے کہ انہیں 'ذوات' (والی) کے ذریعے جمع کیا جائے اور ایک کی طرف منسوب کیا جائے، پس کہا جائے گا: ذوات طسم، اور ذوات حم (۶)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ} (یہ روشن کتاب کی آیتیں ہیں) مبتدا محذوف (پوشیدہ) ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، یعنی: یہ وہ "روشن کتاب کی آیات" ہیں جن کا تم سے وعدہ کیا گیا تھا؛ کیونکہ ان کا وعدہ تورات اور انجیل میں کیا گیا تھا۔

= تمہارا کہنا: "شجانی ہذا الامر" یعنی: اس معاملے نے مجھے غمگین کر دیا۔ اور 'الطاسم' کا مطلب ہے مٹنے والا یا دھندلا جانے والا۔ "بأن تسعدا": یعنی: تم دونوں مدد اور تعاون کرو۔ "وسجم الدمع": آنسو بہنے اور گرنے لگے۔ وہ اپنے ان دو دوستوں سے مخاطب ہے جنہوں نے اس سے وعدہ کیا تھا کہ وہ محبوب کے گھر پر رونے میں اس کی مدد کریں گے، وہ ان سے کہہ رہا ہے:

تمہاری وفاداری کا تقاضا یہ ہے کہ تم اس گھر کی طرح رونے میں میری مدد کرو، کیونکہ گھر جتنا پرانا ہوتا جاتا ہے، وہ اپنے ملنے والے کے لیے اتنا ہی غم زدہ اور اس کے دکھ میں شدید ہوتا جاتا ہے؛ کیونکہ عاشق کو اس سے تسلی نہیں ملتی، اور اسی طرح تمہاری وفاداری: جیسے جیسے وہ کمزور ہوگی اور تمہاری رونے میں میری مدد کم ہوگی، میرا غم اتنا ہی بڑھے گا، کیونکہ مجھے تسلی دینے والا کوئی نہیں ملے گا۔ پھر اس نے کہا: "والدمع أشفاه ساجمه" گویا وہ کہہ رہا ہے: میرے پاس رونے کا عذر ہے، لیکن تم دونوں تو [غم سے] خالی ہو، کیونکہ اگر تم بھی میری طرح غمگین ہوتے تو تم بھی آنسوؤں کے ذریعے شفا پاتے جیسا کہ مجھ جیسے غمزدہ کا حال ہوتا ہے۔ (۱) الوسیط ۳/ ۳۵۰، تفسیر البغوی ۳/ ۳۷۹، اور زاد المسیر ۶/ ۱۱۵۔ (۲) اسے طبرسی نے مجمع البیان ۱۹/ ۱۳۷ میں ذکر کیا ہے، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۶/ ۱۱۵ میں حضرت علی سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ (۳) مجمع البیان ۱۹/ ۱۳۷، اور زاد المسیر ۶/ ۱۱۵۔ (۴) النکت والعیون ۴/ ۱۶۴۔ (۵) ۱/ ۲۳۵۔ (۶) الصحاح (حم) اور (طسم)۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 1 - 9 9

...by revealing the Quran(1). It was said: "Tilka" (those) means "hadhihi" (these)(2). {Perhaps you are going to kill yourself} meaning: killing your soul and destroying it. Its explanation has already been given in "Al-Kahf"(3). {because they do not become believers} meaning: for their abandonment of faith. Al-Farra'(4) said: "an" (that) is in the accusative case (mansub) because it is a recompense. Al-Nahhas(5) said: It is only said "in" (if) with a kasra because it is a recompense, as is commonly known. The saying in this is what Abu Ishaq said in his book on the Quran; he said: "an" is in the accusative case as an object for its sake (maf'ul min ajlih), and the meaning is: perhaps you are killing yourself because of their abandonment of faith. {If We will, We can send down to them from the heaven a sign} meaning: a clear miracle and an amazing power, so that their knowledge becomes necessary, but the decree preceded that knowledge should be theoretical. Abu Hamzah al-Thumali said regarding this verse: I was informed that this verse refers to a sound(6) heard from the sky in the middle of the month of Ramadan, by which the young maidens come out of their houses and the earth rings with it(7). This is far-fetched, because the intended meaning refers to the Quraysh and none others. {so their necks will remain} meaning: their necks will remain {submissive to it}. Mujahid said: "their necks" means their leaders(9). Al-Nahhas said: It is well-known in the language; it is said: "A neck (unuq) of people came to me," meaning: leaders from among them. Abu Zaid and Al-Akhfash said: "their necks" means their groups; it is said: "A neck (unuq) of people came to me."

---

(1) I'rab al-Qur'an 3/174. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 5/61. (3) 348/10. (4) In Ma'ani al-Qur'an for him 2/275. (5) In I'rab al-Qur'an 3/174. (6) In (M): I was informed that for this verse there is a sound. And what is established is from (Z). (7) Majma' al-Bayan 19/138. (8) I'rab al-Qur'an 3/174. (9) Tafsir al-Baghawi 3/381.

सूरा अश्-शुअरा: आयतें 1 - 9 9

...कुरान उतारने के माध्यम से(1)। कहा गया है: "तिल्का" (वे) का अर्थ है "हाज़िही" (ये)(2)। {शायद आप अपने आप को मार डालेंगे} अर्थात: अपनी जान ले लेंगे और उसे नष्ट कर देंगे। इसका स्पष्टीकरण "अल-कहफ़"(3) में बीत चुका है। {क्योंकि वे ईमान नहीं लाते} अर्थात: उनके ईमान छोड़ने के कारण। अल-फर्रा'(4) ने कहा: "अन" (कि) मन्सूब (आरोपवाचक) स्थिति में है; क्योंकि यह प्रतिफल है। अन-नह़ास(5) ने कहा: इसे केवल "इन" (यदि) कसरा के साथ कहा जाता है; क्योंकि यह प्रतिफल है, जैसा कि प्रसिद्ध है। इस बारे में वह बात है जो अबू इशाक़ ने कुरान पर अपनी पुस्तक में कही है; उन्होंने कहा: "अन" मन्सूब स्थिति में है क्योंकि यह 'मफ़ऊल मिन अ़जलिह' (उद्देश्यवाचक कारक) है, और अर्थ है: शायद आप उनके ईमान छोड़ने के कारण अपनी जान ले रहे हैं। {अगर हम चाहें, तो हम उन पर आसमान से कोई निशानी उतार दें} अर्थात: एक स्पष्ट चमत्कार और एक अद्भुत शक्ति, जिससे उनका ज्ञान अनिवार्य (ज़रूरी) हो जाए, लेकिन फैसला पहले ही हो चुका था कि ज्ञान सैद्धांतिक होगा। अबू हमज़ा अल-थुमाली ने इस आयत के बारे में कहा: मुझे सूचना मिली है कि यह आयत एक आवाज़(6) है जो रमज़ान के महीने के बीच में आसमान से सुनी जाएगी, जिससे जवान लड़कियां अपने घरों से बाहर निकल आएंगी और ज़मीन उसके लिए गूँज उठेगी(7)। यह बात दूर की है; क्योंकि इसका उद्देश्य कुरैश हैं, उनके अलावा कोई और नहीं। {तो उनकी गर्दनें बनी रहेंगी} अर्थात: उनकी गर्दनें बनी रहेंगी {उसके आगे झुकी हुई}। मुजाहिद ने कहा: "उनकी गर्दनें" का अर्थ है उनके बड़े लोग(9)। अन-नह़ास ने कहा: यह भाषा में प्रसिद्ध है; कहा जाता है: "लोगों की एक गर्दन (उ़नुक़) मेरे पास आई," यानी: उनमें से सरदार। अबू ज़ैद और अल-अखफ़श ने कहा: "उनकी गर्दनें" उनके समूह हैं; कहा जाता है: "लोगों की एक गर्दन (उ़नुक़) मेरे पास आई।"

---

(1) इ'राब अल-कुरान 3/174. (2) मआनी अल-कुरान लिन-नह़ास 5/61. (3) 348/10. (4) उनकी किताब मआनी अल-कुरान में 2/275. (5) इ'राब अल-कुरान 3/174 में। (6) (म) में: मुझे खबर मिली कि इस आयत के लिए एक आवाज़ है। और जो (ज़) से पुष्ट है। (7) मजमा' अल-बयान 19/138. (8) इ'राब अल-कुरान 3/174. (9) तफ़सीर अल-बग़वी 3/381.

سورة الشعراء: آیات ۱ - ۹ ۹

...قرآن نازل کرنے کے ساتھ(۱)۔ اور کہا گیا: «تِلْكَ» بمعنی «هذه» (یہ) ہے (۲)۔ ﴿لَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ﴾ یعنی: تم اپنی جان کو ہلاک کرنے والے ہو۔ اور اس کا بیان سورہ «الکہف»(۳) میں گزر چکا ہے۔ ﴿أَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ﴾ یعنی: ان کے ایمان نہ لانے کی وجہ سے۔ الفراء(۴) نے کہا: «أنْ» محلِ نصب میں ہے؛ کیونکہ یہ جزا ہے۔ النحاس(۵) نے کہا: بلکہ «إنْ» مکسورہ کہا جاتا ہے؛ کیونکہ یہ جزا ہے، جیسا کہ معروف ہے۔ اور اس بارے میں قول وہ ہے جو ابو اسحاق نے قرآن پر اپنی کتاب میں کہا؛ انہوں نے کہا: «أنْ» محلِ نصب میں مفعول لأجلہ ہے، اور معنی یہ ہے: شاید تم ان کے ایمان چھوڑنے کی وجہ سے اپنی جان کو ہلاک کرنے والے ہو۔ ﴿إِن نَّشَأْ نُنَزِّلْ عَلَيْهِم مِّنَ السَّمَاءِ آيَةً﴾ یعنی: کوئی ظاہر معجزہ اور زبردست قدرت، تو ان کی پہچان لازمی (ضروری) ہو جائے، لیکن فیصلہ پہلے ہی ہو چکا ہے کہ پہچان نظری ہوگی۔ اور ابو حمزہ الثمالی نے اس آیت کے بارے میں کہا: مجھے خبر پہنچی ہے کہ یہ آیت ایک آواز(۶) ہے جو رمضان کے مہینے کے درمیان میں آسمان سے سنی جائے گی، جس سے پردہ نشین خواتین گھروں سے باہر نکل آئیں گی اور زمین اس کی وجہ سے گونج اٹھے گی(۷)۔ اور اس میں بعد (دوری) ہے؛ کیونکہ مراد قریش ہیں، ان کے علاوہ کوئی اور نہیں۔ ﴿فَظَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ﴾ یعنی: پس ان کی گردنیں رہیں گی ﴿لَهَا خَاضِعِينَ﴾ مجاہد نے کہا: ان کی گردنیں: ان کے بڑے (سردار)(۹)۔ اور النحاس نے کہا: لغت میں معروف ہے؛ کہا جاتا ہے: «جاءني عُنُقٌ من النَّاس» یعنی: ان میں سے سردار آئے۔ ابو زید اور الاخفش نے کہا: «أَعْنَاقُهُمْ» ان کی جماعتیں؛ کہا جاتا ہے: «جاءني عُنُقٌ من الناس»۔

(١) إعراب القرآن ٣/ ١٧٤. (٢) معاني القرآن للنحاس ٥ / ٦١. (٣) ٣٤٨/١٠. (٤) في معاني القرآن له ٢ / ٢٧٥. (٥) في إعراب القرآن ٣/ ١٧٤. (٦) في (م): بلغني أن لهذه الآية صوتاً. والمثبت من (ظ). (٧) مجمع البيان ١٣٨/١٩. (٨) إعراب القرآن ٣/ ١٧٤. (٩) تفسير البغوي ٣٨١/٣.

Meaning: a group (1). It was said: He only meant the owners of the necks, so the 'muzaf' [possessed noun] was deleted and the 'muzaf ilayh' [possessor noun] took its place (2). Qatadah said: The meaning is: If He willed, He would send down a sign by which they would be humbled, so none of them would turn his neck towards disobedience (3). Ibn Abbas: It was revealed about us and the Umayyads; we will have the turn [dominion] over them, and their necks will be humbled to us after Mu'awiya. Mentioned by al-Tha'labi and al-Ghaznawi (4), and Allah knows best. 'Khad'in' [submissive] and 'khadi'ah' are the same here. Said by Isa bin Omar and chosen by al-Mubarrad (5). The meaning is: If their necks are humbled, they are humbled; so informing about the necks is informing about their owners. It is permissible in the speech of the Arabs to leave the predicate of the first and inform about the second; the Rajiz poet said:

The length of the nights hastened my destruction; they folded my length and they folded my width (6).

So he informed about the nights and left the 'length'. And Jarir said (7):

I see the passing of years has taken from me, as the 'sarar' [last nights of the month] takes from the crescent moon.

This was permissible because if 'passing' and 'length' were dropped from the speech, its meaning would not be corrupted. Similarly, referring the verb back to the metonymy in His saying: {so their necks remained}, because if 'necks' were dropped, the speech would not be corrupted, and what remained of the speech would convey the meaning until He said: {so they remained humble before it}. Upon this, al-Farra and Abu Ubaida relied (8). Al-Kisa'i goes to the opinion that the meaning is: their submissive ones are they themselves, and this is a mistake according to the Basrans and al-Farra. Such deletion does not occur in any speech. Said by al-Nahhas (9).

(1) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5 / 62-63. (2) Al-Nukat wal-Uyun 4 / 165. (3) Tafsir al-Baghawi 3 / 380. And it was narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2 / 73, and al-Tabari 17 / 544-545. (4) And al-Tabarsi mentioned it in Majma' al-Bayan 19 / 138. (5) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5 / 63. And the choice of al-Mubarrad in Al-Kamil 2 / 668. (6) Its speaker is al-Aghlab al-Ajli, and it is in Khizanat al-Adab 4 / 226. (7) In his Diwan 2 / 546, and it was previously mentioned 9 / 304. (8) Ma'ani al-Quran by al-

Farra 2 / 277, and Majaz al-Quran by Abu Ubaida 2 / 83. (9) In his Ma'ani al-Quran 5 / 62 and 65.

सूरह अश-शुआरा: आयतें 1 - 9 | पृष्ठ 10

अर्थ: एक समूह (1)। कहा गया है: उसका तात्पर्य गर्दन वालों से था, इसलिए 'मुज़ाफ़' को हटा दिया गया और 'मुज़ाफ़ इलैह' ने उसका स्थान ले लिया (2)। कतादा ने कहा: अर्थ यह है कि: यदि वह चाहता, तो ऐसा चमत्कार उतारता जिससे वे विनम्र हो जाते, फिर उनमें से कोई भी अवज्ञा की ओर अपनी गर्दन नहीं मोड़ता (3)। इब्न अब्बास: यह हमारे और उमय्या वंश के बारे में उतरा; हमारा उन पर शासन होगा और मुआविया के बाद उनकी गर्दनें हमारे सामने झुक जाएंगी। इसे अल-थलाबी और अल-गज़नवी ने उल्लेख किया है (4), और अल्लाह बेहतर जानता है। यहाँ 'खादीईन' (नतशिर) और 'खादिआ' एक समान हैं। यह ईसा बिन उमर ने कहा है और अल-मुबर्रद ने इसे चुना है (5)। अर्थ यह है: यदि उनकी गर्दनें झुक जाती हैं, तो वे झुक जाते हैं; इसलिए गर्दनों के बारे में बताना उनके स्वामियों के बारे में बताना है। अरबों की भाषा में यह जायज़ है कि पहले के बारे में जानकारी छोड़ दी जाए और दूसरे के बारे में बताया जाए; राजीज़ (कवि) ने कहा:

रातों की लम्बाई ने मेरे विनाश में तेज़ी कर दी; उन्होंने मेरी लम्बाई लपेट दी और मेरी चौड़ाई लपेट दी (6)।

तो उसने रातों के बारे में बताया और 'लम्बाई' को छोड़ दिया। और जरीर ने कहा (7):

मैं देखता हूँ कि वर्षों के गुज़रने ने मुझे वैसे ही ले लिया है, जैसे महीने की अंतिम रातें वर्धमान चंद्रमा (हिलाल) को ले लेती हैं।

यह इसलिए जायज़ था क्योंकि यदि बातचीत से 'गुज़रना' और 'लम्बाई' हटा दिए जाते, तो उसका अर्थ नहीं बिगड़ता। इसी तरह, क्रिया को उनके इस कथन में रूपक की ओर मोड़ दिया गया: {तो उनकी गर्दनें बनी रहीं}, क्योंकि यदि 'गर्दनों' को हटा दिया जाता, तो बातचीत नहीं बिगड़ती, और जो कुछ बातचीत बचती वह उसे व्यक्त करती यहाँ तक कि वह कहता: {तो वे उसके सामने विनम्र बने रहे}। अल-फर्रा और अबू उबैदा इसी पर निर्भर थे (8)। अल-किसाई का मत है कि अर्थ यह है: उनके विनम्र होने वाले वे स्वयं हैं, और यह बसरा स्कूल के विद्वानों और अल-फर्रा के अनुसार गलत है। इस तरह का विलोपन (हटाना) किसी भी बातचीत में नहीं होता। यह अन-नहहास ने कहा है (9)।

(1) अल-नहहास द्वारा 'मानी अल-कुरान' 5 / 62-63। (2) 'अल-नुकत वल-उयुन' 4 / 165। (3) 'तफ़सीर अल-बग़वी' 3 / 380। और इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर 2 / 73 में और अल-तबरी ने 17 / 544-545 में उद्धृत किया है। (4) और अल-तबरसी ने इसे 'मजमा अल-बयान' 19 /

138 में उल्लेख किया है। (5) अल-नहहास द्वारा 'मानी अल-कुरान' 5 / 63। और 'अल-कामिल' 2 / 668 में अल-मुबर्रद का चयन। (6) इसके कवि अल-अग़लब अल-इजली हैं, और यह 'खिज़ानत अल-अदब' 4 / 226 में है। (7) उनके दीवान 2 / 546 में, और यह पहले 9 / 304 में आ चुका है। (8) अल-फर्रा द्वारा 'मानी अल-कुरान' 2 / 277, और अबू उबैदा द्वारा 'मजाज़ अल-कुरान' 2 / 83। (9) उनकी 'मानी अल-कुरान' 5 / 62 और 65 में।

یعنی: جماعت (۱)۔ اور کہا گیا: اس سے مراد گردنوں والے تھے، پس مضاف کو حذف کر دیا گیا اور مضاف الیہ کو اس کی جگہ قائم کر دیا گیا (۲)۔ قتادہ نے کہا: معنی یہ ہے: اگر وہ چاہتا تو ایسی نشانی نازل فرماتا جس سے وہ ذلیل ہو جاتے، پھر ان میں سے کوئی اپنی گردن نافرمانی کی طرف نہ موڑتا (۳)۔ ابن عباس: یہ ہمارے اور بنو امیہ کے بارے میں نازل ہوئی؛ عنقریب ہمارا ان پر غلبہ ہوگا اور معاویہ کے بعد ان کی گردنیں ہمارے سامنے جھک جائیں گی۔ اسے ثعلبی اور غزنوی نے ذکر کیا ہے (۴)، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ یہاں 'خاضعین' اور 'خاضعہ' برابر ہیں۔ یہ عیسیٰ بن عمر نے کہا اور مبرد نے اسے پسند کیا (۵)۔ اور معنی یہ ہے: جب ان کی گردنیں جھک گئیں تو وہ خود جھک گئے؛ پس گردنوں کے بارے میں خبر دینا ان کے مالکوں کے بارے میں خبر دینا ہے، اور عربوں کے کلام میں یہ جائز ہے کہ پہلے کے بارے میں خبر چھوڑ کر دوسرے کے بارے میں خبر دی جائے؛ راجز نے کہا:

راتوں کی طوالت نے میرے مٹنے میں جلدی کی، انہوں نے میرے طول کو لپیٹ دیا اور میرے عرض کو لپیٹ دیا (۶)۔

پس اس نے راتوں کے بارے میں خبر دی اور 'طول' کو چھوڑ دیا۔ اور جریر نے کہا (۷):

میں دیکھتا ہوں کہ سالوں کے گزرنے نے مجھ سے (طاقت) لے لی ہے، جیسے چاند کی آخری راتیں ہلال سے لے لیتی ہیں۔

اور یہ اس لیے جائز ہوا کیونکہ اگر کلام سے 'گزرنا' اور 'طول' گرا دیے جاتے تو اس کا معنی فاسد نہ ہوتا، اسی طرح فعل کو کنایہ کی طرف لوٹانا ان کے اس قول میں: {پس ان کی گردنیں رہ

گئیں}، اس لیے کہ اگر گردنوں کو گرا دیا جاتا تو کلام فاسد نہ ہوتا، اور کلام کا باقی حصہ اس کی طرف سے کفایت کرتا یہاں تک کہ وہ کہتا: {پس وہ اس کے آگے عاجزی کرنے والے بن گئے}۔ اسی پر فراء اور ابو عبیدہ نے اعتماد کیا ہے (۸)۔ اور کسائی کا رجحان اس طرف ہے کہ معنی یہ ہے: ان کے عاجزی کرنے والے وہ خود ہیں، اور بصریوں اور فراء کے نزدیک یہ غلط ہے۔ اس طرح کا حذف کلام میں کہیں واقع نہیں ہوتا۔ یہ نحاس نے کہا ہے (۹)۔

(۱) معانی القرآن للنحاس ۵ / ۶۲-۶۳۔ (۲) النکت والعیون ۴ / ۱۶۵۔ (۳) تفسیر البغوي ۳ / ۳۸۰۔ اور اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۲ / ۷۳ میں، اور الطبری نے ۱۷ / ۵۴۴-۵۴۵ میں نکالا ہے۔ (۴) اور اسے الطبرسی نے مجمع البیان ۱۹ / ۱۳۸ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) معانی القرآن للنحاس ۵ / ۶۳۔ اور المبرد کا انتخاب الکامل ۲ / ۶۶۸ میں۔ (۶) اس کے کہنے والے الاغلب العجلی ہیں، اور یہ خزانة الادب ۴ / ۲۲۶ میں ہے۔ (۷) ان کے دیوان ۲ / ۵۴۶ میں، اور یہ پہلے ۹ / ۳۰۴ میں گزر چکا ہے۔ (۸) معانی القرآن للفراء ۲ / ۲۷۷، اور مجاز القرآن لأبي عبیدة ۲ / ۸۳۔ (۹) ان کی کتاب معانی القرآن میں ۵ / ۶۲ اور ۶۵۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 1 - 9 11

His Almighty's saying: {And no revelation comes to them anew from the Most Merciful but they turn away from it} already preceded in "Al-Anbiya" (1). {For they have denied [it]} means: they turned away, and whoever turns away from something and does not accept it, it is a denial of it. {So there will come to them the news of what they used to ridicule} is a threat to them, i.e., the consequence of what they denied and what they ridiculed will soon come to them.

His Almighty's saying: {Do they not look at the earth - how much We have produced therein of every noble kind?} He alerted to His greatness and power, and that if they had seen with their hearts and looked with their insight, they would have known that He is the One who deserves to be worshipped, as He is capable of all things. 'Az-zawj' (kind/pair) is: color/type, said by Al-Farra' (2). And 'Kareem' (noble/generous): good and honorable, and the root of 'karam' (nobility) in the language is honor and merit; thus, a 'noble palm tree' means: virtuous and bearing much fruit, and a 'noble man': honorable, virtuous, and forgiving (3). The earth sprouted (nabatat) and [He] caused to sprout (anbatat) have the same meaning. This was preceded in Surah "Al-Baqarah" (4), and Allah, glory be to Him, is the Bringer-out of plants (5) and the Producer of them. It was narrated from ash-Sha'bi that he said: People are from the plants of the earth; whoever among them goes to Paradise is noble, and whoever goes to the Fire is base (6).

{Indeed in that is a sign} means: in what was mentioned of the plant growth on earth; for it indicates that Allah is powerful, and nothing is beyond Him (7). {And most of them were not believers} means: believers in what has preceded in My knowledge regarding them. And 'kana' (was) here is a connecting particle in the view of Sibawayh (8); its estimation is: and most of them are not believers. {And indeed, your Lord - He is the Exalted in Might, the Merciful} He means: the Invincible Avenger against His enemies, the Merciful to His friends (9).

---

(1) 14/171-172. (2) In "Ma'ani al-Qur'an" by him, 2/278. (3) "I'rab al-Qur'an" 3/174. (4) Rather in Surah an-Nahl 12/292. (5) The word "for the plants" is not in (m). (6) "Ma'ani al-Qur'an" by an-Nahhas 5/66. (7) "Al-Wasit" 3/351. (8) "Al-Kitab" 1/73. (9) "Tafsir al-Baghawi" 3/382.

सूरह अश्-शुअरा: आयत 1 - 9 11

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उनके पास रहमान की ओर से कोई भी नया ज़िक्र (उपदेश) नहीं आता मगर वे उससे मुँह मोड़ लेते हैं} इसका वर्णन "अल-अंबिया" (1) में आ चुका है। {तो निश्चय ही उन्होंने झुठला दिया है} अर्थात: उन्होंने मुँह मोड़ लिया, और जो किसी चीज़ से मुँह मोड़ लेता है और उसे स्वीकार नहीं करता, तो यह उसे झुठलाना है। {अतः अब उनके पास उस चीज़ की खबरें आ जाएँगी जिसका वे मज़ाक उड़ाते थे} यह उनके लिए एक चेतावनी है, अर्थात: जल्द ही उनके पास उस चीज़ का परिणाम आ जाएगा जिसे उन्होंने झुठलाया और जिसका उन्होंने मज़ाक उड़ाया।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {क्या उन्होंने धरती को नहीं देखा कि हमने उसमें हर प्रकार की उत्तम चीज़ें कितनी अधिक उगाई हैं?} इसमें उनकी महानता और शक्ति की ओर संकेत किया गया है और यह कि यदि वे अपने दिलों से देखते और अपनी अंतर्दृष्टि से विचार करते, तो वे जान जाते कि वही इबादत के योग्य है; क्योंकि वह हर चीज़ पर सक्षम है। और 'ज़ौज' (जोड़ा/प्रकार) है: रंग/किस्म, यह अल-फ़र्रा (2) ने कहा है। और 'करीम' (उत्तम/सम्मानित): अच्छा और शरीफ़, और भाषा में 'करम' का मूल अर्थ है: सम्मान और श्रेष्ठता, तो एक 'करीम खजूर का पेड़' का अर्थ है: श्रेष्ठ और बहुत फल देने वाला, और एक 'करीम व्यक्ति': शरीफ़, गुणी और क्षमाशील (3)। धरती से 'नबदत' (उगना) और 'अनबदत' (उगाना) एक ही अर्थ में हैं। और यह सूरह "अल-बक़रा" (4) में आ चुका है, और अल्लाह सुभानहु व तआला ही वनस्पतियों को निकालने वाला (5) और उन्हें उगाने वाला है। अश्-श'बी से रिवायत है कि उन्होंने कहा: लोग धरती की उपज की तरह हैं, तो उनमें से जो जन्नत में गया वह 'करीम' (उत्तम) है, और जो आग में गया वह 'लईम' (नीच) है (6)।

{निश्चय ही इसमें एक निशानी है} अर्थात: धरती में वनस्पतियों के उगने के जो वर्णन हुए हैं उनमें; क्योंकि यह इस बात का प्रमाण है कि अल्लाह सक्षम है, और उसे कोई चीज़ विवश नहीं कर सकती (7)। {और उनमें से अधिकतर ईमान लाने वाले नहीं थे} अर्थात: उनके बारे में मेरे पूर्व ज्ञान के अनुसार वे मानने वाले नहीं थे। और यहाँ 'काना' (था) सीबवैह (8) के अनुसार एक अतिरिक्त शब्द (सिलह) है; इसका अर्थ है: और उनमें से अधिकांश ईमान वाले नहीं हैं। {और निश्चय ही आपका रब बड़ा प्रभुत्वशाली, अत्यंत दयावान है} इसका अर्थ है: अपने दुश्मनों से बदला लेने वाला ज़बरदस्त, और अपने प्रियजनों पर दया करने वाला (9)।

(1) 14/171-172. (2) उनकी पुस्तक "मआनी अल-क़ुरआन" में, 2/278. (3) "इराब अल-क़ुरआन" 3/174. (4) बल्कि सूरह अन-नह्ल 12/292 में। (5) शब्द "वनस्पतियों के लिए" (m) में नहीं है। (6) अन-नह्हास की "मआनी अल-क़ुरआन" 5/66। (7) "अल-वसीत" 3/351। (8) "अल-किताब" 1/73। (9) "तफ़सीर अल-बग़वी" 3/382।

سورة الشعراء: آیات ۱ - ۹ ۱۱

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمَا يَأْتِيهِم مِّن ذِكْرٍ مِّنَ الرَّحْمَنِ مُحْدَثٍ إِلَّا كَانُوا عَنْهُ مُعْرِضِينَ﴾ (اور ان کے پاس رحمان کی طرف سے کوئی نئی نصیحت نہیں آتی مگر وہ اس سے منہ موڑ لیتے ہیں) یہ "الانبیاء" (۱) میں گزر چکا ہے۔ ﴿فَقَدْ كَذَّبُوا﴾ (پس انہوں نے جھٹلا دیا) یعنی: منہ موڑ لیا، اور جو کسی چیز سے منہ موڑ لے اور اسے قبول نہ کرے تو یہ اس کی تکذیب ہے۔ ﴿فَسَيَأْتِيهِمْ أَنبَؤُا مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِءُونَ﴾ (پس عنقریب ان کے پاس ان چیزوں کی خبریں آجائیں گی جن کا وہ مذاق اڑاتے تھے) یہ ان کے لیے وعید ہے، یعنی: عنقریب ان کے پاس اس کا انجام آ جائے گا جسے انہوں نے جھٹلایا اور جس کا مذاق اڑایا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَى الْأَرْضِ كَمْ أَنبَتْنَا فِيهَا مِن كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ﴾ (کیا انہوں نے زمین کی طرف نہیں دیکھا کہ ہم نے اس میں ہر قسم کی نفیس جوڑے کتنے اگائے ہیں؟) اللہ نے اپنی عظمت اور قدرت پر توجہ دلائی ہے اور یہ کہ اگر وہ اپنے دلوں سے دیکھتے اور اپنی بصیرت سے غور کرتے تو جان لیتے کہ وہی ہے جو عبادت کا مستحق ہے؛ کیونکہ وہ ہر چیز پر قادر ہے۔ اور 'زوج': رنگ (قسم) ہے۔ یہ الفراء (۲) نے کہا ہے۔ اور «کریم»: عمدہ اور معزز، اور لغت میں 'کرم' کی اصل: شرافت اور فضیلت ہے، پس 'نخلہ کریمہ' یعنی: فضیلت والی بہت زیادہ پھل دینے والی، اور 'رجل کریم': شریف، صاحبِ فضیلت اور درگزر کرنے والا (۳)۔ زمین کا 'نبتت' (اگنا) اور 'انبتت' (اگانا) ایک ہی معنی میں ہیں۔ اور یہ سورہ "البقرہ" (۴) میں گزر چکا ہے، اور اللہ سبحانہ وتعالیٰ ہی نباتات کو نکالنے والا (۵) اور اسے اگانے والا ہے۔ اور شعبی سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: لوگ زمین کی نباتات کی طرح ہیں، پس ان میں سے جو جنت میں گیا وہ کریم ہے، اور جو آگ میں گیا وہ لئیم (کمینہ) ہے (۶)۔

﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً﴾ (بیشک اس میں ایک نشانی ہے) یعنی: زمین میں اگانے کے جو ذکر ہوئے اس میں؛ کیونکہ یہ اس بات کی دلیل ہے کہ اللہ قادر ہے، اور اسے کوئی چیز عاجز نہیں کر سکتی (۷)۔ ﴿وَمَا كَانَ أَكْثَرُهُم مُّؤْمِنِينَ﴾ (اور ان میں سے اکثر ایمان لانے والے نہ تھے) یعنی: ان کے بارے میں میرے سابقہ علم کے مطابق وہ تصدیق کرنے والے نہ تھے۔ اور «کان» یہاں سیبویہ (۸) کے قول کے مطابق صلہ (زائد) ہے؛ اس کی تقدیر (مراد) ہے: اور ان میں سے اکثر ایمان والے نہیں ہیں۔ ﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾ (اور بیشک آپ کا رب ہی غالب اور رحم کرنے والا ہے) اس سے مراد ہے: اپنے دشمنوں سے انتقام لینے والا زبردست، اور اپنے دوستوں پر رحم کرنے والا (۹)۔

---

(۱) ۱۷۲-۱۷۱/۱۴۔ (۲) ان کی کتاب "معانی القرآن" میں ۲/۲۷۸۔ (۳) "اعراب القرآن" ۳/۱۷۴۔ (۴) بلکہ سورہ النحل ۲۹۲/۱۲ میں۔ (۵) لفظ «للنبات» (م) میں نہیں ہے۔ (۶) "معانی القرآن" للنحاس ۵/۶۶۔ (۷) "الوسیط" ۳/۳۵۱۔ (۸) "الکتاب" ۱/۷۳۔ (۹) "تفسیر البغوی" ۳/۳۸۲۔

Surah ash-Shu'ara: Verses 10 - 15. Page 12.

Allah Almighty said: {And [mention] when your Lord called Moses, [saying], "Go to the wrongdoing people - (10) The people of Pharaoh. Will they not fear Allah?" (11) He said, "My Lord, indeed I fear that they will deny me (12) And that my breast will tighten and my tongue will not be fluent, so send for Aaron. (13) And they have a crime against me, so I fear that they will kill me." (14) [Allah] said, "No. Go both of you with Our signs; indeed, We are with you, listening." (15)}

His Almighty's saying: {And [mention] when your Lord called Moses} "id" (when) is in the accusative case; the meaning is: recite to them {And [mention] when your Lord called Moses}. This is indicated by what follows: {And recite to them the news of Abraham}. This was mentioned by an-Nahhas (1). It was also said: the meaning is: remember when He called, as explicitly stated in His saying: {And remember the brother of 'Aad} [al-Ahqaf: 21], and His saying: {And remember Our servants, Abraham} [Saad: 45], and His saying: {And mention, [O Muhammad], in the Book [the story of] Mary} [Maryam: 16]. And it was said: the meaning of "And [mention] when your Lord called Moses" was such and such. The call (al-nida'): is addressing someone by name, i.e., your Lord said: O Moses, {Go to the wrongdoing people}. Then He informed who they are, saying: {The people of Pharaoh. Will they not fear Allah?}. Thus, "people" is an appositive (badal) (2). The meaning of "Will they not fear" is: Do they not fear Allah's punishment? It was said: this is an allusion to something; because He commanded him to go to the wrongdoing people, and His saying "fear" indicated that they do not fear, and that he commanded them to be righteous (taqwa). It was also said: the meaning is: say to them: "Will you not fear?" It came with "ya" (third person) because they were absent at the time of the address, though using "ta" (second person) would have been permissible. Similar to it: {Say to those who disbelieve, "You will be overcome"} [Al Imran: 12] with both 'ta' and 'ya' (3). 'Ubayd ibn 'Umayr and Abu Hazim recited: "Will you not fear" with two 'ta's (4), meaning: say to them: "Will you not fear?" {He said, "My Lord"} i.e., Moses said (5): {"My Lord, indeed I fear that they will deny me"} i.e., in the message and prophethood.

(1) In 'I'rab al-Qur'an 3/175. (2) 'I'rab al-Qur'an 3/175. (3) The previous source. (4) This reading was narrated from 'Abdullah ibn Muslim, Hammad ibn Salamah, and Abu Qilabah as in al-Muharrar al-Wajiz 4/226, al-Muhtasib 2/127, and al-Shadhah p. 106. (5) Tafsir al-Baghawi 3/382.

सूरह अश्-शुअरा: आयतें 10 - 15. पृष्ठ 12.

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और (याद कीजिए) जब आपके रब ने मूसा को पुकारा कि: "तुम ज़ालिम लोगों के पास जाओ - (10) फ़िरऔन की क़ौम के पास। क्या वे डरते नहीं?" (11) उसने कहा, "ऐ मेरे रब, मुझे डर है कि वे मुझे झुठला देंगे (12) और मेरा सीना तंग हो रहा है और मेरी ज़बान नहीं चलती, इसलिए हारून के पास (भी पैग़ाम) भेज। (13) और मुझ पर उनका एक गुनाह (का आरोप) भी है, तो मुझे डर है कि वे मुझे मार डालेंगे।" (14) (अल्लाह ने) फ़रमाया, "हरगिज़ नहीं। तो तुम दोनों हमारी निशानियों के साथ जाओ; बेशक हम तुम्हारे साथ सुनने वाले हैं।" (15)}

अल्लाह तआला का कथन: {और जब आपके रब ने मूसा को पुकारा} यहाँ 'इज़' (जब) नसब (accusative) की स्थिति में है; और अर्थ है: उनके सामने तिलावत करो {और जब आपके रब ने मूसा को पुकारा}। इसके बाद आने वाले शब्द इस पर संकेत करते हैं: {और उन्हें इब्राहीम की ख़बर सुनाओ}। इसका उल्लेख अन-नह्हास (1) ने किया है। और यह भी कहा गया है: अर्थ है: याद करो जब पुकारा, जैसा कि अल्लाह के इस कथन में स्पष्ट है: {और आद के भाई को याद करो} [अल-अह़क़ाफ़: 21], और अल्लाह का कथन: {और हमारे बंदों इब्राहीम को याद करो} [साद: 45], और अल्लाह का कथन: {और किताब में मरयम का ज़िक्र करो} [मरयम: 16]। और कहा गया है: अर्थ है: "जब आपके रब ने मूसा को पुकारा" तो ऐसा और वैसा हुआ। पुकारना (अल-निदा'): किसी को 'ऐ फ़लाँ' कहकर बुलाना है, यानी: आपके रब ने कहा: ऐ मूसा {ज़ालिम लोगों के पास जाओ}। फिर बताया कि वे कौन हैं, तो फ़रमाया: {फ़िरऔन की क़ौम के पास। क्या वे डरते नहीं?} तो 'क़ौम' यहाँ बदल (badal) (2) है, और "क्या वे डरते नहीं" का अर्थ है: क्या वे अल्लाह के अज़ाब से नहीं डरते? कहा गया है: यह किसी चीज़ की ओर इशारा है; क्योंकि उसने उसे ज़ालिम लोगों के पास जाने का आदेश दिया, और उसके'डरने' (यत़्क़ून) कहने से यह संकेत मिला कि वे नहीं डरते, और यह कि उसने उन्हें तक़वा (परहेज़गारी) का हुक्म दिया। कहा गया है: अर्थ है: उनसे कहो: "क्या तुम नहीं डरते" और यह 'या' (तीसरे पुरुष) के साथ आया है क्योंकि वे संबोधन के समय अनुपस्थित थे, और यदि 'ता' (दूसरे पुरुष) के साथ आता तो भी जायज़ होता। इसी तरह: {काफ़िरों से कह दो कि तुम अभिभूत हो जाओगे} [आल इमरान: 12] 'ता' और 'या' के साथ (3)। उबैद बिन उमैर और अबू ह़ाज़िम ने दो 'ता' के साथ "अ-ला तत़्क़ून" पढ़ा है (4), यानी: उनसे कहो: "क्या तुम नहीं डरते?" {उसने कहा, ऐ मेरे रब} यानी: मूसा ने कहा (5): {ऐ मेरे रब, मुझे डर है कि वे मुझे झुठला देंगे} यानी: रिसालत और नबुव्वत के मामले में।

(1) इ'राब अल-क़ुरआन 3/175 में। (2) इ'राब अल-क़ुरआन 3/175। (3) पिछला स्रोत। (4) यह क़िराअत अब्दुल्लाह बिन मुस्लिम, हम्माद बिन सलमा और अबू क़िलाबा से रिवायत की गई है जैसा कि अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/226, अल-मुहतसिब 2/127 और अल-शाज़ाह पृ. 106 में है। (5) तफ़्सीर अल-बग़वी 3/382।

سورہ الشعراء: آیات ۱۰ - ۱۵۔ صفحہ ۱۲۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ وَإِذْ نَادَىٰ رَبُّكَ مُوسَىٰ أَنِ ائْتِ الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ (١٠) قَوْمَ فِرْعَوْنَ ۚ أَلَا يَتَّقُونَ (١١) قَالَ رَبِّ إِنِّي أَخَافُ أَن يُكَذِّبُونِ (١٢) وَيَضِيقُ صَدْرِي وَلَا يَنطَلِقُ لِسَانِي فَأَرْسِلْ إِلَىٰ هَارُونَ (١٣) وَلَهُمْ عَلَيَّ ذَنبٌ فَأَخَافُ أَن يَقْتُلُونِ (١٤) قَالَ كَلَّا ۖ فَاذْهَبَا بِآيَاتِنَا ۖ إِنَّا مَعَكُم مُّسْتَمِعُونَ (١٥) ﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَإِذْ نَادَىٰ رَبُّكَ مُوسَىٰ ﴾ «إِذْ» یہاں محلِ نصب میں ہے؛ اور معنی یہ ہے: ان پر تلاوت کرو ﴿ وَإِذْ نَادَىٰ رَبُّكَ مُوسَىٰ ﴾ اور اس پر دلیل یہ ہے کہ اس کے بعد ہے: ﴿ وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ إِبْرَاهِيمَ ﴾ اسے النحاس (۱) نے ذکر کیا ہے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: اور یاد کرو جب پکارا، جیسا کہ اللہ کے اس قول میں صراحت ہے: ﴿ وَاذْكُرْ أَخَا عَادٍ ﴾ [الأحقاف: ٢١]، اور اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَاذْكُرْ عِبَادَنَا إِبْرَاهِيمَ ﴾ [ص: ٤٥]، اور اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ ﴾ [مریم: ١٦]۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: "اور جب تمہارے رب نے موسیٰ کو پکارا" تو ایسا اور ایسا ہوا۔ اور نداء: کسی کو 'اے فلاں' کہہ کر پکارنا ہے، یعنی: تمہارے رب نے کہا: اے موسیٰ ﴿ أَنِ ائْتِ الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴾ پھر بتایا کہ وہ کون ہیں، تو فرمایا: ﴿ قَوْمَ فِرْعَوْنَ ۚ أَلَا يَتَّقُونَ ﴾ پس «قومَ» بدل(۲) ہے، اور «ألا يتَّقون» کا معنی ہے: کیا وہ اللہ کے عذاب سے نہیں ڈرتے؟ اور کہا گیا: یہ کسی چیز کی طرف ایماء (اشارہ) ہے؛ کیونکہ اللہ نے اسے ظالم قوم کے پاس جانے کا حکم دیا، اور اس کے قول «يتَّقون» نے دلالت کی کہ وہ نہیں ڈرتے، اور یہ کہ انہیں تقویٰ کا حکم دیا۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: ان سے کہو: «ألا تتَّقون» (کیا تم نہیں ڈرتے) اور یہ 'یا' (غائب) کے ساتھ آیا ہے کیونکہ وہ وقتِ خطاب غائب تھے، اور اگر 'تا' (مخاطب) کے ساتھ آتا تو بھی جائز تھا۔ اس کی مثال: ﴿ قُل لِّلَّذِينَ كَفَرُوا سَتُغْلَبُونَ ﴾ [آل عمران: ١٢] 'تا' اور 'یا' کے ساتھ(۳)۔ اور عبید بن عمیر اور ابو حازم

نے «ألا تتَّقون» دو 'تا' کے ساتھ پڑھا ہے(٤)، یعنی: ان سے کہو: "کیا تم نہیں ڈرتے؟"۔ ﴿ قَالَ رَبِّ ﴾ یعنی: موسیٰ نے کہا(٥): ﴿ رَبِّ إِنِّي أَخَافُ أَن يُكَذِّبُونِ ﴾ یعنی: رسالت اور نبوت میں۔

(١) إعراب القرآن ٣/ ١٧٥ میں۔ (٢) إعراب القرآن ٣/ ١٧٥۔ (٣) المصدر السابق۔ (٤) اور یہ قرأت عبد الله بن مسلم، حماد بن سلمہ اور ابو قلابہ سے مروی ہے جیسا کہ المحرر الوجيز ٤/ ٢٢٦، المحتسب ٢/ ١٢٧، اور الشاذہ ص ١٠٦ میں ہے۔ (٥) تفسير البغوي ٣/ ٣٨٢۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 10-15 13

{And my breast narrows} because of their denial of me (1). The general reading is "wa yaḍīqu" (and [my breast] narrows) and "wa lā yanṭaliqu" (and [my tongue] is not unleashed) with the nominative case (raf') as a new sentence (isti'nāf) (2). Ya'qub, 'Isa ibn 'Umar, and Abu Haywah read "wa yaḍīqa" and "wa lā yanṭaliqa" in the accusative case (naṣb) as a response to His saying: "that they will deny me" (3). Al-Kisa'i said: The reading is in the nominative; meaning in {And my breast narrows and my tongue is not unleashed} from two perspectives: one is beginning a new sentence, and the other is in the sense: And indeed my breast narrows and my tongue is not unleashed, meaning: coordinated with "Indeed I fear" (4). Al-Farra' said: It is read in the accusative case (5). This was narrated from Al-A'raj, Talhah, and 'Isa ibn 'Umar, and both have a valid grammatical face. Al-Nahhas said: The preferred face is the nominative; because the accusative is a conjunction to "they deny me," and this is unlikely. This is indicated by the words of the Almighty: {And untie the knot from my tongue that they may understand my speech} [Ta-Ha: 27-28]. This shows that this (6) is thus (7). And the meaning of {and my tongue is not unleashed} is in argumentation as I would like; and there was a knot in his tongue as previously mentioned in "Ta-Ha" (8). {So send to Aaron}: Send Gabriel to him with revelation, and make him a messenger with me to support me, back me up, and help me (9). He did not mention here "to help me" because the meaning was known, and He stated it clearly in Surah "Ta-Ha" [Verse: 29]: {And appoint for me a minister}, and in Al-Qasas [Verse: 34]: {send him with me as a helper who will confirm me}. It is as if Moses was given permission for this request, and it was not a seeking of exemption from the message, but rather a request for someone to help him. In this is evidence that whoever is not independent in a matter and fears shortcomings in himself should take someone to help him with it, and not...

(1) Tafsir al-Tabari 17/552, Tafsir al-Baghawi 3/382, and Zad al-Masir 6/118. (2) Tafsir Abi al-Layth 3/471. (3) Ya'qub's reading in Al-Nashr 2/335. (4) I'rab al-Qur'an 3/175. (5) Ma'ani al-Qur'an for al-Farra' 2/278 and he preferred the nominative face. (6) In (M): "this" (feminine form in Arabic). (7) I'rab al-Qur'an 3/175. (8) 14/ 51 - 52. (9) Al-Wasit 3/351 similarly.

सूरह अश-शुआरा: आयतें 10 - 15 13

{और मेरा सीना तंग होता है} क्योंकि वे मुझे झुठलाते हैं (1)। आम क़िरात (पढ़ने का तरीका) "वयदीक़ु" (wa yaḍīqu) और "वला यन्तालिक़ु" (wa lā yanṭaliqu) रफ़ा' (पेश) के साथ है, जो एक नए वाक्य की शुरुआत (इस्तिनाफ़) के तौर पर है (2)। याकूब, ईसा बिन उमर और अबू हयवाह ने दोनों शब्दों को नसब (ज़बर) के साथ "वयदीक़ा" और "वला यन्तालिक़ा" पढ़ा है, जो "कि वे मुझे झुठलाएंगे" के उत्तर में है (3)। अल-किसाई ने कहा: पाठ रफ़ा' के साथ है; यानी {और मेरा सीना तंग होता है और मेरी ज़ुबान नहीं चलती} में दो पहलू हैं: एक शुरुआत के तौर पर, और दूसरा इस अर्थ में: "और वास्तव में मेरा सीना तंग होता है और मेरी ज़ुबान नहीं चलती", यानी "वास्तव में मुझे डर है" के साथ समन्वित है (4)। अल-फ़र्रा ने कहा: इसे नसब के साथ भी पढ़ा जाता है (5)। यह अल-अराज, तलहा और ईसा बिन उमर से वर्णित है, और दोनों के व्याकरणिक आधार हैं। अल-नहस ने कहा: रफ़ा' वाला पहलू बेहतर है; क्योंकि नसब का संबंध "वे मुझे झुठलाते हैं" से है, और यह दूर की बात है। इसका प्रमाण सर्वशक्तिमान अल्लाह का यह कथन है: {और मेरी ज़ुबान की गाँठ खोल दे ताकि वे मेरी बात समझ सकें} [ता-हा: 27-28]। यह दर्शाता है कि यह (6) इस प्रकार है (7)। और {मेरी ज़ुबान नहीं चलती} का अर्थ बहस में उस तरह नहीं चलना है जैसा मैं चाहता हूँ; और उनकी ज़ुबान में एक गाँठ थी जैसा कि पहले "ता-हा" में बताया गया है (8)। {तो हारून की तरफ़ (भी संदेश) भेज}: उनके पास जिब्रईल को वही (प्रकाशना) के साथ भेजें, और उन्हें मेरे साथ एक रसूल (दूत) बनाएँ ताकि वे मेरी सहायता करें, मेरा साथ दें और मेरी मदद करें (9)। यहाँ "मेरी मदद करने के लिए" का उल्लेख नहीं किया गया है क्योंकि अर्थ ज्ञात था, और अल्लाह ने इसे सूरह "ता-हा" [आयतः 29] में स्पष्ट किया है: {और मेरे लिए एक सहायक नियुक्त कर}, और सूरह अल-क़सस [आयतः 34] में: {उसे मेरे साथ एक मददगार बनाकर भेज जो मेरी पुष्टि करे}। ऐसा लगता है कि मूसा (अ.) को इस सवाल की अनुमति दी गई थी, और यह संदेश से छूट पाने के लिए नहीं था, बल्कि किसी ऐसे व्यक्ति की मांग थी जो उनकी मदद करे। इसमें इस बात का प्रमाण है कि जो कोई किसी मामले में स्वतंत्र नहीं है, और खुद में कमी का डर महसूस करता है, उसे किसी ऐसे व्यक्ति को साथ लेना चाहिए जो उस काम में उसकी मदद करे, न कि...

(1) तफ़्सीर अल-तबरी 17/ 552, और तफ़्सीर अल-बग़वी 3/ 382, और ज़ाद अल-मसीर 6/ 118। (2) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 3/ 471। (3) अल-नश्र में याकूब की क़िरात 2/ 335। (4) इ'राब अल-क़ुरआन 3/ 175। (5) अल-फ़र्रा के लिए मा'नी अल-क़ुरआन 2/ 278 और उन्होंने रफ़ा' के पहलू को

प्राथमिकता दी। (6) (म) में: "यह" (स्त्रीलिंग)। (7) इ'राब अल-क़ुरआन 3/ 175। (8) 14/ 51 - 52। (9) अल-वसीत 3/ 351 इसी तरह।

سورة الشعراء: آیات ۱۰ - ۱۵ ۱۳

﴿وَيَضِيقُ صَدْرِي﴾ ان کے مجھے جھٹلانے کی وجہ سے (۱)۔ عام قرأت "وَيَضِيقُ" اور "وَلَا يَنْطَلِقُ" رفع (پیش) کے ساتھ ہے جو کہ استیناف (نئی بات کے آغاز) پر مبنی ہے (۲)۔ یعقوب، عیسیٰ بن عمر اور ابو حیوہ نے دونوں کو نصب (زبر) کے ساتھ "وَيَضِيقَ" اور "وَلَا يَنْطَلِقَ" پڑھا ہے، جو کہ ان کے قول: «أَنْ يُكَذِّبُونِ» کے جواب میں ہے (۳)۔ کسائی نے کہا: قرأت رفع کے ساتھ ہے؛ یعنی ﴿وَيَضِيقُ صَدْرِي وَلَا يَنْطَلِقُ لِسَانِي﴾ میں دو پہلو ہیں: ایک آغاز (ابتداء) کے طور پر، اور دوسرا اس معنی میں کہ: اور یقیناً میرا سینہ تنگ ہوتا ہے اور میری زبان نہیں چلتی، یعنی: «إني أخافُ» پر عطف کے طور پر (۴)۔ فراء نے کہا: یہ نصب کے ساتھ بھی پڑھا جاتا ہے (۵)۔ یہ اعرج، طلحہ اور عیسیٰ بن عمر سے مروی ہے، اور دونوں کی علمی وجوہات ہیں۔ نحاس نے کہا: بہتر پہلو رفع ہے؛ کیونکہ نصب کا عطف «يُكَذِّبُونِ» پر ہے اور یہ بعید ہے۔ اس پر اللہ عزوجل کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي يَفْقَهُوا قَوْلِي﴾ [طہ: ۲۷-۲۸]۔ تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ یہ (۶) ایسا ہی ہے (۷)۔ اور ﴿وَلَا يَنْطَلِقُ لِسَانِي﴾ کا معنی ہے کہ بحث و تکرار میں میری زبان اس طرح نہیں چلتی جیسا کہ میں چاہتا ہوں؛ اور ان کی زبان میں گرہ تھی جیسا کہ "طہ" میں پہلے گزر چکا ہے (۸)۔ ﴿فَأَرْسِلْ إِلَى هَرُونَ﴾ ان کی طرف جبرئیل کو وحی دے کر بھیجیں، اور انہیں میرے ساتھ رسول بنائیں تاکہ وہ میری پشت پناہی کریں، میری تائید کریں اور میری مدد کریں (۹)۔ یہاں "تاکہ وہ میری مدد کریں" کا ذکر نہیں کیا گیا کیونکہ معنی معلوم تھا، اور سورہ "طہ" [آیت: ۲۹] میں اس کی صراحت کر دی گئی ہے: ﴿وَاجْعَلْ لِي وَزِيرًا﴾ اور القصص [آیت: ۳۴] میں: ﴿أرسله مَعِيَ رِدْءًا يُصَدِّقُنِي﴾۔ گویا موسیٰ علیہ السلام کو اس سوال کی اجازت دی گئی تھی، اور یہ رسالت سے چھٹکارا حاصل کرنا نہیں تھا، بلکہ کسی مددگار کی طلب تھی۔ پس

اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ جو شخص کسی کام کو تنہا کرنے کی طاقت نہ رکھتا ہو، اور اپنے نفس کی طرف سے کوتاہی کا ڈر محسوس کرے، تو اسے چاہیے کہ وہ کسی ایسے شخص کا ساتھ لے جو اس کام میں اس کا ہاتھ بٹائے، نہ کہ...

(١) تفسیر الطبری ١٧/ ٥٥٢، اور تفسیر البغوی ٣/ ٣٨٢، اور زاد المسیر ٦/ ١١٨۔ (٢) تفسیر ابی اللیث ٣/ ٤٧١۔ (٣) النشر میں یعقوب کی قرأت ٢/ ٣٣٥۔ (٤) اعراب القرآن ٣/ ١٧٥۔ (٥) معانی القرآن للفراء ٢/ ٢٧٨ اور انہوں نے رفع کے پہلو کو ترجیح دی۔ (٦) (م) میں: "هذه" (یہ)۔ (٧) اعراب القرآن ٣/ ١٧٥۔ (٨) ١٤/ ٥١ - ٥٢۔ (٩) الوسیط ٣/ ٣٥١ اسی طرح۔

Page 14

Surah Ash-Shu'ara: Verses 10 - 15

...no blame attached to him for that. {And they have a charge against me, and I fear that they will kill me} The "charge" (sin) here refers to the killing of the Copt (1), and his name was Fathur, as explained in Surah "Al-Qasas" (2), and its mention has already passed in Surah "Taha" (3). Moses feared they would kill him for it. This indicates that fear can accompany prophets, the virtuous, and the saints despite their knowledge of God and that He is the only Actor; for He may give power to whomever He wills over whomever He wills. {He said: Nay!} meaning: Nay, they will not kill you. It is a deterrence and a rebuke against this thought (4), and a command to trust in God Almighty; meaning: Trust in God, and refrain from your fear of them; for they are not capable of killing you, nor are they strong enough for it. {Go then both of you} meaning: you and your brother, for I have made him a messenger with you. {with Our signs} meaning: with Our proofs and miracles. It is also said: meaning: along with Our signs. {Indeed, We are with you} He means Himself, Glorified and Exalted. {listening} meaning: hearing what they say and how they are answered (5). He only intended by this to strengthen their hearts and that He helps and protects them. Listening (Istima') only happens by paying close attention, and the Creator (Al-Bari), Glorified be He, is not described as such (6). He has described Himself as the All-Hearing (Al-Sami'), All-Seeing (Al-Basir). He said in "Taha" [Verse: 46]: {I hear and I see} and He said: "with you (plural)" so He treated the two of them as a group; because two are a group (7). It is also possible it refers to them and to those they were sent to. And it could be for all of the Children of Israel (8).

---

(1) Tafsir Al-Baghawi 3/382. (2) 13/259 and following. (3) 14/60 and following. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/85. (5) Al-Wasit 3/351. (6) Tafsir al-Razi 24/124. (7) Tafsir al-Baghawi 3/382. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 4/227 similar to it.

पृष्ठ १४

सूरा अश-शुआरा: आयतें १० - १५

...उसमें उन पर कोई दोष नहीं। {और मुझ पर उनका एक अपराध का दावा है, तो मैं डरता हूँ कि वे मुझे मार डालेंगे} यहाँ "अपराध" (ذنب) का अर्थ है किप्टी (मिस्री) की हत्या (१), और उसका नाम फाथुर था जैसा कि "अल-क़सस" में इसके विवरण में आएगा (२), और इसका उल्लेख "ताहा" में बीत चुका है (३)। मूसा को डर था कि वे उसके बदले उन्हें मार डालेंगे। यह इस बात का प्रमाण है कि अल्लाह की पहचान और यह जानने के बावजूद कि अल्लाह के सिवा कोई कुछ करने वाला नहीं है, नबियों, नेक लोगों और वलियों के साथ भी डर लगा रह सकता है; क्योंकि वह जिसे चाहे जिस पर चाहे वर्चस्व दे सकता है। {कहा: कदापि नहीं!} अर्थात्: कदापि नहीं, वे तुम्हें नहीं मारेंगे। यह इस सोच के खिलाफ एक रोक और फटकार है (४), और अल्लाह तआला पर भरोसा करने का आदेश है; अर्थात्: अल्लाह पर भरोसा करो, और उनके डर से दूर रहो; क्योंकि वे तुम्हें मारने में सक्षम नहीं हैं, और न ही उनमें इसकी शक्ति है। {सो तुम दोनों जाओ} अर्थात्: तुम और तुम्हारा भाई, क्योंकि मैंने उसे तुम्हारे साथ रसूल बनाया है। {हमारे चिह्नों (चमत्कारों) के साथ} अर्थात्: हमारे प्रमाणों और चमत्कारों के साथ। और यह भी कहा गया है: अर्थात्: हमारे चिह्नों के साथ। {निश्चय ही हम तुम्हारे साथ हैं} इससे मुराद स्वयं अल्लाह सुब्हानहू व तआला है। {सुनने वाले} अर्थात्: जो वे कहते हैं और उन्हें क्या उत्तर दिया जाता है, उसे सुनने वाले (५)। उनका इरादा इससे उन दोनों के दिलों को मज़बूत करना था और यह कि वह उन दोनों की मदद और हिफाज़त करता है। सुनना (इस्तिमा) केवल ध्यान देने (कान लगाने) से होता है, और रचयिता (बारी) को उस रूप में वर्णित नहीं किया जा सकता (६)। अल्लाह ने खुद को 'समीअ' (सब कुछ सुनने वाला) और 'बसीर' (सब कुछ देखने वाला) बताया है। उन्होंने "ताहा" [आयत: ४६] में कहा है: {मैं सुनता हूँ और देखता हूँ} और कहा: "तुम्हारे साथ (बहुवचन)" तो उन्हें समूह की तरह माना; क्योंकि दो भी एक समूह होते हैं (७)। यह भी संभव है कि यह उन दोनों के लिए और उनके लिए हो जिनके पास उन्हें भेजा गया था। और यह भी संभव है कि यह सभी इसराईल की संतानों के लिए हो (८)।

---

(१) तफ़सीर अल-बग़वी ३/ ३८२। (२) १३/ २५९ और उसके बाद। (३) १४/ ६० और उसके बाद। (४) मआनी अल-क़ुरआन अज़-ज़ज्जाज ४/ ८५। (५) अल-वसीत ३/ ३५१। (६) तफ़सीर अर-राज़ी २४/ १२४। (७) तफ़सीर अल-बग़वी ३/ ३८२। (८) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/ २२७ इसी तरह।

صفحہ ١٤

سورة الشعراء: آیات ١٠ - ١٥

اس میں ان پر کوئی ملامت نہیں۔ {اور ان کا مجھ پر ایک (جرم کا) دعویٰ ہے، سو میں ڈرتا ہوں کہ وہ مجھے مار ڈالیں گے} یہاں "گناہ" (ذنب) سے مراد قبطی کا قتل ہے (١)، اور اس کا نام فاثور تھا جیسا کہ "القصص" میں اس کی وضاحت آئے گی (٢)، اور "طہ" میں اس کا ذکر گزر چکا ہے (٣)۔ موسیٰ علیہ السلام کو ڈر تھا کہ وہ انہیں اس کے بدلے قتل کر دیں گے۔ یہ اس بات کی دلیل ہے کہ خوف، انبیاء، صلحاء اور اولیاء کے ساتھ لاحق ہو سکتا ہے باوجود اس کے کہ انہیں اللہ کی معرفت حاصل ہوتی ہے اور یہ علم کہ اللہ کے سوا کوئی فاعلِ حقیقی نہیں؛ کیونکہ وہ جسے چاہے جس پر چاہے مسلط کر دیتا ہے۔ {فرمایا: ہرگز نہیں!} یعنی: ہرگز نہیں، وہ تمہیں قتل نہیں کریں گے۔ یہ اس گمان سے روکنا اور ڈانٹنا ہے (٤)، اور اللہ تعالیٰ پر بھروسہ کرنے کا حکم ہے؛ یعنی: اللہ پر بھروسہ کرو، اور ان کے خوف سے رک جاؤ؛ کیونکہ وہ تمہیں قتل کرنے پر قادر نہیں ہیں، اور نہ ہی ان میں اتنی طاقت ہے۔ {سو تم دونوں جاؤ} یعنی: تم اور تمہارا بھائی، کیونکہ میں نے اسے تمہارے ساتھ رسول بنایا ہے۔ {ہماری نشانیوں کے ساتھ} یعنی: ہمارے دلائل اور معجزات کے ساتھ اور کہا گیا ہے: یعنی: ہماری آیات کے ہمراہ۔ {بے شک ہم تمہارے ساتھ ہیں} اس سے مراد خود اللہ سبحانہ و تعالیٰ کی ذات ہے۔ {سننے والے} یعنی: وہ جو کہتے ہیں اور انہیں کیا جواب دیا جاتا ہے، اسے سننے والے (٥)۔ اس سے ان دونوں کے دلوں کو مضبوط کرنا مقصود تھا اور یہ کہ وہ ان کی مدد اور حفاظت فرماتا ہے۔ سننا (استماع) صرف توجہ (کان لگانے) سے ہوتا ہے، اور باری تعالیٰ کو اس صفت سے متصف نہیں کیا جا سکتا (٦)۔ اللہ تعالیٰ نے اپنی ذات کو "السمیع البصیر" (سب کچھ سننے والا، سب کچھ دیکھنے والا) بیان کیا ہے۔ "طہ" [آیت: ٤٦] میں فرمایا:

{میں سنتا ہوں اور دیکھتا ہوں} اور فرمایا: "تمہارے ساتھ" (جمع کا صیغہ) تو انہیں جمع کے درجے میں رکھا؛ کیونکہ دو بھی ایک جماعت ہوتے ہیں (۷)۔ یہ بھی ممکن ہے کہ یہ ان دونوں کے لیے ہو اور جن کی طرف انہیں بھیجا گیا ان کے لیے بھی۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ یہ تمام بنی اسرائیل کے لیے ہو (۸)۔

---

(۱) تفسیر البغوی ۳/ ۳۸۲۔ (۲) ۱۳/ ۲۵۹ اور اس کے بعد۔ (۳) ۱۴/ ۶۰ اور اس کے بعد۔ (۴) معانی القرآن للزجاج ۴/ ۸۵۔ (۵) الوسیط ۳/ ۳۵۱۔ (۶) تفسیر الرازی ۲۴/ ۱۲۴۔ (۷) تفسیر البغوی ۳/ ۳۸۲۔ (۸) المحرر الوجیز ۴/ ۲۲۷ اسی طرح۔

١٥

Surah Ash-Shu'ara: Verses 16 - 22

The Almighty says: {Go to Pharaoh and say, "We are the messenger of the Lord of all worlds (16), [telling you] to send the Children of Israel with us (17)." [Pharaoh] said, "Did we not bring you up among us as a child, and you stayed among us for many years of your life (18)? And you did that deed of yours which you did, and you were of the ungrateful (19)." [Moses] said, "I did it then, while I was of those astray (20). So I fled from you when I feared you. Then my Lord granted me wisdom and made me one of the messengers (21). And is that a favor of which you remind me—that you have enslaved the Children of Israel (22)?"}

The Almighty says: {Go to Pharaoh and say, "We are the messenger of the Lord of all worlds"}. Abu Ubaidah said: 'Rasul' (messenger) here means 'Risalah' (message)(1), and the intended meaning according to this is: We are the bearers of the message of the Lord of all worlds. The Hudhali said:

Deliver [a message] to her, and the best messenger Is the one most knowledgeable about the aspects of the news. (2)

'Alikni ilaiha' means: send me. Another said:

The slanderers lied; I did not reveal a secret to them Nor did I send them with a messenger (message). (3)

Another:

O convey to the children of Amr a message That I am independent of your [favors]. (4)

Al-Abbas bin Mirdas said:

Is there anyone who will convey a message from me to Khufaf? A message whose destination is your people's house. (5)

Meaning a message (risalah); therefore, he made it feminine. Abu Ubaidah said (6): It is also permissible for 'Rasul' to be in the sense of...

---

(1) Majaz al-Qur'an 2/84. (2) Al-Hudhali: He is Abu Dhu'ayb, and the verse is in the Diwan of the Hudhalis 1/146. His saying: 'the most knowledgeable about the aspects of the news', meaning: he knows the nature of things. (3) Its author is Kuthayyir 'Azza,

and it is in his Diwan p. 278, where 'Layla' is used instead of 'bisirr' and 'rasil' instead of 'rasul'. Ibn Abd al-Barr said in Bahjat al-Majalis 1/277: it is narrated in both ways. (4) Its author is Al-As'ar Al-Ju'fi, and it is in Lisan (Fath) where it says: 'Bani Bakr bin Abd' instead of 'Bani Amr Rasulan', and in Taj al-Arus (Fath) where it says: 'Is there anyone who will convey' instead of 'O convey to the children of Amr', and in manuscripts 'Aba' appeared instead of 'Bani'. (5) It is from Al-Hamasa Al-Basriyya 1/13, and Khizanat al-Adab 4/367. (6) In (D), (Z), and (M): Abu Ubayd.

१५

सूरा अशु-शुअरा: आयतें १६ - २२

परमेश्वर का कथन है: {फिर तुम दोनों फिरौन के पास जाओ और कहो: "हम सब संसारों के रब के रसूल (संदेशवाहक) हैं (१६), कि तुम हमारे साथ इसराईल की संतान को भेज दो (१७)।" (फिरौन ने) कहा, "क्या हमने अपने यहाँ तेरा पालन-पोषण नहीं किया जबकि तू बच्चा था, और तूने अपनी आयु के कई वर्ष हमारे बीच व्यतीत किए (१८)? और तूने अपना वह काम किया जो तूने किया था, और तू कृतघ्न था (१९)।" (मूसा ने) कहा, "मैने वह काम उस समय किया था जब मैं मार्ग से भटका हुआ था (२०)। फिर जब मैं तुमसे डरा, तो मैं तुम्हारे यहाँ से भाग गया। फिर मेरे रब ने मुझे हिक्मत प्रदान की और मुझे रसूलों में सम्मिलित कर दिया (२१)। और क्या यह कोई उपकार है जिसका तू मुझ पर एहसान जता रहा है कि तूने इसराईल की संतान को ग़ुलाम बना रखा है (२२)?"}

परमेश्वर का कथन है: {फिर तुम दोनों फिरौन के पास जाओ और कहो: हम सब संसारों के रब के रसूल हैं}। अबू उबैदा ने कहा: 'रसूल' का अर्थ यहाँ 'रिसाला' (संदेश) है (१), और इस आधार पर अर्थ यह है: हम संसारों के रब का संदेश लेकर आए हैं। हुदली ने कहा:

मेरा संदेश उन तक पहुँचा दो, और सबसे अच्छा रसूल वह है जो समाचार के पहलुओं को अच्छी तरह जानता हो। (२)

'अलिकनी इलैहा' का अर्थ है: मुझे भेजो। एक अन्य कवि ने कहा:

चुगलखोरों ने झूठ बोला; मैंने उनके सामने कोई रहस्य प्रकट नहीं किया और न ही उन्हें संदेश (रसूल) देकर भेजा। (३)

एक अन्य:

सावधान, बनी अम्र को एक संदेश पहुँचा दो कि मैं तुम्हारी फ़ुताहत (नवाज़िशों) से बेपरवाह हूँ। (४)

और अल-अब्बास बिन मिरदास ने कहा:

सावधान, क्या कोई है जो मेरी ओर से खुफ़ाफ़ को संदेश पहुँचा दे? ऐसा संदेश जिसका अंत तुम्हारे घर वालों के घर पर हो। (५)

अर्थात एक 'रिसाला' (संदेश); इसलिए उसने इसे स्त्रीलिंग के रूप में प्रयोग किया। अबू उबैदा ने कहा (६): यह भी संभव है कि 'रसूल' का अर्थ...

---

(१) मजाज़ अल-क़ुरान २/ ८४। (२) अल-हुदली: वह अबू ज़ुऐब है, और यह पद्य दीवान अल-हुदलीयीन १/१४६ में है। उनका कथन: 'समाचार के पहलुओं को जानने वाला', यानी: वह मामलों के रूपों को जानता है। (३) इसके रचयिता कुथय्यिर अज़्ज़ा हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ २७८ में है, और इसमें 'बिसर्र' के बजाय 'लैला' और 'रसूल' के बजाय 'रसील' है। इब्न अब्द अल-बर्र ने बहजत अल-मजालिस १/२७७ में कहा: इसे दोनों तरह से वर्णित किया गया है। (४) इसके रचयिता अल-अस'अर अल-जुफ़ी हैं, और यह लिसान (फ़तह) में है और इसमें: 'बनी बकर बिन अब्द' के बजाय 'बनी अम्र रसूला' है, और ताज अल-अरूस (फ़तह) में इसमें: 'अला मन मुबलिग' के बजाय 'अला अब्लिग बनी' है, और हस्तलिखित प्रतियों में 'बनी' के बजाय 'अबा' आया है। (५) यह अल-हमासा अल-बसरीया १/१३ और ख़ज़ानत अल-अदब ४/ ३६७ है। (६) (द), (ज़) और (म) में: अबू उबैद।

۱۵

سورة الشعراء: آیات ۱۶ - ۲۲

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿پس تم دونوں فرعون کے پاس جاؤ اور کہو کہ ہم رب العالمین کے رسول ہیں (۱۶) کہ تو بنی اسرائیل کو ہمارے ساتھ بھیج دے (۱۷) (فرعون نے) کہا کیا ہم نے تجھے اپنے ہاں بچپن میں نہیں پالا تھا؟ اور تو نے اپنی عمر کے کئی سال ہمارے پاس گزارے (۱۸) اور تو نے اپنا وہ کام کیا جو تو نے کیا تھا اور تو ناشکروں میں سے تھا (۱۹) (موسیٰ نے) کہا میں نے وہ کام اس وقت کیا تھا جب میں بھولے ہوؤں میں سے تھا (۲۰) پھر جب میں تم سے ڈرا تو میں تمہارے پاس سے بھاگ گیا، پھر میرے رب نے مجھے حکمت عطا فرمائی اور مجھے رسولوں میں سے کر دیا (۲۱) اور یہ وہ احسان ہے جو تو مجھ پر جتلاتا ہے کہ تو نے بنی اسرائیل کو غلام بنا رکھا ہے (۲۲)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿پس تم دونوں فرعون کے پاس جاؤ اور کہو کہ ہم رب العالمین کے رسول ہیں﴾ ابو عبیدہ نے کہا: رسول کے معنی رسالت (پیغام) کے ہیں (۱)، اور اس لحاظ سے مطلب یہ ہے: ہم رب العالمین کا پیغام لانے والے ہیں۔ ہذلی نے کہا:

تم میرا پیغام اس تک پہنچاؤ، اور بہترین رسول (پیغام رساں) وہ ہے جو خبر کے تمام پہلوؤں کو اچھی طرح جانتا ہو۔ (۲)

'ألكني إليها' کا مطلب ہے: مجھے بھیج۔ دوسرے (شاعر) نے کہا:

چغل خوروں نے جھوٹ بولا، میں نے ان کے سامنے کوئی راز فاش نہیں کیا اور نہ ہی انہیں پیغام (رسول) دے کر بھیجا۔ (۳)

ایک اور:

خبردار! بنو عمرو کو میرا پیغام پہنچا دو کہ میں تمہاری نوازشوں سے بے نیاز ہوں۔ (۴)

اور عباس بن مرداس نے کہا:

خبردار! کیا کوئی ہے جو میری طرف سے خفاف کو پیغام پہنچا دے؟ ایسا پیغام جس کی انتہا تمہارے گھر والوں کا گھر ہو۔ (۵)

یعنی ایک پیغام (رسالہ)؛ اسی لیے اس نے اسے مؤنث استعمال کیا۔ ابو عبیدہ نے کہا (۶): اور یہ بھی جائز ہے کہ رسول کا مطلب...

---

(۱) مجاز القرآن ۲/ ۸۴۔ (۲) الہذلی: یہ ابو ذویب ہے، اور یہ شعر دیوان الہذلیین ۱/ ۱۴۶ میں ہے۔ اس کا قول: 'خبر کے پہلوؤں کو جاننے والا'، یعنی: وہ معاملات کی شکلوں کو پہچانتا ہے۔ (۳) اس کا قائل کثیر عزہ ہے، اور یہ اس کے دیوان ص ۲۷۸ میں ہے، اور اس میں 'بسر' کے بدلے 'لیلی' اور 'رسول' کے بدلے 'رسیل' ہے۔ ابن عبد البر نے بہجۃ المجالس ۱/ ۲۷۷ میں کہا: یہ دونوں طرح مروی ہے۔ (۴) اس کا قائل الاسعر الجعفی ہے، اور یہ اللسان (فتح) میں ہے، اس میں: 'بنی بکر بن عبد' ہے بجائے 'بنی عمرو رسولاً' کے، اور تاج العروس (فتح) میں ہے: 'ألا مَنْ مُبْلِغٌ' بجائے 'ألا أبلغ بني' کے، اور خطی نسخوں میں 'بنی' کی جگہ 'اباً' واقع ہوا ہے۔ (۵) یہ الحماسہ البصریہ ۱/ ۱۳، اور خزانہ الادب ۴/ ۳۶۷ ہے۔ (۶) (د)، (ز) اور (م) میں: ابو عبید۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 16 - 22 16

...both dual and plural; the Arabs say: "This is my messenger and my deputy," "These two are my messenger and my deputy," and "These [many] are my messenger and my deputy." An example of this is the Almighty's saying: "For they are enemies to me" [Ash-Shu'ara: 77]. It was also said that the meaning is: Each one of us is a messenger of the Lord of the worlds. "Send with us the Children of Israel" means: release them and let them go so they can travel with us to Palestine, and do not enslave them. Pharaoh had enslaved them for four hundred years, and they were at that time six hundred and thirty thousand. So they both went to Pharaoh, but they were not granted permission to enter for a year. Then the gatekeeper entered upon Pharaoh and said: "Here is a human being who claims to be a messenger of the Lord of the worlds." Pharaoh said: "Let him in, perhaps we might laugh at him." So they entered upon him and delivered the message (1). Wahb and others narrated: When they entered upon Pharaoh, they found him having brought out predatory animals—lions, tigers, and leopards—to watch them. Their handlers feared they might attack Moses and Aaron and rushed towards them, but the beasts rushed towards Moses and Aaron, began licking their feet, wagging their tails at them, and rubbing their cheeks against their thighs. Pharaoh was amazed by this and asked: "Who are you both?" They said: "We are the messenger of the Lord of the worlds." He recognized Moses because he had grown up in his house.

Then [Pharaoh] "said, 'Did we not bring you up among us as a child?'" in a manner of reminding him of a favor and out of contempt, meaning: we raised you as a small child and did not kill you among those we killed. "And you remained among us of your life for years." So when did this [prophethood] you claim happen? Then he confronted him with the killing of the Coptic man, saying: "And you did your deed which you did." The word "fa'lah" (deed) with a fatha on the 'fa' denotes a single occurrence of an action (2). Ash-Sha'bi read it as "fi'lataka" with a kasra on the 'fa' (3), but the fatha is preferable as it refers to a single instance, while the kasra signifies manner or state, i.e., "that deed of yours which is known." So how can you claim, given our knowledge of your circumstances, that God has sent you? The poet said:

As if her walk from her neighbor's house Is like the passing of a cloud, neither slow nor hurried (4).

(1) Tafsir al-Baghawi 3/382-383. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/227. (3) Al-Muhtasib 2/127, and Al-Shadhdhah p. 106. (4) Attributed to Al-A'sha, found in his Diwan p. 6.

सूरह अश-शुअरा: आयत 16 - 22 16

...द्विवचन और बहुवचन दोनों; अरब कहते हैं: "यह मेरा दूत और प्रतिनिधि है," "ये दोनों मेरे दूत और प्रतिनिधि हैं," और "ये सब मेरे दूत और प्रतिनिधि हैं।" इसी का उदाहरण अल्लाह का यह कथन है: "क्योंकि वे मेरे शत्रु हैं" [अश-शुअरा: 77]। यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ है: हममें से प्रत्येक संसार के पालनहार का दूत है। "इज़राइल की संतान को हमारे साथ भेज दो" का अर्थ है: उन्हें मुक्त कर दो और उन्हें हमारे साथ फ़िलिस्तीन जाने दो, और उन्हें गुलाम न बनाओ। फ़िरौन ने उन्हें चार सौ वर्षों तक गुलाम बनाए रखा था, और उस समय उनकी संख्या छह लाख तीस हज़ार थी। तो वे दोनों फ़िरौन के पास गए, लेकिन उन्हें एक साल तक प्रवेश की अनुमति नहीं मिली। फिर द्वारपाल ने फ़िरौन के पास जाकर कहा: "यहाँ एक व्यक्ति है जो दावा करता है कि वह संसार के पालनहार का दूत है।" फ़िरौन ने कहा: "उसे अंदर आने दो, शायद हम उस पर हँस सकें।" तो वे अंदर गए और अपना संदेश पहुँचाया (1)। वहब और अन्य लोगों ने वर्णन किया है कि जब वे फ़िरौन के पास पहुँचे, तो उन्होंने उसे शेरों, बाघों और तेंदुओं जैसे हिंसक पशुओं को बाहर निकालते हुए पाया, जिन्हें वह देख रहा था। उनके रखवालों को डर था कि वे मूसा और हारून पर हमला कर सकते हैं, इसलिए वे उनकी ओर दौड़े, लेकिन हिंसक पशु स्वयं मूसा और हारून की ओर बढ़े, उनके पैर चाटने लगे, अपनी पूंछ हिलाने लगे और अपने गालों को उनकी जांघों से रगड़ने लगे। फ़िरौन इससे हैरान रह गया और पूछा: "तुम दोनों कौन हो?" उन्होंने कहा: "हम संसार के पालनहार के दूत हैं।" उसने मूसा को पहचान लिया क्योंकि वह उसी के घर में पला-बढ़ा था।

फिर [फ़िरौन ने] "कहा, 'क्या हमने तुम्हें अपने बीच एक बच्चे के रूप में नहीं पाला?'" यह एहसान जताने और अपमान करने के लहजे में था, जिसका अर्थ है: हमने तुम्हें एक छोटे बच्चे के रूप में पाला और तुम्हें उन लोगों के साथ नहीं मारा जिन्हें हमने मारा था। "और तुम अपने जीवन के कई वर्ष हमारे बीच रहे।" तो यह [पैग़म्बरी] जिसका तुम दावा करते हो, कब हुई? फिर उसने मूसा को क़िब्ती व्यक्ति की हत्या के बारे में याद दिलाते हुए कहा: "और तुमने अपना वह काम किया जो तुमने किया।" शब्द "फ़अलह" (काम) में 'फ़' पर फ़तहा का अर्थ एक बार होने वाला कार्य है (2)। अल-शाबी ने इसे 'फ़' पर कसरा के साथ "फ़िलतका" पढ़ा (3), लेकिन फ़तहा बेहतर है क्योंकि यह एक बार के लिए है, जबकि कसरा स्थिति या अवस्था को दर्शाता है, यानी "तुम्हारा वह कार्य जो प्रसिद्ध है।" तो हमारी परिस्थितियों की जानकारी के बावजूद तुम कैसे दावा कर सकते हो कि अल्लाह ने तुम्हें भेजा है? कवि ने कहा है:

जैसे उसका अपनी पड़ोसन के घर से चलना एक बादल के गुजरने जैसा है, न धीमा और न ही तेज़ (4)।

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 3/382-383। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/227। (3) अल-मुहतासिब 2/127, और अल-शाज़्ज़ा पृ. 106। (4) इसके रचयिता अल-आ'शा हैं, और यह उनके दीवान के पृ. 6 पर है।

سورة الشعراء: آيات ١٦ - ٢٢ ١٦

...تثنیہ اور جمع دونوں؛ عرب کہتے ہیں: "یہ میرا رسول اور میرا وکیل ہے"، "یہ دونوں میرے رسول اور میرے وکیل ہیں"، اور "یہ سب میرے رسول اور میرے وکیل ہیں"۔ اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿فَإِنَّهُمْ عَدُوٌّ لِي﴾ [الشعراء: ٧٧]۔ اور کہا گیا ہے کہ اس کا معنی ہے: ہم میں سے ہر ایک رب العالمین کا رسول ہے۔ ﴿أَنْ أَرْسِلْ مَعَنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ﴾ یعنی: انہیں رہا کر دو اور ان کا راستہ چھوڑ دو یہاں تک کہ وہ ہمارے ساتھ فلسطین کی طرف کوچ کریں اور انہیں غلام نہ بناؤ۔ فرعون نے انہیں چار سو سال تک غلام بنا رکھا تھا، اور اس وقت ان کی تعداد چھ لاکھ تیس ہزار تھی۔ چنانچہ وہ دونوں فرعون کی طرف روانہ ہوئے لیکن انہیں ایک سال تک اندر جانے کی اجازت نہ ملی۔ پھر دربان فرعون کے پاس گیا اور کہا: یہاں ایک انسان ہے جو دعویٰ کرتا ہے کہ وہ رب العالمین کا رسول ہے۔ فرعون نے کہا: اسے اندر آنے دو، شاید ہم اس پر ہنس سکیں۔ چنانچہ وہ دونوں داخل ہوئے اور پیغام پہنچایا (١)۔ وہب اور دیگر نے روایت کی ہے کہ جب وہ دونوں فرعون کے پاس داخل ہوئے تو اسے پایا کہ اس نے درندوں یعنی شیروں، چیتوں اور تیندوں کو نکال رکھا تھا اور ان کا تماشہ دیکھ رہا تھا۔ ان کے رکھوالوں کو ڈر ہوا کہ کہیں وہ موسیٰ اور ہارون پر حملہ نہ کر دیں، تو وہ ان کی طرف بڑھے، لیکن درندے موسیٰ اور ہارون کی طرف لپکے اور ان کے قدم چاٹنے لگے، اپنی دموں سے ان کی طرف اشارے کرنے لگے اور اپنے گال ان کی رانوں سے رگڑنے لگے۔ فرعون کو اس پر تعجب ہوا اور پوچھا: تم دونوں کون ہو؟ انہوں نے کہا: ﴿إِنَّا رَسُولُ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾۔ پس اس نے موسیٰ کو پہچان لیا کیونکہ وہ اسی کے گھر میں پلے بڑھے تھے۔

پھر ﴿قَالَ أَلَمْ نُرَبِّكَ فِينَا وَلِيدًا﴾ یہ احسان جتانے اور تحقیر کرنے کے طور پر تھا، یعنی: ہم نے تمہیں چھوٹا سا پالا اور تمہیں ان لوگوں کے گروہ میں قتل نہیں کیا جنہیں ہم نے قتل کیا تھا۔ ﴿وَلَبِثْتَ فِينَا مِنْ عُمُرِكَ سِنِينَ﴾ تو یہ جو تم دعویٰ کر رہے ہو، یہ کب ہوا؟ پھر اسے قبطی کے قتل پر ان الفاظ سے ٹوکا: ﴿وَفَعَلْتَ فَعْلَتَكَ الَّتِي فَعَلْتَ﴾ اور لفظ "فَعْلَة" فا کے فتحہ (زبر) کے ساتھ ہے جس کا مطلب ہے ایک مرتبہ کام کرنا (۲)۔ شعبی نے فا کے کسرہ (زیر) کے ساتھ "فِعْلَتَكَ" پڑھا ہے (۳)، اور فتحہ زیادہ بہتر ہے کیونکہ یہ ایک مرتبہ کے لیے ہے، جبکہ کسرہ ہیئت اور حال کے معنی میں ہے، یعنی: تمہارا وہ فعل جو معروف ہے، تو ہمارے تمہارے حالات جاننے کے باوجود تم کیسے دعویٰ کرتے ہو کہ اللہ نے تمہیں رسول بنا کر بھیجا ہے؟ شاعر نے کہا:

گویا اس کا اپنی پڑوسن کے گھر سے چلنا بادل کا گزرنا ہے، نہ سستی اور نہ جلدی (۴)

(۱) تفسیر البغوی ۳/ ۳۸۲ - ۳۸۳۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/ ۲۲۷۔ (۳) المحتسب ۲/ ۱۲۷، اور الشاذہ ص ۱۰۶۔ (۴) اس کے کہنے والے اعشیٰ ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ٦ میں ہے۔

Surah Al-Shu'ara: Verses 16 - 22 17

It is said: that was during the days of apostasy and return(1). "And you were of the ungrateful" [Al-Shu'ara: 19]. Al-Dahhak said: i.e., in your killing of the Copt; as he was a soul whose killing is not permitted. And it was said: i.e., of [those ungrateful for] my favor that we had upon you from upbringing and benevolence towards you. This was said by Ibn Zayd(2). Al-Hasan said: "of the ungrateful" regarding my being your god. Al-Suddi said: "of the disbelievers" in God; because you were with us on this religion of ours which you criticize(3). And between Moses (peace be upon him) leaving when he killed the Copt and his return as a prophet were eleven years minus some months(4). So, "He said: I did it then" i.e., I did that deed, meaning killing the Copt, "and I was at that time of those astray" [Al-Shu'ara: 20] i.e., of the ignorant(5), so he denied disbelief for himself and informed that he did that out of ignorance(6). Mujahid said the same; "of those astray": of the ignorant(7). Ibn Zayd: of the ignorant that the blow would lead to death(8). In the Mushaf of Abdullah: "of the ignorant", and it is said of someone who is ignorant of something: he went astray from it(9). It was said: "and I was of those astray": of the forgetful. This was said by Abu Ubaydah(10). It was said: "and I was of those astray" from prophethood(11) and nothing had come to me from God regarding it(12), so there is no reproach upon me for what I did in that state. He made clear by this that being raised among them does not contradict prophethood and forbearance...

(1) From his saying: And Al-Sha'bi read... to this point in "Ma'ani al-Qur'an" by Al-Nahhas 5/69. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/227 similarly. (3) Tafsir al-Baghawi 3/383. Al-Tabari 17/556 narrated Al-Suddi's saying. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/227. (5) Zad al-Masir 6/119. (6) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/86. (7) Tafsir Mujahid 2/459, and Al-Tabari 17/558 narrated it from him. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 4/228. (9) Tafsir al-Tabari 17/557-558. (10) Quoted from him by Al-Nahhas in "Ma'ani al-Qur'an" 5/71, and Ibn Atiyyah in "Al-Muharrar al-Wajiz" 4/228, and Ibn al-Jawzi in "Zad al-Masir" 6/119. (11) Al-Nukat wa al-Uyun 4/167. (12) Al-Wasit 3/352.

सूरह अश-शुअरा: आयत 16 - 22 17

कहा जाता है: यह धर्मत्याग और लौटने के दिनों के दौरान था(1)। "और तुम काफ़िरों (नाशुक्रों) में से थे" [26:19]। अल-दह्हाक ने कहा: यानी, किब्ती की हत्या करने में; क्योंकि वह एक ऐसी जान थी जिसकी हत्या जायज़ नहीं थी। और यह कहा गया: यानी, उस एहसान के लिए जो हमने तुम पर परवरिश और भलाई के रूप में किया था। यह इब्न ज़ैद ने कहा है(2)। अल-हसन ने कहा: "काफ़िरों में से" इस बात में कि मैं तुम्हारा खुदा हूँ। अल-सुद्दी ने कहा: अल्लाह के"इनकार करने वालों" में से; क्योंकि तुम हमारे साथ हमारे इस धर्म पर थे जिसकी तुम आलोचना करते हो(3)। और मूसा (उन पर शांति हो) के किब्ती को मारने के बाद वहां से निकलने और एक नबी के रूप में उनकी वापसी के बीच ग्यारह साल और कुछ महीने थे(4)। तो, "उन्होंने कहा: मैंने तब ऐसा किया था" यानी, मैंने वह काम किया था, जिसका मतलब किब्ती की हत्या है, "और मैं उस समय भटकने वालों (नादानों) में से था" [26:20] यानी, अज्ञानियों में से(5), इसलिए उन्होंने अपने आप से कुफ्र (इनकार) को नकारा और सूचित किया कि उन्होंने अज्ञानता के कारण ऐसा किया था(6)। मुजाहिद ने भी यही कहा; "भटकने वालों में से": अज्ञानियों में से(7)। इब्न ज़ैद: अज्ञानियों में से कि मुक्का मारने से मौत हो सकती है(8)। अब्दुल्ला के मुसहफ़ में है: "अज्ञानियों में से", और जो किसी बात से अनभिज्ञ हो उसके लिए कहा जाता है: वह उससे भटक गया(9)। यह कहा गया: "और मैं भटकने वालों में से था": भूलने वालों में से। यह अबू उबैदा ने कहा है(10)। यह भी कहा गया: "और मैं भटकने वालों में से था" नुबुव्वत (पैगंबरी) से(11) और उस बारे में अल्लाह की तरफ से मुझ तक कुछ नहीं आया था(12), इसलिए उस स्थिति में मैंने जो किया उस पर मुझ पर कोई फटकार नहीं है। उन्होंने इसके माध्यम से स्पष्ट किया कि उनके बीच परवरिश पाना नुबुव्वत और सहनशीलता के विपरीत नहीं है...

(1) उनके कथन से: और अल-शाबी ने पढ़ा... अल-नह्हास द्वारा "मानी अल-कुरान" में इस स्थान तक 5/69। (2) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 4/227 इसी प्रकार। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 3/383। अल-तबरी 17/556 ने अल-सुद्दी का कथन उद्धृत किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 4/227। (5) ज़ाद अल-मसीर 6/119। (6) अल-ज़ज्जाज द्वारा "मानी अल-कुरान" 4/86। (7) तफ़सीर मुजाहिद 2/459, और अल-तबरी 17/558 ने इसे उनसे उद्धृत किया है। (8) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 4/228। (9) तफ़सीर अल-तबरी 17/557 - 558। (10) इसे अल-नह्हास ने "मानी अल-कुरान" 5/71 में, और इब्न अतिया ने "अल-मुहर्रर अल-वाजीज़" 4/228 में, और इब्न अल-जौज़ी ने "ज़ाद

अल-मसीर" 6/119 में उनसे उद्धृत किया है। (11) अल-नुकात वल-उयून 4/167। (12) अल-वसीत 3/352।

سورة الشعراء: آیات ۱۶ - ۲۲ ۱۷

اور کہا جاتا ہے کہ: یہ ارتداد اور رجوع کے ایام کی بات ہے(۱)۔ ﴿وَأَنتَ مِنَ الْكَافِرِينَ﴾ (اور تو کافروں/ناشکروں میں سے تھا)۔ ضحاک نے کہا: یعنی، تیرے قبطی کو قتل کرنے کے معاملے میں؛ کیونکہ وہ ایسی جان تھی جس کا قتل حلال نہ تھا۔ اور کہا گیا: یعنی، میری اس نعمت کے معاملے میں جو ہماری طرف سے تجھ پر پرورش اور احسان کی صورت میں تھی۔ یہ بات ابن زید نے کہی(۲)۔ حسن بصری نے کہا: "کافروں میں سے" اس بات میں کہ میں تیرا خدا ہوں۔ سدی نے کہا: اللہ کے ساتھ "کفر کرنے والوں" میں سے؛ کیونکہ تو ہمارے ساتھ ہمارے اس دین پر تھا جس کی تو اب عیب جوئی کرتا ہے(۳)۔ اور موسیٰ علیہ السلام کے قبطی کو قتل کرنے کے بعد نکلنے اور بطور نبی واپس آنے کے درمیان گیارہ سال سوائے چند مہینوں کے تھے(۴)۔ پس ﴿قَالَ فَعَلْتُهَا إِذًا﴾ (انہوں نے کہا: میں نے وہ کام تب کیا تھا) یعنی: میں نے وہ فعل کیا تھا، مراد قبطی کا قتل ہے، ﴿وَأَنَا إِذ ذَّاكَ مِنَ الضَّالِّينَ﴾ (اور میں اس وقت بھٹکنے والوں میں سے تھا) یعنی: نادانوں/جاہلوں میں سے(۵)، چنانچہ انہوں نے اپنے آپ سے کفر کی نفی کی اور خبر دی کہ انہوں نے وہ کام نادانی میں کیا تھا(۶)۔ مجاہد نے بھی یہی کہا؛ "بھٹکنے والوں میں سے": نادانوں میں سے(۷)۔ ابن زید: نادانوں میں سے کہ (صرف ایک) گھونسا قتل تک پہنچا سکتا ہے(۸)۔ اور عبد اللہ کے مصحف میں ہے: "جاہلوں (نادانوں) میں سے"، اور جو کسی چیز سے نادان ہو اس کے بارے میں کہا جاتا ہے: وہ اس سے بھٹک گیا(۹)۔ اور کہا گیا: "اور میں بھٹکنے والوں میں سے تھا": بھولنے والوں میں سے۔ یہ ابو عبیدہ نے کہا ہے(۱۰)۔ اور کہا گیا: "اور میں بھٹکنے والوں میں سے تھا" نبوت سے (بے خبر تھا)(۱۱) اور اللہ کی طرف سے اس بارے میں میرے پاس کچھ نہیں آیا تھا(۱۲)، لہذا اس

حالت میں، میں نے جو کچھ کیا اس پر مجھ پر کوئی ملامت نہیں ہے۔ اور انہوں نے اس سے یہ واضح کیا کہ ان کے درمیان پرورش پانا نبوت اور بردباری کے منافی نہیں ہے...

(۱) ان کے قول سے: اور شعبی نے پڑھا... نحاس کی "معانی القرآن" ۵/ ۶۹ میں اس مقام تک۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/ ۲۲۷ اسی طرح۔ (۳) تفسیر البغوی ۳/ ۳۸۳۔ اور طبری ۱۷/ ۵۵۶ نے سدی کا قول نقل کیا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۴/ ۲۲۷۔ (۵) زاد المسیر ۶/ ۱۱۹۔ (۶) زجاج کی معانی القرآن ۴/ ۸۶۔ (۷) تفسیر مجاہد ۲/ ۴۵۹، اور طبری نے اسے ان سے نقل کیا ہے ۱۷/ ۵۵۸۔ (۸) المحرر الوجیز ۴/ ۲۲۸۔ (۹) تفسیر الطبری ۱۷/ ۵۵۷ - ۵۵۸۔ (۱۰) اسے نحاس نے "معانی القرآن" ۵/ ۷۱ میں، ابن عطیہ نے "المحرر الوجیز" ۴/ ۲۲۸ میں، اور ابن الجوزی نے "زاد المسیر" ۶/ ۱۱۹ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۱۱) النکت والعیون ۴/ ۱۶۷۔ (۱۲) الوسیط ۳/ ۳۵۲۔

Surah ash-Shu'ara: Verses 16 - 22 18

...people, and that accidental killing, or killing at a time when there was no Sharia (divine law), does not contradict prophethood.

Allah says: {So I fled from you when I feared you} meaning: I went out from among you to Madyan (1) as in Surah Al-Qasas [Verse: 21]: {So he went out from it, fearful and on the watch}, and that was at the time of the killing. {So my Lord granted me judgment} meaning prophethood. According to Al-Suddi and others (2). Al-Zajjaj said: Teaching him (3) the Torah, which contains the law of Allah (4). It was also said: Knowledge and understanding (5). {And made me one of the messengers}.

Allah says: {And is this a favor of which you remind me—that you have enslaved the Children of Israel?} People differed on the meaning of these words. Al-Suddi, Al-Tabari, and Al-Farra said: This speech is from Moses, peace be upon him, by way of acknowledging the favor, as if he is saying: Yes, and your raising me is a favor to me in that you enslaved others and left me, but that does not negate my message (6). It was also said: It is from Moses, peace be upon him, by way of denial, meaning: Do you boast of a favor to me that you raised me as a child while you have enslaved the Children of Israel and killed them?! Meaning: It is not a favor; because the obligation was not to kill them or enslave them for they are my people, so how can you mention your kindness to me specifically?! This meaning was stated by Qatada and others (7). It was also said: There is an implied interrogation, meaning: Is that a favor? This was said by Al-Akhfash and Al-Farra as well (8), and was rejected by Al-Nahhas and others. Al-Nahhas said (9): This is not permissible, because the 'Alif' of interrogation creates a meaning, and its deletion is impossible.

---

(1) Tafsir Al-Baghawi 3/383. (2) Reported by Al-Tabari 17/559 from Al-Suddi, and mentioned by Abu Al-Layth in his Tafsir 2/472 and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 6/120 from Ibn al-Sa'ib al-Kalbi. (3) In (M): teaching. (4) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/86. (5) Mentioned by Al-Wahidi in Al-Wasit 3/352, Abu Al-Layth 2/472, Al-Baghawi 3/383, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 6/120 from Muqatil. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/228. See Tafsir Al-Tabari 17/559, and Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra 2/279. (7) See Tafsir Al-Tabari 17/561, Tafsir Abu Al-Layth 2/472, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/228. (8) Ma'ani al-Qur'an by Al-Akhfash 2/645 - 646, and Al-Farra's saying was quoted by Al-Nahhas as will come soon. (9) In I'rab al-Qur'an 3/176 - 177.

सूरह अश-शुआरा: आयतें 16 - 22 18

...लोग, और यह कि गलती से हत्या, या ऐसे समय में हत्या जब कोई शरीयत (ईश्वरीय कानून) नहीं थी, नबूवत (पैगंबरी) के विपरीत नहीं है।

अल्लाह का कथन है: {तो मैं तुम से भाग गया जब मुझे तुम से डर लगा} यानी: मैं तुम्हारे बीच से मदयन (1) की ओर निकल गया जैसा कि सूरह अल-क़सस [आयत: 21] में है: {तो वह वहां से निकला, डरता हुआ और ताक में रहता हुआ}, और वह हत्या के समय की बात है। {तो मेरे रब ने मुझे हिकमत (निर्णय) प्रदान की} यानी नबूवत। अस-सुद्दी और अन्य (2) के अनुसार। अल-ज़ज्जाज ने कहा: उन्हें (3) तौरात की शिक्षा देना जिसमें अल्लाह का हुक्म (कानून) है (4)। और कहा गया: ज्ञान और समझ (5)। {और मुझे रसूलों में से बना दिया}।

अल्लाह का कथन है: {और क्या यह वह एहसान है जिसे तू मुझ पर जता रहा है कि तूने बनी इसराइल को गुलाम बना लिया?} इन शब्दों के अर्थ में लोगों का मतभेद है। अस-सुद्दी, अल-तबरी और अल-फर्रा ने कहा: मूसा अलैहिस्सलाम का यह कथन एहसान स्वीकार करने के तौर पर है, जैसे कि वह कह रहे हों: हाँ, और तेरा मेरा पालन-पोषण करना मुझ पर एक एहसान है इस अर्थ में कि तूने दूसरों को गुलाम बनाया और मुझे छोड़ दिया, लेकिन यह मेरे संदेश (रिसालत) को नकारता नहीं है (6)। और कहा गया: यह मूसा अलैहिस्सलाम की ओर से इनकार के तौर पर है, यानी: क्या तू मुझ पर यह एहसान जताता है कि तूने मेरा पालन-पोषण एक बच्चे के रूप में किया जबकि तूने बनी इसराइल को गुलाम बना लिया और उन्हें मार डाला?! यानी: यह कोई एहसान नहीं है; क्योंकि कर्तव्य यह था कि उन्हें न मारा जाए और न ही गुलाम बनाया जाए क्योंकि वे मेरी कौम हैं, तो तू मुझ पर विशेष रूप से अपने उपकार का उल्लेख कैसे कर सकता है?! क़तादा और अन्य (7) ने यही अर्थ बताया है। और कहा गया: इसमें एक प्रश्न छिपा है, यानी: क्या वह एक एहसान है? यह अल-अखफश और अल-फर्रा ने भी कहा है (8), और अल-नहस और अन्य ने इसका खंडन किया है। अल-नहस ने कहा (9): यह जायज़ नहीं है, क्योंकि प्रश्नवाचक 'अलिफ़' एक नया अर्थ पैदा करता है, और उसका लोप (हटाना) असंभव है।

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 3/383। (2) इसे अल-तबरी 17/559 ने सुद्दी से रिवायत किया है, और अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर 2/472 में और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 6/120 में इब्न अल-साइब अल-कलबी से इसका उल्लेख किया है। (3) (M) में: शिक्षण। (4) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी

अल-कुरान 4/86। (5) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/352 में, अबू अल-लैथ 2/472, अल-बग़वी 3/383, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 6/120 में मुक़ातिल से इसका उल्लेख किया है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/228। देखें तफ़सीर अल-तबरी 17/559, और अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 2/279। (7) देखें तफ़सीर अल-तबरी 17/561, तफ़सीर अबू अल-लैथ 2/472, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/228। (8) अल-अखफश द्वारा मानी अल-कुरान 2/645 - 646, और अल-फर्रा की बात अल-नहस ने उद्धृत की है जैसा कि जल्द ही आएगा। (9) इराब अल-कुरान 3/176 - 177 में।

سورہ الشعراء: آیات ۱۶ - ۲۲ ۱۸

...لوگ، اور یہ کہ قتلِ خطا، یا ایسے وقت میں قتل جب کوئی شریعت نہ تھی، نبوت کے منافی نہیں ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَفَرَرْتُ مِنكُمْ لَمَّا خِفْتُكُمْ﴾ یعنی: میں تمہارے درمیان سے مدین کی طرف نکل گیا (۱) جیسا کہ سورہ القصص [آیت: ۲۱] میں ہے: ﴿فَخَرَجَ مِنْهَا خَائِفًا يَتَرَقَّبُ﴾ اور یہ قتل کے وقت کی بات ہے۔ ﴿فَوَهَبَ لِي رَبِّي حُكْمًا﴾ یعنی نبوت۔ السدی وغیرہ سے مروی ہے (۲)۔ الزجاج نے کہا: انہیں (۳) تورات کی تعلیم دینا جس میں اللہ کا حکم ہے (۴)۔ اور کہا گیا: علم اور سمجھ (۵)۔ ﴿وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَتِلْكَ نِعْمَةٌ تَمُنُّهَا عَلَيَّ أَنْ عَبَّدتَّ بَنِي إِسْرَائِيلَ﴾ اس کلام کے معنی میں لوگوں کا اختلاف ہے، پس السدی، الطبری اور الفراء نے کہا: یہ کلام موسیٰ علیہ السلام کی طرف سے نعمت کے اقرار کے طور پر ہے، گویا وہ کہہ رہے ہیں: ہاں، اور تیرا میری پرورش کرنا مجھ پر ایک نعمت ہے اس لحاظ سے کہ تو نے دوسروں کو غلام بنایا اور مجھے چھوڑ دیا، لیکن یہ میری رسالت کی نفی نہیں کرتا (۶)۔ اور کہا گیا: یہ موسیٰ علیہ السلام کی طرف سے انکار کے طور پر ہے، یعنی: کیا تو مجھ پر یہ احسان جتلاتا ہے کہ تو نے میری پرورش ایک بچے کے طور پر کی حالانکہ تو نے بنی اسرائیل کو غلام بنا لیا اور انہیں قتل کر دیا؟! یعنی: یہ کوئی نعمت نہیں ہے؛ کیونکہ واجب یہ تھا کہ انہیں قتل نہ کیا جائے اور نہ ہی غلام بنایا جائے کیونکہ وہ میری قوم ہیں، تو تو مجھ پر خاص طور پر اپنے احسان کا ذکر کیسے کر سکتا ہے؟! قتادہ وغیرہ نے یہی معنی بیان کیے ہیں (۷)۔ اور کہا گیا: اس میں استفہام (سوال) مقدر ہے، یعنی: کیا وہ کوئی نعمت ہے؟ یہ الاخفش اور الفراء نے بھی کہا ہے (۸)، اور النحاس وغیرہ نے اس کا انکار کیا ہے۔ النحاس نے کہا

(۹): یہ جائز نہیں ہے، کیونکہ الفِ استفہام ایک نیا معنی پیدا کرتا ہے، اور اس کا حذف کرنا محال ہے۔

---

(۱) تفسیر البغوی ۳۸۳/۳۔ (۲) اسے الطبری ۵۵۹/۱۷ نے السدی سے روایت کیا ہے، اور ابو اللیث نے اپنی تفسیر ۴۷۲/۲ میں اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۱۲۰/۶ میں ابن السائب الکلبی سے ذکر کیا ہے۔ (۳) (م) میں: تعلیم۔ (۴) معانی القرآن للزجاج ۸۶/۴۔ (۵) اسے الواحدی نے الوسیط ۳۵۲/۳ میں، ابو اللیث ۴۷۲/۲، البغوی ۳۸۳/۳، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۱۲۰/۶ میں مقاتل سے ذکر کیا ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۲۲۸/۴۔ دیکھئے تفسیر الطبری ۵۵۹/۱۷، اور معانی القرآن للفراء ۲۷۹/۲۔ (۷) دیکھئے تفسیر الطبری ۵۶۱/۱۷، تفسیر ابی اللیث ۴۷۲/۲، اور المحرر الوجیز ۲۲۸/۴۔ (۸) معانی القرآن للاخفش ۶۴۵/۲ - ۶۴۶، اور الفراء کا قول النحاس نے ان سے نقل کیا ہے جیسا کہ جلد ہی آئے گا۔ (۹) فی اعراب القرآن ۱۷۶/۳ - ۱۷۷۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 16 - 22 19

...unless there is 'am' (or) in the speech, as the poet said: Will you go from the tribe or start early in the morning?(1) And I do not know of any disagreement among grammarians on this, except for something Al-Farra' said. He said: It is permissible to omit the interrogative alif in verbs of doubt. It is related: "Tura Zaydan muntaliqan?" (Do you see Zaid departing?) meaning: "A-tura". Ali bin Sulayman used to say regarding this: He only took it from the common parlance. Al-Tha'labi said: Al-Farra' said: And whoever says it is a denial, says: its meaning is: "Is that a favor?" by way of interrogation, like His saying: {This is my Lord} [Al-An'am: 76] {then are they immortal?} [Al-Anbiya: 34]. The poet said: They mended me and said, "O Khuyaylid, do not be afraid." So I said, while I failed to recognize the faces, "Are they themselves?"(2) Al-Ghaznawi recited as evidence for omitting the alif their saying: I did not forget on the day of departure her standing, while her eyelids were brimming with tears. And her saying while the camels were standing: "You leave me thus and depart?" I say: In this, there is the omission of the interrogative alif without 'am', contrary to Al-Nahhas's opinion. Ad-Dahhak said: The speech was delivered in a way of rebuke (tabkit), and rebuke can be with or without interrogation(3). The meaning is: "If you had not killed the children of Israel, my parents would have raised me, so what favor do I owe you?!" So you are boasting of a favor to me for something you should not boast of. It was also said: it means: how can you boast of raising me(4) when you have humiliated my people? And whoever's people are humiliated is himself humiliated(5). And "an 'abbadta" (that you enslaved) is in the nominative case as a substitute (badal) for "ni'mah" (favor). It is also permissible for it to be in the accusative case meaning: because you enslaved the children of Israel(6), i.e.:

(1) This is the beginning of a verse whose ending is: "And what would it harm you if you waited", and its speaker is Imru' al-Qais, and it has been previously mentioned in 1/283. (2) Its speaker is Abu Khirash al-Hudhali, and it has been previously mentioned in 6/469. (3) I'rab al-Qur'an 3/177. (4) The word "alayya" (to me) is not in (m). (5) Tafsir al-Baghawi 3/384. (6) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/87.

सूरह अश-शुअरा: आयतें 16 - 22 19

...जब तक कि बातचीत में 'अम' (या) न हो, जैसा कि कवि ने कहा: क्या तुम कबीले से चले जाओगे या सुबह जल्दी निकलोगे? (1) और मैं इस बारे में वैयाकरणों के बीच किसी मतभेद के बारे में नहीं जानता, सिवाय एक बात के जो अल-फर्रा ने कही थी। उन्होंने कहा: संदेह की क्रियाओं में प्रश्नवाचक अलिफ़ को हटाना जायज़ है। यह बताया गया है: "तुरा ज़ैदन मुन्तालिक़न?" (क्या तुम ज़ैद को जाते हुए देखते हो?) जिसका अर्थ है: "अ-तुरा"। अली बिन सुलेमान इस बारे में कहते थे: उन्होंने इसे केवल आम बोलचाल की भाषा से लिया है। अल-थ़ालबी ने कहा: अल-फर्रा ने कहा: और जो कोई कहता है कि यह इनकार है, वह कहता है: इसका अर्थ है: "क्या वह एक एहसान है?" पूछताछ के माध्यम से, जैसे कि उनके कहने पर: {यह मेरा रब है} [अल-अनआम: 76] {तो क्या वे अमर हैं?} [अल-अंबिया: 34]। कवि ने कहा: उन्होंने मेरी मरम्मत की और कहा, "हे खुयैलिद, डरो मत।" तो मैंने कहा, जबकि मैं चेहरों को नहीं पहचान सका, "क्या वे वही हैं?" (2) अल-गज़नवी ने अलिफ़ को छोड़ने के प्रमाण के रूप में उनके कहने को उद्धृत किया: मैं प्रस्थान के दिन उसके खड़े होने को नहीं भूला, जबकि उसकी पलकें आँसुओं से भरी थीं। और उसका कहना जब ऊंट खड़े थे: "तुम मुझे इस तरह छोड़कर चले जाओगे?" मैं कहता हूँ: इसमें, 'अम' के बिना प्रश्नवाचक अलिफ़ का लोप है, जो अल-नहहास की राय के विपरीत है। अद-दहहाक ने कहा: भाषण फटकार (तबीकत) के तरीके से दिया गया था, और फटकार पूछताछ के साथ या उसके बिना भी हो सकती है (3)। इसका अर्थ है: "यदि आपने इस्राइल के बच्चों को नहीं मारा होता, तो मेरे माता-पिता ने मुझे पाला होता, तो मेरा आप पर क्या एहसान है?!" तो आप मुझ पर उस बात का एहसान जता रहे हैं जिस पर आपको एहसान नहीं जताना चाहिए। यह भी कहा गया: इसका अर्थ है: आप मुझ पर पालन-पोषण का एहसान कैसे जता सकते हैं (4) जब आपने मेरे लोगों को अपमानित किया है? और जिसके लोग अपमानित होते हैं वह खुद अपमानित होता है (5)। और "अन 'अब्बत्ता" (कि आपने गुलाम बनाया) "नेमत" (एहसान) के बदले (बदल) के रूप में प्रथमा विभक्ति (रफ़अ) में है। यह द्वितीया विभक्ति (नस्ब) में होना भी जायज़ है जिसका अर्थ है: क्योंकि आपने इस्राइल के बच्चों को गुलाम बनाया (6), अर्थात:

(1) यह एक छंद का प्रारंभिक भाग है जिसका अंत है: "और यदि आप प्रतीक्षा करते तो आपका क्या बिगड़ता", और इसके वक्ता इमरुल क़ैस हैं, और इसका पहले 1/283 में उल्लेख किया जा चुका है। (2) इसके वक्ता अबू खिराश अल-हुज़ली हैं, और इसका पहले 6/469 में उल्लेख किया जा चुका है।

(3) इराब अल-कुरान 3/177। (4) शब्द "अलैया" (मुझ पर) (m) में नहीं है। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 3/384। (6) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 4/87।

سورة الشعراء: آیات ۱۶ - ۲۲ ۱۹

...الا یہ کہ کلام میں 'ام' (یا) ہو، جیسا کہ شاعر نے کہا: کیا تم قبیلے سے چلے جاؤ گے یا صبح سویرے نکلو گے؟ (۱) اور میں اس بارے میں نحویوں کے درمیان کسی اختلاف کو نہیں جانتا، سوائے ایک بات کے جو الفراء نے کہی تھی۔ انہوں نے کہا: شک کے افعال میں استفہامیہ الف کو حذف کرنا جائز ہے۔ منقول ہے: "تُرَی زیداً منطلقاً؟" (کیا تم زید کو جاتے ہوئے دیکھتے ہو؟) بمعنی: "أتُرَی"۔ علی بن سلیمان اس بارے میں کہتے تھے: انہوں نے اسے صرف عام لوگوں کے الفاظ سے لیا ہے۔ الثعلبی نے کہا: الفراء نے کہا: اور جو کہتا ہے کہ یہ انکار ہے، وہ کہتا ہے: اس کا معنی ہے: "کیا وہ احسان ہے؟" بطورِ استفہام، جیسے اللہ کا فرمان ہے: {یہ میرا رب ہے} [الانعام: ۷۶] {تو کیا وہ ہمیشہ رہنے والے ہیں؟} [الانبیاء: ۳۴]۔ شاعر نے کہا: انہوں نے میری مرہم پٹی کی اور کہا، "اے خویلد، مت ڈرو۔" تو میں نے کہا، جبکہ میں چہروں کو نہیں پہچان سکا، "کیا یہ وہی ہیں؟" (۲) الغزنوی نے الف کو چھوڑنے پر ان کے قول کو بطورِ شاہد پڑھا: میں روانگی کے دن اس کے کھڑے ہونے کو نہیں بھولا، جبکہ اس کی پلکیں آنسوؤں سے بھری تھیں۔ اور اس کا قول جبکہ سواریاں کھڑی تھیں: "تم مجھے اس طرح چھوڑ کر چلے جاؤ گے؟" میں کہتا ہوں: اس میں 'ام' کے بغیر الفِ استفہام کا حذف پایا جاتا ہے جو النحاس کے قول کے برعکس ہے۔ اور الضحاک نے کہا: کلام سرزنش (تبکیت) کے طور پر نکلا ہے، اور سرزنش استفہام کے ساتھ بھی ہوتی ہے اور بغیر استفہام کے بھی (۳)۔ اور معنی یہ ہے: "اگر تم بنی اسرائیل کو قتل نہ کرتے تو میرے والدین میری پرورش کرتے، تو میرا تم پر کیا احسان ہے؟!" پس تم مجھ پر اس بات کا احسان جتاتے ہو جس پر احسان جتانا واجب نہیں۔ اور کہا گیا: اس کا معنی ہے: تم مجھ پر پرورش کا احسان کیسے جتاتے ہو (۴) جبکہ تم نے میری قوم کو ذلیل کیا؟ اور جس کی قوم ذلیل ہو وہ خود

ذلیل ہوتا ہے (۵)۔ اور "أن عبَّدتَّ" (کہ تم نے غلام بنایا) "نِعْمَة" کے بدلے کے طور پر محلِ رفع میں ہے۔ اور اس کا محلِ نصب میں ہونا بھی جائز ہے بمعنی: اس لیے کہ تم نے بنی اسرائیل کو غلام بنایا (۶)، یعنی:

(۱) یہ ایک شعر کا پہلا مصرع ہے جس کا دوسرا مصرع ہے: "اور تمہیں کیا نقصان ہوتا اگر تم انتظار کرتے"، اس کے کہنے والے امرؤ القیس ہیں، اور یہ پہلے ۱/ ۲۸۳ میں گزر چکا ہے۔ (۲) اس کے کہنے والے ابو خراش الہذلی ہیں، اور یہ پہلے ۶/ ۴۶۹ میں گزر چکا ہے۔ (۳) اعراب القرآن ۳/ ۱۷۷۔ (۴) لفظ "علیَّ" (م) میں نہیں ہے۔ (۵) تفسیر البغوی ۳/ ۳۸۴۔ (۶) معانی القرآن للزجاج ۴/ ۸۷۔

"I took them as slaves"(1). It is said: I enslaved him (abadtu-hu) and I made him a slave (a'badtu-hu) as having the same meaning. Al-Farra' said it (2), and recited: "Why do my people enslave me, when among them are plenty of camels and slaves as they wish?" (3)

Allah Almighty says: {Pharaoh said: "And what is the Lord of the worlds?" [23] He (Moses) said: "Lord of the heavens and the earth and whatever is between them, if you should be convinced." [24] He (Pharaoh) said to those around him: "Do you not hear?" [25] He (Moses) said: "Your Lord and the Lord of your first forefathers." [26] He (Pharaoh) said: "Indeed, your messenger who has been sent to you is surely mad." [27] He (Moses) said: "Lord of the east and the west and whatever is between them, if you should use reason." [28] He (Pharaoh) said: "If you take a god other than me, I will surely place you among those imprisoned." [29] He (Moses) said: "Even if I brought you something manifest?" [30] He (Pharaoh) said: "Then bring it, if you should be of the truthful." [31] So he threw his staff, and suddenly it was a manifest serpent. [32] And he drew out his hand, and suddenly it was white for the observers. [33] He (Pharaoh) said to the assembly around him: "Indeed, this is a learned magician. [34] He wants to drive you out of your land by his magic, so what do you advise?" [35] They said: "Postpone [the matter of] him and his brother and send among the cities gatherers [36] who will bring to you every learned magician." [37] So the magicians were assembled for the appointment of a well-known day. [38] And it was said to the people: "Will you assemble? [39] Perhaps we will follow the magicians if they are the victors." [40] And when the magicians came, they said to Pharaoh: "Is there indeed for us a reward if we are the victors?" [41] He said: "Yes, and indeed, you will then be among those near [to me]." [42] Moses said to them: "Throw whatever you are going to throw." [43] So they threw their ropes and their staffs and said: "By the might of Pharaoh, indeed it is we who are the victors." [44] Then Moses threw his staff, and suddenly it devoured what they falsified. [45] So the magicians fell down prostrate. [46] They said: "We have believed in the Lord of the worlds, [47] The Lord of Moses and Aaron." [48] [Pharaoh] said: "You believed him before I gave you permission. Indeed, he is your leader who has taught you magic, but you are going to know. I will surely cut off your hands and your feet on opposite sides, and I will surely crucify you all." [49] They said: "No harm. Indeed, to our Lord we will return. [50] Indeed, we hope that our Lord will forgive us our sins because we were the first of the believers." [51]}

Allah Almighty's saying: {Pharaoh said: "And what is the Lord of the worlds?"} When Moses defeated Pharaoh with argument and did not...

(1) Majaz al-Qur'an 2/85. (2) In "Ma'ani al-Qur'an" by him, 2/279. (3) Its author is al-Farazdaq, and it is in "Al-Lisan" (under the root 'abd').

सूरह अश्-शुअरा: आयतें २२ - ५१ | २०

"मैंने उन्हें गुलाम बना लिया"(१)। कहा जाता है: मैंने उसे गुलाम बनाया और मैंने उसे दास बनाया, दोनों के अर्थ एक ही हैं। अल-फर्रा ने यह बात कही (२), और यह शेर सुनाया: "मेरे लोग मुझे गुलाम क्यों बना रहे हैं, जबकि उनके पास ऊंटों की प्रचुरता है और जो दास वे चाहते हैं?" (३)

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {फ़िरऔन ने कहा, "और यह संसारों का रब क्या है?" [२३] मूसा ने कहा, "आकाशों और धरती का रब और जो कुछ उन दोनों के बीच है, यदि तुम विश्वास करने वाले हो।" [२४] फ़िरऔन ने अपने आस-पास के लोगों से कहा, "क्या तुम सुन नहीं रहे हो?" [२५] मूसा ने कहा, "तुम्हारा रब और तुम्हारे पिछले पूर्वजों का रब।" [२६] फ़िरऔन ने कहा, "निश्चय ही तुम्हारा रसूल जो तुम्हारी ओर भेजा गया है, वह तो दीवाना है।" [२७] मूसा ने कहा, "पूरब और पश्चिम का रब और जो कुछ उन दोनों के बीच है, यदि तुम बुद्धि रखते हो।" [२८] फ़िरऔन ने कहा, "यदि तूने मेरे अतिरिक्त किसी और को पूज्य बनाया, तो मैं तुझे उन लोगों में शामिल कर दूंगा जो जेलों में बंद हैं।" [२९] मूसा ने कहा, "क्या तब भी, जबकि मैं तेरे पास कोई प्रत्यक्ष चीज़ ले आऊँ?" [३०] फ़िरऔन ने कहा, "तो उसे ला, यदि तू सच्चा है।" [३१] तो मूसा ने अपनी लाठी डाल दी, तो वह अचानक एक स्पष्ट अजगर बन गई। [३२] और उसने अपना हाथ (बग़ल से) निकाला, तो वह देखने वालों के लिए अचानक चमचमाता हुआ सफ़ेद था। [३३] फ़िरऔन ने अपने आस-पास के सरदारों से कहा, "निश्चय ही यह एक बड़ा ज्ञानवान जादूगर है। [३४] यह चाहता है कि तुम्हें तुम्हारे देश से अपने जादू के ज़ोर से निकाल दे, तो तुम क्या मशवरा देते हो?" [३५] उन्होंने कहा, "उसे और उसके भाई को ढील दो और शहरों में इकट्ठा करने वालों को भेज दो, [३६] कि वे तेरे पास हर बड़े जानकार जादूगर को ले आएं।" [३७] अतः जादूगर एक निश्चित दिन के नियत समय पर इकट्ठे किए गए। [३८] और लोगों से कहा गया, "क्या तुम भी इकट्ठे होगे? [३९] ताकि हम जादूगरों के पीछे चलें यदि वे ही ग़ालिब रहें।" [४०] फिर जब जादूगर आए, तो उन्होंने फ़िरऔन से कहा, "क्या हमारे लिए कोई पुरस्कार होगा यदि हम ही ग़ालिब रहे?" [४१] उसने कहा, "हाँ, और तुम उस समय मेरे निकटवर्ती लोगों में शामिल हो जाओगे।" [४२] मूसा ने उनसे कहा, "तुम जो कुछ डालने वाले हो, डालो।" [४३] तो उन्होंने अपनी रस्सियाँ और अपनी लाठियाँ डाल दीं और बोले, "फ़िरऔन के प्रताप की शपथ! निश्चय ही हम ही ग़ालिब रहने वाले हैं।" [४४] फिर मूसा ने अपनी लाठी डाली, तो वह अचानक उसे निगलने लगी जो वे झूठ-मूठ का बना रहे थे। [४५] तब जादूगर सजदे में गिर पड़े। [४६] उन्होंने कहा, "हम संसारों के रब पर ईमान लाए, [४७] मूसा और हारून के रब पर।" [४८] फ़िरऔन ने कहा, "तुम उस पर ईमान ले

आए इससे पहले कि मैं तुम्हें अनुमति देता? निश्चय ही वह तुम्हारा बड़ा है जिसने तुम्हें जादू सिखाया है, सो शीघ्र ही तुम्हें मालूम हो जाएगा। मैं तुम्हारे हाथ और पैर विपरीत दिशाओं से कटवा दूँगा और तुम सबको सूली पर चढ़ा दूँगा।" [४९] उन्होंने कहा, "कोई हर्ज नहीं। निश्चय ही हम अपने रब की ओर लौटने वाले हैं। [५०] हमें आशा है कि हमारा रब हमारे पाप क्षमा कर देगा, क्योंकि हम सबसे पहले ईमान लाने वाले हैं।" [५१]}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना है: {फ़िरऔन ने कहा, "और संसारों का रब क्या है?"} जब मूसा ने दलील से फ़िरऔन पर विजय प्राप्त की और नहीं...

(१) मजाज़ अल-कुरान २/८५। (२) उनकी पुस्तक 'मआनी अल-कुरान' २/२७९ में। (३) इसके रचयिता अल-फ़राज़दक़ हैं, और यह अल-लिसान (शब्द 'अब्द') में है।

سورہ الشعراء: آیات ۲۲ - ۵۱ | ۲۰

"میں نے انہیں غلام بنا لیا"(۱)۔ کہا جاتا ہے: میں نے اسے غلام بنایا (عبدتہ) اور میں نے اسے غلام بنایا (اعبدتہ)، ایک ہی معنی میں۔ الفراء نے یہ کہا (۲)، اور یہ شعر پڑھا: "میری قوم مجھے کیوں غلام بنا رہی ہے، حالانکہ ان کے پاس کافی اونٹ اور غلام ہیں جیسا وہ چاہتے ہیں؟" (۳)

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {فرعون نے کہا: "اور رب العالمین کیا ہے؟" [۲۳] (موسیٰ نے) کہا: "آسمانوں اور زمین کا رب اور جو کچھ ان کے درمیان ہے، اگر تم یقین رکھنے والے ہو۔" [۲۴] (فرعون نے) اپنے گرد بیٹھے ہوئے لوگوں سے کہا: "کیا تم سن نہیں رہے؟" [۲۵] (موسیٰ نے) کہا: "تمہارا رب اور تمہارے پہلے باپ دادا کا رب۔" [۲۶] (فرعون نے) کہا: "بے شک تمہارا وہ رسول جو تمہاری طرف بھیجا گیا ہے، وہ تو مجنون ہے۔" [۲۷] (موسیٰ نے) کہا: "مشرق اور مغرب کا رب اور جو کچھ ان دونوں کے درمیان ہے، اگر تم عقل رکھتے ہو۔" [۲۸] (فرعون نے) کہا: "اگر تم نے میرے سوا کسی اور کو معبود بنایا تو میں تمہیں قیدیوں میں شامل کر دوں گا۔" [۲۹] (موسیٰ نے) کہا: "خواہ میں تمہارے پاس کوئی کھلی ہوئی چیز لے آؤں؟" [۳۰] (فرعون نے) کہا: "تو اسے پیش کرو، اگر تم سچے ہو۔" [۳۱] تو انہوں نے اپنی لاٹھی ڈال دی، پس وہ اچانک ایک صاف نظر آنے والا اژدہا بن گئی۔ [۳۲] اور اپنا ہاتھ کھینچ کر نکالا، تو وہ اچانک دیکھنے والوں کے لیے سفید (چمکدار) تھا۔ [۳۳] (فرعون نے) اپنے گرد بیٹھے ہوئے سرداروں سے کہا: "بے شک یہ ایک ماہر جادوگر ہے۔ [۳۴] یہ چاہتا ہے کہ تمہیں تمہارے ملک سے اپنے جادو کے ذریعے نکال دے، تو تم کیا حکم دیتے ہو؟" [۳۵] انہوں نے کہا: "اسے اور اس کے بھائی کو مہلت دو اور شہروں میں جمع کرنے والے بھیج دو، [۳۶] کہ وہ تمہارے پاس ہر بڑے ماہر جادوگر کو لے آئیں۔" [۳۷] پس جادوگر ایک مقررہ دن کے مقررہ وقت پر جمع کر لیے گئے۔

[۳۸] اور لوگوں سے کہا گیا: "کیا تم بھی جمع ہو رہے ہو؟ [۳۹] تاکہ ہم جادوگروں کی پیروی کریں اگر وہ غالب رہیں۔" [۴۰] پھر جب جادوگر آئے، تو انہوں نے فرعون سے کہا: "کیا ہمارے لیے کوئی اجر ہوگا اگر ہم غالب رہے؟" [۴۱] اس نے کہا: "ہاں، اور تم اس وقت میرے مقربین میں سے ہو جاؤ گے۔" [۴۲] موسیٰ نے ان سے کہا: "تمہیں جو کچھ ڈالنا ہے، ڈالو۔" [۴۳] پس انہوں نے اپنی رسیاں اور اپنی لاٹھیاں ڈال دیں اور کہنے لگے: "فرعون کی عزت کی قسم! بے شک ہم ہی غالب رہنے والے ہیں۔" [۴۴] پھر موسیٰ نے اپنی لاٹھی ڈالی، تو وہ اچانک اسے نگلنے لگی جو وہ جھوٹ موٹ بنا رہے تھے۔ [۴۵] تب جادوگر سجدے میں گر پڑے۔ [۴۶] انہوں نے کہا: "ہم ایمان لائے رب العالمین پر، [۴۷] موسیٰ اور ہارون کے رب پر۔" [۴۸] (فرعون نے) کہا: "تم اس پر ایمان لے آئے اس سے پہلے کہ میں تمہیں اجازت دیتا؟ بے شک وہی تمہارا بڑا ہے جس نے تمہیں جادو سکھایا ہے، سو عنقریب تمہیں معلوم ہو جائے گا۔ میں تمہارے ہاتھ اور تمہارے پاؤں مخالف سمتوں سے کٹوا دوں گا اور تم سب کو سولی پر چڑھا دوں گا۔" [۴۹] انہوں نے کہا: "کوئی حرج نہیں، بے شک ہم اپنے رب کی طرف پلٹنے والے ہیں۔ [۵۰] ہمیں امید ہے کہ ہمارا رب ہماری خطائیں بخش دے گا کیونکہ ہم سب سے پہلے ایمان لانے والے ہیں۔" [۵۱]}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فرعون نے کہا: "اور رب العالمین کیا ہے؟"} جب موسیٰ نے دلیل کے ساتھ فرعون پر غلبہ حاصل کیا اور نہ...

(۱) مجاز القرآن ۲/۸۵۔ (۲) ان کی کتاب معانی القرآن ۲/۲۷۹ میں۔ (۳) اس کے کہنے والے فرزدق ہیں، اور یہ لسان العرب (مادہ عبد) میں ہے۔

The accursed one (Pharaoh), finding no argument from his acknowledgment of being raised (by him) and other things, returned to opposing Moses regarding his saying: "The Messenger of the Lord of the worlds." So he questioned him as one questions about something unknown. Makki and others said: Just as one asks about kinds (genera); therefore he questioned with "Ma" (What). Makki said: A question with "Man" (Who) occurred for him in another place, and it seems they are different situations. So Moses brought the attributes pointing to Allah from His creations in which no creature shares with Him. Pharaoh had asked about the genus, but there is no genus for Allah the Almighty, because genera are originated. Moses knew his ignorance, so he turned away from his question and informed him of the greatness of Allah's power which makes clear to the listener that Pharaoh has no share in it. So Pharaoh said: {Do you not hear?} meaning to incite and express amazement at the foolishness of the speech, since the people's belief was that Pharaoh was their lord and deity, and the Pharaohs before him were likewise. So Moses added to the explanation by saying: {Your Lord and the Lord of your forefathers of old} (1). He brought a proof they understood from him; because they knew they had fathers, and that they had perished, and that there must be a changer for them, and that they existed after having not been, and that they must have a creator (2). Then Pharaoh said at that time by way of belittlement: {Your Messenger who has been sent to you is surely a madman} (3). Meaning: He does not answer me about what I ask. So Moses, peace be upon him, answered him regarding this by saying: {Lord of the East and the West} meaning (4): His kingdom is not like your kingdom; because you only rule one land where your command is not valid elsewhere, and those whom you do not want to die do die. The One who sent me rules the East and the West {and what is between them, if you should use reason} (5). It was said: Moses, peace be upon him, knew that his intention in questioning was to know who he was asking about, so he answered with what is the way to knowing the Lord today.

Then, when Pharaoh—may Allah curse him—was defeated in the matter of argument, he returned to arrogance and domination, so he threatened Moses with imprisonment and did not say: What is your proof that this God sent you; because in it...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/228-229. (2) I'rab al-Qur'an 3/178. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/229. (4) In (M): Indeed. (5) I'rab al-Qur'an 3/178.

शापित (फ़िरऔन) ने अपने पालन-पोषण और अन्य बातों की स्वीकृति से कोई तर्क न पाकर, मूसा के इस कथन का विरोध करना शुरू कर दिया: "संसार के प्रतिपालक का रसूल।" इसलिए उसने उनसे किसी अज्ञात चीज़ के बारे में पूछताछ करने वाले की तरह सवाल किया। मक्की और अन्य ने कहा: जैसे प्रजातियों (श्रेणियों) के बारे में पूछताछ की जाती है; इसलिए उसने "मा" (क्या) के साथ पूछताछ की। मक्की ने कहा: उसके लिए किसी अन्य स्थान पर "मन" (कौन) के साथ एक प्रश्न आया है, और ऐसा लगता है कि वे अलग-अलग स्थितियाँ हैं। इसलिए मूसा ने अल्लाह की उन रचनाओं से उनके गुणों को प्रस्तुत किया जिनमें कोई भी जीव उनका भागीदार नहीं है। फ़िरऔन ने श्रेणी के बारे में पूछा था, जबकि अल्लाह तआला के लिए कोई श्रेणी नहीं है; क्योंकि श्रेणियाँ उत्पन्न की गई हैं। मूसा उसकी अज्ञानता को समझ गए, इसलिए उन्होंने उसके प्रश्न को नज़रअंदाज़ कर दिया और उसे अल्लाह की शक्ति की महानता के बारे में बताया जो सुनने वाले को स्पष्ट कर देती है कि फ़िरऔन का उसमें कोई हिस्सा नहीं है। तो फ़िरऔन ने कहा: {क्या तुम सुनते नहीं?} इस भाषण की मूर्खता पर उकसाने और आश्चर्य व्यक्त करने के अर्थ में, क्योंकि लोगों का विश्वास था कि फ़िरऔन उनका रब और पूज्य है, और उससे पहले के फ़िरऔन भी ऐसे ही थे। तो मूसा ने अपने कथन में और स्पष्टता लाते हुए कहा: {तुम्हारा रब और तुम्हारे पूर्वजों का रब} (1)। वह एक ऐसा प्रमाण लाए जिसे वे उनसे समझ सकें; क्योंकि वे जानते थे कि उनके पूर्वज थे, और वे समाप्त हो गए, और यह कि उनके लिए एक परिवर्तक होना चाहिए, और यह कि वे न होने के बाद अस्तित्व में आए, और उनके लिए एक निर्माता होना चाहिए (2)। तब फ़िरऔन ने उस समय उपहास करते हुए कहा: {तुम्हारा रसूल जो तुम्हारी ओर भेजा गया है, निश्चित रूप से पागल है} (3)। अर्थात्: वह मुझे उस बारे में उत्तर नहीं दे रहा है जो मैं पूछ रहा हूँ। तो मूसा (उन पर शांति हो) ने इसका उत्तर देते हुए कहा: {पूर्व और पश्चिम का रब} अर्थात् (4): उनका साम्राज्य तुम्हारे साम्राज्य जैसा नहीं है; क्योंकि तुम केवल एक ही देश के स्वामी हो जहाँ तुम्हारा आदेश कहीं और मान्य नहीं है, और वह मर जाता है जिसे तुम नहीं चाहते कि वह मरे। जिसने मुझे भेजा है वह पूर्व और पश्चिम का स्वामी है {और जो उनके बीच है, यदि तुम बुद्धि से काम लो} (5)। कहा गया: मूसा (उन पर शांति हो) जानते थे कि पूछताछ करने में उसका उद्देश्य यह जानना था कि वह किसके बारे में पूछ रहा है, इसलिए उन्होंने वह उत्तर दिया जो आज के समय में रब को जानने का मार्ग है।

फिर जब फ़िरऔन - अल्लाह उस पर लानत करे - तर्क के मामले में हार गया, तो वह अहंकार और वर्चस्व की ओर लौट आया, इसलिए उसने मूसा को जेल की धमकी दी, और यह नहीं कहा: इसका क्या प्रमाण है कि इस ईश्वर ने तुम्हें भेजा है; क्योंकि इसमें...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/228-229। (2) इराब अल-कुरान 3/178। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/229। (4) (म) में: बेशक। (5) इराब अल-कुरान 3/178।

اس ملعون (فرعون) نے اپنی پرورش وغیرہ کے اعتراف سے جب کوئی حجت نہ پائی تو حضرت موسیٰ علیہ السلام کے اس قول پر اعتراض شروع کر دیا: "رب العالمین کا رسول"۔ تو اس نے ان سے کسی نامعلوم چیز کے بارے میں پوچھنے والے کی طرح سوال کیا۔ مکی اور دیگر نے کہا: جیسے اصناف (انواع) کے بارے میں پوچھا جاتا ہے؛ اسی لیے اس نے لفظ "ما" (کیا) کے ذریعے سوال کیا۔ مکی نے کہا: اس کے لیے ایک دوسری جگہ "من" (کون) کے ساتھ سوال آیا ہے، اور لگتا ہے کہ یہ الگ الگ مواقع ہیں۔ چنانچہ موسیٰ علیہ السلام اللہ تعالیٰ کی ایسی صفات لائے جو اس کی مخلوقات میں اس کے وجود پر دلالت کرتی ہیں جن میں کوئی مخلوق اس کی شریک نہیں ہے۔ فرعون نے صنف کے بارے میں پوچھا تھا حالانکہ اللہ تعالیٰ کی کوئی صنف نہیں ہے؛ کیونکہ اصناف حادث (پیدا کردہ) ہوتی ہیں۔ موسیٰ علیہ السلام اس کی جہالت کو جان گئے، تو انہوں نے اس کے سوال سے اعراض کیا اور اسے اللہ کی قدرت کی عظمت سے آگاہ کیا جو سننے والے پر یہ واضح کر دیتی ہے کہ اس میں فرعون کی کوئی شرکت نہیں ہے۔ تو فرعون نے کہا: {کیا تم سنتے نہیں ہو؟} یعنی اس بات کی حماقت پر اکسانے اور تعجب کرنے کے طور پر، کیونکہ قوم کا عقیدہ یہ تھا کہ فرعون ہی ان کا رب اور معبود ہے، اور اس سے پہلے کے فراعنہ بھی ایسے ہی تھے۔ چنانچہ موسیٰ علیہ السلام نے وضاحت میں اضافہ کرتے ہوئے فرمایا: {تمہارا رب اور تمہارے اگلے باپ دادا کا رب} (۱)۔ پس وہ ایسی دلیل لائے جسے وہ ان سے سمجھ سکیں؛ کیونکہ وہ جانتے تھے کہ ان کے باپ دادا تھے، اور وہ فنا ہو گئے، اور یہ کہ ان کے لیے کسی بدلنے والے کا ہونا ضروری ہے، اور یہ کہ وہ نہ ہونے کے بعد موجود ہوئے، اور یہ کہ ان کے لیے کسی بنانے والے کا ہونا لازم ہے (۲)۔ تب فرعون نے اس وقت استخفاف (تحقیر) کے طور پر کہا:

{تمہارا وہ رسول جو تمہاری طرف بھیجا گیا ہے، یقیناً دیوانہ ہے} (٣)۔ یعنی: وہ مجھے اس چیز کا جواب نہیں دے رہا جو میں پوچھ رہا ہوں۔ تو موسیٰ علیہ السلام نے اس کا جواب یہ کہہ کر دیا: {مشرق اور مغرب کا رب} یعنی (٤): اس کی بادشاہت تمہاری بادشاہت جیسی نہیں ہے؛ کیونکہ تم صرف ایک ملک کے مالک ہو جہاں تمہارا حکم کسی دوسری جگہ نہیں چلتا، اور وہ مر جاتا ہے جسے تم نہیں چاہتے کہ وہ مرے۔ اور جس نے مجھے بھیجا ہے وہ مشرق اور مغرب کا مالک ہے {اور ان کے درمیان کی چیزوں کا بھی، اگر تم عقل رکھتے ہو} (٥)۔ اور کہا گیا ہے کہ موسیٰ علیہ السلام کو معلوم تھا کہ سوال سے اس کا مقصد یہ جاننا ہے کہ کس کے بارے میں پوچھا جا رہا ہے، تو انہوں نے وہ جواب دیا جو آج کے دن رب کی پہچان کا راستہ ہے۔

پھر جب فرعون - اللہ اس پر لعنت کرے - دلیل کے میدان میں عاجز آ گیا تو وہ تکبر اور غلبہ پانے کی طرف لوٹ آیا، چنانچہ اس نے موسیٰ علیہ السلام کو قید کی دھمکی دی، اور یہ نہیں کہا کہ: تمہارے پاس کیا دلیل ہے کہ اس الٰہ نے تمہیں بھیجا ہے؛ کیونکہ اس میں...

(١) المحرر الوجيز ٤/٢٢٨ - ٢٢٩ . (٢) إعراب القرآن ٣/١٧٨ . (٣) المحرر الوجيز ٤/٢٢٩ . (٤) نسخہ (م) میں ہے: إن . (٥) إعراب القرآن ٣/١٧٨ .

Surah ash-Shu'ara: Verses 23 - 51 22

...acknowledging that there is a god other than him. In his threat of imprisonment, there was weakness. It is narrated that he used to be so terrified of it that the accursed one could not hold his urine. And it is narrated that his prison was worse than death. If he imprisoned anyone, he would not release him from his prison until he died, so it was fearsome. Then, because Moses, peace be upon him, had such command from Allah Almighty that he was not intimidated by it, he threatened Pharaoh. [Moses] said to him out of kindness and a hope for his belief: {Even if I brought you something clear?} whereby my truthfulness would become evident to you. When Pharaoh heard that, he hoped to find a point of opposition in the midst of it, so {he said} to him: {Then bring it if you are of the truthful} (1). The condition did not need an answer according to Sibawayh, because what preceded is sufficient (2). {So Moses threw his staff} from his hand, and it became as Allah had informed in his story. The explanation and commentary of this has already been mentioned in 'Al-A'raf' (3) until the end of the story. The magicians said when Pharaoh threatened them with cutting off their hands and feet: {No harm} (4), meaning: there is no harm to us in the worldly punishment that reaches us, meaning: your punishment is only for an hour so we endure it, and we have met Allah as believers. This indicates the intensity of their insight and the strength of their faith.

Malik said: Moses, peace be upon him, called Pharaoh to Islam for forty years, and the magicians believed in him in a single day (5). It is said: 'la dayra', 'la dawra', 'la dharra', 'la dharara', and 'la dharura' all mean the same thing. This was said by Al-Harawi (6). Abu Ubaida recited: "For indeed it does not harm you after a year, whether your mother was a gazelle or a donkey." (7)

Al-Jawhari said (8): 'dhara yadhuuruhu' and 'yadhiruuhu dayran wa dawran', meaning: he harmed him. He said...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/229. (2) I'rab al-Qur'an 3/178. (3) 9/292-299. (4) Al-Wasit 3/353. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1423. (6) Al-Zajjaj said it in Ma'ani al-Qur'an 4/91 without saying: 'wa la dharura'. (7) Its speaker is Khidash bin Zuhayr, and it is in Khizanat al-Adab 9/289. (8) In al-Sihah (dhawra).

सूरह अश-शुआरा: आयतें 23 - 51 22

...यह स्वीकार करना कि उसके अलावा कोई और ईश्वर है। कैद की उसकी धमकी में कमजोरी थी। यह रिवायत है कि वह उससे इतना डरा हुआ था कि वह लानती अपना पेशाब तक नहीं रोक पाता था। और यह भी रिवायत है कि उसकी कैद मौत से भी बदतर थी। जब वह किसी को कैद करता था, तो उसे मरने तक अपनी कैद से नहीं छोड़ता था, इसलिए वह बहुत डरावना था। फिर, चूंकि मूसा (अलैहिस्सलाम) के पास अल्लाह तआला का ऐसा हुक्म था कि वह उससे डरे नहीं, तो फ़िरौन ने धमकी दी। [मूसा ने] उससे दया भाव और उसके ईमान लाने की उम्मीद में कहा: {चाहे मैं आपके पास कोई स्पष्ट चीज़ ले आऊं} जिससे मेरी सच्चाई आप पर स्पष्ट हो जाए। जब फ़िरौन ने यह सुना, तो उसने उम्मीद की कि इसके बीच उसे विरोध का कोई बिंदु मिल जाएगा, तो उसने उससे कहा: {तो उसे ले आओ अगर तुम सच्चों में से हो} (1)। सीबवैह के अनुसार शर्त को जवाब की ज़रूरत नहीं थी; क्योंकि जो पहले कहा गया वह उसके लिए काफी है (2)। {फिर मूसा ने अपनी लाठी डाल दी} अपने हाथ से, तो वह वैसा ही हो गया जैसा अल्लाह ने उसकी कहानी में बताया है। इसका विवरण और व्याख्या 'अल-आराफ' (3) में कहानी के अंत तक पहले ही बताई जा चुकी है। जादूगरों ने कहा जब फ़िरौन ने उन्हें हाथ और पैर काटने की धमकी दी: {कोई नुकसान नहीं} (4), यानी: दुनिया की सजा में जो हम पर आएगी उसमें हमारा कोई नुकसान नहीं है, यानी: आपकी सजा तो बस एक घड़ी की है इसलिए हम उस पर सब्र करेंगे, और हम अल्लाह से ईमान वाले होकर मिले हैं। यह उनके अंतर्दृष्टि की तीव्रता और उनके ईमान की ताकत को दर्शाता है।

मालिक ने कहा: मूसा (अलैहिस्सलाम) ने फ़िरौन को चालीस साल तक इस्लाम की दावत दी, और जादूगर एक ही दिन में उन पर ईमान ले आए (5)। कहा जाता है: 'ला दयर', 'ला दौर', 'ला ज़र', 'ला ज़रर' और 'ला ज़रूरा' सबका एक ही अर्थ है। यह अल-हरवी ने कहा है (6)। अबू उबैदा ने ये शेर पढ़ा: "बेशक एक साल के बाद यह आपको कोई नुकसान नहीं पहुँचाता, चाहे आपकी माँ हिरनी रही हो या गधा।" (7)

अल-जौहरी ने कहा (8): 'ज़ारा यज़ूरुहू' और 'यज़ीरुहू दयरन वा दौरन', यानी: उसने उसे नुकसान पहुँचाया। उन्होंने कहा...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/229। (2) इ'राब अल-कुरान 3/178। (3) 9/292-299। (4) अल-वसीत 3/353। (5) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी द्वारा 3/1423। (6) अल-जज्जाज ने इसे

'मआनी अल-कुरान' 4/91 में कहा, बिना ये कहे: 'वा ला ज़रूरा'। (7) इसके कहने वाले खिदाश बिन जुहैर हैं, और यह 'खिज़ानात अल-अदब' 9/289 में है। (8) अल-सिहाह (ज़ौर) में।

سورة الشعراء: آیات ۲۳ - ۵۱ ۲۲

...اعتراف کہ اس کے علاوہ کوئی اور خدا ہے۔ قید کی اس کی دھمکی میں کمزوری تھی۔ مروی ہے کہ وہ اس سے اس قدر ڈرتا تھا کہ وہ لعین اپنا پیشاب نہیں روک پاتا تھا۔ اور مروی ہے کہ اس کی قید قتل سے زیادہ سخت تھی۔ جب وہ کسی کو قید کرتا تو اسے اپنی قید سے نہیں نکالتا تھا یہاں تک کہ وہ مر جائے، پس وہ خوفناک تھی۔ پھر چونکہ موسیٰ علیہ السلام کے پاس اللہ تعالیٰ کا ایسا حکم تھا کہ وہ اس سے ڈرنے والے نہ تھے، تو فرعون نے دھمکی دی۔ [موسیٰ نے] اس سے نرمی اور اس کے ایمان کی لالچ میں کہا: ﴿کیا اگرچہ میں تمہارے پاس کوئی واضح چیز لے آؤں؟﴾ تو اس سے میری سچائی تم پر واضح ہو جائے۔ جب فرعون نے یہ سنا تو اس نے طمع کی کہ اس کے درمیان اسے مخالفت کا کوئی موقع مل جائے، تو اس نے ان سے کہا: ﴿تو اسے لے آ اگر تو سچوں میں سے ہے﴾(۱)۔ سیبویہ کے نزدیک شرط کو جواب کی ضرورت نہیں تھی؛ کیونکہ جو پہلے گزر چکا وہ اس کے لیے کافی ہے(۲)۔ ﴿پھر موسیٰ نے اپنی لاٹھی ڈال دی﴾ اپنے ہاتھ سے، تو وہ ویسا ہی ہوگیا جیسا اللہ نے اس کے قصے میں خبر دی۔ اس کا بیان اور اس کی شرح 'الاعراف'(۳) میں قصے کے آخر تک گزر چکی ہے۔ جادوگروں نے کہا جب فرعون نے انہیں ہاتھ اور پاؤں کاٹنے کی دھمکی دی: ﴿کوئی حرج نہیں﴾ یعنی: دنیا کے اس عذاب میں جو ہمیں پہنچے گا ہمارا کوئی نقصان نہیں(٤)، یعنی: تمہارا عذاب تو بس ایک گھڑی کا ہے پس ہم اس پر صبر کریں گے اور ہم اللہ سے مومن ہو کر ملے ہیں۔ یہ ان کی بصیرت کی شدت اور ان کے ایمان کی قوت پر دلالت کرتا ہے۔

مالک نے کہا: موسیٰ علیہ السلام نے فرعون کو چالیس سال تک اسلام کی دعوت دی، اور جادوگر ایک ہی دن میں ان پر ایمان لے آئے(٥)۔ کہا جاتا ہے: 'لا ضیر'، 'لا ضور'، 'لا ضر'، 'لا ضرر'

اور 'لا ضارورة' سب ایک ہی معنی میں ہیں۔ یہ بات الہروی نے کہی(٦)۔ اور ابو عبیدہ نے یہ شعر پڑھا: "بے شک ایک سال کے بعد یہ تجھے کوئی نقصان نہیں پہنچاتا، چاہے تیری ماں ہرنی تھی یا گدھا۔"(٧)

اور جوہری نے کہا(٨): 'ضارہ یضورہ' اور 'یضیرہ ضیراً وضوراً'، یعنی: اس نے اسے نقصان پہنچایا۔ اس نے کہا...

---

(١) المحرر الوجيز ٤/ ٢٢٩ . (٢) إعراب القرآن ٣/ ١٧٨ . (٣) ٢٩٢/٩ - ٢٩٩ . (٤) الوسيط ٣/ ٣٥٣ . (٥) أحكام القرآن لابن العربي ٣/ ١٤٢٣ . (٦) اور الزجاج نے اسے معانی القرآن ٤/ ٩١ میں بغیر 'ولا ضارورة' کہے ذکر کیا ہے۔ (٧) اس کے کہنے والے خداش بن زہیر ہیں، اور یہ 'خزانة الأدب' ٩/ ٢٨٩ میں ہے۔ (٨) الصحاح (ضور) میں۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 50 - 68

Page 23

Al-Kisa'i: I heard some of them say: "That neither benefits me nor harms me." At-Tadawwur means crying and writhing from beating or hunger. Ad-Dawrah (with a dammah on the 'dad') means a despicable, low-status man. "Indeed, to our Lord we will return" [26:50]: He means: We return to a generous and merciful Lord. "Indeed, we hope that our Lord will forgive us our sins because we were the first of the believers" [26:51]: "An" (because) is in the accusative case, meaning: "because we were." Al-Farra' permitted its recitation with a kasra as a conditional particle (1). The meaning of "the first of the believers" is: those who believed upon the appearance of the sign from among those who were on Pharaoh's side. Al-Farra' (2) said: the first believers of our time. Az-Zajjaj (3) rejected this and said: It has been narrated that six hundred and seventy thousand believed with him, and they are the "small band" about whom Pharaoh said: "Indeed, these are but a small band". This was narrated from Ibn Mas'ud and others (4).

The Almighty says: {And We inspired to Moses, 'Travel by night with My servants; indeed, you will be pursued.' (52) Then Pharaoh sent among the cities gatherers (53) [saying], 'Indeed, those are but a small band (54) And indeed, they are enraging us (55) And indeed, we are a cautious society.' (56) So We removed them from gardens and springs (57) And treasures and honorable station (58) Thus. And We caused to inherit them the Children of Israel (59) So they pursued them at sunrise (60) And when the two companies saw one another, the companions of Moses said, 'Indeed, we are to be overtaken!' (61) [Moses] said, 'No! Indeed, with me is my Lord; He will guide me.' (62) Then We inspired to Moses, 'Strike with your staff the sea,' and it parted, and each portion was like a great towering mountain (63) And We advanced thereto the pursuers (64) And We saved Moses and those with him, all together (65) Then We drowned the others (66) Indeed in that is a sign, but most of them were not to be believers (67) And indeed, your Lord - He is the Exalted in Might, the Merciful (68).}

The Almighty says: {And We inspired to Moses, 'Travel by night with My servants; indeed, you will be pursued.'} Since it was the Sunnah (way) of the Almighty toward His servants to save the believing and truthful among His allies, those who recognize the message of His messengers and prophets,

(1) I'rab al-Qur'an 3/180, and al-Farra's words in Ma'ani al-Qur'an 2/280. (2) In Ma'ani al-Qur'an 2/280. (3) In Ma'ani al-Qur'an 4/91. (4) Narrated by at-Tabari 17/573 from Ibn Mas'ud and Abu Ubaidah.

सूरह अश्-शुआरा: आयतें 50 - 68

पृष्ठ 23

अल-किसाई: मैंने उनमें से कुछ को कहते सुना: "यह न मुझे लाभ पहुँचाता है और न ही मुझे हानि पहुँचाता है।" 'तदव्वुर' का अर्थ है पिटाई या भूख के कारण चिल्लाना और तड़पना। 'दौराह' ('द' पर धम्म के साथ) का अर्थ है तुच्छ, कम हैसियत वाला व्यक्ति। "निश्चय ही, हम अपने रब की ओर लौटने वाले हैं" [26:50]: इसका अर्थ है: हम एक उदार और दयालु रब की ओर लौट रहे हैं। "निश्चय ही, हमें आशा है कि हमारा रब हमारी खताएँ क्षमा कर देगा क्योंकि हम सबसे पहले ईमान लाने वाले बने" [26:51]: "अन" (चूंकि) यहाँ 'नसब' (accusative) की स्थिति में है, जिसका अर्थ है: "क्योंकि हम थे।" अल-फर्रा ने इसे 'कसरा' के साथ एक शर्तिया शब्द के रूप में पढ़ने की अनुमति दी है (1)। "सबसे पहले ईमान लाने वाले" का अर्थ है: फिरौन की ओर के लोगों में से निशानी दिखने पर सबसे पहले ईमान लाने वाले। अल-फर्रा (2) ने कहा: हमारे समय के पहले मोमिन। अज़-ज़ज्जाज (3) ने इसे अस्वीकार कर दिया और कहा: यह रिवायत है कि उनके साथ छह लाख सत्तर हजार लोग ईमान लाए थे, और वे वही "छोटा समूह" हैं जिनके बारे में फिरौन ने कहा था: "निश्चय ही, ये एक छोटा सा समूह हैं"। यह इब्न मसूद और अन्य से रिवायत है (4)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और हमने मूसा की ओर वह्य (प्रकाशना) की कि, 'मेरे दासों को रात में लेकर निकल पड़; निश्चय ही तुम्हारा पीछा किया जाएगा।' (52) फिर फिरौन ने शहरों में (लोगों को) इकट्ठा करने वाले भेजे (53) (यह कहते हुए कि), 'निश्चय ही, ये एक छोटा सा समूह हैं (54) और निश्चय ही, वे हमें क्रोध दिला रहे हैं (55) और निश्चय ही, हम सब एक सतर्क जमात हैं।' (56) फिर हमने उन्हें बाग़ों और झरनों से निकाल बाहर किया (57) और खज़ानों और प्रतिष्ठित स्थानों से (58) इसी प्रकार। और हमने बनी इसराईल को उनका वारिस बना दिया (59) फिर उन्होंने सूर्योदय के समय उनका पीछा किया (60) फिर जब दोनों समूहों ने एक-दूसरे को देखा, तो मूसा के साथियों ने कहा, 'निश्चय ही, हम तो पकड़े गए!' (61) (मूसा ने) कहा, 'कदापि नहीं! निश्चय ही, मेरे साथ मेरा रब है; वह मेरा मार्गदर्शन करेगा।' (62) फिर हमने मूसा की ओर वह्य की कि, 'अपनी लाठी से समुद्र पर मार,' तो वह फट गया, और प्रत्येक भाग एक विशाल पर्वत के समान हो गया (63) और हमने दूसरों (पीछा करने वालों) को भी वहीं निकट कर दिया (64) और हमने मूसा और उसके साथ वालों को, उन सबको बचा लिया (65) फिर हमने दूसरों को डुबो दिया (66) निश्चय ही इसमें एक निशानी है, परन्तु

उनमें से अधिकांश ईमान लाने वाले न थे (67) और निश्चय ही, आपका रब ही प्रभुत्वशाली, दयावान है (68)।}

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और हमने मूसा की ओर वह्य की कि, 'मेरे दासों को रात में लेकर निकल पड़; निश्चय ही तुम्हारा पीछा किया जाएगा'।} चूँकि अपने दासों के प्रति अल्लाह तआला की यह सुन्नत (तरीक़ा) रही है कि वह अपने उन वली (मित्रों) को बचाता है जो ईमान लाने वाले और सच बोलने वाले हैं, और जो उसके रसूलों और नबियों के संदेश को स्वीकार करते हैं,

---

(1) इराब अल-कुरान 3/180, और अल-फर्रा के शब्द मानी अल-कुरान 2/280 में। (2) मानी अल-कुरान 2/280 में। (3) मानी अल-कुरान 4/91 में। (4) इसे अत-तबरी 17/573 ने इब्न मसूद और अबू उबैदा से उद्धृत किया है।

سورہ الشعراء: آیات 50 - 68

صفحہ 23

کسائی: میں نے ان میں سے بعض کو کہتے سنا: "یہ مجھے نہ نفع دیتا ہے اور نہ نقصان پہنچاتا ہے"۔ اور 'تضوُّر' کا مطلب ہے پٹائی یا بھوک کی وجہ سے چیخنا اور تڑپنا۔ اور 'ضوُرہ' (ضاد پر پیش کے ساتھ): حقیر اور کم مرتبے والا آدمی۔ ﴿إِنَّا إِلَى رَبِّنَا مُنقَلِبُونَ﴾ یعنی: ہم اپنے کریم اور رحیم رب کی طرف پلٹ کر جانے والے ہیں۔ ﴿إِنَّا نَطْمَعُ أَن يَغْفِرَ لَنَا رَبُّنَا خَطَايَانَا أَن كُنَّا أَوَّلَ الْمُؤْمِنِينَ﴾ یہاں "أن" (چونکہ) محل نصب میں ہے، یعنی: "اس لیے کہ ہم تھے"۔ اور الفراء نے اسے کسرہ کے ساتھ پڑھنے کی اجازت دی ہے اس بنیاد پر کہ یہ جزا (شرط) ہو (1)۔ اور ﴿أَوَّلَ الْمُؤْمِنِينَ﴾ کا معنی ہے: یعنی فرعون کی طرف کے لوگوں میں سے نشانی ظاہر ہونے پر سب سے پہلے ایمان لانے والے۔ الفراء (2) نے کہا: ہمارے زمانے کے پہلے مومن۔ اور الزجاج (3) نے اس کا انکار کیا اور کہا: مروی ہے کہ ان کے ساتھ چھ لاکھ ستر ہزار لوگ ایمان لائے تھے، اور وہ وہی "قلیل جماعت" (چھوٹا سا گروہ) ہیں جن کے بارے میں فرعون نے کہا تھا: ﴿إِنَّ هَؤُلَاءِ لَشِرْذِمَةٌ قَلِيلُونَ﴾۔ یہ ابن مسعود اور دیگر سے مروی ہے (4)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ أَنْ أَسْرِ بِعِبَادِي إِنَّكُم مُّتَّبَعُونَ (52) فَأَرْسَلَ فِرْعَوْنُ فِي الْمَدَائِنِ حَاشِرِينَ (53) إِنَّ هَؤُلَاءِ لَشِرْذِمَةٌ قَلِيلُونَ (54) وَإِنَّهُمْ لَنَا لَغَائِظُونَ (55) وَإِنَّا لَجَمِيعٌ حَاذِرُونَ (56) فَأَخْرَجْنَاهُم مِّن جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ (57) وَكُنُوزٍ وَمَقَامٍ كَرِيمٍ (58) كَذَٰلِكَ وَأَوْرَثْنَاهَا بَنِي إِسْرَائِيلَ (59) فَأَتْبَعُوهُم مُّشْرِقِينَ (60) فَلَمَّا تَرَاءَى الْجَمْعَانِ قَالَ أَصْحَابُ مُوسَىٰ إِنَّا لَمُدْرَكُونَ (61) قَالَ كَلَّا إِنَّ مَعِيَ رَبِّي سَيَهْدِينِ (62) فَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ أَنِ اضْرِب بِّعَصَاكَ الْبَحْرَ فَانفَلَقَ فَكَانَ كُلُّ فِرْقٍ كَالطَّوْدِ الْعَظِيمِ

(63) وَأَزْلَفْنَا ثَمَّ الْآخَرِينَ (64) وَأَنجَيْنَا مُوسَىٰ وَمَن مَّعَهُ أَجْمَعِينَ (65) ثُمَّ أَغْرَقْنَا الْآخَرِينَ (66) إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً وَمَا كَانَ أَكْثَرُهُم مُّؤْمِنِينَ (67) وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ (68)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ أَنْ أَسْرِ بِعِبَادِي إِنَّكُم مُّتَّبَعُونَ﴾ چونکہ اللہ تعالیٰ کی اپنے بندوں کے بارے میں یہ سنت رہی ہے کہ وہ اپنے مومن اور سچے اولیاء کو نجات دیتا ہے، جو اس کے رسولوں اور نبیوں کی رسالت کا اعتراف کرنے والے ہوتے ہیں،

---

(1) إعراب القرآن 3 / 180 ، اور الفراء کی کلام معانی القرآن میں 2 / 280۔ (2) معانی القرآن میں 2 / 280۔ (3) معانی القرآن میں 4 / 91۔ (4) اسے طبری نے 17 / 573 میں ابن مسعود اور ابو عبیدہ سے روایت کیا ہے۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 52 - 68 24 ...and the destruction of the disbelievers who denied them from among his enemies, He commanded Moses to set out with the Children of Israel by night, and called them His servants because they believed in Moses. The meaning of "you will be pursued" is: Pharaoh and his people will follow you to bring you back (1). Implicit in this statement was letting them know that God would save them from them. So Moses, peace be upon him, set out with the Children of Israel at dawn, leaving the road to Ash-Sham on his left and heading towards the sea. A man from the Children of Israel would ask him about leaving the road, and he would say: "Thus have I been commanded." When morning came and Pharaoh learned of Moses's night journey with the Children of Israel, he set out in pursuit of them and sent for soldiers to join him from the cities of Egypt. It is reported that he caught up with him with a hundred thousand (2) black horses, besides all other colors. And it is reported that the Children of Israel were six hundred and seventy thousand. God knows best about its authenticity. What is necessarily established from the verse is that Moses, peace be upon him, set out with a great assembly from the Children of Israel, and that Pharaoh followed him with many times that number. Ibn Abbas said: With Pharaoh were a thousand tyrants, each wearing a crown, and each was a commander of cavalry. A "shirdhima" (small band) is a small, despised group, and the plural is "sharadhim" (4). Al-Jawhari said: A "shirdhima" is a group of people, or a piece of something. Clothes that are "sharadhim" are pieces (5). Al-Tha'labi recited the verse of a Rajiz poet: Winter came while my clothes were old rags... shreds that the expert laughter-maker laughs at. The "Nawwaq" among men is the one who handles matters and rectifies them. This was stated in Al-Sihah (6). The "lam" in the word "la-shirdhima" is a "lam" of emphasis (lam al-tawkid), and it often enters into the predicate of "inna," except that the Kufans do not allow saying: "Inna Zaidan la-sawfa yaqum" (Indeed, Zaid will surely stand). The evidence that it is permissible is the word of the Almighty: "But soon you shall know."

(1) Al-Wasit 3/354, and Tafsir al-Baghawi 3/386. (2) In Al-Muharrar al-Wajiz: six hundred thousand. (3) In (d), (z), and (m): besides, and both have the same meaning. (4) From his saying: Moses went out... to this place from Al-Muharrar al-Wajiz 4/231-232. (5) Al-Sihah (shirdham). (6) (Nawq), and it is narrated with "t" (al-Tawwaq) as the name of his son, Lisan al-Arab (tawq).

सूरह अश-शुअरा: आयतें 52 - 68 24 ...और उनके दुश्मनों में से उन्हें झुठलाने वाले काफिरों का विनाश, उसने मूसा को हुक्म दिया कि बनी इसराइल को रात में लेकर निकलें और उन्हें अपना बंदा कहा; क्योंकि वे मूसा पर ईमान लाए थे। "बेशक तुम्हारा पीछा किया जाएगा" का अर्थ है: फिरौन और उसकी कौम तुम्हारा पीछा करेगी ताकि तुम्हें वापस ले आए (1)। इस बात में उन्हें यह बताना शामिल था कि अल्लाह उन्हें उनसे बचाएगा। तो मूसा (उन पर शांति हो) भोर के समय बनी इसराइल को लेकर निकले, उन्होंने शाम (सीरिया) के रास्ते को अपने बाईं ओर छोड़ दिया और समुद्र की ओर चल दिए। बनी इसराइल का एक आदमी उनसे रास्ता छोड़ने के बारे में पूछता, तो वे कहते: "मुझे ऐसा ही हुक्म दिया गया है।" जब सुबह हुई और फिरौन को बनी इसराइल के साथ मूसा की रात की यात्रा का पता चला, तो वह उनके पीछे निकला और मिस्र के शहरों में संदेश भेजा ताकि सेनाएँ उसके साथ मिल सकें। यह रिवायत है कि वह एक लाख (2) काले घोड़ों के साथ उनके पास पहुँचा, अन्य रंगों के घोड़ों के अलावा (3)। और यह भी रिवायत है कि बनी इसराइल छह लाख सत्तर हजार थे। अल्लाह ही उनकी असलियत को बेहतर जानता है। आयत से जो बात अनिवार्य रूप से सिद्ध होती है वह यह है कि मूसा (उन पर शांति हो) बनी इसराइल के एक बड़े समूह के साथ निकले थे, और फिरौन ने उससे कई गुना अधिक संख्या के साथ उनका पीछा किया। इब्न अब्बास ने कहा: फिरौन के साथ एक हजार अत्याचारी थे, जिनमें से प्रत्येक के सिर पर ताज था और प्रत्येक घुड़सवारों का सेनापति था। "शिर्ज़िमा" (एक छोटी टुकड़ी) एक छोटा, तुच्छ समूह है, और इसका बहुवचन "शराज़िम" (4) है। अल-जौहरी ने कहा: शिर्ज़िमा लोगों का एक समूह है, या किसी चीज़ का एक टुकड़ा। "शराज़िम" कपड़े यानी टुकड़े (5)। अल-सालबी ने एक राज़िज़ कवि की बात सुनाई: सर्दियाँ आईं जबकि मेरे कपड़े पुराने चिथड़े थे... टुकड़े जिन पर माहिर हँसने वाला हँसता है। पुरुषों में "नव्वाक" वह है जो मामलों को सुलझाता है और उन्हें सुधारता है। यह अल-सिहाह (6) में कहा गया है। "ल-शिर्ज़िमा" शब्द में "लम" ताकीद (ज़ोर देने वाला) लम है, और यह अक्सर "इन्ना" के समाचार (खबर) में आता है, सिवाय इसके कि कूफ़ा वाले इसकी अनुमति नहीं देते: "इन्ना ज़ैदन ल-सौफ़ा यकूम" (बेशक ज़ैद जल्द ही खड़ा होगा)। इसके जायज़ होने का प्रमाण अल्लाह तआला का यह फरमान है: "तो जल्द ही तुम जान लोगे।"

(1) अल-वसीत 3/354, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/386। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में: छह लाख। (3) (द), (ज़) और (म) में: "सिवा" (इलावा), और दोनों का अर्थ एक ही है। (4) उनके कहने से: मूसा निकले... अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/231-232 के इस स्थान तक। (5) अल-सिहाह (शिर्ज़म)। (6)

(नूक), और इसे 'त' (अत-तव्वाक) के साथ भी रिवायत किया गया है कि यह उसके बेटे का नाम है, लिसान अल-अरब (तौक़)।

سورة الشعراء: آیات 52 - 68 24 اور ان کے دشمنوں میں سے انہیں جھٹلانے والے کافروں کی ہلاکت، اللہ نے موسیٰ کو حکم دیا کہ بنی اسرائیل کو لے کر رات کے وقت نکلیں اور انہیں اپنا بندہ کہا؛ کیونکہ وہ موسیٰ پر ایمان لائے تھے۔ اور «إِنَّكُمْ مُتَّبَعُونَ» (بیشک تمہارا پیچھا کیا جائے گا) کا مطلب ہے: فرعون اور اس کی قوم تمہارا پیچھا کرے گی تاکہ تمہیں واپس لے آئے (1)۔ اس کلام کے ضمن میں انہیں یہ بتانا تھا کہ اللہ انہیں ان سے نجات دے گا۔ چنانچہ موسیٰ علیہ السلام بنی اسرائیل کو لے کر سحری کے وقت نکلے، انہوں نے شام کا راستہ اپنی بائیں جانب چھوڑ دیا اور سمندر کی طرف رخ کیا۔ بنی اسرائیل کا ایک آدمی ان سے راستہ چھوڑنے کے بارے میں پوچھتا تو وہ کہتے: "مجھے ایسا ہی حکم دیا گیا ہے"۔ جب صبح ہوئی اور فرعون کو بنی اسرائیل کے ساتھ موسیٰ کے رات کے سفر کا علم ہوا، تو وہ ان کے تعاقب میں نکلا اور مصر کے شہروں میں پیغام بھیجا تاکہ لشکر اس کے ساتھ مل جائیں۔ روایت ہے کہ وہ ایک لاکھ (2) سیاہ گھوڑوں کے ساتھ ان کے پاس پہنچا، دوسرے رنگوں کے علاوہ (3)۔ اور روایت ہے کہ بنی اسرائیل چھ لاکھ ستر ہزار تھے۔ اللہ ہی ان کی اصلیت کو بہتر جانتا ہے۔ آیت سے جو بات یقینی طور پر ثابت ہوتی ہے وہ یہ ہے کہ موسیٰ علیہ السلام بنی اسرائیل کے ایک بڑے مجمع کے ساتھ نکلے تھے، اور فرعون نے اس سے کئی گنا زیادہ تعداد کے ساتھ ان کا پیچھا کیا۔ ابن عباس نے کہا: فرعون کے ساتھ ایک ہزار جابر تھے، جن میں سے ہر ایک کے سر پر تاج تھا اور ہر ایک گھڑ سوار فوج کا امیر تھا۔ اور "شِرْذِمَة" (ایک چھوٹی جماعت) ایک چھوٹا، حقیر گروہ ہے، اور اس کی جمع "شراذم" (4) ہے۔ جوہری نے کہا: شرذمہ لوگوں کی ایک جماعت ہے، یا کسی چیز کا ایک ٹکڑا۔ اور "شراذم" کپڑے یعنی ٹکڑے (5)۔ اور ثعلبی نے ایک راجز شاعر کا قول سنایا: سردی آگئی جبکہ میرے کپڑے پرانے چیتھڑے تھے... ٹکڑے جن پر ماہر ہنسنے والا ہنستا ہے۔ مردوں میں

"نَوَّاق" وہ ہے جو معاملات کو سلجھاتا اور ان کی اصلاح کرتا ہے۔ یہ بات "الصحاح" (6) میں کہی گئی ہے۔ اور لفظ "لَشِرْذِمَةٌ" میں "لام" تاکید کا ہے، اور یہ اکثر "إِنَّ" کی خبر میں آتا ہے، سوائے اس کے کہ کوفی اس کی اجازت نہیں دیتے: "إنَّ زيداً لسوف يقوم" (بیشک زید عنقریب کھڑا ہوگا)۔ اس کے جائز ہونے کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿فَلَسَوْفَ تَعْلَمُونَ﴾ (پس تم عنقریب جان لو گے)۔

(1) الوسیط 3/ 354، اور تفسیر البغوی 3/ 386۔ (2) المحرر الوجیز میں ہے: چھ لاکھ۔ (3) (د)، (ز) اور (م) میں: "سوی"، اور دونوں کا ایک ہی مطلب ہے۔ (4) ان کے قول: موسیٰ نکلے... سے لے کر المحرر الوجیز 4/ 231-232 کے اس مقام تک۔ (5) الصحاح (شرذم)۔ (6) (نوق)، اور "ت" (التَّوَّاق) کے ساتھ بھی روایت کیا گیا ہے کہ یہ اس کے بیٹے کا نام ہے، لسان العرب (توق)۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 52 - 68 25

And this is the very 'lam' of emphasis, and it has entered upon 'sawfa' (will). This was said by Al-Nahhas(1). "And indeed, they are to us an enragement" [Quran 26:55], meaning: enemies to us for opposing our religion and for taking away our wealth which they had borrowed as previously mentioned. And their firstborns died that night. This has been fully addressed in Surah Al-A'raf and Surah Taha(2). It is said: "Such-and-such enraged me (ghathani)" and "it enraged me (aghathani)". And 'Al-Ghayth' (rage) is anger, and from it come 'at-taghayyuth' and 'al-ightiyath'. Meaning: they enraged us by leaving without permission(3). "And indeed, we are a multitude forewarned" [Quran 26:56], meaning: a gathered group, prepared, having taken our precaution and our weapons. And it was recited as: "Hadhirun" (with an alif), and its meaning is the same as "Hadhirun" (without an alif)(4), meaning: apprehensive and afraid. Al-Jawhari said(5): And it was recited as: "Wa inna lajami'un hadhirun", "hadhirun", and "hadhurun" with a damma on the 'dhal'. Al-Akhfash recounted it. The meaning of "Hadhirun" (with alif) is: prepared, and the meaning of "Hadhirun" (without alif) is: afraid. Al-Nahhas said: "Hadhirun" is the recitation of the people of Medina and Abu 'Amr, while the recitation of the people of Kufa is "Hadhirun"(6), and it is known from Abdullah ibn Mas'ud and Ibn Abbas. And "Hadirun" with the plain 'dal' is the recitation of Abu 'Abbad(7), and Al-Mahdawi recounted it from Ibn Abi 'Ammar, and Al-Mawardi and Al-Thalabi from Sumayt ibn 'Ajlan(8). Al-Nahhas said: Abu 'Ubayda holds the view that the meanings of "Hadhirun" and "Hadhirun" are one. This is the saying of Sibawayh, and he permitted: "huwa hadhirun Zaydan" (he is wary of Zayd), just as one says: "hadhira Zaydan", and he recited poetry:
WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) In I'rab al-Qur'an 3/180. (2) 14/ 108-111. (3) Tafsir al-Baghawi 3/387 without his saying: and from it come at-taghayyuth and al-ightiyath. Al-Zajjaj said in Ma'ani al-Qur'an 4/92: Whoever says "aghathani" has committed a grammatical error. (4) This is the saying of Abu 'Ubayda as will follow. (5) In Al-Sahhah (under 'h-dh-r'). (6) Al-Sab'ah p.471, Al-Taysir p.165, and Al-Nashr 2/335. (7) I'rab al-Qur'an 3/180, but what is in its printed version is: from Ibn Abi 'Ammar instead of Abu 'Abbad. (8) This recitation is in Al-Muhtasib 2/128 from Ibn Abi 'Ammar, and in Al-Shadhah p.106 from Ibn Abi 'Ammar and Muhammad ibn al-Sumayfa', and in Al-Muharrar al-Wajiz 4/232 from Ibn Abi 'Ammar and Sumayt ibn 'Ajlan. Al-Azhari mentioned it in Tahdhib al-Lughah 4/409 from Abdullah ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him).

सूरह अश्-शुअरा: आयत 52 - 68 25

और यह वही ताकीद (ज़ोर देने वाला) 'लाम' है, और यह 'सौफ़ा' (जल्द ही) पर आया है। यह बात अन-नह्हास(1) ने कही है। "और निस्संदेह वे हमें क्रोध दिलाने वाले हैं" [कुरान 26:55], अर्थात: हमारे दुश्मन हमारे धर्म का विरोध करने के कारण और हमारा वह धन ले जाने के कारण जिसे उन्होंने उधार लिया था जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। और उनके पहले जन्मे उस रात मर गए। यह सूरह अल-अराफ और सूरह ताहा(2) में विस्तार से बीत चुका है। कहा जाता है: "अमुक बात ने मुझे क्रोधित किया (ग़ाज़नी)" और "उसने मुझे क्रोधित किया (अगाज़नी)"। 'अल-ग़ैज़' (क्रोध) का अर्थ है गुस्सा, और इसी से 'अत-तग़ाय्युज़' और 'अल-इग़ितियाज़' निकला है। अर्थात: उन्होंने बिना अनुमति के निकलकर हमें क्रोधित किया(3)। "और निस्संदेह हम एक सतर्क भीड़ हैं" [कुरान 26:56], अर्थात: एक एकत्रित समूह, तैयार, अपनी सावधानी और हथियार लिए हुए। और इसे "हाधिरुन" (आलिफ के साथ) पढ़ा गया है, और इसका अर्थ "हधिरुन" (बिना आलिफ के)(4) के समान ही है, अर्थात: आशंकित और डरे हुए। अल-जौहरी ने कहा(5): और इसे पढ़ा गया: "वा इन्ना लजामीऊन हाधिरुन", "हधिरुन", और "हधुरुन" (दाल पर ज़म्म के साथ)। अल-अख़फ़श ने इसे बयान किया। "हाधिरुन" (आलिफ के साथ) का अर्थ है: तैयार, और "हधिरुन" (बिना आलिफ के) का अर्थ है: डरे हुए। अन-नह्हास ने कहा: "हधिरुन" मदीना के लोगों और अबू अम्र का पाठ है, जबकि कूफ़ा के लोगों का पाठ "हाधिरुन"(6) है, और यह अब्दुल्लाह बिन मसूद और इब्न अब्बास से प्रसिद्ध है। और बिना नुक्ते वाली 'दाल' के साथ "हादिरुन" अबू अब्बाद(7) का पाठ है, और अल-महदवी ने इसे इब्न अबी अम्मार से, और अल-मावर्दी तथा अत-त'लबी ने सुमैत बिन अज्लान(8) से उद्धृत किया है। अन-नह्हास ने कहा: अबू उबैदा का मानना है कि "हधिरुन" और "हाधिरुन" का अर्थ एक ही है। यह सिबावैह का कथन है, और उन्होंने अनुमति दी: "हुवा हधिरुन ज़ैदन" (वह ज़ैद से सतर्क है), जैसे कहा जाता है: "हाधिर ज़ैदन", और उन्होंने कविता पढ़ी: WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) इ'राब अल-कुरान 3/180 में। (2) 14/ 108-111। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 3/387 उनके इस कथन के बिना: और इसी से अत-तग़ाय्युज़ और अल-इग़ितियाज़ है। अल-ज़ज्जाज ने मआनी अल-कुरान 4/92 में कहा: जिसने "अगाज़नी" कहा, उसने भाषाई गलती की। (4) यह अबू उबैदा का कथन है जैसा कि आगे आएगा। (5) अस-सिह़ाह़ में (शब्द 'ह-ध-र')। (6) अस-सबअह पृ.471, अत-तयसीर पृ.165, और अन-नश्र 2/335। (7) इ'राब अल-कुरान 3/180, लेकिन इसके मुद्रित संस्करण में यह है: अबू अब्बाद के बजाय इब्न अबी अम्मार से। (8) यह पाठ अल-मुहतसिब 2/128 में इब्न अबी

अम्मार से, और अल-शाज़ाह पृ.106 में इब्न अबी अम्मार और मुहम्मद इब्न अल-समीफ़ा से, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/232 में इब्न अबी अम्मार और सुमैत बिन अज्लान से है। अल-अज़हरी ने तहज़ीब अल-लुग़ा 4/409 में अब्दुल्लाह बिन मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से इसका उल्लेख किया है।

سورة الشعراء: آیات ۵۲ - ۶۸ ۲۵

اور یہ بعینہ 'لامِ تاکید' ہے اور یہ 'سوف' پر داخل ہوئی ہے۔ اسے النحاس(۱) نے کہا ہے۔ ﴿وَإِنَّهُمْ لَنَا لَغَائِظُونَ﴾ یعنی: وہ ہمارے دین کی مخالفت اور ہمارے اس مال کو لے جانے کی وجہ سے ہمارے دشمن ہیں جو انہوں نے ادھار لیا تھا جیسا کہ پہلے ذکر ہوا۔ اور اس رات ان کے پہلوٹھے (بڑے بچے) مر گئے تھے۔ اور یہ قصہ 'الاعراف' اور 'طٰہٰ(۲)' میں مکمل طور پر گزر چکا ہے۔ کہا جاتا ہے: "غاظني كذا" (اس بات نے مجھے غصہ دلایا) اور "أغاظني"۔ اور 'الغیظ' غصے کو کہتے ہیں، اور اسی سے 'تغیُّظ' اور 'اغتیاظ' نکلا ہے۔ یعنی: انہوں نے بغیر اجازت نکل کر ہمیں غصہ دلایا(۳)۔ ﴿وَإِنَّا لَجَمِيعٌ حَذِرُونَ﴾ یعنی: ایک جمع ہونے والا گروہ جو تیار ہے، ہم نے اپنی احتیاط اور اپنے ہتھیار سنبھال لیے ہیں۔ اور اسے "حاذِرُونَ" بھی پڑھا گیا ہے اور اس کا معنی "حَذِرُونَ(٤)" والا ہی ہے، یعنی: ڈرے ہوئے اور خوفزدہ۔ الجوہری(٥) نے کہا: اور اسے "وَإِنَّا لَجَمِيعٌ حَاذِرُونَ" اور "حَذِرُونَ" اور "حَذِرُونَ" دال کے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا گیا ہے۔ اسے الاخفش نے نقل کیا ہے۔ "حَاذِرُونَ" کا معنی ہے: تیار ہونے والے، اور "حَذِرُونَ" کا معنی ہے: ڈرنے والے۔ النحاس نے کہا: "حَذِرُونَ" اہل مدینہ اور ابو عمرو کی قرات ہے، جبکہ اہل کوفہ کی قرات "حَاذِرُونَ(٦)" ہے اور یہ عبداللہ بن مسعود اور ابن عباس سے مشہور ہے۔ اور بغیر نقطے والی دال کے ساتھ "حَادِرُونَ" ابو عباد(۷) کی قرات ہے، اور اسے المہدوی نے ابن ابی عمار سے، اور الماوردی اور الثعلبی نے سمیط بن عجلان(۸) سے نقل کیا ہے۔ النحاس نے کہا: ابو عبیدہ کا خیال ہے کہ "حَذِرُونَ" اور "حَاذِرُونَ" کا معنی ایک ہی ہے۔ یہی سیبویہ کا قول ہے، اور انہوں نے جائز قرار دیا ہے: "هو حَذِرٌ زيداً" (وہ زید سے خبردار ہے)، جیسا کہ کہا جاتا ہے: "حاذر زيداً" اور انہوں نے شعر پڑھا: WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) اعراب القرآن ۳/ ۱۸۰ میں۔ (۲) ۱۴/ ۱۰۸-۱۱۱۔ (۳) تفسیر البغوی ۳/ ۳۸۷ ان کے اس قول کے بغیر: اور اسی سے التغیظ اور الاغتیاظ ہے۔ الزجاج نے معانی القرآن ۴/ ۹۲ میں کہا: جس نے "أغاظني" کہا، اس نے لغوی غلطی کی۔ (۴) یہ ابو عبیدہ کا قول ہے جیسا کہ آگے آئے گا۔ (۵) الصحاح میں (حذر)۔ (٦) السبعۃ ص ۴۷۱، التیسیر ص ۱۶۵، اور النشر ۲/ ۳۳۵۔ (۷) اعراب القرآن ۳/ ۱۸۰، لیکن جو اس کے مطبوعہ نسخے میں ہے وہ: ابو عباد کے بجائے ابن ابی عمار سے ہے۔ (۸) یہ قرات المحتسب ۲/ ۱۲۸ میں ابن ابی عمار سے ہے، اور الشاذۃ ص ۱۰۶ میں ابن ابی عمار اور محمد ابن السمیقع سے، اور المحرر الوجیز ۴/ ۲۳۲ میں ابن ابی عمار اور سمیط بن عجلان سے ہے۔ اور اسے الازہری نے تہذیب اللغۃ ۴/ ۴۰۹ میں عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے ذکر کیا ہے۔

26 Surah Ash-Shu'ara: Verses 52 - 68

“Cautious of things that do not harm, and secure from what cannot save him from the decrees.” (1)

Abu Amr al-Jarmi claimed that it is permissible to say: 'He is cautious (hadhir) of Zaid' by omitting 'from' (min). However, most grammarians distinguish between 'hadhir' and 'haadhir', including al-Kisa'i, al-Farra', and Muhammad bin Yazid. They hold the view that the meaning of 'hadhir' is: caution is inherent in his nature, i.e., alert and vigilant; if it is so, it does not take a direct object. Whereas the meaning of 'haadhir' is prepared. This is the interpretation narrated from the predecessors. Abdullah bin Masoud said regarding the words of Allah, Mighty and Majestic: {And indeed, we are a cautious multitude}: He said: well-equipped with weapons and steeds, so this is exactly that. And his saying 'mu'adoon' means: they have gear. It has been said: the meaning is: we have weapons and they do not; inciting them to fight. As for 'haadaroon' with the letter 'dal', it is derived from their saying: a 'hadrah' eye, meaning full; i.e., we are full of rage against them (2). From this is the poet's saying:

“And an eye that is full and protruding, their inner corners were split from the back.” (3)

Linguists related that it is said: a 'hadir' man is one who is full of flesh (muscular) (4), so the meaning could be: full of weaponry. Al-Mahdawi said: Al-Hadir means the strong and intense one.

Allah Almighty's saying: {So We expelled them from gardens and springs} means: from the land of Egypt (5). On the authority of Abdullah bin Amr, he said: The gardens were on both banks of the Nile on both sides from Aswan to Rashid, and between the gardens were crops. The Nile had seven canals: the Alexandria canal, the Sakha canal, the Damietta canal, the Sardus canal, the Manf (Memphis) canal, the Fayyum canal, and the Manha canal, all connected, nothing separated from the other, and the crops were between all the canals. All the land of Egypt was [like this].

(1) Previously mentioned 10/288. (2) I'rab al-Qur'an 3/181. (3) Its speaker is Imru' al-Qays, and it is in his Diwan p. 166. Its commentator said: 'Badra': it rushes with looking. 'Shaqqat ma'aqihima': they opened, as if they split. 'Min ukhar': from the outer corners of the eye. (4) Tahdhib al-Lugha 4/407. (5) Tafsir Abi al-Layth 2/474.

26 सूरा अश्-शुअरा: आयत 52 - 68

"वह उन चीजों से सावधान रहता है जो नुकसान नहीं पहुँचातीं, और उससे सुरक्षित है जो उसे नियति (तक़दीर) से नहीं बचा सकता।" (1)

अबू अम्र अल-जर्मी ने दावा किया कि यह कहना जायज है: 'वह ज़ैद से सावधान (हज़िर) है' 'मिन' (से) को हटाकर। लेकिन अधिकांश वैयाकरण 'हज़िर' और 'हाज़िर' के बीच अंतर करते हैं, जिनमें अल-किसाई, अल-फर्रा और मुहम्मद बिन यज़ीद शामिल हैं। वे मानते हैं कि 'हज़िर' का अर्थ है: सावधानी उसके स्वभाव में है, यानी सतर्क और जागरूक; यदि ऐसा है, तो यह क्रिया कर्म नहीं लेती। और 'हाज़िर' का अर्थ है तैयार। पूर्ववर्तियों से यही व्याख्या आई है। अब्दुल्ला बिन मसूद ने अल्लाह के इस कथन के बारे में कहा: {और वास्तव में, हम सब सतर्क(हज़िरून) समूह हैं}: उन्होंने कहा: हथियारों से लैस और घोड़ों के साथ संपन्न, तो यह वही है। और उनका कहना: "मुअदून": उनके पास उपकरण (हथियार) हैं। यह कहा गया है कि इसका अर्थ है: हमारे पास हथियार हैं और उनके पास नहीं; उन्हें लड़ने के लिए उकसाना। जहाँ तक 'हादरून' (दाल के साथ) का सवाल है, यह उनके इस कथन से निकला है: एक 'हदरा' (भरी हुई) आँख, यानी: हम उनके खिलाफ गुस्से से भरे हुए हैं (2), और इसी से कवि का कथन है:

"और एक आँख जो भरी हुई और उभरी हुई है, उनके भीतरी कोने पीछे से फट गए हैं।" (3)

भाषाविदों ने बताया कि कहा जाता है: एक 'हादिर' आदमी वह है जो मांस से भरा (हट्टा-कट्टा) हो (4), तो इसका अर्थ हो सकता है: हथियारों से भरा हुआ। अल-महदवी ने कहा: 'अल-हादिर' शक्तिशाली और कठोर होता है।

अल्लाह तआला का कथन: {तो हमने उन्हें बागों और झरनों से निकाल दिया} का अर्थ है: मिस्र की भूमि से (5)। अब्दुल्ला बिन अम्र से रिवायत है, उन्होंने कहा: बाग नील नदी के दोनों किनारों पर असवान से रशीद तक थे, और बागों के बीच फसलें थीं। नील की सात नहरें थीं: अलेक्जेंड्रिया नहर, सखा नहर, दमिएटा नहर, सरदूस नहर, मनफ (मेंफिस) नहर, फय्यूम नहर और मन्हा नहर, जो एक-दूसरे से जुड़ी हुई थीं, कुछ भी अलग नहीं था, और फसलें सभी नहरों के बीच थीं। और सारा मिस्र इसी तरह का था।

(1) पूर्व में उल्लिखित 10/288. (2) इराब अल-कुरान 3/181. (3) इसके वक्ता इम्रुल क़ैस हैं, और यह उनके दीवान पृ. 166 में है। इसके टीकाकार ने कहा: 'बदरा': जो देखने में तेज़ी दिखाए।

'शक्कत मआक़ीहुमा': वे खुल गए, जैसे कि वे फट गए हों। 'मिन उखुर': आँख के बाहरी कोनों से। (4) तहजीब अल-लुगा 4/407. (5) तफसीर अबी अल-लैथ 2/474.

٢٦ سورة الشعراء: آیات ٥٢ - ٦٨

"وہ ان امور سے ڈرتا ہے جو نقصان نہیں پہنچاتے، اور اس سے بے خوف ہے جو اسے تقدیر کے فیصلوں سے نہیں بچا سکتا۔" (١)

ابو عمرو الجرمی کا خیال ہے کہ یہ کہنا جائز ہے: 'ہو حذِرٌ زیداً' (وہ زید سے محتاط ہے) یعنی 'مِن' کے حذف کے ساتھ۔ لیکن اکثر نحوی 'حذِر' اور 'حاذر' کے درمیان فرق کرتے ہیں، جن میں الکسائی، الفراء اور محمد بن یزید شامل ہیں۔ ان کا موقف ہے کہ 'حذِر' کا معنی ہے: اس کی جبلت میں ڈر اور احتیاط ہے، یعنی وہ بیدار مغز اور چوکنا ہے؛ جب ایسا ہو تو یہ فعل متعدی نہیں ہوتا۔ جبکہ 'حاذر' کا معنی ہے تیار۔ متقدمین سے یہی تفسیر منقول ہے۔ عبداللہ بن مسعود نے اللہ عزوجل کے قول: ﴿وَإِنَّا لَجَمِيعٌ حَذِرُونَ﴾ کے بارے میں فرمایا: اس کا مطلب ہے اسلحہ اور گھوڑوں سے لیس اور صاحبِ قدرت، تو یہ بعینہ وہی ہے۔ اور ان کا قول 'مؤدون' یعنی ان کے پاس سامانِ جنگ ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ معنی یہ ہے: ہمارے پاس اسلحہ ہے اور ان کے پاس نہیں؛ وہ انہیں لڑائی پر اکسا رہے ہیں۔ رہا 'حادرون' (دال کے ساتھ)، تو یہ ان کے قول 'عینٌ حدرةٌ' سے مشتق ہے، یعنی بھری ہوئی آنکھ، یعنی ہم ان پر غیظ و غضب سے بھرے ہوئے ہیں (٢)۔ اسی سے شاعر کا قول ہے:

"اور ایسی آنکھ جو بھری ہوئی اور ابھری ہوئی ہے، ان کے دونوں گوشے پیچھے سے پھٹ گئے ہیں۔" (٣)

اہلِ لغت نے نقل کیا ہے کہ کہا جاتا ہے: 'رجلٌ حادرٌ' جب وہ گوشت سے بھرا ہوا (ہٹا کٹا) ہو (٤)، تو ممکن ہے کہ معنی 'اسلحہ سے لیس ہونا' ہو۔ المہدوی کہتے ہیں: 'الحادر' سے مراد طاقتور اور سخت ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَأَخْرَجْنَاهُم مِّن جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ﴾ یعنی: سرزمینِ مصر سے (٥)۔ عبداللہ بن عمرو سے مروی ہے، انہوں نے کہا: باغات دریائے نیل کے دونوں کناروں پر اسوان سے لے کر رشید تک پھیلے ہوئے تھے، اور باغات کے درمیان کھیتیاں تھیں۔ نیل کی سات نہریں تھیں: نہر اسکندریہ، نہر سخا، نہر دمیاط، نہر سردوس، نہر منف، نہر فیوم، اور نہر المنہی، جو آپس میں ملی ہوئی تھیں، کوئی بھی حصہ دوسرے سے منقطع نہ تھا، اور تمام نہروں کے درمیان کھیتیاں تھیں۔ اور تمام سرزمینِ مصر ایسی ہی تھی۔

(١) سابقہ ١٠/ ٢٨٨۔ (٢) اعراب القرآن ٣/ ١٨١۔ (٣) اس کے قائل امرؤ القیس ہیں، یہ ان کے دیوان ص ١٦٦ میں ہے۔ شارح نے کہا: 'بدرة' یعنی دیکھنے میں سبقت لے جانے والی۔ 'شقت مآقیہما' یعنی وہ کھل گئیں گویا پھٹ گئی ہوں۔ 'من أخر' یعنی آنکھ کے پچھلے گوشوں سے۔ (٤) تہذیب اللغۃ ٤/ ٤٠٧۔ (٥) تفسیر ابی اللیث ٢ / ٤٧٤۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 52 - 68 27

It is irrigated from sixteen cubits (dhira') by what they managed and estimated of its dams, bridges, and canals(1). Therefore, the Nile is called - when it reaches sixteen cubits - the Sultan's Nile, and a robe of honor is bestowed upon Ibn Abi Al-Raddad, and this situation continues to this day. It was only called the Sultan's Nile because at that point land tax (kharaj) becomes due on the people. All the land of Egypt used to be irrigated by just one finger's width (isba') above seventeen cubits. When the Nile reached seventeen cubits and one finger's width of eighteen cubits was announced, its tax increased by a million dinars. If it exceeded that and one finger's width of nineteen cubits was announced, its tax decreased by a million dinars. The reason for this was what was spent on public interests, canals, bridges, and the concern for their upkeep. As for now, most of it is not irrigated until one finger's width of nineteen cubits is announced by the Egyptian Nilometer. As for the works of Upper Egypt, some of them are not fully irrigated until the water enters the twenty-second cubit in Upper Egypt(2).

I say: As for the land of Egypt, all of it is not irrigated now except from twenty cubits and fingers; because of the elevation of the land and the lack of attention to building its bridges. This is one of the wonders of the world, because it increases as the water pours over all the land until it flows over all the land of Egypt, and the towns remain like landmarks, only accessible by boats and measurements.

It was narrated on the authority of Abdullah bin Amr bin Al-Aas that he said: The Nile of Egypt is the master of rivers. Allah has subjugated to it every river between the East and the West, and Allah has humbled the rivers to it. So, when Allah wants the Nile of Egypt to flow, He commands every river to supply it, so the rivers supply it with their water, and Allah causes springs to gush forth for it. When it reaches what Allah Almighty willed, Allah Blessed and Exalted be He, reveals to every water to return to its source.

Qais bin Al-Hajjaj said from someone who told him: When Egypt was conquered, its people came to Amr...

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5 / 81. (2) Mentioned by al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 5 / 81, and reported by Ibn Abd al-Hakam in Futuh Misr p. 103. (3) What is between brackets is from the sources.

सूरह अश-शुआरा: आयतें 52 - 68 27

इसे सोलह हाथ (ज़िरा) से सींचा जाता है, जो उन्होंने अपने बांधों, पुलों और नहरों(1) से प्रबंधित और अनुमानित किया था। इसलिए, नील नदी को - जब वह सोलह हाथ तक पहुँचती है - सुल्तान का नील कहा जाता है, और इब्न अबी अल-रद्दाद को सम्मान का लबादा पहनाया जाता है, और यह स्थिति आज तक बनी हुई है। इसे केवल सुल्तान का नील इसलिए कहा गया क्योंकि उस समय लोगों पर भूमि कर (खराज) देय हो जाता है। मिस्र की पूरी भूमि सत्रह हाथ से ऊपर केवल एक उंगली (इस्बा) की चौड़ाई से सींची जाती थी। जब नील सत्रह हाथ तक पहुँच गया और अठारह हाथ की एक उंगली की घोषणा की गई, तो उसका कर दस लाख दीनार बढ़ गया। यदि वह उससे अधिक हो गया और उन्नीस हाथ की एक उंगली की घोषणा की गई, तो उसका कर दस लाख दीनार कम हो गया। इसका कारण वह था जो सार्वजनिक हितों, नहरों, पुलों और उनके रखरखाव की चिंता पर खर्च किया गया था। जहाँ तक अब की बात है, तो इसका अधिकांश हिस्सा तब तक नहीं सींचा जाता जब तक कि मिस्र के मापक द्वारा उन्नीस हाथ की एक उंगली की घोषणा नहीं की जाती। जहाँ तक ऊपरी मिस्र के कार्यों का प्रश्न है, उनमें से कुछ तब तक पूरी तरह से सींचे नहीं जाते जब तक कि पानी ऊपरी मिस्र(2) में बाईसवें हाथ में प्रवेश नहीं कर जाता।

मैंने कहा: जहाँ तक मिस्र की भूमि का सवाल है, वह अब बीस हाथ और उंगलियों के बिना पूरी तरह से नहीं सींची जाती; क्योंकि भूमि की ऊंचाई और इसके पुलों के निर्माण पर ध्यान की कमी है। यह दुनिया के अजूबों में से एक है, क्योंकि यह तब बढ़ता है जब पानी पूरी भूमि पर उंडेल दिया जाता है जब तक कि वह मिस्र की पूरी भूमि पर नहीं बह जाता, और शहर स्थलों (लैंडमार्क) की तरह रह जाते हैं, जहाँ केवल नावों और मापों के माध्यम से पहुँचा जा सकता है।

अब्दुल्लाह बिन अम्र बिन अल-आस से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मिस्र का नील नदियों का स्वामी है। अल्लाह ने इसके लिए पूर्व और पश्चिम के बीच हर नदी को वश में कर लिया है, और अल्लाह ने इसके लिए नदियों को विनम्र बना दिया है। इसलिए, जब अल्लाह चाहता है कि मिस्र का नील बहे, तो वह हर नदी को उसे पानी देने का आदेश देता है, इसलिए नदियाँ उसे अपना पानी देती हैं, और अल्लाह उसके लिए झरने फूटने देता है। जब वह वहां तक पहुँच जाता है जहाँ अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा था, तो अल्लाह, जो धन्य और सर्वोच्च है, हर पानी को उसके स्रोत पर लौटने का संकेत देता है।

कैस बिन अल-हज्जाज ने जिसने उन्हें बताया था कहा: जब मिस्र फतह हुआ, तो उसके लोग अम्र के पास आए...

---

(1) मा'नी अल-कुरान अल-नहस 5 / 81 द्वारा। (2) अल-नहस द्वारा मा'नी अल-कुरान 5 / 81 में उल्लेख किया गया है, और इब्न अब्द अल-हकम द्वारा फुतुह मिस्र पृष्ठ 103 में रिपोर्ट किया गया है। (3) कोष्ठक के बीच जो है वह स्रोतों से है।

سورة الشعراء: آیات 52 - 68 27

اسے سولہ ہاتھ (ذراع) سے سیراب کیا جاتا ہے ان کے ڈیموں، پلوں اور نہروں کے انتظام اور تخمینے کے مطابق(1)؛ اسی لیے نیل کو - جب وہ سولہ ہاتھ تک پہنچ جاتا ہے - نیلِ سلطان کہا جاتا ہے، اور ابن ابی الرَّداد کو خلعت پہنائی جاتی ہے، اور یہ صورتحال اب تک جاری ہے۔ اسے نیلِ سلطان صرف اس لیے کہا گیا کیونکہ اس وقت لوگوں پر خراج واجب ہو جاتا ہے۔ مصر کی تمام زمین سترہ ہاتھ سے ایک انگلی (اصبع) کی چوڑائی سے سیراب ہوتی تھی۔ جب نیل سترہ ہاتھ تک پہنچ جاتا اور اٹھارہویں ہاتھ کی ایک انگلی کا اعلان کیا جاتا تو اس کے خراج میں دس لاکھ دینار کا اضافہ ہو جاتا۔ اگر وہ اس سے بڑھ جاتا اور انیسویں ہاتھ کی ایک انگلی کا اعلان کیا جاتا تو اس کا خراج دس لاکھ دینار کم ہو جاتا۔ اس کی وجہ وہ رقم تھی جو مفادِ عامہ، نہروں، پلوں اور ان کی دیکھ بھال پر خرچ ہوتی تھی۔ جہاں تک اب کا تعلق ہے، تو اس کا زیادہ تر حصہ اس وقت تک سیراب نہیں ہوتا جب تک کہ مصر کے پیمانے سے انیس ہاتھ کی ایک انگلی کا اعلان نہ ہو جائے۔ جہاں تک بالائی مصر (سعیدِ اعلیٰ) کے کاموں کا تعلق ہے، تو وہاں کچھ زمینیں ایسی ہیں جن کی سیرابی اس وقت تک مکمل نہیں ہوتی جب تک کہ پانی بالائی مصر میں بائیسویں ہاتھ میں داخل نہ ہو جائے(2)۔

میں نے کہا: جہاں تک مصر کی زمین کا تعلق ہے، اب وہ بیس ہاتھ اور انگلیوں کے بغیر مکمل طور پر سیراب نہیں ہوتی؛ زمین کی بلندی اور اس کے پلوں کی تعمیر پر توجہ کی کمی کی وجہ سے۔ یہ دنیا کے عجائبات میں سے ہے، کیونکہ یہ اس وقت بڑھتا ہے جب پانی تمام زمین پر انڈیل دیا جاتا ہے یہاں تک کہ وہ مصر کی پوری زمین پر بہہ نکلتا ہے، اور بستیاں نشانات (میناروں) کی طرح رہ جاتی ہیں جہاں سوائے کشتیوں اور پیمائش کے پہنچنا ممکن نہیں ہوتا۔

حضرت عبداللہ بن عمرو بن العاص سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: مصر کا نیل دریاؤں کا سردار ہے، اللہ نے اس کے لیے مشرق و مغرب کے درمیان ہر دریا کو مسخر کر دیا ہے، اور اللہ نے اس کے لیے دریاؤں کو فرمانبردار بنا دیا ہے۔ پس جب اللہ چاہتا ہے کہ نیلِ مصر چلے تو وہ ہر دریا کو حکم دیتا ہے کہ وہ اسے مدد فراہم کرے، چنانچہ دریا اسے اپنے پانی سے مدد دیتے ہیں، اور اللہ اس کے لیے چشمے جاری کر دیتا ہے۔ پھر جب وہ وہاں پہنچ جاتا ہے جہاں اللہ عزوجل چاہتا ہے، تو اللہ تبارک و تعالیٰ ہر پانی کی طرف وحی فرماتا ہے کہ وہ اپنے اصل کی طرف لوٹ جائے۔

قیس بن الحجاج نے جس نے انہیں بتایا اس سے روایت کیا: جب مصر فتح ہوا تو اس کے لوگ حضرت عمرو کے پاس آئے۔

---

(1) معانی القرآن للنحاس 5 / 81۔ (2) نحاس نے معانی القرآن 5 / 81 میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ابن عبدالحکم نے فتوح مصر ص 103 میں اس کی تخریج کی ہے۔ (3) قوسین کے درمیان کا حصہ مصادر سے ہے۔

Page 28

Surah Ash-Shu'ara: Verses 52 - 68

... Ibn al-As when Ba'unah, one of the non-Arab months (1) began, they said to him: "O Emir, this Nile of ours has a custom without which it does not flow." He asked them: "And what is that?" They said: "When twelve nights of this month have passed, we take a virgin girl from her parents, satisfy her parents, and dress her in the finest jewelry and clothes, then we throw her into this Nile." Amr said to them: "This cannot happen in Islam; and indeed, Islam demolishes what came before it." So they stayed through Ba'unah, Abib (2), and Masra, and the Nile did not flow at all, neither a little nor a lot, and they intended to evacuate. When Amr ibn al-As saw this, he wrote to Umar ibn al-Khattab, may Allah be pleased with him, and informed him of the story. Umar ibn al-Khattab wrote back to him: "You were correct in what you did, and indeed, Islam demolishes what came before it, and this shall not be." And he sent a card inside his letter and wrote to Amr: "I have sent you a card inside my letter, so throw it into the Nile when my letter reaches you." When Umar's letter arrived to Amr ibn al-As, he took the card and opened it, and it read: "From the servant of Allah, the Commander of the Faithful, Umar, to the Nile of Egypt. To proceed: If you flow of your own accord, then do not flow. But if it is Allah, the One, the Subduer, who makes you flow, then we ask Allah, the One, the Subduer, to make you flow." He said: So he threw the card into the Nile one day before the Festival of the Cross (3), and the people of Egypt had prepared to evacuate and leave, for their welfare could only be maintained by the Nile. When he threw the card into the Nile, on the morning of the day of the Cross, Allah Almighty had made it flow sixteen cubits in a single night, and Allah ended that evil custom (4) for the people of Egypt from that year (5).

---

(1) In the manuscripts: "the Copts". What is fixed is from the sources. (2) In (d) and (m): "They stayed Abib". (3) The word "one" is from (z). (4) Fixed from the sources, and the word "evil" is not in the manuscripts, and in (z): "the biography" instead of "the custom". (5) Narrated by Ibn Abd al-Hakam in "Futuh Misr" p. 104, Abu al-Shaykh in "Al-Azama" (941), al-Lalaka'i in "Karamat al-Awliya" (66), and Ibn Asakir in "Tarikh Dimashq" 44/337 via Ibn Lahi'ah from Qais ibn al-Hajjaj, through him. Ibn Lahi'ah had a poor memory. "Tahdhib al-Tahdhib" 2/411-413. There is ambiguity in the chain regarding the narrator from whom Qais ibn al-Hajjaj narrated.

पृष्ठ २८

सूरह अश-शुआरा: आयत ५२ - ६८

... इब्न अल-आस जब गैर-अरब महीनों में से 'बऊना' (१) शुरू हुआ, तो लोगों ने उनसे कहा: "हे अमीर, हमारे इस नील की एक परंपरा है जिसके बिना यह नहीं बहता।" उन्होंने उनसे पूछा: "और वह क्या है?" उन्होंने कहा: "जब इस महीने की बारह रातें बीत जाती हैं, तो हम माता-पिता के बीच से एक कुंवारी लड़की को चुनते हैं, उसके माता-पिता को संतुष्ट करते हैं, और उसे सबसे अच्छे आभूषण और कपड़े पहनाते हैं, फिर हम उसे इस नील में फेंक देते हैं।" अम्र ने उनसे कहा: "इस्लाम में ऐसा नहीं हो सकता; और वास्तव में इस्लाम अपने से पहले की चीजों को मिटा देता है।" अतः वे बऊना, अबीब (२) और मसरी के महीनों तक रहे और नील बिल्कुल नहीं बहा, न थोड़ा न ज्यादा, और लोगों ने पलायन करने का विचार किया। जब अम्र इब्न अल-आस ने यह देखा, तो उन्होंने हज़रत उमर इब्न अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) को पत्र लिखा और उन्हें पूरी कहानी बताई। उमर इब्न अल-खत्ताब ने उन्हें वापस लिखा: "तुमने जो किया वह सही था, और वास्तव में इस्लाम अपने से पहले की परंपराओं को खत्म कर देता है, और ऐसा नहीं होगा।" और उन्होंने अपने पत्र के अंदर एक पर्ची भेजी और अम्र को लिखा: "मैंने अपने पत्र के अंदर तुम्हें एक पर्ची भेजी है, जब मेरा पत्र तुम्हारे पास पहुँचे तो उसे नील में डाल देना।" जब उमर का पत्र अम्र इब्न अल-आस के पास पहुँचा, तो उन्होंने पर्ची ली और उसे खोला, उसमें लिखा था: "अल्लाह के बंदे, अमीरुल मोमिनीन उमर की ओर से नील-ए-मिस्र के नाम। इसके बाद: यदि तुम अपनी मर्जी से बहते हो तो मत बहो, और यदि अल्लाह जो अकेला और सब पर हावी है, तुम्हें बहाता है, तो हम अल्लाह वाहिद-ओ-क़हार से प्रार्थना करते हैं कि वह तुम्हें बहा दे।" उन्होंने कहा: तो उन्होंने सलीब (क्रॉस) के त्यौहार से एक दिन पहले (३) वह पर्ची नील में डाल दी, जबकि मिस्र के लोग वहां से निकलने और पलायन करने की तैयारी कर चुके थे; क्योंकि नील के बिना उनका गुजारा संभव नहीं था। जब उन्होंने पर्ची नील में डाली, तो सलीब वाले दिन की सुबह तक अल्लाह तआला ने एक ही रात में उसे सोलह हाथ (ज़रा) तक बहा दिया, और अल्लाह ने उस साल (५) से मिस्र के लोगों के लिए उस बुरी परंपरा (४) को समाप्त कर दिया।

---

(१) प्रतियों में: "किब्त"। स्रोतों से जो तय है वही दिया गया है। (२) (द) और (म) में: "वे अबीब में ठहरे"। (३) शब्द "एक" (ज़) से है। (४) स्रोतों से तय है, और शब्द "अल-सूअ" (बुरी) प्रतियों में नहीं है, और (ज़) में: "अल-सुन्नह" के बजाय "अल-सीराह" है। (५) इसे इब्न अब्द अल-हकम ने "फ़ुतूह मिस्र"

पृ. १०४, अबू अल-शेख ने "अल-अज़मा" (९४१), अल-लालकाई ने "करामात अल-औलिया" (६६), और इब्न असाकिर ने "तारीख दमिश्क" ३३७/४४ में इब्न लहीआ के माध्यम से क़ैस इब्न अल-हज्जाज से उद्धृत किया है। इब्न लहीआ की याददाश्त कमजोर थी। "तहज़ीब अल-तहज़ीब" २/४११-४१३। और इसके इसनाद (सूत्र) में उस वर्णनकर्ता की अस्पष्टता है जिससे क़ैस इब्न अल-हज्जाज ने वर्णन किया।

صفحہ ۲۸

سورہ الشعراء: آیات ۵۲ - ۶۸

... ابن العاص جب عجم کے مہینوں میں سے بؤونہ (۱) شروع ہوا، تو انہوں نے ان سے کہا: "اے امیر، ہمارے اس نیل کی ایک رسم ہے جس کے بغیر یہ نہیں بہتا۔" انہوں نے ان سے پوچھا: "اور وہ کیا ہے؟" انہوں نے کہا: "جب اس مہینے کی بارہ راتیں گزر جاتی ہیں، تو ہم اپنے والدین کے درمیان ایک کنواری لڑکی کا انتخاب کرتے ہیں، اس کے والدین کو راضی کرتے ہیں، اور اسے بہترین زیورات اور کپڑے پہناتے ہیں، پھر ہم اسے اس نیل میں پھینک دیتے ہیں۔" عمرو نے ان سے کہا: "اسلام میں ایسا نہیں ہو سکتا؛ اور بے شک اسلام اپنے سے پہلے کی چیزوں کو مٹا دیتا ہے۔" چنانچہ وہ بؤونہ، ابیب (۲) اور مسری کے مہینوں تک رہے اور نیل بالکل نہیں بہا، نہ کم نہ زیادہ، اور لوگوں نے وہاں سے ہجرت کرنے کا ارادہ کر لیا۔ جب عمرو بن العاص نے یہ دیکھا تو انہوں نے حضرت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ کو خط لکھا اور انہیں قصہ سنایا۔ حضرت عمر بن الخطاب نے انہیں جواب میں لکھا: "تم نے جو کیا وہ درست کیا، اور یقیناً اسلام اپنے سے پہلے کی جاہلانہ رسموں کو ختم کر دیتا ہے، اور ایسا نہیں ہوگا۔" اور انہوں نے اپنے خط کے اندر ایک پرچی (کارڈ) بھیجی اور عمرو کو لکھا: "میں نے اپنے خط کے اندر تمہیں ایک پرچی بھیجی ہے، جب میرا خط تمہارے پاس پہنچ جائے تو اسے نیل میں ڈال دینا۔" جب حضرت عمر کا خط عمرو بن العاص کے پاس پہنچا، تو انہوں نے پرچی نکالی اور اسے کھولا، اس میں لکھا تھا: "اللہ کے بندے، امیر المومنین عمر کی طرف سے نیلِ مصر کے نام۔ اما بعد: اگر تو اپنی مرضی سے بہتا ہے تو مت بہہ، اور اگر اللہ واحد و قہار تجھے بہاتا ہے، تو ہم اللہ واحد و قہار سے سوال کرتے ہیں کہ وہ تجھے بہا دے۔" راوی کہتے ہیں: تو انہوں نے صلیب کے تہوار سے ایک دن پہلے (۳) وہ پرچی

نیل میں ڈال دی، جبکہ اہل مصر وہاں سے نکلنے اور کوچ کرنے کی تیاری کر چکے تھے؛ کیونکہ نیل کے بغیر ان کا گزارا ناممکن تھا۔ جب انہوں نے پرچی نیل میں ڈالی، تو صلیب والے دن صبح تک اللہ تعالیٰ نے ایک ہی رات میں اسے سولہ ہاتھ (ذراع) تک بہا دیا، اور اللہ نے اہل مصر سے اس سال (۵) سے وہ بری رسم (۴) ختم کر دی۔

---

(۱) نسخوں میں: "قبط"۔ اور جو درج ہے وہ مآخذ سے ہے۔ (۲) (د) اور (م) میں: "پس وہ ابیب میں ٹھہرے"۔ (۳) لفظ "واحد" (ظ) سے ہے۔ (۴) مآخذ سے ثابت ہے، اور لفظ "السوء" (بری) نسخوں میں نہیں ہے، اور (ظ) میں "السنة" کی جگہ "السیرة" ہے۔ (۵) اسے ابن عبد الحکم نے "فتوح مصر" ص ۱۰۴، ابو الشیخ نے "العظمة" (۹۴۱)، اللالکائی نے "کرامات الاولیاء" (۶۶) اور ابن عساکر نے "تاریخ دمشق" ۳۳۷/۴۴ میں ابن لہیعہ کے واسطے سے قیس بن الحجاج سے روایت کیا ہے۔ ابن لہیعہ حافظے کے کمزور تھے۔ "تہذیب التہذیب" ۴۱۱/۲-۴۱۳۔ اور اس کی سند میں اس راوی کا نام پوشیدہ ہے جس نے قیس بن الحجاج سے روایت کی۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 52 - 68

Page 29

Ka'b al-Ahbar said: Four rivers of Paradise were placed by Allah Almighty in the world: Sayhan, Jayhan, the Nile, and the Euphrates. Sayhan is the river of water in Paradise, Jayhan is the river of milk in Paradise, the Nile is the river of honey in Paradise, and the Euphrates is the river of wine in Paradise(1). Ibn Lahi'ah said: The Tigris is the river of milk in Paradise.

I say: What is in the Sahih regarding this is the Hadith of Abu Hurairah, who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "Sayhan, Jayhan, the Nile, and the Euphrates are all among the rivers of Paradise" (Muslim's wording)(2). And in the Hadith of Isra (Night Journey) from the narration of Anas bin Malik, from Malik bin Sa'sa'ah, a man from his people, he said: The Prophet of Allah (PBUH) narrated "that he saw four rivers originating from its source, two outward rivers and two inward rivers. I said: O Gabriel, what are these rivers? He said: As for the two inward rivers, they are two rivers in Paradise, and as for the two outward rivers, they are the Nile and the Euphrates" (Muslim's wording)(3). Al-Bukhari said by way of Shuraik from Anas: "Suddenly he was in the lowest heaven with two flowing rivers, so he asked: What are these two rivers, O Gabriel? He said: These are the Nile and the Euphrates as their source. Then he proceeded into the heavens and saw another river upon which was a palace of pearls and peridot. He struck it with his hand and it was fragrant musk. He said: What is this, O Gabriel? He said: This is Al-Kawthar which your Lord has hidden for you." And he mentioned the Hadith(4). The majority are of the opinion that what is meant by 'springs' (عيون) are springs of water. Sa'id bin Jubayr said: What is meant is springs of gold. And in [Surah] ad-Dukhan [25-26]: {How many gardens and springs they left behind, and crops}. It was said: They used to farm between the two mountains from the beginning of Egypt to its end(5). And in [Surah] ad-Dukhan there is no "and treasures" (وكنوز). "Kunūz" is the plural of 'kanz' (treasure), and this was previously mentioned in Surah "Bara'ah" (at-Tawbah)(6). What is meant by it here is 'storehouses'. Others said: Buried treasures. Ad-Dahhak said:

(1) Narrated by Ibn Abd al-Hakam in Futuh Misr, p. 103, and al-Harith bin Abi Usama as in Bughyat al-Bahith (1042). (2) In his Sahih (2839). Narrated by Ahmad (9674). (3) In his Sahih (164): (265). Narrated by Ahmad (17833). (4) Sahih al-Bukhari (7517). His saying: "yattaridan" means: they flow. Al-Nihayah (t-r-d). (5) An-Nukat wal-Uyun 5/251. (6) 10/181.

सूरह अश-शुअरा: आयत 52 - 68

पृष्ठ 29

का'ब अल-अहबर ने कहा: जन्नत की चार नदियाँ अल्लाह ता'आला ने दुनिया में रखी हैं: सैहान, जैहान, नील और फ़ुरात। जन्नत में सैहान पानी की नदी है, जैहान दूध की नदी है, नील शहद की नदी है और फ़ुरात शराब की नदी है(1)। इब्न लहियाह ने कहा: दजला (टाइग्रिस) जन्नत में दूध की नदी है।

मैंने कहा: इसके बारे में जो 'सहीह' में है वह अबू हुरैरा की हदीस है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "सैहान, जैहान, नील और फ़ुरात सब जन्नत की नदियाँ हैं" (मुस्लिम के शब्द)(2)। और मेराज की हदीस में अनस बिन मालिक की रिवायत से, मालिक बिन सा'सा'ह से, उन्होंने कहा: अल्लाह के नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने बताया कि "उन्होंने चार नदियाँ देखीं जिनकी जड़ से दो जाहिरी (बाहरी) नदियाँ और दो बातिनी (छिपी हुई) नदियाँ निकल रही थीं। मैंने पूछा: ऐ जिब्रील, ये नदियाँ क्या हैं? उन्होंने कहा: जहाँ तक बातिनी नदियों का सवाल है, वे जन्नत की दो नदियाँ हैं, और जहाँ तक जाहिरी नदियों का सवाल है, वे नील और फ़ुरात हैं" (मुस्लिम के शब्द)(3)। अल-बुखारी ने शरीक के माध्यम से अनस से कहा: "जब वे पहले आसमान पर पहुंचे तो वहाँ दो बहती नदियाँ थीं, तो उन्होंने पूछा: ऐ जिब्रील, ये दो नदियाँ क्या हैं? उन्होंने कहा: ये नील और फ़ुरात हैं जो अपने मूल रूप में हैं। फिर वे आसमान में आगे बढ़े और एक और नदी देखी जिस पर मोतियों और पुखराज का महल था। उन्होंने अपना हाथ मारा तो वह सुगंधित कस्तूरी (मुश्क) थी। उन्होंने पूछा: ऐ जिब्रील, यह क्या है? उन्होंने कहा: यह अल-कौसर है जो आपके रब ने आपके लिए छिपा रखा था।" और हदीस का उल्लेख किया(4)। अधिकांश विद्वानों की राय है कि 'अयून' (चश्मों) से तात्पर्य पानी के चश्मे हैं। सईद बिन जुबैर ने कहा: इसका अर्थ सोने के चश्मे है। और सूरह अद्-दुखान [25-26] में है: {उन्होंने कितने ही बाग और चश्मे छोड़ दिए, और खेतीयाँ}। कहा गया: वे मिस्र की शुरुआत से अंत तक दोनों पहाड़ों के बीच खेती करते थे(5)। और सूरह अद्-दुखान में "और खजाने" (वकुनूज़) नहीं है। "कुनूज़", 'कन्ज़' का बहुवचन है, और इसका उल्लेख पहले सूरह "बरात" (तौबा) में आ चुका है(6)। यहाँ इससे तात्पर्य 'भंडार' है। कुछ ने कहा: दबे हुए खजाने। अल-दह्हाक ने कहा:

(1) इसे इब्न अब्द अल-हकम ने 'फुतुह मिस्र' पृष्ठ 103 में, और अल-हारिस बिन अबी उसामा ने 'बुग्यत अल-बाहिस' (1042) में रिवायत किया। (2) अपनी सहीह (2839) में। और इसे अहमद

(9674) ने रिवायत किया। (3) अपनी सहीह (164): (265) में। और इसे अहमद (17833) ने रिवायत किया। (4) सहीह अल-बुखारी (7517)। उनका कहना है: "यत्तरिदान" यानी: वे बहती हैं। अल-निहाया। (5) अल-नुकात वल-उयून 5/251। (6) 10/181।

سورة الشعراء: آیات ۵۲ - ۶۸

صفحہ ۲۹

کعب الاحبار نے کہا: جنت کی چار نہریں اللہ تعالیٰ نے دنیا میں رکھی ہیں: سیحان، جیحان، نیل اور فرات۔ پس سیحان جنت میں پانی کی نہر ہے، جیحان جنت میں دودھ کی نہر ہے، نیل جنت میں شہد کی نہر ہے، اور فرات جنت میں شراب کی نہر ہے (۱)۔ اور ابن لہیعہ نے کہا: دجلہ جنت میں دودھ کی نہر ہے۔

میں نے کہا: اس بارے میں جو صحیح (حدیث) میں ہے وہ ابو ہریرہ کی حدیث ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «سیحان، جیحان، نیل اور فرات سب جنت کی نہریں ہیں» مسلم کے الفاظ (۲)۔ اور معراج کی حدیث میں انس بن مالک کی روایت سے، مالک بن صعصعہ سے، انہوں نے کہا: اللہ کے نبی ﷺ نے بیان فرمایا کہ «انہوں نے چار نہریں دیکھیں جن کی جڑ سے دو ظاہر نہریں اور دو پوشیدہ نہریں نکل رہی تھیں، میں نے پوچھا: اے جبرائیل، یہ نہریں کیا ہیں؟ انہوں نے کہا: جہاں تک پوشیدہ نہروں کا تعلق ہے تو وہ جنت کی دو نہریں ہیں، اور جہاں تک ظاہر نہروں کا تعلق ہے تو وہ نیل اور فرات ہیں» مسلم کے الفاظ (۳)۔ اور بخاری نے شریک کے واسطے سے انس سے نقل کیا: «پس جب وہ آسمانِ دنیا میں تھے تو وہاں دو نہریں رواں دواں تھیں، انہوں نے پوچھا: اے جبرائیل، یہ دو نہریں کیا ہیں؟ انہوں نے کہا: یہ نیل اور فرات ہیں جو اپنے اصل مآخذ میں ہیں، پھر وہ آسمان میں آگے بڑھے تو اچانک ایک اور نہر دیکھی جس پر موتیوں اور زبرجد کا محل تھا، انہوں نے اپنا ہاتھ مارا تو وہ خوشبودار مشک تھی، انہوں نے پوچھا: اے جبرائیل، یہ کیا ہے؟ انہوں نے کہا: یہ وہ کوثر ہے جو آپ کے رب نے آپ کے لیے چھپا رکھا تھا»۔ اور حدیث ذکر کی (۴)۔ اور جمہور اس رائے پر ہیں کہ 'عیون' (چشموں) سے مراد پانی کے چشمے ہیں۔

سعید بن جبیر نے کہا: مراد سونے کے چشمے ہیں۔ اور سورہ الدخان [۲۵-۲۶] میں ہے: ﴿کتنے ہی باغات اور چشمے وہ چھوڑ گئے، اور کھیتیاں﴾۔ کہا گیا ہے: وہ مصر کے شروع سے آخر تک دونوں پہاڑوں کے درمیان کاشتکاری کرتے تھے (۵)۔ اور سورہ الدخان میں «وکنوز» (اور خزانے) نہیں ہے۔ «کنوز» کنز کی جمع ہے، اور یہ سورہ «براہ» (التوبہ) میں گزر چکا ہے (۶)۔ اور یہاں اس سے مراد 'گودام' ہیں۔ اور کہا گیا: دفینے (دبے ہوئے خزانے)۔ اور ضحاک نے کہا:

(۱) اسے ابن عبد الحکم نے فتوح مصر ص ۱۰۳ میں، اور الحارث بن ابی اسامہ نے بغیۃ الباحث (۱۰۴۲) میں روایت کیا۔ (۲) اپنی صحیح (۲۸۳۹) میں۔ اور اسے احمد (۹۶۷۴) نے روایت کیا۔ (۳) اپنی صحیح (۱۶۴): (۲۶۵) میں۔ اور اسے احمد (۱۷۸۳۳) نے روایت کیا۔ (۴) صحیح بخاری (۷۵۱۷)۔ ان کا قول: «یطردان» یعنی: وہ رواں دواں ہیں۔ النہایہ۔ (۵) النکت والعیون ۵ / ۲۵۱۔ (۶) ۱۰ / ۱۸۱۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 52 - 68 30

Rivers. There is some consideration here; because "springs" includes them. "And a noble place" (Quranic verse). Ibn Umar, Ibn Abbas, and Mujahid said: "The noble place" refers to the pulpits. There were a thousand pulpits for a thousand tyrants on which they glorified Pharaoh and his kingdom. It was also said: They were the assemblies of leaders and princes. This was recounted by Ibn Isa, and it is close to the first opinion. Said ibn Jubayr said: They are the beautiful dwellings (1). Ibn Lahi'ah said: I heard that the "noble place" is [a place dedicated to] Al-Qayyum (2). It was also said: Joseph, peace be upon him, had written on one of his sitting places: "There is no god but Allah, Abraham is the friend of Allah," so Allah called them noble because of this. It was also said: Horse stables, because leaders specifically kept horses there for preparation and adornment, so their status became the most noble of dwellings because of this. Al-Mawardi mentioned this (3). The most apparent view is that they were beautiful dwellings where they were honored. "Al-Maqām" (place/standing) in the language can be the location and it can be a verbal noun. Al-Nahhas said: "Al-Maqām" in the language is the place; from your saying: "qāma yaqūmu" (he stood, he stands), and similarly "Al-Maqāmāt" whose singular is "maqāmah", as he said: "Among them are noble standings with beautiful faces, and clubs visited by words and deeds" (4). "Al-Maqām" is also the verbal noun from "qāma yaqūmu". "Al-Muqām" with a damma (u sound) is the place of one who stayed (aqāma). The verbal noun is also from "aqāma yuqīmu" (to stay/establish) (5). The Almighty's saying: "Thus, and We made the Children of Israel inherit them." He means that all that Allah Almighty mentioned of gardens, springs, treasures, and the noble place, Allah gave as an inheritance to the Children of Israel. Al-Hasan and others said: The Children of Israel returned to Egypt after the destruction of Pharaoh and his people. It was also said: He meant by inheritance here what they borrowed of the jewelry of Pharaoh's people by Allah's command. I say: Both things happened to them. Praise be to Allah.

(1) Al-Nukat wa Al-Uyun 4/172 and 5/251, and in it: Al-Hasan instead of Ibn Umar. (2) Ma'ani Al-Quran by Al-Nahhas 5/82, and Al-Muharrar Al-Wajiz 4/232. (3) In Al-Nukat wa Al-Uyun 4/172. (4) Its speaker is Zuhayr ibn Abi Sulma, and it was mentioned previously in 2/374. (5) Ma'ani Al-Quran by Al-Nahhas 5/82.

सूरा अश-शुआरा: आयतें 52 - 68 30

नदियाँ। इसमें कुछ विचार करने योग्य बात है; क्योंकि "चश्मे" (नदियाँ) उनमें शामिल हैं। "और एक सम्मानित स्थान" (क़ुरआनी आयत)। इब्न उमर, इब्न अब्बास और मुजाहिद ने कहा: सम्मानित स्थान से तात्पर्य मिंबर (मंच) से है। एक हज़ार अत्याचारियों के लिए एक हज़ार मिंबर थे जिन पर वे फ़िरौन और उसके राज्य की प्रशंसा करते थे। यह भी कहा गया है: वे नेताओं और राजकुमारों की सभाएँ थीं। इब्न ईसा ने इसे वर्णित किया है, और यह पहले मत के करीब है। सईद इब्न जुबैर ने कहा: वे खूबसूरत घर हैं (1)। इब्न लहियाह ने कहा: मैंने सुना है कि "सम्मानित स्थान" [अल-कय्यूम को समर्पित] स्थान है (2)। यह भी कहा गया है: यूसुफ (उन पर शांति हो) ने अपनी एक बैठने की जगह पर लिखा था: "अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं, इब्राहिम अल्लाह के मित्र हैं", इसलिए अल्लाह ने इसके कारण उन्हें सम्मानित कहा। यह भी कहा गया है: घोड़ों के अस्तबल, क्योंकि नेता तैयारी और सजावट के लिए वहां घोड़ों को रखने में विशिष्ट थे, इसलिए इस वजह से उनकी स्थिति सबसे सम्मानित घरों की हो गई। अल-मावरदी ने इसका उल्लेख किया है (3)। सबसे स्पष्ट विचार यह है कि वे सुंदर घर थे जहाँ उनका सम्मान किया जाता था। भाषा में "अल-मक़ाम" (स्थान/खड़ा होना) स्थान भी हो सकता है और भाववाचक संज्ञा भी। अल-नहस ने कहा: भाषा में "अल-मक़ाम" स्थान है; आपके इस कहने से: "क़ामा यक़ूमु" (वह खड़ा हुआ, वह खड़ा होता है), और इसी तरह "अल-मक़ामात" जिसका एकवचन "मक़ामाह" है, जैसा कि उन्होंने कहा: "उनमें सुंदर चेहरे वाले सम्मानित स्थान हैं, और सभाएं हैं जहां शब्दों और कर्मों का आना-जाना लगा रहता है" (4)। "अल-मक़ाम" "क़ामा यक़ूमु" से भाववाचक संज्ञा भी है। और "अल-मुक़ाम" (पेश के साथ) ठहरने वाले (अक़ामा) के स्थान को कहते हैं। भाववाचक संज्ञा भी "अक़ामा युक़ीमु" (ठहरना) से है (5)। सर्वशक्तिमान का कथन: "इस प्रकार, और हमने इसराइल की संतान को उनका उत्तराधिकारी बना दिया।" उनका अर्थ है कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने जिन बगीचों, झरनों, खजानों और सम्मानित स्थान का उल्लेख किया है, अल्लाह ने उन्हें बनी इसराइल को विरासत में दे दिया। अल-हसन और अन्य ने कहा: बनी इसराइल फिरौन और उसके लोगों के विनाश के बाद मिस्र लौट आए। यह भी कहा गया है: विरासत से उनका तात्पर्य यहाँ वह है जो उन्होंने अल्लाह के आदेश से फिरौन के लोगों के आभूषणों से उधार लिया था। मैं कहता हूँ: दोनों बातें उनके साथ हुईं। और अल्लाह का शुक्र है।

(1) अल-नुकात व अल-उयून 4/172 और 5/251, और इसमें: इब्न उमर के स्थान पर अल-हसन। (2) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 5/82, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/232। (3) अल-नुकात व

अल-उयून 4/172 में। (4) इसके कहने वाले जुहैर इब्न अबी सुल्मा हैं, और पहले 2/374 में उल्लेख किया गया है। (5) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 5/82।

سورة الشعراء: آیات ۵۲ - ۶۸ ۳۰

نہیں۔ اور اس میں کلام ہے؛ اس لیے کہ چشمے ان کو بھی شامل ہیں۔ ﴿وَمَقَامٍ كَرِيمٍ﴾ ابن عمر، ابن عباس اور مجاہد نے کہا: مقام کریم سے مراد منبر ہیں۔ اور ایک ہزار منبر ایک ہزار جباروں (ظالموں) کے لیے تھے جن پر وہ فرعون اور اس کی سلطنت کی تعظیم کیا کرتے تھے۔ اور کہا گیا: یہ سرداروں اور امراء کی مجلسیں تھیں۔ اسے ابن عیسیٰ نے نقل کیا ہے، اور یہ پہلے قول کے قریب ہے۔ سعید بن جبیر نے کہا: خوبصورت مکانات (۱)۔ اور ابن لہیعہ نے کہا: میں نے سنا کہ مقام کریم 'القیوم' (کی عبادت یا ذکر کی جگہ) ہے (۲)۔ اور کہا گیا: یوسف علیہ السلام نے اپنی ایک مجلس پر لکھوایا تھا: «لا إله إلا الله، إبراهيم خليل الله» تو اللہ نے اس وجہ سے انہیں کریم (معزز) نام دیا۔ اور کہا گیا: گھوڑوں کے اصطبل، کیونکہ سرداروں نے تیاری اور زینت کے لیے وہاں گھوڑے باندھنے میں انفرادیت حاصل کی تھی، تو ان کا مقام اس وجہ سے سب سے معزز ٹھہرا۔ اسے ماوردی نے ذکر کیا ہے (۳)۔ اور ظاہر بات یہ ہے کہ وہ خوبصورت مکانات تھے جن میں ان کی عزت کی جاتی تھی۔ لغت میں 'مقام' جگہ کے معنی میں بھی آتا ہے اور مصدر (نام) کے معنی میں بھی۔ نحاس نے کہا: لغت میں 'مقام' جگہ ہے؛ آپ کے قول سے: 'قام یقوم' (وہ کھڑا ہوا، ہوتا ہے)، اور اسی طرح 'مقامات' ہے جس کا واحد 'مقامہ' ہے، جیسا کہ شاعر نے کہا: "اور ان میں خوبصورت چہروں والی مقامیں (سردار) ہیں، اور ایسی محفلیں ہیں جن میں قول و فعل کا تبادلہ ہوتا ہے" (۴)۔ اور 'مقام' 'قام یقوم' سے مصدر بھی ہے۔ اور 'مُقام' (میم پر پیش کے ساتھ) مقیم ہونے والے کی جگہ ہے۔ اور یہ 'أقام یقیم' سے مصدر بھی ہے (۵)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿كَذَٰلِكَ وَأَوْرَثْنَاهَا بَنِي إِسْرَائِيلَ﴾ یعنی اللہ تعالیٰ نے جن باغات، چشموں، خزانوں اور مقامِ کریم کا ذکر کیا ہے، ان سب کا اللہ نے بنی اسرائیل کو وارث بنا دیا۔ حسن اور دیگر نے کہا: بنی اسرائیل فرعون

اور اس کی قوم کی ہلاکت کے بعد مصر واپس آ گئے تھے۔ اور کہا گیا: یہاں وراثت سے مراد وہ زیورات ہیں جو انہوں نے اللہ تعالیٰ کے حکم سے فرعونیوں سے مستعار (ادھار) لیے تھے۔ میں کہتا ہوں: یہ دونوں باتیں ان کے ساتھ ہوئیں۔ والحمد للہ۔

(۱) النکت والعیون ۱۷۲/۴ و ۲۵۱/۵ ، اور اس میں: ابن عمر کے بجائے الحسن ہے۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۸۲/۵ ، والمحرر الوجیز ۲۳۲/۴ ۔ (۳) النکت والعیون ۱۷۲/۴ (۴) اس کے قائل میں ا زہیر بن ابی سلمیٰ ہیں، اور یہ ۲/ ۳۷۴ پر گزر چکا ہے۔ (۵) معانی القرآن للنحاس ۸۲/۵ ۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 52 - 68 31

{So they pursued them at sunrise} means: Pharaoh and his people followed the Children of Israel. Al-Suddi said: When the sun rose with its rays. Qatadah said: When the earth brightened with light. Al-Zajjaj said (1): It is said: "sharaqat" (rose) the sun when it appeared, and "ashraqat" (brightened) when it gave light.

There was a difference of opinion regarding the delay of Pharaoh and his people behind Moses and the Children of Israel into two views: First - because they were busy burying their firstborns that night; because a plague fell upon them that night, so His saying: "at sunrise" is a description of the state of Pharaoh's people. Second - that a cloud and darkness shaded them, so they said: We are still in the night, and it did not clear away from them until they reached morning. Abu Ubaidah said the meaning of {So they pursued them at sunrise} is: towards the east. Al-Hassan and Amr ibn Maymun read: "fattaba'uhum musharriqeen" with a shadda and alif al-wasl (2); meaning: towards the east; taken from their saying: "shar-raqa" (went east) and "ghar-raba" (went west) when one travels towards the east or the west (3). The meaning of the speech is: We decreed that the Children of Israel should inherit it, so Pharaoh's people followed the Children of Israel at sunrise and perished, and the Children of Israel inherited their lands.

His Almighty's saying: {And when the two hosts saw each other} means: they met face to face (4), such that each group could see its counterpart, and it is a reciprocal form from "seeing".

{The companions of Moses said: "Indeed, we are to be overtaken!"} means: the enemy has come close to us and we have no power against them (5). The general reading is "mudrakun" without shadda from "adraka" (to overtake). From it: {Until, when drowning overtook him} [Yunus: 90]. Ubaid ibn Umayr, Al-A'raj, and Al-Zuhri read: "muddarakun" with a shadda on the 'dal' from "iddaraka" (6). Al-Farra' said (7): "hafara" and "ihtafara" (to dig) have the same meaning, and likewise "mudrakun" and "muddarakun".

---

(1) In his "Ma'ani al-Qur'an" 4/92. (2) Al-Shadhah p. 107 from Al-Hassan and Al-Dhamari, and "Zad al-Masir" 6/126 from Al-Hassan and Ayyub Al-Sakhtiyani. (3) From his saying: Al-Suddi said... to this point from "Al-Nukat wal-'Uyun" 4/173. (4) Followed in the copies by: "the two hosts". (5) Al-Waseet 3/354, and "Tafsir al-Baghawi" 3/387.

(6) Al-Muhtasib 2/129, and "Al-Muharrir al-Wajiz" 4/233 from Ubaid ibn Umayr and Al-A'raj, and it is an anomalous reading. (7) In his "Ma'ani al-Qur'an" 2/280.

सूरा अश-शुअरा: आयत 52 - 68 31

{तो उन्होंने सूर्योदय के समय उनका पीछा किया} का अर्थ है: फिर फिरौन और उसकी कौम ने बनी इसराइल का पीछा किया। अल-सुद्दी ने कहा: जब सूर्य अपनी किरणों के साथ उदय हुआ। कतादा ने कहा: जब पृथ्वी प्रकाश से जगमगा उठी। अल-ज़ज्जाज ने कहा (1): कहा जाता है: "शरक़त" (निकला) सूरज जब वह दिखाई दिया, और "अशरक़त" (चमक उठा) जब उसने रोशनी दी।

फिरौन और उसकी कौम के मूसा और बनी इसराइल के पीछे छूट जाने के बारे में दो विचार हैं: पहला - उस रात अपने पहलौठों को दफनाने में व्यस्त रहने के कारण; क्योंकि उस रात उनमें महामारी फैल गई थी, इसलिए उनका यह कहना: "सूर्योदय के समय" फिरौन की कौम की स्थिति का वर्णन है। दूसरा - कि एक बादल और अंधेरे ने उन्हें ढक लिया था, तो उन्होंने कहा: हम अभी भी रात में हैं, और वह उनके ऊपर से तब तक नहीं हटा जब तक कि सुबह नहीं हो गई। अबू उबैदा ने कहा कि {तो उन्होंने सूर्योदय के समय उनका पीछा किया} का अर्थ है: पूर्व की दिशा की ओर। अल-हसन और अम्र इब्न मैमुन ने पढ़ा: "फ़त्तबाअुहुम मुशर्रिक़ीन" शद्दा और अलिफ़ अल-वस्ल के साथ (2); यानी: पूर्व की ओर; उनके इस कहने से लिया गया है: "शर्रक़ा" (पूर्व गया) और "ग़र्रबा" (पश्चिम गया) जब कोई पूर्व या पश्चिम की ओर यात्रा करता है (3)। बात का अर्थ यह है: हमने यह निर्धारित किया था कि बनी इसराइल इसके उत्तराधिकारी बनें, इसलिए फिरौन की कौम ने सूर्योदय के समय बनी इसराइल का पीछा किया और वे नष्ट हो गए, और बनी इसराइल उनकी भूमि के उत्तराधिकारी बने।

परमेश्वर का कथन: {फिर जब दोनों समूहों ने एक-दूसरे को देखा} का अर्थ है: वे आमने-सामने आ गए (4), इस प्रकार कि प्रत्येक समूह अपने साथी को देख सके, और यह "देखने" से बना एक पारस्परिक रूप है।

{मूसा के साथियों ने कहा: "निश्चय ही हमें पकड़ लिया जाएगा!"} का अर्थ है: शत्रु हमारे निकट आ गया है और हमारे पास उनका सामना करने की शक्ति नहीं है (5)। आम पाठ "मुदरकून" है, जो "अदरका" (पकड़ लेना) से बिना शद्दा के है। इसी से है: {यहाँ तक कि जब वह डूबने लगा} [यूनुस: 90]। उबैद इब्न उमैर, अल-अराज और अल-जुहरी ने पढ़ा: "मुद्दरकून" 'दाल' पर शद्दा के साथ, "इद्दरका" से (6)। अल-फर्रा ने कहा (7): "हफ़रा" और "इहतफ़रा" (खोदना) का अर्थ एक ही है, और इसी तरह "मुदरकून" और "मुद्दरकून" का।

(1) उनकी पुस्तक "मआनी अल-कुरान" 4/92 में। (2) अल-शाज़ा पृष्ठ 107 अल-हसन और अल-ज़मारी से, और "ज़ाद अल-मसीर" 6/126 अल-हसन और अय्यूब अल-सख्तियानी से। (3) उनके इस कथन से: अल-सुद्दी ने कहा... यहाँ तक "अल-नुकात वल-उयून" 4/173 से। (4) प्रतियों में इसके बाद है: "दोनों समूह"। (5) अल-वसीत 3/354, और "तफसीर अल-बगवी" 3/387। (6) अल-मुहतासिब 2/129, और "अल-मुहर्रिर अल-वजीज़" 4/233 उबैद इब्न उमैर और अल-अराज से, और यह एक असामान्य पाठ है। (7) उनकी पुस्तक "मआनी अल-कुरान" 2/280 में।

سورہ الشعراء: آیات 52 - 68 31

﴿فَأَتْبَعُوهُم مُّشْرِقِينَ﴾ یعنی: پھر فرعون اور اس کی قوم نے بنی اسرائیل کا پیچھا کیا۔ سدی نے کہا: جب سورج اپنی شعاعوں کے ساتھ طلوع ہوا۔ قتادہ نے کہا: جب زمین روشنی سے چمک اٹھی۔ زجاج نے کہا (1): کہا جاتا ہے: "شرقت الشمس" جب وہ نکلی، اور "أشرقت" جب اس نے روشنی دی۔

فرعون اور اس کی قوم کے موسیٰ علیہ السلام اور بنی اسرائیل سے پیچھے رہ جانے کے بارے میں دو قول ہیں: پہلا - اس رات اپنے پہلوٹھوں کو دفن کرنے میں مشغول ہونے کی وجہ سے؛ کیونکہ اس رات ان میں وبا پھیل گئی تھی، چنانچہ اللہ کا قول "مشرقین" فرعون کی قوم کے لیے حال ہے۔ دوسرا - کہ ایک بادل اور اندھیرے نے ان پر سایہ کر لیا تھا، تو انہوں نے کہا: ہم ابھی رات ہی میں ہیں، چنانچہ وہ ان سے نہیں چھٹا یہاں تک کہ انہوں نے صبح کر لی۔ ابو عبیدہ نے کہا: ﴿فَأَتْبَعُوهُم مُّشْرِقِينَ﴾ کا معنی ہے: مشرق کی جانب۔ حسن اور عمرو بن میمون نے پڑھا: "فَاتَّبَعُوهُمْ مُشْرِّقِينَ" تشدید اور الف وصل کے ساتھ (2)؛ یعنی: مشرق کی طرف؛ یہ ان کے قول سے ماخوذ ہے: "شرّق وغرّب" جب کوئی مشرق یا مغرب کی طرف سفر کرے (3)۔ کلام کا مطلب یہ ہے: ہم نے مقدر کیا تھا کہ بنی اسرائیل اس کے وارث بنیں، چنانچہ فرعون کی قوم نے سورج نکلتے وقت بنی اسرائیل کا پیچھا کیا تو وہ ہلاک ہوگئے، اور بنی اسرائیل ان کے ملکوں کے وارث بن گئے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَلَمَّا تَرَاءَى الْجَمْعَانِ﴾ یعنی: وہ ایک دوسرے کے سامنے آگئے (4)، اس طرح کہ ہر گروہ اپنے مقابل کو دیکھ رہا تھا، اور یہ "رؤیت" (دیکھنے) سے تفاعل (باہمی عمل) کا صیغہ ہے۔

﴿قَالَ أَصْحَابُ مُوسَىٰ إِنَّا لَمُدْرَكُونَ﴾ یعنی: دشمن ہمارے قریب آگیا ہے اور ہمیں ان کا مقابلہ کرنے کی طاقت نہیں (5)۔ عام قراءت "لَمُدْرَكُونَ" تخفیف کے ساتھ "أدرک" سے ہے۔ اسی سے ہے: ﴿حَتَّىٰ إِذَا أَدْرَكَهُ الْغَرَقُ﴾ [یونس: 90]۔ عبید بن عمیر، اعرج اور زہری نے پڑھا: "لَمُدَّرَكُونَ" دال کی تشدید کے ساتھ "ادّرک" سے (6)۔ فراء نے کہا (7): "حفر" اور "احتفر" ایک ہی معنی میں ہیں، اور اسی طرح "لَمُدْرَكُونَ" اور "لَمُدَّرَكُونَ" بھی۔

---

(1) ان کی کتاب "معانی القرآن" 4/92 میں۔ (2) الشاذہ ص 107 حسن اور ذماری سے، اور "زاد المسیر" 6/126 حسن اور ایوب سختیانی سے۔ (3) ان کے قول سے: سدی نے کہا... اس جگہ تک "النکت والعیون" 4/173 سے۔ (4) نسخوں میں اس کے بعد ہے: الجمعان۔ (5) الوسیط 3/354، اور "تفسیر البغوی" 3/387۔ (6) المحتسب 2/129، اور "المحرر الوجیز" 4/233 عبید بن عمیر اور اعرج سے، اور یہ شاذ قراءت ہے۔ (7) ان کی کتاب "معانی القرآن" 2/280 میں۔

Page 32

Surah Ash-Shu'ara: Verses 52 - 68

...meaning one. Al-Nahhas (1) [said]: "Skilled grammarians do not say so; rather they say: 'mudrakun' (reached) means 'being overtaken', and 'mudrikun' (overtaking) means 'striving to catch up with them'. Just as it is said: 'kasabtu' (I earned/gained) in the sense of 'I attained and succeeded', and 'iktasabtu' (I strove to earn) in the sense of 'I strove and sought'. This is the meaning of Sibawayh's statement."

The Almighty's saying: {He said: "No! Indeed, with me is my Lord; He will guide me."} When Pharaoh with his host overtook Moses' host and drew near them, and the Children of Israel saw the powerful enemy and the sea before them, their thoughts turned ill. They said to Moses by way of reproach and harshness: "Indeed, we are to be overtaken." So he refuted their statement, rebuked them, and reminded them of God Almighty's promise to him of guidance and victory (2). {"No!"} meaning: they shall not overtake you (3). {"Indeed, with me is my Lord"} meaning: with victory over the enemy (4). {"He will guide me"} meaning: He will direct me to the path of salvation (5). When the affliction became great upon the Children of Israel, and they saw armies for which they had no power, God Almighty commanded Moses to strike the sea with his staff. This is because He, Mighty and Majestic, wanted the miracle to be connected to Moses and linked to an action he performs. Otherwise, striking the staff does not split the sea, nor does it assist in that by itself, except for what was joined to it of God Almighty's power and His creation (6). The story of this sea has already passed in [Surah] "Al-Baqarah" (7). And when it split, twelve paths were formed in it, according to the number of the tribes of the Children of Israel. The water stood between them like a great 'tawd' (mountain), meaning: the great mountain (8). And 'at-tawd' means mountain, and from it is the saying of Imru' al-Qays (9):

---

(1) In 'I'rab al-Qur'an', 3/182. (2) Al-Muharrar al-Wajiz, 4/232-233. (3) Tafsir al-Baghawi, 3/388, and Zad al-Masir, 6/126. (4) Majma' al-Bayan, 19/155. (5) Al-Wasit, 3/354, and Tafsir al-Baghawi, 3/388, and Zad al-Masir, 6/126. (6) Al-Muharrar al-Wajiz, 4/233. (7) 2/89-90. (8) Al-Muharrar al-Wajiz, 4/233. (9) In his Diwan, p. 310.

पृष्ठ ३२

सूरा अश्-शुआरा: आयतें ५२ - ६८

...एक ही अर्थ में। अन-नहहास (१) [ने कहा]: "कुशल व्याकरणविद ऐसा नहीं कहते; बल्कि वे कहते हैं: 'मुदरकून' (पकड़े गए) का अर्थ है 'पीछा कर लिया जाना', और 'मुदरिकून' (पकड़ने वाले) का अर्थ है 'उन तक पहुँचने के लिए प्रयास करना'। जैसे कहा जाता है: 'कसब्तु' (मैंने कमाया) 'मैंने प्राप्त किया और सफल हुआ' के अर्थ में, और 'इक्तसब्तु' (मैंने कमाने की कोशिश की) 'मैंने परिश्रम किया और चाहा' के अर्थ में। सीबावैह के कथन का यही अर्थ है।"

अल्लाह तआला का कथन: {उसने कहा: "नहीं! वास्तव में, मेरे साथ मेरा रब है; वह मेरा मार्गदर्शन करेगा।"} जब फ़िरौन अपनी सेना के साथ मूसा की जमात के पास पहुँचा और उनके करीब आ गया, और बनी इस्राइल ने शक्तिशाली दुश्मन और अपने सामने समुद्र देखा, तो उनके विचार बुरे हो गए। उन्होंने तिरस्कार और कठोरता के तौर पर मूसा से कहा: "निश्चित रूप से हमें पकड़ लिया जाएगा।" तो उन्होंने उनकी बात का खंडन किया, उन्हें झिड़का और उन्हें अल्लाह सुब्हानहू व तआला के मार्गदर्शन और विजय के वादे की याद दिलाई (२)। {"नहीं!"} यानी: वे तुम्हें नहीं पकड़ पाएंगे (३)। {"वास्तव में, मेरे साथ मेरा रब है"} यानी: दुश्मन पर जीत के साथ (४)। {"वह मेरा मार्गदर्शन करेगा"} यानी: वह मुझे मोक्ष के मार्ग की ओर निर्देशित करेगा (५)। जब बनी इस्राइल पर विपत्ति बड़ी हो गई, और उन्होंने ऐसी सेनाएँ देखीं जिनका मुकाबला करने की उनमें शक्ति नहीं थी, तो अल्लाह तआला ने मूसा को अपनी लाठी से समुद्र पर प्रहार करने का आदेश दिया। ऐसा इसलिए है क्योंकि वह, जो महाप्रतापी और प्रतापी है, चाहता था कि यह चमत्कार मूसा से जुड़ा हो और उसके द्वारा किए गए कार्य से संबंधित हो। अन्यथा, लाठी मारना समुद्र को विभाजित नहीं करता है, और न ही यह अपने आप में उस कार्य में सहायक है, सिवाय उसके जो अल्लाह तआला की शक्ति और उसके सृजन के साथ जुड़ा हुआ है (६)। इस समुद्र की कहानी "अल-बक़रह" (७) में बीत चुकी है। और जब वह फट गया, तो उसमें बनी इस्राइल के कबीलों की संख्या के अनुसार बारह रास्ते बन गए। पानी उनके बीच एक बड़े 'तौद' (पहाड़) की तरह खड़ा हो गया, यानी: विशाल पर्वत (८)। और 'अत-तौद' का अर्थ है पर्वत, और इसी से इम्रुल क़ैस का कथन है (९):

---

(१) इराब अल-कुरान में, ३/१८२। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़, ४/२३२-२३३। (३) तफ़सीर अल-बग़वी, ३/३८८, और ज़ाद अल-मसीर, ६/१२६। (४) मजमा अल-बयान, १९/१५५। (५) अल-वसीत, ३/३५४,

और तफ़सीर अल-बग़वी, ३/३८८, और ज़ाद अल-मसीर, ६/१२६। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़, ४/२३३। (७) २/८९-९०। (८) अल-मुहर्रर अल-वजीज़, ४/२३३। (९) उनके दीवान में, पृष्ठ ३१०।

صفحہ ۳۲

سورة الشعراء: آیات ۵۲ - ۶۸

...ایک ہی معنی میں۔ النحاس (۱) [کہتے ہیں]: "ماہر نحوی ایسا نہیں کہتے؛ بلکہ وہ کہتے ہیں: 'مُدْرَکون' (پکڑے گئے) کا مطلب ہے 'پکڑا جانا'، اور 'مُدْرِکون' (پانے والے) کا مطلب ہے 'ان تک پہنچنے کی کوشش کرنے والا'۔ جیسا کہ کہا جاتا ہے: 'کسبتُ' (میں نے کمایا) 'میں نے پایا اور کامیابی حاصل کی' کے معنی میں، اور 'اکتسبتُ' (میں نے کمانے کی سعی کی) 'میں نے کوشش کی اور طلب کیا' کے معنی میں۔ سیبویہ کے قول کا یہی مطلب ہے۔"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اس نے کہا: "ہرگز نہیں! بے شک میرے ساتھ میرا رب ہے؛ وہ میری رہنمائی فرمائے گا۔"} جب فرعون اپنے لشکر کے ساتھ موسیٰ کے گروہ تک پہنچا اور ان کے قریب آگیا، اور بنی اسرائیل نے طاقتور دشمن اور اپنے سامنے سمندر دیکھا، تو ان کے گمان برے ہو گئے۔ انہوں نے توبیخ اور سختی کے طور پر موسیٰ سے کہا: "یقیناً ہمیں پکڑ لیا جائے گا۔" تو انہوں نے ان کی بات کی تردید کی، انہیں جھڑکا اور انہیں اللہ سبحانہ و تعالیٰ کے ہدایت اور فتح کے وعدے کی یاد دلائی (۲)۔ {"ہرگز نہیں!"} یعنی: وہ تمہیں نہیں پا سکیں گے (۳)۔ {"بے شک میرے ساتھ میرا رب ہے"} یعنی: دشمن پر مدد اور فتح کے ساتھ (۴)۔ {"وہ میری رہنمائی فرمائے گا"} یعنی: وہ مجھے نجات کے راستے کی طرف ہدایت دے گا (۵)۔ جب بنی اسرائیل پر مصیبت بڑھ گئی، اور انہوں نے ایسے لشکر دیکھے جن کی ان میں طاقت نہیں تھی، تو اللہ تعالیٰ نے موسیٰ کو حکم دیا کہ اپنی لاٹھی سمندر پر ماریں۔ یہ اس لیے کہ وہ ذات جو غالب اور صاحبِ عظمت ہے، چاہتی تھی کہ یہ نشانی موسیٰ سے جڑی رہے اور ان کے کسی فعل سے متعلق ہو، ورنہ لاٹھی مارنا بذاتِ خود سمندر کو نہیں پھاڑتا اور نہ ہی اس میں مددگار ہے، سوائے اس کے جو اللہ تعالیٰ کی قدرت

اور اس کی تخلیق سے وابستہ ہے (۶)۔ اس سمندر کا قصہ "البقرہ" (۷) میں گزر چکا ہے۔ اور جب وہ پھٹا تو اس میں بنی اسرائیل کے قبائل کی تعداد کے مطابق بارہ راستے بن گئے، اور پانی ان کے درمیان ایک بڑے 'طود' (پہاڑ) کی طرح کھڑا ہو گیا، یعنی: عظیم پہاڑ (۸)۔ اور 'الطود' کے معنی پہاڑ کے ہیں، اور اسی سے امرؤ القیس کا قول ہے (۹):

---

(۱) إعراب القرآن ۱۸۲/۳ میں۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/ ۲۳۲ - ۲۳۳۔ (۳) تفسیر البغوی ۳/ ۳۸۸، اور زاد المسیر ۱۲۶/۶۔ (۴) مجمع البیان ۱۹/ ۱۵۵۔ (۵) الوسیط ۳/ ۳۵۴، اور تفسیر البغوی ۳/ ۳۸۸، اور زاد المسیر ۱۲۶/۶۔ (۶) المحرر الوجیز ۴/ ۲۳۳۔ (۷) ۲/ ۸۹ - ۹۰۔ (۸) المحرر الوجیز ۴/ ۲۳۳۔ (۹) ان کے دیوان میں، ص ۳۱۰۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 52 - 68 33

While a man is among the living, a firm mountain, people shot him from close range and he fell over.(1) And Al-Aswad bin Ya'fur said: They settled in Ancyra, while the water of the Euphrates flows down to them, coming from firm mountains. The plural of 'tawd' is 'atwad', meaning: mountain(2). So, for Moses and his companions, it became a dry path in the sea. When Moses' companions emerged and the last of Pharaoh's companions were all in it—as mentioned before in Surah "Yunus"(3)—the water poured over them, and Pharaoh drowned. Some of Moses' companions said: "Pharaoh did not drown"; so he was cast onto the seashore until they looked at him.

Ibn al-Qasim narrated from Malik, who said: Two merchants went out with Moses (peace be upon him) to the sea. When they reached it, they said to him: "What has God commanded you?" He said: "I have been commanded to strike the sea with this staff of mine so that it dries up"(4). They said to him: "Do what God has commanded you, for He will not fail you." Then they threw themselves into the sea in belief in him, and the sea remained like that until Pharaoh and those with him entered, then it returned to how it was(5). This meaning has already been discussed in Surah "Al-Baqarah"(6). The Almighty's words: {And We brought near the others to that place} [26:64] meaning: We brought them near to the sea; meaning Pharaoh and his people. This was said by Ibn Abbas and others; a poet said: Every passing day or past night, in it souls draw closer to their appointed times.(7) Abu Ubaydah(8): "Azlafna" (We brought near): We gathered, and from it, the night of Muzdalifah was called the "Night of Jam' (Gathering)."

(1) An-Nukat wa al-'Uyun 4 / 174. (2) Tafsir al-Tabari 17 / 585, and the verse was mentioned by Abu Ubaydah in Majaz al-Qur'an 2 / 86 without attribution. (3) 11 / 45. (4) Confirmed from (Zha) and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, and in (Dal) and (Zay): "fayunghariq" (it overflows/sinks), and in (Meem): "fayunghaliq" (it closes). (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3 / 1423. (6) 2 / 93. (7) An-Nukat wa al-'Uyun 4 / 175. (8) In Majaz al-Qur'an 2 / 87.

सूरह अश-शुआरा: आयतें 52 - 68 33

जब तक मनुष्य जीवितों के बीच है, वह एक अडिग पर्वत की तरह है, लोगों ने उसे पास से निशाना बनाया और वह झुक गया।(1) और अल-असवद बिन याफ़ुर ने कहा: वे अंकारा में बस गए, जहाँ फरात (यूफ़्रेट्स) का पानी उन पर बहता है, जो अडिग पर्वतों से आता है। 'तौद' का बहुवचन 'अतवाद' है, जिसका अर्थ है: पहाड़(2)। अतः मूसा और उनके साथियों के लिए समुद्र में एक सूखा रास्ता बन गया। फिर जब मूसा के साथी बाहर निकल आए और फ़िरौन के अंतिम साथी भी उसमें पूरी तरह समा गए - जैसा कि सूरह 'यूनुस'(3) में पहले बताया जा चुका है - तो पानी उन पर गिर पड़ा और फ़िरौन डूब गया। मूसा के कुछ साथियों ने कहा: "फ़िरौन नहीं डूबा है"; तब उसे समुद्र के किनारे फेंक दिया गया ताकि वे उसे देख सकें।

इब्न अल-कासिम ने मलिक से रिवायत की, उन्होंने कहा: मूसा (उन पर शांति हो) के साथ दो व्यापारी समुद्र की ओर निकले। जब वे वहां पहुंचे, तो उन्होंने उससे पूछा: "अल्लाह ने आपको क्या हुक्म दिया है?" उन्होंने कहा: "मुझे हुक्म दिया गया है कि मैं अपनी इस लाठी से समुद्र पर वार करूं ताकि वह सूख जाए"(4)। उन्होंने उनसे कहा: "वही करें जो अल्लाह ने आपको हुक्म दिया है, वह आपसे वादाखिलाफी नहीं करेगा।" फिर उन्होंने उन पर विश्वास करते हुए खुद को समुद्र में डाल दिया, और समुद्र वैसा ही रहा जब तक कि फ़िरौन और उसके साथ वाले उसमें दाखिल नहीं हो गए, फिर वह वैसा ही हो गया जैसा पहले था(5)। यह अर्थ सूरह 'अल-बकरा'(6) में पहले ही आ चुका है। अल्लाह का कथन: {और हमने दूसरों को उस स्थान के निकट कर दिया} [26:64] यानी: हमने उन्हें समुद्र के करीब कर दिया; अर्थात फ़िरौन और उसकी प्रजा। यह बात इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने कही है; कवि ने कहा है: हर बीतता दिन या गुजरी हुई रात, उसमें आत्माएं अपनी नियत समय (मौत) की ओर बढ़ती हैं।(7) अबू उबैदा(8): "अज़लफ़ना" (हमने निकट किया): हमने इकट्ठा किया, और इसी से मुज़दलिफ़ा की रात को 'लैलतुल जम' (इकट्ठा होने की रात) कहा जाता है।

(1) अन-नुकात व अल-'उयून 4 / 174। (2) तफ़सीर अल-तबरी 17 / 585, और यह शेर अबू उबैदा ने मजाज़ अल-कुरान 2 / 86 में बिना किसी श्रेय के उद्धृत किया है। (3) 11 / 45। (4) (ज़ाह) और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान से प्रमाणित, और (दाल) और (ज़ै) में: "फायुनगारिक" (डूबना/उफ़ननना), और (मीम) में: "फायुन्गालिक" (बंद होना)। (5) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3 / 1423। (6) 2 / 93। (7) अन-नुकात व अल-'उयून 4 / 175। (8) मजाज़ अल-कुरान 2 / 87 में।

سورہ الشعراء: آیات 52 - 68 33

انسان جب تک زندوں میں ہوتا ہے، ایک بلند پہاڑ کی مانند ہوتا ہے، لوگوں نے اسے قریب سے نشانہ بنایا اور وہ جھک گیا (ڈھیر ہو گیا)۔(1) اور الاسود بن یعفر نے کہا: وہ انقرہ (انقرہ) میں ٹھہرے، ان پر فرات کا پانی بہتا ہے جو پہاڑوں سے آتا ہے۔ طود کی جمع اطواد ہے، یعنی: پہاڑ(2)۔ چنانچہ موسیٰ اور ان کے ساتھیوں کے لیے سمندر میں خشک راستہ بن گیا، پھر جب موسیٰ کے ساتھی نکل گئے اور فرعون کے آخری ساتھی بھی مکمل طور پر اس میں داخل ہو گئے جیسا کہ "یونس"(3) میں پہلے ذکر کیا جا چکا ہے، تو پانی ان پر گر پڑا اور فرعون غرق ہو گیا، موسیٰ کے بعض ساتھیوں نے کہا: فرعون غرق نہیں ہوا؛ تو اسے سمندر کے کنارے پر پھینک دیا گیا یہاں تک کہ انہوں نے اسے دیکھ لیا۔

اور ابن القاسم نے مالک سے روایت کی، انہوں نے کہا: موسیٰ علیہ السلام کے ساتھ دو تاجر سمندر کی طرف نکلے، جب وہ وہاں پہنچے تو انہوں نے ان سے پوچھا: اللہ نے آپ کو کیا حکم دیا ہے؟ انہوں نے کہا: مجھے حکم دیا گیا ہے کہ میں اپنی اس لاٹھی سے سمندر پر ماروں تاکہ وہ خشک ہو جائے(4)۔ انہوں نے ان سے کہا: وہ کریں جو اللہ نے آپ کو حکم دیا ہے، وہ آپ سے وعدہ خلافی نہیں کرے گا۔ پھر انہوں نے ان کی تصدیق کرتے ہوئے خود کو سمندر میں ڈال دیا، اور سمندر ویسا ہی رہا یہاں تک کہ فرعون اور اس کے ساتھی داخل ہو گئے، پھر وہ ویسا ہی ہو گیا جیسا کہ تھا(5)۔ اور یہ معنی سورہ "البقرہ"(6) میں گزر چکا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَزْلَفْنَا ثَمَّ الْآخَرِينَ﴾ یعنی: ہم نے انہیں سمندر کے قریب کر دیا؛ یعنی فرعون اور اس کی قوم کو۔ یہ بات ابن عباس اور دیگر نے کہی ہے؛ شاعر نے کہا ہے: ہر گزرتا ہوا دن یا بیتی ہوئی رات، اس میں روحیں اپنی

مقررہ موت کی طرف بڑھتی ہیں۔(7) ابو عبیدہ(8): "أَزْلَفْنَا": ہم نے جمع کیا، اور اسی وجہ سے مزدلفہ کی رات کو: "ليلة جمع" (جمع ہونے کی رات) کہا جاتا ہے۔

(1) النکت والعیون 4 / 174۔ (2) تفسیر الطبری 17 / 585، اور یہ شعر ابو عبیدہ نے مجاز القرآن 2 / 86 میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (3) 11 / 45۔ (4) (ظ) اور احکام القرآن لابن العربی سے ثابت ہے، اور (د) اور (ز) میں: "فینغرق" (ڈوب جانا/امڈنا)، اور (م) میں: "فینغلق" (بند ہو جانا) ہے۔ (5) احکام القرآن لابن العربی 3 / 1423۔ (6) 2 / 93۔ (7) النکت والعیون 4 / 175۔ (8) مجاز القرآن 2 / 87 میں۔

Page 34 Surah Ash-Shu'ara: Verses 52 - 68

Abdullah bin Al-Harith, Ubayy bin Ka'b, and Ibn Abbas read: "wa azlaqna" (and We made them slip) with the letter 'Qaf'[1], meaning We destroyed them, from the saying: 'the she-camel slipped' or 'the mare slipped', meaning she miscarried her young[2]. {And We saved Moses and those with him, all together. Then We drowned the others} meaning Pharaoh and his people[3]. {Indeed in that is a sign} meaning: a sign of the power of Allah Almighty {and most of them were not believers} because no one from Pharaoh's people believed except the believer of Pharaoh's family whose name was Hazqil[4], and his daughter Asiya the wife of Pharaoh, and Maryam bint Dha Musa[5], the old woman who pointed out the grave of Joseph the Truthful, peace be upon him[6]. That is because when Moses, peace be upon him, left Egypt with the Children of Israel, the moon became dark for them. He asked his people: "What is this?" Their scholars said: "When Joseph, peace be upon him, was dying, he took a covenant from God that we should not leave Egypt until we carry his bones with us." Moses said: "Who among you knows where[7] his grave is?" They said: "No one knows it except an old woman of the Children of Israel." So he sent for her and said: "Show me the grave of Joseph." She said: "No, by God, I will not do it until you give me my judgment." He said: "And what is her judgment?" She said: "My judgment is that I be with you in Paradise." This was heavy upon him, but it was said to him: "Give her her judgment." So she showed them the way to it, and they dug it up and took out his bones. When they lifted them up, suddenly the path became like the light of day[8]. In another narration: Allah revealed to him to give it to her, so he did, and she brought them to a lake and told them: "Drain [it]."

(1) In Al-Muhtasab 2/129 from Abdullah bin Al-Harith, and Al-Shadhah p. 107 from Ubayy and Ibn Abbas, may Allah be pleased with them. Ibn al-Jawzi added in Zad al-Masir 6/127 from Ibn Mas'ud, Abu Raja', al-Dahhak, and Ibn Ya'mur. (2) Tahdhib al-Lughah 8/431 similarly. (3) Tafsir Abi al-Layth 2/475. (4) In al-Wasit: Kharbeel. (5) In al-Wasit: Mosha, and in Tafsir al-Baghawi: Mamuya. (6) Al-Wasit 3/355, and Tafsir al-Baghawi 3/388. (7) The word "where" is from (Zah). (8) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/174.

पृष्ठ ३४ सूरह अश-शुआरा: आयत ५२ - ६८

अब्दुल्लाह बिन अल-हारिस, उबै बिन काब और इब्न अब्बास ने "वा अज़लक़ना" (और हमने उन्हें फिसला दिया) पढ़ा, 'क़ाफ'(1) के साथ, जिसका अर्थ है हमने उन्हें नष्ट कर दिया, इस कहावत से: 'ऊँटनी फिसल गई' या 'घोड़ी फिसल गई', यानी उसने अपना बच्चा गिरा दिया(2)। {और हमने मूसा और उसके साथ वालों को, उन सबको बचा लिया। फिर हमने दूसरों को डुबो दिया} यानी फिरौन और उसकी कौम को(3)। {निस्संदेह इसमें एक निशानी है} यानी: अल्लाह सर्वशक्तिमान की शक्ति की एक निशानी {और उनमें से अधिकांश ईमान वाले नहीं थे} क्योंकि फिरौन की कौम में से फिरौन के परिवार के उस मोमिन के अलावा किसी ने ईमान नहीं लाया जिसका नाम हज़क़ील(4) था, और उसकी बेटी आसिया जो फिरौन की पत्नी थी, और मरियम बिन्त ज़ा मूसा(5) वह बुढ़िया जिसने यूसुफ सिद्दीक (अलैहिस्सलाम) की कब्र का पता बताया था(6)। इसका कारण यह है कि जब मूसा (अलैहिस्सलाम) बनी इसराइल के साथ मिस्र से निकले, तो चाँद उनके लिए अंधेरा हो गया। उन्होंने अपनी कौम से पूछा: "यह क्या है?" उनके विद्वानों ने कहा: "जब यूसुफ (अलैहिस्सलाम) की मृत्यु का समय आया, तो उन्होंने अल्लाह से यह वचन लिया था कि हम तब तक मिस्र नहीं छोड़ेंगे जब तक कि हम उनकी हड्डियों को अपने साथ न ले जाएँ।" मूसा ने कहा: "तुम में से कौन जानता है कि उनकी कब्र कहाँ(7) है?" उन्होंने कहा: "बनी इसराइल की एक बुढ़िया के अलावा कोई नहीं जानता।" तो उन्होंने उसे बुलवाया और कहा: "मुझे यूसुफ की कब्र का रास्ता बताओ।" उसने कहा: "नहीं, अल्लाह की कसम, मैं तब तक नहीं बताऊँगी जब तक आप मुझे मेरा फैसला (इनाम) न दे दें।" उन्होंने कहा: "उसका फैसला क्या है?" उसने कहा: "मेरा फैसला यह है कि मैं जन्नत में आपके साथ रहूँ।" यह उन पर भारी पड़ा, लेकिन उनसे कहा गया: "उसे उसका फैसला दे दो।" तो उसने उन्हें रास्ता दिखाया, और उन्होंने उसे खोदा और उनकी हड्डियाँ निकालीं। जब उन्होंने उन्हें उठाया, तो अचानक रास्ता दिन के उजाले जैसा हो गया(8)। एक अन्य रिवायत में है: अल्लाह ने उन पर वही भेजी कि उसे दे दो, तो उन्होंने ऐसा ही किया, और वह उन्हें एक झील के पास ले गई और उनसे कहा: "इसे सुखा दो।"

(१) अल-मुहतासिब १२९/२ में अब्दुल्लाह बिन अल-हारिस से, और अल-शाज़ह पृ. १०७ में उबै और इब्न अब्बास (रज़ि.) से। इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर १२७/६ में इब्न मसूद, अबू रजा, अल-दहक और इब्न यामुर से जोड़ा है। (२) तहज़ीब अल-लुग़ह ४३१/८ इसी तरह। (३) तफ़्सीर अबी अल-लैथ ४७५/२। (४) अल-वसीत में: खरबील। (५) अल-वसीत में: मोशा, और तफ़्सीर अल-बग़वी में: मामुया।

(६) अल-वसीत ३५५/३, और तफ़्सीर अल-बग़वी ३८८/३। (७) शब्द "कहाँ" (ज़ह) से है। (८) अल-नुक़्त व अल-'उयून १७४/४।

صفحہ ٣٤ سورة الشعراء: آیات ٥٢ - ٦٨

عبد اللہ بن الحارث، ابی بن کعب اور ابن عباس نے «وأزْلَقْنَا» قاف[1] کے ساتھ پڑھا، جس کا معنی ہے ہم نے انہیں ہلاک کر دیا، اس قول سے: 'اونٹنی پھسل گئی' یا 'گھوڑی پھسل گئی'، یعنی اس نے اپنا بچہ گرا دیا (اسقاط کر دیا)[2]۔ ﴿وَأَنْجَيْنَا مُوسَى وَمَنْ مَعَهُ أَجْمَعِينَ ثُمَّ أَغْرَقْنَا الْآخَرِينَ﴾ یعنی فرعون اور اس کی قوم[3]۔ ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً﴾ یعنی: اللہ تعالیٰ کی قدرت پر ایک نشانی ﴿وَمَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ﴾ کیونکہ فرعون کی قوم میں سے سوائے آلِ فرعون کے اس مومن کے جس کا نام حزقیل[4] تھا، اور اس کی بیٹی آسیہ جو فرعون کی بیوی تھی، اور مریم بنت ذا موسیٰ[5] اس بڑھیا کے کوئی ایمان نہیں لایا جس نے یوسف صدیق علیہ السلام کی قبر کا پتہ بتایا تھا[6]۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ جب موسیٰ علیہ السلام بنی اسرائیل کے ساتھ مصر سے نکلے تو چاند ان پر تاریک ہو گیا (چھپ گیا)۔ انہوں نے اپنی قوم سے پوچھا: "یہ کیا ہے؟" ان کے علماء نے کہا: "जब یوسف علیہ السلام کی وفات کا وقت قریب آیا تو انہوں نے ہم سے اللہ کا یہ عہد لیا تھا کہ ہم مصر سے اس وقت تک نہ نکلیں جب تک ان کی ہڈیاں اپنے ساتھ نہ لے جائیں۔" موسیٰ علیہ السلام نے فرمایا: "تم میں سے کون جانتا ہے کہ ان کی قبر کہاں[7] ہے؟" انہوں نے کہا: "بنی اسرائیل کی ایک بڑھیا کے سوا کوئی نہیں جانتا۔" چنانچہ آپ نے اسے بلا بھیجا اور فرمایا: "مجھے یوسف کی قبر کا پتہ بتاؤ۔" اس نے کہا: "نہیں، خدا کی قسم، میں اس وقت تک نہیں بتاؤں گی جب تک آپ میرا فیصلہ (مطلب) پورا نہ کر دیں۔" آپ نے فرمایا: "اس کا فیصلہ کیا ہے؟" اس نے کہا: "میرا فیصلہ یہ ہے کہ میں جنت میں آپ کے ساتھ رہوں۔" یہ بات آپ پر گراں گزری، تو آپ سے کہا گیا: "اسے اس کا فیصلہ (مطلوبہ صلہ) دے دیں۔" چنانچہ اس نے انہیں راستہ بتایا، انہوں نے اسے کھودا اور ان کی ہڈیاں نکالیں۔ جب انہوں نے انہیں اٹھایا تو اچانک راستہ دن کی روشنی کی طرح چمکنے لگا[8]۔ ایک

روایت میں ہے: اللہ نے آپ کی طرف وحی کی کہ اسے دے دیں، تو آپ نے ایسا ہی کیا، پھر وہ انہیں ایک جھیل پر لے گئی اور ان سے کہا: "اسے خشک کر دو۔"

(١) المحتسب ١٢٩/٢ میں عبد اللہ بن الحارث سے، اور الشاذہ ص ١٠٧ میں ابی اور ابن عباس رضی اللہ عنہما سے۔ اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ١٢٧/٦ میں ابن مسعود، ابو رجاء، الضحاک اور ابن یعمر سے اضافہ کیا ہے۔ (٢) تہذیب اللغۃ ٤٣١/٨ اسی طرح۔ (٣) تفسیر ابی اللیث ٤٧٥/٢۔ (٤) الوسیط میں: خربیل۔ (٥) الوسیط میں: موشا، اور تفسیر البغوی میں: مأمویا۔ (٦) الوسیط ٣٥٥/٣، اور تفسیر البغوی ٣٨٨/٣۔ (٧) لفظ «أین» (ظ) سے ہے۔ (٨) النکت والعیون ١٧٤/٤۔

Page 35 Surah Ash-Shu'ara: Verses 52 - 77

...this water. So they drained it, and extracted the bones of Joseph, peace be upon him, and the path became clear to them like the light of day (1). This was already mentioned in [Surah] "Yusuf" (2).

Abu Burdah narrated from Abu Musa that the Messenger of Allah (peace be upon him) stayed with a Bedouin who honored him. So the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "What is your need?" He replied: "A camel to ride and goats to milk." The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Why were you unable to be like the old woman of the Children of Israel?" His companions asked: "And who is the old woman of the Children of Israel?" So he mentioned to them the state of this old woman who requested from Moses that she be with him in Paradise (3).

The Almighty's saying: {And recite to them the news of Abraham (69) When he said to his father and his people, "What do you worship?" (70) They said, "We worship idols and remain to them devoted." (71) He said, "Do they hear you when you supplicate? (72) Or do they benefit you or harm you?" (73) They said, "But we found our fathers doing thus." (74) He said, "Then do you see what you have been worshipping, (75) You and your ancient forefathers? (76) Indeed, they are enemies to me, except the Lord of the worlds (77)}

The Almighty's saying: {And recite to them the news of Abraham} alerted the polytheists to their extreme ignorance as they turned away from the belief of Abraham and his religion, while he was their forefather. "An-naba'" is news (4); meaning: Narrate to them, O Muhammad, his story, his speech, and his criticism of his people for what they worship (5). He said this only to bind them with the proof. The majority of reciters are in favor of lightening the second hamza, which is the best of ways; because they have agreed on lightening the second of one word like "Adam." And if you wish, you can realize both and say: "Naba'a Ibrahima". And if you wish, you can lighten both and say: "Naba Ibrahima". And if you wish, you can lighten the first. And then...

(1) Narrated by Abu Ya'la (7254), Ibn Hibban (723), and Al-Hakim 2/571-572 from the hadith of Abu Musa Al-Ash'ari (may Allah be pleased with him). Ibn Kathir said in the interpretation of this verse: This hadith is very strange, and the most likely is that it is mauquf (stopped at the companion). (2) 11/462. (3) It is the completion of the aforementioned hadith of Abu Musa. (4) Ma'ani al-Quran by an-Nahhas 5/85. (5) Tafsir al-Tabari 17/589 similarly.

पृष्ठ ३५ सूरा अश-शुअरा: आयत ५२ - ७७

...यह पानी। तो उन्होंने इसे सुखा दिया, और यूसुफ (उन पर शांति हो) की अस्थियाँ निकालीं, और उनके लिए रास्ता दिन के उजाले की तरह स्पष्ट हो गया (१)। इसका उल्लेख "यूसुफ" (२) में पहले ही हो चुका है।

अबू बुर्दा ने अबू मूसा से वर्णन किया कि अल्लाह के रसूल ﷺ एक ग्रामीण (बदुआ) के पास ठहरे और उसने उनका सम्मान किया। तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "तुम्हारी क्या ज़रूरत है?" उसने कहा: "सवारी के लिए एक ऊंटनी और दूध के लिए बकरियां।" अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "तुम बनी इसराइल की उस बुढ़िया की तरह बनने से क्यों लाचार रहे?" उनके साथियों ने पूछा: "और बनी इसराइल की वह बुढ़िया कौन है?" तो उन्होंने उन्हें इस बुढ़िया की स्थिति बताई जिसने मूसा से मांग की थी कि वह जन्नत (स्वर्ग) में उनके साथ रहे (३)।

अल्लाह तआला का कथन: {और उन्हें इब्राहीम की खबर सुनाओ (६९) जब उसने अपने पिता और अपनी जाति से कहा, "तुम किसकी पूजा करते हो?" (७०) उन्होंने कहा, "हम मूर्तियों की पूजा करते हैं और हम उनके प्रति समर्पित रहते हैं।" (७१) उसने कहा, "क्या वे तुम्हारी सुनते हैं जब तुम पुकारते हो? (७२) या वे तुम्हें कोई लाभ या हानि पहुँचाते हैं?" (७३) उन्होंने कहा, "नहीं, बल्कि हमने अपने पूर्वजों को ऐसा ही करते पाया।" (७४) उसने कहा, "तो क्या तुमने देखा कि तुम किसकी पूजा करते रहे हो, (७५) तुम और तुम्हारे पुराने पूर्वज? (७६) वास्तव में, वे मेरे दुश्मन हैं, सिवाय सारे जहान के रब के(७७)}

अल्लाह तआला का कथन: {और उन्हें इब्राहीम की खबर सुनाओ} मुशरिकों (बहुदेववादियों) को उनकी घोर अज्ञानता के प्रति सचेत किया क्योंकि उन्होंने इब्राहीम के विश्वास और उनके धर्म से मुँह मोड़ लिया था, जबकि वे उनके पूर्वज थे। "नबा" का अर्थ समाचार या खबर है (४); यानी: ऐ मुहम्मद, उन्हें उनकी खबर, उनकी बातें और उनकी जाति द्वारा पूजी जाने वाली चीज़ों पर उनकी आलोचना सुनाओ (५)। उन्होंने ऐसा केवल उन पर दलील (प्रमाण) सिद्ध करने के लिए कहा। पाठकों (कौर्यों) का बहुमत दूसरी 'हमज़ा' को हल्का करने (तख़फ़ीफ़) के पक्ष में है, जो सबसे अच्छा तरीका है; क्योंकि वे एक ही शब्द के दूसरे अक्षर को हल्का करने पर सहमत हुए हैं जैसे "आदम"। और यदि आप चाहें, तो आप दोनों को स्पष्ट रूप से पढ़ सकते हैं और कह सकते हैं: "नब-अ इब्राहीम"। और

यदि आप चाहें, तो आप दोनों को हल्का कर सकते हैं और कह सकते हैं: "नबा इब्राहीम"। और यदि आप चाहें, तो आप पहले को हल्का कर सकते हैं। और फिर...

(१) इसे अबू याला (७२५४), इब्न हिब्बान (७२३), और अल-हाकिम २/५७१-५७२ ने अबू मूसा अल-अशअरी ؓ की हदीस से उद्धृत किया है। इब्न कसीर ने इस आयत की व्याख्या में कहा: यह हदीस बहुत ही अजीब (गरीब) है, और अधिक संभावना है कि यह 'मौकूफ' (सहाबी तक सीमित) है। (२) ११/४६२. (३) यह अबू मूसा की पिछली हदीस का शेष भाग है। (४) मआनी अल-कुरान, अल-नहस ५/८५। (५) तफसीर अल-तबरी १७/५८९ के अनुसार।

صفحہ ۳۵ سورۃ الشعراء: آیات ۵۲ - ۷۷

...یہ پانی۔ تو انہوں نے اسے خشک کر دیا، اور یوسف علیہ السلام کی ہڈیاں نکالیں، تو ان کے لیے راستہ دن کی روشنی کی طرح واضح ہو گیا (۱)۔ اور یہ "یوسف" (۲) میں گزر چکا ہے۔

اور ابو بردہ نے ابو موسیٰ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ ایک اعرابی کے ہاں ٹھہرے تو اس نے آپ کی عزت افزائی کی، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تمہاری کیا ضرورت ہے؟" اس نے کہا: ایک اونٹنی جس پر میں سواری کروں، اور کچھ بکریاں جن کا میں دودھ دوہوں۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم اس سے کیوں عاجز رہے کہ بنی اسرائیل کی بڑھیا کی طرح ہو جاتے؟" آپ کے صحابہ نے پوچھا: اور بنی اسرائیل کی بڑھیا کون ہے؟ تو آپ نے ان کے لیے اس بڑھیا کا حال ذکر کیا جس نے موسیٰ علیہ السلام سے یہ مطالبہ کیا تھا کہ وہ جنت میں ان کے ساتھ ہو (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ إِبْرَاهِيمَ (٦٩) إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا تَعْبُدُونَ (٧٠) قَالُوا نَعْبُدُ أَصْنَامًا فَنَظَلُّ لَهَا عَاكِفِينَ (٧١) قَالَ هَلْ يَسْمَعُونَكُمْ إِذْ تَدْعُونَ (٧٢) أَوْ يَنفَعُونَكُمْ أَوْ يَضُرُّونَ (٧٣) قَالُوا بَلْ وَجَدْنَا آبَاءَنَا كَذَلِكَ يَفْعَلُونَ (٧٤) قَالَ أَفَرَأَيْتُم مَّا كُنتُمْ تَعْبُدُونَ (٧٥) أَنتُمْ وَآبَاؤُكُمُ الْأَقْدَمُونَ (٧٦) فَإِنَّهُمْ عَدُوٌّ لِي إِلَّا رَبَّ الْعَالَمِينَ (٧٧)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ إِبْرَاهِيمَ} مشرکین کو ان کی انتہائی جہالت پر آگاہ کیا جب انہوں نے ابراہیم کے عقیدے اور ان کے دین سے اعراض کیا حالانکہ وہ ان کے باپ تھے۔ اور "نبأ" کا مطلب خبر ہے (۴)؛ یعنی: اے محمد! ان پر ان کی خبر، ان کی گفتگو اور ان کی قوم جو کچھ پوجتی تھی اس پر ان کی تنقید بیان کریں (۵)۔ اور یہ بات انہوں نے صرف ان پر حجت قائم کرنے کے لیے کہی۔ اور قراء کی اکثریت دوسرے ہمزہ کی تخفیف پر ہے، اور یہی بہترین طریقہ ہے؛ کیونکہ انہوں نے ایک ہی کلمے کے دوسرے ہمزہ کی تخفیف پر اتفاق کیا ہے جیسے "آدم"۔ اور

اگر آپ چاہیں تو دونوں کو مکمل ادا کریں اور کہیں: "نبأ إبراهيم"۔ اور اگر آپ چاہیں تو دونوں کی تخفیف کریں اور کہیں: "نبا ابراهيم"۔ اور اگر آپ چاہیں تو پہلے کی تخفیف کریں۔ اور پھر...

(۱) اسے ابو یعلیٰ (۷۲۵۴)، ابن حبان (۷۲۳)، اور الحاکم ۲/۵۷۱-۵۷۲ نے ابو موسیٰ الاشعری ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں کہا: یہ حدیث بہت غریب ہے، اور قرین قیاس یہ ہے کہ یہ موقوف ہے۔ (۲) ۱۱/۴۶۲۔ (۳) یہ ابو موسیٰ کی سابقہ حدیث کا بقیہ حصہ ہے۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۵/۸۵۔ (۵) تفسیر الطبری ۱۷/۵۸۹ کی مانند۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 69 - 77 36

The fifth is that it is remote in Arabic, which is to assimilate the Hamza into another Hamza as is said: "ra-aas" (rās) for one who sells heads (ru'ūs). It is considered remote because you are combining two Hamzas as if they were in one word, but it is acceptable in the form "Fa''āl" because it only comes as assimilated (1).

{When he said to his father and his people: "What do you worship?"} meaning: What thing do you worship? {They said: "We worship idols"} and their idols were made of gold, silver, copper, iron, and wood. {And we remain devoted to them} meaning: we persist in their worship. A specific time is not intended, but rather it is informing about their state. It was said: they used to worship them by day but not by night, and at night they worshipped the stars. It is said: "zalla" (remained during the day) doing such and such if he did it by day, and "bata" (spent the night) doing such and such if he did it at night (2).

{He said: "Do they hear you?"} Al-Akhfash said: there is an omission in it, and the meaning is: Do they hear [from] you? Or: Do they hear your supplication? A poet said: "The leader of the horses, whose heels are worn down... He has perfected the bits of leather and hemp (3)." He said: 'Al-Abq' is flax (linen), so it was omitted, and the meaning is: and the bits of hemp were perfected (4). In Al-Sahah: 'Al-Abq' with a vowel is the packsaddle (5). It is narrated from Qatadah that he read: "hal yusmi'ūnakum" with a damma on the 'ya', meaning: Do they make you hear their voices {when you call?} (6) {Or do they benefit you or harm you?} meaning: Do these idols benefit you and provide for you, or do they possess for you good or harm if...

---

(1) I'rab al-Qur'an 3/182. (2) Tafsir al-Baghawi 3/388 with some modification. (3) Its author is Zuhair bin Abi Sulma, and it is in his Diwan p. 49. The commentator of the Diwan said: meaning: he led them in raids and took them far until their heels were worn down, 'al-dawābir' are the back of the hooves, meaning: the ground ate their heels. 'Qad ahkamat': meaning: he placed leather bits on them, 'al-hakama' is what is placed on the nose. (4) Al-Nahhas quoted it in I'rab al-Qur'an 3/182-183 from Al-Akhfash. See also Ma'ani al-Qur'an by Al-Akhfash 2/646. (5) Al-Sahah (abq). (6) I'rab al-Qur'an 3/183, and this recitation of Qatadah is in Al-Muhtasib 2/129, and Al-Shadhah p. 107, and it is also narrated there from Ibn Ya'mur.

सूरह अश-शुअरा: आयत 69 - 77 36

पाँचवाँ यह है कि यह अरबी में दूर की बात है, और वह यह है कि हमज़ा को हमज़ा में मिला दिया जाए (इद्घाम) जैसा कि कहा जाता है: "रा-आस" (रास) उसके लिए जो सिर (रुऊस) बेचता है। यह इसलिए दूर की बात समझी जाती है क्योंकि आप दो हमज़ा को एक साथ ला रहे हैं जैसे कि वे एक ही शब्द में हों, और "फ़आल" (Fa''āl) के रूप में यह अच्छा है; क्योंकि यह केवल इद्घाम के रूप में ही आता है (1)।

{जब उसने अपने पिता और अपनी जाति के लोगों से कहा: "तुम किसकी इबादत करते हो?"} यानी: तुम किस चीज़ की इबादत करते हो? {उन्होंने कहा: "हम मूर्तियों की पूजा करते हैं"} और उनकी मूर्तियाँ सोने, चांदी, तांबे, लोहे और लकड़ी की थीं। {तो हम उनकी इबादत में लगे रहते हैं} यानी: हम उनकी इबादत पर जमे रहते हैं। यहाँ किसी विशिष्ट समय का अर्थ नहीं है, बल्कि यह उनकी स्थिति के बारे में जानकारी देना है। यह भी कहा गया है कि वे दिन में उनकी पूजा करते थे न कि रात में, और रात में वे सितारों की पूजा करते थे। कहा जाता है: "ज़ल्ला" (दिन भर रहा) ऐसा करते हुए, अगर उसने दिन में किया हो, और "बाता" (रात बिताई) ऐसा करते हुए, अगर उसने रात में किया हो (2)।

{उसने कहा: "क्या वे तुम्हें सुनते हैं?"} अल-अखफ़श ने कहा: इसमें कुछ लोप (हज़फ़) है, और अर्थ है: क्या वे तुम [से] सुनते हैं? या: क्या वे तुम्हारी पुकार सुनते हैं? एक कवि ने कहा: "घोड़ों का वह नेता, जिनकी एड़ियाँ घिस गई हैं... उसने चमड़े और सन के लगाम को पुख्ता कर लिया है (3)।" उसने कहा: 'अल-अबक़' का अर्थ अलसी (लिनन) है, जिसे हटा दिया गया और अर्थ है: और सन के लगाम पुख्ता किए गए (4)। अल-सिहाह में है: 'अल-अबक़' हरकत के साथ: काठी (क़तब) है (5)। क़तादह से रिवायत है कि उन्होंने पढ़ा: "हल युस्मि'ऊनकुम" 'या' पर पेश (ज़म्मा) के साथ, यानी: क्या वे तुम्हें अपनी आवाज़ें सुनाते हैं {जब तुम पुकारते हो?} (6) {या वे तुम्हें लाभ पहुँचाते हैं या हानि पहुँचाते हैं?} यानी: क्या ये मूर्तियाँ तुम्हें लाभ पहुँचाती हैं और तुम्हें रोज़ी देती हैं, या क्या वे तुम्हारे लिए भलाई या बुराई का अधिकार रखती हैं यदि...

---

(1) इ'राब अल-कुरआन 3/182। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/388 कुछ अंशों के साथ। (3) इसके रचयिता ज़ुहैर बिन अबी सुल्मा हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 49 में है। दीवान के व्याख्याकार ने कहा: अर्थात: उसने युद्ध में उनका नेतृत्व किया और उन्हें इतनी दूर ले गया कि उनकी एड़ियाँ घिस गईं, 'दवाबिर' खुरों का पिछला हिस्सा है, यानी: ज़मीन ने उनकी एड़ियाँ खा लीं। 'क़द अहकमत':

यानी: उसने उन पर चमड़े की लगाम लगा दी थी, 'अल-हकमत' वह है जो नाक पर होती है। (4) अन-नह़्ह़ास ने इसे अल-अखफ़श से इ'राब अल-कुरआन 3/182-183 में उद्धृत किया है। अल-अखफ़श की 'मआनी अल-कुरआन' 2/646 भी देखें। (5) अल-सिहाह (अबक़)। (6) इ'राब अल-कुरआन 3/183, और क़तादह की यह किरात 'अल-मुह्तसिब' 2/129 में है, और 'अश-शाज़ह' पृष्ठ 107 में, और इसमें इब्न या'मुर से भी वर्णित है।

سورة الشعراء: آیات 69 - 77 36

پانچواں یہ کہ عربی میں یہ بعید (دور کی بات) ہے، اور وہ یہ ہے کہ ہمزہ کو ہمزہ میں مدغم کر دیا جائے جیسا کہ کہا جاتا ہے: "رأاس" اس شخص کے لیے جو سر (رؤوس) بیچتا ہے، اور یہ اس لیے بعید ہے کہ آپ دو ہمزہ کو اکٹھا کر رہے ہیں گویا وہ ایک ہی کلمہ میں ہوں، اور "فَعَّال" کے وزن پر یہ اچھا ہے؛ کیونکہ یہ صرف مدغم ہی آتا ہے (1)۔

{جب اس نے اپنے باپ اور اپنی قوم سے کہا: تم کس کی عبادت کرتے ہو؟} یعنی: تم کس چیز کی عبادت کرتے ہو؟ {انہوں نے کہا: ہم بتوں کی عبادت کرتے ہیں} اور ان کے بت سونے، چاندی، تانبے، لوہے اور لکڑی کے تھے۔ {پس ہم ان کی عبادت میں لگے رہتے ہیں} یعنی: ہم ان کی عبادت پر جمے رہتے ہیں۔ یہاں کسی مخصوص وقت کا ارادہ نہیں ہے، بلکہ یہ ان کے حال کی خبر دینا ہے۔ اور کہا گیا ہے: وہ دن میں ان کی عبادت کرتے تھے نہ کہ رات میں، اور رات میں وہ ستاروں کی عبادت کرتے تھے۔ پس کہا جاتا ہے: "ظل يفعل كذا" (وہ دن بھر ایسا کرتا رہا)، اگر اس نے دن میں کیا ہو، اور "بات يفعل كذا" (اس نے رات ایسے گزاری)، اگر اس نے رات میں کیا ہو (2)۔

{اس نے کہا: کیا وہ تمہیں سنتے ہیں؟} الاخفش نے کہا: اس میں حذف ہے، اور معنی ہے: کیا وہ تم [سے] سنتے ہیں؟ یا: کیا وہ تمہاری دعا سنتے ہیں؟ شاعر نے کہا: القائد الخيل مَنْكُوباً دَوابِرُها قد أحكمت حكَمات القِدّ والأَبَقا (3) اس نے کہا: اور "الأبق" کتان (السی) ہے پس اسے حذف کر دیا گیا اور معنی ہے: اور ابق (سن) کی لگامیں پختہ کی گئیں (4)۔ اور "الصحاح" میں ہے: اور "الأبق" حرکت کے ساتھ: کجاوہ (قتب) ہے (5)۔ اور قتادہ سے روایت ہے کہ انہوں نے پڑھا: «هَلْ يُسْمَعُونَكُمْ» یاء کے ضمہ کے ساتھ، یعنی: کیا وہ تمہیں اپنی آوازیں سناتے ہیں {جب تم پکارتے ہو}

(6)؟ {یا وہ تمہیں نفع دیتے ہیں یا نقصان پہنچاتے ہیں} یعنی: کیا یہ بت تمہیں نفع دیتے ہیں اور تمہیں رزق دیتے ہیں، یا وہ تمہارے لیے نفع یا نقصان کا اختیار رکھتے ہیں اگر...

---

(1) اعراب القرآن 3/ 182۔ (2) تفسیر البغوی 3/ 388 (کچھ تغیر کے ساتھ)۔ (3) اس کا کہنے والا زہیر بن ابی سلمی ہے، اور یہ اس کے دیوان صفحہ 49 میں ہے۔ دیوان کے شارح نے کہا: یعنی: وہ غزوہ میں ان کی قیادت کر کے انہیں دور لے گیا یہاں تک کہ ان کے کھروں کا پچھلا حصہ گھس گیا، "الدوابر": کھروں کا پچھلا حصہ، یعنی: زمین نے ان کے کھروں کا پچھلا حصہ کھا لیا۔ "قد أحكمت": یعنی: اس نے ان کے لیے چمڑے کی لگامیں پختہ کر دی تھیں، اور "الحكمة": وہ جو ناک پر ہوتی ہے۔ (4) اسے النحاس نے اعراب القرآن 3/ 182-183 میں الاخفش سے نقل کیا ہے۔ اور الاخفش کی "معانی القرآن" 2/ 646 بھی دیکھیں۔ (5) الصحاح (ابق)۔ (6) اعراب القرآن 3/ 183، اور قتادہ کی یہ قرأت "المحتسب" 2/ 129 میں ہے، اور "الشاذة" صفحہ 107 میں ہے، اور اس میں ابن یعمر سے بھی مروی ہے۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 69 - 77 37 ...disobeyed (1)?!" This is an inquiry to establish proof; if they neither benefit nor harm you, then what is the meaning of your worship of them?! {They said, "But we found our fathers doing likewise."} They resorted (2) to imitation without argument or evidence. And this saying has already been discussed (3). {He said}, meaning Ibrahim: {Have you then considered what you have been worshipping, you and your ancient forefathers?} {For they are enemies to me} - one term standing for a group, and similarly it is said of a woman: she is an enemy (aduww) of Allah and an enemy (aduwwah) of Allah. Al-Farra' related both. Ali bin Sulayman said: Whoever says 'aduwwah' of Allah and includes the 'ha' (feminine marker), means she is hostile (mu'adiyah). And whoever uses 'aduww' for feminine and plural, makes it in the sense of attribution (nisbah) (6). Inanimate objects were described as enemies in the sense that they will be enemies to me if I worshipped them on the Day of Resurrection, as He said: {Nay, but they will deny their worship of them and become opponents against them} [Maryam: 82]. Al-Farra' said: It is of the inverted type; its meaning is: I am an enemy to them; because whoever you treat as an enemy will treat you as an enemy (7). Then he said: {Except the Lord of the worlds}. Al-Kalbi said: Meaning, except those who worship the Lord of the worlds, i.e., except the worshipper of the Lord of the worlds, thus omitting the 'mudhaf' (annexed noun). Abu Ishaq al-Zajjaj said: The grammarians said: it is an exception that does not belong to the first category. Abu Ishaq allowed it to be from the first category based on the fact that they used to worship Allah, the Mighty and Sublime, and they worshipped idols along with Him; so he informed them that he dissociates himself from what they worship except Allah. Al-Farra' interpreted it regarding the idols alone, and the meaning according to him is: for if I worshipped them, they would be enemies to me on the day...

(1) Tafsir al-Tabari 17/590 similarly. (2) In (m): they desisted. (3) 14/216. (4) Majma' al-Bayan 19/159. (5) Tafsir al-Baghawi 3/389. (6) I'rab al-Qur'an 3/183. (7) Tafsir al-Baghawi 3/389.

सूरह अश-शुआरा: आयतें 69 - 77 37 ...अवज्ञा की (1)?!" यह तर्क स्थापित करने के लिए एक प्रश्न है; यदि वे न तो आपको लाभ पहुँचाते हैं और न ही हानि, तो उनकी पूजा करने का क्या अर्थ है?! {उन्होंने कहा, "बल्कि हमने अपने पूर्वजों को ऐसा ही करते पाया है।"} उन्होंने बिना किसी तर्क या प्रमाण के अंधानुकरण (2) का सहारा लिया। और यह बात पहले ही बताई जा चुकी है (3)। {उन्होंने कहा}, अर्थात इब्राहिम ने: {क्या तुमने कभी सोचा है कि तुम किसकी पूजा कर रहे हो, तुम और तुम्हारे पूर्वज?} {क्योंकि वे मेरे शत्रु हैं} - एकवचन शब्द एक समूह का प्रतिनिधित्व करता है। इसी तरह, एक महिला के लिए कहा जाता है: वह अल्लाह की शत्रु (अदुव) है और अल्लाह की शत्रु (अदुवह) है। अल-फ़र्रा' ने दोनों को उद्धृत किया। अली बिन सुलेमान ने कहा: जो कोई अल्लाह की 'अदुवह' कहता है और 'हा' (स्त्रीलिंग चिह्न) शामिल करता है, उसका अर्थ है कि वह शत्रुतापूर्ण (मुआदियाह) है। और जो कोई स्त्रीलिंग और बहुवचन के लिए 'अदुव' का उपयोग करता है, वह इसे श्रेय (निस्बाह) के अर्थ में बनाता है (6)। निर्जीव वस्तुओं को शत्रु के रूप में वर्णित किया गया था इस अर्थ में कि यदि मैंने कयामत के दिन उनकी पूजा की तो वे मेरे शत्रु होंगे, जैसा कि उन्होंने कहा: {नहीं, बल्कि वे उनकी पूजा से इनकार करेंगे और उनके खिलाफ विरोधी बन जाएंगे} [मरियम: 82]। अल-फ़र्रा' ने कहा: यह उल्टे प्रकार का है; इसका अर्थ है: मैं उनका शत्रु हूँ; क्योंकि जिसे आप शत्रु मानेंगे वह भी आपको शत्रु मानेगा (7)। फिर उन्होंने कहा: {संसार के प्रतिपालक के सिवा}। अल-कल्बी ने कहा: अर्थात, उनके सिवा जो संसार के प्रतिपालक की पूजा करते हैं, यानी संसार के प्रतिपालक के उपासक के सिवा, इस प्रकार 'मुज़ाफ़' (संलग्न संज्ञा) को हटा दिया गया। अबू इशाक अल-ज़ज्जाज ने कहा: व्याकरणविदों ने कहा: यह एक अपवाद है जो पहली श्रेणी से संबंधित नहीं है। अबू इशाक ने इसे पहली श्रेणी से होने की अनुमति इस तथ्य के आधार पर दी कि वे अल्लाह, सर्वशक्तिमान और महान की पूजा करते थे, और वे उसके साथ मूर्तियों की भी पूजा करते थे; इसलिए उन्होंने उन्हें सूचित किया कि वह अल्लाह के सिवा जिसकी वे पूजा करते हैं, उससे खुद को अलग करते हैं। अल-फ़र्रा' ने इसे केवल मूर्तियों के संबंध में व्याख्यायित किया, और उनके अनुसार अर्थ है: क्योंकि यदि मैंने उनकी पूजा की, तो वे उस दिन मेरे शत्रु होंगे...

(1) तफ़सीर अल-तबरी 17/590 इसी तरह। (2) (म) में: उन्होंने त्याग दिया। (3) 14/216। (4) मजमा अल-बयान 19/159। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 3/389। (6) इराब अल-कुरान 3/183। (7) तफ़सीर अल-बग़वी 3/389।

سورة الشعراء: آیات ۶۹ - ۷۷ ۳۷ نافرمانی کی (۱)؟! اور یہ ایک استفہام ہے تاکہ حجت قائم کی جائے، پس جب وہ نہ تمہیں فائدہ پہنچاتے ہیں اور نہ نقصان تو تمہاری ان کی عبادت کا کیا مطلب ہے؟! {انہوں نے کہا، بلکہ ہم نے اپنے باپ دادا کو ایسا ہی کرتے پایا۔} انہوں نے بغیر کسی حجت اور دلیل کے تقلید (۲) کا سہارا لیا۔ اور اس بارے میں بات پہلے گزر چکی ہے (۳)۔ {فرمایا} یعنی ابراہیم نے: {کیا تم نے دیکھا کہ تم کس کی عبادت کرتے رہے ہو، تم اور تمہارے پہلے باپ دادا؟} {کیونکہ وہ میرے دشمن ہیں} ایک لفظ ایک جماعت کی طرف سے ادا کیا گیا ہے، اور اسی طرح عورت کے لیے کہا جاتا ہے: وہ اللہ کی دشمن (عدو) ہے اور اللہ کی دشمن (عدوۃ) ہے۔ ان دونوں کو الفراء نے نقل کیا ہے۔ علی بن سلیمان نے کہا: جس نے 'عدوۃ اللہ' کہا اور 'ہا' کو ثابت رکھا، اس کا مطلب 'معادیہ' (دشمن) ہے، اور جس نے مؤنث اور جمع کے لیے 'عدو' کہا، اس نے اسے 'نسبت' (۶) کے معنی میں رکھا۔ اور بے جان چیزوں کو دشمنی سے اس معنی میں موصوف کیا گیا کہ اگر میں نے قیامت کے دن ان کی عبادت کی تو وہ میرے دشمن ہوں گے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: {ہرگز نہیں، وہ ان کی عبادت کا انکار کریں گے اور ان کے خلاف (دشمن) ہو جائیں گے} [مریم: ۸۲]۔ الفراء نے کہا: یہ مقلوب (الٹا) ہے، اس کی مراد یہ ہے: میں ان کا دشمن ہوں؛ کیونکہ جس سے تم دشمنی کرو گے وہ تم سے دشمنی کرے گا (۷)۔ پھر فرمایا: {سوائے رب العالمین کے}۔ الکلبی نے کہا: یعنی، سوائے اس کے جو رب العالمین کی عبادت کرے، یعنی رب العالمین کے عابد کے علاوہ، پس مضاف کو حذف کر دیا گیا۔ ابو اسحاق الزجاج نے کہا: نحویوں نے کہا: یہ ایک ایسا استثناء ہے جو پہلے (گروہ) سے نہیں ہے، اور ابو اسحاق نے اسے پہلے سے ہونا جائز قرار دیا اس بنیاد پر کہ وہ اللہ عزوجل کی عبادت کرتے تھے اور اس کے ساتھ بتوں کی بھی عبادت کرتے تھے، تو انہیں مطلع کیا کہ وہ اللہ کے سوا جن کی عبادت کرتے ہیں ان سے بیزار ہے۔ اور

الفراء نے اسے صرف بتوں پر محمول کیا، اور ان کے نزدیک معنی یہ ہے: کہ اگر میں ان کی عبادت کرتا تو وہ میرے لیے اس دن دشمن ہوتے...

(۱) تفسیر الطبری ۱۷/۵۹۰ اسی طرح۔ (۲) (م) میں: فنزعوا (وہ باز آگئے)۔ (۳) ۲۱۶/۱۴۔ (۴) مجمع البیان ۱۵۹/۱۹۔ (۵) تفسیر البغوی ۳۸۹/۳۔ (۶) اعراب القرآن ۱۸۳/۳۔ (۷) تفسیر البغوی ۳۸۹/۳۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 69 - 82 38

...of the Resurrection, according to what we mentioned (1). Al-Jurjani said: its meaning is: "Have you considered what you have been worshipping, you and your ancient forefathers? For they are enemies to me, except the Lord of the worlds." "Except" (illa) here means "besides" or "other than," as in the words of the Almighty: "They will not taste death therein, except the first death" [Ad-Dukhan: 56], meaning: besides the first death.

The Almighty says: {Who created me, and He [it is who] guides me (78) And it is He who feeds me and gives me drink (79) And when I am ill, it is He who cures me (80) And who will cause me to die and then bring me to life (81) And who I hope will forgive me my sin on the Day of Recompense (82)}

The Almighty's saying: {Who created me, and He [it is who] guides me} means: guides me to the religion (2). {And it is He who feeds me and gives me drink} (3). The inclusion of "He" (huwa) is a notification that none other than Him feeds or gives drink, as you would say: "Zaid is the one who did such and such," meaning: no one else did it.

{And when I am ill, it is He who cures me}: He said "I became ill" out of etiquette, otherwise illness and cure are both from Allah the Almighty. Comparable to this (4) is the saying of Moses' young companion: {and none made me forget it except Satan} (5) [Al-Kahf: 63]. {And who will cause me to die and then bring me to life} refers to the Resurrection; they used to attribute death to secondary causes, so He made it clear that Allah is the One who causes death and gives life.

All of them are without the letter 'ya': "yahdin" (guides me), "yashfin" (cures me); because omission at the ends of verses is good so that they all rhyme. Ibn Abi Ishaq, despite his greatness and standing in the Arabic language, read all of these with the 'ya'; because the 'ya'...

---

(1) From the words of Abu Ishaq... to this place in "I'rab al-Qur'an" 3/183, and the words of az-Zajjaj in his "Ma'ani al-Qur'an" 4/93, and the words of al-Farra' in his "Ma'ani al-Qur'an" 2/281. (2) Al-Wasit 3/355. (3) Tafsir Abi al-Layth 2/475. (4) In (M): and its equivalent. (5) Tafsir al-Baghawi 3/389, and he mentioned verse (79) from Al-Kahf {so I intended to cause a defect in it}, and verse (82) {so your Lord intended that they reach their maturity} instead of that verse.

सूरह अश्-शुअरा: आयत 69 - 82 38

...क़यामत के दिन, जैसा कि हमने उल्लेख किया (1)। अल-जुर्जानी ने कहा: इसका अर्थ है: "क्या तुमने देखा कि तुम और तुम्हारे पूर्वज किसकी इबादत करते रहे हो? सिवाय दुनिया के रब के, क्योंकि वे मेरे दुश्मन हैं।" यहाँ 'सिवाय' (इल्ला) का अर्थ 'अलावा' या 'बगैर' है, जैसा कि सर्वशक्तिमान का कथन है: "वे वहाँ पहली मौत के सिवाय मौत का स्वाद नहीं चखेंगे" [अद-दुखान: 56], यानी: पहली मौत के अलावा।

अल्लाह तआला का फरमान है: {जिसने मुझे पैदा किया और वही मेरा मार्गदर्शन करता है (78) और जो मुझे खिलाता और पिलाता है (79) और जब मैं बीमार होता हूँ तो वही मुझे शफ़ा (स्वास्थ्य) देता है (80) और जो मुझे मौत देगा फिर मुझे ज़िंदा करेगा (81) और जिससे मैं उम्मीद रखता हूँ कि वह बदले के दिन मेरी खताओं को माफ कर देगा (82)}

अल्लाह तआला का फरमान: {जिसने मुझे पैदा किया और वही मेरा मार्गदर्शन करता है} यानी: मुझे दीन (धर्म) की ओर मार्गदर्शन करता है (2)। {और जो मुझे खिलाता और पिलाता है} (3)। "वह" (हुवा) का प्रयोग यह बताने के लिए है कि उसके अलावा कोई और नहीं खिलाता और पिलाता, जैसे आप कहते हैं: "ज़ैद ही वह है जिसने ऐसा किया," यानी: किसी और ने नहीं किया।

{और जब मैं बीमार होता हूँ तो वही मुझे शफ़ा देता है}: उसने शिष्टाचार के नाते "मैं बीमार हुआ" कहा, अन्यथा बीमारी और शफ़ा दोनों अल्लाह की ओर से ही हैं। इसका उदाहरण (4) मूसा के युवा साथी का कथन है: {और इसे मुझे शैतान के सिवाय किसी और ने नहीं भुलाया} (5) [अल-कहफ़: 63]। {और जो मुझे मौत देगा फिर मुझे ज़िंदा करेगा} इससे मुराद पुनरुत्थान है; वे लोग मौत को अन्य कारणों से जोड़ते थे, इसलिए स्पष्ट किया गया कि अल्लाह ही है जो मौत देता है और ज़िंदा करता है।

ये सभी शब्द अंत में 'या' के बिना हैं: "यहदीन", "यशफीन"; क्योंकि आयतों के अंत में विलोपन अच्छा माना जाता है ताकि उनमें तुकबंदी बनी रहे। इब्न अबी इशाक ने अपनी महानता और अरबी भाषा में अपने ऊंचे स्थान के बावजूद, इन सबको 'या' के साथ पढ़ा; क्योंकि 'या'...

---

(1) अबू इशाक के कथन से... इस स्थान तक 'इराब अल-कुरान' 3/183 में, और अज़-ज़ज्जाज का कथन 'मानी अल-कुरान' 4/93 में, और अल-फ़र्रा का कथन 'मानी अल-कुरान' 2/281 में। (2) अल-वसीत 3/355. (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/475. (4) (म) में: और उसका समतुल्य। (5) तफ़सीर

अल-बग़वी 3/389, और अल-कहफ़ की आयत (79) {तो मैंने चाहा कि उसे दोषपूर्ण कर दूँ} और आयत (82) {तो आपके रब ने चाहा कि वे दोनों अपनी जवानी की उम्र को पहुँचें} का उल्लेख उस आयत के बजाय किया गया है।

سورة الشعراء: آیات 69 - 82 38

...قیامت کے دن، جیسا کہ ہم نے ذکر کیا (1)۔ اور جرجانی نے کہا: اس کی تقدیر (مراد) یہ ہے: "کیا تم نے دیکھا کہ جن کی تم عبادت کرتے رہے ہو، تم اور تمہارے گزرے ہوئے باپ دادا؟ سوائے رب العالمین کے، کیونکہ وہ میرے دشمن ہیں۔" یہاں "الّا" (سوائے) "بغیر" یا "علاوہ" کے معنی میں ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وہ وہاں موت کا مزہ نہیں چکھیں گے سوائے پہلی موت کے﴾ [الدخان: 56] یعنی: پہلی موت کے علاوہ۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿جس نے مجھے پیدا کیا، پھر وہی مجھے ہدایت دیتا ہے (78) اور جو مجھے کھلاتا ہے اور پلاتا ہے (79) اور جب میں بیمار ہوتا ہوں تو وہی مجھے شفا دیتا ہے (80) اور جو مجھے موت دے گا پھر مجھے زندہ کرے گا (81) اور جس سے میں امید رکھتا ہوں کہ وہ روزِ جزا میری خطا معاف فرما دے گا (82)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿جس نے مجھے پیدا کیا، پھر وہی مجھے ہدایت دیتا ہے﴾ یعنی: وہ مجھے دین کی طرف رہنمائی فرماتا ہے (2)۔ ﴿اور جو مجھے کھلاتا ہے اور پلاتا ہے﴾ (3)۔ لفظ "ہو" (وہ) کا لانا اس بات پر آگاہی ہے کہ اس کے سوا کوئی اور نہ کھلاتا ہے اور نہ پلاتا ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "زید ہی وہ ہے جس نے ایسا کیا،" یعنی: کسی دوسرے نے نہیں کیا۔

﴿اور جب میں بیمار ہوتا ہوں تو وہی مجھے شفا دیتا ہے﴾: کہا: "میں بیمار ہوا" ادب کا لحاظ رکھتے ہوئے، ورنہ بیماری اور شفا دونوں اللہ عزوجل ہی کی طرف سے ہیں۔ اس کی مثال (4) حضرت موسیٰ کے نوجوان ساتھی کا قول ہے: ﴿اور مجھے اسے کسی نے نہیں بھلایا سوائے شیطان کے﴾ (5) [الکہف: 63]۔ ﴿اور جو مجھے موت دے گا پھر مجھے زندہ کرے گا﴾ اس سے مراد قیامت

کے دن کا اٹھنا ہے، اور وہ لوگ موت کی نسبت اسباب کی طرف کرتے تھے، تو واضح فرمایا کہ اللہ ہی وہ ہے جو موت دیتا ہے اور زندگی بخشتا ہے۔

اور یہ سب (آخر میں) یاء کے بغیر ہیں: "یہدین"، "یشفین"؛ کیونکہ آیات کے سروں پر (حرف کا) گرانا اچھا ہے تاکہ سب میں مطابقت رہے۔ اور ابن ابی اسحاق نے اپنی جلالتِ شان اور عربی زبان میں بلند مقام کے باوجود ان سب کو یاء کے ساتھ پڑھا ہے؛ کیونکہ یاء...

---

(1) ابو اسحاق کے قول سے... اس مقام تک "اعراب القرآن" 183/3 میں، اور زجاج کا قول "معانی القرآن" 93/4 میں، اور فراء کا قول "معانی القرآن" 281/2 میں۔ (2) الوسیط 355/3. (3) تفسیر ابی اللیث 475/2. (4) (م) میں ہے: ونظیرہ (اور اس کی نظیر)۔ (5) تفسیر البغوی 389/3، اور سورہ کہف کی آیت (79) ﴿میں نے چاہا کہ اسے عیب دار کر دوں﴾ اور آیت (82) ﴿پس تمہارے رب نے چاہا کہ وہ دونوں اپنی جوانی کو پہنچیں﴾ کا ذکر اس آیت کے بدلے کیا گیا ہے۔

It is a noun, and the 'nun' was only added for a grammatical reason (1). If it is asked: 'These are characteristics of all creation, so how did Ibrahim make them a proof for his guidance while others were not guided by them?' It is answered: He mentioned them as an argument for the obligation of obedience; because whoever bestows a favor deserves to be obeyed and not disobeyed, so that others may commit themselves to obedience as he has committed himself, and this is a sound deduction. I say: Some of the people of esoteric allusions (Ahl al-Isharat) took liberties with deep meanings, turning away from the apparent sense we mentioned to something that intuitive reason (2) rejects—that this was not the intended meaning from Ibrahim. So they said: "And it is He who feeds me and gives me drink" means: He feeds me the pleasure of faith and gives me to drink the sweetness of acceptance. Regarding His saying: "And when I am ill, it is He who cures me," they have two interpretations: First - if I fall ill by disobeying Him, He heals me with His mercy. Second - if I fall ill from the hardships of dealing with creation, He heals me by witnessing the Truth (3). Ja'far bin Muhammad al-Sadiq said: "If I fall ill with sins, He heals me with repentance" (4).

They interpreted His saying: "And Who will cause me to die, then give me life" in three ways: He who causes me to die through disobedience gives me life through acts of obedience. Second: He causes me to die through fear and gives me life through hope. Third: He causes me to die through greed and gives me life through contentment (5). A fourth view: He causes me to die with justice and gives me life with grace. A fifth view: He causes me to die through separation and gives me life through union. A sixth view: He causes me to die through ignorance and gives me life through intellect, and so on with other things that are not the intended meaning of the verse; for these obscure interpretations and hidden matters are only for those who are proficient and know the Truth. As for one who is blind to the Truth and does not know it, how can hidden matters be symbolized for him while apparent matters are abandoned? This is impossible, and Allah knows best.

(1) I'rab al-Qur'an 3/184. (2) In (D), (Z), and (Zha): 'Bidayah'. In (M): 'Bada'ih'. The established text is from 'An-Nukat wal-'Uyun'. (3) An-Nukat wal-'Uyun 4/175-176. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/235. (5) An-Nukat wal-'Uyun 4/176.

यह एक संज्ञा है, और 'नुन' केवल एक व्याकरणिक कारण (1) से जोड़ा गया था। यदि यह कहा जाए: 'ये तो समस्त सृष्टि के गुण हैं, तो इब्राहिम ने इन्हें अपने मार्गदर्शन का प्रमाण कैसे बनाया जबकि अन्य लोग इनके द्वारा मार्गदर्शन नहीं पा सके?' इसका उत्तर दिया जाता है: उन्होंने आज्ञाकारिता की अनिवार्यता के लिए एक तर्क के रूप में इनका उल्लेख किया; क्योंकि जो कोई उपकार करता है वह आज्ञा मानने योग्य है और उसकी अवज्ञा नहीं की जानी चाहिए, ताकि दूसरे भी उसी आज्ञाकारिता के लिए प्रतिबद्ध हों जैसे कि उन्होंने स्वयं को किया था, और यह एक सही निष्कर्ष है। मैं कहता हूँ: आध्यात्मिक संकेतों (अहल अल-इशारत) के कुछ लोगों ने गहरे अर्थों में ढील दी, और उस स्पष्ट अर्थ से दूर हो गए जिसका हमने उल्लेख किया था, ऐसी बात की ओर जिसे सहज बुद्धि (2) नकारती है—कि यह इब्राहिम का अभिप्रेत अर्थ नहीं था। उन्होंने कहा: "और वही है जो मुझे खिलाता और पिलाता है" का अर्थ है: वह मुझे ईमान का आनंद खिलाता है और स्वीकार्यता की मिठास पिलाता है। उनके कथन: "और जब मैं बीमार होता हूँ, तो वही मुझे स्वास्थ्य प्रदान करता है" के बारे में उनके दो विचार हैं: पहला - यदि मैं उनकी अवज्ञा करके बीमार होता हूँ, तो वह अपनी दया से मुझे ठीक करता है। दूसरा - यदि मैं सृष्टि के कष्टों को सहते हुए बीमार होता हूँ, तो वह सत्य (हक) के दर्शन कराकर मुझे स्वस्थ करता है (3)। जाफ़र बिन मुहम्मद अल-सादिक ने कहा: "यदि मैं पापों से बीमार होता हूँ, तो वह मुझे तौबा (पश्चाताप) से ठीक करता है" (4)।

उन्होंने उनके कथन: "और जो मुझे मृत्यु देगा, फिर मुझे जीवित करेगा" की व्याख्या तीन तरह से की: वह जो मुझे अवज्ञा के माध्यम से मारता है, वह मुझे आज्ञाकारिता के माध्यम से जीवन देता है। दूसरा: वह मुझे भय के माध्यम से मारता है और आशा के माध्यम से जीवित करता है। तीसरा: वह मुझे लालच के माध्यम से मारता है और संतोष के माध्यम से जीवन देता है (5)। चौथा विचार: वह मुझे न्याय के साथ मृत्यु देता है और कृपा के साथ जीवन देता है। पाँचवाँ विचार: वह मुझे विरह के माध्यम से मारता है और मिलन के माध्यम से जीवित करता है। छठा विचार: वह मुझे अज्ञानता के माध्यम से मारता है और बुद्धि के माध्यम से जीवन देता है, और इसी तरह अन्य बातें भी हैं जो आयत का अभिप्रेत अर्थ नहीं हैं; क्योंकि ये अस्पष्ट व्याख्याएँ और गुप्त मामले केवल उनके लिए हैं जो कुशल हैं और सत्य को जानते हैं। जहाँ तक उस व्यक्ति का प्रश्न है जो सत्य के प्रति अंधा है और सत्य को नहीं जानता, उसके लिए गुप्त बातों का संकेत कैसे दिया जा सकता है जबकि प्रत्यक्ष बातों को छोड़ दिया गया है? यह असंभव है, और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

(1) इ'राब अल-कुरान 3/184। (2) (द), (ज़), और (ज़) में: 'बिदाया'। (म) में: 'बदैया'। स्थापित पाठ 'अन-नुकात वल-उयुन' से है। (3) अन-नुकात वल-उयुन 4/175-176। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/235। (5) अन-नुकात वल-उयुन 4/176।

سوره الشعراء: آيات 78 - 82 | 39

اسم، وإنما دخلت النونُ لعلة (1). فإن قيل : فهذه صفةٌ لجميع الخلق، فكيف جعلها إبراهيم دليلاً على هدايته ولم يهتدِ بها غيره؟ قيل : إنما ذكرها احتجاجاً على وجوب الطاعة ؛ لأنَّ من أنعم وجب أن يُطاع ولا يُعصى ليلتزم غيره من الطاعة ما قد التزمها، وهذا إلزام صحيح. قلت : وتجوزُ بعض أهل الإشارات في غوامض المعاني، فعدل عن ظاهر ما ذكرناه إلى ما تدفعه بداهة (2) العقول من أنه ليس المراد من إبراهيم . فقال : ﴿وَالَّذِي هُوَ يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِ﴾ أي : يطعمني لذة الإيمان ويسقيني حلاوة القبول. ولهم في قوله : ﴿وَإِذَا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ﴾ وجهان: أحدهما - إذا مرضتُ بمخالفته شفاني برحمته. الثاني - إذا مرضتُ بمقاساة الخلق، شفاني بمشاهدة الحق (3). وقال جعفر بن محمد الصادق : إذا مرضت بالذنوب شفاني بالتوبة (4). وتأوّلوا قوله : ﴿وَالَّذِي يُمِيتُنِي ثُمَّ يُحْيِينِ﴾ على ثلاثة أوجه : فالذي يميتني بالمعاصي يحييني بالطاعات. الثاني : يميتني بالخوف يُحييني بالرجاء. الثالث: يميتني بالطمع ويُحييني بالقناعة (5). وقول رابع : يُميتني بالعدل ويُحييني بالفضل. وقول خامس : يُميتني بالفراق ويُحييني بالتلاق. وقول سادس : يُميتني بالجهل ويُحييني بالعقل، إلى غير ذلك مما ليس بشيء منه مراد من الآية ؛ فإن هذه التأويلات الغامضة، والأمور الباطنة، إنما تكون لمن حذق وعرف الحقَّ، وأما من كان في عمى عن الحق ولا يعرف الحق، فكيف تُرمز له الأمور الباطنة، وتترك الأمور الظاهرة؟ هذا محال، والله أعلم.

(1) إعراب القرآن 184/3 . (2) في (د) و (ز) و (ظ) : بداية. وفي (م) : بدائه. والمثبت من النكت والعيون. (3) النكت والعيون 175/4 - 176 . (4) المحرر الوجيز 235/4 . (5) النكت والعيون 176/4 .

یہ ایک اسم ہے، اور 'نون' صرف ایک نحوی وجہ (1) سے داخل کیا گیا ہے۔ اگر یہ کہا جائے کہ: 'یہ تو تمام مخلوقات کی صفات ہیں، تو ابراہیم علیہ السلام نے انہیں اپنی ہدایت کی دلیل کیسے بنایا

جبکہ ان کے علاوہ دوسروں نے ان سے ہدایت نہیں پائی؟' تو جواب دیا جاتا ہے: انہوں نے ان کا ذکر اطاعت کے وجوب پر احتجاج کے طور پر کیا؛ کیونکہ جس نے انعام کیا اس کی اطاعت واجب ہے اور اس کی نافرمانی نہیں کی جانی چاہیے، تاکہ دوسرے بھی اس اطاعت کے پابند ہوں جس کے وہ خود پابند ہوئے، اور یہ ایک درست استدلال ہے۔ میں کہتا ہوں: اہل اشارات (صوفیاء) میں سے بعض نے معانی کی گہرائیوں میں تجاوز کیا، اور اس ظاہر سے ہٹ گئے جس کا ہم نے ذکر کیا، ایسی بات کی طرف جسے عقلِ سلیم (2) مسترد کرتی ہے—کہ اس سے ابراہیم علیہ السلام کا یہ مقصد نہیں تھا۔ انہوں نے کہا: "اور وہ جو مجھے کھلاتا اور پلاتا ہے" کا مطلب ہے: وہ مجھے ایمان کی لذت کھلاتا ہے اور قبولیت کی مٹھاس پلاتا ہے۔ ان کے اس قول: "اور جب میں بیمار ہوتا ہوں تو وہی مجھے شفا دیتا ہے" میں ان کے دو پہلو ہیں: پہلا - اگر میں اس کی نافرمانی کر کے بیمار ہوتا ہوں تو وہ اپنی رحمت سے مجھے شفا دیتا ہے۔ دوسرا - اگر میں مخلوق کی مشقت سے بیمار ہوتا ہوں تو وہ حق کے مشاہدے سے مجھے شفا دیتا ہے (3)۔ جعفر بن محمد الصادق رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا: "جب میں گناہوں سے بیمار ہوتا ہوں تو وہ مجھے توبہ کے ذریعے شفا دیتا ہے" (4)۔

انہوں نے اللہ کے اس قول: "اور جو مجھے موت دے گا، پھر مجھے زندگی دے گا" کی تاویل تین طرح سے کی: وہ جو مجھے نافرمانیوں کے ذریعے موت دیتا ہے، وہ مجھے اطاعت کے ذریعے زندگی بخشتا ہے۔ دوسرا: وہ مجھے خوف کے ذریعے موت دیتا ہے اور امید کے ذریعے زندہ کرتا ہے۔ تیسرا: وہ مجھے لالچ کے ذریعے موت دیتا ہے اور قناعت کے ذریعے زندگی دیتا ہے (5)۔ چوتھا قول: وہ مجھے عدل کے ساتھ موت دیتا ہے اور فضل کے ساتھ زندہ کرتا ہے۔ پانچواں قول: وہ مجھے فراق کے ذریعے موت دیتا ہے اور وصال کے ذریعے زندہ کرتا ہے۔ چھٹا قول: وہ مجھے جہالت کے ذریعے موت دیتا ہے اور عقل کے ذریعے زندہ کرتا ہے، وغیرہ۔ ان میں سے

کوئی بھی بات آیت کا حقیقی مقصد نہیں ہے؛ کیونکہ یہ پیچیدہ تاویلات اور باطنی امور صرف ان لوگوں کے لیے ہیں جو ماہر ہیں اور حق کو پہچانتے ہیں۔ رہا وہ شخص جو حق سے اندھا ہو اور حق کو نہ جانتا ہو، تو اس کے لیے باطنی امور کی رمز کشائی کیسے کی جا سکتی ہے جبکہ ظاہری امور کو چھوڑ دیا گیا ہو؟ یہ ناممکن ہے، واللہ اعلم۔

40 Surah Ash-Shu'ara: Verses 78 - 82

The Almighty's saying: {And who I hope will forgive me my sin on the Day of Recompense}. "I hope" (atma'u) means: I request (1). It is also said: it means certainty in his [Abraham's] right, and it means hope for believers other than him. Al-Hasan and Ibn Abi Ishaq read: "my sins" (khatayaya) and said: it is not just one sin. Al-Nahhas said: using "sin" (khati'ah) to mean "sins" (khataya) is well-known in the Arabic language, and they have agreed on the singular usage in the Almighty's saying: {And they admitted their sin} [Al-Mulk: 11] which means: their sins. Likewise: {And establish prayer} [Al-Baqarah: 43] means prayers, and similarly "my sin" if it refers to sins. And Allah knows best (2). Mujahid said: by "his sin" he means his saying: {Rather, this largest of them did it}, his saying: {Indeed, I am ill}, and his saying that Sarah was his sister (3). Al-Hasan added: and his saying about the star: {This is my Lord} (4) and the full explanation of this has been previously provided (5). Al-Zajjaj said: Prophets are human beings, so it is possible for a mistake to occur from them. Yes, major sins are not possible for them because they are infallible from them (6). {the Day of Recompense}: The day of judgment where servants are rewarded for their deeds. This is an expression of servitude from Abraham, even though he knew he was forgiven. In "Sahih Muslim" from Aisha: I said: O Messenger of Allah, Ibn Jud'an used to uphold ties of kinship and feed the poor in the pre-Islamic period; will that benefit him? He said: "It will not benefit him, for he never once said: 'My Lord, forgive me my sin on the Day of Recompense'" (7).

Footnotes: (1) Tafsir al-Baghawi 3/390. (2) I'rab al-Qur'an 3/184, and Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/87. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/87-88. Reported by al-Tabari 17/592-593, and it is in Tafsir Mujahid 2/462-463. It was previously mentioned as a marfu' (elevated) hadith in 14/222 from the narration of Abu Hurayrah. (4) Tafsir al-Baghawi 3/390. (5) 8/438. (6) Ma'ani al-Qur'an 2/94. Al-Razi said in his Tafsir 24/146: The correct answer is that this should be taken as leaving the better option (tark al-awla), and that may be called a mistake. For instance, if someone owned a gem and could sell it for a million dinars, but sold it for one dinar, it would be said that he made a mistake. Leaving the better option is permissible for Prophets. (7) Sahih Muslim (214). Reported by Abdullah bin Ahmad in his additions to al-Musnad (24621), and reported by Ahmad (24892) similarly.

पृष्ठ ४० सूरह अश-शुआरा: आयतें ७८ - ८२

अल्लाह तआला का कथन: {और जिसके बारे में मैं आशा करता हूँ कि वह प्रतिफल के दिन मेरे पाप क्षमा कर देगा}। "मैं आशा करता हूँ" (अतमाउ) का अर्थ है: मैं कामना करता हूँ (१)। यह भी कहा गया है: उनके[इब्राहीम के] अधिकार में इसका अर्थ निश्चितता है, और उनके अलावा अन्य विश्वासियों के अधिकार में इसका अर्थ आशा है। अल-हसन और इब्न अबी इसहाक ने "मेरे पापों" (खतायाया) पढ़ा और कहा: यह केवल एक पाप नहीं है। अल-नहस ने कहा: अरबी भाषा में "पाप" (खतीअह) शब्द का प्रयोग "पापों" (खताया) के अर्थ में प्रसिद्ध है, और वे अल्लाह के इस कथन में एकवचन के प्रयोग पर सहमत हुए हैं: {तो उन्होंने अपने पाप को स्वीकार कर लिया} [अल-मुल्क: ११] जिसका अर्थ है: उनके पापों को। इसी तरह: {और नमाज़ स्थापित करो} [अल-बक़रह: ४३] का अर्थ नमाज़ें है, और इसी तरह "मेरा पाप" यदि इसका अर्थ पापों से है। और अल्लाह बेहतर जानता है (२)। मुजाहिद ने कहा: "उनके पाप" से उनका अभिप्राय उनका यह कहना है: {बल्कि, उनके इस बड़े ने ऐसा किया है}, उनका यह कहना: {वास्तव में, मैं अस्वस्थ हूँ}, और उनका सारा को अपनी बहन बताना (३)। अल-हसन ने जोड़ा: और उनका तारे के बारे में कहना: {यह मेरा रब है} (४) और इसका पूर्ण विवरण पहले दिया जा चुका है (५)। अल-ज़ज्जाज ने कहा: नबी मनुष्य हैं, इसलिए उनसे चूक होना संभव है। हाँ, उनके लिए बड़े पाप (कबीरह) संभव नहीं हैं क्योंकि वे उनसे सुरक्षित (मासूम) हैं (६)। {प्रतिफल के दिन}: प्रतिफल का दिन जहाँ दासों को उनके कर्मों का फल दिया जाता है। यह इब्राहीम की ओर से दासता की अभिव्यक्ति है, भले ही वे जानते थे कि उन्हें क्षमा कर दिया गया है। "सहीह मुस्लिम" में आयशा से वर्णित है: मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, इब्न जुदआन अज्ञानता के काल (जाहिलिया) में रिश्तेदारों के साथ अच्छा व्यवहार करता था और गरीबों को खाना खिलाता था, तो क्या यह उसे लाभ पहुँचाएगा? उन्होंने कहा: "यह उसे लाभ नहीं पहुँचाएगा, क्योंकि उसने कभी एक दिन भी नहीं कहा: 'ऐ मेरे रब, प्रतिफल के दिन मेरा पाप क्षमा कर दे'" (७)।

पादलेख: (१) तफ़सीर अल-बग़वी ३/३९०। (२) इराब अल-क़ुरआन ३/१८४, और मानी अल-क़ुरआन अल-नहस ५/८७। (३) मानी अल-क़ुरआन अल-नहस ५/८७-८८। अल-तबरी ने १७/५९२-५९३ में इसे निकाला है, और यह तफ़सीर मुजाहिद २/४६२-४६३ में है। और यह पहले अबू हुरैरा की हदीस से १४/२२२ में मरफ़ू के रूप में बीत चुका है। (४) तफ़सीर अल-बग़वी ३/३९०। (५) ८/४३८। (६) मानी अल-क़ुरआन २/९४। अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर २४/१४६ में कहा: सही उत्तर यह है कि इसे 'बेहतर विकल्प को छोड़ने' (तर्क अल-अव्ला) के रूप में लिया जाए, और इसे गलती कहा जा सकता

है। जैसे कि यदि किसी के पास एक रत्न हो और वह उसे दस लाख दीनार में बेच सकता हो, लेकिन उसने उसे एक दीनार में बेच दिया, तो कहा जाएगा कि उसने गलती की। नबियों के लिए बेहतर विकल्प को छोड़ना अनुमेय है। (७) सहीह मुस्लिम (२१४)। अब्दुल्ला बिन अहमद ने अपनी मसनद (२४६२१) के इज़ाफ़े में इसे निकाला है, और अहमद ने (२४८९२) इसी तरह निकाला है।

صفحہ ٤٠ سورہ الشعراء: آیات ٧٨ - ٨٢

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالَّذِي أَطْمَعُ أَن يَغْفِرَ لِي خَطِيئَتِي يَوْمَ الدِّينِ﴾ "أطمع" یعنی: میں امید کرتا ہوں (١)۔ اور کہا گیا ہے: ان [ابراہیم علیہ السلام] کے حق میں اس کا معنی یقین ہے، اور ان کے علاوہ مومنین کے حق میں اس کا معنی امید ہے۔ حسن اور ابن ابی اسحاق نے "خَطاياىَ" (میری خطائیں) پڑھا ہے اور کہا: یہ ایک خطا نہیں ہے۔ النحاس نے کہا: عربوں کے کلام میں 'خطيئة' (خطا) کا 'خطايا' (خطاؤں) کے معنی میں آنا معروف ہے، اور اللہ عزوجل کے اس فرمان میں سب نے توحید (واحد کے لفظ) پر اتفاق کیا ہے: ﴿فَاعْتَرَفُوا بِذَنبِهِمْ﴾ [الملک: ١١] اور اس کا معنی ہے: اپنے گناہوں کا۔ اسی طرح: ﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَوٰةَ﴾ [البقرہ: ٤٣] کا معنی نمازیں ہے، اور اسی طرح "میری خطا" اگر اس سے مراد خطائیں ہوں۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے (٢)۔ مجاہد نے کہا: ان کی خطا سے ان کا یہ قول مراد ہے: ﴿بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا﴾ (بلکہ ان کے اس بڑے نے یہ کیا ہے)، ان کا یہ قول: ﴿إِنِّي سَقِيمٌ﴾ (بیشک میں بیمار ہوں)، اور ان کا یہ کہنا کہ سارہ ان کی بہن ہیں (٣)۔ حسن نے اضافہ کیا: اور ان کا ستارے کے بارے میں کہنا: ﴿هَذَا رَبِّي﴾ (یہ میرا رب ہے) (٤) اور اس کی مکمل وضاحت پہلے گزر چکی ہے (٥)۔ اور الزجاج نے کہا: انبیاء بشر ہیں، لہذا ان سے خطا کا وقوع جائز ہے، ہاں ان سے کبیرہ گناہ سرزد نہیں ہو سکتے کیونکہ وہ ان سے معصوم ہیں (٦)۔ ﴿يَوْمَ الدِّينِ﴾ بدلے کا دن جہاں بندوں کو ان کے اعمال کا بدلہ دیا جائے گا۔ اور یہ ابراہیم علیہ السلام کی طرف سے بندگی کا اظہار ہے، اگرچہ وہ جانتے تھے کہ وہ بخشے ہوئے ہیں۔ اور "صحیح مسلم" میں عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے، میں نے عرض کی: اے اللہ کے رسول، ابن جدعان زمانہ جاہلیت میں صلہ رحمی کرتا تھا، اور مسکین کو کھانا کھلاتا تھا، تو کیا یہ اسے نفع دے گا؟ آپ صلی اللہ علیہ وسلم

نے فرمایا: "اسے نفع نہیں دے گا، کیونکہ اس نے کبھی ایک دن بھی نہیں کہا: اے میرے رب، بدلے کے دن میری خطا بخش دے" (۷)۔

حواشی: (۱) تفسیر البغوی ۳/۳۹۰۔ (۲) اعراب القرآن ۳/۱۸۴، اور معانی القرآن للنحاس ۵/۸۷۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۵/۸۷-۸۸۔ اسے طبری نے ۱۷/۵۹۲-۵۹۳ میں روایت کیا ہے، اور یہ تفسیر مجاہد ۲/۴۶۲-۴۶۳ میں ہے۔ اور یہ پہلے ابو ہریرہ کی حدیث سے ۱۴/۲۲۲ میں مرفوعاً گزر چکی ہے۔ (۴) تفسیر البغوی ۳/۳۹۰۔ (۵) ۸/۴۳۸۔ (۶) معانی القرآن ۲/۹۴۔ رازی نے اپنی تفسیر ۲۴/۱۴۶ میں کہا: صحیح جواب یہ ہے کہ اسے 'افضل کو چھوڑنے' (ترک اولیٰ) پر محمول کیا جائے، اور اسے کبھی خطا بھی کہہ دیا جاتا ہے، جیسے کہ جس کے پاس کوئی جوہر (ہیرا) ہو اور وہ اسے دس لاکھ دینار میں بیچ سکتا ہو، لیکن اس نے اسے ایک دینار میں بیچ دیا، تو کہا جائے گا کہ اس نے غلطی کی۔ اور انبیاء کے لیے ترک اولیٰ جائز ہے۔ (۷) صحیح مسلم (۲۱۴)۔ اسے عبداللہ بن احمد نے مسند کے زوائد میں (۲۴۶۲۱) روایت کیا ہے، اور احمد نے (۲۴۸۹۲) اسی کی مثل روایت کیا ہے۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 83 - 89 41

Allah Almighty says: "[My Lord, grant me authority and join me with the righteous. And grant me a reputation of honor among later generations. And place me among the inheritors of the Garden of Pleasure. And forgive my father. Indeed, he has been of those astray. And do not disgrace me on the Day they are [all] resurrected - The Day when there will not benefit [anyone] wealth or children, But only one who comes to Allah with a sound heart.]" (83-89)

Regarding His saying: "(My Lord, grant me authority and join me with the righteous)": "(authority)" means knowledge of You and Your limits and laws. This was said by Ibn Abbas. Muqatil said: understanding and knowledge; which returns to the first meaning. Al-Kalbi said: prophethood and message to the creation. "(and join me with the righteous)" means: with the prophets before me in rank(1). Ibn Abbas said: with the people of Paradise, which is a confirmation of his saying: "(grant me authority)".

Regarding His saying: "(And grant me a reputation of honor among later generations)": Ibn Abbas said: it is the gathering of nations upon him. Mujahid said: it is good praise(2). Ibn Atiyyah said: it is praise and eternal status by the consensus of commentators, and likewise Allah answered his prayer, for every nation clings to him and venerates him, as he is upon the Hanifiyyah (monotheism) which Muhammad ﷺ brought. Makki said: it is said to mean: his request that there be among his descendants at the end of time someone who speaks the truth, so the prayer was answered in Muhammad ﷺ. Ibn Atiyyah said: this is a good meaning, except that the wording of the verse does not provide it except by forcing the text(3). Al-Qushayri said: he meant good prayer until the Hour, for an increase in reward is sought for everyone.

I say: Allah has indeed done that; since no one sends blessings upon the Prophet ﷺ except that he also sends blessings upon Ibrahim, especially in the prayers, and on the pulpits which are the best of situations and highest of ranks, and the prayer is a supplication for mercy. What is meant by "tongue" (reputation) is speech, and its origin is the organ of speech.

---

(1) Tafsir al-Baghawi 3/390 similarly, and al-Wahidi mentioned in al-Wasit 3/356 the saying of Ibn Abbas and Muqatil, and Ibn al-Jawzi mentioned in Zad al-Masir 6/130 the saying of Muqatil. (2) Mujahid's saying in Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 2/281. (3) al-Muharrar al-Wajiz 4/235.

सूरह अश-शुअरा: आयतें 83 - 89 41

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: "[ऐ मेरे रब, मुझे हिक्मत (तर्क और निर्णय की शक्ति) प्रदान कर और मुझे नेक लोगों में शामिल कर। और आने वाली पीढ़ियों में मेरी अच्छी चर्चा (सच की ज़बान) बनाए रख। और मुझे नेमतों वाली जन्नत के वारिसों में से बना। और मेरे बाप को माफ कर दे, बेशक वह गुमराहों में से था। और मुझे उस दिन रुसवा न करना जिस दिन लोग (दोबारा) उठाए जाएंगे - जिस दिन न माल काम आएगा और न बेटे, सिवाय उसके जो अल्लाह के पास सलामत (साफ-सुथरे) दिल के साथ हाज़िर हुआ।]" (83-89)

उसके कथन के बारे में: "(ऐ मेरे रब, मुझे हिक्मत प्रदान कर और मुझे नेक लोगों में शामिल कर)": "(हिक्मत)" का अर्थ है आपके और आपकी सीमाओं और आदेशों का ज्ञान। यह इब्न अब्बास ने कहा था। मुकातिल ने कहा: समझ और ज्ञान; जो पहले अर्थ की ओर ही लौटता है। अल-कल्बी ने कहा: नबूवत और सृष्टि के लिए संदेश। "(और मुझे नेक लोगों में शामिल कर)" का अर्थ है: मुझसे पहले के पैगंबरों के साथ दर्जे में(1)। इब्न अब्बास ने कहा: जन्नत वालों के साथ, और यह उनके इस कथन की पुष्टि है: "(मुझे हिक्मत प्रदान कर)"।

उसके कथन के बारे में: "(और आने वाली पीढ़ियों में मेरी अच्छी चर्चा (सच की ज़बान) बनाए रख)": इब्न अब्बास ने कहा: यह उन पर राष्ट्रों का एकत्रित होना है। मुजाहिद ने कहा: यह अच्छी प्रशंसा है(2)। इब्न अतिय्या ने कहा: यह व्याख्याकारों की सर्वसम्मति से प्रशंसा और चिरस्थायी पद है, और इसी तरह अल्लाह ने उनकी प्रार्थना स्वीकार की, और हर उम्मत उनसे जुड़ी रहती है और उनका सम्मान करती है, क्योंकि वह उसी हनीफियत (एकेश्वरवाद) पर हैं जिसे मुहम्मद (सल्ल.) लेकर आए। मक्की ने कहा: कहा जाता है कि इसका अर्थ है: उनकी यह मांग कि उनके वंशजों में आखिरी समय में कोई ऐसा हो जो सच बोले, तो मुहम्मद (सल्ल.) के रूप में प्रार्थना स्वीकार की गई। इब्न अतिय्या ने कहा: यह एक अच्छा अर्थ है, सिवाय इसके कि आयत के शब्द इसे प्रदान नहीं करते जब तक कि शब्दों पर ज़ोर न दिया जाए(3)। अल-कुशैरी ने कहा: उनका मतलब क़यामत तक की अच्छी दुआ थी, क्योंकि सवाब में वृद्धि हर किसी के हक में वांछित है।

मैंने कहा: अल्लाह ने वाकई ऐसा किया है; क्योंकि कोई भी नबी (सल्ल.) पर दरूद नहीं भेजता मगर वह इब्राहिम पर भी दरूद भेजता है, विशेष रूप से नमाज़ों में, और उन मिंबरों पर जो सर्वोत्तम

स्थितियाँ और उच्चतम दर्जे हैं, और दरूद (सलात) रहमत की दुआ है। "ज़बान" (लसान) से तात्पर्य वाणी है, और इसका मूल बोलने वाला अंग है।

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 3/390 इसी तरह, और अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/356 में इब्न अब्बास और मुकातिल के कथन का उल्लेख किया है, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 6/130 में मुकातिल के कथन का उल्लेख किया है। (2) अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 2/281 में मुजाहिद का कथन। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/235।

سورہ الشعراء: آیات 83 - 89 41

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "[اے میرے رب! مجھے حکمت (قوتِ فیصلہ) عطا فرما اور مجھے نیک لوگوں کے ساتھ ملا دے۔ اور بعد میں آنے والوں میں میرا ذکرِ خیر (سچائی کی زبان) جاری فرما۔ اور مجھے نعمتوں والی جنت کے وارثوں میں سے بنا دے۔ اور میرے باپ کو بخش دے، یقیناً وہ گمراہوں میں سے تھا۔ اور مجھے اس دن رسوا نہ کرنا جس دن لوگ (دوبارہ) اٹھائے جائیں گے - جس دن نہ مال کام آئے گا اور نہ بیٹے، سوائے اس کے جو اللہ کے پاس قلبِ سلیم (پاکیزہ دل) کے ساتھ حاضر ہوا۔]" (83-89)

اللہ کے قول "(اے میرے رب! مجھے حکمت عطا فرما اور مجھے نیک لوگوں کے ساتھ ملا دے)" کے بارے میں: "(حکمت)" سے مراد تیری اور تیری حدود اور احکام کی پہچان ہے۔ یہ ابن عباس نے کہا۔ مقاتل نے کہا: فہم اور علم؛ اور یہ پہلے معنی کی طرف ہی لوٹتا ہے۔ کلبی نے کہا: نبوت اور مخلوق کی طرف رسالت۔ "(اور مجھے نیک لوگوں کے ساتھ ملا دے)" یعنی: مجھ سے پہلے کے انبیاء کے ساتھ درجے میں(1)۔ ابن عباس نے کہا: اہل جنت کے ساتھ، اور یہ ان کے قول "(مجھے حکمت عطا فرما)" کی تاکید ہے۔

اللہ کے قول "(اور بعد میں آنے والوں میں میرا ذکرِ خیر جاری فرما)" کے بارے میں: ابن عباس نے کہا: یہ ان پر امتوں کا جمع ہونا ہے۔ مجاہد نے کہا: یہ اچھی تعریف ہے(2)۔ ابن عطیہ نے کہا: یہ مفسرین کے اجماع کے مطابق تعریف اور دوامی مقام و مرتبہ ہے، اور اسی طرح اللہ نے ان کی دعا قبول فرمائی، اور ہر امت ان سے وابستہ ہے اور ان کی تعظیم کرتی ہے، اور وہ اسی ملتِ حنیف پر ہے جسے محمد ﷺ لے کر آئے۔ مکی نے کہا: کہا گیا ہے کہ اس کا معنی ہے: ان کا یہ سوال کہ ان کی ذریت میں آخری زمانے میں کوئی ایسا ہو جو حق بات کہے، تو محمد ﷺ کی

صورت میں دعا قبول ہوئی۔ ابن عطیہ نے کہا: یہ ایک اچھا معنی ہے، سوائے اس کے کہ آیت کے الفاظ اسے نہیں دیتے مگر الفاظ پر زبردستی کرنے سے(3)۔ قشیری نے کہا: ان کی مراد قیامت تک کی اچھی دعا تھی، کیونکہ ثواب میں زیادتی ہر ایک کے حق میں مطلوب ہے۔

میں نے کہا: اللہ نے یقیناً ایسا ہی کیا؛ کیونکہ کوئی بھی نبی ﷺ پر درود نہیں بھیجتا مگر وہ ابراہیم (علیہ السلام) پر بھی درود بھیجتا ہے، خاص طور پر نمازوں میں، اور ان منبروں پر جو بہترین حالات اور بلند ترین درجات ہیں، اور صلاۃ (درود) رحمت کی دعا ہے۔ "لسان" (زبان) سے مراد قول (بات) ہے، اور اس کی اصل کلام کا عضو ہے۔

---

(1) تفسیر البغوی 3 / 390 اسی طرح، اور الواحدی نے الوسیط 3 / 356 میں ابن عباس اور مقاتل کا قول ذکر کیا، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 6 / 130 میں مقاتل کا قول ذکر کیا۔ (2) الفراء کی معانی القرآن 2 / 281 میں مجاہد کا قول۔ (3) المحرر الوجیز 4 / 235۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 83 - 89, Page 42

Al-Qutaybi said: The place of "tongue" (lisān) is the place of "speech" (qawl) by way of metaphor, and the Arabs have used it metonymically to refer to a "word" (kalimah); Al-A'sha said (1): Indeed, a tongue [a message] came to me that I do not rejoice in, from on high, neither amazing nor mocking (2).

Al-Jawhari said: It is narrated as 'ulwu', with the 'waw' having a damma, fatha, or kasra, meaning: news came to me from above - and the feminine form [of the verb] is for 'al-kalimah' (the word). He had received news of the killing of his brother Al-Muntashir (3). Ashhab narrated from Malik that he said: Allah, the Mighty and Sublime, said: {And grant me a reputation of honor among later generations}. There is no harm if a man likes to be praised for righteousness and to be seen among the righteous, if his intention is for the sake of Allah Almighty. Allah Almighty has said: {And I bestowed upon you love from Me} (4) [Taha: 39] and said: {Indeed, those who have believed and done righteous deeds, the Most Merciful will appoint for them affection} [Maryam: 96], meaning: love in the hearts of His servants and good praise. Thus, Allah Almighty alerted us with His saying: {And grant me a reputation of honor among later generations} to the desirability of acquiring what bequeaths a beautiful remembrance (5). Al-Layth bin Sulayman said: For it is the second life. It was said: Some people have died, yet they are alive among the people (6).

Ibn al-Arabi (7) said: The verified scholars among the sheikhs of asceticism (Zuhd) said: In this is evidence for the encouragement of righteous deeds that earn good praise. The Prophet ﷺ said: "When the son of Adam dies, his deeds come to an end except for three," the Hadith (8). In another narration: It is also thus in planting and sowing, and likewise...

---

(1) He is A'sha Bahila as in Islah al-Mantiq p. 30, and al-Kamil 3/1431. (2) Ta'wil Mushkil al-Qur'an p. 111. (3) Al-Sihah (Sakhara) from his saying: and the feminine form is for the word... to this place. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1424. (5) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 3/333. (6) This is the second half of a verse whose first half is: "The death of the pious is a life without end," and its author is Sabiq bin Abdullah al-Barbari. It is in Zahr al-Akm fi al-Amthal wa al-Hikam 1/174-175. (7) In Ahkam al-Qur'an 3/1424. (8) The word "Hadith" is from (m), and the Hadith was previously mentioned in 1/8.

सूरह अश्-शुआरा: आयतें 83 - 89, पृष्ठ 42

अल-कुतैबी ने कहा: "जीभ" (लिसान) का स्थान रूपक के रूप में "बोल" (क़ौल) का स्थान है, और अरबों ने इसे "शब्द" (कलमा) के लिए इस्तेमाल किया है; अल-आशा ने कहा (1): "निश्चित रूप से, मेरे पास एक जीभ [संदेश] आई जिससे मैं खुश नहीं हूँ, ऊपर से, न ही अद्भुत और न ही उपहासपूर्ण (2)।"

अल-जौहरी ने कहा: इसे 'उलव' (ulw) के रूप में सुनाया गया है, जिसमें 'वाव' पर दम्मा, फतह या कसरा है, जिसका अर्थ है: मेरे पास ऊपर से खबर आई - और स्त्रीलिंग रूप 'कलमा' (शब्द) के लिए है। उसे उसके भाई अल-मुंतशिर की हत्या की खबर मिली थी (3)। अश्हब ने मलिक से रिवायत की कि उन्होंने कहा: अल्लाह, सर्वशक्तिमान और महान ने कहा: {और आने वाली पीढ़ियों में मेरा सम्मानजनक उल्लेख बना दे}। इसमें कोई बुराई नहीं है यदि कोई व्यक्ति नेक कामों के लिए प्रशंसा पाना पसंद करता है और नेक लोगों के बीच देखा जाना चाहता है, यदि उसका इरादा अल्लाह सर्वशक्तिमान के लिए है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: {और मैंने तुम पर अपनी ओर से प्यार डाल दिया} (4) [ता-हा: 39] और कहा: {बेशक, जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे काम किए, रहमान उनके लिए (दिलों में) प्यार पैदा कर देगा} [मरियम: 96], यानी: अपने बंदों के दिलों में प्यार और अच्छी प्रशंसा। इस प्रकार, अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपने इस कथन के माध्यम से सचेत किया: {और आने वाली पीढ़ियों में मेरा सम्मानजनक उल्लेख बना दे} ताकि वह सब हासिल करने की इच्छा पैदा हो जो अच्छी यादें छोड़ जाए (5)। अल-लैथ बिन सुलेमान ने कहा: क्योंकि यह दूसरा जीवन है। कहा गया है: "कुछ लोग मर चुके हैं, फिर भी वे लोगों के बीच जीवित हैं (6)।"

इब्न अल-अरबी (7) ने कहा: ज़ुहद (वैराग्य) के उस्तादों के बीच सत्यापित विद्वानों ने कहा: इसमें उन नेक कामों के प्रोत्साहन का प्रमाण है जो अच्छी प्रशंसा अर्जित करते हैं। पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "जब आदम का बेटा मर जाता है, तो उसके कर्मों का सिलसिला खत्म हो जाता है, सिवाय तीन के," हदीस (8)। एक अन्य रिवायत में: यह पौधारोपण और बुवाई में भी वैसा ही है, और इसी तरह...

---

(1) वह आशा बहिरा है जैसा कि 'इस्लाह अल-मन्तिक' पृष्ठ 30 और 'अल-कामिल' 3/1431 में है। (2) 'तावील मुश्किल अल-कुरान' पृष्ठ 111। (3) 'अल-सिहाह' (सखारा) उनके इस कथन से: और स्त्रीलिंग रूप शब्द के लिए है... इस स्थान तक। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा 'अहकाम अल-कुरान' 3/1424। (5) अल-किया अल-तबरी द्वारा 'अहकाम अल-कुरान' 3/333। (6) यह एक शेर का दूसरा

हिस्सा है जिसका पहला हिस्सा है: "परहेजगार की मृत्यु एक ऐसा जीवन है जिसका कोई अंत नहीं है", और इसके लेखक साबिक बिन अब्दुल्ला अल-बरबरी हैं। यह 'ज़हर अल-अकम फ़ी अल-अम्साल वा अल-हिकम' 1/174-175 में है। (7) 'अहकाम अल-कुरान' 3/1424 में। (8) "हदीस" शब्द (m) से है, और हदीस पहले 1/8 में आ चुकी है।

سورة الشعراء: آیات 83 - 89، صفحہ 42

القتیبی نے کہا: "زبان" (لسان) کا مقام استعارہ کے طور پر "قول" کا مقام ہے، اور اہل عرب نے اسے "کلمہ" سے کنایہ کیا ہے؛ اعشی نے کہا (1): إِنّي أتتني لسانٌ لا أسُرُّ بها مِن عَلْوُ لا عَجَبٌ منها ولا سَخَرُ (2) (بے شک میرے پاس ایک زبان [پیغام] آئی جس سے میں خوش نہیں ہوا، اوپر سے، نہ وہ حیران کن ہے اور نہ ہی مذاق۔)

جوہری نے کہا: اسے 'علو' (ulw) پڑھا گیا ہے، 'واؤ' کے پیش، زبر اور زیر کے ساتھ، یعنی: میرے پاس اوپر سے خبر آئی - اور تانیث 'کلمہ' کے لیے ہے۔ انہیں ان کے بھائی المنتشر کے قتل کی خبر ملی تھی (3)۔ اشہب نے مالک سے روایت کی، انہوں نے کہا: اللہ عزوجل نے فرمایا: {وَاجْعَل لِّي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ} اس میں کوئی حرج نہیں کہ آدمی یہ پسند کرے کہ اس کی نیکی کے ساتھ تعریف کی جائے اور اسے صالحین کے عمل میں دیکھا جائے، بشرطیکہ اس کا ارادہ اللہ تعالیٰ کی رضا ہو۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: {وَأَلْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً مِّنِّي} (4) [طہٰ: 39] اور فرمایا: {إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا} [مریم: 96] یعنی: اپنے بندوں کے دلوں میں محبت اور اچھی ثناء۔ چنانچہ اللہ تعالیٰ نے اپنے اس قول سے: {وَاجْعَل لِّي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ} اس بات کے حصول کی ترغیب دی جو اچھے ذکر (یاد) کا باعث بنے (5)۔ لیث بن سلیمان نے کہا: کیونکہ یہ دوسری زندگی ہے۔ کہا گیا ہے: قد ماتَ قومٌ وهُمْ في النَّاسِ أحياءُ (6) (کچھ لوگ مر چکے ہیں لیکن وہ لوگوں میں زندہ ہیں۔)

ابن العربی (7) نے کہا: زہد کے مشائخ میں سے محققین نے کہا: اس میں ان نیک اعمال کی ترغیب پر دلیل ہے جو اچھی تعریف کا باعث بنتے ہیں؛ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جب انسان مر جاتا ہے تو

اس کے اعمال کا سلسلہ منقطع ہو جاتا ہے سوائے تین چیزوں کے" الحدیث (8)۔ اور ایک روایت میں ہے: اسی طرح درخت لگانے اور کھیتی باڑی میں بھی ہے، اور اسی طرح...

---

(1) اور وہ اعشی باہلہ ہے جیسا کہ اصلاح المنطق ص 30، اور الکامل 3/1431 میں ہے۔ (2) تأویل مشکل القرآن ص 111 ۔ (3) الصحاح (سخر) ان کے قول سے: اور تانیث کلمہ کے لیے ہے... اس جگہ تک۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 3/1424 ۔ (5) احکام القرآن للکیا الطبری 3/333 ۔ (6) یہ ایک شعر کا مصرعہ ثانی ہے جس کا مصرعہ اولی ہے: "موت التقی حیاۃ لا انقطاع لھا"، اور اس کے قائل سابق بن عبد اللہ البربری ہیں، اور یہ زہر الأکم فی الأمثال والحکم 1/ 174-175 میں ہے۔ (7) احکام القرآن 3/1424 میں۔ (8) کلمہ الحدیث (م) سے ہے، اور حدیث پہلے 1/8 میں گزر چکی ہے۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 83 - 89 Page 43

...about whoever dies stationed (on the frontier), his deeds are recorded for him until the Day of Resurrection. We have explained this at the end of "Al-Imran"(1), and praise be to Allah.

His words, Exalted be He: {And make me of the inheritors of the Garden of Pleasure}. A prayer for Paradise and for those who inherit it. It refutes the saying of some: "I do not ask for Paradise nor for Hellfire."

His words, Exalted be He: {And forgive my father; indeed, he was of those astray}. His father had seemingly promised him that he would believe in him, so he sought forgiveness for him for this reason. But when it became clear that he would not fulfill what he said, he disassociated himself from him. This meaning has been mentioned before(2).

{Indeed, he was of those astray} meaning: the polytheists(3). And "kana" (was) is extra.

{And do not disgrace me on the Day they are resurrected} meaning: do not shame me before all witnesses, and do not punish me on the Day of Resurrection(4). In Al-Bukhari, from Abu Hurairah, from the Prophet ﷺ, he said: "Indeed, Ibrahim will see his father on the Day of Resurrection with dust and darkness on his face." Dust is darkness. And from him, from the Prophet ﷺ, he said: "Ibrahim will meet his father and say: 'O Lord, You promised me that You would not disgrace me on the Day they are resurrected.' So Allah the Almighty will say: 'Indeed, I have forbidden Paradise to the disbelievers.'" This was narrated solely by Al-Bukhari, may Allah have mercy on him(5).

His words, Exalted be He: {The Day when neither wealth nor sons will avail}. "The Day" is a substitute for the first "Day". Meaning: a day when neither wealth nor sons will benefit anyone(6). And the meaning of his words {nor sons} is helpers; because if a son does not benefit others, when will he benefit?! And it was said: he mentioned sons because Ibrahim's father was mentioned, meaning: Ibrahim did not benefit him.

{Except him who brings to Allah a sound heart} it is an exception from the disbelievers, meaning: his wealth and sons will not benefit him.

(1) 5 / 489. (2) 10 / 400-401. (3) Al-Waseet 3 / 456. (4) This meaning has preceded in 5 / 477. (5) In his Sahih (4768-4769). (6) Imla' ma manna bihi al-Rahman by al-'Ukbari on the margin of al-Futuhat al-Ilahiyyah 4 / 116.

सूरह अश-शुआरा: आयतें 83 - 89 पृष्ठ 43

...जो सीमा पर तैनात (मुराबित) मरता है, उसके कर्म क़यामत के दिन तक उसके लिए लिखे जाते हैं। हमने इसे "आल-इमरान" के अंत में स्पष्ट किया है(1), और अल्लाह का शुक्र है।

महामहिम अल्लाह का कथन: {और मुझे सुख के बाग़ (जन्नत) के वारिसों में से बना दे}। जन्नत और उसके वारिसों के लिए एक दुआ। यह कुछ लोगों के इस कथन का खंडन है कि: "मैं न जन्नत मांगता हूँ और न ही नर्क।"

महामहिम अल्लाह का कथन: {और मेरे पिता को क्षमा कर दे; वास्तव में, वह पथभ्रष्टों में से था}। उसके पिता ने ज़ाहिर तौर पर उनसे वादा किया था कि वह उन पर ईमान लाएंगे, इसलिए उन्होंने उनके लिए माफ़ी मांगी। फिर जब यह स्पष्ट हो गया कि वह अपनी बात पूरी नहीं करेंगे, तो उन्होंने उनसे अपना नाता तोड़ लिया। यह अर्थ पहले भी आ चुका है(2)।

{वास्तव में, वह पथभ्रष्टों में से था} यानी: मुशरिकों (बहुदेववादियों) में से(3)। और "कना" (था) अतिरिक्त है।

{और मुझे उस दिन अपमानित न करना जिस दिन वे उठाए जाएंगे} यानी: गवाहों के सामने मुझे शर्मिंदा न करना, और क़यामत के दिन मुझे सज़ा न देना(4)। बुखारी में अबू हुरैरा से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फ़रमाया: "बेशक इब्राहिम क़यामत के दिन अपने पिता को देखेंगे जिनके चेहरे पर धूल और कालिख होगी।" धूल ही कालिख है। और उन्हीं से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फ़रमाया: "इब्राहिम अपने पिता से मिलेंगे और कहेंगे: 'ऐ रब, तूने मुझसे वादा किया था कि तू मुझे उस दिन अपमानित नहीं करेगा जिस दिन वे उठाए जाएंगे।' तो अल्लाह तआला फ़रमाएगा: 'बेशक मैंने काफ़िरों पर जन्नत हराम कर दी है।'" इसे इमाम बुखारी (रह.) ने अकेले ही रिवायत किया है(5)।

महामहिम अल्लाह का कथन: {जिस दिन न धन काम आएगा और न बेटे}। "जिस दिन" पहले वाले "दिन" का विकल्प है। यानी: वह दिन जब न किसी का धन काम आएगा और न ही बेटे किसी के काम आएंगे(6)। और उनके शब्द {और न बेटे} से मुराद मददगार हैं; क्योंकि अगर बेटा दूसरों के काम नहीं आता, तो वह कब काम आएगा?! और कहा गया है: बेटों का ज़िक्र इसलिए किया गया क्योंकि इब्राहिम के पिता का ज़िक्र आया था, यानी: इब्राहिम उन्हें कोई फ़ायदा नहीं पहुँचा सके।

{सिवाय उसके जो अल्लाह के पास साफ़ दिल लेकर आए} यह काफ़िरों से एक अपवाद है, यानी: उसका धन और उसके बेटे उसे लाभ नहीं पहुँचाएंगे।

---

(1) 5 / 489. (2) 10 / 400-401. (3) अल-वसीत 3 / 456. (4) यह अर्थ पहले 5 / 477 में आ चुका है। (5) उनकी सहीह में (4768-4769)। (6) इमला मा मन्ना बिहि अल-रहमान, अल-'उकबरी द्वारा अल-फ़ुतुहात अल-इलाहिया के हाशिये पर 4 / 116।

سورہ الشعراء: آیات ۸۳ - ۸۹ صفحہ ۴۳

...جو شخص سرحد پر پہرہ دیتے ہوئے (مرابط) فوت ہو جائے، اس کا عمل قیامت کے دن تک اس کے لیے لکھا جاتا رہتا ہے۔ ہم نے اسے "آل عمران" کے آخر میں بیان کیا ہے(۱) اور اللہ کا شکر ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاجْعَلْنِي مِن وَرَثَةِ جَنَّةِ النَّعِيمِ﴾ جنت اور اس کے وارث بننے کی دعا ہے۔ یہ بعض لوگوں کے اس قول کی تردید ہے کہ: "میں نہ جنت مانگتا ہوں اور نہ دوزخ۔"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاغْفِرْ لِأَبِي إِنَّهُ كَانَ مِنَ الضَّالِّينَ﴾ ان کے والد نے بظاہر ان سے وعدہ کیا تھا کہ وہ ان پر ایمان لائیں گے، اس لیے انہوں نے ان کے لیے مغفرت طلب کی۔ پھر جب یہ واضح ہو گیا کہ وہ اپنی بات پوری نہیں کریں گے تو انہوں نے ان سے بیزاری کا اظہار کر دیا۔ یہ معنی پہلے گزر چکا ہے(۲)۔

﴿إِنَّهُ كَانَ مِنَ الضَّالِّينَ﴾ یعنی: مشرکین(۳)۔ اور "کان" زائد ہے۔

﴿وَلَا تُخْزِنِي يَوْمَ يُبْعَثُونَ﴾ یعنی: گواہوں کے سامنے مجھے رسوا نہ کرنا، اور مجھے قیامت کے دن عذاب نہ دینا(۴)۔ بخاری میں ابوہریرہ سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "بے شک ابراہیم قیامت کے دن اپنے والد کو دیکھیں گے جن کے چہرے پر گرد و غبار اور سیاہی ہوگی۔" غبرہ سے مراد ہی قترہ (سیاہی) ہے۔ اور انہی سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "ابراہیم اپنے والد سے ملیں گے اور کہیں گے: اے رب! تو نے مجھ سے وعدہ کیا تھا کہ تو مجھے اس دن رسوا نہیں کرے گا جس دن لوگ اٹھائے جائیں گے، تو اللہ تعالیٰ فرمائے گا: 'بے شک میں نے کافروں پر جنت حرام کر دی ہے'۔" اسے امام بخاری رحمہ اللہ نے تنہا روایت کیا ہے(۵)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَوْمَ لَا يَنفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ﴾ یہاں "يَوْمَ" پہلے والے "يوم" سے بدل ہے۔ یعنی: وہ دن جب کسی کو نہ مال فائدہ دے گا اور نہ بیٹے(٦)۔ اور ﴿وَلَا بَنُونَ﴾ سے مراد مددگار ہیں؛ کیونکہ جب بیٹا دوسروں کو فائدہ نہیں پہنچاتا تو وہ کب فائدہ دے گا؟! اور یہ بھی کہا گیا ہے: بیٹوں کا ذکر اس لیے کیا گیا کیونکہ ابراہیم کے والد کا ذکر آ چکا ہے، یعنی: ابراہیم انہیں فائدہ نہ دے سکے۔

﴿إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ﴾ یہ کافروں سے استثنا ہے، یعنی: اسے اس کا مال اور بیٹے فائدہ نہیں دیں گے۔

---

(١) ٥ / ٤٨٩۔ (٢) ١٠ / ٤٠٠ - ٤٠١۔ (٣) الوسیط ٣ / ٤٥٦۔ (٤) یہ معنی ٥ / ٤٧٧ میں پہلے گزر چکا ہے۔ (٥) اپنی صحیح (٤٧٦٨-٤٧٦٩) میں۔ (٦) املاء ما من بہ الرحمن از عکبری بر حاشیہ الفتوحات الالہیہ ٤ / ١١٦۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 83 - 89, Page 44

It was said: It is an exception of a different kind, meaning: But "whoever comes to Allah with a sound heart" will benefit from the soundness of his heart (1). The heart was specifically mentioned because if it is sound, the limbs are sound, and if it is corrupt, the rest of the limbs are corrupt. This was previously mentioned at the beginning of "Al-Baqarah" (2). There was disagreement regarding the "sound heart": It was said it means sound from doubt and polytheism, for as for sins, no one is safe from them. This was said by Qatadah, Ibn Zayd, and most commentators. Sa'id ibn al-Musayyib said: The sound heart is the healthy one, and it is the heart of the believer; because the heart of the disbeliever and the hypocrite is diseased; Allah Almighty said: {In their hearts is a disease} [Al-Baqarah: 7]. Abu Uthman al-Naysaburi (3) said: It is the heart free from innovation (bid'ah), reassured by the Sunnah. Al-Husayn (4) said: Sound from the affliction of wealth and children (5). Al-Junayd said: "Salim" in the language means "the one bitten" [as by a snake]; its meaning is that it is a heart like one bitten out of fear of Allah (6). Ad-Dahhak said: "Salim" means pure (7).

I say: This statement gathers the scattered sayings in its generality, and it is good, meaning pure from blameworthy characteristics and characterized by beautiful characteristics, and Allah knows best. It was narrated from 'Urwah that he said: O my sons, do not be cursers, for Ibrahim never cursed anything at all; Allah Almighty said: {When he came to his Lord with a sound heart} (8). Muhammad ibn Sirin said: The sound heart is to know that Allah is Truth, that the Hour is coming, and that Allah will resurrect those in the graves (9). And in "Sahih Muslim" from a hadith...

(1) Al-Kashshaf 3/118. (2) 1/286-287. (3) In (d) and (z): As-Sari, and in (zha) and (m): As-Sayyari, and the correct one is: Abu Uthman al-Naysaburi: and his name is Sa'id ibn Abi Sa'id, known as Al-Ayyar, a scholar and ascetic, died in 457 AH. As-Siyar 18/86-89. (4) He is Ibn al-Fadl, and he has been mentioned many times. And in (m) it appeared as: Al-Hasan. (5) From his saying: And there was disagreement about the sound heart... to this place in the interpretation of Al-Baghawi 3/390. Al-Wahidi mentioned the saying of Ibn al-Musayyib in Al-Wasit 3/356. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/235-236, and Zad al-Masir 6/131. (7) An-Nukat wal-'Uyun 4/177. (8) Narrated by at-Tabari 19/565. (9) Narrated by Ibn Asakir in Tarikh Dimashq 12/90.

सूरह अश्-शुअरा: आयत 83 - 89, पृष्ठ 44

कहा गया है: यह एक अलग तरह का अपवाद है, जिसका अर्थ है: लेकिन "जो अल्लाह के पास एक स्वस्थ हृदय (क़ल्ब-ए-सलीम) के साथ आएगा" उसे उसके हृदय की स्वस्थता से लाभ होगा (1)। हृदय का विशेष रूप से उल्लेख किया गया है क्योंकि यदि वह स्वस्थ है, तो अंग स्वस्थ होते हैं, और यदि वह भ्रष्ट है, तो बाकी अंग भ्रष्ट हो जाते हैं। इसका उल्लेख पहले "अल-बक़राह" की शुरुआत में किया गया था (2)। "स्वस्थ हृदय" के बारे में मतभेद था: यह कहा गया था कि इसका अर्थ संदेह और शिर्क (बहुदेववाद) से मुक्त होना है, क्योंकि जहाँ तक पापों का सवाल है, उनसे कोई भी सुरक्षित नहीं है। यह क़तादाह, इब्न ज़ैद और अधिकांश व्याख्याकारों द्वारा कहा गया था। सईद इब्न अल-मुसय्यिब ने कहा: स्वस्थ हृदय वह है जो निरोग है, और वह मोमिन (आस्तिक) का हृदय है; क्योंकि काफ़िर (अविश्वासी) और मुनाफ़िक़ (पाखंडी) का हृदय रोगग्रस्त है; अल्लाह तआला ने कहा है: {उनके दिलों में रोग है} [अल-बक़रह: 7]। अबू उस्मान अल-नयसाबुरी (3) ने कहा: यह वह हृदय है जो बिदअत (नवाचार) से मुक्त है, सुन्नत से आश्वस्त है। अल-हुसैन (4) ने कहा: धन और संतान की आपदा से सुरक्षित (5)। अल-जुनैद ने कहा: भाषा में "सलीम" का अर्थ "दंशित" (जिसे सांप ने काटा हो) है; इसका अर्थ यह है कि यह अल्लाह के डर से डसा हुआ हृदय है (6)। अद-दह्हाक ने कहा: "सलीम" का अर्थ है शुद्ध (7)।

मैं कहता हूँ: यह कथन अपनी व्यापकता में बिखरे हुए कथनों को समेटता है और यह अच्छा है, जिसका अर्थ है निंदनीय गुणों से शुद्ध और सुंदर गुणों से युक्त, और अल्लाह बेहतर जानता है। उरवा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: ऐ मेरे बेटों, लानत भेजने वाले (गाली देने वाले) मत बनो, क्योंकि इब्राहीम ने कभी किसी चीज़ पर लानत नहीं भेजी; अल्लाह तआला ने फरमाया: {जब वह अपने रब के पास स्वस्थ हृदय के साथ आया} (8)। मुहम्मद इब्न सीरीन ने कहा: स्वस्थ हृदय यह जानना है कि अल्लाह सत्य है, और प्रलय का दिन आने वाला है, और अल्लाह उन्हें उठाएगा जो कब्रों में हैं (9)। और "सहीह मुस्लिम" में एक हदीस से...

(1) अल-कश्शाफ 3/118। (2) 1/286-287। (3) (द) और (ज़) में: अल-सारी, और (ज़) और (म) में: अल-सय्यारी, और सही यह है: अबू उस्मान अल-नयसाबुरी: और उनका नाम सईद इब्न अबी सईद है, जो अल-अय्यार के नाम से जाने जाते हैं, वे एक विद्वान और तपस्वी थे, जिनकी मृत्यु 457 हिजरी में हुई थी। अस-सियार 18/86-89। (4) वह इब्न अल-फ़ज़ल हैं, और उनका पहले भी कई बार उल्लेख किया गया है। और (म) में यह 'अल-हसन' आया है। (5) उनके कहने से लेकर: और स्वस्थ हृदय के

बारे में मतभेद था... अल-बघवी की व्याख्या 3/390 में इस स्थान तक। अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/356 में इब्न अल-मुसय्यिब के कथन का उल्लेख किया है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/235-236, और ज़ाद अल-मसीर 6/131। (7) अन-नुकत वल-उयून 4/177। (8) इसे अल-तबरी 19/565 ने उद्धृत किया है। (9) इसे इब्न असाकिर ने तारीख़ दिमश्क़ 12/90 में उद्धृत किया है।

سورہ الشعراء: آیات ۸۳ - ۸۹ ، ٤٤

اور کہا گیا: یہ غیر جنس سے استثناء ہے، یعنی: لیکن "جو اللہ کے پاس قلب سلیم کے ساتھ آئے گا" اسے اس کے دل کی سلامتی فائدہ دے گی (۱)۔ اور دل کا ذکر خاص طور پر کیا گیا؛ کیونکہ جب وہ سلامت رہتا ہے تو اعضاء سلامت رہتے ہیں، اور جب وہ فاسد ہو جاتا ہے تو باقی اعضاء بھی فاسد ہو جاتے ہیں۔ اور یہ بات "البقرہ" کے شروع میں گزر چکی ہے (۲)۔ اور قلب سلیم کے بارے میں اختلاف کیا گیا ہے، تو کہا گیا: شک اور شرک سے سلامت، رہا گناہوں کا معاملہ تو ان سے کوئی بھی سلامت نہیں ہے۔ یہ بات قتادہ، ابن زید اور اکثر مفسرین نے کہی۔ اور سعید بن المسیب نے کہا: قلب سلیم: تندرست دل، اور وہ مومن کا دل ہے؛ کیونکہ کافر اور منافق کا دل بیمار ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {ان کے دلوں میں بیماری ہے} [البقرۃ: ۷]۔ اور ابو عثمان النیسابوری (۳) نے کہا: یہ وہ دل ہے جو بدعت سے خالی ہو، اور سنت پر مطمئن ہو۔ اور الحسین (۴) نے کہا: مال اور اولاد کی آفت سے سلامت (۵)۔ اور الجنید نے کہا: لغت میں "سلیم" کا معنی "ڈسا ہوا" ہے؛ تو اس کا مطلب ہے: کہ وہ اللہ کے خوف سے ڈسا ہوا دل ہے (۶)۔ اور الضحاک نے کہا: سلیم: خالص (۷)۔

میں کہتا ہوں: یہ قول اپنی عمومیت کی وجہ سے بکھرے ہوئے اقوال کو جمع کر لیتا ہے اور یہ اچھا ہے، یعنی مذموم اوصاف سے خالص، اور اوصافِ جمیلہ سے متصف، اور اللہ بہتر جاننے والا ہے۔ اور عروہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: اے میرے بیٹو، لعنت کرنے والے نہ بنو کیونکہ ابراہیم نے کبھی کسی چیز پر لعنت نہیں کی؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {जब वह अपने रब के पास स्वस्थ हृदय के साथ आया} (۸)۔ اور محمد بن سیرین نے کہا: قلب سلیم یہ ہے کہ وہ

جانے کہ اللہ حق ہے، اور قیامت آنے والی ہے، اور یہ کہ اللہ قبروں میں پڑے لوگوں کو اٹھائے گا (۹)۔ اور "صحیح مسلم" کی ایک حدیث میں ہے...

(۱) الکشاف ۳/ ۱۱۸۔ (۲) ۱/ ۲۸۶-۲۸۷۔ (۳) (د) اور (ز) میں: الساری، اور (ظ) اور (م) میں: السیاری، اور درست یہ ہے: ابو عثمان النیسابوری: اور ان کا نام سعید بن ابی سعید ہے، جو العیار کے نام سے مشہور ہیں، وہ ایک زاہد عالم تھے، وفات ۴۵۷ھ السیر ۱۸/ ۸۶-۸۹۔ (۴) وہ ابن الفضل ہیں، اور ان کا ذکر پہلے بھی کئی بار ہو چکا ہے۔ اور (م) میں 'الحسن' واقع ہوا ہے۔ (۵) ان کے قول: "اور قلب سلیم کے بارے میں اختلاف کیا گیا..." سے یہاں تک تفسیر البغوی ۳/ ۳۹۰ میں ہے۔ اور الواحدی نے الوسیط ۳/ ۳۵۶ میں ابن المسیب کا قول ذکر کیا ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۴ / ۲۳۵-۲۳۶ ، اور زاد المسیر ۶/ ۱۳۱۔ (۷) النکت والعیون ۴/ ۱۷۷۔ (۸) اسے الطبری نے ۱۹/ ۵۶۵ میں نکالا ہے۔ (۹) اسے ابن عساکر نے تاریخ دمشق ۱۲/ ۹۰ میں نکالا ہے۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 89 - 104

45

Abu Hurairah narrated from the Prophet ﷺ that he said: "Groups of people will enter Paradise whose hearts are like the hearts of birds" (1). He means - and Allah knows best - that they are like them in that they are free from every sin, sound from every defect, and having no experience with worldly affairs. As Anas bin Malik narrated: The Messenger of Allah ﷺ said: "The majority of the inhabitants of Paradise are the simple-minded (al-bulh)" and it is a Sahih Hadith (2). Meaning: simple-minded regarding disobedience to Allah. Al-Azhari (3) said: The simple-minded one here is the one who is naturally inclined towards good, and is oblivious to evil, not knowing it. Al-Qutaybi (4) said: The simple-minded (al-bulh) are those whose dominant traits are soundness of heart and good expectations of people.

The Almighty says: {And Paradise will be brought near to the righteous (90) And Hellfire will be brought forth for the deviators (91) And it will be said to them, 'Where are those you used to worship (92) besides Allah? Can they help you or help themselves?' (93) So they will be overturned into Hell, they and the deviators (94) and the soldiers of Iblees, all together (95). They will say while they dispute therein (96), 'By Allah, we were indeed in manifest error (97) when we equated you with the Lord of the worlds (98). And no one misled us except the criminals (99). So now we have no intercessors (100) and no close friend (101). Then if we only had a return [to the world] so we could be among the believers (102).' Indeed in that is a sign, but most of them were not believers (103). And indeed, your Lord - He is the Exalted in Might, the Merciful (104).}

His words, the Almighty: {And Paradise will be brought near to the righteous} meaning: brought close and approached so they may enter it (5). And he said...

(1) Sahih Muslim (2840). And narrated by Ahmad (8382). (2) Rather, it is weak. It was narrated by Al-Bazzar as in Kashf al-Astar (1983), Al-Tahawi in Sharh Mushkil al-Athar (2982), Ibn Adi in Al-Kamil 3/1160, Al-Quda'i in Musnad al-Shihab (990), and Al-Bayhaqi in Al-Shu'ab (1367) through Salamah bin Ruh, from Aqeel, from Al-Zuhri, from Anas as a marfu' narration. Regarding Salamah bin Ruh, Abu Zur'ah said: Disclaimed (munkar) in Hadith. Abu Hatim said: Not strong, his position in my view is that of negligence, and he counted this among his disclaimed narrations; furthermore, he did not hear from his great-grandfather Aqeel bin Khalid, he only took from his books. And Al-Quda'i narrated it (989) through Abd al-Salam bin

Muhammad al-Umawi, from Saeed bin Kathir bin Afir, from Yahya bin Ayyub, from Aqeel, with it. Regarding Abd al-Salam bin Muhammad, Al-Daraqutni said: Very weak. Al-Khatib said: A possessor of disclaimed narrations. (3) In Tahdhib al-Lughah 6/312. (4) In Gharib al-Hadith 1/109. (5) Majaz al-Qur'an by Abu Ubaidah 2/87.

सूरह अश्-शुअरा: आयत 89 - 104

45

अबू हुरैरा ने नबी ﷺ से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "लोगों के ऐसे समूह जन्नत में प्रवेश करेंगे जिनके दिल पक्षियों के दिलों की तरह होंगे" (1)। इसका अर्थ है - और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है - कि वे उनके समान हैं कि वे हर गुनाह से मुक्त हैं, हर दोष से सुरक्षित हैं, और दुनिया के मामलों का उन्हें कोई अनुभव नहीं है। जैसा कि अनस बिन मलिक ने रिवायत किया है: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "जन्नत के अधिकांश निवासी भोले-भाले (अल-बुल्ह) हैं" और यह एक सहीह हदीस है (2)। यानी: अल्लाह की नाफरमानी से बेखबर। अल-अज़हरी (3) ने कहा: यहाँ भोले-भाले से तात्पर्य वह है जो भलाई पर पैदा हुआ हो, और वह बुराई से गाफ़िल हो, उसे जानता न हो। अल-कुतैबी (4) ने कहा: भोले-भाले (अल-बुल्ह) वे लोग हैं जिनके दिलों की सलामती और लोगों के प्रति अच्छा गुमान उन पर हावी होता है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जन्नत परहेज़गारों के करीब लाई जाएगी (90) और जहन्नम गुमराहों के लिए ज़ाहिर कर दी जाएगी (91) और उनसे कहा जाएगा, 'कहाँ हैं वे जिनकी तुम इबादत करते थे (92) अल्लाह के सिवा? क्या वे तुम्हारी मदद कर सकते हैं या खुद अपनी मदद कर सकते हैं?' (93) फिर वे उसी में औंधे मुँह गिरा दिए जाएंगे, वे और गुमराह लोग भी (94) और इब्लीस के तमाम लश्कर भी (95)। वे उसमें आपस में झगड़ते हुए कहेंगे (96), 'अल्लाह की कसम, हम तो खुली गुमराही में थे (97) जब हम तुम्हें रब्बुल आलमीन के बराबर ठहराते थे (98)। और हमें तो सिर्फ गुनहगारों ने ही गुमराह किया था (99)। तो अब हमारा कोई सिफारिश करने वाला नहीं (100) और न ही कोई सच्चा दोस्त (101)। काश कि हमें एक बार फिर (दुनिया में) लौटने का मौका मिले तो हम ईमान लाने वालों में शामिल हो जाएं(102)।' बेशक इसमें एक निशानी है, पर उनमें से अक्सर ईमान लाने वाले नहीं थे (103)। और बेशक आपका रब ही ज़बरदस्त और निहायत रहम करने वाला है (104)।}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जन्नत परहेज़गारों के करीब लाई जाएगी} यानी: करीब की गई और पास लाई गई ताकि वे उसमें प्रवेश करें (5)। और कहा...

(1) सहीह मुस्लिम (2840)। और अहमद ने इसे निकाला (8382)। (2) बल्कि यह ज़ईफ़ है, क्योंकि इसे अल-बज़ार ने कश्फ़ अल-अस्तर (1983) में, अल-तहावी ने शरह मुश्किल अल-अतहर (2982)

में, इब्न अदी ने अल-कामिल 3/1160 में, अल-कुदाई ने मसनद अल-शिहाब (990) में, और अल-बैहकी ने अल-शुअ़ब (1367) में सलामा बिन रूह के माध्यम से, अकील से, ज़ुहरी से, अनस से मरफ़ूअ़ तौर पर रिवायत किया है। सलामा बिन रूह के बारे में अबू ज़ुरा ने कहा: मुनकर अल-हदीस। अबू हातिम ने कहा: वह मज़बूत नहीं है, मेरे नज़दीक उसका स्थान गफ़लत (लापरवाही) का है, और उन्होंने इसे उनकी मुनकर (अस्वीकृत) रिवायतों में गिना है, फिर उन्होंने अपने परदादा अकील बिन खालिद से नहीं सुना, बल्कि उनकी किताबों से लिया है। और इसे अल-कुदाई (989) ने अब्दुस सलाम बिन मुहम्मद अल-अमवी के माध्यम से, सईद बिन कसीर बिन अफीर से, यहया बिन अय्यूब से, अकील से, इसी के साथ रिवायत किया है। अब्दुस सलाम बिन मुहम्मद के बारे में अल-दाराकुतनी ने कहा: बहुत ज़ईफ़ है। और खतीब ने कहा: मुनकर रिवायतों वाला। (3) तहज़ीब अल-लुग़ह 6/312 में। (4) ग़रीब अल-हदीस 1/109 में। (5) मिज़ाज़ अल-क़ुरआन अबू उबैदा 2/87 के लिए।

سورة الشعراء: آیات 89 - 104

45

ابوہریرہ سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: ”جنت میں ایسی قومیں داخل ہوں گی جن کے دل پرندوں کے دلوں کی طرح ہوں گے“ (1) مراد ہے - واللہ اعلم - کہ وہ اس طرح ان کی مانند ہیں کہ وہ ہر گناہ سے خالی، ہر عیب سے سلامت، اور انہیں دنیاوی امور کا کوئی تجربہ نہ ہوگا۔ جیسا کہ انس بن مالک نے روایت کیا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”اہلِ جنت کی اکثریت بھولے بھالے (البُلہ) لوگ ہیں“ اور یہ ایک صحیح حدیث ہے (2)۔ یعنی: اللہ کی نافرمانیوں سے بے خبر۔ ازہری (3) نے کہا: یہاں ابلہ سے مراد وہ شخص ہے جس کی فطرت خیر پر ہو، اور وہ شر سے غافل ہو اسے جانتا نہ ہو۔ قتیبی (4) نے کہا: البلہ وہ لوگ ہیں جن پر سینوں کی سلامتی اور لوگوں کے بارے میں اچھا گمان غالب ہوتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور جنت پرہیزگاروں کے قریب کر دی جائے گی (90) اور دوزخ گمراہوں کے لیے ظاہر کر دی جائے گی (91) اور ان سے کہا جائے گا کہ کہاں ہیں وہ جن کی تم عبادت کرتے تھے (92) اللہ کے سوا؟ کیا وہ تمہاری مدد کر رہے ہیں یا خود اپنی مدد کر سکتے ہیں؟ (93) پھر وہ اور گمراہ لوگ اس میں اوندھے منہ گرا دیے جائیں گے (94) اور ابلیس کے تمام لشکر (95) ؀ وہ اس میں آپس میں جھگڑتے ہوئے کہیں گے (96) اللہ کی قسم! ہم تو کھلی گمراہی میں تھے (97) جب ہم تمہیں رب العالمین کے برابر ٹھہراتے تھے (98) اور ہمیں تو صرف ان گناہگاروں ہی نے گمراہ کیا تھا (99) سو اب ہمارا کوئی سفارش کرنے والا نہیں (100) اور نہ ہی کوئی جگری دوست (101) سو کاش کہ ہمیں ایک بار پھر (دنیا میں) لوٹنا نصیب ہو تو ہم ایمان والوں میں شامل ہو جائیں (102) بیشک اس میں ایک نشانی ہے، اور ان میں سے اکثر

ایمان لانے والے نہیں تھے (103) اور بیشک آپ کا رب ہی زبردست، نہایت رحم والا ہے (104)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور جنت پرہیزگاروں کے قریب کر دی جائے گی﴾ یعنی: قریب کی گئی اور نزدیک لائی گئی تاکہ وہ اس میں داخل ہوں (5)۔ اور کہا...

(1) صحیح مسلم (2840)۔ اور اسے احمد نے روایت کیا (8382)۔ (2) بلکہ یہ ضعیف ہے، اسے البزار نے کشف الاستار (1983) میں، الطحاوی نے شرح مشکل الآثار (2982) میں، ابن عدی نے الکامل 3/1160 میں، القضاعی نے مسند الشہاب (990) میں، اور البیہقی نے الشعب (1367) میں سلامہ بن روح کے واسطے سے، عقیل سے، زہری سے، انس سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ سلامہ بن روح کے بارے میں ابوزرعہ نے کہا: منکر الحدیث۔ ابوحاتم نے کہا: قوی نہیں ہے، میرے نزدیک اس کا درجہ غفلت کا ہے، اور انہوں نے اسے ان کی منکر روایات میں شمار کیا ہے، پھر انہوں نے اپنے پردادا عقیل بن خالد سے نہیں سنا، بلکہ ان کی کتابوں سے لیا ہے۔ اور اسے القضاعی (989) نے عبدالسلام بن محمد الاموی کے واسطے سے، سعید بن کثیر بن عفیر سے، یحییٰ بن ایوب سے، عقیل سے روایت کیا ہے۔ عبدالسلام بن محمد کے بارے میں دارقطنی نے کہا: بہت ضعیف ہے۔ اور خطیب نے کہا: منکر روایات والا۔ (3) تہذیب اللغہ 312/6 میں۔ (4) غریب الحدیث 1/109 میں۔ (5) مجاز القرآن لابی عبیدہ 2/87۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 90 - 104 46

Az-Zajjaj: Their approach to entering it and their looking at it. ﴿And [when] the Hellfire is brought forth﴾ (1) ﴿for the erring﴾ meaning Jahannam. ﴿for the erring﴾ i.e., for the disbelievers who went astray from guidance. That is, Hell appears to its people before they enter it so that they feel terror and sadness, just as the people of Paradise feel joy; for their knowledge that they are entering Paradise.

﴿And it will be said to them, "Where are those you used to worship besides Allah?"﴾ from idols and rivals (2) ﴿Do they help you﴾ from Allah's punishment ﴿or help themselves?﴾ (3). This is all a rebuke (4).

﴿So they will be overturned into it﴾ i.e., turned over on their heads. It was said: they were tumbled down and thrown one upon another. It was said: they were gathered. It is derived from "kabkabah," which means a group. This was said by Al-Harawi. Al-Nahhas said: It is derived from the "kawkab" of something, i.e., its majority. A group of horses is called "kawkab" and "kabkabah" (5). Ibn Abbas said: They were gathered then thrown into the Fire. Mujahid said: Tumbled down. Muqatil said: They were hurled (6). And the meaning is one. You say: "dahwartu" something when you gather it then hurl it into a pit. It is said: he "yudahwiru" the mouthfuls if he makes them large (7). And it is said in supplication: May Allah overturn (kabba) the enemy of Muslims, and it is not said: "akabbahu". And "kabkabahu," i.e.: overturned him and flipped him; from it is the Almighty's saying: ﴿So they will be overturned into it﴾ (8). The origin was "kubbibu", so the middle "ba" was replaced by "kaf" due to the heaviness of having multiple "ba"s together (9). Al-Suddi said: The pronoun in "kubkibu" refers to the Arab polytheists. ﴿And the erring﴾ are the gods, ﴿and the soldiers of Iblis﴾ are those from his offspring (10). It was said: every...

(1) Ma'ani al-Qur'an for Az-Zajjaj 4/94, and the phrase: "and their looking at it" from it, and in version (z): "and their looking at them". (2) Majma' al-Bayan 161/19. (3) Tafsir al-Baghawi 391/3. (4) Zad al-Masir 131/6. (5) Ma'ani al-Qur'an for Al-Nahhas 89/5. (6) Tafsir al-Baghawi 391/3, and the saying of Ibn Abbas and Mujahid was cited by al-Tabari 597-598/17. (7) Al-Muhkam by Ibn Sayyidah (dahr). (8) Al-Sihah (kabb) and (kabkab) and (qalb). (9) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 318. (10) Ma'ani al-Qur'an for Al-Nahhas 89/5.

सूरह अश-शुअरा: आयत 90 - 104 46

अज़-ज़ज्जाज: उनका उसमें प्रवेश के करीब होना और उसे देखना। ﴿और [जब] जहन्नम (नरक) सामने लाई जाएगी﴾ (1) ﴿भटके हुए लोगों के लिए﴾ यानी जहन्नम। ﴿भटके हुए लोगों के लिए﴾ यानी उन काफिरों (अविश्वासियों) के लिए जो मार्गदर्शन से भटक गए। यानी, जहन्नम उसके निवासियों के सामने उनके प्रवेश करने से पहले प्रकट होगी ताकि वे भय और शोक महसूस करें, जैसे जन्नत (स्वर्ग) के लोग खुशी महसूस करते हैं; क्योंकि वे जानते हैं कि वे जन्नत में प्रवेश करेंगे।

﴿और उनसे कहा जाएगा: कहाँ हैं वे जिनकी तुम इबादत करते थे - अल्लाह के सिवा?﴾ मूर्तियों और समकक्षों में से (2) ﴿क्या वे तुम्हारी मदद करते हैं﴾ अल्लाह के अज़ाब से ﴿या वे अपनी मदद करते हैं?﴾ (3)। यह सब फटकार है (4)।

﴿फिर वे उसमें औंधे मुँह गिरा दिए जाएंगे﴾ यानी, उन्हें उनके सिर के बल पलट दिया जाएगा। कहा गया: उन्हें लुढ़का दिया गया और एक दूसरे पर फेंक दिया गया। कहा गया: उन्हें इकट्ठा किया गया। यह 'कब्कबा' शब्द से लिया गया है जिसका अर्थ समूह है। यह अल-हरवी ने कहा। अल-नहहास ने कहा: यह किसी चीज़ के'कौकब' से निकला है, यानी उसका बड़ा हिस्सा। घोड़ों के समूह को 'कौकब' और 'कब्कबा' कहा जाता है (5)। इब्न अब्बास ने कहा: उन्हें इकट्ठा किया गया और फिर आग में फेंक दिया गया। मुजाहिद ने कहा: वे लुढ़का दिए गए। मुक़ातिल ने कहा: वे फेंक दिए गए (6)। और अर्थ एक ही है। आप कहते हैं: 'दहवर्चु' (मैंने लुढ़का दिया) किसी चीज़ को जब आप उसे इकट्ठा करते हैं और फिर उसे किसी गड्ढे में फेंक देते हैं। कहा जाता है: वह निवालों को 'युदहविरु' करता है जब वह उन्हें बड़ा बनाता है (7)। और दुआ में कहा जाता है: 'अल्लाह मुसलमानों के दुश्मन को औंधा कर दे (कब्बा),' और 'अकब्बहु' नहीं कहा जाता है। और 'कब्कबहु', यानी: उसे औंधा कर दिया और पलट दिया; इसी से सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴿फिर वे उसमें औंधे मुँह गिरा दिए जाएंगे﴾ (8)। मूल शब्द 'कुब्बिबू' था, इसलिए बीच के'बा' को 'काफ' से बदल दिया गया क्योंकि लगातार 'बा' ध्वनियों का उच्चारण भारी लगता है (9)। अल-सुद्दी ने कहा: 'कुबकिबू' में सर्वनाम अरब मुशरिकों (बहुदेववादियों) के लिए है, ﴿और भटके हुए﴾ झूठे देवता हैं, ﴿और इबलीस की सेनाएं﴾ उसकी संतानों में से जो थे (10)। कहा गया: सभी...

(1) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 4/94, और वाक्यांश: "और उनका उसे देखना" उसी से है, और प्रति (ज़) में: "और उनका उन्हें देखना"। (2) मजमा अल-बयान 161/19. (3) तफ़सीर अल-

बग़वी 391/3. (4) ज़ाद अल-मसीर 131/6. (5) अल-नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 89/5. (6) तफ़सीर अल-बग़वी 391/3, और इब्न अब्बास और मुजाहिद के कथन को अल-तबरी 597-598/17 द्वारा उद्धृत किया गया था। (7) इब्न सीदा द्वारा अल-मुहकम (दह्)। (8) अल-सिहाह (कब्ब), (कब्कब), और (क़ल्ब)। (9) इब्न कुतैबा द्वारा ग़रीब अल-कुरान पृ. 318। (10) अल-नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 89/5।

سورة الشعراء: آیات 90 - 104 46

الزجاج: ان کا اس میں داخلے کے قریب ہونا اور ان کا اس کی طرف دیکھنا۔ ﴿وَبُرِّزَتِ﴾ یعنی: ظاہر کر دی گئی (1) ﴿الْجَحِيمُ﴾ یعنی جہنم۔ ﴿لِلْغَاوِينَ﴾ یعنی: ان کافروں کے لیے جو ہدایت سے بھٹک گئے۔ یعنی جہنم اس کے اہل والوں کے سامنے ان کے داخل ہونے سے پہلے ہی ظاہر کر دی جائے گی تاکہ وہ خوف اور غم محسوس کریں، جیسا کہ اہل جنت خوشی محسوس کرتے ہیں؛ کیونکہ وہ جانتے ہیں کہ وہ جنت میں داخل ہونے والے ہیں۔

﴿وَقِيلَ لَهُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْبُدُونَ . مِنْ دُونِ اللَّهِ﴾ بتوں اور شریکوں میں سے (2) ﴿هَلْ يَنْصُرُونَكُمْ﴾ اللہ کے عذاب سے ﴿أَوْ يَنْتَصِرُونَ﴾ اپنی جانوں کے لیے (3)۔ اور یہ سب توبیخ ہے (4)۔

﴿فَكُبْكِبُوا فِيهَا﴾ یعنی: وہ سروں کے بل اوندھے گرا دیے گئے۔ اور کہا گیا: وہ لڑھکا دیے گئے اور ایک دوسرے پر پھینک دیے گئے۔ اور کہا گیا: وہ جمع کیے گئے۔ یہ 'کبکبہ' سے ماخوذ ہے جس کا مطلب جماعت ہے۔ یہ ہروی نے کہا۔ اور نحاس نے کہا: یہ کسی چیز کے 'کوکب' سے مشتق ہے یعنی اس کا بڑا حصہ۔ اور گھوڑوں کی جماعت کو 'کوکب' اور 'کبکبہ' کہا جاتا ہے (5)۔ ابن عباس نے کہا: وہ جمع کیے گئے پھر آگ میں پھینک دیے گئے۔ اور مجاہد نے کہا: وہ لڑھکا دیے گئے۔ اور مقاتل نے کہا: وہ پھینک دیے گئے (6)۔ اور معنی ایک ہی ہے۔ تم کہتے ہو: 'دھورت الشیء' جب تم اسے جمع کرو پھر اسے کسی گڑھے میں پھینک دو۔ کہا جاتا ہے: وہ لقموں کو 'یدھور' کرتا ہے جب وہ انہیں بڑا کرتا ہے (7)۔ اور دعا میں کہا جاتا ہے: 'کبَّ اللہ عدو المسلمین' (اللہ مسلمانوں کے دشمن کو اوندھا کر دے)، اور 'اکبَّہ' نہیں کہا جاتا۔ اور 'کبکبہ' یعنی: اسے اوندھا کر دیا اور پلٹ دیا؛ اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿فَكُبْكِبُوا فِيهَا﴾ (8)۔ اصل میں یہ 'کبِّبوا' تھا، تو درمیانی 'با' کو 'کاف' سے بدل دیا گیا کیونکہ مسلسل 'با' کے آنے سے زبان پر بوجھ محسوس ہوتا تھا (9)۔

سدی نے کہا: 'کبکبوا' میں ضمیر عرب کے مشرکین کے لیے ہے، ﴿وَالْغَاوُونَ﴾ بت، اور ﴿وَجُنُودُ إِبْلِيسَ﴾ اس کی ذریت (اولاد) میں سے جو تھے (10)۔ اور کہا گیا: کل...

(1) معانی القرآن للزجاج 4/94، اور عبارت: "ونظرہم إلیہا" اسی سے ہے، اور ایک نسخہ (ظ) میں ہے: "ونظرہم ایاہا"۔ (2) مجمع البیان 161/19. (3) تفسیر البغوی 391/3. (4) زاد المسیر 131/6. (5) معانی القرآن للنحاس 89/5. (6) تفسیر البغوی 391/3، اور ابن عباس اور مجاہد کا قول طبری نے نکالا ہے 598/17-597. (7) المحکم لابن سیدہ (دھر)۔ (8) الصحاح (کب) اور (کبکب) اور (قلب)۔ (9) غریب القرآن لابن قتیبہ ص 318۔ (10) معانی القرآن للنحاس 89/5۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 90 - 104, 47

Whoever invited him to worship idols and he followed him (1). Qatada, Al-Kalbi, and Muqatil said: "The Al-Ghawun" are the devils (2). It was also said: Idols are thrown into the Fire, while they are iron and copper, so that others may be punished through them.

{They will say, while they are therein disputing} meaning humans, devils, the deviants, and the worshipped ones disputed then. {By Allah} they swore by Allah {indeed, we were in manifest error} meaning: in loss, destruction, and confusion from the clear truth since (3) we took gods besides Allah and worshipped them as He is worshipped, and this is the meaning of His saying: {when we equated you with the Lord of the worlds} meaning: in worship, while you cannot now help us or help yourselves.

{And no one led us astray except the criminals} meaning the devils who adorned idol worship for us. It was said: our ancestors whom we imitated. Abu al-Aliya and Ikrimah said: "The criminals" are Iblis and the son of Adam, the murderer, as they were the first to initiate disbelief, murder, and various types of disobedience. {So now we have no intercessors} meaning: intercessors from the angels, prophets, and believers who would intercede for us (4). {And no close friend} meaning: a compassionate friend (5). Ali (may Allah be pleased with him) used to say: Stick with brothers, for they are the provision of this world and the provision of the Hereafter; do you not hear the words of the people of the Fire: {So now we have no intercessors, and no close friend}. Al-Zamakhshari: He pluralized "intercessor" because of the many intercessors, and singularized "friend" because of their scarcity; do you not see that if a man is tested by the oppression of a tyrant, a large group of the people of his town would go to intercede for him, out of mercy for him and seeking reward, even if most of them did not know him before? As for the friend, he is the one who is sincere in his affection for you, who cares about what concerns you, so he is rarer than the eggs of the Anooq (6); and it was narrated from some wise men that he was asked about a friend and he said: A name that does not...

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/184, and Tafsir al-Tabari 17/598 similarly. (2) Tafsir al-Baghawi 3/391. It was mentioned by an-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 5/91, and al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 4/178 from Qatada. And al-Tabari recorded it from him 17/598. (3) In (D), (Z), and (M): 'Idha' (If/When). (4) Tafsir al-Baghawi 3/391 and he attributed the first saying to Muqatil and the second saying to al-Kalbi. And the

saying of Ikrimah was recorded by al-Tabari 17/599. (5) Recorded by al-Tabari 17/600 from Mujahid with the wording: 'Shafiq' (compassionate). (6) Al-Maydani said in Majma' al-Amthal 2/44: Al-Anooq is the vulture, and its eggs are rare because they are not easily found; because their nests are on the mountain tops and difficult places.

सूरह अश-शुअरा: आयत 90 - 104, 47

जिसने उसे मूर्तियों की पूजा के लिए बुलाया और उसने उसका अनुसरण किया (1)। कतादा, अल-कलबी और मुकातिल ने कहा: "अल-गावून": वे शैतान हैं (2)। यह भी कहा गया है: मूर्तियों को आग में फेंक दिया जाता है, जबकि वे लोहे और तांबे की होती हैं, ताकि उनके माध्यम से दूसरों को दंडित किया जा सके।

{वे कहेंगे, जबकि वे उसमें आपस में झगड़ रहे होंगे} यानी इंसान, शैतान, गुमराह करने वाले और पूजे जाने वाले उस समय झगड़ेंगे। {अल्लाह की कसम} उन्होंने अल्लाह की कसम खाई {बेशक, हम खुली गुमराही में थे} यानी: स्पष्ट सत्य से नुकसान, विनाश और भ्रम में क्योंकि (3) हमने अल्लाह के साथ अन्य देवी-देवताओं को अपनाया और उनकी पूजा की जैसे उसकी पूजा की जाती है, और यही उनके इस कथन का अर्थ है: {जब हमने तुम्हें दुनिया के रब के बराबर ठहराया था} यानी: इबादत में, जबकि अब तुम न हमारी मदद कर सकते हो और न ही अपनी मदद कर सकते हो।

{और हमें केवल अपराधियों ने ही गुमराह किया} यानी वे शैतान जिन्होंने हमारे लिए मूर्ति पूजा को सुशोभित किया। कहा गया: हमारे पूर्वज जिनका हमने अनुसरण किया। अबू अल-आलिया और इक्रमा ने कहा: "अपराधी" इब्लीस और आदम का बेटा कातिल हैं, क्योंकि वे कुफ्र, हत्या और विभिन्न प्रकार की अवज्ञा शुरू करने वाले पहले व्यक्ति थे। {तो अब हमारा कोई सिफारिश करने वाला नहीं है} यानी: फरिश्तों, नबियों और मोमिनों में से कोई सिफारिश करने वाला जो हमारे लिए सिफारिश करे (4)। {और न ही कोई गहरा दोस्त} यानी: एक सहानुभूति रखने वाला दोस्त (5)। अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) कहा करते थे: भाइयों का साथ पकड़ो, क्योंकि वे दुनिया और आख़िरत का ज़ाद-ए-राह (पूंजी) हैं; क्या तुम आग वालों की बात नहीं सुनते: {तो अब हमारा कोई सिफारिश करने वाला नहीं है, और न ही कोई गहरा दोस्त}। अल-ज़मख्शरी: उन्होंने "सिफारिश करने वाले" को बहुवचन में इस्तेमाल किया क्योंकि सिफारिश करने वाले बहुत होते हैं, और "दोस्त" को एकवचन में क्योंकि वे कम होते हैं; क्या आप नहीं देखते कि यदि किसी व्यक्ति पर किसी ज़ालिम का अत्याचार होता है, तो उसके शहर के लोगों का एक बड़ा समूह उसकी सिफारिश के लिए जाता है, उस पर दया करते हुए और पुण्य की आशा में, भले ही उनमें से अधिकांश उसे पहले से न जानते हों? जहाँ तक दोस्त का सवाल है, वह वही है जो आपसे लगाव में सच्चा है, जिसे उसी बात की चिंता है जिसकी आपको चिंता है, इसलिए वह "अनूक के अंडों" (6) से भी अधिक दुर्लभ है; और कुछ बुद्धिमानों से रिवायत है कि उनसे एक दोस्त के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: एक नाम जो नहीं...

(1) इ'राब अल-कुरान, अन-नहहास 3/184 द्वारा, और तफसीर अल-तबरी 17/598 इसी तरह। (2) तफसीर अल-बगवी 3/391। अन-नहहास ने मानी अल-कुरान 5/91 में और अल-मावर्दी ने अल-नुकात व अल-उयून 4/178 में कतादा से इसका उल्लेख किया है। और अल-तबरी ने इसे उनसे रिवायत किया है 17/598। (3) (द), (ज़) और (म) में: 'इज़ा' (जब)। (4) तफसीर अल-बगवी 3/391 और उन्होंने पहली बात मुकातिल को और दूसरी बात अल-कलबी को सौंपी। और इक्रमा का कथन अल-तबरी 17/599 द्वारा रिवायत किया गया है। (5) अल-तबरी 17/600 ने मुजाहिद से 'शफीक' (सहानुभूति रखने वाला) शब्द के साथ रिवायत किया है। (6) अल-मैदानी ने मजमा अल-अमथल 2/44 में कहा: अल-अनूक गिद्ध है, और इसके अंडे दुर्लभ हैं क्योंकि वे आसानी से नहीं मिलते; क्योंकि उनके घोंसले पहाड़ों की चोटियों और कठिन स्थानों पर होते हैं।

سورة الشعراء: آیات ۹۰ - ۱۰۴ ، ۴۷

جس نے اسے بتوں کی عبادت کی دعوت دی اور اس نے اس کی پیروی کی(۱)۔ قتادہ، کلبی اور مقاتل نے کہا: «الغَاوُون»: وہ شیاطین ہیں(۲)۔ اور کہا گیا: بتوں کو آگ میں ڈالا جائے گا جبکہ وہ لوہے اور تانبے کے ہوں گے تاکہ ان کے ذریعے دوسروں کو عذاب دیا جائے۔

﴿قَالُوا وَهُمْ فِيهَا يَخْتَصِمُونَ﴾ یعنی انسان، شیاطین، گمراہ لوگ اور معبود اس وقت آپس میں جھگڑیں گے۔ ﴿تَاللَّهِ﴾ انہوں نے اللہ کی قسم کھائی ﴿إِن كُنَّا لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾ یعنی: کھلی گمراہی میں، خسارے، ہلاکت اور حق سے بھٹکنے میں تھے جب(۳) ہم نے اللہ کے ساتھ دوسرے معبود بنائے اور ان کی عبادت کی جیسے اللہ کی عبادت کی جاتی ہے، اور یہی اللہ کے اس فرمان کا مطلب ہے: ﴿إِذْ نُسَوِّيكُم بِرَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ یعنی: عبادت میں، جبکہ تم اب نہ ہماری مدد کر سکتے ہو اور نہ ہی اپنی۔

﴿وَمَا أَضَلَّنَا إِلَّا الْمُجْرِمُونَ﴾ یعنی وہ شیاطین جنہوں نے ہمارے لیے بتوں کی پوجا کو مزین کیا۔ اور کہا گیا: ہمارے اسلاف جن کی ہم نے تقلید کی۔ ابو العالیہ اور عکرمہ نے کہا: «المُجْرِمُونَ» ابلیس اور آدم کا بیٹا قاتل ہیں، وہ دونوں پہلے شخص تھے جنہوں نے کفر، قتل اور مختلف قسم کی نافرمانیوں کی بنیاد رکھی۔ ﴿فَمَا لَنَا مِن شَافِعِينَ﴾ یعنی: وہ سفارشی جو فرشتوں، نبیوں اور مومنوں میں سے ہوں اور ہمارے لیے سفارش کریں(۴)۔ ﴿وَلَا صَدِيقٍ حَمِيمٍ﴾ یعنی: کوئی ہمدرد دوست(۵)۔ علی رضی اللہ عنہ فرمایا کرتے تھے: بھائیوں کو لازم پکڑو، کیونکہ وہ دنیا کا توشہ اور آخرت کا بھی توشہ ہیں، کیا تم دوزخیوں کا قول نہیں سنتے: ﴿فَمَا لَنَا مِن شَافِعِينَ * وَلَا صَدِيقٍ حَمِيمٍ﴾۔

زمخشری: شافع (سفارشی) کو جمع لایا کیونکہ سفارشی بہت ہوتے ہیں، اور صدیق (دوست) کو واحد لایا کیونکہ وہ کم ہوتے ہیں؛ کیا تم نہیں دیکھتے کہ جب کوئی آدمی کسی ظالم کے جبر کا شکار ہوتا ہے تو اس کے شہر کے لوگوں کی ایک بڑی جماعت اس کی سفارش کے لیے جاتی ہے؛

اس پر رحم کھاتے ہوئے اور ثواب کی نیت سے، اگرچہ ان میں سے اکثر کی اس سے پہلے کوئی جان پہچان نہ ہو، لیکن جہاں تک دوست کا تعلق ہے تو وہ وہ ہے جو تمہاری محبت میں سچا ہو، جسے وہی فکر دامن گیر ہو جو تمہیں ہو، تو وہ "عنوق کے انڈوں"(٦) سے بھی زیادہ نایاب ہے؛ اور بعض حکماء سے مروی ہے کہ ان سے دوست کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: ایک ایسا نام جس کا...

(١) اعراب القرآن للنحاس ٣/ ١٨٤، اور تفسیر الطبری ١٧/ ٥٩٨ میں اسی طرح ہے۔ (٢) تفسیر البغوی ٣/ ٣٩١۔ اور نحاس نے معانی القرآن ٥/ ٩١ میں، اور ماوردی نے النکت والعیون ٤/ ١٧٨ میں قتادہ سے اس کا ذکر کیا ہے۔ اور طبری نے اسے ان سے روایت کیا ہے ١٧/ ٥٩٨۔ (٣) (د)، (ز) اور (م) میں: إذا (جب)۔ (٤) تفسیر البغوی ٣/ ٣٩١ اور انہوں نے پہلا قول مقاتل کی طرف اور دوسرا کلبی کی طرف منسوب کیا۔ اور عکرمہ کا قول طبری نے ١٧/ ٥٩٩ میں نقل کیا ہے۔ (٥) طبری نے ١٧/ ٦٠٠ میں مجاہد سے ان الفاظ میں روایت کیا ہے: شفیق (ہمدرد)۔ (٦) میدانی نے مجمع الامثال ٢/ ٤٤ میں کہا: الأنوق: گدھ، اور اس کے انڈوں کی نایابی کی وجہ یہ ہے کہ وہ آسانی سے نہیں ملتے کیونکہ ان کے گھونسلے پہاڑوں کی چوٹیوں اور دشوار گزار جگہوں پر ہوتے ہیں۔

Page 48 Surah Ash-Shu'ara: Verses 90-104

...meaning for it. It is permissible that by "friend" (sadiq) he means a plural group (1). "Al-Hamim" (close friend/relative) refers to the near and special ones; from this comes "hamat al-rajul," meaning his relatives. Its origin is from "al-hamim," which is hot water, and from it comes "al-hammam" (bathhouse) and "al-humma" (fever). So "hamat al-rajul" are those who are burned by what burns him; it is said: he is his "huzana," meaning: they are saddened by what saddens him (2). It is said: a thing was "humma" or "ahamma" when it drew near, and from it is "al-humma" (fever) because it draws one near to their end (death). Ali bin Isa said: A close person is called "hamim" because he "yahma" (becomes heated/angry) due to the anger of his companion, so he took it from "al-hamiyya" (fervor/protective zeal). Qatada said: Allah, the Mighty and Sublime, will remove the affection of the friend and the tenderness of the close friend on the Day of Resurrection (3). It is permissible: "wa la sadiqun hamimun" (and no close friend) in the nominative case (raf') based on the position of "min shafi'in" (of intercessors); because "min shafi'in" is in a nominative position. The plural of "sadiq" (friend) is "asdiqa'", "sudara'", and "sidaq," but "suduq" is not said, to differentiate between the adjective and others. The Kufans narrated that its plural is said to be "sudqan." An-Nahhas said: This is far-fetched; because this is the plural for what is not an adjective, like "raghif" (loaf) and "rughfan." They also narrated: "sadiq" and "asadik." "Afa'il" is only the plural of "af'al" when it is not an adjective, like "ashja'" and "ashaji'." "Sadiq" is said for one, for a group, and for a woman (4); the poet said: They set up love, then they shot our hearts ... with the eyes of enemies while they are friends (sadiq) (5). It is said: "So-and-so is my 'sudayyiq'", meaning: the most special of my friends. It is only used in the diminutive form for praise, like the saying of Hubab bin al-Mundhir: (I am its well-rubbed little stump, and its propped-up little palm branch cluster) mentioned by al-Jawhari (6). An-Nahhas said: The plural of "hamim" is "ahimma'" and "ahimmah," and they disliked "af'ila'" because of the doubling (gemination). {If only...

(1) Al-Kashshaf 3/119. (2) Ma'ani al-Qur'an by An-Nahhas 5/90. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 4/178-179. (4) I'rab al-Qur'an 3/185. (5) Said by Jarir, in his Diwan 1/372, and in it: "with arrows" instead of "with eyes". The meaning as its commentator says: they swayed our desires so they leaned towards them. (6) In Al-Sihah (S-D-Q). "Al-Jadhal" (plural "ajdhal") are the thick bases of firewood. "Al-Jadhal al-muhakkak" is what is set up in resting places for mangy camels to rub against; he meant he heals with his opinion and management. Al-Sihah (J-Dh-L) and (H-K-K). "Al-'Udhayq" is the

diminutive of "'adhq," which is the palm tree. "Al-tarjeeb" here is supporting the palm tree from one side to prevent it from falling. Al-Muhkam by Ibn Sidah (R-J-B).

पृष्ठ ४८ सूरा अश-शुअरा: आयतें ९०-१०४

...इसका अर्थ है। यह भी संभव है कि "सद्दीक" (मित्र) से उसका तात्पर्य बहुवचन हो (१)। "अल-हमीम" का अर्थ है करीबी और विशेष व्यक्ति; इसी से "हामतुल रजुल" बना है, जिसका अर्थ है उसके रिश्तेदार। इसका मूल "अल-हमीम" से है, जिसका अर्थ है गर्म पानी, और इसी से "अल-हम्माम" (स्नानागार) और "अल-हुम्मा" (बुखार) शब्द आए हैं। अतः"हामतुल रजुल" वे लोग हैं जो उसी चीज़ से जलते हैं जिससे वह जलता है; कहा जाता है: वह उसकी "हुज़ाना" है, यानी: वे उसकी उदासी से दुखी होते हैं (२)। यह भी कहा जाता है: "हुम्मा" या "अहम्मा" तब होता है जब कोई चीज़ करीब आती है, और इसी से "अल-हुम्मा" (बुखार) है क्योंकि यह मौत के करीब लाता है। अली बिन ईसा ने कहा: करीबी व्यक्ति को "हमीम" इसलिए कहा जाता है क्योंकि वह अपने साथी के गुस्से के कारण "यहमा" (उत्तेजित/क्रोधित) हो जाता है, इसलिए उन्होंने इसे "अल-हमिय्या" (उत्साह/सुरक्षात्मक भावना) से लिया है। कतादा ने कहा: अल्लाह महान और प्रतापी, कयामत के दिन मित्र के स्नेह और करीबी मित्र की कोमलता को दूर कर देगा (३)। यह भी जायज़ है: "व ला सद्दीकुन हमीमुन" (और कोई करीबी मित्र नहीं) "मिन शाफ़िईन" (सिफारिश करने वालों में से) के स्थान के आधार पर रफ़' (प्रथमा विभक्ति) के साथ; क्योंकि "मिन शाफ़िईन" रफ़' के स्थान पर है। "सद्दीक" (मित्र) का बहुवचन "असदिक़ा'", "सुदका'", और "सिदाक़" है, लेकिन "सुदुक़" नहीं कहा जाता है, ताकि विशेषण और अन्य के बीच अंतर किया जा सके। कुफ़ियों ने वर्णन किया है कि इसके बहुवचन में "सुदकान" कहा जाता है। अन-नहस ने कहा: यह दूर की बात है; क्योंकि यह उसका बहुवचन है जो विशेषण नहीं है, जैसे: "रग़ीफ़" (रोटी) और "रुग़फ़ान"। उन्होंने यह भी वर्णन किया: "सद्दीक" और "असादिक़"। "अफ़ाएल" केवल "अफ़अल" का बहुवचन है जब वह विशेषण न हो जैसे: "अशजअ" और "अशाजिअ"। "सद्दीक" एकवचन, बहुवचन और स्त्री के लिए भी कहा जाता है (४); कवि ने कहा है: उन्होंने प्रेम स्थापित किया फिर हमारे दिलों को निशाना बनाया... दुश्मनों की आँखों से जबकि वे मित्र (सद्दीक) हैं (५)। कहा जाता है: "फ़लां मेरा 'सुदैयाक़' है", यानी: मेरे मित्रों में सबसे खास। इसे केवल प्रशंसा के रूप में लघु रूप (diminutive) में उपयोग किया जाता है, जैसे हुबाब बिन अल-मुन्ज़िर का कथन: (मैं इसका रगड़ा हुआ ठूँठ हूँ, और इसका सहारा दिया हुआ छोटा खजूर का गुच्छा हूँ) अल-जौहरी द्वारा उल्लेखित (६)। अन-नहस ने कहा: "हमीम" का बहुवचन "अहिम्मा'" और "अहिम्मा" है, और उन्होंने द्वित्व के कारण "अफ़इला'" को नापसंद किया। {अगर...

(१) अल-कश्शाफ़ ३/११९। (२) मानी अल-कुरान, अन-नहस ५/९०। (३) अल-नुकात वल-उयून ४/१७८-१७९। (४) इराब अल-कुरान ३/१८५। (५) इसके लेखक जरीर हैं, और यह उनके दीवान १/३७२ में है, और इसमें: "आँखों से" के बजाय "तीरों से" है। अर्थ जैसा कि इसके व्याख्याता कहते हैं: उन्होंने हमारी इच्छाओं को अपनी ओर कर लिया। (६) अल-सिहाह (S-D-Q) में। "अल-जधल" (बहुवचन "अजधाल") जलाऊ लकड़ी के मोटे आधार हैं। "अल-जधल अल-मुहक्कक" वह है जो आराम करने के स्थानों में खुजली वाले ऊंटों के रगड़ने के लिए लगाया जाता है; उसका मतलब था कि वह अपनी राय और प्रबंधन से उपचार करता है। अल-सिहाह (J-Dh-L) और (H-K-K)। "अल-उधैक़" "अधक़" का लघु रूप है, जो खजूर का पेड़ है। यहाँ "तरजीब" खजूर के पेड़ को गिरने से रोकने के लिए एक तरफ से सहारा देना है। अल-मुहकम, इब्न सिदाह (R-J-B)।

صفحہ 48 سورۃ الشعراء: آیات 90-104

...اس کے لیے معنی۔ اور یہ جائز ہے کہ "صدیق" (دوست) سے اس کی مراد جمع ہو (1)۔ اور "الحمیم": قریبی اور خاص، اور اسی سے "حامۃ الرجل" ہے، یعنی اس کے قریبی رشتہ دار، اور اس کی اصل "الحمیم" سے ہے: جو کہ گرم پانی ہے، اور اسی سے "الحمام" (غسل خانہ) اور "الحمیٰ" (بخار) ہے، پس "حامۃ الرجل" وہ لوگ ہیں جنہیں وہ چیز جلاتی ہے جو اسے جلاتی ہے؛ کہا جاتا ہے: وہ اس کا "حزانہ" ہے، یعنی: انہیں وہ چیز غمگین کرتی ہے جو اسے غمگین کرتی ہے (2)۔ اور کہا جاتا ہے: "حُمَّ الشیء" یا "اَحَمَّ" جب وہ قریب ہو جائے، اور اسی سے "الحمیٰ" (بخار) ہے؛ کیونکہ وہ موت کے قریب کر دیتا ہے۔ اور علی بن عیسیٰ نے کہا: قریبی کو "حمیم" صرف اس لیے کہا گیا کیونکہ وہ اپنے ساتھی کے غصے کی وجہ سے "یحمیٰ" (جوش میں آتا/غصہ کرتا) ہے، تو اس نے اسے "الحمیۃ" (غیرت/حمیت) سے ماخوذ قرار دیا۔ اور قتادہ نے کہا: اللہ عزوجل قیامت کے دن صدیق کی مودت اور حمیم کی رقت کو ختم کر دے گا (3)۔ اور جائز ہے: "ولا صدیقٌ حمیمٌ" رفع کے ساتھ "من شافعین" کی جگہ پر؛ کیونکہ "من شافعین" رفع کی جگہ پر ہے، اور صدیق کی جمع "اصدقاء"، "صدقاء" اور "صداق" ہے، اور "صُدُق" نہیں کہا جاتا؛ صفت اور غیر صفت کے درمیان فرق کرنے کے لیے۔ اور کوفیوں نے روایت کی ہے کہ اس کی جمع میں "صُدقان" کہا جاتا ہے۔ النحاس: اور یہ بعید ہے؛ کیونکہ یہ اس کی جمع ہے جو صفت نہ ہو، جیسے: "رغیف" اور "رغفان"۔ اور انہوں نے یہ بھی روایت کیا: "صدیق" اور "اصادق"۔ اور "افاعل" صرف "افعل" کی جمع ہے جب وہ صفت نہ ہو جیسے: "اشجع" اور "اشاجع"۔ اور کہا جاتا ہے: "صدیق" واحد، جمع اور عورت کے لیے (4)؛ شاعر نے کہا: انہوں نے محبت قائم کی پھر ہمارے دلوں کو نشانہ بنایا ... دشمنوں کی آنکھوں سے جبکہ وہ دوست (صدیق) ہیں (5)۔ اور کہا

جاتا ہے: فلاں میرا "صُدَیِّق" ہے، یعنی: میرے دوستوں میں سب سے خاص، اور اسے صرف مدح (تعریف) کے طور پر تصغیر (چھوٹا ظاہر کرنا) کیا جاتا ہے، جیسا کہ حباب بن منذر کا قول ہے: (میں اس کا رگڑا ہوا ٹھونٹھ ہوں، اور اس کا سہارا دیا ہوا چھوٹا خوشہ ہوں) اسے جوہری نے ذکر کیا ہے (6)۔ النحاس: اور "حمیم" کی جمع "احماء" اور "احمہ" ہے، اور انہوں نے تضعیف (دو گنا ہونے) کی وجہ سے "افعلاء" کو ناپسند کیا۔ {اگر...

(1) الکشاف 3/119۔ (2) معانی القرآن للنحاس 5/90۔ (3) النکت والعیون 4/178-179۔ (4) اعراب القرآن 3/185۔ (5) اس کا قائل جریر ہے، اور یہ اس کے دیوان 1/372 میں ہے، اور اس میں: "باعین" (آنکھوں سے) کے بدلے "باسہم" (تیروں سے) ہے۔ اور معنی جیسا کہ اس کا شارح کہتا ہے: انہوں نے ہماری خواہشات کو مائل کر لیا تو وہ ان کی طرف مائل ہو گئیں۔ (6) الصحاح (صدق) میں۔ "الجذل" اجذال کی واحد ہے: اور وہ ایندھن کی موٹی لکڑیاں ہیں، اور "الجذل المحکک": وہ جو تھکان کی جگہوں پر نصب کیا جاتا ہے تاکہ خارش زدہ اونٹ اس سے رگڑ سکیں، اس کی مراد یہ تھی کہ وہ اپنی رائے اور تدبیر سے شفا دیتا ہے۔ الصحاح (جذل) اور (حکک)۔ اور "العذیق" عذق کی تصغیر ہے: اور وہ کھجور کا درخت ہے۔ اور یہاں "الترجیب" کھجور کے درخت کو گرنے سے بچانے کے لیے ایک جانب سے سہارا دینا ہے۔ المحکم لابن سیدہ (رجب)۔

Page 49 Surah Ash-Shu'ara: Verses 104 - 122

"That we had a chance to return" (Ash-Shu'ara: 102). The word "An" is in the nominative case. The meaning is: "If we were to have a return to this world, we would believe so that we would have intercessors" (1). They wished at a time when wishing does not benefit them. They only said this when the angels and the believers interceded. Jabir bin Abdullah said: The Prophet (PBUH) said: "A man in Paradise will say: 'What happened to so-and-so and his friend in Hell (2)?' He will continue to intercede for him until Allah accepts his intercession for him. When he is saved, the polytheists will say: 'Now we have no intercessors, nor a close friend' (3)." Al-Hasan said: "No group gathers for the remembrance of Allah, including a servant from the people of Paradise, but Allah makes him an intercessor for them. Indeed, the people of faith will intercede for one another, and they are intercessors accepted by Allah." Ka'b said: "Two men were friends in the world. One of them passes by his companion who is being dragged to the Fire. His brother says to him: 'By Allah, I have only one good deed left to be saved by. You take it, my brother, so you can be saved from what I see, and you and I will remain among the people of Al-A'raf.' He said: Then Allah orders both of them and they both enter Paradise."

{Indeed in that is a sign, but most of them were not believers. And indeed, your Lord is the Exalted in Might, the Merciful.} This has been explained previously, and praise be to Allah.

Allah's saying: {The people of Noah denied the messengers (105) When their brother Noah said to them, "Will you not fear Allah? (106) Indeed, I am to you a trustworthy messenger (107) So fear Allah and obey me (108) And I do not ask you for it any payment. My payment is only from the Lord of the worlds (109) So fear Allah and obey me (110)" They said, "Shall we believe you while the lowest [of people] follow you? (111)" He said, "And what is my knowledge of what they used to do? (112) Their account is only upon my Lord, if you [could] perceive (113) And I am not one to drive away the believers (114) I am only a clear warner (115)" They said, "If you do not desist, O Noah, you will surely be of those who are stoned (116)" He said, "My Lord, indeed my people have denied me (117) So judge between me and them with a decisive judgement and deliver me and those with me of the believers (118)" So We delivered him and those with him in the laden ship (119) Then We drowned thereafter the remaining ones (120) Indeed in that is a sign, but most of them were not believers (121) And indeed, your Lord is the Exalted in Might, the Merciful (122)}

Allah's saying: {The people of Noah denied the messengers} He said: "Kadhdhabat" (denied - feminine form) and "Al-Qawm" (the people) is masculine; because the meaning is:

(1) I'rab al-Qur'an 3/185. (2) In (m): Al-Jaheem (the Blazing Fire), and both have the same meaning. (3) Al-Waseet 3/357, and Tafsir al-Baghawi 3/391.

पृष्ठ 49 सूरह अश-शुअरा: आयतें 104 - 122

"काश हमें वापस जाने का मौका मिले" (अश-शुअरा: 102)। यहाँ "अन्" रफ़ा (nominative) की स्थिति में है। अर्थ यह है: "यदि हमें दुनिया में वापस जाने का मौका मिलता, तो हम ईमान ले आते ताकि हमारे लिए सिफारिश करने वाले होते" (1)। उन्होंने उस समय कामना की जब कामना का कोई लाभ नहीं होता। उन्होंने ऐसा तब कहा जब फ़रिश्तों और ईमान वालों ने सिफारिश की। जाबिर बिन अब्दुल्ला ने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जन्नत में एक आदमी कहेगा: 'जहन्नम (2) में फलां और उसके दोस्त का क्या हुआ?' वह उसके लिए सिफारिश करता रहेगा जब तक कि अल्लाह उसके बारे में उसकी सिफारिश स्वीकार न कर ले। जब वह बच जाएगा, तो मुशरिक कहेंगे: 'अब न हमारा कोई सिफारिश करने वाला है और न कोई जिगरी दोस्त' (3)।" हसन ने कहा: "अल्लाह की याद के लिए जब भी कोई जमात इकट्ठी होती है, जिसमें जन्नत के लोगों में से कोई बंदा होता है, तो अल्लाह उसके ज़रिये उनकी सिफारिश स्वीकार करता है। और वास्तव में ईमान वाले एक-दूसरे की सिफारिश करेंगे, और वे अल्लाह के पास सिफारिश करने वाले हैं जिनकी सिफारिश स्वीकार की जाती है।" काब ने कहा: "दुनिया में दो दोस्त थे। उनमें से एक अपने साथी के पास से गुज़रता है जिसे आग की ओर घसीटा जा रहा होता है। उसका भाई उससे कहता है: 'अल्लाह की कसम, मेरे पास बचने के लिए केवल एक ही नेकी बची है। मेरे भाई, तुम इसे ले लो ताकि तुम उस चीज़ से बच सको जो मैं देख रहा हूँ, और मैं और तुम आराफ़ वालों में रह जाएँ।' उन्होंने कहा: फिर अल्लाह उन दोनों के लिए हुक्म देता है और वे दोनों जन्नत में दाखिल हो जाते हैं।"

{निश्चित रूप से इसमें एक निशानी है, लेकिन उनमें से अधिकांश ईमान वाले नहीं थे। और वास्तव में आपका रब ही अत्यंत प्रभुत्वशाली, दयावान है।} इसका वर्णन पहले हो चुका है, और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है।

अल्लाह का फ़रमान: {नुह की कौम ने रसूलों को झुठलाया (105) जब उनके भाई नुह ने उनसे कहा, "क्या तुम अल्लाह से नहीं डरते? (106) मैं तुम्हारे लिए एक अमानतदार रसूल हूँ (107) अतः अल्लाह से डरो और मेरी बात मानो (108) और मैं तुमसे इस पर कोई बदला नहीं माँगता। मेरा बदला तो केवल संसारों के रब के ज़िम्मे है (109) अतः अल्लाह से डरो और मेरी बात मानो (110)" उन्होंने कहा, "क्या हम तुम पर ईमान ले आएँ जबकि तुम्हारे पीछे तो नीच लोग पड़े हैं? (111)" उन्होंने कहा, "और मुझे क्या पता कि वे क्या करते रहे हैं? (112) उनका हिसाब तो बस मेरे रब के ज़िम्मे है, काश तुम समझ पाते (113) और मैं ईमान वालों को धक्के देने वाला नहीं हूँ (114) मैं तो बस एक स्पष्ट

चेतावनी देने वाला हूँ (115)" उन्होंने कहा, "हे नुह! यदि तुम बाज़ न आए, तो तुम ज़रूर पत्थर मार-मार कर मार डाले जाने वालों में से होगे (116)" उन्होंने कहा, "हे मेरे रब! मेरी कौम ने मुझे झुठला दिया है (117) अतः मेरे और उनके बीच एक निर्णायक फैसला कर दे और मुझे और मेरे साथ के ईमान वालों को बचा ले (118)" तो हमने उन्हें और उनके साथ वालों को एक भरी हुई कश्ती में बचा लिया (119) फिर उसके बाद हमने बाकी बचे हुओं को डुबो दिया (120) निश्चित रूप से इसमें एक निशानी है, लेकिन उनमें से अधिकांश ईमान वाले नहीं थे (121) और वास्तव में आपका रब ही अत्यंत प्रभुत्वशाली, दयावान है (122)}

अल्लाह का फ़रमान: {नुह की कौम ने रसूलों को झुठलाया} उन्होंने कहा: "कज्जबत" (झुठलाया - स्त्रीलिंग रूप) जबकि "अल-कौम" (कौम) पुल्लिंग है; क्योंकि इसका अर्थ है:

(1) एराब अल-कुरान 3/185। (2) (म) में: अल-जहीम, और दोनों का अर्थ एक ही है। (3) अल-वसीत 3/357, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/391।

صفحہ 49 سورہ الشعراء: آیات 104 - 122

"کاش کہ ہمارے لیے لوٹنا ہوتا" (الشعراء: 102)۔ لفظ "ان" حالت رفع میں ہے، معنی یہ ہے: "اور اگر ہمارے لیے دنیا کی طرف لوٹنا واقع ہو جاتا تو ہم ایمان لے آتے تاکہ ہمارے لیے سفارشی ہوتے" (1)۔ انہوں نے اس وقت تمنا کی جب تمنا انہیں فائدہ نہیں دیتی۔ اور انہوں نے یہ بات اس وقت کہی جب فرشتوں اور مومنوں نے سفارش کی؛ جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ کہتے ہیں: نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «بیشک آدمی جنت میں کہے گا: فلاں اور اس کے دوست نے دوزخ (2) میں کیا کیا؟، تو وہ اس کے حق میں سفارش کرتا رہے گا یہاں تک کہ اللہ تعالیٰ اس کے بارے میں اس کی سفارش قبول کر لے گا، تو جب وہ نجات پا جائے گا تو مشرکین کہیں گے: {اب نہ ہمارا کوئی سفارشی ہے اور نہ کوئی گرم جوش دوست} (3)۔» اور حسن بصری رحمہ اللہ نے فرمایا: "کوئی جماعت ذکرِ الٰہی پر جمع نہیں ہوتی جس میں اہل جنت میں سے کوئی بندہ ہو مگر اللہ تعالیٰ ان کے حق میں اس کی سفارش قبول فرماتا ہے، اور اہل ایمان ایک دوسرے کے حق میں سفارش کریں گے اور وہ اللہ کے نزدیک سفارش کرنے والے ہیں جن کی سفارش مانی جائے گی۔" کعب رحمہ اللہ نے فرمایا: "دو آدمی دنیا میں دوست تھے، ان میں سے ایک اپنے ساتھی کے پاس سے گزرتا ہے جبکہ اسے آگ کی طرف گھسیٹا جا رہا ہوتا ہے، تو اس کا بھائی اس سے کہتا ہے: اللہ کی قسم میرے پاس سوائے ایک نیکی کے کچھ نہیں بچا جس سے میں نجات پاؤں، میرے بھائی اسے تم لے لو تاکہ تم اس سے نجات پا جاؤ جو میں دیکھ رہا ہوں، اور میں اور تم اصحاب اعراف میں سے رہ جائیں۔ فرمایا: پھر اللہ تعالیٰ ان دونوں کے بارے میں حکم دیتا ہے اور وہ دونوں جنت میں داخل ہو جاتے ہیں۔"

{بے شک اس میں البتہ ایک نشانی ہے اور ان میں سے اکثر ایمان لانے والے نہ تھے۔ اور بے شک آپ کا رب ہی زبردست، رحم کرنے والا ہے۔} یہ بات پہلے گزر چکی ہے، والحمد للہ۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {قومِ نوح نے رسولوں کو جھٹلایا (105) جب ان سے ان کے بھائی نوح نے کہا کیا تم ڈرتے نہیں ہو (106) بے شک میں تمہارے لیے ایک امانت دار رسول ہوں (107) پس اللہ سے ڈرو اور میری اطاعت کرو (108) اور میں تم سے اس پر کوئی اجرت نہیں مانگتا، میرا اجر تو صرف تمام جہانوں کے پالنے والے پر ہے (109) پس اللہ سے ڈرو اور میری اطاعت کرو (110) انہوں نے کہا کیا ہم تجھ پر ایمان لائیں حالانکہ تیری پیروی تو رذیل (کمینے) لوگوں نے کی ہے (111) انہوں نے کہا اور مجھے کیا علم کہ وہ کیا عمل کرتے تھے (112) ان کا حساب تو صرف میرے رب پر ہے کاش کہ تم سمجھتے (113) اور میں مومنوں کو دھتکارنے والا نہیں ہوں (114) میں تو صرف ایک صاف صاف ڈرانے والا ہوں (115) انہوں نے کہا اے نوح! اگر تم باز نہ آئے تو تم ضرور سنگسار کیے جانے والوں میں سے ہو جاؤ گے (116) انہوں نے کہا اے میرے رب! بے شک میری قوم نے مجھے جھٹلا دیا ہے (117) پس تو میرے اور ان کے درمیان ایک دو ٹوک فیصلہ کر دے اور مجھے اور ان مومنوں کو جو میرے ساتھ ہیں نجات دے دے (118) پس ہم نے اسے اور ان کو جو اس کے ساتھ بھری ہوئی کشتی میں تھے نجات دی (119) پھر اس کے بعد ہم نے باقی بچنے والوں کو غرق کر دیا (120) بے شک اس میں البتہ ایک نشانی ہے اور ان میں سے اکثر ایمان لانے والے نہ تھے (121) اور بے شک آپ کا رب ہی زبردست، رحم کرنے والا ہے (122)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {قومِ نوح نے رسولوں کو جھٹلایا} فرمایا: "كذّبت" (جھٹلایا - مونث فعل ہے) جبکہ قوم مذکر ہے؛ کیونکہ معنی یہ ہے:

(1) اعراب القرآن 3/ 185- (2) (م) میں: الجحیم، اور دونوں ہم معنی ہیں- (3) الوسیط 3/ 357، اور تفسیر البغوی 3/ 391-

Surah Ash-Shu'ara: Verses 105 - 122 50

A group of the people of Noah rejected the Messengers. He said: "the Messengers" because whoever rejects one Messenger has rejected all Messengers; because every Messenger commands belief in all Messengers. It is said: they rejected Noah in his prophethood and in what he informed them of regarding the coming of Messengers after him. It is also said: the genus was mentioned while Noah, peace be upon him, was intended (1). This has already been discussed in "Al-Furqan" (2). {When their brother Noah said to them} meaning: the son of their father, which is a kinship of lineage, not a brotherhood of religion (3). It is said: it is the brotherhood of being from the same kind; Allah Almighty said: {And We did not send any messenger except with the language of his people} [Ibrahim: 4]. This has already been discussed in "Al-A'raf" (4). It is also said: it is from the saying of the Arabs: "O brother of Banu Tamim." They mean: "O one of them." Al-Zamakhshari said: And from it is the verse in Al-Hamasa: "They do not ask their brother when he calls them in times of calamities for a proof of what he said" (5). {Will you not fear?} meaning: Will you not fear Allah in the worship of idols? {Indeed, I am to you a trustworthy messenger} meaning: truthful in what I convey to you from Allah Almighty. It is also said: "trustworthy" among yourselves; for they had known his trustworthiness and truthfulness before; like Muhammad ﷺ among the Quraysh. {So fear Allah} meaning: shield yourselves through obedience to Allah Almighty from His punishment. {and obey me} in what I command you of faith. {And I do not ask you for it any payment} meaning: I have no greed for your wealth. {My reward} meaning: my recompense {is only from the Lord of the worlds}. {So fear Allah and obey me} repeated for emphasis. His Almighty's saying: {They said, "Shall we believe in you while the lowest follow you?"} In it are two matters:

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/95. (2) 15/410. (3) Al-Waseet 3/357. (4) 9/262. (5) Al-Kashshaf 3/120, and the verse is in Al-Hamasa al-Basriyya 1/29, and its speaker is Qurayt ibn Unayf as in Khizanat al-Adab 7/441.

सूरह अश-शुअरा: आयत 105 - 122 50

नूह की कौम के एक समूह ने पैगंबरों को झुठलाया। उन्होंने कहा: "पैगंबरों" (बहुवचन) क्योंकि जिसने एक पैगंबर को झुठलाया, उसने सभी पैगंबरों को झुठलाया; क्योंकि प्रत्येक पैगंबर सभी पैगंबरों पर विश्वास करने का आदेश देता है। यह कहा गया है: उन्होंने नूह को उनकी नबूवत (पैगंबरी) में और उन्होंने उन्हें उनके बाद आने वाले पैगंबरों के बारे में जो जानकारी दी थी, उसमें झुठलाया। यह भी कहा गया है: जाति (सामान्य वर्ग) का उल्लेख किया गया है जबकि मुराद (तात्पर्य) नूह अलैहिस्सलाम हैं (1)। यह "अल-फ़ुरकान" में पहले आ चुका है (2)। {जब उनके भाई नूह ने उनसे कहा} अर्थात: उनके पिता का पुत्र, और यह वंश का भाईचारा है, धर्म का भाईचारा नहीं (3)। यह कहा गया है: यह समरूपता का भाईचारा है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {और हमने कोई पैगंबर नहीं भेजा मगर अपनी कौम की ज़ुबान में} [इब्राहिम: 4]। यह "अल-आराफ" में पहले आ चुका है (4)। यह भी कहा गया है: यह अरबों के इस कथन से है: "ऐ बनू तमीम के भाई।" उनका अर्थ होता है: ऐ उनमें से एक। अल-ज़मख़्शरी ने कहा: और इसी से अल-हमासा का शेर है: "जब वे (भाई) उन्हें आपदाओं के समय बुलाते हैं, तो वे उनसे उनके कहे के प्रमाण नहीं मांगते" (5)। {क्या तुम डरते नहीं?} अर्थात: क्या तुम मूर्तियों की पूजा के बारे में अल्लाह से नहीं डरते? {बेशक मैं तुम्हारे लिए एक अमानतदार (भरोसेमंद) रसूल हूँ} अर्थात: अल्लाह तआला की ओर से तुम्हें जो पहुँचा रहा हूँ उसमें सच्चा हूँ। यह भी कहा गया है: तुम्हारे बीच "अमानतदार"; क्योंकि वे पहले ही उनकी अमानत और सच्चाई को जानते थे; जैसे कुरैश के बीच मुहम्मद ﷺ । {तो अल्लाह से डरो} अर्थात: अल्लाह तआला की आज्ञा मानकर उसके दंड से बचो। {और मेरी बात मानो} उन बातों में जिनका मैं तुम्हें ईमान लाने का आदेश देता हूँ। {और मैं इस पर तुमसे कोई बदला नहीं माँगता} अर्थात: मुझे तुम्हारे धन का कोई लालच नहीं है। {मेरा बदला} अर्थात: मेरा प्रतिफल {केवल तमाम जहानों के रब के ज़िम्मे है}। {अतः अल्लाह से डरो और मेरी बात मानो} पुष्टि के लिए दोहराया गया। अल्लाह तआला का कथन: {उन्होंने कहा, "क्या हम तुम पर ईमान ले आएँ जबकि नीच लोग तुम्हारे पीछे चले हैं?"} इसमें दो मामले हैं:

(1) ज़ज्जाज की मा'नी अल-कुरान 4/95। (2) 15/410। (3) अल-वसीत 3/357। (4) 9/262। (5) अल-कश्शाफ 3/120, और शेर अल-हमासा अल-बसरिया 1/29 में है, और इसके कहने वाले कुरैत बिन अनैफ़ हैं जैसा कि ख़िज़ानत अल-अदब 7/441 में है।

سورہ الشعراء: آیات ۱۰۵ - ۱۲۲ ۵۰

قوم نوح کی ایک جماعت نے رسولوں کو جھٹلایا، اور فرمایا: "المُرسلین" کیونکہ جس نے ایک رسول کو جھٹلایا، اس نے تمام رسولوں کو جھٹلایا؛ کیونکہ ہر رسول تمام رسولوں کی تصدیق کا حکم دیتا ہے۔ اور کہا گیا: انہوں نے نوح کو ان کی نبوت میں اور ان رسولوں کی آمد کی خبر میں جھٹلایا جو ان کے بعد آنے والے تھے۔ اور کہا گیا: جنس کا ذکر کیا گیا ہے اور مراد نوح علیہ السلام ہیں (۱)۔ اور یہ بات "الفرقان" (۲) میں گزر چکی ہے۔ ﴿إِذْ قَالَ لَهُمْ أَخُوهُمْ نُوحٌ﴾ یعنی: ان کے باپ کا بیٹا، اور یہ نسبی بھائی چارہ ہے نہ کہ دینی بھائی چارہ (۳)۔ اور کہا گیا: یہ ہم جنسی کا بھائی چارہ ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِن رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ﴾ [ابراہیم: ۴] اور یہ "الاعراف" (۴) میں گزر چکا ہے۔ اور کہا گیا: یہ عربوں کے قول سے ہے: اے بنو تمیم کے بھائی۔ ان کی مراد ہوتی ہے: اے ان میں سے ایک شخص۔ زمخشری نے کہا: اور اسی سے حماسہ کا یہ شعر ہے: "وہ اپنے بھائی سے اس وقت کوئی دلیل نہیں مانگتے جب وہ انہیں مصیبتوں میں پکارتا ہے" (۵)۔ ﴿أَلَا تَتَّقُونَ﴾ یعنی: کیا تم بتوں کی عبادت میں اللہ سے نہیں ڈرتے؟ ﴿إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ﴾ یعنی: میں اس پیغام میں سچا ہوں جو اللہ تعالیٰ کی طرف سے تمہیں پہنچاتا ہوں۔ اور کہا گیا: تمہارے درمیان "امین"؛ کیونکہ وہ پہلے ہی ان کی امانت اور سچائی کو جانتے تھے؛ جیسے قریش میں محمد ﷺ۔ ﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ﴾ یعنی: اللہ تعالیٰ کی اطاعت کے ذریعے اس کے عذاب سے بچو۔

﴿وَأَطِيعُونِ﴾ ان باتوں میں جن کا میں تمہیں ایمان لانے کا حکم دیتا ہوں۔ ﴿وَمَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ﴾ یعنی: مجھے تمہارے مال کا کوئی لالچ نہیں ہے۔ ﴿إِنْ أَجْرِيَ﴾ یعنی: میرا بدلہ ﴿إِلَّا عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ ﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُونِ﴾ تاکید کے لیے دوبارہ دہرایا۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قَالُوا أَنُؤْمِنُ لَكَ وَاتَّبَعَكَ الْأَرْذَلُونَ﴾ اس میں دو مسئلے ہیں:

(۱) معانی القرآن للزجاج ۴ / ۹۵۔ (۲) ۱۵ / ۴۱۰ ۔ (۳) الوسیط ۳ / ۳۵۷ ۔ (۴) ۹ / ۲۶۲ ۔ (۵) الکشاف ۳ / ۱۲۰ ، اور یہ شعر الحماسہ البصریہ ۱ / ۲۹ میں ہے، اور اس کا کہنے والا قریط بن انیف ہے جیسا کہ خزانہ الادب ۷ / ۴۴۱ میں ہے۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 105 - 122 51

The first: His saying, the Almighty: {They said, "Should we believe you while the meanest follow you?"} (1) meaning: Do we believe your word? {while the meanest follow you} the "waw" (and) is for the circumstantial state (hal), and there is an elided "qad", i.e.: and the meanest have followed you. (2) "Al-Aradhalun" is the plural of "Al-Ardhal", the broken plural is "Al-Aradhil", and the feminine is "Al-Rudhlā", and the plural is "Al-Rudhal". Al-Nahhas said: It is not permissible to drop the "alif" and "lam" from this according to any of the grammarians. (3) Ibn Mas'ud, Al-Dahhak, Ya'qub al-Hadrami, and others read: {And your followers are the meanest}. (4) Al-Nahhas: It is a good reading, and this "waw" most often follows nouns, and verbs follow after. (5) "Taba'" and "Tab'" (6) are used for both singular and plural; the poet said: He has followers, and people know that he ... is like summer and spring to whoever approaches him. (7) The elevation (nominative case) of "followers" can be due to its being a subject (mubtada'), and "the meanest" is the predicate (khabar). The meaning: Do we believe in you while only the meanest are your followers? It is also possible that it is conjoined with the pronoun in His saying: {Should we believe in you}, and the meaning: Should we and your meanest followers believe in you? Then they are counted among them; and this separation with His saying: {in you} is good. (8) We have already mentioned this saying regarding the "Aradhil" in Surah Hud (9) fully. We add here an explanation, which is:

(1) Al-Wasit 3/357. (2) Al-Kashshaf 3/120. (3) I'rab al-Qur'an 3/186. (4) Al-Muhtasib 2/131, and he mentioned this reading also from Talha, Ibn al-Sumayfa', and Sa'id bin Abi Sa'id al-Ansari, and it is an anomalous reading. (5) In (d), (z), and (m): most of them. (6) In (m): and tabi'. (7) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 5/90 - 91, and the verse is attributed in Al-Mufaddaliyyat p. 272 to Mutammim bin Nuwayrah. (8) Al-Muhtasib 2/131, and Majma' al-Bayan 19/64. (9) 11/98 - 100.

सूरह अश-शुअरा: आयतें १०५ - १२२ ५१

प्रथम: सर्वशक्तिमान का कथन: {उन्होंने कहा, "क्या हम तुम पर विश्वास करें जबकि नीच लोग तुम्हारे पीछे चलते हैं?"} (१) अर्थात: क्या हम तुम्हारी बात को सच मानें? {जबकि नीच लोग तुम्हारे पीछे चलते हैं} यहाँ 'वाव' (और) वर्तमान स्थिति (हाल) के लिए है, और इसमें एक 'क़द' छिपा हुआ है, यानी: और नीच लोग पहले ही तुम्हारा अनुसरण कर चुके हैं। (२) "अल-अर्ज़लून" "अल-अर्ज़ल" का बहुवचन है, इसका अनियमित बहुवचन "अल-अराज़िल" है, और स्त्रीलिंग "अल-रुज़्ला" है, और बहुवचन "अल-रुज़ल" है। अल-नहहास ने कहा: व्याकरणविदों में से किसी के अनुसार इसमें से 'अलिफ़' और 'लाम' को हटाना जायज़ नहीं है। (३) इब्न मसूद, अल-ज़ह्हाक, याकूब अल-हदरमी और अन्य लोगों ने इसे इस प्रकार पढ़ा है: {और तुम्हारे अनुयायी नीच हैं}। (४) अल-नहहास: यह एक अच्छा पठन है, और यह 'वाव' अक्सर संज्ञाओं के बाद आता है, और क्रियाएं बाद में आती हैं। (५) "तबअ" और "तब्ब" (६) एकवचन और बहुवचन दोनों के लिए उपयोग किया जाता है; कवि ने कहा: उसके अनुयायी हैं, और लोग जानते हैं कि वह... जो भी उसके निकट आता है उसके लिए ग्रीष्म और वसंत के समान है। (७) "अनुयायी" (अतबाउका) का उत्थान (प्रथमा विभक्ति) कर्ता (मुबतदा) होने के कारण हो सकता है, और "नीच" (अल-अर्ज़लून) विधेय (ख़बर) है। अर्थ: क्या हम तुम पर विश्वास करें जबकि केवल नीच लोग ही तुम्हारे अनुयायी हैं? यह भी संभव है कि यह उसके कथन में सर्वनाम के साथ जुड़ा हो: {क्या हम तुम पर विश्वास करें}, और अर्थ: क्या हम और तुम्हारे नीच अनुयायी तुम पर विश्वास करें? तब उन्हें उनमें गिना जाता है; और उसके कथन {तुम पर} के साथ यह अलगाव अच्छा है। (८) हमने सूरह हूद (९) में "अराज़िल" के संबंध में इस कथन का पूर्ण रूप से उल्लेख किया है। हम यहाँ एक स्पष्टीकरण जोड़ते हैं, जो है:

(१) अल-वसीत ३/३५७। (२) अल-कश्शाफ़ ३/१२०। (३) इ'राब अल-कुरान ३/१८६। (४) अल-मुहतासिब २/१३१, और उन्होंने इस पठन का उल्लेख तल्हा, इब्न अल-सुमैया और सईद बिन अबी सईद अल-अंसारी से भी किया है, और यह एक असामान्य पठन है। (५) (द), (ज़), और (म) में: उनमें से अधिकांश। (६) (म) में: और तबी'। (७) अल-नहहास द्वारा मा'नी अल-कुरान ५/९० - ९१, और अल-मुफद्दलियात पृष्ठ २७२ में श्लोक का श्रेय मुतमिम बिन नुवैरा को दिया गया है। (८) अल-मुहतासिब २/१३१, और मजमा' अल-बयान १९/६४। (९) ११/९८ - १००।

سورة الشعراء: آیات ۱۰۵ - ۱۲۲ ۵۱

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {انہوں نے کہا، "کیا ہم تم پر ایمان لائیں جبکہ گھٹیا لوگ تمہاری پیروی کر رہے ہیں؟"} (۱) یعنی: کیا ہم تمہاری بات کو سچ مانیں؟ {جبکہ گھٹیا لوگ تمہاری پیروی کر رہے ہیں} یہاں 'واؤ' حال کے لیے ہے، اور اس میں 'قد' مقدر ہے، یعنی: اور گھٹیا لوگ تمہاری پیروی کر چکے ہیں۔ (۲) "الأرذلون" "الأرذل" کی جمع ہے، اس کی جمع مکسر "الأراذل" ہے، اور مؤنث "الرذلی" ہے، اور جمع "الرذل" ہے۔ النحاس نے کہا: نحویوں میں سے کسی کے نزدیک اس میں سے 'الف' اور 'لام' کو گرانا جائز نہیں ہے۔ (۳) ابن مسعود، الضحاک، یعقوب الحضرمی اور دیگر نے اسے یوں پڑھا ہے: {اور تمہارے پیروکار گھٹیا لوگ ہیں}۔ (۴) النحاس: یہ ایک اچھی قرأت ہے، اور یہ 'واؤ' اکثر اسموں کے پیچھے آتی ہے، اور افعال بعد میں آتے ہیں۔ (۵) "تبع" اور "تبع" (۶) واحد اور جمع دونوں کے لیے استعمال ہوتا ہے؛ شاعر نے کہا: اس کے پیروکار ہیں، اور لوگ جانتے ہیں کہ وہ... جو اس کے قریب آتا ہے اس کے لیے گرمی اور بہار کی طرح ہے۔ (۷) "تمہارے پیروکار" (أتباعك) کا رفع (پیش) مبتدا ہونے کی وجہ سے ہو سکتا ہے، اور "گھٹیا لوگ" (الأرذلون) خبر ہے۔ مطلب: کیا ہم تم پر ایمان لائیں جبکہ صرف گھٹیا لوگ ہی تمہارے پیروکار ہیں؟ یہ بھی ممکن ہے کہ یہ اس کے قول: {کیا ہم تم پر ایمان لائیں} میں ضمیر پر عطف ہو، اور مطلب: کیا ہم اور تمہارے گھٹیا پیروکار تم پر ایمان لائیں؟ تب انہیں ان میں شمار کیا جاتا ہے؛ اور اس کے قول {تم پر} کے ساتھ یہ فاصلہ اچھا ہے۔ (۸) ہم سورہ ہود (۹) میں "أراذل" کے متعلق یہ بات مکمل طور پر ذکر کر چکے ہیں۔ ہم یہاں ایک وضاحت کا اضافہ کرتے ہیں، جو یہ ہے:

(١) الوسيط ٣/٣٥٧۔ (٢) الكشاف ٣/١٢٠۔ (٣) إعراب القرآن ٣/١٨٦۔ (٤) المحتسب ٢/١٣١، اور انہوں نے اس قرأت کا ذکر طلحہ، ابن السمیفع، اور سعید بن ابی سعید الانصاری سے بھی کیا ہے، اور یہ شاذ قرأت ہے۔ (٥) (د) اور (ز) اور (م) میں: ان میں سے اکثر۔ (٦) (م) میں: اور تبیع۔ (٧) معانی القرآن للنحاس ٥/٩٠ - ٩١، اور شعر المفضلیات ص ٢٧٢ میں متمم بن نویرہ کی طرف منسوب ہے۔ (٨) المحتسب ٢/١٣١، اور مجمع البیان ١٩/٦٤۔ (٩) ١١/٩٨ - ١٠٠۔

The second: It was said: Those who believed in him were his sons, his wives, his daughters-in-law, and the sons of his father (1). There is a difference of opinion as to whether others were with them or not. According to both views, they were all righteous. Noah said: {And save me and those who are with me of the believers.} Those with him were those who followed him, and no disgrace or blame attaches to them from the words of the disbelievers. Rather, the lowest are those who deny them. Al-Suhayli said: Many common people have been misled by a statement reported in the interpretation of this verse: they were weavers and cuppers. Even if they were weavers as they claimed, their faith in the Prophet of Allah and their following him would have been an honor for them (2), just as Bilal and Salman were honored by their precedence in Islam; they are among the prominent companions of the Prophet ﷺ and among their leaders. Neither were Noah's descendants weavers nor cuppers, nor does the disbelievers' statement about weavers and cuppers—if they had believed—mean they were the lowest, such that any blame or deficiency attaches today to our weavers; because this is a narrative of the disbelievers' statement unless the disbelievers' word is taken as an authority and their statement as a primary source, and this is great ignorance (3). Allah Almighty has made known that crafts are not detrimental to religion (4).

His Almighty's saying: {He said: And what is my knowledge of what they used to do?} "كان" (was/used to) is extra, and the meaning is: What is my knowledge of what they do, i.e., I was not tasked with knowing their deeds, I was only tasked with calling them to faith (5). The criterion is faith, not crafts and industries. It is as if they said: These weak people only followed you out of desire for status and wealth, so he said: I have not looked into their inner affairs, I only have their outward appearance. And it was said: The meaning is: I did not know that Allah guides them and leads you astray, directs them and misleads you, grants them success and forsakes you (6). {Their account is only with my Lord} i.e., regarding their deeds and faith {if only you perceived}. The answer to "if" is omitted, i.e., if you perceived that their account is with their Lord, you would not have blamed them.

(1) In (D), (Z), and (M): his son. (2) The word "for them" is not in (D), (Z), and (M). (3) At-Ta'rif wal-I'lam pp. 124-125. (4) Ma'ani al-Quran by az-Zajjaj 4 / 95. (5) Al-Wasit 3 / 357, and Zad al-Masir 6 / 135. (6) Tafsir al-Baghawi 3 / 393.

दूसरा: यह कहा गया है: जो लोग उन पर विश्वास करते थे वे उनके बेटे, उनकी पत्नियाँ, उनकी बहुएँ और उनके पिता के बेटे (1) थे। इस बारे में मतभेद है कि क्या उनके साथ अन्य लोग भी थे या नहीं। दोनों ही दृष्टिकोणों के अनुसार, वे सभी नेक थे। नूह ने कहा: {और मुझे और मेरे साथ विश्वास करने वालों को बचा ले।} जो उनके साथ थे वे ही थे जिन्होंने उनका अनुसरण किया, और अविश्वासियों की बातों से उन पर कोई कलंक या दोष नहीं लगता। बल्कि, सबसे निचले वे हैं जो उन्हें झुठलाते हैं। अल-सुहैली ने कहा: इस आयत की व्याख्या में रिपोर्ट किए गए एक बयान से कई आम लोगों को गुमराह किया गया है: वे बुनकर और पछुई (कपिंग करने वाले) थे। भले ही वे बुनकर थे जैसा कि उन्होंने दावा किया था, अल्लाह के नबी पर उनका विश्वास और उनके पीछे चलना उनके लिए सम्मान की बात होती (2), ठीक वैसे ही जैसे बिलाल और सलमान इस्लाम में अपनी अग्रणी भूमिका से सम्मानित हुए थे; वे नबी ﷺ के प्रमुख साथियों में से हैं और उनके महान लोगों में से हैं। न तो नूह के वंशज बुनकर या पछुई थे, और न ही अविश्वासियों का बुनकरों और पछुईयों के बारे में कहना—यदि वे विश्वास करते—उन्हें सबसे नीचा बनाता है, जिससे आज हमारे बुनकरों पर कोई दोष या कमी आती है; क्योंकि यह अविश्वासियों के कथन का वृत्तांत है, जब तक कि अविश्वासियों के वचन को प्रमाण और उनके कथन को मूल न माना जाए, और यह महान अज्ञानता है (3)। अल्लाह तआला ने अवगत कराया है कि शिल्प धर्म में हानिकारक नहीं हैं (4)।

अल्लाह का कथन: {उन्होंने कहा: और मुझे इस बात का क्या ज्ञान है कि वे क्या करते थे?} "कान" (था/करते थे) अतिरिक्त है, और अर्थ है: और मुझे क्या ज्ञान कि वे क्या करते हैं, अर्थात: मुझे उनके कार्यों को जानने का कार्य नहीं सौंपा गया था, मुझे केवल उन्हें ईमान की ओर बुलाने का कार्य सौंपा गया था (5)। मानदंड ईमान है, शिल्प और उद्योग नहीं। ऐसा लगता है जैसे उन्होंने कहा: इन कमजोर लोगों ने केवल प्रतिष्ठा और धन की लालसा में आपका अनुसरण किया, तो उन्होंने कहा: मैंने उनके आंतरिक मामलों को नहीं देखा है, मेरे पास केवल उनका बाहरी स्वरूप है। और यह भी कहा गया है: अर्थ यह है: मैं यह नहीं जानता था कि अल्लाह उन्हें मार्गदर्शन देता है और तुम्हें गुमराह करता है, उन्हें निर्देशित करता है और तुम्हें बहकाता है, उन्हें सफलता देता है और तुम्हें त्याग देता है (6)। {उनका हिसाब केवल मेरे रब के पास है} अर्थात: उनके कार्यों और ईमान के बारे में {यदि तुम समझते होते}। "यदि" का उत्तर छोड़ दिया गया है, अर्थात: यदि तुम समझते कि उनका हिसाब उनके रब के पास है, तो तुम उन्हें दोष नहीं देते।

(1) (द), (ज़) और (म) में: उनका बेटा। (2) शब्द "उनके लिए" (द), (ज़) और (म) में नहीं है। (3) अत-तारीफ़ वल-इ'लाम पृष्ठ 124-125। (4) मा'नी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 4 / 95 द्वारा। (5) अल-वसीत 3 / 357, और ज़ाद अल-मसीर 6 / 135। (6) तफ़्सीर अल-बग़वी 3 / 393।

دوسری بات: کہا گیا ہے کہ: جو لوگ ان پر ایمان لائے وہ ان کے بیٹے، ان کی بیویاں، ان کی بہوئیں اور ان کے باپ کے بیٹے (۱) تھے۔ اس میں اختلاف ہے کہ آیا ان کے ساتھ ان کے علاوہ کوئی اور تھا یا نہیں؟ اور اس پر کہ دونوں صورتوں میں وہ سب نیک تھے، اور نوح علیہ السلام نے کہا تھا: {اور مجھے اور جو میرے ساتھ مومنوں میں سے ہیں، نجات دے} اور جو ان کے ساتھ تھے وہ وہی تھے جنہوں نے ان کی پیروی کی، اور کافروں کے قول سے ان پر کوئی عیب یا مذمت لاحق نہیں ہوتی، بلکہ رذیل وہ ہیں جو انہیں جھٹلاتے ہیں۔ السہیلی نے کہا: بہت سے عام لوگ اس قول سے دھوکہ کھا گئے جو اس آیت کی تفسیر میں مروی ہے کہ: وہ جولاہے اور پچھنے لگانے والے (حجام) تھے۔ اگر وہ جولاہے ہی ہوتے جیسا کہ انہوں نے گمان کیا تو اللہ کے نبی پر ان کا ایمان لانا اور ان کی اتباع کرنا ان کے لیے باعث شرف ہوتا (۲) جیسا کہ بلال اور سلمان رضی اللہ عنہما کو اسلام میں سبقت لے جانے کی وجہ سے شرف حاصل ہوا، پس وہ نبی ﷺ کے چیدہ اصحاب اور اکابرین میں سے ہیں۔ نہ نوح علیہ السلام کی اولاد جولاہے یا حجام تھے، اور نہ ہی جولاہوں اور حجاموں کے بارے میں کافروں کا یہ کہنا کہ اگر وہ ان پر ایمان لائے ہیں تو وہ رذیل (کمینے) ہیں، آج ہمارے جولاہوں کے لیے کسی مذمت یا نقص کا باعث ہے؛ کیونکہ یہ کافروں کے قول کی حکایت ہے، الا یہ کہ کافروں کے قول کو حجت اور ان کی بات کو اصل بنا لیا جائے، اور یہ بہت بڑی جہالت ہے (۳)۔ اور اللہ تعالیٰ نے آگاہ فرما دیا ہے کہ پیشے دین میں نقصان دہ نہیں ہیں (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {انہوں نے کہا: اور مجھے ان کے کاموں کی کیا خبر جو وہ کرتے تھے} یہاں لفظ «کان» زائد ہے، اور معنی یہ ہے: اور مجھے کیا علم کہ وہ کیا کرتے ہیں، یعنی: مجھے ان

کے اعمال جاننے کا مکلف نہیں بنایا گیا، مجھے تو صرف انہیں ایمان کی طرف بلانے کا مکلف بنایا گیا تھا (۵)، اور اعتبار ایمان کا ہے نہ کہ پیشوں اور صنعتوں کا، اور گویا انہوں نے کہا: ان کمزور لوگوں نے صرف عزت اور مال کی لالچ میں آپ کی پیروی کی ہے، تو آپ نے فرمایا: میں ان کے باطن سے واقف نہیں ہوا، میرے لیے تو ان کا ظاہر ہی کافی ہے۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: مجھے یہ علم نہیں تھا کہ اللہ انہیں ہدایت دے رہا ہے اور تمہیں گمراہ کر رہا ہے، انہیں راہ دکھا رہا ہے اور تمہیں بہکا رہا ہے، انہیں توفیق دے رہا ہے اور تمہیں بے یار و مددگار چھوڑ رہا ہے (۶)۔ {ان کا حساب تو صرف میرے رب کے ذمے ہے} یعنی: ان کے اعمال اور ایمان کے بارے میں {کاش تم سمجھتے}۔ لفظ «لو» کا جواب محذوف ہے، یعنی: اگر تم یہ سمجھ لیتے کہ ان کا حساب ان کے رب کے ذمے ہے تو تم ان کی عیب جوئی نہ کرتے۔

(۱) (د) اور (ز) اور (م) میں: اس کا بیٹا۔ (۲) لفظ «لہم» (د) اور (ز) اور (م) میں نہیں ہے۔ (۳) التعریف والاعلام ص ۱۲۴-۱۲۵۔ (۴) معانی القرآن للزجاج ۴ / ۹۵۔ (۵) الوسیط ۳ / ۳۵۷ ، اور زاد المسیر ۶ / ۱۳۵۔ (۶) تفسیر البغوی ۳ / ۳۹۳۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 105 - 122 53

...with their actions(1). The general reading is: ﴿tash'urun﴾ (you perceive) with the 'ta' addressing the disbelievers, which is the apparent meaning. Ibn Abi 'Abla and Muhammad bin as-Sumayfa' read it: "law yash'urun" (if they perceived) with the 'ya'(2), as if it were information about the disbelievers and shifting away from addressing them directly, similar to His saying: ﴿Until, when you are in ships and they sail with them...﴾ [Yunus: 22]. It was narrated that a man asked Sufyan about a Muslim woman who committed adultery and killed her child, whether she would be cut off by fire? He replied: ﴿Their account is only with my Lord, if you but perceived.﴾

﴿And I am not one to drive away the believers﴾ meaning: due to the lowliness of their conditions and occupations. It is as if they asked him to expel the weak, just as Quraysh had asked.

﴿I am only a clear warner﴾ meaning: God did not send me to favor the wealthy over the poor. I am but a messenger conveying what I was sent with. Whoever obeys me is the fortunate one before God, even if he is poor.

The Almighty's saying: ﴿They said, "If you do not desist, O Noah...﴾ meaning: from reviling our gods and criticizing our religion(3) ﴿...you will surely be of those who are stoned."﴾ meaning: with stones. This was said by Qatadah. Ibn Abbas and Muqatil said: [it means] among those killed(4). Al-Thamali said: Every instance of "rajm" (stoning/expulsion)(5) in the Qur'an means killing, except in [Surah] Maryam [Verse: 46]: ﴿If you do not desist, I will surely stone you﴾ meaning: I will revile you. It was also said: "of those who are stoned" means: of those who are insulted. This was said by Al-Suddi. From this is the saying of Abu Dawud(6).

﴿He said, "My Lord, indeed my people have denied me. So judge between me and them with a decisive judgment and save me and those with me of the believers."﴾ He said that...

(1) Al-Waseet 3/358, Tafsir al-Baghawi 3/393, and Zad al-Masir 6/135. (2) Mentioned by Ibn Khalawayh in Ash-Shadhdhah p. 107 from Al-A'raj and Abu Zur'ah. (3) Tafsir al-Tabari 17/603. (4) Al-Waseet 3/358, Tafsir al-Baghawi 3/393, and Zad al-Masir 6/135. (5) In (d), (z), and (m): marjumin. (6) In (m): Abi Du'ad. This statement is in An-Nukat wa al-'Uyun 4/179, and the saying of Abu Dawud is: The transgressors of Ma'ad turned away from reviling me, just as they turn away from the heart of a dry well.

सूरह अश-शुअरा: आयतें 105 - 122 53

...उनके कार्यों के साथ(1)। सामान्य पाठ है: ﴿तश'उरून﴾ (तुम समझते हो) 'ता' के साथ काफ़िरों को संबोधित करते हुए, जो स्पष्ट है। इब्न अबी अबला और मुहम्मद बिन अस-सुमैफ़ा ने इसे पढ़ा: "लौ यश'उरून" (यदि वे समझते) 'या' के साथ(2), जैसे कि यह काफ़िरों के बारे में जानकारी हो और उन्हें सीधे संबोधित करना छोड़ दिया गया हो, जैसे कि उनके कहने के समान: ﴿यहाँ तक कि जब तुम नौकाओं में होते हो और वे उन्हें लेकर चलती हैं...﴾ [यूनुस: 22]। यह वर्णित है कि एक व्यक्ति ने सुफियान से एक मुस्लिम महिला के बारे में पूछा जिसने व्यभिचार किया और अपने बच्चे को मार डाला, क्या उसे आग से काट दिया जाएगा? उन्होंने उत्तर दिया: ﴿उनका हिसाब तो बस मेरे रब के पास है, यदि तुम समझते।﴾

﴿और मैं मोमिनों को खदेड़ने वाला नहीं हूँ﴾ अर्थात: उनकी परिस्थितियों और व्यवसायों की तुच्छता के कारण। ऐसा लगता है जैसे उन्होंने उससे कमजोरों को निकालने के लिए कहा था, जैसा कि कुरैश ने माँगा था।

﴿मैं तो बस एक स्पष्ट चेतावनी देने वाला हूँ﴾ अर्थात: ईश्वर ने मुझे गरीबों को छोड़कर धनवानों का पक्ष लेने के लिए नहीं भेजा है। मैं तो बस एक संदेशवाहक हूँ जो वह पहुँचाता हूँ जिसके साथ मुझे भेजा गया है। जो कोई मेरी बात मानता है, वही ईश्वर के निकट भाग्यशाली है, भले ही वह गरीब हो।

सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿उन्होंने कहा, "हे नूह! यदि तुम बाज़ न आए...﴾ अर्थात: हमारे देवताओं को अपशब्द कहने और हमारे धर्म की आलोचना करने से(3) ﴿...तो तुम अवश्य ही उन लोगों में से हो जाओगे जिन्हें पत्थर मार-मार कर मार डाला जाता है।"﴾ अर्थात: पत्थरों से। यह क़तादा द्वारा कहा गया था। इब्न अब्बास और मुक़ातिल ने कहा: [इसका अर्थ है] मारे गए लोगों में से(4)। अल-थमाली ने कहा: कुरान में "रज्म" (पत्थर मारना/निकालना)(5) का हर उदाहरण वध (हत्या) है, सिवाय [सूरह] मरयम [आयत: 46] के ﴿यदि तुम बाज़ न आए, तो मैं तुम्हें पत्थर मारूँगा (रज्म करूँगा)﴾ अर्थात: मैं तुम्हें अपशब्द कहूँगा। यह भी कहा गया है: "पत्थर मारे गए लोगों में से" का अर्थ है: अपमानित किए गए लोगों में से। यह अल-सुद्दी ने कहा था। इसी से अबू दाऊद का कथन है(6)।

﴿उसने कहा, "ऐ मेरे रब! मेरी कौम ने मुझे झुठला दिया है। अतः मेरे और उनके बीच एक निर्णायक फैसला कर दे और मुझे और मेरे साथ जो मोमिन हैं, उन्हें बचा ले।"﴾ उसने कहा कि...

(1) अल-वसीत 3/358, तफ़सीर अल-बगवी 3/393, और ज़ाद अल-मसीर 6/135। (2) अल-अराज और अबू ज़र्रह से इब्न खलवैह द्वारा अल-शादह पृ. 107 में उल्लेख किया गया है। (3) तफ़सीर अल-तबरी 17/603। (4) अल-वसीत 3/358, तफ़सीर अल-बगवी 3/393, और ज़ाद अल-मसीर 6/135। (5) (द), (ज़), और (म) में: मरजुमीन। (6) (म) में: अबी दुआद। यह कथन अन-नुकात व अल-'उयुन 4/179 में है, और अबू दाऊद का कथन है: माद के विद्रोहियों ने मुझे बुरा-भला कहने से परहेज किया, जैसे वे सूखे कुएं के दिल से परहेज करते हैं।

سورہ الشعراء: آیات ۱۰۵ - ۱۲۲ ۵۳

بصنائعهم(۱)۔ اور عام قرات ہے: ﴿تَشْعُرُونَ﴾ 'تاء' کے ساتھ کفار کو مخاطب کرتے ہوئے اور یہی ظاہر ہے۔ اور ابن ابی عبلہ اور محمد بن السمیقع نے 'یاء' کے ساتھ «لو یَشعرون» پڑھا ہے(۲)، گویا یہ کفار کے بارے میں خبر ہے اور ان سے براہ راست خطاب ترک کر دیا گیا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿حَتَّى إِذَا كُنتُمْ فِي الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِم﴾ [یونس: ۲۲]۔ اور روایت ہے کہ ایک شخص نے سفیان سے ایسی مسلمان عورت کے بارے میں پوچھا جس نے زنا کیا اور اپنے بچے کو قتل کر دیا، کیا اسے آگ کی سزا دی جائے گی؟ تو انہوں نے جواب دیا: ﴿إِنْ حِسَابُهُمْ إِلَّا عَلَى رَبِّي لَوْ تَشْعُرُونَ﴾ (ان کا حساب تو صرف میرے رب کے ذمے ہے، کاش تم سمجھتے)۔

﴿وَمَا أَنَا بِطَارِدِ الْمُؤْمِنِينَ﴾ یعنی: ان کے حالات اور مشاغل کی پستی کی وجہ سے، اور گویا انہوں نے آپ سے کمزوروں کو نکالنے کا مطالبہ کیا تھا جیسا کہ قریش نے کیا تھا۔

﴿إِنْ أَنَا إِلَّا نَذِيرٌ مُّبِينٌ﴾ یعنی: اللہ نے مجھے اغنیاء کو فقراء پر ترجیح دینے کے لیے نہیں بھیجا، میں تو صرف ایک پیغام رساں ہوں جو وہ پہنچاتا ہوں جس کے ساتھ میں بھیجا گیا ہوں، پس جس نے میری اطاعت کی وہ اللہ کے نزدیک سعادت مند ہے اگرچہ وہ فقیر ہی کیوں نہ ہو۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالُوا لَئِن لَّمْ تَنتَهِ يَنُوحُ﴾ یعنی: ہمارے معبودوں کو برا بھلا کہنے اور ہمارے دین میں عیب نکالنے سے(۳) ﴿لَتَكُونَنَّ مِنَ الْمَرْجُومِينَ﴾ یعنی: پتھروں سے مارے جانے والوں میں سے۔ یہ قتادہ نے کہا ہے۔ اور ابن عباس اور مقاتل نے کہا: مقتولین میں سے(۴)۔ ثمالی نے کہا: قرآن میں ہر 'رجم'(۵) قتل ہے، سوائے سورہ مریم [آیت: ۴۶] کے: ﴿لَئِن لَّمْ تَنتَهِ لَأَرْجُمَنَّكَ﴾ یعنی: میں تمہیں

برا بھلا کہوں گا۔ اور کہا گیا: «مِنَ المَرْجُومِينَ» کا مطلب گالیاں دیے جانے والوں میں سے ہے۔ یہ سدی نے کہا ہے۔ اور اسی سے ابو داؤد کا قول ہے(۶)۔

﴿قَالَ رَبِّ إِنَّ قَوْمِي كَذَّبُونِ . فَافْتَحْ بَيْنِي وَبَيْنَهُمْ فَتْحًا وَنَجِّنِي وَمَن مَّعِيَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾ انہوں نے کہا...

(۱) الوسيط ۳/۳۵۸ ، وتفسير البغوي ۳/۳۹۳ ، وزاد المسير ۶/۱۳۵ ۔ (۲) اور ابن خالویہ نے الشاذہ ص ۱۰۷ میں الاعرج اور ابو زرعہ سے اس کا ذکر کیا ہے۔ (۳) تفسير الطبرى ۱۷/۶۰۳ ۔ (۴) الوسيط ۳/۳۵۸ ، وتفسير البغوي ۳/۳۹۳ ، وزاد المسير ۶/۱۳۵ ۔ (۵) (د) اور (ز) اور (م) میں ہے: مرجومين ۔ (۶) (م) میں ہے: أبي دؤاد۔ اور یہ کلام النكت والعيون ۴/۱۷۹ میں ہے، اور ابو داؤد کا قول ہے: معد کے سرکشوں نے مجھے برا بھلا کہنے سے کنارہ کشی اختیار کی، جیسے وہ کسی بنجر کنویں کے وسط سے کتراتے ہیں۔

Surah ash-Shu'ara', Verses 119 - 140 54

When he despaired of their faith. 'Al-Fatḥ' means the judgment, and it has been discussed before (1). {So We saved him and those with him in the laden ship} meaning the vessel, and its mention has passed (2). 'Al-mashḥūn' (laden) means: filled (3), and 'ash-shaḥn' is the filling of the ship with people, animals, and others (4). The word 'al-fulk' (ship) was not made feminine here because here it refers to a single ship, not a plural. {Then We drowned thereafter the remaining ones} i.e., after saving Noah and those who believed (5). {Indeed, in that is a sign, and most of them were not believers. And indeed, your Lord - He is the Exalted in Might, the Merciful.} Allah's words: {'Ad denied the messengers (123) When their brother Hud said to them, "Will you not fear Allah? (124) Indeed, I am to you a trustworthy messenger. (125) So fear Allah and obey me. (126) And I do not ask you for it any payment. My payment is only from the Lord of the worlds. (127) Do you construct on every elevation a sign, amusing yourselves, (128) And take for yourselves palaces and fortresses that you might abide eternally? (129) And when you strike, you strike as tyrants. (130) So fear Allah and obey me. (131) And fear He who provided you with that which you know, (132) Provided you with grazing livestock and children (133) And gardens and springs. (134) Indeed, I fear for you the punishment of a terrible day." (135) They said, "It is all the same to us whether you advise or are not of the advisors. (136) This is not but the custom of the former peoples, (137) And we are not to be punished." (138) So they denied him, and We destroyed them. Indeed, in that is a sign, and most of them were not believers. (139) And indeed, your Lord - He is the Exalted in Might, the Merciful. (140)} Allah's words: {'Ad denied the messengers} The feminine form is used here to mean the tribe and the community (6). Their denial of the messengers is as previously mentioned. {When their brother Hud said to them, "Will you not fear Allah? Indeed, I am to you a trustworthy messenger. So fear Allah and obey me. And I do not ask you for it any payment. My payment is only from the Lord of the worlds."} The meaning is clear and has been discussed before.

(1) 2/214. (2) 2/494. (3) Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 4/95. (4) Al-Waseet 3/358, and Tafsir al-Baghawi 3/393, and Zad al-Masir 6/135. (5) The previous sources. (6) Majma' al-Bayan 19/169.

सूरह अश-शुआरा, आयत 119 - 140 54

जब वह उनके ईमान लाने से निराश हो गए। 'अल-फतह' का अर्थ है निर्णय, और यह पहले भी आ चुका है (1)। {तो हमने उसे और उसके साथियों को भरी हुई नौका में बचा लिया} इसका अर्थ है जहाज, और इसका उल्लेख पहले हो चुका है (2)। 'अल-मशहून' का अर्थ है: भरा हुआ (3), और 'अश-शहन' का अर्थ है जहाज को लोगों, जानवरों और अन्य चीज़ों से भरना (4)। यहाँ 'अल-फुल्क' (नौका) शब्द का स्त्रीलिंग में प्रयोग नहीं किया गया है क्योंकि यहाँ इसका अर्थ एक वचन है, बहुवचन नहीं। {फिर हमने उसके बाद शेष लोगों को डुबो दिया} अर्थात: नूह और ईमान लाने वालों को बचाने के बाद (5)। {निश्चित रूप से इसमें एक निशानी है, और उनमें से अधिकांश आस्तिक नहीं थे। और निश्चित रूप से आपका पालनहार ही अत्यंत प्रभुत्वशाली, दयावान है।} अल्लाह का कथन: {'आद ने रसूलों को झुठलाया (123) जब उनके भाई हूद ने उनसे कहा, "क्या तुम डरते नहीं? (124) मैं तुम्हारे लिए एक विश्वसनीय रसूल हूँ। (125) तो अल्लाह से डरो और मेरी आज्ञा का पालन करो। (126) और मैं इसके बदले में तुमसे कोई पारिश्रमिक नहीं मांगता। मेरा पारिश्रमिक तो केवल संसारों के पालनहार के पास है। (127) क्या तुम प्रत्येक ऊंचे स्थान पर व्यर्थ ही एक स्मारक बनाते हो, (128) और महल बनाते हो मानो तुम्हें सदैव यहीं रहना है? (129) और जब तुम किसी पर हाथ डालते हो, तो अत्याचारी बनकर डालते हो। (130) तो अल्लाह से डरो और मेरी आज्ञा का पालन करो। (131) और उस (सत्ता) का डर रखो जिसने तुम्हारी उन चीज़ों से सहायता की जिन्हें तुम जानते हो, (132) उसने तुम्हारी चौपायों और बेटों से सहायता की, (133) और बाग़ों और झरनों से। (134) मैं तुम्हारे बारे में एक बड़े दिन के दंड से डरता हूँ।" (135) उन्होंने कहा, "हमारे लिए समान है, चाहे तुम उपदेश दो या उपदेश देने वालों में से न हो। (136) यह तो केवल पूर्वजों का तरीका है, (137) और हमें दंडित नहीं किया जाएगा।" (138) तो उन्होंने उसे झुठलाया, और हमने उन्हें नष्ट कर दिया। निश्चित रूप से इसमें एक निशानी है, और उनमें से अधिकांश आस्तिक नहीं थे। (139) और निश्चित रूप से आपका पालनहार ही अत्यंत प्रभुत्वशाली, दयावान है। (140)} अल्लाह का कथन: {'आद ने रसूलों को झुठलाया} यहाँ स्त्रीलिंग का प्रयोग कबीले और समुदाय के अर्थ में है (6)। रसूलों को झुठलाने का उल्लेख पहले की तरह है। {जब उनके भाई हूद ने उनसे कहा, "क्या तुम डरते नहीं? मैं तुम्हारे लिए एक विश्वसनीय रसूल हूँ। तो अल्लाह से डरो और मेरी आज्ञा का पालन करो। और मैं इसके बदले में तुमसे कोई पारिश्रमिक नहीं मांगता। मेरा पारिश्रमिक तो केवल संसारों के पालनहार के पास है।"} इसका अर्थ स्पष्ट है और पहले भी चर्चा की जा चुकी है।

(1) 2/214. (2) 2/494. (3) ज़ज्जाज कृत 'मआनी अल-कुरान' 4/95. (4) अल-वसीत 3/358, और तफ़सीर अल-बगवी 3/393, और ज़ाद अल-मसीर 6/135. (5) पूर्वोक्त स्रोत। (6) मजमा' अल-बयान 19/169।

سورة الشعراء، آیات ۱۱۹ - ۱۴۰ ۵۴

جب وہ ان کے ایمان لانے سے مایوس ہوگئے۔ اور الفتح کا مطلب ہے فیصلہ اور یہ پہلے گزر چکا ہے(۱)۔ ﴿فَأَنجَيْنَاهُ وَمَن مَّعَهُ فِي الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ﴾ (پس ہم نے اسے اور ان کو جو اس کے ساتھ تھے بھری ہوئی کشتی میں بچا لیا) اس سے مراد جہاز ہے، اور اس کا ذکر پہلے ہو چکا ہے(۲)۔ اور المشحون: یعنی بھرا ہوا(۳)، اور الشحن: کشتی کو لوگوں، چوپایوں اور دوسروں سے بھر دینا(۴)۔ اور یہاں 'الفلک' (کشتی) کو مؤنث نہیں لایا گیا؛ کیونکہ یہاں الفلک سے مراد واحد ہے، جمع نہیں۔ ﴿ثُمَّ أَغْرَقْنَا بَعْدُ الْبَاقِينَ﴾ یعنی: نوح اور ایمان لانے والوں کو نجات دینے کے بعد(۵)۔ ﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً وَمَا كَانَ أَكْثَرُهُم مُّؤْمِنِينَ . وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾ (بے شک اس میں البتہ ایک نشانی ہے اور ان میں سے اکثر مومن نہ تھے۔ اور بے شک تیرا رب وہی زبردست نہایت رحم کرنے والا ہے)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿عاد نے رسولوں کو جھٹلایا (۱۲۳) جب ان سے ان کے بھائی ہود نے کہا کیا تم ڈرتے نہیں ہو (۱۲۴) بے شک میں تمہارے لیے ایک امانت دار رسول ہوں (۱۲۵) پس اللہ سے ڈرو اور میری اطاعت کرو (۱۲۶) اور میں تم سے اس پر کوئی بدلہ نہیں مانگتا، میرا بدلہ تو صرف جہانوں کے رب پر ہے (۱۲۷) کیا تم ہر بلند جگہ پر فضول ایک یادگار بناتے ہو (۱۲۸) اور تم مضبوط محلات بناتے ہو شاید کہ تم ہمیشہ رہو گے (۱۲۹) اور جب تم کسی پر ہاتھ ڈالتے ہو تو جابر بن کر ہاتھ ڈالتے ہو (۱۳۰) پس اللہ سے ڈرو اور میری اطاعت کرو (۱۳۱) اور اس سے ڈرو جس نے تمہاری ان چیزوں سے مدد کی جنہیں تم جانتے ہو (۱۳۲) اس نے تمہاری چوپایوں اور بیٹوں سے مدد کی (۱۳۳) اور باغوں اور چشموں سے (۱۳۴) بے شک میں تم پر ایک بڑے دن کے عذاب سے ڈرتا ہوں (۱۳۵) انہوں نے کہا ہمارے لیے برابر ہے خواہ تو نصیحت کرے یا نصیحت کرنے والوں میں سے نہ ہو (۱۳۶) یہ تو صرف پہلوں کا طریقہ ہے (۱۳۷) اور ہم عذاب

دیے جانے والے نہیں (۱۳۸) پس انہوں نے اسے جھٹلایا تو ہم نے انہیں ہلاک کر دیا، بے شک اس میں البتہ ایک نشانی ہے اور ان میں سے اکثر مومن نہ تھے (۱۳۹) اور بے شک تیرا رب وہی زبردست نہایت رحم کرنے والا ہے (۱۴۰)﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿كَذَّبَتْ عَادٌ الْمُرْسَلِينَ﴾ یہاں تانیث قبیلے اور جماعت کے معنی میں ہے(۶)۔ اور ان کا رسولوں کو جھٹلانا جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ ﴿جب ان سے ان کے بھائی ہود نے کہا کیا تم ڈرتے نہیں ہو، بے شک میں تمہارے لیے ایک امانت دار رسول ہوں، پس اللہ سے ڈرو اور میری اطاعت کرو، اور میں تم سے اس پر کوئی بدلہ نہیں مانگتا، میرا بدلہ تو صرف جہانوں کے رب پر ہے﴾ اس کا معنی واضح ہے اور پہلے گزر چکا ہے۔

(١) ٢/ ٢١٤ . (٢) ٢/ ٤٩٤ . (٣) معانى القرآن للزجاج ٤/ ٩٥ . (٤) الوسيط ٣/ ٣٥٨ ، وتفسير البغوى ٣/ ٣٩٣ ، وزاد المسير ٦/ ١٣٥ . (٥) المصادر سابقہ۔ (٦) مجمع البيان ١٦٩/١٩ .

Surah Ash-Shu'ara: Verses 123 - 140 55

The Almighty's saying: {Do you build on every high place (Ri'in) a monument for amusement?} [26:128]. Al-Ri' is what rises from the earth, according to the opinion of Ibn Abbas and others; the plural is Ri'ah. [For example, asking:] 'How much is the ri' of your land?' meaning: How much is its elevation?(1). Qatadah said: Al-Ri' is the road. This is also the opinion of Al-Dahhak, Al-Kalbi, Muqatil, and Al-Suddi. Ibn Abbas said this as well(2). From this is the saying of Al-Musayyab ibn Alas: In the mirage, it lowers and raises them, a path (Ri'un) appearing as if it were a white cloth (Sahl)(3) He likened the road to a white garment(4). Al-Nahhas said: It is known in the language(5) that what rises from the earth is called ri', and the road is called ri'. The poet said: The feathers of its wings are overlapping, rising over a high place (Ri'atin), the dew of its night glimmers in its feathers(6) Amarah said: Al-Ri' is the mountain, the singular is ri'ah, and the plural is riya'(7). Mujahid said: It is the mountain pass between two mountains. From him also: it is the small path. And from him: it is the lookout point(8). Ikrimah and Muqatil said: They used to be guided by the stars when traveling, so they built tall monuments on the road to be guided by them. This is indicated by the Almighty's saying: {a monument (Ayah)}, meaning a sign. From Mujahid: Al-Ri' is a pigeon tower; the evidence is: {for amusement (tab'athun)}, meaning you play(9); meaning: you build in every elevated place a monument, a sign, playing with it in the sense of...

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/96. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/92, al-Nukat wa al-'Uyun 4/180, al-Wasit 3/358, and Tafsir al-Baghawi 3/393. At-Tabari transmitted it in 17/608 from Ibn Abbas. (3) Al-Sihah (ri') and (sahl). (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/180. (5) In Ma'ani al-Qur'an 5/92. (6) The speaker is Dhu al-Rumma, and it is in his Diwan 1/488; it contains 'waqi' instead of 'mushriq', and he said it while describing a hawk. Its commentator said: Tiraq: one over the other. Al-Khawafi: what is below the primary feathers of a bird's wing. Yataraqraq: it comes and goes. (7) Al-Sihah (ri'). (8) At-Tabari transmitted these sayings in 17/608-609. (9) Tafsir al-Baghawi 3/393. At-Tabari transmitted the saying of Mujahid in 17/610.

सूरह अश-शुअरा: आयत 123 - 140 55

परमेश्वर का कथन: {क्या तुम प्रत्येक ऊँचे स्थान (रि'इन) पर मनोरंजन के लिए एक स्मारक बनाते हो?} [26:128]। इब्न अब्बास और अन्यों के अनुसार, 'अल-रि' जमीन से उठा हुआ हिस्सा है, इसका बहुवचन 'रि'अह' है। [जैसे कि पूछना:] 'तुम्हारी भूमि का रि' कितना है?' यानी: इसकी ऊँचाई कितनी है?(1)। कतादा ने कहा: 'अल-रि' सड़क है। यही राय अल-दह्हाक, अल-कलबी, मुकातिल और अल-सुद्दी की भी है। इब्न अब्बास ने भी यही कहा है(2)। इसी से अल-मुसय्यब इब्न अलस का कथन है: मृगतृष्णा में, यह उन्हें नीचे और ऊपर करता है, एक रास्ता (रि'उन) ऐसे दिखाई देता है जैसे कि वह एक सफेद कपड़ा (सह्ल) हो(3) उसने सड़क की तुलना एक सफेद वस्त्र से की(4)। अल-नह्सास ने कहा: भाषा में यह प्रसिद्ध है(5) कि जमीन से उठे हुए हिस्से को 'रि' कहा जाता है, और सड़क को भी 'रि' कहा जाता है। कवि ने कहा: उसके पंखों के पर एक दूसरे पर चढ़े हुए हैं, एक ऊँचे स्थान (रि'अतिन) के ऊपर चमक रहे हैं, उसकी रात की ओस उसके पंखों में झिलमिला रही है(6) अमाराह ने कहा: 'अल-रि' पहाड़ है, एकवचन 'रि'अह' है, और बहुवचन 'रिया' है (7)। मुजाहिद ने कहा: यह दो पहाड़ों के बीच का दर्रा है। उनसे यह भी है: यह छोटा रास्ता है। और उनसे: यह निगरानी स्थल (देखने की चौकी) है(8)। इकरीमा और मुकातिल ने कहा: वे यात्रा करते समय तारों से मार्गदर्शन प्राप्त करते थे, इसलिए उन्होंने सड़क पर ऊंचे स्मारक बनाए ताकि उनके द्वारा मार्ग दर्शन मिल सके। यह परमेश्वर के कथन {आयत} से संकेतित होता है, जिसका अर्थ है: एक संकेत। मुजाहिद से: 'अल-रि' कबूतरों का बुर्ज है; इसका प्रमाण {तब'अथून} है, जिसका अर्थ है: तुम खेल करते हो(9); यानी: तुम हर ऊंचे स्थान पर एक स्मारक, एक निशानी बनाते हो जिसके साथ तुम मनोरंजन के तौर पर खेलते हो।

(1) ज़ज्जाज की मा'नी अल-कुरान 4/96। (2) नह्सास की मा'नी अल-कुरान 5/92, अल-नुकात वा अल-उयुन 4/180, अल-वासित 3/358, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/393। अत-तब़री ने इसे इब्न अब्बास से 17/608 में उद्धृत किया है। (3) अल-सिहाह (रि') और (सह्ल)। (4) अल-नुकात वा अल-उयुन 4/180। (5) मा'नी अल-कुरान 5/92 में। (6) इसके कवि ज़ु अल-रुम्मा हैं, और यह उनके दीवान 1/488 में है; इसमें 'मुश्रिक' के बजाय 'वाक़ि' है, और उन्होंने इसे एक बाज़ का वर्णन करते हुए कहा है। इसके व्याख्याकार ने कहा: तिराक़: एक के ऊपर एक। अल-ख़वाफ़ी: पक्षी के पंख के प्राथमिक परों के नीचे वाला हिस्सा। यतरक़रक़: आता-जाता है। (7) अल-सिहाह (रि')। (8) अत-तब़री

ने उन कथनों को 17/608-609 में निकाला है। (9) तफ़सीर अल-बग़वी 3/393। अत-तब़री ने मुजाहिद के कथन को 17/610 में निकाला है।

سورہ الشعراء: آیات ۱۲۳ - ۱۴۰ ۵۵

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ کیا تم ہر بلند مقام (ریع) پر فضول ایک یادگار تعمیر کرتے ہو ﴾ [الشعراء: ۱۲۸]۔ ابن عباس اور دیگر کے نزدیک 'الریع' زمین کا وہ حصہ ہے جو بلند ہو، اس کی جمع 'ریعہ' ہے۔ [جیسے پوچھا جائے] 'تمہاری زمین کا ریع کتنا ہے؟' یعنی: اس کی اونچائی کتنی ہے؟ (۱)۔ قتادہ نے کہا: 'الریع' راستہ ہے۔ یہی قول ضحاک، کلبی، مقاتل اور سدی کا ہے۔ ابن عباس نے بھی یہی کہا ہے (۲)۔ اسی سے مسیب بن علس کا قول ہے: سراب میں، وہ انہیں نیچا اور اونچا کرتا ہے، ایک راستہ (ریع) ایسے چمکتا ہے جیسے وہ سفید کپڑا (سحل) ہو (۳) اس نے راستے کو سفید لباس سے تشبیہ دی ہے (۴)۔ نحاس نے کہا: لغت میں یہ معروف ہے (۵) کہ زمین کے بلند حصے کو 'ریع' کہا جاتا ہے، اور راستے کو بھی 'ریع' کہتے ہیں۔ شاعر نے کہا: اس کے پروں کی تہیں ایک دوسرے کے اوپر ہیں، ایک بلند جگہ (ریعہ) کے اوپر چمک رہی ہیں، اس کی رات کی شبنم اس کے پروں میں جھلملا رہی ہے (۶) عمارہ نے کہا: 'الریع' پہاڑ ہے، واحد 'ریعہ' ہے اور جمع 'ریاع' ہے (۷)۔ مجاہد نے کہا: یہ دو پہاڑوں کے بیچ کا درہ ہے۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ: یہ چھوٹی گھاٹی ہے۔ اور ان سے: یہ دیدبان (نگرانی کی جگہ) ہے (۸)۔ عکرمہ اور مقاتل نے کہا: جب وہ سفر کرتے تو ستاروں سے رہنمائی حاصل کرتے تھے، چنانچہ انہوں نے راستے پر اونچی عمارتیں بنائیں تاکہ ان سے رہنمائی حاصل کر سکیں۔ اس پر اللہ تعالیٰ کا قول ﴿ آیۃ ﴾ دلالت کرتا ہے، یعنی: نشانی۔ مجاہد سے مروی ہے: 'الریع' کبوتروں کا برج ہے؛ اس کی دلیل اللہ کا قول ﴿ تعبثون ﴾ ہے یعنی: تم کھیلتے ہو (۹)؛ یعنی: تم ہر بلند مقام پر ایک نشانی، ایک مینار بناتے ہو جس سے تم بطور کھیل کھیلتے ہو۔

(۱) معانی القرآن للزجاج ۹۶/۴۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۹۲/۵، والنکت والعیون ۴/ ۱۸۰، والوسیط ۳ / ۳۵۸، وتفسیر البغوي ۳/ ۳۹۳۔ اور اسے طبری نے ۱۷/ ۶۰۸ میں ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ (۳) الصحاح (ریع) اور (سحل)۔ (۴) النکت والعیون ۴/ ۱۸۰۔ (۵) معانی القرآن ۵/ ۹۲ میں۔ (۶) اس کے قائل ذو الرمہ ہیں، اور یہ ان کے دیوان ۱/ ۴۸۸ میں ہے؛ اس میں 'مشرق' کی جگہ 'واقع' ہے، اور انہوں نے یہ ایک باز کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا ہے۔ اس کے شارح نے کہا: طراق: ایک دوسرے پر تہہ در تہہ۔ الخوافی: پرندے کے پروں کے بڑے حصوں کے نیچے والا حصہ۔ یترقرق: آتا جاتا ہے۔ (۷) الصحاح (ریع)۔ (۸) ان اقوال کو طبری نے ۱۷ / ۶۰۸-۶۰۹ میں نقل کیا ہے۔ (۹) تفسیر البغوی ۳۹۳/۳۔ اور طبری نے مجاہد کا قول ۱۷ / ۶۱۰ میں نقل کیا ہے۔

pigeon houses and their towers. It was said: You trifle with whoever passes on the road; meaning: You build on every high place to overlook the wayfarers and mock them (1). Al-Kalbi said: It is the interference of tax collectors with the wealth of those who pass by them. Al-Mawardi mentioned it (2). Ibn al-A'rabi said: Al-Ri' means a hermitage, and Al-Ri' is a pigeon tower in the desert. Al-Ri' is also a high hill. There are two pronunciations for Al-Ri': with a kasra on the 'Ra' and with a fatha, and its plural is Aryaa'. Al-Tha'labi mentioned it. Allah Almighty's saying: {And you take for yourselves strongholds (masani')} meaning: dwellings. This was said by Al-Kalbi. It was also said: fortified castles. This was said by Ibn Abbas and Mujahid (3). From this is the poet's saying: We left their homes empty of them ... and we destroyed the strongholds and the towers. It was also said: fortified palaces. Mujahid also said this. And from him: pigeon towers. Al-Suddi said this (4). I say: This is far-fetched for Mujahid; because it was previously mentioned from him regarding Al-Ri' that it is pigeon structures, so it would be a repetition in speech. Qatada said: Water reservoirs underground (5). Al-Zajjaj said similarly (6): They are water structures, the singular is masna'a and masna'. From this is Labid's saying (7): We perish while the rising stars do not perish ... and the mountains and the strongholds remain after us. Al-Jawhari: Al-Masna'a is like a pool in which rainwater gathers, and similarly Al-Masnu'a with a damma on the 'Nun', and Al-Masani' means fortresses (8). Abu Ubaida said: Every building is called a masna'a (9). Reported by...

(1) Al-Waseet 3/358, Tafsir al-Baghawi 3/393, and Zad al-Masir 6/136. (2) In al-Nukat wa al-'Uyun 4/181. (3) Reported by al-Tabari 17/611 from Mujahid. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/181. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/181, and Zad al-Masir 6/136. Reported similarly by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/74, and al-Tabari 17/611. (6) In Ma'ani al-Qur'an 4/96. (7) In his Diwan, p. 168. (8) Al-Sihah (S-N-'). (9) Majaz al-Qur'an 2/88.

५६ सूरा अश्-शुआरा: आयतें १२३ - १४०

कबूतरों के घर और उनके बुर्ज। और कहा गया: तुम सड़क से गुज़रने वालों के साथ मज़ाक करते हो; यानी: तुम हर ऊंचे स्थान पर इमारतें बनाते हो ताकि राहगीरों को देख सको और उनका मज़ाक उड़ा सको (१)। अल-कल्बी ने कहा: यह कर वसूलने वालों का उन लोगों के धन के साथ खिलवाड़ है जो उनके पास से गुज़रते हैं। अल-मावर्दी ने इसका उल्लेख किया है (२)। इब्न अल-अराबी ने कहा: 'अल-री' का अर्थ है एकांतवास, और 'अल-री' रेगिस्तान में कबूतरों का बुर्ज है। और 'अल-री' का अर्थ ऊँचा टीला भी है। 'अल-री' के दो उच्चारण हैं: 'रा' पर कसरा और फ़था के साथ, और इसका बहुवचन 'अर्या' है। अल-थालाबी ने इसका उल्लेख किया है। अल्लाह तआला का फ़रमान: {और तुम मज़बूत इमारतें (मसानि') बनाते हो} यानी: निवास स्थान। यह अल-कल्बी ने कहा है। और कहा गया: ऊंचे किले। यह इब्न अब्बास और मुजाहिद ने कहा है (३)। इसी से कवि का कथन है: हमने उनके घरों को उनसे खाली छोड़ दिया... और हमने इमारतों और बुर्जों को नष्ट कर दिया। और कहा गया: आलीशान महल। मुजाहिद ने भी यही कहा। और उनसे (एक रिवायत है): कबूतरों के बुर्ज। अल-सुद्दी ने यह कहा (४)। मैं कहता हूँ: यह मुजाहिद के लिए दूर की बात है; क्योंकि उनके बारे में पहले ही 'अल-री' के संबंध में उल्लेख किया गया है कि वह कबूतरों की इमारतें हैं, तो यह बात में दोहराव होगा। क़तादा ने कहा: ज़मीन के नीचे पानी के हौज (५)। इसी तरह अल-ज़ज्जाज ने कहा (६): ये पानी की इमारतें (हौज) हैं, जिनका एकवचन 'मसनआ' और 'मसनअ' है। इसी से लबीद का कथन है (७): हम मिट जाते हैं जबकि उदय होते सितारे नहीं मिटते... और पहाड़ और इमारतें हमारे बाद बाकी रहती हैं। अल-जौहरी: 'मसनआ' एक हौज की तरह है जिसमें बारिश का पानी इकट्ठा होता है, और इसी तरह 'नुन' पर पेश के साथ 'मसनुआ' भी है। और 'मसानि'' का अर्थ है किले (८)। अबू उबैदा ने कहा: हर इमारत को 'मसनआ' कहा जाता है (९)। इसे नक़ल किया...

(१) अल-वसीत ३/३५८, तफ़्सीर अल-बग़वी ३/३९३, और ज़ाद अल-मसीर ६/१३६। (२) अल-नुकात वल-'उयून ४/१८१ में। (३) इसे अल-तबरी ने मुजाहिद से १७/६११ में उद्धृत किया है। (४) अल-नुकात वल-'उयून ४/१८१। (५) अल-नुकात वल-'उयून ४/१८१, और ज़ाद अल-मसीर ६/१३६। इसी तरह अब्दुल रज्जाक ने अपनी तफ़्सीर २/७४ और तबरी १७/६११ में उद्धृत किया है। (६) मआनी अल-क़ुरआन ४/९६ में। (७) उनके दीवान में पृष्ठ १६८। (८) अल-सिहाह (स-न-अ)। (९) मजाज़ अल-क़ुरआन २/८८।

۵۶ سورة الشعراء: آیات ۱۲۳ - ۱۴۰

کبوتروں کے گھر اور ان کے برج۔ اور کہا گیا: تم راستے سے گزرنے والوں کے ساتھ مذاق کرتے ہو؛ یعنی: تم ہر بلند مقام پر عمارتیں بناتے ہو تاکہ مسافروں پر نظر رکھو اور ان کا تمسخر اڑاؤ (۱)۔ الکلبی نے کہا: یہ ٹیکس وصول کرنے والوں کا ان لوگوں کے مال کے ساتھ چھیڑ چھاڑ ہے جو ان کے پاس سے گزرتے ہیں۔ اسے الماوردی نے ذکر کیا ہے (۲)۔ ابن الاعرابی نے کہا: 'الریع' کا معنی خانقاہ ہے، اور 'الریع' صحرا میں کبوتروں کا برج ہوتا ہے۔ اور 'الریع' اونچے ٹیلے کو بھی کہتے ہیں۔ 'الریع' میں دو لغات ہیں: را کے کسرہ اور فتحہ کے ساتھ، اور اس کی جمع 'ارياع' ہے۔ اسے الثعلبی نے ذکر کیا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَتَتَّخِذُونَ مَصَانِعَ﴾ یعنی: مکانات۔ یہ الکلبی نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: بلند و بالا قلعے۔ یہ ابن عباس اور مجاہد نے کہا ہے (۳)۔ اسی سے شاعر کا قول ہے: ہم نے ان کے گھروں کو ان سے خالی چھوڑ دیا... اور ہم نے عمارتوں اور برجوں کو ڈھیر کر دیا۔ اور کہا گیا: عالیشان محل۔ مجاہد نے بھی یہی کہا۔ اور ان سے مروی ہے: کبوتروں کے برج۔ السدی نے یہ کہا (۴)۔ میں کہتا ہوں: یہ مجاہد سے بعید ہے؛ کیونکہ ان سے 'الریع' کے بارے میں پہلے گزر چکا ہے کہ وہ کبوتروں کی عمارت ہے، تو یہ کلام میں تکرار ہوگا۔ قتادہ نے کہا: زمین کے نیچے پانی کے حوض (۵)۔ اور اسی طرح الزجاج نے کہا (۶): یہ پانی کی جگہیں ہیں، اس کا واحد 'مَصْنَعَة' اور 'مَصْنَع' ہے۔ اسی سے لبید کا قول ہے (۷): ہم فنا ہو جاتے ہیں لیکن طلوع ہونے والے ستارے فنا نہیں ہوتے... اور پہاڑ اور عمارتیں ہمارے بعد باقی رہتی ہیں۔

الجوہری: 'المصنعة' حوض کی طرح ہے جس میں بارش کا پانی جمع ہوتا ہے، اور اسی طرح 'ن' کے ضمہ کے ساتھ 'المصنُعة' بھی ہے، اور 'المصانع' کے معنی قلعے ہیں (۸)۔ ابو عبیدہ نے کہا: ہر عمارت کو 'مصنعة' کہا جاتا ہے (۹)۔ اسے حکایت کیا...

(۱) الوسیط ۳۵۸/۳، وتفسیر البغوی ۳۹۳/۳، وزاد المسیر ۱۳۶/۶۔ (۲) النکت والعیون ۱۸۱/۴ میں۔ (۳) اسے الطبری نے ۶۱۱/۱۷ میں مجاہد سے روایت کیا ہے۔ (۴) النکت والعیون ۱۸۱/۴۔ (۵) النکت والعیون ۱۸۱/۴، وزاد المسیر ۱۳۶/۶۔ اور اسی طرح عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۷۴/۲ اور الطبری ۶۱۱/۱۷ میں روایت کیا ہے۔ (۶) معانی القرآن ۴/۹۶ میں۔ (۷) ان کے دیوان میں ص ۱۶۸۔ (۸) الصحاح (صنع)۔ (۹) مجاز القرآن ۸۸/۲۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 123 - 140 57

Al-Mahdawi. And Abd al-Razzaq said: 'Al-Masani' (cisterns/structures) to us in the language of Yemen means: 'Al-Qusur al-Adiyah' (ancient/grand palaces). {That you may live forever} means: so that you may live forever. It was said: 'La'alla' (perhaps/ that) is an interrogative for the purpose of rebuke(1), meaning: Will you then live forever? Like saying: 'Perhaps you are insulting me', meaning: Are you insulting me? This meaning was narrated from Ibn Zayd. Al-Farra' said: So that you live forever and do not think about death(2). Ibn Abbas and Qatadah said: As if you are immortal, remaining in them(3). In some readings: "Ka'annakum tukhladoon" (As if you are being made immortal), mentioned by Al-Nahhas(4). Qatadah related that it was in some readings "Ka'annakum khalidoon" (As if you are immortal)(5). His (Allah's) saying: {And when you strike, you strike like tyrants}. 'Al-Batsh' (striking/seizing): Power and taking with violence. He 'batasha' (struck) him, 'yabtishu' and 'yabtushu', 'batshan' (striking), and 'bātashahu' (he wrestled/struck him)(6). Ibn Abbas and Mujahid said: 'Al-Batsh' is injustice by killing with the sword and hitting with the whip(7). This means: you did that out of oppression. And Mujahid also said: It is hitting with whips(8). Malik ibn Anas narrated it from Nafi' from Ibn Umar, as mentioned by Ibn al-Arabi(9). It was said: It is killing with the sword without right. Narrated by Yahya ibn Sallam. Al-Kalbi and Al-Hasan said: It is killing out of anger without verification. All of it refers back to the saying of Ibn Abbas. It was said: It is holding accountable for intent and error without pardon or sparing(10). Ibn al-Arabi said(11): What Malik said is supported by Allah's words about Moses: {So when he intended to strike...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/238. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/281 without the phrase: "do not think about death", which is in Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/96. (3) Narrated by al-Tabari 17/612 from them similarly. (4) In Ma'ani al-Qur'an 5/93, and attributed in al-Muharrar al-Wajiz 4/238 to Ubayy, and it is an anomalous reading. (5) Al-Nukat wal-'Uyun 4/181, and it is also an anomalous reading. (6) Al-Sihah (btsh). (7) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/94 from Mujahid. (8) Al-Nukat wal-'Uyun 4/182. (9) In Ahkam al-Qur'an 3/1425. (10) Al-Nukat wal-'Uyun 4/182, and al-Kalbi's saying was mentioned by al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 2/281. (11) In Ahkam al-Qur'an 3/1425.

सूरा अश-शुआरा: आयतें 123 - 140 57

अल-महदवी। और अब्द अल-रज्ज़ाक ने कहा: 'अल-मसानिक' (जलाशय/संरचनाएं) हमारे यहाँ यमन की भाषा में है: 'अल-कुसूर अल-आदिया' (प्राचीन/भव्य महल)। {ताकि तुम हमेशा जीवित रहो} का अर्थ है: ताकि तुम अमर हो जाओ। यह कहा गया है: 'लअल्ला' (शायद/ताकि) फटकार के उद्देश्य से एक प्रश्नवाचक है(1), यानी: क्या तुम फिर हमेशा जीवित रहोगे? जैसे कि तुम्हारा कहना: 'शायद तुम मुझे गाली दे रहे हो', जिसका अर्थ है: क्या तुम मुझे गाली दे रहे हो? इसका अर्थ इब्न ज़ैद से वर्णित है। अल-फ़र्रा ने कहा: ताकि तुम हमेशा जीवित रहो और मृत्यु के बारे में न सोचो(2)। इब्न अब्बास और कतादा ने कहा: जैसे कि तुम उनमें हमेशा रहने वाले, अमर हो(3)। कुछ पाठों में "का'अन्नकुम तुख्लदून" (जैसे कि तुम्हें अमर किया जा रहा है) है, जिसका उल्लेख अल-नहहास ने किया है(4)। कतादा ने बताया कि कुछ पाठों में "का'अन्नकुम खालिदून" (जैसे कि तुम अमर हो) था(5)। अल्लाह का कथन: {और जब तुम प्रहार करते हो, तो अत्याचारियों की तरह प्रहार करते हो}। 'अल-बतश' (प्रहार/पकड़ना): शक्ति और हिंसा के साथ लेना। उसने उस पर 'बतशा' (प्रहार किया), 'यब्तिशु' और 'यब्तुशु', 'बतशन' (प्रहार), और 'बाताशहु' (उसने उससे मल्लयुद्ध किया/प्रहार किया)(6)। इब्न अब्बास और मुजाहिद ने कहा: 'अल-बतश' तलवार से मारने और कोड़े से पीटने द्वारा किया गया अन्याय है(7)। इसका अर्थ है: तुमने वह अत्याचार के कारण किया। मुजाहिद ने यह भी कहा: यह कोड़ों से मारना है(8)। इसे मालिक इब्न अनस ने नाफी से, इब्न उमर के हवाले से वर्णित किया है, जैसा कि इब्न अल-अरबी ने उल्लेख किया है(9)। यह भी कहा गया है: यह बिना किसी अधिकार के तलवार से हत्या करना है। इसे याह्या इब्न सल्लम ने वर्णित किया है। अल-कल्बी और अल-हसन ने कहा: यह बिना किसी पुष्टि के क्रोध में की गई हत्या है। यह सब इब्न अब्बास के कथन की ओर वापस जाता है। यह भी कहा गया है: यह बिना किसी क्षमा या दया के इरादे और गलती पर जवाबदेही है(10)। इब्न अल-अरबी ने कहा(11): मालिक ने जो कहा, उसे मूसा के बारे में अल्लाह के शब्दों से समर्थन मिलता है: {फिर जब उसने प्रहार करने का इरादा किया...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/238। (2) अल-फ़र्रा द्वारा मा'नी अल-कुरान 2/281 बिना इस वाक्यांश के "मृत्यु के बारे में न सोचो", जो अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 4/96 में है। (3) अल-तबरी 17/612 ने उनसे इसी तरह वर्णित किया है। (4) मा'नी अल-कुरान 5/93 में, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/238 में उबैय को श्रेय दिया गया है, और यह एक असामान्य पाठ है। (5) अल-नुकात वल-'उयून 4/181, और यह भी एक असामान्य पाठ है। (6) अल-सिहाह (बतश)। (7) मुजाहिद से

अल-नहहास द्वारा मा'नी अल-कुरान 5/94। (8) अल-नुकात वल-'उयून 4/182। (9) अहकाम अल-कुरान 3/1425 में। (10) अल-नुकात वल-'उयून 4/182, और अल-कल्बी का कहना अल-फ़र्रा द्वारा मा'नी अल-कुरान 2/281 में वर्णित है। (11) अहकाम अल-कुरान 3/1425 में।

سورة الشعراء: آیات ۱۲۳ - ۱۴۰ ۵۷

المهدوی۔ اور عبد الرزاق نے کہا: ہمارے ہاں یمن کی زبان میں 'المصانع' (حوض/عمارتیں) سے مراد 'القصور العادیہ' (قدیم/عظیم الشان محلات) ہیں۔ ﴿لَعَلَّكُمْ تَخْلُدُونَ﴾ یعنی: تاکہ تم ہمیشہ زندہ رہو۔ اور کہا گیا: 'لعل' یہاں توبیخ (ڈانٹ ڈپٹ) کے معنی میں استفہام (سوال) ہے(۱)، یعنی: کیا تم ہمیشہ زندہ رہو گے؟ جیسے تمہارا قول: 'لعلك تشتمني' (شاید تم مجھے برا بھلا کہہ رہے ہو)، یعنی: کیا تم مجھے گالی دے رہے ہو؟ اس کا مفہوم ابن زید سے مروی ہے۔ الفراء نے کہا: تاکہ تم ہمیشہ زندہ رہو اور موت کے بارے میں نہ سوچو(۲)۔ ابن عباس اور قتادہ نے کہا: گویا کہ تم ان میں ہمیشہ رہنے والے، لازوال ہو(۳)۔ بعض قرأتوں میں «كَأَنَّكُمْ تُخْلَدُونَ» (گویا تمہیں ہمیشہ رہنے والا بنایا جا رہا ہے) ہے، اسے النحاس نے ذکر کیا ہے(۴)۔ قتادہ نے بیان کیا کہ بعض قرأتوں میں یہ «كأنكم خالدون» (گویا کہ تم ہمیشہ رہنے والے ہو) تھا(۵)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِذَا بَطَشْتُمْ بَطَشْتُمْ جَبَّارِينَ﴾ 'البطش' (پکڑ/حملہ): طاقت اور تشدد کے ساتھ پکڑنا۔ اس نے اس پر 'بطش' کیا، 'یبطش' اور 'یبطش'، 'بطشا' (حملہ کرنا)، اور 'باطشہ' (اس سے کشتی کی/حملہ کیا)(۶)۔ ابن عباس اور مجاہد نے کہا: 'البطش' سے مراد تلوار سے قتل اور کوڑے سے مارنے میں زیادتی ہے(۷)۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ: تم نے یہ ظلم کے طور پر کیا۔ اور مجاہد نے یہ بھی کہا: یہ کوڑوں سے مارنا ہے(۸)۔ اسے مالک بن انس نے نافع سے، انہوں نے ابن عمر سے روایت کیا جیسا کہ ابن العربی نے ذکر کیا ہے(۹)۔ یہ بھی کہا گیا: یہ ناحق تلوار سے قتل کرنا ہے۔ اسے یحییٰ بن سلام نے بیان کیا ہے۔ الکلبی اور الحسن نے کہا: یہ بغیر کسی تحقیق کے غصے میں قتل کرنا ہے۔ یہ سب ابن عباس کے قول کی طرف ہی لوٹتا ہے۔ اور کہا گیا: یہ بغیر معافی اور رعایت کے جان بوجھ کر یا غلطی پر

پکڑ کرنا ہے(۱۰)۔ ابن العربی نے کہا(۱۱): امام مالک کے قول کی تائید موسیٰ علیہ السلام کے بارے میں اللہ تعالیٰ کے اس قول سے ہوتی ہے: ﴿فَلَمَّا أَنْ أَرَادَ أَنْ يَبْطِشَ...

(۱) المحرر الوجيز ۴ / ۲۳۸ ۔ (۲) معانی القرآن للفراء ۲ / ۲۸۱ بغیر اس جملے کے: "لا تتفكرون بالموت" (موت کے بارے میں نہیں سوچتے)، اور یہ جملہ معانی القرآن للزجاج ۴ / ۹۶ میں ہے۔ (۳) اسے طبری ۱۷ / ۶۱۲ نے ان دونوں سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۴) معانی القرآن ۵ / ۹۳ میں، اور المحرر الوجيز ۴ / ۲۳۸ میں اسے ابی (کعب) کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور یہ شاذ قرأت ہے۔ (۵) النكت والعيون ۴ / ۱۸۱، اور یہ بھی شاذ قرأت ہے۔ (۶) الصحاح (بطش)۔ (۷) معانی القرآن للنحاس ۵ / ۹۴ عن مجاہد۔ (۸) النكت والعيون ۴ / ۱۸۲۔ (۹) أحكام القرآن ۳ / ۱۴۲۵ میں۔ (۱۰) النكت والعيون ۴ / ۱۸۲، اور الکلبی کا قول الفراء نے معانی القرآن ۲ / ۲۸۱ میں ذکر کیا ہے۔ (۱۱) أحكام القرآن ۳ / ۱۴۲۵ میں۔

[Referring to Surah Al-Qasas: 19] "...against the one who was an enemy to both of them. He said, 'O Moses, do you intend to kill me as you killed a soul yesterday? You only want to be a tyrant in the land...'" This is because Moses (peace be upon him) did not draw a sword against him nor stabbed him with a spear; he only punched him, and the person died from that punch. Striking (al-batsh) is done with the hand, and the least of it is punching and pushing, followed by the whip and staff, then iron. All of it is blameworthy except when justified.

The verse was revealed as news about previous nations and as an admonition from Allah (Almighty and Majestic) for us to avoid those actions for which He blamed and condemned them.

I say: These blameworthy traits have appeared in many of this Ummah, especially in Egyptian lands since the Bahriyya (1) ruled them; they strike people with whips and staffs without right. The Prophet (peace be upon him) informed that this would happen, as in "Sahih Muslim" (2) on the authority of Abu Hurairah, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Two types of the people of Hell I have not yet seen: people with whips like the tails of cows with which they strike the people, and women who are clothed yet naked, leaning and enticing, their heads like the humps of camels leaning to one side. They will not enter Paradise nor will they even smell its fragrance, although its fragrance can be smelled from such and such distance." And Abu Dawood (3) recorded from the Hadith of Ibn Umar, who said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "When you deal in 'Inah (a type of usury), hold the tails of cows, become content with agriculture, and abandon Jihad, Allah will send upon you humiliation that He will not remove until you return to your religion."

"Jabbarin": killers. A "Jabbar" is one who kills without right, and similarly is His saying: "You only want to be a tyrant (Jabbar) in the land." This was said by Al-Harawi. It is also said: A Jabbar is the domineering tyrant; from this is His saying: "And you are not over them a tyrant (Jabbar)" [Qaf: 45], meaning a domineering one. A poet said: "We seized from the tyrant his kingdom by the sword... in the evening, while the tips of spears were aimed."

---

(1) They were a group of Turkish Mamluks bought by King Al-Salih Najm al-Din Ayyub, who made them his inner circle and appointed some as leaders. They were called

'Bahriyya' because traders brought them by sea from the lands of the Kipchaks. Al-Siyar 23/191-192. (2) (2128), and it was previously mentioned in 15/341. (3) In his Sunan (3462), and it was previously mentioned in 2/296.

सूरह अश-शुआरा: आयतें 123 - 140 | 58

[सूरह अल-क़सस: 19 के संदर्भ में] "...उस व्यक्ति के विरुद्ध जो उन दोनों का शत्रु था। उसने कहा, 'हे मूसा, क्या तुम मुझे मारना चाहते हो जैसे तुमने कल एक व्यक्ति को मारा था? तुम केवल धरती पर एक अत्याचारी बनना चाहते हो...'" ऐसा इसलिए है क्योंकि मूसा (उन पर शांति हो) ने उनके खिलाफ न तो तलवार निकाली और न ही उन्हें भाले से मारा; उन्होंने केवल उन्हें एक घूंसा मारा, और उस घूंसे से उनकी मृत्यु हो गई। प्रहार (अल-बत्श) हाथ से किया जाता है, और इसका सबसे कम रूप घूंसा मारना और धक्का देना है, उसके बाद कोड़ा और डंडा, फिर लोहा आता है। यह सब निंदनीय है सिवाय इसके कि जब यह न्यायोचित हो।

यह आयत पिछली उम्मतों के बारे में जानकारी के रूप में और अल्लाह (शक्तिशाली और प्रतापी) की ओर से हमारे लिए एक नसीहत के रूप में अवतरित हुई थी ताकि हम उन कार्यों से बचें जिनके लिए उसने उन्हें दोषी ठहराया और उनकी निंदा की।

मैं कहता हूँ: ये निंदनीय गुण इस उम्मत के बहुत से लोगों में आ गए हैं, विशेष रूप से मिस्र के क्षेत्रों में जब से बहरिया (1) ने उन पर शासन किया है; वे बिना किसी अधिकार के लोगों को कोड़ों और लाठियों से पीटते हैं। पैगंबर (उन पर शांति हो) ने सूचित किया था कि ऐसा होगा, जैसा कि "सहीह मुस्लिम" (2) में अबू हुरैरा के अधिकार से है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने कहा: "नरक के लोगों की दो किस्में मैंने अभी तक नहीं देखी हैं: वे लोग जिनके पास गायों की पूंछ जैसे कोड़े होंगे जिससे वे लोगों को मारेंगे, और वे महिलाएं जो कपड़े पहने हुए भी नग्न होंगी, दूसरों को आकर्षित करने वाली और खुद उनकी ओर झुकने वाली, उनके सिर ऊंटों के कूबड़ की तरह होंगे। वे जन्नत में प्रवेश नहीं करेंगी और न ही उसकी सुगंध पाएंगी, हालांकि उसकी सुगंध इतनी और इतनी दूरी से महसूस की जा सकती है।" और अबू दाऊद (3) ने इब्न उमर की हदीस से उद्धृत किया है, जिन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) को यह कहते सुना: "जब तुम ईना (ब्याज का एक प्रकार) में व्यापार करोगे, गायों की पूंछ पकड़ लोगे, खेती से संतुष्ट हो जाओगे और जिहाद छोड़ दोगे, तो अल्लाह तुम पर ऐसी ज़िल्लत (अपमान) थोप देगा जिसे वह तब तक नहीं हटाएगा जब तक तुम अपने धर्म की ओर नहीं लौटते।"

"जब्बारीन": हत्यारे। "जब्बार" वह है जो बिना अधिकार के हत्या करता है, और इसी तरह उनका यह कहना है: "तुम केवल धरती पर एक अत्याचारी (जब्बार) बनना चाहते हो।" यह अल-हरवी ने कहा है।

यह भी कहा जाता है: जब्बार दबदबा रखने वाला अत्याचारी है; इसी से उनका यह कथन है: "और आप उन पर कोई ज़बरदस्ती (जब्बार) करने वाले नहीं हैं" [क़ाफ: 45], जिसका अर्थ है दबदबा रखने वाला। एक कवि ने कहा: "हमने तलवार से अत्याचारी से उसका साम्राज्य छीन लिया... शाम के समय, जबकि भालों की नोकें तनी हुई थीं।"

---

(1) वे तुर्की मामलुक का एक समूह थे जिन्हें राजा अल-सालिह नज्म अल-दीन अय्यूब ने खरीदा था, जिन्होंने उन्हें अपना आंतरिक घेरा बनाया और कुछ को नेता नियुक्त किया। उन्हें 'बहरिया' इसलिए कहा गया क्योंकि व्यापारी उन्हें किपचक की भूमि से समुद्र के रास्ते लाए थे। अल-सियर 23/191-192. (2) (2128), और इसका उल्लेख पहले 15/341 में किया जा चुका है। (3) उनकी सुनन (3462) में, और इसका उल्लेख पहले 2/296 में किया जा चुका है।

سورہ الشعراء: آیات 123 - 140 | 58

[سورہ القصص: 19 کے حوالے سے] "...اس کے خلاف جو ان دونوں کا دشمن تھا۔ اس نے کہا، 'اے موسیٰ، کیا تم مجھے قتل کرنا چاہتے ہو جس طرح تم نے کل ایک جان کو قتل کیا تھا؟ تم تو بس زمین میں ایک جبار (سرکش) بننا چاہتے ہو...'" اس کی وجہ یہ ہے کہ موسیٰ علیہ السلام نے ان پر تلوار نہیں کھینچی تھی اور نہ ہی انہیں نیزہ مارا تھا؛ انہوں نے صرف انہیں ایک مکا مارا تھا، اور اسی مکے سے ان کی موت واقع ہو گئی تھی۔ پکڑ (البطش) ہاتھ سے ہوتی ہے، اور اس کا کم سے کم درجہ مکا مارنا اور دھکا دینا ہے، اس کے بعد کوڑا اور لاٹھی ہے، پھر لوہا ہے۔ یہ سب مذموم ہے سوائے حق کے ساتھ۔

یہ آیت پچھلی امتوں کی خبر کے طور پر اور اللہ عزوجل کی طرف سے ہمارے لیے نصیحت کے طور پر نازل ہوئی تاکہ ہم ان کاموں سے بچیں جن پر اللہ نے ان کی مذمت کی اور انہیں ناپسند فرمایا۔

میں کہتا ہوں: یہ مذموم صفات اس امت کے بہت سے لوگوں میں پیدا ہو چکی ہیں، خاص طور پر بلاد مصر میں جب سے وہاں بحریہ (1) کی حکومت آئی؛ وہ لوگوں کو بلاوجہ کوڑوں اور لاٹھیوں سے مارتے ہیں۔ نبی کریم ﷺ نے خبر دی تھی کہ ایسا ہوگا، جیسا کہ "صحیح مسلم" (2) میں حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اہلِ جہنم کی دو قسمیں ایسی ہیں جنہیں میں نے (ابھی تک) نہیں دیکھا: وہ لوگ جن کے پاس گائے کی دموں جیسے کوڑے ہوں گے جن سے وہ لوگوں کو ماریں گے، اور وہ عورتیں جو لباس پہننے کے باوجود ننگی ہوں گی، (مردوں کو اپنی طرف) مائل کرنے والی اور (خود ان کی طرف) مائل ہونے والی ہوں گی، ان کے سر بختی اونٹوں کے کوہان کی طرح ایک طرف جھکے ہوئے ہوں گے، وہ

جنت میں داخل نہ ہوں گی اور نہ ہی اس کی خوشبو پائیں گی، حالانکہ اس کی خوشبو اتنی اتنی مسافت سے آتی ہو گی۔" اور ابو داؤد (3) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "جب تم بیعِ عینہ (سود کی ایک قسم) کرنے لگو گے، اور گایوں کی دمیں پکڑ لو گے، اور کھیتی باڑی پر راضی ہو جاؤ گے، اور جہاد چھوڑ دو گے، تو اللہ تم پر ایسی ذلت مسلط کر دے گا جسے وہ اس وقت تک نہیں ہٹائے گا جب تک تم اپنے دین کی طرف رجوع نہ کر لو۔"

"جبارین": بہت زیادہ قتل کرنے والے۔ جبار وہ ہے جو ناحق قتل کرے، اور اسی طرح اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿تم تو بس زمین میں ایک جبار بننا چاہتے ہو﴾۔ یہ ہروی نے کہا ہے۔ اور کہا گیا ہے: جبار وہ سرکش ہے جو مسلط ہو جائے، اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿اور آپ ان پر جبار (مسلط) نہیں ہیں﴾ [ق: 45] یعنی مسلط نہیں۔ شاعر نے کہا ہے: ہم نے شام کے وقت نیزوں کی نوکیں تان کر ... جبار سے تلوار کے ذریعے اس کی بادشاہت چھین لی۔

---

(1) یہ ترک ممالیک کی ایک جماعت تھی جنہیں ملک صالح نجم الدین ایوب نے خریدا تھا، اور انہیں اپنا قریبی حلقہ بنایا، اور بعض کو امیر مقرر کیا، ان کے بحریہ کہلانے کی وجہ یہ تھی کہ تاجر انہیں سمندر کے راستے دشتِ قفچاق سے لائے تھے۔ السیر 23/191-192۔ (2) (2128)، اور اس کا ذکر پہلے 15/341 میں گزر چکا ہے۔ (3) اپنی سنن (3462) میں، اور اس کا ذکر پہلے 2/296 میں گزر چکا ہے۔

Page 59 Surah Ash-Shu'ara': Verses 133 - 140

The Almighty's saying: {So fear Allah and obey me} has been mentioned previously. {And fear Him who provided you with all that you know} meaning: of good things. Then He explained it with His saying: {He provided you with cattle and sons, and gardens and springs} meaning: He made them subservient to you and favored you with them. Therefore, He is the One who must be worshipped and thanked, not disbelieved in.

{Indeed, I fear for you the punishment of a Great Day} if you disbelieve in Him and persist in that.

{They said, "It is all the same to us whether you advise us or are not of the advisors"} all of that is equal to us; we do not listen to you, nor do we pay attention to what you say. Al-Abbas narrated from Abu Amr and Bishr from Al-Kisa'i: "awa'azt" with idgham of za into ta, and it is far-fetched because 'za' is a letter of itbaq [closing of the tongue against the palate]; it is only assimilated into what is very close to it and was like it in exit [articulation point].

{This is nothing but the "khuluq" (custom/creation) of the ancients} meaning: their religion, narrated from Ibn Abbas and others(2). Al-Farra'(3) said: the habit of the ancients. Ibn Kathir, Abu Amr, and Al-Kisa'i read: "khalqu al-awwalin" [creation of the ancients], while others read: "khuluqu"(4). Al-Harawi said: His saying, the Mighty and Majestic: {This is nothing but the custom of the ancients} means: their disagreement and lies. Whoever reads: "khuluqu al-awwalin," it means their custom. The Arabs say: so-and-so told us "ahadith al-khalq," meaning myths and fabricated stories(5). Ibn Al-A'rabi said: "Al-khalq" is religion, "al-khulq" is nature, and "al-khulq" is chivalry. Al-Nahhas(6) said: "khuluqu al-awwalin" according to Al-Farra' means: the custom of the ancients. Muhammad bin Al-Walid narrated to us from Muhammad bin Yazid who said: "khuluqu al-awwalin" means their school of thought and how their affairs were conducted; Abu Ja'far said: the two sayings are close.

Footnotes: (1) Abu Hayyan mentioned them from them in Al-Bahr Al-Muhit 7/33, and mentioned that it was narrated from Asim and read by Ibn Muhaysin, and it is an anomalous (shadh) reading. (2) Reported by Al-Tabari 17/614 from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (3) In his "Ma'ani al-Qur'an" 2/281. (4) Al-Sab'ah p. 472, and Al-Taysir p. 166. (5) And Al-Farra' said it in "Ma'ani al-Qur'an" 2/281. (6) In "I'rab al-Qur'an" 3/186-187.

पृष्ठ ५९ सूरह अश-शुआरा: आयत १३३ - १४०

अल्लाह तआला का फरमान: {तो अल्लाह से डरो और मेरी आज्ञा मानो} पहले उल्लेखित है। {और उससे डरो जिसने तुम्हारी उन चीजों से मदद की जिन्हें तुम जानते हो} यानी: भलाइयों (नेमतों) से। फिर उसने अपने इस कथन से इसकी व्याख्या की: {उसने मवेशियों और पुत्रों के साथ तुम्हारी मदद की, और बागों और चश्मों के साथ} यानी: उसने इन्हें तुम्हारे लिए सुलभ कर दिया और इनके माध्यम से तुम पर अनुग्रह किया, इसलिए वही है जिसकी इबादत की जानी चाहिए और जिसका शुक्र अदा किया जाना चाहिए, न कि उसके साथ कुफ्र किया जाए।

{बेशक, मुझे तुम्हारे लिए एक बड़े दिन के अज़ाब का डर है} यदि तुमने उसका कुफ्र किया और उस पर अड़े रहे।

{उन्होंने कहा, "हमारे लिए बराबर है चाहे तुम उपदेश दो या उपदेश देने वालों में से न हो"} यह सब हमारे लिए समान है; हम तुम्हारी बात नहीं सुनेंगे, और न ही तुम्हारी कही हुई बातों पर ध्यान देंगे। अब्बास ने अबू अम्र से और बिश्र ने अल-किसाई से रिवायत किया: "अवाज़त" ज़ा का ता में इद्घाम के साथ, और यह दूर की बात (कठिन) है; क्योंकि 'ज़ा' हर्फ़ए-इतबाक़ है; इसका इद्घाम केवल उसी में होता है जो इसके बहुत करीब हो और उसकी तरह उसका मखरज (उच्चारण स्थान) हो।

{यह कुछ नहीं है मगर पिछलों का "खुलुक़" (दस्तूर/रीति)} यानी: उनका दीन। इब्न अब्बास और अन्य से रिवायत है(२)। और अल-फर्रा ने कहा(३): पिछलों की आदत। इब्न कसीर, अबू अम्र और अल-किसाई ने "खल्क़ुल अव्वलीन" [पिछलों की रचना] पढ़ा, और बाकियों ने "खुलुक़ु"(४) पढ़ा। अल-हरवी ने कहा: अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल का कथन: {यह कुछ नहीं है मगर पिछलों का खुलुक़} यानी: उनका मतभेद और झूठ। और जिसने "खुलुक़ुल अव्वलीन" पढ़ा, उसका अर्थ उनकी आदत है। अरब कहते हैं: फलां ने हमें "अहादीसुल खल्क़" सुनाई, यानी कल्पित कथाएं और मनगढ़ंत बातें(५)। इब्न अल-अरबी ने कहा: "खल्क़" दीन है, "खुलुक़" स्वभाव है, और "खुलुक़" मर्यादा है। अन-नह़्हास ने कहा(६): "खुलुक़ुल अव्वलीन" अल-फर्रा के अनुसार पिछलों की आदत है। और मुहम्मद बिन अल-वलीद ने हमें मुहम्मद बिन यज़ीद से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: "खुलुक़ुल अव्वलीन" का अर्थ उनका संप्रदाय और वह तरीका है जिस पर उनके मामले चलते थे; अबू जाफर ने कहा: दोनों कथन एक-दूसरे के निकट हैं।

पाद टिप्पणियाँ: (१) अबू हय्यान ने अल-बहर अल-मुहीत ७/३३ में उन दोनों से इसका उल्लेख किया है, और उल्लेख किया है कि यह आसिम से रिवायत है और इब्न मुहयसिन ने इसे पढ़ा है, और यह एक शाज़ (दुर्लभ) क़िरात है। (२) इसे तबरी ने १७/६१४ में इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से रिवायत किया है। (३) उनकी पुस्तक "मानी अल-क़ुरआन" २/२८१ में। (४) अस-सबअह पृ. ४७२, और अत-तयसीर पृ. १६६। (५) और अल-फर्रा ने इसे "मानी अल-क़ुरआन" २/२८१ में कहा है। (६) "इराब अल-क़ुरआन" ३/१८६-१८७ में।

صفحہ ۵۹ سورہ الشعراء: آیات ۱۳۳ - ۱۴۰

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس اللہ سے ڈرو اور میری اطاعت کرو} پہلے گزر چکا ہے۔ {اور اس سے ڈرو جس نے تمہاری ان چیزوں سے مدد کی جنہیں تم جانتے ہو} یعنی: خیرات (بھلائیوں) سے۔ پھر اس کی وضاحت اپنے اس قول سے فرمائی: {اس نے تمہاری مویشیوں اور بیٹوں سے مدد کی، اور باغات اور چشموں سے} یعنی: یہ سب تمہارے لیے مسخر کر دیا اور ان کے ذریعے تم پر فضل کیا، پس وہی ہے جس کی عبادت کی جانی چاہیے اور شکر ادا کرنا چاہیے اور اس کی ناشکری نہیں کرنی چاہیے۔

{بے شک میں تم پر ایک بڑے دن کے عذاب سے ڈرتا ہوں} اگر تم نے اس کا کفر کیا اور اس پر اصرار کیا۔

{انہوں نے کہا: ہمارے لیے برابر ہے چاہے تم نصیحت کرو یا نصیحت کرنے والوں میں سے نہ ہو} یہ سب ہمارے نزدیک برابر ہے، ہم تمہاری بات نہیں سنیں گے، اور نہ ہی تمہاری کہی ہوئی باتوں کی طرف توجہ دیں گے۔ عباس نے ابو عمرو سے اور بشر نے الکسائی سے روایت کیا: "أوعظت" ظاء کا تاء میں ادغام کے ساتھ، اور یہ بعید (مشکل) ہے؛ کیونکہ 'ظاء' حرفِ اطباق ہے، اس کا ادغام صرف اس میں ہوتا ہے جو اس کے بہت قریب ہو اور اس کی طرح اس کا مخرج ہو۔

{یہ کچھ نہیں ہے مگر پہلوں کا "خُلق" (دستور/طریقہ)} یعنی: ان کا دین۔ ابن عباس اور دیگر سے مروی ہے(۲)۔ اور الفراء نے کہا(۳): پہلوں کی عادت۔ ابن کثیر، ابو عمرو اور الکسائی نے "خَلْقُ الأولين" [پہلوں کی تخلیق] پڑھا، اور باقیوں نے "خُلُقُ"(۴) پڑھا۔ ہروی نے کہا: اللہ عزوجل کا قول: {یہ کچھ نہیں ہے مگر پہلوں کا خلق} یعنی: ان کا اختلاف اور جھوٹ۔ اور جس نے "خُلُقُ

الأولين" پڑھا، اس کا مطلب ان کی عادت ہے۔ عرب کہتے ہیں: فلاں نے ہمیں "احادیث الخلق" سنائیں، یعنی خرافات اور من گھڑت کہانیاں(۵)۔ ابن الاعرابی نے کہا: "الخلق" دین ہے، "الخلق" طبع (فطرت) ہے، اور "الخلق" مروءت ہے۔ النحاس نے کہا(۶): الفراء کے نزدیک "خُلُقُ الأولين" کا مطلب پہلوں کی عادت ہے۔ اور محمد بن الولید نے ہمیں محمد بن یزید سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: "خُلُقُ الأولين" سے مراد ان کا مذہب اور وہ طریقہ ہے جس پر ان کے معاملات چلتے تھے؛ ابو جعفر نے کہا: دونوں قول ایک دوسرے کے قریب ہیں۔

حواشی: (۱) ابو حیان نے ان دونوں سے "البحر المحیط" ۳۳/۷ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ذکر کیا ہے کہ یہ عاصم سے مروی ہے اور ابن محیصن نے اسے پڑھا ہے اور یہ ایک شاذ قراءت ہے۔ (۲) اسے طبری نے ۱۷/۶۱۴ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (۳) ان کی کتاب "معانی القرآن" ۲۸۱/۲ میں۔ (۴) السبعة ص ۴۷۲، اور التیسیر ص ۱۶۶۔ (۵) اور الفراء نے اسے "معانی القرآن" ۲۸۱/۲ میں کہا ہے۔ (۶) "إعراب القرآن" ۳/۱۸۶-۱۸۷ میں۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 133 - 140 60 Among them is the Hadith from the Prophet ﷺ: "The most complete of believers in faith are those with the best character" (1), meaning: the best in their path, habit, and how they conduct themselves in obedience to Allah, Almighty and Majestic. It is not permissible for someone with good character to be an immoral virtuous person, nor for someone to be more complete in faith than a person with bad character who is not immoral. Abu Ja'far said: It was related to us from Muhammad ibn Yazid that the meaning of "the custom (khuluq) of the ancients" is: their denial and fabrications; however, he inclined towards the first reading because it contains praise for their forefathers, and most of what the Qur'an mentions regarding their attributes is their praise for their forefathers and their saying: "Indeed, we found our fathers following a certain way..." [Az-Zukhruf: 22].

It is narrated from Abu Qilabah that he read: "Khalq" with a dammah on the Kha and sukun on the Lam, as a shortening of "Khuluq." Ibn Jubayr narrated it from the companions of Nafi' from Nafi' (2). It has been said: The meaning of "the custom (khuluq) of the ancients" is: the religion of the ancients (3), including the saying of Allah Almighty: "...and they will surely change the creation (khalq) of Allah" [An-Nisa: 119], meaning: the religion of Allah. And "the custom (khuluq) of the ancients" refers to the habits of the ancients—life, then death, and no resurrection (4). It was also said: This which you denounce in our building and might is nothing but the habit of those before us; we are following their example, and "we are not to be punished" for what we do.

It was said: The meaning is: the creation (khalq) of the bodies of the ancients, meaning: we were not created except like the creation of the ancients who were created before us and died, and none of what you warn us about in terms of punishment descended upon them (5).

"So they denied him, and We destroyed them" meaning: by a screaming, violent wind, as will come in "Al-Haqqah" (6).

"Indeed, in that is a sign, but most of them were not believers." Some said: Three hundred thousand people accepted Islam with him.

---

(1) Narrated by Ahmad (7402), Abu Dawood (4682), and At-Tirmidhi (1162) from the hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). Narrated by Ahmad (24204) and At-Tirmidhi (2612) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her). (2)

Al-Muharrar al-Wajiz 4/239; it is an irregular (shadh) reading, and the well-known reading from Nafi' is like the majority reading: "Khuluq al-awwalin". (3) An-Nukat wa al-'Uyun 4/182. (4) Tafsir al-Baghawi 3/395. (5) Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 4/97 similarly. (6) At the interpretation of verse (6).

सूरा अश-शु'अरा: आयत 133 - 140 60 उनमें से पैगंबर ﷺ की हदीस है: "ईमान में सबसे पूर्ण वे मोमिन हैं जिनका चरित्र (अख़लाक़) सबसे अच्छा है" (1), अर्थात्: जिनका आचरण, आदत और अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल की आज्ञाकारिता में उनका व्यवहार सबसे उत्तम है। यह संभव नहीं है कि अच्छे चरित्र वाला व्यक्ति अनैतिक हो और फिर भी गुणी कहलाए, और न ही यह संभव है कि बुरे चरित्र वाला व्यक्ति, जो अनैतिक नहीं है, ईमान में पूर्ण हो। अबू जाफ़र ने कहा: हमें मुहम्मद बिन यज़ीद से बताया गया है कि "खुलुकुल अव्वलीन" (पूर्वजों का स्वभाव) का अर्थ है: उनका झुठलाना और मनगढ़ंत बातें बनाना; हालाँकि, वे पहले पाठ (क़िरात) की ओर झुकाव रखते थे क्योंकि उसमें उनके पूर्वजों की प्रशंसा है, और कुरान में उनके गुणों के बारे में जो कुछ भी आया है उसमें से अधिकांश उनके पूर्वजों की प्रशंसा और उनका यह कथन है: "हमने अपने पूर्वजों को एक मार्ग पर पाया..." [अज़-ज़ुख़रुफ़: 22]।

अबू किलाबा से वर्णित है कि उन्होंने "खल्क" पढ़ा, ख़ा पर दम्मा और लाम पर सुकून के साथ, जो "खुलुक" का संक्षिप्त रूप है। इब्न जुबैर ने इसे नाफ़े के साथियों के माध्यम से नाफ़े से वर्णित किया है (2)। यह कहा गया है: "खुलुकुल अव्वलीन" का अर्थ है: पूर्वजों का धर्म (3), और इसी से अल्लाह तआला का यह वचन है: "...और वे अल्लाह की रचना (खल्क) को अवश्य बदल देंगे" [अन-निसा: 119] अर्थात्: अल्लाह का धर्म। और "खुलुकुल अव्वलीन" पूर्वजों की आदतें हैं—जीवन, फिर मृत्यु और कोई पुनरुत्थान नहीं (4)। यह भी कहा गया है: हमारे निर्माण और शक्ति के बारे में आप जिस बात पर आपत्ति जता रहे हैं, वह हमारे पूर्वजों की आदत के अलावा कुछ नहीं है, हम उनका अनुसरण करते हैं, और "हमें दंडित नहीं किया जाएगा" जो हम करते हैं उसके लिए।

कहा गया है: अर्थ है: पूर्वजों के शरीरों की रचना (खल्क), अर्थात्: हमारी रचना वैसी ही है जैसे हमसे पहले के लोगों की रचना हुई थी जो मर गए, और जिस अज़ाब (सज़ा) की आप हमें चेतावनी देते हैं, उनमें से कुछ भी उन पर नहीं उतरा (5)।

"तो उन्होंने उसे झुठलाया, तो हमने उन्हें नष्ट कर दिया" अर्थात्: एक प्रचंड ठंडी हवा से, जैसा कि सूरा "अल-हाक्का" (6) में आएगा।

"निस्संदेह, इसमें एक निशानी है, परन्तु उनमें से अधिकांश ईमान लाने वाले न थे।" कुछ ने कहा: उनके साथ तीन लाख लोग इस्लाम लाए।

(1) इसे अहमद (7402), अबू दाऊद (4682), और अल-तिर्मिज़ी (1162) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। अहमद (24204) और अल-तिर्मिज़ी (2612) ने इसे आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से उद्धृत किया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/239; यह एक शाज़ (दुर्लभ) पाठ है, और नाफ़े से प्रसिद्ध पाठ वैसा ही है जैसा बहुमत का पाठ है: "खुलुकुल अव्वलीन"। (3) अन-नुकात वल-उयून 4/182। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/395। (5) म'आनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 4/97 के अनुसार। (6) आयत (6) की व्याख्या पर।

سورة الشعراء: آیات ۱۳۳ - ۱۴۰ ۶۰ اسی میں سے نبی ﷺ کی حدیث ہے: «ایمان میں سب سے کامل مؤمن وہ ہے جس کے اخلاق سب سے اچھے ہوں»(۱) یعنی: جس کا راستہ، عادت اور اللہ عزوجل کی اطاعت میں اس کا معاملہ سب سے بہتر ہو۔ یہ جائز نہیں کہ حسن اخلاق والا شخص فاجر (بدکار) ہو کر فاضل ہو، اور نہ ہی یہ کہ برے اخلاق والا شخص جو فاجر نہیں ہے، وہ ایمان میں زیادہ کامل ہو۔ ابو جعفر نے کہا: ہمیں محمد بن یزید سے نقل کیا گیا ہے کہ «خُلُقُ الأوَّلِينَ» کا معنی ہے: ان کا جھٹلانا اور بہتان تراشی کرنا؛ البتہ وہ پہلی قراءت کی طرف مائل تھے کیونکہ اس میں ان کے آباء کی تعریف ہے، اور قرآن میں ان کی صفت کے بارے میں جو کچھ آیا ہے اس میں اکثر ان کے آباء کی تعریف اور ان کا یہ قول ہے: ﴿ہم نے اپنے آباء و اجداد کو ایک طریقے پر پایا...﴾ [الزخرف: ۲۲]۔

ابو قلابہ سے مروی ہے کہ انہوں نے اسے «خَلْق» پڑھا، خا پر پیش اور لام کے سکون کے ساتھ، جو «خُلُق» کی تخفیف ہے۔ اسے ابن جبیر نے نافع کے اصحاب کے واسطے سے نافع سے روایت کیا ہے(۲)۔ اور کہا گیا ہے: «خُلُقُ الأوَّلِينَ» کا مطلب ہے: پہلوں کا دین(۳)، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿پس وہ اللہ کی تخلیق (خَلْق) کو ضرور بدل دیں گے﴾ [النساء: ۱۱۹] یعنی: اللہ کا دین| اور «خُلُقُ الأوَّلِينَ» پہلوں کی عادت ہے، یعنی زندگی پھر موت اور کوئی دوبارہ جی اٹھنا نہیں(۴)۔ اور کہا گیا ہے: یہ عمارتیں اور پکڑ جس پر تم ہمیں ٹوک رہے ہو، یہ ہم سے پہلوں کی عادت کے سوا کچھ नहीं، ہم ان کی پیروی کرتے ہیں ﴿اور ہمیں عذاب نہیں دیا جائے گا﴾ اس پر جو ہم کرتے ہیں۔

اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: پہلوں کے اجسام کی تخلیق (خَلْق)، یعنی: ہم پیدا نہیں کیے گئے مگر پہلوں کی طرح جو ہم سے پہلے پیدا ہوئے اور مر گئے، اور جس عذاب سے تم ہمیں ڈراتے ہو ان پر ایسا کچھ نازل نہیں ہوا(۵)۔

﴿پس انہوں نے اسے جھٹلایا تو ہم نے انہیں ہلاک کر دیا﴾ یعنی: ایک سخت تند و تیز ہوا کے ذریعے جیسا کہ «الحاقہ»(۶) میں آئے گا۔

﴿بے شک اس میں ایک نشانی ہے اور ان میں سے اکثر ایمان لانے والے نہ تھے﴾ بعض نے کہا: ان کے ساتھ تین لاکھ لوگ ایمان لائے۔

---

(۱) اسے احمد (۷۴۰۲)، ابو داؤد (۴۶۸۲)، اور ترمذی (۱۱۶۲) نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (۲۴۲۰۴) اور ترمذی (۲۶۱۲) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/ ۲۳۹، اور یہ قراءت شاذ ہے، اور نافع سے مشہور قراءت جمہور کی قراءت کی طرح ہے: ﴿خُلُقُ الأوَّلِينَ﴾۔ (۳) النکت والعیون ۴/ ۱۸۲۔ (۴) تفسیر البغوی ۳/ ۳۹۵۔ (۵) معانی القرآن للزجاج ۴/ ۹۷ کی طرح۔ (۶) آیت (۶) کی تفسیر کے وقت۔

...and hundreds, and the rest of them perished. {And indeed, your Lord is the Exalted in Might, the Merciful.}

Allah the Almighty says: {Thamud denied the messengers (141) When their brother Salih said to them, "Will you not fear Allah? (142) Indeed, I am to you a trustworthy messenger. (143) So fear Allah and obey me. (144) And I do not ask you for it any payment. My payment is only from the Lord of the worlds. (145) Will you be left in what is here, secure (146) Within gardens and springs (147) And fields of crops and palm trees with softened fruit? (148) And you carve out of the mountains, homes with skill. (149) So fear Allah and obey me. (150) And do not obey the order of the transgressors (151) Who cause corruption in the land and do not amend." (152) They said, "You are only of those bewitched. (153) You are but a man like ourselves, so bring a sign, if you should be of the truthful." (154) He said, "This is a she-camel. For her is a [time of] drink, and for you is a [time of] drink on a known day. (155) And do not touch her with harm, lest there seize you the punishment of a terrible day." (156) But they hamstrung her and became regretful. (157) So the punishment seized them. Indeed in that is a sign, but most of them were not to be believers. (158) And indeed, your Lord is the Exalted in Might, the Merciful. (159)}

Allah the Almighty's saying: {Thamud denied the messengers} mentions the story of Salih and his people, who were Thamud; they used to live in Al-Hijr as previously mentioned in "Al-Hijr" (1), which is [a place] of palm trees, crops, and water. {Will you be left in what is here, secure} means: in the world, secure from death and punishment (2). Ibn Abbas said: They were long-lived such that buildings would not last as long as their lifespans, and this is indicated by His saying: {and settled you therein} [Hud: 61]. So Salih rebuked and scolded them and said: Do you think you will remain in the world without death {Within gardens and springs. And fields of crops and palm trees with softened fruit}?! Al-Zamakhshari: If you say: Why did He say: "and palm trees" after His saying: "in gardens" (3) when gardens (4) include palm trees first and foremost, just as livestock (An'am) includes camels similarly from among pairs, so much so that they...

---

(1) 12/238. (2) Zad al-Masir 6/138, and Majma' al-Bayan 19/173. (3) In the manuscripts: "and" instead of "in". (4) In (d), (z), and (m): and gardens.

सूरा अश-शुआरा: आयतें 141 - 159 | 61

...और सैकड़ों, और उनके बाकी लोग नष्ट हो गए। {और निश्चय ही आपका पालनहार प्रभु अत्यंत प्रभुत्वशाली, दयावान है।}

अल्लाह सर्वशक्तिमान फ़रमाता है: {समुद ने सन्देशवाहकों को झुठलाया (141) जब उनके भाई सालेह ने उनसे कहा, "क्या तुम डरते नहीं? (142) निःसंदेह, मैं तुम्हारे लिए एक अमानतदार सन्देशवाहक हूँ। (143) अतः अल्लाह से डरो और मेरी बात मानो। (144) और मैं इस पर तुमसे कोई पारिश्रमिक नहीं मांगता। मेरा पारिश्रमिक तो केवल समस्त संसारों के पालनहार के पास है। (145) क्या तुम इसमें जो कुछ यहाँ है, निश्चिंत छोड़ दिए जाओगे (146) बागों और चश्मों में (147) और खेती और खजूर के पेड़ों में जिनका गुच्छा कोमल है? (148) और तुम पहाड़ों को तराश कर बड़ी कुशलता से घर बनाते हो। (149) अतः अल्लाह से डरो और मेरी बात मानो। (150) और हद से आगे बढ़ जाने वालों के आदेश का पालन न करो (151) जो धरती में बिगाड़ पैदा करते हैं और सुधार नहीं करते।" (152) उन्होंने कहा, "तुम तो केवल उन लोगों में से हो जिन पर जादू किया गया है। (153) तुम तो बस हम जैसे ही एक मनुष्य हो, तो कोई निशानी लाओ यदि तुम सच्चे हो।" (154) उन्होंने कहा, "यह एक ऊँटनी है। उसके पीने के लिए [पानी की बारी] है और तुम्हारे पीने के लिए एक निश्चित दिन की बारी है। (155) और उसे किसी बुराई के साथ न छूना, वरना तुम्हें एक बड़े दिन का कष्ट पकड़ लेगा।" (156) फिर उन्होंने उसकी टांगें काट दीं और पछताने लगे। (157) तो उन्हें यातना ने पकड़ लिया। निःसंदेह इसमें एक निशानी है, परन्तु उनमें से अधिकतर ईमान लाने वाले नहीं थे। (158) और निश्चय ही आपका पालनहार प्रभु अत्यंत प्रभुत्वशाली, दयावान है। (159)}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {समुद ने सन्देशवाहकों को झुठलाया} सालेह और उनकी जाति का उल्लेख करता है जो समुद थे; वे अल-हिज्र में रहते थे जैसा कि पहले "अल-हिज्र" (1) में उल्लेख किया गया है, जो खजूर के पेड़ों, फसलों और पानी वाली जगह है। {क्या तुम इसमें जो कुछ यहाँ है, निश्चिंत छोड़ दिए जाओगे} का अर्थ है: दुनिया में, मौत और अज़ाब से सुरक्षित (2)। इब्न अब्बास ने कहा: वे दीर्घायु थे कि उनकी उम्र के साथ इमारतें नहीं टिकती थीं, और यह उनके इस कथन से संकेतित है: {और तुम्हें उसमें बसाया} [हूद: 61]। तो सालेह ने उन्हें झिड़का और फटकारा और कहा: क्या तुम समझते हो कि तुम दुनिया में बिना मौत के रहोगे {बागों और चश्मों में। और खेती और खजूर के पेड़ों में जिनका गुच्छा कोमल है}?! ज़मख्शारी: यदि तुम कहो: उन्होंने अपने कथन "बागों में" (3) के बाद

"और खजूर" क्यों कहा, जबकि बागों (4) में सबसे पहले खजूर के पेड़ ही आते हैं, जैसे 'अनआम' (पशुधन) में ऊंट आते हैं, यहाँ तक कि वे...

---

(1) 12/238। (2) ज़ाद अल-मसीर 6/138, और मजमा अल-बयान 19/173। (3) प्रतियों में: "में" के बजाय "और"। (4) (d), (z), और (m) में: और बागों।

...اور سینکڑوں، اور ان کے باقی ماندہ ہلاک ہو گئے۔ ﴿ اور بے شک آپ کا رب ہی نہایت غالب اور رحم کرنے والا ہے ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ ثمود نے رسولوں کو جھٹلایا (۱۴۱) جب ان کے بھائی صالح نے ان سے کہا، "کیا تم ڈرتے نہیں ہو؟ (۱۴۲) بے شک میں تمہارے لیے ایک امانت دار رسول ہوں۔ (۱۴۳) پس اللہ سے ڈرو اور میرا حکم مانو۔ (۱۴۴) اور میں اس پر تم سے کوئی اجر نہیں مانگتا، میرا اجر تو صرف رب العالمین کے ذمے ہے۔ (۱۴۵) کیا تم ان چیزوں میں جو یہاں موجود ہیں، بے خوف چھوڑ دیے جاؤ گے؟ (۱۴۶) باغات اور چشموں میں (۱۴۷) اور کھیتوں اور کھجور کے درختوں میں جن کے خوشے نرم و نازک ہیں؟ (۱۴۸) اور تم پہاڑوں کو تراش کر فخر کے ساتھ گھر بناتے ہو۔ (۱۴۹) پس اللہ سے ڈرو اور میرا کہنا مانو۔ (۱۵۰) اور ان حد سے گزرنے والوں کا کہنا نہ مانو (۱۵۱) جو زمین میں فساد مچاتے ہیں اور اصلاح نہیں کرتے۔" (۱۵۲) انہوں نے کہا، "تم پر تو بس جادو کر دیا گیا ہے۔ (۱۵۳) تم تو ہماری ہی طرح کے ایک انسان ہو، پس اگر تم سچے ہو تو کوئی نشانی لاؤ۔" (۱۵۴) انہوں نے کہا، "یہ ایک اونٹنی ہے، ایک دن اس کے پانی پینے کی باری ہے اور ایک دن تمہارے پانی پینے کی باری مقرر ہے۔ (۱۵۵) اور اسے کسی برائی کے ساتھ ہاتھ نہ لگانا، ورنہ تمہیں ایک بڑے دن کا عذاب پکڑ لے گا۔" (۱۵۶) پھر انہوں نے اس کی کونچیں کاٹ ڈالیں، پھر وہ پشیمان ہو گئے۔ (۱۵۷) تو عذاب نے انہیں پکڑ لیا، بے شک اس میں ایک نشانی ہے اور ان میں سے اکثر ایمان لانے والے نہیں تھے۔ (۱۵۸) اور بے شک آپ کا رب ہی نہایت غالب اور رحم کرنے والا ہے (۱۵۹) ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ ثمود نے رسولوں کو جھٹلایا ﴾ صالح علیہ السلام اور ان کی قوم کا تذکرہ ہے جو کہ ثمود تھے؛ وہ الحجر میں رہا کرتے تھے جیسا کہ "الحجر" (۱) میں پہلے گزر چکا ہے، اور وہ کھجوروں، کھیتوں اور پانیوں والا مقام ہے۔ ﴿ کیا تم ان چیزوں میں جو یہاں موجود ہیں، بے خوف چھوڑ دیے جاؤ گے؟ ﴾ یعنی: دنیا میں، موت اور عذاب سے بے خوف ہو کر (۲)۔ ابن عباس فرماتے ہیں: وہ اس قدر طویل العمر تھے کہ ان کی عمروں کے سامنے عمارتیں قائم نہیں رہتی تھیں، اور اس پر اللہ کا یہ ارشاد دلالت کرتا ہے: ﴿ اور اس نے تمہیں اس میں آباد کیا ﴾ [ہود: ۶۱]۔ پس صالح علیہ السلام نے انہیں ملامت اور ڈانٹ ڈپٹ کی اور کہا: کیا تمہارا یہ خیال ہے کہ تم دنیا میں بغیر موت کے باقی رہو گے ﴿ باغات اور چشموں میں۔ اور کھیتوں اور کھجور کے درختوں میں جن کے خوشے نرم و نازک ہیں ﴾؟! زمخشری: اگر تم کہو کہ: انہوں نے اپنے قول "باغات میں" (۳) کے بعد "اور کھجور" کیوں کہا؟ حالانکہ باغات (۴) میں سب سے پہلے کھجور کے درخت ہی شامل ہوتے ہیں جس طرح مویشیوں میں اونٹ شامل ہوتے ہیں، یہاں تک کہ وہ...

---

(۱) ۱۲/۲۳۸۔ (۲) زاد المسیر ۶/۱۳۸، اور مجمع البیان ۱۹/۱۷۳۔ (۳) نسخوں میں: "فی" (میں) کی جگہ "و" (اور) ہے۔ (۴) (د)، (ز) اور (م) میں: اور باغات۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 141 - 159 62

...so they mention Paradise and mean only palm trees, just as they mention livestock (An-Na'am) and intend only camels. Zuhair said: As if my eyes were in the two buckets of a submissive [camel], From the water-carrying camels watering a garden of tall [palm trees].(1) Meaning palm trees; and the "sahuq" palm tree is one of extreme height(2). I said(3): There are two interpretations: one is that palm trees are singled out after being included among all trees to highlight their unique virtue. The second is that by "gardens" (jannat) he means trees other than palm trees, as the term is suitable for that, and then he conjoins palm trees to them. The "tal'ah" (spadix) is what emerges from the palm tree like a sword blade, inside which are the clusters of the "qinw" (date-stalk), and "qinw" is the name for what emerges from the trunk with its stalk and clusters(4). And regarding "hadim" (tender/fragile), Ibn Abbas said: It is delicate as long as it is in its sheath (kufurrah). And "hadim" means delicate and thin, from which is the saying of Imru' al-Qais: ...bearing upon me a woman with a slender waist and full ankles.(5) Al-Jawhari: And it is said of the "tal'ah" (spadix): "hadim", as long as it hasn't emerged from its sheath; because parts of it are folded into others. And a "hadim" woman is one with slender flanks(6). Al-Harawi narrated something similar; he said: It is what is compressed in its vessel before appearing, and from this is "a man with hadim sides" meaning they are compressed; this is the saying of the linguists.

(1) Al-Kashshaf 3/123, and the verse is in the Diwan of Zuhair p. 37. Its commentator said: "Al-muqattalah": the submissive one, meaning the she-camel. He says: It's as if my eyes, from the abundance of their tears, are in the two buckets of a she-camel upon which water is poured, and she has been worn out by work until she became submissive. (2) See Al-Sihah (shq). (3) Meaning Al-Zamakhshari. (4) Al-Kashshaf 3/123. (5) Diwan of Imru' al-Qais p. 15, and the beginning of the verse is: "When I said, 'Bring it, give it to me,' she swayed." Its commentator said: "Nawwilini" is from "nawal": which is a gift. "Tamayalat": she bent. "Rayya": meaning full of meat and fat at the place of the anklet on her legs, i.e., her bones are not protruding. (6) Al-Sihah (hdm).

सूरह अश-शुआरा: आयतें 141 - 159 62

...तो वे जन्नत का ज़िक्र करते हैं और उससे उनका मतलब केवल खजूर के पेड़ होता है, ठीक उसी तरह जैसे वे 'अन-नाम' (पशुधन) का ज़िक्र करते हैं और उनका इरादा केवल ऊंटों से होता है। ज़ुहैर ने कहा: जैसे कि मेरी आँखें एक दबी हुई ऊँटनी के दो डोलों में हों, पानी ढोने वाले ऊँटों में से जो ऊंचे खजूरों के बाग को सींच रहे हों।(1) यहाँ मुराद खजूर के पेड़ हैं; और 'सहूक' खजूर का पेड़ वह है जो अत्यधिक ऊँचा हो(2)। मैंने कहा(3): इसके दो पहलू हैं: एक यह कि खजूर के पेड़ों को अन्य सभी पेड़ों में शामिल करने के बाद विशेष रूप से अलग से उल्लेख किया गया है ताकि उनके विशेष गुण को दर्शाया जा सके। दूसरा यह कि 'जन्नत' (बागों) से उसका तात्पर्य खजूर के अलावा अन्य पेड़ों से है, क्योंकि यह शब्द उसके लिए उपयुक्त है, और फिर उसने खजूर के पेड़ों को उन पर जोड़ा है। 'तलअह' (कोंपल/पुष्पगुच्छ) वह है जो खजूर के पेड़ से तलवार की धार की तरह निकलता है, जिसके अंदर 'किनव' (खजूर की डंठल) के गुच्छे होते हैं, और 'किनव' उस चीज़ का नाम है जो अपने डंठल और गुच्छों के साथ तने से निकलती है(4)। और 'हदीम' (कोमल) के बारे में इब्न अब्बास ने कहा: जब तक यह अपनी म्यान (कुफुर्रह) में रहता है, यह नाजुक होता है। और 'हदीम' का अर्थ है नाजुक और पतला, इसी से इमरुल क़ैस का कथन है: ...मुझ पर एक ऐसी स्त्री जिसका कटि-प्रदेश (कमर) पतला और टखने भरे हुए हैं।(5) अल-जौहरी: 'तलअह' को 'हदीम' कहा जाता है जब तक कि वह अपनी म्यान से बाहर न निकल जाए; क्योंकि उसका एक हिस्सा दूसरे में समाया होता है। और स्त्रियों में 'हदीम' वह है जिसकी कमर पतली हो(6)। अल-हरवी ने भी इसी तरह का वर्णन किया है; उन्होंने कहा: यह वह चीज़ है जो प्रकट होने से पहले अपने पात्र में संकुचित होती है, और इसी से 'एक ऐसा व्यक्ति जिसकी कोख दबी हुई (हदीम) हो' आता है, जिसका अर्थ है कि वे संकुचित हैं; यह भाषाविदों का कथन है।

(1) अल-कशाफ 3/123, और यह शेर दीवान-ए-ज़ुहैर पृष्ठ 37 में है। इसके व्याख्याकार ने कहा: 'अल-मुक़त्तलाह': वह जो दब गई हो, यानी ऊँटनी। वह कहता है: जैसे कि मेरी आँखें, आँसुओं की अधिकता के कारण, एक ऐसी ऊँटनी के दो डोलों में हैं जिस पर पानी छिड़का जा रहा है, और वह काम के कारण इतनी थक गई है कि दब गई है। (2) देखिए अल-सिहाह (स-ह-क़)। (3) यानी अल-ज़मखशरी। (4) अल-कशाफ 3/123। (5) दीवान-ए-इमरुल क़ैस पृष्ठ 15, और शेर का पहला भाग है: "जब मैंने कहा, 'लाओ, मुझे दो,' तो वह झुक गई।" इसके व्याख्याकार ने कहा: 'नव्विलीनी' 'नवाल' से है: जिसका अर्थ उपहार है। 'तमायालत': वह झुक गई। 'रय्या': यानी अपनी टांगों पर पायल

की जगह पर मांस और चर्बी से भरी हुई, यानी उसकी हड्डियाँ उभरी हुई नहीं हैं। (6) अल-सिहाह (ह-द-म)।

سورہ الشعراء: آیات 141 - 159 62

...تو وہ جنت کا ذکر کرتے ہیں اور ان کی مراد صرف کھجور کے درخت ہوتے ہیں، جس طرح وہ 'نعم' (مویشی) کا ذکر کرتے ہیں اور ان کی مراد صرف اونٹ ہوتے ہیں۔ زہیر نے کہا: گویا میری آنکھیں ایک فرمانبردار [اونٹنی] کے دو ڈولوں میں ہیں، پانی پلانے والے اونٹوں میں سے جو اونچے کھجوروں کے باغ کو سیراب کر رہے ہوں۔(1) مراد کھجور کے درخت ہیں؛ اور 'سحوق' کھجور وہ ہے جو بہت زیادہ لمبی ہو(2)۔ میں نے کہا(3): اس میں دو صورتیں ہیں: ایک یہ کہ تمام درختوں کے ذکر میں شامل کرنے کے بعد کھجور کو خاص طور پر الگ سے ذکر کیا گیا تاکہ اس کی فضیلت اور انفرادیت کو ظاہر کیا جا سکے۔ دوسری یہ کہ 'جنات' (باغات) سے اس کی مراد کھجور کے علاوہ دیگر درخت ہوں، کیونکہ لفظ اس کے لیے موزوں ہے، پھر اس نے کھجور کے درختوں کا ان پر عطف کیا۔ 'طلعہ' (خوشہ) وہ ہے جو کھجور کے درخت سے تلوار کے پھل کی طرح نکلتا ہے، جس کے اندر 'قنو' (کھجور کی شاخ) کے خوشے ہوتے ہیں، اور 'قنو' اس چیز کا نام ہے جو تنے سے اپنی شاخوں اور خوشوں کے ساتھ نکلتی ہے(4)۔ اور «ہضیم» کے بارے میں ابن عباس نے کہا: جب تک وہ اپنے غلاف (کفرّاہ) میں رہے، لطیف (نازک) ہوتا ہے۔ اور 'ہضیم' کا مطلب ہے لطیف اور باریک، اسی سے امراء القیس کا قول ہے: ...مجھ پر ایک ایسی عورت جس کی کمر پتلی اور ٹخنے پُر گوشت ہیں۔(5) جوہری: اور 'طلع' کو 'ہضیم' کہا جاتا ہے جب تک وہ اپنے غلاف سے نہ نکلے؛ کیونکہ اس کا بعض حصہ بعض میں داخل (تہہ در تہہ) ہوتا ہے۔ اور عورتوں میں 'ہضیم' وہ ہے جس کی کمر پتلی ہو(6)۔ اسی طرح ہروی نے نقل کیا ہے؛ انہوں نے کہا: یہ وہ چیز ہے جو ظاہر ہونے سے پہلے اپنے برتن (غلاف) میں سمٹی ہوئی ہو، اور اسی سے

'ہضیم الجنبین' (پتلی کوکھوں والا) مرد ہے یعنی اس کی کوکھیں سمٹی ہوئی ہوں؛ یہ ماہرینِ لغت کا قول ہے۔

(1) الکشاف 3/123، اور یہ شعر دیوانِ زہیر ص 37 میں ہے، اس کے شارح نے کہا: 'المقتلہ': سدھائی ہوئی یعنی اونٹنی۔ وہ کہتا ہے: گویا میری آنکھیں کثرتِ اشک کی وجہ سے ایک ایسی اونٹنی کے دو بڑے ڈولوں میں ہیں جس پر پانی چھڑکا جا رہا ہو، اور وہ کام کی وجہ سے تھک کر نڈھال ہو چکی ہو۔ (2) دیکھئے الصحاح (سحق)۔ (3) یعنی الزمخشری۔ (4) الکشاف 3/123۔ (5) دیوانِ امراء القیس ص 15، اور شعر کا پہلا مصرع ہے: «إذا قلتُ هاتي نَوّلِيني تمايلت». اس کے شارح نے کہا: 'نولینی' 'نوال' سے ہے: جس کے معنی عطا کے ہیں۔ 'تمایلت': وہ جھک گئی۔ 'ریا': یعنی اپنی پنڈلیوں پر پازیب کی جگہ گوشت اور چربی سے بھری ہوئی، یعنی اس کی ہڈیاں ابھری ہوئی نہیں ہیں۔ (6) الصحاح (ہضم)۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 141 - 159 63

Al-Mawardi and others have mentioned twelve opinions regarding this: First: that it is soft fresh dates (al-rutab al-layyin). This was said by Ikrimah. Second: it is the 'mudhannib' of fresh dates (partially ripe). This was said by Sa'id ibn Jubayr. Al-Nahhas said: Abu Ishaq narrated from Yazid - he is Ibn Abi Ziyad, a Kufan, and Yazid ibn Abi Maryam, a Shami - concerning "and date-palms, whose spadix is 'hadim' (tender/heavy with fruit)": he said: among them is that which has become fresh dates and that which is partially ripe (mudhannib). Third: that it is dates which have no pits. This was said by Al-Hasan. Fourth: that it is what crumbles and disintegrates when touched. This was said by Mujahid. Abu Al-Aliyah said: It crumbles in the mouth. Fifth: it is what has shriveled from being piled on top of each other. This was said by Al-Dahhak and Muqatil. Sixth: that it is what sticks together. This was said by Abu Sakhr. Seventh: that it is the spadix (al-tal') when it separates and turns green. This was also said by Al-Dahhak. Eighth: that it is the ripe and mature (al-yani' al-nadij). This was said by Ibn Abbas. Ninth: that it is compact before the skin splits from it. Narrated by Ibn Shajarah; he said: As if a load revealed upon him is 'hadim' for which no cracks are felt. Tenth: that it is soft (al-rakhw). This was said by Al-Hasan. Eleventh: that it is the tender, delicate first growth, which is the densely clustered spadix. This was said by Al-Harawi. Twelfth: that it is the 'Barni' date (1). This was said by Ibn al-A'rabi; 'fa'il' in the sense of 'fa'il' (digestible), meaning: pleasant and wholesome from the digestion (inhidam) of food (2). And 'al-tal'' (spadix): a name derived from 'al-zuhur' (appearance), which is appearance, and from it comes the rising (tulu') of the sun, the moon, and plants (3). His, the Almighty's, saying: ﴿وَتَنْحِتُونَ مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا فَرِهِينَ﴾ "And you carve out of the mountains houses with great skill." Al-naht: carving and trimming; 'nahtahu yanhituhu' - with a kasra - 'nahtan' meaning (4): he trimmed it, and 'al-nuhatah': the shavings. And 'al-manhut': that which is carved (5).

(1) It is a type of date, yellow and round, and it is the best type of date. Al-Lisan (barn). (2) Al-Nukat wal-Uyun 4/182-183 without the fifth, eleventh, and twelfth opinions. Al-Nahhas mentioned the eleventh opinion in I'rab al-Qur'an 3/187. Al-Baghawi mentioned the first, fourth, fifth, and tenth opinions in his Tafsir 3/395. Ibn al-Jawzi mentioned the first five opinions, and the eighth and ninth in Zad al-Masir 6/138. Al-Tabari cited the first, fourth, sixth, and eighth opinions. Al-Nahhas said in Ma'ani al-Qur'an 5/96: digestible, wholesome, and delicate. (3) Al-Nukat wal-Uyun 4/183. (4) In (D), (Z), and (M): "if" (idha). (5) Al-Sihah (naht).

सूरह अश्-शुअरा: आयतें 141 - 159 63

अल-मावर्दी और अन्यों ने इसके संबंध में बारह मतों का उल्लेख किया है: पहला: कि यह नरम ताज़ा खजूर हैं। यह इकरीमा ने कहा है। दूसरा: यह आंशिक रूप से पके हुए ताज़ा खजूर (मुज़न्निब) हैं। यह सईद इब्न जुबैर ने कहा है। अल-नहहास ने कहा: अबू इशाक ने यज़ीद से रिवायत की है - वह इब्न अबी ज़ियाद कुफ़ी है और यज़ीद इब्न अबी मरियम शामी है - "और खजूर के पेड़, जिनका गाभा 'हशीम' (कोमल या भारी) है": उन्होंने कहा: इनमें से कुछ ताज़ा खजूर बन गए हैं और कुछ आंशिक रूप से पके हैं। तीसरा: कि यह वे खजूर हैं जिनमें गुठली नहीं होती। यह अल-हसन ने कहा है। चौथा: कि यह वह है जो छूने पर चूर-चूर होकर बिखर जाता है। यह मुजाहिद ने कहा है। अबू अल-आलिया ने कहा: यह मुँह में घुल जाता है। पाँचवाँ: यह वह है जो एक-दूसरे के ऊपर लदे होने के कारण सिकुड़ गया है। यह अज़-ज़ह्हाक और मुक़ातिल ने कहा है। छठा: कि यह वह है जो एक-दूसरे से चिपका हुआ है। यह अबू सखर ने कहा है। सातवाँ: कि यह वह गाभा है जब वह अलग होकर हरा हो जाता है। यह भी अज़-ज़ह्हाक ने कहा है। आठवाँ: कि यह पका हुआ और परिपक्व है। यह इब्न अब्बास ने कहा है। नौवाँ: कि यह छिलका फटने से पहले सघन होता है। इब्न शजरह ने इसका वर्णन किया है; उन्होंने कहा: जैसे कोई बोझ उस पर प्रकट हुआ हो एक 'हशीम' जिसके लिए कोई दरार महसूस नहीं होती। दसवाँ: कि यह नरम है। यह अल-हसन ने कहा है। ग्यारहवाँ: कि यह कोमल, नाजुक पहली उपज है, जो घने गुच्छों वाला गाभा है। यह अल-हरवी ने कहा है। बारहवाँ: कि यह 'बरनी' खजूर है(1)। यह इब्न अल-अरबी ने कहा है; 'फ़ईल' के अर्थ में 'फ़ातिल' (पाचक), अर्थात: भोजन के पचने (इनहिदाम) से सुखद और स्वास्थ्यप्रद(2)। और 'अल-तल' (गाभा): 'अल-ज़ुहूर' (प्रकटीकरण/उदय) से निकला एक संज्ञा है, जो प्रकटीकरण है, और इसी से सूरज, चाँद और पौधों का निकलना (उदय) आता है(3)। अल्लाह तआला का कथन: ﴿وَتَنْحِتُونَ مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا فَرِهِينَ﴾ "और तुम पहाड़ों को तराश कर बड़े कौशल से घर बनाते हो।" 'अन-नहत': तराशना और छाँटना; 'नहतहु यनहितुहु' - कसरा के साथ - 'नहतन' अर्थात(4): उसने उसे तराशा, और 'अन-नुहाता': छीलन। और 'अल-मनहूत': वह जिससे कुछ तराशा जाए(5)।

(1) यह खजूर का एक प्रकार है, पीला और गोल, और यह खजूर की सबसे अच्छी गुणवत्ता है। लिसान (बरन)। (2) अन-नुकातु वल-उयून 4/182-183 पाँचवें, ग्यारहवें और बारहवें मत के बिना। अल-नहहास ने इराब अल-कुरान 3/187 में ग्यारहवें मत का उल्लेख किया है। अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 3/395 में पहले, चौथे, पाँचवें और दसवें मत का उल्लेख किया है। इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद

अल-मसीर 6/138 में पहले पाँच मतों, आठवें और नौवें का उल्लेख किया है। अल-तबरी ने पहले, चौथे, छठे और आठवें मत को उद्धृत किया है। अल-नहहास ने मानी अल-कुरान 5/96 में कहा: सुपाच्य, स्वास्थ्यप्रद और कोमल। (3) अन-नुकातु वल-उयून 4/183. (4) (द), (ज़) और (म) में: "यदि" (इज़ा)। (5) अस-सिहाह (नहत)।

سورة الشعراء: آیات 141 - 159 63

اور الماوردی وغیرہ نے اس میں بارہ اقوال نقل کیے ہیں: پہلا: یہ کہ وہ نرم رطب (تازہ کھجور) ہے۔ یہ عکرمہ نے کہا۔ دوسرا: وہ رطب کا وہ حصہ ہے جو دم دار ہو (مُذنّب)۔ یہ سعید بن جبیر نے کہا۔ النحاس نے کہا: ابو اسحاق نے یزید سے روایت کی - وہ ابن ابی زیاد کوفی ہیں اور یزید بن ابی مریم شامی ہیں - "اور کھجور کے درخت جن کا گابھا 'ہضیم' (نرم یا بوجھل) ہے" کے بارے میں فرمایا: اس میں سے وہ ہے جو رطب ہو چکا اور کچھ وہ ہے جو دم دار (مُذنّب) ہے۔ تیسرا: یہ کہ وہ ہے جس میں گٹھلی نہ ہو۔ یہ الحسن نے کہا۔ چوتھا: یہ کہ وہ ٹوٹا ہوا اور بکھرا ہوا ہے کہ جب اسے چھوا جائے تو وہ بکھر جائے۔ یہ مجاہد نے کہا۔ ابو العالیہ نے کہا: وہ منہ میں گھل جاتا ہے۔ پانچواں: وہ ہے جو ایک دوسرے کے اوپر لدے ہونے کی وجہ سے دب کر سکڑ گیا ہو۔ یہ الضحاک اور مقاتل نے کہا۔ چھٹا: یہ کہ وہ ایک دوسرے سے جڑا ہوا ہے۔ یہ ابو صخر نے کہا۔ ساتواں: یہ کہ وہ گابھا ہے جب وہ الگ ہو کر ہرا ہو جائے۔ یہ بھی الضحاک نے کہا۔ آٹھواں: یہ کہ وہ خوب پکا ہوا اور تیار ہو۔ یہ ابن عباس نے کہا۔ نواں: یہ کہ وہ چھلکا پھٹنے سے پہلے ٹھوس اور بھرا ہوا ہو۔ اسے ابن شجرہ نے حکایت کیا ہے؛ انہوں نے کہا: گویا کوئی بوجھ اس پر ظاہر ہوا وہ 'ہضیم' ہے جس میں کوئی دراڑ محسوس نہیں ہوتی۔ دسواں: یہ کہ وہ نرم ہے۔ یہ الحسن نے کہا۔ گیارہواں: یہ کہ وہ نرم و نازک پہلی بالی ہے جو ابھی نکلی ہو، اور وہ تہہ در تہہ گابھا ہے۔ یہ الہروی نے کہا۔ بارہواں: یہ کہ وہ 'برنی' کھجور ہے(1)۔ یہ ابن الاعرابی نے کہا؛ فعیل بمعنی فاعل (ہاضم)، یعنی: کھانے کے ہضم (انہضام) کی وجہ سے خوشگوار اور فائدہ مند(2)۔ اور 'الطلع' (گابھا): ایک اسم ہے جو 'الظہور' سے مشتق ہے جس کے معنی ظاہر ہونا ہیں، اور اسی سے سورج، چاند اور پودوں کا طلوع ہونا ہے(3)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَتَنْحِتُونَ مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا فَرِهِينَ﴾

"اور تم پہاڑوں کو تراش کر فخریہ طور پر گھر بناتے ہو۔" 'النحت': چھیلنا اور تراشنا؛ 'نحتہ ینحِتُہ' - کسرہ کے ساتھ - 'نحتاً' یعنی(4): اسے تراشا، اور 'النحاتۃ': چھلن۔ اور 'المنحوت': وہ جس سے تراشا جائے(5)۔

(1) یہ کھجور کی ایک قسم ہے، پیلی گول، اور یہ بہترین کھجور ہے۔ اللسان (برن)۔ (2) النکت والعیون 4/ 182-183 پانچویں، گیارہویں اور بارہویں قول کے بغیر۔ اور النحاس نے اعراب القرآن 187/3 میں گیارہویں قول کا ذکر کیا ہے۔ اور البغوی نے اپنی تفسیر 395/3 میں پہلے، چوتھے، پانچویں اور دسویں قول کا ذکر کیا ہے۔ اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 138/6 میں پہلے پانچ اقوال اور آٹھویں و نویں قول کا ذکر کیا ہے۔ اور الطبری نے پہلا، چوتھا، چھٹا اور آٹھواں قول نکالا ہے۔ اور النحاس نے معانی القرآن 96/5 میں کہا: ہاضم، لذیذ اور لطیف۔ (3) النکت والعیون 4/ 183۔ (4) (د) اور (ز) اور (م) میں: إذا (اگر/جبکہ)۔ (5) الصحاح (نحت)۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 141 - 159 64

And in "As-Saffat" [verse 95] he said: "Do you worship what you carve?" And they used to carve them [dwellings/idols] from the mountains because their lives were long and their buildings of clay [mud-bricks] would crumble.

Ibn Kathir, Abu Amr, and Nafi' (1) recited: "fariheen" (فَرِهِينَ) without an alif. The rest recited: "faariheen" (فَارِهِينَ) with an alif (2). Both carry the same meaning according to Abu Ubaida and others, similar to "izaman nakhirah" (عِظَاماً نَخِرَةً) and "naakhirah" (نَاخِرَةً). This was narrated by Qutrub, who said: "faruha yafruhu" so he is "faarih", and "faraha yafrahu" so he is "farih" when he is active/vigorous. It is in the accusative case as a circumstantial adverb (haal) (3). Some people distinguished between them and said: "faariheen" means being skillful in carving them. This was said by Abu Ubaida (4) and narrated from Ibn Abbas, Abu Salih, and others (5). Abdullah bin Shaddad said: "faariheen" means being arrogant/tyrannical (6). It was also narrated from Ibn Abbas that the meaning of "fariheen" without an alif is: insolent and ungrateful for blessings. Mujahid said this (7). It was also narrated from him: greedy (8). Al-Dahhak said: clever/shrewd (9). Qatada said: self-admiring. This was said by al-Kalbi (10). And from him: living in luxury (11). And also from him: being safe/secure. This is the saying of al-Hasan. It was said: choosers/selective. Al-Kalbi and al-Suddi said this. From this is the poet's saying:

To a vigorous one who excels in every matter, I intended for him to test the hyenas.

It was said: wondering/astonished. Khusaif said this (12). Ibn Zayd said: strong/ powerful (13). It was also said: "fariheen" [means...]

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) His saying: "and Nafi'" is from (m). (2) Al-Sab'ah p. 472, and Al-Taysir p. 166. (3) I'rab al-Qur'an 3/188. And the saying of Abu Ubaida in Majaz al-Qur'an 2/89. (4) In Majaz al-Qur'an 2/88. (5) I'rab al-Qur'an 3/187, and Al-Nukat wal-Uyun 4/183: Al-Tabari recorded it from them 17/621. (6) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 5/96, and Al-Tabari recorded it 17/622. (7) I'rab al-Qur'an 3/187 and Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 5/96 from Mujahid, and Al-Nukat wal-Uyun 4/183, and Tafsir al-Baghawi 3/396 from Ibn Abbas. (8) Al-Nukat wal-Uyun 4/183, Al-Muharrar al-Wajiz 4/240, and Tafsir al-Baghawi 3/396. (9) Al-Nukat wal-Uyun 4/183, and Tafsir al-Baghawi 3/396. Al-Tabari recorded it 17/622. (10) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 5/96 from Qatada. Al-Tabari recorded it from him 17/623. (11) Mentioned by al-Baghawi 3/396 from Ikrimah. (12) From his

saying: "And also from him..." to this point from Al-Nukat wal-Uyun 4/183. (13) Al-Muharrar al-Wajiz 4/240. Al-Tabari recorded it 17/623.

सूरह अश-शुआरा: आयतें 141 - 159 64

और "अस-साफ़ात" [95] में उन्होंने कहा: "क्या तुम उनकी पूजा करते हो जिन्हें तुम खुद तराशते हो?" और वे उन्हें पहाड़ों से तराशते थे क्योंकि उनकी उम्रें लंबी होती थीं और मिट्टी के बने उनके घर ढह जाते थे।

इब्न कसीर, अबू अम्र और नाफे (1) ने इसे बिना अलिफ़ के"फ़रिहीन" (فَرِهِينَ) पढ़ा है। बाकियों ने अलिफ़ के साथ "फ़ारिहीन" (فَارِهِينَ) पढ़ा है (2), और अबू उबैदा और अन्य के अनुसार दोनों का अर्थ एक ही है, जैसे: "इज़ामन नखिरह" (عِظَاماً نَخِرَةً) और "नाखिरह" (نَاخِرَةً)। क़ुतरुब ने इसका उल्लेख किया है, और उन्होंने कहा: "फ़रुहा यफ़रुहु" तो वह "फ़ारिह" है, और "फ़रहा यफ़रहु" तो वह "फ़रिह" है जब वह फुर्तीला हो। यह 'हाल' (परिस्थिति) के रूप में नसब (कर्म कारक) में है (3)। कुछ लोगों ने इनके बीच अंतर किया और कहा: "फ़ारिहीन" का अर्थ है उन्हें तराशने में कुशल होना। यह अबू उबैदा ने कहा है (4) और इब्न अब्बास, अबू सालेह और अन्य से वर्णित है (5)। अब्दुल्ला बिन शद्दाद ने कहा: "फ़ारिहीन" का अर्थ है अत्याचारी/घमंडी (6)। इब्न अब्बास से यह भी वर्णित है कि बिना अलिफ़ के"फ़रिहीन" का अर्थ है: सुख-सुविधाओं में डूबे हुए और कृतघ्न। मुजाहिद ने यही कहा है (7)। उनसे यह भी वर्णित है: लालची (8)। अल-दहक ने कहा: बुद्धिमान (9)। क़तादा ने कहा: खुद पर गर्व करने वाले। यह अल-कल्बी ने कहा है (10)। और उनसे: ऐशो-आराम में रहने वाले (11)। और उन्हीं से यह भी: सुरक्षित। यह अल-हसन का कहना है। कहा गया है: चुनने वाले। यह अल-कल्बी और अल-सुद्दी ने कहा है। इसी से कवि का कथन है:

उस फुर्तीले व्यक्ति की ओर जो हर मामले में श्रेष्ठता दिखाता है, मेरा इरादा लकड़बग्घों की परीक्षा लेना था।

कहा गया है: चकित होने वाले। यह खुसैफ़ ने कहा है (12)। इब्न ज़ैद ने कहा: शक्तिशाली (13)। और कहा गया: "फ़रिहीन" ...

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) उनका कहना: "और नाफे" (m) से है। (2) अल-सब'आ पृष्ठ 472, और अल-तयसीर पृष्ठ 166। (3) एराब अल-कुरान 3/188। और मजाज़ अल-कुरान 2/89 में अबू उबैदा का कथन। (4) मजाज़ अल-कुरान 2/88 में। (5) एराब अल-कुरान 3/187, और अल-नुक़त वल-उयून 4/183: अल-तबरी ने इसे 17/621 में उनसे उद्धृत किया है। (6) नहस द्वारा मानी अल-कुरान 5/96, और अल-तबरी ने

इसे 17/622 में उद्धृत किया है। (7) मुजाहिद से एराब अल-कुरान 3/187 और नह़स द्वारा मानी अल-कुरान 5/96, और अल-नुक़त वल-उयून 4/183, और इब्न अब्बास से तफ़सीर अल-बग़वी 3/396। (8) अल-नुक़त वल-उयून 4/183, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/240, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/396। (9) अल-नुक़त वल-उयून 4/183, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/396। अल-तबरी ने इसे 17/622 में उद्धृत किया है। (10) क़तादा से नह़स द्वारा मानी अल-कुरान 5/96। अल-तबरी ने इसे 17/623 में उनसे उद्धृत किया है। (11) बग़वी ने इकरीमा से 3/396 में इसका उल्लेख किया है। (12) उनके कथन से: "और उनसे भी..." अल-नुक़त वल-उयून 4/183 के इस स्थान तक। (13) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/240। अल-तबरी ने इसे 17/623 में उद्धृत किया है।

سورة الشعراء: آیات 141 - 159 64

اور "الصافات" [آیت 95] میں فرمایا: ﴿أَتَعْبُدُونَ مَا تَنْحِتُونَ﴾ "کیا تم ان چیزوں کی عبادت کرتے ہو جنہیں تم خود تراشتے ہو؟"۔ اور وہ پہاڑوں کو تراش کر (گھر/بت) بناتے تھے کیونکہ ان کی عمریں طویل تھیں اور مٹی (کچی اینٹوں) سے بنی ان کی عمارتیں گر جاتی تھیں۔

ابن کثیر، ابو عمرو اور نافع (1) نے بغیر الف کے "فَرِهِينَ" پڑھا ہے۔ باقیوں نے الف کے ساتھ "فَارِهِينَ" پڑھا ہے (2)، اور ابو عبیدہ وغیرہ کے قول کے مطابق دونوں ہم معنی ہیں، جیسے: "عِظَاماً نَخِرَةً" اور "نَاخِرَةً"۔ قطرب نے اسے بیان کیا ہے، اور انہوں نے کہا: "فَرُهَ يَفْرُهُ" تو وہ "فارہ" ہے، اور "فَرِهَ يَفْرَهُ" تو وہ "فَرِہ" ہے جب وہ چاق و چوبند ہو۔ اور یہ حالت کی وجہ سے منسوب ہے (3)۔ کچھ لوگوں نے ان کے درمیان فرق کیا اور کہا: "فَارِهِينَ" کا مطلب ہے ان کو تراشنے میں ماہر ہونا۔ یہ ابو عبیدہ نے کہا ہے (4) اور ابن عباس، ابو صالح وغیرہ سے مروی ہے (5)۔ عبداللہ بن شداد نے کہا: "فَارِهِينَ" سے مراد سرکش اور متکبر لوگ ہیں (6)۔ ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے کہ بغیر الف کے "فَرِهِينَ" کا معنی ہے: نعمتوں میں اترانے والے اور ناشکرے۔ مجاہد نے یہی کہا ہے (7)۔ ان سے یہ भी مروی ہے: حریص/لالچی (8)۔ ضحاک نے کہا: عقل مند (9)۔ قتادہ نے کہا: خود پسند۔ یہ کلبی نے کہا ہے (10)۔ اور ان سے مروی ہے: ناز و نعم میں رہنے والے (11)۔ اور ان سے یہ بھی مروی ہے: امن و امان والے۔ یہی حسن بصری کا قول ہے۔ اور کہا گیا: انتخاب کرنے والے۔ یہ کلبی اور سدی نے کہا ہے۔ اسی سے شاعر کا قول ہے:

ایک چاق و چوبند شخص کی طرف جو ہر معاملے میں فوقیت لے جاتا ہے، میں نے اس کا ارادہ کیا تاکہ لگڑ بگڑھوں کا امتحان لوں۔

اور کہا گیا: تعجب کرنے والے۔ یہ خصیف نے کہا ہے (12)۔ ابن زید نے کہا: طاقتور (13)۔ اور کہا گیا: فَرِهين...

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) ان کا قول: "ونافع" (م) سے ہے۔ (2) السبعہ ص 472، اور التیسیر ص 166۔ (3) اعراب القرآن 3/188۔ اور ابوعبیدہ کا قول مجاز القرآن 2/89 میں۔ (4) مجاز القرآن 2/88 میں۔ (5) اعراب القرآن 3/187، اور النکت والعیون 4/183: طبری نے اسے ان دونوں سے 17/621 میں روایت کیا ہے۔ (6) معانی القرآن للنحاس 5/96، اور طبری نے اسے 17/622 میں روایت کیا ہے۔ (7) اعراب القرآن 3/187 اور معانی القرآن للنحاس 5/96 از مجاہد، اور النکت والعیون 4/183، اور تفسیر بغوی 3/396 از ابن عباس رضی اللہ عنہ۔ (8) النکت والعیون 4/183، اور المحرر الوجیز 4/240، اور تفسیر بغوی 3/396۔ (9) النکت والعیون 4/183، اور تفسیر بغوی 3/396۔ طبری نے اسے 17/622 میں روایت کیا ہے۔ (10) معانی القرآن للنحاس 5/96 از قتادہ۔ طبری نے اسے ان سے 17/623 میں روایت کیا ہے۔ (11) بغوی نے اسے عکرمہ سے 3/396 میں ذکر کیا ہے۔ (12) ان کے قول: "وعنه أيضاً..." سے النکت والعیون 4/183 کے اس مقام تک۔ (13) المحرر الوجیز 4/240۔ طبری نے اسے 17/623 میں روایت کیا ہے۔

65 Surah Ash-Shu'ara: Verses 141 - 159

“Farhin” (joyful/insolent). Al-Akhfash said this. The Arabs interchange the letters ‘ha’ (ه) and ‘ha’ (ح); they say: “madahtuhu” (I praised him) with both letters(1). So, “al-farih” is the boastful and joyful one. Joy in the sense of arrogance is blameworthy; Allah Almighty said: {And do not walk upon the earth exultantly} [Luqman: 18] and said: {Indeed, Allah does not like the exultant} [Al-Qasas: 76].

Allah Almighty’s saying(2): {So fear Allah and obey me. And do not obey the order of the transgressors.} It was said: it refers to those who hamstrung the she-camel. And it was said: the nine individuals(3) who spread corruption in the land and do not reform(4). Al-Suddi and others said: Allah Almighty revealed to Salih: “Your people will hamstring your she-camel.” He told them that, and they said: “We would never do that.” Salih said to them: “Indeed, a boy will be born in this month of yours who will hamstring it, and your destruction will be at his hands.” They said: “No male will be born in this month but we will kill him.” Nine of them had sons born that month, and they slaughtered them. Then a son was born to the tenth, but he refused to slaughter his son, as he had no children before that. The son of the tenth was blue-eyed and red-skinned, and he grew very quickly. Whenever he passed by the nine and they saw him, they would say: “If our sons were alive, they would be like this.” The nine became angry at Salih because he was the reason they killed their children. So they banded together and swore by Allah to attack him and his family by night. They said: “Let us go out on a journey so people see us traveling, and we will stay in a cave. When night falls and Salih goes to his place of prayer, we will come and kill him, then say: ‘We did not witness the destruction of his family, and indeed we are truthful.’ They will believe us because they know we went on a journey.” Salih did not sleep with them in the village; he would seek shelter in his place of prayer. In the morning, he would go to them and preach. When they entered the cave and wanted to come out, it collapsed on them and killed them. Some people who had witnessed this saw it and cried out in the village: “O servants of Allah, was Salih not satisfied with ordering the killing of your children until he killed them [the nine]?” So the people of the village agreed to kill the she-camel. Ibn Ishaq said: The nine only gathered to insult Salih after...

(1) Tafsir al-Baghawi 3/396. (2) This phrase is from version (Zah). (3) In version (Mim): “Al-Rahat”. (4) They are one saying, and Al-Baghawi mentioned it in his Tafsir 3/396 from Muqatil.

६५ सूरह अश-शुअरा: आयत १४१ - १५९

"फरिहीन" (प्रसन्न/उमंग में)। अल-अखफश ने यह कहा। अरब लोग 'ह' (ه) और 'ह' (ح) अक्षरों को एक-दूसरे की जगह इस्तेमाल करते हैं; वे "मदहतुहू" (मैंने उसकी प्रशंसा की) दोनों अक्षरों के साथ कहते हैं(१)। तो, "अल-फरिह" वह है जो घमंडी और हर्षित हो। अहंकार के अर्थ में खुशी निंदनीय है; अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और धरती पर अकड़कर न चलो} [लुक़मान: १८] और कहा: {निश्चय ही अल्लाह इतराने वालों को पसंद नहीं करता} [अल-क़सस: ७६]।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन(२): {अतः अल्लाह से डरो और मेरी बात मानो। और उन मर्यादाहीन लोगों के आदेश का पालन न करो।} कहा गया है: इसका तात्पर्य उन लोगों से है जिन्होंने ऊँटनी की कूचें काट दी थीं। और यह भी कहा गया है: वे नौ व्यक्ति(३) जो धरती पर बिगाड़ पैदा करते थे और सुधार नहीं करते थे(४)। अस-सुद्दी और अन्य लोगों ने कहा: अल्लाह सर्वशक्तिमान ने सालेह (अ.स.) पर वह्य (प्रकाशना) भेजी: "तुम्हारी कौम तुम्हारी ऊँटनी को मार डालेगी।" उन्होंने उन्हें यह बताया, तो उन्होंने कहा: "हम ऐसा कभी नहीं करेंगे।" सालेह ने उनसे कहा: "वास्तव में, तुम्हारे इस महीने में एक लड़का पैदा होगा जो उसे मार डालेगा, और तुम्हारा विनाश उसी के हाथों होगा।" उन्होंने कहा: "इस महीने में जो भी लड़का पैदा होगा, हम उसे मार डालेंगे।" उनमें से नौ के यहाँ उस महीने पुत्र हुए, और उन्होंने अपने पुत्रों को ज़बह कर दिया। फिर दसवें के यहाँ एक पुत्र पैदा हुआ, लेकिन उसने अपने पुत्र को ज़बह करने से इनकार कर दिया, क्योंकि उससे पहले उसकी कोई संतान नहीं थी। दसवें का पुत्र नीली आँखों वाला और लाल रंग का था, और वह बहुत तेज़ी से बड़ा हुआ। जब भी वह उन नौ लोगों के पास से गुज़रता और वे उसे देखते, तो वे कहते: "अगर हमारे बेटे जीवित होते, तो वे इसी तरह होते।" वे नौ सालेह से क्रोधित हो गए क्योंकि वे उन्हें अपने बच्चों की हत्या का कारण मानते थे। इसलिए वे एकजुट हो गए और अल्लाह की कसम खाई कि वे रात में सालेह और उनके परिवार पर हमला करेंगे। उन्होंने कहा: "चलो हम यात्रा पर निकलें ताकि लोग हमें यात्रा करते हुए देखें, और हम एक गुफा में रहेंगे। जब रात होगी और सालेह अपनी मस्जिद (प्रार्थना स्थल) की ओर जाएंगे, तो हम आकर उन्हें मार डालेंगे, फिर कहेंगे: 'हम उनके परिवार के विनाश के साक्षी नहीं थे, और हम सच कह रहे हैं।' वे हमें सच मानेंगे क्योंकि वे जानते हैं कि हम यात्रा पर निकले थे।" सालेह गाँव में उनके साथ नहीं सोते थे; वह अपनी मस्जिद में शरण लेते थे। सुबह होने पर वह उनके पास आते और उन्हें उपदेश देते। जब वे गुफा में दाखिल हुए और बाहर निकलना चाहा, तो गुफा उन पर गिर गई और उन्हें मार डाला। कुछ लोग जिन्होंने यह सब देखा था, उन्होंने गाँव में चिल्लाकर कहा:

"ऐ अल्लाह के बंदो, क्या सालेह तुम्हारे बच्चों की हत्या का आदेश देकर संतुष्ट नहीं थे कि उन्होंने इन्हें भी मार डाला?" अतः गाँव के लोग ऊँटनी को मारने पर सहमत हो गए। इब्न इशाक ने कहा: वे नौ लोग सालेह को गाली देने के लिए तभी इकट्ठा हुए थे जब...

(१) तफसीर अल-बघवी ३/३९६। (२) यह वाक्यांश (ज़) संस्करण से है। (३) (म) संस्करण में: "अल-रहत"। (४) ये दोनों एक ही बात हैं, और अल-बघवी ने इसे अपनी तफ़सीर ३/३९६ में मुक़ातिल के हवाले से उल्लेख किया है।

٦٥ سورة الشعراء: آیات ١٤١ - ١٥٩

فَرِحِينَ۔ یہ بات الاخفش نے کہی۔ اور عرب ہاء (ہ) اور حاء (ح) کے درمیان تبادلہ کرتے ہیں؛ تم کہتے ہو: "مَدَهْتُه" اور "مَدَحْتُه" (میں نے اس کی تعریف کی)(١)، پس "الفَرِہ" وہ ہے جو فخر کرنے والا اور خوش ہونے والا ہو، پھر ایسی خوشی جو غرور کے معنی میں ہو وہ مذموم (ناپسندیدہ) ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا﴾ [لقمان: ١٨] اور فرمایا: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ﴾ [القصص: ٧٦]۔

اللہ تعالیٰ کا قول(٢): ﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُونِ . وَلَا تُطِيعُوا أَمْرَ الْمُسْرِفِينَ﴾ کہا گیا: اس سے مراد وہ لوگ ہیں جنہوں نے اونٹنی کی کونچیں کاٹیں۔ اور کہا گیا: وہ نو افراد(٣) جو زمین میں فساد پھیلاتے تھے اور اصلاح نہیں کرتے تھے(٤)۔ السُّدی اور دیگر نے کہا: اللہ تعالیٰ نے صالح (علیہ السلام) کی طرف وحی بھیجی کہ: تمہاری قوم تمہاری اونٹنی کو مار ڈالے گی۔ انہوں نے ان سے یہ بات کہی، تو وہ کہنے لگے: ہم ایسا نہیں کریں گے۔ صالح نے ان سے فرمایا: اسی مہینے میں تمہارے ہاں ایک لڑکا پیدا ہوگا جو اسے مار ڈالے گا اور تمہاری ہلاکت اسی کے ہاتھوں ہوگی۔ انہوں نے کہا: اس مہینے میں جو بھی لڑکا پیدا ہوگا ہم اسے قتل کر دیں گے۔ اس مہینے میں ان میں سے نو کے ہاں لڑکے پیدا ہوئے تو انہوں نے اپنے بیٹوں کو ذبح کر دیا۔ پھر دسویں کے ہاں لڑکا پیدا ہوا تو اس نے اپنے بیٹے کو ذبح کرنے سے انکار کر دیا، اور اس سے پہلے اس کی کوئی اولاد نہ تھی۔ دسویں کا بیٹا نیلی آنکھوں والا اور سرخ رنگ کا تھا، وہ بہت تیزی سے بڑھا۔ جب وہ ان نو افراد کے پاس سے گزرتا اور وہ اسے دیکھتے تو کہتے: اگر ہمارے بیٹے زندہ ہوتے تو وہ اسی طرح کے ہوتے۔ وہ نو صالح سے ناراض ہو گئے؛ کیونکہ وہ ان کے بچوں کے قتل کا سبب تھے، پس وہ اکٹھے ہو گئے اور اللہ کی قسم کھائی کہ ہم رات کے وقت ان پر اور ان کے گھر والوں پر چھاپہ

ماریں گے۔ انہوں نے کہا: ہم سفر پر نکلتے ہیں تاکہ لوگ ہمارا سفر دیکھیں، پھر ہم ایک غار میں چھپ جائیں گے، یہاں تک کہ جب رات ہو گی اور صالح اپنی مسجد کی طرف نکلیں گے تو ہم آ کر انہیں قتل کر دیں گے، پھر ہم کہیں گے: ہم ان کے گھر والوں کی ہلاکت کے وقت موجود نہ تھے اور ہم سچے ہیں، تو وہ ہماری تصدیق کریں گے اور انہیں معلوم ہو گا کہ ہم سفر پر نکلے تھے۔ اور صالح گاؤں میں ان کے ساتھ نہیں سوتے تھے، وہ اپنی مسجد میں پناہ لیتے تھے، جب صبح ہوتی تو ان کے پاس آتے اور انہیں وعظ کرتے، پس جب وہ غار میں داخل ہوئے اور باہر نکلنا چاہا تو غار ان پر گر گیا اور انہیں ہلاک کر دیا، تو ان لوگوں میں سے کچھ نے جو اس سے باخبر تھے گاؤں میں شور مچایا: اے اللہ کے بندو، کیا صالح تمہارے بچوں کے قتل کے حکم پر راضی نہیں ہوئے یہاں تک کہ ان (نو) کو بھی قتل کر دیا؟ چنانچہ گاؤں والوں نے اونٹنی کو قتل کرنے پر اتفاق کر لیا۔ اور ابن اسحاق نے کہا: وہ نو افراد صالح کو برا بھلا کہنے کے لیے اسی وقت جمع ہوئے جب...

(١) تفسیر البغوی ٣٩٦/٣۔ (٢) یہ عبارت (ظ) سے ہے۔ (٣) (م) میں: الرهط (٤) یہ دونوں ایک ہی قول ہیں، اور البغوی نے اپنی تفسیر ٣/٣٩٦ میں مقاتل سے اس کا ذکر کیا ہے۔

66 Surah Ash-Shu'ara: Verses 141 - 159

Their hamstringing of the camel and the warning of punishment (1) as will be explained in Surah An-Naml (2), God willing. {They said: "You are but one of those bewitched"} This is from magic according to the statement of Mujahid and Qatadah, as Al-Mahdawi said (3). Meaning: You have been afflicted by magic so your intellect has failed (4); because you are a human being like us, so why do you claim messengership instead of us? It was also said: among those sustained by food and drink. This was said by Ibn Abbas, Al-Kalbi, Qatadah, and Mujahid as well, as mentioned by Al-Tha'labi (5). According to this view, it is from 'Sahr' which is the lung (6), meaning: a human being, you have a lung, i.e., a lung, you eat and drink like us, as Labid said (7): "If you ask us about what we are, then we are but small birds among these 'musahhar' (beings with lungs) people." Imru' al-Qais said (8): "And we are sustained (nas-haru) by food and by drink" (9). {So bring a sign if you are of the truthful} in your statement. {He said: "This is a she-camel. For her is a [time for] drink, and for you is a [time for] drink on a known day."} Ibn Abbas said: If you are truthful, then call upon God to bring out for us from this mountain a red she-camel that is ten months pregnant (10), and she should give birth while we are watching, and she should come [to the water]...

---

(1) 'Ara'is al-Majalis pp. 70-71. (2) At the interpretation of verse (48) and what follows it. (3) Al-Baghawi mentioned this statement from them in his exegesis 3/396, and Al-Nahhas mentioned it from Mujahid in 'Ma'ani al-Quran' 5/97. (4) Majma' al-Bayan 19/173. (5) Al-Baghawi mentioned it in his exegesis 3/396 on the authority of Ibn Abbas. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/240. (7) In (D), (Z), and (Zha): Imru' al-Qais, and the established one is from (M). (8) In (D), (Z), and (Zha): also, and the established one is from (M). (9) Previously mentioned and what preceded it 2/272. (10) It is the one that has reached ten months in its pregnancy. Tahdhib al-Lugha 1/410.

66 सूरह अश-शुअरा: आयत 141 - 159

ऊँटनी की कूचें काटना और उन्हें अज़ाब (दंड) की चेतावनी देना (1) जैसा कि सूरह अन-नमल (2) में आएगा, इंशा अल्लाह। {उन्होंने कहा: "तुम तो बस उन लोगों में से हो जिन पर जादू किया गया है"} मुजाहिद और क़तादा के कथन के अनुसार यह जादू(सिहर) से है, जैसा कि अल-महदवी ने कहा (3)। यानी: तुम पर जादू का असर हो गया है जिससे तुम्हारी अक्ल खराब हो गई है (4); क्योंकि तुम हमारी तरह ही एक इंसान हो, तो फिर हमारे बजाय तुम ही रिसालत (पैग़म्बरी) का दावा क्यों करते हो? और यह भी कहा गया है: भोजन और पेय के माध्यम से जीवित रहने वालों में से। इब्न अब्बास, अल-कल्बी, क़तादा और मुजाहिद ने भी यही कहा है जैसा कि अल-सा'लबी ने उल्लेख किया है (5)। इस कथन के अनुसार, यह 'सहर' से है जिसका अर्थ फेफड़ा (6) है, यानी: एक इंसान, तुम्हारे पास फेफड़ा है, यानी: एक फेफड़ा, तुम हमारी तरह खाते-पीते हो, जैसा कि लबीद ने कहा (7): "अगर आप हमसे पूछें कि हम क्या हैं, तो हम इन 'मुसहर' (फेफड़े वाले) लोगों में छोटे पक्षियों की तरह हैं।" इमरु अल-क़ैस ने कहा (8): "और हम भोजन और पेय के माध्यम से पोषित होते (न-सहरू) हैं" (9)। {तो कोई निशानी लाओ यदि तुम सच्चों में से हो} अपनी बात में। {उसने कहा: "यह एक ऊँटनी है। इसके पीने के लिए एक [समय] है और तुम्हारे पीने के लिए एक मालूम दिन का [समय] है।" } इब्न अब्बास ने कहा: यदि तुम सच्चे हो, तो अल्लाह से प्रार्थना करो कि वह हमारे लिए इस पहाड़ से एक सुर्ख (लाल) दस महीने की गर्भवती ऊँटनी (10) निकाले, और वह हमारे सामने बच्चा जने, और वह [पानी के घाट पर] आए...

---

(1) अराइस अल-मजालिस पृ. 70-71। (2) आयत (48) और उसके बाद की व्याख्या पर। (3) अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 3/396 में उनके इस कथन का उल्लेख किया है, और अल-नहस ने 'मआनी अल-कुरान' 5/97 में मुजाहिद से इसका उल्लेख किया है। (4) मजमा अल-बयान 19/173। (5) अल-बगवी ने इब्न अब्बास के हवाले से अपनी तफ़सीर 3/396 में इसका उल्लेख किया है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/240। (7) (द), (ज़), और (ज़ा) में: इमरु अल-क़ैस, और (म) से साबित है। (8) (द), (ज़), और (ज़ा) में: भी, और (म) से साबित है। (9) पिछला और उससे पहले वाला 2/272। (10) वह जो अपनी गर्भावस्था के दस महीने पूरे कर चुकी हो। तहज़ीब अल-लुग़ा 1/410।

66 سورة الشعراء: آیات 141 - 159

ان کا اونٹنی کی کونچیں کاٹنا اور انہیں عذاب کی وعید (1) جیسا کہ سورہ نمل (2) میں اس کا بیان آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔ {انہوں نے کہا: "تم تو بس ان لوگوں میں سے ہو جن پر جادو کیا گیا ہے"} مجاہد اور قتادہ کے قول کے مطابق یہ سحر (جادو) سے ہے، جیسا کہ المہدوی نے کہا (3)۔ یعنی: تم پر جادو کر دیا گیا ہے جس سے تمہاری عقل ماری گئی ہے (4)؛ کیونکہ تم ہماری طرح ایک انسان ہی ہو، تو پھر ہمارے بجائے تم ہی نے کیوں رسالت کا دعویٰ کیا؟ اور یہ بھی کہا گیا: کھانے پینے کے ذریعے زندہ رہنے والوں میں سے۔ ابن عباس، الکلبی، قتادہ اور مجاہد نے بھی یہی کہا ہے جیسا کہ الثعلبی نے ذکر کیا (5)۔ اس قول کے مطابق یہ 'سَحْر' سے ہے جس کے معنی پھیپھڑے (6) کے ہیں، یعنی: ایک انسان، تمہارا پھیپھڑا ہے، یعنی: ایک پھیپھڑا، تم ہماری طرح کھاتے پیتے ہو، جیسا کہ لبید نے کہا (7): "اگر تم ہم سے پوچھو کہ ہم کیا ہیں، تو ہم تو ان 'مسحر' (پھیپھڑے والے) لوگوں میں چڑیوں کی مانند ہیں۔" امرؤ القیس نے کہا (8): "اور ہم کھانے اور پینے کے ذریعے پرورش پاتے (نسحر) ہیں" (9)۔ {تو کوئی نشانی لاؤ اگر تم سچوں میں سے ہو} اپنی بات میں۔ {اس نے کہا: "یہ ایک اونٹنی ہے۔ اس کے پینے کی باری ہے اور تمہارے لیے ایک معلوم دن کے پینے کی باری ہے" } ابن عباس نے کہا: اگر تم سچے ہو تو اللہ سے دعا کرو کہ وہ ہمارے لیے اس پہاڑ سے ایک سرخ دس ماہ کی حاملہ اونٹنی (10) نکالے، وہ ہمارے سامنے بچہ جنے، اور وہ (پانی کے گھاٹ پر) آئے...

---

(1) عرائس المجالس ص 70-71۔ (2) آیت (48) اور اس کے بعد کی تفسیر پر۔ (3) البغوی نے اپنی تفسیر 3/396 میں ان کا یہ قول ذکر کیا ہے، اور النحاس نے معانی القرآن 5/97 میں اسے مجاہد سے ذکر کیا ہے۔ (4) مجمع البیان 19/173۔ (5) البغوی نے اپنی تفسیر 3/396 میں ابن

عباس رضی اللہ عنہما سے اس کا ذکر کیا ہے۔ (6) المحرر الوجیز 4/240۔ (7) (د)، (ز) اور (ظ) میں: امرؤ القیس، اور (م) سے ثابت شدہ ہے۔ (8) (د)، (ز) اور (ظ) میں: بھی، اور (م) سے ثابت شدہ ہے۔ (9) سابقہ اور اس سے پہلے والا 2/272۔ (10) وہ جس کا حمل دس ماہ کا ہو گیا ہو۔ تہذیب اللغہ 1/410۔

Page 67 Surat al-Shu'ara: Verses 141 - 159

This water, she drinks and returns to us with the equivalent amount of milk(1). So he prayed to Allah, and Allah did that. [Allah said] "He said, 'This is a she-camel. For her is a drink'" i.e., a portion of the water(2), meaning: you have a drink for a day and she has a drink for a day. When it was the day for her to drink, she would drink all of their water at the beginning of the day and give them milk at the end of the day. When it was their day to drink, it was for themselves, their livestock, and their land(3). They were not allowed to drink any of her portion on the day she came to the water, nor was she allowed to drink any of their water on their day. Al-Farra' said: 'Al-shirb' is the portion of water(4). Al-Nahhas said: As for the verbal noun (masdar), it is said: 'shariba shurban, sharban, and shirban', and the most common is with the damma (shurb); because the kasra (shirb) and fatha (sharb) share meanings with other things. So 'al-sharb' would be the portion of water, and 'al-sharb' would be the plural of 'sharib' (drinker), as he said: "So I said to the drinkers in Durna, and they had become drunk"(5) Except that Abu 'Amr ibn al-'Ala' and al-Kisa'i prefer 'al-sharb' with the fatha for the verbal noun, and they cite as evidence the report of some scholars that the Prophet (PBUH) said: "These are days of eating and drinking (sharb)"(6). "And do not touch her with harm" - it is not permissible to show gemination (tashdid) here because they are two moving letters of the same kind. "Lest there seize you [the punishment]" - the answer to the prohibition, and it is not permissible to omit the 'fa' from it and use the jussive (jazm) as occurs in commands, except for something reported from al-Kisa'i that he allows it. "But they hamstrung her and so became regretful" - i.e., for hamstringing her when they became certain of the punishment. That was because he granted them a respite of three days, and signs appeared on them each day. They regretted it, but regret did not benefit them when they witnessed the punishment. And it is said: regret did not benefit them because they did not...

Footnotes: (1) Al-Wasiṭ 3/360. (2) His saying: "from the water" is from (m). (3) Al-Wasiṭ 3/360 from Muqātil. (4) Maʻānī al-Qurʼān by al-Farrāʼ 2/288. (5) This is the first half of a verse by al-Aʻshā, and it is in his Diwan p. 107. The second half is: "Behold, how can the drunken drinker turn grey?". Al-Asma'i said: Durna was a gate of the Persian gates before al-Hirah. Others said: it is in al-Yamama. Mu'jam ma Ista'jam 2/550. (6) Previously 4/46.

पृष्ठ 67 सूरा अश्-शुअरा: आयतें 141 - 159

यह पानी वह पीती है और हमारे पास उतनी ही मात्रा में दूध लेकर लौटती है(1)। तो उसने अल्लाह से दुआ की और अल्लाह ने वैसा ही किया। [अल्लाह ने फरमाया] "उसने कहा, 'यह एक ऊँटनी है। उसके लिए पीने का एक हिस्सा है'" अर्थात्, पानी का एक हिस्सा(2), यानी: आपके लिए एक दिन का पीना है और उसके लिए एक दिन का पीना है। जब उसके पीने का दिन होता, तो वह दिन की शुरुआत में उनका सारा पानी पी लेती और दिन के अंत में उन्हें दूध पिलाती। और जब उनके पीने का दिन होता, तो वह उनके अपने लिए, उनके पशुओं और उनकी भूमि के लिए होता था(3)। उसके पानी पर आने वाले दिन उन्हें उसके हिस्से में से कुछ भी पीने की अनुमति नहीं थी, और न ही उसे उनके दिन उनके पानी में से कुछ पीने की अनुमति थी। अल-फर्रा ने कहा: 'अश्-शर्ब' का अर्थ पानी का हिस्सा है(4)। अल-नहस ने कहा: जहाँ तक क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) का सवाल है, तो यह कहा जाता है: 'शरिबा शर्बन, शर्बन और शिर्बन', और सबसे आम 'दम्मा' (शुर्ब) के साथ है; क्योंकि 'कसरा' (शिर्ब) और 'फ़तहा' (शर्ब) अन्य चीज़ों के साथ अर्थ साझा करते हैं। अतः'अश्-शर्ब' पानी का हिस्सा होगा, और 'अश्-शर्ब' 'शारिब' (पीने वाला) का बहुवचन होगा, जैसा कि उसने कहा: "तो मैंने दुर्ना में पीने वालों से कहा, जबकि वे मदहोश हो चुके थे"(5) सिवाय इसके कि अबू 'अम्र इब्न अल-'अला और अल-किसाई क्रियावाचक संज्ञा के लिए फ़तहा के साथ 'अश्-शर्ब' को प्राथमिकता देते हैं, और वे कुछ विद्वानों की इस रिपोर्ट का प्रमाण देते हैं कि पैगंबर (स.अ.व.) ने कहा: "ये खाने और पीने (शर्ब) के दिन हैं"(6)। "और उसे किसी बुराई के साथ न छुओ" - यहाँ तशदीद (अक्षर को दोहराना) दिखाना जायज़ नहीं है क्योंकि वे एक ही तरह के दो गतिशील अक्षर हैं। "ताकि तुम्हें पकड़ ले [अज़ाब]" - निषेध का उत्तर, और इससे 'फ़ा' को हटाना और 'ज़ज़्म' (जसिव) का उपयोग करना जायज़ नहीं है जैसा कि आदेशों में होता है, सिवाय अल-किसाई से रिपोर्ट की गई एक बात के कि वह इसकी अनुमति देते हैं। "परन्तु उन्होंने उसकी कूचें काट दीं (उसे मार डाला), फिर वे पछताने लगे" - यानी, उसे मार डालने पर जब उन्हें अज़ाब का यकीन हो गया। वह इसलिए था क्योंकि उन्होंने उन्हें तीन दिन की मोहलत दी थी और हर दिन उन पर निशान दिखाई दिए। उन्होंने पछतावा किया, लेकिन अज़ाब को देखने के समय पछतावे ने उन्हें कोई लाभ नहीं पहुँचाया। और कहा जाता है: पछतावे ने उन्हें लाभ नहीं पहुँचाया क्योंकि उन्होंने नहीं...

पादलेख: (1) अल-वसीत 3/360। (2) उसका कहना: "पानी में से" (m) से है। (3) मुक़ातिल से अल-वसीत 3/360। (4) अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 2/288। (5) यह अल-अशा के एक शेर का

पहला मिसरा है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 107 में है। दूसरा मिसरा है: "देखो, मदहोश पीने वाला कैसे बूढ़ा हो सकता है?"। अल-असमी ने कहा: दुर्ना अल-हिराह से पहले फारसी द्वारों में से एक द्वार था। दूसरों ने कहा: यह अल-यमामा में है। मुअजम मा इस्तजम 2/550। (6) पहले 4/46।

صفحہ 67 سورة الشعراء: آیات 141 - 159

یہ پانی وہ پیتی ہے اور ہمارے پاس اس کے برابر دودھ لے کر آتی ہے(1)۔ پس اس نے اللہ سے دعا کی اور اللہ نے ایسا ہی کیا۔ [اللہ نے فرمایا] "اس نے کہا، 'یہ ایک اونٹنی ہے۔ اس کے لیے پینے کا ایک حصہ ہے'" یعنی پانی کا ایک حصہ(2)، مطلب: تمہارے لیے ایک دن کا پینا ہے اور اس کے لیے ایک دن کا پینا ہے۔ جب اس کے پینے کا دن ہوتا، تو وہ دن کے شروع میں ان کا سارا پانی پی لیتی اور دن کے آخر میں انہیں دودھ پلاتی۔ اور جب ان کے پینے کا دن ہوتا، تو وہ ان کے اپنے لیے، ان کے مویشیوں اور ان کی زمین کے لیے ہوتا تھا(3)۔ اس کے پانی پر آنے کے دن انہیں اس کے حصے میں سے کچھ پینے کی اجازت نہیں تھی، اور نہ ہی اسے ان کے دن ان کے پانی میں سے کچھ پینے کی اجازت تھی۔ الفراء نے کہا: 'الشِّرب' کا مطلب پانی کا حصہ ہے(4)۔ النحاس نے کہا: جہاں تک مصدر کا تعلق ہے، تو کہا جاتا ہے: 'شرب شُرباً، شَرباً اور شِرباً'، اور سب سے زیادہ استعمال 'ضمہ' (شُرب) کے ساتھ ہے؛ کیونکہ 'کسرہ' (شِرب) اور 'فتحہ' (شَرب) دوسری چیزوں کے ساتھ معانی میں شریک ہیں۔ چنانچہ 'الشَّرب' پانی کا حصہ ہوگا، اور 'الشَّرب' 'شارب' (پینے والا) کی جمع ہوگی، جیسا کہ اس نے کہا: "تو میں نے دُرنیٰ میں پینے والوں (شرکاء) سے کہا، جب کہ وہ مدہوش ہو چکے تھے"(5) سوائے اس کے کہ ابو عمرو بن العلاء اور الکسائی مصدر میں فتحہ کے ساتھ 'الشَّرَب' کو پسند کرتے ہیں، اور وہ بعض علماء کی اس روایت کو بطور دلیل پیش کرتے ہیں کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "یہ کھانے اور پینے (شَرَب) کے دن ہیں"(6)۔ ﴿وَلَا تَمَسُّوهَا بِسُوءٍ﴾ یہاں تضعیف (تجدید) کو ظاہر کرنا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ یہ ایک ہی جنس کے دو متحرک حروف ہیں۔ ﴿فَيَأْخُذَكُمْ﴾ ممانعت کا جواب، اور اس سے 'فا' کو حذف کرنا اور جزم لانا جائز نہیں ہے جیسا کہ حکم (امر) میں آتا ہے، سوائے ایک بات کے جو الکسائی سے

مروی ہے کہ وہ اسے جائز قرار دیتے ہیں۔ ﴿فَعَقَرُوهَا فَأَصْبَحُوا نَدِمِينَ﴾ یعنی: اسے مار ڈالنے پر جب انہیں عذاب کا یقین ہو گیا۔ یہ اس لیے تھا کہ اس نے انہیں تین دن کی مہلت دی تھی اور ہر دن ان پر نشانیاں ظاہر ہوئیں۔ انہوں نے ندامت کا اظہار کیا لیکن عذاب کو دیکھ لینے کے وقت ندامت نے انہیں کوئی فائدہ نہ پہنچایا۔ اور کہا گیا ہے: ندامت نے انہیں فائدہ اس لیے نہیں پہنچایا کیونکہ انہوں نے نہیں...

حواشی: (1) الوسیط 3/ 360۔ (2) ان کا قول: "پانی میں سے" (م) سے ہے۔ (3) مقاتل سے الوسیط 3/ 360۔ (4) معانی القرآن للفراء 2/ 288۔ (5) یہ اعشی کے ایک شعر کا پہلا مصرعہ ہے، اور یہ ان کے دیوان ص 107 میں ہے، اور دوسرا مصرعہ ہے: "دیکھو، مدہوش پینے والا کیسے بوڑھا ہو سکتا ہے؟"۔ الاصمعی نے کہا: دُرنیٰ الحیرہ سے پہلے فارس کے دروازوں میں سے ایک دروازہ تھا۔ دوسروں نے کہا: یہ یمامہ میں ہے۔ معجم ما استعجم 2/ 550۔ (6) سابقہ 4/ 46۔

ٱلشعراء Surah Ash-Shu'ara: Verses 159 - 175

...to repent, but rather they sought Salih, peace be upon him, to kill him when they became certain of the punishment(1). And it was said: their regret was for leaving the foal when they did not kill it with her. And this is unlikely. "Indeed in that is a sign" until the end. [This has been mentioned] previously. And it is said: that none of those nations believed in him except two thousand eight hundred men and women. And it was said: they were four thousand. Ka'b said: The people of Salih were twelve thousand tribes, each tribe being about twelve thousand excluding women and children, and the people of 'Ad were like them six times over.

His words, the Almighty: "The people of Lot denied the messengers (160) When their brother Lot said to them, 'Will you not fear Allah? (161) Indeed, I am to you a trustworthy messenger (162) So fear Allah and obey me (163) And I do not ask you for it any payment. My payment is only from the Lord of the worlds (164) Do you approach males among the worlds (165) And leave what your Lord has created for you of your wives? Rather, you are a people transgressing (166)' They said, 'If you do not desist, O Lot, you will surely be of those expelled (167)' He said, 'Indeed, I am, toward your deed, of those who detest [it] (168) My Lord, save me and my family from [the consequence of] what they do (169)' So We saved him and his family, all (170) Except an old woman among those who remained behind (171) Then We destroyed the others (172) And We rained upon them a rain [of stones], and evil was the rain of those who were warned (173) Indeed in that is a sign, but most of them were not believers (174) And indeed, your Lord - He is the Exalted in Might, the Merciful (175)"

His words, the Almighty: "The people of Lot denied the messengers" - its meaning and story passed in 'Al-A'raf'(2) and 'Hud'(3) in full, and praise be to Allah. His words, the Almighty: "Do you approach males among the worlds" - they used to perform intercourse with them in their posteriors, and they used to do that to strangers based on what preceded in 'Al-A'raf'. "And leave what your Lord has created for you of your wives" - meaning the private parts of women, for Allah created them for marriage(4). Ibrahim bin Muhajir said: Mujahid said to me: How does Abdullah read: "And leave what your Lord has created for you of your wives"? I said:

(1) I'rab al-Qur'an 3/188. (2) 8/273 - 280. (3) 11/173 - 190. (4) Al-Wasit 3/361.

६८ सूरह अश-शुआरा: आयतें 159 - 175

...वे पश्चाताप करें, बल्कि उन्होंने सालेह (उन पर शांति हो) को मारने की कोशिश की जब उन्हें अज़ाब (दंड) का यकीन हो गया(1)। और कहा गया: उनका पछतावा बच्चे (ऊँटनी के बच्चे) को छोड़ने पर था जब उन्होंने उसे उसके साथ नहीं मारा था। और यह दूर की बात (असंभव) है। "बेशक इसमें एक निशानी है" अंत तक। पहले बताया जा चुका है। और कहा जाता है: उन उम्मतों (राष्ट्रों) में से केवल दो हज़ार आठ सौ पुरुष और महिलाएँ ही उन पर ईमान लाए। और कहा गया: वे चार हज़ार थे। काब ने कहा: सालेह की कौम बारह हज़ार कबीले थी, हर कबीला औरतों और बच्चों के अलावा लगभग बारह हज़ार था, और आद की कौम उनके जैसी छह गुना थी।

अल्लाह तआला का फ़रमान: "लूत की कौम ने रसूलों को झुठलाया (160) जब उनके भाई लूत ने उनसे कहा, 'क्या तुम (अल्लाह से) नहीं डरते? (161) बेशक मैं तुम्हारे लिए एक अमानतदार रसूल हूँ (162) तो अल्लाह से डरो और मेरी बात मानो (163) और मैं इस पर तुमसे कोई बदला नहीं माँगता, मेरा बदला तो सिर्फ रब्बुल आलमीन (संसारों के रब) के पास है (164) क्या तुम दुनिया जहान वालों में से मर्दों के पास जाते हो (165) और छोड़ देते हो जो तुम्हारे रब ने तुम्हारे लिए तुम्हारी बीवियों में से पैदा किया है? बल्कि तुम हद से बढ़ने वाली कौम हो (166)' उन्होंने कहा, 'ऐ लूत! अगर तू बाज़ न आया तो तू ज़रूर निकाले हुए लोगों में से हो जाएगा (167)' लूत ने कहा, 'बेशक मैं तुम्हारे इस काम से नफ़रत करने वालों में से हूँ (168) ऐ मेरे रब! मुझे और मेरे घरवालों को बचा ले उससे जो ये कर रहे हैं (169)' तो हमने उसे और उसके घर के तमाम लोगों को बचा लिया (170) सिवाय एक बुढ़िया के जो पीछे रह जाने वालों में थी (171) फिर हमने दूसरों को तबाह कर दिया (172) और उन पर एक बरसात बरसाई, तो उन डराए हुए लोगों की बरसात बहुत बुरी थी (173) बेशक इसमें एक निशानी है और उनमें से अक्सर ईमान लाने वाले न थे (174) और बेशक आपका रब ही ज़बरदस्त और रहम वाला है (175)"

अल्लाह तआला का फ़रमान: "लूत की कौम ने रसूलों को झुठलाया" - इसका अर्थ और कहानी 'अल-अअराफ़'(2) और 'हूद'(3) में पूरी तरह गुज़र चुकी है, और तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है। अल्लाह तआला का फ़रमान: "क्या तुम दुनिया जहान वालों में से मर्दों के पास जाते हो" - वे उनके पीछे (मलाशय) से संभोग करते थे, और वे अजनबियों के साथ भी ऐसा ही करते थे जैसा कि 'अल-अअराफ़' में पहले बताया गया है। "और छोड़ देते हो जो तुम्हारे रब ने तुम्हारे लिए तुम्हारी बीवियों में से पैदा किया है" - यानी औरतों के गुप्त अंग, क्योंकि अल्लाह ने उन्हें निकाह (विवाह) के लिए बनाया

है(4)। इब्राहिम बिन मुहाजिर ने कहा: मुजाहिद ने मुझसे कहा: अब्दुल्ला कैसे पढ़ते हैं: "और छोड़ देते हो जो तुम्हारे रब ने तुम्हारे लिए तुम्हारी बीवियों में से पैदा किया है"? मैंने कहा:

(1) इअराब अल-कुरान 3/188। (2) 8/273 - 280। (3) 11/173 - 190। (4) अल-वसीत 3/361।

٦٨ سورہ الشعراء: آیات ١٥٩ - ١٧٥

...وہ توبہ کریں، بلکہ انہوں نے صالح علیہ السلام کو قتل کرنے کی کوشش کی جب انہیں عذاب کا یقین ہو گیا(١)۔ اور کہا گیا: ان کی ندامت بچے کو چھوڑنے پر تھی جب انہوں نے اسے اس کے ساتھ قتل نہیں کیا تھا۔ اور یہ بات بعید (ناممکن) ہے۔ ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً﴾ آخر تک۔ پہلے گزر چکا ہے۔ اور کہا جاتا ہے: ان امتوں میں سے ان پر ایمان لانے والے صرف دو ہزار آٹھ سو مرد اور عورتیں تھیں۔ اور کہا گیا: وہ چار ہزار تھے۔ کعب نے کہا: قومِ صالح کے بارہ ہزار قبیلے تھے، عورتوں اور بچوں کے علاوہ ہر قبیلہ تقریباً بارہ ہزار نفوس پر مشتمل تھا، اور قومِ عاد ان سے چھ گنا زیادہ تھی۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿كَذَّبَتْ قَوْمُ لُوطٍ الْمُرْسَلِينَ (١٦٠) إِذْ قَالَ لَهُمْ أَخُوهُمْ لُوطٌ أَلَا تَتَّقُونَ (١٦١) إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ (١٦٢) فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُونِ (١٦٣) وَمَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ (١٦٤) أَتَأْتُونَ الذُّكْرَانَ مِنَ الْعَالَمِينَ (١٦٥) وَتَذَرُونَ مَا خَلَقَ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ عَادُونَ (١٦٦) قَالُوا لَئِنْ لَمْ تَنْتَهِ يَا لُوطُ لَتَكُونَنَّ مِنَ الْمُخْرَجِينَ (١٦٧) قَالَ إِنِّي لِعَمَلِكُمْ مِنَ الْقَالِينَ (١٦٨) رَبِّ نَجِّنِي وَأَهْلِي مِمَّا يَعْمَلُونَ (١٦٩) فَنَجَّيْنَاهُ وَأَهْلَهُ أَجْمَعِينَ (١٧٠) إِلَّا عَجُوزًا فِي الْغَابِرِينَ (١٧١) ثُمَّ دَمَّرْنَا الْآخَرِينَ (١٧٢) وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَرًا فَسَاءَ مَطَرُ الْمُنْذَرِينَ (١٧٣) إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً وَمَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ (١٧٤) وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ (١٧٥)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿كَذَّبَتْ قَوْمُ لُوطٍ الْمُرْسَلِينَ﴾ - اس کا معنی اور قصہ 'الاعراف'(٢) اور 'ہود'(٣) میں مکمل طور پر گزر چکا ہے، والحمد للہ۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَتَأْتُونَ الذُّكْرَانَ مِنَ الْعَالَمِينَ﴾ - وہ ان کی پشتوں میں نکاح کرتے تھے، اور وہ مسافروں کے ساتھ بھی ایسا ہی کرتے تھے جیسا کہ 'الاعراف' میں پہلے گزر چکا ہے۔ ﴿وَتَذَرُونَ مَا خَلَقَ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ﴾ - یعنی عورتوں کی

شرمگاہیں، کیونکہ اللہ نے انہیں نکاح کے لیے پیدا کیا ہے(٤)۔ ابراہیم بن مہاجر نے کہا: مجھ سے مجاہد نے کہا: عبداللہ (بن مسعود) کیسے پڑھتے ہیں: ﴿وَتَذَرُونَ مَا خَلَقَ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ﴾؟ میں نے کہا:

(١) اعراب القرآن ٣/ ١٨٨۔ (٢) ٨/ ٢٧٣ - ٢٨٠۔ (٣) ١١/ ١٧٣ - ١٩٠۔ (٤) الوسیط ٣/ ٣٦١۔

“And leave what your Lord has created for you from among your spouses?” He said: the private parts, as He said: {so come to them as Allah has ordained for you} (1) [Al-Baqarah: 222]. {But you are a transgressing people} meaning: those who exceed the limits of Allah.

{They said, ‘O Lot, if you do not desist’} from this saying of yours, {‘you will surely be among those expelled,’} meaning: from our land and our village. {He said, ‘Indeed, I am of your deeds’} meaning sodomy, {‘among the detesters,’} meaning: those who hate (2), and ‘Al-Qila’ is hatred; I hated it, I hate it, with hatred and loathing (3). A poet said:

“I am not one whose friendship is loathed, nor do I loathe” (4).

And another said: “Peace be upon you, may you not be bored of as a near one, and your wealth with me if you go far is not loathed” (5).

{“My Lord, save me and my family from what they do,”} meaning: from the punishment of their deed (6). He prayed to Allah when he despaired of their faith that He should not strike him with their punishment.

The Almighty said: {“So We saved him and his family, all of them,”} and there were only his two daughters, as mentioned before in “Hud” (7).

{“Except an old woman among those who remained behind.”} Sa'id narrated from Qatadah that he said: She remained in the punishment of Allah, Mighty and Majestic. Meaning: she stayed. Abu Ubaydah goes to the meaning: of those remaining in old age, meaning: she stayed until she became decrepit (8). Al-Nahhas said (9): It is said of the one who goes away: ‘ghabir’ (remaining/past), and of the one who stays: ‘ghabir’, as he said: “Do not follow the pregnant camels with their last remains [of milk], for you do not know who the offspring will be” (10).

(1) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/98, and this recitation is anomalous. (2) Al-Wasit 3/361, Tafsir al-Baghawi 3/396, and Zad al-Masir 6/140. (3) Al-Sihah (root q-l-y). (4) Said by Imru' al-Qais, previously mentioned in 12/143. (5) Said by Nusayb ibn Rabah, in his Diwan p. 57. (6) Al-Wasit 3/361, and Zad al-Masir 6/140. (7) 11/177. (8) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/189. And Abu Ubaydah's saying in Majaz al-Quran 2/189. (9) In his Ma'ani al-Quran 5/99. (10) Said by al-Harith ibn Hilliza, previously mentioned in 12/225.

सूरा अश-शुआरा: आयतें 160 - 175 | 69

"और छोड़ देते हो जो तुम्हारे रब ने तुम्हारे लिए तुम्हारी पत्नियों में से पैदा किया है?" उन्होंने कहा: गुप्तांग, जैसा कि उन्होंने कहा: {तो उनके पास वहीं से आओ जहाँ से अल्लाह ने तुम्हें आदेश दिया है} (1) [अल-बक़रह: 222]। {बल्कि तुम एक हद से गुज़र जाने वाले लोग हो,} यानी: अल्लाह की सीमाओं को लांघने वाले।

{उन्होंने कहा, 'ऐ लूत, अगर तुम बाज़ न आए'} अपनी इस बात से, {'तो तुम निश्चित रूप से निकाले जाने वालों में से हो जाओगे,'} यानी: हमारे देश और हमारे गाँव से। {उन्होंने कहा, 'निस्संदेह, मैं तुम्हारे कार्यों से,'} यानी समलैंगिकता से, {'घृणा करने वालों में से हूँ,'} यानी: द्वेष रखने वालों (2) में से, और 'अल-क़िला' का अर्थ है घृणा; मैंने उससे घृणा की, मैं उससे घृणा करता हूँ (3)। एक कवि ने कहा:

"न तो मेरी मित्रता से घृणा की जाती है और न ही मैं घृणा करता हूँ" (4)।

और दूसरे ने कहा: "तुम पर शांति हो, तुम करीब रहकर उबाऊ न हो, और मेरे पास तुम्हारा प्रेम अगर तुम दूर भी हो जाओ तो घृणा नहीं है" (5)।

{"मेरे रब, मुझे और मेरे परिवार को उस चीज़ से बचा ले जो ये करते हैं,"} यानी: उनके कृत्य के दंड से (6)। उन्होंने अल्लाह से प्रार्थना की जब वे उनके ईमान से निराश हो गए कि उन्हें उनके दंड से न बचाए।

अल्लाह ने कहा: {"तो हमने उसे और उसके परिवार को, उन सबको बचा लिया,"} और उनकी केवल दो बेटियां ही थीं, जैसा कि "हूद" (7) में पहले बताया गया है।

{"सिवाय एक बुढ़िया के जो पीछे रहने वालों में से थी।"} सईद ने क़तादाह से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: वह अल्लाह के अज़ाब में रह गई। यानी: वह ठहर गई। अबू उबैदा का मानना है कि इसका अर्थ है: बुढ़ापे में बाकी रहने वालों में से, यानी: वह तब तक रही जब तक कि वह बहुत बूढ़ी नहीं हो गई (8)। अल-नहस ने कहा (9): जाने वाले को 'ग़ाबिर' कहा जाता है, और बाकी रहने वाले को भी 'ग़ाबिर' कहा जाता है, जैसा कि उन्होंने कहा: "गाभिन ऊँटनियों का पीछा उनके दूध के आखिरी अवशेषों के साथ न करो, क्योंकि तुम नहीं जानते कि बच्चा कौन होगा" (10)।

(1) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 5/98, और यह पाठ विरल (शाज़) है। (2) अल-वसीत 3/361, तफ़्सीर अल-बग़वी 3/396, और ज़ाद अल-मसीर 6/140। (3) अल-सिहाह (क़-ल-य)। (4) इम्रुल

क़ैस द्वारा कहा गया, 12/143 में पहले उल्लेख किया गया। (5) नुसयब इब्न रबाह द्वारा कहा गया, उनके दीवान पृष्ठ 57 में। (6) अल-वसीत 3/361, और ज़ाद अल-मसीर 6/140। (7) 11/177। (8) अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान 3/189। और मजाज़ अल-कुरान 2/189 में अबू उबैदा का कथन। (9) उनके मानी अल-कुरान 5/99 में। (10) अल-हारिस इब्न हिल्लिज़ा द्वारा कहा गया, 12/225 में पहले उल्लेख किया गया।

سورة الشعراء: آیات 160 - 175 | 69

"اور چھوڑ دیتے ہو جو تمہارے رب نے تمہارے لیے تمہاری بیویوں میں سے پیدا کیا ہے؟"

فرمایا: یعنی شرمگاہیں، جیسا کہ فرمایا: {پس ان کے پاس وہیں سے آؤ جہاں سے اللہ نے تمہیں حکم دیا ہے} (1) [البقرہ: 222]۔ {بلکہ تم حد سے گزر جانے والے لوگ ہو،} یعنی: اللہ کی حدود سے تجاوز کرنے والے۔

{انہوں نے کہا، 'اے لوط! اگر تم باز نہ آئے'} اپنی اس بات سے، {'تو تم ضرور نکالے جانے والوں میں سے ہو جاؤ گے،'} یعنی: ہمارے شہر اور ہماری بستی سے۔ {انہوں نے کہا، 'بے شک میں تمہارے اس کام سے،'} یعنی لواطت سے، {'سخت بیزار (نفرت کرنے والوں) میں سے ہوں،'} یعنی: بغض رکھنے والے (2)، اور 'القِلی' کا مطلب ہے بغض و نفرت؛ میں نے اس سے نفرت کی، میں اس سے نفرت کرتا ہوں (3)۔ شاعر نے کہا:

"نہ تو میری دوستی سے نفرت کی جاتی ہے اور نہ ہی میں نفرت کرتا ہوں" (4)۔

اور دوسرے نے کہا: "تجھ پر سلام ہو، تو قریب رہ کر ناگوار نہ گزرے، اور میرے پاس تیرا پیار اگر تو دور بھی ہو جائے تو نفرت میں نہیں بدلتا" (5)۔

{"اے میرے رب! مجھے اور میرے گھر والوں کو اس (کے وبال) سے بچا لے جو یہ کرتے ہیں،"} یعنی: ان کے عمل کے عذاب سے (6)۔ جب آپ ان کے ایمان لانے سے مایوس ہو گئے تو اللہ سے دعا کی کہ ان کا عذاب انہیں نہ پہنچے۔

اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {"پس ہم نے اسے اور اس کے گھر والوں کو، ان سب کو بچا لیا،"} اور ان کی صرف دو بیٹیاں تھیں، جیسا کہ "ہود" (7) میں گزر چکا ہے۔

{"بجز ایک بڑھیا کے جو پیچھے رہ جانے والوں میں تھی"}۔ سعید نے قتادہ سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: وہ اللہ عزوجل کے عذاب میں رہ گئی۔ یعنی: وہ باقی رہ گئی۔ اور ابوعبیدہ کا خیال ہے کہ اس کا مطلب ہے: بڑھاپے میں باقی رہنے والوں میں سے، یعنی: وہ اتنی دیر تک رہی کہ بوڑھی ہوگئی (8)۔ النحاس نے کہا (9): جانے والے کو بھی 'غابر' کہا جاتا ہے اور باقی رہ جانے والے کو بھی 'غابر' کہا جاتا ہے، جیسا کہ کہا گیا: "دودھ دینے والی اونٹنیوں کا پیچھا ان کے تھنوں میں باقی رہ جانے والے تھوڑے سے دودھ کی خاطر نہ کرو، کیونکہ تم نہیں جانتے کہ بچہ کون سا پیدا ہوگا" (10)۔

(1) معانی القرآن للنحاس 98/5، اور یہ قراءت شاذ ہے۔ (2) الوسیط 361/3، تفسیر البغوی 396/3، اور زاد المسیر 140/6۔ (3) الصحاح (قلا)۔ (4) اس کے کہنے والے امرؤ القیس ہیں، اور یہ 143/12 میں گزر چکا ہے۔ (5) اس کے کہنے والے نصیب بن رباح ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص 57 میں ہے۔ (6) الوسیط 361/3، اور زاد المسیر 140/6۔ (7) 177/11۔ (8) اعراب القرآن للنحاس 189/3۔ اور ابوعبیدہ کا قول مجاز القرآن 189/2 میں۔ (9) ان کی کتاب معانی القرآن 99/5 میں۔ (10) اس کے کہنے والے الحارث بن حلزہ ہیں، اور یہ 225/12 میں گزر چکا ہے۔

And as he said: "Muhammad did not slacken since God forgave him what has passed and what remains (ghabar)." (1) Meaning: what remains. And "al-aghbar" means the remnants of milk.

[Then We destroyed the others] Meaning: We destroyed them by sinking into the earth and by a rain of stones (hasb) (2); Muqatil said: God caused the earth to swallow the people of Lot and sent stones upon those who were outside the village.

[And We rained down upon them a rain] meaning stones (3) [and evil was the rain of those who were warned]. It was said that Gabriel caused their village to sink and turned it upside down, then God followed it with stones.

[Indeed, in that is a sign, but most of them were not believers] There was no believer among them except the household of Lot and his two daughters.

His words (Exalted is He): [The companions of the Wood denied the messengers. When Shu'ayb said to them, "Will you not fear God? Indeed, I am to you a trustworthy messenger. So fear God and obey me. And I do not ask you for it any payment. My payment is only from the Lord of the worlds. Give full measure and do not be of those who cause loss. And weigh with an even balance. And do not deprive people of their due and do not commit abuse on earth, spreading corruption. And fear He who created you and the former generations." They said, "You are only of those bewitched. You are but a man like us, and indeed, we think you are among the liars. So cause to fall upon us fragments of the sky, if you should be of the truthful." He said, "My Lord is most knowing of what you do." And they denied him, so the punishment of the day of the black cloud seized them. Indeed, it was the punishment of a terrible day. Indeed, in that is a sign, but most of them were not believers. And indeed, your Lord - He is the Exalted in Might, the Merciful.]

His words (Exalted is He): [The companions of the Wood (Aykah) denied the messengers]. Al-Ayk: thick, intertwined trees, the singular is Aykah. Those who read: "Ashab al-Aykah" (companions of the wood) it means a thicket. And those who read: "Laykah" it is a name for the village.

(1) The rajaz verse is by Al-Ajjaj ibn Ru'bah, and it was previously mentioned in 9/279. (2) Al-Wasit 3/361, and Zad al-Masir 6/140. (3) Zad al-Masir 6/140.

सूरह अश-शुअरा: आयत 171 - 191 | 70

और जैसा कि उन्होंने कहा: "मुहम्मद तब से सुस्त नहीं हुए जब से ईश्वर ने उनके पिछले और शेष (ग़बर) पापों को क्षमा कर दिया है।" (1) अर्थ: जो शेष रहा। और "अल-अ़ग़बार" का अर्थ है दूध का बचा हुआ भाग।

[फिर हमने दूसरों को नष्ट कर दिया] यानी: हमने उन्हें ज़मीन में धंसाकर और पत्थरों की बारिश (हस्ब) (2) से नष्ट कर दिया; मुक़ातिल ने कहा: अल्लाह ने लूत की क़ौम को ज़मीन में धंसा दिया और गाँव से बाहर निकले लोगों पर पत्थर बरसाए।

[और हमने उन पर बारिश बरसाई] यानी पत्थर (3) [और जिन्हें चेतावनी दी गई थी उनके लिए वह बारिश बहुत बुरी थी]। कहा जाता है कि जिब्रईल ने उनके गाँव को धंसा दिया और उसे उलट दिया, फिर अल्लाह ने उस पर पत्थर बरसाए।

[बेशक इसमें एक निशानी है, लेकिन उनमें से अधिकतर विश्वास करने वाले नहीं थे] उनमें लूत के घर वालों और उनकी दो बेटियों के अलावा कोई भी मोमिन (विश्वासी) नहीं था।

अल्लाह का कथन: [ऐका (वन) वालों ने रसूलों को झुठलाया। जब शुऐब ने उनसे कहा, "क्या तुम (अल्लाह से) डरते नहीं? बेशक मैं तुम्हारे लिए एक अमानतदार रसूल हूँ। तो अल्लाह से डरो और मेरी आज्ञा मानो। और मैं इसके लिए तुमसे कोई पारिश्रमिक नहीं मांगता। मेरा पारिश्रमिक तो केवल संसार के पालनहार के पास है। माप पूरी करो और घाटा देने वालों में से न बनो। और ठीक तराजू से तौलो। और लोगों को उनकी चीज़ें कम करके न दो और धरती में उपद्रव मचाते न फिरो। और उस (अल्लाह) से डरो जिसने तुम्हें और पिछली नस्लों को पैदा किया।" उन्होंने कहा, "तुम तो केवल उन लोगों में से हो जिन पर जादू कर दिया गया है। तुम तो बस हमारे जैसे ही एक मनुष्य हो और हम तुम्हें झूठों में से समझते हैं। तो हम पर आकाश का कोई टुकड़ा गिरा दो, यदि तुम सच्चे हो।" उन्होंने कहा, "मेरा पालनहार उसे खूब जानता है जो तुम करते हो।" फिर उन्होंने उन्हें झुठला दिया, तो उन्हें बादलों वाले दिन के अज़ाब ने पकड़ लिया। वास्तव में वह एक बड़े दिन का अज़ाब था। बेशक इसमें एक निशानी है, लेकिन उनमें से अधिकतर विश्वास करने वाले नहीं थे। और बेशक तुम्हारा पालनहार ही प्रभुत्वशाली और दयावान है।]

अल्लाह का कथन: [ऐका वालों ने रसूलों को झुठलाया]। अल-ऐक: घने, गुंथे हुए पेड़, एक वचन ऐका है। और जिन्होंने इसे "असहाब अल-ऐका" (वन वाले) पढ़ा है, उसका अर्थ झाड़ी या कुंज है। और जिसने इसे "लैका" पढ़ा है, वह गाँव का नाम है।

(1) यह रज़ज अल-अज्जाज इब्न रुअबह का है, और इसका उल्लेख पहले 9/279 में हो चुका है। (2) अल-वसीत 3/361, और ज़ाद अल-मसीर 6/140। (3) ज़ाद अल-मसीर 6/140।

سورة الشعراء: آیات ۱۷۱ - ۱۹۱ | ۷۰

اور جیسا کہ اس نے کہا: "محمدؐ تب سے سست نہیں ہوئے جب سے اللہ نے ان کے پچھلے اور باقی ماندہ (غَبَر) گناہ معاف کر دیے۔" (۱) یعنی: جو باقی رہا۔ اور "الاغبار" کا مطلب ہے دودھ کا بچا ہوا حصہ۔

﴿ثُمَّ دَمَّرْنَا الْآخَرِينَ﴾ یعنی: ہم نے انہیں زمین میں دھنسا کر اور پتھراؤ (حصب) (۲) کے ذریعے ہلاک کر دیا؛ مقاتل نے کہا: اللہ نے قوم لوط کو زمین میں دھنسا دیا اور ان لوگوں پر پتھر برسائے جو بستی سے باہر تھے۔

﴿وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِم مَّطَرًا﴾ یعنی پتھر (۳) ﴿فَسَاءَ مَطَرُ الْمُنذَرِينَ﴾۔ کہا گیا ہے کہ جبرائیل علیہ السلام نے ان کی بستی کو دھنسا دیا اور اس کے اوپر کے حصے کو نیچے کر دیا، پھر اللہ نے اس کے پیچھے پتھر برسائے۔

﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً وَمَا كَانَ أَكْثَرُهُم مُّؤْمِنِينَ﴾ اس بستی میں لوط علیہ السلام کے گھر والوں اور ان کی دو بیٹیوں کے علاوہ کوئی مومن نہ تھا۔

ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿لائکہ (بن) والوں نے رسولوں کو جھٹلایا۔ جب ان سے شعیب نے کہا: کیا تم ڈرتے نہیں ہو؟ میں تمہارے لیے ایک امانت دار رسول ہوں۔ پس اللہ سے ڈرو اور میری اطاعت کرو۔ اور میں تم سے اس پر کوئی اجرت نہیں مانگتا، میری اجرت تو بس رب العالمین کے ذمے ہے۔ ناپ پورا کرو اور نقصان دینے والوں میں سے نہ بنو۔ اور ٹھیک ترازو سے تولو۔ اور لوگوں کو ان کی چیزیں کم کر کے نہ دو اور زمین میں فساد مچاتے نہ پھرو۔ اور اس ذات سے ڈرو جس نے تمہیں اور پچھلی نسلوں کو پیدا کیا۔ انہوں نے کہا: تم تو بس ان لوگوں میں سے ہو جن پر جادو

کر دیا گیا ہے۔ اور تم تو بس ہماری طرح کے ایک انسان ہو، اور ہم تمہیں جھوٹوں میں سے گمان کرتے ہیں۔ پس ہم پر آسمان کا کوئی ٹکڑا گرا دو، اگر تم سچے ہو۔ انہوں نے کہا: میرا رب خوب جانتا ہے جو تم کرتے ہو۔ پس انہوں نے انہیں جھٹلا دیا، تو انہیں سائبان (بادل) والے دن کے عذاب نے پکڑ لیا۔ بے شک وہ بڑے دن کا عذاب تھا۔ بے شک اس میں ایک نشانی ہے، اور ان میں سے اکثر ایمان لانے والے نہیں تھے۔ اور بے شک آپ کا رب ہی زبردست اور نہایت رحم والا ہے۔﴾

ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿لائکہ والوں نے رسولوں کو جھٹلایا﴾ الأیک: گنجان اور باہم جڑے ہوئے درخت، اس کا واحد أیکة ہے۔ اور جس نے "أصحاب الأیکة" پڑھا ہے، اس سے مراد جھاڑی ہے۔ اور جس نے "لَیْکَة" پڑھا ہے، وہ بستی کا نام ہے۔

(۱) یہ رجز العجاج بن رؤبہ کا ہے، اور یہ ۹/ ۲۷۹ میں گزر چکا ہے۔ (۲) الوسیط ۳/ ۳۶۱، اور زاد المسیر ۶/ ۱۴۰۔ (۳) زاد المسیر ۶/ ۱۴۰۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 176 - 191 71

...the village. It is said: they are like Bakkah and Makkah. Al-Jawhari said it(1). Al-Nahhas said(2): Abu Ja'far and Nafi' read: "The companions of Laykah denied the messengers" and they also read(3) so in "Sad"(4). All the reciters agreed on the genitive case (al-khafd) in the verse in Surah "Al-Hijr"(5) and in Surah "Qaf"(6). Thus, the disputed ones must be referred back to the agreed-upon ones since the meaning is one. As for what Abu 'Ubayd related—that "Laykah" is the name of the village they were in, and "al-Aykah" is the name of the land—it is something that is not established, nor is the one who said it known for his knowledge to be established. Even if the one who said it were known, it would be subject to scrutiny; because all the people of knowledge among the exegetes and those knowledgeable in the speech of the Arabs are of a contrary view.

Abdullah bin Wahb narrated from Jarir bin Hazim from Qatadah who said: Shu'ayb (peace be upon him) was sent to two nations: to his people from the people of Madyan, and to the companions of al-Aykah. He said: al-Aykah is a thicket of tangled trees. Sa'id narrated from Qatadah who said: The companions of al-Aykah were people of thickets and trees, and most of their trees were 'Dawm' (doum palms), which are the trees of 'Muql'. Juwaybir(7) narrated from al-Dahhak who said: The companions of al-Aykah went out—meaning when the heat struck them—and gathered in the thicket and trees. Then Allah sent a cloud over them, and they sought shade under it. When they were all assembled(8) under it, they were burned. Even if there were nothing but what was narrated from Ibn Abbas, who said: "al-Aykah is trees." We do not know of any disagreement among the people of language that al-Aykah is tangled trees. As for the argument of those who argued for the reading of those who read in these two places with 'fatha' (Laykah) as being among the irregular readings (shawadh)(9), there is no proof for him. The saying regarding it is: that...

(1) In al-Sihah (ayk). (2) In I'rab al-Quran 3/189-190. (3) In (d), (z), and (m): read (singular). (4) Verse (13), and it is also the reading of Ibn Kathir and Ibn 'Amir. Al-Sab'ah p.473, al-Taysir p.166, and al-Nashr 2/336. (5) Verse (78). (6) Verse (14). (7) In all manuscripts: Ibn Jubayr, and what is established from I'rab al-Quran is correct. (8) In (d), (z), and (m): they were complete. Both have the same meaning. (9) In (d), (z), and (m): al-Sawad (the mainstream text).

सूरह अश्-शुआरा: आयतें 176 - 191 71

...गाँव। और कहा जाता है: वे बक्का और मक्का की तरह हैं। अल-जौहरी ने यह कहा है(1)। अल-नहहास ने कहा(2): अबू जाफ़र और नाफ़े ने पढ़ा: "लैकाह के साथियों ने रसूलों को झुठलाया" और उन्होंने "साद"(4) में भी ऐसा ही पढ़ा(3)। सभी कारी (क़ुरआन पढ़ने वाले) सूरह "अल-हिज्र"(5) और सूरह "क़ाफ़"(6) की आयतों में 'ज़र' (जेर/कस्र) पर सहमत हैं, इसलिए जिस पर वे असहमत हैं, उसे उस पर वापस लाया जाना चाहिए जिस पर वे सहमत हैं क्योंकि अर्थ एक ही है। जहाँ तक अबू उबैद के इस कथन का सवाल है कि "लैकाह" उस गाँव का नाम है जिसमें वे रहते थे, और "अल-अयकाह" उस देश का नाम है, तो यह ऐसी चीज़ है जो साबित नहीं है और न ही इसे कहने वाला ऐसा व्यक्ति है जिसका ज्ञान प्रमाणित हो। और अगर इसे कहने वाला ज्ञात भी होता, तब भी यह विचारणीय होता; क्योंकि मुफ़स्सिरीन (टीकाकारों) और अरबों की भाषा के जानकारों में से सभी विद्वान इसके विपरीत मत रखते हैं।

अब्दुल्लाह बिन वहब ने जरीर बिन हाज़िम से और उन्होंने क़तादा से रिवायत की, उन्होंने कहा: शुएब (अलैहिस्सलाम) को दो उम्मतों की ओर भेजा गया था: मदयन के लोगों में से उनकी अपनी क़ौम की ओर, और अल-अयकाह के साथियों की ओर। उन्होंने कहा: अल-अयकाह घने और उलझे हुए पेड़ों का एक झुंड है। सईद ने क़तादा से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल-अयकाह के साथी घने जंगलों और पेड़ों वाले लोग थे, और उनके अधिकांश पेड़ 'दौम' (ताड़ के पेड़) थे, जो 'मुक़्ल' के पेड़ हैं। जुवैबिर(7) ने अल-दह्हाक से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल-अयकाह के साथी बाहर निकले - यानी जब उन्हें गर्मी ने सताया - और वे घने जंगल और पेड़ों में जमा हो गए। फिर अल्लाह ने उन पर एक बादल भेजा और उन्होंने उसके नीचे छाया ली। जब वे उसके नीचे पूरी तरह जमा हो गए(8), तो वे जला दिए गए। अगर इसके अलावा इब्न अब्बास से रिवायत की गई बात के सिवा कुछ न होता जिन्होंने कहा: "अल-अयकाह पेड़ हैं।" भाषा के जानकारों के बीच हम कोई मतभेद नहीं जानते कि अल-अयकाह घने उलझे हुए पेड़ हैं। जहाँ तक उन लोगों के तर्क का सवाल है जिन्होंने इन दो स्थानों पर 'ज़बर' (फ़त्ह) के साथ पढ़ने वालों की क़िरात (लैकाह) के आधार पर इसे शाज़ (दुर्लभ/अनियमित) क़िरातों(9) में माना है, तो उनके पास कोई दलील नहीं है। इसके बारे में कहना यह है कि...

(1) अस-सिहाह (अय्क) में। (2) एराब अल-क़ुरआन 3/189-190 में। (3) (द), (ज़) और (म) में: पढ़ा (एकवचन)। (4) आयत (13), और यह इब्न कसीर और इब्न आमिर की भी क़िरात है। अस-सबअह पृ. 473, अत-तयसीर पृ. 166, और अन-नश्र 2/336। (5) आयत (78)। (6) आयत (14)। (7) सभी

पांडुलिपियों में: इब्न जुबैर, और एराब अल-क़ुरआन से जो प्रमाणित है वह सही है। (8) (द), (ज़) और (म) में: वे पूरे हो गए। दोनों का अर्थ एक ही है। (9) (द), (ज़) और (म) में: अस-सवाद (मुख्य पाठ)।

سورہ الشعراء: آیات ۱۷۶ - ۱۹۱ ۷۱

...بستی۔ اور کہا جاتا ہے: یہ دونوں بکّہ اور مکّہ کی طرح ہیں۔ یہ جوہری(۱) کا قول ہے۔ نحاس(۲) نے کہا: ابو جعفر اور نافع نے پڑھا: ﴿كَذَّبَ أَصْحَابُ لَيْكَةَ الْمُرْسَلِينَ﴾ اور اسی طرح ان دونوں نے(۳) سورہ "ص"(۴) میں بھی پڑھا۔ اور تمام قراء کا اتفاق سورہ "الحجر"(۵) اور سورہ "ق"(۶) والی آیات میں جَر (زیر) پر ہے، لہٰذا جس میں اختلاف ہے اسے اس پر لوٹانا واجب ہے جس پر اتفاق ہے کیونکہ معنی ایک ہی ہے۔ رہا وہ قول جسے ابو عبید نے نقل کیا ہے کہ "لیکہ" اس بستی کا نام ہے جس میں وہ رہتے تھے، اور "الایکہ" اس علاقے کا نام ہے، تو یہ ایسی بات ہے جو ثابت نہیں ہے اور نہ ہی اس کے کہنے والے کا علم معروف ہے کہ اسے تسلیم کیا جائے، اور اگر کہنے والا معلوم بھی ہوتا تب بھی اس میں غور و فکر کی ضرورت ہوتی؛ کیونکہ مفسرین اور اہل لغت میں سے تمام اہل علم اس کے خلاف رائے رکھتے ہیں۔

اور عبداللہ بن وہب نے جریر بن حازم سے، انہوں نے قتادہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: شعیب علیہ السلام دو امتوں کی طرف بھیجے گئے تھے: اہل مدین میں سے اپنی قوم کی طرف، اور اصحاب الایکہ کی طرف۔ انہوں نے کہا: اور الایکہ گنجان اور باہم جڑے ہوئے درختوں کا جھنڈ ہے۔ اور سعید نے قتادہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: اصحاب الایکہ گھنے جنگل اور درختوں والے لوگ تھے، اور ان کے زیادہ تر درخت 'دوم' تھے، اور یہ 'مقل' کے درخت ہیں۔ جویبر(۷) نے ضحاک سے روایت کیا، انہوں نے کہا: اصحاب الایکہ باہر نکلے - یعنی جب انہیں شدید گرمی پہنچی - تو وہ گھنے جنگل اور درختوں میں جمع ہو گئے۔ پھر اللہ نے ان پر ایک بادل بھیجا تو انہوں نے اس کے نیچے سایہ لیا، پس جب وہ اس کے نیچے مکمل طور پر جمع ہو گئے(۸) تو جلا دیے گئے۔ اور اگر اس بارے میں صرف وہی ہوتا جو ابن عباس سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا:

"الایکہ درخت ہیں۔" اہل لغت کے درمیان ہم اس بات میں کوئی اختلاف نہیں جانتے کہ الایکہ گھنے اور باہم ملے ہوئے درخت ہیں۔ رہا ان لوگوں کا استدلال جنہوں نے ان دو مقامات پر زبر (فتحہ) کے ساتھ پڑھنے والوں کی قراءت سے یہ استدلال کیا کہ یہ شواذ(۹) (غیر معروف قراءتوں) میں سے ہے "لیکہ"، تو اس کے لیے کوئی دلیل نہیں ہے۔ اس بارے میں قول یہ ہے کہ...

(۱) الصحاح (أيك) میں۔ (۲) إعراب القرآن ۱۸۹/۳-۱۹۰ میں۔ (۳) (د) اور (ز) اور (م) میں: پڑھا (واحد)۔ (۴) آیت (۱۳)، اور یہ ابن کثیر اور ابن عامر کی بھی قراءت ہے۔ السبعة ص۴۷۳، التیسیر ص۱۶۶، اور النشر ۳۳۶/۲۔ (۵) آیت (۷۸)۔ (۶) آیت (۱۴)۔ (۷) تمام نسخوں میں: ابن جبیر، اور صحیح وہی ہے جو إعراب القرآن سے ثابت ہے۔ (۸) (د) اور (ز) اور (م) میں: تکاملوا (پورے ہو گئے)۔ اور دونوں ایک ہی معنی میں ہیں۔ (۹) (د) اور (ز) اور (م) میں: السواد (عام متن)۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 176 - 191

Page 72

Its origin is «al-Aykah» (The Thicket), then the hamza was lightened, its vowel was transferred to the 'lam', so it dropped, and there was no need(1) for the linking alif; because the 'lam' became vowelled. In this case, only the genitive case (al-khafd) is permissible, as you say: 'bil-ahmar' (with the red), you realize the hamza, then you lighten it: 'bil-lahmar'. If you wish, you write it in script as you wrote it first, or if you wish, you write it with omission, and only the genitive case is permissible. Sibawayh(2) said: Know that what is indeclinable (diptote) becomes declinable when the definite article (al) is added or it is in a possessive construction. We do not know anyone who disagreed with Sibawayh on this.

And Al-Khalil(3) said: Al-Aykah is a thicket where Lote-trees and Arak-trees and the like of soft-wooded trees grow.

{When Shu'ayb said to them} and it did not say 'their brother Shu'ayb'; because he was not a brother to the companions of the Thicket in lineage. When Midian was mentioned, He said: "their brother Shu'ayb"; because he was from them(4). The discussion of his lineage has already passed in "Al-A'raf"(5). Ibn Zayd said: Allah sent Shu'ayb as a messenger to his people, the people of Midian, and to the desert dwellers, who are the companions of the Thicket(6). Qatada said it, and we have mentioned it(7).

{Will you not fear?} fear Allah {Indeed, I am to you a trustworthy messenger}. {So fear Allah and obey me} the verse. The answer of these messengers was only one, in a single form; because they agree on the command of piety (taqwa), obedience, sincerity in worship, and refraining from taking a wage for conveying the message(8).

{Give full measure and do not be of those who cause loss} those who decrease the measure and weight(9). {And weigh with the straight balance}

---

(1) In the copies 'wastaghnat'. What is fixed is from 'I'rab al-Qur'an'. (2) In Al-Kitab 3/221. (3) In Al-'Ayn 5/423. (4) Tafsir al-Baghawi 3/397, and Ibn al-Jawzi mentioned it in Zad al-Masir 6/141 from Muqatil. (5) 9/281. (6) Tafsir al-Tabari 17/633. (7) 9/286. (8) Tafsir al-Baghawi 3/397, and Majma' al-Bayan 19/179 similarly. (9) Al-Wasit 3/362, and Zad al-Masir 6/142.

सूरा अश-शुअरा: आयतें 176 - 191

पृष्ठ ७२

इसका मूल «अल-अयकाह» (झुंड) है, फिर हम्ज़ा को हल्का कर दिया गया, उसका स्वर 'लाम' पर स्थानांतरित कर दिया गया, इसलिए वह गिर गया, और 'अलिफ अल-वस्ल' की आवश्यकता(1) नहीं रही; क्योंकि 'लाम' सस्वर हो गया था। इस आधार पर केवल 'जर' (अधोमुखी मामला) ही जायज़ है, जैसा कि आप कहते हैं: "बिल-अहमार" (लाल के साथ), आप हम्ज़ा को स्पष्ट करते हैं, फिर उसे हल्का करते हैं: "बिल-लहमार"। यदि आप चाहें, तो आप इसे लेखन में वैसे ही लिखें जैसे आपने पहले लिखा था, और यदि आप चाहें, तो इसे हटाकर लिखें, और केवल 'जर' ही जायज़ है। सिबावैह(2) ने कहा: जान लें कि जो शब्द 'गैर-मुनसरिफ' (अपरिवर्तनीय) होते हैं, जब उन पर 'अल' जुड़ जाता है या वे किसी अन्य शब्द से जुड़ते हैं (इज़ाफ़त), तो वे 'मुनसरिफ' (परिवर्तनीय) हो जाते हैं। हम किसी ऐसे व्यक्ति को नहीं जानते जिसने इस बारे में सिबावैह का विरोध किया हो।

अल-खलील(3) ने कहा: अयकाह एक ऐसा घना जंगल है जहाँ 'सिद्र' (बेर) और 'अराक' (पीलू) और इसी तरह के नरम लकड़ी वाले पेड़ उगते हैं।

{जब शुएब ने उनसे कहा} और उन्होंने 'उनका भाई शुएब' नहीं कहा; क्योंकि वह वंश के आधार पर 'असहाब-ए-अयकाह' (वनवासियों) के भाई नहीं थे। जब 'मदियन' का उल्लेख आया, तो कहा: "उनका भाई शुएब"; क्योंकि वह उन्हीं में से थे(4)। उनके वंश के बारे में चर्चा "अल-अराफ"(5) में बीत चुकी है। इब्न ज़ैद ने कहा: अल्लाह ने शुएब को उनके लोगों, मदियन के लोगों और मरुस्थली लोगों के पास रसूल बनाकर भेजा, जो 'असहाब-ए-अयकाह' हैं(6)। कतादा ने भी यही कहा है, और हमने इसका उल्लेख किया है(7)।

{क्या तुम डरते नहीं?} अल्लाह से डरो {निश्चय ही, मैं तुम्हारे लिए एक अमानतदार रसूल हूँ}। {तो अल्लाह से डरो और मेरी आज्ञा मानो} आयत। इन रसूलों का उत्तर केवल एक ही था, एक ही रूप में; क्योंकि वे ईश-भय (तक़्वा), आज्ञाकारिता, इबादत में निष्ठा और संदेश पहुँचाने के लिए कोई पारिश्रमिक न लेने के आदेश पर सहमत हैं(8)।

{नाप पूरा करो और उन लोगों में से न बनो जो नुकसान पहुँचाते हैं} नाप और तौल कम करने वाले(9)। {और ठीक तराजू से तौलो}

(१) प्रतियों में 'वस्तग्नात'। प्रमाणित 'एराब अल-क़ुरान' से है। (२) अल-किताब ३/२२१ में। (३) अल-ऐन ५/४२३ में। (४) तफ़सीर अल-बगवी ३/३९७, और इब्न अल-जौज़ी ने मुक़ातिल के हवाले से ज़ाद अल-मसीर ६/१४१ में इसका उल्लेख किया है। (५) ९/२८१। (६) तफ़सीर अल-तबरी १७/६३३। (७) ९/२८६। (८) तफ़सीर अल-बगवी ३/३९७, और मजमा अल-बयान १९/१७९ इसी तरह। (९) अल-वसीत ३/३६२, और ज़ाद अल-मसीर ६/१४२।

سورة الشعراء: آیات ۱۷۶ - ۱۹۱

صفحہ ۷۲

اصل میں یہ «الأیکة» تھا، پھر ہمزہ کو ہلکا کر دیا گیا اور اس کی حرکت 'لام' کو دے دی گئی، جس سے ہمزہ گر گیا، اور 'الف وصل' کی ضرورت(۱) باقی نہ رہی؛ کیونکہ 'لام' متحرک ہو گیا۔ اس صورت میں صرف 'جر' (زیر کے ساتھ پڑھنا) ہی جائز ہے، جیسے آپ کہتے ہیں: «بالأحمر»، آپ ہمزہ کو واضح کرتے ہیں، پھر اسے ہلکا کرتے ہوئے «بلحمر» کہتے ہیں۔ اگر آپ چاہیں تو لکھتے وقت ویسے ہی لکھیں جیسے پہلے لکھا تھا، اور اگر چاہیں تو حذف کے ساتھ لکھیں، اور صرف 'جر' ہی جائز ہے۔ سیبویہ(۲) نے کہا: جان لو کہ جو اسم غیر منصرف ہوتا ہے جب اس پر 'ال' داخل ہو جائے یا وہ مضاف ہو، تو وہ منصرف ہو جاتا ہے۔ ہم کسی کو نہیں جانتے جس نے اس معاملے میں سیبویہ کی مخالفت کی ہو۔

اور الخلیل(۳) نے کہا: الأیکة ایسا گھنا جنگل ہے جہاں بیری، پیلو اور اس جیسے نرم لکڑی والے درخت اگتے ہوں۔

﴿إِذْ قَالَ لَهُمْ شُعَيْبٌ﴾ اور 'ان کے بھائی شعیب' نہیں کہا؛ کیونکہ وہ نسب کے اعتبار سے 'اصحابِ ایکہ' کے بھائی نہیں تھے۔ لیکن جب مدین کا ذکر کیا تو فرمایا: «أخاهم شُعَيْباً»؛ کیونکہ وہ انہی میں سے تھے(۴)۔ ان کے نسب کے بارے میں تذکرہ سورہ «الاعراف»(۵) میں گزر چکا ہے۔ ابن زید نے کہا: اللہ نے شعیب کو ان کی قوم مدین والوں اور اہل بادیہ (صحرا نشینوں) کی طرف رسول بنا کر بھیجا، اور وہی اصحابِ ایکہ(۶) ہیں۔ یہی بات قتادہ نے کہی ہے، اور ہم اس کا ذکر کر چکے ہیں(۷)۔

﴿أَلَا تَتَّقُونَ﴾ کیا تم اللہ سے نہیں ڈرتے؟ ﴿إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ﴾ بیشک میں تمہارے لیے ایک امانت دار رسول ہوں۔ ﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُونِ﴾ تو اللہ سے ڈرو اور میری اطاعت کرو۔ ان تمام رسولوں کا جواب ایک ہی سانچے میں ایک ہی تھا؛ کیونکہ وہ تقویٰ، اطاعت، عبادت میں اخلاص اور پیغام پہنچانے پر اجرت نہ لینے کے حکم پر متفق ہیں(۸)۔

﴿أَوْفُوا الْكَيْلَ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُخْسِرِينَ﴾ ناپ پورا کرو اور نقصان پہنچانے والوں (ناپ تول میں کمی کرنے والوں) میں سے نہ بنو(۹)۔ ﴿وَزِنُوا بِالْقِسْطَاسِ﴾ اور ٹھیک ترازو سے تولو۔

---

(۱) نسخوں میں 'واستغنت' ہے۔ درست 'اعراب القرآن' سے ثابت شدہ ہے۔ (۲) الکتاب ۲۲۱/۳ میں۔ (۳) العین ۴۲۳/۵ میں۔ (۴) تفسیر البغوی ۳۹۷/۳، اور ابن الجوزی نے مقاتل کے حوالے سے زاد المسیر ۱۴۱/۶ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۵) ۲۸۱/۹۔ (۶) تفسیر الطبری ۶۳۳/۱۷۔ (۷) ۲۸۶/۹۔ (۸) تفسیر البغوی ۳۹۷/۳، اور مجمع البیان ۱۷۹/۱۹ میں اسی طرح ہے۔ (۹) الوسیط ۳۶۲/۳، اور زاد المسیر ۱۴۲/۶۔

73 Surah ash-Shu'ara: Verses 176 - 191

- {al-mustaqīm}: meaning, give what is due. This was previously discussed in "Subhan" (1) and elsewhere.
- {And do not deprive people of their things and do not commit abuse on earth, spreading corruption.}: This was previously explained in "Hud" (2) and elsewhere.
- {And fear He who created you and the former generations.}: Mujahid said: "al-jibillah" refers to creation. It is said "so-and-so was fashioned (jubila) upon such-and-such", meaning he was created; thus, the word for creation can be 'jibillah', 'jubullah', 'jabullah', 'jubulah', or 'jabalah'. This was mentioned by An-Nahhas in "Ma'ani al-Quran" (3). "al-jibillah" is conjoined to the "ka" and "ma" [the object suffixes in khalaqakum] (4). Al-Harawi said: "al-jibillah", "al-jubullah", "al-jibl", "al-jubl", and "al-jibal" are all different linguistic forms, meaning a large gathering or a great multitude of people, and from this is His saying: {a large multitude} [Ya-Sin: 62]. An-Nahhas said in his book "I'rab al-Quran" (5): It is also said "jubulah", and the plural for both is "jubbal", and the dammah and kasrah can be omitted from the 'ba', and likewise the shaddah from the 'laam', so it is said "jubulah" and "jubl", and it is said "jabalah" and "jubbal", and the 'ha' is omitted from all of these.
- Al-Hasan, with varying reports from him, read: "wal-jubulata al-awwalin" with a dammah on both the 'jeem' and the 'ba'; and this was reported from Shaybah and Al-A'raj (6). The others read it with a kasrah. He [a poet] said: "Death is the greatest event among what passes over the creation (al-jibillah)." (7)
- {They said, "You are only of those bewitched,"}: Those who eat food and drink, according to what has preceded. {And we do not think you are anything but one of the liars}: i.e., we only think you are a liar in your claim that you are a messenger of Allah Almighty.
- {So cause pieces of the sky to fall upon us}: i.e., a side or a fragment from the sky, so we may see it, as...

(1) 13 / 76. (2) 11 / 192. (3) 5 / 102. (4) I'rab al-Quran 3 / 391. (5) 3 / 391. (6) Al-Muhtasib 2 / 132 and Al-Shadhah p. 107 from Al-Hasan and Abu Haseen, and Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 242 from Al-Hasan and Ibn Muhaysin, and Zad al-Masir 6 / 142 from Al-Hasan, Abu Mijlaz, Abu Raja, Ibn Ya'mar, and Ibn Abi Ablah. (7) Its author is Abdullah bin Mu'awiyah bin Abdullah bin Ja'far bin Abi Talib, and it is in his Diwan p. 73.

73 सूरह अश-शुअरा: आयतें 176 - 191

- {अल-मुस्तकीम}: यानी अधिकार दो। यह 'सुब्हान' (1) और अन्य जगहों पर पहले आ चुका है।
- {और लोगों को उनकी चीजें कम न दो और धरती में फसाद फैलाते हुए ज़्यादती न करो।}: यह 'हूद' (2) और अन्य जगहों पर पहले आ चुका है।
- {और उस (सत्ता) का डर रखो जिसने तुम्हें और पिछली नस्लों (अल-जिबिल्लाह) को पैदा किया।}: मुजाहिद ने कहा: 'अल-जिबिल्लाह' का अर्थ सृष्टि है। कहा जाता है 'फलां व्यक्ति की बनावट (जुबिला) ऐसी है', यानी उसे पैदा किया गया है; अतः सृष्टि के लिए 'जिबिल्लाह', 'जुबुल्लाह', 'जबुल्लाह', 'जुबुलह' और 'जबला' जैसे शब्दों का प्रयोग होता है। अन-नह़्हास ने इसे 'मआनी अल-कुरान' (3) में उल्लेख किया है। 'अल-जिबिल्लाह' का व्याकरणिक संबंध 'क' और 'म' [खलक़कुम के प्रत्यय] (4) से है। अल-हरवी ने कहा: 'जिबिल्लाह', 'जुबुल्लाह', 'जिब्ल', 'जुब्ल' और 'जिबल' विभिन्न भाषाई रूप हैं, और यह लोगों के एक बड़े समूह या विशाल संख्या को दर्शाता है, और इसी से अल्लाह तआला का यह कथन है: {एक बहुत बड़ी भीड़ (जिबिल्लन कसीरा)} [या-सीन: 62]। अन-नह़्हास ने अपनी पुस्तक 'इआराब अल-कुरान' (5) में कहा: इसे 'जुबुलह' भी कहा जाता है और इन दोनों का बहुवचन 'जुब्बाल' है। 'ब' से द़म्मा और कसरा को हटाया जा सकता है, और इसी तरह 'लाम' से तशदीद को भी, तो इसे 'जुबुलह' और 'जुब्ल' कहा जाता है। 'जबला' और 'जब्बाल' भी कहा जाता है, और इन सभी से 'ह' को हटा दिया जाता है।
- अल-ह़सन ने उनसे अलग-अलग रिवायतों के साथ 'वल-जुबुलतुल अव्वलीन' पढ़ा है, जीम और बा पर द़म्मा के साथ; और यह शैबा और अल-आरज (6) से भी रिवायत है। शेष लोगों ने कसरा के साथ पढ़ा है। कवि ने कहा: "और मृत्यु उन घटनाओं में सबसे बड़ी घटना है जो सृष्टि (अल-जिबिल्लाह) पर गुजरती है।" (7)
- {उन्होंने कहा, "तुम तो बस जादू किए हुओं में से हो,"}: यानी वे जो खाना खाते और पानी पीते हैं, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। {और हम तुम्हें झूठों में से ही समझते हैं}: यानी, हम तुम्हें केवल अल्लाह तआला के रसूल होने के दावे में झूठा ही समझते हैं।
- {तो हम पर आसमान का कोई टुकड़ा (किसफ़न) गिरा दो}: यानी: आसमान का एक हिस्सा या टुकड़ा, ताकि हम उसे देखें, जैसे कि...

(1) 13 / 76. (2) 11 / 192. (3) 5 / 102. (4) इआराब अल-क़ुरान 3 / 391. (5) 3 / 391. (6) अल-मुहतसिब 2 / 132 और अल-शाज़ह पृ. 107 अल-ह़सन और अबू ह़सीन से, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 242 अल-ह़सन और इब्न मुहयसिन से, और ज़ाद अल-मसीर 6 / 142 अल-ह़सन, अबू मिज्लज़, अबू रजा, इब्न यअ़मर और इब्न अबी अबला से। (7) इसके रचयिता अब्दुल्ला बिन मुआ़विया बिन अब्दुल्ला बिन जअ़फर बिन अबी तालिब हैं, और यह उनके दीवान के पृ. 73 पर है।

۷۳ سورة الشعراء: آیات ۱۷۶ - ۱۹۱

- ﴿الْمُسْتَقِيمَ﴾ یعنی: حق ادا کرو۔ اور یہ "سبحان" (۱) اور دیگر مقامات پر گزر چکا ہے۔
- ﴿وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلَا تَعْثَوْا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ﴾ یہ "ہود" (۲) اور دیگر مقامات پر گزر چکا ہے۔
- ﴿وَاتَّقُوا الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالْجِبِلَّةَ الْأَوَّلِينَ﴾ مجاہد نے کہا: "الجبلہ" سے مراد مخلوق ہے۔ اور کہا جاتا ہے کہ فلاں کی جبلت ایسی ہے، یعنی وہ ایسا ہی پیدا کیا گیا ہے؛ پس تخلیق کو جِبِلَّةٌ، جِبُلَّةٌ، جَبُلَّةٌ، جُبُلَةٌ اور جَبَلَةٌ بھی کہا جاتا ہے۔ نحاس نے اسے "معانی القرآن" (۳) میں ذکر کیا ہے۔ لفظ "الجبلہ" کا عطف 'کاف' اور 'میم' [خلقکم کی ضمیر] (۴) پر ہے۔ ہروی نے کہا: الجِبِلَّةُ، الجُبُلَّةُ، الجِبْلُ، الجُبْلُ اور الجِبَلُ مختلف لغات ہیں، اور اس سے مراد لوگوں کی بڑی جماعت یا کثیر تعداد ہے۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿جِبِلًّا كَثِيرًا﴾ [یس: 62]۔ نحاس نے اپنی کتاب "اعراب القرآن" (۵) میں کہا: اسے جُبُلَةٌ بھی کہا جاتا ہے اور ان دونوں کی جمع جُبَّالٌ ہے، اور 'با' سے ضمہ اور کسرہ کو حذف کر دیا جاتا ہے، اور اسی طرح 'لام' سے تشدید کو بھی، تو جُبُلَةٌ اور جُبْلٌ کہا جاتا ہے، اور جَبَلَةٌ اور جَبَّالٌ بھی کہا جاتا ہے، اور ان سب سے 'ہا' کو حذف کر دیا جاتا ہے۔
- اور حسن نے مختلف روایتوں کے ساتھ اسے "والجُبُلَةَ الأولين" پڑھا ہے، جیم اور با کے ضمہ کے ساتھ؛ اور یہ شیبہ اور اعرج (۶) سے بھی مروی ہے۔ باقی سب نے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے۔ شاعر نے کہا: "اور موت سب سے بڑا حادثہ ہے جو مخلوق (الجبلہ) پر گزرتا ہے۔" (۷)

- ﴿قَالُوا إِنَّمَا أَنتَ مِنَ الْمُسَحَّرِينَ﴾ وہ جو کھانا کھاتے اور پانی پیتے ہیں، جیسا کہ پہلے گزر چکا۔

﴿وَإِن نَّظُنُّكَ لَمِنَ الْكَاذِبِينَ﴾ یعنی: ہم تمہیں نہیں گمان کرتے مگر جھوٹوں میں سے اس دعوے میں کہ تم اللہ تعالیٰ کے رسول ہو۔

- ﴿فَأَسْقِطْ عَلَيْنَا كِسَفًا مِّنَ السَّمَاءِ﴾ یعنی: آسمان کا ایک حصہ یا ٹکڑا ہم پر گرا دو، تاکہ ہم اسے دیکھیں، جیسا کہ...

(۱) ۱۳ / ۷۶ . (۲) ۱۱ / ۱۹۲ . (۳) ۵ / ۱۰۲ . (۴) اعراب القرآن ۳ / ۳۹۱ . (۵) ۳ / ۳۹۱ . (۶) المحتسب ۲ / ۱۳۲ اور الشاذہ ص ۱۰۷ بحوالہ حسن اور ابو حصین، اور المحرر الوجیز ۴ / ۲۴۲ بحوالہ حسن اور ابن محیصن، اور زاد المسیر ۶ / ۱۴۲ بحوالہ حسن، ابو مجلز، ابو رجاء، ابن یعمر اور ابن ابی عبلہ۔ (۷) اس کے قائل عبداللہ بن معاویہ بن عبداللہ بن جعفر بن ابی طالب ہیں، اور یہ ان کے دیوان کے ص ۷۳ پر ہے۔

Surat Ash-Shu'ara: Verses 176 - 191 74 He said: {And if they were to see a fragment from the sky falling, they would say, "[It is merely] a heap of clouds."} (1) [At-Tur: 44]. And it was said: They meant: Bring down the punishment upon us. This is an exaggeration in denial. Abu Ubaidah said: 'Al-Kisf' is the plural of 'Kisfah', like 'Sidr' and 'Sidrah' (2). Al-Sulami and Hafs read it as: "Kisfan," which is also the plural of 'Kisfah': meaning a piece or a side, interpreted as a fragment or fragments. Al-Jawhari said: 'Al-Kisfah' is a piece of something; it is said: Give me a 'kisfah' (piece) of your garment, and the plural is 'kisaf' and 'kusaf'. It is also said: 'Al-Kisf' and 'Al-Kisfah' are the same. Al-Akhfash said: Whoever reads "kisafan" treats it as singular, and whoever reads "kisafan" treats it as plural. This was previously discussed in Surah 'Subhan' (3). Al-Harawi said: Whoever reads "kisafan" as singular, its plural is 'aksaf' and 'kusuf', as if he said: or drop it upon us as a single layer, and it is from 'kasaftu ash-shaya' (I covered the thing) when you cover it (4). {If you are of the truthful. He said, "My Lord is most knowing of what you do."} A threat; meaning: My duty is only to convey the message, and the punishment you ask for is not up to me, and He will recompense you (5). {And they denied him, so the punishment of the day of the overshadowing cloud seized them.} Ibn Abbas said: Intense heat afflicted them, so Allah, Glorified be He, sent a cloud, and they rushed to it to seek shade under it. When they were beneath it, a shout was raised against them, and they perished (6). It was said: Allah held it over their heads and inflamed it with heat until they died from 'al-wamad' (7). It was one of the greatest days of punishment in the world. And it was said: Allah sent upon them scorching winds, so they went out to the thicket (Al-Aykah) to seek shade under it, then Allah set it on fire over them, and they were burned. And from Ibn Abbas as well and others: Indeed, Allah Almighty opened for them a gate from the gates of Hell.

(1) Tafsir al-Tabari 17/636, and it was narrated from Ibn Abbas (may Allah be pleased with him) that he said: {Kisfan}: pieces. It was also narrated from Al-Dahhak that he said: a side of the sky. (2) Majaz al-Qur'an 2/91. (3) In the interpretation of verse (92). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/485. And it was also mentioned previously in Surah Al-Isra. (5) Al-Wasit 3/362, and Tafsir al-Baghawi 3/397 similarly. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/103. (7) In the manuscripts: 'al-ramad'. And 'al-wamad' is intense heat with stillness of the wind. Taj al-Arus (w-m-d).

सूरह अश्-शुअरा: आयतें 176 - 191 74 उन्होंने कहा: {और यदि वे आकाश से गिरता हुआ कोई टुकड़ा देखें, तो वे कहेंगे, "[यह तो बस] बादलों का ढेर है।"} (1) [अत-तूर: 44]। और कहा गया है: उनका तात्पर्य था: हम पर अज़ाब (दंड) उतारो। यह झुठलाने में अतिशयोक्ति है। अबू उबैदा ने कहा: 'अल-किस्फ़' 'किस्फ़ह' का बहुवचन है, जैसे 'सिद्र' और 'सिद्रह' (2)। अल-सुलामी और हफ़्स ने इसे पढ़ा: "किसाफ़न", जो 'किस्फ़ह' का बहुवचन भी है: यानी एक टुकड़ा या एक भाग, इसका अर्थ टुकड़ा या टुकड़े है। अल-जौहरी ने कहा: 'अल-किस्फ़ह' किसी चीज़ का टुकड़ा है; कहा जाता है: मुझे अपने कपड़े का एक 'किस्फ़ह' (टुकड़ा) दो, और बहुवचन 'किसफ़' और 'कुसफ़' है। यह भी कहा जाता है: 'अल-किस्फ़' और 'अल-किस्फ़ह' एक ही हैं। अल-अख्फश ने कहा: जिसने "किसाफ़न" पढ़ा उसने इसे एकवचन माना, और जिसने "किसाफ़न" पढ़ा उसने इसे बहुवचन माना। यह पहले सूरह 'सुभान' (3) में आ चुका है। अल-हरवी ने कहा: और जिसने "किसाफ़न" को एकवचन के रूप में पढ़ा, उसका बहुवचन 'अक्साफ़' और 'कुसूफ़' है, जैसे कि उसने कहा हो: या इसे हम पर एक ही परत के रूप में गिरा दो, और यह 'कसफ़्तु अल-शय' (मैंने चीज़ को ढक दिया) से है जब आप इसे ढक देते हैं (4)। {यदि तुम सच्चों में से हो। उसने कहा, "मेरा रब बेहतर जानता है जो तुम कर रहे हो।" } एक धमकी; यानी: मेरा काम केवल संदेश पहुँचाना है और जो दंड तुम माँग रहे हो वह मेरे हाथ में नहीं है, और वह तुम्हें बदला देगा (5)। {तो उन्होंने उसे झुठलाया, फिर उन्हें छाँव वाले दिन के अज़ाब ने पकड़ लिया।} इब्न अब्बास ने कहा: उन्हें बहुत तेज़ गर्मी लगी, तो अल्लाह सुभानहु व ताअला ने एक बादल भेजा, तो वे उसकी छाया लेने के लिए उसकी ओर दौड़े। जब वे उसके नीचे आ गए, तो उन पर एक चिंघाड़ हुई और वे मर गए (6)। कहा गया: अल्लाह ने उसे उनके सिरों के ऊपर खड़ा कर दिया और उसे गर्मी से दहका दिया यहाँ तक कि वे 'अल-वमद' (7) से मर गए। यह दुनिया में दंड के सबसे बड़े दिनों में से एक था। और कहा गया: अल्लाह ने उन पर लू (गर्म हवा) भेजी, तो वे छाया लेने के लिए वन (अल-अयका) की ओर निकल गए, फिर अल्लाह ने उस पर आग लगा दी और वे जल गए। और इब्न अब्बास और अन्य लोगों से यह भी है: कि अल्लाह तआला ने उनके लिए जहन्नुम (नरक) के दरवाजों में से एक दरवाजा खोल दिया।

(1) तफ़्सीर अल-तबरी 17/636, और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: {किसाफ़न}: टुकड़े। अल-दह्हाक से भी रिवायत है कि उन्होंने कहा: आकाश का एक हिस्सा। (2) मजाज़ अल-क़ुरान 2/91। (3) आयत (92) की व्याख्या में। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/485। और यह सूरह अल-इसरा में भी पहले आ चुका है। (5) अल-वसीत 3/362, और तफ़्सीर अल-बग़वी

3/397 इसी तरह। (6) मआनी अल-क़ुरान नहहास द्वारा 3/103। (7) प्रतियों में: 'अर-रम्मद'। और 'अल-वमद' का अर्थ है हवा रुकने के साथ तीव्र गर्मी। ताज अल-अरूस (व-म-द)।

سورة الشعراء: آیات ۱۷۶ - ۱۹۱ ۷۴ فرمایا: ﴿وَإِن يَرَوْا كِسْفًا مِّنَ السَّمَاءِ سَاقِطًا يَقُولُوا سَحَابٌ مَّرْكُومٌ﴾ (۱) [الطور: ۴۴]۔ اور کہا گیا: ان کی مراد تھی: ہم پر عذاب اتارو۔ اور یہ جھٹلانے میں مبالغہ ہے۔ ابو عبیدہ نے کہا: 'الكِسْفُ' 'كِسْفَة' کی جمع ہے جیسے 'سِدْرٍ' اور 'سِدْرَةٍ'(۲)۔ اور السلمی اور حفص نے اسے «كِسَفاً» پڑھا جو 'كِسْفَة' کی بھی جمع ہے: اور وہ ٹکڑا اور جانب ہے، اس کی تقدیر کسرہ اور کسر ہے۔ جوہری نے کہا: 'الكِسْفَة' کسی چیز کا ٹکڑا ہے؛ کہا جاتا ہے: مجھے اپنے کپڑے کا ایک 'كِسْفَہ' (ٹکڑا) دو، اور جمع 'كِسَف' اور 'كُسَف' ہے۔ اور کہا جاتا ہے: 'الكِسْف' اور 'الكِسْفَہ' ایک ہی ہیں۔ اخفش نے کہا: جس نے «كِسَفاً» پڑھا اس نے اسے واحد قرار دیا، اور جس نے «كِسَفاً» پڑھا اس نے اسے جمع قرار دیا۔ اور یہ پہلے سورہ 'سبحان'(۳) میں گزر چکا ہے۔ ہروی نے کہا: اور جس نے «كِسَفاً» توحید (واحد) پر پڑھا تو اس کی جمع 'اكساف' اور 'كسوف' ہے، گویا اس نے کہا: یا اسے ہم پر ایک ہی طبق (تہہ) بنا کر گرا دے، اور یہ 'كسفت الشیء' (میں نے چیز کو ڈھانپ دیا) سے ہے جب تم اسے ڈھانپ لو(۴)۔ ﴿إِن كُنتَ مِنَ الصَّادِقِينَ . قَالَ رَبِّي أَعْلَمُ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾ یہ دھمکی ہے؛ یعنی: مجھ پر صرف پیغام پہنچانا ہے اور وہ عذاب نہیں جو تم نے مجھ سے مانگا ہے، اور وہ تمہیں جزا دے گا(۵)۔ ﴿فَكَذَّبُوهُ فَأَخَذَهُمْ عَذَابُ يَوْمِ الظُّلَّةِ﴾ ابن عباس نے کہا: انہیں سخت گرمی پہنچی، تو اللہ سبحانہ نے ایک بادل بھیجا، تو وہ اس کے سائے تلے آنے کے لیے اس کی طرف بھاگے، جب وہ اس کے نیچے آگئے تو ان پر ایک چیخ ماری گئی پس وہ ہلاک ہو گئے(۶)۔ اور کہا گیا: اللہ نے اسے ان کے سروں کے اوپر کھڑا کر دیا، اور اسے گرمی سے دہکا دیا یہاں تک کہ وہ 'الومد'(۷) سے مر گئے۔ اور وہ دنیا میں عذاب کا سب سے بڑا دن تھا۔ اور کہا گیا: اللہ نے ان پر گرم ہوائیں بھیجیں، تو وہ بن (الایکہ) کی طرف نکلے تاکہ اس کا سایہ لیں، تو اللہ نے ان پر آگ بھڑکا دی اور وہ جل گئے۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہ اور دوسروں سے بھی مروی ہے: کہ اللہ تعالیٰ نے ان پر جہنم کے دروازوں میں سے ایک دروازہ کھول دیا۔

(۱) تفسیر الطبری ۱۷/ ۶۳۶، اور ابن عباس رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: ﴿كِسَفاً﴾: ٹکڑے۔ اور ضحاک سے بھی مروی ہے کہ انہوں نے کہا: آسمان کی ایک جانب۔ (۲) مجاز القرآن ۲/ ۹۱۔ (۳) آیت (۹۲) کی تفسیر کے پاس۔ (۴) المحرر الوجیز ۳/ ۴۸۵۔ اور یہ سورہ الاسراء میں بھی پہلے گزر چکا ہے۔ (۵) الوسیط ۳/ ۳۶۲، اور تفسیر البغوی ۳/ ۳۹۷ اسی طرح۔ (۶) معانی القرآن للنحاس ۳/ ۱۰۳۔ (۷) نسخوں میں: الرمد۔ اور 'الومد' ہوا کے ٹھہراؤ کے ساتھ شدید گرمی کو کہتے ہیں۔ تاج العروس (ومد)۔

Surah ash-Shu'ara: Verses 176 - 196 75

And a loud noise (Haddah)(1) and intense heat were sent upon them, taking away their breath. They entered their houses, but neither shade nor water benefited them. The heat scorched them, so they fled to the wilderness. Then Allah, Mighty and Majestic, sent a cloud that shaded them. They found it cool, comforting, and with a pleasant breeze, so they called out to one another. When they gathered under the cloud, Allah, the Almighty, ignited it into fire upon them, and the earth shook beneath them. They were burned just as grasshoppers are burned in a frying pan and became ashes. That is [the meaning of] His words: {So they became within their dwellings prostrate [as if] they had never prospered therein} [Hud: 94-95], and His words: {And the punishment of the day of the cloud seized them. Indeed, it was the punishment of a terrible day.} It was said: Allah, the Almighty, withheld the wind from them for seven days and unleashed heat upon them until it took away their breath. Neither shade nor water benefited them. They used to enter underground tunnels to cool down but found them even hotter than the surface. So they fled to the wilderness, and a cloud shaded them, which is "al-Zullah" (the Canopy). They found it cool and breezy, then it rained fire upon them and they were burned. Yazid al-Jurayri said: Allah unleashed the heat upon them for seven days and nights, then a mountain appeared to them from afar. A man went to it and found beneath it rivers, springs, trees, and cool water. So they all gathered under it, then the mountain fell upon them, and it was the "Zullah".

Qatada said: Allah sent Shuaib to two nations: the people of Madyan and the companions of the Thicket (al-Aykah). Allah destroyed the companions of the Thicket with the "Zullah", and as for the people of Madyan, Gabriel cried out against them one morning and they all perished (2). {Indeed in that is a sign, but most of them were not believers.} It was said: Nine hundred people from the two groups believed in Shuaib.

His words, the Almighty: {And indeed, it is a revelation of the Lord of the worlds. (192) The Trustworthy Spirit has brought it down. (193) Upon your heart, [O Muhammad], that you may be among the warners. (194) In a clear Arabic language. (195) And indeed, it is in the scriptures of former peoples. (196)}

His words, the Almighty: {And indeed, it is a revelation of the Lord of the worlds} refers back to what was previously explained (3) at the beginning of the Surah

regarding the polytheists' aversion to the Quran. {The Trustworthy Spirit has brought it down upon your heart.} Nafi' read "nazala" without doubling the letter [z].

(1) Al-Haddah: a sound falling from the sky. Taj al-Arus (Hadd). (2) Tafsir al-Baghawi 2/182. (3) The word "bayanh" is from (m).

सूरह अश्-शुआरा: आयतें 176 - 196 75

और उन पर एक ज़ोरदार आवाज़ (हद्दा)(1) और तीव्र गर्मी भेजी गई जिसने उनकी सांसें रोक लीं। वे अपने घरों में घुस गए, लेकिन न तो छाँव और न ही पानी ने उन्हें कोई लाभ पहुँचाया। गर्मी ने उन्हें झुलसा दिया, इसलिए वे जंगल की ओर भाग निकले। फिर अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने एक बादल भेजा जिसने उन पर छाया की। उन्होंने उसे ठंडा, आरामदायक और एक सुखद हवा के रूप में पाया, तो उन्होंने एक-दूसरे को पुकारा। जब वे बादल के नीचे इकट्ठा हो गए, तो अल्लाह तआला ने उस बादल को उन पर आग बनाकर भड़का दिया और उनके साथ धरती कांप उठी। वे उसी तरह जल गए जैसे टिड्डियाँ कड़ाही में जल जाती हैं और राख हो गए। यही उसके शब्दों का अर्थ है: {तो वे अपने घरों में औंधे मुंह पड़े रह गए [जैसे कि] वे वहां कभी फले-फूले ही नहीं थे} [हुद: 94-95], और उसके शब्द: {और उन्हें बादल वाले दिन के अज़ाब ने पकड़ लिया। वास्तव में, वह एक बड़े दिन का अज़ाब था।} कहा गया है: अल्लाह तआला ने सात दिनों तक हवा को उनसे रोक दिया और उन पर गर्मी मुसल्लत कर दी यहाँ तक कि उनकी साँसें रुकने लगीं। न तो छाँव और न ही पानी ने उन्हें लाभ पहुँचाया। वे ठंडक पाने के लिए सुरंगों में घुसते थे लेकिन उन्हें बाहर की तुलना में और भी अधिक गर्म पाते थे। इसलिए वे जंगल की ओर भागे, और एक बादल ने उन पर छाया की, जो "अल-ज़ुल्लाह" (सयाबान) है। उन्होंने इसे ठंडा और हवादार पाया, फिर उसने उन पर आग बरसाई और वे जल गए। यज़ीद अल-जुरैरी ने कहा: अल्लाह ने सात दिनों और रातों तक उन पर गर्मी मुसल्लत रखी, फिर उन्हें दूर से एक पहाड़ दिखाई दिया। एक आदमी उनके पास गया और [पाया कि] उसके नीचे नदियाँ, झरने, पेड़ और ठंडा पानी है। इसलिए वे सब उसके नीचे इकट्ठा हो गए, फिर पहाड़ उन पर गिर पड़ा और वही "अल-ज़ुल्लाह" है।

क़तादा ने कहा: अल्लाह ने शुऐब को दो जातियों की ओर भेजा: मदयन के लोग और वन के साथी (असहाबुल अयका)। अल्लाह ने वन के साथियों को "ज़ुल्लाह" (बादल) के साथ नष्ट कर दिया, और जहाँ तक मदयन के लोगों की बात है, तो जिब्रील ने एक सुबह उनके ऊपर आवाज़ लगाई और वे सब के सब हलाक हो गए (2)। {निश्चित रूप से इसमें एक संकेत है, लेकिन उनमें से अधिकांश विश्वास करने वाले नहीं थे।} कहा गया है: दोनों समूहों में से नौ सौ लोग शुऐब पर ईमान लाए थे।

उसका, तआला का, कहना है: {और वास्तव में, यह विश्व के रब का उतारा हुआ है। (192) इसे अमानतदार रूह (जिब्रील) लेकर उतरा है। (193) आपके हृदय पर, ताकि आप सचेत करने वालों में से हों। (194) स्पष्ट अरबी भाषा में। (195) और वास्तव में, यह पिछले लोगों के ग्रंथों में भी है। (196)}

उसका, तआला का, कहना है: {और वास्तव में, यह विश्व के रब का उतारा हुआ है} यह सूरह की शुरुआत में बताए गए (3) मुशरिकों के कुरान से विमुख होने की बात की ओर लौटता है। {अमानतदार रूह इसे आपके हृदय पर लेकर उतरा है।} नाफ़े ने "नज़ला" को हल्के उच्चारण के साथ पढ़ा।

(1) अल-हद्दा: आसमान से गिरने वाली आवाज़। ताज अल-अरूस (हद्द)। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 2/182। (3) शब्द "बयानहु" (म) से है।

سورہ الشعراء: آیات ۱۷۶ - ۱۹۶ ۷۵

اور ان پر ایک ہَدَّہ (زوردار آواز) (۱) اور شدید گرمی بھیجی گئی جس نے ان کا دم گھونٹ دیا۔ وہ اپنے گھروں میں گھس گئے، لیکن نہ سائے نے انہیں فائدہ پہنچایا اور نہ پانی نے، گرمی نے انہیں پکا دیا، چنانچہ وہ بھاگ کر صحرا کی طرف نکل گئے۔ پھر اللہ عزوجل نے ایک بادل بھیجا جس نے ان پر سایہ کیا۔ انہوں نے اس میں ٹھنڈک، راحت اور پاکیزہ ہوا پائی، تو انہوں نے ایک دوسرے کو پکارا۔ جب وہ بادل کے نیچے جمع ہو گئے تو اللہ تعالیٰ نے اسے ان پر آگ بنا کر بھڑکا دیا، اور زمین ان کے ساتھ لرز اٹھی، چنانچہ وہ اس طرح جل گئے جیسے تنے ہوئے کڑاہی میں ٹڈیاں جلتی ہیں اور راکھ ہو گئے۔ یہی اللہ کے اس قول کا مطلب ہے: {پس وہ اپنے گھروں میں اوندھے پڑے رہ گئے جیسے کہ وہ وہاں کبھی رہے ہی نہ تھے} [ہود: ۹۴-۹۵]، اور اس کا قول: {پھر انہیں سائبان والے دن کے عذاب نے پکڑ لیا، بے شک وہ ایک بڑے دن کا عذاب تھا۔} اور کہا گیا ہے کہ: اللہ تعالیٰ نے سات دن تک ان سے ہوا کو روک دیا اور ان پر ایسی گرمی مسلط کر دی کہ ان کی سانسیں رکنے لگیں۔ نہ سائے نے انہیں فائدہ دیا اور نہ پانی نے۔ وہ ٹھنڈک کے لیے سرنگوں میں گھستے تھے لیکن انہیں باہر سے بھی زیادہ گرم پاتے تھے۔ چنانچہ وہ صحرا کی طرف بھاگے، تو ایک بادل نے ان پر سایہ کیا اور وہی "الظُّلة" (سائبان) ہے۔ انہوں نے اسے ٹھنڈا اور ہوا دار پایا، پھر اس نے ان پر آگ برسائی اور وہ جل گئے۔ یزید الجریری نے کہا: اللہ نے ان پر سات دن اور راتیں گرمی مسلط رکھی، پھر دور سے انہیں ایک پہاڑ دکھائی دیا۔ ایک آدمی ان کے پاس آیا، تو کیا دیکھتا ہے کہ اس کے نیچے نہریں، چشمے، درخت اور ٹھنڈا پانی ہے۔ چنانچہ وہ سب اس کے نیچے جمع ہو گئے، پھر وہ پہاڑ ان پر گر پڑا، اور وہی "الظُّلة" ہے۔

قتادہ نے کہا: اللہ نے شعیب کو دو امتوں کی طرف بھیجا: اہل مدین اور اصحاب الایکہ۔ اللہ نے اصحاب الایکہ کو سائبان (بادل) کے عذاب سے ہلاک کیا، اور جہاں تک اہل مدین کا تعلق ہے تو جبرائیل نے صبح کے وقت ان پر ایک چنگھاڑ ماری اور وہ سب ہلاک ہو گئے (۲)۔ {بے شک اس میں ایک نشانی ہے، اور ان میں سے اکثر ایمان لانے والے نہ تھے۔} کہا گیا ہے: دونوں گروہوں میں سے نو سو افراد شعیب پر ایمان لائے تھے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور بے شک یہ (قرآن) رب العالمین کا اتارا ہوا ہے۔ (۱۹۲) اسے امانت دار فرشتہ (جبرائیل) لے کر اترا ہے۔ (۱۹۳) آپ کے دل پر، تاکہ آپ ڈر سنانے والوں میں سے ہو جائیں۔ (۱۹۴) واضح عربی زبان میں۔ (۱۹۵) اور بے شک یہ پہلے لوگوں کی کتابوں میں بھی ہے۔ (۱۹۶)}

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور بے شک یہ رب العالمین کا اتارا ہوا ہے} اس بات کی طرف رجوع ہے جو سورہ کے شروع میں بیان ہوئی (۳) یعنی مشرکین کا قرآن سے اعراض کرنا۔ {امانت دار فرشتہ اسے آپ کے دل پر لے کر اترا ہے۔} نافع نے "نَزَلَ" کو تخفیف کے ساتھ پڑھا ہے۔

(۱) الہَدَّۃ: آسمان سے گرنے والی آواز۔ تاج العروس (حدد)۔ (۲) تفسیر البغوی ۲/ ۱۸۲۔ (۳) لفظ "بیانہ" (م) سے ہے۔

Ibn Kathir, Abu Amr, and the rest: "nazzala" with a shadda [intensified] (The Trustworthy Spirit has brought it down) in the accusative case (1), and it is the choice of Abu Hatim and Abu Ubayd; because of His saying: {And indeed, it is a revelation}, which is the verbal noun of "nazzala". The argument for the one who reads it with alleviation [without shadda] is to say: this is not a verbal noun (2); because the Quran is a revelation from the Lord of the worlds, Gabriel descended with it to you, as the Almighty said: {Say, "Whoever is an enemy to Gabriel - it is [none but] he who has brought it down [nazzalahu] upon your heart"} (3) [Al-Baqarah: 97] i.e., he recites it to you, so your heart comprehends it. And it was said: so that your heart remains firm (4). {To be among the warners in a clear Arabic language} i.e., so they wouldn't say: we do not understand what you say. {And indeed, it is in the scriptures of the former people} i.e., indeed, the mention of its descent is in the books of the former people, meaning the prophets (5). And it was said: it means the mention of Muhammad, peace and blessings be upon him, is in the books of the former people, as the Almighty said: {They find him written with them in the Torah and the Gospel} [Al-A'raf: 157]. And "az-Zubur": books, the singular is "Zabur", like "Rasul" (messenger) and "Rusul" (messengers) (6), and it has been mentioned before.

His (the Almighty's) saying: {Has it not been a sign for them that it is known by the scholars of the Children of Israel? (197) And if We had revealed it to some of the non-Arabs (198) And he had recited it to them, they would [still] not have been believers in it (199) Thus We have inserted it into the hearts of the criminals (200) They will not believe in it until they see the painful punishment (201) And it will come to them suddenly while they perceive [it] not (202) Then they will say, "Are we to be reprieved?" (203)}

His (the Almighty's) saying: {Has it not been a sign for them that it is known by the scholars of the Children of Israel?} Mujahid said: meaning Abdullah bin Salam, Salman, and others who converted to Islam (7). And Ibn Abbas said: The people of Mecca sent...

---

(1) Asim, in the narration of Hafs from him, read "nazala" with alleviation and "ar-Ruh" in the nominative. Al-Sab'ah p. 473, and Al-Hujjah for the Seven Readers 5/369. (2) In (M): "bi-muqaddar" [estimated]. (3) I'rab al-Quran 3/191. (4) Tafsir of Abu al-Layth 2/483. (5) Tafsir al-Tabari 17/643-644. (6) Tafsir of Abu al-Layth 2/484. (7) Reported by al-Tabari 7/644-645 similarly, and it is in Tafsir Mujahid 2/466.

सूरह अल-शुअरा: आयत १९२ - २०३ | ७६

इब्न कसीर, अबू अम्र और बाकी सबने: "नज़्ज़ला" (नज़ील किया) शद्दा के साथ {बिहि अर-रुहुल अमीन} नसब (कर्मकारक) में पढ़ा है (१), और यही अबू हातिम और अबू उबैद की पसंद है; क्योंकि अल्लाह का फरमान है: {और बेशक यह एक तंज़ील (वही) है}, जो "नज़्ज़ला" का मस्तर (भाववाचक संज्ञा) है। जो बिना शद्दा के पढ़ते हैं उनके लिए दलील यह है कि : यह मस्तर नहीं है (२); क्योंकि क़ुरआन आलमीन के रब की ओर से तंज़ील है, जिब्रील इसे लेकर आप पर उतरे, जैसा कि अल्लाह ताला ने फरमाया: {कह दीजिए, "जो जिब्रील का दुश्मन है - तो उसने इसे आपके दिल पर उतारा है"} (३) [अल-बक़रह: ९७] यानी: वह इसे आपको सुनाते हैं, तो आपका दिल इसे महफ़ूज़ कर लेता है। और कहा गया : ताकि आपका दिल मज़बूत रहे (४)। {ताकि आप डराने वालों में से हों साफ़ अरबी ज़बान में} यानी: ताकि वे यह न कहें: जो आप कह रहे हैं वह हमारी समझ में नहीं आ रहा। {और बेशक यह पिछली किताबों में भी है} यानी : और इसके उतरने का ज़िक्र पिछली क़ौमों की किताबों में भी है, यानी नबियों की (५)। और कहा गया: यानी: मुहम्मद सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का ज़िक्र पिछली किताबों में है, जैसा कि अल्लाह ताला ने फरमाया: {वे उसे अपने पास तौरात और इंजील में लिखा हुआ पाते हैं} [अल-अराफ़: १५७]। और "ज़ुबुर": किताबें, इसका एकवचन "ज़बूर" है, जैसे "रसूल" और "रुसुल" (६), और यह पहले गुज़र चुका है।

अल्लाह ताला का फरमान: {क्या उनके लिए यह कोई निशानी नहीं है कि इसे बनी इस्राइल के उलमा जानते हैं? (१९७) और अगर हम इसे किसी गैर-अरब पर उतारते (१९८) और वह इसे उन्हें पढ़कर सुनाता, तो वे उस पर ईमान लाने वाले न होते (१९९) इसी तरह हमने इसे गुनहगारों के दिलों में पैवस्त कर दिया (२००) वे उस पर ईमान नहीं लाएंगे जब तक कि वे दर्दनाक अज़ाब न देख लें (२०१) फिर वह उन पर अचानक आ जाएगा और उन्हें पता भी न चलेगा (२०२) तब वे कहेंगे, "क्या हमें ढील दी जाएगी?" (२०३)}

अल्लाह ताला का फरमान: {क्या उनके लिए यह कोई निशानी नहीं है कि इसे बनी इस्राइल के उलमा जानते हैं?} मुजाहिद ने कहा: यानी अब्दुल्ला बिन सलाम, सलमान और उनके अलावा जो इस्लाम लाए (७)। और इब्न अब्बास ने कहा: मक्का वालों ने भेजा...

---

(१) असीम ने, उनसे हफ़्स की रिवायत में "नज़ला" बिना शद्दा के और "अर-रुह" रफ़ा (कर्ताकारक) के साथ पढ़ा है। अल-सबआ पृ. ४७३, और अल-हुज्जह सात क़ारियों के लिए ५/३६९। (२) (म) में:

"मुक़द्दर" है। (३) एराब अल-क़ुरआन ३/१९१। (४) तफ़सीर अबू अल-लैस २/४८३। (५) तफ़सीर अल-तबरी १७/६४३-६४४। (६) तफ़सीर अबू अल-लैस २/४८४। (७) अल-तबरी ७/६४४-६४५ ने इसी तरह रिवायत किया है, और यह तफ़सीर मुजाहिद २/४६६ में है।

ابن کثیر، ابو عمرو اور باقی سب نے: «نَزَّلَ» مشدد (بِهِ الرُّوحُ الأَمِينُ) نصباً (١) پڑھا ہے، اور یہی ابو حاتم اور ابو عبید کا پسندیدہ ہے؛ کیونکہ اللہ کا فرمان ہے: ﴿وَإِنَّهُ لَتَنزِيلُ﴾ اور یہ «نَزَّلَ» کا مصدر ہے۔ اور تخفیف (بغیر شد) کے ساتھ پڑھنے والوں کی دلیل یہ ہے کہ : یہ مصدر نہیں ہے (٢)؛ کیونکہ قرآن رب العالمین کی طرف سے تنزیل ہے، جبرائیل علیہ السلام اسے لے کر آپ کی طرف اترے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿قُلْ مَن كَانَ عَدُوًّا لِّجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَىٰ قَلْبِكَ﴾ (٣) [البقرہ: ٩٧] یعنی: وہ اسے آپ پر پڑھتے ہیں، تو آپ کا دل اسے محفوظ کر لیتا ہے۔ اور کہا گیا : تاکہ آپ کا دل مضبوط رہے (٤)۔ ﴿لِتَكُونَ مِنَ الْمُنذِرِينَ بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُّبِينٍ﴾ یعنی: تاکہ وہ یہ نہ کہیں: ہم نہیں سمجھتے جو آپ کہہ رہے ہیں۔ ﴿وَإِنَّهُ لَفِي زُبُرِ الْأَوَّلِينَ﴾ یعنی: اور اس کے نزول کا ذکر اگلوں کی کتابوں میں بھی ہے، یعنی انبیاء کی (٥)۔ اور کہا گیا: یعنی: محمد صلی اللہ علیہ وسلم کا ذکر اگلوں کی کتابوں میں ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِندَهُمْ فِي التَّوْرَاةِ وَالْإِنجِيلِ﴾ [الاعراف: ١٥٧]۔ اور «الزُّبُرُ»: کتابیں، واحد «زَبور» ہے، جیسے «رسول» اور «رُسُل» (٦)، اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَوَلَمْ يَكُن لَّهُمْ آيَةً أَن يَعْلَمَهُ عُلَمَاءُ بَنِي إِسْرَائِيلَ ١٩٧ وَلَوْ نَزَّلْنَاهُ عَلَى بَعْضِ الْأَعْجَمِينَ ١٩٨ فَقَرَأَهُ عَلَيْهِم مَّا كَانُوا بِهِ مُؤْمِنِينَ ١٩٩ كَذَٰلِكَ سَلَكْنَاهُ فِي قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ ٢٠٠ لَا يُؤْمِنُونَ بِهِ حَتَّى يَرَوُا الْعَذَابَ الْأَلِيمَ ٢٠١ فَيَأْتِيَهُم بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ ٢٠٢ فَيَقُولُوا هَلْ نَحْنُ مُنظَرُونَ ٢٠٣﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَوَلَمْ يَكُن لَّهُمْ آيَةً أَن يَعْلَمَهُ عُلَمَاءُ بَنِي إِسْرَائِيلَ﴾ مجاہد نے کہا: یعنی عبداللہ بن سلام، سلمان اور ان کے علاوہ جو اسلام لائے (٧)۔ اور ابن عباس نے کہا: اہل مکہ نے بھیجا...

(١) اور عاصم نے حفص کی روایت میں «نزل» تخفیف کے ساتھ اور «الروح» رفع کے ساتھ پڑھا ہے۔ السبعة ص ۴۷۳، اور الحجة للقراء السبعة ۳۶۹/۵۔ (۲) (م) میں: بمقدر۔ (۳) إعراب القرآن ۱۹۱/۳۔ (۴) تفسير أبي الليث ۴۸۳/۲۔ (۵) تفسير الطبري ۶۴۳/۱۷ - ۶۴۴۔ (۶) تفسير أبي الليث ۴۸۴/۲۔ (۷) اسے طبری نے ۶۴۴/۷-۶۴۵ میں اسی طرح روایت کیا ہے، اور یہ تفسیر مجاہد ۲/۴۶۶ میں ہے۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 197 - 203 77

...to the Jews while they were in Medina, asking them about Muhammad, peace and blessings be upon him. They said: "This is indeed his time, and we find his description and character in the Torah."(1) Thus, the term 'scholars' refers to everyone who had knowledge of their books, whether they embraced Islam or did not, according to this view. The testimony of the People of the Book became a proof against the polytheists because they used to refer to the People of the Book in matters of religion, as they were assumed to have knowledge.

Ibn 'Amir recited: «أَو لَم تَكُن لَهُم آيَةً» (Aw lam takun lahum ayatan). The rest recited: «أَوَ لَم يَكُن لَهُم آيةٌ» (2) (Aw lam yakun lahum ayatun) with the accusative case for the predicate, and the subject of 'yakun' being «أَنْ يَعْلَمَهُ» (that he knows him). The interpretation is: Was it not a clear sign for them that the scholars of the Children of Israel who embraced Islam knew him? According to the first reading, the subject of 'kana' is «آيةٌ» (sign) and the predicate is «أَنْ يَعْلَمَهُ عُلَمَاءُ إسرائيل»(3) (that the scholars of Israel know him). 'Asim al-Jahdari recited: «أَنْ تَعْلَمَهُ عُلَمَاءُ بني إسرائيل»(4).

﴿وَلَوْ نَزَّلْنَهُ عَلَى بَعْضِ الْأَعْجَمِينَ﴾ (And if We had revealed it to some of the non-Arabs), meaning: to a man who is not of Arabic tongue. ﴿فَقَرَأَهُ عَلَيْهِم﴾ (and he had recited it to them) in a language other than Arabic, they would not have believed and would have said: 'We do not understand.' Its parallel is: ﴿وَلَوْ جَعَلْنَهُ قُرْءَانًا أَعْجَمِيًّا﴾ the verse [Fussilat: 44]. It is also said: Its meaning is that if We had revealed it to a man who was not an Arab, they would not have believed in him out of disdain and pride (5). It is said: a man is 'A'jam' and 'A'jamiyy' if he is not eloquent even if he is an Arab, and a man is 'Ajami' even if he is eloquent if he is attributed to his origin. However, al-Farra' allowed saying: 'Ajami' in the sense of 'A'jamiyy' (6).

Al-Hasan recited: «على بعضِ الأَعْجَمِيِّينَ» with a shadda on both 'ya's, making it an attribution. As for those who recited: «الْأَعْجَمِينَ», it was said that it is the plural of 'A'jam'. This is considered unlikely because adjectives whose feminine form is 'Fa'la' are not pluralized with 'waw' and 'nun', nor is their feminine (7) with 'alif' and 'ta'; it is not said: 'Ahmarun' nor...

(1) Tafsir al-Baghawi 3/398, and Zad al-Masir 6/145. (2) Al-Sab'ah p. 473, and al-Taysir p. 166. (3) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 4/101. (4) I'rab al-Quran 3/192, al-Shadhah p. 107, and Zad al-Masir 6/145, and he mentioned this reading also from al-Sha'bi and al-Dahhak. (5) Tafsir al-Baghawi 3/399. (6) I'rab al-Quran 3/192. And the statement of

al-Farra' is in his Ma'ani al-Quran 2/283. (7) The word "its feminine" is from the manuscript copies, and it is not in (m).

सूरा अश-शुआरा: आयतें १९७ - २०३ ७७

...मदीना में यहूदियों के पास, वे (बहुदेववादी) उनसे मुहम्मद (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के बारे में पूछते थे। उन्होंने कहा: "वास्तव में यह उनका समय है, और हम तौरात में उनका वर्णन और विशेषता पाते हैं।"(१) इस प्रकार, 'विद्वान' शब्द उन सभी पर लागू होता है जिन्हें उनकी किताबों का ज्ञान था, चाहे उन्होंने इस्लाम स्वीकार किया हो या नहीं, इस कथन के अनुसार। और अहले किताब की गवाही बहुदेववादियों के खिलाफ एक दलील बन गई क्योंकि वे धर्म के कुछ मामलों में अहले किताब की ओर रुख करते थे; क्योंकि उनके बारे में माना जाता था कि वे ज्ञानी हैं।

इब्न आमिर ने पढ़ा: «آيَةً» م أَو لَم تَكُن لَه»। बाकी लोगों ने पढ़ा: «أَوَ لَم يَكُن لَهُم آيَةٌ» (२) खबर पर नसब (accusative) के साथ, और 'यकुन' का इस्म (subject) «أَنْ يَعْلَمَهُ» है। इसका तात्पर्य है: क्या उनके लिए बनी इसराइल के उन विद्वानों का उसे जानना जिन्होंने इस्लाम स्वीकार किया, एक स्पष्ट संकेत नहीं था? पहली रीडिंग के अनुसार, 'काना' का नाम «آيَةٌ» है और खबर «أَنْ يَعْلَمَهُ عُلَمَاءُ إسرائيل» (३) है। असीम अल-जहदूरी ने पढ़ा: «أَنْ تَعْلَمَهُ عُلَمَاءُ بني إسرائيل» (४)।

﴿وَلَوْ نَزَّلْنَهُ عَلَى بَعْضِ ٱلْأَعْجَمِينَ﴾ (और अगर हम इसे किसी गैर-अरबी पर उतारते) यानी: एक ऐसे व्यक्ति पर जो अरबी भाषी नहीं है। ﴿فَقَرَأَهُۥ عَلَيْهِم﴾ (और वह इसे उनके सामने पढ़ता) अरबी के अलावा किसी अन्य भाषा में, तो वे विश्वास नहीं करते और कहते: 'हम नहीं समझते।' इसके समान आयत है: ﴿وَلَوْ جَعَلْنَهُ قُرْءَانًا أَعْجَمِيًّا﴾ [फुस्सिलत: ४४]। और यह भी कहा गया: इसका अर्थ यह है कि यदि हम इसे एक ऐसे व्यक्ति पर उतारते जो अरब नहीं था, तो वे घमंड और अहंकार के कारण उस पर विश्वास नहीं करते (५)। कहा जाता है: एक व्यक्ति 'अजम' और 'अजमी' है यदि वह स्पष्ट वक्ता नहीं है, भले ही वह अरब हो, और एक व्यक्ति 'अजमी' है भले ही वह स्पष्ट वक्ता हो, उसे उसके मूल से जोड़ा जाता है; हालाँकि, अल-फर्रा ने 'अजमी' को 'अजमी' के अर्थ में कहने की अनुमति दी है (६)।

अल-हसन ने पढ़ा: «الأَعْجَمِيِّينَ। على بعضِ» दो 'या' पर शद्दा के साथ इसे एक संबंध (nisba) बनाते हुए। और जिसने «ٱلْأَعْجَمِينَ।» पढ़ा, तो कहा गया कि यह 'अजम' का बहुवचन है। इसमें दूरी (असंभावना) है; क्योंकि वे विशेषण जिनका स्त्रीलिंग रूप 'फअला' (Fa'la) है, उन्हें 'वाव' और 'नुन' के साथ बहुवचन नहीं बनाया जाता है, और न ही उनका स्त्रीलिंग (७) 'अलिफ' और 'ता' के साथ; यह नहीं कहा जाता है: 'अहमरून' और न ही...

(१) तफ़्सीर अल-बग़वी ३/३९८, और ज़ाद अल-मसीर ६/१४५। (२) अल-सबआ पृ. ४७३, और अल-तयसीर पृ. १६६। (३) मा'नी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज ४/१०१। (४) ए'राब अल-कुरान ३/१९२, अल-शादाह पृ. १०७, और ज़ाद अल-मसीर ६/१४५, और उन्होंने इस क़िरात का ज़िक्र अल-शाबी और अल-दह्हाक से भी किया है। (५) तफ़्सीर अल-बग़वी ३/३९९। (६) ए'राब अल-कुरान ३/१९२। और अल-फर्रा का कथन उनकी किताब मा'नी अल-कुरान २/२८३ में है। (७) शब्द "उसका स्त्रीलिंग" पांडुलिपियों से है, और यह (m) में नहीं है।

سورة الشعراء: آیات ۱۹۷ - ۲۰۳ ۷۷

...مدینہ میں یہودیوں کے پاس، وہ (مشرکین) ان سے محمد صلی اللہ علیہ وسلم کے بارے میں پوچھتے تھے۔ انہوں نے کہا: "بے شک یہ ان کا زمانہ ہے، اور ہم تورات میں ان کی صفت اور بیان پاتے ہیں۔"(۱) چنانچہ 'علماء' کا لفظ ان تمام لوگوں پر صادق آتا ہے جنہیں ان کی کتابوں کا علم تھا، خواہ وہ اسلام لائے ہوں یا نہ لائے ہوں، اس قول کے مطابق۔ اور اہل کتاب کی گواہی مشرکین کے خلاف ایک حجت بن گئی کیونکہ وہ دین کے کچھ معاملات میں اہل کتاب کی طرف رجوع کیا کرتے تھے؛ اس لیے کہ ان کے بارے میں گمان کیا جاتا تھا کہ وہ علم والے ہیں۔

ابن عامر نے پڑھا: «أَو لَم تَكُن لَهُم آيةً»۔ باقیوں نے پڑھا: «أَوَ لَم يَكُن لَهُم آيةٌ» (۲) خبر پر نصب کے ساتھ، اور 'یکن' کا اسم «أَنْ يَعْلَمَهُ» ہے اور تقدیر یہ ہے: کیا بنی اسرائیل کے ان علماء کا اسے جاننا جو اسلام لائے تھے ان کے لیے ایک واضح نشانی نہیں تھی؟ اور پہلی قراءت کے مطابق 'کان' کا اسم «آيةٌ» ہے اور خبر «أَنْ يَعْلَمَهُ عُلَمَاءُ إسرائيل» (۳) ہے۔ اور عاصم الجحدری نے پڑھا: «أَنْ تَعْلَمَهُ عُلَمَاءُ بني إسرائيل» (۴)۔

﴿وَلَوْ نَزَّلْنَهُ عَلَى بَعْضِ الْأَعْجَمِينَ﴾ یعنی: ایک ایسے شخص پر جو عربی زبان والا نہ ہو۔ ﴿فَقَرَأَهُ عَلَيْهِم﴾ عربوں کی زبان کے علاوہ کسی اور زبان میں تو وہ ایمان نہ لاتے اور کہتے: 'ہم نہیں سمجھتے'، اس کی نظیر ہے: ﴿وَلَوْ جَعَلْنَهُ قُرْءَانًا أَعْجَمِيًّا﴾ آیت [فصلت: ۴۴]۔ اور کہا گیا: اس کا معنی یہ ہے کہ: اگر ہم اسے ایک ایسے آدمی پر نازل کرتے جو عرب میں سے نہ ہوتا تو وہ حقارت اور تکبر کی وجہ سے اس پر ایمان نہ لاتے (۵)۔ کہا جاتا ہے: آدمی 'أعجم' اور 'أعجمي' ہے جب وہ فصیح نہ ہو اگرچہ وہ عربی ہو، اور آدمی 'عجمي' ہے اگرچہ وہ فصیح ہو اسے اس کی اصل کی

طرف منسوب کیا جاتا ہے؛ البتہ فراء نے 'عجمي' کو 'أعجمي' کے معنی میں کہنے کی اجازت دی ہے (۶)۔

اور حسن نے پڑھا: «علی بعضِ الأَعْجَمِيِّينَ» دو یاؤں پر شد کے ساتھ اسے نسبت بناتے ہوئے۔ اور جس نے «الْأَعْجَمِينَ» پڑھا تو کہا گیا: یہ 'أعجم' کی جمع ہے۔ اور اس میں بعد (بعید ہونا) ہے؛ اس لیے کہ وہ صفات جن کا مؤنث 'فعلاء' کے وزن پر آتا ہے، انہیں 'واؤ' اور 'نون' کے ساتھ جمع نہیں کیا جاتا، اور نہ ہی ان کا مؤنث (۷) 'الف' اور 'تا' کے ساتھ؛ نہیں کہا جاتا: 'أحمرون' اور نہ ہی...

(۱) تفسیر البغوی ۳۹۸/۳، اور زاد المسیر ۱۴۵/۶۔ (۲) السبعہ ص ۴۷۳، والتیسیر ص ۱۶۶۔ (۳) معانی القرآن للزجاج ۱۰۱/۴۔ (۴) إعراب القرآن ۱۹۲/۳، والشاذہ ص ۱۰۷، وزاد المسیر ۱۴۵/۶ اور انہوں نے اس قراءت کا ذکر الشعبی اور الضحاک سے بھی کیا ہے۔ (۵) تفسیر البغوی ۳۹۹/۳۔ (۶) إعراب القرآن ۱۹۲/۳۔ اور فراء کا قول ان کی کتاب معانی القرآن ۲۸۳/۲ میں ہے۔ (۷) لفظ "مؤنثه" (اس کا مؤنث) قلمی نسخوں سے ہے، اور یہ (م) میں نہیں ہے۔

...hamrawat. It was said: Its origin is Al-A'jamiyyeen(1) - as in the reading of Al-Hasan(2) - then the "ya" of attribution was omitted, and its plural with the "ya" and "nun" was made as evidence of it. This was stated by Abu Al-Fath Uthman bin Jinni(3). And it is the view of Sibawayh(4).

His, the Almighty's, saying: {Thus We have inserted it} meaning the Quran, i.e., disbelief in it {into the hearts of the criminals. They will not believe in it}. It was said: We inserted denial into their hearts, so that is what prevented them from faith. Yahya bin Salam said this. And Ikrimah said: Harshness(5). The meanings are close, and it has already been mentioned in "Al-Hijr"(6). Al-Farra allowed the jussive (jazm) in "la yu'minun"; because it contains the meaning of condition and requital. He claimed that it is the custom of the Arabs that when they place "kay la" (so that not) in such a context, they might put what follows it in the jussive and sometimes in the nominative (raf'); so you say: "Rabattu al-farsa la yanfilitu" with nominative and jussive; because its meaning is: if I do not tie it, it will escape, and the nominative means: so that it does not escape(7). And he recited for some of Bani Aqeel:

And until we saw the best action between us ... a dwelling together, that no one who approaches evil comes near(8)

With nominative when he omitted "kay". And an example of the jussive is the saying of another:

Long have you kept them away(9) from coming to water ... so leave them and the buckets(10) that they may cool down(11).

---

(1) In (d), (z), and (m): Al-A'jamin. With one "ya". (2) In the copies: Al-Jahdari, and the correct one is: Al-Hasan, as required by the context. (3) In Al-Muhtasab 2/132 without his saying: "Al-A'jamiyyeen", so it was said: it is the plural of A'jam) and Ibn Atiyyah mentioned it in Al-Muharrar Al-Wajiz 4/243. (4) Al-Kitab 3/645. (5) Al-Nukat wa Al-Uyun 4/188. (6) 12/183. (7) I'rab al-Qur'an 3/193. (8) In (d), (z), and (z): "yaqrab" and "qarib" instead of "yaqrif" and "qarif", and what is established is from (m), which is consistent with what is in Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra 2/383, and Tafsir al-Tabari 19/505. (9) Halla'at al-ibil: when you keep them away from coming to water. Tahdhib al-Lugha 5/237. (10) Plural of Sajl: which is a large bucket full of water. Al-Lisan (sajl). (11) i.e.: drinks water to cool its liver. Al-Lisan (bard).

...हमरावत। यह कहा गया है: इसका मूल अल-अजमियाईन(1) है - जैसा कि अल-हसन की पाठ (क़िरात) में है(2) - फिर निसबत की 'या' को हटा दिया गया, और इसके बहुवचन को 'या' और 'नून' के साथ इसका प्रमाण बना दिया गया। यह बात अबू अल-फ़तह उस्मान बिन जिन्नी ने कही थी(3)। और यह सीबवैह का मत है(4)।

अल्लाह तआला का कथन: {इसी तरह हमने इसे पिरो दिया} का अर्थ है कुरआन, यानी उसमें अविश्वास {अपराधियों के दिलों में। वे उस पर विश्वास नहीं करेंगे}। और यह कहा गया है: हमने उनके दिलों में झुठलाना पिरो दिया, तो उसी ने उन्हें ईमान से रोक दिया। यह याह्या बिन सलाम ने कहा है। और इकरिमा ने कहा: कठोरता(5)। अर्थ आपस में करीब हैं, और इसका उल्लेख 'अल-हिज्र'(6) में हो चुका है। अल-फ़र्रा ने 'ला युमिनून' में जज़्म (jussive) की अनुमति दी है; क्योंकि इसमें शर्त और प्रतिफल का अर्थ है। उन्होंने दावा किया कि अरबों की यह रीत है कि जब वे इस तरह के संदर्भ में 'कै ला' (ताकि न) रखते हैं, तो वे कभी उसके बाद वाले शब्द को जज़्म में रखते हैं और कभी रफ़अ (nominative) में; जैसे आप कहें: 'रबत्तु अल-फ़रसा ला यनफ़िलितु' रफ़अ और जज़्म के साथ; क्योंकि इसका अर्थ है: यदि मैं इसे नहीं बाँधता हूँ, तो यह भाग जाएगा, और रफ़अ का अर्थ है: ताकि वह न भागे(7)। और उन्होंने बनी अक़ील के किसी कवि की पंक्तियाँ सुनाईं:

और यहाँ तक कि हमने अपने बीच सबसे अच्छे कार्य को देखा... साथ रहना, कि बुराई के पास जाने वाला कोई उसके करीब न आए(8)

रफ़अ के साथ जब उसने 'कै को हटा दिया। और जज़्म का एक उदाहरण दूसरे का कथन है:

तुमने उन्हें लंबे समय तक पानी पीने से दूर रखा(9)... तो उन्हें और बाल्टियों(10) को छोड़ दो ताकि वे ठंडक पा सकें(11)।

---

(1) (द), (ज़) और (म) में: अल-अजमीन। एक 'या' के साथ। (2) प्रतियों में: अल-जहदरी, और सही है: अल-हसन, जैसा कि संदर्भ की मांग है। (3) अल-मुहतासब 2/132 में उनके इस कथन के बिना: 'अल-अजमियाईन' (कहा गया कि यह अजम का बहुवचन है) और इब्न अतिया ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/243 में उल्लेख किया है। (4) अल-किताब 3/645। (5) अल-नुकात वल-उयून 4/188। (6) 12/183। (7) इ'राब अल-क़ुरआन 3/193। (8) (द), (ज़) और (ज़) में: 'यक़रब' और

'क़ारिब' के स्थान पर 'यक़रिफ़' और 'क़ारिफ़', और जो स्थापित है वह (म) से है, जो अल-फ़र्रा की मा'आनी अल-क़ुरआन 2/383 और तफ़सीर अल-तबरी 19/505 के अनुरूप है। (9) हलात अल-इबिल: जब आप ऊंटों को पानी पीने से रोकते हैं। तहज़ीब अल-लुग़ा 5/237। (10) सजल का बहुवचन: जो पानी से भरी बड़ी बाल्टी होती है। अल-लिसान (सजल)। (11) यानी: अपने कलेजे को ठंडा करने के लिए पानी पीना। अल-लिसान (बर्द)।

حَمْرَاوات۔ اور کہا گیا ہے: اس کی اصل "الاعجميين"(۱) ہے - جیسا کہ حسن کی قرأت میں ہے(۲) - پھر یائے نسبت کو حذف کر دیا گیا، اور اس کی جمع کو یا اور نون کے ساتھ اس پر دلیل بنایا گیا۔ یہ ابو الفتح عثمان بن جنی(۳) نے کہا ہے۔ اور یہی سیبویہ(٤) کا مذہب ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿كَذٰلِكَ سَلَكْنٰهُ﴾ یعنی قرآن، یعنی اس کے ساتھ کفر ﴿فِي قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ. لَا يُؤْمِنُونَ بِهِ﴾۔ اور کہا گیا: ہم نے ان کے دلوں میں جھٹلانا داخل کر دیا، تو اسی نے انہیں ایمان سے روک دیا۔ یہ یحییٰ بن سلام نے کہا ہے۔ اور عکرمہ نے کہا: سختی (قسوة)(٥)۔ اور معنی ایک دوسرے کے قریب ہیں، اور یہ "الحجر"(٦) میں گزر چکا ہے۔ الفراء نے "لا يؤمنون" میں جزم کی اجازت دی ہے؛ کیونکہ اس میں شرط اور جزا کے معنی ہیں۔ انہوں نے دعویٰ کیا کہ عربوں کی یہ عادت ہے کہ جب وہ اس طرح کے مقام پر "کی لا" (تاکہ نہ) رکھتے ہیں، تو بسا اوقات وہ اس کے بعد والے لفظ کو جزم دیتے ہیں اور بسا اوقات رفع؛ تو تم کہتے ہو: "ربطتُ الفرسَ لا ينفلتُ" رفع اور جزم کے ساتھ؛ کیونکہ اس کا معنی ہے: اگر میں اسے نہ باندھوں تو وہ بھاگ جائے گا، اور رفع کے معنی میں ہے: تاکہ وہ نہ بھاگے(۷)۔ اور انہوں نے بنی عقیل کے کسی شاعر کا شعر پڑھا:

اور یہاں تک کہ ہم نے اپنے درمیان بہترین فعل کو دیکھا... ساتھ رہنا، کہ برائی کے پاس جانے والا کوئی اس کے قریب نہ آئے۔(۸)

رفع کے ساتھ جب اس نے "کی" کو حذف کر دیا۔ اور جزم کی ایک مثال دوسرے کا قول ہے:

تم نے انہیں طویل عرصے تک پانی پینے سے روکا(۹)--- تو انہیں اور ڈولوں(۱۰) کو چھوڑ دو تاکہ وہ ٹھنڈک حاصل کر سکیں(۱۱)۔

(١) (د)، (ز) اور (م) میں: "الأعجمين"۔ ایک یا کے ساتھ (٢) نسخوں میں: الجحدری، اور درست یہ ہے: الحسن، جیسا کہ سیاق و سباق کا تقاضا ہے۔ (٣) المحتسب ١٣٢/٢ میں ان کے اس قول کے بغیر: "الاعجميين" (تو کہا گیا: یہ اعجم کی جمع ہے) اور ابن عطیہ نے اسے المحرر الوجیز ٢٤٣/٤ میں ذکر کیا ہے۔ (٤) الكتاب ٣/ ٦٤٥۔ (٥) النكت والعيون ١٨٨/٤۔ (٦) ١٨٣/١٢۔ (٧) إعراب القرآن ٣/ ١٩٣۔ (٨) (د)، (ز) اور (ظ) میں: "يقرب" اور "قارب" ہے "يقرف" اور "قارف" کی جگہ، اور ثابت شدہ (م) سے ہے، جو الفراء کی معانی القرآن ٣٨٣/٢ اور تفسیر الطبری ٥٠٥/١٩ کے موافق ہے۔ (٩) حلَّأتِ الإبل: جب آپ اونٹوں کو پانی پینے سے روکیں۔ تہذیب اللغۃ ٢٣٧/٥۔ (١٠) سجال: سجل کی جمع ہے، اور یہ پانی سے بھرا ہوا بڑا ڈول ہوتا ہے۔ اللسان (سجل)۔ (١١) یعنی: پانی پینا تاکہ اس سے اپنا کلیجہ ٹھنڈا کر سکیں۔ اللسان (برد)۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 197 - 209 79 Al-Nahhas said (1): All this regarding "yu'minun" (they believe) is a mistake according to the Basrians, for jussive (jazm) is not permissible without a jussive particle, and it is not possible for something to perform an action, then when it is deleted, it performs an action stronger than its action when it was present; so this is a clear argument. [Until they see the painful punishment. And it will come to them suddenly] (2), meaning the punishment. And Al-Hasan recited: "fa-ta'tiyahum" with a feminine prefix (ta'), meaning: the Hour will come to them suddenly, so it was implied because the punishment occurring in it indicates it, and because of the frequency of its mention in the Quran (3). A man said to Al-Hasan while he was reciting: "fa-ta'tiyahum": O Abu Sa'id, it is only the punishment that comes to them suddenly. So he rebuked him and said: It is only the Hour that comes to them suddenly, meaning: unexpectedly [while they perceive not] its coming. [And they will say, "Are we to be reprieved?"] (4), meaning: delayed and given respite. They ask for a return then, but they are not answered. Al-Qushayri said: His saying: [And it will come to them] is not a conjunction with his saying: [Until they see], but rather it is an answer to his saying: [They will not believe]. So when it was an answer to a negation, it became in the accusative (nasb) case, and likewise his saying: [And they will say]. Allah the Almighty's saying: [Do they then seek to hasten Our punishment? Have you then considered if We let them enjoy for years? Then there comes to them that which they were promised, what they used to enjoy will not avail them. And We never destroyed a city but it had warners. As a reminder, and We are never unjust.] Allah the Almighty's saying: [Do they then seek to hasten Our punishment?] Muqatil said: The polytheists said to the Prophet (peace be upon him): O Muhammad, for how long will you threaten us with the punishment and not bring it? So it was revealed: [Do they then seek to hasten Our punishment?] (5). [Have you then considered if We let them enjoy for years] meaning in this world (6). And the intended ones are the people of Makkah in the saying of...

---

(1) In I'rab al-Quran 3/193. (2) Al-Waseet 3/363, and Tafsir al-Baghawi 3/399. (3) Al-Muhtasib 2/133. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/244. (5) Al-Waseet 3/363, and Tafsir al-Baghawi 3/399, and Zad al-Masir 6/146. (6) Tafsir al-Baghawi 3/399.

सूरह अश-शुआरा: आयतें 197 - 209 79 अल-नह़ास ने कहा (1): "यु'मिनून" (वे ईमान लाएंगे) के बारे में यह सब बसरा के विद्वानों के अनुसार गलत है, क्योंकि बिना किसी 'जज़्म' करने वाले शब्द (जाज़िम) के'जज़्म' करना जायज़ नहीं है, और ऐसा नहीं हो सकता कि कोई चीज़ किसी तरह का कार्य करे और फिर जब उसे हटा दिया जाए, तो वह अपनी उपस्थिति के दौरान किए गए कार्य से भी अधिक शक्तिशाली कार्य करने लगे; तो यह एक स्पष्ट तर्क है। [जब तक कि वे दर्दनाक अज़ाब (दंड) न देख लें। तो वह उन पर अचानक आ जाएगा] यानी अज़ाब (2)। और अल-ह़सन ने "फ़-त'तियाहुम" (स्त्रीलिंग के साथ) पढ़ा, जिसका अर्थ है: क़यामत की घड़ी उन पर अचानक आ जाएगी, तो उसे इसलिए छिपा दिया गया क्योंकि उसमें होने वाला अज़ाब उसकी ओर संकेत करता है, और इसलिए भी क्योंकि कुरान में इसका ज़िक्र बहुत ज़्यादा है (3)। एक व्यक्ति ने अल-ह़सन से कहा जब वह पढ़ रहे थे "फ़-त'तियाहुम": ऐ अबू सईद, अज़ाब ही उन पर अचानक आएगा। तो उन्होंने उसे झिड़क दिया और कहा: वह केवल क़यामत की घड़ी है जो उन पर अचानक आएगी, यानी: अप्रत्याशित रूप से [और उन्हें इसका एहसास भी नहीं होगा] उसके आने का। [तो वे कहेंगे, "क्या हमें मोहलत दी जाएगी?"] (4), यानी: देरी की जाएगी और समय दिया जाएगा। वे उस समय वापसी की माँग करेंगे लेकिन उनकी बात नहीं मानी जाएगी। अल-क़ुशैरी ने कहा: उनका कहना: [तो वह उन पर आ जाएगा] उनके इस कथन [जब तक कि वे न देख लें] के साथ जुड़ा हुआ (अत्फ़) नहीं है, बल्कि यह उनके इस कथन [वे ईमान नहीं लाएंगे] का उत्तर है। तो जब यह एक निषेध (नफ़ी) का उत्तर था, तो यह 'नसब' (नसब) की स्थिति में आ गया, और इसी तरह उनका कहना: [तो वे कहेंगे]। अल्लाह तआला का फ़रमान: [क्या फिर भी वे हमारे अज़ाब के लिए जल्दी मचा रहे हैं? तो क्या आपने देखा कि अगर हम उन्हें बरसों तक सुख भोगने दें। फिर उन पर वह आ जाए जिसका उनसे वादा किया जाता था। तो जो सुख वे भोग रहे थे, वह उनके कुछ काम न आएगा। और हमने किसी बस्ती को तबाह नहीं किया मगर उसके लिए डराने वाले थे। याद दिलाने के लिए, और हम ज़ालिम नहीं हैं।] अल्लाह तआला का फ़रमान: [क्या फिर भी वे हमारे अज़ाब के लिए जल्दी मचा रहे हैं?] मुक़ातिल ने कहा: मुशरिकों (मूर्तिपूजकों) ने नबी ﷺ से कहा: ऐ मुहम्मद, आप हमें कब तक अज़ाब की धमकी देते रहेंगे और उसे लाएंगे नहीं? तब यह आयत उतरी: [क्या फिर भी वे हमारे अज़ाब के लिए जल्दी मचा रहे हैं?] (5)। [तो क्या आपने देखा कि अगर हम उन्हें बरसों तक सुख भोगने दें] यानी दुनिया में (6)। और इससे मुराद मक्का वाले हैं, जैसा कि... के कथन में है।

(1) इ'राब अल-कुरान 3/193 में। (2) अल-वसीत 3/363, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/399। (3) अल-मुहतसिब 2/133। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/244। (5) अल-वसीत 3/363, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/399, और ज़ाद अल-मसीर 6/146। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 3/399।

سورہ الشعراء: آیات ۱۹۷ - ۲۰۹ ۷۹ النحاس نے کہا (۱): "يُؤْمِنُونَ" (وہ ایمان لائیں گے) کے بارے میں یہ سب بصریوں (بصرہ کے ماہرینِ لغت) کے نزدیک غلط ہے، کیونکہ بغیر کسی جازم (جزم دینے والے حرف) کے جزم جائز نہیں ہے، اور ایسا نہیں ہو سکتا کہ کوئی چیز کوئی کام کر رہی ہو اور جب اسے حذف کر دیا جائے تو وہ اپنی موجودگی کے مقابلے میں زیادہ مضبوط کام کرے؛ تو یہ ایک واضح دلیل ہے۔ ﴿حَتَّى يَرَوُا الْعَذَابَ الْأَلِيمَ . فَيَأْتِيَهُم بَغْتَةً﴾ یعنی عذاب (۲)۔ اور حسن نے "فَتَأْتِيَهُمْ" (ت کے ساتھ) پڑھا، اور اس کا مطلب ہے: قیامت ان پر اچانک آ جائے گی، تو اسے پوشیدہ رکھا گیا کیونکہ اس میں واقع ہونے والا عذاب اس پر دلالت کرتا ہے، اور اس لیے بھی کہ قرآن میں اس کا ذکر کثرت سے ہے (۳)۔ ایک شخص نے حسن سے کہا جب وہ "فَتَأْتِيَهُمْ" پڑھ رہے تھے: اے ابو سعید، عذاب ہی ان پر اچانک آئے گا۔ تو انہوں نے اسے جھڑکا اور کہا: وہ تو قیامت ہے جو ان پر اچانک آئے گی، یعنی: ناگاہ ﴿وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ﴾ اس کے آنے کا۔ ﴿فَيَقُولُوا هَلْ نَحْنُ مُنظَرُونَ﴾ یعنی: مؤخر کیے گئے اور مہلت دیے گئے (۴)۔ وہ وہاں واپسی کا مطالبہ کریں گے مگر انہیں جواب نہیں دیا جائے گا۔ القشیری نے کہا: ان کا قول: ﴿فَيَأْتِيَهُم﴾ ان کے قول ﴿حَتَّى يَرَوُا﴾ پر عطف نہیں ہے، بلکہ یہ ان کے قول ﴿لَا يُؤْمِنُونَ﴾ کا جواب ہے۔ پس جب یہ نفی کا جواب ہوا تو یہ منصوب (نصب کی حالت میں) ہو گیا، اور اسی طرح ان کا قول: ﴿فَيَقُولُوا﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَفَبِعَذَابِنَا يَسْتَعْجِلُونَ . أَفَرَأَيْتَ إِن مَّتَّعْنَاهُمْ سِنِينَ . ثُمَّ جَاءَهُم مَّا كَانُوا يُوعَدُونَ . مَا أَغْنَىٰ عَنْهُم مَّا كَانُوا يُمَتَّعُونَ . وَمَا أَهْلَكْنَا مِن قَرْيَةٍ إِلَّا لَهَا مُنذِرُونَ . ذِكْرَىٰ وَمَا كُنَّا ظَالِمِينَ﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَفَبِعَذَابِنَا يَستَعْجِلُونَ﴾ مقاتل نے کہا: مشرکین نے نبی ﷺ سے کہا: اے محمد، آپ ہمیں کب تک عذاب کی دھمکی دیتے رہیں گے اور اسے لائیں گے نہیں؟ تو نازل ہوا: ﴿أَفَبِعَذَابِنَا يَستَعْجِلُونَ﴾ (۵)۔ ﴿أَفَرَأَيْتَ إِن مَّتَّعْنَاهُمْ سِنِينَ﴾ یعنی دنیا میں (۶)۔ اور اس سے مراد اہل مکہ ہیں... کے قول میں۔

(١) إعراب القرآن ١٩٣/٣ مين. (٢) الوسيط ٣٦٣/٣ ، اور تفسير البغوى ٣٩٩/٣ ـ (٣) المحتسب ١٣٣/٢ ـ (٤) المحرر الوجيز ٢٤٤/٤ ـ (٥) الوسيط ٣٦٣/٣ ، اور تفسير البغوى ٣٩٩/٣ ، اور زاد المسير ١٤٦/٦ ـ (٦) تفسير البغوى ٣٩٩/٣ ـ

Surah Ash-Shu'ara: Verses 204 - 209 80

Ad-Dahhak and others [said]: "Then there came to them that which they were promised" (Quran 26:205) of punishment and destruction. "What availed them that which they were given to enjoy" (Quran 26:207) - the first "ma" is interrogative meaning affirmation, and it is in the position of the accusative by "aghna" (availed). The second "ma" is in the nominative position. It is also permissible for the second to be a negation with no grammatical position (1). It was said: The first "ma" is a particle of negation, and the second "ma" is in the nominative position by "aghna" (2), and the returning pronoun is omitted. The estimation is: "The time during which they were given to enjoy did not avail them" (3). On the authority of Az-Zuhri: When Umar ibn Abd al-Aziz woke up, he would hold his beard and recite: "Have you seen if We let them enjoy for years? Then there comes to them that which they were promised. What availed them that which they were given to enjoy?" (Quran 26:205-207). Then he would cry and say: Your day, O deluded one, is inadvertence and heedlessness ... and your night is sleep, while destruction is inevitable for you. You are not, among the awake, a wakeful determined person ... nor are you, among the sleepers, a safe survivor. You rejoice in what passes away and you are happy with wishes ... just as a dreamer rejoices in pleasures in sleep. And you strive towards that whose consequence you will hate ... like this, the beasts live in this world (4). His Almighty's saying: "And We never destroyed a township" (Quran 26:208) - "min" is connective (superfluous for emphasis); the meaning is: "And We never destroyed a township" (5). "But it had warners" i.e., messengers (6). "A reminder." Al-Kisa'i said: "dhikra" (reminder) is in the position of the accusative as a state (hal) (7). An-Nahhas said: This is not achieved, and the saying regarding it is the saying of al-Farra' and Abu Ishaq that it is in the position of the accusative as an absolute object (masdar). Al-Farra' said: meaning: "they remember a remembrance (dhikra)"; and this is a correct saying because the meaning of "but it had warners" is: "but it had remind-ers." And "dhikra" does not show inflection because it...

---

(1) I'rab al-Qur'an 3/193. (2) Al-Bayan by Ibn al-Anbari 2/217. (3) Al-Wasit 3/363, and Tafsir al-Baghawi 3/399. (4) Abu Nu'aym narrated these verses in Al-Hilya 5/319-320, and Ibn Asakir in Tarikh Dimashq 45/243. (5) Majma' al-Bayan 19/185. (6) Tafsir Abi al-Layth 2/484, and Tafsir al-Baghawi 3/399. (7) It appeared in the printed edition of I'rab al-Qur'an 3/193: "in the position of accusative on al-qat' (cutting off)," and the correct is what we established as in Mushkil I'rab al-Qur'an 1/530, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/244.

सूरा अश-शु'अरा: आयत 204 - 209 80

अद-दह्हाक और अन्य ने कहा: "फिर उनके पास वह आ गया जिसका उनसे वादा किया गया था" (क़ुरआन 26:205) यानी अज़ाब और तबाही। "उन्हें उस चीज़ ने क्या फ़ायदा पहुँचाया जिससे वे फ़ायदा उठाते रहे" (क़ुरआन 26:207) - पहला "मा" प्रश्नवाचक है जिसका अर्थ पुष्टि है, और यह "अग्ना" (फ़ायदा पहुँचाना) के कारण कर्म कारक (नसब) की स्थिति में है। दूसरा "मा" कर्ता कारक (रफ़ा) की स्थिति में है। यह भी मुमकिन है कि दूसरा "मा" नकारात्मक हो जिसका कोई व्याकरणिक स्थान न हो (1)। यह भी कहा गया है कि: पहला "मा" नकारात्मक अव्यय है, और दूसरा "मा" "अग्ना" द्वारा कर्ता कारक (रफ़ा) की स्थिति में है (2) और लौटा हुआ सर्वनाम लोप है। अनुमान यह है: "जिस समय का वे आनंद लेते रहे उसने उन्हें कोई लाभ नहीं दिया" (3)। अल-ज़ुहरी से रिवायत है: उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ जब सुबह उठते तो अपनी दाढ़ी पकड़ते और पढ़ते: "भला देखो तो सही, अगर हम उन्हें बरसों तक सुख भोगने दें? फिर उनके पास वह आ जाए जिसका उनसे वादा किया गया है। तो जो वे सुख भोगते रहे वह उनके किस काम आएगा?" (क़ुरआन 26:205-207)। फिर वह रोते और कहते: हे धोखे में पड़े हुए! तेरा दिन भूल-चूक और लापरवाही है ... और तेरी रात नींद है, जबकि तबाही तेरे लिए अनिवार्य है। न तो तू जागने वालों में कोई जागरूक और दृढ़ व्यक्ति है ... और न ही तू सोने वालों में कोई सुरक्षित बच निकलने वाला है। तू उन चीज़ों से खुश होता है जो खत्म हो जाने वाली हैं और तू कामनाओं से प्रसन्न होता है ... ठीक उसी तरह जैसे कोई सपने देखने वाला नींद में सुखों से खुश होता है। और तू उस चीज़ की ओर दौड़ता है जिसके अंजाम से तू नफरत करेगा ... इसी तरह दुनिया में जानवर जीते हैं (4)। ईश्वर का कथन: "और हमने किसी भी बस्ती को तबाह नहीं किया" (क़ुरआन 26:208) - "मिन" एक योजक (अतिरिक्त) है; अर्थ है: "और हमने किसी बस्ती को तबाह नहीं किया" (5)। "मगर उसके लिए चेतावनी देने वाले थे" यानी रसूल (6)। "एक नसीहत (ज़िक्रा)"। अल-किसाई ने कहा: "ज़िक्रा" हाल (अवस्था) के रूप में नसब (कर्म कारक) के स्थान पर है (7)। अन-नहहास ने कहा: यह प्राप्त नहीं है, और इस बारे में सही बात अल-फर्रा और अबू इसहाक की है कि यह मस्तर (भाववाचक संज्ञा) के रूप में नसब के स्थान पर है। अल-फर्रा ने कहा: यानी: "वे याद करते हैं एक याद (ज़िक्रा)"; और यह एक सही बात है; क्योंकि "मगर उसके लिए चेतावनी देने वाले थे" का अर्थ है: "मगर उसके लिए याद दिलाने वाले थे"। और "ज़िक्रा" में इ'राब (विभक्ति) स्पष्ट नहीं होती क्योंकि...

(1) इ'राब अल-क़ुरआन 3/193। (2) अल-बयान, इब्न अल-अंबारी 2/217। (3) अल-वसीत 3/363, और तफ़्सीर अल-बग़वी 3/399। (4) अबू नुअयम ने इन छंदों को अल-हिल्या 5/319-320 में और इब्न असाकिर ने तारीख़ दमिश्क 45/243 में उद्धृत किया है। (5) मजमा अल-बयान 19/185। (6) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 2/484, और तफ़्सीर अल-बग़वी 3/399। (7) इ'राब अल-क़ुरआन 3/193 के मुद्रित संस्करण में यह आया है: "नसब के स्थान पर अल-क़त (काटने) पर", और सही वही है जो हमने साबित किया है जैसा कि मुश्किल इ'राब अल-क़ुरआन 1/530 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/244 में है।

سورة الشعراء: آیات ۲۰۴ - ۲۰۹ ۸۰

ضحاک وغیرہ نے کہا: ﴿ثُمَّ جَاءَهُمْ مَا كَانُوا يُوعَدُونَ﴾ (پھر ان کے پاس وہ آ گیا جس کا ان سے وعدہ کیا جاتا تھا) (الشعراء: ۲۰۵) یعنی عذاب اور ہلاکت سے۔ ﴿مَا أَغْنَى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يُمَتَّعُونَ﴾ (جس سے وہ فائدہ اٹھاتے رہے اس نے انہیں کیا فائدہ پہنچایا) (الشعراء: ۲۰۷) - پہلا "ما" استفہامیہ ہے جس کا معنی تقریر (اقرار) ہے، اور یہ "أغنى" کے ذریعے محلِ نصب میں ہے، اور دوسرا "ما" محلِ رفع میں ہے، اور جائز ہے کہ دوسرا نفی کے لیے ہو جس کا کوئی محل نہ ہو (۱)۔ اور کہا گیا ہے: پہلا "ما" حرفِ نفی ہے، اور دوسرا "ما" "أغنى" کے ذریعے محلِ رفع میں ہے (۲) اور لوٹنے والی ہاء (ضمیر) محذوف ہے۔ تقدیر یہ ہے: جس زمانے میں وہ فائدہ اٹھاتے رہے اس نے انہیں کچھ فائدہ نہ دیا (۳)۔ اور زہری سے روایت ہے کہ عمر بن عبد العزیز جب صبح کرتے تو اپنی داڑھی پکڑتے پھر پڑھتے: ﴿أَفَرَأَيْتَ إِنْ مَتَّعْنَاهُمْ سِنِينَ . ثُمَّ جَاءَهُمْ مَا كَانُوا يُوعَدُونَ . مَا أَغْنَى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يُمَتَّعُونَ﴾ (بھلا دیکھو تو سہی، اگر ہم انہیں سالہا سال تک فائدہ اٹھانے دیں؟ پھر ان کے پاس وہ آ جائے جس کا ان سے وعدہ کیا گیا ہے۔ تو جو وہ فائدہ اٹھاتے رہے وہ ان کے کیا کام آئے گا؟) (الشعراء: ۲۰۵-۲۰۷)۔ پھر وہ روتے اور کہتے: تیرا دن اے دھوکے میں پڑے ہوئے، سہو اور غفلت ہے ... اور تیری رات نیند ہے اور موت تیرے لیے لازم ہے۔ نہ تو تو جاگنے والوں میں کوئی بیدار مغز اور پختہ ارادہ والا ہے ... اور نہ ہی تو سونے والوں میں کوئی نجات پانے والا اور سلامت رہنے والا ہے۔ تو اس چیز سے خوش ہوتا ہے جو فنا ہونے والی ہے اور آرزوؤں سے خوش ہوتا ہے ... جیسے کوئی خواب دیکھنے والا نیند میں لذتوں سے خوش ہوتا ہے۔ اور تو اس چیز کی طرف کوشش کرتا ہے جس کے انجام کو تو ناپسند کرے گا ... اسی طرح دنیا میں چوپائے زندگی گزارتے ہیں (۴)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ﴾ (اور ہم نے کسی بستی کو ہلاک

نہیں کیا) (الشعراء: ۲۰۸) - "من" صلہ (زائدہ) ہے، معنی یہ ہے: "وَمَا أَهْلَكْنَا قَرْيَةً" (۵)۔ ﴿إِلَّا لَهَا مُنْذِرُونَ﴾ (مگر یہ کہ اس کے لیے ڈرانے والے تھے) یعنی رسول (۶)۔ ﴿ذِكْرَى﴾ (نصیحت کے طور پر)۔ کسائی نے کہا: "ذِكْرَى" حال ہونے کی بنا پر محلِ نصب میں ہے (۷)۔ نحاس نے کہا: یہ بات درست نہیں بیٹھتی، اور اس بارے میں صحیح قول فراء اور ابو اسحاق کا ہے کہ یہ مصدر ہونے کی بنا پر محلِ نصب میں ہے؛ فراء نے کہا: یعنی: "يذكرون ذكرى" (وہ یاد کرتے ہیں یاد دہانی)؛ اور یہ قول صحیح ہے؛ کیونکہ ﴿إِلَّا لَهَا مُنْذِرُونَ﴾ کا معنی ہے: "إِلَّا لَهَا مُذَّكِّرُونَ" (مگر یہ کہ اس کے لیے یاد دلانے والے تھے)۔ اور "ذِكْرَى" میں اعراب ظاہر نہیں ہوتا کیونکہ...

---

(۱) اعراب القرآن ۳/ ۱۹۳۔ (۲) البیان لابن الانباری ۲/ ۲۱۷۔ (۳) الوسیط ۳/ ۳۶۳، اور تفسیر البغوی ۳/ ۳۹۹۔ (۴) ان اشعار کو ابو نعیم نے الحلیہ ۵/ ۳۱۹-۳۲۰ میں، اور ابن عساکر نے تاریخ دمشق ۴۵/ ۲۴۳ میں نکالا ہے۔ (۵) مجمع البیان ۱۹/ ۱۸۵۔ (۶) تفسیر ابی اللیث ۲/ ۴۸۴، اور تفسیر البغوی ۳/ ۳۹۹۔ (۷) اعراب القرآن ۳/ ۱۹۳ کے مطبوعہ نسخے میں واقع ہوا ہے: "محلِ نصب میں قطع کی بنا پر"، اور صحیح وہ ہے جسے ہم نے ثابت کیا جیسا کہ مشکل اعراب القرآن ۱/ ۵۳۰، اور المحرر الوجیز ۴/ ۲۴۴ میں ہے۔

Page 81 Surah Ash-Shu'ara: Verses 204 - 213

It has an alif maqsura. And "dhikrā" with tanween is permissible, and it is also permissible for "dhikrā" to be in the nominative case (marfū') based on an implied subject (mubtada'). Abu Ishaq said: i.e., our warning is a reminder. Al-Farra' said: i.e., that is a reminder, and those are a reminder (1). Ibn al-Anbari (2) said: Some commentators said: There is no complete stop (waqf tām) in "Ash-Shu'ara" except for His saying: {except for it to have warners}, and this is a good stop (waqf hasan) according to us. Then you start with "dhikrā" with the meaning: it is a reminder, or (3): he reminds them with a reminder, and stopping on "dhikrā" is better.

{And We were not unjust} in punishing them, as We presented the proof against them and left them with no excuse (4).

Allah the Almighty's saying: {And the devils have not brought it down. * It is not suitable for them, nor are they able [to do it]. * Indeed, they are removed from hearing. * So do not invoke with Allah another deity, lest you be among the punished.}

Allah the Almighty's saying: {And the devils have not brought it down} meaning the Quran; rather, the Trustworthy Spirit (Gabriel) brings it down. {It is not suitable for them, nor are they able}. {Indeed, they are removed from hearing} i.e., by being pelted with shooting stars, as was explained previously in Surah "Al-Hijr" (5). Al-Hasan and Muhammad bin al-Sumayfa' read: "wa mā tanazzalat bihi al-shayātūn" (6). Al-Mahdawi said: This is not permissible in Arabic and contradicts the script. Al-Nahhas (7) said: This is a mistake according to all grammarians, and I heard Ali bin Sulayman saying: I heard Muhammad bin Yazid saying: This is a mistake according to the scholars, it only happened due to a doubt; when Al-Hasan saw it ending in 'ya' and 'nun' while it was in a nominative position, it seemed to him like the sound masculine plural, so he erred. And in...

---

(1) I'rab al-Qur'an 3/193-194. Al-Farra's words are in his Ma'ani al-Qur'an 2/284, and Al-Zajjaj's words are in his Ma'ani al-Qur'an 4/102-103. (2) In Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 2/814. (3) In (D) and (M): i.e. (4) Tafsir al-Baghawi 3/399. (5) 12/187-190. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/245, and it is in I'rab al-Qur'an 3/194, and Al-Muhtasib 2/133 from Al-Hasan, and in Al-Shadhdhah p. 108 from Al-Hasan and Al-A'mash. (7) In I'rab al-Qur'an 3/194.

पृष्ठ 81 सूरह अल-शुअरा: आयत 204 - 213

इसमें अलिफ़ मक़सूरा है। और तनवीन के साथ "ध़िकरा" (ذِكْرَى) जायज़ है, और यह भी जायज़ है कि "ध़िकरा" एक छिपे हुए मुब्तदा (विषय) के आधार पर रफ़अ (कर्ता कारक) की स्थिति में हो। अबू इसहाक ने कहा: यानी: हमारी चेतावनी एक नसीहत है। अल-फ़र्रा ने कहा: यानी: वह एक नसीहत है, और वे एक नसीहत हैं (1)। इब्न अल-अंबारी (2) ने कहा: कुछ मुफ़स्सिरों (व्याख्याकारों) ने कहा: "अल-शुअरा" में कोई पूर्ण विराम (वक़्फ़ ताम) नहीं है सिवाय उनके इस कथन के {मगर उसके लिए डराने वाले हों}, और यह हमारे अनुसार एक अच्छा विराम (वक़्फ़ हसन) है। फिर आप "ध़िकरा" से शुरू करते हैं इस अर्थ के साथ: वह एक नसीहत है, या (3): वह उन्हें नसीहत के ज़रिए याद दिलाता है, और "ध़िकरा" पर रुकना बेहतर है।

{और हम ज़ालिम न थे} उन्हें दंडित करने में, क्योंकि हमने उनके खिलाफ़ दलील पेश कर दी थी और उनके प्रति अपनी ज़िम्मेदारी पूरी कर ली थी (4)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और इसे शैतान लेकर नहीं उतरे। * न यह उनके योग्य है और न वे इसकी शक्ति रखते हैं। * निःसंदेह वे सुनने से दूर रखे गए हैं। * अतः अल्लाह के साथ किसी दूसरे आराध्य को न पुकारो, अन्यथा तुम दंड पाने वालों में से हो जाओगे।}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और इसे शैतान लेकर नहीं उतरे} यानी कुरान को; बल्कि इसे 'रूह-उल-अमीन' (जिब्रील) लेकर उतरते हैं। {न यह उनके योग्य है और न वे इसकी शक्ति रखते हैं}। {निःसंदेह वे सुनने से दूर रखे गए हैं} यानी: अंगारों (शहाब) के मारे जाने के ज़रिए जैसा कि सूरह "अल-हिज्र" में इसकी व्याख्या बीत चुकी है (5)। अल-हसन और मुहम्मद बिन अल-सुमैफ़ा ने इसे "वा मा तनज़्ज़लत बिही अल-शयातून" (الشياطون) पढ़ा है (6)। अल-महदवी ने कहा: यह अरबी भाषा में जायज़ नहीं है और लिखित लिपि के विरुद्ध है। अल-नह़्हास (7) ने कहा: यह सभी व्याकरणविदों के अनुसार एक गलती है, और मैंने अली बिन सुलेमान को कहते सुना: मैंने मुहम्मद बिन यज़ीद को कहते सुना: यह विद्वानों के अनुसार एक गलती है, यह केवल एक भ्रम के कारण हुआ; जब अल-हसन ने इसके अंत में 'या' और 'नून' देखा जबकि यह रफ़अ (कर्ता कारक) की स्थिति में था, तो उन्हें यह 'जमा सालिम' (नियमित बहुवचन) जैसा लगा, इसलिए उनसे गलती हुई। और...

---

(1) एराब अल-कुरान 193/3 - 194। अल-फ़र्रा की बात उनकी किताब 'मआनी अल-कुरान' 2/284 में है, और अल-ज़ज्जाज की बात उनकी किताब 'मआनी अल-कुरान' 4/102-103 में है। (2) ईज़ाह

अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा 2/814 में। (3) (द) और (म) में: यानी। (4) तफ़्सीर अल-बग़वी 3/399। (5) 12/187-190। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/245, और यह 'एराब अल-कुरान' 3/194 में है, और 'अल-मुह्तसिब' 2/133 में अल-हसन से, और 'अल-शाज़ज़ाह' पृष्ठ 108 में अल-हसन और अल-आमश से है। (7) एराब अल-कुरान 3/194 में।

صفحہ ۸۱ سورہ الشعراء: آیات ۲۰۴ - ۲۱۳

اس میں الف مقصورہ ہے۔ اور تنوین کے ساتھ «ذِكْرَى» جائز ہے، اور یہ بھی جائز ہے کہ «ذِكْرَى» ایک پوشیدہ مبتدا کی بنا پر رفع کی جگہ پر ہو۔ ابو اسحاق نے کہا: یعنی: ہمارا ڈرانا ایک نصیحت ہے۔ الفراء نے کہا: یعنی: وہ نصیحت ہے، اور وہ نصیحتیں ہیں (۱)۔ ابن الانباری (۲) نے کہا: بعض مفسرین نے کہا: «الشعراء» میں کوئی وقف تام نہیں ہے سوائے اللہ کے اس قول کے: ﴿إِلَّا لَهَا مُنذِرُونَ﴾ اور یہ ہمارے نزدیک وقف حسن ہے، پھر آپ «ذِكْرَى» سے اس معنی پر آغاز کریں گے: وہ نصیحت ہے، یا (۳): وہ انہیں یاددہانی کے ذریعے یاد دلاتا ہے، اور «ذِكْرَى» پر وقف کرنا بہتر ہے۔

﴿وَمَا كُنَّا ظَٰلِمِينَ﴾ انہیں عذاب دینے میں، کیونکہ ہم نے ان پر حجت قائم کر دی تھی اور ان کے سامنے عذر پیش کر دیا تھا (٤)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا تَنَزَّلَتْ بِهِ الشَّيَطِينُ * وَما يَنْبَغِى لَهُمْ وَمَا يَسْتَطِيعُونَ * إِنَّهُمْ عَنِ السَّمْعِ لَمَعْزُولُونَ * فَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا ءَاخَرَ فَتَكُونَ مِنَ الْمُعَذَّبِينَ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا تَنَزَّلَتْ بِهِ الشَّيَطِينُ﴾ یعنی قرآن، بلکہ اسے روح الامین (جبرائیل علیہ السلام) لے کر اترتے ہیں۔ ﴿وَمَا يَنْبَغِى لَهُمْ وَمَا يَسْتَطِيعُونَ﴾۔ ﴿إِنَّهُمْ عَنِ السَّمْعِ لَمَعْزُولُونَ﴾ یعنی: شہابوں کے مارے جانے کے ذریعے جیسا کہ سورہ «الحجر» میں اس کا بیان گزر چکا ہے (٥)۔ حسن اور محمد بن السمیفع نے پڑھا: «وما تَنَزَّلَتْ بِهِ الشَّياطُون» (٦) مہدوی نے کہا: یہ عربی میں جائز نہیں ہے اور رسم الخط کے خلاف ہے۔ نحاس (۷) نے کہا: یہ تمام نحویوں کے نزدیک غلطی ہے، اور میں نے علی بن سلیمان کو کہتے سنا: میں نے محمد بن یزید کو کہتے سنا: یہ علماء کے نزدیک

غلطی ہے، یہ صرف ایک شبہ کی بنا پر ہوا؛ جب حسن نے اس کے آخر میں یاء اور نون دیکھا حالانکہ وہ رفع کی حالت میں تھا، تو انہیں جمع سالم کا شبہ ہوا اور ان سے غلطی ہوئی، اور...

---

(١) إعراب القرآن ١٩٣/٣ - ١٩٤۔ الفراء کا کلام ان کی کتاب معانی القرآن ٢/ ٢٨٤ میں ہے، اور زجاج کا کلام ان کی کتاب معانی القرآن ٤/ ١٠٢-١٠٣ میں ہے۔ (٢) إيضاح الوقف والابتداء ٢/ ٨١٤ میں۔ (٣) (د) اور (م) میں: أي (يعنى)۔ (٤) تفسير البغوي ٣/ ٣٩٩۔ (٥) ١٢/ ١٨٧-١٩٠۔ (٦) المحرر الوجيز ٤/ ٢٤٥، اور یہ إعراب القرآن ٣/ ١٩٤ میں ہے، اور المحتسب ٢/ ١٣٣ میں حسن سے مروی ہے، اور الشاذة ص ١٠٨ میں حسن اور اعمش سے مروی ہے۔ (٧) إعراب القرآن ٣/ ١٩٤ میں۔

The Hadith: "Beware of the slip of a scholar"(1) while he recited with the people: "And when they are alone with their evil ones" [Al-Baqarah: 14], and if this were with 'waw' in the position of Raf' (nominative), it would have been obligatory to omit the 'noon' due to the annexation (Idhafa).

Al-Tha'labi said: Al-Farra' said: The Sheikh—meaning Al-Hasan—made a mistake. This was mentioned to Al-Nadr bin Shumayl, who said: If it is permissible to use the poetry of Ru'ba, Al-'Ajjaj, and their likes as evidence, then it is permissible to use the words of Al-Hasan and his companion as evidence, knowing that they did not recite it that way except that they had heard something about it(2).

Al-Mu'arrij said: If 'Shaytan' is derived from 'shata yashitu' (to perish or deviate), then there would be a justification for their recitation. Yunus bin Habib said: I heard a Bedouin saying: "We entered gardens (basateen) behind which were 'basatoon' (a plural form)", and I said: "How similar this is to Al-Hasan's recitation!"(3)

The Almighty's saying: "So do not invoke another god along with Allah, lest you should be among the punished." It was said: The meaning is: say this to whoever disbelieves. And it was said: It is an address to him (the Prophet), peace and blessings be upon him, even if he would not do such a thing; because he is infallible and chosen, but he was addressed with this while someone else was intended. This is indicated by His saying: "And warn your nearest kinsmen," meaning: so that they do not(4) rely(5) on their lineage and thus neglect(6) what is obligatory upon them(7).

---

(1) Narrated by Ibn 'Adi in Al-Kamil (6/2081), and Al-Bayhaqi (10/211) from the hadith of 'Amr bin 'Awf, with the wording: "Fear the slip of a scholar." In its chain of narration is Kathir bin 'Abdullah bin 'Amr bin 'Awf, who is abandoned (matruk), and Al-Shafi'i and Abu Dawud accused him of lying. Mizan al-I'tidal (3/406-407). Ibn al-Jawzi also mentioned it in Al-'Ilal al-Mutanahiyah (202) through the path of Al-A'mash, from 'Amr bin Murrah, from 'Abdullah bin Salamah, from Mu'adh in a marfu' form with the wording: "The three things I fear most for you are: the argument of a hypocrite, the slip of a scholar, and a dinar that cuts your necks." Then he said: Al-Daraqutni said: Shu'bah reported it as mawquf (stopped at the companion) from 'Amr bin Murrah, and the mawquf version is the correct one. (2) Mentioned by Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf (3/131). (3) The saying of Yunus bin Habib was cited by Ibn 'Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz (4/245). (4) In the manuscripts: "no", and the text here is corrected

from I'rab al-Qur'an. (5) In (m): "yatakaloon" (they rely). (6) In (m): "fayad'oon" (they leave/neglect). (7) I'rab al-Qur'an (3/195).

हदीस: "विद्वान की गलती से बचो"(1) जबकि उन्होंने लोगों के साथ पढ़ा: "और जब वे अपने शैतानों के पास अकेले होते हैं" [अल-बक़रह: 14], और यदि यह 'वाव' के साथ 'रफ़अ' (कर्ता कारक) की स्थिति में होता, तो इज़ाफ़त (सम्बन्ध) के कारण 'नुन' को हटाना अनिवार्य होता।

अल-थ'लबी ने कहा: अल-फ़र्रा ने कहा: शेख—अर्थात अल-हसन—ने गलती की। यह बात अन-नज़र बिन शुमैल से कही गई, तो उन्होंने कहा: यदि रुबा, अल-अज्जाज और उनके जैसे लोगों की शायरी को प्रमाण के रूप में इस्तेमाल करना जायज़ है, तो अल-हसन और उनके साथी की बात को प्रमाण के रूप में इस्तेमाल करना जायज़ है, क्योंकि हम जानते हैं कि उन्होंने ऐसा नहीं पढ़ा होगा सिवाय इसके कि उन्होंने इसके बारे में कुछ सुना हो(2)।

अल-मुअरिज़ ने कहा: यदि 'शैतान' शब्द 'शात यशीतु' (नष्ट होना या भटकना) से बना है, तो उनके पाठ का एक आधार होगा। यूनुस बिन हबीब ने कहा: मैंने एक बदू को कहते सुना: "हम बगीचों (बसातीन) में दाखिल हुए जिसके पीछे 'बसातून' (एक बहुवचन रूप) थे", तो मैंने कहा: "यह अल-हसन के पाठ से कितना मिलता-जुलता है!"(3)

अल्लाह तआला का कथन: "अत: अल्लाह के साथ किसी दूसरे आराध्य को न पुकारो, वरना तुम दंड पाने वालों में से हो जाओगे।" कहा गया: इसका अर्थ है: जो कुफ़्र करे उससे यह कहो। और कहा गया: यह उन्हें (पैगंबर को), उन पर शांति और आशीर्वाद हो, संबोधित है, भले ही वे ऐसा न करें; क्योंकि वे मासूम और चुने हुए हैं, लेकिन उन्हें संबोधित किया गया जबकि इरादा किसी और का था। इसका संकेत उनके इस कथन से मिलता है: "और अपने निकटतम संबंधियों को डराओ," अर्थात्: ताकि वे(4) अपने वंश पर भरोसा(5) न करें और उस चीज़ को छोड़(6) न दें जो उन पर अनिवार्य है(7)।

---

(1) इसे इब्न अदी ने अल-कामिल (6/2081) में और अल-बैहक़ी ने (10/211) में अम्र बिन औफ़ की हदीस से इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "विद्वान की गलती से डरो।" इसके वर्णन-क्रम में कसीर बिन अब्दुल्लाह बिन अम्र बिन औफ़ है, जो परित्यक्त (मतरूक) है, और अल-शाफ़ई और अबू दाऊद ने उन पर झूठ बोलने का आरोप लगाया है। मीज़ान अल-इ'तिदाल (3/406-407)। इब्न अल-जौज़ी ने भी इसे अल-इलाल अल-मुतानाहिया (202) में अल-अ'मश के माध्यम से, अम्र बिन मुर्रह से, अब्दुल्लाह बिन सलमा से, मुआज़ से मरफ़ू रूप में इन शब्दों के साथ उल्लेख किया है: "मुझे तुम्हारे

लिए जिन तीन चीज़ों का सबसे अधिक डर है, वे हैं: पाखण्डी का तर्क, विद्वान की गलती, और वह दीनार जो तुम्हारी गर्दन काट दे।" फिर उन्होंने कहा: अल-दारकुतनी ने कहा: शुअबा ने इसे अम्र बिन मुर्रह से मौकूफ़ (साथी तक सीमित) बताया है, और मौकूफ़ ही सही है। (2) अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ (3/131) में इसका उल्लेख किया है। (3) यूनुस बिन हबीब के कथन को इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ (4/245) में उद्धृत किया है। (4) पाण्डुलिपियों में: "नहीं", और यहाँ पाठ इ'राब अल-कुरान से सही किया गया है। (5) (म) में: "यतकल्लून" (वे भरोसा करते हैं)। (6) (म) में: "फयदऊन" (वे छोड़ देते हैं)। (7) इ'राब अल-कुरान (3/195)।

حدیث: "عالم کی لغزش سے بچو"(۱) جبکہ انہوں نے لوگوں کے ساتھ پڑھا: ﴿ وَإِذَا خَلَوْا إِلَى شَيَٰطِينِهِمْ ﴾ [البقرہ: ۱۴]، اور اگر یہ 'واؤ' کے ساتھ رفع کی جگہ پر ہوتا تو اضافت کی وجہ سے 'نون' کو حذف کرنا واجب ہوتا۔

الثعلبی نے کہا: الفراء نے کہا: شیخ — یعنی الحسن — سے غلطی ہوئی۔ یہ بات النضر بن شمیل سے کہی گئی، تو انہوں نے کہا: اگر رؤبہ، العجاج اور ان جیسے لوگوں کے کلام سے استدلال کرنا جائز ہے، تو الحسن اور ان کے ساتھی کے قول سے استدلال کرنا بھی جائز ہے، باوجود اس کے کہ ہم جانتے ہیں کہ انہوں نے اس طرح نہیں پڑھا ہوگا مگر یہ کہ انہوں نے اس بارے میں کچھ سنا ہو گا(۲)۔

المؤرج نے کہا: اگر 'شیطان' کا لفظ 'شاط یشیط' (ہلاک ہونا یا ہٹ جانا) سے ہو تو ان کی قرأت کی ایک وجہ ہو گی۔ یونس بن حبیب نے کہا: میں نے ایک اعرابی کو کہتے سنا: "ہم باغات (بساتین) میں داخل ہوئے جن کے پیچھے 'بساتون' (ایک جمع کی شکل) تھے"، تو میں نے کہا: "یہ الحسن کی قرأت سے کتنا مشابہ ہے!"(۳)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَٰهًا ءَاخَرَ فَتَكُونَ مِنَ الْمُعَذَّبِينَ﴾ کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: جو کفر کرے اس سے یہ کہو۔ اور کہا گیا: یہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم سے خطاب ہے، اگرچہ آپ ایسا نہیں کریں گے؛ کیونکہ آپ معصوم اور منتخب ہیں، لیکن آپ سے خطاب کیا گیا جبکہ مقصود کوئی اور تھا۔ اس پر آپ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿وَأَنذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ﴾ یعنی: تاکہ وہ(۴) اپنے نسب پر بھروسہ(۵) نہ کریں اور وہ چیز نہ چھوڑ(۶) دیں جو ان پر واجب ہے(۷)۔

(۱) اسے ابن عدی نے الکامل ۲۰۸۱/۶ میں، اور البیہقی نے ۲۱۱/۱۰ میں عمرو بن عوف کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "عالم کی لغزش سے ڈرو"۔ اس کی سند میں کثیر بن عبد اللہ بن عمرو بن عوف ہے، جو متروک ہے، اور امام شافعی اور ابو داؤد نے اسے جھوٹ کا متہم قرار دیا ہے۔ میزان الاعتدال ۴۰۶/۳-۴۰۷۔ اور ابن الجوزی نے اسے العلل المتناہیہ (۲۰۲) میں الاعمش کے واسطے سے، عمرو بن مرہ سے، عبد اللہ بن سلمہ سے، معاذ سے مرفوعاً ان الفاظ کے ساتھ نقل کیا ہے: "مجھے تم پر جن تین چیزوں کا سب سے زیادہ ڈر ہے وہ یہ ہیں: منافق کا جھگڑا، عالم کی لغزش، اور وہ دینار جو تمہاری گردنیں کاٹ دے"۔ پھر فرمایا: دارقطنی نے کہا: شعبہ نے اسے عمرو بن مرہ سے موقوفاً روایت کیا ہے، اور موقوف ہی صحیح ہے۔ (۲) اسے زمخشری نے الکشاف ۱۳۱/۳ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) یونس بن حبیب کے قول کو ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴ / ۲۴۵ میں نقل کیا ہے۔ (۴) نسخوں میں ہے: لا، اور متن میں اسے اعراب القرآن سے درست کیا گیا ہے۔ (۵) (م) میں ہے: یتکلون۔ (۶) (م) میں ہے: فیدعون۔ (۷) اعراب القرآن ۱۹۵/۳۔

Surat Ash-Shu'ara: Verses 214 - 220 | 83

God the Almighty said: "And warn, [O Muhammad], your closest kindred (214) And lower your wing to those who follow you of the believers (215) And if they disobey you, say, 'Indeed, I am disassociated from what you are doing.' (216) And rely upon the Exalted in Might, the Merciful, (217) Who sees you when you arise (218) And your movement among those who prostrate. (219) Indeed, He is the Hearing, the Knowing. (220)"

God the Almighty said: "And warn, [O Muhammad], your closest kindred" - There are two matters regarding this:

First: God the Almighty's saying: "And warn, [O Muhammad], your closest kindred" - He specified his closest kin for warning; so that the hopes of the rest of his tribe and the hopes of foreigners in his separation from them upon polytheism would be severed(1). And his closest kin were the Quraysh. It is also said: the sons of Abd Manaf. It occurred in "Sahih Muslim": "And warn your closest kindred, and your group from among them who are sincere"(2). The apparent meaning of this is that it was a Quranic verse being recited and then was abrogated; since its inclusion in the Mushaf (Codex) was not established nor was it transmitted through multiple chains (tawatur). And if it were established, a problem would arise, which is that it would have meant he should only warn those who believed from his kin; for only believers are described with sincerity in the religion of Islam and in the love of the Prophet ﷺ, not the polytheists; because they have nothing of that. But the Prophet ﷺ called all his kin, the believers and the disbelievers among them, and he warned all of them and those with them and those who would come after them. Thus, that [addition] is not established through transmission or meaning(3). Muslim narrated from the hadith of Abu Hurairah who said: When this verse was revealed "And warn your closest kindred", the Messenger of Allah ﷺ called the Quraysh, so they gathered. He addressed them generally and specifically, saying: "O children of Ka'b bin Lu'ayy, save yourselves from the Fire. O children of Murrah bin Ka'b, save yourselves from the Fire. O children of Abd Shams, save yourselves from the Fire. O children of Abd Manaf, save yourselves from the Fire. O children of Hashim, save yourselves from the Fire. O children of Abd al-Muttalib, save yourselves from the Fire. O Fatimah, save yourself from the Fire, for I possess nothing for you from Allah except that you have a kinship that I will keep moist with its moisture (fulfill its rights)(4)."

(1) Majma' al-Bayan 19/187 similarly. (2) Sahih Muslim (208) from the hadith of Abdullah bin Abbas. Also recorded by al-Bukhari (4972). (3) Al-Mufhim 7/385. (4) Sahih Muslim (204). Also recorded by Ahmad (8726). Al-Sindi said in his marginalia on the Musnad: His saying: "with its moisture" =

सूरह अश-शुआरा: आयतें २१४ - २२० | ८३

अल्लाह तआला का फरमान है: "और (ऐ मुहम्मद!) अपने निकटतम रिश्तेदारों को डराएं(२१४) और जो ईमान वाले आपका अनुसरण करें, उनके लिए अपने बाजू झुका दें (उनके साथ नरमी और विनम्रता से पेश आएं) (२१५) फिर यदि वे आपकी अवज्ञा करें, तो कह दें, 'जो कुछ तुम कर रहे हो, मैं उससे विरक्त हूँ।' (२१६) और उस प्रभु पर भरोसा रखें जो अत्यंत प्रभुत्वशाली, दयावान है, (२१७) जो आपको देखता है जब आप (नमाज़ के लिए) खड़े होते हैं (२१८) और सज्दा करने वालों के बीच आपके आने-जाने को भी। (२१९) निस्संदेह, वह सुनने वाला, जानने वाला है। (२२०)"

अल्लाह तआला का फरमान: "और अपने निकटतम रिश्तेदारों को डराएं' - इसमें दो बातें हैं:

पहली: अल्लाह तआला का फरमान: "और अपने निकटतम रिश्तेदारों को डराएं' - उन्होंने अपने निकटतम रिश्तेदारों को विशेष रूप से चेतावनी देने के लिए चुना; ताकि उनके बाकी कबीले की उम्मीदें और विदेशियों की उम्मीदें कि वे उनके साथ शिर्क(बहुदेववाद) पर बने रहेंगे, खत्म हो जाएं(१)। और उनके निकटतम रिश्तेदार कुरैश थे। यह भी कहा गया है: बनू अब्द मनाफ। "सहीह मुस्लिम" में आया है: "और अपने निकटतम रिश्तेदारों को डराएं और उनमें से उनके समूह को जो निष्ठावान हैं"(२)। इसका प्रत्यक्ष अर्थ यह है कि यह कुरान की एक आयत थी जिसे पढ़ा जाता था और फिर उसे निरस्त (मन्सूख) कर दिया गया; क्योंकि मुसहफ (कुरान की प्रति) में इसका शामिल होना सिद्ध नहीं हुआ है और न ही यह तवातुर (निरंतर श्रृंखला) के माध्यम से पहुँचा है। और यदि इसे सिद्ध मान लिया जाए, तो एक समस्या उत्पन्न होगी, वह यह कि इसका अर्थ यह होता कि उन्हें केवल अपने उन रिश्तेदारों को डराना चाहिए था जो ईमान लाए थे; क्योंकि केवल मोमिनों को ही इस्लाम धर्म और पैगंबर ﷺ के प्रति प्रेम में निष्ठावान बताया जाता है, मुशरिकों (बहुदेववादियों) को नहीं; क्योंकि उनके पास इनमें से कुछ भी नहीं है। जबकि पैगंबर ﷺ ने अपने सभी रिश्तेदारों को बुलाया, उनमें से ईमान वालों और काफिरों दोनों को, और उन सभी को और उनके साथ वालों को और उनके बाद आने वालों को चेतावनी दी। इस प्रकार, वह [अतिरिक्त भाग] न तो विवरण से सिद्ध है और न ही अर्थ से(३)। मुस्लिम ने अबू हुरैरा की हदीस से रिवायत की है, उन्होंने कहा: जब यह आयत उतरी "और अपने निकटतम रिश्तेदारों को डराएं', तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने कुरैश को बुलाया, तो वे एकत्र हो गए। उन्होंने सामान्य और विशिष्ट रूप से संबोधित करते हुए कहा: "ऐ काब बिन लुअई के बेटों, अपने आप को आग (नर्क) से बचाओ। ऐ मुर्रा बिन काब के बेटों, अपने आप को आग से बचाओ। ऐ अब्द शम्स के बेटों, अपने आप को आग से बचाओ। ऐ अब्द मनाफ के बेटों, अपने आप को आग से

बचाओ। ऐ हाशिम के बेटों, अपने आप को आग से बचाओ। ऐ अब्द अल-मुत्तलिब के बेटों, अपने आप को आग से बचाओ। ऐ फातिमा, अपने आप को आग से बचाओ, क्योंकि अल्लाह की ओर से मेरे पास तुम्हारे लिए कुछ भी नहीं है सिवाय इसके कि तुम्हारी एक रिश्तेदारी है जिसे मैं उसकी नमी से तर रखूँगा (यानी उसके अधिकारों को पूरा करूँगा)(४)।"

---

(१) मजमा अल-बयान १८७/१९ इसी तरह। (२) सहीह मुस्लिम (२०८) अब्दुल्ला बिन अब्बास की हदीस से। अल-बुखारी ने भी इसे संकलित किया है (४९७२)। (३) अल-मुफहिम ३८५/७। (४) सहीह मुस्लिम (२०४)। अहमद ने भी इसे संकलित किया है (८७२६)। अल-सिंदी ने मसनद पर अपने हाशिए में कहा: उनका कहना: "बबिलालिहा" (उसकी नमी के साथ) =

سورة الشعراء: آیات ٢١٤ - ٢٢٠ | ٨٣

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "اور (اے محمد!) اپنے قریبی رشتہ داروں کو ڈرائیں (٢١٤) اور آپ کی پیروی کرنے والے مومنوں کے لیے اپنے بازو جھکا دیں (ان کے ساتھ نرمی برتیں) (٢١٥) پھر اگر وہ آپ کی نافرمانی کریں، تو کہہ دیں، 'بے شک، میں ان کاموں سے بیزار ہوں جو تم کر رہے ہو۔' (٢١٦) اور اس غالب، نہایت رحم کرنے والے پر بھروسہ کریں، (٢١٧) جو آپ کو دیکھتا ہے جب آپ (نماز کے لیے) کھڑے ہوتے ہیں (٢١٨) اور سجدہ کرنے والوں میں آپ کے الٹ پلٹ کو بھی۔ (٢١٩) بے شک، وہی سننے والا، جاننے والا ہے۔ (٢٢٠)"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور اپنے قریبی رشتہ داروں کو ڈرائیں" - اس میں دو مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور اپنے قریبی رشتہ داروں کو ڈرائیں" - آپ نے اپنے قریبی رشتہ داروں کو انتباہ (ڈراوے) کے لیے خاص کیا؛ تاکہ آپ کے باقی خاندان اور اجنبیوں کی یہ امیدیں ختم ہو جائیں کہ آپ ان کے ساتھ شرک پر رہیں گے(١)۔ اور آپ کے قریبی رشتہ دار قریش تھے۔ اور کہا گیا ہے: بنو عبد مناف۔ "صحیح مسلم" میں وارد ہوا ہے: "اور اپنے قریبی رشتہ داروں کو ڈرائیں، اور ان میں سے ان کے مخلص گروہ کو بھی"(٢)۔ اس کا ظاہر یہ ہے کہ یہ قرآن کی ایک آیت تھی جو پڑھی جاتی تھی اور پھر منسوخ ہوگئی؛ کیونکہ نہ تو اس کا مصحف میں ہونا ثابت ہے اور نہ ہی یہ تواتر سے منقول ہے۔ اور اس کے ثابت ہونے پر ایک اشکال لازم آتا ہے، وہ یہ کہ اس پر لازم آتا کہ وہ صرف اپنے ان رشتہ داروں کو ڈراتے جو ایمان لائے تھے؛ کیونکہ مومن ہی وہ ہیں جنہیں دین اسلام میں اور نبی ﷺ کی محبت میں مخلص کہا جاتا ہے، مشرک نہیں؛ کیونکہ وہ ان میں سے کسی چیز پر نہیں ہیں۔ جبکہ نبی ﷺ نے اپنے تمام رشتہ داروں کو بلایا، ان میں سے مومن اور کافر دونوں کو، اور ان سب کو اور ان کے ساتھ والوں کو اور ان کے بعد آنے والوں کو

خبردار کیا۔ چنانچہ، یہ [اضافہ] نہ نقل سے ثابت ہے اور نہ ہی معنی سے(۳)۔ مسلم نے ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: جب یہ آیت نازل ہوئی "اور اپنے قریبی رشتہ داروں کو ڈرائیں"، تو رسول اللہ ﷺ نے قریش کو بلایا، پس وہ جمع ہوگئے۔ آپ نے عام اور خاص طور پر پکارا اور فرمایا: "اے کعب بن لؤی کی اولاد، اپنے آپ کو آگ سے بچاؤ۔ اے مرہ بن کعب کی اولاد، اپنے آپ کو آگ سے بچاؤ۔ اے عبد شمس کی اولاد، اپنے آپ کو آگ سے بچاؤ۔ اے عبد مناف کی اولاد، اپنے آپ کو آگ سے بچاؤ۔ اے ہاشم کی اولاد، اپنے آپ کو آگ سے بچاؤ۔ اے عبد المطلب کی اولاد، اپنے آپ کو آگ سے بچاؤ۔ اے فاطمہ، اپنے آپ کو آگ سے بچاؤ، کیونکہ میں اللہ کے مقابلے میں تمہارے لیے کسی چیز کا اختیار نہیں رکھتا، سوائے اس کے کہ تمہاری ایک رشتہ داری ہے جسے میں اس کی تری سے تر رکھوں گا (یعنی اس کے حقوق پورے کروں گا)(۴)۔"

---

(۱) مجمع البیان ۱۸۷/۱۹ اسی طرح۔ (۲) صحیح مسلم (۲۰۸) عبداللہ بن عباس کی حدیث سے۔ اسے بخاری نے بھی روایت کیا ہے (۴۹۷۲)۔ (۳) المفہم ۳۸۵/۷۔ (۴) صحیح مسلم (۲۰۴)۔ اسے احمد نے بھی روایت کیا ہے (۸۷۲۶)۔ السندی نے مسند پر اپنے حاشیے میں کہا: ان کا قول: "ببلالہا" =

Surah Ash-Shu'ara: Verses 214 - 220 84

Second: In this hadith and verse, there is evidence that closeness in lineage does not benefit when there is a distance in causes (faith). It is also evidence of the permissibility of a believer maintaining ties with a disbeliever, guiding him, and advising him; due to his saying: "Indeed, you have kinship ties that I will moisten with their moisture" (1), and the saying of Allah Almighty: {Allah does not forbid you from those who do not fight you because of religion...} the verse [Al-Mumtahanah: 8], as will be explained there, God willing (2).

The Almighty's saying: {And lower your wing to those who follow you of the believers} was previously mentioned in Surah "Al-Hijr" (3) and "Subhan" (4). It is said: he lowered his wing if he became gentle. {But if they disobey you} meaning: they opposed your command. {Then say, "Indeed, I am free of what you do"} meaning: free from your disobedience to me; because their disobedience to him is disobedience to Allah, the Mighty and Sublime; because he, peace and blessings be upon him, does not command except what pleases Him, and whoever he disassociates himself from, Allah has disassociated Himself from them (5).

The Almighty's saying: {And rely upon the Exalted in Might, the Merciful} meaning: entrust your matter to Him, for He is the Exalted in Might who is not overcome, the Merciful who does not forsake His allies (6).

The general public read: "And rely" (wa-tawakkal) with the letter 'Waw', and so it is in their copies of the Quran. Nafi' and Ibn 'Amir read: "So rely" (fa-tawakkal) with the letter 'Fa', and so it is in the copies of Madinah and Sham (7). {Who sees you when you stand} meaning: when you stand for prayer according to the saying of most commentators: Ibn Abbas and others. Mujahid said:

= It is said: with a kasra on the 'Ba', plural of 'balal': which is everything that moistens the throat from water, milk, or other. And it is narrated with a fatha on it as a verbal noun, meaning: your origin in this world. It is said: estrangement is likened to heat that is extinguished with water. (1) Al-Mufhim 7/384. (2) His saying: "God willing" from (M). (3) 12/254-255. (4) 13/59-60. (5) I'rab al-Qur'an 3/195. (6) Majma' al-Bayan 19/189. (7) As-Sab'ah p. 473, and At-Taysir p. 167.

सूरह अश-शुअरा: आयत 214 - 220 84

दूसरा: इस हदीस और आयत में यह प्रमाण है कि वंश में निकटता तब लाभ नहीं पहुँचाती जब कारणों (ईमान) में दूरी हो। यह एक आस्तिक के लिए एक काफ़िर के साथ संबंध बनाए रखने, उसका मार्गदर्शन करने और उसे सलाह देने की अनुमति का भी प्रमाण है; उनके इस कथन के कारण: "निश्चित रूप से तुम्हारे साथ मेरा रक्त-संबंध है जिसे मैं उसकी नमी के साथ भिगोता रहूँगा" (1), और अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {अल्लाह तुम्हें उन लोगों से नहीं रोकता जिन्होंने धर्म के कारण तुमसे युद्ध नहीं किया...} आयत [अल-मुमतहना: 8], जैसा कि इंशाअल्लाह वहां स्पष्ट किया जाएगा (2)।

अल्लाह का कथन: {और अपने पंख उन ईमान वालों के लिए झुका दो जो तुम्हारे पीछे चलें} इसका उल्लेख पहले सूरह "अल-हिज्र" (3) और "सुब्हान" (4) में हो चुका है। कहा जाता है: उसने अपना पंख झुका लिया यदि वह कोमल हो गया। {फिर यदि वे तुम्हारी अवज्ञा करें} अर्थात: उन्होंने तुम्हारे आदेश का विरोध किया। {तो कह दो, "निश्चित रूप से मैं उससे अलग हूँ जो तुम करते हो"} अर्थात: तुम्हारी मेरी अवज्ञा से अलग हूँ; क्योंकि उनकी उनकी अवज्ञा अल्लाह, पराक्रमी और प्रतापी की अवज्ञा है; क्योंकि वे, उन पर शांति और आशीर्वाद हो, केवल वही आदेश देते हैं जिससे वह प्रसन्न होता है, और जिससे वे अलग हो जाते हैं, अल्लाह भी उनसे अलग हो जाता है (5)।

अल्लाह का कथन: {और उस प्रभु पर भरोसा रखो जो अत्यंत प्रभुत्वशाली और दयावान है} अर्थात: अपना मामला उसे सौंप दो, क्योंकि वह वह प्रभुत्वशाली है जिसे पराजित नहीं किया जा सकता, वह दयावान है जो अपने मित्रों को नहीं छोड़ता (6)।

आम लोगों ने पढ़ा: "व-तवक्कल" (और भरोसा करो) 'वाव' के साथ, और उनके मुसहफ़ों (कुरान की प्रतियों) में भी ऐसा ही है। नाफ़ी' और इब्न 'आमिर ने पढ़ा: "फ़-तवक्कल" (तो भरोसा करो) 'फ़ा' के साथ, और मदीना और शाम के मुसहफ़ों में भी ऐसा ही है (7)। {जो तुम्हें तब देखता है जब तुम खड़े होते हो} अर्थात: जब तुम नमाज़ के लिए खड़े होते हो, अधिकांश व्याख्याकारों के अनुसार: इब्न अब्बास और अन्य। मुजाहिद ने कहा:

= कहा गया: 'बा' पर कसरा के साथ, 'बलल' का बहुवचन: और यह वह सब कुछ है जो पानी, दूध या अन्य चीजों से गले को भिगोता है। और इसे स्रोत (मस्दर) के रूप में 'बा' पर फ़त्हा के साथ भी वर्णित किया गया है, अर्थात: दुनिया में आपका मूल। कहा गया: संबंधों को तोड़ने की तुलना गर्मी से की गई

है जिसे पानी से बुझाया जाता है। (1) अल-मुफ्हिम 7/384. (2) उनका कथन: "इंशाअल्लाह" (म) से है। (3) 12/254-255. (4) 13/59-60. (5) इ'राब अल-कुरान 3/195. (6) मजमा' अल-बयान 19/189. (7) अस-सबअह पृ. 473, और अत-तयसीर पृ. 167।

سورة الشعراء: آیات ٢١٤ - ٢٢٠ ٨٤

دوسرا: اس حدیث اور آیت میں دلیل ہے کہ نسب کی قربت اس وقت نفع نہیں دیتی جب اسباب (ایمان) میں دوری ہو۔ اور یہ ایک مومن کے لیے ایک کافر کے ساتھ صلہ رحمی، اس کی رہنمائی اور اسے نصیحت کرنے کے جواز کی بھی دلیل ہے؛ کیونکہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا فرمان ہے: "بے شک تمہارے ساتھ میرا رشتہ ہے جسے میں اس کی تری کے ساتھ تر کرتا رہوں گا" (١)، اور اللہ عزوجل کا فرمان ہے: {اللہ تمہیں ان لوگوں سے نہیں روکتا جنہوں نے دین کے معاملے میں تم سے جنگ نہیں کی...} آیت [الممتحنہ: ٨]، جیسا کہ ان شاء اللہ وہاں اس کی وضاحت آئے گی (٢)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اپنے بازو ان مومنوں کے لیے جھکا دو جو تمہاری پیروی کریں} اس کا تذکرہ سورہ "الحجر" (٣) اور "سبحان" (٤) میں گزر چکا ہے۔ کہا جاتا ہے: اس نے اپنے بازو جھکا دیے یعنی وہ نرم ہو گیا۔ {پھر اگر وہ تمہاری نافرمانی کریں} یعنی: تمہارے حکم کی مخالفت کریں۔ {تو کہہ دو کہ میں تمہارے ان کاموں سے بری ہوں} یعنی: تمہاری میری نافرمانی سے بری ہوں؛ کیونکہ ان کا آپ صلی اللہ علیہ وسلم کی نافرمانی کرنا اللہ عزوجل کی نافرمانی ہے؛ اس لیے کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم صرف اسی چیز کا حکم دیتے ہیں جس سے وہ راضی ہوتا ہے، اور جس سے آپ بری ہوئے، اللہ اس سے بری ہو گیا (٥)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اس غالب اور مہربان پر بھروسہ کرو} یعنی: اپنا معاملہ اس کے سپرد کر دو، کیونکہ وہ وہ غالب ہے جسے مغلوب نہیں کیا جا سکتا، وہ مہربان ہے جو اپنے دوستوں کو تنہا نہیں چھوڑتا (٦)۔

عام لوگوں نے "وتوكَّل" واؤ کے ساتھ پڑھا ہے، اور ان کے مصاحف میں بھی ایسا ہی ہے۔ اور نافع اور ابن عامر نے "فتوكَّل" فاء کے ساتھ پڑھا ہے، اور مدینہ اور شام کے مصاحف میں بھی ایسا ہی ہے (٧)۔ {جو تمہیں اس وقت دیکھتا ہے جب تم کھڑے ہوتے ہو} یعنی: جب تم نماز کے لیے کھڑے ہوتے ہو، اکثر مفسرین کے نزدیک: ابن عباس اور دیگر۔ مجاہد نے کہا:

= کہا گیا: باء کے کسرہ کے ساتھ، بلل کی جمع: اور یہ ہر وہ چیز ہے جو پانی، دودھ یا کسی اور چیز سے حلق کو تر کر دے۔ اور اسے باء کے فتحہ کے ساتھ مصدر کے طور پر بھی روایت کیا گیا ہے، یعنی: دنیا میں تمہاری اصل۔ کہا گیا: قطع رحمی کو اس حرارت سے تشبیہ دی گئی ہے جسے پانی سے بجھایا جاتا ہے۔ (١) المفهم ٧/٣٨٤۔ (٢) ان کا قول: "ان شاء الله" (م) سے ہے۔ (٣) ١٢/٢٥٤-٢٥٥۔ (٤) ١٣/٥٩-٦٠۔ (٥) إعراب القرآن ٣/١٩٥۔ (٦) مجمع البيان ١٩/١٨٩۔ (٧) السبعة ص ٤٧٣، والتيسير ص ١٦٧۔

Page 85 Surah Ash-Shu'ara: Verses 214 - 223

Meaning: When you stand wherever you are (1). "And your movement among those who prostrate." Mujahid and Qatadah said: Among those who pray (2). Ibn Abbas said: Meaning in the loins of the ancestors, Adam, Noah, and Ibrahim, until He brought him forth as a prophet (3). Ikrimah said: He sees you standing, bowing, and prostrating. Ibn Abbas also said this (4). It was said: The meaning is: You see with your heart in your prayer those behind you just as you see with your eye those in front of you. This was narrated from Mujahid; mentioned by Al-Mawardi (5) and Al-Tha'labi. And he, peace and blessings be upon him, used to see those behind him just as he saw those in front of him, and that is established in the Sahih (6), but in the interpretation of the verse, it is far-fetched. "Indeed, He is the All-Hearing, the All-Knowing" has been mentioned before.

Allah's saying: "Shall I inform you upon whom the devils descend? (221) They descend upon every sinful liar. (222) They pass on what they heard, and most of them are liars. (223)" Allah's saying: "Shall I inform you upon whom the devils descend? They descend upon every sinful liar." He only said "descend" because they are mostly in the air, and they pass through the wind (7). "They pass on what they heard, and most of them are liars." This was mentioned before in "Al-Hijr" (8). So "they pass on what they heard" is a description of the devils, and "most of them" refers back to the soothsayers (9). It was also said: to the devils (10).

---

(1) Al-Wasit 3/365. Al-Tabari 17/666 narrated the saying of Mujahid. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 5/107, and Al-Tabari 17/667-668 narrated it from Mujahid. (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 5/107. (4) Al-Tabari 17/666-667 narrated it from both of them. (5) In Al-Nukat wa al-'Uyun 4/189, and Al-Tabari 17/667 narrated it. (6) Sahih al-Bukhari (718), and Sahih Muslim (434) from the hadith of Anas bin Malik, may Allah be pleased with him. And Ahmad narrated it (12011). (7) I'rab al-Qur'an 3/195. (8) 12 / 187-188. (9) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/14. (10) I'rab al-Qur'an 3/195.

पृष्ठ 85 सूरह अश-शुअरा: आयतें 214 - 223

अर्थ: जब आप खड़े होते हैं जहाँ भी आप हों (1)। "और सजदा करने वालों के बीच आपका घूमना-फिरना।" मुजाहिद और क़तादा ने कहा: नमाज़ियों में (2)। इब्न अब्बास ने कहा: यानी पूर्वजों की पीठ में, आदम, नूह और इब्राहिम, जब तक कि उसने उन्हें पैगंबर के रूप में नहीं निकाला (3)। इकरिमा ने कहा: वह आपको खड़े, झुकते और सजदा करते हुए देखता है। इब्न अब्बास ने भी यही कहा (4)। कहा गया: अर्थ यह है: आप अपनी नमाज़ में अपने दिल से अपने पीछे वालों को वैसे ही देखते हैं जैसे आप अपनी आँखों से अपने सामने वालों को देखते हैं। यह मुजाहिद से रिवायत है; अल-मावर्दी (5) और अल-थालाबी द्वारा उल्लेख किया गया है। और वह, शांति और आशीर्वाद उन पर हो, अपने पीछे वालों को वैसे ही देखते थे जैसे वह अपने सामने वालों को देखते थे, और यह सहीह (6) में साबित है, लेकिन आयत की व्याख्या में यह दूर की बात है। "बेशक वह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ जानने वाला है" पहले बताया जा चुका है।

अल्लाह का कथन: "क्या मैं तुम्हें बताऊं कि शैतान किस पर उतरते हैं? (221) वे हर झूठे गुनहगार पर उतरते हैं। (222) वे सुनी-सुनाई बातें पहुँचाते हैं, और उनमें से अधिकांश झूठे हैं। (223)" अल्लाह का कथन: "क्या मैं तुम्हें बताऊं कि शैतान किस पर उतरते हैं? वे हर झूठे गुनहगार पर उतरते हैं।" उन्होंने केवल "उतरते हैं" कहा क्योंकि वे अधिकतर हवा में होते हैं, और वे हवा के साथ गुजरते हैं (7)। "वे सुनी-सुनाई बातें पहुँचाते हैं, और उनमें से अधिकांश झूठे हैं।" इसका उल्लेख पहले "अल-हिज्र" (8) में किया गया है। तो "वे सुनी-सुनाई बातें पहुँचाते हैं" शैतानों का एक गुण है और "उनमें से अधिकांश" का संदर्भ भविष्यवक्ताओं (काहिनों) की ओर जाता है (9)। कहा गया: शैतानों की ओर (10)।

---

(1) अल-वसीत 3/365। और अल-तबरी 17/666 ने मुजाहिद के कथन को उद्धृत किया। (2) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 5/107, और अल-तबरी 17/667-668 ने इसे मुजाहिद से उद्धृत किया। (3) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 5/107। (4) अल-तबरी 17/666-667 ने उन दोनों से इसे उद्धृत किया। (5) अल-नुकत व अल-उयून 4/189 में, और अल-तबरी 17/667 ने इसे उद्धृत किया। (6) सहीह अल-बुखारी (718), और सहीह मुस्लिम (434) अनस बिन मालिक रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से। और अहमद ने इसे उद्धृत किया (12011)। (7) इराब अल-कुरान 3/195। (8) 12 / 187-188। (9) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 4/14। (10) इराब अल-कुरान 3/195।

صفحہ ۸۵ سورة الشعراء: آیات ۲۱۴ - ۲۲۳

یعنی: جب آپ کھڑے ہوتے ہیں جہاں کہیں بھی آپ ہوں (۱)۔ ﴿وَتَقَلُّبَكَ فِي السَّاجِدِينَ﴾ مجاہد اور قتادہ نے کہا: نمازیوں میں (۲)۔ اور ابن عباس نے کہا: یعنی آباؤ اجداد کی پشتوں میں، آدم، نوح اور ابراہیم یہاں تک کہ اللہ نے انہیں نبی بنا کر نکالا (۳)۔ عکرمہ نے کہا: وہ آپ کو کھڑے، رکوع کرتے اور سجدہ کرتے ہوئے دیکھتا ہے۔ ابن عباس نے بھی یہی کہا (٤)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: آپ اپنی نماز میں اپنے دل سے اپنے پیچھے والوں کو ویسے ہی دیکھتے ہیں جیسے آپ اپنی آنکھوں سے اپنے سامنے والوں کو دیکھتے ہیں۔ یہ مجاہد سے مروی ہے؛ اسے ماوردی (٥) اور ثعلبی نے ذکر کیا ہے۔ اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم اپنے پیچھے والوں کو ویسے ہی دیکھتے تھے جیسے اپنے سامنے والوں کو دیکھتے تھے، اور یہ صحیح (٦) میں ثابت ہے، لیکن آیت کی تاویل میں یہ دور کی بات ہے۔ ﴿إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾ پہلے گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿هَلْ أُنَبِّئُكُمْ عَلَى مَن تَنَزَّلُ الشَّيَاطِينُ ﴿٢٢١﴾ تَنَزَّلُ عَلَى كُلِّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ ﴿٢٢٢﴾ يُلْقُونَ السَّمْعَ وَأَكْثَرُهُمْ كَاذِبُونَ ﴿٢٢٣﴾ ﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿هَلْ أُنَبِّئُكُمْ عَلَى مَن تَنَزَّلُ الشَّيَاطِينُ تَنَزَّلُ عَلَى كُلِّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ﴾ "تنزل" صرف اس لیے فرمایا کیونکہ وہ زیادہ تر ہوا میں ہوتے ہیں، اور وہ ہوا میں سے گزرتے ہیں (۷)۔ ﴿يُلْقُونَ السَّمْعَ وَأَكْثَرُهُمْ كَاذِبُونَ﴾ "الحجر" (۸) میں پہلے گزر چکا ہے۔ پس "يُلْقُونَ السَّمْعَ" شیاطین کی صفت ہے اور "وَأَكْثَرُهُمْ" کا اشارہ کاہنوں کی طرف جاتا ہے (۹)۔ اور کہا گیا: شیاطین کی طرف (۱۰)۔

---

(۱) الوسیط ۳/ ۳٦٥۔ اور طبری نے ۱۷/ ٦٦٦ میں مجاہد کا قول روایت کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ٥/ ۱۰۷، اور طبری نے ۱۷/ ٦٦٧-٦٦٨ میں اسے مجاہد سے روایت کیا ہے۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ٥/ ۱۰۷۔ (٤) طبری نے ۱۷/ ٦٦٦-٦٦٧ میں ان دونوں سے روایت کیا ہے۔ (٥)

النکت والعیون ٤/ ١٨٩ میں، اور طبری نے ١٧/ ٦٦٧ میں اسے روایت کیا ہے۔ (٦) صحیح بخاری (٧١٨)، اور صحیح مسلم (٤٣٤) انس بن مالک رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ اور احمد نے روایت کیا (١٢٠١١)۔ (٧) اعراب القرآن ٣/ ١٩٥۔ (٨) ١٢/ ١٨٧-١٨٨۔ (٩) معانی القرآن للزجاج ٤/ ١٤۔ (١٠) اعراب القرآن ٣/ ١٩٥۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 224 - 227 / 86

The Almighty says: {And the poets - [only] the deviators follow them (224) Do you not see that in every valley they roam (225) And that they say what they do not do? (226) Except those who believe and do righteous deeds and remember Allah much and defend themselves after they were wronged. And those who have wronged are going to know to what [kind of] return they will be returned. (227)}

The Almighty's saying: {And the poets, the deviators follow them} contains six issues:

First: The Almighty's saying: {And the poets} is the plural of 'poet' (sha'ir), like 'ignorant' (jahil) and 'ignorant ones' (juhala'). Ibn Abbas said: They are the disbelievers followed by the strayers among jinn and humans (1). It is said {the deviators}: those who have strayed from the truth. This indicates that the poets themselves are also deviators; for if they were not deviators, their followers would not be so (2). We have previously mentioned in Surah 'An-Nur' (3) that some poetry is permissible to recite, some is disliked, and some is forbidden. Muslim narrated from the hadith of Amr bin Al-Sharid from his father who said: I rode behind the Messenger of Allah ﷺ one day (4) and he asked: "Do you have any of the poetry of Umayya bin Abi al-Salt with you?" I said: "Yes." He said: "Heih" (Go on), so I recited a verse. He said: "Heih," then I recited another verse, and he said: "Heih," until I recited a hundred verses (5). This is the correct form of this chain of narration and its authentic report. Some narrators of Muslim's book recorded it as: from Amr bin Al-Sharid from Al-Sharid his father, which is a mistake; because Al-Sharid was the one who rode behind the Messenger of Allah ﷺ, and his father's name was Suwayd. This serves as evidence for memorizing poems and caring for them if they contain wisdom and meanings that are good according to the Sharia and human nature. The Prophet ﷺ requested a lot of Umayya's poetry because he was wise; do you not see the saying of the Prophet ﷺ: "Umayya bin Abi al-Salt almost became a Muslim (6)"?

---

(1) Al-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 2/573, and recorded by Al-Tabari 17/675. (2) I'rab al-Qur'an 3/196. (3) 15/279-280. (4) The word "day" is from Sahih Muslim. (5) Sahih Muslim (2255). And recorded by Ahmad (19476). (6) Recorded by Al-Bukhari (6147), and Muslim (2256) (3) from the hadith of Abu Hurairah (RA). From the saying: This is the correct form of this chain... to this point from Al-Mufhim 5/526-527. Its author said: His saying: "Heih" with a kasra on the first 'ha' and a sukun on the second for pausing. It is "Eih" which is for requesting more, and the hamza was replaced with a 'ha', =

सूरह अश्-शुअरा: आयतें 224 - 227 / 86

अल्लाह का फ़रमान है: {और कवि—उनका अनुसरण तो वही करते हैं जो बहके हुए हों (224) क्या तुमने नहीं देखा कि वे हर घाटी में भटकते फिरते हैं? (225) और यह कि वे वह कहते हैं जो करते नहीं (226) सिवाय उन लोगों के जो ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए और अल्लाह को बहुत याद किया और अपने ऊपर ज़ुल्म होने के बाद बदला लिया। और जल्द ही ज़ालिमों को पता चल जाएगा कि वे किस ठिकाने को पलटने वाले हैं (227)}

अल्लाह का फ़रमान: {और कवि—उनका अनुसरण तो वही करते हैं जो बहके हुए हों} इसमें छह मसले (विषय) हैं:

पहला: अल्लाह का फ़रमान: {और कवि} 'शायर' (कवि) का बहुवचन है, जैसे 'जाहिल' और 'जुहला'। इब्न अब्बास ने कहा: वे काफ़िर हैं जिनका अनुसरण जिन्न और इंसानों के गुमराह लोग करते हैं (1)। कहा गया है {बहके हुए लोग}: सत्य से विमुख होने वाले। इससे यह संकेत मिलता है कि कवि स्वयं भी बहके हुए हैं; क्योंकि यदि वे बहके हुए न होते, तो उनके अनुयायी भी ऐसे न होते (2)। हमने सूरह 'अन-नूर' (3) में पहले ही उल्लेख किया है कि कुछ कविताएँ सुनाना जायज़ है, कुछ नापसंद (मक़रूह) हैं और कुछ हराम (वर्जित) हैं। मुस्लिम ने अम्र बिन अश्-शरीद की हदीस अपने पिता से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैं एक दिन अल्लाह के रसूल ﷺ के पीछे(सवारी पर) बैठा था (4), तो आपने पूछा: "क्या तुम्हारे पास उमैया बिन अबी अल-सल्त की कोई कविता है?" मैंने कहा: "हाँ।" आपने फ़रमाया: "हीह" (सुनाओ), तो मैंने उन्हें एक छंद सुनाया। आपने फ़रमाया: "हीह," फिर मैंने एक और छंद सुनाया, और आपने फ़रमाया: "हीह," यहाँ तक कि मैंने उन्हें सौ छंद सुनाए (5)। इस सनद (श्रृंखला) का सही रूप और इसकी प्रामाणिक रिवायत यही है। मुस्लिम की किताब के कुछ रावी (रिवायत करने वालों) से यह इस तरह हुआ है: अम्र बिन अश्-शरीद से, अश्-शरीद अपने पिता से, और यह एक भ्रम (वहम) है; क्योंकि अश्-शरीद ही वह व्यक्ति थे जो अल्लाह के रसूल ﷺ के पीछे बैठे थे, और अश्-शरीद के पिता का नाम सुवैद था। इसमें कविताओं को याद रखने और उन पर ध्यान देने का प्रमाण है यदि उनमें शरीयत और स्वभाव के अनुसार प्रशंसनीय हिकमत (बुद्धिमत्ता) और अर्थ शामिल हों। नबी ﷺ ने उमैया की कविताएँ इसलिए ज़्यादा सुनीं क्योंकि वह बुद्धिमान (हकीम) था; क्या आपने नबी ﷺ का यह कथन नहीं देखा: "उमैया बिन अबी अल-सल्त लगभग मुसलमान हो ही गया था (6)"?

(1) अन-नासिख़ वल-मन्सूख़, अन-नह़ह़ास 2/573 द्वारा, और इसे अत-तबरी ने 17/675 में उद्धृत किया है। (2) एराब अल-क़ुरआन 3/196। (3) 15/279-280। (4) शब्द "यौमन" (एक दिन) सहीह मुस्लिम से है। (5) सहीह मुस्लिम (2255)। और इसे अहमद (19476) ने भी उद्धृत किया है। (6) इसे अल-बुखारी (6147) और मुस्लिम (2256) (3) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से रिवायत किया है। उनके कथन से: 'इस सनद का सही रूप...' यहाँ तक अल-मुफ़्हिम 5/526-527 से। इसके लेखक ने कहा: उनका कहना: "हीह" पहले 'हा' पर कसरा के साथ और दूसरे पर सुकून के साथ रुकने के लिए। यह "एह" है जो और अधिक माँगने के लिए आता है, और हमज़ा को 'हा' से बदल दिया गया है, =

سورہ الشعراء: آیات ٢٢٤ - ٢٢٧ / ٨٦

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ وَالشُّعَرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ (٢٢٤) أَلَمْ تَرَ أَنَّهُمْ فِي كُلِّ وَادٍ يَهِيمُونَ (٢٢٥) وَأَنَّهُمْ يَقُولُونَ مَا لَا يَفْعَلُونَ (٢٢٦) إِلَّا الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَذَكَرُوا اللَّهَ كَثِيرًا وَانتَصَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا ظُلِمُوا وَسَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيَّ مُنقَلَبٍ يَنقَلِبُونَ (٢٢٧) ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَالشُّعَرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ ﴾ اس میں چھ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَالشُّعَرَاءُ ﴾ شاعر کی جمع ہے، جیسے جاہل اور جہلاء۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: وہ کفار ہیں جن کی پیروی جنوں اور انسانوں کے گمراہ لوگ کرتے ہیں(١)۔ اور کہا گیا ﴿ الْغَاوُونَ ﴾: حق سے ہٹ جانے والے۔ اس سے یہ اشارہ ملتا ہے کہ شعراء بھی خود بہکے ہوئے ہیں؛ کیونکہ اگر وہ بہکے ہوئے نہ ہوتے تو ان کے پیروکار بھی ایسے نہ ہوتے(٢)۔ ہم سورہ "النور"(٣) میں پہلے ہی بیان کر چکے ہیں کہ شاعری میں سے کچھ سنانا جائز ہے، کچھ مکروہ ہے اور کچھ حرام ہے۔ امام مسلم نے عمرو بن الشرید کی حدیث اپنے والد سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: میں ایک دن رسول اللہ ﷺ کے پیچھے (سواری پر) سوار تھا(٤) تو آپ ﷺ نے پوچھا: "کیا تمہارے پاس امیہ بن ابی الصلت کے کچھ اشعار ہیں؟" میں نے کہا: "جی ہاں۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "ہیہ" (سناؤ)، تو میں نے انہیں ایک شعر سنایا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہیہ،" پھر میں نے ایک اور شعر سنایا، آپ ﷺ نے فرمایا: "ہیہ،" یہاں تک کہ میں نے آپ کو سو اشعار سنائے(٥)۔ اس سند کی درست شکل اور اس کی صحیح روایت یہی ہے۔ کتاب مسلم کے بعض راویوں سے یہ روایت اس طرح واقع ہوئی ہے: عمرو بن الشرید سے، الشرید اپنے والد سے، اور یہ وہم ہے؛ کیونکہ الشرید ہی وہ شخص تھے جو رسول اللہ ﷺ کے پیچھے سوار تھے، اور الشرید کے والد کا نام سوید تھا۔ اس میں اشعار کو یاد رکھنے اور ان پر توجہ دینے کی دلیل ہے اگر ان میں شرعی

اور فطرتی طور پر پسندیدہ حکمتیں اور معانی شامل ہوں۔ نبی ﷺ نے امیہ کے اشعار کثرت سے اس لیے سنے کیونکہ وہ حکیم (دانا) تھا؛ کیا آپ نے نبی ﷺ کا یہ قول نہیں دیکھا: "قریب تھا کہ امیہ بن ابی الصلت مسلمان ہو جاتا(٦)"۔

---

(١) الناسخ والمنسوخ، للنحاس ٢/٥٧٣، اور اسے طبری نے ١٧/٦٧٥ میں نکالا ہے۔ (٢) إعراب القرآن ٣/١٩٦۔ (٣) ١٥/٢٧٩ - ٢٨٠۔ (٤) لفظ "یوماً" صحیح مسلم سے ہے۔ (٥) صحیح مسلم (٢٢٥٥)۔ اور اسے احمد (١٩٤٧٦) نے بھی نکالا ہے۔ (٦) اسے بخاری (٦١٤٧) اور مسلم (٢٢٥٦) (٣) نے حضرت ابو ہریرہ ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ان کے قول "ہکذا صواب ہذا السند..." سے لے کر یہاں تک "المفہم" ٥/٥٢٦-٥٢٧ سے ہے۔ اس کے مصنف نے کہا: ان کا قول: "ہیہ" پہلی 'ہ' کے کسرہ اور دوسری کے سکون کے ساتھ وقف کے لیے۔ یہ "ایہ" ہے جو مزید مانگنے کے لیے آتا ہے، اور ہمزہ کو 'ہ' سے بدل دیا گیا ہے، =

Surah Ash-Shu'ara: Verses 224 - 227 / 87

As for what includes the mention of Allah, His praise, and commendation, that is recommended, such as the speaker's words:

Praise be to Allah, the Exalted, the Bestower Tharid (a dish) has appeared on the tips of the sticks

Or mentioning the Messenger of Allah (PBUH) or praising him, like the words of Al-Abbas:

Before it, you were pure in the shadows and in A repository where leaves were sewn. Then you descended to the lands, not as a human being You were, nor as a piece of flesh, nor a clot. But a drop riding the ship, while Nasr and his people were bridled by drowning. You were transferred from loin to womb; When one world passes, a layer appears.

The Prophet (PBUH) said to him: "May Allah not break your teeth."(1)

Or defending him, like the words of Hassan:

You mocked Muhammad, and I replied on his behalf And with Allah is the reward for that. These are verses mentioned by Muslim in his "Sahih"(2), and they are more complete in the biographies (As-Siyar).

Or sending blessings upon him, as Zayd ibn Aslam narrated: Umar went out one night to keep watch and saw a lamp in a house, and there was an old woman teasing wool and saying:

Upon Muhammad be the blessings of the righteous The good and virtuous have sent blessings upon him You used to stand in prayer and weep at dawn Oh, I wish I knew, while fates take turns, Will the abode ever bring me together with my beloved?

Meaning the Prophet (PBUH); so Umar sat down weeping(3).

= It is a noun for the imperative verb which is: "Zid" (increase). It is built on the kasra because it occupies the position of the built form which is the imperative. In "As-Sihah": If you say: "Ihi ya rajul" (continue, O man), you are ordering him to give you more of his known talk. And if you say "Ihin" with tanwin, it is as if you said: "Give me some talk"; because tanwin signifies indefiniteness. (1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1427-1428. Narrated by al-Tabarani in al-Kabir (4167), and al-Hakim 3/328, who said: This is a hadith unique to its Bedouin narrators from their fathers, and

narrators like them do not fabricate. (2) Number (2490) from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her. (3) Narrated by Ibn al-Mubarak in Al-Zuhd (1024).

सूरह अश-शुअरा: आयत 224 - 227 / 87

जहाँ तक उस बात का संबंध है जिसमें अल्लाह का ज़िक्र, उसकी प्रशंसा और गुणगान शामिल हो, तो वह पसंदीदा है, जैसे कि कहने वाले के शब्द:

अल्लाह के लिए प्रशंसा है जो अत्यंत उच्च और उपकार करने वाला है लकड़ी के सिरों पर थरीद (एक पकवान) दिखाई दिया

या अल्लाह के रसूल ﷺ का ज़िक्र या उनकी प्रशंसा, जैसे अब्बास के शब्द:

उससे पहले, आप सायों में और उस स्थान पर पवित्र थे जहाँ (जन्नत के) पत्ते जोड़े जाते थे। फिर आप धरती पर उतरे, न मनुष्य के रूप में आप थे, न मांस के लोथड़े के रूप में, और न जमे हुए रक्त के रूप में। बल्कि एक बूँद जो नाव पर सवार हुई, जबकि नस्र और उसके लोग डूबने के कगार पर थे। आप पीठ से गर्भ में स्थानांतरित होते रहे; जब एक दुनिया बीत जाती, तो दूसरी तह प्रकट होती।

तो नबी ﷺ ने उनसे कहा: "अल्लाह तुम्हारे दाँत न तोड़े।"(1)

या उनका बचाव करना, जैसे हस्सान के शब्द:

तुमने मुहम्मद की निंदा की, तो मैंने उनकी ओर से उत्तर दिया और उसका बदला अल्लाह के पास है। ये वे शेर हैं जिनका ज़िक्र मुस्लिम ने अपनी "सहीह"(2) में किया है और सीरत की किताबों में ये अधिक पूर्ण हैं।

या उन पर दरूद (आशीर्वाद) भेजना, जैसा कि ज़ैद बिन असलम ने रिवायत किया है: उमर एक रात पहरा देने निकले, तो एक घर में दीपक देखा, जहाँ एक वृद्धा ऊन धुन रही थी और कह रही थी:

मुहम्मद पर नेक लोगों का आशीर्वाद हो पवित्र और चुने हुए लोगों ने उन पर आशीर्वाद भेजा है आप सहरी के समय इबादत करने वाले और रोने वाले थे काश मुझे पता होता, जबकि मौत के विभिन्न चरण हैं, क्या यह घर मुझे और मेरे प्रिय को एक साथ लाएगा?

उनका मतलब नबी ﷺ से था; तो उमर बैठकर रोने लगे(3)।

= यह अमर (आदेशात्मक) क्रिया के लिए एक संज्ञा है जिसका अर्थ है: "ज़िद" (और बढ़ाओ)। यह 'कसरा' पर आधारित है क्योंकि यह उस स्थान पर है जो 'मबनी' (नियत) है जो कि अमर है। "अस-

सिहाह" में है: यदि आप कहें: "इह या रजुल" (जारी रखो, ओ आदमी), तो आप उसे अपनी जानी-पहचानी बात को और बढ़ाने का आदेश दे रहे हैं। और यदि आप तन्वीन के साथ "इहिन" कहें, तो यह ऐसा है जैसे आपने कहा: "कोई बात सुनाओ"; क्योंकि तन्वीन अनिश्चितता का संकेत देती है। (1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1427-1428। अल-तबरानी ने अल-कबीर (4167) में और अल-हाकिम ने 3/328 में इसका उल्लेख किया और कहा: यह एक ऐसी हदीस है जिसे इसके ग्रामीण रावी अपने पिताओं से रिवायत करने में अकेले हैं, और उनके जैसे रावी झूठ नहीं बोलते। (2) आयशा (रज़ि.) की हदीस से संख्या (2490)। (3) इब्न अल-मुबारक ने अल-ज़ुहद (1024) में इसका उल्लेख किया है।

سورة الشعراء: آیات ۲۲۴ - ۲۲۷ / ۸۷

رہا وہ کلام جو اللہ کے ذکر، اس کی حمد اور ثناء پر مشتمل ہو، تو وہ مستحب ہے، جیسا کہ کہنے والے کا قول ہے:

اللہ تعالیٰ کے لیے حمد ہے جو بلند و برتر اور احسان کرنے والا ہے لکڑیوں کے سروں پر ثرید (ایک کھانا) ظاہر ہوا

یا رسول اللہ ﷺ کا ذکر یا ان کی مدح ہو، جیسا کہ حضرت عباسؓ کا قول ہے:

اس سے پہلے، آپ سائے میں اور اس امانت گاہ میں پاکیزہ تھے جہاں پتے پیوست کیے جاتے تھے۔ پھر آپ زمینوں پر تشریف لائے، نہ بشر کی صورت میں آپ تھے، نہ گوشت کا لوتھڑا اور نہ جما ہوا خون۔ بلکہ ایک نطفہ جو کشتی پر سوار ہوا، جبکہ نسر اور اس کے لوگ غرق ہونے کے قریب تھے۔ آپ پشت سے رحم میں منتقل ہوتے رہے؛ جب ایک عالم گزرتا، تو دوسرا طبقہ ظاہر ہوتا۔

پس نبی کریم ﷺ نے ان سے فرمایا: "اللہ تمہارے دانت نہ توڑے۔"(۱)

یا آپ ﷺ کا دفاع کرنا ہو، جیسا کہ حضرت حسان بن ثابتؓ کا قول ہے:

تم نے محمد (ﷺ) کی ہجو کی تو میں نے ان کی طرف سے جواب دیا اور اس کا بدلہ اللہ کے پاس ہے۔ یہ وہ اشعار ہیں جنہیں امام مسلم نے اپنی "صحیح"(۲) میں ذکر کیا ہے اور سیرت کی کتابوں میں یہ زیادہ مکمل ہیں۔

یا آپ ﷺ پر درود بھیجنا ہو، جیسا کہ زید بن اسلم نے روایت کیا: ایک رات حضرت عمرؓ پہرہ دینے کے لیے نکلے، تو ایک گھر میں چراغ دیکھا، وہاں ایک بڑھیا اون دھنک رہی تھی اور کہہ رہی تھی:

محمد (ﷺ) پر نیک لوگوں کا درود ہو پاکیزہ اور منتخب لوگوں نے ان پر درود بھیجا آپ سحر کے وقت قیام کرنے والے اور رونے والے تھے کاش مجھے معلوم ہوتا، جبکہ موت کے مختلف اطوار ہیں، کیا یہ گھر مجھے اور میرے محبوب کو اکٹھا کرے گا؟

ان کی مراد نبی کریم ﷺ تھے؛ پس حضرت عمرؓ بیٹھ کر رونے لگے۔(۳)

= یہ اسم فعل امر ہے جس کے معنی ہیں: 'زد' (اور زیادہ کر)۔ یہ کسرہ پر مبنی ہے کیونکہ یہ مبنی کی جگہ پر واقع ہوا ہے جو کہ امر ہے۔ 'الصحاح' میں ہے: جب تم کہو: 'إیه یا رجل'، تو گویا تم اسے اپنے معلوم کلام میں اضافے کا حکم دے رہے ہو۔ اور اگر تنوین کے ساتھ 'إیهٍ' کہو تو اس کا مطلب ہے: کوئی بھی بات سناؤ؛ کیونکہ تنوین نکرہ کے لیے ہے۔ (۱) احکام القرآن لابن العربی ۳/۱۴۲۷-۱۴۲۸۔ اسے طبرانی نے الکبیر (۴۱۶۷) میں اور حاکم نے ۳/۳۲۸ میں روایت کیا اور کہا: یہ ایسی حدیث ہے جس کی روایت میں اعرابی اپنے آباء سے منفرد ہیں، اور ان جیسے راوی جھوٹ نہیں بولتے۔ (۲) صحیح مسلم حدیث نمبر (۲۴۹۰) حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی روایت سے۔ (۳) اسے ابن المبارک نے 'الزہد' (۱۰۲۴) میں روایت کیا ہے۔

Page 88 Surat Ash-Shu'ara: Verses 224 - 227

Likewise is the mention of his companions and their praise; and Muhammad bin Sabiq did well when he said: I have accepted Ali as a banner for guidance, just as I have accepted Atiq (Abu Bakr) as the companion of the cave. And I have accepted Abu Hafs (Umar) and his faction, and I did not approve of the killing of the Shaykh (Uthman) in the house. All the companions to me are role models and banners, so is there any shame upon me for this statement? If You know that I only love them for Your sake, then free me from the Fire. (1) And another said well: Love for the Prophet, the Messenger of Allah, is obligatory, and love for his companions is a light with proof. Whoever knows that Allah is his Creator, let him not cast slander upon Abu Bakr. Nor upon Abu Hafs al-Faruq, his companion, nor upon the Caliph Uthman bin Affan. As for Ali, his virtues are well-known, and the house cannot stand except upon its pillars. Ibn al-Arabi (2) said: As for metaphors in similes, they are permissible even if they exhaust the limit and exceed the usual; for by that, the angel entrusted with the vision strikes the parable. Ka'b bin Zuhayr recited to the Prophet ﷺ: Su'ad has departed, so my heart today is lovesick, enslaved in her wake, unransomed and shackled. And Su'ad, on the morning of separation when they departed, was nothing but a gazelle with a soft voice, downcast eyes, and kohl. She reveals a row of front teeth with darkness when she smiles, as if it were a first drink of wine followed by a second. In this poem, he came with all sorts of wonderful metaphors and similes, and the Prophet ﷺ listened and did not object to his comparing her saliva to wine (al-raah). And Abu Bakr (may Allah be pleased with him) recited: We lost the revelation when you turned away from us, and the speech from Allah bade us farewell.

---

(1) The verses without the third verse are in Tarikh Ibn Asakir 42/533. (2) In Ahkam al-Qur'an 3/1434.

पृष्ठ ८८ सूरा अश्-शुआरा: आयतें २२४ - २२७

इसी तरह उनके साथियों का उल्लेख और उनकी प्रशंसा है; और मुहम्मद बिन साबिक़ ने बहुत अच्छा कहा जब उन्होंने कहा: मैंने अली को मार्गदर्शन के लिए एक ध्वज के रूप में स्वीकार किया है, ठीक वैसे ही जैसे मैंने अतीक (अबू बक्र) को गुफा के साथी के रूप में स्वीकार किया है। और मैंने अबू हफ़्स (उमर) और उनके समूह को स्वीकार किया है, और मैंने घर में शेख (उस्मान) की हत्या को स्वीकार नहीं किया। सभी साथी मेरे लिए आदर्श और ध्वज हैं, तो क्या इस कथन के लिए मुझ पर कोई कलंक है? यदि आप जानते हैं कि मैं उनसे केवल आपके लिए प्रेम करता हूँ, तो मुझे आग से मुक्त कर दें। (१) और एक अन्य ने बहुत अच्छा कहा: अल्लाह के रसूल पैगंबर के लिए प्रेम अनिवार्य है, और उनके साथियों के लिए प्रेम प्रमाण के साथ एक प्रकाश है। जो कोई यह जानता है कि अल्लाह उसका रचयिता है, वह अबू बक्र पर झूठा आरोप न लगाए। और न ही उनके साथी अबू हफ़्स अल-फ़ारूक़ पर, और न ही खलीफा उस्मान बिन अफ़्फ़ान पर। जहाँ तक अली की बात है, उनके गुण प्रसिद्ध हैं, और घर खंभों के बिना खड़ा नहीं रह सकता। इब्न अल-अरबी (२) ने कहा: जहाँ तक उपमाओं में रूपकों का सवाल है, उनकी अनुमति है भले ही वे सीमा को पार कर लें और सामान्य से अधिक हो जाएं क्योंकि इसके द्वारा दृष्टि के साथ सौंपा गया फरिश्ता मिसाल पेश करता है। काब बिन ज़ुहैर ने पैगंबर ﷺ को सुनाया: सुआद चली गई है, इसलिए मेरा दिल आज बीमार है, उसके पीछे दीवाना है, बिना फिरौती के और जकड़ा हुआ। और सुआद, बिछड़ने की उस सुबह जब वे चले गए, एक कोमल आवाज़ वाली, झुकी हुई आँखों वाली और सुरमा लगी हिरनी के सिवा कुछ नहीं थी। मुस्कुराते समय वह सामने के दांतों की एक पंक्ति दिखाती है, जैसे कि वह शराब का पहला घूंट हो जिसके बाद दूसरा हो। इस कविता में, वे सभी प्रकार के अद्भुत रूपकों और उपमाओं के साथ आए, और पैगंबर ﷺ ने सुना और उनके लार की तुलना शराब (अल-राह) से करने पर कोई आपत्ति नहीं की। और अबू बक्र (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने सुनाया: जब आप हमसे विदा हुए तो हमने रहस्योद्घाटन (वही) खो दिया, और अल्लाह के कलाम ने हमें विदाई दी।

---

(१) इतिहास इब्न असाकिर ४२/५३३ में तीसरे शेर के बिना शेर। (२) अहकाम अल-कुरआन ३/१४३४ में।

صفحہ ۸۸ سورۃ الشعراء: آیات ۲۲۴ - ۲۲۷

اسی طرح ان کے صحابہ کا ذکر اور ان کی مدح ہے؛ اور محمد بن سابق نے کیا خوب کہا جب انہوں نے کہا: میں نے علی کو ہدایت کے لیے ایک پرچم کے طور پر قبول کیا، جیسا کہ میں نے عتیق (ابو بکر) کو غار کے ساتھی کے طور پر قبول کیا۔ اور میں نے ابو حفص (عمر) اور ان کے گروہ کو قبول کیا، اور میں نے گھر میں شیخ (عثمان) کے قتل کو پسند نہیں کیا۔ تمام صحابہ میرے نزدیک نمونہ اور نشانِ راہ ہیں، تو کیا اس قول کی وجہ سے مجھ پر کوئی عار ہے؟ اگر آپ جانتے ہیں کہ میں ان سے صرف آپ کی خاطر محبت کرتا ہوں، تو مجھے آگ سے آزاد کر دیجیے۔ (۱) اور دوسرے نے کہا تو بہت اچھا کہا: نبی اللہ کے رسول ﷺ کی محبت فرض ہے، اور ان کے صحابہ کی محبت برہان کے ساتھ ایک نور ہے۔ جو کوئی یہ جانتا ہے کہ اللہ اس کا خالق ہے، وہ ہرگز ابو بکر پر بہتان نہ لگائے۔ اور نہ ابو حفص الفاروق پر جو ان کے ساتھی ہیں، اور نہ خلیفہ عثمان بن عفان پر۔ رہے علی، تو ان کے فضائل مشہور ہیں، اور گھر ستونوں کے بغیر کھڑا نہیں رہ سکتا۔ ابن العربی (۲) نے کہا: رہے تشبیہات میں استعارے، تو ان کی اجازت ہے اگرچہ وہ حد سے تجاوز کر جائیں اور معمول سے بڑھ جائیں؛ کیونکہ اس کے ذریعے خواب پر مقرر فرشتہ مثال بیان کرتا ہے۔ کعب بن زہیر نے نبی ﷺ کو سنایا: سعاد جدا ہو گئی، سو میرا دل آج بیمار ہے، اس کے پیچھے فریفتہ ہے، بغیر کسی فدیہ کے اور بیڑیوں میں جکڑا ہوا۔ اور سعاد، جدائی کی اس صبح جب وہ کوچ کر گئے، سوائے ایک سریلی آواز والی، نیچی نگاہوں والی اور سرمگیں آنکھوں والی ہرنی کے کچھ نہ تھی۔ وہ مسکراتے وقت کالے رنگ والے سامنے کے دانت دکھاتی ہے، گویا وہ شراب کا پہلا گھونٹ ہو جس کے بعد دوسرا لیا گیا ہو۔ پس اس قصیدے میں ہر طرح کے بدیع استعارے اور تشبیہات آئیں، اور نبی ﷺ سنتے رہے اور ان کے تھوک کی تشبیہ شراب (الراح) سے

دینے پر اعتراض نہیں کیا۔ اور ابو بکر رضی اللہ عنہ نے سنایا: ہم نے وحی کھو دی جب آپ ہم سے رخصت ہوئے، اور اللہ کے کلام نے ہمیں الوداع کہہ دیا۔

---

(۱) ابن عساکر کی تاریخ ۵۳۳/۴۲ میں تیسرے شعر کے بغیر اشعار۔ (۲) احکام القرآن ۱۴۳۴/۳ میں۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 224 - 227 89

Except what you have left as a pledge for us, which the noble scrolls have inherited. For you have bequeathed us a heritage of truth; upon you be greetings and peace.

If the Messenger of Allah (peace be upon him) used to listen to it and Abu Bakr would recite it, is there any higher place for following and imitation than this?! Abu Umar said: No one among the people of knowledge or those of intellect denies beautiful poetry. There is not one of the great Companions, people of knowledge, and examples to follow who did not compose poetry, use it as an example, or hear it and approve of it, as long as it was wisdom or permissible, and did not contain obscenity, foul language, or harm to a Muslim. If it is such, then it is the same as prose; its hearing and speaking are permissible. Abu Huraira narrated: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say on the pulpit: "The truest word — or the most poetic word — spoken by the Arabs is the saying of Labid: 'Behold, everything besides Allah is void.'" Recorded by Muslim, and he added: "And Umayya ibn Abi al-Salt was almost on the verge of becoming a Muslim." (1). It was narrated from Ibn Sirin that he recited poetry, and some of those sitting with him said to him: "One like you recites poetry, O Abu Bakr?!" He said: "Woe to you, O foolish one! Is poetry anything other than speech that does not differ from other speech except in rhymes? So its good is good and its bad is bad." He said: "And they used to discuss poetry." He said: "And I heard Ibn Umar reciting: 'He loves wine from the wealth of companions, and hates that the darkness of the end of the night should depart from him.'" (2) Ubaydullah ibn Abdullah ibn Utbah ibn Mas'ud — one of the ten jurists of Medina, then the seven elders — was an excellent and prominent poet (3). Al-Zubayr ibn Bakkar the judge had a book on his poetry, and he had a beautiful wife named Athmah. He became angry with her over some matter and divorced her, and he wrote many poems about her, including his saying:

---

(1) Sahih Muslim (2256) (3). It was also recorded by Al-Bukhari (6147) with that addition, and it has been mentioned recently. (2) Al-Tamhid 22/194-195. Al-Ghalas is the diminutive of al-ghalas: it is the darkness of the end of the night. Al-Sihah (Ghalas). The report of Ibn Sirin was recorded by Ibn al-Sunni in 'Amal al-Yawm wa al-Laylah' (171). (3) Al-Tamhid 9/7.

सूरह अश-शुआरा: आयतें 224 - 227 89

उस चीज़ के सिवा जो आपने हमारे लिए गिरवी छोड़ दी है, जिसे प्रतिष्ठित पत्रों ने विरासत में पाया है। क्योंकि आपने हमें सत्य की विरासत दी है; आप पर अभिवादन और शांति हो।

यदि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इसे सुनते थे और अबू बक्र इसे पढ़ते थे, तो क्या अनुसरण और अनुकरण के लिए इससे ऊँचा कोई स्थान है?! अबू उमर ने कहा: ज्ञानवानों या बुद्धिजीवियों में से कोई भी सुंदर कविता का खंडन नहीं करता है। महान साथियों, विद्वानों और आदर्श व्यक्तियों में से ऐसा कोई नहीं है जिसने कविता न की हो, या उसे उदाहरण के रूप में इस्तेमाल न किया हो, या उसे सुनकर पसंद न किया हो, जब तक कि वह ज्ञान या जायज़ हो, और उसमें अश्लीलता, अपशब्द या किसी मुस्लिम को नुकसान न हो। यदि ऐसा है, तो यह गद्य के समान है; इसे सुनना और कहना जायज़ है। अबू हुरैरा ने बयान किया: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को मिम्बर पर कहते हुए सुना: "अरबों द्वारा कहा गया सबसे सच्चा शब्द — या सबसे काव्यात्मक शब्द — लबीद का यह कथन है: 'देखो, अल्लाह के अलावा सब कुछ व्यर्थ है।'" मुस्लिम ने इसे उद्धृत किया है, और उन्होंने जोड़ा: "और उमैया इब्न अबी अल-साल्ट लगभग मुसलमान होने ही वाला था।" (1)। इब्न सिरीन से वर्णित है कि उन्होंने कविता पढ़ी, तो उनके साथ बैठने वालों में से कुछ ने उनसे कहा: "आप जैसा व्यक्ति कविता पढ़ता है, हे अबू बक्र?!" उन्होंने कहा: "धिक्कार है तुम पर, हे मूर्ख! क्या कविता तुकबंदी के अलावा अन्य भाषणों से भिन्न कोई और भाषण है? तो इसकी अच्छाई अच्छी है और इसकी बुराई बुरी है।" उन्होंने कहा: "और वे कविता के बारे में चर्चा करते थे।" उन्होंने कहा: "और मैंने इब्न उमर को पढ़ते हुए सुना: 'वह साथियों के धन से शराब को पसंद करता है, और नफरत करता है कि रात के अंत का अंधेरा उससे दूर हो जाए।'" (2) उबैदुल्लाह इब्न अब्दुल्लाह इब्न उतबा इब्न मसूद — मदीना के दस न्यायविदों में से एक, फिर सात बुजुर्गों में से एक — एक उत्कृष्ट और प्रमुख कवि थे (3)। न्यायाधीश जुबैर इब्न बक्कर की कविताओं पर एक किताब थी, और उनकी अथमह नाम की एक सुंदर पत्नी थी। वह किसी बात पर उनसे नाराज हो गए और उन्हें तलाक दे दिया, और उनके बारे में उनकी कई कविताएँ हैं, जिनमें उनका यह कथन शामिल है:

---

(1) सहीह मुस्लिम (2256) (3)। इसे बुखारी (6147) ने भी उस अतिरिक्त हिस्से के साथ उद्धृत किया है, और इसका हाल ही में उल्लेख किया गया है। (2) अल-तम्हीद 22/194-195। अल-गलस

'गलस' का छोटा रूप है: यह रात के अंत का अंधेरा है। अल-सिहाह (गलस)। इब्न सिरीन की रिपोर्ट इब्न अल-सुन्नी ने 'अमल अल-यौम व अल-लैला' (171) में दर्ज की है। (3) अल-तम्हीद 9/7।

سورہ الشعراء: آیات ٢٢٤ - ٢٢٧ ٨٩

بجز اس کے جو آپ نے ہمارے پاس بطور گروی چھوڑا ہے، جس کے وارث معزز کاغذات بنے ہیں۔ بے شک آپ نے ہمیں سچائی کی میراث عطا فرمائی ہے؛ آپ پر سلامتی اور رحمتیں ہوں۔

چنانچہ جب اللہ کے رسول ﷺ اسے سنتے تھے اور ابوبکر اسے پڑھتے تھے، تو کیا پیروی اور اقتداء کے لیے اس سے بڑھ کر کوئی مقام ہو سکتا ہے؟! ابو عمر نے کہا: اہل علم یا صاحبان عقل میں سے کوئی بھی اچھے شعر کا انکار نہیں کرتا، اور صحابہ کرام، اہل علم اور مقتدر ہستیوں میں سے کوئی ایسا نہیں ہے جس نے شعر نہ کہے ہوں، یا بطور تمثیل پیش نہ کیے ہوں، یا سن کر اسے پسند نہ کیا ہو، بشرطیکہ وہ حکمت یا مباح ہو، اور اس میں بے حیائی، گالی گلوچ یا کسی مسلمان کے لیے تکلیف نہ ہو۔ جب ایسا ہو تو وہ نثری کلام کی طرح ہے جس کا سننا اور کہنا جائز ہے۔ ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے اللہ کے رسول ﷺ کو منبر پر فرماتے ہوئے سنا: "سب سے سچی بات — یا سب سے شاعرانہ بات — جو عربوں نے کہی، لبید کا یہ قول ہے: 'خبردار، اللہ کے سوا ہر چیز باطل ہے۔'" اسے مسلم نے روایت کیا، اور مزید کہا: "اور امیہ بن ابی الصلت قریب تھا کہ اسلام لے آتا" (١)۔ ابن سیرین سے مروی ہے کہ انہوں نے کوئی شعر پڑھا تو ان کے پاس بیٹھنے والوں میں سے کسی نے کہا: اے ابوبکر! آپ جیسا شخص شعر پڑھتا ہے؟! تو انہوں نے کہا: تجھ پر افسوس اے نادان، کیا شعر قافیوں کے سوا عام کلام سے مختلف ہے؟ پس اس کا اچھا، اچھا ہے اور اس کا برا، برا ہے! انہوں نے کہا: اور وہ آپس میں شعر و شاعری کا تذکرہ کرتے تھے۔ انہوں نے کہا: اور میں نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کو یہ پڑھتے ہوئے سنا: 'وہ دوستوں کے مال سے شراب پینا پسند کرتا ہے، اور اسے ناگوار گزرتا ہے کہ پچھلی رات کی تاریکی اس سے جدا ہو جائے۔' (٢) اور عبید اللہ بن عبد اللہ بن عتبہ بن مسعود — جو

مدینہ کے دس فقہاء میں سے ایک تھے پھر سات شیوخ میں سے ہوئے — ایک عمدہ اور صف اول کے شاعر تھے (۳)۔ اور قاضی زبیر بن بکار کی اپنی شاعری پر ایک کتاب ہے، ان کی ایک خوبصورت بیوی تھی جس کا نام عثمہ تھا، وہ کسی معاملے پر ان سے ناراض ہوئے اور انہیں طلاق دے دی، اور ان کے بارے میں ان کے بہت سے اشعار ہیں، جن میں سے ان کا یہ قول ہے:

---

(۱) صحیح مسلم (۲۲۵۶) (۳)۔ اور اسے بخاری (٦١٤٧) نے بھی اس زیادتی کے ساتھ روایت کیا ہے، اور اس کا ذکر ابھی پہلے گزر چکا ہے۔ (۲) التمهید ۱۹٤/۲۲-۱۹٥۔ اور 'الغلس' لفظ 'غلس' کی تصغیر ہے: اور یہ رات کے آخری حصے کی تاریکی ہے۔ الصحاح (غلس)۔ اور ابن سیرین کی روایت کو ابن السنی نے 'عمل الیوم واللیلة' (۱۷۱) میں روایت کیا ہے۔ (۳) التمهید ۷/۹۔

Surah Al-Shu'ara: Verses 224 - 227 90

The love of 'Athma has permeated my heart, its manifest and hidden aspects are easy [to bear]. It has permeated where no drink has reached, nor has grief or joy reached. I almost fly when I remember the covenant with her, if a human could ever fly. (1)

Ibn Shihab said: I said to him: "Do you compose poetry despite your asceticism and virtue?!" He replied: "Indeed, when one with a chest ailment expectorates, he is relieved."

Second [Point]: As for the blameworthy poetry whose listening is not permissible and its author is blamed, it is the one speaking falsehood, to the point of preferring the most cowardly people over 'Antarah, and the stingiest over Hatim, and slandering the innocent and accusing the pious of depravity, and exaggerating in saying what a person did not do; desiring to amuse the soul and beautify the speech (2), as narrated about Al-Farazdaq that Sulayman bin Abd al-Malik heard him saying:

So they spent the night by my sides prostrated, and I spent the night breaking the seals of closure.

He [Sulayman] said: "The legal punishment (Hadd) has become mandatory for you." He replied: "O Commander of the Faithful, Allah has averted the punishment from me by His saying: 'And that they say what they do not do.'" (3). And it is narrated that Al-Nu'man bin 'Adi bin Nadlah was a governor for 'Umar bin al-Khattab (may Allah be pleased with him), and he said:

Who will convey to the beautiful woman that her husband is in Maysan (4), being served drink in glass and green jars? If I wish, the village chiefs (Dahaqin) (5) sing to me, and a dancer stands on her tiptoes (6) on every limb (Mansim) (7).

---

(1) The verses were mentioned previously 2/256. (2) From his saying: "that they exaggerate..." to this point in 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 3/1429. (3) Al-Aghani 21/373. (4) Name of a large administrative district with many villages and palms between Basra and Wasit. Mu'jam al-Buldan 5/242. (5) An Arabized Persian word, plural of Dihqan: meaning the merchant/landowner. Lisan (Dahqan). (6) From Al-Judhuw: which is standing on tiptoe. Lisan (Jadha). (7) Meaning: joint. Lisan (Nasam).

सूरह अश-शुआरा: आयतें 224 - 227 90

'अथमा' का प्रेम मेरे हृदय में समा गया है, उसका प्रकट और गुप्त पक्ष सहनीय है। वह वहां तक पहुँच गया है जहाँ न कोई पेय पहुँचा है, न कोई दुख और न ही सुख। जब मैं उसके साथ किए गए वादे को याद करता हूँ, तो मुझे ऐसा लगता है मानो मैं उड़ जाऊँगा, यदि कोई मनुष्य उड़ सकता। (1)

इब्न शिहाब ने कहा: मैंने उनसे कहा: "आप अपनी तपस्या और गुणों के बावजूद कविता कहते हैं?!" उन्होंने उत्तर दिया: "निश्चित रूप से, जब सीने की बीमारी वाला व्यक्ति कफ निकाल देता है, तो उसे चैन मिल जाता है।"

दूसरा [बिंदु]: जहाँ तक उस निंदनीय कविता का प्रश्न है जिसे सुनना जायज़ नहीं है और उसके लेखक को दोषी ठहराया जाता है, तो वह झूठ बोलने वाला है, यहाँ तक कि वे सबसे कायर लोगों को 'अंतरा' पर और सबसे कंजूस को 'हातिम' पर वरीयता देते हैं, और निर्दोषों पर कलंक लगाते हैं और धार्मिकों को दुराचारी बताते हैं, और वह सब कहने में अतिशयोक्ति करते हैं जो मनुष्य ने नहीं किया; मन बहलाने और वाणी को सुंदर बनाने की इच्छा में (2), जैसा कि अल-फ़राज़दक़ के बारे में बताया गया है कि सुलेमान बिन अब्द अल-मलिक ने उन्हें यह कहते हुए सुना:

तो वे रात भर मेरे दोनों ओर धराशायी रहीं, और मैं रात भर मुहरों को तोड़ता रहा।

उसने [सुलेमान ने] कहा: "तुम पर दंड (हद) अनिवार्य हो गया है।" उन्होंने उत्तर दिया: "हे विश्वासियों के सेनापति, अल्लाह ने अपने इस वचन से मुझ पर से दंड हटा दिया है: 'और वे वह कहते हैं जो वे करते नहीं'।" (3)। और यह भी उल्लेख है कि अल-नुमान बिन अदी बिन नदला उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) के एक गवर्नर थे, उन्होंने कहा था:

कौन उस सुंदर स्त्री को बताएगा कि उसका पति 'मैसान' (4) में है, उसे कांच और हरे मटकों में पिलाया जा रहा है? यदि मैं चाहूँ तो किसी गाँव के ज़मींदार (दहाक़ीन) (5) मेरे लिए गाते हैं, और एक नर्तकी हर अंग (मंसिम) (7) पर पंजों के बल (6) खड़ी होती है।

---

(1) आयतें पहले 2/256 पर गुज़री हैं। (2) उनके कहने से: "कि वे अतिशयोक्ति करते हैं..." इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-क़ुरान' 3/1429 में इस स्थान तक। (3) अल-अघानी 21/373. (4) बसरा और वासित के बीच कई गाँवों और खजूरों वाले एक बड़े क्षेत्र का नाम। मुअजम अल-बुलदान 5/242. (5) एक अरबीकृत फारसी शब्द, देहकान का बहुवचन: जिसका अर्थ है व्यापारी/ज़मींदार।

लिसान (दहक़न)। (6) अल-जुधुव से: जो पंजों के बल खड़ा होना है। लिसान (जधा)। (7) अर्थात: जोड़। लिसान (नसम)।

سورة الشعراء: آیات ٢٢٤ - ٢٢٧ ٩٠

عثمہ کی محبت میرے دل میں رچ بس گئی ہے، اس کا ظاہر اور باطن (برداشت کرنا) آسان ہے۔ وہ وہاں تک پہنچ گئی ہے جہاں نہ کوئی مشروب پہنچا، نہ غم اور نہ ہی خوشی۔ جب میں اس کے عہد کو یاد کرتا ہوں تو قریب ہے کہ میں اڑ جاؤں، اگر کوئی انسان اڑ سکتا ہو۔ (١)

ابن شہاب نے کہا: میں نے ان سے کہا: "کیا آپ اپنے زہد و تقویٰ اور فضیلت کے باوجود شعر کہتے ہیں؟!" انہوں نے جواب دیا: "بے شک، سینے کی بیماری والا جب بلغم نکال دیتا ہے تو اسے سکون ملتا ہے۔"

دوسرا [نقطہ]: اور رہی وہ قابلِ مذمت شاعری جسے سننا جائز نہیں اور اس کا کہنے والا ملامت زدہ ہے، تو وہ باطل کلام کرنے والا ہے یہاں تک کہ وہ بزدل ترین لوگوں کو عنترہ پر اور کنجوس ترین لوگوں کو حاتم پر فضیلت دیتے ہیں، اور بے گناہ پر بہتان تراشی کرتے ہیں اور متقی کو فاسق قرار دیتے ہیں، اور ایسی باتیں بڑھا چڑھا کر کہتے ہیں جو انسان نے نہ کی ہوں؛ محض نفس کو بہلانے اور کلام کو خوبصورت بنانے کی غرض سے (٢)، جیسا کہ فرزدق سے مروی ہے کہ سلیمان بن عبد الملک نے ان کا یہ قول سنا:

پس وہ (عورتیں) میرے دونوں پہلوؤں میں ڈھیر ہو کر رات گزارتی تھیں، اور میں مہریں توڑنے میں رات گزارتا تھا۔

اس (سلیمان) نے کہا: "تم پر حد واجب ہو گئی ہے۔" انہوں نے جواب دیا: "اے امیر المومنین، اللہ تعالیٰ نے اپنے اس فرمان سے مجھ سے حد ٹال دی ہے: 'اور وہ وہ باتیں کہتے ہیں جو وہ کرتے

نہیں'۔" (۳)۔ اور مروی ہے کہ النعمان بن عدی بن نضلہ حضرت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ کے گورنر تھے، انہوں نے کہا:

کون اس حسین عورت تک پیغام پہنچائے گا کہ اس کا شوہر میسان (٤) میں ہے، اسے شیشے اور سبز مٹکوں میں پلایا جا رہا ہے؟ اگر میں چاہوں تو بستی کے زمیندار (دھاقین) (٥) میرے لیے گاتے ہیں، اور ایک رقاصہ ہر عضو (منسم) (٧) پر انگلیوں کے پوروں (٦) کے بل کھڑی ہوتی ہے۔

---

(١) اشعار پہلے ٢/٢٥٦ پر گزر چکے ہیں۔ (٢) ان کے قول سے: "کہ وہ مبالغہ آرائی کرتے ہیں..." اس جگہ تک ابن العربی کی 'احکام القرآن' ٣/١٤٢٩ میں۔ (٣) الاغانی ٢١/٣٧٣۔ (٤) بصرہ اور واسط کے درمیان بہت سی بستیوں اور کھجوروں والے ایک وسیع علاقے کا نام۔ معجم البلدان ٥/٢٤٢۔ (٥) معرب فارسی لفظ، دہقان کی جمع: اور وہ تاجر (یا زمیندار) ہے۔ اللسان (دھقن)۔ (٦) الجذو سے: اور وہ انگلیوں کے پوروں پر کھڑا ہونا ہے۔ اللسان (جذو)۔ (٧) یعنی: جوڑ۔ اللسان (نسم)۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 224 - 227 91

If you are my drinking companion, then serve me with the largest cup And do not serve me with the smallest, chipped one (1) Perhaps it would displease the Commander of the Faithful Our companionship in the ruined palace (2)

This reached 'Umar, so he sent for him to come to him. He said: "Yes, by Allah, that does displease me." He replied: "O Commander of the Faithful, I have not done anything of what I said; it was just an excess of speech. Allah the Almighty said: {As for the poets, the deviators follow them. Do you not see that they wander in every valley and that they say what they do not do?}" 'Umar said to him: "As for your excuse, it has warded off the legal punishment from you, but do not ever perform any work for me after having said what you said (3)." And Az-Zubayr ibn Bakkar mentioned: Mus'ab ibn 'Uthman told me that when 'Umar ibn 'Abd al-'Aziz became caliph, his only concern was 'Umar ibn Abi Rabi'ah and al-Ahwas. He wrote to his governor in Medina: "I have known 'Umar and al-Ahwas for evil and wickedness. When this letter reaches you, bind them and bring them to me." When the letter arrived, he sent them to him. He approached 'Umar and said: "Speak!"

I have not seen a sight for a watcher like the stoning of the Jamarat Nor like the nights of Hajj that unleash passion How many fill their eyes with something other than Him When they go towards the white Jamarah like statues

"By Allah, if you were concerned with your Hajj, you would not look at anyone but yourself. If people do not escape you during these days, when will they?!" Then he ordered his exile. He said: "O Commander of the Faithful, or something better than that?" He said: "What is it?" He said: "I covenant with Allah that I will not return to such poetry, nor will I ever mention women in poetry again, and I renew my repentance." He said: "Will you do that?" He said: "Yes." So he covenanted with Allah for his repentance and released him. Then he called for al-Ahwas and said: "Speak!"

Allah is between me and its guardian He flees from me with it and I follow

"Rather, Allah is between its guardian and you." Then he ordered his exile. Men from the Ansar spoke to him about it, but he refused and said:

---

(1) From *thalama* the vessel if its edge is broken. Al-Lisan (Thalm). (2) It is the palace. Dictionary of Arabized Persian Words, p. 48. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-'Arabi 3 / 1429-1430.

सूरा अश-शु'आरा: आयतें 224 - 227 91

यदि तुम मेरे पीने के साथी हो, तो मुझे सबसे बड़े प्याले से पिलाओ और मुझे सबसे छोटे टूटे हुए प्याले से न पिलाओ (1) शायद अमीरुल मोमिनीन को बुरा लगेगा खंडहर महल (2) में हमारी संगति

यह बात उमर (इब्न अल-खत्ताब) तक पहुँची, तो उन्होंने उसे अपने पास आने का संदेश भेजा। उन्होंने कहा: "हाँ, खुदा की कसम, मुझे यह बुरा लगता है।" उसने कहा: "हे अमीरुल मोमिनीन, मैंने जो कहा वैसा कुछ नहीं किया; यह तो केवल बातों की अधिकता थी। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: {जहाँ तक कवियों का प्रश्न है, भटके हुए लोग उनका अनुसरण करते हैं। क्या तुमने नहीं देखा कि वे हर घाटी में भटकते फिरते हैं और वे वह कहते हैं जो वे करते नहीं?}।" उमर ने उससे कहा: "जहाँ तक तुम्हारे बहाने की बात है, इसने तुम पर से सज़ा टाल दी है, लेकिन तुमने जो कहा उसके बाद मेरे लिए कभी कोई काम मत करना (3)।" अल-जुबैर इब्न बक्कर ने उल्लेख किया: मुसाब इब्न उस्मान ने मुझे बताया कि जब उमर इब्न अब्दुल अज़ीज़ खलीफा बने, तो उनकी एकमात्र चिंता उमर इब्न अबी रबीआ और अल-अहवास थे। उन्होंने मदीना के अपने गवर्नर को लिखा: "मैं उमर और अल-अहवास को बुराई और दुष्टता के लिए जानता हूँ। जब मेरा यह पत्र तुम्हारे पास पहुँचे, तो उन्हें बाँधकर मेरे पास ले आओ।" जब पत्र पहुँचा, तो उसने उन्हें उनके पास भेज दिया। उन्होंने उमर की ओर रुख किया और कहा: "बोलो!"

मैंने देखने वाले के लिए जमरात के कंकड़ फेंकने जैसा कोई दृश्य नहीं देखा और न ही हज की रातों जैसा जो जुनून को जगाती हैं कितने ही लोग अपनी आँखें उसके अलावा किसी और चीज़ से भर लेते हैं जब वे सफ़ेद जमराह की ओर मूर्तियों की तरह जाते हैं

"खुदा की कसम, अगर तुम अपने हज के बारे में चिंतित होते, तो तुम अपने अलावा किसी और को नहीं देखते। अगर इन दिनों में भी लोग तुमसे नहीं बच पाते, तो वे कब बचेंगे?!" फिर उन्होंने उसे निर्वासित करने का आदेश दिया। उसने कहा: "हे अमीरुल मोमिनीन, या इससे कुछ बेहतर?" उन्होंने कहा: "वह क्या है?" उसने कहा: "मैं अल्लाह से वादा करता हूँ कि मैं फिर कभी ऐसी कविता नहीं कहूँगा, और न ही कभी कविता में महिलाओं का ज़िक्र करूँगा, और मैं अपनी तौबा (पछतावा) ताज़ा करता हूँ।" उन्होंने कहा: "क्या तुम ऐसा करोगे?" उसने कहा: "हाँ।" तो उसने अपनी तौबा के लिए अल्लाह से वादा किया और उन्होंने उसे छोड़ दिया। फिर उन्होंने अल-अहवास को बुलाया और कहा: "बोलो!"

अल्लाह मेरे और इसके संरक्षक के बीच है वह इसके साथ मुझसे भागता है और मैं पीछे चलता हूँ

"बल्कि अल्लाह इसके संरक्षक और तुम्हारे बीच है।" फिर उन्होंने उसे निर्वासित करने का आदेश दिया। अंसार के कुछ लोगों ने इस बारे में उनसे बात की, लेकिन उन्होंने मना कर दिया और कहा:

---

(1) बर्तन को 'थलमा' (तोड़ना) तब कहते हैं जब उसका किनारा टूट जाए। अल-लिसान (थलम)। (2) यह महल है। मुजम अल-अल्फ़ाज़ अल-फ़ारिसिया अल-मुअर्रबा, पृष्ठ 48. (3) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 3 / 1429-1430.

سورہ الشعراء: آیات 224 - 227 91

اگر تم میرے ہم پیالہ ہو تو مجھے بڑے جام سے پلاؤ اور مجھے چھوٹے ٹوٹے ہوئے پیالے سے نہ پلاؤ (1) شاید امیر المومنین کو ناگوار گزرے اس اجڑے ہوئے محل (2) میں ہمارا ساتھ بیٹھنا

یہ بات حضرت عمرؓ تک پہنچی، تو انہوں نے اسے بلوا بھیجا۔ انہوں نے فرمایا: "ہاں، بخدا! مجھے یہ بات ناگوار گزری ہے۔" اس نے کہا: "اے امیر المومنین، میں نے جو کہا اس میں سے کچھ نہیں کیا، یہ تو محض باتوں کا مبالغہ تھا، جبکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: {اور شاعر، ان کے پیچھے بہکے ہوئے لوگ چلتے ہیں۔ کیا تم نے نہیں دیکھا کہ وہ ہر وادی میں بھٹکتے پھرتے ہیں اور وہ وہ باتیں کہتے ہیں جو وہ کرتے نہیں؟}۔" عمرؓ نے اس سے کہا: "جہاں تک تمہارے عذر کا تعلق ہے، اس نے تم سے حد (سزا) کو ٹال دیا ہے، لیکن جو تم نے کہا ہے اس کے بعد تم میرے لیے کبھی کوئی کام نہیں کرو گے (3)۔" زبیر بن بکار نے ذکر کیا، انہوں نے کہا: مجھ سے مصعب بن عثمان نے بیان کیا کہ جب عمر بن عبدالعزیزؒ خلیفہ بنے تو انہیں عمر بن ابی ربیعہ اور احوص کے علاوہ کوئی فکر نہ تھی۔ انہوں نے مدینہ میں اپنے عامل کو لکھا: "میں عمر اور احوص کو ان کی برائی اور خباثت کی وجہ سے جانتا ہوں، لہٰذا جب میرا یہ خط تمہیں ملے تو ان دونوں کو گرفتار کر کے میرے پاس بھیج دو۔" جب خط پہنچا تو اس نے ان دونوں کو ان کے پاس بھیج دیا۔ انہوں نے عمر کی طرف متوجہ ہو کر کہا: "کہو!"

میں نے دیکھنے والے کے لیے جمرات کی رمی جیسا کوئی منظر نہیں دیکھا اور نہ ہی حج کی راتوں جیسا جو عشق و ہوس کو مہمیز کرتی ہیں کتنے ہی لوگ اپنی آنکھوں کو اس کے علاوہ کسی اور چیز سے بھر لیتے ہیں جب وہ سفید جمرہ کی طرف بتوں کی طرح جاتے ہیں

"خدا کی قسم، اگر تمہیں اپنے حج کی فکر ہوتی تو تم اپنے سوا کسی اور کی طرف نہ دیکھتے۔ اگر ان دنوں میں بھی لوگ تم سے محفوظ نہیں رہے تو پھر کب رہیں گے؟!" پھر انہوں نے اس کی جلاوطنی کا حکم دیا۔ اس نے کہا: "اے امیر المومنین، کیا اس سے بہتر کچھ ہو سکتا ہے؟" انہوں نے پوچھا: "وہ کیا ہے؟" اس نے کہا: "میں اللہ سے عہد کرتا ہوں کہ میں دوبارہ ایسی شاعری نہیں کروں گا، اور نہ ہی کبھی شاعری میں عورتوں کا ذکر کروں گا، اور میں اپنی توبہ کی تجدید کرتا ہوں۔" انہوں نے پوچھا: "کیا تم ایسا کرو گے؟" اس نے کہا: "جی ہاں۔" چنانچہ اس نے اپنی توبہ پر اللہ سے عہد کیا اور انہوں نے اسے چھوڑ دیا۔ پھر انہوں نے احوص کو بلایا اور کہا: "کہو!"

اللہ میرے اور اس کے نگہبان کے درمیان ہے وہ اسے لے کر مجھ سے بھاگتا ہے اور میں پیچھے پیچھے جاتا ہوں

"بلکہ اللہ اس کے نگہبان اور تمہارے درمیان ہے۔" پھر انہوں نے اسے جلاوطن کرنے کا حکم دیا۔ انصار کے کچھ لوگوں نے ان سے اس بارے میں بات کی لیکن انہوں نے انکار کر دیا اور فرمایا:

---

(1) برتن کے کنارے کے ٹوٹنے کو 'ثلم' کہتے ہیں۔ اللسان (ثلم)۔ (2) اس سے مراد محل ہے۔ معجم الالفاظ الفارسیۃ المعربۃ، صفحہ 48۔ (3) احکام القرآن از ابن العربی 3 / 1429-1430۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 224 - 227 / 92

By Allah, I will not return it as long as I have authority, for he is a flagrant sinner(1). This is the ruling on blameworthy poetry and the ruling on its practitioner; it is not permissible to listen to it or recite it in a mosque or elsewhere, just like foul spoken prose and the like. Ismail bin Ayyash narrated from Abdullah bin Aoun, from Muhammad bin Sirin, from Abu Hurairah, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Good poetry is like good speech, and bad poetry is like bad speech."(2) Ismail narrated it from Abdullah al-Shami, and his narration from the people of Sham is authentic according to Yahya bin Ma'in and others(3). Abdullah bin Amr bin al-Aas narrated that the Messenger of Allah ﷺ said: "Poetry is like speech; its good is like good speech, and its bad is like bad speech."(4).

Third: Muslim narrated from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) that the Messenger of Allah ﷺ said: "It is better for one of you to have his belly filled with pus that consumes him(5) than to be filled with poetry."(6). In the Sahih also, from Abu Sa'id al-Khudri, who said: While we were traveling with the Messenger of Allah ﷺ, a poet appeared and began to recite. The Messenger of Allah ﷺ said: "Seize the devil - or: hold back the devil - for it is better for a man's belly to be filled with pus than to be filled with poetry."(8). Our scholars said: The Prophet ﷺ did this with this poet because of what he knew of his state. Perhaps this poet was one known for using poetry as a means of livelihood, excessively praising if given, and lampooning and defaming if denied, thus causing harm.

---

(1) Al-Aghani 9/64-65. (2) Narrated by Al-Daraqutni (4309). It has a corroborating witness from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her) narrated by Abu Ya’la (4760), and Al-Daraqutni (4306) and (4307). (3) Tahdhib al-Tahdhib 1/163. (4) Narrated by Al-Bukhari in Al-Adab al-Mufrad (865), Al-Tabarani in Al-Awsat (7692), and Al-Daraqutni (4308). (5) Before it in (D) and (M): until. (6) Sahih Muslim (2257). Narrated also by Ahmad (7874) and Al-Bukhari (6155). (7) In (M): when. (8) Sahih Muslim (2259). Narrated also by Ahmad (11057).

सूरह अशु-शुअरा: आयत 224 - 227 / 92

अल्लाह की कसम, मैं इसे तब तक वापस नहीं करूँगा जब तक मेरे पास अधिकार है, क्योंकि वह एक खुल्लम-खुल्ला पापी है(1)। यह निंदनीय कविता का हुक्म है और उसके कवि का हुक्म है; इसे मस्जिद या कहीं और सुनना या सुनाना जायज़ नहीं है, जैसे कि बुरी गद्य वार्ता और इसी तरह। इस्माइल बिन अय्याश ने अब्दुल्ला बिन औन से, उन्होंने मुहम्मद बिन सिरीन से, और उन्होंने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अच्छी कविता अच्छी बात की तरह है, और बुरी कविता बुरी बात की तरह है।" (2) इस्माइल ने इसे अब्दुल्ला अल-शामी से रिवायत किया है, और शाम के लोगों से उनकी रिवायत याह्या बिन मईन और अन्य के अनुसार सही है (3)। अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस ने रिवायत की कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "कविता बात की तरह है, उसकी अच्छी बात अच्छी बात की तरह है, और उसकी बुरी बात बुरी बात की तरह है।" (4)।

तीसरा: मुस्लिम ने अबू हुरैरा ؓ से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "तुम में से किसी का पेट पीप से भर जाना, जो उसे खा जाए (5), कविता से भर जाने से बेहतर है।" (6)। सहीह में अबू सईद अल-खुदरी से भी रिवायत है कि उन्होंने कहा: जब हम अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ यात्रा कर रहे थे, तभी एक कवि आया और कविता सुनाने लगा। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "शैतान को पकड़ो - या: शैतान को रोको - क्योंकि किसी आदमी का पेट पीप से भर जाना कविता से भर जाने से बेहतर है।" (8)। हमारे विद्वानों ने कहा: नबी ﷺ ने इस कवि के साथ ऐसा इसलिए किया क्योंकि आप उसके हाल के बारे में जानते थे। शायद यह कवि उन लोगों में से था जो कविता को जीविका का साधन बना लेते हैं, और दिए जाने पर अत्यधिक प्रशंसा करते हैं, और न दिए जाने पर अपमानजनक कविताएँ और निंदा करते हैं, जिससे दूसरों को कष्ट पहुँचता है।

---

(1) अल-अघानी 9/64-65। (2) इसे अल-दाराकुतनी (4309) ने निकाला है। और इसका एक प्रमाण आयशा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से है जिसे अबू या'ला (4760), और अल-दाराकुतनी (4306) और (4307) ने निकाला है। (3) तहज़ीब अल-तहज़ीब 1/163। (4) इसे बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़रद (865) में, अल-तबरानी ने अल-अवसत (7692) में, और अल-दाराकुतनी (4308) में निकाला है। (5) (द) और (म) में इससे पहले: यहाँ तक कि। (6) सहीह मुस्लिम (2257)। और इसे

अहमद (7874), और बुखारी (6155) ने निकाला है। (7) (म) में: जब। (8) सहीह मुस्लिम (2259)। और इसे अहमद (11057) ने निकाला है।

سورة الشعراء: آیات ۲۲۴ - ۲۲۷ / ۹۲

اللہ کی قسم، میں اسے واپس نہیں کروں گا جب تک میرے پاس اختیار ہے، کیونکہ وہ ایک اعلانیہ گناہ گار ہے(۱)۔ یہ مذموم شاعری کا حکم ہے اور اس کے کہنے والے کا حکم ہے، چنانچہ مسجد یا کہیں اور اسے سننا یا پڑھنا جائز نہیں ہے، جیسے کہ بری گفتگو وغیرہ۔ اسماعیل بن عیاش نے عبداللہ بن عون سے، انہوں نے محمد بن سیرین سے، انہوں نے ابوہریرہ سے روایت کیا کہ اللہ کے رسول ﷺ نے فرمایا: "اچھی شاعری اچھی گفتگو کی طرح ہے، اور بری شاعری بری گفتگو کی طرح ہے" (۲) اسے اسماعیل نے عبداللہ الشامی سے روایت کیا، اور اہل شام سے ان کی روایت یحییٰ بن معین اور دیگر کے نزدیک صحیح ہے (۳)۔ عبداللہ بن عمرو بن العاص سے روایت ہے کہ اللہ کے رسول ﷺ نے فرمایا: "شاعری گفتگو کے درجے میں ہے، اس کی اچھی بات اچھی گفتگو کی طرح ہے، اور اس کی بری بات بری گفتگو کی طرح ہے" (۴)۔

تیسری بات: مسلم نے ابوہریرہ ؓ سے روایت کیا کہ اللہ کے رسول ﷺ نے فرمایا: "تم میں سے کسی کا پیٹ پیپ سے بھر جانا جو اسے کھا جائے(۵) اس سے بہتر ہے کہ وہ شاعری سے بھر جائے" (۶)۔ صحیح میں ابو سعید الخدری سے بھی مروی ہے، انہوں نے کہا: ہم اللہ کے رسول ﷺ کے ساتھ سفر کر رہے تھے کہ اچانک ایک شاعر سامنے آیا اور اشعار پڑھنے لگا، تو اللہ کے رسول ﷺ نے فرمایا: "شیطان کو پکڑو - یا: شیطان کو روکو - کیونکہ کسی آدمی کا پیٹ پیپ سے بھر جانا اس سے بہتر ہے کہ وہ شاعری سے بھر جائے" (۸)۔ ہمارے علماء نے کہا: نبی ﷺ نے اس شاعر کے ساتھ ایسا اس لیے کیا کیونکہ آپ کو اس کے حال کا علم تھا، شاید یہ شاعر ان لوگوں میں سے تھا جو شاعری کو کمائی کا ذریعہ بنا لیتے ہیں، چنانچہ اگر انہیں دیا جائے تو تعریف میں مبالغہ کرتے ہیں، اور اگر منع کر دیا جائے تو ہجو اور مذمت کرتے ہیں، جس سے تکلیف پہنچتی ہے۔

(١) الأغانی ٦٤/٩ - ٦٥۔ (٢) اسے دارقطنی نے روایت کیا ہے (٤٣٠٩)۔ اور اس کا ایک شاہد حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے ہے جسے ابو یعلی (٤٧٦٠)، اور دارقطنی (٤٣٠٦) اور (٤٣٠٧) نے روایت کیا ہے۔ (٣) تہذیب التہذیب ١٦٣/١۔ (٤) اسے بخاری نے الادب المفرد (٨٦٩) میں، طبرانی نے الاوسط (٧٦٩٢) میں، اور دارقطنی (٤٣٠٨) نے روایت کیا ہے۔ (٥) (د) اور (م) میں اس سے پہلے ہے: یہاں تک کہ۔ (٦) صحیح مسلم (٢٢٥٧)۔ اور اسے احمد (٧٨٧٤) اور بخاری (٦١٥٥) نے روایت کیا ہے۔ (٧) (م) میں ہے: جب۔ (٨) صحیح مسلم (٢٢٥٩)۔ اور اسے احمد (١١٠٥٧) نے روایت کیا ہے۔

Surah ash-Shu'ara: Verses 224 - 227 / 93

...people's wealth and honor, and there is no dispute that whoever is in such a state, everything he earns through poetry is forbidden, and everything he says of it is forbidden for him. It is not permissible to listen to him; rather, it is mandatory to condemn him. If that is not possible for one who fears his tongue absolutely, then he must manage him as best as he can and deflect him as much as possible. It is not permissible to give him anything initially, because that is assistance in sin. If he finds no way out of it, let him give with the intention of protecting [his] honor; for whatever a man protects his honor with is recorded for him as charity. His saying (2): "For the belly of one of you to be filled with pus that eats it away (3)..."

Pus (al-qayh): fluid mixed with blood. It is said: the wound suppurated (qaha), is suppurating (yaqihu), and became purulent (taqayyaha/qayyaha). "Yarihi" (eats it away): Al-Asma'i said: it is from "al-wary" like "al-ramy", which is for his belly to be diseased. It is said: a man who is "mawriyyun", with a shaddah and not hamzated. In "Al-Sihah": pus "wara" his belly "yarihi waryan" if it consumed it (4).

Al-Yazidi recited: She said to him "waryan" when he cleared his throat (5)

And the best that has been said in the interpretation of this Hadith is: it refers to one whom poetry has overcome, and whose chest is filled with it to the exclusion of any other knowledge or any mention [of God], among those who engage in falsehood with it and follow paths that are not praised, like those who talk excessively, babble, backbite, and use foul language (6). Whoever is overcome by poetry, these blameworthy and lowly descriptions become attached to him, by the rule of literary habit. This meaning is what Al-Bukhari pointed to in his "Sahih" when he titled the chapter on this Hadith: "Chapter on what is disliked for poetry to be dominant in a person." And it has been said in its interpretation: what is meant by that...

---

(1) Before it in (m): to him. (2) Before it in (m): I said. (3) Before it in the manuscripts: until. And it is not in the wording of the Hadith as mentioned before. (4) Al-Sihah (w-r-y). (5) From his saying: Our scholars said... to this point from Al-Mufhim 5/528-529. (6) Al-Tamhid 22/196.

सूरह अश-शु'अरा: आयतें २२४ - २२७ / ९३

...लोगों के धन और सम्मान में, और इसमें कोई विवाद नहीं है कि जो कोई ऐसी स्थिति में हो, तो कविता के माध्यम से वह जो कुछ भी कमाता है वह हराम (वर्जित) है, और वह जो कुछ भी कहता है वह उसके लिए हराम है। उसकी बातों को सुनना जायज़ नहीं है; बल्कि उसका विरोध करना अनिवार्य है। यदि वह व्यक्ति जिसकी ज़बान से डर लगता हो, उसके लिए ऐसा करना संभव न हो, तो उसे यथाशक्ति उसे टालना चाहिए और जितना हो सके उससे अपना बचाव करना चाहिए। शुरुआत में उसे कुछ भी देना जायज़ नहीं है; क्योंकि यह गुनाह में सहायता करना है। यदि इसके अलावा कोई चारा न हो, तो वह अपने सम्मान की रक्षा की नीयत से दे सकता है; क्योंकि मनुष्य अपने सम्मान की रक्षा के लिए जो कुछ भी देता है, वह उसके लिए सदका (दान) के रूप में लिखा जाता है। और उनका (पैगंबर का) कथन (२): "तुम में से किसी का पेट पीप से भर जाए जो उसे खा जाए (३)..."

पीप (अल-क़यह): रक्त मिश्रित तरल पदार्थ। कहा जाता है: घाव पीप से भर गया (काहा), भर रहा है (यक़ीहु)। और "यरीहि" के बारे में अल-अस्माई ने कहा: यह "अल-वरी" से है जैसे "अल-रम्य", जिसका अर्थ है पेट का रोगग्रस्त होना। कहा जाता है: एक व्यक्ति "मौरिय्युन" है, शद्दा के साथ और बिना हमज़ा के। 'अल-सिहाह' में है: पीप ने उसके पेट को 'वरा' (खा लिया) 'यरीहि वरयन' यदि उसने उसे खा लिया हो (४)।

अल-यज़ीदी ने सुनाया: उसने उससे 'वरयन' कहा जब उसने अपना गला साफ़ किया (५)

और इस हदीस की व्याख्या में सबसे अच्छी बात जो कही गई है वह यह है: यह उस व्यक्ति के बारे में है जिस पर कविता हावी हो गई हो, और जिसका सीना किसी अन्य ज्ञान या ईश्वर के ज़िक्र के बिना केवल इसी से भरा हो, उन लोगों में से जो इसके साथ झूठ में लिप्त होते हैं, और ऐसे रास्तों पर चलते हैं जो सराहनीय नहीं हैं, जैसे बहुत अधिक शोर मचाने वाले, बकवास करने वाले, पीठ पीछे बुराई करने वाले और गंदी भाषा बोलने वाले (६)। जिस पर कविता हावी हो जाती है, ये निंदनीय और नीच गुण साहित्यिक आदत के नियम के कारण उससे जुड़ जाते हैं। और यही वह अर्थ है जिसकी ओर अल-बुखारी ने अपनी "सहीह" में संकेत किया है जब उन्होंने इस हदीस पर अध्याय का शीर्षक दिया "अध्याय उस बारे में कि मनुष्य पर कविता का हावी होना नापसंद है"। और इसकी व्याख्या में कहा गया है: इससे तात्पर्य है...

(१) (म) में इससे पहले है: उसके लिए। (२) (म) में इससे पहले है: मैंने कहा। (३) प्रतियों में इससे पहले है: यहाँ तक कि। और यह हदीस के शब्दों में नहीं है जैसा कि पहले बताया गया है। (४) अल-सिहाह (व-र-य)। (५) उनके कथन से: हमारे विद्वानों ने कहा... अल-मुफहिम ५२८/५ - ५२९ के इस स्थान तक। (६) अल-तमहीद १९६/२२।

سورة الشعراء: آیات ۲۲۴ - ۲۲۷ / ۹۳

...لوگوں کے اموال اور ان کی آبروؤں میں، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ جو شخص اس جیسی حالت پر ہو تو جو کچھ وہ شعر کے ذریعے کماتا ہے وہ حرام ہے، اور جو کچھ وہ اس سے کہتا ہے وہ اس پر حرام ہے، اور اسے سننا جائز نہیں ہے، بلکہ اس پر انکار واجب ہے، پس اگر اس شخص کے لیے جس کو اس کی زبان کا ڈر ہو یہ ممکن نہ ہو تو اس پر لازم ہے کہ جہاں تک ہو سکے اسے ٹالے اور جس قدر ممکن ہو اسے روکے۔ اور ابتداءً اسے کچھ دینا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ یہ گناہ پر مدد کرنا ہے، پس اگر اس کے سوا کوئی چارہ نہ پائے تو وہ اپنی عزت و آبرو بچانے کی نیت سے اسے دے، پس انسان جس چیز سے اپنی عزت بچاتا ہے وہ اس کے لیے صدقہ لکھی جاتی ہے۔ اور آپ ﷺ کا قول (۲): "تم میں سے کسی کا پیٹ پیپ سے بھر جائے جو اسے کھا جائے (۳)"۔

پیپ (القیح): وہ رطوبت جس میں خون ملا ہو۔ کہا جاتا ہے: زخم سے پیپ نکلی (قاحَ الجُرْحُ یَقِیْحُ) اور وہ پیپ آلود ہو گیا۔ اور "یَرِیْہِ" کے بارے میں اصمعی نے کہا: یہ "الوری" سے ہے جیسے "الرمی"، اور وہ یہ ہے کہ اس کا پیٹ بیمار ہو جائے، کہا جاتا ہے: "رجلٌ مَوْرِیٌّ"، مشدد بغیر ہمزہ کے۔ اور الصحاح میں ہے: پیپ نے اس کے پیٹ کو کھا لیا (وَرَی القَیْحُ جَوْفَہُ یَرِیْہِ وَرْیاً) جب وہ اسے کھا جائے (۴)۔

اور یزیدی نے پڑھا: قالت لہ وَرْیاً إذا تَنَحْنَحَا (۵)

اور اس حدیث کی تاویل میں سب سے اچھی بات جو کہی گئی ہے وہ یہ ہے: یہ اس شخص کے بارے میں ہے جس پر شعر غالب آ گیا ہو، اور اس کا سینہ اس کے علاوہ کسی علم یا ذکرِ الٰہی سے

خالی ہو، ان لوگوں میں سے جو اس کے ذریعے باطل میں غرق ہوتے ہیں، اور ایسے راستوں پر چلتے ہیں جن کی تعریف نہیں کی جاتی، جیسے کثرت سے لایعنی گفتگو کرنے والے، بکواس کرنے والے، غیبت کرنے والے اور فحش گوئی کرنے والے (۶)۔ اور جس پر شعر غالب ہو جائے تو ادبی عادت کے حکم کے تحت یہ مذموم اور کمینہ اوصاف اسے لاحق ہو جاتے ہیں۔ اور یہی وہ معنی ہے جس کی طرف امام بخاری نے اپنی "صحیح" میں اشارہ کیا ہے جب انہوں نے اس حدیث پر یہ باب باندھا: "باب اس بارے میں کہ انسان پر شعر کا غالب ہونا ناپسندیدہ ہے"۔ اور اس کی تاویل میں کہا گیا ہے کہ اس سے مراد ہے...

---

(۱) (م) میں اس سے پہلے ہے: اس کے لیے۔ (۲) (م) میں اس سے پہلے ہے: میں نے کہا۔ (۳) نسخوں میں اس سے پہلے ہے: یہاں تک کہ۔ اور یہ حدیث کے الفاظ میں نہیں ہے جیسا کہ پہلے گزرا۔ (۴) الصحاح (وری)۔ (۵) ان کے قول سے: ہمارے علماء نے کہا... المفہم ۵۲۸/۵ - ۵۲۹ کے اس مقام تک۔ (۶) التمہید ۱۹۶/۲۲۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 224 - 227 94 ...poetry by which the Prophet ﷺ or others were satirized. This is nothing; because satirizing the Prophet ﷺ, whether in small or large amounts, is equally disbelief and blameworthy. Similarly, satirizing other Muslims besides the Prophet ﷺ is prohibited, whether in small or large amounts. In that case, there would be no meaning to specifying blame for "much" (of it) (1). Fourth: Al-Shafi'i said: Poetry is a type of speech; its good is like good speech, and its bad is like bad speech. This means that poetry is not disliked for its own sake, but rather it is disliked for its contents. It held a great position among the Arabs; one of their early ones said: "The wound of the tongue is like the wound of the hand" (2). And the Prophet ﷺ said regarding the poetry with which Hassan refuted the polytheists: "It is more effective against them than the shooting of arrows." Reported by Muslim (3). Al-Tirmidhi narrated (4) and authenticated it from Anas (5) that the Prophet ﷺ entered Makkah during the Umrah of fulfillment while Abdullah bin Rawahah was walking before him saying: "Clear the way for him, O sons of the disbelievers ... Today we strike you for its revelation, A blow that removes heads from their resting places ... and distracts a friend from his friend." So Umar said: "O Ibn Rawahah, in the Sanctuary of Allah and in the presence of the Messenger of Allah ﷺ?!" Then the Messenger of Allah ﷺ said: "Leave him, O Umar, for it is more effective against them than the spraying of arrows" (6). Fifth: His Almighty's saying: {And as for the poets, only the erring follow them}. The reciters did not differ in the nominative case (raf') of "the poets" (Al-Shu'ara) as far as I know. It is permissible in the accusative case (nasb) based on a hidden verb explained by "follow them" (7), and with this read...

---

(1) Al-Mufhim 5/530. (2) Half of a verse, its first part being: "Even if he ignored me regarding others' talk." Its author is Imru' al-Qais, and it is in his Diwan p. 185. Al-Natha: what is told about a person, good or bad. Lisan (thana). (3) In his Sahih (2490). (4) In his Sunan (2847). (5) Distorted in copies to: Ibn Abbas. (6) From the beginning of the issue to this point from Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1429. (7) I'rab al-Quran 3/196.

सूरह अश-शु'अरा: आयत 224 - 227 94 ...वह कविता जिसके द्वारा पैगंबर ﷺ या अन्य लोगों का उपहास किया गया हो। यह कुछ भी नहीं है; क्योंकि पैगंबर ﷺ का उपहास करना, चाहे वह कम हो या अधिक, समान रूप से कुफ़्र और निंदनीय है। इसी तरह, पैगंबर ﷺ के अलावा अन्य मुसलमानों का उपहास करना हराम (वर्जित) है, चाहे वह कम हो या अधिक। उस स्थिति में, "अधिक" के लिए विशेष रूप से निंदा करने का कोई अर्थ नहीं होगा (1)। चौथा: अल-शाफ़ई ने कहा: कविता एक प्रकार का भाषण है; उसकी अच्छाई अच्छे भाषण की तरह है, और उसकी बुराई बुरे भाषण की तरह है। इसका अर्थ यह है कि कविता को उसके अपने स्वरूप के लिए नापसंद नहीं किया जाता है, बल्कि इसकी सामग्री के लिए नापसंद किया जाता है। अरबों के बीच इसका बहुत बड़ा स्थान था; उनके पूर्वजों में से एक ने कहा: "जीभ का घाव हाथ के घाव की तरह होता है" (2)। और पैगंबर ﷺ ने उस कविता के बारे में कहा जिसके साथ हस्सान ने बहुदेववादियों का खंडन किया था: "यह उनके खिलाफ तीरों की बौछार से भी अधिक प्रभावशाली है।" मुस्लिम (3) द्वारा रिपोर्ट किया गया। अल-तिर्मिज़ी (4) ने अनस (5) से वर्णन किया और इसे प्रमाणित किया कि पैगंबर ﷺ उमरा अल-क़ज़ा के दौरान मक्का में प्रवेश कर रहे थे जबकि अब्दुल्ला बिन रवाहा उनके आगे चलते हुए कह रहे थे: "ऐ काफ़िरों के बेटों, उनके लिए रास्ता छोड़ दो... आज हम इसके अवतरण के लिए तुम्हें मारेंगे, ऐसा प्रहार जो सिरों को उनके ठिकाने से हटा देता है... और एक दोस्त को उसके दोस्त से बेखबर कर देता है।" तो उमर ने कहा: "ऐ इब्ने रवाहा, अल्लाह के हरम में और अल्लाह के रसूल ﷺ की मौजूदगी में?!" तब अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "उसे छोड़ दो ऐ उमर, क्योंकि यह उनके खिलाफ तीरों की बौछार से भी अधिक तेज है" (6)। पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और जहाँ तक कवियों का प्रश्न है, केवल गुमराह लोग ही उनका अनुसरण करते हैं}। जहाँ तक मुझे पता है, "कवियों" (अल-शु'अरा) के रफ़अ (पेश) की स्थिति में पाठकों में कोई मतभेद नहीं है। "इत्तेबाअ" (अनुसरण) द्वारा समझाए गए एक छिपे हुए क्रिया के आधार पर नसब (ज़बर) की स्थिति भी जायज़ है (7), और इसी के साथ पढ़ा...

---

(1) अल-मुफ़हिम 530/5। (2) एक शेर का दूसरा हिस्सा, जिसका पहला हिस्सा है: "चाहे उसने दूसरों की बातों के बारे में मेरी उपेक्षा की हो।" इसके लेखक इमरु अल-क़ैस हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 185 में है। अन-नथा: वह जो किसी व्यक्ति के बारे में बताया जाए, अच्छा या बुरा। लिसान (थना)। (3) उनके सहीह में (2490)। (4) उनके सुनन में (2847)। (5) प्रतियों में विकृत होकर: इब्न

अब्बास। (6) मुद्दे की शुरुआत से लेकर इस स्थान तक इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 1429/3 से। (7) इ'राब अल-क़ुरान 196/3।

سورہ الشعراء: آیات ۲۲۴ - ۲۲۷ ۹۴ ...وہ شاعری جس کے ذریعے نبی ﷺ یا دوسروں کی ہجو کی گئی۔ یہ کوئی بات نہیں ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ کی ہجو کرنا، چاہے وہ کم ہو یا زیادہ، کفر اور مذموم ہونے میں برابر ہے۔ اسی طرح نبی ﷺ کے علاوہ دیگر مسلمانوں کی ہجو کرنا حرام ہے، چاہے وہ کم ہو یا زیادہ۔ اس صورت میں، "کثرت" کے ساتھ مذمت کو مخصوص کرنے کا کوئی معنی نہیں ہوگا (۱)۔ چوتھی بات: امام شافعی نے فرمایا: شاعری کلام کی ایک قسم ہے؛ اس کا حسن اچھے کلام کی طرح ہے، اور اس کی قباحت برے کلام کی طرح ہے۔ یعنی شاعری بذات خود ناپسندیدہ نہیں ہے، بلکہ اس کے مضامین کی وجہ سے ناپسند کی جاتی ہے۔ عربوں کے ہاں اس کا بڑا مقام تھا؛ ان کے ایک قدیم شاعر نے کہا: "زبان کا زخم ہاتھ کے زخم کی طرح ہوتا ہے" (۲)۔ اور نبی ﷺ نے اس شاعری کے بارے میں فرمایا جس کے ذریعے حسان مشرکین کو جواب دیتے تھے: "یہ ان پر تیر برسانے سے زیادہ تیز اثر کرتی ہے"۔ اسے مسلم نے روایت کیا (۳)۔ اور ترمذی نے روایت کیا (۴) اور اسے انس (۵) سے صحیح قرار دیا کہ نبی ﷺ عمرۃ القضاء کے موقع پر مکہ میں داخل ہوئے جبکہ عبداللہ بن رواحہ آپ کے آگے چلتے ہوئے کہہ رہے تھے: "اے کافروں کے بیٹو، ان کا راستہ چھوڑ دو ... آج ہم تمہیں اس (قرآن) کے نزول پر ماریں گے، ایسی مار جو سروں کو ان کے ٹھکانے سے اڑا دے ... اور دوست کو دوست سے غافل کر دے۔" تو عمر رضی اللہ عنہ نے کہا: "اے ابن رواحہ، اللہ کے حرم میں اور رسول اللہ ﷺ کے سامنے؟!" تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اے عمر اسے چھوڑ دو، کیونکہ یہ ان پر تیر برسانے سے زیادہ تیز اثر کرنے والی ہے" (۶)۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَالشُّعَرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ﴾ (اور شاعروں کی پیروی گمراہ لوگ ہی کرتے ہیں)۔ جہاں تک میں جانتا ہوں، قراء نے "وَالشُّعَرَاءُ" کے رفع (پیش) میں کوئی اختلاف نہیں کیا ہے۔ اور ایک پوشیدہ فعل کی بنا پر نصب (زبر) بھی جائز ہے جس کی تفسیر "يَتَّبِعُهُمُ" کر رہا ہے (۷)، اور اسی کے ساتھ پڑھا گیا...

(۱) المفہم ۵/۵۳۰۔ (۲) ایک شعر کا دوسرا مصرع، اس کا پہلا مصرع ہے: "ولو عن نثا غیرہ جاھنی"۔ اس کے قائل امرؤ القیس ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ۱۸۵ میں ہے۔ "النثا": وہ بات جو کسی شخص کے بارے میں بتائی جائے، چاہے اچھی ہو یا بری۔ اللسان (ثنا)۔ (۳) اپنی صحیح میں (۲۴۹۰)۔ (۴) اپنی سنن میں (۲۸۴۷)۔ (۵) نسخوں میں تحریف ہو کر "ابن عباس" ہو گیا ہے۔ (۶) مسئلے کی ابتدا سے لے کر اس مقام تک ابن العربی کی احکام القرآن ۳/۱۴۲۹ سے ماخوذ ہے۔ (۷) اعراب القرآن ۳/۱۹۶۔

95 Surat ash-Shu'ara: Verses 224 - 227

Isa bin Omar; Abu Ubayd said: He was predominantly inclined towards the accusative case (Nasb); he recited: {The thief, male and female} [Al-Ma'idah: 38], {The carrier of firewood} [Al-Masad: 4], and {A Surah which We have sent down} [An-Nur: 1]. Nafi', Shaybah, Al-Hasan, and Al-Sulami recited: "yatba'uhum" (1) with a light (single) tashdid. The rest recited "yattabi'uhum" (2). Al-Dahhak said: Two men, one from the Ansar and the other a Muhajir, lampooned each other during the time of the Messenger of Allah (PBUH), and with each of them were the misguided ones of their people, who were the fools, so it was revealed. Ibn Abbas (3) also said this. And from him: they are the transmitters of poetry (4). Ali bin Abi Talha narrated from him that they are the disbelievers followed by the stray ones among jinns and humans. We have mentioned it. Ghudaif narrated from the Prophet (PBUH): "Whoever originates lampoonery (satire) in Islam, cut off his tongue" (5). From Ibn Abbas: when the Prophet (PBUH) conquered Mecca, Iblis cried out loudly and gathered his offspring to him, saying: "Despair of ever turning the nation of Muhammad back to polytheism after this day of yours, but spread among them – meaning Mecca and Medina – poetry (6)." Sixth: The Almighty's saying: {Do you not see that they roam about in every valley} He says: in every vain talk they indulge (7), and they do not follow the path of truth; because he who follows the truth and knows that what he says is recorded against him remains firm, and is not a wanderer who goes aimlessly, not caring what he said (8). It was revealed regarding Abdullah bin al-Ziba'ra, Musafi' bin Abd Manaf, and Umayyah bin Abi al-Salt (9).

---

(1) Al-Shadhah p. 108, and Al-Kashshaf 3/133. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/246. Nafi's recitation in Al-Sab'ah p. 474, and Al-Taysir p. 115. (3) Reported by Al-Tabari 17/675 from both of them. (4) Reported by Al-Tabari 17/673. (5) Reported by Al-Tabarani in Al-Kabir 18/(661). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 8/123: It contains Ishaq bin Abi Farwah, and he is abandoned (unreliable). (6) Reported by Al-Tabarani in Al-Kabir (12318), and in it: "wailing" instead of "poetry". Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 3/13: Its men are trustworthy. (7) Reported by Al-Tabari 17/676 from Ibn Abbas. Al-Mawardi cited it in Al-Nukat wal-'Uyun 4/190 from Qutrub. (8) I'rab al-Qur'an 3/196. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 4/246.

९५ सूरा अश-शुअरा: आयतें २२४ - २२७

ईसा बिन उमर; अबू उबैद ने कहा: वह मुख्य रूप से नसब (कारक) के पक्ष में थे; उन्होंने पढ़ा: {चोर, चाहे पुरुष हो या महिला} [अल-माएदा: ३८], {लकड़ी ढोने वाली} [अल-मसद: ४], और {एक सूरा जिसे हमने उतारा है} [अन-नूर: १]। नाफ़े शायबा, अल-हसन और अल-सुलमी ने "यतबअहुम" (१) पढ़ा। बाकियों ने "यत्तबिअहुम" (२) पढ़ा। अल-दहाक ने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में दो आदमियों, एक अंसार और दूसरे मुहाजिर ने एक-दूसरे की निंदा की, और उन दोनों के साथ उनकी कौम के गुमराह लोग थे जो मूर्ख थे, तो यह आयत उतरी। इब्न अब्बास (३) ने भी यही कहा है। और उनसे यह भी वर्णित है: वे कविता के वर्णनकर्ता हैं (४)। अली बिन अबी तल्हा ने उनसे रिवायत की है कि वे काफिर हैं जिनके पीछे जिन्न और इंसानों के गुमराह लोग चलते हैं। हमने इसका उल्लेख किया है। गुदैफ ने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत की है: "जिसने इस्लाम में किसी की निंदा या व्यंग्य किया, उसकी जुबान काट दो" (५)। इब्न अब्बास से रिवायत है कि जब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने मक्का फतह किया, तो इबलीस जोर से चिल्लाया और अपनी संतान को अपने पास इकट्ठा किया और कहा: "इस बात से निराश हो जाओ कि तुम मुहम्मद की उम्मत को आज के इस दिन के बाद फिर से शिर्क(बहुदेववाद) की तरफ मोड़ सकोगे, लेकिन उनके बीच - यानी मक्का और मदीना में - कविता (६) फैला दो।" छठा: अल्लाह तआला का फरमान है: {क्या आपने नहीं देखा कि वे हर घाटी में भटकते फिरते हैं} वह फरमाते हैं: हर व्यर्थ की बातों में वे मग्न रहते हैं (७), और सच्चाई के रास्ते पर नहीं चलते; क्योंकि जो सत्य का अनुसरण करता है और जानता है कि वह जो कहता है वह उसके खिलाफ दर्ज किया जाता है, वह अडिग रहता है, और वह कोई ऐसा भटकने वाला नहीं होता जो बिना सोचे-समझे जो मन में आए कहता फिरे (८)। यह अब्दुल्ला बिन अल-ज़िबा'रा, मुसाफ़े बिन अब्द मनाफ़ और उमय्या बिन अबी अल-सल्त (९) के बारे में नाजिल हुई।

---

(१) अल-शाज़ाह पृष्ठ १०८, और अल-कश्शाफ़ ३/१३३। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२४६। अल-सबआ में नाफ़े का पाठ पृष्ठ ४७४, और अल-तयसीर पृष्ठ ११५। (३) अल-तबरी १७/६७५ ने उन दोनों से रिवायत की है। (४) अल-तबरी १७/६७३ ने रिवायत की है। (५) अल-तबरानी ने अल-कबीर १८/(६६१) में रिवायत की है। अल-हयथमी ने मजमा अल-ज़वाइद ८/१२३ में कहा: इसमें इशाक बिन अबी फरवा है, और वह परित्यक्त (अविश्वसनीय) है। (६) अल-तबरानी ने अल-कबीर (१२३१८) में रिवायत की है, और इसमें "कविता" के बजाय "विलाप" शब्द है। अल-हयथमी ने मजमा अल-ज़वाइद

३/१३ में कहा: इसके वर्णनकर्ता विश्वसनीय हैं। (७) अल-तबरी १७/६७६ ने इब्न अब्बास से रिवायत की है। और अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-'उयून ४/१९० में कुतरुब से इसे उद्धृत किया है। (८) इराब अल-कुरान ३/१९६। (९) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२४६।

۹۵ سورة الشعراء: آیات ۲۲۴ - ۲۲۷

عیسیٰ بن عمر؛ ابوعبید نے کہا: وہ زیادہ تر نصب (اعراب) کی طرف مائل تھے؛ انہوں نے پڑھا: {چور، مرد ہو یا عورت} [المائدہ: ۳۸] اور {لکڑی لادنے والی} [المسد: ۴] اور {ایک سورت ہے جسے ہم نے نازل کیا ہے} [النور: ۱]۔ نافع، شیبہ، الحسن اور السلمی نے "يَتْبَعُهُمْ" (۱) تخفیف کے ساتھ پڑھا۔ باقیوں نے "يَتَّبِعُهُمُ" (۲) پڑھا۔ الضحاک نے کہا: اللہ کے رسول ﷺ کے زمانے میں دو آدمیوں نے ایک دوسرے کی ہجو (برائی) کی، ایک انصاری تھا اور دوسرا مہاجر، اور ان میں سے ہر ایک کے ساتھ ان کی قوم کے گمراہ لوگ تھے جو بے وقوف تھے، تو یہ آیت نازل ہوئی۔ ابن عباس (۳) نے بھی یہی کہا ہے۔ اور ان سے مروی ہے: وہ شعر کے راوی ہیں (۴)۔ علی بن ابی طلحہ نے ان سے روایت کیا ہے کہ وہ کفار ہیں جن کے پیچھے جنوں اور انسانوں کے گمراہ لوگ چلتے ہیں۔ ہم نے اس کا ذکر کیا ہے۔ غضیف نے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے: "جس نے اسلام میں کسی کی ہجو (برائی) کی، اس کی زبان کاٹ دو" (۵)۔ اور ابن عباس سے روایت ہے کہ جب نبی ﷺ نے مکہ فتح کیا تو ابلیس زور سے چیخا اور اپنی اولاد کو اپنے پاس جمع کیا اور کہا: "اس بات سے مایوس ہو جاؤ کہ تم محمد کی امت کو آج کے اس دن کے بعد دوبارہ شرک کی طرف موڑ سکو گے، لیکن ان کے درمیان - یعنی مکہ اور مدینہ میں - شعر (۶) پھیلا دو۔" چھٹا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا تم نے نہیں دیکھا کہ وہ ہر وادی میں بھٹکتے پھرتے ہیں} وہ فرماتے ہیں: ہر لغو بات میں وہ غرق رہتے ہیں (۷)، اور حق کے راستے کی پیروی نہیں کرتے؛ کیونکہ جو حق کی پیروی کرتا ہے اور جانتا ہے کہ وہ جو کہتا ہے وہ اس کے خلاف لکھا جاتا ہے، وہ ثابت قدم رہتا ہے، اور وہ کوئی ایسا بھٹکنے والا نہیں ہوتا جو بے سوچے سمجھے چلتا جائے اور اسے اس کی پرواہ نہ

ہو کہ اس نے کیا کہا (۸)۔ یہ عبداللہ بن الزبعری، مسافع بن عبد مناف اور امیہ بن ابی الصلت (۹) کے بارے میں نازل ہوئی۔

---

(۱) الشاذہ ص ۱۰۸، اور الکشاف ۳/۱۳۳۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/۲۴۶۔ اور السبعہ ص ۴۷۴ میں نافع کی قرات، اور التیسیر ص ۱۱۵۔ (۳) الطبری ۱۷/۶۷۵ نے ان دونوں سے روایت کیا ہے۔ (۴) الطبری ۱۷/۶۷۳ نے روایت کیا ہے۔ (۵) الطبرانی نے الکبیر ۱۸/(۶۶۱) میں روایت کیا ہے۔ الہیثمی نے مجمع الزوائد ۸/۱۲۳ میں کہا: اس میں اسحاق بن ابی فروہ ہے، اور وہ متروک ہے۔ (۶) الطبرانی نے الکبیر (۱۲۳۱۸) میں روایت کیا ہے، اور اس میں "شعر" کی جگہ "النوح" (نوحہ) ہے۔ الہیثمی نے مجمع الزوائد ۳/۱۳ میں کہا: اس کے راوی ثقہ ہیں۔ (۷) الطبری ۱۷/۶۷۶ نے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ اور الماوردی نے النکت والعیون ۴/۱۹۰ میں قطرب سے نقل کیا ہے۔ (۸) اعراب القرآن ۳/۱۹۶۔ (۹) المحرر الوجیز ۴/۲۴۶۔

Page 96 Surah Ash-Shu'ara: Verses 224 - 227

"And that they say what they do not do." He says: most of them lie, i.e., they indicate by their speech generosity and goodness but they do not do it. It was said: it was revealed about Abi 'Azza al-Jumahi when he said: O convey from me to the Prophet Muhammad... that you are the truth and the King is Praiseworthy. But when Badr and its people are mentioned... bones and skins of mine groan in pain. (1)

Then the poetry of the believers was exempted: Hassan bin Thabit, Abdullah bin Rawaha, Ka'b bin Malik, and Ka'b bin Zuhayr and those who followed their path of truthful speech, so He said: {Except those who believe and do righteous deeds and remember Allah much (2) and defend themselves after they have been wronged}. And victory/defense is only by the truth and by what Allah Almighty has limited; if it exceeds that, then it is defense by falsehood (3).

Abu Al-Hassan Al-Barad (4) said when "And the poets" was revealed: Hassan, Ka'b bin Malik, and Ibn Rawaha came crying to the Prophet ﷺ, and said: O Prophet of Allah, Allah Almighty revealed this verse, and He knows we are poets? He said: "Read what is after it: {Except those who believe and do righteous deeds} the verse - you {and defend themselves after they have been wronged} (5) meaning: by responding to the polytheists."

The Prophet ﷺ said: "Defend yourselves and say nothing but the truth, and do not mention fathers and mothers." So Hassan said to Abu Sufyan:

You mocked Muhammad, so I answered on his behalf... and with Allah is the reward for that. My father, my mother, and my honor... are a protection for Muhammad's honor from you. Do you insult him when you are not his equal?... The worst of you two is a ransom for the best of you.

(1) The two verses are in Tabaqat Fuhul al-Shu'ara 253-254/21, and Jamharat al-Amthal 387/2. (2) Tafsir Abu al-Layth 487/2. (3) I'rab al-Qur'an 196/3. (4) His name is Salim, the freed slave of Tamim al-Dari, as named in the narration of al-Tabari. Ibn Abi Hatim gave his biography in Al-Jarh wa al-Ta'dil 356/9. It was distorted in copies to: Al-Mubarrad. (5) Narrated by Ibn Abi Shaybah 518/8, and al-Tabari 682/17.

पृष्ठ ९६ सूरा अश्-शुआरा: आयत २२४ - २२७

"और वे ऐसी बातें कहते हैं जो खुद नहीं करते" वह कहता है: उनमें से अधिकांश झूठ बोलते हैं, अर्थात वे अपनी बातों से उदारता और अच्छाई का संकेत देते हैं लेकिन वैसा करते नहीं हैं। और कहा गया है कि यह आयत अबू अज़्ज़ा अल-जुमही के बारे में तब उतरी जब उसने कहा: सुनो! मेरी ओर से नबी मुहम्मद को पहुँचा दो... कि आप सत्य हैं और बादशाह (अल्लाह) प्रशंसनीय है। लेकिन जब बद्र और वहाँ के लोगों का उल्लेख होता है... तो मेरी हड्डियाँ और खालें कराह उठती हैं। (१)

फिर मोमिन कवियों को अलग रखा गया: हस्सान बिन साबित, अब्दुल्लाह बिन रवाहा, काब बिन मालिक और काब बिन जुहैर और वे लोग जो सत्य वचन के उनके मार्ग पर थे, तो अल्लाह ने फरमाया: {सिवाय उन लोगों के जो ईमान लाए और नेक कर्म किए और अल्लाह को बहुत याद किया (२) और बदला लिया इसके बाद कि उन पर ज़ुल्म किया गया}। और बदला लेना केवल सच्चाई के साथ और उन सीमाओं के भीतर होता है जो अल्लाह ने निर्धारित की हैं, यदि कोई उससे आगे बढ़ जाता है, तो उसने असत्य के माध्यम से बदला लिया (३)।

अबू अल-हसन अल-बर्राद (४) ने कहा कि जब "और कवि" आयत उतरी: हस्सान, काब बिन मालिक और इब्न रवाहा रोते हुए नबी ﷺ के पास आए और कहा: ऐ अल्लाह के नबी, अल्लाह तआला ने यह आयत उतारी है, और वह जानता है कि हम कवि हैं? उन्होंने फरमाया: "इसके बाद जो है उसे पढ़ो: {सिवाय उन लोगों के जो ईमान लाए और नेक कर्म किए} आयत के अंत तक - तुम वही हो {और बदला लिया इसके बाद कि उन पर ज़ुल्म किया गया} (५) अर्थात: मुशरिकों (बहुदेववादियों) को उत्तर देकर।"

नबी ﷺ ने फरमाया: "बदला लो और केवल सच कहो, और माता-पिता का उल्लेख न करो।" तो हस्सान ने अबू सुफियान से कहा:

तुमने मुहम्मद की बुराई की, तो मैंने उनकी ओर से उत्तर दिया... और अल्लाह के पास इसका बदला है। बेशक मेरे पिता, मेरी माँ और मेरा सम्मान... आप लोगों से मुहम्मद के सम्मान के लिए ढाल हैं। क्या तुम उनका अपमान करते हो जबकि तुम उनके बराबर नहीं हो?... तो तुम दोनों में से जो बुरा है वह तुम में से बेहतर पर कुर्बान हो जाए।

(१) ये दो शेर तबक़ात फुहूल अश्-शुआरा २१/ २५३-२५४, और जम्हरत अल-अमसाल २/ ३८७ में हैं। (२) तफ़सीर अबू अल-लैथ २/ ४८७। (३) ए'राब अल-कुरान ३/ १९६। (४) उनका नाम सालिम मौला

तमीम अल-दारी है जैसा कि तबरी के वर्णन में आया है, और इब्न अबी हातिम ने अल-जर्ह व अल-ता'दील ९/ ३५६ में उनकी जीवनी दी है। और प्रतियों में यह बदलकर 'अल-मुबर्रद' हो गया है। (५) इसे इब्न अबी शैबा ८/ ५१८ और तबरी १७/ ६८२ ने निकाला है।

صفحہ ۹٦ سورة الشعراء: آیات ۲۲٤ - ۲۲۷

"اور وہ ایسی باتیں کہتے ہیں جو خود نہیں کرتے" (ارشاد باری تعالیٰ ہے): یعنی ان میں سے اکثر جھوٹ بولتے ہیں، یعنی اپنی باتوں سے سخاوت اور بھلائی کا اظہار کرتے ہیں لیکن اس پر عمل نہیں کرتے۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ آیت ابو عزہ الجمحی کے بارے میں نازل ہوئی جب اس نے کہا: خبردار! میری طرف سے نبی محمد کو پہنچا دو... کہ آپ حق ہیں اور بادشاہ (اللہ) تعریف والا ہے۔ لیکن جب بدر اور اس کے والوں کا ذکر ہوتا ہے... تو میری ہڈیاں اور کھالیں کراہنے لگتی ہیں۔ (۱)

پھر مومن شعراء کو مستثنیٰ قرار دیا گیا: حسان بن ثابت، عبداللہ بن رواحہ، کعب بن مالک اور کعب بن زہیر اور وہ لوگ جو سچی بات کے معاملے میں ان کے راستے پر تھے، تو اللہ نے فرمایا: {سوائے ان لوگوں کے جو ایمان لائے اور نیک اعمال کیے اور اللہ کو کثرت سے یاد کیا (۲) اور بدلہ لیا اس کے بعد کہ ان پر ظلم کیا گیا}۔ اور بدلہ لینا صرف حق کے ساتھ ہوتا ہے اور ان حدود کے اندر جو اللہ عزوجل نے مقرر کی ہیں، اگر وہ اس سے تجاوز کر جائے تو اس نے باطل کے ذریعے بدلہ لیا (۳)۔

ابو الحسن البراد (٤) کہتے ہیں کہ جب آیت "اور شعراء" نازل ہوئی تو حسان، کعب بن مالک اور ابن رواحہ روتے ہوئے نبی کریم ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور عرض کی: اے اللہ کے نبی، اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی ہے جبکہ وہ جانتا ہے کہ ہم شاعر ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "اس کے بعد والی آیت پڑھو: {سوائے ان لوگوں کے جو ایمان لائے اور نیک اعمال کیے} آیت تک - تم وہی ہو {اور بدلہ لیا اس کے بعد کہ ان پر ظلم کیا گیا} (٥) یعنی: مشرکین کو جواب دے کر۔"

نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "بدلہ لو اور حق کے سوا کچھ نہ کہو، اور باپ دادا اور ماؤں کا ذکر نہ کرو۔" پس حسان نے ابو سفیان سے (مخاطب ہو کر) کہا:

تم نے محمد ﷺ کی ہجو کی تو میں نے ان کی طرف سے جواب دیا... اور اللہ کے پاس اس کا بدلہ ہے۔ بے شک میرے والد، میری والدہ اور میری عزت... آپ لوگوں سے محمد ﷺ کی عزت کے لیے ڈھال ہیں۔ کیا تم ان کی برائی کرتے ہو جبکہ تم ان کے برابر نہیں ہو؟... تو تم میں سے جو برا ہے وہ تم میں سے بہتر پر فدا ہو۔

(۱) یہ دو اشعار طبقات فحول الشعراء ۲۱ / ۲۵۳-۲۵٤ اور جمهرة الأمثال ۲ / ۳۸۷ میں ہیں۔ (۲) تفسیر ابو اللیث ۲ / ٤۸۷۔ (۳) اعراب القرآن ۳ / ۱۹٦۔ (٤) ان کا نام سالم مولیٰ تمیم الداری ہے جیسا کہ طبری کی روایت میں ان کا نام آیا ہے، اور ابن ابی حاتم نے الجرح والتعدیل ۹ / ۳٥٦ میں ان کا تذکرہ کیا ہے۔ اور نسخوں میں یہ لفظ "المبرد" میں بدل گیا ہے۔ (٥) اسے ابن ابی شیبہ ۸ / ٥۱۸ اور طبری ۱۷ / ٦۸۲ نے روایت کیا ہے۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 224 - 227 97

My tongue is a sharp sword with no defect, and my sea is not muddied by buckets. (1)

Ka'b said: O Messenger of Allah, indeed Allah has revealed regarding poetry that which you have known, so what do you think of it? The Prophet ﷺ said: “Indeed, the believer strives with his self, his sword, and his tongue. By Him in Whose Hand is my soul, it is as if what you throw at them is the splashing of arrows.” (2)

Ka'b also said: Sakhinah came to overcome her Lord, but the overcomer of the overcomers shall surely be overcome.

The Prophet ﷺ said: “Indeed, Allah has praised you, O Ka'b, in this saying of yours.” (3)

Al-Dahhak narrated from Ibn Abbas that he said regarding the words of the Almighty: {And the poets - [only] the deviators follow them}: it was abrogated by His saying: {Except those who believe and do righteous deeds} (4). Al-Mahdawi said: And the correct view (5) from Ibn Abbas is that it is an exception.

{And those who have wronged are going to know to what [kind of] return they will be returned} In this is a threat to those who seek victory through oppression (6). Shurayh (7) said: The oppressors will know how they will escape from before Allah, Almighty and Sublime; for the oppressor awaits punishment, and the oppressed awaits victory. Ibn Abbas read: “Any escape they escape” with 'fa' and 'ta' (8), and their meanings are one. Al-Thalabi mentioned it (9).

(1) The verses are in Al-Sirah al-Nabawiyyah by Ibn Hisham 2/424. (2) Narrated by Ahmad (27174) from the hadith of Ka'b bin Malik (may Allah be pleased with him). (3) Narrated by Al-Hakim 3/489 from the hadith of Al-Bara bin Azib (may Allah be pleased with him) similarly. Sakhinah: hot food made from flour and ghee, thicker than soup and thinner than porridge. Al-Lisan (Sakhn). (4) Al-Nahhas mentioned it in Al-Nasikh wal-Mansukh 2/572. And narrated by Al-Bukhari in Al-Adab al-Mufrad (871), and Abu Dawood (5016) from the way of Ikrima, from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (5) In (M): And in the Sahih. (6) I'rab al-Quran 3/196. (7) His saying: "Shurayh said" is from (M). (8) Zad al-Masir 6/152. (9) Al-Shadha p. 108. And Ibn al-Jawzi mentioned it in Zad al-Masir 6/152 from Ibn Abbas and Ubay bin Ka'b and Abi =

सूरह अश-शुआरा: आयतें 224 - 227 97

मेरी ज़ुबान एक धारदार तलवार है जिसमें कोई दोष नहीं है, और मेरा समुद्र बाल्टियों से गंदा नहीं होता। (1)

का'ब ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, वास्तव में अल्लाह ने कविता के बारे में वह उतारा है जो आप जानते हैं, तो आप इसके बारे में क्या सोचते हैं? नबी ﷺ ने फरमाया: "बेशक, मोमिन अपनी जान, अपनी तलवार और अपनी ज़ुबान से जिहाद करता है। उस ज़ात की कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, गोया कि तुम उन पर जो फेंक रहे हो वह तीरों की बौछार है।" (2)

का'ब ने यह भी कहा: सखीना अपने रब पर विजय पाने के लिए आई थी, लेकिन विजेताओं पर विजय पाने वाला निश्चित रूप से जीत जाएगा।

नबी ﷺ ने फरमाया: "ऐ का'ब, अल्लाह ने तुम्हारी इस बात के लिए तुम्हारी प्रशंसा की है।" (3)

अल-दहहाक ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में कहा: {और कवि - [केवल] पथभ्रष्ट ही उनका अनुसरण करते हैं}: यह उनके इस कथन द्वारा निरस्त (Abrogated) कर दिया गया था: {सिवाय उन लोगों के जो ईमान लाए और जिन्होंने नेक काम किए} (4)। अल-महदवी ने कहा: और इब्न अब्बास से सही (5) विचार यह है कि यह एक अपवाद है।

{और जिन लोगों ने ज़ुल्म किया है, वे जल्द ही जान लेंगे कि वे किस ठिकाने की ओर लौटेंगे} इसमें उन लोगों के लिए धमकी है जो ज़ुल्म के ज़रिए जीत हासिल करते हैं (6)। शुरैह (7) ने कहा: ज़ालिमों को पता चल जाएगा कि वे अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल के सामने से कैसे बच निकलेंगे; क्योंकि ज़ालिम सज़ा का इंतज़ार करता है, और मज़लूम मदद का। इब्न अब्बास ने पढ़ा: "वे किस तरह बच निकलेंगे" 'फा' और 'ता' के साथ (8), और दोनों का अर्थ एक ही है। अल-तल्बी ने इसका उल्लेख किया है (9)।

(1) ये पंक्तियाँ इब्न हिशाम की अल-सीरा अल-नबविया 2/424 में हैं। (2) अहमद (27174) द्वारा का'ब बिन मलिक (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत। (3) अल-हाकिम 3/489 द्वारा इसी तरह अल-बरा बिन अज़ीब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत। सखीना: आटे और घी से बना गर्म भोजन, जो सूप से गाढ़ा और दलिया से पतला होता है। अल-लिसान (सखन)। (4) अल-नहास ने अल-नादिख वल-मनसुख 2/572 में इसका उल्लेख किया है। और अल-बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़्रद (871) में, और अबू दाऊद (5016) ने इक्रमा के माध्यम से इब्न अब्बास (अल्लाह

उन दोनों पर प्रसन्न हो) से रिवायत किया है। (5) (म) में: और सही में। (6) इ'राब अल-कुरान 3/196। (7) उनका कथन: "शुरैह ने कहा" (म) से है। (8) ज़ाद अल-मसीर 6/152। (9) अल-शाज़ा पृष्ठ 108। और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 6/152 में इब्न अब्बास और उबै बिन का'ब और अबी = से इसका उल्लेख किया है।

سورة الشعراء: آیات 224 - 227 97

میری زبان ایک ایسی تلوار ہے جس میں کوئی عیب نہیں، اور میرا سمندر ڈولوں سے گدلا نہیں ہوتا۔ (1)

کعب نے کہا: اے اللہ کے رسول، اللہ تعالیٰ نے شاعری کے بارے میں وہ نازل فرما دیا ہے جو آپ جانتے ہیں، تو آپ اس کے بارے میں کیا رائے رکھتے ہیں؟ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "بے شک مومن اپنی جان، اپنی تلوار اور اپنی زبان سے جہاد کرتا ہے۔ اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں میری جان ہے، گویا تم ان پر جو پھینک رہے ہو وہ تیروں کی بوچھاڑ ہے۔" (2)

کعب نے یہ بھی کہا: سخینہ آئی تاکہ اپنے رب پر غالب آئے، اور غالبوں پر غالب آنے والا یقیناً غالب رہے گا۔

نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اے کعب، اللہ نے تمہارے اس قول پر تمہاری تعریف کی ہے۔" (3)

ضحاک نے ابن عباس سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں فرمایا: {اور شاعر، ان کی پیروی گمراہ لوگ ہی کرتے ہیں}: یہ اس قول سے منسوخ ہے: {مگر وہ لوگ جو ایمان لائے اور جنہوں نے نیک اعمال کیے} (4)۔ مہدوی نے کہا: اور ابن عباس سے صحیح (5) بات یہ ہے کہ یہ استثناء ہے۔

{اور عنقریب وہ لوگ جنہوں نے ظلم کیا، جان لیں گے کہ وہ کس جگہ لوٹ کر جائیں گے} اس میں ان لوگوں کے لیے دھمکی ہے جنہوں نے ظلم کے ذریعے فتح حاصل کی (6)۔ شریح (7) نے کہا: ظالموں کو پتہ چل جائے گا کہ وہ اللہ عزوجل کے سامنے سے کیسے چھٹکارا پائیں گے؛ کیونکہ

ظالم سزا کا منتظر ہوتا ہے، اور مظلوم نصرت کا۔ ابن عباس نے "أيَّ مُنْفَلَتٍ يَنْفَلِتُونَ" فا اور تاء کے ساتھ پڑھا (8)، اور دونوں کا معنی ایک ہی ہے۔ ثعلبی نے اسے ذکر کیا ہے (9)۔

(1) اشعار سیرت ابن ہشام 2/424 میں ہیں۔ (2) اسے احمد (27174) نے کعب بن مالک رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (3) اسے حاکم نے 3/489 میں براء بن عازب رضی اللہ عنہ کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ اور سخینہ: ایک گرم کھانا ہے جو آٹے اور گھی سے تیار کیا جاتا ہے، یہ شوربے سے گاڑھا اور دلیہ سے پتلا ہوتا ہے۔ اللسان (سخن)۔ (4) نحاس نے الناسخ والمنسوخ 2/572 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ اور اسے بخاری نے الادب المفرد (871) میں، اور ابو داؤد نے (5016) میں عکرمہ کے واسطے سے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (5) نسخہ (م) میں ہے: اور صحیح میں۔ (6) اعراب القرآن 3/196۔ (7) ان کا قول: "قال شریح" نسخہ (م) سے ہے۔ (8) زاد المسیر 6/152۔ (9) الشاذة ص 108۔ اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 6/152 میں ابن عباس، ابی بن کعب اور ابی = سے اسے ذکر کیا ہے۔

Surah Ash-Shu'ara: Verses 224 - 227 98

And the meaning of: {to what return they will return}: i.e., what fate they will meet, and what place of return they will go back to; because their destiny is to the Fire, and it is the worst destiny, and their return is to punishment (1), and it is the worst return. The difference between "Munqalab" (turning point/place of transition) and "Marji'" (place of return) is that "Munqalab" is the transition to the opposite of what one is currently in, while "Marji'" is returning from a state one is currently in to a state one was in before. Thus, every "Marji'" is a "Munqalab," but not every "Munqalab" is a "Marji'." And Allah knows best. This was mentioned by Al-Mawardi (2). And "Ayy" (what/which) is in the accusative case (mansub) because of "Yanqalibun" and it has the meaning of a verbal noun (Masdar). It is not permissible for it to be in the accusative case because of "Saiya'lamu" (will know) because "Ayy" and the rest of the interrogative nouns are not acted upon by what precedes them, according to what the grammarians mentioned. Al-Nahhas said: The truth of the matter is that the interrogative is one meaning and what precedes it is another meaning; so if what precedes it acted upon it, some meanings would enter into others (3).

= Al-Aliyah, Abu Mijlaz, Abu Imran al-Jawni, and Asim al-Jahdari. (1) In (M): the punishment. (2) In Al-Nukat wa al-'Uyun 4/191. (3) I'rab al-Qur'an 3/196.

सूरह अश-शुअरा: आयत 224 - 227 98

अर्थ: {वे किस लौटने की जगह लौटेंगे}: यानी, वे किस अंत की ओर बढ़ रहे हैं, और किस वापसी की जगह पर लौटेंगे; क्योंकि उनका ठिकाना आग है, जो सबसे बुरा ठिकाना है, और उनकी वापसी सज़ा (1) की ओर है, जो सबसे बुरी वापसी है। "मुन्क़लब" (परिवर्तन का स्थान) और "मरजी" (वापसी का स्थान) के बीच का अंतर यह है कि "मुन्क़लब" वर्तमान स्थिति के विपरीत स्थिति में संक्रमण है, जबकि "मरजी" वर्तमान स्थिति से उस स्थिति में वापसी है जिसमें वह पहले था। इस प्रकार, प्रत्येक "मरजी" एक "मुन्क़लब" है, लेकिन प्रत्येक "मुन्क़लब" एक "मरजी" नहीं है। और अल्लाह बेहतर जानता है। अल-मावर्दी (2) ने इसका उल्लेख किया है। और "अय्या" (कौन सा/क्या) "यनक़लीबून" के कारण कर्मकारक (मंसूब) में है और इसका अर्थ क्रियात्मक संज्ञा (मस्दर) के रूप में है। यह "सय'लमू" (जान जाएगा) के कारण कर्मकारक में होना अनुमेय नहीं है क्योंकि वैयाकरणों के अनुसार "अय्या" और बाकी प्रश्नवाचक संज्ञाओं पर उनसे पहले आने वाले शब्दों का प्रभाव नहीं पड़ता है। अल-नहस ने कहा: इस बारे में सच्चाई यह है कि प्रश्नवाचक एक अर्थ है और उससे पहले जो आता है वह दूसरा अर्थ है; इसलिए यदि उससे पहले आने वाला शब्द उस पर काम करता है, तो कुछ अर्थ दूसरे अर्थों में प्रवेश कर जाएंगे (3)।

= अल-आलिया, अबू मिजलाज़, अबू इमरान अल-जौनी और असीम अल-जहदरी। (1) (म) में: सज़ा। (2) अल-नुकात वल-उयून 4/191 में। (3) इराब अल-कुरान 3/196।

سورة الشعراء: آيات ٢٢٤ - ٢٢٧ ٩٨

معنی: ﴿ أَيَّ مُنقَلَبٍ يَنقَلِبُونَ ﴾: یعنی کس انجام کو وہ پہنچیں گے، اور کس لوٹنے کی جگہ وہ لوٹ کر جائیں گے؛ کیونکہ ان کا ٹھکانہ آگ ہے، اور وہ بدترین ٹھکانہ ہے، اور ان کی واپسی عذاب (١) کی طرف ہے اور وہ بدترین واپسی ہے۔ "منقلب" اور "مرجع" کے درمیان فرق یہ ہے کہ "منقلب" جس حالت میں انسان ہے اس کی ضد کی طرف منتقلی کا نام ہے، اور "مرجع" جس حال میں ہے اس سے اس حال کی طرف لوٹنا ہے جس میں وہ پہلے تھا۔ چنانچہ ہر "مرجع" ایک "منقلب" ہے، لیکن ہر "منقلب" ایک "مرجع" نہیں ہے، واللہ اعلم، اس کا ذکر الماوردی (٢) نے کیا ہے۔ اور لفظ "أَيَّ" اپنے مابعد "يَنْقَلِبُونَ" کی وجہ سے منصوب ہے اور یہ مصدر کے معنی میں ہے، اور یہ جائز نہیں ہے کہ یہ "سَيَعْلَمُ" کی وجہ سے منصوب ہو کیونکہ نحویوں کے نزدیک "أَيّ" اور دیگر اسمائے استفہام پر ان سے پہلے والا لفظ عمل نہیں کرتا۔ النحاس نے کہا: اس بارے میں حقیقت یہ ہے کہ استفہام ایک مستقل معنی ہے اور اس سے پہلے والا دوسرا معنی ہے؛ پس اگر اس سے پہلے والا اس پر عمل کرے تو بعض معانی دوسرے معانی میں داخل ہو جائیں گے (٣)۔

= العالیہ، اور ابی مجلز، اور ابی عمران الجونی، اور عاصم الجحدری۔ (١) نسخہ (م) میں: العذاب۔ (٢) النکت والعیون ١٩١/٤ میں۔ (٣) إعراب القرآن ١٩٦/٣ میں۔

Surah An-Naml It is entirely Meccan according to everyone's consensus, and it consists of ninety-three verses. Some say: ninety-four verses (1). In the name of Allah, the Beneficent, the Merciful. The Almighty says: "Ta, Seen. These are the verses of the Qur'an and a clear Book (1) A guidance and good tidings for the believers (2) Who establish prayer and give zakah, and of the Hereafter they are certain [in faith] (3) Indeed, those who do not believe in the Hereafter - We have made their deeds pleasing to them, so they wander blindly (4) Those are the ones for whom there will be the worst of punishment, and in the Hereafter they are the greatest losers (5) And indeed, [O Muhammad], you receive the Qur'an from one Wise and Knowing (6)." The Almighty's saying: "Ta, Seen. These are the verses of the Qur'an and a clear Book." Discussion regarding the disjointed letters (Al-Muqatta'at) has already passed in [the commentary on] Surah Al-Baqarah (2) and others. "Tilka" (those) is in the sense of "hadhihi" (these), meaning: this surah contains the verses of the Qur'an and the verses of a clear book (3). He mentioned "Al-Qur'an" with the definite article (Ma'rifah) and said "a clear Book" (wa Kitabin Mubin) with the indefinite article (Nakirah), and they both have the same meaning in context; just as you say: "so-and-so is a wise man" and "so-and-so is the wise man." And "The Book" is the Qur'an itself. He combined both attributes for it: that it is a "Qur'an" and that it is a "Book"; because it is what appears through writing and what appears through reading (recitation) (4). Their derivations have already been discussed in [the commentary on] "Al-Baqarah" (5). In Surah Al-Hijr [1-2], He said: "Alif, Lam, Ra. These are the verses of the Book and a clear Qur'an," so He presented "the Book" in the definite form and "Qur'an" in the indefinite form. That is because "Al-Qur'an" and "Al-Kitab" are two names, either of which can be used as a definite noun or as an attribute.

(1) Al-Kashshaf 3/134. (2) 1/ 237-242. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/113. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/192. (5) 1/ 161-162 and 245.

सूरा अन-नम्ल सभी की राय के अनुसार यह पूरी तरह से मक्का में उतरी (मक्की) है, और इसमें तिरानबे आयतें हैं। कहा गया है: चौरानबे आयतें (1)। अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत कृपाशील और दयावान है। अल्लाह तआला फ़रमाता है: "ता. सीन. ये क़ुरआन की और एक स्पष्ट किताब की आयतें हैं (1) मार्गदर्शन और खुशखबरी ईमान वालों के लिए (2) जो नमाज़ क़ायम करते हैं और ज़कात देते हैं और आख़िरत (परलोक) पर वे पूरा यकीन रखते हैं (3) बेशक जो लोग आख़िरत पर ईमान नहीं लाते, हमने उनके आमाल (कर्मों) को उनके लिए खुशनुमा बना दिया है, तो वे भटक रहे हैं (4) यही वे लोग हैं जिनके लिए बुरा अज़ाब है, और आख़िरत में वे ही सबसे ज़्यादा नुकसान उठाने वाले हैं (5) और बेशक (ऐ मुहम्मद!) आपको यह क़ुरआन एक हिकमत वाले, इल्म वाले की तरफ़ से सिखाया जा रहा है (6)।" अल्लाह तआला का फ़रमान: "ता. सीन. ये क़ुरआन की और एक स्पष्ट किताब की आयतें हैं।" हुरूफ़-ए-मुक़त्तआत के बारे में बातचीत "अल-बक़रह" (2) और अन्य में पहले ही हो चुकी है। और यहाँ 'तिल्का' (वे) का अर्थ 'हाज़िही' (ये) है, यानी: इस सूरा में क़ुरआन की आयतें और एक स्पष्ट किताब की आयतें (3) हैं। और उसने 'क़ुरआन' का उल्लेख मारिफ़ा (निश्चित संज्ञा) के रूप में किया, और कहा: "और एक स्पष्ट किताब" (किताबिन मुबीन) नकिरा (अनिश्चित संज्ञा) के रूप में, और ये दोनों मारिफ़ा के अर्थ में ही हैं; जैसे आप कहते हैं: 'फ़लां व्यक्ति अक़्लमंद है' और 'फ़लां अक़्लमंद व्यक्ति है'। और 'किताब' ही 'क़ुरआन' है, इसलिए उसने इसके लिए दोनों विशेषताओं को जोड़ा है: कि वह 'क़ुरआन' है और 'किताब' भी; क्योंकि वह वह है जो लेखन (किताबत) के माध्यम से प्रकट होता है और जो पढ़ने (क़िरात) के माध्यम से प्रकट होता है (4)। और उनकी व्युत्पत्ति "अल-बक़रह" (5) में पहले ही गुज़र चुकी है। और सूरा अल-हिज्र [1-2] में उसने फ़रमाया: "अलिफ़. लाम. रा. ये किताब की और एक स्पष्ट क़ुरआन की आयतें हैं", तो यहाँ किताब को मारिफ़ा के रूप में और क़ुरआन को नकिरा के रूप में निकाला; और ऐसा इसलिए है क्योंकि क़ुरआन और किताब दो ऐसे नाम हैं जिनमें से प्रत्येक के लिए यह सही है कि उसे मारिफ़ा बनाया जाए और उसे सिफ़त (विशेषण) बनाया जाए।

(1) अल-कश्शाफ़ 3/134। (2) 1/ 237-242। (3) मा'नी अल-क़ुरआन ली-अन्-नह़्ह़ास 5/113। (4) अल-नुक़त वल-'उयून 4/192। (5) 1/ 161-162 और 245।

سورۃ النمل سب کے نزدیک یہ مکمل طور پر مکی ہے، اور اس کی ترانوے آیات ہیں۔ اور کہا گیا: چورانوے آیات (1)۔ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "طس، یہ قرآن اور ایک واضح کتاب کی آیات ہیں (1) ہدایت اور بشارت ہے ایمان والوں کے لیے (2) وہ جو نماز قائم کرتے ہیں اور زکوٰۃ دیتے ہیں اور وہ آخرت پر یقین رکھتے ہیں (3) بیشک جو لوگ آخرت پر ایمان نہیں لاتے ہم نے ان کے لیے ان کے اعمال کو خوشنما بنا دیا ہے پس وہ بھٹک رہے ہیں (4) یہی وہ لوگ ہیں جن کے لیے برا عذاب ہے اور وہ آخرت میں سب سے زیادہ نقصان اٹھانے والے ہیں (5) اور بیشک (اے محمد!) آپ کو قرآن ایک دانا، علم والے کی طرف سے سکھایا جا رہا ہے (6)۔" اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "طس، یہ قرآن اور ایک واضح کتاب کی آیات ہیں"۔ حروفِ مقطعات کے بارے میں کلام "البقرہ" (2) اور دیگر میں گزر چکا ہے۔ اور "تلک" بمعنی "ہذہ" ہے، یعنی: یہ سورت قرآن کی آیات اور واضح کتاب کی آیات (3) ہے۔ اور اس نے "القرآن" کا ذکر معرفہ کے لفظ کے ساتھ کیا، اور فرمایا: "اور واضح کتاب" (کتابٍ مبین) نکرہ کے لفظ کے ساتھ، اور یہ دونوں معرفہ کے معنی میں ہیں؛ جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "فلاں عقلمند آدمی ہے" اور "فلاں وہ عقلمند آدمی ہے"۔ اور "کتاب" ہی "قرآن" ہے، پس اس کے لیے دونوں صفتوں کو جمع کیا گیا: کہ وہ قرآن ہے اور وہ کتاب ہے؛ اس لیے کہ وہ تحریر کے ذریعے ظاہر ہوتا ہے اور تلاوت کے ذریعے ظاہر ہوتا ہے (4)۔ اور ان دونوں کے مشتق ہونے کا ذکر "البقرہ" (5) میں گزر چکا ہے۔ اور سورہ الحجر [1-2] میں فرمایا: "الر، یہ کتاب کی اور واضح قرآن کی آیات ہیں" پس کتاب کو معرفہ کے لفظ کے ساتھ اور قرآن کو نکرہ کے لفظ کے ساتھ بیان کیا؛ اور یہ اس لیے ہے کہ "قرآن" اور "کتاب" دو ایسے نام ہیں جن میں سے ہر ایک کے لیے درست ہے کہ اسے معرفہ بنایا جائے اور اسے صفت بنایا جائے۔

(1) الكشاف 3/ 134- (2) 1/ 237-242- (3) معانى القرآن للنحاس 5/ 113- (4) النكت والعيون 4/ 192- (5) 1/ 161-162 اور 245-

100 Surah An-Naml, Verses 1-6

And He described it as "clear" because He explained in it His commands and prohibitions, His lawful and unlawful, and His promises and warnings (1), as mentioned previously (2).

His saying (the Almighty): ﴿هُدًى وَبُشْرَىٰ لِلْمُؤْمِنِينَ﴾ "A guidance and good tidings for the believers" [27:2]. "Guidance" (Hudan) is in the accusative case (mansub) as a 'hal' (circumstantial state) for 'the Book', meaning: those are the verses of the Book, guiding and giving good tidings (3). It is also permissible for it to be in the nominative case (marfu') as a subject (mubtada'), meaning: 'It is a guidance' (4). Or, if you wish, by deleting a preposition (harf al-sifah), meaning: 'In it is guidance'. And it is permissible for 'for the believers' to be the predicate (khabar).

Then He described them, saying: ﴿الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُم بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ﴾ "Who establish prayer and give zakah, and of the Hereafter they are certain [in faith]" [27:3]. The explanation of this has already been given at the beginning of "Al-Baqarah" (5).

His saying (the Almighty): ﴿إِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ﴾ "Indeed, those who do not believe in the Hereafter" [27:4], meaning: they do not believe in the Resurrection. ﴿زَيَّنَّا لَهُمْ أَعْمَالَهُمْ﴾ "We have made their deeds pleasing to them" [27:4]. It was said: their evil deeds, until they saw them as good (6). And it was said: We made their good deeds appear beautiful to them, but they did not perform them. Al-Zajjaj said (7): We made their reward for their disbelief that we made attractive to them what they are in. ﴿فَهُمْ يَعْمَهُونَ﴾ "So they wander blindly" [27:4], meaning: they waver in their wicked deeds and in their misguidance. Narrated from Ibn Abbas. Abu al-Aliyah: they persist. Qatadah: they play. Al-Hasan: they are confused. A poet said: And a wasteland whose ends are in a wasteland... blindness of guidance with those who are confused and blind (8).

His saying (the Almighty): ﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ لَهُمْ سُوءُ الْعَذَابِ﴾ "Those are the ones for whom there will be the worst of punishment" [27:5], which is Hell. ﴿وَهُمْ فِي الْآخِرَةِ هُمُ﴾ "And they, in the Hereafter, are the [most losers]"...

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/192. (2) 11/241. (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/107. (4) Meaning: in the nominative case as the predicate of an implicit subject, as in Al-Muharrar al-Wajiz 4/248. (5) 1/251 - 274. (6) Al-Wasit 3/368. (7) In his 'Ma'ani al-Qur'an'

4/108. (8) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/193. The poet is Ru'bah ibn al-'Ajjaj, and it is in his Diwan in 'Majmu' Ash'ar al-'Arab', p. 166.

100 सूरह अन-नमल, आयतें 1-6

और उन्होंने इसे 'स्पष्ट' (मुबीन) बताया क्योंकि उन्होंने इसमें अपने आदेशों और निषेधों, अपने हलाल और हराम, और अपने वादों और चेतावनियों को स्पष्ट किया है (1), जैसा कि पहले बताया जा चुका है (2)।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿هُدًى وَبُشْرَىٰ لِلْمُؤْمِنِينَ﴾ "ईमान वालों के लिए मार्गदर्शन और खुशखबरी" [27:2]। "मार्गदर्शन" (हुदन) 'किताब' की स्थिति (हाल) के रूप में 'नसब' (accusative) की स्थिति में है, यानी: ये किताब की आयतें हैं, मार्गदर्शन करने वाली और खुशखबरी देने वाली (3)। इसे कर्ता (मुब्तदा) के रूप में 'रफ़' (nominative) की स्थिति में होना भी जायज़ है, यानी: 'यह एक मार्गदर्शन है' (4)। और यदि आप चाहें तो एक पूर्वसर्ग (हर्फ़ अल-सिफ़ा) को हटाकर, यानी: 'इसमें मार्गदर्शन है'। और यह भी जायज़ है कि 'ईमान वालों के लिए' ख़बर (विधेय) हो।

फिर उन्होंने उनका वर्णन करते हुए कहा: ﴿الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُم بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ﴾ "जो नमाज़ कायम करते हैं और ज़कात देते हैं और वे आखिरत पर यकीन रखते हैं" [27:3]। इसका स्पष्टीकरण 'अल-बक़रह' (5) की शुरुआत में पहले ही दिया जा चुका है।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿إِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ﴾ "बेशक जो लोग आखिरत पर ईमान नहीं रखते" [27:4], यानी: वे पुनरुत्थान पर विश्वास नहीं करते। ﴿زَيَّنَّا لَهُمْ أَعْمَالَهُمْ﴾ "हमने उनके लिए उनके कर्मों को सुशोभित कर दिया है" [27:4]। कहा गया: उनके बुरे कर्मों को, यहाँ तक कि वे उन्हें अच्छा देखने लगे (6)। और कहा गया: हमने उनके लिए अच्छे कर्मों को सुशोभित किया लेकिन उन्होंने उन्हें नहीं किया। अल-ज़ज्जाज ने कहा (7): हमने उनके कुफ्र का बदला यह बनाया कि हमने उनके लिए वह सब सुशोभित कर दिया जिसमें वे हैं। ﴿فَهُمْ يَعْمَهُونَ﴾ "चुनांचे वे भटक रहे हैं" [27:4], यानी: वे अपने बुरे कामों और अपनी गुमराहियों में झिझक रहे हैं। इब्न अब्बास से रिवायत है। अबू अल-आलिया: वे ज़िद पर अड़े हैं। क़तादा: वे खेल रहे हैं। अल-हसन: वे भ्रमित हैं; कवि ने कहा: और एक ऐसा रेगिस्तान जिसके किनारे एक और रेगिस्तान में हैं... मार्गदर्शन का अंधापन उन लोगों के साथ जो भ्रमित और अंधे हैं (8)।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ لَهُمْ سُوءُ الْعَذَابِ﴾ "यही वे लोग हैं जिनके लिए बुरा अज़ाब है" [27:5], और वह जहन्नुम है। ﴿وَهُمْ فِي الْآخِرَةِ هُمُ﴾ "और वे आखिरत में ही [सबसे ज़्यादा घाटा उठाने वाले]..."

(1) अल-नुकत वल-उयून 4/192। (2) 11/241। (3) अल-ज़ज्जाज की मा'नी अल-क़ुरान 4/107। (4) मतलब: एक छिपे हुए कर्ता की ख़बर के रूप में रफ़ की स्थिति में, जैसा कि अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/248 में है। (5) 1/251 - 274। (6) अल-वसीत 3/368। (7) उनकी पुस्तक 'मा'नी अल-क़ुरान' 4/108 में। (8) अल-नुकत वल-उयून 4/193। कवि रुबाह इब्न अल-अज्जाज है, और यह उसके दीवान में 'मजमू अशआर अल-अरब', पृष्ठ 166 में है।

۱۰۰ سورہ النمل، آیات ۱-۶

اور اسے 'مبین' (واضح) کہا کیونکہ اس میں اللہ کے احکامات، نواہی، حلال و حرام اور وعدے و وعید کو واضح کیا گیا ہے (۱)، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿هُدًى وَبُشْرَىٰ لِلْمُؤْمِنِينَ﴾ «هُدًى» کتاب سے 'حال' ہونے کی بنا پر حالتِ نصب میں ہے، یعنی: کتاب کی یہ آیات ہدایت دینے والی اور بشارت دینے والی ہیں (۳)۔ اس میں مبتدا کے طور پر 'رفع' بھی جائز ہے، یعنی: «ہو ہدٰی» (وہ ہدایت ہے) (۴)۔ اور اگر آپ چاہیں تو حرفِ صفت کو حذف کر کے، یعنی: «فیہ ہدٰی» (اس میں ہدایت ہے)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «للمؤمنین» خبر ہو۔

پھر ان کی صفت بیان کرتے ہوئے فرمایا: ﴿الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُم بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ﴾ اور اس کا بیان سورہ 'بقرہ' کے شروع میں گزر چکا ہے (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ﴾ یعنی: وہ بعث (دوبارہ جی اٹھنے) کی تصدیق نہیں کرتے۔ ﴿زَيَّنَّا لَهُمْ أَعْمَالَهُمْ﴾ کہا گیا: ان کے برے اعمال، یہاں تک کہ وہ انہیں اچھا سمجھنے لگے (۶)۔ اور کہا گیا: ہم نے ان کے لیے ان کے اچھے اعمال مزین کیے لیکن انہوں نے ان پر عمل نہ کیا۔ زجاج نے کہا (۷): ہم نے ان کے کفر کا بدلہ یہ دیا کہ ان کے لیے وہ چیز مزین کر دی جس میں وہ مبتلا تھے۔ ﴿فَهُمْ يَعْمَهُونَ﴾ یعنی: وہ اپنے ناپاک کاموں اور اپنی گمراہیوں میں ٹھوکریں کھاتے پھر رہے ہیں۔ ابن عباس سے مروی ہے۔ ابوالعالیہ: وہ ہٹ دھرمی کر رہے ہیں۔ قتادہ: وہ کھیل رہے ہیں۔ حسن: وہ حیران و پریشان ہیں؛ شاعر (راجز) نے کہا: اور ایسا ریگستان جس کے کنارے ریگستان ہی میں گم ہیں... ہدایت سے محروم ان حیران و سرگرداں لوگوں کے ساتھ (۸)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ لَهُمْ سُوءُ الْعَذَابِ﴾ اور وہ جہنم ہے۔ ﴿وَهُمْ فِي الْآخِرَةِ هُمُ﴾

(١) النکت والعیون ١٩٢/٤۔ (٢) ٢٤١/١١۔ (٣) معانی القرآن للزجاج ١٠٧/٤۔ (٤) یعنی: کسی مخفی مبتدا کی خبر ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں، جیسا کہ المحرر الوجیز ٢٤٨/٤ میں ہے۔ (٥) ٢٥١/١ - ٢٧٤۔ (٦) الوسیط ٣٦٨/٣۔ (٧) ان کی کتاب 'معانی القرآن' ١٠٨/٤ میں۔ (٨) النکت والعیون ١٩٣/٤۔ اور راجز کے قائل رؤبہ بن العجاج ہیں، اور یہ ان کے دیوان 'مجموع اشعار العرب' ص ١٦٦ میں ہے۔

{the greatest losers}. "In the Hereafter" is an explanation and is not syntactically connected to "the greatest losers". For some people lose this world but gain the Hereafter, but these people have lost the Hereafter through their disbelief, so they are the greatest of all losers.

The Almighty's saying: {And indeed, you are being given the Qur'an} meaning: it is cast upon you, so you receive it, learn it, and take it (1).

{from One Wise and Knowing.} "Ladun" means 'with' or 'from', except that it is indeclinable (mabni), not inflectable (mu'rab), because it does not take on different cases (2). Different dialects concerning it were mentioned in [Surah] "Al-Kahf" (3). This verse is a preamble and preparation for the stories He intends to recount (4), and the subtleties of His wisdom and the intricacies of His knowledge contained therein.

The Almighty's saying: {When Moses said to his family, "Indeed, I have perceived a fire. I will bring you from it some news or bring you a burning brand that you may warm yourselves." (7) But when he came to it, he was called, "Blessed is whoever is at the fire and whoever is around it. And exalted is Allah, Lord of the worlds. (8) O Moses, indeed it is I - Allah, the Exalted in Might, the Wise. (9) And throw down your staff." But when he saw it writhing as if it were a snake, he turned in flight and did not return. [Allah said], "O Moses, fear not. Indeed, in My presence the messengers do not fear. (10) Otherwise, he who has wronged and then substituted good after evil, then indeed, I am Forgiving and Merciful. (11) And put your hand into the opening of your garment [at the breast]; it will come out white without disease. [These are] among nine signs [sent] to Pharaoh and his people. Indeed, they were a people defiantly disobedient." (12) But when there came to them Our visible signs, they said, "This is obvious magic." (13) And they rejected them, while their inner selves were convinced thereof, out of injustice and haughtiness. So see how was the end of the corrupters. (14)}.

The Almighty's saying: {When Moses said to his family...} "When" (Idh) is in the accusative case due to an implied verb, which is "Mention" (idhkur); as if He said following His saying: {And indeed, you are being given the Qur'an from One Wise and Knowing}: Take, O Muhammad, from the traces of His wisdom and knowledge the story of Moses when he said to his family (5): {Indeed, I have perceived a fire} meaning: I saw it from afar. Al-Harith bin Hilliza said:

(1) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah, p. 322, similarly. (2) I'rab al-Qur'an 3/198. (3) In the commentary of verse (65). (4) Tafsir al-Razi 24/180. (5) Al-Kashshaf 3/137.

सूरह अन-नमल: आयतें 5 - 14 / 101

{सबसे बड़े घाटे में रहने वाले}। "परलोक में" (आख़िरत में) स्पष्टीकरण है और यह "सबसे बड़े घाटे में रहने वाले" से जुड़ा नहीं है। क्योंकि कुछ लोग दुनिया खो देते हैं लेकिन परलोक पा लेते हैं, लेकिन इन लोगों ने अपने कुफ़्र (अविश्वास) के कारण परलोक खो दिया है, इसलिए वे सभी घाटे में रहने वालों में सबसे बड़े घाटे में हैं।

अल्लाह तआला का कथन: {और निश्चित रूप से, आपको कुरआन दिया जा रहा है} अर्थात: यह आप पर डाला जा रहा है, इसलिए आप इसे प्राप्त करते हैं, इसे सीखते हैं और इसे ग्रहण करते हैं (1)।

{उसकी ओर से जो तत्वदर्शी और सर्वज्ञ है।} "लदुन" का अर्थ है 'पास से' या 'ओर से', सिवाय इसके कि यह अपरिवर्तनीय (मबनी) है, न कि विकारी (मुअ़रब); क्योंकि यह अलग-अलग स्थितियों को नहीं अपनाता (2)। इसके बारे में अलग-अलग बोलियों का उल्लेख "अल-कहफ़" में किया गया है (3)। यह आयत उन कहानियों के लिए एक प्रस्तावना और तैयारी है जो वह सुनाना चाहता है (4), और इसमें निहित उसकी हिकमत (बुद्धिमत्ता) की बारीकियों और उसके ज्ञान की सूक्ष्मताओं का वर्णन है।

अल्लाह तआला का कथन: {जब मूसा ने अपने घर वालों से कहा, "मैंने एक आग देखी है। मैं तुम्हारे पास वहाँ से कोई ख़बर लाऊँगा या कोई जलता हुआ अंगारा लाऊँगा ताकि तुम ताप सको।" (7) फिर जब वह वहाँ पहुँचा, तो पुकारा गया, "बरकत दी गई है उसे जो आग के पास है और उसे जो उसके आसपास है। और पाक है अल्लाह, जो सारे संसार का रब है। (8) ऐ मूसा! वास्तव में वह मैं ही हूँ - अल्लाह, प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी। (9) और अपनी लाठी डाल दो।" फिर जब उसने उसे देखा कि वह सांप की तरह हिल रही है, तो वह पीठ फेर कर भागा और पीछे मुड़कर न देखा। [अल्लाह ने कहा], "ऐ मूसा! डरो नहीं। निस्संदेह, मेरे पास रसूल डरा नहीं करते। (10) सिवाय उसके जिसने ज़ुल्म किया हो, फिर बुराई के बाद उसे भलाई से बदल दिया हो, तो निश्चित रूप से मैं क्षमाशील, अत्यंत दयावान हूँ। (11) और अपना हाथ अपने गिरेबान में डालो, वह बिना किसी रोग के चमकता हुआ सफ़ेद निकलेगा। [ये] फिरौन और उसकी क़ौम की ओर [भेजी जाने वाली] नौ निशानियों में से हैं। वास्तव में वे नाफ़रमान लोग थे।" (12) फिर जब उनके पास हमारी साफ़-साफ़ निशानियाँ आईं, तो उन्होंने कहा, "यह तो स्पष्ट जादू है।" (13) और उन्होंने उनका इनकार किया, जबकि उनके दिलों को उनका विश्वास हो चुका था, केवल ज़ुल्म और घमंड के कारण। तो देख लो कि बिगाड़ पैदा करने वालों का अंजाम कैसा हुआ। (14)}।

अल्लाह तआला का कथन: {जब मूसा ने अपने घर वालों से कहा...} "जब" (इज़) एक छिपे हुए शब्द 'याद करो' (उज़कुर) के कारण मंसूब है; जैसे कि उसने अपने इस कथन के बाद कहा हो: {और निश्चित रूप से, आपको उस तत्वदर्शी और सर्वज्ञ की ओर से कुरआन दिया जा रहा है}: ऐ मुहम्मद! उसकी हिकमत और ज्ञान के अवशेषों में से मूसा की कहानी लो जब उसने अपने घर वालों से कहा (5): {मैंने एक आग देखी है} अर्थात: मैंने उसे दूर से देखा। अल-हारिस बिन हिल्लिज़ा ने कहा:

(1) गरीब अल-कुरआन, इब्न क़ुतैबा, पृ. 322, इसी तरह। (2) इ'राब अल-कुरआन 3/198। (3) आयत (65) की व्याख्या में। (4) तफ़सीर अल-राज़ी 24/180। (5) अल-कश्शाफ़ 3/137।

سورة النمل: آیات ۵ - ۱۴ / ۱۰۱

«الْأَخْسَرُونَ﴾۔ «فی الآخرة» (آخرت میں) بیان ہے اور یہ 'الْأَخْسَرُونَ' سے متعلق نہیں ہے، کیونکہ کچھ لوگ ایسے ہوتے ہیں جو دنیا کھو دیتے ہیں اور آخرت پا لیتے ہیں، لیکن ان لوگوں نے اپنے کفر کی وجہ سے آخرت بھی کھو دی، تو وہ ہر خسارہ پانے والے سے بڑھ کر خسارے میں ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِنَّكَ لَتُلَقَّى الْقُرْءَانَ﴾ یعنی: آپ پر ڈالا جاتا ہے، تو آپ اسے پاتے ہیں، اسے سیکھتے ہیں اور اسے لیتے ہیں (۱)۔

﴿مِن لَّدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ﴾ «لَدُنْ» 'پاس سے' کے معنی میں ہے، سوائے اس کے کہ یہ مبنی ہے، معرب نہیں؛ کیونکہ یہ متغیر نہیں ہوتا (۲)۔ اس کے بارے میں مختلف لغات «الکهف» میں ذکر کی گئی ہیں (۳)۔ یہ آیت ان قصوں کے لیے ایک تمہید اور بساط ہے جنہیں وہ بیان کرنا چاہتا ہے (۴)، اور اس میں اس کی حکمت کے لطائف اور اس کے علم کی باریکیوں کا بیان ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِأَهْلِهِ إِنِّي ءَانَسْتُ نَارًا سَآتِيكُم مِّنْهَا بِخَبَرٍ أَوْ ءَاتِيكُم بِشِهَابٍ قَبَسٍ لَّعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ (٧) فَلَمَّا جَاءَهَا نُودِيَ أَن بُورِكَ مَن فِي النَّارِ وَمَنْ حَوْلَهَا وَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (٨) يَٰمُوسَىٰ إِنَّهُ أَنَا اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (٩) وَأَلْقِ عَصَاكَ فَلَمَّا رَءَاهَا تَهْتَزُّ كَأَنَّهَا جَانٌّ وَلَّىٰ مُدْبِرًا وَلَمْ يُعَقِّبْ يَٰمُوسَىٰ لَا تَخَفْ إِنِّي لَا يَخَافُ لَدَيَّ الْمُرْسَلُونَ (١٠) إِلَّا مَن ظَلَمَ ثُمَّ بَدَّلَ حُسْنًا بَعْدَ سُوءٍ فَإِنِّي غَفُورٌ رَّحِيمٌ (١١) وَأَدْخِلْ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجْ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ فِي تِسْعِ ءَايَٰتٍ إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَقَوْمِهِ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَٰسِقِينَ (١٢) فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ ءَايَٰتُنَا مُبْصِرَةً قَالُوا هَٰذَا سِحْرٌ مُّبِينٌ (١٣) وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا أَنفُسُهُمْ ظُلْمًا وَعُلُوًّا فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَٰقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ (١٤)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِأَهْلِهِ﴾ «إِذْ» ایک مخفی فعل 'اذکر' (یاد کرو) کی وجہ سے منصوب ہے؛ گویا اللہ تعالیٰ نے اپنے اس قول کے بعد فرمایا: ﴿وَإِنَّكَ لَتُلَقَّى الْقُرْءَانَ مِن لَّدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ﴾: اے محمد! اس کی حکمت اور علم کے آثار میں سے موسیٰ کا قصہ لو جب انہوں نے اپنے گھر والوں سے کہا (۵): ﴿إِنِّي ءَانَسْتُ نَارًا﴾ یعنی: میں نے اسے دور سے دیکھا۔ حارث بن حلزہ نے کہا:

(۱) غریب القرآن لابن قتیبہ ص ۳۲۲، اسی طرح۔ (۲) اعراب القرآن ۳/ ۱۹۸۔ (۳) آیت (۶۵) کی تفسیر کے وقت۔ (۴) تفسیر الرازی ۲۴/ ۱۸۰۔ (۵) الکشاف ۳/ ۱۳۷۔

“I perceived a sound and the hunters startled it... in the late afternoon, as evening drew near”(1)

“I will bring you information from there, or I will bring you a burning brand that you may warm yourselves” [Surah An-Naml: 7]. Asim, Hamza, and Al-Kisa'i recited: “bi-shihābin qabasin” with tanwin on “shihāb”. The rest recited it without tanwin, using the genitive construction (idāfa)(2), meaning: a flame of fire(3). This was chosen by Abu Ubaid and Abu Hatim. Al-Farra claimed that the omission of tanwin is similar to the phrases: “wa-ladāru l-ākhira” (the home of the hereafter), “masjidu l-jāmi'” (the congregational mosque), and “salātu l-ūlā” (the first prayer), where a thing is added to itself when its names differ. An-Nahhas said: adding a thing to itself is impossible according to the Basran grammarians; because the linguistic meaning of idāfa is the joining of one thing to another, so it is impossible for a thing to be joined to itself. Rather, a thing is added to clarify the meaning of ownership or type, so it is impossible to clarify that it owns itself or is of its own type. And “shihāb qabas” is the addition of a species to a genus(4), as you say: “this is a silk garment”, and “an iron ring”, and the like. Shihāb is anything luminous, such as a star or a lit stick. Qabas is a name for what is taken from burning coals and the like; so the meaning is: a brand from a fire. It is said: “qabastu qabsan” (I took a brand); and the noun is qabas. Just as you say: “qabaḍtu qabḍan” and the noun is al-qabḍ. Whoever recited: “bi-shihābin qabasin” made it a substitute (badal) for it(6). Al-Mahdawi: or an adjective for it; because qabas can be a noun that is not an adjective, and it can be an adjective. As for it being a non-adjective(7), it is because they said: “qabastuhu aqbisuhu qabsan” and al-qabas is the thing taken; and if it is an adjective, it is better to be an epithet (na't). The genitive construction is better if it is not an adjective. It is the addition of a species to its genus like a silver ring and the like. And if it were recited...

(1) Previously mentioned 15/189. (2) Al-Sab'a p. 478, and Al-Taysir 167. (3) Al-Kashshaf 3/137. (4) In the manuscripts: “wal-jins” (and the genus). The confirmed text is from I'rab al-Qur'an by An-Nahhas. (5) In (D): “iqtabastu”. In (Z) and (M): “aqbastu”. The confirmed is from I'rab al-Qur'an. (6) From his saying: “Al-Farra claimed...” to this point in I'rab al-Qur'an 3/198-199. And Al-Farra's saying in Ma'ani al-Qur'an is in 2/286. (7) The word “ghayr” (non/other than) is required by the context, and it is from (M), and not in the rest of the manuscripts.

सूरह अन-नमल: आयत ७ - १४ | १०२

"उसने एक आहट सुनी और शिकारियों ने उसे डरा दिया... दोपहर के बाद, जब शाम ढल रही थी"(१)

“मैं तुम्हारे पास वहाँ से कोई खबर लाऊँगा या कोई जलती हुई मशाल लाऊँगा ताकि तुम ताप सको” [सूरह अन-नमल: ७]। असीम, हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा है: “बिशिहाबिन कबसिन” (शिहाब पर तनवीन के साथ)। बाकियों ने तनवीन के बिना इज़ाफ़त (genitive construction) के साथ पढ़ा है(२), जिसका अर्थ है: आग की लौ(३)। इसे अबू उबैद और अबू हातिम ने चुना है। अल-फ़र्रा का दावा था कि तनवीन का लोप उनके इस कथन के समान है: “व-लदारु ल-आखिरा” (आखिरत का घर), “मस्जिदुन अल-जामी” (जामी मस्जिद), और “सलातु अल-ऊला” (पहली नमाज़), जहाँ एक ही चीज़ के अलग नाम होने पर उसे खुद से ही जोड़ दिया जाता है। अन-नहहास ने कहा: बसरा के व्याकरणविदों के अनुसार किसी चीज़ को खुद से जोड़ना असंभव है; क्योंकि इज़ाफ़त का भाषाई अर्थ एक चीज़ को दूसरी चीज़ के साथ जोड़ना है, इसलिए किसी चीज़ का खुद से जुड़ना असंभव है। बल्कि, किसी चीज़ को मालिकाना हक या प्रकार स्पष्ट करने के लिए जोड़ा जाता है, इसलिए यह स्पष्ट करना असंभव है कि वह खुद का मालिक है या अपने ही प्रकार का है। और “शिहाब कबस” प्रकार (species) को वर्ग (genus) से जोड़ना है(४), जैसा कि आप कहते हैं: “यह रेशमी कपड़ा है”, और “लोहे की अंगूठी” और इसके समान। शिहाब हर वह चीज़ है जिसमें रोशनी हो, जैसे तारा या जलती हुई लकड़ी। कबस उस चीज़ का नाम है जो जलते हुए कोयले आदि से ली जाती है; तो अर्थ हुआ: कबस से निकली एक मशाल। कहा जाता है: “कबस्तु कबसन” (मैंने मशाल ली); और संज्ञा कबस है। जैसे आप कहते हैं: “कबदतु कबदन” और संज्ञा अल-कबद है। जिसने पढ़ा: “बिशिहाबिन कबसिन”, उसने इसे इसका बदल (substitute) माना है(६)। अल-महदवी ने कहा: या उसका विशेषण; क्योंकि कबस एक संज्ञा भी हो सकता है और विशेषण भी। जहाँ तक इसके विशेषण न होने की बात है(७), वह इसलिए क्योंकि उन्होंने कहा: “कबस्तहु अक़बिसुहु कबसन” और अल-कबस वह चीज़ है जो ली गई है; और यदि यह विशेषण है, तो इसे गुणवाचक (na't) होना बेहतर है। यदि यह विशेषण नहीं है तो इज़ाफ़त बेहतर है। यह एक प्रजाति को उसके वर्ग से जोड़ना है जैसे चाँदी की अंगूठी और इसके समान। और यदि पढ़ा जाए...

(१) पहले उल्लेखित १५/१८९। (२) अल-सबआ पृष्ठ ४७८, और अल-तयसीर १६७। (३) अल-कश्शाफ ३/१३७। (४) प्रतियों में: “वल-जिन्स” (और वर्ग)। प्रमाणित पाठ अन-नहहास की 'इराब अल-कुरान' से

है। (५) (द) में: “इक्तबस्तु”। (ज़) और (म) में: “अक़बस्तु”। प्रमाणित 'इराब अल-कुरान' से है। (६) उनके इस कथन से: “अल-फ़र्रा का दावा...” इराब अल-कुरान ३/१९८-१९९ में यहाँ तक। और अल-फ़र्रा का कथन उनकी किताब 'मआनी अल-कुरान' २/२८६ में है। (७) शब्द “ग़ैर” (नहीं/अलावा) संदर्भ के अनुसार आवश्यक है, और यह (म) से है, बाकी प्रतियों में नहीं है।

"اس نے ایک آہٹ سنی اور شکاریوں نے اسے خوفزدہ کر دیا... سہ پہر کے وقت جب شام قریب تھی"(۱)

﴿سَـَٔاتِيكُم مِّنْهَا بِخَبَرٍ أَوْ ءَاتِيكُم بِشِهَابٍ قَبَسٍ لَّعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ﴾ [سورہ النمل: ۷]۔ عاصم، حمزہ اور کسائی نے پڑھا ہے: «بِشِهَابٍ قَبَسٍ» شہاب پر تنوین کے ساتھ اور باقی قراء نے بغیر تنوین کے اضافت کے ساتھ پڑھا ہے(۲)، یعنی: آگ کا شعلہ(۳)۔ اسے ابو عبید اور ابو حاتم نے اختیار کیا ہے۔ الفراء کا خیال ہے کہ تنوین کا نہ ہونا ان کے اس قول کی طرح ہے: «ولدارُ الآخرة»، «مسجدُ الجامع»، اور «صلاةُ الأولى»، جہاں ایک چیز کی اضافت اس کے اپنے نفس کی طرف کی جاتی ہے جب اس کے نام مختلف ہوں۔ النحاس نے کہا: بصریوں کے نزدیک کسی چیز کی اضافت اس کے اپنے نفس کی طرف کرنا محال ہے؛ کیونکہ لغت میں اضافت کے معنی ایک چیز کو دوسری چیز کے ساتھ ملانا ہے، لہذا کسی چیز کا اپنے نفس کے ساتھ ملنا محال ہے۔ اضافت تو اس لیے کی جاتی ہے تاکہ ملکیت یا نوع کا معنی واضح ہو، تو یہ واضح کرنا محال ہے کہ وہ خود اپنا مالک ہے یا اپنی ہی نوع سے ہے۔ اور «شهاب قبس» نوع کی اضافت جنس کی طرف ہے(۴)، جیسا کہ تم کہتے ہو: «یہ ریشمی کپڑا ہے»، اور «لوہے کی انگوٹھی» وغیرہ۔ شہاب ہر وہ چیز ہے جس میں نور ہو، جیسے ستارہ اور روشن لکڑی۔ اور القبس اس چیز کا نام ہے جو انگارے وغیرہ سے لی جائے؛ تو معنی یہ ہوا: قبس (آگ) سے لیا ہوا ایک شعلہ۔ کہا جاتا ہے: «قبستُ(۵) قبساً»؛ اور اسم قبس ہے۔ جیسا کہ تم کہتے ہو: «قبضتُ قبضاً» اور اسم القبض ہے۔ اور جس نے «بِشِهَابٍ قَبَسٍ» پڑھا ہے اس نے اسے اس کا بدل قرار دیا ہے(۶)۔ المہدوی نے کہا: یا اس کی صفت؛ کیونکہ قبس کا اسم ہونا بھی جائز ہے جو صفت نہ ہو، اور صفت ہونا بھی جائز ہے؛ رہا اس کا غیر(۷) صفت ہونا تو اس لیے کہ

انہوں نے کہا ہے: «قبستُه أقبسُه قبساً» اور القبس وہ چیز ہے جسے لیا گیا ہو؛ اور اگر یہ صفت ہو تو بہتر ہے کہ نعت ہو۔ اور اگر یہ صفت نہ ہو تو اضافت زیادہ بہتر ہے۔ اور یہ نوع کی اپنی جنس کی طرف اضافت ہے جیسے چاندی کی انگوٹھی وغیرہ۔ اور اگر پڑھا جائے...

(۱) پہلے گزر چکا ہے ۱۸۹/۱۵۔ (۲) السبعة ص ۴۷۸، والتیسیر ۱۶۷۔ (۳) الکشاف ۱۳۷/۳۔ (۴) نسخوں میں ہے: «والجنس»۔ اور درست متن النحاس کی 'إعراب القرآن' سے لیا گیا ہے۔ (۵) (د) میں ہے: «اقتبست»۔ اور (ظ) و (م) میں ہے: «أقبست»۔ اور درست وہی ہے جو 'إعراب القرآن' میں ہے۔ (۶) ان کے اس قول سے: «وزعم الفراء...» إعراب القرآن ۱۹۸/۳-۱۹۹ کے اس مقام تک۔ اور الفراء کا قول ان کی کتاب 'معانی القرآن' ۲۸۶/۲ میں ہے۔ (۷) لفظ «غیر» سیاق و سباق کے مطابق ضروری ہے، اور یہ (م) سے ہے، باقی نسخوں میں نہیں ہے۔

Page 103

Surah An-Naml: Verses 7 - 14

...by putting 'qabas' in the accusative case (nasb) as an explanation (bayan) or state (hal), it would have been permissible (1). Al-Nahhas (2) said: And it is permissible in other than the Quran to say 'bi-shihabin qabasan' on the basis that it is a verbal noun (masdar), an explanation, or a state. "L'allakum tastalun" (that you may warm yourselves): the origin of the 'ta' (ط) was a 'ta' (ت), so it was replaced here with 'ta' (ط) because 'ta' (ط) is emphatic (mutbaqah) and 'sad' (ص) is emphatic, so combining them was good.

Its meaning: they seek warmth from the cold (3). It is said: 'istala' means he warmed himself. The poet said: Fire is the fruit of winter, so whoever wants To eat fruit in winter, let him warm himself.

Al-Zajjaj (4) said: Everything white that has light is a 'shihab' (flame/meteor). Abu Ubaida (5) said: 'Shihab' is fire. Abu al-Najm said: As if it were a burning flame It shone brightly, then it became extinguished.

Ahmad ibn Yahya said: The origin of 'shihab' is a branch with a coal on one end and the other end having no fire, and what Al-Nahhas said about it is good. And 'shihab' is the illuminating ray, and from it comes the star that extends its light in the sky. The poet said: In his hand is a straight spear Whose point is like the flame of a torch (qabas) (6).

His Almighty saying: {So when he came to it} meaning: when Moses came to what he thought was fire, but it was light; Wahb ibn Munabbih (7) said: When Moses saw the fire, he stood near it and saw it coming out from a branch of a very green tree called 'al-ullayq' (blackberry bush). The fire only increased in greatness and intensity.

(1) Confirmed from (Zha), and in the rest of the copies: 'kan' (was). See 'Mushkil I'rab al-Quran' 1/531. (2) Confirmed from (Zha), and in the rest of the copies: 'ahsan' (best). The following speech is in 'I'rab al-Quran' by al-Nahhas 3/199. (3) 'Tafsir Abi al-Layth' 2/489. (4) In his 'Ma'ani al-Quran' 4/108. (5) In 'Majaz al-Quran' 2/92. (6) Its author is Abu Zubayd al-Ta'i as in 'Tabaqat Fuhul al-Shu'ara' 2/610, and the wording there is: It moved in his hand, a straightened spear Whose point shone like the flame of a torch (qabas). (7) In the copies: 'qalahu' (he said it). Confirmed from 'al-Nukat wa al-Uyun'.

पृष्ठ १०३

सूरा अन-नम्ल: आयतें ७ - १४

... 'क़बस' को बयान (स्पष्टीकरण) या हाल (स्थिति) के रूप में नसब (कर्मकारक) में रखने से यह जायज़ होता (१)। अन-नह़ास (२) ने कहा: और कुरान के अलावा अन्य स्थानों पर 'बिशिहाबिन क़बसन' (bi-shihabin qabasan) जायज़ है, इस आधार पर कि यह मसदर (क्रियावाचक संज्ञा), बयान, या हाल है। "ल'अल्लाकुम तस्तलून" (ताकि तुम स्वयं को गर्म कर सको): 'त़ा' (ط) का मूल 'ता' (ت) था, इसलिए यहाँ उसे 'त़ा' (ط) से बदल दिया गया क्योंकि 'त़ा' (ط) मुत़बक़ा (गंभीर ध्वनि) है और 'साद़' (ص) भी मुत़बक़ा है, इसलिए दोनों का मेल अच्छा था।

इसका अर्थ है: वे ठंड से गर्माहट चाहते हैं (३)। कहा जाता है: 'इस्तला' का अर्थ है उसने खुद को गर्म किया। कवि ने कहा: आग सर्दियों का फल है, इसलिए जो कोई चाहता है सर्दियों में फल खाना, तो उसे खुद को गर्म करने दो।

अज़-ज़ज्जाज (४) ने कहा: हर सफेद चीज़ जिसमें रोशनी हो वह 'शिहाब' (ज्वाला/उल्का) है। अबू उबैदा (५) ने कहा: 'शिहाब' आग है। अबू अल-नज्म ने कहा: जैसे कि वह एक जलती हुई ज्वाला थी वह चमक उठी, फिर बुझ गई।

अहमद इब्न यह्या ने कहा: 'शिहाब' का मूल एक ऐसी टहनी है जिसके एक सिरे पर कोयला हो और दूसरे सिरे पर आग न हो, और इसके बारे में अन-नह़ास ने जो कहा वह अच्छा है। और 'शिहाब' रोशन किरण है, और इसी से वह तारा है जो आकाश में अपनी रोशनी फैलाता है। कवि ने कहा: उसके हाथ में एक सीधा किया हुआ भाला है जिसकी नोक मशाल (क़बस) की लौ की तरह है (६)।

अल्लाह का फरमान: {तो जब वह उसके पास आया} यानी: जब मूसा उस चीज़ के पास आए जिसे उन्होंने आग समझा था, लेकिन वह नूर (प्रकाश) था; वहब इब्न मुनब्बिह (७) ने कहा: जब मूसा ने आग देखी, तो वे उसके पास खड़े हो गए और देखा कि वह एक 'अल-उलैग' नामक बहुत हरी झाड़ी की शाखा से निकल रही है। आग की विशालता और तीव्रता ही बढ़ती जा रही थी।

(१) (ज़) से पुष्टि की गई, और बाकी प्रतियों में: 'कान' (था)। देखें 'मुश्किल ए'राब अल-कुरान' १/५३१। (२) (ज़) से पुष्टि की गई, और बाकी प्रतियों में: 'अहसन' (बेहतर)। निम्नलिखित बात अल-नह़ास की 'ए'राब अल-कुरान' ३/१९९ में है। (३) 'तफसीर अबी अल-लैस' २/४८९। (४) उनकी 'मआनी अल-

कुरान' ४/१०८ में। (५) 'मजाज़ अल-कुरान' २/९२ में। (६) इसके रचयिता अबू ज़ुबैद अल-ता'ई हैं जैसा कि 'तबाक़ात फुहूल अल-शुअरा' २/६१० में है, और वहाँ के शब्द हैं: उसके हाथ में एक सीधा किया हुआ भाला घूमा जिसकी नोक मशाल (क़बस) की लौ की तरह चमक रही थी। (७) प्रतियों में: 'क़ालहु' (उसने यह कहा)। 'अल-नुकात वल-उयून' से पुष्टि की गई।

صفحہ ۱۰۳

سورہ النمل: آیات ۷ - ۱۴

...قبس کو بیان یا حال کے طور پر منسوب کرنے سے یہ جائز ہو جاتا (۱)۔ النحاس (۲) نے کہا: اور قرآن کے علاوہ دیگر جگہوں پر 'بشہابِ قبساً' جائز ہے اس بنیاد پر کہ یہ مصدر یا بیان یا حال ہے۔ «لَعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ» (تاکہ تم تاپ سکو): طاء کی اصل تاء تھی، چنانچہ اسے یہاں طاء سے بدل دیا گیا؛ کیونکہ طاء مُطبَقَہ ہے اور صاد مُطبَقَہ ہے، پس ان دونوں کا جمع ہونا اچھا تھا۔

اور اس کا معنی ہے: وہ سردی سے تپش حاصل کرتے ہیں (۳)۔ کہا جاتا ہے: 'اصطلی' یعنی اس نے تپش حاصل کی۔ شاعر نے کہا: آگ سردیوں کا میوہ ہے، پس جو چاہے کہ سردیوں میں میوے کھائے، تو اسے چاہیے کہ تاپ لے۔

الزجاج (۴) نے کہا: ہر سفید روشنی والی چیز شہاب ہے۔ ابو عبیدہ (۵) نے کہا: شہاب آگ ہے۔ ابو النجم نے کہا: گویا وہ ایک روشن شعلہ تھا جس نے روشنی پھیلائی پھر وہ بجھ گیا۔

احمد بن یحییٰ نے کہا: شہاب کی اصل ایک لکڑی ہے جس کے ایک سرے پر انگارہ ہو اور دوسرے میں آگ نہ ہو، اور اس بارے میں النحاس کا قول اچھا ہے۔ اور شہاب روشن شعاع ہے، اور اسی سے وہ ستارہ ہے جو آسمان میں اپنی روشنی پھیلاتا ہے۔ شاعر نے کہا: اس کے ہاتھ میں ایک سیدھا کیا ہوا نیزہ ہے جس کی انی قبس (مشعل) کے شعلے کی مانند ہے (۶)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَلَمَّا جَاءَهَا﴾ یعنی: پھر جب موسیٰ اس کے پاس آئے جسے انہوں نے آگ سمجھا تھا حالانکہ وہ نور تھا؛ وہب بن منبہ (۷) نے کہا: جب موسیٰ نے آگ دیکھی، تو وہ اس کے قریب

کھڑے ہو گئے، تو دیکھا کہ وہ ایک انتہائی سبز جھاڑی کی شاخ سے نکل رہی ہے جسے 'عُلَّیق' کہا جاتا ہے، آگ کی عظمت اور تپش میں اضافہ ہی ہوتا جاتا تھا،

(۱) (ظ) سے ثابت ہے، اور باقی نسخوں میں: 'کان' ہے۔ دیکھئے 'مشکل اعراب القرآن' ۱/ ۵۳۱۔ (۲) (ظ) سے ثابت ہے، اور باقی نسخوں میں: 'أحسن'۔ اور آنے والی بات النحاس کی 'اعراب القرآن' ۳/ ۱۹۹ میں ہے۔ (۳) 'تفسیر ابی اللیث' ۲/ ۴۸۹۔ (۴) ان کی 'معانی القرآن' ۴/ ۱۰۸ میں۔ (۵) 'مجاز القرآن' ۲/ ۹۲ میں۔ (۶) اس کے قائل ابو زبید الطائی ہیں جیسا کہ 'طبقات فحول الشعراء' ۲/ ۶۱۰ میں ہے، اور وہاں اس کے الفاظ یہ ہیں: پس اس کے ہاتھ میں ایک سیدھا کیا ہوا نیزہ گھوما جس کی انی قبس کے شعلے کی طرح چمک رہی تھی۔ (۷) نسخوں میں: 'قاله' ہے۔ اور (ظ) کے مطابق 'النکت والعیون' سے ثابت ہے۔

١٠٤ Surah An-Naml: Verses 7 - 14

...and the tree increased only in greenness and beauty, so he marveled at it and reached for it with a bunch [of wood] in his hand to ignite [a fire] from it. It leaned toward him, and he feared it and retreated from it. Then it continued to entice him and he desired it until its matter became clear: that it was commanded, and it was not known who commanded it, until {He was called: "Blessed is whoever is at the fire and whoever is around it"}(1). This meaning was previously discussed in "Taha"(2). {He was called} means: Allah called him, as He said: {And We called him from the right side of the Mount} [Maryam: 52].

{That blessed is}: Al-Zajjaj said: "An" (that) is in the position of the accusative case (nasb), meaning: "because". He said: It is also possible for it to be in the position of the nominative case (raf'), making it the subject of a passive verb. Abu Hatim narrated that in the recitation of Ubayy, Ibn Abbas, and Mujahid: "That the fire and whoever is around it were blessed"(3). Al-Nahhas said: The likes of this is not found with a sound chain of narration, and if it were sound, it would be based on interpretation; so the blessing would refer back to the fire and those around it—the angels and Moses. Al-Kisa'i narrated from the Arabs: "Allah blessed you (barakak-Allah)", and "blessed in you (baraka fik)"(4).

Al-Tha'labi: The Arabs say: "May Allah bless you (barakak-Allah)", "bless in you (baraka fik)", "bless upon you (baraka 'alayk)", and "bless for you (baraka lak)"—four dialects(5). The poet said:

So may you be blessed as a newborn, and blessed as a youth, and blessed in old age when you are gray-haired(6).

Al-Tabari: He said: "Blessed is whoever is at the fire" and he did not say: "Blessed in whoever is at the fire"(7), according to the dialect of those who say: "May Allah bless you (barakak-Allah)"(8). And it is said: May Allah bless him (barakahu), and bless for him (baraka lahu), and bless upon him (baraka 'alayhi), and bless in him (baraka fihi).

---

(1) From his saying: and the meteor is the ray... to this position from "Al-Nukat wal-'Uyun" 4/194-195. (2) 14/ 18-19. (3) "Al-Muharrar al-Wajiz" 4/250 from Ubayy alone, and it is an irregular (shadh) recitation. (4) From his saying: That blessed is... to this position from "I'rab al-Qur'an" by Al-Nahhas 3/199. And Al-Zajjaj's statement in his "Ma'ani al-Qur'an" 4/109. (5) Al-Farra' mentioned in "Ma'ani al-Qur'an" 2/286 three dialects, meaning: he did not mention the last one. (6) Its author is Al-Kumayt, and it

is in his Diwan 2/187 (Al-Alamiya Books edition). (7) In the copies: "Blessed upon the fire". What is established is from the Tafsir of Al-Tabari. (8) Tafsir al-Tabari 12/18.

१०४ सूरा अन-नमल: आयतें ७ - १४

...और वृक्ष केवल हरियाली और सुंदरता में बढ़ता गया, इसलिए वह उस पर चकित हुआ और उससे आग लेने के लिए अपने हाथ में लकड़ियों का एक गट्ठा लेकर उसकी ओर बढ़ा। वह उसकी ओर झुक गया, जिससे वह डर गया और उससे पीछे हट गया। फिर वह उसे ललचाता रहा और वह उसकी इच्छा करता रहा यहाँ तक कि उसका मामला स्पष्ट हो गया: कि उसे आदेश दिया गया था, और यह ज्ञात नहीं था कि उसे किसने आदेश दिया, यहाँ तक कि {पुकारा गया कि "धन्य है वह जो आग के पास है और जो उसके आसपास है"}(१)। यह अर्थ पहले "ताहा"(२) में बीत चुका है। {पुकारा गया} यानी: अल्लाह ने उसे पुकारा, जैसा कि उसने कहा: {और हमने उसे तूर के दाहिने ओर से पुकारा} [मरियम: ५२]।

{कि धन्य है}: अल-ज़ज्जाज ने कहा: "अन" (कि) कर्म कारक (नस्ब) के स्थान पर है, यानी: "इसलिए कि"। उन्होंने कहा: यह भी संभव है कि यह कर्ता कारक (रफ़अ) के स्थान पर हो, जिससे यह एक ऐसे क्रिया का कर्ता बन जाए जिसका कर्ता ज्ञात न हो (पैसिव वॉइस)। अबू हातिम ने उल्लेख किया है कि उबैय, इब्न अब्बास और मुजाहिद के पाठ (किरात) में यह है: "कि आग और जो उसके आसपास हैं वे धन्य हैं"(३)। अल-नहस ने कहा: इसके जैसा कोई सही इस्नाद (प्रमाण) के साथ नहीं पाया जाता है, और यदि यह सही होता तो यह व्याख्या (तफ़सीर) पर आधारित होता; अतः आशीर्वाद आग और उसके आसपास वालों, फ़रिश्तों और मूसा, पर वापस जाता। अल-किसाई ने अरबों से उद्धृत किया है: "अल्लाह तुम्हें बरकत दे (बारकक-अल्लाह)" और "तुममें बरकत दे (बारक फ़ीक)"(४)।

अल-सालाबी: अरब कहते हैं: "अल्लाह तुम्हें बरकत दे (बारकक-अल्लाह)", "तुममें बरकत दे (बारक फ़ीक)", "तुम पर बरकत दे (बारक अलैका)", और "तुम्हारे लिए बरकत दे (बारक लक)" - चार बोलियाँ(५)। कवि ने कहा:

तो तुम एक नवजात के रूप में धन्य हो, और एक युवा के रूप में धन्य हो, और बुढ़ापे में धन्य हो जब तुम सफेद बालों वाले हो(६)।

अल-तबरी: उन्होंने कहा: "आग में जो है वह धन्य है" और उन्होंने यह नहीं कहा: "आग में जो है उसमें बरकत दी गई"(७), उन लोगों की भाषा के अनुसार जो कहते हैं: "अल्लाह तुम्हें बरकत दे (बारकक-अल्लाह)"(८)। और कहा जाता है: अल्लाह ने उसे बरकत दी (बारकहु), और उसके लिए

बरकत दी (बारक लहू), और उस पर बरकत दी (बारक अलैहि), और उसमें बरकत दी (बारक फ़ीही)।

---

(१) उसके कहने से: और उल्का किरण है... "अल-नुकत वल-उयून" ४/१९४-१९५ के इस स्थान तक। (२) १४/ १८-१९। (३) "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" ४/२५० अकेले उबैय से, और यह एक शाज़ (अनियमित) पाठ है। (४) उसके कहने से: कि धन्य है... अल-नहस की पुस्तक "इराब अल-कुरान" ३/१९९ के इस स्थान तक। और अल-ज़ज्जाज का उनकी पुस्तक "मानी अल-कुरान" ४/१०९ में कथन। (५) अल-फर्रा ने "मानी अल-कुरान" २/२८६ में तीन बोलियों का उल्लेख किया है, यानी: उन्होंने अंतिम का उल्लेख नहीं किया। (६) इसके कवि अल-कुमैत हैं, और यह उनके दीवान २/१८७ (आलम अल-कुतुब संस्करण) में है। (७) प्रतियों में: "आग पर बरकत हो"। जो स्थापित है वह अल-तबरी की तफ़सीर से है। (८) तफ़सीर अल-तबरी १२/१८।

۱۰۴ سورة النمل: آیات ۷ - ۱۴

...اور درخت کی ہریالی اور خوبصورتی میں اضافہ ہی ہوتا گیا، تو وہ اس پر حیران ہوا اور اس سے آگ لینے کے لیے اپنے ہاتھ میں لکڑیوں کا ایک مٹھا لے کر اس کی طرف مائل ہوا۔ وہ اس کی طرف جھک گیا، تو وہ اس سے ڈر گیا اور پیچھے ہٹ گیا، پھر وہ اسے للچاتا رہا اور وہ اس کی خواہش کرتا رہا یہاں تک کہ اس کا معاملہ واضح ہو گیا کہ وہ مامور (حکم دیا گیا) ہے، یہ معلوم نہیں تھا کہ اسے کس نے حکم دیا، یہاں تک کہ ﴿ندا دی گئی کہ برکت دیا گیا وہ جو آگ میں ہے اور جو اس کے گرد ہے﴾(۱)۔ اور یہ معنی «طہ»(۲) میں گزر چکا ہے۔ ﴿نُودِيَ﴾ یعنی: اللہ نے اسے پکارا، جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿اور ہم نے اسے طور کی دائیں جانب سے پکارا﴾ [مریم: ۵۲]۔

﴿أَن بُورِكَ﴾ زجاج نے کہا: «أنْ» محل نصب میں ہے، یعنی: اس لیے کہ۔ انہوں نے کہا: اور جائز ہے کہ یہ محل رفع میں ہو اسے نائب فاعل (اسم ما لم یسم فاعلہ) بنا کر۔ ابو حاتم نے حکایت کی ہے کہ ابی، ابن عباس اور مجاہد کی قرأت میں ہے: «برکت دی گئی آگ کو اور جو اس کے گرد ہیں»(۳)۔ نحاس نے کہا: اس جیسی چیز صحیح اسناد کے ساتھ نہیں پائی جاتی، اور اگر صحیح ہوتی تو تفسیر پر محمول ہوتی، تو برکت آگ اور اس کے گرد والوں یعنی فرشتوں اور موسیٰ کی طرف لوٹتی۔ کسائی نے عربوں سے نقل کیا ہے: «باركك الله» (اللہ تجھے برکت دے)، اور «بارک فیک» (تجھ میں برکت دے)(۴)۔

ثعلبی: عرب کہتے ہیں: «باركك الله»، «بارک فیک»، «بارک علیک»، اور «بارک لک»، چار لغات (۵)۔ شاعر نے کہا:

پس تجھے برکت دی گئی مولود (بچے) کی حالت میں، اور تجھے برکت دی گئی نوخیز جوانی میں، اور تجھے برکت دی گئی بڑھاپے میں جب تو بوڑھا ہو گیا (۶)۔

طبری: انہوں نے کہا: «بُورِكَ مَنْ فِي النَّارِ» اور یہ نہیں کہا: «بُورِكَ فِي مَنْ في النار»(۷)، اس شخص کی لغت پر جو کہتا ہے: «باركک الله»(۸)۔ اور کہا جاتا ہے: «باركہ الله»، «بارک لہ»، «بارک علیہ»، اور «بارک فیہ»۔

---

(۱) اس کے قول سے: اور شہاب شعاع ہے... اس مقام تک «النکت والعیون» ۴/۱۹۴-۱۹۵ سے۔ (۲) ۱۴/ ۱۹-۱۸۔ (۳) «المحرر الوجیز» ۴/ ۲۵۰ تنہا ابی سے، اور یہ قرأت شاذہ ہے۔ (۴) اس کے قول سے: کہ برکت دی گئی... اس مقام تک نحاس کی «إعراب القرآن» ۳/۱۹۹ سے۔ اور زجاج کا قول ان کی «معانی القرآن» ۴/۱۰۹ میں۔ (۵) اور فراء نے «معانی القرآن» ۲/ ۲۸۶ میں تین لغات ذکر کی ہیں، یعنی: آخری ذکر نہیں کی۔ (۶) اس کا کہنے والا کمیت ہے، اور یہ اس کے دیوان ۲/ ۱۸۷ (طبعہ عالم الکتب) میں ہے۔ (۷) نسخوں میں ہے: «بورک علی النار»۔ اور جو ثابت ہے وہ طبری کی تفسیر سے ہے۔ (۸) تفسیر طبری ۱۲/۱۸۔

Meaning, i.e.: Blessed be he who is in the fire, and that is Moses, or he who is near the fire, not that he was in the middle of it. Al-Suddi said: There were angels in the fire, so the blessing refers back to Moses and the angels, i.e.: Blessed be you, O Moses, and the angels who are around it. This is a greeting from Allah Almighty to Moses and an honor for him, just as He greeted Abraham through the tongues of the angels when they entered upon him; He said: {May Allah's mercy and His blessings be upon you, O people of the house} (1) [Hud: 73]. A third opinion, stated by Ibn Abbas, Al-Hasan, and Sa'id ibn Jubayr: Sanctified is He who is in the fire, and that is Allah, glorified and exalted be He; He meant Himself, sanctified and exalted (2). Ibn Abbas and Muhammad ibn Ka'b said: The fire is the light of Allah, Mighty and Majestic (3); Allah called Moses while He was in the light (4). The interpretation of this is: that Moses, peace be upon him, saw a great light and thought it was a fire (5); this is because Allah Almighty appeared to Moses with His signs and His speech from the fire, not that He is confined in a direction {And He is the One Who is God in heaven and God on earth} [Az-Zukhruf: 84]. Not that He is confined in them, but He appears in every action so that the existence of the Doer is known. It was said based on this: i.e., Blessed be He whose authority and power are in the fire (6). It was also said: i.e., Blessed be what is in the fire of Allah Almighty's command which He made a sign. I say: Among what indicates the correctness of Ibn Abbas's statement is what Muslim narrated in his "Sahih", and Ibn Majah in his "Sunan", and the wording is his, from Abu Musa, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed, Allah does not sleep, and it is not fitting for Him to sleep. He lowers the scale and raises it. His veil is light; if He were to uncover it, the splendors of His Face would burn everything that His sight reaches." Then Abu Ubaydah read: {Blessed is he who is in the fire and whoever is around it}.

---

(1) Al-Wasit 3/368, and Tafsir Al-Baghawi 3/406 similarly. And Al-Suddi's statement is in Al-Nukat wal-'Uyun 4/195. (2) Tafsir Al-Baghawi 3/407. (3) Narrated by Ibn Abi Hatim in his Tafsir (16126) and (16127) from Ibn Abbas, and (16134) from Muhammad ibn Ka'b. (4) Narrated by Ibn Abi Hatim (16131) from Sa'id ibn Jubayr. (5) Al-Wasit 3/369. (6) Mentioned by Al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 19/199.

अर्थात्: धन्य है वह जो आग में है और वह मूसा है, या वह जो आग के करीब है, न कि वह उसके बीच में था। अल-सुद्दी ने कहा: आग में फरिश्ते थे, इसलिए बरकत मूसा और फरिश्तों की ओर लौटती है, अर्थात्: हे मूसा, तुम पर और उन फरिश्तों पर बरकत हो जो इसके चारों ओर हैं। यह अल्लाह तआला की ओर से मूसा के लिए एक अभिवादन और उनके सम्मान की बात है, जिस तरह उन्होंने इब्राहीम को फरिश्तों की ज़बान से सलाम किया जब वे उनके पास आए थे; फरमाया: {अल्लाह की रहमत और उसकी बरकतें तुम पर हों, ऐ घर वालो} (1) [हूद: 73]। तीसरी बात इब्न अब्बास, अल-हसन और सईद बिन जुबैर ने कही: पवित्र है वह जो आग में है, और वह अल्लाह सुभानहु व तआला है, इससे उनका मतलब खुद की ज़ात थी, वह पवित्र और महान है (2)। इब्न अब्बास और मुहम्मद बिन काब ने कहा: आग अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल का नूर है (3), अल्लाह ने मूसा को पुकारा जबकि वह नूर में थे (4)। इसका अर्थ यह है कि: मूसा अलैहिस्सलाम ने एक महान नूर देखा और उसे आग समझा (5); यह इसलिए है क्योंकि अल्लाह तआला मूसा पर अपनी निशानियों और अपनी बातों के साथ आग से ज़ाहिर हुए, न कि वह किसी दिशा में सीमित हैं {और वही है जो आसमान में भी खुदा है और ज़मीन में भी खुदा है} [अज़-ज़ुख़रुफ़: 84]। ऐसा नहीं कि वह उनमें समाए हुए हैं, बल्कि वह हर काम में ज़ाहिर होते हैं जिससे कर्ता (रब) के अस्तित्व का पता चलता है। इस पर यह भी कहा गया: यानी: बरकत वाला है वह जिसकी सत्ता और शक्ति आग में है (6)। और यह भी कहा गया: यानी: बरकत वाला है वह जो अल्लाह तआला के आदेश से आग में है जिसे उसने एक निशानी बनाया। मैंने कहा: इब्न अब्बास के कथन की सत्यता का प्रमाण वह है जिसे मुस्लिम ने अपनी "सहीह" में और इब्न माजाह ने अपनी "सुनन" में रिवायत किया है, और शब्द उनके हैं, अबू मूसा से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह सोता नहीं है और न ही उसके लिए सोना उचित है। वह तराज़ू को झुकाता है और उसे उठाता है। उसका पर्दा नूर है; अगर वह उसे हटा दे, तो उसके चेहरे की चमक हर उस चीज़ को जला देगी जहाँ तक उसकी नज़र पहुँचती है।" फिर अबू उबैदा ने पढ़ा: {कि धन्य है वह जो आग में है और जो उसके चारों ओर है}।

---

(1) अल-वसीत 3/368, और तफसीर अल-बग़वी 3/406 इसी तरह। और अल-सुद्दी का कथन अल-नुकत वल-उयून 4/195 में है। (2) तफसीर अल-बग़वी 3/407। (3) इसे इब्न अबी हातिम ने अपनी तफसीर (16126) और (16127) में इब्न अब्बास से, और (16134) में मुहम्मद बिन काब से रिवायत

किया है। (4) इसे इब्न अबी हातिम (16131) ने सईद बिन जुबैर से रिवायत किया है। (5) अल-वसीत 3/369। (6) इसे अल-तबरसी ने मजमा अल-बयान 19/199 में ज़िक्र किया है।

سورة النمل: آیات 7 - 14 105

بمعنی، یعنی: برکت دی گئی اس پر جو آگ میں ہے اور وہ موسیٰ ہیں، یا اس پر جو آگ کے قریب ہے، نہ یہ کہ وہ اس کے وسط میں تھے۔ اور سدی نے کہا: آگ میں فرشتے تھے، تو برکت موسیٰ اور فرشتوں کی طرف لوٹتی ہے، یعنی: اے موسیٰ تم پر اور ان فرشتوں پر برکت ہو جو اس کے گرد ہیں۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے موسیٰ علیہ السلام کے لیے سلام اور ان کی تکریم ہے، جس طرح اس نے ابراہیم علیہ السلام کو فرشتوں کی زبان پر سلام کیا جب وہ ان کے پاس آئے تھے؛ فرمایا: {اللہ کی رحمت اور اس کی برکتیں تم پر ہوں اے گھر والو} (1) [ہود: 73]۔ تیسرا قول ابن عباس، حسن اور سعید بن جبیر نے کہا ہے: پاک ہے وہ جو آگ میں ہے، اور وہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ ہے، اس سے مراد اس کی اپنی ذات ہے جو پاک اور بلند و برتر ہے (2)۔ ابن عباس اور محمد بن کعب نے کہا: آگ اللہ عزوجل کا نور ہے (3)، اللہ نے موسیٰ کو پکارا جبکہ وہ نور میں تھے (4)۔ اور اس کی تاویل یہ ہے کہ: موسیٰ علیہ السلام نے ایک عظیم نور دیکھا تو اسے آگ گمان کیا (5)؛ اور یہ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ موسیٰ علیہ السلام پر اپنی نشانیوں اور اپنے کلام کے ساتھ آگ سے ظاہر ہوا، نہ کہ وہ کسی سمت میں محدود ہے {اور وہی ہے جو آسمان میں بھی معبود ہے اور زمین میں بھی معبود ہے} [الزخرف: 84]۔ نہ یہ کہ وہ ان دونوں میں محدود ہے، لیکن وہ ہر فعل میں ظاہر ہوتا ہے جس سے فاعل (خدا) کے وجود کا علم ہوتا ہے۔ اس پر یہ بھی کہا گیا: یعنی: بابرکت ہے وہ جس کی سلطنت اور قدرت آگ میں ہے (6)۔ اور کہا گیا: یعنی: بابرکت ہے وہ جو آگ میں اللہ تعالیٰ کے حکم سے ہے جسے اس نے نشانی بنایا۔ میں نے کہا: ابن عباس کے قول کی صحت پر وہ بات دلالت کرتی ہے جسے مسلم نے اپنی "صحیح" میں اور ابن ماجہ نے اپنی "سنن" میں روایت کیا ہے اور الفاظ ان کے ہیں، ابوموسیٰ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ

ﷺ نے فرمایا: "بیشک اللہ سوتا نہیں ہے اور نہ ہی اس کے لیے سونا مناسب ہے۔ وہ ترازو کو جھکاتا ہے اور اسے اٹھاتا ہے، اس کا حجاب نور ہے، اگر وہ اسے ہٹا دے تو اس کے چہرے کی انوار کی تابانی ہر اس چیز کو جلا دے جسے اس کی نگاہ پائے۔" پھر ابوعبیدہ نے پڑھا: {کہ بابرکت ہے وہ جو آگ میں ہے اور جو اس کے ارد گرد ہے}۔

---

(1) الوسیط 3/368، اور تفسیر البغوی 3/406 اسی طرح۔ اور سدی کا قول النکت والعیون 4/195 میں ہے۔ (2) تفسیر البغوی 3/407۔ (3) اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (16126) اور (16127) میں ابن عباس سے، اور (16134) میں محمد بن کعب سے روایت کیا ہے۔ (4) اسے ابن ابی حاتم نے (16131) سعید بن جبیر سے روایت کیا ہے۔ (5) الوسیط 3/369۔ (6) اسے طبرسی نے مجمع البیان 19/199 میں ذکر کیا ہے۔

106 Surah Al-Naml: Verses 7 - 14

And "Glory be to Allah, Lord of the worlds" was also narrated by Al-Bayhaqi. The wording of Muslim on the authority of Abu Musa is: The Messenger of Allah (PBUH) stood among us with five words and said: "Indeed, Allah, the Almighty and Majestic, does not sleep, nor is it fitting for Him to sleep. He lowers the scale and raises it. The deeds of the night are raised to Him before the deeds of the day, and the deeds of the day before the deeds of the night. His veil is light - and in the narration of Abu Bakr (1): fire - if He were to unveil it, the splendors of His Face would consume whatever His sight reaches among His creation." (2) Abu Ubaid said (3): It is said: The splendors (Al-Subuhat) mean the majesty of His Face, and from this it is said: "Subhan Allah" (Glory be to Allah), which is purely for His glorification and sanctification. His saying: "if He were to unveil it" means: if He lifted the veil from their eyes and did not grant them steadfastness to see Him, they would have been burned and could not have withstood it (4).

Ibn Jurayj said: Fire is one of the veils, and there are seven veils: the veil of Might, the veil of Sovereignty, the veil of Authority, the veil of Fire, the veil of Light, the veil of Clouds, and the veil of Water. In reality, it is the creation that is veiled, for nothing veils Allah (5). So the fire was light, and He only mentioned it with the word fire because Moses perceived it as fire, and the Arabs use one in place of the other.

Said ibn Jubayr said: It was actual fire, so Allah made him hear His speech from its direction and manifested His Lordship from its side. This is as it is narrated that it is written in the Torah: "God came from Sinai, shone forth from Seir, and manifested from the mountains of Paran." His coming from Sinai was the mission of Moses from there, His shining from Seir was the mission of the Messiah from there, and His manifestation from Paran was the mission of Muhammad (PBUH), and Paran is Mecca (6). Further explanation will follow in [the chapter of] "Al-Qasas" regarding Allah, glory be to Him, making His speech heard from the tree.

(1) Meaning Ibn Abi Shaybah, and it is a narration in Muslim. (2) Sahih Muslim (179): (293), Sunan Ibn Majah (196), and Al-Asma wa al-Sifat by Al-Bayhaqi (391) and (392). Ahmad narrated it (19632) with the wording of Muslim, and (19587) with the wording of Ibn Majah. (3) In Gharib al-Hadith 3/173. (4) Ikmal al-Mu'allim 1/537 similarly. (5) It is clear in the above text the affirmation of the veil for Allah, and that it is light or fire. Ibn Abi Zamanayn spoke on this issue in his book Usul al-Sunnah p. 106. Let it be consulted.

106 सूरा अल-नमल: आयत 7 - 14

और "महिमा है अल्लाह की, जो संसारों का पालनहार है" इसे अल-बैहाकी ने भी उद्धृत किया है। मुस्लिम का पाठ अबू मूसा से है: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) हमारे बीच खड़े हुए और पाँच बातें कहीं: "निश्चय ही अल्लाह, महान और प्रतापी, सोता नहीं है और उसके लिए सोना उचित नहीं है। वह तराजू को झुकाता है और उसे उठाता है। रात के कर्म दिन के कर्मों से पहले उसके पास ले जाए जाते हैं, और दिन के कर्म रात के कर्मों से पहले। उसका पर्दा प्रकाश है - और अबू बक्र के वर्णन में (1): आग - यदि वह उसे हटा दे, तो उसके चेहरे का प्रताप उसकी सृष्टि में जहाँ तक उसकी दृष्टि पहुँचती है, सब कुछ जला दे।" (2) अबू उबैद ने कहा (3): कहा जाता है कि 'अल-सुबुहात' का अर्थ उसके चेहरे की महिमा है, और इसी से कहा गया है: "सुभान अल्लाह" (अल्लाह की महिमा हो), जो केवल उसकी बड़ाई और पवित्रता के लिए है। उनका कहना: "यदि वह इसे हटा दे" का अर्थ है: यदि वह उनकी आँखों से पर्दा हटा दे और उन्हें उसे देखने के लिए दृढ़ता न प्रदान करे, तो वे जल जाते और उसे सहन न कर पाते (4)।

इब्न जुरायज ने कहा: आग पर्दों में से एक पर्दा है और वे सात पर्दे हैं: महिमा का पर्दा, राज्य का पर्दा, सत्ता का पर्दा, आग का पर्दा, प्रकाश का पर्दा, बादलों का पर्दा और जल का पर्दा। वास्तव में, सृष्टि ही पर्दे में है, क्योंकि अल्लाह को कोई चीज़ नहीं ढक सकती (5)। तो आग प्रकाश थी, और उन्होंने इसका उल्लेख 'आग' शब्द के साथ केवल इसलिए किया क्योंकि मूसा ने इसे आग समझा था, और अरब एक के स्थान पर दूसरे का उपयोग करते हैं।

सईद बिन जुबैर ने कहा: वह वास्तव में आग थी, तो अल्लाह ने उसे अपनी बात उसकी दिशा से सुनाई और उसकी ओर से अपनी प्रभुसत्ता प्रकट की। जैसा कि रिवायत है कि तौरात में लिखा है: "ईश्वर सीना से आया, सेइर से चमका, और फारान के पहाड़ों से प्रकट हुआ।" सीना से उसका आना वहाँ से मूसा का मिशन था, सेइर से उसका चमकना वहाँ से मसीह का मिशन था, और फारान से उसका प्रकटीकरण मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का मिशन था, और फारान मक्का है (6)। सूरा "अल-क़सस" में वृक्ष से अल्लाह की बात सुनाने के संबंध में और अधिक विवरण आएगा।

(1) यानी इब्न अबी शैबा, और यह मुस्लिम में एक रिवायत है। (2) सहीह मुस्लिम (179): (293), सुनन इब्न माजह (196), और अल-बैहाकी द्वारा अल-अस्मा व अल-सिफात (391) और (392)। अहमद ने इसे (19632) मुस्लिम के शब्दों के साथ और (19587) इब्न माजह के शब्दों के साथ

उद्धृत किया है। (3) गरीब अल-हदीस 3/173 में। (4) इकमल अल-मुअल्लिम 1/537 में इसी तरह। (5) उपरोक्त पाठ में अल्लाह के लिए पर्दे की पुष्टि स्पष्ट है, और वह प्रकाश या आग है। इब्न अबी ज़मानैन ने अपनी पुस्तक उसूल अल-सुन्नत पृष्ठ 106 में इस मुद्दे पर बात की है। कृपया संदर्भ लें।

106 سورہ النمل: آیات 7 - 14

اور "اللہ پاک ہے جو تمام جہانوں کا پالنے والا ہے" اسے بیہقی نے بھی روایت کیا ہے۔ اور مسلم کے الفاظ ابوموسیٰ سے ہیں، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ ہمارے درمیان کھڑے ہوئے اور پانچ کلمات فرمائے: "بے شک اللہ عزوجل سوتا نہیں ہے اور نہ ہی اس کے لیے سونا مناسب ہے، وہ میزان کو جھکاتا ہے اور اسے اٹھاتا ہے، رات کا عمل دن کے عمل سے پہلے اس کی طرف اٹھایا جاتا ہے، اور دن کا عمل رات کے عمل سے پہلے۔ اس کا حجاب نور ہے - اور ابوبکر کی روایت میں (1): آگ ہے - اگر وہ اسے ہٹا دے تو اس کے چہرے کی روشنیاں اس کی مخلوق میں سے وہاں تک سب کچھ جلا دیں گی جہاں تک اس کی بصارت پہنچتی ہے۔" (2) ابوعبیدہ نے کہا (3): کہا جاتا ہے کہ 'السبحات' سے مراد اس کے چہرے کی جلالت و عظمت ہے، اور اسی سے کہا گیا ہے: "سبحان اللہ"، جو محض اس کی تعظیم اور تنزیہ ہے۔ اور ان کا قول: "اگر وہ اسے ہٹا دے" یعنی: اگر وہ ان کی آنکھوں سے پردہ اٹھا دے اور انہیں اسے دیکھنے کے لیے ثابت قدم نہ رکھے تو وہ جل جاتے اور اس کی تاب نہ لا پاتے (4)۔

ابن جریج نے کہا: آگ حجابوں میں سے ایک حجاب ہے اور وہ سات حجاب ہیں: حجابِ عزت، حجابِ ملک، حجابِ سلطان، حجابِ نار (آگ)، حجابِ نور، حجابِ غمام (بادل) اور حجابِ ماء (پانی)۔ اور حقیقت میں مخلوق ہی حجاب میں ہے، اللہ کو کوئی چیز نہیں چھپاتی (5)۔ چنانچہ آگ دراصل نور تھی، اور اسے آگ کے لفظ سے اس لیے ذکر کیا گیا کیونکہ موسیٰ علیہ السلام نے اسے آگ سمجھا تھا، اور عرب ایک لفظ کو دوسرے کے مقام پر استعمال کرتے ہیں۔

سعید بن جبیر نے کہا: وہ بعینہٖ آگ ہی تھی، چنانچہ اللہ تعالیٰ نے انہیں اس کی جانب سے اپنا کلام سنایا، اور اس کی سمت سے اپنی ربوبیت ظاہر فرمائی۔ اور یہ ایسا ہی ہے جیسا کہ روایت کیا گیا

ہے کہ تورات میں لکھا ہے: "اللہ سینا سے آیا، ساعیر سے چمکا، اور فاران کے پہاڑوں سے ظاہر ہوا۔" پس سینا سے اس کا آنا وہاں سے موسیٰ کی بعثت تھی، ساعیر سے چمکنا وہاں سے مسیح کی بعثت تھی، اور فاران سے ظاہر ہونا محمد ﷺ کی بعثت تھی، اور فاران مکہ ہے (6)۔ اور عنقریب "القصص" میں درخت سے اللہ سبحانہ کا کلام سنانے کے بارے میں مزید تفصیل آئے گی۔

(1) یعنی ابن ابی شیبہ، اور یہ مسلم کے پاس ایک روایت ہے۔ (2) صحیح مسلم (179): (293)، سنن ابن ماجہ (196)، اور بیہقی کی الاسماء والصفات (391) اور (392)۔ اور اسے احمد نے (19632) مسلم کے الفاظ کے ساتھ، اور (19587) ابن ماجہ کے الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے۔ (3) غریب الحدیث 3/173 میں۔ (4) اکمال المعلم 1/537 میں اسی طرح۔ (5) مذکورہ بالا متن میں اللہ کے لیے حجاب کا ثبوت واضح ہے، اور یہ کہ وہ نور ہے یا آگ۔ ابن ابی زمنین نے اپنی کتاب اصول السنۃ صفحہ 106 میں اس مسئلہ پر گفتگو کی ہے۔ رجوع فرمائیں۔

God willing, Almighty. His word, the Almighty: "And exalted is Allah, Lord of the worlds" (Subhan Allah Rabb al-Alamin) as a glorification and sanctification of God, the Lord of the worlds. This has been mentioned before in other places, and the meaning is: those around it [the fire] say: "Glory be to God," so it was omitted. It is said that Moses, peace be upon him, said it when he finished hearing the call; seeking help from God Almighty and glorifying Him. This was said by Al-Suddi. It is also said: it is from the word of God Almighty. Its meaning is: And blessed are those who glorify God Almighty, the Lord of the worlds. This was narrated by Ibn Shajara(1). His word, the Almighty: "O Moses, indeed it is I, Allah, the Exalted in Might, the Wise." The 'h' (in innahu) is an 'imad' (pillar/prop) and not a pronoun of reference according to the Kufans(2). The correct view is that it is a pronoun of 'amr' and 'sha'n' (the matter and state)(3) "I am God, the Almighty," the Overcomer whom nothing is like, "the Wise" in His command and His action(4). It is said: Moses said: O Lord, who is it that called? So He said to him: "innahu," meaning: Indeed, I am the one calling you, I am God(5). His word, the Almighty: "And throw your staff." Wahb ibn Munabbih said: Moses thought that God commanded him to cast it away, so he cast it away(6). It is said: He only said that to him so that Moses would know that the one speaking to him was God, and that Moses was His messenger; and every prophet must have a sign within himself by which he knows his prophethood. In the verse there is an omission: meaning: And throw your staff, so he threw it from his hand and it became a snake(7) moving as if it were a 'jann': which is a light, small-bodied snake(8). Al-Kalbi said: neither small nor large(9).

(1) Mentioned by Al-Mawardi in An-Nukat wa al-Uyun 4/195. (2) This is the saying of Al-Farra' in Ma'ani al-Quran 2/287. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/250. Al-Tabari 18/14 reported from some Kufan grammarians that they call it the 'unknown ha'. (4) Majma' al-Bayan 19/199 similarly. (5) Zad al-Masir 6/156 from Al-Suddi. (6) An-Nukat wa al-Uyun 4/196. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/250, and Zad al-Masir 6/156. (8) Tafsir al-Razi 24/184. (9) And Al-Farra' said it in Ma'ani al-Quran 2/187.

ईश्वर की इच्छा से, सर्वशक्तिमान। अल्लाह तआला का फरमान: ﴿وَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ (और अल्लाह पाक है जो तमाम जहानों का रब है) अल्लाह रब्बुल आलमीन की पाकी और बड़ाई बयान करने के लिए। यह बात पहले भी कई जगहों पर आ चुकी है, और इसका अर्थ है: यानी, उसके आसपास वाले (आग के पास) कहते हैं: "अल्लाह पाक है", तो इसे हटा दिया गया। कहा गया है कि मूसा अलैहिस्सलाम ने पुकार सुनने के बाद यह कहा था; अल्लाह तआला से मदद माँगने और उसकी पाकी बयान करने के लिए। यह सुद्दी ने कहा है। और यह भी कहा गया है कि यह अल्लाह तआला का कलाम है। और इसका अर्थ है: और उन लोगों पर बरकत हो जो अल्लाह तआला, जो तमाम जहानों का रब है, की तस्बीह (महिमामंडन) करते हैं। इसे इब्न शजरा(1) ने बयान किया है। अल्लाह तआला का फरमान: ﴿يَامُوسَىٰ إِنَّهُ أَنَا اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ (ऐ मूसा! बेशक मैं ही अल्लाह हूँ, ज़बरदस्त और हिकमत वाला)। कूफ़ियों(2) के अनुसार 'हा' (إِنَّهُ में) इमाद है और किनाया (सर्वनाम) नहीं है। सही बात यह है कि यह 'अम्र और शान' (मामला और स्थिति) का किनाया(3) है "मैं अल्लाह हूँ, अज़ीज़" यानी वह ग़ालिब (प्रबल) जिसके जैसा कोई नहीं, "हकीम" अपने हुक्म और अपने काम(4) में। और कहा गया है: मूसा ने कहा: ऐ रब, किसने पुकारा? तो उससे कहा गया: "इन्नहु" यानी: बेशक मैं ही तुम्हें पुकारने वाला हूँ, मैं ही अल्लाह हूँ(5)। अल्लाह तआला का फरमान: ﴿وَأَلْقِ عَصَاكَ﴾ (और अपनी लाठी डाल दे)। वहब बिन मुनब्बिह ने कहा: मूसा ने सोचा कि अल्लाह ने उन्हें इसे छोड़ देने का हुक्म दिया है, तो उन्होंने इसे छोड़ दिया(6)। कहा गया है: उन्हें यह इसलिए कहा गया ताकि मूसा जान लें कि उनसे कलाम करने वाला अल्लाह है, और यह कि मूसा उसके रसूल हैं; और हर नबी के पास अपने आप में एक निशानी होनी चाहिए जिससे वह अपनी नबूवत को जान सके। आयत में कुछ शब्दों का विलोप (حذف) है: यानी: अपनी लाठी डाल दे, तो उन्होंने इसे अपने हाथ से डाल दिया और वह एक सांप बन गई(7) जो इस तरह हिल रही थी जैसे वह 'जान' (छोटा सांप) हो: और यह हल्का और छोटे शरीर वाला सांप(8) होता है। अल-कल्बी ने कहा: न छोटा और न बड़ा(9)।

(1) अल-मावर्दी ने अन-नुकत वल-उयून 4/195 में इसका उल्लेख किया है। (2) यह अल-फर्रा का कौल है मानी अल-कुरान 2/287 में। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/250। अल-तबरी 18/14 ने कूफ़ा के कुछ नहवियों (व्याकरणविदों) से उद्धृत किया है कि वे इसे 'हा अल-मझूला' (अज्ञात हा) कहते हैं। (4) मजमा अल-बयान 19/199 इसी तरह। (5) ज़ाद अल-मसीर 6/156 सुद्दी से। (6) अन-

नुकत वल-उयून 4/196। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/250, और ज़ाद अल-मसीर 6/156। (8) तफ़सीर अल-राज़ी 24/184। (9) और अल-फर्रा ने मानी अल-कुरान 2/187 में यह कहा है।

سورة النمل، آیات ۷ - ۱٤ ۱۰۷

ان شاء الله تعالیٰ۔ قولہ تعالیٰ: ﴿وَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ الله رب العالمین کی تنزیہ اور تقدیس کے لیے۔ اور یہ بات پہلے بھی کئی مقامات پر گزر چکی ہے، اور معنی یہ ہے: یعنی اس (آگ) کے گرد و نواح والے کہتے ہیں: "سبحان الله"، تو اسے حذف کر دیا گیا۔ اور کہا گیا ہے کہ موسیٰ علیہ السلام نے ندا سننے سے فارغ ہونے کے بعد یہ کہا تھا؛ الله تعالیٰ سے مدد طلب کرنے اور اس کی پاکی بیان کرنے کے لیے۔ یہ سدی نے کہا ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ الله تعالیٰ کا قول ہے۔ اور اس کا مطلب ہے: اور ان پر برکت ہو جو الله تعالیٰ، جو تمام جہانوں کا رب ہے، کی تسبیح بیان کرتے ہیں۔ اسے ابن شجرہ(۱) نے روایت کیا ہے۔ قولہ تعالیٰ: ﴿يَمُوسَىٰ إِنَّهُ أَنَا اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ کوفیوں(۲) کے نزدیک (لفظ اِنَّہ میں) 'ہ' عماد ہے اور کنایہ (ضمیر) نہیں ہے۔ اور صحیح بات یہ ہے کہ یہ 'امر و شان' کا کنایہ(۳) ہے "میں الله ہوں، العزیز" وہ غالب جس کی مثل کوئی چیز نہیں، "الحکیم" اپنے حکم اور اپنے فعل(٤) میں۔ اور کہا گیا ہے کہ موسیٰ علیہ السلام نے کہا: اے رب! کس نے پکارا؟ تو ان سے کہا گیا: "انّہ" یعنی: بے شک میں ہی تمہیں پکارنے والا ہوں، میں الله ہوں(٥)۔ قولہ تعالیٰ: ﴿وَأَلْقِ عَصَاكَ﴾ وہب بن منبہ نے کہا: موسیٰ علیہ السلام نے سمجھا کہ الله نے انہیں اسے چھوڑ دینے کا حکم دیا ہے، چنانچہ انہوں نے اسے چھوڑ دیا(٦)۔ اور کہا گیا ہے کہ انہیں یہ بات اس لیے کہی گئی تاکہ موسیٰ علیہ السلام جان لیں کہ ان سے کلام کرنے والا الله ہے، اور یہ کہ موسیٰ علیہ السلام اس کے رسول ہیں؛ اور ہر نبی کے لیے اپنے نفس میں ایک نشانی ہونا ضروری ہے جس سے وہ اپنی نبوت کو جان سکے۔ اور آیت میں حذف ہے: یعنی: اور اپنی لاٹھی ڈال دو، تو انہوں نے اسے اپنے ہاتھ سے ڈال دیا اور وہ ایک سانپ بن گئی(۷) جو اس طرح ہل رہی تھی گویا

وہ 'جان' (چھوٹا سانپ) ہو: اور یہ ہلکا اور چھوٹے جسم والا سانپ(٨) ہوتا ہے۔ الکلبی نے کہا: نہ چھوٹا اور نہ بڑا(٩)۔

(١) اسے الماوردی نے النکت والعیون ٤/ ١٩٥ میں ذکر کیا ہے۔ (٢) اور یہ معانی القرآن ٢/ ٢٨٧ میں الفراء کا قول ہے۔ (٣) المحرر الوجیز ٤/ ٢٥٠ ۔ اور طبری نے ١٨/ ١٤ میں کوفہ کے بعض نحویوں سے نقل کیا ہے کہ وہ اسے 'ہائے مجہولہ' کہتے ہیں۔ (٤) مجمع البیان ١٩/ ١٩٩ میں اسی طرح ہے۔ (٥) زاد المسیر ٦/ ١٥٦ میں سدی سے مروی ہے۔ (٦) النکت والعیون ٤/ ١٩٦ ۔ (٧) المحرر الوجیز ٤/ ٢٥٠ ، اور زاد المسیر ٦/ ١٥٦ ۔ (٨) تفسیر الرازی ٢٤/ ١٨٤ ۔ (٩) اور اسے الفراء نے معانی القرآن ٢/ ١٨٧ میں کہا ہے۔

Surah Al-Naml: Verses 7 - 14 108

And it was said: It was first turned for him into a small snake, and when he became familiar with it, it was turned into a large snake (1). And it was said: It turned once into a small snake, and once into a moving snake, which is the female, and once into a "thuban" (giant serpent), which is the large male among snakes. And it was said: The meaning is: It turned into a giant serpent vibrating as if it were a "jan" (small snake), having the greatness of a giant serpent and the lightness and vibration of a small snake, and it is a moving snake (2). The plural of "jan" is "jinan" (3); and from this is the Hadith: He prohibited the killing of "jinan" that are in houses (4). {He turned back in flight} afraid, according to human habit {and did not look back} meaning: did not return. Mujahid said this (5). Qatadah said: He did not turn around (6). {O Moses, fear not} meaning: from the snake and its harm. {Indeed, the messengers do not fear in My presence} and the speech was complete, then He made a disconnected exception and said: {Except those who have wronged}. And it was said: It is an exception from something omitted, and the meaning is: Indeed, the messengers do not fear in My presence, but rather others who have wronged do fear {Except those who have wronged and then substituted good after evil} for they shall not fear. Al-Farra' said this.

Al-Nahhas said: An exception from something omitted is impossible; because it is an exception from something not mentioned. If this were permissible, it would be permissible to say: "I beat the people except Zaid," meaning: "I do not beat the people, I only beat others except Zaid," and this is the opposite of clarity, and producing something whose meaning is unknown. Al-Farra' also claimed that some grammarians make "illa" (except) have the meaning of "wa" (and), i.e., "nor those who have wronged"; he said: And every brother will be parted from by his brother, by the life of your father, except the two Farqad stars (7)

Al-Nahhas said: For "illa" to have the meaning of "wa" has no basis, and it is not permissible in any part of speech. The meaning of "illa" is the opposite of "wa"; because if you say: "Your brothers came to me except Zaid," among those who entered...

(1) Lata'if al-Isharat 3/26. (2) Mentioned by al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 19/200. (3) Al-Sihah (j-n-n). (4) Reported by Ahmad (15547), al-Bukhari (3312), and Muslim (2233) from the Hadith of Abu Lubaba. (5) Reported by al-Tabari 18/15, and it is in his Tafsir

2/469. (6) Reported by 'Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/79, and al-Tabari 18/15. (7) Previously cited 11/54.

सूरह अन-नमल: आयतें 7 - 14 108

और यह कहा गया: पहले उसे एक छोटे साँप में बदल दिया गया, और जब वह उससे परिचित हो गया, तो उसे एक बड़े साँप में बदल दिया गया (1)। और यह भी कहा गया: वह एक बार छोटे साँप में बदला, और एक बार चलने वाले साँप में, जो मादा है, और एक बार 'थुबान' (विशाल अजगर) में, जो साँपों में बड़ा नर है। और यह भी कहा गया: इसका अर्थ है: वह एक विशाल अजगर में बदल गया जो इस तरह हिल रहा था मानो वह 'जान' (छोटा साँप) हो, उसमें विशाल अजगर की विशालता और छोटे साँप की फुर्ती और कंपन था, और वह एक चलता-फिरता साँप था (2)। 'जान' का बहुवचन 'जिनान' है (3); और इसी से वह हदीस है: उन्होंने उन 'जिनान' (साँपों) को मारने से मना किया जो घरों में होते हैं (4)। {वह पीठ फेर कर भागा} डरते हुए, जैसा कि इंसानी स्वभाव है {और पीछे मुड़कर नहीं देखा} यानी: वापस नहीं लौटा। मुजाहिद ने यह कहा है (5)। क़तादा ने कहा: उसने मुड़कर नहीं देखा (6)। {हे मूसा, डरो मत} यानी: साँप और उसके नुकसान से। {निस्संदेह, मेरे पास (मेरे दरबार में) पैगंबर नहीं डरते} और बात पूरी हो गई, फिर उन्होंने एक 'विच्छिन्न अपवाद' (इस्तिस्ना मुनक़ति) करते हुए कहा: {सिवाय उनके जिन्होंने अन्याय किया}। और यह भी कहा गया: यह किसी छिपी हुई चीज़ से अपवाद है, और अर्थ यह है: निस्संदेह, मेरे पास पैगंबर नहीं डरते, बल्कि उनके अलावा वे डरते हैं जिन्होंने अन्याय किया {सिवाय उनके जिन्होंने अन्याय किया और फिर बुराई के बाद भलाई से बदल लिया} तो उन्हें कोई डर नहीं होगा। अल-फर्रा ने यह कहा है।

अल-नह़ह़ास ने कहा: छिपी हुई चीज़ से अपवाद असंभव है; क्योंकि यह उस चीज़ से अपवाद है जिसका उल्लेख नहीं किया गया है। यदि यह जायज़ होता, तो यह कहना भी जायज़ होता: "मैं लोगों को मारता हूँ सिवाय ज़ैद के," जिसका अर्थ होता: "मैं लोगों को नहीं मारता, मैं केवल उनके अलावा को मारता हूँ सिवाय ज़ैद के," और यह स्पष्टता के विपरीत है, और ऐसी बात कहना है जिसका अर्थ अज्ञात हो। अल-फर्रा ने यह भी दावा किया कि कुछ वैयाकरण 'इल्ला' (सिवाय) को 'वाव' (और) के अर्थ में लेते हैं, यानी: "और न वह जिसने अन्याय किया"; उन्होंने कहा: और हर भाई को उसका भाई छोड़ जाएगा, तुम्हारे पिता की कसम, सिवाय 'फरक़दान' (दो नक्षत्रों) के(7)

अल-नह़ह़ास ने कहा: 'इल्ला' का 'वाव' के अर्थ में होना निराधार है, और भाषा के किसी भी भाग में यह जायज़ नहीं है। 'इल्ला' का अर्थ 'वाव' के विपरीत है; क्योंकि जब आप कहते हैं: "तुम्हारे भाई मेरे पास आए सिवाय ज़ैद के," उन लोगों में से जो आए...

(1) लताइफ़ अल-इशारात 3/26. (2) अल-तबरसी ने मजमा' अल-बयान 19/200 में इसका उल्लेख किया है। (3) अल-सिह़ाह़ (ज-न-न)। (4) इसे अहमद (15547), बुखारी (3312), और मुस्लिम (2233) ने अबू लुबाबा की हदीस से उद्धृत किया है। (5) इसे अल-तबरी 18/15 ने उद्धृत किया है, और यह उनकी तफ़सीर 2/469 में है। (6) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर 2/79 में और अल-तबरी 18/15 ने उद्धृत किया है। (7) पहले उल्लेखित 11/54.

سورة النمل: آیات 7 - 14 108

اور کہا گیا: پہلے اسے ایک چھوٹے سانپ میں بدل دیا گیا، پھر جب وہ اس سے مانوس ہو گئے تو اسے ایک بڑے سانپ میں بدل دیا گیا (1)۔ اور کہا گیا: وہ ایک بار چھوٹے سانپ میں بدلا، اور ایک بار چلتے ہوئے سانپ میں جو مادہ ہے، اور ایک بار 'ثعبان' (اژدہا) میں جو سانپوں میں بڑا نر ہے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: وہ ایک اژدہے میں بدل گیا جو اس طرح لرز رہا تھا گویا وہ 'جان' (چھوٹا سانپ) ہو، اس میں اژدہے جیسی جسامت اور چھوٹے سانپ جیسی پھرتی اور لرزش تھی، اور وہ ایک چلتا پھرتا سانپ تھا (2)۔ 'جان' کی جمع 'جنان' ہے (3)؛ اور اسی سے وہ حدیث ہے: انہوں نے گھروں میں رہنے والے سانپوں (جنان) کو مارنے سے منع فرمایا (4)۔ {وہ پیٹھ پھیر کر بھاگا} انسانی فطرت کے مطابق ڈرتے ہوئے {اور پیچھے مڑ کر نہ دیکھا} یعنی: واپس نہ لوٹا۔ یہ مجاہد نے کہا (5)۔ قتادہ نے کہا: اس نے مڑ کر نہیں دیکھا (6)۔ {اے موسیٰ، ڈرو نہیں} یعنی: سانپ اور اس کے نقصان سے۔ {بے شک میرے حضور رسول نہیں ڈرتے} اور کلام مکمل ہو گیا، پھر اللہ نے استثنائے منقطع کرتے ہوئے فرمایا: {مگر جس نے ظلم کیا}۔ اور کہا گیا: یہ محذوف سے استثناء ہے، اور معنی یہ ہے: بے شک میرے حضور رسول نہیں ڈرتے، بلکہ ان کے علاوہ وہ لوگ ڈرتے ہیں جنہوں نے ظلم کیا {مگر جس نے ظلم کیا پھر برائی کے بعد اسے نیکی سے بدل دیا} تو اسے کوئی ڈر نہیں ہوگا۔ یہ الفراء نے کہا۔

النحاس نے کہا: محذوف سے استثناء محال ہے؛ کیونکہ یہ ایسی چیز سے استثناء ہے جس کا ذکر نہیں کیا گیا ہے۔ اگر یہ جائز ہوتا تو یہ کہنا بھی جائز ہوتا: "میں قوم کو مارتا ہوں سوائے زید کے،" یعنی: "میں قوم کو نہیں مارتا، بلکہ ان کے علاوہ دوسروں کو مارتا ہوں سوائے زید کے،" اور یہ وضاحت کے خلاف ہے، اور ایسی بات لانا ہے جس کا معنی معلوم نہ ہو۔ الفراء نے یہ بھی دعویٰ

کیا کہ بعض نحوی 'الا' (سوائے) کو 'واو' (اور) کے معنی میں لیتے ہیں، یعنی: "اور نہ وہ جس نے ظلم کیا"؛ انہوں نے کہا: اور ہر بھائی کو اس کا بھائی چھوڑ جائے گا، تیرے باپ کی قسم، سوائے 'فرقدان' (دو ستاروں) کے (7)

النحاس نے کہا: 'الا' کا 'واو' کے معنی میں ہونا بے بنیاد ہے، اور کلام میں کسی بھی جگہ یہ جائز نہیں ہے۔ 'الا' کا معنی 'واو' کے برعکس ہے؛ کیونکہ جب تم کہتے ہو: "تمہارے بھائی میرے پاس آئے سوائے زید کے،" ان میں سے جو داخل ہوئے...

(1) لطائف الاشارات 3/26۔ (2) اسے طبرسی نے مجمع البیان 19/200 میں ذکر کیا ہے۔ (3) الصحاح (جنن)۔ (4) اسے احمد (15547)، بخاری (3312)، اور مسلم (2233) نے ابولبابہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (5) اسے طبری نے 18/15 میں روایت کیا ہے، اور یہ ان کی تفسیر 2/469 میں ہے۔ (6) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر 2/79 میں اور طبری نے 18/15 میں روایت کیا ہے۔ (7) پہلے گزر چکا 11/54۔

Surah An-Naml: Verses 7 - 14

109

... brothers in it, so there is no relationship between them and no proximity (1). And there is another saying regarding the verse: which is that the exception is connected (muttasil), and the meaning is: "Except him who has done wrong" among the messengers by committing minor sins from which no one is safe, except what was narrated about Yahya bin Zakariya (peace be upon them both), and what Allah Almighty mentioned concerning our Prophet (peace and blessings be upon him) in His saying: "That Allah may forgive you what preceded of your sin and what will follow" [Al-Fath: 2]. Al-Mahdawi mentioned this and Al-Nahhas chose it, saying: Allah knew those among them who disobeyed and "felt fear inwardly" (2), so He made an exception and said: "Except him who has done wrong and then substituted good after evil," for he fears even if I have forgiven him (3). Al-Dahhak said: It means Adam and Dawud (peace be upon them). Al-Zamakhshari (4): Like what occurred from Adam, Yunus, Dawud, Sulayman, and the brothers of Yusuf, and from Musa (peace be upon him) by his striking the Copt.

If one says: What is the meaning of fear after repentance and forgiveness? It is said to him: This is the way of the scholars who know Allah, Mighty and Majestic, to be fearful of their sins and apprehensive, and they also do not feel secure that there might remain something from the stages of repentance they have not fulfilled, so they fear being called to account for it (5). Al-Hasan and Ibn Jurayj said: Allah said to Musa: I made you fear because of your killing the person. Al-Hasan said: The prophets used to sin and then be punished (6). Al-Tha'labi, Al-Qushayri, Al-Mawardi (7) and others said: The exception based on this is correct, i.e.: except him who wronged himself among the prophets and messengers in what he did of minor sins before prophethood. Musa feared for killing the Copt and repented for it. And it was said: They...

(1) From His saying: "O Musa, do not fear..." to this point without mentioning the verse from I'rab al-Qur'an 3/199-200. And the words of Al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 2/287. (2) His saying: "felt fear inwardly" is from I'rab al-Qur'an and it is not in the manuscripts. (3) I'rab al-Qur'an 3/300. (4) In Al-Kashshaf 3/138. (5) I'rab al-Qur'an 3/200. (6) This in its entirety is from the saying of Al-Hasan alone as reported by Al-Tabari 18/16, but as for the saying of Ibn Jurayj, its wording is: Allah does not make prophets fear except for a sin that one of them commits, so if it strikes him, He

makes him fear until He takes it from him. (7) In Al-Nukat wal-'Uyun 4/197 similarly to what will follow.

सूरह अन-नमल: आयत 7 - 14

109

... इसमें भाइयों का उल्लेख है, तो उनके बीच कोई अनुपात या निकटता नहीं है (1)। और आयत के संबंध में एक और कथन है: और वह यह कि अपवाद "जुड़ा हुआ" (मुत्तसिल) हो, और अर्थ यह है: "सिवाय उस व्यक्ति के जिसने ज़ुल्म किया" उन रसूलों में से छोटे गुनाह (सग़ाइर) करके जिनसे कोई सुरक्षित नहीं है, सिवाय उसके जो यहया बिन ज़करिया (दोनों पर शांति हो) के बारे में रिवायत किया गया है, और जो अल्लाह तआला ने हमारे नबी (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के बारे में अपने इस कथन में ज़िक्र किया है: "ताकि अल्लाह आपके पिछले और अगले गुनाह माफ़ कर दे" [अल-फ़तह: 2]। अल-महदवी ने इसका ज़िक्र किया और अल-नहहास ने इसे चुना, और कहा: अल्लाह जानता था कि उनमें से जिसने नाफ़रमानी की, वह "मन में डर महसूस करता था" (2), तो उसने अपवाद करते हुए कहा: "सिवाय उस व्यक्ति के जिसने ज़ुल्म किया फिर बुराई के बाद उसे अच्छाई में बदल दिया", क्योंकि वह डरता है भले ही मैंने उसे माफ़ कर दिया हो (3)। अल-दहहाक ने कहा: इसका मतलब आदम और दाऊद (दोनों पर शांति हो) हैं। अल-ज़मख़शरी (4) ने कहा: जैसे कि आदम, यूनुस, दाऊद, सुलेमान और यूसुफ़ के भाइयों से हुआ, और मूसा (उन पर शांति हो) से क़िब्ती को घूंसा मारने के कारण।

यदि कोई कहता है: तो तौबा और माफ़ी के बाद डर का क्या मतलब है? उससे कहा गया: यह अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल को जानने वाले विद्वानों का तरीका है कि वे अपने गुनाहों से डरे हुए और सहमे हुए होते हैं, और वे यह भी सुरक्षित महसूस नहीं करते कि तौबा के चरणों में से कुछ शेष रह गया हो जिसे उन्होंने पूरा न किया हो, इसलिए वे उसके लिए जवाबदेही से डरते हैं (5)। अल-हसन और इब्न जुरैज ने कहा: अल्लाह ने मूसा से कहा: मैंने तुम्हें जान लेने के कारण डराया। अल-हसन ने कहा: नबी गुनाह करते थे और फिर उन्हें सज़ा दी जाती थी (6)। अल-थ़ालबी, अल-क़ुशैरी और अल-मावर्दी (7) और अन्य ने कहा: इस आधार पर अपवाद सही है, यानी: सिवाय उस व्यक्ति के जिसने नबियों और रसूलों में से स्वयं पर ज़ुल्म किया उस काम में जो उसने नुबुव्वत से पहले छोटी ग़लती के तौर पर किया। मूसा क़िब्ती की हत्या से डर गए थे और उससे तौबा की थी। और कहा गया है: वे...

(1) उनके इस कथन से: "ऐ मूसा, डरो मत..." इस स्थान तक बिना एराब अल-कुरान 3/199-200 से आयत का ज़िक्र किए। और अल-फ़र्रा के शब्द मआनी अल-कुरान 2/287 में। (2) उनका कथन:

"मन में डर महसूस करता था" एराब अल-कुरान से है और यह प्रतियों में नहीं है। (3) एराब अल-कुरान 3/300। (4) अल-कश्शाफ़ 3/138 में। (5) एराब अल-कुरान 3/200। (6) यह पूरी तरह से अकेले अल-हसन का कथन है जैसा कि अल-तबरी 18/16 द्वारा उद्धृत किया गया है। जहाँ तक इब्न जुरैज के कथन का सवाल है, उनके शब्द हैं: अल्लाह नबियों को नहीं डराता सिवाय उस गुनाह के जो उनमें से किसी से हो जाता है, यदि वह हो जाए तो वह उसे डराता है यहाँ तक कि वह उसे उससे दूर कर दे। (7) अल-नुक़त वल-'उयून 4/197 में उसी तरह जैसे आगे आएगा।

سورہ النمل: آیات 7 - 14

109

... اس میں بھائیوں کا ذکر ہے، تو ان کے درمیان کوئی نسبت یا قربت نہیں ہے (1)۔ اور آیت میں ایک اور قول ہے: اور وہ یہ کہ استثناء متصل ہو، اور معنی یہ ہے: "سوائے اس کے جس نے ظلم کیا" رسولوں میں سے صغیرہ گناہ کر کے جن سے کوئی محفوظ نہیں رہتا، سوائے اس کے جو یحییٰ بن زکریا (علیہما السلام) کے بارے میں روایت کیا گیا ہے، اور جو اللہ تعالیٰ نے ہمارے نبی (صلی اللہ علیہ وسلم) کے بارے میں اپنے اس قول میں ذکر کیا: ﴿تاکہ اللہ آپ کے اگلے اور پچھلے گناہ معاف فرما دے﴾ [الفتح: 2]۔ اسے المہدوی نے ذکر کیا اور النحاس نے اسے اختیار کیا، اور کہا: اللہ جانتا تھا کہ ان میں سے جس نے نافرمانی کی وہ "دل میں خوف محسوس کرتا تھا" (2)، تو اس نے استثناء کرتے ہوئے فرمایا: ﴿سوائے اس کے جس نے ظلم کیا پھر برائی کے بعد اسے بھلائی سے بدل دیا﴾، پس وہ ڈرتا ہے اگرچہ میں نے اسے معاف کر دیا ہو (3)۔ الضحاک نے کہا: اس سے مراد آدم اور داؤد علیہما السلام ہیں۔ الزمخشری (4) نے کہا: جیسے آدم، یونس، داؤد، سلیمان اور یوسف کے بھائیوں سے لغزش ہوئی، اور موسیٰ علیہ السلام سے قبطی کو مکا مارنے کی صورت میں۔

اگر کوئی کہنے والا کہے: تو توبہ اور مغفرت کے بعد خوف کا کیا مطلب ہے؟ اس سے کہا گیا: یہ اللہ عزوجل کے جاننے والے علماء کا طریقہ ہے کہ وہ اپنے گناہوں سے خوفزدہ اور سہمے ہوئے ہوتے ہیں، اور وہ یہ بھی اطمینان نہیں رکھتے کہ توبہ کے مراحل میں سے کچھ باقی رہ گیا ہو جسے انہوں نے پورا نہ کیا ہو، پس وہ اس کے مطالبے سے ڈرتے ہیں (5)۔ الحسن اور ابن جریج نے کہا: اللہ نے موسیٰ سے فرمایا: میں نے تمہیں جان لینے کی وجہ سے ڈرایا۔ الحسن نے کہا:

انبیاء گناہ کرتے تھے تو انہیں سزا دی جاتی تھی (6)۔ الثعلبی، القشیری اور الماوردی (7) وغیرہ نے کہا: پس اس بنا پر استثناء صحیح ہے، یعنی: سوائے اس کے جس نے انبیاء اور رسولوں میں سے اپنی جان پر ظلم کیا اس کام میں جو اس نے نبوت سے پہلے صغیرہ گناہ کے طور پر کیا۔ اور موسیٰ قبطی کے قتل سے ڈر گئے تھے اور اس سے توبہ کی تھی۔ اور کہا گیا ہے: وہ...

(1) ان کے اس قول سے: ﴿اے موسیٰ ڈرو مت...﴾ اس مقام تک بغیر "اعراب القرآن" 3/199-200 سے آیت کا ذکر کیے۔ اور الفراء کے کلام ان کی کتاب "معانی القرآن" 2/287 میں۔ (2) ان کا قول: "دل میں خوف محسوس کرتا تھا" اعراب القرآن سے ہے اور یہ نسخوں میں نہیں ہے۔ (3) اعراب القرآن 3/300۔ (4) الکشاف 3/138 میں۔ (5) اعراب القرآن 3/200۔ (6) یہ مکمل طور پر اکیلے الحسن کا قول ہے جیسا کہ الطبری 18/16 نے نکالا ہے، جہاں تک ابن جریج کے قول کا تعلق ہے تو ان کے الفاظ یہ ہیں: اللہ انبیاء کو نہیں ڈراتا سوائے اس گناہ کے جو ان میں سے کسی سے ہو جائے، پس اگر ہو جائے تو وہ اسے ڈراتا ہے یہاں تک کہ اسے اس سے دور کر دے۔ (7) "النکت والعیون" 4/197 میں اسی طرح جیسے آگے آئے گا۔

Surah Al-Naml: Verses 7 - 14 110 After prophethood, they are infallible from both minor and major sins. This has already been mentioned in "Al-Baqara"(1). I said: The first [opinion] is more correct because they will be absolved of that on the Day of Resurrection, as in the hadith of intercession. If someone close [to Allah] commits an act, even if that act is forgiven, the trace of it remains. As long as the trace and accusation persist, fear exists; not the fear of punishment, but the fear of Greatness. One accused before a ruler feels a sting from the accusation that clouds the purity of trust. Moses, peace be upon him, had that incident with the Egyptian, then he sought forgiveness and admitted his own wrongdoing, and was forgiven. Then he said after being forgiven: "My Lord, for the favor You have bestowed upon me, I will never be an assistant to the criminals" [Al-Qasas: 17]. Then the next day he was tested with another Egyptian and intended to strike him, which became another incident through this intention. He was tested the next day because of his saying: "I will never be an assistant to the criminals," which was a word of overconfidence in saying "I will never do [it]." So he was punished for the intention when he intended to strike but did not do it. The Israelite was then given power over him until he revealed his secret; because when the Israelite saw him preparing to strike, he thought he was the target. So he exposed him, saying: "O Moses, do you intend to kill me as you killed someone yesterday?" [Al-Qasas: 19]. The Egyptian then fled and told Pharaoh what the Israelite had revealed about Moses. The person killed the day before had been kept secret, and no one knew who killed him. When Pharaoh learned of this, he sent people to find and kill Moses. The search intensified, and they blocked the main roads. A man came running and said: "O Moses, indeed the eminent ones are conferring against you to kill you" [Al-Qasas: 20]. So he left as Allah described. Thus, Moses' fear was only because of this incident. Even though his Lord brought him close, honored him, and chose him for direct speech, the remaining accusation made him flee without looking back. His Almighty's saying: "And put your hand into the opening of your garment; it will come out white without disease." The discussion on this was previously mentioned in "Taha"(2). "Among nine signs." Al-Nahhas said (3): The best that has been said about it is that the meaning is: this sign is included in...

---

(1) 1/ 458 - 460. (2) 14/ 49 - 50. (3) In "I'rab al-Qur'an" 3/ 201.

सूरा अल-नमल: आयत 7 - 14 110 नबूवत (पैग़ंबरी) के बाद, वे छोटे और बड़े पापों से सुरक्षित (मासूम) होते हैं। इसका उल्लेख "अल-बक़रा"(1) में हो चुका है। मैंने कहा: पहला [मत] अधिक सही है क्योंकि क़ियामत के दिन उन्हें उससे बरी कर दिया जाएगा, जैसा कि शफ़ाअत (सिफ़ारिश) की हदीस में है। यदि कोई अल्लाह का करीबी व्यक्ति कोई काम करता है, भले ही उसे उस काम के लिए माफ़ कर दिया गया हो, फिर भी उस काम का प्रभाव रह जाता है। जब तक प्रभाव और दोषारोपण बना रहता है, डर बना रहता है; सज़ा का डर नहीं बल्कि महानता (अज़मत) का डर। शासक के सामने आरोपी व्यक्ति दोषारोपण के कारण एक चुभन महसूस करता है जो विश्वास की शुद्धता को धूमिल कर देती है। मूसा (उन पर शांति हो) के साथ उस मिस्री के मामले में ऐसा ही हुआ था, फिर उन्होंने माफ़ी माँगी और अपने ज़ुल्म को स्वीकार किया, और उन्हें माफ़ कर दिया गया। फिर माफ़ी मिलने के बाद उन्होंने कहा: "ऐ मेरे रब! उस अनुग्रह के कारण जो तूने मुझ पर किया है, मैं कभी अपराधियों का सहायक नहीं बनूँगा" [अल-क़सस: 17]। फिर अगले दिन उनकी परीक्षा दूसरे मिस्री के साथ हुई और उन्होंने उसे मारने का इरादा किया, जो इस इरादे के कारण एक और घटना बन गई। अगले दिन उनकी परीक्षा इसलिए हुई क्योंकि उन्होंने कहा था: "मैं कभी अपराधियों का सहायक नहीं बनूँगा," जो "मैं कभी नहीं करूँगा" कहने में अति-आत्मविश्वास का शब्द था। इसलिए उन्हें उस इरादे के लिए दंडित किया गया जब उन्होंने मारने का इरादा किया लेकिन किया नहीं। फिर उस इस्राईली को उन पर हावी कर दिया गया यहाँ तक कि उसने उनका राज़ खोल दिया; क्योंकि जब इस्राईली ने उन्हें मारने की तैयारी करते देखा, तो उसने सोचा कि वे उसे मारना चाहते हैं। इसलिए उसने उन्हें उजागर करते हुए कहा: "ऐ मूसा! क्या तुम मुझे मारना चाहते हो जैसे तुमने कल एक व्यक्ति को मारा था?" [अल-क़सस: 19]। तब वह मिस्री भाग गया और उसने फिरौन को वह सब बता दिया जो इस्राईली ने मूसा के बारे में उजागर किया था। पिछले दिन मारा गया व्यक्ति एक रहस्य था और कोई नहीं जानता था कि उसे किसने मारा है। जब फिरौन को इसका पता चला, तो उसने मूसा को ढूँढने और मारने के लिए लोग भेजे। तलाश तेज़ हो गई, और उन्होंने मुख्य रास्तों को घेर लिया। एक आदमी दौड़ता हुआ आया और कहा: "ऐ मूसा! दरअस्ल दरबारी तुम्हारे बारे में मशविरा कर रहे हैं कि तुम्हें मार डालें" [अल-क़सस: 20]। तो वे निकल गए जैसा कि अल्लाह ने बताया। इस प्रकार, मूसा का डर केवल इसी घटना के कारण था। भले ही उनके रब ने उन्हें अपने करीब किया, उन्हें सम्मानित किया और कलाम (बातचीत) के लिए चुना, लेकिन शेष दोषारोपण के कारण वे पीछे मुड़कर देखे बिना चले गए। अल्लाह तआला का कथन: "और अपना हाथ अपने गिरेबान में डालो, वह बिना किसी बीमारी के सफ़ेद होकर निकलेगा।" इस पर चर्चा पहले "ता-हा"(2) में आ चुकी है।

"नौ निशानियों में।" अल-नहहास ने कहा (3): इसके बारे में सबसे अच्छी बात जो कही गई है वह यह है कि अर्थ है: यह निशानी शामिल है...

---

(1) 1/ 458 - 460. (2) 14/ 49 - 50. (3) "इराब अल-क़ुरान" 3/ 201 में।

سورہ النمل: آیات 7 - 14 110 نبوت کے بعد وہ صغیرہ اور کبیرہ گناہوں سے معصوم ہوتے ہیں۔ یہ بات "البقرہ"(1) میں گزر چکی ہے۔ میں نے کہا: پہلا [قول] زیادہ صحیح ہے کیونکہ قیامت کے دن ان کی اس سے براءت ہو جائے گی جیسا کہ حدیثِ شفاعت میں ہے۔ چنانچہ جب کوئی مقرب بندہ کوئی کام کر بیٹھتا ہے تو اگرچہ اس کے وہ کام معاف کر دیا جائے، لیکن اس کام کا اثر باقی رہتا ہے۔ اور جب تک اثر اور تہمت قائم رہتی ہے، خوف موجود رہتا ہے؛ سزا کا خوف نہیں بلکہ عظمت کا خوف۔ اور بادشاہ کے ہاں جس پر تہمت ہو، وہ تہمت کی وجہ سے ایک چبھن محسوس کرتا ہے جو اعتماد کی پاکیزگی کو مکدر کر دیتی ہے۔ اور موسیٰ علیہ السلام سے اس فرعونی کے معاملے میں وہ کام ہوا تھا، پھر انہوں نے استغفار کیا اور اپنی جان پر ظلم کا اعتراف کیا، پھر انہیں معاف کر دیا گیا۔ پھر مغفرت کے بعد انہوں نے کہا: "اے میرے رب! اس انعام کی بدولت جو تو نے مجھ پر کیا ہے، میں ہرگز مجرموں کا مددگار نہیں بنوں گا" [القصص: 17]۔ پھر اگلے دن دوسرے فرعونی کے ذریعے ان کی آزمائش ہوئی اور انہوں نے اسے مارنے کا ارادہ کیا، تو اس ارادے سے یہ ایک اور واقعہ بن گیا۔ اور اگلے دن آزمائش ان کے اس قول کی وجہ سے ہوئی: "میں ہرگز مجرموں کا مددگار نہیں بنوں گا" اور یہ ان کے اس قول "میں نہیں کروں گا" میں قدرت اور خود اعتمادی کا کلمہ تھا، چنانچہ انہیں اس ارادے پر سزا دی گئی جب انہوں نے مارنے کا ارادہ کیا اور مارا نہیں۔ پھر اس اسرائیلی کو ان پر مسلط کر دیا گیا یہاں تک کہ اس نے ان کا راز فاش کر دیا؛ کیونکہ جب اسرائیلی نے انہیں مارنے کے لیے تیار ہوتے دیکھا تو اس نے گمان کیا کہ وہ اسے مارنا چاہتے ہیں، چنانچہ اس نے ان کا راز فاش کرتے ہوئے کہا: "اے موسیٰ! کیا تو مجھے قتل کرنا چاہتا ہے جیسے تو نے کل ایک جان کو قتل کیا تھا؟" [القصص: 19]۔ چنانچہ وہ فرعونی بھاگ گیا اور اس نے فرعون کو اس بات کی خبر دے دی جو اسرائیلی نے موسیٰ کے

بارے میں فاش کی تھی۔ اور کل جو شخص قتل ہوا تھا اس کا معاملہ پوشیدہ تھا، یہ معلوم نہ تھا کہ اسے کس نے قتل کیا، جب فرعون کو اس کا علم ہوا تو اس نے موسیٰ کی تلاش میں لوگ بھیجے کہ انہیں قتل کر دیں، اور تلاش سخت ہو گئی اور انہوں نے راستوں کے ناکے لگا دیے۔ ایک شخص دوڑتا ہوا آیا اور کہا: "اے موسیٰ! بے شک درباری تمہارے بارے میں مشورہ کر رہے ہیں تاکہ تمہیں قتل کر دیں" [القصص: 20]، تو وہ نکل کھڑے ہوئے جیسا کہ اللہ نے خبر دی۔ پس موسیٰ کا خوف صرف اسی واقعے کی وجہ سے تھا، چنانچہ اگرچہ ان کے رب نے انہیں مقرب بنایا، ان کی تکریم کی اور کلام کے لیے چن لیا، لیکن باقی ماندہ تہمت انہیں لے اڑی اور وہ پیچھے مڑ کر نہ دیکھا۔ اللہ تعالیٰ کا قول: "اور اپنا ہاتھ اپنے گریبان میں ڈالو، وہ بغیر کسی بیماری کے سفید ہو کر نکلے گا" اس کے بارے میں کلام "طہ"(2) میں گزر چکا ہے۔ "نو نشانیوں میں" النحاس (3) نے کہا: اس بارے میں سب سے اچھی بات یہ کہی گئی ہے کہ اس کا معنی ہے: یہ نشانی داخل ہے...

---

(1) 1/ 458 - 460. (2) 14/ 49 - 50. (3) اعراب القرآن 3/ 201 میں۔

Surah An-Naml: Verses 7 - 14 111

...in nine signs. Al-Mahdawi: The meaning is: "Throw your staff" and "Insert your hand into your pocket," so they are two signs out of nine signs(1). Al-Qushayri said: Its meaning is: just as you say: I went out in ten people and you are one of them. Meaning: I went out as the tenth of ten.

So "fi" (in) means "min" (from) due to its proximity to it, just as you say: Take ten camels for me, among them (fiha) two stallions, meaning: from them. Al-Asma'i said regarding the saying of Imru' al-Qays:

Can he be happy whose last acquaintance was thirty months in three years(2)

"Fi" means "min". It was said: "fi" means "ma'a" (with)(3), so the signs are ten, including the hand, and the nine are: the parting of the sea, the staff, the locusts, the lice, the flood, the blood, the frogs, the years [of drought], and the destruction of wealth. All of this has been previously explained(4). ﴿To Pharaoh and his people﴾ Al-Farra' said: There is an implicit meaning in the speech due to the context indicating it, meaning: you are sent or commissioned to Pharaoh and his people(5). ﴿Indeed, they were a defiantly disobedient people﴾ meaning: those who have strayed from the obedience of Allah. This has been mentioned before.

His Almighty's saying: ﴿But when Our signs came to them, giving sight (mubsirah)﴾ meaning: clear and evident(6). Al-Akhfash said(7): It is permissible to be "mubsarah", which is a gerund, as it is said: A child is a cause of cowardice (majbanah). ﴿They said, 'This is obvious magic'﴾ They proceeded according to their habit of denial; therefore He said: ﴿And they rejected them, while their inner selves were convinced of them, out of injustice and haughtiness﴾ meaning: they were certain that they were from Allah and that they were not magic, but they disbelieved in them and were too arrogant to believe in Moses(8). This shows that they were stubborn. And "zulman" (injustice) and "uluwwan" (haughtiness) are in the accusative case as a description...

---

(1) An-Nahhas said it in "Ma'ani al-Qur'an" 5/118. (2) Diwan Imru' al-Qays p. 27, and in it: Can he be prosperous whose acquaintance was more recent. (3) "Ma'ani al-Qur'an" by An-Nahhas 5/118. (4) At the commentary of verse (101) of Surah al-Isra'. (5) "Ma'ani al-Qur'an" by Al-Farra' 4/288 similar to it. (6) Tafsir al-Baghawi 3/408, and "Zad al-Masir" 6/158. (7) In what An-Nahhas narrated from him in "I'rab al-Qur'an" 3/201. (8) "Ma'ani al-Qur'an" by Az-Zajjaj 4/111 similar to it.

सूरह अन-नमल: आयतें 7 - 14 111

...नौ आयतों (निशानियों) में। अल-महदवी: अर्थ है: "अपनी लाठी फेंको" और "अपना हाथ अपनी जेब में डालो," तो ये नौ आयतों में से दो आयतें हैं(1)। अल-कुशैरी ने कहा: इसका अर्थ है: जैसा कि आप कहते हैं: मैं दस लोगों में निकला और आप उनमें से एक थे। यानी: मैं दसवें व्यक्ति के रूप में निकला।

तो "फी" (में) का अर्थ "मिन" (से) है क्योंकि यह इसके करीब है, जैसे आप कहते हैं: मेरे लिए दस ऊंट लो, उनमें (फीहा) दो सांड हैं, यानी: उनमें से। अल-अस्माई ने इमरू अल-कैस के इस कथन के बारे में कहा:

क्या वह सुखी हो सकता है जिसका अंतिम परिचय तीन वर्षों में तीस महीने का था(2)

"फी" का अर्थ "मिन" है। कहा गया है: "फी" का अर्थ "मअ" (साथ) है(3), इसलिए आयतें दस हैं जिनमें हाथ भी शामिल है, और नौ हैं: समुद्र का फटना, लाठी, टिड्डियां, जुएं, बाढ़, खून, मेंढक, [सूखे के] वर्ष, और धन का विनाश। इन सबका वर्णन पहले किया जा चुका है(4)। ﴾फ़िरऔन और उसकी कौम की ओर﴿ अल-फर्रा ने कहा: यहाँ संदर्भ के कारण वाक्य में कुछ छिपा हुआ है, यानी: आपको फ़िरऔन और उसकी कौम की ओर भेजा गया है(5)। ﴾निश्चय ही वे अवज्ञाकारी लोग थे﴿ यानी: अल्लाह की आज्ञाकारिता से बाहर। इसका वर्णन पहले हो चुका है।

अल्लाह तआला का कथन: ﴾फिर जब उनके पास हमारी आयतें आँखें खोलने वाली (मुबसिराह) होकर आईं﴿ यानी: स्पष्ट और प्रकट(6)। अल-अख़फ़श ने कहा(7): "मुबसरह" भी हो सकता है जो एक संज्ञा है, जैसे कहा जाता है: बच्चा कायरता का कारण (मजबाना) होता है। ﴾उन्होंने कहा, 'यह तो स्पष्ट जादू है'﴿ वे झुठलाने की अपनी आदत पर चले; इसीलिए उन्होंने कहा: ﴾और उन्होंने अन्याय और अहंकार के कारण उनका इनकार किया, जबकि उनके दिल उनका यकीन कर चुके थे﴿ यानी: उन्हें यकीन था कि वे अल्लाह की ओर से हैं और वे जादू नहीं हैं, लेकिन उन्होंने उनका इनकार किया और मूसा पर ईमान लाने में अहंकार किया(8)। यह दर्शाता है कि वे जिद्दी थे। और "ज़ुल्मन" (अन्याय) और "उलुव्वन" (अहंकार) विशेषण के रूप में कर्म कारक (नसब) में हैं...

---

(1) अन-नहहास ने इसे 'मानी अल-कुरान' 5/118 में कहा है। (2) दीवान इमरू अल-कैस पृ. 27, और इसमें: क्या वह समृद्ध हो सकता है जिसका परिचय हाल ही का था। (3) अन-नहहास द्वारा 'मानी

अल-कुरान' 5/118। (4) सूरह अल-इसरा की आयत (101) की व्याख्या में। (5) अल-फर्रा द्वारा 'मानी अल-कुरान' 4/288 इसी के समान। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 3/408, और 'ज़ाद अल-मसीर' 6/158। (7) जो अन-नहहास ने उनसे 'इराब अल-कुरान' 3/201 में उद्धृत किया है। (8) अज़-ज़ज्जाज द्वारा 'मानी अल-कुरान' 4/111 इसी के समान।

سورة النمل: آیات ۷ - ۱۴ ۱۱۱

...نو نشانیوں میں۔ المہدوی: مراد ہے: "اپنی لاٹھی ڈال دو" اور "اپنا ہاتھ اپنے گریبان میں ڈالو"، تو یہ نو نشانیوں میں سے دو نشانیاں ہیں(۱)۔ اور القشیری نے کہا: اس کا مطلب ہے: جیسے آپ کہیں: میں دس آدمیوں میں نکلا اور آپ ان میں سے ایک تھے۔ یعنی: میں دسواں ہو کر نکلا۔

پس "فی" بمعنی "من" ہے کیونکہ یہ اس کے قریب ہے، جیسے آپ کہیں: میرے لیے دس اونٹ لو جن میں (فیہا) دو سانڈ ہوں، یعنی: ان میں سے۔ اور الاصمعی نے امرؤ القیس کے اس قول کے بارے میں کہا:

کیا وہ خوش ہو سکتا ہے جس کا آخری عہد (واسطہ) تین سالوں میں تیس ماہ رہا ہو(۲)

"فی" بمعنی "من" ہے۔ اور کہا گیا: "فی" بمعنی "مع" (ساتھ) ہے(۳)، تو نشانیاں دس ہیں جن میں ہاتھ شامل ہے، اور نو یہ ہیں: سمندر کا پھٹنا، عصا، ٹڈیاں، جوئیں، طوفان، خون، مینڈک، قحط کے سال اور مال کی تباہی۔ اور ان سب کا بیان پہلے گزر چکا ہے(۴)۔ ﴿فرعون اور اس کی قوم کی طرف﴾ الفراء نے کہا: کلام میں ایک پوشیدہ لفظ ہے کیونکہ کلام اس پر دلالت کر رہا ہے، یعنی: بے شک آپ فرعون اور اس کی قوم کی طرف مبعوث یا بھیجے گئے ہیں(۵)۔ ﴿بے شک وہ فاسق لوگ تھے﴾ یعنی: اللہ کی اطاعت سے نکل جانے والے۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پھر جب ان کے پاس ہماری نشانیاں بصیرت دینے والی (مبصرہ) ہو کر آئیں﴾ یعنی: واضح اور روشن(۶)۔ الاخفش نے کہا(۷): اور "مبصَرہ" بھی جائز ہے جو کہ مصدر ہے، جیسے کہا جاتا ہے: اولاد بزدلی کا سبب (مجبنہ) ہے۔ ﴿انہوں نے کہا کہ یہ تو کھلا جادو ہے﴾ انہوں نے جھٹلانے کی اپنی عادت پر عمل کیا؛ اسی لیے فرمایا: ﴿اور انہوں نے ظلم اور تکبر کی بنا پر

ان کا انکار کیا حالانکہ ان کے دل ان کا یقین کر چکے تھے﴾ یعنی: انہیں یقین تھا کہ یہ اللہ کی طرف سے ہیں اور یہ جادو نہیں ہیں، لیکن انہوں نے ان کا انکار کیا اور موسیٰ علیہ السلام پر ایمان لانے سے تکبر کیا(۸)۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ وہ ہٹ دھرم تھے۔ اور "ظلماً" اور "علواً" صفت ہونے کی بنا پر منصوب ہیں...

---

(۱) اسے النحاس نے معانی القرآن ۵/۱۱۸ میں کہا ہے۔ (۲) دیوان امرؤ القیس ص ۲۷، اور اس میں ہے: کیا وہ خوش حال ہو سکتا ہے جس کا عہد حال ہی کا تھا۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۵/۱۱۸۔ (۴) سورۃ الاسراء کی آیت (۱۰۱) کی تفسیر کے وقت۔ (۵) معانی القرآن للفراء ۴/۲۸۸ اسی کی مثل۔ (۶) تفسیر البغوی ۳/۴۰۸، اور زاد المسیر ۶/۱۵۸۔ (۷) اس میں جو النحاس نے ان سے اعراب القرآن ۳/۲۰۱ میں نقل کیا ہے۔ (۸) معانی القرآن للزجاج ۴/۱۱۱ اسی کی مثل|

Surah Al-Naml: Verses 7 - 16 112 ...an elided source (masdar), meaning: they denied them out of injustice and arrogance. The 'ba' (preposition) is extra, meaning: they denied them. This was said by Abu Ubaidah(1). {So see} O Muhammad {how was the end of the mufsidin (mischief-makers)} meaning: the end of the matter for the tyrannical disbelievers. See that with the eye of your heart and contemplate upon it. The address is to him, but the intended meaning is for others(2). The Almighty's saying: {And We certainly gave David and Solomon knowledge, and they said, "Praise to Allah, who has favored us over many of His believing servants." (15) And Solomon inherited David. He said, "O people, we have been taught the language of birds, and we have been given from all things. Indeed, this is evident favor." (16)} The Almighty's saying: {And We certainly gave David and Solomon knowledge} meaning understanding. This was said by Qatadah. It was also said: knowledge of religion, judgment, and other things, as He said: {And We taught him the making of coats of armor for you} [Al-Anbiya: 80]. And it was said: the craft of alchemy, but this is a rare/ shaz view(3). What Allah actually gave them was Prophethood, Caliphate (succession) on earth, and the Psalms (Zabur). {and they said, "Praise to Allah, who has favored us over many of His believing servants."} In this verse is proof of the honor of knowledge, the highness of its status, and the precedence of its bearers and people. It shows that the blessing of knowledge is among the greatest blessings and most abundant portions, and that whoever is given it has been given favor over many of Allah's believing servants; {Allah will raise those who have believed among you and those who were given knowledge, by degrees} [Al-Mujadilah: 11].. This has been mentioned previously in other places. The Almighty's saying: {And Solomon inherited David. He said, "O people, we have been taught the language of birds, and we have been given from all things"} Al-Kalbi said: David (peace be upon him) had nineteen children, so Solomon inherited from among them his Prophethood and his kingdom. If it were an inheritance of wealth, all his children would have been equal in it(4). This was also said by Ibn al-Arabi(5); he said: If it were an inheritance of wealth, it would have been divided among the number (of children), but Allah specialized Solomon with what David had.

---

(1) As narrated from him by Al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 19/202. (2) Tafsir al-Tabari 18/24, similarly. (3) Al-Nukat wa al-Uyun 4/197-198. Qatadah's statement was extracted by Ibn Abi Hatim in his Tafsir (16179). (4) Al-Nukat wa al-Uyun 4/198. (5) In Ahkam al-Qur'an 3/1436.

सूरह अन-नमल: आयत 7 - 16 112 ...एक लुप्त स्रोत (मस्दर), जिसका अर्थ है: उन्होंने अन्याय और अहंकार के कारण उन्हें नकार दिया। 'बा' (पूर्वसर्ग) अतिरिक्त है, जिसका अर्थ है: उन्होंने उन्हें नकार दिया। यह अबू उबैदा(1) ने कहा है। {तो देखो} ऐ मुहम्मद {कि बिगाड़ पैदा करने वालों का अंजाम कैसा हुआ} अर्थात: अत्याचारी काफिरों के मामले का अंत। इसे अपने दिल की आँख से देखें और उस पर विचार करें। संबोधन उन्हें है, लेकिन अभिप्राय दूसरों से है(2)। अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने दाऊद और सुलेमान को ज्ञान दिया, और उन दोनों ने कहा, "तमाम तारीफें अल्लाह के लिए हैं जिसने हमें अपने बहुत से ईमान वाले बंदों पर फज़ीलत (श्रेष्ठता) दी।" (15) और सुलेमान दाऊद का उत्तराधिकारी बना। उसने कहा, "ऐ लोगो, हमें पक्षियों की बोली सिखाई गई है और हमें हर चीज़ से नवाज़ा गया है। बेशक यह खुला हुआ फ़ज़ल है।" (16)} अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने दाऊद और सुलेमान को ज्ञान दिया} अर्थात समझ। यह कतादा ने कहा है। और कहा गया: दीन (धर्म), शासन और अन्य चीज़ों का ज्ञान, जैसा कि उसने कहा: {और हमने उसे तुम्हारे लिए कवच बनाने की कला सिखाई} [अल-अंबिया: 80]। और कहा गया: कीमिया (कीमियागरी) की कला, लेकिन यह एक दुर्लभ (शाज़) राय है(3)। वास्तव में अल्लाह ने उन्हें जो दिया वह नबूवत (पैग़म्बरी), ज़मीन पर खिलाफत (उत्तराधिकार) और ज़बूर (भजन) था। {और उन दोनों ने कहा, "तमाम तारीफें अल्लाह के लिए हैं जिसने हमें अपने बहुत से ईमान वाले बंदों पर फज़ीलत दी।" } इस आयत में ज्ञान के सम्मान, उसके ऊंचे स्थान और उसके धारकों और लोगों की प्रधानता का प्रमाण है। यह कि ज्ञान की नेमत सबसे महान नेमतों और सबसे प्रचुर हिस्सों में से है, और जिसे यह दिया गया है उसे अल्लाह के बहुत से ईमान वाले बंदों पर फज़ीलत दी गई है; {अल्लाह तुम में से उन लोगों को जो ईमान लाए और जिन्हें ज्ञान दिया गया, दरजों में बुलंद करेगा} [अल-मुजादिला: 11].. और यह पहले भी कई जगहों पर आ चुका है। अल्लाह तआला का फरमान: {और सुलेमान दाऊद का उत्तराधिकारी बना। उसने कहा, "ऐ लोगो, हमें पक्षियों की बोली सिखाई गई है और हमें हर चीज़ से नवाज़ा गया है"} अल-कल्बी ने कहा: दाऊद (अलैहिस्सलाम) के उन्नीस बच्चे थे, इसलिए सुलेमान को उनके बीच से उनकी नबूवत और उनके राज्य का उत्तराधिकार मिला। यदि यह धन का उत्तराधिकार होता, तो उनके सभी बच्चे इसमें बराबर होते(4)। यही बात इब्न अल-अरबी(5) ने भी कही; उन्होंने कहा: यदि यह धन का उत्तराधिकार होता, तो इसे संख्या (बच्चों की) के हिसाब से विभाजित किया जाता, लेकिन अल्लाह ने सुलेमान को उसी चीज़ के साथ विशेष किया जो दाऊद के पास थी।

(1) जैसा कि अल-तबरसी ने मजमा अल-बयान 19/202 में उनसे उद्धृत किया है। (2) तफ़सीर अल-तबरी 18/24, इसी प्रकार। (3) अल-नुकात वल-उयून 4/197-198। कतादा का कथन इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (16179) में निकाला है। (4) अल-नुकात वल-उयून 4/198। (5) अहकाम अल-कुरआन 3/1436 में।

سورہ النمل: آیات 7 - 16 112 مصدر محذوف، یعنی: انہوں نے ظلم اور تکبر کے طور پر ان کا انکار کیا۔ اور باء زائدہ ہے، یعنی: انہوں نے ان کا انکار کیا۔ یہ ابو عبیدہ(1) نے کہا ہے۔ {پس دیکھو} اے محمد {فساد مچانے والوں کا انجام کیسا ہوا} یعنی: سرکش کافروں کے معاملے کا انجام، اسے اپنے دل کی آنکھ سے دیکھو اور اس میں تدبر کرو۔ خطاب آپ سے ہے اور مراد دوسرے ہیں(2)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور یقیناً ہم نے داؤد اور سلیمان کو علم عطا کیا، اور ان دونوں نے کہا، "تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جس نے ہمیں اپنے بہت سے مومن بندوں پر فضیلت دی" (15) اور سلیمان داؤد کا وارث بنا۔ اس نے کہا، "اے لوگو، ہمیں پرندوں کی بولی سکھائی گئی ہے اور ہمیں ہر چیز سے نوازا گیا ہے۔ بے شک یہ صریح فضل ہے" (16)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور یقیناً ہم نے داؤد اور سلیمان کو علم عطا کیا} یعنی سمجھ۔ یہ قتادہ نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: دین، حکم اور دیگر چیزوں کا علم جیسا کہ اللہ نے فرمایا: {اور ہم نے اسے تمہارے لیے لباس (زرہ) بنانے کی صنعت سکھائی} [الانبیاء: 80]۔ اور کہا گیا: کیمیا گری کی صنعت، اور یہ شاذ (نادر) قول ہے(3)۔ دراصل اللہ نے انہیں جو عطا کیا وہ نبوت، زمین میں خلافت اور زبور تھی۔ {اور ان دونوں نے کہا، "تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جس نے ہمیں اپنے بہت سے مومن بندوں پر فضیلت دی"} اس آیت میں علم کے شرف، اس کے بلند مقام اور اس کے حاملین اور اہل علم کی فوقیت کی دلیل ہے، اور یہ کہ علم کی نعمت عظیم ترین نعمتوں اور بھرپور حصوں میں سے ہے، اور جسے یہ دی گئی اسے اللہ کے بہت سے مومن بندوں پر فضیلت عطا کی گئی؛ {اللہ تم میں سے ایمان لانے والوں اور علم دیے جانے والوں کے درجات بلند فرمائے گا} [المجادلہ: 11].. اور یہ بات پہلے بھی کئی مقامات پر گزر چکی ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور سلیمان داؤد کا وارث بنا اور اس نے کہا اے لوگو ہمیں پرندوں کی بولی سکھائی گئی ہے اور ہمیں ہر چیز سے نوازا گیا ہے} کلبی نے کہا: داؤد علیہ السلام کے انیس بیٹے تھے، پس سلیمان ان میں سے ان کی نبوت اور ان کی

سلطنت کے وارث بنے، اور اگر یہ مال کی وراثت ہوتی تو ان کے تمام بیٹے اس میں برابر ہوتے(4)۔ اور یہی بات ابن العربی(5) نے کہی؛ فرمایا: اگر یہ مال کی وراثت ہوتی تو یہ تعداد (بیٹوں) پر تقسیم ہوتی، پس اللہ نے سلیمان کو ان چیزوں کے ساتھ خاص کیا جو داؤد کے پاس تھیں۔

---

(1) جیسا کہ طبرسی نے مجمع البیان 19/202 میں ان سے نقل کیا ہے۔ (2) تفسیر طبری 18/24 اسی طرح۔ (3) النکت والعیون 4/ 197 - 198۔ قتادہ کا قول ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (16179) میں نکالا ہے۔ (4) النکت والعیون 198/4۔ (5) احکام القرآن 1436/3 میں۔

Surah An-Naml, Verses 15 - 16 113 ...of wisdom and prophethood, and He increased him from His grace with a kingdom that should not belong to anyone after him. Ibn Atiyyah (1) said: David was from the Children of Israel, and he was a king, and Solomon inherited his kingdom and his status from prophethood, meaning: that became his after his father's death, so it was called an inheritance metaphorically, and this is like his saying: "The scholars are the heirs of the prophets" (2). And his saying, peace and blessings be upon him, is possible: "We, the assembly of prophets, are not inherited" (3) to mean that this is from the action of the prophets and their biography, even if there were among them those who inherited his wealth like Zechariah according to the most famous sayings about him. And this is as you say: We, the assembly of Muslims, are only occupied with worship, and the intention is that this is the action of the majority. From it is what Sibawayh narrated: We, the assembly of Arabs, are the most hospitable of people to a guest. I said: This meaning has already been mentioned in "Maryam" (4) and that the correct view is the first statement; because of his saying, peace and blessings be upon him: "We, the assembly of prophets, are not inherited," so it is general, and nothing is excluded from it except with evidence. Muqatil said: Solomon was greater in kingdom than David and a better judge than him, and David was more intense in worship than Solomon (5). Others said: No prophet reached what his kingdom reached; for Allah, Glory be to Him, the Most High, subjected for him humans, jinn, birds, and wild animals, and gave him what He did not give to anyone from the worlds. And he inherited from his father in kingdom and prophethood, and stood after him with his law. Every prophet who came after Moses, from among those who were sent or were not sent, was only with the law of Moses, until the Messiah, peace be upon him, was sent and abrogated it. And between him and the Hijrah is about one thousand eight hundred years. The Jews say: one thousand three hundred and sixty-two years. It was said: between his death and the birth of the Prophet ﷺ is about one thousand seven hundred, and the Jews decrease from it three hundred years, and he lived fifty-some years. (1) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/253. (2) Previously mentioned 5/64. (3) Previously mentioned 11/78. (4) In the interpretation of verse (6). (5) Tafsir Abi al-Layth 2/491, Ara'is al-Majalis p. 294, and Tafsir al-Baghawi 3/409.

सूरह अन-नमल, आयतें 15-16 113 ...बुद्धि और पैग़म्बरी से, और उसने अपनी कृपा से उसे ऐसा राज्य दिया जो उसके बाद किसी को शोभा नहीं देता। इब्न अतिया (1) ने कहा: दाऊद इस्राईल की संतान में से थे, और वे एक राजा थे, और सुलेमान को उनकी पैग़म्बरी से उनका राज्य और उनका पद विरासत में मिला, जिसका अर्थ है: उनके पिता की मृत्यु के बाद वह उनके पास आ गया, इसलिए इसे लाक्षणिक रूप से विरासत कहा गया, और यह उनके इस कथन की तरह है: "विद्वान पैग़म्बरों के वारिस हैं" (2)। और उनका यह कथन, उन पर शांति और आशीर्वाद हो, संभव है: "हम पैग़म्बरों की जमात विरासत में नहीं छोड़ी जाती" (3) का अर्थ यह हो कि यह पैग़म्बरों के कार्य और उनके चरित्र से है, भले ही उनमें से कोई ऐसा हो जिसने जकरिया की तरह उसकी संपत्ति विरासत में पाई हो, उनके बारे में सबसे प्रसिद्ध कथनों के अनुसार। और यह वैसा ही है जैसा आप कहते हैं: हम मुसलमानों की जमात केवल इबादत में व्यस्त हैं, और इसका अर्थ यह है कि यह बहुसंख्यक का कार्य है। इसी से वह है जो सिबावैह ने वर्णित किया है: हम अरबों की जमात मेहमानों के लिए सबसे अधिक आतिथ्य सत्कार करने वाले लोग हैं। मैंने कहा: यह अर्थ पहले "मरियम" (4) में आ चुका है और यह कि सही विचार पहला कथन है; क्योंकि उनके इस कथन के कारण, उन पर शांति और आशीर्वाद हो: "हम पैग़म्बरों की जमात विरासत में नहीं छोड़ी जाती," इसलिए यह सामान्य है, और प्रमाण के बिना इसमें से कुछ भी बाहर नहीं है। मुक़ातिल ने कहा: सुलेमान का राज्य दाऊद से बड़ा था और वे उनसे बेहतर न्यायाधीश थे, और दाऊद सुलेमान (5) की तुलना में इबादत में अधिक कठिन थे। दूसरों ने कहा: पैग़म्बरों में से कोई भी उस तक नहीं पहुँचा जहाँ तक उनका राज्य पहुँचा; क्योंकि अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने उनके लिए मनुष्यों, जिन्नों, पक्षियों और जंगली जानवरों को अधीन कर दिया था, और उन्हें वह दिया जो दुनिया वालों में से किसी को नहीं दिया गया था। और उन्होंने राज्य और पैग़म्बरी में अपने पिता से विरासत पाई, और उनके बाद उनकी शरीयत के साथ खड़े हुए। मूसा के बाद आने वाला हर पैग़म्बर, चाहे वह भेजा गया हो या न भेजा गया हो, केवल मूसा की शरीयत के साथ था, जब तक कि मसीह (ईसा अलैहिस्सलाम) नहीं भेजे गए और उन्होंने इसे निरस्त नहीं कर दिया। और उनके और हिजरत के बीच लगभग एक हजार आठ सौ साल हैं। यहूदी कहते हैं: एक हजार तीन सौ बासठ साल। कहा गया: उनकी मृत्यु और नबी ﷺ के जन्म के बीच लगभग एक हजार सात सौ वर्ष हैं, और यहूदी इसमें से तीन सौ वर्ष कम करते हैं, और वे पचास से अधिक वर्षों तक जीवित रहे। (1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/253 में। (2) पहले उल्लेखित 5/64। (3) पहले उल्लेखित 11/78। (4) आयत (6) की व्याख्या में। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/491, अराइस अल-मजालिस पृ. 294, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/409।

سورة النمل، آیات 15 - 16 113 ...حکمت اور نبوت میں سے، اور اسے اپنے فضل سے ایسی بادشاہی زیادہ عطا کی جو اس کے بعد کسی کے لیے زیبا نہیں۔ ابن عطیہ (1) نے کہا: داؤد بنی اسرائیل میں سے تھے، اور وہ بادشاہ تھے، اور سلیمان کو ان کی بادشاہی اور نبوت کا مرتبہ وراثت میں ملا، یعنی: ان کے والد کی وفات کے بعد وہ ان کی طرف منتقل ہو گیا، چنانچہ اسے مجازاً میراث کا نام دیا گیا، اور یہ ان کے اس قول کی طرح ہے: «علماء انبیاء کے وارث ہیں» (2)۔ اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ قول ممکن ہے: «ہم انبیاء کا گروہ وارث نہیں بنائے جاتے» (3) کہ اس سے مراد یہ ہو کہ یہ انبیاء کا فعل اور ان کی سیرت ہے، اگرچہ ان میں کوئی ایسا بھی تھا جس نے مال وراثت میں پایا جیسے زکریا علیہ السلام کے بارے میں مشہور اقوال میں سے ہے۔ اور یہ ایسا ہی ہے جیسے تم کہو: ہم مسلمانوں کی جماعت صرف عبادت میں مشغول رہتے ہیں، اور مراد یہ ہے کہ یہ اکثر کا فعل ہے۔ اور اسی میں سے وہ ہے جو سیبویہ نے حکایت کیا ہے: ہم اہل عرب مہمان نواز ترین لوگ ہیں۔ میں نے کہا: یہ معنی «مریم» (4) میں گزر چکا ہے اور یہ کہ صحیح پہلا قول ہے؛ کیونکہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا قول ہے: «ہم انبیاء کا گروہ وارث نہیں بنائے جاتے» پس یہ عام ہے، اور اس سے کوئی چیز خارج نہیں ہوتی سوائے دلیل کے۔ مقاتل نے کہا: سلیمان علیہ السلام کی بادشاہی داؤد علیہ السلام سے بڑی تھی اور وہ ان سے بہتر فیصلے کرنے والے تھے، اور داؤد علیہ السلام سلیمان علیہ السلام (5) سے زیادہ عبادت گزار تھے۔

دوسروں نے کہا: انبیاء میں سے کوئی بھی اس مرتبے تک نہیں پہنچا جہاں تک ان کی بادشاہی پہنچی؛ کیونکہ اللہ سبحانہ و تعالی نے ان کے لیے انسانوں، جنوں، پرندوں اور درندوں کو مسخر کر دیا تھا، اور انہیں وہ کچھ عطا کیا جو جہانوں میں سے کسی کو نہیں دیا گیا، اور وہ بادشاہی اور نبوت میں اپنے باپ کے وارث ہوئے، اور ان کے بعد ان کی شریعت پر قائم ہوئے، اور ہر نبی جو

موسیٰ علیہ السلام کے بعد آیا خواہ وہ مبعوث ہوا ہو یا مبعوث نہ ہوا ہو وہ صرف موسیٰ علیہ السلام کی شریعت پر تھا، یہاں تک کہ مسیح علیہ السلام مبعوث ہوئے تو انہوں نے اسے منسوخ کر دیا۔ اور ان کے اور ہجرت کے درمیان تقریباً ایک ہزار آٹھ سو سال کا عرصہ ہے۔ اور یہودی کہتے ہیں: ایک ہزار تین سو باسٹھ سال۔ اور کہا گیا: ان کی وفات اور نبی کریم ﷺ کی ولادت کے درمیان تقریباً ایک ہزار سات سو سال کا عرصہ ہے، اور یہودی اس میں سے تین سو سال کم کرتے ہیں، اور وہ پچاس سال سے کچھ اوپر زندہ رہے۔ (1) المحرر الوجیز 4/253 میں۔ (2) سابقہ 5/64۔ (3) سابقہ 11/78۔ (4) آیت (6) کی تفسیر کے وقت۔ (5) تفسیر ابی اللیث 2/491، اور عرائس المجالس ص 294، اور تفسیر البغوی 3/409۔

Surah An-Naml: Verses 15 - 16 / 114

His saying (Exalted be He): {And he said: O mankind} Meaning: Solomon said to the children of Israel by way of gratitude for God's blessings: {We have been taught the speech of birds} Meaning: God favored us over what we inherited from David in terms of knowledge, prophethood, and succession on earth, in that He made us understand the meanings within the minds of birds from their sounds.

Muqatil said regarding the verse: Solomon was sitting one day when a bird passed by him, circling. He said to those sitting with him: Do you know what this bird is saying? It said to me: Peace be upon you, O empowered king and prophet of the children of Israel. God has given you dignity and granted you victory over your enemy. I am going to my chicks and then I will pass by you a second time – and it will return to us a second time – then it returned and said: It says: Peace be upon you, O empowered king. If you wish to grant me permission so that I may earn for my chicks until they grow up, then I will come to you and you can do with me what you wish. Solomon told them what it said and gave it permission, so it left.

Farqad as-Sabakhi said: Solomon passed by a nightingale on a tree shaking its head and tilting its tail. He said to his companions: Do you know what this nightingale is saying? They said: No, O Prophet of God. He said: It is saying: I ate half a date, so woe to the world (ruin upon the world)(1).

He passed by a hoopoe on a tree, and a boy had set a trap for it. Solomon said to it: Beware, O hoopoe. It said: O Prophet of God, this is a boy with no sense, I am mocking him. Then Solomon returned and found that it had fallen into the boy's snare and was in his hand. He said: Hoopoe, what is this? It said: I did not see it until I fell into it, O Prophet of God. He said: Woe to you! You see water under the ground, yet you did not see the trap?! It said: O Prophet of God, when the divine decree descends, the sight is blinded(2).

Ka'b said: A wood pigeon(3) cried out in the presence of Solomon son of David. He said: Do you know what it is saying? They said: No. He said: It says: Give birth for death and build for ruin. And a ringdove(4) cried out, so he said: Do you know what it says? They said: No. He said: It says: If only this creation were not created, and if only they were created, they had known.

(1) 'Ara'is al-Majalis p. 297, and Tafsir al-Baghawi 3/409. (2) Similar will be mentioned in the interpretation of verse (20). (3) Al-Warshan: a bird similar to a pigeon. Lisan (Warsh). (4) Plural: Fawakit, which is a type of ringed pigeon. Lisan (Fakht).

सूरह अन-नमल: आयत 15 - 16 / 114

अल्लाह का फरमान: {और उसने कहा: ऐ लोगो} यानी: सुलेमान (अ.) ने इस्राईल की संतान से अल्लाह की नेमतों का शुक्र अदा करते हुए कहा: {हमें पक्षियों की बोली सिखाई गई है} यानी: अल्लाह ने हमें दाऊद (अ.) से विरासत में मिले ज्ञान, नबूवत और ज़मीन पर खिलाफत के अलावा यह अनुग्रह भी किया कि उसने हमें पक्षियों की आवाज़ों से उनके मन के भावों को समझने की समझ दी।

मुक़ातिल ने आयत के बारे में कहा: सुलेमान (अ.) एक दिन बैठे थे कि एक पक्षी उनके पास से चक्कर लगाता हुआ गुज़रा। उन्होंने अपने साथियों से कहा: क्या तुम जानते हो यह पक्षी क्या कह रहा है? उसने मुझसे कहा: आप पर सलाम हो ऐ शक्तिशाली राजा और बनी इस्राईल के नबी, अल्लाह ने आपको सम्मान दिया है और आपको आपके दुश्मन पर जीत दी है। मैं अपने बच्चों के पास जा रहा हूँ फिर दोबारा आपके पास से गुज़रूँगा - और वह दोबारा हमारे पास ज़रूर लौटेगा - फिर वह लौटा और कहा: वह कह रहा है: आप पर सलाम हो ऐ शक्तिशाली राजा। यदि आप चाहें तो मुझे अनुमति दें ताकि मैं अपने बच्चों के बड़े होने तक उनके लिए कुछ कमा लूँ, फिर मैं आपके पास आ जाऊँगा, तब आप मेरे साथ जो चाहें करें। सुलेमान (अ.) ने उन्हें बताया कि उसने क्या कहा, और उसे अनुमति दे दी, तो वह चला गया।

फरक़द अस-सबख़ी ने कहा: सुलेमान (अ.) एक पेड़ पर बैठे बुलबुल के पास से गुज़रे जो अपना सिर हिला रही थी और अपनी पूंछ झुका रही थी। उन्होंने अपने साथियों से पूछा: क्या तुम जानते हो यह बुलबुल क्या कह रही है? उन्होंने कहा: नहीं, ऐ अल्लाह के नबी। उन्होंने कहा: वह कह रही है: मैंने आधी खजूर खाई है, तो दुनिया पर अफ़सोस (दुनिया की तबाही)(1)।

और वह एक हुदहुद के पास से गुज़रे जो एक पेड़ पर था और एक लड़के ने उसके लिए जाल बिछा रखा था। सुलेमान (अ.) ने उससे कहा: सावधान रहो ऐ हुदहुद। उसने कहा: ऐ अल्लाह के नबी, यह तो एक नासमझ लड़का है, मैं तो उसका मज़ाक उड़ा रहा हूँ। फिर सुलेमान (अ.) लौटे तो देखा कि वह लड़के के जाल में फँस चुका है और उसके हाथ में है। उन्होंने कहा: हुदहुद, यह क्या है? उसने कहा: ऐ अल्लाह के नबी, मैंने उसे तब तक नहीं देखा जब तक मैं उसमें गिर नहीं गया। उन्होंने कहा: धिक्कार है तुम पर! तुम ज़मीन के नीचे पानी देख लेते हो, फिर तुम्हें जाल क्यों नहीं दिखा?! उसने कहा: ऐ अल्लाह के नबी, जब तक़दीर आती है तो आँखें अंधी हो जाती हैं(2)।

काब ने कहा: सुलेमान बिन दाऊद के पास एक जंगली कबूतर(3) चिल्लाया, तो उन्होंने कहा: क्या तुम जानते हो वह क्या कह रहा है? उन्होंने कहा: नहीं। उन्होंने कहा: वह कह रहा है: मरने के लिए पैदा हो और बर्बादी के लिए बनाओ। और एक फ़ाख़्ता(4) चिल्लाई, तो उन्होंने कहा: क्या तुम जानते हो वह क्या कह रही है? उन्होंने कहा: नहीं। उन्होंने कहा: वह कह रही है: काश यह सृष्टि पैदा ही न होती, और काश जब वे पैदा हुए होते तो उन्हें पता होता।

---

(1) अराइसुल मजालिस पृष्ठ 297, और तफ़्सीर अल-बगवी 3/409। (2) इसका विवरण आयत (20) की तफ़्सीर में आएगा। (3) अल-वरशान: कबूतर जैसा एक पक्षी। अल-लिसान (वरश)। (4) बहुवचन: फ़वाख़ित, जो एक प्रकार का गले में पट्टे वाला कबूतर है। अल-लिसान (फ़ख़्त)।

سورة النمل: آیات ۱۵ - ۱۶ / ۱۱۴

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَقَالَ يَأَيُّهَا النَّاسُ﴾ یعنی: سلیمان علیہ السلام نے بنی اسرائیل سے اللہ کی نعمتوں کے شکر کے طور پر کہا: «عُلِّمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ» یعنی: اللہ نے ہم پر اس علم، نبوت اور زمین میں خلافت کے علاوہ جو ہمیں داؤد علیہ السلام سے وراثت میں ملی، یہ فضل کیا کہ ہمیں پرندوں کی آوازوں سے ان کے دلوں کے معانی سمجھا دیے۔

مقاتل نے آیت کے بارے میں کہا: سلیمان علیہ السلام ایک دن بیٹھے تھے کہ ایک پرندہ ان کے پاس چکر لگاتا ہوا گزرا، تو انہوں نے اپنے پاس بیٹھنے والوں سے کہا: کیا تم جانتے ہو یہ پرندہ کیا کہہ رہا ہے؟ اس نے مجھ سے کہا: اے مسلط بادشاہ اور بنی اسرائیل کے نبی، آپ پر سلام ہو، اللہ نے آپ کو عزت بخشی ہے اور آپ کو آپ کے دشمن پر غالب کیا ہے، میں اپنے بچوں کے پاس جا رہا ہوں پھر دوسری بار آپ کے پاس سے گزروں گا - اور وہ یقیناً ہماری طرف دوبارہ لوٹے گا - پھر وہ لوٹا اور کہا: وہ کہہ رہا ہے: اے مسلط بادشاہ، آپ پر سلام ہو، اگر آپ چاہیں تو مجھے اجازت دیں تاکہ میں اپنے بچوں کے جوان ہونے تک ان کے لیے روزی کماؤں، پھر میں آپ کے پاس آ جاؤں گا تو میرے ساتھ جو چاہیں کریں۔ سلیمان علیہ السلام نے انہیں بتایا کہ اس نے کیا کہا، اور اسے اجازت دے دی، تو وہ چلا گیا۔

فرقد السبخی نے کہا: سلیمان علیہ السلام ایک درخت پر بیٹھی بلبل کے پاس سے گزرے جو اپنا سر ہلا رہی تھی اور اپنی دم جھکا رہی تھی، تو انہوں نے اپنے ساتھیوں سے کہا: کیا تم جانتے ہو یہ بلبل کیا کہہ رہی ہے؟ انہوں نے کہا: اے اللہ کے نبی، نہیں۔ انہوں نے کہا: وہ کہہ رہی ہے: میں نے آدھی کھجور کھائی ہے، پس دنیا پر افسوس (تباہی) ہو(۱)۔

اور وہ ایک ہدہد کے پاس سے گزرے جو ایک درخت پر تھا اور ایک لڑکے نے اس کے لیے جال بچھا رکھا تھا، تو سلیمان علیہ السلام نے اس سے کہا: اے ہدہد، ہوشیار رہو۔ اس نے کہا: اے اللہ کے نبی، یہ تو نادان بچہ ہے میں تو اس کا مذاق اڑا رہا ہوں۔ پھر سلیمان علیہ السلام واپس آئے تو دیکھا کہ وہ لڑکے کے جال میں پھنس چکا ہے اور اس کے ہاتھ میں ہے، تو انہوں نے کہا: اے ہدہد یہ کیا ہے؟ اس نے کہا: اے اللہ کے نبی، میں نے اسے نہیں دیکھا یہاں تک کہ میں اس میں گر گیا۔ انہوں نے کہا: تجھ پر افسوس! تو زمین کے نیچے پانی دیکھ لیتا ہے، کیا تجھے جال نظر نہیں آیا؟! اس نے کہا: اے اللہ کے نبی، جب قضا (تقدیر) نازل ہوتی ہے تو آنکھیں اندھی ہو جاتی ہیں(۲)۔

کعب نے کہا: سلیمان بن داؤد کے پاس ایک جنگلی کبوتر(۳) بولا، تو انہوں نے کہا: کیا تم جانتے ہو وہ کیا کہہ رہا ہے؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ انہوں نے کہا: وہ کہہ رہا ہے: مرنے کے لیے پیدا ہو اور بربادی کے لیے بناؤ۔ اور ایک فاختہ(٤) بولی، تو انہوں نے کہا: کیا تم جانتے ہو وہ کیا کہہ رہی ہے؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ انہوں نے کہا: وہ کہہ رہی ہے: کاش یہ مخلوق پیدا نہ کی گئی ہوتی، اور کاش جب وہ پیدا ہوئے تو جان لیتے۔

---

(۱) عرائس المجالس ص ۲۹۷، اور تفسیر البغوی ۳/۴۰۹۔ (۲) اس طرح کی بات آیت (۲۰) کی تفسیر کے وقت آئے گی۔ (۳) الورشان: کبوتر سے مشابہ ایک پرندہ۔ اللسان (ورش)۔ (٤) اس کی جمع فواخت ہے اور یہ طوق والے کبوتروں کی ایک قسم ہے۔ اللسان (فخت)۔

Surah Al-Naml: Verses 15 - 16 115

...why they were created. A peacock cried out near him, and he said: "Do you know what it is saying?" They said: "No." He said: "It is saying: As you judge, so shall you be judged." A hoopoe cried out near him, and he said: "Do you know what it is saying?" They said: "No." He said: "It is saying: He who has no mercy shall receive no mercy." A shrike (Surad) cried out near him, and he said: "Do you know what it is saying?" They said: "No." He said: "It is saying: Seek forgiveness from Allah, O sinners; hence the Messenger of Allah (peace be upon him) forbade its killing - and it was said: The shrike was the one who guided Adam to the location of the House (Kaaba), and it was the first to fast; therefore the shrike is called: The Faster." It was narrated from Abu Huraira - and a lapwing (Taitwa) (1) cried out near him, and he said: "Do you know what it is saying?" They said: "No." He said: "It is saying: Every living thing is dying, and every new thing is wearing out." A swallow (Khuttafa) cried out near him, and he said: "Do you know what it is saying?" They said: "No." He said: "It is saying: Send forth good, and you shall find it." Then the Messenger of Allah (peace be upon him) forbade its killing - and it was said: When Adam left Paradise, he complained to Allah about loneliness, so Allah Almighty comforted him with the swallow and made it live in houses, so it does not leave the children of Adam to keep them company. He said: And with it are four verses from the Book of Allah, the Almighty: "If We had sent down this Qur'an upon a mountain, you would have seen it" [Al-Hashr: 21] until the end of it, and it stretches its voice saying: "The All-Mighty, the All-Wise" - A pigeon cooed near Solomon, and he said: "Do you know what it is saying?" They said: "No." He said: "It is saying: Glory be to my Lord the Most High, as many as what is in His heavens and His earth." A turtle dove (Qumri) cried out near Solomon, and he said: "Do you know what it is saying?" They said: "No." He said: "It is saying: Glory be to my Lord the Great, the Guardian (2)." Ka'b said: Solomon told them and said: The crow says: "O Allah, curse the tax collector." The kite says: "Everything is perishing except His face." The sandgrouse (Qata) says: "He who is silent is safe." The parrot says: "Woe to him whose only concern is this world." The frog says: "Glory be to my Lord, the Holy." The falcon (Bazi) says: "Glory be to my Lord and praise be to Him." The crab (3) says: "Glory be to Him who is mentioned by every tongue in every place (4)."

Makhul said: A francolin (Durraj) (5) cried out near Solomon, and he said: "Do you know what it is saying?" They said: "No."

(1) At-Taitwa: A water bird that does not leave reed beds and abundant water. Mu'jam Matn al-Lugha 3/648. (2) In 'Ara'is al-Majalis: "Glory be to the Ever-Living Who never dies," and in Tafsir al-Baghawi: "Glory be to my Lord the Most High." (3) In 'Ara'is al-Majalis: and the sparrow. In Tafsir al-Baghawi: and the frog. (4) 'Ara'is al-Majalis p. 296, and Tafsir al-Baghawi 3/409. And what is in between brackets is not in them. (5) Ad-Durraj: A bird whose outer wing is dusty and inner part is black, and it resembles a partridge. Mu'jam Matn al-Lugha (daraj).

सूरह अल-नमल: आयतें 15 - 16 115

...उन्हें क्यों बनाया गया। उनके पास एक मोर चिल्लाया, तो उन्होंने कहा: "क्या तुम जानते हो कि वह क्या कह रहा है?" उन्होंने कहा: "नहीं।" उन्होंने कहा: "वह कह रहा है: जैसा तुम करोगे, वैसा ही भरोगे।" उनके पास एक हुदहुद चिल्लाया, तो उन्होंने कहा: "क्या तुम जानते हो कि वह क्या कह रहा है?" उन्होंने कहा: "नहीं।" उन्होंने कहा: "वह कह रहा है: जो दया नहीं करता, उस पर दया नहीं की जाएगी।" उनके पास एक सुरद (एक प्रकार का पक्षी) चिल्लाया, तो उन्होंने कहा: "क्या तुम जानते हो कि वह क्या कह रहा है?" उन्होंने कहा: "नहीं।" उन्होंने कहा: "वह कह रहा है: हे पापियों, अल्लाह से क्षमा माँगो; इसीलिए अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने उसे मारने से मना किया था - और यह कहा गया: सुरद वही था जिसने आदम को (काबा के) घर के स्थान का मार्ग दिखाया था, और वह रोज़ा रखने वाला पहला था; इसलिए सुरद को 'अस्-सवाम' (रोज़ेदार) कहा जाता है।" अबू हुरैरा से रिवायत है - और उनके पास एक टिटवा (1) चिल्लाया, तो उन्होंने कहा: "क्या तुम जानते हो कि वह क्या कह रही है?" उन्होंने कहा: "नहीं।" उन्होंने कहा: "वह कह रही है: हर जीवित वस्तु मरने वाली है, और हर नई वस्तु पुरानी होने वाली है।" उनके पास एक अबाबील (खुतफा) चिल्लाई, तो उन्होंने कहा: "क्या तुम जानते हो कि वह क्या कह रही है?" उन्होंने कहा: "नहीं।" उन्होंने कहा: "वह कह रही है: भलाई भेजो, उसे पाओगे।" फिर अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने उसे मारने से मना किया - और यह कहा गया: आदम जब जन्नत से निकले तो उन्होंने अल्लाह से अकेलेपन की शिकायत की, तो अल्लाह तआला ने अबाबील के ज़रिए उन्हें सुकून पहुँचाया और उसे घरों में रहने के लिए मजबूर कर दिया, इसलिए वह आदम की औलाद का साथ देने के लिए उन्हें नहीं छोड़ती। उन्होंने कहा: और उसके साथ अल्लाह की किताब की चार आयतें हैं: "यदि हम इस कुरआन को किसी पहाड़ पर उतारते, तो तुम उसे देखते" [अल-हश्र: 21] उसके अंत तक, और वह यह कहते हुए अपनी आवाज़ को खींचती है: "वर्चस्वशाली, तत्वदर्शी" - सुलेमान के पास एक कबूतर गुटरगूँ करने लगा, तो उन्होंने कहा: "क्या तुम जानते हो कि वह क्या कह रही है?" उन्होंने कहा: "नहीं।" उन्होंने कहा: "वह कह रही है: मेरे सबसे ऊँचे रब की महिमा हो, उतनी जितनी उसके आसमानों और उसकी ज़मीन में हैं।" सुलेमान के पास एक कुमरी (एक प्रकार का कबूतर) चिल्लाया, तो उन्होंने कहा: "क्या तुम जानते हो कि वह क्या कह रहा है?" उन्होंने कहा: "नहीं।" उन्होंने कहा: "वह कह रहा है: मेरे महान रब, संरक्षक (2) की महिमा हो।" काब ने कहा: सुलेमान ने उनसे बात की और कहा: कौआ कहता है: "हे अल्लाह, ज़कात वसूलने वाले पर लानत भेज।" चील कहती है: "उसकी

ज़ात के अलावा हर चीज़ हलाक होने वाली है।" क़ता (एक प्रकार का पक्षी) कहता है: "जो चुप रहा वह बच गया।" तोता कहता है: "बर्बाद है वह जिसकी चिंता केवल दुनिया है।" मेंढक कहता है: "मेरे पवित्र रब की महिमा हो।" बाज़ कहता है: "मेरे रब की महिमा हो और उसकी प्रशंसा हो।" केकड़ा (3) कहता है: "उसकी महिमा हो जिसका ज़िक्र हर जगह हर ज़बान पर है (4)।"

मखुल ने कहा: सुलेमान के पास एक दुर्राज (5) चिल्लाया, तो उन्होंने कहा: "क्या तुम जानते हो कि वह क्या कह रहा है?" उन्होंने कहा: "नहीं।"

---

(1) टिटवा: एक जल पक्षी जो दलदलों और प्रचुर जल को नहीं छोड़ता। मुअजम मतन अल-लुगह 3/648। (2) अरायिस अल-मजालिस में: "उस जीवित की महिमा हो जो कभी नहीं मरता," और तफसीर अल-बगवी में: "मेरे सबसे ऊँचे रब की महिमा हो।" (3) अरायिस अल-मजालिस में: और गौरैया। और तफसीर अल-बगवी में: और मेंढक। (4) अरायिस अल-मजालिस पृ. 296, और तफसीर अल-बगवी 3/409। और जो कोष्ठक के बीच है वह उनमें नहीं है। (5) दुर्राज: एक पक्षी जिसका बाहरी पंख धूल जैसा और अंदरूनी हिस्सा काला होता है, और यह तीतर के समान होता है। मुअजम मतन अल-लुगह (दरज)।

سورہ النمل: آیت 15 - 16 115

...کہ انہیں کیوں پیدا کیا گیا۔ ان کے پاس ایک مور چیخا، تو انہوں نے کہا: کیا تم جانتے ہو کہ یہ کیا کہہ رہا ہے؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ انہوں نے کہا: یہ کہہ رہا ہے: جیسا کرو گے ویسا بھرو گے۔ اور ان کے پاس ایک ہدہد چیخا، تو انہوں نے کہا: کیا تم جانتے ہو کہ یہ کیا کہہ رہا ہے؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ انہوں نے کہا: یہ کہہ رہا ہے: جو رحم نہیں کرتا اس پر رحم نہیں کیا جاتا| اور ان کے پاس ایک صُرَد (ایک پرندہ) چیخا، تو انہوں نے کہا: کیا تم جانتے ہو کہ یہ کیا کہہ رہا ہے؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ انہوں نے کہا: یہ کہہ رہا ہے: اے گناہگارو اللہ سے مغفرت مانگو، اسی لیے رسول اللہ ﷺ نے اسے مارنے سے منع فرمایا - اور کہا گیا ہے: صُرَد ہی وہ تھا جس نے آدم کو بیت اللہ کے مقام کی نشاندہی کی تھی، اور وہ سب سے پہلا ہے جس نے روزہ رکھا؛ اسی لیے صُرَد کو 'الصوام' (روزہ دار) کہا جاتا ہے۔ ابو ہریرہ سے مروی ہے - اور ان کے پاس ایک طیطوی (1) چیخی، تو انہوں نے کہا: کیا تم جانتے ہو کہ یہ کیا کہہ رہی ہے؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ انہوں نے کہا: یہ کہہ رہی ہے: ہر زندہ مرنے والا ہے، اور ہر نئی چیز پرانی ہونے والی ہے۔ اور ان کے پاس ایک ابابیل (خُطَّافہ) چیخی، تو انہوں نے کہا: کیا تم جانتے ہو کہ یہ کیا کہہ رہی ہے؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ انہوں نے کہا: یہ کہہ رہی ہے: نیکی آگے بھیجو، تم اسے پا لو گے۔ اسی لیے رسول اللہ ﷺ نے اسے مارنے سے منع فرمایا - اور کہا گیا ہے: جب آدم جنت سے نکلے تو انہوں نے اللہ سے تنہائی کی شکایت کی، تو اللہ تعالیٰ نے ابابیل کے ذریعے انہیں انسیت بخشی اور اسے گھروں میں رہنے کا پابند کیا، چنانچہ وہ انسانوں کی مونس بن کر ان سے جدا نہیں ہوتی۔ انہوں نے کہا: اور اس کے پاس کتاب اللہ کی چار آیتیں ہیں: ﴿لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْتَهُ﴾ [الحشر: 21] آخر تک، اور وہ یہ کہتے ہوئے اپنی آواز لمبی کرتی ہے: ﴿الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ - اور سلیمان کے پاس ایک

کبوتری غٹرغوں کرنے لگی تو انہوں نے کہا: کیا تم جانتے ہو کہ یہ کیا کہہ رہی ہے؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ انہوں نے کہا: یہ کہہ رہی ہے: پاک ہے میرا بلند و برتر رب اس قدر جتنے اس کے آسمانوں اور زمین میں (مخلوقات) ہیں۔ اور سلیمان کے پاس ایک قُمْری چیخا، تو انہوں نے کہا: کیا تم جانتے ہو کہ یہ کیا کہہ رہا ہے؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ انہوں نے کہا: یہ کہہ رہا ہے: پاک ہے میرا رب عظمت والا، نگہبان (2)۔ اور کعب نے کہا: سلیمان نے ان سے بات کی اور کہا: کوا کہتا ہے: اے اللہ، زکوٰۃ وصول کرنے والے پر لعنت بھیج۔ اور چیل کہتی ہے: اس کی ذات کے سوا ہر چیز فنا ہونے والی ہے۔ اور قطا کہتا ہے: جو خاموش رہا وہ سلامت رہا| اور طوطا کہتا ہے: ہلاکت ہے اس کے لیے جس کی فکر صرف دنیا ہے۔ اور مینڈک کہتا ہے: پاک ہے میرا رب قدوس۔ اور باز کہتا ہے: پاک ہے میرا رب اور اسی کی تعریف ہے۔ اور کیکڑا (3) کہتا ہے: پاک ہے وہ جس کا ذکر ہر جگہ ہر زبان پر ہے (4)۔

اور مکحول نے کہا: سلیمان کے پاس ایک دُرَّاج (5) چیخا، تو انہوں نے کہا: کیا تم جانتے ہو کہ یہ کیا کہہ رہا ہے؟ انہوں نے کہا: نہیں۔

---

(1) طیطوی: ایک آبی پرندہ جو نرسل کے جھنڈوں اور پانی کی کثرت کو نہیں چھوڑتا۔ معجم متن اللغہ 648/3۔ (2) عرائس المجالس میں ہے: "پاک ہے وہ زندہ جو کبھی نہیں مرے گا" اور تفسیر بغوی میں ہے: "پاک ہے میرا بلند و برتر رب"۔ (3) عرائس المجالس میں: اور چڑیا۔ اور تفسیر بغوی میں: اور مینڈکی۔ (4) عرائس المجالس ص 296، اور تفسیر بغوی 409/3۔ اور جو کچھ معترضہ خطوط کے درمیان ہے وہ ان دونوں میں نہیں ہے۔ (5) الدراج: ایک پرندہ جس کے پروں کا بیرونی حصہ گرد آلود اور اندرونی حصہ سیاہ ہوتا ہے، اور یہ تیتر کے مشابہ ہوتا ہے۔ معجم متن اللغہ (درج)۔

Surah Al-Naml: Verses 15 - 16 116

He said: It says: "The Most Merciful rose over the Throne"(1). Al-Hasan said: The Prophet ﷺ said: «When the rooster crows, it says: "Remember Allah, O heedless ones(2)"». And Al-Husayn(3) bin Ali bin Abi Talib said: The Prophet ﷺ said: «When the vulture cries, it says: "O son of Adam, live as long as you wish, for your end is death. And when the eagle cries, it says: "In being far from people is rest. And when the lark cries, it says: "My God, curse those who hate the family of Muhammad. And when the swallow cries, it recites: ﴿Praise be to Allah, Lord of the worlds﴾ to the end of it, saying: ﴿Nor of those who go astray﴾, prolonging its voice as a reciter does»(4).

Qatadah and Al-Sha'bi said: This matter was specifically for birds, because of His saying: ﴿We have been taught the speech of birds﴾. And the ant is a bird because it sometimes has wings. Al-Sha'bi said: Likewise, this ant had two wings. Another group said: Rather, it was in all animals, and He only mentioned birds because they were a troop from Solomon's army that he needed for shading from the sun and for dispatching in matters. So they were specified for mention because of their frequent involvement and because the matter of other animals is rare and not as recurrent as the matter of birds(5).

Abu Ja'far al-Nahhas(6) said: Speech (mantiq) can apply to what is understood without words, and Allah, the Mighty and Sublime, knows best what He intended. Ibn al-Arabi(7) said: Whoever says that he (Solomon) did not know except the speech of birds is in great deficiency. People have agreed that he used to understand the speech of those who do not speak and for whom speech is created, such as plants. Every plant would say to him: "I am such-and-such a tree, I am more beneficial for this, and more harmful for that." So what do you think about animals?!

---

(1) Arais al-Majalis p. 297, and Tafsir al-Baghawi 3/409. (2) Mentioned by al-Tha'labi in Arais al-Majalis p. 297 through Salih bin Bashir al-Murri, on the authority of al-Hasan - who is al-Basri - in a marfu' form. Its chain is broken, and Salih al-Murri is weak. Tahdhib al-Tahdhib 2/189-190. And al-Daylami mentioned it in al-Firdaws (3129) as mawquf, and said: on the authority of al-Hasan, and perhaps it is Ibn Ali. (3) In the manuscripts: Al-Hasan. What is established is from the sources. (4) It is in Arais p. 297, and Tafsir al-Baghawi 3/409 as mawquf on al-Husayn (5) .ﷺ Al-Muharrar al-Wajiz 4/253. (6) In I'rab al-Qur'an 3/201. (7) In Ahkam al-Qur'an 3/1439.

सूरह अन-नमल: आयत 15 - 16 116

उसने कहा: यह कहता है: "परम कृपालु अर्श पर विराजमान हुआ"(1)। अल-हसन ने कहा: पैगंबर ﷺ ने कहा: «जब मुर्गा बांग देता है, तो वह कहता है: "हे गाफिल (असावधान) लोगों, अल्लाह को याद करो(2)"»। और हुसैन(3) बिन अली बिन अबी तालिब ने कहा: पैगंबर ﷺ ने कहा: «जब गिद्ध चिल्लाता है, तो वह कहता है: "हे आदम के बेटे, जब तक चाहो जी लो, तुम्हारा अंत मृत्यु है। और जब उकाब (ईगल) चिल्लाता है, तो वह कहता है: "लोगों से दूर रहने में ही आराम है। और जब लवा (चंडूल) पक्षी चहकता है, तो वह कहता है: "मेरे ईश्वर, मुहम्मद के परिवार से नफरत करने वालों पर लानत भेज। और जब अबाबील चहकती है, तो वह पढ़ती है: ﴿तमाम तारीफें अल्लाह के लिए हैं जो सारे जहाँ का रब है﴾ अंत तक, और कहती है: ﴿न ही गुमराहों की﴾, अपनी आवाज़ को उसी तरह लंबा खींचती है जैसे कोई कारी (पाठ करने वाला) करता है»(4)।

क़तादा और अल-शाबी ने कहा: यह मामला विशेष रूप से पक्षियों के लिए था; क्योंकि उनका कहना है: ﴿हमें पक्षियों की बोली सिखाई गई है﴾। और चींटी एक पक्षी है क्योंकि उसके कभी-कभी पंख पाए जाते हैं। अल-शाबी ने कहा: इसी तरह यह चींटी भी दो पंखों वाली थी। एक समूह ने कहा: बल्कि, यह सभी जानवरों में था, और उन्होंने केवल पक्षियों का उल्लेख किया क्योंकि वे सुलेमान की सेना का एक हिस्सा थे जिनकी उन्हें धूप से छाया करने और विभिन्न कार्यों में भेजने के लिए आवश्यकता थी। इसलिए उनका विशेष उल्लेख उनके अधिक मेलजोल के कारण किया गया था, और इसलिए भी क्योंकि अन्य जानवरों का मामला दुर्लभ है और पक्षियों के मामले की तरह बार-बार होने वाला नहीं है(5)।

अबू जाफ़र अल-नहस(6) ने कहा: वाणी (मन्तिक़) उस चीज़ के लिए भी हो सकती है जिसे बिना शब्दों के समझा जाता है, और अल्लाह, जो महान और गौरवशाली है, बेहतर जानता है कि उसका क्या इरादा था। इब्न अल-अरबी(7) ने कहा: जो कोई कहता है कि वह (सुलेमान) पक्षियों की बोली के अलावा कुछ नहीं जानता था, तो यह एक बड़ी कमी है। लोग इस बात पर सहमत हैं कि वह उन लोगों की बात समझते थे जो बोलते नहीं हैं और जिनके लिए वाणी पैदा की जाती है, जैसे पौधे। हर पौधा उनसे कहता था: "मैं फलां-फलां पेड़ हूँ, मैं इसके लिए अधिक लाभदायक हूँ, और इसके लिए अधिक हानिकारक हूँ।" तो फिर जानवरों के बारे में आपका क्या विचार है?!

(1) अरैस अल-मजालिस पृ. 297, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/409। (2) इसे अल-थलाबी ने अरैस अल-मजालिस पृ. 297 में सालेह बिन बशीर अल-मुर्री के माध्यम से अल-हसन - जो अल-बसरी हैं - से मरफ़ू रूप में उद्धृत किया है। इसकी श्रृंखला टूटी हुई है, और सालेह अल-मुर्री कमजोर है। तहज़ीब अल-तहज़ीब 2/189-190। और अल-दयलमी ने इसे अल-फ़िरदौस (3129) में मौक़ूफ़ के रूप में उल्लेख किया है, और कहा: अल-हसन से, और शायद वह इब्न अली हैं। (3) प्रतियों में: अल-हसन। स्थापित स्रोतों से है। (4) यह अरैस पृ. 297 और तफ़सीर अल-बग़वी 3/409 में अल-हुसैन (अ.) पर मौक़ूफ़ है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/253। (6) इराब अल-कुरान 3/201 में। (7) अहकाम अल-कुरान 3/1439 में।

سورة النمل: آیت 15 - 16 116

اس نے کہا: وہ کہتا ہے: "رحمان عرش پر مستوی ہوا"(1)۔ اور حسن نے کہا: نبی ﷺ نے فرمایا: «مرغا جب اذان دیتا ہے تو کہتا ہے: "اے غافلو اللہ کو یاد کرو(2)"»۔ اور حسین(3) بن علی بن ابی طالب نے کہا: نبی ﷺ نے فرمایا: «گدھ جب بولتا ہے تو کہتا ہے: "اے ابنِ آدم، جتنا چاہو جی لو، تمہارا انجام موت ہے۔ اور جب عقاب بولتا ہے تو کہتا ہے: "لوگوں سے دوری میں راحت ہے۔ اور جب چنڈول بولتا ہے تو کہتا ہے: "اے میرے اللہ، آلِ محمد کے دشمنوں پر لعنت کر۔ اور جب ابابیل بولتی ہے تو پڑھتی ہے: ﴿الحمد للہ رب العالمین﴾ آخر تک، اور کہتی ہے: ﴿ولا الضالین﴾ اور اس کے ساتھ اپنی آواز کو دراز کرتی ہے جیسے قاری کرتا ہے»(4)۔

قتادہ اور شعبی نے کہا: یہ معاملہ خاص طور پر پرندوں میں تھا؛ کیونکہ اللہ کا فرمان ہے: ﴿ہمیں پرندوں کی بولی سکھائی گئی﴾۔ اور چیونٹی بھی ایک پرندہ ہے کیونکہ اس کے پر پائے جاتے ہیں۔ شعبی نے کہا: اسی طرح یہ چیونٹی بھی دو پروں والی تھی۔ ایک گروہ نے کہا: بلکہ یہ تمام جانوروں میں تھا، اور پرندوں کا ذکر صرف اس لیے کیا گیا کیونکہ وہ سلیمان علیہ السلام کے لشکر کا ایک حصہ تھے جن کی انہیں سورج سے سائے کے لیے اور کاموں میں بھیجنے کے لیے ضرورت پڑتی تھی، چنانچہ ان کے زیادہ میل جول کی وجہ سے انہیں خاص طور پر ذکر کیا گیا، اور اس لیے بھی کہ دوسرے جانوروں کا معاملہ نادر ہے اور پرندوں کی طرح بار بار پیش آنے والا نہیں ہے(5)۔

اور ابو جعفر النحاس(6) نے کہا: نطق (بولی) اس چیز پر بھی صادق آتی ہے جو بغیر کلام کے سمجھی جائے، اور اللہ جل و عز ہی بہتر جانتا ہے کہ اس کی مراد کیا تھی۔ ابن العربی(7) نے کہا: جس نے یہ کہا کہ وہ (سلیمان) صرف پرندوں کی بولی جانتے تھے تو یہ ایک بڑی کمی ہے، اور

لوگوں کا اس بات پر اتفاق ہے کہ وہ ان کی بات بھی سمجھتے تھے جو کلام نہیں کرتے اور جن کے لیے کلام پیدا کیا جاتا ہے جیسے کہ نباتات (پودے)۔ چنانچہ ہر پودا ان سے کہتا تھا: "میں فلاں درخت ہوں، میں اس چیز کے لیے زیادہ نفع بخش ہوں، اور اس کے لیے زیادہ نقصان دہ ہوں"۔ تو پھر جانوروں کے بارے میں تمہارا کیا خیال ہے؟!

---

(1) عرائس المجالس ص 297، اور تفسیر البغوی 409/3۔ (2) اسے ثعلبی نے عرائس المجالس ص 297 میں صالح بن بشیر المری کے واسطے سے حسن بصری سے مرفوعاً ذکر کیا ہے۔ اس کی سند منقطع ہے اور صالح المری ضعیف ہے۔ تہذیب التہذیب 189/2-190۔ اور اسے دیلمی نے الفردوس (3129) میں موقوفاً ذکر کیا ہے، اور کہا: حسن سے، اور غالباً وہ ابن علی ہیں۔ (3) نسخوں میں: الحسن ہے۔ اور جو ثابت ہے وہ مصادر سے ہے۔ (4) یہ عرائس ص 297 اور تفسیر البغوی 409/3 میں حسین علیہ السلام پر موقوف ہے۔ (5) المحرر الوجیز 4/253۔ (6) اعراب القرآن 3/201 میں۔ (7) احکام القرآن 3/1439 میں۔

Surah An-Naml, Verse 17 117

The Almighty's saying: "And gathered for Solomon were his soldiers of the jinn and men and birds, and they were set in rows." (17)

In it are two matters:

First: The Almighty's saying: "And gathered for Solomon". "Hushira" means gathered(1), and Al-Hashr is gathering; hence the words of the Almighty: "And We shall gather them and shall not leave behind from them any one." [Al-Kahf: 47]. People differed regarding the size of the army of Solomon (peace be upon him). It is said that his camp was a hundred leagues by a hundred leagues: twenty-five for the jinn, twenty-five for humans, twenty-five for birds, and twenty-five for wild beasts. He had a thousand houses of glass on wood, in which were three hundred wives and seven hundred concubines(2). Ibn Atiyyah said: There was great disagreement regarding his camp and the size of his army, except that what is correct is that his kingdom was great, filling the earth, and the entire inhabited world submitted to him. "And they were set in rows (yuza'un)" means: the first of them were returned to the last and they were restrained. Qatada said: Each type had restrainers (waza'ah) in their rank and positions from the throne and from the ground when they walked in it(3). It is said: I restrained him (waza'tuhu), meaning I held him back. The restrainer (al-wazi') in war is the one assigned to the rows to restrain those who step forward from among them(4). Muhammad ibn Ishaq narrated from Asma bint Abi Bakr who said: When the Messenger of Allah (peace be upon him) stood at Dhu Tuwa - meaning on the day of the Conquest [of Mecca] - Abu Quhafa - who had lost his sight by then - said to his daughter: Take me up to Abu Qubais. She said: I looked out with him, and he said: What do you see? She said: I see a gathered black mass. He said: Those are the horses. She said: And I see a man from the black mass coming and going. He said: That is the restrainer (al-wazi') preventing them from scattering. And he mentioned the full report(5). From this is his saying (peace be upon him): "Never was Satan seen..."

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/253. (2) Al-Kashshaf 3/140, and Al-Wahidi mentioned it in Al-Wasit 3/372, and Al-Baghawi in his Tafsir 3/410 from Muhammad ibn Ka'b al-Qurazi. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/253. (4) Tahdhib al-Lughah 3/99. (5) Reported with this wording by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 1/117-118. And reported by Ahmad (26956).

सूरह अन-नमल, आयत 17 117

अल्लाह तआला का फ़रमान है: "और सुलैमान के लिए उनके जिन्न, इन्सान और परिन्दों के लश्कर जमा किए गए, तो वह सब पाबंदी से रखे जाते थे।" (17)

इसमें दो मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: "और सुलैमान के लिए जमा किए गए"। "हुशिरा" (Hushira) का अर्थ है इकट्ठा किया गया(1), और 'अल-हश्र' का अर्थ इकट्ठा करना है; जैसा कि अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला का फ़रमान है: "और हम उन सबको इकट्ठा करेंगे फिर उनमें से किसी एक को भी न छोड़ेंगे।" [अल-कहफ़: 47]। सुलैमान (अलैहिस्सलाम) के लश्कर की तादाद के बारे में लोगों के बीच मतभेद है। कहा जाता है कि उनका कैंप सौ फ़रसख़ गुणा सौ फ़रसख़ था: पच्चीस जिन्नों के लिए, पच्चीस इंसानों के लिए, पच्चीस परिन्दों के लिए, और पच्चीस जंगली जानवरों के लिए। लकड़ी पर शीशे के उनके एक हज़ार घर थे, जिनमें तीन सौ पत्नियाँ और सात सौ लौंडियाँ थीं(2)। इब्न अतिय्या कहते हैं: उनके कैंप और लश्कर की तादाद के बारे में बहुत मतभेद है, लेकिन सही बात यह है कि उनकी सल्तनत महान थी जिसने ज़मीन को भर दिया था, और पूरी आबाद दुनिया उनके अधीन थी। "तो वह सब पाबंदी से रखे जाते थे (युज़ा'ऊन)" का अर्थ है: उनके पहले वालों को आख़िरी वालों तक लौटाया जाता था और उन्हें रोका जाता था। क़तादा ने कहा: सिंहासन और ज़मीन से उनकी रैंक और स्थानों में हर वर्ग के लिए 'वज़'आ' (रोकने वाले) थे जब वे उसमें चलते थे(3)। कहा जाता है: मैंने उसे रोका (वज़'अतुहु), यानी मैंने उसे पीछे रखा। युद्ध में 'वाज़ि' (Al-wazi') वह व्यक्ति होता है जिसे सफ़ों (पंक्तियों) पर नियुक्त किया जाता है ताकि उनमें से आगे बढ़ने वालों को रोका जा सके(4)। मुहम्मद इब्न इसहाक़ ने अस्मा बिन्त अबी बक्र से रिवायत की है, उन्होंने कहा: जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ज़ू तुवा पर खड़े हुए - यानी मक्का विजय के दिन - तो अबू क़ुहाफ़ा - जिनकी आँखों की रोशनी तब तक जा चुकी थी - ने अपनी बेटी से कहा: मुझे अबू क़ुबैस (पहाड़) पर ले चलो। उन्होंने कहा: मैं उन्हें लेकर ऊपर गई, तो उन्होंने पूछा: तुम क्या देखती हो? उन्होंने कहा: मुझे एक काला मजमा (भीड़) दिखाई दे रहा है। उन्होंने कहा: वे घोड़े हैं। उन्होंने कहा: और मैं उस काले मजमे से एक आदमी को आते और जाते देख रही हूँ। उन्होंने कहा: वह 'वाज़ि' (रोकने वाला) है जो उन्हें फैलने से रोक रहा है। और उन्होंने पूरी खबर का ज़िक्र किया(5)। इसी से आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का यह कथन है: "शैतान को कभी नहीं देखा गया..."

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/253। (2) अल-कश्शाफ़ 3/140, और अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/372 में इसका उल्लेख किया है, और अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 3/410 में मुहम्मद बिन काब अल-क़ुरज़ी से। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/253। (4) तहज़ीब अल-लुग़ह 3/99। (5) इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 1/117-118 में इन शब्दों के साथ इसे उद्धृत किया है। और अहमद ने इसे उद्धृत किया (26956)।

سورہ النمل، آیت ۱۷ ۱۱۷

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَحُشِرَ لِسُلَيْمَانَ جُنُودُهُ مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ وَالطَّيْرِ فَهُمْ يُوزَعُونَ (١٧) ﴾ ترجمہ: "اور سلیمان کے لیے ان کے لشکر جنوں، انسانوں اور پرندوں میں سے جمع کیے گئے، پس وہ ترتیب وار رکھے جاتے تھے۔"

اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَحُشِرَ لِسُلَيْمَانَ ﴾ 'حُشِرَ' کا معنی ہے جمع کیا گیا(۱)، اور الحشر: جمع کرنا ہے، اسی سے اللہ عزوجل کا قول ہے: ﴿ وَحَشَرْنَاهُمْ فَلَمْ نُغَادِرْ مِنْهُمْ أَحَدًا ﴾ [الکہف: ۴۷] (اور ہم انہیں جمع کریں گے پس ان میں سے کسی ایک کو بھی نہیں چھوڑیں گے)۔ سلیمان علیہ السلام کے لشکر کی مقدار کے بارے میں لوگوں کا اختلاف ہے، پس کہا جاتا ہے: ان کا لشکر گاہ سو فرسخ ضرب سو فرسخ تھا: پچیس جنوں کے لیے، پچیس انسانوں کے لیے، پچیس پرندوں کے لیے، اور پچیس وحشی جانوروں کے لیے۔ ان کے لیے لکڑی پر شیشے کے ایک ہزار گھر تھے، جن میں تین سو بیویاں اور سات سو لونڈیاں تھیں(۲)۔ ابن عطیہ کہتے ہیں: ان کے لشکر گاہ اور لشکر کی مقدار کے بارے میں شدید اختلاف ہے، البتہ صحیح یہ ہے کہ ان کی بادشاہت بہت عظیم تھی جس نے زمین کو بھر دیا تھا، اور پوری آباد دنیا ان کے زیرِ فرمان تھی۔ ﴿ فَهُمْ يُوزَعُونَ ﴾ اس کا مطلب ہے: ان کے اگلوں کو پچھلوں کی طرف لوٹایا جاتا تھا اور انہیں روکا جاتا تھا۔ قتادہ نے کہا: ہر صنف کے لیے ان کے مرتبے اور کرسی سے اور زمین سے ان کے مقامات پر 'وزعہ' (روکنے والے) تھے جب وہ اس میں چلتے تھے(۳)۔ کہا جاتا ہے: 'وزعتہ أوزعہ وزعاً' یعنی میں نے اسے روکا۔ اور جنگ میں 'وازع' اس شخص کو کہتے ہیں جو صفوں پر مقرر ہو تاکہ ان میں سے آگے بڑھنے والوں کو روکے(۴)۔ محمد بن اسحاق نے اسماء بنت ابی بکر سے روایت کی، انہوں نے کہا: جب

رسول اللہ ﷺ ذی طویٰ کے مقام پر ٹھہرے - یعنی فتح مکہ کے دن - تو ابو قحافہ نے - جن کی بصارت اس وقت ختم ہو چکی تھی - اپنی بیٹی سے کہا: مجھے ابو قبیس (پہاڑ) پر لے چلو۔ اسماء کہتی ہیں: میں انہیں لے کر اوپر چڑھی، تو انہوں نے پوچھا: تم کیا دیکھ رہی ہو؟ میں نے کہا: مجھے ایک کالا مجمع نظر آ رہا ہے۔ انہوں نے کہا: وہ گھوڑے ہیں۔ میں نے کہا: اور میں اس سیاہی سے ایک آدمی کو آتے جاتے دیکھ رہی ہوں۔ انہوں نے کہا: وہ 'وازع' ہے جو انہیں بکھرنے سے روک رہا ہے۔ اور انہوں نے پوری خبر کا ذکر کیا(۵)۔ اسی سے آپ ﷺ کا یہ قول ہے: "شیطان کو کبھی نہیں دیکھا گیا..."

(۱) المحرر الوجیز ۴/۲۵۳۔ (۲) الکشاف ۳/۱۴۰، اور الواحدی نے الوسیط ۳/۳۷۲ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور البغوی نے اپنی تفسیر ۳/۴۱۰ میں محمد بن کعب القرظی سے۔ (۳) المحرر الوجیز ۴/۲۵۳۔ (۴) تہذیب اللغة ۳/۹۹۔ (۵) ابن عبد البر نے التمہید ۱/۱۱۷-۱۱۸ میں ان الفاظ کے ساتھ اسے روایت کیا ہے۔ اور احمد نے اسے روایت کیا (۲۶۹۵۶)۔

[The Prophet said:] "...a day in which he (Satan) is smaller, more humiliated, more insignificant, and more infuriated than on the day of 'Arafah. And that is only because of what he sees of the descent of mercy and Allah's forgiveness of great sins, except for what he saw on the day of Badr." It was asked: "And what did he see, O Messenger of Allah?" He said: "He saw Gabriel restraining (ordering/restraining) the angels." Recorded by al-Muwatta (1). From this meaning is the saying of al-Nabighah (2): "At a time when I blamed old age for my youthful follies, and I said: Have I not become wise, while grey hair is a restrainer (wazi')?" Another poet: "And when we met, tears flowed from our eyelids, whose intensity we restrained (waza'na) with our fingers (3)." Another poet: "None among people restrains (yaza'u) the persistent soul from its whims, except one with abundant and complete intellect." It was also said: It is from 'distribution' (at-tawzee'), meaning 'dispersing', and the people are 'awza' (groups), meaning: factions. In the story: "Indeed, the devils wove for him a carpet, a league by a league, made of gold in silk. A throne of gold was placed for him, and around it were three thousand thrones of gold and silver. The Prophets would sit on the golden thrones, and the scholars on the silver thrones (4)." Second: In the verse is evidence for the Imam and rulers appointing restrainers (waza'ah - i.e., law enforcers/police) who restrain people and prevent them from transgressing against one another; as rulers cannot do that by themselves. Ibn 'Awn said: I heard al-Hasan saying while he was in his seat of judgement, when he saw what people were doing, he said: "By Allah, nothing reforms these people except restrainers (5)." Al-Hasan also said: "There must be..."

---

(1) 1/422, and it was mentioned previously 3/339. (2) And he is Al-Dhubyani, and it was mentioned previously 8/308. (3) Its speaker is Al-Ma'loot Al-Sa'di as in Al-Tamheed 1/117. And he mentioned the following verse without attribution. (4) 'Ara'is al-Majalis, p. 296. (5) Al-Tamheed 1/118.

सूरा अन-नमल, आयत १७ | पृष्ठ ११८

[पैगंबर ने कहा:] "...वह दिन जिसमें वह (शैतान) अराफाह के दिन की तुलना में छोटा, अधिक अपमानित, अधिक तुच्छ और अधिक क्रोधित होता है। और यह केवल इसलिए है क्योंकि वह रहमत (दया) के अवतरण और अल्लाह द्वारा बड़े पापों की क्षमा को देखता है, सिवाय उस दिन के जो उसने बदर के दिन देखा था।" पूछा गया: "और उसने क्या देखा, हे अल्लाह के रसूल?" उन्होंने कहा: "उसने जिब्रईल को फरिश्तों को रोकते/व्यवस्थित करते हुए देखा।" इसे मुवट्टा (१) द्वारा उद्धृत किया गया है। इसी अर्थ से नाबिगह (२) का कथन है: "जब मैंने बुढ़ापे को जवानी की मूर्खताओं के लिए दोषी ठहराया, और मैंने कहा: क्या मैं समझदार नहीं हुआ हूँ, जबकि सफेद बाल एक रोकने वाला (वाज़ी) है?" एक अन्य: "और जब हम मिले, तो हमारी पलकों से आँसू बहने लगे, जिसकी तीव्रता को हमने अपनी उंगलियों से रोका (वज़ा'ना) (३)।" एक अन्य: "लोगों में से कोई भी हठी आत्मा को उसकी सनक से नहीं रोकता (यज़ा'उ), सिवाय उसके जिसके पास प्रचुर और पूर्ण बुद्धि हो।" और यह भी कहा गया: यह 'वितरण' (अत-तौज़ी') से है, जिसका अर्थ है 'विभाजन' और लोग 'औज़ा' (समूह) हैं, यानी: गुट। कहानी में: "निश्चित रूप से, शैतानों ने उनके लिए एक कालीन बुना था, जो रेशम में सोने का एक कोस गुणा एक कोस था। उनके लिए सोने का एक सिंहासन रखा गया था, और उसके चारों ओर सोने और चांदी के तीन हजार सिंहासन थे। नबी सोने के सिंहासनों पर बैठते थे, और विद्वान चांदी के सिंहासनों पर (४)।" दूसरा: आयत में इमाम और शासकों द्वारा रोकने वालों (वज़ा'ह - यानी, कानून लागू करने वालों) को नियुक्त करने का प्रमाण है जो लोगों को रोकते हैं और उन्हें एक-दूसरे पर अत्याचार करने से रोकते हैं; क्योंकि शासक स्वयं ऐसा नहीं कर सकते। इब्न औन ने कहा: मैंने अल-हसन को उनके न्याय के आसन पर बैठे हुए कहते सुना, जब उन्होंने देखा कि लोग क्या कर रहे हैं, तो उन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम, इन लोगों को रोकने वालों (५) के अलावा कोई और नहीं सुधार सकता।" अल-हसन ने यह भी कहा: "जरूरी है..."

---

(१) १/४२२, और यह पहले ३/३३९ पर बीत चुका है। (२) और वह अल-ज़ुब्यानी है, और यह पहले ८/३०८ पर बीत चुका है। (३) इसके वक्ता अल-मालूत अल-सादी हैं जैसा कि अल-तमहीद १/११७ में है। और उन्होंने बिना किसी श्रेय के अगले छंद का उल्लेख किया। (४) अर'इस अल-मजालिस पृ. २९६। (५) अल-तमहीद १/११८।

[نبی کریم ﷺ نے فرمایا:] "...وہ دن جس میں وہ (شیطان) عرفہ کے دن سے زیادہ چھوٹا، زیادہ ذلیل، زیادہ حقیر اور زیادہ غضبناک ہوتا ہے۔ اور یہ صرف اس وجہ سے ہے جو وہ رحمت کے نزول اور اللہ تعالیٰ کی طرف سے بڑے گناہوں کی معافی دیکھتا ہے، سوائے اس کے جو اس نے بدر کے دن دیکھا تھا۔" پوچھا گیا: "اور اس نے کیا دیکھا، اے اللہ کے رسول؟" آپ نے فرمایا: "اس نے جبرائیل کو دیکھا جو فرشتوں کو روک (ترتیب دے) رہے تھے۔" اسے الموطأ (۱) نے روایت کیا ہے۔ اسی معنی سے نابغہ (۲) کا قول ہے: "جس وقت میں نے بڑھاپے کو جوانی کی حماقتوں پر ملامت کی، اور میں نے کہا: کیا میں سمجھدار نہیں ہوا، جب کہ بڑھاپا (سفید بال) روکنے والا (وازع) ہے؟" ایک اور شاعر: "اور جب ہم ملے تو ہماری پلکوں سے آنسو جاری ہو گئے، جن کی شدت کو ہم نے انگلیوں سے روکا (وزعنا) (۳)۔" ایک اور شاعر: "لوگوں میں سے کوئی بھی ضدی نفس کو اس کی خواہشات سے نہیں روکتا (یزع)، سوائے اس کے جس کی عقل کامل اور وافر ہو۔" اور کہا گیا ہے: یہ 'توزیع' سے ہے، یعنی 'تقسیم' کے معنی میں اور قوم 'اوزاع' ہے، یعنی: گروہ۔ قصے میں ہے: "بے شک شیاطین نے ان کے لیے ایک فرش (قالین) بُنا تھا جو ریشم میں سونے کا ایک فرسخ ضرب ایک فرسخ تھا۔ ان کے لیے سونے کا ایک تخت رکھا گیا تھا، اور اس کے گرد سونے اور چاندی کے تین ہزار تخت تھے۔ انبیاء سونے کے تختوں پر بیٹھتے تھے، اور علماء چاندی کے تختوں پر (۴)۔" دوسری بات: آیت میں امام اور حکمرانوں کی طرف سے ایسے نگران (وزعہ - یعنی قانون نافذ کرنے والے) مقرر کرنے کی دلیل ہے جو لوگوں کو روکیں اور انہیں ایک دوسرے پر زیادتی کرنے سے باز رکھیں؛ کیونکہ حکمران خود یہ کام اکیلے نہیں کر سکتے۔ ابن عون کہتے ہیں: میں نے حسن (بصری) کو اپنی مجلسِ قضا میں بیٹھے ہوئے سنا،

جب انہوں نے دیکھا کہ لوگ کیا کر رہے ہیں، تو فرمایا: "اللہ کی قسم، ان لوگوں کی اصلاح نگرانوں (۵) کے علاوہ کوئی نہیں کر سکتا۔" حسن نے یہ بھی فرمایا: "ضروری ہے..."

---

(۱) ۱/۴۲۲، اور یہ پہلے ۳/۳۳۹ پر گزر چکا ہے۔ (۲) اور وہ الذبیانی ہیں، اور یہ پہلے ۸/۳۰۸ پر گزر چکا ہے۔ (۳) اس کے قائل المعلوط السعدی ہیں جیسا کہ التمہید ۱/۱۱۷ میں ہے۔ اور انہوں نے اس کے بعد والا شعر بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (۴) عرائس المجالس ص ۲۹۶۔ (۵) التمہید ۱/۱۱۸۔

...for the people from a restrainer (wazi'), meaning: from an authority that holds them back(1). Ibn al-Qasim mentioned, saying: Malik narrated to us that 'Uthman ibn 'Affan used to say: "What the ruler restrains is more than what the Qur'an restrains," meaning: among the people. Ibn al-Qasim said: I said to Malik: "What does *yazi'* mean?" He said: "It holds back"(2). Judge Abu Bakr ibn al-Arabi said(3): "Some people have misunderstood the intended meaning of these words, thinking that it means(4) that the power of the ruler deters people more than the limits (Hudud) of the Qur'an deter them. This is ignorance of Allah and His wisdom. He said: For Allah did not establish the limits except as a general, comprehensive, and established benefit for the uprightness of creation. There is no addition to them, nor any deficiency with them, and nothing else is suitable. However, the oppressors acted deceitfully regarding them, fell short of them, and did what they did without sincerity. They did not intend the pleasure of Allah in judging by them, so creation was not deterred by them. Had they judged with justice and been sincere in their intention, affairs would have straightened out, and the public would have been reformed."

Allah Almighty says: {Until, when they came upon the valley of the ants, an ant said, "O ants, enter your dwellings lest you be crushed by Solomon and his soldiers while they perceive not." (18) So [Solomon] smiled, laughing at her speech, and said, "My Lord, enable me to be grateful for Your favor which You have bestowed upon me and upon my parents and to do righteousness of which You approve. And admit me by Your mercy into [the ranks of] Your righteous servants." (19)}

In it are six matters:

The first: The saying of the Almighty: {Until, when they came upon the valley of the ants}. Qatadah said: "It was mentioned to us that it is a valley in the land of Sham (Greater Syria)." Ka'b said: "It is in Ta'if." {an ant said, 'O ants'}. Al-Sha'bi said: "The ant had two wings and thus became among the birds; that is why its speech was known, otherwise it would not have been known"(5). This has been discussed and will come again. Sulayman al-Taymi recited in Makkah: "Namulah" and "al-Namul" with a fatha on the nun and a damma on the mim.

---

(1) Tafsir Abi al-Layth 2/491. (2) Narrated by Ibn 'Abd al-Barr in al-Tamhid 1/118. (3) In Ahkam al-Qur'an 3/1438-1439. (4) The word "fīhi" (in it) is from (M) and from Ahkam al-Qur'an. (5) al-Nukat wa al-'Uyun 4/199.

सूरह अन-नमल: आयत १७ - १९ ११९

...लोगों के लिए एक रोकने वाले (वाज़ि) से, यानी: एक अधिकार से जो उन्हें रोकता है(१)। इब्न अल-कासिम ने उल्लेख किया, कहा: मलिक ने हमें बताया कि उस्मान इब्न अफान कहा करते थे: "शासक जो रोकता है वह कुरान द्वारा रोके जाने से अधिक है," यानी: लोगों के बीच। इब्न अल-कासिम ने कहा: मैंने मलिक से पूछा: "यज़ि' का क्या अर्थ है?" उन्होंने कहा: "वह रोकता है"(२)। न्यायाधीश अबू बक्र इब्न अल-अरबी ने कहा(३): "कुछ लोग इन शब्दों के इच्छित अर्थ से अनभिज्ञ थे, यह सोचते हुए कि इसका अर्थ यह है(४) कि सुल्तान की शक्ति लोगों को कुरान की सीमाओं (हुदूद) की तुलना में अधिक रोकती है। यह अल्लाह और उसकी हिकमत (बुद्धिमत्ता) के बारे में अज्ञानता है। उन्होंने कहा: अल्लाह ने सीमाओं को केवल सृष्टि की धार्मिकता के लिए एक सामान्य, व्यापक और स्थापित हित के रूप में स्थापित किया है। उनमें न तो कोई वृद्धि है, न ही कोई कमी है, और उनके अलावा कुछ भी उपयुक्त नहीं है। लेकिन अत्याचारियों ने उनके साथ विश्वासघात किया, उनमें कमी की, और बिना नियत (इरादे) के जो कुछ भी किया, वह किया। उन्होंने उनके द्वारा न्याय करने में अल्लाह की प्रसन्नता का इरादा नहीं किया, इसलिए सृष्टि उनके द्वारा नहीं रुकी। यदि वे न्याय के साथ निर्णय लेते और अपनी नियत में ईमानदार होते, तो मामले सीधे हो जाते और जनता सुधर जाती।"

अल्लाह तआला फरमाता है: {यहाँ तक कि जब वे चींटियों की घाटी में आए, तो एक चींटी ने कहा, "हे चींटियों! अपने घरों में घुस जाओ, ऐसा न हो कि सुलेमान और उसके लश्कर तुम्हें कुचल डालें और उन्हें खबर भी न हो।" (१८) तो वह (सुलेमान) उसकी बात पर मुस्कुराते हुए हँस दिए और बोले, "ऐ मेरे रब! मुझे तौफीक दे कि मैं तेरे उस एहसान का शुक्र अदा करूँ जो तूने मुझ पर और मेरे माता-पिता पर किया है, और यह कि मैं ऐसे नेक काम करूँ जो तुझे पसंद आएं और अपनी रहमत से मुझे अपने नेक बंदों में दाखिल कर।" (१९)}

इसमें छह मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का यह कहना: {यहाँ तक कि जब वे चींटियों की घाटी में आए}। कतादाह ने कहा: "हमें बताया गया है कि यह शाम (सीरिया) की भूमि में एक घाटी है।" काब ने कहा: "यह ताइफ़ में है।" {एक चींटी ने कहा, 'हे चींटियों!'}। अल-शाबी ने कहा: "चींटी के दो पंख थे और इस तरह वह पक्षियों में से हो गई; इसलिए उसकी बोली का पता चला, अन्यथा यह ज्ञात नहीं होता"(५)। यह पहले

बीत चुका है और आगे भी आएगा। सुलेमान अल-तैमी ने मक्का में पढ़ा: "नमुलाह" और "अल-नमूल" नून पर फतहा और मीम पर दम्मा के साथ।

---

(१) तफ़सीर अबी अल-लैथ २/४९१। (२) इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अल-तमहीद १/११८ में वर्णित। (३) अहकाम अल-कुरान ३/१४३८-१४३९ में। (४) शब्द "फ़ीहि" (उसमें) (म) और अहकाम अल-कुरान से है। (५) अल-नुकत वल-उयून ४/१९९।

سورہ النمل: آیات ۱۷ - ۱۹ ۱۱۹

...لوگوں کے لیے ایک روکنے والے (وازع) سے، یعنی: ایک ایسے سلطان (حاکم) سے جو انہیں روکتا ہے(۱)۔ ابن القاسم نے ذکر کیا، کہا: مالک نے ہمیں حدیث بیان کی کہ عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ فرمایا کرتے تھے: "امام (حاکم) جتنا روکتا ہے وہ اس سے زیادہ ہے جتنا قرآن روکتا ہے،" یعنی: لوگوں کے درمیان۔ ابن القاسم نے کہا: میں نے مالک سے پوچھا: "یزع کا کیا مطلب ہے؟" انہوں نے کہا: "وہ روکتا ہے"(۲)۔ قاضی ابوبکر ابن العربی نے کہا(۳): "کچھ لوگ اس کلام کے مراد سے جاہل رہے، پس انہوں نے گمان کیا کہ اس کا معنی یہ ہے(۴) کہ سلطان کی طاقت لوگوں کو قرآن کی حدود کے مقابلے میں زیادہ روکتی ہے، اور یہ اللہ اور اس کی حکمت سے جہالت ہے۔ انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ نے حدود کو صرف مخلوق کے قیام کے لیے ایک عام، ہمہ گیر اور قائم شدہ مصلحت کے طور پر وضع کیا ہے، ان میں نہ کوئی زیادتی ہے اور نہ ان کے ساتھ کوئی کمی، اور ان کے سوا کوئی چیز موزوں نہیں ہے۔ لیکن ظالموں نے ان میں خیانت کی، ان میں کوتاہی برتی، اور جو کچھ کیا وہ بغیر نیت کے کیا، اور انہوں نے ان کے ذریعے فیصلہ کرنے میں اللہ کی رضا کا قصد نہیں کیا، پس مخلوق ان سے باز نہ آئی۔ اگر وہ عدل کے ساتھ فیصلہ کرتے اور نیت کو خالص رکھتے تو معاملات درست ہو جاتے اور عوام کی اصلاح ہو جاتی۔"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {یہاں تک کہ جب وہ چیونٹیوں کی وادی پر پہنچے تو ایک چیونٹی نے کہا: اے چیونٹیو! اپنے گھروں میں داخل ہو جاؤ، کہیں ایسا نہ ہو کہ سلیمان اور ان کے لشکر تمہیں کچل ڈالیں اور انہیں شعور بھی نہ ہو۔ (۱۸) تو وہ (سلیمان) اس کی بات پر مسکراتے ہوئے ہنس پڑے اور کہا: اے میرے رب! مجھے توفیق دے کہ میں تیری اس نعمت کا شکر ادا کروں جو تو نے مجھ

پر اور میرے والدین پر کی ہے، اور یہ کہ میں وہ نیک عمل کروں جسے تو پسند کرے، اور اپنی رحمت سے مجھے اپنے نیک بندوں میں داخل کر۔ (۱۹)}

اس میں چھ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یہاں تک کہ جب وہ چیونٹیوں کی وادی پر پہنچے}۔ قتادہ نے کہا: "ہمارے سامنے ذکر کیا گیا کہ یہ سرزمین شام میں ایک وادی ہے۔" کعب نے کہا: "یہ طائف میں ہے۔" {ایک چیونٹی نے کہا اے چیونٹیو!}۔ شعبی نے کہا: "چیونٹی کے دو پر تھے پس وہ پرندوں میں سے ہو گئی؛ اسی لیے اس کی بولی معلوم ہو گئی، اور اگر ایسا نہ ہوتا تو وہ اسے نہ جانتے"(۵)۔ یہ بات گزر چکی ہے اور آگے بھی آئے گی۔ سلیمان التیمی نے مکہ میں «نَمُلَةٌ» اور «النَّمْلُ» پڑھا نون کے فتحہ اور میم کے ضمہ کے ساتھ۔

---

(۱) تفسیر ابی اللیث ۲/۴۹۱۔ (۲) اسے ابن عبد البر نے التمہید ۱/۱۱۸ میں روایت کیا ہے۔ (۳) احکام القرآن ۳/۱۴۳۸-۱۴۳۹ میں۔ (۴) لفظ «فیہ» (م) سے اور احکام القرآن سے ہے۔ (۵) النکت والعیون ۴/۱۹۹۔

Surat an-Naml: Verses 18 - 19 120

And from him also [reported] that he joined them both (1). The ant (namla) was called 'namla' because of its 'tanammul,' which means its excessive movement and lack of stillness (2). Ka'b said: Solomon, peace be upon him, passed through the Wadi al-Sadir, one of the valleys of Ta'if, and came upon the Valley of the Ants. An ant stood up, walking with a limp (3), and [she was (4)] like a wolf in size. She called out: {O ants...} the verse (5). Al-Zamakhshari said: Solomon heard her speech from three miles away, while she was walking with a limp. It was said her name was Takhiya (6). Al-Suhayli (7) said: They mentioned the name of the ant that spoke to Solomon, peace be upon him, and said her name was Harmaya. I do not know how a proper noun can be imagined for an ant, as ants do not name each other, nor can humans name any one of them with a proper name because they are indistinguishable to humans. Furthermore, they are not under human ownership like horses, dogs, and the like, for proper naming in such cases exists among the Arabs. If you say: Proper naming exists for species like 'Tu'ala' [fox], 'Usama' [lion], 'Ja'ar' and 'Qaththam' for the hyena, and many such examples, the ant's name is not like this. This is because they claimed it was a proper name for one specific ant among all other ants, whereas 'Tu'ala' and similar names are not specific to one individual of the species; rather, every individual you see of that species is 'Tu'ala.' Likewise 'Usama,' 'ibn awa' [jackal], 'ibn 'irs' [weasel], and the like. If what they said is true, it has a justification, which is that this speaking ant might have been given this name in the Torah or...

---

(1) Al-Muhtasib 2/137, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/253; they are two irregular recitations. The first recitation was mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Shadhah p. 108 from Talha bin Musarrif and Al-Mu'tamir bin Sulayman, and mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 6/161 from Talha, Abu Mijlaz, Abu Raja, and Asim al-Jahdari. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/200. (3) From 'al-kaws': which is walking on one leg, and for four-legged animals on three limbs. Al-Lisan (Kaws). (4) The word "wa kanat" (and she was) is from 'Ara'is al-Majalis. (5) 'Ara'is al-Majalis pp. 298-299. (6) Al-Kashshaf 3/141. And thus the naming of the ant appeared in 'Ara'is al-Majalis p. 299, and Tafsir al-Baghawi 3/411 from Al-Dahhak. (7) In Al-Ta'rif wa al-I'lam pp. 126-127.

सूरह अन-नमल: आयत 18 - 19 120

और उनसे यह भी [वर्णित] है कि उन्होंने उन दोनों को मिला दिया(1)। चींटी (नम्ला) को 'नम्ला' इसलिए कहा गया क्योंकि इसके'तनम्मुल' (निरंतर गति) के कारण, जिसका अर्थ है इसकी अत्यधिक हलचल और स्थिरता की कमी(2)। काब ने कहा: सुलेमान, उन पर शांति हो, ताइफ की घाटियों में से एक, वादी अल-सदीर से गुजरे और चींटियों की घाटी में आए। एक चींटी खड़ी हुई, लंगड़ाते हुए चल रही थी(3), और [वह थी(4)] आकार में भेड़िये के समान। उसने पुकारा: {हे चींटियों...} आयत(5)। अल-ज़मख्शरी ने कहा: सुलेमान ने तीन मील की दूरी से उसकी बात सुनी, जबकि वह लंगड़ाते हुए चल रही थी। कहा गया कि उसका नाम ताखिया था(6)। अल-सुहैली(7) ने कहा: उन्होंने सुलेमान अलैहिस्सलाम से बात करने वाली चींटी के नाम का उल्लेख किया और कहा कि उसका नाम हरमाया था। मुझे नहीं पता कि एक चींटी के लिए संज्ञा (proper noun) की कल्पना कैसे की जा सकती है, क्योंकि चींटियाँ एक-दूसरे का नाम नहीं रखतीं, और न ही मनुष्य उनमें से किसी एक को विशेष नाम दे सकते हैं; क्योंकि वे मनुष्यों के लिए अलग-अलग नहीं पहचानी जा सकतीं। इसके अलावा, वे घोड़ों, कुत्तों और इसी तरह के मनुष्यों के स्वामित्व के अधीन भी नहीं हैं, क्योंकि अरबों के बीच ऐसे मामलों में विशेष नामकरण की प्रथा है। यदि आप कहें: प्रजातियों के लिए संज्ञा मौजूद है जैसे लोमड़ी के लिए 'तुआला', शेर के लिए 'ओसामा', लकड़बग्घे के लिए 'जआर' और 'कथ्थाम', और ऐसे कई उदाहरण, तो चींटी का नाम इस तरह का नहीं है। ऐसा इसलिए है क्योंकि उन्होंने दावा किया कि यह अन्य सभी चींटियों में से एक विशिष्ट चींटी का विशेष नाम था, जबकि 'तुआला' और इसी तरह के नाम प्रजाति के एक व्यक्ति के लिए विशिष्ट नहीं हैं; बल्कि, उस प्रजाति के हर जीव जिसे आप देखते हैं वह 'तुआला' है। इसी तरह 'ओसामा', 'इब्न आवा' [सियार], 'इब्न इर्स' [नेवला] और इसी तरह के अन्य। यदि उन्होंने जो कहा वह सच है, तो इसका एक आधार है, और वह यह है कि इस बोलने वाली चींटी का यह नाम तौरात में दिया गया हो सकता है या...

---

(1) अल-मुहतासिब 2/137, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/253; ये दो अनियमित पाठ (recitations) हैं। पहले पाठ का उल्लेख इब्न खलवेह ने अल-शाज़ाह पृष्ठ 108 में तल्हा बिन मुसर्रिफ और अल-मुतामिर बिन सुलेमान से किया था, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 6/161 में तल्हा, अबू मिजलाज़, अबू रजा और आसिम अल-जहदरी से किया था। (2) अल-नुकात वल-उयून 4/200। (3) 'अल-कौस' से: जिसका अर्थ है एक पैर पर चलना, और चौपायों के लिए तीन अंगों पर चलना। अल-लिसान (कौस)। (4) शब्द "व कानत" (और वह थी) अराइस अल-मजालिस से

है। (5) अराइस अल-मजालिस पृ. 298-299। (6) अल-कश्शाफ़ 3/141। और इसी तरह चींटी का नामकरण अराइस अल-मजालिस पृ. 299 और तफ़सीर अल-बग़वी 3/411 में अल-दह्हाक से आया है। (7) अल-तारीफ़ वल-इलाम पृ. 126-127 में।

سورة النمل: الآيتان ١٨ - ١٩ ١٢٠

اور ان سے یہ بھی مروی ہے کہ انہوں نے ان دونوں کو ملا دیا (١)۔ اور چیونٹی (نملہ) کا نام 'نملہ' اس کی 'تنمل' کی وجہ سے رکھا گیا، جس کا مطلب ہے اس کی بہت زیادہ حرکت اور ٹھہراؤ کی کمی (٢)۔ کعب نے کہا: سلیمان علیہ السلام طائف کی وادیوں میں سے ایک وادی سدیر سے گزرے اور چیونٹیوں کی وادی میں پہنچے۔ ایک چیونٹی کھڑی ہوئی جو لنگڑا کر چل رہی تھی (٣)، اور وہ [تھی(٤)] جثے میں بھیڑیے کی مانند۔ اس نے پکارا: {اے چیونٹیو...} آیت (٥)۔ زمخشری نے کہا: سلیمان علیہ السلام نے تین میل کی مسافت سے اس کی بات سنی، حالانکہ وہ لنگڑا کر چل رہی تھی۔ اور کہا گیا: اس کا نام طاخیہ تھا (٦)۔ اور سہیلی (٧) نے کہا: انہوں نے سلیمان علیہ السلام سے کلام کرنے والی چیونٹی کا نام ذکر کیا اور کہا کہ اس کا نام حرمیا تھا، اور میں نہیں جانتا کہ چیونٹی کے لیے اسمِ علم (پراپر ناؤن) کا تصور کیسے کیا جا سکتا ہے، جبکہ چیونٹیاں ایک دوسرے کا نام نہیں رکھتیں، اور نہ ہی انسان ان میں سے کسی ایک کو اسمِ علم کے ساتھ موسوم کر سکتے ہیں؛ کیونکہ وہ انسانوں کے لیے ایک دوسرے سے ممتاز نہیں ہوتیں، اور نہ ہی وہ گھوڑوں، کتوں اور اس جیسی چیزوں کی طرح انسانوں کی ملکیت کے ماتحت ہیں، کیونکہ عربوں کے ہاں ایسی صورتوں میں اسمِ علم کا پایا جانا موجود ہے۔ اگر آپ کہیں: اسمِ علم تو اصناف میں موجود ہے جیسے لومڑی کے لیے 'ثُعالہ'، شیر کے لیے 'اُسامہ'، بجو کے لیے 'جعار' اور 'قتھام' اور اس طرح کی بہت سی مثالیں، تو چیونٹی کا نام اس طرح کا نہیں ہے؛ کیونکہ انہوں نے دعویٰ کیا کہ یہ تمام چیونٹیوں میں سے ایک خاص چیونٹی کا اسمِ علم ہے، جبکہ 'ثُعالہ' اور اس جیسے نام صنف کے کسی ایک فرد کے ساتھ خاص نہیں ہوتے، بلکہ اس صنف کا ہر فرد جسے آپ دیکھیں وہ 'ثُعالہ' ہے، اور اسی طرح 'اُسامہ'، 'ابن آویٰ' [گیدڑ]، 'ابن عرس' [نیولا] اور اس

جیسی دوسری مثالیں۔ پس اگر ان کی کہی ہوئی بات درست ہے تو اس کی ایک توجیہ ہے، اور وہ یہ کہ ہو سکتا ہے اس بولنے والی چیونٹی کا یہ نام تورات میں رکھا گیا ہو یا...

---

(۱) المحتسب ۲/۱۳۷، اور المحرر الوجیز ۴/۲۵۳، اور یہ دو شاذ قراتیں ہیں۔ اور پہلی قرات کا ذکر ابن خالویہ نے الشاذہ ص ۱۰۸ میں طلحہ بن مصرف اور معتمر بن سلیمان سے کیا ہے، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۶/۱۶۱ میں طلحہ، ابو مجلز، ابو رجاء اور عاصم الجحدری سے کیا ہے۔ (۲) النکت والعیون ۴/۲۰۰۔ (۳) الکوس سے: یعنی ایک ٹانگ پر چلنا، اور چوپایوں کا تین ٹانگوں پر چلنا۔ اللسان (کوس)۔ (۴) لفظ "وکانت" عرائس المجالس سے ہے۔ (۵) عرائس المجالس ص ۲۹۸-۲۹۹۔ (۶) الکشاف ۳/۱۴۱۔ اور اسی طرح چیونٹی کا نام عرائس المجالس ص ۲۹۹، اور تفسیر البغوی ۳/۴۱۱ میں ضحاک سے مروی ہے۔ (۷) التعریف والاعلام ص ۱۲۶-۱۲۷ میں۔

Surah An-Naml: Verses 18 - 19 121 In the Psalms or in some scriptures, Allah Almighty named it with this name, and it was introduced to the prophets before Solomon or some of them. It was specifically named due to its speech and faith; this is one perspective. The meaning of our saying regarding its faith is that it said to the ants: "lest Solomon and his hosts crush you while they perceive not" [An-Naml: 18]. Her saying: "while they perceive not" is a believer's turn of phrase. Meaning: out of Solomon's justice, his virtue, and the virtue of his soldiers, they would not crush an ant or anything above it unless they did not perceive it. It has been said that Solomon's smile was out of joy for these words from her; therefore, the smile was emphasized by His saying: "laughing" [An-Naml: 19], as smiling can occur without laughter or contentment. Don't you see them say: "the smile of the angry one" and "the smile of the mockers"? Laughter-filled smiling only comes from joy, and a prophet is not delighted by worldly matters; rather, he was delighted by matters of the Hereafter and religion. And her saying: "while they perceive not" is an indication of religion, justice, and compassion. Parallel to the ant's saying about Solomon's army: "while they perceive not" is the saying of Allah Almighty about the army of Muhammad (peace and blessings be upon him): "lest a crime should befall you from them without [your] knowledge" [Al-Fath: 25], indicating that they do not intend to shed the blood of a believer. However, the one praising Solomon's army is the ant by Allah Almighty's permission, while the one praising Muhammad's (peace and blessings be upon him) army is Allah Almighty Himself, due to the virtue that Muhammad's (peace and blessings be upon him) army has over the army of other prophets, just as Muhammad (peace and blessings be upon him) has virtue over all the prophets, peace be upon them all. Shahr bin Hawshab read: "maskanakum" (your dwelling) with a sukun on the 'seen' in the singular form. In the Mushaf of Ubayy: "masakinakun la yahtimannakum" (your dwellings, lest they crush you)(1). Sulayman al-Taymi read: "masakinakum(2) la yahtimannakun", as mentioned by al-Nahhas(3). Meaning: "lest they break you by treading on you while they do not know of you"(4). Al-Mahdawi said: Allah Almighty made the ant understand this so it would be a miracle for Solomon. Wahb said:

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/254, and Shahr's reading in al-Shadhdhah p. 108, and it was mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 6/161 from Ubayy bin Ka'b, Abu al-Mutawakkil, and 'Asim al-Jahdari. (2) In the copies: masakinakum. What is established is from Ma'ani al-Quran by al-Nahhas. (3) In Ma'ani al-Quran 5/121. (4) Tafsir al-Tabari 18/28.

सूरह अन-नमल: आयतें 18 - 19 121 ज़बूर में या कुछ अन्य ग्रंथों में, अल्लाह तआला ने इसे इसी नाम से पुकारा है, और सुलेमान से पहले के नबियों या उनमें से कुछ को इससे परिचित कराया है। इसके बोलने और इसके ईमान के कारण इसे विशेष रूप से नामित किया गया है; यह एक पक्ष है। इसके ईमान के बारे में हमारे कहने का अर्थ यह है कि उसने चींटियों से कहा: "कहीं ऐसा न हो कि सुलेमान और उसके लश्कर तुम्हें कुचल डालें और उन्हें ख़बर भी न हो" [अन-नमल: 18]। उसका यह कहना: "और उन्हें ख़बर भी न हो" एक मोमिन का अंदाज़ है। यानी: सुलेमान के न्याय, उनकी श्रेष्ठता और उनके सैनिकों की श्रेष्ठता के कारण, वे किसी चींटी या उससे बड़ी चीज़ को तब तक नहीं कुचलेंगे जब तक कि उन्हें उसका पता न हो। यह कहा गया है कि सुलेमान की मुस्कुराहट उसकी इन बातों से खुशी के कारण थी; इसलिए, मुस्कुराहट पर उनके इस कथन द्वारा ज़ोर दिया गया: "हंसते हुए" [अन-नमल: 19], क्योंकि मुस्कुराहट बिना हंसी या संतोष के भी हो सकती है। क्या आप उन्हें यह कहते नहीं देखते: "क्रोधित व्यक्ति की मुस्कुराहट" और "उपहास करने वालों की मुस्कुराहट"। हंसी वाली मुस्कुराहट केवल खुशी से आती है, और एक नबी दुनिया के मामलों से प्रसन्न नहीं होता है; बल्कि, वह परलोक और धर्म के मामलों से प्रसन्न होता है। और उसका यह कहना: "और उन्हें ख़बर भी न हो" धर्म, न्याय और करुणा का संकेत है। सुलेमान की सेना के बारे में चींटी के कहने के समान: "और उन्हें ख़बर भी न हो", मुहम्मद ﷺ की सेना के बारे में अल्लाह तआला का कहना है: "ताकि अनजाने में तुम्हें उनकी ओर से कोई कष्ट न पहुँच जाए" [अल-फ़तह: 25], जो यह दर्शाता है कि उनका इरादा किसी मोमिन को नुकसान पहुँचाना नहीं है। हालाँकि, सुलेमान की सेना की प्रशंसा करने वाली अल्लाह तआला की अनुमति से चींटी है, जबकि मुहम्मद ﷺ की सेना की प्रशंसा करने वाला स्वयं अल्लाह रब्बुल इज़्ज़त है; क्योंकि मुहम्मद ﷺ की सेना को अन्य नबियों की सेना पर श्रेष्ठता प्राप्त है, जैसे कि मुहम्मद ﷺ को सभी नबियों पर श्रेष्ठता प्राप्त है, उन सभी पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो। शहर बिन हौशब ने पढ़ा: "मस्कनकुम" (तुम्हारा निवास) 'सीन' पर सुकून के साथ एकवचन रूप में। और उबई के मुसहफ़ में है: "मसाकिनकुन्ना ला यह्तिमन्नकुम" (तुम्हारे निवास, ताकि वे तुम्हें कुचल न दें)(1)। सुलेमान अल-तैमी ने पढ़ा: "मसाकिनकुम(2) ला यह्तिमन्नकुन्ना", जैसा कि अल-नह्सास ने उल्लेख किया है(3)। यानी: "ताकि वे तुम्हें अपने पैरों तले कुचल न दें जबकि उन्हें तुम्हारा पता न हो"(4)। अल-महदवी ने कहा: अल्लाह तआला ने चींटी को यह समझाया ताकि यह सुलेमान के लिए एक चमत्कार हो। वहब ने कहा:

(1) अल-मुहर्रर अल-वज़ीज़ 4/254, और अल-शाज़ाह पृष्ठ 108 में शहर की किरअत, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 6/161 में उबई बिन काब, अबू अल-मुतवक्किल और आसिम अल-जहदरी से इसका उल्लेख किया है। (2) प्रतियों में: मसाकिनकुम। नह्सास की 'मआनी अल-क़ुरान' से पुष्ट। (3) मआनी अल-क़ुरान 5/121 में। (4) तफ़सीर अल-तबरी 18/28।

سورة النمل: آیات ۱۸ - ۱۹ ۱۲۱ زبور میں یا بعض صحائف میں اللہ تعالیٰ نے اسے اسی نام سے پکارا ہے، اور سلیمان علیہ السلام سے پہلے کے انبیاء یا ان میں سے بعض کو اس سے روشناس کرایا ہے۔ اس کے کلام اور ایمان کی وجہ سے اسے نام کے ساتھ خاص کیا گیا، یہ ایک پہلو ہے۔ اس کے ایمان کے بارے میں ہمارے قول کا مطلب یہ ہے کہ اس نے چیونٹیوں سے کہا: ﴿لَا يَحْطِمَنَّكُمْ سُلَيْمَنُ وَجُنُودُهُ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ﴾ "کہیں سلیمان اور اس کا لشکر تمہیں کچل نہ ڈالیں اور انہیں خبر بھی نہ ہو"۔ پس اس کا یہ کہنا: ﴿وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ﴾ ایک مومن کا التفات ہے۔ یعنی: سلیمان کے عدل، ان کی فضیلت اور ان کے لشکر کی فضیلت کی وجہ سے وہ کسی چیونٹی یا اس سے بڑھ کر کسی چیز کو نہیں کچلیں گے الا یہ کہ انہیں اس کا احساس نہ ہو۔ اور کہا گیا ہے کہ سلیمان علیہ السلام کا مسکرانا اس کی اس بات سے خوشی کی وجہ سے تھا؛ اسی لیے مسکراہٹ کی تاکید اپنے اس قول سے فرمائی: ﴿ضَاحِكاً﴾ "ہنستے ہوئے"، کیونکہ مسکراہٹ کبھی بغیر ہنسی اور رضا کے بھی ہو سکتی ہے، کیا تم انہیں یہ کہتے ہوئے نہیں دیکھتے: "غصے والے کی مسکراہٹ" اور "مذاق اڑانے والوں کی مسکراہٹ"۔ اور ہنسی والی مسکراہٹ تو صرف خوشی سے ہوتی ہے، اور کوئی نبی دنیاوی معاملے پر خوش نہیں ہوتا، بلکہ وہ تو آخرت اور دین کے معاملے پر خوش ہوتے تھے۔ اور اس کا یہ کہنا: ﴿وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ﴾ دین، عدل اور شفقت کی طرف اشارہ ہے۔ اور سلیمان علیہ السلام کے لشکر کے بارے میں چیونٹی کے قول: ﴿وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ﴾ کی نظیر محمد ﷺ کے لشکر کے بارے میں اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿فَتُصِيبَكُم مِّنْهُم مَّعَرَّةٌ بِغَيْرِ عِلْمٍ﴾ [الفتح: ۲۵] "تاکہ تمہیں ان کی طرف سے نادانستگی میں کوئی گزند نہ پہنچ جائے"، یہ اس طرف اشارہ ہے کہ وہ کسی مومن کے خون کو رائیگاں کرنے کا ارادہ نہیں رکھتے۔ مگر یہ کہ سلیمان علیہ السلام کے لشکر کی تعریف کرنے والی اللہ تعالیٰ کے حکم سے چیونٹی ہے، جبکہ محمد ﷺ کے لشکر کی

تعریف کرنے والا خود اللہ عزوجل ہے؛ کیونکہ محمد ﷺ کے لشکر کو دوسرے انبیاء کے لشکروں پر جو فضیلت حاصل ہے، جیسے محمد ﷺ کو تمام انبیاء علیہم السلام اجمعین پر فضیلت حاصل ہے۔ اور شہر بن حوشب نے پڑھا: "مَسْكَنَكُمْ" سین کے سکون کے ساتھ واحد کے صیغے میں۔ اور ابی کے مصحف میں ہے: "مَسَاكِنَكُنَّ لَا يَحْطِمَنَّكُمْ"(۱)۔ اور سلیمان التیمی نے پڑھا: "مَسَاكِنَكُمْ(۲) لَا يَحْطِمَنَّكُنَّ"، اسے النحاس نے ذکر کیا ہے(۳)۔ یعنی: وہ تمہیں اپنے پاؤں تلے کچل نہ دیں جبکہ انہیں تمہارا علم نہ ہو(۴)۔ المھدوی نے کہا: اللہ تعالیٰ نے چیونٹی کو یہ فہم عطا کی تاکہ یہ سلیمان علیہ السلام کے لیے ایک معجزہ ہو جائے۔ اور وہب نے کہا:

---

(۱) المحرر الوجیز ۴/۲۵۴، اور شہر کی قراءت الشاذہ ص ۱۰۸ میں ہے، اور اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر ۶/۱۶۱ میں ابی بن کعب، ابو المتوکل اور عاصم الجحدری سے ذکر کیا ہے۔ (۲) نسخوں میں: مساکنکم۔ اور ثابت شدہ النحاس کی معانی القرآن سے ہے۔ (۳) معانی القرآن ۵/۱۲۱ میں۔ (۴) تفسیر الطبری ۱۸/۲۸۔

Surah An-Naml: Verses 18 - 19. Page 122.

God Almighty commanded the wind that no one should speak anything except that it should cast it into Solomon's hearing; because the devils wanted to plot against him. It was said: This valley was in the land of Yemen and that she was a small ant like common ants. This was said by al-Kalbi. Nawf al-Shami and Shaqiq ibn Salama said: The ants of that valley were the size of wolves (1). Buraydah al-Aslami said: Like the size of sheep (2). Muhammad ibn Ali al-Tirmidhi said: If they were of this creation, they would have a voice. The voice of ants was only missing due to their small size, otherwise, sounds exist in birds and beasts, and that is their speech. In those regions are meanings of glorification and so on, and that is the saying of the Almighty: "And there is not a thing except that it exalts [Allah] with His praise, but you do not understand their glorification" [Al-Isra: 44].

I said: His saying "lest they crush you" indicates the correctness of al-Kalbi's saying; for if they were the size of wolves and sheep, they would not be crushed by stepping; and God knows best. He said: "Enter your dwellings," and it came in the address of humans; because the ants here were treated like humans when they spoke as humans speak. Abu Ishaq al-Tha'labi said: I saw in some books that Solomon said to her: Why did you warn the ants? Did you fear my injustice? Did you not know that I am a just prophet? So why did you say: "lest Solomon and his soldiers crush you"? The ant said: Did you not hear my saying: "while they perceive not"? Even though I did not mean the crushing of souls, but rather I meant the crushing of hearts for fear that they might wish for the like of what you were given, or be tempted by the world, and be busy looking at your kingdom away from glorification and remembrance. Solomon said to her: Admonish me. The ant said: Did you not know why your father was named David? He said: No. She said: Because he healed (daawa) the wound of his heart. Did you know why you were named Solomon? He said: No. She said: Because you are sound (saleem) in disposition despite what you have been given, due to the soundness of your chest, and it is right (3) for you to join your father David (4). Then she said: Do you know why God subjected...

(1) Reported by Al-Tabari 18/28 on the authority of Nawf. (2) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 6/161 without attribution. (3) In the manuscripts: "and if". What is established is from 'Ara'is al-Majalis. (4) The word "David" is from 'Ara'is al-Majalis.

सूरह अन-नमल: आयत 18 - 19। पृष्ठ 122।

अल्लाह तआला ने हवा को आदेश दिया कि कोई भी कुछ भी न बोले, सिवाय इसके कि वह उसे सुलेमान के कानों तक पहुँचा दे; क्योंकि शैतान उनके विरुद्ध साजिश रचना चाहते थे। यह कहा गया है: यह घाटी यमन की भूमि में थी और वह सामान्य चींटियों की तरह एक छोटी चींटी थी। यह अल-कल्बी ने कहा है। नौफ़ अल-शामी और शकीक इब्न सलामा ने कहा: उस घाटी की चींटियाँ आकार में भेड़ियों की तरह थीं (1)। बुरैदह अल-अस्लमी ने कहा: भेड़ों के आकार की तरह (2)। मुहम्मद इब्न अली अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यदि वे इस रचना की थीं, तो उनकी आवाज़ होगी। चींटियों की आवाज़ केवल उनके छोटे आकार के कारण गायब थी, अन्यथा पक्षियों और जानवरों में आवाज़ें मौजूद हैं, और वही उनकी वाणी है। उन क्षेत्रों में महिमा गान (तस्बीह) आदि के अर्थ हैं, और यही सर्वशक्तिमान का कथन है: "और ऐसी कोई चीज़ नहीं है जो उसकी प्रशंसा के साथ उसकी तस्बीह (महिमा गान) न करती हो, परन्तु तुम उनकी तस्बीह को नहीं समझते" [अल-इसरा: 44]।

मैंने कहा: उनका कहना "कहीं वे तुम्हें कुचल न दें" अल-कल्बी के कथन की सत्यता को दर्शाता है; क्योंकि यदि वे भेड़ियों और भेड़ों के आकार की होतीं, तो वे कुचलने से नहीं कुचली जातीं; और अल्लाह बेहतर जानता है। उन्होंने कहा: "अपने घरों में प्रवेश करो," और यह मनुष्यों के संबोधन के रूप में आया; क्योंकि यहाँ चींटियों के साथ मनुष्यों जैसा व्यवहार किया गया जब वे वैसे ही बोलीं जैसे मनुष्य बोलते हैं। अबू इशाक अल-थलाबी ने कहा: मैंने कुछ किताबों में देखा है कि सुलेमान ने उससे कहा: तुमने चींटियों को क्यों चेतावनी दी? क्या तुम्हें मेरे अन्याय का डर था? क्या तुम्हें नहीं पता था कि मैं एक न्यायप्रिय नबी हूँ? फिर तुमने क्यों कहा: "कहीं सुलेमान और उसके सैनिक तुम्हें कुचल न दें"? चींटी ने कहा: क्या आपने मेरा यह कहना नहीं सुना: "जबकि उन्हें इसका एहसास न हो"? हालाँकि मेरा मतलब आत्माओं के कुचलने से नहीं था, बल्कि मेरा मतलब दिलों के कुचलने से था इस डर से कि वे उस चीज़ की कामना करने लगें जो आपको दी गई है, या दुनिया के मोह में पड़ जाएँ, और तस्बीह और ज़िक्र के बजाय आपके साम्राज्य को देखने में व्यस्त हो जाएँ। सुलेमान ने उससे कहा: मुझे उपदेश दो। चींटी ने कहा: क्या आप जानते हैं कि आपके पिता का नाम दाऊद क्यों रखा गया? उन्होंने कहा: नहीं। उसने कहा: क्योंकि उन्होंने अपने दिल के घाव का इलाज (दावा) किया था। क्या आप जानते हैं कि आपका नाम सुलेमान क्यों रखा गया? उन्होंने कहा: नहीं। उसने कहा: क्योंकि जो कुछ आपको दिया गया है उसके बावजूद आप अपने सीने की सलामती के कारण स्वभाव से 'सलीम'

(स्वस्थ/सुरक्षित) हैं, और आपके लिए अपने पिता दाऊद (4) से मिलना उचित (3) है। फिर उसने कहा: क्या आप जानते हैं कि अल्लाह ने क्यों अधीन किया...

(1) नौफ़ के अधिकार पर अल-तबरी 18/28 द्वारा निकाला गया। (2) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 6/161 में बिना किसी श्रेय के इसका उल्लेख किया है। (3) प्रतियों में: "और यदि"। स्थापित पाठ 'अराइस अल-मजालिस' से है। (4) "दाऊद" शब्द 'अराइस अल-मजालिस' से है।

سورہ النمل: آیات ۱۸ - ۱۹۔ صفحہ ۱۲۲۔

اللہ تعالیٰ نے ہوا کو حکم دیا کہ کوئی بھی کچھ نہ کہے مگر یہ کہ وہ اسے سلیمان علیہ السلام کے کانوں تک پہنچا دے؛ اس لیے کہ شیاطین ان کے خلاف سازش کرنا چاہتے تھے۔ کہا گیا ہے کہ: یہ وادی یمن کی سرزمین میں تھی اور وہ عام چیونٹیوں کی طرح ایک چھوٹی چیونٹی تھی۔ یہ الکلبی کا قول ہے۔ نوف الشامی اور شقیق بن سلمہ نے کہا: اس وادی کی چیونٹیاں جسامت میں بھیڑیوں کی طرح تھیں (۱)۔ بریدہ الاسلمی نے کہا: بھیڑوں کی جسامت کی طرح (۲)۔ محمد بن علی الترمذی نے کہا: اگر وہ اس خلقت پر تھیں تو ان کی آواز ہوگی، اور چیونٹی کی آواز صرف اس کی چھوٹی جسامت کی وجہ سے مفقود تھی، ورنہ پرندوں اور جانوروں میں آوازیں موجود ہیں، اور یہی ان کی گفتگو ہے، اور ان علاقوں میں تسبیح وغیرہ کے معنی موجود ہیں، اور یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: "اور کوئی چیز ایسی نہیں جو اس کی حمد کے ساتھ تسبیح نہ کرتی ہو لیکن تم ان کی تسبیح کو نہیں سمجھتے" [الاسراء: ۴۴]۔

میں نے کہا: ان کا قول "کہیں وہ تمہیں کچل نہ دیں" کلبی کے قول کی صحت پر دلالت کرتا ہے؛ کیونکہ اگر وہ بھیڑیوں اور بھیڑوں کی جسامت کی ہوتیں تو وہ پاؤں تلے کچلی نہ جاتیں؛ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ انہوں نے کہا: "اپنے گھروں میں داخل ہو جاؤ" تو یہ انسانوں کے خطاب کی طرح آیا؛ کیونکہ یہاں چیونٹیوں کو انسانوں کے درجے میں رکھا گیا جب وہ اسی طرح بولیں جیسے انسان بولتے ہیں۔ ابو اسحاق الثعلبی نے کہا: میں نے بعض کتابوں میں دیکھا ہے کہ سلیمان علیہ السلام نے اس سے کہا: تم نے چیونٹیوں کو کیوں ڈرایا؟ کیا تمہیں میرے ظلم کا خوف تھا؟ کیا تمہیں معلوم نہیں تھا کہ میں ایک عادل نبی ہوں؟ پھر تم نے کیوں کہا: "کہیں سلیمان اور اس کا لشکر تمہیں کچل نہ دیں"؟ تو چیونٹی نے کہا: کیا آپ نے میرا یہ قول نہیں سنا: "حالانکہ انہیں شعور نہ

ہو"؟ حالانکہ میری مراد جانوں کا کچلنا نہیں تھا، بلکہ میری مراد دلوں کا کچلنا تھا اس خوف سے کہ کہیں وہ ویسی ہی چیز کی تمنا نہ کرنے لگیں جو آپ کو دی گئی ہے، یا دنیا کے فتنے میں پڑ جائیں، اور تسبیح و ذکر کے بجائے آپ کی بادشاہت کو دیکھنے میں مشغول ہو جائیں۔ سلیمان علیہ السلام نے اس سے فرمایا: مجھے نصیحت کرو۔ چیونٹی نے کہا: کیا آپ جانتے ہیں کہ آپ کے والد کا نام داؤد کیوں رکھا گیا؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ اس نے کہا: اس لیے کہ انہوں نے اپنے دل کے زخم کی دوا (داویٰ) کی۔ کیا آپ جانتے ہیں کہ آپ کا نام سلیمان کیوں رکھا گیا؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ اس نے کہا: اس لیے کہ آپ اپنے سینے کی سلامتی کی وجہ سے، جو کچھ آپ کو دیا گیا ہے اس پر سلیم الطبع ہیں، اور آپ کے لیے حق (۳) ہے کہ آپ اپنے والد داؤد (۴) سے مل جائیں۔ پھر اس نے کہا: کیا آپ جانتے ہیں کہ اللہ نے کیوں مسخر کیا...

(۱) اسے الطبری نے ۱۸/۲۸ میں نوف سے روایت کیا ہے۔ (۲) ابن الجوزی نے اسے زاد المسیر ۱۶۱/۶ میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (۳) نسخوں میں: "وان" ہے۔ اور ثابت شدہ متن عرائس المجالس سے ہے۔ (۴) لفظ داؤد عرائس المجالس سے ہے۔

Page 123 Surah Al-Naml: Verses 18 - 19

...for you the wind? He said: No. She said: I tell you that the whole world is wind. {So he smiled, laughing at her speech} in amazement (1). Then she hurried back to her people and said: Do you have anything we can gift to the Prophet of Allah? They said: What is the worth of what we gift to him? By Allah, we have nothing but a single buckthorn fruit (nabqa)! She said: Good, bring it to me. They brought it to her, and she carried it in her mouth and set off dragging it. Then Allah commanded the wind, and it carried her. She approached, passing through humans, jinn, scholars, and prophets on the carpet, until she fell before him. Then she placed that buckthorn fruit from her mouth into his palm and began to say: Don't you see us gifting to Allah what is His, and though He is self-sufficient, He accepts it. If the Great were gifted according to His worth, even the sea and its coast would fall short one day. But we gift to those we love, and he becomes pleased with us and thanks the doer. That is only due to the nobility of his deeds; otherwise, there is nothing in our possession that equals him. So he said to her: May Allah bless you. Through that call, the most thankful of Allah's creation and the most numerous of Allah's creation [the ants] became concerned. And Ibn Abbas said: The Prophet ﷺ forbade killing four types of creatures: the hoopoe, the shrike, the ant, and the bee. Narrated by Abu Dawud (2), and authenticated by Abu Muhammad Abd al-Haq (3). It was also narrated from the hadith of Abu Huraira, and it was previously mentioned in "Al-A'raf" (4). The ant praised Solomon and informed him in the best way she could, saying that they do not realize it if they crush you, and they do not do that intentionally, thus she cleared them of injustice; that is why he forbade killing them, and killing the hoopoe because he was Solomon's guide to water and his messenger to Bilqis. Ikrimah said: Allah only diverted Solomon's harm from the hoopoe because he was dutiful to his parents. The shrike is called the "Faster" (al-Sawwam). It was narrated from Abu Huraira who said: The first to fast was the shrike, and when...

(1) The words of Al-Thalabi from its beginning to this point are from 'Ara'is al-Majalis' p. 299, and what follows it was not found there. (2) In his Sunan (5267). (3) In 'Al-Ahkam al-Wusta' 4/249, and 'Al-Ahkam al-Sughra' 2/848. (4) 9/313.

पृष्ठ 123 सूरा अन-नम्ल: आयत 18 - 19

...तुम्हारे लिए हवा? उसने कहा: नहीं। उसने कहा: मैं तुम्हें बताती हूँ कि पूरी दुनिया हवा है। {तो वह उसकी बात पर मुस्कुरा उठा, हंसते हुए} अचंभित होकर (1)। फिर वह तेज़ी से अपनी कौम के पास गई और कहा: क्या तुम्हारे पास कुछ ऐसा है जो हम अल्लाह के नबी को तोहफे में दे सकें? उन्होंने कहा: हम उन्हें जो तोहफा देंगे उसकी क्या हैसियत है? अल्लाह की कसम, हमारे पास एक बेर (नब्का) के अलावा कुछ नहीं है! उसने कहा: ठीक है, इसे मेरे पास लाओ। वे इसे उसके पास लाए, उसने इसे अपने मुँह में दबाया और खींचती हुई चल पड़ी। फिर अल्लाह ने हवा को हुक्म दिया और वह उसे ले उड़ी। वह कालीन पर इंसानों, जिन्नों, विद्वानों और नबियों के बीच से होती हुई आगे बढ़ी, यहाँ तक कि उनके सामने आ गिरी। फिर उसने वह बेर अपने मुँह से निकाल कर उनकी हथेली में रख दिया और कहने लगी: क्या तुम नहीं देखते कि हम अल्लाह को वही भेंट करते हैं जो उसी का है, और हालांकि वह बेनियाज़ है, फिर भी वह उसे स्वीकार करता है। यदि महान (जलील) को उसकी महिमा के अनुसार भेंट दी जाती, तो समुद्र और उसके तट भी एक दिन कम पड़ जाते। लेकिन हम उन्हें भेंट देते हैं जिनसे हम प्रेम करते हैं, और वे हमसे प्रसन्न होते हैं और करने वाले का शुक्रिया अदा करते हैं। और यह केवल उनके नेक कामों की महानता के कारण है; अन्यथा हमारे अधिकार में ऐसा कुछ नहीं है जो उनके बराबर हो। तो उन्होंने उससे कहा: अल्लाह तुम सब में बरकत दे। उस पुकार के कारण, अल्लाह की सबसे अधिक शुक्रगुजार और सबसे अधिक रचना [चींटियाँ] चिंतित हो गईं। और इब्न अब्बास ने कहा: नबी ﷺ ने चार प्रकार के जीवों को मारने से मना किया है: हुदहुद, सुरद (लटोरा), चींटी और मधुमक्खी। इसे अबू दाऊद (2) ने रिवायत किया है, और अबू मुहम्मद अब्द अल-हक (3) ने इसे सहीह बताया है। और अबू हुरैरा की हदीस से भी रिवायत है, जो "अल-अराफ" (4) में गुज़र चुकी है। चींटी ने सुलेमान की प्रशंसा की और उनके बारे में सबसे अच्छा बताया जो वह कर सकती थी, कि अगर वे तुम्हें कुचल देंगे तो उन्हें पता भी नहीं चलेगा, और वे ऐसा जानबूझकर नहीं करेंगे। इस प्रकार, उसने उनसे अन्याय की नफी की; इसीलिए उन्होंने उन्हें मारने से मना किया, और हुदहुद को मारने से भी; क्योंकि वह पानी के लिए सुलेमान का मार्गदर्शक और बिल्कीस के लिए उनका दूत था। इकरामा ने कहा: अल्लाह ने सुलेमान की सख्ती को हुदहुद से सिर्फ इसलिए दूर रखा क्योंकि वह अपने माता-पिता का आज्ञाकारी था। और सुरद को "सोवाम" (उपवास रखने वाला) कहा जाता है। अबू हुरैरा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: रोज़ा रखने वाला पहला जीव सुरद था, और जब...

(1) अल-थालाबी के शब्द शुरू से लेकर यहाँ तक 'अराइस अल-मजालिस' पृष्ठ 299 से हैं, और इसके बाद वाला हिस्सा उसमें नहीं मिला। (2) उनकी सुनन (5267) में। (3) अल-अहकाम अल-वुस्ता 4/249 में, और अल-अहकाम अल-सुगरा 2/848 में। (4) 9/313.

صفحہ 123 سورة النمل: آیات 18 - 19

...تمہارے لیے ہوا؟ اس نے کہا: نہیں۔ اس نے کہا: میں تمہیں بتاتی ہوں کہ پوری دنیا ہوا ہے۔ {پس وہ اس کی بات پر مسکرایا، ہنستے ہوئے} تعجب کرتے ہوئے (1)۔ پھر وہ تیزی سے اپنی قوم کی طرف گئی اور کہا: کیا تمہارے پاس کوئی ایسی چیز ہے جو ہم اللہ کے نبی کو تحفے میں دیں؟ انہوں نے کہا: ہم انہیں جو تحفہ دیں گے اس کی کیا حیثیت ہے؟ اللہ کی قسم، ہمارے پاس ایک بیری (نبقہ) کے سوا کچھ نہیں ہے! اس نے کہا: ٹھیک ہے، اسے میرے پاس لاؤ۔ وہ اسے اس کے پاس لائے، اس نے اسے اپنے منہ میں دبایا اور اسے گھسیٹتی ہوئی چل پڑی۔ پھر اللہ نے ہوا کو حکم دیا اور وہ اسے لے اڑی۔ وہ قالین پر انسانوں، جنوں، عالموں اور نبیوں کے درمیان سے گزرتی ہوئی پہنچی، یہاں تک کہ ان کے سامنے آگری۔ پھر اس نے وہ بیری اپنے منہ سے نکال کر ان کی ہتھیلی میں رکھ دی اور کہنے لگی: کیا تم نے نہیں دیکھا کہ ہم اللہ کو وہی تحفہ دیتے ہیں جو اسی کا ہے، اور اگرچہ وہ اس سے بے نیاز ہے، پھر بھی وہ اسے قبول کر لیتا ہے۔ اگر اس عظیم (جلیل) کو اس کی شان کے مطابق تحفہ دیا جاتا، تو سمندر اور اس کے ساحل بھی ایک دن کم پڑ جاتے۔ لیکن ہم انہیں تحفہ دیتے ہیں جن سے ہم محبت کرتے ہیں، تو وہ ہم سے راضی ہوتے ہیں اور کرنے والے کا شکریہ ادا کرتے ہیں۔ اور یہ صرف ان کے اخلاق کی بلندی ہے؛ ورنہ ہماری ملکیت میں ایسی کوئی چیز نہیں جو ان کے برابر ہو۔ تو انہوں نے اس سے کہا: اللہ تم میں برکت دے۔ اس پکار کی بدولت، اللہ کی مخلوق میں سب سے زیادہ شکر گزار اور سب سے زیادہ مخلوق [چیونٹیاں] فکر مند ہو گئیں۔ اور ابن عباس نے کہا: نبی ﷺ نے چار قسم کے جانوروں کو مارنے سے منع فرمایا ہے: ہدہد، صرد، چیونٹی اور شہد کی مکھی۔ اسے ابو داؤد (2) نے روایت کیا ہے، اور ابو محمد عبد الحق (3) نے اسے صحیح قرار دیا ہے۔ اور ابو ہریرہ کی حدیث سے بھی روایت ہے، جو

"الاعراف" (4) میں گزر چکی ہے۔ چیونٹی نے سلیمان کی تعریف کی اور ان کے بارے میں بہترین بات بتائی جو وہ کر سکتی تھی کہ اگر وہ تمہیں کچل دیں گے تو انہیں پتہ بھی نہیں چلے گا، اور وہ ایسا جان بوجھ کر نہیں کریں گے۔ اس طرح اس نے ان سے ظلم کی نفی کی؛ اسی لیے انہوں نے انہیں مارنے سے منع کیا، اور ہدہد کو مارنے سے بھی؛ کیونکہ وہ پانی کے لیے سلیمان کا رہنما اور بلقیس کے لیے ان کا قاصد تھا۔ عکرمہ نے کہا: اللہ نے سلیمان کی سختی کو ہدہد سے صرف اس لیے ہٹایا کیونکہ وہ اپنے والدین کا فرمانبردار تھا۔ اور صرد کو "صوام" (روزہ رکھنے والا) کہا جاتا ہے۔ ابو ہریرہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: سب سے پہلے جس نے روزہ رکھا وہ صرد تھا، اور جب...

(1) ثعلبی کی کلام شروع سے یہاں تک 'عرائس المجالس' ص 299 سے ہے، اور اس کے بعد کا حصہ اس میں نہیں ملا۔ (2) اپنی سنن (5267) میں۔ (3) الاحکام الوسطیٰ 4/249، اور الاحکام الصغریٰ 2/848 میں۔ (4) 9/313.

١٢٤ Surah Al-Naml: Verses 18 - 19

Ibrahim, peace be upon him, set out from Syria to the Sanctuary to build the House [the Kaaba]. The Sakina [Divine Tranquility] and the Shard [a bird] were with him. The Shard was his guide to the location, and the Sakina was its measurement. When he arrived at the spot, the Sakina settled on the location of the House and called out, saying: "Build, O Ibrahim, according to the extent of my shadow" (1). The reason for the prohibition of killing frogs was previously mentioned in "Al-A'raf" (2), and in "Al-Nahl" (3), the prohibition of killing bees. Praise be to Allah.

Second: Al-Hasan read: {lest they crush you} [la yahtimannakum], and from him also: [la yahtimankum], and from him as well as from Abu Raja': [la yuhtimannakum] (4). Al-Hatm means breaking (5). "Hatamtuhu hatman" means: I broke it, and it broke into pieces. At-Tahteem means shattering (6).

{while they perceive not} [wa-hum la yash'urun]: It is possible that this is a state (hal) referring to Solomon and his hosts, and the governing word for the state is {crush you} [yahtimannakum]. Or it could be a state referring to the ant, and the governing word is {she said} [qalat], meaning: she said that while the soldiers were heedless, like saying: "I stood while the people were unaware." Or it could also be a state referring to the ants, and the governing word is {she said}, meaning: and the ants do not realize that Solomon understands their speech. This is far-fetched, and it will be discussed later.

Third: Muslim narrated from the hadith of Abu Hurairah that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "An ant bit one of the prophets, so he ordered the ants' colony to be burnt. Then Allah Almighty revealed to him: 'Just because an ant bit you, you destroyed a nation among nations that glorifies [Allah]?!' (7). In another narration: 'Why not just one ant?' (8). He said...

(1) Nawadir al-Usul, p. 132. (2) 9/313. (3) 12/365. (4) These three readings are all anomalous (shadhdhah). The first is in Al-Muhtasib 2/137 and Ash-Shadhdhah p. 108. The second is in Al-Muhtasib 2/137 and Al-Muharrar al-Wajiz 4/254; Ibn al-Jawzi added in Zad al-Masir 6/162 attributing it to Abu al-Mutawakkil and Abu Mijlaz. The third reading is in Ash-Shadhdhah p. 108 from Al-Hasan alone, and in Al-Muharrar al-Wajiz 4/254 from Al-Hasan and Abu Raja'. (5) Tafsir al-Baghawi 3/411, and Zad al-Masir 6/162. (6) Al-Sahah (Hatm). (7) Sahih Muslim (2241): (148). Also narrated by Ahmad (9229) and Al-Bukhari (3019). (8) Sahih Muslim (2241): (149) and (150). Also narrated by Ahmad (8130) and Al-Bukhari (3319).

१२४ सूरह अन-नमल: आयत १८ - १९

इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) शाम से हरम की ओर घर (काबा) के निर्माण के लिए निकले। उनके साथ सकीना (ईश्वरीय शांति) और 'शर्द' (एक पक्षी) थे। शर्द स्थान के लिए उनका मार्गदर्शक था, और सकीना उसकी माप थी। जब वह उस स्थान पर पहुँचे, तो सकीना घर के स्थान पर ठहर गई और पुकारा: "हे इब्राहिम, मेरी छाया के विस्तार के अनुसार निर्माण करो" (१)। मेंढकों को मारने की मनाही का कारण पहले "अल-अराफ़" (२) में बताया जा चुका है, और "अन-नहल" (३) में मधुमक्खियों को मारने की मनाही। और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है।

दूसरा: अल-हसन ने पढ़ा: "ला यह्तिमन्नकुम" [वे तुम्हें कुचल न दें], और उन्हीं से यह भी है: "ला यह्तिमन्कुम", और उन्हीं से तथा अबू रजा से भी है: "ला युह्तिमन्नकुम" (४)। 'हत्म' का अर्थ है तोड़ना (५)। "हतमतुहू हत्मन" अर्थात: मैंने उसे तोड़ दिया, और वह टुकड़े-टुकड़े हो गया। 'तह्तीम' का अर्थ है चकनाचूर करना (६)।

{जबकि उन्हें इसका एहसास न हो} [वा-हुम ला यश्अरून]: संभव है कि यह सुलेमान और उनकी सेनाओं के लिए एक 'हाल' (स्थिति) हो, और 'हाल' में कारक क्रिया "यह्तिमन्नकुम" [ताकि वे तुम्हें कुचल न दें] हो। या यह चींटी के लिए 'हाल' हो सकता है, और कारक क्रिया "क़ालत" [उसने कहा] हो, अर्थात: उसने यह सैनिकों की असावधानी की स्थिति में कहा, जैसे आपका कहना: "मैं खड़ा हुआ जबकि लोग अनजान थे।" या यह चींटियों के लिए भी 'हाल' हो सकता है, और कारक क्रिया "क़ालत" हो, जिसका अर्थ है: और चींटियों को यह महसूस नहीं होता कि सुलेमान उनकी बात समझते हैं। यह विचार दूर की कौड़ी लगता है, और इस पर आगे चर्चा होगी।

तीसरा: मुस्लिम ने अबू हुरैरा की हदीस से रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "एक चींटी ने नबियों में से एक नबी को काट लिया, तो उन्होंने चींटियों की बस्ती को जलाने का आदेश दिया। तब अल्लाह तआला ने उन्हें वह्य (प्रकाशना) भेजी: 'क्या सिर्फ इसलिए कि एक चींटी ने तुम्हें काटा, तुमने समुदायों में से एक ऐसे समुदाय को नष्ट कर दिया जो [अल्लाह की] तस्बीह (महिमागान) करता है?!' (७)। एक अन्य वर्णन में: 'तो फिर सिर्फ एक चींटी क्यों नहीं?' (८)। उन्होंने कहा...

(१) नवादिर अल-उसूल, पृ. १३२। (२) ३१३/९। (३) ३६५/१२। (४) ये तीनों किरअतें (पठन) 'शाज़' (असामान्य) हैं। पहली 'अल-मुहतसिब' २/१३७ और 'अश-शाज़ाह' पृ. १०८ में है। दूसरी 'अल-

मुहतसिब' २/१३७ और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ४/२५४ में है; इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' ६/१६२ में इसे अबू अल-मुतवक्किल और अबू मिजलज़ से जोड़ा है। तीसरी किरअत 'अश-शाज़ाह' पृ. १०८ में केवल अल-हसन से है, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ४/२५४ में अल-हसन और अबू रजा से है। (५) तफ़सीर अल-बग़वी ३/४११, और ज़ाद अल-मसीर ६/१६२। (६) अल-सिहाह (हत्म)। (७) सहीह मुस्लिम (२२४१): (१४८)। इसे अहमद (९२२९) और अल-बुखारी (३०१९) ने भी संकलित किया है। (८) सहीह मुस्लिम (२२४१): (१४९) और (१५०)। इसे अहमद (८१३०) और अल-बुखारी (३३१९) ने भी संकलित किया है।

١٢٤ سورة النمل: آیات ١٨ - ١٩

ابراہیم علیہ السلام شام سے حرم کی طرف بیت (کعبہ) کی تعمیر کے لیے روانہ ہوئے، سکینہ اور ضرد ان کے ساتھ تھے۔ ضرد مقام کے لیے ان کا رہنما تھا، اور سکینہ اس کی پیمائش تھی۔ جب وہ اس جگہ پہنچے تو سکینہ گھر کی جگہ پر ٹھہر گئی اور پکار کر کہا: اے ابراہیم، میرے سائے کی مقدار کے مطابق تعمیر کرو (١)۔ مینڈک مارنے کی ممانعت کی وجہ پہلے "الاعراف" (٢) میں گزر چکی ہے، اور "النحل" (٣) میں شہد کی مکھی مارنے کی ممانعت۔ اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں۔

دوسرا: حسن نے پڑھا: «لا يَحْطِمَنَّكُمْ» (وہ تمہیں کچل نہ ڈالیں)، اور ان ہی سے «لا يَحْطِمَنْكُمْ» بھی منقول ہے، اور ان ہی سے اور ابو رجاء سے «لا يُحْطِمَنَّكُمْ» (٤) بھی مروی ہے۔ حطم کے معنی توڑنے کے ہیں (٥)۔ «حطمته حطماً» یعنی: میں نے اسے توڑا اور وہ ٹوٹ پھوٹ گیا۔ اور تحطیم کے معنی چکنا چور کرنے کے ہیں (٦)۔

«وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ» (اور وہ شعور نہیں رکھتے) ممکن ہے کہ یہ سلیمان اور ان کے لشکروں کے لیے حال ہو، اور اس حال میں عامل فعل «يَحْطِمَنَّكُمْ» (تاکہ وہ تمہیں کچل نہ دیں) ہو۔ یا یہ چیونٹی کے لیے حال ہو سکتا ہے، اور اس میں عامل «قَالَتْ» (اس نے کہا) ہو، یعنی: اس نے یہ بات لشکروں کی غفلت کی حالت میں کہی، جیسے آپ کا قول ہے: "میں کھڑا ہوا جبکہ لوگ غافل تھے۔" یا یہ چیونٹیوں کے لیے بھی حال ہو سکتا ہے، اور عامل «قَالَتْ» ہو، اس معنی پر کہ: اور چیونٹیوں کو یہ احساس نہیں ہے کہ سلیمان ان کی گفتگو سمجھتے ہیں۔ اس میں بعد (بعید ہونا) ہے، اور یہ آگے آئے گا۔

تیسرا: مسلم نے حضرت ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "انبیاء میں سے ایک نبی کو ایک چیونٹی نے کاٹ لیا، تو انہوں نے چیونٹیوں کی بستی کو جلانے کا حکم دیا، تو اللہ تعالیٰ نے ان کی طرف وحی بھیجی: کیا اس لیے کہ تمہیں ایک چیونٹی نے کاٹا، تم نے امتوں میں سے ایک ایسی امت کو ہلاک کر دیا جو تسبیح کرتی تھی؟! (۷)۔ ایک اور طریق میں ہے: "تو پھر ایک ہی چیونٹی کیوں نہ تھی (جس نے کاٹا تھا)" (۸)۔ کہا...

حواشی: (۱) نوادر الاصول ص ۱۳۲۔ (۲) ۳۱۳/۹۔ (۳) ۳۶۵/۱۲۔ (۴) یہ تینوں قراتیں شاذ ہیں، پہلی المحتسب ۲/۱۳۷ اور الشاذة ص ۱۰۸ میں ہے۔ دوسری المحتسب ۲/۱۳۷ اور المحرر الوجیز ۴/۲۵۴ میں ہے، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۶/۱۶۲ میں اس کی نسبت ابو المتوکل اور ابو مجلز کی طرف زیادہ کی ہے۔ تیسری قرات الشاذة ص ۱۰۸ میں صرف حسن سے ہے، اور المحرر الوجیز ۴/۲۵۴ میں حسن اور ابو رجاء سے ہے۔ (۵) تفسیر البغوی ۳/۴۱۱، اور زاد المسیر ۶/۱۶۲۔ (۶) الصحاح (حطم)۔ (۷) صحیح مسلم (۲۲۴۱): (۱۴۸)۔ اسے احمد (۹۲۲۹) اور بخاری (۳۰۱۹) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۸) صحیح مسلم (۲۲۴۱): (۱۴۹) اور (۱۵۰)۔ اسے احمد (۸۱۳۰) اور بخاری (۳۳۱۹) نے بھی روایت کیا ہے۔

Our scholars said: It is said that this Prophet is Moses, peace be upon him. He said: "O Lord, You punish the people of a village for their sins while among them are the obedient." It was as if he wanted [God] to show him that from Him. So, He subjected him to heat until he sought refuge under a tree, seeking rest in its shade. Near it was a colony of ants. Sleep overcame him, and when he felt the pleasure of sleep, an ant bit him and annoyed him. He rubbed them with his foot and destroyed them, and burned that tree where their dwellings were. God showed him a lesson in that as a sign: "When one ant bit you, why did you afflict the rest with its punishment?!" He wants to alert him that punishment from God Almighty encompasses [all], so it becomes a mercy, purification, and blessing for the obedient, and an evil and vengeance for the sinner. Based on this, there is nothing in the Hadith that indicates a dislike or prohibition of killing ants; for whoever harms you, it is permissible for you to repel them from yourself. No one of His creation has a greater sanctity than a believer, and it has been permitted for you to repel them from you by killing or striking according to the measure. So what about insects and beasts that have been subjected to you and over which you have been given power? If they harm you, it is permissible for you to kill them. It was narrated from Ibrahim: "Whatever ants harm you, kill them." His saying: "Why not a single ant?" is evidence that what harms is harmed and killed. Whenever killing is for benefit or to repel harm, there is no objection to it according to the scholars. He said "an ant" generally and did not specify the particular ant that bit him among others; because the intended meaning was not retribution. For if he had intended that, he would have said: "Why not your ant that bit you?" But he said: "Why not an ant instead of an ant?" Thus, he included the innocent and the culprit in that, to let him know that He wanted to alert him to his questioning of his Lord regarding the punishment of the people of a village containing both the obedient and the sinner. It has been said: This Prophet's law allowed punishing animals by burning; therefore, God Almighty only reproached him for burning many ants, not for the act of burning itself. Do you not see His saying: "Why not a single ant?" meaning: why didn't you burn just one ant? This is contrary to our Sharia, as the Prophet ﷺ forbade torture by fire, saying: "No one punishes with fire except Allah"(1). Likewise, killing ants was permissible in that Prophet's law; for God did not reproach him for the basis of killing ants. As for our Sharia, the prohibition of that has come from the Hadith of Ibn Abbas and Abu Hurairah. Malik

disliked killing ants unless they cause harm and cannot be repelled except by killing. And...

---

(1) Narrated by Ahmad (8068) and Al-Bukhari (3016) from the Hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him).

सूरह अन-नमल, आयतें 18 - 19 125

हमारे विद्वानों का कहना है: यह कहा जाता है कि यह नबी मूसा (अलैहिस्सलाम) हैं। उन्होंने कहा: "ऐ रब, तू किसी बस्ती के लोगों को उनके गुनाहों की सज़ा देता है जबकि उनमें आज्ञाकारी भी होते हैं।" ऐसा लग रहा था जैसे वह चाहते हों कि अल्लाह उन्हें यह दिखा दे। तो अल्लाह ने उन पर गर्मी हावी कर दी, यहाँ तक कि उन्होंने आराम के लिए एक पेड़ की छाया में शरण ली। उसके पास चींटियों की एक बस्ती थी। उन्हें नींद आ गई, और जब उन्हें नींद का आनंद मिला, तो एक चींटी ने उन्हें काट लिया और उन्हें परेशान कर दिया। उन्होंने अपने पैर से उन्हें कुचल दिया और उन्हें नष्ट कर दिया, और उस पेड़ को भी जला दिया जहाँ उनके घर थे। अल्लाह ने उन्हें इसमें एक निशानी के रूप में सबक दिखाया: "जब तुम्हें एक चींटी ने काटा, तो तुमने बाकी सब को उसकी सज़ा क्यों दी?!" अल्लाह उन्हें यह सचेत करना चाहता है कि अल्लाह तआला का अज़ाब (सज़ा) आम होता है, जो आज्ञाकारी के लिए रहमत, पवित्रता और बरकत बन जाता है, और गुनहगार के लिए बुराई और बदला। इस आधार पर, हदीस में ऐसा कुछ भी नहीं है जो चींटियों को मारने की नापसंदगी या मनाही को दर्शाता हो; क्योंकि जो कोई भी आपको नुकसान पहुँचाता है, उसे अपने से दूर करना आपके लिए जायज़ है। उसकी रचनाओं में मोमिन से बढ़कर किसी का सम्मान नहीं है, और आपको उन्हें मारने या प्रहार करने के ज़रिए, ज़रूरत के अनुसार, अपने से दूर करने की अनुमति दी गई है। तो फिर उन कीड़ों और जानवरों का क्या जो आपके अधीन कर दिए गए हैं और जिन पर आपको शक्ति दी गई है? यदि वे आपको नुकसान पहुँचाते हैं, तो उन्हें मारना आपके लिए जायज़ है। इब्राहिम से रिवायत है: "जो भी चींटियाँ तुम्हें नुकसान पहुँचाएँ, उन्हें मार डालो।" उनका यह कहना: "सिर्फ एक चींटी क्यों नहीं?" इस बात का प्रमाण है कि जो नुकसान पहुँचाता है, उसे नुकसान पहुँचाया जाता है और मार दिया जाता है। जब भी मारना लाभ के लिए या नुकसान को टालने के लिए हो, तो विद्वानों के अनुसार इसमें कोई हर्ज नहीं है। उन्होंने सामान्य रूप से "एक चींटी" कहा और उस विशेष चींटी को अन्य चींटियों में से अलग नहीं किया जिसने उन्हें काटा था; क्योंकि उद्देश्य प्रतिशोध (किसास) नहीं था। क्योंकि अगर उनका यह इरादा होता, तो वह कहते: "वह तुम्हारी चींटी क्यों नहीं जिसने तुम्हें काटा?" लेकिन उन्होंने कहा: "एक चींटी के बदले एक चींटी क्यों नहीं?" इस तरह, उन्होंने निर्दोष और अपराधी दोनों को शामिल किया; ताकि वह जान सकें कि अल्लाह उन्हें उस सवाल के प्रति सचेत करना चाहता था जो उन्होंने अपने रब से एक बस्ती के लोगों के अज़ाब के बारे में पूछा था जिसमें आज्ञाकारी और गुनहगार दोनों थे। यह भी कहा गया है: इस नबी की शरीयत में जानवरों को जलाकर

सज़ा देना जायज़ था; इसलिए अल्लाह तआला ने उन्हें केवल बहुत सारी चींटियों को जलाने के लिए डांटा, न कि जलाने के मूल कार्य के लिए। क्या आप उनका यह कथन नहीं देखते: "सिर्फ एक चींटी क्यों नहीं?" यानी: आपने केवल एक चींटी को क्यों नहीं जलाया? यह हमारी शरीयत के विपरीत है, क्योंकि नबी ﷺ ने आग से तड़पाने से मना किया है और कहा है: "आग से अल्लाह के सिवा कोई सज़ा नहीं देता"(1)। इसी तरह, उस नबी की शरीयत में चींटियों को मारना जायज़ था; क्योंकि अल्लाह ने उन्हें चींटियों को मारने के आधार पर नहीं डांटा। जहाँ तक हमारी शरीयत का सवाल है, इब्न अब्बास और अबू हुरैरा की हदीस से इसकी मनाही आई है। इमाम मालिक ने चींटियों को मारने को नापसंद किया है जब तक कि वे नुकसान न पहुँचाएँ और उन्हें मारने के अलावा और कोई रास्ता न हो। और...

---

(1) इसे अहमद (8068) और बुखारी (3016) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है।

سورہ النمل، آیات ۱۸ - ۱۹ ۱۲۵

ہمارے علماء فرماتے ہیں: کہا جاتا ہے کہ یہ نبی موسیٰ علیہ السلام ہیں، اور انہوں نے کہا: اے رب، تو ایک بستی کے لوگوں کو ان کے گناہوں کی وجہ سے عذاب دیتا ہے جبکہ ان میں فرمانبردار بھی ہوتے ہیں۔ گویا انہوں نے چاہا کہ اللہ انہیں اپنی طرف سے یہ دکھا دے۔ تو اللہ نے ان پر گرمی مسلط کر دی یہاں تک کہ انہوں نے ایک درخت کے سائے میں آرام کی غرض سے پناہ لی۔ اس کے پاس چیونٹیوں کی ایک بستی تھی، ان پر نیند غالب آ گئی، پس جب انہوں نے نیند کی لذت محسوس کی تو ایک چیونٹی نے انہیں کاٹ لیا اور انہیں پریشان کر دیا۔ انہوں نے اپنے پاؤں سے انہیں رگڑ کر ہلاک کر دیا، اور اس درخت کو بھی جلا دیا جس کے پاس ان کے گھر تھے۔ اللہ نے انہیں اس میں ایک عبرت دکھائی جو ایک نشانی ہے: جب تمہیں ایک چیونٹی نے کاٹا تو تم نے باقیوں کو اس کی سزا میں کیوں مبتلا کیا؟! اللہ انہیں یہ بتانا چاہتا ہے کہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے سزا عام ہوتی ہے، پس وہ فرمانبردار کے لیے رحمت، پاکیزگی اور برکت بن جاتی ہے، اور نافرمان کے لیے برائی اور عذاب۔ اس بنا پر حدیث میں کوئی ایسی چیز نہیں ہے جو چیونٹیوں کو مارنے کی کراہت یا ممانعت پر دلالت کرے؛ کیونکہ جو تمہیں تکلیف دے اسے اپنے سے دور کرنا تمہارے لیے جائز ہے، اور اللہ کی مخلوق میں مومن سے زیادہ عزت والا کوئی نہیں ہے، اور تمہیں اسے مار کر یا مار پیٹ کر حسب ضرورت اپنے سے دور کرنے کی اجازت دی گئی ہے، تو ان کیڑے مکوڑوں اور چوپایوں کا کیا حال جو تمہارے تابع کر دیے گئے اور تمہیں ان پر مسلط کیا گیا؟ پس جب وہ تمہیں تکلیف دیں تو انہیں مارنا تمہارے لیے جائز ہے۔ ابراہیم سے مروی ہے: جو چیونٹی تمہیں تکلیف دے اسے مار ڈالو۔ اور ان کا قول: "صرف ایک چیونٹی کیوں نہیں" اس بات کی دلیل ہے کہ جو تکلیف دیتا ہے اسے تکلیف دی جاتی ہے اور مارا جاتا ہے، اور جب بھی قتل

نفع حاصل کرنے یا نقصان دور کرنے کے لیے ہو تو علماء کے نزدیک اس میں کوئی حرج نہیں ہے۔ اور انہوں نے "ایک چیونٹی" کا لفظ عام رکھا اور اس چیونٹی کو مخصوص نہیں کیا جس نے دوسروں کے علاوہ انہیں کاٹا تھا؛ کیونکہ مراد قصاص نہیں ہے؛ کیونکہ اگر وہ قصاص چاہتے تو فرماتے: "تمہاری وہ چیونٹی کیوں نہیں جس نے تمہیں کاٹا؟" لیکن انہوں نے فرمایا: "ایک چیونٹی کی جگہ ایک چیونٹی کیوں نہیں؟" پس اس میں بے گناہ اور گناہ گار سب کو شامل کیا؛ تاکہ وہ جان لیں کہ اللہ نے انہیں اپنے رب سے ایک بستی کے لوگوں کے عذاب کے بارے میں کیے گئے سوال پر متنبہ کرنا چاہا جس میں فرمانبردار اور نافرمان دونوں موجود تھے۔ اور کہا گیا ہے: اس نبی کی شریعت میں جانور کو جلا کر سزا دینا جائز تھا؛ اسی لیے اللہ تعالیٰ نے انہیں بہت سی چیونٹیوں کو جلانے پر ملامت کی، اصل جلانے پر نہیں۔ کیا تم ان کا قول نہیں دیکھتے: "صرف ایک چیونٹی کیوں نہیں" یعنی: تم نے صرف ایک چیونٹی کو کیوں نہ جلایا۔ اور یہ ہماری شریعت کے خلاف ہے، کیونکہ نبی ﷺ نے آگ کے ذریعے عذاب دینے سے منع فرمایا ہے، اور فرمایا: "آگ کے ذریعے صرف اللہ ہی عذاب دیتا ہے"(١)۔ اسی طرح اس نبی کی شریعت میں چیونٹیوں کو مارنا بھی مباح تھا؛ کیونکہ اللہ نے انہیں اصل قتل پر ملامت نہیں کی۔ جہاں تک ہماری شریعت کا تعلق ہے تو ابن عباس اور ابو ہریرہ کی حدیث میں اس سے ممانعت آئی ہے۔ اور امام مالک نے چیونٹیوں کو مارنے کو ناپسند کیا ہے سوائے اس کے کہ وہ نقصان پہنچائیں اور قتل کے بغیر انہیں دور کرنا ممکن نہ ہو۔ اور...

---

(١) اسے احمد (٨٠٦٨) اور بخاری (٣٠١٦) نے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

126 Surah Al-Naml: Verses 18, 19

It was said: This Prophet was only admonished by God because he sought revenge for himself by destroying a group of those who harmed him from them. It would have been better to be patient and forgiving, but it occurred to the Prophet that this species is harmful to the children of Adam, and the sanctity of the children of Adam is greater than the sanctity of other non-speaking animals. If this observation alone were present and not joined by natural seeking of relief (2), he would not have been admonished. And God knows best. However, when the seeking of relief was added to it, as indicated by the context of the hadith, he was admonished for it.

Fourthly: His saying: "Is it because an ant bit you that you destroyed a nation among the nations that glorifies [God]?" The requirement of this is that it is glorification through speech and utterance, just as God informed about the ants that they have speech, and Solomon, peace be upon him, understood it — and this was a miracle for him — and he smiled at her words. This clearly indicates that ants have speech and words, but not everyone hears them; rather, only those whom God Almighty wills among those for whom He has broken the normal habit, such as a Prophet or a saint. This is not denied (3) from the aspect that we do not hear it; for the lack of perception does not necessitate the non-existence of what is perceived in itself. Furthermore, a person finds within himself speech and words that are not heard from him unless he speaks with his tongue. God broke the habit for our Prophet Muhammad ﷺ, making him hear the speech of the souls from people who spoke with themselves, and he informed them of what was in their souls, as many of our leaders/scholars (4) have reported in the books of the miracles of the Prophet ﷺ. Similarly, it has occurred (5) to many of those whom God Almighty honored among the saints in more than one instance. To this, the Prophet ﷺ referred by his saying: "Indeed, in my nation there are 'muhaddathun' (inspired people), and indeed Umar is among them"(6). This meaning has already passed regarding the glorification (7) of inanimate objects in "Subhan" [Surah Al-Isra] (8) and that it is a glorification of tongue and speech, not...

(1) What is between the brackets is from Al-Mufhim. (2) In (M): 'Al-Tab'i' (natural). (3) In (M): 'Nunkir' (we deny). (4) Before it in (D), (Z), and (M): 'Min' (from). (5) The word 'Qad' is from (Zha) and Al-Mufhim. (6) Narrated by Ahmad (24285) and Muslim (2398) in a similar manner from the hadith of Aisha, may God be pleased with her. From his saying: It was said: This prophet was under punishment... until this position from Al-Mufhim 5/ 542 - 543. (7) The word 'Tasbih' (glorification) is from (M). (8) 13/ 92.

126 सूरह अल-नमल: आयतें 18, 19

कहा गया है: इस नबी को अल्लाह ने केवल इसलिए झिड़का क्योंकि उन्होंने उनमें से एक के नुकसान पहुँचाने पर पूरे समूह को नष्ट करके अपना बदला लिया। धैर्य और क्षमा बेहतर होती, लेकिन नबी को लगा कि यह प्रजाति मनुष्यों के लिए हानिकारक है, और मनुष्यों की पवित्रता अन्य मूक प्राणियों की तुलना में अधिक है। यदि केवल यही विचार होता और इसमें प्राकृतिक संतुष्टि (2) की भावना नहीं जुड़ती, तो उन्हें झिड़का नहीं जाता। और अल्लाह बेहतर जानता है। लेकिन जब इसमें वह संतुष्टि जुड़ गई जिसकी ओर हदीस का संदर्भ संकेत करता है, तो इसके लिए उन्हें झिड़का गया।

चौथी बात: उनका कहना: "क्या इसलिए कि एक चींटी ने तुम्हें काट लिया, तुमने उम्मतों में से एक ऐसी उम्मत को नष्ट कर दिया जो तस्बीह (महिमा गान) करती है?" इसका अर्थ यह है कि यह वाणी और बोल के साथ की जाने वाली तस्बीह है, जैसा कि अल्लाह ने चींटियों के बारे में बताया है कि उनके पास बोलने की शक्ति है, और सुलेमान अलैहिस्सलाम ने उसे समझा - और यह उनके लिए एक चमत्कार था - और वह उसकी बात पर मुस्कुराए। यह स्पष्ट संकेत देता है कि चींटियों के पास बोली और शब्द हैं, लेकिन हर कोई उन्हें नहीं सुनता, बल्कि वह सुनता है जिसे अल्लाह चाहे, जैसे कि नबी या वली जिनके लिए आदत का नियम टूट गया हो। इस बात को नकारा नहीं जा सकता(3) कि हम इसे नहीं सुनते; क्योंकि धारणा की कमी का मतलब यह नहीं है कि धारणा की जाने वाली चीज़ का अस्तित्व ही नहीं है। इसके अलावा, एक व्यक्ति अपने भीतर शब्द और भाषण पाता है जो तब तक नहीं सुना जाता जब तक वह अपनी ज़ुबान से न बोले। अल्लाह ने हमारे नबी मुहम्मद ﷺ के लिए सामान्य आदत को बदल दिया और उन्हें उन लोगों के दिल की बात सुनाई जिन्होंने अपने आप से बात की थी, और उन्होंने उन्हें वह बताया जो उनके दिलों में था, जैसा कि हमारे कई इमामों(4) ने नबी ﷺ के मोजिज़ों (चमत्कारों) की किताबों में बताया है। इसी तरह, यह उन कई औलियाओं के साथ भी हुआ है(5) जिन्हें अल्लाह ने विभिन्न स्थितियों में सम्मानित किया। इसी ओर नबी ﷺ ने अपने इस कथन से इशारा किया: "बेशक मेरी उम्मत में 'मुहद्दथून' (प्रेरित लोग) हैं, और उमर उनमें से एक हैं"(6)। और यह अर्थ "सुब्हान" सूरह अल-इस्रा में बेजान चीज़ों की तस्बीह(7) के बारे में बीत चुका है कि यह ज़ुबान और बोली की तस्बीह है, न कि...

(1) कोष्ठक के बीच की सामग्री 'अल-मुफहिम' से है। (2) (M) में: 'अत-तबई' (प्राकृतिक)। (3) (M) में: 'नुनकिर' (हम नकारते हैं)। (4) (D), (Z) और (M) में इससे पहले: 'मिन' (से)। (5) शब्द 'क़द' (Zha) और अल-मुफहिम से है। (6) इसे अहमद (24285) और मुस्लिम (2398) ने आयशा (रज़ि.) की

हदीस से इसी तरह उद्धृत किया है। उनके कथन से: कहा गया कि यह नबी सजा के अधीन थे... अल-मुफहिम 5/ 542 - 543 के इस स्थान तक। (7) शब्द 'तस्बीह' (M) से है। (8) 13/ 92.

١٢٦ سورة النمل: الآيتان ١٨، ١٩

کہا گیا ہے: اس نبی کو اللہ نے صرف اس لیے تنبیہ فرمائی کیونکہ انہوں نے ان میں سے ایک کی تکلیف پہنچانے پر پورے گروہ کو ہلاک کر کے اپنے نفس کا بدلہ لیا، حالانکہ صبر اور درگزر بہتر تھا۔ لیکن نبی کے ذہن میں یہ بات آئی کہ یہ نوع (چیونٹیاں) بنی آدم کے لیے تکلیف دہ ہے، اور بنی آدم کی حرمت غیر ناطق جانوروں سے کہیں بڑھ کر ہے۔ اگر ان کا صرف یہی نظریہ ہوتا اور اس کے ساتھ طبعی تشفی (اطمینانِ نفس)(2) شامل نہ ہوتی تو انہیں تنبیہ نہ کی جاتی۔ واللہ اعلم۔ لیکن جب اس کے ساتھ وہ تشفی بھی شامل ہو گئی جس کی طرف حدیث کا سیاق اشارہ کرتا ہے، تو اس پر تنبیہ کی گئی۔

چوتھی بات: ان کا قول: "کیا اس لیے کہ تجھے ایک چیونٹی نے کاٹا، تو نے امتوں میں سے ایک ایسی امت کو ہلاک کر دیا جو تسبیح کرتی ہے؟" اس کا تقاضا یہ ہے کہ یہ تسبیح قول اور کلام کے ساتھ ہے، جیسا کہ اللہ نے چیونٹیوں کے بارے میں بتایا ہے کہ ان کے پاس منطق (بولنے کی صلاحیت) ہے، اور سلیمان علیہ السلام نے اسے سمجھا - اور یہ ان کے لیے ایک معجزہ تھا - اور وہ اس کی بات پر مسکرا دیے۔ یہ واضح دلالت ہے کہ چیونٹیوں کے لیے کلام اور قول ہے، لیکن اسے ہر کوئی نہیں سنتا، بلکہ وہ سنتا ہے جسے اللہ تعالیٰ چاہے، جیسے نبی یا ولی جن کے لیے اللہ عادت کو توڑ دے۔ اس بات کا انکار نہیں کیا جا سکتا(3) کہ ہم اسے نہیں سنتے؛ کیونکہ ادراک نہ ہونے سے یہ لازم نہیں آتا کہ وہ چیز بذاتِ خود موجود نہ ہو۔ پھر یہ کہ انسان اپنے اندر قول اور کلام پاتا ہے لیکن وہ اس وقت تک سنا نہیں جاتا جب تک وہ زبان سے نہ بولے۔ اللہ تعالیٰ نے ہمارے نبی محمد ﷺ کے لیے عادت کو توڑا اور آپ کو ان لوگوں کی قلبی باتیں سنائیں جنہوں نے اپنے جی میں باتیں کی تھیں، اور آپ نے انہیں ان کے دلوں کی خبر دی، جیسا کہ ہمارے ائمہ(4)

نے نبی ﷺ کے معجزات کی کتابوں میں بہت کچھ نقل کیا ہے۔ اسی طرح یہ بہت سے ان اولیاء کے ساتھ بھی پیش آیا ہے(5) جنہیں اللہ تعالیٰ نے مختلف واقعات میں عزت بخشی۔ اور اسی کی طرف نبی ﷺ نے اپنے اس قول سے اشارہ کیا: "بے شک میری امت میں 'محدثون' (الہام پانے والے) ہیں، اور بے شک عمر ان میں سے ہیں"(6)۔ اور یہ معنی سورہ "سبحان" (بنی اسرائیل)(8) میں جمادات (بے جان اشیاء) کی تسبیح(7) کے بارے میں گزر چکا ہے کہ وہ زبان اور کلام کی تسبیح ہے، نہ کہ...

(۱) حاصرتین (بریکٹ) کے درمیان کی عبارت 'المفہم' سے ہے۔ (۲) نسخہ (م) میں: 'الطبعی'۔ (۳) نسخہ (م) میں: 'ننکر'۔ (۴) نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں اس سے پہلے: 'من'۔ (۵) لفظ 'قد' نسخہ (ظ) اور 'المفہم' سے ہے۔ (۶) اسے احمد (24285) اور مسلم (2398) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ اور ان کے قول سے: کہا گیا کہ یہ نبی سزا کے تحت تھے... المفہم 5/ 542 - 543 کے اس مقام تک۔ (۷) لفظ 'تسبیح' نسخہ (م) سے ہے۔ (۸) ۹۲/۱۳

Glorification indicative of state. And praise be to Allah. Fifthly: His, the Exalted, saying: {So he smiled, laughing at her speech} [An-Naml: 19]. Ibn al-Samayfa' read it as "Dahakan" (laughing) without the Alif (1), and it is in the accusative case as a verbal noun (masdar) of a deleted verb indicated by "tabassama" (smiled), as if he said: "He laughed a laugh"; this is Sibawayh's view. According to others than Sibawayh, it is in the accusative case because of "tabassama" itself, because it has the meaning of laughing. And whoever reads it as "dahikan" (laughing), it is in the accusative case as a state (hal) from the pronoun in "tabassama" (2). The meaning is: a smile to the extent of a laugh; because laughing encompasses smiling, and smiling is less than laughing, and it is its beginning. It is said: basama (with fatha) yabsimu basman, so he is basim (smiling), and ibtasama and tabassama (smiled). Al-mabsim is the mouth (front teeth), like al-majlis from jalasa yajlisu (sitting place). And a man is mibsam and bassam if he smiles a lot (3). Thus, smiling is the beginning of laughing, and laughing is an expression of the beginning and the end, except that laughing requires more than smiling. If it increases and the person does not control himself, it is said: qahqaha (guffawed). And smiling is the laughter of the Prophets, peace be upon them, in most of their affairs (4). In the Sahih, on the authority of Jabir ibn Samura, it was said to him: "Did you used to sit with the Prophet ﷺ?" He said: "Yes, frequently. He would not leave his place of prayer where he prayed the morning prayer - or Fajr - until the sun rose. When it rose, he would stand up, and they would talk and discuss matters of the Pre-Islamic period (Jahiliyyah), so they would laugh and he ﷺ would smile (5)." And in it, on the authority of Sa'd, he said: "There was a man from the polytheists who had severely harmed the Muslims (6). The Prophet ﷺ said to him: 'Shoot! May my father and mother be ransomed for you.' He said: 'I pulled an arrow for him that had no arrowhead and hit his side, so he fell and his private parts were exposed, then the Messenger of Allah ﷺ laughed until I saw his molars (7).'" So he, peace and blessings be upon him, was in most...

(1) Al-Muhtasib 139/2, and it is an irregular reading. (2) From the beginning of the issue to this point from Al-Muharrar al-Wajiz 4/254 similarly. (3) Al-Sihah (B-S-M) partially. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/254. (5) Sahih Muslim (670) and (2322), and recorded by Ahmad (20844). (6) i.e., he caused great suffering among them, doing to them what fire does. And it could mean: he enraged them. Ikmal al-Mu'allim 7/423. (7) Sahih Muslim (2412).

सूरह अन-नमल, आयत 18 - 19 127

स्थिति का संकेत देने वाली महिमा। और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है। पाँचवाँ: अल्लाह का कथन: {तो वह उसकी बात पर मुस्कुराते हुए हँस पड़ा} [अन-नमल: 19]। इब्न अल-सामैफ़ा ने इसे बिना अलिफ़ के"दहकन" (हँसना) पढ़ा (1), और यह "तबस्समा" (मुस्कुराया) द्वारा इंगित एक हटाए गए क्रिया के क्रिया-संज्ञा (मस्दर) के रूप में कर्म कारक (नस्ब) में है, जैसे कि उसने कहा: "वह हँसा"; यह सिबवेह का मत है। सिबवेह के अलावा दूसरों के अनुसार, यह स्वयं "तबस्समा" के कारण कर्म कारक में है, क्योंकि इसका अर्थ हँसना है। और जो कोई इसे "दाहिकन" (हँसते हुए) पढ़ता है, वह "तबस्समा" (2) में सर्वनाम से एक अवस्था (हाल) के रूप में कर्म कारक में है। अर्थ है: हँसी की मात्रा तक मुस्कुराहट; क्योंकि हँसने में मुस्कुराना शामिल है, और मुस्कुराना हँसने से कम है, और यह उसकी शुरुआत है। कहा जाता है: बसमा (फ़त्हा के साथ) यबसिमु बसमन, तो वह बासिम (मुस्कुराने वाला) है, और इब्टासामा और तबस्समा (मुस्कुराया)। अल-मबसिम मुख (सामने के दांत) है, जैसे जलसा यज्लिसु से अल-मजलिस (बैठने की जगह)। और एक व्यक्ति मिबसम और बसम है यदि वह बहुत मुस्कुराता है (3)। इस प्रकार, मुस्कुराना हँसने की शुरुआत है, और हँसना शुरुआत और अंत की अभिव्यक्ति है, सिवाय इसके कि हँसने के लिए मुस्कुराने से अधिक की आवश्यकता होती है। यदि यह बढ़ जाता है और व्यक्ति खुद को नियंत्रित नहीं करता है, तो कहा जाता है: क़हक़हा (ठहाका लगाया)। और मुस्कुराना नबियों (अलैहिमुस्सलाम) की अधिकांश मामलों में हँसी है (4)। सहीह में जाबिर बिन समुरा से वर्णित है, उनसे कहा गया: "क्या आप नबी ﷺ के साथ बैठा करते थे?" उन्होंने कहा: "हाँ, बहुत बार। वह अपनी प्रार्थना की जगह से नहीं उठते थे जहाँ वह सुबह की नमाज़ - या फ़ज्र - पढ़ते थे जब तक कि सूरज न निकल आए। जब सूरज निकल आता, तो वह उठ जाते, और वे बात करते और जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) के मामलों की चर्चा करते, तो वे हँसते और वह ﷺ मुस्कुराते (5)।" और इसमें साद से वर्णित है, उन्होंने कहा: "मुशरिकों में से एक व्यक्ति था जिसने मुसलमानों को बहुत नुकसान पहुँचाया था (6)। नबी ﷺ ने उससे कहा: 'चलाओ! मेरे पिता और माँ तुम पर कुर्बान हों।' उन्होंने कहा: 'मैंने उसके लिए एक ऐसा तीर निकाला जिसमें नोक नहीं थी और उसके बगल में लगा, तो वह गिर गया और उसके गुप्त अंग खुल गए, फिर अल्लाह के रसूल ﷺ हँसे यहाँ तक कि मैंने उनके दाढ़ों को देख लिया (7)।'" तो वह, उन पर शांति और आशीर्वाद हो, अधिकांश...

(1) अल-मुहतासिब 139/2, और यह एक असामान्य पाठ है। (2) इस मुद्दे की शुरुआत से यहाँ तक अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/254 से इसी तरह। (3) अल-सिहाह (ब-स-म) आंशिक रूप से। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/254। (5) सहीह मुस्लिम (670) और (2322), और अहमद (20844) द्वारा वर्णित। (6) यानी, उसने उनमें भारी तबाही मचाई, उनके साथ वैसा ही किया जैसा आग करती है। और इसका मतलब हो सकता है: उसने उन्हें क्रोधित कर दिया। इकमल अल-मुअल्लिम 423/7। (7) सहीह मुस्लिम (2412)।

سورة النمل، آیات 18 - 19 127

تسبیح دلالتِ حال۔ والحمد للہ۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَتَبَسَّمَ ضَاحِكًا مِّن قَوْلِهَا﴾ [النمل: 19]۔ اور ابن السمیفع نے اسے بغیر الف کے "ضحکاً" (1) پڑھا ہے، اور یہ ایک مقدر (محذوف) فعل کے مصدر کے طور پر منصوب ہے جس پر "تبسَّم" دلالت کرتا ہے، گویا اس نے کہا: "ضحک ضحکاً" (وہ ہنسا ایک ہنسنا)؛ یہ سیبویہ کا مذہب ہے۔ اور سیبویہ کے علاوہ دوسروں کے نزدیک یہ خود لفظ "تبسَّم" کی وجہ سے منصوب ہے کیونکہ یہ ہنسنے کے معنی میں ہے۔ اور جس نے "ضاحکاً" پڑھا، وہ "تبسَّم" (2) کی ضمیر سے حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے۔ اور معنی ہے: ہنسی کی حد تک مسکرانا؛ کیونکہ ہنسی مسکراہٹ کو محیط ہوتی ہے، اور مسکراہٹ ہنسی سے کم ہوتی ہے، اور یہ اس کی ابتدا ہے۔ کہا جاتا ہے: بَسَمَ (زبر کے ساتھ) يَبْسِمُ بَسْماً، پس وہ باسم (مسکرانے والا) ہے، اور ابتسم اور تبسَّم (مسکرایا)۔ اور المَبسِم: سامنے کے دانتوں کی جگہ، جیسے جَلَسَ يَجْلِسُ سے مجلس (بیٹھنے کی جگہ)۔ اور بہت مسکرانے والے شخص کو مِبسام اور بَسّام کہا جاتا ہے (3)۔ پس تبسم ہنسی کی ابتدا ہے، اور ہنسی ابتدا اور انتہا کا نام ہے، سوائے اس کے کہ ہنسی تبسم سے زیادہ کی متقاضی ہوتی ہے، پس جب یہ بڑھ جائے اور انسان اپنے آپ پر قابو نہ رکھ سکے تو کہا جاتا ہے: قہقہہ لگایا۔ اور تبسم کرنا اکثر معاملات میں انبیاء علیہم السلام کا ہنسنا ہے (4)۔ اور صحیح (مسلم) میں جابر بن سمرہ سے مروی ہے، ان سے کہا گیا: "کیا آپ نبی ﷺ کے ساتھ بیٹھا کرتے تھے؟" انہوں نے کہا: "ہاں، بہت زیادہ۔ آپ اپنی جائے نماز سے نہیں اٹھتے تھے جہاں آپ صبح کی نماز - یا فجر - پڑھتے تھے یہاں تک کہ سورج نکل آئے، پس جب سورج نکل آتا تو آپ کھڑے ہو جاتے، اور وہ (صحابہ) باتیں کرتے اور زمانہ جاہلیت کے معاملات کا تذکرہ کرتے تو وہ ہنستے اور آپ ﷺ مسکراتے (5)۔" اور اسی میں سعد سے مروی ہے، انہوں

نے کہا: "مشرکین میں سے ایک شخص تھا جس نے مسلمانوں کو سخت جانی و مالی نقصان پہنچایا تھا (6)۔ تو نبی ﷺ نے اس سے فرمایا: 'تیر چلاؤ! میرے ماں باپ تم پر قربان ہوں'۔ انہوں نے کہا: 'میں نے اس کے لیے ایک ایسا تیر نکالا جس میں پھل (نوک) نہیں تھا تو وہ اس کے پہلو میں لگا، پس وہ گر گیا اور اس کا ستر کھل گیا، تو رسول اللہ ﷺ ہنس پڑے یہاں تک کہ میں نے آپ کے کچلے (داڑھیں) دیکھ لیں (7)'۔" پس آپ ﷺ اکثر...

(1) المحتسب 139/2، اور یہ قرأت شاذہ ہے۔ (2) مسئلہ کی ابتدا سے یہاں تک المحرر الوجیز 4/254 میں اسی طرح ہے۔ (3) الصحاح (ب س م) کچھ حصہ۔ (4) المحرر الوجیز 4/254۔ (5) صحیح مسلم (670) اور (2322)، اور اسے احمد (20844) نے روایت کیا ہے۔ (6) یعنی: ان میں گہرا گھاؤ کیا، اور ان کے ساتھ وہ کیا جو آگ کرتی ہے۔ اور اس کا مطلب ہو سکتا ہے: انہیں غصہ دلایا۔ اکمال المعلم 423/7۔ (7) صحیح مسلم (2412)۔

...his states was smiling, and he also laughed in other situations with a laugh higher than a smile and less than full laughter where the uvula shows. Occasionally, when excessively amazed, he might laugh until his premolars appeared. Scholars disliked excessive laughter, as Luqman said to his son: "O my son, beware of much laughter, for it kills the heart." It was narrated as a marfu' tradition from the hadith of Abu Dharr and others (1). The Prophet ﷺ laughed until his premolars showed when Sa'd (2) threw [at] a man and hit him; it was only out of joy for his hit, not for the exposure of his private parts, for he ﷺ is transcended above that.

Sixth: There is no disagreement among scholars that all animals have understandings and intellects. Al-Shafi'i said: "The pigeon is the most intelligent of birds (3)." Ibn Atiyyah said (4): "The ant is a clever animal with a very strong sense of smell, it stores and builds villages, and it splits the grain into two pieces so that it does not sprout, and it splits coriander into four pieces; because it sprouts if split into two pieces, and it eats in its year half of what it collected and keeps the rest as a provision." Ibn al-Arabi said (5): "These are obscure (6) sciences to us, and the ants have attained them through God's creation of that for them." Professor Abu al-Muzaffar Shahnur al-Isfarayini said: "It is not far-fetched that animals realize the creation of the world, the creation of creatures, and the oneness of God, but we do not understand them and they do not understand us. As for us seeking them while they flee from us, it is due to the nature of genus."

His Almighty's saying: {And he said: "My Lord, grant me the power that I may be grateful for Your favor which You have bestowed upon me and upon my parents"} - here "An" is masdariyya (infinitival). And "Auz'ini" means: Inspire me with that. Its root is from "Waza'a," so it is as if he said: restrain me from what displeases [You] (7).

---

(1) Narrated by Ahmad (8095) from the hadith of Abu Hurairah (2) .ﷺ In (M): Sa'dan. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1437. (4) In al-Muharrar al-Wajiz 4/253. (5) In Ahkam al-Quran 3/1437. (6) In some copies: "properties/specialties", and what is confirmed is from Ahkam al-Quran. (7) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 4/112-113 similarly.

128 सूरह अन-नमल: आयत 18 - 19

...उनकी स्थितियों में वह मुस्कुराते थे, और अन्य स्थितियों में वे हँसते भी थे, जो मुस्कुराहट से अधिक लेकिन खिलखिलाकर हँसने से कम थी जिसमें तालू दिखने लगे। दुर्लभ अवसरों पर जब वे अत्यधिक आश्चर्यचकित होते, तो वे कभी-कभी हँसते थे यहाँ तक कि उनकी दाढ़ें दिखने लगती थीं। विद्वानों ने अधिक हँसने को नापसंद किया है, जैसा कि लुकमान ने अपने बेटे से कहा था: "हे मेरे बेटे, बहुत हँसने से बचो, क्योंकि यह दिल को मार देता है।" इसे अबू ज़र और अन्य (1) के हदीस से मरफ़ू' के रूप में वर्णित किया गया है। और पैगंबर ﷺ हँसे यहाँ तक कि उनकी दाढ़ें दिखाई देने लगीं जब साद (2) ने एक आदमी पर [निशाना] फेंका और उसे लगा; यह केवल उनके निशाने के लगने की खुशी थी, उनकी नग्नता के प्रकटीकरण के कारण नहीं; क्योंकि वे ﷺ इससे बहुत ऊपर हैं।

छठा: विद्वानों के बीच इस बात में कोई मतभेद नहीं है कि सभी जानवरों में समझ और बुद्धि होती है। अल-शाफ़ई ने कहा: "कबूतर पक्षियों में सबसे बुद्धिमान है (3)।" इब्न अतियाह ने कहा (4): "चींटी एक बहुत ही चतुर और तेज़ सूंघने वाली शक्ति वाला जानवर है, वह भोजन जमा करती है और बस्तियाँ बनाती है, और वह अनाज को दो टुकड़ों में विभाजित कर देती है ताकि वह अंकुरित न हो, और वह धनिया को चार टुकड़ों में विभाजित कर देती है; क्योंकि वह दो टुकड़ों में विभाजित होने पर भी अंकुरित हो जाता है, और वह साल भर में अपने द्वारा जमा किए गए भोजन का आधा हिस्सा खाती है और शेष को भविष्य के लिए बचाकर रखती है।" इब्न अल-अरबी ने कहा (5): "ये हमारे लिए रहस्यमयी (6) विज्ञान हैं, और चींटियों ने अल्लाह की रचना के माध्यम से इसे प्राप्त किया है।" प्रोफेसर अबू अल-मुज़फ्फर शाहनूर अल-इस्फ़रायिनी ने कहा: "यह असंभव नहीं है कि जानवर दुनिया की उत्पत्ति, प्राणियों की उत्पत्ति और ईश्वर की एकता को समझते हों, लेकिन हम उन्हें नहीं समझते और वे हमें नहीं समझते। जहाँ तक हमारा उन्हें खोजने का सवाल है जबकि वे हमसे भागते हैं, यह प्रजातिगत स्वभाव के कारण है।"

अल्लाह का कथन: {और उसने कहा: "हे मेरे रब! मुझे सामर्थ्य दे कि मैं तेरे उस उपकार के लिए आभारी रहूँ जो तूने मुझ पर और मेरे माता-पिता पर किया है"} - यहाँ "अन" मसदरिया है। और "औज़िʻनी" का अर्थ है: मुझे इसके लिए प्रेरित कर। इसका मूल "वज़ाʻआ" से है, इसलिए ऐसा लगता है कि उन्होंने कहा: मुझे उन चीजों से रोक जो तुझे अप्रसन्न करती हैं (7)।

(1) अहमद (8095) द्वारा अबू हुरैरा ﷺ की हदीस से उद्धृत। (2) (म) में: सा'दन। (3) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 3/1437। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/253 में। (5) अहकाम अल-कुरान 3/1437 में। (6) प्रतियों में: "गुण", और जो पुष्ट है वह अहकाम अल-कुरान से है। (7) ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 4/112-113 इसी तरह।

۱۲۸ سورہ النمل: آیات ۱۸ - ۱۹

...آپ ﷺ کی حالتیں مسکرانے کی تھیں، اور آپ ﷺ دیگر حالات میں مسکراہٹ سے زیادہ اور کھلکھلا کر ہنسنے سے کم ہنستے بھی تھے جس میں تالو نظر آنے لگے۔ کبھی کبھار انتہائی تعجب کی صورت میں آپ ﷺ اس قدر ہنستے تھے کہ آپ کی داڑھ مبارک ظاہر ہو جاتی تھی۔ علماء نے کثرت سے ہنسنے کو ناپسند کیا ہے، جیسا کہ لقمان نے اپنے بیٹے سے کہا تھا: اے میرے بیٹے، زیادہ ہنسنے سے پرہیز کر کیونکہ یہ دل کو مردہ کر دیتا ہے۔ یہ ابو ذر وغیرہ (1) کی حدیث سے مرفوعاً مروی ہے۔ اور نبی کریم ﷺ اس قدر ہنسے کہ آپ کی داڑھ مبارک نظر آنے لگی جب سعد (2) نے ایک شخص کو نشانہ لگا کر مارا، یہ صرف ان کے نشانہ لگنے کی خوشی تھی نہ کہ ان کے ستر کھلنے کی وجہ سے، کیونکہ آپ ﷺ اس سے پاک و منزہ ہیں۔

چھٹی بات: علماء کے نزدیک اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ تمام جانور سمجھ بوجھ اور عقل رکھتے ہیں۔ امام شافعی نے فرمایا: کبوتر پرندوں میں سب سے زیادہ عقل مند ہے (3)۔ ابن عطیہ نے کہا (4): چیونٹی ایک انتہائی ذہین اور تیز سونگھنے والی حس رکھنے والا جانور ہے، وہ ذخیرہ کرتی ہے اور بستیاں بناتی ہے، اور دانے کو دو حصوں میں تقسیم کر دیتی ہے تاکہ وہ اگنے نہ پائے، اور دھنیے کے چار ٹکڑے کر دیتی ہے؛ کیونکہ وہ دو حصوں میں بٹنے کے باوجود اگ جاتا ہے، اور وہ سال بھر میں اپنے جمع کیے ہوئے کا آدھا حصہ کھاتی ہے اور باقی کو ذخیرہ رکھتی ہے۔ ابن العربی نے کہا (5): یہ ہمارے نزدیک علم کے پوشیدہ (6) پہلو ہیں، اور چیونٹیوں نے اللہ کی عطا کردہ خلقت سے اسے پایا ہے؛ پروفیسر ابو المظفر شاہنور الاسفرائینی نے کہا: یہ بعید نہیں کہ چوپائے دنیا کے پیدا ہونے، مخلوقات کے وجود میں آنے اور خدا کی وحدانیت کو

سمجھتے ہوں، لیکن نہ ہم ان کی بات سمجھتے ہیں اور نہ وہ ہماری، جہاں تک ہمارا ان کا پیچھا کرنا اور ان کا ہم سے بھاگنا ہے تو یہ صنفی فطرت کے تقاضے سے ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اس نے کہا: اے میرے رب! مجھے توفیق دے کہ میں تیرے اس احسان کا شکر ادا کروں جو تو نے مجھ پر اور میرے والدین پر کیا} - یہاں "ان" مصدریہ ہے۔ اور "اوزعنی" کا مطلب ہے: مجھے اس کی الہام فرما۔ اس کی اصل "وزع" سے ہے، گویا انہوں نے کہا: مجھے ان کاموں سے روک دے جو تیری ناراضگی کا باعث ہوں (7)۔

---

(١) اسے احمد (٨٠٩٥) نے ابو ہریرہ ﷺ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٢) (م) میں: سعداً۔ (٣) احکام القرآن لابن العربی ٣/ ١٤٣٧ ۔ (٤) المحرر الوجیز ٤/ ٢٥٣ میں۔ (٥) احکام القرآن ٣/ ١٤٣٧ میں۔ (٦) نسخوں میں: "خواص" ہے، اور جو ثابت ہے وہ احکام القرآن سے ہے۔ (٧) معانی القرآن للزجاج ٤/ ١١٢-١١٣ کے قریب۔

129 Surah Al-Naml: Verses 19 - 28

Muhammad ibn Ishaq said: The People of the Book claim that Solomon's mother was the woman of Uriah, with whom Allah tested David, or that after her husband died, David married her and she bore him Solomon, peace be upon him. More details on this will come in Surah "Sad" (1), Allah willing. "And admit me, by Your mercy, among Your righteous servants" meaning: with Your servants. On the authority of Ibn Zayd (2). It was said: The meaning is: within the group of Your righteous servants (3).

His saying, the Almighty: {And he took attendance of the birds and said, "Why do I not see the hoopoe, or is he among the absent? (20) I will surely punish him with a severe punishment or slaughter him unless he brings me clear authorization." (21) But he [the hoopoe] stayed not long and said, "I have encompassed [in knowledge] that which you have not encompassed, and I have come to you from Sheba with certain news." (22) "Indeed, I found [there] a woman ruling them, and she has been given of all things, and she has a great throne." (23) "I found her and her people prostrating to the sun instead of Allah, and Satan has made their deeds pleasing to them and averted them from [His] way, so they are not guided," (24) "[And they should consider] that they should not prostrate to Allah, who brings forth what is hidden within the heavens and the earth and knows what you conceal and what you declare." (25) "Allah - there is no deity except Him, Lord of the Great Throne." (26) [Solomon] said, "We will see whether you were truthful or were of the liars." (27) "Take this letter of mine and deliver it to them. Then leave them and see what [answer] they will return." (28)}

In it are eighteen matters: The first: His saying, the Almighty: {And he took attendance of the birds}. He mentioned another thing that happened during his journey where the ants were previously mentioned. Taking attendance (At-tafaqud): seeking out what is missing from you. Birds (At-tayr): a collective noun, the singular is bird (ta'ir), and what is meant by birds here is the genus of birds and their group. They used to accompany him on his journey and shade him with their wings (4). People differed in the meaning of his inspection of the birds, so a group said: that...

(1) In the commentary of verse (21) of it. (2) Majma' al-Bayan 19/208. And recorded by Al-Tabari 18/29. (3) Al-Waseet 3/373. (4) Al-Waseet 3/373, and Zad al-Masir 6/163.

१२९ सूरा अन-नमल: आयत १९ - २८

मुहम्मद इब्न इसहाक ने कहा: अहले किताब का दावा है कि सुलेमान की माँ ऊरिया की वही महिला है जिसके साथ अल्लाह ने दाऊद की परीक्षा ली थी, या यह कि उनके पति की मृत्यु के बाद दाऊद ने उनसे विवाह किया और उन्होंने सुलेमान (अलैहिस्सलाम) को जन्म दिया। इंशा अल्लाह, सूरा "साद" (१) में इसका और अधिक विस्तार आएगा। "और मुझे अपनी दया से अपने नेक बंदों में शामिल कर" अर्थात: अपने बंदों के साथ। इब्न ज़ैद (२) से। और कहा गया: इसका अर्थ है: अपने नेक बंदों के समूह में (३)।

अल्लाह ताला का फरमान: {और उसने पक्षियों का निरीक्षण किया और कहा, "क्या बात है कि मैं हुदहुद को नहीं देख रहा हूँ, या वह अनुपस्थितों में से है? (२०) मैं उसे अवश्य ही कठोर दंड दूँगा या उसे ज़बह कर दूँगा, जब तक कि वह मेरे पास कोई स्पष्ट प्रमाण न ले आए।" (२१) फिर वह (हुदहुद) अधिक दूर नहीं रहा और बोला, "मैंने वह जानकारी प्राप्त की है जो आपको नहीं है, और मैं सबा से आपके पास एक पक्की खबर लेकर आया हूँ।" (२२) "मैंने वहाँ एक महिला को देखा जो उन पर शासन करती है, और उसे सब कुछ दिया गया है, और उसका एक बहुत बड़ा सिंहासन है।" (२३) "मैंने उसे और उसकी कौम को अल्लाह के बजाय सूरज को सजदा करते हुए पाया, और शैतान ने उनके कर्मों को उनके लिए आकर्षक बना दिया है और उन्हें सीधे रास्ते से रोक दिया है, इसलिए वे मार्गदर्शन नहीं पा रहे हैं।" (२४) "[वे नहीं सोचते] कि वे अल्लाह को सजदा क्यों नहीं करते, जो आसमानों और ज़मीन की छिपी हुई चीज़ों को बाहर निकालता है और वह सब जानता है जो तुम छिपाते हो और जो तुम प्रकट करते हो।" (२५) "अल्लाह, उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, वह महान सिंहासन का रब है।" (२६) [सुलेमान ने] कहा, "हम देखेंगे कि क्या तुमने सच बोला है या तुम झूठों में से हो।" (२७) "मेरा यह पत्र ले जाओ और उन्हें पहुँचा दो, फिर उनसे अलग हट जाओ और देखो कि वे क्या जवाब देते हैं।" (२८)}

इसमें अठारह मसले हैं: पहला: अल्लाह ताला का फरमान: {और उसने पक्षियों का निरीक्षण किया}। उन्होंने अपनी उस यात्रा में हुई एक और चीज़ का उल्लेख किया जिसमें पहले चींटियों का उल्लेख किया गया था। 'तफक्कुद' (निरीक्षण): किसी ऐसी चीज़ की खोज करना जो आपसे ओझल हो। 'तैर' (पक्षी): एक सामूहिक संज्ञा है, जिसका एकवचन 'तायर' है, और यहाँ पक्षियों से अभिप्राय पक्षियों की जाति और उनका समूह है। वे उनकी यात्रा में उनके साथ रहते थे और अपने पंखों से उन पर छाया करते थे (४)। पक्षियों के निरीक्षण के अर्थ में लोगों में मतभेद है, एक समूह ने कहा: यह...

(१) इसकी आयत (२१) की व्याख्या के दौरान। (२) मजमा अल-बयान १९/२०८। और इसे अल-तबरी ने १८/२९ में उद्धृत किया है। (३) अल-वसीत ३/३७३। (४) अल-वसीत ३/३७३, और ज़ाद अल-मसीर ६/१६३।

۱۲۹ سورة النمل: آیات ۱۹ - ۲۸

محمد بن اسحاق نے کہا: اہل کتاب کا گمان ہے کہ سلیمان کی والدہ اوریا کی وہی عورت ہے جس کے ذریعے اللہ نے داؤد کا امتحان لیا، یا یہ کہ ان کے شوہر کی موت کے بعد داؤد نے ان سے شادی کی اور ان سے سلیمان علیہ السلام پیدا ہوئے۔ ان شاء اللہ سورہ "ص" (۱) میں اس کی مزید تفصیل آئے گی۔ ﴿اور مجھے اپنی رحمت سے اپنے نیک بندوں میں داخل فرما﴾ یعنی: اپنے بندوں کے ساتھ۔ ابن زید (۲) سے روایت ہے۔ اور کہا گیا: معنی ہے: آپ کے نیک بندوں کے گروہ میں (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اس نے پرندوں کا معائنہ کیا تو کہا، "کیا بات ہے کہ میں ہدہد کو نہیں دیکھ رہا، یا وہ غائب ہونے والوں میں سے ہے؟ (۲۰) میں اسے ضرور سخت سزا دوں گا یا اسے ذبح کر دوں گا، الا یہ کہ وہ میرے پاس کوئی واضح دلیل لے آئے۔" (۲۱) پھر وہ (ہدہد) زیادہ دیر نہ ٹھہرا اور کہنے لگا، "میں نے وہ خبر معلوم کر لی ہے جو آپ کو نہیں معلوم، اور میں سبا سے آپ کے پاس ایک یقینی خبر لے کر آیا ہوں۔" (۲۲) "میں نے وہاں ایک عورت کو پایا جو ان پر حکومت کرتی ہے، اور اسے ہر چیز دی گئی ہے، اور اس کا ایک بہت بڑا تخت ہے۔" (۲۳) "میں نے اسے اور اس کی قوم کو اللہ کے بجائے سورج کو سجدہ کرتے ہوئے پایا، اور شیطان نے ان کے اعمال ان کے لیے خوشنما بنا دیے ہیں اور انہیں راستے سے روک دیا ہے، سو وہ ہدایت نہیں پا رہے۔" (۲۴) "[وہ یہ کیوں نہیں سوچتے] کہ اللہ کو سجدہ کیوں نہیں کرتے جو آسمانوں اور زمین کی چھپی ہوئی چیزوں کو نکالتا ہے اور وہ سب جانتا ہے جو تم چھپاتے ہو اور جو ظاہر کرتے ہو۔" (۲۵) "اللہ، اس کے سوا کوئی معبود نہیں، وہ عرشِ عظیم کا رب ہے۔" (۲۶) [سلیمان

نے] کہا، "ہم دیکھیں گے کہ کیا تو نے سچ کہا ہے یا تو جھوٹوں میں سے ہے۔" (۲۷) "میرا یہ خط لے جاؤ اور اسے ان تک پہنچا دو، پھر ان سے ہٹ کر دیکھو کہ وہ کیا جواب دیتے ہیں۔" (۲۸)﴾

اس میں اٹھارہ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور اس نے پرندوں کا معائنہ کیا﴾۔ انہوں نے اپنے اس سفر میں پیش آنے والی ایک اور چیز کا ذکر کیا جس کا چیونٹیوں والا واقعہ پہلے گزر چکا ہے۔ تفقد (معائنہ): کسی ایسی چیز کو تلاش کرنا جو آپ سے اوجھل ہو جائے۔ طیّر (پرندے): یہ اسمِ جمع ہے، واحد طائر ہے، اور یہاں پرندوں سے مراد پرندوں کی جنس اور ان کی جماعت ہے۔ وہ ان کے سفر میں ان کے ساتھ رہتے تھے اور اپنے پروں سے ان پر سایہ کرتے تھے (۴)۔ پرندوں کے معائنے کے معنی میں لوگوں کا اختلاف ہے، ایک گروہ نے کہا: یہ...

(۱) اس کی آیت (۲۱) کی تفسیر کے وقت۔ (۲) مجمع البیان ۲۰۸/۱۹۔ اور اسے طبری نے ۲۹/۱۸ میں روایت کیا ہے۔ (۳) الوسیط ۳۷۳/۳۔ (۴) الوسیط ۳۷۳/۳، اور زاد المسیر ۱۶۳/۶۔

Surah An-Naml: Verses 20-28 130 ...according to what care for the affairs of the kingdom and concern for every part of it requires, and this is apparent from the verse. A group said: Rather, he inspected the birds because the sun entered from the place of the hoopoe when he was absent, and that was the reason for inspecting the birds; to clarify from where the sun entered. Abdullah bin Salam said: He only sought the hoopoe because he needed to know the water's depth from the surface of the earth; because he had descended in a desert where water was lacking, and the hoopoe could see the inside of the earth and its surface; so it would inform Solomon of the location of the water, then the Jinn would bring it out in a short time, stripping the face of the earth as a sheep is skinned. Ibn Abbas said this based on what was narrated from Ibn Salam (1). Abu Mijlaz said: Ibn Abbas said to Abdullah bin Salam: I want to ask you three questions. He said: You ask me while you read the Qur'an? He said: Yes. Three times. He said: Why did Solomon inspect the hoopoe and not other birds? He said: He needed water and did not know its depth - or he said: its distance - and the hoopoe knew that and not other birds, so he inspected it (2). It was said in the Book of Al-Naqqash: The hoopoe was an engineer. And it was narrated that Nafi bin Al-Azraq heard Ibn Abbas mentioning the matter of the hoopoe and said to him: Stop, O person who pauses (questioner), how does the hoopoe see the inside of the earth while it does not see the trap when it falls?! Ibn Abbas said to him: If destiny comes, vision becomes blind (3). Mujahid said: It was said to Ibn Abbas: How did he inspect the hoopoe from among the birds? He said: He descended at a place and did not know how far the water was, and the hoopoe was guided to it, so he wanted to ask him. Mujahid said: I said: How is he guided while a boy places a snare for him and catches him?! He said: If destiny comes, vision becomes blind (4). Ibn al-Arabi said (5): No one is capable of this answer except a scholar of the Qur'an.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/255. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/122-123, and reported by Ibn Abi Shaybah 11/566-567, and reported in a similar manner by al-Tabari 18/30. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/255. The narration of Ibn Abbas was reported by al-Tabari 18/30, and Ibn Abi Hatim in his Tafsir (16213). (4) Reported in a similar manner by Ibn Abi Hatim in his Tafsir (16211). (5) In Ahkam al-Qur'an 3/1443.

सूरह अन-नमल: आयत २० - २८ १३० ...जैसा कि राज्य के मामलों की देखभाल और उसके हर हिस्से की चिंता की आवश्यकता होती है, और यह आयत से स्पष्ट है। एक समूह ने कहा: बल्कि, उन्होंने पक्षियों का निरीक्षण इसलिए किया क्योंकि जब हुदहुद (Hoopoe) अनुपस्थित था तो उसकी जगह से सूरज अंदर आ गया था, और यही पक्षियों के निरीक्षण का कारण था; ताकि यह स्पष्ट हो सके कि सूरज कहाँ से प्रवेश कर रहा था। अब्दुल्ला बिन सलाम ने कहा: उन्होंने हुदहुद को केवल इसलिए खोजा क्योंकि उन्हें यह जानने की आवश्यकता थी कि पृथ्वी की सतह से पानी कितनी गहराई पर है; क्योंकि वे एक ऐसे मरुस्थल में उतरे थे जहाँ पानी की कमी थी, और हुदहुद पृथ्वी के भीतर और उसकी सतह को देख सकता था; इसलिए वह सुलेमान को पानी के स्थान की जानकारी देता था, फिर जिन्न इसे कम समय में बाहर निकाल लेते थे, पृथ्वी की सतह को वैसे ही छील देते थे जैसे भेड़ की खाल उतारी जाती है। इब्न अब्बास ने इब्न सलाम (१) से वर्णित बातों के आधार पर यह कहा। अबू मिज्लाज़ ने कहा: इब्न अब्बास ने अब्दुल्ला बिन सलाम से कहा: मैं आपसे तीन सवाल पूछना चाहता हूँ। उन्होंने कहा: आप मुझसे पूछ रहे हैं जबकि आप कुरान पढ़ते हैं? उन्होंने कहा: हाँ। तीन बार। उन्होंने कहा: सुलेमान ने अन्य पक्षियों के बजाय हुदहुद का ही निरीक्षण क्यों किया? उन्होंने कहा: उन्हें पानी की आवश्यकता थी और उन्हें उसकी गहराई - या उन्होंने कहा: उसकी दूरी - का पता नहीं था, और हुदहुद अन्य पक्षियों के विपरीत यह जानता था, इसलिए उन्होंने उसका निरीक्षण किया (२)। किताब अल-नक्काह में कहा गया है: हुदहुद एक इंजीनियर था। और यह वर्णित है कि नाफ़ी बिन अल-अज़राक़ ने इब्न अब्बास को हुदहुद के मामले का उल्लेख करते हुए सुना और उनसे कहा: रुकिए, ऐ सवाल करने वाले, हुदहुद पृथ्वी के भीतर कैसे देख लेता है जबकि वह उस जाल को नहीं देख पाता जब वह गिरता है?! इब्न अब्बास ने उनसे कहा: जब भाग्य (तक़दीर) आता है, तो दृष्टि अंधी हो जाती है (३)। मुजाहिद ने कहा: इब्न अब्बास से पूछा गया: पक्षियों में से हुदहुद का निरीक्षण कैसे किया गया? उन्होंने कहा: वे एक स्थान पर उतरे और उन्हें पता नहीं था कि पानी कितनी दूर है, और हुदहुद को उसका पता था, इसलिए वे उससे पूछना चाहते थे। मुजाहिद ने कहा: मैंने कहा: उसे मार्गदर्शन कैसे मिलता है जबकि एक बच्चा उसके लिए जाल बिछाता है और उसे पकड़ लेता है?! उन्होंने कहा: जब भाग्य आता है, तो दृष्टि अंधी हो जाती है (४)। इब्न अल-अरबी (५) ने कहा: इस उत्तर में केवल कुरान का विद्वान ही सक्षम है।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२५५। (२) मा'नी अल-कुरान अल-नहस ५/१२२-१२३, और इब्न अबी शायबा ११/५६६-५६७ द्वारा वर्णित, और अल-तबरी १८/३० द्वारा इसी तरह से वर्णित। (३) अल-मुहर्रर

अल-वजीज़ ४/२५५। इब्न अब्बास का वृत्तांत अल-तबरी १८/३० और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (१६२१३) में वर्णित किया है। (४) इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (१६२११) में इसी तरह से वर्णित किया है। (५) अहकाम अल-कुरान ३/१४४३ में।

سورة النمل: آیات ۲۰ - ۲۸ ۱۳۰ ...جیسا کہ مملکت کے امور کی دیکھ بھال اور اس کے ہر حصے کی فکر کا تقاضا ہے، اور یہ آیت سے ظاہر ہے۔ ایک گروہ نے کہا: بلکہ، انہوں نے پرندوں کا معائنہ اس لیے کیا کیونکہ جب ہدہد غیر حاضر تھا تو اس کی جگہ سے سورج داخل ہو گیا تھا، اور یہی پرندوں کے معائنے کی وجہ بنی؛ تاکہ واضح ہو سکے کہ سورج کہاں سے داخل ہوا تھا۔ عبداللہ بن سلام نے فرمایا: انہوں نے ہدہد کو صرف اس لیے تلاش کیا کیونکہ انہیں زمین کی سطح سے پانی کی گہرائی جاننے کی ضرورت تھی؛ کیونکہ وہ ایک ایسے ریگستان میں اترے تھے جہاں پانی ختم ہو چکا تھا، اور ہدہد زمین کے باطن اور ظاہر کو دیکھ سکتا تھا؛ چنانچہ وہ سلیمان علیہ السلام کو پانی کے مقام کی خبر دیتا تھا، پھر جنات اسے تھوڑی دیر میں باہر نکال لاتے تھے، زمین کی سطح کو اس طرح ادھیڑ دیتے تھے جیسے بھیڑ کی کھال اتاری جاتی ہے۔ ابن عباس رضی اللہ عنہ نے یہ بات ابن سلام (۱) سے مروی روایت کی بنیاد پر کہی۔ ابو مجلز نے کہا: ابن عباس نے عبداللہ بن سلام سے کہا: میں آپ سے تین مسائل کے بارے میں پوچھنا چاہتا ہوں۔ انہوں نے کہا: آپ مجھ سے پوچھ رہے ہیں حالانکہ آپ قرآن پڑھتے ہیں؟ انہوں نے کہا: ہاں۔ تین بار۔ انہوں نے پوچھا: سلیمان علیہ السلام نے دوسرے پرندوں کے بجائے صرف ہدہد ہی کا معائنہ کیوں کیا؟ انہوں نے کہا: انہیں پانی کی ضرورت تھی اور وہ اس کی گہرائی - یا فرمایا: اس کا فاصلہ - نہیں جانتے تھے، اور ہدہد دوسرے پرندوں کے برعکس اسے جانتا تھا، اس لیے انہوں نے اسے تلاش کیا (۲)۔ کتاب النقاش میں کہا گیا ہے: ہدہد ایک انجینئر تھا۔ اور مروی ہے کہ نافع بن الازرق نے ابن عباس کو ہدہد کا تذکرہ کرتے ہوئے سنا تو ان سے کہا: ٹھہریے اے سوال کرنے والے، ہدہد زمین کے باطن کو کیسے دیکھ لیتا ہے جبکہ اسے وہ جال نظر نہیں آتا جب وہ گرتا ہے؟! ابن عباس نے ان سے کہا: جب تقدیر آتی ہے تو بصارت اندھی ہو جاتی ہے (۳)۔ مجاہد نے کہا: ابن

عباس سے پوچھا گیا: پرندوں میں سے ہدہد کی تلاشی کیسے لی گئی؟ انہوں نے کہا: وہ ایک جگہ اترے اور انہیں معلوم نہ تھا کہ پانی کتنا دور ہے، اور ہدہد اس کا رستہ جانتا تھا، چنانچہ انہوں نے اس سے پوچھنا چاہا۔ مجاہد نے کہا: میں نے پوچھا: اسے راستہ کیسے مل جاتا ہے جبکہ ایک بچہ اس کے لیے جال بچھاتا ہے اور اسے پکڑ لیتا ہے؟! انہوں نے کہا: جب تقدیر آتی ہے تو بصارت اندھی ہو جاتی ہے (۴)۔ ابن العربی (۵) نے کہا: اس جواب پر صرف قرآن کا عالم ہی قادر ہے۔

(۱) المحرر الوجیز ٤ / ٢٥٥ . (۲) معانی القرآن للنحاس ٥ / ١٢٢-١٢٣ ، اور اسے ابن ابی شیبہ ١١ / ٥٦٦-٥٦٧ نے روایت کیا، اور اسی طرح طبری ١٨ / ٣٠ نے بھی روایت کیا۔ (۳) المحرر الوجیز ٤ / ٢٥٥ . اور ابن عباس کا اثر طبری ١٨ / ٣٠ اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (١٦٢١٣) میں روایت کیا ہے۔ (۴) اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (١٦٢١١) میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۵) احکام القرآن ٣ / ١٤٤٣ میں۔

Page: 131 Surah An-Naml: Verses 20 - 28

I said: This answer was given by the Hoopoe to Solomon as previously mentioned. And they recited:

If God intends an affair for a man, and he possessed reason, opinion, and insight, And schemes he devises to repel what comes to him of the disliked causes of fate, He covers his hearing and his mind, and pulls it from his intellect as a hair is pulled, Until, when He has executed His decree upon him, He restores his mind to him so that he may take heed.

Al-Kalbi said: There was only one Hoopoe in his journey. And God knows best.

Second: In this verse, there is evidence for the leader inspecting the affairs of his subjects and taking care of them. Look at the Hoopoe, despite its small size, how its state was not hidden from Solomon, so how about the great matters of the kingdom. May God have mercy on Umar, for he followed his path; he said: "If a young goat on the bank of the Euphrates were taken by a wolf, Umar would be asked about it." (1) So what do you think of a ruler through whose hands countries are lost, the subjects are wasted, and the shepherds are lost? (2) In the Sahih from Abdullah bin Abbas, that Umar bin Al-Khattab set out for the Levant (Sham), until he reached Sargh (3), he was met by the commanders of the armies: Abu Ubaida and his companions, and they informed him that the plague had broken out in the Levant. The Hadith (4). Our scholars said: This departure by Umar was after the conquest of Jerusalem in the year seventeen, as mentioned by Khalifa bin Khayyat, and he used to inspect the affairs of his subjects and the affairs of his commanders himself (5). The Quran and the Sunnah have indicated and explained what is mandatory for the leader in terms of inspecting the affairs of his subjects, handling that personally, and traveling for that purpose even if it is long. May God have mercy on Ibn al-Mubarak when he says:

(1) Reported by Abu Nu'aym in Al-Hilya 6/137, and Al-Bayhaqi in Al-Shu'ab (7415) from Al-Awza'i who said: It reached me that Umar ibn Al-Khattab said... then he mentioned it similarly. Its chain of narration has a break. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1442. (3) Sargh: A village in the Tabuk valley. It was said: It is the last of the first administrative divisions of Hijaz. It was also said: A city in the Levant. Ikmal al-Mu'allim 6/136. (4) Sahih al-Bukhari (5729), and Sahih Muslim (2219) (98). Reported by Ahmad (1683). (5) Al-Mufhim 5/615.

पृष्ठ: १३१ सूरह अन-नमल: आयत २० - २८

मैंने कहा: यह उत्तर हुदहुद ने सुलेमान को दिया था जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। और उन्होंने कविता पढ़ी:

यदि अल्लाह किसी व्यक्ति के लिए किसी मामले का इरादा करता है, और वह बुद्धि, राय और दूरदर्शिता वाला हो, और वह नियति के नापसंद कारणों से बचने के लिए जो उपाय करता है, तो वह उसके कान और उसकी बुद्धि को ढँक देता है, और उसे उसके मन से ऐसे खींच लेता है जैसे बाल खींचा जाता है, यहाँ तक कि जब वह उस पर अपना हुक्म लागू कर देता है, तो उसकी बुद्धि उसे वापस कर देता है ताकि वह शिक्षा ग्रहण करे।

अल-कल्बी ने कहा: उनकी यात्रा में केवल एक ही हुदहुद था। और अल्लाह बेहतर जानता है।

दूसरा: इस आयत में इमाम (शासक) द्वारा अपनी प्रजा की स्थितियों का जायजा लेने और उनकी देखभाल करने का प्रमाण है। हुदहुद को देखो, उसके छोटे होने के बावजूद, सुलेमान से उसकी स्थिति कैसे नहीं छिपी रही, तो राज्य के बड़े मामलों के बारे में क्या कहना। अल्लाह उमर पर रहम करे, क्योंकि वह उनके नक्शेकदम पर थे; उन्होंने कहा: "अगर फुरात के किनारे एक बकरी का बच्चा भेड़िया ले जाए, तो उमर से उसके बारे में पूछा जाएगा।" (१) तो उस शासक के बारे में तुम्हारा क्या ख्याल है जिसके हाथों से देश चले जाते हैं, प्रजा बर्बाद हो जाती है और चरवाहे खो जाते हैं? (२) सहीह में अब्दुल्ला बिन अब्बास से वर्णित है कि उमर बिन अल-खत्ताब शाम (सीरिया) के लिए निकले, यहाँ तक कि जब वह सरघ (३) पहुँचे, तो उन्हें सेनापतियों ने घेर लिया: अबू उबैदा और उनके साथी, और उन्होंने उन्हें बताया कि शाम में महामारी फैल गई है। हदीस (४)। हमारे विद्वानों ने कहा: उमर का यह निकलना सत्रहवें वर्ष में यरूशलेम की विजय के बाद था, जैसा कि खलीफा बिन खयात ने उल्लेख किया है, और वह स्वयं अपनी प्रजा की स्थिति और अपने सेनापतियों की स्थिति का जायजा लेते थे (५)। कुरान और सुन्नत ने यह संकेत दिया है और स्पष्ट किया है कि इमाम के लिए अपनी प्रजा की स्थितियों का जायजा लेना, स्वयं प्रत्यक्ष रूप से ऐसा करना और इसके लिए यात्रा करना अनिवार्य है, चाहे वह कितनी ही लंबी क्यों न हो। अल्लाह इब्न अल-मुबारक पर रहम करे जब वह कहते हैं:

(१) इसे अबू नुअयम ने अल-हिल्या १३७/६ में, और अल-बैहकी ने अल-शुआब (७४१५) में अल-औज़ाई से उद्धृत किया है, उन्होंने कहा: मुझे खबर मिली कि उमर इब्न अल-खत्ताब ने कहा... फिर

उन्होंने इसे इसी तरह उल्लेख किया। इसके वर्णन की श्रृंखला में विच्छेद (break) है। (२) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी ३/१४४२। (३) सरघ: तबुक घाटी का एक गाँव। कहा गया: यह हिजाज के पहले प्रशासनिक क्षेत्र का अंतिम हिस्सा है। यह भी कहा गया: शाम (सीरिया) का एक शहर। इकमाल अल-मुअल्लिम ६/१३६। (४) सहीह अल-बुखारी (५७२९), और सहीह मुस्लिम (२२१९) (९८)। इसे अहमद (१६८३) ने भी उद्धृत किया है। (५) अल-मुफहिम ५/६१५।

صفحہ: ۱۳۱ سورۃ النمل: آیات ۲۰ - ۲۸

میں نے کہا: یہ جواب ہدہد نے سلیمان کو دیا تھا جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور انہوں نے اشعار پڑھے:

جب اللہ کسی آدمی کے لیے کسی معاملے کا ارادہ کر لیتا ہے، اور وہ عقل، رائے اور بصیرت والا ہوتا ہے، اور وہ ان تدبیروں میں لگا ہوتا ہے جو تقدیر کے ناپسندیدہ اسباب کو ٹالنے کے لیے کرتا ہے، تو وہ اس کی سماعت اور اس کی عقل پر پردہ ڈال دیتا ہے، اور اسے اس کے ذہن سے اس طرح کھینچ لیتا ہے جیسے بال کھینچا جاتا ہے، یہاں تک کہ جب وہ اپنا حکم اس پر نافذ کر دیتا ہے، تو اس کی عقل اسے واپس کر دیتا ہے تاکہ وہ سبق حاصل کرے۔

کلبی نے کہا: ان کے سفر میں صرف ایک ہی ہدہد تھا۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

دوسرا: اس آیت میں امام (حاکم) کے لیے اپنی رعایا کے احوال کی دیکھ بھال اور ان کی حفاظت کرنے کی دلیل ہے۔ ہدہد کو دیکھو، اس کی چھوٹائی کے باوجود، سلیمان سے اس کا حال کیسے پوشیدہ نہیں رہا، تو سلطنت کے بڑے معاملات کا کیا حال ہوگا۔ اللہ عمر پر رحم کرے، وہ انہی کی سیرت پر تھے؛ انہوں نے فرمایا: "اگر دریائے فرات کے کنارے ایک بکری کا بچہ بھی بھیڑیا لے جائے، تو عمر سے اس کے بارے میں پوچھا جائے گا۔" (۱) تو تمہارا اس حاکم کے بارے میں کیا خیال ہے جس کے ہاتھوں ملک چھن جائیں، رعایا برباد ہو جائے اور چرواہے ضائع ہو جائیں؟ (۲) صحیح میں عبداللہ بن عباس سے روایت ہے کہ عمر بن خطاب ملکِ شام کی طرف نکلے، یہاں تک کہ جب وہ 'سرغ' (۳) پہنچے، تو انہیں لشکروں کے امراء ملے: ابو عبیدہ اور ان کے ساتھی، انہوں نے آپ کو خبر دی کہ شام میں وباء پھیل گئی ہے۔ الحدیث (۴)۔ ہمارے علماء نے کہا: عمر کا

یہ نکلنا سن سترہ ہجری میں بیت المقدس کی فتح کے بعد تھا، جیسا کہ خلیفہ بن خیاط نے ذکر کیا ہے، اور وہ خود اپنی رعایا کے احوال اور اپنے امراء کے حالات کا جائزہ لیتے تھے (۵)۔ قرآن اور سنت نے یہ دلالت کی ہے اور واضح کیا ہے کہ امام پر اپنی رعایا کے احوال کی خبر گیری، خود براہِ راست اس کام کو انجام دینا اور اس کے لیے سفر کرنا واجب ہے چاہے وہ کتنا ہی طویل ہو۔ اور اللہ ابن المبارک پر رحم کرے جب وہ کہتے ہیں:

(۱) اسے ابو نعیم نے الحلیہ ۱۳۷/۶ میں، اور بیہقی نے الشعب (۷۴۱۵) میں اوزاعی سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: مجھے یہ بات پہنچی کہ عمر بن خطاب نے فرمایا... پھر انہوں نے اسی طرح ذکر کیا۔ اس کی سند میں انقطاع ہے۔ (۲) احکام القرآن، ابن العربی ۳/۱۴۴۲۔ (۳) سرغ: وادیِ تبوک کا ایک گاؤں۔ کہا گیا: یہ حجازِ اول کے آخری عمل کی جگہ ہے۔ اور کہا گیا: شام کا ایک شہر ہے۔ اکمال المعلم ۶/۱۳۶۔ (۴) صحیح بخاری (۵۷۲۹)، اور صحیح مسلم (۲۲۱۹) (۹۸)۔ اور اسے احمد نے روایت کیا ہے (۱۶۸۳)۔ (۵) المفہم | ۵/۶۱۵

Surah An-Naml: Verses 20 - 28 132

"Has anything corrupted religion except kings, evil scholars, and their monks?" (1)

Third: The Almighty's saying: {What is the matter with me that I do not see the hoopoe?} [Quran 27:20], meaning: What is the matter with the hoopoe that I do not see it? This is a figure of speech where the intended meaning is known, like saying: "What is the matter with me that I see you sad?" meaning: "What is the matter with you?". The hoopoe (hudhud) is a well-known bird (2), and its "hadhadah" is its sound. Ibn Atiyyah said (3): The intended meaning of the speech is: the hoopoe is absent, but he took the implication of its absence, which is not seeing it. He questioned by way of drawing attention to the implication, which is a form of conciseness. The interrogative in His saying {What is the matter with me} took the place of the 'alif' that 'am' (or) needs. It was also said: He only said: {What is the matter with me that I do not see the hoopoe} because he considered his own state. Since he knew he had been given a great kingdom and that creation was subjected to him, he was obligated to show gratitude by establishing obedience and continuing work (4). So, when he lost the blessing of the hoopoe, he expected that he might have fallen short in the duty of gratitude, and for that reason, it was taken from him. Thus, he began to examine himself, saying: {What is the matter with me}. Ibn al-Arabi said (5): This is what Sufi sheikhs do; when they lose what they have (6), they examine their deeds. This is in matters of etiquette; so how about us today when we fall short in the obligatory duties?!

Ibn Kathir, Ibn Muhaysin, 'Asim, al-Kisa'i, Hisham, and Ayyub read: "ma liya" with the 'ya' having a fatha (vowel 'a'). Likewise in Surah Yasin [verse 22]: {And what is the matter with me that I should not worship Him Who created me}. Hamza and Ya'qub read it with a sukun (no vowel) on the 'ya'. The rest of the Madinans and Abu 'Amr read it with a fatha on the one in "Yasin" and a sukun on this one (in Naml) (7). Abu 'Amr said: Because the one in "An-Naml" is an interrogation, and the other is a negation. Abu Hatim chose...

(1) Previously mentioned 10/177. (2) Tafsir al-Baghawi 3/412, and Zad al-Masir 6/163. (3) In al-Muharrar al-Wajiz 4/255. (4) In (d) and (z): "for justice," and in (zha) and (m): "justice." The text confirmed is from al-Muharrar al-Wajiz. (5) In Ahkam al-Quran 3/1442. (6) In Ahkam al-Quran: "their hopes." (7) Al-Sab'ah p. 479, Al-Taysir p. 68, and Al-Nashr 2/174-175.

सूरह अन-नमल: आयतें 20 - 28 132

"क्या राजाओं, बुरे विद्वानों और उनके भिक्षुओं के अलावा किसी और ने धर्म को भ्रष्ट किया है?" (1)

तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {मुझे क्या हुआ है कि मैं हुदहुद पक्षी को नहीं देख रहा हूँ?} [सूरह अन-नमल: 20], यानी: हुदहुद को क्या हुआ कि मैं उसे नहीं देख रहा हूँ? यह उस हृदय (अभिव्यक्ति) से है जिसका अर्थ स्पष्ट है, जैसे कि आप कहें: "मुझे क्या हुआ है कि मैं आपको उदास देख रहा हूँ?" अर्थात: "आपको क्या हुआ है?"। हुदहुद एक प्रसिद्ध पक्षी है (2), और उसकी 'हदहदा' उसकी आवाज़ है। इब्न अतिय्या ने कहा (3): बातचीत का उद्देश्य यह है: हुदहुद अनुपस्थित था, लेकिन उन्होंने उसकी अनुपस्थिति के परिणाम को लिया, जो उसे न देखना है। उन्होंने परिणाम पर ध्यान आकर्षित करने के लिए पूछताछ की, जो संक्षिप्तता का एक रूप है। उनके कथन {मुझे क्या} में प्रश्नवाचक शब्द ने उस 'अलिफ़' का स्थान ले लिया जिसकी 'अम' (या) को आवश्यकता होती है। यह भी कहा गया है: उन्होंने केवल इतना ही कहा: {मुझे क्या हुआ है कि मैं हुदहुद को नहीं देख रहा हूँ}; क्योंकि उन्होंने अपनी स्थिति पर विचार किया। चूँकि उन्हें पता था कि उन्हें महान साम्राज्य दिया गया है और सृष्टि उनके अधीन कर दी गई है, इसलिए उनके लिए आज्ञाकारिता स्थापित करने और निरंतर कार्य करने के माध्यम से कृतज्ञता व्यक्त करना अनिवार्य था (4)। इसलिए, जब उन्होंने हुदहुद का आशीर्वाद खो दिया, तो उन्हें लगा कि शायद उन्होंने कृतज्ञता के कर्तव्य में कोई कमी की होगी, और इसी कारण वह उनसे छीन लिया गया। इसलिए, उन्होंने आत्म-निरीक्षण करना शुरू किया और कहा: {मुझे क्या हुआ है}। इब्न अल-अरबी ने कहा (5): सूफी शेख ऐसा ही करते हैं; जब वे अपनी चीज़ें खो देते हैं (6), तो वे अपने कार्यों का निरीक्षण करते हैं। यह शिष्टाचार के मामलों में है; तो आज हमारा क्या हाल होगा जब हम अनिवार्य कर्तव्यों (फ़राइज़) में कमी कर रहे हैं?!

इब्न कसीर, इब्न मुहयसिन, असीम, अल-किसाई, हिशाम और अय्यूब ने पढ़ा: 'मा लिया' या' पर फतह (ज़बर) के साथ, और इसी तरह सूरह यासीन [आयत 22] में: {और मुझे क्या हुआ है कि मैं उसकी इबादत न करूँ जिसने मुझे पैदा किया}। हमजा और याकूब ने इसे 'या' पर सुकून के साथ पढ़ा। बाकी मदीना वासियों और अबू अम्र ने 'यासीन' वाले को फतह के साथ और इसे सुकून के साथ पढ़ा (7)। अबू अम्र ने कहा: क्योंकि 'अन-नमल' वाला एक प्रश्न है, और दूसरा निषेध है। अबू हातिम ने चुना...

(1) पहले उल्लेखित 10/177। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/412, और ज़ाद अल-मसीर 6/163। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/255 में। (4) (द) और (ज़) में: "न्याय के लिए", और (ज़ा) और (म) में: "न्याय"। अल-मुहर्रर अल-वजीज़ से पाठ की पुष्टि की गई है। (5) अहकाम अल-कुरान 3/1442 में। (6) अहकाम अल-कुरान में: "उनकी आशाएँ"। (7) अल-सब'आ पृष्ठ 479, अल-तयसीर पृष्ठ 68, और अल-नश्र 2/174-175।

سورة النمل: آیات ۲۰ - ۲۸ ۱۳۲

"کیا بادشاہوں، برے عالموں اور ان کے راہبوں کے سوا کسی نے دین کو بگاڑا ہے؟" (۱)

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {مَالِيَ لَا أَرَى الْهُدْهُدَ} [النمل: ۲۰] یعنی: ہدہد کو کیا ہوا کہ میں اسے نہیں دیکھ رہا، پس یہ اس قبیل سے ہے جس کا معنی معلوم ہو، جیسا کہ آپ کا قول ہے: "مجھے کیا ہوا کہ میں تمہیں غمزدہ دیکھ رہا ہوں؟" یعنی: "تمہیں کیا ہوا ہے؟"۔ اور ہدہد: ایک جانا پہچانا پرندہ ہے (۲)، اور اس کی 'ہدہدہ' اس کی آواز ہے۔ ابن عطیہ نے کہا (۳): کلام کا مقصد یہ ہے: ہدہد غائب تھا لیکن انہوں نے اس کی غیبت کے لازم (نتیجے) کو لیا اور وہ ہے اس کا نظر نہ آنا، چنانچہ انہوں نے لازم پر آگاہ کرنے کے طور پر استفہام کیا، اور یہ ایجاز (اختصار) کی ایک قسم ہے۔ اور اللہ کے قول {مَا لِيَ} میں جو استفہام ہے وہ اس 'الف' کے قائم مقام ہوا جس کی 'ام' کو ضرورت ہوتی ہے۔ اور کہا گیا ہے: انہوں نے صرف اس لیے {مَا لِيَ لَا أَرَى الْهُدْهُدَ} کہا؛ کیونکہ انہوں نے اپنے حال پر غور کیا، جب انہوں نے جانا کہ انہیں عظیم سلطنت دی گئی ہے، اور مخلوق کو ان کے تابع کر دیا گیا ہے، تو ان پر اطاعت قائم کرنے اور مسلسل کام کرنے کے ذریعے شکر کا حق واجب تھا (۴)، چنانچہ جب انہوں نے ہدہد کی نعمت کو کھو دیا تو انہیں اندیشہ ہوا کہ کہیں انہوں نے شکر کے حق میں کوتاہی تو نہیں کی، جس کی وجہ سے یہ ان سے چھین لی گئی، پس وہ اپنا جائزہ لینے لگے اور کہا: {مَا لِيَ}۔ ابن العربی نے کہا (۵): اور صوفیہ کے شیوخ ایسا ہی کرتے ہیں جب وہ اپنی چیزوں کو کھو دیتے ہیں (۶)، وہ اپنے اعمال کا جائزہ لیتے ہیں، یہ تو آداب کی بات ہے، تو ہمارا آج کیا حال ہوگا جب ہم فرائض میں کوتاہی کر رہے ہیں؟!

اور ابن کثیر، ابن محیصن، عاصم، کسائی، ہشام اور ایوب نے: «ما لِيَ» یاء کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے، اور اسی طرح سورہ یٰس [آیت: ۲۲] میں: {وَمَا لِيَ لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي}۔ اور حمزہ اور

یعقوب نے اسے ساکن پڑھا ہے۔ اور باقی اہل مدینہ اور ابو عمرو نے یٰس والی کو فتحہ کے ساتھ اور اسے سکون کے ساتھ پڑھا (۷)۔ ابو عمرو نے کہا: کیونکہ 'النمل' والی استفہام ہے، اور دوسری نفی ہے۔ اور ابو حاتم نے پسند کیا۔۔

(۱) سابقہ ۱۰/ ۱۷۷۔ (۲) تفسیر بغوی ۳/ ۴۱۲ ، اور زاد المسیر ۶/ ۱۶۳۔ (۳) المحرر الوجیز ۴/ ۲۵۵ میں۔ (۴) (د) اور (ز) میں: 'عدل کے لیے'، اور (ظ) اور (م) میں: 'عدل'۔ اور متن المحرر الوجیز سے ثابت شدہ ہے۔ (۵) احکام القرآن ۳/ ۱۴۴۲ میں۔ (۶) احکام القرآن میں: ان کی امیدیں۔ (۷) السبعہ ص ۴۷۹ ، والتیسیر ص ۶۸ ، والنشر ۲/ ۱۷۴-۱۷۵۔

Abu Ubaid [prefers] the sukun (quiescence) of the 'ya' in "fa-qala ma liy" (so he said, what is it with me). Abu Ja'far al-Nahhas (1) said: Some people claimed that they wanted to distinguish between what was a subject (mubtada) and what was conjoined (ma'tuf) to what preceded it, but this is nothing. It is simply the 'ya' of the self (the first-person singular pronoun). Among the Arabs, some pronounce it with a fat-ha and some with a sukun. So, they recited in both dialects. The eloquent dialect for the 'ya' of the self is to be with a fat-ha, because it is a noun consisting of a single letter, and the preferred choice was not to make it with a sukun, which would diminish the noun (2). "Or is he among the absent?" (Am kana minal-gha'ibeen) meaning: Nay, rather (3).

Fourthly: Allah Almighty's saying: {I will surely punish him with a severe punishment or I will surely slaughter him} is evidence that the punishment is proportionate to the sin, not the size of the body. However, leniency is shown to the one being punished in terms of timing and method (4). It was narrated from Ibn Abbas, Mujahid, and Ibn Jurayj that his punishment for the bird was to pluck its feathers. Ibn Jurayj said: all its feathers. Yazid ibn Ruman said: its wings. Solomon did this to the hoopoe as a display of severity against the disobedient and as a punishment for neglecting its turn and rank (5). It is as if Allah permitted him to do that, just as He permitted the slaughter of animals and birds for food and other benefits (6). And Allah knows best. In "Nawadir al-Usul" it was said: Sulayman ibn Humayd Abu al-Rabi' al-Iyadi told us, he said: Awn ibn 'Umara told us, on the authority of al-Husayn al-Ju'fi, on the authority of al-Zubayr ibn al-Khirrit, on the authority of Ikrimah, who said: Allah only averted Solomon's harm from the hoopoe because it was dutiful to its parents. This will come later.

It was also said: His punishment was to be placed with his opposites. Some said: The narrowest of prisons is the companionship of opposites. It was said: I will certainly compel him to serve his peers. It was said: Confining it in a cage (7). It was also said: by making it...

---

(1) In I'rab al-Qur'an 3/202. (2) In (m): the noun. (3) In (d) and (m): Nay (bal). (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1443. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/255. The first opinion was narrated by al-Tabari 18/33, and Ibn Abi Hatim in his Tafsir (16224) from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). The opinion of Yazid ibn Ruman was narrated by al-Tabari 18/34, and Ibn Abi Hatim (16229). (6) Al-Kashshaf 3/143. (7) Al-Kashshaf

3/143, and Tafsir al-Razi 24/189, and Ibn al-Jawzi mentioned in Zad al-Masir 6/164 the last opinion from al-Thalabi.

सूरह अन-नमल: आयत 20 - 28 133

अबू उबैद ने "फ़-क़ाला मा लिय" (तो उसने कहा, मुझे क्या हुआ) में 'या' के सुकून (मौन) का समर्थन किया है। अबू जाफ़र अल-नहस (1) ने कहा: कुछ लोगों का दावा है कि वे मुब्तदा (विषय) और उससे पहले आने वाले मातूफ़ (संयोजित) के बीच अंतर करना चाहते थे, लेकिन यह कुछ भी नहीं है। यह केवल 'या' नफ़्स (प्रथम पुरुष एकवचन सर्वनाम) है। अरबों में, कुछ इसे फ़तहा के साथ बोलते हैं और कुछ सुकून के साथ। इसलिए, उन्होंने दोनों लहजों में पढ़ा। 'या' नफ़्स के लिए वाक्पटु लहजा फ़तहा के साथ होना है; क्योंकि यह एक संज्ञा है जो एक ही अक्षर से बनी है, और पसंदीदा विकल्प इसे सुकून के साथ नहीं बनाना था, जिससे संज्ञा में कमी आती (2)। "या वह अनुपस्थित लोगों में से है?" (अम काना मिल-ग़ाइबीन) का अर्थ है: बल्कि (3)।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {मैं उसे निश्चित रूप से कठोर दंड दूँगा या मैं उसे अवश्य ही वध कर दूँगा} इस बात का प्रमाण है कि दंड पाप की मात्रा के अनुसार होता है न कि शरीर के आकार के अनुसार। हालाँकि, दंडित होने वाले व्यक्ति के साथ समय और तरीके के संदर्भ में नरमी बरती जाती है (4)। इब्न अब्बास, मुजाहिद और इब्न जुरायज से वर्णित है कि पक्षी के लिए उसका दंड उसके पंख नोचना था। इब्न जुरायज ने कहा: उसके सभी पंख। यज़ीद इब्न रुमान ने कहा: उसके पंख। सुलैमान ने हुदहुद के साथ ऐसा अवज्ञाकारियों के प्रति कठोरता दिखाने और अपनी बारी और पद की उपेक्षा करने के दंड के रूप में किया (5)। ऐसा लगता है जैसे अल्लाह ने उसे इसकी अनुमति दी थी, ठीक वैसे ही जैसे उसने भोजन और अन्य लाभों के लिए जानवरों और पक्षियों के वध की अनुमति दी थी (6)। और अल्लाह बेहतर जानता है। "नवाद़िर अल-उसूल" में कहा गया है: सुलैमान इब्न हुमैद अबू अल-रबी अल-इयादी ने हमें बताया, उन्होंने कहा: औन इब्न उज़ारा ने हमें अल-हुसैन अल-जुफ़ी के अधिकार पर, अल-जुबैर इब्न अल-खिर्रित के अधिकार पर, इकरीमा के अधिकार पर बताया, जिन्होंने कहा: अल्लाह ने हुदहुद से सुलैमान के दंड को केवल इसलिए टाल दिया क्योंकि वह अपने माता-पिता के प्रति आज्ञाकारी था। यह बाद में आएगा।

और यह भी कहा गया: उसका दंड उसे उसके विरोधियों के साथ रखना था। कुछ ने कहा: सबसे संकीर्ण जेल विरोधियों की संगति है। यह कहा गया: मैं उसे निश्चित रूप से उसके साथियों की सेवा करने के लिए मजबूर करूँगा। यह कहा गया: उसे पिंजरे में बंद करना (7)। और यह भी कहा गया: उसे बनाकर...

(1) इराब अल-कुरान 3/202 में। (2) (m) में: संज्ञा। (3) (d) और (m) में: बल्कि (बल)। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1443। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/255। पहली राय अल-तबरी 18/33 द्वारा वर्णित की गई थी, और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (16224) में इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से। यज़ीद इब्न रुमान की राय अल-तबरी 18/34 और इब्न अबी हातिम (16229) द्वारा वर्णित की गई थी। (6) अल-कश्शाफ 3/143। (7) अल-कश्शाफ 3/143, और तफ़सीर अल-राज़ी 24/189, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 6/164 में अल-थलाबी से अंतिम राय का उल्लेख किया है।

سورہ النمل: آیات ۲۰ - ۲۸ ۱۳۳

اور ابو عبید نے "فقال ما لي" میں (یا کے) اسکان (سکون) کو اختیار کیا۔ اور ابو جعفر النحاس (۱) نے کہا: ایک قوم کا گمان ہے کہ انہوں نے ارادہ کیا کہ وہ اس کے درمیان جو مبتدا تھا اور جو اس سے پہلے والے پر معطوف تھا، فرق کریں، اور یہ کوئی چیز (قابل ذکر بات) نہیں ہے، بلکہ یہ "یاے نفس" (متکلم کی یا) ہے، عربوں میں سے کچھ اسے فتحہ دیتے ہیں اور کچھ اسے ساکن پڑھتے ہیں، پس انہوں نے دونوں لغتوں کے ساتھ پڑھا، اور یاے نفس میں فصیح لغت یہ ہے کہ وہ مفتوح ہو؛ کیونکہ وہ ایک اسم ہے اور ایک ہی حرف پر مبنی ہے، اور پسندیدہ بات یہ تھی کہ اسے ساکن نہ کیا جائے تاکہ اسم میں کمی نہ آئے (۲)۔ "أَمْ كَانَ مِنَ الْغَائِبِينَ" یعنی: بلکہ (۳)۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {لَأُعَذِّبَنَّهُ عَذَابًا شَدِيدًا أَوْ لَأَذْبَحَنَّهُ} اس بات کی دلیل ہے کہ سزا گناہ کی مقدار پر ہے نہ کہ جسم کی مقدار پر، البتہ یہ کہ جس کو سزا دی جائے اس کے ساتھ وقت اور صفت میں نرمی کی جائے (۴)۔ ابن عباس، مجاہد اور ابن جریج سے روایت ہے کہ پرندے کے لیے اس کی سزا یہ تھی کہ اس کے پر نوچ لیے جائیں۔ ابن جریج نے کہا: اس کے تمام پر۔ اور یزید بن رومان نے کہا: اس کے دونوں پر (بازو)۔ سلیمان علیہ السلام نے ہدہد کے ساتھ یہ سلوک نافرمانوں پر سختی کرنے کے لیے اور اس کی باری اور مرتبے میں خلل ڈالنے کی سزا کے طور پر کیا (۵)۔ اور گویا کہ اللہ تعالیٰ نے ان کے لیے اسے مباح قرار دیا، جیسا کہ اللہ نے چوپایوں اور پرندوں کو کھانے اور دیگر فوائد کے لیے ذبح کرنا مباح کیا (۶)۔ اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔ اور "نوادر الاصول" میں ہے، کہا: ہمیں سلیمان بن حمید ابو الربیع الایادی نے حدیث بیان کی، کہا: ہمیں عون بن عمارہ نے حسین الجعفی سے، انہوں نے زبیر بن الخریت سے، انہوں نے عکرمہ سے

روایت کی، کہا: اللہ تعالیٰ نے سلیمان علیہ السلام کی سختی کو ہدہد سے صرف اس لیے ہٹا دیا کیونکہ وہ اپنے والدین کا فرمانبردار تھا۔ اور یہ (بحث) آگے آئے گی۔

اور کہا گیا: اسے سزا دینا یہ ہے کہ اسے اس کے ضدوں کے ساتھ کر دیا جائے۔ اور بعض سے منقول ہے: قید خانوں میں سب سے تنگ قید خانہ مخالفین کی ہمنشینی ہے۔ اور کہا گیا: میں اسے ضرور اس کے ساتھیوں کی خدمت پر لگا دوں گا۔ اور کہا گیا: اسے قفص (پنجرے) میں بند کر دینا (۷)۔ اور کہا گیا: یہ کہ اسے بنا دے...

---

(۱) اعراب القرآن ۳/ ۲۰۲ میں۔ (۲) (م) میں: الاسم۔ (۳) (د) اور (م) میں: بل۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۴۴۳۔ (۵) المحرر الوجیز ۴/ ۲۵۵۔ اور پہلا قول طبری نے ۱۸/ ۳۳ میں نکالا ہے، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۶۲۲۴) میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے۔ اور یزید بن رومان کا قول طبری نے ۱۸/ ۳۴ اور ابن ابی حاتم نے (۱۶۲۲۹) میں نکالا ہے۔ (۶) الکشاف ۳/ ۱۴۳۔ (۷) الکشاف ۳/ ۱۴۳، اور تفسیر رازی ۲۴/ ۱۸۹، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۶/ ۱۶۴ میں آخری قول ثعلبی سے ذکر کیا ہے۔

to the sun after plucking its feathers (1). It is also said: by distancing him from my service; and kings punish through physical separation by dispersing companions (2).

And it is emphasized with the heavy 'nun' [of emphasis], and it is necessary, either it or the light one. Abu Hatim said: If it were read: "I will surely punish him with a severe punishment or I will surely slaughter him", it would be permissible (3). "Or he must come to me with a clear authority" (4), i.e., with a clear proof. The 'lam' in "liya'tiyanni" (he must surely come to me) is not the 'lam' of an oath; because Solomon does not swear regarding the Hoopoe's action, but since it followed his saying: "I will surely punish him", which is something an oath could apply to, he treated it as such. Ibn Kathir alone read "liya'tiyannani" with two 'nuns' (5).

Fifth: His words, Exalted be He: "But he stayed not long" i.e., the Hoopoe (6). The majority of reciters pronounce the 'kaf' with a 'damma' [makutha], while Asim alone read it with a 'fatha' [makatha] (7). Its meaning in both recitations is "he stayed/resided" (8). Sibawayh said: 'makutha yamkuthu mukuthan' just as they said: 'qa'ada yaq'udu qu'udan'. He said: 'makth' is like 'zarf' (9). Others said: the 'fatha' is better; because of His saying, Exalted be He: "abiding therein" [Al-Kahf: 3] as it is from 'makatha'; it is said: 'makatha yamkuthu' so he is 'makith' [a stayer], and 'makutha yamkuthu' is like 'azuma ya'zumu' so he is 'makith' [meaning great in staying/enduring]; like 'azim'. And 'makutha yamkuthu' so he is 'makith' [a stayer], like 'hamuda yahmudu' so he is 'hamid' [sour].

And the pronoun in "makatha" (he stayed) could potentially refer to Solomon (10), and the meaning: Solomon remained after

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/124, and Zad al-Masir 6/164 from Abdullah bin Shaddad. (2) This meaning was mentioned by al-Baghawi 3/412, and al-Zamakhshari in al-Kashshaf 3/143. (3) I'rab al-Qur'an 3/202. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/124. (5) Al-Sab'ah p. 479, and al-Taysir p. 167. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/202. (7) Al-Sab'ah p. 480, and al-Taysir p. 167. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 4/255. (9) I'rab al-Qur'an 3/203. (10) Al-Muharrar al-Wajiz 4/255.

सूरह अन-नमल: आयत २० - २८ १३४

सूरज के लिए, उसके पंख उखाड़ने के बाद (१)। और कहा गया: उसे मेरी सेवा से दूर करके और राजा संगी-साथियों को अलग करके शारीरिक अलगाव के माध्यम से दंड देते हैं (२)।

और इसे भारी 'नुन' [बल के लिए] के साथ पुख्ता किया गया है, और यह आवश्यक है, या तो यह या हल्का वाला। अबू हातिम ने कहा: यदि इसे इस तरह पढ़ा जाता: "मैं उसे अवश्य ही कठोर दंड दूँगा या मैं उसे अवश्य ही वध कर दूँगा", तो यह जायज़ होता (३)। "या उसे मेरे पास कोई स्पष्ट प्रमाण लेकर आना होगा" अर्थात: एक स्पष्ट दलील के साथ (४)। "लियातियन्नी" (उसे मेरे पास अवश्य आना चाहिए) में 'लाम' शपथ का 'लाम' नहीं है; क्योंकि सुलैमान हुदहुद के कार्य पर शपथ नहीं लेते हैं, लेकिन जब यह उनके इस कथन के बाद आया: "मैं उसे अवश्य दंड दूँगा", जो कि ऐसी चीज़ है जिस पर शपथ ली जा सकती है, तो उन्होंने इसे उसी तरह व्यवहार किया। इब्न कथीर ने अकेले ही "लियातियन्ननी" को दो 'नुन' के साथ पढ़ा (५)।

पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: "परंतु वह बहुत देर नहीं रुका" अर्थात हुदहुद (६)। अधिकांश कारी 'काफ' पर 'दम्मा' [मकुथा] के साथ पढ़ते हैं, जबकि असीम ने अकेले इसे 'फत्हा' [मकथा] के साथ पढ़ा (७)। दोनों किरातों (पठन शैलियों) में इसका अर्थ है "वह ठहरा/रहा" (८)। सिबवैह ने कहा: 'मकुथा यमकुथु मुकुथन' जैसे उन्होंने कहा: 'क़ादा यक़उदु क़ुऊदन'। उन्होंने कहा: 'मकथ' 'ज़र्फ' की तरह है (९)। दूसरों ने कहा: 'फत्हा' बेहतर है; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: "उसमें सदैव रहने वाले" [अल-कहफ़: ३] क्योंकि यह 'मकथा' से है; कहा जाता है: 'मकथा यमकुथु' तो वह 'माकिथ' [ठहरने वाला] है, और 'मकुथा यमकुथु' 'अज़ुमा यअज़ुमु' की तरह है तो वह 'मकीथ' [लंबे समय तक ठहरने वाला] है; जैसे 'अज़ीम'। और 'मकुथा यमकुथु' तो वह 'माकिथ' [ठहरने वाला] है, जैसे 'हमुदा यहमुदु' तो वह 'हामिद' [खट्टा] है।

और "मकथा" (वह ठहरा) में ज़मीर (सर्वनाम) संभवतः सुलैमान की ओर संकेत कर सकता है (१०), और अर्थ यह है: सुलैमान उसके बाद रहे

(१) मआनी अल-कुरान, अन-नहहास ५/१२४, और ज़ाद अल-मसीर ६/१६४ अब्दुल्लाह बिन शद्दाद से। (२) इस अर्थ का उल्लेख अल-बग़वी ३/४१२ और अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ ३/१४३ में किया है। (३) इराब अल-कुरान ३/२०२। (४) मआनी अल-कुरान, अन-नहहास ५/१२४। (५) अल-सबआ पृष्ठ ४७९, और अल-तयसीर पृष्ठ १६७। (६) अल-नुकत वल-उयून ४/२०२। (७) अल-सबआ

पृष्ठ ४८०, और अल-तयसीर पृष्ठ १६७। (८) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२५५। (९) इराब अल-कुरान ३/२०३। (१०) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२५५।

سورہ النمل: آیات ۲۰ - ۲۸ ۱۳۴

دھوپ کے لیے، اس کے پر اکھاڑنے کے بعد (۱)۔ اور کہا گیا: اسے میری خدمت سے دور کر کے؛ اور بادشاہ ساتھیوں کو جدا کر کے جسمانی جدائی کے ذریعے سزا دیتے ہیں (۲)۔

اور یہ نون ثقیلہ کے ساتھ مؤکد ہے، اور یہ لازم ہے، یہ یا نون خففیہ۔ ابو حاتم نے کہا: اگر یوں پڑھا جاتا: «لَأُعَذِّبَنَّهُ عَذَاباً شَدِيداً أَوْ لَأَذْبَحَنَّهُ» (میں اسے ضرور سخت سزا دوں گا یا میں اسے ضرور ذبح کر دوں گا) تو یہ جائز ہوتا (۳)۔ «أَوْ لَيَأْتِيَنِّي بِسُلْطَانٍ مُّبِينٍ» یعنی: ایک واضح دلیل کے ساتھ (۴)۔ اور «لَيَأْتِيَنِّي» میں 'لام' قسم کا نہیں ہے؛ کیونکہ سلیمان علیہ السلام ہدہد کے فعل پر قسم نہیں کھاتے، لیکن جب یہ ان کے اس قول کے بعد آیا: «لَأُعَذِّبَنَّهُ»، جو کہ ایسی چیز ہے جس پر قسم جائز ہے، تو اسے اسی کے حکم میں رکھا گیا۔ اور ابن کثیر نے اکیلے «لَيَأْتِيَنَّنِي» دو نون کے ساتھ پڑھا (۵)۔

پانچواں: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: «فَمَكَثَ غَيْرَ بَعِيدٍ» یعنی ہدہد (۶)۔ اور اکثر قراء 'کاف' کے ضمہ [مَكُثَ] کے ساتھ پڑھتے ہیں، اور عاصم نے اکیلے اسے فتحہ [مَكَثَ] کے ساتھ پڑھا (۷)۔ اور دونوں قراتوں میں اس کا معنی ہے 'وہ ٹھہرا' (۸)۔ سیبویہ نے کہا: 'مَكُثَ يَمْكُثُ مُكُوْثاً' جیسے کہ انہوں نے کہا: 'قَعَدَ يَقْعُدُ قُعُوْداً'۔ انہوں نے کہا: 'مَكْث' 'ظَرْف' کی طرح ہے (۹)۔ دوسروں نے کہا: فتحہ زیادہ بہتر ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: «مَّكِثِينَ» [الکہف: ۳] کیونکہ یہ 'مَكَثَ' سے ہے؛ کہا جاتا ہے: 'مَكَثَ يَمْكُثُ' تو وہ 'مَاكِث' [ٹھہرنے والا] ہے، اور 'مَكُثَ يَمْكُثُ' 'عَظُمَ يَعْظُمُ' کی طرح ہے تو وہ 'مَكِيث' [بہت ٹھہرنے والا] ہے؛ جیسے 'عَظِيْم'۔ اور 'مَكُثَ يَمْكُثُ' تو وہ 'مَاكِث' ہے، جیسے 'حَمُضَ يَحْمُضُ' تو وہ 'حَامِض' [کھٹا] ہے۔

اور «مَكَثَ» میں ضمیر سلیمان (علیہ السلام) کے لیے ہونے کا احتمال رکھتی ہے (۱۰)، اور معنی ہے: سلیمان اس کے بعد رہے۔

(۱) معانی القرآن للنحاس ۱۲۴/۵، اور زاد المسیر ۱۶۴/۶ از عبداللہ بن شداد۔ (۲) اس معنی کا ذکر البغوی نے ۴۱۲/۳ اور الزمخشری نے الکشاف ۱۴۳/۳ میں کیا ہے۔ (۳) اعراب القرآن ۲۰۲/۳۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۱۲۴/۵۔ (۵) السبعة ص ۴۷۹، اور التیسیر ص ۱۶۷۔ (۶) النکت والعیون ۲۰۲/۴۔ (۷) السبعة ص ۴۸۰، اور التیسیر ص ۱۶۷۔ (۸) المحرر الوجیز ۲۵۵/۴۔ (۹) اعراب القرآن ۲۰۳/۳۔ (۱۰) المحرر الوجیز ۲۵۵/۴۔

The inspection and the threat were not long, i.e., not for a long time (1). It is possible that it refers to the hoopoe (2), and that is the most common interpretation. So he came: {and said: I have encompassed [with knowledge] that which you have not encompassed} and it is:

Sixth: meaning: I learned what you did not know of the matter (3). This was a refutation of those who said that prophets know the unseen. Al-Farra' reported "Ahattu" (أحطت) as merging the 'Ta' into the 'Ta' (of different articulation). He also reported "Ahattu" (أحتُّ) by turning the 'Ta' into 'Ta' and merging them (4).

Seventh: The words of the Almighty: {and I have come to you from Sheba with certain news}. He informed Solomon of what he did not know, and defended himself against the punishment and slaughter he was threatened with. The majority recited: "Saba'in" (سبإٍ) with nunation (tanwin), while Ibn Kathir and Abu Amr recited: "Saba'a" (سبأَ) with a fatha on the hamza and without nunation (5). The first interpretation is that it is the name of a man to whom a people were attributed, as per the poet's words:

Those arriving and Taym at the heights of Saba... the skin of buffaloes has bitten their necks (6).

Al-Zajjaj denied it was the name of a man and said: "Saba": is the name of a city known as Ma'rib in Yemen, between it and Sana'a is a three-day journey.

I say: It occurred in "Uyun al-Ma'ani" by al-Ghaznawi: three miles. Qatadah and al-Suddi said: Twelve prophets were sent to him (7). And he recited from al-Nabigha al-Ja'di (8):

From Saba' who were present in Ma'rib when they were building the Arim dam against its flood.

He said: So whoever does not decline it (does not use nunation) says: it is the name of a city, and whoever declines it - which is more common - it is because it is the name of...

(1) Majma' al-Bayan 19/213. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/255. (3) The previous source. (4) I'rab al-Qur'an 3/203, and the words of Al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 2/289. (5) Al-Sab'ah p. 480, and Al-Taysir p. 167. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/255, and the verse is attributed to Jarir, previously mentioned 12/334. (7) From the phrase: "It occurred

in..." until here is from (M). (8) In his Diwan p. 134, and the verse is also attributed to Imru' al-Qais, in his Diwan p. 190.

सूरा अल-नमल: आयत २० - २८ | १३५

निरीक्षण और धमकी लंबी नहीं थी, यानी: लंबे समय के लिए नहीं (१)। यह संभव है कि यह हुदहुद (२) के लिए हो, और यही सबसे अधिक संभावना है। तो वह आया: {और उसने कहा: मैंने वह ज्ञान प्राप्त कर लिया है जो आपको प्राप्त नहीं हुआ है} और यह है:

छठा: यानी: मैंने वह बात जान ली जो आप नहीं जानते थे (३)। यह उन लोगों का खंडन था जिन्होंने कहा था कि नबी परोक्ष (ग़ैब) जानते हैं। अल-फर्रार ने "अहत्तु" (أحطت) को 'ता' को 'त' में मिलाने के रूप में वर्णित किया है। और उन्होंने "अहत्तु" (أحتُّ) को 'त' को 'ता' में बदलकर और मिलाकर भी बताया है (४)।

सातवां: सर्वशक्तिमान का कथन: {और मैं सबा से आपके पास पक्की खबर लाया हूँ}। उसने सुलैमान को वह बताया जो वह नहीं जानते थे, और उस सजा और ज़बह से खुद को बचाया जिसकी उन्हें धमकी दी गई थी। बहुमत ने इसे "सबा-इन" (سبإٍ) तनवीन के साथ पढ़ा, जबकि इब्न कसीर और अबू अम्र ने "सबा-अ" (سبأَ) हमजा पर ज़बर और बिना तनवीन के पढ़ा (५)। पहला इस आधार पर है कि यह एक व्यक्ति का नाम है जिससे एक जाति संबंधित है, जैसा कि कवि का कहना है:

सबा की ऊंचाइयों पर आने वाले और तैम... भैंसों की खाल ने उनकी गर्दन को जकड़ लिया है (६)।

अल-ज़ज्जाज ने इस बात से इनकार किया कि यह एक आदमी का नाम है, और कहा: "सबा": यमन में मारिब के नाम से जाने जाने वाले एक शहर का नाम है, इसके और सना के बीच तीन दिन की यात्रा है।

मैंने कहा: अल-ग़ज़नवी की "उयून अल-मानी" में आया है: तीन मील। क़तादाह और अल-सुद्दी ने कहा: उनके पास बारह नबी भेजे गए थे (७)। और उन्होंने अल-नाबिगा अल-जादी (८) के लिए पढ़ा:

सबा के उन लोगों में से जो मारिब में मौजूद थे जब वे इसके सैलाब के खिलाफ अरीम (बाँध) बना रहे थे।

कहा: तो जिसने इसे 'ग़ैर-मुनसरिफ' (बिना तनवीन) माना, उसने कहा: यह एक शहर का नाम है, और जिसने इसे 'मुनसरिफ' (तनवीन के साथ) माना - जो कि अधिक सामान्य है - तो इसलिए कि यह नाम है...

(१) मजमा अल-बयान २१३/१९। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २५५/४। (३) पिछला स्रोत। (४) एराब अल-कुरान २०३/३, और अल-फर्रार के शब्द मानी अल-कुरान २८९/२ में। (५) अल-सबआ पृष्ठ ४८०, और अल-तयसीर पृष्ठ १६७। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २५५/४, और यह शेर जरीर का है, और पहले ३३४/१२ में आ चुका है। (७) इस कथन से: "यह इसमें हुआ..." यहाँ तक (म) से है। (८) उनके दीवान पृष्ठ १३४ में, और शेर इमरुल क़ैस का भी बताया जाता है, उनके दीवान पृष्ठ १९० में।

تفتیش اور وعید زیادہ طویل نہیں تھی، یعنی: طویل وقت تک نہیں (۱)۔ اور اس بات کا احتمال ہے کہ یہ ہدہد کے لیے ہو (۲) اور یہی زیادہ مشہور ہے۔ پس وہ آیا: ﴿فَقَالَ أَحَطتُ بِمَا لَمْ تُحِطْ بِهِ﴾ (اور اس نے کہا کہ میں نے وہ بات معلوم کر لی ہے جو آپ کو معلوم نہیں تھی) اور یہ ہے:

چھٹی: یعنی: میں نے وہ بات جان لی ہے جو آپ کو اس معاملے میں معلوم نہیں تھی (۳)، تو اس میں ان لوگوں کا رد تھا جو یہ کہتے تھے کہ انبیاء غیب جانتے ہیں۔ الفراء نے بیان کیا کہ "أَحَطتُ" میں 'ت' کو 'ط' میں مدغم کیا جاتا ہے۔ اور "أَحَتُّ" بھی بیان کیا جس میں 'ط' کو 'ت' سے بدل کر ادغام کیا جاتا ہے (۴)۔

ساتویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَجِئْتُكَ مِن سَبَإٍ بِنَبَإٍ يَقِينٍ﴾ (اور میں آپ کے پاس سبا سے ایک یقینی خبر لایا ہوں)۔ اس نے سلیمان (علیہ السلام) کو وہ بات بتائی جو وہ نہیں جانتے تھے، اور اپنے آپ سے اس عذاب اور ذبح کو دور کیا جس کی انہیں دھمکی دی گئی تھی۔ جمہور نے "سبإٍ" کو تنوین کے ساتھ پڑھا، جبکہ ابن کثیر اور ابو عمرو نے "سبأَ" ہمزہ پر زبر اور بغیر تنوین کے پڑھا (۵)۔ پہلا اس بنا پر ہے کہ یہ ایک شخص کا نام ہے جس کی طرف ایک قوم منسوب تھی، اور اس پر شاعر کا قول ہے:

وہ وارد ہونے والے اور تیم، سبا کی بلندیوں میں... بھینسوں کے چمڑے نے ان کی گردنوں کو جکڑ لیا (۶)۔

اور الزجاج نے اس بات کا انکار کیا کہ یہ کسی آدمی کا نام ہے، اور کہا: "سبا": یمن میں مارب کے نام سے مشہور ایک شہر کا نام ہے، اس کے اور صنعاء کے درمیان تین دن کی مسافت ہے۔

میں نے کہا: الغزنوی کی "عیون المعانی" میں واقع ہوا ہے: تین میل۔ قتادہ اور السدی نے کہا: اس کی طرف بارہ انبیاء مبعوث کیے گئے (۷)۔ اور النابغہ الجعدی (۸) کا شعر پڑھا:

سبا کے ان حاضرین میں سے جو مارب میں تھے جب وہ اس کے سیلاب کے سامنے عرم (باندھ) بنا رہے تھے۔

کہا: پس جس نے اسے غیر منصرف پڑھا اس نے کہا: یہ ایک شہر کا نام ہے، اور جس نے اسے منصرف پڑھا - جو کہ زیادہ عام ہے - تو اس لیے کہ یہ نام ہے...

(۱) مجمع البیان ۱۹ / ۲۱۳۔ (۲) المحرر الوجیز ۴ / ۲۵۵۔ (۳) سابقہ مصدر۔ (۴) إعراب القرآن ۳ / ۲۰۳ ، اور معانی القرآن میں الفراء کا کلام ۲ / ۲۸۹۔ (۵) السبعہ ص ۴۸۰ ، اور التیسیر ص ۱۶۷۔ (۶) المحرر الوجیز ۴ / ۲۵۵ ، اور یہ شعر جریر کا ہے، اور ۱۲ / ۳۳۴ میں گزر چکا ہے۔ (۷) اس قول سے: "واقع ہوا ہے..." یہاں تک (م) سے ہے۔ (۸) ان کے دیوان ص ۱۳۴ میں، اور یہ شعر امرؤ القیس کی طرف بھی منسوب ہے، ان کے دیوان ص ۱۹۰ میں۔

the country, so it would be masculine, named after a masculine entity (1). It was said: it is the name of a woman by which the city was named (2). The correct view is that it is the name of a man (3), as it is in the book of Al-Tirmidhi from the hadith of Farwah bin Musayk Al-Muradi from the Prophet ﷺ, and it will come, God willing (4). Ibn Atiyyah said: This hadith was hidden from Al-Zajjaj, so he acted blindly (5). Al-Farra' claimed that Al-Ru'asi asked Abu Amr bin Al-Ala about "Saba," and he said: I do not know what it is. Al-Nahhas said: Al-Farra' interpreted Abu Amr's response to mean that he prevented it from being declined (sarf) because it was unknown, and that if one does not know something, it is not declined. Al-Nahhas said: Abu Amr is too great to say something like this, and there is no evidence in Al-Ru'asi's narration that he only prevented it from being declined because he did not know it; he only said: I do not know it. If a grammarian were asked about a name and said: I do not know it, this would not be evidence that he prevents it from being declined. Rather, the truth is otherwise, and the duty, if he does not know it, is to decline it; because the origin of nouns is declinability, and a thing is only prevented from declinability due to an internal cause. The origin is established with certainty, so it does not disappear due to what is unknown. He mentioned much talk from the grammarians and said at the end: The statement regarding "Saba" is what has come down by transmission (tawqif), that it was originally the name of a man. If you decline it, it is because it has become a name for the group, and if you do not decline it, you have made it a name for the tribe like Thamud. However, the choice according to Sibawayh is declinability, and his argument for that is definitive; because since this name can be masculine or feminine, being masculine is more appropriate; because it is the origin and the lighter (6).

Eighthly: In the verse, there is evidence that the younger may say to the older and the student to the scholar: "I have what you do not have," if that is verified and certain (7). This is Umar bin Al-Khattab with his majesty — may Allah be pleased with him — and his knowledge.

(1) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/114. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/203. (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/114. (4) In the commentary of verse (15) from Surah Saba, and the hadith is in Sunan al-Tirmidhi (3242). (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/256. (6) I'rab al-Qur'an 3/203-204. (7) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1444.

सूरह अल-नमल: आयत 20 - 28 136

...देश, तो यह पुल्लिंग होगा जिसे किसी पुल्लिंग के नाम पर रखा गया है (1)। और कहा गया: यह एक महिला का नाम है जिससे शहर का नाम रखा गया (2)। सही बात यह है कि यह एक पुरुष का नाम है (3), जैसा कि तिरमिज़ी की किताब में नबी ﷺ से फरवा बिन मुसैक अल-मुरादी की हदीस में है, और इंशा अल्लाह यह आगे आएगा (4)। इब्न अतिय्या ने कहा: यह हदीस अल-ज़ज्जाज से छिपी रही, इसलिए उन्होंने अंधेरे में हाथ-पाँव मारे (5)। अल-फर्रा ने दावा किया कि अल-रुआसी ने अबू अम्र बिन अल-अला से "सबा" के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: मुझे नहीं पता कि यह क्या है। अल-नहहास ने कहा: अल-फर्रा ने अबू अम्र की बात की यह व्याख्या की कि उन्होंने इसे 'सरफ़' (विभक्ति) से रोक दिया क्योंकि यह अज्ञात था, और यह कि यदि कोई किसी चीज़ को नहीं जानता, तो उसका 'सरफ़' नहीं होता। अल-नहहास ने कहा: अबू अम्र ऐसा कहने से बहुत ऊँचे हैं, और अल-रुआसी के वर्णन में कोई प्रमाण नहीं है कि उन्होंने इसे केवल इसलिए 'सरफ़' से रोका क्योंकि वह इसे नहीं जानते थे; उन्होंने तो सिर्फ़ यह कहा: मैं इसे नहीं जानता। यदि किसी व्याकरणविद् से किसी नाम के बारे में पूछा जाए और वह कहे: मैं इसे नहीं जानता, तो यह इस बात का प्रमाण नहीं होगा कि वह इसे 'सरफ़' से रोकता है। बल्कि सच्चाई इसके विपरीत है, और कर्तव्य यह है कि यदि वह इसे नहीं जानता तो उसे 'सरफ़' करे; क्योंकि संज्ञाओं का मूल 'सरफ़' होना है, और किसी चीज़ को केवल किसी आंतरिक कारण से ही 'सरफ़' से रोका जाता है। मूल बात निश्चितता के साथ स्थापित है, इसलिए यह अज्ञात चीज़ के कारण समाप्त नहीं होती। उन्होंने वैयाकरणों की बहुत सी बातें बताईं और अंत में कहा: "सबा" के बारे में सही बात वही है जो परंपरा से आई है कि यह मूल रूप से एक पुरुष का नाम था। यदि आप इसका 'सरफ़' करते हैं, तो इसका कारण यह है कि यह कबीले (अल-हय) का नाम बन गया है, और यदि आप इसका 'सरफ़' नहीं करते हैं, तो आपने इसे समूद जैसे कबीले का नाम बना दिया है। हालाँकि, सिबवैह के अनुसार पसंदीदा विकल्प 'सरफ़' है, और इस पर उनका तर्क निर्णायक है; क्योंकि चूँकि यह नाम पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों हो सकता है, इसलिए पुल्लिंग होना अधिक उचित है; क्योंकि यह मूल है और हल्का है (6)।

आठवाँ: आयत में इस बात का प्रमाण है कि छोटा बड़े से और छात्र विद्वान से कह सकता है: "मेरे पास वह है जो आपके पास नहीं है," यदि इसकी पुष्टि हो जाए और वह निश्चित हो (7)। ये उमर बिन अल-खत्ताब हैं अपनी गरिमा — अल्लाह उनसे प्रसन्न हो — और अपने ज्ञान के बावजूद...

(1) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 4/114। (2) अल-नुकात व अल-'उयून 4/203। (3) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 4/114। (4) सूरह सबा की आयत (15) की व्याख्या में, और हदीस सुनन अल-तिरमिज़ी (3242) में है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/256। (6) इ'राब अल-कुरान 3/203-204। (7) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1444।

سورة النمل: الآيات ٢٠ - ٢٨ ١٣٦

البلد، تو یہ مذکر ہوگا جس کا نام ایک مذکر ہستی کے نام پر رکھا گیا ہے (١)۔ اور کہا گیا: یہ ایک عورت کا نام ہے جس کے نام پر شہر کا نام رکھا گیا (٢)۔ اور صحیح بات یہ ہے کہ یہ ایک آدمی کا نام ہے (٣)، جیسا کہ ترمذی کی کتاب میں نبی ﷺ سے فروہ بن مسیک المرادی کی حدیث میں ہے، اور یہ ان شاء اللہ تعالیٰ آگے آئے گا (٤)۔ ابن عطیہ نے کہا: یہ حدیث زجاج پر پوشیدہ رہی تو انہوں نے اندھیرے میں ہاتھ پاؤں مارے (٥)۔ اور فراء کا دعویٰ ہے کہ الرؤاسی نے ابو عمرو بن العلاء سے "سبا" کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے کہا: میں نہیں جانتا کہ یہ کیا ہے۔ نحاس نے کہا: فراء نے ابو عمرو کے بارے میں یہ تاویل کی کہ انہوں نے اسے غیر منصرف قرار دیا کیونکہ یہ مجہول (نا معلوم) تھا، اور یہ کہ جب وہ کسی چیز کو نہیں جانتے تھے تو اسے غیر منصرف کر دیتے تھے۔ نحاس نے کہا: ابو عمرو اس سے کہیں بلند ہیں کہ ایسی بات کہیں، اور الرؤاسی کی روایت میں ایسی کوئی دلیل نہیں کہ انہوں نے اسے صرف اس لیے غیر منصرف قرار دیا کہ وہ اسے نہیں جانتے تھے؛ بلکہ انہوں نے صرف یہ کہا: میں اسے نہیں جانتا۔ اور اگر کسی نحوی سے کسی نام کے بارے میں پوچھا جائے اور وہ کہے: میں اسے نہیں جانتا، تو اس میں یہ دلیل نہیں ہوگی کہ وہ اسے غیر منصرف قرار دیتا ہے، بلکہ حقیقت اس کے برعکس ہے، اور واجب یہ ہے کہ جب وہ اسے نہ جانے تو اسے منصرف پڑھے؛ کیونکہ اسماء کی اصل منصرف ہونا ہے، اور کسی چیز کو غیر منصرف کسی عارض ہونے والی وجہ سے کیا جاتا ہے، پس اصل یقین کے ساتھ ثابت ہے تو وہ نا معلوم چیز کی وجہ سے ختم نہیں ہوگی۔ اور انہوں نے نحویوں کی بہت سی باتیں ذکر کیں اور آخر میں کہا: "سبا" کے بارے میں قول وہی ہے جو سماعی طور پر آیا ہے کہ یہ اصل میں ایک آدمی کا نام ہے، پس اگر آپ اسے منصرف پڑھیں تو اس لیے کہ یہ قبیلے

کا نام بن گیا ہے، اور اگر آپ اسے غیر منصرف پڑھیں تو آپ نے اسے قبیلے کا نام بنا دیا جیسے ثمود، سوائے اس کے کہ سیبویہ کے نزدیک پسندیدہ اختیار منصرف پڑھنا ہے، اور اس پر ان کی حجت قطعی ہے؛ کیونکہ جب اس نام میں تذکیر و تانیث دونوں کا احتمال ہو تو تذکیر بہتر ہے؛ کیونکہ وہ اصل ہے اور زیادہ ہلکی ہے (٦)۔

آٹھویں بات: آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ چھوٹا بڑے سے اور طالب علم عالم سے کہہ سکتا ہے کہ: "میرے پاس وہ علم ہے جو آپ کے پاس نہیں ہے"، جب یہ ثابت اور یقینی ہو (٧)۔ یہ عمر بن الخطاب ہیں باوجود اپنی جلالتِ قدر — رضی اللہ عنہ — اور اپنے علم کے...

(١) معانی القرآن للزجاج ١١٤/٤ . (٢) النکت والعیون ٢٠٣/٤ . (٣) معانی القرآن للزجاج ١١٤/٤ . (٤) سورہ سبا کی آیت (١٥) کی تفسیر کے پاس، اور حدیث سنن ترمذی (٣٢٤٢) میں ہے۔ (٥) المحرر الوجیز ٢٥٦/٤ . (٦) إعراب القرآن ٢٠٣/٣ - ٢٠٤ . (٧) أحکام القرآن لابن العربی ١٤٤٤/٣ .

Surah Al-Naml: Verses 20 - 28 137 He did not have knowledge of the permission (to enter). The knowledge of Tayammum (dry ablution) was with Ammar and others, and it was unknown to Umar and Ibn Mas'ud until they said: A person in a state of major ritual impurity (Junub) should not perform Tayammum. The ruling on the permission for a menstruating woman to depart (from Hajj rites) was known to Ibn Abbas, but neither Umar nor Zaid bin Thabit knew it. Washing the head of a person in Ihram was known to Ibn Abbas and hidden from Al-Miswar bin Makhrama. There are many such examples, so one should not dwell too long on it. Ninth: His words (Allah): {Indeed, I found [there] a woman ruling them}. When the hoopoe said: {and I have come to you from Sheba with certain news}, Solomon asked: And what is that news? He replied: {Indeed, I found [there] a woman ruling them}, meaning Bilqis bint Shurahil ruling the people of Sheba(1). It is asked: How was her location hidden from Solomon when the distance between his camp and her country was short, a three-day journey between Sana'a and Ma'rib? The answer: Allah Almighty hid that from him for a benefit, just as He hid the location of Joseph from Jacob(2). It is narrated that one of her parents was from the Jinn(3). Ibn al-Arabi said(4): This is something the atheists deny, saying: Jinn do not eat or give birth. They have lied, may Allah curse them all. This is (logically) possible, and their marriage is intellectually permissible; if it is proven by transmission, then it is well and good. I say: Abu Dawud related from the hadith of Abdullah bin Mas'ud that he said: A delegation of Jinn came to the Messenger of Allah ﷺ and said: O Muhammad, forbid your Ummah from cleaning themselves (Istinja) with a bone, or dung, or charcoal(5), for Allah Almighty has placed sustenance for us in them(6). "In Sahih Muslim": He said: "For you is every bone over which the name of Allah has been mentioned, which falls into your hands with more meat on it than it ever had, and every piece of dung is fodder..."

(1) Previous source, and Al-Nukat wal-'Uyun 4/203. (2) Al-Kashshaf 3/144. (3) Reported by Ibn Abi Hatim in his Tafsir (16249) from Qatadah, and Al-Mawardi mentioned in Al-Nukat wal-'Uyun 4/203 that her mother was a Jinn named Fari'a, and she was the daughter of forty kings. (4) In Ahkam al-Qur'an 3/1444. (5) In the copies: skull (جمجمة), and the corrected version is from Sunan Abi Dawud. Al-Humam: charcoal and what is burnt of wood, bones, etc. Ma'alim al-Sunan 1/27. (6) Sunan Abi Dawud (39).

सूरह अन-नमल: आयत 20 - 28 137 उनके पास अनुमति (प्रवेश करने की) का ज्ञान नहीं था। तयम्मुम (सूखा वज़ू) का ज्ञान अम्मार और अन्य लोगों के पास था, और उमर और इब्न मसूद को इसकी जानकारी तब तक नहीं थी जब तक कि उन्होंने यह नहीं कहा: जुनुब (बड़ी अशुद्धि की स्थिति में व्यक्ति) तयम्मुम नहीं करेगा। मासिक धर्म वाली महिला के(हज अनुष्ठानों से) प्रस्थान करने की अनुमति का निर्णय इब्न अब्बास को ज्ञात था, लेकिन उमर और जैद बिन साबित इसे नहीं जानते थे। एहराम में व्यक्ति का सिर धोना इब्न अब्बास को ज्ञात था और अल-मिसवार बिन मखरामह से छिपा हुआ था। ऐसे कई उदाहरण हैं, इसलिए इस पर अधिक विस्तार से चर्चा नहीं की जानी चाहिए। नौवीं: अल्लाह तआला का कथन: {निश्चय ही मैंने एक स्त्री को उन पर शासन करते हुए पाया}। जब हुदहुद ने कहा: {और मैं तुम्हारे पास सबा से एक पक्की खबर लाया हूँ}, सुलेमान ने पूछा: वह खबर क्या है? उसने कहा: {निश्चय ही मैंने एक स्त्री को उन पर शासन करते हुए पाया}, अर्थात सबा के लोगों पर शासन करने वाली बिल्कीस बिन्त शुराहिल(1)। यह पूछा जाता है: सुलेमान से उसका स्थान कैसे छिपा रहा जबकि उनके पड़ाव और उसके देश के बीच की दूरी कम थी, जो साना और मारिब के बीच तीन दिन की यात्रा है? उत्तर: अल्लाह तआला ने किसी हित के लिए इसे उनसे छिपाया, जैसे उन्होंने याकूब से यूसुफ का स्थान छिपाया था(2)। यह रिवायत है कि उनके माता-पिता में से एक जिन्न था(3)। इब्न अल-अरबी ने कहा(4): यह ऐसी चीज़ है जिसका नास्तिक इनकार करते हैं, और वे कहते हैं: जिन्न न तो खाते हैं और न ही बच्चों को जन्म देते हैं। उन्होंने झूठ बोला है, अल्लाह उन सब पर लानत करे। यह (तार्किक रूप से) सही है, और उनका विवाह बौद्धिक रूप से जायज़ है; यदि यह रिवायत से प्रमाणित है, तो यह बहुत अच्छी बात है। मैंने कहा: अबू दाऊद ने अब्दुल्लाह बिन मसूद की हदीस से उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: जिन्नों का एक प्रतिनिधिमंडल अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आया और कहा: हे मुहम्मद, अपनी उम्मत को हड्डी, गोबर, या कोयले(5) से इस्तंजा (शौच के बाद सफाई) करने से मना करें, क्योंकि अल्लाह तआला ने हमारे लिए उनमें जीविका रखी है(6)। "सहीह मुस्लिम में": उन्होंने कहा: "तुम्हारे लिए हर वह हड्डी है जिस पर अल्लाह का नाम लिया गया हो, जो तुम्हारे हाथों में पहले से कहीं अधिक मांस के साथ आती है, और हर गोबर का टुकड़ा चारा है..."

(1) पिछला स्रोत, और अल-नुकात वल-उयून 4/203। (2) अल-कश्शाफ 3/144। (3) इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (16249) में क़तादाह से इसका उल्लेख किया है, और अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून 4/203 में उल्लेख किया है कि उनकी माँ एक जिन्न थी जिसका नाम फ़ारिया था,

और वह चालीस राजाओं की बेटी थी। (4) अहकाम अल-कुरान 3/1444 में। (5) प्रतियों में: 'جمجمة' (खोपड़ी), और सुन्नत अबू दाऊद से सही किया गया है। अल-हुमाम: कोयला और जो लकड़ी, हड्डियों आदि से जलाया गया हो। मआलिम अल-सुनन 1/27। (6) सुनन अबू दाऊद (39)।

سورة النمل: آیات 20 - 28 137 ان کے پاس (داخل ہونے کی) اجازت کا علم نہیں تھا۔ تیمم کا علم عمار اور دیگر صحابہ کے پاس تھا، اور یہ حضرت عمر اور ابن مسعود سے پوشیدہ رہا یہاں تک کہ انہوں نے کہا: جنبی تیمم نہیں کرے گا۔ حیض والی عورت کے (حج کے مناسک سے) کوچ کرنے کی اجازت کا حکم ابن عباس کو معلوم تھا، جبکہ عمر اور زید بن ثابت اسے نہیں جانتے تھے۔ احرام کی حالت میں سر دھونا ابن عباس کو معلوم تھا اور المسور بن مخرمہ سے پوشیدہ تھا۔ اس طرح کی بہت سی مثالیں ہیں، لہٰذا اس پر زیادہ طول نہ دیا جائے۔ نویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بیشک میں نے ایک عورت کو پایا جو ان پر حکومت کر رہی ہے}۔ جب ہدہد نے کہا: {اور میں تمہارے پاس سبا سے ایک یقینی خبر لایا ہوں}، تو سلیمان علیہ السلام نے پوچھا: وہ خبر کیا ہے؟ اس نے کہا: {بیشک میں نے ایک عورت کو پایا جو ان پر حکومت کر رہی ہے}، یعنی بلقیس بنت شراحیل جو اہل سبا پر حکومت کر رہی تھی(1)۔ کہا جاتا ہے: حضرت سلیمان پر اس کا ٹھکانہ کیسے پوشیدہ رہا حالانکہ ان کے پڑاؤ اور اس کے شہر کے درمیان فاصلہ کم تھا، جو صنعاء اور مآرب کے درمیان تین دن کی مسافت ہے؟ جواب یہ ہے کہ: اللہ تعالیٰ نے کسی مصلحت کی بنا پر اسے ان سے پوشیدہ رکھا، جیسا کہ یعقوب علیہ السلام سے یوسف علیہ السلام کا مقام پوشیدہ رکھا تھا(2)۔ مروی ہے کہ ان کے والدین میں سے ایک جنوں میں سے تھا(3)۔ ابن العربی نے کہا(4): یہ وہ بات ہے جس کا ملحدین انکار کرتے ہیں، اور وہ کہتے ہیں: جن نہ کھاتے ہیں اور نہ ہی بچے پیدا کرتے ہیں۔ انہوں نے جھوٹ بولا، اللہ ان سب پر لعنت کرے۔ یہ (عقلاً) صحیح ہے، اور ان کا نکاح عقلاً جائز ہے؛ اگر یہ نقلی طور پر ثابت ہو جائے تو بہت بہتر ہے۔ میں نے کہا: ابو داؤد نے عبداللہ بن مسعود کی حدیث سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: جنوں کا ایک وفد رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا اور کہا: اے محمد، اپنی امت کو ہڈی، لید یا کوئلے(5) سے استنجاء کرنے

سے منع فرمائیں، کیونکہ اللہ تعالیٰ نے ہمارے لیے ان میں رزق رکھا ہے(6)۔ "صحیح مسلم" میں ہے: آپ ﷺ نے فرمایا: "تمہارے لیے ہر وہ ہڈی ہے جس پر اللہ کا نام لیا گیا ہو، وہ تمہارے ہاتھوں میں پہلے سے زیادہ گوشت کے ساتھ آتی ہے، اور ہر مینگنی چارہ ہے..."

(1) پچھلا ماخذ، اور النکت والعیون 4/203۔ (2) الکشاف 3/144۔ (3) اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (16249) میں قتادہ سے روایت کیا ہے، اور الماوردی نے النکت والعیون 4/203 میں ذکر کیا ہے کہ اس کی ماں جنی تھی، جس کا نام فارعہ تھا، اور وہ چالیس بادشاہوں کی بیٹی تھی۔ (4) احکام القرآن 3/1444 میں۔ (5) نسخوں میں: "جمجمة" ہے، اور درست لفظ سنن ابی داؤد سے لیا گیا ہے۔ "الحمم": کوئلہ اور لکڑی، ہڈیوں وغیرہ کا جلا ہوا حصہ۔ معالم السنن 1/27۔ (6) سنن ابی داؤد (39)۔

...for your animals." The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Do not perform Istinja (cleaning after relief) with them, for they are the food of your brothers, the Jinn." (1) In Al-Bukhari, from the Hadith of Abu Hurairah, he said: I asked, "What is the matter with the bone and the dung?" He said: "They are from the food of the Jinn. A delegation of Jinn from Nasibin came to me—and how excellent were those Jinn—and they asked me for provisions. So I prayed to Allah Almighty that whenever they pass by a bone or dung, they would find food on it." (2). This is all explicit text that they eat. As for their marriage, reference to it was previously mentioned in the chapter "Subhan" (Al-Isra) regarding the verse: {And share with them in wealth and children} [Verse: 64]. Wuhayb bin Jarir bin Hazim narrated from Al-Khalil bin Ahmad from Uthman bin Hadir, who said: Bilqis's mother was from the Jinn, her name was Balqamah (3) daughter of Shaysan (4). More explanation on this will follow, if Allah Almighty wills. Tenth: Al-Bukhari narrated from the Hadith of Abu Bakrah (5) that when the Prophet (peace be upon him) heard that the people of Persia had appointed the daughter of Khosrow as their ruler, he said: "A people who entrust their affairs to a woman will never succeed." (6) Judge Abu Bakr bin al-Arabi (7) said: This is explicit text that a woman cannot be a Caliph, and there is no disagreement about it. It was reported from Muhammad bin Jarir al-Tabari that he allows a woman to be a judge, but this was not authentically established from him. Perhaps it was reported from him as it was reported from Abu Hanifa, that she only judges in matters where she can testify, and not that she be a judge in an absolute sense, nor that an official document (8) be written for her stating that so-and-so is appointed for judgment. Rather, that is in the way of arbitration (9) and delegation in a single case, and this is what is thought of Abu Hanifa.

---

(1) Sahih Muslim (450). And narrated by Ahmad (4149). (2) Sahih Bukhari (3860). (3) In (D): Tal'amah, and in (M): Bal'amah. What is confirmed is from (Z) and (Th), which corresponds to what is in Ad-Durr al-Manthur. (4) Al-Suyuti attributed it in Ad-Durr al-Manthur 5/105 to Al-Hakim al-Tirmidhi and Ibn Marduwayh. (5) Corrupted in the copies to: Ibn Abbas. The correction is from Sahih al-Bukhari. (6) Sahih Bukhari (4425), and previously 2/42. (7) In Ahkam al-Qur'an 3/1445-1446. (8) In Ahkam al-Qur'an: Manshur (published/spread). (9) In (Th) and Ahkam al-Qur'an: that is as the way of arbitration.

१३८ सूरा अन-नमल: आयत २० - २८

...तुम्हारे जानवरों के लिए।" तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फ़रमाया: "इन दोनों से इस्तिंजा (शौच के बाद सफाई) न करो, क्योंकि ये तुम्हारे भाइयों, जिन्नों का भोजन हैं।" (१) और बुखारी में अबू हुरैरा की हदीस से है, उन्होंने कहा: मैंने पूछा: हड्डी और गोबर का क्या मामला है? तो उन्होंने फ़रमाया: "वे जिन्नों के भोजन में से हैं, और मेरे पास नसीबीन के जिन्नों का एक प्रतिनिधिमंडल आया था - और वे कितने अच्छे जिन्न थे - और उन्होंने मुझसे रसद मांगी। तो मैंने अल्लाह तआला से दुआ की कि जब भी वे किसी हड्डी या गोबर के पास से गुजरें, तो उन्हें उस पर भोजन मिले।" (२)। यह सब स्पष्ट प्रमाण है कि वे खाते हैं। जहाँ तक उनके निकाह (विवाह) का सवाल है, इसका संकेत पहले "सुभान" (सूरा अल-इसरा) में अल्लाह के इस कथन पर दिया जा चुका है: {और उनके धन और संतान में शरीक हो जा} [आयत: ६४]। और वुहैब बिन जरीर बिन हाज़िम ने खलील बिन अहमद से, उन्होंने उस्मान बिन हाज़िर से रिवायत की, उन्होंने कहा: बिलक़ीस की माँ जिन्नों में से थी, जिसे बलक़मा (३) बिन्ते शैसान (४) कहा जाता था। और इंशाअल्लाह इसका और अधिक विवरण आगे आएगा। दसवीं बात: बुखारी ने अबू बकरा (५) की हदीस से रिवायत की है कि जब पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को यह खबर मिली कि फारस के लोगों ने किसरा (ईरान का राजा) की बेटी को अपना शासक बना लिया है, तो उन्होंने फ़रमाया: "वह जाति कभी सफल नहीं होगी जिसने अपने मामलों की कमान किसी महिला को सौंप दी।" (६) काजी अबू बक्र बिन अल-अरबी (७) ने कहा: यह इस बात का स्पष्ट प्रमाण है कि महिला खलीफा नहीं हो सकती, और इसमें कोई मतभेद नहीं है। और मुहम्मद बिन जरीर अल-तबरी से रिवायत है कि वे महिला के काजी (न्यायाधीश) होने की अनुमति देते हैं, लेकिन यह उनसे सही तरीके से साबित नहीं है। शायद यह उनसे उसी तरह रिवायत किया गया है जैसे अबू हनीफा से रिवायत किया गया है कि वे केवल उन्हीं मामलों में फैसला करती हैं जिनमें वह गवाही दे सकती हैं, न कि वह पूर्ण रूप से काजी हो, और न ही उनके लिए कोई लिखित दस्तावेज (८) लिखा जाए कि अमुक महिला को न्याय के लिए नियुक्त किया गया है। बल्कि यह मध्यस्थता (९) और एक मामले में प्रतिनिधित्व करने के समान है, और अबू हनीफा के बारे में यही विचार है।

---

(१) सहीह मुस्लिम (४५०)। और इसे अहमद (४१४९) ने संकलित किया है। (२) सहीह बुखारी (३८६०)। (३) (द) में: तलअमा, और (म) में: बलअमा। जो (ज़) और (ज़) से पुष्ट है, और वह 'अद-दुर्र अल-मंसूर' में जो है उसके अनुरूप है। (४) अल-सुयुति ने 'अद-दुर्र अल-मंसूर' ५/१०५ में इसे अल-

हकीम अल-तिर्मिज़ी और इब्न मरदुवैह की ओर संदर्भित किया है। (५) प्रतियों में बदलकर 'इब्न अब्बास' हो गया है। सुधार सहीह बुखारी से है। (६) सहीह बुखारी (४४२५), और पहले २/४२। (७) अहकाम अल-कुरआन ३/१४४५-१४४६ में। (८) अहकाम अल-कुरआन में: मंशूर। (९) (ज़) और अहकाम अल-कुरआन में: वह मध्यस्थता के मार्ग की तरह है।

...تمہارے جانوروں کے لیے۔" تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ان دونوں سے استنجاء نہ کرو، کیونکہ وہ تمہارے بھائیوں، جنوں کی خوراک ہیں۔" (۱) اور بخاری میں ابوہریرہ کی حدیث سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: ہڈی اور لید کا کیا معاملہ ہے؟ تو آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ جنوں کی خوراک میں سے ہیں، اور میرے پاس نصیبین کے جنوں کا ایک وفد آیا تھا - اور وہ بہترین جن تھے - تو انہوں نے مجھ سے زادِ راہ مانگا، چنانچہ میں نے اللہ تعالیٰ سے دعا کی کہ وہ جب بھی کسی ہڈی یا لید کے پاس سے گزریں تو اس پر خوراک پائیں۔" (۲)۔ یہ سب اس بات پر واضح نص ہے کہ وہ کھاتے ہیں۔ رہا ان کا نکاح، تو اس کا اشارہ پہلے "سبحان" (سورہ بنی اسرائیل) میں اللہ کے اس قول کے پاس گزر چکا ہے: ﴿وَشَارِكْهُمْ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ﴾ [آیت: ۶۴]۔ اور وہیب بن جریر بن حازم نے خلیل بن احمد سے، انہوں نے عثمان بن حاضر سے روایت کی، انہوں نے کہا: بلقیس کی ماں جنوں میں سے تھی جسے بلقمہ (۳) بنت شیصان (۴) کہا جاتا تھا۔ اور ان شاء اللہ اس کی مزید وضاحت آگے آئے گی۔ دسویں بات: بخاری نے ابوبکرہ (۵) کی حدیث سے روایت کی ہے کہ جب نبی ﷺ کو یہ خبر پہنچی کہ اہل فارس نے کسریٰ کی بیٹی کو اپنا بادشاہ بنا لیا ہے، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ قوم کبھی فلاح نہیں پائے گی جس نے اپنے معاملات کی باگ ڈور کسی عورت کے سپرد کر دی۔" (۶) قاضی ابوبکر بن العربی (۷) نے کہا: یہ اس بات پر نص ہے کہ عورت خلیفہ نہیں ہو سکتی، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ اور محمد بن جریر الطبری سے منقول ہے کہ وہ عورت کے قاضی بننے کو جائز قرار دیتے ہیں، لیکن یہ ان سے صحیح ثابت نہیں ہے، اور شاید ان سے ویسے ہی منقول ہے جیسے ابوحنیفہ سے منقول ہے کہ وہ صرف ان معاملات میں فیصلہ کرتی ہے جن میں وہ گواہی دے سکتی ہو، نہ کہ وہ مطلق طور پر قاضی ہو،

اور نہ ہی اس کے لیے کوئی تحریر (۸) لکھی جائے کہ فلاں عورت فیصلے کے لیے مقرر ہے، بلکہ یہ صرف تحکیم (ثالثی) (۹) اور ایک مقدمے میں نمائندگی کی صورت میں ہے، اور ابوحنیفہ کے بارے میں یہی گمان ہے۔

---

(۱) صحیح مسلم (۴۵۰)۔ اور اسے احمد (۴۱۴۹) نے روایت کیا۔ (۲) صحیح بخاری (۳۸۶۰)۔ (۳) نسخہ (د) میں: تلعمہ، اور (م) میں: بلعمہ۔ اور جو ثابت ہے وہ (ز) اور (ظ) سے ہے، جو کہ الدر المنثور کے مطابق ہے۔ (۴) سیوطی نے الدر المنثور ۵/ ۱۰۵ میں اسے الحکیم الترمذی اور ابن مردویہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۵) نسخوں میں تحریف ہو کر "ابن عباس" ہو گیا ہے۔ صحیح بخاری سے تصحیح کی گئی ہے۔ (۶) صحیح بخاری (۴۴۲۵)، اور ما قبل ۴۲/۲۔ (۷) احکام القرآن ۳/ ۱۴۴۶-۱۴۴۵ میں۔ (۸) احکام القرآن میں: منشور۔ (۹) نسخہ (ظ) اور احکام القرآن میں: وہ تحکیم کے راستے کی طرح ہے۔

...and Ibn Jarir. It has been narrated from Umar that he appointed a woman over the market supervision (hisbah), but this is not authentic, so do not pay attention to it, for it is one of the schemes (1) of innovators in Hadiths. Judge Abu Bakr bin al-Tayyib al-Maliki al-Ash'ari debated this issue with Abu al-Faraj bin Tarrar, the Sheikh of the Shafi'is. Abu al-Faraj said: The evidence that a woman is allowed to judge is that the purpose of rulings is the judge's implementation of them, hearing evidence regarding them, and deciding between litigants in them, and that is as possible for a woman as it is for a man. Judge Abu Bakr objected to him and refuted his speech with the Grand Imamate (supreme leadership); for its purpose is protecting the frontiers, managing affairs, protecting the community (literally 'the egg'), and collecting land tax (kharaj) and returning it to its rightful owners, and that does not come from a woman as it comes from a man. Ibn al-Arabi said: The speech of the two Sheikhs in this issue is nothing; for a woman is not able to come out to the council, nor mix with men, nor negotiate with them as a peer with a peer; because if she is a young woman, looking at her and her speech is forbidden, and if she is a mature, dignified woman (barzah) (2), a single council where she crowds with them would not gather her and men, being a debater for them, and anyone who imagined this or believed it will never succeed.

Eleventh: His (the Almighty's) saying: {and she has been given of all things} is an exaggeration, i.e., of what the kingdom needs (3). It was said: The meaning is: she was given a portion of everything in her time, so the object was omitted because the speech indicated it.

{and she has a great throne} i.e., a bed (couch) (4), and it is described as great in its appearance and the rank of the sultan (power) (5). It was said: it was made of gold on which she sits (6). It was said: the throne here means 'the kingdom' (7), and the first is more correct;

---

(1) In (D), (Z), and (Z): whispers. The confirmed version is from (M) and Ahkam al-Quran. (2) That is: if she is middle-aged and does not veil herself like young women, yet she is chaste and wise, sitting with people and talking to them. Lisan (Baraza). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 256. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4 / 204 from Qatadah. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 256. (6) Zad al-Masir 6 / 165 from Qatadah. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 4 / 204 from Ibn Bahr, and Majma' al-Bayan 19 / 214 from Abu Muslim.

...और इब्न जरीर। उमर से यह वर्णित किया गया है कि उन्होंने एक महिला को बाज़ार की निगरानी (हिस्बा) पर नियुक्त किया था, लेकिन यह प्रामाणिक नहीं है, इसलिए इस पर ध्यान न दें, क्योंकि यह हदीसों में नवाचार करने वालों की साजिशों (1) में से एक है। काजी अबू बक्र बिन अल-तैयब अल-मलिकी अल-अशरी और शाफियों के शेख अबू अल-फरज बिन तर्रार ने इस मुद्दे पर बहस की। अबू अल-फरज ने कहा: इस बात का प्रमाण कि एक महिला के लिए न्याय करना जायज़ है, यह है कि फैसलों का उद्देश्य न्यायाधीश द्वारा उनका कार्यान्वयन, उनके संबंध में साक्ष्य सुनना और उनके बीच वादियों के बीच निर्णय करना है, और यह एक महिला के लिए उतना ही संभव है जितना कि एक पुरुष के लिए। काजी अबू बक्र ने उन पर आपत्ति जताई और इमामत-ए-कुबरा (महान नेतृत्व) के साथ उनकी बात का खंडन किया; क्योंकि इसका उद्देश्य सीमाओं की रक्षा करना, मामलों का प्रबंधन करना, समुदाय (शाब्दिक रूप से 'अंडा') की रक्षा करना और खराज (भूमि कर) एकत्र करना और इसे इसके हकदारों को वापस करना है, और यह एक महिला से वैसा नहीं हो पाता जैसा एक पुरुष से होता है। इब्न अल-अरबी ने कहा: इस मुद्दे पर दो शेखों की बात कुछ भी नहीं है; क्योंकि एक महिला के लिए सभा में सामने आना, या पुरुषों के साथ घुलना-मिलना, या उनके साथ बराबरी के तौर पर बातचीत करना संभव नहीं है; क्योंकि यदि वह एक युवती है, तो उसे देखना और उसकी बात सुनना वर्जित है, और यदि वह एक परिपक्व, गरिमामयी महिला (बर्ज़ाह) (2) है, तो उसे और पुरुषों को एक ही सभा में एकत्र नहीं किया जाएगा जहाँ वह उनके साथ भीड़ लगाए और उनके साथ बहस करे, और जिसने भी इसकी कल्पना की या इसे माना वह कभी सफल नहीं होगा।

ग्यारहवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और उसे हर चीज़ में से दिया गया है} यह एक अतिशयोक्ति है, यानी: उन चीज़ों में से जिनकी साम्राज्य को आवश्यकता है (3)। कहा गया: अर्थ यह है: उसे उसके समय की हर चीज़ में से कुछ दिया गया था, इसलिए कर्म को हटा दिया गया क्योंकि बात ने इसकी ओर संकेत किया था।

{और उसके पास एक महान सिंहासन है} यानी: एक बिस्तर (पलंग) (4), और इसकी भव्यता और सुल्तान (सत्ता) के पद (5) के कारण इसे महान बताया गया है। कहा गया: यह सोने का बना था जिस पर वह बैठती थी (6)। कहा गया: यहाँ सिंहासन का अर्थ है: 'साम्राज्य' (7), और पहला अधिक सही है;

(1) (द), (ज़), और (ज़) में: फुसफुसाहट। पुष्टि (म) और अहकाम अल-कुरान से है। (2) यानी: यदि वह अधेड़ उम्र की है और युवा महिलाओं की तरह पर्दा नहीं करती है, फिर भी वह पवित्र और बुद्धिमान है, लोगों के साथ बैठती है और उनसे बात करती है। लिसान (बरज़ा)। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 256। (4) अल-नुकात वल-'उयुन 4 / 204 कतादाह से। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 256। (6) ज़ाद अल-मसीर 6 / 165 कतादाह से। (7) अल-नुकात वल-'उयुन 4 / 204 इब्न बह्र से, और मजम' अल-बयान 19 / 214 अबू मुस्लिम से।

...اور ابن جریر۔ حضرت عمرؓ سے روایت ہے کہ انہوں نے ایک عورت کو بازار کی نگرانی (حسبہ) پر مقرر کیا تھا، لیکن یہ صحیح نہیں ہے، لہذا اس کی طرف توجہ نہ دیں، کیونکہ یہ حدیثوں میں بدعتیوں کی سازشوں (۱) میں سے ایک ہے۔ قاضی ابوبکر بن الطیب المالکی الاشعری نے شافعیوں کے شیخ ابوالفرج بن طرار کے ساتھ اس مسئلے پر بحث کی۔ ابوالفرج نے کہا: اس بات کی دلیل کہ عورت کے لیے جج (قاضی) بننا جائز ہے، یہ ہے کہ فیصلوں کا مقصد قاضی کے ذریعے ان کا نفاذ، ان پر ثبوت سننا اور فریقین کے درمیان فیصلہ کرنا ہے، اور یہ عورت کے لیے ویسا ہی ممکن ہے جیسا کہ مرد کے لیے ممکن ہے۔ قاضی ابوبکر نے ان پر اعتراض کیا اور امامتِ کبریٰ (بڑی قیادت) کے ذریعے ان کی بات کی تردید کی؛ کیونکہ اس کا مقصد سرحدوں کی حفاظت، معاملات کی تدبیر، ملت (بیضہ) کی حفاظت اور خراج کی وصولی اور اسے اس کے حقداروں تک پہنچانا ہے، اور یہ ایک عورت سے اس طرح نہیں ہو سکتا جس طرح ایک مرد سے ہوتا ہے۔ ابن العربی نے کہا: اس مسئلے میں ان دو شیوخ کی بات کی کوئی حیثیت نہیں؛ کیونکہ عورت کے لیے یہ ممکن نہیں کہ وہ مجلس میں نمایاں ہو، نہ مردوں کے ساتھ گھلے ملے، اور نہ ہی ان سے برابری کی بنیاد پر بات چیت کرے؛ کیونکہ اگر وہ نوجوان لڑکی ہے تو اسے دیکھنا اور اس کی بات سننا حرام ہے، اور اگر وہ معمر اور باوقار خاتون (برزہ) (۲) ہے تو اسے اور مردوں کو ایک ایسی مجلس اکٹھا نہیں کرے گی جہاں وہ ان کے ساتھ پرہجوم جگہ پر ہو اور ان سے بحث کرے، اور جس کسی نے بھی اس کا تصور کیا یا اس کا عقیدہ رکھا وہ کبھی کامیاب نہیں ہوگا۔

گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اسے ہر چیز میں سے دیا گیا ہے} مبالغہ ہے، یعنی: ان چیزوں میں سے جن کی سلطنت کو ضرورت ہوتی ہے (۳)۔ کہا گیا: معنی یہ ہے کہ اسے اپنے زمانے کی ہر چیز میں سے کچھ دیا گیا تھا، لہذا مفعول کو حذف کر دیا گیا کیونکہ کلام نے اس پر دلالت کی تھی۔

{اور اس کا ایک عظیم عرش ہے} یعنی: تخت (۴)، اور اسے اس کی ہیئت اور مرتبۂ سلطنت کے لحاظ سے عظمت کے ساتھ موصوف کیا گیا ہے (۵)۔ کہا گیا: وہ سونے کا تھا جس پر وہ بیٹھتی تھی (۶)۔ کہا گیا: عرش سے مراد یہاں 'سلطنت' ہے (۷)، اور پہلی بات زیادہ صحیح ہے؛

---

(۱) (د)، (ز) اور (ظ) میں: وساوس (وسوسے۔) اور ثابت شدہ (نسخہ م) اور احکام القرآن سے ہے۔ (۲) یعنی: جب وہ ادھیڑ عمر کی ہو اور نوجوان عورتوں کی طرح پردہ نہ کرے، اور اس کے ساتھ وہ پاکدامن اور عقلمند ہو، لوگوں کے پاس بیٹھے اور ان سے بات کرے۔ اللسان (برز)۔ (۳) المحرر الوجیز ۴ / ۲۵۶۔ (۴) النکت والعیون ۴ / ۲۰۴، بروایت قتادہ۔ (۵) المحرر الوجیز ۴ / ۲۵۶۔ (۶) زاد المسیر ۶ / ۱۶۵، بروایت قتادہ۔ (۷) النکت والعیون ۴ / ۲۰۴، بروایت ابن بحر، اور مجمع البیان ۱۹ / ۲۱۴، بروایت ابو مسلم۔

Page 140

Surah An-Naml: Verses 20 - 28

Regarding the statement of the Almighty: {Which of you will bring me her throne?}. Al-Zamakhshari said: If you say: How did the hoopoe equate the throne of Bilqis and the throne of Allah in describing them as "great" (Adheem)? I say: There is a vast difference between the two descriptions; because describing her throne as great is an exaltation of it in comparison to the thrones of her peers among kings, whereas describing Allah's throne as great is an exaltation of it in relation to what He created of the heavens and the earth (1).

Ibn Abbas said: Her throne was eighty cubits long, forty cubits wide, and its height towards the sky was thirty cubits, encrusted with pearls, red rubies, and green emeralds (2). Qatadah: Its legs were of pearls and jewels, and it was covered with brocade and silk, with seven locks on it (3). Muqatil: It was eighty cubits by eighty cubits (4), and its height from the ground was eighty cubits, and it was encrusted with jewels (5). Ibn Ishaq: Women used to serve her, and she had six hundred women to serve her (6). Ibn Atiyyah said (7): What is necessary from the verse is that she was a woman who was given dominion over the cities of Yemen, possessing a great kingdom and a great throne, and she was a disbeliever from a people of disbelievers.

Twelfth: The statement of the Almighty: {I found her and her people prostrating to the sun instead of Allah}. It was said: This nation was among those who worshipped the sun; because they were heretics according to what is narrated. It was said: They were Magians who worshipped lights. It was narrated from Nafi' that the pause is on "throne" (8). Al-Mahdawi said: Accordingly, "great" (Adheem) is related to what follows it, and on this basis, it should have been: "It is a great matter that I found her..."

---

(1) This is the speech of Al-Razi in his Tafsir 24/190, while the speech of Al-Zamakhshari is in Al-Kashshaf 3/144 in a different context. (2) Tafsir al-Baghawi 3/415, and Majma' al-Bayan 19/214. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/204. (4) His saying: "in eighty cubits" is from (M). (5) Tafsir al-Baghawi 3/415. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/204. (7) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/256. (8) The previous source.

पृष्ठ १४०

सूरह अन-नमल: आयत २० - २८

अल्लाह तआला का फरमान है: {तुम में से कौन उसका सिंहासन मेरे पास लाएगा?}। अल-ज़मखशरी ने कहा: यदि आप कहें: हुदहुद ने बिलकीस के सिंहासन और अल्लाह के सिंहासन को 'महान' (अज़ीम) बताने में कैसे बराबर कर दिया? मैंने कहा: दोनों वर्णनों के बीच बहुत बड़ा अंतर है; क्योंकि उसके सिंहासन को महान कहना राजाओं में उसके समकक्षों के सिंहासनों की तुलना में उसकी महिमा है, जबकि अल्लाह के सिंहासन को महान कहना आकाश और पृथ्वी की उसकी रचना के संबंध में उसकी महिमा है (१)।

इब्न अब्बास ने कहा: उसके सिंहासन की लंबाई अस्सी हाथ थी, चौड़ाई चालीस हाथ थी, और आकाश की ओर उसकी ऊँचाई तीस हाथ थी, जो मोतियों, लाल याकूत और हरे पन्ने से जड़ा हुआ था (२)। क़तादह: इसके पैर मोतियों और रत्नों के थे, और यह बेलबूटेदार रेशम और सिल्क से ढका हुआ था, जिस पर सात ताले थे (३)। मुक़ातिल: यह अस्सी हाथ गुणा अस्सी हाथ था (४), और ज़मीन से इसकी ऊँचाई अस्सी हाथ थी, और यह रत्नों से जड़ा हुआ था (५)। इब्न इशाक़: महिलाएँ उसकी सेवा करती थीं, और उसकी सेवा के लिए छह सौ महिलाएँ थीं (६)। इब्न अतिया (७) ने कहा: आयत से जो आवश्यक है वह यह है कि वह एक ऐसी महिला थी जिसे यमन के शहरों पर शासन दिया गया था, जिसके पास एक महान राज्य और एक महान सिंहासन था, और वह काफिर लोगों में से एक काफिर थी।

बारहवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान है: {मैंने उसे और उसकी कौम को अल्लाह के सिवा सूरज को सजदा करते हुए पाया}। कहा गया: यह उम्मत सूरज की इबादत करने वालों में से थी क्योंकि जो बयान किया गया है उसके अनुसार वे ज़ुंदूक (नास्तिक) थे। कहा गया: वे मजूसी थे जो रोशनी की इबादत करते थे। नाफे से वर्णित है कि रुकना (वक्फ) "सिंहासन" (अर्श) पर है (८)। अल-महदवी ने कहा: इस आधार पर "महान" (अज़ीम) उसके बाद आने वाले शब्द से संबंधित है, और इस हिसाब से यह होना चाहिए था: "यह बहुत बड़ी बात है कि मैंने उसे पाया..."

---

(१) यह अल-राज़ी की उनकी तफ़सीर २४/१९० की बात है, जबकि अल-ज़मखशरी की बात अल-कशाफ ३/१४४ में अलग संदर्भ में है। (२) तफ़सीर अल-बग़वी ३/४१५, और मजमा अल-बयान १९/२१४। (३) अल-नुकत वल-उयून ४/२०४। (४) उसका कहना: "अस्सी हाथ में" (म) से है। (५)

तफ़सीर अल-बग़वी ३/४१५। (६) अल-नुकत वल-उयून ४/२०४। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२५६ में। (८) पिछला स्रोत।

صفحہ ۱۴۰

سورہ النمل: آیات ۲۰ - ۲۸

اللہ تعالیٰ کے اس قول کے لیے: {تم میں سے کون اس کا تخت میرے پاس لائے گا؟}۔ الزمخشری نے کہا: اگر تم کہو: ہدہد نے بلقیس کے تخت اور اللہ کے تخت کو 'عظیم' کے وصف میں کیسے برابر کر دیا؟ میں نے کہا: دونوں اوصاف کے درمیان بہت بڑا فرق ہے؛ کیونکہ اس کے تخت کا عظیم ہونا بادشاہوں میں اس کی جنس کے تختوں کے مقابلے میں اس کی بڑائی ہے، جبکہ اللہ کے تخت کا عظیم ہونا آسمانوں اور زمین کی اس کی تخلیق کے مقابلے میں اس کی بڑائی ہے (۱)۔

ابن عباس نے کہا: اس کے تخت کی لمبائی اسی ہاتھ تھی، اس کی چوڑائی چالیس ہاتھ تھی، اور آسمان میں اس کی اونچائی تیس ہاتھ تھی، وہ موتیوں، سرخ یاقوت اور سبز زمرد سے مرصع تھا (۲)۔ قتادہ: اس کے پائے موتیوں اور جواہرات کے تھے، اور وہ دیباج اور ریشم سے ڈھکا ہوا تھا، اس پر سات تالے تھے (۳)۔ مقاتل: وہ اسی ہاتھ بائی اسی ہاتھ کا تھا (۴)، اور زمین سے اس کی اونچائی اسی ہاتھ تھی، اور وہ جواہرات سے جڑا ہوا تھا (۵)۔ ابن اسحاق: عورتیں اس کی خدمت کرتی تھیں، اور اس کی خدمت کے لیے چھ سو عورتیں اس کے ساتھ تھیں (۶)۔ ابن عطیہ (۷) نے کہا: آیت سے جو لازم آتا ہے وہ یہ ہے کہ وہ ایک ایسی عورت تھی جسے یمن کے شہروں پر حکمرانی دی گئی تھی، جو عظیم سلطنت اور عظیم تخت والی تھی، اور وہ کافر قوم میں سے ایک کافر عورت تھی۔

بارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {میں نے اسے اور اس کی قوم کو اللہ کے سوا سورج کو سجدہ کرتے ہوئے پایا}۔ کہا گیا: یہ امت سورج کی عبادت کرنے والوں میں سے تھی کیونکہ جو مروی

ہے اس کے مطابق وہ زندیق تھے۔ کہا گیا: وہ مجوسی تھے جو روشنیوں کی عبادت کرتے تھے۔ نافع سے مروی ہے کہ وقف "عرش" (تخت) پر ہے (۸)۔ المہدوی نے کہا: اس بنا پر "عظیم" کا تعلق اس کے بعد آنے والے سے ہے، اور اس حساب سے یہ ہونا چاہیے تھا: "یہ بڑی بات ہے کہ میں نے اسے پایا..."

---

(۱) یہ رازی کا قول ان کی تفسیر ۱۹۰/۲۴ میں ہے، جب کہ زمخشری کا قول الکشاف ۱۴۴/۳ میں اس کے علاوہ کسی اور سیاق میں ہے۔ (۲) تفسیر البغوی ۴۱۵/۳، اور مجمع البیان ۲۱۴/۱۹۔ (۳) النکت والعیون ۲۰۴/۴۔ (۴) اس کا قول: "اسی ہاتھ میں" (م) سے ہے۔ (۵) تفسیر البغوی ۴۱۵/۳۔ (۶) النکت والعیون ۲۰۴/۴۔ (۷) المحرر الوجیز ۲۵۶/۴ میں۔ (۸) سابقہ حوالہ۔

Surah Al-Naml: Verses 20 - 28

Meaning: Great (1) and I found them to be disbelievers. Ibn al-Anbari (2) said: {And she has a great throne} is a good pause, and it is not permissible to pause at "throne" and start "Great, I found her" except for someone who opens [the vowel]; because "great" is an adjective for "throne" (3). If it were related to "found her," it would have been: "Greatly [feminine] I found her," and this is impossible from every aspect. Abu Bakr Muhammad ibn al-Husayn ibn Shahriyar told me, he said: Abu Abdullah al-Husayn ibn al-Aswad al-'Ajli told us, on the authority of some scholars, that he said: The pause is on "throne" and the start is on "Great" in the sense of: Great is their worship of the sun and the moon. He said: I have heard someone who supports this view, arguing that her throne is too insignificant and trivial for God to describe it as great. Ibn al-Anbari said: My preference is what I mentioned first; because there is no evidence for the implicit mention of sun and moon worship. And it is not objectionable for the hoopoe to describe her throne as great when he saw it reaching extreme length and width; and its following the declension of "throne" is evidence that it is its adjective.

{And Satan has made their deeds fair-seeming to them} i.e., what they were involved in of disbelief. {and has averted them from the path} i.e., from the path of monotheism (Tawhid). And he clarified by this that what is not the path of monotheism is not a path that can truly be benefited from. {so they are not guided} to Allah and His oneness.

The thirteenth [point]: His words, Exalted is He: {That they should not prostrate to Allah}. Abu Amr, Nafi', Asim, and Hamzah read: "alla yasjudu lillah" with a shadda (doubling) on "alla" (4); Ibn al-Anbari (5) said: {so they are not guided} is not a complete pause for whoever doubles "alla"; because the meaning is: Satan made fair-seeming to them that they should not prostrate. Al-Nahhas said: It is "an" (that) followed by "la" (not), and "an" is in the position of accusative (nasb); Al-Akhfash said: by "zayyana" (made fair-seeming), i.e., he made it fair-seeming to them lest they prostrate to Allah. Al-Kisa'i said: by "fasaddahum" (averted them), i.e., he averted them from prostrating.

(1) The word "great" is not in (m), and was established from the rest of the copies. (2) In Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 2/815-816. (3) In (m): for throne. The established one is from the rest of the copies. (4) Al-Sab'ah p. 480, and Al-Taysir p. 168. (5) In Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 2/816.

सूरह अल-नमल: आयतें २० - २८

अर्थ: महान (1) और मैंने उन्हें काफ़िर पाया। इब्न अल-अंबारी (2) ने कहा: {और उसका एक महान सिंहासन है} एक अच्छा ठहराव (वक़्फ़) है, और "सिंहासन" (अर्श) पर रुकना और "महान मैंने उसे पाया" से शुरू करना जायज़ नहीं है सिवाय उसके लिए जो फ़तहा (ज़बर) देता है; क्योंकि "महान" (अज़ीम) "सिंहासन" का विशेषण है (3)। यदि यह "पाया" से संबंधित होता, तो यह "अज़ीमतन" (स्त्रीलिंग) होता, और यह हर तरह से असंभव है। अबू बक्र मुहम्मद इब्न अल-हुसैन इब्न शहरयार ने मुझसे कहा, उन्होंने कहा: अबू अब्दुल्ला अल-हुसैन इब्न अल-अस्वद अल-'अजली ने हमें बताया, कुछ विद्वानों के हवाले से कि उन्होंने कहा: ठहराव "सिंहासन" पर है और शुरुआत "महान" से है, इस अर्थ में: महान है उनका सूर्य और चंद्रमा की पूजा करना। उन्होंने कहा: मैंने इस मत का समर्थन करने वाले को सुना है, जो यह तर्क देता है कि उसका सिंहासन इतना तुच्छ और नगण्य है कि अल्लाह उसे महान नहीं कह सकता। इब्न अल-अंबारी ने कहा: मेरी पसंद वही है जो मैंने पहले बताई थी; क्योंकि सूर्य और चंद्रमा की पूजा के निहित होने का कोई प्रमाण नहीं है। और हुदहुद द्वारा उसके सिंहासन को महान कहना अनुचित नहीं है जब उसने उसे अत्यधिक लंबाई और चौड़ाई वाला देखा; और "सिंहासन" के व्याकरण का अनुसरण करना इस बात का प्रमाण है कि यह उसका विशेषण है।

{और शैतान ने उनके कर्मों को उनके लिए आकर्षक बना दिया} यानी कुफ़्र के वे काम जिनमें वे लगे थे। {और उन्हें मार्ग से रोक दिया} यानी तौहीद (एकेश्वरवाद) के मार्ग से। और उसने इससे स्पष्ट किया कि जो तौहीद का मार्ग नहीं है, वह वास्तव में लाभदायक मार्ग नहीं है। {अत: वे मार्गदर्शन नहीं पाते} अल्लाह और उसकी तौहीद की ओर।

तेरहवीं [बात]: अल्लाह तआला का कथन: {कि वे अल्लाह को सजदा न करें}। अबू अम्र, नाफ़े, आसिम और हमज़ा ने "अल्ला यसजुदू लिल्लाह" पढ़ा, "अल्ला" (4) पर शद्दा के साथ; इब्न अल-अंबारी (5) ने कहा: {अत: वे मार्गदर्शन नहीं पाते} उन लोगों के लिए पूर्ण ठहराव नहीं है जो "अल्ला" पर शद्दा पढ़ते हैं; क्योंकि अर्थ है: शैतान ने उनके लिए आकर्षक बना दिया कि वे सजदा न करें। अल-नहस ने कहा: यह "अन" और "ला" है, और "अन" नसब (कर्म कारक) की स्थिति में है; अल-अख़फ़श ने कहा: "ज़य्याना" (आकर्षक बनाया) के कारण, यानी: उनके लिए इसे आकर्षक बनाया ताकि वे अल्लाह को सजदा न करें। अल-किसाई ने कहा: "फ़सद्दाहुम" (उन्हें रोक दिया) के कारण, यानी: उन्हें सजदा करने से रोक दिया।

(१) शब्द "महान" (अज़ीम) प्रति (म) में नहीं है, और अन्य प्रतियों से सिद्ध है। (२) 'ईदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा' २/८१५-८१६ में। (३) प्रति (म) में: सिंहासन के लिए। स्थापित पाठ अन्य प्रतियों से है। (४) 'अस-सब'अह' पृ. ४८०, और 'अत-तयसीर' पृ. १६८। (५) 'ईदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा' २/८१६ में।

سورة النمل: آیات ۲۰ - ۲۸

یعنی: عظیم (1) اور میرا ان کو کافر پانا۔ ابن الانباری (2) نے کہا: ﴿وَلَهَا عَرْشٌ عَظِيمٌ﴾ (اور اس کا ایک بڑا تخت ہے) وقف حسن ہے، اور "عرش" پر وقف کرنا اور "عظیم وجدتها" (عظیم میں نے اسے پایا) سے شروع کرنا جائز نہیں ہے سوائے اس کے جو [فتحہ کے ساتھ] پڑھے؛ کیونکہ "عظیم" عرش کی صفت ہے (3) پس اگر یہ "وجدتها" سے متعلق ہوتا تو "عظیمة وجدتها" کہا جاتا، اور یہ ہر لحاظ سے محال ہے۔ مجھ سے ابوبکر محمد بن الحسین بن شہریار نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں ابو عبداللہ الحسین بن الاسود العجلی نے بعض اہل علم سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: وقف "عرش" پر ہے اور ابتدا "عظیم" سے ہے اس معنی میں کہ: ان کی سورج اور چاند کی عبادت بڑی (عظیم) ہے۔ انہوں نے کہا: میں نے ایسے شخص کو سنا ہے جو اس مسلک کی تائید کرتا ہے اور یہ دلیل دیتا ہے کہ اس کا تخت اس سے کہیں زیادہ حقیر اور معمولی ہے کہ اللہ اسے عظیم قرار دے۔ ابن الانباری نے کہا: میرے نزدیک وہی پسندیدہ ہے جو میں نے پہلے ذکر کیا؛ کیونکہ سورج اور چاند کی عبادت کو مقدر ماننے پر کوئی دلیل نہیں ہے۔ اور ہدہد کا اس کے تخت کو عظیم کہنا کوئی قابل اعتراض بات نہیں ہے جب اس نے اسے انتہائی لمبا اور چوڑا دیکھا؛ اور اس کا "عرش" کے اعراب پر چلنا اس بات کی دلیل ہے کہ یہ اس کی صفت ہے۔

﴿وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ﴾ (اور شیطان نے ان کے لیے ان کے اعمال کو خوشنما بنا دیا) یعنی کفر کے وہ کام جن میں وہ مبتلا تھے۔ ﴿فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ﴾ یعنی توحید کے راستے سے۔ اور اس سے یہ واضح کیا کہ جو توحید کا راستہ نہیں ہے وہ حقیقتاً ایسا راستہ نہیں جس سے نفع اٹھایا جا سکے۔ ﴿فَهُمْ لَا يَهْتَدُونَ﴾ اللہ اور اس کی توحید کی طرف۔

تیرہویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَلَّا يَسْجُدُوا لِلَّهِ﴾ (کہ وہ اللہ کو سجدہ نہ کریں)۔ ابو عمرو، نافع، عاصم اور حمزہ نے "أَلَّا يَسْجُدُوا لِلَّهِ" "أَلَّا"(4) کی تشدید کے ساتھ پڑھا؛ ابن الانباری (5) نے کہا: ﴿فَهُمْ لَا يَهْتَدُونَ﴾ ان لوگوں کے لیے وقف تام نہیں ہے جنہوں نے "أَلَّا" پر تشدید پڑھی؛ کیونکہ معنی یہ ہے: شیطان نے ان کے لیے یہ بات خوشنما بنا دی کہ وہ سجدہ نہ کریں۔ نحاس نے کہا: یہ "أن" ہے جس پر "لا" داخل ہوا ہے اور "أن" محل نصب میں ہے؛ اخفش نے کہا: "زين" کے تعلق سے، یعنی: ان کے لیے اسے خوشنما بنایا تاکہ وہ اللہ کو سجدہ نہ کریں۔ اور کسائی نے کہا: "فصدهم" کے تعلق سے، یعنی: انہیں سجدہ کرنے سے روک دیا۔

(١) لفظ "عظيم" (م) نسخے میں نہیں ہے، اور باقی نسخوں سے ثابت کیا گیا ہے۔ (٢) 'ایضاح الوقف والابتداء' ٢/ ٨١٥-٨١٦ میں۔ (٣) (م) میں: "لعرش" ہے۔ اور متن باقی نسخوں کے مطابق ہے۔ (٤) 'السبعہ' ص ٤٨٠، اور 'التیسیر' ص ١٦٨۔ (٥) 'ایضاح الوقف والابتداء' ٢/ ٨١٦ میں|

Surah An-Naml: Verses 20 - 28 / 142

And it is, in both cases, an object of purpose (maf'ul lahu). Al-Yazidi and Ali bin Sulayman said: "an" is a substitute (badal) for "their deeds" (a'malahum) in the accusative case (nasb). Abu Amr said: and "an" is in the genitive case (khafd) as a substitute for "the path" (al-sabil) (1).

It was said: The governing word (amil) in it is "they are not guided," meaning: they are not guided to prostrate to Allah, i.e., they do not know that this is obligatory for them. According to this view, "la" is redundant (2), like His saying: {What prevented you that you did not prostrate?} [Al-A'raf: 12], meaning: what prevented you from prostrating. According to this reading, it is not a place for prostration (sujud); because that is news about them abandoning prostration, either due to adornment, or obstruction, or prevention of guidance (3).

Al-Zuhri, Al-Kisa'i, and others read: "a-la ya-sjudu li-llah" (4) meaning: O these people, prostrate! Because "ya" is used for calling nouns, not verbs. Sibawayh recited: O curse of Allah and all peoples and the righteous be upon Sam'an, what a neighbor! Sibawayh said: "ya" is not for the "curse"; because if it were for the curse, he would have put it in the accusative case (nasb); because it would have become a prefixed vocative (munada mudaf). Rather, its estimation is: O these people, may the curse of Allah and peoples be upon Sam'an (5). Some have reported hearing from the Arabs: "a-la ya irhamu, a-la ya usduqu." They mean: O people, have mercy, O people, tell the truth. According to this reading, "usjudu" (prostrate) is in the jussive case (jazm) as an imperative, and the pause is on "a-la ya."

---

(1) In I'rab al-Qur'an 3/206 similarly, without his saying: "and it is in both cases an object of purpose," and it is in al-Muharrar al-Wajiz 4/256. And the saying of al-Akhfash in Ma'ani al-Qur'an for him 2/649. (2) Al-Bayan 2/221, and al-Kashaf 3/145. (3) This is the meaning of al-Farra's saying in Ma'ani al-Qur'an 2/290. (4) Al-Kisa'i's reading in al-Sab'a p. 480, and al-Taysir p. 167. Al-Nahhas mentioned this reading in Ma'ani al-Qur'an 5/126, and I'rab al-Qur'an 3/206 from al-Kisa'i, al-Zuhri, Ibn Abbas, Abu Ja'far, Abu Abd al-Rahman al-Sulami, al-Hasan, Hamid al-A'raj, and Talha. Ibn al-Jawzi added to it in Zad al-Masir 6/166: from Qatada, Abu al-Aliya, al-A'mash, and Ibn Abi Abla. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/126, and I'rab al-Qur'an 3/206, and Ta'wil Mushkil al-Qur'an p. 172. See also al-Kitab for Sibawayh 2/219-220.

सूरह अन-नमल: आयतें 20 - 28 / 142

और यह दोनों ही स्थितियों में 'मफ़'ऊल लहू' (उद्देश्य कर्म) है। अल-यज़ीदी और अली बिन सुलेमान ने कहा: 'अन' उनके'कार्यों' (आमाल) के लिए 'बदल' (प्रतिस्थापन) के रूप में 'नसब' (कर्म कारक) की स्थिति में है। अबू अम्र ने कहा: 'अन' 'सबिल' (मार्ग) के बदले 'खफ़्द' (संबंध कारक) की स्थिति में है (1)।

कहा गया है: इसमें शासी शब्द (आमिल) 'ला यहतदून' (वे मार्गदर्शन नहीं पाते) है, अर्थात: वे मार्गदर्शन नहीं पाते कि अल्लाह को सजदा करें, यानी: वे नहीं जानते कि यह उन पर अनिवार्य है। इस विचार के अनुसार, 'ला' अतिरिक्त (ज़ायद) है (2), जैसे कि अल्लाह का कथन है: {किस बात ने तुझे रोका कि तूने सजदा नहीं किया?} [अल-अराफ: 12], यानी: किस बात ने तुझे सजदा करने से रोका। इस पाठ (क़िरात) के अनुसार, यह सजदा करने का स्थान नहीं है; क्योंकि यह उनके द्वारा सजदा न करने की सूचना है, या तो कार्यों के सुशोभित होने के कारण, या रोकने के कारण, या मार्गदर्शन न पाने के कारण (3)।

अज़-जुहरी, अल-किसाई और अन्य लोगों ने पढ़ा: "अल्ला यसजुदू लिल्लाह" (4) जिसका अर्थ है: ऐ लोगो, सजदा करो!; क्योंकि 'या' पुकारने के लिए संज्ञाओं (इस्म) के साथ प्रयोग किया जाता है, क्रियाओं (फ़ेल) के साथ नहीं। सिबावैह ने शेर पढ़ा: ऐ अल्लाह की लानत, और सभी लोगों और नेक लोगों की, समआन पर हो जो एक पड़ोसी है। सिबावैह ने कहा: 'या' लानत के लिए नहीं है; क्योंकि यदि यह लानत के लिए होता, तो वह इसे 'नसब' में रखता; क्योंकि यह एक 'मुनदा मुदाफ़' बन जाता, लेकिन इसका अनुमानित अर्थ है: ऐ लोगो, अल्लाह और लोगों की लानत समआन पर हो (5)। कुछ लोगों ने अरबों से सुना है: "अला या इरहमु, अला या उसदुकु।" उनका तात्पर्य है: ऐ लोगो, दया करो, ऐ लोगो, सच बोलो। इस पाठ के अनुसार, 'उसजुदू (सजदा करो) आदेश के रूप में 'जज़्म' की स्थिति में है, और विराम 'अला या' पर है।

---

(1) इराब अल-कुरान 3/206 में इसी तरह, बिना इस कथन के "और यह दोनों स्थितियों में मफ़'ऊल लहू है", और यह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/256 में है। और मानी अल-कुरान 2/649 में अल-अखफ़श का कथन। (2) अल-बयान 2/221, और अल-कशाफ़ 3/145। (3) मानी अल-कुरान 2/290 में अल-फ़रा के कथन का यही अर्थ है। (4) अल-किसाई की क़िरात अल-सब'आ पृ. 480 में, और अल-तयसीर पृ. 167 में। अल-नहहास ने मानी अल-कुरान 5/126 और इराब अल-कुरान

3/206 में अल-किसाई, अज़-जुहरी, इब्न अब्बास, अबू जाफ़र, अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी, अल-हसन, हामिद अल-आरज और तलहा से इस क़िरात का उल्लेख किया है। इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 6/166 में इसमें इज़ाफ़ा किया: क़तादा, अबू अल-आलिया, अल-अमश और इब्न अबी अबला से। (5) अल-नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 5/126, और इराब अल-कुरान 3/206, और तावील मुश्किल अल-कुरान पृ. 172। सिबावैह की अल-किताब 2/219-220 भी देखें।

سورة النمل: آیات ۲۰ - ۲۸ / ۱۴۲

وہ دونوں صورتوں میں مفعول لہ ہے۔ یزیدی اور علی بن سلیمان نے کہا: "أن" (کہ) ان کے "اعمالہم" (ان کے اعمال) سے بدل ہے جو نصب کی جگہ پر ہے۔ اور ابو عمرو نے کہا: اور "أن" سبیل (راستہ) سے بدل ہونے کی وجہ سے خفض (جر) کی جگہ پر ہے (۱)۔

اور کہا گیا: اس میں عامل "لا يَهْتَدُونَ" (وہ ہدایت نہیں پاتے) ہے، یعنی: وہ ہدایت نہیں پاتے کہ اللہ کو سجدہ کریں، یعنی: وہ نہیں جانتے کہ یہ ان پر واجب ہے۔ اس قول کے مطابق "لا" زائدہ ہے (۲)، جیسے اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿مَا مَنَعَكَ أَلَّا تَسْجُدَ﴾ [الاعراف: ۱۲] یعنی: تمہیں سجدہ کرنے سے کس نے روکا۔ اس قرات کے مطابق یہ سجدہ کی جگہ نہیں ہے؛ کیونکہ یہ سجدہ چھوڑنے کے بارے میں خبر ہے، چاہے وہ (اعمال کے) مزین ہونے کی وجہ سے ہو، یا روکنے کی وجہ سے، یا ہدایت سے محرومی کی وجہ سے (۳)۔

اور زہری، کسائی اور دوسروں نے پڑھا: "أَلَّا يَسْجُدُوا لِلَّهِ" (۴) یعنی: اے لوگو سجدہ کرو؛ کیونکہ "یا" سے اسماء (ناموں) کو پکارا جاتا ہے افعال کو نہیں۔ اور سیبویہ نے شعر پڑھا: یا لعنةَ اللهِ والأقوامِ كلّهمِ والصّالحين على سِمْعَانَ من جَارِ سیبویہ نے کہا: "یا" لعنت کے لیے نہیں ہے؛ کیونکہ اگر یہ لعنت کے لیے ہوتا تو وہ اسے نصب دیتا؛ کیونکہ وہ منادیٰ مضاف بن جاتا، لیکن اس کا مفہوم ہے: اے لوگو، اللہ اور لوگوں کی لعنت سمعان پر ہو (۵)۔ اور بعض نے عربوں سے سماعاً نقل کیا ہے: "ألا يا ارحموا ألا يا اصدقوا"۔ ان کی مراد ہے: اے قوم رحم کرو، اے قوم سچ بولو۔ پس اس قرات کے مطابق "اسْجُدُوا" امر (حکم) کی وجہ سے جزم کی جگہ پر ہے، اور وقف "أَلَّا يَا" پر ہے،

(۱) اعراب القرآن ۲۰۶/۳ میں اسی طرح، بغیر اس قول کے: "وہ دونوں صورتوں میں مفعول لہ ہے"، اور یہ المحرر الوجیز ۲۵۶/۴ میں ہے۔ اور معانی القرآن ۶۴۹/۲ میں الاخفش کا قول۔ (۲) البیان ۲/ ۲۲۱ ، والکشاف ۳/ ۱٤٥ . (۳) یہ معانی القرآن ۲ / ۲۹۰ میں الفراء کے قول کا مطلب ہے۔ (۴) السبعہ ص ۴۸۰ میں الکسائی کی قرات، اور التیسیر ص ۱۶۷۔ النحاس نے معانی القرآن ۵/ ۱۲۶ اور اعراب القرآن ۲۰۶/۳ میں الکسائی، الزہری، ابن عباس، ابو جعفر، ابو عبد الرحمن السلمی، الحسن، حمید الاعرج اور طلحہ سے اس قرات کا ذکر کیا ہے۔ ابن الجوزی نے زاد المسیر ۱۶۶/۶ میں اس پر اضافہ کیا: قتادہ، ابو العالیہ، الاعمش اور ابن ابی عبلہ سے۔ (۵) معانی القرآن للنحاس ۵/ ۱۲۶ ، وإعراب القرآن ۲۰۶/۳ ، وتأویل مشکل القرآن ص ۱۷۲ ۔ اور سیبویہ کی الکتاب ۲/ ۲۲۰-۲۱۹ ملاحظہ کریں۔

Surah An-Naml: Verses 20 - 28 143

Then you start by saying: "Sujudoo" (Prostrate)(1). Al-Kisa'i said [on the authority of 'Isa al-Hamdani: (2)]: I only used to hear the elders reciting it with light pronunciation (takhfif) with the intention of a command. In the recitation of Abdullah: "Halla(3) tasjuduna lillah" (Why do you not prostrate to Allah?) with the 'ta' and 'nun'. And in the recitation of Ubay: "Alla tasjuduna lillah" (Will you not prostrate to Allah?). These two recitations are an argument for those who recited with takhfif(4). Al-Zajjaj said: The recitation with takhfif implies the obligation of prostration, unlike the tashdid(5). Abu Hatim and Abu 'Ubayd(6) chose the recitation with tashdid. He said: Takhfif is a good variant, except that it breaks the narrative about the people of Saba, and then returns to mentioning them later. Reciting with tashdid provides a continuous narrative without a break in the middle(7). Al-Nahhas said something similar; he said: The recitation with takhfif is far-fetched because it makes the speech parenthetical, whereas with tashdid, the speech is consistent. Furthermore, the standard script is not according to this (takhfif) recitation because two 'alifs' would have been omitted from it, and such abbreviations usually only omit one 'alif', like: "Ya 'Isa bin Maryam"(8). Ibn al-Anbari said: The 'alif' of "usjudoo" was dropped as it is dropped with these when it appears. When the 'alif' of "ya" was dropped and it met with the 'alif' of "usjudoo", it was dropped, so its omission was considered an indication of brevity and a preference for what is lighter and has fewer words. Al-Jawhari said at the end of his book(9): Some said: The "ya" in this context is only for drawing attention (tanbih), as if he said: "Behold, prostrate to Allah." So when the attention-calling "ya" was added, the 'alif' that...

(1) Tafsir al-Baghawi 3/415 similar to it. (2) What is between brackets is not in the manuscripts and was established from Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/290. (3) In (Za): "hal", and in (Ma): "ala hal", and what is established is from (Dal) and (Zay), which matches Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/290, Idah al-Waqf wal-Ibtida' 1/174, and al-Kashshaf 3/145. (4) From his saying: Al-Kisa'i said... to this point from Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/290. We say: Both recitations are rare (shadhdhah) and carry no weight. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/115. (6) Established from (Za), and in the rest of the copies: Abu 'Ubaydah. (7) Transmitted from him by Ibn al-Anbari in Idah al-Waqf wal-Ibtida' 1/173-174. (8) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/207. (9) Al-Sahah (Ya).

सूरह अन-नमल: आयतें २०-२८ १४३

फिर आप यह कहकर शुरू करते हैं: "उसजुदू" (सजदा करो)(१)। अल-किसाई ने कहा [ईसा अल-हमदानी के अधिकार पर: (२)]: मैंने बुजुर्गों को इसे केवल आदेश के इरादे से हल्के उच्चारण (तखफ़ीफ़) के साथ पढ़ते सुना था। अब्दुल्ला के पाठ में: "हल्ला(३) तसजुदूना लिल्लाह" (तुम अल्लाह को सजदा क्यों नहीं करते?) 'ता' और 'नून' के साथ है। और उबै के पाठ में: "अल्ला तसजुदूना लिल्लाह" (क्या तुम अल्लाह को सजदा नहीं करोगे?)। ये दो पाठ उन लोगों के लिए एक तर्क हैं जिन्होंने तखफ़ीफ़ के साथ पढ़ा(४)। अल-ज़ज्जाज ने कहा: तखफ़ीफ़ के साथ पाठ करने का अर्थ सजदा करने का दायित्व है, न कि तशदीद(५)। अबू हातिम और अबू उबैद(६) ने तशदीद के साथ पाठ को चुना। उन्होंने कहा: तखफ़ीफ़ एक अच्छा तरीका है, सिवाय इसके कि यह सबा के लोगों के बारे में चल रही खबर को बीच में तोड़ देता है, और फिर बाद में उनके ज़िक्र पर वापस आता है। तशदीद के साथ पाठ एक निरंतर खबर है जिसका एक हिस्सा दूसरे के पीछे आता है, बीच में कोई रुकावट नहीं होती(७)। अल-नहहास ने भी इसी तरह की बात कही; उन्होंने कहा: तखफ़ीफ़ का पाठ दूर की बात है क्योंकि इससे बात बीच में रुक जाती है, जबकि तशदीद के साथ पाठ सुसंगत रहता है। इसके अलावा, मानक लिखावट इस पाठ के अनुसार नहीं है; क्योंकि इसमें से दो 'अलिफ़' हटा दिए गए होंगे, जबकि इस तरह के संक्षेप में केवल एक 'अलिफ़' हटाया जाता है, जैसे: "या ईसा बिन मरियम"(८)। इब्न अल-अंसारी ने कहा: "उसजुदू" का 'अलिफ़' गिर गया जैसे कि यह इनके साथ गिर जाता है जब यह दिखाई देता है। जब "या" का 'अलिफ़' गिर गया और वह "उसजुदू" के'अलिफ़' से मिला, तो वह गिर गया, इसलिए उसके गिरने को संक्षिप्तता का संकेत और उस चीज़ को प्राथमिकता देना माना गया जो हल्की हो और जिसमें शब्द कम हों। अल-जौहरी ने अपनी पुस्तक(९) के अंत में कहा: कुछ ने कहा: इस स्थान पर "या" केवल ध्यान आकर्षित करने (तन्बीह) के लिए है, जैसे कि उसने कहा हो: "सुनो, अल्लाह को सजदा करो।" फिर जब तन्बीह वाला "या" शामिल किया गया, तो वह 'अलिफ़' जो...

(१) तफ़्सीर अल-बग़वी ३/४१५ उसी तरह। (२) कोष्ठक के बीच की सामग्री पांडुलिपियों में नहीं है, और इसे अल-फ़र्रा की मा'आनी अल-क़ुरआन २/२९० से पुष्ट किया गया है। (३) (ज़) में: "हल", और (म) में: "अला हल", और जो पुष्ट है वह (द) और (ज़ै) से है, जो अल-फ़र्रा की मा'आनी अल-क़ुरआन २/२९०, ईदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा १/१७४ और अल-कश्शाफ़ ३/१४५ के अनुरूप है। (४) उनके इस कथन से: अल-किसाई ने कहा... अल-फ़र्रा की मा'आनी अल-क़ुरआन २/२९० में इस स्थान तक।

हमने कहा: दोनों पाठ असामान्य (शाज़) हैं और इनमें कोई दलील नहीं है। (५) अल-ज़ज्जाज की मा'आनी अल-क़ुरआन ४/११५। (६) (ज़) से पुष्ट, और बाकी प्रतियों में: अबू उबैदा। (७) इब्न अल-अंसारी द्वारा ईदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा १/१७३-१७४ में उनसे उद्धृत। (८) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन ३/२०७। (९) अल-साह (या)।

سورہ النمل: آیات ۲۰ - ۲۸ ۱۴۳

پھر آپ یہ کہہ کر آغاز کرتے ہیں: «اسْجُدُوا» (سجدہ کرو)(۱)۔ الکسائی نے کہا [عیسیٰ الہمدانی سے مروی ہے: (۲)]: میں نے بزرگوں کو اسے صرف امر (حکم) کی نیت سے تخفیف کے ساتھ پڑھتے ہوئے سنا تھا۔ اور عبداللہ کی قرأت میں: «هلّا(۳) تَسْجُدُونَ لِلَّهِ» تاء اور نون کے ساتھ ہے۔ اور اُبیّ کی قرأت میں: «أَلَّا تَسْجُدُونَ لِلَّهِ» ہے، پس یہ دونوں قرأتیں ان لوگوں کے لیے دلیل ہیں جنہوں نے تخفیف کی(۴)۔ الزجاج نے کہا: تخفیف کی قرأت سجدے کے وجوب کا تقاضا کرتی ہے نہ کہ تشدید کا(۵)۔ اور ابو حاتم اور ابو عبید(۶) نے تشدید کی قرأت کو پسند کیا۔ انہوں نے کہا: تخفیف ایک اچھا پہلو ہے سوائے اس کے کہ اس میں سبا کے معاملے کی خبر میں انقطاع (ٹکڑا جانا) ہے، پھر بعد میں ان کے ذکر کی طرف رجوع ہوتا ہے۔ جبکہ تشدید کے ساتھ قرأت ایسی خبر ہے جس کا ایک حصہ دوسرے کے پیچھے آتا ہے، اس کے درمیان کوئی انقطاع نہیں ہے(۷)۔ اور اسی طرح النحاس نے کہا؛ انہوں نے کہا: تخفیف کی قرأت بعید ہے؛ کیونکہ کلام معترضہ ہو جاتا ہے، اور تشدید کی قرأت کے ساتھ کلام مربوط ہوتا ہے، اور یہ بھی کہ کتابت (رسم الخط) اس قرأت کے خلاف ہے؛ کیونکہ اس میں سے دو الف حذف ہو گئے ہیں، جبکہ اس طرح کا اختصار صرف ایک الف کو حذف کر کے کیا جاتا ہے جیسے: «یا عیسی بن مریم»(۸)۔ ابن الانباری نے کہا: «اسجدوا» کا الف گر گیا جیسے ان کے ساتھ گر جاتا ہے جب وہ ظاہر ہو، اور جب «یا» کا الف گرا اور وہ «اسجدوا» کے الف سے ملا، تو وہ گر گیا، پس اس کا گرنا اختصار کی علامت اور اسے ترجیح دینا قرار دیا گیا جو ہلکا ہو اور جس کے الفاظ کم ہوں۔ اور الجوہری نے اپنی کتاب کے آخر میں کہا(۹): بعض نے کہا: اس مقام پر «یا» صرف تنبیہ کے لیے ہے، گویا اس نے کہا: خبردار اللہ کو سجدہ کرو، پھر جب اس پر تنبیہ کے لیے «یا» داخل ہوا تو وہ الف جو...

(١) تفسير البغوى ٣/٤١٥ اسی طرح۔ (٢) جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ نسخوں میں نہیں ہے، اور اسے معانی القرآن للفراء ٢/٢٩٠ سے ثابت کیا گیا ہے۔ (٣) (ظ) میں: «هل»، اور (م) میں: «ألا هل»، اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (ز) سے ہے، جو معانی القرآن للفراء ٢/٢٩٠، اور ایضاح الوقف والابتداء ١/١٧٤، اور الکشاف ٣/١٤٥ کے موافق ہے۔ (٤) ان کے قول سے: الکسائی نے کہا... یہاں تک معانی القرآن للفراء ٢/٢٩٠ سے ہے۔ ہم نے کہا: دونوں قرأتیں شاذ ہیں ان میں کوئی حجت نہیں۔ (٥) معانی القرآن للزجاج ٤/١١٥۔ (٦) (ظ) سے ثابت، اور باقی نسخوں میں: ابو عبیدہ۔ (٧) اسے ابن الانباری نے ایضاح الوقف والابتداء ١/١٧٣-١٧٤ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (٨) اعراب القرآن للنحاس ٣/٢٠٧۔ (٩) الصحاح (یا)۔

144 Surah An-Naml, Verses 20 - 28 In "isjudu" (prostrate); because it is a hamzat al-wasl (joining hamza), and the alif in "ya" was dropped due to the meeting of two quiescent (sukūn) letters; because it and the sīn are both quiescent. Dhu al-Rumma(1) said: "O, be safe, O house of Mayy, despite decay, and may the rain not cease pouring upon your courtyard." Al-Jurjani said: It is an intercalated speech (parenthetical) from the Hoopoe, or Solomon, or from Allah(2). Meaning: "so that they do not prostrate", similar to the words of the Almighty: {Tell those who believe to forgive those who do not hope for the days of Allah} [Al-Jathiyah: 14]. It was said: It is a command, i.e., "let them forgive". The writing of the Mushaf is consistent with this, meaning: there is no vocative (nida') here. Ibn Atiyyah(3) said: It was said that it is from the speech of the Hoopoe up to his saying: "the Great", which is the opinion of Ibn Zayd and Ibn Ishaq. It is objected to on the grounds that he (the hoopoe) is not an addressee, so how can he speak in the sense of legislation (Shar')?! And it is possible that it is from the speech of Solomon when the hoopoe informed him about the people. And it is possible that it is from the words(4) of Allah Almighty, so it is an interpolation between the two speeches, which is the established view upon reflection. The reading of shaddah (doubling) in "alla" gives the impression that the speech is by the hoopoe, while the reading of takhfif (lightening/single consonant) prevents this. Takhfif necessitates the command to prostrate to Allah, Mighty and Majestic, according to what we have explained. Al-Zamakhshari(5) said: If you say: Is the prostration of recitation (sajdat al-tilawah) obligatory in both readings or in one of them? I say: It is obligatory in both of them; because the places of prostration are either a command for it, praise for those who perform it, or censure for those who abandon it. One of the two readings is a command to prostrate and the other is a censure for the one who abandons it. I say: Allah has informed about the disbelievers that they do not prostrate as in "Al-Inshiqaq", and the Prophet ﷺ prostrated in it, as is established in Al-Bukhari and others(6), so likewise "An-Naml". And Allah knows best. Al-Zamakhshari(7): And what Al-Zajjaj mentioned regarding the obligation of prostration with takhfif and not with tashdid is incorrect...

(1) In his Diwan 1/559. (2) Al-Tabarsi mentioned this speech in Majma' al-Bayan 19/215. (3) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/256. (4) The word "qawl" (words) is from (m) and Al-Muharrar al-Wajiz. (5) In Al-Kashshaf 3/145. (6) Sahih al-Bukhari (766) from the hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). It was also narrated by Ahmad (7140) and Muslim (578). (7) In Al-Kashshaf 3/145.

144 सूरा अन-नमल, आयतें 20 - 28 "इसजुदू" (सजदा करो) में; क्योंकि यह हमज़तुल-वस्ल (जोड़ने वाला हमज़ा) है, और "या" में अलिफ़ दो साकिनों के मिलने के कारण गिर गया; क्योंकि वह और सीन दोनों साकिन हैं। ज़ू अल-रुम्मा(1) ने कहा: "ओ, सुरक्षित रहो, ओ मय का घर, क्षय के बावजूद, और तुम्हारे आंगन में बारिश का बरसना बंद न हो।" अल-जुरजानी ने कहा: यह हुदहुद, या सुलेमान, या अल्लाह(2) की ओर से एक बीच की बात है। यानी: "ताकि वे सजदा न करें", जैसे अल्लाह तआला का फरमान है: {ईमान वालों से कह दो कि वे उन्हें माफ़ कर दें जो अल्लाह के दिनों की उम्मीद नहीं रखते} [अल-जासिया: 14]। कहा गया: यह एक आदेश है, यानी: "वे माफ़ कर दें"। मुसहफ़ (कुरान) का लेखन इसके अनुकूल है, यानी: यहाँ कोई निदा (संबोधन) नहीं है। इब्न अतिया(3) ने कहा: यह कहा गया है कि यह हुदहुद की बात है उसके कहने तक: "अज़ीम" (महान), और यही इब्न ज़ैद और इब्न इसहाक का विचार है। इस पर आपत्ति जताई जाती है कि वह (हुदहुद) संबोधित व्यक्ति नहीं है, तो वह शरीयत के अर्थ में कैसे बोल सकता है?! और यह संभव है कि यह सुलेमान का कथन हो जब हुदहुद ने उन्हें लोगों के बारे में सूचित किया। और यह भी संभव है कि यह अल्लाह तआला का कथन(4) हो, तो यह दो बातों के बीच एक हस्तक्षेप (اعتراض) है, जो सोच-विचार के बाद पुख्ता होता है। "अल्ला" (ألا) में तशदीद (द्वित्व) के साथ पढ़ने से यह संकेत मिलता है कि यह हुदहुद की बात है, जबकि तख़फ़ीफ़ (हल्का पढ़ना) इसे रोकता है। तख़फ़ीफ़ अल्लाह अज़्वजल को सजदा करने के आदेश की मांग करता है, जैसा कि हमने स्पष्ट किया है। अल-ज़मखशरी(5) ने कहा: यदि आप कहें: क्या सजदा-ए-तिलावत दोनों किरातों (पढ़ने के तरीकों) में वाजिब है या उनमें से एक में? मैंने कहा: वह उन दोनों में वाजिब है; क्योंकि सजदे के स्थान या तो उसके लिए आदेश हैं, या उसे करने वालों की प्रशंसा है, या उसे छोड़ने वालों की निंदा है। दो किरातों में से एक सजदे का आदेश है और दूसरी छोड़ने वाले की निंदा है। मैंने कहा: और अल्लाह ने काफिरों के बारे में बताया है कि वे सजदा नहीं करते जैसा कि "अल-इन्शिकाक़" में है, और नबी ﷺ ने इसमें सजदा किया, जैसा कि बुखारी और अन्य(6) में सिद्ध है, तो इसी तरह "अन-नमल" है। और अल्लाह बेहतर जानता है। अल-ज़मखशरी(7): और अज्जाज ने जो ज़िक्र किया कि सजदा तख़फ़ीफ़ के साथ वाजिब है न कि तशदीद के साथ, तो वह सही नहीं है...

(1) उनके दीवान 1/559 में। (2) और इस बात को अल-तबरसी ने मजमा उल-बयान 19/215 में ज़िक्र किया है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/256 में। (4) शब्द "कौल" (कथन) (म) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ से है। (5) अल-कशाफ़ 3/145 में। (6) सही बुखारी (766) अबू हुरायरा

(रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से। और इसे अहमद (7140) और मुस्लिम (578) ने भी रिवायत किया है। (7) अल-कशाफ़ 3/145 में।

144 سورہ النمل، آیات 20 - 28 «اسْجُدُوا» میں؛ کیونکہ یہ الفِ وصل ہے، اور «یا» میں موجود الف دو ساکنوں کے اکٹھے ہونے کی وجہ سے گر گیا؛ کیونکہ وہ اور سین دونوں ساکن ہیں۔ ذو الرمہ(1) نے کہا: أَلَا يَا اسْلَمِي يَا دَارَ مَيِّ عَلَى الْبِلَى ... وَلَا زَالَ مُنْهَلًّا بِجَرْعَائِكِ الْقَطْرُ (اے می کے گھر! فرسودگی کے باوجود سلامتی میں رہو، اور تیرے صحن میں بارش کا برسنا کبھی ختم نہ ہو۔) اور جرجانی نے کہا: یہ ہدہد یا سلیمان یا اللہ تعالیٰ(2) کی طرف سے جملہ معترضہ ہے۔ یعنی: "تاکہ وہ سجدہ نہ کریں"، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ قُل لِّلَّذِينَ ءَامَنُوا يَغْفِرُوا لِلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ أَيَّامَ اللَّهِ ﴾ [الجاثیہ: 14]۔ کہا گیا: یہ امر ہے، یعنی: "تاکہ وہ معاف کر دیں"۔ اور مصحف کی کتابت اسی کے مطابق منظم ہے، یعنی: یہاں ندا (اے) نہیں ہے۔ ابن عطیہ(3) نے کہا: کہا گیا ہے کہ یہ ہدہد کے کلام میں سے ہے اس کے قول "العظیم" تک، اور یہی ابن زید اور ابن اسحاق کا قول ہے، اور اس پر اعتراض کیا جاتا ہے کہ وہ مخاطب نہیں ہے تو وہ شرعی معنی میں کیسے کلام کر سکتا ہے؟! اور یہ احتمال ہے کہ یہ سلیمان علیہ السلام کا قول ہو جب ہدہد نے انہیں قوم کے بارے میں خبر دی۔ اور یہ ؕ احتمال ہے کہ یہ اللہ تعالیٰ کا قول(4) ہو، پس یہ دو کلاموں کے درمیان اعتراض ہے، جو کہ غور و فکر سے ثابت ہوتا ہے۔ اور «أَلَّا» میں تشدید کے ساتھ قرأت یہ بتاتی ہے کہ کلام ہدہد کا ہے، اور تخفیف کی قرأت اس سے روکتی ہے، اور تخفیف اللہ عزوجل کے لیے سجدے کے امر کا تقاضا کرتی ہے جیسا کہ ہم نے بیان کیا ہے۔ اور زمخشری(5) نے کہا: پس اگر تم کہو: کیا سجدہ تلاوت دونوں قرأتوں میں واجب ہے یا ان میں سے کسی ایک میں؟ میں نے کہا: وہ ان دونوں میں واجب ہے؛ کیونکہ سجدے کے مقامات یا تو اس کا حکم ہیں، یا اسے کرنے والے کی تعریف ہیں، یا اسے چھوڑنے والے کی مذمت ہیں، اور ان دو قرأتوں میں سے ایک سجدے کا حکم ہے اور دوسری اسے چھوڑنے والے کی مذمت ہے۔ میں نے کہا: اور اللہ تعالیٰ نے کافروں

کے بارے میں خبر دی ہے کہ وہ سجدہ نہیں کرتے جیسا کہ «الانشقاق» میں ہے، اور نبی ﷺ نے اس میں سجدہ کیا، جیسا کہ بخاری وغیرہ(6) میں ثابت ہے، تو اسی طرح «النمل» بھی ہے۔ واللہ اعلم۔

زمخشری(7): اور زجاج نے جو ذکر کیا کہ سجدہ تخفیف کے ساتھ واجب ہے نہ کہ تشدید کے ساتھ، تو وہ غیر [درست ہے...]

(1) ان کے دیوان 1/559 میں۔ (2) اور اس کلام کو طبرسی نے مجمع البیان 19/215 میں ذکر کیا ہے۔ (3) المحرر الوجیز 4/256 میں۔ (4) لفظ «قول» (م) اور المحرر الوجیز سے ہے۔ (5) الکشاف 3/145 میں۔ (6) صحیح بخاری (766) ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ اور اسے احمد (7140) اور مسلم (578) نے روایت کیا ہے۔ (7) الکشاف 3/145 میںا

returned to it. {Who brings forth what is hidden} The hidden of the sky: its rain; and the hidden of the earth: its treasures and plants. Qatadah said: The hidden: the secret. Al-Nahhas said: This is more appropriate. Meaning: what is absent in the heavens and the earth, and this is indicated by {what they hide and what they declare}(1). Ikrimah and Malik bin Dinar read: "al-haba" with a fatha on the 'ba' without a hamza(2). Al-Mahdawi said: This is the standard reduction, and he mentioned those who omit the hamza in pauses. Al-Nahhas said(3): Abu Hatim reported that Ikrimah read: "Who brings forth al-khaba" with a non-glottalized alif(4), and claimed that this is not permissible in Arabic, arguing that if he reduced the hamza, he would place its vowel on the 'ba' and delete it(5), so he said: "al-khaba in the heavens and the earth," and that if he changed the hamza he would say: "al-khabya" with a sukun on the 'ba' followed by a 'ya'. Al-Nahhas said: I heard Ali bin Sulayman say: I heard Muhammad bin Yazid say: Abu Hatim was below his companions in grammar and did not catch up with them, except that when he left his country, no one more knowledgeable than him was found. Sibawayh reported from the Arabs that they replace the hamza with an alif if the preceding letter is silent and it [the hamza] is with a fatha, and they replace it with a waw if the preceding letter is silent and it is with a damma, and they replace it with a ya if the preceding letter is silent and it is with a kasra. So you say: "hadha al-wathu"(6), and "I marveled at al-wathyi," and "I saw al-watha," and this is from "wathantu yadahu." Likewise "hadha al-khubu," and "I marveled at al-khabyi," and "I saw al-khaba." This was only done because the hamza is light, so it was replaced by these letters. Sibawayh reported from a group of Banu Tamim and Banu Asad that they say: "hadha al-khab'u," they give a damma to the silent letter if the hamza has a damma.

---

(1) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/127. (2) Al-Shadhah p. 109 from Isa: he is Ibn Omar al-Hamdani, and al-Muharrar al-Wajiz 4/256 from Ubay bin Ka'b. (3) In I'rab al-Quran 3/207-208. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/256, and Ibn Khalawayh mentioned it in al-Shadhah p. 109 from Malik bin Dinar, and it will appear soon from the reading of Ibn Mas'ud. (5) The word "and deleted it" is not in (m). (6) Al-Wath'u: a blow until the skin presses the flesh and the blow reaches the bone without breaking it. Lisan (Wath'a).

उसकी ओर लौटाया गया। {वह जो छिपी हुई बात को निकालता है} आकाश की छिपी हुई वस्तु: उसकी वर्षा; और पृथ्वी की छिपी हुई वस्तु: उसके खजाने और वनस्पतियां। क़तादा ने कहा: छिपी हुई वस्तु: रहस्य। अल-नहहास ने कहा: यह अधिक उचित है। अर्थात: जो स्वर्ग और पृथ्वी में अदृश्य है, और यह {जो वे छिपाते हैं और जो वे प्रकट करते हैं}(१) द्वारा इंगित किया गया है। इकरिमा और मलिक बिन दीनार ने पढ़ा: "अल-हबा" बिना हमज़ा के'बा' पर फतहा के साथ(२)। अल-महदवी ने कहा: यह मानक न्यूनीकरण है, और उन्होंने उन लोगों का उल्लेख किया जो विराम में हमज़ा छोड़ देते हैं। अल-नहहास ने कहा(३): अबू हातिम ने बताया कि इकरिमा ने पढ़ा: "जो अल-खाबा को निकालता है" बिना हमज़ा वाले अलिफ के साथ(४), और दावा किया कि अरबी में इसकी अनुमति नहीं है, यह तर्क देते हुए कि यदि उन्होंने हमज़ा को कम किया होता, तो उन्होंने इसके स्वर को 'बा' पर रखा होता और इसे हटा दिया होता(५), इसलिए उन्होंने कहा: "स्वर्ग और पृथ्वी में अल-खाबा," और यदि उन्होंने हमज़ा को बदल दिया होता तो वह कहते: "अल-खाब्या" 'बा' पर सुकून और उसके बाद 'या' के साथ। अल-नहहास ने कहा: मैंने अली बिन सुलेमान को कहते सुना: मैंने मुहम्मद बिन यज़ीद को कहते सुना: अबू हातिम व्याकरण में अपने साथियों से नीचे थे और उनके बराबर नहीं पहुँच पाए, सिवाय इसके कि जब वे अपने देश से बाहर निकलते थे, तो उनसे अधिक ज्ञानी कोई नहीं मिलता था। सिबवेह ने अरबों से बताया कि वे हमज़ा को अलिफ से बदल देते हैं यदि उससे पहले वाला अक्षर शांत हो और वह [हमज़ा] फतहा के साथ हो, और वे उसे वाव से बदल देते हैं यदि उससे पहले वाला अक्षर शांत हो और वह दम्मा के साथ हो, और वे उसे या से बदल देते हैं यदि उससे पहले वाला अक्षर शांत हो और वह कसरा के साथ हो। तो आप कहते हैं: "हाज़ा अल-वथु"(६), और "मुझे अल-वथयी पर आश्चर्य हुआ," और "मैंने अल-वथा देखा," और यह "वथन्तु यदहु" से है। इसी प्रकार "हाज़ा अल-खुबू," और "मुझे अल-खब्यी पर आश्चर्य हुआ," और "मैंने अल-खाबा देखा।" यह केवल इसलिए किया गया क्योंकि हमज़ा हल्का है, इसलिए इसे इन अक्षरों से बदल दिया गया। सिबवेह ने बनू तमीम और बनू असद के एक समूह से बताया कि वे कहते हैं: "हाज़ा अल-खब'उ," वे शांत अक्षर को दम्मा देते हैं यदि हमज़ा पर दम्मा हो।

---

(१) मानी अल-कुरान अल-नहहास द्वारा ५/१२७। (२) अल-शाज़ाह पृ. १०९ ईसा से: वह इब्न उमर अल-हमदानी हैं, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२५६ उबे बिन काब से। (३) इराब अल-कुरान ३/२०७-२०८ में। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२५६, और इब्न खलवेह ने अल-शाज़ाह पृ. १०९ में

मलिक बिन दीनार से इसका उल्लेख किया है, और यह जल्द ही इब्न मसूद के पाठ से आएगा। (५) शब्द "और इसे हटा दिया" (m) में नहीं है। (६) अल-वथ'उ: एक प्रहार जब तक कि खाल मांस को दबा न दे और प्रहार बिना टूटे हड्डी तक न पहुँच जाए। लिसान (वथ'आ)।

سورة النمل: آیات ۲۰ - ۲۸ ۱۴۵

اس کی طرف لوٹنے والا۔ {وہ جو چھپی ہوئی چیز کو نکالتا ہے} آسمان کی چھپی ہوئی چیز: اس کی بارش؛ اور زمین کی چھپی ہوئی چیز: اس کے خزانے اور نباتات۔ قتادہ نے کہا: الخبء: راز۔ النحاس نے کہا: یہ زیادہ بہتر ہے۔ یعنی: جو آسمانوں اور زمین میں غائب ہے، اور اس پر {جو وہ چھپاتے ہیں اور جو وہ ظاہر کرتے ہیں}(۱) دلالت کرتا ہے۔ عکرمہ اور مالک بن دینار نے پڑھا: "الحَبَ" بغیر ہمزہ کے 'با' پر فتحہ کے ساتھ(۲)۔ المہدوی نے کہا: یہ قیاسی تخفیف ہے، اور انہوں نے ان لوگوں کا ذکر کیا جو وقف میں ہمزہ کو چھوڑ دیتے ہیں۔ النحاس نے کہا(۳): ابو حاتم نے حکایت کی کہ عکرمہ نے پڑھا: "الذي يخرج الخبا" الف غیر مہموزہ کے ساتھ(۴)، اور دعویٰ کیا کہ عربی میں یہ جائز نہیں ہے، اور دلیل دی کہ اگر وہ ہمزہ کی تخفیف کرتے تو اس کی حرکت کو 'با' پر ڈال دیتے اور اسے حذف کر دیتے(۵)، چنانچہ انہوں نے کہا: "الخَبَ فی السماوات والارض"، اور یہ کہ اگر وہ ہمزہ کو تبدیل کرتے تو کہتے: "الخَبْيَ" 'با' کے سکون اور اس کے بعد 'یا' کے ساتھ النحاس نے کہا: میں نے علی بن سلیمان کو کہتے سنا: میں نے محمد بن یزید کو کہتے سنا: ابو حاتم نحو میں اپنے ساتھیوں سے کم تر تھے اور ان تک نہیں پہنچ سکے، سوائے اس کے کہ جب وہ اپنے شہر سے نکلتے تو ان سے بڑھ کر عالم نہیں ملتا تھا۔ سیبویہ نے عربوں سے حکایت کی کہ وہ ہمزہ کو الف سے بدل دیتے ہیں اگر اس سے پہلے والا حرف ساکن ہو اور وہ [ہمزہ] مفتوح ہو، اور اسے واؤ سے بدل دیتے ہیں اگر اس سے پہلے والا ساکن ہو اور وہ مضموم ہو، اور اسے یا سے بدل دیتے ہیں اگر اس سے پہلے والا ساکن ہو اور وہ مکسور ہو۔ پس آپ کہیں گے: "ہذا الوثو"(۶)، اور "مجھے الوثی پر تعجب ہوا"، اور "میں نے الوثا دیکھا"، اور یہ "وثنت یدہ" سے ہے۔ اسی طرح "ہذا الخبو"، اور "مجھے الخبی پر تعجب ہوا"، اور "میں نے الخبا دیکھا"۔

یہ صرف اس لیے کیا گیا کیونکہ ہمزہ ہلکا ہے، پس اسے ان حروف سے بدل دیا گیا۔ سیبویہ نے بنو تمیم اور بنو اسد کی ایک قوم سے حکایت کی کہ وہ کہتے ہیں: "ہذا الخبؤ"، وہ ساکن کو ضمہ دیتے ہیں اگر ہمزہ مضموم ہو۔

---

(۱) معانی القرآن للنحاس ۱۲۷/۵۔ (۲) الشاذہ ص ۱۰۹ عن عیسیٰ: وہ ابن عمر الہمدانی ہیں، اور المحرر الوجیز ۲۵۶/۴ عن ابی بن کعب۔ (۳) فی اعراب القرآن ۲۰۷/۳-۲۰۸۔ (۴) المحرر الوجیز ۲۵۶/۴، اور ابن خالویہ نے الشاذہ ص ۱۰۹ میں مالک بن دینار سے اس کا ذکر کیا ہے، اور یہ عنقریب ابن مسعود کی قرات سے آئے گا۔ (۵) لفظ "و حذفہا" (م) میں نہیں ہے۔ (۶) والوثء: ایسی چوٹ کہ کھال گوشت کو دبا دے اور چوٹ بغیر ہڈی ٹوٹے ہڈی تک پہنچ جائے۔ اللسان (وثأ)۔

146 Surah An-Naml: Verses 20 - 28

And they establish the hamza and break (vocalize with kasra) the silent letter if the hamza is broken, and they open (vocalize with fatha) the silent letter if the hamza is open. Sibawayh also related that they break even if the hamza is damma-vocalized, except that this is from Banu Tamim, so they say: "Al-Ridi'u". He claimed that they did not vocalize the Dal with damma because they disliked a damma preceded by a kasra; because there is no [pattern of] fi'ul in the language. These are all dialects incorporated into the language in which the congregation read. In the reading of Abdullah [ibn Mas'ud], "Who brings forth the hidden things from the heavens" where "from" (min) and "in" (fi) alternate; Arabs say: "I will surely extract knowledge in you," meaning from you. This was said by Al-Farra (1). "And He knows what you hide and what you declare": The general reading for both is with the third-person 'Ya' (2). This reading suggests that the verse is part of the speech of the hoopoe (3), and that God Almighty singled it out with knowledge of His oneness, the necessity of prostration to Him, the rejection of their prostration to the sun, and its attribution to Satan and his beautification for them—knowledge He did not bestow upon other birds and animals; of subtle wisdom that even sound minds can hardly attain. Al-Jahdari, 'Isa ibn 'Umar, Hafs, and Al-Kisa'i read: "tukhfuna" (you hide) and "tu'linuna" (you declare) with the 'Ta' of address (second person). This reading (4) suggests that the verse is from the address of Allah, the Mighty and Sublime, to the nation of Muhammad ﷺ (5). "Allah—there is no deity except Him, Lord of the Great Throne." Ibn Muhaysin read: "Al-'Azimu" (the Great) in the nominative case (6) as an attribute of Allah. The others read it in the genitive case as an attribute of the Throne. It was specifically mentioned because it is the greatest of creations, and everything else is within it and under His grasp (7).

---

(1) In Ma'ani al-Qur'an by him, 2/291. The reading of Abdullah ibn Mas'ud is in Al-Shadhdhah, p. 109, and the author mentioned it recently from 'Ikrimah. (2) The word "Al-Gha'ib" is from (M). (3) Al-Muharrar al-Wajiz, 4/257. (4) The reading of Hafs and Al-Kisa'i is in Al-Sab'ah, p. 481, and in Al-Taysir, p. 168. (5) Al-Muharrar al-Wajiz, 4/257. (6) Al-Shadhdhah, p. 109, and Zad al-Masir, 6/166, and he also attributed it to Al-Dahhak. (7) Al-Muharrar al-Wajiz, 4/257.

146 सूरह अन-नमल: आयतें 20 - 28

और वे हमज़ा को स्थापित करते हैं और यदि हमज़ा पर कसरा (इ की मात्रा) हो तो शांत अक्षर को कसरा देते हैं, और यदि हमज़ा पर फतह (अ की मात्रा) हो तो शांत अक्षर को फतह देते हैं। सिबावैह ने यह भी बताया कि वे कसरा देते हैं भले ही हमज़ा पर दम्मा (उ की मात्रा) हो, सिवाय इसके कि यह बनू तमीम से है, इसलिए वे कहते हैं: "अल-रिदीउ"। उन्होंने दावा किया कि उन्होंने दाल पर दम्मा नहीं लगाया क्योंकि वे कसरा के बाद दम्मा को नापसंद करते थे; क्योंकि भाषा में फ़िउल का कोई रूप नहीं है। ये सभी बोलियाँ उस भाषा में शामिल हैं जिसमें जनसमूह ने पढ़ा है। अब्दुल्ला [इब्न मसूद] के पाठ में, "जो आकाशों से छिपी हुई चीज़ों को निकालता है" जहाँ "से" (मिन) और "में" (फ़ी) आपस में बदलते रहते हैं; अरब कहते हैं: "मैं तुममें (फ़ीकुम) से ज्ञान निश्चित रूप से निकालूँगा," जिसका अर्थ है तुममें से (मिनकुम)। यह अल-फ़र्रा (1) ने कहा था। "और वह जानता है जो तुम छिपाते हो और जो तुम प्रकट करते हो": दोनों के लिए सामान्य पाठ ग़ायब (तीसरे व्यक्ति) की 'या' के साथ है (2)। यह पाठ बताता है कि यह आयत हुदहुद (3) के कथन का हिस्सा है, और यह कि अल्लाह तआला ने उसे अपने तौहीद (एकेश्वरवाद) के ज्ञान, उसके लिए सजदे की अनिवार्यता, सूर्य के प्रति उनके सजदे की अस्वीकृति, और इसे शैतान के प्रति श्रेय देने और उनके लिए उसके शृंगार के साथ विशिष्ट किया - वह ज्ञान जो उसने अन्य पक्षियों और जानवरों को नहीं दिया; उन सूक्ष्म जानकारियों में से जिन्हें परिपक्व बुद्धि भी मुश्किल से समझ पाती है। अल-जहदरी, ईसा इब्न उमर, हफ़्स और अल-किसाई ने "तुख़फ़ून" (तुम छिपाते हो) और "तुलिनून" (तुम प्रकट करते हो) को संबोधन (दूसरे व्यक्ति) की 'ता' के साथ पढ़ा है। यह पाठ (4) बताता है कि आयत अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की ओर से मुहम्मद ﷺ की उम्मत (समुदाय) के लिए संबोधन है (5)। "अल्लाह - उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, वह महान अर्श (सिंहासन) का रब है।" इब्न मुहैसिन ने अल्लाह के गुण के रूप में रफ़अ (पेश/उ की मात्रा) के साथ "अल-अज़ीमु" (महान) पढ़ा (6)। बाकी लोगों ने अर्श के गुण के रूप में ज़र (ज़ेर/इ की मात्रा) के साथ पढ़ा। इसका विशेष रूप से उल्लेख इसलिए किया गया क्योंकि यह सभी रचनाओं में सबसे महान है, और बाकी सब इसके दायरे और मुट्ठी में है (7)।

---

(1) उनकी पुस्तक मआनी अल-क़ुरआन 2/291 में। अब्दुल्ला इब्न मसूद का पाठ अल-शाज़्ज़ह, पृष्ठ 109 में है, और लेखक ने हाल ही में इकरीमा के हवाले से इसका उल्लेख किया है। (2) "अल-ग़ायब" शब्द (म) से है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़, 4/257। (4) हफ़्स और अल-किसाई का पाठ अल-सबआ, पृष्ठ 481 में और अल-तयसीर, पृष्ठ 168 में है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़, 4/257। (6)

अल-शाज़्ह, पृष्ठ 109, और ज़ाद अल-मसीर, 6/166, और उन्होंने इसे अल-दहाक से भी जोड़ा। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़, 4/257।

146 سورہ النمل: آیات ۲۰ - ۲۸

اور وہ ہمزہ کو ثابت رکھتے ہیں اور اگر ہمزہ مکسور (زیر والا) ہو تو ساکن کو کسرہ (زیر) دیتے ہیں، اور اگر ہمزہ مفتوح (زبر والا) ہو تو ساکن کو فتحہ (زبر) دیتے ہیں۔ سیبویہ نے یہ بھی حکایت کی ہے کہ وہ کسرہ دیتے ہیں چاہے ہمزہ مضموم (پیش والا) ہی کیوں نہ ہو، سوائے اس کے کہ یہ بنو تمیم سے ہے، پس وہ کہتے ہیں: "الرِّدِيءُ"۔ اس کا دعویٰ تھا کہ انہوں نے دال پر ضمہ (پیش) نہیں دیا کیونکہ وہ کسرہ کے بعد ضمہ کو ناپسند کرتے تھے؛ اس لیے کہ کلام میں فِعُلٌ کا کوئی وزن نہیں ہے۔ یہ سب ان زبانوں کی لغات ہیں جو اس زبان میں شامل ہیں جس میں جماعت نے پڑھا ہے۔ اور عبداللہ [بن مسعود] کی قراءت میں ہے "الَّذِي يُخْرِجُ الْخَبْءَ مِنَ السَّمَاوَاتِ" اور "من" اور "في" ایک دوسرے کی جگہ استعمال ہوتے ہیں؛ عرب کہتے ہیں: "میں تم میں (فیکم) سے علم ضرور نکالوں گا" یعنی تم سے (منکم)۔ یہ الفراء (۱) نے کہا۔ ﴿وَيَعْلَمُ مَا يُخْفُونَ وَمَا يُعْلِنُونَ﴾ عام قراءت ان دونوں میں یائے غائب کے ساتھ ہے (۲)، اور یہ قراءت بتاتی ہے کہ یہ آیت ہدہد (۳) کے کلام سے ہے، اور یہ کہ اللہ تعالیٰ نے اسے اپنی توحید کی پہچان، اس کے لیے سجدے کے وجوب، سورج کو ان کے سجدہ کرنے کے انکار، اور اسے شیطان کی طرف منسوب کرنے اور ان کے لیے اسے مزین کرنے کے علم کے ساتھ خاص کیا - وہ علم جو اس نے دوسرے پرندوں اور جانوروں کو نہیں دیا؛ ان لطیف معرفتوں میں سے جن تک پختہ عقلیں بھی بمشکل پہنچتی ہیں۔ اور الجحدری, عیسیٰ بن عمر, حفص اور کسائی نے "تُخْفُونَ" اور "تُعْلِنُونَ" کو تائے خطاب کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور یہ قراءت (۴) بتاتی ہے کہ یہ آیت اللہ عز و جل کی طرف سے امتِ محمد ﷺ کے لیے خطاب ہے (۵)۔ ﴿اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ﴾ ابن محیصن نے "العظیمُ" کو رفع (پیش) کے ساتھ اللہ کی صفت کے طور پر پڑھا (۶)۔ باقی لوگوں نے عرش کی صفت کے طور پر جر (زیر)

کے ساتھ پڑھا۔ اسے خاص طور پر ذکر کیا گیا کیونکہ یہ تمام مخلوقات میں سب سے عظیم ہے، اور اس کے سوا سب اس کے ضمن اور اس کی مٹھی میں ہے (۷)۔

---

(۱) ان کی کتاب معانی القرآن ۲۹۱/۲ میں۔ اور عبداللہ بن مسعود کی قراءت الشاذہ ص ۱۰۹ میں ہے، اور مصنف نے حال ہی میں اسے عکرمہ سے نقل کیا ہے۔ (۲) لفظ "الغائب" (م) سے ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۲۵۷/۴۔ (۴) حفص اور کسائی کی قراءت السبعة ص ۴۸۱ میں ہے، اور التیسیر ص ۱۶۸ میں۔ (۵) المحرر الوجیز ۲۵۷/۴۔ (۶) الشاذہ ص ۱۰۹، اور زاد المسیر ۱۶۶/۶ اور انہوں نے اسے ضحاک کی طرف بھی منسوب کیا۔ (۷) المحرر الوجیز ۲۵۷/۴۔

Surah An-Naml: Verses 20 - 28 147 Fourteenth: The Almighty's saying: {We shall see} (Sananzuru) comes from 'looking' which means contemplation and examination (1). {Whether you have told the truth or are of the liars} in your statement (2). And "kun-ta" (you were) means 'you' [are]. He said: {We shall see whether you have told the truth} and did not say: "We shall look into your matter"; because when the Hoopoe explicitly boasted about his knowledge in his saying: {I have encompassed that which you have not encompassed}, Solomon responded explicitly with his saying: {We shall see whether you have told the truth or have lied}, so that was a fitting match (3) for what he had said.

Fifteenth: In His saying: {Whether you have told the truth or are of the liars} there is evidence that the leader (Imam) must accept the excuses of his subjects, and ward off punishment from them based on the outward appearance of their situations through the inner nature of their excuses (4); because Solomon did not punish the Hoopoe when he apologized to him. The Hoopoe's truthfulness became an excuse because he reported something that necessitated Jihad, and Solomon, peace be upon him, loved Jihad. In the Sahih [authentic Hadith]: "No one loves excuse more than Allah, for that reason He revealed the Book and sent the Messengers (5)". Umar accepted the excuse of Al-Nu'man bin Adi and did not punish him (6). However, the leader has the right to test that if it pertains to a ruling of the Sharia, as Solomon did; for when the Hoopoe said: {Indeed, I found a woman ruling them, and she has been given of all things, and she has a great throne}, greed did not provoke him, nor did the love of increasing his kingdom lead him to approach it until he [the Hoopoe] said: {I found her and her people prostrating to the sun instead of Allah}. At that point, he was enraged by what he heard, and he sought to verify what was reported and to gain knowledge of what was hidden from him regarding that, so he said: {We shall see whether you have told the truth or are of the liars} (7). A similar case is what was narrated in the Sahih from Al-Miswar bin Makhrama, when Umar consulted...

(1) Al-Kashaf 3/145. (2) Tafsir Abi Al-Layth 2/494. (3) In (M): 'Kifaa'. In the rest of the copies: 'Haqqan'. What is established is from Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1447. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1447. (5) Sahih al-Bukhari (7416), and Sahih Muslim (4199) similarly from the Hadith of Al-Mughira bin Shu'bah. It is in Musnad Ahmad (18168). (6) His story has been mentioned previously 16/90-91. (7) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1446.

सूरह अन-नमल: आयतें 20 - 28 147 चौदहवीं: अल्लाह का कथन: {हम देखेंगे} (स-नन्ज़ुरु) 'नज़र' से है जिसका अर्थ है चिंतन और जांच-परख (1)। {कि क्या तुमने सच कहा है या तुम झूठों में से हो} अपनी बात में (2)। और "कुन्ता" (तुम थे) का अर्थ है 'तुम'। उन्होंने कहा: {हम देखेंगे कि क्या तुमने सच कहा है} और यह नहीं कहा: "हम तुम्हारे मामले में देखेंगे"; क्योंकि जब हुदहुद ने अपने इस कथन में ज्ञान का गर्व स्पष्ट किया था: {मुझे वह ज्ञान प्राप्त हुआ है जो आपको नहीं हुआ}, तो सुलेमान ने स्पष्ट रूप से अपने इस कथन से उत्तर दिया: {हम देखेंगे कि क्या तुमने सच कहा है या तुम झूठ बोले हो}, तो यह उसके कहे हुए का एक उचित उत्तर (3) था।

पंद्रहवीं: उनके इस कथन में: {कि क्या तुमने सच कहा है या तुम झूठों में से हो} इस बात का प्रमाण है कि इमाम (शासक) के लिए अपनी प्रजा के बहाने/उज़्र स्वीकार करना अनिवार्य है, और उनके आंतरिक कारणों के आधार पर उनकी बाहरी स्थितियों में दंड को टालना चाहिए (4); क्योंकि सुलेमान ने हुदहुद को दंडित नहीं किया जब उसने उनसे माफी मांगी, बल्कि हुदहुद की सच्चाई एक बहाना बन गई; क्योंकि उसने ऐसी बात की सूचना दी थी जिसके लिए जिहाद आवश्यक था, और सुलेमान अलैहिस्सलाम को जिहाद प्रिय था। सहीह [हदीस] में है: "अल्लाह से बढ़कर किसी को उज़्र (बहाना/क्षमा) प्रिय नहीं है, इसी कारण उसने किताब उतारी और रसूलों को भेजा (5)"। उमर ने नुमान बिन अदी का उज़्र स्वीकार कर लिया और उन्हें दंडित नहीं किया (6)। लेकिन इमाम को इसकी परीक्षा लेने का अधिकार है यदि यह शरीयत के किसी आदेश से संबंधित हो, जैसा कि सुलेमान ने किया था; क्योंकि जब हुदहुद ने कहा: {मैंने एक महिला को उन पर शासन करते हुए पाया, और उसे सब कुछ दिया गया है, और उसका एक महान सिंहासन है}, तो लालच ने उन्हें उत्तेजित नहीं किया, और न ही राज्य विस्तार के प्रेम ने उन्हें उसकी ओर खींचा जब तक कि उसने यह नहीं कहा: {मैंने उसे और उसकी प्रजा को अल्लाह के बजाय सूरज को सजदा करते हुए पाया}। तब वह जो सुना उससे क्रोधित हो गए, और जो बताया गया था उसकी वास्तविकता तक पहुँचने और जो उनसे ओझल था उसका ज्ञान प्राप्त करने की मांग की, तो उन्होंने कहा: {हम देखेंगे कि क्या तुमने सच कहा है या तुम झूठों में से हो} (7)। इसी तरह का मामला वह है जिसे सहीह में अल-मिसवर बिन मखरमा से रिवायत किया गया है, जब उमर ने परामर्श किया...

(1) अल-कशाफ 3/145। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/494। (3) (M) में: 'किफ़ा'। बाकी प्रतियों में: 'हक्कन'। इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1447 से उद्धृत। (4) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1447। (5) सहीह बुखारी (7416), और सहीह मुस्लिम (4199) मुग़ीरा बिन

शोबा की हदीस से। यह मुसनद अहमद (18168) में है। (6) उनकी कहानी पहले 16/90-91 में आ चुकी है। (7) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1446।

سورہ النمل: آیات 20 - 28 147 چودھویں: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ہم دیکھیں گے} (سننظر) 'نظر' سے ہے جس کا مطلب غور و فکر اور تلاشی (1) ہے۔ {کہ کیا تم نے سچ کہا ہے یا تم جھوٹوں میں سے ہو} اپنی بات میں (2)۔ اور "کنت" (تم تھے) کا مطلب ہے 'تم'۔ آپ نے فرمایا: {ہم دیکھیں گے کہ کیا تم نے سچ کہا ہے} اور یہ نہیں فرمایا: "ہم تمہارے معاملے میں دیکھیں گے"؛ کیونکہ جب ہدہد نے اپنے اس قول میں علم کے فخر کو واضح کیا تھا: {مجھے وہ علم حاصل ہوا ہے جو آپ کو نہیں ہوا}، تو سلیمان علیہ السلام نے واضح طور پر اپنے اس قول سے جواب دیا: {ہم دیکھیں گے کہ تم نے سچ کہا ہے یا جھوٹ بولا ہے}، تو یہ اس کے کہے ہوئے کا ایک موزوں جواب (3) تھا۔

پندرہویں: ان کے اس قول میں: {کہ کیا تم نے سچ کہا ہے یا تم جھوٹوں میں سے ہو} اس بات کی دلیل ہے کہ امام (حکمران) پر واجب ہے کہ وہ اپنی رعایا کا عذر قبول کرے، اور ان کے باطنی اعذار کی بنا پر ان کے ظاہری حالات میں سزا کو ٹال دے (4)؛ کیونکہ سلیمان علیہ السلام نے ہدہد کو سزا نہیں دی جب اس نے ان سے معذرت کی، بلکہ ہدہد کی سچائی ہی عذر بن گئی؛ کیونکہ اس نے ایسی خبر دی تھی جس کے لیے جہاد ضروری تھا، اور سلیمان علیہ السلام کو جہاد پسند تھا۔ صحیح [حدیث] میں ہے: "اللہ سے بڑھ کر کسی کو عذر (معذرت) پسند نہیں ہے، اسی لیے اس نے کتاب اتاری اور رسولوں کو بھیجا (5)"۔ عمر رضی اللہ عنہ نے نعمان بن عدی کا عذر قبول کر لیا اور انہیں سزا نہیں دی (6)۔ لیکن امام کو اس کا امتحان لینے کا حق ہے اگر اس کا تعلق شریعت کے کسی حکم سے ہو، جیسا کہ سلیمان علیہ السلام نے کیا؛ کیونکہ جب ہدہد نے کہا: {میں نے ایک عورت کو پایا جو ان پر حکومت کر رہی ہے، اور اسے ہر چیز دی گئی ہے، اور اس کا ایک عظیم تخت ہے}، تو لالچ نے انہیں نہیں اکسایا، اور نہ ہی مملکت میں اضافے کی محبت نے انہیں اس کی

طرف مائل کیا یہاں تک کہ اس نے کہا: {میں نے اسے اور اس کی قوم کو اللہ کے سوا سورج کو سجدہ کرتے ہوئے پایا}۔ تب وہ جو سنا اس سے غصے میں آ گئے، اور جو بتایا گیا تھا اس کی حقیقت تک پہنچنے اور جو ان سے پوشیدہ تھا اس کا علم حاصل کرنے کا مطالبہ کیا، تو انہوں نے کہا: {ہم دیکھیں گے کہ کیا تم نے سچ کہا ہے یا تم جھوٹوں میں سے ہو} (7)۔ اسی طرح کا معاملہ وہ ہے جو صحیح میں المسور بن مخرمہ سے مروی ہے، جب عمر رضی اللہ عنہ نے مشورہ کیا...

(1) الکشاف 3 / 145۔ (2) تفسیر ابی اللیث 2 / 494۔ (3) (م) میں: 'کفاء'۔ باقی نسخوں میں: 'حقاً'۔ اور درست ابن العربی کی احکام القرآن 3 / 1447 سے ہے۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 3 / 1447۔ (5) صحیح البخاری (7416)، اور صحیح مسلم (4199) مغیرہ بن شعبہ کی حدیث سے۔ یہ مسند احمد (18168) میں ہے۔ (6) اس کا قصہ پہلے 16 / 90 - 91 میں گزر چکا ہے۔ (7) احکام القرآن لابن العربی 3 / 1446۔

people regarding the 'imlas' of a woman — which is when her belly is struck and she miscarries her fetus — Al-Mughirah bin Shu'bah said: I witnessed the Prophet ﷺ ruling on it with a 'ghurra' (compensation) of a male or female slave. He said: Umar said: Bring me someone who will testify with you. He said: So Muhammad bin Maslamah testified for him(1). In another narration he said: Do not leave until you bring the way out of that. So I went out and found Muhammad bin Maslamah, and I brought him and he testified(2). Similar to it is the hadith of Abu Musa regarding seeking permission(3), and others.

Sixteenth: His saying, Exalted is He: {Go with this letter of mine and deliver it to them}. Al-Zajjaj said: In it are five ways: "fa-alqihi ilayhim" with the affirmation of the 'ya' in speech. And by deleting the 'ya' and affirming the 'kasra' indicating it "fa-alqihi ilayhim". And by giving the 'ha' a 'damma' and affirming the 'waw' according to the original root "fa-alquhu ilayhim". And by deleting the 'waw' and affirming the 'damma' "fa-alquhu ilayhim". The fifth variant was recited by Hamza with a 'sukun' on the 'ha' "fa-alqih ilayhim". Al-Nahhas said: This, according to the grammarians, is not permissible except by a remote artifice, which is: estimating a pause (waqf). And I heard Ali bin Sulayman say: Do not pay attention to this variant(4), for if it were permissible for him to connect while intending a pause, it would be permissible to delete the declension (i'rab) from nouns(5). And he said: "ilayhim" (to them) in the plural form, and he did not say: "ilayha" (to her); because he said: {I found her and her people prostrating to the sun}, so it is as if he said: deliver it to those whose religion this is; out of concern for the matter of religion, and preoccupation with it over anything else, and the address in the letter was built on the plural form for that reason(6).

(1) Sahih Muslim (1683). And Ahmad extracted it (18213). (2) Sahih Bukhari (6317). (3) Previously mentioned 15/ 190. (4) In (m): the reason. (5) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/ 208-209, and the speech of Al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an 4/ 116. The first, second, and fifth recitations are from the seven famous recitations. The first recitation was read by Ibn Kathir, Al-Kisa'i, and Ibn 'Amir in the narration of Hisham from him, and Nafi' in the narration of Warsh from him. The second recitation was read by Ibn 'Amir in the narration of Ibn Dhakwan from him, and Nafi' in the narration of Qalun from him. The fifth recitation was read by Hamza, 'Asim, and Abu 'Amr. As for the third and fourth recitations, they are irregular (shadhdh), and Ibn Khalawayh mentioned the

third recitation in al-Shadhdhah p. 109 from Muslim bin Jundab. (6) Al-Kashshaf 3/ 146.

१४८ सूरा अन-नमल: आयतें २० - २८

एक महिला के'इमलास' (गर्भपात) के संबंध में लोग — यानी जब उसका पेट पीटा जाता है और वह अपने भ्रूण को गिरा देती है — अल-मुग़ीराह बिन शुबा ने कहा: मैंने नबी ﷺ को गवाह के रूप में देखा कि उन्होंने इसके लिए एक 'घुर्रा' (मुआवजा) के रूप में एक दास या दासी का फैसला किया। उन्होंने कहा: उमर ने कहा: मेरे पास उसे लाओ जो तुम्हारे साथ गवाही दे। उन्होंने कहा: तो मुहम्मद बिन मसलमा ने उनके लिए गवाही दी(१)। एक अन्य रिवायत में उन्होंने कहा: तब तक न हटें जब तक आप इसका समाधान न निकाल लें। तो मैं बाहर गया और मुहम्मद बिन मसलमा को पाया, और मैं उन्हें ले आया और उन्होंने गवाही दी(२)। इसी के समान अनुमति मांगने के बारे में अबू मूसा की हदीस है(३), और अन्य भी।

सोलहवीं बात: अल्लाह तआला का कहना है: {मेरा यह पत्र ले जाओ और इसे उन्हें पहुँचा दो}। अल-ज़ज्जाज ने कहा: इसमें पाँच पहलू हैं: "फ़-अल्किही इलैहिम" उच्चारण में 'या' के साथ। और 'या' को हटाकर और उस पर संकेत देने वाले 'कसरा' को बनाए रखते हुए "फ़-अल्किही इलैहिम"। और 'हा' पर 'दम्मा' लगाकर और मूल के अनुसार 'वाव' को बनाए रखते हुए "फ़-अल्कुहू इलैहिम"। और 'वाव' को हटाकर और 'दम्मा' को बनाए रखते हुए "फ़-अल्कुहू इलैहिम"। पाँचवीं भाषा (पाठ) हमज़ा द्वारा 'हा' पर 'सुकून' के साथ पढ़ी गई "फ़-अल्किह इलैहिम"। अल-नहहास ने कहा: व्याकरणविदों के अनुसार, यह एक दूर की युक्ति के अलावा जायज़ नहीं है, जो कि है: ठहराव (वक़्फ़) का अनुमान लगाना। और मैंने अली बिन सुलेमान को कहते सुना: इस भाषा पर ध्यान न दें(४), क्योंकि यदि किसी के लिए ठहराव का इरादा रखते हुए जोड़ना जायज़ होता, तो संज्ञाओं से व्याकरणिक विभक्ति (इराब) को हटाना भी जायज़ होता(५)। और उन्होंने कहा: "इलैहिम" (उन्हें) बहुवचन शब्द पर, और उन्होंने "इलैहा" (उसे) नहीं कहा; क्योंकि उन्होंने कहा: {मैंने उसे और उसकी कौम को सूरज को सजदा करते हुए पाया}, तो मानो उन्होंने कहा: इसे उन लोगों को दे दो जिनका यह धर्म है; धर्म के मामले पर ध्यान केंद्रित करने और अन्य चीजों के बजाय इसमें व्यस्त रहने के कारण, और इसी वजह से पत्र में संबोधन बहुवचन शब्द पर आधारित था(६)।

(१) सहीह मुस्लिम (१६८३)। और अहमद ने इसे निकाला (१८२१३)। (२) सहीह बुखारी (६३१७)। (३) पूर्व पृष्ठ १५/ १९०। (४) (म) में: कारण। (५) इराब अल-कुरान, अल-नहहास ३/ २०८-२०९, और अल-ज़ज्जाज की पुस्तक मा'आनी अल-कुरान ४/ ११६। पहला, दूसरा और पाँचवाँ पाठ प्रसिद्ध सात पाठों (क़िरात) में से हैं। पहला पाठ इब्न कसीर, अल-किसाई और इब्न आमिर ने हिशाम की रिवायत में,

और नाफ़े ने वर्श की रिवायत में पढ़ा है। दूसरा पाठ इब्न आमिर ने इब्न धकवान की रिवायत में, और नाफ़े ने कालून की रिवायत में पढ़ा है। पाँचवाँ पाठ हमज़ा, असीम और अबू अम्र ने पढ़ा है। जहाँ तक तीसरे और चौथे पाठ का सवाल है, वे शाज़ (अनियमित) हैं, और इब्न खालवैय ने मुस्लिम बिन जुंदाब से शाज़ह पृष्ठ १०९ में तीसरे पाठ का उल्लेख किया है। (६) अल-कश्शाफ ३/ १४६।

١٤٨ سورة النمل: الآيات ٢٠ - ٢٨

لوگ عورت کے 'املاص' کے بارے میں — اور وہ یہ ہے کہ اس کا پیٹ مارا جائے اور وہ اپنا جنین گرا دے — تو مغیرہ بن شعبہ نے کہا: میں نے نبی ﷺ کو دیکھا کہ آپ نے اس میں ایک 'غرہ' (معاوضہ) یعنی غلام یا لونڈی کا فیصلہ دیا۔ انہوں نے کہا: عمر نے کہا: میرے پاس اسے لاؤ جو تمہارے ساتھ گواہی دے۔ انہوں نے کہا: تو محمد بن مسلمہ نے ان کے حق میں گواہی دی(١)۔ اور ایک روایت میں ہے کہ انہوں نے کہا: یہاں سے نہ ہٹنا یہاں تک کہ تم اس کا کوئی حل (مخرج) لے آؤ۔ تو میں نکلا اور محمد بن مسلمہ کو پایا، پھر میں انہیں لے آیا اور انہوں نے گواہی دی(٢)۔ اور اسی طرح کی حدیث ابو موسیٰ کی اجازت طلب کرنے کے بارے میں ہے(٣)، اور دیگر بھی۔

سولہواں نکتہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {میرا یہ خط لے جاؤ اور اسے ان کے پاس ڈال دو}۔ زجاج نے کہا: اس میں پانچ وجوہ (طریقے) ہیں: "فَأَلْقِهِ إِلَيْهِم" لفظ میں یاء کے اثبات کے ساتھ اور یاء کے حذف اور اس پر دلالت کرنے والے کسرہ کے اثبات کے ساتھ "فَأَلْقِهِ إِلَيْهِم"۔ اور ہاء کے ضمہ اور اصل پر واؤ کے اثبات کے ساتھ "فَأَلْقُهُ إِلَيْهِم"۔ اور واؤ کے حذف اور ضمہ کے اثبات کے ساتھ "فَأَلْقُهُ إِلَيْهِم"۔ اور پانچویں لغت جس کے ساتھ حمزہ نے ہاء کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے "فَأَلْقِهْ إِلَيْهِم"۔ نحاس نے کہا: یہ نحویوں کے نزدیک جائز نہیں ہے سوائے ایک بعید حیلے کے جو یہ ہے کہ: وقف کا اندازہ کیا جائے۔ اور میں نے علی بن سلیمان کو کہتے سنا: اس لغت کی طرف التفات نہ کرو(٤)، اور اگر وصل کرنا جائز ہوتا جبکہ وہ وقف کی نیت رکھتا ہو تو اسماء سے اعراب کو حذف کرنا بھی جائز ہوتا(٥)۔ اور انہوں نے کہا: "إليهم" جمع کے لفظ پر، اور انہوں نے "إليها" نہیں کہا؛ کیونکہ انہوں نے کہا: {میں نے اسے اور اس کی قوم کو سورج کو سجدہ کرتے ہوئے پایا} تو گویا انہوں نے کہا: اسے ان لوگوں کے پاس پھینک دو جن کا یہ دین ہے؛ دین کے معاملے

میں اہمیت دینے اور اس کے علاوہ کسی اور چیز میں مشغول ہونے کی وجہ سے، اور اسی لیے خط میں خطاب جمع کے لفظ پر مبنی تھا(٦)۔

(١) صحیح مسلم (١٦٨٣)۔ اور اسے احمد نے روایت کیا (١٨٢١٣)۔ (٢) صحیح بخاری (٦٣١٧)۔ (٣) سابقہ ١٥/ ١٩٠۔ (٤) (م) میں: وجہ (علت)۔ (٥) اعراب القرآن للنحاس ٣/ ٢٠٨-٢٠٩، اور زجاج کا کلام معانی القرآن میں ٤/ ١١٦۔ پہلی، دوسری اور پانچویں قراءت سات مشہور قراءتوں میں سے ہیں۔ پہلی قراءت ابن کثیر، کسائی اور ابن عامر نے ہشام کی روایت میں، اور نافع نے ورش کی روایت میں پڑھی ہے۔ دوسری قراءت ابن عامر نے ابن ذکوان کی روایت میں، اور نافع نے قالون کی روایت میں پڑھی ہے۔ پانچویں قراءت حمزہ، عاصم اور ابو عمرو نے پڑھی ہے۔ جہاں تک تیسری اور چوتھی قراءت کا تعلق ہے، وہ شاذ (غیر معمولی) ہیں، اور ابن خالویہ نے الشاذہ ص ١٠٩ میں مسلم بن جندب سے تیسری قراءت کا ذکر کیا ہے۔ (٦) الکشاف ٣/ ١٤٦۔

It was narrated in the stories of this verse that the hoopoe arrived and found walls and curtains barring access to this queen. So it headed for a skylight that Bilqis had made for the sun to enter when it rose, because of her worship of it. It entered through it and dropped the letter on Bilqis while she was - according to what is narrated - asleep. When she woke up and found it, she was startled, thinking that someone had entered upon her. Then she stood up and found her condition as she knew it. She looked towards the skylight, concerned about the sun, and saw the hoopoe, so she knew (1). Wahb and Ibn Zaid said: She had a skylight facing the sunrise. When the sun rose, she would prostrate. The hoopoe blocked it with its wings, so the sun rose without her knowing. When she felt the sun was late, she stood up to look, and it threw the scroll to her. When she saw the seal, she trembled and became humble, because the kingdom of Solomon, peace be upon him, was in his seal. She read it, then gathered the assembly of her people and addressed them with what follows after (2). Muqatil said: The hoopoe carried the book in its beak and flew until it stood over the woman's head, with soldiers and armies around her. It hovered for a while as people looked at it. The woman raised her head, and it dropped the book into her lap (3).

Seventeenth: This verse is evidence for sending letters to the polytheists, delivering the message to them, and inviting them to Islam. The Prophet ﷺ wrote to Khosrow, Caesar, and to every tyrant, as previously mentioned in "Al-Imran" (4).

Eighteenth: His words, the Almighty: {then turn away from them} [Surah An-Naml: 28]. His command to turn away is good etiquette, to withdraw as is proper etiquette with kings. Meaning: stay close until you see their response. This was said by Wahb bin Munabbih. Ibn Zaid said: His command to turn away means returning to him, i.e., deliver it and come back. He said: And His words {and see what answer they return} are in the sense of being preceded before His words: {then turn away}, and the consistency of the order of speech.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 257 - 258 from Wahb bin Munabbih. (2) Tafsir al-Baghawi 3 / 416. (3) Tafsir Abi al-Layth 2 / 494, and Zad al-Masir 6 / 167 - 168. (4) 5 / 161.

इस आयत की कहानियों में यह वर्णित है कि हुदहुद पहुँचा और इस रानी के पास दीवारों और पर्दों की रुकावट पाई। तो वह एक रोशनदान की ओर बढ़ा जिसे बिलकीस ने सूरज उगते समय उसके प्रवेश के लिए बनाया था, क्योंकि वह उसकी पूजा करती थी। वह उसके माध्यम से प्रविष्ट हुआ और बिलकीस पर पत्र फेंक दिया जबकि वह - जैसा कि वर्णित है - सो रही थी। जब वह जागी और उसे पाया, तो वह घबरा गई, यह सोचकर कि कोई उसके पास आया है। फिर वह उठी और अपनी स्थिति वैसी ही पाई जैसा वह जानती थी। उसने सूरज की चिंता में रोशनदान की ओर देखा, तो हुदहुद को देखा, तब उसे पता चला (१)। वहब और इब्न जैद ने कहा: उसका एक रोशनदान सूर्योदय की ओर था। जब सूरज निकलता, तो वह सजदा करती थी। हुदहुद ने उसे अपने पंखों से ढक दिया, तो सूरज निकल आया और उसे पता नहीं चला। जब उसने महसूस किया कि सूरज में देरी हो गई है, तो वह देखने के लिए खड़ी हुई, तो उसने (हुदहुद ने) उसके पास पत्र फेंक दिया। जब उसने मुहर देखी, तो वह कांप उठी और झुक गई; क्योंकि सुलेमान अलैहिस्सलाम का राज्य उनकी मुहर में था। उसने उसे पढ़ा, फिर अपनी जाति के प्रमुखों को इकट्ठा किया और उनसे वह बात कही जो इसके बाद आती है (२)। मुकातिल ने कहा: हुदहुद ने अपनी चोंच में किताब उठाई और उड़ गया यहाँ तक कि वह महिला के सिर पर खड़ा हो गया, जबकि उसके चारों ओर सैनिक और सेनाएँ थीं। वह कुछ देर तक फड़फड़ाता रहा और लोग उसे देख रहे थे। महिला ने अपना सिर उठाया तो उसने किताब उसकी गोद में गिरा दी (३)।

सत्रहवाँ: यह आयत मुशरिकों (बहुदेववादियों) को पत्र भेजने, उन्हें संदेश पहुँचाने और उन्हें इस्लाम की ओर आमंत्रित करने का प्रमाण है। पैगंबर ﷺ ने किसरा (खुसरो), कैसर और हर अत्याचारी को पत्र लिखे थे, जैसा कि पहले "आल इमरान" में उल्लेख किया गया है (४)।

अठारहवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {फिर उनसे मुड़ जाओ}। उन्हें मुड़ने का आदेश देना शिष्टाचार का एक अच्छा तरीका है ताकि राजाओं के साथ उचित शिष्टाचार के अनुसार दूर हटा जा सके। तात्पर्य: करीब रहो यहाँ तक कि तुम उनकी प्रतिक्रिया देख लो। यह वहब बिन मुनब्बिह ने कहा है। इब्न जैद ने कहा: उनके मुड़ने के आदेश का अर्थ उनकी ओर वापस लौटना है, यानी: उसे डाल दो और वापस आ जाओ। उन्होंने कहा: और उसका कथन {और देखो कि वे क्या उत्तर देते हैं} उसके कथन {फिर मुड़ जाओ} से पहले आने के अर्थ में है, और वाणी के क्रम की निरंतरता।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४ / २५७ - २५८, वहब बिन मुनब्बिह के हवाले से। (२) तफ़सीर अल-बगवी ३ / ४१६। (३) तफ़सीर अबी अल-लैथ २ / ४९४, और ज़ाद अल-मसीर ६ / १६७ - १६८। (४) ५ / १६१।

ورُوِيَ في قصص هذه الآية أنَّ الهدهد وصل فألفى دون هذه الملكة حُجُب جدران فعمد إلى كُوَّةٍ كانت بلقيس صنعتها لتدخل منها الشمس عند طلوعها لمعنى عبادتها إيَّاها، فدخل منها ورمى الكتاب على بلقيس وهي - فيما يُروى - نائمة، فلمَّا انتبهت وجدتُه فراعها، وظنَّتْ أنَّه قد دخل عليها أحد، ثم قامت فوجدتْ حالها كما عهدتْ، فنظرتْ إلى الكُوَّةِ تَهُمُّماً بأمر الشمس، فرأتِ الهدهد فعلمتْ (١). وقال وهب وابن زيد : كانت لها كُوَّةٌ مستقبلة مطلع الشمس، فإذا طلعت سجدت، فسدَّها الهدهد بجناحه، فارتفعتِ الشمسُ ولم تعلم، فلما استبطأتِ الشمس قامت تنظرُ، فرمى الصحيفة إليها، فلما رأتِ الخاتم ارتعدتْ وخضعت؛ لأنَّ مُلك سليمان عليه السلام كان في خاتمه، فقرأته، فجمعتِ الملأ من قومها فخاطبتهم بما يأتي بعد (٢). وقال مقاتل : حمل الهدهد الكتاب بمنقاره، وطار حتى وقف على رأس المرأة وحولها الجنود والعساكر، فرفرف ساعة والناس ينظرون إليه، فرفعت المرأةُ رأسها فألقى الكتاب في حجرها (٣).

السابعة عشرة: اس آیت میں مشرکین کو خطوط بھیجنے، ان تک دعوت پہنچانے اور انہیں اسلام کی طرف بلانے کی دلیل ہے۔ اور نبی ﷺ نے کسریٰ و قیصر اور ہر جابر کی طرف خط لکھے جیسا کہ «آل عمران» میں گزر چکا ہے (۴)۔

الثامنة عشرة: قوله تعالى : ﴿ثُمَّ تَوَلَّ عَنْهُمْ﴾ (پھر ان سے ہٹ جا)۔ انہیں ہٹ جانے کا حکم دینا حسن ادب ہے تاکہ بادشاہوں کے ساتھ برتے جانے والے ادب کے مطابق کنارہ کش ہوا جا سکے۔ اس کا مطلب ہے: اور قریب ہی رہو یہاں تک کہ تم ان کا رجوع (جواب) دیکھ لو۔ یہ وہب بن منبہ نے کہا ہے۔ اور ابن زید نے کہا: اس کے ہٹنے کے حکم کا مطلب ان کی طرف واپسی ہے، یعنی: اسے ڈالو

اور واپس آ جاؤ۔ انہوں نے کہا: اور اس کا قول ﴿فَانظُرْ مَاذَا يَرْجِعُونَ﴾ (پس دیکھو وہ کیا جواب دیتے ہیں) اس کے قول ﴿ثُمَّ تَوَلَّ﴾ پر مقدم ہونے کے معنی میں ہے، اور کلام کی ترتیب کی استواری۔

(۱) المحرر الوجیز ۴ / ۲۵۷ - ۲۵۸، بحوالہ وہب بن منبہ۔ (۲) تفسیر البغوی ۳ / ۴۱۶ ۔ (۳) تفسیر ابی اللیث ۲ / ۴۹۴ ، اور زاد المسیر ۶ / ۱۶۷ - ۱۶۸ ۔ (۴) ۵ / ۱۶۱ ۔

...manifest; meaning: cast it, then turn away, and in the meantime look (1) meaning: wait. It was also said: then know, like His saying: {The Day when man will see that which his hands have sent forth} [An-Naba: 40] meaning: know what they return with, i.e., what they answer and what words they send back. It was also said: {Then look what they return} they discuss among themselves in speech.

God's words: {She said, "O eminent ones, indeed, to me has been delivered a noble letter (29) Indeed, it is from Solomon, and indeed, it is [as follows]: 'In the name of Allah, the Entirely Merciful, the Especially Merciful (30) Be not haughty with me but come to me in submission [as Muslims]' (31)"}

It contains six issues:

First: The Almighty's saying: {She said, "O eminent ones"} there is an ellipsis in the speech, and the meaning is: so he went and cast it to them, and he heard her saying: {O eminent ones} (2). Then she described the book as noble, either because it was from someone great in her own mind and theirs, so she exalted it out of reverence for Solomon, peace be upon him. This is the opinion of Ibn Zayd. Or she was pointing out that it was sealed with a signet, for the nobility of a book is its seal, and that was narrated from the Messenger of Allah (3) ﷺ. And it was said: because it began with "In the name of Allah, the Entirely Merciful, the Especially Merciful," and he ﷺ said: "Every speech that does not begin with 'In the name of Allah, the Entirely Merciful, the Especially Merciful' is mutilated." (4) And it was said: because he began it with himself, and only the illustrious do that. In the hadith of Ibn Umar, he wrote to Abd al-Malik ibn Marwan pledging allegiance: "From Abdullah to Abd al-Malik ibn Marwan, Commander of the Faithful, I acknowledge to you..."

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/257. (2) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/128. (3) Its wording will be mentioned soon. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/258. The hadith was narrated by Ahmad (8712), Abu Dawud (4840), al-Nasa'i in 'Amal al-Yawm wa al-Laylah (494), Ibn Majah (1894), Ibn Hibban (1) and others through Qurrah ibn Abd al-Rahman, from al-Zuhri, from Abu Salamah, from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) with the wording: "with praise of Allah," and in Abu Dawud's narration: "mutilated (ajdham)," and Ahmad's narration: "cut off (abtar)" or "severed (aqta')," and the rest: "severed (aqta')." Qurrah ibn Abd al-Rahman is weak. It was narrated by al-Nasa'i (495), (496), and (497) through paths from al-Zuhri from the Prophet ﷺ as a mursal

report, with the wording: "with mention of Allah." Al-Daraqutni preferred in his Sunan 1/427 and in al-'Ilal 8/30 this mursal narration over the connected one. We say: the mursal reports of al-Zuhri are not considered reliable by the majority of scholars. The hadith has other defective paths to be looked at in Musnad Ahmad.

सूरह अल-नम्ल: आयतें 20 - 31 | 150

...प्रकट करना; अर्थात: इसे फेंको फिर मुड़ जाओ, और उस बीच देखो (1) अर्थात: प्रतीक्षा करो। और कहा गया: फिर जान लो, जैसे अल्लाह का कथन: {जिस दिन मनुष्य वह देखेगा जो उसके हाथों ने भेजा है} [अन-नबा: 40] अर्थात: जान लो कि वे क्या लौटाते हैं, यानी वे क्या उत्तर देते हैं और क्या शब्द वापस भेजते हैं। और कहा गया: {तो देखो कि वे क्या लौटाते हैं} वे आपस में बातचीत करते हैं।

अल्लाह का कथन: {उसने कहा, "हे प्रमुखों, वास्तव में, मेरे पास एक सम्मानजनक पत्र पहुँचाया गया है (29) वास्तव में, यह सुलेमान की ओर से है, और वास्तव में, यह है [इस प्रकार]: 'अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु, अत्यंत कृपाशील है (30) मेरे विरुद्ध अहंकारी न बनो बल्कि मेरे पास आज्ञाकारी [मुस्लिम] बनकर आओ' (31)"}

इसमें छह मुद्दे हैं:

पहला: अल्लाह का कथन: {उसने कहा, "हे प्रमुखों"} वाणी में एक लोप (ellipsis) है, और अर्थ है: तो वह गया और इसे उन्हें दे दिया, और उसने उसे कहते सुना: {हे प्रमुखों} (2)। फिर उसने पत्र को सम्मानजनक बताया, या तो इसलिए कि यह उसके और उनके मन में किसी महान व्यक्ति की ओर से था, इसलिए उसने सुलेमान (उन पर शांति हो) के सम्मान में इसे महान बताया। यह इब्न ज़ैद का मत है। या वह इस ओर इशारा कर रही थी कि उस पर मुहर लगी थी, क्योंकि पत्र की गरिमा उसकी मुहर होती है, और यह अल्लाह के रसूल ﷺ से वर्णित है (3)। और यह कहा गया: क्योंकि इसमें "बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम" से शुरुआत की गई थी, और उन्होंने ﷺ कहा: "हर वह बात जो 'बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम' से शुरू नहीं होती है, वह अपूर्ण है।" (4) और यह कहा गया: क्योंकि उन्होंने इसमें स्वयं से शुरुआत की थी, और ऐसा केवल प्रतिष्ठित लोग ही करते हैं। इब्न उमर की हदीस में है कि उन्होंने अब्दुल मलिक इब्न मरवान को बैअत (निष्ठा की शपथ) करते हुए लिखा: "अब्दुल्लाह की ओर से अमीरुल मोमिनीन अब्दुल मलिक इब्न मरवान के लिए, मैं तुम्हारे लिए स्वीकार करता हूँ..."

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/257। (2) अल-नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 5/128। (3) इसके शब्द शीघ्र ही बताए जाएंगे। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/258। यह हदीस अहमद (8712), अबू दाऊद (4840), अल-नसाई 'अमल अल-यौम वा अल-लैला' (494), इब्न माजाह (1894), इब्न हिब्बान (1) और अन्य ने कुर्रह इब्न अब्द अल-रहमान के माध्यम से, अल-जुहरी से, अबू सलमा से, अबू हुरैरा

(रज़ियल्लाहु अन्हु) से "अल्लाह की प्रशंसा के साथ" शब्दों के साथ वर्णित की है, और अबू दाऊद के वर्णन में: "कटा हुआ (अजज़म)", और अहमद के वर्णन में: "अपूर्ण (अब्तर)" या "कटा हुआ (अक्ता')", और बाकी के वर्णन में: "कटा हुआ (अक्ता')"। कुर्रह इब्न अब्द अल-रहमान कमज़ोर है। इसे अल-नसाई (495), (496), और (497) ने अल-जुहरी से पैगंबर ﷺ से एक मुरसल रिपोर्ट के रूप में "अल्लाह के ज़िक्र के साथ" शब्दों के साथ वर्णित किया है। अल-दाराकुतनी ने अपनी सुनन 1/427 और अल-इलाल 8/30 में जुड़े हुए वर्णन पर इस मुरसल वर्णन को प्राथमिकता दी। हम कहते हैं: अल-जुहरी की मुरसल रिपोर्ट विद्वानों के बहुमत द्वारा विश्वसनीय नहीं मानी जाती हैं। हदीस के अन्य दोषपूर्ण मार्ग हैं जिन्हें मुसनद अहमद में देखा जाना चाहिए।

ظاہر ہو؛ یعنی: اسے پھینک دو پھر ہٹ جاؤ، اور اس دوران دیکھو (1) یعنی: انتظار کرو۔ اور کہا گیا: پس جان لو، جیسے اللہ کا قول ہے: {جس دن انسان دیکھ لے گا جو اس کے ہاتھوں نے آگے بھیجا} [النبأ: 40] یعنی: جان لو کہ وہ کیا لوٹاتے ہیں، یعنی کیا جواب دیتے ہیں اور کلام میں سے کیا واپس کرتے ہیں۔ اور کہا گیا: {پس دیکھو وہ کیا لوٹاتے ہیں} وہ آپس میں کلام کا تبادلہ کرتے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {کہا اس نے، اے درباریو! بے شک میری طرف ایک معزز خط ڈالا گیا ہے (29) وہ سلیمان کی طرف سے ہے اور وہ اللہ کے نام سے شروع ہے جو نہایت مہربان، ہمیشہ رحم فرمانے والا ہے (30) کہ مجھ پر سرکشی نہ کرو اور میرے پاس فرمانبردار ہو کر چلے آؤ (31)}

اس میں چھ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: {اس نے کہا اے درباریو} کلام میں حذف ہے، اور معنی یہ ہے: پس وہ گیا اور اسے ان کی طرف ڈال دیا، تو اس نے اسے یہ کہتے ہوئے سنا: {اے درباریو} (2)۔ پھر اس نے کتاب کو کریم (معزز) قرار دیا، یا تو اس لیے کہ وہ اس کے اپنے اور ان کے نزدیک کسی عظیم شخصیت کی طرف سے تھی، چنانچہ اس نے سلیمان علیہ السلام کی تعظیم میں اسے معزز کہا۔ یہ ابن زید کا قول ہے۔ یا اس نے اس طرف اشارہ کیا کہ اس پر مہر لگی ہوئی تھی، کیونکہ خط کی عزت اس کی مہر ہے، اور یہ رسول اللہ ﷺ سے مروی ہے (3)۔ اور کہا گیا: اس لیے کہ اس میں "بسم اللہ الرحمن الرحیم" سے آغاز کیا گیا تھا، اور آپ ﷺ نے فرمایا: "ہر وہ کلام جس کا آغاز بسم اللہ الرحمن الرحیم سے نہ ہو وہ دم بریدہ (ناقص) ہے" (4)۔ اور کہا گیا: اس لیے کہ اس نے اس

میں اپنی ذات سے آغاز کیا تھا، اور ایسا صرف جلیل القدر لوگ ہی کرتے ہیں۔ ابن عمر کی حدیث میں ہے کہ انہوں نے عبد الملک بن مروان کو بیعت لکھتے ہوئے لکھا: "عبد اللہ کی طرف سے امیر المؤمنین عبد الملک بن مروان کے لیے، میں تمہارے لیے اقرار کرتا ہوں..."

---

(1) المحرر الوجیز 4 / 257۔ (2) معانی القرآن للنحاس 128/5۔ (3) اس کے الفاظ عنقریب آئیں گے۔ (4) المحرر الوجیز 4 / 258۔ اور حدیث کو احمد (8712)، ابو داؤد (4840)، النسائی نے عمل الیوم واللیلہ (494)، ابن ماجہ (1894)، ابن حبان (1) اور دیگر نے قرۃ بن عبد الرحمن کے طریق سے، زہری سے، انہوں نے ابو سلمہ سے، انہوں نے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: «بحمد اللہ»، اور ابو داؤد کی روایت میں: «أجذم»، اور احمد کی روایت میں: «أبتر» یا «أقطع»، اور باقیوں کی روایت میں: «أقطع»۔ اور قرۃ بن عبد الرحمن ضعیف ہے۔ اور اسے النسائی (495) اور (496) اور (497) نے زہری کے طریقوں سے نبی ﷺ سے مرسلاً روایت کیا ہے، ان الفاظ کے ساتھ: «بذکر اللہ»۔ اور دارقطنی نے اپنی سنن 1/427 اور العلل 8/30 میں اس مرسل روایت کو موصول پر ترجیح دی ہے۔ ہم کہتے ہیں: زہری کی مرسلات جمہور اہل علم کے نزدیک معتبر نہیں ہیں۔ اور حدیث کے دیگر معلول طریقے ہیں جو مسند احمد میں دیکھے جا سکتے ہیں۔

with hearing and obedience as much as I could, and indeed my sons have acknowledged that to you (1). It was said: She imagined it was a book that came from heaven, as the carrier was a bird. It was said: "Karim" (noble/generous) means good, like His saying: {And a noble place} [Ash-Shu'ara: 58], meaning: a good gathering place. And it was said: She described it as such because of the gentleness of speech and the sermon it contained in the call to worship God Almighty, and the beauty of seeking affection and kindness without including insults or curses, nor what changes the soul, and without vulgar or obscure language; according to the custom of the messengers in calling to God Almighty; Don't you see the saying of God Almighty to His Prophet ﷺ: {Invite to the way of your Lord with wisdom and good instruction} [An-Nahl: 125] and His saying to Moses and Aaron: {And speak to him with gentle speech that perhaps he may be reminded or fear [Allah]} [Taha: 44]. All of these are good aspects, and this is the best of them.

It has been narrated that no one wrote "In the name of God, the Most Gracious, the Most Merciful" before Solomon (2). In the recitation of Abdullah: "And indeed it is from Solomon" with the addition of the letter "waw" (3).

Second: Describing a book as "Karim" is the ultimate description; don't you see His saying: {Indeed, it is a noble Qur'an}. People of [that] time describe a book as significant, preferred, or blessed; if it was for a king, they would say: "Al-Aziz" (The Mighty), and neglect "Al-Karim" out of oversight, although it is the best quality. As for the description of "Al-Aziz", the Quran was described by it in His saying: {And indeed, it is a mighty Book. Falsehood cannot approach it from before it or from behind it} [Fussilat: 41-42]. This is its might, and it belongs to no one but Him, so avoid it in your books, and use "Al-Ali" (The High/Elevated) instead; to fulfill the right of authority and to protect religion. This was said by Judge Abu Bakr bin al-Arabi (4).

Third: It was the practice of the predecessors when they wrote to start with themselves: From so-and-so to so-and-so,

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3 / 1447 - 1448. (2) Previous source. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 258, and al-Kashshaf 3 / 146, and it is an anomalous (shadh) recitation. It appeared in (d), (z), and (z): And in the recitation of Ubayy: "And indeed it" with the addition of waw. What is confirmed is from (m). (4) In Ahkam al-Qur'an 3 / 1448.

सूरा अन-नमल: आयतें 29 - 31 151

जितना हो सके सुनने और आज्ञा मानने के साथ, और वास्तव में मेरे बेटों ने आपके लिए इसे स्वीकार किया है (1)। कहा गया: उसने कल्पना की कि यह स्वर्ग से आई एक किताब है; क्योंकि इसे लाने वाला एक पक्षी था। कहा गया: "करीम" का अर्थ है: अच्छा, जैसा कि महामहिम का कथन है: {और एक महान स्थान} [अश-शुआरा: 58] यानी: एक अच्छी सभा। और कहा गया: उसने इसे इस प्रकार वर्णित किया; क्योंकि इसमें अल्लाह तआला की इबादत की ओर बुलाने में वाणी की कोमलता और उपदेश शामिल थे, और बिना किसी अपमान या अभिशाप के, और बिना किसी ऐसी चीज़ के जो आत्मा को बदल दे, और बिना किसी अश्लील या अस्पष्ट भाषा के, स्नेह और दया प्राप्त करने की सुंदरता थी; अल्लाह तआला की ओर बुलाने में पैगंबरों की प्रथा के अनुसार; क्या आप अपने पैगंबर ﷺ से अल्लाह तआला के कथन को नहीं देखते: {अपने रब के मार्ग की ओर हिकमत और अच्छे उपदेश के साथ बुलाओ} [अन-नह्ल: 125] और मूसा और हारून से उनका कथन: {फिर उससे नरम बात कहो, शायद वह याद रखे या डरे} [ताहा: 44]। ये सभी अच्छे पहलू हैं और यह उनमें से सबसे अच्छा है।

यह वर्णित किया गया है कि सुलेमान से पहले किसी ने "बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम" नहीं लिखा था (2)। अब्दुल्ला के पाठ (किरात) में: "वा इन्नहु मिन सुलैमान" वाव की वृद्धि के साथ है (3)।

दूसरा: किताबों में "करीम" के साथ वर्णन करना सर्वोच्च वर्णन है; क्या आप अल्लाह तआला के कथन को नहीं देखते: {निश्चित रूप से यह एक सम्मानित (करीम) कुरान है} और समय के लोग किताब को महत्वपूर्ण, पसंदीदा और धन्य बताते हैं; यदि वह किसी राजा के लिए होती, तो वे कहते: "अल-अज़ीज़", और लापरवाही से "अल-करीम" को छोड़ देते, जबकि यह गुणों में सबसे श्रेष्ठ है। जहाँ तक "अल-अज़ीज़" के वर्णन की बात है, कुरान को इसके द्वारा वर्णित किया गया है, अल्लाह तआला के इस कथन में: {और वास्तव में यह एक अजेय (अज़ीज़) किताब है। इसके सामने से या इसके पीछे से इसमें असत्य नहीं आ सकता} [फुस्सिलत: 41-42]। यह उसकी महिमा (इज़्ज़त) है और उसके अलावा किसी और की नहीं है, इसलिए इसे अपनी किताबों में उपयोग करने से बचें, और इसके बजाय "अल-आली" का उपयोग करें; अधिकार के अधिकार को पूरा करने और धर्म की रक्षा करने के लिए। यह काजी अबू बक्र बिन अल-अरबी (4) ने कहा था।

तीसरा: पूर्ववर्तियों का यह तरीका था कि जब वे लिखते थे, तो वे अपने आप से शुरू करते थे: अमुक व्यक्ति की ओर से अमुक व्यक्ति को,

---

(1) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 3 / 1447 - 1448। (2) पिछला स्रोत। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 258, और अल-कशफ़ 3 / 146, और यह एक शाज़ (दुर्लभ) किरात है। और (द), (ज़) और (ज़) में आया है: और उबैय की किरात में: "वा इन्नहु" वाव की वृद्धि के साथ। जो सिद्ध है वह (म) से है। (4) अहकाम अल-कुरान 3 / 1448 में।

سورة النمل: آیات ۲۹ - ۳۱ ۱۵۱

سماع و اطاعت کے ساتھ جہاں تک مجھ سے ہو سکا، اور میرے بیٹوں نے بھی آپ کے لیے اس کا اقرار کر لیا ہے (۱)۔ اور کہا گیا: اس نے گمان کیا کہ یہ آسمان سے آئی ہوئی کتاب ہے؛ کیونکہ پہنچانے والا ایک پرندہ تھا۔ اور کہا گیا: «کریم»: حسن (اچھا)، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَمَقَامٍ كَرِيمٍ﴾ [الشعراء: ۵۸] یعنی: اچھی مجلس۔ اور کہا گیا: اس نے اسے اس لیے اس صفت سے نوازا؛ کیونکہ یہ اللہ عزوجل کی عبادت کی دعوت میں نرم گفتاری اور وعظ پر مشتمل تھی، اور گالی گلوچ یا لعنت کے بغیر، اور ایسی بات کے بغیر جو نفس کو مکدر کر دے، انتہائی نرمی اور حسنِ طلب پر مبنی تھی، اور بغیر کسی بازاری یا پیچیدہ گفتگو کے؛ جیسا کہ اللہ عزوجل کی طرف دعوت دینے میں رسولوں کی عادت ہے؛ کیا آپ اپنے نبی ﷺ کے لیے اللہ عزوجل کا یہ فرمان نہیں دیکھتے: ﴿ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ﴾ [النحل: ۱۲۵] اور موسیٰ و ہارون علیہما السلام کے لیے اللہ کا فرمان: ﴿فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَّيِّنًا لَّعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى﴾ [طه: ۴۴]۔ اور یہ سب پہلو اچھے ہیں اور یہ ان میں سب سے بہتر ہے۔

اور روایت کیا گیا ہے کہ سلیمان علیہ السلام سے پہلے کسی نے بسم اللہ الرحمن الرحیم نہیں لکھی (۲)۔ اور عبد اللہ بن مسعود کی قرأت میں: «وإنَّه مِنْ سُلیمان» واؤ کے اضافے کے ساتھ ہے (۳)۔

دوسری بات: کتابوں کی تعریف میں "کریم" کی صفت انتہا درجے کی تعریف ہے؛ کیا آپ اللہ تعالیٰ کا فرمان نہیں دیکھتے: ﴿إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ﴾ اور زمانے کے لوگ کتاب کو "خطیر" (اہم)، "اثیر" (پسندیدہ) اور "مبرور" (مبارک) کے الفاظ سے موصوف کرتے ہیں؛ اور اگر کسی بادشاہ کے لیے ہو تو کہتے ہیں: "العزیز"، اور غفلت کی وجہ سے "الکریم" کو چھوڑ دیتے ہیں، حالانکہ یہ خصلت کے لحاظ سے افضل ہے۔ جہاں تک "العزیز" کی صفت کا تعلق ہے، تو اللہ تعالیٰ نے قرآن

کو اس صفت سے موصوف کیا ہے: ﴿وَإِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ . لَّا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ﴾ [فصلت: ۴۱ - ۴۲] تو یہ اس کی عزت و شان ہے اور یہ اس کے علاوہ کسی اور کے لیے نہیں، لہذا اپنی کتابوں میں اس سے بچو، اور اس کے بدلے "العالی" لکھو؛ تاکہ ولایت کا حق پورا ہو اور دین کی حفاظت ہو۔ یہ بات قاضی ابوبکر بن العربی (۴) نے کہی ہے۔

تیسری بات: متقدمین کا طریقہ یہ تھا کہ جب وہ لکھتے تو اپنی ذات سے آغاز کرتے تھے: فلاں کی طرف سے فلاں کو،

---

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۳ / ۱۴۴۷ - ۱۴۴۸۔ (۲) مصدر سابق۔ (۳) المحرر الوجیز ۴ / ۲۵۸، اور الکشاف ۳ / ۱۴۶، اور یہ قرأتِ شاذہ ہے۔ اور نسخہ (د)، (ز) اور (ظ) میں ہے: اور ابی بن کعب کی قرأت میں: «وإنه» واؤ کے اضافے کے ساتھ اور جو متن میں ہے وہ نسخہ (م) سے ہے۔ (۴) فی احکام القرآن ۳ / ۱۴۴۸۔

And with that came the narrations. Al-Rabi' narrated from Anas who said: There was no one held in greater reverence than the Prophet ﷺ, and when his companions wrote, they would begin with themselves(1). Ibn Sirin said: The Prophet ﷺ said: "Indeed, the people of Persia, when they write, begin with their leaders, so let no man begin except with himself"(2). Abu al-Layth said in his book "Al-Bustan": If he begins with the recipient, it is permissible(3); because the Ummah has agreed upon it and they did it for a benefit they saw in that, or it abrogated what was before; so it is better in our time to begin with the recipient, then with oneself; because starting with oneself is considered a slight towards the recipient and arrogance over him, unless he is writing to one of his slaves or one of his young servants.

Fourth: If a person receives a letter with a greeting or the like, he should return the reply; because a letter from an absent person is like a greeting from one present. It was narrated from Ibn Abbas that he considered replying to a letter obligatory just as he considered returning a greeting obligatory. And Allah knows best.

Fifth: They agreed on writing "In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful" at the beginning of books and letters, and on sealing them; because it is further from suspicion, and on this the custom has run, and from it came the report from Umar ibn al-Khattab that he said: Any letter that is not sealed is uncircumcised (imperfect). And in the Hadith: "The honor of a letter is its seal"(4). Some literary figures, and he is Ibn al-Muqaffa', said: Whoever writes a letter to his brother has belittled him(5); because sealing is a must(6). Anas said: When the Prophet ﷺ intended to...

(1) And Al-Tabarani narrated it in Al-Kabir (6108) from the Hadith of Salman. (2) Its chain of narration is broken; Muhammad ibn Sirin is a Tabi'i, and he narrated it from the Prophet ﷺ without mentioning the companion. (3) In (M): "then it is permissible." (4) From the beginning of the third issue to this point from Bustan al-Arifin pp. 63-64. The Hadith was narrated by al-Tabarani in Al-Awsat (3884) from Ibn Abbas. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 8/99: It contains Muhammad ibn Marwan al-Suddi al-Saghir, and he is abandoned. And al-Quda'i narrated it in Musnad al-Shihab (39) and it contains al-Suddi, and it contains al-Kalbi and he is also abandoned. (5) Al-Kashshaf 3/146. (6) In (M): "seal."

और इसी के साथ रिवायतें आई हैं। अर-रबी ने अनस से रिवायत की, उन्होंने कहा: नबी ﷺ से बढ़कर किसी की हुरमत (सम्मान) नहीं थी, और उनके सहाबा जब लिखते थे तो वे अपने आप से शुरुआत करते थे(1)। इब्न सिरीन ने कहा: नबी ﷺ ने फ़रमाया: "बेशक फ़ारस के लोग जब लिखते हैं तो अपने बड़े लोगों से शुरू करते हैं, इसलिए आदमी को अपने अलावा किसी और से शुरू नहीं करना चाहिए"(2)। अबू अल-लैथ ने अपनी किताब "अल-बुस्तान" में कहा: और अगर वह जिसे पत्र लिखा जा रहा है उससे शुरुआत करे तो जायज़ है(3); क्योंकि उम्मत इस पर एकमत हो गई है और उन्होंने ऐसा किसी मसलहत (हित) के लिए किया जो उन्होंने इसमें देखा, या जो पहले था उसे मंसूख़ (रद्द) कर दिया; इसलिए हमारे इस ज़माने में बेहतर यह है कि जिसे पत्र लिखा जा रहा है उसके नाम से शुरुआत की जाए, फिर अपने नाम से; क्योंकि अपने नाम से शुरुआत करना पत्र पाने वाले का अपमान और उसके प्रति अहंकार समझा जाता है, सिवाय इसके कि वह अपने किसी ग़ुलाम या सेवक को लिख रहा हो।

चौथी बात: और जब किसी इंसान को शुभकामनाओं वाला कोई पत्र मिले, तो उसे जवाब देना चाहिए; क्योंकि किसी ग़ैर-मौजूद व्यक्ति का पत्र मौजूद व्यक्ति के सलाम की तरह है। इब्न अब्बास से रिवायत है कि वे पत्र का जवाब देना उसी तरह वाजिब समझते थे जैसे सलाम का जवाब देना वाजिब है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

पांचवीं बात: वे किताबों और पत्रों की शुरुआत में "बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम" लिखने और उन पर मुहर लगाने पर सहमत हुए; क्योंकि यह संदेह से दूर है, और इसी पर प्रथा चली आ रही है, और इसी के बारे में उमर इब्न अल-खत्ताब से रिवायत आई है कि उन्होंने कहा: कोई भी पत्र जिस पर मुहर न हो वह अधूरा है। और हदीस में है: "पत्र का सम्मान उसकी मुहर है"(4)। कुछ साहित्यकारों, जो इब्न अल-मुक़फ़्फ़ा हैं, ने कहा: जिसने अपने भाई को पत्र लिखा और उस पर मुहर नहीं लगाई, उसने उसे कमतर समझा(5); क्योंकि मुहर लगाना लाज़मी है(6)। अनस ने कहा: जब नबी ﷺ ने चाहा कि...

(1) इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर (6108) में सलमान की हदीस से निकाला है। (2) इसकी सनद मुनक़ृतअ (टूटी हुई) है; मुहम्मद इब्न सिरीन ताबिई हैं, और उन्होंने इसे सहाबी का ज़िक्र किए बिना नबी ﷺ से रिवायत किया है। (3) (म) में: "तो जायज़ है"। (4) तीसरे मसले की शुरुआत से इस स्थान तक बुस्तान अल-आरिफ़ीन पृष्ठ 63-64 से। और हदीस को अल-तबरानी ने अल-औसत (3884) में

इब्न अब्बास से निकाला है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 8/99 में कहा: इसमें मुहम्मद इब्न मरवान अल-सुद्दी अल-सगीर है, और वह त्याज्य है। और अल-क़ुदाई ने इसे मुसनद अल-शिहाब (39) में निकाला है और इसमें सुद्दी है, और इसमें कल्बी है और वह भी त्याज्य है। (5) अल-कश्शाफ़ 3/146। (6) (म) में: "मुहर"।

اور اسی کے ساتھ روایات آئی ہیں۔ اور ربیع نے انس سے روایت کی، انہوں نے کہا: نبی ﷺ سے بڑھ کر کوئی صاحبِ حرمت نہ تھا، اور آپ کے صحابہ جب لکھتے تو اپنے آپ سے ابتدا کرتے تھے(۱)۔ اور ابن سیرین نے کہا: نبی ﷺ نے فرمایا: «اہل فارس جب لکھتے ہیں تو اپنے بڑوں سے ابتدا کرتے ہیں، پس آدمی صرف اپنے آپ سے ابتدا کرے»(۲)۔ ابو اللیث نے اپنی کتاب «البستان» میں کہا: اور اگر مکتوب الیہ (جسے خط لکھا جا رہا ہے) سے ابتدا کرے تو جائز ہے(۳)؛ کیونکہ امت اس پر متفق ہو گئی ہے اور انہوں نے اسے کسی مصلحت کی بنا پر کیا جو انہوں نے اس میں دیکھی، یا جو پہلے تھا اسے منسوخ کر دیا؛ پس ہمارے اس زمانے میں بہتر یہی ہے کہ مکتوب الیہ سے ابتدا کرے، پھر اپنے آپ سے؛ کیونکہ اپنے آپ سے ابتدا کرنا مکتوب الیہ کی تحقیر اور اس پر تکبر سمجھا جاتا ہے، سوائے اس کے کہ وہ اپنے کسی غلام یا خادم کو لکھ رہا ہو۔

چوتھی بات: اور جب کسی انسان کو سلام یا اس جیسی تحریر والا خط ملے تو اسے جواب دینا چاہیے؛ کیونکہ غائب کا خط حاضر کے سلام کی طرح ہے۔ اور ابن عباس سے مروی ہے کہ وہ خط کا جواب دینا واجب سمجھتے تھے جیسا کہ وہ سلام کا جواب دینا واجب سمجھتے تھے۔ واللہ اعلم۔

پانچویں بات: انہوں نے کتابوں اور خطوط کے شروع میں «بسم اللہ الرحمن الرحیم» لکھنے اور ان پر مہر لگانے پر اتفاق کیا ہے؛ کیونکہ یہ شک و شبہ سے دور ہے، اور اسی پر طریقہ کار جاری ہے، اور حضرت عمر بن الخطاب سے روایت ہے کہ انہوں نے فرمایا: جو بھی خط مہر بند نہ ہو وہ ادھورا ہے۔ اور حدیث میں ہے: «خط کی عزت اس پر مہر لگانا ہے»(٤)۔ اور بعض ادباء، جو کہ ابن المقفع ہیں، نے کہا: جس نے اپنے بھائی کو خط لکھا اور اسے مہر بند نہ کیا تو اس نے

اسے ہلکا سمجھا(٥)؛ کیونکہ مہر لگانا لازمی ہے(٦)۔ اور انس نے کہا: جب نبی ﷺ نے ارادہ فرمایا کہ...

(١) اور اسے طبرانی نے الکبیر (٦١٠٨) میں سلمان کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٢) اس کی سند منقطع ہے؛ محمد بن سیرین تابعی ہیں، اور انہوں نے اسے صحابی کا ذکر کیے بغیر نبی ﷺ سے روایت کیا ہے۔ (٣) (م) میں ہے: "لجاز"۔ (٤) تیسرے مسئلے کی ابتدا سے اس جگہ تک بستان العارفین ص ٦٣ - ٦٤ سے۔ اور حدیث کو طبرانی نے الاوسط (٣٨٨٤) میں ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ٩٩/٨ میں کہا: اس میں محمد بن مروان السدی الصغیر ہے، اور وہ متروک ہے۔ اور اسے قضاعی نے مسند الشہاب (٣٩) میں روایت کیا ہے اور اس میں سدی ہے، اور اس میں کلبی ہے اور وہ بھی متروک ہے۔ (٥) الکشاف ١٤٦/٣۔ (٦) (م) میں ہے: "ختم"۔

153 Surah An-Naml: Verses 29 - 34

...to write to the non-Arabs. It was said to him: "Indeed, they do not accept a letter unless it has a seal upon it." So he had a ring made, and engraved on its stone: (There is no god but Allah, Muhammad is the Messenger of Allah). It is as if I am looking at its shine(1) and whiteness in his palm(2).

The Sixth [point]: The saying of Allah the Almighty: {Indeed, it is from Solomon, and indeed, it is In the name of Allah, the Entirely Merciful, the Especially Merciful}. "Innahu" (Indeed it) with a kasrah in both places, meaning: indeed the speech, or: it is the beginning of the speech "In the name of Allah, the Entirely Merciful, the Especially Merciful". Al-Farra' permitted "Annahu min Sulaymana wa-annahu" with a fatha on both of them, considering them to be in the nominative case (marfoo') as a substitute (badal) for the letter, meaning: it was delivered to me that it is from Solomon. He also permitted them to be in the accusative case (mansoob) due to the omission of the preposition(3), meaning: because it is from Solomon and because [it is in the name of Allah]; as if she justified its noble nature by its being from Solomon and its being opened with the name of Allah. Al-Ashhab al-'Uqayli and Muhammad bin al-Samayfa' read: "Alla taghlu" (do not exceed/be arrogant) with a 'ghayn' (غ). And it was narrated from Wahb bin Munabbih(4); from 'ghala yaghlu' when someone exceeds limits and becomes arrogant(5). It refers back to the meaning of the general congregation's recitation: {And come to me in submission (Muslims)} meaning: submissive, obedient, and believing(6).

The saying of Allah the Almighty: {She said, "O eminent ones, advise me in my affair. I am not one to make a decision until you are present (with me)." (32) They said, "We are men of strength and of great military might, but the command is yours, so see what you will command." (33) She said, "Indeed kings - when they enter a city, they ruin it and render the honored of its people humbled. And thus they do." (34)}

There are three issues in it:

The First: The saying of Allah the Almighty: {She said, "O eminent ones, advise me in my affair} "Al-Mala'" means: the nobles.

---

(1) Al-Wabeed: the brightness/shine. Lisan (Wabas). (2) Narrated similarly by Ahmad (12738), Al-Bukhari (5872), and Muslim (2092). In the Hadith, the engraving was: Muhammad the Messenger of Allah. (3) I'rab al-Qur'an 3/209, and the speech of Al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 2/291. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/258 on the authority of Al-

Ashhab al-'Uqayli, and Al-Muhtasib 2/139, and the anomalous reading from Wahb bin Munabbih, and they mentioned it as the reading of Ibn Abbas. (5) I'rab al-Qur'an 3/209. (6) Tafsir Abi Layth 2/495, Tafsir al-Baghawi 3/116, Zad al-Masir 6/168, and Al-Kashshaf 3/146.

153 सूरह अन-नमल: आयत 29 - 34

...अजमी (गैर-अरबों) को लिखने लगे, तो उनसे कहा गया: "वे कोई ऐसा पत्र स्वीकार नहीं करते जिस पर मुहर न हो।" तो उन्होंने एक अंगूठी बनवाई और उसके नग पर खुदवाया: (ला इलाहा इल्लल्लाह मुहम्मदुर रसूलुल्लाह)। मानो मैं उसकी चमक(1) और उसकी सफेदी को उनकी हथेली में देख रहा हूँ(2)।

छठा [बिंदु]: अल्लाह तआला का कथन: {बेशक वह सुलैमान की ओर से है, और बेशक वह अल्लाह के नाम से है जो अत्यंत कृपाशील, परम दयालु है}। दोनों स्थानों पर "इन्नाहू" (बेशक वह) कस्रह (इ-) के साथ है, यानी: बेशक यह कलाम है, या: यह कलाम की शुरुआत है "अल्लाह के नाम से..."। अल-फर्रा ने दोनों को फतह (अ-) के साथ "अन्नाहू मिन सुलैमाना व-अन्नाहू" पढ़ने की अनुमति दी है, इस आधार पर कि वे पत्र के बदले (बदल) के रूप में रफ़अ के स्थान पर हों, जिसका अर्थ है: मुझे यह संदेश दिया गया है कि वह सुलैमान की ओर से है। उन्होंने इसे हर्फ़ए-जर के विलोप के कारण नस्ब के स्थान पर होने की भी अनुमति दी है(3), यानी: क्योंकि वह सुलैमान की ओर से है और क्योंकि...; मानो उसने इसके सम्मानीय होने का कारण इसका सुलैमान की ओर से होना और बिस्मिल्लाह से शुरू होना बताया है। अल-अशहब अल-उकैली और मुहम्मद बिन अल-समैफ़ा ने "अल्ला तग़लू" 'ग़ैन' के साथ पढ़ा है। और यह वहब बिन मुनब्बिह(4) से वर्णित है; 'ग़ला यग़लू' से, जब कोई सीमा पार करता है और अहंकार करता है(5)। यह आम पाठकों की क़िरात के अर्थ की ओर लौटता है: {और मेरे पास आज्ञाकारी (मुस्लिम) होकर आओ} यानी: अधीन, आज्ञाकारी और ईमान वाले होकर(6)।

अल्लाह तआला का कथन: {उसने कहा, "हे दरबारियो! मुझे मेरे इस मामले में सलाह दो। मैं किसी मामले का फैसला तब तक नहीं करती जब तक तुम मेरे पास मौजूद न हो।" (32) उन्होंने कहा, "हम शक्तिशाली और बड़े युद्ध-कुशल हैं, और मामला आपके हाथ में है, अतः आप स्वयं देख लें कि आप क्या आदेश देती हैं।" (33) उसने कहा, "बेशक राजा जब किसी बस्ती में दाखिल होते हैं, तो उसे उजाड़ देते हैं और वहाँ के सम्मानित लोगों को अपमानित कर देते हैं, और वे ऐसा ही करते हैं।" (34)}

इसमें तीन मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {उसने कहा, "हे दरबारियो! मुझे मेरे मामले में सलाह दो"} 'अल-मलाउ' का अर्थ है: संभ्रांत/प्रतिष्ठित लोग।

---

(1) अल-वबीस: चमक। लिसान (वबस)। (2) इसे इसी तरह अहमद (12738), बुखारी (5872), और मुस्लिम (2092) ने उद्धृत किया है। और हदीस में है कि नक्श था: मुहम्मद रसूलुल्लाह। (3) इराब अल-कुर्आन 209/3, और अल-फर्रा का कथन मआनी अल-कुर्आन 291/2 में। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 258/4 अल-अशहब अल-उकैली से, और अल-मुह्तसिब 139/2, और वहब बिन मुनब्बिह से शाज़ क़िरात, और उन्होंने उल्लेख किया कि यह इब्न अब्बास का पाठ है। (5) इराब अल-कुर्आन 3/209। (6) तफ़्सीर अबी लैथ 495/2, तफ़्सीर अल-बग़वी 116/3, ज़ाद अल-मसीर 168/6, और अल-कश्शाफ़ 146/3।

۱۵۳ سورہ النمل: آیات ۲۹ - ۳٤

...عجم (غیر عربوں) کو لکھیں، تو ان سے کہا گیا: وہ کوئی ایسا خط قبول نہیں کرتے جس پر مہر نہ ہو۔ تو انہوں نے ایک انگوٹھی بنوائی، اور اس کے نگینے पर نقش کروایا: (لا إله إلا الله محمد رسول الله)۔ اور گویا میں ان کی ہتھلی میں اس کی چمک(۱) اور سفیدی کو دیکھ رہا ہوں(۲)۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِنَّهُۥ مِن سُلَيۡمَٰنَ وَإِنَّهُۥ بِسۡمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحۡمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ﴾۔ دونوں جگہ "إنّه" کسرہ (زیر) کے ساتھ ہے، یعنی: بیشک یہ کلام ہے، یا: بیشک یہ کلام کی ابتدا ہے "بسم الله الرحمن الرحيم"۔ اور الفراء نے دونوں کو فتحہ (زبر) کے ساتھ "أَنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَأَنَّهُ" پڑھنے کی اجازت دی है اس بنیاد پر کہ یہ دونوں خط سے بدل ہونے کی وجہ سے محلِ رفع میں ہوں، بمعنی: میری طرف یہ ڈالا گیا ہے کہ وہ سلیمان کی طرف سے ہے۔ اور انہوں نے حرفِ جار کے حذف ہونے کی وجہ से ان کے محلِ نصب میں ہونے کی بھی اجازت دی ہے(۳)، یعنی: اس لیے کہ وہ سلیمان کی طرف سے ہے اور اس لیے کہ...؛ گویا اس نے خط کے معزز ہونے کی وجہ اس کا سلیمان کی طرف سے ہونا اور بسم اللہ سے شروع ہونا بیان کی ہے۔ اور الاشہب العقیلی اور محمد بن سمیفع نے "أَلَّا تَغْلُوا" غین معجمہ (غ) کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور یہ وہب بن منبہ(٤) سے مروی ہے؛ 'غلا یغلو' سے، جب کوئی حد سے بڑھ جائے اور تکبر کرے(٥)۔ اور یہ جماعت کی قرآت کے معنی کی طرف لوٹتا ہے ﴿وَأۡتُونِي مُسۡلِمِينَ﴾ یعنی: فرمانبردار، اطاعت گزار اور مومن ہو کر(٦)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قَالَتۡ يَٰٓأَيُّهَا ٱلۡمَلَؤُاْ أَفۡتُونِي فِيٓ أَمۡرِي مَا كُنتُ قَاطِعَةً أَمۡرًا حَتَّىٰ تَشۡهَدُونِ ٣٢ قَالُواْ نَحۡنُ أُوْلُواْ قُوَّةٖ وَأُوْلُواْ بَأۡسٖ شَدِيدٖ وَٱلۡأَمۡرُ إِلَيۡكِ فَٱنظُرِي مَاذَا تَأۡمُرِينَ ٣٣ قَالَتۡ إِنَّ ٱلۡمُلُوكَ إِذَا دَخَلُواْ قَرۡيَةً أَفۡسَدُوهَا وَجَعَلُوٓاْ أَعِزَّةَ أَهۡلِهَآ أَذِلَّةٗۖ وَكَذَٰلِكَ يَفۡعَلُونَ ٣٤﴾

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالَتۡ يَٰٓأَيُّهَا ٱلۡمَلَؤُاْ أَفۡتُونِي فِيٓ أَمۡرِي﴾ الملأ سے مراد: اشراف (معززین) ہیں۔

---

(١) الوبيص: چمک۔ اللسان (وبص)۔ (٢) اسے اسی طرح احمد (١٢٧٣٨)، بخاری (٥٨٧٢)، اور مسلم (٢٠٩٢) نے روایت کیا ہے۔ اور حدیث میں ہے کہ نقش یہ تھا: محمد رسول اللہ۔ (٣) إعراب القرآن ٢٠٩/٣، اور الفراء کا کلام معانی القرآن ٢٩١/٢ میں۔ (٤) المحرر الوجيز ٢٥٨/٤ الاشہب العقیلی سے، اور المحتسب ١٣٩/٢، اور وہب بن منبہ سے شاذ قرآت، اور انہوں نے ذکر کیا کہ یہ ابن عباس کی قرآت ہے۔ (٥) إعراب القرآن ٣ / ٢٠٩۔ (٦) تفسير أبي الليث ٢ / ٤٩٥، وتفسير البغوي ٣ / ١١٦، وزاد المسير ٦ / ١٦٨، والكشاف ٣ / ١٤٦۔

154 Surah An-Naml: Verses 32 - 34

... the people (1). And the discussion regarding it has already passed in Surah 'Al-Baqarah' (2). Ibn Abbas said: There were a thousand sub-kings (Qayl) with her. It was also said: Twelve thousand sub-kings, and with each sub-king were a hundred thousand (3). The 'Qayl' is a king subordinate to the supreme monarch (4). Thus, she began with refined conduct toward her people, consulting them in her affair, and informing them that this was her consistent practice in every matter that arose, by saying: {I would never decide a matter until you are present with me}. So how much more so in this great calamity. The chiefs replied to her with what would comfort her, by informing her of their strength and valor, then they left the matter to her judgment; this was a virtuous dialogue from everyone (5). Qatada said: It was mentioned to us that she had three hundred and thirteen men who were her council of consultants, each man of them commanding ten thousand (6).

Second: This verse contains evidence for the validity of consultation. Allah Almighty said to His Prophet ﷺ: {And consult them in the matter} in 'Al-Imran' [Verse: 159], either to seek help from their opinions or as a courtesy to allies. Allah Almighty praised virtuous people by saying: {and whose affairs are decided by consultation among themselves} (7) [Ash-Shura: 38]. Consultation is an ancient practice, particularly in war. Thus, Bilqis, a woman of the pre-Islamic era who worshipped the sun, said: {O chiefs, advise me in my affair; I would never decide a matter until you are present with me}, to test their determination to resist their enemy, their resolve in establishing their affairs, and their commitment to obeying her. She knew that if they did not sacrifice their lives, wealth, and blood for her, she would have no power to resist her enemy. If their decisions, resolve, and effort were not united, it would be an aid to their enemy against them. If she had not tested...

(1) Al-Waseet 3/377, and Zad al-Masir 6/168. (2) 4/228. (3) Tafsir al-Baghawi 3/416. The saying of Ibn Abbas was recorded by al-Tabari 18/51. The second saying was recorded by al-Tabari 18/50-51, and Ibn Abi Hatim in his Tafsir (16320) from Mujahid. Al-Alusi said in Ruh al-Ma'ani 19/198: By my life, the land of Yemen would almost be too narrow for the numbers mentioned in the report. (4) As-Sihah (qawl). (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/258. (6) Tafsir al-Baghawi 3/416. (7) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1448.

१५४ सूरह अन-नमल: आयत ३२ - ३४

...लोग (१)। और इसके बारे में चर्चा सूरह 'अल-बकरा' (२) में पहले ही हो चुकी है। इब्न अब्बास ने कहा: उनके साथ एक हज़ार 'क़ैल' (अधीनस्थ राजा) थे। यह भी कहा गया: बारह हज़ार क़ैल, और प्रत्येक क़ैल के साथ एक लाख (सैनिक) थे (३)। 'क़ैल' का अर्थ है सर्वोच्च सम्राट के अधीन एक राजा (४)। उसने अपने लोगों के साथ अच्छे शिष्टाचार का परिचय दिया, अपने मामले में उनसे परामर्श किया, और उन्हें सूचित किया कि हर उठने वाले मामले में उसकी यही निरंतर प्रथा है, यह कहकर: {मैं कभी भी किसी मामले का फैसला तब तक नहीं करती जब तक तुम मेरे साथ न हो}। तो इस महान विपत्ति में तो यह और भी आवश्यक था। सरदारों ने उन्हें वह उत्तर दिया जिससे उनका दिल खुश हो जाए, उन्हें अपनी शक्ति और वीरता की जानकारी दी, और फिर मामला उनके विवेक पर छोड़ दिया; यह सबकी ओर से एक बहुत अच्छा संवाद था (५)। क़तादा ने कहा: हमें बताया गया था कि उनके पास तीन सौ तेरह पुरुष थे जो उनके परामर्शदाता थे, उनमें से प्रत्येक पुरुष दस हज़ार सैनिकों का सेनापति था (६)।

दूसरा: यह आयत परामर्श (शूरा) की वैधता का प्रमाण प्रस्तुत करती है। अल्लाह तआला ने अपने नबी ﷺ से कहा: {और मामले में उनसे परामर्श करें} सूरह आल-इमरान [आयत: १५९] में, या तो उनकी राय से मदद लेने के लिए या सहयोगियों के प्रति शिष्टाचार के रूप में। अल्लाह तआला ने गुणी लोगों की प्रशंसा करते हुए कहा: {और जिनके मामले आपस में परामर्श से तय होते हैं} (७) [अश-शूरा: ३८]। परामर्श एक प्राचीन प्रथा है, विशेष रूप से युद्ध में। यहाँ बिलक़ीस है, जो जाहिलियत के युग की एक महिला थी और सूर्य की पूजा करती थी, वह कह रही है: {ऐ सरदारों, मेरे मामले में मुझे सलाह दें; मैं तब तक किसी मामले का फैसला नहीं करती जब तक तुम मेरे साथ उपस्थित न हो}, ताकि वह अपने दुश्मन का मुकाबला करने के उनके संकल्प, अपने मामलों को व्यवस्थित करने में उनकी दृढ़ता और उसके प्रति उनकी आज्ञाकारिता की परीक्षा ले सके। वह जानती थी कि यदि वे उसके लिए अपने प्राण, धन और रक्त का बलिदान नहीं करेंगे, तो उसमें अपने दुश्मन का मुकाबला करने की शक्ति नहीं होगी। यदि उनकी योजनाएँ संकल्प और प्रयास एकजुट नहीं हुए, तो यह उनके विरुद्ध उनके शत्रु की सहायता होगी। यदि उसने परीक्षण नहीं किया होता...

(१) अल-वसीत ३/३७७, और ज़ाद अल-मसीर ६/१६८। (२) ४/२२८। (३) तफ़्सीर अल-बग़वी ३/४१६। इब्न अब्बास का कथन अल-तबरी १८/५१ द्वारा उद्धृत किया गया था। दूसरा कथन अल-तबरी १८/५०-५१ और इब्न अबी हातिम ने मुजाहिद से अपनी तफ़्सीर (१६३२०) में उद्धृत किया है। अल-

आलूसी ने रूह अल-मानी १९/१९८ में कहा: मेरे जीवन की सौगंध, यमन की भूमि इस रिपोर्ट में दी गई संख्या के लिए लगभग छोटी पड़ जाएगी। (४) अल-सिहाह (क़ौल)। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२५८। (६) तफ़्सीर अल-बग़वी ३/४१६। (७) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान ३/१४४८।

۱۵۴ سورہ النمل: آیات ۳۲ - ۳۴

... قوم (۱)۔ اور اس کے بارے میں گفتگو سورہ 'البقرہ' (۲) میں گزر چکی ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: ان کے ساتھ ایک ہزار 'قیل' (ماتحت بادشاہ) تھے۔ اور ایک قول یہ ہے کہ بارہ ہزار قیل تھے اور ہر قیل کے ساتھ ایک لاکھ (افراد) تھے (۳)۔ 'القیل' سے مراد وہ بادشاہ ہے جو سب سے بڑے بادشاہ کے ماتحت ہو (۴)۔ چنانچہ انہوں نے اپنی قوم کے ساتھ حسنِ اخلاق کا مظاہرہ کرتے ہوئے اپنے معاملے میں ان سے مشورہ کیا اور انہیں بتایا کہ یہ طریقہ ان کے ہاں ہر پیش آنے والے معاملے میں رائج ہے، یہ کہہ کر کہ: {میں کسی معاملے کا فیصلہ نہیں کرتی جب تک تم حاضر نہ ہو جاؤ}۔ تو اس بڑی مصیبت میں کیونکر نہ ہوتا۔ پھر سرداروں نے انہیں ایسی بات کہی جس سے ان کی آنکھیں ٹھنڈی ہو گئیں، یعنی انہیں اپنی طاقت اور بہادری کا یقین دلایا، پھر معاملہ ان کی صوابدید پر چھوڑ دیا؛ یہ سب کی طرف سے ایک بہترین مکالمہ تھا (۵)۔ قتادہ نے کہا: ہمیں بتایا گیا کہ ان کے مشیروں کی تعداد تین سو تیرہ تھی اور ان میں سے ہر شخص دس ہزار آدمیوں پر (سربراہ) تھا (۶)۔

دوسری بات: یہ آیت مشاورت کے درست ہونے کی دلیل ہے۔ اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی ﷺ سے فرمایا: {اور معاملے میں ان سے مشورہ کریں} (سورہ آل عمران [آیت: ۱۵۹])، خواہ وہ رائے سے مدد لینے کے لیے ہو یا دوستوں کی دلجوئی کے لیے۔ اللہ تعالیٰ نے اہل فضیلت کی تعریف کرتے ہوئے فرمایا: {اور ان کے معاملات آپس میں مشورے سے طے پاتے ہیں} (۷) [الشوریٰ: ۳۸]۔ مشاورت ایک قدیم عمل ہے، خاص طور پر جنگ میں۔ چنانچہ یہ بلقیس ہیں، جو دورِ جاہلیت کی ایک عورت تھیں اور سورج کی پوجا کرتی تھیں، وہ کہہ رہی ہیں: {اے سردارو! میرے معاملے میں مجھے مشورہ دو، میں کسی معاملے کا فیصلہ اس وقت تک نہیں کرتی جب تک تم میرے سامنے موجود نہ

ہو} تاکہ وہ اپنے دشمن کے خلاف ان کے عزم، اپنے معاملات کو سنوارنے میں ان کی مستعدی اور اپنی فرمانبرداری کا امتحان لے سکیں، کیونکہ وہ جانتی تھیں کہ اگر وہ اپنی جان، مال اور خون ان کے لیے پیش نہیں کریں گے تو ان میں اپنے دشمن کا مقابلہ کرنے کی طاقت نہیں ہوگی، اور اگر ان کے فیصلے، عزم اور کوشش یکجا نہ ہوئی تو یہ ان کے خلاف ان کے دشمن کی مدد ہوگی، اور اگر وہ امتحان نہ لیتیں...

(١) الوسیط ٣/٣٧٧، اور زاد المسیر ٦/١٦٨۔ (٢) ٤/٢٢٨۔ (٣) تفسیر البغوی ٣/٤١٦۔ ابن عباس کا قول طبری ١٨/٥١ نے نقل کیا۔ دوسرا قول طبری ١٨/٥٠-٥١ نے نقل کیا، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (١٦٣٢٠) میں مجاہد سے۔ آلوسی نے روح المعانی ١٩/١٩٨ میں کہا: میری زندگی کی قسم، یمن کی زمین اس تعداد کے لیے تنگ پڑ جائے گی جو اس خبر میں ذکر کی گئی ہے۔ (٤) الصحاح (لفظ 'قول')۔ (٥) المحرر الوجیز ٤/٢٥٨۔ (٦) تفسیر البغوی ٣/٤١٦۔ (٧) احکام القرآن لابن العربی ٣/١٤٤٨۔

Surah An-Naml: Verses 32 - 34 155

...what they had, and to know the extent of their determination. She was not clear-sighted about their affair, and perhaps her acting alone in her opinion would have been a weakness in their obedience and an infiltration into the estimation of their affair. Consulting them and taking their opinion was a help towards what she wanted from the strength of their might and the intensity of their defense. Don't you see their statement in their reply: {We are men of strength and men of great military might}? Ibn Abbas said: One of them was so strong that he would gallop his horse until it reached its peak speed, then he would squeeze his thighs and stop it with his strength.

Third: His, the Exalted's, saying: {and the command is yours, so see what you will command}. They submitted the matter to her discretion—despite what they showed her of strength, valor, and severity—so when they did that, she then informed [them] of the conduct of kings in the towns they conquer. In this speech is fear for her people, precaution for them (1), and aggrandizement of the matter of Solomon, peace be upon him. {and thus they do} It was said: This is from the words of Bilqis as an emphasis of the meaning she intended. Ibn Abbas said: It is from the words of Allah, Mighty and Majestic, making it known to Muhammad ﷺ and his nation and informing them of it (2). Wahb said: When she read the letter to them, she did not recognize the name of Allah, so she said: What is this?! Some of the people said: We don't think this is anything but a great demon (ifrit) from the jinn, through which this king is able to do what he wants. They silenced him. Another said (3): I see them as three demons. They silenced him, then a young man who knew said: O Lady of Kings, Solomon is a king to whom the King of Heaven has given a great kingdom. He does not speak a word except that he begins it by naming his God; "Allah" is the name of the King of Heaven, and "the Most Gracious, the Most Merciful" are His attributes. Then she said: {Advise me in my affair}. They said: {We are men of strength} in fighting {and men of great military might} (4) in war and encounter. {and the command is yours}; they referred their command to her when they had experienced the blessing in her opinion. {so see what you will command}. So {She said, "Indeed kings, when they enter a town, they ruin it and render the honored of its people humiliated."} They humiliate its nobles so that matters might be settled for them.

(1) The word "for them" is not in (M), and it has been established from the rest of the copies. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/258. (3) The confirmed version is from (Z), and in the rest of the copies: the other. (4) Before it in (M) is the word: strength.

सूरह अन-नमल: आयतें 32 - 34 155

...जो उनके पास था, और उनके संकल्प की सीमा जान सकें। वह उनके मामले के बारे में स्पष्ट नहीं थीं, और शायद अपनी राय में उनकी स्वायत्तता उनकी आज्ञाकारिता में कमजोरी और उनके मामले के आकलन में एक घुसपैठ होती। उनसे परामर्श करना और उनकी राय लेना उनकी शक्ति की मजबूती और उनके बचाव की तीव्रता से वह जो चाहती थीं, उसमें सहायक था। क्या आप उनके उत्तर में उनके कथन को नहीं देखते: {हम शक्ति वाले और महान युद्ध कौशल वाले लोग हैं}? इब्न अब्बास ने कहा: उनमें से एक इतना शक्तिशाली था कि वह अपने घोड़े को सरपट दौड़ाता था जब तक कि वह अपनी चरम गति तक नहीं पहुँच जाता, फिर वह अपनी जांघों को सिकोड़ लेता और अपनी शक्ति से उसे रोक देता।

तीसरा: उनका, जो महान हैं, कहना: {और आदेश आपका है, तो देखें कि आप क्या आदेश देंगी}। उन्होंने मामले को उनके विवेक पर छोड़ दिया - उनके प्रति शक्ति, पराक्रम और कठोरता दिखाने के बावजूद - जब उन्होंने ऐसा किया, तो उन्होंने उस समय शहरों में राजाओं के आचरण के बारे में सूचित किया जिन पर वे विजय प्राप्त करते हैं। इस भाषण में उनके लोगों के लिए डर, उनके लिए सावधानी (1), और सुलेमान, उन पर शांति हो, के मामले का महिमामंडन है। {और इसी तरह वे करते हैं} कहा गया: यह बिलकिस के शब्दों से है, जो उस अर्थ पर जोर देने के लिए है जिसका उन्होंने इरादा किया था। इब्न अब्बास ने कहा: यह अल्लाह, शक्तिशाली और प्रतापी, के शब्दों से है, जो मुहम्मद ﷺ और उनके उम्मत को इससे परिचित कराने और इसके बारे में सूचित करने के लिए है (2)। वहाब ने कहा: जब उन्होंने उनके सामने पत्र पढ़ा, तो उन्होंने अल्लाह का नाम नहीं पहचाना, तो उन्होंने कहा: यह क्या है?! कुछ लोगों ने कहा: हमें नहीं लगता कि यह जिन्न का एक महान राक्षस (इफरीत) है, जिसके माध्यम से यह राजा वह करने में सक्षम है जो वह चाहता है। उन्होंने उसे चुप करा दिया। एक अन्य ने कहा (3): मैं उन्हें तीन राक्षस के रूप में देखता हूँ। उन्होंने उसे चुप करा दिया, फिर एक युवक ने जो जानता था, कहा: हे राजाओं की महिला, सुलेमान एक राजा हैं जिन्हें स्वर्ग के राजा ने एक महान साम्राज्य दिया है। वह तब तक एक शब्द भी नहीं बोलते जब तक कि वह अपने ईश्वर का नाम लेकर शुरुआत न कर दें; "अल्लाह" स्वर्ग के राजा का नाम है, और "सबसे दयालु, सबसे कृपालु" उनके गुण हैं। तब उन्होंने कहा: {मेरे मामले में मुझे सलाह दें}। उन्होंने कहा: {हम शक्ति वाले लोग हैं} युद्ध में {और महान युद्ध कौशल वाले लोग} (4) युद्ध और मुठभेड़ में। {और आदेश आपका है}; जब उन्होंने उनकी राय में बरकत का अनुभव किया तो उन्होंने अपना मामला

उन्हें सौंप दिया। {तो देखें कि आप क्या आदेश देंगी}। तो {उसने कहा, "निश्चित रूप से राजा, जब वे किसी शहर में प्रवेश करते हैं, तो वे उसे बर्बाद कर देते हैं और उसके लोगों के सम्मानितों को अपमानित कर देते हैं।" } वे इसके रईसों को अपमानित करते हैं ताकि उनके लिए मामले ठीक हो सकें।

(1) शब्द "उनके लिए" (M) में नहीं है, और इसे बाकी प्रतियों से स्थापित किया गया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 4/258। (3) (Z) से पुष्टि की गई संस्करण, और बाकी प्रतियों में: अन्य। (4) (M) में इससे पहले शब्द है: शक्ति।

سورة النمل: آیات ۳۲ - ۳۴ ۱۵۵

جو ان کے پاس تھا، اور ان کے عزم کی مقدار معلوم کر سکے۔ وہ ان کے معاملے پر بصیرت نہیں رکھتی تھیں، اور شاید ان کی رائے میں ان کی خود مختاری ان کی اطاعت میں کمزوری اور ان کے معاملے کی تقدیر میں دخل اندازی ہوتی۔ ان سے مشورہ کرنا اور ان کی رائے لینا اس پر مددگار تھا جو وہ ان کی طاقت کی مضبوطی اور ان کے دفاع کی شدت سے چاہتی تھیں؛ کیا آپ ان کے جواب میں ان کا یہ قول نہیں دیکھتے: {ہم طاقت والے اور سخت جنگجو لوگ ہیں}؟ ابن عباس نے کہا: ان میں سے ایک کی طاقت یہ تھی کہ وہ اپنا گھوڑا دوڑاتا یہاں تک کہ جب وہ تیز ہو جاتا تو وہ اپنی رانوں کو بھینچ لیتا اور اسے اپنی طاقت سے روک لیتا۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور حکم آپ کا ہے، پس دیکھیں کہ آپ کیا حکم دیتی ہیں}۔ انہوں نے معاملہ ان کی رائے پر چھوڑ دیا - باوجود اس کے کہ انہوں نے ان کے سامنے طاقت، بہادری اور شدت کا اظہار کیا تھا - جب انہوں نے ایسا کیا، تو اس وقت انہوں نے ان بستیوں میں بادشاہوں کے فعل کے بارے میں بتایا جن پر وہ غالب آ جاتے ہیں۔ اس کلام میں ان کی قوم کے لیے خوف، ان کے لیے احتیاط (۱)، اور سلیمان علیہ السلام کے معاملے کی عظمت کا اظہار ہے۔ {اور اسی طرح وہ کرتے ہیں} کہا گیا: یہ بلقیس کے قول سے ہے، اس معنی کی تاکید کے طور پر جو انہوں نے مراد لیا تھا۔ اور ابن عباس نے کہا: یہ اللہ عزوجل کے قول سے ہے، محمد ﷺ اور ان کی امت کو اس سے واقف کرانے اور اس کی خبر دینے کے طور پر (۲)۔ اور وہب نے کہا: جب انہوں نے ان پر خط پڑھا تو وہ اللہ کا نام نہیں پہچانتی تھیں، تو انہوں نے کہا: یہ کیا ہے؟! تو قوم کے بعض لوگوں نے کہا: ہمارا خیال ہے کہ یہ جنوں میں سے کوئی بڑا عفریت ہے جس کے ذریعے یہ بادشاہ وہ کچھ کرنے پر قادر ہے جو وہ چاہتا ہے۔ تو انہوں نے اسے خاموش کر دیا۔ اور دوسرے نے کہا

(۳): میں انہیں تین عفریت سمجھتا ہوں۔ تو انہوں نے اسے خاموش کر دیا، پھر ایک نوجوان نے جو جانتا تھا کہا: اے بادشاہوں کی سردار، سلیمان ایک ایسے بادشاہ ہیں جنہیں آسمان کے بادشاہ نے ایک عظیم بادشاہت دی ہے، وہ کوئی لفظ نہیں بولتے سوائے اس کے کہ اس میں اپنے الہ کے نام سے ابتدا کرتے ہیں، اور اللہ آسمان کے بادشاہ کا نام ہے، اور الرحمن الرحیم اس کی صفات ہیں۔ تب انہوں نے کہا: {مجھے میرے معاملے میں مشورہ دو}۔ تو انہوں نے کہا: {ہم طاقت والے ہیں} لڑائی میں {اور سخت جنگجو لوگ ہیں} (۴) جنگ اور مقابلے میں۔ {اور حکم آپ کا ہے}؛ انہوں نے اپنا معاملہ ان کی طرف لوٹا دیا جب انہوں نے ان کی رائے میں برکت کا تجربہ کیا۔ {پس دیکھیں کہ آپ کیا حکم دیتی ہیں}۔ تو {کہا، "بے شک بادشاہ جب کسی بستی میں داخل ہوتے ہیں تو اسے تباہ کر دیتے ہیں اور وہاں کے عزت دار لوگوں کو ذلیل کر دیتے ہیں" } انہوں نے ان کے شرفاء کو ذلیل کیا تاکہ ان کے لیے معاملات درست رہیں۔

(۱) لفظ «ان کے لیے» (م) میں نہیں ہے، اور اسے باقی نسخوں سے ثابت کیا گیا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۲۵۸/۴ ۔ (۳) (ظ) سے ثابت ہے، اور باقی نسخوں میں: دوسرا۔ (۴) (م) میں اس سے پہلے لفظ ہے: قوت۔

So Allah confirmed her statement: {and thus do they behave}. Ibn al-Anbari said (1): {and they turn the honorable of its people into the humiliated}, this is a complete stop (waqf tamm). Then Allah Almighty said, confirming her statement: {and thus do they behave}. Similar to it is in Surah Al-A'raf [109-110]: {The leaders among Pharaoh’s people said, 'This is a skilled magician who wants to expel you from your land.'} The speech ended there, then Pharaoh said: {So what do you advise?}. Ibn Shajarah said (2): It is the saying of Bilqis, so the stop is at {and thus do they behave}, meaning: and thus Sulaiman will do when he enters our lands.

The Almighty's saying: {But I am going to send them a gift, then see what the messengers bring back. (35)} In this there are six matters: The first: The Almighty's saying: {But I am going to send them a gift}. This was part of her wise thinking and planning, meaning: I will test this man with a gift, and I will give him precious treasures (3) within it, and I will challenge him with royal affairs. If he is a worldly king, the wealth will satisfy him and we will deal with him accordingly. But if he is a prophet, wealth will not satisfy him and he will hold us to the matter of religion; then it would be appropriate for us to believe in him and follow his religion. So she sent him a magnificent gift, about the details of which people said much (4). Said ibn Jubayr narrated from Ibn Abbas: She sent him a brick of gold. But when the messengers saw the walls were made of gold, what they had brought seemed small to them (5). Mujahid said: She sent him two hundred young men and two hundred young women (6). It is narrated from Ibn Abbas: Twelve maids dressed like boys, whom she had clothed in the dress of young men, and twelve boys dressed like girls, whom she had clothed in the dress of women; and the maids carried trays of musk and amber, and with twelve...

(1) In Iḍāḥ al-Waqf wal-Ibtidā’ 2/817. (2) In what was quoted from him by al-Mawardi in al-Nukat wal-‘Uyun 4/206. (3) Before it in (M): from. (4) al-Muḥarrar al-Wajīz 4/259. (5) I‘rāb al-Qur’ān 3/210. (6) ‘Arā’is al-Majālis p. 317, and al-Wasīṭ 3/377.

सूरा अन-नम्ल: आयत ३२ - ३५ / १५६

अल्लाह ने उसके कथन की पुष्टि की: {और इसी तरह वे व्यवहार करते हैं}। इब्न अल-अंसारी ने कहा (१): {और वे उसके लोगों के सम्मानित जनों को अपमानित कर देते हैं}, यह एक पूर्ण ठहराव है। फिर अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उसके कथन की पुष्टि के रूप में कहा: {और इसी तरह वे व्यवहार करते हैं}। इसी तरह का उदाहरण सूरा अल-अराफ़ [१०९-११०] में है: {फ़िरौन की कौम के सरदारों ने कहा, 'यह तो कोई बड़ा माहिर जादूगर है। वह तुम्हें तुम्हारी ज़मीन से निकाल देना चाहता है।'} यहाँ बात पूरी हुई, फिर फ़िरौन ने कहा: {तो तुम क्या सलाह देते हो?}। इब्न शजरह ने कहा (२): यह बिल्क़ीस का कथन है, इसलिए ठहराव {और इसी तरह वे व्यवहार करते हैं} पर है, यानी: और सुलैमान भी ऐसा ही करेगा जब वह हमारे देशों में प्रवेश करेगा।

सर्वशक्तिमान का कथन: {लेकिन मैं उनके पास एक उपहार भेजने वाली हूँ, फिर देखती हूँ कि भेजे गए दूत क्या लेकर लौटते हैं। (३५)} इसमें छह बातें हैं: पहली: सर्वशक्तिमान का कथन: {लेकिन मैं उनके पास एक उपहार भेजने वाली हूँ}। यह उसकी अच्छी सोच और योजना का हिस्सा था, यानी: मैं इस आदमी की उपहार से परीक्षा लूँगी, और उसे कीमती धन दूँगी (३), और उसे राजसी मामलों से चकित कर दूँगी। यदि वह सांसारिक राजा हुआ, तो धन उसे संतुष्ट कर देगा और हम उसके साथ वैसा ही व्यवहार करेंगे। लेकिन यदि वह नबी हुआ, तो धन उसे संतुष्ट नहीं करेगा और वह धर्म के मामले में दृढ़ रहेगा; तब हमारे लिए उचित होगा कि हम उस पर ईमान लाएँ और उसके धर्म का पालन करें। तो उसने उसे एक बड़ा उपहार भेजा, जिसके विवरण के बारे में लोगों के बहुत से कथन हैं (४)। सईद बिन जुबैर ने इब्न अब्बास से रिवायत की है: उसने उसे सोने की एक ईंट भेजी। लेकिन जब दूतों ने सोने की दीवारें देखीं, तो जो कुछ वे लाए थे वह उन्हें तुच्छ लगने लगा (५)। मुजाहिद ने कहा: उसने उसे दो सौ गुलाम और दो सौ बाँदियाँ भेजीं (६)। इब्न अब्बास से वर्णित है: बारह बाँदियाँ लड़कों की पोशाक में जिन्हें उसने लड़कों का लिबास पहनाया था, और बारह लड़के लड़कियों की पोशाक में जिन्हें उसने औरतों का लिबास पहनाया था, और बाँदियाँ कस्तूरी और अंबर की थालियाँ लिए हुए थीं, और बारह...

(१) ठहराव और आरंभ के स्पष्टीकरण (ईदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा) में २/८१७। (२) अल-मावर्दी ने उनसे अल-नुकात वल-उयून ४/२०६ में जो उद्धृत किया है। (३) (म) में इससे पहले है: से। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२५९। (५) एराब अल-कुरान ३/२१०। (६) अराइस अल-मजालिस पृ. ३१७, और अल-वसीत ३/३७७।

سورة النمل: آیات ۳۲ - ۳۵ / ۱۵۶

پس اللہ تعالیٰ نے اس کے قول کی تصدیق فرمائی: ﴿وَكَذَٰلِكَ يَفْعَلُونَ﴾ (اور اسی طرح وہ کرتے ہیں)۔ اور ابن الانباری(۱) نے کہا: ﴿وَجَعَلُوا أَعِزَّةَ أَهْلِهَا أَذِلَّةً﴾ (اور اس کے معزز لوگوں کو ذلیل کر دیتے ہیں) یہاں وقفِ تام ہے۔ پس اللہ عزوجل نے اس کے قول کی تحقیق کے طور پر فرمایا: ﴿وَكَذَٰلِكَ يَفْعَلُونَ﴾۔ اور اس کی مثال سورہ «الاعراف» [۱۰۹-۱۱۰] میں ہے: ﴿قَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ إِنَّ هَٰذَا لَسَاحِرٌ عَلِيمٌ . يُرِيدُ أَنْ يُخْرِجَكُمْ مِنْ أَرْضِكُمْ﴾ یہاں کلام مکمل ہوا، پھر فرعون نے کہا: ﴿فَمَاذَا تَأْمُرُونَ﴾۔ اور ابن شجرہ(۲) نے کہا: یہ بلقیس کا قول ہے، پس وقف ﴿وَكَذَٰلِكَ يَفْعَلُونَ﴾ پر ہے، یعنی: اور اسی طرح سلیمان کرے گا جب وہ ہمارے ملکوں میں داخل ہو گا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِنِّي مُرْسِلَةٌ إِلَيْهِمْ بِهَدِيَّةٍ فَنَاظِرَةٌ بِمَ يَرْجِعُ الْمُرْسَلُونَ (۳۵)﴾ (اور میں ان کی طرف ایک ہدیہ بھیجنے والی ہوں، پھر دیکھوں گی کہ قاصد کیا جواب لے کر پلٹتے ہیں) اس میں چھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِنِّي مُرْسِلَةٌ إِلَيْهِمْ بِهَدِيَّةٍ﴾ یہ اس کی حسنِ نظر اور تدبیر میں سے تھا، یعنی: میں اس آدمی کو ہدیہ کے ذریعے آزماؤں گی، اور اس میں اسے قیمتی اموال(۳) دوں گی، اور مملکت کے معاملات کے ذریعے اسے حیران کر دوں گی، پس اگر وہ دنیاوی بادشاہ ہوا تو مال اسے راضی کر دے گا اور ہم اس کے ساتھ اسی کے مطابق معاملہ کریں گے، اور اگر وہ نبی ہوا تو مال اسے راضی نہیں کرے گا اور وہ دین کے معاملے میں ہم پر لازم رہے گا، تو ہمارے لیے مناسب ہو گا کہ ہم اس پر ایمان لائیں اور اس کے دین کی پیروی کریں، پس اس نے اس کی طرف ایک عظیم ہدیہ بھیجا جس کی تفصیل میں لوگوں کے بہت سے اقوال ہیں(۴)۔ پس سعید بن جبیر نے ابن عباس سے روایت کیا: اس نے ان کی طرف سونے کی ایک اینٹ بھیجی، پس جب قاصدوں نے سونے کی دیواریں دیکھیں تو ان کے نزدیک وہ چیز حقیر ہو گئی جو وہ لائے

تھے(۵)۔ اور مجاہد نے کہا: اس نے ان کی طرف دو سو غلام اور دو سو لونڈیاں بھیجیں(۶)۔ اور ابن عباس سے مروی ہے: بارہ خادمائیں مردانہ لباس میں جنہیں اس نے لڑکوں کا لباس پہنایا تھا، اور بارہ لڑکے زنانہ لباس میں جنہیں اس نے عورتوں کا لباس پہنایا تھا، اور خادماؤں کے ہاتھوں میں مشک و عنبر کے طباق تھے، اور بارہ...

(۱) ایضاح الوقف والابتداء ۸۱۷/۲ میں۔ (۲) اس میں جو ماوردی نے ان سے النکت والعیون ۲۰۶/۴ میں نقل کیا۔ (۳) (م) میں اس سے پہلے ہے: من۔ (۴) المحرر الوجیز ۲۵۹/۴۔ (۵) اعراب القرآن ۳/ ۲۱۰۔ (۶) عرائس المجالس ص ۳۱۷، والوسیط ۳/ ۳۷۷۔

...a noble camel carrying bricks of gold, and two beads, one of which was not pierced and the other pierced with a crooked hole, and an empty goblet, and a staff that was inherited by the kings of Himyar. She sent the gift with a group of her people. It is said: There was only one messenger, but he was accompanied by followers and servants. And it is said: She sent a man from the nobles of her people named Al-Mundhir bin Amr, and she attached to him men of opinion and intellect. The gift included a hundred male servants and a hundred female servants, whose clothing had been interchanged. She told the boys: "If Solomon speaks to you, speak to him in a feminine way that resembles the speech of women." And she said to the girls: "Speak to him in a harsh way that resembles the speech of men." It is said that the Hoopoe came and informed Solomon of all that. And it was said: Allah informed Solomon of that. So Solomon (peace be upon him) ordered that from his location, nine leagues be paved with bricks of gold and silver. Then he said: "Which animals have you seen that are most beautiful on land and in the sea?" They said: "O Prophet of Allah, we saw in such-and-such sea spotted animals of different colors, having wings, manes, and forelocks." He ordered them to be brought, and they were tied on the right and left of the field, and on the bricks of gold and silver, and fodder was thrown for them. Then he said to the Jinn: "Bring me your children." So he stationed them—the most handsome of young men—on the right and left of the field. Then Solomon (peace be upon him) sat on his throne in his assembly, and four thousand gold chairs were placed for him on his right and as many on his left, and he seated the prophets and scholars upon them. He ordered the devils, Jinn, and humans to line up in rows for leagues, and he ordered the predatory animals, wild beasts, reptiles, and birds, so they lined up for leagues on his right and left. When the people approached the field and saw Solomon's kingdom, and saw the animals—the likes of which their eyes had never seen better—defecating on the bricks of gold and silver, their souls felt small, and they threw away the gifts they had with them. In some narrations: When Solomon ordered the field to be paved with gold and silver bricks, he ordered them to leave a space on their path the size of a carpet that was not paved. When they passed by it, they feared they would be accused, so they threw what they had in that place. When they saw the devils, they saw an enormous, terrifying sight and were frightened. The devils said to them: "Pass through, no harm shall befall you." So they were...

...एक उत्तम ऊंटनी जो सोने की ईंटें ढो रही थी, और दो मनके, जिनमें से एक छिदा हुआ नहीं था और दूसरा एक टेढ़े छेद के साथ छिदा हुआ था, और एक खाली प्याला, और एक लाठी जो हिमयर के राजाओं को विरासत में मिली थी। उसने अपने लोगों के एक समूह के साथ उपहार भेजा। कहा जाता है: दूत केवल एक था, लेकिन उसके साथ अनुयायी और सेवक थे। और कहा जाता है: उसने अपने लोगों के रईसों में से अल-मुंदिर बिन अम्र नाम के एक व्यक्ति को भेजा, और उसके साथ बुद्धिमान और विचारशील पुरुषों को नियुक्त किया। उपहार में एक सौ दास और एक सौ दासियाँ शामिल थीं, जिनके कपड़े आपस में बदल दिए गए थे। उसने लड़कों से कहा: "अगर सुलेमान तुमसे बात करें, तो उनसे स्त्री की तरह कोमल वाणी में बात करना जो महिलाओं की बोली जैसी हो।" और उसने लड़कियों से कहा: "उनसे कठोर वाणी में बात करना जो पुरुषों की बोली जैसी हो।" कहा जाता है कि हुदहुद पक्षी ने आकर सुलेमान को इन सब बातों की जानकारी दी। और यह भी कहा गया कि अल्लाह ने सुलेमान को इसके बारे में सूचित किया। सुलेमान (अलैहिस्सलाम) ने आदेश दिया कि उनके स्थान से नौ फरसख (कोस) तक सोने और चांदी की ईंटों से रास्ता बिछाया जाए। फिर उन्होंने पूछा: "तुमने ज़मीन और समुद्र में कौन से सबसे सुंदर जानवर देखे हैं?" उन्होंने कहा: "हे अल्लाह के नबी, हमने अमुक समुद्र में चित्तीदार जानवर देखे हैं जिनके विभिन्न रंग हैं, पंख हैं, गर्दन के बाल (अयाल) और माथे के बाल हैं।" उन्होंने उन्हें लाने का आदेश दिया, और उन्हें मैदान के दाएं और बाएं, और सोने और चांदी की ईंटों पर बांध दिया गया, और उनके लिए चारा डाल दिया गया। फिर उन्होंने जिन्नों से कहा: "मेरे पास अपने बच्चे लाओ।" तो उन्होंने उन्हें—जो सबसे सुंदर युवक थे—मैदान के दाएं और बाएं खड़ा कर दिया। फिर सुलेमान (अलैहिस्सलाम) अपनी सभा में अपने सिंहासन पर बैठे, और उनके दाएं ओर चार हजार सोने की कुर्सियाँ और बाएं ओर उतनी ही कुर्सियाँ रखी गईं, और उन्होंने उन पर नबियों और विद्वानों को बैठाया। उन्होंने शैतानों, जिन्नों और इंसानों को कई फरसख लंबी कतारों में खड़े होने का आदेश दिया, और उन्होंने हिंसक पशुओं, जंगली जानवरों, रेंगने वाले जीवों और पक्षियों को आदेश दिया, तो वे उनके दाएं और बाएं कई फरसख तक कतारों में खड़े हो गए। जब वे लोग मैदान के पास पहुंचे और सुलेमान के साम्राज्य को देखा, और उन जानवरों को देखा—जिनसे सुंदर उनकी आँखों ने कभी नहीं देखा था—जो सोने और चांदी की ईंटों पर गोबर कर रहे थे, तो वे अपने मन में छोटे महसूस करने लगे, और उन्होंने अपने साथ लाए गए उपहारों को फेंक दिया। कुछ विवरणों में है: जब सुलेमान ने मैदान को सोने और चांदी की ईंटों से बिछाने का

आदेश दिया, तो उन्होंने आदेश दिया कि उनके रास्ते में एक कालीन की जगह जितना हिस्सा बिना बिछाए छोड़ दिया जाए। जब वे वहाँ से गुजरे, तो उन्हें डर लगा कि उन पर आरोप लगाया जाएगा, इसलिए उन्होंने अपना सारा सामान उसी स्थान पर फेंक दिया। जब उन्होंने शैतानों को देखा, तो उन्हें एक भयानक और डरावना दृश्य दिखाई दिया और वे डर गए। शैतानों ने उनसे कहा: "गुज़र जाओ, तुम्हें कोई नुकसान नहीं होगा।" तो वे...

...ایک اعلیٰ درجے کی اونٹنی جس پر سونے کی اینٹیں لدی تھیں، اور دو موتی جن میں سے ایک میں سوراخ نہیں تھا اور دوسرا ٹیڑھے سوراخ کے ساتھ تھا، اور ایک خالی پیالہ، اور ایک عصا جو ملوکِ حمیر کی وراثت میں سے چلا آ رہا تھا۔ اس نے یہ تحفہ اپنی قوم کے ایک گروہ کے ساتھ بھیجا۔ کہا جاتا ہے کہ قاصد تو ایک ہی تھا لیکن اس کے ساتھ پیروکار اور خادم تھے۔ اور یہ بھی کہا گیا کہ اس نے اپنی قوم کے معززین میں سے المنذر بن عمرو نامی ایک شخص کو بھیجا، اور اس کے ساتھ عقل و دانش والے لوگ روانہ کیے۔ تحفے میں سو غلام اور سو لونڈیاں تھیں جن کے لباس ایک دوسرے سے بدل دیے گئے تھے۔ اس نے لڑکوں سے کہا: "جب سلیمان تم سے کلام کریں تو ان سے زنانہ لہجے میں بات کرنا جو عورتوں کی گفتگو سے مشابہ ہو"۔ اور لڑکیوں سے کہا: "تم ان سے درشت لہجے میں بات کرنا جو مردوں کی گفتگو سے مشابہ ہو"۔ کہا جاتا ہے کہ ہدہد نے آ کر سلیمان کو اس سب کی خبر دے دی۔ اور یہ بھی کہا گیا کہ اللہ نے سلیمان کو اس کی خبر دی۔ تو سلیمان علیہ السلام نے حکم دیا کہ ان کے مقام سے لے کر نو فرسخ تک سونے اور چاندی کی اینٹوں کا فرش بچھا دیا جائے۔ پھر انہوں نے پوچھا: "تم نے خشکی اور تری میں کون سے جانور سب سے خوبصورت دیکھے ہیں؟" انہوں نے کہا: "اے اللہ کے نبی، ہم نے فلاں سمندر میں چتکبرے جانور دیکھے ہیں جن کے رنگ مختلف ہیں، ان کے پر، ایال اور پیشانی کے بال ہیں"۔ آپ نے انہیں منگوانے کا حکم دیا، تو انہیں لا کر میدان کے دائیں اور بائیں اور سونے چاندی کی اینٹوں پر باندھ دیا گیا اور ان کے سامنے ان کا چارہ ڈال دیا گیا۔ پھر آپ نے جنات سے کہا: "تم اپنی اولاد کو میرے پاس لاؤ"۔ تو انہوں نے انہیں—جو بہترین جوان تھے—میدان کے دائیں اور بائیں کھڑا کر دیا۔ پھر سلیمان علیہ السلام اپنی مجلس میں اپنے تخت پر بیٹھے، اور ان کے دائیں

جانب چار ہزار سونے کی کرسیاں رکھی گئیں اور اتنی ہی بائیں جانب، اور ان پر انبیاء اور علماء کو بٹھایا گیا۔ آپ نے شیاطین، جنات اور انسانوں کو حکم دیا کہ وہ کئی فرسخ تک صفیں باندھ کر کھڑے ہو جائیں، اور درندوں، جنگلی جانوروں، حشرات الارض اور پرندوں کو حکم دیا تو وہ ان کے دائیں اور بائیں کئی فرسخ تک صفیں باندھ کر کھڑے ہو گئے۔ جب وہ لوگ میدان کے قریب پہنچے اور سلیمان کی بادشاہت کو دیکھا، اور ایسے جانور دیکھے جن سے زیادہ خوبصورت ان کی آنکھوں نے کبھی نہیں دیکھے تھے جو سونے اور چاندی کی اینٹوں پر لید کر رہے تھے، تو ان کی نظر میں اپنی حیثیت کم ہو گئی اور انہوں نے اپنے ساتھ لائے ہوئے تحائف پھینک دیے۔ بعض روایات میں ہے: جب سلیمان نے میدان میں سونے چاندی کی اینٹوں کا فرش بچھانے کا حکم دیا تو یہ بھی حکم دیا کہ ان کے راستے میں ایک قالین کے برابر جگہ فرش کے بغیر چھوڑ دی جائے۔ جب وہ وہاں سے گزرے تو انہیں ڈر ہوا کہ کہیں ان پر الزام نہ لگ جائے، اس لیے انہوں نے اپنا مال اسی جگہ پھینک دیا۔ جب انہوں نے شیاطین کو دیکھا تو ایک ہولناک اور بھیانک منظر دیکھا اور ڈر گئے۔ شیاطین نے ان سے کہا: "گزر جاؤ، تم پر کوئی خوف نہیں ہے"۔ پس وہ...

Surah Al-Naml: Verse 35 | 158

They passed in rank after rank of Jinn, humans, cattle, birds, predators, and wild animals until they stood before Solomon. Solomon looked at them with a pleasant, cheerful countenance. She [the Queen] had told her messenger: "If he looks at you with the look of one who is angry, then know that he is a king, so do not let his appearance terrify you, for I am more powerful than him. But if you see the man smiling and gentle, then know that he is a sent prophet; so understand his words and return the answer." The hoopoe informed Solomon of that, as previously mentioned. She had taken a golden casket and placed in it a unique, unpierced pearl and a bead with a crooked hole. She wrote a letter with her messenger saying: "If you are a prophet, then distinguish between the male and female servants, inform about what is in the casket, identify the head of the staff from its bottom, pierce the pearl with a straight hole, thread the bead, and fill the cup with dew-water that is neither from the earth nor from the sky." When the messenger arrived and stood before Solomon, he gave him the Queen's letter. He looked at it and said: "Where is the casket?" It was brought and he shook it, then Gabriel informed him of what was in it. Solomon then informed them, and the messenger said: "You have spoken the truth. So pierce the pearl and thread the bead." Solomon asked the Jinn and humans about piercing it, but they were unable. He said to the devils: "What is the opinion on this?" They said: "We send for the termite." So the termite came, took a hair in its mouth until it emerged from the other side. Solomon said to it: "What is your need?" It said: "That my sustenance be in trees." He said: "That is for you." Then Solomon said: "Who is for this bead to thread it?" A white worm said: "I am for it, O Prophet of God." The worm took the thread in its mouth and entered the hole until it emerged from the other side. Solomon said to it: "What is your need?" It said: "That you make my sustenance in fruits." He said: "That is for you." Then he distinguished between the boys and the girls (2). Al-Suddi said: He ordered them to perform ablution. The boy would let the water run down his hand and leg cautiously, while the girls would pour from the left hand onto the right, and from the right onto the left, thus he distinguished between them. It was said: the girl would take water from the vessel with one of her hands, then carry it to the other, then...

---

(1) The word "qad" is not in (M), and is confirmed from other copies. (2) The word "wal-jawari" is from (M) and other sources.

सूरा अल-नमल: आयत 35 | 158

वे जिन्न, इंसानों, चौपायों, पक्षियों, शिकारियों और जंगली जानवरों के झुंडों के पीछे झुंड गुजरते रहे यहाँ तक कि वे सुलेमान के सामने खड़े हो गए। सुलेमान ने उनकी ओर प्रसन्न और हंसमुख चेहरे से देखा। उसने (रानी ने) अपने दूत से कहा था: "यदि वह तुम्हारी ओर क्रोधित व्यक्ति की दृष्टि से देखे, तो जान लेना कि वह एक राजा है, इसलिए उसका स्वरूप तुम्हें डरा न दे, क्योंकि मैं उससे अधिक शक्तिशाली हूँ। और यदि तुम उस व्यक्ति को मुस्कुराते हुए और कोमल देखो, तो जान लेना कि वह एक भेजा हुआ नबी (पैगंबर) है; इसलिए उसकी बात को समझना और उत्तर देना।" हुदहुद (पक्षी) ने सुलेमान को इसकी सूचना दी, जैसा कि पहले बताया गया है। उसने सोने का एक संदूक लिया था और उसमें एक अनोखा बिना छिदा हुआ मोती और एक टेढ़े छेद वाला मनका रख दिया था। उसने अपने दूत के साथ एक पत्र लिखा जिसमें कहा गया था: "यदि तुम नबी हो, तो पुरुष सेवकों और महिला सेविकाओं के बीच अंतर करो, संदूक में क्या है बताओ, लाठी के ऊपरी सिरे को उसके निचले सिरे से पहचानो, मोती में एक सीधा छेद करो, मनके में धागा डालो, और प्याले को ओस के पानी से भर दो जो न तो पृथ्वी का हो और न ही आकाश का।" जब दूत पहुँचा और सुलेमान के सामने खड़ा हुआ, तो उसने उसे रानी का पत्र दिया। उसने उसे देखा और कहा: "संदूक कहाँ है?" उसे लाया गया और उन्होंने उसे हिलाया, फिर जिब्राइल ने उन्हें उसमें मौजूद चीज़ों के बारे में बताया। सुलेमान ने फिर उन्हें सूचित किया, तो दूत ने कहा: "आपने सच कहा। अब मोती में छेद करें और मनके में धागा डालें।" सुलेमान ने जिन्न और इंसानों से उसे छेदने के बारे में पूछा, लेकिन वे असमर्थ रहे। उन्होंने शैतानों से कहा: "इस पर क्या राय है?" उन्होंने कहा: "हम दीमक के पास भेजते हैं।" तो दीमक आई, अपने मुँह में एक बाल लिया यहाँ तक कि वह दूसरी ओर से निकल गया। सुलेमान ने उससे कहा: "तुम्हारी क्या ज़रूरत है?" उसने कहा: "कि मेरा भोजन पेड़ों में हो।" उन्होंने कहा: "वह तुम्हारे लिए है।" फिर सुलेमान ने कहा: "इस मनके में धागा पिरोने के लिए कौन है?" एक सफेद कीड़े ने कहा: "मैं इसके लिए हूँ, हे खुदा के नबी।" कीड़े ने अपने मुँह में धागा लिया और छेद में घुस गया यहाँ तक कि वह दूसरी ओर से निकल गया। सुलेमान ने उससे कहा: "तुम्हारी क्या ज़रूरत है?" उसने कहा: "कि आप मेरा भोजन फलों में कर दें।" उन्होंने कहा: "वह तुम्हारे लिए है।" फिर उन्होंने लड़कों और लड़कियों (2) के बीच अंतर किया। अल-सुद्दी ने कहा: उन्होंने उन्हें वज़ू (शुद्धि) करने का आदेश दिया। लड़का सावधानी से अपने हाथ और पैर पर पानी बहने देता था, जबकि लड़कियाँ बाएँ हाथ से दाएँ हाथ पर और दाएँ से बाएँ पर पानी डालती थीं, इस तरह उन्होंने उनके बीच अंतर किया।

कहा गया कि: लड़की बर्तन से अपने एक हाथ से पानी लेती थी, फिर उसे दूसरे हाथ पर ले जाती थी, फिर...

---

(1) शब्द "क़द" (M) में नहीं है, और अन्य प्रतियों से इसकी पुष्टि हुई है। (2) शब्द "वल-जवारी" (M) और अन्य स्रोतों से है।

سورة النمل: آیت 35 | 158

وہ جنوں، انسانوں، چوپایوں، پرندوں، درندوں اور وحشی جانوروں کے لشکر در لشکر گزرتے رہے یہاں تک کہ وہ سلیمان کے سامنے کھڑے ہو گئے۔ سلیمان نے ان کی طرف خوش دلی اور ہشاش بشاش چہرے کے ساتھ دیکھا۔ اس (ملکہ) نے اپنے قاصد سے کہا تھا: "اگر وہ تمہاری طرف غصے والی نظر سے دیکھے تو جان لینا کہ وہ ایک بادشاہ ہے، لہٰذا اس کا رعب تمہیں خوفزدہ نہ کرے کیونکہ میں اس سے زیادہ طاقتور ہوں۔ اور اگر تم اس شخص کو بشاش اور نرم خو دیکھو تو جان لینا کہ وہ ایک بھیجا ہوا نبی ہے؛ پس اس کی بات کو سمجھنا اور جواب لانا۔" ہدہد نے سلیمان کو اس کی خبر دے دی تھی جیسا کہ پہلے ذکر ہوا۔ اس نے سونے کا ایک ڈبہ لیا تھا اور اس میں ایک یتیم (نایاب) بے سوراخ موتی اور ایک ٹیڑھے سوراخ والا منکا رکھ دیا تھا۔ اس نے اپنے قاصد کے ساتھ ایک خط لکھا جس میں کہا: "اگر آپ نبی ہیں تو غلاموں اور لونڈیوں میں تمیز کریں، ڈبے میں موجود چیز کی خبر دیں، لاٹھی کے سرے کو اس کے نچلے حصے سے پہچانیں، موتی میں سیدھا سوراخ کریں، منکے میں دھاگہ ڈالیں، اور پیالے کو شبنم کے پانی سے بھریں جو نہ زمین کا ہو اور نہ آسمان کا۔" جب قاصد پہنچا اور سلیمان کے سامنے کھڑا ہوا تو اس نے ملکہ کا خط انہیں دیا۔ انہوں نے اسے دیکھا اور کہا: "ڈبہ کہاں ہے؟" وہ لایا گیا تو انہوں نے اسے ہلایا، پھر جبرائیل نے انہیں اس کی خبر دی جو اس میں تھا۔ پھر سلیمان نے انہیں بتایا تو قاصد نے کہا: "آپ نے سچ کہا، اب موتی میں سوراخ کریں اور منکے میں دھاگہ ڈالیں۔" سلیمان نے جن و انس سے اسے چھیدنے کا پوچھا تو وہ عاجز رہے۔ انہوں نے شیاطین سے کہا: "تمہاری کیا رائے ہے؟" انہوں نے کہا: "ہم دیمک کو بھیجتے ہیں۔" تو دیمک آئی اور اپنے منہ میں ایک بال لیا یہاں تک کہ وہ دوسری طرف سے نکل گئی۔ سلیمان نے اس سے کہا: "تیری کیا حاجت ہے؟" اس نے کہا:

"میرا رزق درختوں میں کر دیا جائے۔" انہوں نے کہا: "تیرے لیے ایسا ہی ہے۔" پھر سلیمان نے کہا: "اس منکے میں دھاگہ کون ڈالے گا؟" ایک سفید کیڑے نے کہا: "اے اللہ کے نبی، میں اس کے لیے حاضر ہوں۔" کیڑے نے دھاگہ اپنے منہ میں لیا اور سوراخ میں داخل ہو گیا یہاں تک کہ دوسری طرف سے نکل آیا۔ سلیمان نے اس سے کہا: "تیری کیا حاجت ہے؟" اس نے کہا: "میرا رزق پھلوں میں کر دیں۔" انہوں نے کہا: "تیرے لیے ایسا ہی ہے۔" پھر انہوں نے غلاموں اور لونڈیوں (2) میں تمیز کی۔ السدی نے کہا: انہوں نے انہیں وضو کا حکم دیا۔ لڑکا احتیاط سے ہاتھ اور پاؤں پر پانی بہاتا تھا، جب کہ لڑکیاں بائیں ہاتھ سے دائیں پر اور دائیں سے بائیں پر پانی ڈالتی تھیں، اس طرح انہوں نے ان میں تمیز کی۔ کہا گیا کہ: لڑکی برتن سے ایک ہاتھ سے پانی لیتی پھر اسے دوسرے پر منتقل کرتی، پھر...

---

(1) لفظ "قد" (م) میں نہیں ہے، اور باقی نسخوں سے اس کا ثبوت ملا ہے۔ (2) لفظ "والجواری" (م) اور دیگر ذرائع سے ہے۔

159 Surah an-Naml: Verse 35

...[she] splashes it on the face, while the boy used to take the water from the vessel and splash it on the face. The girl pours [water] on the inner side of her forearm, while the boy pours on the outer side of the forearm. The girl pours the water in a stream, while the boy lets it run down his hands; thus he distinguished between them by this(1). Ya'la bin Muslim narrated from Sa'id bin Jubayr that he said: Bilqis sent two hundred handmaidens and two hundred manservants, and said: "If he is a prophet, he will know the males from the females." So he ordered them to perform ablution (wudu). Whoever among them performed ablution and started with their elbows before their palms, he said: "She is of the females," and whoever started with their palms before their elbows, he said: "He is of the males"(2). Then he threw a staff into the air and said: "Whichever of the two ends reaches the ground first is its root," and he ordered horses to be run until they sweated and he filled a cup from their sweat(3). Then Solomon returned the gift(4). It is narrated that when her messenger returned the gift to her and informed her of what he had witnessed, she said to her people: "This is a command from heaven."

Second: The Prophet ﷺ used to accept gifts and reciprocate(5) for them, but he did not accept charity (Sadaqah). Likewise were Solomon, peace be upon him, and all other prophets, may the prayers of God be upon them all. Bilqis only made the acceptance or rejection of the gift a sign of what was in her heart, based on what we mentioned about whether Solomon was a king or a prophet; because he had said to her in his letter: {Exalt not yourselves against me and come to me in submission}. In this case, no ransom is accepted, and no gift is taken from it. This is not from the chapter established in Sharia regarding the permissibility of accepting gifts in any way; rather, it is bribery and selling truth for falsehood, and it is the bribery that is not permissible. As for an absolute gift for affection and connection, it is permissible from anyone and in any situation, as long as it is not from a polytheist.

(1) 'Ara'is al-Majalis pp. 318 - 319, and Tafsir al-Baghawi 3/417 - 419. Ibn Kathir said in the interpretation of this verse: "And God knows best whether that was so or not, and most of it is taken from the Isra'iliyyat (Judeo-Christian traditions). The apparent meaning is that Solomon did not look at what they brought at all nor care for it, but rather turned away from it." (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/131. (3) al-Nukat wa al-'Uyun 4/210, and Majma' al-Bayan 19/222. (4) 'Ara'is al-Majalis p. 319, and Tafsir al-Baghawi 3/419. (5) In (M): and establishes.

१५९ सूरह अन-नमल: आयत ३५

...[वह] इसे चेहरे पर छिड़कती है, और लड़का बर्तन से पानी लेकर चेहरे पर छिड़कता था। लड़की अपनी कलाई के भीतरी हिस्से पर पानी उड़ेलती है, और लड़का कलाई के पिछले हिस्से पर। लड़की धार बनाकर पानी गिराती है, जबकि लड़का इसे अपने हाथों पर बहने देता है; उन्होंने इस तरह उनके बीच अंतर किया(१)। यला बिन मुस्लिम ने सईद बिन जुबैर से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: बिलकिस ने दो सौ दासियाँ और दो सौ दास भेजे, और कहा: "यदि वह नबी हैं, तो वे पुरुषों को महिलाओं से पहचान लेंगे।" तो उन्होंने उन्हें वुज़ू करने का आदेश दिया। उनमें से जिसने भी अपनी हथेलियों से पहले अपनी कोहनियों से वुज़ू शुरू किया, उन्होंने कहा: "यह महिलाओं में से है," और जिसने कोहनियों से पहले हथेलियों से शुरुआत की, उन्होंने कहा: "यह पुरुषों में से है"(२)। फिर उन्होंने हवा में एक लाठी फेंकी और कहा: "दोनों सिरों में से जो पहले ज़मीन पर पहुँचेगा, वही उसकी जड़ है," और उन्होंने घोड़ों को दौड़ाने का आदेश दिया जब तक कि वे पसीने से तर न हो गए और उन्होंने उनके पसीने से एक प्याला भर दिया(३)। फिर सुलेमान ने उपहार वापस कर दिया(४)। रिवायत है कि जब उनके दूत ने उपहार उन्हें वापस लौटाया और उन्हें बताया जो कुछ उन्होंने देखा था; तो उन्होंने अपनी प्रजा से कहा: "यह आसमान से आया एक आदेश है।"

दूसरा: पैगंबर ﷺ उपहार स्वीकार करते थे और उनका बदला(५) देते थे, लेकिन वे सदका स्वीकार नहीं करते थे। सुलेमान अलैहिस्सलाम और अन्य सभी पैगंबर भी ऐसे ही थे, उन सब पर अल्लाह की रहमतें हों। बिलकिस ने उपहार की स्वीकृति या अस्वीकृति को केवल अपने दिल की बात का संकेत बनाया था, जैसा कि हमने सुलेमान के राजा या पैगंबर होने के बारे में उल्लेख किया है; क्योंकि उन्होंने अपने पत्र में उनसे कहा था: {मुझ पर बड़ाई न करो और आज्ञाकारी होकर मेरे पास आओ}। और इसमें कोई फिद्या स्वीकार नहीं किया जाता है, और न ही कोई उपहार लिया जाता है। यह शरीयत में उपहार स्वीकार करने के स्थापित नियम का हिस्सा नहीं है; बल्कि यह रिश्वत और हक को बाटल के बदले बेचना है, और यह वह रिश्वत है जो हलाल नहीं है। जहाँ तक आपसी प्रेम और संपर्क के लिए दिए गए पूर्ण उपहार का सवाल है, तो वह हर किसी से और हर हाल में जायज़ है, बशर्ते कि वह किसी मुशरिक की ओर से न हो।

(१) अराइस अल-मजालिस पृ. ३१८ - ३१९, और तफ़सीर अल-बगवी ३/४१७ - ४१९। इब्न कथीर ने इस आयत की व्याख्या में कहा: "और अल्लाह बेहतर जानता है कि ऐसा था या नहीं, और इसका अधिकांश हिस्सा इस्राइलीयत से लिया गया है। ज़ाहिर यह है कि सुलेमान ने उनकी लाई हुई चीज़ों

को बिल्कुल नहीं देखा और न ही उसकी परवाह की, बल्कि उससे मुँह मोड़ लिया।" (२) नहहास द्वारा मानी अल-कुरान ५/१३१। (३) अल-नुकात व अल-उयून ४/२१०, और मजमा अल-बयान १९/२२२। (४) अराइस अल-मजालिस पृ. ३१९, और तफ़सीर अल-बगवी ३/४१९। (५) प्रति (M) में: और साबित करते थे।

۱۵۹ سورة النمل: آیت ۳۵

...[وہ] اس سے چہرے پر چھینٹے مارتی ہے، اور لڑکا برتن سے پانی لے کر چہرے پر چھینٹے مارتا تھا۔ اور لڑکی اپنی کلائی کے اندرونی حصے پر پانی ڈالتی ہے، اور لڑکا کلائی کی پشت پر۔ اور لڑکی دھار بنا کر پانی انڈیلتی ہے، جبکہ لڑکا اپنے ہاتھوں پر بہنے دیتا ہے؛ تو انہوں نے اس طرح ان کے درمیان تمیز کی(۱)۔ اور یعلیٰ بن مسلم نے سعید بن جبیر سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: بلقیس نے دو سو لونڈیاں اور دو سو غلام بھیجے، اور کہا: "اگر وہ نبی ہوئے تو وہ مردوں کو عورتوں سے پہچان لیں گے۔" چنانچہ انہوں نے انہیں وضو کرنے کا حکم دیا۔ پس ان میں سے جس نے اپنی ہتھیلیوں سے پہلے کہنیوں سے وضو شروع کیا، انہوں نے کہا: "یہ عورتوں میں سے ہے،" اور جس نے کہنیوں سے پہلے ہتھیلیوں سے شروع کیا، انہوں نے کہا: "یہ مردوں میں سے ہے"(۲)۔ پھر انہوں نے فضا میں ایک لاٹھی پھینکی اور کہا: "دونوں سروں میں سے جو پہلے زمین پر گرے گا وہی اس کی جڑ ہے،" اور انہوں نے گھوڑوں کو دوڑانے کا حکم دیا یہاں تک کہ وہ پسینے سے تر ہو گئے اور ان کے پسینے سے ایک پیالہ بھر دیا گیا(۳)۔ پھر سلیمان علیہ السلام نے تحفہ واپس کر دیا(۴)۔ روایت ہے کہ جب ان کے قاصد نے تحفہ انہیں واپس لا کر دیا اور جو کچھ دیکھا تھا اس کی اطلاع دی؛ تو انہوں نے اپنی قوم سے کہا: "یہ آسمان سے آیا ایک حکم ہے۔"

دوسرا: نبی کریم ﷺ تحفہ قبول فرماتے تھے اور اس کا بدلہ(۵) دیتے تھے، لیکن آپ ﷺ صدقہ قبول نہیں فرماتے تھے۔ اور اسی طرح سلیمان علیہ السلام اور دیگر تمام انبیاء علیہم السلام کا بھی یہی طریقہ تھا۔ بلقیس نے تحفہ کی قبولیت یا رد کو محض اپنے دل کی بات کی علامت بنایا تھا، اس بنیاد پر جو ہم نے ذکر کیا کہ سلیمان بادشاہ ہیں یا نبی؛ کیونکہ انہوں نے اپنے خط میں ان سے کہا تھا: {مجھ پر سرکشی نہ کرو اور فرمانبردار بن کر میرے پاس آؤ}۔ اور اس میں کوئی فدیہ قبول نہیں

کیا جاتا، اور نہ ہی کوئی تحفہ لیا جاتا ہے۔ یہ شریعت میں تحفہ قبول کرنے کے مقررہ باب سے نہیں ہے؛ بلکہ یہ رشوت اور حق کو باطل کے بدلے بیچنا ہے، اور یہ وہ رشوت ہے جو حلال نہیں ہے۔ رہی بات محض محبت اور تعلق کے لیے دیے جانے والے تحفے کی، تو وہ ہر ایک کی طرف سے اور ہر حال میں جائز ہے، جب تک کہ وہ کسی مشرک کی طرف سے نہ ہو۔

(۱) عرائس المجالس ص ۳۱۸ - ۳۱۹، اور تفسیر البغوی ۴۱۷/۳ - ۴۱۹۔ ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں کہا: "اور اللہ بہتر جانتا ہے کہ ایسا تھا یا نہیں، اور اس کا زیادہ تر حصہ اسرائیلیات سے لیا گیا ہے، اور ظاہر یہ ہے کہ سلیمان علیہ السلام نے ان کی لائی ہوئی چیزوں کی طرف بالکل نہیں دیکھا اور نہ ہی اس کی پرواہ کی، بلکہ اس سے منہ پھیر لیا۔" (۲) معانی القرآن للنحاس ۱۳۱/۵۔ (۳) النکت والعیون ۲۱۰/۴، اور مجمع البیان ۲۲۲/۱۹۔ (۴) عرائس المجالس ص ۳۱۹، اور تفسیر البغوی ۴۱۹/۳۔ (۵) نسخہ (م) میں ہے: اور ثابت کرتے تھے۔

Third: If the gift is from a polytheist, the Hadith states: "I have been forbidden from the zabd (support/gifts) of the polytheists," meaning their assistance and donations (1). However, it is narrated that he (peace and blessings be upon him) accepted them, as in the Hadith of Malik from Thawr ibn Zayd al-Dili (2) and others (3). A group of scholars claimed abrogation in both, while others said: There is no abrogation; the meaning is that he would not accept a gift from someone he hoped to prevail over, take their land, and bring them into Islam (4). This was the state of Solomon, peace be upon him. Thus, gifts like these were forbidden from being accepted as a means of refraining from him. This is the best interpretation by scholars on this matter, as it reconciles the Hadiths. Others have said otherwise.

Fourth: Giving gifts is recommended; it fosters affection and removes enmity. Malik narrated from 'Ata ibn Abdullah al-Khurasani who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Shake hands, and rancor will vanish; exchange gifts, and you will love one another and animosity will go" (5). Mu'awiya ibn al-Hakam narrated: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "Exchange gifts, for it multiplies affection and removes the ailments of the chest." And he said...

(1) From the beginning of the second issue to this point is from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1449. The Hadith with this wording was narrated by Abu Dawood (3057) and al-Tirmidhi (1577) from the Hadith of Iyad ibn Himar. He said: A fair and authentic Hadith (Hasan Sahih). It is in Musnad Ahmad (17482) with the wording: "Indeed, we do not accept the zabd of polytheists." (2) Muwatta Malik 2/459 from Thawr ibn Zayd al-Dili, from Abu al-Ghayth Salim, the freed slave of Ibn Muti', from Abu Hurayrah, who said: We went out with the Messenger of Allah (peace be upon him) in the year of Khaybar... then Rifa'ah ibn Zayd gifted a black slave named Mid'am to the Messenger of Allah (peace be upon him)... the Hadith. It was also narrated similarly by al-Bukhari (4234) and Muslim (115). See al-Istidhkar 14/201. (3) Narrated by Ahmad (13148), al-Bukhari (2615-2616), and Muslim (2469) from the Hadith of Anas ibn Malik, that Ukaydir of Dumat al-Jandal gifted the Prophet (peace be upon him) a robe made of sundus (silk). (4) Al-Tamhid 2/12, and al-Istidhkar 14/202. (5) Al-Muwatta 2/908. Its chain is mursal, but his saying: "Exchange gifts, you will love one another" has a witness from the Hadith of Abu Hurayrah narrated by al-Bukhari in al-Adab al-Mufrad (594), and Abu Ya'la (6148). And his saying: "And animosity will go" has a witness from the Hadith of Abu Hurayrah also narrated by Ahmad (9250) and

al-Tirmidhi (2130) with the wording: "Exchange gifts, for the gift removes the heat - or bitterness - of the chest."

तीसरा: यदि उपहार किसी मुशरिक (बहुदेववादी) की ओर से हो, तो हदीस में है: "मुझे मुशरिकों के ज़ब्द (उपहार/सहायता) से मना किया गया है," अर्थात उनकी सहायता और दान (1)। लेकिन यह भी वर्णित है कि उन्होंने (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) इसे स्वीकार किया, जैसा कि थौर इब्न ज़ैद अल-दीली (2) और अन्य (3) से मलिक की हदीस में है। विद्वानों के एक समूह ने दोनों में निरसन (नस्ख) की बात कही है, जबकि अन्यों ने कहा: इसमें कोई निरसन नहीं है; इसका अर्थ यह है कि वे उस व्यक्ति से उपहार स्वीकार नहीं करते थे जिस पर वे विजय पाने, उसका देश लेने और उसे इस्लाम में लाने की इच्छा रखते थे (4)। सुलेमान (अ.) की स्थिति भी ऐसी ही थी। अतः, ऐसे उपहारों को स्वीकार करने से मना किया गया ताकि उन पर दबाव बना रहे। विद्वानों द्वारा इस विषय पर यह सबसे अच्छी व्याख्या है, क्योंकि यह हदीसों के बीच सामंजस्य बिठाती है। इसके अलावा अन्य बातें भी कही गई हैं।

चौथा: उपहार देना वांछनीय (पसंदीदा) है; यह प्रेम पैदा करता है और शत्रुता को दूर करता है। मलिक ने अता इब्न अब्दुल्ला अल-खुरासानी से वर्णन किया है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्ल.) ने फरमाया: "हाथ मिलाओ, मनमुटाव दूर हो जाएगा; और एक-दूसरे को उपहार दो, तुम आपस में प्रेम करने लगोगे और द्वेष दूर हो जाएगा" (5)। मुआविया इब्न अल-हकम ने वर्णन किया: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्ल.) को कहते सुना: "उपहार दिया करो, क्योंकि यह प्रेम को बढ़ाता है और सीने की बीमारियों (बुराइयों) को दूर करता है।" और उन्होंने कहा...

(1) दूसरे मुद्दे की शुरुआत से लेकर यहाँ तक इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 3/1449 से है। इस शब्द के साथ हदीस को अबू दाऊद (3057) और अल-तिर्मिज़ी (1577) ने इयाद इब्न हिमार की हदीस से निकाला है। उन्होंने कहा: यह हदीस हसन सहीह है। यह मुस्नद अहमद (17482) में इस शब्द के साथ है: "हम मुशरिकों का ज़ब्द स्वीकार नहीं करते।" (2) मुवत्ता मलिक 2/459 थौर इब्न ज़ैद अल-दीली से, अबू अल-ग़ैथ सालिम (इब्न मुती के मुक्त गुलाम) से, अबू हुरैरा से, जिन्होंने कहा: हम खैबर के वर्ष अल्लाह के रसूल (सल्ल.) के साथ निकले... फिर रिफाअ इब्न ज़ैद ने अल्लाह के रसूल (सल्ल.) को एक काला गुलाम उपहार में दिया जिसका नाम मिदअम था... हदीस। इसे अल-बुखारी (4234) और मुस्लिम (115) ने भी इसी तरह निकाला है। अल-इस्तिदकार 14/201 देखें। (3) अहमद (13148), अल-बुखारी (2615-2616), और मुस्लिम (2469) ने अनस इब्न मलिक की हदीस से निकाला है कि दुमत अल-जंदल के उकैदिर ने पैगंबर (सल्ल.) को सुंदुस (रेशम) का एक जुब्बा

उपहार में दिया था। (4) अल-तम्हीद 2/12, और अल-इस्तिदकार 14/202। (5) अल-मुवत्ता 2/908। इसका सिलसिला मुरसल है, लेकिन उनका यह कहना: "उपहार दो, प्रेम बढ़ेगा" के लिए अबू हुरैरा की हदीस एक गवाह है जिसे अल-बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़्रद (594) और अबू याला (6148) में निकाला है। और उनका कहना: "और द्वेष दूर हो जाएगा" के लिए अबू हुरैरा की एक और हदीस गवाह है जिसे अहमद (9250) और अल-तिर्मिज़ी (2130) ने इन शब्दों के साथ निकाला है: "उपहार दिया करो, क्योंकि उपहार सीने की जलन - या कड़वाहट - को दूर कर देता है।"

تیسری بات: اگر ہدیہ کسی مشرک کی طرف سے ہو تو حدیث میں ہے: "مجھے مشرکین کے زبد (عطیہ/مدد) سے منع کیا گیا ہے" یعنی ان کی امداد اور عطیات (1)۔ اور آپ ﷺ سے یہ بھی مروی ہے کہ آپ نے اسے قبول فرمایا جیسا کہ مالک کی ثور بن زید الدیلی (2) اور دیگر (3) سے مروی حدیث میں ہے۔ چنانچہ علماء کی ایک جماعت نے ان دونوں میں نسخ (منسوخی) کا قول کیا ہے، جبکہ دوسروں نے کہا: اس میں کوئی ناسخ و منسوخ نہیں ہے، بلکہ معنی یہ ہے کہ: آپ ﷺ اس شخص سے ہدیہ قبول نہیں فرماتے تھے جس پر غلبہ پانے، اس کا ملک لینے اور اسے اسلام میں داخل کرنے کی امید ہوتی تھی (4)۔ اور یہی صفت سلیمان علیہ السلام کے حال کی تھی، چنانچہ اس طرح کے شخص کا ہدیہ قبول کرنے سے منع کیا گیا تاکہ اس سے ہاتھ نہ روکا جائے (یعنی اس پر قابو پانے کی جدوجہد متاثر نہ ہو)، اور علماء کی اس بارے میں یہ بہترین تاویل ہے کیونکہ یہ احادیث کے درمیان جمع کی صورت ہے۔ اس کے علاوہ بھی اقوال کہے گئے ہیں۔

چوتھی بات: ہدیہ دینا مستحب ہے، اور یہ ایسی چیز ہے جو محبت پیدا کرتی ہے اور دشمنی کو دور کرتی ہے؛ مالک نے عطا بن عبد اللہ الخراسانی سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "آپس میں مصافحہ کرو کینہ دور ہو جائے گا، اور ایک دوسرے کو ہدیہ دو آپس میں محبت پیدا ہوگی اور دشمنی ختم ہو جائے گی" (5)۔ اور معاویہ بن الحکم سے مروی ہے انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: "ایک دوسرے کو ہدیہ دو کیونکہ یہ محبت کو دوچند کرتا ہے، اور سینے کی برائیوں کو دور کرتا ہے"۔ اور فرمایا...

(1) دوسرے مسئلے کی ابتدا سے اس مقام تک ابن العربی کی 'احکام القرآن' 3/1449 سے ماخوذ ہے۔ اور ان الفاظ کے ساتھ یہ حدیث ابو داؤد (3057) اور ترمذی (1577) نے عیاض بن حمار کی

حدیث سے روایت کی ہے۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ اور یہ مسند احمد (17482) میں ان الفاظ کے ساتھ ہے: "ہم مشرکین کا زبد قبول نہیں کرتے"۔ (2) موطا مالک 2/459 از ثور بن زید الدیلی، از ابو الغیث سالم مولیٰ ابن مطیع، از ابو ہریرہ، انہوں نے کہا: ہم رسول اللہ ﷺ کے ساتھ خیبر کے سال نکلے... تو رفاعہ بن زید نے رسول اللہ ﷺ کو ایک سیاہ غلام ہدیہ کیا جس کا نام مدعم تھا... الحدیث۔ اور اسے بخاری (4234) اور مسلم (115) نے بھی روایت کیا ہے۔ دیکھئے الاستذکار 14/201۔ (3) احمد (13148)، بخاری (2615-2616)، اور مسلم (2469) نے انس بن مالک کی حدیث سے روایت کیا ہے کہ دومۃ الجندل کے اکیدر نے نبی ﷺ کو سندس (ریشم) کا ایک جبہ ہدیہ کیا تھا۔ (4) التمہید 2/12، اور الاستذکار 14/202۔ (5) الموطا 2/908۔ اس کی سند مرسل ہے، لیکن ان کا قول "تهادوا تحابوا" (ہدیہ دو محبت بڑھے گی) کا شاہد ابو ہریرہ کی حدیث ہے جسے بخاری نے الادب المفرد (594) اور ابو یعلی (6148) میں روایت کیا ہے۔ اور ان کا قول "وتذهب الشحناء" (اور دشمنی دور ہوگی) کا شاہد بھی ابو ہریرہ کی حدیث ہے جسے احمد (9250) اور ترمذی (2130) نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: "ہدیہ دیا کرو کیونکہ ہدیہ سینے کی جلن - یا کینہ - کو دور کر دیتا ہے"۔

Surah An-Naml: Verse 35 161 Al-Daraqutni said: Ibn Buhair (1) is alone in reporting this from his father on the authority of Malik, and he was not reliable, nor is it authentic from Malik or Al-Zuhri. On the authority of Ibn Shihab, he said: It has reached us that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Exchange gifts among yourselves, for gifts remove resentment (sakheema)." Ibn Wahb said: I asked Yunus about 'sakheema', what is it? He said: Rancor (ghill). This Hadith was connected by Al-Waqqasi 'Uthman from Al-Zuhri and it is weak. In general, it is established that the Prophet (peace be upon him) used to accept gifts, and in this is a good example. Among the virtues of gifting along with following the Sunnah is that it removes the grudges of souls, and earns the giver and the receiver a certain resonance (2) in meeting and sitting together. And how well did he say who said: Gifts of people to one another beget connection in their hearts And plant in the conscience desire and affection and earn them beauty when they are present (3) Another: Indeed, gifts have a fortune when they arrive more favored than the son with the compassionate father (4) Fifth: It was narrated from the Prophet (peace be upon him) that he said: "Those sitting with you are your partners in the gift." Opinions differed regarding its meaning; it was said: it is to be taken literally. And it was said: he shares it with them as a matter of generosity and chivalry, and if he does not do so, he is not compelled (5). Abu Yusuf said: That is in fruits and the like. Some said: they are his partners in joy, not in the gift itself. And the report is interpreted for those like the people of As-Suffah, hospices, and ribats; but if he is a jurist among the jurists, he is specifically entitled to it and there is no sharing for his companions, so if he shares with them, that is generosity and bounty from him. Sixth: His Almighty's saying: {Then [I will be] waiting} meaning: observing (6) {what the messengers will bring back.} Qatadah said:

---

(1) In (M): Bujair. (2) Thus in the copies, and its meaning is not clear to us, and perhaps it is: desire. (3) Their speaker is Di'bil al-Khaza'i, and they are in his Diwan p. 120. (4) The entire issue is in Al-Tamheed 21/17 - 19 except for his saying: And from the virtue of the gift... in the meeting and sitting. (5) From the beginning of the issue until here is from Al-Tamheed 21/124, and Ibn Abd al-Barr said about the Hadith: its chain of narration has weakness. (6) Mujam al-Bayan 19 / 220.

सूरह अन-नमल: आयत 35 161 अद-दारकुतनी ने कहा: इब्न बुहैर (1) ने इसे अपने पिता से मालिक के माध्यम से अकेले ही रिवायत किया है, और वह भरोसेमंद नहीं था, और न ही यह मालिक या अज़-ज़ुहरी से प्रामाणिक है। इब्न शिहाब से रिवायत है, उन्होंने कहा: हमें खबर मिली है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "तुम एक-दूसरे को उपहार दिया करो, क्योंकि उपहार (सखीमा) यानी नाराजगी को दूर कर देता है।" इब्न वहब ने कहा: मैंने यूनुस से पूछा कि 'सखीमा' क्या है? तो उन्होंने कहा: 'घिल' यानी द्वेष। इस हदीस को अल-वक़ासी उस्मान ने अज़-ज़ुहरी से जोड़ा है और यह कमज़ोर है। कुल मिलाकर, यह सिद्ध है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उपहार स्वीकार करते थे, और इसमें एक अच्छा उदाहरण है। सुन्नत का पालन करने के साथ-साथ उपहार देने की खूबियों में से एक यह है कि यह आत्माओं की रंजिशों को दूर करता है, और उपहार देने वाले और लेने वाले के लिए मेल-मिलाप और बैठने में एक विशेष आकर्षण (2) पैदा करता है। और कितना खूब कहा है उसने जिसने कहा: लोगों के एक-दूसरे को दिए गए उपहार, उनके दिलों में जुड़ाव पैदा करते हैं और अंतर्मन में चाहत और स्नेह बोते हैं, और जब वे उपस्थित होते हैं तो उन्हें सुंदरता प्रदान करते हैं (3) एक और: निश्चित रूप से, उपहारों का अपना एक नसीब होता है जब वे आते हैं, एक दयालु पिता के पास पुत्र से भी अधिक प्रिय (4) पाँचवाँ: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत है कि उन्होंने फ़रमाया: "तुम्हारे साथ बैठने वाले उपहार में तुम्हारे भागीदार हैं।" इसके अर्थ में मतभेद है, कहा गया: इसे इसके शाब्दिक अर्थ में लिया जाए। और कहा गया: वह उनके साथ उदारता और शराफ़त के तौर पर साझा करता है, और यदि वह ऐसा नहीं करता है, तो उसे इसके लिए मजबूर नहीं किया जाएगा (5)। अबू यूसुफ़ ने कहा: यह फलों और इसी तरह की चीज़ों में है। उनमें से कुछ ने कहा: वे खुशी में उसके भागीदार हैं, न कि स्वयं उपहार में। और यह बात अहले सुफ़्फ़ा, खानकाहों और रिबातों जैसे लोगों के लिए है; लेकिन अगर वह फुकहा (धर्मशास्त्रियों) में से कोई फकीह है, तो वह उसके लिए विशिष्ट है और उसके साथियों का उसमें कोई हिस्सा नहीं है, अतः यदि वह उन्हें शामिल करता है, तो यह उसकी ओर से उदारता और दानशीलता है। छठा: अल्लाह तआला का कथन: {तो मैं देखने वाली हूँ (फनाज़िरा)} यानी: प्रतीक्षा करने वाली (6) {कि सन्देशवाहक क्या लेकर लौटते हैं।} कतादा ने कहा:

---

(1) (M) में: बुजैर। (2) प्रतियों में ऐसा ही है, और इसका अर्थ हमारे लिए स्पष्ट नहीं है, शायद यह है: इच्छा। (3) इनके कवि देअबल अल-खुजाई हैं, और वे उनके दीवान पृष्ठ 120 में हैं। (4) पूरा मसला अत-तमहीद 21/17 - 19 में है, सिवाय उनके इस कथन के और उपहार की खूबी में से... मेल-

मिलाप और बैठने में। (5) मसले की शुरुआत से यहाँ तक अत-तमहीद 21/124 से है, और इब्न अब्द अल-बर्र ने हदीस के बारे में कहा: इसके वर्णन की श्रृंखला में कमजोरी है। (6) मुअजम अल-बयान 19 / 220.

سورہ النمل: آیت ۳۵ ۱۶۱ الدَّارَقُطْنِيُّ: ابنِ بُحَیر (۱) نے اسے اپنے والد سے، مالک کی سند سے روایت کرنے میں انفرادیت اختیار کی ہے، اور وہ پسندیدہ (ثقہ) نہیں تھے، اور نہ ہی یہ امام مالک یا زہری سے صحیح طور پر ثابت ہے۔ ابن شہاب سے روایت ہے، انہوں نے کہا: ہمیں یہ بات پہنچی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «تم ایک دوسرے کو تحفے دیا کرو، کیونکہ تحفہ دل کی کینہ پروری (سخیمہ) کو ختم کر دیتا ہے»۔ ابن وہب کہتے ہیں: میں نے یونس سے پوچھا کہ 'سخیمہ' کیا ہے؟ تو انہوں نے کہا: 'غِلّ' یعنی کینہ۔ اس حدیث کو الوقاصی عثمان نے زہری سے موصول کیا ہے اور وہ ضعیف ہے۔ مجموعی طور پر، یہ ثابت ہے کہ نبی اکرم ﷺ ہدیہ (تحفہ) قبول فرماتے تھے، اور اس میں اسوہ حسنہ موجود ہے۔ سنت کی پیروی کے ساتھ ساتھ ہدیہ کی فضیلتوں میں سے ایک یہ ہے کہ یہ نفسوں کی رنجشوں کو دور کرتا ہے، اور ہدیہ دینے والے اور لینے والے کے درمیان ملاقات اور بیٹھنے میں ایک وقار (رِنَّة) (۲) پیدا کرتا ہے۔ اور کسی نے کیا ہی خوب کہا ہے: لوگوں کے ایک دوسرے کو دیے گئے تحفے، ان کے دلوں میں باہمی تعلق پیدا کرتے ہیں اور ضمیر میں چاہت اور محبت بوتے ہیں، اور جب وہ موجود ہوتے ہیں تو انہیں حسن عطا کرتے ہیں (۳) دوسرا شعر: بے شک جب تحفے آتے ہیں تو ان کا ایک خاص مقام ہوتا ہے، جو ایک شفیق باپ کے نزدیک اپنے بیٹے سے بھی زیادہ محبوب ہوتا ہے (۴) پانچویں بات: نبی اکرم ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: «تمہارے ساتھ بیٹھنے والے ہدیہ میں تمہارے شریک ہیں»۔ اس کے معنی میں اختلاف کیا گیا ہے، چنانچہ کہا گیا: یہ اپنے ظاہری معنی پر محمول ہے۔ اور کہا گیا: وہ ان کے ساتھ مروت اور شرافت کے طور پر شریک کرتا ہے، اور اگر وہ ایسا نہ کرے تو اسے مجبور نہیں کیا جائے گا (۵)۔ امام ابو یوسف نے کہا: یہ پھلوں اور اس جیسی چیزوں میں ہے۔ بعض کا کہنا ہے کہ وہ خوشی میں اس کے شریک ہیں نہ کہ خود ہدیہ میں۔ اور یہ خبر

اصحابِ صفہ، خانقاہوں اور رباطوں کے رہنے والوں جیسی مثالوں کے بارے میں محمول ہے؛ لیکن اگر وہ فقہاء میں سے کوئی فقیہ ہو تو وہ اس کے ساتھ مختص ہے، اس کے ساتھیوں کی اس میں کوئی شرکت نہیں، پس اگر وہ انہیں شریک کر لے تو یہ اس کی طرف سے کرم اور سخاوت ہے۔ چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَنَاظِرَةٌ﴾ یعنی: انتظار کرنے والی (۶) ﴿بِمَ يَرْجِعُ الْمُرْسَلُونَ﴾ قتادہ نے کہا:

---

(۱) (م) میں ہے: بجیر۔ (۲) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور ہمارے لیے اس کے معنی واضح نہیں ہوئے، غالباً یہ ہے: رغبت۔ (۳) ان دونوں شعروں کے شاعر دعبل الخزاعی ہیں، اور یہ ان کے دیوان صفحہ ۱۲۰ میں ہیں۔ (۴) یہ پورا مسئلہ 'التمہید' ۱۷/۲۱ - ۱۹ میں ہے، سوائے ان کے اس قول کے: "اور ہدیہ کی فضیلت میں سے ہے... ملاقات اور بیٹھنے میں۔" (۵) مسئلے کے آغاز سے یہاں تک 'التمہید' ۱۲۴/۲۱ سے ہے، اور ابن عبد البر نے اس حدیث کے بارے میں کہا ہے: اس کی سند میں نرمی (ضعف) ہے۔ (۶) معجم البیان ۱۹ / ۲۲۰۔

May Allah have mercy on her, for she was wise in her Islam and her polytheism; she knew that a gift holds a significant place with people (1). The Alif was dropped in "bim" (بِمَ) to distinguish it from the informative "ma" (ما الخبرية). And it may be permissible to retain it (2); as it was said:

For what [reason] a mean person arose insulting me, like a pig wallowing in ashes (3)

Allah Almighty's saying: {But when [the messenger] came to Solomon, he said, "Do you provide me with wealth? But what Allah has given me is better than what He has given you. Rather, it is you who rejoice in your gift. (36) Return to them, for we will surely come to them with soldiers that they will be powerless to resist, and we will surely expel them from there in humiliation, and they will be debased." (37) [Solomon] said, "O assembly [of nobles], which of you will bring me her throne before they come to me in submission?" (38) A powerful one from among the jinn said, "I will bring it to you before you rise from your place, and indeed, I am strong and trustworthy for it." (39) Said one who had knowledge from the Scripture, "I will bring it to you before your glance returns to you." And when [Solomon] saw it placed before him, he said, "This is from the favor of my Lord to test me whether I will be grateful or ungrateful. And whoever is grateful - his gratitude is only for [the benefit of] himself. And whoever is ungrateful - then indeed, my Lord is Free of need and Generous." (40)}

His saying: {But when [the messenger] came to Solomon, he said, "Do you provide me with wealth?"} i.e., the messenger came to Solomon with the gift (4). He said: "Atumiddunani (أَتُمِدُّونَنِي) bi-mal". Hamzah, Ya'qub, and al-A'mash read it with one doubled 'nun' and a fixed 'ya' after it (5). The rest read it with two 'nun's, and it is Abu 'Ubayd's choice; because it is in all codices (Masahif) with two 'nun's (6). Ishaq reported from Nafi' that he used to read: "Atumidduni" (أَتُمِدُّونِ) with one light 'nun' followed by a 'ya' in pronunciation (7). Ibn al-Anbari said: in this reading, the 'ya' must be established when stopping.

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/209. (2) I'rab al-Qur'an 3/210-211. The opinion of the permissibility of establishing it is the school of al-Farra' in his Ma'ani al-Qur'an 2/292. (3) Said by Hassan ibn Thabit, and it is in his Diwan p. 199. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/293. (5) Reading of Hamzah in al-Sab'ah p. 284, al-Taysir p. 170, and reading

of Ya'qub in al-Nashr 2/340. (6) Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 1/267. (7) Al-Shadhdhah p. 109, and Zad al-Masir 6/172.

सूरा अन-नम्ल: आयतें 35 - 40 | 162

अल्लाह उन पर दया करे कि वह अपने इस्लाम और अपने शिर्क में अक्लमंद थीं; उन्हें पता था कि उपहार लोगों के बीच एक स्थान रखता है (1)। "बिम" (بِمَ) में 'अलिफ़' को सूचनात्मक "मा" (ما الخبرية) से अलग करने के लिए हटा दिया गया था। और इसे बनाए रखना जायज़ हो सकता है (2); जैसा कि कहा गया है:

किस बात पर एक नीच व्यक्ति मुझे गाली देने के लिए खड़ा हुआ, उस सुअर की तरह जो राख में लोट रहा हो (3)

अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब वह (सन्देशवाहक) सुलेमान के पास पहुँचा, तो उसने कहा, "क्या तुम धन से मेरी सहायता करते हो? जो अल्लाह ने मुझे दिया है, वह उससे बेहतर है जो उसने तुम्हें दिया है। बल्कि तुम ही अपने उपहार पर प्रसन्न होते हो। (36) उनके पास वापस जाओ, तो हम अवश्य उनके पास ऐसी सेनाएँ लेकर आएँगे जिनका वे मुक़ाबला नहीं कर सकेंगे, और हम अवश्य उन्हें वहाँ से अपमानित करके निकाल बाहर करेंगे और वे ज़लील होंगे।" (37) (सुलेमान ने) कहा, "हे सभासदों! तुममें से कौन है जो उसका सिंहासन मेरे पास ले आए, इससे पहले कि वे मेरे पास आज्ञाकारी बनकर आएँ" (38) जिन्नों में से एक शक्तिशाली ने कहा, "मैं उसे आपके पास ले आऊँगा इससे पहले कि आप अपने स्थान से उठें, और मैं वास्तव में इसके लिए सामर्थ्यवान और विश्वसनीय हूँ।" (39) जिसके पास किताब का ज्ञान था, उसने कहा, "मैं उसे आपके पास ले आऊँगा आपकी पलक झपकने से पहले।" फिर जब उसने (सुलेमान ने) उसे अपने पास स्थिर देखा, तो कहा, "यह मेरे रब की कृपा है ताकि वह मेरी परीक्षा ले कि मैं कृतज्ञता दिखाता हूँ या अकृतज्ञता। और जिसने कृतज्ञता दिखाई, तो वह अपने ही लाभ के लिए कृतज्ञता दिखाता है। और जिसने अकृतज्ञता दिखाई, तो मेरा रब निस्पृह और उदार है।" (40)}

अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब वह सुलेमान के पास पहुँचा, तो उसने कहा, "क्या तुम धन से मेरी सहायता करते हो?"} यानी: सन्देशवाहक सुलेमान के पास उपहार लेकर आया (4)। उसने कहा: "अतुमिददूननी (أَتُمِدُّونَنِي) बि-माल"। हमज़ा, याकूब और अल-अ'मश ने इसे एक तशदीद वाली 'नूत' और उसके बाद एक स्थिर 'या' के साथ पढ़ा है (5)। बाकियों ने दो 'नूत' के साथ पढ़ा है, और यह अबू उबैद की पसंद है; क्योंकि यह सभी मुसहफ़ों में दो 'नूत' के साथ है (6)। इशाक ने नाफे से रिवायत की है कि वह पढ़ते थे: "अतुमिददूर्नि" (أَتُمِدُّونِ) एक हल्की 'नूत' के साथ जिसके बाद

उच्चारण में एक 'या' होती है (7)। इब्न अल-अंबारी ने कहा: इस किरात (पाठ) में वक़्फ़ (रुकने) के समय 'या' को स्पष्ट करना अनिवार्य है।

---

(1) अन-नुकात वल-उयून 4/209. (2) इ'राब अल-कुरआन 3/210-211. और इसे साबित रखने का नज़रिया अल-फ़र्रा का उनके'मा'आनी अल-कुरआन' 2/292 में है। (3) इसके कहने वाले हस्सान बिन साबित हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 199 में है। (4) अल-फ़र्रा की मा'आनी अल-कुरआन 2/293. (5) अल-सबआ पृष्ठ 284 में हमज़ा की किरात, अल-तयसीर पृष्ठ 170, और अल-नश्र 2/340 में याकूब की किरात। (6) ईज़ाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा 1/267. (7) अल-शाज़ाह पृष्ठ 109, और ज़ाद अल-मसीर 6/172।

سورة النمل: آیات ۳۵ - ۴۰ ۱۶۲

اللہ ان پر رحم کرے کہ وہ اپنے اسلام اور اپنے شرک (دونوں حالتوں) میں عقلمند تھیں؛ وہ جانتی تھیں کہ ہدیہ (تحفہ) لوگوں کے دلوں میں مقام پیدا کرتا ہے (۱)۔ اور «بِمَ» میں الف گر گیا تاکہ «ما» خبریہ کے درمیان فرق کیا جا سکے۔ اور اسے ثابت رکھنا بھی جائز ہے (۲)؛ جیسا کہ کہا گیا ہے:

کس بات پر ایک کمینہ شخص مجھے برا بھلا کہنے کے لیے کھڑا ہوا، جیسے کوئی خنزیر راکھ میں لوٹ پوٹ ہو رہا ہو (۳)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَلَمَّا جَاءَ سُلَيْمَنَ قَالَ أَتُمِدُّونَنِ بِمَالٍ فَمَا ءَاتَانِـيَ اللَّهُ خَيْرٌ مِّمَّا ءَاتَنكُمْ بَلْ أَنتُم بِهَدِيَّتِكُمْ تَفرحُونَ (۳۶) ارْجِعْ إِلَيْهِمْ فَلَنأْتِيَنَّهُم بِجُنُودٍ لَّا قِبَلَ لَهُم بِهَا وَلَنُخْرِجَنَّهُم مِّنْهَا أَذِلَّةً وَهُمْ صَغِرُونَ (۳۷) قَالَ يَٰأَيُّهَا الْمَلَؤُا أَيُّكُمْ يَأْتِينِي بِعَرْشِهَا قَبْلَ أَن يَأْتُونِي مُسْلِمِينَ (۳۸) قَالَ عِفْرِيتٌ مِّنَ الْجِنِّ أَنَا ءَاتِيكَ بِهِ قَبْلَ أَن تَقُومَ مِن مَّقَامِكَ وَإِنِّي عَلَيْهِ لَقَوِيٌّ أَمِينٌ (۳۹) قَالَ الَّذِي عِندَهُ عِلْمٌ مِّنَ الْكِتَبِ أَنَا ءَاتِيكَ بِهِ قَبْلَ أَن يَرْتَدَّ إِلَيْكَ طَرْفُكَ فَلَمَّا رَءَاهُ مُسْتَقِرًّا عِندَهُ قَالَ هَذَا مِن فَضْلِ رَبِّي لِيَبْلُوَنِي ءَأَشْكُرُ أَمْ أَكْفُرُ وَمَن شَكَرَ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ وَمَن كَفَرَ فَإِنَّ رَبِّي غَنِيٌّ كَرِيمٌ (۴۰)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَلَمَّا جَاءَ سُلَيْمَنَ قَالَ أَتُمِدُّونَنِ بِمَالٍ﴾ یعنی: قاصد سلیمان کے پاس ہدیہ لے کر آیا (۴)۔ کہا: «أَتُمِدُّونَنِي بمال»۔ حمزہ، یعقوب اور اعمش نے اسے ایک نون مشدد اور اس کے بعد ثابت یاء کے ساتھ پڑھا ہے (۵)۔ باقیوں نے دو نون کے ساتھ پڑھا ہے، اور یہی ابو عبید کا اختیار ہے؛ کیونکہ یہ تمام مصاحف میں دو نون کے ساتھ ہے (۶)۔ اور اسحاق نے نافع سے روایت کی ہے کہ وہ اسے ایک نون مخففہ کے ساتھ پڑھتے تھے جس کے بعد تلفظ میں یاء ہوتی ہے: «أَتُمِدُّونِ» (۷)۔ ابن الانباری نے کہا: اس قرأت میں وقف کے وقت یاء کو ثابت رکھنا واجب ہے۔

(١) النكت والعيون ٢٠٩/٤۔ (٢) إعراب القرآن ٢١٠/٣ - ٢١١۔ اور اس کے اثبات کے جواز کا مذہب الفراء کا ہے ان کی کتاب معانی القرآن ٢٩٢/٢ میں۔ (٣) اس کے کہنے والے حسان بن ثابت ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ١٩٩ میں ہے۔ (٤) معانی القرآن للفراء ٢٩٣/٢۔ (٥) حمزہ کی قرأت السبعة ص ٢٨٤ میں، والتیسیر ص ١٧٠، اور یعقوب کی قرأت النشر ٣٤٠/٢ میں۔ (٦) إیضاح الوقف والابتداء ٢٦٧/١۔ (٧) الشاذة ص ١٠٩، اور زاد المسیر ١٧٢/٦۔

Surah An-Naml: Verses 36 - 40 163

...the pause; so that it matches the spelling of the Mushaf. The original state of the 'nun' is with Shadda (doubling), but it was lightened in this instance, just as it was lightened in: "I testify that you are (annaka) knowledgeable," whereas the original is "annaka" (with Shadda). Based on this meaning, those who recited "yushāqqūni fīhim" (1) and "atuḥājjūni fī Allāh" (2) did so. The Arabs used to say: "Men beat and intend," originally meaning "they beat me and intend me"; because it is an elision of "yadhribūnanī" and "yaqṣidūnanī". The poet said:

You frighten, and your neck belongs to Layla, and the waist, the low voice (3), and the eyes.

The original is "tarhabīnanī," so it was lightened. The meaning of "Atumiddūnanī" is: Do you provide me with more wealth in addition to the wealth you see I already have?

The Almighty's saying: {So when [the messenger] came to Solomon, he said, "Do you provide me with wealth? But what Allah has given me is better than what He has given you."} meaning: what He gave me of Islam, kingdom, and prophethood is better than what He gave you, so I do not rejoice in wealth (4). "Atāni" appeared in all Mushafs without the letter 'Ya'. Abu Amr, Nafi', and Hafs recited: "Atāniya Allāhu" with a 'Ya' having a Fatha, and when they paused, they omitted it. As for Yaqub, he keeps it in the pause and omits it in the continuation due to the meeting of two silent letters. The rest recite without 'Ya' in both cases (5). {Rather, you rejoice in your gift} because you are people of boasting and competing for worldly gain (6).

The Almighty's saying: {Return to them} meaning: Solomon said to Al-Mundhir bin 'Amr, the leader of the delegation: Return to them with their gift (7). {Then we will surely come to them with soldiers that they will be powerless against} The 'Lam' is for an oath, and the 'Nun' is necessary for it. Al-Nahhas (8) said: I heard Abu Al-Hasan bin Kisan say: It is a 'Lam' of emphasis, and it was his view that 'anna'...

(1) Previously mentioned 12/315. (2) Previously mentioned 8/443. (3) It is the sound of a she-camel. Al-Lisan (Bagham). (4) Tafsir al-Baghawi 3/419. (5) Al-Sab'ah p. 482, Al-Taysir p. 70, and Yaqub's recitation in Al-Nashr 2/340. (6) Tafsir al-Baghawi 3/419. (7) Same source as above. (8) In I'rab al-Qur'an 3/211.

सूरह अन-नमल: आयतें 36 - 40 163

...ठहराव; ताकि यह मुसहफ़ (कुरान की प्रति) की वर्तनी के अनुरूप हो। मूल रूप से 'नूँ' (ن) पर तशदीद (द्वित्व) होता है, लेकिन इस स्थान पर तशदीद को हल्का कर दिया गया, जैसे "मैं गवाही देता हूँ कि आप (अन्नका) ज्ञानी हैं" में हल्का किया गया, जबकि मूल "अन्नका" (तशदीद के साथ) है। इसी अर्थ के आधार पर उन लोगों ने पढ़ा जिन्होंने "युशाक़्क़ूनी फ़ीहिम" (1) और "अतुहाज्जूनी फ़ी अल्लाह" (2) पढ़ा। अरबों ने कहा है: "पुरुष मारते हैं और इरादा करते हैं," जिसका मूल "यदरिबूनानी और यकसिदूनानी" (वे मुझे मारते हैं और मेरा इरादा करते हैं) है; क्योंकि यह "यदरिबूनानी और यकसिदूनानी" का संक्षेपण है। कवि ने कहा:

तुम डराती हो, और तुम्हारी गर्दन लैला की है, और कमर, मद्धम आवाज़ (3), और आँखें।

मूल शब्द "तरहबीनानी" है, जिसे हल्का किया गया। "अतुमिद्दूननी" का अर्थ है: क्या तुम मुझे उस धन के अलावा और धन देना चाहते हो जो तुम मेरी संपत्ति देख रहे हो?

अल्लाह का फरमान: {फिर जब वह सुलैमान के पास आया, तो उसने कहा, "क्या तुम धन से मेरी सहायता करना चाहते हो? जबकि अल्लाह ने मुझे जो दिया है, वह उससे कहीं बेहतर है जो उसने तुम्हें दिया है।"} यानी: इस्लाम, राज्य और पैग़म्बरी के रूप में जो उसने मुझे दिया है, वह उससे बेहतर है जो उसने तुम्हें दिया है, इसलिए मैं धन से खुश नहीं हूँ (4)। "आतानी" शब्द सभी मुसहफ़ों में बिना 'या' (ي) के आया है। अबू अम्र, नाफ़े और हफ़्स ने इसे "आतानिया अल्लाहु" (ज़बर वाली 'या' के साथ) पढ़ा है, और रुकते समय वे इसे हटा देते हैं। जहाँ तक याकूब का सवाल है, वह रुकने पर इसे बरकरार रखते हैं और दो साकिन (मूक) अक्षरों के मिलने के कारण मिलाते समय इसे हटा देते हैं। शेष लोग दोनों स्थितियों में बिना 'या' के पढ़ते हैं (5)। {बल्कि तुम ही अपने उपहार पर खुश होते हो} क्योंकि तुम दुनिया में दिखावा करने और दूसरों से बढ़-चढ़कर दिखने वाले लोग हो (6)।

अल्लाह का फरमान: {उनकी ओर लौट जाओ} यानी: सुलैमान ने प्रतिनिधिमंडल के अमीर मुनज़िर बिन अम्र से कहा: उनके उपहार के साथ उनकी ओर लौट जाओ (7)। {तो हम अवश्य ही उनके पास ऐसी सेनाएँ लेकर आएँगे जिनका वे मुक़ाबला नहीं कर पाएँगे} यहाँ 'लाम' शपथ (क़सम) के लिए है, और 'नूँ' इसके लिए अनिवार्य है। अन-नह़्हास (8) ने कहा: मैंने अबू अल-हसन बिन किसान को कहते सुना: यह ताकीद (ज़ोर देने) का 'लाम' है, और उनके अनुसार 'अन्ना' का भी यही हाल था...

(1) पिछला 12/315. (2) पिछला 8/443. (3) यह ऊंटनी की आवाज़ है। अल-लिसान (बग़ाम)। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/419. (5) अल-सबआ पृष्ठ 482, अल-तयसीर पृष्ठ 70 और अल-नश्र 2/340 में याकूब का पाठ। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 3/419. (7) पिछला स्रोत। (8) इ'राब अल-कुरान 3/211 में।

سورة النمل: آیات ۳۶ - ۴۰ ۱۶۳

الوقف؛ تاکہ مصحف کے رسم الخط کے مطابق ہو سکے۔ اصل میں نون مشدد تھا، پھر اس مقام پر تشدید میں تخفیف کی گئی جیسے "أشهد أنك عالم" (میں گواہی دیتا ہوں کہ تو عالم ہے) میں تخفیف کی گئی، اور اس کی اصل "أنَّك" (تشدید کے ساتھ) ہے۔ اسی معنی کی بنیاد پر ان حضرات نے قرأت کی جنہوں نے "يُشَاقُّونِ فيهم" (۱) اور "أَتُحَاجُّونِ في الله" (۲) پڑھا۔ عربوں کا مقولہ ہے: "الرجال يضربون ويقصدون" (مرد مارتے ہیں اور ارادہ کرتے ہیں)، اور اس کی اصل "يضربونني ويقصدونني" ہے؛ کیونکہ یہ "يضربونني ويقصدونني" کا ادغام ہے؛ شاعر نے کہا ہے:

ترهبين والجيد منك لليلى .. والحشا والبغام(۳) والعينان

اصل "ترهبينني" ہے جس میں تخفیف کی گئی۔ اور "أتمدونني" کا مطلب ہے: کیا تم مجھے اس مال کے علاوہ مزید مال دینا چاہتے ہو جو تم میرے مال میں سے دیکھ رہے ہو۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {پس جب وہ سلیمان کے پاس آیا تو اس نے کہا: کیا تم مال کے ذریعے میری مدد کرنا چاہتے ہو؟ پس جو اللہ نے مجھے دیا ہے وہ اس سے بہتر ہے جو اس نے تمہیں دیا ہے} یعنی: اسلام، بادشاہت اور نبوت میں سے جو اللہ نے مجھے دیا ہے وہ تمہارے دیے ہوئے سے بہتر ہے، اس لیے میں مال سے خوش نہیں ہوتا (۴)۔ لفظ "آتاني" تمام مصاحف میں بغیر 'یاء' کے آیا ہے۔ ابو عمرو، نافع اور حفص نے اسے زبر والی 'یاء' کے ساتھ "آتانيَ الله" پڑھا ہے، اور جب وہ وقف کرتے ہیں تو 'یاء' حذف کر دیتے ہیں۔ رہا یعقوب کا معاملہ، تو وہ وقف کی حالت میں اسے ثابت رکھتے ہیں اور وصل (ملانے) کی صورت میں التقائے ساکنین کی وجہ سے حذف کر دیتے ہیں۔ باقی قراء دونوں حالتوں میں بغیر 'یاء' کے پڑھتے ہیں (۵)۔ {بلکہ تم ہی اپنے تحفے پر خوش ہوتے ہو} کیونکہ تم دنیا میں فخر اور کثرت پسندی والے لوگ ہو (۶)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {ان کی طرف لوٹ جاؤ} یعنی: سلیمان علیہ السلام نے وفد کے امیر منذر بن عمرو سے کہا: ان کا تحفہ لے کر ان کی طرف واپس جاؤ (۷)۔ {پس ہم ضرور ان کے پاس ایسے لشکر لے کر آئیں گے جن کا وہ مقابلہ نہ کر سکیں گے} اس میں 'لام' قسم کا ہے، اور نون اس کے لیے لازم ہے۔ نحاس (۸) کہتے ہیں: میں نے ابوالحسن بن کیسان کو کہتے سنا کہ: یہ لامِ تاکید ہے، اور ان کے نزدیک 'أنَّ' کا معاملہ بھی اسی طرح تھا...

(۱) سابقہ ۳۱۵/۱۲۔ (۲) سابقہ ۴۴۳/۸۔ (۳) یہ اونٹنی کی آواز ہے۔ اللسان (بغم)۔ (۴) تفسیر البغوی ۴۱۹/۳۔ (۵) السبعة ص ۴۸۲، التیسیر ص ۷۰ اور النشر ۳۴۰/۲ میں یعقوب کی قرأت۔ (۶) تفسیر البغوی ۴۱۹/۳۔ (۷) مصدر سابق۔ (۸) اعراب القرآن ۲۱۱/۳ میں۔

Page 164 Surah An-Naml: Verses 36 - 40

The "Lams" (the Arabic letter L) are all three, no more: the Lam of emphasis, the Lam of command, and the Lam of reduction (preposition). This is the saying of the experts among the grammarians; because they return things to their origin, and this is only possible for those trained in Arabic. And the meaning of ﴾against which they will have no power﴿ means: they have no strength against it. ﴾And we shall certainly drive them out from there﴿ means: from their land ﴾in disgrace, while they are humbled.﴿ It is said: "from there" means from the village of Sheba (1).

The mention of the village preceded in His saying: ﴾Indeed, kings, when they enter a city, corrupt it﴿. ﴾In disgrace﴿ means they have been stripped of their kingdom and their glory. ﴾While they are humbled﴿ meaning: humiliated and lowly - from 'saghar': which is humiliation - if they do not submit. So her messenger returned to her and informed her, and she said: I have known that he is not a king and we have no power to fight a prophet from the prophets of God. Then she ordered her throne and it was placed in seven rooms, some inside others, in the last palace of seven palaces, and she locked the doors, and set guards over it, and she headed to him with twelve thousand "Qayl" (chieftains) from the kings of Yemen, under each Qayl a hundred thousand. Ibn Abbas said: Solomon was awe-inspiring, nothing would be started until he was the one to ask about it. So one day he saw dust (2) near him, and said: What is this? They said: Balqis, O Prophet of God (3). Solomon said to his soldiers - and Wahb and others said: to the Jinn -: ﴾Which of you will bring me her throne before they come to me in submission?﴿ Abdullah bin Shaddad said: Balqis was at a distance of one Farsakh (league) from Solomon when he said: ﴾Which of you will bring me her throne?﴿ (4) and she had left her throne in Sheba, and entrusted it to guards. It was said: When she sent the gift, she sent her messengers in her army to surprise (5) Solomon, peace be upon him, with killing before Solomon could prepare for her if he was a seeker of kingship. When he knew that, he said: ﴾Which of you will bring me her throne?﴿. Ibn Abbas said: His order to bring the throne was before he wrote the letter to her, and he did not write to her until the throne came to him.

(1) Tafsir al-Baghawi 4/319. (2) Al-Rahj: dust. Al-Lisan (rhj). (3) Tafsir al-Baghawi 3/419, and Majma' al-Bayan 19/225 similarly. (4) Tafsir Mujahid 2/470. (5) That is: taking him by surprise. Al-Lisan (ghfs).

पृष्ठ १६४ सूरह अन-नमल: आयतें ३६ - ४०

'लाम' (अरबी अक्षर एल) कुल तीन ही हैं, उससे अधिक नहीं: ताकीद (ज़ोर) का लाम, अम्र (आदेश) का लाम, और खफ़्ज़ (विभक्ति) का लाम। यह व्याकरणविदों में कुशल लोगों का कहना है; क्योंकि वे चीज़ों को उनके मूल में लौटाते हैं, और यह केवल उन्हीं के लिए संभव है जो अरबी में प्रशिक्षित हैं। और ﴿जिसके सामने उनकी कोई शक्ति न होगी﴾ का अर्थ है: उनके पास इसके विरुद्ध कोई शक्ति नहीं है। ﴿और हम निश्चित रूप से उन्हें वहां से निकाल देंगे﴾ का अर्थ है: उनकी भूमि से ﴿अपमानित करके जबकि वे ज़लील होंगे।﴾ और कहा गया है: "वहां से" का अर्थ सबा की बस्ती से है (१)।

बस्ती का उल्लेख पहले उनके इस कथन में आ चुका है: ﴿निश्चित रूप से राजा जब किसी बस्ती में प्रवेश करते हैं, तो उसे उजाड़ देते हैं﴾। ﴿अपमानित करके﴾ का अर्थ है कि उन्हें उनके राज्य और उनके गौरव से वंचित कर दिया गया। ﴿जबकि वे ज़लील होंगे﴾ यानी: अपमानित और नीच - 'सग़र' से: जिसका अर्थ है अपमान - यदि वे आत्मसमर्पण नहीं करते हैं। तो उसका दूत उसके पास लौटा और उसे सूचित किया, तो उसने कहा: मुझे पता चल गया है कि वह कोई राजा नहीं है और हमारे पास ईश्वर के पैगंबरों में से किसी पैगंबर से लड़ने की कोई शक्ति नहीं है। फिर उसने अपने सिंहासन का आदेश दिया और उसे सात कमरों में रखा गया, एक दूसरे के भीतर, सात महलों के आखिरी महल में, और उसने दरवाजे बंद कर दिए, और उस पर पहरेदार बैठा दिए, और वह यमन के राजाओं में से बारह हजार "क़ैल" (सरदारों) के साथ उसकी ओर चल पड़ी, प्रत्येक क़ैल के अधीन एक लाख थे। इब्न अब्बास ने कहा: सुलेमान बहुत प्रभावशाली थे, कोई भी काम तब तक शुरू नहीं होता था जब तक कि वे खुद उसके बारे में न पूछें। एक दिन उन्होंने अपने पास धूल (२) देखी, और पूछा: यह क्या है? उन्होंने कहा: बिलक़ीस, ऐ अल्लाह के नबी (३)। सुलेमान ने अपने सैनिकों से कहा - और वहब और अन्य ने कहा: जिन्नों से -: ﴿तुममें से कौन उनका सिंहासन मेरे पास लाएगा इससे पहले कि वे मेरे पास आज्ञाकारी बनकर आएं﴾ अब्दुल्ला बिन शद्दाद ने कहा: बिलक़ीस सुलेमान से एक फरसख (कोस) की दूरी पर थी जब उन्होंने कहा: ﴿तुममें से कौन उनका सिंहासन मेरे पास लाएगा?﴾ (४) और उसने अपना सिंहासन सबा में छोड़ दिया था, और उसे रक्षकों को सौंप दिया था। कहा गया है: जब उसने उपहार भेजा, तो उसने अपनी सेना में अपने दूतों को भेजा ताकि सुलेमान (अलैहिस्सलाम) को मारने के लिए अचानक (५) हमला कर सकें इससे पहले कि सुलेमान उनके लिए तैयार हो पाते, यदि वह राज्य के खोजी होते। जब उन्हें यह पता चला, तो उन्होंने कहा: ﴿तुममें से कौन उनका सिंहासन मेरे

पास लाएगा?[1]। इब्न अब्बास ने कहा: सिंहासन लाने का उनका आदेश उसे पत्र लिखने से पहले था, और उन्होंने उसे तब तक पत्र नहीं लिखा जब तक कि सिंहासन उनके पास नहीं आ गया।

(१) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/३१९। (२) अल-राहज: धूल। अल-लिसान (रहज)। (३) तफ़्सीर अल-बग़वी ३/४१९, और मजमा अल-बयान १९/२२५ इसी तरह। (४) तफ़्सीर मुजाहिद २/४७०। (५) यानी: उसे अचानक पकड़ना। अल-लिसान (ग़फ़स)।

صفحہ ۱۶۴ سورۃ النمل: آیات ۳۶ - ۴۰

لامات (عربی حرف ل) کل تین ہی ہیں، اس سے زیادہ نہیں؛ لام تاکید، لام امر، اور لام خفض (حرف جار)۔ یہ ماہر نحویوں کا قول ہے؛ کیونکہ وہ چیز کو اس کی اصل کی طرف لوٹاتے ہیں، اور یہ صرف اسی کے لیے ممکن ہے جو عربی زبان میں مہارت رکھتا ہو۔ اور ﴿جس کا ان کے پاس کوئی مقابلہ نہ ہوگا﴾ کا معنی ہے: ان میں اس کے مقابلے کی طاقت نہیں ہوگی۔ ﴿اور ہم انہیں وہاں سے ضرور نکال دیں گے﴾ یعنی: ان کی سرزمین سے ﴿ذلیل کر کے، درآنحالیکہ وہ خوار ہوں گے۔﴾ اور کہا گیا ہے: "وہاں سے" یعنی بستی سبا سے (۱)۔

اور بستی کا ذکر اس سے پہلے اس قول میں گزر چکا ہے: ﴿بے شک بادشاہ جب کسی بستی میں داخل ہوتے ہیں تو اسے اجاڑ دیتے ہیں﴾۔ ﴿ذلیل کر کے﴾ یعنی وہ اپنی بادشاہت اور اپنی عزت سے محروم کر دیے گئے۔ ﴿درآنحالیکہ وہ خوار ہوں گے﴾ یعنی: ذلیل و رسوا - لفظ 'صغَر' سے: جس کا مطلب ہے ذلت - اگر وہ اسلام نہ لائے۔ چنانچہ اس کا قاصد اس کے پاس واپس گیا اور اسے خبر دی، تو اس نے کہا: میں جان گئی ہوں کہ وہ بادشاہ نہیں ہے اور ہمیں اللہ کے نبیوں میں سے کسی نبی سے لڑنے کی طاقت نہیں ہے۔ پھر اس نے اپنے تخت کا حکم دیا تو اسے سات کمروں میں رکھا گیا جو ایک دوسرے کے اندر تھے، سات محلوں کے آخری محل میں، اور دروازے بند کر دیے، اور اس پر پہرے دار بٹھا دیے، اور وہ یمن کے بادشاہوں میں سے بارہ ہزار "قیل" (سرداروں) کے ساتھ اس کی طرف روانہ ہوئی، ہر قیل کے ماتحت ایک لاکھ تھے۔ ابن عباس فرماتے ہیں: سلیمان علیہ السلام با رعب تھے، کسی بات کی ابتدا نہیں کی جاتی تھی جب تک کہ وہ خود اس کے بارے میں سوال نہ کریں۔ ایک دن انہوں نے اپنے قریب گرد و غبار (۲) دیکھا، تو پوچھا: یہ کیا ہے؟ انہوں نے کہا: بلقیس ہے اے اللہ کے نبی (۳)۔ تو سلیمان علیہ السلام نے اپنے

لشکریوں سے کہا - اور وہب وغیرہ نے کہا: جنوں سے -: ﴿تم میں سے کون ہے جو ان کے فرمانبردار ہو کر میرے پاس آنے سے پہلے اس کا تخت میرے پاس لے آئے؟﴾ عبداللہ بن شداد نے کہا: بلقیس سلیمان علیہ السلام سے ایک فرسخ کی دوری پر تھی جب انہوں نے کہا: ﴿تم میں سے کون اس کا تخت میرے پاس لائے گا؟﴾ (۴) اور اس نے اپنا تخت سبا میں چھوڑا تھا اور اس پر محافظ مقرر کیے تھے۔ اور کہا گیا ہے: جب اس نے ہدیہ بھیجا تو اس نے اپنے لشکر میں اپنے قاصد بھیجے تاکہ سلیمان علیہ السلام کو اچانک (۵) قتل کر دیں اس سے پہلے کہ سلیمان ان کے لیے تیار ہوں، اگر وہ بادشاہت کے طالب ہوں۔ جب انہیں اس کا علم ہوا تو انہوں نے فرمایا: ﴿تم میں سے کون اس کا تخت میرے پاس لائے گا؟﴾۔ ابن عباس فرماتے ہیں: تخت منگوانے کا آپ کا حکم اس سے پہلے تھا کہ آپ اسے خط لکھتے، اور آپ نے اسے خط نہیں لکھا یہاں تک کہ تخت آپ کے پاس آ گیا۔

(۱) تفسیر البغوی ۴ / ۳۱۹۔ (۲) الرهج: غبار (گرد)۔ اللسان (رہج)۔ (۳) تفسیر البغوی ۳ / ۴۱۹، اور مجمع البیان ۱۹ / ۲۲۵ اسی طرح۔ (۴) تفسیر مجاہد ۲ / ۴۷۰۔ (۵) یعنی: اسے غفلت میں پکڑنا۔ اللسان (غفص)۔

Ibn Atiyyah said: The outward meaning of the verses is that this statement was from Solomon, peace be upon him, after her gift arrived and he returned it, and his sending of the hoopoe with the letter. This is the view of the majority of commentators. They differed on the purpose of summoning her throne. Qatadah said: Its greatness and quality were mentioned to him, so he wanted to take it before Islam protected her and her people and safeguarded their wealth; Islam in this context means 'religion'. This is the view of Ibn Jurayj. Ibn Zaid said: He summoned it to show her the power that is from God, and to make it a proof of his prophethood; by taking it from her houses (1) without an army or war. "Muslims" according to this interpretation means "submissive". This is the view of Ibn Abbas (2). Ibn Zaid also said: He wanted to test her intellect; that is why He said: {Disguise her throne for her, that we may see whether she will be guided} (3). It was said: The jinn feared that Solomon, peace be upon him, would marry her and a child would be born to him from her (4), so they would remain in servitude and service to Solomon's descendants. They said to Solomon: There is a defect in her mind. So he wanted to test her with her throne (5). It was said: He wanted to test the truthfulness of the hoopoe in its saying: {and she has a magnificent throne} (6). This was said by al-Tabari (7). From Qatadah: He wanted to see it as the hoopoe had described it. The first view is held by most scholars, due to the Almighty's saying: {before they come to me in submission}, and because if she had embraced Islam, her wealth would have been prohibited to him, so it would not be brought except with her permission (7). It was narrated that it was made of silver and gold, inlaid with red rubies and jewels, and that it was inside seven chambers with seven locks on it (8).

The Almighty's saying: {An Ifrit from the jinn said} - thus the majority read it, while Abu Raja and Isa read...

(1) In (Th): thafafha. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/ 259 - 260. (3) Majma' al-Bayan 19/ 225. (4) The word "child" is from (M). (5) Al-Wasit 3/ 378. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/ 260, and it is in Tafsir al-Tabari 18/ 62. (7) Tafsir al-Tabari 18/ 62 - 64. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 4/ 260.

165 सूरह अन-नमल: आयत 36 - 40

इब्न अतिय्याह ने कहा: आयतों का बाहरी अर्थ यह है कि सुलेमान अलैहिस्सलाम का यह कथन उनके उपहार के आने और उनके द्वारा उसे वापस करने तथा हुदहुद को पत्र के साथ भेजने के बाद का था। व्याख्याकारों के बहुमत का यही विचार है। वे उसके सिंहासन को मँगवाने के लाभ के बारे में भिन्न मत रखते थे। कतादा ने कहा: उन्हें इसकी विशालता और गुणवत्ता के बारे में बताया गया था, इसलिए उन्होंने इसे उस समय लेने का इरादा किया जब इस्लाम उसकी और उसके लोगों की रक्षा करे और उनके धन को सुरक्षित करे; इस व्याख्या के अनुसार 'इस्लाम' का अर्थ 'दीन' (धर्म) है। यह इब्न जुरैज का विचार है। इब्न ज़ैद ने कहा: उन्होंने उसे अल्लाह की शक्ति दिखाने और इसे अपनी पैग़म्बरी का प्रमाण बनाने के लिए बुलाया था; क्योंकि उन्होंने इसे बिना किसी सेना या युद्ध के उसके घरों (1) से लिया था। इस व्याख्या के अनुसार "मुस्लिमों" का अर्थ "आज्ञाकारी" है। यह इब्न अब्बास (2) का विचार है। इब्न ज़ैद ने यह भी कहा: वे उसकी बुद्धि की परीक्षा लेना चाहते थे; इसीलिए उन्होंने कहा: {उसके लिए उसके सिंहासन का रूप बदल दो, हम देखें कि वह मार्ग पाती है या नहीं} (3)। यह कहा गया: जिन्नों को डर था कि सुलेमान अलैहिस्सलाम उससे विवाह कर लेंगे और उनसे एक संतान (4) पैदा होगी, जिससे वे हमेशा सुलेमान की संतानों की गुलामी और सेवा में लगे रहेंगे। उन्होंने सुलेमान से कहा: उसके दिमाग में कमी है। इसलिए उन्होंने उसके सिंहासन (5) के माध्यम से उसकी परीक्षा लेनी चाही। यह भी कहा गया: वे हुदहुद की इस बात की सच्चाई को परखना चाहते थे कि: {और उसके पास एक विशाल सिंहासन है} (6)। यह अल-तबरी (7) ने कहा है। कतादा से: वे उसे देखना चाहते थे जैसा कि हुदहुद ने वर्णन किया था। अधिकांश विद्वानों का मत पहला ही है; अल्लाह के इस कथन के कारण: {इससे पहले कि वे मेरे पास आज्ञाकारी बनकर आएँ}, और इसलिए कि यदि वह इस्लाम स्वीकार कर लेती, तो उसका धन उनके लिए वर्जित हो जाता, इसलिए उसे उसकी अनुमति के बिना नहीं लाया जा सकता था (7)। यह वर्णित है कि वह चाँदी और सोने का बना था, लाल याकूत और रत्नों से जड़ा हुआ था, और वह सात कमरों के भीतर था जिस पर सात ताले लगे थे (8)।

अल्लाह का कथन: {एक ताक़तवर जिन्न (इफ़रीत) ने कहा} - इसी तरह बहुमत ने पढ़ा है, जबकि अबू रजा और ईसा ने पढ़ा...

(1) (ज़) में: थफ़ाफ़हा। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/ 259 - 260। (3) मजमा' अल-बयान 19/ 225। (4) शब्द "वल्द" (संतान) (म) से है। (5) अल-वसीत 3/ 378। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/

260, और यह तफ़सीर अल-तबरी 18/ 62 में है। (7) तफ़सीर अल-तबरी 18/ 62 - 64। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/ 260।

١٦٥ سورة النمل: آيات ٣٦ - ٤٠

ابن عطیہ نے کہا: آیات کے ظاہری مفہوم سے معلوم ہوتا ہے کہ سلیمان علیہ السلام کا یہ قول ان کا تحفہ آنے، اسے واپس کرنے اور ہدھد کو خط کے ساتھ بھیجنے کے بعد کا ہے۔ مفسرین کی اکثریت اسی کی قائل ہے۔ ملکہ کے تخت کو منگوانے کے فائدے کے بارے میں ان کا اختلاف ہے۔ قتادہ نے کہا: انہیں اس کی عظمت اور عمدگی بتائی گئی تھی، تو انہوں نے چاہا کہ اس سے پہلے کہ اسلام اس کی اور اس کی قوم کی جان و مال کو تحفظ فراہم کر دے، وہ اسے حاصل کر لیں؛ یہاں اسلام سے مراد 'دین' ہے۔ یہ ابن جریج کا قول ہے۔ ابن زید نے کہا: انہوں نے اسے اس لیے منگوایا تاکہ اسے وہ قدرت دکھائیں جو اللہ کی طرف سے ہے، اور اسے اپنی نبوت کی دلیل بنائیں؛ کیونکہ انہوں نے اسے بغیر کسی لشکر یا جنگ کے اس کے گھروں (١) سے حاصل کیا تھا۔ اس تاویل کے مطابق «مسلمین» سے مراد «سرِ تسلیم خم کرنے والے» ہیں۔ یہ ابن عباس (٢) کا قول ہے۔ ابن زید نے یہ بھی کہا: وہ اس کی عقل کا امتحان لینا چاہتے تھے؛ اسی لیے فرمایا: ﴿اس کے تخت کی شکل بدل دو، ہم دیکھیں کہ وہ راہ پاتی ہے یا نہیں﴾ (٣)۔ کہا گیا: جنوں کو ڈر تھا کہ سلیمان علیہ السلام اس سے شادی کر لیں گے اور ان سے اولاد (٤) پیدا ہوگی، تو وہ ہمیشہ سلیمان کی نسل کی غلامی اور خدمت میں رہیں گے۔ انہوں نے سلیمان سے کہا: اس کی عقل میں فتور ہے۔ چنانچہ انہوں نے اس کے تخت (٥) کے ذریعے اس کا امتحان لینا چاہا۔ یہ بھی کہا گیا: وہ ہدھد کے اس قول کی سچائی پرکھنا چاہتے تھے: ﴿اور اس کا ایک عظیم تخت ہے﴾ (٦)۔ یہ طبری (٧) نے کہا ہے۔ قتادہ سے مروی ہے: وہ اسے ویسا ہی دیکھنا چاہتے تھے جیسا ہدھد نے بیان کیا تھا۔ اکثر علماء کا قول پہلا ہی ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اس سے پہلے کہ وہ میرے پاس فرمانبردار ہو کر آئیں﴾، اور اس لیے کہ اگر وہ اسلام قبول کر لیتی تو اس کا مال ان پر حرام ہو جاتا، پھر وہ

اس کی اجازت کے بغیر نہ لایا جاتا (۷)۔ مروی ہے کہ وہ چاندی اور سونے کا بنا ہوا تھا، یاقوتِ سرخ اور جواہرات سے مرصع تھا، اور وہ سات گھروں (کمروں) کے اندر تھا جن پر سات تالے لگے ہوئے تھے (۸)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ایک طاقتور جن نے کہا﴾ - جمہور نے اسی طرح پڑھا ہے، جبکہ ابورجاء اور عیسیٰ نے پڑھا...

(۱) (ظ) میں: ثقافہا۔ (۲) المحرر الوجیز ٤/ ۲۵۹ - ۲٦۰. (۳) مجمع البیان ۱۹/ ۲۲۵. (٤) لفظ «ولد» (م) سے ہے۔ (٥) الوسیط ۳/ ۳۷۸. (٦) المحرر الوجیز ٤/ ۲٦۰، اور یہ تفسیر طبری ۱۸/ ٦۲ میں ہے۔ (۷) تفسیر طبری ۱۸/ ٦۲ - ٦٤. (۸) المحرر الوجیز ٤/ ۲٦۰.

Surah Al-Naml: Verses 36 - 40 166 Al-Thaqafi: "Ifriyya" and it was narrated from Abu Bakr Al-Siddiq (may Allah be pleased with him) (1). In the Hadith: "Indeed, Allah hates the 'Ifriyya Nifriyya'" (2). 'Nifriyya' is an intensifier following 'Ifriyya' (3). Qatada said: It refers to a cunning or calamitous person. Al-Nahhas said: It is said of a strong person when they possess malice and cunning: 'Ifr', 'Ifriyya', 'Ifrit', and 'Ufariyya'. It was also said: "Ifrit" means: a leader (4). A group recited: "'Ifr' said" with a kasra on the letter 'Ain. This was mentioned by Ibn Atiyya (5); Al-Nahhas said: Whoever says: 'Ifriyya', its plural is 'Ifar', and whoever says: 'Ifrit', its plural has three forms; if he wishes, he says: 'Afareet', and if he wishes, he says: 'Ifar'; because the 'T' is extra, just as 'Tawaghin' is said for the plural of 'Taghut', and if he wishes, he replaces the 'T' with a 'Ya' and says: 'Afari' (6). The 'Ifrit' among the devils is the strong, rebellious one, and the 'T' is extra. It has been said: 'The man became like an Ifrit' when he adopts harmful manners (7). Wahb bin Munabbih said: The name of this Ifrit is Kawdan. Al-Nahhas mentioned it (8). It was said: Dhakwan. Al-Suhayli mentioned it (9). Shu'ayb al-Jaba'i said: His name is Da'wan (10). It was narrated from Ibn Abbas that he is Sakhr the Jinni. From this name is the saying of Dhu al-Rumma:

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 260, and this recitation is in al-Muhtasib from Abu Raja and Isa al-Thaqafi, and in the irregular readings p. 109 from Abu Raja and Abu al-Sammal. (2) Narrated by Abu al-Shaykh in al-Amthal (138) via Asim al-Ahwal, from Abu Uthman al-Nahdi, from Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him), marfu' (attributed to the Prophet). And narrated by al-Harith bin Abi Usama as in Bughyat al-Bahith (248), and al-Bayhaqi in al-Shu'ab (9910) via Asim al-Ahwal, from Abu Uthman, from the Prophet (peace be upon him) as mursal. (3) I'rab al-Qur'an 3 / 212. (4) Ma'ani al-Qur'an for al-Nahhas 5 / 132. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 260, and it is an irregular reading. (6) I'rab al-Qur'an 3 / 212. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 260. (8) In Ma'ani al-Qur'an 5 / 133. (9) In al-Ta'rif wal-I'lam p. 128. (10) Narrated by al-Tabari 18 / 66 - 67, and Ibn Abi Hatim in his Tafsir (16367) from Shu'ayb al-Jaba'i that the name of the Ifrit is: Kawzan.

सूरह अन-नमल: आयत 36 - 40 166 अल-थकाफी: "इफ़्रिया" और यह अबू बक्र अल-सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है (1)। और हदीस में है: "बेशक, अल्लाह 'इफ़्रिया निफ़्रिया' से नफ़रत करता है" (2)। 'निफ़्रिया', 'इफ़्रिया' के बाद ताकीद (विशेषण) के रूप में आता है (3)। क़तादा ने कहा: इसका अर्थ चालाक या मुसीबत है। अल-नहहास ने कहा: यह उस शक्तिशाली व्यक्ति के लिए कहा जाता है जिसमें बुराई और चालाकी हो: 'इफ़्र', 'इफ़्रिया', 'इफ़रीत' और 'उफ़ारिया'। यह भी कहा गया: "इफ़रीत" का अर्थ है: नेता (4)। एक समूह ने पढ़ा: "'इफ़्र' ने कहा" ऐन (ع) पर ज़ेर के साथ। इसे इब्न अतिया ने उल्लेख किया है (5); अल-नहहास ने कहा: जो 'इफ़्रिया' कहता है, उसका बहुवचन 'इफ़ार' है, और जो 'इफ़रीत' कहता है, उसके बहुवचन के तीन रूप हैं; यदि वह चाहे तो कहे: 'अफ़ारीत', और यदि चाहे तो कहे: 'इफ़ार'; क्योंकि 'त' (T) अतिरिक्त है, जैसे 'तागूत' के बहुवचन के लिए 'तवागिन' कहा जाता है, और यदि वह चाहे तो 'त' के स्थान पर 'या' लगा दे और 'अफ़ारी' कहे (6)। शैतानों में 'इफ़रीत' वह है जो शक्तिशाली और विद्रोही हो, और 'त' अतिरिक्त है। उन्होंने कहा है: 'आदमी इफ़रीत बन गया' जब वह हानिकारक व्यवहार अपना लेता है (7)। वहब बिन मुनब्बिह ने कहा: इस इफ़रीत का नाम 'कौदन' है। अल-नहहास ने इसका उल्लेख किया (8)। कहा गया: 'दकवान'। अल-सुहैली ने इसका उल्लेख किया (9)। शुऐब अल-जबाई ने कहा: उसका नाम 'दअवान' है (10)। इब्न अब्बास से रिवायत है कि वह 'सख़्र अल-जिन्नी' था। इसी नाम से 'ज़ु अल-रुम्मा' का यह कथन है:

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 260, और यह पाठ अबू रजा और ईसा अल-थकाफी से अल-मुहतासिब में है, और शाज़्ज़ा (अनियमित) पाठों में पृ. 109 पर अबू रजा और अबू अल-समाल से है। (2) अबू अल-शेख ने अल-अमथाल (138) में आसिम अल-अहवाल के माध्यम से, अबू उस्मान अल-नहदी से, अबू सईद अल-खुदरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से मरफू रिवायत की है। और अल-हारिस बिन अबी उसामा ने जैसा कि बुग्यात अल-बाहिथ (248) में है, और अल-बयहकी ने अल-शुआब (9910) में आसिम अल-अहवाल के माध्यम से, अबू उस्मान से, पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से मुरसल के रूप में रिवायत की है। (3) इराब अल-कुरान 3 / 212। (4) अल-नहहास की मानी अल-कुरान 5 / 132। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 260, और यह एक शाज़ (अनियमित) पाठ है। (6) इराब अल-कुरान 3 / 212। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 260। (8) मानी अल-कुरान 5 / 133 में। (9) अल-तारीफ़ वल-इलाम पृ. 128 में। (10) अल-तबरी 18 / 66 - 67, और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (16367) में शुऐब अल-जबाई से रिवायत की है कि इफ़रीत का नाम 'कौज़न' है।

سورة النمل: آیات ٣٦ - ٤٠ ١٦٦ الثقفی: «عِفْرِيَةٌ» اور یہ حضرت ابو بکر صدیق رضی اللہ عنہ سے مروی ہے (1)۔ اور حدیث میں ہے: «بے شک اللہ عِفْرِيَة النِّفْرِيَة سے بغض رکھتا ہے» (2)۔ النِّفْرِيَة، عِفْرِيَة کے تابع (تاکید) کے طور پر ہے (3)۔ قتادہ نے کہا: وہ سخت چالاک (یا مصیبت) ہے۔ النحاس نے کہا: جب کسی شخص میں سختی کے ساتھ خباثت اور چالاکی ہو تو اسے کہا جاتا ہے: عِفْر، عِفْرِيَة، عفریت اور عُفَارِيَة۔ اور کہا گیا: «عفریت» یعنی: سردار (4)۔ اور ایک گروہ نے پڑھا: «عِفْر نے کہا» عین کے نیچے زیر کے ساتھ اسے ابن عطیہ نے نقل کیا ہے (5)؛ النحاس نے کہا: جس نے عِفْرِيَة کہا اس کی جمع عِفار ہے، اور جس نے عفریت کہا اس کے لیے جمع کی تین صورتیں ہیں؛ اگر چاہے تو کہے: عفاریت، اور اگر چاہے تو کہے: عِفار؛ اس لیے کہ «ت» زائد ہے، جیسا کہ طاغوت کی جمع طواغٍ کہی جاتی ہے، اور اگر چاہے تو «ت» کے بدلے «یا» لگا کر کہے: عَفَاري (6)۔ اور شیاطین میں سے عفریت وہ ہے جو قوی اور سرکش ہو، اور «ت» زائد ہے۔ اور اہل لغت نے کہا ہے: «تَعَفْرَتَ الرجلُ» (آدمی عفریت بن گیا) جب وہ ایذا رسانی کی خصلت اختیار کر لے (7)۔ وہب بن منبہ نے کہا: اس عفریت کا نام کودن ہے۔ اسے النحاس نے ذکر کیا (8)۔ اور کہا گیا: ذکوان۔ اسے السہیلی نے ذکر کیا (9)۔ اور شعیب الجبائی نے کہا: اس کا نام دعوان ہے (10)۔ اور ابن عباس سے مروی ہے کہ وہ صخر الجنی تھا۔ اور اسی نام سے ذی الرمہ کا قول ہے:

(1) المحرر الوجیز 4 / 260 ، اور یہ قرأت المحتسب میں ابو رجاء اور عیسیٰ الثقفی سے ہے، اور الشاذہ ص 109 میں ابو رجاء اور ابوالسمال سے ہے۔ (2) اسے ابوالشیخ نے الامثال (138) میں عاصم الاحول کے واسطے سے، ابو عثمان النہدی سے، ابو سعید الخدری رضی اللہ عنہ سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ اور اسے الحارث بن ابی اسامہ نے جیسا کہ بغیۃ الباحث (248) میں ہے،

اور بیہقی نے الشعب (9910) میں عاصم الاحول کے واسطے سے، ابو عثمان سے، نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سے مرسلاً روایت کیا ہے۔ (3) إعراب القرآن 3 / 212- (4) معانی القرآن للنحاس 5 / 132- (5) المحرر الوجيز 4 / 260 ، اور یہ شاذ قرأت ہے۔ (6) إعراب القرآن 3 / 212- (7) المحرر الوجيز 4 / 260- (8) في معانی القرآن 5 / 133- (9) في التعريف والإعلام ص 128- (10) اسے طبری 18 / 66 - 67 ، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (16367) میں شعیب الجبائی سے روایت کیا ہے کہ عفریت کا نام: کوزن ہے۔

Like a star following an Ifrit, directed in the blackness of the night, swift and cutting. (1) And Al-Kisa'i recited: When their devil, the Ifrit, said, "You have no dominion nor stability." (2)

In the Sahih from Abu Huraira, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "An Ifrit from among the Jinn tried to assault (3) me last night to break my prayer, but Allah gave me power over him and I throttled him (4)." He mentioned the Hadith. In Bukhari: "sprang upon me last night" instead of "tried to assault me" (5). In Al-Muwatta from Yahya bin Said that he said: The Messenger of Allah ﷺ was taken on a night journey, and he saw an Ifrit from among the Jinn pursuing him with a flame of fire. Whenever the Messenger of Allah ﷺ turned, he saw him. Gabriel said: "Shall I not teach you some words which, if you say them, his flame will be extinguished and he will fall on his face?" The Messenger of Allah ﷺ said: "Yes." He said: "I seek refuge in Allah, the Most Generous, and in the perfect words of Allah which no righteous or wicked person can surpass, from the evil of what descends from the sky and the evil of what ascends into it, and the evil of what He has created on earth and the evil of what comes out of it, and from the trials of the night and day, and from the visitors of the night and day, except a visitor who comes with good, O Most Merciful" (6).

His saying, Exalted is He: {I will bring it to you before you rise from your place} [An-Naml: 39] means: in his session in which he judges.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/260, and the verse is in the Diwan of Dhu al-Rumma 1/111, and it has "musawwam" instead of "musawwab". Its commentator said: "musawwam" means: the star is marked, and it can mean: left alone, and "munqadib": falling. (2) Its speaker is Ru'ba bin al-Ajjaj, and it is in his Diwan in the collection of Arab poetry p. 26. (3) From 'al-fatk', its origin is: killing unexpectedly and by surprise. Ikmal al-Mu'allim 2/150. (4) Meaning: I choked him. 'al-dha't' with the letters 'dhal' and 'dal': violent pushing. 'al-dha't' also means: rubbing in the dirt. Al-Nihayah (dha't). (5) Sahih Bukhari (1210), and Sahih Muslim (541). It is in Musnad Ahmad (7969) with the wording of Bukhari. (6) Al-Muwatta 2/950-951. Its chain is problematic (mu'dal). It has been narrated as a connected chain in what Al-Tabarani narrated in Al-Awsat (43) from Ahmad bin Muhammad bin Yahya bin Hamza who said: My father narrated to me, from his father, from Al-Awza'i, from Ibrahim bin Tarif, from Yahya bin Said al-Ansari, from Abd al-Rahman bin Abi Layla al-Ansari, from Ibn Mas'ud as a Marfu' hadith. We say: Ahmad bin Muhammad bin Yahya bin Hamza

has rejected narrations (manakir) in what Al-Dhahabi said in Al-Mizan 1/151. There is a weak supporting narration for the hadith recorded by Ahmad (15460) from the hadith of Abd al-Rahman bin Khunbash .

जैसे कोई तारा किसी इफ़रीत (एक प्रकार का जिन्न) का पीछा कर रहा हो, रात के अंधेरे में सीधा निशाना साधा गया, तेज़ और काटने वाला। (1) और अल-किसाई ने सुनाया: जब उनके शैतान इफ़रीत ने कहा, "तुम्हारे पास न कोई साम्राज्य है और न ही स्थिरता।" (2)

अबू हुरैरा से सहीह में वर्णित है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "कल रात जिन्नों में से एक इफ़रीत ने मुझ पर हमला (3) करने की कोशिश की ताकि मेरी नमाज़ तोड़ दे, लेकिन अल्लाह ने मुझे उस पर अधिकार दिया और मैंने उसका गला घोंट दिया (4)।" फिर उन्होंने हदीस का जिक्र किया। बुखारी में: "कल रात मुझ पर झपटा" शब्दों का प्रयोग "हमला करने की कोशिश की" के स्थान पर हुआ है (5)। "अल-मुवत्ता" में यह्या बिन सईद से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ को जब मेराज (रात की यात्रा) पर ले जाया गया, तो उन्होंने जिन्नों में से एक इफ़रीत को देखा जो आग की मशाल लेकर उनका पीछा कर रहा था। जब भी अल्लाह के रसूल ﷺ मुड़ते, वे उसे देखते। जिब्रील ने कहा: "क्या मैं आपको कुछ ऐसे शब्द न सिखाऊं जिन्हें यदि आप कहें, तो उसकी मशाल बुझ जाएगी और वह अपने मुँह के बल गिर जाएगा?" अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: "मैं अल्लाह करीम की पनाह माँगता हूँ और अल्लाह के उन पूर्ण शब्दों की जिनसे न कोई नेक और न ही कोई बुरा व्यक्ति आगे बढ़ सकता है, उस बुराई से जो आसमान से उतरती है और उस बुराई से जो उसमें चढ़ती है, और उस बुराई से जो उसने ज़मीन में पैदा की और उस बुराई से जो उससे निकलती है, और रात और दिन के फ़ित्नों (परीक्षणों) से, और रात और दिन के आने-जाने वालों से, सिवाय उस आने वाले के जो खैर (भलाई) लेकर आए, ऐ रहमान (अत्यंत दयालु) (6)।"

अल्लाह तआला का फरमान: {मैं उसे तुम्हारे पास तुम्हारे अपने स्थान से उठने से पहले ले आऊँगा} [अन-नमल: 39] का अर्थ है: उनकी उस सभा में जहाँ वे न्याय करते थे।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/260, और यह शेर ज़ी अल-रुम्मा के दीवान 1/111 में है, और उसमें 'मुसव्वब' के स्थान पर 'मुसव्वम' है। इसके व्याख्याकार ने कहा: 'मुसव्वम' का अर्थ है: तारा चिह्नित है, और इसका अर्थ 'छोड़ दिया गया' भी हो सकता है, और 'मुनक़दिब' का अर्थ है: गिरना। (2) इसके कहने वाले रू'बा बिन अल-अज्जाज हैं, और यह उनके दीवान में अरबी कविताओं के संग्रह पृष्ठ 26 पर है। (3) 'अल-फत्क' से, इसका मूल अर्थ है: धोखे से और अचानक मारना। इकमल अल-मुअल्लिम 2/150। (4) अर्थात: मैंने उसका गला घोंट दिया। 'दअत' (ذعت) अक्षर 'जाल' और 'दाल'

के साथ: हिंसक धक्का देना। 'दअत' का अर्थ मिट्टी में रगड़ना भी है। अल-निहाया (दअत)। (5) सहीह बुखारी (1210), और सहीह मुस्लिम (541)। यह मसनद अहमद (7969) में बुखारी के शब्दों के साथ है। (6) अल-मुवत्ता 2/950 - 951। इसकी सनद जटिल (मुअदल) है। इसे तबरानी ने अल-अवसत (43) में अहमद बिन मुहम्मद बिन यह्या बिन हमज़ा से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: मुझसे मेरे पिता ने, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने अल-अवज़ाई से, उन्होंने इब्राहिम बिन तरीफ से, उन्होंने यह्या बिन सईद अल-अंसारी से, उन्होंने अब्दुर्रहमान बिन अबी लैला अल-अंसारी से, उन्होंने इब्न मसूद से मरफूअ के रूप में रिवायत किया है। हम कहते हैं: अहमद बिन मुहम्मद बिन यह्या बिन हमज़ा की रिवायतों में कुछ आपत्तियाँ (मनाकिर) हैं जैसा कि अल-ज़हबी ने अल-मीज़ान 1/151 में कहा है। इस हदीस की एक कमज़ोर गवाही अहमद (15460) ने अब्दुर्रहमान बिन खनबाश की हदीस से दी है।

گویا وہ ایک ستارہ ہے جو کسی عفریت کے تعاقب میں ہے، رات کی سیاہی میں سیدھا نشانہ باندھا ہوا، تیز رفتار اور کاٹ دینے والا۔ (١) اور الکسائی نے سنایا: جب ان کے شیطان عفریت نے کہا، "تمہارے لیے نہ کوئی بادشاہت ہے اور نہ کوئی ثبات۔" (٢)

اور صحیح میں ابو ہریرہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "گزشتہ رات جنات میں سے ایک عفریت نے مجھ پر حملہ (٣) کرنے کی کوشش کی تاکہ میری نماز توڑ دے، لیکن اللہ نے مجھے اس پر قدرت عطا فرمائی تو میں نے اس کا گلا گھونٹ دیا (٤)۔" اور انہوں نے حدیث ذکر کی۔ اور بخاری میں "گزشتہ رات مجھ پر جھپٹا" کے الفاظ "حملہ کرنے کی کوشش کی" کی جگہ ہیں۔ (٥)۔ اور "الموطأ" میں یحییٰ بن سعید سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ کو معراج (شبِ اسراء) پر لے جایا گیا، تو آپ نے جنات میں سے ایک عفریت کو دیکھا جو آگ کا شعلہ لیے آپ کے پیچھے لگا ہوا تھا۔ جب بھی رسول اللہ ﷺ مڑ کر دیکھتے، تو اسے پاتے۔ جبرائیل علیہ السلام نے کہا: "کیا میں آپ کو ایسے کلمات نہ سکھاؤں کہ جب آپ انہیں کہیں تو اس کا شعلہ بجھ جائے اور وہ اوندھے منہ گر پڑے؟" رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ہاں۔" انہوں نے کہا: "میں پناہ مانگتا ہوں اللہ کریم کی اور اللہ کے ان کامل کلمات کی جن سے کوئی نیک اور نہ ہی کوئی برا شخص تجاوز کر سکتا ہے، اس شر سے جو آسمان سے نازل ہوتا ہے، اور اس شر سے جو اس میں چڑھتا ہے، اور اس شر سے جو اس نے زمین میں پیدا کیا، اور اس شر سے جو اس سے نکلتا ہے، اور رات اور دن کے فتنوں سے، اور رات اور دن کے آنے جانے والوں سے، سوائے اس آنے والے کے جو خیر لے کر آئے، اے رحمن (٦)۔"

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {میں اسے تمہارے پاس تمہارے اپنی جگہ سے اٹھنے سے پہلے لے آؤں گا} [النمل: ۳۹] یعنی: ان کی اس مجلس میں جس میں وہ فیصلے کرتے تھے۔

---

(۱) المحرر الوجيز ٤ / ٢٦٠، اور یہ شعر ديوان ذي الرمة ١/ ١١١ میں ہے، اور اس میں "مصوَّب" کی جگہ "مسوَّم" ہے۔ اس کے شارح نے کہا: "مسوم" سے مراد ہے: ستارہ نشان زدہ ہے، اور اس کا معنیٰ "چھوڑا ہوا" بھی ہو سکتا ہے، اور "منقضب": ٹوٹ کر گرنے والا۔ (۲) اس کے قائل رؤبہ بن العجاج ہیں، اور یہ ان کے دیوان میں مجموع أشعار العرب ص ٢٦ پر ہے۔ (۳) "الفتک" سے، اس کی اصل ہے: غفلت اور اچانک کی حالت میں قتل کرنا۔ إكمال المعلم ٢/ ١٥٠۔ (٤) یعنی: میں نے اس کا گلا گھونٹ دیا، اور "الذعت" ذال اور دال کے ساتھ: زوردار دھکا دینا، اور "الذعت" کا ایک معنیٰ مٹی میں رگڑنا بھی ہے۔ النهاية (ذعت)۔ (۵) صحیح بخاری (۱۲۱۰)، اور صحیح مسلم (٥٤١)۔ یہ مسند احمد (۷۹۶۹) میں بخاری کے الفاظ کے ساتھ ہے۔ (٦) الموطأ ٢ / ٩٥٠ - ٩٥١۔ اور اس کی سند معضل ہے۔ اور یہ طبرانی نے الأوسط (٤٣) میں احمد بن محمد بن یحییٰ بن حمزہ سے موصولاً روایت کی ہے، انہوں نے کہا: مجھ سے میرے باپ نے، انہوں نے اپنے باپ سے، انہوں نے اوزاعی سے، انہوں نے ابراہیم بن طریف سے، انہوں نے یحییٰ بن سعید الانصاری سے، انہوں نے عبد الرحمن بن ابی لیلیٰ الانصاری سے، انہوں نے ابن مسعود سے مرفوعاً روایت کی ہے۔ ہم کہتے ہیں: احمد بن محمد بن یحییٰ بن حمزہ کی بعض روایات منکر ہیں جیسا کہ ذہبی نے المیزان ۱/ ۱۵۱ میں کہا ہے۔ اور اس حدیث کا ایک ضعیف شاہد احمد (١٥٤٦٠) نے عبد الرحمن بن خنبش کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Surah An-Naml: Verses 36 - 40 168 in it (1). {And indeed, I am strong and trustworthy for it} means: strong enough to carry it, trustworthy with what is in it (2). Ibn Abbas said: trustworthy regarding the woman's modesty. Mentioned by Al-Mahdawi (3). So Solomon said: I want someone faster than that. {Said one who had knowledge from the Scripture} Most commentators agree that the person who had knowledge of the Scripture was Asaf bin Barkhiya, who was from the Children of Israel, and he was a righteous man who knew the Greatest Name of Allah, which if used to ask He gives, and if used to call upon He answers (4). Aisha (may Allah be pleased with her) said: The Prophet (PBUH) said: 'The Greatest Name of Allah that Asaf bin Barkhiya used in prayer is: O Living, O Eternal' (5). It was said: in their language: Ahya Sharahiya. Al-Zuhri said: He called upon Allah using the Greatest Name: O our God, and the God of every single thing, one God, there is no god but You, bring me her throne. It was then placed before him. Mujahid said: He prayed: O our God, and the God of every single thing, O Possessor of Majesty and Honor (6). Al-Suhayli (7) said: The one who had knowledge of the Scripture is Asaf bin Barkhiya, Solomon's nephew, and he had the Greatest Name among the names of Allah Almighty. It was also said: He is Solomon himself. And such talk is not correct within the context of the interpretation. Ibn Atiyyah (8) said: A group said: He is Solomon (peace be upon him), and the address in this interpretation to the jinn was when he said: {I will bring it to you before you rise from your place} as if Solomon considered that slow, so he said to him in a belittling way: {I will bring it to you before your glance returns to you}. Those who say this cite Solomon's words: {This is by the grace of my Lord}.

(1) Al-Muharrir al-Wajiz 4/260 from Mujahid, Qatadah, and Ibn Munabbih, and narrated by Al-Tabari from them 18/67 - 68. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 4/212, and Al-Muharrir al-Wajiz 4/260. (3) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wal-'Uyun 4/213, and narrated by Al-Tabari 18/68. (4) 'Arais al-Majalis p. 320, and this view is in Tafsir al-Razi 24/197, and Majma' al-Bayan 19/225 from Ibn Abbas. Narrated by Ibn Abi Hatim in his exegesis (16390) from the words of Ibn Ishaq. (5) We did not find it with this wording, and Ahmad narrated it (12611) in another context from the hadith of Anas bin Malik. (6) Majma' al-Bayan 19/225, and the words of Al-Zuhri and Mujahid were narrated by Al-Tabari 18/69 - 70, and Ibn Abi Hatim in his exegesis (16382) and (16383). (7) In Al-Ta'rif wal-I'lam p. 128. (8) In Al-Muharrir al-Wajiz 4/261.

सूरह अन-नमल: आयत ३६ - ४० १६८ उसमें (१)। {और मैं इसके लिए बलवान और विश्वसनीय हूँ} अर्थात: इसे उठाने के लिए शक्तिशाली, और जो इसमें है उसके प्रति विश्वसनीय हूँ (२)। इब्न अब्बास ने कहा: महिला की पवित्रता के प्रति विश्वसनीय। अल-महदवी (३) द्वारा इसका उल्लेख किया गया है। तब सुलेमान (अ.) ने कहा: मुझे इससे भी अधिक तेज़ चाहिए। {उस व्यक्ति ने कहा जिसके पास किताब का ज्ञान था} अधिकांश टीकाकारों का मानना है कि जिसके पास किताब का ज्ञान था वह आसफ बिन बरखिया थे, जो बनी इसराइल से थे, और वह एक सच्चे व्यक्ति थे जिन्हें अल्लाह का 'इस्म-ए-आज़म' (महान नाम) पता था, जिससे यदि कुछ माँगा जाए तो वह देता है, और यदि उसके द्वारा पुकारा जाए तो वह उत्तर देता है (४)। हज़रत आयशा (रज़ि.) से वर्णित है कि नबी (स.) ने कहा: 'अल्लाह का वह महान नाम जिससे आसफ बिन बरखिया ने दुआ की थी, वह है: या हय्यू या कय्यूम' (५)। कहा गया: उनकी भाषा में: 'अहिया शराहिया'। जुहरी ने कहा: उन्होंने अल्लाह के महान नाम के साथ दुआ की: ऐ हमारे ईश्वर और हर चीज़ के ईश्वर, एक ईश्वर, तेरे सिवा कोई पूज्य नहीं, मेरे पास उसका सिंहासन ले आ। तो वह उनके सामने आ गया। मुजाहिद ने कहा: उन्होंने दुआ की: ऐ हमारे ईश्वर और हर चीज़ के ईश्वर, ऐ महिमा और सम्मान के स्वामी (६)। अल-सुहैली (७) ने कहा: जिसके पास किताब का ज्ञान था वह आसफ बिन बरखिया हैं, जो सुलेमान (अ.) के भांजे थे, और उनके पास अल्लाह के नामों में से महान नाम था। यह भी कहा गया है कि: वह स्वयं सुलेमान (अ.) ही हैं। लेकिन व्याख्या के संदर्भ में ऐसी बात सही नहीं है। इब्न अतिय्याह (८) ने कहा: एक समूह ने कहा: वह सुलेमान (अ.) ही हैं, और इस व्याख्या में जिन्न को संबोधित तब था जब उसने कहा: {मैं इसे आपके पास ले आऊंगा इससे पहले कि आप अपनी जगह से उठें} मानो सुलेमान (अ.) ने इसे धीमा समझा, तो उन्होंने उसे तुच्छ समझते हुए कहा: {मैं इसे तुम्हारे पास तुम्हारी पलक झपकने से पहले ले आऊंगा}। इस मत के मानने वालों ने सुलेमान (अ.) के इस कथन से तर्क दिया है: {यह मेरे रब का अनुग्रह है}।

(१) अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ ४/२६०, मुजाहिद, क़तादाह और इब्न मुनाबिह से, और अल-तबरी ने उनसे १८/६७-६८ में उद्धृत किया है। (२) अल-नुकात वल-'उयुन ४/२१२, और अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ ४/२६०। (३) अल-मावर्दी द्वारा अल-नुकात वल-'उयुन ४/२१३ में उल्लेख किया गया, और अल-तबरी ने १८/६८ में उद्धृत किया। (४) अरायस अल-मजालिस पृ. ३२०, और यह मत तफ़सीर अल-राज़ी २४/१९७ में और मजमा अल-बयान १९/२२५ में इब्न अब्बास से है। इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (१६३९०) में इब्न इशाक के शब्दों से उद्धृत किया। (५) हमें इस शब्दावली के साथ यह नहीं

मिला, और अहमद ने (१२६११) इसे अनस बिन मलिक की हदीस से दूसरे संदर्भ में उद्धृत किया है। (६) मजमा अल-बयान १९/२२५, और ज़ुहरी और मुजाहिद के शब्दों को अल-तबरी ने १८/६९-७० और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (१६३८२) और (१६३८३) में उद्धृत किया है। (७) अल-तारीफ वल-इलाम पृ. १२८ में। (८) अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ ४/२६१ में।

سورة النمل: آیات ٣٦ - ٤٠ ١٦٨ اس میں (١)۔ {اور میں اس پر طاقتور اور امانت دار ہوں} یعنی: اسے اٹھانے کی طاقت رکھتا ہوں، اور جو اس میں ہے اس پر امانت دار ہوں (٢)۔ ابن عباس نے کہا: عورت کی عفت پر امانت دار ہوں۔ اسے المہدوی نے ذکر کیا ہے (٣)۔ پس سلیمان علیہ السلام نے فرمایا: میں اس سے زیادہ تیز رفتار چاہتا ہوں۔ {اس شخص نے کہا جس کے پاس کتاب کا علم تھا} اکثر مفسرین اس بات پر متفق ہیں کہ جس شخص کے پاس کتاب کا علم تھا وہ آصف بن برخیا تھے، جو بنی اسرائیل میں سے تھے، اور وہ ایک سچے انسان تھے جنہیں اللہ کا اسمِ اعظم معلوم تھا، جس کے ذریعے اگر کچھ مانگا جائے تو وہ دیتا ہے، اور اگر اس کے ذریعے پکارا جائے تو وہ جواب دیتا ہے (٤)۔ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: 'اللہ کا وہ اسم اعظم جس کے ذریعے آصف بن برخیا نے دعا کی تھی، وہ یہ ہے: یا حی یا قیوم' (٥)۔ کہا گیا: ان کی زبان میں: 'اہیا شراہیا'۔ زہری نے کہا: انہوں نے اللہ کے اسمِ اعظم کے ساتھ دعا کی: اے ہمارے الٰہ اور ہر چیز کے الٰہ، ایک الٰہ، تیرے سوا کوئی معبود نہیں، میرے پاس اس کا تخت لے آ۔ پس وہ ان کے سامنے آ گیا۔ مجاہد نے کہا: انہوں نے دعا کی: اے ہمارے الٰہ اور ہر چیز کے الٰہ، اے صاحبِ جلال و اکرام (٦)۔ السہیلی (٧) نے کہا: جس کے پاس کتاب کا علم تھا وہ آصف بن برخیا ہیں جو سلیمان علیہ السلام کے بھانجے تھے، اور ان کے پاس اللہ تعالیٰ کے ناموں میں سے اسمِ اعظم تھا۔ اور ایک قول یہ بھی ہے کہ: وہ خود سلیمان علیہ السلام ہی ہیں۔ لیکن کلام کے سیاق میں ایسی تاویل درست نہیں ہے۔ ابن عطیہ (٨) نے کہا: ایک گروہ نے کہا: وہ سلیمان علیہ السلام ہی ہیں، اور اس تاویل میں عفریت سے خطاب اس وقت تھا جب اس نے کہا: {میں اسے تمہارے پاس لاؤں گا اس سے پہلے کہ تم اپنی جگہ سے اٹھو} گویا سلیمان علیہ السلام نے اسے سست سمجھا، تو اسے حقیر جانتے ہوئے کہا: {میں اسے تمہارے پاس تمہاری پلک جھپکنے سے

پہلے لے آؤں گا}۔ اور اس قول کے قائلین نے سلیمان علیہ السلام کے اس قول سے استدلال کیا ہے: {یہ میرے رب کا فضل ہے}۔

(١) المحرر الوجیز ٤ / ٢٦٠، مجاہد، قتادہ اور ابن منبہ سے، اور الطبری نے ان سے ٦٧/١٨ - ٦٨ میں اسے روایت کیا ہے۔ (٢) النکت والعیون ٢١٢/٤ ، اور المحرر الوجیز ٤ / ٢٦٠ . (٣) الماوردی نے النکت والعیون ٢١٣/٤ میں ذکر کیا، اور الطبری نے ٦٨/١٨ میں روایت کیا۔ (٤) عرائس المجالس ص ٣٢٠ ، اور یہ قول تفسیر الرازی ١٩٧/٢٤ میں ہے، اور مجمع البیان ٢٢٥/١٩ میں ابن عباس سے۔ اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (١٦٣٩٠) میں ابن اسحاق کے کلام سے روایت کیا۔ (٥) ہمیں ان الفاظ کے ساتھ یہ نہیں ملا، اور احمد نے (١٢٦١١) اسے حضرت انس بن مالک کی حدیث سے دوسرے سیاق میں روایت کیا ہے۔ (٦) مجمع البیان ٢٢٥/١٩ ، اور زہری اور مجاہد کے اقوال کو الطبری نے ٦٩/١٨ - ٧٠ اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (١٦٣٨٢) اور (١٦٣٨٣) میں روایت کیا ہے۔ (٧) التعریف والإعلام ص ١٢٨ میں۔ (٨) المحرر الوجیز ٢٦١/٤ میں۔

Page 169 Surah An-Naml: Verses 36 - 40

I said: What Ibn 'Atiyyah mentioned was also stated by Al-Nahhas in his "Ma'ani al-Qur'an" (1), and it is a good opinion, God willing. Ibn (2) Bahr said: He is an angel (3) in whose hand is the Book of Decrees, sent by God upon the statement of the Ifrit. Al-Suhayli (4) said: Muhammad bin al-Hasan al-Muqri' mentioned that he was Dabbah bin Add, but this is absolutely incorrect because Dabbah is the son of Add bin Tabikhah, and his name is 'Amr bin Ilyas bin Mudar bin Nizar bin Ma'ad, and Ma'ad was in the era of Nebuchadnezzar, which was a long time after the era of Solomon. So, if Ma'ad was not in the era of Solomon, how could Dabbah bin Add be, who comes five fathers after him?! This is clear to whoever reflects upon it.

Ibn Lahia: He is Al-Khidr, peace be upon him (5). Ibn Zaid said: The one who had knowledge of the Scripture was a righteous man on an island among the islands of the sea. He came out that day to see who was inhabiting the earth and whether they worshipped God or not. He found Solomon, so he called upon a Name from the Names of God, and the throne was brought (6). A seventh opinion: He was a man from the Children of Israel named Yamlikha, who knew the Greatest Name of God. This was mentioned by Al-Qushayri (7). Ibn Abi Bazzah said: The man who had knowledge of the Scripture was named Astum, and he was a worshiper among the Children of Israel. This was mentioned by Al-Ghaznawi (8). Muhammad bin al-Munkadir said: It was Solomon himself, peace be upon him; however, people think that he had a Name with him, but that is not the case. It was simply a man from the Children of Israel, a scholar to whom God gave knowledge and understanding, who said: {I will bring it to you before your glance returns to you.} He said: Bring it. He said: You are a Prophet of God, the son of a Prophet of God, so if you pray with it...

(1) 5/134. (2) The word "Ibn" is not in (z) and (m). (3) Al-Nukat wal-Uyun 4/214. (4) Al-Ta'rif wal-I'lam pp. 128 - 129. (5) Karamat al-Awliya by al-Lalaka'i p. 72, Al-Nukat wal-Uyun 4/213, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/261. (6) 'Ara'is al-Majalis p. 321, and Zad al-Masir 6/175. (7) Mentioned by Al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 19/226 from Mujahid. (8) Narrated by al-Lalaka'i in Karamat al-Awliya (24). And mentioned by al-Tha'labi in 'Ara'is al-Majalis p. 321.

पृष्ठ १६९ सूरा अन-नमल: आयतें ३६ - ४०

मैंने कहा: इब्न अतिय्या ने जो उल्लेख किया है, वही अल-नहहास ने अपनी "मानी अल-कुरान" (१) में कहा है, और यदि ईश्वर चाहे तो यह एक अच्छा मत है। इब्न (२) बहर ने कहा: वह एक फरिश्ता (३) है जिसके हाथ में नियति की पुस्तक है, जिसे ईश्वर ने इफरीत के कथन पर भेजा था। अल-सुहेली (४) ने कहा: मुहम्मद बिन अल-हसन अल-मुकरी ने उल्लेख किया कि वह दबबा बिन अद्द था, लेकिन यह बिल्कुल सही नहीं है; क्योंकि दबबा, अद्द बिन ताबिखा का बेटा है, और उसका नाम अम्र बिन इलियास बिन मुदर बिन निज़ार बिन माद है, और माद नबूकदनेस्सर के समय में था, जो सुलेमान के समय के बहुत बाद का समय था। तो, यदि माद सुलेमान के समय में नहीं था, तो दबबा बिन अद्द कैसे हो सकता है, जो उसके पांच पीढ़ी बाद आता है?! यह उस व्यक्ति के लिए स्पष्ट है जो इस पर विचार करता है।

इब्न लहिया: वह अल-खिज़्र अलैहिस्सलाम (५) हैं। इब्न ज़ैद ने कहा: जिसके पास किताब का ज्ञान था, वह समुद्र के द्वीपों में से एक द्वीप पर रहने वाला एक नेक आदमी था। वह उस दिन यह देखने के लिए बाहर निकला था कि पृथ्वी पर कौन रहता है, और क्या वे ईश्वर की पूजा करते हैं या नहीं? उसने सुलेमान को पाया, तो उसने ईश्वर के नामों में से एक नाम के साथ प्रार्थना की और सिंहासन लाया गया (६)। सातवाँ मत: वह इसराइल की संतान में से एक व्यक्ति था जिसका नाम यमलीखा था, जो ईश्वर के महानतम नाम (इस्म-ए-आज़म) को जानता था। अल-कुशैरी (७) ने इसका उल्लेख किया है। इब्न अबी बज़्ज़ा ने कहा: जिस व्यक्ति के पास किताब का ज्ञान था उसका नाम अस्तुम था, और वह इसराइल की संतान में एक इबादत करने वाला व्यक्ति था। अल-ग़ज़नवी (८) ने इसका उल्लेख किया है। मुहम्मद बिन अल-मुनकादिर ने कहा: वह स्वयं सुलेमान अलैहिस्सलाम थे; जहाँ तक लोग समझते हैं कि उनके पास कोई नाम था, वैसा नहीं है। बल्कि वह इसराइल की संतान का एक विद्वान व्यक्ति था जिसे ईश्वर ने ज्ञान और समझ दी थी, उसने कहा: {मैं इसे तुम्हारी पलक झपकने से पहले तुम्हारे पास ले आऊँगा।} उन्होंने कहा: ले आओ। उसने कहा: आप ईश्वर के नबी हैं, ईश्वर के नबी के बेटे हैं, यदि आप इसके साथ प्रार्थना करेंगे...

(१) ५/१३४। (२) शब्द "इब्न" (ज़) और (म) प्रतियों में नहीं है। (३) अल-नुकात वल-उयून ४/२१४। (४) अल-तारीफ वल-इलाम पृष्ठ १२८ - १२९। (५) लालाकाई द्वारा करामात अल-औलिया पृष्ठ ७२, अल-नुकात वल-उयून ४/२१३, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२६१। (६) अराइस अल-मजालिस पृष्ठ ३२१, और ज़ाद अल-मसीर ६/१७५। (७) अल-तबरसी ने मजमा अल-बयान १९/२२६ में मुजाहिद से इसका

उल्लेख किया है। (८) लालाकाई ने करामात अल-औलिया (२४) में इसे उद्धृत किया है। और अल-थालाबी ने अराइस अल-मजालिस पृष्ठ ३२१ में इसका उल्लेख किया है।

صفحہ ۱۶۹ سورۃ النمل: آیات ۳۶ - ۴۰

میں نے کہا: جو بات ابن عطیہ نے ذکر کی ہے وہی النحاس نے اپنی کتاب "معانی القرآن" (۱) میں کہی ہے، اور یہ ایک اچھی بات ہے اگر اللہ چاہے۔ ابن (۲) بحر نے کہا: وہ ایک فرشتہ (۳) ہے جس کے ہاتھ میں تقدیر کی کتاب ہے، جسے اللہ نے عفریت کے قول پر بھیجا تھا۔ السہیلی (۴) نے کہا: محمد بن الحسن المقرئ نے ذکر کیا کہ وہ ضبہ بن ادّ تھا، لیکن یہ قطعی طور پر درست نہیں ہے؛ کیونکہ ضبہ، ادّ بن طابخہ کا بیٹا ہے، اور اس کا نام عمرو بن الیاس بن مضر بن نزار بن معد ہے، اور معد بختنصر کے زمانے میں تھا، اور یہ سلیمان علیہ السلام کے زمانے کے بہت عرصے بعد کی بات ہے۔ پس اگر معد سلیمان کے زمانے میں نہیں تھا، تو ضبہ بن ادّ کیسے ہو سکتا ہے جو اس کے پانچ پشتوں بعد آتا ہے؟! اور یہ بات غور کرنے والے پر واضح ہے۔

ابن لہیعہ: وہ خضر علیہ السلام (۵) ہیں۔ اور ابن زید نے کہا: وہ شخص جس کے پاس کتاب کا علم تھا، سمندر کے جزیروں میں سے ایک جزیرے پر رہنے والا ایک صالح آدمی تھا، وہ اس دن یہ دیکھنے نکلا تھا کہ زمین پر کون رہتا ہے، اور کیا وہ اللہ کی عبادت کرتے ہیں یا نہیں؟ اس نے سلیمان علیہ السلام کو پایا، تو اس نے اللہ تعالیٰ کے ناموں میں سے ایک نام کے ساتھ دعا کی اور عرش لایا گیا (۶)۔ ساتواں قول: وہ بنی اسرائیل کا ایک شخص تھا جس کا نام یملیخا تھا، وہ اسم اعظم جانتا تھا۔ اسے القشیری (۷) نے ذکر کیا ہے۔ ابن ابی بَزَّہ نے کہا: جس شخص کے پاس کتاب کا علم تھا اس کا نام اسطوم تھا، اور وہ بنی اسرائیل میں ایک عابد تھا۔ اسے الغزنوی (۸) نے ذکر کیا ہے۔ محمد بن المنکدر نے کہا: وہ خود سلیمان علیہ السلام ہی تھے؛ رہا یہ کہ لوگ سمجھتے ہیں کہ ان کے پاس کوئی نام تھا تو ایسا نہیں ہے، بلکہ وہ بنی اسرائیل کا ایک عالم آدمی تھا جسے اللہ نے علم و فقہ عطا کیا تھا، اس نے کہا: {میں آپ کی پلک جھپکنے سے پہلے اسے آپ کے پاس لے

آؤں گا}۔ آپ نے فرمایا: لے آؤ۔ اس نے کہا: آپ اللہ کے نبی ہیں، اللہ کے نبی کے بیٹے ہیں، پس اگر آپ اس کے ذریعے دعا کریں گے...

(۱) ۵/۱۳۴۔ (۲) لفظ "ابن" نسخہ (ز) اور (م) میں نہیں ہے۔ (۳) النکت والعیون ۴/۲۱۴۔ (۴) التعریف والاعلام ص ۱۲۸ - ۱۲۹۔ (۵) کرامات الاولیاء للالکائی ص ۷۲، والنکت والعیون ۴/۲۱۳، والمحرر الوجیز ۴/۲۶۱۔ (۶) عرائس المجالس ص ۳۲۱، وزاد المسیر ۶/۱۷۵۔ (۷) اسے الطبرسی نے مجمع البیان ۱۹/۲۲۶ میں مجاہد سے ذکر کیا ہے۔ (۸) اسے اللالکائی نے کرامات الاولیاء (۲۴) میں روایت کیا ہے۔ اور الثعلبی نے عرائس المجالس ص ۳۲۱ میں اسے ذکر کیا ہے۔

Allah brought it to you, so Solomon supplicated to Allah and Allah brought him the throne (1). An eighth opinion: It was Gabriel, peace be upon him. Al-Nakha'i said it and it was narrated from Ibn Abbas (2). And "knowledge of the Book" according to this is: his knowledge of Allah's revealed books, or what is in the Preserved Tablet. It was also said: knowledge of Solomon's letter to Bilqis (3). Ibn Atiyyah said: The view of the majority of people is that he was a righteous man from the Children of Israel named Asaf ibn Barkhiya; it was narrated that he prayed two units of prayer, then said to Solomon: "O Prophet of Allah, extend your sight." So he extended his sight towards Yemen, and there was the throne, and Solomon did not withdraw his gaze except that it was with him (4). Mujahid said: It means sustaining the gaze until it returns humbled and weary (5). It was also said: He meant the duration it takes to open one's eye and then blink, as when you say: "Do such-and-such in the blink of an eye." This is more plausible (6); because if the act were from Solomon, it would be a miracle, and if it were from Asaf or someone else from the friends (awliya) of Allah, it would be a charisma (karamah), and the charisma of a friend is a miracle for the Prophet. Al-Qushayri said: Those who deny the charismata of the friends said that the one who had knowledge of the Book was Solomon himself, who said to the Ifrit: "I will bring it to you before your vision returns to you." According to them, what the Ifrit did is neither a miracle nor a charisma, for the jinn are capable of such things. And a substance cannot occupy two places at once; rather, this is conceived as Allah annihilating the substance in the far East and then restoring it in the second state—the state after non-existence—in the far West. Or He annihilates the intervening spaces and then restores them. Al-Qushayri said: Ibn (7) Wahb narrated it from Malik. And it was said: rather, it was brought through the air.

(1) 'Ara'is al-Majalis p. 321, Tafsir al-Baghawi 3/420, and Zad al-Masir 6/175. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/134, and al-Muharrar al-Wajiz 4/261. (3) Majma' al-Bayan 19/226. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/261. (5) Al-Wasit 3/378, Tafsir al-Baghawi 3/420, and Zad al-Masir 6/175. Ibn Abi Hatim recorded it in his Tafsir (16394). (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/121. (7) The word "ibn" is from (z) and (z).

अल्लाह इसे तुम्हारे पास लाया, तो सुलेमान ने अल्लाह को पुकारा और अल्लाह उनके पास सिंहासन ले आया (1)। आठवाँ मत: वह जिब्रईल अलैहिस्सलाम हैं। अल-नखई ने यह कहा और इसे इब्न अब्बास से वर्णित किया गया है (2)। और "किताब का ज्ञान" इसके अनुसार है: अल्लाह की अवतरित किताबों का उनका ज्ञान, या जो लौह-ए-महफूज़ में है। यह भी कहा गया: सुलेमान के बिलक़ीस को लिखे पत्र का ज्ञान (3)। इब्न अतियाह ने कहा: अधिकांश लोगों का विचार यह है कि वह इस्राईल की संतानों में से एक नेक व्यक्ति था जिसका नाम आसफ बिन बरखिया था; यह वर्णित है कि उसने दो रकात नमाज़ पढ़ी, फिर सुलेमान से कहा: "हे अल्लाह के नबी, अपनी दृष्टि दूर तक फैलाएँ।" तो उन्होंने यमन की ओर अपनी दृष्टि फैलाई, और वहाँ सिंहासन था, और सुलेमान ने अपनी दृष्टि वापस नहीं ली थी कि वह उनके पास आ गया (4)। मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ है टकटकी लगाए रखना जब तक कि दृष्टि थकी हुई और पस्त होकर वापस न आ जाए (5)। यह भी कहा गया: उनका मतलब आँख खोलने और फिर झपकने में लगने वाले समय की मात्रा थी, जैसा कि आप कहते हैं: "पलक झपकते ही ऐसा कर दो।" और यह अधिक उचित है (6); क्योंकि यदि यह कार्य सुलेमान का था तो यह एक मुअ़जिज़ा (चमत्कार) है, और यदि यह आसफ या अल्लाह के अन्य वलियों में से किसी का था तो यह एक करामत है, और वली की करामत नबी का मुअ़जिज़ा है। अल-कुशैरी ने कहा: वलियों की करामतों का खंडन करने वालों ने कहा कि जिसके पास किताब का ज्ञान था वह स्वयं सुलेमान थे, उन्होंने इफ़रीत से कहा: "मैं तुम्हारी दृष्टि के वापस आने से पहले उसे तुम्हारे पास ले आऊँगा।" उनके अनुसार, इफ़रीत ने जो किया वह न तो मुअ़जिज़ा है और न ही करामत, क्योंकि जिन्न ऐसा करने में सक्षम हैं। और एक पदार्थ एक ही समय में दो स्थानों पर नहीं हो सकता, बल्कि इसकी कल्पना इस प्रकार की जा सकती है कि अल्लाह सुदूर पूर्व में उस पदार्थ को समाप्त कर दे और फिर दूसरी स्थिति में, जो अभाव के बाद की स्थिति है, सुदूर पश्चिम में उसे पुनः उत्पन्न कर दे। या वह बीच के स्थानों को समाप्त कर दे और फिर उन्हें बहाल कर दे। अल-कुशैरी ने कहा: इसे इब्न (7) वहब ने मालिक से वर्णित किया है। और कहा गया है: बल्कि, इसे हवा के माध्यम से लाया गया था।

(1) अराइस अल-मजालिस पृ. 321, तफ़्सीर अल-बगवी 3/420, और ज़ाद अल-मसीर 6/175। (2) मानी अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 5/134, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/261। (3) मजमा अल-बयान 19/226। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/261। (5) अल-वसीत 3/378, तफ़्सीर अल-बगवी 3/420, और ज़ाद अल-मसीर 6/175। इब्न अबी हातिम ने इसे अपनी तफ़्सीर (16394) में उल्लेख

किया है। (6) मानी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज द्वारा 4/121। (7) शब्द "इब्न" (ज़) और (ज़) से लिया गया है।

اللہ اسے تمہارے پاس لایا، چنانچہ سلیمان نے اللہ سے دعا کی تو اللہ ان کے پاس تخت لے آیا (۱)۔ آٹھواں قول: وہ جبرئیل علیہ السلام ہیں۔ یہ النخعی نے کہا اور ابن عباس سے روایت کیا گیا ہے (۲)۔ اور اس قول پر "کتاب کا علم" سے مراد ہے: اللہ کی نازل کردہ کتابوں کا ان کا علم، یا جو لوح محفوظ میں ہے۔ اور کہا گیا: بلقیس کے نام سلیمان کے خط کا علم (۳)۔ ابن عطیہ نے کہا: اور لوگوں کی اکثریت جس پر ہے وہ یہ ہے کہ وہ بنی اسرائیل کا ایک صالح شخص تھا جس کا نام آصف بن برخیا تھا؛ روایت ہے کہ اس نے دو رکعت نماز پڑھی، پھر سلیمان سے کہا: اے اللہ کے نبی، اپنی نگاہ پھیلائیے۔ چنانچہ انہوں نے یمن کی طرف اپنی نگاہ پھیلائی، تو دیکھا کہ تخت وہیں ہے، اور سلیمان نے اپنی نگاہ ابھی واپس بھی نہ پھیری تھی کہ وہ ان کے پاس موجود تھا (۴)۔ مجاہد نے کہا: اس سے مراد مسلسل دیکھنا ہے یہاں تک کہ اس کی نگاہ تھک کر اور ناکام ہو کر واپس آ جائے (۵)۔ اور کہا گیا: اس سے مراد اتنی مدت تھی جتنا وقت آنکھ کھولنے اور پھر جھپکنے میں لگتا ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "پلک جھپکتے ہی ایسا کر دو"۔ اور یہ زیادہ قرین قیاس ہے (۶)؛ اس لیے کہ اگر یہ فعل سلیمان کی طرف سے ہو تو یہ معجزہ ہے، اور اگر آصف یا اللہ کے دیگر اولیاء میں سے کسی کی طرف سے ہو تو وہ کرامت ہے، اور ولی کی کرامت نبی کا معجزہ ہے۔ القشیری نے کہا: اولیاء کی کرامات کا انکار کرنے والوں نے کہا کہ جس کے پاس کتاب کا علم تھا وہ سلیمان تھے، انہوں نے عفریت سے کہا: ﴿ میں تمہاری پلک جھپکنے سے پہلے اسے تمہارے پاس لے آؤں گا ﴾۔ ان لوگوں کے نزدیک عفریت نے جو کچھ کیا وہ نہ معجزات میں سے ہے اور نہ کرامات میں سے، کیونکہ جن اس طرح کے کاموں پر قادر ہیں۔ اور ایک جوہر ایک ہی وقت میں دو جگہوں پر نہیں ہو سکتا، بلکہ اس کا تصور اس طرح کیا جا سکتا ہے کہ اللہ

تعالیٰ مشرق بعید میں اس جوہر کو معدوم کر دے اور پھر دوسری حالت میں، جو کہ عدم کے بعد کی حالت ہے، مغرب بعید میں اسے دوبارہ پیدا کر دے۔ یا وہ درمیانی مقامات کو معدوم کر کے پھر انہیں بحال کر دے۔ القشیری نے کہا: اسے ابن (۷) وہب نے مالک سے روایت کیا ہے۔ اور کہا گیا: بلکہ اسے ہوا کے ذریعے لایا گیا تھا۔

(۱) عرائس المجالس ص ۳۲۱، وتفسیر البغوی ۳ / ۴۲۰ ، وزاد المسیر ۶ / ۱۷۵ . (۲) معانی القرآن للنحاس ۵ / ۱۳۴ ، والمحرر الوجیز ۴ / ۲۶۱ . (۳) مجمع البیان ۱۹ / ۲۲۶ . (۴) المحرر الوجیز ۴ / ۲۶۱ . (۵) الوسیط ۳ / ۳۷۸ ، وتفسیر البغوی ۳ / ۴۲۰ ، وزاد المسیر ۶ / ۱۷۵ . اور اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۶۳۹۴) میں روایت کیا ہے۔ (۶) معانی القرآن للزجاج ۴ / ۱۲۱ . (۷) لفظ "ابن" نسخوں (ز) اور (ظ) سے ہے۔

Page 171

Surah An-Naml: Verses 36 - 43

Mujahid said this. The distance between Solomon and the Throne was like that between Kufa and al-Hirah(1). Malik said: It was in Yemen and Solomon (peace be upon him) was in the Levant(2). In the commentaries: Bilqis's throne sank in its place where it was, then sprouted in front of Solomon(3); Abdullah bin Shaddad said: The throne appeared from a tunnel under the ground(4). Allah knows best which of those it was.

The Almighty's saying: {So when he saw it settled before him} meaning: firm with him. {He said, "This is from the favor of my Lord"} meaning: this victory and empowerment is from the favor of my Lord(5). {"To test me"} Al-Akhfash said: The meaning is: to see {whether I am grateful or ungrateful}. Others said: The meaning of "to test me" is to worship me, which is figurative(6). The origin of "ibtila'" (testing) is examination, i.e., to test me whether I am grateful for His blessing or ungrateful for it {And whoever is grateful - his gratitude is only for [the benefit of] himself} meaning: the benefit of that only returns to himself, as he deserves through his gratitude the completion of the blessing, its permanence, and more of it. Gratitude is the bond for existing blessings, and through it, missing blessings are attained(7). {And whoever is ungrateful - then indeed, my Lord is Free of need} i.e., of gratitude {Generous} in bestowing(8).

The Almighty's saying: {He said, "Disguise for her her throne; we will see whether she will be guided or will be of those who is not guided." (41) So when she arrived, it was said, "Is your throne like this?" She said, "[It is] as though it was it." [Solomon said], "And we were given knowledge before her, and we have been Muslims [in submission to Allah]." (42) And that which she was worshipping other than Allah had averted her [from the way of Allah]. Indeed, she was from a disbelieving people. (43)}

The Almighty's saying: {He said, "Disguise for her her throne"} meaning: change it. It was said: he made its top its bottom, and its bottom...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 260. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 4 / 214. Related by Ibn Abi Hatim in his Tafsir (16386) and (16403). (3) Al-Wasit 3 / 378 from Ibn Ishaq. Related by Ibn Abi Hatim in his Tafsir (16389). (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5 / 136. Related by Ibn Abi Hatim in his Tafsir (16391). (5) Al-Wasit 3 / 378. (6) I'rab al-Qur'an 3 / 212.

And the words of al-Akhfash in Ma'ani al-Qur'an 2 / 650. (7) Tafsir al-Baghawi 3 / 420. (8) Al-Nukat wa al-'Uyun 4 / 214.

पृष्ठ 171

सूरह अन-नम्ल: आयतें 36 - 43

मुजाहिद ने यह कहा। सुलेमान और अर्श (सिंहासन) के बीच की दूरी कूफा और अल-हिराह के बीच की दूरी जैसी थी(1)। मालिक ने कहा: यह यमन में था और सुलेमान (अलैहिस्सलाम) शाम (लेवेंट) में थे(2)। तफसीरों में है: बिल्कीस का सिंहासन उसी जगह धंस गया जहाँ वह था, फिर सुलेमान के सामने प्रकट हुआ(3); अब्दुल्ला बिन शद्दाद ने कहा: सिंहासन जमीन के नीचे एक सुरंग से दिखाई दिया(4)। अल्लाह ही बेहतर जानता है कि इनमें से क्या हुआ था।

अल्लाह तआला का फरमान: {फिर जब उसने उसे अपने पास स्थिर देखा} यानी: अपने पास जमा हुआ। {उसने कहा, "यह मेरे रब के फज़्ल से है"} यानी: यह जीत और सशक्तिकरण मेरे रब के फज़्ल से है(5)। {"ताकि वह मुझे आज़माए"} अल-अखफश ने कहा: इसका अर्थ है: देखने के लिए {कि क्या मैं शुक्रगुज़ार हूँ या नाशुक्रा हूँ}। दूसरों ने कहा: "ताकि वह मुझे आज़माए" का अर्थ है कि मैं उसकी इबादत करूँऔर यह प्रतीकात्मक है(6)। आज़माइश (इब्तिला) का मूल अर्थ है परीक्षा, यानी: यह देखने के लिए कि क्या मैं उसकी नेमत का शुक्र अदा करता हूँ या उसकी नाशुक्रगुज़ारी करता हूँ {और जो शुक्रगुज़ार होता है - तो वह अपने ही लाभ के लिए शुक्रगुज़ार होता है} यानी: इसका लाभ केवल स्वयं उसे ही मिलता है, क्योंकि शुक्र अदा करने से वह नेमत की पूर्णता, निरंतरता और उसमें वृद्धि का पात्र बन जाता है। शुक्र मौजूदा नेमत को बाँधने वाला है, और इसके ज़रिए ही खोई हुई नेमतें हासिल की जाती हैं(7)। {और जो कोई कुफ़्र (नाशुक्रगुज़ारी) करे - तो मेरा रब बे-नियाज़ है} यानी: शुक्र से बेपरवाह है {करीम है} मेहरबानी करने में(8)।

अल्लाह तआला का फरमान: {उसने कहा, "उसके लिए उसके सिंहासन का रूप बदल दो; हम देखेंगे कि क्या वह सही रास्ता पा लेती है या उन लोगों में से होती है जो रास्ता नहीं पाते।" (41) फिर जब वह आई, तो कहा गया, "क्या तुम्हारा सिंहासन ऐसा ही है?" उसने कहा, "मानो यह वही है।" [सुलेमान ने कहा], "और हमें इससे पहले ही ज्ञान दिया गया था, और हम मुस्लिम (अल्लाह के आज्ञाकारी) थे।" (42) और वह जिस चीज़ की अल्लाह के सिवा इबादत करती थी, उसने उसे (सच्चे रास्ते से) रोक रखा था। वास्तव में, वह काफिरों (इनकार करने वालों) के गिरोह से थी। (43)}

अल्लाह तआला का फरमान: {उसने कहा, "उसके लिए उसके सिंहासन का रूप बदल दो"} यानी: उसे बदल दो। कहा गया है: उसके ऊपरी हिस्से को निचला और निचले हिस्से को...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 260. (2) अन-नुकात वल-उयून 4 / 214. और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफसीर (16386) और (16403) में इसे उद्धृत किया है। (3) अल-वसीत 3 / 378 इब्न इसहाक से। और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफसीर (16389) में इसे उद्धृत किया है। (4) मानी अल-कुरान अल-नहहास 5 / 136. और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफसीर (16391) में इसे उद्धृत किया है। (5) अल-वसीत 3 / 378. (6) एराब अल-कुरान 3 / 212. और अल-अखफश के शब्द मानी अल-कुरान 2 / 650 में हैं। (7) तफसीर अल-बगवी 3 / 420. (8) अन-नुकात वल-उयून 4 / 214.

صفحہ 171

سورة النمل: آیات 36 - 43

یہ مجاہد نے کہا۔ سلیمان اور عرش کے درمیان اتنی دوری تھی جتنی کوفہ اور حیرہ کے درمیان ہے(1)۔ مالک نے کہا: وہ یمن میں تھی اور سلیمان علیہ السلام شام میں تھے(2)۔ تفاسیر میں ہے: بلقیس کا تخت اپنی جگہ جہاں وہ تھا زمین میں دھنس گیا، پھر سلیمان کے سامنے نمودار ہوا(3)؛ عبداللہ بن شداد نے کہا: تخت زمین کے نیچے ایک سرنگ سے ظاہر ہوا(4)۔ اللہ ہی بہتر جانتا ہے کہ ان میں سے کون سی بات درست ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر جب اس نے اسے اپنے پاس جما ہوا دیکھا} یعنی: اپنے پاس ثابت و قرار پایا ہوا۔ {کہا، "یہ میرے رب کا فضل ہے"} یعنی: یہ نصرت اور تمکین میرے رب کا فضل ہے(5)۔ {"تاکہ وہ مجھے آزمائے"} الاخفش نے کہا: مطلب ہے: دیکھنے کے لیے {کہ میں شکر کرتا ہوں یا ناشکری}۔ دوسروں نے کہا: "تاکہ وہ مجھے آزمائے" کا مطلب ہے تاکہ وہ مجھ سے اپنی عبادت کروائے، اور یہ مجاز ہے(6)۔ ابتلا (آزمائش) کی اصل امتحان ہے، یعنی: تاکہ وہ میرا امتحان لے کہ آیا میں اس کی نعمت کا شکر ادا کرتا ہوں یا اس کی ناشکری کرتا ہوں {اور جو شکر کرتا ہے - تو وہ اپنے ہی بھلے کے لیے شکر کرتا ہے} یعنی: اس کا نفع صرف اسے ہی پہنچتا ہے، کیونکہ شکر کی بدولت وہ نعمت کی تکمیل، اس کی دوام اور مزید اضافے کا مستحق ٹھہرتا ہے۔ شکر موجودہ نعمت کی قید (حفاظت) ہے، اور اس کے ذریعے ہی گمشدہ نعمت حاصل کی جاتی ہے(7)۔ {اور جس نے کفر (ناشکری) کی - تو میرا رب بے نیاز ہے} یعنی: شکر سے بے پروا ہے {کریم ہے} فضل و احسان کرنے میں(8)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اس نے کہا، "اس کے تخت کی شکل بدل دو تاکہ ہم دیکھیں کہ کیا وہ راہ پاتی ہے یا ان لوگوں میں سے ہو جاتی ہے جو راہ نہیں پاتے" (41) پھر جب وہ آئی، تو کہا گیا، "کیا تمہارا تخت ایسا ہی ہے؟" اس نے کہا، "گویا یہ وہی ہے" [سلیمان نے کہا]، "اور ہمیں اس سے پہلے ہی علم دیا گیا تھا اور ہم مسلمان (فرمانبردار) تھے" (42) اور اللہ کے سوا جس کی وہ عبادت کرتی تھی اس نے اسے (راہِ حق سے) روک دیا تھا۔ یقیناً وہ کافروں کی قوم سے تھی (43)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کہا، "اس کے تخت کی شکل بدل دو"} یعنی: اسے تبدیل کر دو۔ کہا گیا ہے: اس کے اوپر والے حصے کو نیچے اور نیچے والے کو...

---

(1) المحرر الوجيز 4 / 260. (2) النكت والعيون 4 / 214. اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (16386) اور (16403) میں روایت کیا۔ (3) الوسيط 3 / 378 از ابن اسحاق۔ اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (16389) میں روایت کیا۔ (4) معانی القرآن للنحاس 5 / 136. اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (16391) میں روایت کیا۔ (5) الوسيط 3 / 378. (6) إعراب القرآن 3 / 212. اور الاخفش کی کلام معانی القرآن 2 / 650 میں ہے۔ (7) تفسير البغوي 3 / 420. (8) النكت والعيون 4 / 214.

Page 172

Surah An-Naml: Verses 41 - 43

...above. It was said: It was changed by addition or subtraction (1). Al-Farra and others said: He only ordered it to be disguised because the devils told him: There is something in her mind, so he wanted to test her (2). It was also said: The Jinn feared that Solomon would marry her and a son would be born to him from her, so they would remain subjugated to the family of Solomon forever. So they said to Solomon: She is weak of mind, and her leg is like the leg of a donkey. So he said: {Disguise for her her throne} so that we may know her intellect (3). Solomon had an advisor from among the Jinn, who said: How can I see her feet without asking her to uncover them? He said: I will put water in this palace, and put glass over the water, so she will think it is water and lift her garment, and then I will see her feet. This is the lofty structure (as-sarh) that Allah Almighty informed about.

The Almighty's saying: {Then when she came} meaning Bilqis, {it was said} to her {Is your throne like this? She said, "(It is) as if it were it."} She likened it to it because she had left it behind under locks, so she did not admit it and did not deny it. Thus Solomon knew the perfection of her intellect. Ikrimah said: She was wise, so she said: {(It is) as if it were it.} Muqatil said: She recognized it but she made it ambiguous for them just as they had made it ambiguous for her. If she had been asked: Is this your throne? She would have said: Yes, it is (4). Al-Husayn (5) bin al-Fadl also said this (6). It was said: Solomon wanted to show her that the Jinn were subjugated to him, as well as the devils, so that she would know it is prophethood and believe in him. It was also said: This was in response to her obscuring the matter in the case of the boys and girls.

{And we were given knowledge before it} It was said: This is from the speech of Bilqis, meaning: We were given knowledge of the truth of Solomon's prophethood before this sign in the throne {and we were Muslims} submissive to his command. And it was said: it is from the speech...

---

(1) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/136. (2) I'rab al-Quran 3/212. And the words of al-Farra are in Ma'ani al-Quran 2/294. (3) 'Ara'is al-Majalis p. 321 on the authority of Wahb bin Munabbih and Muhammad bin Ka'b. (4) Tafsir al-Baghawi 3/421. (5) Confirmed from (Zha), and in the rest of the copies: Al-Hasan. (6) 'Ara'is al-Majalis p. 322.

पृष्ठ 172

सूरा अन-नम्ल: आयतें 41 - 43

...ऊपर। और कहा गया: इसे जोड़ने या घटाने के द्वारा बदला गया था (1)। अल-फर्रा और अन्य लोगों ने कहा: उन्होंने केवल इसे अनजाना बनाने का आदेश दिया क्योंकि शैतानों ने उनसे कहा था: उनके दिमाग में कुछ (कमी) है, इसलिए वे उनका परीक्षण करना चाहते थे (2)। यह भी कहा गया: जिन्नों को डर था कि सुलैमान उनसे विवाह कर लेंगे और उनसे उनके एक पुत्र होगा, जिससे वे हमेशा के लिए सुलैमान के परिवार के अधीन रहेंगे। इसलिए उन्होंने सुलैमान से कहा: वह कम अक्ल है, और उसका पैर गधे के पैर जैसा है। तो उन्होंने कहा: {उसके लिए उसका सिंहासन अनजाना बना दो} ताकि हम उसकी बुद्धि जान सकें(3)। सुलैमान के पास जिन्नों में से एक सलाहकार था, जिसने कहा: मैं बिना उसे उघाड़ने के लिए कहे उसके पैर कैसे देख सकता हूँ? उसने कहा: मैं इस महल में पानी रखूँगा, और पानी के ऊपर शीशा लगा दूँगा, वह सोचेगी कि यह पानी है और अपने कपड़े ऊपर उठाएगी, तब मैं उसके पैर देख लूँगा। यही वह ऊँचा महल (अल-सर्ह) है जिसके बारे में अल्लाह ताला ने बताया है।

अल्लाह ताला का कथन: {फिर जब वह आई} यानी बिलकिस, {तो उससे कहा गया} {क्या तुम्हारा सिंहासन ऐसा ही है? उसने कहा: "(यह) ऐसा ही लग रहा है।"} उसने इसकी तुलना उससे की क्योंकि उसने इसे तालों के नीचे छोड़ दिया था, इसलिए न तो उसने इसे स्वीकार किया और न ही इनकार किया। इस प्रकार सुलैमान को उसकी बुद्धि की पूर्णता का पता चल गया। इक्रमा ने कहा: वह बुद्धिमान थी, इसलिए उसने कहा: {जैसे कि यह वही हो।} मुकातिल ने कहा: उसने इसे पहचान लिया लेकिन उसने उनके लिए इसे वैसे ही अस्पष्ट बना दिया जैसे उन्होंने उसके लिए इसे अस्पष्ट बनाया था। अगर उससे पूछा जाता: क्या यह तुम्हारा सिंहासन है? तो वह कहती: हाँ, यही है (4)। अल-हुसैन (5) बिन अल-फदल ने भी यही कहा (6)। कहा गया: सुलैमान उसे दिखाना चाहते थे कि जिन्न और शैतान उनके अधीन हैं, ताकि वह जान ले कि यह पैगंबरी है और उन पर विश्वास करे। यह भी कहा गया है: यह लड़कों और लड़कियों के मामले में उसके मामले को अस्पष्ट करने के जवाब में था।

{और हमें इससे पहले ज्ञान दिया गया था} कहा गया है: यह बिलकिस का कथन है, जिसका अर्थ है: हमें सिंहासन के इस चमत्कार से पहले ही सुलैमान की पैगंबरी की सच्चाई का ज्ञान दे दिया गया था {और हम मुस्लिम (आज्ञाकारी) थे} उनके आदेश के अधीन। और कहा गया है: यह कथन है...

(1) मा'नी अल-कुरान अल-नहस 5/136 द्वारा। (2) इराब अल-कुरान 3/212। और अल-फर्रा के शब्द मा'नी अल-कुरान 2/294 में हैं। (3) अराइस अल-मजलिस पृ. 321, वहब बिन मुनब्बिह और मुहम्मद बिन काब के अधिकार पर। (4) तफ़सीर अल-बगवी 3/421। (5) (ज़ा) से पुष्टि की गई, और बाकी प्रतियों में: अल-हसन। (6) अराइस अल-मजलिस पृ. 322।

صفحہ 172

سورۃ النمل: آیات 41 - 43

...اوپر۔ اور کہا گیا: اس میں کمی یا بیشی کر کے اسے تبدیل کر دیا گیا تھا (1)۔ الفراء اور دیگر نے کہا: اس (تخت) کو انجانا بنانے کا حکم اس لیے دیا گیا کیونکہ شیاطین نے حضرت سلیمان علیہ السلام سے کہا تھا کہ ان (بلقیس) کی عقل میں کچھ فتور ہے، چنانچہ سلیمان علیہ السلام نے ان کا امتحان لینا چاہا (2)۔ اور یہ بھی کہا گیا کہ جنوں کو ڈر تھا کہ کہیں حضرت سلیمان ان سے نکاح نہ کر لیں اور ان سے بیٹا پیدا ہو جائے، جس کے نتیجے میں وہ ہمیشہ کے لیے آلِ سلیمان کے مسخر (تابع) رہ جائیں، چنانچہ انہوں نے حضرت سلیمان سے کہا: وہ کم عقل ہے اور اس کا پاؤں گدھے کے پاؤں جیسا ہے۔ تو آپ نے فرمایا: {ان کے لیے ان کا تخت انجانا بنا دو} تاکہ ہم ان کی عقل کو جان سکیں (3)۔ حضرت سلیمان کا جنوں میں سے ایک خیر خواہ تھا، اس نے کہا: میں ان کے پاؤں دیکھے بغیر کیسے دیکھ سکتا ہوں کہ میں ان سے پردہ اٹھانے کا نہ کہوں؟ اس نے کہا: میں اس محل میں پانی بھر دوں گا اور پانی کے اوپر شیشہ لگا دوں گا، وہ سمجھیں گی کہ یہ پانی ہے اور اپنا لباس اٹھائیں گی تو میں ان کے پاؤں دیکھ لوں گا۔ یہی وہ محل (صرح) ہے جس کی خبر اللہ تعالیٰ نے دی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر جب وہ آئی} یعنی بلقیس، {تو اس سے کہا گیا} {کیا تمہارا تخت ایسا ہی ہے؟ اس نے کہا: "گویا یہ وہی ہے۔"} اس نے اسے اس سے تشبیہ دی کیونکہ وہ اسے تالوں میں بند چھوڑ کر آئی تھیں، پس انہوں نے نہ تو اس کا اقرار کیا اور نہ ہی انکار، چنانچہ حضرت سلیمان علیہ السلام کو ان کی کمال عقل کا علم ہو گیا۔ عکرمہ رحمہ اللہ نے کہا: وہ حکیم (دانا) تھیں اس لیے انہوں نے کہا: {گویا یہ وہی ہے۔} مقاتل نے کہا: انہوں نے اسے پہچان لیا تھا لیکن انہوں

نے ان پر ویسے ہی معاملہ مشتبہ کر دیا جیسے انہوں نے ان پر کیا تھا۔ اگر ان سے پوچھا جاتا: کیا یہ تمہارا تخت ہے؟ تو وہ کہتیں: ہاں، یہی ہے (4)۔ حسین بن فضل (5) نے بھی یہی کہا ہے (6)۔ اور کہا گیا: حضرت سلیمان چاہتے تھے کہ انہیں دکھائیں کہ جن ان کے تابع فرمان ہیں، اسی طرح شیاطین بھی، تاکہ وہ جان لیں کہ یہ نبوت ہے اور ان پر ایمان لائیں۔ اور یہ بھی کہا گیا: یہ لڑکوں اور باندیوں کے معاملے میں ان کے ابہام کے مقابلے میں تھا۔

{اور ہمیں اس سے پہلے ہی علم دیا جا چکا تھا} کہا گیا: یہ بلقیس کا قول ہے، یعنی: ہمیں تخت کی اس نشانی سے پہلے ہی حضرت سلیمان علیہ السلام کی نبوت کی سچائی کا علم دے دیا گیا تھا {اور ہم مسلمان (فرمانبردار) تھے} ان کے حکم کے تابع۔ اور کہا گیا: یہ قول ہے...

---

(1) معانی القرآن للنحاس 136/5۔ (2) إعراب القرآن 212/3۔ اور الفراء کا کلام معانی القرآن 294/2 میں ہے۔ (3) عرائس المجالس ص 321 بحوالہ وہب بن منبہ اور محمد بن کعب۔ (4) تفسیر البغوی 421/3۔ (5) (ظ) میں ثابت ہے، اور باقی نسخوں میں: الحسن۔ (6) عرائس المجالس ص 322۔

Solomon, meaning: We were given knowledge of God's power over whatever He wills before this woman (1). It was said: {And we were given knowledge} of her submission and her coming willingly before her arrival (2). And it was said: It is from the speech of Solomon's people (3). And God knows best.

God's saying: {And that which she used to worship besides Allah had prevented her} Stopping at "besides Allah" is good. The meaning is: what she used to worship of the sun and the moon prevented her from worshipping God, so "mā" (that which) is in a nominative position (4). Al-Nahhas (5): The meaning is: her worship of other than God and her devotion to it prevented her from knowing what we know, from becoming a Muslim (6). It is permissible for "mā" to be in an accusative position, and the estimation would be: Solomon prevented her from what she used to worship besides Allah, meaning: he stood between her and it. It is also possible that the meaning is: God prevented her, i.e., God prevented her from worshipping anything other than Him, so the preposition "from" ('an) was omitted and the verb became transitive. Similar to it is {And Moses chose his people} [Al-A'raf: 155], meaning: from among his people. Sibawayh recited:

"And I was informed of Abdullah in the open air, its masters became noble and its core became mean." (7)

He claimed that the meaning for him was "I was informed about Abdullah." {Indeed, she was from a disbelieving people} Sa'id bin Jubayr read: "annahā" with a fat-ha on the hamza (8), and it is in an accusative position meaning: because she. It is possible for it to be a substitute for "mā", so it would be in a nominative position if "mā" is the subject of "preventing". The kasra (vowel sign for 'i') is based on starting a new sentence.

(1) In (m): the time. (2) Tafsir al-Baghawi 3/421, and Zad al-Masir 6/178. (3) Al-Nukat wal-Uyun 4/215. (4) Ma'ani al-Quran by al-Farra 2/295. (5) In I'rab al-Quran 3/212 - 213. (6) The phrase: "from becoming a Muslim" is from (m) and I'rab al-Quran. (7) Al-Kitab 1/39 and ascribed to al-Farazdaq. The core of a thing is its pure essence. Al-Sahhah (s-m-m). (8) And it is in the irregular readings, p. 140.

सुलेमान, यानी: हमें इस महिला (सब की रानी) से पहले ही अल्लाह की कुदरत का इल्म दे दिया गया था जो वह चाहता है (1)। कहा गया है: {हमें इल्म दिया गया} उसके इस्लाम लाने और उसके आने से पहले ही अपनी खुशी से आने का (2)। और कहा गया: यह सुलेमान की कौम का कलाम है (3)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह का फरमान: {और उसे उस चीज़ ने रोक दिया जिसकी वह अल्लाह के सिवा इबादत करती थी} "अल्लाह के सिवा" पर रुकना बेहतर है। मतलब यह है कि: वह सूरज और चाँद की जो इबादत करती थी, उसने उसे अल्लाह की इबादत करने से रोक दिया, तो "मा" (वह जो) रफ़ (nominative) की जगह पर है (4)। अन-नहहास (5): मतलब है: अल्लाह के सिवा उसकी इबादत और उसकी लगन ने उसे वह जानने से रोक दिया जो हम जानते हैं, यानी मुसलमान होने से (6)। यह भी मुमकिन है कि "मा" नसब (accusative) की जगह पर हो, और अंदाज़ा यह होगा: सुलेमान ने उसे अल्लाह के सिवा जिसकी वह इबादत करती थी उससे रोक दिया, यानी: वह उसके और उसके बीच आ गया। यह भी मुमकिन है कि मतलब हो: अल्लाह ने उसे रोक दिया, यानी: अल्लाह ने उसे अपने सिवा किसी और की इबादत से रोक दिया, इसलिए "अन" (से) हटा दिया गया और क्रिया सकर्मक (transitive) हो गई। इसकी मिसाल है {और मूसा ने अपनी कौम को चुना} [अल-अराफ़: 155], यानी: अपनी कौम में से। सिबावैह ने पढ़ा:

"और मुझे खुले में अब्दुल्लाह की खबर दी गई, उसके मालिक शरीफ हो गए और उसका असल कमीना हो गया।" (7)

उसने दावा किया कि उसके नज़दीक मतलब था "मुझे अब्दुल्लाह के बारे में बताया गया"। {बेशक वह काफ़िर कौम में से थी} सईद बिन जुबैर ने पढ़ा: "अन्नहा" हमज़ा पर ज़बर (fat-ha) के साथ (8), और यह नसब की जगह पर है जिसका मतलब है: क्योंकि वह। मुमकिन है कि यह "मा" का बदल हो, तो यह रफ़ की जगह पर होगा अगर "मा" रोकने का कर्ता (subject) हो। और ज़ेर (kasra) नए वाक्य (isti'naf) की शुरुआत पर है।

(1) (म) में: बार। (2) तफ़सीर अल-बगवी 3/421, और ज़ाद अल-मसीर 6/178। (3) अल-नुक़त वल-उयून 4/215। (4) अल-फ़र्रा द्वारा मानी अल-कुरान 2/295। (5) इ'राब अल-कुरान 3/212 - 213 में। (6) वाक्यांश: "मुसलमान होने से" (म) और इ'राब अल-कुरान से है। (7) अल-किताब 1/39 और

अल-फ़रज़दक़ की ओर वर्णित है। किसी चीज़ का समीम उसका शुद्ध हिस्सा है। अस-सह़ाह़ (स-म-म)। (8) और यह असामान्य पाठों में है, पृ. 140।

سلیمان، یعنی: ہمیں اس عورت (ملکہ سبا) سے پہلے ہی اس بات پر اللہ کی قدرت کا علم دے دیا گیا تھا جو وہ چاہتا ہے (1)۔ کہا گیا: {ہمیں علم دیا گیا} اس کے اسلام لانے اور اس کے آنے سے پہلے بخوشی آنے کا (2)۔ اور کہا گیا: یہ سلیمان کی قوم کا کلام ہے (3)۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اسے اس چیز نے روک دیا جس کی وہ اللہ کے سوا عبادت کرتی تھی} "اللہ کے سوا" پر وقف کرنا حسن ہے، اور معنی یہ ہیں: وہ سورج اور چاند کی جو عبادت کرتی تھی، اس نے اسے اللہ کی عبادت کرنے سے روک دیا، پس "ما" (جس کی) رفع (nominative) کے مقام پر ہے (4)۔ النحاس (5): معنی یہ ہے: یعنی: اللہ کے سوا اس کی عبادت اور اس کی طرف رغبت نے اسے اس بات کے جاننے سے روک دیا جو ہم جانتے ہیں، یعنی مسلمان ہونے سے (6)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ "ما" نصب (accusative) کے مقام پر ہو، اور تقدیر یہ ہوگی: سلیمان نے اسے اللہ کے سوا ان چیزوں سے روک دیا جن کی وہ عبادت کرتی تھی، یعنی: وہ اس کے اور ان کے درمیان حائل ہو گیا۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ معنی ہو: اللہ نے اسے روک دیا، یعنی: اللہ نے اسے اپنے سوا دوسروں کی عبادت سے روک دیا، پس لفظ "عن" کو حذف کر دیا گیا اور فعل متعدی ہو گیا۔ اس کی مثال {اور موسیٰ نے اپنی قوم کو منتخب کیا} [الاعراف: 155] ہے، یعنی: اپنی قوم میں سے۔ سیبویہ نے پڑھا:

"اور مجھے کھلی فضا میں عبداللہ کی خبر دی گئی، اس کے آقا شریف ہو گئے اور اس کی اصل کمینہ ہوگئی" (7)

ان کا دعویٰ ہے کہ ان کے نزدیک معنی "مجھے عبداللہ کے بارے میں بتایا گیا" تھا۔ {بے شک وہ کافر قوم میں سے تھی} سعید بن جبیر نے پڑھا: "أنها" ہمزہ کے فتحہ کے ساتھ (8)، اور یہ نصب

کے مقام پر ہے بمعنی: کیونکہ وہ۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ "ما" کا بدل ہو، پس یہ رفع کے مقام پر ہوگا اگر "ما" فعل 'صدّ' (روکنے) کا فاعل ہو۔ اور کسرہ (زیر) استیناف (نئے جملے کی شروعات) پر ہے۔

(1) نسخہ (م) میں: المرة (بار)۔ (2) تفسیر البغوی 3/421، اور زاد المسیر 6/178۔ (3) النکت والعیون 4/215۔ (4) معانی القرآن للفراء 2/295۔ (5) اعراب القرآن 3/212 - 213 میں۔ (6) عبارت: "عن أن تسلم" (مسلمان ہونے سے) نسخہ (م) اور اعراب القرآن سے ہے۔ (7) الکتاب 1/39 اور اسے فرزدق کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ صمیم الشیء: کسی چیز کا خالص حصہ۔ الصحاح (صمم)۔ (8) اور یہ شاذ قرات میں ہے ص 140۔

Surah An-Naml: Verse 44 | Page 174

The Almighty's saying: {She was told, "Enter the palace." But when she saw it, she thought it was a pool [of water] and uncovered her shins. [Solomon] said, "Indeed, it is a palace [whose floor is] made smooth with glass." She said, "My Lord, indeed I have wronged myself, and I submit with Solomon to Allah, Lord of the worlds." 44}

His saying: {She was told, "Enter the palace."} According to Sibawayh, the implicit meaning is: enter into the palace; thus, the preposition 'into' (ila) was omitted and the verb became transitive. Abu al-Abbas considers this an error, saying: because the verb "entered" (dakhala) implies the thing entered(1). The 'Sarh' was a courtyard of glass with water beneath it containing fish(2). He made it to show her a kingdom greater than hers. This was said by Mujahid(3). Qatada said: It was made of glass with water behind it. {She thought it was a pool} i.e., water(4). It is also said: The Sarh is the palace, as reported from Abu Ubayda(5), like he said: "You would think their banners were palaces"(6).

It is also said: The Sarh is the courtyard, as is said: "This is the 'Sarhah' of the house and its courtyard," meaning the same. Abu Ubayd(7) related in 'Al-Gharib al-Musannaf' that the Sarh is any high, elevated building from the ground, and 'al-Mumarrad' means tall. Al-Nahhas said: The root of this is that it is said for every building built as a single structure: 'sarh'; from their saying: 'laban sarih' (pure milk) when it is not mixed with water, and from their saying: 'sarraha bi al-amr' (he spoke clearly about the matter), and from it: 'arabi sarih' (a pure Arab)(8). It was also said: He made it to test the saying of the jinn about her: that her mother was of the jinn, and her leg was the leg of a donkey. This was said by Wahb bin Munabbih(9). When she saw the pool, she was frightened and thought that he intended to drown her, and she was amazed at...

(1) I'rab al-Qur'an 3/213. (2) Tafsir al-Baghawi 3/422. (3) Mentioned by Ibn al-Jawzi 6/178 on the authority of Wahb bin Munabbih. (4) Narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/82, and al-Tabari 18/83. (5) In Majaz al-Qur'an 2/95. (6) Part of a verse, its beginning is: "On paths like the chests of gazelles." Its author is Abu Dhu'ayb al-Hudhali, and it is in the Diwan of the Hudhalis 1/136. (7) In (M): Abu Ubaydah. (8) From his saying: Qatada said... to this place from the meanings of the Qur'an by Al-Nahhas 5/138-139. (9) 'Ara'is al-Majalis p. 321.

सूरह अन-नमल: आयत 44 | पृष्ठ 174

अल्लाह का कहना है: {उससे कहा गया, "महल में प्रवेश करो।" फिर जब उसने उसे देखा, तो उसने उसे पानी का एक गहरा कुंड समझा और अपनी पिंडलियाँ खोल दीं। [सुलेमान] ने कहा, "वास्तव में, यह शीशे से मढ़ा हुआ एक चिकना आंगन है।" उसने कहा, "ऐ मेरे रब! वास्तव में मैंने अपने ऊपर जुल्म किया है, और मैं सुलेमान के साथ अल्लाह के सामने सिर झुकाती हूँ, जो सारे संसार का रब है।" (44)}

उसका कहना: {उससे कहा गया, "महल में प्रवेश करो।"} सिबावैह के अनुसार अर्थ है: महल के भीतर प्रवेश करो; इसलिए 'भीतर' (इला) शब्द को हटा दिया गया और क्रिया सकर्मक हो गई। अबू अल-अब्बास इसे गलत बताते हैं; उन्होंने कहा: क्योंकि "प्रवेश करना" (दखला) क्रिया पहले से ही प्रवेश किए जाने वाले स्थान को दर्शाती है(1)। 'सर्ह' (आंगन) कांच का एक फर्श था जिसके नीचे मछलियों वाला पानी था(2), जिसे उन्होंने उसे अपने राज्य से भी महान राज्य दिखाने के लिए बनाया था। मुजाहिद ने यही कहा है(3)। कतादा ने कहा: यह शीशे का बना था जिसके पीछे पानी था। {उसने उसे पानी का एक गहरा कुंड समझा} अर्थात: पानी(4)। और कहा गया है: 'सर्ह' का अर्थ महल है। अबू उबैदा से(5)। जैसा कि उन्होंने कहा: "तुम उनके झंडों को ऊँचे महल समझोगे"(6)।

और कहा गया है: 'सर्ह' का अर्थ आंगन है, जैसा कि कहा जाता है: "यह घर का 'सर्हा' और उसका आंगन है," एक ही अर्थ में। अबू उबैद(7) ने 'अल-गरीब अल-मुसन्नफ' में उल्लेख किया है कि 'सर्ह' ज़मीन से ऊंची उठी हुई हर इमारत है, और 'मुमर्रद' का अर्थ लंबा है। अल-नहहास ने कहा: इसका मूल यह है कि हर उस इमारत को 'सर्ह' कहा जाता है जिसे एक ही काम (संरचना) के रूप में बनाया गया हो; जैसे उनके मुहावरे 'लबन सरीह' (शुद्ध दूध) से जब उसमें पानी न मिला हो, और उनके मुहावरे 'सर्रह बिल-अम्र' (उसने बात साफ कर दी) से, और उसी से 'अरबी सरीह' (शुद्ध अरबी) निकला है(8)। और यह भी कहा गया है: उन्होंने इसे उसके बारे में जिन्नों की बात की परीक्षा लेने के लिए बनाया था: कि उसकी माँ जिन्न थी, और उसका पैर गधे का पैर था। यह वहब बिन मुनब्बिह ने कहा है(9)। फिर जब उसने उस गहरे पानी को देखा, तो वह डर गई और सोचा कि उसका इरादा उसे डुबोने का है, और वह हैरान रह गई...

(1) एराब अल-कुरान 3/213। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/422। (3) इब्न अल-जौज़ी ने वहब बिन मुनब्बिह के हवाले से 6/178 में इसका उल्लेख किया है। (4) अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर

2/82 में और तबरी ने 18/83 में इसे उद्धृत किया है। (5) मजाज़ अल-कुरान 2/95 में। (6) एक शेर का दूसरा हिस्सा, जिसका पहला हिस्सा है: "हिरणों के सीने की तरह के रास्तों पर।" इसके कवि अबू ज़ुआयब अल-हुज़ैली हैं, और यह दीवान अल-हुज़ैलीइन 1/136 में है। (7) (म) में: अबू उबैदा। (8) उनके कथन: "और कतादा ने कहा..." से लेकर अल-नहहास द्वारा कुरान के अर्थों के इस स्थान तक 5/138 - 139। (9) अराइस अल-मजालिस पृ. 321।

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: { اس سے کہا گیا: محل میں داخل ہو جاؤ، پھر جب اس نے اسے دیکھا تو اسے گہرا پانی سمجھا اور اپنی پنڈلیاں کھول دیں، (سلیمان نے) کہا: یہ شیشے سے جڑا ہوا چکنا صحن ہے، اس نے کہا: اے میرے رب! بے شک میں نے اپنی جان پر ظلم کیا اور میں سلیمان کے ساتھ اللہ، رب العالمین کے سامنے سرِ تسلیم خم کرتی ہوں۔ (۴۴)}

اللہ تعالیٰ کا قول: { اس سے کہا گیا: محل میں داخل ہو جاؤ } سیبویہ کے نزدیک تقدیر (پوشیدہ مفہوم) یہ ہے: محل کی طرف (إلى الصرح) داخل ہو جاؤ، پس 'إلى' کو حذف کر دیا گیا اور فعل متعدی ہو گیا۔ ابو العباس اس میں ان کی غلطی نکالتے ہیں؛ انہوں نے کہا: اس لیے کہ 'دخل' (داخل ہوا) خود مدخول (جس میں داخل ہوا جائے) پر دلالت کرتا ہے(۱)۔ اور 'صرح' شیشے کا ایک صحن تھا جس کے نیچے پانی تھا اور اس میں مچھلیاں تھیں(۲)، یہ اس لیے بنایا گیا تھا تاکہ اسے اپنی سلطنت سے بڑی سلطنت دکھائی جا سکے، یہ مجاہد کا قول ہے(۳)۔ قتادہ نے کہا: وہ شیشے کا بنا ہوا تھا جس کے پیچھے پانی تھا { اسے گہرا پانی سمجھا } یعنی: پانی(۴)۔ اور کہا گیا ہے: 'صرح' محل کو کہتے ہیں۔ ابو عبیدہ سے مروی ہے(۵)۔ جیسا کہ انہوں نے کہا: "تم ان کے جھنڈوں کو بلند و بالا محل سمجھو گے"(۶)۔

اور کہا گیا ہے: 'صرح' صحن کو کہتے ہیں، جیسے کہا جاتا ہے: "یہ گھر کا 'صرحہ' اور اس کا صحن ہے"، ہم معنی ہیں۔ اور ابو عبید(۷) نے 'الغریب المصنف' میں بیان کیا ہے کہ 'صرح' زمین سے بلند ہر عمارت کو کہتے ہیں، اور 'ممرد' کا معنی طویل (لمبی) ہے۔ النحاس کہتے ہیں: اس کی اصل یہ ہے کہ ہر اس عمارت کو جو ایک ہی طرح کی بنائی گئی ہو 'صرح' کہا جاتا ہے؛ اہل عرب کے اس قول سے: 'لبن صریح' (خالص دودھ) جب اس میں پانی نہ ملا ہو، اور ان کے قول سے:

'صرّح بالأمر' (اس نے بات واضح کر دی)، اور اسی سے ہے: 'عربی صریح' (خالص عربی)(۸)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: اسے اس لیے بنایا گیا تاکہ اس کے بارے میں جنات کے اس قول کا امتحان لیا جائے کہ: اس کی ماں جنات میں سے تھی اور اس کا پاؤں گدھے کا پاؤں ہے۔ یہ وہب بن منبہ کا قول ہے(۹)۔ پس جب اس نے گہرے پانی کو دیکھا تو وہ گھبرا گئی اور سمجھا کہ اس سے اسے غرق کرنا مقصود ہے، اور وہ حیران ہوئی...

(۱) إعراب القرآن ۲۱۳/۳۔ (۲) تفسير البغوي ۴۲۲/۳۔ (۳) ابن الجوزی نے ۱۷۸/۶ میں وہب بن منبہ کے حوالے سے اس کا ذکر کیا ہے۔ (۴) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۸۲/۲ اور الطبری نے ۸۳/۱۸ میں روایت کیا ہے۔ (۵) مجاز القرآن ۹۵/۲ میں۔ (۶) ایک شعر کا آخری مصرع، پہلا مصرع ہے: "ہرنوں کے سینوں جیسے راستوں پر"۔ اس کے شاعر ابو ذؤیب الہذلی ہیں، اور یہ دیوان الہذلیین ۱۳۶/۱ میں ہے۔ (۷) (م) میں: ابو عبیدہ۔ (۸) ان کے قول: "اور قتادہ نے کہا..." سے النحاس کے معانی القرآن کے اس مقام تک ۱۳۸/۵ - ۱۳۹۔ (۹) عرائس المجالس ص ۳۲۱۔

Surah Al-Naml: Verse 44 175

(Since) his throne was over the water, and she saw what terrified her, and she had no choice but to comply with the command. {And she bared her legs} and behold, she had the most beautiful legs among people, sound from what the Jinn had said, except that they were very hairy. When she reached this limit, Solomon said to her after turning his gaze away from her: {Indeed, it is a palace paved smooth with glass}. "Al-Mumarrad" means rubbed smooth, and from it comes "al-amrad" (beardless) (1). A man is called "tamarrada" if the growth of his beard is delayed after reaching maturity. This was said by Al-Farra'. From it also is "ash-shajarat al-marda'" (the leafless tree) which has no leaves on it. And "ramlat marda'" is sand that does not grow anything. "Al-mumarrad" also means elongated, and from it a fortress is called "Marid" (2).

Abu Salih: Tall in the shape of a palm tree (3). Ibn Shajarah: Wide in its length and breadth. He said: I went out early in the morning and found them shortly before noon in the "Sabiri" (4) "Al-Mumarrad" (5).

Meaning: the wide armors. At that, Bilqis surrendered, submitted, embraced Islam, and admitted to herself the injustice she had committed, as will follow.

When Solomon, peace be upon him, saw her feet, he said to his advisor from among the devils: "How can I remove this hair without harm to the body?" So he directed him to make depilatory cream (An-Nura). Thus, depilatory cream and baths date back to that day (6). It is narrated that Solomon married her then and settled her in the Levant: Al-Dahhak said this. Said bin Abdul Aziz said in the book of An-Naqqash: He married her and returned her to her kingdom in Yemen, and he used to visit her on the wind once every month; she bore him a son named David who died during his lifetime (7). In some reports, the Prophet (peace be upon him) said: "Bilqis was among the world's most beautiful women in terms of legs, and she is among the wives of Solomon, peace be upon him, in Paradise." Aisha then said: She is better...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/262. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 5/139. (3) Narrated by Ibn Abi Hatim in his tafsir (16444) with the wording: Al-mumarrad al-tawil (the long smooth one). (4) Meaning: thin clothes. Lisan al-Arab (s-b-r). (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/217. (6) Al-Wasit 3/379. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/262.

सूरत अन-नम्ल: आयत 44 175

उनका सिंहासन पानी पर था, और उन्होंने वह देखा जिसने उन्हें भयभीत कर दिया, और उनके पास आदेश का पालन करने के अलावा कोई विकल्प नहीं था। {और उन्होंने अपनी पिंडलियां खोल दीं} और देखा कि उनके पैर लोगों में सबसे सुंदर थे, जैसा कि जिन्न ने कहा था उससे वे सुरक्षित थीं, सिवाय इसके कि वे बहुत बालों वाले थे। जब वह इस सीमा तक पहुँचीं, तो सुलेमान ने अपनी नज़रें उनसे हटाने के बाद उनसे कहा: {निश्चित रूप से, यह कांच से बना एक चिकना महल है}। "अल-मुमर्रद" का अर्थ है रगड़कर चिकना किया गया, और इसी से "अल-अमरद" (बिना दाढ़ी वाला) आता है (1)। एक आदमी को "तर्मरद" कहा जाता है यदि परिपक्वता के बाद उसकी दाढ़ी आने में देरी होती है। यह अल-फर्रा ने कहा है। इसी से "अश-शजरतुल मरदा" (बिना पत्तों वाला पेड़) भी है जिस पर कोई पत्ता न हो। और "रम लत मरदा" वह रेत है जिसमें कुछ भी नहीं उगता। "अल-मुमर्रद" का अर्थ लंबा भी है, और इसी से एक किले को "मारिद" कहा जाता है (2)।

अबू सालेह: खजूर के पेड़ के आकार का लंबा (3)। इब्न शजराह: अपनी लंबाई और चौड़ाई में विशाल। उन्होंने कहा: मैं सुबह जल्दी निकला और दोपहर से कुछ समय पहले उन्हें "साबिरी" (4) "अल-मुमर्रद" (5) में पाया।

अर्थात्: चौड़े कवच। उस समय बिलकिस ने आत्मसमर्पण कर दिया, आज्ञाकारी हो गईं, इस्लाम स्वीकार कर लिया और खुद के प्रति किए गए अन्याय को स्वीकार किया, जैसा कि आगे आएगा।

जब सुलेमान (उन पर शांति हो) ने उनके पैरों को देखा, तो उन्होंने शैतानों में से अपने सलाहकार से कहा: "मैं शरीर को नुकसान पहुँचाए बिना इन बालों को कैसे हटा सकता हूँ?" तो उसने उन्हें 'नूरा' (बाल हटाने वाली क्रीम) बनाने का निर्देश दिया। इस प्रकार, 'नूरा' और स्नानघर उसी दिन से प्रचलित हुए (6)। यह वर्णन है कि सुलेमान ने तब उनसे विवाह किया और उन्हें शाम (सीरिया क्षेत्र) में बसाया: यह अल-दहक ने कहा। सईद बिन अब्दुल अज़ीज़ ने अन-नक्काश की पुस्तक में कहा: उन्होंने उनसे विवाह किया और उन्हें यमन में उनके राज्य में वापस भेज दिया, और वह महीने में एक बार हवा पर सवार होकर उनके पास आते थे; उन्होंने उनके लिए एक पुत्र को जन्म दिया जिसका नाम दाऊद रखा गया जो उनके जीवनकाल में ही मर गया (7)। कुछ रिपोर्टों में है कि पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने कहा: "बिलकिस पिंडलियों के मामले में दुनिया की सबसे खूबसूरत महिलाओं में से

थीं, और वह स्वर्ग में सुलेमान (उन पर शांति हो) की पत्नियों में से हैं।" तब आयशा ने कहा: वह बेहतर है...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/262. (2) अल-नहस द्वारा मा'नी अल-कुरान 5/139. (3) इब्न अबी हातिम ने अपनी तफसीर (16444) में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: अल-मुमर्रद अल-तवील। (4) अर्थात्: पतले कपड़े। लिसान अल-अरब (स-ब-र)। (5) अल-नुकत वा अल-'उयून 4/217. (6) अल-वसीत 3/379. (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/262।

سورة النمل: آیت 44 175

(چونکہ) آپ کا تخت پانی پر تھا، اور اس نے وہ دیکھا جس نے اسے حیرت زدہ کر دیا، اور اس کے پاس حکم کی تعمیل کے سوا کوئی چارہ نہ تھا۔ ﴿اور اس نے اپنی پنڈلیاں کھول دیں﴾ تو وہ لوگوں میں سب سے خوبصورت پنڈلیوں والی تھیں، جنوں کے کہے ہوئے (عیب) سے پاک، سوائے اس کے کہ ان پر بال کثیر تھے، پھر جب وہ اس حد تک پہنچیں تو سلیمان علیہ السلام نے ان سے اپنی نظریں پھیرنے کے بعد ان سے کہا: ﴿یہ تو شیشوں سے جڑا ہوا چکنا صحن ہے﴾۔ اور 'الممرد' کا مطلب ہے رگڑ کر صاف کیا گیا چکنا، اور اسی سے 'امرد' (بے ریش نوجوان) نکلا ہے (1)۔ اور آدمی 'تمرد' کہلاتا ہے جب بلوغت کے بعد اس کی داڑھی نکلنے میں دیر ہو۔ یہ فراء نے کہا ہے۔ اور اسی سے 'شجرہ مرداء' ہے جس پر پتے نہ ہوں۔ اور 'رملہ مرداء' وہ ریت ہے جس میں کچھ نہ اگے۔ اور 'الممرد' کے معنی طویل (لمبا) بھی ہیں، اور اسی سے قلعے کو 'مارد' کہا جاتا ہے (2)۔

ابو صالح: کھجور کے درخت کی شکل میں لمبا (3)۔ ابن شجرہ: اپنی لمبائی اور چوڑائی میں وسیع۔ انہوں نے کہا: میں صبح سویرے نکلا اور انہیں دوپہر سے کچھ پہلے 'صابری' (4) 'الممرد' (5) میں پایا۔

یعنی: کشادہ ڈھالیں۔ اور اس وقت بلقیس نے سر تسلیم خم کر دیا، اطاعت قبول کی، اسلام لائیں اور اپنی جان پر ہونے والے ظلم کا اعتراف کیا، جیسا کہ آگے آئے گا۔

اور جب سلیمان علیہ السلام نے ان کے قدم دیکھے تو شیطانوں میں سے اپنے ناصح (مشیر) سے کہا: میں جسم کو نقصان پہنچائے بغیر ان بالوں کو کیسے ختم کر سکتا ہوں؟ تو اس نے انہیں 'نورہ' (بال صفا پاؤڈر) بنانے کی طرف رہنمائی کی، چنانچہ 'نورہ' اور حمام اسی دن سے شروع ہوئے

(6)۔ پس مروی ہے کہ سلیمان علیہ السلام نے اسی وقت ان سے شادی کر لی اور انہیں ملک شام میں ٹھہرایا: یہ ضحاک نے کہا۔ اور سعید بن عبدالعزیز نے کتاب النقاش میں کہا: آپ نے ان سے شادی کی اور انہیں یمن میں ان کی سلطنت میں واپس بھیج دیا، اور وہ مہینے میں ایک بار ہوا پر سوار ہو کر ان کے پاس آتے تھے؛ انہوں نے ایک لڑکے کو جنم دیا جس کا نام انہوں نے داؤد رکھا جو ان کی زندگی ہی میں فوت ہو گیا (7)۔ اور بعض روایات میں ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "بلقیس پنڈلیوں کے لحاظ سے دنیا کی حسین ترین عورتوں میں سے تھیں، اور وہ جنت میں سلیمان علیہ السلام کی ازواج میں سے ہیں" تو حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: وہ سب سے اچھی...

---

(1) المحرر الوجیز 4/ 262۔ (2) معانی القرآن للنحاس 5 / 139۔ (3) اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (16444) میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: الممرد الطویل۔ (4) یعنی: باریک کپڑے۔ اللسان (سبر)۔ (5) النکت والعیون 4/ 217۔ (6) الوسیط 3/ 379۔ (7) المحرر الوجیز 4/ 262۔

Page 176 Surah An-Naml: Verse 44

...[fairer] legs than mine?" He (peace and blessings be upon him) said: "You have fairer legs than her in Paradise." Mentioned by Al-Qushayri (1). Al-Tha'labi (2) mentioned on the authority of Abu Musa that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The first to take baths (hammams) was Solomon, son of David. When he leaned his back against the wall and felt its heat, he said: 'Oh, from the punishment of Allah!'" (3). Then he loved her dearly and confirmed her in her kingdom in Yemen. He ordered the jinn to build three fortresses for her, the likes of which people had never seen in height: Salhun, Baynun, and Ghumdan. Then Solomon used to visit her once every month and stay with her for three days.

Al-Sha'bi narrated that some people from Himyar dug up a royal cemetery and found a sealed grave inside it, containing a woman wearing robes woven with gold. At her head was a marble tablet with the following written on it:

O people, turn aside together and let the camels rest in my graveyard, So you may know that I am she who used to be called Bilqis for ages. I built the palace of the kingdom in Himyar, my people, and of old it was inhabited. And in my kingdom and its management, I used to humble the proud for the sake of God. My husband is Solomon the Prophet, who was a studious reader of the Torah. The wind was made subservient to him as a vehicle, blowing at times as a gentle breeze. With the son of David, the Prophet, whom the Most Merciful has sanctified with sanctification (4).

Muhammad ibn Ishaq and Wahb ibn Munabbih said: Solomon did not marry her, but rather said to her:

(1) Mentioned by Abu al-Layth in his Tafsir 2/498 without a chain of narration. (2) In 'Ara'is al-Majalis, p. 323. (3) Narrated by Ibn Abi Shaybah 14/140, al-Uqayli in al-Du'afa' 1/68 and 84, al-Tabarani in al-Awsat (464), Ibn 'Adi in al-Kamil 1/283, and Ibn al-Jawzi in al-'Ilal al-Mutanahiyah (566) through Ibrahim ibn Mahdi, from 'Umar ibn 'Abd al-Rahman, from Isma'il ibn 'Abd al-Rahman al-Awdi, from Abu Burda ibn Abi Musa al-Ash'ari, from his father, in a marfu' (elevated) chain. Ibn al-Jawzi said: This hadith is not authentic from the Messenger of Allah (peace be upon him); Isma'il's reports are rejected, and Ibrahim ibn Mahdi is weak. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/217-218.

पृष्ठ १७६ सूरा अन-नमल: आयत ४४

...[मुझसे सुन्दर] पिंडलियाँ?" उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) कहा: "जन्नत में तुम्हारी पिंडलियाँ उससे भी ज़्यादा सुन्दर होंगी।" अल-कुशैरी (१) ने इसका उल्लेख किया है। अल-थालाबी (२) ने अबू मूसा से उल्लेख किया है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फ़रमाया: "सबसे पहले हम्माम (स्नानघर) का उपयोग सुलेमान बिन दाऊद ने किया था। जब उन्होंने अपनी पीठ दीवार से लगाई और उसकी गर्मी महसूस की, तो उन्होंने कहा: 'आह, अल्लाह के अज़ाब (दंड) से [बचाओ]!'" (३)। फिर उन्होंने उससे बहुत प्यार किया और यमन में उसके राज्य पर उसे बहाल कर दिया। उन्होंने जिन्नों को उसके लिए तीन किले बनाने का आदेश दिया, जिनकी ऊंचाई जैसी लोगों ने पहले कभी नहीं देखी थी: सलहून, बैनून और ग़ुमदान। फिर सुलेमान हर महीने एक बार उससे मिलने जाते थे और तीन दिन उसके पास रुकते थे।

अल-शाबी ने वर्णन किया है कि हिम्यर के कुछ लोगों ने राजाओं के एक कब्रिस्तान की खुदाई की, और वहां उन्हें एक मुहरबंद कब्र मिली, जिसमें एक महिला थी जिसने सोने से बुने हुए कपड़े पहने हुए थे। उसके सिरहाने संगमरमर की एक तख्ती थी जिस पर लिखा था:

ओ लोगों, एक साथ मुड़ो और ऊंटों को मेरे कब्रिस्तान में आराम करने दो, ताकि तुम जान सको कि मैं वही हूँ जिसे युगों तक बिलक़ीस कहा जाता था। मैंने हिम्यर में, जो मेरी कौम है, राज्य का महल बनाया, और पुराने समय से ही यह आबाद था। और मैं अपने राज्य और उसके प्रबंधन में, अल्लाह के लिए घमंडी लोगों को नीचा दिखाती थी। मेरे पति सुलेमान नबी हैं, जो तौरात के गहन पाठक थे। उनके लिए हवा को एक वाहन के रूप में वश में कर दिया गया था, जो कभी-कभी हल्की हवा के रूप में चलती थी। दाऊद के पुत्र, उस नबी के साथ, जिसे रहमान (अत्यंत दयालु) ने पवित्रता के साथ पवित्र किया है (४)।

मुहम्मद बिन इसहाक और वहब बिन मुनब्बहि ने कहा: सुलेमान ने उससे शादी नहीं की थी, बल्कि उससे कहा था:

(१) अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर २/४९८ में बिना किसी सनद (वर्णन श्रृंखला) के इसका उल्लेख किया है। (२) अराइस अल-मजालिस, पृष्ठ ३२३ में। (३) इब्न अबी शायबाह १४/१४०, अल-उकायली ने

अल-दुअफ़ा १/६८ और ८४ में, अल-तबरानी ने अल-औसत (४६४) में, इब्न अदी ने अल-कामिल १/२८३ में, और इब्न अल-जौज़ी ने अल-इलाल अल-मुतनाहियाह (५६६) में इब्राहिम बिन महदी के माध्यम से, उमर बिन अब्द अल-रहमान से, इस्माइल बिन अब्द अल-रहमान अल-अवदी से, अबू बुर्दा बिन अबू मूसा अल-अशअरी से, अपने पिता से मरफ़ू(पैगंबर तक पहुँचा हुआ) रूप में वर्णित किया है। इब्न अल-जौज़ी ने कहा: यह हदीस अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से प्रामाणिक नहीं है; इस्माइल की हदीसें मनगढ़ंत (मुनकर) हैं, और इब्राहिम बिन महदी कमज़ोर हैं। (४) अल-नुकत वा अल-उयून ४/२१७-२१८।

صفحہ ۱۷۶ سورة النمل: آیت ۴۴

...[مجھ سے زیادہ خوبصورت] پنڈلیاں؟" آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) نے فرمایا: "جنت میں تمہاری پنڈلیاں اس سے بہتر ہوں گی۔" اسے القشیری (۱) نے ذکر کیا ہے۔ اور الثعلبی (۲) نے ابوموسیٰ سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "سب سے پہلے حمام سلیمان بن داؤد نے بنائے۔ جب انہوں نے اپنی پیٹھ دیوار سے لگائی اور اس کی گرمی محسوس کی تو کہا: 'آہ، اللہ کے عذاب سے [پناہ]! '" (۳)۔ پھر انہوں نے اس سے شدید محبت کی اور اسے یمن میں اس کی سلطنت پر برقرار رکھا، اور جنوں کو حکم دیا تو انہوں نے اس کے لیے تین قلعے بنائے جن جیسی بلندی لوگوں نے نہیں دیکھی تھی: سلحون، بینون اور غمدان۔ پھر سلیمان علیہ السلام ہر مہینے میں ایک بار اس کی زیارت کو جاتے اور اس کے پاس تین دن قیام کرتے تھے۔

اور الشعبي نے بیان کیا کہ حمیر کے کچھ لوگوں نے بادشاہوں کا قبرستان کھودا، تو انہیں وہاں ایک بند قبر ملی، جس میں ایک عورت تھی جس نے سونے سے بنے ہوئے کپڑے پہن رکھے تھے، اور اس کے سرہانے سنگ مرمر کی ایک تختی تھی جس پر لکھا تھا:

اے لوگو، ایک ساتھ مڑ جاؤ اور اونٹوں کو میرے قبرستان میں ٹھہراؤ، تاکہ تم جان لو کہ میں وہی ہوں جسے زمانے بھر بلقیس کہا جاتا رہا۔ میں نے حمیر میں شاہی محل تعمیر کیا جو میری قوم ہے اور قدیم زمانے سے آباد تھا۔ اور میں اپنی سلطنت اور اس کے انتظام میں اللہ کی خاطر سرکشوں کو ذلیل کیا کرتی تھی۔ میرے شوہر سلیمان علیہ السلام وہ نبی ہیں جو تورات کے بڑے پڑھنے والے تھے۔ اور ہوا کو ان کے لیے سواری کے طور پر مسخر کر دیا گیا تھا، جو کبھی کبھی ہلکی ہوا کے طور پر چلتی تھی۔ داؤد علیہ السلام کے بیٹے اس نبی کے ساتھ، جنہیں رحمن نے انتہائی پاکیزگی عطا فرمائی (۴)۔

اور محمد بن اسحاق اور وہب بن منبہ نے کہا: سلیمان علیہ السلام نے اس سے شادی نہیں کی تھی، بلکہ اس سے کہا تھا:

(۱) اسے ابواللیث نے اپنی تفسیر ۴۹۸/۲ میں بغیر کسی سند کے ذکر کیا ہے۔ (۲) عرائس المجالس، ص ۳۲۳ میں۔ (۳) اسے ابن ابی شیبہ ۱۴۰/۱۴، العقیلی نے الضعفاء ۶۸/۱ اور ۸۴، الطبرانی نے الاوسط (۴۶۴)، ابن عدی نے الکامل ۲۸۳/۱، اور ابن الجوزی نے العلل المتناہیہ (۵۶۶) میں ابراہیم بن مہدی کے طریق سے، عمر بن عبدالرحمن سے، اسماعیل بن عبدالرحمن الاودی سے، ابوبردہ بن ابوموسیٰ الاشعری سے، اپنے والد سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ ابن الجوزی نے کہا: یہ حدیث رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے ثابت نہیں ہے، اسماعیل کی احادیث منکر ہیں، اور ابراہیم بن مہدی ضعیف ہیں۔ (۴) النکت والعیون ۲۱۷/۴ - ۲۱۸۔

Surah Al-Naml: Verse 44 Page 177

"Choose a husband." She said: "One like me does not marry, having had the dominion I had." He said: "In Islam, it is a must." So she chose Dhu Tubba', the king of Hamdan, and he [Solomon] married her to him and sent her back to Yemen. He ordered Zawba'ah, the prince of the jinn of Yemen, to obey him, so he built forts for him, and he remained a prince until Solomon, peace be upon him, died (1). Some people said: There is no authentic report regarding whether he married her himself or married her off. She is Bilqis bint al-Sarh ibn al-Hudahid ibn Sharahil ibn Adad ibn Hadar ibn al-Sarh ibn al-Harith (2) ibn Qais ibn Sayfi ibn Saba' ibn Yashjub ibn Ya'rub ibn Qahtan ibn 'Abir ibn Shalikh ibn Arfashkhadh (3) ibn Sam ibn Nuh. Her grandfather, al-Hudahid, was a great king who had forty sons, all of whom were kings, and he was the king of all the land of Yemen. Her father, al-Sarh, used to say to the kings of the surrounding areas: "None of you is a peer for me," and he refused to marry from them. So they married him to a woman from the jinn called Rayhana bint al-Sakan, and she bore him Balqama, who is Bilqis, and he had no other child. Abu Hurayrah said: The Prophet ﷺ said: "One of the parents of Bilqis was a jinni" (4). Her father died, and her people split into two factions and gave authority over them to a man whose conduct became evil, to the point that he violated the women among his subjects. Bilqis was overtaken by jealousy (for her people's honor), so she offered herself to him and married him. Then she gave him wine to drink until she cut off his head and displayed it on her door, so they made her queen. Abu Bakra said: Bilqis was mentioned in the presence of the Prophet ﷺ, and he said: "A people who entrust their affairs to a woman will never succeed" (5). It is said that the reason her father married a jinni was that he was a minister to a tyrannical king who would seize the wives of his subjects. The minister was honorable and did not marry. Once, he accompanied a man he did not know on the road, who asked: "Do you have a wife?" He replied: "I will never marry, for the king of our land seizes women from their husbands." He said: "If you marry my daughter, no..."

---

(1) Ara'is al-Majalis, p. 323. (2) In (M): Al-Haras. (3) In (M): Arfakhshad. (4) Narrated by al-Tabari 18/83, Ibn 'Adi in al-Kamil 3/1209, and Abu al-Shaykh in al-'Azama (1113). In its chain of narration is Sa'id ibn Bashir, who is weak. Al-Taqrib. (5) Ara'is al-Majalis, p. 315, and the hadith was previously mentioned 2/42.

सूरह अन-नमल: आयत 44 पृष्ठ 177

"एक पति चुनो।" उसने कहा: "मेरे जैसी शादी नहीं करती, जब कि मेरे पास वह राजपाट था जो था।" उसने कहा: "इस्लाम में यह ज़रूरी है।" तो उसने हमदान के राजा ज़ू तुब्बा को चुना, और उसने (सुलेमान ने) उसे उससे ब्याह दिया और उसे यमन वापस भेज दिया। उसने यमन के जिन्नों के राजकुमार ज़ौबा को उसकी आज्ञा मानने का आदेश दिया, तो उसने उसके लिए कारखाने (किले) बनाए, और वह तब तक राजकुमार रहा जब तक कि सुलेमान (अलैहिस्सलाम) की मृत्यु नहीं हो गई (1)। कुछ लोगों ने कहा: इसके बारे में कोई सही रिपोर्ट नहीं है कि उन्होंने उससे शादी की थी या उसकी शादी करवाई थी। वह बिलकीस बिंत अल-सरह इब्न अल-हुदहिद इब्न शराहील इब्न अदद इब्न हदर इब्न अल-सरह इब्न अल-हारिस (2) इब्न कैस इब्न सैफी इब्न सबा इब्न यशजुब इब्न यूरुब इब्न कहतान इब्न आबिर इब्न शालिख इब्न अरफशखज़ (3) इब्न साम इब्न नूह है। उसके दादा अल-हुदहिद एक महान राजा थे, जिनके चालीस बेटे थे, और वे सभी राजा थे, और वह पूरे यमन की भूमि के राजा थे। उसके पिता अल-सरह आसपास के क्षेत्रों के राजाओं से कहा करते थे: "तुममें से कोई भी मेरे योग्य नहीं है," और उन्होंने उनसे शादी करने से इनकार कर दिया। तो उन्होंने उसकी शादी जिन्नों की एक महिला से कर दी जिसका नाम रायहाना बिंत अल-सकन था, और उसने बल्कमा को जन्म दिया, जो बिलकीस है, और उसकी उसके अलावा कोई और संतान नहीं थी। अबू हुरैरा ने कहा: पैगंबर ﷺ ने कहा: "बिलकीस के माता-पिता में से एक जिन्न था" (4)। उसके पिता की मृत्यु हो गई, और उसके लोग दो गुटों में बँट गए, और उन्होंने एक ऐसे व्यक्ति को अपना शासक बनाया जिसका चरित्र बुरा हो गया, यहाँ तक कि उसने अपनी प्रजा की महिलाओं के साथ दुराचार किया। बिलकीस को (सम्मान की) रक्षा की भावना आई, तो उसने खुद को उसके सामने पेश किया और उससे शादी कर ली। फिर उसने उसे शराब पिलाई यहाँ तक कि उसका सिर काट दिया और उसे अपने घर के दरवाज़े पर लटका दिया, तो उन्होंने उसे रानी बना दिया। अबू बकरा ने कहा: पैगंबर ﷺ के सामने बिलकीस का ज़िक्र किया गया, तो उन्होंने कहा: "वह जाति कभी सफल नहीं होगी जिसने अपना मामला एक महिला को सौंप दिया हो" (5)। कहा जाता है कि उसके पिता के जिन्न से शादी करने का कारण यह था कि वह एक अत्याचारी राजा का मंत्री था जो प्रजा की महिलाओं का अपहरण कर लेता था। मंत्री आत्म-सम्मान वाला था और उसने शादी नहीं की थी। एक बार रास्ते में उसकी मुलाकात एक ऐसे व्यक्ति से हुई जिसे वह नहीं जानता था, उसने पूछा: "क्या तुम्हारी कोई पत्नी है?" उसने कहा:

"मैं कभी शादी नहीं करूँगा, क्योंकि हमारे देश का राजा अपने पतियों से औरतों को छीन लेता है।" उसने कहा: "अगर तुम मेरी बेटी से शादी करोगे, तो नहीं..."

---

(1) अरैस अल-मजालिस, पृ. 323। (2) (म) में: अल-हरस। (3) (म) में: अरफ़खशद। (4) अल-तबरी 18/83, इब्न अदी ने अल-कामिल 3/1209 में, और अबू अल-शेख ने अल-अज़मा (1113) में उद्धृत किया है। इसकी इसनाद (शृंखला) में सईद बिन बशीर है, जो कमज़ोर है। अल-तक़रीब। (5) अरैस अल-मजालिस, पृ. 315, और हदीस पहले 2/42 में आ चुकी है।

سورہ النمل: آیت 44 صفحہ 177

"شوہر منتخب کرو۔" اس نے کہا: "مجھ جیسی نکاح نہیں کرتی جبکہ میرے پاس وہ بادشاہی تھی جو تھی۔" اس نے کہا: "اسلام میں یہ ضروری ہے۔" تو اس نے ہمدان کے بادشاہ ذو تبع کو منتخب کیا، پس انہوں نے (سلیمان علیہ السلام نے) اس کا نکاح اس سے کر دیا اور اسے یمن واپس بھیج دیا۔ اور انہوں نے یمن کے جنوں کے امیر زوبعہ کو حکم دیا کہ وہ اس کی اطاعت کرے، چنانچہ اس نے اس کے لیے کارخانے (قلعے) بنائے، اور وہ اس وقت تک امیر رہا جب تک کہ سلیمان علیہ السلام وفات پا گئے (1)۔ کچھ لوگوں نے کہا: اس بارے میں کوئی صحیح خبر وارد نہیں ہوئی کہ انہوں نے خود ان سے نکاح کیا تھا یا کسی اور سے کرایا تھا۔ اور وہ بلقیس بنت السرح بن الہداہد بن شراحیل بن ادر بن حدر بن السرح بن الحارث (2) بن قیس بن صیفی بن سبا بن یشجب بن یعرب بن قحطان بن عابر بن شالخ بن ارفشخذ (3) بن سام بن نوح ہیں۔ اور ان کے دادا الہداہد بڑے مرتبے والے بادشاہ تھے جن کے چالیس بیٹے پیدا ہوئے، وہ سب بادشاہ تھے، اور وہ تمام سرزمین یمن کے بادشاہ تھے۔ اور ان کے والد السرح اطراف کے بادشاہوں سے کہا کرتے تھے: "تم میں سے کوئی بھی میرا ہم پلہ نہیں ہے،" اور انہوں نے ان سے نکاح کرنے سے انکار کر دیا۔ تو انہوں نے ان کا نکاح جنات کی ایک عورت سے کر دیا جسے ریحانہ بنت السکن کہا جاتا تھا، چنانچہ اس کے ہاں بلقمہ پیدا ہوئی جو بلقیس ہے، اور ان کی اس کے سوا کوئی اولاد نہ تھی۔ ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ فرماتے ہیں: نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "بلقیس کے والدین میں سے ایک جن تھا" (4)۔ پھر ان کے والد کا انتقال ہو گیا، اور ان کی قوم دو گروہوں میں بٹ گئی، اور انہوں نے ایک شخص کو اپنا بادشاہ بنا لیا جس کی سیرت بری ہو گئی، یہاں تک کہ اس نے اپنی رعایا کی عورتوں کے ساتھ بدکاری کی، تو بلقیس کو غیرت آئی، پس انہوں نے اپنے آپ کو اس کے سامنے پیش کیا اور اس

سے نکاح کر لیا، پھر اسے شراب پلائی یہاں تک کہ اس کا سر کاٹ دیا اور اسے اپنے گھر کے دروازے پر لٹکا دیا، تو لوگوں نے انہیں ملکہ بنا لیا۔ ابو بکرہ رضی اللہ عنہ کہتے ہیں: نبی کریم ﷺ کے پاس بلقیس کا تذکرہ ہوا تو آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ قوم کبھی کامیاب نہیں ہو گی جس نے اپنا معاملہ ایک عورت کے سپرد کر دیا" (5)۔ اور کہا جاتا ہے کہ ان کے والد کے جنات سے نکاح کی وجہ یہ تھی کہ وہ ایک جابر بادشاہ کے وزیر تھے جو رعایا کی عورتوں کو غصب کر لیتا تھا، اور وزیر غیور تھے اس لیے نکاح نہیں کیا تھا، تو ایک بار راستے میں ان کی ملاقات ایک ایسے شخص سے ہوئی جسے وہ نہیں جانتے تھے، اس نے پوچھا: کیا تمہاری کوئی بیوی ہے؟ انہوں نے کہا: میں کبھی نکاح نہیں کروں گا، کیونکہ ہمارے ملک کا بادشاہ عورتوں کو ان کے شوہروں سے چھین لیتا ہے۔ اس نے کہا: اگر تم میری بیٹی سے نکاح کرو گے تو نہیں...

---

(1) عرائس المجالس ص 323۔ (2) (م) میں: الحرس۔ (3) (م) میں: ارفخشد۔ (4) اسے طبری 18/ 83 ، اور ابن عدی نے الکامل 3 / 1209 ، اور ابو الشیخ نے العظمہ (1113) میں روایت کیا ہے۔ اور اس کی اسناد میں سعید بن بشیر ہے، جو ضعیف ہے۔ التقریب۔ (5) عرائس المجالس ص 315 ، اور یہ حدیث پہلے 2/ 42 میں گزر چکی ہے۔

178 Surah Al-Naml: Verse 44

...usurp her ever. He said: Rather, he will usurp her. He said: We are a people of the Jinn, no one has power over us. So he married his daughter, and she bore him Bilqis. Then the mother died, and Bilqis built a palace in the desert. Her father spoke of her story mistakenly, and the news of her reached the King. He said to him: O so-and-so, you have this beautiful girl and you do not bring her to me, while you know my love for women?! Then he ordered his imprisonment. Bilqis sent word to him that I am at your disposal. So he prepared to travel to her palace. When he intended to enter with those accompanying him, she sent out to him maidservants from the daughters of the Jinn, as bright as the sun, and they said to him: Aren't you ashamed?! Our mistress says to you: Do you enter with these men with you upon your family?! So he gave them permission to leave and entered alone. She locked the door on him, killed him with sandals, cut off his head, and threw it to his army. So they made her queen over them. She remained so until the Hoopoe informed Solomon, peace be upon him, about her news.

That was because when Solomon stopped at one of his resting places, the Hoopoe said: Solomon is busy with descending, so I will ascend towards the sky and look over the length and breadth of the world. He looked at the world right and left, and saw a garden belonging to Bilqis in which there was a hoopoe. The name of that hoopoe was 'Ufir, and the name of Solomon's hoopoe was Ya'fur (1). So 'Ufir of Yemen said to Ya'fur of Solomon: From where have you come? And where are you going? He said: I have come from Sham with my companion Solomon son of David, peace be upon him. He said: And who is Solomon? He said: The King of Jinn, humans, devils, birds, beasts, the wind, and everything between heaven and earth. So from where are you? He said: From this land; its ruler is a woman called Bilqis. Under her hand are twelve thousand Qayls (chiefs), under each Qayl are a hundred thousand fighters besides women and children. So he went with him, looked at Bilqis and her kingdom, and returned to Solomon at the time of 'Asr. Solomon had missed him at the time of prayer and did not find him, and they were without water. Ibn Abbas said in a narration: A ray of the sun fell upon him. He said to the minister of birds: Whose place is this? He said: O Prophet of God, this is the place of the Hoopoe. He said: And where did he go? He said: I do not know, may God rectify the King's affairs. Then Solomon became angry and said: {I will surely punish him with a severe punishment} the verse. Then he called for the Eagle, the master of birds, the swiftest and strongest of them.

(1) The phrase: "And the name of Solomon's hoopoe was Ya'fur" is from (Z).

178 सूरा अन-नम्ल: आयत 44

...उसे कभी हड़प नहीं पाएगा। उसने कहा: बल्कि वह उसे हड़प लेगा। उसने कहा: हम जिन्नों की एक कौम हैं, कोई हम पर हावी नहीं हो सकता। तो उसने अपनी बेटी से शादी कर ली, और उसने बिल्कीस को जन्म दिया। फिर माँ मर गई, और बिल्कीस ने रेगिस्तान में एक महल बनवाया। उसके पिता ने गलती से उसकी कहानी बता दी, और उसकी खबर राजा तक पहुँच गई। राजा ने उससे कहा: ऐ फलाँ, तुम्हारे पास यह खूबसूरत लड़की है और तुम उसे मेरे पास नहीं लाते, जबकि तुम औरतों के प्रति मेरे प्रेम को जानते हो?! फिर उसने उसे कैद करने का आदेश दिया। बिल्कीस ने उसे संदेश भेजा कि मैं आपके अधीन हूँ। तो वह उसके महल की ओर जाने के लिए तैयार हुआ। जब उसने अपने साथ आए लोगों के साथ प्रवेश करने का इरादा किया, तो उसने जिन्नों की बेटियों में से दासीयाँ भेजीं जो सूरज की तरह चमक रही थीं, और उन्होंने उससे कहा: क्या तुम्हें शर्म नहीं आती?! हमारी मालकिन तुमसे कहती हैं: क्या तुम इन आदमियों के साथ अपने परिवार के पास प्रवेश करोगे?! तो उसने उन्हें जाने की इजाजत दे दी और अकेला अंदर गया। उसने उस पर दरवाजा बंद कर लिया, चप्पलों से उसे मार डाला, उसका सिर काट दिया और उसकी सेना की ओर फेंक दिया। तो उन्होंने उसे अपना शासक बना लिया। वह इसी तरह रही जब तक कि हुदहुद ने सुलैमान (अ.) को उसकी खबर नहीं दी।

और वह इसलिए कि जब सुलैमान अपनी किसी मंजिल पर रुके तो हुदहुद ने कहा: सुलैमान उतरने में व्यस्त हैं, तो मैं आसमान की ओर ऊपर जाऊँगा और दुनिया की लंबाई और चौड़ाई देखूँगा। उसने दुनिया को दाएँ और बाएँ देखा, और उसे बिल्कीस का एक बाग दिखाई दिया जिसमें एक हुदहुद था। उस हुदहुद का नाम 'उफ़ैर' था, और सुलैमान के हुदहुद का नाम 'य'फ़ूर' था (1)। तो यमन के उफ़ैर ने सुलैमान के य'फ़ूर से कहा: तुम कहाँ से आए हो? और कहाँ जाना चाहते हो? उसने कहा: मैं शाम (सीरिया) से अपने साथी सुलैमान बिन दाऊद (अ.) के साथ आया हूँ। उसने कहा: और सुलैमान कौन है? उसने कहा: जिन्नों, इंसानों, शैतानों, परिंदों, जानवरों, हवाओं और ज़मीन-ओ-आसमान के बीच की हर चीज़ का बादशाह। तो तुम कहाँ से हो? उसने कहा: इस मुल्क से; इसकी मलिका एक औरत है जिसे बिल्कीस कहा जाता है, उसके अधीन बारह हज़ार 'कैल' (सरदार) हैं, हर कैल के नीचे औरतों और बच्चों के अलावा एक लाख लड़ाके हैं। तो वह उसके साथ गया और बिल्कीस और उसके राज्य को देखा, और असर के वक्त सुलैमान के पास लौटा। सुलैमान ने उसे नमाज़ के वक्त नहीं पाया था, और वे बिना पानी के थे। इब्न अब्बास ने एक रिवायत में कहा: सूरज की एक किरण उन पर पड़ी।

उन्होंने परिंदों के मंत्री से पूछा: यह किसकी जगह है? उसने कहा: ऐ अल्लाह के नबी, यह हुदहुद की जगह है। उन्होंने कहा: वह कहाँ गया? उसने कहा: मुझे नहीं पता, अल्लाह बादशाह की स्थिति ठीक करे। तो सुलैमान नाराज़ हुए और कहा: {मैं उसे अवश्य ही कठोर दंड दूँगा} आयत। फिर उन्होंने उकाब (बाज़) को बुलाया जो परिंदों का सरदार और उनमें सबसे तेज़ और मज़बूत था।

(1) वाक्यांश: "और सुलैमान के हुदहुद का नाम य'फ़ूर था" (ज़) से है।

۱۷۸ سورة النمل: الآية ۴۴

...اسے کبھی غصب نہیں کرے گا۔ اس نے کہا: بلکہ وہ اسے غصب کر لے گا۔ اس نے کہا: ہم جنات کی ایک ایسی قوم ہیں کہ کوئی ہم پر غالب نہیں آسکتا۔ چنانچہ اس نے اپنی بیٹی سے شادی کر لی، جس سے بلقیس پیدا ہوئی۔ پھر ماں مر گئی اور بلقیس نے صحرا میں ایک محل بنایا| اس کے باپ نے غلطی سے اس کا تذکرہ کر دیا اور بادشاہ کو اس کی خبر پہنچ گئی۔ اس نے اس سے کہا: اے فلاں، تمہارے پاس یہ خوبصورت لڑکی ہے اور تم اسے میرے پاس نہیں لائے، حالانکہ تم عورتوں کے لیے میری محبت کو جانتے ہو؟! پھر اس نے اسے قید کرنے کا حکم دیا۔ بلقیس نے اسے پیغام بھیجا کہ میں آپ کی خدمت میں حاضر ہوں۔ چنانچہ وہ اس کے محل کی طرف روانگی کے لیے تیار ہوا۔ جب اس نے اپنے ساتھ موجود لوگوں کے ساتھ داخل ہونے کا ارادہ کیا، تو اس نے جنات کی بیٹیوں میں سے ایسی کنیزیں باہر بھیجیں جو سورج کی مانند روشن تھیں، اور انہوں نے اس سے کہا: کیا تمہیں شرم نہیں آتی؟! ہماری مالکن تم سے کہتی ہے کہ: کیا تم ان مردوں کے ساتھ اپنے گھر والوں کے پاس داخل ہو گے؟! تو اس نے انہیں واپس جانے کی اجازت دے دی اور اکیلا داخل ہوا۔ اس نے اس پر دروازہ بند کر دیا اور اسے جوتوں سے مار ڈالا، اس کا سر قلم کر دیا اور اس کے لشکر کی طرف پھینک دیا۔ چنانچہ انہوں نے اسے اپنا حکمران بنا لیا۔ وہ اسی طرح رہی یہاں تک کہ ہدہد نے حضرت سلیمان علیہ السلام کو اس کی خبر پہنچائی۔

اور وہ اس طرح کہ جب حضرت سلیمان نے اپنی کسی منزل پر پڑاؤ کیا تو ہدہد نے کہا: سلیمان علیہ السلام پڑاؤ میں مصروف ہیں، میں آسمان کی طرف بلند ہوتا ہوں اور دنیا کی لمبائی اور چوڑائی دیکھتا ہوں۔ اس نے دائیں بائیں دنیا کو دیکھا تو اسے بلقیس کا ایک باغ نظر آیا جس میں ایک ہدہد تھا۔ اس ہدہد کا نام 'عفیر' تھا اور سلیمان علیہ السلام کے ہدہد کا نام 'یعفور' تھا (۱)۔

چنانچہ یمن کے عفیر نے سلیمان کے یعفور سے کہا: تم کہاں سے آئے ہو؟ اور کہاں جانے کا ارادہ ہے؟ اس نے کہا: میں شام سے اپنے صاحب سلیمان بن داؤد علیہ السلام کے ساتھ آیا ہوں۔ اس نے کہا: اور سلیمان کون ہیں؟ اس نے کہا: جن و انس، شیاطین، پرندوں، درندوں، ہوا اور زمین و آسمان کے درمیان کی ہر چیز کے بادشاہ۔ تو تم کہاں سے ہو؟ اس نے کہا: میں اس ملک سے ہوں؛ اس کی ملکہ ایک عورت ہے جسے بلقیس کہا جاتا ہے، اس کے زیرِ اثر بارہ ہزار 'قیل' (سردار) ہیں، ہر قیل کے تحت عورتوں اور بچوں کے علاوہ ایک لاکھ جنگجو ہیں۔ چنانچہ وہ اس کے ساتھ چلا گیا اور بلقیس اور اس کی مملکت کو دیکھا، اور عصر کے وقت حضرت سلیمان کے پاس واپس پہنچا۔ حضرت سلیمان نے اسے نماز کے وقت غائب پایا تھا، اور وہ لوگ پانی کے بغیر تھے۔ ابن عباس نے ایک روایت میں کہا: ان پر سورج کی تپش پڑی۔ انہوں نے پرندوں کے وزیر سے پوچھا: یہ کس کی جگہ ہے؟ اس نے کہا: اے اللہ کے نبی، یہ ہدہد کی جگہ ہے۔ انہوں نے پوچھا: وہ کہاں گیا؟ اس نے کہا: مجھے نہیں معلوم، اللہ بادشاہ کے حال کی اصلاح فرمائے۔ تو حضرت سلیمان ناراض ہوئے اور فرمایا: ﴿لَأُعَذِّبَنَّهُ عَذَابًا شَدِيدًا﴾ الآیۃ۔ پھر انہوں نے عقاب کو بلایا جو پرندوں کا سردار اور ان میں سب سے زیادہ تیز اور قوی تھا۔

(۱) عبارت: «اور سلیمان کے ہدہد کا نام یعفور تھا» (ظ) سے ہے۔

So he said: "What do you want, O Prophet of God?" He said: "Bring me the hoopoe this instant." Then the eagle raised himself below the sky until he was level with the air. He looked down at the world, which appeared like a bowl before any of you, and there was the hoopoe approaching from the direction (1) of Yemen. He swooped down on him and grabbed him with his talons. The hoopoe said to him: "I ask you by God, who gave you power and strength over me, to have mercy on me." He replied: "Woe to you! May your mother be bereaved of you! The Prophet of God, Solomon, has sworn to punish you or slaughter you." Then he brought him, and the eagles and all the bird armies met him. They said: "Woe to you! The Prophet of God has threatened you." He said: "What is my worth and what am I? Did he not make an exception?" They said: "Yes, he said: {or he must bring me a clear authority}." Then he entered upon Solomon, raised his head, and lowered his tail and wings in humility to Solomon, peace be upon him. Solomon said to him: "Where have you been away from your service and your place? I will surely punish you with a severe punishment or I will surely slaughter you." The hoopoe said to him: "O Prophet of God, remember your standing before God as I stand before you." Then Solomon's skin crawled and he trembled, and he forgave him. Ikrimah said: "God only diverted Solomon from slaughtering the hoopoe because it was dutiful to its parents, bringing them food and feeding them." Then Solomon said to him: "What delayed you?" The hoopoe then told what God has reported about Bilqis, her throne, and her people (2), as previously explained. Al-Mawardi (3) said: "The saying that Bilqis's mother was a jinni is rejected by reason, due to the difference between the two species, the difference in natures, and the disparity of the two bodies (4); because humans are physical and jinn are spiritual. God created humans from clay like pottery, and created jinn from a smokeless flame of fire, and mixing is prevented (5) with this difference, and reproduction is impossible with this divergence." I say: This opinion has already been discussed, and reason does not deem it impossible given the reports that have come regarding that.

---

(1) In (m): from us. (2) From his words: "And that is when Solomon descended..." to this point from 'Ara'is al-Majalis pp. 313-314. (3) In 'Al-Nukat wa al-Uyun' 4/216. (4) Verified from 'Al-Nukat wa al-Uyun'. In (d): "acquaintance of the two bodies". In (z): "separation of the two bodies". In (zha'): "separation of the two species". In (m): "separation of the two bodies". (5) Verified from 'Al-Nukat wa al-Uyun' and (zha'). In the rest of the copies: "and prevents".

तो उसने कहा: "ऐ अल्लाह के नबी, आप क्या चाहते हैं?" उसने कहा: "मेरे पास इसी घड़ी हुदहुद को लाओ।" तब उकाब (एक शिकारी पक्षी) आसमान के नीचे उठा यहाँ तक कि हवा से जा लगा। उसने दुनिया को ऐसे देखा जैसे तुम में से किसी के सामने एक प्याला हो, और उसने देखा कि हुदहुद यमन (1) की दिशा से आ रहा है। वह उस पर झपटा और उसे अपने पंजों में दबोच लिया। हुदहुद ने उससे कहा: "मैं तुम्हें उस अल्लाह की कसम देता हूँ जिसने तुम्हें मुझ पर शक्ति और सामर्थ्य दी है, कि मुझ पर दया करो।" उसने कहा: "तुझ पर अफ़सोस! तेरी माँ तुझे खो दे! अल्लाह के नबी सुलेमान ने कसम खाई है कि वे तुझे सज़ा देंगे या तुझे ज़िबह कर देंगे।" फिर वह उसे ले आया, और उकाबों तथा पक्षियों की अन्य सेनाओं ने उसका सामना किया। उन्होंने कहा: "तुझ पर अफ़सोस! अल्लाह के नबी ने तुझे धमकी दी है।" उसने कहा: "मेरी क्या बिसात और मैं क्या हूँ? क्या उन्होंने कोई अपवाद (exception) नहीं रखा?" उन्होंने कहा: "हाँ, उन्होंने कहा: {या वह मेरे पास कोई स्पष्ट प्रमाण लाए}।" फिर वह सुलेमान के पास गया, अपना सिर उठाया, और सुलेमान अलैहिस्सलाम के प्रति विनम्रता दिखाते हुए अपनी पूँछ और पंख झुका दिए। सुलेमान ने उससे कहा: "तुम अपनी सेवा और अपनी जगह से कहाँ गायब थे? मैं तुम्हें ज़रूर सख्त सज़ा दूँगा या तुम्हें ज़िबह कर दूँगा।" हुदहुद ने उनसे कहा: "ऐ अल्लाह के नबी, अल्लाह के सामने अपने खड़े होने को याद करें जैसे मैं आपके सामने खड़ा हूँ।" तब सुलेमान की त्वचा सिहर उठी और वे काँप गए, और उन्होंने उसे माफ कर दिया। इकरीमा ने कहा: "अल्लाह ने सुलेमान को हुदहुद को ज़िबह करने से सिर्फ इसलिए रोक दिया क्योंकि वह अपने माता-पिता का आज्ञाकारी था, उनके लिए खाना लाता था और उन्हें खिलाता था।" फिर सुलेमान ने उससे कहा: "तुम्हें देरी किस बात से हुई?" तब हुदहुद ने वह सब बताया जो अल्लाह ने बिलकीस, उसके सिंहासन और उसकी कौम (2) के बारे में बताया है, जैसा कि पहले स्पष्ट किया जा चुका है। अल-मावरदी (3) ने कहा: "यह कहना कि बिलकीस की माँ एक जिन्न थी, बुद्धि द्वारा नकारा जाता है; क्योंकि दोनों प्रजातियाँ अलग हैं, दोनों की प्रकृतियाँ अलग हैं, और शरीरों में अंतर (4) है; क्योंकि इंसान जिस्मानी (शारीरिक) है और जिन्न रूहानी (आध्यात्मिक) है। अल्लाह ने इंसान को मिट्टी से बनाया जैसे मिट्टी के बर्तन, और जिन्न को आग की लपट से बनाया, और इस अंतर के साथ मेल-मिलाप रुक जाता है (5), और इस विभिन्नता के साथ संतानोत्पत्ति असंभव है।" मैंने कहा: इस बारे में पहले बात हो चुकी है, और इस संबंध में जो खबरें आई हैं उनके साथ बुद्धि इसे असंभव नहीं मानती।

(1) (m) में: हमसे। (2) उनके शब्दों से: "और वह तब जब सुलेमान उतरे..." अराइस अल-मजालिस पृ. 313-314 से इस स्थान तक। (3) अल-नुकत वल-उयून 4/216 में। (4) अल-नुकत वल-उयून से प्रमाणित। (d) में: "दोनों शरीरों की जान-पहचान"। (z) में: "दोनों शरीरों का अलग होना"। (zha) में: "दोनों प्रजातियों का अलग होना"। (m) में: "दोनों शरीरों का अलग होना"। (5) अल-नुकत वल-उयून और (zha) से प्रमाणित। शेष प्रतियों में: "और रोकता है"।

پس اس نے کہا: اے اللہ کے نبی! آپ کیا چاہتے ہیں؟ فرمایا: اسی لمحے میرے پاس ہدہد کو لاؤ۔ تو عقاب نے خود کو آسمان کے نیچے تک بلند کیا یہاں تک کہ ہوا سے جالگا۔ اس نے دنیا کی طرف دیکھا تو وہ تم میں سے کسی کے سامنے پیالے کی طرح (چھوٹی) نظر آئی، اچانک اسے ہدہد یمن (۱) کی جانب سے آتا ہوا دکھائی دیا۔ وہ اس پر جھپٹا اور اسے اپنے پنجوں میں جکڑ لیا۔ ہدہد نے اس سے کہا: میں تجھے اس اللہ کا واسطہ دیتا ہوں جس نے تجھے مجھ پر قدرت اور قوت دی ہے کہ مجھ پر رحم کر۔ اس نے کہا: تجھ پر افسوس! تیری ماں تجھے روئے! اللہ کے نبی سلیمان نے قسم کھائی ہے کہ وہ تجھے سخت سزا دیں گے یا تجھے ذبح کر دیں گے۔ پھر وہ اسے لے آیا تو عقابوں اور پرندوں کے تمام لشکروں نے اس کا استقبال کیا۔ انہوں نے کہا: تجھ پر افسوس! اللہ کے نبی نے تجھے دھمکی دی ہے۔ اس نے کہا: میری کیا حیثیت اور میں کیا ہوں؟ کیا انہوں نے کوئی استثنا نہیں فرمایا؟ انہوں نے کہا: کیوں نہیں، انہوں نے فرمایا: ﴿یا وہ میرے پاس کوئی واضح دلیل لائے﴾۔ پھر وہ سلیمان علیہ السلام کے پاس حاضر ہوا، اپنا سر اٹھایا اور ان کی عاجزی میں اپنی دم اور پر جھکا دیے۔ سلیمان علیہ السلام نے اس سے فرمایا: تم اپنی خدمت اور اپنی جگہ سے کہاں غائب تھے؟ میں تجھے ضرور بالضرور سخت سزا دوں گا یا تجھے ذبح کر دوں گا۔ ہدہد نے ان سے کہا: اے اللہ کے نبی! اللہ کے سامنے اپنے کھڑے ہونے کو یاد کریں جیسے میں آپ کے سامنے کھڑا ہوں۔ اس پر سلیمان علیہ السلام کا جسم کانپ اٹھا اور ان پر لرزہ طاری ہو گیا، اور انہوں نے اسے معاف کر دیا۔ عکرمہ کہتے ہیں: اللہ نے سلیمان علیہ السلام کو ہدہد کے ذبح کرنے سے صرف اس لیے پھیر دیا کہ وہ اپنے والدین کے ساتھ نیک سلوک کرنے والا تھا، ان کے لیے کھانا لاتا اور انہیں کھلاتا تھا۔ پھر سلیمان علیہ السلام نے اس سے پوچھا: تجھے کس چیز نے دیر

کرائی؟ تو ہدہد نے وہی کچھ بتایا جو اللہ نے بلقیس، اس کے تخت اور اس کی قوم (۲) کے بارے میں خبر دی ہے جیسا کہ اس کا بیان گزر چکا ہے۔ الماوردی (۳) نے کہا: یہ کہنا کہ بلقیس کی ماں جنیہ تھی، عقل کے نزدیک ناپسندیدہ ہے؛ کیونکہ دونوں کی جنسیں الگ ہیں، دونوں کی طبائع مختلف ہیں، اور دونوں کے اجسام میں تفاوت (۴) ہے؛ کیونکہ انسان جسمانی ہے اور جن روحانی، اور اللہ نے انسان کو ٹھیکری جیسی مٹی سے پیدا کیا اور جن کو آگ کے شعلے سے پیدا کیا، اور اس تفاوت کے ساتھ اختلاط ناممکن (۵) ہے اور اس اختلاف کے ساتھ نسل کا چلنا محال ہے۔ میں نے کہا: اس بارے میں بات گزر چکی ہے، اور عقل اسے محال قرار نہیں دیتی ان خبروں کے ہوتے ہوئے جو اس بارے میں آئی ہیں۔

---

(۱) (م) میں: نحن۔ (۲) ان کے قول سے: "اور وہ یہ کہ سلیمان جب اترے..." اس مقام تک عرائس المجالس ص ۳۱۳ - ۳۱۴ سے۔ (۳) النکت والعیون ۲۱۶/۴ میں۔ (۴) النکت والعیون سے ثابت شدہ۔ (د) میں: "وتعارف الجسمین"۔ (ز) میں: "وتفارق الجسمین"۔ (ظ) میں: "وتفارق الجنسین"۔ (م) میں: "وتفارق الجسین"۔ (۵) النکت والعیون اور (ظ) سے ثابت شدہ۔ بقیہ نسخوں میں: "ویمنع"۔

And if one considers the origin of creation, its origin is water, as previously explained, and there is no distance in that [i.e., it's not far-fetched], and Allah knows best. In the revelation: "And share with them in wealth and children" [Al-Isra: 64], as previously mentioned. And the Almighty said: "Whom no human has touched before them, nor a jinn" according to what will follow in [Surah] "Ar-Rahman" [Verse: 56]. His [the Almighty] words: "She said, 'My Lord, indeed I have wronged myself'" i.e., by the polytheism (shirk) she was upon. This was said by Ibn Shajarah. Sufyan said: i.e., by the suspicion she had regarding Solomon; because when she was ordered to enter the palace, she thought it was a pool of water, and that Solomon wanted to drown her in it. When it became clear to her that it was a palace paved with glass, she realized she had wronged herself with that suspicion(1). The 'Inna' was broken [kasra] as a start after the saying. Some Arabs open it [fatha] so the saying acts upon it. "And I submit with Solomon to Allah, Lord of the worlds." If 'ma'a' [with] is vowelless (sakinah), it is a particle conveying a meaning without disagreement among grammarians. If it is vocalized with fatha, then there are two opinions: One: that it has the meaning of an adverb (dharf), a noun. The other: that it is a genitive particle (harf khafid) based on fatha. Al-Nahhas said it(2).

His [the Almighty] words: "And We certainly sent to Thamud their brother Salih, [saying], 'Worship Allah,' and at once they were two parties quarreling. (45) He said, 'O my people, why are you impatient for evil before good? Why do you not seek forgiveness of Allah that you may receive mercy?' (46) They said, 'We consider you a bad omen and those with you.' He said, 'Your omen is with Allah. Rather, you are a people being tested.' (47)"

His [the Almighty] words: "And We certainly sent to Thamud their brother Salih, [saying], 'Worship Allah'" - its meaning was previously mentioned(3). "And at once they were two parties quarreling" Mujahid said: i.e., a believer and a disbeliever. He said: the quarrel is what Allah Almighty narrated in His saying: "Do you know that Salih is sent from his Lord?" until His saying: "disbelievers" [Al-A'raf: 75]. And it was said: their quarreling was that each group said: "We are on the truth, not you"(4).

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/217. (2) In I'rab al-Qur'an 3/213. (3) 9/266 - 267. (4) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 5/139-140, and Al-Nukat wa al-'Uyun 4/218. Mujahid's statement was recorded by Al-Tabari 18/86.

180 सूरह अन-नमल: आयत 44 - 47

और यदि सृष्टि के मूल पर विचार किया जाए, तो उसका मूल पानी है जैसा कि पहले स्पष्ट किया जा चुका है, और इसमें कोई दूरी [अनहोनी] नहीं है, और अल्लाह बेहतर जानता है। और अवतरण में है: "और उनके साथ धन और संतानों में साझीदार बनो" [अल-इसरा: 64] जैसा कि पहले बताया जा चुका है। और अल्लाह तआला ने फरमाया: "जिनको उनसे पहले न किसी मनुष्य ने छुआ है और न किसी जिन्न ने" जैसा कि "अर-रहमान" [आयत: 56] में आगे आएगा। अल्लाह तआला का कथन: "उसने कहा, 'ऐ मेरे रब! बेशक मैंने अपनी जान पर ज़ुल्म किया है'" यानी: उस शिर्क(बहुदेववाद) के कारण जिस पर वह थी। यह इब्न शजरह ने कहा है। सुफ़यान ने कहा: यानी: उस संदेह के कारण जो उसने सुलेमान के प्रति किया था; क्योंकि जब उसे महल में प्रवेश करने का आदेश दिया गया, तो उसने उसे पानी का एक गहरा कुंड समझा, और यह कि सुलेमान उसे उसमें डुबोना चाहते थे। फिर जब उस पर स्पष्ट हो गया कि वह कांच से बना एक चिकना महल है, तो उसने महसूस किया कि उसने उस संदेह के साथ स्वयं पर अन्याय किया है(1)। कहने के बाद 'इन्ना' में कसरह (इ) लगाया गया क्योंकि यह वाक्य की शुरुआत है। कुछ अरब इसे फ़तहा (अ) के साथ पढ़ते हैं ताकि 'कहने' का प्रभाव उस पर पड़े। "और मैंने सुलेमान के साथ अल्लाह, जो संपूर्ण जगत का रब है, के सामने आत्मसमर्पण किया।" यदि 'मअ' [साथ] साकिन (मअ्) है, तो यह वैयाकरणों के बीच बिना किसी मतभेद के एक सार्थक अक्षर है, और यदि आप इसे फ़तहा (म-अ) के साथ पढ़ते हैं, तो इसमें दो विचार हैं: एक: कि यह ज़र्फ़(क्रियाविशेषण) के अर्थ में एक संज्ञा है। दूसरा: कि यह फ़तहा पर आधारित एक हर्फ़ए-ख़ाफ़िज़ (विभक्ति) है। अल-नहहास ने यह कहा है(2)।

अल्लाह तआला का कथन: "और हमने समूद की ओर उनके भाई सालेह को भेजा कि 'अल्लाह की इबादत करो,' तो अचानक वे दो समूह बन गए जो आपस में झगड़ रहे थे। (45) उन्होंने कहा, 'ऐ मेरी कौम! तुम भलाई से पहले बुराई के लिए क्यों जल्दी मचा रहे हो? तुम अल्लाह से माफ़ी क्यों नहीं माँगते ताकि तुम पर दया की जाए?' (46) उन्होंने कहा, 'हमने तुम्हें और तुम्हारे साथियों को अपशकुन माना है।' उन्होंने कहा, 'तुम्हारा अपशकुन अल्लाह के पास है, बल्कि तुम लोग आज़माए जा रहे हो।' (47)"

अल्लाह तआला का कथन: "और हमने समूद की ओर उनके भाई सालेह को भेजा कि 'अल्लाह की इबादत करो'" - इसका अर्थ पहले उल्लेख किया जा चुका है(3)। "तो अचानक वे दो समूह बन गए जो आपस में झगड़ रहे थे" मुजाहिद ने कहा: यानी: मोमिन और काफ़िर। उन्होंने कहा: झगड़ा वह है

जिसका अल्लाह तआला ने अपने इस कथन में वर्णन किया है: "क्या तुम जानते हो कि सालेह अपने रब की ओर से भेजे गए हैं?" से लेकर अल्लाह के इस कथन तक: "काफ़िर" [अल-अराफ़: 75]। और यह कहा गया: उनका झगड़ा यह था कि प्रत्येक समूह कहता था: "हम हक़ पर हैं, तुम नहीं"(4)।

---

(1) अल-नुकात वल-उयून 4/217। (2) इ'राब अल-कुरान 3/213 में। (3) 9/266 - 267। (4) मआनी अल-कुरान अल-नहहास 5/139-140, और अल-नुकात वल-उयून 4/218। मुजाहिद का कथन अल-तबरी 18/86 द्वारा उद्धृत है।

١٨٠ سورة النمل: الآيات ٤٤ - ٤٧

اور اگر خلقت کی اصل پر نظر ڈالی جائے تو اس کی اصل پانی ہے جیسا کہ پہلے بیان ہو چکا ہے، اور اس میں کوئی دوری [بعید بات] نہیں ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اور وحی میں ہے: ﴿وَشَارِكْهُمْ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ﴾ [الاسراء: ۶۴] اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿لَمْ يَطْمِثْهُنَّ إِنسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَانٌّ﴾ اس کے مطابق جو «الرحمن» [آیت: ۵۶] میں آئے گا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالَتْ رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي﴾ یعنی: اس شرک کی وجہ سے جس پر وہ تھی۔ یہ ابن شجرہ نے کہا ہے۔ اور سفیان نے کہا: یعنی: اس گمان کی وجہ سے جو اس نے سلیمان علیہ السلام کے بارے میں کیا تھا؛ کیونکہ جب اسے محل میں داخل ہونے کا حکم دیا گیا تو اس نے اسے پانی کا ایک گہرا حوض سمجھا، اور یہ کہ سلیمان اسے اس میں غرق کرنا چاہتے ہیں۔ پھر جب اس پر واضح ہو گیا کہ وہ شیشے سے بنا ہوا ایک ہموار محل ہے، تو اسے معلوم ہوا کہ اس نے اس گمان سے اپنی جان پر ظلم کیا تھا(۱)۔ اور 'اِنَّ' کا ہمزہ مکسور (زیر کے ساتھ) پڑھا گیا کیونکہ یہ قول کے بعد جملہ مستانفہ (نیا جملہ) ہے۔ اور عربوں میں سے کچھ اسے مفتوح (زبر کے ساتھ) پڑھتے ہیں تو اس میں قول کا عمل ہوتا ہے۔ ﴿وَأَسْلَمْتُ مَعَ سُلَيْمَانَ لِلَّهِ رَبِّ الْعَلَمِينَ﴾ اگر 'مع' ساکن ہو تو نحویوں کے نزدیک بلا اختلاف ایک حرف ہے جو معنی کے لیے آتا ہے، اور اگر آپ اس پر فتحہ پڑھیں تو اس میں دو اقوال ہیں: ایک یہ کہ یہ ظرف کے معنی میں اسم ہے۔ اور دوسرا یہ کہ یہ فتحہ پر مبنی حرفِ خافض ہے۔ یہ بات النحاس نے کہی ہے(۲)۔

ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَى ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَلِحًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ فَإِذَا هُمْ فَرِيقَانِ يَخْتَصِمُونَ ٤٥ قَالَ يَقَوْمِ لِمَ تَسْتَعْجِلُونَ بِالسَّيِّئَةِ قَبْلَ الْحَسَنَةِ لَوْلَا تَسْتَغْفِرُونَ اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ٤٦ قَالُوا اطَّيَّرْنَا بِكَ وَبِمَن مَّعَكَ قَالَ طَئِرُكُمْ عِندَ اللَّهِ بَلْ أَنتُمْ قَوْمٌ تُفْتَنُونَ ٤٧﴾۔

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَى ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَلِحًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ﴾ اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے(۳)۔ ﴿فَإِذَا هُمْ فَرِيقَانِ يَخْتَصِمُونَ﴾ مجاہد نے کہا: یعنی: مومن اور کافر۔ انہوں نے کہا: جھگڑا وہ ہے جو اللہ تعالیٰ نے اپنے اس قول میں بیان فرمایا ہے: ﴿أَتَعْلَمُونَ أَنَّ صَلِحًا مُّرْسَلٌ مِّن رَّبِّهِۦ﴾ سے لے کر ﴿كَافِرُونَ﴾ تک [الاعراف: ۷۵]۔ اور کہا گیا: ان کا جھگڑا یہ تھا کہ ہر گروہ کہتا تھا: "ہم حق پر ہیں تمہارے علاوہ"(۴)۔

---

(۱) النکت والعیون ۴/ ۲۱۷۔ (۲) فی اعراب القرآن ۳/ ۲۱۳۔ (۳) ۹/ ۲۶۶ - ۲۶۷۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۵/ ۱۳۹-۱۴۰، اور النکت والعیون ۴/ ۲۱۸۔ اور مجاہد کا قول طبری نے ۱۸/ ۸۶ پر نکالا ہے۔

Surah An-Naml: Verses 45 - 47 181

His words (The Almighty): {He said, "O my people, why do you hasten to evil before good?"} Mujahid said: [meaning] with punishment before mercy (1). The meaning is: Why do you delay faith which brings you reward, and put forward disbelief which necessitates punishment? For the disbelievers would say, out of excessive denial: "Bring us the punishment." And it was said: i.e., why do you do what makes you deserve punishment? It does not mean they literally sought to hasten the punishment. {Why do you not seek forgiveness of Allah} i.e., will you not repent to Allah from polytheism (2). {so that you may receive mercy} so that you may be shown mercy. And it has been mentioned before (3).

His words (The Almighty): {They said, "We consider you a bad omen, you and those with you"} i.e., we see you as unlucky (4). And bad luck is misfortune. Nothing is more harmful to reason and more destructive to planning than the belief in omens (Tiyarah). Whoever thinks that the lowing of a cow or the cawing of a crow can avert destiny or repel what is ordained has indeed behaved ignorantly. A poet said: Omens of time (5) do not avert destiny, so excuse time and do not taint it with blame. Which day do you single out for good fortune, while deaths descend every day? There is no day but it contains good fortune and bad luck occurring for some people and then others. The Arabs were the most superstitious of people regarding omens. If one of them (6) intended to travel, he would scare a bird into flight. If it flew to the right, he would proceed and take it as a good sign. If it flew to the left, he would return and take it as a bad omen. So the Prophet ﷺ forbade that and said: "Let the birds remain in their nests" (7) as previously explained in [the commentary of Surah] "Al-Ma'idah" (8).

(1) Previous sources. (2) Al-Wasit 3/380, and Zad al-Masir 6/180. (3) 1/342 and 5/312. (4) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/140, on the authority of Mujahid. (5) In 'Adab al-Dunya wa al-Din': people. (6) In 'Adab al-Dunya wa al-Din': The Persians were the most superstitious of people, and the Arabs, if... (7) Adab al-Dunya wa al-Din pp. 287-288. The Hadith was mentioned previously 9/306 with the wording: "Let the birds remain in their nests." And "al-Wukn" is the shelter of a bird other than a nest. Lisan [al-Arab] (w-k-n). (8) 7/290-291.

सूरह अन-नमल: आयत 45 - 47 181

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {उसने कहा, "ऐ मेरी क़ौम! तुम भलाई से पहले बुराई के लिए क्यों जल्दी मचाते हो?"} मुजाहिद ने कहा: [अर्थात्] रहमत से पहले अज़ाब के लिए (1); इसका अर्थ है: तुम उस ईमान को लाने में देरी क्यों करते हो जो तुम्हारे लिए सवाब (पुण्य) लाता है, और उस कुफ़्र को आगे क्यों बढ़ाते हो जो सज़ा का पात्र बनाता है? काफ़िर लोग हद से ज़्यादा इनकार की वजह से कहते थे: "हमारे पास अज़ाब ले आओ।" और कहा गया है: यानी तुम वह काम क्यों करते हो जिसके कारण तुम अज़ाब के पात्र बनते हो? ऐसा नहीं है कि उन्होंने सचमुच अज़ाब जल्दी मँगाया था। {तुम अल्लाह से माफ़ी क्यों नहीं माँगते} यानी, क्या तुम अल्लाह से शिर्क(बहुदेववाद) से तौबा नहीं करोगे (2)। {ताकि तुम पर रहमत की जाए} ताकि तुम पर दया की जाए। और यह पहले भी बताया जा चुका है (3)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {उन्होंने कहा, "हमने तुम्हें और तुम्हारे साथियों को अपशकुन समझा है"} यानी, हमने तुम्हें मनहूस माना है (4)। और मनहूसियत बदकिस्मती है। अक़्ल के लिए इससे ज़्यादा हानिकारक और योजना के लिए इससे ज़्यादा विनाशकारी कुछ भी नहीं है जितना कि 'तिरया' (अपशकुन) में विश्वास करना। जो कोई यह सोचता है कि गाय का रंभाना या कौवे का काँव-काँव करना नियति (क़ज़ा) को टाल सकता है या मुक़द्दर को रोक सकता है, वह वास्तव में अज्ञानी है। एक कवि ने कहा है: ज़माने के अपशकुन (5) नियति को नहीं टालते, इसलिए ज़माने को क्षमा करो और उसे दोष से कलंकित न करो। तुम किस दिन को सौभाग्य के लिए विशेष मानते हो, जबकि मौतें हर दिन आती हैं? कोई ऐसा दिन नहीं है जिसमें सौभाग्य न हो और कुछ लोगों के लिए दुर्भाग्य न हो। अरब लोग शकुन-अपशकुन (तिराया) को बहुत ज़्यादा मानने वाले थे। जब उनमें से कोई (6) यात्रा करने का इरादा करता, तो वह किसी पक्षी को उड़ा देता। यदि वह दाईं ओर उड़ता, तो वह यात्रा पर निकल जाता और इसे शुभ मानता। यदि वह बाईं ओर उड़ता, तो वह लौट आता और इसे अपशकुन मानता। तो पैगंबर ﷺ ने इससे मना फ़रमाया और कहा: "पक्षियों को उनके बसेरों (घोंसलों) में ही रहने दो" (7) जैसा कि पहले "अल-मायदा" (8) की व्याख्या में स्पष्ट किया गया है।

(1) पिछले स्रोत। (2) अल-वसीत 3/380, और ज़ाद अल-मसीर 6/180। (3) 1/342 और 5/312। (4) मुजाहिद के हवाले से मआनी अल-क़ुरान लि-नह़्हास 5/140। (5) 'अदब अद-दुनिया वद-दीन' में: लोग। (6) 'अदब अद-दुनिया वद-दीन' में: फ़ारसी लोग सबसे ज़्यादा शकुन-अपशकुन मानने वाले थे, और अरब जब... (7) अदब अद-दुनिया वद-दीन पृष्ठ 287-288। हदीस पहले 9/306 में इस

शब्दों के साथ आ चुकी है: "पक्षियों को उनके बसेरों में रहने दो।" और 'अल-वुक्न' घोंसले के अलावा पक्षी के रहने की जगह है। लिसान (व-क-न)। (8) 7/290-291।

سورة النمل: آیات 45 - 47 181

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قَالَ يَقَوْمِ لِمَ تَسْتَعْجِلُونَ بِالسَّيِّئَةِ قَبْلَ الْحَسَنَةِ﴾ (اس نے کہا، "اے میری قوم! تم بھلائی سے پہلے برائی کی جلدی کیوں مچاتے ہو؟") مجاہد نے کہا: رحمت سے پہلے عذاب کی (1)؛ مطلب یہ ہے کہ: تم اس ایمان کو لانے میں کیوں تاخیر کرتے ہو جو تمہارے لیے ثواب لاتا ہے، اور اس کفر کو کیوں مقدم رکھتے ہو جو عذاب کا موجب ہے؟ چنانچہ کفار حد سے زیادہ انکار کی بنا پر کہتے تھے: "ہمارے پاس عذاب لے آؤ"۔ اور کہا گیا: یعنی تم وہ کام کیوں کرتے ہو جس کی وجہ سے تم عذاب کے مستحق بنتے ہو، یہ نہیں کہ انہوں نے فی الواقع عذاب جلدی مانگا تھا۔ ﴿لَوْلَا تَسْتَغْفِرُونَ اللَّهَ﴾ یعنی: کیا تم اللہ سے شرک سے توبہ نہیں کرتے (2)۔ ﴿لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾ تاکہ تم پر رحم کیا جائے۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قَالُوا اطَّيَّرْنَا بِكَ وَبِمَن مَّعَكَ﴾ (انہوں نے کہا، "ہم نے تجھے اور تیرے ساتھیوں کو منحوس سمجھا ہے") یعنی: ہم نے تم سے بدفالی لی (4)۔ اور نحوست بدقسمتی ہے۔ عقل کے لیے بدفالی (طیرہ) کے عقیدے سے زیادہ نقصان دہ اور تدبیر کے لیے اس سے زیادہ تباہ کن کوئی چیز نہیں ہے۔ اور جس نے یہ گمان کیا کہ گائے کا رنبھانا یا کوے کا کائیں کائیں کرنا کسی فیصلے (قضا) کو ٹال سکتا ہے یا مقدر کو روک سکتا ہے، تو وہ جاہل ہے۔ شاعر نے کہا ہے: زمانے کی بدفالی (5) قضا کو نہیں ٹالتی، پس زمانے کو معذور سمجھو اور اسے ملامت سے داغدار نہ کرو۔ تم کس دن کو خوش بختی کے لیے خاص کرتے ہو، جبکہ موتیں ہر روز نازل ہوتی ہیں؟ کوئی دن ایسا نہیں جس میں کچھ لوگوں کے لیے خوش بختی اور دوسروں کے لیے بدبختی نہ چل رہی ہو۔ اور اہل عرب سب سے زیادہ بدفالی لینے والے لوگ تھے، اور وہ جب (6) سفر کا ارادہ کرتے تو کسی پرندے کو اڑاتے، پس اگر وہ دائیں جانب اڑتا تو چل پڑتے اور اسے نیک

شگون لیتے، اور اگر وہ بائیں جانب اڑتا تو واپس آ جاتے اور اسے بدفالی (نحوست) سمجھتے، تو نبی کریم ﷺ نے اس سے منع فرمایا اور فرمایا: "پرندوں کو ان کے ٹھکانوں پر رہنے دو" (7) جیسا کہ اس سے پہلے "المائدہ" (8) میں اس کی وضاحت گزر چکی ہے۔

(1) گذشتہ مصادر۔ (2) الوسیط 3/ 380، اور زاد المسیر 6/ 180۔ (3) 1/ 342 اور 5/ 312۔ (4) معانی القرآن للنحاس 5/ 140 بحوالہ مجاہد۔ (5) ادب الدنیا والدین میں ہے: لوگ۔ (6) ادب الدنیا والدین میں ہے: اور اہل فارس سب سے زیادہ بدفالی لینے والے لوگ تھے، اور اہل عرب جب... (7) ادب الدنیا والدین ص 287-288۔ اور یہ حدیث پہلے 9/ 306 میں ان الفاظ کے ساتھ گزری ہے: "پرندوں کو ان کے ٹھکانوں پر رہنے دو"۔ اور 'الوکن' گھونسلے کے علاوہ پرندے کے ٹھکانے کو کہتے ہیں۔ اللسان (وکن)۔ (8) 7/ 290-291۔

Surah Al-Naml: Verses 45 - 49 182 "He said, 'Your omen is with Allah'" i.e.: your misfortunes (1). "But you are a people being tested" i.e.: being tried. It was also said: being punished for your sins (2). Allah says: "And there were in the city nine men who spread corruption in the land and did not reform (48). They said, 'Take an oath by Allah that we will surely attack him and his family by night; then we will surely say to his protector, "We did not witness the destruction of his family, and indeed we are truthful"' (49)." Allah says: "And there were in the city" i.e.: in the city of Salih, which is Al-Hijr (3) "nine men (raht)" i.e.: nine men from the sons of their nobles (4). Al-Dahhak said: These nine were the greats of the city's people, and they used to spread corruption in the land and command corruption. They sat by a great rock, and Allah Almighty overturned it upon them (5). Ata bin Abi Rabah said: I have been informed that they used to clip [the edges of] dinars and dirhams (6). And that is from corruption in the land. This was said by Sa'id bin al-Musayyib. It was also said: their corruption was that they sought out people's private faults and did not conceal them (7). Others have said different things. What follows from the verse is what Al-Dahhak and others said, that they were among the most prominent and wealthiest of the people, and they were people of disbelief and many sins, and the summary of their matter is that they spread corruption and did not reform. "Al-Raht" is a name for a group, as if they were leaders, each followed by a group (raht). The plural is "arhut" and "arahit". He [a poet] said: O misery for the war which has laid down groups, so they found rest (8).

---

(1) Al-Nukat wa al-Uyun 4/218. Narrated by al-Tabari 18/88 on the authority of Ibn Abbas. (2) Al-Kashshaf 3/151. (3) Tafsir Abi Al-Layth 2/499. (4) Tafsir al-Baghawi 3/423. (5) I'rab al-Qur'an 3/214. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/141, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/263. (7) Al-Nukat wa al-Uyun 4/220. (8) Tahdhib al-Lugha 6/176. The author of the verse is Sa'd bin Malik bin Dabi'ah, and it is in Mu'jam al-Shu'ara' p. 14, and Sharh Diwan al-Hamasa 2/500.

सूरह अन-नमल: आयत 45 - 49 182 "उसने कहा, 'तुम्हारा शकुन अल्लाह के पास है'" यानी: तुम्हारी मुसीबतें (1)। "बल्कि तुम ऐसे लोग हो जिन्हें आज़माया जा रहा है" यानी: तुम्हारी परीक्षा ली जा रही है। और कहा गया है: तुम्हारे पापों के कारण तुम्हें दंडित किया जा रहा है (2)। अल्लाह का कथन है: "और शहर में नौ व्यक्ति थे जो धरती में बिगाड़ पैदा करते थे और सुधार नहीं करते थे (48)। उन्होंने कहा, 'अल्लाह की सौगंध खाओ कि हम रात में उस पर और उसके घरवालों पर छापा मारेंगे; फिर हम उसके संरक्षक से कहेंगे, \"हम उसके परिवार के विनाश के समय उपस्थित नहीं थे, और वास्तव में हम सच्चे हैं\"' (49)।" अल्लाह का कथन है: "और शहर में थे" यानी: सालेह के शहर में, जो अल-हिज्र है (3) "नौ व्यक्ति (रहत)" यानी: उनके कुलीनों के बेटों में से नौ पुरुष (4)। अल-दह्हाक ने कहा: ये नौ शहर के लोगों के बड़े लोग थे, और वे धरती में भ्रष्टाचार फैलाते थे और बुराई का आदेश देते थे। वे एक बड़ी चट्टान के पास बैठे, तो अल्लाह तआला ने उसे उन पर पलट दिया (5)। अता बिन अबी रबाह ने कहा: मुझे सूचना मिली है कि वे दीनार और दिरहम [के किनारों] को कतरते थे (6)। और यह धरती में बिगाड़ का हिस्सा है। सईद बिन अल-मुसय्यिब ने यही कहा। यह भी कहा गया है: उनका बिगाड़ यह था कि वे लोगों की कमियों को ढूँढते थे और उन्हें छुपाते नहीं थे (7)। इसके अलावा भी कुछ बातें कही गई हैं। आयत से जो निष्कर्ष निकलता है वह वही है जो अल-दह्हाक और अन्य ने कहा कि वे लोगों में सबसे प्रमुख और धनी थे, और वे कुफ़्र (अविश्वास) और बहुत सारे पापों वाले लोग थे, और उनके मामले का सारांश यह है कि वे बिगाड़ पैदा करते थे और सुधार नहीं करते थे। "रहत" (raht) एक समूह का नाम है, जैसे कि वे नेता थे, जिनमें से प्रत्येक का अनुसरण एक समूह (रहत) करता था। बहुवचन "अरहुत" और "अराहित" है। उसने [एक कवि ने] कहा: हे युद्ध की विपत्ति, जिसने समूहों को धराशायी कर दिया, तो उन्हें विश्राम मिल गया (8)।

---

(1) अन-नुकात वल-उयून 4/218। अल-तब़री 18/88 ने इसे इब्न अब्बास के हवाले से उद्धृत किया है। (2) अल-कश्शाफ़ 3/151। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/499। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/423। (5) इ'राब अल-कुरान 3/214। (6) म'आनी अल-कुरान लिन-नह़ास 5/141, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/263। (7) अन-नुकात वल-उयून 4/220। (8) तहज़ीब अल-लुग़ा 6/176। इस शेर के कहने वाले सा'द बिन मालिक बिन दबिया हैं, और यह मुअजम अल-शुआरा पृष्ठ 14 और शरह दीवान अल-हमासा 2/500 में है।

سورة النمل: الآيات ٤٥ - ٤٩ ١٨٢ ﴿قَالَ طَائِرُكُمْ عِندَ اللَّهِ﴾ یعنی: تمہاری مصیبتیں (١)۔ ﴿بَلْ أَنتُمْ قَوْمٌ تُفْتَنُونَ﴾ یعنی: تم آزمائے جا رہے ہو۔ اور کہا گیا: تمہارے گناہوں کی وجہ سے تمہیں عذاب دیا جا رہا ہے (٢)۔ ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿وَكَانَ فِي الْمَدِينَةِ تِسْعَةُ رَهْطٍ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ وَلَا يُصْلِحُونَ ﴿٤٨﴾ قَالُوا تَقَاسَمُوا بِاللَّهِ لَنُبَيِّتَنَّهُ وَأَهْلَهُ ثُمَّ لَنَقُولَنَّ لِوَلِيِّهِ مَا شَهِدْنَا مَهْلِكَ أَهْلِهِ وَإِنَّا لَصَادِقُونَ ﴿٤٩﴾ ﴾ فرمان الٰہی: ﴿وَكَانَ فِي الْمَدِينَةِ﴾ یعنی: حضرت صالح علیہ السلام کے شہر میں، اور وہ 'الحجر' ہے (٣) ﴿تِسْعَةُ رَهْطٍ﴾ یعنی: ان کے شرفاء کے بیٹوں میں سے نو مرد (٤)۔ ضحاک نے کہا: یہ نو افراد شہر کے بڑے لوگ تھے، وہ زمین میں فساد کرتے تھے اور فساد کا حکم دیتے تھے، پس وہ ایک بڑی چٹان کے پاس بیٹھے تو اللہ تعالیٰ نے اسے ان پر پلٹ دیا (٥)۔ عطا بن ابی رباح نے کہا: مجھے یہ خبر پہنچی ہے کہ وہ دیناروں اور درہموں کی کتر بیونت کرتے تھے (٦)۔ اور یہ زمین میں فساد کی ایک صورت ہے۔ یہی بات سعید بن مسیب نے کہی۔ ایک قول یہ ہے کہ ان کا فساد یہ تھا کہ وہ لوگوں کے عیوب تلاش کرتے اور انہیں چھپاتے نہیں تھے (٧)۔ اس کے علاوہ بھی اقوال ہیں۔ آیت سے جو بات لازم آتی ہے وہ وہی ہے جو ضحاک اور دوسروں نے کہی کہ وہ قوم کے معززین اور مالدار ترین لوگ تھے، اور کفر اور کثیر گناہوں والے تھے، اور ان کے معاملے کا خلاصہ یہ ہے کہ وہ فساد کرتے تھے اور اصلاح نہیں کرتے تھے۔ 'رہط' جماعت کا نام ہے، گویا وہ سردار تھے جن میں سے ہر ایک کے پیچھے ایک گروہ (رہط) ہوتا تھا۔ اس کی جمع 'ارْهُط' اور 'أرابط' آتی ہے۔ شاعر نے کہا: اے جنگ کی بدبختی جس نے گروہوں کو گرا دیا پس وہ آرام پا گئے (٨)۔

---

(١) النکت والعیون ٢١٨/٤۔ اور اسے طبری نے ٨٨/١٨ میں ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ (٢) الکشاف ١٥١/٣۔ (٣) تفسیر ابی اللیث ٤٩٩/٢۔ (٤) تفسیر البغوی ٤٢٣/٣۔ (٥) اعراب القرآن ٢١٤/٣۔ (٦) معانی القرآن للنحاس ١٤١/٥، اور المحرر الوجیز ٢٦٣/٤۔ (٧) النکت والعیون ٢٢٠/٤۔

(۸) تہذیب اللغۃ ۱۷٦/٦۔ اور اس شعر کے قائل سعد بن مالک بن ضبیعہ ہیں، اور یہ 'معجم الشعراء' ص ١٤، اور 'شرح دیوان الحماسہ' ۵۰۰/۲ میں ہے۔

These mentioned individuals were the companions of Qudar, the slaughterer of the camel. Ibn Atiyyah mentioned this (1). I said: There was disagreement regarding their names. Al-Ghaznawi said: Their names are: Qudar bin Salif, Masda', Aslam, Dahmi, Duhaym, Du'ma, Du'aym, Qital, and Sadaq. Ibn Ishaq said: Their leader was Qudar bin Salif and Masda' bin Mahra', and seven followed them: Bal' bin Mayla', Du'ayr bin Ghanam, Dhu'ab bin Mahraj, and four whose names were not known. Al-Zamakhshari (2) mentioned their names from Wahb ibn Munabbih: Al-Hudhail bin Abd Rabb, Ghanam bin Ghanam, Riyab bin Mahraj, Masda' bin Mahraj, Umair ibn Kurdabah, Asim bin Makhramah, Subait bin Sadaqah, Sam'an bin Safi, and Qudar bin Salif. They were the ones who sought to slaughter the camel, and they were the tyrants of Salih's people and among the sons of their nobles. Al-Suhayli (3): Al-Naqqash mentioned the nine who caused corruption in the land and did not do good, and he named them by their names. This is not strictly regulated by narration, but I mention it based on effort and estimation. However, we mention it as we found it in the book of Muhammad ibn Habib, and they are: Masda' bin Dahr - it is said: Dahm - and Qudar bin Salif, Huraym, Sawab, Riyab, Dab, Du'ma, Harami, and Ra'in bin Umair. I said: Al-Mawardi (4) mentioned their names from Ibn Abbas, saying: They are Du'ma, Du'aym, Harami, Huraym, Dab, Sawab, Riyab, Mistah, and Qudar. They were in the land of al-Hijr, which is the land of Sham. The Almighty's saying: {They said: "Swear to one another by Allah that we shall definitely attack him and his family by night"} It is possible that "Taqasamu" (Swear to one another) is a future verb and it is a command, meaning: some of them said to others: "Swear". And it is possible that it is a past verb in the sense of the current state, as if He said: They said while swearing by Allah. The evidence for this interpretation is the reading of Abdullah: "They cause corruption in the land and do not do good, swearing by Allah" and it does not contain "They said" (5). {We shall definitely attack him and his family by night then...}

---

(1) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/263. (2) In Al-Kashshaf 3/151 - 152. (3) In Al-Ta'rif wa Al-I'lam p. 129. (4) In Al-Nukat wa Al-Uyun 4/219. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/263 quoted from Al-Tabari, and it is in his Tafsir 90/88 - 91 similarly. And the reading of Abdullah =

ये उल्लेखित लोग ऊंटनी को मारने वाले कुदार के साथी थे। इब्न अतिया ने इसका उल्लेख किया है (1)। मैंने कहा: उनके नामों के बारे में मतभेद है। अल-ग़ज़नवी ने कहा: उनके नाम हैं: कुदार बिन सालिफ़, मस्दा, असलम, दहमी, दुहयम, दुअमा, दुअयिम, क़िताल और सदाक़। इब्न इस्हाक़ ने कहा: उनके नेता कुदार बिन सालिफ़ और मस्दा बिन महरा' थे, और सात उनके पीछे चले, वे थे: बल' बिन मयला', दुअैर बिन ग़नम, ज़ुअब बिन महरज, और चार जिनके नाम ज्ञात नहीं थे। अल-ज़मखशरी (2) ने वहब इब्न मुनब्बिह के हवाले से उनके नामों का उल्लेख किया: अल-हुज़ैल बिन अब्द रब्ब, ग़नम बिन ग़नम, रियाब बिन महरज, मस्दा बिन महरज, उमैर इब्न कुरदबाह, आसिम बिन मखरमा, सुबैत बिन सदक़ा, समआन बिन सफ़ी और कुदार बिन सालिफ़। वे वही थे जिन्होंने ऊंटनी को मारने की कोशिश की थी, और वे सालेह की क़ौम के अत्याचारी थे और उनके रईसों के बेटों में से थे। अल-सुहैली (3): अल-नक्कास ने उन नौ लोगों का उल्लेख किया जो धरती पर भ्रष्टाचार फैलाते थे और सुधार नहीं करते थे, और उन्होंने उनके नाम बताए। यह वर्णन द्वारा कड़ाई से विनियमित नहीं है, लेकिन मैं इसे प्रयास और अनुमान के आधार पर उल्लेख करता हूं। लेकिन हम इसका उल्लेख वैसे ही करते हैं जैसा कि हमें मुहम्मद इब्न हबीब की किताब में मिला है, और वे हैं: मस्दा बिन दहर - कहा जाता है: दहम - और कुदार बिन सालिफ़, हुरैम, सवाब, रियाब, दाब, दुअमा, हरामी और रईन बिन उमैर। मैंने कहा: अल-मावर्दी (4) ने इब्न अब्बास से उनके नामों का उल्लेख करते हुए कहा: वे दुअमा, दुअयिम, हरामी, हुरैम, दाब, सवाब, रियाब, मिस्तह और कुदार हैं। वे अल-हिज्र की भूमि में थे, जो शाम की भूमि है। अल्लाह ताला का फरमान: {उन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम खाओ कि हम रात को उस पर और उसके परिवार पर अवश्य हमला करेंगे"} यह संभव है कि "तकासमू" (कसम खाओ) एक भविष्य की क्रिया हो और यह एक आदेश हो, जिसका अर्थ है: उनमें से कुछ ने दूसरों से कहा: "कसम खाओ"। और यह संभव है कि यह वर्तमान अवस्था के अर्थ में भूतकाल की क्रिया हो, जैसे कि उसने कहा हो: उन्होंने अल्लाह की कसम खाते हुए कहा। इस व्याख्या का प्रमाण अब्दुल्ला का पाठ (क़िरअत) है: "वे धरती पर भ्रष्टाचार फैलाते हैं और सुधार नहीं करते, अल्लाह की कसम खाते हुए" और इसमें "उन्होंने कहा" नहीं है (5)। {हम रात को उस पर और उसके परिवार पर अवश्य हमला करेंगे, फिर...}

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/263 में। (2) अल-कश्शाफ़ 3/151 - 152 में। (3) अत-तआरिफ वल-इलाम पृष्ठ 129 में। (4) एन-नुकात वल-उयून 4/219 में। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/263 अल-तबरी से उद्धृत, और यह उनके तफ़सीर 90/88 - 91 में इसी तरह है। और अब्दुल्ला का पाठ =

سورة النمل: آیات 48 - 49 183

اور مذکورہ بالا لوگ اونٹنی کی کونچیں کاٹنے والے قدار کے ساتھی تھے۔ ابن عطیہ نے اس کا ذکر کیا ہے (1)۔ میں نے کہا: ان کے ناموں کے بارے میں اختلاف ہے، چنانچہ الغزنوی نے کہا: ان کے نام یہ ہیں: قدار بن سالف، مصدع، اسلم، دہمی، دہیم، دعملیٰ، دعیم، قتال اور صداق۔ ابن اسحاق نے کہا: ان کا سربراہ قدار بن سالف اور مصدع بن مہرع تھا، پھر سات ان کے پیچھے چلے، وہ یہ ہیں: بلع بن میلوع، دعیر بن غنم، ذؤاب بن مہرج اور چار جن کے نام معلوم نہیں ہوسکے۔ اور زمخشری (2) نے وہب بن منبہ سے ان کے نام ذکر کیے ہیں: الہذیل بن عبد رب، غنم بن غنم، ریاب بن مہرج، مصدع بن مہرج، عمیر بن کردبہ، عاصم بن مخرمہ، سبیط بن صدقہ، سمعان بن صفی اور قدار بن سالف۔ اور یہی وہ لوگ تھے جنہوں نے اونٹنی کی کونچیں کاٹنے کی کوشش کی، اور وہ صالح کی قوم کے سرکش تھے اور ان کے شرفاء کے بیٹوں میں سے تھے۔ السہیلی (3) نے ذکر کیا: نقاش نے ان نو افراد کا ذکر کیا جو زمین میں فساد پھیلاتے تھے اور اصلاح نہیں کرتے تھے، اور ان کے نام بتائے، اور یہ روایت کے ذریعے منضبط نہیں ہے، سوائے اس کے کہ میں اسے اجتہاد اور تخمینے کے طور پر ذکر کرتا ہوں، لیکن ہم اسے ویسے ہی ذکر کرتے ہیں جیسا کہ ہمیں محمد بن حبیب کی کتاب میں ملا ہے، اور وہ یہ ہیں: مصدع بن دہر - اور کہا جاتا ہے: دہم - اور قدار بن سالف، ہریم، صواب، ریاب، داب، دعملیٰ، ہرمی اور رعین بن عمیر۔ میں نے کہا: اور ماوردی (4) نے ابن عباس سے ان کے نام ذکر کیے ہیں، پس انہوں نے کہا: وہ دعملیٰ، دعیم، ہرمی، ہریم، داب، صواب، ریاب، مسطح اور قدار ہیں، اور وہ ارضِ حجر میں تھے جو کہ ارضِ شام ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {انہوں نے کہا: تم اللہ کی قسم کھاؤ کہ ہم ضرور رات کے وقت اس پر اور اس کے گھر والوں پر چھاپہ ماریں گے}۔ جائز ہے کہ "تَقَاسَمُوا" فعلِ مستقبل ہو

اور یہ امر ہو، یعنی: ان میں سے بعض نے بعض سے کہا: تم قسم کھاؤ۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ حال کے معنی میں ماضی ہو، گویا کہ اللہ نے فرمایا: انہوں نے اللہ کی قسمیں کھاتے ہوئے کہا، اور اس تاویل کی دلیل عبداللہ (بن مسعود) کی قرات ہے: "يُفْسِدُونَ فِي الأَرْضِ ولا يُصْلِحُونَ تَقَاسَمُوا بالله" (وہ زمین میں فساد پھیلاتے ہیں اور اصلاح نہیں کرتے، اللہ کی قسم کھاتے ہوئے) اور اس میں لفظ "قالوا" نہیں ہے (5)۔ {ہم ضرور رات کے وقت اس پر اور اس کے گھر والوں پر چھاپہ ماریں گے پھر...}

---

(1) المحرر الوجيز 4 / 263 میں۔ (2) الكشاف 3 / 151 - 152 میں۔ (3) التعريف والإعلام ص 129 میں۔ (4) النكت والعيون 4/219 میں۔ (5) المحرر الوجيز 4/ 263 میں طبری سے منقول ہے، اور یہ ان کی تفسیر 90/88 - 91 میں اسی طرح ہے۔ اور عبداللہ کی قرات =

184 Surah An-Naml: Verses 48 - 53

"We will surely say to his wali (heir/protector)": The general recitation is with the letter 'nun' in both [words], and this was chosen by Abu Hatim. Hamzah and Al-Kisa'i recited with the letter 'ta' in both, and the damma (short 'u' sound) on the 'ta' and 'lam' in the second person (1), meaning they addressed each other with that. This was chosen by Abu Ubayd. Mujahid and Humayd recited with 'ya' in both, with damma on the 'ya' and 'lam' as a report (2). "Al-Bayaat" means surprising the enemy at night (3). The meaning of "to his wali" is to the clan of Salih who has the right of blood retribution. {And indeed we are truthful} in our denial of killing him (4). "Al-mahlik" (place/time of destruction) means destruction, and it could also mean the place (5). Asim (6) and Al-Sulami recited it with fatha (short 'a' sound) on the 'mim' and 'lam', meaning: destruction; it is said: "daraba yadribu madriban" meaning: a strike. Al-Mufaddal and Hafs (7) recited with fatha on the 'mim' and kasra (short 'i' sound) on the 'lam', so it would be a noun of place (8), like "al-majlis" for the place of sitting, and it could be an infinitive (verbal noun), like the words of the Almighty: {To Him is your return}, meaning: your returning.

The Almighty's saying: {And they planned a plan, and We planned a plan, while they perceived not (50). So see how was the end of their plan - that We destroyed them and their people, all (51). So those are their houses, empty, because they had wronged. Indeed in that is a sign for a people who know (52). And We saved those who believed and used to fear Allah (53).}

{And they planned a plan, and We planned a plan, while they perceived not} Their plan was what is narrated that these...

= This is an anomalous recitation. (1) Al-Sab'ah p. 483, and Al-Taysir p. 168. (2) Zad al-Masir 6/181-182 and it was also narrated from Abu Raja', and it is an anomalous recitation. (3) Al-Kashshaf 3/152. (4) Al-Nukat wal-Uyun 4/220. (5) I'rab al-Qur'an 3/215. (6) In the narration of Abu Bakr from him as in Al-Sab'ah p. 483, and Al-Taysir p. 144. It appeared in the manuscripts: "Hafs recited", which is a mistake; because Hafs recites with fatha on the mim and kasra on the lam as will come. (7) In the manuscripts: "And Abu Bakr". The correction is from Al-Sab'ah p. 483, and Al-Taysir p. 144. (8) Al-Wasit 3/380-381, and Zad al-Masir 6/182.

१८४ सूरा अन-नम्ल: आयतें ४८ - ५३

"हम निश्चित रूप से उसके वली (उत्तराधिकारी) से कहेंगे": सामान्य पाठ दोनों में 'नुन' के साथ है, और इसे अबू हातिम ने चुना है। हमज़ा और अल-किसाई ने दोनों में 'ता' के साथ पढ़ा, और 'ता' तथा 'लाम' पर दूसरे पुरुष (सम्बोधन) के रूप में धम्मा के साथ (१), अर्थात उन्होंने एक-दूसरे को इस तरह सम्बोधित किया। इसे अबू उबैद ने चुना है। मुजाहिद और हुमैद ने दोनों में 'या' के साथ पढ़ा, 'या' और 'लाम' पर सूचना (तीसरा पुरुष) के रूप में धम्मा के साथ (२)। "अल-बयात" का अर्थ है रात में दुश्मन पर अचानक हमला करना (३)। "उसके वली के लिए" का अर्थ है सालेह का कबीला जिसके पास खून का बदला लेने का अधिकार है। {और वास्तव में हम सच्चे हैं} उसकी हत्या के हमारे इनकार में (४)। "अल-मलिक" का अर्थ विनाश है, और यह स्थान भी हो सकता है (५)। आसिम (६) और अल-सुलामी ने इसे 'मीम' और 'लाम' पर फतहा के साथ पढ़ा, अर्थात: विनाश; कहा जाता है: "दराबा यदरिबु मदरबन" अर्थात: प्रहार। अल-मुफद्दल और हफ़्स (७) ने 'मीम' पर फतहा और 'लाम' पर कसरा के साथ पढ़ा, तो यह स्थान वाचक संज्ञा (८) होगा, जैसे बैठने के स्थान के लिए "अल-मजलिस", और यह एक भाववाचक संज्ञा भी हो सकता है, जैसे सर्वशक्तिमान के शब्द: {उसी की ओर तुम्हारा लौटना है}, अर्थात: तुम्हारा वापस जाना।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और उन्होंने एक योजना बनाई, और हमने भी एक योजना बनाई, जबकि उन्हें पता नहीं था (५०)। तो देखो उनकी योजना का अंत कैसा रहा - कि हमने उन्हें और उनकी पूरी कौम को नष्ट कर दिया (५१)। तो ये उनके घर हैं, उजाड़, इसलिए कि उन्होंने ज़ुल्म किया था। वास्तव में इसमें उन लोगों के लिए एक निशानी है जो जानते हैं (५२)। और हमने उन लोगों को बचा लिया जो ईमान लाए थे और डरते थे (५३)।}

{और उन्होंने एक योजना बनाई, और हमने भी एक योजना बनाई, जबकि उन्हें पता नहीं था} उनकी योजना वह थी जो रिवायत की गई है कि ये...

= यह एक असामान्य पाठ है। (१) अल-सबआ पृ. ४८३, और अल-तयसीर पृ. १६८। (२) ज़ाद अल-मसीर ६/१८१-१८२ और इसे अबू रजा से भी उद्धृत किया गया है, और यह एक असामान्य पाठ है। (३) अल-कश्शाफ ३/१५२। (४) अल-नुकात वल-उयून ४/२२०। (५) इराब अल-कुरान ३/२१५। (६) अबू बकर की रिवायत में उनसे जैसा कि अल-सबआ पृ. ४८३, और अल-तयसीर पृ. १४४ में है। प्रतियों में आया है: "हफ़्स ने पढ़ा", जो कि एक गलती है; क्योंकि हफ़्स मीम पर फतहा और लाम पर

कसरा के साथ पढ़ते हैं जैसा कि आगे आएगा। (७) प्रतियों में: "और अबू बकर"। सुधार अल-सबआ पृ. ४८३, और अल-तयसीर पृ. १४४ से है। (८) अल-वसीत ३/३८०-३८१, और ज़ाद अल-मसीर ६/१८२।

۱۸۴ سورة النمل: آیات ۴۸ - ۵۳

"ہم ضرور اس کے وارث سے کہیں گے": عام قرأت دونوں میں 'ن' کے ساتھ ہے، اور اسے ابو حاتم نے پسند کیا ہے۔ حمزہ اور کسائی نے دونوں میں 'ت' کے ساتھ پڑھا، اور خطاب کے طور پر 'ت' اور 'ل' پر پیش کے ساتھ (۱) یعنی انہوں نے ایک دوسرے سے یہ بات کہی۔ اسے ابو عبید نے منتخب کیا ہے۔ مجاہد اور حمید نے دونوں میں 'ی' کے ساتھ پڑھا، اور خبر کے طور پر 'ی' اور 'ل' پر پیش کے ساتھ (۲)۔ "البیات" کا مطلب ہے رات کے وقت دشمن پر اچانک حملہ کرنا (۳)۔ "اس کے وارث کے لیے" کا مطلب ہے حضرت صالح علیہ السلام کا وہ قبیلہ جسے خون کا بدلہ لینے کا حق حاصل ہے۔ {اور یقیناً ہم سچے ہیں} ان کے قتل سے اپنے انکار میں (۴)۔ اور "المَهْلِكَ" ہلاکت کے معنی میں ہے، اور یہ جگہ کا نام بھی ہو سکتا ہے (۵)۔ عاصم (۶) اور سلمی نے میم اور لام کے زبر (فتحہ) کے ساتھ پڑھا ہے، یعنی: ہلاکت؛ کہا جاتا ہے: "ضرب یضرب مَضرباً" یعنی: مارنا۔ مفضل اور حفص (۷) نے میم کے زبر اور لام کے زیر (کسرہ) کے ساتھ پڑھا ہے، تو یہ اسم مکان (۸) ہو گا، جیسے بیٹھنے کی جگہ کے لیے "المجلس"، اور یہ مصدر بھی ہو سکتا ہے، جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اسی کی طرف تمہارا لوٹنا ہے} یعنی: تمہارا واپس جانا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور انہوں نے بھی ایک چال چلی اور ہم نے بھی ایک تدبیر کی اور انہیں خبر نہ تھی (۵۰)۔ سو دیکھو ان کی چال کا انجام کیا ہوا کہ ہم نے انہیں اور ان کی قوم سب کو ہلاک کر دیا (۵۱)۔ سو یہ ان کے مکانات ہیں جو ان کے ظلم کی وجہ سے اجڑے پڑے ہیں۔ بے شک اس میں علم والوں کے لیے ایک نشانی ہے (۵۲)۔ اور ہم نے ان لوگوں کو بچا لیا جو ایمان لائے تھے اور ڈرتے تھے (۵۳)۔}

{اور انہوں نے بھی ایک چال چلی اور ہم نے بھی ایک تدبیر کی اور انہیں خبر نہ تھی} ان کی چال وہ تھی جو مروی ہے کہ یہ...

= یہ شاذ قرأت ہے۔ (۱) السبعہ ص ۴۸۳، اور التیسیر ص ۱۶۸۔ (۲) زاد المسیر ۱۸۱/۶ - ۱۸۲ اور اسے ابو رجاء سے بھی نقل کیا گیا ہے، اور یہ شاذ قرأت ہے۔ (۳) الکشاف ۱۵۲/۳۔ (۴) النکت والعیون ۲۲۰/۴۔ (۵) إعراب القرآن ۲۱۵/۳۔ (۶) ان سے ابوبکر کی روایت میں جیسا کہ السبعہ ص ۴۸۳، اور التیسیر ص ۱۴۴ میں ہے۔ نسخوں میں "وقرأ حفص" واقع ہوا ہے جو کہ غلطی ہے؛ کیونکہ حفص میم کے فتحہ اور لام کے کسرہ کے ساتھ پڑھتے ہیں جیسا کہ آگے آئے گا۔ (۷) نسخوں میں: "اور ابو بکر"۔ درستگی السبعہ ص ۴۸۳، اور التیسیر ص ۱۴۴ سے ہے۔ (۸) الوسیط ۳۸۰/۳ - ۳۸۱، اور زاد المسیر ۱۸۲/۶۔

Surah An-Naml: Verses 50 - 53 185

The nine (men), at the beginning of the three days after the she-camel was hamstrung, and Salih had informed them of the coming of punishment, agreed and swore to each other that they would come to Salih's house at night and kill him and those close to him. They said: "If he is lying in his threat, we will inflict upon him what he deserves, and if he is truthful, we will have done away with him before ourselves and healed our souls." This was said by Mujahid and others (1). Ibn Abbas said: "Allah Almighty sent angels that night, and Salih's house was filled with them. The nine came to Salih's house brandishing their swords, so the angels killed them by crushing them with stones; they would see the stones but not see who was throwing them" (2). Qatadah said: "They set out quickly towards Salih, so an angel with a rock in his hand was set upon them and killed them" (3). Al-Suddi said: "They descended upon a cliff, and it collapsed with them, so Allah destroyed them under it." It was also said: "They hid in a cave near Salih's house, and a boulder rolled down upon them and crushed them all. This was their plot (4), and Allah's 'plotting' was His rewarding them for that." {So see how was the end of their plot: that We destroyed them and their people, all of them.} That is, by the blast that destroyed them (5). It has been said: "The destruction of all was by the blast of Gabriel" (6). The more apparent view is that the nine perished by a separate punishment, then the rest perished by the blast and the destruction. Al-A'mash, Al-Hasan, Ibn Abi Ishaq, Asim, Hamzah, and Al-Kisa'i used to read: "Anna" (that We) with fatha. Ibn al-Anbari said (7): "According to this view, it is not good to stop at 'the end of their plot' because 'that We destroyed them' is the predicate (khabar) of 'kana' (was). It is also permissible to place it in the nominative case (raf') as an apposition (itba') to 'end' (aqibah)."

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/264 without attribution. (2) Tafsir al-Baghawi 3/424. (3) Narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/83, and al-Tabari 18/94 similarly. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/264. (5) Tafsir al-Baghawi 3/424. (6) Al-Wasit 3/381. (7) In Iḍah al-Waqf wa al-Ibtida' 2/818-819, and what precedes it is from him without attributing the reading to al-Hasan. It has been attributed to him and the rest without attributing it to al-A'mash in I'rab al-Qur'an 3/215, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/264. And the reading of Asim, Hamzah, and al-Kisa'i in al-Sab'ah p. 484, and al-Taysir p. 168.

सूरह अन-नमल: आयतें 50 - 53 185

ऊंटनी की कूचें काटने के बाद तीन दिनों की शुरुआत में, जब सालिह ने उन्हें अज़ाब आने की सूचना दे दी थी, उन नौ लोगों ने आपस में समझौता और शपथ ली कि वे रात में सालिह के घर आएंगे और उन्हें और उनके करीबी लोगों को मार डालेंगे। उन्होंने कहा: "यदि वह अपनी धमकी में झूठा है, तो हम उसे वह सज़ा देंगे जिसका वह हकदार है, और यदि वह सच्चा है, तो हम अपने से पहले उसे खत्म कर देंगे और अपने दिलों को सुकून देंगे।" यह मुजाहिद और अन्य लोगों ने कहा है (1)। इब्न अब्बास ने कहा: "अल्लाह तआला ने उस रात फरिश्ते भेजे, और वे सालिह के घर में भर गए। वे नौ लोग तलवारें लहराते हुए सालिह के घर पहुंचे, तो फरिश्तों ने उन्हें पत्थरों से कुचलकर मार डाला; वे पत्थरों को तो देखते थे लेकिन उन्हें फेंकने वाले को नहीं देख पाते थे" (2)। कतादा ने कहा: "वे सालिह की ओर तेजी से निकले, तो उनके ऊपर एक फरिश्ता मुसल्लत कर दिया गया जिसके हाथ में एक बड़ी चट्टान थी और उसने उन्हें मार डाला" (3)। अल-सुद्दी ने कहा: "वे ज़मीन के एक किनारे पर उतरे, जो उनके साथ धंस गया और अल्लाह ने उन्हें उसके नीचे नष्ट कर दिया।" यह भी कहा गया है: "वे सालिह के घर के पास एक गुफा में छिप गए, तो उनके ऊपर एक चट्टान लुढ़क कर आई और उन सभी को कुचल दिया। यह उनकी चाल थी (4), और अल्लाह की 'चाल' उस पर उन्हें सज़ा देना था।" {तो देखो उनकी चाल का अंजाम कैसा हुआ: कि हमने उन्हें और उनकी पूरी कौम को तबाह कर दिया।} यानी, उस चीख के ज़रिए जिसने उन्हें नष्ट कर दिया (5)। यह भी कहा गया है: "सबका विनाश जिब्रील की चीख से हुआ" (6)। अधिक स्पष्ट यह है कि वे नौ लोग एक अलग अज़ाब से मारे गए, फिर बाकी लोग चीख और तबाही से मारे गए। अल-अमश, अल-हसन, इब्न अबी इसहाक, आसिम, हमज़ा और अल-किसाई "अन्ना" (कि हमने) को फतह (ज़बर) के साथ पढ़ते थे। इब्न अल-अन्बारी ने कहा (7): "इस विचारधारा के अनुसार, 'आकिबतु मक्रेहिम' (उनकी चाल का अंजाम) पर रुकना सही नहीं है क्योंकि 'अन्ना दम्मरनाहुम' 'काना' की खबर है। और इसे 'आकिबा' के अनुसरण में रफ़ (पेश) की स्थिति में रखना भी जायज़ है।"

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/264, बिना किसी संदर्भ के। (2) तफ़्सीर अल-बग़वी 3/424। (3) इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक़ ने अपनी तफ़्सीर 2/83 में और अल-तब़री ने 18/94 में इसी तरह उद्धृत किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/264। (5) तफ़्सीर अल-बग़वी 3/424। (6) अल-वसीत 3/381। (7) ईज़ाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा 2/818-819 में, और इससे पहले का हिस्सा हसन के हवाले के बिना उनका है। इसे हसन और बाकियों के हवाले से बताया गया है लेकिन इ'राब अल-क़ुरान 3/215

और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/264 में अल-अमश के हवाले से नहीं है। और आसिम, हमज़ा और अल-किसाई की किराअत अल-सबअ पृष्ठ 484 और अल-तयसीर पृष्ठ 168 में है।

سورة النمل: آیات ۵۰ - ۵۳ ۱۸۵

وہ نو (آدمی) جب اونٹنی کی کونچیں کاٹنے کے بعد تین دنوں کے آغاز میں تھے، اور صالح علیہ السلام نے انہیں عذاب آنے کی اطلاع دے دی تھی، تو انہوں نے باہم معاہدہ اور حلف لیا کہ وہ رات کے وقت صالح کے گھر آئیں گے اور انہیں اور ان کے خاص گھر والوں کو قتل کر دیں گے۔ انہوں نے کہا: "اگر وہ اپنی دھمکی میں جھوٹا ہے تو ہم اسے وہ سزا دیں گے جس کا وہ مستحق ہے، اور اگر وہ سچا ہے تو ہم اپنے سے پہلے اسے ختم کر دیں گے اور اپنے دلوں کو ٹھنڈک پہنچائیں گے۔" یہ بات مجاہد اور دیگر نے کہی ہے (۱)۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: "اللہ تعالیٰ نے اس رات فرشتے بھیجے، تو وہ صالح کے گھر میں بھر گئے۔ وہ نو افراد اپنی تلواریں سونتے ہوئے صالح کے گھر پہنچے، تو فرشتوں نے انہیں پتھروں سے کچل کر مار ڈالا؛ وہ پتھروں کو تو دیکھتے تھے لیکن انہیں پھینکنے والے کو نہیں دیکھتے تھے" (۲)۔ قتادہ نے کہا: "وہ تیزی سے صالح کی طرف نکلے، تو ان پر ایک فرشتہ مسلط کر دیا گیا جس کے ہاتھ میں ایک چٹان تھی، اس نے انہیں مار ڈالا" (۳)۔ سدی نے کہا: "وہ زمین کے ایک کنارے پر اترے، تو وہ ان کے ساتھ دھنس گیا اور اللہ نے انہیں اس کے نیچے ہلاک کر دیا۔" اور یہ بھی کہا گیا: "وہ صالح کے گھر کے قریب ایک غار میں چھپ گئے، تو ان پر ایک چٹان لڑھک کر آئی جس نے ان سب کو کچل دیا، پس یہ ان کی مکر (چال) تھی (۴)۔ اور اللہ کی 'مکر' اس پر ان کی سزا تھی۔" {پس دیکھو ان کی چال کا انجام کیسا ہوا: کہ ہم نے انہیں اور ان کی قوم کو، ان سب کو تباہ کر دیا} یعنی اس چنگھاڑ کے ذریعے جس نے انہیں ہلاک کر دیا (۵)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: "سب کی ہلاکت جبریل علیہ السلام کی چنگھاڑ سے ہوئی" (۶)۔ اور ظاہر یہی ہے کہ وہ نو افراد الگ عذاب سے ہلاک ہوئے، پھر باقی لوگ چنگھاڑ اور تباہی سے ہلاک ہوئے۔ اعمش، حسن، ابن ابی اسحاق،

عاصم، حمزہ اور کسائی "أَنَّا" (کہ ہم نے) زبر کے ساتھ پڑھتے تھے۔ ابن انباری نے کہا (۷): "اس مذہب کے مطابق 'عَاقِبَةُ مَكْرِهِمْ' پر وقف کرنا درست نہیں ہے کیونکہ 'أَنَّا دَمَّرْنَاهُمْ' لفظ 'کان' کی خبر ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ اسے 'عاقبہ' کے تابع ہونے کی بنا پر حالت رفع میں رکھا جائے۔"

(۱) المحرر الوجیز ۴ / ۲۶۴ بغیر کسی نسبت کے۔ (۲) تفسیر البغوی ۳ / ۴۲۴۔ (۳) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۲ / ۸۳ میں اور طبری نے ۱۸ / ۹۴ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۴ / ۲۶۴۔ (۵) تفسیر البغوی ۳ / ۴۲۴۔ (۶) الوسیط ۳ / ۳۸۱۔ (۷) ایضاح الوقف والابتداء ۲ / ۸۱۸ - ۸۱۹ میں، اور اس سے پہلے کی بات حسن کی طرف نسبت کیے بغیر انہی سے ہے۔ اسے ان کی طرف اور باقیوں کی طرف منسوب کیا گیا ہے لیکن اعراب القرآن ۳ / ۲۱۵ اور المحرر الوجیز ۴ / ۲۶۴ میں اعمش کی طرف منسوب نہیں ہے۔ اور عاصم، حمزہ اور کسائی کی قرات السبعہ ص ۴۸۴ اور التیسیر ص ۱۶۸ میں ہے۔

186 Surah Al-Naml: Verses 50 - 53

You place it in the accusative (nasb) position according to the view of Al-Farra', and in the genitive (khafd) according to the view of Al-Kisai based on the meaning: 'that We destroyed them'. It is also permissible to place it in the accusative position in following the position of 'kayfa' (how). Based on these schools of thought, pausing at 'makrahum' (their plotting) is not recommended. Ibn Kathir, Nafi', and Abu Amr read it as: 'Inna dammarnahum' with a kasra on the initial alif as a new sentence (isti'naf) (1). According to this view, pausing at 'makrahum' is appropriate.

Al-Nahhas said (2): It is permissible for 'aqibah' (consequence) to be in the accusative as the predicate of 'kana', while 'Inna' would be in the nominative position as the subject of 'kana'. It could also be in the nominative position due to an implied subject as an explanation of the 'consequence', essentially: 'it is that We destroyed them'. Abu Hatim said: In the codex of Ubayy, it is 'Anna dammarnahum' supporting the fatha reading (3).

His words, the Almighty: {So those are their houses, empty because they did wrong}. The general reading is with the accusative (nasb) as a circumstantial state (hal) according to Al-Farra' and Al-Nahhas (4), meaning: empty of their people, in ruins with no inhabitant (5). Al-Kisai and Abu Ubayda said: 'khawiyatan' is accusative due to 'qat'' (detachment), essentially: 'so those are their houses, the empty ones'; when the definite article 'Al' was detached from it, it was put in the accusative as a circumstantial state, similar to His saying: {And to Him belongs the religion constantly} [An-Nahl: 52].

Isa bin Umar, Nasr bin Asim, and Al-Jahdari read it in the nominative (raf') (6) as a predicate for 'tilka', and 'buyutuhum' is an appositive (badal) for 'tilka'. It is also permissible for 'buyutuhum' to be an explanatory apposition ('atf bayan) and 'khawiyatun' to be the predicate of 'tilka'. It is also possible that the nominative case of 'khawiyatun' is because it is the predicate of a hidden subject, i.e., 'it is empty', or an appositive for 'buyutuhum', because an indefinite noun can be an appositive for a definite one (7). {Indeed, in that...}

(1) Al-Sab'ah p. 484, and Al-Taysir p. 168. (2) In I'rab al-Quran 3/216. (3) Reading of Ubayy in Al-Muharrar al-Wajiz 4/264, which is an irregular reading. (4) In I'rab al-Quran 3/216. (5) Tafsir Abi al-Layth 2/500 similarly. (6) Al-Kashshaf 3/153 from Isa bin Umar, which is an irregular reading. (7) I'rab al-Quran 3/216, and Al-Bayan 2/225.

186 सूरह अल-नमल: आयतें 50 - 53

अल-फर्रा के अनुसार आप इसे 'नसब' (कर्म कारक) की स्थिति में रखते हैं, और अल-किसाई के अनुसार 'ख़फ़्ज़' (संबंध कारक) की स्थिति में, इस अर्थ पर आधारित: 'कि हमने उन्हें नष्ट कर दिया'। इसे 'कौफ़ा' (कैसे) के स्थान के अनुसरण में 'नसब' की स्थिति में रखना भी जायज़ है। इन मतों के अनुसार 'मकराहूम' (उनकी साज़िश) पर रुकना उचित नहीं है। इब्न कसीर, नाफ़े और अबू अम्र ने इसे 'इन्ना दम्मरनाहुम' पढ़ा है, अलीफ़ पर कसरा (इ) के साथ एक नए वाक्य (इस्तिनाफ़) के रूप में (1)। इस मत के अनुसार 'मकराहूम' पर रुकना बेहतर है।

अल-नह्हास ने कहा (2): यह जायज़ है कि 'आक़िबतु' (परिणाम) 'काना' के समाचार (ख़बर) के रूप में नसब में हो, और 'इन्ना' काना के नाम (इस्म) के रूप में रफ़अ (कर्ता कारक) की स्थिति में हो। यह भी मुमकिन है कि यह 'परिणाम' को स्पष्ट करने के लिए एक छिपे हुए कर्ता के आधार पर रफ़अ की स्थिति में हो, जिसका अर्थ होगा: 'वह यह है कि हमने उन्हें नष्ट कर दिया'। अबू हातिम ने कहा: उबय्य की क़िरअत में 'अन्ना दम्मरनाहुम' है जो इसके फ़तह़ा (अ) होने की पुष्टि करता है (3)।

अल्लाह तआला का कथन: {तो वे उनके घर हैं, जो उनके ज़ुल्म के कारण उजाड़ पड़े हैं}। आम क़िरअत अल-फर्रा और अल-नह्हास के अनुसार 'हाल' (अवस्था) के रूप में नसब के साथ है (4), अर्थात: अपने निवासियों से खाली, खंडहर जिसमें कोई रहने वाला नहीं है (5)। अल-किसाई और अबू उबैदा ने कहा: 'ख़ावियतन' 'क़तअ' के कारण नसब है, इसका अर्थ है: 'तो वे उनके घर हैं जो उजाड़ हैं', जब इससे 'अल' (निश्चित लेख) को अलग किया गया, तो इसे हाल के रूप में नसब दिया गया, जैसे अल्लाह का कथन है: {और धर्म सदा उसी के लिए है} [अन-नह्ल: 52]।

ईसा बिन उमर, नसर बिन आसिम और अल-जह़दरी ने इसे रफ़अ (कर्ता कारक) के साथ पढ़ा है (6) इस आधार पर कि यह 'तिलका' की ख़बर है, और 'बुयूतहुम' 'तिलका' का बदल (पर्याय) है। यह भी संभव है कि 'बुयूतहुम' अतफ़-ए-बयान हो और 'ख़ावियतून' 'तिलका' की ख़बर हो। यह भी मुमकिन है कि 'ख़ावियतून' का रफ़अ एक लुप्त मुब्तदा (कर्ता) की ख़बर होने के कारण हो, यानी: 'वह उजाड़ है', या 'बुयूतहुम' का बदल हो; क्योंकि नकरा (अनिश्चित संज्ञा) को मारिफ़ा (निश्चित संज्ञा) का बदल बनाया जा सकता है (7)। {निस्संदेह इसमें...}

(1) अल-सबअ पृष्ठ 484, और अल-तयसीर पृष्ठ 168। (2) एराब अल-क़ुरआन 3/216 में। (3) अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ 4/264 में उबय्य की क़िरअत, जो एक शाज़ (दुर्लभ) क़िरअत है। (4) एराब अल-

क़ुरआन 3/216 में। (5) तफ़सीर अबी अल-लैस 2/500 में इसी तरह। (6) ईसा बिन उमर से अल-कश्शाफ़ 3/153 में, यह शाज़ क़िरअत है। (7) एराब अल-क़ुरआन 3/216, और अल-बयान 2/225।

١٨٦ سورة النمل: الآيات ٥٠ ـ ٥٣

آپ اسے فراء کے قول کے مطابق نصب کی جگہ پر رکھتے ہیں، اور کسائی کے قول کے مطابق خفض (جر) کی جگہ پر، اس معنی پر کہ: 'بوجہ اس کے کہ ہم نے انہیں ہلاک کر دیا'۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ اسے 'کیف' کے محل کی پیروی میں نصب کی جگہ پر رکھا جائے۔ ان مذاہب کی رو سے 'مکرھم' (ان کی چال) پر وقف کرنا اچھا نہیں ہے۔ ابن کثیر، نافع اور ابو عمرو نے اسے استیناف (نئے جملے کے آغاز) کے طور پر الف کے کسرہ کے ساتھ 'اِنَّا دَمَّرْنَاھُمْ' پڑھا ہے (١)۔ اس مذہب کے مطابق 'مکرھم' پر وقف کرنا بہتر ہے۔

نحاس نے کہا (٢): جائز ہے کہ 'عاقبۃ' کو 'کان' کی خبر ہونے کی بنا پر نصب دیا جائے اور 'اِنَّا' 'کان' کا اسم ہونے کی بنا پر رفع کے محل میں ہو۔ یہ بھی جائز ہے کہ یہ ایک پوشیدہ مبتدا کی خبر ہونے کی بنا پر رفع کی جگہ پر ہو تاکہ عاقبت (انجام) کی وضاحت ہو سکے، اور تقدیرِ عبارت یہ ہوگی: 'وہ یہ ہے کہ ہم نے انہیں تباہ کر دیا'۔ ابو حاتم نے کہا: ابی (رضی اللہ عنہ) کے حرف (قراءت) میں 'اَنَّ دَمَّرْنَاھُمْ' ہے جو اس کے فتحہ کی تصدیق کرتا ہے (٣)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {پس وہ ان کے گھر ہیں، ان کے ظلم کی وجہ سے ویران پڑے ہیں}۔ عام قراءت فراء اور نحاس کے نزدیک 'حال' ہونے کی بنا پر نصب کے ساتھ ہے (٤)، یعنی: اپنے رہنے والوں سے خالی، کھنڈر جس میں کوئی بسنے والا نہ ہو (٥)۔ کسائی اور ابو عبیدہ نے کہا: 'خاویۃً' قطع کی بنا پر منصوب ہے، اس کا مجازی معنی یہ ہے: 'پس یہ ان کے وہ گھر ہیں جو ویران ہیں'۔ جب اس سے الف اور لام (ال) کو الگ کر دیا گیا تو اسے حال کی بنا پر نصب دیا گیا، جیسے اللہ کا ارشاد ہے: {اور اسی کے لیے ہے دین ہمیشہ} [النحل: ٥٢]۔

عیسیٰ بن عمر، نصر بن عاصم اور جحدری نے اسے رفع (٦) کے ساتھ پڑھا ہے اس بنیاد پر کہ یہ 'تلک' کی خبر ہے اور 'بیوتھم' 'تلک' کا بدل ہے۔ یہ بھی جائز ہے کہ 'بیوتھم' عطفِ بیان ہو اور 'خاویۃٌ' 'تلک' کی خبر ہو۔ یہ بھی ممکن ہے کہ 'خاویۃٌ' کا رفع ایک محذوف مبتدا کی خبر ہونے کی بنا پر ہو، یعنی: 'وہ ویران ہے'، یا 'بیوتھم' کا بدل ہو؛ کیونکہ نکرہ معرفہ کا بدل بن سکتا ہے (٧)۔ {بے شک اس میں...}

(١) السبعۃ ص ٤٨٤، اور التیسیر ص ١٦٨۔ (٢) اعراب القرآن ٢١٦/٣ میں۔ (٣) المحرر الوجیز ٢٦٤/٤ میں ابی کی قراءت، اور یہ شاذ قراءت ہے۔ (٤) اعراب القرآن ٢١٦/٣ میں۔ (٥) تفسیر ابی اللیث ٥٠٠/٢ میں اسی طرح ہے۔ (٦) الکشاف ١٥٣/٣ عیسیٰ بن عمر سے، اور یہ شاذ قراءت ہے۔ (٧) اعراب القرآن ٢١٦/٣، اور البیان ٢٢٥/٢۔

"...a sign for a people who know. And We saved those who believed" in Salih "and were conscious" of Allah and fearful of His punishment. It was said: Four thousand men believed in Salih (1), and for the rest, there appeared on their bodies - in the words of Muqatil and others - sores like chickpeas. On the first day it was red, then the next day it became yellow, then on the third it became black. The ham-stringing of the she-camel was on Wednesday, and their destruction was on Sunday (2). Muqatil said: Those sores burst, and Gabriel cried out against them during that time with a single blast, so they were extinguished. That was in the forenoon. Salih went out with those who believed with him to Hadramawt, and when he entered it, Salih died; so it was called Hadramawt (3). Al-Dahhak said: Then the four thousand built a city called Hadura, as previously explained in the story of the Companions of al-Rass.

The Almighty's saying: {And [mention] Lot, when he said to his people, "Do you commit immorality while you see? Do you indeed approach men as desire instead of women? Rather, you are a people behaving ignorantly." But the answer of his people was not except that they said, "Expel the family of Lot from your city. Indeed, they are people who keep themselves pure." So We saved him and his family, except for his wife; We destined her to be of those who remained behind. And We rained upon them a rain [of stones], and evil was the rain of those who were warned.}

The Almighty's saying: {And Lot, when he said to his people} meaning: And We sent Lot, or: Mention Lot (4). {When he said to his people} and they were the people of Sodom. And he said to his people: {Do you commit immorality} the ugly, heinous act (5). {While you see} that it is an immorality, and that makes your sins greater. It was said: some of you come to others while you are looking at it (6). And they did not conceal themselves out of arrogance and rebellion (7).

---

(1) Majma' al-Bayan 235/20. (2) 'Ara'is al-Majalis p. 72, similar to it. (3) From his saying: Salih went out... to this place in Majma' al-Bayan 235/19. (4) Ma'ani al-Qur'an for al-Nahhas 142/5, and I'rab al-Qur'an 216/3. (5) Tafsir al-Baghawi 424/3. (6) Ma'ani al-Qur'an for al-Nahhas 142/5. (7) Tafsir al-Baghawi 424/3.

"...उन लोगों के लिए एक निशानी है जो जानते हैं। और हमने उन लोगों को बचा लिया जो ईमान लाए" सालेह पर "और वे डरते थे" अल्लाह से और उसके अज़ाब (दंड) से डरते थे। कहा गया: सालेह पर चार हज़ार आदमी ईमान लाए (1), और बाकियों के शरीरों पर - मुकातिल और अन्य के शब्दों में - चने के समान फोड़े निकल आए। पहले दिन वे लाल थे, फिर अगले दिन पीले हो गए, फिर तीसरे दिन काले हो गए। ऊंटनी की हत्या बुधवार को हुई थी, और उनका विनाश रविवार को हुआ (2)। मुकातिल ने कहा: वे फोड़े फट गए, और जिब्रईल ने उस दौरान उनके खिलाफ एक ज़ोर की चीख मारी, जिससे वे बुझ गए। यह दोपहर के समय हुआ था। सालेह अपने साथ ईमान लाने वालों को लेकर हज़रमौत चले गए, और जब वे वहां पहुंचे, तो सालेह की मृत्यु हो गई; इसलिए इसका नाम हज़रमौत पड़ा (3)। अल-दह्हाक ने कहा: फिर उन चार हज़ार लोगों ने हादूरा नामक एक शहर बनाया, जैसा कि पहले असहाब-ए-रस्स की कहानी में बताया गया है।

अल्लाह का कहना: {और लूत को भी भेजा, जब उसने अपनी कौम से कहा, "क्या तुम वह अश्लीलता करते हो जबकि तुम देख रहे हो? क्या तुम सचमुच पुरुषों के पास काम-वासना के लिए आते हो और स्त्रियों को छोड़ देते हो? बल्कि तुम तो ऐसे लोग हो जो अज्ञानता का व्यवहार कर रहे हो।" तो उसकी कौम का उत्तर इसके सिवा कुछ न था कि उन्होंने कहा, "लूत के परिवार को अपनी बस्ती से निकाल दो। वास्तव में, ये वे लोग हैं जो अपने आप को पाक-साफ रखते हैं।" तो हमने उसे और उसके परिवार को बचा लिया, सिवाय उसकी पत्नी के, हमने उसके लिए पीछे रह जाने वालों में से होना तय कर दिया था। और हमने उन पर एक बारिश बरसाई (पत्थरों की), तो डराए गए लोगों की वह बारिश बहुत बुरी थी।}

अल्लाह का कहना: {और लूत, जब उसने अपनी कौम से कहा} यानी: और हमने लूत को भेजा, या: लूत का ज़िक्र करो (4)। {जब उसने अपनी कौम से कहा} और वे सदोम के लोग थे। और उसने अपनी कौम से कहा: {क्या तुम वह अश्लीलता करते हो} बुरा और घृणित कार्य (5)। {जबकि तुम देख रहे हो} कि यह एक अश्लीलता है, और यह तुम्हारे पापों को और भी बड़ा बना देता है। कहा गया है: तुम में से कुछ दूसरों के पास आते हैं जबकि तुम उसे देख रहे होते हो (6)। और वे अहंकार और विद्रोह के कारण छिपते नहीं थे (7)।

(1) मजमा अल-बयान 235/20। (2) अराइस अल-मजालिस पृ. 72, इसी तरह का। (3) उनके इस कथन से: सालेह निकल गए... मजमा अल-बयान 235/19 में इस स्थान तक। (4) अल-नहहास के लिए मानी अल-कुरान 142/5, और इराब अल-कुरान 216/3। (5) तफसीर अल-बगवी 424/3। (6) अल-नहहास के लिए मानी अल-कुरान 142/5। (7) तफसीर अल-बगवी 424/3।

سورة النمل: آیات 50 - 58 | 187

"...جاننے والی قوم کے لیے ایک نشانی ہے۔ اور ہم نے ان لوگوں کو نجات دی جو ایمان لائے" صالح علیہ السلام پر "اور وہ ڈرتے تھے" اللہ سے اور اس کے عذاب سے خوف کھاتے تھے۔ کہا گیا: صالح علیہ السلام پر چار ہزار آدمی ایمان لائے (1)، اور باقی لوگوں کے جسموں پر - مقاتل اور دیگر کے قول کے مطابق - چنے کے برابر پھوڑے نکل آئے۔ پہلے دن وہ سرخ تھے، پھر اگلے دن پیلے ہو گئے، پھر تیسرے دن سیاہ ہو گئے۔ اونٹنی کی کونچیں بدھ کے دن کاٹی گئی تھیں، اور ان کی ہلاکت اتوار کے دن ہوئی (2)۔ مقاتل نے کہا: وہ پھوڑے پھٹ گئے، اور جبرائیل علیہ السلام نے اس دوران ان کے خلاف ایک چیخ ماری، پس وہ بجھ کر رہ گئے۔ یہ چاشت کا وقت تھا۔ صالح علیہ السلام اپنے ساتھ ایمان لانے والوں کو لے کر حضرموت چلے گئے، جب اس میں داخل ہوئے تو صالح علیہ السلام کا انتقال ہو گیا؛ اس لیے اس کا نام حضرموت پڑ گیا (3)۔ ضحاک نے کہا: پھر ان چار ہزار لوگوں نے ایک شہر بسایا جسے حاضورا کہا جاتا ہے، جیسا کہ اصحاب الرس کے قصے میں پہلے بیان ہو چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور لوط (علیہ السلام) کا ذکر کیجئے جب انہوں نے اپنی قوم سے کہا، "کیا تم بے حیائی کرتے ہو جبکہ تم دیکھ رہے ہو؟ کیا تم عورتوں کو چھوڑ کر مردوں کے پاس خواہشِ نفس کے لیے آتے ہو؟ بلکہ تم تو جاہل لوگ ہو۔" تو ان کی قوم کا جواب اس کے سوا کچھ نہ تھا کہ انہوں نے کہا، "آلِ لوط کو اپنی بستی سے نکال دو، بے شک یہ وہ لوگ ہیں جو پاک باز بنتے ہیں۔" تو ہم نے انہیں اور ان کے گھر والوں کو نجات دی، سوائے ان کی بیوی کے؛ ہم نے اس کے لیے پیچھے رہ جانے والوں میں سے ہونا مقدر کر دیا تھا۔ اور ہم نے ان پر ایک (پتھروں کی) بارش برسائی، تو ڈرائے گئے لوگوں کی وہ بارش بہت بری تھی۔}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور لوط جب انہوں نے اپنی قوم سے کہا} یعنی: اور ہم نے لوط (علیہ السلام) کو بھیجا، یا: لوط (علیہ السلام) کا ذکر کرو (4)۔ {جب انہوں نے اپنی قوم سے کہا} اور وہ سدوم کے رہنے والے تھے۔ اور اپنی قوم سے کہا: {کیا تم بے حیائی کرتے ہو} یعنی برا اور گھناؤنا کام (5)۔ {جبکہ تم دیکھ رہے ہو} کہ یہ بے حیائی ہے، اور یہ تمہارے گناہوں کو مزید سنگین بنا دیتا ہے۔ کہا گیا: تم میں سے بعض دوسروں کے پاس آتے ہیں جبکہ تم اسے دیکھ رہے ہوتے ہو (6)۔ اور وہ سرکشی اور نافرمانی کی وجہ سے چھپتے نہیں تھے (7)۔

---

(1) مجمع البیان 235/20۔ (2) عرائس المجالس ص 72، اسی طرح۔ (3) ان کے اس قول سے: صالح نکلے... مجمع البیان 235/19 میں اس مقام تک۔ (4) معانی القرآن از نحاس 142/5، اور اعراب القرآن 216/3۔ (5) تفسیر بغوی 424/3۔ (6) معانی القرآن از نحاس 142/5۔ (7) تفسیر بغوی 424/3۔

Surah Al-Naml: Verses 50 - 61 188

{Do you indeed approach men with lust instead of women?} He mentioned it again because of its extreme ugliness and heinousness. {Rather, you are a people who are ignorant} of either the command of prohibition or the punishment.

Al-Khalil and Sibawayh chose to lighten the second hamza in "A'innakum" (أَئِنَّكُمْ). As for the script, the way is to write it with two alifs in all cases; because it is an initial hamza preceded by the interrogative alif (1).

Allah's saying: {But the answer of his people was not except that they said, "Expel the family of Lot from your city. Indeed, they are people who keep themselves pure."} Meaning: from the backsides of men. They say this as a mockery of them. This was said by Mujahid. Qatadah said: By Allah, they faulted them for something that was not a fault, saying they keep themselves pure from evil deeds (2).

{So We saved him and his family, except for his wife; We destined her to be of those who remained behind.} Asim read (3): "qadarna" (without the doubling of the dal), and the meaning is the same (4). It is said: I measured the thing (qadartu) with a measure (qadran and qadaran) and I destined/decreed it (qaddartuhu).

{And We rained upon them a rain [of stones], and evil was the rain of those who were warned.} Meaning: those who were warned but did not accept the warning. The explanation of this has already passed in "Al-A'raf" (5) and "Hud" (6).

Allah's saying: {Say, "Praise be to Allah, and peace upon His servants whom He has chosen. Is Allah better or what they associate with Him?" (59) [More precisely], is He [not better] who created the heavens and the earth and sent down for you rain from the sky, causing to grow thereby gardens of joyful beauty which you could not [otherwise] have grown the trees thereof? Is there a deity with Allah? [No], but they are a people who ascribe equals [to Him]. (60) Is He [not better] who made the earth a stable ground and placed within it rivers and made for it firmly set mountains and placed between the two seas a barrier? Is there a deity with Allah? [No], but most of them do not know. (61)}

Allah's saying: {Say, "Praise be to Allah, and peace upon His servants whom He has chosen"} Al-Farra' said: The people of...

(1) I'rab al-Quran 3/216. (2) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/143. (3) In the narration of Abu Bakr from him as in Al-Sab'ah p. 484, and Al-Taysir p. 136. (4) Zad al-Masir 6/183. (5) 9/279 - 280. (6) 11/185 - 190.

सूरह अन-नमल: आयतें 50 - 61 188

{क्या तुम वास्तव में स्त्रियों को छोड़कर वासना के साथ पुरुषों के पास आते हो?} इसकी पुनरावृत्ति इसकी अत्यधिक कुरूपता और जघन्यता के कारण की गई है। {बल्कि तुम एक अज्ञानी लोग हो} या तो निषेध की आज्ञा के प्रति या दंड के प्रति।

अल-ख़लील और सिबवई ने "अइन्नकुम" (أَئِنَّكُمْ) में दूसरे हमजा को हल्का करना चुना है। जहाँ तक लेखन का प्रश्न है, तरीका यह है कि इसे सभी स्थितियों में दो अलिफ़ के साथ लिखा जाए; क्योंकि यह एक आरंभिक हमजा है जिस पर प्रश्नवाचक अलिफ़ आया है (1)।

अल्लाह का कथन: {तो उसकी कौम का उत्तर इसके सिवा कुछ न था कि उन्होंने कहा, "लूत के परिवार को अपनी बस्ती से निकाल दो। वास्तव में वे लोग हैं जो अपने आप को बहुत पवित्र रखते हैं।"} अर्थात: पुरुषों के पिछवाड़े से। वे उनका उपहास उड़ाते हुए ऐसा कहते हैं। यह मुजाहिद ने कहा है। क़तादा ने कहा: अल्लाह की कसम, उन्होंने उन्हें बिना किसी दोष के दोष दिया कि वे बुरे कर्मों से खुद को पवित्र रखते हैं (2)।

{अतः हमने उसे और उसके परिवार को बचा लिया, सिवाय उसकी पत्नी के, हमने उसके लिए पीछे रह जाने वालों में होना नियत कर दिया था।} और आसिम ने पढ़ा (3): "क़दरना" (बिना दल के द्वित्व के), और अर्थ एक ही है (4)। कहा जाता है: मैंने चीज़ को मापा (क़दरतु) एक माप (क़दरन और क़दरन) और मैंने इसे नियत किया (क़द्दरतुहु)।

{और हमने उन पर एक वर्षा बरसाई, तो उन लोगों की वर्षा बहुत बुरी थी जिन्हें चेतावनी दी गई थी।} अर्थात: जिन्हें चेतावनी दी गई थी लेकिन उन्होंने चेतावनी स्वीकार नहीं की। इसका स्पष्टीकरण "अल-अराफ़" (5) और "हूद" (6) में पहले ही आ चुका है।

अल्लाह का कथन: {कह दो, "सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है, और उसके उन बंदों पर शांति हो जिन्हें उसने चुन लिया है। क्या अल्लाह बेहतर है या वे जिन्हें वे साझी ठहराते हैं?" (59) [और बेहतर कौन है], जिसने आकाशों और पृथ्वी को पैदा किया और तुम्हारे लिए आकाश से पानी बरसाया, फिर हमने उससे हरे-भरे रमणीक बाग़ उगाए जिनके वृक्षों का उगाना तुम्हारे बस में न था? क्या अल्लाह के साथ कोई और इष्टदेव है? [नहीं], बल्कि वे ऐसे लोग हैं जो (अल्लाह के) बराबर ठहराते हैं। (60) [और बेहतर कौन है], जिसने पृथ्वी को टिकने का स्थान बनाया और उसके बीच में नदियाँ बनाईं और

उसके लिए अटल पहाड़ बनाए और दो समुद्रों के बीच एक ओट (रुकावट) बना दी? क्या अल्लाह के साथ कोई और इष्टदेव है? [नहीं], बल्कि उनमें से अधिकतर लोग नहीं जानते। (61)}

अल्लाह का कथन: {कह दो, "सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है, और उसके उन बंदों पर शांति हो जिन्हें उसने चुन लिया है"} अल-फ़र्रा ने कहा: के लोगों ने कहा...

---

(1) इराब अल-कुरान 3/216। (2) मानी अल-कुरान लिन्-नहहास 5/143। (3) उनके बारे में अबू बक्र के वर्णन में जैसा कि अल-सबअ पृष्ठ 484 में है, और अल-तयसीर पृष्ठ 136 में है। (4) ज़ाद अल-मसीर 6/183। (5) 9/279 - 280। (6) 11/185 - 190।

سورہ النمل: آیات ۵۰ - ۶۱ ۱۸۸

{کیا تم عورتوں کو چھوڑ کر شہوت کے لیے مردوں کے پاس آتے ہو؟} اس کا اعادہ اس کی حد درجہ قباحت اور شناعت کی وجہ سے کیا گیا ہے۔ {بلکہ تم جاہل لوگ ہو} یا تو حکمِ تحریم سے یا سزا سے۔

خلیل اور سیبویہ نے «أَئِنَّكُمْ» میں دوسرے ہمزہ کی تخفیف کو اختیار کیا ہے۔ جہاں تک رسم الخط کا تعلق ہے، تو طریقہ یہ ہے کہ اسے تمام صورتوں میں دو الف کے ساتھ لکھا جائے؛ کیونکہ یہ ہمزہ مبتدا ہے جس پر الفِ استفہام داخل ہوا ہے(۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تو اس کی قوم کا جواب اس کے سوا کچھ نہ تھا کہ انہوں نے کہا، "لوط کے گھر والوں کو اپنی بستی سے نکال دو۔ بے شک وہ ایسے لوگ ہیں جو بڑی پاکیزگی جتاتے ہیں۔"} یعنی: مردوں کی پشت سے۔ وہ ان کا مذاق اڑاتے ہوئے یہ کہتے ہیں۔ یہ مجاہد نے کہا۔ اور قتادہ نے کہا: اللہ کی قسم، انہوں نے ان پر بغیر کسی عیب کے یہ عیب لگایا کہ وہ برے کاموں سے پاک رہتے ہیں(۲)۔

{پس ہم نے اسے اور اس کے گھر والوں کو نجات دی، سوائے اس کی بیوی کے؛ ہم نے اسے پیچھے رہ جانے والوں میں مقدر کر دیا تھا۔} اور عاصم نے «قَدَرْنَا» (دال کی تخفیف کے ساتھ) پڑھا ہے(۳)، اور معنی ایک ہی ہے(۴)۔ کہا جاتا ہے: میں نے چیز کو اندازہ کیا (قَدَرْتُ) اندازہ کرنا (قَدْراً اور قَدَراً) اور میں نے اسے مقدر کیا (قَدَّرتُه)۔

{اور ہم نے ان پر ایک (خاص) بارش برسائی، تو ڈرائے گئے لوگوں کی وہ بارش بہت بری تھی۔}

یعنی: جنہیں ڈرایا گیا لیکن انہوں نے تنبیہ قبول نہ کی۔ اس کا بیان «الاعراف»(۵) اور «ہود»(۶) میں گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کہہ دیجیے، "سب تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں، اور سلام ہو اس کے ان بندوں پر جنہیں اس نے منتخب فرمایا۔ کیا اللہ بہتر ہے یا وہ (معبود) جنہیں وہ شریک ٹھہراتے ہیں؟ (۵۹) بھلا وہ کون ہے جس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا اور تمہارے لیے آسمان سے پانی برسایا، پھر ہم نے اس سے رونق والے باغات اگائے، تمہارے لیے ممکن نہ تھا کہ تم ان کے درخت اگاتے؟ کیا اللہ کے ساتھ کوئی اور معبود ہے؟ [نہیں]، بلکہ وہ ایسے لوگ ہیں جو (دوسروں کو اللہ کے) برابر ٹھہراتے ہیں۔ (۶۰) بھلا وہ کون ہے جس نے زمین کو ٹھہرنے کی جگہ بنایا اور اس کے درمیان میں نہریں جاری کیں اور اس کے لیے مضبوط پہاڑ بنائے اور دو سمندروں کے درمیان ایک آڑ بنا دی؟ کیا اللہ کے ساتھ کوئی اور معبود ہے؟ [نہیں]، بلکہ ان میں سے اکثر لوگ نہیں جانتے۔ (۶۱)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کہہ دیجیے، "سب تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں، اور سلام ہو اس کے ان بندوں پر جنہیں اس نے منتخب فرمایا"} فراء نے کہا: ... کے لوگوں نے کہا۔

---

(۱) إعراب القرآن ۳/ ۲۱۶۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۵/ ۱۴۳۔ (۳) ابوبکر کی ان سے روایت میں جیسا کہ السبعہ ص ۴۸۴، اور التیسیر ص ۱۳۶ میں ہے۔ (۴) زاد المسیر ۶/ ۱۸۳۔ (۵) ۹/ ۲۷۹ - ۲۸۰۔ (۶) ۱۱/ ۱۸۵ - ۱۹۰۔

The meanings: It was said to Lut: "Say, [All] praise is [due] to Allah" for their destruction. A group of scholars disagreed with Al-Farra' on this and said: It is an address to our Prophet Muhammad (PBUH), meaning: Say, praise be to Allah for the destruction of the disbelievers of past nations. An-Nahhas said: This is more appropriate; because the Quran was revealed to the Prophet (PBUH), and everything in it is addressed to him (PBUH) unless its meaning is only correct for someone else(1). It was said: The meaning is: O Muhammad ﴿Say: "Praise be to Allah, and peace be upon His servants whom He has chosen"﴾ meaning his nation (peace be upon them); Al-Kalbi said: Allah chose them for His knowledge and obedience(2). Ibn Abbas and Sufyan said: They are the companions of Muhammad (PBUH)(3). It was also said: The Messenger of Allah (PBUH) was commanded to recite these verses which speak with proofs of His oneness, His power over everything, and His wisdom, and to start by praising Him and sending peace upon His prophets and the chosen ones among His servants. In this, there is good teaching, guidance to beautiful etiquette, an encouragement to seek blessings through the two mentions (praise and peace), and to rely on their position for the acceptance of what is delivered to the listeners, their listening to it, and its placement in their hearts in the position sought by the listener. Scholars, orators, and preachers have inherited this etiquette generation after generation, praising Allah and sending blessings upon the Messenger of Allah (PBUH) before every piece of shared knowledge, before every sermon, and at the beginning of every speech. They were followed by correspondents who practiced this at the beginning of their letters regarding conquests, congratulations, and other significant events(4).

His saying, the Almighty: ﴿whom He has chosen﴾ selected, meaning: for His message(5), and they are the prophets, peace be upon them; the evidence is His saying, the Almighty: ﴿And peace be upon the messengers﴾(6) [As-Saffat: 181].

(1) I'rab al-Qur'an 3/217. And the saying of Al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 2/297. (2) Al-Wasit 3/382. (3) Ma'ani al-Qur'an by An-Nahhas 5/143 from Sufyan and As-Suddi. And Tafsir Al-Baghawi 3/425 from Ibn Abbas. And Zad al-Masir 6/185 from Ibn Abbas and As-Suddi. (4) Al-Kashshaf 3/154. (5) Tafsir Abi Al-Layth 2/501. (6) Tafsir Al-Baghawi 3/425.

अर्थ: लूत (अ.) से कहा गया: "कहो, [सब] प्रशंसा अल्लाह के लिए है" उनके विनाश पर। विद्वानों के एक समूह ने इस पर अल-फर्रा से असहमति जताई और कहा: यह हमारे नबी मुहम्मद (स.अ.व.) को संबोधन है, अर्थात: कहो: पिछली उम्मतों के काफिरों के विनाश पर अल्लाह का शुक्र है। अन-नहहास ने कहा: यह अधिक उपयुक्त है; क्योंकि कुरान नबी (स.अ.व.) पर उतारा गया था, और इसमें जो कुछ भी है वह उन्हीं को संबोधित है जब तक कि उसका अर्थ किसी और के लिए ही सही न हो(1)। यह भी कहा गया है कि अर्थ है: ऐ मुहम्मद! ﴿कहो, "सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है और उसके उन बंदों पर सलामती हो जिन्हें उसने चुन लिया है"﴾ यानी उनकी उम्मत (अ.); अल-कल्बी ने कहा: अल्लाह ने उन्हें अपनी पहचान और आज्ञाकारिता के लिए चुना है(2)। इब्न अब्बास और सुफियान ने कहा: वे मुहम्मद (स.अ.व.) के साथी हैं(3)। यह भी कहा गया है: रसूलुल्लाह (स.अ.व.) को इन आयतों को पढ़ने का आदेश दिया गया था जो उनकी एकता, हर चीज़ पर उनकी शक्ति और उनकी हिकमत के प्रमाणों के साथ बोलती हैं, और उनकी प्रशंसा और उनके नबियों और उनके बंदों में से चुने हुए लोगों पर सलाम के साथ शुरू करने का। इसमें अच्छी शिक्षा, सुंदर शिष्टाचार का मार्गदर्शन, दो ज़िक्रों (प्रशंसा और सलाम) के माध्यम से बरकत हासिल करने के लिए प्रोत्साहन, और श्रोताओं तक पहुँचाई जाने वाली चीज़ की स्वीकृति, उनके द्वारा उसे ध्यान से सुनने और सुनने वाले द्वारा चाही गई स्थिति में उनके दिलों में इसे उतारने के लिए उनके स्थान पर भरोसा करना है। विद्वानों, वक्ताओं और उपदेशकों को पीढ़ी दर पीढ़ी यह शिष्टाचार विरासत में मिला है, उन्होंने हर साझा किए गए ज्ञान से पहले, हर उपदेश से पहले और हर भाषण की शुरुआत में अल्लाह की प्रशंसा की और रसूलुल्लाह (स.अ.व.) पर दुरूद भेजा। पत्र-व्यवहार करने वालों ने उनका अनुसरण किया और अपनी विजय, बधाई और अन्य महत्वपूर्ण घटनाओं के पत्रों की शुरुआत में इसे अपनाया(4)।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿जिन्हें उसने चुन लिया है﴾ चुना है, अर्थात: अपने संदेश के लिए(5), और वे पैगंबर हैं, उन पर शांति हो; इसका प्रमाण अल्लाह तआला का कथन है: ﴿और रसूलों पर शांति हो﴾ (6) [अस-साफ़ात: 181]।

(1) इ'राब अल-कुरान 3/217। और अल-फर्रा का कथन मआनी अल-कुरान 2/297 में। (2) अल-वसीत 3/382। (3) अन-नहहास द्वारा मआनी अल-कुरान 5/143 सुफियान और अस-सुद्दी से। और तफ़सीर अल-बग़वी 3/425 इब्न अब्बास से। और ज़ाद अल-मसीर 6/185 इब्न अब्बास और अस-

सुद्दी से। (4) अल-कशशाफ 3/154। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/501। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 3/425।

معانی: حضرت لوط علیہ السلام سے کہا گیا: "کہہ دیجیے کہ تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں" ان کی ہلاکت پر۔ اور علماء کی ایک جماعت نے اس بارے میں الفراء سے اختلاف کیا ہے اور کہا ہے: یہ ہمارے نبی محمد ﷺ سے خطاب ہے، یعنی: کہو: گزشتہ امتوں کے کفار کی ہلاکت پر اللہ کا شکر ہے۔ النحاس نے کہا: یہ زیادہ بہتر ہے؛ اس لیے کہ قرآن نبی ﷺ پر نازل ہوا ہے، اور اس میں جو کچھ بھی ہے اس کے مخاطب آپ ﷺ ہی ہیں سوائے اس کے جس کا معنی کسی دوسرے کے لیے ہی صحیح ہو(1)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: اے محمد ﷺ کہہ دیجیے: تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں اور سلامتی ہو اس کے ان بندوں پر جنہیں اس نے منتخب فرما لیا﴾ یعنی آپ کی امت (علیہم السلام)؛ الکلبی نے کہا: اللہ نے انہیں اپنی معرفت اور اطاعت کے لیے چن لیا ہے(2)۔ اور ابن عباس اور سفیان نے کہا: وہ محمد ﷺ کے صحابہ ہیں(3)۔ اور یہ بھی کہا گیا: رسول اللہ ﷺ کو حکم دیا گیا کہ وہ ان آیات کی تلاوت کریں جو اللہ کی وحدانیت، ہر چیز پر اس کی قدرت اور اس کی حکمت کے دلائل کے ساتھ ناطق ہیں، اور یہ کہ اپنی حمد اور اپنے انبیاء اور اپنے بندوں میں سے منتخب لوگوں پر سلام سے آغاز کریں۔ اس میں اچھی تعلیم، خوبصورت ادب کی رہنمائی، دو ذکروں (حمد اور سلام) کے ذریعے برکت حاصل کرنے کی ترغیب، اور سامعین تک پہنچائی جانے والی باتوں کی قبولیت، ان کے غور سے سننے اور اسے ان کے دلوں میں اس مقام پر اتارنے کے لیے ان دونوں کے مقام سے مدد لینا ہے جو سننے والا چاہتا ہے۔ علماء، خطباء اور وعظ کرنے والوں کو نسل در نسل یہ ادب وراثت میں ملا ہے، چنانچہ انہوں نے ہر مفید علم سے پہلے، ہر نصیحت سے پہلے اور ہر خطبے کے آغاز میں اللہ کی حمد کی اور رسول اللہ ﷺ پر درود بھیجا۔ خط و کتابت

کرنے والوں نے ان کی پیروی کی اور فتوحات، مبارکبادوں اور دیگر اہم واقعات کے بارے میں اپنے خطوط کے آغاز میں اسے جاری کیا(4)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿جنہیں اس نے منتخب فرما لیا﴾ چن لیا، یعنی: اپنی رسالت کے لیے(5)، اور وہ انبیاء علیہم السلام ہیں؛ اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿اور سلام ہو رسولوں پر﴾ (6) [الصافات: 181]۔

(1) إعراب القرآن 3/ 217۔ اور معانی القرآن میں الفراء کا قول 2/ 297۔ (2) الوسیط 3/ 382۔ (3) معانی القرآن للنحاس 5/ 143 از سفیان اور السدی۔ اور تفسیر البغوی 3/ 425 از ابن عباس۔ اور زاد المسیر 6/ 185 از ابن عباس اور السدی۔ (4) الکشاف 3/ 154۔ (5) تفسیر أبي الليث 2/ 501۔ (6) تفسیر البغوي 3/ 425۔

Surah An-Naml, Verses 59 - 61 190

{Allah is better} [27:59]. Abu Hatim allowed “A-Allahu khayrun” with two hamzas. Al-Nahhas said: We do not know anyone who followed him in that; because this elongation (madda) was only brought to distinguish between the interrogative and the informative, and this is the alif of stopping (alif al-tawqif). And “khayrun” (better) here is not in the sense of: “better than you,” but it is like the saying of the poet: Do you satirize him when you are not equal to him? Then the more evil of you is a ransom for the better of you (1) The meaning is: so the one of you in whom there is evil is a ransom for the one in whom there is good. And it is not permissible for it to be in the sense of “than” (min); because if you say: so-and-so is worse than so-and-so, then in each of them there is evil (2). It was also said: The meaning is: Is the good in this or in that which you associate with Him in worship?! Sibawayh narrated: Is happiness dearer to you or misery? while he knows that happiness is dearer to him. It was also said: It is according to its usual sense of preference, and the meaning is: Is Allah better or what you associate [with Him], i.e.: Is His reward better or the punishment of what you associate (3). It was also said: He said that to them; because they used to believe that there was good in the worship of idols, so Allah the Almighty addressed them according to their belief (4). It was also said: The wording is that of an inquiry but its meaning is informative (5). Abu 'Amr, 'Asim, and Ya'qub read: {yushrikun} (they associate) with a ‘ya’ as an informative statement. The rest read it with a ‘ta’ as a direct address {tushrikun} (you associate) (6), and it is the choice of Abu ‘Ubayd and Abu Hatim. Thus, the Prophet ﷺ, when he read this verse, would say: “Nay, Allah is better, and more lasting, and more majestic, and more noble” (7). His saying, the Almighty: {Is He Who created the heavens and the earth} [27:60], Abu Hatim said: Its implied meaning is: Are your gods better or...

(1) Its speaker is Hassan bin Thabit, and it has already been mentioned in 1/349. (2) I'rab al-Qur'an 3/217. (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 5/143-144 similarly. (4) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/538 similarly. (5) Tafsir Abi al-Layth 2/501. (6) Al-Sab'ah p. 324, Al-Taysir p. 168, and Al-Nashr 2/338. (7) Tafsir Abi al-Layth 2/501, and Al-Kashshaf 3/154. Al-Bayhaqi narrated it in al-Shu'ab (2082) through Jabir ibn Yazid al-Ju'fi, from Abu Ja'far — who is Muhammad ibn Ali ibn al-Husayn ibn Ali ibn Abi Talib — from his father Ali ibn al-Husayn in a marfu' (elevated) report. Its chain is disconnected (munqati'). It contains Jabir al-Ju'fi, who is weak according to the majority, and some of them accused him of lying. Mizan al-I'tidal 1/379 - 380.

सूरह अन-नमल, आयतें 59 - 61 190

{अल्लाह बेहतर है} [27:59]। अबू हातिम ने दो हमज़ा के साथ "आ-अल्लाहु खैरुन्" की अनुमति दी। अल-नहस ने कहा: हम किसी को नहीं जानते जिसने इस मामले में उनका अनुसरण किया हो; क्योंकि यह 'मद्दा' केवल प्रश्नवाचक और सूचनात्मक के बीच अंतर करने के लिए लाया गया था, और यह रुकने का अलिफ़ (अलिफ़ अल-तौकीफ़) है। और यहाँ "खैरुन्" (बेहतर) का अर्थ "तुमसे बेहतर" नहीं है, बल्कि यह कवि के इस कथन के समान है: क्या तुम उसकी निंदा करते हो जबकि तुम उसके बराबर नहीं हो? तो तुम दोनों में से जो अधिक बुरा है वह तुम दोनों में से बेहतर वाले के लिए बलिदान है (1) इसका अर्थ है: तुममें से वह जिसमें बुराई है, वह उसके लिए बलिदान है जिसमें अच्छाई है। और इसका अर्थ "से" (मिन्) के रूप में होना मान्य नहीं है; क्योंकि यदि आप कहते हैं: फलां व्यक्ति फलां से बुरा है, तो उनमें से प्रत्येक में बुराई मौजूद है (2)। यह भी कहा गया है: अर्थ यह है: क्या अच्छाई इसमें है या उसमें जिसे तुम इबादत में साझीदार बनाते हो?! सिबवेह ने उल्लेख किया है: क्या तुम्हें सुख अधिक प्रिय है या दुख? जबकि वह जानता है कि सुख उसे अधिक प्रिय है। यह भी कहा गया है: यह वरीयता के अपने सामान्य अर्थ पर है, और अर्थ है: क्या अल्लाह बेहतर है या वे जिन्हें तुम साझीदार बनाते हो, अर्थात: क्या उसका इनाम बेहतर है या जिन्हें तुम साझीदार बनाते हो उनकी सज़ा (3)। यह भी कहा गया है: उन्होंने उनसे यह इसलिए कहा; क्योंकि वे मानते थे कि मूर्तियों की पूजा में भलाई है, इसलिए अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन्हें उनके विश्वास के अनुसार संबोधित किया (4)। यह भी कहा गया है: शब्द प्रश्नवाचक हैं लेकिन अर्थ सूचनात्मक है (5)। अबू अम्र, आसिम और याकूब ने {yushrikun} (वे साझीदार बनाते हैं) 'या' के साथ सूचना के रूप में पढ़ा। बाकी लोगों ने संबोधन के रूप में 'ता' के साथ {tushrikun} (तुम साझीदार बनाते हो) पढ़ा (6), और यह अबू उबैद और अबू हातिम की पसंद है। नबी ﷺ जब भी इस आयत को पढ़ते थे तो कहते थे: "बल्कि अल्लाह बेहतर है, और अधिक स्थायी है, और अधिक महान और अधिक सम्मानित है" (7)। अल्लाह तआला का कथन: {क्या वह जिसने आसमानों और ज़मीन को पैदा किया} [27:60], अबू हातिम ने कहा: इसका निहित अर्थ है: क्या तुम्हारे देवता बेहतर हैं या...

(1) इसके कहने वाले हसन बिन साबित हैं, और यह 1/349 में पहले आ चुका है। (2) इ'राब अल-कुरान 3/217। (3) म'आनी अल-कुरान अल-नहस द्वारा 5/143-144 इसी तरह। (4) मुश्किल इ'राब अल-कुरान 1/538 इसी तरह। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/501। (6) अल-सब'आ पृष्ठ 324, अल-तयसीर पृष्ठ 168, और अल-नश्र 2/338। (7) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/501, और अल-कश्शाफ

3/154। अल-बैहकी ने इसे अल-शु'अब (2082) में जाबिर इब्न यज़ीद अल-जु'फी के माध्यम से, अबू जाफ़र से — जो मुहम्मद इब्न अली इब्न अल-हुसैन इब्न अली इब्न अबी तालिब हैं — उनके पिता अली इब्न अल-हुसैन से मरफू रिवायत के रूप में उद्धृत किया है। इसकी श्रृंखला टूटी हुई (मुनकाति') है। इसमें जाबिर अल-जु'फी है, जिसे अधिकांश ने कमज़ोर माना है, और उनमें से कुछ ने उस पर झूठ बोलने का आरोप लगाया है। मीज़ान अल-इ'तिदाल 1/379 - 380।

سورة النمل، آیات 59 - 61 190

﴿اللَّهُ خَيْرٌ﴾ (اللہ بہتر ہے) اور ابو حاتم نے دو ہمزوں کے ساتھ «آاللَّهُ خَيْرٌ» (کیا اللہ بہتر ہے؟) کی اجازت دی۔ النحاس کہتے ہیں: اور ہم کسی کو نہیں جانتے جس نے اس معاملے میں ان کی پیروی کی ہو؛ کیونکہ یہ مَدّہ صرف استفہام (سوال) اور خبر کے درمیان فرق کرنے کے لیے لایا گیا ہے، اور یہ الفِ توقیف ہے، اور «خَيْرٌ» یہاں "تم سے بہتر" کے معنی میں نہیں ہے، بلکہ یہ شاعر کے اس قول کی طرح ہے: أتهجوه ولستَ له بكُفْءٍ فَشَرُّكُما لخيركما الفداءُ (۱) (کیا تم اس کی برائی کرتے ہو حالانکہ تم اس کے برابر نہیں ہو؟ تو تم دونوں میں سے برا، تم دونوں میں سے بہتر والے پر قربان ہے۔) پس معنی یہ ہے: تم میں سے وہ جس میں شر ہے، اس کے لیے فدیہ ہے جس میں خیر ہے۔ اور یہ "سے" (من) کے معنی میں ہونا جائز نہیں؛ کیونکہ جب آپ کہتے ہیں: فلاں، فلاں سے برا ہے، تو ان میں سے ہر ایک میں شر موجود ہوتا ہے (2)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: خیر اس میں ہے یا اس میں جسے تم عبادت میں شریک ٹھہراتے ہو؟! اور سیبویہ نے نقل کیا ہے: کیا تمہیں خوشی زیادہ پسند ہے یا بدبختی؟ حالانکہ وہ جانتا ہے کہ اسے خوشی ہی زیادہ پسند ہے۔ اور کہا گیا: یہ فضیلت کے اپنے باب پر ہے، اور معنی یہ ہے: اللہ بہتر ہے یا وہ جنہیں تم شریک ٹھہراتے ہو، یعنی: کیا اس کا ثواب بہتر ہے یا جنہیں تم شریک کرتے ہو ان کا عذاب (3)۔ اور کہا گیا: ان سے یہ اس لیے کہا گیا کیونکہ وہ عقیدہ رکھتے تھے کہ بتوں کی عبادت میں خیر ہے، تو اللہ عزوجل نے ان کے عقیدے کے مطابق ان سے خطاب فرمایا (4)۔ اور کہا گیا: لفظ استفہام کا ہے اور اس کا معنی خبر ہے (5)۔ اور ابو عمرو، عاصم اور یعقوب نے ﴿يُشْرِكُونَ﴾ خبر کے طور پر 'یا' کے ساتھ پڑھا ہے۔ باقیوں نے 'تا' کے ساتھ ﴿تُشْرِكُونَ﴾ خطاب کے طور پر پڑھا ہے (6)، اور یہی ابو عبید اور ابو حاتم کا اختیار کردہ قول ہے۔ پس نبی ﷺ جب یہ آیت پڑھتے تو فرماتے: «بل

اللهُ خيرٌ وأبقى وأجلُّ وأكرمُ» (بلکہ اللہ بہتر ہے، باقی رہنے والا ہے، زیادہ عظمت والا اور زیادہ کرم والا ہے) (7)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَمَّنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ﴾ (بھلا وہ کون ہے جس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا)، ابو حاتم نے کہا: اس کی تقدیر (پوشیدہ عبارت) یہ ہے: کیا تمہارے معبود بہتر ہیں یا...

(1) اس کے کہنے والے حسان بن ثابت ہیں، اور یہ 1/349 پر گزر چکا ہے۔ (2) اعراب القرآن 3/217۔ (3) معانی القرآن للنحاس 5/143 - 144 اسی طرح۔ (4) مشکل اعراب القرآن 1/538 اسی طرح۔ (5) تفسیر ابی اللیث 2/501۔ (6) السبعہ ص 324، والتیسیر ص 168، والنشر 2/338۔ (7) تفسیر ابی اللیث 2/501، والکشاف 3/154۔ اور اسے بیہقی نے الشعب (2082) میں جابر بن یزید الجعفی کے واسطے سے، ابو جعفر سے — جو محمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب ہیں — انہوں نے اپنے والد علی بن الحسین سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ اس کی سند منقطع ہے۔ اس میں جابر الجعفی ہے، جو اکثر کے نزدیک ضعیف ہے، اور بعض نے اس پر جھوٹ کی تہمت لگائی ہے۔ میزان الاعتدال 1/379 - 380۔

...from Him who created the heavens and the earth. This has been mentioned before. Its meaning is: He was able to create them. It is said: The meaning is: Is the worship of the idols you worship better, or the worship of Him who created the heavens and the earth? (1) It refers back to the preceding meaning, and it contains the sense of rebuking them, and drawing attention to the power of Allah, Exalted and Majestic is He, and the helplessness of their gods. {And We cause to grow thereby gardens of thick growth, full of beauty and delight} (Al-Naml: 60). A Hadeeqah (garden) is a grove surrounded by a wall. Bahjah (delight/beauty) is a pleasant sight (2). Al-Farra' (3) said: A Hadeeqah is a garden enclosed by a wall; if it doesn't have a wall, it is a Bustan (orchard) and not a Hadeeqah. Qatada and Ikrima said: Al-Hada'iq means palm trees. {full of beauty and delight} Al-Bahjah is adornment and beauty; it delights those who see it (4). {It was not in your power to cause its trees to grow} The word 'ma' (no/not) is for negation (5), meaning a prohibition and prevention from doing this, i.e., it was not for humans, nor is it possible for them, nor does it fall under their power to make its trees grow; because they are incapable of such a thing; for that is bringing something from non-existence into existence (6). I say: This may be used as evidence for the prohibition of depicting (drawing/painting) anything, whether it has a soul or not. This is the view of Mujahid (7). It is supported by the saying of the Prophet (peace be upon him): 'Allah, Exalted and Majestic is He, said: And who is more unjust than one who tries to create a creation like Mine? Let them then create an atom, or let them create a grain, or let them create a grain of barley.' Recorded by Muslim in his 'Sahih' from the hadith of Abu Hurairah, who said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: 'Allah, Exalted and Majestic is He, said...' and then he mentioned it (8). Thus, the condemnation, threat, and vilification generalises to everyone who engages in depicting anything that Allah has created and imitates in likeness His creation in what He, Glory be to Him, is unique in, namely creation and invention, and this...

(1) Tafsir al-Tabari 18/100. (2) Tafsir al-Baghawi 3/425. (3) In Ma'ani al-Qur'an 2/297. (4) I'rab al-Qur'an 3/217, and Tafsir al-Baghawi 3/425. (5) Majma' al-Bayan 20/239. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/264. (7) Al-Mufhim 5/432. (8) Sahih Muslim (2111). Also narrated by Ahmad (7166), and al-Bukhari (7559).

...उससे जिसने आकाशों और पृथ्वी को बनाया। और यह पहले आ चुका है। और इसका अर्थ है: वह उनके निर्माण पर सक्षम था। और कहा गया है: अर्थ यह है: क्या तुम्हारे उन मूर्तियों की पूजा बेहतर है जिनकी तुम पूजा करते हो या उसकी पूजा जिसने आकाशों और पृथ्वी को बनाया? (1) यह अर्थ में अपने से पहले वाले पर आधारित है, और इसमें उन्हें फटकारने का भाव है, और अल्लाह की शक्ति और उनके देवताओं की लाचारी की ओर ध्यान दिलाना है। {तो हमने उससे प्रसन्नतादायक बाग़ उगाए}। हदीक़ह: वह बाग़ जिसके चारों ओर दीवार हो। और बहजह: सुंदर दृश्य (2)। अल-फर्रा (3) ने कहा: हदीक़ह वह बाग़ है जिसके चारों ओर दीवार हो, और यदि उस पर दीवार न हो तो वह बुस्तान है, हदीक़ह नहीं। और क़तादा और इक़रिमा ने कहा: अल-हदाइक: खजूर के पेड़। {प्रसन्नतादायक} और बहजह: सजावट और सुंदरता है; जो उसे देखता है वह प्रसन्न हो जाता है (4)। {तुम्हारे लिए यह संभव न था कि तुम उनके पेड़ों को उगा सको}। 'मा' निषेध के लिए है (5), और इसका अर्थ है इस कार्य से रोकना और वर्जित करना, यानी: यह मनुष्यों के लिए संभव नहीं था, न ही उनके लिए आसान है, और न ही यह उनकी शक्ति के भीतर आता है कि वे इसके पेड़ों को उगा सकें, क्योंकि वे इसके समान कुछ करने में असमर्थ हैं; क्योंकि यह चीज़ को शून्यता से अस्तित्व में लाना है (6)। मैं कहता हूँ: इससे किसी भी चीज़ का चित्रण (तस्वीर बनाना) वर्जित होने का प्रमाण दिया जा सकता है, चाहे उसमें प्राण हों या न हों। और यही मुजाहिद का कथन है (7)। और इसकी पुष्टि नबी ﷺ के इस कथन से होती है: 'अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने फ़रमाया: और उस व्यक्ति से बड़ा ज़ालिम कौन है जो मेरी रचना जैसी रचना करने चला, तो उन्हें चाहिए कि वे एक चींटी पैदा करें, या एक दाना पैदा करें, या जौ का एक दाना पैदा करें।' इसे मुस्लिम ने अपनी 'सहीह' में अबू हुरैरा की हदीस से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को फ़रमाते हुए सुना: 'अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने फ़रमाया...' फिर इसे ज़िक्र किया (8)। तो यह उन सभी के लिए निंदा, धमकी और घृणा को व्यापक बनाता है जो अल्लाह द्वारा बनाई गई किसी भी चीज़ का चित्रण करने का प्रयास करते हैं और सृजन और नवाचार के उन मामलों में उसकी नकल करने की कोशिश करते हैं जिनमें केवल वह सुब्हानहू अद्वितीय है, और यह...

(1) तफ़सीर अल-तबरी 18/100। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/425। (3) फ़ी मानी अल-क़ुरआन 2/297। (4) इराब अल-क़ुरआन 3/217, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/425। (5) मजमा अल-बयान

20/239। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/264। (7) अल-मुफ़हिम 5/432। (8) सहीह मुस्लिम (2111)। और इसे अहमद (7166) और बुखारी (7559) ने भी रिवायत किया है।

...اس ذات سے جس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور اس کا معنی ہے: وہ ان کی تخلیق پر قادر تھا۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: کیا تمہارے ان بتوں کی عبادت بہتر ہے جن کی تم عبادت کرتے ہو یا اس کی عبادت جس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا؟ (۱) تو یہ معنی میں اپنے ما قبل پر لوٹتا ہے، اور اس میں انہیں ڈانٹ ڈپٹ کا پہلو ہے، اور اللہ عزوجل کی قدرت اور ان کے معبودوں کی عاجزی پر تنبیہ ہے۔ {پھر ہم نے اس سے خوشنما باغات اگائے}۔ حدیقہ: وہ باغ جس کے گرد دیوار ہو۔ اور بہجہ: خوبصورت منظر (۲)۔ الفراء (۳) نے کہا: حدیقہ وہ باغ ہے جس کے گرد دیوار ہو، اور اگر اس کے گرد دیوار نہ ہو تو وہ بستان (باغچہ) ہے حدیقہ نہیں۔ اور قتادہ اور عکرمہ نے کہا: الحدائق: کھجور کے درخت۔ {خوشنما} اور بہجہ: زینت اور خوبصورتی ہے؛ جو اسے دیکھتا ہے خوش ہو جاتا ہے (۴)۔ {تمہارے لیے ممکن نہ تھا کہ تم ان کے درختوں کو اگا سکو}۔ یہاں 'ما' نفی کے لیے ہے (۵)، اور اس کا معنی ہے اس فعل سے روکنا اور منع کرنا، یعنی: یہ انسانوں کے بس کی بات نہیں تھی، اور نہ ہی ان کے لیے یہ ممکن ہے، اور نہ ہی یہ ان کی قدرت کے تحت آتا ہے کہ وہ اس کے درخت اگا سکیں؛ کیونکہ وہ اس جیسی چیز سے عاجز ہیں؛ کیونکہ یہ چیز کو عدم سے وجود میں لانا ہے (۶)۔ میں کہتا ہوں: اور اس سے کسی بھی چیز کی تصویر کشی کی ممانعت پر استدلال کیا جا سکتا ہے، خواہ وہ جاندار ہو یا غیر جاندار۔ اور یہی مجاہد کا قول ہے (۷)۔ اور اس کی تائید نبی کریم ﷺ کے اس قول سے ہوتی ہے: 'اللہ عزوجل نے فرمایا: اور اس شخص سے بڑھ کر ظالم کون ہے جو میری تخلیق کی طرح تخلیق کرنے چلا، پس چاہیے کہ وہ ایک چیونٹی پیدا کریں، یا ایک دانہ پیدا کریں، یا جَو کا ایک دانہ پیدا کریں' اسے مسلم نے اپنی 'صحیح' میں حضرت ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، انہوں نے

کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: 'اللہ عزوجل نے فرمایا...' پھر اسے ذکر کیا (۸)۔ تو یہ ان تمام لوگوں کے لیے مذمت، دھمکی اور برائی کو عام کرتا ہے جو اللہ کی پیدا کردہ کسی بھی چیز کی تصویر کشی کرنے کی کوشش کرتے ہیں اور تخلیق و ایجاد کے ان معاملات میں اس کی مشابہت اختیار کرنے کی کوشش کرتے ہیں جن میں صرف وہی سبحانہ و تعالیٰ منفرد ہے، اور یہ...

(۱) تفسیر الطبری ۱۸ / ۱۰۰ ۔ (۲) تفسیر البغوی ۳ / ۴۲۵ ۔ (۳) فی معانی القرآن ۲ / ۲۹۷ ۔ (۴) اعراب القرآن ۳ / ۲۱۷ ، و تفسیر البغوی ۳ / ۴۲۵ ۔ (۵) مجمع البیان ۲۰ / ۲۳۹ ۔ (۶) المحرر الوجیز ۴ / ۲۶۴ ۔ (۷) المفہم ۵ / ۴۳۲ ۔ (۸) صحیح مسلم (۲۱۱۱)۔ اور اسے احمد (۷۱۶۶) اور بخاری (۷۵۵۹) نے بھی روایت کیا ہے۔

Clear. The majority [of scholars] are of the opinion that depicting what does not have a soul is permissible, as is earning from it(1). Ibn Abbas said to the one who asked him about making images: "If you must do it, then make trees and what has no soul." Muslim also narrated it(2). Prohibition is better - and Allah knows best - for what we mentioned. More explanation of this will come in "Saba"(3), if Allah Almighty wills.

Then He said by way of rebuke: "Is there a deity with Allah?" meaning: Is there any deity worshipped with Allah who assists Him in that?(4) "Nay, they are a people who attribute equals [to Him]" by associating others with Allah(5). And it was said: "attribute equals" means they deviate from the truth and right path, i.e., they disbelieve(6). And it was said: "God" (ilah) is in the nominative case due to "with" (ma'a), its implied meaning being: Is there - woe to you - a god with Allah? And pausing at "with Allah" is good(7).

His words, Exalted is He: "He Who made the earth a stable place" meaning: a settled place. "and made rivers in its midst" meaning: in its middle, like: "and We caused a river to gush forth in the midst of them" [Al-Kahf: 33]. "and placed firm mountains for it" meaning fixed mountains that hold it and prevent it from moving. "and placed a barrier between the two seas" a prevention by His power, so that the salty does not mix with the sweet(8). Ibn Abbas said: a dominion of His power, so this does not change that, and that does not change this. And "al-hajr" means prevention. "Is there a deity with Allah?" meaning: If it is proven that none other than Him is capable of this, why do they worship what neither harms nor benefits? "Nay, most of them do not know" meaning: it is as if they are ignorant of Allah, so they do not know what is due to Him of Oneness.

(1) Al-Mufhim 5/432. (2) In his Sahih (2110). (3) At the interpretation of verse (13). (4) Al-Waseet 3/382, and Tafsir Al-Baghawi 3/425. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/264. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/143. (7) Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 2/819. (8) Al-Waseet 3/382, Tafsir al-Baghawi 3/425, and Zad al-Masir 6/186.

स्पष्ट है। अधिकांश विद्वानों का मत है कि जिसमें आत्मा नहीं है, उसका चित्रण करना और उससे कमाई करना जायज़ है(१)। इब्न अब्बास ने उस व्यक्ति से कहा जिसने उनसे चित्र बनाने के बारे में पूछा था: "यदि तुम्हें ऐसा करना ही है, तो पेड़ और वह बनाओ जिसमें प्राण न हो।" मुस्लिम ने भी इसे उद्धृत किया है(२)। निषेध करना अधिक उचित है - और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है - जैसा कि हमने उल्लेख किया है। अल्लाह ने चाहा तो "सबा"(३) में इसका और अधिक स्पष्टीकरण आएगा।

फिर उन्होंने फटकार के तौर पर कहा: "क्या अल्लाह के साथ कोई और ईश्वर है?" अर्थात: क्या अल्लाह के साथ कोई और पूज्य है जो इसमें उनकी सहायता करता है?(४) "बल्कि वे ऐसे लोग हैं जो (उसके साथ दूसरों को) समान ठहराते हैं" अल्लाह के साथ दूसरों को शरीक करके(५)। और यह भी कहा गया है: "समान ठहराते हैं" का अर्थ है कि वे सत्य और सही मार्ग से भटक जाते हैं, अर्थात वे कुफ्र (अविश्वास) करते हैं(६)। और यह भी कहा गया है: "इलाह" (ईश्वर) शब्द "मा'आ" (साथ) के कारण रफा (कर्ता कारक) में है, जिसका अर्थ है: क्या - तुम्हारा विनाश हो - अल्लाह के साथ कोई और ईश्वर है? और "अल्लाह के साथ" पर रुकना अच्छा है(७)।

अल्लाह तआला का कथन: "जिसने पृथ्वी को ठहरने का स्थान बनाया" अर्थात: एक स्थिर स्थान। "और उसके बीच नदियाँ बनाईं" अर्थात: उसके मध्य में, जैसे: "और हमने उन दोनों के बीच एक नदी बहा दी" [अल-कहफ़: ३३]। "और उसके लिए स्थिर पहाड़ बनाए" अर्थात अटल पहाड़ जो उसे थामे रखते हैं और उसे हिलने से रोकते हैं। "और दो समुद्रों के बीच एक रोक लगा दी" अपनी शक्ति से एक अवरोध, ताकि खारा पानी मीठे पानी में न मिले(८)। इब्न अब्बास ने कहा: उनकी शक्ति का प्रभुत्व, ताकि न तो यह उसे बदले और न वह इसे बदले। और "अल-हज्र" का अर्थ है निषेध। "क्या अल्लाह के साथ कोई और ईश्वर है?" अर्थात: यदि यह सिद्ध हो गया है कि उनके अतिरिक्त कोई और ऐसा करने में सक्षम नहीं है, तो वे उसकी पूजा क्यों करते हैं जो न हानि पहुँचा सकता है और न लाभ? "बल्कि उनमें से अधिकांश नहीं जानते" अर्थात: ऐसा लगता है जैसे वे अल्लाह से अनभिज्ञ हैं, इसलिए वे नहीं जानते कि उनके एकत्व (तौहीद) के लिए क्या आवश्यक है।

(१) अल-मुफ़हिम ५/४३२। (२) अपनी सहीह (२११०) में। (३) आयत (१३) की व्याख्या में। (४) अल-वसीत ३/३८२, और तफ़सीर अल-बग़वी ३/४२५। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२६४। (६) मआनी

अल-क़ुरआन लिल-नह़ास ५/१४३। (७) ईदाह़ अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा २/८१९। (८) अल-वसीत ३/३८२, और तफ़सीर अल-बग़वी ३/४२५, और ज़ाद अल-मसीर ६/१८६।

واضح ہے۔ جمہور اس بات کی طرف گئے ہیں کہ جس چیز میں روح نہ ہو اس کی تصویر بنانا اور اس سے کمائی کرنا جائز ہے(۱)۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے اس شخص سے کہا جس نے ان سے تصویریں بنانے کے بارے میں پوچھا تھا: "اگر تم نے ضرور ہی ایسا کرنا ہے تو درخت اور ایسی چیز (کی تصویر) بناؤ جس میں جان نہ ہو۔" اسے مسلم نے بھی روایت کیا ہے(۲)۔ اور منع کرنا زیادہ بہتر ہے - اللہ بہتر جانتا ہے - اس وجہ سے جو ہم نے ذکر کی۔ ان شاء اللہ تعالیٰ اس کی مزید وضاحت "سبا"(۳) میں آئے گی۔

پھر اللہ تعالیٰ نے ڈانٹ کے طور پر فرمایا: "کیا اللہ کے ساتھ کوئی اور معبود ہے؟" یعنی: کیا اللہ کے ساتھ کوئی ایسا معبود ہے جو اس کام میں اس کی مدد کرتا ہے؟(۴) "بلکہ وہ ایسے لوگ ہیں جو (دوسروں کو اللہ کے) برابر ٹھہراتے ہیں" اللہ کے ساتھ غیر کو شریک ٹھہرا کر(۵)۔ اور کہا گیا: "یعدلون" کا مطلب ہے حق اور سیدھے راستے سے پھر جانا، یعنی وہ کفر کرتے ہیں(۶)۔ اور کہا گیا: "إلہ" (معبود) کا لفظ "مع" کی وجہ سے مرفوع ہے، جس کی تقدیر یہ ہے: کیا - تم پر افسوس - اللہ کے ساتھ کوئی اور معبود ہے؟ اور "مع اللہ" پر وقف کرنا اچھا ہے(۷)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "بھلا وہ کون ہے جس نے زمین کو قرار گاہ بنایا" یعنی: ٹھہرنے کی جگہ۔ "اور اس کے درمیان نہریں بنائیں" یعنی: اس کے بیچ میں، جیسے (فرمایا): "اور ہم نے ان دونوں کے درمیان ایک نہر جاری کر دی" [الکہف: ۳۳]۔ "اور اس کے لیے بوجھل پہاڑ بنائے" یعنی ثابت پہاڑ جو اسے تھامے رکھیں اور اسے حرکت کرنے سے روکیں۔ "اور دو سمندروں کے درمیان ایک آڑ بنا دی" اپنی قدرت سے ایک رکاوٹ؛ تاکہ کھارا پانی میٹھے پانی سے نہ ملے(۸)۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: اپنی قدرت کا غلبہ، کہ نہ یہ اسے بدلے اور نہ وہ اسے بدلے۔

اور "الحجر" کا معنی ہے: روکنا۔ "کیا اللہ کے ساتھ کوئی اور معبود ہے؟" یعنی: جب یہ ثابت ہو گیا کہ اس کے علاوہ کوئی ان کاموں پر قادر نہیں تو وہ ان کی عبادت کیوں کرتے ہیں جو نہ نقصان پہنچا سکتے ہیں اور نہ نفع۔ "بلکہ ان میں سے اکثر نہیں جانتے" یعنی: گویا وہ اللہ سے ناواقف ہیں اس لیے وہ اس کی وحدانیت کے تقاضوں کو نہیں جانتے۔

(١) المفہم ٥/٤٣٢۔ (٢) اپنی صحیح (٢١١٠) میں۔ (٣) آیت (١٣) کی تفسیر کے پاس۔ (٤) الوسیط ٣/٣٨٢، اور تفسیر البغوی ٣/٤٢٥۔ (٥) المحرر الوجیز ٤/٢٦٤۔ (٦) معانی القرآن للنحاس ٥/١٤٣۔ (٧) إیضاح الوقف والابتداء ٢/٨١٩۔ (٨) الوسیط ٣/٣٨٢، اور تفسیر البغوی ٣/٤٢٥، اور زاد المسیر ٦/١٨٦۔

Page 193 Surah An-Naml: Verses 62 - 64

The Almighty said: "Is He [not best] who responds to the desperate one when he calls upon Him and removes evil and makes you inheritors of the earth? Is there a deity with Allah? Little do you remember. (62) Is He [not best] who guides you through the darknesses of the land and sea and who sends the winds as good tidings before His mercy? Is there a deity with Allah? High is Allah above whatever they associate with Him. (63) Is He [not best] who begins creation and then repeats it and who provides for you from the heaven and earth? Is there a deity with Allah? Say, 'Produce your proof, if you should be truthful.'" (64)

There are three issues in it:

The first: His saying: "Is He [not best] who responds to the desperate one when he calls upon Him." Ibn Abbas said: He is the one in dire need and hardship. Al-Suddi said: He who has no power or strength. Dhul-Nun said: He who has cut off ties from everything besides Allah. Abu Ja'far and Abu Uthman Al-Nisaburi said: He is the bankrupt one. Sahl bin Abdullah said: He who, when he raises his hands to Allah in supplication, has no means of obedience that he has previously offered. A man came to Malik bin Dinar and said: "I ask you by Allah to pray for me, for I am desperate." He replied: "Then ask Him, for He responds to the desperate when he calls upon Him." The poet said: Indeed, I call upon Allah when matters are tight for me, and it never fails to find relief. Many a brother whose ways were blocked found a way out for them when he called upon Allah.

The second: In "Musnad Abi Dawud Al-Tayalisi" from Abu Bakrah, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said regarding the prayer of the distressed: "O Allah, I hope for Your mercy, so do not leave me to myself for the blink of an eye, and rectify all my affairs for me; there is no deity except You."(1)

The third: Allah Almighty guaranteed a response to the distressed when they call upon Him, and He informed us of that about Himself. The reason for this is that the necessity of turning to Him arises from sincerity (Ikhlas) and detaching the heart from everything else. Sincerity has a place and a pledge with Him, the Exalted, whether it comes from a believer or a disbeliever, an obedient person or a sinner. As He said: "until, when you are in ships and they carry them with a good wind and they rejoice therein, there comes a storm..."

(1) Musnad al-Tayalisi (869). And Ahmad narrated it (20430).

पृष्ठ १९३ सूरह अन-नमल: आयतें ६२ - ६४

अल्लाह तआला का फ़रमान: "भला वह कौन है, जो बेबस (लाचार) की पुकार सुनता है जब वह उसे पुकारता है, और उसकी तकलीफ़ दूर कर देता है, और तुम्हें धरती का उत्तराधिकारी बनाता है? क्या अल्लाह के साथ कोई और पूज्य है? तुम बहुत कम ही नसीहत हासिल करते हो। (६२) भला वह कौन है, जो तुम्हें थल और जल के अंधेरों में रास्ता दिखाता है, और जो अपनी रहमत से पहले खुशख़बरी देने वाली हवाएं भेजता है? क्या अल्लाह के साथ कोई और पूज्य है? बहुत बुलंद है अल्लाह उससे, जो वे साझी ठहराते हैं। (६३) भला वह कौन है, जो पहली बार सृष्टि की रचना करता है, फिर दोबारा उसे पैदा करेगा? और वह कौन है, जो तुम्हें आकाश और धरती से जीविका (रोज़ी) प्रदान करता है? क्या अल्लाह के साथ कोई और पूज्य है? कहो कि, 'अपनी दलील लाओ, यदि तुम सच्चे हो'।" (६४)

इसमें तीन मसायल (विषय) हैं:

पहला: अल्लाह का फ़रमान: "भला वह कौन है, जो बेबस की पुकार सुनता है जब वह उसे पुकारता है।" इब्न अब्बास ने कहा: वह बहुत बड़ी ज़रूरत और मशक़्क़त वाला व्यक्ति है। अल-सुद्दी ने कहा: जिसके पास कोई चारा और ताक़त न हो। ज़ुन्नून ने कहा: वह जिसने अल्लाह के सिवा सब से ताल्लुक तोड़ लिया हो। अबू जाफ़र और अबू उस्मान अल-नैसापूरी ने कहा: वह जो कंगाल (मुफ़लिस) हो। सहल बिन अब्दुल्ला ने कहा: वह जो जब अल्लाह की ओर दुआ के लिए हाथ उठाए, तो उसके पास पेश करने के लिए अपनी इबादत का कोई वसीला न हो। एक आदमी मालिक बिन दीनार के पास आया और कहा: "मैं अल्लाह के वास्ते आपसे दुआ की दरख़्वास्त करता हूँ क्योंकि मैं बहुत बेबस हूँ।" उन्होंने कहा: "तो फिर उसी से मांगो, क्योंकि वही बेबस की पुकार सुनता है जब वह उसे पुकारता है।" कवि ने कहा है: मैं अल्लाह को पुकारता हूँ जब हालात मुझ पर तंग हो जाते हैं, तो कुशादगी (राहत) का रास्ता ज़रूर निकल आता है। कितने ही ऐसे भाई हैं जिन पर सब रास्ते बंद हो गए थे, जब उन्होंने अल्लाह को पुकारा तो उन्हें निकलने का रास्ता मिल गया।

दूसरा: 'मुसनद अबी दाऊद अल-तयालिसी' में अबू बकरा से रिवायत है कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने परेशान हाल की दुआ के बारे में फ़रमाया: "ऐ अल्लाह! मैं तेरी रहमत की उम्मीद रखता हूँ, पस मुझे एक पल के लिए भी मेरे अपने नफ़्स (स्वयं) के हवाले न करना और मेरे तमाम मामलात संवार दे, तेरे सिवा कोई इबादत के लायक़ नहीं।" (१)

तीसरा: अल्लाह तआला ने बेबस की दुआ क़बूल करने का वादा किया है, और स्वयं अपने बारे में यह ख़बर दी है। इसका कारण यह है कि अल्लाह की ओर रुजू करने की बेबसी इख्लास (निष्ठा) से पैदा होती है, और दिल का अल्लाह के सिवा सब से कट जाना है। अल्लाह के यहाँ इख्लास का बड़ा मर्तबा और वादा है, चाहे वह मोमिन (ईमान वाले) से हो या काफ़िर से, फरमाबरदार से हो या गुनहगार से। जैसा कि अल्लाह का फ़रमान है: "यहाँ तक कि जब तुम कश्तियों में होते हो और वे उन्हें अनुकूल हवा के साथ लेकर चलती हैं और वे उन पर प्रसन्न होते हैं, तो अचानक उनके पास एक तेज़ हवा आ पहुँचती है..."

(१) मुसनद अल-तयालिसी (८६९)। और इसे अहमद (२०४३०) ने भी निकाला है।

صفحہ ۱۹۳ سورۃ النمل: آیات ۶۲ - ۶۴

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ بھلا کون ہے جو بے قرار کی پکار سنتا ہے جب وہ اسے پکارتا ہے اور اس کی تکلیف دور کر دیتا ہے اور تمہیں زمین کا خلیفہ (جانشین) بناتا ہے؟ کیا اللہ کے ساتھ کوئی اور معبود ہے؟ تم بہت کم ہی نصیحت حاصل کرتے ہو۔ (۶۲) بھلا کون ہے جو تمہیں خشکی اور تری کی تاریکیوں میں راستہ دکھاتا ہے اور جو اپنی رحمت سے پہلے خوشخبری دینے والی ہوائیں بھیجتا ہے؟ کیا اللہ کے ساتھ کوئی اور معبود ہے؟ اللہ بہت بلند ہے اس شرک سے جو وہ کرتے ہیں۔ (۶۳) بھلا کون ہے جو پہلی بار مخلوق کو پیدا کرتا ہے پھر اسے دوبارہ پیدا کرے گا؟ اور وہ کون ہے جو تمہیں آسمان اور زمین سے رزق دیتا ہے؟ کیا اللہ کے ساتھ کوئی اور معبود ہے؟ کہہ دیجئے کہ 'اپنی دلیل لاؤ اگر تم سچے ہو'۔ (۶۴) ﴾

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ بھلا کون ہے جو بے قرار کی پکار سنتا ہے جب وہ اسے پکارتا ہے ﴾۔ ابن عباس نے فرمایا: وہ شدید ضرورت مند اور مشقت زدہ شخص ہے۔ سدی نے فرمایا: وہ جس کے پاس کوئی چارہ اور قوت نہ ہو۔ ذوالنون نے فرمایا: وہ جس نے اللہ کے سوا سب سے تعلق توڑ لیا ہو۔ ابو جعفر اور ابو عثمان نیشاپوری نے فرمایا: وہ جو مفلس ہو۔ سہل بن عبداللہ نے فرمایا: وہ جو جب اللہ کے حضور دعا کے لیے ہاتھ اٹھائے تو اس کے پاس پیش کرنے کے لیے اپنی عبادت کا کوئی وسیلہ نہ ہو۔ ایک شخص مالک بن دینار کے پاس آیا اور کہا: "میں آپ کو اللہ کا واسطہ دے کر دعا کی درخواست کرتا ہوں کیونکہ میں بہت بے قرار ہوں۔" انہوں نے فرمایا: "تو پھر اسی سے مانگ، کیونکہ وہی بے قرار کی پکار سنتا ہے جب وہ اسے پکارتا ہے"؛ شاعر نے کہا ہے: میں اللہ کو پکارتا ہوں جب حالات مجھ پر تنگ ہو جاتے ہیں، تو کشادگی کا راستہ ضرور نکل آتا ہے۔ کتنے

ہی ایسے بھائی ہیں جن پر سب راستے بند ہو گئے تھے، جب انہوں نے اللہ کو پکارا تو انہیں نکلنے کا راستہ مل گیا۔

دوسرا: "مسند ابی داؤد الطیالسی" میں ابو بکرۃ سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے مضطر (بے قرار) کی دعا کے بارے میں فرمایا: "اے اللہ! میں تیری رحمت کی امید رکھتا ہوں، پس مجھے ایک پل کے لیے بھی میرے اپنے نفس کے حوالے نہ کرنا اور میرے تمام معاملات سنوار دے، تیرے سوا کوئی معبود نہیں۔" (۱)

تیسرا: اللہ تعالیٰ نے مضطر (بے قرار) کی دعا قبول کرنے کی ضمانت دی ہے، اور اپنے بارے میں اس کی خبر دی ہے۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ اللہ کی طرف رجوع کرنے کی بے قراری اخلاص سے پیدا ہوتی ہے، اور دل کا اللہ کے سوا سب سے کٹ جانا ہے۔ اللہ کے ہاں اخلاص کا بڑا مقام اور وعدہ ہے، خواہ وہ مومن سے ہو یا کافر سے، اطاعت گزار سے ہو یا گناہگار سے۔ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ یہاں تک کہ جب تم کشتیوں میں ہوتے ہو اور وہ انہیں عمدہ ہوا کے ساتھ لے کر چلتی ہیں اور وہ اس پر خوش ہوتے ہیں، تو اچانک ان پر تیز ہوا آ پہنچتی ہے... ﴾

(۱) مسند الطیالسی (۸۶۹)۔ اور اسے احمد (۲۰۴۳۰) نے بھی روایت کیا ہے۔

...stormy and the waves come upon them from every side, and they think they are encompassed, they call upon Allah, sincere to Him in religion, "If You should save us from this, we will surely be among the thankful." [Yunus: 22], and His saying: "And when He saves them to land, at once they associate others with Him" [Al-Ankabut: 65]. So He answered them at the time of their necessity and the occurrence of their sincerity, despite His knowledge that they would return to their polytheism and disbelief. And the Almighty said: "And when they board a ship, they supplicate Allah, sincere to Him in religion" [Al-Ankabut: 65]. Thus He answers the distressed due to their situation of necessity and sincerity. And in the Hadith: "Three supplications are answered without a doubt: the supplication of the oppressed, the supplication of the traveler, and the supplication of a parent against his child." It was mentioned by the author of "Al-Shihab"(1), and it is an authentic hadith. And in "Sahih Muslim" from the Prophet ﷺ that he said to Mu'adh when he sent him to the land of Yemen: "And beware of the supplication of the oppressed, for there is no veil between it and Allah." And in the book "Al-Shihab"(2): "Fear the supplication of the oppressed, for it is carried upon the clouds and Allah, Blessed and Exalted is He, says: 'By My Might and My Majesty, I will surely support you, even if after some time.'" And it is also authentic(3). And Al-Ajurri narrated from the hadith of Abu Dharr from the Prophet ﷺ: "For I do not reject it even if it was from the mouth of a disbeliever"(4). So He answers the oppressed because of their sincerity in their time of necessity, by virtue of His generosity, and an answer to their sincerity even if they are a disbeliever. Likewise, if they are wicked in their religion; for the wickedness of the wicked and the disbelief of the disbeliever do not bring any deficiency or weakness upon the kingdom of their Master, so what He has decreed for the distressed does not prevent Him from answering them. The answering of the oppressed person's supplication has been interpreted as granting victory over their oppressor through whatever means He wills, such as overcoming him, taking retribution from him, or setting another oppressor over him to overcome him, as the Mighty and Majestic said: "And thus We make some...

---

(1) Musnad al-Shihab (316) from the hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). Narrated by Ahmad (7510). (2) Sahih Muslim (19) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with both of them). Narrated by Ahmad (2071), and Al-Bukhari (1496). (3) Musnad al-Shihab (733) from the hadith of Khuzaymah bin Thabit (may Allah be pleased with him). The hadith has a supporting witness from the hadith

of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him) narrated by Ahmad (8043). (4) We did not find it in Al-Ajurri's 'Al-Shari'ah', and it was narrated by Ibn Hibban (361), and in its chain is Ibrahim bin Hisham bin Yahya al-Ghassani, whom Abu Hatim called a liar in 'Al-Jarh wa al-Ta'dil' 2/142, and Abu Zur'ah called a liar in 'Al-Mizan' 1/73. And it has a weak supporting witness that is not reliable from Anas bin Malik (may Allah be pleased with him), and it is in Musnad Ahmad (12549).

...तूफ़ानी और लहरें उन पर हर तरफ़ से आती हैं, और वे समझते हैं कि वे घिर गए हैं, तो वे अल्लाह को पुकारते हैं, धर्म में उसी के लिए समर्पित होकर, "यदि तू हमें इससे बचा ले, तो हम निश्चित रूप से कृतज्ञों में से होंगे।" [यूनुस: 22], और उसका कथन: "फिर जब वह उन्हें बचाकर तट पर ले आता है, तो वे तुरंत (उसके साथ) साझी ठहराने लगते हैं" [अल-अंकबूत: 65]। तो उसने उनकी आवश्यकता और उनकी निष्ठा के समय उन्हें उत्तर दिया, बावजूद इसके कि वह जानता था कि वे अपने शिर्क (बहुदेववाद) और कुफ़्र (अविश्वास) की ओर लौट जाएंगे। और सर्वशक्तिमान ने कहा: "और जब वे नाव में सवार होते हैं, तो वे अल्लाह को पुकारते हैं, धर्म में उसी के प्रति समर्पित होकर" [अल-अंकबूत: 65]। इस प्रकार वह विवश व्यक्ति को उसकी विवशता और निष्ठा की स्थिति के कारण उत्तर देता है। और हदीस में है: "तीन प्रार्थनाएं बिना किसी संदेह के स्वीकार की जाती हैं: पीड़ित की प्रार्थना, यात्री की प्रार्थना, और पिता की अपने बच्चे के विरुद्ध प्रार्थना।" इसे "अल-शिहाब"(1) के लेखक ने उल्लेख किया है, और यह एक सही हदीस है। और "सहीह मुस्लिम" में नबी ﷺ से वर्णित है कि उन्होंने मुआज से कहा जब उन्होंने उन्हें यमन की भूमि पर भेजा था: "और मज़लूम (पीड़ित) की बददुआ से डरो, क्योंकि उसके और अल्लाह के बीच कोई पर्दा नहीं है।" और किताब "अल-शिहाब"(2) में है: "मज़लूम की बददुआ से डरो, क्योंकि वह बादलों पर ले जाई जाती है और अल्लाह, जो धन्य और महान है, कहता है: 'मेरे सम्मान और मेरी महिमा की शपथ, मैं तुम्हारी सहायता अवश्य करूँगा, चाहे कुछ समय बाद ही क्यों न हो।'" और यह भी सही है(3)। और अल-अजुर्री ने अबू ज़र की हदीस से नबी ﷺ से उद्धृत किया: "क्योंकि मैं इसे अस्वीकार नहीं करता चाहे वह किसी काफ़िर (अविश्वासी) के मुँह से ही क्यों न हो"(4)। अतः वह मज़लूम को उसकी विवशता में उसकी निष्ठा के कारण, अपनी उदारता के आधार पर उत्तर देता है, और उसकी निष्ठा के जवाब में चाहे वह काफ़िर ही क्यों न हो। इसी तरह, यदि वह अपने धर्म में दुष्ट है; क्योंकि दुष्ट की दुष्टता और काफ़िर का कुफ़्र उसके स्वामी के साम्राज्य में कोई कमी या कमजोरी नहीं लाता, इसलिए विवश के लिए उसने जो निर्णय लिया है, वह उसे उत्तर देने से नहीं रोकता। मज़लूम की दुआ की स्वीकृति की व्याख्या उसके ज़ालिम (अत्याचारी) पर विजय के रूप में की गई है, जैसा कि वह चाहे, उसे दबाने के माध्यम से, या उससे बदला लेने के माध्यम से, या उस पर किसी दूसरे ज़ालिम को नियुक्त करने के माध्यम से जो उसे दबा दे, जैसा कि सर्वशक्तिमान और महान ने कहा: "और इसी तरह हम कुछ..."

(1) मुस्नद अल-शिहाब (316) अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से। और इसे अहमद (7510) ने उद्धृत किया है। (2) सहीह मुस्लिम (19) इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से। और इसे अहमद (2071) और बुखारी (1496) ने उद्धृत किया है। (3) मुस्नद अल-शिहाब (733) खुज़ैमा बिन साबित (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से। और हदीस का एक गवाह अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से अहमद (8043) द्वारा उद्धृत है। (4) हमें अल-अजुर्री की 'अल-शरिया' में यह नहीं मिला, और इसे इब्न हिब्बान (361) ने उद्धृत किया है, और इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में इब्राहिम बिन हिशाम बिन यह्या अल-ग़स्सानी है, जिसे अबू हातिम ने 'अल-जर्ह व अल-तादील' 2/142 में झूठा कहा है, और अबू ज़ुरआ ने 'अल-मीज़ान' 1/73 में झूठा कहा है। और अनस बिन मलिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) से इसका एक कमज़ोर गवाह है जिससे खुशी नहीं होती (अर्थात वह विश्वसनीय नहीं है), और वह मुस्नद अहमद (12549) में है।

...تند و تیز اور ان پر ہر طرف سے موجیں آنے لگتی ہیں اور وہ سمجھ لیتے ہیں کہ وہ گھیر لیے گئے ہیں، تو وہ اللہ کو پکارتے ہیں، دین کو اسی کے لیے خالص کرتے ہوئے کہ "اگر تو نے ہمیں اس سے بچا لیا تو ہم ضرور شکر گزاروں میں سے ہو جائیں گے" [یونس: 22]، اور اس کا ارشاد: "پھر جب وہ انہیں بچا کر خشکی کی طرف لے آتا ہے تو اچانک وہ شرک کرنے لگتے ہیں" [العنکبوت: 65]۔ پس اس نے ان کی ضرورت اور ان کے اخلاص کے وقت انہیں جواب دیا، باوجود اس کے کہ وہ جانتا تھا کہ وہ اپنے شرک اور کفر کی طرف لوٹ جائیں گے۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "پھر جب وہ کشتی میں سوار ہوتے ہیں تو اللہ کو پکارتے ہیں، دین کو اسی کے لیے خالص کرتے ہوئے" [العنکبوت: 65]۔ پس وہ مضطر (بے قرار) کو اس کی اضطراری حالت اور اخلاص کی وجہ سے جواب دیتا ہے۔ اور حدیث میں ہے: "تین دعائیں بلا شبہ قبول ہونے والی ہیں: مظلوم کی دعا، مسافر کی دعا، اور والد کی اپنے بیٹے کے خلاف دعا۔" اسے صاحب "الشہاب"(1) نے ذکر کیا ہے، اور یہ صحیح حدیث ہے۔ اور "صحیح مسلم" میں نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ ﷺ نے معاذ سے فرمایا جب انہیں یمن کی زمین کی طرف بھیجا تھا: "اور مظلوم کی بددعا سے بچو کیونکہ اس کے اور اللہ کے درمیان کوئی پردہ نہیں ہے"۔ اور کتاب "الشہاب"(2) میں ہے: "مظلوم کی بددعا سے ڈرو، کیونکہ وہ بادلوں پر اٹھائی جاتی ہے اور اللہ تبارک و تعالیٰ فرماتا ہے: 'میری عزت اور میرے جلال کی قسم، میں تیری ضرور مدد کروں گا خواہ کچھ وقت کے بعد ہی ہو'" اور یہ بھی صحیح ہے(3)۔ اور الآجری نے ابو ذر کی حدیث سے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے: "کیونکہ میں اسے رد نہیں کرتا خواہ وہ کافر کے منہ سے ہی کیوں نہ ہو"(4)۔ پس وہ مظلوم کو اس کی اضطراری حالت میں اخلاص کی وجہ سے اپنے کرم کے تقاضے سے جواب دیتا ہے، اور اس کے

اخلاص کی وجہ سے قبول فرماتا ہے اگرچہ وہ کافر ہی کیوں نہ ہو۔ اسی طرح اگر وہ اپنے دین میں فاجر (بدکار) ہو؛ کیونکہ فاجر کا فجور اور کافر کا کفر اس کے مالک کی بادشاہت میں کوئی کمی یا کمزوری نہیں لاتا، لہذا مضطر کے لیے اس کا فیصلہ اسے جواب دینے سے نہیں روکتا۔ مظلوم کی دعا کی قبولیت کی تفسیر اس کے ظالم پر مدد کے ساتھ کی گئی ہے، جس طرح سبحان اللہ چاہے، اسے مغلوب کرنے کے ذریعے، یا اس سے بدلہ لینے کے ذریعے، یا اس پر کسی دوسرے ظالم کو مسلط کرنے کے ذریعے جو اسے مغلوب کر دے، جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: "اور اسی طرح ہم بعض..."

---

(1) مسند الشهاب (316) ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ اور اسے احمد (7510) نے تخریج کیا ہے۔ (2) صحیح مسلم (19) ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے۔ اور اسے احمد (2071) اور بخاری (1496) نے تخریج کیا ہے۔ (3) مسند الشهاب (733) خزیمہ بن ثابت رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ اور حدیث کے لیے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ایک شاہد ہے جسے احمد (8043) نے تخریج کیا ہے۔ (4) ہمیں الآجری کی 'الشریعہ' میں یہ نہیں ملا، اور اسے ابن حبان (361) نے تخریج کیا ہے، اور اس کی سند میں ابراہیم بن ہشام بن یحیی الغسانی ہے، جسے ابو حاتم نے 'الجرح والتعدیل' 2/ 142 میں جھوٹا قرار دیا ہے، اور ابو زرعہ نے 'المیزان' 1/ 73 میں جھوٹا قرار دیا ہے۔ اور انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے اس کا ایک ضعیف شاہد ہے جس سے خوشی نہیں ہوتی (یعنی وہ قابل اعتماد نہیں ہے)، اور وہ مسند احمد (12549) میں ہے۔

195

Surah An-Naml: Verses 62 - 64

"...of the wrongdoers to one another" [Al-An'am: 129] and He emphasized the speed of its answer by His saying: "It is carried upon the clouds," which means, and Allah knows best: that Allah, the Mighty and Sublime, entrusts His angels to receive the supplication of the oppressed and carry it upon the clouds. Then they ascend with it to the heavens—and the sky is the Qibla (direction) of supplication—so that all the angels may see it, thus showing assistance for the oppressed and intercession for him in the answering of his prayer as a mercy to him. In this is a warning against injustice in general, because of the wrath of Allah it contains, disobedience to Him, and violation of His command; as He said through the tongue of His Prophet in "Sahih Muslim" and others: "O My servants, I have forbidden injustice for Myself and made it forbidden among you, so do not oppress one another" (1). For the oppressed is in distress, and the traveler is close to him because he is cut off from family and homeland, separated from friend and intimate. His heart does not find rest in any helper or assistant for his estrangement, so his neediness towards the Lord is sincere. He becomes sincere to Him in taking refuge, and He is the One Who responds to the distressed when he calls upon Him. Similarly, the parent's supplication against his child does not emanate from him, despite what he knows of his tenderness and compassion for him, except when his helplessness against him is complete, his neediness is sincere, and his despair of his child's righteousness is absolute, along with the presence of harm from him; then the Truth (Allah) hastens to answer it.

His saying, Exalted is He: {And removes evil} i.e., harm. Al-Kalbi said: injustice (2). {And makes you successors on the earth} i.e., its inhabitants, He destroys a people and brings forth others (3). In the book of An-Naqqash: i.e., and He makes your children successors of you. Al-Kalbi said: successors of the disbelievers, settling in their land, and obeying Allah after their disbelief (4). {Is there a god with Allah?} as a form of rebuke, as if He said: Is there - woe to you - a god with Allah? So "god" is in the nominative case by "with", and it is permissible for it to be nominative by an implied meaning: Is there a god with Allah who does that, so you worship him? Stopping at "with Allah" is good (5). {Little is it that you remember}. Abu Amr and Hisham read...

(1) Sahih Muslim (2577) from the hadith of Abu Dharr. Narrated also by Ahmad (21367). (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/222-223. (3) Tafsir al-Baghawi 3/425. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/223. (5) Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 2/819.

पृष्ठ १९५

सूरह अन-नम्ल: आयतें ६२-६४

"...अत्याचारियों को एक-दूसरे के लिए" [अल-अनाम: १२९] और उन्होंने इसके उत्तर की गति पर अपने इस कथन से बल दिया: "इसे बादलों पर ले जाया जाता है," जिसका अर्थ है, और अल्लाह ही सबसे बेहतर जानता है: कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपने फ़रिश्तों को मजलूम (उत्पीड़ित) की पुकार स्वीकार करने और उसे बादलों पर ले जाने का कार्य सौंपा है। फिर वे उसे लेकर आकाश की ओर चढ़ते हैं—और आकाश दुआ का क़िबला है—ताकि सभी फ़रिश्ते उसे देखें, और इस प्रकार मजलूम की सहायता और उसकी दुआ की स्वीकृति में उनके द्वारा उसके प्रति दया के रूप में सिफ़ारिश ज़ाहिर हो। इसमें सामान्य रूप से ज़ुल्म (अन्याय) के विरुद्ध चेतावनी है; क्योंकि इसमें अल्लाह का क्रोध, उसकी अवज्ञा और उसके आदेश का उल्लंघन शामिल है; जैसा कि उन्होंने अपने नबी की ज़ुबान से "सहीह मुस्लिम" और अन्य में कहा: "ऐ मेरे बंदों, मैंने अपने आप पर ज़ुल्म को हराम (वर्जित) कर दिया है और इसे तुम्हारे बीच भी हराम कर दिया है, इसलिए एक-दूसरे पर ज़ुल्म न करो" (१)। मजलूम विवश होता है, और यात्री उसके करीब होता है; क्योंकि वह परिवार और वतन से कटा हुआ होता है, मित्र और आत्मीय से अलग होता है। उसका दिल अपनी परदेसी हालत में किसी सहायक या मददगार से संतुष्ट नहीं होता, इसलिए उसकी विवशता रब के प्रति सच्ची हो जाती है। वह पूर्ण रूप से उसकी शरण में आ जाता है, और वह संकटग्रस्त की पुकार सुनने वाला है जब वह उसे पुकारता है। इसी प्रकार, अपनी संतान के विरुद्ध माता-पिता की दुआ, उनके प्रति अपनी ममता और करुणा को जानते हुए भी, तभी निकलती है जब वह पूरी तरह बेबस हो जाते हैं, उनकी विवशता सच्ची होती है, और उन्हें संतान की भलाई से निराशा हो जाती है, साथ ही उसके कष्ट पहुँचाने की उपस्थिति होती है; तब अल्लाह (हक़) उसके उत्तर में शीघ्रता करता है।

उनका कथन: {और बुराई को दूर करता है} यानी: कष्ट को। अल-कल्बी ने कहा: अन्याय (२)। {और तुम्हें पृथ्वी का उत्तराधिकारी बनाता है} यानी: इसके निवासी, वह एक कौम को नष्ट करता है और दूसरी को पैदा करता है (३)। नक्काश की किताब में है: यानी, वह तुम्हारी संतानों को तुम्हारा उत्तराधिकारी बनाता है। अल-कल्बी ने कहा: काफिरों के उत्तराधिकारी जो उनकी ज़मीन पर बसते हैं, और उनके कुफ़्र के बाद अल्लाह की आज्ञा मानते हैं (४)। {क्या अल्लाह के साथ कोई और ईलाह है?} यह फटकार के तौर पर है, जैसे कि उन्होंने कहा: क्या अल्लाह के साथ - तुम पर अफ़सोस - कोई ईलाह है? तो "ईलाह" 'साथ' (म'अ) के कारण रफ़ा (पेश) की स्थिति में है, और यह भी मुमकिन

है कि यह छिपे हुए भाव के कारण रफ़ा में हो: क्या अल्लाह के साथ कोई ऐसा ईलाह है जो यह सब करता हो, जिसकी तुम इबादत करो? "अल्लाह के साथ" (म'अ अल्लाह) पर रुकना अच्छा है (५)। {तुम बहुत कम नसीहत हासिल करते हो}। अबू अम्र और हिशाम ने इसे पढ़ा है...

---

(१) सहीह मुस्लिम (२५७७) अबू ज़र की हदीस से। और इसे अहमद (२१३६७) ने भी संकलित किया है। (२) अल-नुकात वल-उयून ४/ २२२ - २२३। (३) तफ़सीर अल-बगवी ३/ ४२५। (४) अल-नुकात वल-उयून ४/ २२३। (५) ईज़ाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा २/ ८१९।

١٩٥

سورة النمل: آیات ٦٢ - ٦٤

"...ظالموں کو ایک دوسرے کے لیے" [الأنعام: ١٢٩] اور آپ نے اس کی قبولیت کی تیزی پر اپنے اس فرمان سے زور دیا: "اسے بادلوں پر اٹھایا جاتا ہے" اور اس کا مطلب ہے اور اللہ بہتر جانتا ہے: کہ اللہ عزوجل اپنے فرشتوں کو مظلوم کی پکار وصول کرنے اور اسے بادلوں پر اٹھانے کا کام سونپتا ہے، پھر وہ اسے لے کر آسمان کی طرف چڑھتے ہیں - اور آسمان دعا کا قبلہ ہے - تاکہ تمام فرشتے اسے دیکھیں، اور اس طرح اس کی دعا کی قبولیت میں مظلوم کی مدد اور ان کی طرف سے اس کے لیے بطور رحمت سفارش ظاہر ہو۔ اور اس میں مجموعی طور پر ظلم سے ڈرایا گیا ہے؛ کیونکہ اس میں اللہ کی ناراضگی، اس کی نافرمانی اور اس کے حکم کی مخالفت ہے؛ جیسا کہ اس نے اپنے نبی کی زبان سے "صحیح مسلم" اور دیگر میں فرمایا: "اے میرے بندو، میں نے اپنے آپ پر ظلم کو حرام کر دیا ہے اور اسے تمہارے درمیان بھی حرام قرار دیا ہے، پس ایک دوسرے پر ظلم نہ کرو" حدیث(١)۔ پس مظلوم مجبور ہوتا ہے، اور مسافر اس کے قریب ہوتا ہے؛ کیونکہ وہ اہل و عیال اور وطن سے کٹا ہوا ہوتا ہے، دوست اور جگری ساتھی سے جدا ہوتا ہے، اس کا دل اپنی مسافرت میں کسی مددگار یا معاون سے تسلی نہیں پاتا، پس اس کی بیچارگی مولا کے لیے سچی ہو جاتی ہے، وہ پناہ لینے میں خالص اسی کی طرف رجوع کرتا ہے، اور وہی مضطر کی پکار سننے والا ہے جب وہ اسے پکارتا ہے، اور اسی طرح والد کی اپنے بیٹے کے خلاف دعا، باوجود اس کے کہ وہ اس کے لیے اپنی شفقت و ہمدردی سے واقف ہوتا ہے، تب ہی نکلتی ہے جب وہ اس سے پوری طرح عاجز آ جاتا ہے، اس کی بیچارگی سچی ہوتی ہے، اور وہ

اپنے بیٹے کی نیکی سے مایوس ہو جاتا ہے، ساتھ ہی اس کی اذیت کی موجودگی ہوتی ہے، تو اللہ (الحق) اس کی قبولیت میں جلدی فرماتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور برائی کو دور کر دیتا ہے} یعنی: تکلیف کو۔ اور کلبی نے کہا: ظلم(۲)۔ {اور تمہیں زمین کا خلیفہ بناتا ہے} یعنی: اس کے بسنے والے، وہ ایک قوم کو ہلاک کرتا ہے اور دوسری کو پیدا کرتا ہے(۳)۔ اور کتاب النقاش میں ہے: یعنی، اور تمہاری اولاد کو تمہارا جانشین بناتا ہے۔ اور کلبی نے کہا: کافروں کے جانشین جو ان کی زمین پر بستے ہیں، اور ان کے کفر کے بعد اللہ کی اطاعت کرتے ہیں(۴)۔ {کیا اللہ کے ساتھ کوئی اور الٰہ ہے؟} ڈانٹ ڈپٹ کے طور پر، گویا اس نے فرمایا: کیا اللہ کے ساتھ - تم پر افسوس - کوئی الٰہ ہے؟ پس "الٰہ" 'مع' کی وجہ سے مرفوع ہے، اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ پوشیدہ بات کی وجہ سے مرفوع ہو: کیا اللہ کے ساتھ کوئی ایسا الٰہ ہے جو یہ کام کرتا ہو تاکہ تم اس کی عبادت کرو؟ "مع اللہ" پر وقف کرنا حسن (اچھا) ہے(۵)۔ {تم بہت کم نصیحت حاصل کرتے ہو}۔ ابو عمرو اور ہشام نے اسے پڑھا...

---

(۱) صحیح مسلم (۲۵۷۷) ابو ذر کی حدیث سے۔ اور اسے احمد (۲۱۳۶۷) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۲) النکت والعیون ٤/ ۲۲۲ - ۲۲۳۔ (۳) تفسیر البغوی ۳/ ٤۲٥۔ (۴) النکت والعیون ٤/ ۲۲۳۔ (٥) ایضاح الوقف والابتداء ۸۱۹/۲۔

Surah An-Naml: Verses 62 - 66 196

Ya'qub recited: {yadh-dhakkarun} (they remember) with the 'ya' as a report, like His saying: {But most of them do not know} and {Exalted is Allah above what they associate [with Him]}. So He reported in what was before it and after it, and Abu Hatim chose it. The rest of the reciters read it with the 'ta' {tadh-dhakkarun} (you remember) as an address, because of His saying: {and makes you successors of the earth}(1).

Allah's saying: {Or Who guides you} i.e., directs you to the path {through the darkness of the land and sea} when you travel to the lands you are heading towards by night and day. It was said: He made the trackless deserts which have no landmarks, and the depths of the seas as if they were darkness; because they have no landmark to be guided by. {And Who sends the winds as good tidings before His mercy} i.e., ahead of the rain by the consensus of the people of interpretation(2). {Is there a deity with Allah} who does that and assists Him in it? {Exalted is Allah above what they associate} other than Him.

Allah's saying: {Or Who originates creation and then repeats it} they used to acknowledge that He is the Creator and Sustainer, so He necessitated for them the repeat [of creation], i.e., if He is capable of the beginning, then by necessity He is capable of the repeat, and it is easier for Him. {Is there a deity with Allah} who creates, sustains, originates, and repeats. {Say, "Produce your proof} i.e., your evidence that I have a partner, or: your evidence that anyone other than Allah did anything of these things {if you should be truthful"}(3).

Allah's saying: {Say, "None in the heavens and earth knows the unseen except Allah, and they do not perceive when they will be resurrected. Rather, their knowledge has failed them regarding the Hereafter. Rather, they are in doubt about it. Rather, they are, concerning it, blind."}

Allah's saying: {Say, "None in the heavens and earth knows the unseen except Allah"}. It was reported from some of them: He hid His unseen from the creation, and no one was made aware of it, so that none of His servants would feel secure from His plan. It was said: It was revealed concerning the polytheists when they asked the Prophet ﷺ about the establishment of the Hour(4). And "man" (whoever/those) is in the position of raf' [nominative case],

(1) Al-Sab'ah p. 484, Al-Taysir p. 168, Al-Nashr 2/338 - 339. (2) Tafsir Abi al-Layth 2/502, Tafsir al-Baghawi 3/425 - 426. (3) Al-Wasit 3/383. (4) Al-Kashshaf 3/156.

सूरह अन-नमल: आयतें 62 - 66 196

याकूब [कारी ने] «यज़्-ज़क्करून» को 'या' के साथ एक समाचार (ख़बर) के रूप में पढ़ा, जैसा कि अल्लाह का कथन है: {लेकिन उनमें से अधिकांश नहीं जानते} और {अल्लाह उन चीज़ों से ऊपर है जिन्हें वे शरीक करते हैं}। अतः उन्होंने इसके पहले और बाद में जो कुछ भी था उसमें समाचार दिया, और अबू हातिम ने इसे चुना। शेष [कारियों] ने इसे संबोधन के रूप में 'ता' के साथ {तज़्-ज़क्करून} (तुम याद करते हो) पढ़ा, उनके इस कथन के कारण: {और तुम्हें पृथ्वी का उत्तराधिकारी बनाता है} (1)।

अल्लाह का कथन: {या वह जो तुम्हें मार्गदर्शन देता है} यानी: तुम्हें रास्ता दिखाता है {थल और जल के अंधेरे में} जब तुम उन क्षेत्रों की यात्रा करते हो जहाँ तुम रात और दिन जा रहे होते हो। कहा गया: उसने बिना पहचान-चिन्ह वाले रेगिस्तानों और समुद्र की गहराइयों को अंधकार जैसा बना दिया; क्योंकि उनमें मार्गदर्शन के लिए कोई चिन्ह नहीं होता। {और वह जो अपनी दया से पहले हवाओं को खुशखबरी के रूप में भेजता है} यानी: व्याख्या करने वालों की सहमति से बारिश से पहले(2)। {क्या अल्लाह के साथ कोई और पूज्य है} जो ऐसा करता है और इसमें उसकी सहायता करता है? {अल्लाह उन चीज़ों से बहुत ऊपर है जिन्हें वे [उनके साथ] शरीक करते हैं} उसके अलावा।

अल्लाह का कथन: {या वह जो सृष्टि का आरंभ करता है फिर उसे दोहराता है} वे स्वीकार करते थे कि वही सृष्टिकर्ता और पालनहार है, अतः उसने उन्हें दोहराने [सृष्टि के पुनर्जन्म] के तर्क के लिए बाध्य किया, अर्थात: यदि वह आरंभ करने में सक्षम है, तो आवश्यकतानुसार वह दोहराने में भी सक्षम है, और यह उसके लिए अधिक सरल है। {क्या अल्लाह के साथ कोई और पूज्य है} जो सृष्टि करता है, पालन-पोषण करता है, आरंभ करता है और दोहराता है। {कह दो, "अपना प्रमाण लाओ} यानी: तुम्हारा प्रमाण कि मेरा कोई साथी है, या: तुम्हारा प्रमाण कि अल्लाह के अलावा किसी और ने इन चीज़ों में से कुछ भी किया है {यदि तुम सच्चे हो"}(3)।

अल्लाह का कथन: {कह दो, "आकाशों और पृथ्वी में अल्लाह के सिवा कोई भी परोक्ष (ग़ैब) को नहीं जानता, और उन्हें यह नहीं पता कि उन्हें कब दोबारा उठाया जाएगा। बल्कि, परलोक के बारे में उनका ज्ञान कम पड़ गया है। बल्कि, वे इसके बारे में संदेह में हैं। बल्कि, वे इसके प्रति अंधे हैं।"}

अल्लाह का कथन: {कह दो, "आकाशों और पृथ्वी में अल्लाह के सिवा कोई भी परोक्ष को नहीं जानता"}। उनमें से कुछ से वर्णित है: उसने अपने परोक्ष को सृष्टि से छिपा रखा है, और किसी को भी

इससे अवगत नहीं कराया गया, ताकि उसका कोई भी बंदा उसकी योजना से बेफिक्र न हो जाए। कहा गया: यह बहुदेववादियों के बारे में तब उतरी जब उन्होंने नबी ﷺ से क़यामत के आने के बारे में पूछा(4)। और "मन" (जो कोई/जो) रफ़अ (nominative case) के स्थान पर है,

---

(1) अल-सब'आ पृ. 484, अल-तयसीर पृ. 168, अल-नशर 2/338 - 339। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/502, तफ़सीर अल-बग़वी 3/425 - 426। (3) अल-वसीत 3/383। (4) अल-कशाफ़ 3/156।

سورة النمل: آیات ٦٢ - ٦٦ ١٩٦

یعقوب [قاری نے]: ﴿يَذَّكَّرُونَ﴾ کو 'یا' کے ساتھ بطور خبر پڑھا، جیسے اللہ کا قول ہے: ﴿بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾ اور ﴿تَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾۔ چنانچہ اس سے پہلے اور بعد کی باتوں میں خبر دی، اور اسی کو ابو حاتم نے پسند کیا۔ باقی قراء نے خطاب کے طور پر 'تا' کے ساتھ ﴿تَذَّكَّرُونَ﴾ پڑھا، ان کے اس قول کی وجہ سے: ﴿وَيَجْعَلُكُمْ خُلَفَاءَ الْأَرْضِ﴾(١)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَمَّن يَهْدِيكُمْ﴾ یعنی: تمہیں راستہ دکھاتا ہے ﴿فِي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ﴾ جب تم ان ملکوں کا سفر کرتے ہو جن کی طرف تم رات اور دن رخ کرتے ہو۔ اور کہا گیا: خشکی کے وہ بیابان جن میں کوئی نشان نہیں، اور سمندروں کی گہرائیاں ایسی کر دیں گویا وہ تاریکیاں ہوں؛ کیونکہ ان کا کوئی نشان نہیں جس سے رہنمائی حاصل کی جا سکے۔ ﴿وَمَن يُرْسِلُ الرِّيَاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ﴾ یعنی: اہل تاویل کے اتفاق سے بارش سے پہلے(٢)۔ ﴿أَإِلَهٌ مَّعَ اللَّهِ﴾ کیا اللہ کے ساتھ کوئی اور معبود ہے جو یہ کام کرے اور اس پر اس کی مدد کرے؟ ﴿تَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾ اللہ ان چیزوں سے بلند و برتر ہے جنہیں وہ اس کے سوا شریک ٹھہراتے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَمَّن يَبْدَؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ﴾ وہ اس بات کا اقرار کرتے تھے کہ وہی خالق اور رازق ہے، تو اس نے ان پر دوبارہ پیدا کرنے کو لازم کر دیا، یعنی: جب وہ ابتدا کرنے پر قادر ہے تو اس کے لیے دوبارہ پیدا کرنا بالاولٰی ممکن اور زیادہ آسان ہے۔ ﴿أَإِلَهٌ مَّعَ اللَّهِ﴾ کیا اللہ کے ساتھ کوئی اور معبود ہے جو پیدا کرے، رزق دے، ابتدا کرے اور دوبارہ پیدا کرے۔ ﴿قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ﴾ یعنی: اپنی دلیل لاؤ کہ میرا کوئی شریک ہے، یا: تمہاری دلیل اس پر کہ اللہ کے سوا کسی نے ان چیزوں میں سے کوئی چیز بنائی ہے ﴿إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ﴾ اگر تم سچے ہو(٣)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُل لَّا يَعْلَمُ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ الْغَيْبَ إِلَّا اللَّهُ وَمَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ * بَلِ ادَّارَكَ عِلْمُهُمْ فِي الْآخِرَةِ بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِّنْهَا بَلْ هُم مِّنْهَا عَمُونَ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُل لَّا يَعْلَمُ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ الْغَيْبَ إِلَّا اللَّهُ﴾۔ بعض سے مروی ہے: اس نے اپنے غیب کو مخلوق سے چھپایا، اور کسی کو اس پر مطلع نہیں کیا، تاکہ اس کا کوئی بندہ اس کی تدبیر (مکر) سے بے خوف نہ ہو جائے۔ اور کہا گیا: یہ آیت مشرکین کے بارے میں نازل ہوئی جب انہوں نے نبی ﷺ سے قیامت کے قائم ہونے کے بارے میں پوچھا(٤)۔ اور لفظ «مَنْ» حالتِ رفع میں ہے،

---

(١) السبعة ص ٤٨٤، والتيسير ص ١٦٨، والنشر ٣٣٨/٢ - ٣٣٩۔ (٢) تفسير ابى الليث ٥٠٢/٢، وتفسير البغوى ٤٢٥/٣ - ٤٢٦۔ (٣) الوسيط ٣٨٣/٣۔ (٤) الكشاف ١٥٦/٣۔

Surah An-Naml: Verses 65 - 66 197

Meaning: Say: No one knows the unseen except Allah, for it is a substitute for "man" (whoever). Al-Zajjaj said it (1). Al-Farra' (2): What follows "illa" (except) is in the nominative case (marfu') because what precedes it is a negation, as in: "No one went except your father." The meaning is one. Al-Zajjaj said (3): And whoever puts it in the accusative case (mansub), does so based on exception; meaning: in speech. Al-Nahhas said (4): And I heard him arguing with this verse against someone who believed an astrologer, saying: I fear that he may disbelieve in this verse. I said: This has already been discussed fully in "Al-An'am" (5). Aisha said: "Whoever claims that Muhammad knows what is in tomorrow has committed a great lie against Allah," and Allah Almighty says: {Say, "None in the heavens and earth knows the unseen except Allah"} recorded by Muslim (6). It is narrated that an astrologer visited Al-Hajjaj, and Al-Hajjaj detained him. Then he took some pebbles and counted them, then said: "How many pebbles are in my hand?" The astrologer calculated and then said: "Such and such," and he was correct. Then he detained him again, took some pebbles he had not counted, and said: "How many are in my hand?" He calculated and erred, then calculated again and erred, then said: "O Prince, I think you do not know their number?" He said: "No." He said: "Then I cannot get it right." He asked: "What is the difference?" He said: "Indeed, that first one you had counted, so it came out of the realm of the unseen; but this one you did not count, so it is unseen, {None in the heavens and earth knows the unseen except Allah}." This has already been discussed in "Al Imran" (7), and praise be to Allah. The saying of Allah Almighty: {Nay, their knowledge will come to them in the Hereafter} This is the reading of most people, including Asim, Shaybah, Nafi', Yahya bin Waththab, Al-A'mash, Hamzah, and Al-Kisa'i (8). And Abu Ja'far and Ibn...

(1) In what Al-Nahhas transmitted from him in "I'rab al-Qur'an" 3/218, and it is in "Ma'ani al-Qur'an" by Al-Zajjaj 4/127 similarly. (2) In "Ma'ani al-Qur'an" for him 2/298 - 299. (3) In "Ma'ani al-Qur'an" 4/127. (4) In "I'rab al-Qur'an" 13/18. (5) 8/400 - 407. (6) In his Sahih (177), and it has passed 8/401. (7) 5/27. (8) The reading of Asim, Nafi', Hamzah, and Al-Kisa'i in "Al-Sab'a" p. 485, and "Al-Taysir" p. 168.

सूरा अन-नमल: आयत 65 - 66 197

और अर्थ है: कहो: कोई भी अल्लाह के अलावा परोक्ष (ग़ैब) को नहीं जानता, क्योंकि यह "मन" (जो कोई) का विकल्प है। यह अल-ज़ज्जाज ने कहा है (1)। अल-फर्रा (2): "इल्ला" (सिवाय) के बाद आने वाला शब्द 'रफ़' (कर्ता कारक) में है क्योंकि उससे पहले निषेध है, जैसे: "तुम्हारे पिता के अलावा कोई नहीं गया।" और अर्थ एक ही है। अल-ज़ज्जाज ने कहा (3): और जिसने इसे 'नस्ब' (कर्म कारक) में रखा, उसने इसे अपवाद के आधार पर रखा; यानी: बातचीत में। अल-नह़्हास ने कहा (4): और मैंने उन्हें इस आयत के साथ उस व्यक्ति के खिलाफ दलील देते सुना जो किसी ज्योतिषी (नजमी) पर विश्वास करता था, और उन्होंने कहा: मुझे डर है कि वह इस आयत के साथ कुफ़्र (अविश्वास) न कर बैठे। मैंने कहा: यह "अल-अनआम" (5) में विस्तार से बीत चुका है। आयशा ने कहा: "जिसने भी यह दावा किया कि मुहम्मद जानते हैं कि कल क्या होने वाला है, उसने अल्लाह पर बहुत बड़ा झूठ गढ़ा है," और अल्लाह तआला फ़रमाता है: {कहो, "आसमानों और ज़मीन में कोई भी परोक्ष (ग़ैब) को नहीं जानता सिवाय अल्लाह के} इसे मुस्लिम ने उल्लेख किया है (6)। यह रिवायत है कि अल-हज्जाज के पास एक ज्योतिषी आया, तो अल-हज्जाज ने उसे रोक लिया। फिर उसने कुछ कंकड़ लिए और उन्हें गिना, फिर कहा: "मेरे हाथ में कितने कंकड़ हैं?" ज्योतिषी ने गणना की और फिर कहा: "इतने-इतने," और वह सही था। फिर उसने उसे फिर से रोका और कुछ ऐसे कंकड़ लिए जिन्हें उसने नहीं गिना था और कहा: "मेरे हाथ में कितने हैं?" उसने गणना की और गलती की, फिर गणना की और गलती की, फिर कहा: "ऐ अमीर, मुझे लगता है कि आप उनकी संख्या नहीं जानते?" उसने कहा: "नहीं।" उसने कहा: "तो मैं सही नहीं बता सकता।" उसने पूछा: "फर्क क्या है?" उसने कहा: "दरअसल, पहले वाले को आपने गिन लिया था, इसलिए वह परोक्ष की सीमा से बाहर हो गया था; लेकिन इसे आपने नहीं गिना है, इसलिए यह परोक्ष (ग़ैब) है, {आसमानों और ज़मीन में कोई भी परोक्ष को नहीं जानता सिवाय अल्लाह के}।" यह "आल इमरान" (7) में बीत चुका है, और अल्लाह की स्तुति हो। अल्लाह तआला का कथन: {बल्कि आख़िरत (परलोक) में उनका ज्ञान पूर्ण हो जाएगा} यह अधिकांश लोगों का पाठ (किरात) है, जिनमें आसिम, शैबा, नाफ़े, यह्या बिन वत्ताह़ब, अल-अमाश, हमज़ा और अल-किसाई शामिल हैं (8)। और अबू जाफ़र और इब्न...

(1) जैसा कि अल-नह़्हास ने "इराब अल-कुरान" 3/218 में उनसे उद्धृत किया है, और यह अल-ज़ज्जाज की "माआनी अल-कुरान" 4/127 में इसी तरह है। (2) उनके लिए "माआनी अल-कुरान" 2/298 - 299 में। (3) "माआनी अल-कुरान" 4/127 में। (4) "इराब अल-कुरान" 13/18 में। (5)

8/400 - 407. (6) अपनी सहीह (177) में, और यह 8/401 पर पहले आ चुका है। (7) 5/27. (8) "अल-सबा" पृष्ठ 485 और "अल-तयसीर" पृष्ठ 168 में आसिम, नाफ़े हमज़ा और अल-किसाई का पाठ।

سورة النمل: آیت 65 - 66 197

اور معنی ہے: کہہ دو: اللہ کے سوا کوئی غیب نہیں جانتا، کیونکہ یہ "مَن" کا بدل ہے۔ یہ بات زجاج نے کہی (1)۔ فراء (2): اور "إلا" کے بعد والے کو رفع اس لیے دیا گیا ہے کیونکہ اس سے پہلے نفی ہے، جیسے اس کا قول: "تمہارے باپ کے علاوہ کوئی نہیں گیا۔" اور معنی ایک ہی ہے۔ زجاج نے کہا (3): اور جس نے اسے نصب دیا، اس نے استثناء کی بنیاد پر دیا؛ یعنی: کلام میں۔ نحاس نے کہا (4): اور میں نے انہیں اس آیت کے ذریعے اس شخص پر حجت قائم کرتے سنا جو کسی نجومی کی تصدیق کرتا تھا، اور انہوں نے کہا: مجھے ڈر ہے کہ وہ اس آیت کے ساتھ کفر نہ کر بیٹھے۔ میں نے کہا: یہ بات "الأنعام" (5) میں تفصیل سے گزر چکی ہے۔ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: "جس نے یہ گمان کیا کہ محمد (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کل کی بات جانتے ہیں، اس نے اللہ پر بہت بڑا بہتان باندھا،" اور اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {فرما دیجئے کہ جو لوگ آسمانوں اور زمین میں ہیں اللہ کے سوا غیب کی بات نہیں جانتے} اسے مسلم نے روایت کیا ہے (6)۔ مروی ہے کہ حجاج کے پاس ایک نجومی آیا تو حجاج نے اسے پکڑ لیا، پھر کچھ کنکریاں لیں اور انہیں گنا، پھر کہا: "میرے ہاتھ میں کتنی کنکریاں ہیں؟" نجومی نے حساب لگایا اور کہا: "اتنی اتنی؛" اور وہ درست نکلا، پھر حجاج نے اسے پکڑا اور کچھ کنکریاں لیں جنہیں اس نے گنا نہیں تھا اور کہا: "میرے ہاتھ میں کتنی کنکریاں ہیں؟" اس نے حساب لگایا تو غلطی ہوئی، پھر حساب لگایا تو غلطی ہوئی، پھر کہنے لگا: "اے امیر، میرا خیال ہے کہ آپ خود ان کی تعداد نہیں جانتے؟" اس نے کہا: "نہیں۔" نجومی نے کہا: "تو پھر میں صحیح نہیں بتا سکتا۔" حجاج نے پوچھا: "فرق کیا ہے؟" اس نے کہا: "وہ پہلی کنکریاں آپ نے گن رکھی تھیں اس لیے وہ غیب کی حد سے نکل گئی تھیں، اور یہ آپ نے نہیں گنیں اس لیے یہ غیب ہے، {اور آسمانوں اور زمین میں کوئی غیب نہیں

جانتا سوائے اللہ کے}۔" اور یہ بات "آل عمران" (7) میں گزر چکی ہے، والحمد للہ۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بلکہ آخرت کے بارے میں ان کا علم مکمل ہو جائے گا} یہ اکثر لوگوں کی قرات ہے جن میں عاصم، شیبہ، نافع، یحییٰ بن وثاب، اعمش، حمزہ اور کسائی شامل ہیں (8)۔ اور ابوجعفر اور ابن...

(1) جیسا کہ نحاس نے ان سے "إعراب القرآن" 3/218 میں نقل کیا ہے، اور یہ زجاج کی "معانی القرآن" 4/127 میں اسی طرح ہے۔ (2) ان کی کتاب "معانی القرآن" 2/298 - 299 میں۔ (3) "معانی القرآن" 4/127 میں۔ (4) "إعراب القرآن" 13/18 میں۔ (5) 8/400 - 407. (6) اپنی صحیح (177) میں، اور یہ 8/401 پر پہلے گزر چکا ہے۔ (7) 5/27. (8) "السبعہ" ص 485، اور "التیسیر" ص 168 میں عاصم، نافع، حمزہ اور کسائی کی قرات۔

Page: 198 Surah An-Naml: Verses 65 - 66

Kathir, Abu 'Amr, and Humayd read: "Bal adraka" from 'idrak' (perception/reaching) (1). 'Ata bin Yasar, his brother Sulayman bin Yasar, and Al-A'mash read: "Bali-ddaraka" without hamza and with shadda (2). Ibn Muhaysin read: "Bal adaraka" (3) as an interrogative. Ibn 'Abbas read: "Bala" with the 'ya' confirmed, and "addaraka" with hamza qat', a doubled 'dal', and an 'alif' after it; An-Nahhas said: its chain of narration is authentic, from the hadith of Shu'bah tracing it back to Ibn 'Abbas. Harun Al-Qari' claimed that Ubayy's reading was "Bal tadaraka 'ilmuhum" (4). Al-Tha'labi mentioned that in Ubayy's codex it was: "Am tadaraka," and the Arabs place 'bal' (but/rather) in place of 'am' (or) and 'am' in place of 'bal' if there is an interrogation at the beginning of the speech, as the poet said: "By Allah, I know not if Sulma has transformed (5) or the speech or is everyone beloved to me" Meaning: "Bal kull" (Rather all) (6). An-Nahhas said (7): The first and last readings have the same meaning; because the origin of "addaraka" is 'tadaraka'; the 'dal' was merged into the 'ta', and an 'alif wasl' (joining alif) was added. Regarding its meaning, there are two views: one is that the meaning is: rather, their knowledge will be complete in the Hereafter; because they saw everything they were promised with their own eyes, so their knowledge of it became complete. The other view: the meaning is: rather, their knowledge followed in succession today regarding the Hereafter, so they said: it will be, and they said: it will not be. The second reading also has two views: one of them...

---

(1) The reading of Ibn Kathir and Abu 'Amr in Al-Sab'ah p. 485, and Al-Taysir p. 168. The reading of Abu Ja'far - who is among the Ten - in Al-Nashr 2/339. We said: what is other than this reading and the one before it is from the irregular (shadh) readings. (2) 'Bal' without shadda here; because the author will mention the shadda reading soon, and it is - with light and heavy pronunciation - in Al-Muhtasib 2/142 from Sulayman bin Yasar and 'Ata bin Al-Sa'ib. (3) It occurred in (M) as: "Adaraka", and what is established is from the sources. It is in Al-Shadhah p. 110, and Al-Muhtasib 2/142, and he added in its attribution to Abu Raja', Al-Hasan and Qatadah, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/268, and added in its attribution to Ibn 'Abbas and Al-Hasan. (4) It is in Al-Muhtasib 2/142, and Al-Shadhah p. 110. (5) In (M): 'taqawwalat', and the correction is from Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 1/72 and 2/299, and Tafsir al-Tabari 2/413 and 18/111. 'Taghawwalat al-mar'ah': she changed colors. Lisan (Ghawl). (6) Narrated by Al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 2/299. Ubayy's reading is in Al-Shadhah p. 110, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/268. (7) From his words: "And Al-Tha'labi mentioned..." until this place in (M).

पृष्ठ: १९८ सूरह अन-नमल: आयत ६५ - ६६

कसीर, अबू अम्र और हुमैद ने पढ़ा: "बल अदराक" इद्रक (बोध/पहुंच) से (१)। अता बिन यसार, उनके भाई सुलैमान बिन यसार और अल-आमश ने पढ़ा: "बलि-द्दरका" बिना हमज़ा के और शद्दा के साथ (२)। इब्न मुहैसिन ने पढ़ा: "बल आदरका" (३) एक प्रश्न के रूप में। इब्न अब्बास ने पढ़ा: "बला" 'या' की पुष्टि के साथ, और "अद्दारका" हमज़ा कतअ, एक दोहरी 'दाल' और उसके बाद एक 'अलिफ़' के साथ; अन-नहस ने कहा: इसकी कथन की श्रृंखला विश्वसनीय है, शुअबा की हदीस से जो इसे इब्न अब्बास तक ले जाती है। हारून अल-कारी ने दावा किया कि उबै की किरात "बल तदारक इल्मुहुम" थी (४)। अल-सालाबी ने उल्लेख किया कि उबै की संहिता में यह था: "अम तदारक", और अरब 'बल' (बल्कि) को 'अम' (या) के स्थान पर और 'अम' को 'बल' के स्थान पर रखते हैं यदि भाषण की शुरुआत में कोई प्रश्न हो, जैसा कि कवि ने कहा: "अल्लाह की कसम, मुझे नहीं पता कि सुल्मा बदल गई है (५) या बात या हर कोई मुझे प्रिय है" अर्थात: "बल कुल्ल" (बल्कि सब) (६)। अन-नहस ने कहा (७): पहली और आखिरी किरात का एक ही अर्थ है; क्योंकि "अद्दारका" का मूल 'तदारका' है; 'दाल' को 'ता' में मिला दिया गया था, और एक 'अलिफ़ वस्ल' (जोड़ने वाला अलिफ़) जोड़ा गया था। इसके अर्थ के संबंध में दो विचार हैं: एक यह है कि अर्थ है: बल्कि, परलोक में उनका ज्ञान पूर्ण होगा; क्योंकि उन्होंने अपनी आँखों से वह सब देखा जिसका उनसे वादा किया गया था, इसलिए उनका ज्ञान पूर्ण हो गया। दूसरा विचार: अर्थ यह है: बल्कि, परलोक के बारे में आज उनका ज्ञान उत्तराधिकार में आया, इसलिए उन्होंने कहा: यह होगा, और उन्होंने कहा: यह नहीं होगा। दूसरी किरात में भी दो विचार हैं: उनमें से एक...

---

(१) इब्न कसीर और अबू अम्र की किरात अल-सबआ पृ. ४८५ में, और अल-तयसीर पृ. १६८ में। अबू जाफ़र की किरात - जो दस में से एक हैं - अल-नश्र २/३३९ में। हमने कहा: इस किरात और इसके पहले वाली किरात के अलावा जो कुछ भी है वह अनियमित (शाज़) किरातों में से है। (२) यहाँ शद्दा के बिना 'बल'; क्योंकि लेखक जल्द ही शद्दा किरात का उल्लेख करेंगे, और यह - हल्के और भारी उच्चारण के साथ - अल-मुहतासिब २/१४२ में सुलैमान बिन यसार और अता बिन अल-साइब से है। (३) (M) में यह "आदरक" के रूप में आया, और जो स्थापित है वह स्रोतों से है। यह अल-शाज़ाह पृ. ११० में है, और अल-मुहतासिब २/१४२ में है, और उन्होंने इसे अबू रजा, अल-हसन और कतादा से जोड़ने में वृद्धि की, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२६८ में और इसे इब्न अब्बास और अल-हसन से जोड़ने में वृद्धि की। (४) यह अल-मुहतासिब २/१४२ और अल-शाज़ाह पृ. ११० में है। (५) (M) में:

'तकव्वलत', और सुधार अल-फर्रा की माआनी अल-कुरान १/७२ और २/२९९ से है, और तफ़सीर अल-तबरी २/४१३ और १८/१११ से। 'तघव्वालत अल-मरआह': उसने रंग बदल लिए। लिसान (घौल)। (६) अल-फर्रा द्वारा माआनी अल-कुरान २/२९९ में वर्णित। उबै की किरात अल-शाज़ाह पृ. १लो में है, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२६८ में है। (७) उनके शब्दों से: "और अल-सालाबी ने उल्लेख किया..." यहाँ तक (M) में।

صفحہ: ۱۹۸ سورة النمل: آیت ۶۵ - ۶۶

کثیر، ابو عمرو اور حمید نے پڑھا: «بَلْ أَدْرَكَ» ادراک سے (۱)۔ اور عطا بن یسار، ان کے بھائی سلیمان بن یسار اور الاعمش نے پڑھا: «بَلِ ادَّرَكَ» بغیر ہمزہ اور تشدید کے ساتھ (۲)۔ اور ابن محیصن نے استفہام (سوالیہ) کے طور پر پڑھا: «بَلْ آدَرَكَ» (۳)۔ اور ابن عباس نے پڑھا: «بَلَى» یاء کے اثبات کے ساتھ اور «أَدَّارَكَ» ہمزہ قطع، دال مشدد اور اس کے بعد الف کے ساتھ؛ النحاس نے کہا: اس کی سند صحیح ہے، یہ شعبہ کی حدیث سے ہے جو اسے ابن عباس تک پہنچاتے ہیں۔ ہارون القاری کا خیال ہے کہ ابی کی قرأت «بَلْ تَدَارَكَ عِلْمُهُمْ» تھی (۴)۔ اور الثعلبی نے ذکر کیا کہ یہ ابی کے حرف میں ہے: «أم تدارك» اور اہل عرب 'بل' کو 'ام' کی جگہ اور 'ام' کو 'بل' کی جگہ رکھتے ہیں اگر کلام کے آغاز میں استفہام ہو، جیسا کہ شاعر نے کہا: فوالله لا أدري أسلمى تغوَّلَتْ (۵) أم القول أم كلّ إليّ حبيبُ یعنی: بلکہ سب (۶)۔ النحاس نے کہا (۷): پہلی اور آخری قرأت کا معنی ایک ہی ہے؛ کیونکہ «ادَّارَكَ» کی اصل 'تدارک' ہے؛ دال کو تاء میں مدغم کر دیا گیا، اور الف وصل لایا گیا؛ اور اس کے معنی میں دو قول ہیں: ایک یہ کہ معنی ہے: بلکہ آخرت میں ان کا علم مکمل ہو جائے گا؛ کیونکہ انہوں نے ہر اس چیز کو جس کا ان سے وعدہ کیا گیا تھا اپنی آنکھوں سے دیکھ لیا، پس ان کا علم اس کے بارے میں مکمل ہو گیا۔ دوسرا قول: معنی یہ ہے کہ: بلکہ آج آخرت کے بارے میں ان کا علم پے در پے آیا، پس انہوں نے کہا: ایسا ہوگا، اور کہا: ایسا نہیں ہوگا۔ دوسری قرأت میں بھی دو قول ہیں: ان میں سے ایک...

---

(۱) ابن کثیر اور ابو عمرو کی قرأت السبعہ ص ۴۸۵ میں، اور التیسیر ص ۱۶۸ میں۔ اور ابوجعفر کی قرأت - جو عشرہ میں سے ہیں - النشر ۲ / ۳۳۹ میں۔ ہم نے کہا: اس قرأت اور اس سے پہلی قرأت کے سوا جو کچھ ہے وہ شاذ قرأتوں میں سے ہے۔ (۲) یہاں بغیر تشدید کے 'بل'؛ کیونکہ

مصنف عنقریب تشدید والی قرأت کا ذکر کریں گے، اور وہ - تخفیف اور تشدید کے ساتھ - المحتسب ۲ / ۱۴۲ میں سلیمان بن یسار اور عطا بن السائب سے مروی ہے۔ (۳) (م) میں «آذَرَك» واقع ہوا، اور جو ثابت ہے وہ مصادر سے ہے۔ اور یہ الشاذہ ص ۱۱۰ ، اور المحتسب ۲ / ۱۴۲ میں ہے اور اس کی نسبت ابو رجاء، الحسن اور قتادہ کی طرف زیادہ کی، اور المحرر الوجیز ۴ / ۲۶۸ میں اور اس کی نسبت ابن عباس اور الحسن کی طرف زیادہ کی۔ (۴) یہ المحتسب ۲ / ۱۴۲ ، اور الشاذہ ص ۱۱۰ میں ہے۔ (۵) (م) میں: تقولت، اور تصحیح معانی القرآن للفراء ۱ / ۷۲ اور ۲ / ۲۹۹، اور تفسیر الطبری ۲ / ۴۱۳ اور ۱۸ / ۱۱۱ سے ہے۔ تغولت المرأة: اس نے رنگ بدلے۔ اللسان (غول)۔ (۶) اسے الفراء نے معانی القرآن ۲ / ۲۹۹ میں حکایت کیا ہے۔ اور ابی کی قرأت الشاذہ ص ۱۱۰ ، اور المحرر الوجیز ۴ / ۲۶۸ میں ہے۔ (۷) ان کے قول سے: "وحكى الثعلبي ..." یہاں تک (م) میں۔

199 Surah An-Naml: Verses 65 - 66 That its meaning is: it was completed in the Hereafter, which is like the first; Mujahid said: its meaning: their knowledge will reach the Hereafter and they will know it when they witness it at a time when their knowledge will not benefit them; because they were deniers in the world. The other view is that it is in the sense of denial, which is the school of Abu Ishaq; he argued for the correctness of this view by what follows: "Nay, they are in doubt about it" (1) meaning: their knowledge did not reach the knowledge of the Hereafter. It was said: rather, their knowledge was lost and absent in the Hereafter, so they have no knowledge in it. The third reading: "bal iddaraka" which means "bal iddaaraka", and sometimes 'ifta'ala' and 'tafaa'ala' come with the same meaning (2); therefore 'izdawaju' was corrected when it meant 'tazaawaju'. The fourth reading: there is only one saying in it which has the meaning of denial, as you say: Did I fight you?! So the meaning is: it did not reach, and upon this the reading of Ibn Abbas returns; Ibn Abbas said: "Nay, their knowledge reached in the Hereafter", meaning: it did not reach. Al-Farra' said: It is a good saying, as if he directed it towards mocking the deniers of the Resurrection, like your saying to a man you are calling a liar: "Yes, by my life, you have reached the predecessors, so you are narrating what I am not narrating!" while you are calling him a liar (3). A seventh reading: "bal iddaraka" with a fatha on the 'lam'; he changed to fatha because of its lightness. Something similar has been narrated from Qutrub in "qumi al-layla" (rise at night) for he changed to fatha. Similarly "bi'a al-thawba" (sell the garment) and the like (4). Al-Zamakhshari mentioned in 'al-Kitab' (5): And it was read "bal 'a-adraka" with two hamzas, "bal aa-adraka" with an alif between them, "bala 'a-adraka", "am tadaraka", "am adraka". These are twelve readings. Then he began to explain the reasons for the readings and said: If you say: What is the aspect of the reading "bal 'a-adraka" as a question? I say: It is a question in the form of denial of their knowledge reaching, and likewise for those who read: "am adraka" and "am tadaraka" because it is the 'am' which...

---

(1) From the beginning of the interpretation of the verse to this point - except what was narrated by Al-Tha'labi and the saying of Mujahid - from I'rab al-Qur'an 3/218-219. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/268. This reading was mentioned in al-Sab'ah p. 485 from al-A'sha from Abu Bakr from 'Asim. And it is in al-Shadhdhah p. 110 from al-Hasan and al-A'raj. (3) Ma'ani al-Qur'an for al-Farra' 2/299. (4) Al-Muhtasib 2/143. (5) Al-Kashshaf 3/156-157.

199 सूरा अन-नमल: आयत 65 - 66 कि इसका अर्थ है: यह परलोक में पूर्ण हो गया, जो पहले जैसा ही है; मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ है: उनका ज्ञान परलोक में पहुंच जाएगा और वे इसे तब जानेंगे जब वे इसे देखेंगे, उस समय जब उनका ज्ञान उन्हें लाभ नहीं देगा; क्योंकि वे दुनिया में झुठलाने वाले थे। दूसरा विचार यह है कि यह इनकार के अर्थ में है, जो अबू इशाक का मत है; उन्होंने इस विचार की सत्यता के लिए इसके बाद आने वाले शब्दों "बल्कि वे इसके बारे में संदेह में हैं" (1) से प्रमाण दिया, जिसका अर्थ है: उनका ज्ञान परलोक के ज्ञान तक नहीं पहुँचा। यह भी कहा गया: बल्कि उनका ज्ञान परलोक में खो गया और गायब हो गया, इसलिए उन्हें इसमें कोई ज्ञान नहीं है। तीसरी क़िरात (पठन): "बल इद्दरका" है जिसका अर्थ "बल इद्दारका" है, और कभी-कभी 'इफ्ता'अला' और 'तफ़ा'अला' एक ही अर्थ में आते हैं (2); इसलिए 'इज़दवजू' को तब सही माना गया जब इसका अर्थ 'तज़ावजू' था। चौथी क़िरात: इसमें केवल एक ही बात है जिसमें इनकार का अर्थ है, जैसे आप कहते हैं: क्या मैंने तुमसे लड़ाई की?! तो अर्थ होगा: वह नहीं पहुँचा, और इसी पर इब्न अब्बास की क़िरात लौटती है; इब्न अब्बास ने कहा: "बल्कि परलोक में उनका ज्ञान पहुँच गया", यानी: वह नहीं पहुँचा। अल-फ़र्रा ने कहा: यह एक अच्छी बात है, मानो उन्होंने इसे पुनरुत्थान को झुठलाने वालों के उपहास की ओर निर्देशित किया हो, जैसे आप किसी ऐसे व्यक्ति से कहें जिसे आप झूठा कह रहे हों: "हाँ, मेरे जीवन की कसम, तुम पूर्वजों तक पहुँच गए हो, इसलिए तुम वह बयान कर रहे हो जो मैं नहीं कर रहा हूँ!" जबकि आप उसे झुठला रहे होते हैं (3)। सातवीं क़िरात: 'लाम' पर फ़तह के साथ "बल इद्दरका" है; उसने इसके हल्केपन के कारण फ़तह को चुना। कुतरुब से "कुमि अल-लैला" (रात में उठो) में ऐसा ही कुछ वर्णित है क्योंकि उन्होंने इसे फ़तह में बदल दिया था। इसी तरह "बि'अ अल-तौबा" (कपड़ा बेचो) और इसके जैसा अन्य (4)। अल-ज़मखशरी ने 'अल-किताब' (5) में उल्लेख किया है: और इसे दो हमज़ा के साथ "बल अ-अदरका", उनके बीच एक अलिफ़ के साथ "बल आ-अदरका", "बला अ-अदरका", "अम तदारका", "अम अदरका" पढ़ा गया। ये बारह क़िरातें हैं। फिर उन्होंने क़िरात के पहलुओं की व्याख्या करना शुरू किया और कहा: यदि आप कहें: प्रश्न के रूप में "बल अ-अदरका" की क़िरात का क्या पहलू है? मैंने कहा: यह उनके ज्ञान के पहुँचने के इनकार के रूप में एक प्रश्न है, और इसी तरह उन लोगों के लिए भी जो पढ़ते हैं: "अम अदरका" और "अम तदारका" क्योंकि यह वह 'अम' है जो...

---

(1) आयत की व्याख्या की शुरुआत से इस स्थान तक - अल-थलाबी द्वारा वर्णित और मुजाहिद के कथन के अलावा - इ'राब अल-कुरान 3/218-219 से। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/268। इस

क़िरात का उल्लेख अल-सब'ह पृष्ठ 485 में अल-आशा से अबू बक्र से असीम के हवाले से किया गया है। और यह अल-शादह पृष्ठ 110 में हसन और अल-आरज से है। (3) अल-फ़र्रा के लिए मानी अल-कुरान 2/299। (4) अल-मुहतासिब 2/143। (5) अल-कश्शाफ़ 3/156-157।

199 سورة النمل: آیات 65 - 66 کہ اس کا معنی یہ ہے: آخرت میں مکمل ہو گیا، اور یہ پہلے کی طرح ہے؛ مجاہد نے کہا: اس کا معنی ہے: ان کا علم آخرت میں پہنچ جائے گا اور وہ اسے جان لیں گے جب وہ اس کا مشاہدہ کریں گے اس وقت جب ان کا علم انہیں فائدہ نہیں دے گا؛ کیونکہ وہ دنیا میں جھٹلانے والے تھے۔ دوسرا قول یہ ہے کہ یہ انکار کے معنی میں ہے، اور یہ ابو اسحاق کا مذہب ہے؛ انہوں نے اس قول کی صحت پر اس کے بعد والے جملے "بَلْ هُمْ مِنْهَا عَمُونَ" (1) سے استدلال کیا، یعنی: ان کا علم آخرت کے علم تک نہیں پہنچا۔ اور کہا گیا: بلکہ ان کا علم آخرت میں گم اور غائب ہو گیا تو انہیں اس میں کوئی علم نہیں ہے۔ تیسری قرات: "بَلِ ادَّرَكَ" ہے جو "بَلِ ادَّارَكَ" کے معنی میں ہے، اور کبھی 'افتعَل' اور 'تفاعل' ایک ہی معنی میں آتے ہیں (2)؛ اسی لیے 'ازدوجوا' کی تصحیح کی گئی جب وہ 'تزاوجوا' کے معنی میں تھا۔ چوتھی قرات: اس میں صرف ایک ہی قول ہے جس میں انکار کا معنی ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: کیا میں نے تم سے لڑائی کی؟! تو معنی ہوگا: نہیں پہنچا، اور اسی پر ابن عباس کی قرات لوٹتی ہے؛ ابن عباس نے کہا: "بَلَى أَدَّارَكَ عِلْمُهُمْ فِي الْآخِرَةِ" یعنی: نہیں پہنچا۔ فراء نے کہا: یہ ایک اچھا قول ہے، گویا انہوں نے اسے بعثت کو جھٹلانے والوں کے ساتھ استہزاء (مذاق) کی طرف موڑا ہے، جیسا کہ آپ کسی ایسے شخص سے کہیں جسے آپ جھٹلا رہے ہوں: "ہاں، میری زندگی کی قسم تم نے اسلاف کو پا لیا ہے، اس لیے تم وہ روایت کر رہے ہو جو میں روایت نہیں کر رہا ہوں!" حالانکہ آپ اسے جھٹلا رہے ہوتے ہیں (3)۔ ساتویں قرات: 'لام' کے فتحہ کے ساتھ "بَلِ ادَّرَكَ" ہے؛ اس کی تخفیف (ہلکا ہونے) کی وجہ سے فتحہ کی طرف عدول کیا۔ اور اسی طرح کی بات قطرب سے "قُمِ الَّيْلَ" کے بارے میں حکایت کی گئی ہے کہ انہوں نے فتحہ کی طرف عدول کیا۔ اور اسی طرح "بِعَ الثوبَ" وغیرہ (4)۔ اور زمخشری نے الکتاب (5) میں ذکر کیا ہے: اور "بَلْ أَأَدْرَكَ" دو ہمزوں کے ساتھ، "بَلْ آ أَدْرَكَ" درمیان میں الف کے ساتھ، "بَلَى أَ أَدْرَكَ"، "أَمْ تَدَارَكَ"، "أَمْ أَدْرَكَ" پڑھا گیا ہے۔ تو یہ

بارہ قراتیں ہیں، پھر انہوں نے قراتوں کے وجوہ کی علل (وجوہات) بیان کرنا شروع کیں اور کہا: اگر تم کہو: استفہام (سوال) کی صورت میں "بَلْ أَأَدْرَكَ" کی قرات کی کیا وجہ ہے؟ میں نے کہا: یہ ان کے علم کے ادراک کے انکار کے طور پر استفہام ہے، اور اسی طرح ان کے لیے بھی ہے جنہوں نے "أَمْ أَدْرَكَ" اور "أَمْ تَدَارَكَ" پڑھا کیونکہ یہ وہ 'ام' ہے جو...

---

(1) آیت کی تفسیر کے آغاز سے اس مقام تک - سوائے اس کے جو ثعلبی نے حکایت کیا اور مجاہد کا قول - اعراب القرآن 218/3 - 219 سے۔ (2) المحرر الوجیز 268/4۔ اور یہ قرات السبعہ ص 485 میں اعشی سے ابوبکر سے عاصم کے حوالے سے ذکر کی گئی ہے۔ اور یہ الشاذہ ص 110 میں حسن اور اعرج سے ہے۔ (3) معانی القرآن للفراء 299/2۔ (4) المحتسب 143/2۔ (5) الکشاف 156/3 - 157ا

Surah An-Naml: Verses 65 - 68 200

Meaning 'Bal' (but) and the Hamza (interrogative). As for the one who read: 'Bala ad-daraka' (Nay, did it reach...), its meaning is: Did they realize when they will be resurrected? Then it denies their knowledge of it, and if their knowledge of it is denied, they have no perception of the time of its occurrence; because knowledge of the time of the existing follows the knowledge of the existing being. 'In the Hereafter' in regards to the Hereafter and its meaning.

'Nay, they are in doubt about it': i.e., in this world. 'Nay, they are blind to it': i.e., in their hearts. The singular is 'Amun'. It was said: 'Amun' (blind) (1), and its root is 'Amiyoon'; the 'Ya' was omitted due to the meeting of two sakin (vowelless) letters, and it was not permissible to move it due to the heaviness of the movement in it (2).

His (the Almighty's) saying: "And those who disbelieve say: 'When we have become dust and our forefathers (as well), shall we indeed be brought out (of the graves)?' (67) 'We were promised this—we and our forefathers before; this is nothing but legends of the former people.' (68)"

His (the Almighty's) saying: "And those who disbelieve say..." (3) refers to the polytheists of Makkah. "When we have become dust and our forefathers (as well), shall we indeed be brought out?" Thus read Nafi' here and in Surah Al-Ankabut (4). Abu Amr read with two interrogatives, except that he lightened the Hamza. Asim and Hamza also read with two interrogatives, but they pronounced both Hamzas clearly. All that we mentioned is in both Surahs together. Al-Kisa'i, Ibn Amir, Ruways, and Yaqub read: 'A-idha' with two Hamzas and 'Inna' with a 'Nun' on the informative form in this Surah, and in Surah Al-Ankabut with two interrogatives (5). Abu Ja'far al-Nahhas said (6): The reading 'If we were dust and our fathers, would we indeed be brought out' is consistent with the calligraphy (of the Quran) in a good way. Abu Hatim opposed it, saying: This is the meaning of his words: 'Idha' is not an interrogative, while 'A-inna' is an interrogative. In it, 'Inna'—how is it permissible for it to work in what is before it?

---

(1) Al-Wasit 3/383, and Tafsir Al-Baghawi 3/426. (2) I'rab Al-Quran 3/219. (3) Tafsir Al-Baghawi 3/427. (4) Verse (29). (5) Al-Sab'ah p. 485 and 499, and Al-Taysir pp. 169 and 173, and Al-Nashr 1/373. (6) In I'rab Al-Quran 3/219 - 220, and what precedes it.

सूरा अन-नम्ल: आयतें 65 - 68 200

'बल' (बल्कि) और हमज़ा (प्रश्नवाचक) के अर्थ में। जहाँ तक उस व्यक्ति का संबंध है जिसने पढ़ा: 'बला अद-दरका' (नहीं, क्या उन तक पहुँचा...), तो इसका अर्थ है: क्या उन्हें एहसास हुआ कि वे कब पुनर्जीवित किए जाएंगे? फिर यह उनके इसके ज्ञान का खंडन करता है, और यदि उनके ज्ञान का खंडन किया जाता है, तो उन्हें इसके होने के समय का कोई बोध नहीं होता; क्योंकि अस्तित्व के समय का ज्ञान उस अस्तित्व की उपस्थिति के ज्ञान के अधीन होता है। 'परलोक में' परलोक के विषय में और उसके अर्थ में।

'बल्कि वे इसके बारे में संदेह में हैं': यानी, इस दुनिया में। 'बल्कि वे इससे अंधे हैं': यानी, अपने दिलों में। इसका एकवचन 'अमुन' है। कहा गया है: 'अमुन' (अंधा) (1), और इसका मूल 'अमियून' है; दो साकिन (स्वर रहित) अक्षरों के मिलने के कारण 'या' को हटा दिया गया था, और इसमें हरकत (स्वर) के भारीपन के कारण इसे स्थानांतरित करना जायज़ नहीं था (2)।

अल्लाह तआला का फरमान: "और जिन लोगों ने इनकार किया वे कहते हैं: 'क्या जब हम और हमारे बाप-दादा मिट्टी हो जाएंगे, तो क्या हमें वास्तव में (कब्रों से) निकाला जाएगा?' (67) 'हमसे और हमारे बाप-दादाओं से पहले भी इसका वादा किया गया था; यह तो बस पूर्वजों की कहानियाँ हैं।' (68)"

अल्लाह का फरमान: "और जिन लोगों ने इनकार किया..." (3) इसका अर्थ मक्का के मुशरिक (बहुदेववादी) हैं। "क्या जब हम मिट्टी हो जाएंगे और हमारे बाप-दादा (भी), क्या हमें वास्तव में निकाला जाएगा?" नाफे ने यहाँ और सूरा अल-अंकबूत में इसी तरह पढ़ा (4)। अबू अम्र ने दो प्रश्नवाचकों के साथ पढ़ा, सिवाय इसके कि उन्होंने हमज़ा को हल्का कर दिया। आसिम और हमज़ा ने भी दो प्रश्नवाचकों के साथ पढ़ा, लेकिन उन्होंने दोनों हमज़ों को स्पष्ट रूप से उच्चारित किया। हमने जो कुछ भी उल्लेख किया है वह दोनों सूरतों में एक साथ है। अल-किसाई, इब्न आमिर, रुवैस और याकूब ने इस सूरा में 'अ-इज़ा' दो हमज़ों के साथ और 'इन्ना' को जानकारीपूर्ण रूप में 'नुन' के साथ पढ़ा, और सूरा अल-अंकबूत में दो प्रश्नवाचकों के साथ (5)। अबू जाफ़र अल-नहहास ने कहा (6): पढ़ना 'अगर हम मिट्टी और हमारे बाप होते, तो क्या हमें वास्तव में निकाला जाता' (कुरान की) लिपि के साथ अच्छे तरीके से संगत है। अबू हातिम ने इसका विरोध करते हुए कहा: यह उनके शब्दों का अर्थ है: 'इज़ा' प्रश्नवाचक नहीं है, जबकि 'अ-इन्ना' प्रश्नवाचक है। इसमें 'इन्ना'—जो इसके पहले है उसमें काम करना कैसे जायज़ है?

(1) अल-वसीत 3/383, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/426। (2) इराब अल-कुरान 3/219। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 3/427। (4) आयत (29)। (5) अल-सबआ पृ. 485 और 499, और अल-तयसीर पृ. 169 और 173, और अल-नश्र 1/373। (6) इराब अल-कुरान 3/219 - 220 में, और जो उससे पहले है।

سورة النمل: آیات ۶۵ - ۶۸ ۲۰۰

بمعنی 'بل' اور 'الہمزہ' (استفہام)۔ اور رہا وہ جس نے پڑھا: «بَلَى أَدْرَكَ»، تو اس کا معنی ہے: کیا انہوں نے جان لیا کہ وہ کب اٹھائے جائیں گے؟ پھر ان کے اس کے علم کا انکار کیا، اور جب ان کے علم کا انکار کیا جائے تو ان کے لئے اس کے واقع ہونے کے وقت کا کوئی شعور حاصل نہیں ہوتا؛ اس لئے کہ موجود چیز کے وقت کا علم اس موجود چیز کے علم کے تابع ہوتا ہے۔ «آخرت میں» آخرت کی شان اور اس کے معنی میں۔

«بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْهَا» یعنی: دنیا میں۔ «بَلْ هُمْ مِنْهَا عَمُونَ» یعنی: اپنے دلوں سے۔ ان کا واحد 'عَمٍ' ہے۔ اور کہا گیا: 'عَمُونَ' (۱)، اور اس کی اصل 'عميون' ہے؛ دو ساکن حرفوں کے ملاپ کی وجہ سے 'یاء' حذف کر دی گئی، اور اس میں حرکت کی ثقاہت کی وجہ سے اسے حرکت دینا جائز نہیں تھا (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَإِذَا كُنَّا تُرَابًا وَآبَاؤُنَا أَئِنَّا لَمُخْرَجُونَ ۞ لَقَدْ وُعِدْنَا هَذَا نَحْنُ وَآبَاؤُنَا مِن قَبْلُ إِنْ هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ ۞﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ (۳) یعنی مکہ کے مشرکین۔ ﴿أَإِذَا كُنَّا تُرَابًا وَآبَاؤُنَا أَئِنَّا لَمُخْرَجُونَ﴾ نافع نے یہاں اور سورہ عنکبوت (۴) میں اسی طرح پڑھا ہے۔ اور ابو عمرو نے دو استفہام کے ساتھ پڑھا، سوائے اس کے کہ انہوں نے ہمزہ کو ہلکا (تخفیف) کیا۔ اور عاصم اور حمزہ نے بھی دو استفہام کے ساتھ پڑھا، اور ان دونوں نے دونوں ہمزوں کو صاف (تحقیق) کے ساتھ پڑھا۔ اور جو کچھ ہم نے ذکر کیا وہ دونوں سورتوں میں ایک جیسا ہے۔ اور کسائی، ابن عامر، رویس اور یعقوب نے: «أَإِذَا» دو ہمزوں کے ساتھ اور «إِنَّا» کو اس سورہ میں خبر کے طور پر نون کے ساتھ پڑھا، اور سورہ «عنکبوت» میں دو استفہام کے ساتھ (۵)؛ ابو جعفر النحاس نے کہا

(۶): قرأت «إِذَا كُنَّا تُرَابًا وَآبَاؤُنَا أَئِنَّا لَمُخْرَجُونَ» رسم الخط کے لحاظ سے بہتر ہے، اور ابو حاتم نے اس پر اعتراض کیا، پس کہا: اس کے کلام کا یہ مطلب ہے: «إِذَا» استفہام نہیں ہے اور «أَئِنَّا» استفہام ہے، اور اس میں «إِنَّ» ہے، تو یہ کیسے جائز ہے کہ وہ اپنے ما قبل میں عمل کرے؟

---

(۱) الوسیط ۳/ ۳۸۳، اور تفسیر البغوی ۳/ ۴۲۶۔ (۲) اعراب القرآن ۳/ ۲۱۹۔ (۳) تفسیر البغوی ۳/ ۴۲۷۔ (۴) الآیۃ (۲۹)۔ (۵) السبعۃ ص ۴۸۵ و ۴۹۹، والتیسیر ص ۱۶۹ و ۱۷۳، والنشر ۱/ ۳۷۳۔ (۶) فی اعراب القرآن ۳/ ۲۱۹ - ۲۲۰، وما قبلہ۔

Surah An-Naml: Verses 67 - 71 201 ...the scope of the interrogation in what precedes it?! So if there was an interrogation in it, it would be further away, and this, if asked about, would be problematic for what he mentioned. Abu Ja'far said: I heard Muhammad ibn al-Walid saying: We asked Abu al-Abbas about a difficult and problematic verse from the Quran, which is the saying of Allah Almighty: {But those who disbelieve say, "Shall we direct you to a man who will inform you [that] when you have been disintegrated in complete disintegration, you will [then] be [re-created] in a new creation?"} [Saba: 7]. He said: If "will inform you" (yunabbi'ukum) acts upon "when" (idha), it would be impossible; because he does not inform them at that time. But if what follows "indeed" (inna) acts upon it, the meaning would be correct, yet it would be an error in Arabic for what precedes "inna" to act upon what follows it. This is a clear question that I thought should be mentioned in the Surah it occurs in. As for Abu Ubaid, he leaned towards the reading of Nafi' and refuted those who combined two interrogations, citing Allah Almighty's saying: {So if he was to die or be killed, would you turn back on your heels [to unbelief]?} [Al-Imran: 144] and Allah Almighty's saying: {Then if you should die, are they to be immortal?} [Al-Anbiya: 34]. This refutation of Abu Amr, Asim, Hamzah, Talhah, and Al-A'raj does not necessarily follow, nor does it resemble anything from the verse he cited. The difference between them is that the condition and its response are like a single entity. The meaning of {Then if you should die, are they to be immortal?} is: if you die, will they live forever? A parallel to this is: "Is Zaid departing?" (A-Zaidun muntaliqun), and it is not said: "Is Zaid? Is departing?" (A-Zaidun a-muntaliqun); because they are like a single entity. The verse is not like that, because the second part is a self-contained sentence where interrogation is suitable, and the first part is also speech where interrogation is suitable. As for whoever omitted the interrogation from the second part and kept it in the first, reading: "A-idha kunna turaban wa aba'una inna" (Is it when we have become dust and our forefathers, indeed we...), he omitted it from the second part because there is an indication in the speech for it in the sense of denial. Allah Almighty's saying: {We have been promised this, we and our forefathers, before; this is not but legends of the former peoples.} This was previously mentioned in Surah "Al-Mu'minun" (1). The Prophets used to bring the matter of Resurrection close as an exaggeration in warning, and everything that is coming is near. Allah Almighty's saying: {Say, "Travel through the land and observe how was the end of the criminals." (69) And do not grieve over them or be in distress from what they conspire. (70) And they say, "When is this promise, if you should be truthful?" (71)}

Allah Almighty's saying: {Say, "Travel through the land"} means: "Say" to these disbelievers "travel" in the lands...

---

(1) 15/ 78.

सूरह अन-नमल: आयतें 67 - 71 201 ...इससे पहले जो है उसमें प्रश्न (इस्तिफ़हाम) का क्षेत्र?! इसलिए यदि इसमें प्रश्न होता, तो यह और अधिक दूर की बात होती, और इसके बारे में पूछे जाने पर वह समस्याग्रस्त होता जो उन्होंने उल्लेख किया है। अबू जाफ़र ने कहा: मैंने मुहम्मद बिन अल-वलीद को कहते सुना: हमने अबू अल-अब्बास से कुरान की एक कठिन और समस्याग्रस्त आयत के बारे में पूछा, जो अल्लाह तआला का कथन है: {और काफ़िरों ने कहा: क्या हम तुम्हें ऐसे व्यक्ति का पता बताएँ जो तुम्हें ख़बर देता है कि जब तुम पूरी तरह टुकड़े-टुकड़े हो जाओगे, तो तुम निश्चित रूप से एक नई रचना में होगे?} [सबा: 7]। उन्होंने कहा: यदि "तुम्हें ख़बर देता है" (युनब्बिउकुम) शब्द "जब" (इज़ा) पर कार्य करे, तो यह असंभव होगा; क्योंकि वह उन्हें उस समय ख़बर नहीं देता। और यदि "निश्चित रूप से" (इन्ना) के बाद वाला हिस्सा उस पर कार्य करे, तो अर्थ सही होगा, लेकिन अरबी व्याकरण में यह गलती होगी कि "इन्ना" से पहले वाला शब्द उसके बाद वाले शब्द पर कार्य करे। यह एक स्पष्ट प्रश्न है जिसे मैंने उसी सूरह में उल्लेख करना उचित समझा जिसमें यह आया है। जहाँ तक अबू उबैद का प्रश्न है, उन्होंने नाफ़े की क़िरात (पढ़ने का तरीका) की ओर झुकाव दिखाया और उन लोगों का खंडन किया जिन्होंने दो प्रश्नों को एक साथ जोड़ा। उन्होंने अल्लाह तआला के इस कथन का प्रमाण दिया: {तो क्या यदि वह मर जाए या मारा जाए, तो तुम अपनी एड़ियों के बल फिर जाओगे?} [आले इमरान: 144] और अल्लाह तआला के इस कथन का: {तो क्या यदि तुम मर जाओ, तो वे हमेशा जीवित रहने वाले हैं?} [अल-अंबिया: 34]। अबू अम्र, आसिम, हमज़ाह, तल्हा और अल-आरज का यह खंडन ज़रूरी नहीं है, और न ही यह उस आयत के समान है जो उन्होंने पेश की है। उनके बीच अंतर यह है कि शर्त और उसका जवाब एक ही चीज़ की तरह हैं। और {तो क्या यदि तुम मर जाओ, तो वे हमेशा जीवित रहने वाले हैं?} का अर्थ है: क्या यदि तुम मर जाओगे तो वे हमेशा जीवित रहेंगे? इसका उदाहरण है: "क्या ज़ैद जाने वाला है?" (अ-ज़ैदुन मुंतलिक़ुन), और यह नहीं कहा जाता: "क्या ज़ैद? क्या जाने वाला है?" (अ-ज़ैदुन अ-मुंतलिक़ुन); क्योंकि वे एक ही चीज़ की तरह हैं। आयत वैसी नहीं है; क्योंकि दूसरा हिस्सा अपने आप में एक स्वतंत्र वाक्य है जिसमें प्रश्न उपयुक्त है, और पहला हिस्सा भी ऐसा भाषण है जिसमें प्रश्न उपयुक्त है। जिसने दूसरे हिस्से से प्रश्न हटा दिया और उसे पहले में रखा, उसने पढ़ा: "अ-इज़ा कुन्ना तुरावन व आबाउना इन्ना" (क्या जब हम और हमारे बाप-दादा मिट्टी हो जाएँगे, तो क्या हम...), तो उसने इसे दूसरे से हटा दिया; क्योंकि कलाम (भाषण) में इनकार (अस्वीकार) के अर्थ में उसका संकेत मौजूद है। अल्लाह तआला का कथन: {निश्चित रूप से हमसे और हमारे बाप-दादाओं से पहले भी इसका वादा किया गया था; यह केवल पहले के लोगों के किस्से-कहानियाँ हैं।} यह सूरह "अल-मुमिनून" में पहले आ चुका है (1)। नबी चेतावनी देने में

अतिशयोक्ति के रूप में पुनरुत्थान के मामले को करीब लाते थे, और जो कुछ भी आने वाला है वह करीब ही है। अल्लाह तआला का कथन: {कह दो: "ज़मीन में सैर करो और देखो कि अपराधियों का अंत कैसा हुआ।" (69) और उन पर शोक न करो और उनके षड्यंत्रों के कारण संकट में न पड़ो। (70) और वे कहते हैं: "यह वादा कब पूरा होगा, यदि तुम सच्चे हो?" (71)} अल्लाह तआला का कथन: {कह दो: "ज़मीन में सैर करो"} अर्थात्: इन काफ़िरों से "कह दो" कि वे देशों में "सैर करें"...

---

(1) 15/ 78.

سورہ النمل: آیات 67 - 71 201 ...اس سے پہلے میں استفہام (سوال) کی گنجائش؟! پس اگر اس میں استفہام ہوتا تو یہ زیادہ بعید ہوتا، اور جب اس کے بارے میں پوچھا جاتا تو یہ اس وجہ سے مشکل ہوتا جو اس نے ذکر کیا۔ اور ابو جعفر نے کہا: میں نے محمد بن الولید کو کہتے سنا: ہم نے ابو العباس سے قرآن کی ایک مشکل اور پیچیدہ آیت کے بارے میں پوچھا، اور وہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {اور کافروں نے کہا: کیا ہم تمہیں ایسے شخص کا پتہ بتائیں جو تمہیں خبر دیتا ہے کہ جب تم بالکل ریزہ ریزہ ہو جاؤ گے تو تم یقیناً نئی تخلیق میں ہو گے؟} [سبا: 7]۔ انہوں نے کہا: اگر "تمہیں خبر دیتا ہے" (ینبئکم) "جب" (اذا) میں عمل کرے تو یہ محال ہوگا؛ کیونکہ وہ انہیں اس وقت خبر نہیں دیتا۔ اور اگر "بے شک" (انّ) کے بعد والا حصہ اس میں عمل کرے تو معنی درست ہوگا لیکن عربی (قواعد) میں یہ غلطی ہوگی کہ "انّ" سے پہلے والا لفظ اس کے بعد والے میں عمل کرے؛ اور یہ ایک واضح سوال ہے جسے میں نے اس سورت میں ذکر کرنا مناسب سمجھا جس میں یہ ہے۔ رہا ابو عبید کا معاملہ تو وہ نافع کی قرات کی طرف مائل ہوئے اور ان لوگوں کا رد کیا جنہوں نے دو استفہاموں کو جمع کیا، اور اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے استدلال کیا: {تو کیا اگر وہ فوت ہو جائیں یا قتل کر دیے جائیں تو تم اپنی ایڑیوں کے بل پھر جاؤ گے؟} [آل عمران: 144] اور اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے: {تو کیا اگر تم فوت ہو جاؤ تو وہ ہمیشہ رہنے والے ہیں؟} [الانبیاء: 34]۔ ابو عمرو، عاصم، حمزہ، طلحہ اور اعرج پر یہ رد لازم نہیں آتا، اور نہ ہی یہ اس آیت کے مشابہ ہے جو وہ لائے ہیں، اور ان دونوں کے درمیان فرق یہ ہے کہ شرط اور اس کا جواب ایک ہی چیز کے حکم میں ہیں، اور {تو کیا اگر تم فوت ہو جاؤ تو وہ ہمیشہ رہنے والے ہیں؟} کا مطلب ہے: کیا اگر تم فوت ہو گئے تو وہ ہمیشہ زندہ رہیں گے؟ اور اس کی نظیر یہ ہے: "کیا زید جانے والا ہے؟" (أزیدٌ منطلقٌ)، اور یہ نہیں کہا جاتا: "کیا زید؟ کیا جانے والا ہے؟" (أزیدٌ

أمنطلق)؛ کیونکہ وہ ایک ہی چیز کے درجے میں ہیں۔ اور آیت ایسی نہیں ہے؛ کیونکہ دوسرا حصہ ایک مستقل جملہ ہے جس میں استفہام درست ہے، اور پہلا حصہ بھی ایسا کلام ہے جس میں استفہام درست ہے۔ تو جس نے دوسرے سے استفہام کو حذف کر دیا اور پہلے میں اسے برقرار رکھا تو اس نے پڑھا: «أَئِذَا كُنَّا تُرَاباً وَآبَاؤُنَا إِنَّا» (کیا جب ہم اور ہمارے باپ دادا مٹی ہو جائیں گے، تو کیا ہم...)، پس اس نے دوسرے سے اسے حذف کر دیا؛ کیونکہ کلام میں انکار کے معنی میں اس پر دلیل موجود ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بیشک ہم سے اور ہمارے باپ دادا سے اس سے پہلے یہ وعدہ کیا گیا تھا؛ یہ تو صرف اگلوں کے قصے کہانیاں ہیں۔} یہ سورت "المؤمنون" میں گزر چکا ہے (1)۔ اور انبیاء علیہم السلام ڈرانے میں مبالغہ کی خاطر بعثت (دوبارہ جی اٹھنے) کے معاملے کو قریب لاتے تھے، اور ہر آنے والی چیز قریب ہی ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {فرما دیجیے: "تم زمین میں چلو پھرو، پھر دیکھو کہ مجرموں کا انجام کیسا ہوا۔" (69) اور ان پر غم نہ کھائیں اور ان کی مکارانہ چالوں کی وجہ سے تنگی میں نہ رہیں۔ (70) اور وہ کہتے ہیں: "یہ وعدہ کب ہوگا اگر تم سچے ہو؟" (71)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {فرما دیجیے: "تم زمین میں چلو پھرو"} یعنی: ان کافروں سے "کہہ دیجیے" کہ وہ ملکوں میں "سیر کریں"...

---

(1) 15/ 78.

Surah Al-Naml: Verses 69 - 75 202

Ash-Sham, Al-Hijaz, and Yemen. {So see} i.e., with your hearts and insights {how was the end of the criminals} who belied their messengers. {And do not grieve over them} i.e., over the disbelievers of Makkah if they do not believe {and do not be in distress (1) because of what they plot}. It was revealed concerning the mockers who divided the mountain passes of Makkah (2). Their mention has preceded (3). A variant reading (qira'ah) is: 'fi diq' with a kasra [on the dal], as previously mentioned at the end of 'Al-Nahl' (4). {And they say: 'When is this promise} i.e., the time when the punishment for our denial will come to us {if you are truthful?'}

His, the Exalted's, saying: {Say, "Perhaps it is that some of what you are seeking to hasten has drawn near to you." (72) And indeed, your Lord is full of bounty for the people, but most of them are not grateful. (73) And indeed, your Lord knows what their breasts conceal and what they declare. (74) And there is nothing hidden in the heaven and the earth but that it is in a clear Register. (75)}

His, the Exalted's, saying: {Say, "Perhaps it is that some of what you are seeking to hasten has drawn near to you."} i.e., approached you and came close to you {some of what you are seeking to hasten} i.e., of the punishment. Ibn Abbas (5) said: It is from 'radafahu' if he followed him and came in his track. The 'laam' was added because the meaning is: approached you, or it is connected to the verbal noun (6). It is said: its meaning is: with you. Ibn Shajarah said: it followed you, and from it is 'ridf al-mar'ah' (the back of a woman's saddle); because it follows her from behind. From it is the saying of Abi Dhu'ayb:

The blackness returned white in his partings ... No welcome to the whiteness of gray hair when it follows (7).

Al-Jawhari said (8): 'ardafahu amrun' is a dialectal variation of 'radafahu', like 'tabi'ahu' and 'atba'ahu' meaning the same; Khuzaymah said:

---

(1) Al-Kashaf 3/158. (2) Tafsir Al-Baghawi 3/427. (3) 12/261 - 262. (4) 12/464. (5) Al-Nukat wa al-Uyun 4/225. (6) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/147. (7) Al-Nukat wa al-Uyun 4/225. (8) In al-Sihah (rdf).

सूरह अल-नमल: आयत 69 - 75 202

शाम, हिजाज़ और यमन। {तो देखो} यानी: अपने दिलों और अंतर्दृष्टि के साथ {कि अपराधियों का अंत कैसा हुआ} जिन्होंने अपने रसूलों को झुठलाया। {और उन पर दुखी न हों} यानी: मक्का के काफ़िरों पर अगर वे ईमान न लाएँ{और उनके षडयंत्रों के कारण संकट में न पड़ें (1)}। यह उन मज़ाक उड़ाने वालों के बारे में नाज़िल हुआ जिन्होंने मक्का की घाटियों को आपस में बांट लिया था (2), उनका ज़िक्र पहले आ चुका है (3)। और एक किराअत (पठन) में: 'फ़ी दिक़ुन' (कसरह के साथ) है, और यह पहले 'अल-नहल' (4) के अंत में बीत चुका है। {और वे कहते हैं: 'यह वादा कब पूरा होगा?} यानी: हमारे झुठलाने पर अज़ाब के आने का समय {यदि तुम सच्चे हो?'}

अल्लाह तआला का इरशाद: {कह दो, "शायद जिसका तुम जल्दी मचा रहे हो उसका कुछ हिस्सा तुम्हारे करीब ही आ पहुँचा हो।" (72) और निश्चय ही आपका रब लोगों पर बड़ा अनुग्रह करने वाला है, किन्तु उनमें से अधिकतर कृतज्ञ नहीं होते। (73) और निश्चय ही आपका रब जानता है जो उनके सीने छिपाते हैं और जो वे प्रकट करते हैं। (74) और आसमान और ज़मीन में कोई ऐसी छिपी चीज़ नहीं जो एक स्पष्ट किताब में न हो। (75)}

अल्लाह तआला का इरशाद: {कह दो, "शायद जिसका तुम जल्दी मचा रहे हो उसका कुछ हिस्सा तुम्हारे करीब ही आ पहुँचा हो।"} यानी: तुम्हारे करीब आ गया हो और तुम तक पहुँच गया हो {जिसका तुम जल्दी मचा रहे हो} यानी: अज़ाब से। इब्ने अब्बास (5) ने कहा: यह 'रदफ़हु' से है अगर वह उसके पीछे चला और उसके पीछे आया। और 'लाम' जोड़ा गया है क्योंकि अर्थ है: तुम्हारे करीब आ गया, या यह मस्तर (6) से जुड़ा है। और कहा गया है: इसका अर्थ है: तुम्हारे साथ। इब्ने शजरह ने कहा: तुम्हारे पीछे लगा, और इसी से औरत का 'रिदफ़' (सवारी के पीछे बैठने वाला) है; क्योंकि वह उसके पीछे से आता है। और इसी से अबी ज़ुऐब का कथन है:

उसके बालों की मांग में स्याही सफेदी में बदल गई ... बुढ़ापे की सफेदी का कोई स्वागत नहीं जब वह पीछे लग जाए (7)।

अल-जौहरी ने कहा (8): 'अर्दफ़हु' 'रदफ़हु' की ही एक भाषा (लहजा) है, जैसे उसका अनुसरण करना और उसके पीछे आना; खुज़ैमा ने कहा:

(1) अल-कशाफ़ 3/158। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/427। (3) 12/261 - 262। (4) 12/464। (5) अल-नुकात व अल-उयून 4/225। (6) मआनी अल-क़ुरआन अल-नहहास 5/147। (7) अल-नुकात व अल-उयून 4/225। (8) अल-सिहाह (रदफ़) में।

سورة النمل: آیات 69 - 75 202

شام، حجاز اور یمن۔ {پس دیکھو} یعنی: اپنے دلوں اور بصیرت کے ساتھ {کہ مجرموں کا انجام کیسا ہوا} جنہوں نے اپنے رسولوں کو جھٹلایا۔ {اور ان پر غم نہ کھائیں} یعنی: مکہ کے کافروں پر اگر وہ ایمان نہ لائیں {اور ان کی مکر و فریب کی وجہ سے تنگی میں نہ رہیں (1)}۔ یہ ان مذاق اڑانے والوں کے بارے میں نازل ہوئی جنہوں نے مکہ کی گھاٹیوں کو تقسیم کر لیا تھا (2)، ان کا تذکرہ پہلے گزر چکا ہے (3)۔ اور ایک قرات میں: 'فی ضِیقٍ' دال کے کسرہ کے ساتھ ہے، جیسا کہ سورہ النحل کے آخر میں گزر چکا ہے (4)۔ {اور وہ کہتے ہیں کہ یہ وعدہ کب پورا ہوگا؟} یعنی: ہمارے جھٹلانے پر عذاب کے آنے کا وقت {اگر تم سچے ہو؟'}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {فرما دیجئے: شاید کہ جس کی تم جلدی مچا رہے ہو اس کا کچھ حصہ تمہارے قریب ہی آ پہنچا ہو۔ (72) اور بے شک آپ کا رب لوگوں پر بڑا فضل فرمانے والا ہے لیکن ان میں سے اکثر شکر نہیں کرتے۔ (73) اور بے شک آپ کا رب خوب جانتا ہے جو ان کے سینے چھپائے ہوئے ہیں اور جو کچھ وہ ظاہر کرتے ہیں۔ (74) اور آسمان و زمین کی کوئی پوشیدہ چیز ایسی نہیں جو ایک روشن کتاب (لوحِ محفوظ) میں (درج) نہ ہو۔ (75)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {فرما دیجئے: شاید کہ جس کی تم جلدی مچا رہے ہو اس کا کچھ حصہ تمہارے قریب ہی آ پہنچا ہو۔} یعنی: تمہارے قریب آ گیا ہو اور تم تک پہنچ گیا ہو {جس کی تم جلدی مچا رہے ہو} یعنی: عذاب سے۔ ابن عباس (5) نے فرمایا: یہ 'رَدِفَہُ' سے ہے یعنی جب وہ اس کے پیچھے چلا اور اس کے نقش قدم پر آیا۔ اور 'لام' اس لیے داخل کیا گیا کیونکہ معنی ہے: تمہارے قریب آ گیا، یا یہ مصدر کے ساتھ متعلق ہے (6)۔ اور کہا گیا: اس کا معنی ہے: تمہارے ساتھ ابن

شجرہ نے کہا: تمہارے پیچھے لگا، اور اسی سے عورت کا 'ردف' (سواری کے پیچھے بیٹھنا) ہے؛ کیونکہ وہ اس کے پیچھے سے آتا ہے۔ اور اسی سے ابی ذُویب کا قول ہے:

اس کی مانگ میں سیاہی سفیدی میں بدل گئی ... بڑھاپے کی سفیدی کا کوئی خوش آمدید نہیں جب وہ پیچھے لگ جائے (7)۔

الجوہری نے کہا (8): 'أردفه' 'ردفه' ہی کی لغت ہے، جیسے اس کی پیروی کرنا اور اس کے پیچھے آنا؛ خزیمہ نے کہا:

---

(1) الکشاف 3/158۔ (2) تفسیر البغوی 3/427۔ (3) 12/261 - 262۔ (4) 12/464۔ (5) النکت والعیون 4/225۔ (6) معانی القرآن للنحاس 5/147۔ (7) النکت والعیون 4/225۔ (8) الصحاح (ردف) میں۔

Surah An-Naml, Verses 72 - 75 203

Ibn Malik bin Nahd: When Gemini followed the Pleiades, I entertained doubts about the family of Fatimah. (1) Meaning Fatimah bint Yudhkur bin 'Anazah, one of the two harvesters of qaraz.

Al-Farra said (2): "followed for you" means approached you; that's why it said "for you". It is said: "radifahu" and "radifa lahu" mean the same thing, with the "lam" added for emphasis according to Al-Farra as well (3). Just as you say: "naqadtuhu" and "naqadtu lahu", "kaltuhu" and "wazantuhu", and "kaltu lahu" and "wazantu lahu", and so on. {some of that which you hasten} of punishment, and that was on the day of Badr. It is also said: the punishment of the grave (4). {And indeed, your Lord is full of bounty to the people} in delaying the punishment and providing sustenance {but most of them are not grateful} for His favor and blessings.

His words, the Almighty: {And indeed, your Lord knows what their breasts conceal} meaning: what their hearts hide {and what they declare} what they manifest of matters. Ibn Muhaysin and Humaid read it as "ma takunnu" from "kanantu ash-shay'", meaning if I concealed it. Here and in "Al-Qasas" (5), the interpretation is: what their hearts conceal, as if the secret in the hearts is like a covering body. And whoever read: "tukinnu", that is what is well-known; it is said: "aknantu ash-shay'" if you hid it within yourself (6).

His words, the Almighty: {And there is nothing hidden in the heaven and the earth but is in a clear record}. Al-Hasan said: The hidden thing here is the Resurrection. It is also said: what was hidden from them of the punishment of heaven and earth. This was recounted by An-Naqqash. Ibn Shajarah said: The hidden thing here is what Allah Almighty has hidden from His creation and kept secret from them.

---

(1) The verse is in Al-Amthal by Abu Ubayd p. 345, and Jamharat al-Amthal 1/123. (2) In Ma'ani al-Qur'an for him 2/299. (3) Transmitted from him by Al-Baghawi in his Tafsir 3/427 similarly. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 4/225. (5) At verse (69). (6) Al-Muhtasib 2/144 similarly, and the reading was attributed to Ibn Muhaysin and Ibn al-Sumayfa' al-Yamani, and also in ash-Shadhah p. 110, and al-Muharrar al-Wajiz 4/269.

सूरह अन-नमल, आयत 72 - 75 203

इब्न मलिक बिन नहद: जब जेमिनी (गौज़ा) कृतिका नक्षत्र (थुरैया) के पीछे आती है, तो मैंने फातिमा के परिवार के बारे में संदेह किया। (1) यानी फातिमा बिन्त युधकुर बिन अनाज़ा, क़राज़ चुनने वालों में से एक।

अल-फर्रा ने कहा (2): "तुम्हारे लिए पीछे आया": तुम्हारे पास आ गया; इसीलिए उन्होंने कहा: "तुम्हारे लिए"। कहा जाता है: "रदीफ़हु" और "रदीफ़ लहू" का एक ही अर्थ है, अल-फर्रा के अनुसार भी "लाम" को बल देने के लिए जोड़ा जाता है (3)। जैसे आप कहते हैं: "नक़दतुहु" और "नक़दतु लहू", "कलतुहु" और "वज़न्तुहु", और "कलतु लहू" और "वज़न्तु लहू", आदि। {उसमें से कुछ जिसके लिए तुम जल्दी कर रहे हो} सज़ा में से, और वह बद्र के दिन था। यह भी कहा जाता है: कब्र की सज़ा (4)। {और वास्तव में, आपका पालनहार लोगों पर बहुत दयालु है} सज़ा में देरी करने और जीविका प्रदान करने में {लेकिन उनमें से अधिकांश कृतज्ञ नहीं हैं} उसकी कृपा और वरदानों के लिए।

सर्वशक्तिमान का वचन: {और वास्तव में, आपका पालनहार जानता है जो उनके सीने छिपाते हैं} यानी: उनके दिल जो छिपाते हैं {और जो वे प्रकट करते हैं} मामलों में से जो वे ज़ाहिर करते हैं। इब्न मुहैसिन और हुमैद ने इसे "मा तकुन्नु" पढ़ा, "कनन्तु अश-शय'" से, जिसका अर्थ है छिपाना। यहाँ और "अल-क़सस" (5) में इसका अर्थ है: जो उनके सीने छिपाते हैं, जैसे कि सीनों में छिपा हुआ रहस्य एक ढकने वाले शरीर की तरह हो। और जिसने "तुकुन्नु" पढ़ा, वह प्रसिद्ध है; कहा जाता है: "अकनन्तु अश-शय'" यदि आपने उसे अपने भीतर छिपा लिया (6)।

सर्वशक्तिमान का वचन: {और आकाश और पृथ्वी में कोई भी छुपी हुई चीज़ ऐसी नहीं है जो एक स्पष्ट रिकॉर्ड में न हो}। अल-हसन ने कहा: यहाँ छुपी हुई चीज़ है: कयामत (पुनरुत्थान)। यह भी कहा जाता है: आकाश और पृथ्वी के दंड से जो उनसे छुपा हुआ था। यह अन-नक्कास द्वारा बताया गया था। इब्न शजराह ने कहा: यहाँ छुपी हुई चीज़ वह है जो अल्लाह तआला ने अपनी रचना से छिपाई और उनसे गुप्त रखी।

---

(1) शेर अबू उबैद की 'अल-अम्थाल' पृष्ठ 345 और 'जम्हरत अल-अम्थाल' 1/123 में है। (2) उनकी 'मआनी अल-कुरान' में 2/299। (3) अल-बघवी ने अपनी तफ़सीर 3/427 में इसी तरह उनके हवाले से उद्धृत किया है। (4) अल-नुकात वल-उयून 4/225। (5) आयत (69) पर। (6) अल-मुहतसिब

2/144 इसी तरह, और यह पाठ इब्न मुहैसिन और इब्न अल-सुमैफ़ा अल-यमानी को दिया गया है, और 'अश-शाज़ह' पृष्ठ 110 और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/269 में भी।

سورة النمل، آیات ۷۲ - ۷۵ ۲۰۳

ابن مالک بن نہد: جب جوزا ثریا کے پیچھے آئی تو میں نے آلِ فاطمہ کے بارے میں شکوک و شبہات کیے۔ (۱) یعنی فاطمہ بنت یذکر بن عنزہ جو کہ قارظین (ببول کے پتے توڑنے والوں) میں سے ایک تھی۔

فراء نے کہا (۲): "رَدِفَ لَكُمْ": تمہارے قریب آگیا؛ اسی لیے اس نے کہا: "لَكُمْ"۔ اور کہا گیا ہے: رَدِفَهُ اور رَدِفَ لَهُ ایک ہی معنی میں ہیں، فراء کے نزدیک تاکید کے لیے "لام" زیادہ کیا گیا ہے (۳)۔ جیسا کہ تم کہتے ہو: نَقَدْتُهُ اور نَقَدْتُ لَهُ، كِلْتُهُ اور وَزَنْتُهُ، اور كِلْتُ لَهُ اور وَزَنْتُ لَهُ، وغیرہ۔ ﴿ بَعْضُ الَّذِي تَسْتَعْجِلُونَ ﴾ عذاب میں سے، اور وہ بدر کا دن تھا۔ اور یہ بھی کہا گیا: قبر کا عذاب (٤)۔ ﴿ وَإِنَّ رَبَّكَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ ﴾ سزا میں تاخیر اور رزق کی فراوانی میں ﴿ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَشْكُرُونَ ﴾ اس کے فضل اور نعمتوں کا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَإِنَّ رَبَّكَ لَيَعْلَمُ مَا تُكِنُّ صُدُورُهُمْ ﴾ یعنی: ان کے سینے جو چھپاتے ہیں ﴿ وَما يُعْلِنُونَ ﴾ وہ معاملات جو وہ ظاہر کرتے ہیں۔ ابن محیصن اور حمید نے «مَا تَكُنُّ» پڑھا ہے، "كننتُ الشيء" سے یعنی جب اسے چھپایا جائے، یہاں اور "القصص" میں (٥) اس کا مفہوم ہے: جو ان کے سینے چھپائے ہوئے ہیں، اور گویا سینوں کے اندر کا بھید ایک ڈھانپنے والے جسم کی طرح ہے۔ اور جس نے «تُكِنُّ» پڑھا، وہ معروف ہے؛ کہا جاتا ہے: "أكننتُ الشيء" جب تم نے اسے اپنے جی میں چھپا لیا (٦)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَما مِنْ غائِبَةٍ فِي السَّماءِ وَالْأَرْضِ إِلَّا فِي كِتابٍ مُبِينٍ ﴾ حسن نے کہا: یہاں غائبہ سے مراد قیامت ہے۔ اور کہا گیا: آسمان و زمین کے عذاب میں سے جو ان سے پوشیدہ تھا۔ اسے

نقاش نے بیان کیا۔ ابن شجرہ نے کہا: یہاں غائبہ سے مراد وہ ہے جو اللہ تعالیٰ نے اپنی مخلوق سے چھپا رکھا ہے اور ان سے غائب کر رکھا ہے،

---

(١) یہ شعر ابو عبید کی الامثال ص ٣٤٥، اور جمہرۃ الامثال ١٢٣/١ میں ہے۔ (٢) ان کی کتاب معانی القرآن ٢٩٩/٢ میں۔ (٣) بغوی نے اپنی تفسیر ٤٢٧/٣ میں ان سے اسی طرح نقل کیا ہے۔ (٤) النکت والعیون ٢٢٥/٤۔ (٥) آیت (٦٩) پر۔ (٦) المحتسب ١٤٤/٢ اسی طرح، اور یہ قرأت ابن محیصن اور ابن سمیفع الیمانی کی طرف منسوب کی گئی ہے، اور اسی طرح الشاذہ ص ١١٠، اور المحرر الوجیز ٢٦٩/٤ میں بھی۔

Surah An-Naml: Verses 75 - 81 204

And this is general (1). The "haa" was added to "gha'ibah" (hidden thing) to indicate a collective, meaning: there is no trait hidden from creation but that Allah is knowledgeable of it, having recorded it in the Mother of the Book (Umm al-Kitab) with Him. So how can what these people hide and what they declare be hidden from Him? It was also said: it means every thing is recorded in the Mother of the Book, which He brings forth at its appointed time. The punishment they seek to hasten has a fixed term; it will neither be delayed nor advanced. And "the Book" is the Preserved Tablet (al-Lawh al-Mahfuz), in which Allah recorded what He willed, to inform thereby whomsoever He wills of His angels.

Allah the Almighty says: {Indeed, this Quran relates to the Children of Israel most of that over which they differ. (76) And indeed, it is guidance and mercy for the believers. (77) Indeed, your Lord will judge between them by His judgment. And He is the Exalted in Might, the Knowing. (78) So rely upon Allah; indeed, you are upon the clear truth. (79) Indeed, you will not make the dead hear, nor will you make the deaf hear the call when they turn their backs, retreating. (80) And you cannot guide the blind away from their error. You will only make hear those who believe in Our verses so they are Muslims. (81)}

Allah the Almighty says: {Indeed, this Quran relates to the Children of Israel most of that over which they differ.} This is because they differed on many things to the point where they cursed each other, so it was revealed. The meaning is: this Quran explains to them what they differed about if they were to follow it (2), which includes what they distorted of the Torah and the Gospel, and the rulings that were dropped from their books. {And indeed, it} meaning the Quran (3) {is guidance and mercy for the believers.} He specified the believers because they are the ones who benefit from it.

{Indeed, your Lord will judge between them by His judgment} meaning: He will judge between the Children of Israel regarding what they differed about in the Hereafter, rewarding the one on the truth and punishing the one on falsehood (4). It was also said: He judges between them in this world by revealing what they distorted. {And He is the Exalted in Might} the All-Powerful, the Dominant, Whose command is not turned back, {the Knowing} from whom nothing is hidden.

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/225. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 2/300. (3) Al-Waseet 3/384, and Tafsir al-Baghawi 3/427. (4) Tafsir al-Tabari 18/117.

सूरह अन-नमल: आयत 75 - 81 204

और यह सामान्य है (1)। 'ग़ैबाह' (छिपी हुई चीज़) में 'हा' शब्द समूह की ओर संकेत करने के लिए आया है, अर्थात: सृष्टि से कोई भी बात ऐसी छिपी नहीं है जिसे अल्लाह न जानता हो, उसने उसे अपने पास मूल पुस्तक (उम्म अल-किताब) में अंकित कर दिया है। तो फिर ये लोग जो कुछ छिपाते हैं और जो कुछ प्रकट करते हैं, वह उससे कैसे ओझल रह सकता है? और यह भी कहा गया है: अर्थात: हर वह चीज़ मूल पुस्तक में अंकित है जिसे वह उसके नियत समय पर निकालता है। जिस अज़ाब (दंड) की वे जल्दी मचा रहे हैं, उसका एक निर्धारित समय है, वह न तो उससे पीछे हटेगा और न ही उससे आगे बढ़ेगा। और 'किताब' से तात्पर्य 'लौह-ए-महफ़ूज़' (सुरक्षित पट्टिका) है, जिसमें अल्लाह ने जो चाहा अंकित कर दिया, ताकि उससे अपने फ़रिश्तों में से जिसे चाहे अवगत करा दे।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {बेशक यह कुरान बनी इसराईल (इसराईल की संतान) के सामने उन अधिकांश बातों को बयान करता है जिनमें वे मतभेद रखते हैं। (76) और बेशक यह मोमिनों के लिए मार्गदर्शन और दया है। (77) बेशक आपका रब अपने फैसले से उनके बीच फैसला करेगा। और वह अत्यंत प्रभुत्वशाली, सर्वज्ञ है। (78) अतः आप अल्लाह पर भरोसा रखें; बेशक आप स्पष्ट सत्य पर हैं। (79) बेशक आप मृतकों को नहीं सुना सकते और न ही बहरों को पुकार सुना सकते हैं जब वे पीठ फेरकर भाग रहे हों। (80) और न ही आप अंधों को उनके भटकाव से मार्गदर्शन दे सकते हैं। आप तो केवल उन्हीं को सुना सकते हैं जो हमारी आयतों पर ईमान लाते हैं, सो वे आज्ञाकारी हैं। (81)}

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {बेशक यह कुरान बनी इसराईल के सामने उन अधिकांश बातों को बयान करता है जिनमें वे मतभेद रखते हैं।} और वह इसलिए कि उन्होंने बहुत सी चीज़ों में मतभेद किया यहाँ तक कि उनमें से कुछ ने दूसरों पर लानत भेजी, तो यह आयत उतरी। इसका अर्थ है: यह कुरान उनके लिए उन बातों को स्पष्ट करता है जिनमें उन्होंने मतभेद किया यदि वे इसे अपना लें (2), और वह वही है जो उन्होंने तौरात और इंजील में विकृत कर दिया था, और जो हुक्म उनकी किताबों से गिर गए थे। {और बेशक यह} यानी कुरान (3) {मोमिनों के लिए मार्गदर्शन और दया है।} मोमिनों का विशेष रूप से उल्लेख किया क्योंकि वे ही इससे लाभ उठाने वाले हैं।

{बेशक आपका रब अपने फैसले से उनके बीच फैसला करेगा} अर्थात: परलोक में बनी इसराईल के बीच उन बातों का फैसला करेगा जिनमें वे मतभेद करते थे, और सत्यवान तथा असत्यवान को उनका

बदला देगा (4)। और यह भी कहा गया है: वह दुनिया में उनके बीच फैसला करता है और जो कुछ उन्होंने विकृत किया उसे प्रकट कर देता है। {और वह अत्यंत प्रभुत्वशाली है} अपराजित, सर्वोपरि, जिसका आदेश टाला नहीं जा सकता, {सर्वज्ञ है} जिससे कुछ भी छिपा नहीं है।

(1) अल-नुकात वल-उयून 4/225। (2) मआनी अल-कुरान लिल-फर्रा 2/300। (3) अल-वसीत 3/384, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/427। (4) तफ़सीर अत-तब़री 18/117।

سورة النمل: آیات 75 - 81 204

اور یہ عام ہے(1)۔ اور «غائبة» میں «ہا» جمع کی طرف اشارہ کرنے کے لیے داخل ہوئی ہے، یعنی: مخلوق سے کوئی ایسی صفت چھپی ہوئی نہیں ہے مگر اللہ اس سے باخبر ہے، اس نے اسے اپنے پاس ام الکتاب میں ثبت کر رکھا ہے، تو اس پر ان لوگوں کا چھپانا اور ظاہر کرنا کیسے مخفی رہ سکتا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یعنی: ہر وہ چیز ام الکتاب میں ثبت ہے جسے وہ اس کے مقررہ وقت پر نکالتا ہے، پس جس عذاب کی وہ جلدی کر رہے ہیں اس کا ایک مقررہ وقت ہے، وہ نہ اس سے پیچھے ہوگا اور نہ ہی اس سے آگے بڑھے گا۔ اور کتاب سے مراد لوحِ محفوظ ہے، اللہ نے اس میں وہ کچھ ثبت کر دیا جو اس نے چاہا؛ تاکہ اس کے ذریعے اپنے فرشتوں میں سے جسے چاہے باخبر کر دے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {بے شک یہ قرآن بنی اسرائیل کے سامنے ان اکثر باتوں کو بیان کرتا ہے جن میں وہ اختلاف کرتے ہیں۔ (76) اور بے شک یہ مومنوں کے لیے ہدایت اور رحمت ہے۔ (77) بے شک آپ کا رب اپنے فیصلے سے ان کے درمیان فیصلہ کرے گا۔ اور وہ نہایت غالب، سب کچھ جاننے والا ہے۔ (78) پس اللہ پر بھروسہ کریں؛ بے شک آپ واضح حق پر ہیں۔ (79) بے شک آپ مردوں کو نہیں سنا سکتے اور نہ ہی بہروں کو پکار سنا سکتے ہیں جب وہ پیٹھ پھیر کر بھاگ رہے ہوں۔ (80) اور نہ ہی آپ اندھوں کو ان کی گمراہی سے نکال کر ہدایت دے سکتے ہیں۔ آپ تو صرف انہی کو سنا سکتے ہیں جو ہماری آیات پر ایمان لاتے ہیں، پس وہ فرمانبردار ہیں۔ (81)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {بے شک یہ قرآن بنی اسرائیل کے سامنے ان اکثر باتوں کو بیان کرتا ہے جن میں وہ اختلاف کرتے ہیں۔} اور یہ اس لیے کہ انہوں نے بہت سی چیزوں میں اختلاف کیا یہاں تک کہ ان میں سے بعض نے بعض پر لعنت بھیجی، تو یہ نازل ہوئی۔ اور معنی یہ ہے کہ: یہ قرآن

ان کے لیے ان چیزوں کو بیان کرتا ہے جن میں وہ اختلاف کرتے تھے اگر وہ اسے اختیار کر لیتے(2)، اور وہ وہی ہے جو انہوں نے تورات اور انجیل میں تحریف کی تھی، اور جو احکام ان کی کتابوں سے گر گئے تھے۔ {اور بے شک یہ} یعنی قرآن (3) {مومنوں کے لیے ہدایت اور رحمت ہے۔} مومنوں کو خاص کیا کیونکہ وہی اس سے نفع حاصل کرنے والے ہیں۔

{بے شک آپ کا رب اپنے فیصلے سے ان کے درمیان فیصلہ کرے گا} یعنی: بنی اسرائیل کے درمیان ان باتوں کا فیصلہ کرے گا جن میں وہ آخرت میں اختلاف کرتے تھے، پس سچے اور جھوٹے کو جزا دے گا(4)۔ اور کہا گیا ہے: وہ دنیا میں ان کے درمیان فیصلہ کرتا ہے پس وہ کچھ ظاہر کر دیتا ہے جو انہوں نے تحریف کی تھی۔ {اور وہ نہایت غالب ہے} زبردست، سب پر حاوی جس کا حکم پھیرا نہیں جا سکتا، {سب کچھ جاننے والا ہے} جس پر کچھ مخفی نہیں۔

(1) النکت والعیون 4/225۔ (2) معانی القرآن للفراء 2/300۔ (3) الوسیط 3/384، اور تفسیر البغوی 3/427۔ (4) تفسیر الطبری 18/117۔

Surah Al-Naml: Verses 76 - 81 205

... thing (1). The Almighty's saying: {So put your trust in Allah} means: Entrust your matter to Him and rely on Him; for He is your helper (2). {Indeed, you are upon the clear truth} means: the manifest (3). It is said: the one who makes it manifest to whoever reflects on the right path. {Indeed, you cannot make the dead hear} refers to the disbelievers; because they abandon reflection, so they are like the dead with no sense or reason. It was said: this refers to those whom it is known will not believe. {nor can you make the deaf hear the call} means the disbelievers who are like the deaf in terms of accepting sermons; so when they are called to goodness, they turn away and turn their backs as if they do not hear. Its parallel is: {Deaf, dumb, and blind} as mentioned previously (4). Ibn Muhaysin, Humayd, Ibn Kathir, Ibn Abi Ishaq, and Abbas from Abu Amr read: "and the deaf do not hear" (wa la yasma'u) with a fatha on the 'ya' and 'mim', and "the deaf" (al-summu) in the nominative case as the subject (5). The rest read: "you do not make hear" (tusmi'u), the present tense of 'to make hear', with "the deaf" (al-summa) in the accusative case as the object. Issue: Aisha (may Allah be pleased with her) used this verse as an argument in her denial that the Prophet ﷺ made the dead of Badr hear. She considered the matter with rational analogy and stood by this verse. However, it is authentically reported from the Prophet ﷺ that he said: "You are no better at hearing them than they are" (6). Ibn Atiyyah said: It seems that the story of Badr was an extraordinary event for Muhammad ﷺ in that Allah restored to them a perception through which they heard his speech. Had the Messenger of Allah ﷺ not informed us of their hearing, we would have interpreted his calling out to them as a form of rebuke for those remaining disbelievers, and to heal the hearts of the believers (7).

(1) Tafsir al-Baghawi 3/427. (2) Tafsir al-Tabari 18/116. (3) Majma' al-Bayan 20/249. (4) 1/324 - 325. (5) Recitation of Ibn Kathir and the narration of Abbas from Abu Amr in Al-Sab'ah p. 486, and from Ibn Kathir alone in Al-Taysir p. 169. (6) Preceded 9/273. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/270.

सूरा अन-नम्ल: आयतें 76 - 81 205

... बात (1)। अल्लाह तआला का कथन: {तो अल्लाह पर भरोसा रखो} यानी: अपना मामला उसे सौंप दो और उसी पर निर्भर रहो; क्योंकि वह तुम्हारा सहायक है (2)। {निश्चय ही तुम स्पष्ट सत्य पर हो} यानी: प्रकट (3)। और कहा गया है: उस व्यक्ति के लिए प्रकट करने वाला जो सही रास्ते पर विचार करता है। {निश्चय ही तुम मृतकों को नहीं सुना सकते} यानी काफिरों को; क्योंकि वे चिंतन-मनन छोड़ देते हैं, इसलिए वे मृतकों के समान हैं जिनके पास न कोई संवेदना है और न ही बुद्धि। कहा गया है: यह उनके बारे में है जिनके बारे में यह ज्ञात है कि वे ईमान नहीं लाएंगे। {और न ही तुम बहरों को पुकार सुना सकते हो} यानी वे काफिर जो उपदेशों को स्वीकार करने के मामले में बहरों के समान हैं; इसलिए जब उन्हें भलाई की ओर बुलाया जाता है, तो वे मुंह मोड़ लेते हैं और पीठ फेर लेते हैं मानो वे सुन ही नहीं रहे हों। इसका उदाहरण है: {बहरे, गूंगे, अंधे} जैसा कि पहले बताया जा चुका है (4)। इब्न मुहयसिन, हुमैद, इब्न कसीर, इब्न अबी इसहाक और अबू अम्र से अब्बास ने पढ़ा: "और बहरे नहीं सुनते" (वा ला यसम'उ) 'या' और 'मीम' पर फतह के साथ, और "अल-सुम्मु" (बहरे) कर्ता के रूप में पेश के साथ (5)। बाकी सब ने "तुसमिउ" पढ़ा है, जिसका अर्थ है 'तुम नहीं सुना सकते', और "अल-सुम्मा" ज़बर (नस्ब) के साथ कर्म के रूप में। मसला: आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने इस बात के इनकार में कि नबी ﷺ ने बद्र के मृतकों को सुनाया था, इसी आयत से दलील दी। उन्होंने बुद्धि के आधार पर इस मामले को देखा और इस आयत पर अडिग रहीं। जबकि नबी ﷺ से यह प्रमाणित है कि आपने फ़रमाया: "तुम उनसे बेहतर सुनने वाले नहीं हो" (6)। इब्न अतिय्या ने कहा: ऐसा लगता है कि बद्र की घटना मुहम्मद ﷺ के लिए एक चमत्कार (आदत का टूटना) थी कि अल्लाह ने उन्हें समझने की वह शक्ति लौटा दी जिससे उन्होंने उनकी बात सुनी। यदि अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनके सुनने की खबर न दी होती, तो हम उनके उन्हें पुकारने को बचे हुए काफिरों के लिए फटकार और मोमिनों के दिलों की शांति के अर्थ में लेते (7)।

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 3/427। (2) तफ़सीर अल-तबरी 18/116। (3) मजमा अल-बयान 20/249। (4) 1/324 - 325। (5) अल-सब'आ पृष्ठ 486 में इब्न कसीर की किरात और अबू अम्र से अब्बास की रिवायत, और अल-तयसीर पृष्ठ 169 में अकेले इब्न कसीर से। (6) पहले उल्लेखित 9/273। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/270।

سورة النمل: آیات ٧٦ - ٨١ ٢٠٥

... چیز (١)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ﴾ یعنی: اپنا معاملہ اس کے سپرد کر دو اور اسی پر بھروسہ رکھو؛ کیونکہ وہ تمہارا مددگار ہے (٢)۔ ﴿إِنَّكَ عَلَى الْحَقِّ الْمُبِينِ﴾ یعنی: واضح (٣)۔ اور کہا گیا ہے: اس شخص کے لیے واضح کرنے والا جو صحیح راستے پر غور و فکر کرے۔ ﴿إِنَّكَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتَى﴾ یعنی کافر؛ ان کے تدبر ترک کرنے کی وجہ سے، پس وہ مردوں کی طرح ہیں جن کے پاس نہ کوئی حس ہے اور نہ عقل۔ اور کہا گیا ہے: یہ ان لوگوں کے بارے میں ہے جن کے بارے میں معلوم ہے کہ وہ ایمان نہیں لائیں گے۔ ﴿وَلَا تُسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعَاءَ﴾ یعنی وہ کافر جو نصیحت قبول کرنے کے معاملے میں بہروں کے درجے میں ہیں؛ پس جب انہیں خیر کی طرف بلایا جاتا ہے تو وہ اعراض کرتے ہیں اور پیٹھ پھیر لیتے ہیں گویا وہ سن ہی نہیں رہے، اس کی مثال ہے: ﴿صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ﴾ جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (٤)۔ ابن محیصن، حمید، ابن کثیر، ابن ابی اسحاق اور عباس نے ابو عمرو سے پڑھا: "وَلَا يَسْمَعُ" 'یا' اور 'میم' کے فتحہ (زبر) کے ساتھ اور "الصُّمُّ" پیش (رفع) کے ساتھ بطور فاعل (٥)۔ باقیوں نے "تُسْمِعُ" پڑھا ہے جو 'اسمَعَت' کا مضارع ہے اور "الصُّمَّ" زبر (نصب) کے ساتھ بطور مفعول۔ مسئلہ: حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے اس بات کے انکار میں کہ نبی ﷺ نے بدر کے مردوں کو سنایا تھا، اسی آیت سے استدلال کیا، پس انہوں نے عقلی قیاس سے اس معاملے کو دیکھا اور اس آیت پر ٹھہر گئیں۔ حالانکہ نبی ﷺ سے یہ صحیح ثابت ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "تم ان سے زیادہ سننے والے نہیں ہو" (٦)۔ ابن عطیہ نے کہا: تو ایسا لگتا ہے کہ بدر کا واقعہ محمد ﷺ کے لیے خرقِ عادت (معجزہ) تھا کہ اللہ نے ان کی طرف ادراک کو لوٹا دیا جس سے انہوں نے آپ کا کلام سنا۔ اگر رسول اللہ ﷺ ان کے سننے کی خبر نہ

دیتے تو ہم آپ کا انہیں پکارنا باقی رہ جانے والے کافروں کے لیے توبیخ (ڈانٹ ڈپٹ) کے معنی میں، اور مومنوں کے سینوں کی شفا (سکون) کے معنی میں لیتے (۷)۔

(۱) تفسیر البغوی ۳/ ٤۲۷۔ (۲) تفسیر الطبری ۱۱٦/۱۸۔ (۳) مجمع البیان ۲۰/ ۲٤۹۔ (٤) ۱/ ۳۲٤ - ۳۲٥۔ (٥) السبعة ص ٤۸٦ میں ابن کثیر کی قرات اور ابو عمرو سے عباس کی روایت، اور التیسیر ص ۱٦۹ میں اکیلے ابن کثیر سے۔ (٦) سابقہ ۹/ ۲۷۳۔ (۷) المحرر الوجیز ٤/ ۲۷۰۔

206 Surah An-Naml: Verses 76 - 81

I said: Al-Bukhari reported: Abdullah bin Muhammad narrated to me that he heard Rauh bin 'Ubadah say: Sa'id bin Abi 'Arubah narrated to us, on the authority of Qatadah who said: Anas bin Malik mentioned to us from Abu Talhah that the Prophet of Allah (peace be upon him) ordered on the day of Badr that twenty-four of the leaders of the Quraysh be thrown into one of the foul, dirty wells of Badr. Whenever he gained victory over a people, he would stay in the open area for three nights. When it was the third day at Badr, he ordered his mount, its saddle was fastened, then he walked and his companions followed him. They said: We do not see him going except for some need of his, until he stood at the edge of the well and began calling them by their names and the names of their fathers: "O so-and-so son of so-and-so, and O so-and-so son of so-and-so, would it have pleased you if you had obeyed Allah and His Messenger? For we have found what our Lord promised us to be true, have you found what your Lord promised you to be true?" Umar said: O Messenger of Allah, you are speaking to bodies that have no souls! The Prophet (peace be upon him) said: "By Him in Whose hand is the soul of Muhammad, you are no better at hearing what I say than they are." Qatadah said: Allah brought them to life so that He could make them hear his words as a rebuke, belittlement, grace, regret, and remorse. Muslim also recorded it (1). Al-Bukhari said: Uthman narrated to us, saying: Abdah narrated to us, from Hisham, from his father, from Ibn Umar who said: The Prophet (peace be upon him) stood over the well of Badr and said: "Have you found what your Lord promised you to be true?" Then he said: "Indeed, they now hear what I say." This was mentioned to Aisha, and she said: The Prophet (peace be upon him) only said: "Indeed, they now know that what I used to tell them is the truth." Then she recited: "Indeed, you cannot make the dead hear" until she finished the verse (2). This verse has been countered by the story of Badr, by the greeting of peace upon graves, and by what has been narrated regarding that—that the souls are at the edge of the graves at times, and that the dead person hears the sound of footsteps when they leave him, among other things. If the dead person did not hear, he would not be greeted (3). This is clear and...

(1) Sahih al-Bukhari (3976), and Sahih Muslim (2875). Also recorded by Ahmad (16359). Al-Sindi said in his marginalia on the Musnad: "In a 'Tuwi'": in a well lined with stones or otherwise. "Mukhbath": active participle from 'Akhbatha': when one accompanies wicked people, i.e., he was wicked in himself, then his companions became wicked as well. "Al-Rakiyy": the well. "Ayasurrukum" i.e., it would have

appeared to you that if you had obeyed it would have been better. "Ma tukallimu" i.e., what speech are you speaking and what is its benefit. (2) Sahih al-Bukhari (3980 - 3981). Also recorded by Ahmad (4958), and Muslim (932): (26). Ahmad's narration does not include the recitation of the verse. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/ 270.

२०६ सूरह अन-नमल: आयतें ७६ - ८१

मैंने कहा: अल-बुखारी ने रिवायत की: अब्दुल्लाह बिन मुहम्मद ने मुझे बताया कि उन्होंने रूह बिन उबादा को कहते सुना: सईद बिन अबी अरुबा ने कतादा के हवाले से हमें बताया कि अनस बिन मालिक ने अबू तल्हा के हवाले से हमें बताया कि अल्लाह के पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने बद्र के दिन कुरैश के चौबीस सरदारों को बद्र के एक गंदे और खराब कुएं में फेंकने का आदेश दिया। जब भी वे किसी कौम पर विजय प्राप्त करते, तो वे तीन रातों तक खुले मैदान में ठहरते। जब बद्र में तीसरा दिन था, तो उन्होंने अपनी सवारी का आदेश दिया, उसका काठी कसी गई, फिर वे पैदल चले और उनके साथी उनके पीछे हो लिए। उन्होंने कहा: हम नहीं देखते कि वे अपनी किसी ज़रूरत के अलावा कहीं जा रहे हैं, यहाँ तक कि वे कुएं के किनारे खड़े हो गए और उन्हें उनके नामों और उनके पिताओं के नामों से पुकारने लगे: "ऐ फलां बिन फलां, और ऐ फलां बिन फलां, क्या तुम्हें यह अच्छा लगता कि तुमने अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा मानी होती? क्योंकि हमने वह पा लिया है जिसका हमारे रब ने हमसे सच्चा वादा किया था, तो क्या तुमने वह पा लिया जिसका तुम्हारे रब ने तुमसे वादा किया था?" उमर ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, आप उन शरीरों से बात कर रहे हैं जिनमें आत्माएं नहीं हैं! पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "उसकी कसम जिसके हाथ में मुहम्मद की जान है, तुम मेरी बात उनसे बेहतर नहीं सुन रहे हो।" कतादा ने कहा: अल्लाह ने उन्हें जीवित कर दिया ताकि उन्हें फटकार, तुच्छता, अनुग्रह, दुख और पछतावे के रूप में अपनी बात सुना सकें। इसे मुस्लिम ने भी रिवायत किया है (१)। अल-बुखारी ने कहा: उस्मान ने हमसे कहा: अब्दा ने हिशाम से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने इब्न उमर से रिवायत की कि: पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) बद्र के कुएं पर खड़े हुए और कहा: "क्या तुमने वह पा लिया जिसका तुम्हारे रब ने तुमसे सच्चा वादा किया था?" फिर फरमाया: "बेशक, वे अब वह सुन रहे हैं जो मैं कह रहा हूँ।" यह आयशा को बताया गया, तो उन्होंने कहा: पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने केवल इतना कहा था: "बेशक, वे अब जान गए हैं कि जो मैं उनसे कहता था वह सच है।" फिर उन्होंने आयत पढ़ी: "बेशक, आप मुर्दों को नहीं सुना सकते" यहाँ तक कि उन्होंने आयत पूरी की (२)। इस आयत का मुकाबला बद्र की कहानी, कब्रों पर सलाम भेजने और इस संबंध में रिवायत की गई बातों से किया गया है—कि आत्माएं समय-समय पर कब्रों के किनारे होती हैं, और यह कि मुर्दा व्यक्ति जूतों की आहट सुनता है जब लोग उससे दूर जाते हैं, और अन्य बातें। यदि मुर्दा नहीं सुनता, तो उसे सलाम नहीं किया जाता (३)। यह स्पष्ट है और...

(१) सहीह अल-बुखारी (३९७६), और सहीह मुस्लिम (२८७५)। अहमद (१६३५९) ने भी इसे रिवायत किया है। अल-सिंदी ने मुस्नद पर अपने हाशिए में कहा: "'तुवी' में": पत्थरों से बने कुएं में या किसी और चीज़ से। "मुख्बथ": 'अख्बथा' का कर्तावाचक संज्ञा: जब कोई दुष्ट लोगों के साथ रहता है, यानी वह स्वयं में बुरा था, फिर उसके साथी भी बुरे हो गए। "अल-रकीय": कुआं। "अयासर्रुकुम" यानी, यह तुम्हें स्पष्ट होता कि यदि तुमने आज्ञा मानी होती तो बेहतर होता। "मा तुकल्लिमु" यानी, आप क्या बात कर रहे हैं और इसका क्या लाभ है। (२) सहीह अल-बुखारी (३९८० - ३९८१)। अहमद (४९५८) और मुस्लिम (९३२): (२६) ने भी इसे रिवायत किया है। अहमद की रिवायत में आयत पढ़ने का उल्लेख नहीं है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/ २७०।

۲۰۶ سورة النمل: آیات ۷۶ - ۸۱

میں نے کہا: امام بخاریؒ نے روایت کیا: مجھے عبداللہ بن محمد نے بتایا، انہوں نے روح بن عبادہ سے سنا، انہوں نے کہا: ہمیں سعید بن ابی عروبہ نے قتادہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: انس بن مالک نے ابو طلحہ رضی اللہ عنہ کے حوالے سے ذکر کیا کہ اللہ کے نبی ﷺ نے بدر کے دن قریش کے چوبیس سرداروں کے بارے میں حکم دیا، تو انہیں بدر کے گندے اور غلیظ کنوؤں میں سے ایک میں ڈال دیا گیا۔ آپ ﷺ جب کسی قوم پر غالب آتے تو وہاں کھلے میدان میں تین راتیں قیام فرماتے۔ جب بدر میں تیسرا دن ہوا تو آپ نے اپنی سواری کا حکم دیا، اس پر کجاوہ کسا گیا، پھر آپ چلے اور آپ کے صحابہ آپ کے پیچھے ہو لیے۔ صحابہ نے کہا: ہم یہی سمجھتے ہیں کہ آپ کسی ضرورت سے جا رہے ہیں، یہاں تک کہ آپ کنوئیں کے منڈیر پر کھڑے ہو گئے اور انہیں ان کے اور ان کے باپوں کے ناموں سے پکارنے لگے: "اے فلاں بن فلاں! اور اے فلاں بن فلاں! کیا تمہیں یہ بات خوش کرتی کہ تم نے اللہ اور اس کے رسول کی اطاعت کی ہوتی؟ کیونکہ ہم نے تو وہ سچ پا لیا ہے جس کا ہمارے رب نے ہم سے وعدہ کیا تھا، تو کیا تم نے بھی وہ سچ پا لیا ہے جس کا تمہارے رب نے تم سے وعدہ کیا تھا؟" حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول! آپ ایسے جسموں سے کلام کر رہے ہیں جن میں روحیں نہیں ہیں! تو نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اس ذات کی قسم جس کے قبضے میں محمد (ﷺ) کی جان ہے! جو میں کہہ رہا ہوں، اسے تم ان سے زیادہ نہیں سن رہے۔" قتادہ نے کہا: اللہ تعالیٰ نے انہیں زندہ کر دیا یہاں تک کہ انہیں اپنی بات سنوائی تاکہ ان کی توبیخ، ان کی تحقیر، حسرت اور ندامت کا باعث ہو۔ اسے مسلم نے بھی روایت کیا ہے (۱)۔ امام بخاری نے کہا: ہمیں عثمان نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں عبدہ نے ہشام سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے ابن عمر رضی اللہ عنہما سے روایت کیا کہ: نبی کریم ﷺ

بدر کے کنوئیں پر کھڑے ہوئے اور فرمایا: "کیا تم نے وہ سچ پا لیا جس کا تمہارے رب نے تم سے وعدہ کیا تھا؟" پھر فرمایا: "وہ اب وہ سن رہے ہیں جو میں کہہ رہا ہوں۔" حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کو یہ بات پہنچی تو انہوں نے فرمایا: نبی کریم ﷺ نے تو صرف یہ فرمایا تھا کہ: "انہیں اب معلوم ہو گیا ہے کہ جو میں ان سے کہتا تھا وہ حق ہے۔" پھر انہوں نے یہ آیت پڑھی: ﴿إِنَّكَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتَى﴾ (بے شک آپ مردوں کو نہیں سنا سکتے) یہاں تک کہ انہوں نے آیت مکمل کی (۲)۔ اور اس آیت کا مقابلہ قصہ بدر، قبر والوں پر سلام بھیجنے، اور اس سلسلے میں مروی روایات سے کیا گیا ہے کہ روحیں اوقات میں قبروں کے کنارے ہوتی ہیں، اور یہ کہ مردہ جوتوں کی چاپ سنتا ہے جب لوگ اس کے پاس سے پلٹتے ہیں، وغیرہ۔ اگر مردہ نہ سنتا تو اسے سلام نہ کیا جاتا (۳)۔ اور یہ واضح ہے اور...

(۱) صحیح بخاری (۳۹۷۶)، اور صحیح مسلم (۲۸۷۵)۔ اور اسے احمد نے بھی روایت کیا ہے (۱۶۳۵۹)۔ سندی نے مسند کے حاشیے میں کہا: "فی طوی": پتھروں سے بنے کنوئیں میں۔ "مخبث": اسم فاعل ہے 'اخبث' سے: جب وہ خبیثوں کا ساتھی بنے، یعنی وہ بذات خود خبیث تھا، پھر اس کے ساتھی بھی خبیث ہو گئے۔ "الرکی": کنواں۔ "أیسرکم" یعنی: تمہیں یہ بات ظاہر ہو جاتی کہ اگر تم اطاعت کرتے تو بہتر ہوتا۔ "ما تکلم" یعنی: آپ کیا کلام کر رہے ہیں اور اس کا کیا فائدہ ہے۔ (۲) صحیح بخاری (۳۹۸۰ - ۳۹۸۱)۔ اور اسے احمد (۴۹۵۸)، اور مسلم (۹۳۲): (۲۶) نے بھی روایت کیا ہے۔ احمد کی روایت میں آیت کی قرات نہیں ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۴/ ۲۷۰۔

We clarified it in the book "At-Tadhkirah" (1). The Almighty's saying: {And you are not the guide of the blind out of their error} i.e., their disbelief; meaning: it is not within your power to create faith in their hearts. Hamza read it: "And you do not guide the blind out of their error," like His saying: {Would you then guide the blind} [Yunus: 43]. The rest read: "as a guide of the blind," and this is the choice of Abu Ubayd and Abu Hatim, and in "Ar-Rum" (2) there is the like of it (3). All of them paused on "bi-hadi" with the 'ya' in this Surah and without the 'ya' in "Ar-Rum" following the Mushaf, except for Ya'qub, for he paused on both with the 'ya' (4). Al-Farra' and Abu Hatim permitted: "And you are not guiding (bi-hadi) the blind," which is the original form. In the reading of Abdullah: "And you do not guide the blind." {You can only make hear} i.e., you do not make hear (5). {those who believe in Our verses} Ibn Abbas said: meaning, except those whom He created for happiness, so they are sincere in monotheism.

The Almighty's saying: {And when the word has fallen against them, We will bring forth for them a creature from the earth speaking to them, [saying] that the people were, of Our verses, not certain [in faith]. (82) And [warn of] the Day when We will gather from every nation a company of those who deny Our verses, and they will be [driven] in rows. (83) Until, when they arrive, He will say, "Did you deny My verses while you encompassed them not in knowledge, or what [precisely] was it that you were doing?" (84) And the word will befall them for what they wronged, and they will not speak. (85) Do they not see that We made the night that they may rest therein and the day giving sight? Indeed in that are signs for a people who believe. (86)}

The Almighty's saying: {And when the word has fallen against them, We will bring forth for them a creature from the earth speaking to them} There was disagreement regarding the meaning of "the word has fallen" and about the creature. It was said: the meaning of "the word has fallen against them" is: wrath became obligatory upon them. This was said by Qatadah. Mujahid said: meaning, the word became true against them that they would not believe. Ibn Umar and Abu said...

---

(1) 1/144-145. (2) At verse (53). (3) Al-Sab'ah p. 486, and Al-Taysir p. 169. (4) Al-Nashr 2/138 and 139. (5) I'rab al-Qur'an 3/220-221.

२०७ सूरह अन-नमल: आयत ८१ - ८६

हमने इसे किताब "अल-तज़किरा" (१) में स्पष्ट किया है। अल्लाह का फरमान: {और न ही आप अंधों को उनके भटकाव से राह दिखाने वाले हैं} यानी: उनका कुफ्र; मतलब: यह आपके वश में नहीं है कि आप उनके दिलों में ईमान पैदा करें। हमज़ा ने इसे इस तरह पढ़ा है: "और आप अंधों को उनके भटकाव से राह नहीं दिखाते," जैसा कि अल्लाह का फरमान है: {क्या फिर आप अंधों को राह दिखाएंगे} [यूनुस: ४३]। बाकी सब ने "अंधों के मार्गदर्शक के रूप में" (बि-हादियल-उम्यि) पढ़ा है और यह अबू उबैद और अबू हातिम की पसंद है, और "अर-रूम" (२) में भी इसके जैसा ही है (३)। उन सभी ने इस सूरह में "बि-हादी" शब्द पर 'या' के साथ रुकने का नियम अपनाया और "अर-रूम" में मुसहफ के अनुसरण में बिना 'या' के रुके, सिवाय याकूब के, क्योंकि उन्होंने दोनों में 'या' के साथ ही रुकना अपनाया (४)। अल-फर्रा और अबू हातिम ने "वमा अंता बि-हादि अल-उम्य" की अनुमति दी है जो कि मूल रूप है। और अब्दुल्ला की किराअत में है: "वमा अन तहदियल-उम्य"। {आप केवल उन्हीं को सुना सकते हैं} यानी: आप नहीं सुना सकते (५)। {जो हमारी आयतों पर ईमान लाते हैं} इब्न अब्बास ने कहा: यानी, सिवाय उनके जिन्हें उसने सौभाग्य के लिए पैदा किया है, अतः वे तौहीद (एकेश्वरवाद) में ईमानदार हैं।

अल्लाह का फरमान: {और जब उनके विरुद्ध बात पूरी हो जाएगी, तो हम उनके लिए पृथ्वी से एक जानवर निकालेंगे जो उनसे बात करेगा कि लोग हमारी आयतों पर यकीन नहीं करते थे। (८२) और जिस दिन हम हर समुदाय में से एक गिरोह को इकट्ठा करेंगे जो हमारी आयतों को झुठलाते थे, फिर उन्हें कतारों में खड़ा किया जाएगा। (८३) यहाँ तक कि जब वे आ जाएंगे, तो वह कहेगा, "क्या तुमने मेरी आयतों को झुठलाया था जबकि तुम्हारा ज्ञान उन तक नहीं पहुँचा था, या तुम क्या ही करते रहे थे?" (८४) और उनके ज़ुल्म के कारण उन पर बात पूरी हो जाएगी, तो वे बोल न सकेंगे। (८५) क्या उन्होंने नहीं देखा कि हमने रात बनाई ताकि वे उसमें आराम करें और दिन को दिखाने वाला बनाया? निस्संदेह इसमें उन लोगों के लिए निशानियाँ हैं जो ईमान लाते हैं। (८६)}

अल्लाह का फरमान: {और जब उनके विरुद्ध बात पूरी हो जाएगी, तो हम उनके लिए पृथ्वी से एक जानवर निकालेंगे जो उनसे बात करेगा} "बात पूरी होने" के अर्थ और उस जानवर के बारे में मतभेद है। कहा गया है: "उन पर बात पूरी हो गई" का अर्थ है: उन पर क्रोध अनिवार्य हो गया। यह कतादाह ने कहा है। मुजाहिद ने कहा: यानी, उन पर यह बात सच हो गई कि वे ईमान नहीं लाएंगे। इब्न उमर और अबू ने कहा...

(१) १/१४४-१४५। (२) आयत (५३) के पास। (३) अस-सबा पृ. ४८६, और अत-तयसीर पृ. १६९। (४) अन-नश्र २/१३८ और १३९। (५) इराब अल-कुरान ३/२२०-२२१।

۲۰۷ سورة النمل: آیات ۸۱ - ۸۶

ہم نے اسے کتاب «التذکرہ» (۱) میں واضح کیا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا أَنتَ بِهَادِي الْعُمْيِ عَن ضَلَٰلَتِهِمْ﴾ یعنی: ان کا کفر؛ مراد: یہ آپ کے بس میں نہیں کہ آپ ان کے دلوں میں ایمان پیدا کر دیں۔ حمزہ نے پڑھا: «وما أنتَ تَهدي العُمْيَ عَنْ ضَلَالَتِهِمْ» جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: ﴿أَفَأَنْتَ تَهْدِي الْعُمْيَ﴾ [یونس: ۴۳]۔ باقی سب نے: «بِهَادِي الْعُمْيِ» پڑھا ہے اور یہی ابو عبید اور ابو حاتم کا انتخاب ہے اور سورہ «الروم» (۲) میں بھی اسی طرح ہے (۳)۔ ان سب نے اس سورت میں لفظ «بِهَادِي» پر 'یا' کے ساتھ وقف کیا اور «الروم» میں مصحف کی پیروی کرتے ہوئے بغیر 'یا' کے وقف کیا، سوائے یعقوب کے کیونکہ انہوں نے دونوں جگہ 'یا' کے ساتھ وقف کیا (۴)۔ فراء اور ابو حاتم نے «وما أنتَ بهادِ العُمْيَ» کی اجازت دی ہے جو کہ اصل ہے۔ اور عبداللہ کی قرأت میں ہے: «وَمَا أَنْ تَهْدِي العُمْيَ»۔ ﴿إِن تُسْمِعُ﴾ یعنی: تم نہیں سناتے (۵)۔ ﴿إِلَّا مَنْ يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا﴾ ابن عباس نے کہا: یعنی، سوائے ان کے جنہیں اللہ نے سعادت کے لیے پیدا کیا ہے، پس وہ توحید میں مخلص ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِذَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ أَخْرَجْنَا لَهُمْ دَابَّةً مِنَ الْأَرْضِ تُكَلِّمُهُمْ أَنَّ النَّاسَ كَانُوا بِآيَاتِنَا لَا يُوقِنُونَ (۸۲) وَيَوْمَ نَحْشُرُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ فَوْجًا مِمَّنْ يُكَذِّبُ بِآيَاتِنَا فَهُمْ يُوزَعُونَ (۸۳) حَتَّى إِذَا جَاءُوا قَالَ أَكَذَّبْتُمْ بِآيَاتِي وَلَمْ تُحِيطُوا بِهَا عِلْمًا أَمَّاذَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (۸٤) وَوَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ بِمَا ظَلَمُوا فَهُمْ لَا يَنْطِقُونَ (۸۵) أَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا اللَّيْلَ لِيَسْكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ (۸٦)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِذَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ أَخْرَجْنَا لَهُمْ دَابَّةً مِنَ الْأَرْضِ تُكَلِّمُهُمْ﴾ 'وقوعِ قول' کے معنی اور اس جانور کے بارے میں اختلاف پایا جاتا ہے۔ کہا گیا ہے: «وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ» کا معنی ہے: ان پر غضب واجب ہو گیا۔ یہ قتادہ کا قول ہے۔ مجاہد نے کہا: یعنی ان پر یہ بات ثابت ہوگئی کہ وہ ایمان نہیں لائیں گے۔ ابن عمر اور ابو نے کہا...

(۱) ۱/ ۱۴۴ - ۱۴۵۔ (۲) آیت (۵۳) کے پاس۔ (۳) السبعہ ص ۴۸۶ ، اور التیسیر ص ۱۶۹۔ (۴) النشر ۲/ ۱۳۸ اور ۱۳۹۔ (۵) اعراب القرآن ۳/ ۲۲۰ - ۲۲۱۔

Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with them both) said: If they do not command the good and forbid the evil, wrath becomes obligatory upon them (1). And Abdullah ibn Mas'ud said: The falling of the Word occurs with the death of the scholars, the departure of knowledge, and the lifting of the Qur'an. Abdullah said: Recite the Qur'an frequently before it is lifted. They said: These physical copies (Mus-hafs) are lifted, but what about what is in the hearts of men? He said: It will be taken away by night, so they wake up empty of it, and they forget 'La ilaha illa Allah' (There is no god but Allah), and they fall into the speech of the Days of Ignorance (Jahiliyya) and their poetry, and that is when the Word falls upon them.

I say: Abu Bakr al-Bazzar narrated it with its chain of transmission, saying: Abdullah ibn Yusuf al-Thaqafi narrated to us, saying: Abd al-Majid ibn Abd al-Aziz narrated to us, from Musa ibn Ubaydah, from Safwan ibn Sulaym, from [Najiyah ibn Abdullah ibn Utbah ibn Abdullah ibn Mas'ud, from his father, from Abdullah ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him)] (2) that he said: Increase your visits to this House (the Kaaba) before it is lifted and people forget its location, and increase your recitation of the Qur'an before it is lifted. They said: O Abu Abd al-Rahman, these physical copies are lifted, so what about what is in the hearts of men? He said: They will wake up and say: We used to speak some words and say something, then they return to the poetry of Jahiliyya and the narrations of Jahiliyya, and that is when the Word falls upon them (3).

And it was said: 'The Word' refers to the statement of Allah Almighty: {But the Word from Me will come true: 'I will surely fill Hell...'} [As-Sajdah: 13]. Thus, the falling of the Word is the necessity of punishment upon these people. When they reach a limit where their repentance is no longer accepted and no believing child is born to them, then the Hour will be established. This was mentioned by al-Qushayri.

A sixth opinion: Hafsa bint Sirin said: I asked Abu al-Aliya about the statement of Allah Almighty:

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 4/226. And the statement of Ibn Umar was narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/85, al-Tabari 18/120 and 121, and Ibn Abi Hatim in his Tafsir (16585). (2) In all versions: "a son of Abdullah ibn Mas'ud from him from his father" and the correction is from the sources of documentation. (3) Narrated by al-Darimi (3341), and Ibn Abi Hatim in his Tafsir (16586) via Musa ibn Ubaydah. And narrated by

al-Bayhaqi in al-Shu'ab (2026) via Musa ibn Sa'd, from Najiyah. And narrated by Abd al-Razzaq (5981), and Ibn Abi Shaybah 10/534, and al-Tabarani in al-Kabir (8698, 8699, and 8700), and al-Hakim 4/504 via Shaddad ibn Ma'qil, from Ibn Mas'ud similarly. And al-Dhahabi authenticated it in al-Talkhis.

208 सूरा अन-नमल: आयतें 82 - 86

सईद अल-ख़ुदरी (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) ने कहा: यदि वे अच्छाई का आदेश नहीं देते और बुराई से नहीं रोकते, तो उन पर क्रोध अनिवार्य हो जाता है (1)। और अब्दुल्ला इब्न मसूद ने कहा: 'वाणी का गिरना' विद्वानों की मृत्यु, ज्ञान के प्रस्थान और कुरान के उठा लिए जाने के साथ होता है। अब्दुल्ला ने कहा: कुरान का अधिक पाठ करो इससे पहले कि वह उठा लिया जाए। उन्होंने कहा: ये मुसहफ़ (प्रतियां) उठा ली जाती हैं, लेकिन उन बातों का क्या जो पुरुषों के दिलों में हैं? उन्होंने कहा: इसे रात में ले जाया जाएगा, इसलिए वे इससे खाली होकर जागेंगे, और वे 'ला इलाहा इल्लल्लाह' (अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं) भूल जाएंगे, और वे अज्ञानता (जाहिलियत) की बातों और उनकी कविताओं में पड़ जाएंगे, और यही वह समय है जब उन पर वाणी गिरती है।

मैं कहता हूँ: अबू बक्र अल-बज़ार ने इसे अपनी संचरण श्रृंखला के साथ वर्णित किया है, उन्होंने कहा: अब्दुल्ला इब्न यूसुफ अल-थकफी ने हमें बताया, उन्होंने कहा: अब्दुल मजीद इब्न अब्दुल अज़ीज़ ने हमें मूसा इब्न उबैदा से, सफ़वान इब्न सुलेम से, [नाजिया इब्न अब्दुल्ला इब्न उतबा इब्न अब्दुल्ला इब्न मसूद, अपने पिता से, अब्दुल्ला इब्न मसूद (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से] (2) कि उन्होंने कहा: इस घर (काबा) की यात्रा अधिक करें इससे पहले कि इसे उठा लिया जाए और लोग इसका स्थान भूल जाएं और कुरान का अधिक पाठ करें इससे पहले कि इसे उठा लिया जाए। उन्होंने कहा: ऐ अबू अब्दुर्रहमान, ये प्रतियां उठा ली जाती हैं, तो पुरुषों के दिलों में जो है उसका क्या? उन्होंने कहा: वे जागेंगे और कहेंगे: हम कुछ शब्द बोला करते थे और कुछ कहा करते थे, फिर वे जाहिलियत की कविता और जाहिलियत की कहानियों की ओर लौट जाएंगे, और यही वह समय है जब उन पर वाणी गिरती है (3)।

और कहा गया: 'वाणी' से तात्पर्य अल्लाह सर्वशक्तिमान का यह कथन है: {लेकिन मेरी ओर से वाणी सत्य हो चुकी है: 'मैं अवश्य ही जहन्नम (नरक) को भर दूँगा...'} [अस-सजदा: 13]। इस प्रकार, वाणी का गिरना इन लोगों पर दंड की अनिवार्यता है। जब वे उस सीमा तक पहुँच जाते हैं जहाँ उनकी तौबा (पश्चाताप) स्वीकार नहीं की जाती और उनके यहाँ कोई आस्तिक संतान पैदा नहीं होती, तब प्रलय आएगी। इसका उल्लेख अल-कुशायरी ने किया है।

छठी राय: हफसा बिंत सिरीन ने कहा: मैंने अबू अल-ालिया से अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में पूछा:

(1) अल-नुकात वल-उयून 4/226। और इब्न उमर के कथन को अब्दुल रज्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर 2/85 में, अल-तबरी 18/120 और 121 में, और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (16585) में निकाला है। (2) सभी संस्करणों में: "अब्दुल्ला इब्न मसूद का एक पुत्र उससे अपने पिता से" और सुधार दस्तावेज़ीकरण के स्रोतों से है। (3) इसे अल-दारिमी (3341) ने और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (16586) में मूसा इब्न उबैदा के माध्यम से निकाला है। और अल-बैहकी ने अल-शुआब (2026) में मूसा इब्न साद के माध्यम से, नाजिया से निकाला है। और अब्दुल रज्ज़ाक (5981), और इब्न अबी शयबा 10/534, और अल-तबरानी ने अल-कबीर (8698, 8699 और 8700) में, और अल-हाकिम 4/504 में शद्दाद इब्न मकिल के माध्यम से, इब्न मसूद से इसी तरह निकाला है। और अल-ज़हबी ने अल-तल्खीस में इसे प्रमाणित किया है।

۲۰۸ سورہ النمل: آیات ۸۲ - ۸۶

سعید الخدری رضی اللہ عنہما نے فرمایا: جب وہ نیکی کا حکم نہیں دیں گے اور برائی سے نہیں روکیں گے تو ان پر غصہ واجب ہو جائے گا (۱)۔ اور عبداللہ بن مسعود نے فرمایا: 'قول کا واقع ہونا' علماء کی وفات، علم کے اٹھ جانے اور قرآن کے اٹھائے جانے سے ہوتا ہے۔ عبداللہ نے کہا: قرآن کی تلاوت کثرت سے کرو قبل اس کے کہ اسے اٹھا لیا جائے۔ انہوں نے کہا: یہ مصاحف تو اٹھا لیے جاتے ہیں، لیکن ان کا کیا جو لوگوں کے سینوں میں ہے؟ انہوں نے فرمایا: اسے رات کے وقت لے جایا جائے گا، پس وہ اس سے خالی ہو کر صبح کریں گے، اور وہ 'لا الہ الا اللہ' بھول جائیں گے، اور جاہلیت کی باتوں اور ان کے اشعار میں پڑ جائیں گے، اور یہ وہ وقت ہے جب ان پر قول واقع ہو گا۔

میں کہتا ہوں: اسے ابوبکر البزار نے اپنی سند سے روایت کیا، کہا: ہمیں عبداللہ بن یوسف الثقفی نے بیان کیا، کہا: ہمیں عبدالمجید بن عبدالعزیز نے موسیٰ بن عبیدہ سے، انہوں نے صفوان بن سلیم سے، انہوں نے [ناجیہ بن عبداللہ بن عتبہ بن عبداللہ بن مسعود سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے] (۲) کہ انہوں نے فرمایا: اس گھر (کعبہ) کی زیارت کثرت سے کرو اس سے پہلے کہ اسے اٹھا لیا جائے اور لوگ اس کی جگہ بھول جائیں، اور قرآن کی تلاوت کثرت سے کرو اس سے پہلے کہ اسے اٹھا لیا جائے۔ انہوں نے کہا: اے ابوعبدالرحمن، یہ مصاحف تو اٹھا لیے جاتے ہیں، پھر اس کا کیا جو لوگوں کے سینوں میں ہے؟ انہوں نے فرمایا: پس وہ صبح کریں گے اور کہیں گے: ہم کچھ کلام کرتے تھے اور کچھ بات کہتے تھے، پھر وہ جاہلیت کے اشعار اور جاہلیت کی باتوں کی طرف لوٹ جائیں گے، اور یہ وہ وقت ہے جب ان پر قول واقع ہوگا (۳)۔

اور کہا گیا ہے: 'قول' سے مراد اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {ولكن حق القول منى لاملأن جهنم} [السجدہ: ۱۳]۔ پس قول کا واقع ہونا ان لوگوں پر عذاب کا واجب ہونا ہے۔ پس جب وہ اس حد تک پہنچ جائیں گے کہ ان کی توبہ قبول نہیں کی جائے گی اور ان کے ہاں کوئی مومن بچہ پیدا نہیں ہو گا، تب قیامت قائم ہو گی۔ اسے القشیری نے ذکر کیا ہے۔

اور چھٹی قول: حفصہ بنت سیرین نے کہا: میں نے ابوالعالیہ سے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں پوچھا:

---

(۱) النکت والعیون ۴/۲۲۶۔ اور ابن عمر کا قول عبدالرزاق نے اپنی تفسیر ۲/۸۵ میں، اور الطبری نے ۱۸/۱۲۰ اور ۱۲۱ میں، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۶۵۸۵) میں نکالا ہے۔ (۲) تمام نسخوں میں: "ابن لعبد اللہ بن مسعود عنہ عن ابیہ" ہے اور تصحیح تخریج کے مصادر سے ہے۔ (۳) اسے الدارمی (۳۳۴۱) نے، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۶۵۸۶) میں موسیٰ بن عبیدہ کے واسطے سے نکالا ہے۔ اور البیہقی نے الشعب (۲۰۲۶) میں موسیٰ بن سعد کے واسطے سے ناجیہ سے نکالا ہے۔ اور عبدالرزاق (۵۹۸۱)، اور ابن ابی شیبہ ۱۰/۵۳۴، اور الطبرانی نے الکبیر (۸۶۹۸، ۸۶۹۹ اور ۸۷۰۰) میں، اور الحاکم نے ۴/۵۰۴ میں شداد بن معقل کے واسطے سے ابن مسعود سے اسی طرح نکالا ہے۔ اور الذہبی نے التلخیص میں اسے صحیح قرار دیا ہے۔

Surah An-Naml: Verses 82 - 86

209

"And when the word befalls them, We will bring forth for them a creature from the earth speaking to them." He said: Allah revealed to Noah: "That none will believe from your people except those who have already believed" [Hud: 36]. It was as if there was a cover over my face and it was removed. An-Nahas said: This is a beautiful answer; because people are tested and delayed; because among them are believers and righteous people, and those whom Allah (Almighty and Majestic) knew would believe and repent. That is why they were given respite and we were commanded to take the jizya. When this is gone, the "Word" becomes binding upon them, and they become like the people of Noah when Allah Almighty said: "That none will believe from your people except those who have already believed" (1).

I say: All opinions, upon reflection, return to one meaning, and the evidence for it is the end of the verse: "Indeed, the people were not certain of Our signs." It was also read as "Anna" with a fatha on the hamza, and this will come later. In "Sahih Muslim" from Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him), he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Three things, once they appear, no soul will benefit from its faith if it had not believed before or earned through its faith some good: the rising of the sun from the west, the Dajjal, and the Beast of the Earth," and this has passed (3). There is much disagreement regarding the identification of this beast, its description, and where it will emerge from. We have mentioned this in the book "Al-Tadhkirah" (4), and we will mention it here, God willing, in detail. The first of the opinions is that it is the foal of Salih's camel, which is the most correct one - and Allah knows best - because of what Abu Dawud al-Tayalisi mentioned in his "Musnad" on the authority of Hudhayfah: The Messenger of Allah (peace be upon him) mentioned the Beast and said: "It has three emergences in time: it emerges in the farthest desert, and its mention does not enter the town - meaning Makkah - then it remains hidden for

a long time, then it emerges another time closer than that and its mention spreads in the desert and its mention enters the town - meaning Makkah -." The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Then, while people are in the greatest mosque in sanctity before Allah and the most honored by Allah, the Sacred Mosque (Masjid al-Haram), nothing will startle them except that it is grumbling between the Corner (Rukn) and the Station (Maqam), shaking the dust off its head."

(1) I'rab al-Qur'an 3 / 221 and the saying of Hafsa was recorded by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2 / 83, al-Tabari 18 / 120, and Ibn Abi Hatim in his Tafsir (16591). (2) What is in brackets is from Sahih Muslim and is not in the original manuscripts. (3) Sahih Muslim (158), and it preceded in 9 / 128. (4) 2 / 696 - 702.

सूरह अन-नमल: आयत ८२ - ८६

२०९

"और जब उनके विरुद्ध बात पूरी हो जाएगी, तो हम उनके लिए पृथ्वी से एक जीव निकालेंगे जो उनसे बात करेगा।" उसने कहा: अल्लाह ने नूह को वह्य (प्रकाशना) भेजी: "{तुम्हारी कौम में से उनके सिवा जो ईमान ला चुके हैं, कोई और ईमान नहीं लाएगा}" [हूद: ३६]। ऐसा लगा मानो मेरे चेहरे पर कोई पर्दा था जिसे हटा दिया गया। अन-नहस ने कहा: यह एक सुंदर उत्तर है; क्योंकि लोगों की परीक्षा ली जाती है और उन्हें विलंबित किया जाता है; क्योंकि उनमें मोमिन (विश्वासी) और नेक लोग हैं, और वे लोग भी हैं जिनके बारे में अल्लाह (सर्वशक्तिमान और महान) जानता है कि वे ईमान लाएंगे और तौबा (पश्चाताप) करेंगे। इसीलिए उन्हें अवसर दिया गया और हमें जज़िया लेने का आदेश दिया गया। जब यह बात खत्म हो जाएगी, तो उनके विरुद्ध "कौल" (वचन) अनिवार्य हो जाएगा, और वे नूह की कौम की तरह हो जाएंगे जब अल्लाह तआला ने कहा: "{तुम्हारी कौम में से उनके सिवा जो ईमान ला चुके हैं, कोई और ईमान नहीं लाएगा}" (१)।

मैंने कहा: चिंतन करने पर सभी विचार एक ही अर्थ की ओर लौटते हैं, और इसका प्रमाण आयत का अंत है: "बेशक लोग हमारी आयतों पर यक़ीन नहीं रखते थे।" इसे हमज़ा पर ज़बर के साथ "अन्ना" भी पढ़ा गया है, और यह आगे आएगा। "सहीह मुस्लिम" में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "तीन चीजें जब ज़ाहिर हो जाएँगी, तो किसी ऐसे व्यक्ति को उसका ईमान लाभ नहीं देगा जिसने उससे पहले ईमान न लाया हो या अपने ईमान में कोई भलाई न कमाई हो: पश्चिम से सूरज का निकलना, दज्जाल, और ज़मीन का जानवर (दाब्बतुल अर्ज़)," और यह गुज़र चुका है (३)। इस जानवर की पहचान, उसकी विशेषता और वह कहाँ से निकलेगा, इसके बारे में बहुत मतभेद हैं। हमने इसका उल्लेख "अल-तज़किरा" (४) पुस्तक में किया है, और हम यहाँ अल्लाह ने चाहा तो विस्तार से इसका उल्लेख करेंगे। पहला विचार यह है कि यह सालेह (अलैहिस्सलाम) की ऊँटनी का बच्चा है, और यही सबसे सही विचार है - और अल्लाह बेहतर जानता है - क्योंकि अबू दाऊद अल-तयालिसी ने अपनी "मुसनद" में हुज़ैफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से उल्लेख किया है: अल्लाह के रसूल

(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने जानवर का ज़िक्र किया और फ़रमाया: "ज़माने में उसके तीन बार निकलने की घटनाएँ होंगी: वह सुदूर देहात में निकलेगा, और शहर (यानी मक्का) में उसकी चर्चा नहीं होगी। फिर वह एक लंबे समय तक छिपा रहेगा, फिर वह एक और बार निकलेगा जो उससे कम दूरी पर होगा, और देहात में उसकी चर्चा फैल जाएगी और शहर (यानी मक्का) में उसकी चर्चा पहुँच जाएगी।" अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "फिर, जबकि लोग अल्लाह के नज़दीक सबसे पवित्र और सबसे सम्मानित मस्जिद, मस्जिद-ए-हराम में होंगे, उन्हें किसी चीज़ ने नहीं डराया होगा सिवाय इसके कि वह (जानवर) रुकन और मकाम के बीच आवाज़ कर रहा होगा और अपने सिर से मिट्टी झाड़ रहा होगा।"

(१) ए'राबुल कुरआन ३ / २२१ और हफ्सा का कथन अब्दुर रज्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर २ / ८३, तबरी १८ / १२० और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (१६५९१) में उद्धृत किया है। (२) कोष्ठक के भीतर का अंश सहीह मुस्लिम से है, और यह प्रतियों में नहीं है। (३) सहीह मुस्लिम (१५८), और यह ९ / १२८ में पहले आ चुका है। (४) २ / ६९६ - ७०२।

سورة النمل: آیات ۸۲ - ۸۶

۲۰۹

﴿وَإِذَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ أَخْرَجْنَا لَهُمْ دَابَّةً مِنَ الْأَرْضِ تُكَلِّمُهُمْ﴾ پس فرمایا: اللہ نے نوح علیہ السلام کی طرف وحی کی: ﴿أَنَّهُ لَن يُؤْمِنَ مِن قَوْمِكَ إِلَّا مَن قَدْ ءَامَنَ﴾ [ہود: ۳۶] اور گویا میرے چہرے پر ایک پردہ تھا جو ہٹا دیا گیا۔ النحاس نے کہا: یہ ایک بہترین جواب ہے؛ کیونکہ لوگ آزمائش میں ہیں اور مؤخر کیے گئے ہیں؛ اس لیے کہ ان میں مومن اور صالح لوگ ہیں، اور وہ لوگ بھی ہیں جن کے بارے میں اللہ عزوجل جانتا ہے کہ وہ ایمان لائیں گے اور توبہ کریں گے؛ اسی لیے انہیں مہلت دی گئی اور ہمیں جزیہ لینے کا حکم دیا گیا۔ پس جب یہ ختم ہو جائے گا تو ان پر "قول" (بات) واجب ہو جائے گی، اور وہ قومِ نوح کی طرح ہو جائیں گے جب اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿أَنَّهُ لَن يُؤْمِنَ مِن قَوْمِكَ إِلَّا مَن قَدْ ءَامَنَ﴾(۱)۔

میں نے کہا: غور و فکر کرنے پر تمام اقوال ایک ہی معنی کی طرف لوٹتے ہیں اور اس پر دلیل آیت کا آخری حصہ ہے: «إِنَّ النَّاسَ كَانُوا بِآيَاتِنَا لا يُوقِنُونَ»۔ اور «أَنَّ» ہمزہ کے فتحہ (زبر) کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے، اور یہ آگے آئے گا۔ «صحیح مسلم» میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تین چیزیں جب ظاہر ہو جائیں گی تو کسی ایسے شخص کو اس کا ایمان نفع نہ دے گا جو اس سے پہلے ایمان نہ لایا ہو یا اپنے ایمان میں کوئی بھلائی نہ کمائی ہو: مغرب سے سورج کا نکلنا، دجال، اور زمین کا جانور (دابۃ الارض)" اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۳)۔ اس جانور کے تعین، اس کی صفت اور وہ کہاں سے نکلے گا، اس میں بہت زیادہ اختلاف ہے، ہم نے اس کا ذکر کتاب «التذکرہ» (۴) میں کیا ہے، اور یہاں انشاء اللہ تفصیل سے ذکر کریں گے۔ پس پہلا قول یہ ہے کہ یہ صالح علیہ

السلام کی اونٹنی کا بچہ ہے اور یہی سب سے صحیح ہے - واللہ اعلم - کیونکہ ابوداؤد الطیالسی نے اپنی «مسند» میں حضرت حذیفہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے: رسول اللہ ﷺ نے دابہ (جانور) کا ذکر کیا اور فرمایا: "زمانے میں اس کے تین اخراج ہوں گے: پس وہ بعید ترین دیہات میں نکلے گا، اور اس کا تذکرہ شہر (یعنی مکہ) میں داخل نہیں ہو گا، پھر وہ ایک طویل مدت تک چھپا رہے گا، پھر وہ ایک اور بار نکلے گا جو اس سے کم فاصلے پر ہو گا، پس اس کا تذکرہ دیہات میں پھیل جائے گا اور شہر (یعنی مکہ) میں داخل ہو جائے گا"۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "پھر، اس دوران کہ لوگ اللہ کے نزدیک سب سے عظیم اور سب سے محترم مسجد، مسجدِ حرام میں ہوں گے، انہیں کسی چیز نے خوفزدہ نہیں کیا ہو گا سوائے اس کے کہ وہ (جانور)

رکن اور مقام کے درمیان آواز نکال رہا ہو گا اور اپنے سر سے مٹی جھاڑ رہا ہو گا"۔

(۱) اعراب القرآن ۳ / ۲۲۱ اور حفصہ کا قول عبدالرزاق نے اپنی تفسیر ۲ / ۸۳، الطبری ۱۸ / ۱۲۰، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۶۵۹۱) میں روایت کیا ہے۔ (۲) بریکٹ کے درمیان والا حصہ صحیح مسلم سے ہے، اور یہ نسخوں میں نہیں ہے۔ (۳) صحیح مسلم (۱۵۸)، اور یہ ۹ / ۱۲۸ میں پہلے گزر چکا ہے۔ (۴) ۲/۶۹۶ - ۷۰۲۔

People scattered away from it (1) separately and together, while a group of believers remained steadfast, knowing they could not escape God. It started with them, and polished their faces until they made them like shining stars. Then it turned away into the earth; no pursuer could catch it, and no escapee could flee from it. Even a man would seek refuge from it through prayer, and it would come to him from behind and say: "O so-and-so, are you praying now?" Then it would approach him and mark him on his face, then depart. People would then share wealth and associate (3) in cities, and the believer would be known from the disbeliever, to the point that a believer would say: "O disbeliever, pay me my due." (4) The point of evidence in this Hadith is its description as a 'young camel' in the saying: "And it grunts (lows)," for grunting is only for camels. That is because when the mother camel was killed, the young camel fled, and a rock opened for it, it entered inside, and then it closed over it. So it remains in it until it comes out by the permission of Allah, Mighty and Majestic. It was also narrated that it is a beast covered in hair, having limbs (5), and its length is sixty cubits (6). And it is said: It is 'Al-Jassasah' (the spy). This is the saying of Abdullah bin Umar (7). And it was narrated from Ibn Umar...

(1) Meaning: dispersed. *Al-Nihayah* (ref-d). (2) In the manuscripts: "from it". What is established is from *Musnad al-Tayalisi* and sources. (3) In the manuscripts: "they make peace". What is established is from *Musnad al-Tayalisi* and sources. (4) *Musnad al-Tayalisi* (1069) with two chains of narration: The first: from Jarir bin Hazim, from Abdullah bin Ubaid bin Umair, from a man from the family of Mas'ud, from Hudhayfah bin Asid as a Marfu' (elevated) narration. In its chain is an ambiguity regarding the narrator from Hudhayfah. The second: from Talhah bin Amr, from Abdullah bin Ubaid bin Umair, from Abu al-Tufail, from Hudhayfah as a Marfu' narration. Talhah bin Amr is abandoned (matruk). *Mizan al-I'tidal* 2/340 - 342. And Ibn Abi Hatim recorded it in his Tafsir (16593) through the route of Al-Tayalisi, with both chains together. And Al-Fakihi recorded it in *Akhbar Makkah* (2345), Al-Tabarani in *Al-Kabir* (3035), Al-Hakim 4/484, and Al-Baghawi in his Tafsir 3/428 through the route of Talhah bin Amr, with it. And Abd al-Razzaq recorded it in his Tafsir 2/84 and Al-Tabari 18/122 - 123 through the route of Wasil, the freed slave of Ibn Uyaynah, both from Abu al-Tufail from Hudhayfah bin Asid as a Mawquf (stopped at the companion) narration; and Al-Fakihi (2344), and Al-Hakim 4/484 through the route of Qais bin Sa'd, and Al-Tabari 18/122 - 123 and Al-Hakim authenticated it according to the conditions of the two Sheikhs (Bukhari and Muslim), and Al-Dhahabi agreed with him.

(5) *Al-Nukat wal-'Uyun* 4/226 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), and *Zad al-Masir* 6/191 from Muqatil. (6) Mentioned by Al-Tabarsi in *Majma' al-Bayan* 20/250 from Hudhayfah bin al-Yaman (may Allah be pleased with him) as a Marfu' narration. (7) *Al-Kashshaf* 3/159.

सूरा अन-नम्ल: आयतें 82 - 86 | 210

लोग उससे (1) अलग-अलग और एक साथ बिखर गए, जबकि मोमिनों का एक समूह अडिग रहा, यह जानते हुए कि वे अल्लाह को मात नहीं दे सकते। उसने उनसे शुरुआत की और उनके चेहरों को चमका दिया यहाँ तक कि उन्हें चमकते सितारों जैसा बना दिया। फिर वह जमीन में चला गया; कोई पीछा करने वाला उसे पकड़ नहीं सकता था, और कोई भागने वाला उससे बच नहीं सकता था। यहाँ तक कि एक आदमी नमाज़ के ज़रिए उससे पनाह मांगेगा, और वह उसके पीछे से आकर कहेगा: "ऐ फलां, क्या तुम अब नमाज़ पढ़ रहे हो?" फिर वह उसकी ओर आएगा और उसके चेहरे पर निशान लगा देगा, फिर चला जाएगा। फिर लोग धन साझा करेंगे और शहरों में साथ रहेंगे (3), और मोमिन को काफिर से पहचाना जाएगा, यहाँ तक कि एक मोमिन कहेगा: "ऐ काफिर, मेरा हक अदा करो।" (4) इस हदीस में सबूत की बात यह है कि उसे 'ऊँट का बच्चा' (फ़सील) कहा गया है: "और वह रंभाता (आवाज़ करता) है", और रंभाना केवल ऊँटों के लिए होता है; ऐसा इसलिए है क्योंकि जब ऊँटनी मारी गई थी, तो बच्चा भाग गया था, और उसके लिए एक पत्थर खुल गया और वह उसके अंदर चला गया, फिर वह उस पर बंद हो गया। तो वह उसी में है जब तक कि अल्लाह के हुक्म से बाहर न निकल आए। और यह भी रिवायत है कि यह बालों से ढका हुआ एक जानवर है, जिसके पैर हैं (5), और उसकी लंबाई साठ हाथ है (6)। और कहा जाता है: यह 'अल-जस्सासा' है। यह अब्दुल्ला बिन उमर का कहना है (7)। और इब्न उमर से रिवायत है...

(1) अर्थ: तितर-बितर होना। अल-निहाया। (2) पांडुलिपियों में: "उससे"। मुसनद अल-तयालिसी और स्रोतों से स्थापित। (3) पांडुलिपियों में: "वे सुलह करते हैं"। मुसनद अल-तयालिसी और स्रोतों से स्थापित। (4) मुसनद अल-तयालिसी (1069) दो कड़ियों के साथ: पहली: जरीर बिन हाज़िम से, अब्दुल्ला बिन उबैद बिन उमैर से, मसूद के परिवार के एक व्यक्ति से, हुज़ैफ़ा बिन असीद से मरफू रूप में। इसकी कड़ी में हुज़ैफ़ा से रिवायत करने वाले रावी के बारे में अस्पष्टता है। दूसरी: तलहा बिन अम्र से, अब्दुल्ला बिन उबैद बिन उमैर से, अबू अल-तुफैल से, हुज़ैफ़ा से मरफू रूप में। तलहा बिन अम्र 'मतरूक' (त्याग दिया गया) है। मीज़ान अल-इतिदाल 2/340 - 342। और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (16593) में अल-तयालिसी के माध्यम से दोनों कड़ियों के साथ इसे निकाला है। और अल-फ़ाकीही ने 'अख़बार मक्का' (2345) में, अल-तबरानी ने 'अल-कबीर' (3035) में, अल-हाकिम ने 4/484 में, और अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 3/428 में तलहा बिन अम्र के माध्यम से इसे निकाला है। और अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर 2/84 में और अल-तबरी ने 18/122 - 123 में

वासिल के माध्यम से इसे निकाला है, दोनों ने अबू अल-तुफैल से हुज़ैफ़ा बिन असीद से मौक़ूफ़ रूप में; और अल-फ़ाकीही (2344), और अल-हाकिम 4/484 ने कैस बिन साद के माध्यम से, और अल-तबरी 18/122 - 123 और अल-हाकिम ने इसे शेखन (बुखारी और मुस्लिम) की शर्तों पर सही ठहराया है, और अल-ज़हाबी ने उनसे सहमति जताई है। (5) अल-नुकत वल-उयून 4/226 इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से, और ज़ाद अल-मसीर 6/191 मुकातिल से। (6) अल-तबरसी ने 'मजमा अल-बयान' 20/250 में हुज़ैफ़ा बिन अल-यमान (रज़ियल्लाहु अन्हु) से मरफ़ू रिवायत के रूप में इसका उल्लेख किया है। (7) अल-कशशाफ 3/159।

لوگ اس (١) (دابۃ الارض) سے الگ الگ اور ایک ساتھ منتشر ہو گئے، جبکہ مومنوں کا ایک گروہ ثابت قدم رہا، وہ جانتے تھے کہ وہ اللہ کو عاجز نہیں کر سکتے۔ اس نے ان سے آغاز کیا اور ان کے چہروں کو ایسا جلا بخشا کہ وہ روشن ستارے جیسے ہو گئے۔ پھر وہ زمین میں چلا گیا؛ کوئی پیچھا کرنے والا اسے پا نہیں سکتا تھا، اور کوئی بھاگنے والا اس سے بچ نہیں سکتا تھا، یہاں تک کہ ایک آدمی نماز کے ذریعے اس سے پناہ مانگے گا، تو وہ اس کے پیچھے سے آئے گا اور کہے گا: "اے فلاں، کیا اب نماز پڑھ رہے ہو؟" پھر وہ اس کی طرف متوجہ ہو کر اس کے چہرے پر نشان لگا دے گا، پھر چلا جائے گا۔ پھر لوگ اموال میں شریک ہوں گے اور شہروں میں ساتھ رہیں گے (٣)، مومن کافر سے پہچانا جائے گا، یہاں تک کہ مومن کہے گا: "اے کافر، میرا حق ادا کر۔" (٤) اس حدیث میں دلیل کا مقام یہ ہے کہ اسے 'اونٹنی کا بچہ' (فصیل) کہا گیا ہے: "اور وہ بلبلاتا ہے"، اور بلبلانا صرف اونٹوں کے لیے ہے؛ اس کی وجہ یہ ہے کہ جب اونٹنی ماری گئی تو اس کا بچہ بھاگ گیا، اس کے لیے ایک پتھر کھل گیا اور وہ اس کے اندر چلا گیا، پھر وہ اس پر بند ہو گیا، تو وہ اسی میں ہے یہاں تک کہ اللہ کے حکم سے نکل آئے۔ اور یہ بھی روایت ہے کہ وہ بالوں سے ڈھکا ہوا ایک چوپایہ ہے، جس کے پاؤں ہیں (٥)، اس کی لمبائی ساٹھ ہاتھ ہے (٦)۔ اور کہا جاتا ہے: وہ 'جسّاسہ' ہے۔ یہ عبداللہ بن عمر کا قول ہے (٧)۔ اور ابن عمر سے روایت ہے...

(١) یعنی: تفرق (منتشر ہونا)۔ النیہایہ (رفض)۔ (٢) نسخوں میں: "منہا"۔ اور ثابت شدہ متن مسند الطیالسی اور دیگر مصادر سے ہے۔ (٣) نسخوں میں: "ویصطلحون" (وہ صلح کرتے ہیں)۔ اور ثابت شدہ متن مسند الطیالسی اور دیگر مصادر سے ہے۔ (٤) مسند الطیالسی (١٠٦٩) دو سندوں کے ساتھ: پہلی: جریر بن حازم سے، وہ عبداللہ بن عبید بن عمیر سے، وہ آلِ مسعود کے ایک شخص

سے، وہ حذیفہ بن اسید سے مرفوعاً۔ اس کی سند میں حذیفہ سے روایت کرنے والے راوی کا ابہام ہے۔ دوسری: طلحہ بن عمرو سے، وہ عبداللہ بن عبید بن عمیر سے، وہ ابو الطفیل سے، وہ حذیفہ سے مرفوعاً۔ طلحہ بن عمرو متروک ہے۔ میزان الاعتدال ۲ / ۳۴۰ - ۳۴۲۔ اور اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۶۵۹۳) میں طیالسی کے طریق سے دونوں سندوں کے ساتھ روایت کیا ہے۔ اور اسے الفاکہی نے 'اخبار مکہ' (۲۳۴۵) میں، الطبرانی نے 'الکبیر' (۳۰۳۵) میں، الحاکم نے ۴ / ۴۸۴ میں، اور البغوی نے اپنی تفسیر ۳ / ۴۲۸ میں طلحہ بن عمرو کے طریق سے روایت کیا ہے۔ اور اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۲ / ۸۴ میں اور الطبری نے ۱۸ / ۱۲۲ - ۱۲۳ میں واصل مولیٰ ابن عیینہ کے طریق سے، دونوں نے ابو الطفیل سے حذیفہ بن اسید سے موقوفاً روایت کیا ہے، اور الفاکہی (۲۳۴۴) نے، اور الحاکم نے ۴ / ۴۸۴ میں قیس بن سعد کے طریق سے، اور الطبری نے ۱۸ / ۱۲۲ - ۱۲۳ میں اور الحاکم نے اسے شیخین کی شرط پر صحیح قرار دیا ہے، اور الذہبی نے ان سے اتفاق کیا ہے۔ (۵) النکت والعیون ۴ / ۲۲۶ ابن عباس رضی اللہ عنہما سے، اور زاد المسیر ۶ / ۱۹۱ مقاتل سے۔ (۶) اسے طبرسی نے 'مجمع البیان' ۲۰ / ۲۵۰ میں حذیفہ بن الیمان رضی اللہ عنہ سے مرفوعاً ذکر کیا ہے۔ (۷) الکشاف ۳ / ۱۵۹۔

Surah An-Naml: Verses 82 - 86, Page 211

...that it is in the form of human beings, while it is in the clouds and its legs are on the ground. It is narrated that it combined the creation of every animal(1).

Al-Mawardi (2) and Al-Tha'labi mentioned: Its head is the head of a bull, its eye is the eye of a pig, its ear is the ear of an elephant, its horn is the horn of a deer, its neck is the neck of an ostrich, its chest is the chest of a lion, its color is the color of a leopard, its flank is the flank of a cat, its tail is the tail of a ram, and its legs are the legs of a camel. Between each joint is twelve cubits - Al-Zamakhshari (3) said: based on the cubit of Adam, peace be upon him. Along with it come the staff of Moses and the ring of Solomon. It marks the face of the Muslim with the staff of Moses with a white spot, so his face turns white, and it marks the face of the disbeliever with the ring of Solomon, peace be upon him, so his face turns black. This was said by Abu Al-Zubayr (4).

In the book of Al-Naqqash from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both): The beast is the serpent overlooking the wall of the Kaaba, which the eagle snatched away when the Quraysh wanted to rebuild the Kaaba (5).

Al-Mawardi (6) narrated from Muhammad bin Ka'b from Ali bin Abi Talib that he was asked about the beast and he said: "By Allah, it has no tail, but it surely has a beard." Al-Mawardi said: "In this statement, there is an indication from him that it is from among humans, even if he did not explicitly state it."

I say: For this reason - and Allah knows best - some later commentators said: It is more likely that this beast is a speaking human who debates the people of innovation and disbelief and argues with them until they are silenced, so that those who perish may perish upon clear evidence, and those who live may live upon clear evidence. Our Shaykh, Imam Abu Al-Abbas Ahmad bin Umar, said...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/270. (2) In An-Nukat wal-'Uyun 4/226, mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 6/190, and cited by Ibn Abi Hatim in his tafsir (16597). (3) In Al-Kashshaf 3/160. (4) He is Muhammad bin Muslim bin Tadrus. It appeared in manuscripts as Ibn al-Zubayr; the correction is from Tafsir Ibn Abi Hatim and Zad al-Masir. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/271. (6) In An-Nukat wal-'Uyun 4/226, and cited by Ibn Abi Hatim in his tafsir (16596).

सूरह अन-नमल: आयतें 82 - 86, पृष्ठ 211

...कि वह मनुष्यों के रूप में है, और वह बादलों में है, और उसके पैर ज़मीन पर हैं। रिवायत है कि उसमें हर जानवर की सृष्टि का मिश्रण है(1)।

अल-मावर्दी (2) और अल-थलाबी ने उल्लेख किया: उसका सिर बैल का सिर है, उसकी आँख सुअर की आँख है, उसका कान हाथी का कान है, उसका सींग हिरण का सींग है, उसकी गर्दन शुतुरमुर्ग की गर्दन है, उसका सीना शेर का सीना है, उसका रंग तेंदुए का रंग है, उसकी कमर बिल्ली की कमर है, उसकी पूंछ मेंढे की पूंछ है, और उसके पैर ऊंट के पैर हैं। हर जोड़ के बीच बारह हाथ की दूरी है - अल-ज़मखशरी (3) ने कहा: आदम अलैहिस्सलाम के हाथ की नाप के अनुसार - और उसके साथ मूसा का डंडा और सुलेमान की अंगूठी निकलेगी। वह मूसा के डंडे से मुसलमान के चेहरे पर एक सफेद निशान लगाएगा जिससे उसका चेहरा चमक उठेगा, और सुलेमान अलैहिस्सलाम की अंगूठी से काफ़िर के चेहरे पर निशान लगाएगा जिससे उसका चेहरा काला पड़ जाएगा। यह बात अबू अल-ज़ुबैर (4) ने कही है।

अल-नक्कास की किताब में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत है: वह जानवर वही सांप है जो काबा की दीवार पर नज़र रखता था जिसे उकाब ने उस समय उठा लिया था जब कुरैश ने काबा के पुनर्निर्माण का इरादा किया था (5)।

अल-मावर्दी (6) ने मुहम्मद बिन काब के हवाले से अली बिन अबी तालिब से रिवायत की है कि उनसे उस जानवर के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम, उसकी कोई पूंछ नहीं है, लेकिन उसकी दाढ़ी जरूर है।" अल-मावर्दी ने कहा: "उनके इस कथन में एक संकेत है कि वह मनुष्यों में से है, भले ही उन्होंने स्पष्ट रूप से यह नहीं कहा।"

मैंने कहा: इसी कारण से - और अल्लाह बेहतर जानता है - कुछ बाद के मुफ़स्सिरों (टीकाकारों) ने कहा: यह अधिक संभावना है कि यह जानवर एक बोलने वाला मनुष्य होगा जो बिदअत और कुफ्र (अधर्म) के लोगों से बहस करेगा और उनसे वाद-विवाद करेगा ताकि वे निरुत्तर हो जाएं ताकि जो नष्ट हो वह स्पष्ट प्रमाण के बाद नष्ट हो, और जो जीवित रहे वह स्पष्ट प्रमाण के बाद जीवित रहे। हमारे शेख इमाम अबू अल-अब्बास अहमद बिन उमर ने कहा...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/270। (2) अन-नुकत वल-'उयून 4/226 में, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 6/190 में इसका उल्लेख किया है, और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर

(16597) में इसे उद्धृत किया है। (3) अल-कश्शाफ 3/160 में। (4) वह मुहम्मद बिन मुस्लिम बिन तद्रस हैं, और प्रतियों में 'इब्न अल-ज़ुबैर' लिखा गया है; सुधार तफ़सीर इब्न अबी हातिम और ज़ाद अल-मसीर से है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/271। (6) अन-नुकत वल-'उयून 4/226 में, और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (16596) में इसे उद्धृत किया है।

سورہ النمل: آیات 82 - 86، صفحہ 211

...کہ وہ انسانوں کی شکل پر ہے، اور وہ بادلوں میں ہے، اور اس کے پاؤں زمین پر ہیں۔ مروی ہے کہ اس میں ہر جانور کی تخلیق جمع ہے(1)۔

الماوردی (2) اور الثعلبی نے ذکر کیا ہے: اس کا سر بیل کا سر ہے، اس کی آنکھ خنزیر کی آنکھ ہے، اس کا کان ہاتھی کا کان ہے، اس کا سینگ ہرن کا سینگ ہے، اس کی گردن شتر مرغ کی گردن ہے، اس کا سینہ شیر کا سینہ ہے، اس کا رنگ چیتے کا رنگ ہے، اس کی کمر بلی کی کمر ہے، اس کی دم مینڈھے کی دم ہے، اور اس کے پاؤں اونٹ کے پاؤں ہیں، ہر جوڑ کے درمیان بارہ ہاتھ کا فاصلہ ہے - الزمخشری (3) نے کہا: حضرت آدم علیہ السلام کے ہاتھ کی پیمائش کے مطابق - اور اس کے ساتھ موسیٰ علیہ السلام کا عصا اور سلیمان علیہ السلام کی انگوٹھی نکلے گی، پس وہ موسیٰ علیہ السلام کے عصا سے مسلمان کے چہرے پر ایک سفید نشان لگائے گا جس سے اس کا چہرہ روشن ہو جائے گا، اور کافر کے چہرے پر سلیمان علیہ السلام کی انگوٹھی سے نشان لگائے گا جس سے اس کا چہرہ سیاہ ہو جائے گا۔ یہ بات ابو الزبیر (4) نے کہی ہے۔

اور کتاب النقاش میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے: وہ جانور وہ سانپ ہے جو کعبہ کی دیوار پر مسلط تھا جسے عقاب نے اس وقت اچک لیا تھا جب قریش نے کعبہ کی تعمیر کا ارادہ کیا تھا (5)۔

اور الماوردی (6) نے محمد بن کعب کے واسطے سے علی بن ابی طالب سے روایت کی ہے کہ ان سے دابہ (جانور) کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے فرمایا: "اللہ کی قسم، اس کی دم نہیں ہے

لیکن اس کی داڑھی ضرور ہے۔" الماوردی نے کہا: "ان کے اس قول میں اس بات کی طرف اشارہ ہے کہ وہ انسانوں میں سے ہے اگرچہ انہوں نے اس کی صراحت نہیں کی۔"

میں نے کہا: اسی وجہ سے - واللہ اعلم - بعض متاخرین مفسرین نے کہا ہے: زیادہ قرین قیاس یہ ہے کہ یہ دابہ (جانور) ایک کلام کرنے والا انسان ہوگا جو بدعت اور کفر والوں سے مناظرہ کرے گا اور ان سے بحث کرے گا تاکہ وہ لاجواب ہو جائیں، پس جو ہلاک ہو وہ دلیل کے ساتھ ہلاک ہو، اور جو زندہ رہے وہ دلیل کے ساتھ زندہ رہے۔ ہمارے شیخ امام ابو العباس احمد بن عمر نے فرمایا...

(1) المحرر الوجیز 4/270 ۔ (2) النکت والعیون 4/226 میں، اور اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر 6/190 میں ذکر کیا ہے، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (16597) میں اسے نکالا ہے۔ (3) الکشاف 3/160 میں۔ (4) وہ محمد بن مسلم بن تدرس ہیں، اور نسخوں میں 'ابن الزبیر' واقع ہوا ہے؛ تصحیح تفسیر ابن ابی حاتم اور زاد المسیر سے ہے۔ (5) المحرر الوجیز 4/271 ۔ (6) النکت والعیون 4/226 میں، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (16596) میں اسے نکالا ہے۔

Al-Qurtubi said in his book "Al-Mufhim" (1): For him, this was the closest explanation for the words of the Almighty: {speak to them}. Based on this, there would be no special miraculous sign in this beast, nor would it be one of the ten signs mentioned in the Hadith; because the existence of debaters and arguers against the people of innovation is common, so there is no sign unique to it, and it should not be mentioned among the ten. Its specific status would vanish if that were the case. Furthermore, it deviates from naming this virtuous, debating scholar—whom the people of the earth should call a human, a scholar, or an Imam—by calling him a "beast." This is a departure from the custom of the eloquent and from the honoring of scholars, and it is not the practice of the wise. Therefore, what the people of exegesis have said is more appropriate, and Allah knows best the truth of matters.

I said: The problem regarding this beast has been resolved by what we mentioned from the Hadith of Hudhayfah, so let it be relied upon. There was disagreement as to which place it emerges from. Abdullah bin Umar said: It emerges from Mount Safa in Mecca; it cracks open and it comes out of it (2). Abdullah bin Amr said something similar and said: "If I wanted to place my foot on the spot where it emerges, I would have done so" (3). It was narrated in a report from the Prophet ﷺ: "The earth will split open for the beast while Jesus (peace be upon him) is circumambulating the House with the Muslims from the direction of Al-Mas'a. It emerges from Al-Safa and marks between the eyes of the believer 'believer', a mark as if it were a shining star, and it marks between the eyes of the disbeliever a black spot 'disbeliever'." It was mentioned in the report that it has hair and feathers. Al-Mahdawi mentioned it (4). On the authority of Ibn Abbas, it emerges from a valley, its head touches the clouds while its legs are in the earth and have not yet come out (5). It emerges with the staff of Moses and the ring of Solomon, peace be upon them (6).

---

(1) 7/240-241, and what precedes it. (2) I'rab al-Quran 3/221, and Zad al-Masir 6/191. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/270, and narrated by at-Tabari 18/124. (4) Narrated by at-Tabari 18/124-125 from the Hadith of Hudhayfah bin al-Yaman. (5) Narrated by at-Tabari 18/126 from Abdullah bin Amr bin al-Aas. (6) Narrated by Ahmad (7937), at-Tirmidhi (3187), and Ibn Majah (4066) from the Hadith of Abu Hurairah in a marfu' (elevated) chain. In its chain is Ali bin Zaid bin Jud'an, who is weak. It was also narrated by at-Tabari 18/126-127 from Abdullah bin Amr as a mawquf (stopped)

report. And narrated by at-Tabari 18/126-127 from Abdullah bin Amr as a mawquf report.

अल-कुर्तुबी ने अपनी पुस्तक "अल-मुफ़्हिम" (१) में कहा है: उनके लिए, सर्वशक्तिमान अल्लाह के इस कथन के लिए यही सबसे निकटतम अर्थ था: {उनसे बात करेगी}। इसके आधार पर, इस जानवर (दाबा) में कोई विशेष चमत्कारिक निशानी नहीं होगी, और न ही यह हदीस में वर्णित दस निशानियों में से एक होगी; क्योंकि नवाचार करने वाले लोगों (बिदअतियों) के विरुद्ध बहस और तर्क करने वालों का अस्तित्व बहुत है, इसलिए इसमें कोई विशेष निशानी नहीं है, और इसे दस निशानियों के साथ उल्लेख नहीं किया जाना चाहिए। यदि ऐसा कहा जाए, तो इसके अस्तित्व की विशिष्टता समाप्त हो जाएगी। इसके अलावा, इस गुणी, बहस करने वाले विद्वान को—जिसे धरती के लोगों को 'इंसान', 'विद्वान' या 'इमाम' कहना चाहिए—'जानवर' (दाबा) नाम देना अनुचित है। यह वाक्पटु लोगों की परंपरा और विद्वानों के सम्मान के विरुद्ध है, और यह बुद्धिमानों का तरीका नहीं है। इसलिए, जो मुफस्सिरीन (व्याख्याकारों) ने कहा है वही अधिक उपयुक्त है, और अल्लाह ही मामलों की वास्तविकता को बेहतर जानता है।

मैंने कहा: इस जानवर के संबंध में समस्या हुज़ैफ़ा की हदीस से हल हो गई है जिसका हमने उल्लेख किया है, इसलिए उसी पर भरोसा किया जाना चाहिए। इस बात पर मतभेद था कि वह किस स्थान से निकलेगा। अब्दुल्ला बिन उमर ने कहा: वह मक्का में सफ़ा पहाड़ी से निकलेगा; वह फट जाएगी और वह उसमें से निकलेगा (२)। अब्दुल्ला बिन अम्र ने भी इसी तरह की बात कही और कहा: "यदि मैं चाहता तो अपना पैर उस स्थान पर रख देता जहाँ से वह निकलेगा" (३)। नबी ﷺ से एक रिवायत में वर्णित है: "ज़मीन उस जानवर के लिए फट जाएगी जब ईसा (अलैहिस्सलाम) मुसलमानों के साथ मस्आ (सफ़ा-मर्वा के बीच दौड़ने का स्थान) की दिशा से काबा का तवाफ़ कर रहे होंगे। वह सफ़ा से निकलेगा और मोमिन की आँखों के बीच 'मोमिन' का निशान लगाएगा, जो एक चमकते सितारे जैसा होगा, और काफिर की आँखों के बीच 'काफिर' का एक काला धब्बा लगाएगा।" रिवायत में यह भी उल्लेख है कि उसके बाल और पंख होंगे। अल-महदवी ने इसका उल्लेख किया है (४)। इब्न अब्बास से रिवायत है कि वह एक घाटी से निकलेगा, उसका सिर बादलों को छुएगा जबकि उसके पैर अभी भी ज़मीन में होंगे और बाहर नहीं निकले होंगे (५)। वह मूसा (अलैहिस्सलाम) की लाठी और सुलेमान (अलैहिस्सलाम) की अंगूठी के साथ निकलेगा (६)।

(१) ७/२४०-२४१, और उससे पहले का हिस्सा। (२) इराबुल कुरान ३/२२१, और ज़ाद अल-मसीर ६/१९१। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२७०, और इसे तबरी ने १८/१२४ में उद्धृत किया है। (४) इसे तबरी ने १८/१२४-१२५ में हुज़ैफ़ा बिन अल-यमान की हदीस से उद्धृत किया है। (५) इसे तबरी ने १८/१२६ में अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस से उद्धृत किया है। (६) इसे अहमद (७९३७), तिर्मिज़ी (३१८७) और इब्न माजाह (४०६६) ने अबू हुरैरा की हदीस से मरफू रिवायत के रूप में उद्धृत किया है। इसके इस्नाद में अली बिन ज़ैद बिन जुदआन हैं, जो कमज़ोर हैं। और इसे तबरी ने १८/१२६-१२७ में अब्दुल्ला बिन अम्र से मौकूफ़ रिवायत के रूप में उद्धृत किया है। और इसे तबरी ने १८/१२६-१२७ में अब्दुल्ला बिन अम्र से मौकूफ़ रिवायत के रूप में उद्धृत किया है।

۲۱۲ سورة النمل، آیات ۸۲ - ۸۶

القرطبی نے اپنی کتاب «المفہم»(۱) میں فرمایا: ان کے نزدیک اس قائل کی یہ بات اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد: ﴿تُكَلِّمُهُمْ﴾ کے زیادہ قریب تھی، اور اس بنا پر اس دابّہ (جانور) میں کوئی خاص خلافِ عادت نشانی نہیں ہوگی، اور نہ ہی یہ ان دس نشانیوں میں سے ہو گی جن کا ذکر حدیث میں ہے؛ اس لیے کہ اہل بدعت کے خلاف مناظرہ اور احتجاج کرنے والے بہت ہیں، لہٰذا اس میں کوئی خاص نشانی نہیں ہے، تو اسے ان دس نشانیوں کے ساتھ ذکر نہیں کرنا چاہیے، اور اگر یہ قول مان لیا جائے تو اس کے وجود کی خصوصیت ختم ہو جاتی ہے۔ مزید یہ کہ، اس فاضل عالم اور مناظر انسان کو—جسے اہل زمین کو 'انسان' یا 'عالم' یا 'امام' کے نام سے پکارنا چاہیے—اسے 'دابّہ' (جانور) کا نام دینا فصحاء کی عادت اور علماء کی تعظیم کے خلاف ہے، اور یہ عقلمندوں کا وطیرہ نہیں ہے۔ لہٰذا بہتر وہی ہے جو مفسرین نے کہا ہے، اور اللہ ہی حقیقتِ امور کو بہتر جانتا ہے۔

میں نے کہا: اس دابّہ کے بارے میں جو اشکال تھا وہ حضرت حذیفہ کی اس حدیث سے دور ہو گیا ہے جس کا ہم نے ذکر کیا، لہٰذا اسی پر اعتماد کیا جانا چاہیے۔ اور اس میں اختلاف ہوا کہ یہ کس جگہ سے نکلے گی، تو عبداللہ بن عمر نے فرمایا: مکہ کے جبل صفا سے نکلے گی؛ وہ پھٹ جائے گا تو وہ اس میں سے نکلے گی (۲)۔ عبداللہ بن عمرو نے بھی اسی طرح کی بات کہی اور فرمایا: "اگر میں چاہوں تو اپنا قدم اس جگہ پر رکھ دوں جہاں سے اس کا خروج ہو گا" (۳)۔ اور نبی کریم ﷺ سے ایک روایت میں منقول ہے کہ: «زمین اس دابّہ کے لیے پھٹ جائے گی جبکہ عیسیٰ علیہ السلام مسلمانوں کے ہمراہ مسعیٰ کی جانب سے بیت اللہ کا طواف کر رہے ہوں گے، اور وہ صفا سے نکلے گی تو مومن کی دونوں آنکھوں کے درمیان 'مومن' کا نشان لگائے گی گویا وہ ایک

چمکتا ہوا ستارہ ہو، اور کافر کی دونوں آنکھوں کے درمیان 'کافر' کا ایک سیاہ نکتہ لگائے گی»۔ اور روایت میں ذکر ہے کہ وہ بالوں اور پروں والی ہو گی۔ اسے المہدوی نے ذکر کیا ہے (۴)۔ اور ابن عباس سے روایت ہے کہ وہ ایک گھاٹی سے نکلے گی، اس کا سر بادلوں کو چھو رہا ہو گا جبکہ اس کے پاؤں ابھی زمین میں ہوں گے باہر نہیں نکلے ہوں گے (۵)، اور وہ موسیٰ علیہ السلام کے عصا اور سلیمان علیہ السلام کی انگوٹھی کے ساتھ نکلے گی (۶)۔

---

(۱) ۷ / ۲۴۰ - ۲۴۱ ، اور جو اس سے پہلے ہے۔ (۲) اعراب القرآن ۳ / ۲۲۱ ، اور زاد المسیر ۶ / ۱۹۱ . (۳) المحرر الوجیز ۴ / ۲۷۰ ، اور اسے طبری نے ۱۸ / ۱۲۴ میں روایت کیا ہے۔ (۴) اور اسے طبری نے ۱۸ / ۱۲۴ - ۱۲۵ میں حضرت حذیفہ بن الیمان رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۵) اسے طبری نے ۱۸ / ۱۲۶ میں حضرت عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ (۶) اسے احمد (۷۹۳۷)، ترمذی (۳۱۸۷)، اور ابن ماجہ (۴۰۶۶) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ اور اس کی سند میں علی بن زید بن جدعان ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ اور اسے طبری نے ۱۸ / ۱۲۶ - ۱۲۷ میں حضرت عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہ سے موقوفاً روایت کیا ہے۔ اور اسے طبری نے ۱۸ / ۱۲۶ - ۱۲۷ میں حضرت عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہ سے موقوفاً روایت کیا ہے۔

213 Surah An-Naml: Verses 82 - 86

And on the authority of Hudhayfah: It (the Beast) comes out three times: once in some of the deserts and then hides, once in the villages where princes fight until much blood is shed, and once from the greatest, most honorable, most noble, and best of mosques(1). Al-Zamakhshari said: It comes out from between the Corner (of the Kaaba) opposite the house of Bani Makhzum, to the right of someone exiting the mosque; some people flee, and some stand watching(2). It is narrated from Qatadah that it comes out in Tihama. And it is narrated that it comes out from the mosque of Kufa, from where the oven of Noah (peace be upon him) gushed forth(3). It was said: from the land of Ta'if; Abu Qubayl said: Abdullah bin Amr struck the land of Ta'if with his leg and said: "From here will come out the Beast that speaks to the people." And it was said: from some of the valleys of Tihama. This was said by Ibn Abbas. And it was said: from a rock in the Ajyad pass. This was said by Abdullah bin Amr. And it was said: from the Sea of Sodom. This was said by Wahb bin Munabbih. Al-Mawardi mentioned these last three opinions in his book(4). Al-Baghawi, Abu al-Qasim Abdullah bin Muhammad bin Abdul Aziz, mentioned: Ali bin al-Ja'd told us, from Fudayl bin Marzouq al-Raqashi al-Agharr - and Yahya bin Ma'in was asked about him and said: trustworthy - from Atiyyah al-Awfi, from Ibn Umar who said: "The Beast will emerge from a crack in the Kaaba like the galloping of a horse for three days, yet only a third of it will have emerged"(5).

I say: These are the statements of the Companions and the Successors (Tabi'un) regarding the emergence of the Beast and its description. They refute the statement of those commentators who said: "The Beast is only a human being, a speaker who debates the people of innovation and disbelief." Abu Umamah narrated that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "The Beast will emerge and brand people on their noses." This was mentioned by al-Mawardi(6). "Tukallimuhum" (He speaks to them) - with a damma on the 'ta' and a shadda on the kasraed 'lam' - from speech (kalaam) - is the recitation of the general public.

(1) Reported by al-Tabari (18/123) and others, and its citation was mentioned earlier. (2) Al-Kashshaf (3/160). (3) Al-Muharrar al-Wajiz (4/270), and Qatadah's statement was reported by al-Tabari (18/126). (4) Al-Nukat wa al-Uyun (4/227). (5) Reported by Ali bin al-Ja'd in his Musnad (2091), al-Tabari (18/121-122), Ibn Abi Hatim in his Tafsir (16601), and al-Baghawi in his Tafsir (3/430). In its chain of narration is Atiyyah bin Sa'd al-Awfi, who is weak. Mizan al-I'tidal (3/79-80). (6) In al-Nukat wa al-Uyun (4/227). And reported by Ahmad (22308).

पृष्ठ २१३ सूरा अन-नम्ल: आयतें ८२ - ८६

और हुजैफा से रिवायत है: वह (दबा-तुल-अर्ज़) तीन बार निकलेगा: एक बार कुछ रेगिस्तानों में और फिर छिप जाएगा, एक बार गाँवों में जहाँ अमीर आपस में लड़ेंगे यहाँ तक कि बहुत खून बहेगा, और एक बार सबसे महान, सबसे सम्मानित, सबसे नेक और सबसे श्रेष्ठ मस्जिद से(१)। अल-ज़मखशरी ने कहा: वह 'रुकन' (काबा के कोने) के बीच से बनी मख़ज़ूम के घर के सामने से निकलता है, मस्जिद से बाहर निकलने वाले के दाईं ओर; तो कुछ लोग भाग जाते हैं, और कुछ खड़े होकर देखते रहते हैं(२)। कतादा से रिवायत है कि वह तिहामा में निकलता है। और रिवायत है कि वह कूफ़ा की मस्जिद से निकलता है, जहाँ से नूह (अलैहिस्सलाम) का तंदूर उबला था(३)। कहा गया: ताइफ़ की ज़मीन से; अबू कुबैल ने कहा: अब्दुल्ला बिन अम्र ने ताइफ़ की ज़मीन पर अपना पैर मारा और कहा: "यहाँ से वह जानवर निकलेगा जो लोगों से बात करता है।" और कहा गया: तिहामा की कुछ घाटियों से। यह इब्न अब्बास ने कहा था। और कहा गया: अज्याद दर्रे की एक चट्टान से। यह अब्दुल्ला बिन अम्र ने कहा था। और कहा गया: सदोम के समुद्र से। यह वहब बिन मुनब्बिह ने कहा था। अल-मावर्दी ने अपनी किताब में इन अंतिम तीन कथनों का उल्लेख किया है(४)। और अल-बगवी अबू अल-कासिम अब्दुल्ला बिन मुहम्मद बिन अब्दुल अज़ीज़ ने उल्लेख किया: अली बिन अल-जाद ने हमें बताया, फुज़ैल बिन मरज़ूक अल-रक़ाशी अल-अघर से - और याह्या बिन मईन से उनके बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: विश्वसनीय - अतिय्या अल-औफी से, इब्न उमर से जिन्होंने कहा: "जानवर काबा की एक दरार से तीन दिनों तक घोड़े की दौड़ की तरह निकलेगा, फिर भी उसका एक तिहाई हिस्सा ही बाहर निकला होगा"(५)।

मैंने कहा: ये जानवर के निकलने और उसके विवरण के बारे में सहाबा और ताबिईन के कथन हैं। वे उन मुफस्सिरीन (टीकाकारों) की बात का खंडन करते हैं जिन्होंने कहा: "जानवर केवल एक इंसान है, एक वक्ता जो बिदअत (नवाचार) और कुफ्र (अविश्वास) के लोगों के साथ बहस करता है।" अबू उमामा ने रिवायत की है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जानवर निकलेगा और लोगों की नाक पर निशान लगाएगा।" इसका उल्लेख अल-मावर्दी ने किया है(६)। "तुकल्लिमुहुम" (वह उनसे बात करता है) - 'ता' पर पेश और 'लाम' पर ज़ेर के साथ तशदीद के साथ - कलाम (भाषण) से - आम लोगों का पाठ (किरात) है।

(१) इसे अल-तबरी (१८/१२३) और अन्य लोगों द्वारा निकाला गया है, और इसका उल्लेख हाल ही में किया गया है। (२) अल-कश्शाफ (३/१६०)। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ (४/२७०), और कतादा का

बयान अल-तबरी (१८/१२६) द्वारा निकाला गया है। (४) अल-नुकात वल-उयून (४/२२७)। (५) इसे अली बिन अल-जाद ने अपनी मुसनद (२०९१), अल-तबरी (१८/१२१-१२२), इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (१६६०१) में, और अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर (३/४३०) में निकाला है। इसके वर्णन की श्रृंखला (सनद) में अतिय्या बिन साद अल-औफी है, जो कमज़ोर है। मीज़ान अल-इतिदाल (३/७९-८०)। (६) अल-नुकात वल-उयून (४/२२७) में। और इसे अहमद (२२३०८) ने निकाला है।

صفحہ ۲۱۳ سورۃ النمل: آیات ۸۲ - ۸۶

اور حضرت حذیفہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ: وہ (دابۃ الارض) تین مرتبہ نکلے گا: ایک بار بعض دیہاتوں میں پھر چھپ جائے گا، ایک بار بستیوں میں جہاں امراء آپس میں لڑیں گے یہاں تک کہ خون کی کثرت ہو جائے گی، اور ایک بار سب سے عظیم، سب سے معزز، سب سے اشرف اور سب سے افضل مسجد سے نکلے گا(۱)۔ زمخشری کہتے ہیں: وہ رکن (کعبہ) کے درمیان سے بنی مخزوم کے گھر کے سامنے سے نکلے گا، مسجد سے نکلنے والے کی دائیں جانب سے؛ پس کچھ لوگ بھاگ جائیں گے اور کچھ لوگ تماشائی بن کر کھڑے رہیں گے(۲)۔ اور قتادہ سے مروی ہے کہ وہ تہامہ میں نکلے گا۔ اور مروی ہے کہ وہ مسجد کوفہ سے نکلے گا، وہاں سے جہاں سے نوح علیہ السلام کا تنور ابل پڑا تھا(۳)۔ اور کہا گیا: طائف کی زمین سے؛ ابو قبیل نے کہا: عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما نے طائف کی زمین پر اپنا پاؤں مارا اور کہا: یہاں سے وہ جانور نکلے گا جو لوگوں سے کلام کرے گا۔ اور کہا گیا: تہامہ کی بعض وادیوں سے۔ یہ قول ابن عباس رضی اللہ عنہما کا ہے۔ اور کہا گیا: شعب اجیاد کے ایک پتھر سے۔ یہ قول عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کا ہے۔ اور کہا گیا: بحیرہ سدوم سے۔ یہ قول وہب بن منبہ کا ہے۔ ماوردی نے اپنی کتاب میں ان آخری تین اقوال کا ذکر کیا ہے(۴)۔ اور بغوی ابو القاسم عبداللہ بن محمد بن عبدالعزیز نے ذکر کیا ہے، کہا: ہمیں علی بن جعد نے حدیث بیان کی، انہوں نے فضیل بن مرزوق الرقاشی الاغر سے - اور یحییٰ بن معین سے ان کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: ثقہ ہے - انہوں نے عطیہ العوفی سے، انہوں نے ابن عمر رضی اللہ عنہما سے روایت کی، انہوں نے کہا: دابۃ الارض کعبہ کے ایک شگاف سے نکلے گا، گھوڑے کے تین دن تک دوڑنے کی طرح، اس کا ایک تہائی حصہ بھی نہیں نکلا ہوگا(۵)۔

میں کہتا ہوں: پس یہ دابۃ الارض کے نکلنے اور اس کی صفت کے بارے میں صحابہ اور تابعین کے اقوال ہیں، اور یہ ان مفسرین کے قول کی تردید کرتے ہیں جنہوں نے کہا کہ: دابہ محض ایک کلام کرنے والا انسان ہے جو اہل بدعت اور کفر سے مناظرہ کرے گا۔ اور حضرت ابو امامہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "دابہ نکلے گا اور لوگوں کی ناکوں پر نشان لگائے گا" اسے ماوردی نے ذکر کیا ہے(۶)۔ "تُكَلِّمُهُم" تاء کے ضمہ (پیش) اور لام کے کسرہ (زیر) کے ساتھ تشدید کے ساتھ - کلام سے - عام لوگوں کی قراءت ہے۔

(۱) اسے طبری (۱۸/۱۲۳) وغیرہ نے روایت کیا ہے، اور اس کی تخریج قریب ہی گزر چکی ہے۔ (۲) الکشاف (۳/ ۱۶۰)۔ (۳) المحرر الوجیز (۴/ ۲۷۰)، اور قتادہ کا قول طبری (۱۸/ ۱۲۶) نے روایت کیا ہے۔ (۴) النکت والعیون (۴/ ۲۲۷)۔ (۵) اسے علی بن جعد نے اپنی مسند (۲۰۹۱)، طبری (۱۸/ ۱۲۱-۱۲۲)، ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۶۶۰۱) اور بغوی نے اپنی تفسیر (۳/ ۴۳۰) میں روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں عطیہ بن سعد العوفی ہے جو ضعیف ہے۔ میزان الاعتدال (۳/ ۷۹ - ۸۰)۔ (۶) النکت والعیون (۴/ ۲۲۷) میں، اور اسے احمد (۲۲۳۰۸) نے روایت کیا ہے۔

This is indicated by the recitation of Ubayy: "tunabbi'uhum" (it will inform them) (1). Al-Suddi said: It speaks to them about the falsehood of religions other than the religion of Islam (2). It was said: It speaks to them with what grieves them (3). It was said: It speaks to them with an eloquent tongue, saying in a voice heard by those near and far: {That the people were not certain of Our signs}, meaning: by my emergence; because its emergence is among the signs. And it says: "Indeed, the curse of Allah is upon the wrongdoers" (4). Abu Zur'ah, Ibn Abbas, Al-Hasan, and Abu Raja' read it as: "taklimuhum" with a fatha on the "ta" (5), derived from "al-kalm," which means wounding; Ikrimah said: meaning: it brands them. Abu al-Jawza' said: I asked Ibn Abbas about this verse, is it "tukallimuhum" (it speaks to them) or "taklimuhum" (it wounds them)? He said: By Allah, it both speaks to them and wounds them; it speaks to the believer and wounds the disbeliever and the wicked, meaning: it scars them. Abu Hatim said: "taklimuhum" is like saying: it wounds them; he meant it is a form of intensifying "taklimuhum". {That the people were not certain of Our signs}. The Kufans, Ibn Abi Ishaq, and Yahya read: "anna" with fatha (6). The people of the Two Holy Sanctuaries, the people of Sham, and the people of Basra read: "inna" with kasra on the hamza (7). Al-Nahhas said (8): Regarding the fatha version there are two opinions, and similarly for the kasra version; Al-Akhfash said (9): The meaning is "bi-anna" (because). Ibn Mas'ud also read it as "bi-anna" (10). Abu Ubayd said (11):

---

(1) Al-Muhtasib 2/145, and it is an irregular (shadhdh) recitation.
WWW.NAFSEISLAM.COM (2) Tafsir al-Baghawi 3/428, and Zad al-Masir 6/193. (3) Majma' al-Bayan 20/251. (4) Al-Kashshaf 3/160. (5) In I'rab al-Qur'an 3/221-222 from Abu Zur'ah, Ibn Abbas, Asim al-Jahdari, Ikrimah, and Talhah. In Al-Muhtasib 2/144 from Abu Zur'ah, Ibn Abbas, Asim al-Jahdari, Mujahid, and Sa'id ibn Jubayr. In Al-Shadhdhah p. 110 from Abu Zur'ah, Ibn Abbas, and Mujahid. In Tafsir al-Baghawi from Abu Raja', Mujahid, and Sa'id ibn Jubayr. (6) The recitation of the Kufans - Asim, Hamzah, and Al-Kisa'i - in Al-Sab'ah p. 487, and Al-Taysir p. 169. (7) This is the recitation of Nafi', Ibn Amir, and Abu Amr al-Basri, and it is in Al-Sab'ah p. 487, and Al-Taysir p. 169. (8) In I'rab al-Qur'an 3/222, and what precedes it is from him. (9) In Ma'ani al-Qur'an for him 2/651. (10) Al-Muhtasib 2/145, and Al-Shadhdhah p. 110, and Zad al-Masir 6/193 and he also attributed it to Abu Imran al-Jawni. (11) In (d) and (m): Abu Ubaydah. The established version is from (z) and (zha') and I'rab al-Qur'an.

सूरह अन-नमल, आयत 82 - 86 214

उबई की तिलावत इससे संकेत मिलता है: «تُنَبِّئُهُم» (तुनब्बि-उहुम - वह उन्हें सूचित करेगा) (1)। अस-सुद्दी ने कहा: वह उनसे इस्लाम के धर्म के अलावा अन्य धर्मों की असत्यता के बारे में बात करेगा (2)। यह कहा गया है: वह उनसे उस बारे में बात करेगा जो उन्हें दुखी करता है (3)। यह कहा गया है: वह उनसे एक स्पष्ट वाणी में बात करेगा, ऐसी आवाज़ में जिसे पास और दूर वाले सुनेंगे: {कि लोग हमारी आयतों पर यकीन नहीं रखते थे}, जिसका अर्थ है: मेरे निकलने पर; क्योंकि उसका निकलना ही आयतों (संकेतों) में से है। और वह कहेगा: "सावधान! ज़ालिमों पर अल्लाह की लानत है" (4)। अबू ज़ुरआ, इब्न अब्बास, अल-हसन और अबू रजा ने इसे पढ़ा: «تَكْلِمُهُمْ» (तक्लिमुहुम) 'ता' पर फतह के साथ (5), 'अल-कल्म' से जिसका अर्थ है घाव करना; इक्रिमा ने कहा: अर्थात्: वह उन पर दाग लगाएगा। अबू अल-जौज़ा ने कहा: मैंने इब्न अब्बास से इस आयत के बारे में पूछा कि यह «تُكَلِّمُهُمْ» (तुकाल्लिमुहुम - वह उनसे बात करेगा) है या «مُهُمْتَكْلِ» (तक्लिमुहुम - वह उन्हें घायल करेगा)? उन्होंने कहा: अल्लाह की कसम, वह उनसे बात भी करेगा और उन्हें घायल भी करेगा; वह मोमिन (आस्तिक) से बात करेगा और काफिर (अविश्वासी) और पापी को घायल करेगा, अर्थात्: उन्हें ज़ख्मी करेगा। अबू हातिम ने कहा: «تَكْلِمُهُمْ» का अर्थ है: वह उन्हें घायल करता है; उनका तात्पर्य था कि यह «تَكْلِمُهُمْ» का एक अतिरंजित रूप है। {कि लोग हमारी आयतों पर यकीन नहीं रखते थे}। कूफ़ियों, इब्न अबी इसहाक और यह्या ने पढ़ा: «أَنَّ» (अन्ना) फतह के साथ (6)। हरमैन (मक्का-मदीना) के लोगों, शाम के लोगों और बसरा के लोगों ने पढ़ा: «إِنَّ» (इन्ना) हमज़ा के नीचे कसरा के साथ (7)। अन-नह़्हास ने कहा (8): फतह वाले पाठ में दो मत हैं और कसरा वाले में भी ऐसा ही है; अल-अख़फ़श ने कहा (9): इसका अर्थ है "बि-अन्ना" (क्योंकि)। इब्न मसूद ने भी «بِأَنَّ» (बि-अन्ना) पढ़ा (10)। अबू उबैद ने कहा (11):

---

(1) अल-मुह़्तसिब 2/145, और यह एक शाज़ (दुर्लभ) पाठ है। WWW.NAFSEISLAM.COM (2) तफ़्सीर अल-बग़वी 3/428, और ज़ाद अल-मसीर 6/193। (3) मजमा अल-बयान 20/251। (4) अल-कश्शाफ़ 3/160। (5) इ'राब अल-क़ुरआन 3/221-222 में अबू ज़ुरआ, इब्न अब्बास, आसिम अल-जह़दरी, इक्रिमा और त़लह़ा से। अल-मुह़्तसिब 2/144 में अबू ज़ुरआ, इब्न अब्बास, आसिम अल-जह़दरी, मुजाहिद और सईद इब्न जुबैर से। अल-शाज़ह़ पृ. 110 में अबू ज़ुरआ, इब्न अब्बास और मुजाहिद से। तफ़्सीर अल-बग़वी में अबू रजा, मुजाहिद और सईद इब्न जुबैर से। (6) कूफ़ियों का पाठ - आसिम, हमज़ा और अल-किस़ाई - अल-सबा पृ. 487, और अल-तयसीर पृ. 169 में। (7) यह

नाफ़ि, इब्न आमिर और अबू अम्र अल-बसरी का पाठ है, और यह अल-सबा पृ. 487, और अल-तयसीर पृ. 169 में है। (8) इ'राब अल-क़ुरआन 3/222 में, और इससे पहले वाला उन्हीं से है। (9) उनकी पुस्तक मा'आनी अल-क़ुरआन 2/651 में। (10) अल-मुह्तसिब 2/145, और अल-शाज़ह पृ. 110, और ज़ाद अल-मसीर 6/193 और उन्होंने इसे अबू इमरान अल-जौनी की ओर भी सूचित किया है। (11) (द) और (म) में: अबू उबैदा। (ज़) और (ज़ा) और इ'राब अल-क़ुरआन से पुष्ट पाठ है।

سورہ النمل، آیات 82 - 86 214

اس پر ابی کی قرأت دلالت کرتی ہے: «تُنَبِّئُهُم» (وہ انہیں خبر دے گا) (1)۔ اور سدی نے کہا: وہ ان سے اسلام کے سوا دوسرے ادیان کے باطل ہونے کے بارے میں کلام کرے گا (2)۔ اور کہا گیا: وہ ان سے ایسی بات کرے گا جو انہیں ناگوار گزرے گی (3)۔ اور کہا گیا: وہ ان سے فصیح زبان میں کلام کرے گا اور ایسی آواز میں کہے گا جسے قریب و بعید والے سنیں گے: {کہ لوگ ہماری نشانیوں پر یقین نہیں رکھتے تھے} یعنی: میرے نکلنے پر؛ کیونکہ اس کا نکلنا نشانیوں میں سے ہے۔ اور وہ کہے گا: خبردار! ظالموں پر اللہ کی لعنت ہے (4)۔ اور ابو زرعہ، ابن عباس، حسن اور ابو رجاء نے «تَكْلِمُهُمْ» تا کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے (5) جو 'کلم' سے ہے اور اس کا معنی زخم لگانا ہے؛ عکرمہ نے کہا: یعنی وہ ان پر نشان لگائے گا۔ ابو الجوزاء نے کہا: میں نے ابن عباس سے اس آیت «تُكَلِّمُهُمْ» یا «تَكْلِمُهُمْ» کے بارے میں پوچھا؟ تو انہوں نے کہا: اللہ کی قسم، وہ ان سے کلام بھی کرے گا اور انہیں زخمی بھی کرے گا؛ وہ مومن سے کلام کرے گا اور کافر و فاجر کو زخمی کرے گا یعنی: انہیں گھائل کرے گا۔ ابو حاتم نے کہا: «تَكْلِمُهُمْ» کا معنی ہے جیسے تم کہو: «تَجْرَحُهُمْ» (انہیں زخمی کرتا ہے)؛ ان کا مطلب یہ ہے کہ یہ «تَكْلِمُهُمْ» میں مبالغہ ہے۔ {کہ لوگ ہماری نشانیوں پر یقین نہیں رکھتے تھے}۔ اور کوفیوں، ابن ابی اسحاق اور یحییٰ نے «أَنَّ» فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے (6)۔ اور اہل حرمین، اہل شام اور اہل بصرہ نے «إِنَّ» ہمزہ کے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے (7)۔ نحاس نے کہا (8): مفتوحہ (زبر والے) میں دو اقوال ہیں اور اسی طرح مکسورہ (زیر والے) میں؛ اخفش نے کہا (9): اس کا معنی «بأَنَّ» (بوجہ اس کے کہ) ہے۔ اور اسی طرح ابن مسعود نے «بأَنَّ» پڑھا ہے (10)۔ اور ابو عبید نے کہا (11):

(1) المحتسب 2/ 145، اور یہ شاذ قرأت ہے۔ (2) WWW.NAFSEISLAM.COM تفسیر البغوی 3/ 428، اور زاد المسیر 6/ 193۔ (3) مجمع البیان 20/ 251۔ (4) الکشاف 3/ 160۔ (5) إعراب القرآن 3/ 221 - 222 میں ابو زرعہ، ابن عباس، عاصم الجحدری، عکرمہ اور طلحہ سے مروی ہے۔ المحتسب 2/ 144 میں ابو زرعہ، ابن عباس، عاصم الجحدری، مجاہد اور سعید بن جبیر سے۔ الشاذہ ص 110 میں ابو زرعہ، ابن عباس اور مجاہد سے۔ تفسیر البغوی میں ابو رجاء، مجاہد اور سعید بن جبیر سے۔ (6) کوفیوں کی قرأت - یعنی عاصم، حمزہ اور کسائی - السبعہ ص 487، اور التیسیر ص 169 میں۔ (7) یہ نافع، ابن عامر اور ابو عمرو بصری کی قرأت ہے، اور یہ السبعہ ص 487، اور التیسیر ص 169 میں ہے۔ (8) إعراب القرآن 3/ 222 میں، اور اس سے پہلے والا حصہ انہی سے ہے۔ (9) ان کی کتاب معانی القرآن 2/ 651 میں۔ (10) المحتسب 2/ 145، الشاذہ ص 110، اور زاد المسیر 6/ 193 اور اسے ابو عمران جونی کی طرف بھی منسوب کیا گیا ہے۔ (11) (د) اور (م) میں: ابو عبیدہ ہے۔ اور (ز) و (ظ) اور إعراب القرآن سے ثابت شدہ عبارت یہی ہے۔

Surah An-Naml: Verses 82 - 86

Page 215

Its position is accusative (nasb) as the object of the verb, i.e., telling them that people. Al-Kisa'i and Al-Farra' read it as "Inna an-nasa" with a kasra (breaking sound) for commencement (isti'naf). Al-Akhfash said: it means "saying: Indeed, people," referring to the disbelievers.

{In our signs they did not believe} means: in the Quran and in Muhammad (PBUH), and that is at a time when Allah will not accept faith from a disbeliever, and none remain except believers and disbelievers in Allah's knowledge before its emergence, and Allah knows best.

Allah's saying: {And the day when We shall gather from every nation a troop} i.e., a group and a crowd (1). {Of those who deny Our signs} means: in the Quran and in our signs pointing to the truth.

{And they will be set in array} i.e., they are pushed and driven to the place of account; Al-Shammakh said: How many of a vast army we have held back... and how many a generous chief we have presented with gifts (2).

And Qatada said: "yūza'ūn" means: their first will be turned back to their last (3).

{Until, when they come, He will say} i.e., Allah says: {Did you deny My signs} which I sent down to My messengers, and the signs I established as evidence for My oneness {while you had not encompassed them in knowledge} i.e., of their falsehood so that you could turn away from them; rather, you denied in ignorance without seeking evidence. {Or what was it that you were doing?} is a rebuke and reproach, i.e., what were you doing when you did not investigate them and did not contemplate what was in them?

{And the Word will fall upon them because they did wrong} i.e., the punishment became due upon them for their injustice. i.e., for their shirk (polytheism). {And they will not speak} i.e., they have no excuse nor argument. It is said: their mouths will be sealed so they do not speak. Most commentators said this (4).

---

(1) Zad al-Masir 6/194. (2) Supplement to Diwan al-Shammakh p. 453. Al-Khamis al-Jahfal: The large army. And al-Mishal: The brave. Lisan al-Arab under (Kh-m-s), (J-h-f-l), and (S-h-l). (3) Al-Nukat wal-'Uyun 4/228, and what precedes it. (4) Tafsir al-Baghawi 3/431 in a similar way.

सूरह अन-नमल: आयत 82 - 86

पृष्ठ 215

इसका स्थान कर्म कारक (नसब) है क्योंकि क्रिया उस पर पड़ती है, यानी: उन्हें बताना कि लोग। अल-किसाई और अल-फर्रा ने इसे "इन्ना अन-नासा" पढ़ा है, इस्तैनाफ़ (प्रारंभ) के लिए कसरा के साथ। अल-अख़फ़श ने कहा: इसका अर्थ है "कहते हुए: वास्तव में, लोग," यानी काफिर।

{हमारी आयतों पर वे यकीन नहीं रखते थे} का अर्थ है: कुरान और मुहम्मद (PBUH) पर, और वह उस समय होगा जब अल्लाह किसी काफिर से ईमान स्वीकार नहीं करेगा, और अल्लाह के ज्ञान में इसके बाहर आने से पहले केवल मोमिन और काफिर ही बचे रहेंगे, और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

अल्लाह का फरमान: {और जिस दिन हम हर उम्मत में से एक गिरोह इकट्ठा करेंगे} यानी: एक समूह और एक जमात (1)। {उनमें से जो हमारी आयतों को झुठलाते थे} का अर्थ है: कुरान और सच्चाई की ओर इशारा करने वाले हमारे संकेतों को।

{तो उन्हें अलग-अलग रखा जाएगा (रोका जाएगा)} यानी: उन्हें हिसाब की जगह पर धकेला और ले जाया जाएगा; अल-शम्माख ने कहा: हमने एक विशाल सेना के कितनों को रोका.. और हमने एक उदार मुखिया को कितना भेंट दिया (2)।

कतादा ने कहा: "यूँज़ऊन" का अर्थ है: उनके पहले वालों को उनके बाद वालों पर लौटा दिया जाएगा (3)।

{यहाँ तक कि जब वे आ जाएंगे, तो वह कहेगा} यानी: अल्लाह कहेगा: {क्या तुमने मेरी आयतों को झुठलाया} जिन्हें मैंने अपने रसूलों पर उतारा था, और उन आयतों को जिन्हें मैंने अपनी तौहीद के प्रमाण के रूप में स्थापित किया था {जबकि तुमने अपने ज्ञान से उन्हें घेरा नहीं था} यानी: उनकी असत्यता के बारे में ताकि तुम उनसे मुँह फेर सको; बल्कि तुमने बिना प्रमाण मांगे अज्ञानता में झुठला दिया। {या तुम क्या किया करते थे?} यह एक झिड़की और फटकार है, यानी: तुम क्या कर रहे थे जब तुमने उनकी जाँच नहीं की और उनमें क्या है इस पर विचार नहीं किया?

{और उन पर बात (अज़ाब का फैसला) पूरी हो जाएगी क्योंकि उन्होंने ज़ुल्म किया था} यानी: उनके ज़ुल्म के कारण उन पर अज़ाब वाजिब हो गया। यानी: उनके शिर्क के कारण। {तो वे बोल नहीं

सकेंगे} यानी: उनके पास कोई बहाना या दलील नहीं होगी। कहा गया है: उनके मुँह सी दिए जाएंगे ताकि वे बोल न सकें। अधिकांश मुफ़स्सिरों ने यही कहा है (4)।

---

(1) ज़ाद अल-मसीर 6/194। (2) दीवान अल-शम्माख का पूरक पृष्ठ 453। अल-खमीस अल-जहफल: बड़ी सेना। और अल-मिस्हल: बहादुर। लिसान अल-अरब (ख-म-स), (ज-ह-फ-ल), और (स-ह-ल)। (3) अल-नुक़त वल-'उयून 4/228, और इससे पहले का हिस्सा। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/431 इसी तरह।

سورہ النمل: آیات 82 - 86

صفحہ 215

اس کا مقام فعل کے واقع ہونے کی وجہ سے نصب ہے، یعنی: انہیں بتانا کہ لوگ۔ اور الکسائی اور الفراء نے «إِنَّ النَّاسَ» کسرہ کے ساتھ استئناف پر پڑھا ہے۔ اور الاخفش نے کہا: یہ اس معنی میں ہے کہ کہتے ہوئے: بے شک لوگ؛ یعنی کفار۔

﴿بِاٰيٰتِنَا لَا يُوقِنُونَ﴾ یعنی: قرآن اور محمد ﷺ پر، اور یہ اس وقت ہے جب اللہ کسی کافر سے ایمان قبول نہیں کرے گا، اور اللہ کے علم میں اس (جانور) کے نکلنے سے پہلے صرف مومن اور کافر ہی باقی رہ جائیں گے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَيَوْمَ نَحْشُرُ مِن كُلِّ أُمَّةٍ فَوْجًا﴾ یعنی: ایک گروہ اور جماعت (1)۔ ﴿مِمَّن يُكَذِّبُ بِاٰيٰتِنَا﴾ یعنی: قرآن اور حق پر دلالت کرنے والے ہمارے نشانات کے ساتھ۔

﴿فَهُمْ يُوزَعُونَ﴾ یعنی: انہیں دھکیلا جائے گا اور حساب کی جگہ کی طرف ہانکا جائے گا؛ الشماخ نے کہا: اور کتنے ہی عظیم لشکر کو ہم نے روکا.. اور کتنے ہی سخی سردار کو ہم نے نوازا (2)

اور قتادہ نے کہا: «یوزعون» یعنی: ان کے پہلے والوں کو ان کے آخری والوں پر لوٹایا جائے گا (3)۔

﴿حَتَّىٰٓ إِذَا جَاءُو قَالَ﴾ یعنی: اللہ فرمائے گا: ﴿أَكَذَّبْتُم بِاٰيٰتِي﴾ جنہیں میں نے اپنے رسولوں پر نازل کیا تھا، اور ان آیات کے ساتھ جنہیں میں نے اپنی توحید پر دلیل کے طور پر قائم کیا تھا ﴿وَلَمْ تُحِيطُوا بِهَا عِلْمًا﴾ یعنی: ان کے باطل ہونے کے بارے میں یہاں تک کہ تم ان سے اعراض کر گئے، بلکہ تم نے جاہل ہو کر بغیر دلیل طلب کیے جھٹلا دیا۔ ﴿أَمَّاذَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ﴾ یہ ڈانٹ اور توبیخ ہے، یعنی: تم

کیا کر رہے تھے جب تم نے ان کے بارے میں تحقیق نہیں کی اور ان میں موجود باتوں پر غور و فکر نہیں کیا؟

﴿وَوَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِم بِمَا ظَلَمُوا﴾ یعنی: ان کے ظلم کی وجہ سے ان پر عذاب واجب ہو گیا۔ یعنی: ان کے شرک کی وجہ سے۔ ﴿فَهُمْ لَا يَنطِقُونَ﴾ یعنی: ان کے پاس نہ کوئی عذر ہوگا اور نہ ہی کوئی حجت۔ اور کہا گیا ہے: ان کے منہ بند کر دیے جائیں گے پس وہ بول نہیں سکیں گے۔ اکثر مفسرین نے یہی کہا ہے (4)۔

---

(1) زاد المسير 6/ 194۔ (2) ملحق ديوان الشماخ ص 453۔ الخميس الجحفل: بہت بڑا لشکر۔ اور المِسْحَل: بہادر۔ اللسان (خمس) اور (جحفل) اور (سحل)۔ (3) النكت والعيون 4/ 228، اور جو اس سے پہلے ہے۔ (4) تفسير البغوى 3/ 431 اسی طرح۔

Page 216 Surah An-Naml: Verses 86 - 90

The Almighty's saying: {Have they not seen that We made the night for them to rest therein} meaning: to settle down and sleep. {and the day giving sight} meaning: things are seen in it for the pursuit of livelihood (1). {Verily in that are signs for a people who believe} in Allah; He mentioned the evidence of His divinity and power, meaning: Did they not know the perfection of Our power so they would believe?

The Almighty's saying: {And (remember) the Day when the Trumpet will be blown, and all who are in the heavens and all who are on the earth will be terrified, except him whom Allah wills. And all shall come to Him, humbled. (87) And you will see the mountains and think them solid, but they shall pass away as the passing away of the clouds. (The work of) Allah, Who perfected all things, verily He is Well-Acquainted with what you do. (88) Whoever comes with a good deed will have better than its worth, and such will be safe from the terror of that Day. (89) And whoever comes with an evil deed, their faces will be cast into the Fire. (And it will be said), "Are you recompensed for anything except what you used to do?" (90)}

The Almighty's saying: {And (remember) the Day when the Trumpet will be blown} meaning: and remember the day, or: remind them of the day the Trumpet is blown. Al-Farra's opinion is that the meaning is: that is the day the Trumpet is blown, and he allowed ellipsis in it (2). The correct view regarding the 'Sur' (Trumpet) is that it is a horn of light into which Israfil blows. Mujahid said: It is shaped like a trumpet. It is also said: It is 'Al-Buq' (the horn) in the dialect of the people of Yemen (3). The explanation and scholarly opinions on this have already been mentioned in 'Al-An'am' (4). {and all who are in the heavens and all who are on the earth will be terrified, except him whom Allah wills} Abu Hurairah said: The Prophet ﷺ said: "When Allah finished creating the heavens, He created the Trumpet and gave it to Israfil, so he is placing it to his mouth, fixing his gaze upon the Throne, waiting for when he will be commanded to blow." I said: O Messenger of Allah, what is the 'Sur'? He said: "By Allah, it is a great horn, and by Him who sent me with the truth, the size of its opening is like the width of the heaven and the earth. Three blasts will be blown into it: the first blast is the blast of terror, the second is the blast of fainting (death), and the third is the blast of resurrection and standing before the Lord of the worlds," and he mentioned the Hadith. Mentioned by...

(1) Al-Wasit 3/386, and Zad al-Masir 6/194. (2) I'rab al-Qur'an 3/222. (3) Tafsir al-Baghawi 2/107, and Zad al-Masir 3/68. (4) 8/431 - 432.

पृष्ठ 216 सूरह अन-नमल: आयत 86 - 90

अल्लाह तआला का फरमान: {क्या उन्होंने नहीं देखा कि हमने रात को इसलिए बनाया है कि वे उसमें आराम करें} यानी: ठहरें और सो जाएं। {और दिन को रोशनी देने वाला बनाया} यानी: इसमें जीविका की तलाश के लिए दिखाई देता है (1)। {निस्संदेह इसमें उन लोगों के लिए निशानियाँ हैं जो ईमान लाते हैं} अल्लाह पर; उसने अपनी दिव्यता और शक्ति के प्रमाण का उल्लेख किया, अर्थात: क्या वे हमारी शक्ति की पूर्णता को नहीं जानते थे ताकि वे ईमान लाएं?

अल्लाह तआला का फरमान: {और जिस दिन सूर फूँका जाएगा, तो जो कोई आसमानों में है और जो कोई ज़मीन में है, सब घबरा जाएंगे, सिवाय उसके जिसे अल्लाह चाहे। और सब उसके पास आज़िज़ी के साथ हाज़िर होंगे। (87) और तुम पहाड़ों को देखोगे और उन्हें जमा हुआ समझोगे, हालाँकि वे बादलों की तरह उड़ते फिरेंगे। (यह) अल्लाह की कारीगरी है जिसने हर चीज़ को मज़बूत बनाया, बेशक वह उससे पूरी तरह वाकिफ़ है जो तुम करते हो। (88) जो कोई नेक काम लेकर आएगा, उसके लिए उससे बेहतर बदला है, और ऐसे लोग उस दिन की घबराहट से सुरक्षित रहेंगे। (89) और जो कोई बुराई लेकर आएगा, तो उनके चेहरे आग में औंधे डाल दिए जाएंगे। (और कहा जाएगा), "तुम्हें उसी का बदला दिया जा रहा है जो तुम करते थे।" (90)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और जिस दिन सूर फूँका जाएगा} यानी: और उस दिन को याद करो, या: उन्हें उस दिन की याद दिलाओ जब सूर फूँका जाएगा। अल-फर्रा का मत है कि इसका अर्थ है: और वह सूर फूँके जाने का दिन है, और उन्होंने इसमें विलोपन (حذف) की अनुमति दी है (2)। सूर के बारे में सही बात यह है कि यह नूर का एक सींग है जिसमें इसराफ़ील फूँकेंगे। मुजाहिद ने कहा: यह बिगुल की तरह है। यह भी कहा गया है: यह यमन के लोगों की बोली में 'अल-बूक' (बिगुल) है (3)। और इसके बारे में और विद्वानों के विचारों का विवरण 'अल-अन'आम' (4) में बीत चुका है। {तो जो कोई आसमानों में है और जो कोई ज़मीन में है, सब घबरा जाएंगे, सिवाय उसके जिसे अल्लाह चाहे} अबू हुरैरा ने कहा: नबी ﷺ ने फरमाया: "जब अल्लाह आसमानों के निर्माण से फारिग हुआ, तो उसने 'सूर' बनाया और उसे इसराफ़ील को दे दिया, तो उन्होंने उसे अपने मुँह पर रखा हुआ है, अर्श की ओर टकटकी लगाए हुए हैं, इस इंतज़ार में कि उन्हें कब फूँकने का हुक्म दिया जाए।" मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, 'सूर' क्या है? उन्होंने फरमाया: "अल्लाह की कसम, वह एक महान सींग है, और उसकी कसम जिसने मुझे सच्चाई के साथ भेजा है, उसके मुँह के घेरे की विशालता आसमान और ज़मीन की चौड़ाई के बराबर है। उसमें तीन बार फूँका जाएगा: पहली फूँक घबराहट की फूँक है,

दूसरी बेहोशी (मौत) की फूँक है, और तीसरी जी उठने और रब्बुल आलमीन के सामने खड़े होने की फूँक है।" और हदीस का उल्लेख किया। इसका ज़िक्र...

(1) अल-वसीत 3/386, और ज़ाद अल-मसीर 6/194। (2) इ'राब अल-कुरान 3/222। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 2/107, और ज़ाद अल-मसीर 3/68। (4) 8/431 - 432।

صفحہ 216 سورۃ النمل: آیات 86 - 90

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا انہوں نے نہیں دیکھا کہ ہم نے رات کو اس لیے بنایا ہے کہ وہ اس میں سکون حاصل کریں} یعنی: ٹھہریں اور سو جائیں۔ {اور دن کو روشن بنایا} یعنی: اس میں رزق کی تلاش کے لیے نظر آتا ہے (1)۔ {بے شک اس میں ان لوگوں کے لیے نشانیاں ہیں جو ایمان لاتے ہیں} اللہ پر؛ اس نے اپنی الوہیت اور قدرت پر دلیل کا ذکر کیا، یعنی: کیا وہ ہماری قدرت کے کمال کو نہیں جانتے تھے کہ ایمان لاتے؟

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جس دن صور پھونکا جائے گا تو جو کوئی آسمانوں میں ہے اور جو کوئی زمین میں ہے سب گھبرا جائیں گے مگر وہ جسے اللہ چاہے۔ اور سب اس کے حضور عاجزی کے ساتھ حاضر ہوں گے۔ (87) اور تو پہاڑوں کو دیکھتا ہے اور انہیں جما ہوا سمجھتا ہے حالانکہ وہ بادلوں کی طرح اڑتے پھریں گے۔ (یہ) اللہ کی کاریگری ہے جس نے ہر چیز کو مستحکم بنایا، بے شک وہ اس سے پوری طرح باخبر ہے جو تم کرتے ہو۔ (88) جو کوئی نیکی لے کر آئے گا اس کے لیے اس سے بہتر صلہ ہے، اور ایسے لوگ اس دن کی گھبراہٹ سے محفوظ ہوں گے۔ (89) اور جو کوئی برائی لے کر آئے گا تو ان کے چہرے آگ میں اوندھے ڈال دیے جائیں گے۔ (اور کہا جائے گا) "تمہیں اسی کا بدلہ دیا جا رہا ہے جو تم کرتے تھے۔" (90)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جس دن صور پھونکا جائے گا} یعنی: اور اس دن کو یاد کرو، یا: انہیں اس دن کی یاد دلاؤ جب صور پھونکا جائے گا۔ الفراء کا مذہب یہ ہے کہ معنی یہ ہے: اور وہ صور پھونکے جانے کا دن ہے، اور انہوں نے اس میں حذف (2) کی اجازت دی ہے۔ صور کے بارے میں صحیح بات یہ ہے کہ یہ نور کا ایک سینگ ہے جس میں اسرافیل پھونکیں گے۔ مجاہد نے کہا: یہ بگل کی طرح ہے۔ یہ بھی کہا گیا ہے: یہ اہل یمن کی لغت میں 'البوق' (بگل) ہے (3)۔ اور

'الانعام' (4) میں اس کا بیان اور اس میں علماء کے اقوال گزر چکے ہیں۔ {تو جو کوئی آسمانوں میں ہے اور جو کوئی زمین میں ہے سب گھبرا جائیں گے مگر وہ جسے اللہ چاہے} ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ نے کہا: نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "जब अल्लाह آسمانوں کی تخلیق سے فارغ ہوا تو اس نے صور پیدا کیا اور اسے اسرافیل کو دے دیا، تو وہ اسے اپنے منہ پر رکھے ہوئے ہیں، عرش کی طرف نظریں جمائے ہوئے ہیں، اس انتظار میں کہ کب انہیں پھونک مارنے کا حکم دیا جائے گا۔" میں نے کہا: اے اللہ کے رسول، صور کیا ہے؟ آپ نے فرمایا: "اللہ کی قسم، وہ ایک عظیم سینگ ہے، اور اس ذات کی قسم جس نے مجھے حق کے ساتھ بھیجا ہے، اس کے دہانے کی وسعت آسمان اور زمین کی چوڑائی کے برابر ہے، اس میں تین مرتبہ پھونکا جائے گا: پہلی پھونک گھبراہٹ کی ہے، دوسری بے ہوشی (موت) کی ہے، اور تیسری جی اٹھنے اور رب العالمین کے سامنے کھڑے ہونے کی پھونک ہے۔" اور حدیث ذکر کی۔ اسے ذکر کیا...

(1) الوسیط 3/386، اور زاد المسیر 6/194۔ (2) اعراب القرآن 3/222۔ (3) تفسیر البغوی 2/107، اور زاد المسیر 3/68۔ (4) 8/431 - 432।

Ali bin Ma'bad(1), al-Tabari, al-Tha'labi, and others(2), and Ibn al-Arabi authenticated it! I mentioned it in the book "al-Tadhkirah"(3) and discussed it there, stating that the correct view regarding the blowing of the Horn is that there are two blasts, not three. The blast of terror (Nafkhat al-Faz'a) refers back to the blast of swooning (Nafkhat al-Sa'q), because both are concomitant; i.e., they were so terrified that they died from it. Or it refers to the blast of Resurrection. This is the choice of al-Qushayri and others; for he said in his commentary on this verse: "What is meant is the second blast, meaning: they are brought back to life in a state of terror, saying: 'Who has raised us from our sleeping place?' [Ya-Sin: 52], and they witness matters that appall and terrify them. This blowing is like the sound of a trumpet to gather the creation on the land of recompense." This was stated by Qatadah(4). Al-Mawardi(5) said: "And [mention] the Day the Horn will be blown": It is the day of emergence from the graves. He said: There are two views regarding this terror: one is that it means haste and responding to the call, from the saying 'I fled (fazi'tu) to you for such and such' when you hasten to someone's call for help. The second view is that the terror here is the well-known terror of fear and grief, because they were disturbed from their graves and thus became terrified and afraid. This is the more likely of the two views.

I say: The established Sunnah from the Hadith of Abu Hurayrah and the Hadith of Abdullah bin Amr indicates...

---

(1) He is Ali bin Ma'bad bin Nuh al-Baghdadi then al-Misri, a memorizer Imam, died in the year 259 AH. Al-Siyar 10/632-634. (2) Tafsir al-Tabari 18/134 through Ismail bin Rafi' al-Madani, from Muhammad bin Ka'b al-Qurazi, from Abu Hurayrah as a marfu' narration. Ismail bin Rafi' has a weak memory as al-Hafiz said in al-Taqrib. We say: There is significant disagreement regarding its chain of transmission; al-Hafiz said in al-Fath 11/368: The basis of its chain is Ismail bin Rafi', and it is inconsistent in its chain despite his weakness. He narrated it from Muhammad bin Ka'b al-Qurazi sometimes without an intermediary, sometimes through an ambiguous man, and Muhammad from Abu Hurayrah, and sometimes without an intermediary, and sometimes through an ambiguous man from the Ansar as well. See the sources of its graduation in Tafsir al-Tabari 3/613. (3) 1/173. (4) The phrase "Qatadah said it" is from (M), and it is not in the rest of the copies. (5) In al-Nukat wal-'Uyun 4/229.

अली बिन मा'बाद(1), अल-तबरी, अल-थलाबी और अन्य(2), और इब्न अल-अरबी ने इसे प्रमाणित किया है! मैंने इसका उल्लेख पुस्तक "अल-तधकिराह"(3) में किया है और वहां इस पर चर्चा की है कि सूर (शंख) फूँकने के बारे में सही बात यह है कि दो बार फूँका जाएगा, तीन बार नहीं। आतंक का फूँकना (नफखत अल-फज़ा) वास्तव में मूर्च्छा के फूँकने (नफखत अल-साक़) की ओर लौटता है; क्योंकि दोनों बातें एक-दूसरे के लिए आवश्यक हैं, अर्थात: वे इतने भयभीत हो गए कि उसी से मर गए। या यह पुनरुत्थान के फूँकने की ओर इशारा है। यही अल-कुशयरी और अन्य का चुनाव है; क्योंकि उन्होंने इस आयत पर अपनी टिप्पणी में कहा है: "इसका अर्थ दूसरी बार फूँकना है, यानी: वे आतंकित होकर जीवित किए जाएंगे और कहेंगे: 'किसने हमें हमारी सोने की जगह से जगा दिया?' [या-सीन: 52], और वे उन मामलों को देखेंगे जो उन्हें चकित और भयभीत कर देंगे। यह फूँकना बिगुल की आवाज़ की तरह है ताकि सृष्टि प्रतिफल की भूमि पर एकत्र हो सके।" यह कतादा(4) ने कहा था। अल-मावर्दी(5) ने कहा: "और जिस दिन सूर फूँका जाएगा": वह कब्रों से निकलने का दिन है; उन्होंने कहा: इस आतंक के संबंध में दो विचार हैं: पहला यह कि इसका अर्थ पुकार पर शीघ्रता और उत्तर देना है, जैसा कि उनके कहने से है: 'मैं तुम्हारी पुकार पर दौड़ा (फज़ितु)' जब आप मदद के लिए किसी की पुकार पर तेज़ी से पहुँचते हैं। दूसरा विचार यह है कि यहाँ आतंक से तात्पर्य भय और शोक का वही जाना-पहचाना आतंक है; क्योंकि उन्हें उनकी कब्रों से विचलित किया गया था, इसलिए वे आतंकित और भयभीत हो गए। यह दोनों में से अधिक संभावित विचार है।

मैंने कहा: अबू हुरैरा और अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस से स्थापित सुन्नत यह दर्शाती है कि...

---

(1) वह अली बिन मा'बाद बिन नूह अल-बगदादी फिर अल-मिसरी हैं, एक हाफ़िज़ इमाम, जिनकी मृत्यु वर्ष 259 हिजरी में हुई। अल-सियार 10/632-634। (2) तफ़सीर अल-तबरी 18/134, इस्माइल बिन राफी अल-मदनी के माध्यम से, मुहम्मद बिन काब अल-कुराज़ी से, अबू हुरैरा से मरफू(पैगंबर तक पहुँचा हुआ) के रूप में। इस्माइल बिन राफी की याददाश्त कमज़ोर है जैसा कि अल-हाफ़िज़ ने अल-तक़रीब में कहा है। हमने कहा: इसकी सनद (सूत्र) में बड़ा मतभेद रहा है; अल-हाफ़िज़ ने अल-फ़तह 11/368 में कहा: इसकी सनद का आधार इस्माइल बिन राफी पर है, और उनकी कमज़ोरी के बावजूद सनद में काफी उलझन है। उन्होंने इसे मुहम्मद बिन काब अल-कुराज़ी से कभी बिना किसी मध्यस्थ के और कभी एक अज्ञात व्यक्ति के माध्यम से सुनाया, और मुहम्मद ने अबू हुरैरा से, और

कभी बिना मध्यस्थ के और कभी अंसार के एक अज्ञात व्यक्ति के माध्यम से भी सुनाया। तफ़सीर अल-तबरी 3/613 में इसके स्रोतों को देखें। (3) 1/173। (4) वाक्यांश: "यह कतादा ने कहा" (M) से है, और यह बाकी प्रतियों में नहीं है। (5) अल-नुकत वल-'उयून 4/229 में।

علی بن معبد(1)، طبری، ثعلبی اور دیگر(2) نے اسے روایت کیا، اور ابن العربی نے اس کی تصحیح کی ہے! اور میں نے اس کا ذکر کتاب «التذکرہ»(3) میں کیا ہے اور وہاں اس پر گفتگو کی ہے کہ صور پھونکنے کے بارے میں صحیح بات یہ ہے کہ یہ دو نفخے (پھونکیں) ہیں، تین نہیں۔ اور گھبراہٹ کا نفخہ (نفخہ فزع) دراصل بیہوشی کے نفخے (نفخہ صعق) کی طرف لوٹتا ہے؛ کیونکہ دونوں باتیں ایک دوسرے کے لیے لازم و ملزوم ہیں، یعنی: وہ اس قدر گھبرا گئے کہ اسی سے ہلاک ہو گئے، یا: یہ بعثت (دوبارہ زندہ ہونے) کے نفخے کی طرف اشارہ ہے۔ اور یہی قشیری وغیرہ کا اختیار کردہ قول ہے؛ کیونکہ انہوں نے اس آیت پر اپنی گفتگو میں کہا ہے: اور اس سے مراد دوسرا نفخہ ہے، یعنی: وہ گھبرائے ہوئے زندہ ہوں گے اور کہیں گے: ﴿مَن بَعَثَنَا مِن مَّرْقَدِنَا﴾ [یس: 52] (کس نے ہمیں ہماری خوابگاہوں سے اٹھا دیا؟) اور وہ ایسے معاملات کا مشاہدہ کریں گے جو انہیں ہولزدہ اور خوفزدہ کر دیں گے، اور یہ پھونکنا بگل کی آواز کی طرح ہوگا تاکہ مخلوق جزاء کی زمین پر جمع ہو جائے۔ یہ بات قتادہ(4) نے کہی ہے۔ اور ماوردی(5) نے کہا: ﴿وَيَوْمَ يُنفَخُ فِي الصُّورِ﴾: اس سے مراد قبروں سے جی اٹھنے کا دن ہے؛ انہوں نے کہا: اس گھبراہٹ (فزع) کے بارے میں دو قول ہیں: ایک یہ کہ اس سے مراد پکار پر تیزی سے آنا اور جواب دینا ہے، جیسا کہ محاورہ ہے: 'فَزِعتُ إليك' (میں تمہاری طرف دوڑا) جب تم کسی کی مدد کی پکار پر تیزی سے پہنچو۔ اور دوسرا قول یہ ہے کہ یہاں فزع سے مراد خوف اور غم کی وہی جانی پہچانی گھبراہٹ ہے؛ کیونکہ انہیں ان کی قبروں سے بے چین کر کے نکالا گیا تو وہ گھبرا گئے اور ڈر گئے۔ اور یہ دونوں میں سے زیادہ قرینِ قیاس قول ہے۔

میں نے کہا: ابوہریرہ اور عبداللہ بن عمرو کی احادیث سے ثابت شدہ سنت اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ...

---

(1) یہ علی بن معبد بن نوح البغدادی پھر المصری ہیں، امام حافظ ہیں، سن 259ھ میں وفات پائی۔ السیر 10/632-634۔ (2) تفسیر طبری 18/134، اسماعیل بن رافع المدنی کے واسطے سے، محمد بن کعب القرظی سے، ابوہریرہ کی مرفوع روایت ہے۔ اسماعیل بن رافع حافظے کے کمزور ہیں جیسا کہ الحافظ نے 'التقریب' میں کہا ہے۔ ہم کہتے ہیں: اس کی اسناد میں بڑا اختلاف پایا گیا ہے؛ الحافظ نے 'الفتح' 11/368 میں کہا: اس کی اسناد کا مدار اسماعیل بن رافع پر ہے، اور ان کے ضعف کے ساتھ ساتھ سند میں اضطراب ہے، انہوں نے اسے محمد بن کعب القرظی سے کبھی بغیر کسی واسطے کے روایت کیا، اور کبھی ایک مبہم شخص کے واسطے سے، اور محمد نے ابوہریرہ سے، اور کبھی بلا واسطہ، اور کبھی انصار کے ایک مبہم شخص کے واسطے سے بھی روایت کیا۔ اس کی تخریج کے مصادر کے لیے دیکھیں تفسیر طبری 3/613۔ (3) 1/173۔ (4) عبارت: «قاله قتادة» نسخہ (م) سے ہے، اور یہ باقی نسخوں میں نہیں ہے۔ (5) 'النکت والعیون' میں 4/229۔

Surah An-Naml: Verses 87 - 90 218

They are two blasts, not three. Muslim (1) recorded them, and we have mentioned them in the book "At-Tadhkirah" (2). The correct view, if Allah Wills, is that they are two blasts; Allah Almighty said: {And the Trumpet will be blown, and whoever is in the heavens and whoever is on the earth will fall dead except whom Allah wills.} [Az-Zumar: 68]. Here He made an exception as He did in the blast of terror (Nafkhat al-Faza'), indicating that they are one. Al-Mubarak (3) narrated from Al-Hasan that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Between the two blasts are forty years; in the first, Allah causes every living being to die, and in the other, Allah gives life to every dead being." (4) If it is said: Does not the saying of Allah Almighty: {On the Day the blast [of the Trumpet] shivers, Followed by the subsequent [one]...} until He said: {It will be but a single shout} [An-Nazi'at: 6-13] imply by its outward meaning that they are three? It is said to him: It is not so. Rather, what is meant by the "shout" (zajrah) is the second blast through which the creation emerges from their graves. This was also stated by Ibn Abbas, Mujahid, 'Ata', Ibn Zayd, and others.

Mujahid said: They are two shouts; the first causes everything to die by Allah's permission, and the other gives life to everything by Allah's permission. 'Ata' said: "Ar-Rajifah" (the quaking blast) is the Day of Resurrection, and "Ar-Radifah" (the subsequent one) is the Resurrection (5). Ibn Zayd said: "Ar-Rajifah" is death, and "Ar-Radifah" is the Hour. And Allah knows best (6).

{Except whom Allah wills} Then there was disagreement regarding these excepted ones: who are they? In the Hadith of Abu Hurairah, they are the martyrs who are provided for with their Lord; the terror only reaches the living. This is the opinion of Sa'id bin...

(1) In his Sahih (2373) and (2940), and they are in Musnad Ahmad (9821) and (9555). (2) Pp. 165-167. (3) In all copies: "Ibn al-Mubarak", which is an old error in the manuscripts. The correction is from "As-Sunan al-Waridah fil-Fitan". (4) Narrated by Abu 'Amr ad-Dani in "As-Sunan al-Waridah fil-Fitan" (721) via Al-Mubarak - who is Ibn Fadalah - from Al-Hasan al-Basri, likewise. Its chain is mursal. However, Al-Bukhari (4814) and Muslim (2955) narrated from the Hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) raised to the Prophet: "Between the two blasts is forty." They said: "O Abu Hurairah, forty days?" He said: "I refuse [to specify]." They said: "Forty months?" He said: "I refuse." They said: "Forty years?" He said: "I refuse." "Then Allah

will send down water from the sky, and they will grow like herbs grow." (5) Tafsir al-Baghawi 4/442 and 443. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 5/431.

सूरह अन-नमल: आयतें 87 - 90 218

वे दो फूँकें(नफ़्ख़तैन) हैं, तीन नहीं: इसे मुस्लिम (1) ने रिवायत किया है, और हमने "अत-तज़किराह" (2) पुस्तक में इनका ज़िक्र किया है। सही बात यही है, इंशा अल्लाह, कि वे दो फूँकें हैं; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और सूर फूँका जाएगा, तो जो भी आसमानों में है और जो भी ज़मीन में है, वह बेहोश हो जाएगा (मर जाएगा), सिवाय उसके जिसे अल्लाह चाहे।} [अज़-ज़ुमर: 68]। यहाँ उसने वैसे ही अपवाद किया जैसे घबराहट की फूँक (नफ़्ख़त अल-फ़ज़अ) में किया था, जो यह दर्शाता है कि वे एक ही हैं। अल-मुबारक (3) ने हसन से रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "दो फूँकों के बीच चालीस साल का अंतर है; पहली से अल्लाह हर जीवित को मार देगा, और दूसरी से अल्लाह हर मृत को जीवित कर देगा।" (4) यदि कहा जाए: अल्लाह तआला का यह कहना कि: {जिस दिन कँपा देने वाली (पहली फूँक) कँपा देगी, उसके पीछे आने वाली (दूसरी फूँक) आएगी...} यहाँ तक कि फ़रमाया: {तो वह बस एक ही डाँट (चीख़) होगी} [अन-नाज़िआत: 6-13] क्या इसके ज़ाहिरी अर्थ से यह साबित नहीं होता कि वे तीन हैं? तो उससे कहा जाएगा: ऐसा नहीं है, बल्कि "ज़जरह" (डाँट/चीख़) से मुराद दूसरी फूँक है जिससे सृष्टि अपनी कब्रों से बाहर आएगी। इसी तरह इब्न अब्बास, मुजाहिद, अता, इब्न ज़ैद और अन्य लोगों ने कहा है।

मुजाहिद ने कहा: वे दो चीख़ें हैं; पहली अल्लाह के हुक्म से हर चीज़ को मार देती है, और दूसरी अल्लाह के हुक्म से हर चीज़ को जीवित कर देती है। अता ने कहा: "अर-राजीफ़ह" (कँपा देने वाली) कयामत है, और "अर-रादीफ़ह" (पीछे आने वाली) दोबारा ज़िंदा होना (बअस) है (5)। इब्न ज़ैद ने कहा: "अर-राजीफ़ह" मौत है, और "अर-रादीफ़ह" कियामत की घड़ी है। और अल्लाह बेहतर जानता है (6)।

{सिवाय उसके जिसे अल्लाह चाहे} फिर इस बारे में मतभेद हुआ कि ये अपवाद वाले लोग कौन हैं? अबू हुरैरा की हदीस में है कि वे शहीद हैं जो अपने रब के पास रिज़्क़ पाते हैं, घबराहट केवल जीवितों तक पहुँचती है। यह सईद बिन... का कहना है।

(1) उनकी सहीह (2373) और (2940) में, और वे मुसनद अहमद (9821) और (9555) में हैं। (2) पृ. 165-167। (3) सभी प्रतियों में: "इब्न अल-मुबारक", जो पांडुलिपियों में एक पुरानी गलती है। सुधार "अस-सुनन अल-वारिदा फिल-फ़ितन" से है। (4) अबू अम्र अद-दानी ने "अस-सुनन अल-वारिदा फिल-फ़ितन" (721) में अल-मुबारक के माध्यम से - जो इब्न फ़दलाह हैं - हसन बसरी से

रिवायत किया है। इसकी श्रृंखला मुरसल है। लेकिन बुखारी (4814) और मुस्लिम (2955) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से मरफ़ूअ़ तौर पर रिवायत किया है: "दो फूँकों के बीच चालीस है।" उन्होंने पूछा: "ऐ अबू हुरैरा, चालीस दिन?" उन्होंने कहा: "मैं इनकार करता हूँ (बताने से)।" उन्होंने पूछा: "चालीस महीने?" उन्होंने कहा: "मैं इनकार करता हूँ।" उन्होंने पूछा: "चालीस साल?" उन्होंने कहा: "मैं इनकार करता हूँ।" "फिर अल्लाह आसमान से पानी बरसाएगा, और वे वैसे ही उगेंगे जैसे साग-सब्ज़ी उगती है।" (5) तफ़सीर अल-बगवी 4/442 और 443। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/431।

سورة النمل: آیات 87 - 90 218

وہ دو پھونکیں ہیں، تین نہیں: انہیں مسلم (1) نے روایت کیا ہے، اور ہم نے ان کا ذکر کتاب "التذکرہ" (2) میں کیا ہے۔ صحیح بات یہی ہے، ان شاء اللہ، کہ وہ دو پھونکیں ہیں؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور صور پھونکا جائے گا، تو جو بھی آسمانوں میں ہے اور جو بھی زمین میں ہے، وہ بے ہوش ہو کر گر جائے گا (مر جائے گا) سوائے اس کے جسے اللہ چاہے۔} [الزمر: 68]۔ یہاں اس نے اسی طرح استثنیٰ کیا جیسے گھبراہٹ کی پھونک (نفخۃ الفزع) میں کیا تھا، جو اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ وہ ایک ہی ہیں۔ المبارک (3) نے حسن سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "دو پھونکوں کے درمیان چالیس سال کا فاصلہ ہے؛ پہلی کے ذریعے اللہ ہر زندہ کو موت دے دے گا، اور دوسری کے ذریعے اللہ ہر مردہ کو زندہ کر دے گا۔" (4) اگر کہا جائے: تو اللہ تعالیٰ کا یہ قول: {جس دن لرزا دینے والی (پہلی پھونک) لرزا دے گی، اس کے پیچھے آنے والی (دوسری پھونک) آئے گی...} یہاں تک کہ فرمایا: {پس وہ تو صرف ایک ہی ڈانٹ (چیخ) ہوگی} [النازعات: 6-13] کیا اس کے ظاہری مفہوم سے یہ لازم نہیں آتا کہ وہ تین ہیں؟ تو اس سے کہا جائے گا: ایسا نہیں ہے، بلکہ "زجرہ" (ڈانٹ/چیخ) سے مراد دوسری پھونک ہے جس سے مخلوق اپنی قبروں سے باہر نکلے گی۔ اسی طرح ابن عباس، مجاہد، عطا، ابن زید اور دیگر نے کہا ہے۔

مجاہد نے کہا: وہ دو چیخیں ہیں؛ پہلی اللہ کے حکم سے ہر چیز کو مار دیتی ہے، اور دوسری اللہ کے حکم سے ہر چیز کو زندہ کر دیتی ہے۔ عطا نے کہا: "الراجفہ" قیامت ہے، اور "الرادفہ" دوبارہ جی اٹھنا (بعث) ہے (5)۔ ابن زید نے کہا: "الراجفہ" موت ہے، اور "الرادفہ" قیامت کی گھڑی ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے (6)۔

{سوائے اس کے جسے اللہ چاہے} پھر اس مستثنیٰ کے بارے میں اختلاف ہوا کہ وہ کون ہیں؟ ابو ہریرہ کی حدیث میں ہے کہ وہ شہداء ہیں جو اپنے رب کے پاس رزق دیے جاتے ہیں، گھبراہٹ صرف زندوں تک پہنچتی ہے۔ یہ سعید بن... کا قول ہے۔

(1) اپنی صحیح (2373) اور (2940) میں، اور وہ مسند احمد (9821) اور (9555) میں ہیں۔ (2) ص 165-167۔ (3) تمام نسخوں میں: "ابن المبارک"، جو نسخوں میں ایک پرانی غلطی ہے۔ تصحیح "السنن الوارده فی الفتن" سے ہے۔ (4) اسے ابو عمرو الدانی نے "السنن الوارده فی الفتن" (721) میں المبارک کے طریق سے - جو ابن فضلہ ہیں - حسن بصری سے روایت کیا ہے۔ اس کی سند مرسل ہے۔ لیکن بخاری (4814) اور مسلم (2955) نے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مرفوعاً روایت کیا ہے: "دو پھونکوں کے درمیان چالیس ہے"۔ لوگوں نے پوچھا: "اے ابو ہریرہ، کیا چالیس دن؟" انہوں نے کہا: "میں انکار کرتا ہوں (تعین کرنے سے)"۔ انہوں نے پوچھا: "کیا چالیس مہینے؟" انہوں نے کہا: "میں انکار کرتا ہوں"۔ انہوں نے پوچھا: "کیا چالیس سال؟" انہوں نے کہا: "میں انکار کرتا ہوں"۔ "پھر اللہ آسمان سے پانی برسائے گا، تو وہ اس طرح اگیں گے جیسے سبزیاں اگتی ہیں"۔ (5) تفسیر البغوی 4/ 442 اور 443۔ (6) المحرر الوجیز 5/ 431۔

Jubair [said] that they are the martyrs, girded with swords around the Throne (1). Al-Qushayri said: The prophets are included in their number; because they have martyrdom along with prophethood. It was also said: They are the angels. Al-Hasan said: Some groups of angels were excepted, who die between the two trumpet blasts. Muqatil said: This refers to Gabriel, Michael, Israfil, and the Angel of Death (2). It was also said: The fair maidens (Al-Hoor al-Ayn) (3). It was also said: They are the believers; because Allah Almighty said following this: {Whoever comes with a good deed will have better than it, and they, from the terror of that Day, will be safe}. Some of our scholars said: The correct view is that no authentic report has been narrated concerning their identification, and all possibilities are likely.

I say: The hadith of Abu Hurairah was hidden from him, and Judge Abu Bakr bin al-Arabi authenticated it, so it should be relied upon; because it is a specific text regarding identification, while others are personal exertion (ijtihad). And Allah knows best. Other than this has also been said as will follow in "Az-Zumar" (4).

And His saying: {So terrified will be whoever is in the heavens} is past tense, and {will be blown} is future tense, so it is asked: How was a past tense conjoined with a future tense? Al-Farra' claimed that this is based on the meaning; because the meaning is: when the trumpet is blown, they will be terrified. {Except whom Allah wills} is in the accusative case as an exception. {And all come to Him in humility} Abu Amr, Asim, Al-Kisa'i, Nafi', Ibn Amir, and Ibn Kathir read: "atohu" [with a long 'a'], making it a future verb. Al-A'mash, Yahya, Hamza, and Hafs from Asim read: "wa kullun atahu" [with a short 'a'] limited to the past tense (5), and likewise is the reading of Ibn Mas'ud (6). From Qatadah: "wa kullun atahu dakhireen" (7). Al-Nahhas said (8): In my book from Abu Ishaq regarding the readings: [Whoever reads] (9): "wa kullun atohu".

---

(1) Tafsir Al-Baghawi 3/431. (2) Saying of Muqatil in Al-Waseet 3/386, Tafsir Al-Baghawi 3/431, and Zad al-Masir 6/195. (3) Zad al-Masir 6/195. (4) In the interpretation of verse (68). (5) Al-Sab'ah p. 487, and Al-Taysir p. 169 without the reading of Al-A'mash and Yahya. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/372. (7) Al-Muhtasib 2/145, and Al-Shadhah p. 111. (8) In I'rab al-Qur'an 3/222 - 223, and what precedes it is from it except for the reading of Ibn Mas'ud and Qatadah. (9) What is between brackets is from I'rab al-Qur'an, and it is not in the copies.

२१९ सूरा अन-नम्ल: आयतें ८७ - ९०

ज़ुबैर [ने कहा] कि वे शहीद हैं, जो अर्श (सिंहासन) के चारों ओर तलवारें लटकाए हुए हैं (१)। अल-कुशैरी ने कहा: पैगंबर भी उनमें शामिल हैं; क्योंकि उनके पास नुबुव्वत के साथ-साथ शहादत भी है। यह भी कहा गया: वे फ़रिश्ते हैं। अल-हसन ने कहा: फ़रिश्तों के कुछ समूहों को छोड़ दिया गया था, जो दो सूरो के बीच मरते हैं। मुक़ातिल ने कहा: इसका अर्थ जिब्रईल, मिकाईल, इस्राफ़ील और मौत का फ़रिश्ता है (२)। यह भी कहा गया: हूर-ए-ईन (स्वर्ग की कुंवारी कन्याएँ) (३)। यह भी कहा गया: वे मोमिन (विश्वासी) हैं; क्योंकि अल्लाह तआला ने इसके बाद फ़रमाया है: {जो कोई नेक काम लेकर आएगा, उसे उससे बेहतर मिलेगा और वे उस दिन की घबराहट से सुरक्षित रहेंगे}। हमारे कुछ विद्वानों ने कहा: सही बात यह है कि उनकी पहचान के बारे में कोई सही हदीस नहीं आई है और सभी संभावनाएँ मुमकिन हैं।

मैंने कहा: अबू हुरैरा की हदीस उनसे छिपी रही और क़ाज़ी अबू बक्र बिन अल-अरबी ने इसे सही माना है, इसलिए इस पर भरोसा किया जाना चाहिए; क्योंकि यह पहचान के संबंध में एक स्पष्ट पाठ है, जबकि अन्य इज्तिहाद (स्वयं का अनुमान) हैं। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। इसके अलावा कुछ और भी कहा गया है जैसा कि "अज़-ज़ुमर" (४) में आएगा।

और उनका कहना: {तो घबरा जाएगा जो कोई आसमानों में है} भूतकाल में है, और {फूँका जाएगा} भविष्य काल है, तो पूछा जाता है: भूतकाल को भविष्य काल के साथ कैसे जोड़ा गया? अल-फ़र्रा का दावा है कि यह अर्थ पर आधारित है; क्योंकि अर्थ यह है: जब सूर फूँका जाएगा तो वे घबरा जाएँगे। {मगर जिसे अल्लाह चाहे} अपवाद के रूप में कर्म कारक में है। {और सब उसके पास विनम्र होकर आएँगे} अबू अम्र, आसिम, अल-किसाई, नाफ़े इब्न आमिर और इब्न कसीर ने पढ़ा: "अतोहू" (लंबे 'अ' के साथ) इसे भविष्य काल की क्रिया बनाया। अल-अमश, यहया, हमज़ा और आसिम से हफ़्स ने पढ़ा: "व कुल्लुन अताहू" (छोटे 'अ' के साथ) भूतकाल की क्रिया तक सीमित (५), और इसी तरह इब्न मसूद (६) की क़िरात है। क़तादाह से: "व कुल्लुन अताहू दाखिरीन" (७)। अल-नहहास ने कहा (८): मेरी किताब में अबू इस्हाक़ से क़िरात के बारे में: [जिसने पढ़ा] (९): "व कुल्लुन अतोहू"।

---

(१) तफ़्सीर अल-बगवी ३/४३१। (२) अल-वसीत ३/३८६, तफ़्सीर अल-बगवी ३/४३१, और ज़ाद अल-मसीर ६/१९५ में मुक़ातिल का कथन। (३) ज़ाद अल-मसीर ६/१९५। (४) आयत (६८) की व्याख्या में। (५) अल-सबआ पृष्ठ ४८७, और अल-तयसीर पृष्ठ १६९ अल-अमश और यहया की क़िरात के बिना।

(६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३७२। (७) अल-मुहतसिब २/१४५, और अल-शाज़ा पृष्ठ १११। (८) एराब अल-क़ुरआन ३/२२२ - २२३ में, और इससे पहले जो कुछ है वह उसी से है सिवाय इब्न मसूद और क़तादाह की क़िरात के। (९) कोष्ठक के बीच जो है वह एराब अल-क़ुरआन से है, और वह प्रतियों में नहीं है।

٢١٩ سورة النمل: آیات ٨٧ - ٩٠

زبیر [نے کہا] کہ وہ شہداء ہیں جو عرش کے گرد تلواریں لٹکائے ہوئے ہیں (١)۔ القشیری نے کہا: انبیاء بھی ان میں شامل ہیں؛ کیونکہ ان کے پاس نبوت کے ساتھ شہادت بھی ہے۔ اور کہا گیا: وہ فرشتے ہیں۔ الحسن نے کہا: فرشتوں کے کچھ گروہوں کا استثناء کیا گیا ہے جو دو نفخوں کے درمیان مرتے ہیں۔ مقاتل نے کہا: اس سے مراد جبرائیل، میکائیل، اسرافیل اور ملک الموت ہیں (٢)۔ اور کہا گیا: حور العین (٣)۔ اور کہا گیا: وہ مومنین ہیں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اس کے بعد فرمایا ہے: ﴿مَن جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِّنْهَا وَهُم مِّن فَزَعٍ يَوْمَئِذٍ آمِنُونَ﴾۔ ہمارے بعض علماء نے کہا: صحیح یہ ہے کہ ان کے تعین کے بارے میں کوئی صحیح خبر وارد نہیں ہوئی اور سب کا احتمال موجود ہے۔

میں نے کہا: ابوہریرہ کی حدیث ان سے پوشیدہ رہی اور قاضی ابوبکر بن العربی نے اسے صحیح قرار دیا ہے، لہذا اس پر بھروسہ کرنا چاہیے؛ کیونکہ یہ تعین میں نص (واضح حکم) ہے، اور اس کے علاوہ اجتہاد ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اس کے علاوہ بھی کچھ کہا گیا ہے جیسا کہ "الزمر" (٤) میں آئے گا۔

اور اللہ کا قول: ﴿فَفَزِعَ مَن فِي السَّمَاوَاتِ﴾ (پس گھبرا جائے گا جو کوئی آسمانوں میں ہے) ماضی ہے، اور ﴿يُنفَخُ﴾ (پھونکا جائے گا) مستقبل ہے، تو سوال ہوتا ہے کہ: ماضی کو مستقبل پر کیسے عطف کیا گیا؟ فراء کا خیال ہے کہ یہ معنی پر محمول ہے؛ کیونکہ معنی یہ ہے کہ: جب صور پھونکا جائے گا تو وہ گھبرا جائیں گے۔ ﴿إِلا مَن شَاءَ اللَّهُ﴾ استثناء کی بنا پر حالتِ نصب میں ہے۔ ﴿وَكُلٌّ أَتَوْهُ دَاخِرِينَ﴾ ابو عمرو، عاصم، کسائی، نافع، ابن عامر اور ابن کثیر نے "أتوه" پڑھا، انہوں نے اسے فعلِ مستقبل قرار دیا۔ اور اعمش، یحییٰ، حمزہ اور حفص عن عاصم نے "وَكُلٌّ أَتَوْهُ" فعلِ

ماضی پر مقصور پڑھا (۵)، اور اسی طرح ابن مسعود کی قرأت ہے (۶)۔ اور قتادہ سے مروی ہے: "وَكُلٌّ أَتَاهُ دَاخِرِينَ" (۷)۔ نحاس نے کہا (۸): اور قرأت کے بارے میں ابواسحاق سے میری کتاب میں ہے: [جس نے پڑھا] (۹): "وَكُلٌّ أَتَوْهُ"۔

---

(۱) تفسیر بغوی ۳/ ۴۳۱۔ (۲) الوسیط ۳/ ۳۸۶ میں مقاتل کا قول، اور تفسیر بغوی ۳/ ۴۳۱، اور زاد المسیر ۶/ ۱۹۵۔ (۳) زاد المسیر ۶/ ۱۹۵۔ (۴) آیت (۶۸) کی تفسیر کے وقت۔ (۵) السبعہ ص ۴۸۷، اور التیسیر ص ۱۶۹ بغیر قرأتِ اعمش اور یحییٰ کے۔ (۶) المحرر الوجیز ۴/ ۳۷۲۔ (۷) المحتسب ۲/ ۱۴۵، اور الشاذہ ص ۱۱۱۔ (۸) اعراب القرآن ۳/ ۲۲۲ - ۲۲۳ میں، اور اس سے پہلے کا تمام حصہ اس سے ہے سوائے قرأتِ ابن مسعود اور قتادہ کے۔ (۹) جو بریکٹ میں ہے وہ اعراب القرآن سے ہے، اور وہ نسخوں میں نہیں ہے۔

... he made it singular based on the wording of «kull» (all/every). And whoever recited: «atauhu» [as a verb] pluralized it based on its meaning. This statement [attributing singularity to 'atauhu'] is a gross error; because if he says: «wa kullun atauhu» [and all came to Him], he did not make it singular but rather pluralized it. If he had made it singular, he would have said: «ataahu» [he came to Him]. However, whoever says: «atauhu» pluralizes based on the meaning and uses the past tense because he referred it back to «fa-fazi'a» [so they were terrified]. And whoever recited: «wa kullun atauhu» [as active participles] also carried it on the meaning and said: «atauhu» because it is a sentence independent from the preceding one.

Ibn Nasr said: Something has been narrated from Abu Ishaq - may God have mercy on him - which he did not say. Abu Ishaq's text is: «wa kullun atauhu dakhirin» [and all came to Him in humility], and it is recited: «atauhu». So whoever makes it singular, it is for the wording of «kull», and whoever pluralizes it, it is for its meaning; meaning what appears in the Qur'an or elsewhere regarding the singularity of the predicate of «kull» is based on the wording, or pluralizing it is based on the meaning; Abu Ja'far did not adopt this meaning. Al-Mahdawi said: Whoever recited: «wa kullun atauhu dakhirin» [as a verb], it is a verb from 'coming' and is carried on the meaning of «kull» rather than its wording. And whoever recited: «wa kullun atauhu dakhirin» [as a noun/participle], it is the active participle from 'ata' (to come); this is indicated by the Almighty's saying: {And each one of them will come to Him on the Day of Resurrection alone} [Maryam: 95]. And whoever recited: «wa kullun ataahu» carried it on the wording of «kull» rather than its meaning, and carried «dakhirin» on the meaning, which means: submissive/humble. From Ibn Abbas and Qatadah. This has already been discussed in «An-Nahl»(1).

The Almighty's saying: {And you see the mountains, thinking them rigid, while they pass as the passing of clouds}. Ibn Abbas said: i.e., standing still while they are moving swiftly(2). Al-Qutbi said(3): That is because the mountains are gathered and moved, so to the eye, they seem stationary while they are moving. Likewise, everything great and every large gathering falls short of the eye's perception; due to its size and the distance between its ends, it is, in the observer's estimation, like something stationary while it is moving. Al-Nabigha said, describing an army:

With a massive army like a mountain, you think they are standing still at Haj, while the camels are moving swiftly(4).

(1) 12/334. (2) Majma' al-Bayan 20/256. (3) In Ta'wil Mushkil al-Qur'an pp. 4-5. (4) Diwan al-Nabigha al-Ja'di p. 187. «Ar'an» army: turbulent due to its large size. «Tahamlaj» from «al-hamlaja»: it is the good and fast pace of an animal. Lisan al-Arab (ra'n) and (hamlaj).

२२० सूरह अन-नमल: आयत ८७ - ९०

... उसने «कुल्ल» (प्रत्येक/सब) शब्द के आधार पर इसे एकवचन रखा। और जिसने «अतौहु» (वे आए) पढ़ा, उसने इसके अर्थ के आधार पर इसे बहुवचन बनाया, और यह कहना एक बड़ी गलती है; क्योंकि यदि वह कहता है: «व कुल्लुन अतौहु» (और सब उसके पास आए), तो उसने एकवचन नहीं बनाया बल्कि बहुवचन बनाया। यदि वह एकवचन बनाता, तो वह कहता: «अताहु» (वह उसके पास आया)। लेकिन जिसने «अतौहु» कहा, उसने अर्थ के आधार पर बहुवचन बनाया और इसे भूतकाल में लाया, क्योंकि उसने इसे «फ़-फ़ज़ि'अ» (तो वे घबरा गए) से जोड़ा। और जिसने «व कुल्लुन अतौहु» पढ़ा, उसने भी इसे अर्थ पर आधारित किया और «अतौहु» कहा क्योंकि यह पहले वाले से कटा हुआ एक स्वतंत्र वाक्य है।

इब्न नसर ने कहा: अबू इशाक - ईश्वर उन पर दया करे - के बारे में कुछ ऐसा बताया गया है जो उन्होंने नहीं कहा था। अबू इशाक का मूल पाठ है: «व कुल्लुन अतौहु दाख़िरीन» (और सब उनके पास विनम्रतापूर्वक आए), और इसे «अतौहु» पढ़ा जाता है। तो जिसने एकवचन बनाया, वह «कुल्ल» शब्द के लिए है, और जिसने बहुवचन बनाया, वह उसके अर्थ के लिए है; अर्थ यह है कि कुरान या अन्य जगहों पर «कुल्ल» के विधेय (predicate) के एकवचन होने का आधार शब्द है, या बहुवचन होने का आधार अर्थ है; अबू जाफ़र ने इस अर्थ को नहीं लिया। अल-महदवी ने कहा: जिसने «व कुल्लुन अतौहु दाख़िरीन» पढ़ा, वह 'आने' की एक क्रिया है और «कुल्ल» के अर्थ पर आधारित है न कि उसके शब्द पर। और जिसने «व कुल्लुन आतूहु दाख़िरीन» पढ़ा, वह 'अता' (आना) का कर्तावाचक संज्ञा (active participle) है, जैसा कि सर्वशक्तिमान के इस कथन से संकेत मिलता है: {और उनमें से हर एक कयामत के दिन उसके पास अकेला आएगा} [मरयम: ९५]। और जिसने «व कुल्लुन अताहु» पढ़ा, उसने इसे «कुल्ल» शब्द पर आधारित किया न कि उसके अर्थ पर, और «दाख़िरीन» को अर्थ पर आधारित किया, जिसका अर्थ है: अपमानित/विनम्र। इब्न अब्बास और कतादा से। और यह पहले «अन-नह्ल»(१) में आ चुका है।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और तुम पहाड़ों को देखोगे, उन्हें स्थिर समझोगे, जबकि वे बादलों की तरह चल रहे होंगे}। इब्न अब्बास ने कहा: यानी, खड़े हुए जबकि वे तेज़ी से चल रहे हैं(२)। अल-कुतबी ने कहा(३): ऐसा इसलिए है क्योंकि पहाड़ों को इकट्ठा किया जाता है और चलाया जाता है, इसलिए वे आँखों को स्थिर दिखाई देते हैं जबकि वे चल रहे होते हैं। इसी तरह, हर बड़ी चीज़ और हर बड़ी भीड़ आँखों की दृष्टि से ओझल हो जाती है; अपनी विशालता और अपने किनारों के बीच की दूरी

के कारण, वह देखने वाले के अनुमान में स्थिर की तरह होती है जबकि वह चल रही होती है। अन-नाबिगा ने एक सेना का वर्णन करते हुए कहा:

एक विशाल सेना के साथ जो पहाड़ की तरह है, तुम समझते हो कि वे हाज पर ठहरे हुए हैं, जबकि ऊंट तेज़ी से चल रहे हैं(४)।

---

(१) १२/ ३३४। (२) मजमा अल-बयान २०/ २५६। (३) तावील मुश्किल अल-कुरान, पृष्ठ ४ - ५ में। (४) दीवान अल-नाबिगा अल-जादी, पृष्ठ १८७। «अर'अन» सेना: अपनी अधिकता के कारण अस्थिर। «तह मलज» ह मलजा से: जानवर की तेज़ और अच्छी चाल। अल-लिसान (र'अन) और (ह मलज)।

۲۲۰ سورہ النمل: آیات ۸۷ - ۹۰

... اس نے لفظ «كُلّ» کی بنا پر اسے واحد رکھا، اور جس نے «أتوه» (وہ آئے) پڑھا، اس نے معنی کی بنا پر اسے جمع کیا، اور یہ قول ایک فاش غلطی ہے؛ کیونکہ جب وہ کہتا ہے: «وَكُلٌّ أَتَوْهُ» (اور سب اس کے پاس آئے) تو اس نے واحد نہیں رکھا بلکہ جمع کیا، اگر وہ واحد رکھتا تو کہتا: «أَتَاهُ» (وہ اس کے پاس آیا)۔ لیکن جس نے «أَتَوْهُ» کہا، اس نے معنی پر جمع کیا اور اسے ماضی کے صیغے میں لایا، کیونکہ اس نے اسے «ففزع» (پس وہ گھبرا گئے) کی طرف لوٹایا۔ اور جس نے «وَكُلٌّ أَتُوهُ» پڑھا، اس نے بھی اسے معنی پر محمول کیا اور کہا: «أَتُوهُ» کیونکہ یہ پہلے سے منقطع ایک جملہ ہے۔

ابن نصر نے کہا: ابو اسحاق - اللہ ان پر رحم کرے - سے وہ بات نقل کی گئی ہے جو انہوں نے نہیں کہی تھی، اور ابو اسحاق کی نص یہ ہے: «وَكُلٌّ أَتَوْهُ دَاخِرِينَ» (اور سب ان کے پاس عاجزی سے آئے) اور اسے «أتوهُ» پڑھا جاتا ہے۔ پس جس نے واحد رکھا وہ لفظ «كُلّ» کے لیے ہے، اور جس نے جمع کیا وہ اس کے معنی کے لیے ہے؛ مراد یہ ہے کہ قرآن یا اس کے علاوہ میں «كل» کی خبر کا واحد ہونا لفظ کی بنا پر ہے، یا جمع ہونا معنی کی بنا پر ہے؛ ابو جعفر نے یہ معنی اختیار نہیں کیے۔ مہدوی نے کہا: جس نے «وَكُلٌّ أَتَوْهُ دَاخِرِينَ» پڑھا، وہ 'آنے' کا فعل ہے اور «كل» کے لفظ کے بجائے اس کے معنی پر محمول ہے، اور جس نے «وَكُلٌّ أَتُوهُ دَاخِرِينَ» پڑھا، وہ 'أتى' کا اسم فاعل ہے، اس پر اللہ تعالیٰ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿وَكُلُّهُمْ ءَاتِيهِ يَوْمَ الْقِيَمَةِ فَرْدًا﴾ [مریم: ۹۵]۔ اور جس نے «وَكُلٌّ أَتَاهُ» پڑھا، اس نے اسے معنی کے بجائے «كل» کے لفظ پر محمول کیا اور «دَاخِرِينَ» کو معنی پر محمول کیا، اور اس کا معنی ہے: ذلیل و خوار/عاجز۔ ابن عباس اور قتادہ سے مروی ہے۔ اور یہ «النحل»(۱) میں گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدَةً وَهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ﴾ (اور تم پہاڑوں کو دیکھو گے، تم انہیں جما ہوا سمجھو گے جبکہ وہ بادلوں کی طرح چل رہے ہوں گے)۔ ابن عباس نے کہا: یعنی کھڑے ہوئے جبکہ وہ تیزی سے چل رہے ہیں(۲)۔ قطبی نے کہا(۳): اور یہ اس لیے ہے کہ پہاڑوں کو اکٹھا کیا جاتا ہے اور چلایا جاتا ہے، پس وہ آنکھ کی بصارت میں کھڑے ہوئے معلوم ہوتے ہیں حالانکہ وہ چل رہے ہوتے ہیں، اور اسی طرح ہر بڑی چیز اور ہر بڑا مجمع جس تک نظر مکمل نہیں پہنچ پاتی؛ اس کی کثرت اور اس کے کناروں کے درمیان دوری کی وجہ سے، وہ دیکھنے والے کے گمان میں ٹھہرے ہوئے کی طرح ہوتا ہے حالانکہ وہ چل رہا ہوتا ہے۔ نابغہ نے ایک لشکر کی صفت میں کہا ہے:

ایسے عظیم لشکر کے ساتھ جو پہاڑ کی طرح ہے، تم سمجھتے ہو کہ وہ حاج کے مقام پر ٹھہرے ہوئے ہیں، جبکہ اونٹ تیزی سے چل رہے ہیں(۴)۔

---

(۱) ۱۲/ ۳۳۴۔ (۲) مجمع البیان ۲۰/ ۲۵۶۔ (۳) تأویل مشکل القرآن ص ۴ - ۵۔ (۴) دیوان النابغہ الجعدی ص ۱۸۷۔ الجیش الأرعن: اپنی کثرت کی وجہ سے مضطرب۔ اور تهملج «الهملجة» سے ہے: اور وہ جانور کی تیز رفتاری میں عمدہ چال ہے۔ اللسان (رعن) اور (هملج)۔

٢٢١

Surah Al-Naml: Verses 87 - 90

Al-Qushayri said: This is the Day of Resurrection, meaning: because of their great number, they seem frozen, i.e., standing still in the sight of the eye, although in themselves they move like the movement of clouds. Accumulated clouds are thought to be stationary while they are moving, meaning: they pass like clouds until nothing remains of them. Allah Almighty said: {And the mountains shall be moved and shall be as if they were a mirage} [An-Naba: 20]. It is said: Allah Almighty described the mountains with different attributes, all of which return to emptying the earth of them and revealing what they were concealing. The first of the attributes is being crushed, and that is before the earthquake. Then they become like carded wool, and that is when the sky becomes like molten lead. Allah joined them together and said: {The day when the heaven shall be as molten copper, and the mountains shall be as wool} [Al-Ma'arij: 8-9]. The third state is that they become like dust, and that is after being cut into pieces after having been like wool. The fourth state is that they are blown away because, along with the preceding states, they are fixed in their places and the earth beneath them is not visible. So they are blown away from it to be revealed; if they are blown away, it is by sending winds upon them. The fifth state is that the winds lift them above the surface of the earth, showing them as rays in the air as if they were dust. Whoever looks at them from a distance thinks, because of their density, that they are solid bodies, while in reality they are passing. However, their passing behind the winds makes them seem crushed and crumbled. The sixth state is that they become a mirage; whoever looks at their locations finds nothing of them, like a mirage. Muqatil said: They fall to the ground and become level with it. Then it was said: This is a parable. Al-Mawardi said(1): Regarding what(2) this parable was struck for, there are three opinions: First, it is a parable that Allah Almighty struck for this world; the observer thinks it is fixed like mountains, while it is taking its share of disappearance like reckoning. Said by Sahl bin Abdullah. Second: It is a parable that Allah struck for faith; you think it is firm in the heart while its work is ascending to heaven. Third: It is a parable that Allah struck for the soul when the spirit departs, and the spirit travels to the Throne. {[It is] the work of Allah, who perfected all things} meaning: this is from the action of Allah, and that which is an action from Him is...

(1) In 'An-Nukat wal-'Uyun' 4/230. (2) In (m): and in both of them. (3) What is between brackets is an addition necessitated by the context.

पृष्ठ २२१

सूरा अन-नमल: आयत ८७ - ९०

अल-कुशायरी ने कहा: और यह कयामत का दिन है, यानी: उनकी अधिकता के कारण वे ऐसे लगते हैं जैसे जमे हुए हों, यानी: आँखों की दृष्टि में स्थिर हों, भले ही वे अपने आप में बादलों की चाल की तरह चलते हों। घने बादलों के बारे में सोचा जाता है कि वे स्थिर हैं जबकि वे चल रहे होते हैं, यानी: वे बादलों की तरह गुजरते हैं यहाँ तक कि उनमें से कुछ भी शेष नहीं रहता। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और पहाड़ चलाए जाएँगे तो वे मृगतृष्णा (सराब) हो जाएँगे} [अन-नबा: २०]। और कहा जाता है: अल्लाह तआला ने पहाड़ों का वर्णन विभिन्न गुणों के साथ किया है, जो सभी पृथ्वी को उनसे खाली करने और जो वे छुपा रहे थे उसे प्रकट करने की ओर लौटते हैं। पहला गुण है चूर-चूर हो जाना, और वह भूकंप से पहले होता है। फिर वे धुनी हुई ऊन की तरह हो जाते हैं, और वह तब होता है जब आसमान पिघले हुए तांबे की तरह हो जाता है। अल्लाह ने उन दोनों को मिला दिया और फरमाया: {जिस दिन आसमान पिघले हुए तांबे जैसा हो जाएगा, और पहाड़ धुनी हुई ऊन जैसे हो जाएँगे} [अल-मआरिज: ८-९]। तीसरी स्थिति यह है कि वे धूल के कणों की तरह हो जाएँ, और वह ऊन जैसा होने के बाद टुकड़ों में कट जाने के कारण होता है। चौथी स्थिति यह है कि उन्हें उड़ा दिया जाए क्योंकि पिछली स्थितियों के साथ वे अपने स्थानों पर स्थिर होते हैं और उनके नीचे की ज़मीन दिखाई नहीं देती। इसलिए उन्हें वहां से उड़ा दिया जाता है ताकि वे प्रकट हो सकें; यदि उन्हें उड़ाया जाता है, तो उन पर हवाएँ भेजकर। पाँचवीं स्थिति यह है कि हवाएँ उन्हें ज़मीन की सतह से ऊपर उठा देती हैं और उन्हें हवा में किरणों की तरह दिखाती हैं जैसे कि वे धूल हों। जो कोई उन्हें दूर से देखता है, उनके घनत्व के कारण उन्हें ठोस पिंड समझता है, जबकि वास्तविकता में वे गुजर रहे होते हैं। हालाँकि, हवाओं के पीछे उनका गुजरना उन्हें ऐसा बना देता है जैसे वे कुचले हुए और बिखरे हुए हों। छठी स्थिति यह है कि वे मृगतृष्णा (सराब) बन जाते हैं; जो कोई उनके स्थानों को देखता है, उसे वहाँ कुछ भी नहीं मिलता, जैसे मृगतृष्णा। मुक़ातिल ने कहा: वे ज़मीन पर गिर जाते हैं और उसके साथ बराबर हो जाते हैं। फिर कहा गया: यह एक उदाहरण है। अल-मावर्दी ने कहा (१): और जिसके लिए (२) यह उदाहरण दिया गया है, उसके बारे में तीन मत हैं: पहला यह कि यह एक उदाहरण है जिसे अल्लाह तआला ने दुनिया के लिए दिया है; देखने वाला इसे पहाड़ों की तरह स्थिर समझता है, जबकि यह हिसाब की तरह खत्म होने की ओर बढ़ रही है। सहल बिन अब्दुल्ला ने यह कहा। दूसरा: यह एक उदाहरण है जिसे अल्लाह ने ईमान के लिए दिया है; आप इसे दिल में स्थिर समझते हैं

जबकि इसका काम आसमान की ओर बढ़ रहा होता है। तीसरा: यह एक उदाहरण है जिसे अल्लाह ने आत्मा के लिए दिया है जब रूह निकलती है, और रूह अर्श (सिंहासन) की ओर जाती है। {[यह] अल्लाह की कारीगरी है, जिसने हर चीज़ को सुदृढ़ बनाया} यानी: यह अल्लाह के काम में से है, और जो उसकी ओर से एक काम है, वह...

(१) अन-नुकत वल-उयून २३०/४ में। (२) (म) में: और उन दोनों में। (३) कोष्ठकों के बीच जो है वह संदर्भ द्वारा आवश्यक वृद्धि है।

صفحہ ۲۲۱

سورۃ النمل: آیات ۸۷ - ۹۰

القشیری نے کہا: اور یہ قیامت کا دن ہے، یعنی: ان کی کثرت کی وجہ سے وہ گویا جامد ہیں، یعنی: آنکھ کے دیکھنے میں ساکن ہیں حالانکہ وہ اپنی ذات میں بادلوں کی طرح چل رہے ہیں، اور تہہ در تہہ بادلوں کے بارے میں گمان کیا جاتا ہے کہ وہ ساکن ہیں حالانکہ وہ چل رہے ہوتے ہیں، یعنی: وہ بادلوں کی طرح گزرتے ہیں یہاں تک کہ ان میں سے کچھ باقی نہیں رہتا، پس اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَسُيِّرَتِ الْجِبَالُ فَكَانَتْ سَرَابًا﴾ [النبأ: ۲۰] (اور پہاڑ چلائے جائیں گے تو وہ سراب ہو جائیں گے)۔ اور کہا جاتا ہے: اللہ تعالیٰ نے پہاڑوں کے مختلف اوصاف بیان کیے ہیں جو سب زمین کو ان سے خالی کرنے اور جو کچھ وہ چھپائے ہوئے تھے اسے ظاہر کرنے کی طرف لوٹتے ہیں، پس پہلا وصف پاش پاش ہونا ہے اور وہ زلزلے سے پہلے ہے، پھر وہ دھنی ہوئی اون کی طرح ہو جاتے ہیں، اور وہ اس وقت ہوتا ہے جب آسمان پگھلے ہوئے تانبے کی طرح ہو جاتا ہے، اور اللہ نے ان دونوں کو جمع کیا اور فرمایا: ﴿يَوْمَ تَكُونُ السَّمَاءُ كَالْمُهْلِ . وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ﴾ [المعارج: ۸-۹] (جس دن آسمان پگھلے ہوئے تانبے جیسا ہو جائے گا، اور پہاڑ دھنی ہوئی اون جیسے ہو جائیں گے)۔ اور تیسری حالت یہ ہے کہ وہ غبار بن جائیں، اور وہ اون کی طرح ہونے کے بعد ٹکڑے ٹکڑے ہو جانے کی وجہ سے ہے۔ اور چوتھی حالت یہ ہے کہ انہیں اڑا دیا جائے کیونکہ پچھلی حالتوں کے ساتھ وہ اپنی جگہوں پر جمے ہوئے ہوتے ہیں اور ان کے نیچے کی زمین ظاہر نہیں ہوتی، پس انہیں وہاں سے اڑا دیا جاتا ہے تاکہ وہ ظاہر ہو سکیں، پھر جب اڑایا جاتا ہے تو ان پر ہوائیں بھیج کر۔ اور پانچویں حالت یہ ہے کہ ہوائیں انہیں سطح زمین سے اوپر اٹھا دیتی ہیں اور انہیں فضا میں شعاعوں کی طرح دکھاتی ہیں گویا وہ غبار ہوں، پس جو دور سے انہیں دیکھتا ہے

وہ ان کی کثافت کی وجہ سے انہیں جامد جسم سمجھتا ہے، حالانکہ وہ حقیقت میں گزر رہے ہوتے ہیں، سوائے اس کے کہ ہواؤں کے پیچھے ان کا گزرنا انہیں پاش پاش اور ریزہ ریزہ دکھاتا ہے۔ اور چھٹی حالت یہ ہے کہ وہ سراب ہو جائیں، پس جو ان کے مقامات کو دیکھتا ہے اسے وہاں کچھ بھی نہیں ملتا جیسے سراب۔ مقاتل نے کہا: وہ زمین پر گر جاتے ہیں اور اس کے برابر ہو جاتے ہیں۔ پھر کہا گیا: یہ ایک مثال ہے۔ الماوردی نے کہا(۱): اور جس کے لیے(۲) یہ مثال دی گئی ہے اس میں تین اقوال ہیں: پہلا یہ کہ یہ ایک مثال ہے جو اللہ تعالیٰ نے دنیا کے لیے دی ہے، دیکھنے والا اسے پہاڑوں کی طرح ساکن سمجھتا ہے، حالانکہ وہ حساب کی طرح فنا ہونے کی طرف مائل ہے۔ یہ سہل بن عبداللہ نے کہا۔ دوسرا: یہ ایک مثال ہے جو اللہ نے ایمان کے لیے دی ہے کہ تم اسے دل میں ثابت سمجھتے ہو اور اس کا عمل آسمان کی طرف بلند ہونے والا ہے۔ تیسرا: یہ ایک مثال ہے جو اللہ نے نفس کے لیے دی ہے روح کے نکلنے کے وقت اور روح عرش کی طرف چلتی ہے۔ ﴿صُنْعَ اللَّهِ الَّذِي أَتْقَنَ كُلَّ شَيْءٍ﴾ (اللہ کی کاریگری ہے جس نے ہر چیز کو مضبوط بنایا) یعنی: یہ اللہ کے فعل میں سے ہے، اور جو اس کا فعل ہے تو وہ...

(۱) النکت والعیون ۲۳۰/۴ میں۔ (۲) (م) میں: وفیمہما (اور ان دونوں میں)۔ (۳) قوسین کے درمیان کلام کے تقاضے کے مطابق اضافہ ہے۔

Surah Al-Naml: Verses 87 - 90 / 222

Perfect (1). And "you see" (tara) is from seeing with the eye; if it were from seeing with the heart, it would have taken two objects. The original form is "tar'a", so the vowel of the hamza was transferred to the "ra", making the "ra" vocalized and deleting the hamza. This is the method of lightening the hamza when it is preceded by a silent letter (sukun), except that lightening is mandatory for "tara". The people of Kufa read "tahsabuha" with a fatha on the letter "seen", which is the standard rule because it comes from "hasiba yahsabu". However, it has been narrated from the Prophet ﷺ that he read it with a kasra in the future tense, so it follows the pattern of "fa'ila yaf'ilu" like "na'ima yan'imu" and "ba'isa yab'isu". It is also reported "ya'isa yay'isu" from sound verbs; only these words are known in the speech of the Arabs. {And they pass like the passing of the clouds} [An-Naml: 88] is interpreted as: passing in a manner like the passing of clouds. Thus, the adjective was placed in the position of the noun it describes, and the possessor (mudaf) in the position of the possessed (mudaf ilayh). For the mountains are removed from their places on the face of the earth, gathered, and moved as clouds are moved, then they are crumbled and return to the earth, as He said: {And the mountains are crumbled to powder} [Al-Waqi'ah: 5]. {The handiwork of Allah} according to Al-Khalil and Sibawayh is in the accusative case (mansub) as an absolute object (masdar); because when the Almighty said: {And they pass like the passing of the clouds}, it indicated that He had performed that act. It is also permissible for it to be in the accusative for encouragement (ighra'), meaning: look at the handiwork of Allah (2). In this case, one may pause at "clouds," whereas one should not according to the first interpretation. It is also permissible for it to be in the nominative case (marfu') with the implied meaning: That is the handiwork of Allah (3). {Who perfected all things} meaning: He made them precise. From this is the saying of the Prophet ﷺ: "May Allah have mercy on one who does a deed and perfects it" (4). Qatadah said: Its meaning is: He made everything beautiful (5). Precision (Al-itqan) is mastery (Al-ihkam); it is said: a "tiqn" man, meaning one who is skilled in things. Al-Azhari said (6): Its origin is from Ibn Tiqn, who was a man from...

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/231, similarly. (2) I'rab al-Qur'an 3/223 - 224 without his saying: "For the mountains are removed..." to his saying: "{and the mountains are crumbled to powder}." (3) Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 4/130. (4) We did not find it with this wording. It was narrated by Abu Ya'la (4386) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her) in a marfu' form with the wording: "Indeed, Allah loves that when one of you does a deed, he should perfect it." Al-Haythami said in Majma'

al-Zawa'id 4/98: It includes Mus'ab bin Thabit, whom Ibn Hibban declared trustworthy, while a group weakened him. (5) Majma' al-Bayan 20/257. (6) Corrupted in the copies to: Al-Zuhri. The upcoming words of Al-Azhari are in Tahdhib al-Lugha 9/60-61, and what preceded it is also from him.

सूरह अन-नमल: आयत 87 - 90 / 222

सटीक (1)। और 'तारा' (आप देखते हैं) आँखों से देखने के अर्थ में है, और यदि यह दिल से देखने के अर्थ में होता, तो इसके दो कर्म (objects) होते। मूल शब्द 'तरअ' (tar'a) था, फिर हमज़ा की हरकत 'रा' पर स्थानांतरित कर दी गई, जिससे 'रा' स्वरबद्ध हो गया और हमज़ा हटा दिया गया। यह हमज़ा को हल्का करने का तरीका है जब उससे पहले कोई साकिन (मौन अक्षर) हो, सिवाय इसके कि 'तारा' के लिए हल्का करना अनिवार्य है। कूफ़ा के लोग 'तसहबहा' (tahsabuha) को 'सीन' पर फ़तह के साथ पढ़ते हैं, जो मानक नियम है; क्योंकि यह 'हसिबा यहसबु' से आता है। हालाँकि, पैगंबर ﷺ से इसके विपरीत रिवायत है कि उन्होंने भविष्य काल में कसरा के साथ पढ़ा, तो यह 'फ़इला यफ़इलु' के पैटर्न पर होगा जैसे 'नईमा यनइमु' और 'बइसा यबइसु'। और 'यइसा ययइसु' भी सालिम क्रियाओं से रिपोर्ट किया गया है; अरबों के भाषण में इन शब्दों के अलावा और कुछ नहीं जाना जाता है। {और वे बादलों की चाल की तरह गुजरते हैं} [अन-नमल: 88] का अर्थ है: बादलों के गुजरने की तरह गुजरना। यहाँ विशेषण को संज्ञा के स्थान पर रखा गया है, और मुज़ाफ़ को मुज़ाफ़ इलैह के स्थान पर। क्योंकि पहाड़ पृथ्वी की सतह पर अपने स्थानों से हटा दिए जाते हैं, इकट्ठा किए जाते हैं और उसी तरह चलाए जाते हैं जैसे बादल चलते हैं, फिर वे टूट जाते हैं और पृथ्वी पर वापस आ जाते हैं, जैसा कि उन्होंने कहा: {और पहाड़ चूर-चूर हो गए} [अल-वाक़िआ: 5]। {अल्लाह की कारीगरी} अल-खलील और सिबावैह के अनुसार नसब (accusative) में है क्योंकि यह एक मसदर (verbal noun) है; क्योंकि जब सर्वशक्तिमान ने कहा: {और वे बादलों की चाल की तरह गुजरते हैं}, तो इसने संकेत दिया कि उसने वह कार्य किया है। इसे इग़रा (प्रोत्साहन) के रूप में भी नसब में रखा जा सकता है, जिसका अर्थ है: अल्लाह की कारीगरी देखो (2)। इस मामले में, 'बादल' पर रुका जा सकता है, जबकि पहली व्याख्या के अनुसार वहां नहीं रुकना चाहिए। इसे रफ़अ (nominative) में भी रखा जा सकता है, इस अनुमान के साथ: वह अल्लाह की कारीगरी है (3)। {जिसने हर चीज़ को सटीक बनाया} अर्थात: उसे सुदृढ़ किया। इसी से पैगंबर ﷺ का कथन है: 'अल्लाह उस पर रहम करे जो कोई काम करे और उसे पूर्णता से करे' (4)। क़तादा ने कहा: इसका अर्थ है: उसने हर चीज़ को सुंदर बनाया (5)। और 'इतकान' (पूर्णता) का अर्थ 'इहकाम' (सटीकता) है; कहा जाता है: एक 'तिक़्न' आदमी, यानी चीजों में कुशल। अल-अज़हरी ने कहा (6): इसकी उत्पत्ति इब्न तिक़्न से हुई है, जो एक व्यक्ति था...

(1) अल-नुकत वल-उयून 4/231, इसी तरह। (2) एराब अल-क़ुरान 3/223 - 224, उनके इस कथन के बिना: 'तो पहाड़ों को हटा दिया जाता है... {और पहाड़ चूर-चूर हो गए}' तक। (3) मा'नी अल-क़ुरान अज़-ज़ज्जाज 4/130 द्वारा। (4) हमें इस शब्दावली के साथ यह नहीं मिला। इसे अबू या'ला (4386) ने आयशा (रज़िअल्लाहु अन्हा) की हदीस से मरफ़ू रूप में इस शब्दावली के साथ उद्धृत किया है: 'बेशक, अल्लाह पसंद करता है कि जब आप में से कोई कोई काम करे, तो वह उसे बेहतरीन तरीके से करे।' अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 4/98 में कहा: इसमें मुसाब बिन साबित है, जिसे इब्न हिब्बान ने विश्वसनीय बताया है, जबकि एक समूह ने उसे कमज़ोर बताया है। (5) मजमा अल-बयान 20/257। (6) प्रतियों में 'अल-ज़ुहरी' के रूप में विकृत हो गया है। अल-अज़हरी के आगामी शब्द तहज़ीब अल-लुग़ा 9/60-61 में हैं, और उससे पहले का हिस्सा भी उन्हीं का है।

سورہ النمل: آیات 87 - 90 / 222

متقن (1)۔ اور «تَرٰی» آنکھ سے دیکھنے کے معنی میں ہے، اور اگر یہ دل سے دیکھنے کے معنی میں ہوتا تو یہ دو مفعولوں کی طرف متعدی ہوتا۔ اصل میں یہ «تَرْأی» تھا، پھر ہمزہ کی حرکت کو «را» پر منتقل کر دیا گیا جس سے «را» متحرک ہو گئی اور ہمزہ حذف کر دیا گیا، اور یہ ہمزہ کی تخفیف کا طریقہ ہے جب اس سے پہلے ساکن ہو، سوائے اس کے کہ «تَرٰی» کے لیے تخفیف لازم ہے۔ اہل کوفہ «تَحْسَبُها» کو سین کے فتحہ کے ساتھ پڑھتے ہیں اور یہی قیاس ہے؛ کیونکہ یہ «حَسِبَ یَحْسَبُ» سے ہے، سوائے اس کے کہ نبی ﷺ سے اس کے خلاف روایت کیا گیا ہے کہ آپ نے مستقبل میں کسرہ کے ساتھ پڑھا، تو یہ «فَعِلَ یَفْعِلُ» کے وزن پر ہوگا جیسے «نَعِمَ یَنْعِمُ» اور «بَئِسَ یَبْئِسُ»۔ اور صحیح افعال سے «یَئِسَ یَیْئِسُ» بھی منقول ہے؛ اہل عرب کے کلام میں ان حروف کے علاوہ کچھ اور معلوم نہیں ہے۔ ﴿وَهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحابِ﴾ [النمل: 88] اس کی تاویل یہ ہے: بادلوں کے گزرنے کی طرح گزرنا۔ چنانچہ صفت کو موصوف کے قائم مقام رکھا گیا، اور مضاف کو مضاف الیہ کے قائم مقام؛ پس پہاڑوں کو زمین کے چہرے پر ان کے مقامات سے ہٹا دیا جاتا ہے، انہیں جمع کیا جاتا ہے اور اسی طرح چلایا جاتا ہے جیسے بادلوں کو چلایا جاتا ہے، پھر وہ ریزہ ریزہ ہو کر زمین کی طرف لوٹ جاتے ہیں جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿وَبُسَّتِ الْجِبالُ بَسًّا﴾ [الواقعة: 5]۔ ﴿صُنْعَ اللَّهِ﴾ الخلیل اور سیبویہ کے نزدیک مفعول مطلق (مصدر) ہونے کی بنا پر منصوب ہے؛ کیونکہ جب اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿وَهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحابِ﴾ تو اس نے دلالت کی کہ اللہ نے وہ عمل کیا ہے۔ اور اسے اغراء (ترغیب) پر بھی منصوب پڑھنا جائز ہے، یعنی: اللہ کی کاریگری دیکھو (2)۔ اس صورت میں «السحاب» پر وقف کیا جا سکتا ہے، جبکہ پہلی تقدیر پر اس پر وقف نہیں کیا جائے گا۔ اور اسے اس تقدیر پر رفع دینا بھی جائز ہے کہ: یہ اللہ کی کاریگری ہے

(3)۔ ﴿الَّذِي أَتْقَنَ كُلَّ شَيْءٍ﴾ یعنی: اسے مضبوط بنایا، اور اسی سے نبی ﷺ کا قول ہے: «اللہ اس شخص پر رحم کرے جو کوئی کام کرے اور اسے عمدگی (اتقان) سے کرے» (4)۔ قتادہ نے کہا: اس کا معنی ہے: اس نے ہر چیز کو خوبصورت بنایا (5)۔ اور الاتقان: الاحکام (مضبوطی و پختگی) ہے؛ کہا جاتا ہے: «رجل تِقْن» یعنی چیزوں میں ماہر شخص۔ الازہری نے کہا (6): اس کی اصل ابن تِقن سے ہے، جو ایک شخص تھا...

(1) النکت والعیون 231/4 اسی طرح۔ (2) إعراب القرآن 223/3 - 224 ان کے اس قول کے بغیر: «پس پہاڑوں کو ہٹا دیا جاتا ہے...» سے ان کے اس قول تک: «﴿وَبُسَّتِ الْجِبالُ بَسًّا﴾»۔ (3) معانی القرآن للزجاج 130/4۔ (4) ہمیں ان الفاظ کے ساتھ یہ نہیں ملا، اور اسے ابو یعلی (4386) نے عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے مرفوعاً ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: «بے شک اللہ پسند کرتا ہے کہ جب تم میں سے کوئی کوئی کام کرے تو اسے اتقان (عمدگی) سے کرے»۔ الہیثمی نے مجمع الزوائد 98/4 میں کہا: اس میں مصعب بن ثابت ہے، جسے ابن حبان نے ثقہ قرار دیا ہے اور ایک جماعت نے اسے ضعیف کہا ہے۔ (5) مجمع البیان 257/20۔ (6) نسخوں میں تحریف ہو کر «الزہری» ہو گیا ہے، اور الازہری کی آنے والی گفتگو تہذیب اللغة 60/9 - 61 میں ہے، اور اس سے پہلے کا حصہ بھی وہیں سے ہے۔

He was such that no arrow of his would miss, so a proverb was coined about him; it is said: "A better marksman than Ibn Tiqn," then it was said of everyone skilled in things: "Tiqn." {Indeed, He is All-Aware of what you do} (1) with the 'ta' in the second person address (taf'alun) is the reading of the majority, while Ibn Kathir, Abu Amr, and Hisham read it with the 'ya' (yaf'alun) (2). Allah the Almighty's saying: {Whoever comes with a good deed will have better than it} Ibn Mas'ud and Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) said: The good deed is: "There is no god but Allah" (3). Abu Ma'shar said: Ibrahim used to swear by Allah besides whom there is no god, and he would not make an exception that the good deed is "There is no god but Allah, Muhammad is the Messenger of Allah" (4). Ali bin Al-Husayn bin Ali said: A man went to war, and whenever he was alone in a place he would say: "There is no god but Allah alone, without partner." While he was in the land of the Romans in a rough and cold land, he raised his voice and said: "There is no god but Allah alone, without partner." Then a man came out to him on a horse, wearing white clothes, and said to him: "By the One in Whose hand is my soul, it is the word that Allah the Almighty said: {Whoever comes with a good deed will have better than it}" (5). Abu Dharr narrated, saying: I said: "O Messenger of Allah, advise me." He said: "Fear Allah, and if you do an evil deed, follow it with a good deed to erase it." I said: "O Messenger of Allah, is 'There is no god but Allah' among the good deeds?" He said: "It is among the best of good deeds." In another narration, he said: "Yes, it is the best of good deeds," mentioned by Al-Bayhaqi (6). Qatadah said: {Whoever comes with a good deed}: with sincerity and monotheism (Tawhid) (7). It was also said: performing all obligatory duties (8).

---

(1) After it in (M) is the additional phrase: and the rest read it 'taf'alun'. (2) Al-Sab'ah p. 487, and Al-Taysir p. 169. (3) Reported by Al-Tabari 18/140 from Ibn Abbas, and reported by Ibn Abi Hatim (16644) from Ibn Mas'ud. (4) Reported by Al-Tabari 18/141, and mentioned by Al-Baghawi 3/432. (5) Reported by Al-Tabari 18/141 - 142. (6) In Al-Asma wa al-Sifat (202). And reported by Ahmad (21487). (7) Tafsir al-Baghawi 3/432, and Majma' al-Bayan 20/257. (8) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/231.

सूरह अन-नमल: आयत 87 - 90 223

वह ऐसा था कि उसका कोई तीर चूकता नहीं था, इसलिए उसके बारे में एक कहावत बन गई; कहा जाता है: "इब्न तिक़्न से बेहतर निशानेबाज़", फिर चीज़ों में माहिर हर व्यक्ति के लिए "तिक़्न" कहा जाने लगा। {बेशक, वह उससे पूरी तरह वाकिफ है जो तुम करते हो} (1) 'ता' के साथ 'तफ़अलून' (तुम करते हो) के रूप में यह बहुसंख्यक (जमहूर) का पाठ है, जबकि इब्न कसीर, अबू अम्र और हिशाम ने इसे 'या' के साथ 'यफ़अलून' (वे करते हैं) पढ़ा है (2)। अल्लाह तआला का फरमान: {जो कोई नेक काम लेकर आएगा, उसके लिए उससे बेहतर बदला है} इब्न मसूद और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने कहा: 'नेकी' (अल-हसना) से मुराद 'ला इलाहा इल्लल्लाह' (अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं) है (3)। अबू माशर ने कहा: इब्राहिम उस अल्लाह की कसम खाया करते थे जिसके सिवा कोई माबूद नहीं, और वह इस बात में कोई अपवाद नहीं रखते थे कि नेकी 'ला इलाहा इल्लल्लाह मुहम्मदुर रसूलुल्लाह' है (4)। अली बिन अल-हुसैन बिन अली ने कहा: एक आदमी युद्ध पर गया, और जब भी वह किसी जगह अकेला होता तो कहता: "अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं, वह अकेला है, उसका कोई शरीक नहीं।" जब वह रोम की भूमि में एक ऊबड़-खाबड़ और ठंडी जगह पर था, तो उसने अपनी आवाज़ बुलंद की और कहा: "अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं, वह अकेला है, उसका कोई शरीक नहीं।" तब एक आदमी सफेद कपड़े पहने घोड़े पर सवार होकर उसके सामने आया और उससे कहा: "उसकी कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, यही वह कलमा (शब्द) है जिसके बारे में अल्लाह तआला ने फरमाया है: {जो कोई नेक काम लेकर आएगा, उसके लिए उससे बेहतर बदला है}" (5)। अबू ज़र ने रिवायत की, उन्होंने कहा: मैंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, मुझे वसीयत (नसीहत) कीजिए।" आपने फरमाया: "अल्लाह से डरो, और अगर तुमसे कोई बुराई हो जाए तो उसके पीछे नेकी करो जो उसे मिटा दे।" मैंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, क्या 'ला इलाहा इल्लल्लाह' नेकियों में से है?" आपने फरमाया: "यह बेहतरीन नेकियों में से है।" एक अन्य रिवायत में है: आपने फरमाया: "हाँ, यह सबसे अच्छी नेकी है," इसे अल-बैहकी ने ज़िक्र किया है (6)। कतादा ने कहा: {जो कोई नेक काम लेकर आएगा}: इखलास और तौहीद के साथ (7)। और कहा गया: तमाम फ़राइज़ (अनिवार्य कर्तव्यों) को अदा करना (8)।

---

(1) इसके बाद (म) में यह इबारत बढ़ी हुई है: और बाकी 'तफ़अलून' पढ़ते हैं। (2) अस-सबा, पृ. 487, और अत-तयसीर, पृ. 169। (3) इसे अत-तबरी ने 18/140 में इब्न अब्बास से रिवायत किया है, और इब्न अबी हातिम (16644) ने इब्न मसूद से रिवायत किया है। (4) इसे अत-तबरी ने 18/141 में

रिवायत किया है, और अल-बग़वी ने 3/432 में इसका ज़िक्र किया है। (5) इसे अत-तबरी ने 18/141 - 142 में रिवायत किया है। (6) अल-अस्मा व अस-सिफ़ात (202) में। और इसे अहमद (21487) ने रिवायत किया है। (7) तफ़सीर अल-बग़वी 3/432, और मज्मअ अल-बयान 20/257। (8) अन-नुकात व अल-उयून 4/231।

سورة النمل: آیات ۸۷ - ۹۰ ۲۲۳

وہ ایسا تھا کہ اس کا کوئی تیر خطا نہیں ہوتا تھا، پس اس کے بارے میں مثال دی جانے لگی؛ کہا جاتا ہے: "ابن تِقن سے بہتر نشانہ باز"، پھر ہر اس شخص کے لیے جو چیزوں میں ماہر ہو، "تِقن" کہا جانے لگا۔ ﴿إِنَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ﴾ (بے شک وہ اس سے باخبر ہے جو تم کرتے ہو) (۱) 'تا' کے ساتھ خطاب کے صیغے (تفعلون) میں جمہور کی قرات ہے، جبکہ ابن کثیر، ابو عمرو اور ہشام نے اسے 'یا' کے ساتھ (یفعلون) پڑھا ہے (۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مَن جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِّنْهَا﴾ (جو کوئی نیکی لے کر آئے گا، تو اس کے لیے اس سے بہتر بدلہ ہے) ابن مسعود اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: 'حسنة' (نیکی) سے مراد 'لا الہ الا اللہ' ہے (۳)۔ ابو معشر نے کہا: ابراہیم اس اللہ کی قسم کھایا کرتے تھے جس کے سوا کوئی معبود نہیں، اور وہ اس بات میں کوئی استثنیٰ نہیں برتتے تھے کہ نیکی 'لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ' ہے (۴)۔ علی بن الحسین بن علی نے فرمایا: ایک شخص جنگ پر گیا، وہ جب بھی کسی جگہ تنہا ہوتا تو کہتا: "اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، وہ اکیلا ہے، اس کا کوئی شریک نہیں۔" اسی دوران جب وہ روم کی سرزمین میں ایک بنجر اور ٹھنڈے علاقے میں تھا، اس نے اپنی آواز بلند کی اور کہا: "اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، وہ اکیلا ہے، اس کا کوئی شریک نہیں۔" تو ایک شخص سفید لباس میں گھوڑے پر سوار اس کے سامنے نمودار ہوا اور اس سے کہا: "اس ذات کی قسم جس کے قبضے میں میری جان ہے، یہی وہ کلمہ ہے جس کے بارے میں اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: ﴿مَن جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِّنْهَا﴾" (۵)۔ حضرت ابو ذر رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: "اے اللہ کے رسول، مجھے وصیت فرمائیں۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ سے ڈرو، اور اگر تم سے کوئی برائی ہو جائے تو اس کے بعد نیکی کرو جو اسے مٹا دے۔" میں نے عرض کیا: "اے اللہ کے رسول، کیا 'لا الہ الا اللہ' نیکیوں

میں سے ہے؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ بہترین نیکیوں میں سے ہے۔" ایک اور روایت میں ہے: آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں، یہ سب سے اچھی نیکی ہے،" اسے بیہقی نے ذکر کیا ہے (۶)۔ قتادہ نے کہا: ﴿مَن جَاءَ بِالْحَسَنَةِ﴾: اخلاص اور توحید کے ساتھ (۷)۔ اور کہا گیا: تمام فرائض کی ادائیگی (۸)۔

حواشی: (۱) اس کے بعد (م) میں یہ عبارت زائد ہے: اور باقی 'تفعلون' پڑھتے ہیں۔ (۲) السبعة ص ۴۸۷، اور التیسیر ص ۱۶۹۔ (۳) اسے طبری نے ۱۸/ ۱۴۰ میں ابن عباس سے، اور ابن ابی حاتم (۱۶۶۴۴) نے ابن مسعود سے روایت کیا ہے۔ (۴) اسے طبری نے ۱۸/ ۱۴۱ میں روایت کیا ہے، اور بغوی نے ۳/ ۴۳۲ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۵) اسے طبری نے ۱۸/ ۱۴۱ - ۱۴۲ میں روایت کیا ہے۔ (۶) الاسماء والصفات (۲۰۲) میں۔ اور اسے احمد (۲۱۴۸۷) نے روایت کیا ہے۔ (۷) تفسیر بغوی ۳/ ۴۳۲، اور مجمع البیان ۲۰/ ۲۵۷۔ (۸) النکت والعیون ۴/ ۲۳۱۔

I say: If he comes with "La ilaha illa Allah" (There is no god but Allah) according to its reality and what is due to it—as previously explained in Surah Ibrahim (1)—then he has come with monotheism, sincerity, and the obligatory duties. {For him is [something] better than it} [Al-Naml: 89]. Ibn Abbas said: i.e., good has reached him from it (2). Mujahid said the same. It was also said: For him is the beautiful reward, which is Paradise. And "better" (khayr) here is not for comparison (3). Ikrimah and Ibn Jurayj said: As for having something better than it—meaning better than faith—no; for there is nothing better than the one who says: "La ilaha illa Allah," but he has good from it. It was also said: {For him is [something] better than it} is for comparison, meaning: Allah's reward is better than the servant's deed, speech, and remembrance, and likewise, Allah's pleasure is better for the servant than the servant's action. This was said by Ibn Abbas. It was also said: This refers to doubling [the reward], for Allah the Almighty gives ten for one, and for faith during a brief period, the eternal reward. This was said by Muhammad ibn Ka'b and Abd al-Rahman ibn Zayd (4). {And they will be secure from terror that Day} [Al-Naml: 89]. Asim and al-Kisa'i read it as "min faza'in yawma'idhin" (from a terror that day) with nunation (tanwin) and opening the mim [of yawma'idhin]. Nafi' read it with opening the mim without nunation. The rest read: "min faza'i yawma'idhin" (from the terror of that day) with annexation (idafah) (6). Abu Ubayd said: This is more pleasing to me, because it is the more general of the two interpretations—that the security is from all the terror of that day. If he said: "from a terror that day," it would be as if it were one terror rather than another. Al-Qushayri said: It was read: "min faza'in" with nunation, and then it was said: it means one terror, as He said: {The greatest terror will not grieve them} [Al-Anbiya: 103]. And it was said: [it refers to] many, because it is a verbal noun, and the verbal noun can refer to many.

I say: Based on this, the two readings have the same meaning. Al-Mahdawi said: Whoever reads: "min faza'in yawma'idhin" with nunation, "yawma'idhin" is in the accusative case (nasb) by the verbal noun, which is "faza'" (7). It is also permissible for it to be an adjective.

(1) 12/132. (2) Tafsir al-Baghawi 3/432. (3) Tafsir Abi al-Layth 2/506. (4) Majma' al-Bayan 20/257 similar to it. (5) What follows his words: "and al-Kisa'i... to this point" is from (Z), and it is not in the other manuscripts. (6) Al-Sab'ah p. 487, and al-Taysir p. 170. (7) Ibn al-Anbari said it in al-Bayan 2/228.

२२४ | सूरा अन-नम्ल: आयतें ८७ - ९०

मैंने कहा: यदि वह "ला इलाहा इल्लल्लाह" (अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं) के साथ उसकी वास्तविकता और उसके लिए जो अनिवार्य है—जैसा कि सूरा इब्राहीम (१) में पहले स्पष्ट किया जा चुका है—के अनुसार आता है, तो वह एकेश्वरवाद (तौहीद), ईमानदारी और अनिवार्य कर्तव्यों (फराइज़) के साथ आया है। {उसके लिए उससे बेहतर है} [अन-नम्ल: ८९]। इब्न अब्बास ने कहा: यानी, उससे उसे भलाई पहुँची (२)। मुजाहिद ने भी यही कहा। और कहा गया: उसके लिए सुंदर प्रतिफल है और वह जन्नत है। और "खैर" (बेहतर) यहाँ तुलना के लिए नहीं है (३)। इकरीमा और इब्न जुरैज ने कहा: जहाँ तक इससे बेहतर कुछ होने की बात है—अर्थात ईमान (विश्वास) से बेहतर—तो नहीं; क्योंकि "ला इलाहा इल्लल्लाह" कहने वाले से बेहतर कुछ नहीं है, लेकिन उसे उससे भलाई मिलती है। यह भी कहा गया: {उसके लिए उससे बेहतर है} तुलना के लिए है, अर्थात: अल्लाह का सवाब (पुण्य) बंदे के कर्म, वाणी और ज़िक्र (स्मरण) से बेहतर है, और इसी तरह, अल्लाह की प्रसन्नता बंदे के लिए बंदे के कार्य से बेहतर है। यह इब्न अब्बास ने कहा। और यह भी कहा गया: यह गुणा करने (इज़ाफ़ा) की ओर लौटता है, क्योंकि अल्लाह तआला एक के बदले दस देता है, और थोड़े समय के ईमान के लिए शाश्वत प्रतिफल देता है। यह मुहम्मद बिन काब और अब्दुर्रहमान बिन ज़ैद (४) ने कहा। {और वे उस दिन के डर से सुरक्षित होंगे} [अन-नम्ल: ८९]। आसिम और अल-किसाई ने इसे "मिन फज़इन यौमइज़िन" (तनवीन के साथ और मीम के ज़बर के साथ) पढ़ा। नाफे ने बिना तनवीन के मीम के ज़बर के साथ पढ़ा। बाकियों ने: "मिन फज़इ यौमइज़िन" (इज़ाफ़त के साथ) पढ़ा (६)। अबू उबैद ने कहा: यह मुझे अधिक पसंद है; क्योंकि यह दोनों व्याख्याओं में अधिक व्यापक है कि सुरक्षा उस दिन के सभी भय से होगी। और यदि वह कहे: "मिन फज़इन यौमइज़िन", तो ऐसा हो जाएगा जैसे कि वह एक भय हो न कि दूसरा। अल-कुशैरी ने कहा: इसे "मिन फज़इन" (तनवीन के साथ) पढ़ा गया, फिर कहा गया: इसका अर्थ एक भय है, जैसा कि उन्होंने कहा: {बड़ा भय उन्हें दुखी नहीं करेगा} [अल-अंबिया: १०३]। और कहा गया: बहुलता के बारे में; क्योंकि यह एक मस्तर (क्रियावाचक संज्ञा) है, और मस्तर बहुलता के लिए उपयुक्त है।

मैंने कहा: इस आधार पर, दोनों पाठों का अर्थ एक ही है। अल-महदवी ने कहा: जिसने "मिन फज़इन यौमइज़िन" तनवीन के साथ पढ़ा, उसने "यौमइज़िन" को मस्तर "फज़अ" द्वारा नसब (कर्म कारक) में रखा (७)। और यह एक विशेषण (सिफत) भी हो सकता है।

(१) १२/१३२। (२) तफ़सीर अल-बगवी ३/४३२। (३) तफ़सीर अबी अल-लैथ २/५०६। (४) मजमा अल-बयान २०/२५७ इसी तरह। (५) उनके शब्दों के बाद जो है: और अल-किसाई... इस स्थान तक (ज़) से है, और यह बाकी प्रतियों में नहीं है। (६) अल-सबआ पृ. ४८७, और अल-तयसीर पृ. १७०। (७) इब्न अल-अंबारी ने इसे अल-बयान २/२२८ में कहा है।

میں نے کہا: جب وہ "لا الہ الا اللہ" کے ساتھ اس کی حقیقت اور اس کے تقاضوں کے مطابق آئے گا —جیسا کہ سورہ ابراہیم (۱) میں پہلے بیان ہو چکا ہے—تو وہ توحید، اخلاص اور فرائض کے ساتھ آیا۔ ﴿فَلَهُ خَيْرٌ مِّنْهَا﴾ (تو اس کے لیے اس سے بہتر ہے) [النمل: ۸۹]۔ ابن عباس نے کہا: یعنی، اسے اس سے خیر پہنچی (۲)۔ مجاہد نے بھی یہی کہا۔ اور کہا گیا: اس کے لیے جمیل جزا ہے اور وہ جنت ہے۔ اور "خیر" یہاں تفضیل (مقابلے) کے لیے نہیں ہے (۳)۔ عکرمہ اور ابن جریج نے کہا: جہاں تک اس سے بہتر ہونے کا تعلق ہے—یعنی ایمان سے بہتر—تو نہیں؛ کیونکہ "لا الہ الا اللہ" کہنے والے سے بہتر کوئی چیز نہیں، لیکن اسے اس سے خیر حاصل ہوتی ہے۔ اور کہا گیا: ﴿فَلَهُ خَيْرٌ مِّنْهَا﴾ تفضیل کے لیے ہے، یعنی: اللہ کا ثواب بندے کے عمل، قول اور ذکر سے بہتر ہے، اور اسی طرح اللہ کی رضا بندے کے لیے بندے کے فعل سے بہتر ہے۔ یہ ابن عباس نے کہا۔ اور کہا گیا: یہ کئی گنا کرنے کی طرف لوٹتا ہے، کیونکہ اللہ تعالیٰ ایک کے بدلے دس دیتا ہے، اور تھوڑی مدت کے ایمان پر دائمی ثواب عطا فرماتا ہے۔ یہ محمد بن کعب اور عبدالرحمن بن زید (۴) نے کہا۔ ﴿وَهُم مِّن فَزَعٍ يَوْمَئِذٍ ءَامِنُونَ﴾ (اور وہ اس دن کی گھبراہٹ سے امن میں ہوں گے) [النمل: ۸۹]۔ عاصم اور کسائی نے "من فزعٍ یومئذٍ" تنوین اور میم کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا۔ نافع نے بغیر تنوین کے میم کے فتحہ کے ساتھ پڑھا۔ باقی قراء نے: "من فزعِ یومئذٍ" اضافت کے ساتھ پڑھا (۶)۔ ابو عبید نے کہا: یہ مجھے زیادہ پسند ہے؛ کیونکہ یہ دونوں تاویلوں میں زیادہ عام ہے کہ امن اس دن کی ہر گھبراہٹ سے ہوگا۔ اور جب اس نے کہا: "من فزعٍ یومئذٍ" تو ایسا ہو گیا جیسے ایک گھبراہٹ ہو دوسری نہ ہو۔ قشیری نے کہا: "من فزعٍ" تنوین کے ساتھ پڑھا گیا، پھر کہا گیا: اس سے مراد ایک ہی گھبراہٹ ہے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿لَا يَحْزُنُهُمُ الْفَزَعُ الْأَكْبَرُ﴾ (انہیں بڑی گھبراہٹ

غمگین نہیں کرے گی) [الانبیاء: ۱۰۳]۔ اور کہا گیا: کثرت کے لیے؛ کیونکہ یہ مصدر ہے، اور مصدر کثرت کے لیے موزوں ہوتا ہے۔

میں نے کہا: اس بنا پر دونوں قرأتیں ہم معنی ہیں۔ مہدوی نے کہا: جس نے "من فزعٍ یومئذٍ" تنوین کے ساتھ پڑھا، اس نے "یومئذٍ" کو مصدر "فزع" کی وجہ سے نصب دیا (۷)۔ اور یہ صفت ہونا بھی جائز ہے۔

(۱) ۱۲/۱۳۲ ۔ (۲) تفسیر البغوی ۳/ ۴۳۲ ۔ (۳) تفسیر ابی اللیث ۲/ ۵۰۶ ۔ (۴) مجمع البیان ۲۰/ ۲۵۷ اسی طرح۔ (۵) ان کے قول کے بعد: اور کسائی... اس مقام تک (ظ) سے ہے، اور یہ باقی نسخوں میں نہیں ہے۔ (۶) السبعۃ ص ۴۸۷ ، والتیسیر ص ۱۷۰ ۔ (۷) اسے ابن الانباری نے البیان ۲/ ۲۲۸ میں کہا ہے۔

Surah Al-Naml: Verses 87 - 93, Page 225

...to the fright, and it would be related to something omitted; because infinitives are described by nouns of time and qualified by them. It is also permissible for it to be related to the active participle "aminun" (those who are secure). The annexation is for expansion in adverbs. Whoever omitted the nunation (tanwin) and put a fatha on the 'mim' built it; because it is a time adverb, and inflection in time adverbs is not fixed. So, when it was annexed to something neither fixed nor inflected, it became built (indeclinable). Sibawayh recited (1): "At a time when most of their affairs distracted people, take quickly, O Zuraiq, the wealth, like the quick taking of foxes." (2) His words, the Exalted: "And whoever brings an evil deed" meaning: polytheism. This was said by Ibn Abbas, Al-Nakha'i, Abu Hurayrah, Mujahid, Qais ibn Sa'd, and Al-Hasan. There is a consensus among the people of interpretation that the "good deed" is "there is no god but Allah," and the "evil deed" is polytheism in this verse (3). "Their faces will be cast into the Fire." Ibn Abbas said: thrown. Al-Dahhak said: cast; it is said: "I overturned (kababtu) the vessel," meaning I turned it over on its face. The intransitive form is "akabba," and this rarely appears in the speech of the Arabs. "Are you recompensed?" meaning: it is said to them: Are you recompensed? Then it is possible that it is the speech of Allah, and it is possible that it is the speech of the angels. "except for what you used to do" meaning: except for the recompense of your deeds. His words, the Exalted: "I have only been commanded to worship the Lord of this city, Who has made it sacred and to Whom all things belong. And I have been commanded to be of the Muslims (91) And to recite the Quran. So whoever is guided, he is only guided for [the benefit of] himself; and whoever strays - say, 'I am only of the warners.' (92) And say, 'Praise be to Allah. He will show you His signs, and you will recognize them. And your Lord is not unaware of what you do.' (93)" His words, the Exalted: "I have only been commanded to worship the Lord of this city, Who has made it sacred" meaning Mecca, whose sanctity Allah has magnified, i.e., He made it a secure sanctuary, where no blood is shed, no one is wronged, no game is hunted, and no tree is cut (4), as has been previously explained in various places. And he read...

(1) In Al-Kitab 1/116. (2) From his words: "and it is permissible to relate..." to this point in 'I'rab al-Quran' 3/225 similarly. The verse was spoken by A'sha Hamdan as in 'Al-Kamil' 1/239. 'Al-nadl' means speed, and 'Zuraiq' is the name of a tribe. 'Al-Lisan' (ndl). (3) Tafsir al-Tabari 18/140-143, and Tafsir Ibn Abi Hatim 9/2935. (4) Tafsir al-Baghawi 3/433.

सूरा अल-नमल: आयत 87 - 93, पृष्ठ 225

...डर के लिए, और यह किसी हटाए गए (लुप्त) शब्द से संबंधित होगा; क्योंकि क्रियावाचक संज्ञाओं (मसादर) के बारे में समय के नामों के साथ बताया जाता है और उनके द्वारा उनकी विशेषता बताई जाती है। यह भी संभव है कि यह कर्ता कारक (इस्म अल-फा'इल) "आमीनून" (सुरक्षित रहने वाले) से संबंधित हो। और संबंध (इज़ाफ़त) परिस्थितियों (ज़ुरूफ) में विस्तार के लिए है। और जिसने तनवीन को हटा दिया और 'मीम' पर ज़बर (फ़तह) लगाया, उसने इसे बनाया (मबनी किया); क्योंकि यह समय सूचक क्रिया विशेषण (ज़र्फ़ ज़मान) है, और समय सूचक क्रिया विशेषणों में विभक्ति (ए'राब) स्थिर नहीं होती है। अत; जब इसे किसी ऐसे शब्द के साथ जोड़ा गया जो न तो स्थिर था और न ही विभक्त, तो यह 'मबनी' (अपरिवर्तनीय) हो गया। सीबवैह ने पढ़ा (1): "उस समय जब लोगों को उनके अधिकांश मामलों ने विचलित कर दिया था, तो ज़ुरैक़, माल को वैसे ही तेज़ी से झपट लो जैसे लोमड़ियाँ झपटती हैं।" (2) अल्लाह तआला का कथन: "और जो कोई बुराई लेकर आएगा" अर्थात: शिर्क(बहुदेववाद)। यह इब्न अब्बास, अल-नख'ई, अबू हुरैरा, मुजाहिद, कैस इब्न साद और अल-हसन ने कहा है। और व्याख्या करने वालों (अहल अल-तावील) के बीच इस बात पर सहमति है कि "नेकी" (अल-हसना) से तात्पर्य 'ला इलाहा इल्लल्लाह' है, और इस आयत में "बुराई" (अस्-सय्यिअह) से तात्पर्य शिर्क है (3)। "उनके चेहरे आग में झोंक दिए जाएँगे।" इब्न अब्बास ने कहा: फेंक दिए गए। अल-दहक ने कहा: डाल दिए गए; कहा जाता है: "कबतुल इना" अर्थात: मैंने बर्तन को उसके मुँह के बल पलट दिया। और इसका अकर्मक रूप "अकब्बा" है, और अरबों के भाषण में यह कम ही आता है। "क्या तुम्हें बदला दिया जा रहा है?" अर्थात: उनसे कहा जाएगा: क्या तुम्हें बदला दिया जा रहा है। फिर यह संभव है कि यह अल्लाह का कथन हो, और यह भी संभव है कि यह फरिश्तों का कथन हो। "सिवाय उसके जो तुम करते थे" अर्थात: सिवाय तुम्हारे कर्मों के बदले के। अल्लाह तआला का कथन: "मुझे तो बस यही आदेश दिया गया है कि मैं इस शहर (मक्का) के रब की इबादत करूँ जिसने इसे सम्मानित (पवित्र) बनाया है और हर चीज़ उसी की है, और मुझे आदेश दिया गया है कि मैं आज्ञाकारी (मुसलमान) बनूँ। (91) और यह कि मैं कुरआन पढ़कर सुनाऊँ। फिर जो कोई सीधे मार्ग पर आ गया, तो वह अपने ही भले के लिए आता है; और जो भटक गया, तो कह दो, 'मैं तो बस सचेत करने वालों में से हूँ।' (92) और कहो, 'सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है। वह शीघ्र ही तुम्हें अपनी निशानियाँ दिखा देगा और तुम उन्हें पहचान लोगे। और तुम्हारा रब उससे बेखबर नहीं है जो तुम करते हो।' (93)" अल्लाह तआला का कथन: "मुझे तो बस यही आदेश दिया गया है कि मैं इस शहर

के रब की इबादत करूँजिसने इसे सम्मानित (पवित्र) बनाया है" अर्थात मक्का, जिसकी पवित्रता को अल्लाह ने महान बनाया है, यानी: उसने इसे एक सुरक्षित हरम बनाया है, जिसमें न खून बहाया जाता है, न किसी पर ज़ुल्म किया जाता है, न उसमें शिकार किया जाता है, और न ही उसका कोई पेड़ काटा जाता है (4), जैसा कि पहले भी कई स्थानों पर स्पष्ट किया जा चुका है। और उसने पढ़ा...

पादलेख (Footnotes): (1) अल-किताब में 1/116। (2) उसके कथन से: "और यह संबंधित होना संभव है..." इस स्थान तक 'ए'राब अल-क़ुरआन' 3/225 में इसी प्रकार है। यह शेर अशा हमदान का है जैसा कि 'अल-कामिल' 1/239 में है। 'नदल' का अर्थ गति है, और 'ज़ुरैक' एक कबीले का नाम है। 'अल-लिसान' (नदल)। (3) तफ़सीर अल-तबरी 18/140-143, और तफ़सीर इब्न अबी हातिम 9/2935। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/433।

سورہ النمل: آیات 87 - 93، صفحہ 225

...خوف کے لیے، اور یہ محذوف سے متعلق ہو گا؛ کیونکہ مصدروں کے بارے میں زمان (وقت) کے ناموں کے ساتھ خبر دی جاتی ہے اور ان کے ذریعے ان کی صفت بیان کی جاتی ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ اسم فاعل سے متعلق ہو جو کہ "آمنون" (امن والے) ہے۔ اور اضافت ظرف میں وسعت کے لیے ہے۔ اور جس نے تنوین کو حذف کر دیا اور میم پر فتحہ (زبر) دیا، اس نے اسے مبنی کر دیا؛ کیونکہ یہ ظرفِ زمان ہے، اور ظرفِ زمان میں اعراب متمکن نہیں ہوتا، چنانچہ جب اسے غیر متمکن اور غیر معرب کی طرف مضاف کیا گیا تو وہ مبنی ہو گیا۔ سیبویہ نے پڑھا (1): "اس وقت جب لوگوں کو ان کے اکثر کاموں نے غافل کر دیا تھا، اے زریق! مال کو ویسے ہی تیزی سے جھپٹ لو جیسے لومڑیاں جھپٹتی ہیں۔" (2) اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور جو کوئی برائی لے کر آئے گا" یعنی: شرک۔ یہ ابن عباس، نخعی، ابو ہریرہ، مجاہد، قیس بن سعد اور حسن نے کہا ہے۔ اور اہل تاویل کا اس بات پر اجماع ہے کہ "نیکی" (حسنہ) سے مراد 'لا الہ الا اللہ' ہے، اور اس آیت میں "برائی" (سیئہ) سے مراد شرک ہے (3)۔ "ان کے چہرے آگ میں جھونک دیے جائیں گے"۔ ابن عباس نے کہا: پھینک دیے گئے۔ اور ضحاک نے کہا: ڈال دیے گئے؛ کہا جاتا ہے: "کببتُ الاناء" یعنی: میں نے برتن کو اس کے منہ کے بل الٹ دیا۔ اور اس کا لازم "اکبَّ" ہے، اور عربوں کے کلام میں یہ کم ہی آتا ہے۔ "کیا تمہیں بدلہ دیا جا رہا ہے؟" یعنی: ان سے کہا جائے گا: کیا تمہیں بدلہ دیا جا رہا ہے۔ پھر یہ بھی جائز ہے کہ یہ اللہ کا کلام ہو، اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ فرشتوں کا کلام ہو۔ "مگر اسی کا جو تم عمل کرتے تھے" یعنی: مگر تمہارے اعمال کے بدلے کا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "مجھے تو یہی حکم دیا گیا ہے کہ میں اس شہر کے رب کی عبادت کروں جس نے اسے محترم (حرمت والا) بنایا ہے اور اسی کی ہر چیز ہے، اور مجھے حکم دیا گیا ہے کہ میں

فرمانبرداروں (مسلمانوں) میں سے رہوں۔ (91) اور یہ کہ میں قرآن پڑھ کر سناؤں۔ پھر جو ہدایت پا گیا، تو وہ اپنے ہی بھلے کے لیے پاتا ہے؛ اور جو بھٹک گیا، تو کہہ دو کہ میں تو بس ڈرانے والوں میں سے ہوں۔ (92) اور کہو کہ تمام تعریف اللہ ہی کے لیے ہے۔ وہ عنقریب تمہیں اپنی نشانیاں دکھا دے گا اور تم انہیں پہچان لوگے، اور تمہارا رب اس سے بے خبر نہیں ہے جو تم کرتے ہو۔ (93)" اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "مجھے تو یہی حکم دیا گیا ہے کہ میں اس شہر کے رب کی عبادت کروں جس نے اسے محترم بنایا ہے" یعنی مکہ، جس کی حرمت کو اللہ نے عظمت دی ہے، یعنی: اس کو امن والا حرم بنایا ہے، جس میں نہ خون بہایا جائے، نہ کسی پر ظلم کیا جائے، نہ اس میں شکار کیا جائے، اور نہ اس کا کوئی درخت کاٹا جائے (4)، جیسا کہ پہلے بھی مختلف مقامات پر اس کا بیان گزر چکا ہے۔ اور اس نے پڑھا...

حواشی: (1) الکتاب 1/116 میں۔ (2) ان کے اس قول سے: "اور جائز ہے کہ متعلق ہو..." یہاں تک 'اعراب القرآن' 3/225 میں اسی طرح ہے۔ اور یہ شعر اعشیٰ ہمدان کا ہے جیسا کہ 'الکامل' 1/239 میں ہے۔ 'ندل' سے مراد تیزی ہے، اور 'زریق' ایک قبیلے کا نام ہے۔ 'اللسان' (ندل)۔ (3) تفسیر طبری 18/140-143، اور تفسیر ابن ابی حاتم 9/2935۔ (4) تفسیر بغوی 3/433۔

Surah An-Naml: Verses 91 - 93 226 Ibn Abbas: "[He] who made it sacred" as an adjective for "the city" (1). The reading of the majority is "Who," and it is in the accusative position as an adjective for "Lord." If it were with the definite article (al-), you would say: "the one who made it sacred" (al-muharramuha). If it were an adjective for "the city," you would say: "the one who made it sacred, He" (al-muharramuha huwa); it is necessary to show the hidden pronoun with the definite article, because the action pertains to someone other than whom it is assigned to. If you say: "Who made it sacred," you do not need to say "He" (2). {And to Him belongs everything} in terms of creation and ownership (3). {And I am commanded to be among the Muslims} meaning: among those who submit to His command and affirm His oneness. {And to recite the Qur'an} meaning: and I am commanded to recite the Qur'an, that is, to read it. {So whoever is guided} for him is the reward of his guidance. {And whoever goes astray} then it is not upon me except the delivery [of the message]; it was abrogated by the verse of fighting (4). An-Nahhas said (5): "{And that I recite}" is in the accusative case because of 'an'. Al-Fara' said: In one of the variant readings is "{And recite}" (6), and he claimed that it is in the jussive mood as a command, which is why the 'waw' was omitted from it. An-Nahhas said: We do not know of anyone who recited this reading, and it is contrary to all copies of the Qur'an (Mushafs). His words, the Almighty: {And say, "Praise be to Allah"} meaning: for His blessings and for what He has guided us to. {He will show you His signs} meaning: in yourselves and in others, as He said: {We will show them Our signs in the horizons and within themselves} (7) [Fussilat: 53]. {And you will recognize them} meaning: the proofs of His power and His oneness within yourselves and in the heavens and on the earth; its equivalent is His words, the Almighty: {And on the earth are signs for those of certain faith * And within yourselves; do you not then see?} [Adh-Dhariyat: 20-21]. {And your Lord is not unaware of what you do} The people of Medina, the people of Sham, and Hafs read it...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/274 from Ibn Abbas and Ibn Mas'ud, and in Ash-Shadhah p. 111 from Ibn Mas'ud, and in Zad al-Masir 6/198 from Ibn Mas'ud and Abu Imran al-Jawni. (2) I'rab al-Qur'an 3/225. (3) Tafsir al-Baghawi 3/433. (4) Same source as above. (5) In I'rab al-Qur'an 3/225. (6) And it is in Ash-Shadhah p. 111 from Ibn Mas'ud and Abi... (7) Tafsir al-Baghawi 3/433.

सूरा अन-नमल: आयत 91 - 93 226 इब्न अब्बास: "[वह] जिसने इसे पवित्र बनाया" 'शहर' के लिए एक विशेषण के रूप में (1)। बहुमत का पाठ "जो" (अल्लज़ी) है, और यह "रब" के विशेषण के रूप में कर्म कारक (नस्ब) में है। यदि यह 'अल-' (निश्चित उपपद) के साथ होता, तो आप कहते: 'अल-मुहर्रमुहा'; यदि यह शहर के लिए विशेषण होता, तो आप कहते: 'अल-मुहर्रमुहा हुवा'; निश्चित उपपद के साथ छिपे हुए सर्वनाम को दिखाना आवश्यक है, क्योंकि क्रिया उस व्यक्ति के अलावा किसी और पर लागू होती है जिसके लिए वह है। यदि आप कहते हैं: "जिसने इसे पवित्र बनाया," तो आपको "हुवा" (वह) कहने की आवश्यकता नहीं है (2)। {और सब कुछ उसी का है} निर्माण और स्वामित्व के रूप में (3)। {और मुझे आज्ञा दी गई है कि मैं आज्ञाकारी (मुस्लिमों) में से रहूँ} अर्थात: उसकी आज्ञा मानने वालों और उसकी एकता को स्वीकार करने वालों में से। {और यह कि मैं कुरान का पाठ करूँ} अर्थात: और मुझे कुरान का पाठ करने की आज्ञा दी गई है, यानी उसे पढ़ने की। {तो जो कोई सीधे रास्ते पर आया} तो उसके लिए उसके मार्गदर्शन का प्रतिफल है। {और जो कोई भटक गया} तो मुझ पर केवल संदेश पहुँचाने की ज़िम्मेदारी है; इसे युद्ध की आयत द्वारा निरस्त कर दिया गया था (4)। अन-नहस ने कहा (5): "{कि मैं पाठ करूँ}" 'अन' के कारण कर्म कारक में है। अल-फ़रा ने कहा: वैकल्पिक पाठों में से एक में "{और पाठ करो}" (6) है, और उन्होंने दावा किया कि यह एक आदेश के रूप में 'जज़्म' (आदेशात्मक) स्थिति में है, इसलिए इसमें से 'वाव' हटा दिया गया था। अन-नहस ने कहा: हम किसी को नहीं जानते जिसने इस पाठ को पढ़ा हो, और यह सभी कुरान प्रतियों (मुसहफों) के विपरीत है। अल्लाह तआला का कथन: {और कहो, "सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है"} अर्थात: उसकी नेमतों के लिए और जो उसने हमें मार्ग दिखाया उसके लिए। {वह तुम्हें अपनी निशानियाँ दिखाएगा} अर्थात: तुम्हारे अपने भीतर और दूसरों में, जैसा कि उसने कहा: {हम उन्हें क्षितिजों में और उनके अपने भीतर अपनी निशानियाँ दिखाएंगे} (7) [फुस्सिलत: 53]। {तो तुम उन्हें पहचान लोगे} अर्थात: तुम्हारे अपने भीतर और आसमानों और धरती में उसकी शक्ति और उसकी एकता के प्रमाण; इसके समान अल्लाह तआला का कथन है: {और धरती पर यक़ीन करने वालों के लिए निशानियाँ हैं * और तुम्हारे अपने भीतर भी; तो क्या तुम देखते नहीं?} [अज़-ज़ारियात: 20-21]। {और तुम्हारा रब उससे बेखबर नहीं है जो तुम करते हो} मदीना के लोगों, शाम के लोगों और हफ़्स ने इसे पढ़ा...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/274 इब्न अब्बास और इब्न मसूद से, और अल-शाज़ाह पृष्ठ 111 में इब्न मसूद से, और ज़ाद अल-मसीर 6/198 में इब्न मसूद और अबू इमरान अल-जौनी से। (2) इराब अल-

क़ुरान 3/225। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 3/433। (4) पिछला स्रोत। (5) इराब अल-क़ुरान 3/225 में। (6) और यह अल-शाज़ाह पृष्ठ 111 में इब्न मसूद और अबी... से है। (7) तफ़सीर अल-बग़वी 3/433।

سورہ النمل: آیات 91 - 93 226 ابن عباس: "جس نے اسے حرام (مقدس) کیا" شہر کی صفت کے طور پر (1)۔ اور جمہور کی قرات "الذی" ہے، اور یہ "رب" کی صفت کے طور پر محلِ نصب میں ہے، اور اگر یہ الف لام کے ساتھ ہوتا تو تم کہتے: المحرَّمھا؛ پس اگر یہ شہر کی صفت ہوتی تو تم کہتے: المحرَّمھا ھو؛ الف لام کے ساتھ ضمیرِ مستتر کا ظاہر کرنا ضروری ہے؛ کیونکہ فعل اس کے علاوہ کسی اور پر واقع ہوا ہے جس کے لیے وہ ہے، پس اگر تم نے کہا: "جس نے اسے حرام کیا" تو تمہیں "ھو" کہنے کی ضرورت نہیں ہے (2)۔ {اور سب کچھ اسی کا ہے} تخلیق اور ملکیت کے اعتبار سے (3)۔ {اور مجھے حکم دیا گیا ہے کہ میں مسلمانوں میں سے ہو جاؤں} یعنی: اس کے حکم کے تابع فرمان، اس کی توحید ماننے والوں میں سے۔ {اور یہ کہ میں قرآن کی تلاوت کروں} یعنی: اور مجھے حکم دیا گیا ہے کہ میں قرآن کی تلاوت کروں، یعنی اسے پڑھوں۔ {پس جو ہدایت پا گیا} تو اس کے لیے اس کی ہدایت کا ثواب ہے۔ {اور جو بھٹک گیا} تو مجھ پر صرف پہنچا دینا ہے؛ اسے قتال کی آیت نے منسوخ کر دیا (4)۔ النحاس نے کہا (5): "وَأَنْ أَتْلُوَ" ’أن‘ کی وجہ سے نصب میں ہے۔ الفراء نے کہا: اور ایک قرات میں "وَأَنِ اتْلُ" (6) ہے اور انہوں نے دعویٰ کیا کہ یہ امر کی وجہ سے جزم کے مقام پر ہے، اسی لیے اس سے واؤ حذف کر دیا گیا، النحاس نے کہا: ہم کسی کو نہیں جانتے جس نے یہ قرات پڑھی ہو، اور یہ تمام مصاحف کے خلاف ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور کہو کہ تمام تعریف اللہ ہی کے لیے ہے} یعنی: اس کی نعمتوں پر اور اس پر جو اس نے ہمیں ہدایت دی۔ {وہ تمہیں اپنی نشانیاں دکھائے گا} یعنی: تمہاری اپنی ذات میں اور دوسروں میں جیسا کہ اس نے فرمایا: {عنقریب ہم انہیں اپنی نشانیاں آفاق میں اور ان کی اپنی ذات میں دکھائیں گے} (7) [فصلت: 53]۔ {پس تم انہیں پہچان لو گے} یعنی: تمہاری اپنی ذات میں اور آسمانوں اور زمین میں اس کی قدرت اور اس کی وحدانیت کے دلائل؛ اس کی نظیر اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور زمین میں یقین کرنے والوں کے لیے نشانیاں ہیں * اور تمہاری اپنی ذات میں بھی؛

تو کیا تم دیکھتے نہیں؟} [الذاریات: 20-21]۔ {اور تمہارا رب اس سے بے خبر نہیں جو تم عمل کرتے ہو} اہل مدینہ، اہل شام اور حفص نے اسے پڑھا...

(1) المحرر الوجیز 4/274 ابن عباس اور ابن مسعود سے، اور الشاذہ ص 111 میں ابن مسعود سے، اور زاد المسیر 6/198 میں ابن مسعود اور ابو عمران الجونی سے۔ (2) إعراب القرآن 3/225۔ (3) تفسیر البغوي 3/433۔ (4) المصدر السابق۔ (5) في إعراب القرآن 3/225۔ (6) اور یہ الشاذہ ص 111 میں ابن مسعود اور ابی... سے ہے۔ (7) تفسیر البغوي 3/433۔

Surah Al-Naml, Verses 91 - 93 227

From 'Asim with the 'ta' [in the second person] for the address(1); due to His saying: {He will show you His signs, and you will recognize them}, so that the speech follows a uniform pattern. The rest [of the readers] read it with 'ya' [in the third person] so that it refers back to what preceded it: {So whoever is guided}, thus he informed about that verse(2).

The Surah is completed, and praise be to Allah, Lord of the worlds. May the peace and blessings of Allah be upon our master Muhammad, and upon his family and companions.

[Watermark: Nafse Islam, WWW.NAFSEISLAM.COM]

(1) Al-Sab'ah p. 488, and Al-Taysir p. 126. (2) I'rab al-Qur'an 3/226.

आसिम से संबोधन के लिए 'ता' [द्वितीय पुरुष] के साथ (1); अल्लाह के इस कथन के कारण: {वह तुम्हें अपनी निशानियाँ दिखाएगा, और तुम उन्हें पहचान लोगे}, ताकि पूरी बात एक ही लय में रहे। अन्य पाठकों ने इसे 'या' [तृतीय पुरुष] के साथ पढ़ा है ताकि इसका संदर्भ पिछली बात {तो जो कोई मार्गदर्शन प्राप्त करता है} से जुड़ जाए, इस प्रकार उन्होंने उस आयत के बारे में बताया (2)।

सूरह पूर्ण हुई और तमाम प्रशंसाएँ अल्लाह के लिए हैं जो सारे संसार का रब है। अल्लाह हमारे आका मुहम्मद (ﷺ), उनके परिवार और साथियों पर अपनी कृपा और शांति बरसाए।

[वॉटरमार्क नफ्से इस्लाम, WWW.NAFSEISLAM.COM]

(1) अल-सब'ह, पृ. 488, और अल-तयसीर, पृ. 126। (2) इ'राब अल-कुरान, 3/226।

عاصم سے خطاب [صیغہ حاضر] کے لیے 'تاء' کے ساتھ (1)؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: {وہ تمہیں اپنی نشانیاں دکھائے گا، تو تم انہیں پہچان لو گے} تاکہ کلام ایک ہی اسلوب پر رہے۔ باقی قراء نے اسے 'یاء' [صیغہ غائب] کے ساتھ پڑھا ہے تاکہ اس کا تعلق ماقبل {پس جو ہدایت پا گیا} سے جڑ جائے، چنانچہ اس نے اس آیت کے بارے میں خبر دی (2)۔

سورہ مکمل ہوئی، اور تمام تعریفیں اللہ رب العالمین کے لیے ہیں، اور اللہ تعالیٰ ہمارے سردار محمدﷺ پر اور آپ کی آل اور صحابہ پر اپنی رحمتیں اور سلامتی نازل فرمائے۔

[واٹر مارک: نفسِ اسلام، WWW.NAFSEISLAM.COM]

(1) السبعۃ ص 488، اور التیسیر ص 126۔ (2) إعراب القرآن 226/3۔

Surah Al-Qasas

It is all Meccan according to the saying of Al-Hasan, Ikrimah, and Ata. Ibn Abbas and Qatadah said: Except for one verse revealed between Mecca and Medina (1). Ibn Salam said: In Al-Juhfah at the time of the migration of the Messenger of Allah (peace be upon him) to Medina, and it is the word of Allah, the Exalted: "Indeed, He who ordained for you the Qur'an will surely take you back to a place of return." Muqatil said: Among the Medinan verses are "Those to whom We gave the Scripture" until "we do not seek the ignorant" (2). It is eighty-eight verses (3).

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

The words of the Exalted: {Ta, Seen, Meem. (1) These are the verses of the clear Book. (2) We recite to you from the news of Moses and Pharaoh in truth for a people who believe. (3) Indeed, Pharaoh exalted himself in the land and made its people into factions, oppressing a group among them, slaughtering their sons and keeping their women alive. Indeed, he was of the corrupters. (4) And We wanted to confer favor upon those who were oppressed in the land and make them leaders and make them inheritors. (5) And establish them in the land and show Pharaoh and Haman and their soldiers through them that which they had feared. (6)}

The words of the Exalted: {Ta, Seen, Meem}, the discussion regarding it has preceded (4). {These are the verses of the clear Book}, "tilka" (these) is in the nominative position meaning: "hathihi tilka" (this is those), and "ayat" (verses) is a substitute (badal) for it. It is permissible for "tilka" (5) to be in

---

(1) An-Nukat wal-Uyun 4/233. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/275. (3) Al-Wasit 3/389, and Tafsir al-Baghawi 3/433. (4) At the beginning of Surah Ash-Shu'ara. (5) The word "tilka" is from (z) and (t) and I'rab al-Qur'an.

सूरह अल-क़सस

हसन, इकरीमा और अता के अनुसार यह पूरी सूरह मक्की है। इब्न अब्बास और क़तादा ने कहा: सिवाय एक आयत के जो मक्का और मदीना के बीच नाज़िल हुई (1)। इब्न सलाम ने कहा: अल-जुहफ़ा में अल्लाह के रसूल ﷺ के मदीना प्रवास के समय, और वह अल्लाह का यह वचन है: "निश्चय ही जिसने आप पर कुरआन को अनिवार्य किया है, वह आपको फिर उसी जगह (मक्का) वापस ले जाने वाला है।" मुक़ातिल ने कहा: इसमें मदनी आयतें हैं "वे लोग जिन्हें हमने किताब दी" से लेकर "हम अज्ञानियों को नहीं चाहते" तक (2)। इसमें अठासी आयतें हैं (3)।

अल्लाह के नाम से, जो बड़ा मेहरबान और निहायत रहम वाला है

अल्लाह तआला का फरमान: {ता. सीन. मीम. (1) ये रोशन किताब की आयतें हैं। (2) हम आप को मूसा और फ़िरऔन का कुछ हाल ठीक-ठीक उन लोगों के लिए सुनाते हैं जो ईमान रखते हैं। (3) फ़िरऔन ने ज़मीन में सरकशी की थी और वहाँ के लोगों के गिरोह बना रखे थे। उनमें से एक गिरोह को वह कमज़ोर कर रहा था, उनके बेटों को ज़बह करता और उनकी औरतों को ज़िन्दा रहने देता था। बेशक वह फसाद फैलाने वालों में से था। (4) और हमारा इरादा यह था कि हम उन लोगों पर एहसान करें जो ज़मीन में कमज़ोर कर दिए गए थे और हम उन्हें पेशवा (लीडर) बना दें और उन्हें वारिस बना दें। (5) और हम उन्हें ज़मीन में इक़्तेदार (सत्ता) दें और फ़िरऔन और हामान और उनके लश्करों को वही कुछ दिखा दें जिसका उन्हें उनसे डर था। (6)}

अल्लाह तआला का फरमान: {ता. सीन. मीम.}, इस पर चर्चा पहले हो चुकी है (4)। {ये रोशन किताब की आयतें हैं}, यहाँ "तिल्का" (ये) मरफू स्थिति में है जिसका अर्थ है: "हाज़िही तिल्का" (ये वे हैं), और "आयात" इसका बदल (प्रतिस्थापन) है। यह भी संभव है कि "तिल्का" (5)...

---

(1) अन-नुक़त वल-उयून 4/233. (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/275. (3) अल-वसीत 3/389, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/433. (4) सूरह अश्-शुअरा की शुरुआत में। (5) शब्द "तिल्का" (ज़) और (त) और ए'राब अल-कुरआन से है।

سورة القصص

حسن، عکرمہ اور عطا کے قول کے مطابق یہ مکمل مکی ہے۔ ابن عباس اور قتادہ نے کہا: سوائے ایک آیت کے جو مکہ اور مدینہ کے درمیان نازل ہوئی (۱)۔ ابن سلام نے کہا: رسول اللہ ﷺ کی مدینہ ہجرت کے وقت الجحفہ کے مقام پر، اور وہ اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْءَانَ لَرَادُّكَ إِلَى مَعَادٍ﴾ (بیشک جس نے آپ پر قرآن فرض کیا ہے، وہ آپ کو دوبارہ لوٹنے کی جگہ لے جانے والا ہے)۔ مقاتل نے کہا: اس میں مدنی آیات ہیں ﴿الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ﴾ سے لے کر ﴿لَا نَبْتَغِي الْجَاهِلِينَ﴾ تک (۲)۔ اس کی اٹھاسی آیات ہیں (۳)۔

بسم اللہ الرحمن الرحیم

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿طسم (١) تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ (٢) نَتْلُوا عَلَيْكَ مِنْ نَبَإِ مُوسَى وَفِرْعَوْنَ بِالْحَقِّ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ (٣) إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ وَجَعَلَ أَهْلَهَا شِيَعًا يَسْتَضْعِفُ طَائِفَةً مِنْهُمْ يُذَبِّحُ أَبْنَاءَهُمْ وَيَسْتَحْيِي نِسَاءَهُمْ إِنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ (٤) وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ (٥) وَنُمَكِّنَ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَنُرِيَ فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَجُنُودَهُمَا مِنْهُمْ مَا كَانُوا يَحْذَرُونَ (٦)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿طسم﴾، اس پر بحث پہلے ہو چکی ہے (٤)۔ ﴿تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ﴾ یہاں ﴿تِلْكَ﴾ (یہ) محل رفع میں ہے جس کا معنی ہے: "هذه تلك" (یہ وہ ہیں)، اور ﴿آيَاتُ﴾ اس سے بدل ہے۔ یہ بھی جائز ہے کہ ﴿تِلْكَ﴾ (٥) ...

(١) النکت والعیون ۴/ ۲۳۳۔ (٢) المحرر الوجیز ۴/ ۲۷۵۔ (٣) الوسیط ٣/ ٣٨٩، اور تفسیر البغوی ٣/ ۴٣٣۔ (٤) سورة الشعراء کے شروع میں۔ (٥) لفظ "تلك" (ز) اور (ط) اور اعراب القرآن سے ہے۔

[The word 'Ayat' is in the] accusative case due to 'natlu' (We recite), and 'Ayat' is also a substitute (badal) for it, and you make it accusative as you say: 'Zaidan darabtu' (Zaid I struck) (1). And 'Al-Mubin' (The Clear) means: clearly showing its blessing and goodness, distinguishing truth from falsehood, the lawful from the prohibited, the stories of the Prophets, and the prophethood of Muhammad (peace and blessings be upon him). It is said: 'bana al-shay' (the thing became clear) and 'abana' (he made it clear): it became evident (2). {We recite to you from the news of Moses and Pharaoh in truth for a people who believe} It mentions the story of Moses, peace be upon him, Pharaoh, and Korah (Qarun). It argues against the polytheists of the Quraysh, showing that Korah's kinship to Moses did not benefit him given his disbelief; similarly, the Quraysh's kinship to Muhammad. It explained that Pharaoh exalted himself in the land and acted tyrannically, which was part of his disbelief. Therefore, exalting oneself in the land should be avoided, as should seeking pride in the abundance of wealth, both being part of the conduct of Pharaoh and Korah. {We recite to you} meaning: Gabriel recites to you by Our command {from the news of Moses and Pharaoh} meaning: from their report (3). The word 'min' (from) indicates partiality, and 'from the news' is the object of 'We recite', meaning: We recite to you some of their news, as in the words of the Almighty: {which produces oil} (4) [Al-Mu'minun: 20]. And the meaning of {in truth} is: with truthfulness in which there is no doubt or lies. {for a people who believe} meaning: they believe in the Quran and know it is from Allah; as for the one who does not believe, he does not consider it to be true. The Almighty's saying: {Indeed, Pharaoh exalted himself in the land} meaning: he was arrogant and tyrannical. This was said by Ibn Abbas and Al-Suddi (5). Qatadah said: He exalted himself against the worship of his Lord through his disbelief and claimed divinity. It was also said: through his kingdom and authority, so he became superior over those under his hand. {in the land} meaning: the land of Egypt. {and made its people into sects} meaning: groups and categories in service (6). Al-A'sha said (7):

---

(1) I'rab al-Qur'an 3/227. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/155. (3) Tafsir Abi al-Layth 2/508, similarly. (4) Al-Kashshaf 3/164. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/156 from al-Suddi, and also reported by al-Tabari 18/150. (6) Tafsir al-Baghawi 3/433, and Zad al-Masir 6/201. (7) In his Diwan, p. 153.

[शब्द 'आयात' 'नतलु' (हम सुनाते हैं) के कारण] कर्म कारक (नस्ब) की स्थिति में है और 'आयात' इसका एक विकल्प (बदल) भी है, और आप इसे उसी तरह कर्म कारक बनाते हैं जैसे आप कहते हैं: 'ज़ैदन दरबतु' (मैंने ज़ैद को मारा) (1)। और "अल-मुबीन" (स्पष्ट) का अर्थ है: वह जो अपनी बरकत और अच्छाई को स्पष्ट करता है, सत्य को असत्य से, हलाल को हराम से, नबियों की कहानियों को और मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की नबुवत को स्पष्ट करता है। कहा जाता है: 'बाना अल-शय' (चीज़ स्पष्ट हो गई) और 'अबाना' (उसने स्पष्ट किया): यानी साफ़ हो गया (2)। {हम आपको मूसा और फिरऔन के समाचार का कुछ अंश सत्य के साथ उन लोगों के लिए सुनाते हैं जो विश्वास करते हैं} इसमें मूसा (अलैहिस्सलाम), फिरऔन और कारून की कहानी का वर्णन है। यह कुरैश के मुशरिकों के विरुद्ध तर्क प्रस्तुत करता है और बताता है कि कारून का मूसा से रिश्ता उसके कुफ्र (अविश्वास) के कारण उसके काम नहीं आया; इसी तरह मुहम्मद के साथ कुरैश का रिश्ता। इसने यह भी स्पष्ट किया कि फिरऔन ने धरती पर सरकशी की और अत्याचारी बन गया, जो उसके कुफ्र का हिस्सा था। इसलिए, धरती पर घमंड करने से बचना चाहिए, और साथ ही धन की प्रचुरता पर गर्व करने से भी, क्योंकि ये दोनों फिरऔन और कारून के आचरण थे। {हम आपको सुनाते हैं} अर्थात: जिब्रील हमारे आदेश से आपको सुनाते हैं {मूसा और फिरऔन के समाचार में से} अर्थात: उनकी खबर में से (3)। शब्द "मिन" (में से) आंशिक रूप को दर्शाता है और "समाचार में से" 'हम सुनाते हैं' का कर्म है, अर्थात: हम आपको उनकी खबर का कुछ हिस्सा सुनाते हैं, जैसा कि सर्वशक्तिमान के शब्दों में है: {जो तेल पैदा करता है} (4) [अल-मुमिनून: 20]। और {सत्य के साथ} का अर्थ है: उस सच्चाई के साथ जिसमें कोई संदेह या झूठ नहीं है। {उन लोगों के लिए जो विश्वास करते हैं} अर्थात: जो कुरान की पुष्टि करते हैं और जानते हैं कि यह अल्लाह की ओर से है; जहाँ तक उस व्यक्ति का प्रश्न है जो विश्वास नहीं करता, वह इसे सत्य नहीं मानता। सर्वशक्तिमान का कथन: {निस्संदेह फिरऔन ने धरती पर सरकशी की} अर्थात: उसने अहंकार किया और अत्याचारी बन गया। यह इब्न अब्बास और अस-सुद्दी ने कहा है (5)। कतादा ने कहा: उसने अपने कुफ्र के माध्यम से अपने रब की इबादत के विरुद्ध खुद को बड़ा समझा और देवत्व का दावा किया। यह भी कहा गया: अपने राज्य और सत्ता के माध्यम से, जिससे वह अपने अधीन लोगों पर हावी हो गया। {धरती पर} अर्थात: मिस्र की धरती। {और उसके लोगों को समूहों में विभाजित कर दिया} अर्थात: सेवा में विभिन्न समूहों और श्रेणियों में (6)। अल-आशा ने कहा (7):

(1) इ'राब अल-कुरान 3/227। (2) मआनी अल-कुरान लिन-नह़्ह़ास 5/155। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/508, इसी प्रकार। (4) अल-कश्शाफ 3/164। (5) मआनी अल-कुरान लिन-नह़्ह़ास 5/156 अस-सुद्दी से, और इसी तरह अल-तबरी 18/150 ने इसे उद्धृत किया है। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 3/433, और ज़ाद अल-मसीर 6/201। (7) उनके दीवान में, पृष्ठ 153।

سورہ القصص: آیات ۱-۶ ۲۲۹

['آياتُ' کا لفظ 'نَتْلُو' کی وجہ سے] حالتِ نصب میں ہے اور یہ اس کا بدل بھی ہے، اور آپ اسے اسی طرح نصب دیتے ہیں جیسے آپ کہتے ہیں: 'زيداً ضربتُ' (میں نے زید کو مارا) (۱)۔ اور "الْمُبِين" کا مطلب ہے: وہ جو اپنی برکت اور خیر کو واضح کرنے والا ہے، حق کو باطل سے، حلال کو حرام سے، انبیاء کے قصوں کو، اور محمد ﷺ کی نبوت کو واضح کرنے والا ہے۔ کہا جاتا ہے: 'بانَ الشيءُ' (چیز واضح ہو گئی) اور 'أبانَ' (اس نے واضح کیا): یعنی ظاہر ہو گیا (۲)۔ ﴿ نَتْلُواْ عَلَيْكَ مِن نَّبَإِ مُوسَىٰ وَفِرْعَوْنَ بِالْحَقِّ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴾ اس میں موسیٰ علیہ السلام، فرعون اور قارون کا قصہ ذکر کیا گیا ہے، اور قریش کے مشرکین کے خلاف دلیل پیش کی گئی ہے، اور یہ بیان کیا گیا ہے کہ قارون کی موسیٰ (علیہ السلام) سے قرابت داری اس کے کفر کے ساتھ اسے نفع نہ دے سکی؛ اسی طرح قریش کی محمد (ﷺ) کے ساتھ قرابت داری۔ اور یہ واضح کیا گیا کہ فرعون نے زمین میں سرکشی کی اور جابر بن گیا، تو یہ اس کے کفر میں سے تھا، لہٰذا زمین میں تکبر سے بچنا چاہیے، اور اسی طرح کثرتِ مال پر فخر کرنے سے بھی، اور یہ دونوں فرعون اور قارون کے طریقے تھے۔ ﴿ نَتْلُواْ عَلَيْكَ ﴾ یعنی: جبرائیل ہمارے حکم سے آپ کو سناتے ہیں ﴿ مِن نَّبَإِ مُوسَىٰ وَفِرْعَوْنَ ﴾ یعنی: ان کی خبر میں سے (۳)، اور "مِن" تبعیض (کچھ حصہ) کے لیے ہے اور "مِنْ نَبَأِ" 'نَتْلُو' کا مفعول ہے یعنی: ہم آپ کو ان کی خبر کا کچھ حصہ سناتے ہیں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ تَنْبُتُ بِٱلدُّهْنِ ﴾ (۴) [المؤمنون: ۲۰]۔ اور ﴿بِالْحَقِّ﴾ کا معنی ہے: اس سچائی کے ساتھ جس میں کوئی شک یا جھوٹ نہیں ہے۔ ﴿ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴾ یعنی: جو قرآن کی تصدیق کرتے ہیں اور جانتے ہیں کہ یہ اللہ کی طرف سے ہے، رہا وہ شخص جو ایمان نہیں لایا تو وہ اسے حق نہیں مانتا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي ٱلْأَرْضِ ﴾ یعنی: اس نے تکبر اور سرکشی کی۔ یہ ابن عباس

اور سُدّی نے کہا ہے (۵)۔ قتادہ نے کہا: اس نے اپنے کفر کی وجہ سے اپنے رب کی عبادت سے تکبر کیا اور خدائی کا دعویٰ کیا۔ اور یہ بھی کہا گیا: اپنی بادشاہت اور اقتدار کے ذریعے، چنانچہ وہ اپنے ماتحت لوگوں پر غالب آگیا۔ ﴿ فِي ٱلۡأَرۡضِ ﴾ یعنی: زمینِ مصر۔ ﴿ وَجَعَلَ أَهۡلَهَا شِيَعٗا ﴾ یعنی: خدمت گزاری میں مختلف گروہوں اور قسموں میں تقسیم کر دیا (۶)۔ اعشیٰ نے کہا (۷) :

---

(۱) إعراب القرآن ۳/ ۲۲۷ ۔ (۲) معاني القرآن للنحاس ۵/ ۱۵۵ ۔ (۳) تفسير أبي الليث ۲/ ۵۰۸ اسی طرح۔ (۴) الكشاف ۳/ ۱۶۴ ۔ (۵) معاني القرآن للنحاس ۵/ ۱۵۶ سدی سے، اور اسی طرح طبری نے اسے روایت کیا ہے ۱۸/ ۱۵۰ ۔ (۶) تفسير البغوي ۳/ ۴۳۳ ، اور زاد المسير ۶/ ۲۰۱ ۔ (۷) اس کے دیوان میں ص ۱۵۳ ۔

Surah Al-Qasas, Verses 1 - 6 230

And a land whose vastness daunts the traveler (1) its darkness (2) until you see him upon it seeking a party.

{oppressing a group of them} - meaning: from the Children of Israel (3). {slaughtering their sons and sparing their women. Indeed, he was of the corrupters.} The discussion on this was previously mentioned in "Al-Baqarah" (4) under the verse: {who were subjecting you to terrible torment, slaughtering your sons} [until the end of] the verse; this is because the priests told him: indeed a newborn will be born among the Children of Israel, and your kingdom will end at his hands (5), or the astrologers told him that, or he saw a dream which was interpreted as such (6). Al-Zajjaj said: The wonder is at his foolishness; he did not realize that if the priest was truthful, then killing would not help, and if he lied, there would be no reason to kill (7). It was said: He made them into factions and exploited each group from the Children of Israel in a separate task (8). {Indeed, he was of the corrupters} - meaning: on earth through deeds, sins, and tyranny (9).

God the Almighty says: {And We wanted to confer favor upon those who were oppressed in the land} - meaning: to favor them and bestow blessings (10). This is a narrative that has passed. {and make them leaders} - Ibn Abbas said: leaders in good. Mujahid: callers to good. Qatadah: rulers and kings, the evidence being the words of the Almighty: {and made you kings} (11) [Al-Ma'idah: 20].

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) Meaning: the one who traverses lands by traveling through them (root: j-w-b). (2) As recorded in the Diwan; 'al-duljah' is traveling at the end of the night (root: d-l-j). In version (Zha): 'walajatuha'. In versions (Dal) and (Zay): 'dajatuha'. In version (Meem): 'dujlattuha'. (3) Zad al-Masir 6/201. (4) 2/85. (5) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/132. (6) Al-Nukat wal-'Uyun 4/234 from Al-Suddi. (7) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/132. (8) This was previously explained in 2/85. (9) Al-Wasit 3/390. (10) Zad al-Masir 6/201. (11) Tafsir al-Baghawi 3/343, and Al-Kashshaf 3/165.

सूरह अल-क़सास, आयतें 1 - 6 230

और एक ऐसा शहर जिसकी व्यापकता यात्री को डराती है (1) उसका अंधेरा (2) यहाँ तक कि तुम उसे उस पर एक दल की तलाश करते हुए देखते हो।

{उनमें से एक गिरोह को कमज़ोर करता है} यानी: बनी इसराइल में से (3)। {वह उनके बेटों को ज़बह करता और उनकी औरतों को जीवित रहने देता था। बेशक वह बिगाड़ पैदा करने वालों में से था।} इसके बारे में पहले "अल-बक़रह" (4) में चर्चा की जा चुकी है, इस आयत के तहत: {जो तुम्हें बुरा दुख पहुँचाते थे, तुम्हारे बेटों को ज़बह करते थे} आयत के अंत तक; और ऐसा इसलिए था क्योंकि पुजारियों ने उससे कहा था: वास्तव में बनी इसराइल में एक बच्चा पैदा होगा जिसके हाथों तुम्हारा राज्य समाप्त हो जाएगा (5), या ज्योतिषियों ने उसे ऐसा बताया था, या उसने कोई सपना देखा था जिसकी व्याख्या वैसी ही की गई थी (6)। अल-ज़ज्जाज ने कहा: उसकी मूर्खता पर आश्चर्य है; वह यह नहीं समझ सका कि यदि पुजारी सच बोल रहा था तो हत्या करना काम नहीं आएगा, और यदि वह झूठ बोल रहा था तो हत्या करने का कोई मतलब नहीं था (7)। और कहा गया: उसने उन्हें गिरोहों में बाँट दिया और बनी इसराइल के प्रत्येक समूह को अलग-अलग कामों में लगा दिया (8)। {बेशक वह बिगाड़ पैदा करने वालों में से था} यानी: धरती पर कर्मों, पापों और अत्याचारों के माध्यम से (9)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और हम चाहते थे कि उन लोगों पर एहसान करें जो ज़मीन में कमज़ोर कर दिए गए थे} यानी: उन पर कृपा करना और उन्हें नेमतें देना (10)। और यह एक बीती हुई कहानी है। {और हम उन्हें पेशवा बना दें} - इब्न अब्बास ने कहा: भलाई में मार्गदर्शक। मुजाहिद: भलाई की ओर बुलाने वाले। क़तादाह: शासक और राजा, इसका प्रमाण अल्लाह तआला का यह वचन है: {और तुम्हें बादशाह बना दिया} (11) [अल-माइदाह: 20]।

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) यानी: वह जो देशों को यात्रा करके पार करता है (मूल: जवब)। (2) दीवान से प्रमाणित; 'अल-दुलजह' रात के अंत में यात्रा करना है (मूल: दलज)। (ज़) संस्करण में: 'वलजतुहा'। (द) और (ज़) संस्करणों में: 'दाजतुहा'। (म) संस्करण में: 'दुजलतुहा'। (3) ज़ाद अल-मसीर 6/201। (4) 2/85। (5) मा'आनी अल-क़ुरान अज़्-ज़ज्जाज 4/132। (6) अल-नुकत वल-उयून 4/234 सुद्दी से। (7) मा'आनी अल-क़ुरान अज़्-ज़ज्जाज 4/132। (8) इसका वर्णन पहले 2/85 में हो चुका है। (9) अल-वसीत

3/390। (10) ज़ाद अल-मसीर 6/201। (11) तफ़्सीर अल-बग़वी 3/343, और अल-कश्शाफ़ 3/165।

سورة القصص، آیات ۱ - ۶ ۲۳۰

اور ایک ایسی بستی جس کی وسعت مسافر کو خوفزدہ کرتی ہے (۱) اس کا اندھیرا (۲) یہاں تک کہ تم اسے اس پر کسی گروہ کی تلاش میں دیکھتے ہو۔

﴿يَسْتَضْعِفُ طَائِفَةً مِّنْهُمْ﴾ یعنی: بنی اسرائیل میں سے (۳)۔ ﴿يُذَبِّحُ أَبْنَاءَهُمْ وَيَسْتَحْيِي نِسَاءَهُمْ إِنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ﴾ اس کے بارے میں گفتگو پہلے "البقرہ" (۴) میں گزر چکی ہے، اللہ کے اس قول کے پاس: ﴿يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ يُذَبِّحُونَ أَبْنَاءَكُمْ﴾ آیت؛ اور یہ اس لیے تھا کہ کاہنوں نے اس سے کہا تھا: یقیناً بنی اسرائیل میں ایک بچہ پیدا ہوگا جس کے ہاتھوں تمہاری بادشاہت ختم ہو جائے گی (۵)، یا نجومیوں نے اسے یہ بتایا تھا، یا اس نے کوئی خواب دیکھا تھا جس کی تعبیر یہی کی گئی تھی (۶)۔ الزجاج نے کہا: اس کی حماقت پر تعجب ہے؛ وہ یہ نہ جان سکا کہ اگر کاہن سچا تھا تو قتل کرنا فائدہ مند نہ ہوگا، اور اگر وہ جھوٹا تھا تو قتل کرنے کا کوئی مقصد ہی نہیں (۷)۔ اور کہا گیا: اس نے انہیں ٹولیوں میں تقسیم کر دیا اور بنی اسرائیل کے ہر گروہ کو الگ الگ کاموں میں لگا دیا (۸)۔ ﴿إِنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ﴾ یعنی: زمین میں عمل، گناہوں اور سرکشی کے ذریعے (۹)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَنُرِيدُ أَن نَّمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا فِي الْأَرْضِ﴾ یعنی: ہم ان پر فضل و کرم کریں اور انہیں نعمتیں دیں (۱۰)۔ اور یہ ایک گزرا ہوا واقعہ ہے۔ ﴿وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً﴾ ابن عباس نے کہا: خیر میں پیشوا۔ مجاہد: خیر کی طرف بلانے والے۔ قتادہ: حکمران اور بادشاہ، اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿وَجَعَلَكُمْ مُّلُوكًا﴾ (۱۱) [المائدہ: ۲۰]۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

(١) یعنی: وہ جو زمینوں کو سفر کر کے عبور کرتا ہے (مادہ: جوب)۔ (٢) دیوان سے ثابت ہے، اور 'الدلجۃ': رات کے آخری حصے میں سفر کرنا (مادہ: دلج)۔ (ظ) میں: 'ولجتھا'۔ (د) اور (ز) میں: 'داجتھا'۔ (م) میں: 'دجلتھا'۔ (٣) زاد المسیر ۶ / ٢٠١۔ (۴) ٨۵ / ٢۔ (۵) معانی القرآن للزجاج ۴ / ١٣٢۔ (۶) النکت والعیون ۴ / ٢٣۴ عن السدی۔ (٧) معانی القرآن للزجاج ۴ / ١٣٢۔ (٨) اور اس کی وضاحت ٢ / ٨۵ میں گزر چکی ہے۔ (٩) الوسیط ٣ / ٣٩٠۔ (١٠) زاد المسیر ۶ / ٢٠١۔ (١١) تفسیر البغوی ٣ / ٣۴٣ ، والکشاف ٣ / ١۶۵۔

Surah Al-Qasas, Verses 1-6 Page 231

I said: This is more general, for the King is a leader to be followed and emulated. {And make them the inheritors} of Pharaoh's kingdom; inheriting his kingdom and inhabiting the dwellings of the Copts(1). This is the meaning of the Almighty's saying: {And the good word of your Lord was fulfilled for the Children of Israel because they had been patient} [Al-A'raf: 137]. His saying: {And establish them in the land} means: making them capable over the land and its people until it is taken over; meaning the land of Ash-Sham and Egypt(2). {And show Pharaoh and Haman and their hosts} means: We intend to show Pharaoh. Al-A'mash, Yahya, Hamzah, Al-Kisa'i, and Khalaf recited: "Wayara" (he sees) with the 'ya' as a triliteral verb from 'ra'a' (to see). "Pharaoh and Haman and their hosts" are in the nominative case (raf') because they are the subjects. The rest recited: "Nuriya" (We show) with a damma on the 'nun' and a kasra on the 'ra' as a quadriliteral verb from 'ara' (to show), and it follows the flow of speech; because before it is "We intend" and after it is "establish". "Pharaoh and Haman and their hosts" are in the accusative case (nasb) due to the occurrence of the verb(3). Al-Farra' permitted "Wayuri Fir'awnu" with a damma on the 'ya', kasra on the 'ra', and fatha on the 'ya', meaning: and God shows Pharaoh (4) {from them that which they were fearing}. That is because they were informed that their destruction would be at the hands of a man from the Children of Israel, so they were in fear of "them", so God showed them "what they were fearing"(5). Qatadah said: There was an augur (haziy) for Pharaoh - and a haziy is an astrologer - who said: Indeed, a child will be born in this year who will take away your kingdom; so Pharaoh ordered the killing of male children in that year(6). And this has been mentioned before(7).

(1) Al-Wasit 3/390, and Tafsir al-Baghawi 3/343 similarly. (2) Al-Kashshaf 3/165 similarly. (3) Tafsir al-Baghawi 3/434 similarly. See Al-Sab'ah p. 492, Al-Taysir p. 170, and Al-Nashr 2/341. (4) I'rab al-Qur'an 3/228. And the words of Al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 2/302, except that he said: I have not heard anyone recite it this way. (5) Tafsir al-Baghawi 3/434, and Zad al-Masir 6/201. (6) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 5/157, and narrated by Ibn Abi Hatim in his tafsir (16673). (7) 2/88.

सूरह अल-क़सस, आयत 1-6 पृष्ठ 231

मैंने कहा: यह अधिक व्यापक है, क्योंकि राजा एक ऐसा नेता है जिसका अनुसरण और अनुकरण किया जाना चाहिए। {और उन्हें वारिस बना दें} फिरौन के राज्य का; उसके राज्य के वारिस बनते हुए और मिस्रियों (क़िब्ती) के आवासों में निवास करते हुए(1)। और यही सर्वशक्तिमान के इस कथन का अर्थ है: {और आपके पालनहार का अच्छा शब्द इस्राएल की संतान के लिए पूरा हुआ क्योंकि उन्होंने धैर्य रखा था} [अल-अराफ: 137]। उनका कथन: {और उन्हें भूमि में स्थापित करें} अर्थात: हम उन्हें भूमि और उसके लोगों पर सक्षम बना देंगे जब तक कि उस पर कब्जा न हो जाए; इसका अर्थ शाम (सीरिया) और मिस्र की भूमि है(2)। {और फिरौन और हामान और उनकी सेनाओं को दिखाएँ} अर्थात: हम फिरौन को दिखाना चाहते हैं। अल-अमश, याह्या, हमज़ा, अल-किसाई और खलफ़ ने "वयर" (वह देखता है) के रूप में 'या' के साथ पढ़ा, 'रा' (देखना) से एक त्रिवर्णी क्रिया के रूप में। "फिरौन और हामान और उनकी सेनाएँ" यहाँ कर्ता होने के कारण प्रथमा विभक्ति (रफ़') में हैं। बाकी लोगों ने "नुरिया" (हम दिखाते हैं) के रूप में 'नून' पर दम्मा और 'रा' पर कसरा के साथ 'अरा' (दिखाना) से चतुर्वर्णी क्रिया के रूप में पढ़ा, और यह बातचीत के प्रवाह के अनुसार है; क्योंकि इससे पहले "हम चाहते हैं" है और इसके बाद "स्थापित करें" है। "फिरौन और हामान और उनकी सेनाएँ" क्रिया के होने के कारण द्वितीया विभक्ति (नस्ब) में हैं(3)। अल-फर्रा ने 'या' पर दम्मा, 'रा' पर कसरा और 'या' पर फतह के साथ "वयुरी फ़िरऔनु" की अनुमति दी, जिसका अर्थ है: और अल्लाह फिरौन को दिखाता है(4) {उनसे वह जिससे वे डर रहे थे}। ऐसा इसलिए था क्योंकि उन्हें सूचित किया गया था कि उनका विनाश इस्राएल की संतान के एक व्यक्ति के हाथों होगा, इसलिए वे "उनसे" डरे हुए थे, तो अल्लाह ने उन्हें वह दिखाया "जिससे वे डर रहे थे"(5)। कतादाह ने कहा: फिरौन का एक भविष्यवक्ता (हाज़ी) था - और हाज़ी एक ज्योतिषी होता है - उसने कहा: वास्तव में, इस वर्ष एक ऐसा बच्चा पैदा होगा जो आपका राज्य छीन लेगा; इसलिए फिरौन ने उस वर्ष नर बच्चों की हत्या का आदेश दिया(6)। और यह पहले बताया जा चुका है(7)।

(1) अल-वसीत 3/390, और तफ़सीर अल-बगवी 3/343 के समान। (2) अल-कश्शाफ 3/165 के समान। (3) तफ़सीर अल-बगवी 3/434 के समान। अस-सबअह पृष्ठ 492, अत-तयसीर पृष्ठ 170, और अन-नश्र 2/341 देखें। (4) इराब अल-क़ुरान 3/228। और माअनी अल-क़ुरान 2/302 में अल-फर्रा के शब्द, सिवाय इसके कि उन्होंने कहा: मैंने किसी को इसे इस तरह पढ़ते हुए नहीं सुना है। (5)

तफ़सीर अल-बगवी 3/434, और ज़ाद अल-मसीर 6/201। (6) अल-नहस द्वारा माअनी अल-क़ुरान 5/157, और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (16673) में इसे उद्धृत किया है। (7) 2/88।

سورہ القصص، آیات ۱ - ۶ صفحہ ۲۳۱

میں نے کہا: اور یہ زیادہ عام ہے، کیونکہ بادشاہ ایک ایسا امام ہوتا ہے جس کی اقتدا اور پیروی کی جاتی ہے۔ ﴿اور ہم انہیں وارث بنا دیں﴾ فرعون کی سلطنت کا؛ وہ اس کی سلطنت کے وارث ہوں گے، اور قبطیوں کے گھروں میں سکونت اختیار کریں گے(۱)۔ اور اللہ تعالیٰ کے اس قول کا یہی مفہوم ہے: ﴿اور تیرے رب کا وہ نیک وعدہ بنی اسرائیل کے حق میں ان کے صبر کی وجہ سے پورا ہو گیا﴾ [الاعراف: ۱۳۷]۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور ہم انہیں زمین میں اقتدار بخشیں﴾ یعنی: ہم انہیں زمین اور اس کے باشندوں پر اس قدر قدرت دے دیں کہ وہ اس پر قابض ہو جائیں؛ اس سے مراد شام اور مصر کی سرزمین ہے(۲)۔ ﴿اور ہم فرعون اور ہامان اور ان کے لشکروں کو دکھا دیں﴾ یعنی: اور ہم چاہتے ہیں کہ فرعون کو دکھا دیں۔ اور الاعمش، یحییٰ، حمزہ، الکسائی اور خلف نے «وَيَرَى» ی کے ساتھ پڑھا ہے اس بنیاد پر کہ یہ 'رأى' سے فعل ثلاثی ہے، «فِرْعَوْنُ وَهَامَانُ وَجُنُودُهُمَا» حالت رفع میں ہیں کیونکہ یہ فاعل ہیں۔ باقیوں نے «نُرِيَ» نون کے ضمہ اور را کے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے اس بنیاد پر کہ یہ 'أرى يُرى' سے فعل رباعی ہے، اور یہ کلام کی ترتیب کے مطابق ہے؛ کیونکہ اس سے پہلے «وَنُرِيدُ» ہے اور اس کے بعد «نُمَكِّنَ»۔ «فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَجُنُودَهُمَا» فعل واقع ہونے کی وجہ سے حالت نصب میں ہیں(۳)۔ اور الفراء نے «وَيُرِي فِرْعَوْنُ» کی بھی اجازت دی ہے ی کے ضمہ، را کے کسرہ اور ی کے فتحہ کے ساتھ، جس کے معنی ہیں: اور اللہ فرعون کو دکھا دے(۴) ﴿ان کی طرف سے وہ چیز جس سے وہ ڈر رہے تھے﴾ اور یہ اس لیے تھا کہ انہیں بتایا گیا تھا کہ ان کی ہلاکت بنی اسرائیل کے ایک شخص کے ہاتھوں ہوگی، تو وہ «ان سے» خوفزدہ تھے، تو اللہ نے انہیں وہ دکھا دیا «جس سے وہ ڈر رہے تھے»(۵)۔ قتادہ نے کہا: فرعون کا ایک نجومی (حازی) تھا - اور حازی کا مطلب نجومی ہے - اس نے کہا: اس سال

ایک بچہ پیدا ہوگا جو تیری سلطنت چھین لے گا؛ تو فرعون نے اس سال پیدا ہونے والے بچوں کو قتل کرنے کا حکم دیا(۶)۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے(۷)۔

(۱) الوسیط ۳۹۰/۳، اور تفسیر البغوی ۳۴۳/۳ کی طرح۔ (۲) الکشاف ۱۶۵/۳ کی طرح۔ (۳) تفسیر البغوی ۴۳۴/۳ کی طرح۔ اور دیکھیے السبعہ ص ۴۹۲، والتیسیر ص ۱۷۰، والنشر ۳۴۱/۲۔ (۴) إعراب القرآن ۲۲۸/۳۔ اور الفراء کا کلام ان کی کتاب معانی القرآن ۳۰۲/۲ میں ہے، سوائے اس کے کہ انہوں نے کہا: میں نے کسی کو اس طرح پڑھتے ہوئے نہیں سنا۔ (۵) تفسیر البغوی ۴۳۴/۳، اور زاد المسیر ۲۰۱/۶۔ (۶) معانی القرآن للنحاس ۱۵۷/۵، اور اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۶۶۷۳) میں روایت کیا ہے۔ (۷) ۸۸/۲۔

Surah Al-Qasas: Verses 7 - 9 232

The Almighty's saying: {And We inspired to the mother of Moses, "Suckle him; but when you fear for him, cast him into the river and do not fear and do not grieve. Indeed, We will return him to you and will make him [one] of the messengers." (7) And the family of Pharaoh picked him up [out of the river] so that he might become to them an enemy and a [cause of] sorrow. Indeed, Pharaoh and Haman and their soldiers were deliberate sinners. (8) And the wife of Pharaoh said, "[He will be] a comfort of the eye for me and for you. Do not kill him; perhaps he may benefit us, or we may adopt him as a son." And they perceived not. (9)}

The Almighty's saying: {And We inspired to the mother of Moses, "Suckle him"}: The meaning of revelation (wahy) and its implications have been discussed previously. There is a difference of opinion regarding this revelation to the mother of Moses. One group said: It was a saying in her dream. Qatada said: It was inspiration (ilham). Another group said: It was through an angel who appeared to her (1). Muqatil said: Gabriel came to her with that (2). Based on this, it is a revelation of information, not inspiration.

Everyone agrees that she was not a prophetess. The sending of the angel to her is like the angel speaking to the person with vitiligo, the leper, and the blind man in the famous Hadith recorded by Al-Bukhari and Muslim, which we mentioned in Surah Al-Bara'ah (3). Other reports of angels speaking to people without them being prophets (4) include them greeting Imran bin Husayn, and he did not become a prophet because of that. Her name was Ayarkha. It is also said: Ayarkhat, as mentioned by Al-Suhayli (5). Al-Tha'labi said: The name of Moses' mother was Lukha bint Hand ibn Lawi ibn Ya'qub (6). Regarding "{Suckle him} (An Ardi'eehi)", Umar bin Abdul Aziz read it as "Anir-di'eehi" with a kasra on the 'nun' and an 'alif wasl'; he omitted the hamza of "Ardi'" for ease of pronunciation, then gave the 'nun' a kasra to avoid the meeting of two silent letters (7).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 276. (2) Zad al-Masir 6 / 201 - 202. (3) Sahih al-Bukhari (3464), and Sahih Muslim (1017), previously cited in 10 / 276 - 277. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 276. (5) In Al-Ta'rif wal-I'lam p. 130, and in its printed version: Imarkha. It is also said: Ayadkhat. (6) Her name appeared in Tafsir al-Baghawi 3 / 434 as: Yokhanidh bint Lawi ibn Ya'qub. (7) Al-Muhtasab 2 / 147, except that he mentioned that the omission of the hamza was arbitrary, not for ease. We say: it is an irregular (shadhdhah) reading.

सूरह अल-क़सस: आयत 7 - 9 232

अल्लाह का कथन: {और हमने मूसा की माँ को वह्य (प्रेरणा) की कि 'उसे दूध पिलाओ; फिर जब तुम्हें उसके बारे में डर हो, तो उसे दरिया में डाल दो और न डरो और न ही शोक करो। निश्चय ही हम उसे तुम्हारी ओर वापस लौटाने वाले हैं और उसे रसूलों में से बनाएंगे।' (7) फिर फ़िरऔन के घर वालों ने उसे उठा लिया ताकि वह उनके लिए शत्रु और दुःख का कारण बने। निःसंदेह फ़िरऔन और हामान और उनकी सेनाएं अपराधी थे। (8) और फ़िरऔन की पत्नी ने कहा, '(यह बच्चा) मेरी और तुम्हारी आँखों की ठंडक है। इसे जान से न मारो, हो सकता है यह हमें लाभ पहुँचाए या हम इसे बेटा बना लें।' और उन्हें (परिणाम का) कुछ भी अहसास नहीं था। (9)}

अल्लाह का कथन: {और हमने मूसा की माँ को वह्य (प्रेरणा) की कि 'उसे दूध पिलाओ'}: वह्य का अर्थ और उसके पहलू पहले बताए जा चुके हैं। मूसा की माँ को हुई इस वह्य के बारे में मतभेद है; एक समूह ने कहा: यह उनके सपने में एक बात थी। क़तादा ने कहा: यह इलहाम (प्रेरणा) था। एक अन्य समूह ने कहा: यह एक फ़रिश्ते के ज़रिए था जो उनके सामने प्रकट हुआ (1)। मुक़ातिल ने कहा: जिब्रील उनके पास यह लेकर आए थे (2)। इस आधार पर, यह सूचना की वह्य है, इलहाम नहीं।

सभी इस बात पर सहमत हैं कि वह नबी (पैगंबर) नहीं थीं। फ़रिश्ते का उनके पास भेजा जाना वैसा ही है जैसा कि बुखारी और मुस्लिम द्वारा वर्णित प्रसिद्ध हदीस में फ़रिश्ते का कोढ़ी, सफ़ेद दाग़ वाले और अंधे व्यक्ति से बात करना है; जिसका उल्लेख हमने सूरह 'बरात' (3) में किया है। इसके अलावा भी फ़रिश्तों के लोगों से बात करने की खबरें हैं बिना उनके नबी हुए (4), जैसे उन्होंने इमरान बिन हुसैन को सलाम किया था, लेकिन वे उससे नबी नहीं बन गए। उनका नाम अयारख़ा था। सुहैली के अनुसार अयारख़त भी कहा गया है (5)। अल-थलबि ने कहा: मूसा की माँ का नाम लूख़ा बिन्त हांद इब्न लावी इब्न याक़ूब था (6)। 'अन् अरज़िईही' (कि उसे दूध पिलाओ) के बारे में, उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ ने इसे 'अनिर-ज़िईही' पढ़ा, जिसमें 'नून' के नीचे कसरा और 'अलिफ़ वस्ल' है; उन्होंने आसानी के लिए 'अरज़िअ' के हमज़ा को हटा दिया, फिर दो साकिन (मूक अक्षरों) के मेल से बचने के लिए 'नून' को कसरा दिया (7)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 276। (2) ज़ाद अल-मसीर 6 / 201 - 202। (3) सहीह अल-बुखारी (3464), और सहीह मुस्लिम (1017), और यह पहले 10 / 276 - 277 में आ चुका है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 276। (5) अल-ता'रीफ़ वल-इ'लाम पृ. 130 में, और इसके मुद्रित संस्करण में:

ईमारख़ा। और यह भी कहा गया: अयादख़त। (6) तफ़्सीर अल-बग़वी 3 / 434 में उनका नाम योक़ानिध बिन्त लावी इब्न याक़ूब आया है। (7) अल-मुहतसब 2 / 147, सिवाय इसके कि उन्होंने उल्लेख किया कि हमज़ा को हटाना मनमाना था, न कि सुगमता के लिए। हम कहते हैं: यह एक शाज़ (अनियमित) क़िरात है।

سورة القصص: آيات 7 - 9 232

فرمانِ باری تعالیٰ ہے: ﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ أَنْ أَرْضِعِيهِ ۖ فَإِذَا خِفْتِ عَلَيْهِ فَأَلْقِيهِ فِي الْيَمِّ وَلَا تَخَافِي وَلَا تَحْزَنِي ۖ إِنَّا رَادُّوهُ إِلَيْكِ وَجَاعِلُوهُ مِنَ الْمُرْسَلِينَ (٧) فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا ۗ إِنَّ فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَجُنُودَهُمَا كَانُوا خَاطِئِينَ (٨) وَقَالَتِ امْرَأَتُ فِرْعَوْنَ قُرَّتُ عَيْنٍ لِّي وَلَكَ ۖ لَا تَقْتُلُوهُ عَسَىٰ أَن يَنفَعَنَا أَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَدًا وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ (٩)﴾ ترجمہ: "اور ہم نے موسیٰ کی ماں کی طرف وحی بھیجی کہ اسے دودھ پلاؤ؛ پھر جب تمہیں اس کا خوف ہو تو اسے دریا میں ڈال دو اور نہ ڈرو اور نہ غم کرو۔ یقیناً ہم اسے تمہاری طرف لوٹانے والے ہیں اور اسے رسولوں میں سے بنائیں گے۔ (7) پھر اسے فرعون کے گھر والوں نے اٹھا لیا تاکہ وہ ان کے لیے دشمن اور غم کا باعث بنے۔ بے شک فرعون، ہامان اور ان کے لشکر خطاکار تھے۔ (8) اور فرعون کی بیوی نے کہا، '(یہ بچہ) میری اور تمہاری آنکھوں کی ٹھنڈک ہے۔ اسے قتل نہ کرو، شاید یہ ہمیں فائدہ دے یا ہم اسے بیٹا بنا لیں۔' اور انہیں (حقیقت کا) شعور نہ تھا۔ (9)"

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ أَنْ أَرْضِعِيهِ﴾: وحی کے معنی اور اس کی صورتیں پہلے بیان ہو چکی ہیں۔ موسیٰ علیہ السلام کی والدہ کی طرف اس وحی کے بارے میں اختلاف ہے؛ ایک گروہ نے کہا: یہ ان کے خواب میں ایک بات تھی۔ قتادہ نے کہا: یہ الہام تھا۔ ایک اور گروہ نے کہا: یہ ایک فرشتے کے ذریعے تھا جو انسانی شکل میں ان کے سامنے آیا (1)۔ مقاتل نے کہا: جبرائیل علیہ السلام ان کے پاس یہ پیغام لے کر آئے تھے (2)۔ اس قول کے مطابق یہ 'وحیِ اعلام' (اطلاع کی وحی) ہے نہ کہ الہام۔

اور سب کا اس پر اتفاق ہے کہ وہ نبی نہیں تھیں، بلکہ ان کی طرف فرشتے کا بھیجا جانا اسی طرح تھا جیسے مشہور حدیث میں فرشتے کا ابرص (سفید داغ والے)، گنجے اور اندھے سے کلام کرنا

ہے؛ جسے بخاری اور مسلم نے روایت کیا ہے، اور ہم اس کا ذکر سورہ 'براۃ' میں کر چکے ہیں (3)۔ اس کے علاوہ بھی فرشتوں کے غیر انبیاء سے کلام کرنے کی روایات موجود ہیں (4)، جیسے انہوں نے عمران بن حصین کو سلام کیا تھا مگر وہ اس سے نبی نہیں بن گئے۔ ان کا نام ایارخا تھا۔ سہیل نے ایارخت بھی ذکر کیا ہے (5)۔ ثعلبی نے کہا: موسیٰ کی والدہ کا نام لوخا بنت ہاند بن لاوی بن یعقوب تھا (6)۔ 'أَنْ أَرْضِعِيهِ' کے بارے میں عمر بن عبدالعزیز نے 'أَنِ ارْضِعِيهِ' پڑھا، نون کے کسرہ اور الفِ وصل کے ساتھ؛ انہوں نے تخفیف کے لیے 'أرضع' کا ہمزہ حذف کر دیا، پھر دو ساکنوں کے ملاپ کی وجہ سے نون کو کسرہ دیا (7)۔

---

(1) المحرر الوجیز 4 / 276۔ (2) زاد المسیر 6 / 201 - 202۔ (3) صحیح بخاری (3464)، اور صحیح مسلم (1017)، اور یہ پہلے گزر چکا ہے 10 / 276 - 277۔ (4) المحرر الوجیز 4 / 276۔ (5) التعریف والاعلام صفحہ 130 میں، اور اس کے مطبوعہ نسخے میں: ایمارخا آیا ہے۔ اور ایک قول یہ بھی ہے: ایاذخت۔ (6) تفسیر بغوی 3 / 434 میں ان کا نام یوں ہے: یوخانذ بنت لاوی بن یعقوب۔ (7) المحتسب 2 / 147، سوائے اس کے کہ انہوں نے ذکر کیا کہ ہمزہ کا حذف بلا وجہ (اعتباطاً) تھا نہ کہ تخفیف کے لیے۔ ہم کہتے ہیں: یہ ایک شاذ قرأت ہے۔

Mujahid said: The revelation regarding breastfeeding was before birth. Others said: after it (1). Al-Suddi said: When Moses' mother gave birth, she was commanded to breastfeed him immediately after birth and to do with him as mentioned in the verse; because the fear was immediately after birth. Ibn Jurayj said: She was commanded to breastfeed him for four months in a garden, and if she feared he would cry—because her milk was not enough for him—she did this. The first view is more apparent, except that the latter is supported by His saying: {So when you fear for him} and "idha" (when) is for what is to come in the future (2); so it is narrated that she took an ark (basket) made of papyrus for him, pitched it with pitch on the inside, placed Moses in it, and cast it into the Nile of Egypt (3). His story has already been mentioned in "Taha" (4). Ibn Abbas said: When the Children of Israel became numerous in Egypt, they overstepped against the people and committed sins, so Allah gave the Copts power over them, and they subjected them to a terrible torment, until Allah saved them at the hands of Moses. Wahb said: I heard that Pharaoh slaughtered seventy thousand newborns in search of Moses. It is said: ninety thousand. It is narrated that when she approached childbirth and was struck by labor pains, and some of the midwives entrusted with the pregnant women of the Children of Israel were friendly with her, she said: Let your love for me benefit me today. So she treated her, and when he fell to the ground, she was awestruck by a light between his eyes, and every joint of her body shook, and love for him entered her heart. Then she said: I came to you only to kill your newborn and inform Pharaoh, but I found a love for your son that I have never found the like of, so protect him. When she left, Pharaoh's spies came, so she wrapped him in a rag and placed him in an oven stoked with fire; she did not know what she was doing as she lost her mind. They searched but found nothing, so they left while she did not know his place. Then she heard his crying from the oven, and Allah had made the fire cool and safe for him (5).

His saying, the Exalted: {And do not fear} has two aspects: one of them is — do not fear drowning for him. Ibn... said this.

---

(1) Al-Nukat wa al-Uyun 4/235. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/276 - 277. (3) 'Ara'is al-Majalis p. 170 from Muqatil. (4) 14/57. (5) 'Ara'is al-Majalis pp. 171 - 172, and Tafsir al-Baghawi 3/434 - 435.

२३३ सूरह अल-क़सस: आयतें ६ - ९

मुजाहिद ने कहा: स्तनपान के बारे में वह्य (प्रेरणा) जन्म से पहले थी। दूसरों ने कहा: इसके बाद (१)। अल-सुद्दी ने कहा: जब मूसा की माँ ने जन्म दिया, तो उन्हें जन्म के तुरंत बाद स्तनपान कराने और आयत में जो कुछ है उसके अनुसार करने का आदेश दिया गया था; क्योंकि डर जन्म के तुरंत बाद था। इब्न जुरैज ने कहा: उन्हें चार महीने तक एक बगीचे में स्तनपान कराने का आदेश दिया गया था, और यदि उन्हें डर होता कि वह रोएगा - क्योंकि उनका दूध उनके लिए पर्याप्त नहीं था - तो उन्होंने ऐसा किया। पहला विचार अधिक स्पष्ट है, सिवाय इसके कि बाद वाले विचार का समर्थन उनके इस कथन से होता है: {तो जब तुम्हें उसके लिए डर हो} और "इज़ा" (जब) भविष्य के समय के लिए है (२); इसलिए यह वर्णन किया गया है कि उन्होंने उसके लिए सरकंडे की एक टोकरी (تابوتاً) ली, उसे अंदर से कोलतार से लीपा, उसमें मूसा को रखा और उसे मिस्र की नील नदी में डाल दिया (३)। उनकी कहानी पहले ही "ताहा" (४) में आ चुकी है। इब्न अब्बास ने कहा: जब इस्राईल की संतान मिस्र में बहुत अधिक हो गई, तो वे लोगों पर हावी होने लगे और पाप करने लगे, इसलिए अल्लाह ने उन पर क़िब्तियों (मिस्रियों) को अधिकार दे दिया और उन्होंने उन्हें घोर यातना दी, यहाँ तक कि अल्लाह ने मूसा के हाथों उन्हें बचा लिया। वहब ने कहा: मुझे सूचना मिली है कि फ़िरौन ने मूसा की तलाश में सत्तर हज़ार नवजात शिशुओं का वध किया था। कहा जाता है: नब्बे हज़ार। यह बताया गया है कि जब उनके प्रसव का समय निकट आया और उन्हें प्रसव पीड़ा हुई, और बनी इस्राईल की गर्भवती महिलाओं की देखभाल करने वाली कुछ दाइयों की उनके साथ गहरी दोस्ती थी, तो उसने कहा: आज तुम्हारा मेरे प्रति प्रेम मेरे काम आए। तो उसने उनका इलाज किया, और जब वह ज़मीन पर गिरा, तो वह उसकी आँखों के बीच के नूर (प्रकाश) से दंग रह गई, और उसका अंग-अंग कांपने लगा, और उसके प्रति प्रेम उसके दिल में समा गया। फिर उसने कहा: मैं तुम्हारे पास केवल तुम्हारे नवजात को मारने और फ़िरौन को सूचित करने के लिए आई थी, लेकिन मुझे तुम्हारे बेटे के लिए ऐसा प्यार मिला जो मुझे पहले कभी नहीं मिला, इसलिए उसकी रक्षा करना। जब वह चली गई, तो फ़िरौन के जासूस आए, इसलिए उन्होंने उसे एक कपड़े में लपेटा और दहकते हुए तंदूर (भट्ठी) में रख दिया; उन्हें समझ नहीं आया कि जब उनकी बुद्धि ठिकाने नहीं थी तो उन्होंने क्या किया। उन्होंने तलाशी ली लेकिन उन्हें कुछ नहीं मिला, इसलिए वे चले गए और उन्हें उसके स्थान का पता नहीं था, फिर उन्होंने तंदूर से उसके रोने की आवाज़ सुनी, और अल्लाह ने आग को उनके लिए ठंडा और सुरक्षित बना दिया था (५)।

अल्लाह का कहना: {और डरो मत} इसके दो पहलू हैं: उनमें से एक - उसके डूबने का डर मत करो। इब्न... ने यह कहा।

---

(१) अल-नुकत व अल-उयून ४/२३५। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज ४/२७६ - २७७। (३) अराइस अल-मजालिस पृ. १७० मुकातिल से। (४) १४/५७। (५) अराइस अल-मजालिस पृ. १७१ - १७२, और तफ़सीर अल-बग़वी ३/४३४ - ४३५।

۲۳۳ سورة القصص: آیات ۶ - ۹

مجاہد نے کہا: رضاعت (دودھ پلانے) کے بارے میں وحی ولادت سے پہلے تھی۔ دوسروں نے کہا: اس کے بعد (۱)۔ سدی نے کہا: جب موسیٰ کی ماں نے جنم دیا تو انہیں حکم دیا گیا کہ ولادت کے فوراً بعد انہیں دودھ پلائیں اور ان کے ساتھ وہی سلوک کریں جو آیت میں ہے؛ کیونکہ خوف ولادت کے فوراً بعد تھا۔ ابن جریج نے کہا: انہیں چار ماہ تک ایک باغ میں دودھ پلانے کا حکم دیا گیا تھا، اور اگر انہیں ڈر ہوتا کہ وہ روئے گا - کیونکہ ان کا دودھ اس کے لیے کافی نہیں تھا - تو انہوں نے ایسا کیا۔ پہلی رائے زیادہ واضح ہے، بجز اس کے کہ دوسری رائے کی تائید اللہ کے اس قول سے ہوتی ہے: {فَإِذَا خِفْتِ عَلَيْهِ} اور "اذًا" مستقبل کے زمانے کے لیے ہے (۲)؛ چنانچہ مروی ہے کہ انہوں نے ان کے لیے سرکنڈے کا ایک تابوت (ٹوکری) بنایا اور اسے اندر سے رال (پچ) سے لیپا، اور اس میں موسیٰ کو رکھ کر مصر کے دریائے نیل میں ڈال دیا (۳)۔ ان کا قصہ "طٰہٰ" (۴) میں گزر چکا ہے۔ ابن عباس نے کہا: جب بنی اسرائیل مصر میں کثیر ہو گئے تو وہ لوگوں پر غالب آنے لگے اور گناہوں میں مبتلا ہو گئے، تو اللہ نے ان پر قبطیوں کو مسلط کر دیا، اور انہوں نے انہیں بدترین عذاب دیا، یہاں تک کہ اللہ نے موسیٰ کے ہاتھ پر انہیں نجات دی۔ وہب نے کہا: مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ فرعون نے موسیٰ کی تلاش میں ستر ہزار نوزائیدہ بچوں کو ذبح کیا۔ کہا جاتا ہے: نوے ہزار۔ مروی ہے کہ جب ان کی ولادت کا وقت قریب آیا اور انہیں دردِ زہ ہوا، اور بنی اسرائیل کی حاملہ عورتوں پر مقرر کچھ دائیاں ان کے ساتھ مخلص تھیں، تو ایک نے کہا: آج تمہاری مجھ سے محبت میرے کام آئے۔ چنانچہ اس نے ان کا علاج کیا، پھر جب وہ زمین پر گرا تو وہ اس کی آنکھوں کے درمیان موجود نور سے دنگ رہ گئی، اور اس کا جوڑ جوڑ کانپ اٹھا، اور ان کی محبت اس کے دل میں سما گئی۔ پھر اس نے کہا: میں تمہارے پاس صرف تمہارے بچے کو

مارنے اور فرعون کو خبر دینے آئی تھی، لیکن مجھے تمہارے بیٹے کے لیے ایسی محبت ملی ہے جس کی مثال میں نے کبھی نہیں دیکھی، پس اس کی حفاظت کرنا۔ جب وہ چلی گئی تو فرعون کے جاسوس آگئے، چنانچہ انہوں نے اسے ایک کپڑے میں لپیٹ کر دہکتے ہوئے تنور میں ڈال دیا؛ انہیں معلوم نہ تھا کہ انہوں نے کیا کیا جب ان کی عقل جاتی رہی، تو انہوں نے تلاش کیا لیکن کچھ نہ پایا، پس وہ نکل گئے اور وہ اس کی جگہ نہیں جانتی تھیں، پھر انہوں نے تنور سے اس کے رونے کی آواز سنی، اور اللہ نے آگ کو ان پر ٹھنڈا اور سلامتی والا بنا دیا تھا (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {وَلَا تَخَافِي} اس میں دو وجوہات ہیں: ایک یہ کہ ان کے ڈوبنے کا خوف نہ کرو۔ یہ ابن... نے کہا۔

---

(۱) النکت والعیون ۲۳۵/۴۔ (۲) المحرر الوجیز ۲۷۶/۴ - ۲۷۷۔ (۳) عرائس المجالس ص ۱۷۰ بحوالہ مقاتل۔ (۴) ۵۷/۱۴۔ (۵) عرائس المجالس ص ۱۷۱ - ۱۷۲، اور تفسیر البغوی ۴۳۴/۳ - ۴۳۵۔

Zaid. The second [interpretation] - Do not fear for him being lost. This was said by Yahya bin Salam. {And do not grieve} - regarding this there are also two views: One - do not grieve for his separation. This was said by Ibn Zaid. The second - do not grieve that he might be killed. This was said by Yahya bin Salam. It was said: She put him in an ark (chest) five spans long and five spans wide, and she put the key with the ark and threw it into the sea after breastfeeding him for four months. Others said: three months. Others said: eight months; as narrated by Al-Kalbi. It is narrated that when the carpenter finished making the ark, he informed Pharaoh about it. So, Pharaoh sent someone with him to take it, but Allah blinded his eyes and his heart so he did not know the way. He then realized that this was the child whom Pharaoh feared (1), so he believed from that moment, and he is the believer of the family of Pharaoh. Al-Mawardi mentioned it (2). Ibn Abbas said: When he (the ark) went out of her sight, Satan made her regretful and she said to herself: "If he had been slaughtered with me and I had shrouded and buried him, it would have been more beloved to me than throwing him into the sea." Then Allah Almighty said: {Indeed, We will return him to you and will make him [one] of the messengers} meaning: to the people of Egypt. Al-Asma'i narrated: I heard a Bedouin girl reciting poetry and saying: I seek Allah's forgiveness for all my sins, I kissed a human without it being lawful. Like a gazelle, graceful in his elegance, midnight came and I hadn't prayed. I said: "May Allah fight you (an expression of amazement), how eloquent you are!" She said: "Is this considered eloquence compared to the words of Allah Almighty: {And We inspired the mother of Moses, 'Suckle him...'} the verse; for He combined in one verse two commands, two prohibitions, two pieces of news, and two glad tidings." Allah Almighty's saying: {Then the family of Pharaoh picked him up that he might become to them an enemy and a [cause of] sorrow.} Since their picking him up led to him becoming an enemy and a cause of sorrow for them, the "lam" in "liyakuna" (so that he becomes) is the "lam" of consequence (al-'aqibah) and the "lam" of becoming (al-sayrurah); because they only took him to be the delight of their eyes, but the consequence of that was that he became an enemy and a cause of sorrow for them (3).

---

(1) The confirmed version is from (Zha), and in (Da) and (Za): "khawf" (fear), and in (Meem): "yakhaf" (he fears). (2) In "Al-Nukat wal-Uyun" 4/236, and what follows it is from there. (3) "Al-Bayan" 2/229.

पृष्ठ २३४ सूरा अल-क़सस: आयतें ७ - ९

ज़ैद। दूसरा [व्याख्या] - उसके खो जाने का डर न करें। यह याह्या बिन सलाम ने कहा था। {और शोक न करें} - इसके संबंध में भी दो विचार हैं: एक - उसके बिछड़ने का शोक न करें। यह इब्न ज़ैद ने कहा था। दूसरा - इस बात का शोक न करें कि वह मारा जा सकता है। यह याह्या बिन सलाम ने कहा था। कहा गया है: उसने उसे पाँच बालिश लंबी और पाँच बालिश चौड़ी एक संदूक में रखा, और संदूक के साथ चाबी रख दी और चार महीने तक स्तनपान कराने के बाद उसे समुद्र में डाल दिया। दूसरों ने कहा: तीन महीने। दूसरों ने कहा: आठ महीने; जैसा कि अल-कल्बी द्वारा वर्णित है। यह वर्णित है कि जब बढ़ई ने संदूक बनाना समाप्त कर लिया, तो उसने फिरौन को इसके बारे में सूचित कर दिया। इसलिए, फिरौन ने उसे पकड़ने के लिए उसके साथ किसी को भेजा, लेकिन अल्लाह ने उसकी आँखों और उसके दिल को अंधा कर दिया ताकि वह रास्ता न जान सके। तब उसे एहसास हुआ कि यह वही बच्चा है जिससे फिरौन डरता था (१), इसलिए वह उसी समय से ईमान ले आया, और वह फिरौन के परिवार का आस्तिक है। अल-मावरदी ने इसका उल्लेख किया है (२)। इब्न अब्बास ने कहा: जब वह (संदूक) उसकी आँखों से ओझल हो गया, तो शैतान ने उसे पछतावा कराया और उसने अपने मन में कहा: "अगर वह मेरे पास ही ज़िब्ह कर दिया जाता और मैं उसे कफ़न पहनाकर दफ़न कर देती, तो यह मुझे उसे समुद्र में फेंकने से ज़्यादा पसंद होता।" तब अल्लाह तआला ने कहा: {निश्चय ही, हम उसे तुम्हारी ओर लौटाने वाले हैं और उसे रसूलों में से बनाने वाले हैं} अर्थात: मिस्र के लोगों के लिए। अल-अस्माई ने वर्णन किया: मैंने एक बद्दू लड़की को कविता पढ़ते हुए सुना, जो कह रही थी: मैं अपने सभी गुनाहों के लिए अल्लाह से क्षमा माँगती हूँ, मैंने एक इंसान को बिना हलाल हुए चूमा। एक हिरण की तरह, अपनी नज़ाकत में सुंदर, आधी रात हो गई और मैंने नमाज़ नहीं पढ़ी। मैंने कहा: "अल्लाह तुम्हें मार डाले (आश्चर्य की अभिव्यक्ति), तुम कितनी वाक्पटु हो!" उसने कहा: "क्या अल्लाह तआला के इस कथन की तुलना में इसे वाक्पटुता माना जाता है: {और हमने मूसा की माँ को प्रेरित किया कि 'उसे दूध पिलाओ...'} आयत; क्योंकि उसने एक ही आयत में दो आदेश, दो निषेध, दो समाचार और दो शुभ समाचारों को एकत्रित किया है।" अल्लाह तआला का कथन: {फिर फिरौन के लोगों ने उसे उठा लिया ताकि वह उनके लिए शत्रु और दुःख का कारण बने।} चूँकि उनके उसे उठाने का परिणाम यह हुआ कि वह उनके लिए शत्रु और दुःख का कारण बन गया, इसलिए "लियकुना" (ताकि वह बन जाए) में "लाम" परिणाम का "लाम" (अल-आक़िबा) और होने का "लाम" (अल-सैरुराह) है; क्योंकि उन्होंने उसे केवल अपनी आँखों की ठंडक बनाने के

लिए लिया था, लेकिन उसका परिणाम यह हुआ कि वह उनके लिए शत्रु और दुःख का कारण बन गया (३)।

---

(१) (ज़्हा) से पुष्ट, और (दा) और (ज़ा) में: "ख़ौफ़" (डर), और (मीम) में: "यख़ाफ़" (वह डरता है)। (२) "अल-नुकात वल-उयून" ४/२३६ में, और उसके बाद का हिस्सा वहीं से है। (३) "अल-बयान" २/२२९।

صفحہ ٢٣٤ سورہ القصص: آیات ٧ - ٩

زید۔ دوسرا [قول] - اس کے ضائع ہونے کا خوف نہ کریں۔ یہ یحییٰ بن سلام نے کہا۔ ﴿وَلَا تَحْزَنِي﴾ (اور غم نہ کھا) اس میں بھی دو قول ہیں: پہلا - اس کی جدائی پر غم نہ کھا۔ یہ ابن زید نے کہا۔ دوسرا - اس پر غم نہ کھا کہ وہ قتل کر دیا جائے گا۔ یہ یحییٰ بن سلام نے کہا۔ مروی ہے کہ: انہوں نے اسے ایک تابوت (صندوق) میں رکھا جس کی لمبائی پانچ بالشت اور چوڑائی پانچ بالشت تھی، اور صندوق کے ساتھ چابی رکھ دی اور چار ماہ تک دودھ پلانے کے بعد اسے دریا میں ڈال دیا۔ دوسروں نے کہا: تین ماہ۔ دوسروں نے کہا: آٹھ ماہ؛ جیسا کہ کلبی کی روایت میں ہے۔ اور مروی ہے کہ جب بڑھئی صندوق بنا کر فارغ ہوا تو اس نے فرعون کو اس کی خبر دے دی، تو فرعون نے اسے پکڑنے کے لیے اس کے ساتھ آدمی بھیجے، اللہ نے اس کی آنکھوں اور دل پر پردہ ڈال دیا تو اسے راستہ نہ ملا، تب اسے یقین ہو گیا کہ یہی وہ بچہ ہے جس سے فرعون ڈرتا تھا (١)، چنانچہ وہ اسی وقت ایمان لے آیا، اور وہ آل فرعون کا مومن ہے۔ اسے ماوردی نے ذکر کیا ہے (٢)۔ ابن عباس فرماتے ہیں: جب وہ (صندوق) ان کی نظروں سے اوجھل ہو گیا تو شیطان نے انہیں نادم کیا اور انہوں نے اپنے دل میں کہا: "کاش وہ میرے پاس ہی ذبح کر دیا جاتا اور میں اسے کفن دیتی اور دفن کر دیتی تو یہ مجھے اسے سمندر میں ڈالنے سے زیادہ پسند ہوتا"، تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِنَّا رَادُّوهُ إِلَيْكِ وَجَاعِلُوهُ مِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾ (بے شک ہم اسے تیری طرف لوٹانے والے ہیں اور اسے رسولوں میں سے بنانے والے ہیں) یعنی: اہل مصر کی طرف۔ اصمعی نے حکایت کی کہ: میں نے ایک بدوی لڑکی کو اشعار پڑھتے ہوئے سنا، وہ کہہ رہی تھی: میں اپنے تمام گناہوں کی اللہ سے مغفرت مانگتی ہوں، میں نے ایک انسان کا بوسہ لیا بغیر اس کے کہ وہ حلال ہو۔ ہرن کی طرح، اپنی نزاکت میں پرکشش، آدھی رات گزر گئی اور میں نے نماز نہیں پڑھی۔ میں نے کہا: "اللہ

تیرا بھلا کرے (تعجب کا کلمہ)، تو کتنی فصیح ہے!" اس نے کہا: "کیا اللہ تعالیٰ کے اس قول کے مقابلے میں یہ فصاحت ہے: ﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَى أُمِّ مُوسَى أَنْ أَرْضِعِيهِ﴾ الآیہ؛ کیونکہ اس نے ایک ہی آیت میں دو امر، دو نہی، دو خبریں اور دو بشارتیں جمع کر دیں ہیں"۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوّاً وَحَزَناً﴾ (پھر اسے آل فرعون نے اٹھا لیا تاکہ وہ ان کے لیے دشمن اور غم کا باعث بنے) چونکہ ان کا اسے اٹھانا اس بات کا باعث بنا کہ وہ ان کے لیے دشمن اور غم بن جائے؛ تو "لیکون" میں "لام" عاقبت اور صیرورت (انجام اور ہونے) کا "لام" ہے؛ کیونکہ انہوں نے تو اسے اس لیے لیا تھا کہ وہ ان کی آنکھوں کی ٹھنڈک بنے، لیکن اس کا انجام یہ ہوا کہ وہ ان کے لیے دشمن اور غم کا باعث بنا (٣)۔

---

(١) (ظ) میں ثابت ہے، اور (د) اور (ز) میں: "خوف" ہے، اور (م) میں: "یخاف" ہے۔ (٢) النکت والعیون ٤/٢٣٦، اور اس کے بعد کا حصہ وہیں سے ہے۔ (٣) البیان ٢/٢٢٩۔

He mentioned the current state in terms of its final outcome, as the poet said: Every nursing mother rears [children] for death, and we build our homes for the ruin of time. (1) And another said: Mothers feed their offspring for death, just as dwellings are built for the ruin of time. (2) Meaning: the ultimate consequence of building is ruin, even if it is a source of joy at the moment. Linguistically, "al-iltiqat" (picking up) means finding something without seeking or intending it. The Arabs say for what they find without seeking or intending: "I picked it up (iltaqatahu iltiqatan)". A Rajaz poet said: And a watering place I came upon unexpectedly. (3) From this comes the term "luqata" (found item). A full explanation of the legal rulings regarding this has already been provided in Surah Yusuf (4) sufficiently. Al-A'mash, Yahya, Al-Mufaddal, Hamza, Al-Kisa'i, and Khalaf read "huznan" (sadness) with a damma on the 'ha' and a sukun on the 'zay'. The others read both letters with a fatha ("hazanan"). Abu Ubaid and Abu Hatim preferred the first [huznan]; saying: for its grandeur. (5) They are two linguistic variants, like: al-adam and al-udm, al-saqam and al-suqm, al-rashad and al-rushd. (6) "Verily Pharaoh and Haman" - who was his minister from the Copts - "and their hosts were sinners" meaning: disobedient polytheists.

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 4/237, but the correct version of this verse as in Bahjat al-Majalis 3/333, and Zad al-Masir 4/56 is: "We rear for death every nursing mother... and for ruin people strive to build." As for the second half of the verse mentioned by the author, it was previously cited in 3/50, and its beginning is: "We collect our wealth for the heirs." (2) Its author is Sabiq bin Abdullah al-Barbari as in Al-'Iqd al-Farid 2/69. (3) Al-Fa'iq 3/427 similarly. The rest of the Rajaz is: "I found no one there when I arrived," and it is attributed to Naqada al-Asadi in Lisan [al-Arab] (entry: laqata). (4) 11/266 - 271. (5) The recitation of Hamza, Al-Kisa'i, and Khalaf is in al-Sab'ah p. 492, Al-Taysir p. 171, and Al-Nashr 2/341. The recitation of Al-A'mash and Yahya is in Al-Muharrar al-Wajiz 4/277. (6) Al-Wasit 3/391.

उन्होंने भविष्य की स्थिति का उल्लेख वर्तमान के संदर्भ में किया, जैसा कि कवि ने कहा है: प्रत्येक स्तनपान कराने वाली माँ मृत्यु के लिए पालन-पोषण करती है, और हम अपने घरों को समय की बर्बादी के लिए बनाते हैं। (१) एक अन्य ने कहा: माताएँ अपनी संतानों को मृत्यु के लिए खिलाती हैं, जिस तरह समय की बर्बादी के लिए घर बनाए जाते हैं। (२) अर्थात्: निर्माण का अंतिम परिणाम बर्बादी ही है, भले ही वर्तमान में यह खुशी का कारण हो। भाषा विज्ञान के अनुसार, "अल-इल्तिक़ात" (उठाना) का अर्थ है किसी चीज़ को बिना खोजे या इरादे के पाना। अरब लोग उस चीज़ के लिए कहते हैं जिसे वे बिना खोजे या इरादे के पाते हैं: "इल्तक़ताहू इल्तिक़ातन" (मैंने उसे अचानक पा लिया)। एक रजज़ कवि ने कहा: और एक पानी का घाट जिस पर मैं अचानक पहुँच गया। (३) इसी से "लुक़ता" (पड़ी हुई चीज़) शब्द आया है। इसके कानूनी प्रावधानों (अहकाम) का विवरण सूरा "यूसुफ" (४) में पर्याप्त रूप से दिया जा चुका है। अल-आमश, याह्या, अल-मुफद्दल, हमजा, अल-किसाई और खलफ़ ने "हुज़नन" (दुःख) को 'हा' पर दम्मा और 'ज़ाय' पर सुकून के साथ पढ़ा है। शेष ने दोनों पर फतह ("हज़नन") पढ़ा है। अबू उबैद और अबू हातिम ने पहले [हुज़नन] को चुना; उन्होंने कहा: इसकी गंभीरता के लिए। (५) ये दो भाषाई रूप हैं, जैसे: अल-अदम और अल-उद्म, अल-सक़म और अल-सुक़्म, अल-रशद और अल-रुश्द। (६) "निश्चय ही फिरऔन और हामान" - जो किब्तियों (Copts) में से उसका मंत्री था - "और उनकी सेनाएँ गुनहगार थीं" अर्थात्: आज्ञा न मानने वाले मुशरिक (मूर्तिपूजक)।

---

(१) अल-नुकत वल-उयून ४/२३७, लेकिन इस शेर का सही रूप बहजत अल-मजालिस ३/३३३ और ज़ाद अल-मसीर ४/५६ में इस प्रकार है: "हम मृत्यु के लिए हर स्तनपान कराने वाली माँ को पालते हैं... और बर्बादी के लिए लोग आबादियाँ बसाते हैं।" जहाँ तक शेर के दूसरे भाग का प्रश्न है जो लेखक ने बताया है, वह पहले ३/५० में आ चुका है, और उसका आरंभ है: "हम अपनी संपत्ति वारिसों के लिए जमा करते हैं।" (२) इसके लेखक साबिक़ बिन अब्दुल्लाह अल-बरबरी हैं जैसा कि अल-इक्द अल-फरीद २/६९ में है। (३) अल-फ़ाएक ३/४२७ में इसी प्रकार है। रजज़ का शेष भाग है: "जब मैं वहाँ पहुँचा तो मैंने किसी को नहीं पाया," और यह लिसान [अल-अरब] (अध्याय: लक़ता) के अनुसार नक़ादा अल-असदी का है। (४) ११/२६६ - २७१। (५) हमजा, अल-किसाई और खलफ़ का पठन अल-सबअ पृष्ठ ४९२, अल-तयसीर पृष्ठ १७१ और अल-नश्र २/३४१ में है। अल-आमश और याह्या का पठन अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२७७ में है। (६) अल-वसीत ३/३९१।

سورة القصص: آیات ۷ - ۹ ۲۳۵

انہوں نے حال کا ذکر مآل (انجام) کے ساتھ کیا، جیسا کہ شاعر نے کہا: اور موت کے لیے ہر دودھ پلانے والی (ماں) پرورش کرتی ہے، اور ہم اپنے گھر زمانے کی بربادی کے لیے بناتے ہیں۔ (۱) ایک اور نے کہا: ماں اپنے بچوں کو موت کے لیے غذا دیتی ہے، جیسے کہ زمانے کی بربادی کے لیے مکان بنائے جاتے ہیں۔ (۲) یعنی: عمارت کا انجام بربادی ہے اگرچہ فی الحال اس سے خوشی حاصل ہوتی ہو۔ لسانیات کے اعتبار سے، "الالتقاط" (اٹھا لینا) کا مطلب ہے کسی چیز کا بغیر طلب اور ارادے کے مل جانا۔ عرب اس چیز کے لیے کہتے ہیں جسے وہ بغیر طلب اور ارادے کے پائیں: "التقطہ التقاطاً" (میں نے اسے اچانک پا لیا)۔ راجز (شاعر) نے کہا: اور ایک گھاٹ جس پر میں اچانک جا پہنچا۔ (۳) اسی سے "لقطہ" (گری پڑی چیز) نکلا ہے۔ اس کے احکام کا بیان سورہ "یوسف" (۴) میں تفصیل کے ساتھ گزر چکا ہے جو کہ کافی ہے۔ الاعمش، یحییٰ، المفضل، حمزہ، الکسائی اور خلف نے "حُزْناً" (غم) کو 'ح' کے ضمہ اور 'ز' کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے۔ باقی سب نے دونوں کے فتحہ کے ساتھ ("حَزَناً") پڑھا ہے۔ ابو عبید اور ابو حاتم نے پہلے [حُزْناً] کو پسند کیا؛ انہوں نے کہا: اس میں تفخیم (شان و شوکت) کے لیے۔ (۵) یہ دونوں لغوی طور پر درست ہیں، جیسے: العَدَم اور العُدْم، السَّقَم اور السُّقْم، الرَّشَد اور الرُّشْد (۶)۔ "بے شک فرعون اور ہامان" - جو قبطیوں میں سے اس کا وزیر تھا - "اور ان کے لشکر خطاکار (گنہگار) تھے" یعنی: نافرمان مشرک۔

---

(۱) النکت والعیون ۲۳۷/۴، لیکن اس شعر کی درست صورت جیسا کہ بهجة المجالس ۳۳۳/۳ اور زاد المسیر ۵۶/۴ میں ہے: "ہم موت کے لیے ہر دودھ پلانے والی کو پالتے ہیں... اور بربادی کے لیے لوگ آبادیاں بناتے ہیں۔" جہاں تک شعر کے دوسرے مصرعے کا تعلق ہے جو مصنف نے

ذکر کیا ہے، وہ پہلے ۵۰/۳ پر گزر چکا ہے، اور اس کا پہلا مصرعہ ہے: "ہم اپنا مال وارثوں کے لیے جمع کرتے ہیں۔" (۲) اس کے قائل سابق بن عبد اللہ البربری ہیں جیسا کہ العقد الفرید ۶۹/۲ میں ہے۔ (۳) الفائق ۴۲۷/۳ میں اسی طرح ہے۔ اور رجز کا بقیہ حصہ یہ ہے: "جب میں وہاں پہنچا تو میں نے کسی کو نہ پایا،" اور یہ لسان [العرب] (مادہ: لقط) کے مطابق نقادہ الاسدی کا ہے۔ (۴) ۱۱/ ۲۶۶ - ۲۷۱۔ (۵) حمزہ، الکسائی اور خلف کی قرأت السبعہ صفحہ ۴۹۲، التیسیر صفحہ ۱۷۱ اور النشر ۳۴۱/۲ میں ہے۔ اور الاعمش اور یحییٰ کی قرأت المحرر الوجیز ۲۷۷/۴ میں ہے۔ (۶) الوسیط ۳۹۱/۳۔

Surah Al-Qasas: Verses 8 - 9 236

...sinners (1).

His Almighty's words: {And Pharaoh's wife said, "[He will be] a comfort of the eye for me and for you. Do not kill him."} It is narrated that Asiya, Pharaoh's wife, saw the basket floating in the sea, so she ordered it to be brought to her and opened. In it, she saw a small boy, and she felt mercy for him and loved him. She said to Pharaoh: "[He is] a comfort of the eye for me and for you" (2), meaning: he is a source of joy for me and for you. So, "qurratu" (comfort) is the predicate of an omitted subject. This was said by al-Kisa'i. An-Nahhas said: There is another remote possibility mentioned by Abu Ishaq; [he said] (3): It could be in the nominative case as a subject, and the predicate is "do not kill him." It was considered remote because the meaning would then be that it is known he is a comfort of the eye. Its permissibility lies in the meaning being: "Since he is a comfort of the eye for me and you, do not kill him" (4). It was also said: the speech ends at "and for you" (5). It may also be in the accusative case, meaning: do not kill [the one who is] a comfort of the eye for me and for you. She said: "Do not kill him" (using the plural command) and did not say "do not kill him" (singular), addressing Pharaoh as tyrants are addressed, and as they speak of themselves (6). It was also said: she said, "Do not kill him" because God brought him from another land and he is not from the children of Israel (7). {Perhaps he may benefit us} so we may gain good from him (8) {or we may adopt him as a son}. She was barren, so she asked Pharaoh for Moses, and he gave him to her. When Pharaoh saw the dream and narrated it to his priests and scholars - as previously mentioned - they told him: "A boy from the children of Israel will destroy your kingdom." So he began slaughtering the children of Israel. Then he realized he was cutting off their lineage, so he started slaughtering one year and sparing another. Aaron, peace be upon him, was born in the year of sparing, and Moses, peace be upon him, was born in the year of slaughtering (9).

(1) Tafsir Abi al-Layth 2/510. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/277. (3) What is between brackets is required by the context. (4) I'rab al-Qur'an 3/229. And the saying of az-Zajjaj in his Ma'ani al-Qur'an 4/133. (5) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 5/159. We said: and this reading of Ibn Mas'ud is irregular (shadhdhah). (6) I'rab al-Qur'an 3/229. (7) Tafsir al-Baghawi 3/437. (8) Zad al-Masir 6/204. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 4/276.

सूरा अल-क़सस: आयतें 8 - 9 236

...पापी (1)।

अल्लाह का कथन: {और फ़िरऔन की पत्नी ने कहा, "(यह) मेरी और तुम्हारी आँखों की ठंडक है। इसे मारो मत..."} यह वर्णित है कि फ़िरऔन की पत्नी आसिया ने टोकरी को समुद्र में तैरते हुए देखा, तो उसने उसे अपने पास लाने और खोलने का आदेश दिया। उसमें उसने एक छोटे बच्चे को देखा, उसे उस पर दया आई और वह उससे प्रेम करने लगी। उसने फ़िरऔन से कहा: "(वह) मेरे और तुम्हारे लिए आँखों की ठंडक है" (2), अर्थात: वह मेरे और तुम्हारे लिए खुशी का स्रोत है। तो, "कुर्रतु" (ठंडक) एक लुप्त कर्ता का विधेय है। यह अल-किसाई द्वारा कहा गया था। अन-नहहास ने कहा: इसमें एक और दूर की संभावना है जिसका उल्लेख अबू इसहाक ने किया है; [उन्होंने कहा] (3): यह कर्ता के रूप में प्रथमा विभक्ति (رفع) में हो सकता है, और विधेय "इसे मत मारो" है। इसे दूर का माना गया क्योंकि तब अर्थ यह होगा कि यह ज्ञात है कि वह आँखों की ठंडक है। इसकी अनुमति इस अर्थ में है कि: "चूंकि वह मेरे और तुम्हारे लिए आँखों की ठंडक है, इसलिए उसे मत मारो" (4)। यह भी कहा गया है: बात "और तुम्हारे लिए" पर समाप्त हो जाती है (5)। यह इस अर्थ में द्वितीया विभक्ति (نصب) में भी हो सकता है: "मेरे और तुम्हारे लिए जो आँखों की ठंडक है, उसे मत मारो"। उसने कहा: "उसे मत मारो" (बहुवचन में) और यह नहीं कहा "उसे मत मार" (एकवचन में), वह फ़िरऔन को उसी तरह संबोधित कर रही थी जैसे अत्याचारियों को संबोधित किया जाता है, और जैसे वे अपने बारे में बात करते हैं (6)। यह भी कहा गया है: उसने कहा, "उसे मत मारो" क्योंकि ईश्वर उसे दूसरी भूमि से लाया है और वह इसराइल की संतान में से नहीं है (7)। {शायद वह हमें लाभ पहुँचाए} ताकि हम उससे भलाई प्राप्त करें (8) {या हम उसे बेटे के रूप में गोद ले लें}। वह बाँझ थी, इसलिए उसने फ़िरऔन से मूसा की मांग की, और उसने उसे वह दे दिया। जब फ़िरऔन ने सपना देखा और अपने पुजारियों और विद्वानों को सुनाया - जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है - तो उन्होंने उससे कहा: "इसराइल की संतान का एक लड़का तुम्हारे राज्य को नष्ट कर देगा।" इसलिए उसने इसराइल की संतान के बच्चों को मारना शुरू कर दिया। फिर उसने महसूस किया कि वह उनके वंश को काट रहा है, इसलिए उसने एक साल हत्या करना और एक साल छोड़ना शुरू कर दिया। हारून (अलैहिस्सलाम) का जन्म छोड़े जाने वाले वर्ष में हुआ था, और मूसा (अलैहिस्सलाम) का जन्म हत्या वाले वर्ष में हुआ था (9)।

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/510. (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/277. (3) कोष्ठक के बीच की सामग्री संदर्भ के अनुसार आवश्यक है। (4) इराब अल-क़ुरान 3/229। और अज़-ज़ज्जाज का उनके मानी अल-क़ुरान 4/133 में कहना। (5) नहहास द्वारा मानी अल-क़ुरान 5/159। हमने कहा: और इब्न मसूद का यह पाठ असामान्य (शाज़्ज़ा) है। (6) इराब अल-क़ुरान 3/229. (7) तफ़सीर अल-बगवी 3/437. (8) ज़ाद अल-मसीर 6/204. (9) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/276.

سورہ القصص: آیات ۸ - ۹ ۲۳۶

گناہگاروں میں سے تھے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور فرعون کی بیوی نے کہا، "(یہ بچہ) میری اور تیری آنکھوں کی ٹھنڈک ہے، اسے قتل نہ کرو..."} روایت ہے کہ فرعون کی بیوی آسیہ نے تابوت (صندوق) کو سمندر میں تیرتے ہوئے دیکھا، تو اس نے اسے اپنے پاس لانے اور کھولنے کا حکم دیا۔ اس میں اس نے ایک چھوٹا بچہ دیکھا، تو اس پر رحم آیا اور اس سے محبت ہو گئی۔ اس نے فرعون سے کہا: "(یہ) میری اور تیری آنکھوں کی ٹھنڈک ہے" (۲) یعنی: وہ میرے اور تیرے لیے خوشی کا باعث ہے۔ پس "قُرَّةُ" ایک پوشیدہ مبتدا کی خبر ہے۔ یہ الکسائی نے کہا۔ اور النحاس نے کہا: اس میں ایک اور بعید پہلو ہے جسے ابو اسحاق نے ذکر کیا ہے؛ [انہوں نے کہا] (۳): یہ مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہوگا، اور خبر "اسے قتل نہ کرو" ہوگی۔ یہ بعید اس لیے ہے کیونکہ اس صورت میں معنی یہ ہوگا کہ یہ معلوم ہے کہ وہ آنکھوں کی ٹھنڈک ہے۔ اس کا جواز اس معنی میں ہے کہ: "جب وہ میری اور تیری آنکھوں کی ٹھنڈک ہے تو اسے قتل نہ کرو" (۴)۔ اور کہا گیا: کلام "تیرے لیے" پر مکمل ہو گیا (۵)۔ اور یہ نصب کے ساتھ بھی جائز ہے اس معنی میں کہ: میری اور تیری آنکھوں کی ٹھنڈک کو قتل نہ کرو۔ اس نے کہا: "تم اسے قتل نہ کرو" (جمع کا صیغہ) اور یہ نہیں کہا "تو اسے قتل نہ کر" (واحد کا صیغہ)، وہ فرعون سے اس طرح مخاطب ہے جیسے جابر حکمرانوں سے خطاب کیا جاتا ہے، اور جیسے وہ اپنے بارے میں (جمع کے صیغے میں) خبر دیتے ہیں (۶)۔ اور کہا گیا: اس نے کہا "تم اسے قتل نہ کرو" کیونکہ اللہ اسے کسی اور زمین سے لایا ہے اور وہ بنی اسرائیل میں سے نہیں ہے (۷)۔ {شاید کہ وہ ہمیں نفع دے} تاکہ ہم اس سے خیر پائیں (۸) {یا ہم اسے اپنا بیٹا بنا لیں}۔ وہ بانجھ تھیں، چنانچہ انہوں نے فرعون سے موسیٰ کو مانگ لیا تو اس نے

وہ انہیں ہبہ کر دیا۔ اور فرعون نے جب خواب دیکھا اور اپنے کاہنوں اور علماء کے سامنے اسے بیان کیا - جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے - تو انہوں نے اس سے کہا: بنی اسرائیل کا ایک لڑکا تمہاری بادشاہت کو تباہ کر دے گا۔ چنانچہ اس نے بنی اسرائیل کے بچوں کو ذبح کرنا شروع کر دیا۔ پھر اسے محسوس ہوا کہ وہ ان کی نسل ختم کر رہا ہے، تو وہ ایک سال ذبح کرتا اور ایک سال چھوڑ دیتا۔ پس ہارون علیہ السلام اس سال پیدا ہوئے جس میں ذبح نہیں ہوتا تھا، اور موسیٰ علیہ السلام ذبح والے سال پیدا ہوئے (۹)۔

(۱) تفسیر ابی اللیث ۲/ ۵۱۰۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/ ۲۷۷۔ (۳) قوسین کے درمیان وہ ہے جس کا سیاق تقاضا کرتا ہے۔ (۴) إعراب القرآن ۳/ ۲۲۹۔ اور الزجاج کا قول ان کی کتاب معانی القرآن ۴/ ۱۳۳ میں۔ (۵) معانی القرآن للنحاس ۵/ ۱۵۹۔ ہم نے کہا: اور ابن مسعود کی یہ قرأت شاذ ہے۔ (۶) إعراب القرآن ۳/ ۲۲۹۔ (۷) تفسیر البغوی ۳/ ۴۳۷۔ (۸) زاد المسیر ۶/ ۲۰۴۔ (۹) المحرر الوجیز ۴/ ۲۷۶۔

Surah Al-Qasas: Verse 9 237

The words of the Almighty: {and they perceive not} - this is a beginning of speech from Allah Almighty, meaning: they do not perceive that their destruction will be because of him(1). And it was said: it is from the speech of the woman (Asiya), meaning: the Children of Israel do not know that we picked him up, and they only perceive that he is our son(2).

The interpreters differed regarding the time when Pharaoh's wife said: {A comfort to the eye for me and for you}. A group said: That was upon picking up the ark when she informed Pharaoh of it. When she informed him, it immediately occurred to his mind(3) that he was from the Children of Israel, and that this was an attempt to escape slaughter. So he said: "Bring the slaughterers to me." His wife then said what was mentioned, and Pharaoh replied: "For me, no." The Prophet (peace be upon him) said: "If Pharaoh had said: 'Yes,' he would have believed in Moses, and he would have been a comfort to his eye"(4). Al-Suddi said: Rather, she raised him until he grew up, and Pharaoh saw in him boldness, and thought he was from the Children of Israel. He took him in his hand, and Moses stretched out his hand and plucked Pharaoh's beard. Pharaoh then intended to slaughter him, and at that moment she addressed him with this, and tested him with the ruby and the coal, so his tongue was burned and he developed a speech impediment(5), as mentioned previously in "Taha"(6). Al-Farra' said: I heard Muhammad ibn Marwan, who is called Al-Suddi, mention from Al-Kalbi, from Abu Salih, from Ibn Abbas that he said: She only said: {A comfort to the eye for me and for you, no}, then she said: "kill him" (without the 'n' sound at the end in Arabic). Al-Farra' said: And it is a grammatical error(7). Ibn al-Anbari said: He only judged it as an error because if it were so, it would have been 'taqtuloonahu' with the 'nun'; because the future tense verb is indicative (marfu') unless preceded by a particle of subjunctive or jussive, so the 'nun' in it is the sign of being marfu'. Al-Farra' said: Supporting the rejection of this is the reading of Abdullah bin...

Footnotes: (1) Al-Waseet 3/392. (2) Zad al-Maseer 6/204. (3) In (m): his understanding. (4) Narrated by al-Tabari 18/163 through Abu Ma'shar from Muhammad ibn Qays al-Madani from the Prophet (PBUH). Its chain of narration is problematic (mu'dal). Abu Ma'shar is Najih ibn Abd al-Rahman al-Madani, and he is weak. Tahdhib al-Tahdhib 4/214-215. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/277-278. (6) 14/51-52. (7) Ma'ani al-Quran by al-Farra' 2/302.

सूरह अल-क़सस: आयत 9 237

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और वे नहीं जानते थे} - यह अल्लाह तआला की ओर से कलाम (भाषण) की शुरुआत है, यानी: उन्हें यह एहसास नहीं था कि उनका विनाश उसी के कारण होगा (1)। और यह भी कहा गया है: यह उस महिला (आसिया) के शब्द हैं, यानी: और बनी इसराइल को यह नहीं पता कि हमने उसे उठाया है, और वे केवल यही समझते हैं कि वह हमारा बेटा है (2)।

मुफ़स्सिरों (व्याख्याकारों) के बीच उस समय के बारे में मतभेद है जब फ़िरौन की पत्नी ने कहा था: {मेरी और तुम्हारी आँखों की ठंडक}। एक समूह ने कहा: यह तब हुआ था जब संदूक उठाया गया था और उसने फ़िरौन को इसके बारे में बताया था। जब उसने उसे बताया, तो फ़िरौन के मन (3) में तुरंत यह विचार आया कि वह बनी इसराइल से है, और यह वध से बचने के लिए एक चाल है। इसलिए उसने कहा: "कसाइयों को मेरे पास लाओ।" फिर उसकी पत्नी ने वह बात कही जिसका ज़िक्र हुआ है, तो फ़िरौन ने जवाब दिया: "मेरे लिए नहीं।" नबी ﷺ ने फ़रमाया: "अगर फ़िरौन ने 'हाँ' कहा होता, तो वह मूसा पर ईमान ले आता, और वह उसके लिए आँखों की ठंडक बन जाते" (4)। अल-सुद्दी ने कहा: बल्कि, उसने उसे पाला-पोसा यहाँ तक कि वह बड़ा हो गया, और फ़िरौन ने उसमें साहस देखा, और उसे बनी इसराइल का समझा। उसने उसे अपने हाथ में लिया, तो मूसा ने अपना हाथ बढ़ाकर फ़िरौन की दाढ़ी नोच ली। फ़िरौन ने तब उसे ज़िबह करने का इरादा किया, और उसी समय उसकी पत्नी ने उसे यह संबोधित किया, और याकूत (माणिक) और जलते हुए कोयले के साथ उसकी परीक्षा ली, जिससे उनकी ज़बान जल गई और उनकी ज़बान में गाँठ (हकलाहट) पड़ गई (5), जैसा कि पहले "ताहा" (6) में बताया गया है। अल-फ़र्रा ने कहा: मैंने मुहम्मद इब्न मरवान से सुना, जिन्हें अल-सुद्दी कहा जाता है, वे अल-कल्बी से, अबू सालेह से, इब्न अब्बास से ज़िक्र करते हैं कि उन्होंने कहा: उसने केवल यह कहा था: {मेरी और तुम्हारी आँखों की ठंडक, नहीं}, फिर उसने कहा: "तक्तुलुहू" (उसे मारो)। अल-फ़र्रा ने कहा: और यह एक व्याकरणिक त्रुटि (लहन) है (7); इब्न अल-अंबारी ने कहा: उसने इसे त्रुटिपूर्ण इसलिए माना क्योंकि अगर ऐसा होता, तो यह 'नून' के साथ 'तक्तुलूनहू' होता; क्योंकि भविष्य काल की क्रिया 'मरफ़ू' (indicative) होती है जब तक कि उस पर कोई 'नासिब' (subjunctive) या 'जाज़िम' (jussive) प्रवेश न करे, तो इसमें 'नून' रफ़ा (marfu' होने) की निशानी है। अल-फ़र्रा ने कहा: इसे खारिज करने में अब्दुल्लाह बिन... की किरअत (पाठ) आपको मज़बूती प्रदान करती है।

पाद टिप्पणियाँ: (1) अल-वसीत 3/392। (2) ज़ाद अल-मसीर 6/204। (3) (m) में: उसकी समझ। (4) इसे अल-तबरी 18/163 ने अबू माशर के माध्यम से मुहम्मद बिन क़ैस अल-मदनी से नबी ﷺ के हवाले से उद्धृत किया है। इसकी इसनाद (श्रृंखला) जटिल (मुअदल) है। अबू माशर: नजीह बिन अब्द अल-रहमान अल-मदनी है, और वह कमज़ोर है। तहज़ीब अल-तहज़ीब 4/214-215। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/277-278। (6) 14/51-52। (7) अल-फ़र्रा द्वारा मा'नी अल-क़ुरान 2/302।

سورہ القصص: آیت ۹ ۲۳۷

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ ﴾ یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے کلام کی ابتدا ہے، یعنی: وہ اس بات سے بے خبر تھے کہ ان کی ہلاکت اسی کے سبب ہوگی(۱)۔ اور کہا گیا ہے: یہ اس عورت (آسیہ) کا کلام ہے، یعنی: اور بنی اسرائیل نہیں جانتے کہ ہم نے اسے اٹھایا ہے، اور وہ صرف یہی محسوس کرتے ہیں کہ وہ ہمارا بیٹا ہے(۲)۔

اور مفسرین کا اس وقت کے بارے میں اختلاف ہے جب فرعون کی بیوی نے کہا: ﴿قُرَّةُ عَيْنٍ لِي وَلَكَ﴾ (میری اور تمہاری آنکھوں کی ٹھنڈک)۔ ایک گروہ نے کہا: یہ اس وقت کی بات ہے جب صندوق اٹھایا گیا اور اس نے فرعون کو اس سے آگاہ کیا۔ جب اس نے اسے بتایا، تو فرعون کے وہم (۳) میں یہ بات آئی کہ وہ بنی اسرائیل سے ہے، اور یہ ذبح سے بچنے کے لیے ایک تدبیر ہے۔ چنانچہ اس نے کہا: ذبح کرنے والوں کو میرے پاس لاؤ۔ تب اس کی بیوی نے وہ بات کہی جو ذکر ہوئی، تو فرعون نے کہا: میرے لیے تو نہیں۔ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اگر فرعون 'ہاں' کہہ دیتا، تو وہ موسیٰ پر ایمان لے آتا، اور وہ اس کے لیے آنکھوں کی ٹھنڈک بن جاتے"(۴)۔ السُّدّی نے کہا: بلکہ، اس نے اسے پالا یہاں تک کہ وہ بڑا ہوا، فرعون نے اس میں بہادری دیکھی اور اسے بنی اسرائیل میں سے سمجھا۔ اس نے اسے اپنے ہاتھ میں لیا، تو موسیٰ نے اپنا ہاتھ بڑھا کر فرعون کی داڑھی نوچ لی۔ فرعون نے اس وقت اسے ذبح کرنے کا ارادہ کیا، اور اسی وقت اس کی بیوی نے اسے اس بات سے مخاطب کیا، اور یاقوت اور انگارے کے ذریعے اس کا امتحان لیا، تو ان کی زبان جل گئی اور اس میں لکنت آ گئی(۵)، جیسا کہ "طٰہٰ"(۶) میں پہلے بیان ہو چکا ہے۔ الفراء نے کہا: میں نے محمد بن مروان سے سنا، جنہیں السُّدّی کہا جاتا ہے، وہ الکلبی سے، ابو صالح سے، ابن عباس سے ذکر کرتے ہیں کہ انہوں نے کہا: اس نے صرف یہ کہا تھا: ﴿قُرَّةُ عَيْنٍ لِي وَلَكَ لَا﴾ پھر

اس نے کہا: «تَقْتُلُوهُ» (اسے قتل کرو)۔ الفراء نے کہا: اور یہ ایک لسانی غلطی (لحن) ہے(۷)؛ ابن الانباری نے کہا: اس نے اس پر غلطی کا حکم اس لیے لگایا کیونکہ اگر ایسا ہوتا تو یہ نون کے ساتھ «تقتلونہ» ہوتا؛ اس لیے کہ فعل مستقبل مرفوع ہوتا ہے جب تک کہ اس پر کوئی ناصب یا جازم داخل نہ ہو، تو اس میں نون رفع کی علامت ہے۔ الفراء نے کہا: عبداللہ بن ... کی قرأت اس کے رد پر تمہاری تائید کرتی ہے۔

حواشی: (۱) الوسیط ۳۹۲/۳۔ (۲) زاد المسیر ۶/ ۲۰۴۔ (۳) (م) میں: اس کی سمجھ۔ (۴) اسے الطبری نے ۱۶۳/۱۸ میں ابو معشر کے واسطے سے محمد بن قیس المدنی سے، نبی کریم ﷺ سے روایت کیا ہے۔ اس کی سند معضل (پیچیدہ) ہے۔ اور ابو معشر: نجیح بن عبد الرحمن المدنی ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ تہذیب التہذیب ۲۱۴/۴-۲۱۵۔ (۵) المحرر الوجیز ۴ / ۲۷۷ - ۲۷۸۔ (۶) ۵۱/۱۴ - ۵۲۔ (۷) معانی القرآن للفراء ۳۰۲/۲۔

238

Surah Al-Qasas: Verses 9 - 14

Mas'ud said: "And the wife of Pharaoh said: '[He is] a delight of the eye for me and for you. Do not kill him,'" by putting "Do not kill him" first (1).

Allah the Almighty says: {And the heart of the mother of Moses became empty [of all else]. She was about to disclose [the matter concerning] him had We not bound her heart [with faith] that she might be among the believers. (10) And she said to his sister, "Follow him"; so she watched him from a distance while they perceived not. (11) And We had already forbidden him to all foster mothers, so she said, "Shall I direct you to a household that will be responsible for him for you while they are to him sincere?" (12) So We restored him to his mother that she might be content and not grieve and that she might know that the promise of Allah is true. But most of the people do not know. (13) And when he attained his full strength and was [maturely] established, We gave him judgement and knowledge. And thus We reward the doers of good. (14)}

Allah's saying: {And the heart of the mother of Moses became empty} Ibn Mas'ud, Ibn Abbas, Al-Hasan, Mujahid, Ikrimah, Qatadah, Al-Dahhak, Abu Imran Al-Jawni, and Abu Ubaidah said: "Empty" means: devoid of any mention of anything in the world except for the mention of Moses (2). Al-Hasan also said, as well as Ibn Ishaq and Ibn Zayd: "Empty" of the revelation that was revealed to her when she was commanded to cast him into the sea: "Do not fear and do not grieve," and the covenant He made with her to return him and make him one of the messengers. Satan said to her: "O mother of Moses, you hated that Pharaoh would kill Moses, so you drowned him yourself!" Then she heard that her child had fallen into the hands of Pharaoh, so the greatness of the affliction made her forget the covenant Allah had made with her (3). Abu Ubaidah said: "Empty" of grief and sorrow, because she knew that he had not drowned (4). Al-Akhfash also said this. Al-Ala ibn Ziyad said: "Empty" means: fleeing (5). Al-Kisa'i said: forgetting, distracted (6). It is also said: distraught. Narrated...

(1) The previous source. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/160, and reported by al-Tabari 18/167-168 from Ibn Abbas, Mujahid, Qatadah, and al-Dahhak. Reported by Ibn Abi Hatim in his tafsir (16705) from Ibn Mas'ud, and (16706) and (16706) from Ibn Abbas. (3) Tafsir al-Tabari 18/169, and Tafsir al-Baghawi 3/437. (4) Majaz al-Qur'an 2/198. (5) Al-Nukat wal-Uyun 4/238. And the saying of Al-Ala ibn Ziyad was reported by Ibn Abi Hatim (16709). (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/160.

२३८

सूरह अल-क़सस: आयत ९ - १४

मसूद: "[और फिरऔन की पत्नी ने कहा: 'वह] मेरे और तुम्हारे लिए आँखों की ठंडक है। उसे मारो मत,'" "उसे मारो मत" को पहले रखते हुए (१)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान फ़रमाता है: {और मूसा की माँ का दिल [बाकी सब चीज़ों से] खाली हो गया। वह उसके बारे में [भेद] प्रकट कर ही देती, यदि हमने उसके दिल को [ईमान से] सुदृढ़ न कर दिया होता, ताकि वह मोमिनों में से रहे। (१०) और उसने उसकी बहन से कहा, "उसका पीछा कर"; तो उसने उसे दूर से देखा और उन्हें पता भी न चला। (११) और हमने पहले ही उस पर दूध पिलाने वाली महिलाओं को हराम (वर्जित) कर दिया था, तो उसने कहा, "क्या मैं तुम्हें ऐसे घर वालों का पता बताऊँ जो तुम्हारी खातिर उसकी परवरिश का ज़िम्मा लें और वे उसके खैरख्वाह हों?" (१२) इस प्रकार हमने उसे उसकी माँ के पास लौटा दिया ताकि उसकी आँखें ठंडी हों और वह दुखी न हो और ताकि वह जान ले कि अल्लाह का वादा सच्चा है। लेकिन उनमें से अधिकांश नहीं जानते। (१३) और जब वह अपनी पूरी शक्ति को पहुँच गया और संभल गया, तो हमने उसे हिकमत (निर्णय लेने की शक्ति) और ज्ञान प्रदान किया। और इसी तरह हम नेकी करने वालों को बदला देते हैं। (१४)}

अल्लाह का कथन: {और मूसा की माँ का दिल खाली हो गया} इब्न मसूद, इब्न अब्बास, अल-हसन, मुजाहिद, इकरीमा, क़तादा, अल-दह्हाक, अबू इमरान अल-जौनी और अबू उबैदा ने कहा: "खाली" यानी: मूसा के ज़िक्र के अलावा दुनिया की किसी भी चीज़ के ज़िक्र से खाली (२)। अल-हसन ने भी कहा, और इब्न इसहाक़ और इब्न ज़ैद ने भी: उस वह्य (प्रकाशना) से "खाली" जो उस पर तब अवतरित हुई थी जब उसे उसे समुद्र में फेंकने का आदेश दिया गया था: "डरो मत और दुखी मत हो," और वह वादा जो उसने उससे किया था कि वह उसे वापस लौटा देगा और उसे रसूलों में से बनाएगा। शैतान ने उससे कहा: "हे मूसा की माँ, तुम्हें यह पसंद नहीं था कि फिरऔन मूसा को मार डाले, इसलिए तुमने खुद उसे डुबो दिया!" फिर उसे पता चला कि उसका बच्चा फिरऔन के हाथ लग गया है, तो मुसीबत की महानता ने उसे वह वादा भुला दिया जो अल्लाह ने उससे किया था (३)। अबू उबैदा ने कहा: "खाली" यानी दुख और गम से खाली; क्योंकि वह जानती थी कि वह डूबा नहीं है (४)। अल-अख़फ़श ने भी यही कहा। अल-अला इब्न ज़ियाद ने कहा: "खाली" का अर्थ है: विमुख (५)। अल-किसाई ने कहा: भूलने वाला, बेखबर (६)। और यह भी कहा गया है: व्याकुल। रिवायत है...

(१) पिछला स्रोत। (२) मा'नी अल-क़ुरआन अल-नह्हाह ५/१६०, और अल-तबरी १८/१६७-१६८ ने इब्न अब्बास, मुजाहिद, क़तादा और अल-दह्हाक से इसे निकाला है। इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (१६७०५) में इब्न मसूद से, और (१६७०६) और (१६७०६) में इब्न अब्बास से इसे निकाला है। (३) तफ़सीर अल-तबरी १८/१६९, और तफ़सीर अल-बग़वी ३/४३७। (४) मजाज़ अल-क़ुरआन २/१९८। (५) अल-नुकात वल-उयून ४/२३८। और अल-अला इब्न ज़ियाद का कथन इब्न अबी हातिम (१६७०९) द्वारा उद्धृत किया गया है। (६) मा'नी अल-क़ुरआन अल-नह्हाह ५/१६०।

۲۳۸

سورة القصص: آیات ۹ - ۱۴

مسعود: ”اور فرعون کی بیوی نے کہا: [یہ بچہ] میری اور تمہاری آنکھوں کی ٹھنڈک ہے، اسے قتل نہ کرو“، ”اسے قتل نہ کرو“ کو مقدم کرتے ہوئے (۱)۔

فرمانِ الٰہی ہے: {اور موسیٰ کی ماں کا دل [ہر چیز سے] خالی ہو گیا، قریب تھا کہ وہ اس (راز) کو ظاہر کر دیتیں اگر ہم نے ان کے دل کو اس لیے مضبوط نہ کر دیا ہوتا کہ وہ ایمان لانے والوں میں سے رہیں۔ (۱۰) اور انہوں نے اس (موسیٰ) کی بہن سے کہا: اس کے پیچھے پیچھے جاؤ، تو وہ اسے دور سے دیکھتی رہی اور انہیں پتہ بھی نہ چلا (۱۱) اور ہم نے پہلے ہی اس (بچے) پر دودھ پلانے والیوں کو حرام کر دیا تھا، تو اس نے کہا: کیا میں تمہیں ایسے گھر والوں کا پتہ بتاؤں جو تمہارے لیے اس کی کفالت کریں اور وہ اس کے خیر خواہ ہوں؟ (۱۲) پس ہم نے اسے اس کی ماں کی طرف لوٹا دیا تاکہ اس کی آنکھیں ٹھنڈی ہوں اور وہ غمگین نہ ہو اور تاکہ وہ جان لے کہ اللہ کا وعدہ سچا ہے، لیکن ان میں سے اکثر نہیں جانتے۔ (۱۳) اور جب وہ اپنی جوانی کو پہنچا اور سنبھل گیا، تو ہم نے اسے حکمت اور علم عطا کیا، اور ہم اسی طرح نیکی کرنے والوں کو بدلہ دیتے ہیں۔ (۱۴)}

فرمانِ الٰہی: {اور موسیٰ کی ماں کا دل خالی ہو گیا} ابن مسعود، ابن عباس، حسن، مجاہد، عکرمہ، قتادہ، ضحاک، ابو عمران الجونی اور ابو عبیدہ نے کہا: ”فارغ“ یعنی: موسیٰ کے ذکر کے سوا دنیا کی ہر چیز کے ذکر سے خالی (۲)۔ حسن نے یہ بھی کہا، اور ابن اسحاق اور ابن زید نے بھی: اس وحی سے ”خالی“ جو ان پر اس وقت ہوئی تھی جب انہیں اسے سمندر میں ڈالنے کا حکم دیا گیا تھا کہ ”نہ ڈرو اور نہ غم کرو“ اور وہ عہد جو اللہ نے ان سے کیا تھا کہ وہ اسے ان کی طرف لوٹا دے

گا اور اسے رسولوں میں سے بنائے گا، تو شیطان نے ان سے کہا: اے اِمِ موسیٰ، تمہیں یہ ناگوار تھا کہ فرعون موسیٰ کو قتل کر دے تو تم نے خود اسے غرق کر دیا! پھر انہیں اطلاع ملی کہ ان کا بچہ فرعون کے ہاتھ لگ گیا ہے، تو مصیبت کی شدت نے انہیں وہ عہد بھلا دیا جو اللہ نے ان سے کیا تھا (۳)۔ ابو عبیدہ نے کہا: "فارغ" یعنی غم اور حزن سے خالی؛ کیونکہ انہیں معلوم تھا کہ وہ غرق نہیں ہوا (۴)۔ اخفش نے بھی یہی کہا ہے۔ اور علاء بن زیاد نے کہا: "فارغ" یعنی بھاگنے والا، متنفر (۵)۔ کسائی نے کہا: بھولنے والا، غافل (۶)۔ اور کہا گیا ہے: والہ (پریشان حال)۔ مروی ہے...

(۱) المصدر السابق (سابقہ حوالہ)۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۵/۱۶۰، اور اسے طبری ۱۸/۱۶۷ - ۱۶۸ نے ابن عباس، مجاہد، قتادہ اور ضحاک سے روایت کیا ہے۔ اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۶۷۰۵) میں ابن مسعود سے، اور (۱۶۷۰۶) اور (۱۶۷۰۶) میں ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ (۳) تفسیر الطبری ۱۸/۱۶۹، اور تفسیر البغوی ۳/۴۳۷۔ (۴) مجاز القرآن ۲/۱۹۸۔ (۵) النکت والعیون ۴/۲۳۸۔ اور علاء بن زیاد کا قول ابن ابی حاتم (۱۶۷۰۹) نے روایت کیا ہے۔ (۶) معانی القرآن للنحاس ۵/۱۶۰۔

Sa'id bin Jubayr (1). Ibn al-Qasim reported from Malik: It means the loss of reason (2). The meaning is: that when she heard he had fallen into Pharaoh's hands, her mind fled due to extreme anxiety and shock. Similar to this is the word of Allah Almighty: {And their hearts were empty} [Ibrahim: 43], meaning: hollow, having no intellect - as previously mentioned in Surah "Ibrahim" - and that is because hearts are the centers of intellects; do you not see Allah's saying: {So that they might have hearts with which to reason} [Al-Hajj: 46]? This is supported by the recitation of those who read: "fazi'an" (terrified) (3). Al-Nahhas (4) said: The most correct of these opinions is the first, and those who held it are most knowledgeable about the Book of Allah, Mighty and Majestic; if it was empty of everything except the mention of Moses, then it was empty of revelation. And the saying of Abu 'Ubaydah: "empty of grief" is a terrible mistake; because after it comes {She would have almost disclosed it had We not strengthened her heart}. Sa'id bin Jubayr narrated from Ibn Abbas: She almost said: "O my son!".

Fudala bin 'Ubayd al-Ansari, Muhammad bin al-Sumayfa', Abu al-'Aliyah, and Ibn Muhaysin read it as: "fazi'an" with 'fa' and 'ayn' from 'faza' (fright), meaning: fearing for him that he would be killed (5). Ibn Abbas said: "qar'an" with 'qaf', 'ra', and 'ayn', which relates back to the majority's recitation "farighan" (empty); therefore, a head with no hair is called 'aqra' (bald) because it is empty of hair. Qutrub related that some companions of the Prophet ﷺ read: "fara'an" with 'fa', 'ra', and 'ghayn' without 'alif', which is like saying: in vain or null (6); it is said: their blood among them is "fara'an" meaning: wasted. The meaning is: her heart failed and departed, and she remained heartless from the intensity of what had come upon her (7).

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 4/238. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1452, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/278. (3) Al-Kashshaf 3/167. (4) In his Ma'ani al-Quran 5/161-162. (5) In Al-Muhtasib 2/147 from Fudala, al-Hasan, Abu al-Hudhayl, and Ibn Qutayb; and in Al-Shadhah p. 111 from Fudala, Ibn Qutayb, and Abu Zur'ah; and in Zad al-Masir 6/204 from Abu al-'Aliyah, Abu Razin, al-Dahhak, Qatadah, and 'Asim al-Jahdari. (6) Al-Muhtasib 2/148, and they are two irregular recitations. (7) Al-Kashshaf 3/167.

सूरा अल-क़सस: आयतें १० - १४ २३९

सईद बिन जुबैर (१)। इब्न अल-क़ासिम ने मालिक से रिवायत की: इसका अर्थ बुद्धि का जाना है (२)। तात्पर्य यह है कि जब उसने सुना कि वह फ़िरौन के हाथ लग गया है, तो अत्यधिक घबराहट और हैरानी के कारण उसकी बुद्धि उड़ गई, और इसी तरह अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और उनके दिल खाली थे} [इब्राहीम: ४३] यानी: खोखले, जिनमें कोई अक़्ल नहीं थी - जैसा कि सूरा "इब्राहीम" में पहले बताया गया है - और वह इसलिए कि दिल अक़्ल के केंद्र हैं; क्या आप अल्लाह के इस फ़रमान को नहीं देखते: {ताकि उनके पास ऐसे दिल हों जिनसे वे समझ सकें} [अल-हज्ज: ४६]? और यह उन लोगों के पाठ (क़िरात) से सिद्ध होता है जिन्होंने इसे "फ़ज़िअन" (सहमकर) पढ़ा (३)। अल-नह्सास (४) ने कहा: इन मतों में सबसे सही पहला मत है, और जिन्होंने इसे कहा है वे अल्लाह की किताब के बारे में अधिक जानने वाले हैं; लिहाज़ा अगर वह मूसा के ज़िक्र के सिवा हर चीज़ से खाली था, तो वह वह्य (ईश्वरीय संदेश) से खाली था। और अबू उबैदा का यह कहना कि "दुःख से खाली" एक भयंकर भूल है; क्योंकि इसके बाद आयत है {वह लगभग इसे ज़ाहिर कर देती अगर हम उसके दिल को मज़बूत न करते}। सईद बिन जुबैर ने इब्न अब्बास से रिवायत की, उन्होंने कहा: वह क़रीब थी कि कह देती: हाय मेरा बेटा!।

फ़ज़ाला बिन उबैद अल-अंसारी, मुहम्मद बिन अल-सुमैफ़ा, अबू अल-आलिया और इब्न मुहैसिन ने इसे "फ़ज़िअन" पढ़ा, यानी 'फ़ज़अ' (डर) से, जिसका अर्थ है: उसे मारे जाने का डर था (५)। इब्न अब्बास ने कहा: "क़रअन", जो आम जमाअत के पाठ "फ़ारिगन" (खाली) की ओर लौटता है; इसी वजह से बिना बालों वाले सिर को 'अक़रअ' (गंजा) कहा जाता है क्योंकि वह बालों से खाली होता है। कुत्रुब ने ज़िक्र किया कि नबी ﷺ के कुछ साथियों ने इसे "फ़रअन" पढ़ा, बिना अलिफ़ के, जो व्यर्थ और बातिल कहने के समान है (६); कहा जाता है: उनके बीच उनका ख़ून "फ़रअन" है यानी: ज़ाया। इसका अर्थ यह है कि उसका दिल नाकाम हो गया और चला गया, और जो आफ़त उस पर पड़ी उसकी शिद्दत से वह बेदिल रह गई (७)।

---

(१) अल-नुकत वल-उयून ४/२३८। (२) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन ३/१४५२, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२७८। (३) अल-कशशाफ़ ३/१६७। (४) उनकी किताब मआनी अल-क़ुरआन ५/१६१-१६२ में। (५) अल-मुहतसिब २/१४७ में फ़ज़ाला, अल-हसन, अबू अल-हुधैल और इब्न कुतैब से; और अल-शाज़ह पृ. १११ में फ़ज़ाला, इब्न कुतैब और अबू ज़ुरआ से; और ज़ाद अल-मसीर

६/२०४ में अबू अल-आलिया, अबू रज़ीन, अल-दह्हाक, क़तादा और आसिम अल-जहदरी से। (६) अल-मुहतसिब २/१४८, और ये दो शाज़ (दुर्लभ) क़िरातें हैं। (७) अल-कशशाफ़ ३/१६७।

سورة القصص: آیات ۱۰ - ۱٤ ۲۳۹

سعید بن جبیر (۱)۔ ابن القاسم نے مالک سے روایت کیا: اس سے مراد عقل کا زائل ہونا ہے (۲)۔ اور مطلب یہ ہے کہ جب انہوں نے سنا کہ وہ فرعون کے ہاتھ میں آ گیا ہے تو حد سے زیادہ بے چینی اور دہشت کی وجہ سے ان کی عقل جاتی رہی، اور اسی طرح اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَأَفْئِدَتُهُمْ هَوَاءٌ﴾ [ابراہیم: ۴۳] یعنی: کھوکھلے، جن میں عقل نہیں - جیسا کہ سورہ «ابراہیم» میں پہلے بیان ہوا - اور وہ اس لیے کہ دل عقلوں کے ٹھکانے ہیں؛ کیا آپ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کو نہیں دیکھتے: ﴿فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا﴾ [الحج: ۴۶] اور اس پر ان لوگوں کی قرأت دلالت کرتی ہے جنہوں نے «فَزِعاً» (۳) پڑھا ہے۔ النحاس (٤) نے کہا: ان اقوال میں سب سے زیادہ درست پہلا قول ہے، اور جنہوں نے اسے کہا ہے وہ اللہ عزوجل کی کتاب کے سب سے زیادہ جاننے والے ہیں؛ پس جب وہ موسیٰ کے تذکرے کے علاوہ ہر چیز سے خالی تھا، تو وہ وحی سے خالی تھا۔ اور ابو عبیدہ کا قول: «غم سے خالی» ایک بھدی غلطی ہے؛ کیونکہ اس کے بعد ہے ﴿إِن كَادَتْ لَتُبْدِي بِهِ لَوْلَا أَن رَّبَطْنَا عَلَى قَلْبِهَا﴾۔ سعید بن جبیر نے ابن عباس سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: وہ قریب تھا کہ پکار اٹھتیں: ہائے میرا بیٹا!۔

اور فضالہ بن عبید الانصاری، محمد بن السمیفع، ابو العالیہ اور ابن محیصن نے «فَزِعاً» پڑھا ہے، فاء اور عین مہملہ کے ساتھ 'فزع' سے، یعنی: اس خوف سے کہ وہ قتل کر دیا جائے گا (۵)۔ ابن عباس: «قَرِعاً» قاف، راء اور عین مہملتین کے ساتھ، اور یہ عام لوگوں کی قرأت «فارغاً» کی طرف لوٹتی ہے؛ اسی لیے اس سر کو جس پر بال نہ ہوں 'اقرع' کہا جاتا ہے کیونکہ وہ بالوں سے خالی ہوتا ہے۔ اور قطرب نے بیان کیا کہ نبی ﷺ کے بعض صحابہ نے «فَرَعاً» پڑھا ہے، فاء، راء اور غین معجمہ کے ساتھ بغیر الف کے، اور یہ تمہارے اس قول کی طرح ہے: بے کار اور باطل

(٦)؛ کہا جاتا ہے: ان کا خون ان کے درمیان «فَرَعٌ» ہے یعنی: رائیگاں، اور معنی یہ ہے: ان کا دل معطل ہو کر جاتا رہا، اور جو کچھ ان پر گزرا اس کی شدت کی وجہ سے وہ بے دل ہو گئیں (٧)۔

---

(١) النکت والعیون ٢٣٨/٤۔ (٢) أحکام القرآن لابن العربی ١٤٥٢/٣، اور المحرر الوجیز ٢٧٨/٤۔ (٣) الکشاف ١٦٧/٣۔ (٤) ان کی کتاب معانی القرآن ٥/١٦١ - ١٦٢ میں۔ (٥) المحتسب ٢/١٤٧ میں فضالہ، الحسن، ابو الہذیل اور ابن قطیب سے، اور الشاذہ ص ١١١ میں فضالہ، ابن قطیب اور ابو زرعہ سے، اور زاد المسیر ٢٠٤/٦ میں ابو العالیہ، ابو رزین، ضحاک، قتادہ اور عاصم الجحدری سے۔ (٦) المحتسب ٢/١٤٨، اور یہ دو شاذ قرأتیں ہیں۔ (٧) الکشاف ١٦٧/٣۔

Surah Al-Qasas: Verses 10 - 14 | 240

And regarding His, the Almighty's, word: {And became [wa asbaha]}, there are two aspects: One - that she cast him [into the river] by night, so her heart became empty in the daytime. Second - that she cast him by day, and the meaning of "asbaha" is: it became, as the poet said: The Caliphs passed with the rightly guided command, and the city became Al-Walid's (1). {She almost [In kadat]} meaning: she indeed almost. When the pronoun was omitted, the 'nun' became sakin. So it is "in" the lightened; hence the 'lam' entered in {to disclose it [latubdiya bihi]}, meaning: to manifest his affair; from 'bada yabdu' when something appears (2). Ibn Abbas said: Meaning, she would cry out upon casting him: "Oh, my son!" Al-Suddi said: She almost said, when he was brought for breastfeeding and nursery: "He is my son." And it was said: When he grew up and she heard people saying: "Moses son of Pharaoh," it was difficult for her and her chest tightened, and she almost said: "He is my son" (3). It was said: The pronoun 'ha' in "bihi" refers to the revelation, its estimation being: She indeed almost (4) disclosed the revelation We revealed to her that We would return him to her (5). And the first view is more apparent. Ibn Mas'ud said: She almost said: "I am his mother" (6). Al-Farra said (7): She almost disclosed his name due to the tightness of her chest. {Had We not bound her heart} Qatadah said: With faith. Al-Suddi said: With protection (8). It was said: With patience. And binding the heart is: inspiring patience (9). {That she might be among the believers} meaning: of...

(1) Al-Nukat wal-Uyun 4/238. (2) I'rab al-Quran 3/230. (3) Al-Nukat wal-Uyun 4/238, Tafsir al-Baghawi 3/437, and Zad al-Masir 6/205. And the saying of Ibn Abbas in Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/162. (4) In (M): "kanat", and what is fixed is from the rest of the manuscripts. (5) Tafsir al-Baghawi 3/437. (6) I'rab al-Quran 3/230. (7) In Ma'ani al-Quran 2/303. (8) Al-Nukat wal-Uyun 4/238. (9) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 4/134.

और अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में: {और हो गया [व असबहा]}, इसके दो पहलू हैं: पहला - कि उसने उसे रात में डाला था, तो दिन में उसका हृदय खाली हो गया। दूसरा - कि उसने उसे दिन में डाला, और "असबहा" का अर्थ है: "हो गया", जैसा कि कवि ने कहा: खलीफा नेक हिदायत के साथ चले गए और शहर अल-वलीद का हो गया (1)। {वह करीब थी [इन कादत]} अर्थात: वह वास्तव में करीब थी। जब सर्वनाम हटा दिया गया, तो 'नुन' साकिन हो गया। तो यह हल्का 'इन' है; इसीलिए {उसे प्रकट कर दे [लतुबदिया बिही]} में 'लाम' आया, जिसका अर्थ है: उसके मामले को प्रकट करना; 'बदा यबदु' से जब कुछ प्रकट होता है (2)। इब्न अब्बास ने कहा: यानी, उसे डालते समय वह चिल्लाती: "ओह मेरे बेटे!" अस-सुद्दी ने कहा: जब उसे स्तनपान और पालन-पोषण के लिए लाया गया, तो वह कहने ही वाली थी: "वह मेरा बेटा है।" और कहा गया है: जब वह बड़े हुए और उन्होंने लोगों को कहते सुना: "मूसा, फिरौन का बेटा," तो यह उनके लिए कठिन था और उनका सीना तंग हो गया, और वह कहने ही वाली थीं: "वह मेरा बेटा है" (3)। कहा गया: "बिही" में 'हा' वह्य (ईश्वरीय संदेश) की ओर संकेत करता है, इसका अर्थ है: वह करीब थी (4) कि वह उस वह्य को प्रकट कर दे जो हमने उसे दी थी कि हम उसे उसके पास वापस लौटा देंगे (5)। और पहला मत अधिक स्पष्ट है। इब्न मसूद ने कहा: वह कहने ही वाली थी: "मैं उसकी माँ हूँ" (6)। अल-फर्रा ने कहा (7): वह अपने सीने की तंगी के कारण उसका नाम प्रकट करने ही वाली थी। {यदि हमने उसके हृदय को मज़बूत न किया होता} कतादा ने कहा: ईमान के साथ। अस-सुद्दी ने कहा: हिफाज़त के साथ (8)। और कहा गया: धैर्य के साथ। और हृदय को मज़बूत करना: धैर्य की प्रेरणा देना है (9)। {ताकि वह मोमिनों (ईमान वालों) में से हो जाए} यानी: उनमें से...

(1) अल-नुकत वल-उयून 4/238. (2) एराब अल-कुरान 3/230. (3) अल-नुकत वल-उयून 4/238, तफ़सीर अल-बग़वी 3/437, और ज़ाद अल-मसीर 6/205। और नहहास द्वारा रचित मानी अल-कुरान 5/162 में इब्न अब्बास का कथन। (4) (म) में: "कानत", और बाकी प्रतियों में से जो स्थिर है। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 3/437. (6) एराब अल-कुरान 3/230. (7) मानी अल-कुरान 2/303 में। (8) अल-नुकत वल-उयून 4/238. (9) ज़ज्जाज द्वारा रचित मानी अल-कुरान 4/134.

سورة القصص: آیات 10 - 14 | صفحہ 240

اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں: {اور ہو گیا (وَأَصْبَحَ)} دو پہلو ہیں: پہلا - یہ کہ اس نے اسے رات کے وقت (دریا میں) ڈالا تھا، تو دن کے وقت اس کا دل خالی ہو گیا۔ دوسرا - یہ کہ اس نے اسے دن میں ڈالا، اور "أَصْبَحَ" کا معنی ہے: "ہو گیا"، جیسا کہ شاعر نے کہا: خلفاء نیک حکم کے ساتھ گزر گئے اور شہر ولید کا ہو گیا (1)۔ {وہ قریب تھی (إِن كَادَتْ)} یعنی: وہ یقیناً قریب تھی۔ جب ضمیر حذف کر دی گئی تو نون ساکن ہو گیا، تو یہ "إِنْ" مخففہ ہے؛ اسی لیے {تاکہ وہ اسے ظاہر کر دے (لَتُبْدِيَ بِهِ)} میں "لام" داخل ہوا، یعنی: اس کے معاملے کو ظاہر کرنا؛ 'بَدَا يَبْدُو' سے جب کوئی چیز ظاہر ہو (2)۔ ابن عباس نے فرمایا: یعنی، وہ اسے ڈالتے وقت پکار اٹھتیں: "ہائے میرا بیٹا!" سدی نے کہا: جب اسے دودھ پلانے اور پرورش کے لیے لایا گیا تو وہ کہنے ہی والی تھیں: "یہ میرا بیٹا ہے۔" اور کہا گیا ہے: جب وہ بڑے ہوئے اور انہوں نے لوگوں کو کہتے سنا: "موسیٰ بن فرعون،" تو یہ ان پر گراں گزرا اور ان کا سینہ تنگ ہو گیا، اور وہ کہنے ہی والی تھیں: "یہ میرا بیٹا ہے" (3)۔ کہا گیا: "بِهِ" میں "ہا" کی ضمیر وحی کی طرف لوٹتی ہے، تقدیر یہ ہے: کہ وہ قریب تھیں (4) کہ وہ اس وحی کو ظاہر کر دیتیں جو ہم نے ان کی طرف کی تھی کہ ہم اسے ان کی طرف واپس لوٹائیں گے (5)۔ اور پہلا قول زیادہ ظاہر ہے۔ ابن مسعود نے کہا: وہ کہنے ہی والی تھیں: "میں اس کی ماں ہوں" (6)۔ اور الفراء نے کہا (7): وہ سینے کی تنگی کی وجہ سے اس کا نام ظاہر کرنے ہی والی تھیں۔ {اگر ہم نے اس کے دل کو مضبوط نہ کر دیا ہوتا} قتادہ نے کہا: ایمان کے ساتھ۔ سدی نے کہا: عصمت (حفاظت) کے ساتھ (8)۔ اور کہا گیا: صبر کے ساتھ۔ اور دل کو مضبوط کرنا: صبر کا الہام کرنا ہے (9)۔ {تاکہ وہ مومنوں میں سے ہو جائے} یعنی: ان میں سے...

(1) النكت والعيون 238/4. (2) إعراب القرآن 230/3. (3) النكت والعيون 238/4، وتفسير البغوي 437/3، وزاد المسير 205/6۔ اور نحاس کی معانی القرآن 162/5 میں ابن عباس کا قول۔ (4) نسخہ (م) میں: "كانت" ہے، اور باقی نسخوں سے جو ثابت ہے۔ (5) تفسير البغوي 437/3. (6) إعراب القرآن 230/3. (7) معانی القرآن 303/2 میں۔ (8) النكت والعيون 238/4. (9) معانی القرآن للزجاج 134/4۔

Surah Al-Qasas: Verses 10 - 14 241

...those who believed in Allah's promise when He said to her: {Verily, We shall return him to you} (1). And He said: {She would have disclosed [by] him} and He did not say: "disclosed him"; because prepositional letters (letters of attributes/qualities) might be added in speech; you say: "I took the rope (al-habl)" and "by the rope (bi-al-habl)". It is also said: i.e., to disclose the speech about him.

Allah's saying: {And she said to his sister: "Follow him"} (2) meaning: Moses' mother said to Moses' sister: Follow his trail until you know news of him. Her name was Maryam bint Imran; her name coincided with the name of Maryam, the mother of Isa (Jesus), peace be upon him. Mentioned by Al-Suhayli (3) and Al-Tha'labi. Al-Mawardi (4) mentioned from Al-Dahhak: that her name was Kulthama. Al-Suhayli (5) said: Kulthum; this came in a hadith narrated by Al-Zubayr ibn Bakkar that the Messenger of Allah ﷺ said to Khadija: "Did you know that Allah has married me to Maryam bint Imran, Kulthum the sister of Moses, and Asiya the wife of Pharaoh with you in Paradise?" She said: "Did Allah inform you of this?" He said: "Yes." She said: "With happiness and sons" (6).

{So she saw him from afar} i.e., a distance; said Mujahid, and from it comes 'ajnabi' (foreigner/stranger); the poet said:

Do not deprive me of a gift due to strangeness, For I am a man who is a stranger amidst the tents.

Its origin is from a side location. Ibn Abbas said: "an junub" means: from a side (7). And read...

(1) Tafsir Al-Baghawi 3/437. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 4/238, and Zad al-Masir 6/205. (3) In Al-Ta'rif wa al-I'lam p. 130. (4) In Al-Nukat wa al-Uyun 4/238. (5) In Al-Ta'rif wa al-I'lam p. 130. (6) Narrated by Al-Tabarani (22/1100) from Ibn Abi Rawad. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 9/218: narrated by Al-Tabarani with a broken chain. We say: in it is Muhammad bin Al-Hasan bin Zabala, Al-Hafiz said in Al-Taqrib: they called him a liar. And Al-Tabarani (8006) narrated it without the saying: "With happiness and sons" from the hadith of Abu Umamah (may Allah be pleased with him). Al-Haythami said: In it is Khalid ibn Yusuf Al-Samti, and he is weak. We say: In it is Abdul Noor bin Abdullah Al-Misma'i, and he is a liar. And in it is Yunus bin Shu'ayb, and he is munkar al-hadith (rejected in narration). Mizan al-I'tidal 2/671 and 4/481. And Al-Tabarani (5485) narrated it concisely from the hadith of Sa'd bin Junada (may Allah be pleased

with him). Al-Haythami said: in it are those I do not know. (7) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 5/162, Al-Nukat wa al-Uyun 4/239, and Mujahid's saying narrated by Al-Tabari 18/175. The poet is 'Alqama bin 'Abada Al-Fahl, and it has preceded 6/303.

सूरह अल-क़सस: आयतें 10 - 14 241

...उन लोगों में जो अल्लाह के वादे पर विश्वास करते थे जब उसने उनसे कहा: {निश्चित ही, हम उसे तुम्हारी ओर लौटाने वाले हैं} (1)। और उसने कहा: {वह उसे प्रकट कर देती} और उसने यह नहीं कहा: "उसे प्रकट कर देती"; क्योंकि अरबी भाषा में गुणवाचक अक्षर (prepositions) बातचीत में बढ़ाए जा सकते हैं; आप कहते हैं: "मैंने रस्सी पकड़ी" और "रस्सी के माध्यम से पकड़ी"। यह भी कहा गया है: यानी, उसके बारे में बात प्रकट करना।

अल्लाह का कहना है: {और उसने उसकी बहन से कहा: "उसके पीछे जा"} यानी: मूसा की माँ ने मूसा की बहन से कहा: उसके पदचिह्नों का पीछा करो जब तक कि तुम उसके बारे में खबर न जान लो (2)। उसका नाम मरियम बिन्त इमरान था; उसका नाम ईसा अलैहिस्सलाम की माँ मरियम के नाम के समान था। सुहैली (3) और थलाबी ने इसका उल्लेख किया है। मावर्दी (4) ने ज़हहाक से उल्लेख किया है: कि उसका नाम कुलथमा था। सुहैली (5) ने कहा: कुलथुम; यह अल-ज़ुबैर बिन बक्कर द्वारा वर्णित एक हदीस में आया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने खदीजा से कहा: "क्या तुम्हें पता है कि अल्लाह ने जन्नत में तुम्हारे साथ मरियम बिन्त इमरान, मूसा की बहन कुलथुम और फिरौन की पत्नी आसिया से मेरा निकाह कर दिया है?" उन्होंने कहा: "क्या अल्लाह ने आपको यह बताया है?" उन्होंने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: "खुशी और बेटों के साथ" (6)।

{तो उसने उसे दूर से देखा} यानी: दूरी से; मुजाहिद ने कहा, और इसी से 'अजनबी' शब्द आता है; कवि ने कहा:

मुझे अजनबी होने के कारण उपहार से वंचित न करो, क्योंकि मैं तंबुओं के बीच एक अजनबी आदमी हूँ।

इसका मूल 'एक तरफ के स्थान' से है। इब्न अब्बास ने कहा: "अन जुनूबिन" का अर्थ है: एक तरफ से (7)। और पढ़ा...

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 3/437। (2) अल-नुक़त वल-उयून 4/238, और ज़ाद अल-मसीर 6/205। (3) अत-तारीफ़ वल-इलाम पृष्ठ 130 में। (4) अल-नुक़त वल-उयून 4/238 में। (5) अत-तारीफ़ वल-इलाम पृष्ठ 130 में। (6) अत-तबरानी (22/1100) ने इब्न अबी रवाद से रिवायत किया है। अल-हयथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 9/218 में कहा: तबरानी ने इसे टूटी हुई श्रृंखला के साथ रिवायत किया है। हमने कहा: इसमें मुहम्मद बिन अल-हसन बिन ज़बाला है, अल-हाफ़िज़ ने अल-तक़रीब में

कहा: उन्होंने उसे झूठा बताया। और तबरानी (8006) ने अबू उमामा (रज़ि.) की हदीस से "खुशी और बेटों के साथ" कहे बिना इसे रिवायत किया। अल-हयथमी ने कहा: इसमें खालिद इब्न यूसुफ़ अल-साम्ती है, और वह कमज़ोर है। हमने कहा: इसमें अब्दुल नूर बिन अब्दुल्ला अल-मिस्माई है, और वह झूठा है। और इसमें यूनुस इब्न शुएब है, और वह मुनकर अल-हदीस (अस्वीकार्य हदीस वाला) है। मीज़ान अल-इतिदाल 2/671 और 4/481। और तबरानी (5485) ने साद बिन जुनादा (रज़ि.) की हदीस से संक्षेप में इसे रिवायत किया। अल-हयथमी ने कहा: इसमें वे हैं जिन्हें मैं नहीं जानता। (7) मा'नी अल-क़ुरान अल-नहहास 5/162, अल-नुक़त वल-उयून 4/239, और मुजाहिद का कथन अल-तब़री 18/175 द्वारा रिवायत किया गया। शेर का कहने वाला अलक़मा बिन आबदा अल-फ़हल है, और यह पहले 6/303 पर आ चुका है।

سورة القصص: آیات 10 - 14 241

اللہ کے وعدے کی تصدیق کرنے والوں میں سے جب اس نے اسے کہا: ﴿إِنَّا رَادُّوهُ إِلَيْكِ﴾ "بے شک ہم اسے تیری طرف لوٹانے والے ہیں" (1)۔ اور فرمایا: ﴿لَتُبْدِيَ بِهِ﴾ "تاکہ وہ اسے ظاہر کر دے" اور 'لتبديه' نہیں فرمایا؛ کیونکہ کلام میں حروفِ صفات (حروفِ جارہ) زیادہ کیے جا سکتے ہیں؛ تم کہتے ہو: "أخذت الحبل" (میں نے رسی پکڑی) اور "وبالحبل" (رسی کے ساتھ)۔ اور کہا گیا ہے: یعنی اس کے بارے میں بات ظاہر کرنے کے لیے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَقَالَتْ لِأُخْتِهِ قُصِّيهِ﴾ یعنی: موسیٰ علیہ السلام کی والدہ نے موسیٰ کی بہن سے کہا: اس کے پیچھے جاؤ یہاں تک کہ تمہیں اس کی خبر معلوم ہو جائے (2)۔ اور ان کا نام مریم بنت عمران تھا؛ ان کا نام حضرت عیسیٰ علیہ السلام کی والدہ مریم کے نام کے مطابق تھا۔ اسے سہیلی (3) اور ثعلبی نے ذکر کیا ہے۔ اور ماوردی (4) نے ضحاک سے ذکر کیا ہے کہ: ان کا نام کلثمہ تھا۔ اور سہیلی (5) نے کہا: کلثوم؛ یہ زبیر بن بکار کی روایت کردہ ایک حدیث میں آیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے حضرت خدیجہ سے فرمایا: "کیا تمہیں معلوم ہے کہ اللہ تعالیٰ نے جنت میں تمہارے ساتھ مریم بنت عمران، موسیٰ کی بہن کلثوم اور فرعون کی بیوی آسیہ سے میرا نکاح کر دیا ہے؟" انہوں نے عرض کیا: کیا اللہ نے آپ کو یہ بتایا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں"۔ تو انہوں نے کہا: خوشی اور بیٹوں کے ساتھ (6)۔

﴿فَبَصُرَتْ بِهِ عَن جُنُبٍ﴾ یعنی: دور سے؛ یہ مجاہد نے کہا ہے، اور اسی سے 'اجنبی' ہے؛ شاعر نے کہا ہے:

پس مجھے اجنبیت کی وجہ سے عطا سے محروم نہ کرنا، کیونکہ میں خیموں کے درمیان ایک اجنبی آدمی ہوں۔

اور اس کی اصل ایک پہلو (جانب) والی جگہ سے ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: "عَن جُنُبٍ" یعنی: ایک پہلو سے (7)۔ اور پڑھا...

(1) تفسیر بغوی 3/ 437۔ (2) النکت والعیون 4/ 238، اور زاد المسیر 6/ 205۔ (3) التعریف والاعلام ص 130 میں۔ (4) النکت والعیون 4/ 238 میں۔ (5) التعریف والاعلام ص 130 میں۔ (6) اسے طبرانی (22/1100) نے ابن ابی رواد سے روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 9/ 218 میں کہا: اسے طبرانی نے منقطع سند کے ساتھ روایت کیا ہے۔ ہم کہتے ہیں: اس میں محمد بن الحسن بن زبالہ ہے، حافظ نے التقریب میں کہا: لوگوں نے اسے جھٹلایا ہے۔ اور اسے طبرانی (8006) نے "بالرفاء والبنین" کے الفاظ کے بغیر ابوامامہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے کہا: اس میں خالد بن یوسف السمتی ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ ہم کہتے ہیں: اس میں عبدالنور بن عبداللہ المسمعی ہے، اور وہ کذاب (جھوٹا) ہے۔ اور اس میں یونس بن شعیب ہے، اور وہ منکر الحدیث ہے۔ میزان الاعتدال 2/ 671 اور 4/ 481۔ اور اسے طبرانی (5485) نے مختصر طور پر سعد بن جنادہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے کہا: اس میں وہ لوگ ہیں جنہیں میں نہیں جانتا۔ (7) معانی القرآن للنحاس 5/ 162، والنکت والعیون 4/ 239، اور مجاہد کا قول طبری نے 18/ 175 میں نکالا ہے۔ اور شعر کا کہنے والا علقمہ بن عبدہ الفحل ہے، اور یہ پہلے 6/ 303 پر گزر چکا ہے۔

Surat Al-Qasas: Verses 11 - 14 242 Al-Nu'man ibn Salim said: "From a side" (an janibin) means: from a distance (1). It was also said: out of longing. Abu Amr ibn al-Ala reported that it is the dialect of Judham; they say: "I leaned (janabtu) towards you" meaning: I longed for you (2). It was also said: "from a side" (an junubin) means: keeping at a distance from him, so they did not realize that she was his mother through any path (3). Qatada said: she began looking at him from a side [as if] she did not want him (4), and he used to read: "an janabin" with a fatha on the Jeem and sukun on the Noon (5). {while they perceived not} that she was his sister, because she was walking along the seashore until she saw that they had taken him (6). The Almighty's saying: {And We had already forbidden all wet nurses for him} means: forbidden from suckling before, i.e., before his mother and sister came (7). "Al-Maradi'" is the plural of "Murdi'". Whoever said: "Maradi'", it is the plural of "Mirdah", and with the form 'fi'aal' it is for intensification (takthir), and the 'ha' is not added to it to differentiate between feminine and masculine; because it does not follow the verb form, but whoever said: "Marda'ah", added the 'ha' for exaggeration; as is said: "Mitrabah" (8). Ibn Abbas said: No wet nurse was brought whom he would accept. This is a prohibition of prevention, not a religious prohibition; Imru' al-Qais said (9): She moved to wrestle me down, so I said to her: "Cease... for I am a man whose wrestling is forbidden to you." (1) Al-Muhtasab 2/149, and Al-Shadhah p. 112. Ibn al-Jawzi attributed it in Zad al-Masir 6/206 to Ibn Mas'ud and Abu Imran al-Jawni. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/162, and Al-Nukat wa al-'Uyun 4/239. (3) Narrated by al-Tabari 18/176 from Ibn Ishaq. (4) Narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/88, al-Tabari 18/176, and Ibn Abi Hatim in his Tafsir (16729). What is between brackets is from these sources. (5) Al-Muhtasab 2/149 from Qatada, al-Hasan and al-A'raj, and Al-Shadhah p. 112 from Qatada, Ibn Abbas and al-A'raj, and Zad al-Masir 6/206 from Qatada, Abu al-Aliyah and Asim al-Jahdari. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/239. (7) Same previous source. (8) I'rab al-Qur'an 3/230. (9) In his Diwan p. 116, and it was mentioned previously 7/402.

सूरह अल-क़सस: आयत 11 - 14 242 अल-नुमान इब्न सालिम ने कहा: "एक तरफ से" (अन जानिबिन) का अर्थ है: दूरी से (1)। यह भी कहा गया है: लालसा के कारण। अबू अम्र इब्न अल-आला ने बताया कि यह जुदाम की बोली है; वे कहते हैं: "मैं तुम्हारी ओर झुक गया" (जनबतु इलैक) यानी: मुझे तुम्हारी लालसा थी (2)। यह भी कहा गया है: "एक तरफ से" (अन जुनुबिन) का अर्थ है: उससे दूरी बनाए रखना, इसलिए उन्हें पता नहीं चला कि वह किसी भी तरह से उसकी माँ थी (3)। क़तादा ने कहा: वह उसे एक तरफ से देखने लगी [जैसे कि] वह उसे नहीं चाहती थी (4), और वे "अन जनबिन" पढ़ते थे, जीम पर फतह और नून पर सुकून के साथ (5)। {जबकि उन्हें पता नहीं था} कि वह उसकी बहन थी, क्योंकि वह समुद्र के किनारे चल रही थी जब तक कि उसने उन्हें उसे ले जाते नहीं देख लिया (6)। सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने पहले ही उसके लिए दाइयों को वर्जित कर दिया था} का अर्थ है: पहले दूध पीने से वर्जित, यानी उसकी माँ और बहन के आने से पहले (7)। "अल-मरादी" "मुर्दी" का बहुवचन है। जिसने "मरादी" कहा, वह "मिर्दाह" का बहुवचन है, और 'फिआल' रूप के साथ यह तीव्रता (तक़्सीर) के लिए है, और इसमें स्त्रीलिंग और पुल्लिंग के बीच अंतर करने के लिए 'हा' नहीं जोड़ा जाता है; क्योंकि यह क्रिया रूप का पालन नहीं करता है, लेकिन जिसने "मर्दाह" कहा, उसने अतिशयोक्ति के लिए 'हा' जोड़ा; जैसा कि कहा जाता है: "मित्राबाह" (8)। इब्न अब्बास ने कहा: कोई भी दाई ऐसी नहीं लाई गई जिसे उसने स्वीकार किया हो। यह रोकथाम का निषेध है, धार्मिक निषेध नहीं; इमरुल क़ैस ने कहा (9): वह मुझे गिराने के लिए बढ़ी, तो मैंने उससे कहा: "रुक जाओ... क्योंकि मैं एक ऐसा आदमी हूँ जिसका कुश्ती करना तुम्हारे लिए मना है।" (1) अल-मुहतसब 2/149, और अल-शाज़ह पृ. 112। इब्न अल-जौज़ी ने इसे ज़ाद अल-मसीर 6/206 में इब्न मसऊद और अबू इमरान अल-जौनी के लिए जिम्मेदार ठहराया। (2) नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 5/162, और अल-नुकात वल-उयून 4/239। (3) अल-तबरी 18/176 द्वारा इब्न इशाक से वर्णित। (4) अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर 2/88 में, अल-तबरी 18/176, और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (16729) में वर्णित किया। कोष्ठक के बीच की जानकारी इन स्रोतों से है। (5) क़तादा, अल-हसन और अल-अराज से अल-मुहतसब 2/149, और क़तादा, इब्न अब्बास और अल-अराज से अल-शाज़ह पृ. 112, और क़तादा, अबू अल-आलिया और आसिम अल-जहदूरी से ज़ाद अल-मसीर 6/206। (6) अल-नुकात वल-उयून 4/239। (7) वही पिछला स्रोत। (8) इराब अल-कुरान 3/230। (9) उनके दीवान पृ. 116 में, और इसका उल्लेख पहले 7/402 में किया गया था।

سورہ القصص: آیات ۱۱ - ۱۴ ۲۴۲ النعمان بن سالم: «عن جانب» یعنی: ایک جانب سے (۱)۔ اور کہا گیا: شوق سے۔ ابو عمرو بن العلاء نے حکایت کی کہ یہ جذام کی لغت ہے؛ وہ کہتے ہیں: "جنبتُ إليك" یعنی: میں تیرا مشتاق ہوا (۲)۔ اور کہا گیا: «عَنْ جُنُبٍ» یعنی: اس سے دور ہٹ کر، تو انہیں پتہ نہ چلا کہ وہ کسی طریقے سے اس کی ماں ہے (۳)۔ قتادہ نے کہا: وہ اسے ایک گوشے سے دیکھنے لگی [گویا کہ] وہ اسے نہیں چاہتی (۴)، اور وہ «عَنْ جَنَبٍ» پڑھتے تھے، جیم کے فتحہ اور نون کے سکون کے ساتھ (۵)۔ ﴿وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ﴾ کہ وہ اس کی بہن ہے، کیونکہ وہ سمندر کے کنارے چل رہی تھی یہاں تک کہ اس نے انہیں دیکھ لیا کہ وہ اسے لے گئے ہیں (۶)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَحَرَّمْنَا عَلَيْهِ الْمَرَاضِعَ مِن قَبْلُ﴾ یعنی: اس کا مطلب ہے اس سے پہلے دودھ پینے سے روک دیا، یعنی اس کی ماں اور بہن کے آنے سے پہلے (۷)۔ "الْمَرَاضِعُ" مُرْضِع کی جمع ہے۔ اور جس نے "مراضيع" کہا، تو وہ مِرْضاع کی جمع ہے، اور 'فعال' کثرت کے لیے ہوتا ہے، اور اس میں مونث اور مذکر کے درمیان فرق کرنے کے لیے 'ہا' داخل نہیں ہوتی؛ کیونکہ یہ فعل پر جاری نہیں ہوتا، لیکن جس نے "مرضاعہ" کہا، وہ مبالغہ کے لیے 'ہا' لایا؛ جیسا کہ کہا جاتا ہے: "مطرابہ" (۸)۔ ابن عباس نے فرمایا: کوئی دودھ پلانے والی ایسی نہیں لائی گئی جسے اس نے قبول کیا ہو۔ اور یہ ممانعت (روک تھام) کی تحریم ہے، شرعی تحریم نہیں؛ امرؤ القیس نے کہا (۹): جالَتْ لِتَصْرَعَني فقلتُ لها اقْصِري ... إنِّي امرؤٌ صَرْعِي عليكِ حَرَامُ (۱) المحتسب ۱۴۹/۲، والشاذہ ص ۱۱۲۔ اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۲۰۶/۶ میں اسے ابن مسعود اور ابو عمران الجونی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۱۶۲/۵، والنکت والعیون ۲۳۹/۴۔ (۳) اسے طبری نے ۱۷۶/۱۸ میں ابن اسحاق سے روایت کیا ہے۔ (۴) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۸۸/۲، اور طبری نے ۱۷۶/۱۸، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۶۷۲۹) میں روایت کیا ہے۔ اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت ان مصادر سے ہے۔ (۵) المحتسب ۱۴۹/۲ از قتادہ، حسن اور

اعرج، والشاذہ ص ۱۱۲ از قتادہ، ابن عباس اور اعرج، اور زاد المسیر ۲۰۶/۶ از قتادہ، ابو العالیہ اور عاصم الجحدری۔ (۶) النکت والعیون ۲۳۹/۴۔ (۷) مصدر سابق۔ (۸) إعراب القرآن ۲۳۰/۳۔ (۹) ان کے دیوان ص ۱۱۶ میں، اور اس کا ذکر پہلے ۴۰۲/۷ میں گزر چکا ہے۔

Surah Al-Qasas: Verses 10 - 14, 243

Meaning: Refused. When his sister saw that, she said: "Shall I direct you to a household who will take care of him for you?" [to the end of] the verse. When she said: "and they will be sincere towards him," they said to her: "What makes you know? Perhaps you know his family?" She replied: "No, but they are keen for the pleasure of the King, and they desire his nursing allowance." As-Suddi and Ibn Jurayj(2) said: It was said to her when she said: "and they will be sincere towards him": "You have known the family of this boy, so guide us to them." She said: "I meant: they are sincere towards the King." So she guided them to the mother of Moses, and she went to her by their command and brought her. The boy was in Pharaoh's hands, who was comforting him out of pity, while he was crying, seeking suckle. So he handed him over to her, and when the boy smelled his mother's scent, he accepted her breast(3). Ibn Zayd said: They became suspicious of her when she said that, so she said: "And they are sincere towards the King(4)." It is said: when she said: "Shall I direct you to a household who will take care of him," and they were going to extremes in searching for a wet nurse whose breast he would accept, they said: "Who is she?" She said: "My mother." It was said: "Does she have milk?" She said: "Yes, the milk of Aaron" - who was born in a year when boys were not killed - so they said: "By Allah, you have spoken the truth. 'And they are sincere towards him'(5)," meaning: in them is compassion and sincerity(6). It is narrated that it was said to the mother of Moses when he suckled from her: "How is it that he suckled from you and not from anyone else?" She said: "I am a woman of pleasant scent and pleasant milk. Hardly any boy is brought to me but he suckles from me." Abu Imran al-Jawni said: Pharaoh used to give the mother of Moses a dinar every day(7). Al-Zamakhshari(8) said: If you ask: "How was it permissible for her to take payment for nursing her child?" I say: She did not take it as a fee for nursing, but rather it was the wealth of a combatant [harbi] that she took in the manner of...

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 4/239. (2) Tafsir al-Baghawi 3/438. (3) Al-Kashshaf 1/168. (4) Mentioned by al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 5/163 from al-Suddi. (5) Zad al-Masir 6/206 similarly. (6) Majma' al-Bayan 20/272. (7) Al-Nukat wal-'Uyun 4/239, and Abu Imran's statement was recorded by Ibn Abi Hatim in his Tafsir (16739). (8) In al-Kashshaf 3/168.

सूरह अल-क़सस: आयतें 10 - 14, 243

अर्थ: इनकार कर दिया। जब उसकी बहन ने यह देखा, तो उसने कहा: "क्या मैं तुम्हें ऐसे घर वालों का पता बताऊं जो तुम्हारे लिए इसकी देखभाल करें?" (आयत)। जब उसने "और वे उसके शुभचिंतक होंगे" कहा, तो उन्होंने उससे पूछा: "तुम्हें कैसे पता? क्या तुम उसके परिवार को जानती हो?" उसने कहा: "नहीं, लेकिन वे राजा की खुशी के लिए उत्सुक हैं, और उसकी परवरिश के लिए इच्छुक हैं(1)।" अस-सुद्दी और इब्न जुरायज(2) ने कहा: जब उसने कहा "और वे उसके शुभचिंतक होंगे", तो उससे कहा गया: "तुम इस लड़के के परिवार को जान गई हो, तो हमें उनका रास्ता दिखाओ।" उसने कहा: "मेरा मतलब था: वे राजा के शुभचिंतक हैं।" फिर उसने उन्हें मूसा की माँ के पास निर्देशित किया, और वह उनके आदेश पर उनके पास गई और उसे ले आई। लड़का फ़िरौन के हाथों में था, जो उस पर दया करते हुए उसे दिलासा दे रहा था, जबकि वह रो रहा था और दूध पीना चाहता था। तो उसने उसे उसे (माँ को) सौंप दिया, और जब लड़के ने अपनी माँ की खुशबू महसूस की, तो उसने उसका स्तन स्वीकार कर लिया(3)। इब्न ज़ैद ने कहा: जब उसने यह कहा तो उन्हें उस पर संदेह हुआ, तो उसने कहा: "और वे राजा के शुभचिंतक हैं(4)।" कहा जाता है: जब उसने कहा: "क्या मैं तुम्हें ऐसे घर वालों का पता बताऊं जो उसकी देखभाल करेंगे," और वे एक दाई की तलाश में बहुत प्रयास कर रहे थे जिसका दूध वह स्वीकार कर ले, तो उन्होंने पूछा: "वह कौन है?" उसने कहा: "मेरी माँ।" पूछा गया: "क्या उसके पास दूध है?" उसने कहा: "हाँ, हारून का दूध" - और वह एक ऐसे वर्ष में पैदा हुए थे जब लड़कों को नहीं मारा जाता था - तो उन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम, तुमने सच कहा। 'और वे उसके शुभचिंतक होंगे'(5)," यानी: उनमें करुणा और ईमानदारी है(6)। यह वर्णन किया गया है कि मूसा की माँ से पूछा गया था जब उन्होंने उन्हें दूध पिलाया था: "यह कैसे हुआ कि उसने तुमसे दूध पी लिया और किसी और से नहीं पिया?" उसने कहा: "मैं सुखद गंध और सुखद दूध वाली महिला हूं। शायद ही कोई लड़का मेरे पास लाया जाता है और वह मुझसे दूध न पिए।" अबू इमरान अल-जौनी ने कहा: फ़िरौन मूसा की माँ को हर दिन एक दीनार देता था(7)। अल-ज़मख्शारी(8) ने कहा: यदि आप पूछें: "अपने बच्चे को दूध पिलाने के लिए भुगतान लेना उनके लिए कैसे जायज था?" मैंने कहा: वह इसे दूध पिलाने के शुल्क के रूप में नहीं लेती थी, बल्कि यह एक योद्धा (हरबी) का धन था जिसे उसने इस तरह लिया...

(1) अल-नुकत वल-उयून 4/239। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/438। (3) अल-कश्शाफ़ 1/168। (4) नहस ने मानी अल-कुरान 5/163 में सुद्दी से इसका उल्लेख किया है। (5) ज़ाद अल-मसीर 6/206

इसी तरह। (6) मजमा' अल-बयान 20/272। (7) अल-नुकत वल-उयून 4/239, और अबू इमरान के कथन को इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (16739) में उद्धृत किया है। (8) अल-कश्शाफ़ 3/168 में।

سورہ القصص: آیات ۱۰ - ۱۴ ، ۲۴۳

یعنی: انکار کر دیا۔ چنانچہ جب اس کی بہن نے یہ دیکھا تو کہا: ﴿ کیا میں تمہیں ایسے گھر والوں کا پتہ بتاؤں جو تمہارے لیے اس کی کفالت کریں؟ ﴾ آیت۔ جب اس نے کہا: ﴿ اور وہ اس کے خیر خواہ ہوں گے ﴾ تو انہوں نے اس سے کہا: تمہیں کیا معلوم؟ شاید تم اس کے گھر والوں کو جانتی ہو؟ اس نے کہا: نہیں، لیکن وہ بادشاہ کی خوشنودی کے حریص ہیں، اور اس کی پرورش کے خواہش مند ہیں(۱)۔ سدی اور ابن جریج(۲) نے کہا: جب اس نے کہا: ﴿ اور وہ اس کے خیر خواہ ہوں گے ﴾ تو اس سے کہا گیا: تم اس بچے کے گھر والوں کو پہچان گئی ہو، پس ہمیں ان کا پتہ بتاؤ۔ اس نے کہا: میرا مطلب تھا: وہ بادشاہ کے خیر خواہ ہیں۔ پھر اس نے انہیں موسیٰ کی ماں کی طرف رہنمائی کی، اور وہ ان کے حکم پر ان کے پاس گئی اور اسے لے آئی۔ بچہ فرعون کے ہاتھوں میں تھا جو اس پر شفقت کرتے ہوئے اسے بہلا رہا تھا، جبکہ وہ رو رہا تھا اور دودھ مانگ رہا تھا۔ چنانچہ اس نے اسے اس کے حوالے کر دیا، اور جب بچے نے اپنی ماں کی خوشبو پائی تو اس کا دودھ قبول کر لیا(۳)۔ ابن زید نے کہا: جب اس نے یہ کہا تو انہیں اس پر شک ہوا، تو اس نے کہا: اور وہ بادشاہ کے خیر خواہ ہیں(۴)۔ کہا جاتا ہے: جب اس نے کہا: ﴿ کیا میں تمہیں ایسے گھر والوں کا پتہ بتاؤں جو اس کی کفالت کریں گے ﴾ اور وہ ایسی دایہ کی تلاش میں بہت کوشش کر رہے تھے جس کا وہ دودھ قبول کر لے، تو انہوں نے پوچھا: وہ کون ہے؟ اس نے کہا: میری ماں۔ پوچھا گیا: کیا اس کے پاس دودھ ہے؟ اس نے کہا: ہاں، ہارون کا دودھ - اور وہ ایسے سال پیدا ہوئے تھے جس میں لڑکوں کو قتل نہیں کیا جاتا تھا - تو انہوں نے کہا: اللہ کی قسم، تو نے سچ کہا۔ ﴿ اور وہ اس کے خیر خواہ ہوں گے ﴾ (۵) یعنی: ان میں شفقت اور خیر خواہی ہے(۶)۔ روایت ہے کہ موسیٰ کی ماں سے پوچھا گیا جب انہوں نے اسے دودھ پلایا: ایسا کیسے ہوا کہ اس نے تمہارا دودھ پی لیا اور

کسی اور کا نہیں پیا؟ اس نے کہا: میں خوشبو دار اور عمدہ دودھ والی عورت ہوں، میرے پاس شاید ہی کوئی بچہ لایا جائے اور وہ مجھ سے دودھ نہ پی لے۔ ابو عمران الجونی نے کہا: فرعون موسیٰ کی ماں کو ہر روز ایک دینار دیتا تھا(۷)۔ زمخشری(۸) نے کہا: اگر تم کہو: اس کے لیے اپنے بچے کو دودھ پلانے پر اجرت لینا کیسے حلال ہوا؟ میں نے کہا: وہ اسے دودھ پلانے کی اجرت کے طور پر نہیں لیتی تھی، بلکہ وہ ایک حربی کا مال تھا جسے وہ اس طرح لیتی تھی کہ...

(۱) النکت والعیون ۴/ ۲۳۹۔ (۲) تفسیر البغوی ۳/ ۴۳۸۔ (۳) الکشاف ۱/ ۱۶۸۔ (۴) نحاس نے معانی القرآن ۵/ ۱۶۳ میں سدی سے اس کا ذکر کیا ہے۔ (۵) زاد المسیر ۶/ ۲۰۶ اسی طرح۔ (۶) مجمع البیان ۲۰/ ۲۷۲۔ (۷) النکت والعیون ۴/ ۲۳۹، اور ابو عمران کے قول کو ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۶۷۳۹) میں روایت کیا ہے۔ (۸) الکشاف ۳/ ۱۶۸ میں۔

244 Surah Al-Qasas: Verses 12 - 14

Permissibility.

The Almighty says: {So We restored him to his mother} meaning: We returned him after God had softened the enemy's heart towards him, and We fulfilled the promise to her. {that she might be comforted} meaning: by her son. {and not grieve} meaning: over the separation from her son. {and that she might know that the promise of Allah is true} meaning: to know its occurrence, for she was aware that his return to her would happen. {But most of them do not know} meaning: most of Pharaoh's people do not know, i.e., they were heedless of destiny and the secret of decree. It was also said: i.e., most people do not know that Allah's promise in everything He promised is true.

The Almighty says: {And when he attained his full strength and was firmly established, We gave him judgment and knowledge.} Discussion on "attaining full strength" (al-ashudd) was previously mentioned in "Al-An'am"(1). The opinion of Rabi'ah and Malik that it refers to reaching puberty (al-hulum) is the most appropriate interpretation; because of the Almighty's saying: {until they reach the age of marriage} [An-Nisa: 6], for that is the beginning of full strength, and its maximum is thirty-four years, which is the opinion of Sufyan al-Thawri(2). "Was firmly established" (istawa), Ibn Abbas said: he reached forty years(3). Judgment (Al-Hukm): is wisdom before prophethood. It was also said: understanding of religion (fiqh). Its explanation was previously mentioned in "Al-Baqarah"(4) and others. Knowledge (Al-Ilm): is understanding according to Al-Suddi's opinion. It was also said: prophethood. Mujahid said: Fiqh. Muhammad ibn Ishaq: i.e., knowledge of what was in his religion and the religion of his forefathers; he had nine of the Children of Israel who would listen to him, follow him, and gather around him, and this was before prophethood. {And thus We reward the doers of good} meaning: just as We rewarded the mother of Moses when she surrendered to God's command, cast her son into the sea, and believed in God's promise; so We returned her son to her with gifts and pleasantries while she was safe, then We granted him intellect, wisdom, and prophethood, and thus We reward every doer of good.

(1) 9/ 111 - 114. (2) Opinions in "Al-Nukat wal-'Uyun" 4/240, and Ibn Abi Hatim narrated them in his Tafsir consecutively (16741), (16742), and (16743). (3) "Al-Nukat wal-'Uyun" 4/240. (4) 2/ 403.

244 सूरह अल-क़सस: आयतें 12 - 14

अनुमेयता (इस्तिबाहा)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर हमने उसे उसकी माँ के पास वापस पहुँचा दिया} यानी: हमने उसे वापस कर दिया जब अल्लाह ने दुश्मन के दिल को उसके प्रति नरम कर दिया था, और हमने उसके वादे को पूरा किया। {ताकि उसकी आँख ठंडी हो} यानी: अपने बेटे के कारण। {और वह दुखी न हो} यानी: अपने बेटे से अलग होने पर। {और ताकि वह जान ले कि अल्लाह का वादा सच्चा है} यानी: ताकि वह इसके घटित होने को जान ले, क्योंकि वह जानती थी कि उसे वापस लाना अवश्य होगा। {लेकिन उनमें से अधिकांश नहीं जानते} यानी: फिरौन के अधिकांश लोग नहीं जानते, यानी: वे तक़दीर और क़ज़ा (ईश्वरीय निर्णय) के रहस्य से बेखबर थे। और कहा गया है: यानी: अधिकांश लोग यह नहीं जानते कि अल्लाह का हर वादा सच्चा है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जब वह अपनी पूरी शक्ति को पहुँच गया और स्थिर हो गया, तो हमने उसे हिकमत (निर्णय क्षमता) और ज्ञान प्रदान किया।} "पूरी शक्ति" (अल-अशुद्द) के बारे में चर्चा पहले "अल-अनाम"(1) में हो चुकी है। रबीआ और मालिक का यह कहना कि इससे मुराद परिपक्वता (अल-हुलुम) है, सबसे उपयुक्त है; अल्लाह के इस फ़रमान के कारण: {यहाँ तक कि जब वे विवाह की आयु को पहुँच जाएँ} [अन-निसा: 6], क्योंकि यह पूरी शक्ति की शुरुआत है, और इसकी अधिकतम आयु चौंतीस वर्ष है, जो सुफियान अल-थौरी(2) का विचार है। "स्थिर हो गया" (इस्तवा), इब्न अब्बास ने कहा: वह चालीस वर्ष की आयु तक पहुँच गया(3)। हिकमत (अल्-हुक्म): नबुव्वत (पैग़म्बरी) से पहले की बुद्धिमत्ता है। यह भी कहा गया है: दीन की समझ (फ़िक़्ह)। इसका विवरण पहले "अल-बक़रह"(4) और अन्य में दिया जा चुका है। ज्ञान (अल-इल्म): सुद्दी के अनुसार समझ है। यह भी कहा गया है: नबुव्वत। मुजाहिद ने कहा: फ़िक़्ह। मुहम्मद इब्न इस्हाक़ ने कहा: यानी: अपने और अपने पूर्वजों के दीन का ज्ञान; उसके पास बनी इसराइल के नौ लोग थे जो उसकी बात सुनते थे, उसका अनुसरण करते थे और उसके पास इकट्ठा होते थे, और यह नबुव्वत से पहले था। {और इसी तरह हम नेक काम करने वालों को बदला देते हैं} यानी: जिस तरह हमने मूसा की माँ को बदला दिया जब उसने अल्लाह के आदेश के सामने आत्मसमर्पण कर दिया, अपने बेटे को समुद्र में डाल दिया, और अल्लाह के वादे पर विश्वास किया; तो हमने उसके बेटे को उपहारों और सुख-सुविधाओं के साथ सुरक्षित रूप से उसे लौटा दिया, फिर हमने उसे बुद्धि, हिकमत और नबुव्वत प्रदान की, और इसी तरह हम हर नेक काम करने वाले को बदला देते हैं।

(1) 9/ 111 - 114. (2) "अल-नुकात वल-उयून" 4/240 में विचार, और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर में उन्हें क्रमिक रूप से (16741), (16742) और (16743) पर उद्धृत किया है। (3) "अल-नुकात वल-उयून" 4/240. (4) 2/ 403.

۲۴۴ سورة القصص: آیات ۱۲ - ۱۴

الاستباحہ۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿فَرَدَدْنَٰهُ إِلَىٰٓ أُمِّهِۦ﴾ یعنی: ہم نے اسے واپس لوٹا دیا جبکہ اللہ نے دشمن کے دل کو اس پر نرم کر دیا تھا، اور ہم نے اس سے کیا ہوا وعدہ پورا کر دیا۔ ﴿كَىْ تَقَرَّ عَيْنُهَا﴾ یعنی: اپنے بیٹے کے ذریعے (اس کی آنکھیں ٹھنڈی ہوں)۔ ﴿وَلَا تَحْزَنَ﴾ یعنی: اپنے بیٹے کی جدائی پر۔ ﴿وَلِتَعْلَمَ أَنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ﴾ یعنی: تاکہ وہ اس کے وقوع پذیر ہونے کو جان لے، کیونکہ وہ جانتی تھی کہ اس کا واپس آنا یقینی ہے۔ ﴿وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾ یعنی: آلِ فرعون کے اکثر لوگ نہیں جانتے، یعنی: وہ تقدیر اور قضا کے راز سے غافل تھے۔ اور کہا گیا: یعنی: اکثر لوگ نہیں جانتے کہ اللہ کا ہر وعدہ سچا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُۥ وَٱسْتَوَىٰٓ ءَاتَيْنَٰهُ حُكْمًا وَعِلْمًا﴾ "اشد" کے بارے میں کلام "الانعام"(۱) میں گزر چکا ہے۔ ربیعہ اور مالک کا قول کہ اس سے مراد بلوغت ہے، سب سے زیادہ موزوں ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿حَتَّىٰٓ إِذَا بَلَغُوا۟ ٱلنِّكَاحَ﴾ [النساء: ۶] کیونکہ یہ قوت و شباب کا آغاز ہے، اور اس کی آخری حد چونتیس سال ہے، اور یہی سفیان ثوری(۲) کا قول ہے۔ "استوی" کے بارے میں ابن عباس نے کہا: وہ چالیس سال کی عمر کو پہنچ گیا(۳)۔ "الحکم": نبوت سے پہلے کی دانائی و حکمت ہے۔ اور کہا گیا: دین میں سمجھ بوجھ (فقہ)۔ اس کی وضاحت "البقرہ"(۴) وغیرہ میں گزر چکی ہے۔ "العلم": سدی کے قول کے مطابق فہم و ادراک ہے۔ اور کہا گیا: نبوت۔ مجاہد نے کہا: فقہ۔ محمد بن اسحاق نے کہا: یعنی: اپنے اور اپنے آباؤ اجداد کے دین کا علم؛ اس کے پاس بنی اسرائیل کے نو آدمی تھے جو اس کی بات سنتے تھے، اس کی پیروی کرتے تھے اور اس کے پاس جمع ہوتے تھے، اور یہ نبوت سے پہلے کا واقعہ ہے۔ ﴿وَكَذَٰلِكَ نَجْزِى

ٱلْمُحْسِنِينَ﴾ یعنی: جس طرح ہم نے موسیٰ کی ماں کو بدلہ دیا جب اس نے اللہ کے حکم کے سامنے سر تسلیم خم کر دیا، اپنے بیٹے کو دریا میں ڈال دیا، اور اللہ کے وعدے کی تصدیق کی؛ تو ہم نے اس کے بیٹے کو تحائف اور راحتوں کے ساتھ صحیح و سلامت اس کی طرف لوٹا دیا، پھر ہم نے اسے عقل، حکمت اور نبوت عطا فرمائی، اور اسی طرح ہم ہر نیکوکار کو بدلہ دیتے ہیں۔

(۱) ۹/ ۱۱۱ - ۱۱۴۔ (۲) النکت والعیون ۴/ ۲۴۰، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر میں اسے تسلسل کے ساتھ (۱۶۷۴۱)، (۱۶۷۴۲) اور (۱۶۷۴۳) پر نقل کیا ہے۔ (۳) النکت والعیون ۴/ ۲۴۰۔ (۴) ۲/ ۴۰۳۔

Page 245

Surah Al-Qasas: Verses 15 - 19

His saying, the Exalted: {And he entered the city at a time of inattention by its people and found therein two men fighting: one from his faction and one from among his enemy. And the one from his faction called for help to him against the one from his enemy, so Moses struck him and [unintentionally] killed him. [Moses] said, "This is from the work of Satan. Indeed, he is a manifest, misleading enemy." (15) He said, "My Lord, indeed I have wronged myself, so forgive me," and He forgave him. Indeed, He is the Forgiving, the Merciful. (16) He said, "My Lord, for the favor You have bestowed upon me, I will never be an assistant to the criminals." (17) And he became inside the city fearful and anticipating [danger], when suddenly the one who sought his help the previous day cried out to him [for help again]. Moses said to him, "Indeed, you are a manifest deviator." (18) And when he wanted to strike the one who was an enemy to both of them, he said, "O Moses, do you intend to kill me as you killed someone yesterday? You only want to be a tyrant in the land and do not want to be among the reformers." (19)}

His saying, the Exalted: {And he entered the city at a time of inattention by its people} It is said: When Moses, peace be upon him, realized the truth he was upon in his religion, he criticized what Pharaoh's people were upon, and that became widely known of him. So they frightened him, and he feared them; thus, he would only enter Pharaoh's city fearful and in hiding (1). As-Suddi said: Moses, at the time of this story, was formally associated with Pharaoh and used to ride his mounts, to the extent that he was called "Moses son of Pharaoh." One day Pharaoh rode out and traveled to one of the cities of Egypt called Memphis - Muqatil said: at a distance of two parasangs from Egypt - then Moses learned of Pharaoh's riding out, so he rode after him and reached that village at the time of the midday nap, which is the time of inattention. This was stated by Ibn Abbas. He also said: It is between the evening prayer ('Isha) and the time of darkness ('Atamah). Ibn Ishaq said: Rather, the city was Egypt itself, and Moses at this time had openly shown opposition to Pharaoh and criticized their worship of Pharaoh and idols, so he entered Pharaoh's city one day at a time of inattention by its people (2). Sa'id bin Jubayr and Qatadah said: It was at noon while the people were sleeping (3). Ibn Zayd said: Pharaoh had openly opposed Moses and expelled him from the city, and he was absent from it for years, and he came while the people were in a state of inattention because they had forgotten about his matter.

(1) Tafsir al-Baghawi 438/3. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/ 280 without Muqatil's statement, which is in Tafsir al-Baghawi 438/3. (3) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 166/5.

पृष्ठ २४५

सूरह अल-क़सस: आयत १५ - १९

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और उसने शहर में ऐसे समय प्रवेश किया जब उसके निवासी बेखबर थे, तो उसने वहाँ दो आदमियों को लड़ते हुए पाया; यह उसकी अपनी जाति का था और वह उसके शत्रु की जाति का। तो जो उसकी अपनी जाति का था उसने अपने शत्रु के विरुद्ध उससे मदद माँगी, तो मूसा ने उसे घूँसा मारा और उसका काम तमाम कर दिया। उसने कहा, "यह शैतान का काम है। वास्तव में, वह एक स्पष्ट गुमराह करने वाला शत्रु है।" (१५) उसने कहा, "ऐ मेरे रब! वास्तव में मैंने अपने आप पर ज़ुल्म किया है, अतः मुझे क्षमा कर दे," तो उसने उसे क्षमा कर दिया। वास्तव में वह बहुत क्षमाशील और अत्यंत दयावान है। (१६) उसने कहा, "ऐ मेरे रब! उस अनुग्रह के कारण जो तूने मुझ पर किया है, मैं कभी अपराधियों का सहायक नहीं बनूँगा।" (१७) फिर वह शहर में डरते हुए और टोह लेते हुए सुबह की, तो क्या देखता है कि वही व्यक्ति जिसने कल उससे मदद माँगी थी, फिर उसे पुकार रहा है। मूसा ने उससे कहा, "निस्संदेह, तू तो एक स्पष्ट गुमराह व्यक्ति है।" (१८) फिर जब उसने चाहा कि उस व्यक्ति पर हाथ डाले जो उन दोनों का शत्रु था, तो उसने कहा, "ऐ मूसा! क्या तुम मुझे मारना चाहते हो जैसे तुमने कल एक व्यक्ति को मार डाला था? तुम तो बस धरती में एक अत्याचारी बनना चाहते हो और सुधार करने वालों में से नहीं होना चाहते।" (१९)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उसने शहर में ऐसे समय प्रवेश किया जब उसके निवासी बेखबर थे} कहा गया है: जब मूसा अलैहिस्सलाम को उस सत्य का ज्ञान हुआ जिस पर वह अपने धर्म में थे, तो उन्होंने फ़िरऔन की कौम के तौर-तरीकों की आलोचना की, और यह बात उनसे फैल गई। तो उन्होंने उन्हें डराया और वह उनसे डरे, इसलिए वह फ़िरऔन के शहर में केवल डरते हुए और छिपकर ही प्रवेश करते थे (१)। सुद्दी ने कहा: मूसा इस कहानी के समय फ़िरऔन से जुड़े होने के तौर-तरीकों पर थे, और वह उसकी सवारियों पर सवार होते थे, यहाँ तक कि उन्हें मूसा इब्न फ़िरऔन कहा जाता था। एक दिन फ़िरऔन सवार हुआ और मिस्र के शहरों में से एक शहर की ओर चला जिसे मनफ़ कहा जाता है - मुक़ातिल ने कहा: मिस्र से दो फ़ार्सख़ की दूरी पर - फिर मूसा को फ़िरऔन के निकलने की जानकारी हुई, तो वह उसके पीछे सवार हुए और उस गाँव में दोपहर के आराम (क़ैलूला) के समय पहुँचे, जो बेख़बरी का समय होता है। यह बात इब्न अब्बास ने कही। उन्होंने यह भी कहा: यह इशा और रात के अंधेरे (अतमा) के बीच का समय है। इब्न इस्हाक़ ने कहा: बल्कि शहर स्वयं मिस्र ही था, और मूसा इस समय फ़िरऔन के विरोध को प्रकट कर चुके थे, और फ़िरऔन

और मूर्तियों की पूजा करने के लिए उनकी आलोचना करते थे, तो वह एक दिन फ़िरऔन के शहर में उसके निवासियों की बेख़बरी के समय प्रवेश कर गए (२)। सईद बिन जुबैर और क़तादा ने कहा: दोपहर का समय था और लोग सो रहे थे (३)। इब्न ज़ैद ने कहा: फ़िरऔ ने मूसा का विरोध किया था और उन्हें शहर से निकाल दिया था, और वह वर्षों तक उससे अनुपस्थित रहे, और वह तब आए जब लोग उनकी बात भूल जाने के कारण बेख़बरी में थे।

(१) तफ़सीर अल-बग़वी ४३८/३। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/ २८० मुक़ातिल के कथन के बिना, और यह तफ़सीर अल-बग़वी ४३८/३ में है। (३) मा'नी अल-क़ुरआन अल-नहहास द्वारा १६६/५।

صفحہ ۲۴۵

سورة القصص: آیات ۱۵ - ۱۹

ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿اور وہ شہر میں ایسے وقت داخل ہوا جب وہاں کے باشندے غفلت میں تھے، تو وہاں دو آدمیوں کو لڑتے ہوئے پایا؛ ایک اس کے اپنے گروہ کا تھا اور دوسرا اس کے دشمنوں میں سے تھا۔ پس جو اس کے اپنے گروہ کا تھا اس نے اپنے دشمن کے خلاف اس سے فریاد کی، تو موسیٰ نے اسے مکا مارا اور اس کا کام تمام کر دیا۔ (موسیٰ نے) کہا، 'یہ شیطان کا کام ہے، بے شک وہ ایک کھلا گمراہ کرنے والا دشمن ہے۔' (۱۵) اس نے عرض کیا، 'اے میرے رب! بے شک میں نے اپنی جان پر ظلم کیا، سو مجھے معاف فرما،' پس اللہ نے اسے معاف کر دیا۔ بے شک وہی بہت بخشنے والا، نہایت رحم والا ہے۔ (۱۶) اس نے عرض کیا، 'اے میرے رب! اس احسان کی بدولت جو تو نے مجھ پر کیا ہے، اب میں کبھی مجرموں کا مددگار نہیں بنوں گا۔' (۱۷) پھر وہ شہر میں ڈرتے ہوئے اور ٹوہ لیتے ہوئے صبح کے وقت پہنچا، تو اچانک دیکھا کہ وہی شخص جس نے کل اس سے مدد مانگی تھی، اسے پکار رہا ہے۔ موسیٰ نے اس سے کہا، 'بے شک تو تو صریح گمراہ ہے۔' (۱۸) پھر جب اس نے چاہا کہ اس شخص پر ہاتھ ڈالے جو ان دونوں کا دشمن تھا، تو وہ بول اٹھا، 'اے موسیٰ! کیا تم مجھے قتل کرنا چاہتے ہو جس طرح تم نے کل ایک جان کو قتل کیا تھا؟ تم تو بس زمین میں جبار بننا چاہتے ہو اور تم اصلاح کرنے والوں میں سے ہونا نہیں چاہتے۔' (۱۹)﴾

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿اور وہ شہر میں ایسے وقت داخل ہوا جب وہاں کے باشندے غفلت میں تھے﴾ کہا گیا: جب موسیٰ علیہ السلام کو اس حق کی پہچان ہو گئی جس پر وہ اپنے دین میں تھے، تو انہوں نے فرعون کی قوم کے طریقوں پر عیب لگایا، اور یہ بات ان کی طرف سے پھیل گئی، تو انہوں

نے انہیں ڈرایا اور وہ ان سے ڈرے، چنانچہ وہ فرعون کے شہر میں صرف ڈرتے ہوئے اور چھپ کر ہی داخل ہوتے تھے (١)۔ سدی نے کہا: اس قصے کے وقت موسیٰ فرعون سے وابستگی کی روش پر تھے، اور وہ اس کی سواریوں پر سوار ہوتے تھے، یہاں تک کہ انہیں موسیٰ ابنِ فرعون کہا جاتا تھا۔ ایک دن فرعون سوار ہوا اور مصر کے شہروں میں سے ایک شہر کی طرف چلا جسے 'منف' کہا جاتا ہے - مقاتل نے کہا: مصر سے دو فرسخ کے فاصلے پر - پھر موسیٰ کو فرعون کے نکلنے کا علم ہوا، تو وہ اس کے پیچھے سوار ہوئے اور اس بستی میں دوپہر کے آرام (قائلہ) کے وقت پہنچے، اور یہ غفلت کا وقت ہوتا ہے۔ یہ بات ابنِ عباس نے کہی۔ انہوں نے یہ بھی کہا: یہ عشاء اور رات کے اندھیرے (عتمہ) کے درمیان کا وقت ہے۔ ابنِ اسحاق نے کہا: بلکہ شہر خود مصر ہی تھا، اور موسیٰ اس وقت فرعون کی مخالفت ظاہر کر چکے تھے، اور ان پر فرعون اور بتوں کی عبادت کا عیب لگاتے تھے، تو وہ ایک دن فرعون کے شہر میں اس کے باشندوں کی غفلت کے وقت داخل ہوئے (٢)۔ سعید بن جبیر اور قتادہ نے کہا: دوپہر کا وقت تھا اور لوگ سو رہے تھے (٣)۔ ابنِ زید نے کہا: فرعون نے موسیٰ سے دشمنی مول لی تھی اور انہیں شہر سے نکال دیا تھا، اور وہ برسوں تک اس سے غائب رہے، اور وہ تب آئے جب لوگ ان کے معاملے کو بھول کر غفلت میں تھے۔

(١) تفسیر البغوی ٣/ ٤٣٨۔ (٢) المحرر الوجیز ٤/ ٢٨٠ مقاتل کے قول کے بغیر، اور یہ تفسیر البغوی ٣/ ٤٣٨ میں ہے۔ (٣) معانی القرآن للنحاس ٥/ ١٦٦۔

Surah Al-Qasas: Verses 15 - 19 246 ...and after their long absence from him, and that was a day of a festival (1). Ad-Dahhak said: He sought to enter the city at a time when its people were unaware, so he entered it when he knew that about them. Thus it came from him the killing of the man before he was commanded to kill him, so he asked his Lord's forgiveness and He forgave him. It is said in speech: "I entered the city when its people were heedless," and it is not said: "at [upon] the time its people were heedless" [with the preposition 'ala']; so "ala" entered in this verse because the heedlessness itself is what was intended. This became as if you say: "I came upon heedlessness," and if you wish, you say: "I came at [upon] a time of heedlessness," and such is the verse. {And he found therein two men fighting, one from his faction} - the meaning is: if an observer looked at them, he would say: this is from his faction, i.e., from the Children of Israel, {and this one from his enemy} i.e., from the people of Pharaoh (2). {So the one from his faction called upon him for help} i.e., sought his support and aid, and likewise He said in the verse after it: {Lo! he who had sought his help the day before was crying out to him [again]} i.e., seeking his rescue against another Copt. He aided him only because helping the oppressed is a religious principle in all nations among all peoples, and an obligation in all divine laws (3). Qatada said: The Copt wanted to force the Israelite to carry firewood for Pharaoh's kitchen, but he refused, so he called for Moses' help. Said bin Jubayr said: He was a baker for Pharaoh. {So Moses struck him with his fist} Qatada said: with his staff. Mujahid said: with his palm, i.e., he pushed him. Al-wakz, al-lakz, al-lahz, and al-lahd mean the same thing (4), which is striking with the closed fist like a knot of seventy-three. Ibn Mas'ud read it as: "fa-lakazahu" [with an 'l']. It was said: al-lakz is on the jaws, and al-wakz is on the heart. At-Tha'labi narrated that in the mushaf of Abdullah bin Mas'ud it is "fa-nakazahu" with an 'n' and the meaning is the same (5). Al-Jawhari said on the authority of Abu 'Ubaidah: Al-lakz is striking with the fist on the chest. Abu Zaid said: on the whole body. Al-lahz is striking with the fist on the chest like al-lakz. On the authority of Abu 'Ubaidah also. Abu Zaid said: it is with the fist on the sides of the neck and the neck. And the man is "milhaz" with a kasra on the 'm'. Al-Asma'i said: nakazahu...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 280. (2) I'rab al-Qur'an 3 / 231 - 232. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3 / 1453. (4) An-Nukat wal-'Uyun 4 / 242. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 280.

सूरह अल-क़सस: आयतें 15 - 19 246 ...और उनसे उनकी जुदाई की मुद्दत लंबी हो गई थी, और वह ईद (त्योहार) का दिन था (1)। अद-दह्हाक ने कहा: उन्होंने शहर में ऐसे वक्त दाखिल होना चाहा जब उसके निवासी गाफिल (असावधान) थे, तो वे उसमें तब दाखिल हुए जब उन्हें उनकी इस हालत का पता चला। फिर उनसे उस व्यक्ति की हत्या तब हो गई जब उन्हें अभी हत्या का आदेश नहीं दिया गया था, तो उन्होंने अपने रब से माफी मांगी और उसने उन्हें माफ कर दिया। और बोलचाल में कहा जाता है: "मैं शहर में तब दाखिल हुआ जब उसके लोग गाफिल थे," और यह नहीं कहा जाता: "गाफिल होने के वक्त पर" ['अला' के साथ]; तो इस आयत में 'अला' का प्रयोग हुआ है क्योंकि गाफलत ही मुख्य विषय है। यह वैसा ही हो गया जैसे आप कहें: "मैं गाफलत पर आया," और यदि आप चाहें तो कहें: "मैं गाफलत के वक्त आया," और आयत का भी यही हाल है। ﴿फ़वजदा फ़ीहा र्जुलैनी यक्ततिलानी हाज़ा मिन शिअतिही﴾ और इसका अर्थ यह है कि: यदि कोई देखने वाला उन्हें देखता तो कहता: यह उसके गिरोह से है, यानी बनी इसराइल से, ﴿वहाज़ा मिन अदुव्विही﴾ यानी फिरौन की कौम से (2)। ﴿फ़स्तगासहूल्लज़ी मिन शिअतिही﴾ यानी उसने उनकी मदद और सहायता चाही, और इसी तरह इसके बाद वाली आयत में फरमाया: ﴿फ़इज़ल्लज़ी इस्तंसरहू बिल-अम्सी यस्तसरिखुहू﴾ यानी वह किसी दूसरे किब्ती के खिलाफ उनसे मदद मांग रहा था। उन्होंने उसकी मदद केवल इसलिए की क्योंकि मज़लूम (पीड़ित) की मदद करना सभी राष्ट्रों और समुदायों में एक धार्मिक उसूल है, और सभी शरीयतों में एक फर्ज है (3)। कतादा ने कहा: किब्ती चाहता था कि इसराइली को फिरौन के रसोईघर के लिए लकड़ियाँ ढुलवाए लेकिन उसने इनकार कर दिया, तो उसने मूसा से मदद मांगी। सईद बिन जुबैर ने कहा: वह फिरौन का नानबाई (बनाने वाला) था। ﴿फ़वक़ज़हू मूसा﴾ कतादा ने कहा: अपनी लाठी से। मुजाहिद ने कहा: अपनी हथेली से, यानी उसे धक्का दिया। 'अल-वक़ज़', 'अल-लक़ज़', 'अल-लहज़' और 'अल-लहद' का एक ही अर्थ है (4), और वह है बंद मुट्ठी से मारना जैसे तिहत्तर की गांठ। इब्न मसूद ने इसे "फ़लक़ज़हू" [ल के साथ] पढ़ा। कहा गया है: 'अल-लक़ज़' ठुड्डी पर मारना है, और 'अल-वक़ज़' दिल पर। अल-सअ़लबी ने उल्लेख किया है कि अब्दुल्ला बिन मसूद के मुसहफ़ में यह "फ़नक़ज़हू" नून के साथ है और अर्थ एक ही है (5)। अल-जौहरी ने अबू उबैदा के हवाले से कहा: 'अल-लक़ज़' सीने पर मुक्के से मारना है। अबू ज़ैद ने कहा: पूरे शरीर पर। 'अल-लहज़' अल-लक़ज़ की तरह सीने पर मुक्के से मारना है। यह भी अबू उबैदा से है। अबू ज़ैद ने कहा: यह गर्दन के पास मुक्के से मारना है। और उस व्यक्ति को "मिल्हज़" कहा जाता है 'मीम' पर कसरा के साथ। अल-अ़समई ने कहा: नक़ज़हू (उसे कोंचा),

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 280। (2) इ'राब अल-कुरआन 3 / 231 - 232। (3) अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी 3 / 1453। (4) अन-नुकत वल-'उयून 4 / 242। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 280।

سورہ القصص: آیات ۱۵ - ۱۹ ۲۴۶ اور ان سے (موسیٰ علیہ السلام کی) جدائی کو طویل عرصہ گزر چکا تھا، اور وہ عید کا دن تھا (۱)۔ اور ضحاک نے کہا: انہوں نے شہر میں اس وقت داخل ہونا چاہا جب اس کے مکین غافل تھے، چنانچہ وہ اس میں تب داخل ہوئے جب انہیں ان کی اس حالت کا علم ہوا، پھر ان سے اس شخص کا قتل اس وقت سرزد ہوا جب ابھی انہیں قتل کا حکم نہیں دیا گیا تھا، پس انہوں نے اپنے رب سے معافی مانگی تو اس نے انہیں معاف کر دیا۔ اور کلام میں کہا جاتا ہے: "میں شہر میں داخل ہوا جب اس کے لوگ غافل تھے"، اور یہ نہیں کہا جاتا: "غافل ہونے کے وقت پر" [لفظ 'علیٰ' کے ساتھ]؛ پس اس آیت میں لفظ "علیٰ" داخل ہوا کیونکہ غفلت ہی مقصود ہے، پس یہ ایسے ہی ہو گیا جیسے تم کہو: "میں غفلت پر آیا"، اور اگر تم چاہو تو کہو: "میں غفلت کے وقت آیا"، اور آیت کا بھی یہی حال ہے۔ ﴿فَوَجَدَ فِيهَا رَجُلَيْنِ يَقْتَتِلَانِ هَذَا مِن شِيعَتِهِ﴾ اور اس کا معنی یہ ہے کہ: اگر کوئی دیکھنے والا انہیں دیکھتا تو کہتا: یہ اس کے گروہ سے ہے، یعنی بنی اسرائیل میں سے، ﴿وَهَذَا مِنْ عَدُوِّهِ﴾ یعنی فرعون کی قوم سے (۲)۔ ﴿فَاسْتَغَاثَهُ الَّذِي مِن شِيعَتِهِ﴾ یعنی اس نے ان کی مدد اور فریاد چاہی، اور اسی طرح اللہ تعالیٰ نے اس کے بعد والی آیت میں فرمایا: ﴿فَإِذَا الَّذِي اسْتَنصَرَهُ بِالْأَمْسِ يَسْتَصْرِخُهُ﴾ یعنی وہ کسی دوسرے قبطی کے خلاف ان سے فریاد کر رہا تھا، اور انہوں نے اس کی مدد محض اس لیے کی کیونکہ مظلوم کی مدد کرنا تمام امتوں اور قوموں میں ایک دینی فریضہ ہے، اور تمام شریعتوں میں فرض ہے (۳)۔ قتادہ نے کہا: قبطی نے چاہا کہ اسرائیلی سے بیگار لے کر فرعون کے باورچی خانے کے لیے لکڑیاں ڈھلوائے مگر اس نے انکار کر دیا، تو اس نے موسیٰ سے فریاد کی۔ سعید بن جبیر نے کہا: وہ فرعون کا نان بائی تھا۔ ﴿فَوَكَزَهُ مُوسَى﴾ قتادہ نے کہا: اپنے عصا سے۔ اور مجاہد نے کہا: اپنی ہتھیلی سے، یعنی اسے دھکا دیا۔ اور 'الوکز'، 'اللکز'، 'اللهز' اور 'اللهد' سب ایک ہی معنی میں ہیں (۴)، اور وہ ہے

بند مٹھی سے مارنا جیسے تہتر کی گرہ۔ اور ابن مسعود نے اسے "فَلَكَزَهُ" پڑھا۔ اور کہا گیا: 'اللكز' ٹھوڑی (جبڑے) پر مارنا ہے، اور 'الوكز' دل پر۔ اور ثعلبی نے نقل کیا کہ عبداللہ بن مسعود کے مصحف میں "فَنَكَزَهُ" نون کے ساتھ ہے اور معنی ایک ہی ہے (۵)۔ اور جوہری نے ابو عبیدہ سے روایت کیا ہے: 'اللكز' سینے پر بند مٹھی سے مارنا ہے۔ اور ابو زید نے کہا: پورے جسم پر، اور 'اللهز' سینے پر مکے سے مارنا ہے 'اللكز' کی طرح۔ یہ بھی ابو عبیدہ سے مروی ہے۔ اور ابو زید نے کہا: وہ مٹھی سے جبڑے کی ہڈیوں اور گردن پر مارنا ہے، اور اس شخص کو "مِلْهَز" کہا جاتا ہے میم کے کسرہ کے ساتھ اور اصمعی نے کہا: نَكَزه،

(۱) المحرر الوجيز ۴ / ۲۸۰۔ (۲) إعراب القرآن ۳ / ۲۳۱ - ۲۳۲۔ (۳) أحكام القرآن لابن العربي ۳ / ۱۴۵۳۔ (۴) النكت والعيون ۴ / ۲۴۲۔ (۵) المحرر الوجيز ۴ / ۲۸۰۔

Meaning: he struck him and pushed him. Al-Kisa'i said: *nahazahu* is like *nakazahu* and *wakazahu*, meaning: he struck him and pushed him. And *lahadahu lahdan* means: he pushed him into humiliation, so he is *malhud* (humiliated), and likewise *lahhadahu*; Tarafa said, dispraising a man: Slow to answer the caller, swift to obscenity... humiliated by the fists of men, shoved (*mulahhad*). (1) Meaning: pushed away, and the doubling (shaddah) is for intensity (2). Aisha, may Allah be pleased with her, said: "He pushed me (*lahadani*)" – meaning the Prophet ﷺ – "a push that hurt me." Narrated by Muslim (3). So Moses, peace be upon him, did that while not intending to kill him; he only intended to push him, but it cost him his life, which is the meaning of: {So he finished him} (4). And anything you come upon and finish, you have finished it (5). He said: The courageous [snake] bit him and finished him. (6) {He said, "This is from the work of Satan"} meaning: from his misleading. Al-Hasan said: It was not permissible to kill a disbeliever at that time in that situation; because it was a state of refraining from fighting (7). {Indeed, he is an enemy, misleading [and] manifest} one news after another (8). {He said, "My Lord, indeed I have wronged myself, so forgive me," and He forgave him} Moses, peace be upon him, regretted that punch which resulted in the loss of life, so his regret led him to submit to his Lord and ask forgiveness for his sin. Qatada said: By Allah, he knew the way out and asked for forgiveness, then he ﷺ continued to count that against himself, despite knowing he had been forgiven, until on the Day of Resurrection he says: "I killed a soul I was not commanded to kill" (9). He only counted it as a sin against himself and said: {I have wronged myself, so forgive me} because of...

(1) Diwan Tarafa p. 40, in it: *al-jula* instead of *al-da'i*. (2) Al-Sihah (lakaza), (lahaza), (nakazahu), and (lahada). (3) In his Sahih (974): (103). (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1453. (5) Al-Wasit 3/393. (6) The last part of a verse by Jarir, found in his Diwan 2/913, its beginning: "Do they boast when they have seen their snakes?" Its commentator said: *al-mufayasha* is boasting. *al-haqqat*: a non-venomous snake. *al-ashja'*: means the brave among the killer snakes. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/242. (8) I'rab al-Qur'an 3/232. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 4/280 - 281.

सूरा अल-क़सस, आयत 15 - 19 247

यानी: उसे मारा और धक्का दिया। अल-किसाई ने कहा: 'नहज़ा' 'नकज़ा' और 'वकज़ा' की तरह है, यानी: उसे मारा और धक्का दिया। और 'लहदाहु लहदन' का अर्थ है: उसे अपमानित करते हुए धक्का दिया, तो वह 'मल्हूद' (अपमानित) है, और इसी तरह 'लहहादहु'; तरफ़ा ने एक आदमी की निंदा करते हुए कहा: पुकारने वाले के लिए धीमा, अश्लीलता की ओर तेज़... पुरुषों के घूंसों से अपमानित, धक्का दिया गया (मल्हद)। (1) यानी: दूर धकेला गया, और यहाँ शद्दा (द्वित्व) अधिकता के लिए है (2)। आयशा रज़ियल्लाहु अन्हा ने कहा: "उन्होंने मुझे धक्का दिया (लहदनी)" - यानी नबी ﷺ ने - "एक ऐसा धक्का जिसने मुझे दर्द दिया।" इसे मुस्लिम ने संकलित किया है (3)। तो मूसा अलैहिस्सलाम ने ऐसा किया जबकि वे उन्हें मारना नहीं चाहते थे; उन्होंने केवल उन्हें धक्का देने का इरादा किया था, लेकिन इससे उनकी जान चली गई, जिसका अर्थ है: {तो उन्होंने उसका काम तमाम कर दिया} (4)। और जिस भी चीज़ पर आप आएँ और उसे पूरा कर दें, तो आपने उसे समाप्त कर दिया है (5)। उन्होंने कहा: साहसी [साँप] ने उसे काट लिया और उसका काम तमाम कर दिया। (6) {उसने कहा, "यह शैतान के काम से है"} यानी: उसके बहकाने से। अल-हसन ने कहा: उस समय उस स्थिति में काफिर को मारना जायज़ नहीं था; क्योंकि वह युद्ध से रुकने की स्थिति थी (7)। {बेशक वह दुश्मन है, गुमराह करने वाला, स्पष्ट} एक खबर के बाद दूसरी खबर (8)। {उसने कहा, "ऐ मेरे रब, बेशक मैंने अपनी जान पर ज़ुल्म किया है, तो मुझे माफ़ कर दे," और उसने उसे माफ़ कर दिया} मूसा अलैहिस्सलाम को उस मुक्के पर पछतावा हुआ जिसमें जान चली गई थी, इसलिए उनके पछतावे ने उन्हें अपने रब के सामने झुकने और अपने गुनाह के लिए माफी माँगने पर मजबूर किया। क़तादा ने कहा: अल्लाह की कसम, उन्हें बाहर निकलने का रास्ता पता था और उन्होंने माफी मांगी, फिर वे ﷺ इसे अपने खिलाफ गिनते रहे, बावजूद इसके कि वे जानते थे कि उन्हें माफ कर दिया गया है, यहाँ तक कि क़यामत के दिन वे कहेंगे: "मैंने एक ऐसी जान ली जिसे मारने का मुझे हुक्म नहीं दिया गया था" (9)। उन्होंने इसे अपने खिलाफ गुनाह माना और कहा: {मैंने अपनी जान पर ज़ुल्म किया है, तो मुझे माफ़ कर दे} क्योंकि...

(1) दीवान तरफ़ा पृ. 40, इसमें: 'अल-दा'ई' की जगह 'अल-जुला' है। (2) अस-सिहाह (लकज़ा), (लहज़ा), (नकज़हु), और (लहदा)। (3) उनके सहीह (974) में: (103)। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 3/1453। (5) अल-वसीत 3/393। (6) जरीर की एक कविता का अंतिम भाग, उनके दीवान 2/913 में, इसकी शुरुआत: "क्या वे डींगें मारते हैं जब उन्होंने अपने सांपों को देख

लिया है?" इसके टीकाकार ने कहा: 'अल-मुफ़ायशा' का अर्थ है डींग मारना। 'अल-हक़्क़ात': बिना ज़हर वाला साँप। 'अल-अशजअ': का अर्थ है घातक साँपों में बहादुर। (7) अल-नुकत वल-'उयून 4/242। (8) एराब अल-क़ुरान 3/232। (9) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/280 - 281।

سورة القصص، آیات 15 - 19 247

یعنی: اسے مارا اور دھکا دیا۔ الکسائی نے کہا: 'نھزہ' 'نکزہ' اور 'وکزہ' کی طرح ہے، یعنی: اسے مارا اور دھکا دیا۔ اور 'لھدہ لھداً' کا مطلب ہے: اسے ذلت کے ساتھ دھکا دیا، تو وہ 'ملھود' ہے، اور اسی طرح 'لھّدہ'؛ طرفہ نے ایک شخص کی مذمت کرتے ہوئے کہا: پکارنے والے کے لیے سست، بے حیائی کی طرف تیز... مردوں کے مکوں سے ذلیل، دھکا دیا گیا (ملھد)۔ (1) یعنی: دھکیل دیا گیا، اور تشدید زیادتی کے لیے ہے (2)۔ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: "انہوں نے مجھے دھکا دیا (لھدنی)" - یعنی نبی ﷺ نے - "ایسا دھکا جس نے مجھے تکلیف دی۔" اسے مسلم نے روایت کیا ہے (3)۔ تو موسیٰ علیہ السلام نے ایسا کیا حالانکہ وہ اسے مارنا نہیں چاہتے تھے؛ انہوں نے صرف اسے پیچھے ہٹانے کا ارادہ کیا تھا، لیکن اس سے اس کی جان چلی گئی، اور یہی معنی ہے: ﴿فَقَضَىٰ عَلَيْهِ﴾ (پس اس کا کام تمام کر دیا) (4)۔ اور جس چیز پر تم آؤ اور اسے فارغ کر دو، تو تم نے اسے ختم کر دیا (5)۔ اس نے کہا: بہادر [سانپ] نے اسے ڈسا اور اس کا کام تمام کر دیا۔ (6) ﴿قَالَ هَٰذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ﴾ یعنی: اس کے بہکاوے سے۔ حسن بصری نے کہا: اس وقت اس حال میں کافر کو قتل کرنا جائز نہیں تھا؛ کیونکہ وہ لڑائی سے رکنے کی حالت تھی (7)۔ ﴿إِنَّهُ عَدُوٌّ مُّضِلٌّ مُّبِينٌ﴾ ایک خبر کے بعد دوسری خبر (8)۔ ﴿قَالَ رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي فَغَفَرَ لَهُ﴾ موسیٰ علیہ السلام اس مکّے پر نادم ہوئے جس میں جان چلی گئی تھی، چنانچہ ان کی ندامت نے انہیں اپنے رب کے حضور جھکنے اور اپنے گناہ کی معافی مانگنے پر آمادہ کیا۔ قتادہ نے کہا: اللہ کی قسم، انہوں نے راستہ پہچان لیا اور معافی مانگی، پھر وہ ﷺ مسلسل اسے اپنے خلاف شمار کرتے رہے، باوجود اس علم کے کہ انہیں معاف کر دیا گیا ہے، یہاں تک کہ وہ قیامت کے دن کہیں گے:

"میں نے ایک ایسی جان کو قتل کیا جس کے قتل کا مجھے حکم نہیں دیا گیا تھا" (9)۔ انہوں نے اسے اپنے نفس پر گناہ شمار کیا اور کہا: ﴿ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي﴾ اس وجہ سے...

(1) دیوان طرفہ ص 40، اس میں: الداعی کے بدلے الجلی ہے۔ (2) الصحاح (لکز) اور (لهز) اور (نکزہ) اور (لهد)۔ (3) اپنی صحیح (974) میں: (103)۔ (4) احکام القرآن از ابن العربی 3/ 1453۔ (5) الوسیط 3/ 393۔ (6) جریر کے ایک شعر کا آخری حصہ، جو ان کے دیوان 2/ 913 میں ہے، اس کا پہلا مصرعہ ہے: "کیا وہ فخر کرتے ہیں جبکہ انہوں نے اپنے سانپ دیکھ لیے ہیں"۔ اس کے شارح نے کہا: المفایشہ: فخر کرنا۔ الحقات: بغیر زہر والا سانپ۔ اور الاشجع: اس سے مراد ہلاک کرنے والے سانپوں میں بہادر سانپ ہے۔ (7) النکت والعیون 4/ 242۔ (8) اعراب القرآن 3/ 232۔ (9) المحرر الوجیز 4/ 280 - 281ا

248 Surah Al-Qasas: Verses 15 - 19 ...that it is not appropriate for a Prophet to kill until he is commanded (1). Also, Prophets are compassionate towards what others are not. Al-Naqqash said: He did not kill him intentionally, desiring death; rather, he gave him a punch (wakzah) intending to repel his injustice. He said: It was also said that this was before prophethood. Ka'b said: He was twelve years old at the time, and his killing him was nonetheless a mistake, for a punch (wakzah) or a strike (lakzah) does not usually kill. Muslim narrated from Salim bin Abdullah that he said: O people of Iraq, how frequently you ask about minor sins while you commit major ones! I heard my father Abdullah bin Umar say: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "Fitna (tribulation) comes from here - and he pointed with his hand towards the east - from where the horns of Satan emerge, and you strike each other's necks. Moses only killed the one from Pharaoh's family by mistake. So Allah, the Mighty and Sublime, said: 'And you killed a soul, but We saved you from distress and tried you with a severe trial' [Ta-Ha: 40] (2)." Allah's saying: (He said, "My Lord, for the favor You have bestowed upon me, I will never be an assistant to the criminals.") involves two matters: First: His saying (He said, "My Lord, for the favor You have bestowed upon me") meaning: of knowledge, wisdom, and monotheism (I will never be an assistant to the criminals) meaning: a helper to the disbelievers. Al-Qushayri said: He did not say: for the favor of forgiveness You bestowed upon me; because this was before the revelation, and he did not know that Allah had forgiven him for that killing. Al-Mawardi said (3): (for the favor You have bestowed upon me) has two interpretations: one of them is - of forgiveness, as mentioned by Al-Mahdawi and Al-Tha'labi. Al-Mahdawi said (for the favor You have bestowed upon me) of forgiveness, so You did not punish me. The second interpretation - of guidance. I say: His saying: (So He forgave him) indicates forgiveness, and Allah knows best. Al-Zamakhshari said (4): His saying (for the favor You have bestowed upon me) may be an oath whose response is omitted, its estimation being: I swear... (1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1453. (2) Sahih Muslim (2905): (50). Also narrated by Ahmad (4980) and Al-Bukhari (3104) in brief. (3) In Al-Nukat wal-Uyun 4/242. (4) In Al-Kashshaf 3/169.

248 सूरह अल-क़सस: आयतें 15 - 19 ...कि किसी नबी के लिए यह उचित नहीं है कि वह तब तक वध करे जब तक उसे आदेश न दिया जाए (1), और नबी उन बातों के प्रति भी संवेदनशील होते हैं जिनके प्रति दूसरे नहीं होते। अल-नक़्क़ाश ने कहा: उन्होंने उसे जानबूझकर वध करने के इरादे से नहीं मारा था, बल्कि उन्होंने उसे केवल एक मुक्का (वक्ज़ा) मारा था जिससे उनका उद्देश्य उसके अन्याय को रोकना था। उन्होंने कहा: यह भी कहा गया है कि यह नबूवत (पैग़म्बरी) से पहले की बात थी। काब ने कहा: उस समय उनकी आयु बारह वर्ष थी, और इसके बावजूद उनका उसे मारना एक गलती थी; क्योंकि मुक्का मारना आमतौर पर जानलेवा नहीं होता। मुस्लिम ने सालिम बिन अब्दुल्ला से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: ऐ इराक़ वालो, तुम छोटी बातों के बारे में कितना पूछते हो जबकि तुम बड़े गुनाह करते हो! मैंने अपने पिता अब्दुल्ला बिन उमर को कहते सुना: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते सुना: "फ़ितना (उपद्रव) यहाँ से आएगा - और उन्होंने अपने हाथ से पूरब की ओर इशारा किया - जहाँ से शैतान के सींग निकलते हैं, और तुम एक-दूसरे की गर्दनें मारते हो। मूसा ने फिरौन के खानदान के उस व्यक्ति को गलती से मार दिया था। तो अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने फ़रमाया: (और तुमने एक व्यक्ति की जान ले ली थी, तो हमने तुम्हें दुःख से बचा लिया और तुम्हें कड़ी परीक्षा में डाला) [ता-हा: 40] (2)।" अल्लाह का फ़रमान: (उसने कहा, "ऐ मेरे रब, जो उपकार तूने मुझ पर किया है, उसके बदले मैं कभी अपराधियों का सहायक नहीं बनूँगा") इसमें दो मसले हैं: पहला: उसका फ़रमान (उसने कहा, "ऐ मेरे रब, जो उपकार तूने मुझ पर किया है") यानी: ज्ञान, हिकमत और एकेश्वरवाद का (मैं कभी अपराधियों का सहायक नहीं बनूँगा) यानी: काफ़िरों का मददगार। अल-क़ुशैरी ने कहा: उन्होंने यह नहीं कहा: 'मुझ पर किए गए क्षमा के उपकार के कारण'; क्योंकि यह वह्य (प्रकाशना) से पहले की बात थी, और उन्हें पता नहीं था कि अल्लाह ने उन्हें उस हत्या के लिए क्षमा कर दिया है। अल-मावर्दी ने कहा (3): (जो उपकार तूने मुझ पर किया है) इसके दो अर्थ हैं: एक - क्षमा, जैसा कि अल-महदवी और अल-सालाबी ने उल्लेख किया है। अल-महदवी ने कहा (जो उपकार तूने मुझ पर किया है) यानी क्षमा का, इसलिए तूने मुझे दंडित नहीं किया। दूसरा अर्थ - मार्गदर्शन का। मैंने कहा: उसका फ़रमान: (तो उसने उसे क्षमा कर दिया) क्षमा को दर्शाता है, और अल्लाह बेहतर जानता है। अल-ज़मख़्शरी ने कहा (4): उसका फ़रमान (जो उपकार तूने मुझ पर किया है) संभव है कि यह एक शपथ हो जिसका जवाब लुप्त हो, जिसका अनुमान है: मैं शपथ लेता हूँ... (1) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी 3/1453। (2) सहीह मुस्लिम (2905): (50)। और इसे अहमद (4980) ने रिवायत किया है, और बुखारी (3104) ने संक्षिप्त में। (3) अल-नुकत वल-उयून 4/242 में। (4) अल-कशाफ़ 3/169 में।

248 سورہ القصص: آیات 15 - 19 ...کہ کسی نبی کے لیے یہ مناسب نہیں کہ وہ قتل کرے جب تک کہ اسے حکم نہ دیا جائے (1)، اور انبیاء ان باتوں سے بھی ڈرتے ہیں جن سے دوسرے نہیں ڈرتے۔ النقاش نے کہا: انہوں نے اسے جان بوجھ کر قتل کرنے کے ارادے سے نہیں مارا تھا، بلکہ صرف ایک مکا (وکزہ) مارا تھا جس سے ان کا مقصد اس کے ظلم کو روکنا تھا۔ انہوں نے کہا: یہ بھی کہا گیا ہے کہ یہ نبوت سے پہلے کی بات تھی۔ کعب نے کہا: اس وقت ان کی عمر بارہ سال تھی، اور اس کے باوجود ان کا اسے قتل کرنا ایک غلطی تھی؛ کیونکہ مکا مارنا عام طور پر جان لیوا نہیں ہوتا۔ مسلم نے سالم بن عبداللہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: اے اہل عراق، تم چھوٹی باتوں کے بارے میں کتنا پوچھتے ہو جبکہ تم بڑے گناہ کرتے ہو! میں نے اپنے والد عبداللہ بن عمر کو کہتے سنا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو یہ فرماتے سنا: "فتنہ یہاں سے آئے گا - اور آپ نے اپنے ہاتھ سے مشرق کی طرف اشارہ کیا - جہاں سے شیطان کے سینگ نکلتے ہیں، اور تم ایک دوسرے کی گردنیں مارتے ہو۔ موسیٰ نے فرعون کے خاندان کے اس شخص کو غلطی سے قتل کیا تھا۔ تو اللہ عزوجل نے فرمایا: (اور تم نے ایک جان کو قتل کر دیا تھا، تو ہم نے تمہیں غم سے نجات دی اور تمہیں بڑی آزمائشوں میں ڈالا) [طہٰ: 40] (2)۔" اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (اس نے کہا، "اے میرے رب، جو احسان تو نے مجھ پر کیا ہے، اس کے بدلے میں ہرگز مجرموں کا مددگار نہیں بنوں گا") اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اس کا ارشاد (اس نے کہا، "اے میرے رب، جو احسان تو نے مجھ پر کیا ہے") یعنی: معرفت، حکمت اور توحید کا (میں ہرگز مجرموں کا مددگار نہیں بنوں گا) یعنی: کافروں کا مددگار۔ القشیری نے کہا: انہوں نے یہ نہیں کہا: 'مجھ پر کیے گئے مغفرت کے احسان کی وجہ سے'؛ کیونکہ یہ وحی سے پہلے کی بات تھی، اور انہیں علم نہیں تھا کہ اللہ نے انہیں اس قتل کی وجہ سے معاف کر دیا ہے۔ الماوردی نے کہا (3): (جو احسان تو نے مجھ پر کیا ہے) اس کے دو پہلو ہیں: ایک - مغفرت، جیسا کہ المہدوی اور الثعلبی نے ذکر کیا ہے۔

المہدوی نے کہا (جو احسان تو نے مجھ پر کیا ہے) یعنی مغفرت کا، اس لیے تو نے مجھے سزا نہیں دی۔ دوسرا پہلو - ہدایت کا۔ میں کہتا ہوں: اس کا ارشاد: (پس اس نے اسے معاف کر دیا) مغفرت پر دلالت کرتا ہے، واللہ اعلم۔ الزمخشری نے کہا (4): اس کا ارشاد (جو احسان تو نے مجھ پر کیا ہے) ممکن ہے کہ یہ ایک قسم ہو جس کا جواب محذوف ہو، جس کی تقدیر ہے: میں قسم کھاتا ہوں... (1) احکام القرآن از ابن العربی 3/1453۔ (2) صحیح مسلم (2905): (50)۔ اور اسے احمد (4980) نے روایت کیا ہے، اور بخاری (3104) نے اختصار کے ساتھ۔ (3) النکت والعیون 4/242 میں۔ (4) الکشاف 3/169 میں۔

Surah Al-Qasas: Verses 15 - 19 249

...by Your favor upon me with forgiveness, I shall repent, ﴿So I will never be an assistant to the criminals.﴾ And it could be an entreaty, as if he said: My Lord, protect me by the right of what You have bestowed upon me of forgiveness, then I will not be, if You protect me, an assistant to criminals. By "assisting criminals," he meant either being in Pharaoh's company, part of his ranks, and increasing his numbers, as he used to ride when Pharaoh rode, like a child with a father, and he was called Pharaoh's son; or by supporting someone whose support leads to crime and sin, like supporting the Israelite which led to the killing that was not permissible for him to kill.

It was said: He meant: Even if I did wrong in this killing that I was not commanded to do, I will not stop supporting Muslims against criminals. According to this, the Israelite was a believer, and supporting a believer is obligatory in all religious laws.

It was said in some narrations: That Israelite was a disbeliever (1), and he was only said to be of his faction because he was an Israelite and it did not mean agreement in religion. According to this, he regretted because he helped a disbeliever against another disbeliever, so he said: After this, I will not be an assistant to the disbelievers.

It was said: This is not a statement (khabar), but rather a prayer (du'a), i.e., "So let me not be an assistant after this," meaning: "O Lord, do not make me an assistant to the criminals." This is the view of Al-Kisa'i and Al-Farra'. Al-Kisa'i said: In the recitation of Abdullah: "O Lord, do not make me an assistant to the criminals" (2). Al-Farra' said: The meaning is: "O Allah, so I will not be an assistant to the criminals." He claimed that this statement of his is the view of Ibn Abbas. Al-Nahhas said: That it being in the sense of a statement is better and more consistent with the sequence of speech, as it is said: "I will not disobey You because You have bestowed favor upon me." And this is the actual view of Ibn Abbas, not what Al-Farra' narrated; because Ibn Abbas said: "He did not make an exception, so he was tested on the second day," and exception is not used in prayer; one does not say: "O Allah, forgive me if You wish." And the strangest thing is that Al-Farra' narrated this from Ibn Abbas, then

---

(1) This is the view of Muqatil as in Al-Waseet 3/393, and Tafsir al-Baghawi 3/439. (2) From his saying: "This is the view of Al-Kisa'i..." to this point from (Zha) and I'rab al-Quran 3/232, and Ma'ani al-Quran by Al-Nahhas 5/167. And Abdullah's recitation is in Al-Shadhdhah p. 113 without his saying: "O Lord."

सूरह अल-क़सस: आयतें 15 - 19 249

...मुझ पर माफ़ी के साथ तेरे एहसान के कारण मैं तौबा करूँगा ﴾तो मैं अपराधियों का कभी सहायक न बनूँगा।﴿ और यह एक विनती हो सकती है जैसे कि उन्होंने कहा: ऐ मेरे रब, मुझे उस माफ़ी के हक़ से बचा ले जो तूने मुझ पर की है, फिर अगर तूने मुझे बचा लिया तो मैं अपराधियों का मददगार नहीं बनूँगा। अपराधियों की मदद करने से उनका मतलब या तो फ़िरौन का साथ और उसके लश्कर में शामिल होना और उसकी तादाद बढ़ाना था, क्योंकि वह फ़िरौन के साथ सवारी करते थे जैसे एक बेटा बाप के साथ होता है, और उन्हें फ़िरौन का बेटा कहा जाता था; या फिर किसी ऐसे व्यक्ति का साथ देना जिसका साथ जुर्म और गुनाह की ओर ले जाए, जैसे कि इस्राइली का साथ देना जिसकी वजह से वह हत्या हुई जिसकी अनुमति उन्हें नहीं थी।

कहा गया है: उनका इरादा था: भले ही मैंने इस हत्या में ग़लती की जिसके लिए मुझे आदेश नहीं दिया गया था, लेकिन मैं अपराधियों के ख़िलाफ़ मुसलमानों की मदद करना नहीं छोड़ूँगा। इसके अनुसार, वह इस्राइली मोमिन (आस्तिक) था, और मोमिन की मदद करना सभी शरीयतों में अनिवार्य है।

कुछ रिवायतों में कहा गया है: वह इस्राइली काफ़िर (नास्तिक) था (1), और उसे उनका अपना इसलिए कहा गया क्योंकि वह इस्राइली था और इसका मतलब धर्म में समानता नहीं था। इसके अनुसार, उन्हें पछतावा हुआ क्योंकि उन्होंने एक काफ़िर की दूसरे काफ़िर के ख़िलाफ़ मदद की थी, इसलिए उन्होंने कहा: इसके बाद मैं काफ़िरों का सहायक नहीं बनूँगा।

कहा गया है: यह कोई बयान (ख़बर) नहीं है, बल्कि एक दुआ (प्रार्थना) है, यानी: "तो मैं इसके बाद सहायक न बनूँ," यानी: "ऐ मेरे रब, मुझे अपराधियों का मददगार न बना।" यह अल-किसाई और अल-फ़र्रा का मत है। अल-किसाई ने कहा: अब्दुल्ला की क़िरात में है: "ऐ मेरे रब, मुझे अपराधियों का मददगार न बना" (2)। अल-फ़र्रा ने कहा: इसका अर्थ है: "ऐ अल्लाह, तो मैं अपराधियों का मददगार नहीं बनूँगा।" उन्होंने दावा किया कि उनका यह कहना इब्न अब्बास का मत है। अन-नह़्हास ने कहा: इसका अर्थ बयान के रूप में होना अधिक बेहतर और कलाम के सिलसिले के अनुरूप है, जैसे कहा जाता है: "मैं तेरी अवज्ञा नहीं करूँगा क्योंकि तूने मुझ पर एहसान किया है।" और असल में यही इब्न अब्बास का मत है, न कि वह जो अल-फ़र्रा ने बयान किया है; क्योंकि इब्न अब्बास ने कहा: "उन्होंने इस्तसना (अपवाद) नहीं किया था, इसलिए दूसरे ही दिन आज़माइश में पड़

गए," और दुआ में इस्तसना नहीं होता, यह नहीं कहा जाता: "ऐ अल्लाह, मुझे माफ़ कर दे अगर तू चाहे।" और सबसे अजीब बात यह है कि अल-फ़र्रा ने इब्न अब्बास से यह रिवायत की, फिर

---

(1) और यह मुक़ातिल का मत है जैसा कि 'अल-वसीत' 3/393 और 'तफ़्सीर अल-बग़वी' 3/439 में है। (2) उनके इस कथन से: "यह अल-किसाई का मत है..." इस जगह तक (ज़) और 'इ़राब अल-क़ुरआन' 3/232, और नह़्ह़ास की 'मआनी अल-क़ुरआन' 5/167 से। और अब्दुल्ला की क़िरात 'अल-शाज़्ज़ाह' पृ. 113 में है बिना उनके शब्द "ऐ मेरे रब" के।

سورة القصص: آیات ۱۵ - ۱۹ ۲۴۹

مجھ پر مغفرت کے ساتھ تیرے احسان کی وجہ سے میں ضرور توبہ کروں گا ﴿پس میں مجرموں کا ہرگز مددگار نہ بنوں گا۔﴾ اور یہ التجا (استعطاف) بھی ہو سکتی ہے گویا انہوں نے کہا: اے میرے رب، مجھے اس مغفرت کے حق کے واسطے بچا لے جو تو نے مجھ پر فرمائی ہے، پھر اگر تو نے مجھے بچا لیا تو میں مجرموں کا مددگار نہیں بنوں گا۔ مجرموں کی مدد کرنے سے ان کی مراد یا تو فرعون کی صحبت اور اس کے گروہ میں شامل ہونا اور اس کی تعداد بڑھانا تھا، کیونکہ وہ فرعون کے ساتھ سواری کرتے تھے جیسے بیٹا باپ کے ساتھ ہو، اور انہیں فرعون کا بیٹا کہا جاتا تھا؛ یا پھر کسی ایسے شخص کی مدد کرنا جس کی مدد جرم اور گناہ کا باعث بنے، جیسے اس اسرائیلی کی مدد جس کے نتیجے میں وہ قتل ہوا جس کے قتل کی انہیں اجازت نہ تھی۔

کہا گیا ہے: ان کا ارادہ تھا: میں نے اگرچہ اس قتل میں غلطی کی جس کا مجھے حکم نہیں دیا گیا تھا، لیکن میں مجرموں کے خلاف مسلمانوں کی مدد کرنا نہیں چھوڑوں گا۔ اس اعتبار سے وہ اسرائیلی مومن تھا، اور مومن کی مدد کرنا تمام شریعتوں میں واجب ہے۔

بعض روایات میں کہا گیا ہے: وہ اسرائیلی کافر تھا (۱)، اور اسے ان کے گروہ کا اس لیے کہا گیا کیونکہ وہ اسرائیلی تھا اور اس سے دین میں موافقت مراد نہ تھی۔ اس اعتبار سے انہیں ندامت ہوئی کیونکہ انہوں نے ایک کافر کی دوسرے کافر کے خلاف مدد کی تھی، چنانچہ انہوں نے کہا: اس کے بعد میں کافروں کا مددگار نہیں بنوں گا۔

کہا گیا ہے: یہ خبر نہیں بلکہ دعا ہے، یعنی: "پس میں اس کے بعد مددگار نہ بنوں،" یعنی: "اے میرے رب، مجھے مجرموں کا مددگار نہ بنا۔" یہ الکسائی اور الفراء کا قول ہے۔ الکسائی نے کہا:

عبد اللہ کی قرات میں ہے: "اے میرے رب، مجھے مجرموں کا مددگار نہ بنا" (۲)۔ الفراء نے کہا: معنی یہ ہے: "اے اللہ، پس میں مجرموں کا مددگار نہیں بنوں گا۔" انہوں نے دعویٰ کیا کہ ان کا یہ قول ابن عباس کا قول ہے۔ النحاس نے کہا: اس کا معنیٰ خبر کے طور پر ہونا اولیٰ اور کلام کے سیاق کے زیادہ مشابہ ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: "میں تیری نافرمانی نہیں کروں گا کیونکہ تو نے مجھ پر احسان کیا ہے۔" اور درحقیقت یہی ابن عباس کا قول ہے، نہ کہ وہ جو الفراء نے نقل کیا ہے؛ کیونکہ ابن عباس نے فرمایا: "انہوں نے استثنا نہیں کیا تھا، اسی لیے دوسرے ہی دن آزمائش میں ڈال دیے گئے،" اور دعا میں استثنا نہیں ہوتا، یہ نہیں کہا جاتا: "اے اللہ، مجھے بخش دے اگر تو چاہے۔" اور سب سے عجیب بات یہ ہے کہ الفراء نے ابن عباس سے یہ روایت کی، پھر

---

(۱) اور یہ مقاتل کا قول ہے جیسا کہ 'الوسیط' ۳ / ۳۹۳، اور 'تفسیر البغوی' ۳ / ۴۳۹ میں ہے۔ (۲) ان کے اس قول سے: "یہ الکسائی کا قول ہے..." اس مقام تک (ظ) اور 'اعراب القرآن' ۳ / ۲۳۲، اور النحاس کی 'معانی القرآن' ۵ / ۱۶۷ سے۔ اور عبد اللہ کی قرات 'الشاذہ' ص ۱۱۳ میں ہے بغیر ان کے لفظ "یا رب" کے۔

His saying was narrated from him (1). I said: This meaning has already been summarized and explained in Surah "An-Naml" (2), and that it is a statement, not a supplication. From Ibn Abbas: He did not make an exception (say 'if Allah wills'), so he was tested with it again; meaning: He did not say: 'I will never be, if Allah wills.' This is like His saying: {And do not incline toward those who do wrong} (3) [Hud: 113].

The second point: Salama bin Nubayt said: Abd al-Rahman bin Muslim sent to Al-Dahhak with the gifts for the people of Bukhara and said: Give to them. He said: Excuse me. He kept asking to be excused until he was excused. It was said to him: What is it to you to give to them when you are not taking anything from them? He said: I do not like to assist wrongdoers in any of their affairs (4). Ubayd Allah bin al-Walid al-Wassafi said: I said to Ata bin Abi Rabah: I have a brother who takes his pen and only counts what goes in and out, and he has dependents; if he were to leave that, he would be in need and in debt. He asked: Who is the leader? I said: Khalid bin Abdullah al-Qasri. He said: Have you not read what the righteous servant said: {My Lord, for the favor You have bestowed upon me, I will never be an assistant to the criminals.} Ibn Abbas said: He did not make an exception, so he was tested with it a second time and Allah helped him; so your brother should not help them, for Allah will help him. Ata said: It is not permissible for anyone to help a wrongdoer, nor to write for him, nor to accompany him, and if he does any of that, he has become an assistant to the wrongdoers (5). In the Hadith: "A caller will call out on the Day of Resurrection: Where are the wrongdoers, their likes, and the assistants of the wrongdoers? Even the one who prepared an inkwell for them or sharpened a pen for them; they will be gathered in an iron chest and thrown into Hell" (6). It is narrated from the Prophet ﷺ that he said: "Whoever walks with an oppressed person to assist him against his grievance, Allah will steady his feet on the Siraat on the Day of Resurrection, the day when feet will slip, and whoever..."

---

(1) I'rab al-Qur'an 3/232. Al-Farra's words in Ma'ani al-Qur'an 2/304. (2) In the commentary of verse (10). (3) Al-Kashshaf 3/169. (4) Mentioned by Al-Suyuti in Al-Durr al-Manthur 5/123 and attributed it to Abd bin Humayd and Ibn al-Mundhir. (5) Al-Kashshaf 3/169. Transmitted by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamheed 13/55 with its first part, meaning up to the end of the verse. (6) Mentioned by Imam Ahmad in Al-Wara' p. 93 from the hadith of Abdullah bin Mas'ud. And Al-Daylami in Musnad al-Firdaws (989) from the hadith of Abu Hurayrah.

सूरह अल-क़सस: आयतें 15 - 19 / 250

उससे उनका कथन वर्णित है (1)। मैंने कहा: यह अर्थ सूरह "अन-नमल" (2) में संक्षेप में और स्पष्ट रूप से बीत चुका है, और यह कि यह एक सूचना है, प्रार्थना नहीं। इब्न अब्बास से वर्णित है: उन्होंने अपवाद नहीं किया (इंशा अल्लाह नहीं कहा), इसलिए उन्हें फिर से इसके साथ आज़माया गया; यानी: उन्होंने यह नहीं कहा: 'मैं अल्लाह की इच्छा से कभी नहीं होऊँगा।' यह उनके इस कथन की तरह है: {और उन लोगों की ओर न झुको जिन्होंने ज़ुल्म किया} (3) [हूद: 113]।

दूसरी बात: सलमा बिन नुबैत ने कहा: अब्द अल-रहमान बिन मुस्लिम ने अल-दहाक के पास बुखारा के लोगों के लिए उपहार भेजे और कहा: उन्हें दो। उन्होंने कहा: मुझे माफ कर दें। वे तब तक माफी मांगते रहे जब तक कि उन्हें माफ नहीं कर दिया गया। उनसे कहा गया: आपको उन्हें देने में क्या हर्ज है जबकि आप उनसे कुछ ले नहीं रहे हैं? उन्होंने कहा: मुझे ज़ालिमों के किसी भी मामले में उनकी मदद करना पसंद नहीं है (4)। उबैद अल्लाह बिन अल-वलीद अल-वसाफी ने कहा: मैंने अता बिन अबी रबाह से कहा: मेरा एक भाई है जो अपनी कलम लेता है, और केवल वही गिनता है जो अंदर आता है और बाहर जाता है, और उसके आश्रित हैं; अगर वह इसे छोड़ देता है, तो वह ज़रूरतमंद और कर्ज़दार हो जाएगा? उन्होंने पूछा: मुखिया कौन है? मैंने कहा: खालिद बिन अब्दुल्ला अल-कसरी। उन्होंने कहा: क्या तुमने नहीं पढ़ा जो नेक बंदे ने कहा: {ऐ मेरे रब, जैसा कि तूने मुझ पर कृपा की है, मैं कभी भी अपराधियों का सहायक नहीं बनूँगा।} इब्न अब्बास ने कहा: उन्होंने अपवाद नहीं किया, इसलिए उन्हें दूसरी बार आज़माया गया और अल्लाह ने उनकी मदद की; इसलिए तुम्हारा भाई उनकी मदद न करे, क्योंकि अल्लाह उसकी मदद करेगा। अता ने कहा: किसी के लिए भी किसी ज़ालिम की मदद करना, उसके लिए लिखना, या उसके साथ रहना जायज़ नहीं है, और यदि वह इनमें से कुछ भी करता है, तो वह ज़ालिमों का सहायक बन गया है (5)। हदीस में है: "कयामत के दिन एक पुकारने वाला पुकारेगा: ज़ालिम कहाँ हैं, उनके जैसे लोग कहाँ हैं, और ज़ालिमों के सहायक कहाँ हैं? यहाँ तक कि वह भी जिसने उनके लिए दवात तैयार की या उनके लिए कलम बनाई; उन्हें लोहे के संदूक में इकट्ठा किया जाएगा और जहन्नम में फेंक दिया जाएगा" (6)। नबी ﷺ से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "जो कोई किसी मज़लूम के साथ उसके ज़ुल्म के खिलाफ उसकी मदद करने के लिए चलता है, अल्लाह कयामत के दिन सिरात पर उसके कदम जमाए रखेगा, जिस दिन कदम फिसलेंगे, और जो कोई..."

(1) इ'राब अल-कुरान 3/232। मआनी अल-कुरान 2/304 में अल-फर्रा के शब्द। (2) आयत (10) की व्याख्या में। (3) अल-कश्शाफ 3/169। (4) अल-सुयुती ने अल-दुर्र अल-मनथूर 5/123 में इसका उल्लेख किया है और इसे अब्द बिन हुमैद और इब्न अल-मुन्ज़िर की ओर संबद्ध किया है। (5) अल-कश्शाफ 3/169। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 13/55 में इसके पहले हिस्से के साथ इसे उद्धृत किया है, यानी आयत के अंत तक। (6) इमाम अहमद ने अल-वरा पृष्ठ 93 में अब्दुल्ला बिन मसूद की हदीस से इसका उल्लेख किया है। और अल-दयलामी ने मुसनद अल-फिरदौस (989) में अबू हुरैरा की हदीस से।

سورة القصص: آيات 15 - 19 / 250

ان سے ان کا قول نقل کیا گیا ہے [1]۔ میں نے کہا: یہ معنی سورہ "النمل" [2] میں خلاصہ اور وضاحت کے ساتھ گزر چکا ہے، اور یہ کہ یہ ایک خبر ہے، دعا نہیں۔ اور ابن عباس سے مروی ہے: انہوں نے استثنیٰ نہیں کیا (ان شاء اللہ نہیں کہا) تو انہیں دوبارہ اس کے ساتھ آزمایا گیا؛ یعنی: انہوں نے یہ نہیں کہا: 'پس میں ہرگز نہیں ہوں گا، اگر اللہ نے چاہا'۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی طرح ہے: ﴿اور ان لوگوں کی طرف نہ جھکو جنہوں نے ظلم کیا﴾ [3] [ہود: 113]۔

دوسری بات: سلمہ بن نبیط نے کہا: عبد الرحمن بن مسلم نے ضحاک کی طرف اہل بخارا کے عطیات بھیجے اور کہا: انہیں دے دو۔ انہوں نے کہا: مجھے معاف کر دیں۔ وہ مسلسل معافی مانگتے رہے یہاں تک کہ انہوں نے معاف کر دیا۔ ان سے کہا گیا: تمہیں انہیں دینے میں کیا حرج ہے جبکہ تم ان سے کچھ لے نہیں رہے ہو؟ انہوں نے کہا: میں پسند نہیں کرتا کہ ظالموں کے کسی بھی معاملے میں ان کی مدد کروں [4]۔ اور عبید اللہ بن الولید الوصافی نے کہا: میں نے عطا بن ابی رباح سے کہا: میرا ایک بھائی ہے جو اپنی قلم سے کام لیتا ہے، وہ صرف آمد و خرچ کا حساب رکھتا ہے، اور وہ عیال دار ہے، اگر وہ اسے چھوڑ دے تو وہ محتاج اور مقروض ہو جائے گا؟ انہوں نے پوچھا: سربراہ کون ہے؟ میں نے کہا: خالد بن عبد اللہ القسری۔ انہوں نے کہا: کیا تم نے نہیں پڑھا جو نیک بندے نے کہا: ﴿اے میرے رب! جیسا کہ تو نے مجھ پر احسان کیا ہے، میں ہرگز مجرموں کا مددگار نہیں بنوں گا﴾۔ ابن عباس نے کہا: پس اس نے استثنیٰ نہیں کیا، تو اسے دوسری بار آزمایا گیا اور اللہ نے اس کی مدد کی؛ پس تمہارا بھائی ان کی مدد نہ کرے کیونکہ اللہ اس کی مدد کرے گا۔ عطا نے کہا: کسی کے لیے جائز نہیں کہ کسی ظالم کی مدد کرے، نہ اس کے لیے لکھے اور نہ اس کے ساتھ رہے، اور اگر اس نے ان میں سے کچھ بھی کیا تو وہ ظالموں کا مددگار

بن گیا [5]۔ اور حدیث میں ہے: "قیامت کے دن ایک پکارنے والا پکارے گا: ظالم کہاں ہیں اور ظالموں کے ہم شکل اور ظالموں کے مددگار کہاں ہیں؟ یہاں تک کہ وہ بھی جس نے ان کے لیے دوات رکھی یا قلم بنایا، پس انہیں لوہے کے تابوت میں جمع کیا جائے گا اور اسے جہنم میں پھینک دیا جائے گا" [6]۔ اور نبی کریم ﷺ سے روایت ہے کہ آپ نے فرمایا: "جو شخص کسی مظلوم کے ساتھ اس کے ظلم کے خلاف اس کی مدد کے لیے چلا، اللہ تعالیٰ قیامت کے دن پل صراط پر اس کے قدم جما دے گا، جس دن قدم پھسل جائیں گے، اور جو..."

---

(١) إعراب القرآن ٣/ ٢٣٢ ۔ اور معانی القرآن ٢/ ٣٠٤ میں الفراء کا کلام۔ (٢) آیت (١٠) کی تفسیر کے وقت۔ (٣) الکشاف ٣/ ١٦٩ ۔ (٤) اسے سیوطی نے الدر المنثور ٥/ ١٢٣ میں ذکر کیا ہے اور اسے عبد بن حمید اور ابن المنذر کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٥) الکشاف ٣/ ١٦٩ ۔ اور ابن عبد البر نے التمہید ١٣/ ٥٥ میں اس کے پہلے حصے کے ساتھ اسے روایت کیا ہے، یعنی آیت کے آخر تک۔ (٦) اسے امام احمد نے الورع ص ٩٣ میں عبد اللہ بن مسعود کی حدیث سے ذکر کیا ہے۔ اور دیلمی نے مسند الفردوس (٩٨٩) میں ابوہریرہ کی حدیث سے۔

Surah Al-Qasas: Ayahs 15 - 19 251 ...walked with an oppressor to assist him in his oppression, Allah will make his feet slip on the Bridge (Sirat) on the day when feet slip." (1). And in the Hadith: "Whoever walks with an oppressor has committed a crime." (2) Walking with an oppressor is not a crime except if he walks with him to assist him; because he has violated the prohibition of Allah the Almighty in His saying: "And do not cooperate in sin and transgression" [Al-Ma'idah: 2]. His saying: "So he became fearful in the city" It has already been mentioned in Surah "Ta-Ha" (3) and others that the Prophets, peace be upon them, feel fear; in response to those who said otherwise, and that fear does not contradict knowledge of Allah nor reliance upon Him. It was said: He became fearful of being taken for killing the person. It was said: Fearful of his people handing him over. And it was said: Fearful of Allah the Almighty. "Watching out" Said Sa'id ibn Jubayr: Looking around in fear. It was said: Waiting for pursuit, and waiting for what people are saying (4). Qatadah said: "Watching out" means: watching for pursuit (5). It was said: He went out seeking news, and no one knew of the killing of the Copt except the Israelite. And "became" (Asbaha) might mean "became" in a general sense, i.e., after the killing, he became fearful. It could also mean he entered the morning time, i.e., on the morning of the following day. And "fearful" (kha'ifan) is in the accusative case (mansub) as the predicate (khabar) of "asbaha", or if you wish, as a circumstantial adverb (hal), in which case the adverbial phrase takes the position of the predicate (6). "Suddenly, the one who had sought his help the day before was crying out to him" i.e., his Israelite companion whom he had saved...

---

(1) Narrated - its first part - by Abu Nu'aym in Al-Hilyah 6/348 from the Hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both. In its chain of narration is Musa ibn Muhammad al-Muqari - who is al-Balqani - and he is a liar. Mizan al-I'tidal 4/219. Al-Daylami mentioned it in Musnad al-Firdaws (5705), its first part also, but from Mu'adh ibn Jabal (RA). (2) Narrated by al-Tabarani 20/ (112), and al-Quda'i in Musnad al-Shihab (389) from the Hadith of Mu'adh ibn Jabal (RA). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 7/90: It contains Abdul Aziz ibn Ubaydullah, and he is weak. (3) 14 / 67 - 69. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/243. (5) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/168. (6) Al-Bayan 2/230 and Mushkil I'rab al-Quran 2/542.

सूरह अल-क़सस: आयतें 15 - 19 251 ...किसी अत्याचारी के साथ उसे उसके अत्याचार में सहायता करने के लिए चला, अल्लाह सिरात (पुल) पर उसके पैर उस दिन फिसला देगा जिस दिन पैर फिसलेंगे।" (1)। और हदीस में है: "जो कोई किसी अत्याचारी के साथ चलता है, उसने अपराध किया है।" (2) अत्याचारी के साथ चलना तब तक अपराध नहीं है जब तक कि वह उसकी सहायता करने के लिए उसके साथ न चले; क्योंकि उसने अल्लाह के इस निषेध का उल्लंघन किया है: "और पाप और उल्लंघन में एक-दूसरे का सहयोग न करो" [अल-माइदा: 2]। अल्लाह का कथन: "तो वह शहर में डरते हुए हो गया" सूरह "ता-हा" (3) और अन्य जगहों पर पहले ही उल्लेख किया जा चुका है कि पैगंबर, उन पर अल्लाह की शांति हो, डर महसूस करते हैं; उन लोगों के उत्तर में जिन्होंने इसके विपरीत कहा, और यह कि डर अल्लाह के ज्ञान या उस पर भरोसे के विपरीत नहीं है। कहा गया: वह व्यक्ति की हत्या के कारण पकड़े जाने के डर से भयभीत हो गया। कहा गया: अपनी जाति द्वारा सौंप दिए जाने के डर से। और कहा गया: अल्लाह सर्वशक्तिमान के डर से। "ताकते हुए" सईद इब्न जुबैर ने कहा: डर से इधर-उधर देखते हुए। कहा गया: पीछा किए जाने का इंतज़ार करते हुए, और इंतज़ार करते हुए कि लोग क्या बात कर रहे हैं (4)। क़तादा ने कहा: "ताकते हुए" का अर्थ है: पीछा किए जाने की निगरानी करना (5)। कहा गया: वह खबर लेने के लिए निकला, और इज़राइली के अलावा किसी को भी क़िब्ती की हत्या के बारे में पता नहीं था। और "हो गया" (अस्बहा) का अर्थ "बन गया" हो सकता है, यानी हत्या के बाद वह भयभीत हो गया। यह भी हो सकता है कि वह सुबह के समय में प्रविष्ट हुआ, यानी अगले दिन की सुबह। और "भयभीत" (ख़ाइफ़न) 'अस्बहा' के'ख़बर' के रूप में 'मंसूब' (कर्म कारक) है, या यदि आप चाहें तो 'हाल' (अवस्था) के रूप में, उस स्थिति में क्रिया-विशेषण वाक्यांश 'ख़बर' का स्थान ले लेता है (6)। "अचानक, वही व्यक्ति जिसने कल उससे सहायता मांगी थी, उसे पुकार रहा था" यानी उसका इज़राइली साथी जिसे उसने बचाया था...

---

(1) अबू नुऐम द्वारा अल-हिल्या 6/348 में इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से इसके पहले भाग को उद्धृत किया गया है। इसके वर्णन की श्रृंखला में मूसा इब्न मुहम्मद अल-मुकारी हैं - जो अल-बलकानी हैं - और वह एक झूठे व्यक्ति हैं। मिज़ान अल-एतिदाल 4/219। अद-दैलामी ने मुसनद अल-फिरदौस (5705) में भी इसके पहले भाग का उल्लेख किया है, लेकिन मुआज़ इब्न जबल (रज़ियल्लाहु अन्हु) से। (2) इसे अल-तबरानी 20/ (112) और अल-कुदई ने मुसनद अल-शिहाब (389) में मुआज़ इब्न जबल (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 7/90 में कहा: इसमें अब्दुल अज़ीज़ इब्न उबैदुल्लाह हैं, और वह कमज़ोर हैं। (3) 14 /

67 - 69। (4) अल-नुकात वल-उयून 4/243। (5) नह्हास द्वारा मानी अल-क़ुरान 5/168। (6) अल-बयान 2/230 और मुश्किल एराब अल-क़ुरान 2/542।

سورة القصص: آیات ۱۵ - ۱۹ ۲۵۱ ...کسی ظالم کے ساتھ اس کے ظلم میں اس کی مدد کرنے کے لیے چلا، اللہ تعالیٰ پل صراط پر اس کے قدم اس دن ڈگمگا دے گا جس دن قدم ڈگمگائیں گے۔"(۱)۔ اور حدیث میں ہے: "جو شخص کسی ظالم کے ساتھ چلا اس نے جرم کیا۔"(۲) پس ظالم کے ساتھ چلنا جرم نہیں ہوتا الا یہ کہ وہ اس کے ساتھ اس کی مدد کے لیے چلے؛ کیونکہ اس نے اللہ تعالیٰ کے اس قول میں ممانعت کی خلاف ورزی کی: ﴿وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ﴾ [المائدہ: ۲] "اور گناہ اور زیادتی میں ایک دوسرے کے ساتھ تعاون نہ کرو"۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَأَصْبَحَ فِي الْمَدِينَةِ خَائِفًا﴾ (پس وہ شہر میں ڈرتا ہوا ہوا) سورہ "طٰہٰ" (۳) اور دیگر مقامات پر گزر چکا ہے کہ انبیاء علیہم السلام ڈرتے ہیں؛ ان لوگوں کے رد میں جنہوں نے اس کے علاوہ کہا، اور یہ کہ خوف اللہ کی معرفت اور اس پر توکل کے منافی نہیں ہے۔ کہا گیا: وہ قتلِ نفس کی وجہ سے پکڑے جانے کے ڈر سے خوفزدہ ہو گیا۔ کہا گیا: اپنی قوم کی طرف سے دشمن کے حوالے کر دیے جانے کے خوف سے۔ اور کہا گیا: اللہ تعالیٰ کے خوف سے۔ ﴿يَتَرَقَّبُ﴾ (تاک جھانک کرتے ہوئے) سعید بن جبیر نے کہا: خوف کی وجہ سے ادھر ادھر دیکھتے ہوئے۔ اور کہا گیا: طلب (پیچھا کرنے والوں) کا انتظار کرتے ہوئے، اور اس بات کا انتظار کرتے ہوئے کہ لوگ کیا باتیں کر رہے ہیں (۴)۔ قتادہ نے کہا: ﴿يَتَرَقَّبُ﴾ یعنی طلب کا انتظار کرنا (۵)۔ اور کہا گیا: وہ خبریں لینے کے لیے نکلا، اور اسرائیلی کے علاوہ کسی کو بھی قبطی کے قتل کا علم نہ تھا۔ اور "أَصْبَحَ" اس معنی میں ہو سکتا ہے کہ "ہو گیا"، یعنی جب اس نے قتل کیا تو وہ خوفزدہ ہو گیا۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ وہ صبح کے وقت میں داخل ہوا، یعنی اس کے دن سے اگلے دن کی صبح۔ اور "خَائِفاً" "أصبح" کی خبر ہونے کی بنا پر منصوب ہے، اور اگر چاہو تو حال کے طور پر، اور ظرف خبر کے مقام پر ہو گا (۶)۔ ﴿فَإِذَا الَّذِي اسْتَنصَرَهُ بِالْأَمْسِ يَسْتَصْرِخُهُ﴾ (تو اچانک وہی شخص جس نے کل اس سے مدد مانگی تھی اسے پکارنے لگا) یعنی وہی اس کا اسرائیلی ساتھی جس نے اسے چھڑایا تھا...

(۱) اسے - اس کے پہلے حصے کو - ابو نعیم نے الحلیہ ۶/۳۴۸ میں ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور اس کی سند میں موسیٰ بن محمد الموقری ہے - جو بلقانی ہے - اور وہ کذاب (بہت جھوٹا) ہے۔ میزان الاعتدال ۴/۲۱۹۔ اور دیلمی نے مسند الفردوس (۵۷۰۵) میں بھی اس کے پہلے حصے کا ذکر کیا ہے، لیکن معاذ بن جبلؓ سے۔ (۲) اسے طبرانی ۲۰/ (۱۱۲) اور قضاعی نے مسند الشہاب (۳۸۹) میں معاذ بن جبلؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۷/۹۰ میں کہا: اس میں عبدالعزیز بن عبید اللہ ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ (۳) ۱۴ / ۶۷ - ۶۹۔ (۴) النکت والعیون ۴/۲۴۳۔ (۵) معانی القرآن للنحاس ۵/۱۶۸۔ (۶) البیان ۲/ ۲۳۰ اور مشکل اعراب القرآن ۲/ ۵۴۲۔

Surah Al-Qasas: Verses 15 - 19. Page 252.

Yesterday, he was fighting another Copt who wanted to subjugate him (1). "Al-istisrakh" means seeking help (al-istighatha), and it is derived from "al-surakh" (screaming); this is because the seeker of help screams and shouts for assistance. A poet said: "Whenever a frightened caller came to us, the screaming was the striking of the teeth (of the bit) for him" (2). It was said: This Israelite who was seeking help was the Samaritan (Al-Samiri), whom Pharaoh's cook had subjugated to carry wood to the kitchen. Al-Qushayri mentioned it (3). The word "al-ladhi" (who) is in the nominative case as a subject (mubtada'), and "yastanshiruhu" (seeking his help) is in the position of the predicate (khabar). It could also be in the accusative case as a circumstantial adverb (hal). "Ams" (yesterday) refers to the day before your current day. It is indeclinable with a kasra because of the meeting of two silent consonants (sakinayn). If the definite article "al-" is added or it is used in a possessive construction (idafa), it becomes declinable and is inflected with raf' (nominative) or fat'h (accusative/genitive) according to most grammarians. Some maintain its indeclinability even with the "al-". Sibawayh and others related that some Arabs treat "ams" as a diptote (ma la yansarif) in the nominative case specifically. Sometimes a poet is forced by necessity to do this in the genitive or accusative cases; a poet said: "Indeed, I have seen a wonder since yesterday (amsa)" (4). He used "mudh" (since/for) with the past, and the better usage is nominative, but he treated "ams" in the genitive as he would in the nominative according to the second dialect. {Moses said to him, "Indeed, you are a clear deviant."} (Surah Al-Qasas 28:18). "Al-ghawi" means the disappointed one, i.e., because you challenge those you cannot withstand (5). It was said: one who is clearly lost in error; you killed a man yesterday because of yourself, and today you call me for another (6). "Al-ghawi" is a form of fa'eel from "aghwa yughwi" (to lead astray), and it has the meaning of "mughwin" (one who leads astray), just like "wajee'" and "aleem" have the meanings of "muwji'" (painful) and "mu'lim" (causing pain). It was also said: "al-ghawi" is in the sense of "al-ghawi" (the one who is astray). That is: you are straying/deviant in fighting someone whose evil you cannot fend off from yourself (7). Al-Hasan said: He only said to the Copt: {Indeed, you are a clear deviant} in his subjugation of this Israelite, and he intended to strike him. It is said: batasha yab-tushu and yab-tishu (to strike with force).

(1) Zad al-Masir 6/209. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/281. The verse is by Salama ibn Jandal, and it was previously mentioned in 12/129. (3) Al-Razi mentioned it in his tafsir 24/233 - 234. (4) In (Zha) and (Meem): ams. The rajaz poem was previously mentioned

in 14/140. (5) I'rab al-Qur'an 3/232 - 233. (6) Al-Wasit 3/393, and Tafsir al-Baghawi 3/440. (7) Al-Wasit 3/393, and Zad al-Masir 6/209 - 210.

सूरह अल-क़सस: आयतें 15 - 19. पृष्ठ 252.

कल, वह एक अन्य कप्ती से लड़ रहा था जो उसे वश में करना चाहता था (1)। 'अल-इस्तिसराख़' का अर्थ है मदद माँगना (अल-इस्तिग़ासा), और यह 'अल-सुराख़' (चिल्लाना) से निकला है; ऐसा इसलिए है क्योंकि मदद माँगने वाला पुकारता है और मदद के लिए चिल्लाता है; एक कवि ने कहा: "जब भी कोई डरा हुआ पुकारने वाला हमारे पास आता, तो उसके लिए चिल्लाना दांतों (लगाम के) को टकराने जैसा होता" (2)। कहा गया: यह मदद माँगने वाला इज़राइली सामरी था, जिसे फ़िरऔन के रसोइए ने रसोई में लकड़ी ले जाने के लिए मजबूर किया था। अल-क़ुशैरी ने इसका उल्लेख किया है (3)। और शब्द "अल्लज़ी" (जो) मुब्तदा (विषय) के रूप में रफ़अ (प्रथमा विभक्ति) में है, और "यस्तनसीरुहु" (उससे मदद माँग रहा है) ख़बर (विधेय) के स्थान पर है। यह हाल (क्रिया-विशेषण) के रूप में नसब (द्वितीया विभक्ति) के स्थान पर भी हो सकता है। और 'अम्स' (कल) का अर्थ है आपके वर्तमान दिन से पिछला दिन। यह दो साकिन (शांत व्यंजन) मिलने के कारण कसरा पर मबनी (अपरिवर्तनीय) है। यदि इसमें 'अल' (निश्चित लेख) जोड़ा जाए या यह इज़ाफ़त (संबंध कारक) में हो, तो यह मुअरब (परिवर्तनीय) हो जाता है और अधिकांश व्याकरणविदों के अनुसार रफ़अ और फ़तह के साथ आता है। उनमें से कुछ 'अल' के साथ भी इसे मबनी मानते हैं। सिबवैह और अन्य ने उल्लेख किया है कि कुछ अरब 'अम्स' को विशेष रूप से रफ़अ की स्थिति में गैर-मुनसरिफ़ (अपूर्ण स्वरयुक्त) मानते हैं। कभी-कभी कवि मजबूरी में इसे ज़र्र (षष्ठी) और नसब (द्वितीया) की स्थिति में भी ऐसा करते हैं; कवि ने कहा: "निश्चित रूप से, मैंने कल से एक चमत्कार देखा है" (4)। उसने 'मुज़' (से) के साथ अतीत का प्रयोग किया, और बेहतर भाषा रफ़अ है, इसलिए उसने दूसरी भाषा के अनुसार 'अम्स' को ज़र्र में उसी तरह रखा जैसे रफ़अ में। {मूसा ने उससे कहा, "निस्संदेह, तू स्पष्ट रूप से गुमराह है।"} (सूरह अल-क़सस 28:18)। और 'अल-ग़वी' का अर्थ है: निराश, यानी: क्योंकि तुम उस व्यक्ति का मुकाबला करते हो जिसे तुम सहन नहीं कर सकते (5)। और कहा गया: स्पष्ट रूप से गुमराह करने वाला, कल तुम्हारी वजह से एक आदमी मारा गया, और आज तुम मुझे दूसरे के लिए बुला रहे हो (6)। और 'अल-ग़वी' 'अग़वा युग़वी' से 'फ़ईल' का रूप है, और इसका अर्थ 'मुग़विन' (गुमराह करने वाला) के समान है, जैसे 'वजी' और 'अलीम' का अर्थ 'मुवजि' (पीड़ादायक) और 'मुअलिम' (दुख देने वाला) होता है। और कहा गया: 'अल-ग़वी' का अर्थ 'अल-ग़ावी' (गुमराह होने वाला) है। यानी: तुम उस व्यक्ति से लड़ने में गुमराह हो जिसकी बुराई को तुम खुद से दूर नहीं कर सकते (7)। और हसन ने कहा: उसने कप्ती से केवल यही कहा: {निस्संदेह, तू स्पष्ट रूप से गुमराह है} इस इज़राइली को वश

में करने में, और उसने उस पर प्रहार करने का इरादा किया। कहा जाता है: बतशा यब-तशु और यब-तिशु (ज़ोर से प्रहार करना)।

(1) ज़ाद अल-मसीर 6/209. (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/281। यह शेर सलामा बिन जन्दल का है, और यह पहले 12/129 में आ चुका है। (3) अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 24/233 - 234 में इसका उल्लेख किया है। (4) (ज़) और (म) में: अम्स। और रज़ज़ पहले 14/140 में आ चुका है। (5) एअराब अल-क़ुरआन 3/232 - 233. (6) अल-वसीत 3/393, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/440. (7) अल-वसीत 3/393, और ज़ाद अल-मसीर 6/209 - 210.

سورة القصص: آیات ۱۵ - ۱۹۔ صفحہ ۲۵۲۔

گزشتہ روز، وہ ایک دوسرے قبطی سے لڑ رہا تھا جس نے اسے بیگار میں لینا چاہا تھا (۱)۔ "الاستصراخ" کا مطلب ہے فریاد رسی چاہنا، اور یہ "الصراخ" (چیخنا) سے ہے؛ اس کی وجہ یہ ہے کہ فریاد کرنے والا مدد مانگنے کے لیے چیختا اور چلاتا ہے؛ ایک شاعر نے کہا: "جب بھی کوئی خوفزدہ پکارنے والا ہمارے پاس آتا، تو اس کے لیے چیخنا دانتوں (لگام کے) کو بجانے کے برابر ہوتا" (۲)۔ کہا گیا: یہ مدد مانگنے والا اسرائیلی سامری تھا، جسے فرعون کے باورچی نے باورچی خانے میں لکڑیاں لے جانے کے لیے بیگار میں لیا تھا۔ اسے القشیری نے ذکر کیا ہے (۳)۔ اور لفظ "الذی" مبتدا ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، اور "یَسْتَنْصِرُهُ" خبر کے مقام پر ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ حالتِ نصب میں 'حال' کے طور پر ہو۔ "أمس" (کل) سے مراد وہ دن ہے جو تمہارے آج کے دن سے پہلے تھا۔ یہ دو ساکن حرفوں کے ملاپ کی وجہ سے کسرہ پر مبنی ہے، لیکن جب اس پر "ال" (الف لام) داخل ہو یا یہ مضاف بن کر آئے تو یہ 'معرب' ہو جاتا ہے، چنانچہ اکثر نحویوں کے نزدیک اسے رفع اور فتح کے ساتھ پڑھا جاتا ہے۔ ان میں سے کچھ ایسے بھی ہیں جو "ال" ہونے کے باوجود اسے 'مبنی' ہی رکھتے ہیں۔ سیبویہ اور دیگر نے روایت کی ہے کہ عربوں میں سے کچھ ایسے ہیں جو "أمس" کو خاص طور پر حالتِ رفع میں 'غیر منصرف' کے طور پر استعمال کرتے ہیں۔ بسا اوقات شاعر ضرورتِ شعری کی وجہ سے حالتِ جر اور نصب میں بھی ایسا ہی کرتا ہے؛ ایک شاعر نے کہا: "بے شک، میں نے کل سے ایک عجیب بات دیکھی ہے" (٤)۔ چنانچہ اس نے حرفِ جر "مذ" کے بعد اسے مجرور رکھا، جبکہ فصیح زبان میں رفع ہے، تو اس نے دوسری لغت کے مطابق "أمس" کو حالتِ جر میں بھی رفع کے قاعدے پر چلایا۔ {موسیٰ نے اس سے کہا، "بے شک تو کھلم کھلا گمراہ ہے۔"} (سورۃ القصص:

١٨)۔ "الغوي" کا مطلب ہے: ناکام و نامراد، یعنی اس لیے کہ تم ایسے شخص سے مقابلہ کرتے ہو جس کی طاقت تم نہیں رکھتے (٥)۔ اور کہا گیا: واضح گمراہی میں پڑا ہوا، تمہاری وجہ سے کل ایک شخص قتل ہوا، اور آج تم مجھے دوسرے کے لیے بلا رہے ہو (٦)۔ اور "الغوي" کا لفظ "أغوى يُغوي" سے 'فعيل' کے وزن پر ہے، اور یہ "مغوٍ" (گمراہ کرنے والا) کے معنی میں ہے، جیسے "وجيع" اور "اليم" بالترتیب "موجع" اور "مؤلم" (تکلیف دہ) کے معنی میں آتے ہیں۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ "الغوي" کے معنی "الغاوی" (گمراہ ہونے والا) کے ہیں۔ یعنی: تم ایسے شخص سے لڑنے میں گمراہ ہو جس کا شر تم اپنے آپ سے دور نہیں کر سکتے (٧)۔ حسن نے کہا: آپ نے قبطی سے صرف یہ کہا: {بے شک تو کھلم کھلا گمراہ ہے} اس اسرائیلی کو بیگار میں لینے کی وجہ سے، اور آپ نے ارادہ کیا کہ اس پر حملہ کریں۔ کہا جاتا ہے: "بَطَشَ يبطشُ" اور "يبطشُ" (سختی سے پکڑنا یا حملہ کرنا)۔

(١) زاد المسير ٢٠٩/٦۔ (٢) المحرر الوجيز ٢٨١/٤، اور یہ شعر سلامہ بن جندل کا ہے، اور یہ پہلے ١٢٩/١٢ پر گزر چکا ہے۔ (٣) اسے رازی نے اپنی تفسیر ٢٣٣/٢٤ - ٢٣٤ میں ذکر کیا ہے۔ (٤) نسخہ (ظ) اور (م) میں: "أمس" ہے۔ اور یہ رجز پہلے ١٤٠/١٤ پر گزر چکا ہے۔ (٥) اعراب القرآن ٢٣٢/٣ - ٢٣٣۔ (٦) الوسيط ٣٩٣/٣، اور تفسير البغوی ٤٤٠/٣۔ (٧) الوسيط ٣٩٣/٣، اور زاد المسير ٢٠٩/٦ - ٢١٠۔

253 Surah Al-Qasas: Verses 19 - 22

And the dammah (vowel mark) is more consistent with analogy; because it is an intransitive verb (1). {He said, "O Moses, do you intend to kill me..."} Ibn Jubayr said: Moses intended to strike the Copt, so the Israelite mistakenly thought he was the target; because he spoke harshly to him. So he said: {Do you intend to kill me as you killed a soul yesterday?} The Copt heard the words and spread them. It was also said: He intended to strike the Israelite with the Copt, but Moses forbade him, so he became afraid and said: {Do you intend to kill me as you killed a soul yesterday?} (2). {You only intend} meaning: you do not want. {to be a tyrant in the land} meaning a killer (3). Ikrimah and Al-Sha'bi said: A person is not considered a tyrant until he kills two souls without right (4). {and you do not want to be of the reformers} meaning: of those who make peace between people. The Almighty's saying: {And there came a man from the farthest part of the city, running. He said, "O Moses, indeed the chiefs are conferring to kill you, so leave [the city]; indeed, I am to you of the sincere advisors." * So he left it, fearful and anticipating [apprehension]. He said, "My Lord, save me from the wrongdoing people." * And when he directed himself toward Madyan, he said, "Perhaps my Lord will guide me to the sound way."} The Almighty's saying: {And there came a man} Most commentators said: This man is Hazqil (Ezekiel) bin Sabura, the believer from the house of Pharaoh, and he was Pharaoh's cousin. Al-Tha'labi mentioned it (5). It was also said: Talut. Al-Suhayli mentioned it (6). Al-Mahdawi said on the authority of Qatadah: Sham'un (Simon), the believer from the house of Pharaoh (7). And it was said: Sham'an;

(1) I'rab al-Qur'an 3/233. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 5/168. (3) Tafsir Abi al-Layth 2/513. (4) Majma' al-Bayan 20/277. Ikrimah's statement was recorded by Ibn Abi Hatim in his Tafsir (16790), and Al-Sha'bi's statement was recorded by Al-Tabari 18/197. (5) Al-Mawardi mentioned in Al-Nukat wa al-'Uyun 4/244 from Al-Dahhak that he was the believer of Pharaoh's house, and mentioned from Al-Kalbi that he was Pharaoh's cousin. (6) In Al-Ta'rif wa al-I'lam p. 131. (7) Al-Nahhas mentioned it in his Ma'ani al-Qur'an 5/169 without naming him Sham'un. This name was reported from Shu'ayb Al-Jibba'i in what Al-Tabari recorded 18/200.

253 सूरह अल-क़सस: आयतें 19 - 22

और दम्मा (पेश) लगाना अधिक तर्कसंगत है; क्योंकि यह एक अकर्मक क्रिया है (1)। {उसने कहा, "हे मूसा, क्या तुम मुझे मारना चाहते हो..."} इब्न जुबैर ने कहा: मूसा का इरादा क्युब्ती (मिस्री) को मारने का था, इसलिए इस्राइली को लगा कि वह उसे मारना चाहते हैं; क्योंकि उन्होंने उससे कड़ाई से बात की थी। तो उसने कहा: {क्या तुम मुझे मारना चाहते हो जैसे तुमने कल एक व्यक्ति को मारा था?} क्युब्ती ने यह बात सुन ली और उसे फैला दिया। यह भी कहा गया है कि: उनका इरादा इस्राइली को मारने का था, तो मूसा ने उसे मना किया, जिससे वह डर गया और कहा: {क्या तुम मुझे मारना चाहते हो जैसे तुमने कल एक व्यक्ति को मारा था?} (2)। {तुम तो बस यही चाहते हो} अर्थात: तुम नहीं चाहते। {कि धरती में एक अत्याचारी बन जाओ} अर्थात एक हत्यारा (3)। इकरीमा और अल-शाबी ने कहा: कोई व्यक्ति तब तक अत्याचारी नहीं माना जाता जब तक वह बिना किसी अधिकार के दो लोगों की हत्या न कर दे (4)। {और तुम सुधारकों में से नहीं होना चाहते} अर्थात: उन लोगों में से जो लोगों के बीच सुलह कराते हैं। ईश्वर का कथन: {और शहर के सबसे दूर के हिस्से से एक आदमी दौड़ता हुआ आया। उसने कहा, "हे मूसा, निश्चय ही दरबारी तुम्हारे वध का परामर्श कर रहे हैं, अतः यहाँ से निकल जाओ; मैं तुम्हारे हितैषियों में से हूँ।" * तो वह वहाँ से डरते हुए और चौकन्ना होकर निकल गए। उन्होंने कहा, "हे मेरे रब, मुझे अत्याचारी लोगों से बचा ले।" * और जब उन्होंने मदयन की ओर रुख किया, तो कहा, "आशा है कि मेरा रब मुझे सीधे मार्ग पर ले जाएगा।"} ईश्वर का कथन: {और एक आदमी आया} अधिकांश टिप्पणीकारों ने कहा: यह आदमी फ़िरौन के खानदान का मोमिन हज़क़ील बिन सबूरा है, और वह फ़िरौन का चचेरा भाई था। अल-थ़ालबी ने इसका उल्लेख किया है (5)। यह भी कहा गया है कि: यह तालुत था। अल-सुहैली ने इसका उल्लेख किया है (6)। अल-महदवी ने क़तादा के हवाले से कहा: शमऊन, फ़िरौन के खानदान का मोमिन (7)। और यह भी कहा गया: शमान;

(1) इ'राब अल-कुरान 3/233। (2) अल-नह़्हास द्वारा मा'नी अल-कुरान 5/168। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/513। (4) मजमा अल-बयान 20/277। इकरीमा का कथन इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (16790) में दर्ज किया है, और अल-शाबी का कथन अल-तबरी 18/197 में दर्ज है। (5) अल-मावर्दी ने अल-नुकत व अल-'उयून 4/244 में अल-दह़्हाक से उल्लेख किया है कि वह फ़िरौन के खानदान का मोमिन था, और अल-क़ल्बी से उल्लेख किया है कि वह फ़िरौन का चचेरा भाई था। (6) अल-त'रीफ़ व अल-इ'लाम पृष्ठ 131 में। (7) अल-नह़्हास ने अपनी मा'नी अल-कुरान 5/169 में

शमऊन का नाम लिए बिना इसका उल्लेख किया है। यह नाम शुऐब अल-जिब्बाई से प्राप्त हुआ है जिसे अल-तबरी 18/200 ने उद्धृत किया है।

۲۵۳ سورة القصص: آیات ۱۹ - ۲۲

اور ضمہ (پیش) لگانا زیادہ قیاس کے مطابق ہے؛ کیونکہ یہ فعل لازم ہے (۱)۔ ﴿قَالَ یٰمُوسٰۤی اَتُرِیْدُ اَنْ تَقْتُلَنِیْ﴾ ابن جبیر نے کہا: موسیٰ نے قبطی کو مارنے کا ارادہ کیا، تو اسرائیلی نے یہ گمان کیا کہ وہ اسے مارنا چاہتے ہیں؛ کیونکہ انہوں نے اس سے سختی سے بات کی تھی، تو اس نے کہا: ﴿کیا تم مجھے قتل کرنا چاہتے ہو جس طرح تم نے کل ایک جان کو قتل کیا تھا؟﴾ قبطی نے یہ بات سن لی اور اسے پھیلا دیا۔ اور کہا گیا ہے: انہوں نے اسرائیلی کو مارنے کا ارادہ کیا، تو موسیٰ نے اسے روکا، جس پر وہ ڈر گیا اور کہا: ﴿کیا تم مجھے قتل کرنا چاہتے ہو جس طرح تم نے کل ایک جان کو قتل کیا تھا؟﴾ (۲)۔ ﴿اِنْ تُرِیْدُ﴾ یعنی: تم نہیں چاہتے۔ ﴿اِلَّاۤ اَنْ تَكُوْنَ جَبَّارًا فِی الْاَرْضِ﴾ یعنی خون بہانے والا (۳)۔ عکرمہ اور شعبی نے کہا: انسان اس وقت تک جبار (ظالم) نہیں ہوتا جب تک کہ وہ ناحق دو جانوں کو قتل نہ کر دے (۴)۔ ﴿وَمَا تُرِیْدُ اَنْ تَكُوْنَ مِنَ الْمُصْلِحِیْنَ﴾ یعنی: ان لوگوں میں سے جو لوگوں کے درمیان صلح کراتے ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور شہر کے پرلے سرے سے ایک شخص دوڑتا ہوا آیا۔ اس نے کہا، "اے موسیٰ، درباری تمہارے قتل کے مشورے کر رہے ہیں، لہٰذا تم نکل جاؤ؛ میں تمہارے خیر خواہوں میں سے ہوں۔" * پس وہ وہاں سے ڈرتے ہوئے اور چوکنا ہو کر نکل کھڑے ہوئے۔ انہوں نے کہا، "اے میرے رب، مجھے ظالم لوگوں سے نجات عطا فرما۔" * اور جب انہوں نے مدین کا رخ کیا تو کہا، "امید ہے کہ میرا رب مجھے سیدھے راستے کی ہدایت دے گا۔"﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَجَآءَ رَجُلٌ﴾ اکثر اہل تفسیر نے کہا: یہ شخص فرعون کے خاندان کا مومن حزقیل بن صبورا ہے، اور وہ فرعون کا چچا زاد بھائی تھا۔ ثعلبی نے اسے ذکر کیا ہے (۵)۔ اور کہا گیا: طالوت۔ اسے سہیلی نے ذکر کیا ہے (۶)۔ اور مہدوی نے قتادہ سے روایت کیا: شمعون، فرعون کے خاندان کا مومن (۷)۔ اور کہا گیا: شمعان؛

(۱) اعراب القرآن ۳/ ۲۳۳۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۵/ ۱۶۸۔ (۳) تفسیر ابی اللیث ۲/ ۵۱۳۔ (۴) مجمع البیان ۲۰/ ۲۷۷، اور عکرمہ کا قول ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۶۷۹۰) میں نکالا ہے، اور شعبی کا قول طبری ۱۸/ ۱۹۷ نے نکالا ہے۔ (۵) اور ماوردی نے النکت والعیون ۴/ ۲۴۴ میں ضحاک سے ذکر کیا ہے کہ وہ آلِ فرعون کا مومن تھا، اور کلبی سے ذکر کیا ہے کہ وہ فرعون کا چچا زاد بھائی تھا۔ (۶) التعریف والإعلام ص ۱۳۱۔ (۷) اور نحاس نے اسے اپنی معانی القرآن ۵/ ۱۶۹ میں بغیر شمعون نام لیے ذکر کیا ہے، اور یہ نام شعیب الجبائی سے اس میں مروی ہے جسے طبری نے ۱۸/ ۲۰۰ میں نکالا ہے۔

Surah Al-Qasas: Verses 20 - 22 254 Al-Daraqutni said: Sham'an with the letter 'shin' is only known as the believer from the family of Pharaoh (1). And it was narrated that Pharaoh ordered the killing of Moses, so that man arrived with the news first (2), [saying], "O Moses, indeed the chiefs are consulting about you," meaning: they are deliberating about killing you because of the Copt you killed yesterday. It was also said: they are commanding one another. Al-Azhari said (3): "Aatamara" (conspired) and "Ta'amaru" (consulted) both mean that they commanded each other. A similar usage is in His saying: "And consult one another in kindness" [At-Talaq: 6]. And Al-Nimr bin Tawlab said: "I see that people have adopted a new trait, and in every event, counsel is taken." "So go forth, indeed I am to you a sincere advisor. So he left it, fearful and on the watch," meaning: waiting for the pursuit (4). "He said, 'My Lord, save me from the wrongdoing people.'" It was said: The tyrant (Al-Jabbar) is the one who does what he wants in terms of striking and killing unjustly, not considering the consequences, nor repelling with what is better. It was also said: The arrogant person who does not humble himself before the command of Allah Almighty (5). His Almighty's saying: "And when he turned his face toward Madyan, he said, 'Perhaps my Lord will guide me to the right way.'" When Moses, peace be upon him, set out fleeing for his life, alone and afraid, having nothing with him of provisions, a mount, or footwear, towards Madyan because of the kinship between him and them—since Madyan is from the offspring of Abraham, and Moses is from Jacob son of Isaac son of Abraham—and seeing his state, his lack of knowledge of the way, and his lack of provisions and other things, he entrusted his affair to Allah Almighty by saying: "Perhaps my Lord will guide me to the right way." And this is the condition of the one in distress (6).

---

(1) Al-Ta'rif wa Al-I'lam, p. 131. (2) Al-Nukat wa Al-'Uyun 4/244, and attributed the first opinion to Al-Kalbi. (3) In Tahdhib al-Lugha 15/294. (4) Tafsir Al-Baghawi 3/440. (5) Al-Kashshaf 3/169. (6) Al-Muharrar Al-Wajiz 4/283.

सूरह अल-क़सस: आयतें २० - २२ २५४ अल-दारकुत्नी ने कहा: शमआन ('श' अक्षर के साथ) केवल फिरौन के परिवार के आस्तिक के रूप में जाना जाता है (१)। और यह वर्णित है कि फिरौन ने मूसा की हत्या का आदेश दिया था, इसलिए वह व्यक्ति खबर लेकर उनसे पहले पहुँच गया (२), [कहा], "हे मूसा, वास्तव में दरबारी तुम्हारे बारे में परामर्श कर रहे हैं," यानी: वे कल तुम्हारे द्वारा मारे गए क़िब्ती के बदले में तुम्हें मारने के बारे में विचार-विमर्श कर रहे हैं। और कहा गया: वे एक-दूसरे को आदेश दे रहे हैं। अल-अज़हरी ने कहा (३): लोगों ने 'इतामर' और 'ता'मरु' किया, यानी: उन्होंने एक-दूसरे को आदेश दिया, जैसा कि अल्लाह के इस कथन में है: "और तुम आपस में भली प्रकार परामर्श करो" [अत-तलाक़: ६]। और अल-निम्र बिन तौलब ने कहा: "मैं देखता हूँ कि लोगों ने एक स्वभाव विकसित कर लिया है, और हर घटना में परामर्श किया जाता है।" "अतः चले जाओ, मैं वास्तव में तुम्हारा शुभचिंतक हूँ। फिर वह वहाँ से डरा हुआ और ताक-झांक करता हुआ निकला," यानी: वह पीछा किए जाने की प्रतीक्षा कर रहा था (४)। "उसने कहा, 'ऐ मेरे रब! मुझे ज़ालिम लोगों से बचा ले।'" कहा गया: 'जब्बार' वह है जो ज़ुल्म के साथ अपनी इच्छानुसार मार-पीट और हत्या करता है, परिणामों पर विचार नहीं करता और न ही सर्वोत्तम तरीके से निवारण करता है। और कहा गया: वह अभिमानी जो अल्लाह तआला के आदेश के प्रति विनम्र नहीं होता (५)। अल्लाह तआला का कथन: "और जब उसने मदयन की ओर रुख किया, तो कहा, 'आशा है कि मेरा रब मुझे सीधे मार्ग पर ले जाए।'" जब मूसा अलैहिस्सलाम अपनी जान बचाकर अकेले, भयभीत होकर, बिना किसी भोजन, वाहन या जूते के मदयन की ओर निकले - क्योंकि मदयन और उनके बीच एक रिश्ता था, क्योंकि मदयन इब्राहीम की संतान में से हैं, और मूसा इब्राहीम के पुत्र इसहाक के पुत्र याकूब की संतान हैं - और उन्होंने अपनी स्थिति, रास्ते की अनभिज्ञता, और भोजन आदि के अभाव को देखा, तो उन्होंने अल्लाह तआला से यह कहते हुए अपना मामला अल्लाह के सुपुर्द कर दिया: "आशा है कि मेरा रब मुझे सीधे मार्ग पर ले जाए।" और यह एक विवश व्यक्ति की स्थिति है (६)।

---

(१) अत-तारीफ़ वल-इ'लाम, पृ. १३१। (२) अन-नुकत वल-उयून ४/२४४ और पहला कथन अल-कल्बी की ओर मनसब किया। (३) तहज़ीब अल-लुग़ा १५/२९४ में। (४) तफ़्सीर अल-बग़वी ३/४४०। (५) अल-कश्शाफ़ ३/१६९। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२८३।

سورہ القصص: آیات ۲۰ - ۲۲ ۲۵۴ الدارقطنی نے کہا: شمعان (شین معجمہ کے ساتھ) صرف آل فرعون کے مومن کے طور پر جانا جاتا ہے (۱)۔ مروی ہے کہ فرعون نے موسیٰ کے قتل کا حکم دیا تھا، تو وہ آدمی خبر لے کر ان سے پہلے پہنچ گیا (۲)، [اور کہا]: ﴿ اے موسیٰ! بیشک درباری تمہارے بارے میں مشورہ کر رہے ہیں ﴾ یعنی: وہ تمہیں اس قبطی کے بدلے میں قتل کرنے کا مشورہ کر رہے ہیں جسے تم نے کل قتل کیا تھا۔ اور کہا گیا: وہ ایک دوسرے کو حکم دے رہے ہیں۔ الازہری نے کہا (۳): لوگوں نے 'ائتمر' اور 'تآمروا' کیا، یعنی: انہوں نے ایک دوسرے کو حکم دیا، اس کی مثال اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿ اور تم آپس میں نیکی کے ساتھ مشورہ کرو ﴾ [الطلاق: ۶]۔ اور النمر بن تولب نے کہا: "میں دیکھتا ہوں کہ لوگوں نے ایک نئی عادت پیدا کر لی ہے، اور ہر حادثے پر مشورہ کیا جاتا ہے۔" ﴿ چنانچہ نکل جاؤ، میں تمہارے خیر خواہوں میں سے ہوں۔ پھر وہ وہاں سے ڈرتے ہوئے اور ٹوہ لیتے ہوئے نکلے ﴾ یعنی: تعاقب کا انتظار کرتے ہوئے (۴)۔ ﴿ انہوں نے کہا: اے میرے رب! مجھے ظالم لوگوں سے نجات عطا فرما ﴾۔ کہا گیا: جبار وہ ہے جو ظلم کے ساتھ جو چاہے مار پیٹ اور قتل کرے، انجام پر نظر نہ رکھے، اور نہ ہی بہتر طریقے سے دفاع کرے۔ اور کہا گیا: وہ متکبر جو اللہ تعالیٰ کے حکم کے سامنے عاجزی اختیار نہ کرے (۵)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ اور جب انہوں نے مدین کا رخ کیا تو کہا: امید ہے کہ میرا رب مجھے سیدھا راستہ دکھا دے ﴾۔ جب موسیٰ علیہ السلام اپنی جان بچانے کے لیے تنہا، خوفزدہ، بغیر کسی زادِ راہ، سواری یا جوتے کے مدین کی طرف نکلے - مدین کے ساتھ ان کی قرابت داری کی وجہ سے، کیونکہ مدین ابراہیم علیہ السلام کی اولاد میں سے ہیں، اور موسیٰ ابراہیم کے بیٹے اسحاق کے بیٹے یعقوب کی اولاد میں سے ہیں - اور جب انہوں نے اپنی حالت، راستے کی ناواقفیت اور زادِ راہ وغیرہ کی کمی کو دیکھا، تو انہوں نے اپنا معاملہ اللہ تعالیٰ کے سپرد کرتے ہوئے کہا: ﴿ امید ہے کہ میرا رب مجھے سیدھا راستہ دکھا دے ﴾ اور یہ ایک مجبور انسان کی کیفیت ہے (۶)۔

(۱) التعریف والاعلام ص ۱۳۱۔ (۲) النکت والعیون ۴/ ۲۴۴ اور پہلا قول الکلبی کی طرف منسوب کیا۔ (۳) تہذیب اللغۃ ۱۵/ ۲۹۴ میں۔ (۴) تفسیر البغوی ۳/ ۴۴۰۔ (۵) الکشاف ۳/ ۱۶۹۔ (۶) المحرر الوجیز ۴/ ۲۸۳۔

Surah Al-Qasas: Verses 23 - 28 255 I say: It was narrated that he subsisted on tree leaves, and he did not arrive until the skin of his feet fell off(1). Abu Malik said: Pharaoh had sent people in pursuit of him and said to them: "Search for him in the mountain paths, for Moses does not know the way." Then an angel came to him riding a horse and carrying a staff, and said to Moses: "Follow me." So he followed him, and he guided him to the path(2). It is said: He gave him the staff, and it became his rod. It is also narrated that he only took his staff for herding sheep from Midian, and this is more widely accepted and correct. Muqatil and al-Suddi said: Allah sent Gabriel to him, and Allah knows best. Between Midian and Egypt is eight days, as stated by Ibn Jubayr and others. The kingdom of Midian belonged to someone other than Pharaoh(3).

Allah Almighty says: {And when he arrived at the water of Midian, he found there a group of people watering [their flocks], and he found aside from them two women keeping back [their flocks]. He said, "What is your circumstance?" They said, "We do not water until the shepherds dispatch [their flocks]; and our father is an old man." (23) So he watered [their flocks] for them; then he went back to the shade and said, "My Lord, indeed I am, for whatever good You would send down to me, in need." (24) Then one of the two women came to him walking with shyness. She said, "Indeed, my father invites you that he may reward you for having watered for us." When he came to him and related to him the story, he said, "Fear not. You have escaped from the wrongdoing people." (25) One of the two women said, "O my father, hire him. Indeed, the best one you can hire is the strong and the trustworthy." (26) He said, "Indeed, I intend to wed you to one of these two daughters of mine, on [the condition] that you serve me for eight years; but if you complete ten, it will be [as a favor] from you. And I do not wish to put you in difficulty. You will find me, if Allah wills, from among the righteous." (27) [Moses] said, "That is [established] between me and you. Whichever of the two terms I complete - there is no injustice against me. And Allah, over what we say, is Witness." (28)}

It contains twenty-four issues: The first: Allah Almighty's saying: {And when he arrived at the water of Midian} Moses, peace be upon him, walked until he reached the water of Midian, meaning: he arrived there. His "arrival at the water" means: he reached it, not that he entered it. And the word "warada" (arrival) sometimes...

(1) Arais al-Majalis, p. 176, on the authority of Ibn Abbas. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas, 5/171. (3) Al-Muharrar al-Wajiz, 4/282.

सूरा अल-क़सस: आयतें 23 - 28 255 मैं कहता हूँ: यह वर्णित है कि वे पेड़ के पत्ते खाकर गुज़ारा करते थे, और वे तब तक नहीं पहुँचे जब तक कि उनके पैरों के तलवे झड़ नहीं गए(1)। अबू मालिक ने कहा: फ़िरौन ने उनकी तलाश में लोग भेजे और उनसे कहा: उन्हें रास्ते के मोड़ों में ढूँढो, क्योंकि मूसा रास्ता नहीं जानते। फिर एक फ़रिश्ता घोड़े पर सवार होकर उनके पास आया जिसके पास एक लाठी थी, उसने मूसा से कहा: मेरे पीछे आओ। तो वह उनके पीछे चले और उसने उन्हें रास्ता दिखाया(2)। कहा जाता है कि उसने उन्हें लाठी दी और वही उनका असा (छड़ी) बन गया। और यह भी वर्णित है कि उन्होंने केवल मदयन से भेड़ें चराने के लिए छड़ी ली थी, और यही अधिक प्रसिद्ध और सही है। मुक़ातिल और सुद्दी ने कहा: अल्लाह ने उनके पास जिब्रील को भेजा था, अल्लाह ही बेहतर जानता है। मदयन और मिस्र के बीच आठ दिन का रास्ता है, यह इब्न जुबैर और अन्य लोगों का कथन है। और मदयन का शासन फ़िरौन के अलावा किसी और का था(3)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और जब वे मदयन के पानी पर पहुँचे, तो उन्होंने वहाँ लोगों के एक समूह को (अपने जानवरों को) पानी पिलाते हुए पाया और उनके अलावा दो महिलाओं को पाया जो (अपने जानवरों को) रोक रही थीं। उन्होंने पूछा, "तुम्हारा क्या मामला है?" उन दोनों ने कहा, "हम तब तक पानी नहीं पिलातीं जब तक कि चरवाहे वापस न चले जाएँ और हमारे पिता बहुत वृद्ध हैं।" (23) तो उन्होंने उनके लिए (जानवरों को) पानी पिलाया; फिर वे छाया की ओर चले गए और कहा, "ऐ मेरे रब, वास्तव में मैं उस भलाई का मोहताज हूँ जो तू मेरी ओर उतारे।" (24) फिर उन दोनों में से एक लज्जा के साथ चलती हुई उनके पास आई। उसने कहा, "मेरे पिता आपको बुला रहे हैं ताकि वे आपको उसका बदला दें जो आपने हमारे लिए पानी पिलाया है।" फिर जब वे उनके पास आए और उन्हें सारा वृत्तांत सुनाया, तो उन्होंने कहा, "डरो मत। तुमने अत्याचारी लोगों से छुटकारा पा लिया है।" (25) उन दोनों में से एक ने कहा, "ऐ मेरे पिता, इन्हें काम पर रख लीजिए। वास्तव में सबसे अच्छा व्यक्ति जिसे आप काम पर रख सकते हैं, वह है जो शक्तिशाली और विश्वसनीय हो।" (26) उन्होंने कहा, "मैं चाहता हूँ कि अपनी इन दो बेटियों में से एक का विवाह तुम्हारे साथ इस शर्त पर कर दूँ कि तुम आठ साल तक मेरी सेवा करो; फिर यदि तुम दस पूरे कर दो, तो यह तुम्हारी ओर से होगा। और मैं तुम पर कठिनाई नहीं डालना चाहता। यदि अल्लाह ने चाहा, तो तुम मुझे नेक लोगों में से पाओगे।" (27) (मूसा ने) कहा, "यह मेरे और आपके बीच (तय) है। इन दो अवधियों में से मैं जो भी पूरी करूँ मुझ पर कोई ज्यादती नहीं होगी। और हम जो कुछ कह रहे हैं, अल्लाह उस पर गवाह है।" (28)}

इसमें चौबीस मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और जब वे मदयन के पानी पर पहुँचे} मूसा अलैहिस्सलाम चलते रहे यहाँ तक कि मदयन के पानी पर पहुँचे, अर्थात: वहाँ पहुँच गए। पानी पर पहुँचने का अर्थ है: उसके पास पहुँचना, न कि उसमें प्रवेश करना। और शब्द "वरुद" (पहुँचना) कभी...

(1) अराइस अल-मजालिस, पृ. 176, इब्न अब्बास से। (2) मा'नी अल-क़ुरआन अल-नहहास, 5/171। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़, 4/282।

سورہ القصص: آیات ۲۳ - ۲۸ ۲۵۵ میں کہتا ہوں: روایت ہے کہ وہ درخت کے پتے کھا کر گزارہ کرتے تھے، اور وہ پہنچے نہیں تھے یہاں تک کہ ان کے پاؤں کے تلوے جھڑ گئے(1)۔ ابو مالک نے کہا: فرعون نے ان کی تلاش میں لوگ بھیجے اور ان سے کہا: انہیں راستے کے موڑوں میں ڈھونڈو، کیونکہ موسیٰ راستہ نہیں جانتے۔ تو ایک فرشتہ گھوڑے پر سوار ہو کر ان کے پاس آیا جس کے پاس ایک لاٹھی تھی، اس نے موسیٰ سے کہا: میرے پیچھے آؤ۔ وہ ان کے پیچھے چلے تو اس نے انہیں راستہ دکھایا(2)۔ کہا جاتا ہے کہ اس نے انہیں لاٹھی دی تو وہی ان کا عصا بن گیا۔ اور روایت ہے کہ انہوں نے مدین سے بھیڑیں چرانے کے لیے عصا لیا تھا، اور یہی قول زیادہ مشہور اور صحیح ہے۔ مقاتل اور سدی کہتے ہیں کہ اللہ نے ان کی طرف جبریل کو بھیجا تھا، واللہ اعلم۔ مدین اور مصر کے درمیان آٹھ دن کا فاصلہ ہے، یہ قول ابن جبیر اور دیگر لوگوں کا ہے۔ اور مدین کی بادشاہت فرعون کے سوا کسی اور کی تھی(3)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور جب وہ مدین کے پانی پر پہنچے تو وہاں لوگوں کی ایک جماعت کو (اپنے جانوروں کو) پانی پلاتے ہوئے پایا اور ان کے علاوہ دو عورتوں کو پایا جو (اپنے جانوروں کو) روک رہی تھیں، انہوں نے پوچھا: تمہارا کیا حال ہے؟ ان دونوں نے کہا: ہم اس وقت تک پانی نہیں پلاتیں جب تک کہ چرواہے واپس نہ چلے جائیں اور ہمارے والد بہت بوڑھے ہیں۔ (23) تو انہوں نے ان کے لیے (جانوروں کو) پانی پلایا، پھر سائے کی طرف ہٹ گئے اور عرض کیا: اے میرے رب! تو جو بھی بھلائی میری طرف نازل کرے میں اس کا محتاج ہوں۔ (24) پھر ان دونوں میں سے ایک حیا کے ساتھ چلتی ہوئی ان کے پاس آئی، اس نے کہا: میرے والد آپ کو بلا رہے ہیں تاکہ آپ کو اس کا صلہ دیں جو آپ نے ہمارے لیے پانی پلایا تھا۔ پھر جب وہ ان کے پاس آئے اور انہیں قصہ سنایا تو انہوں نے کہا: خوف نہ کھاؤ، تم نے ظالم قوم سے نجات پا لی ہے۔ (25) ان میں

سے ایک نے کہا: اے میرے ابا جان! انہیں ملازم رکھ لیجیے، بہترین شخص جسے آپ ملازم رکھیں وہ ہے جو طاقتور اور امانت دار ہو۔ (26) انہوں نے کہا: میں چاہتا ہوں کہ اپنی ان دو بیٹیوں میں سے ایک کا نکاح تمہارے ساتھ اس شرط پر کر دوں کہ تم آٹھ سال میری ملازمت کرو، پھر اگر تم دس سال پورے کر دو تو یہ تمہاری طرف سے احسان ہوگا، اور میں تم پر مشقت نہیں ڈالنا چاہتا، ان شاء اللہ تم مجھے نیکوکاروں میں پاؤ گے۔ (27) (موسیٰ نے) کہا: یہ میرے اور آپ کے درمیان (معاہدہ) ہے، ان دو مدتوں میں سے جو بھی میں پوری کر دوں تو مجھ پر کوئی زیادتی نہیں ہوگی، اور جو کچھ ہم کہہ رہے ہیں اللہ اس پر گواہ ہے۔ (28)}

اس میں چوبیس مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جب وہ مدین کے پانی پر پہنچے} حضرت موسیٰ علیہ السلام چلتے رہے یہاں تک کہ مدین کے پانی پر پہنچ گئے یعنی: وہاں پہنچ گئے۔ پانی پر وارد ہونے کا مطلب ہے: اس تک پہنچنا، نہ کہ اس کے اندر داخل ہونا۔ اور لفظ "ورود" کبھی...

(1) عرائس المجالس، ص ١٧٦، بحوالہ ابن عباس۔ (2) معانی القرآن للنحاس، ١٧١/٥۔ (3) المحرر الوجیز، ٢٨٢/٤۔

256 Surah Al-Qasas: Verses 23 - 28 It can mean entering what is being arrived at, or it can mean looking upon it and reaching it even if one does not enter. Moses' arrival at this water was by reaching it(1); from this is the saying of Zuhair(2): "When they reached the water, whose pools were blue, they set down the staffs of the present, tent-dwelling ones." These meanings have been previously discussed regarding the saying: "And there is none of you but he will come to it" [Maryam: 71]. And 'Madyan' is indeclinable (diptote) because it is a known town(3). The poet said: "The monks of Madyan, if they saw you, would descend, as would the mountain goats from the peaks of the capable mountains"(4). It is also said: A tribe from the children of Madyan son of Ibrahim, and what was said about it has passed in 'Al-A'raf'(5). 'Al-Ummah' means: a large gathering. And {they were watering} means: their livestock. And {besides them} means: a side towards the direction from which he came, so he reached the two women before reaching the 'Ummah'. And he found them 'keeping back' (tadhoodan), which means: being prevented and held back. From this is the saying of the Prophet (PBUH): "Men shall indeed be driven away (yudhadanna) from my basin." In some codices (masaahif), it says: "two women holding back, keeping (their flocks) away"(6). It is said: 'dhada yadhoodu' when one is held back. 'Dhadtu ash-shay'a' (I kept the thing away) means I held it back(7). The poet said: "I stay at the door of rhymes as if I were keeping away a herd of wild animals that are far off"(8). Meaning: I hold back and prevent. It is also said: 'tadhoodan' means: driving away (the animals); he said:

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/283. (2) In his Diwan, pp. 13-14. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/283. (4) Said by Jarir, and it was previously mentioned in 8/112, where it was narrated as "the peaks of minds" instead of "the peaks of mountains". (5) 9/280. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/283. The hadith was recorded by Muslim (249) from the hadith of Abu Hurayrah (RA). (7) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 5/172; in some copies it says: "if it went away". The correction is from Ma'ani al-Qur'an. (8) Said by Suwayd ibn Kura', and it is in Majaz al-Qur'an 2/101, and ash-Shi'r wa ash-Shu'ara' 2/635, where it says: "asadi" instead of "adhudu". Its commentator said: 'sadaytu ar-rajul' means: I humored him, treated him gently, and concealed (my true feelings from) him.

256 सूरह अल-क़सस: आयतें 23 - 28 इसका अर्थ उस स्थान में प्रवेश करना हो सकता है जहाँ पहुँचा जा रहा है, या इसका अर्थ उसे देखना और उस तक पहुँचना हो सकता है, भले ही कोई प्रवेश न करे। इस पानी पर मूसा का पहुँचना उस तक पहुँचने के माध्यम से था(1); इसी से जुहैर का कहना है(2): "जब वे नीले जलाशयों वाले पानी पर पहुँचे, तो उन्होंने तंबू में रहने वाले उपस्थित लोगों की लाठियाँ रख दीं।" ये अर्थ पहले इस कथन के संबंध में बताए जा चुके हैं: "और तुम में से कोई ऐसा नहीं जो उस (दोज़ख़) पर से न गुज़रे" [मरयम: 71]। और 'मदयन' शब्द अविकारी (diptote) है क्योंकि यह एक प्रसिद्ध शहर है(3)। कवि ने कहा: "मदयन के साधु, यदि वे तुम्हें देखते, तो नीचे उतर आते, और पर्वतों की चोटियों से जंगली बकरियाँ भी"(4)। कहा गया है: इब्राहीम के पुत्र मदयन की संतान का एक कबीला, और इसके बारे में चर्चा 'अल-अराफ़' में हो चुकी है(5)। 'अल-उम्माह' का अर्थ है: एक बड़ी भीड़। और {वे पिला रहे थे} का अर्थ है: अपने पशुओं को। और {उनके अलावा} का अर्थ है: उस दिशा की ओर जहाँ से वह आए थे, इसलिए वह 'उम्माह' तक पहुँचने से पहले उन दो महिलाओं तक पहुँच गए। और उन्होंने उन्हें 'रोकते हुए' (तज़ूदान) पाया, जिसका अर्थ है: रोका जाना और थामे रखना। इसी से नबी (स.अ.व.) का कथन है: "मेरे हौज (तालाब) से कुछ लोगों को ज़रूर भगा दिया जाएगा।" कुछ पाण्डुलिपियों में है: "दो महिलाएँ रोकते हुए, पीछे हटते हुए"(6)। कहा जाता है: 'ज़ाद यज़ूदु' जब किसी को रोक दिया जाए। 'ज़द्तु अश्-शय'अ' का अर्थ है मैंने उसे रोक लिया(7)। कवि ने कहा: "मैं काव्य के द्वार पर इस तरह ठहरता हूँ जैसे मैं जंगली जानवरों के झुंड को रोक रहा हूँ जो दूर भाग रहे हों"(8)। अर्थात्: मैं रोकता हूँ और मना करता हूँ। यह भी कहा गया है: 'तज़ूदान' का अर्थ है: (जानवरों को) भगाना; उसने कहा:

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/283। (2) उनके दीवान में, पृष्ठ 13-14। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/283। (4) इसके रचयिता जरीर हैं, और यह 8/112 में पहले आ चुका है, और वहाँ "पहाड़ों की चोटियों" के स्थान पर "बुद्धि की चोटियों" वर्णित है। (5) 9/280। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/283। हदीस को मुस्लिम (249) ने अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है। (7) नह्हास की 'मआनी अल-क़ुरआन' 5/172; प्रतियों में "जब वह चला गया" लिखा है। सुधार 'मआनी अल-क़ुरआन' से है। (8) इसके रचयिता सुवैद बिन कुरा' हैं, और यह 'मजाज़ अल-क़ुरआन' 2/101, और 'अश्-शिअर व अश्-शुअरा' 2/635 में है, और उसमें 'अज़ूदु' के स्थान पर 'असादी' है। इसके व्याख्याकार ने कहा: 'सादय्तुर्रजुल' का अर्थ है: मैंने उसे बहलाया, उसके साथ नरमी से पेश आया और उससे (सच्चाई) छुपाई।

256 سورۃ القصص: آیات 23 - 28 یہ کسی جگہ داخل ہونے کے معنی میں بھی ہو سکتا ہے، اور اس کا مطلب اس پر مطلع ہونا اور وہاں تک پہنچنا بھی ہو سکتا ہے خواہ وہ داخل نہ ہو۔ چنانچہ موسیٰ علیہ السلام کا اس پانی پر پہنچنا وہاں تک پہنچنے کے معنی میں تھا(1)؛ اسی سے زہیر کا قول ہے(2): "پھر جب وہ نیلگوں حوضوں والے پانی پر پہنچے، تو انہوں نے حاضر خیمہ نشینوں کی لاٹھیاں رکھ دیں۔" یہ معانی پہلے اس قول میں گزر چکے ہیں: "اور تم میں سے کوئی نہیں مگر اس پر وارد ہونے والا ہے" [مریم: 71]۔ اور 'مدین' غیر منصرف ہے؛ کیونکہ یہ ایک معروف بستی ہے(3)۔ شاعر نے کہا: "مدین کے راہب، اگر وہ تمہیں دیکھ لیتے تو نیچے اتر آتے، اور پہاڑوں کی چوٹیوں سے وحشی بکریاں بھی"(4)۔ اور کہا گیا ہے: ابراہیم علیہ السلام کے بیٹے مدین کی اولاد کا ایک قبیلہ، اور اس کے بارے میں قول 'الاعراف' میں گزر چکا ہے(5)۔ اور 'الامہ' کا مطلب ہے: بہت بڑی جماعت۔ اور {وہ پلا رہے تھے} کا مطلب ہے: اپنے مویشیوں کو۔ اور {ان کے سوا} کا مطلب ہے: اس جہت کی طرف جس طرف سے وہ آئے تھے، چنانچہ وہ 'امہ' تک پہنچنے سے پہلے ان دو عورتوں تک پہنچ گئے، اور انہیں 'روکتے ہوئے' (تذودان) پایا، اور اس کا مطلب ہے: روکا جانا اور تھامے رکھنا، اور اسی سے آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا قول ہے: "میرے حوض سے کچھ لوگوں کو ضرور ہٹا دیا جائے گا"۔ اور بعض مصاحف میں ہے: "دو عورتیں جو روکے ہوئے تھیں"(6)۔ کہا جاتا ہے: 'ذاد یذود' جب روک دیا جائے۔ اور 'ذدت الشیء' میں نے چیز کو روک لیا(7)؛ شاعر نے کہا: "میں قافیوں کے دروازے پر اس طرح ٹھہرتا ہوں گویا میں وحشی جانوروں کے ایک ریوڑ کو روک رہا ہوں جو بھاگ رہے ہوں"(8)۔ یعنی: میں روکتا ہوں اور منع کرتا ہوں۔ اور کہا گیا: 'تذودان' کا مطلب ہے: ہانکنا؛ اس نے کہا:

(1) المحرر الوجيز 4/ 283۔ (2) ان کے دیوان میں ص 13 - 14۔ (3) المحرر الوجيز 4/ 283۔ (4) اس کا قائل جریر ہے، اور یہ 8 / 112 میں گزر چکا ہے، اور وہاں 'شعف الجبال' کے بجائے 'شعف العقول' مروی ہے۔ (5) 9/ 280۔ (6) المحرر الوجيز 4 / 283۔ اور حدیث کو مسلم (249) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (7) معانی القرآن للنحاس 5 / 172 اور نسخوں میں 'إذا ذهب' (جب وہ چلا گیا) واقع ہوا ہے۔ تصحیح معانی القرآن سے ہے۔ (8) اس کا قائل سوید بن کراع ہے، اور یہ مجاز القرآن 2 / 101، اور الشعر والشعراء 2 / 635 میں ہے، اور اس میں 'أذود' کے بجائے 'أصادي' ہے۔ اس کے شارح نے کہا: 'صاديت الرجل' یعنی: میں نے اس کے ساتھ نرمی برتی، اسے بہلایا اور اس سے بات چھپائی۔

257 Surah Al-Qasas: Verses 23 - 28

Banu Tamim have stolen your staff, so you do not know with which staff you are driving back (1). That is: you drive away, restrain, and prevent. Ibn Salam said: They were preventing their sheep so that they would not mix with people's sheep (2), so the object was omitted; either to leave the addressee in ambiguity, or because his knowledge of it makes it unnecessary (3). Ibn Abbas said: They were driving their sheep away from the water out of fear of the strong waterers. Qatadah said: They were driving people away from their sheep (4). An-Nahhas said: The first is more appropriate, because after it is: {They said, "We do not water [our flocks] until the shepherds drive [their flocks] away"}. If they were driving people away from their sheep, they would not have informed about the reason for delaying their watering until the shepherds drive away (5). When Moses (peace be upon him) saw that from them, {He said, "What is your case?"} meaning: what is your business/affair (6)? Ru'ba said: O wonder, what is his affair and my affair (7)! Ibn Atiyyah (8) said: Using the question with 'khatb' (case/affair) is only in times of affliction, or for someone oppressed, or someone pitied, or someone who comes with a reprehensible matter. It's as if, overall, they are in trouble. So they informed him of their news, and that their father is an old man. The meaning is: he cannot, due to his weakness, handle his sheep's affairs directly, and that they, due to their weakness and lack of strength, cannot compete with the strong ones, and that their habit is to wait until people drive [their flocks] from the water and it becomes clear, and then they come down to water.

Ibn 'Amir and Abu 'Amr read: "yasdura" from "sadara," which is the opposite of "warada" (approached water), meaning: the shepherds return. The rest read: "yusdira" with a damma on the 'ya' from "as-dara," meaning: until they drive their livestock back from their watering.

(1) Its speaker is Jarir, and it is in his Diwan 1/333. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 4/245-246. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/172. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/283. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/173. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/283. (7) Diwan Ru'ba in Majmu' Ash'ar al-Arab p. 16, and the completion of the rajaz: "And I reveal my heart to the Prince." (8) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/283.

२५७ सूरा अल-क़सस: आयतें २३ - २८

बनू तमीम ने तुम्हारी लाठी चुरा ली है, इसलिए तुम नहीं जानते कि तुम किस लाठी से हटा रहे हो (१)। अर्थात: तुम भगाते हो, रोकते हो और मना करते हो। इब्न सलाम ने कहा: वे अपनी भेड़ों को रोक रही थीं ताकि वे लोगों की भेड़ों के साथ न मिल जाएं(२), इसलिए कर्म (object) को हटा दिया गया; या तो संबोधित व्यक्ति को अस्पष्टता में छोड़ने के लिए, या क्योंकि उसका ज्ञान उसे अनावश्यक बना देता है (३)। इब्न अब्बास ने कहा: वे शक्तिशाली पानी पिलाने वालों के डर से अपनी भेड़ों को पानी से दूर हटा रही थीं। कतादह ने कहा: वे लोगों को अपनी भेड़ों से दूर हटा रही थीं (४)। अन-नहस ने कहा: पहला अधिक उपयुक्त है, क्योंकि इसके बाद है: {उन्होंने कहा, "हम तब तक पानी नहीं पिलाते जब तक चरवाहे वापस न चले जाएं'}। यदि वे लोगों को अपनी भेड़ों से दूर हटा रही होतीं, तो वे चरवाहों के वापस जाने तक अपने पानी पिलाने में देरी का कारण नहीं बतातीं (५)। जब मूसा (उन पर शांति हो) ने उनसे यह देखा, {उन्होंने कहा, "तुम्हारा क्या मामला है?"} अर्थात: तुम्हारा क्या हाल है (६)? रुआबा ने कहा: अरे आश्चर्य, उसका क्या मामला है और मेरा क्या मामला है (७)! इब्न अतिया (८) ने कहा: 'खत्ब' (मामला) के साथ प्रश्न का उपयोग केवल संकट के समय, या किसी सताए हुए व्यक्ति के लिए, या किसी दया के पात्र के लिए, या किसी ऐसे व्यक्ति के लिए किया जाता है जो किसी निंदनीय मामले के साथ आता है। ऐसा लगता है जैसे, कुल मिलाकर, वे मुसीबत में हैं। तो उन्होंने उन्हें अपनी खबर दी, और बताया कि उनके पिता एक बहुत बूढ़े व्यक्ति हैं। इसका अर्थ यह है कि: वह अपनी कमजोरी के कारण सीधे अपनी भेड़ों के मामलों को संभालने में असमर्थ हैं, और वे अपनी कमजोरी और शक्ति की कमी के कारण शक्तिशाली लोगों के साथ प्रतिस्पर्धा नहीं कर सकती हैं, और उनकी आदत तब तक प्रतीक्षा करने की है जब तक कि लोग पानी से वापस न चले जाएं और जगह खाली न हो जाए, तब वे आती हैं।

इब्न आमिर और अबू अम्र ने इसे "यासदुरा" (yasdura) पढ़ा, "सदारा" (sadara) से, जो "वरदा" (warada - पानी के पास आना) का विलोम है, जिसका अर्थ है: चरवाहे लौटते हैं। बाकी सब ने "युसदिरा" (yusdira) पढ़ा, 'या' पर दम्मा के साथ, "अस-दरा" (as-dara) से, जिसका अर्थ है: जब तक कि वे अपने मवेशियों को पानी पिलाकर वापस न ले जाएं।

(१) इसके कहने वाले जरीर हैं, और यह उनके दीवान १/३३३ में है। (२) अल-नुकात वल-उयून ४/२४५-२४६। (३) मआनी अल-कुरान अल-नहस ५/१७२ द्वारा। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज ४/२८३। (५) मआनी अल-कुरान अल-नहस ५/१७३ द्वारा। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज ४/२८३। (७) मजमुअ

अशआर अल-अरब पृ. १६ में दीवान रुआबा, और रजज़ की पूर्ति: "और मैं राजकुमार को अपना दिल दिखाता हूँ।" (८) अल-मुहर्रर अल-वजीज ४/२८३ में।

۲۵۷ سورة القصص: آیات ۲۳ - ۲۸

بنو تمیم نے تمہارا عصا چھین لیا ہے، اب تم نہیں جانتے کہ تم کس عصا سے (جانوروں کو) ہٹاتے ہو (۱)۔ یعنی: تم ہٹاتے ہو، روکتے ہو اور منع کرتے ہو۔ ابن سلام نے کہا: وہ اپنی بکریوں کو روک رہی تھیں تاکہ وہ لوگوں کی بکریوں کے ساتھ نہ مل جائیں (۲)، پس مفعول کو حذف کر دیا گیا؛ یا تو مخاطب کو ابہام میں رکھنے کے لیے، یا اس کے علم کی بنا پر اس سے بے نیازی کی وجہ سے (۳)۔ ابن عباس نے کہا: وہ طاقتور چرواہوں کے خوف سے اپنی بکریوں کو پانی سے دور ہٹا رہی تھیں۔ قتادہ نے کہا: وہ لوگوں کو اپنی بکریوں سے دور ہٹا رہی تھیں (۴)۔ النحاس نے کہا: پہلی بات زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ اس کے بعد ہے: ﴿قَالَتَا لَا نَسْقِي حَتَّى يُصْدِرَ الرِّعَاءُ﴾ (انہوں نے کہا، ہم اس وقت تک پانی نہیں پلاتیں جب تک چرواہے واپس نہ چلے جائیں)۔ اگر وہ لوگوں کو اپنی بکریوں سے ہٹا رہی ہوتیں تو وہ چرواہوں کے واپس جانے تک اپنے پانی پلانے میں تاخیر کی وجہ بیان نہ کرتیں (۵)۔ جب موسیٰ علیہ السلام نے ان کا یہ حال دیکھا تو ﴿قَالَ مَا خَطْبُكُمَا﴾ یعنی: تمہارا کیا معاملہ ہے (۶)؟ رؤبہ نے کہا: اے تعجب، اس کا کیا معاملہ ہے اور میرا کیا معاملہ ہے (۷)! ابن عطیہ (۸) نے کہا: 'خطب' (معاملہ) کے ساتھ سوال کا استعمال صرف کسی مصیبت، یا مظلوم، یا جس پر ترس کھایا جائے، یا جو کوئی برا کام کر رہا ہو، کے لیے ہوتا ہے، گویا وہ مجموعی طور پر کسی برائی (تکلیف) میں ہیں۔ پس انہوں نے انہیں اپنی خبر دی، اور یہ کہ ان کے والد ایک بہت بوڑھے شخص ہیں۔ مطلب یہ ہے کہ: وہ اپنی کمزوری کی وجہ سے اپنی بکریوں کے معاملے کو براہ راست سنبھالنے کی طاقت نہیں رکھتے، اور وہ دونوں اپنی کمزوری اور طاقت کی کمی کی وجہ سے طاقتوروں کا مقابلہ نہیں کر سکتیں، اور ان کی عادت یہ ہے کہ وہ انتظار کرتی ہیں یہاں تک کہ لوگ پانی سے واپس چلے جائیں اور جگہ خالی ہو جائے، تب وہ آتی ہیں۔

ابن عامر اور ابو عمرو نے اسے "يَصْدُرَ" (صاد پر زبر کے ساتھ) پڑھا ہے جو "صَدَرَ" سے ہے، اور یہ "وَرَدَ" (پانی پر آنا) کی ضد ہے، یعنی: چرواہے واپس لوٹ جائیں۔ باقی سب نے "يُصْدِرَ" (یا پر پیش کے ساتھ) پڑھا ہے جو "اَصْدَرَ" سے ہے، یعنی: یہاں تک کہ وہ اپنے مویشیوں کو پانی پلا کر واپس لے جائیں۔

(١) اس کا کہنے والا جریر ہے، اور یہ اس کے دیوان ٣٣٣/١ میں ہے۔ (٢) النکت والعیون ٢٤٥/٤ - ٢٤٦۔ (٣) معانی القرآن للنحاس ١٧٢/٥۔ (٤) المحرر الوجیز ٢٨٣/٤۔ (٥) معانی القرآن للنحاس ١٧٣/٥۔ (٦) المحرر الوجیز ٢٨٣/٤۔ (٧) دیوان رؤبہ، مجموع اشعار العرب ص ١٦، اور رجز کی تکمیل ہے: "اور میں امیر کو اپنا دل دکھاتا ہوں"۔ (٨) المحرر الوجیز ٢٨٣/٤ میں۔

258 Surat al-Qasas: Verses 23 - 28 And 'al-ru'ā' (shepherds) is the plural of 'rā'in' (shepherd), like 'tājir' and 'tujjār' (merchant/merchants), and 'ṣāḥib' and 'ṣiḥāb' (companion/companions)(1). A group said: The wells were open, and the crowding of the people prevented them both (the two women). When Moses wanted to water for them, he pushed through the people and overcame them at the water until he watered (their flock). It was because of this overcoming by him that one of them described him as strong. Another group said: They both used to follow the leftovers in the cisterns; if they found a remainder in the basin, that would be their watering, and if there was no remainder, their sheep remained thirsty. So Moses felt pity for them and went to a well that was covered while the people were watering from another. Its stone could not be lifted except by seven - said Ibn Zaid. Ibn Jurayj said: ten. Ibn Abbas: thirty. Al-Zajjaj: forty - so he lifted it and watered for the two women. It was because of lifting the rock that she described him as strong. It was said: Their well was one, and he lifted the stone from it after the departure of the waterers, since(2) it was the habit of the two women to drink the leftovers(3). Amr bin Maymun narrated from Umar bin al-Khattab that he said: When the shepherds had watered, they covered the well with a rock that only ten men could uproot. Then Moses came and uprooted it and drew one large bucket of water, needing no other, and watered for them(4).

Second: If it is asked: How was it permissible for the Prophet of Allah, Shu’ayb (peace be upon him), to be satisfied with his two daughters watering the livestock? It is said to him: That is not prohibited and religion does not forbid it. As for chivalry (muru'ah), people differ in that, and custom varies, and the conditions of the Arabs in this are different from those of the non-Arabs, and the path of the desert-dwellers is different from that of the city-dwellers, especially if the situation is one of necessity.

Third: His saying, Exalted is He: {Then he turned away to the shade} to the shade of a samurah tree(5). Ibn Mas'ud said this. And he exposed himself to a request for what might feed him by his saying: {Indeed, I am, for whatever good You would send down to me, in need.} And he had not tasted...

(1) Tafsir al-Baghawi 3/441. See also al-Sab'ah p. 492, and al-Taysir p. 171. (2) In (M): 'idha' (if/when). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/283, except for his saying: 'If they found in the basin...' until his saying: 'so Moses felt pity for them', which is in Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1454. (4) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/174. (5) It is a tree with small leaves and short thorns, having a yellow pot-like flower/fruit that people eat. Lisan al-Arab (samar).

258 सूरह अल-क़सस: आयतें 23 - 28 और 'रुआ' (ru'ā - चरवाहे) 'राई' (rā'ī - चरवाहा) का बहुवचन है, जैसे 'ताजिर' और 'तुज्जार' (व्यापारी/व्यापारियों), और 'साहिब' और 'सिहाब' (साथी/साथियों)(1)। एक समूह ने कहा: कुएं खुले थे, और लोगों की भीड़ उन्हें (दोनों महिलाओं को) रोक रही थी। जब मूसा ने उनके लिए पानी पिलाने का इरादा किया, तो उन्होंने लोगों के बीच रास्ता बनाया और पानी पर उन पर हावी हो गए जब तक कि उन्होंने (पशुओं को) पानी नहीं पिला दिया। इसी प्रभुत्व के कारण उनमें से एक ने उन्हें शक्तिशाली बताया। एक अन्य समूह ने कहा: वे दोनों हौज़ों में बचे हुए पानी की तलाश करती थीं; अगर हौज़ में कुछ बचा मिलता, तो वही उनका पानी होता, और अगर कुछ नहीं बचता, तो उनकी भेड़ें प्यासी रह जातीं। तो मूसा को उन पर दया आई, वे एक ऐसे कुएं की ओर बढ़े जो ढका हुआ था जबकि लोग दूसरे कुएं से पानी भर रहे थे। उसका पत्थर ऐसा था जिसे सात से कम लोग नहीं उठा सकते थे - यह इब्न ज़ैद ने कहा। इब्न जुरैज ने कहा: दस। इब्न अब्बास ने कहा: तीस। ज़ज्जाज ने कहा: चालीस - तो उन्होंने उसे उठाया और दोनों महिलाओं के लिए पानी पिलाया। चट्टान उठाने के कारण ही उसने उन्हें शक्तिशाली बताया था। यह कहा गया है कि: उनका कुआं एक ही था, और उन्होंने पानी पिलाने वालों के जाने के बाद उससे पत्थर हटाया, क्योंकि(2) उन दोनों महिलाओं की आदत बचा हुआ पानी पीने की थी(3)। अम्र बिन मैमुन ने उमर बिन अल-खत्ताब से रिवायत की कि उन्होंने कहा: जब चरवाहों ने पानी पिला लिया, तो उन्होंने कुएं पर एक ऐसी चट्टान रख दी जिसे दस आदमी ही हटा सकते थे। फिर मूसा आए और उसे उखाड़ दिया और एक बड़ा डोल पानी निकाला, उन्हें किसी दूसरे की ज़रूरत नहीं पड़ी, और उनके लिए पानी पिला दिया(4)।

दूसरा मुद्दा: यदि यह पूछा जाए कि अल्लाह के नबी शुऐब (उन पर शांति हो) अपनी बेटियों के लिए पशुओं को पानी पिलाने पर कैसे सहमत हुए? तो उनसे कहा जाता है: यह निषिद्ध नहीं है और धर्म इससे मना नहीं करता है। जहाँ तक मर्यादा (मुरुअत) का सवाल है, तो लोग इसमें भिन्न राय रखते हैं, और रीति-रिवाज भी अलग-अलग होते हैं, और इस मामले में अरबों की स्थिति गैर-अरबों से अलग है, और खानाबदोशों का तरीका शहरवासियों से अलग है, खासकर यदि स्थिति ज़रूरत की हो।

तीसरा मुद्दा: अल्लाह तआला का कथन: {फिर वे छाया की ओर चले गए} यानी समरह के पेड़ की छाया की ओर(5)। यह इब्न मसूद ने कहा है। और उन्होंने अपने खाने की ज़रूरत को इस कथन के माध्यम से व्यक्त किया: {बेशक मैं उस भलाई का मोहताज हूँ जो तू मेरी ओर उतारेगा} और उन्होंने कुछ नहीं चखा था...

(1) तफ़सीर अल-बगवी 3/441। देखिए अल-सबआ पृ. 492, और अल-तयसीर पृ. 171। (2) (म) में: "इज़ा"। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/283 सिवाय उनके कथन के 'यदि उन्होंने हौज़ में पाया...' से लेकर उनके कथन 'तो मूसा को उन पर दया आई' तक, जो इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1454 में है। (4) मा'नी अल-कुरान लिन-नह्हास 5/174। (5) यह छोटे पत्तों और छोटे कांटों वाला एक पेड़ है, जिसमें पीला फल लगता है जिसे लोग खाते हैं। लिसान (समर)।

258 سورۃ القصص: آیات 23 - 28 اور 'رعاء' (چرواہے) 'راعی' کی جمع ہے، جیسے 'تاجر' اور 'تجار'، اور 'صاحب' اور 'صحاب'(1)۔ ایک گروہ نے کہا: کنویں کھلے تھے، اور لوگوں کا ہجوم ان دونوں (خواتین) کو روک رہا تھا۔ جب موسیٰ نے ان کے لیے پانی پلانے کا ارادہ کیا، تو انہوں نے لوگوں کے درمیان راستہ بنایا اور پانی پر ان پر غلبہ حاصل کیا یہاں تک کہ (جانوروں کو) پانی پلا دیا۔ اس غلبے کی وجہ سے ان میں سے ایک نے انہیں طاقتور قرار دیا تھا۔ ایک اور گروہ نے کہا: وہ دونوں حوضوں میں بچا ہوا پانی تلاش کرتی تھیں؛ اگر حوض میں کچھ باقی مل جاتا، تو وہی ان کا پانی ہوتا، اور اگر کچھ نہ بچتا، تو ان کی بکریاں پیاسی رہ جاتیں۔ تو موسیٰ کو ان پر ترس آیا، وہ ایک ایسے کنویں کی طرف بڑھے جو ڈھکا ہوا تھا جبکہ لوگ دوسرے کنویں سے پانی بھر رہے تھے۔ اس کا پتھر ایسا تھا جسے سات آدمیوں سے کم نہیں اٹھا سکتے تھے - یہ ابن زید نے کہا۔ ابن جریج نے کہا: دس۔ ابن عباس نے کہا: تیس۔ زجاج نے کہا: چالیس - تو انہوں نے اسے اٹھایا اور دونوں عورتوں کے لیے پانی پلایا۔ اس چٹان کو اٹھانے کی وجہ سے ہی اس نے انہیں طاقتور قرار دیا تھا۔ کہا گیا ہے کہ: ان کا کنواں ایک ہی تھا، اور انہوں نے پانی پلانے والوں کے جانے کے بعد اس سے پتھر ہٹایا، کیونکہ(2) ان دونوں عورتوں کی عادت بچا ہوا پانی پینے کی تھی(3)۔ عمرو بن میمون نے عمر بن خطاب سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: جب چرواہوں نے پانی پلا لیا، تو انہوں نے کنویں پر ایک ایسی چٹان رکھ دی جسے دس آدمی ہی ہٹا سکتے تھے۔ پھر موسیٰ آئے اور اسے اکھاڑ دیا اور ایک بڑا ڈول پانی نکالا، انہیں کسی دوسرے کی ضرورت نہ پڑی، اور ان کے لیے پانی پلا دیا(4)۔

دوسرا مسئلہ: اگر یہ پوچھا جائے کہ اللہ کے نبی شعیب علیہ السلام نے اپنی بیٹیوں کے لیے مویشیوں کو پانی پلانے پر کیسے رضامندی ظاہر کی؟ اس کا جواب یہ ہے کہ: یہ کوئی ممنوع کام

نہیں ہے اور دین اس سے منع نہیں کرتا۔ جہاں تک مروءت کا تعلق ہے، تو لوگ اس میں مختلف رائے رکھتے ہیں، اور اس بارے میں رسم و رواج بھی مختلف ہیں، اور اس معاملے میں عربوں کے حالات عجمیوں سے الگ ہیں، اور بدوؤں کا طریقہ شہر والوں سے مختلف ہے، خاص طور پر اگر صورتحال ضرورت کی ہو۔

تیسرا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر وہ سائے کی طرف لوٹ گئے} یعنی سمرہ کے درخت کے سائے کی طرف(5)۔ یہ ابن مسعود نے کہا ہے۔ اور انہوں نے اپنے کھانے کی ضرورت کا اظہار اس قول سے کیا: {بے شک میں اس خیر کا محتاج ہوں جو تو میری طرف نازل فرمائے گا} اور انہوں نے کچھ نہیں چکھا تھا...

(1) تفسیر بغوی 3/441۔ مزید دیکھیں السبعہ ص 492، اور التیسیر ص 171۔ (2) (م) میں: إذا۔ (3) المحرر الوجیز 4/283 سوائے ان کے قول کے: 'اگر انہوں نے حوض میں پایا...' سے لے کر ان کے قول 'موسیٰ کو ان پر ترس آیا' تک، جو ابن العربی کی احکام القرآن 3/1454 میں ہے۔ (4) معانی القرآن للنحاس 5/174۔ (5) یہ ایک درخت ہے جس کے پتے چھوٹے اور کانٹے چھوٹے ہوتے ہیں، اس کا پھل زرد رنگ کا ہوتا ہے جسے لوگ کھاتے ہیں۔ لسان (سمر)۔

259 Surah Al-Qasas: Verses 23 - 28

...food for seven days, and his belly had stuck to his back. So he alluded by supplication and did not state a request explicitly. Thus, all the commentators have related that he sought in these words something to eat (1). So, 'khayr' (good/ blessing) can be in the sense of food as in this verse, and it can be in the sense of wealth as He said: {if he leaves behind some wealth (khayran)} [Al-Baqarah: 180] and His saying: {And indeed he is intense in the love of wealth (al-khayr)} [Al-Adiyat: 8]. It can also be in the sense of strength as He said: {Are they better (khayrun) or the people of Tubba'?} [Al-Dukhan: 37], and it can be in the sense of worship as His saying: {and We inspired them the doing of good deeds (al-khayrat)} [Al-Anbiya: 90].

Ibn Abbas said: He had reached such hunger that his color turned green from eating herbs in his belly, and indeed he was the most noble of creation to God. It is narrated that he did not reach Midian until the soles of his feet fell off. In this is an example and an indication of the worthlessness of this world to Allah (2). Abu Bakr bin Tahir (3) said regarding His saying: {Indeed, I am in need of whatever good You would send down to me}: meaning: Indeed, I am in need of what You have sent down (4) of Your grace and Your richness, that You make me independent through You from anyone else besides You.

I said: What the people of exegesis mentioned is more appropriate; for Allah the Almighty only enriched him through Shuaib. Fourth: His (the Almighty's) saying: {Then one of the two women came to him walking with shyness}. In this speech there is an abbreviation indicated by what is apparent; Ibn Ishaq estimated it as: So they went to their father quickly, while their habit was to be slow in watering, so they told him what happened regarding the man who watered for them, so he ordered the older of his two daughters - and it was said: the younger - to call him for him, "so she came" according to what is in this verse. Amr bin Maymun said: She was not a 'salf'a' woman (5), one who is constantly going out and coming in. And it was said: she came to him...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 284. (2) The previous source. (3) He is Abdullah bin Tahir bin Hatim al-Abhari, died close to the year 330 AH, Hilyat al-Awliya 10/351, and Tabaqat al-Sufiyya p. 391. (4) In (Z): You manifested. (5) Meaning: Sharp-tongued and bold. Or: Foul-mouthed, obscene, and having little modesty. Al-Lisan (Salf'a).

२५९ सूरा अल-क़सस: आयतें २३ - २८

...सात दिनों तक भोजन, और उसका पेट उसकी पीठ से चिपक गया था। इसलिए उसने प्रार्थना के माध्यम से संकेत किया और स्पष्ट रूप से अनुरोध नहीं किया। इस प्रकार, सभी टिप्पणीकारों ने बताया है कि उसने इन शब्दों में खाने के लिए कुछ माँगा था (१)। इसलिए, 'खैर' (भलाई/वरदान) का अर्थ भोजन हो सकता है जैसा कि इस आयत में है, और इसका अर्थ धन हो सकता है जैसा कि उसने कहा: {यदि वह पीछे कुछ धन (खैरन) छोड़ जाए} [अल-बक़रह: १८०] और उसका कथन: {और वास्तव में वह धन (अल-खैर) के प्रेम में बहुत तीव्र है} [अल-आदियात: ८]। इसका अर्थ शक्ति भी हो सकता है जैसा कि उसने कहा: {क्या वे बेहतर (खैरुन) हैं या तुब्बा के लोग?} [अद-दुखान: ३७], और इसका अर्थ इबादत (पूजा) भी हो सकता है जैसे उसका कथन: {और हमने उन्हें अच्छे काम (अल-खैरात) करने की प्रेरणा दी} [अल-अंबिया: ९०]।

इब्न अब्बास ने कहा: वह इतनी भूख तक पहुँच गया था कि उसके पेट में जड़ी-बूटियाँ खाने से उसका रंग हरा हो गया था, और वास्तव में वह अल्लाह के लिए सृष्टि में सबसे महान था। यह वर्णित है कि वह मदियन तक तब तक नहीं पहुँचा जब तक कि उसके पैरों के तलवों की खाल नहीं निकल गई। इसमें अल्लाह की नज़रों में इस दुनिया की तुच्छता का एक उदाहरण और संकेत है (२)। अबू बक्र बिन ताहिर (३) ने उसके कथन के संबंध में कहा: {वास्तव में, मुझे उस भलाई की आवश्यकता है जो आप मेरे लिए उतारेंगे}: अर्थात: वास्तव में, मुझे उसकी आवश्यकता है जो आपने अपनी कृपा और अपनी समृद्धि से उतारा (४) है, कि आप मुझे अपने माध्यम से अपने अलावा किसी और से स्वतंत्र कर दें।

मैंने कहा: तफ़सीर (व्याख्या) करने वालों ने जो उल्लेख किया है वह अधिक उपयुक्त है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उसे शुएब के माध्यम से ही समृद्ध किया। चौथा: उसका (सर्वशक्तिमान का) कथन: {फिर उन दो महिलाओं में से एक उसके पास लज्जा के साथ चलते हुए आई}। इस बात में एक संक्षिप्तता है जो ज़ाहिर से संकेतित है; इब्न इसहाक ने इसका अनुमान इस प्रकार लगाया: सो वे दोनों जल्दी से अपने पिता के पास गईं, जबकि उनकी आदत पानी पिलाने में देर करने की थी, इसलिए उन्होंने उन्हें उस आदमी के बारे में बताया जिसने उनके लिए पानी पिलाया था, तो उन्होंने अपनी दो बेटियों में से बड़ी को आदेश दिया - और कहा गया: छोटी को - कि उसे उसके लिए बुलाए, "तो वह आई" जैसा कि इस आयत में है। अमर बिन मैमुन ने कहा: वह 'सलफ़ा' महिला (५) नहीं थी, जो लगातार बाहर जाने और अंदर आने वाली हो। और कहा गया: वह उसके पास आई...

(१) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ ४ / २८४। (२) पूर्वोक्त स्रोत। (३) वह अब्दुल्ला बिन ताहिर बिन हातिम अल-अबहरी हैं, ३३० हिजरी के करीब मृत्यु हुई, हिल्लत अल-औलिया १०/३५१, और तबात अल-सूफिया पृ. ३९१। (४) (ज़) में: आपने प्रकट किया। (५) अर्थात: तीखी जुबान वाली और साहसी। या: अपशब्द बोलने वाली, अश्लील और कम शर्म वाली। अल-लिसान (सलफ़ा)।

۲۵۹ سورة القصص: آیات ۲۳ - ۲۸

...سات دنوں تک کھانا، اور ان کا پیٹ ان کی پیٹھ سے لگ گیا تھا، تو انہوں نے دعا کے ذریعے اشارہ کیا اور واضح طور پر سوال نہیں کیا، اسی طرح تمام مفسرین نے روایت کیا ہے کہ انہوں نے اس کلام میں کھانے کی چیز مانگی تھی (۱)، پس 'خیر' کھانے کے معنی میں ہوتا ہے جیسا کہ اس آیت میں ہے، اور مال کے معنی میں ہوتا ہے جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿إِن تَرَكَ خَيْرًا﴾ [البقرة: ۱۸۰] اور اس کا قول: ﴿وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ﴾ [العاديات: ۸]، اور قوت کے معنی میں ہوتا ہے جیسا کہ فرمایا: ﴿أَهُمْ خَيْرٌ أَمْ قَوْمُ تُبَّعٍ﴾ [الدخان: ۳۷]، اور عبادت کے معنی میں ہوتا ہے جیسے اس کا قول: ﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ﴾ [الأنبياء: ۹۰]۔

ابن عباس نے فرمایا: ان کی بھوک اس حد تک پہنچ گئی تھی کہ ان کے پیٹ میں ساگ پات کھانے کی وجہ سے ان کا رنگ سبز ہو گیا تھا، حالانکہ وہ اللہ کے نزدیک تمام مخلوق میں سب سے زیادہ معزز تھے۔ اور روایت ہے کہ وہ مدین نہیں پہنچے یہاں تک کہ ان کے تلووں کی کھال جھڑ گئی۔ اور اس میں اللہ کے نزدیک دنیا کی بے وقعتی کا عبرت اور اشارہ ہے (۲)۔ اور ابوبکر بن طاہر (۳) نے اللہ کے قول: ﴿إِنِّي لِمَا أَنزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ﴾ کے بارے میں فرمایا: یعنی: بے شک میں اس کا محتاج ہوں جو تو نے (۴) اپنے فضل اور اپنی غنا سے نازل فرمایا، کہ تو مجھے اپنی ذات کے ذریعے دوسروں سے بے نیاز کر دے۔

میں نے کہا: اہل تفسیر نے جو ذکر کیا ہے وہ زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے انہیں شعیب علیہ السلام کے ذریعے ہی غنی کیا۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَجَاءَتْهُ إِحْدَاهُمَا تَمْشِي عَلَى اسْتِحْيَاءٍ﴾ اس کلام میں اختصار ہے جس پر یہ ظاہر دلالت کرتا ہے؛ ابن اسحاق نے اس کا اندازہ یوں لگایا ہے: پس وہ دونوں اپنے والد کے پاس تیزی سے گئیں، حالانکہ ان کی عادت پانی پلانے میں دیر

کرنے کی تھی، تو انہوں نے اس شخص کے بارے میں بتایا جس نے ان کے لیے پانی پلایا تھا، تو انہوں نے اپنی دونوں بیٹیوں میں سے بڑی کو - اور کہا گیا: چھوٹی کو - حکم دیا کہ وہ اسے ان کے پاس بلائے، "پس وہ آئی" اس آیت کے مطابق۔ عمرو بن میمون نے کہا: وہ 'سلفع' عورتوں میں سے نہیں تھی (۵) جو بہت زیادہ باہر آنے جانے والی ہوں۔ اور کہا گیا: وہ ان کے پاس آئی...

(۱) المحرر الوجیز ۴ / ۲۸۴ . (۲) المصدر السابق. (۳) وہ عبد اللہ بن طاہر بن حاتم الابہری ہیں، سن ۳۳۰ھ کے قریب وفات پائی، حلیۃ الاولیاء ۱۰/۳۵۱، اور طبقات الصوفیہ ص ۳۹۱۔ (۴) (ظ) میں ہے: ظاہر فرمایا۔ (۵) یعنی: بد زبان اور جرات مند۔ یا: بے حیا اور بدکلام۔ اللسان (سلفع)۔

Surah Al-Qasas: Verses 23 - 28 260 ...covering her face with the sleeve of her garment. This was said by Umar ibn al-Khattab (1). It is narrated that the name of one of them was Leah and the other Zipporah, daughters of Jethro, and Jethro is Shuaib, peace be upon him. And it was said: the nephew of Shuaib, and that Shuaib had already died (2). Most people are of the opinion that they were the daughters of Shuaib, peace be upon him, and this is the apparent meaning of the Quran; Allah the Almighty said: {And to Madyan [We sent] their brother Shuaib} thus in Surah Al-A'raf [Verse: 85] and in Surah Ash-Shu'ara [Verses: 176-177]: {The companions of the thicket denied the messengers. When Shuaib said to them...} Qatadah said: Allah the Almighty sent Shuaib to the companions of the thicket and the people of Madyan. The disagreement over his father's name has already been mentioned in Al-A'raf. It is narrated that when she came to Moses, peace be upon him, with the message, he rose to follow her, and there were three miles between Moses and her father. Then a wind blew and clung her shirt [to her body], describing her backside, so Moses felt uncomfortable looking at her and said: Go behind me and guide me to the path with your voice (3). It was said: Indeed, Moses said at the beginning: Be behind me, for I am a Hebrew man who does not look at the backs of women, and point out the path to me to the right or to the left (4). That was the reason for her describing [him]. This was said by Ibn Abbas. So Moses reached the one who invited him and narrated his matter to him from beginning to end, so he comforted him by saying: {Fear not. You have escaped from the wrongdoing people.} Madyan was outside the kingdom of Pharaoh (5). He offered him food, but Moses said: I will not eat; we are a family who do not sell our religion for the earth full of gold. Shuaib said: This is not in exchange for the watering, but it is my habit and the habit of my ancestors to host guests and provide food. Then Moses ate (6). Fifth: His Almighty's saying: {One of the two said: "O my father, hire him..."} is evidence that hiring...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/284. (2) At-Ta'rif wal-I'lam p. 131. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/284. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1454. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/284, and what is between brackets is from it. Ibn Abbas's saying refers to the first opinion, not to the opinion mentioned by Ibn al-Arabi. (6) Tafsir Abi al-Layth 2/514.

सूरह अल-क़सस: आयतें 23 - 28 260 ...अपनी कमीज़ की आस्तीन से अपना चेहरा ढँके हुए थी। यह उमर इब्न अल-खत्ताब (1) ने कहा है। यह वर्णित है कि उनमें से एक का नाम लिया (Leah) था और दूसरी का सफ़ूरिया (Zipporah), ये यथ्रोन की बेटियाँ थीं, और यथ्रोन ही शुएब अलैहिस्सलाम हैं। और यह भी कहा गया है कि: शुएब के भतीजे थे, और यह कि शुएब का निधन हो चुका था (2)। अधिकांश लोग इस बात पर सहमत हैं कि वे शुएब अलैहिस्सलाम की बेटियाँ थीं, और यही कुरान का ज़ाहिरी (स्पष्ट) अर्थ है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {और मदयन की ओर उनके भाई शुएब को [भेजा]} ऐसा ही सूरह 'अल-अअराफ़' [आयत: 85] में है और सूरह अश्-शुअरा [आयत: 176-177] में है: {वन के निवासियों ने रसूलों को झुठलाया। जब उनसे शुएब ने कहा...} क़तादा ने कहा: अल्लाह तआला ने शुएब को वन के निवासियों और मदयन के लोगों के पास भेजा। उनके पिता के नाम पर मतभेद सूरह 'अल-अअराफ़' में गुज़र चुका है। वर्णित है कि जब मूसा अलैहिस्सलाम के पास वह संदेश लेकर आईं, तो वे उनके पीछे चलने लगे, और मूसा और उनके पिता के बीच तीन मील की दूरी थी। फिर हवा चली और उनकी कमीज़ [शरीर से] चिपक गई जिससे उनके शरीर की बनावट ज़ाहिर हुई, तो मूसा को उन्हें देखने में संकोच हुआ और उन्होंने कहा: मेरे पीछे चलो और अपनी आवाज़ से मेरा मार्गदर्शन करो (3)। कहा गया है कि: वास्तव में मूसा ने शुरुआत में ही कह दिया था: मेरे पीछे रहो क्योंकि मैं एक इब्रानी पुरुष हूँ जो महिलाओं के पीछे नहीं देखता, और मुझे दाएँ या बाएँ रास्ता बताओ (4)। यही उनके द्वारा [उन्हें] वर्णित करने का कारण था। यह इब्न अब्बास ने कहा है। फिर मूसा बुलाने वाले के पास पहुँचे और उन्हें अपनी बात शुरू से आखिर तक सुनाई, तो उन्होंने उन्हें यह कहकर ढांढस बँधाया: {डरो मत, तुम ज़ालिम लोगों से बच निकले हो।} मदयन फ़िरौन के साम्राज्य से बाहर था (5)। उन्होंने उनके सामने भोजन रखा तो मूसा ने कहा: मैं नहीं खाऊँगा; हम ऐसे घराने से हैं जो अपने धर्म को पूरी ज़मीन भर के सोने के बदले भी नहीं बेचते। शुएब ने कहा: यह पानी पिलाने का बदला नहीं है, बल्कि यह मेरी और मेरे पूर्वजों की आदत है कि हम मेहमानों की मेज़बानी करते हैं और खाना खिलाते हैं। तब मूसा ने खाया (6)। पाँचवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: {उन दोनों में से एक ने कहा: "हे मेरे पिता! आप इसे काम पर रख लें..."} इस बात का प्रमाण है कि मज़दूरी...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/284। (2) अत-तारीफ़ वल-इलाम पृष्ठ 131। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/284। (4) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी 3/1454। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/284, और कोष्ठक में दी गई सामग्री उसी से है। इब्न अब्बास का कथन पहले मत पर आधारित है, न कि इब्न अल-अरबी द्वारा बताए गए मत पर। (6) तफ़सीर अबी अल-लैस 2/514।

سورة القصص: آیات 23 - 28 260 ...اپنے چغے کی آستین سے اپنے چہرے کو ڈھانپے ہوئے تھیں۔ یہ بات حضرت عمر بن خطاب (1) نے کہی ہے۔ اور روایت ہے کہ ان میں سے ایک کا نام لیا اور دوسری کا صفوریا تھا، جو یثرون کی بیٹیاں تھیں، اور یثرون ہی شعیب علیہ السلام ہیں۔ اور کہا گیا: شعیب کے بھتیجے، اور یہ کہ شعیب وفات پا چکے تھے (2)۔ اور اکثر لوگ اس بات پر ہیں کہ وہ شعیب علیہ السلام کی بیٹیاں تھیں، اور یہی قرآن کا ظاہر ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور مدین کی طرف ان کے بھائی شعیب کو (بھیجا)} اسی طرح سورہ «اعراف» [آیت: 85] میں ہے اور سورہ شعراء [آیت: 176-177] میں: {بن کے رہنے والوں نے رسولوں کو جھٹلایا۔ جب ان سے شعیب نے کہا...} قتادہ نے کہا: اللہ تعالیٰ نے شعیب کو بن کے رہنے والوں اور مدین والوں کی طرف بھیجا۔ ان کے والد کے نام کے بارے میں اختلاف سورہ «اعراف» میں گزر چکا ہے۔ روایت ہے کہ جب موسیٰ علیہ السلام کے پاس وہ پیغام لے کر آئیں تو وہ ان کے پیچھے چلنے لگے، اور موسیٰ اور ان کے والد کے درمیان تین میل کا فاصلہ تھا، تو ہوا چلی جس سے ان کی قمیض (بدن سے) چمٹ گئی اور ان کے جسم کی بناوٹ ظاہر ہوئی، تو موسیٰ کو ان کی طرف دیکھنے میں جھجک محسوس ہوئی اور فرمایا: تم میرے پیچھے ہو جاؤ اور اپنی آواز سے راستے کی رہنمائی کرو (3)۔ اور کہا گیا: موسیٰ نے شروع ہی میں کہہ دیا تھا: تم میرے پیچھے رہو کیونکہ میں ایک عبرانی شخص ہوں جو عورتوں کے پیچھے نہیں دیکھتا، اور مجھے دائیں یا بائیں راستے کی طرف اشارہ کر دینا (4)۔ پس یہی ان کے [انھیں] بیان کرنے کی وجہ تھی۔ یہ بات ابن عباس نے کہی ہے۔ چنانچہ موسیٰ بلانے والے کے پاس پہنچے اور انہیں اپنا معاملہ شروع سے آخر تک سنایا، تو انہوں نے ان کا دل یہ کہہ کر بہلایا: {ڈرو نہیں، تم نے ظالم قوم سے نجات پالی ہے۔} اور مدین فرعون کی مملکت سے باہر تھا (5)۔ انہوں نے ان کے سامنے کھانا پیش کیا تو موسیٰ نے کہا: میں نہیں کھاؤں گا؛ ہم ایسے گھرانے سے ہیں جو اپنا دین روئے زمین کے سونے کے بدلے

بھی نہیں بیچتے۔ شعیب نے کہا: یہ پانی پلانے کا بدلہ نہیں ہے، بلکہ یہ میری اور میرے آباؤ اجداد کی عادت ہے کہ ہم مہمانوں کی تواضع کرتے ہیں اور کھانا کھلاتے ہیں۔ تب موسیٰ نے کھانا کھایا (6)۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ان دونوں میں سے ایک نے کہا: "اے میرے ابا جان! آپ انہیں ملازم رکھ لیں..."} یہ اس بات کی دلیل ہے کہ اجرت...

---

(1) المحرر الوجيز 4/ 284۔ (2) التعريف والإعلام ص 131۔ (3) المحرر الوجيز 4/ 284۔ (4) أحكام القرآن لابن العربی 3/ 1454۔ (5) المحرر الوجيز 4/ 284، اور قوسین کے درمیان کی عبارت وہیں سے ہے۔ اور ابن عباس کا قول پہلے قول کی طرف لوٹتا ہے، نہ کہ اس قول کی طرف جو ابن العربی نے ذکر کیا ہے۔ (6) تفسير ابی الليث 2/ 514۔

Surah Al-Qasas: Verses 23 - 28

Page 261

It was prescribed and known to them, and likewise, it has been in every religion. It is a necessity of creation and for the benefit of social interaction among people; contrary to Al-Asamm, who was "deaf" to hearing it.

Sixth: The Almighty's saying: {Indeed, I wish to marry you [to one of these my daughters]} the verse. In it is the guardian's offering of his daughter to the man, and this is an established Sunnah; the righteous man of Midian offered his daughter to the righteous man of the Children of Israel (Moses), and Umar ibn al-Khattab offered his daughter Hafsa to Abu Bakr and Uthman, and the woman who offered herself to the Prophet ﷺ; so it is good for a man to offer his ward, and for a woman to offer herself to a righteous man, following the example of the righteous predecessors. Ibn Umar said: When Hafsa became a widow, Umar said to Uthman: "If you wish, I will marry you to Hafsa bint Umar." The Hadith. It was uniquely recorded by Al-Bukhari(1).

Seventh: In this verse is evidence that marriage is up to the guardian and the woman has no share in it; because the righteous man of Midian took charge of it, and this was the view of the jurists of the major cities. Abu Hanifa disagreed with this. And this has been previously discussed(2).

Eighth: This verse indicates that a father may marry off his adult virgin daughter without seeking her permission (isti'mar), and this was the view of Malik, who used this verse as evidence. It is a strong apparent proof in the matter, and his use of it as evidence shows that he relied on the "Isra'iliyyat" (traditions from the Children of Israel), as mentioned before. Al-Shafi'i and many scholars agreed with Malik's view on this issue. Abu Hanifa said: When a minor girl reaches puberty, no one may marry her off except with her consent; because she has reached the age of legal responsibility. As for if she is a minor, he may marry her off without her consent; because there is no [legal] permission or consent from her, without disagreement(3).

Ninth: The companions of Al-Shafi'i used His saying: {Indeed, I wish to marry you} as evidence that marriage is contingent upon the words "tazwij" (marrying off) and "inkah" (marrying)(4). This was also the view of Rabi'ah, Abu Thawr, Abu Ubayd, and Dawud.

(1) In his Sahih (4005), and it is in Musnad Ahmad (74). As for the hadith of the woman offering herself, it was recorded by Ahmad (22796), Al-Bukhari (5121), and Muslim (1425) from the hadith of Sahl bin Sa'd. This issue and the one before it are from "Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi, 3/1454 - 1455. (2) "Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi, 3/1464. Discussion on this issue preceded in 3/462 - 466. (3) "Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi, 3/1465. (4) The previous source, 3/1456.

सूरह अल-क़सस: आयतें 23 - 28

पृष्ठ 261

यह उनके बीच शरीयत के तौर पर और ज्ञात थी, और इसी तरह यह हर धर्म में रही है, और यह सृष्टि की आवश्यकता और लोगों के बीच सामाजिक मेलजोल के हित में है; अल-असम्म के विपरीत, जो इसे सुनने से "बहरा" थे।

छठा: अल्लाह तआला का कथन: {मैं चाहता हूँ कि मैं तुम्हारा निकाह कर दूँ} आयत। इसमें वली (अभिभावक) द्वारा अपनी बेटी को पुरुष के सामने निकाह के लिए पेश करना शामिल है, और यह एक स्थापित सुन्नत है; मदयन के नेक व्यक्ति ने अपनी बेटी को बनी इसराइल के नेक व्यक्ति (मूसा) के सामने पेश किया, और उमर बिन अल-खत्ताब ने अपनी बेटी हफ्सा को अबू बक्र और उस्मान के सामने पेश किया, और एक महिला ने स्वयं को नबी ﷺ के सामने पेश किया; इसलिए किसी पुरुष के लिए अपनी महिला वार्ड को पेश करना, और एक महिला का किसी नेक पुरुष के सामने स्वयं को पेश करना अच्छा है, जो नेक पूर्वजों के उदाहरण का अनुसरण करना है। इब्न उमर ने कहा: जब हफ्सा विधवा हो गईं, तो उमर ने उस्मान से कहा: "यदि तुम चाहो, तो मैं तुम्हारा निकाह हफ्सा बिन्त उमर से कर दूँ।" हदीस। इसे अकेले अल-बुखारी (1) ने संकलित किया है।

सातवां: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि निकाह वली (अभिभावक) के हाथ में है और इसमें महिला का कोई हिस्सा नहीं है; क्योंकि मदयन के नेक व्यक्ति ने इसकी जिम्मेदारी ली थी, और प्रमुख शहरों के न्यायविदों ने यही कहा था। अबू हनीफा ने इससे असहमति जताई। और यह पहले बीत चुका है (2)।

आठवां: यह आयत इस बात का संकेत देती है कि पिता अपनी बालिग कुंवारी बेटी का निकाह उसकी अनुमति (इस्ति'मार) के बिना कर सकता है, और यही मलिक का मत था जिन्होंने इस आयत से तर्क दिया। यह इस मामले में एक मजबूत स्पष्ट प्रमाण है, और उनके द्वारा इसके प्रमाण के रूप में उपयोग से पता चलता है कि वे "इसराइलियात" (बनी इसराइल की परंपराओं) पर भरोसा करते थे, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। इमाम शाफई और कई विद्वानों ने इस मुद्दे पर मलिक के मत का समर्थन किया। अबू हनीफा ने कहा: जब कोई नाबालिग लड़की बालिग हो जाती है, तो कोई भी उसकी सहमति के बिना उसका निकाह नहीं कर सकता; क्योंकि वह कानूनी जिम्मेदारी की आयु तक पहुँच गई है। जहाँ तक उसके नाबालिग होने का सवाल है, तो वह उसकी सहमति के बिना

उसका निकाह कर सकता है; क्योंकि बिना किसी मतभेद के उसकी ओर से कोई [कानूनी] अनुमति या सहमति नहीं होती (3)।

नौवां: शाफई के अनुयायियों ने अल्लाह के कथन: {मैं चाहता हूँ कि मैं तुम्हारा निकाह कर दूँ} से यह तर्क दिया कि निकाह "तज़्वीज" और "इन्काह" (निकाह करना) शब्दों पर निर्भर है (4)। राबिया, अबू थौर, अबू उबैद और दाऊद ने भी यही कहा।

---

(1) अपनी सहीह (4005) में, और यह मुसनद अहमद (74) में है। जहाँ तक उस महिला की हदीस का सवाल है जिसने स्वयं को पेश किया था, तो इसे अहमद (22796), अल-बुखारी (5121), और मुस्लिम (1425) ने सहल बिन साद की हदीस से संकलित किया है। यह मुद्दा और इससे पिछला मुद्दा इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरआन", 3/1454 - 1455 से है। (2) इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरआन", 3/1464। इस मुद्दे पर चर्चा 3/462 - 466 में पहले हो चुकी है। (3) इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरआन", 3/1465। (4) पिछला स्रोत, 3/1456।

سورہ القصص: آیات 23 - 28

صفحہ 261

یہ ان کے ہاں مشروع اور معروف تھی، اور اسی طرح یہ ہر ملت میں رہی ہے، اور یہ خلقت کی ضرورت اور لوگوں کے درمیان میل جول کی مصلحت میں سے ہے؛ بخلاف الاصم کے جو اسے سننے سے بہرہ (اصم) رہا۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنِّي أُرِيدُ أَنْ أُنكِحَكَ﴾ آیت۔ اس میں ولی کا اپنی بیٹی کو مرد کے سامنے (نکاح کے لیے) پیش کرنا ہے، اور یہ ایک قائم شدہ سنت ہے؛ مدین کے نیک مرد نے اپنی بیٹی کو بنی اسرائیل کے نیک مرد (موسیٰ علیہ السلام) کے سامنے پیش کیا، اور عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ نے اپنی بیٹی حفصہ کو ابوبکر اور عثمان رضی اللہ عنہما کے سامنے پیش کیا، اور ایک خاتون نے اپنے آپ کو نبی ﷺ کے سامنے پیش کیا؛ پس مرد کا اپنی زیرِ سرپرستی خاتون کو، اور عورت کا خود کو نیک مرد کے سامنے پیش کرنا سلف صالحین کی پیروی میں مستحسن ہے۔ ابن عمر رضی اللہ عنہما نے فرمایا: جب حفصہ بیوہ ہوئیں تو عمر نے عثمان سے کہا: اگر تم چاہو تو میں تمہارا نکاح حفصہ بنت عمر سے کر دوں۔ الحدیث۔ اسے بخاری (1) نے روایت کرنے میں انفرادیت حاصل کی ہے۔

ساتویں بات: اس آیت میں دلیل ہے کہ نکاح ولی کے سپرد ہے، اس میں عورت کا کوئی اختیار نہیں؛ کیونکہ مدین کے نیک شخص نے اس کی ذمہ داری سنبھالی تھی، اور شہروں کے فقہاء کا یہی قول ہے۔ ابو حنیفہ نے اس میں اختلاف کیا ہے۔ اور یہ بات گزر چکی ہے (2)۔

آٹھویں بات: یہ آیت اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ والد کو حق ہے کہ وہ اپنی بالغ کنواری بیٹی کا نکاح اس کی اجازت لیے بغیر (استثمار کے بغیر) کر دے، اور امام مالک اسی کے قائل تھے اور انہوں نے اسی آیت سے استدلال کیا، اور یہ اس باب میں ایک مضبوط ظاہر (دلیل) ہے، اور ان کا اس سے استدلال کرنا اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ وہ اسرائیلیات پر اعتماد کرتے تھے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ امام مالک کے اس مسئلے میں قول کے مطابق ہی امام شافعی اور بہت سے علماء نے کہا ہے۔ اور ابو حنیفہ نے کہا: جب چھوٹی بچی بالغ ہو جائے تو کوئی بھی اس کا نکاح اس کی رضا مندی کے بغیر نہیں کر سکتا؛ کیونکہ وہ حدِ تکلیف (شرعی ذمہ داری کی حد) کو پہنچ چکی ہے، لیکن اگر وہ چھوٹی ہو تو وہ (والد) اس کی رضا مندی کے بغیر اس کا نکاح کر سکتا ہے؛ کیونکہ اس کی طرف سے بغیر کسی اختلاف کے نہ کوئی اذن ہے اور نہ رضا مندی (3)۔

نویں بات: اصحابِ شافعی نے اللہ کے قول: ﴿إِنِّي أُرِيدُ أَنْ أُنكِحَكَ﴾ سے استدلال کیا کہ نکاح "تزویج" اور "انکاح" (نکاح کرنا) کے لفظ پر موقوف ہے (4)۔ ربیعہ، ابو ثور، ابو عبید اور داؤد نے بھی یہی کہا ہے۔

---

(1) اپنی صحیح (4005) میں، اور یہ مسند احمد (74) میں ہے۔ رہی بات خود کو پیش کرنے والی خاتون کی حدیث کی، تو اسے احمد (22796)، بخاری (5121)، اور مسلم (1425) نے سہل بن سعد کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ یہ مسئلہ اور اس سے پہلے والا مسئلہ ابن العربی کی "احکام القرآن" 3/1454 - 1455 سے ہے۔ (2) ابن العربی کی "احکام القرآن" 3/1464۔ اور اس مسئلے پر کلام 3/462 - 466 میں گزر چکا ہے۔ (3) ابن العربی کی "احکام القرآن" 3/1465۔ (4) مصدر سابق 3/1456۔

...and Malik, with differing reports from him. Our scholars said, according to the famous opinion: Marriage is contracted by any wording. Abu Hanifa said: It is contracted by any wording that implies permanent ownership. As for the Shafi'is, they have no argument in the verse; because it is the law of those before us, and they do not consider it an argument in anything according to the famous opinion among them. As for Abu Hanifa, his companions, Al-Thawri, and Al-Hasan ibn Hayy, they said: Marriage is contracted with the word "gift" (hiba) and others if witnesses were present; because divorce occurs through explicit and metaphorical words, they said: the same applies to marriage. They said: What was unique to the Prophet ﷺ was the union being free of compensation, not marriage with the word "gift". Ibn al-Qasim followed them and said: If he gifts his daughter while intending her marriage, I do not remember anything from Malik about it, and to me, it is permissible like a sale. Abu Umar said: The correct view is that marriage is not contracted with the word "gift", just as a gift of property is not contracted with the word "marriage". Also, marriage requires explicit expression for testimony to take place upon it, and it is the opposite of divorce, so how can it be compared to it?! And they have agreed that marriage is not contracted by his saying: "I have made her permissible for you" or "I have allowed her for you". The same applies to a gift. And he ﷺ said: "You have made their private parts lawful for yourselves by the word of Allah," meaning the Quran, and there is no marriage contract in the Quran with the word "gift"; rather, there is "marriage" (tazwij) and "nikah". Validating marriage with the word "gift" nullifies some of the specific privileges of the Prophet (1) ﷺ.

Tenth: His Almighty's saying: {one of these two daughters of mine} indicates that it was an offer, not a contract; because if it were a contract, he would have specified the one being contracted for him; because although scholars differed on the permissibility of a sale if he said: "I sell you one of these two slaves of mine for such a price," they agreed that this is not permissible in marriage; because it involves choice, and anything involving choice does not attach to marriage (2).

Eleventh: Makki said: In this verse are characteristics of marriage; among them is that he did not specify the wife, nor did he set the beginning of the period, and he made the dowry a lease, and he entered [the marriage] without paying anything upfront.

I say: These are four issues contained in the eleventh point.

The first - of the four issues is specification (3); our scholars said: As for specification, it seems it was in...

---

(1) Al-Tamhid 21/111 - 112. The hadith was mentioned previously in 6/170. (2) Ahkam al-Quran 3/1457. (3) The word "specification" is from (m).

262 सूरह अल-क़सस: आयत 23 - 28

...और मलिक, उनसे अलग-अलग रिवायतें हैं। हमारे विद्वानों ने प्रसिद्ध राय के अनुसार कहा है: निकाह किसी भी शब्द से हो जाता है। अबू हनीफ़ा ने कहा: यह ऐसे किसी भी शब्द से हो जाता है जिसका अर्थ स्थायी स्वामित्व हो। जहाँ तक शाफ़ई लोगों का सवाल है, उनके लिए इस आयत में कोई प्रमाण नहीं है; क्योंकि यह हमसे पहले के लोगों की शरीयत है, और वे इसे उनके बीच प्रसिद्ध राय के अनुसार किसी भी चीज़ में प्रमाण नहीं मानते हैं। जहाँ तक अबू हनीफ़ा, उनके साथियों, अल-थौरी और अल-हसन इब्न हयी का सवाल है, उन्होंने कहा: निकाह 'हिबा' (उपहार) और अन्य शब्दों से हो जाता है यदि उस पर गवाह बनाए गए हों; क्योंकि तलाक़ स्पष्ट और परोक्ष शब्दों से हो जाता है, उन्होंने कहा: निकाह का भी यही हाल है। उन्होंने कहा: नबी ﷺ के लिए जो विशेष था, वह मुआवजे के बिना विवाह था, न कि 'हिबा' शब्द के साथ निकाह। इब्न अल-क़ासिम ने उनका अनुसरण किया और कहा: यदि वह अपनी बेटी को उपहार में देता है जबकि उसका इरादा उसके निकाह का है, तो मुझे इसके बारे में मलिक से कुछ याद नहीं है, और मेरे अनुसार यह बिक्री की तरह जायज़ है। अबू उमर ने कहा: सही बात यह है कि निकाह 'हिबा' शब्द से नहीं होता, जैसे संपत्ति का उपहार 'निकाह' शब्द से नहीं होता। इसके अलावा, निकाह को स्पष्ट अभिव्यक्ति की आवश्यकता होती है ताकि उस पर गवाही दी जा सके और यह तलाक़ के विपरीत है, तो इसकी तुलना उससे कैसे की जा सकती है?! और वे इस बात पर सहमत हैं कि निकाह उसके इस कहने से नहीं होता: "मैंने उसे तुम्हारे लिए जायज़ कर दिया" या "मैंने उसे तुम्हारे लिए वैध कर दिया"। यही बात उपहार पर भी लागू होती है। और नबी ﷺ ने फरमाया: "तुमने अल्लाह के शब्द के द्वारा उनके गुप्तांगों को अपने लिए जायज़ कर लिया," यानी कुरान, और कुरान में 'हिबा' शब्द के साथ कोई निकाह अनुबंध नहीं है; बल्कि इसमें 'तज़वीज' और 'निकाह' है। 'हिबा' शब्द के साथ निकाह को मान्य करना नबी ﷺ के कुछ विशिष्ट अधिकारों को रद्द करना है (1)।

दसवां: अल्लाह तआला का कहना: {मेरी इन दो बेटियों में से एक} यह दर्शाता है कि यह एक प्रस्ताव था, अनुबंध नहीं; क्योंकि यदि यह एक अनुबंध होता, तो वह उसके लिए अनुबंधित व्यक्ति को निर्दिष्ट करता; क्योंकि हालाँकि विद्वान इस बात पर असहमत थे कि क्या बिक्री जायज़ है यदि वह कहे: "मैं तुम्हें इन दो गुलामों में से एक को इतने दाम में बेचता हूँ," वे इस बात पर सहमत थे कि निकाह में यह जायज़ नहीं है; क्योंकि इसमें विकल्प शामिल है, और विकल्प से जुड़ी कोई भी चीज़ निकाह से नहीं जुड़ती (2)।

ग्यारहवां: मक्की ने कहा: इस आयत में निकाह की कुछ विशेषताएं हैं; उनमें से यह है कि उसने पत्नी को निर्दिष्ट नहीं किया, न ही अवधि की शुरुआत तय की, और मेहर को मजदूरी (किराया) बना दिया, और बिना कुछ दिए ही निकाह में प्रवेश कर गया।

मैंने कहा: ये चार मुद्दे हैं जो ग्यारहवें मुद्दे में शामिल हैं।

पहला - चार मुद्दों में से विनिर्दिष्टीकरण (तयीन) है (3); हमारे विद्वानों ने कहा: जहाँ तक विनिर्दिष्टीकरण का सवाल है, ऐसा लगता है कि यह...

---

(1) अल-तमहीद 21/111 - 112। हदीस पहले 6/170 में आ चुकी है। (2) अहकाम अल-कुरान 3/1457। (3) शब्द "विनिर्दिष्टीकरण" (m) से है।

262 سورة القصص: آيات 23 - 28

...اور مالک سے اس بارے میں اختلاف منقول ہے۔ اور ہمارے علماء نے مشہور قول کے مطابق کہا ہے: نکاح ہر لفظ سے منعقد ہو جاتا ہے۔ امام ابو حنیفہ نے فرمایا: یہ ایسے ہر لفظ سے منعقد ہو جاتا ہے جو ہمیشہ کے لیے ملکیت کا تقاضا کرے۔ جہاں تک شوافع کا تعلق ہے، ان کے پاس اس آیت میں کوئی دلیل نہیں ہے؛ کیونکہ یہ ہم سے پہلے والوں کی شریعت ہے، اور وہ ان کے ہاں مشہور قول کے مطابق اسے کسی چیز میں حجت نہیں مانتے۔ جہاں تک امام ابو حنیفہ، ان کے اصحاب، ثوری اور حسن بن حی کا تعلق ہے، تو انہوں نے کہا: نکاح لفظِ ہبہ اور دیگر الفاظ سے منعقد ہو جاتا ہے بشرطیکہ اس پر گواہ بنا لیے گئے ہوں؛ کیونکہ طلاق صریح اور کنایہ دونوں سے واقع ہو جاتی ہے، انہوں نے کہا: نکاح کا بھی یہی معاملہ ہے۔ انہوں نے کہا: اور جس چیز کے ساتھ نبی ﷺ کو خاص کیا گیا وہ مہر کے بغیر نکاح (بضع کا عوض سے خالی ہونا) تھا، نہ کہ لفظِ ہبہ کے ساتھ نکاح۔ ابن القاسم نے ان کی پیروی کی اور کہا: اگر وہ اپنی بیٹی ہبہ کر دے اور اس سے اس کا ارادہ اس کا نکاح کرنا ہو تو مجھے امام مالک سے اس بارے میں کچھ یاد نہیں ہے، اور میرے نزدیک یہ بیع کی طرح جائز ہے۔ ابو عمر نے کہا: صحیح یہ ہے کہ لفظِ ہبہ سے نکاح منعقد نہیں ہوتا، جیسے مال کا ہبہ لفظِ نکاح سے منعقد نہیں ہوتا۔ نیز نکاح صراحت کا محتاج ہے تاکہ اس پر گواہی واقع ہو سکے، اور یہ طلاق کی ضد ہے، تو اس پر قیاس کیسے کیا جا سکتا ہے؟! اور وہ اس پر متفق ہیں کہ نکاح اس کے اس قول سے منعقد نہیں ہوتا: "میں نے اسے تمہارے لیے مباح کر دیا" یا "حلال کر دیا"۔ تو ہبہ کا بھی یہی حال ہے۔ اور نبی ﷺ نے فرمایا: "تم نے اللہ کے کلمے کے ذریعے ان کی شرمگاہوں کو حلال کیا" یعنی قرآن، اور قرآن میں لفظِ ہبہ کے ساتھ

عقدِ نکاح نہیں ہے، بلکہ اس میں تزویج اور نکاح ہے، اور لفظِ ہبہ کے ساتھ نکاح کی اجازت دینے میں نبی ﷺ کی بعض خصوصیت کو باطل کرنا ہے (1)۔

دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {میری ان دو بیٹیوں میں سے ایک} اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ یہ پیشکش (عرض) تھی نہ کہ عقد؛ کیونکہ اگر یہ عقد ہوتا تو وہ اس کے لیے معقود علیہا (جس سے نکاح ہو رہا ہے) کو معین کرتا؛ کیونکہ علماء اگرچہ اس بیع کے جواز میں اختلاف کر چکے ہیں جب وہ کہے: "میں نے تمہیں اپنے ان دو غلاموں میں سے ایک اتنی قیمت میں بیچا"؛ تو وہ اس بات پر متفق ہیں کہ نکاح میں یہ جائز نہیں ہے؛ کیونکہ یہ اختیار کی بات ہے اور اختیار کی کوئی چیز نکاح کے ساتھ نہیں جڑتی (2)۔

گیارہویں بات: مکی نے کہا: اس آیت میں نکاح کی کچھ خصوصیات ہیں؛ ان میں سے یہ ہے کہ اس نے بیوی کو معین نہیں کیا، اور نہ ہی مدت کے آغاز کی حد مقرر کی، اور مہر کو اجرت بنا دیا، اور (رخصتی کے وقت) کچھ بھی نقد دیے بغیر داخل ہوا۔

میں نے کہا: تو یہ چار مسائل ہیں جن پر گیارہواں مسئلہ مشتمل ہے۔

پہلا - ان چار مسائل میں سے تعیین ہے (3)؛ ہمارے علماء نے کہا: جہاں تک تعیین کا تعلق ہے تو مشابہ یہ ہے کہ وہ...

---

(1) التمہید 21/ 111 - 112۔ اور حدیث پہلے 6/ 170 پر گزر چکی ہے۔ (2) احکام القرآن 3/ 1457۔ (3) لفظ "التعیین" (م) سے ہے۔

Surah Al-Qasas: Verses 23 - 28 263

During (1) the state of negotiation, the matter was presented summarily and specified afterwards. It has been said that he married him to Zipporah (Saffurah), who was the younger daughter (2). It is narrated from Abu Dharr that he said: The Messenger of Allah (ﷺ) said to me: "If you are asked: which of the two terms did Moses complete? Say: the better and more complete of them. And if you are asked: which of the two women did he marry? Say: the younger one, and she is the one who walked behind him, and she is the one who said: 'O my father, hire him. Indeed, the best one you can hire is the strong and trustworthy one' (3)." It was said that the wisdom in marrying the younger one to him before the elder—even if the elder was more in need of men—is that it was expected he would incline towards her; because he saw her during her mission, and she walked with him as he approached her father with her. Thus, if the elder had been offered to him, he might have shown a choice while harboring something else. Other things have been said, and Allah knows best (4). In some reports, it is stated that he married the elder one. This was narrated by Al-Qushayri (5).

Second - As for the mention of the beginning of the period, there is nothing in the verse that requires its omission, rather it is silent about it; so either they specified it, or it is from the beginning of the time of the contract.

Third - As for marriage through hiring (labor), it is apparent from the verse, and it is a matter established by our Sharia, and it occurred in the Hadith of the one who had nothing but some of the Quran (6). Narrated by the Imams, and in some of its paths: The Messenger of Allah (ﷺ) said to him: "What do you memorize of the Quran?" He said: Surah Al-Baqarah and the one following it. He said: "Teach her twenty verses and she is your wife" (7). Scholars differed on this issue into three...

(1) In the manuscripts: "Thani" (second), and what is established is from Al-Muharrar al-Wajiz. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 284 - 285. (3) Narrated by Ibn Abi Hatim in his Tafsir (16846), and Al-Tabarani in Al-Awsat (5426). It has a Mawquf (suspended) witness from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) in Al-Bukhari (2684). Al-Hafiz said in Al-Fath 5 / 291: It is in the ruling of Marfu' (elevated). (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3 / 1458. (5) Mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 285 from Wahb. (6) From the beginning of the second issue to this point in Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 285. (7) Narrated - with this wording - by Abu Dawood (2112) from the Hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and in its chain is

Asal ibn Sufyan, who is weak according to what Al-Hafiz said in Al-Taqrib. He was unique in the addition: "Teach her twenty verses and she is your wife." We say: The Hadith without the addition was narrated by Ahmad (22796), Al-Bukhari (5121), and Muslim (1425) from the Hadith of Sahl ibn Sa'd (may Allah be pleased with him).

सूरह अल-क़सस: आयतें 23 - 28 263

बातचीत (1) के दौरान, मामला संक्षेप में प्रस्तुत किया गया था और बाद में निर्दिष्ट किया गया था। यह कहा गया है कि उन्होंने उसकी शादी सफ़्फ़ूरा से की, जो छोटी बेटी थी (2)। अबू ज़र से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने मुझसे कहा: "अगर तुमसे पूछा जाए कि मूसा ने दो अवधियों में से कौन सी पूरी की? तो कहो: उनमें से बेहतर और अधिक पूर्ण। और अगर तुमसे पूछा जाए कि उन्होंने दोनों महिलाओं में से किससे शादी की? तो कहो: छोटी वाली, और वह वही है जो उनके पीछे चली थी, और वह वही है जिसने कहा था: 'हे मेरे पिता, उन्हें काम पर रख लें। वास्तव में, जिसे आप काम पर रख सकते हैं उनमें सबसे अच्छा वह है जो शक्तिशाली और भरोसेमंद हो' (3)।" यह कहा गया कि बड़ी बेटी के विवाह की अधिक आवश्यकता होने के बावजूद छोटी बेटी का विवाह उनसे पहले करने में हिकमत यह थी कि यह उम्मीद थी कि वह उसकी ओर झुकेंगे; क्योंकि उन्होंने उसे उसके मिशन के दौरान देखा था, और जब वह अपने पिता के पास जा रहे थे तो वह उनके साथ चली थी। इस प्रकार, यदि बड़ी बेटी उनके सामने पेश की जाती, तो वे कुछ और छिपाते हुए एक चयन दिखा सकते थे। अन्य बातें भी कही गई हैं, और अल्लाह बेहतर जानता है (4)। कुछ रिपोर्टों में है कि उन्होंने बड़ी से शादी की। इसे अल-कुशैरी ने बयान किया है (5)।

दूसरा - जहाँ तक अवधि की शुरुआत के उल्लेख का सवाल है, आयत में ऐसा कुछ भी नहीं है जिसके लिए इसे छोड़ना आवश्यक हो, बल्कि इसके बारे में मौन है; तो या तो उन्होंने इसे तय किया था, या यह अनुबंध के समय की शुरुआत से है।

तीसरा - जहाँ तक श्रम (इज़ारा) के माध्यम से निकाह का सवाल है, यह आयत से स्पष्ट है, और यह हमारी शरीयत द्वारा स्थापित एक मामला है, और उस व्यक्ति की हदीस में हुआ जिसके पास कुरान (6) के कुछ हिस्सों के अलावा कुछ नहीं था। इमामों द्वारा रिवायत किया गया है, और इसके कुछ रास्तों में है: अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने उससे कहा: "तुम कुरान का क्या याद रखते हो?" उसने कहा: सूरह अल-बकरा और उसके बाद वाली। उन्होंने कहा: "उसे बीस आयतें सिखाओ और वह तुम्हारी पत्नी है" (7)। विद्वानों ने इस मुद्दे पर तीन में मतभेद किया है...

(1) प्रतियों में: "थानी" (दूसरा), और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ से है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/284 - 285. (3) इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़्सीर (16846) में, और अल-तबरानी ने अल-अवसत (5426) में निकाला। अल-बुखारी (2684) में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से एक

मौकूफ गवाह है। अल-हाफ़िज़ ने अल-फ़तह 5/291 में कहा: यह मरफू के हुक्म में है। (4) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 3/1458 द्वारा। (5) वहाब से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/285 में इब्न अतियाह द्वारा उल्लेख किया गया है। (6) दूसरे मुद्दे की शुरुआत से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/285 में इस बिंदु तक। (7) अबू दाऊद (2112) द्वारा अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इन शब्दों के साथ निकाला गया, और इसके इसनाद में असल बिन सुफ़यान है, जो अल-तक़रीब में अल-हाफ़िज़ द्वारा कही गई बात में कमज़ोर है। वह इस अतिरिक्त के साथ अकेले थे: "उसे बीस आयतें सिखाओ और वह तुम्हारी पत्नी है।" हमने कहा: बिना अतिरिक्त वाली हदीस अहमद (22796), अल-बुखारी (5121), और मुस्लिम (1425) द्वारा सहल इब्न साद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाली गई है।

سورة القصص: آیات ۲۳ - ۲۸ ۲۶۳

بات چیت (۱) کے دوران، معاملہ مختصراً پیش کیا گیا تھا اور بعد میں اس کی وضاحت کی گئی۔ کہا گیا ہے کہ انہوں نے ان کا نکاح صفورہ سے کیا جو کہ چھوٹی بیٹی تھی (۲)۔ ابو ذر سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے مجھ سے فرمایا: "اگر تم سے پوچھا جائے: موسیٰ نے ان دو مدتوں میں سے کون سی پوری کی؟ تو کہو: ان میں سے بہتر اور زیادہ مکمل۔ اور اگر تم سے پوچھا جائے: انہوں نے دونوں عورتوں میں سے کس سے شادی کی؟ تو کہو: چھوٹی سے، اور وہ وہی ہے جو ان کے پیچھے آئی تھی، اور وہ وہی ہے جس نے کہا تھا: ﴿ يَتَأَبَتِ اسْتَعْجِرْهُ إِنَّ خَيْرَ مَنِ اسْتَجَرْتَ الْقَوِيُّ الْأَمِينُ ﴾ (۳)۔" کہا گیا کہ بڑی بیٹی کو شوہر کی زیادہ ضرورت ہونے کے باوجود چھوٹی کا نکاح ان سے پہلے کرنے میں حکمت یہ تھی کہ یہ توقع تھی کہ وہ اس کی طرف مائل ہوں گے؛ کیونکہ انہوں نے اسے اس کے پیغام لانے کے دوران دیکھا تھا، اور جب وہ اپنے والد کے پاس جا رہے تھے تو وہ ان کے ساتھ چلی تھی۔ چنانچہ اگر ان پر بڑی بیٹی پیش کی جاتی تو شاید وہ دل میں کچھ اور چھپاتے ہوئے ایک انتخاب ظاہر کرتے۔ اس کے علاوہ بھی باتیں کہی گئی ہیں، اور اللہ بہتر جانتا ہے (۴)۔ بعض روایات میں ہے کہ انہوں نے بڑی سے شادی کی۔ اسے قشیری نے بیان کیا ہے (۵)۔

دوسری بات - جہاں تک مدت کے آغاز کے ذکر کا تعلق ہے، آیت میں کوئی ایسی چیز نہیں ہے جو اسے چھوڑنے کا تقاضا کرے، بلکہ اس بارے میں خاموشی اختیار کی گئی ہے؛ تو یا تو انہوں نے اسے طے کیا تھا، ورنہ یہ عقد کے وقت کے آغاز سے ہے۔

تیسری بات - جہاں تک اجرت (محنت) کے بدلے نکاح کا تعلق ہے، یہ آیت سے ظاہر ہے، اور یہ ایک ایسا معاملہ ہے جسے ہماری شریعت نے برقرار رکھا ہے، اور اس شخص کی حدیث میں ہوا

جس کے پاس قرآن (۶) کے کچھ حصوں کے سوا کچھ نہیں تھا۔ ائمہ نے اسے روایت کیا ہے، اور اس کے بعض طرق میں ہے: رسول اللہ ﷺ نے اس سے فرمایا: "تمہیں قرآن کا کتنا حصہ یاد ہے؟" اس نے کہا: سورہ بقرہ اور اس کے بعد والی سورت۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اسے بیس آیات سکھاؤ اور وہ تمہاری بیوی ہے" (۷)۔ اس مسئلے پر علماء کا تین آراء میں اختلاف ہے...

(۱) نسخوں میں: "ثانی" (دوسرا)، اور جو ثابت ہے وہ "المحرر الوجیز" سے ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۴ / ۲۸۴ - ۲۸۵۔ (۳) اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۶۸۴۶) میں اور طبرانی نے الاوسط (۵۴۲۶) میں روایت کیا۔ بخاری (۲۶۸۴) میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے اس کا ایک موقوف شاہد موجود ہے۔ حافظ نے الفتح ۵ / ۲۹۱ میں کہا: یہ مرفوع کے حکم میں ہے۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۳ / ۱۴۵۸۔ (۵) اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴ / ۲۸۵ میں وہب سے اسے ذکر کیا ہے۔ (۶) دوسرے مسئلے کی ابتدا سے المحرر الوجیز ۴ / ۲۸۵ میں اس مقام تک۔ (۷) اسے - انہی الفاظ کے ساتھ - ابو داؤد (۲۱۱۲) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں عسل بن سفیان ہے، جو حافظ نے التقریب میں جو کہا اس کے مطابق ضعیف ہے۔ وہ اس زیادتی کے ساتھ منفرد تھا: "اسے بیس آیات سکھاؤ اور وہ تمہاری بیوی ہے"۔ ہم کہتے ہیں: زیادتی کے بغیر حدیث کو احمد (۲۲۷۹۶)، بخاری (۵۱۲۱) اور مسلم (۱۴۲۵) نے سہل بن سعد رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Opinions: Malik disliked it, Ibn al-Qasim forbade it, and Ibn Habib permitted it (1), and this is the view of ash-Shafi'i and his companions; they said: It is permissible for the benefit of a free person to be a dowry (Mahr/Sadaq), such as sewing, building, and teaching the Quran. Abu Hanifa said: It is not valid (2). However, he allowed him to marry her on the condition that his slave serves her for a year, or he lets her live in his house for a year; because the slave and the house are property (mal), but his personal service is not considered property. Abu al-Hasan al-Karkhi said: The marriage contract using the term of leasing (ijarah) is permissible; due to the Almighty's saying: "...to whom you have given their due compensation (ujurahunna)" [Al-Ahzab: 50]. Abu Bakr al-Razi said: It is not valid; because leasing is a temporary contract, while the marriage contract is perpetual, so they are contradictory (3). Ibn al-Qasim said: It is annulled before consummation and remains valid after it. Asbagh said: If he paid something upfront with it, there is a difference of opinion, and if he didn't pay anything upfront, it's more severe; if he left, it stands in any case based on the evidence of the story of Shu'ayb. This was said by Malik, Ibn al-Muwaz, and Ashhab. A group of later and earlier scholars relied on this verse in this matter (4). Ibn Khuwayz Mandad said: This verse encompassed marriage based on leasing, and the contract is valid, but it is disliked to make the leasing the dowry, and the dowry should be property as the Almighty said: "...[seeking them] with your wealth, desiring chastity..." [An-Nisa: 24]. This is the opinion of all our companions.

Fourth - As for his saying: "and he entered without paying upfront," people have differed on this; did he enter when he made the contract or when he traveled? If it was when he made the contract, then what did he pay upfront? Our scholars have prohibited entering until he pays upfront, even if it's a quarter of a dinar. This was said by Ibn al-Qasim. If he enters before paying upfront, it stands; because the later ones among our companions said: Paying the dowry or part of it in advance is recommended. However, if the dowry was tending sheep, then the start of the service is considered payment, and if he entered when he traveled, then a long wait in marriage is permissible, even if it's for a lifetime without a condition. But if it was with a condition (5), then it is not permissible unless it is...

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1458. (2) Tafsir al-Baghawi 1/415. (3) Al-Kashshaf 3/173 and 268. In (M) it appeared: "Give them their compensation" and in the rest of the copies: "And those from whom you fear rebellion". What is confirmed is from Al-

Kashshaf. (4) Ahkam al-Quran 3/1459. (5) The phrase: "But if it was with a condition" is from (M) and Ahkam al-Quran.

राय: मालिक ने इसे नापसंद किया, इब्न अल-कासिम ने इसे मना किया, और इब्न हबीब ने इसकी अनुमति दी (1), और यही अल-शाफई और उनके साथियों का कहना है; उन्होंने कहा: एक स्वतंत्र व्यक्ति का लाभ मेहर (सदाक) हो सकता है जैसे सिलाई, निर्माण और कुरान पढ़ाना। अबू हनीफा ने कहा: यह मान्य नहीं है (2)। उन्होंने अनुमति दी कि वह उससे इस शर्त पर शादी करे कि उसका गुलाम एक साल तक उसकी सेवा करे, या वह उसे एक साल तक अपने घर में रहने दे; क्योंकि गुलाम और घर संपत्ति (माल) हैं, और उसकी अपनी सेवा संपत्ति नहीं है। अबू अल-हसन अल-करखी ने कहा: पट्टे (इज़ारा) के शब्द के साथ निकाह का अनुबंध जायज़ है; क्योंकि सर्वशक्तिमान का कहना है: "...जिनका तुम उनका मेहर दे चुके हो" [अल-अहज़ाब: 50]। अबू बक्र अल-राज़ी ने कहा: यह मान्य नहीं है; क्योंकि पट्टा एक अस्थायी अनुबंध है, और निकाह का अनुबंध स्थायी है, इसलिए वे दोनों विरोधाभासी हैं (3)। इब्न अल-कासिम ने कहा: विवाह संपन्न होने से पहले इसे रद्द कर दिया जाता है और उसके बाद यह कायम रहता है। असबाग ने कहा: यदि उसने इसके साथ कुछ नकद दिया है, तो इसमें मतभेद है, और यदि उसने कुछ भी नकद नहीं दिया, तो यह अधिक गंभीर है; यदि वह चला गया, तो शुएब की कहानी के प्रमाण के आधार पर यह हर हाल में मान्य रहेगा। यह मालिक, इब्न अल-मुवाज़ और अश्हब ने कहा है। बाद के और पहले के विद्वानों के एक समूह ने इस मामले में इसी आयत पर भरोसा किया (4)। इब्न खुवायज़ मंदाद ने कहा: इस आयत में पट्टे पर निकाह शामिल है और अनुबंध सही है, और पट्टे को मेहर बनाना नापसंद है, और मेहर संपत्ति होनी चाहिए जैसा कि अल्लाह ने फरमाया है: "...कि तुम अपने माल के बदले उन्हें चाहो..." [अन-निसा: 24]। यह हमारे सभी साथियों की राय है।

चौथा - जहाँ तक उनके इस कथन का सवाल है: "और वह बिना कुछ नकद दिए दाखिल हुआ," तो लोगों ने इस पर मतभेद किया है; क्या वह अनुबंध के समय दाखिल हुआ या जब उसने यात्रा की? यदि अनुबंध के समय था, तो उसने नकद क्या दिया? हमारे विद्वानों ने नकद देने तक दाखिल होने से मना किया है, चाहे वह एक दीनार का चौथाई ही क्यों न हो। यह इब्न अल-कासिम ने कहा। यदि वह नकद देने से पहले दाखिल हो जाता है, तो यह मान्य है; क्योंकि हमारे साथियों में से बाद वालों ने कहा: मेहर या उसका कुछ हिस्सा जल्दी देना मुस्तहब (पसंदीदा) है। इसके अलावा, यदि मेहर भेड़ों को चराना था, तो सेवा की शुरुआत ही नकद भुगतान मानी जाती है, और यदि वह यात्रा के समय

दाखिल हुआ, तो निकाह में लंबा इंतज़ार जायज़ है, भले ही वह बिना किसी शर्त के जीवन भर के लिए हो। लेकिन अगर यह शर्त के साथ था (5), तो यह तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि वह...

(1) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 3/1458 द्वारा। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 1/415। (3) अल-कशशाफ 3/173 और 268। (म) में आया: "तो उन्हें उनके मेहर दे दो" और बाकी प्रतियों में: "और वे जिनसे तुम्हें सरकशी का डर हो"। पुष्ट किया गया हिस्सा अल-कशशाफ से है। (4) अहकाम अल-कुरान 3/1459। (5) वाक्यांश: "लेकिन अगर यह शर्त के साथ था" (म) और अहकाम अल-कुरान से है।

٢٦٤ سورة القصص: آیات ٢٣ - ٢٨

اقوال: امام مالک نے اسے ناپسند کیا، ابن القاسم نے اسے منع کیا، اور ابن حبیب نے اسے جائز قرار دیا (١)، اور یہی امام شافعی اور ان کے اصحاب کا قول ہے؛ انہوں نے کہا: آزاد شخص کی منفعت مہر (صداق) ہو سکتی ہے جیسے سلائی، تعمیر اور قرآن کی تعلیم۔ اور امام ابو حنیفہ نے فرمایا: یہ صحیح نہیں ہے (٢)۔ اور انہوں نے اسے جائز قرار دیا کہ وہ اس سے اس شرط پر نکاح کرے کہ اس کا غلام ایک سال تک اس کی خدمت کرے، یا وہ اسے ایک سال تک اپنے گھر میں بسائے؛ اس لیے کہ غلام اور گھر مال ہیں، اور اس کی اپنی خدمت مال نہیں ہے۔ اور ابو الحسن الکرخی نے کہا: اجارے (ٹھیکے) کے لفظ کے ساتھ عقدِ نکاح جائز ہے؛ اللہ تعالیٰ کے فرمان کی وجہ سے: ﴿الَّتِي آتَيْتَ أُجُورَهُنَّ﴾ [الاحزاب: ٥٠]۔ اور ابو بکر الرازی نے کہا: یہ صحیح نہیں ہے؛ کیونکہ اجارہ ایک عارضی عقد ہے، اور عقدِ نکاح دائمی ہے، پس یہ دونوں ایک دوسرے کے منافی ہیں (٣)۔ اور ابن القاسم نے کہا: رخصتی سے پہلے فسخ ہو جاتا ہے اور اس کے بعد برقرار رہتا ہے۔ اور اصبغ نے کہا: اگر اس نے اس کے ساتھ کچھ نقد دیا ہے تو اس میں اختلاف ہے، اور اگر کچھ بھی نقد نہیں دیا تو یہ زیادہ سخت ہے؛ اگر وہ چلا گیا تو ہر حال میں قصہ شعیب کی دلیل کی بنا پر نافذ رہے گا۔ یہ بات امام مالک، ابن المواز اور اشہب نے کہی۔ اور متاخرین اور متقدمین کی ایک جماعت نے اس معاملے میں اسی آیت پر بھروسہ کیا (٤)۔ ابن خویز منداد نے کہا: یہ آیت اجارہ پر نکاح کو شامل ہے اور عقد صحیح ہے، اور اجارے کو مہر بنانا مکروہ ہے، اور مہر مال ہونا چاہیے جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿أَن تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُم مُّحْصِنِينَ﴾ [النساء: ٢٤]۔ یہ ہمارے تمام اصحاب کا قول ہے۔

چوتھی بات - اور رہا ان کا یہ قول: "اور وہ داخل ہوا اور نقد نہیں دیا" تو لوگوں نے اس میں اختلاف کیا ہے؛ کیا وہ عقد کے وقت داخل ہوا یا جب اس نے سفر کیا؟ پس اگر عقد کے وقت تھا تو اس نے کیا نقد دیا؟ اور ہمارے علماء نے داخل ہونے سے منع کیا ہے جب تک کہ وہ نقد نہ دے دے خواہ وہ دینار کا چوتھائی حصہ ہی کیوں نہ ہو۔ یہ ابن القاسم نے کہا۔ پس اگر وہ نقد دینے سے پہلے داخل ہو گیا تو وہ نافذ ہو گیا؛ کیونکہ ہمارے اصحاب میں سے متاخرین نے کہا ہے: مہر یا اس میں سے کچھ کو جلدی دینا مستحب ہے۔ اس بات پر کہ اگر مہر بکریوں کی چرائی تھی تو خدمت کا شروع کرنا ہی نقد دینا ہے، اور اگر وہ سفر کے وقت داخل ہوا تو نکاح میں طویل انتظار جائز ہے، خواہ وہ بغیر شرط کے پوری زندگی کیوں نہ ہو۔ اور رہا اگر وہ شرط کے ساتھ ہو (۵) تو وہ جائز نہیں ہے سوائے اس کے کہ وہ...

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۴۵۸۔ (۲) تفسیر البغوی ۱/ ۴۱۵۔ (۳) الکشاف ۳/ ۱۷۳ و ۲۶۸۔ اور (م) میں واقع ہوا: ﴿فَاٰتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ﴾ اور باقی نسخوں میں: ﴿وَالَّتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ﴾۔ اور ثابت شدہ الکشاف سے ہے۔ (۴) احکام القرآن ۳/ ۱۴۵۹۔ (۵) عبارت: "اور رہا اگر وہ شرط کے ساتھ ہو" (م) اور احکام القرآن سے ہے۔

Surah Al-Qasas: Verses 23 - 28 (Page 265)

...the purpose is valid, such as preparing for construction or waiting for the wife's readiness for consummation if she is young. Our scholars have stipulated this (1).

Twelfth: In this verse, there is a combination of hiring (lease) and marriage. Our scholars have differed on this in three opinions: First - He said in "Thamaniya Abi Zaid": It is disliked initially, but if it happens, it proceeds. Second - Malik and Ibn al-Qasim said in the famous opinion: It is not permissible and is annulled before and after consummation; due to the difference in their objectives like other distinct contracts. Third - Ashhab and Asbagh permitted it. Ibn al-Arabi said (2): And this is the correct view, and the verse indicates it. Malik said: Marriage is the thing most similar to sales, so what is the difference between hiring and selling, or between selling and marriage?!

Sub-section: If he gives her the dowry as the teaching of permissible poetry, it is valid. Al-Muzani said: That is like the poet's saying: The servant says, "My benefit and my wealth," / and the fear of Allah is the best of what he gained. And if he gives her as dowry the teaching of poetry containing lampooning or obscenity, it would be as if he gave her wine or pork as dowry.

Thirteenth: His saying, Exalted is He: {that you serve me for eight years} [28:27], the mention of service was general. Malik said: It is permissible and is interpreted based on custom, so there is no need to specify the service in the naming, and it is the apparent meaning of Moses' story, as he mentioned an unconditional hiring. Abu Hanifa and Shafi'i said: It is not permissible until it is named; because it is unknown (3). Al-Bukhari titled a chapter: "Chapter of whoever hires a worker and clarifies the term for him but does not clarify the work for him"; due to His saying {that you serve me for eight years} (4). Al-Muhallab said: It is not as inferred; because the work for them was known from watering, plowing, grazing, and similar desert tasks in the profession of its people. This is customary even if the specific acts of work were not clarified to him.

(1) Ahkam al-Qur'an: 3/1466 - 1467. (2) In Ahkam al-Qur'an 3/1464, and what precedes it is from him. (3) Previous source 3/1460. (4) Sahih al-Bukhari before Hadith (2267).

सूरह अल-क़सस: आयतें २३ - २८ (पृष्ठ २६५)

...उद्देश्य सही हो, जैसे निर्माण के लिए तैयारी करना या पत्नी के उपभोग के लिए उपयुक्त होने की प्रतीक्षा करना यदि वह छोटी हो। हमारे विद्वानों ने इसे स्पष्ट किया है (१)।

बारहवां: इस आयत में किराए (इजादा) और निकाह का संगम है, और हमारे विद्वानों ने इसमें तीन मतों पर मतभेद किया है: पहला - उन्होंने "थमानिया अबी ज़ैद" में कहा: यह शुरू में नापसंद (मक़रूह) है, लेकिन यदि हो जाए तो मान्य रहता है। दूसरा - मालिक और इब्न अल-क़ासिम ने प्रसिद्ध राय में कहा: यह जायज़ नहीं है और निकाह से पहले और बाद में रद्द कर दिया जाता है; उनके उद्देश्यों की भिन्नता के कारण जैसे अन्य अलग-अलग अनुबंध होते हैं। तीसरा - अशहब और असबग ने इसे अनुमति दी। इब्न अल-अरबी (२) ने कहा: और यही सही है, और आयत इसी की ओर संकेत करती है, और मालिक ने कहा: निकाह बिक्री के सबसे समान चीज़ है, तो किराए और बिक्री, या बिक्री और निकाह के बीच क्या अंतर है?!

शाखा - यदि वह उसे महर के रूप में जायज़ कविता सिखाना देता है, तो यह सही है; अल-मुज़ानी ने कहा: वह कवि के इस कथन की तरह है: बंदा कहता है "मेरा लाभ और मेरा धन," / और अल्लाह का डर वह सबसे अच्छी चीज़ है जो उसने हासिल की। और यदि वह उसे ऐसी कविता सिखाना महर में देता है जिसमें अपमान (हिजू) या अश्लीलता हो, तो यह वैसा ही होगा जैसे उसने महर में शराब या सुअर दिया हो।

तेरहवां: अल्लाह तआला का कथन: {कि आप आठ साल तक मेरी सेवा करें} सेवा का उल्लेख सामान्य रूप से हुआ है, और मालिक ने कहा: यह जायज़ है, और इसे रिवाज (उर्फ़) पर आधारित माना जाएगा, इसलिए सेवा के नामकरण की आवश्यकता नहीं है, और यही मूसा की कहानी का ज़ाहिर है, क्योंकि उन्होंने एक सामान्य किराया अनुबंध का उल्लेख किया। अबू हनीफ़ा और शाफ़ई ने कहा: यह जायज़ नहीं है जब तक कि नाम न लिया जाए; क्योंकि यह अज्ञात (मजहूल) है (३)। बुखारी ने शीर्षक दिया है: «अध्याय: जिसने किसी मज़दूर को काम पर रखा और उसके लिए अवधि स्पष्ट कर दी लेकिन काम स्पष्ट नहीं किया»; क्योंकि अल्लाह का कथन है {कि आप आठ साल तक मेरी सेवा करें} (४)। अल-मुहल्लब ने कहा: यह वैसा नहीं है जैसा समझा गया; क्योंकि उनके यहाँ काम सिंचाई, हल जोतने, चराई और रेगिस्तानी लोगों के पेशे के समान कार्यों से ज्ञात था, तो यह प्रचलित (मुताआरफ़) है भले ही विशिष्ट कार्यों को स्पष्ट न किया गया हो।

(१) अहकाम अल-कुरान: ३/१४६६ - १४६७। (२) अहकाम अल-कुरान ३/१४६४ में, और उससे पहले का हिस्सा उन्हीं का है। (३) पिछला स्रोत ३/१४६०। (४) सहीह बुखारी हदीस (२२६७) से पहले।

سورہ القصص: آیات ۲۳ - ۲۸ (صفحہ ۲۶۵)

...مقصد صحیح ہو جیسے تعمیر کی تیاری کرنا یا بیوی کے چھوٹے ہونے کی صورت میں اس کے صحبت کے قابل ہونے کا انتظار کرنا۔ ہمارے علماء نے اسے صراحت سے بیان کیا ہے (۱)۔

بارہویں بات: اس آیت میں اجارہ (اجرت پر کام) اور نکاح کا اجتماع ہے، اور ہمارے علماء نے اس میں تین اقوال پر اختلاف کیا ہے: پہلا - ثانیہ ابی زید میں کہا گیا: یہ ابتداءً مکروہ ہے، لیکن اگر ہو جائے تو برقرار رہے گا۔ دوسرا - امام مالک اور ابن القاسم نے مشہور قول میں کہا: یہ جائز نہیں ہے اور دخول سے پہلے اور بعد میں نکاح فسخ کر دیا جائے گا؛ کیونکہ دیگر مختلف عقود کی طرح ان کے مقاصد میں اختلاف ہے۔ تیسرا - اشہب اور اصبغ نے اسے جائز قرار دیا۔ ابن العربی (۲) نے کہا: اور یہی صحیح ہے، اور آیت اسی پر دلالت کرتی ہے، اور مالک نے کہا: نکاح خرید و فروخت سے مشابہ ترین چیز ہے، تو اجارہ اور بیع، یا بیع اور نکاح کے درمیان کیا فرق ہے؟!۔

ذیلی مسئلہ - اور اگر وہ اسے مہر کے طور پر مباح شاعری سکھانا مقرر کرے تو یہ صحیح ہے؛ المزنی نے کہا: اور یہ شاعر کے اس قول کی طرح ہے: بندہ کہتا ہے "میرا فائدہ اور میرا مال" / حالانکہ اللہ کا تقویٰ بہترین چیز ہے جو اس نے حاصل کی۔ اور اگر وہ اسے ایسی شاعری سکھانا مہر میں دے جس میں ہجو (برائی) یا فحش کلام ہو، تو یہ ایسا ہی ہو گا جیسے اس نے اسے مہر میں شراب یا خنزیر دیا ہو۔

تیرہویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اس شرط پر کہ تم آٹھ سال تک میری خدمت کرو} یہاں خدمت کا ذکر مطلق طور پر ہوا ہے، اور مالک نے کہا: یہ جائز ہے، اور اسے عرف (رواج) پر محمول کیا جائے گا، چنانچہ نام لے کر خدمت کی وضاحت کی ضرورت نہیں، اور یہی موسیٰ علیہ السلام کے قصے کا ظاہر ہے، کیونکہ انہوں نے ایک مطلق اجارہ کا ذکر کیا۔ ابو حنیفہ اور شافعی نے کہا: یہ

جائز نہیں جب تک کہ نامزد نہ کیا جائے؛ کیونکہ یہ مجہول ہے (۳)۔ اور بخاری نے باب باندھا ہے: «باب: اس شخص کے بارے میں جس نے اجیر (مزدور) رکھا اور اس کے لیے مدت بیان کر دی لیکن کام بیان نہیں کیا»؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے {اس شرط پر کہ تم آٹھ سال تک میری خدمت کرو} (۴)۔ المہلب نے کہا: یہ ویسا نہیں ہے جیسا ترجیح دی گئی؛ کیونکہ ان کے ہاں کام پانی پلانے، ہل چلانے، چرانے اور صحرائی لوگوں کے پیشہ ورانہ کاموں کی طرح معلوم تھا، تو یہ متعارف ہے اگرچہ کاموں کی مخصوص صورتیں بیان نہ کی گئی ہوں۔

(۱) احکام القرآن: ۳/ ۱۴۶۶ - ۱۴۶۷۔ (۲) احکام القرآن ۳/ ۱۴۶۴ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ انہی کا ہے۔ (۳) گزشتہ حوالہ ۳/ ۱۴۶۰۔ (۴) صحیح بخاری حدیث (۲۲۶۷) سے پہلے۔

Surah Al-Qasas: Verses 23 - 28 266

...nor its quantities; such as saying to him: You shall plow so much of the year, and graze so much of the year. This is according to what is customary in desert service. What is universally impermissible is for the duration to be unknown and the work to be unknown and unconventional; it is not permissible until it is known. Ibn al-Arabi said (1): The people of Tafsir mentioned that he specified for him the herding of sheep, but [this] was not narrated through a sound chain of transmission. However, they said: The righteous man of Midian had no work other than herding sheep, so what was known of his situation stood in place of specifying the service.

Fourteenth: The scholars have reached a consensus that it is permissible to hire a shepherd for known months, for a known wage, to tend a counted number of sheep. If they are counted and specific, there is detailed discussion among our scholars. Ibn al-Qasim said: It is not permissible unless replacement is stipulated if they die, and this is a very weak narration. The righteous man of Midian hired Moses for his sheep, having seen them, without stipulating replacement. If they were general, neither named nor specific, it was permissible according to our scholars. Abu Hanifa and al-Shafi'i said: It is not permissible due to ignorance (uncertainty). Our scholars relied on custom as we mentioned earlier, and that he is given according to what his strength can endure. Some of our scholars added that it is not permissible until the employer knows the extent of his strength, and this is correct; for the righteous man of Midian knew the extent of Moses's strength when he lifted the stone (2).

Fifteenth: Malik said: There is no liability on the shepherd, and his word is accepted regarding what has perished or been stolen, because he is a trustee like an agent. Al-Bukhari titled a chapter: "Chapter: If the shepherd or the agent sees a sheep dying or something spoiling, and he rectifies what he fears will spoil," and he cited the hadith of Ka'b bin Malik from his father that he (3) had sheep grazing at Sal' (4). A slave girl of ours saw a sheep from our flock dying, so she broke a stone and slaughtered it with it. He said to them: Do not eat until I ask the Prophet - or send to...

---

(1) In Ahkam al-Quran 3/1460, and what is between brackets is from it. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1460 - 1461. (3) In (m): them. The confirmed version is from the rest of the manuscripts, and from Sahih al-Bukhari. (4) It is a mountain or a place in Medina. Mu'jam al-Buldan 3/236.

सूरह अल-क़सस: आयत 23 - 28 266

...और न ही इसकी मात्रा; जैसे उसे कहना: तुम साल में इतना हल चलाओगे, और साल में इतना चराओगे। यह मरुस्थलीय सेवा की प्रथा के अनुसार है। जो बात सर्वसम्मति से जायज़ नहीं है वह यह है कि अवधि अज्ञात हो और काम अज्ञात और असामान्य हो; यह तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि इसे जान न लिया जाए। इब्न अल-अरबी ने कहा (1): व्याख्याकारों (मुफस्सिरीन) ने उल्लेख किया है कि उन्होंने उसके लिए भेड़ों को चराने का काम तय किया था, लेकिन [यह] किसी सही माध्यम से वर्णित नहीं है। लेकिन उन्होंने कहा: मदयैन के नेक व्यक्ति (शोएब अलैहिस्सलाम) के पास भेड़ें चराने के अलावा कोई काम नहीं था, इसलिए उनकी स्थिति के बारे में जो ज्ञात था वह सेवा के निर्धारण के स्थान पर था।

चौदहवाँ: विद्वानों की इस बात पर सहमति है कि भेड़ों की एक निश्चित संख्या को चराने के लिए एक ज्ञात मज़दूरी पर ज्ञात महीनों के लिए एक चरवाहे को काम पर रखना जायज़ है। यदि वे संख्या में और निश्चित हैं, तो हमारे विद्वानों के बीच इसमें विस्तार से चर्चा है। इब्न अल-कासिम ने कहा: यह तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि उनके मर जाने पर बदलने की शर्त न रखी जाए, और यह एक बहुत ही कमज़ोर रिवायत है। मदयैन के नेक व्यक्ति ने मूसा को अपनी भेड़ों के लिए काम पर रखा था, उन्हें देखने के बाद, बिना किसी बदले की शर्त के। यदि वे सामान्य थीं, न तो नामज़द और न ही निर्दिष्ट, तो यह हमारे विद्वानों के अनुसार जायज़ था। अबू हनीफा और अल-शाफ़ई ने कहा: यह अज्ञानता (अनिश्चितता) के कारण जायज़ नहीं है। हमारे विद्वानों ने प्रथा (उर्फ़) पर भरोसा किया जैसा कि हमने पहले उल्लेख किया है, और यह कि उसे उसकी शक्ति के अनुसार दिया जाता है। हमारे कुछ विद्वानों ने कहा कि यह तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि नियोक्ता को उसकी शक्ति का अंदाज़ा न हो, और यह सही है; क्योंकि मदयैन के नेक व्यक्ति को पत्थर उठाने से मूसा की शक्ति का पता चल गया था (2)।

पंद्रहवाँ: मालिक ने कहा: चरवाहे पर कोई हर्जाना (ज़मान) नहीं है, और जो नष्ट हो गया या चोरी हो गया उसके बारे में उनकी बात सच मानी जाएगी; क्योंकि वह एक एजेंट (वकील) की तरह एक भरोसेमंद व्यक्ति (अमीन) है। अल-बुखारी ने एक अध्याय का शीर्षक दिया है: "अध्याय: यदि चरवाहा या एजेंट किसी भेड़ को मरते हुए या किसी चीज़ को खराब होते हुए देखता है, और वह उसे ठीक करता है जिसका उसे खराब होने का डर है," और उन्होंने का'ब बिन मालिक की अपने पिता से हदीस पेश की कि उनके(3) पास 'सल्' (4) में चरने वाली भेड़ें थीं। हमारी एक दासी ने हमारी भेड़ों

में से एक भेड़ को मरते हुए देखा, तो उसने एक पत्थर तोड़ा और उससे उसे ज़िब्ह कर दिया। उसने उनसे कहा: तब तक न खाना जब तक मैं नबी से न पूछ लूँ- या किसी को भेजूँ...

---

(1) अहकाम अल-क़ुरान 3/1460 में, और कोष्ठक के बीच की चीज़ उसी से है। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 3/1460 - 1461। (3) (m) में: उनके। पुष्ट पाठ बाकी प्रतियों से है, और सहीह अल-बुखारी से है। (4) यह मदीना में एक पहाड़ या स्थान है। मुअजम अल-बुलदान 3/236।

سورہ القصص: آیات 23 - 28 266

اور نہ ہی اس کی مقدار؛ جیسے اسے کہے: تم سال میں اتنا ہل چلاؤ گے، اور سال میں اتنا چراؤ گے۔ یہ صحرائی خدمت کے رواج کے مطابق ہے۔ وہ بات جو سب کے نزدیک جائز نہیں ہے وہ یہ ہے کہ مدت نامعلوم ہو اور کام نامعلوم اور غیر معروف ہو؛ یہ جائز نہیں جب تک کہ اسے جان نہ لیا جائے۔ ابن العربی نے کہا (1): مفسرین نے ذکر کیا ہے کہ انہوں نے اس کے لیے بکریوں کی چرواہی متعین کی تھی، لیکن [یہ] کسی صحیح طریقے سے مروی نہیں ہے، لیکن انہوں نے کہا: مدین کے نیک شخص کا بکریوں کی چرواہی کے علاوہ کوئی کام نہیں تھا، تو ان کے حال سے جو معلوم تھا وہ خدمت کے تعین کے قائم مقام ہو گیا۔

چودھویں بات: علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ چرواہے کو معلوم مہینوں کے لیے، معلوم اجرت پر، گنی ہوئی بکریوں کی رکھوالی کے لیے اجرت پر رکھنا جائز ہے۔ اگر وہ گنی ہوئی اور معین ہوں، تو ہمارے علماء کے ہاں اس میں تفصیل ہے؛ ابن القاسم نے کہا: یہ جائز نہیں جب تک کہ مر جانے کی صورت میں بدلے کی شرط نہ لگائی جائے، اور یہ بہت ضعیف روایت ہے؛ اور مدین کے نیک شخص نے موسیٰ کو اپنی بکریوں پر اجرت پر رکھا تھا، اور انہیں دیکھ لیا تھا اور بدلے کی شرط نہیں لگائی تھی، اور اگر وہ مطلق ہوں نہ نامزد ہوں اور نہ معین تو ہمارے علماء کے ہاں جائز ہے۔ اور ابوحنیفہ اور شافعی نے کہا: جہالت (لا علمی) کی وجہ سے جائز نہیں؛ اور ہمارے علماء نے عرف پر بھروسہ کیا جیسا کہ ہم نے ابھی ذکر کیا، اور یہ کہ اسے اس کی طاقت کے مطابق دیا جائے گا۔ اور ہمارے بعض علماء نے مزید کہا کہ یہ جائز نہیں یہاں تک کہ کرایہ پر لینے والا اس کی طاقت کی مقدار جان لے، اور یہ صحیح ہے؛ کیونکہ مدین کے نیک شخص نے پتھر اٹھانے سے موسیٰ کی طاقت کا اندازہ کر لیا تھا (2)۔

پندہویں بات: مالک نے کہا: چرواہے پر کوئی ضمان (تاوان) نہیں ہے، اور جو ہلاک ہو جائے یا چوری ہو جائے اس میں اس کی بات سچی مانی جائے گی؛ کیونکہ وہ وکیل کی طرح امین ہے۔ اور بخاری نے باب باندھا ہے: "باب: جب چرواہا یا وکیل کسی بکری کو مرتے ہوئے یا کسی چیز کو خراب ہوتے دیکھے تو اس کی اصلاح کر دے جس کے خراب ہونے کا ڈر ہو" اور کعب بن مالک کی اپنے والد سے حدیث پیش کی کہ ان کی (3) کچھ بکریاں سلع (4) میں چر رہی تھیں، تو ہماری ایک لونڈی نے ہماری بکریوں میں سے ایک بکری کو مرتے ہوئے دیکھا، تو اس نے ایک پتھر توڑ کر اس سے اسے ذبح کر دیا، تو اس نے ان سے کہا: مت کھانا یہاں تک کہ میں نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے پوچھ لوں - یا کسی کو بھیجوں...

---

(1) احکام القرآن 3/ 1460 میں، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (2) ابن العربی کی احکام القرآن 3/ 1460 - 1461۔ (3) (م) میں: ان کے۔ اور ثابت شدہ متن باقی نسخوں سے ہے، اور صحیح بخاری سے ہے۔ (4) یہ مدینہ میں ایک پہاڑ یا جگہ کا نام ہے۔ معجم البلدان 3/ 236۔

Surah Al-Qasas: Verses 23 - 28 267 The Prophet ﷺ [regarding] someone asking him - and that he asked the Prophet ﷺ - or sent word to him - and he commanded him to eat it. Ubaidullah (1) said: It pleases me that she is a slave girl and that she slaughtered it (2). Al-Muhallab said: In this there is a point of jurisprudence, which is believing the shepherd and the agent in what they have been entrusted with until evidence of betrayal and lying appears against them. This is the saying of Malik and a group. Ibn al-Qasim said: If he fears death for a sheep and slaughters it, he is not liable, and he is believed if he brings it slaughtered. Others said: He is liable until he clarifies what he said. Sixteenth: Ibn al-Qasim and Ashhab differed if the shepherd mates the female livestock without the permission of their owners and they perish. Ibn al-Qasim said: There is no liability on him, because mating is part of improving the property and its growth. Ashhab said: He is liable. Ibn al-Qasim's view is more similar to the evidence of Ka'b's hadith, that there is no liability for what was damaged through his exertion (ijtihad), if he is among the righteous people and those known for their compassion towards property. But if he is among the people of transgression and corruption, and the property owner wants to hold him liable, he can; because he is not believed when he says he saw the sheep dying, due to his known transgression. Seventeenth: It has not been reported what the wage of Moses (peace be upon him) was, but Yahya bin Salam narrated that the righteous man of Midian set for Moses every lamb born with a color different from its mother's. So Allah revealed to Moses to cast your staff among them, and they will all give birth to offspring differing from their likeness (3). Others besides Yahya said: Rather, he designated for him every piebald (balqa') born to him, so they all gave birth to piebald offspring (4). Al-Qushayri mentioned that when Shu'ayb hired Moses, he said to him: Enter such-and-such a room and take a staff from the staffs in the room. So Moses brought out a staff, and Adam had brought it out from Paradise, and the prophets inherited it until it came to Shu'ayb. So Shu'ayb ordered him to throw it back in the room and take another staff. He entered and brought out that same staff; and so on for seven times, every time nothing but that staff fell into his hand. So Shu'ayb knew that he [Moses] had a significant matter. When it became morning, he said...

(1) In (D), (Z), and (M): Abdullah. What is established is from (Z) and Sahih al-Bukhari. (2) Sahih al-Bukhari (2304). (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1461. (4) Al-Nukat wa al-Uyun 4/249.

सूरह अल-क़सस: आयत 23 - 28 267 पैगंबर ﷺ से किसी ने पूछा - और उन्होंने पैगंबर ﷺ से पूछा - या उनके पास संदेश भेजा - तो उन्होंने उसे खाने का आदेश दिया। उबैदुल्लाह (1) ने कहा: मुझे यह पसंद है कि वह एक दासी है और उसने इसे ज़बह किया (2)। अल-मुहल्लब ने कहा: इसमें न्यायशास्त्र का एक बिंदु है, वह यह है कि चरवाहे और एजेंट पर उस चीज़ में विश्वास करना जिसमें उन्हें भरोसा दिया गया है, जब तक कि उनके खिलाफ विश्वासघात और झूठ का प्रमाण न मिल जाए। यह मलिक और एक समूह का कहना है। इब्न अल-कासिम ने कहा: यदि उसे किसी भेड़ के मरने का डर हो और वह उसे ज़बह कर दे, तो वह उत्तरदायी नहीं है, और यदि वह उसे ज़बह किया हुआ लाता है तो उस पर विश्वास किया जाएगा। अन्यों ने कहा: वह उत्तरदायी है जब तक कि वह अपनी बात स्पष्ट न कर दे। सोलहवीं: इब्न अल-कासिम और अश्हब में मतभेद था यदि चरवाहा मालिक की अनुमति के बिना मादा पशुओं का मिलन करवाता है और वे मर जाते हैं। इब्न अल-कासिम ने कहा: उस पर कोई दायित्व नहीं है; क्योंकि मिलन करवाना संपत्ति के सुधार और उसकी वृद्धि का हिस्सा है। अश्हब ने कहा: वह उत्तरदायी है। इब्न अल-कासिम का विचार का'ब की हदीस के प्रमाण के अधिक निकट है, कि उसके परिश्रम (इजतिहाद) के माध्यम से जो नुकसान हुआ उसके लिए कोई दायित्व नहीं है, यदि वह नेक लोगों में से है और संपत्ति के प्रति अपनी करुणा के लिए जाना जाता है। लेकिन यदि वह अवज्ञाकारी और भ्रष्ट लोगों में से है, और संपत्ति का मालिक उसे उत्तरदायी ठहराना चाहता है, तो वह कर सकता है; क्योंकि उसकी अवज्ञा के कारण उस पर विश्वास नहीं किया जाएगा कि उसने भेड़ को मरते हुए देखा था। सत्रहवीं: यह उल्लेख नहीं किया गया है कि मूसा (उन पर शांति हो) की मजदूरी क्या थी, लेकिन यह्या बिन सलाम ने वर्णन किया है कि मदियन के नेक व्यक्ति ने मूसा के लिए हर उस मेमने को निर्धारित किया जो अपनी माँ के रंग से अलग पैदा हो। तो अल्लाह ने मूसा पर वही भेजी कि अपनी लाठी उनके बीच डाल दो, वे सभी अपने रंग से अलग मेमनों को जन्म देंगी (3)। यह्या के अलावा अन्यों ने कहा: बल्कि, उसने उसके लिए हर उस चितकबरे (बलका') बच्चे को निर्धारित किया जो उसके यहाँ पैदा होगा, तो उन सभी ने चितकबरे बच्चों को जन्म दिया (4)। अल-कुशैरी ने उल्लेख किया है कि जब शुएब ने मूसा को काम पर रखा, तो उन्होंने उनसे कहा: फलां कमरे में जाओ और कमरे में रखी लाठियों में से एक लाठी ले लो। तो मूसा एक लाठी बाहर लाए, और आदम उसे जन्नत से लाए थे, और पैगंबर इसे विरासत में लेते रहे जब तक कि यह शुएब तक नहीं पहुँच गई। तो शुएब ने उन्हें इसे कमरे में वापस फेंकने और दूसरी लाठी लेने का आदेश दिया। वह अंदर गए और वही लाठी बाहर लाए; और ऐसा सात बार हुआ, हर बार उनके हाथ में उसी लाठी के

अलावा कुछ नहीं आया। तो शुएब जान गए कि उनका [मूसा का] एक महत्वपूर्ण स्थान है। जब सुबह हुई, तो उन्होंने कहा...

(1) (द), (ज़), और (म) में: अब्दुल्ला। जो स्थापित है वह (ज़) और सहीह अल-बुखारी से है। (2) सहीह अल-बुखारी (2304)। (3) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 3/1461। (4) अल-नुकत वा अल-उयून 4/249।

سورۃ القصص: آیات 23 - 28 267 نبی ﷺ سے جس نے پوچھا - اور یہ کہ اس نے نبی ﷺ سے پوچھا - یا آپ کی طرف پیغام بھیجا - تو آپ نے اسے کھانے کا حکم دیا۔ عبید اللہ (1) نے کہا: مجھے یہ بات پسند آئی کہ وہ ایک لونڈی تھی اور اس نے ذبح کیا (2)۔ مہلب نے کہا: اس میں فقہ کا یہ مسئلہ ہے کہ چرواہے اور وکیل کی اس معاملے میں تصدیق کی جائے گی جس میں انہیں امین بنایا گیا ہے جب تک کہ ان کی خیانت اور جھوٹ کا ثبوت ظاہر نہ ہو جائے۔ امام مالک اور ایک جماعت کا یہی قول ہے۔ ابن القاسم نے کہا: اگر اسے کسی بکری کے مرنے کا خوف ہو اور وہ اسے ذبح کر دے تو وہ ضامن نہیں ہوگا، اور جب وہ اسے ذبح شدہ حالت میں لائے گا تو اس کی تصدیق کی جائے گی۔ دوسروں نے کہا: وہ ضامن ہوگا جب تک کہ وہ اپنی بات واضح نہ کر دے۔ سولہویں بات: ابن القاسم اور اشہب کے درمیان اس بارے میں اختلاف ہوا کہ اگر چرواہا مالکان کی اجازت کے بغیر مادہ مویشیوں کی جفتی کرائے اور وہ ہلاک ہو جائیں۔ ابن القاسم نے کہا: اس پر کوئی ضمان (تاوان) نہیں ہے؛ کیونکہ جفتی کرانا مال کی اصلاح اور اس کی بڑھوتری کا حصہ ہے۔ اشہب نے کہا: اس پر ضمان ہے۔ ابن القاسم کا قول کعب کی حدیث کی دلیل کے زیادہ مشابہ ہے، کہ اس کے اجتہاد سے جو چیز تلف ہو جائے اس پر کوئی ضمان نہیں ہے، بشرطیکہ وہ نیک لوگوں میں سے ہو اور ان لوگوں میں سے ہو جن کی مال کے بارے میں ہمدردی جانی پہچانی ہو۔ لیکن اگر وہ فاسق اور بدکردار لوگوں میں سے ہو اور مال کا مالک اسے ضامن بنانا چاہے تو وہ ایسا کر سکتا ہے؛ کیونکہ اس کے فسق کی وجہ سے اس کی اس بات کی تصدیق نہیں کی جائے گی کہ اس نے بکری کو مرتے ہوئے دیکھا تھا۔ سترہویں بات: یہ منقول نہیں ہے کہ موسیٰ علیہ السلام کی اجرت کیا تھی، لیکن یحییٰ بن سلام نے روایت کی ہے کہ مدین کے مرد صالح نے موسیٰ کے لیے ہر وہ میمنا مقرر کر دیا جو اپنی ماں کے رنگ کے خلاف پیدا ہو۔ تو اللہ تعالیٰ نے موسیٰ کی

طرف وحی کی کہ اپنی لاٹھی ان کے درمیان ڈال دو، وہ سب اپنی مشابہت کے خلاف بچے جنیں گی (3)۔ یحییٰ کے علاوہ دیگر نے کہا: بلکہ ان کے لیے ہر وہ ابلق (چتکبرا) بچہ مقرر کیا جو پیدا ہو، تو ان سب نے ابلق بچے جنے (4)۔ قشیری نے ذکر کیا ہے کہ جب شعیب نے موسیٰ کو اجرت پر رکھا تو ان سے کہا: فلاں کمرے میں جاؤ اور وہاں موجود لاٹھیوں میں سے ایک لاٹھی لے لو۔ تو موسیٰ ایک لاٹھی نکال لائے، اور وہ لاٹھی آدم جنت سے لائے تھے، اور وہ انبیاء کے درمیان وراثت میں چلتی رہی یہاں تک کہ شعیب تک پہنچی۔ تو شعیب نے انہیں حکم دیا کہ اسے کمرے میں پھینک دیں اور دوسری لاٹھی لیں، وہ داخل ہوئے اور وہی لاٹھی نکال لائے؛ اسی طرح سات مرتبہ ہوا، ہر بار ان کے ہاتھ میں وہی لاٹھی آئی۔ تو شعیب سمجھ گئے کہ ان کی کوئی خاص شان ہے۔ جب صبح ہوئی تو انہوں نے کہا...

(1) (د)، (ز) اور (م) میں: عبد اللہ۔ اور جو ثابت ہے وہ (ز) اور صحیح بخاری سے ہے۔ (2) صحیح بخاری (2304)۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 3/ 1461۔ (4) النکت والعیون 4/ 249۔

268 Surah Al-Qasas: Verses 23 - 28

He said to him: "Drive the sheep to the crossroads. Take the right path, for it has little grass. Do not take the left, for it has much grass and a large dragon that does not accept livestock." Musa drove the livestock to the crossroads, and they headed left, and he was unable to control them. Musa fell asleep, and the dragon came out. Then the staff stood up and its two branches became iron, and it fought the dragon until it killed it, then it returned to Musa (peace be upon him). When Musa woke up, he saw the staff stained with blood and the dragon killed. He returned to Shuaib in the evening. Shuaib was blind, so he touched the sheep and found the marks of prosperity evident on them. He asked him about the story, and he told him. Shuaib rejoiced and said: "Whatever these livestock give birth to this year that is 'qalib lawn' (bi-colored) – i.e., of two colors – is yours." That year, all the lambs were born bi-colored. Thus, Shuaib knew that Musa had a high status with Allah.

Uyaynah bin Hisn narrated that the Messenger of Allah ﷺ said: "Musa hired himself out for the sake of a full stomach and the chastity of his private parts." Shuaib said to him: "You shall have of them – meaning from the offspring of his sheep – whatever is born 'qalib lawn', provided it is not 'azuuz', nor 'fashush', nor 'kamush', nor 'dabub', nor 'tha’ul' (1)." Al-Harawi said: 'Azuuz' is a sheep with little milk, derived from 'azaz', which is hard ground, as if the sheep has hardened. 'Fashush' is one whose milk flows without milking due to the width of the teat, similar to 'futuh' and 'tharur'. Among their proverbs is: "I will certainly deflate you like a water skin is deflated," meaning: I will take the anger and pride out of your head. It is said a water skin is 'fashsh' if the air is released from it. From this is the hadith: "Indeed, Satan puffs between the buttocks of one of you until it is imagined that he has passed gas (hadath)" (2), meaning he blows a weak puff. 'Kamush' is one with a small udder, also called 'kamisha'; it is so named because of the shrinkage of its udder; from this it is said: a man with a 'kamish' (shortened) garment. 'Kashud' is like 'kamush'. 'Dabub' is one with a narrow teat opening. 'Dabb' is milking with forceful squeezing. 'Tha’ul' is a sheep that has an extra nipple, which is called 'tha’l'. 'Tha’l' is an extra tooth, and that extra is called 'ra’ul' (3). A man is called 'atha’l'. 'Dabub' is a narrow outlet.

(1) Reported by al-Khattabi in 'Gharib al-Hadith' (1/81), and Ibn al-Arabi in 'Ahkam al-Qur'an' (3/1463). (2) Reported by al-Khattabi in 'Gharib al-Hadith' (2/423) from the hadith of Abu Huraira. (3) In the copies: 'al-tha’l'. Correction is from 'Tahdhib al-Lugha' (2/329).

पृष्ठ २६८ सूरा अल-क़सस: आयत २३ - २८

उसने उससे कहा: "भेड़ों को रास्ते के मोड़ तक ले जाओ। अपने दाईं ओर का रास्ता लो, वहाँ ज़्यादा घास नहीं है। बाईं ओर का रास्ता मत लेना, क्योंकि वहाँ बहुत ज़्यादा घास और एक बड़ा अजगर है जो मवेशियों को नहीं छोड़ता।" मूसा मवेशियों को रास्ते के मोड़ तक ले गए, तो वे बाईं ओर चल पड़े और वह उन्हें नियंत्रित नहीं कर सके। मूसा सो गए और अजगर बाहर निकला। तब लाठी खड़ी हो गई और उसकी दो शाखाएँ लोहे की बन गईं, और उसने अजगर से लड़ाई की यहाँ तक कि उसे मार दिया, फिर वह मूसा (उन पर शांति हो) के पास वापस आ गई। जब मूसा जागे, तो उन्होंने लाठी को खून से सना हुआ और अजगर को मरा हुआ देखा। वह शाम को शुएब के पास वापस आए। शुएब दृष्टिहीन थे, इसलिए उन्होंने भेड़ों को छुआ और उन पर समृद्धि के निशान स्पष्ट पाए। उन्होंने उनसे कहानी के बारे में पूछा, और उन्होंने उन्हें बता दिया। शुएब खुश हुए और कहा: "इस साल ये मवेशी जो भी 'क़ालिब लौन' (दो रंगों वाले) बच्चे पैदा करेंगे, वे तुम्हारे हैं।" उस साल सभी मेमने दो रंगों वाले पैदा हुए। इस प्रकार शुएब को पता चल गया कि अल्लाह के नज़दीक मूसा का ऊँचा मकाम (स्थान) है।

उययना बिन हिस्न ने रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मूसा ने पेट भरने और अपने गुप्तांगों की पवित्रता (पवित्र रहने) के लिए स्वयं को काम पर लगाया।" शुएब ने उनसे कहा: "तुम्हारे लिए उनमें से - यानी उनकी भेड़ों की नस्ल में से - वह होगा जो 'क़ालिब लौन' पैदा हो, जिसमें कोई 'अज़ूज़', 'फ़शूश', 'कमूश', 'दबूब', और 'थ़ऊल' न हो (१)।" अल-हरवी ने कहा: 'अज़ूज़' वह भेड़ है जिसका दूध कम हो; यह 'अज़ाज़' से लिया गया है जिसका अर्थ है सख्त ज़मीन। 'फ़शूश' वह है जिसका दूध बिना दुहे ही बहने लगता है, थन के छिद्र के चौड़े होने के कारण; इसी तरह 'फ़ुतूह' और 'थ़रूर' भी हैं। उनके मुहावरों में से है: "मैं तुम्हें मशक की तरह ज़रूर फुस्स कर दूँगा," जिसका अर्थ है: मैं तुम्हारे सिर से गुस्सा और अहंकार निकाल दूँगा। कहा जाता है कि मशक 'फ़श' हो गई जब उससे हवा निकल गई। इसी से हदीस है: "शैतान तुम में से किसी के नितंबों के बीच फूँक मारता है यहाँ तक कि उसे लगने लगता है कि उसका वज़ू टूट गया है" (२) यानी वह हल्की फूँक मारता है। 'कमूश' छोटे थन वाली भेड़ है, जिसे 'कमीशा' भी कहते हैं; इसका नाम इसके थन के सुकुड़ने के कारण पड़ा है; इसी से कहा जाता है: छोटे तहबंद वाला आदमी। 'कशूद' भी 'कमूश' की तरह है। 'दबूब' थन के तंग छिद्र वाली भेड़ है। 'दब' का अर्थ है ज़ोर से दबाकर दुहना। 'थ़ऊल' वह भेड़ है

जिसके थन में एक अतिरिक्त गांठ या थन हो। 'थ़अल' दांतों का बढ़ना भी है, और उस बढ़ोतरी को 'रऊल' (३) कहते हैं। 'अथ़अल' वह आदमी जिसके दांत ज़्यादा हों। 'दबूब' संकरा निकास है।

(१) इसे अल-खत्ताबी ने 'ग़रीब अल-हदीस' १/८१ में और इब्न अल-अरबी ने 'अहकाम अल-कुरान' ३/१४६३ में उद्धृत किया है। (२) इसे अल-खत्ताबी ने 'ग़रीब अल-हदीस' २/४२३ में अबू हुरैरा की हदीस से उद्धृत किया है। (३) प्रतियों में: 'अल-थ़अल' है। सुधार 'तहज़ीब अल-लुग़ा' २/३२९ से है।

صفحہ ۲۶۸ سورۃ القصص: آیات ۲۳ - ۲۸

اس نے اس سے کہا: "بھیڑوں کو راستے کے موڑ تک لے جاؤ، پھر اپنے دائیں طرف کا راستہ لو جس میں زیادہ گھاس نہیں ہے، اور اپنے بائیں طرف کا راستہ نہ لینا کیونکہ وہاں بہت زیادہ گھاس ہے اور ایک بڑا اژدہا ہے جو مویشیوں کو نہیں چھوڑتا۔" پس وہ مویشیوں کو راستے کے موڑ تک لے گئے، تو وہ بائیں جانب چل پڑے اور وہ انہیں روکنے پر قادر نہ ہو سکے۔ پس موسیٰ سو گئے اور اژدہا نکلا، تو لاٹھی کھڑی ہو گئی اور اس کی دونوں شاخیں لوہے کی بن گئیں، اور اس نے اژدھے سے لڑائی کی یہاں تک کہ اسے مار دیا، اور موسیٰ علیہ السلام کے پاس واپس آ گئی۔ جب موسیٰ بیدار ہوئے تو دیکھا کہ لاٹھی خون سے رنگی ہوئی ہے اور اژدہا مرا ہوا ہے، تو وہ شام کے وقت شعیب کے پاس واپس آئے۔ شعیب نابینا تھے، انہوں نے بھیڑوں کو چھوا تو ان پر شادابی کے آثار نمایاں تھے، انہوں نے موسیٰ سے قصہ پوچھا تو انہوں نے بتا دیا۔ شعیب خوش ہوئے اور کہا: "اس سال یہ مویشی جو بھی 'قالبِ لون' - یعنی دو رنگوں والے - بچے جنیں گے وہ تمہارے ہیں۔" پس اس سال تمام میمنے دو رنگوں والے پیدا ہوئے، تو شعیب جان گئے کہ اللہ کے ہاں موسیٰ کا بڑا مقام ہے۔

اور عیینہ بن حصن نے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "موسیٰ نے اپنے پیٹ بھرنے اور اپنی شرمگاہ کی پاکدامنی کی خاطر اپنی خدمات پیش کیں"۔ پس شعیب نے ان سے کہا: تمہارے لیے ان میں سے - یعنی ان کی بھیڑوں کی نسل سے - وہ ہوگا جو 'قالبِ لون' پیدا ہو، جس میں نہ کوئی 'عزوز' ہو، نہ 'فشوش'، نہ 'کموش'، نہ 'ضبوب' اور نہ 'ثعول' (۱)۔ ہروی نے کہا: 'عزوز' وہ بھیڑ ہے جس کا دودھ کم ہو؛ یہ 'عزاز' سے ماخوذ ہے جس کے معنی سخت زمین کے ہیں، گویا بھیڑ سخت ہو گئی ہے۔ اور 'فشوش' وہ ہے جس کا دودھ بغیر دوہے نکل پڑتا ہے، اور یہ پستان کی

نالی کی وسعت کی وجہ سے ہوتا ہے، اسی طرح 'فتوح' اور 'ثرور' بھی ہیں۔ ان کی مثالوں میں سے ہے: (میں تجھے مشکیزے کی ہوا نکالنے کی طرح ضرور نکال دوں گا) یعنی: تیرے سر سے غصہ اور تکبر نکال دوں گا۔ اور کہا جاتا ہے: مشکیزہ 'فش' ہو گیا جب اس سے ہوا نکل گئی۔ اسی سے حدیث ہے: "شیطان تم میں سے کسی کے سرینوں کے درمیان پھونک مارتا ہے یہاں تک کہ اسے خیال ہوتا ہے کہ اس کا وضو ٹوٹ گیا ہے" (۲) یعنی وہ ہلکی سی پھونک مارتا ہے۔ اور 'کموش' چھوٹے تھن والی بھیڑ ہے، جسے 'کمیشہ' بھی کہتے ہیں؛ اس کا نام تھنوں کے سکڑنے کی وجہ سے رکھا گیا ہے؛ اسی سے کہا جاتا ہے: چھوٹے تہبند والا آدمی۔ اور 'کشود' بھی 'کموش' کی طرح ہے۔ اور 'ضبوب' تھن کی تنگ نالی والی بھیڑ ہے۔ اور 'ضب' کے معنی سختی سے نچوڑ کر دوہنا ہے۔ اور 'ثعول' وہ بھیڑ ہے جس کے تھن میں ایک زائد گرہ یا تھن ہو جسے 'ثعل' کہتے ہیں۔ اور 'ثعل' دانتوں کی زیادتی کو کہتے ہیں، اور وہ زیادتی 'راؤول' (۳) کہلاتی ہے۔ اور وہ آدمی 'اثعل' کہلاتا ہے۔ اور 'ضبوب' تنگ مخرج کو کہتے ہیں۔

(۱) اسے خطابی نے غریب الحدیث ۸۱/۱ میں، اور ابن العربی نے احکام القرآن ۱۴۶۳/۳ میں نقل کیا ہے۔ (۲) اسے خطابی نے غریب الحدیث ۴۲۳/۲ میں حضرت ابوہریرہ کی حدیث سے نقل کیا ہے۔ (۳) نسخوں میں: 'الثعل' ہے۔ درستی 'تہذیب اللغہ' ۳۲۹/۲ سے کی گئی ہے۔

Surah Al-Qasas: Verses 23 - 28

Page 269

... the milk (1). Al-Harawi said: The interpretation of 'qalib lawn' (changing color) in the Hadith is that they were born in colors different from their mothers.

Eighteenth: Hiring for an unknown compensation is not permissible; because the birth of sheep is not known. Indeed, some fertile lands have certain knowledge of sheep births, their number, and the safety of their lambs, like Egypt and others. However, that is not permissible in our Sharia; because the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) forbade gharar (uncertainty/deception) (2), and forbade 'al-madameen' and 'al-malaqeeh'. 'Al-madameen' is what is in the wombs of females, and 'al-malaqeeh' is what is in the loins of males. Contrary to that, a poet said:

A fetus in the womb of a pregnant camel

And its explanation was previously mentioned in Surah Al-Hijr (3). However, Rashid bin Mu'ammar allowed hiring for sheep by a third or a quarter. Ibn Sirin and 'Ata said: One may weave a garment for a portion of it. This was also the opinion of Ahmad (4).

Nineteenth: Compatibility (Kafa'ah) in marriage is considered, and scholars differed whether it is in religion, wealth, and lineage, or in some of these. The correct view is that it is permissible for non-Arabs (Mawali) to marry Arab and Qurayshi women; because of the saying of Allah the Almighty: "Indeed, the most noble of you in the sight of Allah is the most righteous of you" [Al-Hujurat: 13]. Moses came to the righteous man of Midian as a stranger, an outcast, fearful, alone, hungry, and naked, and he married him to his daughter when he realized [his religious commitment] and saw his condition, and ignored everything else (5). This issue has been discussed comprehensively, praise be to God.

Twentieth: Some said: This that occurred from Shu'ayb was not a mention of a dowry...

---

(1) In the manuscripts: "Al-Tha'l" is the outlet of milk. Correction is from Lisan al-Arab (th'l). (2) Previously mentioned 4/446. (3) 12/198-199, and the verse is attributed to Malik bin al-Rayb, its completion: "... and the count of the year and the coming year." (4) This issue is in "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi 3 / 1462 - 1463. (5) "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi 3 / 1466, and what is between brackets is from it.

सूरह अल-क़सस: आयत 23 - 28

पृष्ठ 269

... दूध (1)। अल-हरवी ने कहा: हदीस में 'क़ालिब लौन' (रंग बदलना) की व्याख्या यह है कि वे अपनी माताओं से अलग रंगों में पैदा हुए थे।

अठारहवीं: अज्ञात मुआवजे के लिए काम पर रखना जायज़ नहीं है; क्योंकि भेड़ों का जन्म ज्ञात नहीं है। वास्तव में, कुछ उपजाऊ क्षेत्रों में भेड़ों के जन्म, उनकी संख्या और उनके मेमनों की सुरक्षा का निश्चित ज्ञान होता है, जैसे मिस्र और अन्य। हालाँकि, हमारी शरीयत में यह जायज़ नहीं है; क्योंकि पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) ने 'घरर' (अनिश्चितता/धोखाधड़ी) (2) से मना किया है, और 'अल-मदमीन' और 'अल-मलक़ीह' से मना किया है। 'अल-मदमीन' वह है जो मादाओं के गर्भ में है, और 'अल-मलक़ीह' वह है जो नर की कमर में है। इसके विपरीत, एक कवि ने कहा:

एक गर्भवती ऊंटनी के पेट में एक भ्रूण

और इसकी व्याख्या पहले सूरह अल-हिज्र (3) में बीत चुकी है। हालाँकि, रशीद बिन मुअम्मर ने एक तिहाई या एक चौथाई के लिए भेड़ों को किराए पर लेने की अनुमति दी। इब्न सिरीन और अता ने कहा: कोई कपड़े का एक हिस्सा लेकर उसे बुन सकता है। अहमद (4) ने भी यही कहा।

उन्नीसवीं: विवाह में अनुकूलता (कफ़ाअह) मानी जाती है, और विद्वानों में मतभेद है कि क्या यह धर्म, धन और वंश में है, या इनमें से कुछ में। सही मत यह है कि गैर-अरबों (मवाली) के लिए अरब और कुरैशी महिलाओं से विवाह करना जायज़ है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना है: "वास्तव में, अल्लाह की दृष्टि में तुम में सबसे अधिक सम्माननीय वह है जो तुम में सबसे अधिक धर्मपरायण है" [अल-हुजरात: 13]। मूसा मदयन के नेक व्यक्ति के पास एक अजनबी, निर्वासित, डरा हुआ, अकेला, भूखा और नग्न होकर आए, और उन्होंने अपनी बेटी का विवाह उनसे कर दिया जब उन्हें [उनके धार्मिक प्रतिबधता] का एहसास हुआ और उनकी स्थिति देखी, और बाकी सब कुछ नजरअंदाज कर दिया (5)। इस मुद्दे पर व्यापक रूप से चर्चा की जा चुकी है, अल्लाह का शुक्र है।

बीसवीं: उनमें से कुछ ने कहा: शुएब से जो हुआ वह मेहर का उल्लेख नहीं था...

---

(1) प्रतियों में: "अल-थल" दूध का निकास द्वार है। सुधार लिसान अल-अरब (थल) से है। (2) पूर्वोक्त 4/446। (3) 12/198-199, और छंद का श्रेय मलिक बिन अल-रैब को दिया जाता है, इसकी पूर्णता:

"... और वर्ष और आने वाले वर्ष की गिनती।" (4) यह मुद्दा इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" 3 / 1462 - 1463 में है। (5) इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" 3 / 1466, और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है।

سورة القصص: آیات 23 - 28

صفحہ 269

... دودھ (1)۔ الہروی نے کہا: حدیث میں 'قالب لون' (رنگ بدلنا) کی تشریح یہ ہے کہ وہ اپنی ماؤں کے رنگوں کے علاوہ دوسرے رنگوں میں پیدا ہوئے تھے۔

اٹھارہویں بات: نامعلوم معاوضے پر اجرت لینا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ بھیڑوں کی پیدائش کا علم نہیں ہوتا۔ بیشک کچھ زرخیز علاقے ایسے ہیں جہاں بھیڑوں کی پیدائش، ان کی تعداد اور ان کے بچوں کی سلامتی کا یقینی طور پر علم ہوتا ہے جیسے مصر وغیرہ، لیکن یہ ہماری شریعت میں جائز نہیں ہے۔ کیونکہ نبی کریم ﷺ نے 'غرر' (دھوکہ/غیر یقینی صورتحال) (2) سے منع فرمایا ہے، اور 'مضامین' اور 'ملاقیح' سے منع فرمایا ہے۔ 'مضامین' وہ ہیں جو مادہ کے پیٹ میں ہوں، اور 'ملاقیح' وہ ہیں جو نر کی پشت میں ہوں۔ اس کے برعکس شاعر نے کہا:

حاملہ اونٹنی کے پیٹ میں بچہ

اور اس کا بیان سورہ الحجر (3) میں گزر چکا ہے۔ البتہ راشد بن معمر نے تہائی یا چوتھائی حصے پر بھیڑوں کو اجرت پر دینے کی اجازت دی ہے۔ ابن سیرین اور عطاء نے کہا: کپڑے کے ایک حصے کے بدلے کپڑا بننا جائز ہے۔ یہی امام احمد (4) کا قول ہے۔

انیسویں بات: نکاح میں کفو (برابری) معتبر ہے، اور علماء کا اس میں اختلاف ہے کہ آیا یہ دین، مال اور حسب و نسب میں ہے یا ان میں سے بعض میں۔ صحیح بات یہ ہے کہ عربی اور قریشی عورتوں سے موالی (غیر عربوں) کا نکاح جائز ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "بیشک اللہ کے نزدیک تم میں سب سے زیادہ معزز وہ ہے جو تم میں سب سے زیادہ پرہیزگار ہے"

[الحجرات: 13]۔ اور موسیٰ علیہ السلام مدین کے نیک بزرگ کے پاس ایک اجنبی، بے گھر، خوفزدہ، تنہا، بھوکے اور برہنہ حالت میں آئے تھے، تو انہوں نے اپنی بیٹی کا نکاح ان سے کر دیا جب انہیں ان کے [دین] کا یقین ہو گیا اور ان کی حالت دیکھ لی، اور اس کے علاوہ دیگر باتوں سے اعراض کیا (5)۔ اور یہ مسئلہ الحمد للہ تفصیل سے پہلے گزر چکا ہے۔

بیسویں بات: بعض نے کہا: یہ جو شعیب علیہ السلام کی طرف سے ہوا وہ مہر کا ذکر نہ تھا...

---

(1) نسخوں میں: "والثعل مخرج اللبن"۔ درستگی 'اللسان' (ثعل) سے ہے۔ (2) سابقہ 446/4۔ (3) 12/198-199 ، اور رجز (شعر) مالک بن ریب کی طرف منسوب ہے، اور اس کا بقیہ حصہ ہے: "وعدة العام وعام قابل"۔ (4) یہ مسئلہ ابن العربی کی 'احکام القرآن' 3 / 1462 - 1463 میں ہے۔ (5) ابن العربی کی 'احکام القرآن' 3 / 1466 ، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔

the woman. It was a condition he made for himself, similar to what desert Arabs do; they stipulate a dowry for their daughters and say: 'Give me this much for myself.' Entrusting the dowry (leaving it to be decided later) is permissible. Ibn al-Arabi said: 'What the desert Arabs do is a gift (Hulwan) and an addition to the dowry, and it is forbidden and not befitting of the Prophets.' As for if the guardian (Wali) stipulates something for himself, scholars have differed over what the husband pays out but does not go to the woman into two views: First - that it is permissible. The other - it is not permissible. What seems correct to me is a distinction: if the woman is not a virgin (Thayyib), it is permissible because her marriage is in her own hands, and the guardian only facilitates the contract, and there is nothing preventing him from taking a fee for it, just as a representative takes a fee for a sale contract. If she is a virgin (Bikr), the contract is in his hand, and it is as if it is compensation in marriage for someone other than the spouse, and that is invalid. If it occurs, it is annulled before consummation, and stands after it according to the well-known narration. Praise be to Allah (1).

Twenty-first: When he mentioned the condition and followed it with a voluntary act in the ten years, each of them followed its own rule; the latter did not join the former, nor did the obligatory and voluntary mix. For this reason, agreed-upon conditions are written in contracts, and then it is said: 'and he volunteered such and such,' so the condition proceeds on its path and the voluntary act on its rule, and the obligatory is separated from the voluntary (2). It is said: From Shuaib's phrasing, it became preferred in the wording of marriage contracts to say: 'I marry her to him' rather than 'I marry him to her' - as will be explained later in 'Al-Ahzab' (3) - and Shuaib made the eight years a condition, and left the tenth to noble character (Muru’ah) (4).

Twenty-second: The Almighty's saying: {He said, 'That is [established] between me and you. Whichever of the two terms I complete, there is no injustice against me.'} When Shuaib finished speaking, Moses (peace be upon him) confirmed it and repeated its meaning in a way of...

(1) The previous source 3/1461 - 1462. (2) The previous source 3/1467. (3) In the interpretation of verse (49). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/285.

स्त्री। यह स्वयं के लिए एक शर्त थी, जैसा कि रेगिस्तानी अरब (बदुआ) करते हैं; वे अपनी बेटियों के लिए महर की शर्त रखते हैं और कहते हैं: 'इतना मेरे लिए है।' महर को सौंप देना (बाद में तय करना) जायज़ है। इब्न अल-अरबी ने कहा: 'रेगिस्तानी अरब जो करते हैं वह एक उपहार (हुलवान) और महर के अतिरिक्त है, और यह हराम है और नबियों के लिए अशोभनीय है।' जहाँ तक संरक्षक (वली) का स्वयं के लिए कुछ शर्त रखने का सवाल है, विद्वानों ने इस पर मतभेद किया है कि जो पति अपनी जेब से देता है लेकिन वह स्त्री के हाथ में नहीं जाता, इसके दो विचार हैं: पहला - कि यह जायज़ है। दूसरा - यह जायज़ नहीं है। जो मुझे सही लगता है वह विभाजन है: यदि स्त्री कुंवारी नहीं (थैय्यब) है, तो यह जायज़ है क्योंकि उसका विवाह उसके अपने हाथ में है, और संरक्षक केवल अनुबंध की सुविधा प्रदान करता है, और इसके लिए शुल्क लेने से कोई रोक नहीं है, जैसे बिक्री अनुबंध पर एक एजेंट शुल्क लेता है। यदि वह कुंवारी (बिक्र) है, तो अनुबंध उसके हाथ में है, और यह विवाह में पति-पत्नी के अलावा किसी और के लिए मुआवजे की तरह है, और वह अमान्य है। यदि ऐसा होता है, तो विवाह संपन्न होने से पहले इसे रद्द कर दिया जाता है, और प्रसिद्ध वर्णन के अनुसार इसके बाद स्थिर रहता है। अल्लाह का शुक्र है (1)।

इक्कीसवीं बात: जब उन्होंने शर्त का उल्लेख किया और उसके बाद दस वर्षों में स्वैच्छिक कार्य किया, तो उनमें से प्रत्येक ने अपने नियम का पालन किया; बाद वाला पहले वाले में नहीं जुड़ा, न ही अनिवार्य और स्वैच्छिक मिश्रित हुए। इसी कारण से, अनुबंधों में सहमत शर्तों को लिखा जाता है, और फिर कहा जाता है: 'और उसने ऐसा और वैसा स्वेच्छा से किया,' तो शर्त अपने रास्ते पर चलती है और स्वैच्छिक कार्य अपने नियम पर, और अनिवार्य को स्वैच्छिक से अलग किया जाता है (2)। यह कहा जाता है: शुएब के शब्दों से, निकाह के अनुबंधों के शब्दों में यह बेहतर हो गया कि कहा जाए: 'मैं उसे उससे निकाह करता हूँ' न कि 'मैं उससे उसका निकाह करता हूँ' - जैसा कि बाद में 'अल-अहज़ाब' (3) में स्पष्ट किया जाएगा - और शुएब ने आठ वर्षों को शर्त बनाया, और दसवें वर्ष को बड़प्पन (मुरुवत) पर छोड़ दिया (4)।

बाइसवीं बात: अल्लाह तआला का कथन है: {उसने कहा, 'यह मेरे और तुम्हारे बीच (तय) है। दोनों अवधियों में से जिसे भी मैं पूरा करूँमुझ पर कोई ज़्यादती नहीं होगी।'} जब शुएब ने अपनी बात पूरी की, तो मूसा (अलैहिस्सलाम) ने इसकी पुष्टि की और इसके अर्थ को दोहराया...

(1) पिछला स्रोत 3/1461 - 1462। (2) पिछला स्रोत 3/1467। (3) आयत (49) की व्याख्या में। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/285।

۲۷۰ سورة القصص: آیات ۲۷ - ۲۸

عورت۔ اور یہ اس نے اپنے لیے ایک شرط رکھی تھی جیسا کہ بدوی عرب کرتے ہیں؛ وہ اپنی بیٹیوں کے مہر کی شرط رکھتے ہیں اور کہتے ہیں: 'اتنا میرے لیے خاص ہے۔' مہر کو تفویض کر دینا (بعد میں طے کرنا) جائز ہے۔ ابن العربی کہتے ہیں: 'یہ جو بدوی عرب کرتے ہیں یہ ایک تحفہ (حلوان) اور مہر پر اضافہ ہے، اور یہ حرام ہے اور انبیاء کے شایانِ شان نہیں ہے۔' جہاں تک اس بات کا تعلق ہے کہ اگر ولی اپنے لیے کچھ شرط رکھے تو شوہر جو اپنے ہاتھ سے دیتا ہے اور وہ عورت کے ہاتھ میں نہیں جاتا اس کے بارے میں علماء کا دو اقوال پر اختلاف ہے: ایک - کہ یہ جائز ہے۔ دوسرا - یہ جائز نہیں ہے۔ اور میرے نزدیک جو صحیح ہے وہ تقسیم ہے؛ اگر عورت بیوہ یا مطلقہ (ثیبہ) ہے تو جائز ہے کیونکہ اس کا نکاح اس کے اپنے ہاتھ میں ہے، اور ولی صرف عقد کی کارروائی کرتا ہے، اور اس پر معاوضہ لینے میں کوئی ممانعت نہیں ہے جیسا کہ وکیل خرید و فروخت کے عقد پر لیتا ہے۔ اور اگر وہ کنواری (بکر) ہو تو عقد ولی کے ہاتھ میں ہوتا ہے، اور یہ نکاح میں غیرِ زوج کے لیے معاوضہ کی طرح ہے، اور وہ باطل ہے؛ اگر ایسا واقع ہو جائے تو رخصتی سے پہلے نکاح فسخ ہو جاتا ہے، اور مشہور روایت کے مطابق اس کے بعد برقرار رہتا ہے۔ اور اللہ کا شکر ہے(۱)۔

اکیسویں بات: جب اس نے شرط کا ذکر کیا اور اس کے بعد دس سالوں میں خوشی (رضاکارانہ عمل) کا ذکر کیا، تو ان میں سے ہر ایک اپنے حکم پر رہا، دوسرا پہلے سے نہیں جڑا، اور نہ ہی فرض اور نفل آپس میں ملے؛ اسی لیے عقود (معاہدوں) میں متفقہ شرائط لکھی جاتی ہیں، پھر کہا جاتا ہے: 'اور اس نے اتنا بطور تبرع (خوشی سے) دیا،' تو شرط اپنے راستے پر چلتی ہے اور تبرع اپنے حکم پر، اور واجب تبرع سے الگ ہو جاتا ہے(۲)۔ اور کہا گیا: شعیب علیہ السلام کے

الفاظ سے نکاح کے عقود میں یہ لفظ زیادہ بہتر ہو گیا کہ کہا جائے: 'میں اسے تیرے نکاح میں دیتا ہوں' بجائے اس کے کہ 'میں تجھے اس کے نکاح میں دیتا ہوں' - جیسا کہ 'الاحزاب' (۳) کی تفسیر میں آئے گا - اور شعیب نے آٹھ سالوں کو شرط بنایا، اور دسویں سال کو مروت (بڑائی) پر چھوڑ دیا(۴)۔

بائیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {قَالَ ذَٰلِكَ بَيْنِي وَبَيْنَكَ ۖ أَيَّمَا الْأَجَلَيْنِ قَضَيْتُ فَلَا عُدْوَانَ عَلَيَّ} (اس نے کہا: یہ میرے اور تیرے درمیان (طے) ہے، ان دو مدتوں میں سے جو بھی میں پوری کروں تو مجھ پر کوئی زیادتی نہیں) جب شعیب علیہ السلام کی گفتگو ختم ہوئی تو موسیٰ علیہ السلام نے اسے برقرار رکھا اور اس کے معنی کو دہرایا...

(۱) المصدر السابق ۳/ ۱۴۶۱ - ۱۴۶۲۔ (۲) المصدر السابق ۳/ ۱۴۶۷۔ (۳) آیت (۴۹) کی تفسیر کے پاس۔ (۴) المحرر الوجیز ۴/ ۲۸۵۔

Confirmation that the condition was indeed set for eight years (1). And "Ayyama" is an interrogative noun in the accusative case (mansub) by "qadaytu", and "al-ajalayn" (the two terms) is in the genitive case (makhfud) by the addition of "ay" to them, and "ma" is a particle of emphasis (sila), and it carries the meaning of a condition, and its response is "fala 'udwana", and that "udwan" is in the accusative case by "la". Ibn Kaysan said: "ma" is in the genitive case by the addition of "ay" to it, and it is an indefinite noun, and "al-ajalayn" is a substitute (badal) for it. Similarly, in His saying: {So by mercy from Allah} [Al Imran: 159], meaning: mercy is a substitute for "ma". Makki said: He was subtle in not making anything extra in the Quran, and he would find a way to exclude it from being extra (2). Al-Hasan recited: "ayma" with a sukun on the 'ya'. Ibn Mas'ud recited: "ayya al-ajalayn ma qadaytu". The majority recited: "'udwan" with a damma on the 'ayn'. Abu Haywa recited it with a kasra. The meaning is: there is no blame on me nor a demand for more than it (3). And 'udwan' means transgression beyond what is obligatory. And 'hujaj' means years. The poet said: To whom do the dwellings at the peak of al-Hajr belong? * They have been desolate for years and for ages (4). The singular is 'hijja' with a kasra on the 'ha'. {And Allah is a witness over what we say}. It was said: This is from the words of Moses. And it was said: It is from the words of the woman's father. So the two righteous men (peace be upon them) sufficed with Allah as a witness over them and did not call anyone else to witness.

---

(1) The previous source. (2) Mushkil I'rab al-Quran 2/543. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/285. Al-Hasan's reading is in al-Muhtasib 2/152, and it is mentioned in al-Shadhdha p. 112 from al-Abbas bin al-Fadl from Abu Amr. The reading of Ibn Mas'ud and Abu Haywa is in al-Shadhdha p. 112. However, he attributed the second to Ibn Qutayb. (4) Its author is Zuhair, and it is in his Diwan p. 86, and previously 10/380.

271 सूरह अल-क़सस: आयतें 23 - 28

इस बात की पुष्टि कि शर्त वास्तव में आठ वर्षों (हज्ज) के लिए थी (1)। और "अय्यमा" एक प्रश्नवाचक संज्ञा है जो "क़दैतु" द्वारा कर्म कारक (मन्सूब) में है, और "अल-अजलैन" (दो अवधियाँ) "अय" के साथ जुड़ने के कारण संबंध कारक (मख़फ़ूद) में है, और "मा" ज़ोर देने के लिए एक शब्द (सिला) है, और इसमें शर्त का अर्थ है, और इसका उत्तर "फ़ला उद्वान" है, और "उद्वान" "ला" द्वारा कर्म कारक में है। इब्न कैसान ने कहा: "मा" "अय" के साथ जुड़ने के कारण संबंध कारक के स्थान पर है, और यह एक अनिश्चित संज्ञा है, और "अल-अजलैन" इसका विकल्प (बदल) है। इसी तरह, उनके कथन में: {अल्लाह की दया से} [आल इमरान: 159] यानी: दया "मा" का विकल्प है; मक्की ने कहा: वह इस बात में सूक्ष्म थे कि कुरान में किसी भी चीज़ को अतिरिक्त न बनाया जाए, और वह इसे अतिरिक्त होने से बाहर करने के लिए कोई तरीका निकाल लेते थे (2)। अल-हसन ने पढ़ा: "अयमा" 'या' पर सुकून के साथ। इब्न मसूद ने पढ़ा: "अय्या अल-अजलैन मा क़दैतु"। बहुसंख्यकों ने पढ़ा: "उद्वान" 'ऐन' पर दम्मा के साथ। अबू हयवा ने इसे कसरा के साथ पढ़ा, और अर्थ है: मुझ पर कोई दोष नहीं है और न ही इससे अधिक की मांग है (3)। और 'उद्वान' का अर्थ है अनिवार्य से अधिक उल्लंघन करना। और 'हजज' का अर्थ है वर्ष। कवि ने कहा: अल-हज़्न की चोटी पर स्थित घर किसके हैं? * वे वर्षों और युगों से वीरान पड़े हैं (4)। एकवचन 'हिज्जा' है, 'हा' पर कसरा के साथ। {और हम जो कहते हैं उस पर अल्लाह गवाह है}। कहा गया है: यह मूसा का कथन है। और कहा गया है: यह महिला के पिता का कथन है। अतः उन दो नेक पुरुषों (उन पर शांति हो) ने अपने ऊपर अल्लाह को गवाह बनाना पर्याप्त समझा और किसी और को गवाह नहीं बनाया।

---

(1) पिछला स्रोत। (2) मुश्किल एराब अल-कुरान 2/543। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/285। अल-हसन का पाठ अल-मुहतसिब 2/152 में है, और इसका उल्लेख अल-शज़ज़ा पृष्ठ 112 में अल-अब्बास बिन अल-फ़ज़ल से अबू अम्र के हवाले से है। इब्न मसूद और अबू हयवा का पाठ अल-शज़ज़ा पृष्ठ 112 में है। लेकिन उन्होंने दूसरे को इब्न कुतैब से जोड़ा। (4) इसके रचयिता ज़ुहैर हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 86 में है, और पहले 10/380 में है।

271 سورة القصص: آيات 23 - 28

اس بات کی توثیق کہ شرط درحقیقت آٹھ حج (سالوں) پر واقع ہوئی تھی (1)۔ اور «أيَّما» اسم استفهام ہے جو «قَضَيْتُ» کی وجہ سے منصوب ہے، اور «الأَجَلَيْنِ» «أي» کی طرف اضافت کی وجہ سے مخرور (مخفوض) ہے، اور «ما» تاکید کے لیے صلہ ہے، اور اس میں شرط کا معنی پایا جاتا ہے، اور اس کا جواب «فَلَا عُدْوَانَ» ہے، اور «عدوان» «لا» کی وجہ سے منصوب ہے۔ ابن کیسان نے کہا: «ما» «أي» کی طرف اضافت کی وجہ سے محلِ جر میں ہے، اور یہ نکرہ ہے، اور «الأَجَلَيْنِ» اس کا بدل ہے۔ اسی طرح اللہ کے اس فرمان میں ہے: ﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ﴾ [آل عمران: 159] یعنی: رحمت «ما» سے بدل ہے؛ مکی نے کہا: وہ اس بات میں بڑی نزاکت سے کام لیتے تھے کہ قرآن میں کسی چیز کو زائد قرار نہ دیں، اور اس کے لیے کوئی ایسی توجیہ نکال لیتے تھے جو اسے زیادتی (زائد ہونے) سے نکال دے (2)۔ حسن نے «أيَّما» کو 'یا' کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور ابن مسعود نے «أَيَّ الْأَجَلَيْنِ مَا قَضَيْتُ» پڑھا ہے۔ جمہور نے «عُدْوَان» کو 'عین' کے ضمہ کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور ابو حیوہ نے اسے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے، اور معنی یہ ہے: مجھ پر کوئی وبال نہیں ہے اور نہ ہی اس پر اضافے کا مطالبہ ہے (3)۔ اور عدوان کا معنی ہے واجب سے تجاوز کرنا۔ اور حجج سے مراد سال ہیں۔ شاعر کہتا ہے: الحجر کی چوٹی پر واقع گھر کس کے ہیں؟ * وہ برسوں اور زمانوں سے ویران پڑے ہیں (4)۔ واحد «حِجَّة» ہے 'حا' کے کسرہ کے ساتھ۔ ﴿وَاللَّهُ عَلَى مَا نَقُولُ وَكِيلٌ﴾ کہا گیا: یہ حضرت موسیٰ علیہ السلام کا قول ہے۔ اور کہا گیا: یہ عورت کے والد کا قول ہے۔ پس ان دونوں نیک ہستیوں (صلوات اللہ علیہما) نے اپنے معاملے میں اللہ کی گواہی پر اکتفا کیا اور کسی (انسان) کو گواہ نہیں بنایا۔

(1) گزشتہ مصدر۔ (2) مشکل إعراب القرآن 2/543۔ (3) المحرر الوجیز 4/ 285۔ اور حسن کی قرات المحتسب 2/ 152 میں ہے، اور اسے الشاذہ ص 112 میں عباس بن الفضل سے ابو عمرو کے واسطے سے ذکر کیا گیا ہے۔ اور ابن مسعود اور ابو حیوہ کی قرات الشاذہ ص 112 میں ہے۔ لیکن اس نے دوسری قرات کی نسبت ابن قطیب کی طرف کی ہے۔ (4) اس کے قائل زہیر ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص 86 میں ہے، اور پہلے 10/ 380 پر گزر چکا ہے۔

Surah Al-Qasas: Verses 28 - 29 272

...from the creation. Scholars have differed regarding the obligation of having witnesses for a marriage; and they are: Twenty-third: Based on two opinions: one of them is that it is not valid except with two witnesses. This was said by Abu Hanifa and Al-Shafi'i. Malik said: It is valid without witnesses; because it is a contract of compensation, so witnessing is not a condition for it. Rather, what is required for it is public announcement and declaration. The difference between marriage and fornication is the tambourine (daff)(1). This issue has already been discussed fully in "Al-Baqarah"(2). In Al-Bukhari, on the authority of Abu Hurairah: that a man from the Children of Israel asked some of the Children of Israel to lend him a thousand dinars. He said: "Bring me witnesses to have them witness." He said: "Allah is sufficient as a witness." He said: "Bring me a guarantor." He said: "Allah is sufficient as a guarantor." He said: "You have spoken the truth." So he gave it to him... and he mentioned the Hadith(3).

His (The Exalted's) saying: {Then when Musa had completed the term and was traveling with his family, he perceived a fire in the direction of the Mount. He said to his family, "Stay here; indeed, I have perceived a fire. Perhaps I can bring you from there some information or a burning torch from the fire that you may warm yourselves."} [Quran 28:29]

In it are three issues: First: His (The Exalted's) saying: {Then when Musa had completed the term}. Said bin Jubayr said: A man from the Christians asked me: Which of the two terms did Musa complete? I said: I do not know until I go to the scholar of the Arabs and ask him - meaning Ibn Abbas. So I went to him and asked him, and he said: He completed the more complete and more fulfilled of them. So I informed the Christian, and he said: By Allah, this scholar has spoken the truth. It was narrated from Ibn Abbas that the Prophet ﷺ asked Gabriel about that, and he informed him that he completed ten years. Al-Tabari related from Mujahid that he...

(1) This issue and what preceded it are in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1468. And his saying: "The difference between marriage and fornication is the tambourine (daff)" its meaning was mentioned in a marfu' Hadith from Muhammad bin Hatib ﷺ with the wording: "The distinction between what is lawful and what is unlawful is the tambourine and the voice in marriage," and it is in Musnad Ahmad (15451). (2) 3/465. (3) Sahih Al-Bukhari (2063), and it is in Musnad Ahmad (8587).

सूरह अल-क़सस: आयत 28 - 29 272

...सृष्टि से। विद्वानों ने निकाह (विवाह) में गवाही की अनिवार्यता के संबंध में मतभेद व्यक्त किया है; और वे हैं: तेईसवाँ: दो मतों पर आधारित: उनमें से एक यह है कि यह दो गवाहों के बिना संपन्न नहीं होता है। यह बात अबू हनीफ़ा और अल-शाफ़ई ने कही थी। मालिक ने कहा: यह बिना गवाहों के संपन्न हो जाता है; क्योंकि यह मुआवज़े (विनिमय) का अनुबंध है, इसलिए इसमें गवाही शर्त नहीं है। बल्कि, इसमें जो आवश्यक है वह है सार्वजनिक घोषणा और स्पष्टीकरण। निकाह और व्यभिचार के बीच का अंतर डफ़ (खंजरी) है (1)। यह मुद्दा "अल-बक़रह" (2) में पूरी तरह से चर्चा किया जा चुका है। और अल-बुखारी में अबू हुरैरा के हवाले से है: कि बनी इज़राइल के एक व्यक्ति ने बनी इज़राइल के कुछ लोगों से एक हज़ार दीनार उधार मांगे। उसने कहा: "मेरे पास गवाह लाओ ताकि मैं उन्हें गवाह बना सकूँ।" उसने कहा: "अल्लाह गवाह के रूप में पर्याप्त है।" उसने कहा: "मेरे पास एक ज़मानतदार (गारंटर) लाओ।" उसने कहा: "अल्लाह ज़मानतदार के रूप में पर्याप्त है।" उसने कहा: "तुमने सच कहा।" तो उसने उसे पैसे दे दिए... और हदीस (3) का उल्लेख किया।

अल्लाह (महान) का कथन: {फिर जब मूसा ने अवधि पूरी कर ली और अपने परिवार के साथ चल दिए, तो उन्होंने तूर (पहाड़) की ओर आग देखी। उन्होंने अपने परिवार से कहा, "ठहरो; वास्तव में, मैंने आग देखी है। शायद मैं वहाँ से तुम्हारे लिए कोई जानकारी या आग का कोई अंगारा ले आऊँ ताकि तुम स्वयं को गर्म कर सको।" } [कुरान 28:29]

इसमें तीन मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह (महान) का कथन: {फिर जब मूसा ने अवधि पूरी कर ली}। सईद बिन जुबैर ने कहा: ईसाइयों में से एक व्यक्ति ने मुझसे पूछा: मूसा ने दो अवधियों में से कौन सी पूरी की? मैंने कहा: मुझे नहीं पता जब तक कि मैं अरबों के विद्वान के पास न जाऊँ और उनसे न पूछूँ- उनका मतलब इब्न अब्बास था। तो मैं उनके पास गया और उनसे पूछा, तो उन्होंने कहा: उन्होंने उनमें से अधिक पूर्ण और अधिक पूरी की गई अवधि को पूरा किया। तो मैंने ईसाई को सूचित किया, तो उसने कहा: अल्लाह की कसम, इस विद्वान ने सच कहा है। इब्न अब्बास से वर्णित है कि नबी ﷺ ने इस बारे में जिब्रील से पूछा, तो उन्होंने उन्हें सूचित किया कि उन्होंने दस साल पूरे किए थे। अल-तबरी ने मुजाहिद से उल्लेख किया है कि वे...

(1) यह मुद्दा और इससे पहले वाला इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1468 में है। और उनका कथन: "निकाह और व्यभिचार के बीच का अंतर डफ़ है" इसका अर्थ मुहम्मद बिन हातिब ﷺ

से एक मरफ़ू हदीस में इन शब्दों के साथ आया है: "हलाल और हराम के बीच का अंतर निकाह में डफ़ और आवाज़ है", और यह मुसनद अहमद (15451) में है। (2) 3/465. (3) सहीह अल-बुखारी (2063), और यह मुसनद अहमद (8587) में है।

سورة القصص: آیات ۲۸ - ۲۹ ۲۷۲

...مخلوق میں سے۔ علماء نے نکاح میں گواہ بنانے کے وجوب کے بارے میں اختلاف کیا ہے؛ اور وہ ہیں: تیئیسواں: دو اقوال پر مبنی: ان میں سے ایک یہ ہے کہ یہ دو گواہوں کے بغیر منعقد نہیں ہوتا۔ یہ بات ابوحنیفہ اور شافعی نے کہی۔ امام مالک نے کہا: یہ گواہوں کے بغیر منعقد ہو جاتا ہے؛ کیونکہ یہ معاوضے کا معاہدہ ہے اس لیے اس میں گواہی شرط نہیں ہے، بلکہ اس میں صرف اعلان اور صراحت شرط ہے، اور نکاح اور زنا کے درمیان فرق دف (۱) ہے۔ یہ مسئلہ "البقرہ" (۲) میں تفصیل سے گزر چکا ہے۔ اور بخاری میں ابوہریرہ سے مروی ہے: کہ بنی اسرائیل کے ایک شخص نے بنی اسرائیل کے کسی شخص سے ایک ہزار دینار ادھار مانگے۔ اس نے کہا: "میرے پاس گواہ لاؤ تاکہ میں انہیں گواہ بنا لوں۔" اس نے کہا: "اللہ گواہ کے طور پر کافی ہے۔" اس نے کہا: "میرے پاس کوئی ضامن لاؤ۔" اس نے کہا: "اللہ ضامن کے طور پر کافی ہے۔" اس نے کہا: "تم نے سچ کہا۔" چنانچہ اس نے اسے وہ (رقم) دے دی... اور حدیث (۳) ذکر کی۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿پھر جب موسیٰ نے مدت پوری کر لی اور اپنے گھر والوں کو لے کر چلے تو طور کی جانب سے ایک آگ دیکھی، اپنے گھر والوں سے کہا: ٹھہرو! میں نے آگ دیکھی ہے، شاید میں وہاں سے تمہارے پاس کوئی خبر لاؤں یا آگ کا کوئی انگارہ، تاکہ تم تاپ سکو﴾ [القصص: ۲۹]

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿پھر جب موسیٰ نے مدت پوری کر لی﴾ سعید بن جبیر نے کہا: مجھ سے عیسائیوں میں سے ایک شخص نے پوچھا: موسیٰ نے ان دو مدتوں میں سے کون سی پوری کی؟ میں نے کہا: مجھے نہیں معلوم جب تک کہ میں عربوں کے عالم کے پاس جا کر ان سے نہ پوچھ لوں - یعنی ابن عباس - چنانچہ میں ان کے پاس گیا اور ان سے پوچھا، تو

انہوں نے کہا: انہوں نے ان میں سے زیادہ کامل اور زیادہ پوری ہونے والی مدت پوری کی۔ تو میں نے اس عیسائی کو بتایا، اس نے کہا: اللہ کی قسم، اس عالم نے سچ کہا۔ اور ابن عباس سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے اس بارے میں جبرئیل سے پوچھا، تو انہوں نے بتایا کہ انہوں نے دس سال پورے کیے تھے۔ اور طبری نے مجاہد سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے...

(۱) یہ مسئلہ اور اس سے پہلے والا ابن العربی کی احکام القرآن ۱٤٦٨/۳ میں ہے۔ اور ان کا قول: "نکاح اور زنا کے درمیان فرق دف ہے" اس کا معنی محمد بن حاطب ﷺ سے ایک مرفوع حدیث میں ان الفاظ کے ساتھ مروی ہے: "حلال اور حرام کے درمیان فرق نکاح میں دف اور آواز ہے"، اور یہ مسند احمد (۱٥٤٥۱) میں ہے۔ (۲) ۳/ ٤٦٥۔ (۳) صحیح بخاری (۲۰٦۳)، اور یہ مسند احمد (۸٥۸۷) میں ہے۔

Surah Al-Qasas: Ayah 29 273

He spent ten and ten after it. Ibn Atiyyah (2) said: And this is weak.

The second: The Almighty’s saying: {And set out with his family}. It was said: In it is evidence that a man takes his family wherever he wishes; because of his virtue of guardianship and increase in degree, unless he commits to something for her, for the believers are bound by their conditions, and the most deserving of conditions to be fulfilled are those by which you have made private parts lawful (3).

The third: The Almighty’s saying: {He perceived a fire on the side of the mount} the verse. The discussion on this was previously mentioned in "Taha" (4). And 'Al-Jidhwa' (with a kasra on the Jeem) is the general reading, Hamza and Yahya read it with a damma, and Asim, Al-Sulami, and Zirr bin Hubaysh read it with a fatha (5). Al-Jawhari (6) said: Al-Jidhwa, Al-Judhwa, and Al-Jadhwa: a glowing ember, and the plural is jidhan, judhan, and jadhan. Mujahid said regarding the Almighty's saying: {or a burning brand of fire}: meaning a piece of ember; he said: it is in the dialect of all Arabs. And Abu Ubaidah (7) said: Al-Jadhwa is like al-jadhama: which is a thick piece of wood, whether there was fire at its end or not.

Ibn Muqbil said: Laila's wood-gatherers spent the night seeking for her Thick brands, not weak nor smoky (8)

And he said: WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) Before it in (m) is a phrase: Narrated by Al-Hakam bin Aban from Ikrima from Ibn Abbas. (2) In Al-Muharrar Al-Wajiz 4/286, and the issue is from it, and the statement of Ibn Abbas and the report of Mujahid are in Tafsir al-Tabari 18/235-237. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1469-1470. (4) 14/18. (5) The reading of the public, Hamza and Asim in the Seven, p. 493, and al-Taysir p. 171. (6) In al-Sihah (jadhay). (7) In Majaz al-Qur'an 2/102-103. (8) Diwan of Tamim bin Muqbil, p. 91. Its commentator said: Al-hawateeb: the women who gather wood. Al-jazl: thick, strong wood. Al-jadhah: the roots of large trees whose tops have decayed and whose bottoms remain, the singular is jadhah. Al-khawwar: weak wood that ignites quickly. And al-da'ir: old, rotten wood that when placed on the fire does not ignite and smokes a lot.

सूरह अल-क़सस: आयत 29 273

उन्होंने दस बिताए और उसके बाद फिर दस। इब्न अतिया (2) ने कहा: और यह कमज़ोर है।

दूसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और अपने परिवार के साथ चल पड़े}। कहा गया: इसमें प्रमाण है कि एक आदमी अपने परिवार को जहाँ चाहे ले जा सकता है; उसकी संरक्षकता के गुण और पद की वृद्धि के कारण, जब तक कि वह उसके लिए किसी बात का वचन न दे, क्योंकि आस्तिक अपनी शर्तों से बँधे होते हैं, और सबसे अधिक पूरी किए जाने वाली शर्तें वे हैं जिनके माध्यम से आपने निजी अंगों को हलाल किया है (3)।

तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {उन्होंने पहाड़ की ओर आग देखी} आयत। इस पर चर्चा पहले "ताहा" (4) में की जा चुकी है। और 'अल-जिधवा' (जीम पर कसरा के साथ) सामान्य पाठ है, हमज़ा और यह्या ने इसे दम्मा के साथ पढ़ा है, और आसिम, अल-सुलमी और ज़िर बिन हुबैश ने इसे फतह के साथ पढ़ा है (5)। अल-जौहरी (6) ने कहा: अल-जिधवा, अल-जुधवा और अल-जधवा: एक दहकता हुआ अंगारा, और इसका बहुवचन जिधन, जुधन और जधन है। मुजाहिद ने सर्वशक्तिमान के कथन: {या आग का एक जलता हुआ टुकड़ा} के बारे में कहा: यानी अंगारे का एक टुकड़ा; उन्होंने कहा: यह सभी अरबों की बोली में है। और अबू उबैदा (7) ने कहा: अल-जधवा अल-जधमा के समान है: जो लकड़ी का एक मोटा टुकड़ा है, चाहे उसके सिरे पर आग हो या न हो।

इब्न मुक़बिल ने कहा: लैला की लकड़ी चुनने वाली महिलाओं ने रात बिताई उसके लिए तलाश करते हुए मोटी लकड़ियाँ, जो न तो कमज़ोर हों और न ही धुँआ देने वाली (8)

और उन्होंने कहा: WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) (m) में इससे पहले एक वाक्यांश है: इसे अल-हकम बिन अबान ने इकरीमा से, इब्न अब्बास के माध्यम से वर्णित किया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/286 में, और मुद्दा उसी से है, और इब्न अब्बास का कथन और मुजाहिद की रिपोर्ट तफ़सीर अल-तबरी 18/235-237 में है। (3) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 3/1469-1470। (4) 14/18। (5) सामान्य पाठ, हमज़ा और आसिम 'द सेवन' में, पृष्ठ 493, और 'अल-तयसीर' पृष्ठ 171। (6) अल-सिहाह (जधय) में। (7) मजाज़ अल-कुरान 2/102-103 में। (8) तमीम बिन मुक़बिल का दीवान, पृष्ठ 91। इसके व्याख्याकार ने कहा: अल-हवातीब: वे महिलाएँ जो लकड़ी इकट्ठा करती हैं। अल-जज़ल: मोटी, मज़बूत लकड़ी। अल-जध: बड़े पेड़ों की जड़ें जिनका ऊपरी हिस्सा सड़ गया हो और निचला हिस्सा बाकी हो, इसका

एकवचन जधाह है। अल-खव्वार: कमज़ोर लकड़ी जो जल्दी जल जाती है। और अल-दइर: पुरानी, सड़ी हुई लकड़ी जिसे आग पर रखने पर वह जलती नहीं है और बहुत धुँआ देती है।

سورہ القصص: آیت ۲۹ ۲۷۳

اس نے دس پورے کیے اور اس کے بعد مزید دس۔ ابن عطیہ (۲) نے کہا: اور یہ ضعیف ہے۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَسَارَ بِأَهْلِهِ﴾ (اور وہ اپنے گھر والوں کو لے کر چل پڑا) کہا گیا ہے: اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ مرد اپنے گھر والوں کو جہاں چاہے لے جا سکتا ہے؛ کیونکہ اسے قوامیت کی فضیلت اور درجے کی زیادتی حاصل ہے، سوائے اس کے کہ وہ ان کے لیے کسی بات کا پابند ہو، کیونکہ مومن اپنی شرائط پر قائم رہتے ہیں، اور سب سے زیادہ حقدار شرائط وہ ہیں جن کے ذریعے تم نے شرمگاہوں کو حلال کیا ہے (۳)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿آنَسَ مِن جَانِبِ الطُّورِ نَارًا﴾ (اس نے طور کی جانب آگ دیکھی) یہ آیت۔ اس بارے میں گفتگو پہلے "طہ" (٤) میں گزر چکی ہے۔ اور 'الجذوة' (جیم کے کسرہ کے ساتھ) عام قراءت ہے، حمزہ اور یحییٰ نے اسے ضمہ کے ساتھ پڑھا ہے، اور عاصم، سلمی اور زر بن حبیش نے اسے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے (٥)۔ جوہری (٦) نے کہا: الجِذوة، الجُذوة اور الجَذوة: دہکتا ہوا انگارہ، اور اس کی جمع جذا، جذا اور جذا ہے۔ مجاہد نے اللہ تعالیٰ کے فرمان: ﴿أَوْ جَذْوَةٍ مِّنَ النَّارِ﴾ (یا آگ کا انگارہ) کے بارے میں کہا: یعنی انگارے کا ایک ٹکڑا؛ انہوں نے کہا: یہ تمام عربوں کی لغت میں ہے۔ اور ابو عبیدہ (٧) نے کہا: الجذوة جدمہ کی طرح ہے: اور وہ لکڑی کا وہ موٹا ٹکڑا ہے جس کے کنارے پر آگ ہو یا نہ ہو۔

ابن مقبل نے کہا: بائَتْ حَوَاطِبُ لَيْلَى يَلتَمِسْنَ لَهَا جَزْلَ الْجِذَا غَيْرَ خَوَارٍ ولا دَعِرِ (٨) (لیلیٰ کی لکڑیاں چننے والیاں رات بھر اس کے لیے موٹی لکڑیاں تلاش کرتی رہیں جو نہ کمزور تھیں اور نہ دھواں دینے والی)

(١) اس سے پہلے (م) میں عبارت ہے: اسے الحکم بن ابان نے عکرمہ سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ (٢) المحرر الوجیز ٢٨٦/٤ میں، اور مسئلہ وہیں سے ہے، اور ابن عباس کا قول اور مجاہد کا اثر تفسیر طبری ١٨/ ٢٣٥ - ٢٣٧ میں ہے۔ (٣) احکام القرآن لابن العربی ٣/ ١٤٦٩ - ١٤٧٠۔ (٤) ١٨/١٤۔ (٥) عام قراءت اور السبعہ میں حمزہ اور عاصم ص ٤٩٣، اور التیسیر ص ١٧١۔ (٦) الصحاح میں (جذی)۔ (٧) مجاز القرآن ٢/ ١٠٢ - ١٠٣ میں۔ (٨) دیوان تمیم بن مقبل ص ٩١۔ اس کے شارح نے کہا: الحواطب: وہ عورتیں جو لکڑیاں جمع کرتی ہیں۔ الجز ل: موٹی مضبوط لکڑی۔ الجذا: بڑے درختوں کی وہ جڑیں جن کا اوپر کا حصہ گل سڑ گیا ہو اور نیچے کا حصہ باقی ہو، اس کی واحد جذاۃ ہے۔ الخوار: کمزور لکڑی جو جلدی آگ پکڑ لے۔ اور الدعِر: وہ پرانی گلی سڑی لکڑی جسے جب آگ پر رکھا جائے تو وہ نہ جلے اور بہت دھواں دے۔

Page 274 Surah Al-Qasas: Verses 29 - 30

...and he threw a firebrand from the fire upon it, its heat and flame being intense. Allah's saying: {But when he came to it, he was called from the right side of the valley in a blessed spot - from the tree, "O Moses, indeed I am Allah, Lord of the worlds."} Allah's saying: {But when he came to it} means: the tree; the pronoun referring to it was placed before it. {he was called from the side of the valley} - the first and second "from" (min) are for starting a limit, i.e., the call came to him from the shore of the valley from the direction of the tree. And {from the tree} is a substitute for His saying: {from the side of the valley}, a substitute of inclusion (badal al-ishti-mal); because the tree was growing on the shore(1). The shore of the valley and its bank (shatt) is its side, and the plural is shuttan and shawaati'. This was mentioned by Al-Qushayri. Al-Jawhari said(2): It is said "shati' al-awdiya" (shore of the valleys) and it is not pluralized. "I 'shata'tu' the man" means if I walked on one shore and he walked on another shore. {the right} meaning: from the right of Moses(3). And it is said: from the right of the mountain(4). {in the blessed spot} - Al-Ashhab Al-'Uqayli recited: "fi al-baq'ah" with a fatha on the 'ba'(5). Their saying "biqa'" (spots) indicates "buq'ah" (a spot), just as one says "jafnah" (a bowl) and "jifan" (bowls). Whoever says "buq'ah" says "buqa'" (spots), like "ghurfah" (a room) and "ghuraf" (rooms)(6). {from the tree} meaning: from the direction of the tree. It was said: it was a blackberry tree (blackberry bush). It was said: a gum acacia tree (Samurah)(7). It was said: a boxthorn (Awsaj). And from it was the staff. This was mentioned by Al-Zamakhshari(8). It was said: jujube tree ('unnab)(9), and when a boxthorn grows large it is called...

(1) Al-Kashshaf 3/175. (2) In Al-Sihah (shata'). (3) Tafsir al-Baghawi 3/444, and Zad al-Masir 6/218. (4) Abu al-Layth mentioned in his Tafsir 2/326 that the mountain had no right or left. (5) Al-Shadhah p. 112 from Al-Ashhab and Maslamah. (6) I'rab al-Qur'an 3/236. (7) Tafsir al-Baghawi 3/444. The first opinion was narrated by al-Tabari 18/243 from Wahb ibn Munabbih, and the second was narrated from Ibn Mas'ud. (8) In Al-Kashshaf 3/174 from Al-Kalbi. (9) Tafsir al-Baghawi 3/444, and Zad al-Masir 6/218 from Ibn Abbas.

पृष्ठ २७४ सूरा अल-क़सस: आयतें २९ - ३०

...और उसने आग से उस पर एक अंगारा फेंका, जिसकी तपिश और लौ तीव्र थी। अल्लाह का कथन: {फिर जब वह वहाँ पहुँचा, तो घाटी के दाहिने किनारे से एक मुबारक जगह में, पेड़ की ओर से आवाज़ दी गई: "हे मूसा, निश्चय ही मैं अल्लाह हूँ, संसारों का पालनहार।" } अल्लाह का कथन: {फिर जब वह वहाँ पहुँचा} अर्थात: पेड़; इसके लिए सर्वनाम को इसके पहले रखा गया है। {उसे घाटी के किनारे से पुकारा गया} - पहला और दूसरा "से" (मिन) सीमा की शुरुआत के लिए है, यानी: उसे घाटी के किनारे से पेड़ की दिशा से पुकार आई। और {पेड़ से} उसके कथन {घाटी के किनारे से} का एक स्थानापन्न (बदल) है, समावेश का स्थानापन्न (बदल अल-इश्तमल); क्योंकि पेड़ किनारे पर उग रहा था(१)। घाटी का किनारा और उसका तट (शत्त) उसका बाजू है, और बहुवचन 'शुत्तान' और 'शवाती' है। इसका उल्लेख अल-कुशैरी ने किया है। अल-जौहरी ने कहा(२): कहा जाता है 'शाती अल-औदिया' (वादिओं का किनारा) और इसका बहुवचन नहीं बनाया जाता है। "मैंने उस व्यक्ति के साथ शातात किया" का अर्थ है यदि मैं एक किनारे पर चला और वह दूसरे किनारे पर चला। {दाहिना} अर्थात: मूसा के दाहिने ओर से(३)। और कहा गया: पहाड़ के दाहिने ओर से(४)। {मुबारक जगह में} - अल-अशहब अल-उकैली ने 'बा' पर फतह के साथ 'फी अल-बकआ' पढ़ा(५)। उनका यह कहना कि 'बिकाअ' (जगहें) 'बुक़आ' (एक जगह) को दर्शाता है, जैसे 'जफ़ना' (एक कटोरा) और 'जिफ़ान' (कटोरे) कहा जाता है। जो कोई 'बुक़आ' कहता है, वह 'बुक़ा' (जगहें) कहता है, जैसे 'गुरफ़ा' (एक कमरा) और 'गुरफ़' (कमरे)(६)। {पेड़ से} अर्थात: पेड़ की दिशा से। कहा गया: वह झाऊ का पेड़ (ब्लैकबेरी) था। कहा गया: वह बबूल का पेड़ (समुराह) था(७)। कहा गया: वह औसज (एक कांटेदार झाड़ी) था। और उसी से लाठी बनी थी। इसका उल्लेख अल-ज़मखशरी ने किया है(८)। कहा गया: बेर ('उन्नाब)(९), और जब औसज बड़ा हो जाता है तो उसे कहा जाता है...

(१) अल-कशाफ ३/१७५। (२) अस-सिहाह (शता) में। (३) तफ़सीर अल-बग़वी ३/४४४, और ज़ाद अल-मसीर ६/२१८। (४) अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर २/३२६ में उल्लेख किया है कि पहाड़ का कोई दायां या बायां नहीं था। (५) अल-शाज़ा पृष्ठ ११२ अल-अशहब और मसलमा से। (६) इ'राब अल-क़ुरआन ३/२३६। (७) तफ़सीर अल-बग़वी ३/४४४। पहला मत अल-तबरी १८/२४३ द्वारा वहब बिन मुनब्बिह से वर्णित है, और दूसरा इब्न मसूद से वर्णित है। (८) अल-कशाफ ३/१७४ में अल-कल्बी से। (९) तफ़सीर अल-बग़वी ३/४४४, और ज़ाद अल-मसीर ६/२१८ इब्न अब्बास से।

صفحہ ۲۷۴ سورۃ القصص: آیات ۲۹ - ۳۰

اور اس نے آگ سے اس پر ایک چنگاری ڈالی جس کی تپش اور شعلہ بہت شدید تھا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر جب وہ وہاں پہنچے تو وادی کے دائیں کنارے سے ایک بابرکت مقام میں ایک درخت سے ندا دی گئی کہ اے موسیٰ! بیشک میں ہی اللہ ہوں تمام جہانوں کا رب۔} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر جب وہ وہاں پہنچے} یعنی: درخت؛ اس کی ضمیر اس پر مقدم ہے۔ {وادی کے کنارے سے ندا دی گئی} پہلا اور دوسرا "من" انتہائے غایت کے لیے ہے، یعنی: انہیں وادی کے کنارے سے درخت کی جانب سے پکار آئی۔ اور "درخت سے" اللہ کے قول "وادی کے کنارے سے" کا بدل ہے، بدلِ اشتمال؛ اس لیے کہ درخت کنارے پر اگا ہوا تھا(۱)۔ اور وادی کا کنارہ (شاطئ) اور اس کا پاٹ (شط): اس کی جانب ہے، اور اس کی جمع شُطَّان اور شواطئ آتی ہے۔ اسے القشیری نے ذکر کیا ہے۔ الجوہری نے کہا ہے(۲): اور کہا جاتا ہے: وادیوں کا کنارہ (شاطئ الاودیۃ) اور اسے جمع نہیں کیا جاتا۔ اور 'شاطأتُ الرجل' (میں نے اس شخص کے ساتھ شاطأت کیا) کا مطلب ہے جب میں ایک کنارے پر چلا اور وہ دوسرے کنارے پر چلا۔ {دائیں} یعنی: موسیٰ علیہ السلام کے دائیں طرف سے(۳)۔ اور کہا گیا: پہاڑ کے دائیں طرف سے(۴)۔ {مبارک جگہ میں} اور الاشہب العقیلی نے "ب" کے فتحہ کے ساتھ "البَقْعَة" پڑھا ہے(۵)۔ اور ان کا قول 'بِقاع' (مقامات) 'بُقعۃ' (ایک مقام) پر دلالت کرتا ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: 'جَفْنَة' (پیالہ) اور 'جِفَان' (پیالے)۔ اور جس نے 'بُقعۃ' کہا، اس نے 'بُقع' (مقامات) کہا، جیسے 'غُرْفَة' اور 'غُرَف'(۶)۔ {درخت سے} یعنی: درخت کی جانب سے۔ کہا گیا: وہ جھاؤ (بیری نما جھاڑی) کا درخت تھا۔ اور کہا گیا: وہ کیکر کا درخت (سمرہ) تھا(۷)۔ اور کہا گیا: وہ عوسج (ایک کانٹے دار درخت) تھا۔ اور اسی سے عصا (لاٹھی) بنی تھی۔

اسے الزمخشری نے ذکر کیا ہے(۸)۔ اور کہا گیا: وہ عنابہ کا درخت تھا(۹)، اور عوسج جب بڑا ہو جائے تو اسے کہا جاتا ہے:

حواشی: (۱) الکشاف ۳/ ۱۷۵۔ (۲) الصحاح (شطأ) میں۔ (۳) تفسیر البغوی ۳ / ۴۴۴، اور زاد المسیر ۶ / ۲۱۸۔ (۴) ابو اللیث نے اپنی تفسیر ۲ / ۳۲۶ میں ذکر کیا ہے کہ پہاڑ کا کوئی دایاں یا بایاں نہیں تھا۔ (۵) الشاذة ص ۱۱۲، الاشہب اور مسلمہ سے۔ (۶) اعراب القرآن ۳ / ۲۳۶۔ (۷) تفسیر البغوی ۳ / ۴۴۴۔ پہلا قول الطبری ۱۸ / ۲۴۳ نے وہب بن منبہ سے روایت کیا ہے، اور دوسرا ابن مسعود سے روایت کیا ہے۔ (۸) الکشاف ۳ / ۱۷۴ میں الکلبی سے۔ (۹) تفسیر البغوی ۳ / ۴۴۴، اور زاد المسیر ۶ / ۲۱۸ ابن عباس سے۔

Surah Al-Qasas: Verse 30

275

Gharqad (1). In the Hadith: 'It is one of the trees of the Jews, so when Jesus descends and kills the Jews who are with the Dajjal, none of them will hide behind a tree except that it will speak and say: O Muslim, here is a Jew behind me, come and kill him, except for the Gharqad, for it is one of the trees of the Jews and will not speak.' Reported by Muslim (2). Al-Mahdawi said: Allah Almighty spoke to Moses, peace be upon him, from above His Throne, and made him hear His speech from the tree as He willed. It is not permissible to describe Allah Almighty with movement, displacement, and similar attributes of created beings. (3) Abu Al-Ma'ali said: The people of meanings and the people of truth say: Whoever Allah Almighty spoke to and distinguished with the highest rank and ultimate goal, perceives His ancient, sacred speech that is far from resembling letters, sounds, tunes, and types of languages, just as whoever Allah has distinguished with the stations of miracles, completed His blessing upon him, and granted him the vision of Him, sees Allah, glory be to Him, transcends the likeness of bodies and the rulings of incidents, and there is no like unto Him, glory be to Him, in His essence and attributes. The Ummah agreed that the Lord Almighty specifically chose Moses, peace be upon him, and others among the chosen ones from the angels for His speech. Professor Abu Ishaq said: The people of truth agreed that Allah Almighty created in Moses, peace be upon him, an understanding through which he perceived His speech; his distinction was in hearing it, and He is capable of the same in all His creation. They differed regarding our Prophet, peace and blessings be upon him, whether he heard the speech of Allah on the night of Al-Isra, and whether Gabriel heard His speech, based on two opinions; the path of one of them is categorical transmission, which is missing. They agreed that the creation hearing Him when the Quran is recited is in the sense that they heard the phrasing through which they knew its meaning, without hearing Him in His essence. Abdullah bin Saad bin Kullab said: Moses, peace be upon him, understood the ancient speech of Allah from created sounds that Allah Almighty placed in some bodies. Abu Al-Ma'ali said: This is rejected; rather, Moses, peace be upon him, must be distinguished by perceiving the speech of Allah Almighty as a miraculous exception to the norm, and even if...

(1) Ikmal al-Mu'lim 8/463. (2) In his Sahih (2922) from the hadith of Abu Hurayrah, may Allah be pleased with him. Ahmad (9398) also reported it in full, and Al-Bukhari (2926) without his saying: 'except the Gharqad, for it is of the trees of the Jews and

will not speak.' (3) Allah is described with coming, descending, and nearness and such from what has been reported in authentic texts without anthropomorphism, representation, or interpretation.

सूरा अल-क़सस: आयत 30

275

ग़रक़द (1)। हदीस में है: 'यह यहूदियों के पेड़ों में से एक है, इसलिए जब ईसा उतरेंगे और उन यहूदियों को मारेंगे जो दज्जाल के साथ होंगे, तो उनमें से कोई भी किसी पेड़ के पीछे नहीं छिपेगा, सिवाय इसके कि वह बोलेगा और कहेगा: ऐ मुस्लिम, यहाँ मेरे पीछे एक यहूदी है, आओ और उसे मार डालो, सिवाय ग़रक़द के, क्योंकि वह यहूदियों के पेड़ों में से है और नहीं बोलेगा।' इसे मुस्लिम ने रिपोर्ट किया है (2)। अल-महदवी ने कहा: अल्लाह तआला ने मूसा (अलैहिस्सलाम) से अपने अर्श के ऊपर से बात की, और उन्हें अपनी बात उस पेड़ से सुनाई जैसा उन्होंने चाहा। अल्लाह तआला को चलने, हटने और मख़्लूक की ऐसी अन्य विशेषताओं के साथ वर्णित करना जायज़ नहीं है। (3) अबू अल-मआली ने कहा: अर्थ के लोग और सच्चाई के लोग कहते हैं: जिससे अल्लाह तआला ने बात की और उसे सर्वोच्च पद और अंतिम लक्ष्य के साथ विशिष्ट किया, वह उसकी उस प्राचीन, पवित्र वाणी को समझता है जो अक्षरों, ध्वनियों, धुनों और भाषाओं के प्रकारों से मिलती-जुलती नहीं है, ठीक वैसे ही जैसे अल्लाह ने जिसे करामात के पदों के साथ विशिष्ट किया है, उस पर अपनी कृपा पूर्ण की है, और उसे अपने दर्शन का सुख दिया है, वह अल्लाह को देखता है, जो शरीरों की समानता और घटनाओं के नियमों से परे है, और उसकी ज़ात और गुणों में कोई उसके समान नहीं है। उम्मत इस बात पर सहमत है कि रब तआला ने विशेष रूप से मूसा (अलैहिस्सलाम) और फ़रिश्तों में से अन्य चुनिंदा लोगों को अपनी वाणी के लिए चुना। प्रोफेसर अबू इस्हाक़ ने कहा: सच्चाई के लोग इस बात पर सहमत हुए कि अल्लाह तआला ने मूसा (अलैहिस्सलाम) में एक ऐसी समझ पैदा की जिसके माध्यम से उन्होंने उसकी वाणी को समझा; उनकी विशिष्टता इसे सुनने में थी, और वह अपनी पूरी मख़्लूक में भी ऐसा ही करने में सक्षम है। वे हमारे पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के बारे में असहमत थे कि क्या उन्होंने इसरा की रात अल्लाह की बात सुनी थी, और क्या जिब्रईल ने उनकी बात सुनी थी, यह दो रायों पर आधारित है; उनमें से एक का मार्ग प्रमाणित वर्णन है जो उपलब्ध नहीं है। वे इस बात पर सहमत हुए कि कुरान पढ़ते समय मख़्लूक द्वारा उसे सुनना इस अर्थ में है कि उन्होंने वह वाक्यांश सुना जिसके माध्यम से वे उसके अर्थ को जानते थे, न कि उसे स्वयं सुनने के अर्थ में। अब्दुल्ला बिन साद बिन कुल्लाब ने कहा: मूसा (अलैहिस्सलाम) ने अल्लाह की प्राचीन वाणी को उन निर्मित ध्वनियों से समझा जो अल्लाह तआला ने कुछ शरीरों में स्थापित की थीं। अबू अल-मआली

ने कहा: यह अस्वीकार्य है; बल्कि, मूसा (अलैहिस्सलाम) को सामान्य नियम के विपरीत एक चमत्कार के रूप में अल्लाह तआला की वाणी को समझने के साथ विशिष्ट किया जाना चाहिए, और भले ही...

(1) इकमल अल-मुअल्लिम 8/463। (2) अपने सहीह (2922) में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से। अहमद (9398) ने भी इसे पूरा रिपोर्ट किया, और अल-बुखारी (2926) ने उनके इस कथन के बिना: 'सिवाय ग़रक़द के, क्योंकि वह यहूदियों के पेड़ों में से है और नहीं बोलेगा।' (3) अल्लाह को आने, उतरने और निकटता आदि के साथ वर्णित किया गया है जो बिना किसी उपमा, प्रतिनिधित्व या व्याख्या के प्रामाणिक ग्रंथों में आया है।

سورہ القصص: آیت 30

275

الغرقد (1)۔ اور حدیث میں ہے: 'یہ یہودیوں کے درختوں میں سے ہے، پس جب عیسیٰ علیہ السلام نازل ہوں گے اور ان یہودیوں کو قتل کریں گے جو دجال کے ساتھ ہوں گے، تو ان میں سے کوئی بھی کسی درخت کے پیچھے نہیں چھپے گا مگر وہ درخت بول اٹھے گا اور کہے گا: اے مسلمان، یہ میرے پیچھے یہودی ہے، آؤ اور اسے قتل کر دو، سوائے الغرقد کے، کیونکہ یہ یہودیوں کے درختوں میں سے ہے پس یہ نہیں بولے گا'۔ اسے مسلم نے نقل کیا ہے (2)۔ المہدوی نے کہا: اللہ تعالیٰ نے موسیٰ علیہ السلام سے اپنے عرش کے اوپر سے کلام کیا، اور انہیں درخت سے اپنا کلام سنایا جیسا کہ وہ چاہتا تھا۔ اور اللہ تعالیٰ کو منتقلی، زوال اور مخلوق کی اس جیسی صفات کے ساتھ موصوف کرنا جائز نہیں ہے۔ (3) ابو المعالی نے کہا: معانی والے اور اہل حق کہتے ہیں: جس سے اللہ تعالیٰ نے کلام کیا اور اسے بلند مرتبے اور انتہائی غایت کے ساتھ خاص کیا، وہ اس کے اس قدیم اور مقدس کلام کو سمجھتا ہے جو حروف، آوازوں، نغموں اور زبانوں کی اقسام سے مشابہت سے پاک ہے، جیسا کہ اللہ نے جسے کرامات کی منزلوں کے साथ خاص کیا، اس پر اپنی نعمت تمام کی اور اسے اپنی رویت (دیدار) عطا کی، وہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ کو اجسام کی مشابہت اور حادثات کے احکام سے پاک دیکھتا ہے، اور اس کی ذات و صفات میں اس کی کوئی مثال نہیں ہے۔ اور امت کا اس پر اتفاق ہے کہ رب تعالیٰ نے موسیٰ علیہ السلام اور فرشتوں میں سے دیگر منتخب افراد کو اپنے کلام کے ساتھ خاص کیا۔ پروفیسر ابو اسحاق نے کہا: اہل حق کا اس پر اتفاق ہے کہ اللہ تعالیٰ نے موسیٰ علیہ السلام میں ایک ایسی سمجھ پیدا کی جس کے ذریعے انہوں نے اس کے کلام کو پا لیا، ان کی خصوصیت اسے سننے میں تھی، اور وہ اپنی تمام مخلوق میں اس جیسی

قدرت رکھتا ہے۔ اور انہوں نے ہمارے نبی صلی اللہ علیہ وسلم کے بارے میں اختلاف کیا کہ کیا آپ نے شب اسرا اللہ کا کلام سنا، اور کیا جبرئیل نے ان کا کلام سنا، یہ دو اقوال پر مبنی ہے؛ ان میں سے ایک کا راستہ قطعی نقل ہے جو مفقود ہے۔ اور انہوں نے اس پر اتفاق کیا کہ مخلوق کا قرآن کی تلاوت کے وقت اسے سننا اس معنی میں ہے کہ انہوں نے وہ عبارت سنی جس سے وہ اس کے معنی کو پہچان گئے نہ کہ اسے بذات خود سننا| اور عبداللہ بن سعد بن کلاب نے کہا: موسیٰ علیہ السلام نے اللہ کے قدیم کلام کو ان پیدا کردہ آوازوں سے سمجھا جو اللہ تعالیٰ نے بعض اجسام میں پیدا کیں تھیں۔ ابو المعالی نے کہا: یہ مردود ہے، بلکہ موسیٰ علیہ السلام کی خصوصیت اللہ تعالیٰ کے کلام کو خرقِ عادت (معجزہ) کے طور پر پانے میں ہونی چاہیے، اور اگر...

(1) اکمال المعلم 8/ 463۔ (2) اپنی صحیح (2922) میں ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ اور احمد (9398) نے اسے مکمل طور پر، اور بخاری (2926) نے ان کے اس قول کے بغیر کہ: 'سوائے الغرقد کے کیونکہ یہ یہودیوں کے درختوں میں سے ہے پس یہ نہیں بولے گا' روایت کیا ہے۔ (3) اللہ کو آنے، نزول اور قرب وغیرہ کے ساتھ موصوف کیا جاتا ہے جیسا کہ صحیح نصوص میں آیا ہے بغیر کسی تشبیہ، تمثیل یا تاویل کے۔

Surah Al-Qasas: Verses 30 - 31 276

It is said that this did not mean Moses, peace be upon him, had an exclusive right to Allah speaking to him. The Lord Almighty made him hear His mighty speech and created in him an intuitive knowledge, until he knew that what he heard was the speech of Allah, and that the One who spoke to him and called him was Allah, the Lord of the worlds. It is reported in stories that Moses, peace be upon him, said: "I heard my Lord's speech with all my senses, and I did not hear it from one specific direction of mine." This meaning has already been fully discussed in [the commentary of Surah] "Al-Baqarah" (1). ﴿O Moses﴾: "An" (that/O) is in the accusative case due to the omission of the preposition, i.e., by "that O Moses" (2). ﴿Indeed, I am Allah, the Lord of the worlds﴾ is a negation of the lordship of anyone other than Him, Glorified be He. Through this speech, he became among the chosen of Allah, Mighty and Majestic, but not yet among His messengers; for one does not become a messenger until commanded with the message, and the command for it was only after this speech.

Allah Almighty's saying: ﴿And throw down your staff. But when he saw it writhing as if it were a snake, he turned his back and fled, and did not look back. O Moses, come forward and do not fear. Indeed, you are of the secure. (31)﴾

Allah Almighty's saying: ﴿And throw down your staff﴾ is conjoined to "O Moses", and discussion on this has preceded in [the commentary of Surah] "Al-Naml" (3) and "Taha" (4). ﴿Fleeing﴾ is in the accusative case as a 'hal' (circumstantial adverb), and likewise the position of His saying: ﴿and did not look back﴾ is also in the accusative case as a 'hal' (5). ﴿O Moses, come forward and do not fear﴾ Wahb said: It was said to him: Return to where you were. So he returned and wrapped his durra'ah (6) around his hand. The Angel said to him: "Do you think that if Allah intended to strike you with what you fear, your wrapping of your hand would benefit you?" He said: "No, but I am weak, created from weakness." So he uncovered his hand and put it into the mouth of the snake, and it turned back into a staff. ﴿Indeed, you are of the secure﴾ meaning: from what you fear (7).

---

(1) 2/114. (2) I'rab al-Qur'an 3/237. (3) 16/107. (4) 14/48. (5) Mushkil I'rab al-Qur'an 2/544. (6) Ad-durra'ah: a type of clothing that is worn. It is said: a cloak slit in the front. Al-Lisan (Dar'a). (7) I'rab al-Qur'an 3/237.

सूरह अल-क़सस: आयत ३० - ३१ २७६

यह कहा जाता है कि इसका मतलब यह नहीं था कि मूसा (उन पर शांति हो) को अल्लाह के उनसे बात करने का विशेष अधिकार था। सर्वशक्तिमान रब ने उन्हें अपनी महान वाणी सुनाई और उनमें एक सहज ज्ञान पैदा किया, यहाँ तक कि उन्हें पता चल गया कि जो उन्होंने सुना वह अल्लाह की वाणी थी, और जो उनसे बात कर रहा था और उन्हें पुकार रहा था वह अल्लाह था, जो सारे संसारों का रब है। कहानियों में यह बताया गया है कि मूसा (उन पर शांति हो) ने कहा: "मैंने अपने रब की वाणी को अपनी सभी इंद्रियों से सुना, और मैंने इसे अपनी किसी एक दिशा से नहीं सुना।" यह अर्थ "अल-बक़रह" (१) में पूरी तरह से स्पष्ट किया जा चुका है। ﴿ऐ मूसा﴾: यहाँ "أن" (कि) शब्द कारक चिह्न (preposition) के विलोप के कारण कर्म कारक (accusative case) में है, यानी "इस तथ्य के साथ कि ऐ मूसा" (२)। ﴿निस्संदेह, मैं ही अल्लाह हूँ, सारे संसारों का रब﴾ - यह अल्लाह के अलावा किसी और की रबुबियत (प्रभुता) का खंडन है, वह पवित्र है। इस वाणी के माध्यम से, वह अल्लाह (अज़ व जल) के चुने हुए लोगों में शामिल हो गए, लेकिन अभी तक उनके रसूलों (संदेशवाहकों) में नहीं; क्योंकि कोई तब तक रसूल नहीं बनता जब तक उसे रिसालत (संदेश) का आदेश न मिल जाए, और इसका आदेश इस वाणी के बाद ही मिला था।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿और अपनी लाठी डाल दो। फिर जब उन्होंने उसे हिलते देखा जैसे कि वह एक साँप हो, तो वह पीठ फेरकर भागे और पीछे मुड़कर नहीं देखा। ऐ मूसा, आगे आओ और डरो नहीं। निस्संदेह, तुम सुरक्षित लोगों में से हो। (३१)﴾

अल्लाह तआला का कथन: ﴿और अपनी लाठी डाल दो﴾ "ऐ मूसा" के साथ जुड़ा हुआ है, और इस पर चर्चा "अन-नम्ल" (३) और "ता-हा" (४) में पहले हो चुकी है। और ﴿पीठ फेरकर भागना﴾ 'हाल' (अवस्थावाचक क्रियाविशेषण) के रूप में कर्म कारक (accusative) में है, और इसी तरह अल्लाह के इस कथन का स्थान भी है: ﴿और पीछे मुड़कर नहीं देखा﴾ यह भी 'हाल' के रूप में कर्म कारक में है (५)। ﴿ऐ मूसा, आगे आओ और डरो नहीं﴾ वहब ने कहा: उनसे कहा गया: जहाँ तुम थे वहीं वापस जाओ। तो वह वापस लौटे और अपनी दुर्रअत (६) (एक प्रकार का वस्त्र) अपने हाथ पर लपेट ली। फरिश्ते ने उनसे कहा: "क्या तुम्हारा सोचना है कि अगर अल्लाह तुम्हें उस चीज़ से चोट पहुँचाना चाहता जिससे तुम डरते हो, तो तुम्हारा हाथ लपेटना तुम्हें कोई लाभ पहुँचाता?" उन्होंने कहा: "नहीं, लेकिन मैं कमज़ोर हूँ, कमज़ोरी से ही पैदा किया गया हूँ।" फिर उन्होंने अपना हाथ खोला और उसे

साँप के मुँह में डाल दिया, और वह फिर से लाठी बन गई। ﴿निस्संदेह, तुम सुरक्षित लोगों में से हो﴾ अर्थात: उस चीज़ से जिससे तुम डरते हो (७)।

---

(१) २/ ११४। (२) इ'राब अल-क़ुरआन ३/ २३७। (३) १६/ १०७। (४) १४/ ४८। (५) मुश्किल इ'राब अल-क़ुरआन २/ ५४४। (६) अद्-दुर्रअत: पहने जाने वाले कपड़ों का एक प्रकार। कहा गया है: सामने से कटी हुई एक जैकेट। अल-लिसान (दरअ)। (७) इ'राब अल-क़ुरआन ३/ २३७।

سورة القصص: آیات ۳۰ - ۳۱ ۲۷۶

یہ نہیں کہا گیا کہ موسیٰ علیہ السلام کے لیے اللہ تعالیٰ کے کلام کرنے کی کوئی خصوصیت تھی، بلکہ رب تعالیٰ نے انہیں اپنا معزز کلام سنایا اور ان میں ایک لازمی علم پیدا کر دیا، یہاں تک کہ انہیں معلوم ہو گیا کہ جو کچھ انہوں نے سنا وہ اللہ کا کلام ہے، اور جس نے ان سے کلام کیا اور انہیں پکارا وہ اللہ ہے جو تمام جہانوں کا رب ہے۔ روایات میں آتا ہے کہ موسیٰ علیہ السلام نے فرمایا: "میں نے اپنے رب کا کلام اپنے تمام اعضاء سے سنا، اور میں نے اسے اپنی کسی ایک سمت سے نہیں سنا۔" یہ معنی سورہ "بقرہ" (۱) میں مفصل گزر چکا ہے۔ ﴿اے موسیٰ﴾: "أن" (کہ) یہاں حرفِ جر کے حذف ہونے کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے، یعنی "بأن یا موسی" (۲)۔ ﴿بے شک میں ہی اللہ ہوں جو تمام جہانوں کا رب ہے﴾ اس میں اللہ سبحانہ و تعالیٰ کے علاوہ کسی اور کی ربوبیت کی نفی ہے۔ اس کلام کے ذریعے وہ اللہ عزوجل کے برگزیدہ بندوں میں شامل ہو گئے، نہ کہ اس کے رسولوں میں؛ کیونکہ کوئی اس وقت تک رسول نہیں بنتا جب تک اسے رسالت کا حکم نہ دے دیا جائے، اور اس کا حکم اس کلام کے بعد ہی ہوا تھا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور یہ کہ اپنی لاٹھی ڈال دو، پھر جب اسے دیکھا کہ وہ سانپ کی طرح لہرا رہی ہے تو پیٹھ پھیر کر بھاگے اور پیچھے مڑ کر نہ دیکھا۔ اے موسیٰ! آگے آؤ اور نہ ڈرو، بے شک تم امن پانے والوں میں سے ہو۔ (۳۱)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اپنی لاٹھی ڈال دو﴾ یہ "اے موسیٰ" پر عطف ہے اور اس کے بارے میں گفتگو "النمل" (۳) اور "طہ" (۴) میں گزر چکی ہے۔ اور ﴿پیٹھ پھیر کر بھاگنے والے﴾ 'حال' ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، اسی طرح اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد: ﴿اور پیچھے مڑ کر نہ دیکھا﴾ یہ بھی 'حال' ہونے کی وجہ سے منصوب ہے (۵)۔ ﴿اے موسیٰ! آگے آؤ اور نہ ڈرو﴾ وہب کہتے ہیں: ان

سے کہا گیا: وہیں لوٹ جاؤ جہاں تم تھے۔ چنانچہ وہ واپس آئے اور اپنے ہاتھ پر اپنا جبہ (۶) لپیٹ لیا۔ فرشتے نے ان سے کہا: "تمہارا کیا خیال ہے کہ اگر اللہ تمہیں اس چیز سے پہنچانا چاہتا جس سے تم ڈر رہے ہو تو تمہارا ہاتھ لپیٹنا تمہیں کوئی فائدہ دیتا؟" انہوں نے کہا: "نہیں، لیکن میں کمزور ہوں، میری پیدائش کمزوری سے ہوئی ہے۔" پھر انہوں نے اپنا ہاتھ کھولا اور اسے سانپ کے منہ میں ڈال دیا تو وہ دوبارہ لاٹھی بن گئی۔ ﴿بے شک تم امن پانے والوں میں سے ہو﴾ یعنی: اس چیز سے جس سے تم ڈر رہے ہو (۷)۔

---

(۱) ۲/ ۱۱۴۔ (۲) اعراب القرآن ۳/ ۲۳۷۔ (۳) ۱۶/ ۱۰۷۔ (۴) ۱۴/ ۴۸۔ (۵) مشکل اعراب القرآن ۲/ ۵۴۴۔ (۶) الدُّرَّاعَة: پہننے والے کپڑوں کی ایک قسم۔ کہا گیا ہے: سامنے سے چاک والا جبہ۔ اللسان (درع)۔ (۷) اعراب القرآن ۳/ ۲۳۷۔

Surah Al-Qasas: Verses 32 - 35 277

His saying, Exalted is He: {Insert your hand into the opening of your garment; it will come out white, without disease. And draw in your arm close to you [as a protection] from fear. For those are two proofs from your Lord to Pharaoh and his establishment. Indeed, they have been a people defiantly disobedient. (32) He said, "My Lord, indeed I killed from among them a person, and I fear they will kill me. (33) And my brother Aaron is more fluent than me in tongue, so send him with me as a support, verifying me. Indeed, I fear they will deny me. (34) [Allah] said, "We will strengthen your arm through your brother and grant you both supremacy so they will not reach you. [It will be] through Our signs; you two and those who follow you will be the predominant." (35)}

His saying, Exalted is He: {Insert your hand into the opening of your garment} the verse; discussion of it has preceded (1). {And draw in your arm close to you from fear} "min" (from) is related to "turned away" (in another verse), i.e., he turned away in flight from fear (2). Hafs, Al-Sulami, Isa bin Umar, and Ibn Abi Ishaq read: "min al-rahab" with a fatha on the 'ra' and sukun on the 'ha'. Ibn 'Amir and the Kufans except Hafs read it with a damma on the 'ra' and jazm (sukun) on the 'ha'. The rest read it with fatha on both 'ra' and 'ha'. Abu 'Ubaid and Abu Hatim chose this; because of His saying: {and they used to call on Us with hope and fear} (3) [Al-Anbiya: 90]. All are different dialects, and it means 'fear'. The meaning is: if the matter of your hand and its brilliance terrifies you, put it in your garment and return it to its place, it will return to as it was. It was also said: Allah commanded him to press his hand to his chest so the fear of the snake would leave him. From Mujahid and others, and Al-Dahhak narrated it from Ibn Abbas; he said: Ibn Abbas said: There is no one who is struck with terror after Moses, peace be upon him, then puts his hand on his chest except that the terror leaves him (4). It is related about Umar ibn Abd al-Aziz, may Allah have mercy on him: that a scribe was writing in front of him, and he accidentally passed wind, so he felt ashamed and broken, stood up and threw his pen on the ground. Umar said to him: "Take your pen, draw in your arm to yourself, and let your fear be relieved (5), for I..."

---

(1) 14/ 49 - 50. (2) Mushkil I'rab al-Qur'an 2/543. (3) Reading of Hafs, Ibn 'Amir, and the Kufans Hamza, Al-Kisa'i, and 'Asim in the narration of Abu Bakr from him in 'al-Sab'a' p. 493, and 'al-Taysir' p. 171. (4) Tafsir al-Baghawi 3/445. (5) i.e., let it be relieved/ revealed, and the origin of 'al-ifrakh' is uncovering. Al-Sihah (F-R-KH).

सूरह अल-क़सस: आयतें 32 - 35 277

अल्लाह तआला का कथन: {अपना हाथ अपने गिरेबान में डालो, वह बिना किसी रोग के चमकता हुआ निकलेगा। और भय के कारण अपने बाजू को अपने से सटा लो। ये तुम्हारे रब की ओर से फ़िरऔन और उसके दरबारियों के लिए दो प्रमाण हैं। निश्चय ही वे अवज्ञाकारी लोग रहे हैं। (32) उसने (मूसा ने) कहा, 'मेरे रब! मैंने उनके एक व्यक्ति की हत्या कर दी थी, इसलिए मुझे डर है कि वे मुझे मार डालेंगे। (33) और मेरा भाई हारून मुझ से अधिक स्पष्ट वक्ता है, इसलिए उसे मेरी सहायता के लिए मेरे साथ भेज दे जो मेरी पुष्टि करे। मुझे डर है कि वे मुझे झुठला देंगे। (34) (अल्लाह ने) कहा, 'हम तुम्हारे भाई के द्वारा तुम्हारी भुजा को मज़बूत करेंगे और तुम दोनों को ऐसा वर्चस्व प्रदान करेंगे कि वे तुम तक नहीं पहुँच सकेंगे। हमारी निशानियों के कारण तुम दोनों और जो तुम्हारा अनुसरण करेंगे, वही विजयी होंगे।' (35)}

अल्लाह तआला का कथन: {अपना हाथ अपने गिरेबान में डालो} आयत; इस पर चर्चा पहले हो चुकी है (1)। {और भय के कारण अपने बाजू को अपने से सटा लो} "मिन" (से) "मुड़ गया" से संबंधित है, अर्थात: वह डर के कारण पीठ फेर कर भागा (2)। हफ़्स, अस-सुलमी, ईसा बिन उमर और इब्न अबी इसहाक ने पढ़ा है: "मिन अल-राहब" 'रा' पर फतह और 'हा' पर सुकून के साथ। इब्न आमिर और हफ़्स को छोड़कर कूफ़ियों ने 'रा' पर ज़म्मा और 'हा' पर जज्म के साथ पढ़ा है। शेष ने 'रा' और 'हा' दोनों पर फतह के साथ पढ़ा है। अबू उबैद और अबू हातिम ने इसी को चुना है; अल्लाह के इस कथन के कारण: {और वे हमें आशा और भय के साथ पुकारते थे} (3) [अल-अंबिया: 90]। ये सभी विभिन्न बोलियाँ हैं, और इसका अर्थ 'डर' है। अर्थ यह है: यदि तुम्हारे हाथ की स्थिति और उसकी चमक तुम्हें डरा दे, तो उसे अपने गिरेबान में डाल लो और उसे वापस उसकी जगह ले आओ, वह वैसा ही हो जाएगा जैसा पहले था। यह भी कहा गया है: अल्लाह ने उन्हें आदेश दिया कि वे अपना हाथ अपने सीने से लगा लें ताकि साँप का डर दूर हो जाए। मुजाहिद और अन्य से वर्णित है, और अज़-ज़हक ने इब्न अब्बास से इसे रिवायत किया है; उन्होंने कहा: इब्न अब्बास ने कहा: मूसा अलैहिस्सलाम के बाद कोई ऐसा व्यक्ति नहीं है जिसे आतंक घेर ले, फिर वह अपना हाथ अपने सीने पर रखे और उसका आतंक दूर न हो जाए (4)। उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ (अल्लाह उन पर रहम करे) के बारे में बताया गया है: एक लेखक उनके सामने लिख रहा था, अचानक उससे हवा निकल गई, तो वह शर्मिंदा और व्यथित हो गया, खड़ा हुआ और अपनी कलम ज़मीन पर दे मारी। उमर ने

उससे कहा: "अपनी कलम उठाओ, अपने बाजू सटा लो (शांत हो जाओ), और अपने डर को दूर होने दो (5), क्योंकि मैं..."

---

(1) 14/ 49 - 50। (2) मुश्किल ए'राब अल-क़ुरआन 2/543। (3) हफ़्स, इब्न आमिर और कूफ़ी कुर्रा हमज़ा, अल-किसाई और आसिम की क़िरात, अबू बक्र की रिवायत में 'अस-सबा' पृष्ठ 493, और 'अत-तयसीर' पृष्ठ 171। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/445। (5) अर्थात: खुल जाना/स्पष्ट हो जाना, और 'अल-इफ़राख़' का मूल अर्थ अनावरण है। अल-सिहाह (फ़-र-ख)।

سورة القصص: آیات 32 - 35 277

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اپنا ہاتھ اپنے گریبان میں ڈالو، وہ کسی بیماری کے بغیر سفید چمکتا ہوا نکلے گا، اور خوف کی وجہ سے اپنے بازو کو اپنے سے چمٹا لو۔ پس یہ تمہارے رب کی طرف سے فرعون اور اس کے درباریوں کے لیے دو دلیلیں ہیں۔ بے شک وہ نافرمان قوم تھے۔ (32) انہوں نے (موسیٰ نے) عرض کی، 'اے میرے رب! میں نے ان میں سے ایک آدمی کو قتل کر دیا تھا، پس مجھے ڈر ہے کہ وہ مجھے مار ڈالیں گے۔ (33) اور میرا بھائی ہارون مجھ سے زیادہ فصیح زبان والا ہے، پس تو اسے میری مدد کے لیے میرے ساتھ بھیج دے جو میری تصدیق کرے، مجھے ڈر ہے کہ وہ مجھے جھٹلا دیں گے۔ (34) (اللہ نے) فرمایا، 'ہم تمہارے بھائی کے ذریعے تمہارے بازو کو مضبوط کریں گے اور تم دونوں کو ایسا غلبہ عطا کریں گے کہ وہ تم تک نہیں پہنچ سکیں گے۔ ہماری نشانیوں کی وجہ سے تم دونوں اور تمہاری پیروی کرنے والے ہی غالب ہوں گے۔' {(35)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اپنا ہاتھ اپنے گریبان میں ڈالو} آیت؛ اس پر کلام پہلے گزر چکا ہے (1)۔ {اور خوف کی وجہ سے اپنے بازو کو اپنے سے چمٹا لو} "من" (سے) کا تعلق "ولّٰی" (پیٹھ پھیر لی) سے ہے، یعنی: وہ خوف کی وجہ سے پیٹھ پھیر کر بھاگا (2)۔ حفص، السلمی، عیسیٰ بن عمر اور ابن ابی اسحاق نے "مِنَ الرَّهَبِ" پڑھا ہے، را کے فتحہ (زبر) اور ہا کے سکون کے ساتھ ابن عامر اور حفص کے علاوہ کوفیوں نے را کے ضمہ (پیش) اور ہا کے جزم کے ساتھ پڑھا ہے۔ باقیوں نے را اور ہا دونوں کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے۔ ابو عبید اور ابو حاتم نے اسی کو اختیار کیا ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: {اور وہ ہمیں امید اور خوف کے ساتھ پکارتے تھے} (3) [الانبیاء: 90]۔ یہ تمام لغات (لہجے) ہیں، اور اس کا معنی خوف ہے۔ مطلب یہ ہے کہ: جب تمہارے

ہاتھ کی حالت اور اس کی چمک تمہیں خوفزدہ کر دے تو اسے اپنے گریبان میں ڈال لو اور اسے واپس اس کی جگہ لوٹا دو، وہ ویسا ہی ہو جائے گا جیسا تھا۔ اور کہا گیا ہے: اللہ نے اسے حکم دیا کہ وہ اپنا ہاتھ اپنے سینے سے لگا لے تاکہ سانپ کا خوف اس سے دور ہو جائے۔ مجاہد وغیرہ سے مروی ہے، اور اسے ضحاک نے ابن عباس سے روایت کیا ہے؛ انہوں نے کہا: ابن عباس نے کہا: موسیٰ علیہ السلام کے بعد کوئی بھی ایسا شخص نہیں ہے جسے خوف لاحق ہو، پھر وہ اپنا ہاتھ اپنے سینے پر رکھے مگر یہ کہ اس سے خوف دور ہو جائے (4)۔ اور عمر بن عبدالعزیز رحمہ اللہ سے مروی ہے کہ: ایک کاتب ان کے سامنے لکھ رہا تھا، تو اس سے بے خیالی میں ہوا خارج ہو گئی، وہ شرمندہ اور ٹوٹ گیا، کھڑا ہوا اور اپنا قلم زمین پر دے مارا۔ عمر نے اس سے کہا: "اپنا قلم اٹھاؤ اور اپنے بازو سمیٹ لو (پرسکون ہو جاؤ)، اور تمہارا خوف دور ہو جائے (5) کیونکہ میں..."

---

(1) 14/ 49 - 50۔ (2) مشکل اعراب القرآن 2/ 543۔ (3) حفص، ابن عامر اور کوفیوں حمزہ، کسائی اور عاصم کی قرأت ابوبکر کی روایت میں، السبعہ ص 493، اور التیسیر ص 171۔ (4) تفسیر البغوی 3/ 445۔ (5) یعنی: کھل جائے، واضح ہو جائے، اور افراخ کی اصل انکشاف ہے۔ الصحاح (فرخ)۔

I heard it from someone more than I heard it from myself(1). It was said: The meaning is: Draw your hand to your chest so that Allah removes the fear from your chest(2). Moses was trembling with fear, either of the house of Pharaoh or of the serpent. Drawing the wing (ضمُّ الجناح) means stillness, like His words: "And lower to them the wing of humility out of mercy" [Al-Isra: 24], meaning kindness. And similarly His words: "And lower your wing to those who follow you of the believers" [Al-Hijr: 88], i.e., be kind to them. Al-Farra' said: By the wing, he meant his staff. Some linguists said: 'Al-Rahb' means the sleeve in the dialect of Himyar and Bani Hanifa. Muqatil said: A Bedouin woman asked me for something while I was eating, so I filled my palm and gestured to her, and she said: Put it here in my 'rahb'. Meaning: in my sleeve. Al-Asma'i said: I heard a Bedouin saying to another: Give me your 'rahb'. I asked him about 'al-rahb' and he said: The sleeve. Based on this, the meaning would be: Draw your hand to you and take it out of the sleeve; because he took the staff while his hand was in his sleeve(3). His words: "Thrust your hand into your bosom" indicates that it was the right hand; because the 'jayb' (pocket/opening of a garment) is on the left. Mentioned by Al-Qushayri.

I say: What they interpreted as drawing the hand to the chest indicates that the 'jayb' is located at the chest. Its explanation has already been given in Surah "An-Nur"(4). Al-Zamakhshari: Among the innovative interpretations is that 'al-rahb' is the sleeve in the dialect of Himyar and that they say: Give me what is in your 'rahb'. I wish I knew how correct this is in the language! And did he hear it from reliable, authoritative sources whose Arabic is accepted? Then I wish I knew its placement in the verse, and how its detailed application compares to other words of Revelation; given that on the night of the conversation, Moses (peace be upon him) was only wearing a 'zurmaniqa'(5) of wool that had no sleeves(6). Al-Qushayri said: His words: "And draw your wing to yourself" means the two hands if we say: he wanted security from the fear of the serpent.

---

(1) Al-Kashshaf 3 / 175. (2) Zad al-Masir 6 / 220. (3) Tafsir al-Baghawi 3 / 445 without Muqatil's saying. Al-Farra's saying is in Ma'ani al-Qur'an 2 / 306. (4) 15 / 216. (5) i.e., a woollen robe. Mu'jam al-Alfaz al-Farisiya al-Mu'arraba p. 78. (6) Al-Kashshaf 3 / 175.

मैंने इसे किसी से उससे अधिक सुना है जितना मैंने इसे स्वयं से सुना है (1)। कहा गया: इसका अर्थ है: अपने हाथ को अपनी छाती से सटाएं ताकि अल्लाह आपके सीने से डर दूर कर दे (2)। मूसा डर के मारे कांप रहे थे, या तो फिरौन के लोगों से या अजगर से। पंख समेटने (ضمُّ الجناح) का अर्थ है शांति, जैसा कि अल्लाह का कथन है: "और उनके लिए दया के साथ नम्रता का पंख झुकाएं' [अल-इसरा: 24] इसका अर्थ है दयालुता। और इसी तरह उसका कथन: "और जो ईमान वाले तुम्हारे पीछे चलते हैं उनके लिए अपना पंख झुकाएं' [अल-हिज्र: 88] यानी: उनके साथ नरमी बरतें। अल-फ़र्रा ने कहा: पंख से उनका अभिप्राय उनकी लाठी थी। भाषाविदों में से कुछ ने कहा: 'अल-राहब' का अर्थ है आस्तीन, हिमयार और बनी हनीफा की बोली में। मुकातिल ने कहा: एक ग्रामीण महिला ने मुझसे कुछ माँगा जब मैं खा रहा था, तो मैंने अपनी हथेली भरी और उसकी ओर इशारा किया, उसने कहा: यहाँ मेरे 'राहब' में डालो। उसका अर्थ था: मेरी आस्तीन में। अल-असमी ने कहा: मैंने एक ग्रामीण को दूसरे से कहते सुना: मुझे अपना 'राहब' दो। मैंने उससे 'अल-राहब' के बारे में पूछा तो उसने कहा: आस्तीन। इसके अनुसार, इसका अर्थ होगा: अपने हाथ को अपनी ओर खींचें और उसे आस्तीन से बाहर निकालें; क्योंकि उन्होंने लाठी तब थामी थी जब उनका हाथ उनकी आस्तीन में था (3)। और उनका कहना: "अपना हाथ अपने गिरेबान में डालो" यह दर्शाता है कि यह दाहिना हाथ था; क्योंकि गिरेबान बाईं ओर होता है। अल-कुशैरी ने इसका उल्लेख किया है।

मैंने कहा: हाथ को छाती से सटाने की उनकी व्याख्या इंगित करती है कि गिरेबान का स्थान छाती है। और सूरह "अन-नूर" (4) में इसका विवरण पहले ही आ चुका है। अल-ज़मखशरी: नवीन व्याख्याओं में से एक यह है कि 'अल-राहब' हिमयार की बोली में आस्तीन है और वे कहते हैं: मुझे वह दो जो तुम्हारे 'राहब' में है। काश मुझे पता होता कि भाषा में यह कितना सही है! और क्या उन्होंने इसे उन विश्वसनीय अधिकारियों से सुना है जिनकी अरबी स्वीकार्य है? फिर काश मुझे पता होता कि आयत में इसका स्थान क्या है, और रहस्योद्घाटन के अन्य शब्दों की तरह इसका विस्तृत अनुप्रयोग कैसे है; यह देखते हुए कि वार्ता की रात मूसा (उन पर शांति हो) ने केवल ऊन का एक 'जुरमानिका' (5) पहना था जिसमें कोई आस्तीन नहीं थी (6)। अल-कुशैरी ने कहा: और उनका कहना: "और अपने पंख को अपनी ओर समेट लें" इसका अर्थ है दोनों हाथ, यदि हम कहें: वह अजगर के डर से सुरक्षा चाहते थे।

(1) अल-कश्शाफ 3 / 175। (2) ज़ाद अल-मसीर 6 / 220। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 3 / 445 मुकातिल के कथन के बिना। और अल-फ़र्रा का कथन उनकी पुस्तक मानी अल-कुरान 2 / 306 में है। (4) 15 / 216। (5) अर्थात: ऊनी लबादा। मुअजम अल-अल्फ़ाज़ अल-फ़ारिसिया अल-मुअरबा पृष्ठ 78। (6) अल-कश्शाफ 3 / 175।

میں نے اسے کسی سے اس سے زیادہ سنا ہے جتنا میں نے اسے اپنے نفس سے سنا ہے (1)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: اپنے ہاتھ کو اپنے سینے سے لگا لیں تاکہ اللہ آپ کے سینے سے خوف دور کر دے (2)۔ اور موسیٰ خوف سے کانپ رہے تھے، یا تو آلِ فرعون سے یا سانپ سے۔ اور بازو سمیٹنا (ضمُّ الجناح) سکون ہے، جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "اور ان دونوں کے لیے عاجزی کے ساتھ محبت کا بازو جھکا دو" [الاسراء: 24] اس سے مراد نرمی ہے۔ اور اسی طرح اس کا قول: "اور ایمان والوں میں سے جو آپ کی پیروی کریں ان کے لیے اپنا بازو جھکا دو" [الحجر: 88] یعنی: ان کے ساتھ نرمی برتیں۔ اور الفراء نے کہا: بازو سے ان کی مراد ان کا عصا تھا۔ اور بعض اہل معانی نے کہا: 'الرهب' کا معنی ہے آستین، حمیر اور بنی حنیفہ کی لغت میں۔ مقاتل نے کہا: ایک دیہاتی عورت نے مجھ سے کچھ مانگا جبکہ میں کھا رہا تھا، تو میں نے اپنی ہتھیلی بھری اور اس کی طرف اشارہ کیا، اس نے کہا: یہاں میرے 'رہب' میں۔ وہ چاہتی تھی: میری آستین میں۔ اور الاصمعی نے کہا: میں نے ایک بدو کو دوسرے سے کہتے سنا: مجھے اپنا 'رہب' دو۔ میں نے اس سے 'الرہب' کے بارے میں پوچھا تو اس نے کہا: آستین۔ تو اس بنا پر اس کا معنی یہ ہوگا: اپنے ہاتھ کو اپنی طرف سمیٹیں اور اسے آستین سے باہر نکالیں؛ کیونکہ انہوں نے عصا کو تھاما تھا جبکہ ان کا ہاتھ ان کی آستین میں تھا (3)۔ اور اس کا قول: "اپنا ہاتھ اپنے گریبان میں ڈالو" اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ وہ دایاں ہاتھ تھا؛ کیونکہ گریبان بائیں طرف ہوتا ہے۔ اسے القشیری نے ذکر کیا ہے۔

میں نے کہا: انہوں نے ہاتھ کو سینے سے لگانے کی جو تفسیر کی ہے اس سے معلوم ہوتا ہے کہ گریبان کی جگہ سینہ ہے۔ اور سورہ "النور" (4) میں اس کا بیان گزر چکا ہے۔ الزمخشری: اور

انوکھی تفسیروں میں سے ایک یہ ہے کہ 'الرہب' حمیر کی لغت میں آستین ہے اور وہ کہتے ہیں: جو تمہارے 'رہب' میں ہے وہ مجھے دو۔ کاش مجھے معلوم ہوتا کہ زبان میں اس کی صحت کی کیا صورت ہے! اور کیا اس نے ان ثقہ اور معتبر لوگوں سے سنا ہے جن کی عربی پسندیدہ ہے، پھر کاش مجھے معلوم ہوتا کہ آیت میں اس کا مقام کیا ہے، اور تنزیل کے دیگر الفاظ کی طرح اس کا مفصل اطلاق کیسے ہوتا ہے؛ حالانکہ مناجات کی رات موسیٰ علیہ السلام پر صرف اون کا ایک 'زرمانقہ' (5) تھا جس کی دو آستینیں نہیں تھیں (6)۔ القشیری نے کہا: اور اس کا قول: "اور اپنے بازو کو اپنی طرف سمیٹ لیں" سے مراد دونوں ہاتھ ہیں اگر ہم کہیں کہ: ان کا ارادہ سانپ کے خوف سے امن تھا۔

---

(1) الکشاف 3 / 175۔ (2) زاد المسیر 6 / 220۔ (3) تفسیر البغوی 3 / 445 مقاتل کے قول کے بغیر۔ اور الفراء کا قول ان کی کتاب معانی القرآن 2 / 306 میں ہے۔ (4) 15 / 216۔ (5) یعنی: اون کا جبہ۔ معجم الالفاظ الفارسیہ المعربہ ص 78۔ (6) الکشاف 3 / 175۔

Surah Al-Qasas: Verses 32 - 35, 279

It was said: {And fold to yourself your arm [from fear]} means: gird yourself and prepare to carry the burdens of the message. I said: According to this, it was said: {Indeed, you are of the secure} means: of the messengers; because of His, the Exalted, saying: {Indeed, the messengers do not fear in My presence}. Ibn Bahr said: So according to this interpretation, he became a messenger with this saying. And it was said: He only became a messenger by His saying: {So those are two proofs from your Lord to Pharaoh and his establishment.} The two proofs are: the hand and the staff(1). Ibn Kathir and Abu 'Amr recited: "fadhannika"(2) with a doubled (shadda) 'nun', and the rest lightened it(3). Abu 'Amarah narrated from Abu al-Fadl from Abu Bakr from Ibn Kathir, "fadhanniyika" with shadda and 'ya'. And from Abu 'Amr also, he said: The language of Hudhail is "fadhaniyika" with lightening and 'ya'(4). The language of Quraish is "fadhanika" as Abu 'Amr and Ibn Kathir recited. There are five opinions regarding its explanation: It was said: The 'nun' was doubled as a compensation for the dropped 'alif' in 'dhanika', which is the dual of 'dha' in the nominative case, being in the nominative as a subject (mubtada'). The 'alif' of 'dha' was omitted because of the entry of the 'alif' of duality, and the meeting of two silent letters was ignored because its origin is 'fadhanika', so the first 'alif' was omitted in compensation for the doubled 'nun'. It was said: The doubling is for emphasis, as they introduced the 'lam' in 'dhalika'. Makki said: It was said: Whoever doubled it built it on the language of those who say for the singular 'dhalika'. When he built it, he established the 'lam' after the 'nun' of duality, then assimilated (idgham) the 'lam' into the 'nun' according to the rule of assimilating the second into the first. The rule is to always assimilate the first into the second, unless a reason prevents that, in which case the second is assimilated into the first. The reason that prevented assimilating the first into the second in this case is that if he had done so, there would have been a doubled 'lam' in the place of the 'nun' that indicates duality, thus changing the word's dual form. So the second was assimilated into the first for that reason, becoming a doubled 'nun'. It was said: When he made it dual(5) 'dhalika', he established...

(1) Tafsir al-Baghawi 3/445. (2) His saying: and Abu 'Amr: "fadhanika" is from (Z), and it is not in the other manuscripts. (3) Al-Sab'ah p. 493, and al-Taysir p. 171. (4) Ibn 'Attiyya said in al-Muharrar al-Wajiz 4/287: Shibl recited from Ibn Kathir: "fadhaniyika" with a 'ya' after the lightened 'nun', and Ibn Mas'ud recited: "fadhanniyika" with 'ya' and doubling of 'nun', which is the language of Hudhail. We say: the two readings are

in Al-Shadhdhah p. 113 from Ibn Kathir. (5) Confirmed from (Z), and in the rest of the manuscripts: when it reached its limit.

सूरह अल-क़सस: आयतें 32 - 35, 279

कहा गया है: {और अपना हाथ अपनी तरफ सिकोड़ ले [डर के कारण]} का अर्थ है: तैयार हो जाओ और संदेश के बोझ को उठाने के लिए कमर कस लो। मैंने कहा: इसके आधार पर कहा गया है: {निश्चित रूप से, तुम सुरक्षित लोगों में से हो} का अर्थ है: रसूलों (संदेशवाहकों) में से; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: {निश्चित रूप से, रसूल मेरे पास नहीं डरते}। इब्न बहर ने कहा: तो इस व्याख्या के अनुसार, वह इस कथन के साथ रसूल बन गए। और कहा गया है: वह केवल अल्लाह के इस कथन के कारण रसूल बने: {तो ये तुम्हारे रब की ओर से फिरौन और उसके दरबारियों के लिए दो प्रमाण हैं।} दो प्रमाण हैं: हाथ और लाठी (1)। इब्न कसीर और अबू अम्र ने 'नून' पर तशदीद के साथ "फ़ज़ान्निका" (2) पढ़ा, और बाकी ने इसे हल्का (बिना तशदीद के) पढ़ा (3)। अबू अमारा ने अबुल फ़ज़ल से, उन्होंने अबू बक्र से, उन्होंने इब्न कसीर से "फ़ज़ान्नीयिका" तशदीद और 'या' के साथ रिवायत की है। और अबू अम्र से यह भी रिवायत है कि उन्होंने कहा: हुज़ैल की भाषा "फ़ज़ानीयिका" है, जो हल्का और 'या' के साथ है (4)। क़ुरैश की भाषा "फ़ज़ानिका" है जैसा कि अबू अम्र और इब्न कसीर ने पढ़ा। इसके स्पष्टीकरण में पाँच मत हैं: कहा गया है: 'नून' को 'ज़ानिका' में गिरने वाले 'अलिफ़' के बदले में तशदीद दी गई है, जो रफ़अ (nominative case) में 'ज़ा' का द्विवचन है, और यह मुब्तदा (विषय) होने के कारण रफ़अ की स्थिति में है। द्विवचन के 'अलिफ़' के आने के कारण 'ज़ा' का 'अलिफ़' हटा दिया गया है, और दो साकिन (शांत) अक्षरों के मिलने पर ध्यान नहीं दिया गया; क्योंकि इसका मूल 'फ़ज़ानिका' है, इसलिए पहले 'अलिफ़' को तशदीद वाले 'नून' के बदले हटा दिया गया। कहा गया है: तशदीद ताकीद (ज़ोर देने) के लिए है जैसे उन्होंने 'ज़ालिका' में 'लाम' लगाया है। मक्की ने कहा: कहा गया है: जिसने भी इसे तशदीद के साथ पढ़ा, उसने इसे उन लोगों की भाषा पर आधारित किया जो एकवचन के लिए 'ज़ालिका' कहते हैं। जब उसने इसे बनाया, तो उसने द्विवचन के 'नून' के बाद 'लाम' को स्थापित किया, फिर दूसरे को पहले में इदगाम (सम्मिलित) करने के नियम के अनुसार 'लाम' को 'नून' में इदगाम कर दिया। नियम यह है कि हमेशा पहले को दूसरे में इदगाम किया जाए, जब तक कि कोई कारण इसे न रोके; ऐसी स्थिति में दूसरे को पहले में इदगाम किया जाता है। यहाँ पहले को दूसरे में इदगाम करने से रोकने वाला कारण यह है कि यदि ऐसा किया जाता, तो द्विवचन को दर्शाने वाले 'नून' के स्थान पर एक तशदीद वाला 'लाम' आ जाता, जिससे द्विवचन का शब्द बदल जाता। इसलिए उस कारण से दूसरे को पहले में इदगाम किया गया, जिससे

वह तशदीद वाला 'नून' बन गया। और कहा गया है: जब उसने इसे द्विवचन (5) 'ज़ालिका' बनाया, तो उसने...

(1) तफ़सीर अल-बगवी 3/445। (2) उनका कथन: और अबू अम्र: "फ़ज़ान्निका" (ज़) से है, और यह बाकी प्रतियों में नहीं है। (3) अल-सब'आ पृष्ठ 493, और अल-तयसीर पृष्ठ 171। (4) इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/287 में कहा: शिबल ने इब्न कसीर से पढ़ा: "फ़ज़ानीयिका" हल्के'नून' के बाद 'या' के साथ, और इब्न मसूद ने पढ़ा: "फ़ज़ान्नीयिका" 'या' और 'नून' की तशदीद के साथ, और यह हुज़ैल की भाषा है। हमने कहा: ये दोनों क़िरातें 'अश-शाज़ा' पृष्ठ 113 में इब्न कसीर से उद्धृत हैं। (5) (ज़) से पुष्ट, और बाकी प्रतियों में: 'जब यह समाप्त हुआ' ।

سورہ القصص: آیات ۳۲ - ۳۵ ۲۷۹

وقیل: ﴿وَاضْمُمْ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ﴾ یعنی: کمر بستہ ہو جاؤ اور رسالت کا بوجھ اٹھانے کے لیے تیار ہو جاؤ۔ میں نے کہا: اس بنیاد پر کہا گیا ہے: ﴿إِنَّكَ مِنَ الْآمِنِينَ﴾ یعنی: رسولوں میں سے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿إِنِّي لَا يَخَافُ لَدَيَّ الْمُرْسَلُونَ﴾۔ ابن بحر نے کہا: پس اس تاویل کے مطابق، وہ اس قول کے ساتھ رسول بن گئے۔ اور کہا گیا ہے: وہ صرف اللہ کے اس قول سے رسول بنے: ﴿فَذَانِكَ بُرْهَانَانِ مِن رَّبِّكَ إِلَى فِرْعَوْنَ وَمَلَإِيْهِ﴾ اور دو برہان (دلیلیں): ہاتھ اور عصا (لاٹھی) ہیں (۱)۔ ابن کثیر اور ابو عمرو نے 'نون' کی تشدید کے ساتھ «فذانِّک» (۲) پڑھا، اور باقیوں نے اسے ہلکا (بغیر تشدید کے) پڑھا (۳)۔ ابو عمارہ نے ابوالفضل سے، انہوں نے ابوبکر سے، انہوں نے ابن کثیر سے، «فَذَانِّيْكَ» تشدید اور 'یا' کے ساتھ روایت کیا ہے۔ اور ابو عمرو سے بھی مروی ہے کہ انہوں نے کہا: قبیلہ ہذیل کی لغت «فَذَانِيْكَ» تخفیف اور 'یا' کے ساتھ ہے (۴)۔ قریش کی لغت «فَذَانِكَ» ہے جیسا کہ ابو عمرو اور ابن کثیر نے پڑھا۔ اس کی توجیہ میں پانچ اقوال ہیں: کہا گیا: نون کو 'ذانِک' میں گرنے والے 'الف' کے بدلے میں مشدد کیا گیا ہے، جو رفی حالت میں 'ذا' کا تثنیہ ہے، اور یہ مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے، اور 'ذا' کا الف تثنیہ کے الف کے داخل ہونے کی وجہ سے حذف کر دیا گیا ہے، اور دو ساکنوں کے اکٹھا ہونے کی پرواہ نہیں کی گئی؛ کیونکہ اس کی اصل 'فذانک' ہے، اس لیے پہلے الف کو نونِ مشدد کے بدلے حذف کر دیا گیا۔ اور کہا گیا: تشدید تاکید کے لیے ہے جیسا کہ انہوں نے 'ذلک' میں 'لام' داخل کیا ہے۔ مکی نے کہا: کہا گیا: جس نے تشدید پڑھی اس نے اسے ان لوگوں کی لغت پر بنایا جو واحد کے لیے 'ذلک' کہتے ہیں، پس جب اس نے تثنیہ بنایا تو نونِ تثنیہ کے بعد لام کو ثابت رکھا، پھر لام کا نون میں ادغام کر دیا دوسرے کا پہلے میں ادغام کے حکم پر، اور اصل یہ ہے کہ ہمیشہ پہلے کا دوسرے میں ادغام

کیا جائے، سوائے اس کے کہ کوئی علت اسے روک دے تو دوسرے کا پہلے میں ادغام کیا جاتا ہے، اور وہ علت جس نے یہاں پہلے کے دوسرے میں ادغام کو روکا وہ یہ ہے کہ اگر ایسا کیا جاتا تو تثنیہ پر دلالت کرنے والے نون کی جگہ لام مشدد ہو جاتا، جس سے تثنیہ کا لفظ بدل جاتا، اس لیے اس وجہ سے دوسرے کا پہلے میں ادغام کیا گیا، پس وہ نونِ مشدد بن گیا۔ اور کہا گیا: جب اس نے 'ذلک' کو تثنیہ بنایا (۵) تو اس نے ثابت کیا...

(۱) تفسیر البغوی ۳/ ٤٤٥۔ (۲) ان کا قول: اور ابو عمرو: «فذانك» (ظ) سے ہے، اور یہ باقی نسخوں میں نہیں ہے۔ (۳) السبعة ص ٤٩٣، والتیسیر ص ١٧١۔ (۴) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٤/ ٢٨٧ میں کہا: شبل نے ابن کثیر سے «فذانیک» نونِ مخففہ کے بعد 'یا' کے ساتھ پڑھا، اور ابن مسعود نے «فذانیک» 'یا' اور نون کی تشدید کے ساتھ پڑھا، اور یہ قبیلہ ہذیل کی لغت ہے۔ ہم کہتے ہیں: یہ دونوں قرائتیں الشاذہ ص ١١٣ میں ابن کثیر سے منقول ہیں۔ (۵) (ظ) میں ثابت ہے، اور باقی نسخوں میں: جب وہ ختم ہوا۔

Page 280 Surah Al-Qasas, Verses 32 - 35

... the 'lam' before the 'nun', then the first was assimilated into the second based on the principles of assimilation (idgham), so it became a doubled (shaddah) 'nun'. It was said: It was doubled to differentiate between it and the apparent (noun) whose 'nun' is dropped by addition (idhafah); because 'dhān' (these two) is not added. It was said: To differentiate between the established noun and it. Similarly, the reason for doubling the 'nun' in 'al-ladhān' (those two) and 'hādhan' (these two)(1). Abu 'Amr said: Abu 'Amr specified this letter with doubling, unlike all duals of its kind, due to the fewness of its letters, so he read it with heaviness (tathqil). And whoever read 'dhānik' with a 'ya' and a lightened 'nun', the original for him was 'fadhānik' with doubling, so he replaced the second 'nun' with a 'ya' to avoid repetition (tada'if), just as they said 'la amlahu' for 'la amulluhu', where they replaced the second 'lam' with an 'alif'(2). And whoever read with a 'ya' after the doubled 'nun', his reasoning is that he saturated the 'kasra' of the 'nun', giving rise to the 'ya'. His saying (Exalted be He): {So send him with me as a helper (rid'an)} means: a supporter, derived from 'ardatuhu' meaning: I helped him(3). And 'al-rid'': aid(4). The poet said: Did you not see that Adhram was my helper, and the best of people in poverty and wealth? Al-Nahhas(5): 'Arda'ahu' and 'radahu' mean: he helped him, and he omitted its 'hamza' for lightness. Nafi' read it this way(6), and it has the meaning of the version with 'hamza'. Al-Mahdawi said: It is possible that omitting the 'hamza' is from their saying 'arda 'ala al-mi'ah', meaning: he added to the hundred, and as if the meaning is: send him with me as an addition to my confirmation. This was said by Muslim ibn Jundab. And he recited the poet's words: And a tawny (spear) from Khatt, as if its joints were stones of hard dates, having added a cubit to ten (cubits). Al-Mawardi(7) recited this verse thus: 'qad arda'. And Al-Ghaznawi and Al-Jawhari recited it in...

(1) Mushkil I'rab al-Qur'an 2/544-545. (2) Al-Hujjah fi al-Qira'at 5/420. (3) I'rab al-Qur'an 3/238. (4) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/144. (5) In Ma'ani al-Qur'an for him 5/180. (6) Al-Sab'ah p. 494, and Al-Taysir p. 171. (7) In Al-Nukat wa al-'Uyun 4/253.

पृष्ठ 280 सूरह अल-क़सस, आयतें 32 - 35

... 'लैम' (lam) 'नून' (nun) से पहले, फिर इद्घम (assimilation) के सिद्धांतों के आधार पर पहले को दूसरे में विलीन कर दिया गया, जिससे यह एक द्वित्व (shaddah) 'नून' बन गया। और कहा गया: इसे और स्पष्ट संज्ञा के बीच अंतर करने के लिए द्वित्व किया गया था जिसका 'नून' इजाफ़त (addition) द्वारा हटा दिया जाता है; क्योंकि 'ज़ान' (dhan - ये दो) जोड़ा नहीं जाता है। और कहा गया: स्थापित संज्ञा और इसके बीच अंतर करने के लिए। इसी तरह 'अल-लज़ान' (al-ladhan - वे दो) और 'हाज़ान' (hadhan - ये दो)(1) में 'नून' को द्वित्व करने का कारण यही है। अबू अम्र ने कहा: अबू अम्र ने इस शब्द को द्वित्व के साथ विशिष्ट किया, अपनी तरह के सभी द्विवचनों के विपरीत, इसके अक्षरों की कमी के कारण, इसलिए उन्होंने इसे भारीपन (tathqil) के साथ पढ़ा। और जिसने 'नून' को हल्का करके'या' के साथ 'ज़ानिक' पढ़ा, उसके लिए मूल 'फ़ज़ानिक' द्वित्व के साथ था, इसलिए उसने दोहराव से बचने के लिए दूसरे 'नून' को 'या' से बदल दिया, जैसा कि उन्होंने 'ला अमुल्लुहू' के स्थान पर 'ला अमलाहू' कहा, जहाँ उन्होंने दूसरे 'लैम' को 'अलिफ़'(2) से बदल दिया। और जिसने द्वित्व 'नून' के बाद 'या' के साथ पढ़ा, उसका तर्क यह है कि उसने 'नून' की 'कसरा' (kasra) को संतृप्त किया, जिससे 'या' उत्पन्न हुआ। अल्लाह का कथन: {तो उसे मेरे साथ सहायक (rid'an) के रूप में भेज} का अर्थ है: एक मददगार, जो 'अरदअतुहु' (ardatuhu) से निकला है जिसका अर्थ है: मैंने उसकी सहायता की(3)। और 'अल-रिद'': सहायता(4)। कवि ने कहा: क्या आपने नहीं देखा कि अधरम मेरा सहायक था, और अभाव और धन में सबसे अच्छा व्यक्ति था? अल-नह़्हास (5): 'अरदअहु' (Arda'ahu) और 'रदअहु' (radahu) का अर्थ है: उसने उसकी मदद की, और उसने हल्का करने के लिए इसके'हमज़ा' को हटा दिया। नाफ़े ने इसे इसी तरह पढ़ा(6), और इसका वही अर्थ है जो 'हमज़ा' वाले संस्करण का है। अल-महदवी ने कहा: यह संभव है कि 'हमज़ा' को हटाना उनके इस कथन से हो 'अरदा अला अल-मिआ' (arda 'ala al-mi'ah), जिसका अर्थ है: उसने सौ में वृद्धि की, और मानो अर्थ है: उसे मेरे साथ मेरे पुष्टीकरण में वृद्धि के रूप में भेजें। यह मुस्लिम इब्न जुंदब ने कहा था। और उन्होंने कवि के शब्दों को सुनाया: और ख़त्त (Khatt) का एक सांवला (भाला), मानो उसके जोड़ कठोर खजूर की गुठलियां हों, जिसने दस (हाथों) में एक हाथ और जोड़ दिया हो। अल-मावर्दी(7) ने इस पद्य को इस प्रकार सुनाया: 'क़द अरदा' (qad arda)। और अल-गज़नवी और अल-जौहरी ने इसे...

(1) मुश्किल इ'राब अल-क़ुरआन 544/2 - 545. (2) अल-हुज्जाह फ़ी अल-क़िराआत 420/5. (3) इ'राब अल-क़ुरआन 238/3. (4) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-क़ुरआन 144/4. (5) उनके लिए मा'नी अल-क़ुरआन में 180/5. (6) अल-सबआ पृष्ठ 494, और अल-तयसीर पृष्ठ 171. (7) अल-नुकत वल-उयून 253/4 में।

صفحہ 280 سورة القصص، آیات 32 - 35

اللام قبل النون، پھر ادغام کے اصولوں کے مطابق پہلے کو دوسرے میں مدغم کر دیا گیا، تو وہ نونِ مشدد بن گیا۔ اور کہا گیا: اسے اور اس ظاہر (اسم) کے درمیان فرق کرنے کے لیے مشدد کیا گیا جس کا نون اضافت کی وجہ سے گر جاتا ہے؛ کیونکہ 'ذان' مضاف نہیں ہوتا۔ اور کہا گیا: اسم متمکن اور اس کے درمیان فرق کرنے کے لیے۔ اسی طرح 'اللذان' اور 'هذان'(1) میں نون کی تشدید کی وجہ بھی یہی ہے۔ ابو عمرو نے کہا: ابو عمرو نے اس حرف کو تشدید کے ساتھ خاص کیا، اپنی جنس کے تمام تثنیہ کے برعکس؛ اس کے حروف کی کمی کی وجہ سے، چنانچہ انہوں نے اسے تثقیل (بھاری پن) کے ساتھ پڑھا۔ اور جس نے نون کی تخفیف کے ساتھ 'ذانيك' بائے 'یا' پڑھا، تو اس کے نزدیک اصل 'فذانك' تشدید کے ساتھ تھا، چنانچہ اس نے تضعیف (دوہرانے) کی ناپسندیدگی کی وجہ سے دوسرے نون کو 'یا' سے بدل دیا، جیسا کہ انہوں نے 'لا أملّه' کی جگہ 'لا أملاه' کہا، تو انہوں نے دوسرے لام کو الف(2) سے بدل دیا۔ اور جس نے نونِ مشدد کے بعد 'یا' کے ساتھ پڑھا، تو اس کی وجہ یہ ہے کہ اس نے نون کے کسرہ کو اشباع (کھینچ کر) پڑھا جس سے 'یا' پیدا ہو گئی۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {فَأَرْسِلْهُ مَعِي رِدْءًا} یعنی: مددگار، یہ 'أردأته' سے مشتق ہے یعنی: میں نے اس کی مدد کی(3)۔ اور 'الردء': مدد(4)۔ شاعر نے کہا: ألم تر أنَّ أضرم كان ردئي وخير الناس في قُلٍّ ومالِ النحاس(5): 'أردأه' اور 'رداه' کا مطلب ہے: اس نے اس کی مدد کی، اور تخفیف کے لیے اس کا ہمزہ چھوڑ دیا۔ نافع(6) نے اسی طرح پڑھا ہے، اور یہ ہمزہ والے ورژن کے معنی میں ہے۔ المہدوی نے کہا: یہ بھی جائز ہے کہ ہمزہ کا چھوڑنا ان کے قول 'أردی على المئة' سے ہو، یعنی: اس نے سو پر اضافہ کیا، اور گویا معنی یہ ہے: اسے میرے ساتھ بھیج میری تصدیق میں اضافے کے طور پر۔ یہ بات مسلم بن جندب نے کہی۔ اور انہوں نے شاعر کا یہ

قول پڑھا: وأسمر خطياً كأن كعوبه نوى القسب قد أردى ذراعاً على العشر اسی طرح الماوردی(7) نے یہ شعر پڑھا: 'قد أردى'۔ اور الغزنوی اور الجوہری نے اسے...

(1) مشكل إعراب القرآن 544/2 - 545۔ (2) الحجة في القراءات 420/5۔ (3) إعراب القرآن 238/3۔ (4) معانی القرآن للزجاج 144/4۔ (5) ان کی کتاب معانی القرآن میں 180/5۔ (6) السبعة ص494، والتيسير ص171۔ (7) النكت والعيون 253/4 میں۔

«Al-Sihah» (1): It has exceeded; he said (2): 'Al-Qasb' is hardness, and 'Al-Qasb' is dry dates that crumble in the mouth, hard-pitted. He described a spear as: "and brown... [poem line]." Al-Jawhari (3) said: "Radu'a the thing" means it became bad/wicked; it is "Radi'un" meaning corrupt. "Arda'tuhu" means I corrupted it, and "Arda'tuhu" also means I assisted him; you say: "Arda'tuhu bi-nafsayn" meaning I was a "Rid'an" (helper) to him. Allah the Almighty said: {So send him with me as a helper who will confirm me}. Al-Nahas (4) said: It is reported "Radda'tuhu Rid'an," and the plural of "Rid'" is "Arda'." 'Asim and Hamzah read: "Yusaddiquni" (who confirms me) with the nominative (Rafa'). The rest (5) read with jussive (Jazm), which is the choice of Abu Hatim as an answer to the supplication. Abu Ubayd chose the nominative as a circumstantial clause (Hal) from the pronoun in "Arsilhu," meaning: send him as a helper confirming in the state of confirmation, like His saying: {Send down upon us a table from heaven that shall be...} [Al-Ma'idah: 114], meaning: being [an event], a circumstantial clause turned to the future. It could also be an adjective due to the word "Rid'an" (6). {Indeed, I fear that they will deny me} if I do not have a vizier (minister) or helper; because they hardly understand me. So {He said} Allah - Mighty and Majestic is He - to him: {We will strengthen your arm through your brother} meaning: We will strengthen you through him, and this is a metaphor; because the strength of the hand is in the upper arm (Adud) (7). Tarafa (8) said: "O sons of Lubayna, you are not far away except as a hand that has no upper arm." It is said in a good prayer: "May Allah strengthen your upper arm." And in its opposite: "May Allah break your upper arm" (9). {And We will give you both authority} meaning: proof and evidence. {so they will not reach you} with harm (10).

(1) (Ramay), and attributed it to Hatim At-Ta'i. (2) In Al-Sihah (Qasb). (3) In Al-Sihah (Rada'). (4) In I'rab al-Qur'an 3/238. (5) Al-Sab'ah p. 494, and Al-Taysir p. 171. (6) See Mushkil I'rab al-Qur'an 2/545. (7) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahas 5/180. (8) In his Diwan p. 45. (9) Al-Kashshaf 3/176. (10) Tafsir al-Baghawi 3/446.

281 | सूरह अल-क़सस: आयतें 32 - 35

«अल-सिहाह» (1): यह बढ़ गया है; उसने कहा (2): 'अल-क़स्ब' का अर्थ है कठोरता, और 'अल-क़स्ब' सूखे खजूर हैं जो मुँह में बिखर जाते हैं, जिनकी गुठली कठोर होती है। उसने एक भाले का वर्णन किया: "और भूरा... [कविता पंक्ति]"। अल-जौहरी (3) ने कहा: "रदुआ चीज़" का अर्थ है कि वह बुरी हो गई; वह "रदीउन" है जिसका अर्थ है भ्रष्ट। "अरदअतुहु" का अर्थ है मैंने उसे भ्रष्ट कर दिया, और "अरदअतुहु" का अर्थ यह भी है कि मैंने उसकी सहायता की; आप कहते हैं: "अरदअतुहु बि-नफ़सैन" यानी मैं उसके लिए "रिदअन" (सहायक) था। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {तो उसे मेरे साथ एक सहायक के रूप में भेज जो मेरी पुष्टि करे}। अल-नहस (4) ने कहा: यह सूचित किया गया है "रदअतुहु रिदअन", और "रिद'" का बहुवचन "अरदआ" है। असीम और हमजा ने "युसद्दिक़ुनी" (जो मेरी पुष्टि करे) को रफ़अ (nominative) के साथ पढ़ा है। शेष (5) ने जज़्म (jussive) के साथ पढ़ा है, जो दुआ के उत्तर के रूप में अबू हातिम की पसंद है। अबू उबैद ने "अरसिलहु" में सर्वनाम से 'हाल' (circumstantial clause) के रूप में रफ़अ को चुना, जिसका अर्थ है: उसे पुष्टि करने वाले सहायक के रूप में भेजें पुष्टि की स्थिति में, जैसे कि उसका कहना: {हमारे ऊपर आकाश से एक दस्तरखान उतार जो होगा...} [अल-माइदाह: 114], अर्थात: होते हुए, भविष्य की ओर मोड़ा गया एक 'हाल'। यह एक विशेषण भी हो सकता है; "रिदअन" (6) शब्द के कारण। {वास्तव में, मुझे डर है कि वे मुझे झुठला देंगे} यदि मेरा कोई वज़ीर या सहायक न हो; क्योंकि वे मुझे शायद ही समझते हैं। तो {कहा} अल्लाह - जो महान और प्रतापी है - ने उससे: {हम तुम्हारे भाई के माध्यम से तुम्हारी भुजा को मजबूत करेंगे} यानी: हम उसके ज़रिए तुम्हें मज़बूती देंगे, और यह एक उदाहरण है; क्योंकि हाथ की शक्ति भुजा (अदुद) में होती है (7)। तरफ़ा (8) ने कहा: "ऐ लुबैना के बेटों, तुम दूर नहीं हो सिवाय उस हाथ के जिसकी कोई भुजा नहीं है।" अच्छी दुआ में कहा जाता है: "अल्लाह तुम्हारी भुजा को मज़बूत करे।" और इसके विपरीत: "अल्लाह तुम्हारी भुजा तोड़ दे" (9)। {और हम तुम दोनों को अधिकार देंगे} यानी: प्रमाण और साक्ष्य। {तो वे तुम तक नहीं पहुँच पाएंगे} हानि के साथ (10)।

(1) (रमई), और इसे हातिम अल-ताई की ओर समर्पित किया। (2) अल-सिहाह (क़स्ब) में। (3) अल-सिहाह (रदअ) में। (4) इराब अल-कुरान 3/238 में। (5) अल-सबा पृ. 494, और अल-तयसीर पृ. 171। (6) देखें मुश्किल इराब अल-कुरान 2/545। (7) मआनी अल-कुरान अल-नहस द्वारा 5/180। (8) उनके दीवान पृ. 45 में। (9) अल-कशशाफ 3/176। (10) तफ़सीर अल-बग़वी 3/446।

«الصحاح» (1): یہ بڑھ گیا؛ اس نے کہا (2): 'القسب' سے مراد سختی ہے، اور 'القسب' وہ خشک کھجور ہے جو منہ میں چورا چورا ہو جائے، جس کی گٹھلی سخت ہو۔ اس نے ایک نیزے کی تعریف کی: "اور گندمی... [شعر کا مصرع]۔" جوہری (3) نے کہا: "رَدُؤَ الشيء" کا مطلب ہے چیز خراب ہو گئی، پس وہ "ردیء" ہے یعنی فاسد، اور "أردأته" کا مطلب ہے میں نے اسے خراب کر دیا، اور "أردأته" کا ایک مطلب مدد کرنا بھی ہے؛ آپ کہتے ہیں: "أردأته بنفسين" یعنی میں اس کے لیے "ردءاً" (مددگار) تھا؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَأَرْسِلْهُ مَعِي رِدْءًا يُصَدِّقُنِي﴾ (پس اسے میرے ساتھ مددگار بنا کر بھیج جو میری تصدیق کرے)۔ نحاس (4) نے کہا: "رَدَّأتُه رِدْءاً" بھی مروی ہے، اور "رِدْء" کی جمع "أَرْدَاء" ہے۔ عاصم اور حمزہ نے "يُصَدِّقُنى" کو رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے۔ باقیوں (5) نے جزم کے ساتھ پڑھا ہے، اور یہ دعا کے جواب کے طور پر ابو حاتم کا انتخاب ہے۔ ابو عبید نے "أَرْسِلْهُ" میں موجود ضمیر سے 'حال' کے طور پر رفع کو پسند کیا ہے، یعنی: اسے ایسی حالت میں مددگار بنا کر بھیج جو تصدیق کرنے والا ہو، جیسا کہ اللہ کا قول ہے: ﴿أَنزِلْ عَلَيْنَا مَآئِدَةً مِّنَ السَّمَاءِ تَكُونُ﴾ [المائدہ: 114] یعنی: ہوتے ہوئے، یہ 'حال' ہے جسے مستقبل کی طرف پھیرا گیا ہے۔ اور یہ صفت بھی ہو سکتا ہے؛ اس کے قول "رداءً" (6) کی وجہ سے۔ ﴿إِنِّي أَخَافُ أَن يُكَذِّبُونِ﴾ (بیشک مجھے ڈر ہے کہ وہ مجھے جھٹلا دیں گے) جب میرا کوئی وزیر یا مددگار نہ ہو؛ کیونکہ وہ میری بات کم ہی سمجھتے ہیں، تو ﴿قَالَ﴾ (اللہ نے فرمایا) اللہ جل وعز نے اس سے: ﴿سَنَشُدُّ عَضُدَكَ بِأَخِيكَ﴾ (ہم تمہارے بھائی کے ذریعے تمہارے بازو کو مضبوط کریں گے) یعنی: ہم اس کے ذریعے تمہیں قوت دیں گے، اور یہ ایک تمثیل ہے؛ کیونکہ ہاتھ کی قوت بازو (عضد) میں ہوتی ہے (7)۔ طرفہ (8) نے کہا: أَبَني لُبَينَى لستُمُ ببعيدٍ إلا يداً ليستْ لها عضُدُ (اے بنو لبینہ،

تم دور نہیں ہو مگر اس ہاتھ کی طرح جس کا بازو نہ ہو)۔ خیر کی دعا میں کہا جاتا ہے: "اللہ تمہارے بازو کو مضبوط کرے"۔ اور اس کے برعکس: "اللہ تمہارا بازو توڑ دے" (9)۔ ﴿وَنَجْعَلُ لَكُمَا سُلْطَانًا﴾ یعنی: دلیل اور برہان۔ ﴿فَلَا يَصِلُونَ إِلَيْكُمَا﴾ کسی تکلیف کے ساتھ (10)۔

(1) (رمئی)، اور اس کی نسبت حاتم طائی کی طرف کی۔ (2) الصحاح (قسب) میں۔ (3) الصحاح (ردأ) میں۔ (4) اعراب القرآن 3/238 میں۔ (5) السبعۃ ص 494، اور التیسیر ص 171۔ (6) دیکھئے مشکل اعراب القرآن 2/545۔ (7) معانی القرآن للنحاس 5/180۔ (8) ان کے دیوان ص 45 میں۔ (9) الکشاف 3/176۔ (10) تفسیر البغوی 3/446۔

282 Surat Al-Qasas: Verses 35 - 42

{By Our signs}: Meaning, they are prevented from [harming] you through Our signs (1). Thus, it is permissible to stop at "to you both" (ilykuma), in which case there is a grammatical precedence and delay (2). It was also said: The estimation is: "You both and whoever follows you will be the victors" through Our signs. This was stated by Al-Akhfash and Al-Tabari (3). Al-Mahdawī said: This involves placing the relative clause before the relative pronoun, unless it is estimated as: "You both are victors through Our signs; you both and those who follow you are the victors." By "signs," he meant all of his miracles.

The Almighty says: {When Moses came to them with Our clear signs, they said, "This is nothing but invented magic, and we have not heard of this among our forefathers." (36) And Moses said, "My Lord is most knowing of who has come with guidance from Him and to whom will belong the ultimate home. Indeed, the wrongdoers will not succeed." (37) And Pharaoh said, "O eminent ones, I have not known you to have a god other than me. Then ignite for me, O Haman, [a fire] upon the clay and make for me a tower that I may look at the God of Moses. And indeed, I think he is of the liars." (38) And he and his soldiers were arrogant in the land without right, and they thought that they would not be returned to Us. (39) So We took him and his soldiers and threw them into the sea. So see how was the end of the wrongdoers. (40) And We made them leaders inviting to the Fire, and on the Day of Resurrection they will not be helped. (41) And We caused a curse to follow them in this world, and on the Day of Resurrection they will be among the despised. (42)}

The Almighty says: {When Moses came to them with Our signs as clear [proofs]} i.e., manifest and obvious. {They said: "This is nothing but invented magic"} fabricated and made up (4). {And we have not heard of this among our forefathers.}

It was said: These signs are the rational arguments Moses used to prove monotheism (Tawhid). And it was said: They are his miracles (5).

The Almighty says: {And Moses said}: The general reading is with the letter "waw" (and), while Mujahid, Ibn Kathir, and Ibn...

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/144. (2) Tafsir al-Baghawi 3/446, and Zad al-Masir 6/222 in a similar manner. (3) In Tafsir al-Baghawi 18/253. (4) Tafsir Abi al-Layth 2/517, and Tafsir al-Baghawi 3/446. (5) Majma' al-Bayan 20/295.

२८२ सूरा अल-क़सस: आयतें ३५ - ४२

{हमारी निशानियों के साथ}: यानी, वे हमारी निशानियों के ज़रिए तुम्हें (नुक़सान पहुँचाने से) रुक जाएंगे (१)। इसलिए "तुम दोनों की ओर" (इलैकुमा) पर रुकना जायज़ है, और इस स्थिति में कलाम में पहले और बाद का क्रम (तक़दीम-ओ-ताख़ीर) होगा (२)। और यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ है: "तुम दोनों और जो तुम्हारा अनुसरण करेंगे, हमारी निशानियों के कारण प्रबल रहेंगे।" यह बात अल-अख़्फ़श और अल-तब़री ने कही है (३)। अल-महदवी ने कहा: इसमें 'सिला' को 'मूसूल' से पहले रखा गया है, जब तक कि इसे इस तरह न समझा जाए: तुम दोनों हमारी निशानियों के साथ प्रबल हो; तुम दोनों और जो तुम्हारा अनुसरण करेंगे वे प्रबल रहने वाले हैं। 'निशानियों' से उनका तात्पर्य उनके सभी चमत्कारों (मोज़िज़ात) से है।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {फिर जब मूसा उनके पास हमारी स्पष्ट निशानियाँ लेकर आए, तो उन्होंने कहा, "यह तो बस गढ़ा हुआ जादू है, और हमने अपने पहले पूर्वजों में कभी ऐसी बात नहीं सुनी।" (३६) और मूसा ने कहा, "मेरा रब उसे भली-भांति जानता है जो उसकी ओर से मार्गदर्शन लेकर आया है और जिसके लिए परलोक का अंतिम घर है। निश्चय ही ज़ालिम सफल नहीं होते।" (३७) और फ़िरऔन ने कहा, "ऐ सरदारों! मैं तुम्हारे लिए अपने सिवा किसी और ईश्वर को नहीं जानता। तो ऐ हामान! मेरे लिए मिट्टी (की ईंटों) को आग में पका और मेरे लिए एक ऊँचा महल बना ताकि मैं मूसा के ईश्वर को झाँक सकूँ और मैं तो उसे झूठों में से समझता हूँ।" (३८) और उसने और उसकी सेनाओं ने धरती में बिना किसी अधिकार के अहंकार किया और समझा कि उन्हें हमारी ओर वापस नहीं लाया जाएगा। (३९) तो हमने उसे और उसकी सेनाओं को पकड़ लिया और उन्हें समुद्र में फेंक दिया। तो देख लो कि ज़ालिमों का अंत कैसा हुआ! (४०) और हमने उन्हें ऐसे नेता बना दिया जो आग (नरक) की ओर बुलाते हैं, और प्रलय के दिन उनकी कोई सहायता नहीं की जाएगी। (४१) और हमने इस दुनिया में उनके पीछे फिटकार लगा दी, और प्रलय के दिन वे तिरस्कृत लोगों में से होंगे। (४२)}

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {फिर जब मूसा उनके पास हमारी साफ़-साफ़ निशानियाँ लेकर आए} यानी: ज़ाहिर और वाज़ेह निशानियाँ। {उन्होंने कहा: "यह तो बस गढ़ा हुआ जादू है"} यानी झूठा और बनावटी (४)। {और हमने अपने पहले पूर्वजों में ऐसी बात नहीं सुनी।}

कहा गया है कि: इन निशानियों से मुराद वे अक़्ली दलीलें हैं जो मूसा ने तौहीद (एकेश्वरवाद) को साबित करने के लिए पेश की थीं। और यह भी कहा गया है कि: ये उनके मोज़िज़ात (चमत्कार) हैं (५)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और मूसा ने कहा}: आम क़िरत 'वाव' (और) के साथ है, और मुजाहिद, इब्न कसीर और इब्न...

---

(१) मा'नी अल-क़ुरआन अज़-ज़ज्जाज ४/१४४। (२) तफ़्सीर अल-बगवी ३/४४६, और ज़ाद अल-मसीर ६/२२२ इसी तरह। (३) तफ़्सीर अल-बगवी १८/२५३ में। (४) तफ़्सीर अबी अल-लैस २/५१७, और तफ़्सीर अल-बगवी ३/४४६। (५) मजमा' अल-बयान २०/२९५।

۲۸۲ سورة القصص: آیات ۳۵ - ۴۲

﴿بِآيَاتِنَا﴾ یعنی: وہ ہماری نشانیوں کے ذریعے تم تک پہنچنے سے رک جائیں گے (۱)۔ پس "إِلَيْكُمَا" پر وقف کرنا جائز ہے، اور کلام میں تقدیم و تاخیر ہوگی (۲)۔ اور کہا گیا ہے کہ تقدیر یہ ہے: "تم دونوں اور تمہاری پیروی کرنے والے ہماری نشانیوں کی وجہ سے غالب رہیں گے۔" یہ بات الاخفش اور الطبری نے کہی ہے (۳)۔ المہدوی نے کہا: اس میں صلہ کی موصول پر تقدیم ہے، الا یہ کہ اسے یوں مانا جائے: تم دونوں ہماری نشانیوں کے ساتھ غالب ہو؛ تم دونوں اور تمہارے پیروکار ہی غالب رہنے والے ہیں۔ اور "آیات" سے ان کے تمام معجزات مراد ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {پھر جب موسیٰ ان کے پاس ہماری واضح نشانیاں لے کر آئے تو انہوں نے کہا، "یہ تو محض گھڑا ہوا جادو ہے، اور ہم نے اپنے پہلے باپ دادا میں ایسی بات کبھی نہیں سنی۔" (۳۶) اور موسیٰ نے کہا، "میرا رب اسے خوب جانتا ہے جو اس کی طرف سے ہدایت لے کر آیا ہے اور جس کے لیے آخرت کا گھر (اچھا انجام) ہے۔ یقیناً ظالم فلاح نہیں پاتے۔" (۳۷) اور فرعون نے کہا، "اے دربار والو! میں تمہارے لیے اپنے سوا کسی اور معبود کو نہیں جانتا۔ پس اے ہامان! میرے لیے مٹی (کی اینٹوں) کو آگ میں پکا اور میرے لیے ایک اونچا محل بنا تاکہ میں موسیٰ کے خدا کو جھانک سکوں، اور میں تو اسے جھوٹوں میں سے سمجھتا ہوں۔" (۳۸) اور اس نے اور اس کے لشکروں نے زمین میں ناحق تکبر کیا اور سمجھا کہ وہ ہماری طرف لوٹائے نہیں جائیں گے۔ (۳۹) پس ہم نے اسے اور اس کے لشکروں کو پکڑ لیا اور انہیں سمندر میں پھینک دیا۔ تو دیکھ لو کہ ظالموں کا انجام کیسا ہوا! (۴۰) اور ہم نے انہیں ایسے پیشوا بنا دیا جو آگ (جہنم) کی طرف بلاتے ہیں، اور قیامت کے دن ان کی مدد نہیں کی جائے گی۔ (۴۱) اور ہم نے اس دنیا

میں ان کے پیچھے لعنت لگا دی، اور قیامت کے دن وہ بدحال (ملامت زدہ) لوگوں میں سے ہوں گے۔ (۴۲)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {پھر جب موسیٰ ان کے پاس ہماری نشانیاں واضح طور پر لے کر آئے} یعنی: ظاہر اور واضح نشانیاں۔ {انہوں نے کہا: "یہ تو محض گھڑا ہوا جادو ہے"} جھوٹا اور من گھڑت (۴)۔ {اور ہم نے اپنے پہلے باپ دادا میں یہ بات نہیں سنی۔}

اور کہا گیا ہے کہ: یہ آیات وہ عقلی دلائل ہیں جو موسیٰ علیہ السلام نے توحید کے اثبات میں پیش کیے۔ اور کہا گیا ہے: یہ ان کے معجزات ہیں (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقَالَ مُوسَى﴾ عام قرات "واؤ" کے ساتھ ہے، اور مجاہد، ابن کثیر اور ابن...

---

(۱) معانی القرآن للزجاج ۴/۱۴۴۔ (۲) تفسیر البغوی ۳/۴۴۶، اور زاد المسیر ۶/۲۲۲ اسی طرح۔ (۳) تفسیر البغوی ۱۸/۲۵۳ میں۔ (۴) تفسیر ابی اللیث ۲/۵۱۷، اور تفسیر البغوی ۳/۴۴۶۔ (۵) مجمع البیان ۲۰/۲۹۵۔

283 Surah Al-Qasas: Verses 36 - 42

Muhaisin: "Qala" (He said) without the 'waw' (conjunction), and thus it is in the Mushaf (codex) of the people of Makkah (1). {My Lord knows best who has come with guidance} i.e., with right direction. {from Him and who will have...} The Kufis, except for Asim, read it as "yakunu" with a 'ya', and the rest with a 'ta'. This has been mentioned before (2). {the ultimate home} i.e., the abode of recompense. {Indeed, he} the 'ha' is the pronoun of the matter and state {the wrongdoers will not succeed}.

The Almighty's saying: {And Pharaoh said, "O eminent ones, I have not known you to have a god other than me."} Ibn Abbas said: Between this and his saying, "I am your most exalted lord," there were forty years (3). And the enemy of God lied; rather, he knew that he had a Lord who was his Creator and the Creator of his people; {And if you asked them who created them, they would surely say, "Allah."} [Az-Zukhruf: 87]. He said: {So kindle for me, O Haman, [a fire] upon the clay} i.e., cook bricks for me. From Ibn Abbas (4). Qatadah said: He was the first to make bricks and build with them (5). When Pharaoh ordered his minister Haman to build the palace, Haman gathered workers - it is said, fifty thousand builders besides followers and hirelings - and ordered the cooking of bricks and gypsum, the sawing of wood, and the hammering of nails. They built and raised the building and fortified it to an extent that no building had reached since God created the heavens and the earth. The builder could not stand on its top, until God intended to test them through it (6). As-Suddi narrated that Pharaoh ascended to the roof and shot an arrow towards the sky, and it returned smeared with blood, so he said: I have killed the god of Moses (7). It is narrated that God Almighty sent Gabriel, peace be upon him, at his saying, and he struck the palace with his wing, cutting it into three pieces; one piece fell on Pharaoh's army, killing a million of them,

---

(1) Al-Sab'a p. 494, and Al-Taysir p. 171 without mentioning the reading of Mujahid and Ibn Muhaisin. (2) The previous two sources, and this has been mentioned before 9/36. (3) Al-Nukat wa al-Uyun 4/253. (4) Tafsir al-Baghawi 3/446 without attribution. (5) Al-Nukat wa al-Uyun 4/253, and narrated by al-Tabari 18/255. (6) Ara'is al-Majalis p. 191 and Tafsir al-Baghawi 3/446, and Zad al-Masir 6/223, and al-Kashshaf 3/178. (7) Al-Nukat wa al-Uyun 4/253.

283 सूरा अल-क़सस: आयतें 36 - 42

मुहयसिन: "क़ाल" (उसने कहा) बिना 'वाव' (संयोजक) के, और मक्का के लोगों के मुसहफ़ (क़ुरआन की प्रति) में भी ऐसा ही है (1)। {मेरा रब अच्छी तरह जानता है कि कौन मार्गदर्शन लेकर आया है} यानी, हिदायत के साथ। {उसके पास से और किसके लिए होगा...} कूफियों ने, आसिम को छोड़कर, इसे 'या' के साथ "यकूनु" पढ़ा है, और बाकियों ने 'ता' के साथ। यह पहले बताया जा चुका है (2)। {घर का अंतिम परिणाम} यानी, प्रतिफल का घर। {बेशक वह} यहाँ 'हा' मामले और स्थिति का सर्वनाम है {अत्याचारी सफल नहीं होंगे}।

अल्लाह तआला का कथन: {और फ़िरऔन ने कहा, "ऐ सरदारों, मैं तुम्हारे लिए अपने सिवा किसी और ईश्वर को नहीं जानता।"} इब्न अब्बास ने कहा: इसके और उसके इस कथन "मैं तुम्हारा सबसे ऊँचा रब हूँ" के बीच चालीस वर्ष का अंतर था (3)। और अल्लाह के दुश्मन ने झूठ बोला; बल्कि उसे पता था कि उसका एक रब है जो उसका और उसकी कौम का रचयिता है; {और यदि आप उनसे पूछें कि उन्हें किसने पैदा किया है, तो वे अवश्य कहेंगे, "अल्लाह"।} [अज़-ज़ुखरुफ़: 87]। उसने कहा: {अतः ऐ हामान, मेरे लिए गारे (मिट्टी) पर आग जला} यानी, मेरे लिए ईंटें पकाओ। इब्न अब्बास से (4)। क़तादा ने कहा: वह पहला व्यक्ति था जिसने ईंटें बनाईं और उनसे निर्माण किया (5)। जब फ़िरऔन ने अपने मंत्री हामान को महल बनाने का आदेश दिया, तो हामान ने मजदूरों को इकट्ठा किया - कहा जाता है कि अनुयायियों और किरायदारों के अलावा पचास हजार राजमिस्त्री थे - और ईंटों और जिप्सम को पकाने, लकड़ी चीरने और कीलें ठोकने का आदेश दिया। उन्होंने निर्माण किया और इमारत को ऊँचा उठाया और उसे इतना मजबूत बनाया कि जब से अल्लाह ने आसमान और ज़मीन को बनाया है, कोई भी इमारत उस तक नहीं पहुँची थी। निर्माता उसकी चोटी पर खड़ा नहीं हो सकता था, यहाँ तक कि अल्लाह ने उन्हें इसके ज़रिए परखना चाहा (6)। अल-सुद्दी ने वर्णन किया है कि फ़िरऔन छत पर चढ़ा और आसमान की तरफ एक तीर चलाया, और वह खून से लथपथ होकर लौटा, तो उसने कहा: मैंने मूसा के खुदा को मार दिया है (7)। वर्णित है कि अल्लाह तआला ने उसकी इस बात पर जिब्रील अलैहिस्सलाम को भेजा, और उन्होंने अपने पंख से महल पर प्रहार किया, जिससे उसके तीन टुकड़े हो गए; एक टुकड़ा फ़िरऔन की सेना पर गिरा जिससे उनमें से दस लाख मारे गए,

(1) अल-सबा पृ. 494, और अल-तयसीर पृ. 171 मुजाहिद और इब्न मुहयसिन के पाठ का उल्लेख किए बिना। (2) पिछले दो स्रोत, और यह पहले 9/36 में आ चुका है। (3) अल-नुकत वल-उयून 4/253। (4) तफ़सीर अल-बगवी 3/446 बिना श्रेय के। (5) अल-नुकत वल-उयून 4/253, और अल-तब़री 18/255 द्वारा उद्धृत। (6) अराइस अल-मजालिस पृ. 191 और तफ़सीर अल-बगवी 3/446, और ज़ाद अल-मसीर 6/223, और अल-कश्शाफ़ 3/178। (7) अल-नुकत वल-उयून 4/253।

283 سورہ القصص: آیات 36 - 42

محیصن: "قال" بغیر واؤ کے، اور مکہ والوں کے مصحف میں بھی اسی طرح ہے (1)۔ ﴿رَبِّي أَعْلَمُ بِمَنْ جَاءَ بِالْهُدَى﴾ یعنی: ہدایت کے ساتھ۔ ﴿مِنْ عِنْدِهِ وَمَنْ تَكُونُ لَهُ﴾ کوفیوں نے سوائے عاصم کے اسے "یکون" (یا کے ساتھ) پڑھا ہے، اور باقیوں نے (تا کے ساتھ)۔ یہ پہلے گزر چکا ہے (2)۔ ﴿عَاقِبَةُ الدَّارِ﴾ یعنی: جزا کا گھر۔ ﴿إِنَّهُ﴾ اس میں 'ہ' ضمیرِ شان ہے ﴿لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَٰٓأَيُّهَا ٱلْمَلَأُ مَا عَلِمْتُ لَكُم مِّنْ إِلَٰهٍ غَيْرِى﴾ ابن عباس نے کہا: اس کے اور اس کے اس قول "میں تمہارا سب سے بڑا رب ہوں" کے درمیان چالیس سال کا عرصہ تھا (3)۔ اور اللہ کے دشمن نے جھوٹ بولا، بلکہ اسے علم تھا کہ اس کا ایک رب ہے جو اس کا اور اس کی قوم کا خالق ہے؛ ﴿وَلَئِن سَأَلْتَهُم مَّنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ ٱللَّهُ﴾ [الزخرف: 87]۔ اس نے کہا: ﴿فأوقد لي ياهامان على الطين﴾ یعنی: میرے لیے اینٹیں پکاؤ۔ ابن عباس سے مروی ہے (4)۔ قتادہ نے کہا: وہ پہلا شخص ہے جس نے اینٹیں بنائیں اور ان سے عمارت تعمیر کی (5)۔ جب فرعون نے اپنے وزیر ہامان کو محل بنانے کا حکم دیا تو ہامان نے مزدوروں کو اکٹھا کیا - کہا جاتا ہے کہ پیروکاروں اور اجیروں کے علاوہ پچاس ہزار معمار تھے - اور اینٹیں اور چونا پکانے، لکڑیاں چیرنے اور کیلیں ٹھونکنے کا حکم دیا۔ انہوں نے عمارت بنائی اور اسے اتنا بلند کیا کہ جب سے اللہ نے آسمان و زمین بنائے ہیں کوئی عمارت اس تک نہیں پہنچی تھی۔ معمار اس کی چوٹی پر کھڑا نہیں ہو سکتا تھا، یہاں تک کہ اللہ نے انہیں اس میں آزمانا چاہا (6)۔ سدی نے حکایت بیان کی ہے کہ فرعون چھت پر چڑھا اور آسمان کی طرف ایک تیر چلایا، وہ خون سے لت پت واپس آیا تو کہنے لگا: میں نے موسیٰ کے خدا کو قتل کر دیا ہے (7)۔ روایت ہے کہ اس کے اس قول پر اللہ تعالیٰ نے حضرت جبرائیل علیہ السلام کو بھیجا، انہوں نے اپنے پر سے محل کو مارا جس سے وہ

تین ٹکڑے ہو گیا؛ ایک ٹکڑا فرعون کے لشکر پر گرا جس سے ان میں سے دس لاکھ ہلاک ہو گئے۔

---

(1) السبعة ص 494، اور التیسیر ص 171 بغیر مجاہد اور ابن محیصن کی قرات کے ذکر کے۔ (2) مذکورہ بالا دونوں مآخذ، اور یہ پہلے 9/36 میں گزر چکا ہے۔ (3) النکت والعیون 4/253۔ (4) تفسیر البغوی 3/446 بغیر کسی نسبت کے۔ (5) النکت والعیون 4/253، اور اسے طبری 18/255 نے روایت کیا ہے۔ (6) عرائس المجالس ص 191 اور تفسیر البغوی 3/446، اور زاد المسیر 6/223، اور الکشاف 3/178۔ (7) النکت والعیون ا4/253

Surat Al-Qasas: Verses 36 - 42 284

And a piece in the sea, and a piece in the West (1), and everyone who did anything in it perished (2). And Allah knows best the truth of that. {And indeed, I think he is one of the liars.} Suspicion here is doubt, so he disbelieved out of doubt; because he had seen such proofs that would not be ambiguous (3) to anyone with innate nature (4). His saying, the Almighty: {And he was arrogant} meaning: he grew haughty {he and his soldiers} meaning: against believing in Moses. {in the land without right} meaning: through aggression, meaning: he had no argument to repel what Moses brought. {And they thought that they would not be returned to Us} meaning: they imagined that there is no resurrection and no rising. Nafi', Ibn Muhaysin, Shaybah, Humayd, Yaqub, Hamzah, and Al-Kisa'i read: "la yarji'un" with a fatha on the 'ya' and a kasra on the 'jim' on the basis of the active voice. The rest read: "yurja'un" in the passive voice. This is the choice of Abu Ubayd, and the first is the choice of Abu Hatim (5). {So We took him and his soldiers} and they were two million and six hundred thousand. {and We cast them into the sea} meaning: We threw them into the salt sea (6). Qatadah said: A sea behind Egypt called Isaf, Allah drowned them in it (7). Wahb and Al-Suddi said: The place where Allah drowned them is in the area of Al-Qulzum, called Batn Murayrah, and it is angry to this day. Muqatil said: He means the Nile River. And this is weak, and the famous one is the first (8). {So see} O Muhammad {how was the end of the wrongdoers} meaning: the end of their affair. {And We made them leaders} meaning: We made them leaders followed in disbelief (9), so there will be upon them...

(1) In the manuscripts: the West. And the fixed is from the sources. (2) 'Ara'is al-Majalis p. 192, and Tafsir al-Baghawi 3/446, and Zad al-Masir 6/223, and al-Kashshaf 3/178. (3) Meaning: it is not problematic. Al-Lisan (khayl). (4) I'rab al-Qur'an 3/238. (5) Al-Sab'ah p. 494, and al-Taysir p. 171, and al-Nashr 2/208-209 without mentioning the reading of Ibn Muhaysin, Shaybah, and Humayd. (6) Al-Wasit 3/400. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/453. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 4/289 without attribution. (9) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/253.

सूरह अल-क़सस: आयत 36 - 42 284

और समुद्र में एक टुकड़ा, और पश्चिम में एक टुकड़ा (1), और जो कोई भी उसमें कुछ भी करता था वह नष्ट हो गया (2)। और अल्लाह इसकी सच्चाई को सबसे अच्छी तरह जानता है। {और वास्तव में, मुझे लगता है कि वह झूठों में से एक है।} यहाँ संदेह का अर्थ शंका है, इसलिए उसने शंका के कारण कुफ़्र किया; क्योंकि उसने ऐसे प्रमाण देखे थे जो किसी विवेकशील (4) व्यक्ति के लिए संदिग्ध (3) नहीं होंगे। अल्लाह तआला का कथन: {और उसने अहंकार किया} अर्थात्: वह अभिमानी हो गया {वह और उसकी सेना} अर्थात्: मूसा पर विश्वास करने के विरुद्ध। {बिना किसी अधिकार के धरती में} अर्थात्: आक्रामकता के माध्यम से, अर्थात्: उसके पास मूसा द्वारा लाए गए संदेश को झुठलाने के लिए कोई तर्क नहीं था। {और उन्होंने सोचा कि वे हमारी ओर नहीं लौटाए जाएंगे} अर्थात्: उन्होंने कल्पना की कि कोई पुनरुत्थान और कोई दोबारा उठना नहीं है। नाफ़ेह, इब्न मुहयसिन, शैबह, हुमैद, याकूब, हम्ज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: "ला यरजी'ऊन" 'या' पर ज़बर और 'जीम' के नीचे ज़ेर के साथ कर्तावाच्य के रूप में। बाकी लोगों ने पढ़ा: "युरजा'ऊन" कर्मवाच्य के रूप में। यह अबू उबैद की पसंद है, और पहला अबू हातिम की पसंद है (5)। {तो हमने उसे और उसकी सेना को पकड़ लिया} और वे बीस लाख छह लाख थे। {और हमने उन्हें समुद्र में फेंक दिया} अर्थात्: हमने उन्हें खारे समुद्र में फेंक दिया (6)। कतादह ने कहा: मिस्र के पीछे एक समुद्र जिसे ईसाफ़ कहा जाता है, अल्लाह ने उन्हें उसमें डुबो दिया (7)। वहब और अल-सुद्दी ने कहा: वह स्थान जहाँ अल्लाह ने उन्हें डुबोया था, अल-कुलज़ुम के क्षेत्र में है, जिसे बह्र मुरैराह कहा जाता है, और वह आज भी क्रोधित है। मुक़ातिल ने कहा: उनका तात्पर्य नील नदी से है। और यह कमज़ोर मत है, और प्रसिद्ध पहला वाला है (8)। {तो देखिये} ऐ मुहम्मद {अधर्मियों का अंत कैसा रहा} अर्थात्: उनके मामले का अंत। {और हमने उन्हें इमाम बना दिया} अर्थात्: हमने उन्हें ऐसे नेता बना दिया जिनका कुफ़्र (9) में अनुसरण किया जाता है, तो उन पर होगा...

(1) प्रतियों में: अल-ग़र्ब। और स्थापित स्रोतों से है। (2) अरैस अल-मजालिस पृ. 192, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/446, और ज़ाद अल-मसीर 6/223, और अल-कश्शाफ़ 3/178। (3) अर्थात्: कोई समस्या नहीं है। अल-लिसान (खैल)। (4) इ'राब अल-कुरआन 3/238। (5) अल-सबअह पृ. 494, और अल-तयसीर पृ. 171, और अल-नश्र 2/208-209 इब्न मुहयसिन, शैबह और हुमैद के पाठ का उल्लेख किए बिना। (6) अल-वसीत 3/400। (7) अल-नुकत वल-उयून 4/453। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/289 बिना किसी श्रेय के। (9) अल-नुकत वल-उयून 4/253।

سورة القصص: آیات ۳۶ - ۴۲ ۲۸۴

اور سمندر میں ایک ٹکڑا، اور مغرب میں ایک ٹکڑا (۱)، اور جس کسی نے اس میں کچھ بھی کیا وہ ہلاک ہو گیا (۲)۔ اور اللہ ہی اس کی حقیقت کو بہتر جانتا ہے۔ ﴿وَإِنِّي لَأَظُنُّهُ مِنَ الْكَذِبِينَ﴾ (اور میں یقیناً اسے جھوٹوں میں سے سمجھتا ہوں)۔ یہاں ظن سے مراد شک ہے، چنانچہ اس نے شک کی بنیاد پر کفر کیا؛ اس لیے کہ اس نے ایسے دلائل دیکھ لیے تھے جو کسی صاحبِ فطرت (۴) پر مشتبہ (۳) نہیں ہو سکتے تھے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاسْتَكْبَرَ﴾ یعنی: اس نے تکبر کیا ﴿هُوَ وَجُنُودُهُ﴾ یعنی: موسیٰ پر ایمان لانے سے۔ ﴿فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ﴾ یعنی: سرکشی کے ساتھ، یعنی: اس کے پاس موسیٰ کی لائی ہوئی باتوں کو رد کرنے کے لیے کوئی دلیل نہ تھی۔ ﴿وَظَنُّوا أَنَّهُمْ إِلَيْنَا لَا يُرْجَعُونَ﴾ یعنی: انہوں نے وہم کر لیا کہ کوئی لوٹنا اور دوبارہ جی اٹھنا نہیں ہے۔ نافع، ابن محیصن، شیبہ، حمید، یعقوب، حمزہ اور کسائی نے "لَا يَرْجِعُونَ" 'یا' کے زبر اور 'جیم' کے زیر کے ساتھ معروف پڑھا ہے۔ باقیوں نے "يُرْجَعُونَ" مجہول پڑھا ہے۔ اور یہ ابو عبید کا اختیار کردہ ہے، جبکہ پہلا ابو حاتم کا اختیار کردہ ہے (۵)۔ ﴿فَأَخَذْنَاهُ وَجُنُودَهُ﴾ اور وہ بیس لاکھ چھ لاکھ تھے۔ ﴿فَنَبَذْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ﴾ یعنی: ہم نے انہیں نمکین سمندر میں پھینک دیا (۶)۔ قتادہ نے کہا: مصر کے پیچھے ایک سمندر جسے اساف کہا جاتا ہے، اللہ نے انہیں اس میں غرق کر دیا (۷)۔ وہب اور سدی نے کہا: جس جگہ اللہ نے انہیں غرق کیا وہ قلزم کی جانب ہے جسے بطن مریرہ کہا جاتا ہے، اور وہ آج تک غضبناک ہے۔ مقاتل نے کہا: اس سے مراد دریائے نیل ہے۔ اور یہ قول ضعیف ہے، اور مشہور پہلا ہی ہے (۸)۔ ﴿فَانظُرْ﴾ اے محمد ﴿كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الظَّالِمِينَ﴾ یعنی: ان کے معاملے کا انجام۔ ﴿وَجَعَلْنَاهُمْ أَئِمَّةً﴾ یعنی: ہم نے انہیں ایسے پیشوا بنا دیا جن کی کفر (۹) میں پیروی کی جاتی ہے، تو ان پر ہو گا...

(۱) نسخوں میں: الغرب۔ اور ثابت شدہ مآخذ سے ہے۔ (۲) عرائس المجالس ص ۱۹۲، اور تفسیر البغوی ۳/ ۴۴۶، اور زاد المسیر ۶/ ۲۲۳، اور الکشاف ۳/ ۱۷۸۔ (۳) یعنی: کوئی الجھن نہیں ہوتی۔ اللسان (خیل)۔ (۴) إعراب القرآن ۳/ ۲۳۸۔ (۵) السبعۃ ص ۴۹۴، والتیسیر ص ۱۷۱، والنشر ۲/ ۲۰۸ - ۲۰۹ ابن محیصن، شیبہ اور حمید کی قرأت کے ذکر کے بغیر۔ (۶) الوسیط ۳/ ۴۰۰۔ (۷) النکت والعیون ۴/ ۴۵۳۔ (۸) المحرر الوجیز ۴/ ۲۸۹ بغیر کسی نسبت کے۔ (۹) النکت والعیون ۴/ ۲۵۳۔

285 Surah Al-Qasas: Verses 36 - 42

Their burden and the burden of those who followed them, so that their punishment would be greater. It was said: Allah made the leaders of his people the chiefs of the lowliest among them, so they call [them] to Hell. And it was said: [they are] leaders followed by those who take heed, and through whom people of insight learn lessons. {They invite to the Fire} (1) meaning: to the deeds of the people of the Fire, {and on the Day of Resurrection they will not be helped}.

{And We caused a curse to follow them in this world} meaning: We commanded [Our] servants to curse them, so whoever mentions them, curses them. And it was said: meaning We made the curse binding upon them, i.e., being far removed from goodness. {And on the Day of Resurrection they will be among the despised [Al-Maqbuheen]} meaning: among the destroyed and loathed. This was stated by Ibn Kaysan and Abu Ubaydah (2). Ibn Abbas said: [they are] those whose appearance is disfigured with black faces and blue eyes. And it was said: among the distanced ones (3). It is said: 'May Allah qabbahahu' (despise him), meaning: may He strip him of all goodness; and 'qabbahahu' and 'qabbahahu' [doubled] if He made him ugly. Abu Amr said: 'I qabahtu his face' (with light pronunciation) means: I made it ugly (4); the poet said:

May Allah despise all of the Barajim... and despise Yarbu' and despise Darim (5)

And 'Yawman' (a Day) is in the accusative case (mansub) as it is carried over the place of {in this world}, and the conjunction was omitted in His saying: {among the despised} just as it was omitted in His saying: {They will say, 'Three, their fourth is their dog'} [Al-Kahf: 22]. It is also permissible for the governing agent (amil) of 'Yawm' to be implied, indicated by His saying: {they are among the despised}, making it like His saying: {The Day they see the angels - no good tidings will there be that Day for the criminals} [Al-Furqan: 22]. It is also permissible for the governing agent of 'Yawm' to be His saying: {they are among the despised} even if the adverbial phrase comes before it. And it is permissible for it to be an object (maf'ul) in an expanded sense, as if He said: And We caused a curse to follow them in this world [and] on the Day of Resurrection (6).

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/ 253 - 254. (2) In Majaz al-Qur'an 2/ 106, and mentioned by Abu al-Layth in his Tafsir 2/ 518 without attribution. (3) Tafsir al-Baghawi 3/ 447. The second view is in Zad al-Masir 6/ 224, and al-Kashshaf 3/ 181. (4) Tahdhib al-Lugha 4/

75, and attributed the first view to Abu Zayd. (5) Its speaker is Imru' al-Qays, and it is in his Diwan p. 130, and in it: 'wa 'affara Darima'. Its commentator said: The Barajim, Yarbu', and Darim are tribes of Tamim. (6) Al-Bayan 2/ 223 - 224, and Mushkil I'rab al-Qur'an 2/ 545 - 546 similarly.

२८५ सूरा अल-क़सस: आयतें ३६ - ४२

उनका बोझ और उनका बोझ जिन्होंने उनका अनुसरण किया, ताकि उनकी सज़ा और अधिक हो। कहा गया है: अल्लाह ने उसकी क़ौम के प्रमुखों को उनमें से नीच लोगों का सरदार बना दिया, तो वे [उन्हें] नर्क की ओर बुलाते हैं। और यह भी कहा गया है: [वे] ऐसे मार्गदर्शक हैं जिनका अनुसरण वे करते हैं जो शिक्षा लेते हैं और जिनके माध्यम से अंतर्दृष्टि वाले लोग सबक सीखते हैं। {वे आग (नर्क) की ओर बुलाते हैं} (१) अर्थात्: नर्क वालों के कर्मों की ओर, {और क़यामत के दिन उनकी मदद नहीं की जाएगी}।

{और हमने इस दुनिया में उनके पीछे फिटकार (लानत) लगा दी} अर्थात्: हमने अपने बंदों को उन्हें धिक्कारने का आदेश दिया, इसलिए जो कोई भी उनका उल्लेख करता है, उन्हें धिक्कारता है। और यह भी कहा गया है: अर्थात् हमने लानत को उन पर अनिवार्य कर दिया, यानी भलाई से दूरी। {और क़यामत के दिन वे धिक्कृतों [अल-मक़बूहीन] में से होंगे} अर्थात्: नष्ट किए गए और घृणित लोगों में से। यह इब्न कैसान और अबू उबैदा (२) ने कहा था। इब्न अब्बास ने कहा: [वे] वे लोग हैं जिनका रूप काले चेहरों और नीली आँखों से विकृत कर दिया गया है। और यह भी कहा गया है: दूर किए गए लोगों में से (३)। कहा जाता है: 'क़ब्बहाहुल्लाह' (अल्लाह उसे धिक्कारे), जिसका अर्थ है: उसे हर भलाई से वंचित कर दे; और 'क़ब्बहा' तब जब उसने उसे बदसूरत बना दिया। अबू अम्र ने कहा: 'क़बह्तु वज्हहु' (हल्के उच्चारण के साथ) का अर्थ है: मैंने उसे बदसूरत बना दिया (४); कवि ने कहा है:

अल्लाह सभी 'बराजिम' को धिक्कारे... और 'यरबू' को धिक्कारे और 'दारिम' को धिक्कारे (५)

और 'यौमन' (एक दिन) 'इस दुनिया में' के स्थान पर होने के कारण कर्म कारक (मंसूब) में है, और उनके कथन: {धिक्कृतों में से} में संयोजक शब्द का लोप कर दिया गया है, जैसे उनके कथन में लोप किया गया था: {वे कहेंगे, 'तीन, उनका चौथा उनका कुत्ता है'} [अल-कहफ़: २२]। यह भी संभव है कि 'यौम' का संचालक (आमिल) गुप्त हो, जो उनके कथन: {वे धिक्कृतों में से हैं} द्वारा इंगित किया गया है, तो यह उनके कथन की तरह होगा: {जिस दिन वे फ़रिश्तों को देखेंगे - उस दिन अपराधियों के लिए कोई शुभ समाचार नहीं होगा} [अल-फ़ुरक़ान: २२]। यह भी संभव है कि 'यौम' का संचालक उनका कथन: {वे धिक्कृतों में से हैं} हो, भले ही क्रिया विशेषण वाक्यांश पहले आता हो। और यह भी

संभव है कि यह विस्तृत अर्थ में एक कर्म (मफ़ऊल) हो, जैसे कि उन्होंने कहा हो: और हमने इस दुनिया में [और] क़यामत के दिन उनके पीछे लानत लगा दी (६)।

---

(१) अल-नुकत वल-उयून ४/ २५३ - २५४। (२) मजाज़ अल-क़ुरआन २/ १०६ में, और अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर २/ ५१८ में बिना श्रेय के इसका उल्लेख किया है। (३) तफ़सीर अल-बग़वी ३/ ४४७। दूसरा विचार ज़ाद अल-मसीर ६/ २२४ और अल-कश्शाफ़ ३/ १८१ में है। (४) तहज़ीब अल-लुग़ा ४/ ७५, और पहले विचार का श्रेय अबू ज़ैद को दिया। (५) इसके कहने वाले इम्रुल क़ैस हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ १३० में है, और इसमें: 'व अफ़्फ़रा दारिमा' है। इसके व्याख्याकार ने कहा: बराजिम, यरबू और दारिम तमीम के कबीले हैं। (६) अल-बयान २/ २२३ - २२४, और मुश्किल एराब अल-क़ुरआन २/ ५४५ - ५४६ में इसी तरह है।

۲۸۵ سورة القصص: آیات ۳٦ - ٤۲

ان کا بوجھ اور ان کا بوجھ جنہوں نے ان کی پیروی کی تاکہ ان کا عذاب زیادہ ہو۔ اور کہا گیا: اللہ نے اس کی قوم کے اشرافیہ کو ان کے نچلے درجے کے لوگوں کا سردار بنا دیا، پس وہ جہنم کی طرف بلاتے ہیں۔ اور کہا گیا: وہ ایسے ائمہ (پیشوا) ہیں جن کی وہ لوگ پیروی کرتے ہیں جو عبرت پکڑنے والے ہیں اور جن سے بصیرت والے لوگ نصیحت حاصل کرتے ہیں۔ ﴿يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ﴾ یعنی: اہل دوزخ کے عمل کی طرف (۱) ﴿وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ لَا يُنصَرُونَ﴾۔

﴿وَأَتْبَعْنَاهُمْ فِي هَذِهِ الدُّنْيَا لَعْنَةً﴾ یعنی: ہم نے بندوں کو حکم دیا کہ ان پر لعنت کریں، پس جو بھی ان کا ذکر کرتا ہے وہ ان پر لعنت بھیجتا ہے۔ اور کہا گیا: یعنی ہم نے ان پر لعنت کو لازم کر دیا، یعنی خیر سے دوری۔ ﴿وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ هُم مِّنَ الْمَقْبُوحِينَ﴾ یعنی: ہلاک ہونے والے اور ناپسندیدہ لوگوں میں سے۔ یہ قول ابن کیسان اور ابو عبیدہ کا ہے (۲)۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: سیاہ چہروں اور نیلی آنکھوں کے ساتھ بگڑی ہوئی صورتوں والے۔ اور کہا گیا: دور کیے گئے لوگوں میں سے (۳)۔ کہا جاتا ہے: 'قَبَحَهُ الله' یعنی: اسے ہر خیر سے محروم کر دیا، اور 'قَبَّحَهُ' (تشدید کے ساتھ) جب اسے بدصورت بنا دیا۔ ابو عمرو نے کہا: 'قَبَحْتُ وجهَه' (تخفیف کے ساتھ) کا معنی ہے: میں نے اسے بدصورت پایا (٤)؛ شاعر نے کہا:

خبردار! اللہ تمام براجم پر لعنت کرے... اور یربوع پر لعنت کرے اور دارم پر لعنت کرے (٥)

اور 'يوماً' منصوب ہے ﴿فِي هَذِهِ الدُّنْيَا﴾ کے محل پر حمل کی بنا پر، اور ان کے قول ﴿مِنَ الْمَقْبُوحِينَ﴾ میں حرف عطف سے استغنا برتا گیا ہے جیسا کہ ان کے قول: ﴿سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةٌ رَّابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ﴾ [الکہف: ۲۲] میں استغنا برتا گیا ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ 'یوم' میں عامل مقدر ہو جس پر ان کا قول ﴿هُم مِّنَ الْمَقْبُوحِينَ﴾ دلالت کرتا ہے، تو یہ اس قول کی طرح ہو جائے گا: ﴿يَوْمَ يَرَوْنَ الْمَلَائِكَةَ لَا

بُشۡرَىٰ يَوۡمَئِذٖ لِّلۡمُجۡرِمِينَ﴾ [الفرقان: ٢٢]۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ 'یوم' میں عامل ان کا قول ﴿هُم مِّنَ الۡمَقۡبُوحِينَ﴾ ہو اگرچہ ظرف مقدم ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ وسعت کی بنا پر مفعول ہو، گویا انہوں نے فرمایا: اور ہم نے اس دنیا میں [اور] قیامت کے دن ان کے پیچھے لعنت لگا دی (٦)۔

---

(١) النکت والعیون ٤/ ٢٥٣ - ٢٥٤۔ (٢) مجاز القرآن ٢/ ١٠٦ میں، اور ابو اللیث نے اپنی تفسیر ٢/ ٥١٨ میں بغیر نسبت کے اسے ذکر کیا ہے۔ (٣) تفسیر البغوی ٣/ ٤٤٧۔ اور دوسرا قول زاد المسیر ٦/ ٢٢٤، اور الکشاف ٣/ ١٨١ میں ہے۔ (٤) تہذیب اللغۃ ٤/ ٧٥، اور پہلے قول کی نسبت ابو زید کی طرف کی گئی ہے۔ (٥) اس کے قائل امرا القیس ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ١٣٠ میں ہے، اور اس میں: 'وعفَّر دارما' ہے۔ اس کے شارح نے کہا: البراجم، یربوع اور دارم بنو تمیم کے قبائل ہیں۔ (٦) البیان ٢/ ٢٢٣ - ٢٢٤، اور مشکل اعراب القرآن ٢/ ٥٤٥ - ٥٤٦ اسی طرح ہے۔

286 | Surah al-Qasas: Ayah 43

Allah Almighty says: {And We gave Moses the Scripture after We had destroyed the former generations, as enlightenment for the people and guidance and mercy that they might be mindful. (43)}

His words: {And We gave Moses the Scripture} mean the Torah. This was said by Qatadah. Yahya ibn Sallam said: It is the first book - meaning the Torah - in which the obligatory duties, limits, and laws were revealed. It is also said: The "Scripture" here refers to six of the "Seven Oft-Repeated" (al-Mathani al-Sab'a) that Allah revealed to His Messenger Muhammad ﷺ. This was stated by Ibn Abbas and reported as a Marfu' tradition (attributed to the Prophet) (1). {after We had destroyed the former generations} Abu Sa'id al-Khudri said: The Prophet ﷺ said: "Allah has not destroyed any people, generation, nation, or town with punishment from heaven or earth since He revealed the Torah to Moses, except for the town whose people were transformed into apes. Have you not seen the words of Allah Almighty: {And We gave Moses the Scripture after We had destroyed the former generations}?" (2) This means after the people of Noah, 'Ad, and Thamud (3). It is also said to mean after We drowned Pharaoh and his people and caused the earth to swallow Qarun.

{as enlightenment for the people} means We gave him the Scripture as insights, so that they might see clearly. {and guidance} meaning from misguidance for those who act upon it. {and mercy} for those who believe in it (4). {that they might be mindful} meaning that they might remember this blessing and remain steadfast in their faith in this world, and trust in their reward in the Hereafter (5).

---

(1) We have not found it as a Marfu' report. It was recorded by Abd al-Razzaq in his 'Musannaf' (2609), and in his Tafsir (1/350), Abu Ubayd in 'Fada'il al-Qur'an' (p. 118), al-Tabari in his Tafsir (14/114-115), al-Hakim (2/257), and others as a Mawquf report (attributed to a companion) from Ibn Abbas. (2) Recorded by al-Bazzar in 'Kashf al-Astar' (2248) and al-Hakim (2/408) from Abu Sa'id al-Khudri as Marfu'. Al-Bazzar also recorded it (2247), al-Tabari (18/259), and Ibn Abi Hatim in his Tafsir (16928) from Abu Sa'id al-Khudri as Mawquf. From the beginning of the verse to this point is from 'al-Nukat wa al-'Uyun' (2/254). (3) Tafsir Abi al-Layth (2/518), Tafsir al-Baghawi (3/447), and Zad al-Masir (6/224). (4) Al-Wasit (3/400) and Tafsir al-Baghawi (3/447). (5) Al-Nukat wa al-'Uyun (4/255).

पृष्ठ २८६ | सूरा अल-क़सस: आयत ४३

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और बेशक हमने मूसा को किताब (तौरात) प्रदान की, इसके बाद कि हमने पिछली पीढ़ियों को नष्ट कर दिया था, लोगों के लिए अंतर्दृष्टि, मार्गदर्शन और दया बनाकर ताकि वे शिक्षा ग्रहण करें। (४३)}

अल्लाह का कथन: {और बेशक हमने मूसा को किताब प्रदान की} से तात्पर्य तौरात है। यह क़तादा ने कहा है। यहया बिन सलाम ने कहा: यह पहली किताब है - यानी तौरात - जिसमें अनिवार्य कर्तव्य, सीमाएं और कानून अवतरित हुए। यह भी कहा गया है: यहाँ 'किताब' से मुराद उन सात 'मथानी' (बार-बार दोहराई जाने वाली आयतें) में से छह हैं जो अल्लाह ने अपने रसूल मुहम्मद ﷺ पर उतारीं। यह इब्न अब्बास ने कहा और इसे मरफ़ू(पैगंबर से संबंधित) रिवायत के रूप में वर्णित किया गया है (१)। {इसके बाद कि हमने पिछली पीढ़ियों को नष्ट कर दिया था} अबू सईद अल-खुद़री ने कहा: पैगंबर ﷺ ने फ़रमाया: "अल्लाह ने किसी भी क़ौम, पीढ़ी, उम्मत या बस्ती वालों को आसमान या ज़मीन के अज़ाब से हलाक नहीं किया जब से उसने मूसा पर तौरात नाज़िल की, सिवाय उस बस्ती के जिसके लोग बंदर बना दिए गए थे। क्या तुमने अल्लाह तआला का यह फ़रमान नहीं देखा: {और बेशक हमने मूसा को किताब प्रदान की, इसके बाद कि हमने पिछली पीढ़ियों को नष्ट कर दिया था}?" (२) यानी नूह, आद और समूद की क़ौम के बाद (३)। यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ है फ़िरऔन और उसकी क़ौम को डुबाने और क़ारून को ज़मीन में धँसाने के बाद।

{लोगों के लिए अंतर्दृष्टि} यानी हमने उसे किताब अंतर्दृष्टि के रूप में दी ताकि वे देख सकें और समझ सकें। {और मार्गदर्शन} यानी गुमराही से बचाव उन लोगों के लिए जो उस पर अमल करें। {और दया} उन लोगों के लिए जो उस पर ईमान लाएँ(४)। {ताकि वे शिक्षा ग्रहण करें} यानी वे इस नेमत को याद करें और दुनिया में अपने ईमान पर क़ायम रहें और आख़िरत में अपने सवाब पर भरोसा रखें (५)।

---

(१) हमें यह मरफ़ू रिवायत के रूप में नहीं मिला। इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी 'मुसन्नफ़' (२६०९) और अपनी तफ़सीर (१/३५०) में, अबू उबैद ने 'फ़ज़ाइल अल-क़ुरान' (पृ. ११८) में, अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर (१४/११४-११५) में, अल-हाकिम (२/२५७) और अन्य ने इब्न अब्बास से मौक़ूफ़ रिवायत के रूप में उद्धृत किया है। (२) इसे अल-बज़्ज़ार ने 'कश्फ़ अल-अस्तर' (२२४८) में और अल-हाकिम (२/४०८) ने अबू सईद अल-खुद़री से मरफ़ू रिवायत के रूप में दर्ज किया है। अल-बज़्ज़ार (२२४७), अल-तबरी (१८/२५९) और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (१६९२८) में इसे अबू

सईद अल-खुद़री से मौक़ूफ़ रिवायत के रूप में दर्ज किया है। आयत की शुरुआत से यहाँ तक का हिस्सा 'अल-नुकत वल-उयून' (२/२५४) से है। (३) तफ़सीर अबी अल-लैथ (२/५१८), तफ़सीर अल-बगवी (३/४४७), और ज़ाद अल-मसीर (६/२२४)। (४) अल-वसीत (३/४००), और तफ़सीर अल-बगवी (३/४४७)। (५) अल-नुकत वल-उयून (४/२५५)।

صفحہ ۲۸۶ | سورة القصص: آیت ۴۳

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِ مَا أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ الْأُولَى بَصَائِرَ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَرَحْمَةً لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ ٤٣﴾ ترجمہ: "اور یقیناً ہم نے موسیٰ کو کتاب عطا کی اس کے بعد کہ ہم پہلی نسلوں کو ہلاک کر چکے تھے، لوگوں کے لیے بصیرت، ہدایت اور رحمت بنا کر تاکہ وہ نصیحت حاصل کریں۔"

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ﴾ یعنی تورات۔ یہ قتادہ نے کہا ہے۔ یحییٰ بن سلام نے کہا: یہ پہلی کتاب ہے - یعنی تورات - جس میں فرائض، حدود اور احکام نازل ہوئے۔ اور کہا گیا ہے کہ یہاں 'کتاب' سے مراد ان سات مثانی میں سے چھ ہیں جو اللہ نے اپنے رسول محمد ﷺ پر نازل کیں۔ یہ ابن عباس نے کہا اور اسے مرفوعاً روایت کیا گیا ہے (۱)۔ ﴿مِنْ بَعْدِ مَا أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ الْأُولَى﴾ ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کہتے ہیں: نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اللہ نے کسی قوم، نسل، امت یا بستی والوں کو آسمان یا زمین کے عذاب سے ہلاک نہیں کیا جب سے اس نے موسیٰ پر تورات نازل کی، سوائے اس بستی کے جسے بندر بنا دیا گیا تھا۔ کیا تم نے اللہ تعالیٰ کا یہ قول نہیں دیکھا: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِ مَا أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ الْأُولَى﴾؟" (۲) یعنی قومِ نوح، عاد اور ثمود کے بعد (۳)۔ اور کہا گیا ہے کہ اس سے مراد فرعون اور اس کی قوم کے غرق ہونے اور قارون کے زمین میں دھنسنے کے بعد کا وقت ہے۔

﴿بَصَائِرَ لِلنَّاسِ﴾ یعنی ہم نے اسے کتاب بصیرت بنا کر دی تاکہ وہ دیکھ سکیں اور سمجھ سکیں۔ ﴿وَهُدًى﴾ یعنی گمراہی سے بچانے والی ہدایت ان کے لیے جو اس پر عمل کریں۔ ﴿وَرَحْمَةً﴾ ان کے لیے جو اس پر ایمان لائیں (۴)۔ ﴿لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ﴾ یعنی تاکہ وہ اس نعمت کو یاد کریں اور دنیا میں اپنے ایمان پر قائم رہیں اور آخرت میں اپنے ثواب پر بھروسہ رکھیں (۵)۔

(۱) ہمیں یہ مرفوعاً نہیں ملی، اسے عبدالرزاق نے اپنی مصنف (۲۶۰۹) اور اپنی تفسیر (۱/ ۳۵۰) میں، ابو عبید نے فضائل القرآن ص ۱۱۸ میں، طبری نے اپنی تفسیر (۱۴/ ۱۱۴-۱۱۵) میں، حاکم نے (۲/ ۲۵۷) اور دوسروں نے ابن عباس سے موقوفاً روایت کیا ہے۔ (۲) اسے بزار نے 'کشف الاستار' (۲۲۴۸) میں اور حاکم نے (۲/ ۴۰۸) میں ابو سعید خدری سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ اور بزار نے (۲۲۴۷)، طبری نے (۱۸/ ۲۵۹) اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۶۹۲۸) میں اسے ابو سعید خدری سے موقوفاً روایت کیا ہے۔ اور آیت کے آغاز سے اس مقام تک کا حصہ 'النکت والعیون' (۲/ ۲۵۴) سے ماخوذ ہے۔ (۳) تفسیر ابی اللیث (۲/ ۵۱۸)، تفسیر بغوی (۳/ ۴۴۷) اور زاد المسیر (۶/ ۲۲۴)۔ (۴) الوسیط (۳/ ۴۰۰) اور تفسیر بغوی (۳/ ۴۴۷)۔ (۵) النکت والعیون (۴/ ۲۵۵)۔

Surah Al-Qasas: Verses 44-45 287

Allah the Almighty says: {And you were not on the western side when We decreed to Moses the command, and you were not among the witnesses [44]. But We produced generations, and long was the duration that passed over them. And you were not a dweller among the people of Madyan, reciting Our verses to them, but We were sending [messengers] [45].}

His saying: {And you were not} means: You were not, O Muhammad, {on the western side}, meaning: on the side of the western mountain (1); the poet said: He who gave guidance gave to the Prophet A light that adorns the western pulpit

{When We decreed to Moses the command}, when We commissioned him with Our commands and prohibitions, and bound him to Our covenant (2). It was also said: that is, when We decreed your matter to Moses and mentioned you with good mention. Ibn Abbas said: {When We decreed}, meaning: We informed that the nation of Muhammad is the best of nations. {And you were not among the witnesses}, meaning: among those present (3).

His saying: {But We produced generations}, meaning: after Moses, {and long was the duration that passed over them}, until they forgot the remembrance of Allah, i.e., His covenant and His command (4). Its parallel is {Then the term was prolonged for them and their hearts became hardened}. This apparently necessitates that mention of our Prophet, peace and blessings be upon him, occurred at that time, and that Allah would send him, but the period was long, and hardness prevailed, so the people forgot that. It was also said: We gave Moses the Book and took covenants from his people, then a long time passed and they disbelieved, so We sent Muhammad as a renewer of the religion and a caller of creation to it.

And His saying: {And you were not a dweller among the people of Madyan}, meaning: residing as Moses and Shuaib resided among them (5). Al-Ajjaj said (6):

---

(1) Tafsir al-Baghawi 3/447. (2) Majma' al-Bayan 9/300 similarly. (3) Tafsir al-Baghawi 3/447. (4) Zad al-Masir 6/225. (5) Tafsir al-Baghawi 3/447. (6) In his Diwan p. 303.

सूरह अल-क़सस: आयतें 44-45 287

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और आप (ऐ मुहम्मद) उस समय पश्चिमी किनारे पर नहीं थे जब हमने मूसा को आदेश सुनाया था और न आप गवाहों में से थे [44]। लेकिन हमने कई पीढ़ियाँ पैदा कीं, और उन पर लंबा समय बीत गया। और आप मदयन वालों के बीच नहीं रहते थे कि उन्हें हमारी आयतें सुनाते, बल्कि हम ही रसूल भेजने वाले थे [45]।}

अल्लाह का कहना: {और आप नहीं थे} यानी: ऐ मुहम्मद, आप नहीं थे {पश्चिमी किनारे पर}, यानी: पश्चिमी पहाड़ की ओर (1); कवि ने कहा: उसने जिसने हिदायत दी, नबी को अता किया एक नूर जो पश्चिमी मिम्बर को सुशोभित करता है

{जब हमने मूसा को आदेश सुनाया}, जब हमने उन्हें अपने आदेश और निषेध सौंपे, और उन्हें हमारे वादे के लिए बाध्य किया (2)। और यह भी कहा गया है: यानी जब हमने मूसा के सामने आपके मामले का फैसला किया और आपका अच्छे शब्दों में ज़िक्र किया। इब्न अब्बास ने कहा: {जब हमने सुनाया} यानी: हमने सूचित किया कि मुहम्मद की उम्मत सबसे अच्छी उम्मत है। {और न आप गवाहों में से थे}, यानी: उपस्थित लोगों में से (3)।

अल्लाह का कहना: {लेकिन हमने कई पीढ़ियाँ पैदा कीं}, यानी: मूसा के बाद, {और उन पर लंबा समय बीत गया}, यहाँ तक कि वे अल्लाह की याद, यानी उसके वादे और उसके आदेश को भूल गए (4)। इसी के समान है: {फिर उन पर समय लंबा बीत गया तो उनके दिल कठोर हो गए}। ज़ाहिर तौर पर यह इस बात को अनिवार्य करता है कि हमारे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का ज़िक्र उस समय हुआ था, और यह कि अल्लाह उन्हें भेजेगा, लेकिन अवधि लंबी हो गई, और कठोरता छा गई, तो लोग उसे भूल गए। और यह भी कहा गया है: हमने मूसा को किताब दी और उनकी क़ौम से वादे लिए, फिर लंबा समय बीत गया और उन्होंने कुफ़्र किया, तो हमने मुहम्मद को दीन के नवीनीकरण और सृष्टि को उसकी ओर बुलाने के लिए भेजा।

और उसका कहना: {और आप मदयन वालों के बीच नहीं रहते थे}, यानी: मूसा और शुऐब की तरह उनके बीच निवास नहीं कर रहे थे (5)। अल-अज्जाज ने कहा (6):

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 3/447। (2) मजमा अल-बयान 9/300 इसी तरह। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 3/447। (4) ज़ाद अल-मसीर 6/225। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 3/447। (6) उनके दीवान में पृ. 303।

سورہ القصص: آیات 44-45 287

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور آپ (اے محمد) اس وقت مغربی جانب موجود نہ تھے جب ہم نے موسیٰ کو حکم (نبوت) پہنچایا اور نہ آپ وہاں موجود گواہوں میں سے تھے (44) لیکن ہم نے کئی نسلیں پیدا کیں جن پر لمبی مدت گزر گئی، اور نہ ہی آپ مدین کے باشندوں میں مقیم تھے کہ انہیں ہماری آیات پڑھ کر سناتے، بلکہ ہم ہی (رسول) بھیجنے والے تھے (45)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمَا كُنتَ﴾ یعنی: اے محمد آپ نہیں تھے ﴿بِجَانِبِ الْغَرْبِيِّ﴾ یعنی: مغربی پہاڑ کی جانب (1)؛ شاعر نے کہا: اس نے جس نے ہدایت عطا کی، نبی کو عطا کیا ایسا نور جو مغربی منبر کی زینت بنتا ہے

﴿إِذْ قَضَيْنَا إِلَىٰ مُوسَى الْأَمْرَ﴾ جب ہم نے انہیں اپنے اوامر و نواہی کا مکلف کیا، اور ان پر اپنا عہد لازم کیا (2)۔ اور کہا گیا ہے: یعنی جب ہم نے موسیٰ کی طرف آپ کا معاملہ طے کیا اور آپ کا ذکر خیر کیا۔ اور ابن عباس نے کہا: ﴿إِذْ قَضَيْنَا﴾ یعنی: ہم نے خبر دی کہ امتِ محمد بہترین امت ہے۔ ﴿وَمَا كُنتَ مِنَ الشَّاهِدِينَ﴾ یعنی: حاضرین میں سے (3)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَٰكِنَّا أَنشَأْنَا قُرُونًا﴾ یعنی: موسیٰ کے بعد ﴿فَتَطَاوَلَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ﴾ یہاں تک کہ وہ اللہ کی یاد یعنی اس کے عہد اور حکم کو بھول گئے (4)۔ اس کی مثال یہ ہے: ﴿پس ان پر مدت لمبی ہو گئی تو ان کے دل سخت ہو گئے﴾۔ اس کا ظاہری مطلب یہ تقاضا کرتا ہے کہ اس وقت ہمارے نبی صلی اللہ علیہ وسلم کا ذکر ہوا تھا، اور یہ کہ اللہ انہیں مبعوث فرمائے گا، لیکن مدت لمبی ہو گئی اور سنگ دلی غالب آگئی، تو لوگ اسے بھول گئے۔ اور کہا گیا ہے: ہم نے موسیٰ کو کتاب دی اور

ان کی قوم سے عہد لیے، پھر مدت لمبی ہو گئی تو انہوں نے کفر کیا، پس ہم نے محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) کو دین کی تجدید اور مخلوق کو اس کی طرف بلانے کے لیے بھیجا۔

اور اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمَا كُنتَ ثَاوِيًا فِي أَهْلِ مَدْيَنَ﴾ یعنی: موسیٰ اور شعیب کے ان کے درمیان رہنے کی طرح مقیم نہ تھے (5)۔ العجاج نے کہا (6):

---

(1) تفسیر البغوی 3/ 447۔ (2) مجمع البیان 9/ 300 اسی طرح۔ (3) تفسیر البغوی 3/ 447۔ (4) زاد المسیر 6/ 225۔ (5) تفسیر البغوی 3/ 447۔ (6) ان کے دیوان میں ص 303۔

288 Surah Al-Qasas: Verses 45 - 46

“So he stayed where the resident guest enters.” That is: the permanent guest. And His saying: {Reciting Our verses to them} means: reminding them of the promise and the threat. {But We have ever been sending messengers} means: We sent you to the people of Mecca, and gave you a Book containing these news, and had it not been for that, you would not have known them(1).

Allah Almighty says: {And you were not at the side of the mount when We called [out to Moses]. But [it is] a mercy from your Lord so you may warn a people to whom no warner had come before you that they might be reminded 46}

Allah Almighty says: {And you were not at the side of the mount when We called} means: just as you were not present at the western side when Allah sent Moses to Pharaoh, so you were not present at the side of the mount when We called Moses when he came to the appointed time with the seventy. And Abu Zur’ah bin Amr bin Jarir(2) narrated as a marfu’ report, saying: “It was called out: O nation of Muhammad, I have answered you before you called Me, and I have given to you before you asked Me.” That is His saying: {And you were not at the side of the mount when We called}. And Abu Hurairah said – and in a narration from Ibn Abbas – that Allah said: “O nation of Muhammad, I have answered you before you called Me, and I have given to you before you asked Me, and I have forgiven you before you sought My forgiveness, and I have had mercy on you before you sought My mercy”(3). Wahb said: That is because when Allah mentioned the virtue of Muhammad and his nation to Moses, he said: O Lord, show them to me. Allah said: “You will not..."

(1) Tafsir Al-Baghawi 3/447-448. (2) In the manuscripts: Amr bin Dinar, and the correction is from the sources. (3) Narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/91 from the path of Sufyan al-Thawri, and al-Tabari 8/262 from the path of Yahya bin Isa, both from al-A'mash, from Ali bin Mudrik, from Abu Zur’ah bin Amr. And al-Nasa'i narrated it in al-Kubra (11318), and al-Tabari 8/262, and Ibn Abi Hatim in his Tafsir (16946), and al-Hakim 2/408 from the path of Hamza al-Zayyat, from al-A'mash, from Ali bin Mudrik, from Abu Zur’ah, from Abu Hurairah. And al-Daraqutni mentioned it in al-Ilal 8/291 and said: on the authority of Abu Zur’ah as his words, and it is more correct. We say: the narration of Ibn Abbas was mentioned by al-Razi in his Tafsir 24/257.

288 सूरह अल-क़सस: आयतें 45 - 46

“वह वहीं ठहर गया जहाँ निवासी अतिथि प्रवेश करता है।” अर्थात: स्थायी अतिथि। और उनका कथन: {उनके सामने हमारी आयतें पढ़ते हुए} अर्थात: उन्हें वादे और चेतावनी की याद दिलाना। {लेकिन हम तो रसूल भेजने वाले थे} अर्थात: हमने आपको मक्का के लोगों के पास भेजा, और आपको एक किताब दी जिसमें ये खबरें हैं, और यदि ऐसा न होता तो आप उन्हें न जानते होते (1)।

अल्लाह तआला का कथन: {और आप तूर (पहाड़) के किनारे नहीं थे जब हमने पुकारा था, लेकिन यह आपके रब की ओर से एक रहमत है ताकि आप उन लोगों को डराएँ जिनके पास आपसे पहले कोई डराने वाला नहीं आया, ताकि वे नसीहत हासिल करें 46}

अल्लाह तआला का कथन: {और आप तूर के किनारे नहीं थे जब हमने पुकारा} अर्थात: जिस प्रकार आप पश्चिमी स्थान के किनारे उपस्थित नहीं थे जब अल्लाह ने मूसा को फ़िरौन के पास भेजा था, उसी प्रकार आप तूर के किनारे उपस्थित नहीं थे जब हमने मूसा को पुकारा जब वह सत्तर के साथ नियुक्त समय पर आए थे। और अबू ज़ुरआ बिन अम्र बिन जरीर (2) ने इसे मरफ़ू (पैगंबर से संबंधित) रिवायत किया है, उन्होंने कहा: “पुकारा गया: ऐ मुहम्मद की उम्मत, मैंने तुम्हारी पुकार सुनने से पहले ही तुम्हें उत्तर दे दिया, और तुम्हारे माँगने से पहले ही तुम्हें दे दिया।” यही उनका कथन है: {और आप तूर के किनारे नहीं थे जब हमने पुकारा}। और अबू हुरैरा ने कहा - और इब्न अब्बास की एक रिवायत में - कि अल्लाह ने कहा: “ऐ मुहम्मद की उम्मत, मैंने तुम्हारी पुकार सुनने से पहले ही तुम्हें उत्तर दे दिया, और तुम्हारे माँगने से पहले ही तुम्हें दे दिया, और तुम्हारे क्षमा माँगने से पहले ही तुम्हें क्षमा कर दिया, और तुम्हारे रहम माँगने से पहले ही तुम पर रहम किया” (3)। वहब ने कहा: ऐसा इसलिए था क्योंकि जब अल्लाह ने मूसा के सामने मुहम्मद और उनकी उम्मत की फ़ज़ीलत का ज़िक्र किया, तो उन्होंने कहा: ऐ रब, मुझे उन्हें दिखा दे। तो अल्लाह ने कहा: “तुम नहीं...”

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 3/447 - 448। (2) प्रतियों में: अम्र बिन दीनार, और सुधार स्रोतों से है। (3) अब्द अल-रज्ज़ाक़ ने अपनी तफ़सीर 2/91 में सुफ़यान अल-थौरी के माध्यम से, और अल-तबरी ने 8/262 में याह्या बिन ईसा के माध्यम से इसे उद्धृत किया है, दोनों अल-अमश से, अली बिन मुद्रिक से, अबू ज़ुरआ बिन अम्र से। और अल-नसाई ने अल-कुबरा (11318) में, और अल-तबरी ने 8/262 में, और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (16946) में, और अल-हाकिम ने 2/408 में हमज़ा अल-ज़य्यात के माध्यम से, अल-अमश से, अली बिन मुद्रिक से, अबू ज़ुरआ से, अबू हुरैरा से इसे उद्धृत

किया है। और अल-दाराकुतनी ने अल-इलाल 8/291 में इसका ज़िक्र किया और कहा: अबू ज़ुरआ के अधिकार पर उनके शब्द, और यह अधिक सही है। हमने कहा: और इब्न अब्बास की रिवायत का ज़िक्र अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 24/257 में किया है।

288 سورة القصص: آیات 45 - 46

"وہ وہیں ٹھہرا جہاں مقیم مہمان داخل ہوتا ہے" یعنی: مقیم مہمان۔ اور اللہ کا فرمان: {ان پر ہماری آیات تلاوت کرتے ہوئے} یعنی: انہیں وعدے اور وعید کی یاد دہانی کرانا۔ {لیکن ہم ہی رسول بھیجنے والے تھے} یعنی: ہم نے آپ کو اہل مکہ کی طرف بھیجا، اور آپ کو ایک کتاب دی جس میں یہ خبریں ہیں، اور اگر یہ نہ ہوتا تو آپ انہیں نہ جانتے ہوتے(1)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور آپ طور کے کنارے نہیں تھے جب ہم نے پکارا، لیکن یہ آپ کے رب کی طرف سے رحمت ہے تاکہ آپ ان لوگوں کو ڈرائیں جن کے پاس آپ سے پہلے کوئی ڈرانے والا نہیں آیا، تاکہ وہ نصیحت حاصل کریں 46}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور آپ طور کے کنارے نہیں تھے جب ہم نے پکارا} یعنی: جس طرح آپ مغربی جگہ کے کنارے موجود نہیں تھے جب اللہ نے موسیٰ کو فرعون کی طرف بھیجا، اسی طرح آپ طور کے کنارے موجود نہیں تھے جب ہم نے موسیٰ کو پکارا جب وہ ستر افراد کے ساتھ مقررہ وقت پر آئے تھے۔ اور ابو زرعہ بن عمرو بن جریر(2) نے اسے مرفوعاً روایت کیا، انہوں نے کہا: "پکارا گیا: اے امت محمد، میں نے تمہارے پکارنے سے پہلے ہی تمہیں جواب دے دیا، اور تمہارے مانگنے سے پہلے ہی تمہیں عطا کر دیا"۔ یہی اللہ کا فرمان ہے: {اور آپ طور کے کنارے نہیں تھے جب ہم نے پکارا}۔ اور ابو ہریرہ نے کہا - اور ابن عباس کی ایک روایت میں ہے - کہ اللہ نے فرمایا: "اے امت محمد، میں نے تمہارے پکارنے سے پہلے ہی تمہیں جواب دے دیا، اور تمہارے مانگنے سے پہلے ہی تمہیں عطا کر دیا، اور تمہارے بخشش مانگنے سے پہلے ہی تمہیں بخش دیا، اور تمہارے رحم مانگنے سے پہلے ہی تم پر رحم کر دیا"(3)۔ وہب نے کہا: یہ اس لیے

کہ جب اللہ نے موسیٰ کے سامنے محمد اور ان کی امت کی فضیلت کا ذکر کیا تو انہوں نے کہا: اے رب، مجھے وہ دکھا دے۔ اللہ نے فرمایا: "تم ہرگز نہیں..."

(1) تفسیر البغوی 3/447 - 448۔ (2) نسخوں میں: عمرو بن دینار، اور تصحیح مصادر سے ہے۔ (3) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر 2/91 میں سفیان ثوری کے طریقے سے، اور الطبری نے 8/262 میں یحییٰ بن عیسیٰ کے طریقے سے روایت کیا، دونوں اعمش سے، علی بن مدرک سے، وہ ابو زرعہ بن عمرو سے۔ اور اسے النسائی نے الکبریٰ (11318) میں، الطبری نے 8/262 میں، ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (16946) میں، اور الحاکم نے 2/408 میں حمزہ الزیات کے طریقے سے، اعمش سے، علی بن مدرک سے، ابو زرعہ سے، انہوں نے ابوہریرہ سے روایت کیا۔ اور الدارقطنی نے اسے العلل 8/291 میں ذکر کیا اور کہا: ابو زرعہ کے قول سے، اور یہ زیادہ صحیح ہے۔ ہم نے کہا: اور ابن عباس کی روایت کا ذکر الرازی نے اپنی تفسیر 24/257 میں کیا ہے۔

289 Surah Al-Qasas: Verses 46 - 48

...reach them, and if you wish, I will call them and let you hear their voice." He said: "Yes, O Lord." Then God Almighty said: "O nation of Muhammad," and they answered from the loins of their fathers. He said: "I have answered you before you called Me." (1) The meaning of the verse based on this is: You were not by the side of the Mount when We spoke to Moses, so We called your nation and informed him of the mercy We prescribed for you and your nation until the end of the world. {But} We did that as a {mercy} from Us to you. Al-Akhfash said: "mercy" (rahmatan) is in the accusative case as a verbal noun (masdar), i.e., but We showed you mercy. Al-Zajjaj said: It is an object of purpose, i.e., He did that to you for the sake of mercy (2). Al-Nahhas said: i.e., you did not witness the stories of the prophets, nor were they recited to you, but We sent you and revealed them to you out of mercy (3). Al-Kisa'i said: It is the predicate of 'kana' (was), the estimation is: but it was a mercy. He said: It can also be in the nominative case with the meaning: it is a mercy. Al-Zajjaj said: The nominative case means: but doing that is a mercy (4). {That you may warn a people to whom no warner had come before you} meaning the Arabs, i.e., you did not witness those reports, but We revealed them to you as a mercy to those to whom you were sent; so that you may warn them with it {that they may remember}. His saying, the Almighty: {And if not that a disaster should strike them for what their hands put forth [of deeds] and they would say, "Our Lord, why did You not send us a messenger so we could have followed Your verses and been among the believers?" (47) But when the truth came to them from Us, they said, "Why was he not given like that which was given to Moses?" Did they not disbelieve in what was given to Moses before? They said, "[Two] works of magic supporting each other," and they said, "Indeed we are, in both, disbelievers." (48)} His saying, the Almighty: {And if not that [a disaster] should strike them} He means the Quraysh. And it was said: the Jews (5). {a disaster} i.e., punishment and vengeance {for what their hands put forth} of disbelief and acts of disobedience. Hands were specifically mentioned because...

(1) Tafsir Al-Baghawi 3/448, similarly. (2) I'rab al-Qur'an 3/239. Al-Akhfash's statement is in his Ma'ani al-Qur'an 2/653, and Al-Zajjaj's statement is in his Ma'ani al-Qur'an 4/147. (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 5/181. (4) I'rab al-Qur'an 3/239. (5) Zad al-Masir 6/227.

289 सूरह अल-क़सस: आयतें 46 - 48

...उन तक पहुँचें, और यदि आप चाहें, तो मैं उन्हें पुकारूँगा और आपको उनकी आवाज़ सुनाऊँगा।" उन्होंने कहा: "हाँ, हे प्रभु।" तब अल्लाह तआला ने कहा: "हे मुहम्मद की उम्मत," और उन्होंने अपने पिताओं की पीठ से उत्तर दिया। उन्होंने कहा: "मैंने तुम्हारे पुकारने से पहले ही तुम्हें उत्तर दे दिया है।" (1) इस पर आयत का अर्थ यह है: जब हमने मूसा से बात की थी, तब आप तूर (पहाड़) के किनारे नहीं थे, इसलिए हमने आपकी उम्मत को पुकारा और उन्हें उस दया के बारे में बताया जो हमने आपके और आपकी उम्मत के लिए दुनिया के अंत तक लिखी है। {लेकिन} हमने ऐसा आपकी {दया} के रूप में किया। अल-अख़फ़श ने कहा: "रहमतन" (दया) मस्तर (क्रियात्मक संज्ञा) के रूप में नसब (कर्म कारक) में है, यानी: लेकिन हमने आप पर दया की। अल-ज़ज्जाज ने कहा: यह मफ़ऊल लाहु (उद्देश्य के लिए कर्म) है, यानी: दया के लिए आपके साथ ऐसा किया (2)। अल-नहहास ने कहा: यानी, आपने नबियों की कहानियों को नहीं देखा, न ही वे आपको सुनाई गईं, बल्कि हमने आपको भेजा और दया के रूप में उन्हें आप पर अवतरित किया (3)। अल-किसाई ने कहा: यह 'काना' (था) की खबर के रूप में है, अनुमान है: लेकिन वह एक दया थी। उन्होंने कहा: रफ़ा (कर्ता कारक) के अर्थ के साथ भी संभव है: वह दया है। अल-ज़ज्जाज ने कहा: रफ़ा का अर्थ है: लेकिन ऐसा करना दया है (4)। {ताकि आप उन लोगों को चेतावनी दें जिनके पास आपसे पहले कोई चेतावनी देने वाला नहीं आया था} यानी अरब, यानी, आपने उन वृत्तांतों को नहीं देखा, लेकिन हमने उन्हें उन लोगों के लिए दया के रूप में आप पर प्रकट किया जिनके पास आपको भेजा गया था; ताकि आप उन्हें इसके द्वारा चेतावनी दें {ताकि वे याद रखें}। अल्लाह तआला का कथन: {और यदि यह बात न होती कि उन पर उनके हाथों द्वारा किए गए कार्यों के कारण कोई विपत्ति आती, तो वे कहते, "हे हमारे पालनहार, तूने हमारे पास कोई रसूल क्यों नहीं भेजा ताकि हम तेरी आयतों का पालन करते और ईमान वालों में से होते?" (47) फिर जब उनके पास हमारी ओर से सत्य आ गया, तो उन्होंने कहा, "उसे वैसा ही क्यों नहीं दिया गया जैसा मूसा को दिया गया था?" क्या उन्होंने उससे पहले इनकार नहीं किया था जो मूसा को दिया गया था? उन्होंने कहा, "[दो] जादू जो एक-दूसरे का समर्थन करते हैं," और उन्होंने कहा, "निश्चित रूप से हम दोनों के ही इनकार करने वाले हैं।" (48)} अल्लाह तआला का कथन: {और यदि [विपत्ति] उन पर न आती} इससे उनका तात्पर्य कुरैश से है। और कहा गया: यहूदी (5)। {विपत्ति} यानी: दंड और प्रतिशोध {उनके हाथों द्वारा किए गए कार्यों के कारण} कुफ़्र और अवज्ञा के कार्यों से। हाथों का विशेष रूप से उल्लेख किया गया है क्योंकि...

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 3/448, इसी तरह। (2) इ'राब अल-क़ुरान 3/239। अल-अख़फ़श का कथन उनके मानी अल-क़ुरान 2/653 में है, और अल-ज़ज्जाज का कथन उनके मानी अल-क़ुरान 4/147 में है। (3) अल-नहहास द्वारा मानी अल-क़ुरान 5/181। (4) इ'राब अल-क़ुरान 3/239। (5) ज़ाद अल-मसीर 6/227।

289 سورہ القصص: آیات 46 - 48

...ان تک پہنچیں، اور اگر آپ چاہیں تو میں انہیں پکاروں گا اور آپ کو ان کی آواز سنا دوں گا۔" انہوں نے کہا: "ہاں، اے رب۔" پھر اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اے امت محمد،" تو انہوں نے اپنے باپوں کی پشتوں سے جواب دیا، پھر فرمایا: "میں نے تمہارے پکارنے سے پہلے ہی تمہیں جواب دے دیا ہے" (1)۔ اس پر آیت کا معنی یہ ہے کہ: آپ طور کے کنارے نہیں تھے جب ہم نے موسیٰ سے کلام کیا تھا، پس ہم نے آپ کی امت کو پکارا اور انہیں اس رحمت کی خبر دی جو ہم نے آپ کے لیے اور آپ کی امت کے لیے دنیا کے خاتمے تک لکھ دی ہے۔ {لیکن} ہم نے یہ اپنی طرف سے آپ پر {رحمت} کے طور پر کیا۔ اخفش نے کہا: "رحمتًا" مفعول مطلق (مصدر) ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، یعنی: لیکن ہم نے آپ پر رحمت فرمائی| زجاج نے کہا: یہ مفعول لہ ہے، یعنی: رحمت کی خاطر آپ کے ساتھ ایسا کیا (2)۔ نحاس نے کہا: یعنی: آپ نے انبیاء کے قصے نہیں دیکھے، اور نہ ہی وہ آپ پر تلاوت کیے گئے، بلکہ ہم نے آپ کو مبعوث کیا اور رحمت کے طور پر انہیں آپ کی طرف وحی کیا (3)۔ کسائی نے کہا: یہ 'کان' کی خبر ہونے پر ہے، تقدیر یہ ہے: لیکن وہ رحمت تھی۔ انہوں نے کہا: رفع کے ساتھ بھی جائز ہے جس کا معنی ہے: وہ رحمت ہے۔ زجاج نے کہا: رفع کا معنی ہے: لیکن ایسا کرنا رحمت ہے (4)۔ {تاکہ آپ اس قوم کو ڈرائیں جن کے پاس آپ سے پہلے کوئی ڈرانے والا نہیں آیا} یعنی عرب، یعنی: آپ نے ان خبروں کا مشاہدہ نہیں کیا، لیکن ہم نے انہیں رحمت کے طور پر آپ کی طرف وحی کیا ان لوگوں کے لیے جن کی طرف آپ کو بھیجا گیا ہے؛ تاکہ آپ انہیں ان کے ذریعے ڈرائیں {تاکہ وہ نصیحت حاصل کریں}۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اگر یہ بات نہ ہوتی کہ ان کے اپنے ہاتھوں کے کرتوتوں کی وجہ سے ان پر کوئی مصیبت آتی تو وہ کہتے: اے ہمارے رب! تو نے ہماری طرف کوئی رسول کیوں نہ بھیجا کہ

ہم تیری آیات کی پیروی کرتے اور ایمان لانے والوں میں سے ہو جاتے (47) پھر جب ان کے پاس ہماری طرف سے حق آگیا تو کہنے لگے: اسے وہ کچھ کیوں نہ دیا گیا جیسا موسیٰ کو دیا گیا تھا؟ کیا انہوں نے اس سے پہلے اس کا انکار نہیں کیا تھا جو موسیٰ کو دیا گیا تھا؟ انہوں نے کہا: (یہ تو) دو جادو ہیں جو ایک دوسرے کی تائید کرتے ہیں، اور کہنے لگے: ہم ان سب کے منکر ہیں (48)}۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اگر [مصیبت] ان پر نہ آتی} اس سے مراد قریش ہیں۔ اور کہا گیا ہے: یہودی (5)۔ {مصیبت} یعنی: سزا اور عذاب {ان کے ہاتھوں کے کرتوتوں کی وجہ سے} کفر اور گناہوں میں سے۔ ہاتھوں کا خاص طور پر ذکر کیا گیا کیونکہ...

(1) تفسیر البغوی 3/ 448 اسی طرح۔ (2) اعراب القرآن 3/ 239۔ اور اخفش کا قول ان کی معانی القرآن 2/ 653 میں، اور زجاج کا قول ان کی معانی القرآن 4/ 147 میں۔ (3) معانی القرآن للنحاس 5/ 181۔ (4) اعراب القرآن 3/ 239۔ (5) زاد المسیر 6/ 227۔

Surah Al-Qasas, Verses 47 - 48 | Page 290

...most of the gain [of sin] occurs through them. The response to "lawla" (if only) is omitted, meaning: if it were not that a punishment would strike them because of their previous sins, ﴿so they would say: 'Our Lord, why did You not send a messenger to us?'﴾ we would not have sent the messengers. It was also said: We would have hastened their punishment(1). Sending messengers is the removal of the excuse for the disbelievers, as previously mentioned in "Subhan" (Surah Al-Isra)(2) and at the end of "Taha"(3). ﴿so that we might follow Your signs﴾ is in the accusative case as a response to incitement. ﴿and be﴾ is conjoined to it. ﴿among the believers﴾ i.e., those who believe. This verse has been used as evidence by those who say that reason necessitates faith and gratitude; because He said: ﴿for what their hands have sent before them﴾, and that necessitates punishment; since the obligation was established before the sending of messengers, and that is only through reason. Al-Qushayri said: The correct view is that the omitted part is: 'if it were not so, there would be no need to renew the messengers.' Meaning: these disbelievers are not excused since previous laws and the call to monotheism reached them, but the period was long. So if We had punished them, one of them might have said: 'A long time has passed since messengers were sent,' and he would think that is an excuse. But there is no excuse for them after the news of the messengers reached them. However, We have completed the removal of excuses and completed the clarification by sending you, O Muhammad, to them. Allah has ruled that He does not punish a servant except after completing the clarification and evidence and sending messengers.

His words, Exalted be He: ﴿But when the truth came to them from Us﴾ meaning Muhammad ﷺ, ﴿they said﴾ meaning the disbelievers of Mecca: ﴿lawla﴾ meaning: Why ﴿was he not given the like of what Moses was given?﴾ such as the staff and the white hand, and the Quran being revealed to him all at once like the Torah. They had heard about Moses' matter before Muhammad. So Allah the Exalted said: ﴿Did they not disbelieve in what was given to Moses before? They said, 'Two sorcerers supporting each other!'﴾ meaning Moses and Muhammad cooperated in sorcery. Al-Kalbi said: Quraysh sent to the Jews and asked them about the sending of Muhammad and his situation. They said: We find him in the Torah by his description and character. When the answer returned to them, ﴿they said: 'Two sorcerers supporting each other'﴾(4). Some people said: The Jews taught the polytheists and said: Say...

(1) Tafsir Al-Baghawi 3/448. (2) 13/44 onwards. (3) 14/166 onwards. (4) Tafsir Al-Baghawi 3/448 - 449.

सूरह अल-क़सस, आयत 47 - 48 | पृष्ठ 290

...पाप की अधिकांश कमाई उन्हीं के माध्यम से होती है। "लौला" (यदि केवल) का उत्तर लुप्त है, अर्थात: यदि ऐसा न होता कि उनके पिछले पापों के कारण उन पर कोई अज़ाब (दंड) आता, ﴾तो वे कहते: 'ऐ हमारे रब, तूने हमारी ओर कोई रसूल क्यों नहीं भेजा?'﴿ तो हम रसूल न भेजते। यह भी कहा गया है: तो हम उन्हें शीघ्र दंड देते(1)। रसूलों का भेजना काफिरों (अविश्वासियों) के बहाने को दूर करना है, जैसा कि "सुब्हान" (सूरह अल-इसरा)(2) और "ताहा"(3) के अंत में पहले उल्लेख किया जा चुका है। ﴾ताकि हम तेरी आयतों का अनुसरण करें﴿ यह उकसावे (تحضيض) के जवाब के रूप में 'नसब' (एक व्याकरणिक अवस्था) में है। ﴾और हो जाएँ﴿ इसका इस पर अत्फ़ (संयोजन) है। ﴾मोमिनों में से﴿ अर्थात विश्वास करने वालों में से। इस आयत को उन लोगों ने दलील के तौर पर पेश किया है जो कहते हैं कि बुद्धि ईमान और शुक्र को अनिवार्य बनाती है; क्योंकि उसने कहा: ﴾उसका बदला जो उनके हाथों ने आगे भेजा था﴿, और वह सजा का कारण बनता है; क्योंकि रसूलों के भेजे जाने से पहले ही दायित्व निर्धारित हो गया था, और वह केवल बुद्धि के माध्यम से ही हो सकता है। अल-कुशायरी ने कहा: सही बात यह है कि लुप्त अंश यह है: 'यदि ऐसा न होता, तो रसूलों के नवीनीकरण की आवश्यकता न होती।' अर्थात: ये काफिर बहाने के पात्र नहीं हैं क्योंकि पिछली शरीअतें और एकेश्वरवाद की पुकार उन तक पहुँच चुकी थी, लेकिन समय बीतता गया। अतः यदि हम उन्हें दंड देते, तो उनमें से कोई कह सकता था: 'रसूलों को आए हुए लंबा समय बीत गया है,' और वह इसे एक बहाना समझता। लेकिन रसूलों की खबर उन तक पहुँचने के बाद उनके पास कोई बहाना नहीं है। परंतु हमने बहाने को पूरी तरह समाप्त कर दिया और स्पष्टीकरण पूरा कर दिया, इसलिए ऐ मुहम्मद, हमने आपको उनकी ओर भेजा है। और अल्लाह ने फैसला कर दिया है कि वह किसी बंदे को तब तक दंड नहीं देता जब तक कि स्पष्टीकरण और दलील पूरी न हो जाए और रसूल न भेज दिए जाएँ।

अल्लाह तआला का कथन: ﴾फिर जब उनके पास हमारी ओर से सत्य आ गया﴿ अर्थात मुहम्मद ﷺ, ﴾तो उन्होंने कहा﴿ अर्थात मक्का के काफिरों ने: ﴾लौला﴿ अर्थात: क्यों ﴾उसे वैसा ही नहीं दिया गया जैसा मूसा को दिया गया था?﴿ जैसे लाठी और सफेद हाथ, और कुरान उन पर तौरात की तरह एक ही बार में क्यों नहीं उतारा गया। उन्हें मुहम्मद से पहले मूसा के मामले की खबर पहुँच चुकी थी। तो अल्लाह तआला ने कहा: ﴾क्या उन्होंने उससे पहले उसका इनकार नहीं किया था जो मूसा को दिया गया था? उन्होंने कहा, 'दो जादूगर जो एक-दूसरे की मदद कर रहे हैं!'﴿ अर्थात मूसा और मुहम्मद ने जादू में एक-दूसरे का साथ दिया। अल-कल्बी ने कहा: कुरैश ने यहूदियों के पास संदेश भेजा और

उनसे मुहम्मद के भेजे जाने और उनके मामले के बारे में पूछा। उन्होंने कहा: हम उन्हें तौरात में उनके गुणों और विशेषताओं के साथ पाते हैं। जब जवाब उनके पास वापस आया, तो ﷺउन्होंने कहा: 'दो जादूगर जो एक-दूसरे का समर्थन कर रहे हैं'ﷺ(4)। कुछ लोगों ने कहा: यहूदियों ने मुशरिकों (बहुदेववादियों) को सिखाया और कहा: कहो...

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 3/448। (2) 13/44 और उसके बाद। (3) 14/166 और उसके बाद। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/448 - 449।

سورہ القصص، آیات 47 - 48 | صفحہ 290

...گناہ کی کمائی کا اکثر حصہ ان ہی کے ذریعے ہوتا ہے۔ اور "لولا" (اگر نہ ہوتا) کا جواب محذوف ہے، یعنی: اگر ایسا نہ ہوتا کہ ان کے سابقہ گناہوں کی وجہ سے ان پر کوئی عذاب نازل ہوتا ﴿تو وہ کہتے: 'اے ہمارے رب، کیوں نہ بھیجا تو نے ہماری طرف کوئی رسول؟'﴾ تو ہم رسولوں کو نہ بھیجتے۔ اور کہا گیا ہے: تو ہم ان کو جلد سزا دیتے(1)۔ رسولوں کا بھیجنا کافروں کے عذر کو ختم کرنا ہے جیسا کہ "سبحان" (سورہ بنی اسرائیل)(2) اور "طہ"(3) کے آخر میں گزر چکا ہے۔ ﴿تاکہ ہم تیری آیتوں کی پیروی کریں﴾ یہ تحضیض (ابھارنے) کے جواب میں نصب ہے۔ ﴿اور ہو جائیں﴾ اس پر عطف ہے۔ ﴿مومنوں میں سے﴾ یعنی تصدیق کرنے والوں میں سے۔ اور اس آیت سے ان لوگوں نے استدلال کیا ہے جو کہتے ہیں کہ عقل ایمان اور شکر کو واجب کرتی ہے؛ کیونکہ اس نے فرمایا: ﴿بوجہ اس کے جو ان کے ہاتھوں نے آگے بھیجا تھا﴾، اور یہ عذاب کا موجب ہے؛ کیونکہ رسولوں کی بعثت سے پہلے وجوب ثابت ہو چکا تھا، اور وہ عقل ہی کے ذریعے ہوتا ہے۔ القشیری نے کہا: اور صحیح یہ ہے کہ محذوف یہ ہے: 'اگر ایسا نہ ہوتا تو رسولوں کی تجدید کی ضرورت نہ ہوتی۔' یعنی: یہ کافر معذور نہیں ہیں کیونکہ ان تک پچھلی شریعتیں اور توحید کی دعوت پہنچ چکی تھی، لیکن مدت دراز ہو گئی، تو اگر ہم انہیں عذاب دیتے تو ان میں سے کوئی کہنے والا کہہ سکتا تھا: 'رسولوں کا زمانہ گزرے طویل عرصہ ہو گیا،' اور وہ گمان کرتا کہ یہ ایک عذر ہے، حالانکہ رسولوں کی خبر ان تک پہنچنے کے بعد ان کا کوئی عذر نہیں ہے، لیکن ہم نے عذر کو مکمل طور پر زائل کر دیا اور بیان کو مکمل کر دیا، چنانچہ اے محمد، ہم نے آپ کو ان کی طرف بھیجا۔ اور اللہ نے یہ فیصلہ فرما دیا ہے کہ وہ کسی بندے کو سزا نہیں دیتا جب تک کہ بیان اور حجت مکمل نہ ہو جائے اور رسولوں کی بعثت نہ ہو جائے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پھر جب ان کے پاس ہماری طرف سے حق آگیا﴾ یعنی محمد ﷺ، ﴿تو انہوں نے کہا﴾ یعنی کفار مکہ نے ﴿لولا﴾ یعنی: کیوں نہ ﴿دی گئی اس کو ویسی ہی چیز جیسی موسیٰ کو دی گئی تھی؟﴾ جیسے عصا اور ید بیضا، اور ان پر قرآن توراۃ کی طرح ایک ہی بار کیوں نہ نازل کیا گیا، اور ان تک محمد سے پہلے موسیٰ کے معاملے کی خبر پہنچ چکی تھی، تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿کیا انہوں نے اس کا انکار نہیں کیا تھا جو اس سے پہلے موسیٰ کو دیا گیا تھا؟ انہوں نے کہا، 'دو جادوگر ہیں جو ایک دوسرے کی مدد کر رہے ہیں!'﴾ یعنی موسیٰ اور محمد نے جادو پر ایک دوسرے کا تعاون کیا۔ الکلبی نے کہا: قریش نے یہودیوں کی طرف (آدمی) بھیجے اور ان سے محمد ﷺ کی بعثت اور ان کے معاملے کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا: ہم انہیں تورات میں ان کی نعت اور صفت کے ساتھ پاتے ہیں۔ جب جواب ان کے پاس واپس آیا تو ﴿انہوں نے کہا: 'دو جادوگر ہیں جو ایک دوسرے کی مدد کر رہے ہیں'﴾(4)۔ اور ایک گروہ نے کہا: یہودیوں نے مشرکین کو سکھایا اور کہا: تم کہو...

(1) تفسیر بغوی 3/448۔ (2) 13/44 اور اس کے بعد۔ (3) 14/166 اور اس کے بعد۔ (4) تفسیر بغوی 3/448 - 449۔

291 Surah Al-Qasas: Verses 48 - 51

...to Muhammad: "Why were you not given the like of what was given to Moses?" For he was given the Torah all at once. This argument is directed against the Jews, meaning: Did not these Jews disbelieve in what was given to Moses when they said about Moses and Aaron, "They are two magicians," and {Indeed, we are disbelievers in each}, meaning: and we disbelieve in each of them.

The Kufans recited: "sahran" (two sorceries) without an alif; meaning: the Gospel and the Quran. It was said: the Torah and the Furqan (Criterion). This was stated by Al-Farra' (1). It was also said: the Torah and the Gospel. This was stated by Abu Razin. The rest recited: "sahiran" (two magicians) with an alif. Regarding this, there are three opinions: First - Moses and Muhammad, peace be upon them. This is the saying of the Arab polytheists. This was said by Ibn Abbas and Al-Hasan. Second - Moses and Aaron. This is what the Jews said to them at the beginning of the mission. This was said by Sa'id ibn Jubayr, Mujahid, and Ibn Zayd (2). So the speech would be an argument against them. This indicates that what is omitted in His saying: {And if it were not that a disaster should strike them} is: we would not have renewed the sending of messengers; because the Jews acknowledged prophethood but they altered and changed it and deserved punishment, so He said: We have completed removing their excuse by sending Muhammad ﷺ. Third - Jesus and Muhammad, peace be upon them. This is the saying of the Jews today. This was said by Qatadah. It was also said: or did not all the Jews disbelieve in what was given to Moses in the Torah regarding the mention of Christ, and the mention of the Gospel and the Quran, so they saw Moses and Muhammad as two magicians and the two books as two sorceries?

The Almighty's saying: {Say, "Then bring a scripture from Allah which is more guiding than either of them that I may follow it, if you should be truthful." (49) But if they do not respond to you - then know that they only follow their desires. And who is more astray than one who follows his desire without guidance from Allah? Indeed, Allah does not guide the wrongdoing people. (50) And We have certainly conveyed to them the Word that they might remember. (51)}

The Almighty's saying: {Say, "Then bring a scripture from Allah which is more guiding than either of them that I may follow it"} meaning: Say, O...

(1) In his "Ma'ani al-Quran" 2/306. (2) "Al-Nukat wa al-'Uyun" 4/256, and the third opinion which will follow from him as well. See "Al-Sab'ah" p. 495, and "Al-Taysir" p. 172.

291 सूरह अल-क़सस: आयतें 48 - 51

...मुहम्मद के लिए: "आपको वैसा क्यों नहीं दिया गया जैसा मूसा को दिया गया था?" क्योंकि उन्हें तौरात एक ही बार में दी गई थी। यह तर्क यहूदियों के विरुद्ध है, अर्थात: क्या इन यहूदियों ने उस चीज़ का इनकार नहीं किया जो मूसा को दी गई थी जब उन्होंने मूसा और हारून के बारे में कहा था, "वे दो जादूगर हैं," और {वास्तव में, हम उनमें से प्रत्येक के इनकार करने वाले हैं}, अर्थात: और हम उनमें से प्रत्येक का इनकार करते हैं।

कूफियों ने "सहरान" (दो जादू) बिना अलिफ़ के पढ़ा; अर्थात: इंजील और कुरान। कहा गया: तौरात और फुरकान। यह अल-फर्रा ने कहा (1)। कहा गया: तौरात और इंजील। यह अबू रज़ीन ने कहा। बाकी लोगों ने "साहिरान" (दो जादूगर) अलिफ़ के साथ पढ़ा। इसमें तीन राय हैं: पहली - मूसा और मुहम्मद (उन पर शांति हो)। यह अरब मुशरिकों का कथन है। यह इब्न अब्बास और अल-हसन ने कहा। दूसरी - मूसा और हारून। यह यहूदियों ने पैगंबरी की शुरुआत में उनसे कहा था। यह सईद बिन जुबैर, मुजाहिद और इब्न जैद ने कहा (2)। तो यह बात उनके खिलाफ एक दलील होगी। यह दर्शाता है कि उनके इस कथन में जो लुप्त है: {और यदि ऐसा न होता कि उन पर कोई विपत्ति आती} वह है: हम रसूलों को भेजने के कार्य का नवीनीकरण नहीं करते; क्योंकि यहूदियों ने भविष्यवाणियों को स्वीकार किया था लेकिन उन्होंने उन्हें बदल दिया और विकृत कर दिया और वे सजा के पात्र बन गए, तो उन्होंने कहा: हमने मुहम्मद ﷺ को भेजकर उनके बहाने को समाप्त करने का कार्य पूरा कर दिया है। तीसरी - ईसा और मुहम्मद (उन पर शांति हो)। यह आज के यहूदियों का कथन है। यह कतादा ने कहा। यह भी कहा गया: या क्या सभी यहूदियों ने उस चीज़ का इनकार नहीं किया जो मूसा को तौरात में मसीह के उल्लेख, और इंजील और कुरान के उल्लेख के बारे में दी गई थी, तो उन्होंने मूसा और मुहम्मद को दो जादूगर और दो किताबों को दो जादू के रूप में देखा?

अल्लाह तआला का फरमान: {कहो, "फिर अल्लाह के पास से कोई ऐसी किताब लाओ जो इन दोनों से अधिक मार्गदर्शन करने वाली हो, मैं उसी का अनुसरण करूँगा, यदि तुम सच्चे हो।" (49) फिर यदि वे तुम्हारी बात न मानें, तो जान लो कि वे केवल अपनी इच्छाओं का पालन कर रहे हैं। और उस व्यक्ति से अधिक गुमराह कौन है जो अल्लाह के मार्गदर्शन के बिना अपनी इच्छा का पालन करे? वास्तव में, अल्लाह अत्याचारी लोगों को मार्गदर्शन नहीं देता। (50) और हमने निश्चित रूप से उन तक अपनी बात पहुँचा दी है ताकि वे ध्यान दें। (51)}

अल्लाह तआला का फरमान: {कहो, "फिर अल्लाह के पास से कोई ऐसी किताब लाओ जो इन दोनों से अधिक मार्गदर्शन करने वाली हो कि मैं उसका अनुसरण करूँ} अर्थात: कहो ऐ...

---

(1) उनकी "मआनी अल-कुरान" 2/306 में। (2) "अल-नुकात वल-उयून" 4/256, और तीसरी राय भी उन्हीं से आएगी। देखिए "अल-सबआ" पृ. 495, और "अल-तयसीर" पृ. 172।

۲۹۱ سورہ القصص: آیات ۴۸ - ۵۱

...محمد ﷺ کے لیے: "آپ کو ویسا کیوں نہ دیا گیا جیسا موسیٰ کو دیا گیا تھا؟" کیونکہ انہیں تورات ایک ہی بار دی گئی تھی۔ یہ احتجاج یہودیوں پر وارد ہوتا ہے، یعنی: کیا ان یہودیوں نے اس کا کفر نہیں کیا جو موسیٰ کو دیا گیا تھا جب انہوں نے موسیٰ اور ہارون کے بارے میں کہا تھا کہ "وہ دونوں جادوگر ہیں" اور ﴿إِنَّا بِكُلٍّ كَفِرُونَ﴾ یعنی: اور ہم ان میں سے ہر ایک کے منکر ہیں۔

کوفیوں نے "سحران" (دو جادو) بغیر الف کے پڑھا؛ یعنی: انجیل اور قرآن۔ کہا گیا: تورات اور فرقان۔ یہ الفراء نے کہا (۱)۔ کہا گیا: تورات اور انجیل۔ یہ ابو رزین نے کہا۔ باقیوں نے "ساحران" (دو جادوگر) الف کے ساتھ پڑھا۔ اس میں تین اقوال ہیں: پہلا - موسیٰ اور محمد (علیہما السلام)۔ یہ عرب کے مشرکین کا قول ہے۔ یہی ابن عباس اور الحسن نے کہا۔ دوسرا - موسیٰ اور ہارون۔ یہ یہودیوں نے رسالت کے آغاز میں ان سے کہا تھا۔ یہی سعید بن جبیر، مجاہد اور ابن زید نے کہا (۲)۔ تو یہ کلام ان پر حجت ہوگا۔ یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ ان کے اس قول میں جو محذوف ہے: ﴿وَلَوْلَا أَن تُصِيبَهُم مُّصِيبَةٌ﴾ وہ یہ ہے کہ ہم رسولوں کی بعثت کی تجدید نہ کرتے؛ کیونکہ یہودیوں نے نبوتوں کا اعتراف کیا تھا لیکن انہوں نے تحریف کی اور تبدیل کیا اور سزا کے مستحق ٹھہرے، تو فرمایا: ہم نے محمد ﷺ کی بعثت سے ان کا عذر ختم کرنے کا کام مکمل کر دیا ہے۔ تیسرا - عیسیٰ اور محمد (صلی اللہ علیہما وسلم)۔ یہ آج کے یہودیوں کا قول ہے۔ یہی قتادہ نے کہا۔ یہ بھی کہا گیا: یا کیا تمام یہودیوں نے اس کا انکار نہیں کیا جو موسیٰ کو تورات میں مسیح کے ذکر، اور انجیل و قرآن کے ذکر کے بارے میں دیا گیا تھا، تو انہوں نے موسیٰ اور محمد کو دو جادوگر اور دونوں کتابوں کو دو جادو سمجھا؟

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ فَأْتُوا بِكِتَابٍ مِّنْ عِندِ اللَّهِ هُوَ أَهْدَى مِنْهُمَا أَتَّبِعْهُ إِن كُنتُمْ صَدِقِينَ ٤٩ فَإِن لَّمْ يَسْتَجِيبُوا لَكَ فَاعْلَمْ أَنَّمَا يَتَّبِعُونَ أَهْوَاءَهُمْ وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّنِ اتَّبَعَ هَوَاهُ بِغَيْرِ هُدًى مِّنَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّلِمِينَ ٥٠ وَلَقَدْ وَصَّلْنَا لَهُمُ الْقَوْلَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ ٥١﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ فَأْتُوا بِكِتَابٍ مِّنْ عِندِ اللَّهِ هُوَ أَهْدَى مِنْهُمَا أَتَّبِعْهُ﴾ یعنی: اے (نبی) کہو کہ...

---

(۱) ان کی کتاب "معانی القرآن" ۳۰۶/۲ میں۔ (۲) "النکت والعیون" ۲۵۶/۴، اور تیسرا قول بھی ان سے آئے گا۔ اور دیکھیے "السبعہ" ص ۴۹۵، اور "التیسیر" ص ۱۷۲۔

Surah Al-Qasas: Verses 49 - 51 292

Muhammad, since you, the assembly of polytheists, have disbelieved in these two books, {bring a book from Allah which is better guided than either of them, that I may follow it} so that it may be an excuse for you in disbelief {if you are truthful} in that they are two works of magic. Or: Bring a book that is more guided than the books of Moses and Muhammad, peace be upon them. This strengthens the reading of the Kufans as "Sihran" (two works of magic).

"Attabi'uhu" (I follow it) Al-Farra' said (1): with the nominative case (raf'); because it is an adjective (2) for the 'book', and 'book' is indefinite. He said: And if it is in the jussive mood (jazm) - which is the preferred way - it is based on the condition.

His saying, Exalted is He: {But if they do not respond to you} O Muhammad, by bringing a book from Allah {then know that they only follow their desires} meaning: the opinions of their hearts and what they find good and what Satan endears to them, and that they have no proof. {And who is more astray than one who follows his desire without guidance from Allah?} meaning: no one is more astray than him {Indeed, Allah does not guide the wrongdoing people}.

His saying, Exalted is He: {And We have conveyed to them the Word} meaning We have made some of it follow others, and We sent messenger after messenger (3). Al-Hasan read: "Wasalna" without the doubling of the letter (4). Abu Ubaidah and Al-Akhfash said: the meaning of "wasalna" is: We completed, like your connection of something (5). Ibn 'Uyaynah and Al-Suddi said: We clarified. And Ibn Abbas said the same (6). Mujahid said: We detailed. And thus he used to read it (7). Ibn Zayd said: We connected for them the news of this world with the news of the Hereafter until it is as if they are in the Hereafter while in this world (8). The people of meanings (linguists) said: We continued and followed up and revealed the Quran following one after another; promises and threats, stories and lessons, and advice and exhortations.

(1) In his "Ma'ani al-Qur'an" 2/307, and Al-Nahhas quoted him in "I'rab al-Qur'an" 3/239. (2) In "Ma'ani al-Qur'an" and "I'rab al-Qur'an": a connection (silah). (3) "Al-Nukat wal-'Uyun" 4/256. (4) "Al-Shadhah" p. 113, and Ibn al-Jawzi added in "Zad al-Masir" 6/228 its attribution to Abu al-Mutawakkil and Ibn Ya'mur. (5) "Majaz al-Qur'an" by Abu Ubaidah 2/108, and Al-Mawardi quoted it in "Al-Nukat wal-'Uyun" 4/256 from Al-Akhfash. (6) "Al-Nukat wal-'Uyun" 4/256 from Al-Suddi, and "Tafsir al-Baghawi" 3/449 from Ibn Abbas. (7) "Al-Muharrar al-Wajiz" 4/291, which is an irregular reading. (8) "Tafsir al-Baghawi" 4/449.

सूरह अल-क़सस: आयतें 49 - 51 292

मुहम्मद, जब तुम मुशरिकों के समूह ने इन दोनों किताबों को झुठला दिया, तो {अल्लाह की ओर से कोई ऐसी किताब लाओ जो इन दोनों से अधिक मार्गदर्शन करने वाली हो, कि मैं उसका अनुसरण करूँ} ताकि यह कुफ़्र में तुम्हारे लिए एक बहाना बन जाए {यदि तुम सच्चे हो} इस बात में कि वे दोनों जादू हैं। या: कोई ऐसी किताब लाओ जो मूसा और मुहम्मद (उन पर शांति हो) की किताबों से अधिक मार्गदर्शन करने वाली हो। और यह कूफ़ियों के पाठ "सिहरान" (दो जादू) को पुख्ता करता है।

"अत्तबीअहु" (मैं उसका अनुसरण करूँ) अल-फ़र्रा ने कहा (1): रफ़ (पेशा) के साथ; क्योंकि यह 'किताब' के लिए एक विशेषण (2) है और 'किताब' अनिश्चित है। उन्होंने कहा: और यदि इसे जज़्म किया जाए - जो कि प्रमुख तरीका है - तो यह शर्त पर आधारित है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर यदि वे आपकी बात न मानें} ऐ मुहम्मद, कि वे अल्लाह की ओर से कोई किताब लाएँ {तो जान लें कि वे केवल अपनी इच्छाओं का पालन करते हैं} यानी: उनके दिलों की राय और जिसे वे अच्छा समझते हैं और शैतान उनके लिए जिसे प्रिय बनाता है, और यह कि उनके पास कोई दलील नहीं है। {और उससे अधिक पथभ्रष्ट कौन है जो अल्लाह के मार्गदर्शन के बिना अपनी इच्छा का पालन करे?} यानी: उससे बढ़कर कोई पथभ्रष्ट नहीं है। {बेशक अल्लाह ज़ालिम लोगों को मार्गदर्शन नहीं देता।}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने उन तक बात पहुँचा दी} यानी हमने एक के बाद एक बात पहुँचाई, और एक के बाद एक रसूल भेजे (3)। अल-हसन ने इसे "वसलna" (बिना शद्दा के) पढ़ा (4)। अबू उबैदा और अल-अखफ़श ने कहा: "वसलना" का अर्थ है: हमने पूरा किया, जैसे तुम्हारा किसी चीज़ को जोड़ना (5)। इब्न उययना और अस-सुद्दी ने कहा: हमने स्पष्ट किया। और इब्न अब्बास ने भी यही कहा (6)। मुजाहिद ने कहा: हमने विस्तार से बताया। और वे इसे इसी तरह पढ़ते थे (7)। इब्न ज़ैद ने कहा: हमने उनके लिए दुनिया की खबर को आख़िरत की खबर से जोड़ दिया ताकि वे दुनिया में रहते हुए भी आख़िरत में हों (8)। अर्थविदों ने कहा: हमने लगातार और एक के बाद एक कुरआन को नाज़िल किया; वादे और धमकियाँ, कहानियाँ और सबक, और सलाह और नसीहतें।

(1) उनकी पुस्तक 'मानी अल-क़ुरान' 2/307 में, और अन-नहहास ने 'एराब अल-क़ुरान' 3/239 में इसे उनसे उद्धृत किया है। (2) 'मानी अल-क़ुरान' और 'एराब अल-क़ुरान' में: सिला (संबंध)। (3) 'अल-नुकात वल-उयून' 4/256। (4) 'अश-शाज़ा' पृ. 113, और इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर'

6/228 में इसका श्रेय अबू अल-मुतवक्किल और इब्न यामुर को दिया है। (5) अबू उबैदा द्वारा 'मजाज़ अल-क़ुरान' 2/108, और अल-मावर्दी ने 'अल-नुकात वल-उयून' 4/256 में इसे अल-अखफ़श से उद्धृत किया है। (6) अस-सुद्दी से 'अल-नुकात वल-उयून' 4/256, और इब्न अब्बास से 'तफ़सीर अल-बग़वी' 3/449। (7) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/291, जो एक असामान्य पाठ है। (8) 'तफ़सीर अल-बग़वी' 4/449।

سورہ القصص: آیات 49 - 51 292

اے محمد، جب تم مشرکوں کی جماعت نے ان دونوں کتابوں کا انکار کیا، تو {تم اللہ کی طرف سے کوئی ایسی کتاب لے آؤ جو ان دونوں سے زیادہ ہدایت والی ہو، کہ میں اس کی پیروی کروں} تاکہ یہ کفر میں تمہارے لیے عذر بن جائے {اگر تم سچے ہو} اس بات میں کہ وہ دونوں جادو ہیں۔ یا: ایسی کتاب لاؤ جو موسیٰ اور محمد (ان پر سلام ہو) کی کتابوں سے زیادہ ہدایت والی ہو۔ اور یہ کوفیوں کی قرأت "سِحْرَانِ" (دو جادو) کی تائید کرتی ہے۔

"اَتَّبِعْهُ" (میں اس کی پیروی کروں) الفراء نے کہا (1): رفع کے ساتھ؛ کیونکہ یہ 'کتاب' کی صفت (2) ہے اور 'کتاب' نکرہ ہے۔ انہوں نے کہا: اور اگر اسے جزم دیا جائے - جو کہ بہتر صورت ہے - تو یہ شرط پر مبنی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر اگر وہ آپ کی بات نہ مانیں} اے محمد، کہ وہ اللہ کی طرف سے کوئی کتاب لائیں، {تو جان لیں کہ وہ صرف اپنی خواہشات کی پیروی کرتے ہیں} یعنی: ان کے دلوں کی رائیں اور جسے وہ اچھا سمجھتے ہیں اور شیطان ان کے لیے جسے پسندیدہ بناتا ہے، اور یہ کہ ان کے پاس کوئی دلیل نہیں ہے۔ {اور اس سے زیادہ گمراہ کون ہے جو اللہ کی ہدایت کے بغیر اپنی خواہش کی پیروی کرے؟} یعنی: اس سے بڑھ کر کوئی گمراہ نہیں۔ {بے شک اللہ ظالم لوگوں کو ہدایت نہیں دیتا۔}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہم نے ان تک بات پہنچا دی} یعنی ہم نے ایک کے بعد ایک بات پہنچائی، اور رسول کے بعد رسول بھیجا (3)۔ الحسن نے "وَصَلْنَا" (تخفیف کے ساتھ) پڑھا (4)۔ ابو عبیدہ اور الاخفش نے کہا: "وصلنا" کے معنی ہیں: ہم نے مکمل کیا، جیسے تمہارا کسی چیز کو جوڑنا (5)۔ ابن عیینہ اور السدی نے کہا: ہم نے واضح کیا۔ اور یہی ابن عباس نے بھی کہا (6)۔ مجاہد نے

کہا: ہم نے تفصیل سے بیان کیا۔ اور وہ اسے اسی طرح پڑھتے تھے (7)۔ ابن زید نے کہا: ہم نے ان کے لیے دنیا کی خبر کو آخرت کی خبر سے جوڑ دیا یہاں تک کہ وہ دنیا میں ہوتے ہوئے گویا آخرت میں ہوں (8)۔ اہل معانی نے کہا: ہم نے پے در پے اور مسلسل قرآن نازل کیا؛ وعدے اور وعیدیں، قصے اور عبرتیں، اور نصیحتیں اور موعظتیں۔

(1) ان کی کتاب 'معانی القرآن' 2/307 میں، اور النحاس نے 'اعراب القرآن' 3/239 میں ان سے نقل کیا ہے۔ (2) 'معانی القرآن' اور 'اعراب القرآن' میں: صلہ۔ (3) 'النکت والعیون' 4/256۔ (4) 'الشاذة' ص 113، اور ابن الجوزی نے 'زاد المسیر' 6/228 میں اس کی نسبت ابو المتوکل اور ابن یعمر کی طرف کی ہے۔ (5) ابو عبیدہ کی 'مجاز القرآن' 2/108، اور الماوردی نے 'النکت والعیون' 4/256 میں الاخفش سے نقل کیا ہے۔ (6) السدی سے 'النکت والعیون' 4/256، اور ابن عباس سے 'تفسیر البغوی' 3/449۔ (7) 'المحرر الوجیز' 4/291، جو ایک شاذ قرأت ہے۔ (8) 'تفسیر البغوی' 4/449۔

Surah Al-Qasas: Verses 51 - 53 293 ...desiring that they may remember and thus succeed(1). Its origin is from joining ropes to each other. The poet said: So say to the sons of Marwan, what is the matter with a covenant and a weak rope that continues to be joined(2). And Imru' al-Qais said: [Running] swiftly like a boy's top, which he has made spin by the turning of his palms with a joined string(3). The pronoun in "for them" refers to the Quraysh, according to Mujahid. It was also said: it is for the Jews(4). And it was said: it is for all of them. The verse is a refutation of those who said: Why was Muhammad not given the Quran all at once? {that they may remember} Ibn Abbas said: they remember so they believe in it. It was also said: they remember and fear that what happened to those before them will happen to them; this was said by Ali bin Isa. It was also said: perhaps they will be admonished by the Quran against worshipping idols; narrated by al-Naqqash(5). Allah Almighty's saying: {Those to whom We gave the Scripture before it - they in it believe (52) And when it is recited to them, they say, "We have believed in it; indeed, it is the truth from our Lord. Indeed, we were, before it, Muslims [submitting to Allah]" (53)} Allah Almighty's saying: {Those to whom We gave the Scripture before it - they in it believe} He informed that a group of those who were given the Scripture from the Children of Israel before the Quran believe in the Quran; like Abdullah bin Salam and Salman(6). This includes those who converted to Islam from the Christian scholars, and they were forty men, who came with Ja'far bin Abi Talib to Medina: thirty-two men from Abyssinia, and eight people who came from the Levant and they were leaders of the Christians, among them Bahira the Monk, Abraha, al-Ashraf, 'Amir, and Ayman.

---

(1) Al-Kashshaf 3 / 184. (2) Tafsir al-Tabari 18 / 274, and the speaker of the verse is al-Akhtal, and it is in his Diwan p. 10, and in it: "So ask the sons of Marwan." (3) Diwan Imru' al-Qais p. 21. Its commentator said: His saying: "Darir" means: he is swift in his running, i.e., fast and light. The "Khudhruf" is the humming top that children play with, you hear a sound from it, and it is quick in movement. He made the string of the top "joined" because it had been played with a lot until it became thin, worn out, and its string broke and was joined, so that makes it faster in its rotation. (4) Zad al-Masir 6 / 228 and attributed the second opinion to Rifa'ah al-Qurazi. (5) Al-Nukat wa'l-Uyun 4 / 257. (6) Narrated by al-Tabari 18 / 278, and Ibn Abi Hatim in his Tafsir (16985) from Qatadah in a similar fashion.

सूरह अल-क़सस: आयतें 51 - 53 293 ...इस इच्छा से कि वे याद रखें और सफल हों(1)। इसका मूल रस्सियों को एक-दूसरे से जोड़ने से है। कवि ने कहा है: तो मारवान के बेटों से कहो, उस वाचा का क्या हाल है और एक कमज़ोर रस्सी जो लगातार जोड़ी जाती रहती है(2)। और इमरू अल-कैस ने कहा: [दौड़ते हुए] तेज़ी से एक लड़के के लट्टू की तरह, जिसे उसने घुमाया है अपनी हथेलियों को एक जुड़ी हुई डोरी से घुमाकर(3)। मुजाहिद के अनुसार "उनके लिए" में सर्वनाम कुरैश के लिए है। यह भी कहा गया है: यह यहूदियों के लिए है(4)। और यह कहा गया: यह उन सभी के लिए है। यह आयत उन लोगों का खंडन है जिन्होंने कहा था: मुहम्मद को कुरान एक ही बार में क्यों नहीं दिया गया? {ताकि वे याद रखें} इब्न अब्बास ने कहा: वे याद रखते हैं ताकि वे इस पर विश्वास करें। यह भी कहा गया: वे याद रखते हैं और डरते हैं कि जो उनसे पहले लोगों के साथ हुआ वही उनके साथ न हो; यह अली बिन ईसा द्वारा कहा गया था। यह भी कहा गया: शायद वे मूर्तियों की पूजा के खिलाफ कुरान द्वारा नसीहत पाएंगे; अन-नक़्क़ाश द्वारा वर्णित(5)। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {वे लोग जिन्हें हमने इससे पहले किताब दी थी - वे इसमें विश्वास करते हैं (52) और जब इसे उन्हें सुनाया जाता है, तो वे कहते हैं, "हम इस पर विश्वास कर चुके हैं; वास्तव में, यह हमारे रब की ओर से सत्य है। वास्तव में, हम इससे पहले भी मुस्लिम [अल्लाह के आज्ञाकारी] थे" (53)} अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {वे लोग जिन्हें हमने इससे पहले किताब दी थी - वे इसमें विश्वास करते हैं} उसने सूचित किया कि कुरान से पहले बनी इस्राइल के उन लोगों का एक समूह जिन्हें किताब दी गई थी, कुरान पर विश्वास करते हैं; जैसे अब्दुल्ला बिन सलाम और सलमान(6)। इसमें वे ईसाई विद्वान भी शामिल हैं जो इस्लाम में परिवर्तित हुए, और वे चालीस पुरुष थे, जो जाफ़र बिन अबी तालिब के साथ मदीना आए थे: इथियोपिया (हबशा) से बत्तीस पुरुष, और आठ लोग जो शाम (लेवेंट) से आए थे और वे ईसाइयों के नेता थे, उनमें से बहिरा भिक्षु, अब्रहा, अल-अशरफ, आमिर और अयमान थे।

---

(1) अल-कश्शाफ 3 / 184। (2) तफ़सीर अल-तबरी 18 / 274, और कविता की पंक्ति कहने वाला अल-अखतल है, और यह उसके दीवान पृ. 10 में है, और इसमें है: "तो मारवान के बेटों से पूछो।" (3) दीवान इमरू अल-कैस पृ. 21। इसके व्याख्याकार ने कहा: उनका कहना है: "दरीर" का अर्थ है: वह अपनी दौड़ में तेज़ है, यानी तेज़ और हल्का। "खुज़रुफ़" वह गुनगुनाने वाला लट्टू है जिससे बच्चे खेलते हैं, आप उससे आवाज़ सुनते हैं, और वह चलने में तेज़ होता है। उसने लट्टू की डोरी को "जुड़ा हुआ" बनाया क्योंकि इसके साथ बहुत खेला गया था जब तक कि यह पतला, घिसा हुआ नहीं हो गया और इसकी डोरी टूट गई और जोड़ दी गई, तो यह इसके घूमने में तेज़ी लाता है। (4) ज़ाद

अल-मसीर 6 / 228 और दूसरी राय को रिफ़ाआ अल-क़ुरज़ी की ओर आकर्षित किया। (5) अल-नुक़त वल-उयून 4 / 257। (6) अल-तबरी 18 / 278 द्वारा निकाला गया, और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (16985) में क़तादा से इसी तरह वर्णित किया।

سورہ القصص: آیات 51 - 53 293 ...ارادہ یہ ہے کہ وہ یاد دہانی حاصل کریں اور کامیاب ہوں(1)۔ اس کی اصل رسیوں کو ایک دوسرے سے جوڑنے سے ہے۔ شاعر نے کہا ہے: تو بنو مروان سے کہو کہ اس عہد و پیمان کا کیا حال ہے اور ایک کمزور رسی کا جو مسلسل جوڑی جاتی رہتی ہے(2)۔ اور امرؤ القیس نے کہا: [دوڑتے ہوئے] تیزی سے ایک بچے کے لٹو کی طرح، جسے اس نے گھمایا ہے اپنی ہتھیلیوں کو ایک جڑی ہوئی ڈوری سے پھیر کر(3)۔ مجاہد کے نزدیک "ان کے لیے" میں ضمیر قریش کے لیے ہے۔ اور کہا گیا: یہ یہودیوں کے لیے ہے(4)۔ اور کہا گیا: یہ ان سب کے لیے ہے۔ یہ آیت ان لوگوں کا رد ہے جنہوں نے کہا تھا: محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) کو قرآن ایک ہی بار کیوں نہ دے دیا گیا؟ {تاکہ وہ نصیحت حاصل کریں} ابن عباس نے فرمایا: وہ نصیحت حاصل کرتے ہیں تاکہ وہ اس پر ایمان لے آئیں۔ اور کہا گیا: وہ یاد دہانی حاصل کرتے ہیں اور ڈرتے ہیں کہ ان پر وہی نہ اترے جو ان سے پہلے لوگوں پر اترا۔ یہ علی بن عیسیٰ نے کہا۔ اور کہا گیا: شاید وہ بتوں کی عبادت کے خلاف قرآن سے نصیحت حاصل کریں۔ اسے نقاش نے بیان کیا ہے(5)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {جن لوگوں کو ہم نے اس سے پہلے کتاب دی تھی، وہ اس پر ایمان لاتے ہیں (52) اور جب انہیں یہ پڑھ کر سنایا جاتا ہے تو وہ کہتے ہیں: ہم اس پر ایمان لائے، بے شک یہ ہمارے رب کی طرف سے حق ہے، ہم تو اس سے پہلے ہی مسلمان [فرماں بردار] تھے (53)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {جن لوگوں کو ہم نے اس سے پہلے کتاب دی تھی، وہ اس پر ایمان لاتے ہیں} خبر دی کہ قرآن سے پہلے بنی اسرائیل میں سے جن لوگوں کو کتاب دی گئی تھی ان میں سے ایک جماعت قرآن پر ایمان لاتی ہے؛ جیسے عبداللہ بن سلام اور سلمان(6)۔ اس میں وہ عیسائی علماء بھی شامل ہیں جو اسلام لائے، اور وہ چالیس مرد تھے، جو جعفر بن ابی طالب کے ساتھ مدینہ آئے تھے: بتیس مرد حبشہ سے، اور آٹھ افراد شام سے آئے تھے اور وہ عیسائیوں کے پیشوا تھے، ان میں بحیرا راہب، ابرہہ، الاشرف، عامر اور ایمن شامل تھے۔

(1) الکشاف 3 / 184۔ (2) تفسیر الطبری 18 / 274، اور شعر کہنے والا الاخطل ہے، اور یہ اس کے دیوان ص 10 میں ہے، اور اس میں ہے: "تو بنو مروان سے پوچھو"۔ (3) دیوان امرؤ القیس ص 21۔ اس کے شارح نے کہا: اس کا قول "درير" کا مطلب ہے: وہ اپنی دوڑ میں تیز ہے، یعنی تیز اور ہلکا۔ "خذروف" وہ لٹو ہے جس سے بچے کھیلتے ہیں، اس سے آواز سنائی دیتی ہے، اور وہ چلنے میں تیز ہوتا ہے۔ لٹو کی ڈوری کو "جوڑا ہوا" اس لیے کہا گیا کیونکہ اس کے ساتھ بہت زیادہ کھیلا گیا تھا یہاں تک کہ وہ پتلی اور پرانی ہو گئی اور اس کی ڈوری ٹوٹ گئی تو اسے جوڑ دیا گیا، اس سے اس کے گھومنے میں تیزی آتی ہے۔ (4) زاد المسیر 6 / 228 اور دوسری رائے کو رفاعہ القرظی کی طرف منسوب کیا۔ (5) النکت والعیون 4 / 257۔ (6) اسے الطبری 18 / 278 نے روایت کیا، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (16985) میں قتادہ سے اسی طرح روایت کیا۔

Page 294 Surah Al-Qasas, Verses 52 - 53

...and Idris and Nafi'. This is how Al-Mawardi named them (1). And Allah Almighty revealed concerning them this verse and the one after it up to His saying (2): {Those will be given their reward twice for what they patiently endured} [Al-Qasas: 54]. This was stated by Qatadah. It is also narrated from him that it was revealed concerning Abdullah bin Salam, Tamim al-Dari, Al-Jarud al-Abdi, and Salman al-Farisi; they embraced Islam, so this verse was revealed concerning them. And from Rifa'ah al-Qurazi (3): It was revealed concerning ten people, of whom I am one (4). Al-Zuhri said (5): It was revealed concerning the Negus (Najashi) and his companions. He sent twelve men who sat with the Prophet ﷺ, while Abu Jahl and his companions were near them. They believed in the Prophet ﷺ. When they stood up from his presence, Abu Jahl and those with him followed them and said to them: "May Allah disappoint you as a riding group, and may He make you ugly as a delegation. You did not hesitate to believe him, and we have not seen a riding group more foolish than you nor more ignorant." They said: {Peace be upon you} [Al-Qasas: 55]. We did not neglect ourselves in guidance. {For us are our deeds, and for you are your deeds} (6). This has already been mentioned in "Al-Ma'idah" under His saying: {And when they hear what has been revealed to the Messenger} in full (7). Abu al-Aliyah said: These are people who believed in Muhammad ﷺ before he was sent, and some of them lived to see him (8). {before it} i.e., before the Quran. It is also said: before Muhammad, peace and blessings be upon him (9). {they in it} i.e., in the Quran, or in Muhammad, peace and blessings be upon him, {believe} (10). {And when it is recited to them, they say, "We have believed in it; indeed, it is the truth from our Lord."} i.e., when the Quran is read to them, they say: We believe in what is in it. {Indeed, we were, before it} i.e., before its revelation, or: before the mission of Muhammad...

(1) In Al-Nukat wa al-Uyun 4/258. (2) The phrase: "up to His saying" is from (Zah) and Al-Nukat wa al-Uyun. (3) In the copies: bin Qurazah, and the correction is from the sources. (4) Narrated by Al-Tabari 18/276, Ibn Abi Hatim in his Tafsir (16973), and Al-Tabarani (5463). (5) In (M): Urwah bin al-Zubayr, and what is established is from (D) and (Zah) and I'rab al-Quran. (6) I'rab al-Quran 3/239. (7) This preceded 8/108 - 110 but during the interpretation of the verse before the verse mentioned by the author. (8) I'rab al-Quran 3/239. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 4/292, and Tafsir al-Baghawi 3/449. (10) Zad al-Masir 6/229.

पृष्ठ 294 सूरह अल-क़सस, आयत 52 - 53

...और इदरीस और नाफ़े। अल-मावर्दी ने उनका इसी तरह नाम लिया है (1)। और अल्लाह तआला ने उनके बारे में यह आयत और उसके बाद वाली आयत नाज़िल फ़रमाई, यहाँ तक कि उनके कौल तक (2): {वे वे लोग हैं जिन्हें उनका प्रतिफल दो बार दिया जाएगा क्योंकि उन्होंने धैर्य रखा} [अल-क़सस: 54]। यह कतादा ने कहा है। उनसे यह भी रिवायत है कि यह अब्दुल्लाह बिन सलाम, तमीम अल-दारी, अल-जरूद अल-अब्दी और सलमान अल-फ़ारसी के बारे में नाज़िल हुई; वे इस्लाम ले आए, तो उनके बारे में यह आयत नाज़िल हुई। और रिफ़ाअ अल-क़ुरज़ी (3) से रिवायत है: यह दस लोगों के बारे में नाज़िल हुई जिनमें से एक मैं भी हूँ (4)। अल-ज़ुहरी (5) ने कहा: यह नजाशी और उनके साथियों के बारे में नाज़िल हुई। उन्होंने बारह आदमियों को भेजा जो नबी ﷺ के साथ बैठे, जबकि अबू जहल और उसके साथी उनके करीब थे। उन्होंने नबी ﷺ पर ईमान लाया। जब वे उनके पास से उठे, तो अबू जहल और उसके साथियों ने उनका पीछा किया और उनसे कहा: "अल्लाह तुम्हें एक सवार समूह के रूप में निराश करे, और तुम्हें एक प्रतिनिधिमंडल के रूप में बदसूरत बना दे। तुमने उसे सच मानने में देर नहीं की, और हमने तुमसे ज़्यादा बेवकूफ और जाहिल सवार समूह नहीं देखा।" उन्होंने कहा: {तुम पर शांति हो} [अल-क़सस: 55]। हमने अपने आप को हिदायत देने में कोई कमी नहीं छोड़ी। {हमारे लिए हमारे कर्म हैं और तुम्हारे लिए तुम्हारे कर्म} (6)। यह "अल-माएदा" में पहले गुज़र चुका है, अल्लाह के इस कौल के तहत: {और जब वे उसे सुनते हैं जो रसूल पर नाज़िल हुआ} विस्तार से (7)। अबू अल-आलिया ने कहा: ये वे लोग हैं जो मुहम्मद ﷺ के भेजे जाने से पहले उन पर ईमान रखते थे और उनमें से कुछ ने उन्हें पाया (8)। {उससे पहले} यानी क़ुरआन से पहले। और कहा गया है: मुहम्मद (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) से पहले (9)। {वे इसमें} यानी क़ुरआन में, या मुहम्मद (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) में, {ईमान लाते हैं} (10)। {और जब उन्हें वह पढ़कर सुनाया जाता है, तो वे कहते हैं, "हम उस पर ईमान लाए; निस्संदेह, यह हमारे रब की ओर से सत्य है।" } यानी जब उन पर क़ुरआन पढ़ा जाता है, तो वे कहते हैं: हमने उसमें जो कुछ है उसे सच माना। {निस्संदेह हम इससे पहले ही} यानी इसके अवतरण से पहले, या: मुहम्मद के मिशन से पहले...

(1) अल-नुकात व अल-उयून 4/258 में। (2) वाक्यांश: "उनके कौल तक" (ज़) और अल-नुकात व अल-उयून से है। (3) प्रतियों में: बिन कुरज़ा, और सुधार स्रोतों से है। (4) अल-तबरी 18/276, इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (16973) में और अल-तबरानी (5463) ने रिवायत किया है। (5) (म)

में: उर्वा बिन अल-जुबैर, और जो स्थापित है वह (द) और (ज़) और एराब अल-क़ुरआन से है। (6) एराब अल-क़ुरआन 3/239। (7) यह 8/108 - 110 में पहले गुज़र चुका है लेकिन लेखक द्वारा उल्लिखित आयत से पहले वाली आयत की व्याख्या के समय। (8) एराब अल-क़ुरआन 3/239। (9) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/292, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/449। (10) ज़ाद अल-मसीर 6/229।

صفحہ 294 سورۃ القصص، آیات 52 - 53

...اور ادریس اور نافع۔ الماوردی (1) نے انہیں اسی طرح پکارا ہے۔ اور اللہ تعالیٰ نے ان کے بارے میں یہ آیت اور اس کے بعد والی آیت نازل فرمائی یہاں تک کہ اس کے قول تک (2): ﴿أُولَٰئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُم مَّرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا﴾ (یہی وہ لوگ ہیں جنہیں ان کا اجر دو بار دیا جائے گا اس وجہ سے کہ انہوں نے صبر کیا) [القصص: 54]۔ یہ قتادہ کا قول ہے۔ ان سے یہ بھی روایت ہے کہ یہ آیت عبداللہ بن سلام، تمیم الداری، الجارود العبدی اور سلمان الفارسی کے بارے میں نازل ہوئی، وہ اسلام لائے تو ان کے بارے میں یہ آیت نازل ہوئی۔ اور رفاعہ القرظی (3) سے مروی ہے: یہ دس افراد کے بارے میں نازل ہوئی جن میں سے ایک میں ہوں (4)۔ الزہری (5) نے کہا: یہ نجاشی اور ان کے اصحاب کے بارے میں نازل ہوئی، انہوں نے بارہ آدمیوں کو بھیجا جو نبی ﷺ کے پاس بیٹھے، جبکہ ابو جہل اور اس کے ساتھی ان کے قریب تھے، وہ نبی ﷺ پر ایمان لے آئے۔ جب وہ آپ ﷺ کے پاس سے اٹھے تو ابو جہل اور اس کے ساتھیوں نے ان کا پیچھا کیا اور ان سے کہا: "اللہ تمہیں سواروں کے طور پر نامراد کرے، اور تمہیں وفد کے طور پر بدصورت کر دے، تم نے فوراً اس کی تصدیق کر دی، اور ہم نے تم سے زیادہ احمق اور جاہل سوار نہیں دیکھے۔" انہوں نے کہا: ﴿سَلَامٌ عَلَيْكُمْ﴾ (تم پر سلامتی ہو) [القصص: 55]، ہم نے اپنی ہدایت میں کوئی کسر نہیں چھوڑی، ﴿لَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ﴾ (ہمارے لیے ہمارے اعمال ہیں اور تمہارے لیے تمہارے اعمال) (6)۔ اور یہ بات سورہ "المائدہ" میں اس قول کے تحت تفصیل سے گزر چکی ہے: ﴿وَإِذَا سَمِعُوا مَا أُنزِلَ إِلَى الرَّسُولِ﴾ (7)۔ ابو العالیہ نے کہا: یہ وہ لوگ ہیں جو محمد ﷺ کی بعثت سے پہلے ان پر ایمان رکھتے تھے اور ان میں سے بعض نے آپ ﷺ کو پایا (8)۔ ﴿مِن قَبْلِهِ﴾ یعنی قرآن سے پہلے۔ اور کہا گیا ہے: محمد ﷺ سے پہلے (9)۔ ﴿هُم بِهِ﴾ یعنی قرآن پر، یا محمد ﷺ پر، ﴿يُؤْمِنُونَ﴾ ایمان لاتے ہیں

(10)۔ ﴿وَإِذَا يُتْلَى عَلَيْهِمْ قَالُوا آمَنَّا بِهِ إِنَّهُ الْحَقُّ مِن رَّبِّنَا﴾ یعنی جب ان پر قرآن پڑھا جاتا ہے تو وہ کہتے ہیں: ہم اس میں موجود باتوں کی تصدیق کرتے ہیں، ﴿إِنَّا كُنَّا مِن قَبْلِهِ﴾ یعنی اس کے نزول سے پہلے، یا: محمد ﷺ کی بعثت سے پہلے...

(1) النکت والعیون 258/4 میں۔ (2) عبارت: "اس کے قول تک" (ظ) اور النکت والعیون سے ہے۔ (3) نسخوں میں: بن قرظہ ہے، اور درستی مصادر سے کی گئی ہے۔ (4) اسے طبری 276/18، ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (16973) اور طبرانی (5463) میں روایت کیا ہے۔ (5) (م) میں: عروہ بن الزبیر ہے، اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (ظ) اور اعراب القرآن سے ہے۔ (6) اعراب القرآن 239/3۔ (7) یہ پہلے 108/8 - 110 میں گزر چکا ہے لیکن اس آیت کی تفسیر میں جو مصنف کی ذکر کردہ آیت سے پہلے ہے۔ (8) اعراب القرآن 239/3۔ (9) المحرر الوجیز 292/4، اور تفسیر البغوی 449/3۔ (10) زاد المسیر 229/6۔

Surah Al-Qasas: Verses 52 - 55 [Page] 295

...peace and blessings be upon him, {Muslims} meaning: monotheists, or believers that Muhammad will be sent and the Quran will be revealed to him.

Allah Almighty's saying: {Those will be given their reward twice for what they patiently endured and [because] they avert evil with good, and from what We have provided them they spend. [54] And when they hear ill speech, they turn away from it and say, "For us are our deeds, and for you are your deeds. Peace will be upon you; we seek not the ignorant." [55]}

In it are four issues: First: Allah Almighty's saying: {Those will be given their reward twice for what they patiently endured} It is established in "Sahih Muslim" on the authority of Abu Musa that the Messenger of Allah (PBUH) said: "Three will be given their reward twice: a man from the People of the Book who believed in his Prophet and lived to see the Prophet (PBUH), so he believed in him, followed him, and testified to his truth, then for him are two rewards; and a slave who fulfilled the right of Allah, Mighty and Majestic, and the right of his master, then for him are two rewards; and a man who had a slave-girl whom he nourished well, then educated her well, then freed her and married her, then for him are two rewards." Ash-Sha'bi said to the Khorasani: "Take this Hadith for nothing; a man used to travel for less than this to Medina." It was also recorded by Al-Bukhari (1). Our scholars said: Since each of these was addressed with two things from two sides, each of them deserved two rewards. The person of the Book was addressed from the side of his Prophet, then he was addressed from the side of our Prophet, so he answered and followed him; thus he has the reward of the two religions. Likewise, the slave is commanded from the side of Allah Almighty and from the side of his master. And the master of the slave-girl, when he fulfilled what he was addressed with regarding the upbringing and discipline of his slave-girl, he gave her life through upbringing, then when he freed her and married her, he gave her life through the life of freedom that he attached her to in his status; so he fulfilled what he was commanded regarding her, thus each of the two was rewarded twice. Furthermore, each of the two rewards is doubled in itself; a good deed is rewarded ten-fold, so the rewards are multiplied. Therefore, it was said: Indeed, the slave who fulfills the right of his master and the right of Allah Almighty is better than the free man. This is what Abu Omar bin Abd al-Barr and others preferred. In the Sahih, on the authority of Abu Hurairah, he said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "For the righteous slave there are two rewards." And by Him in Whose Hand is the soul of Abu Hurairah, were it not...

(1) Sahih Al-Bukhari (3011), and Sahih Muslim (154). It is also in Musnad Ahmad (19602).

सूरह अल-क़सस: आयत 52 - 55 [पृष्ठ] 295

...उन पर शांति और आशीर्वाद हो, {मुस्लिम} अर्थात: एकेश्वरवादी, या यह विश्वास करने वाले कि मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) भेजे जाएंगे और उन पर कुरान अवतरित होगा।

अल्लाह तआला का कथन: {ये वे लोग हैं जिन्हें उनका प्रतिफल (बदला) दो बार दिया जाएगा, क्योंकि उन्होंने धैर्य से काम लिया और वे भलाई के द्वारा बुराई को दूर करते हैं और जो कुछ हमने उन्हें दिया है उसमें से वे खर्च करते हैं। [54] और जब वे व्यर्थ की बातें सुनते हैं, तो उससे कतरा जाते हैं और कहते हैं, "हमारे लिए हमारे कर्म हैं और तुम्हारे लिए तुम्हारे कर्म। तुम पर सलाम हो; हम अज्ञानियों को नहीं चाहते।" [55]}

इसमें चार मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {ये वे लोग हैं जिन्हें उनका प्रतिफल दो बार दिया जाएगा, क्योंकि उन्होंने धैर्य से काम लिया} "सहीह मुस्लिम" में अबू मूसा से प्रमाणित है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "तीन लोगों को उनका प्रतिफल दो बार दिया जाएगा: अहल-ए-किताब (ग्रंथ वाले) में से एक व्यक्ति जो अपने नबी पर ईमान लाया और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय को पाया, फिर उन पर ईमान लाया, उनका अनुसरण किया और उन्हें सच माना, तो उसके लिए दो प्रतिफल हैं; और एक गुलाम जिसने अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल का अधिकार और अपने स्वामी का अधिकार पूरा किया, तो उसके लिए दो प्रतिफल हैं; और एक व्यक्ति जिसके पास एक दासी थी, उसने उसे अच्छा पोषण दिया, फिर उसे अच्छी शिक्षा दी, फिर उसे स्वतंत्र कर दिया और उससे विवाह कर लिया, तो उसके लिए दो प्रतिफल हैं।" अल-शाबी ने खुरासानी से कहा: "इस हदीस को बिना किसी बदले के ले लो; एक आदमी इससे कम के लिए मदीना तक की यात्रा करता था।" इसे बुखारी (1) ने भी उद्धृत किया है। हमारे विद्वानों ने कहा: चूंकि इनमें से प्रत्येक को दो तरफ से दो चीजों के साथ संबोधित किया गया था, इसलिए उनमें से प्रत्येक दो पुरस्कारों का पात्र था। किताब वाला अपने नबी की ओर से संबोधित था, फिर उसे हमारे नबी की ओर से संबोधित किया गया, तो उसने जवाब दिया और उनका अनुसरण किया; इस प्रकार उसे दो धर्मों का प्रतिफल मिला। इसी प्रकार, गुलाम को अल्लाह तआला की ओर से और उसके स्वामी की ओर से आदेश दिया गया है। और दासी के स्वामी ने, जब उसने अपनी दासी के पालन-पोषण और अनुशासन के संबंध में जो उसे संबोधित किया गया था, उसे पूरा किया, तो उसने उसे शिक्षा के माध्यम से जीवन दिया, फिर जब उसने उसे स्वतंत्र किया और उससे विवाह किया, तो उसने उसे स्वतंत्रता के जीवन के माध्यम से जीवन दिया जिससे उसने उसे अपने पद में जोड़ा; तो उसने वह पूरा किया जिसका उसे

आदेश दिया गया था, इस प्रकार उनमें से प्रत्येक को दो बार पुरस्कृत किया गया। इसके अलावा, दो पुरस्कारों में से प्रत्येक अपने आप में दोगुना हो जाता है; एक अच्छा काम दस गुना के बराबर होता है, इसलिए पुरस्कार बढ़ जाते हैं। इसीलिए कहा गया: वास्तव में, वह गुलाम जो अपने स्वामी के अधिकार और अल्लाह तआला के अधिकार को पूरा करता है, स्वतंत्र व्यक्ति से बेहतर है। अबू उमर बिन अब्दुल बर्र और अन्य लोगों ने इसी को पसंद किया है। सहीह में अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "नेक गुलाम के लिए दो प्रतिफल हैं।" और उस सत्ता की कसम जिसके हाथ में अबू हुरैरा की जान है, अगर न होता...

(1) सहीह अल-बुखारी (3011), और सहीह मुस्लिम (154)। यह मसनद अहमद (19602) में भी है।

سورة القصص: آیات ۵۲ - ۵۵ [صفحہ] ۲۹۵

درود و سلام ہو آپ پر، {مسلمین} یعنی: موحدین، یا اس بات پر ایمان رکھنے والے کہ محمد ﷺ مبعوث کیے جائیں گے اور ان پر قرآن نازل ہوگا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {یہ وہ لوگ ہیں جنہیں ان کا اجر دو مرتبہ دیا جائے گا اس وجہ سے کہ انہوں نے صبر کیا اور وہ بھلائی کے ذریعے برائی کو دور کرتے ہیں اور اس میں سے جو ہم نے انہیں دیا ہے خرچ کرتے ہیں۔ [54] اور جب وہ لغو بات سنتے ہیں تو اس سے کنارہ کشی اختیار کرتے ہیں اور کہتے ہیں، "ہمارے لیے ہمارے اعمال ہیں اور تمہارے لیے تمہارے اعمال۔ تم پر سلام ہو؛ ہم جاہلوں کے طالب نہیں ہیں۔" [55]}

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {یہ وہ لوگ ہیں جنہیں ان کا اجر دو مرتبہ دیا جائے گا اس وجہ سے کہ انہوں نے صبر کیا} "صحیح مسلم" میں ابو موسیٰ سے ثابت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تین اشخاص کو ان کا اجر دو مرتبہ دیا جائے گا: اہل کتاب میں سے وہ شخص جو اپنے نبی پر ایمان لایا اور اس نے نبی ﷺ کا زمانہ پایا، پھر ان پر ایمان لایا، آپ کی اتباع کی اور آپ کی تصدیق کی، تو اس کے لیے دو اجر ہیں؛ اور وہ غلام جو اللہ عزوجل کا حق اور اپنے آقا کا حق ادا کرے، تو اس کے لیے دو اجر ہیں؛ اور وہ شخص جس کے پاس ایک لونڈی تھی، اس نے اسے اچھی غذا دی، پھر اسے اچھی تعلیم و تربیت دی، پھر اسے آزاد کر دیا اور اس سے نکاح کر لیا، تو اس کے لیے دو اجر ہیں۔" شعبی نے خراسانی سے کہا: "اس حدیث کو بغیر کسی معاوضے کے لے لو، ایک آدمی اس سے کم کے لیے مدینہ کا سفر کرتا تھا۔" اسے بخاری (۱) نے بھی روایت کیا ہے۔ ہمارے علماء نے کہا: چونکہ ان میں سے ہر ایک کو دو جہتوں سے دو چیزوں کا مخاطب بنایا گیا تھا، اس لیے ان میں سے ہر ایک دو اجروں کا مستحق ہوا۔ کتابی

اپنے نبی کی جہت سے مخاطب تھا، پھر وہ ہمارے نبی کی جہت سے مخاطب ہوا، تو اس نے جواب دیا اور اتباع کی؛ اس لیے اسے دو ملتوں کا اجر ملا۔ اسی طرح غلام اللہ تعالیٰ کی طرف سے بھی مامور ہے اور اپنے آقا کی طرف سے بھی۔ اور لونڈی کے مالک نے جب اپنی لونڈی کی پرورش اور ادب کے حوالے سے اس حکم پر عمل کیا جس کا وہ مخاطب تھا، تو اس نے اسے تربیت کے ذریعے زندگی بخشی، پھر جب اسے آزاد کیا اور اس سے نکاح کر لیا، تو اسے آزادی کی زندگی کے ذریعے زندہ کیا جس سے اسے اپنے مقام و مرتبہ سے نوازا؛ تو اس نے اس بارے میں وہ کام کیا جس کا اسے حکم دیا گیا تھا، پس ان میں سے ہر ایک کو دو اجر دیے گئے۔ مزید یہ کہ ان دو اجروں میں سے ہر ایک بذات خود دوگنا ہے، نیکی کا بدلہ دس گنا ہے، پس اجر بڑھ جاتے ہیں۔ اسی لیے کہا گیا: بے شک وہ غلام جو اپنے آقا کا حق اور اللہ تعالیٰ کا حق ادا کرتا ہے، آزاد سے افضل ہے۔ یہی وہ قول ہے جسے ابو عمر بن عبد البر اور دیگر نے پسند کیا ہے۔ صحیح میں ابو ہریرہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "نیکوکار غلام کے لیے دو اجر ہیں۔" اور اس ذات کی قسم جس کے قبضے میں ابو ہریرہ کی جان ہے، اگر نہ ہوتا...

(۱) صحیح بخاری (۳۰۱۱)، اور صحیح مسلم (۱۵۴)۔ اور یہ مسند احمد (۱۹۶۰۲) میں بھی ہے۔

... Jihad in the cause of Allah, Hajj, and honoring my mother, I would have loved to die as a slave. Sa'id ibn al-Musayyib said: It reached us that Abu Hurairah did not perform Hajj until his mother died, out of companionship for her (1). In the Sahih as well, from Abu Hurairah, he said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "How excellent it is for a slave to die while excelling in the worship of Allah and being a good companion to his master, how excellent it is for him" (2).

Second: His saying, Exalted is He: {Because they were patient} is general regarding their patience upon their religion, then upon this [religion], and upon the harm they encounter from the disbelievers and others (3).

Third: His saying, Exalted is He: {And they repel evil with good} i.e., they push it away. I repelled (dara'tu) when I pushed away, and "ad-dar'" is pushing away. And in the Hadith: "Ward off the legal punishments by doubts" (4). It is said: they repel harm with endurance and good speech. And it is said: they repel sins with repentance and seeking forgiveness (5). And according to the first...

(1) Sahih Muslim (1665) in full, and Sahih Bukhari (2548) without the saying of Sa'id ibn al-Musayyib, and it is likewise in Musnad Ahmad (8372). (2) Sahih Muslim (1667), and it is in Musnad Ahmad (8233). Bukhari (2549) narrated its meaning. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/292. (4) Confirmed from (M), and in (D) with the addition: "as much as you can." In (Z): "Ward off the legal punishments as much as you can." At-Tirmidhi (1424), Al-Hakim 4/384, and Al-Bayhaqi 8/238 narrated it via Al-Fadl ibn Musa and Muhammad ibn Rabi'ah, from Yazid bin Ziyad, from Al-Zuhri, from 'Urwah, from 'Aisha, attributed to the Prophet (marfu') with the wording: "Ward off the legal punishments from the Muslims as much as you can; if there is a way out for him, let him go, for it is better for the leader to err in forgiveness than to err in punishment." At-Tirmidhi said: Yazid bin Ziyad al-Dimashqi is weak in Hadith. Al-Dhahabi said in his critique of Al-Hakim: An-Nasa'i said: Yazid bin Ziyad is a Syrian whose narrations are rejected (matruk). At-Tirmidhi also narrated it after Hadith (1424) via Muhammad ibn Rabi'ah, from Yazid bin Ziyad... with a similar chain, except that he narrated it as being the word of 'Aisha (mawquf). Ibn Majah (2545) narrated it from the Hadith of Abu Hurairah as marfu' with the wording: "Ward off the legal punishments whenever you find a means to repel them." Al-Busiri said in Misbah al-Zujajah 2/70: This chain is weak; it contains Ibrahim bin al-Fadl al-Makhzumi, whom Ahmad, Ibn Ma'in, Bukhari, Nasa'i, Azdi, and Daraqutni weakened. Al-Bayhaqi 8/238 narrated it from the Hadith

of Ali as marfu' with the wording: "Ward off the legal punishments, and it is not appropriate for the leader to suspend the punishments." In its chain is Al-Mukhtar bin Nafi'; Al-Bayhaqi said: Bukhari said: Al-Mukhtar bin Nafi' is rejected in Hadith. It has been narrated as mawquf with various chains and wordings; Al-Bayhaqi 9/123-124 said: The most authentic narrations therein from the Companions are from 'Asim, from Abu Wa'il, from Ibn Mas'ud as his word. We say: Ibn Abi Shaybah 9/567 and Al-Bayhaqi 8/238 narrated that report with the wording: "Ward off flogging and execution from the Muslims as much as you can." (5) I'rab al-Qur'an 3/239 without mention of the Hadith.

सूरह अल-क़सस: आयत 54 - 55 | 296

...अल्लाह की राह में जिहाद, हज और अपनी माँ की सेवा, तो मुझे गुलामी की हालत में मरना पसंद होता। सईद बिन अल-मुसय्यिब ने कहा: हमें यह खबर मिली है कि अबू हुरैरा ने तब तक हज नहीं किया जब तक कि उनकी माँ का इंतकाल नहीं हो गया, उनकी सोहबत (साथ) के कारण (1)। और सहीह में भी अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "कितना ही अच्छा है उस गुलाम के लिए जो इस हाल में मरे कि वह अल्लाह की इबादत अच्छी तरह करता हो और अपने मालिक का वफ़ादार साथी हो, उसके लिए क्या ही अच्छा है" (2)।

दूसरा: अल्लाह तआला का फरमान: {इस वजह से कि उन्होंने सब्र किया} उनके अपने धर्म पर सब्र करने के बारे में आम है, फिर इस (दीन) पर और उस तकलीफ पर जो उन्हें काफिरों और दूसरों की तरफ से पहुँचती है (3)।

तीसरा: अल्लाह तआला का फरमान: {और वे बुराई को भलाई से टालते हैं} यानी: वे दूर करते हैं। "दरातु" का अर्थ है मैंने दूर किया, और "अल-दरअ" का अर्थ है दूर करना या टालना। और हदीस में है: "संदेह के आधार पर कानूनी सज़ाओं (हुदूद) को टाल दो" (4)। कहा गया: वे बर्दाश्त और अच्छी बात के जरिए तकलीफ को टालते हैं। और कहा गया: वे तौबा और इस्तिग़फ़ार के जरिए गुनाहों को टालते हैं (5)। और पहले मत के अनुसार...

(1) सहीह मुस्लिम (1665) पूरी तरह से, और सहीह बुखारी (2548) सईद बिन अल-मुसय्यिब के कथन के बिना, और मुसनद अहमद (8372) में भी इसी तरह है। (2) सहीह मुस्लिम (1667), और यह मुसनद अहमद (8233) में है। बुखारी (2549) ने इसी अर्थ में इसे रिवायत किया है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/292। (4) (म) संस्करण में प्रमाणित, और (द) में अतिरिक्त: "जितना तुम कर सको" के साथ। (ज़) में: "जितना संभव हो हुदूद (कानूनी सज़ाओं) को टाल दो"। इसे तिर्मिज़ी (1424), अल-हाकिम 4/384, और अल-बैहक़ी 8/238 ने अल-फ़ज़्ल बिन मूसा और मुहम्मद बिन रबीअ के माध्यम से, यजीद बिन ज़ियाद से, अल-ज़ुहरी से, उरवा से, आयशा से मरफ़ूअ (पैगंबर की ओर से) इन शब्दों के साथ रिवायत किया: "मुसलमानों से हुदूद को टालो जितना तुम कर सको, यदि उसके लिए कोई रास्ता हो तो उसे जाने दो, क्योंकि शासक का माफ़ी में गलती करना सज़ा देने में गलती करने से बेहतर है।" तिर्मिज़ी ने कहा: यजीद बिन ज़ियाद अद-दिमश्की हदीस में कमज़ोर है। अल-ज़हबी ने अल-हाकिम पर अपनी टिप्पणी में कहा: अन-नसाई ने कहा: यजीद बिन ज़ियाद एक

सीरियाई है जिसकी रिवायतें त्याग दी गई हैं। तिर्मिज़ी ने हदीस (1424) के बाद इसे मुहम्मद बिन रबीअ के माध्यम से, यजीद बिन ज़ियाद से... इसी तरह की सनद के साथ रिवायत किया, सिवाय इसके कि उन्होंने इसे आयशा का कथन (मौक़ूफ़) बताया। इब्न माजह (2545) ने अबू हुरैरा की हदीस से इसे मरफ़ूअ शब्दों में रिवायत किया: "हुदूद को टालो जहाँ भी तुम्हें कोई बचाव का रास्ता मिले।" अल-बूसीरी ने मिस्बाह अल-ज़ुजाजह 2/70 में कहा: यह सनद कमज़ोर है; इसमें इब्राहिम बिन अल-फ़ज़्ल अल-मखज़ूमी है, जिसे अहमद, इब्न मुईन, बुखारी, नसाई, अज़दी और दारक़ुतनी ने कमज़ोर बताया है। अल-बैहक़ी 8/238 ने अली की हदीस से मरफ़ूअ रूप में रिवायत किया: "हुदूद को टालो, और शासक के लिए यह उचित नहीं है कि वह हुदूद को निलंबित करे।" इसकी सनद में मुख्तार बिन नाफ़े है; बैहक़ी ने कहा: बुखारी ने कहा: मुख्तार बिन नाफ़े की हदीसें अस्वीकार्य (मुनकर) हैं। इसे विभिन्न सनदों और शब्दों के साथ मौक़ूफ़ के रूप में भी रिवायत किया गया है; बैहक़ी 9/123-124 ने कहा: इसमें सहाबा से सबसे प्रमाणिक रिवायतें आसिम से हैं, अबू वाइल से, इब्न मसूद के कथन के रूप में। हमने कहा: इब्न अबी शयबा 9/567 और अल-बैहक़ी 8/238 ने उस रिवायत को इन शब्दों में निकाला है: "मुसलमानों से कोड़े मारने और प्राणदंड को टालो जितना तुम कर सको।" (5) एराब अल-क़ुरआन 3/239 हदीस के उल्लेख के बिना।

... اللہ کی راہ میں جہاد، حج اور میری ماں کی خدمت، تو میں پسند کرتا کہ میں غلامی کی حالت میں مروں۔ سعید بن المسیب نے کہا: ہمیں یہ خبر پہنچی ہے کہ ابو ہریرہ نے اس وقت تک حج نہیں کیا جب تک ان کی والدہ کا انتقال نہیں ہو گیا، ان کی رفاقت کی خاطر (1)۔ اور صحیح میں بھی ابو ہریرہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کتنا ہی اچھا ہے اس غلام کے لیے جو فوت ہو اور اللہ کی عبادت اچھی طرح کرے اور اپنے آقا کا وفادار ساتھی ہو، اس کے لیے کیا ہی اچھا ہے" (2)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بوجہ اس کے کہ انہوں نے صبر کیا} ان کے اپنی ملت پر صبر کرنے کے بارے میں عام ہے، پھر اس (دین) پر اور اس تکلیف پر جو انہیں کفار اور دوسروں کی طرف سے پہنچتی ہے (3)۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہ برائی کو بھلائی سے دور کرتے ہیں} یعنی: وہ دفع کرتے ہیں۔ "درأت" یعنی میں نے دفع کیا، اور "الدرء" کا مطلب دفع کرنا ہے۔ اور حدیث میں ہے: "حدود کو شبہات کے ذریعے دور کرو" (4)۔ کہا گیا: وہ برداشت اور اچھی بات کے ذریعے تکلیف کو دفع کرتے ہیں۔ اور کہا گیا: وہ توبہ اور استغفار کے ذریعے گناہوں کو دفع کرتے ہیں (5)۔ اور پہلے قول کے مطابق...

(1) صحیح مسلم (1665) مکمل طور پر، اور صحیح بخاری (2548) بغیر سعید بن المسیب کے قول کے، اور مسند احمد (8372) میں بھی اسی طرح ہے۔ (2) صحیح مسلم (1667)، اور یہ مسند احمد (8233) میں ہے۔ اور بخاری (2549) نے اسے اسی طرح کے معنی میں روایت کیا ہے۔ (3) المحرر الوجیز 4/ 292۔ (4) نسخہ (م) میں ثابت ہے، اور (د) میں اضافے کے ساتھ: "جتنا تم

سے ہو سکے"۔ اور (ظ) میں: "جتنا ہو سکے حدود کو ٹالو"۔ اسے ترمذی (1424)، حاکم 4/ 384، اور بیہقی 8/ 238 نے فضل بن موسیٰ اور محمد بن ربیعہ کے واسطے سے، یزید بن زیاد سے، زہری سے، عروہ سے، عائشہ سے مرفوعاً ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: "مسلمانوں سے حدود کو ٹالو جتنا تم سے ہو سکے، اگر اس کے لیے کوئی راستہ ہو تو اسے چھوڑ دو، کیونکہ امام کا معافی میں غلطی کرنا سزا دینے میں غلطی کرنے سے بہتر ہے"۔ ترمذی نے کہا: یزید بن زیاد الدمشقی حدیث میں ضعیف ہے۔ اور ذہبی نے حاکم پر اپنے تعاقب میں کہا: نسائی نے کہا: یزید بن زیاد شامی متروک ہے۔ اور ترمذی نے حدیث (1424) کے بعد اسے محمد بن ربیعہ کے واسطے سے، یزید بن زیاد سے... اسی کی سند کے ساتھ روایت کیا سوائے اس کے کہ انہوں نے اسے عائشہ پر موقوف کر دیا۔ اور ابن ماجہ (2545) نے ابو ہریرہ کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ مرفوعاً روایت کیا: "حدود کو ٹالو جہاں تک تم ان کے لیے کوئی رکاوٹ پاؤ"۔ بوصیری نے مصباح الزجاجہ 2/ 70 میں کہا: یہ سند ضعیف ہے، اس میں ابراہیم بن الفضل المخزومی ہے، احمد، ابن معین، بخاری، نسائی، ازدی اور دارقطنی نے اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ اور بیہقی 8/ 238 نے علی کی حدیث سے مرفوعاً ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: "حدود کو ٹالو، اور امام کے لیے مناسب نہیں کہ وہ حدود کو معطل کرے" اور اس کی سند میں مختار بن نافع ہے؛ بیہقی نے کہا: بخاری نے کہا: مختار بن نافع منکر الحدیث ہے۔ اور یہ مختلف اسناد اور الفاظ کے ساتھ موقوفاً بھی روایت کیا گیا ہے، بیہقی 9/ 123-124 نے کہا: صحابہ سے اس میں صحیح ترین روایت عاصم کی ہے، ابو وائل سے، ابن مسعود کے قول سے۔ ہم نے کہا: اور ابن ابی شیبہ 9/ 567، اور بیہقی 8/ 238 نے اس روایت کو ان الفاظ کے ساتھ نکالا ہے: "مسلمانوں سے کوڑے اور قتل کو ٹالو جتنا تم سے ہو سکے"۔ (5) إعراب القرآن 3/ 239 بغیر حدیث کے ذکر کے۔

Surah Al-Qasas: Ayahs 54 - 56 297 It is a description of noble character, meaning: whoever says something bad to them, they do not retaliate, but rather meet it with good speech that repels it. This is a verse of truce, and it is from the early period of Islam. It is among those verses whose ruling was abrogated by the "verse of the sword," yet its practical application in matters other than disbelief remains for the Ummah of Muhammad (peace be upon him) until the Day of Resurrection(1). Included in this is the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him) to Mu'adh: "Follow a bad deed with a good one and it will wipe it out, and treat people with good character"(2). Among good character traits are repelling what is disliked and harmful, and patience in the face of rudeness by turning away from it and using gentle speech. Fourth: His saying, the Almighty: "And of what We have provided them, they spend." He praised them for spending their wealth in acts of obedience and according to the laws of Sharia, and this is an encouragement to give charity(3). Spending may also be from the body through fasting and prayer. Then He also praised them for turning away from idle talk, as the Almighty said: "And when they pass by ill speech, they pass by with dignity" [Al-Furqan: 72], meaning: when they hear the harm and insults directed at them by the polytheists, they turn away from it, i.e., they do not occupy themselves with it. "And they say, 'For us are our deeds, and for you are your deeds. Peace be upon you,'" meaning: a separation, like His saying: "And when the ignorant address them, they say, 'Peace'" [Al-Furqan: 63], meaning: for us is our religion and for you is your religion. "Peace be upon you" means: security for you from us, for we will not fight you, nor will we insult you, and it is not intended as a greeting in any way(4). Al-Zajjaj said: And this was before the command to fight. "We seek not the ignorant" means: we do not seek them for debate, back-and-forth arguments, or insults(5). His saying, the Almighty: "Indeed, [O Muhammad], you do not guide whom you like, but Allah guides whom He wills. And He is most knowing of the [rightly] guided." (56) His saying, the Almighty: "Indeed, you do not guide whom you like." Al-Zajjaj(6) said: The commentators(7) have reached a consensus...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/292. (2) Previously cited 12/59. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/292. (4) Tafsir al-Baghawi 3/450, similarly. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/292, and the saying of Al-Zajjaj in his Ma'ani al-Qur'an 4/149. (6) In Ma'ani al-Qur'an 4/149. (7) In the manuscripts: "The Muslims," and what is established is from "Ma'ani al-Qur'an" by Al-Zajjaj.

सूरह अल-क़सस: आयतें 54 - 56 297 यह नेक अख़्लाक़ (चरित्र) का वर्णन है, यानी: जो कोई उनसे बुरा कहे, वे उसका जवाब नहीं देते, बल्कि उसे अच्छी बातों से टाल देते हैं। यह सुलह की आयत है, और यह इस्लाम के शुरुआती दौर की है। यह उन आयतों में से है जिन्हें "तलवार की आयत" ने निरस्त कर दिया था, फिर भी कुफ़्र (अविश्वास) के अलावा अन्य मामलों में इसका पालन मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की उम्मत के लिए कयामत के दिन तक बाकी है(1)। इसी में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का मुआज़ से कहा गया यह कथन भी शामिल है: "बुराई के बाद नेकी करो, वह उसे मिटा देगी, और लोगों के साथ अच्छे अख़्लाक़ से पेश आओ"(2)। अच्छे अख़्लाक़ में नापसंद और हानिकारक चीज़ों को दूर करना, और अशिष्टता पर धैर्य रखते हुए उससे मुंह मोड़ना और नरम बात करना शामिल है। चौथा: अल्लाह तआला का फरमान: "और जो कुछ हमने उन्हें दिया है, उसमें से वे खर्च करते हैं।" अल्लाह ने उनकी प्रशंसा की कि वे अपने धन को आज्ञाकारिता के कार्यों और शरीयत के नियमों के अनुसार खर्च करते हैं, और इसमें दान (सदका) देने का प्रोत्साहन है(3)। खर्च करना उपवास और प्रार्थना के माध्यम से शरीर से भी हो सकता है। फिर अल्लाह ने उनकी प्रशंसा बेकार की बातों से मुंह मोड़ने के लिए भी की, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: "और जब वे व्यर्थ बातों के पास से गुजरते हैं, तो शालीनता से गुजर जाते हैं" [अल-फ़ुरक़ान: 72] यानी: जब वे मुशरिकों (बहुदेववादियों) से मिली तकलीफ और गाली-गलौज सुनते हैं, तो उससे मुंह मोड़ लेते हैं, यानी वे उसमें नहीं उलझते। "और उन्होंने कहा, 'हमारे लिए हमारे कर्म हैं और तुम्हारे लिए तुम्हारे कर्म। तुम पर शांति हो,'" यानी: अलगाव, जैसा कि अल्लाह का फरमान है: "और जब अज्ञानी उन्हें संबोधित करते हैं, तो वे कहते हैं, 'शांति'" [अल-फ़ुरक़ान: 63] यानी: हमारे लिए हमारा धर्म और तुम्हारे लिए तुम्हारा धर्म। "तुम पर शांति हो" का अर्थ है: हमारी ओर से तुम्हारे लिए सुरक्षा, क्योंकि हम तुमसे नहीं लड़ेंगे, न ही तुम्हें गाली देंगे, और यह किसी भी तरह से अभिवादन (सलाम) नहीं है(4)। अल-ज़ज्जाज ने कहा: और यह लड़ने के आदेश से पहले था। "हम अज्ञानियों को नहीं चाहते" यानी: हम उन्हें बहस, वाद-विवाद या गाली-गलौज के लिए नहीं ढूँढते(5)। अल्लाह तआला का फरमान: "निश्चय ही, [हे मुहम्मद], आप उसे मार्गदर्शन नहीं दे सकते जिसे आप चाहें, बल्कि अल्लाह जिसे चाहता है मार्गदर्शन देता है। और वह मार्गदर्शन पाने वालों को भली-भांति जानता है।" (56) अल्लाह तआला का फरमान: "निश्चय ही, आप उसे मार्गदर्शन नहीं दे सकते जिसे आप चाहें।" अल-ज़ज्जाज(6) ने कहा: सभी व्याख्याकारों(7) का इस पर आम सहमति है...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/292। (2) पूर्वोक्त 12/59। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/292। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/450, इसी प्रकार। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/292, और अल-ज़ज्जाज का कथन उनकी पुस्तक मानी अल-कुरान 4/149 में। (6) मानी अल-कुरान 4/149 में। (7) पांडुलिपियों में: "मुस्लिम", और जो प्रमाणित है वह अल-ज़ज्जाज की "मानी अल-कुरान" से है।

سورہ القصص: آیات 54 - 56 297 یہ مکارمِ اخلاق کا وصف ہے، یعنی: جو ان سے برا کہے، وہ اس کا جواب نہیں دیتے بلکہ اس کا مقابلہ اچھی بات سے کرتے ہیں جو اسے دفع کر دے۔ یہ صلح کی آیت ہے، اور یہ اسلام کے ابتدائی دور کی ہے، اور یہ ان آیات میں سے ہے جنہیں "آیتِ سیف" (تلوار والی آیت) نے منسوخ کر دیا تھا، لیکن کفر کے علاوہ دیگر معاملات میں اس کا حکم امتِ محمد ﷺ کے لیے قیامت کے دن تک باقی ہے(1)۔ اسی میں آپ ﷺ کا حضرت معاذ رضی اللہ عنہ سے وہ قول بھی شامل ہے: "برائی کے پیچھے نیکی کر، وہ اسے مٹا دے گی، اور لوگوں کے ساتھ اچھے اخلاق سے پیش آ"(2)۔ اور اچھے اخلاق میں ناپسندیدہ اور تکلیف دہ باتوں کو دور کرنا، اور بدتمیزی پر صبر کرتے ہوئے اس سے اعراض کرنا اور نرم گفتگو کرنا شامل ہے۔ چوتھا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور جو کچھ ہم نے انہیں دیا ہے، اس میں سے وہ خرچ کرتے ہیں۔" اللہ نے ان کی تعریف کی کہ وہ اپنے مال اللہ کی اطاعت کے کاموں اور شریعت کے احکام کے مطابق خرچ کرتے ہیں، اور اس میں صدقات کی ترغیب دی گئی ہے(3)۔ خرچ کرنا جسم سے بھی ہو سکتا ہے جیسے روزہ اور نماز۔ پھر اللہ نے ان کی تعریف لغو باتوں سے اعراض کرنے پر بھی کی، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اور جب وہ لغو باتوں کے پاس سے گزرتے ہیں تو وقار کے ساتھ گزر جاتے ہیں" [الفرقان: 72] یعنی: جب وہ مشرکین سے پہنچنے والی اذیت اور گالی گلوچ سنتے ہیں تو اس سے منہ موڑ لیتے ہیں، یعنی وہ اس میں مشغول نہیں ہوتے۔ "اور انہوں نے کہا، 'ہمارے لیے ہمارے اعمال ہیں اور تمہارے لیے تمہارے اعمال۔ تم پر سلام ہو،'" یعنی: کنارہ کشی، جیسے اللہ کا فرمان ہے: "اور جب جاہل ان سے خطاب کرتے ہیں تو وہ کہتے ہیں، 'سلام'" [الفرقان: 63] یعنی: ہمارے لیے ہمارا دین اور تمہارے لیے تمہارا دین۔ "تم پر سلام ہو" کا مطلب ہے: ہماری طرف سے تمہارے لیے امن، کیونکہ ہم نہ تم سے لڑیں گے اور نہ تمہیں گالی دیں گے، اور یہ کسی طرح کا سلامِ تحیہ نہیں ہے(4)۔ الزجاج نے کہا: اور یہ قتال کے حکم سے پہلے کی بات ہے۔

"ہم جاہلوں کو نہیں چاہتے" یعنی: ہم انہیں بحث و تکرار اور گالی گلوچ کے لیے طلب نہیں کرتے(5)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: "بیشک [اے محمد]، آپ اسے ہدایت نہیں دے سکتے جسے آپ چاہیں، لیکن اللہ جسے چاہتا ہے ہدایت دیتا ہے۔ اور وہ ہدایت پانے والوں کو خوب جانتا ہے۔" (56) اللہ تعالیٰ کا فرمان: "بیشک آپ اسے ہدایت نہیں دے سکتے جسے آپ چاہیں" الزجاج(6) نے کہا: تمام مفسرین(7) کا اس پر اتفاق ہے...

---

(1) المحرر الوجيز 4/ 292۔ (2) سلف 12/ 59۔ (3) المحرر الوجيز 4/ 292۔ (4) تفسير البغوي 3/ 450 کی مانند۔ (5) المحرر الوجيز 4/ 292، اور معانی القرآن میں الزجاج کا قول 4/ 149۔ (6) معانی القرآن میں 4/ 149۔ (7) نسخوں میں ہے: "المسلمون"، اور جو ثابت ہے وہ الزجاج کی معانی القرآن سے ہے۔

...regarding that it was revealed about Abu Talib.

I say: The correct view is to say: The majority of commentators agree that it was revealed concerning Abu Talib, the uncle of the Prophet ﷺ, and it is the text of the hadith of Al-Bukhari and Muslim (1), and the discussion of that has already preceded in "Bara'ah" (Surah At-Tawbah) (2) (3). Abu Rawq said: His words: {But Allah guides whom He wills} is an indication to Al-Abbas. Qatadah said this too. {And He is most knowing of those who are guided} Mujahid said: For whom He has decreed that he will be guided (4). And it was said: the meaning of "whom you like" i.e., whom you liked to be guided (5). Jubayr ibn Mut'im said: No one heard the revelation being cast upon the Prophet ﷺ except Abu Bakr As-Siddiq; for he heard Gabriel saying: O Muhammad, recite: {Indeed, [O Muhammad], you do not guide whom you like, but Allah guides whom He wills}.

Allah the Almighty says: {And they say, "If we were to follow the guidance with you, we would be swept from our land." Have We not established for them a safe sanctuary to which are brought the fruits of all things as provision from Us? But most of them do not know (57). And how many a city have We destroyed that was insolent in its way of living, and those are their dwellings which have not been inhabited after them except briefly. And it is We who were the inheritors (58)}.

Allah the Almighty says: {And they say, "If we were to follow the guidance with you, we would be swept from our land."} This is the saying of the polytheists of Mecca (6). Ibn Abbas said: The one saying that from the Quraysh was Al-Harith ibn Uthman ibn Nawfal ibn Abd Manaf al-Qurashi. He said to the Prophet ﷺ: We know that your word is truth, but what prevents us from following the guidance with you and believing in you is the fear that the Arabs would sweep us away from our land—meaning Mecca—due to their gathering in opposition to us, and we have no power over them. This was one of their excuses, so Allah the Almighty answered what he excused himself with.

---

(1) Sahih al-Bukhari (1360), and Muslim (24). (2) What is between brackets is from (m). (3) 10/398. (4) Mentioned by Al-Mawardi in An-Nukat wal-'Uyun 4/259-260, and Qatadah's saying was extracted by Ibn Abi Hatim in his Tafsir (17004), and Mujahid's saying was extracted by At-Tabari 18/286, and Ibn Abi Hatim (17005). (5) Ma'ani al-Qur'an by An-Nahhas 5/188. (6) Tafsir Abi Al-Layth 2/522.

...इस बारे में कि यह अबू तालिब के बारे में नाज़िल हुई।

मैंने कहा: सही बात यह है कि कहा जाए: अधिकांश मुफ़स्सिरों (व्याख्याकारों) का मत है कि यह पैगंबर ﷺ के चाचा अबू तालिब के बारे में नाज़िल हुई, और यह बुखारी और मुस्लिम की हदीस का पाठ है (1), और इसका उल्लेख "बाराअह" (सूरह अत-तौबा) में (2) पहले आ चुका है (3)। अबू रवक ने कहा: अल्लाह का यह फरमान: {लेकिन अल्लाह जिसे चाहता है मार्गदर्शन देता है} अल-अब्बास की ओर संकेत है। कतादा ने भी यही कहा। {और वह हिदायत पाने वालों को अच्छी तरह जानता है} मुजाहिद ने कहा: जिसके लिए उसने हिदायत पाने का फैसला किया है (4)। और कहा गया: "जिससे आप प्यार करते हैं" का अर्थ है: जिसे आप चाहते थे कि वह हिदायत पाए (5)। जुबैर बिन मुतइम ने कहा: अबू बक्र अस-सिद्दीक के अलावा किसी ने भी पैगंबर ﷺ पर वही (प्रकाशना) उतरते हुए नहीं सुना; उन्होंने जिब्रईल को यह कहते सुना: ऐ मुहम्मद, पढ़ो: {बेशक, [ऐ मुहम्मद], आप जिसे चाहें उसे हिदायत नहीं दे सकते, लेकिन अल्लाह जिसे चाहता है हिदायत देता है}।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान है: {और उन्होंने कहा, "यदि हम आपके साथ हिदायत का पालन करें, तो हमें हमारी धरती से उखाड़ दिया जाएगा।" क्या हमने उन्हें एक सुरक्षित हरम (पवित्र स्थल) प्रदान नहीं किया, जहाँ हमारी ओर से जीविका के रूप में हर प्रकार के फल लाए जाते हैं? लेकिन उनमें से अधिकतर नहीं जानते (57)। और हमने कितनी ही बस्तियों को नष्ट कर दिया जिन्होंने अपनी जीवन शैली पर घमंड किया था, और ये उनके निवास स्थान हैं जो उनके बाद बहुत कम ही आबाद हुए। और हम ही वारिस थे (58)}।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान है: {और उन्होंने कहा, "यदि हम आपके साथ हिदायत का पालन करें, तो हमें हमारी धरती से उखाड़ दिया जाएगा।" ये मक्का के मुशरिकों (बहुदेववादियों) का कथन है (6)। इब्न अब्बास ने कहा: कुरैश में से यह कहने वाले अल-हारिस बिन उस्मान बिन नौफल बिन अब्द मनाफ़ अल-कुरैशी थे। उन्होंने पैगंबर ﷺ से कहा: हम जानते हैं कि आपकी बात सच है, लेकिन जो चीज़ हमें आपके साथ हिदायत का पालन करने और आप पर विश्वास करने से रोकती है, वह यह डर है कि अरब हमें हमारी धरती—यानी मक्का—से उखाड़ फेंकेंगे, क्योंकि वे हमारे खिलाफ एकजुट हैं और हमारे पास उनसे निपटने की ताकत नहीं है। यह उनके बहानों में से एक था, इसलिए अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उनके बहाने का जवाब दिया।

(1) सहीह अल-बुखारी (1360), और मुस्लिम (24)। (2) कोष्ठक के बीच जो है वह (म) से है। (3) 10/398। (4) अल-मावर्दी ने अन-नुकात वल-उयून 4/259-260 में इसका उल्लेख किया है, और कतादा के कथन को इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (17004) में उद्धृत किया है, और मुजाहिद के कथन को अत-तबरी 18/286 और इब्न अबी हातिम (17005) ने उद्धृत किया है। (5) नह्हास द्वारा मआनी अल-कुरान 5/188। (6) तफ़सीर अबी अल-लैस 2/522।

...اس پر کہ یہ ابو طالب کے بارے میں نازل ہوئی۔

میں نے کہا: درست بات یہ ہے کہ کہا جائے: جمہور مفسرین کا اتفاق ہے کہ یہ نبی ﷺ کے چچا ابو طالب کے بارے میں نازل ہوئی، اور یہی بخاری و مسلم کی حدیث کا متن ہے (۱)، اور اس کا ذکر پہلے "براءۃ" (سورہ توبہ) میں [کلام] (۲) گزر چکا ہے (۳)۔ ابو روق نے کہا: اللہ کا فرمان: {لیکن اللہ جسے چاہتا ہے ہدایت دیتا ہے} عباس کی طرف اشارہ ہے۔ قتادہ نے بھی یہی کہا۔ {اور وہ ہدایت پانے والوں کو خوب جانتا ہے} مجاہد نے کہا: جس کے لیے اس نے ہدایت پانا مقدر کر دیا ہو (۴)۔ اور کہا گیا: "جس سے آپ محبت کرتے ہیں" کا مطلب ہے: جس کی ہدایت آپ چاہتے تھے (۵)۔ جبیر بن مطعم نے کہا: ابوبکر صدیق کے سوا کسی نے وحی کو نبی ﷺ پر نازل ہوتے نہیں سنا؛ انہوں نے جبرائیل کو یہ کہتے سنا: اے محمد، پڑھو: {بے شک، [اے محمد]، آپ اسے ہدایت نہیں دے سکتے جس سے آپ محبت کریں، لیکن اللہ جسے چاہتا ہے ہدایت دیتا ہے}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور انہوں نے کہا، "اگر ہم آپ کے ساتھ ہدایت کی پیروی کریں تو ہمیں ہماری زمین سے اچک لیا جائے گا۔" کیا ہم نے انہیں ایک پرامن حرم (مقدس جگہ) فراہم نہیں کیا، جہاں ہماری طرف سے رزق کے طور پر ہر قسم کے پھل لائے جاتے ہیں؟ لیکن ان میں سے اکثر نہیں جانتے (۵۷)۔ اور ہم نے کتنی ہی بستیاں تباہ کر دیں جو اپنی گزر بسر پر اتراتی تھیں، تو یہ ان کے مساکن ہیں جو ان کے بعد بہت کم ہی آباد ہوئے، اور ہم ہی وارث تھے (۵۸)}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور انہوں نے کہا، "اگر ہم آپ کے ساتھ ہدایت کی پیروی کریں تو ہمیں ہماری زمین سے اچک لیا جائے گا۔" } یہ مکہ کے مشرکین کا قول ہے (۶)۔ ابن عباس نے کہا: قریش میں سے یہ کہنے والے الحارث بن عثمان بن نوفل بن عبد مناف القرشی تھے۔ انہوں نے نبی

ﷺ سے کہا: ہم جانتے ہیں کہ آپ کی بات سچی ہے، لیکن ہمیں آپ کے ساتھ ہدایت کی پیروی کرنے اور آپ پر ایمان لانے سے یہ بات روکتی ہے کہ ہمیں ڈر ہے کہ عرب ہمیں ہماری سرزمین—یعنی مکہ—سے اچک لیں گے کیونکہ وہ ہماری مخالفت پر جمع ہیں، اور ہم ان کا مقابلہ کرنے کی طاقت نہیں رکھتے۔ یہ ان کے بہانوں میں سے ایک تھا، تو اللہ تعالیٰ نے ان کے اس عذر کا جواب دیا۔

---

(۱) صحیح بخاری (۱۳۶۰)، اور مسلم (۲۴)۔ (۲) قوسین کے درمیان (م) سے ہے۔ (۳) ۳۹۸/۱۰۔ (۴) ماوردی نے النکت والعیون ۲۵۹/۴ - ۲۶۰ میں ان دونوں کا ذکر کیا ہے، اور قتادہ کا قول ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۷۰۰۴) میں نقل کیا ہے، اور مجاہد کا قول طبری ۲۸۶/۱۸ اور ابن ابی حاتم (۱۷۰۰۵) نے نقل کیا ہے۔ (۵) معانی القرآن للنحاس ۱۸۸/۵۔ (۶) تفسیر ابی اللیث ۵۲۲/۲۔

Surah Al-Qasas, Verses 57 - 58 Page 299

He said[1]: {Have We not established for them a secure sanctuary} meaning: characterized by security. This is because the Arabs in the Pre-Islamic period (Jahiliyyah) used to raid each other and kill one another, while the people of Makkah were safe wherever they were due to the sanctity of the Haram. So He informed that He had made them secure through the sanctity of the House and had warded off their enemy from them, so they did not fear that the Arabs would violate any sanctity in fighting them. "Al-Takhattuf" (snatching away) is taking away quickly[2], as mentioned before[3]. Yahya ibn Salam said: You were safe in My sanctuary, eating My provision, yet worshipping other than Me; do you then fear if you worship Me and believe in Me? {to which are brought fruits of all kinds} meaning the fruits of every land and country are gathered to it. From Ibn Abbas and others[4]. It is said: "jaba al-maa'" in the pool, meaning: he gathered it. And "al-jabiya" is the great pool[5].

Nafi' read: "tujba" with a 'taa' (feminine); because of the "fruits". The rest read with a 'yaa' (masculine) because of the word {everything}. Abu Ubayd chose this, saying: because there is an intervention between the feminine noun and its verb[6], and also because "fruits" is a plural and not a real feminine[7]. {as provision from Us} meaning: from Our presence. {But most of them do not know} meaning: they do not understand[8], i.e., they are heedless of reasoning, and that He who provided for them and secured them in the past during their state of disbelief would provide for them if they submitted (to Islam), and would prevent the disbelievers from harming them in their Islam.

And "rizqan" (provision) is in the accusative case as an object of purpose. It can also be in the accusative as a cognate infinitive (masdar) based on meaning; because the meaning of "tujba" (brought) is "turzaq" (provided). It was also read as "yujna" with the letter 'nun' from 'jana' (to harvest), and its use with 'ila' (to) is like saying: it is harvested...

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/260. (2) Al-Wasit 3/404, and Zad al-Masir 6/232 - 233. (3) 9/490. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/260. (5) Al-Sihah (jaba). (6) Tafsir Al-Baghawi 3/451, see Al-Sab'ah p. 495, and Al-Taysir p. 172. (7) Al-Hujjah fi al-Qira'at al-Sab'ah 5/424. (8) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/260.

सूरह अल-क़सस, आयत ५७ - ५८ पृष्ठ २९९

उन्होंने कहा[1]: {क्या हमने उनके लिए एक सुरक्षित अभयारण्य स्थापित नहीं किया} अर्थात: सुरक्षा वाला। इसका कारण यह है कि जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) में अरब एक-दूसरे पर हमला करते थे और एक-दूसरे को मारते थे, जबकि मक्का के लोग हरम की पवित्रता के कारण सुरक्षित थे जहाँ भी वे थे। इसलिए उन्होंने सूचित किया कि उन्होंने काबा की पवित्रता के माध्यम से उन्हें सुरक्षित बनाया था और उनके दुश्मन को उनसे दूर रखा था, इसलिए उन्हें इस बात का डर नहीं था कि अरब उनके साथ युद्ध में किसी पवित्रता का उल्लंघन करेंगे। "अल-तखत्तुफ" (छीन लेना) का अर्थ है तेज़ी से छीन लेना[2], जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है[3]। याह्या बिन सलाम ने कहा: तुम मेरे हरम में सुरक्षित थे, मेरा रिज़्क़ (भोजन) खाते थे, फिर भी मेरे अलावा दूसरों की इबादत करते थे; तो क्या तुम अब डरते हो अगर तुम मेरी इबादत करो और मुझ पर ईमान लाओ? {जिसकी ओर हर तरह के फल लाए जाते हैं} अर्थात हर ज़मीन और देश के फल वहाँ जमा किए जाते हैं। इब्न अब्बास और अन्य से[4]। कहा जाता है: "जबा अल-मा" कुंड में, यानी: उसने इसे इकट्ठा किया। और "अल-जाबिया" एक बड़ा कुंड है[5]।

नाफी ने इसे "तजबा" (स्त्रीलिंग) पढ़ा, "फलों" के कारण। बाकियों ने "यजबा" (पुल्लिंग) पढ़ा क्योंकि {हर चीज़} शब्द आया है। अबू उबैद ने इसे चुना, यह कहते हुए: क्योंकि स्त्रीलिंग संज्ञा और उसकी क्रिया के बीच एक बाधा है[6], और इसलिए भी कि "फल" बहुवचन है और वास्तविक स्त्रीलिंग नहीं है[7]। {हमारी ओर से प्रावधान के रूप में} अर्थात: हमारी ओर से। {लेकिन उनमें से अधिकांश नहीं जानते} अर्थात: वे नहीं समझते[8], यानी, वे तर्क करने से गाफिल हैं, और यह कि जिसने उन्हें अतीत में उनके कुफ्र (अविश्वास) की स्थिति में भोजन और सुरक्षा दी थी, वह उन्हें तब भी भोजन देगा जब वे इस्लाम स्वीकार कर लेंगे, और उनके इस्लाम में काफिरों को उन्हें नुकसान पहुँचाने से रोकेगा।

और "रिज़्क़न" (प्रावधान) को उद्देश्य के कर्म (मफऊल लहू) के रूप में 'नस्ब' (अव्यय रूप) दिया गया है। अर्थ के आधार पर इसे 'मसदर' (भाववाचक संज्ञा) के रूप में भी 'नस्ब' दिया जा सकता है; क्योंकि "तजबा" (लाया जाना) का अर्थ "तुरज़्क़" (प्रदान किया जाना) है। इसे 'जनी' (काटना/इकट्ठा करना) से 'न' (नुन) के साथ "युजना" भी पढ़ा गया है, और 'इला' (तक/को) के साथ इसका प्रयोग वैसा ही है जैसे आप कहें: काटा जाता है...

(१) अल-नुकात व अल-उयून ४/२६०। (२) अल-वसीत ३/४०४, और ज़ाद अल-मसीर ६/२३२ - २३३। (३) ९/४९०। (४) अल-नुकात व अल-उयून ४/२६०। (५) अल-सिहह (जबा)। (६) तफ़सीर अल-बग़वी ३/४५१, अल-सबअ पृष्ठ ४९५, और अल-तयसीर पृष्ठ १७२ देखें। (७) अल-हुज्जाह फ़ि अल-क़िराअत अल-सबअ ५/४२४। (८) अल-नुकात व अल-उयून ४/२६०।

سورة القصص، آیات ۵۷ - ۵۸ صفحہ ۲۹۹

فرمایا[1]: {کیا ہم نے ان کے لیے ایک امن والا حرم قائم نہیں کیا} یعنی: امن والا۔ اور وہ اس لیے کہ عرب جاہلیت میں ایک دوسرے پر غارت گری کرتے تھے، اور ایک دوسرے کو قتل کرتے تھے، جبکہ اہل مکہ جہاں کہیں بھی ہوتے، حرم کی حرمت کی وجہ سے امن میں رہتے تھے۔ پس اللہ نے خبر دی کہ اس نے بیت اللہ کی حرمت کے ذریعے انہیں امن عطا فرمایا، اور ان سے ان کے دشمن کو روک دیا، تو انہیں یہ خوف نہیں ہوتا تھا کہ عرب ان سے لڑائی میں کسی حرمت کو حلال کر لیں گے۔ اور "التخطف" کا مطلب ہے تیزی سے چھین لینا[2]: اور یہ پہلے گزر چکا ہے[3]۔ یحییٰ بن سلام کہتے ہیں: تم میرے حرم میں امن سے تھے، میرا رزق کھاتے تھے، اور میرے سوا دوسروں کی عبادت کرتے تھے؛ تو کیا تم اب ڈرتے ہو جب تم میری عبادت کرو اور مجھ پر ایمان لے آؤ۔ {جس کی طرف ہر چیز کے پھل لائے جاتے ہیں} یعنی ہر زمین اور ملک کے پھل وہاں جمع کیے جاتے ہیں۔ ابن عباس اور دیگر سے مروی ہے[4]۔ کہا جاتا ہے: "جبی الماء فی الحوض" یعنی اس نے حوض میں پانی جمع کیا۔ اور "الجابیہ" بڑے حوض کو کہتے ہیں[5]۔

نافع نے "تُجبیٰ" 'ت' کے ساتھ پڑھا؛ "ثمرات" (پھلوں) کی وجہ سے۔ باقیوں نے 'ی' کے ساتھ پڑھا؛ کیونکہ {کل شیء} (ہر چیز) کا لفظ ہے۔ اور اسے ابو عبید نے اختیار کیا؛ انہوں نے کہا: کیونکہ اسم مؤنث اور اس کے فعل کے درمیان ایک حائل (فاصلہ) آ گیا ہے[6]، اور اس لیے بھی کہ "ثمرات" جمع ہے، اور یہ مؤنث حقیقی نہیں ہے[7]۔ {ہماری طرف سے رزق کے طور پر} یعنی: ہماری طرف سے۔ {لیکن ان میں سے اکثر نہیں جانتے} یعنی: وہ عقل سے کام نہیں لیتے[8]، یعنی: وہ استدلال سے غافل ہیں، اور یہ کہ جس نے انہیں ماضی میں ان کے کفر کی حالت میں

رزق دیا اور امن بخشا، وہ انہیں اسلام لانے پر بھی رزق دے گا، اور ان کے اسلام لانے کی صورت میں کفار کو ان سے روک دے گا۔

اور لفظ "رزقاً" مفعول لہ ہونے کی بنا پر منسوب ہے۔ اور معنی کے اعتبار سے اسے مصدر ہونے کی بنا پر بھی نصب دینا جائز ہے؛ کیونکہ "تُجبیٰ" کا معنی "تُرزقُ" (رزق دیا جانا) ہے۔ اور اسے 'جنی' سے 'ن' کے ساتھ "یُجنیٰ" بھی پڑھا گیا ہے، اور اس کا صلہ 'الیٰ' کے ساتھ لانا ایسے ہی ہے جیسے آپ کہیں: "یجنی الیٰ" (کاٹ کر لایا جانا)۔

(۱) النکت والعیون ۴/۲۶۰۔ (۲) الوسیط ۳/۴۰۴، اور زاد المسیر ۶/۲۳۲ - ۲۳۳۔ (۳) ۹/۴۹۰۔ (۴) النکت والعیون ۴/۲۶۰۔ (۵) الصحاح (جبا)۔ (۶) تفسیر البغوی ۳/۴۵۱، نیز دیکھیے السبعہ ص ۴۹۵، اور التیسیر ص ۱۷۲۔ (۷) الحجہ فی القراءات السبعہ ۵/۴۲۴۔ (۸) النکت والعیون ۴/۲۶۰۔

Surah al-Qasas, Verses 57 - 58 300 ...to his mouth and is reaped into the khafa (1). The Almighty says: {And how many a city have We destroyed that exulted in its livelihood} [28:58]. He clarified for those who imagined that if they believed, the Arabs would fight them, that fear in abandoning faith is greater. For how many people disbelieved and then destruction befell them. Batar (exultation) is tyranny with blessings. This was said by al-Zajjaj. "Their livelihood" means: in their livelihood. When "in" was omitted, the verb became transitive. This was said by al-Mazini. Al-Zajjaj (2) said: Like His saying: {And Moses chose from his people seventy men} [7:155]. Al-Farra said: It is in the accusative case as a specification (tafsir). He said: Just as you say: Your wealth made you exultant (abtaraka) and you were exulted by it (batartahu). Similar to it in his view is: {except for him who befools himself} [2:130] and also {but if they, of their own accord, remit any part of it to you} [4:4]. Assigning the accusative case to definite nouns as a specification is impossible according to the Basrians because the meaning of specification (tafsir) and distinction (tamyiz) is that it should be a single indefinite noun indicating the genus (4). It was said: it is in the accusative due to "exulted" and the meaning of "exulted" is "ignored", so the meaning is: they ignored thanking for their livelihood (5). {And those are their dwellings, which have not been inhabited after them except a little.} meaning: they were not inhabited after the destruction of their people except for a small part of the dwellings, and most of them are in ruins (6). The exception refers to the dwellings, meaning: some of them are inhabited. This was said by al-Zajjaj. It was objected to, saying: If the exception referred to the dwellings, he would have said: illa qalilun (with damma); because you say: The people did not hit except a few (illa qalilun); you use the nominative if those hit are few, and if you use the accusative, the "few" would be an adjective for "hitting", i.e., they were not hit except a little hitting. So the meaning then is: those are their dwellings, no one inhabited them except travelers and those passing by for a day or part of a day. i.e., they were not inhabited after them except for a little habitation. Likewise, Ibn Abbas said: No one inhabited them except the traveler or...

(1) Al-Kashshaf 3/186, and the recitation is anomalous (shadhdhah). Al-khafa: a container for grain; so named because it is a protection for it. Al-Nihayah (khawf). (2) In Ma'ani al-Qur'an 4/150. (3) In (m): abtarat. What is established is from (d) and (z) and I'rab al-Qur'an. (4) I'rab al-Qur'an 3/240, and the saying of al-Farra in Ma'ani al-Qur'an 2/308. (5) Mushkil I'rab al-Qur'an 2/546. (6) Tafsir al-Tabari 18/290.

सूरा अल-क़सस, आयत 57 - 58 300 ...उसके मुँह तक और 'खाफ़ा' (1) में काटा जाता है। अल्लाह तआला का फरमान है: {और हमने कितनी ही बस्तियों को तबाह कर दिया जो अपनी आजीविका पर इतराती थीं} [28:58]। उन्होंने उन लोगों के लिए स्पष्ट किया जिन्होंने सोचा था कि यदि वे ईमान ले आए तो अरब उनसे लड़ेंगे, कि ईमान छोड़ने में डर अधिक है। क्योंकि कितने ही लोगों ने कुफ्र किया और फिर उन पर विनाश आ पड़ा। 'बतर' (itaraana) का अर्थ है नेमतों (ईश्वरीय वरदानों) के साथ सरकशी करना। यह अल-ज़ज्जाज ने कहा है। "उनकी आजीविका" का अर्थ है: उनकी आजीविका में। जब "में" को हटा दिया गया, तो क्रिया सकर्मक हो गई। यह अल-माज़िनी ने कहा है। अल-ज़ज्जाज (2) ने कहा: जैसा कि उनका कहना है: {और मूसा ने अपनी जाति के सत्तर पुरुषों को चुना} [7:155]। अल-फ़र्रा ने कहा: यह 'तफ़सीर' (स्पष्टीकरण) के तौर पर 'मंसूब' (accusative case) है। उन्होंने कहा: जैसा कि आप कहते हैं: तुम्हारे धन ने तुम्हें अहंकारी बना दिया (abtaraka) और तुम उससे अहंकारी हो गए (batartahu)। उनके अनुसार इसके समान है: {सिवाय उसके जिसने अपने आप को मूर्ख बनाया} [2:130] और इसी तरह {किंतु यदि वे अपनी इच्छा से इसका कोई भाग तुम्हें दे दें} [4:4]। बसरा के विद्वानों के अनुसार निश्चित संज्ञाओं (Ma'arif) को 'तफ़सीर' के रूप में 'मंसूब' करना असंभव है; क्योंकि 'तफ़सीर' और 'तमीज़' (भेद) का अर्थ यह है कि वह एक 'नकिरा' (indefinite) संज्ञा होनी चाहिए जो जाति (genus) को दर्शाती हो (4)। यह भी कहा गया है: यह "बतरत" के कारण 'मंसूब' हुआ है और "बतरत" का अर्थ है "अज्ञानी होना", तो अर्थ हुआ: वे अपनी आजीविका का शुक्र अदा करने से अनभिज्ञ थे (5)। {और वे उनके घर हैं, जो उनके बाद बहुत कम बसाए गए।} अर्थात्: उनके निवासियों के विनाश के बाद घरों का केवल एक छोटा सा हिस्सा ही आबाद हुआ और उनमें से अधिकांश खंडहर हैं (6)। अपवाद (Istithna) घरों की ओर जाता है, यानी: उनमें से कुछ आबाद हैं। यह अल-ज़ज्जाज ने कहा। इस पर आपत्ति की गई और कहा गया: यदि अपवाद घरों की ओर जाता, तो वह कहते: इल्ला क़लीलुन (पेश के साथ); क्योंकि आप कहते हैं: लोगों ने नहीं मारा सिवाय थोड़े लोगों के(इल्ला क़लीलुन); यदि मारे गए लोग थोड़े हों तो आप 'रफ़ा' (nominative) का उपयोग करते हैं, और यदि आप 'नसब' (accusative) का उपयोग करते हैं, तो "थोड़ा" मारने का विशेषण होगा, यानी: उन्हें केवल थोड़ा मारा गया। तो अर्थ हुआ: वे उनके घर हैं, उनमें मुसाफिरों और रास्ते से गुजरने वालों के अलावा कोई नहीं रहा जो एक दिन या दिन के कुछ हिस्से के लिए रुके हों। यानी: उनके बाद उनमें बहुत कम निवास हुआ। इसी प्रकार इब्न अब्बास ने कहा: मुसाफिर या ... के अलावा उनमें कोई नहीं रहा।

(1) अल-कश्शाफ 3/186, और किरअत (पाठ) शाज़ (असामान्य) है। खाफ़ा: अनाज का पात्र; इसका यह नाम इसलिए पड़ा क्योंकि यह उसकी सुरक्षा करता है। अन-निहाया (खौफ़)। (2) उनकी पुस्तक 'मआनी अल-कुरान' 4/150 में। (3) (म) में: अबतरत। जो स्थापित है वह (द) और (ज़) और 'इ'राब अल-कुरान' से है। (4) इ'राब अल-कुरान 3/240, और अल-फ़र्रा का कथन 'मआनी अल-कुरान' 2/308 में। (5) मुशकिल इ'राब अल-कुरान 2/546। (6) तफ़सीर अल-तबरी 18/290।

سورة القصص، الآيتان ٥٧ - ٥٨ ٣٠٠ ... اس کے منہ تک اور 'خافہ' (١) میں کاٹا جاتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ بَطِرَتْ مَعِيشَتَهَا﴾ [٢٨:٥٨]۔ اللہ نے ان لوگوں کے لیے واضح کر دیا جن کا گمان تھا کہ اگر وہ ایمان لائے تو عرب ان سے لڑیں گے، کہ ایمان ترک کرنے میں خوف زیادہ ہے۔ کیونکہ کتنی ہی قومیں ایسی تھیں جنہوں نے کفر کیا اور پھر ان پر تباہی نازل ہوئی۔ 'البطر' کا مطلب ہے نعمت پر سرکشی کرنا۔ یہ الزجاج نے کہا ہے۔ "معیشتھا" یعنی: اپنی معیشت میں۔ جب "في" (میں) کو حذف کر دیا گیا تو فعل متعدی بن گیا۔ یہ المازنی نے کہا ہے۔ الزجاج (٢) کے مطابق: جیسے اللہ کا فرمان ہے: ﴿وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا﴾ [الاعراف: ١٥٥]۔ الفراء نے کہا: یہ تفسیر (تمیز) کی بنا پر منصوب ہے۔ انہوں نے کہا: جیسے تم کہتے ہو: تمہارے مال نے تمہیں متکبر بنا دیا (أبطرك) اور تم اس سے اترانے لگے (بَطِرْتَه)۔ ان کے نزدیک اس کی مثال یہ ہے: ﴿إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ﴾ [البقرة: ١٣٠] اور اسی طرح ﴿فَإِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا﴾ [النساء: ٤]۔ بصریوں کے نزدیک معرفہ الفاظ کو تفسیر (تمیز) کے طور پر منصوب کرنا محال ہے؛ کیونکہ تفسیر اور تمیز کا مفہوم یہ ہے کہ وہ ایک ایسا نکرہ ہو جو جنس پر دلالت کرے (٤)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ یہ "بَطِرَتْ" کی وجہ سے منصوب ہے اور "بَطِرَتْ" کا مطلب ہے "ناواقف ہونا"، تو مطلب ہوا: وہ اپنی معیشت کے شکر سے ناواقف تھے (٥)۔ ﴿فَتِلْكَ مَسَاكِنُهُمْ لَمْ تُسْكَنْ مِنْ بَعْدِهِمْ إِلَّا قَلِيلًا﴾ یعنی: ان کے رہنے والوں کی ہلاکت کے بعد ان کے مکانات میں سے بہت کم آباد ہوئے اور ان کا اکثر حصہ ویران ہے (٦)۔ اور استثناء مکانات کی طرف لوٹتا ہے، یعنی: ان میں سے کچھ آباد ہیں۔ یہ الزجاج نے کہا، اور اس پر اعتراض کیا گیا، پس کہا گیا: اگر استثناء مکانات کی طرف لوٹتا تو اللہ فرماتا: "إلا قليلٌ" (رفع کے ساتھ)؛ کیونکہ تم کہتے ہو: قوم کو نہیں مارا گیا مگر چند کو (إلا قليلٌ)؛ جب مارے جانے والے تھوڑے ہوں تو تم رفع پڑھتے ہو، اور اگر تم نے منصوب پڑھا تو "قليل" مارنے کی صفت ہوگی، یعنی: انہیں صرف تھوڑا سا مارا

گیا۔ تو اس وقت معنی یہ ہوگا: یہ ان کے مکانات ہیں، ان میں مسافروں اور راستے سے گزرنے والوں کے علاوہ کوئی نہیں رہا جو ایک دن یا دن کے کچھ حصے کے لیے ٹھہرے ہوں۔ یعنی: ان کے بعد ان میں بہت کم رہائش اختیار کی گئی۔ اسی طرح ابن عباس نے کہا: مسافر یا ... کے علاوہ ان میں کوئی نہیں رہا۔

(۱) الکشاف ۳/۱۸۶، اور قرات شاذہ ہے، اور الخافہ: غلہ رکھنے کا برتن؛ اس کا یہ نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ یہ اس کے لیے حفاظتی غلاف ہے۔ النہایہ (خوف)۔ (۲) ان کی کتاب معانی القرآن ۴/۱۵۰ میں۔ (۳) (م) میں: أبطرت۔ اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (ظ) اور اعراب القرآن سے ہے۔ (۴) اعراب القرآن ۳/۲۴۰، اور الفراء کا قول ان کی کتاب معانی القرآن ۲/۳۰۸ میں۔ (۵) مشکل اعراب القرآن ۲/۵۴۶۔ (۶) تفسیر الطبری ۱۸/۲۹۰۔

301 Surah Al-Qasas: Verses 58 - 61

...passing by the way for a day or an hour(1). "And We were the inheritors" meaning: of what they left behind after their destruction.

His (the Almighty) saying: "And your Lord would never destroy the cities until He had sent to their mother a messenger reciting Our verses to them. And We would not destroy the cities unless its people were wrongdoers (59). And whatever thing you have been given is only the enjoyment of the life of this world and its adornment. And what is with Allah is better and more lasting; so will you not use your intellect? (60) Is he then whom We have promised a good promise which he will meet, like him for whom We provided enjoyment of the life of this world then on the Day of Resurrection he will be among those presented [for punishment]? (61)"

His (the Almighty) saying: "And your Lord would never destroy the cities" meaning: the cities whose people are disbelievers. "Until He had sent to their mother" it is read with a damma (u sound) or kasra (i sound) on the hamza(3) for the following genitive case, meaning Mecca, and "a messenger" meaning Muhammad (4)ﷺ. And it was said: "in its mother" means: in its greatest one "a messenger" to warn them(5). And Al-Hasan said: in their beginnings(6).

I say: Mecca is the greatest of cities because of its sanctity and being the first; because of His (the Almighty) saying: "Indeed, the first House established for mankind" [Al-Imran: 96] and it was specifically chosen for being the greatest for the mission of the Messenger in it; because messengers are sent to the nobles, and they live in cities which are the 'mother' of what is around them(7). This meaning has already passed at the end of Surah 'Yusuf'(8). "Reciting Our verses to them" "Reciting" is in the position of an adjective, i.e., reciting, meaning he informs them that the punishment will descend upon them if they do not believe. "And We would not destroy the cities" and [the 'noon' of] the plural construct was dropped.

(1) From his saying: So the meaning then is... until this point in Tafsir al-Baghawi 3/451, in Zad al-Masir 6/233. (2) The two previous sources, and what is between the brackets is from them. (3) Hamza and al-Kisa'i from the seven [canonical reciters] read with a kasra on the hamza, and the rest read with a damma. Al-Sab'ah pp. 227-228, and al-Taysir p. 194. (4) Al-Kashshaf 3/186. (5) Tafsir al-Baghawi 3/451. (6) Al-Nukat wal-'Uyun 4/261. And Ibn Abi Hatim recorded it in his Tafsir (17018). (7) Zad al-Masir 6/234. (8) 11/470.

३०१ सूरह अल-क़सस: आयतें ५८ - ६१

...एक दिन या एक घंटे के लिए रास्ते से गुजरना(१)। "और हम ही वारिस हुए" यानी: उनके विनाश के बाद जो कुछ वे पीछे छोड़ गए।

अल्लाह तआला का फरमान: "और तेरा रब बस्तियों को हलाक करने वाला न था जब तक कि उनके मरकज़ (राजधानी/माँ) में कोई रसूल न भेज देता जो उन्हें हमारी आयतें पढ़कर सुनाता। और हम बस्तियों को हलाक करने वाले न थे मगर यह कि उनके रहने वाले ज़ालिम हों (५९)। और जो कुछ भी तुम्हें दिया गया है वह दुनिया की ज़िंदगी का सामान और उसकी ज़ीनत (सुंदरता) है। और जो अल्लाह के पास है वह कहीं बेहतर और ज़्यादा बाकी रहने वाला है; तो क्या तुम अक्ल से काम नहीं लेते? (६०) क्या वह शख़्स जिससे हमने अच्छा वादा किया है और वह उसे पाने वाला है, उस शख़्स की तरह हो सकता है जिसे हमने दुनिया की ज़िंदगी का फ़ायदा उठाने के लिए सामान दे दिया, फिर वह क़यामत के दिन (अल्लाह के सामने) पेश किए जाने वालों में से होगा? (६१)"

अल्लाह तआला का फरमान: "और तेरा रब बस्तियों को हलाक करने वाला न था" यानी: वे बस्तियाँ जिनके लोग काफ़िर हों। "जब तक कि उनके मरकज़ (अम्महा) में भेज न दे" इसे हमज़ा पर 'ज़म्म' और 'कसरा' दोनों के साथ पढ़ा गया है(३) जेर के कारण, जिसका अर्थ है मक्का, और "एक रसूल" यानी मुहम्मद ﷺ(४)। और कहा गया है: "उनके मरकज़ (अम्महा) में" का अर्थ है: उनमें से सबसे बड़ी बस्ती में, "एक रसूल" जो उन्हें डराए(५)। और हसन ने कहा: उनके शुरुआती हिस्सों में(६)।

मैंने कहा: मक्का अपनी पवित्रता और पहली होने के कारण सबसे बड़ी बस्ती है; अल्लाह तआला के इस फ़रमान की वजह से: "बेशक पहला घर जो लोगों के लिए बनाया गया" [आल-इमरान: ९६] और इसे रसूल के वहाँ भेजे जाने के कारण सबसे बड़ा होने के साथ खास किया गया; क्योंकि रसूल शरीफ लोगों की तरफ भेजे जाते हैं, और वे उन शहरों में रहते हैं जो अपने आसपास के इलाकों की 'अम्म' (माँ/मरकज़) होते हैं(७)। यह अर्थ सूरह 'यूसुफ़'(८) के अंत में गुज़र चुका है। "उन्हें हमारी आयतें पढ़कर सुनाता" "पढ़कर सुनाना" यहाँ सिफ़त (विशेषण) के स्थान पर है, यानी सुनाने वाला, जिसका अर्थ है कि वह उन्हें खबर देता है कि अगर वे ईमान नहीं लाए तो उन पर अज़ाब नाज़िल होगा। "और हम बस्तियों को हलाक करने वाले न थे" और [मुज़ाफ़ होने की वजह से 'नूने-जमा'] गिर गया।

(१) उनके इस कथन से: तो अर्थ तब है... बग़वी की तफ़्सीर ३/४५१, ज़ाद अल-मसीर ६/२३३ में इस स्थान तक। (२) पिछले दो स्रोत, और कोष्ठक के बीच की सामग्री उन्हीं से है। (३) सात (कैरत के

इमामों) में से हमज़ा और अल-किसाई ने हमज़ा पर कसरा के साथ पढ़ा है, और बाकी ने ज़म्म के साथ पढ़ा है। अल-सबअ पृष्ठ २२७-२२८, और अल-तयसीर पृष्ठ १९४। (४) अल-कश्शाफ़ ३/१८६। (५) तफ़्सीर अल-बग़वी ३/४५१। (६) अल-नुकात वल-उयून ४/२६१। और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़्सीर (१७०१८) में इसे उद्धृत किया है। (७) ज़ाद अल-मसीर ६/२३४। (८) ११/४७०।

۳۰۱ سورة القصص: آیات ۵۸ - ۶۱

...راستہ سے گزرنا دن میں یا ایک ساعت (۱)۔ ﴿وَكُنَّا نَحْنُ الْوَرِثِينَ﴾ یعنی: ان کی ہلاکت کے بعد جو کچھ وہ چھوڑ گئے اس کے وارث ہم ہی ہوئے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَى حَتَّى يَبْعَثَ فِي أُمِّهَا رَسُولًا يَتْلُوا عَلَيْهِمْ ءَايَتِنَا وَمَا كُنَّا مُهْلِكِي الْقُرَى إِلَّا وَأَهْلُهَا ظَلِمُونَ ۵۹ وَمَا أُوتِيتُم مِّن شَيْءٍ فَمَتَعُ الْحَيَوةِ الدُّنْيَا وَزِينَتُهَا وَمَا عِندَ اللَّهِ خَيْرٌ وَأَبْقَى أَفَلَا تَعْقِلُونَ ۶۰ أَفَمَن وَعَدْنَهُ وَعْدًا حَسَنًا فَهو لَقِيهِ كَمَنْ مَتَعْنَهُ مَتَعَ الْحَيَوةِ الدُّنْيَا ثُمَّ هُوَ يَوْمَ الْقِيَمَةِ مِنَ الْمُحْضَرِينَ ۶۱﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَى﴾ یعنی: ان بستیوں کے اہل کافر ہوں۔ ﴿حَتَّى يَبْعَثَ فِي أُمِّهَا﴾ اسے ہمزہ کے ضمہ اور کسرہ کے ساتھ پڑھا گیا ہے(۳) اتباعِ جر کے لیے، مراد مکہ ہے، اور ﴿رَسُولاً﴾ سے مراد حضرت محمد ﷺ ہیں(۴)۔ اور کہا گیا: "ان کی ماں (مرکز) میں" سے مراد ہے: ان کی سب سے بڑی بستی میں، "ایک رسول" جو انہیں ڈرائے(۵)۔ اور حسن نے کہا: ان کے ابتدائی حصوں میں(۶)۔

میں کہتا ہوں: مکہ اپنی حرمت اور اولیت کی وجہ سے تمام بستیوں سے بڑی ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ﴾ [آل عمران: ۹۶] اور اسے سب سے بڑی ہونے کے ساتھ رسول کی بعثت کے لیے خاص کیا گیا؛ کیونکہ رسول اشراف کی طرف بھیجے جاتے ہیں، اور وہ شہروں میں رہتے ہیں جو اپنے گرد و نواح کی 'ام' (مرکز) ہوتے ہیں(۷)۔ اور یہ معنی سورہ 'یوسف'(۸) کے آخر میں گزر چکا ہے۔ ﴿يَتْلُوا عَلَيْهِمْ ءَايَتِنَا﴾ لفظ "یتلو" یہاں صفت کے مقام پر

ہے، یعنی تلاوت کرنے والا، یعنی وہ انہیں خبر دیتا ہے کہ اگر وہ ایمان نہ لائے تو ان پر عذاب نازل ہوگا۔ ﴿وَمَا كُنَّا مُهْلِكِي الْقُرَى﴾ اور [اضافت کی وجہ سے 'نونِ جمع'] گر گیا۔

(١) ان کے قول: "المعنى إذاً" سے یہاں تک، تفسیر بغوی ٣/٤٥١، زاد المسیر ٦/٢٣٣ میں۔ (٢) مذکورہ بالا دونوں مآخذ، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ ان ہی سے ہے۔ (٣) سبعہ قراء میں سے حمزہ اور کسائی نے ہمزہ کے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے، اور باقیوں نے ضمہ کے ساتھ السبعہ ص ٢٢٧-٢٢٨، اور التیسیر ص ١٩٤۔ (٤) الکشاف ٣/١٨٦۔ (٥) تفسیر البغوی ٣/٤٥١۔ (٦) النکت والعیون ٤/٢٦١۔ اور ابن ابی حاتم نے اسے اپنی تفسیر (١٧٠١٨) میں روایت کیا ہے۔ (٧) زاد المسیر ٦/٢٣٤۔ (٨) ١١/٤٧٠۔

The [letter] Nun is for addition [idhafa], like: {wronging their own souls} [An-Nahl: 28]. {unless its people were wrongdoers} means: I did not destroy them except when they deserved destruction; because of their persistence in disbelief after excuses were provided to them. In this is an explanation of His justice and His holiness beyond injustice; the Almighty informed that He does not destroy them unless they deserve destruction by their wrongdoing, and He does not destroy them while they are wrongdoers except after confirming the proof and obligation by sending messengers, and He does not make His knowledge of their conditions a proof against them, and He purified His essence from destroying them while they are not wrongdoers, as He, the Mightiest of speakers, said: {And your Lord would not destroy the towns unjustly while their people were reformers} [Hud: 117]. So He explicitly stated in His saying: {unjustly} that if He were to destroy them while they were reformers, that would have been injustice from Him towards them, and that His state in His self-sufficiency and wisdom is contrary to injustice; this was indicated by the negative particle with its 'lam' [of emphasis], as the Almighty said: {And Allah would never let your faith go to waste} (1) [Al-Baqarah: 143].

His saying, the Almighty: {Whatever you have been given of things} O people of Makkah {is the enjoyment of the worldly life and its adornment} meaning: you enjoy them for the duration of your lives, or for a period in your lives, so either you depart from it or it departs from you. {And what is with Allah is better and more lasting} meaning: superior and more permanent, referring to the Hereafter, which is Paradise. {Will you not then understand?} that the lasting is better than the fleeting (2). Abu 'Amr read it: "they understand" with the [letter] 'ya'. The rest read it with 'ta' as addressing [the audience], which is the preferred choice; because of His saying: {Whatever you have been given} (3).

His saying, the Almighty: {Then is he whom We have promised a good promise which he will obtain} meaning Paradise and the reward it contains {like him whom We have provided the enjoyment of the worldly life} so he was given some of what he wanted from it. {Then he, on the Day of Resurrection, will be among those brought [for punishment]} meaning: in the Fire. Its equivalent is His saying: {If not for the favor of my Lord, I would have been among those brought [for punishment]} (4) [As-Saffat: 57]. Ibn Abbas said: It was revealed concerning Hamza ibn Abdul Muttalib and Abu Jahl ibn...

(1) From His saying: And in this is an explanation of His justice... to this position from Al-Kashaf 3/186-187. (2) Al-Waseet 3/404-405, and Tafsir al-Baghawi 3/451, and Zad al-Masir 6/234. (3) Al-Hujjah fi al-Qira'at al-Sab'ah 5/424. And see al-Sab'ah p. 495, and al-Taysir p. 172. (4) Al-Kashaf 3/187.

302 सूरा अल-क़सस: आयतें 59 - 61

नून इज़ाफ़त के लिए है, जैसे: {अपनी जानों पर ज़ुल्म करने वाले} [अन-नहल: 28]। {जब तक कि उसके लोग ज़ालिम न हों} यानी: मैंने उन्हें तब तक हलाक नहीं किया जब तक कि वे हलाकत के हकदार नहीं हो गए; उनके पास उज़्र भेजने के बाद भी कुफ़्र पर उनके अड़े रहने के कारण। इसमें उनके इंसाफ़ और ज़ुल्म से उनकी पाकीज़गी का बयान है; अल्लाह तआला ने खबर दी कि वह उन्हें तब तक हलाक नहीं करता जब तक कि वे अपने ज़ुल्म के कारण हलाकत के हकदार न हो जाएं, और वह उन्हें ज़ालिम होने के बावजूद हलाक नहीं करता जब तक कि रसों को भेजकर दलील और हुज्जत पूरी न कर दी जाए, और वह उनके हालात के बारे में अपने इल्म को उनके खिलाफ दलील नहीं बनाता, और उसने अपनी ज़ात को इससे पाक रखा है कि वह उन्हें उस हाल में हलाक करे जब वे ज़ालिम न हों, जैसा कि उसने फ़रमाया: {और आपका रब ऐसा नहीं है कि बस्तियों को नाइंसाफी से हलाक कर दे जबकि वहाँ के रहने वाले सुधार करने वाले हों} [हूद: 117]। तो उसने अपने कौल {नाइंसाफी से} में साफ तौर पर ज़िक्र किया कि अगर वह उन्हें उस हाल में हलाक करता जब वे सुधार करने वाले थे, तो यह उनकी तरफ से उन पर ज़ुल्म होता, और यह कि उनकी बेनियाज़ी और हिकमत वाली शान ज़ुल्म के खिलाफ है, इसकी तरफ 'लाम' के साथ हर्फ़ए-नफ़ी (नकारात्मक शब्द) से इशारा किया गया है, जैसा कि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और अल्लाह ऐसा नहीं है कि तुम्हारे ईमान को ज़ाया कर दे} (1) [अल-बक़रह: 143]।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और तुम्हें जो कुछ भी दिया गया है} ऐ मक्का वालो! {वह तो दुनियावी ज़िंदगी का सामान और उसकी ज़ीनत है} यानी: तुम अपनी ज़िंदगी की मुद्दत तक, या अपनी ज़िंदगी के एक अरसे तक उससे फायदा उठाते हो, तो या तो तुम उससे जुदा हो जाओगे या वह तुमसे जुदा हो जाएगी। {और जो कुछ अल्लाह के पास है वह बेहतर और ज़्यादा बाकी रहने वाला है} यानी: अफज़ल और हमेशा रहने वाला, इससे मुराद आखिरत का घर है जो कि जन्नत है। {तो क्या तुम अक्ल से काम नहीं लेते?} कि बाकी रहने वाली चीज़ फानी (मिट जाने वाली) चीज़ से बेहतर है (2)। अबू अमर ने इसे 'या' के साथ 'यअक़िलून' (वे समझते हैं) पढ़ा है। बाकी सब ने खिताब (संबोधन) के तौर पर 'ता' के साथ पढ़ा है, और यही पसंदीदा है; क्योंकि अल्लाह का फ़रमान है: {जो कुछ तुम्हें दिया गया है} (3)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {भला वह शख्स जिससे हमने अच्छा वादा किया है और वह उसे पाने वाला है} यानी जन्नत और उसमें मौजूद सवाब {क्या उस शख्स जैसा हो सकता है जिसे हमने

दुनियावी ज़िंदगी का सामान दिया} तो उसे उसमें से उसकी चाहत का कुछ हिस्सा दे दिया गया। {फिर वह कयामत के दिन (अज़ाब के लिए) हाज़िर किए जाने वालों में से होगा} यानी: आग में। इसकी मिसाल अल्लाह का यह फ़रमान है: {और अगर मेरे रब का फज़्ल न होता तो मैं भी हाज़िर किए जाने वालों में से होता} (4) [अस-साफ़्फ़ात: 57]। इब्ने अब्बास ने कहा: यह हमज़ा बिन अब्दुल मुत्तलिब और अबू जहल बिन... के बारे में नाज़िल हुई।

---

(1) उनके इस कौल से: "और इसमें उनके इंसाफ़ का बयान है..." अल-कशाफ़ 3/186-187 के इस मकाम तक। (2) अल-वसीत 3/404-405, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/451, और ज़ाद अल-मसीर 6/234। (3) अल-हुज्जह फ़ी अल-क़िराआत अल-सबअह 5/424। और देखें अल-सबअह सफ़्हा 495, और अल-तयसीर सफ़्हा 172। (4) अल-कशाफ़ 3/187।

۳۰۲ سورة القصص: آیات ۵۹ - ۶۱

نون اضافت کے لیے ہے، جیسے: ﴿ظَالِمِي أَنفُسِهِمْ﴾ [النحل: ۲۸]۔ ﴿إِلَّا وَأَهْلُهَا ظَالِمُونَ﴾ یعنی: میں نے انہیں ہلاک نہیں کیا مگر اس وقت جب وہ ہلاکت کے مستحق ہو گئے؛ ان کی طرف سے عذر پیش کیے جانے کے بعد بھی کفر پر اصرار کی وجہ سے۔ اس میں اللہ کے عدل اور ظلم سے اس کی پاکیزگی کا بیان ہے؛ اللہ تعالیٰ نے خبر دی کہ وہ انہیں ہلاک نہیں کرتا جب تک کہ وہ اپنے ظلم کی وجہ سے ہلاکت کے مستحق نہ ہو جائیں، اور وہ انہیں ظالم ہونے کے باوجود ہلاک نہیں کرتا مگر رسولوں کی بعثت کے ذریعے حجت اور الزام کی تاکید کے بعد، اور وہ ان کے حالات کے بارے میں اپنے علم کو ان کے خلاف حجت نہیں بناتا، اور اس نے اپنی ذات کو اس بات سے پاک رکھا کہ وہ انہیں اس حال میں ہلاک کرے جب وہ ظالم نہ ہوں، جیسا کہ اس بزرگ و برتر کہنے والے نے فرمایا: ﴿وَمَا كَانَ رَبُّكَ لِيُهْلِكَ الْقُرَىٰ بِظُلْمٍ وَأَهْلُهَا مُصْلِحُونَ﴾ [هود: ۱۱۷]۔ پس اس نے اپنے قول ﴿بِظُلْمٍ﴾ میں صراحت کی کہ اگر وہ انہیں ہلاک کرتا جبکہ وہ اصلاح کرنے والے تھے تو یہ ان پر اس کی طرف سے ظلم ہوتا، اور یہ کہ اس کی بے نیازی اور حکمت والی شان ظلم کے منافی ہے، اس کی طرف حرف نفی اور اس کے 'لام' کے ساتھ اشارہ کیا گیا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ﴾ (۱) [البقرة: ۱۴۳]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا أُوتِيتُم مِّن شَيْءٍ﴾ اے مکہ والو! ﴿فَمَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَزِينَتُهَا﴾ یعنی: تم اپنی زندگی کی مدت تک، یا اپنی زندگی میں ایک عرصے تک اس سے فائدہ اٹھاتے ہو، تو یا تو تم اس سے جدا ہو جاؤ گے یا وہ تم سے جدا ہو جائے گی۔ ﴿وَمَا عِندَ اللَّهِ خَيْرٌ وَأَبْقَىٰ﴾ یعنی: افضل اور زیادہ پائیدار، اس سے مراد دارِ آخرت ہے جو کہ جنت ہے۔ ﴿أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ کہ باقی رہنے والی چیز فانی

چیز سے بہتر ہے (۲)۔ ابو عمرو نے اسے "یَعقلون" 'یا' کے ساتھ پڑھا ہے۔ باقیوں نے خطاب کے طور پر 'تا' کے ساتھ پڑھا ہے، اور یہی پسندیدہ ہے؛ کیونکہ اللہ کا ارشاد ہے: ﴿وَمَا أُوتِيتُم﴾ (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَفَمَن وَعَدْنَاهُ وَعْدًا حَسَنًا فَهُوَ لَاقِيهِ﴾ یعنی جنت اور اس میں موجود ثواب ﴿كَمَن مَّتَّعْنَاهُ مَتَاعَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا﴾ پس اسے اس میں سے اس کی چاہت کا کچھ حصہ دے دیا گیا۔ ﴿ثُمَّ هُوَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِنَ الْمُحْضَرِينَ﴾ یعنی: آگ میں۔ اس کی نظیر اللہ کا یہ فرمان ہے: ﴿وَلَوْلَا نِعْمَةُ رَبِّي لَكُنتُ مِنَ الْمُحْضَرِينَ﴾ (٤) [الصافات: ٥٧]۔ ابن عباس نے کہا: یہ حمزہ بن عبد المطلب اور ابو جہل بن... کے بارے میں نازل ہوئی۔

---

(۱) ان کے قول: "اور اس میں اس کے عدل کا بیان ہے..." سے الکشاف ۳/ ۱۸۶ - ۱۸۷ کے اس مقام تک۔ (۲) الوسیط ۳/ ۴۰۴ - ۴۰۵، اور تفسیر البغوی ۳/ ۴۵۱، اور زاد المسیر ۶/ ۲۳۴۔ (۳) الحجة فی القراءات السبعة ۵/ ۴۲۴۔ اور دیکھئے السبعة ص ۴۹۵، والتیسیر ص ۱۷۲۔ (٤) الکشاف ۳/ ۱۸۷۔

Surah Al-Qasas: Verses 61 - 67. Page 303.

...Hisham (1). Mujahid said: It was revealed concerning the Prophet ﷺ and Abu Jahl (2). Muhammad ibn Ka'b said: It was revealed concerning Hamzah and Ali, and concerning Abu Jahl and Umarah ibn al-Walid (3). It was also said: concerning Ammar and al-Walid ibn al-Mughirah. This was stated by al-Suddi. Al-Qushayri said: The correct view is that it was revealed concerning the believer and the disbeliever in a general sense. Al-Thalabi said: In summary, it was revealed concerning every disbeliever who was granted enjoyment in this world with well-being and wealth, but for whom there is Fire in the Hereafter; and concerning every believer who patienty endured the trials of this world, trusting in Allah's promise, and for whom there is Paradise in the Hereafter.

Allah Almighty says: {And [mention] the Day He will call them and say, "Where are My 'partners' whom you used to claim?" (62) Those upon whom the word [of punishment] has come into effect will say, "Our Lord, these are the ones we led astray. We led them astray just as we were astray. We disassociate ourselves before You. It was not us they were worshipping." (63) And it will be said, "Invoke your 'partners'," and they will invoke them; but they will not respond to them, and they will see the punishment. If only they had been guided! (64) And [mention] the Day He will call them and say, "What did you answer the messengers?" (65) But the news will be unapparent to them that Day, so they will not [be able to] ask one another. (66) But as for one who had repented, believed, and done righteous work, it is promised by Allah that he will be among the successful. (67)}

His saying, Almighty: {And [mention] the Day He will call them} meaning: Allah will call these polytheists on the Day of Resurrection {and say, "Where are My 'partners'"} as per your claim that they would support you and intercede for you. {Those upon whom the word [of punishment] has come into effect will say} meaning: the word of punishment has become due upon them, and they are the leaders. This was said by al-Kalbi. Qatadah said: They are the devils (4). {Our Lord, these are the ones we led astray} meaning: we called them to deviance. Then it will be said to them: Did you lead them astray? They said: {We led them astray just as we were astray} meaning: we misguided them just as we ourselves were misguided. {We disassociate ourselves before You} meaning: some of us disassociate from others; the devils disassociate from those who obeyed them, and the leaders disassociate from those who followed...

(1) Reported by al-Tabari 18/295 but from Mujahid, and similarly mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 6/234. (2) Reported by al-Tabari 18/294, and mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 6/234. (3) Tafsir al-Baghawi 3/451-452, and Majma' al-Bayan 20/311, but it does not contain Umarah ibn al-Walid. (4) Zad al-Masir 6/235-236. Qatadah's statement was reported by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/92, al-Tabari 18/296, and Ibn Abi Hatim in his Tafsir (17040).

सूरह अल-क़सस: आयत 61 - 67। पृष्ठ 303।

...हिशाम (1)। मुजाहिद ने कहा: यह नबी ﷺ और अबू जहल के बारे में नाज़िल हुई (2)। मुहम्मद बिन काब ने कहा: यह हम्ज़ा और अली के बारे में, और अबू जहल और उमारह बिन अल-वलीद के बारे में नाज़िल हुई (3)। यह भी कहा गया है: अम्मार और अल-वलीद बिन अल-मुगीरा के बारे में। यह अल-सुद्दी ने कहा। अल-कुशायरी ने कहा: सही बात यह है कि यह सामान्य रूप से मोमिन (आस्थावान) और काफ़िर (अविश्वासी) के बारे में नाज़िल हुई है। अल-तल्बी ने कहा: संक्षेप में, यह हर उस काफ़िर के बारे में नाज़िल हुई है जिसे दुनिया में स्वास्थ्य और धन के साथ सुख दिया गया, लेकिन उसके लिए आख़िरत (परलोक) में आग है; और हर उस मोमिन के बारे में जिसने अल्लाह के वादे पर भरोसा करते हुए दुनिया की परेशानियों पर सब्र किया, और उसके लिए आख़िरत में जन्नत (स्वर्ग) है।

अल्लाह तआला फरमाता है: {और (याद करो) जिस दिन वह उन्हें पुकारेगा और कहेगा, "कहाँ हैं मेरे वे 'साझीदार' जिनका तुम दावा करते थे?" (62) जिन पर (सज़ा की) बात सच हो चुकी होगी, वे कहेंगे, "ऐ हमारे रब, ये वे लोग हैं जिन्हें हमने गुमराह किया था। हमने उन्हें वैसे ही गुमराह किया जैसे हम खुद गुमराह थे। हम तेरे सामने उनसे अलग होते हैं। वे हमारी इबादत नहीं करते थे।" (63) और कहा जाएगा, "अपने (बनाए हुए) साझीदारों को पुकारो।" तो वे उन्हें पुकारेंगे, लेकिन वे उन्हें कोई जवाब नहीं देंगे और वे अज़ाब (दंड) देख लेंगे। काश! वे हिदायत (मार्गदर्शन) पाने वाले होते। (64) और जिस दिन वह उन्हें पुकारेगा और कहेगा, "तुमने रसूलों को क्या जवाब दिया था?" (65) तो उस दिन उन पर सारी ख़बरें अंधी हो जाएँगी (कुछ समझ नहीं आएगा), फिर वे एक-दूसरे से पूछ भी न सकेंगे। (66) लेकिन जिसने तौबा की (पश्चाताप किया), ईमान लाया और नेक काम किए, तो उम्मीद है कि वह कामयाब होने वालों में से होगा। (67)}

उसका कहना, महान: {और जिस दिन वह उन्हें पुकारेगा} यानी: कयामत के दिन अल्लाह इन मुशरिकों (बहुदेववादियों) को पुकारेगा {और कहेगा, "कहाँ हैं मेरे साझीदार"} तुम्हारे दावे के मुताबिक कि वे तुम्हारी मदद करेंगे और तुम्हारी सिफारिश करेंगे। {वे कहेंगे जिन पर बात सच हो चुकी होगी} यानी: उन पर अज़ाब की बात साबित हो चुकी होगी, और वे नेता हैं। यह अल-कल्बी ने कहा। कतादा ने कहा: वे शैतान हैं (4)। {ऐ हमारे रब, ये वे लोग हैं जिन्हें हमने गुमराह किया} यानी: हमने उन्हें गुमराही की ओर बुलाया। फिर उनसे पूछा जाएगा: क्या तुमने उन्हें गुमराह किया? उन्होंने कहा: {हमने उन्हें वैसे ही गुमराह किया जैसे हम खुद गुमराह थे} मतलब: हमने उन्हें वैसे ही भटकाया जैसे हम खुद भटके हुए थे। {हम तेरे सामने (उनसे) अलग होते हैं} यानी: हम एक-दूसरे से अलग होते

हैं, और शैतान उन लोगों से अलग हो जाते हैं जिन्होंने उनकी बात मानी, और नेता उन लोगों से अलग हो जाते हैं जिन्होंने स्वीकार किया...

(1) इसे अल-तबरी 18/295 ने मुजाहिद से उद्धृत किया है, और इसी तरह इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 6/234 में इसका ज़िक्र किया है। (2) इसे अल-तबरी 18/294 ने उद्धृत किया है, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 6/234 में इसका ज़िक्र किया है। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 3/451-452, और मजम उल-बयान 20/311, और इसमें उमारह बिन अल-वलीद नहीं है। (4) ज़ाद अल-मसीर 6/235-236। कतादा के कथन को अब्द अल-रज़्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर 2/92 में, अल-तबरी 18/296 में, और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (17040) में उद्धृत किया है।

سورة القصص: آیات 61 - 67۔ صفحہ 303۔

...ہشام (1)۔ اور مجاہد نے کہا: یہ نبی ﷺ اور ابو جہل کے بارے میں نازل ہوئی (2)۔ اور محمد بن کعب نے کہا: یہ حمزہ اور علی کے بارے میں، اور ابو جہل اور عمارہ بن ولید کے بارے میں نازل ہوئی (3)۔ اور کہا گیا: عمار اور ولید بن مغیرہ کے بارے میں۔ یہ سدی نے کہا۔ قشیری نے کہا: صحیح یہ ہے کہ یہ عمومی طور پر مومن اور کافر کے بارے میں نازل ہوئی ہے۔ ثعلبی: اور مختصراً یہ کہ یہ ہر اس کافر کے بارے میں نازل ہوئی ہے جسے دنیا میں عافیت اور مال و دولت کے ساتھ نفع پہنچایا گیا، اور اس کے لیے آخرت میں آگ ہے، اور ہر اس مومن کے بارے میں جس نے اللہ کے وعدے پر بھروسہ کرتے ہوئے دنیا کی بلاؤں پر صبر کیا، اور اس کے لیے آخرت میں جنت ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور جس دن وہ انہیں پکارے گا اور کہے گا، "کہاں ہیں میرے وہ شریک جن کا تم دعویٰ کرتے تھے؟" (62) جن پر (عذاب کی) بات ثابت ہو چکی ہوگی وہ کہیں گے، "اے ہمارے رب، یہ وہی لوگ ہیں جنہیں ہم نے گمراہ کیا تھا۔ ہم نے انہیں ویسے ہی گمراہ کیا جیسے ہم خود گمراہ ہوئے تھے۔ ہم تیرے سامنے (ان سے) بیزاری کا اظہار کرتے ہیں۔ وہ ہماری عبادت نہیں کرتے تھے۔" (63) اور کہا جائے گا، "اپنے شریکوں کو پکارو۔" پس وہ انہیں پکاریں گے مگر وہ انہیں کوئی جواب نہ دیں گے اور وہ عذاب کو دیکھ لیں گے۔ کاش کہ وہ ہدایت پانے والے ہوتے۔ (64) اور جس دن وہ انہیں پکارے گا اور کہے گا، "تم نے رسولوں کو کیا جواب دیا تھا؟" (65) تو اس دن ان پر خبریں اندھی ہو جائیں گی (کچھ سجھائی نہ دے گا)، پس وہ ایک دوسرے سے پوچھ بھی نہ سکیں گے۔ (66) پس رہا وہ شخص جس نے توبہ کی اور ایمان لایا اور نیک عمل کیے تو امید ہے کہ وہ فلاح پانے والوں میں سے ہوگا۔ (67)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور جس دن وہ انہیں پکارے گا﴾ یعنی: اللہ قیامت کے دن ان مشرکین کو پکارے گا ﴿پس فرمائے گا کہاں ہیں میرے شریک﴾ تمہارے گمان کے مطابق کہ وہ تمہاری مدد کریں گے اور تمہاری سفارش کریں گے۔ ﴿کہیں گے وہ لوگ جن پر بات ثابت ہو چکی ہوگی﴾ یعنی: ان پر عذاب کا کلمہ واجب ہو چکا ہوگا، اور وہ سردار ہیں۔ یہ کلبی نے کہا۔ اور قتادہ نے کہا: وہ شیاطین ہیں (4)۔ ﴿اے ہمارے رب، یہ وہی لوگ ہیں جنہیں ہم نے گمراہ کیا﴾ یعنی: ہم نے انہیں گمراہی کی طرف بلایا۔ تو ان سے کہا گیا: کیا تم نے انہیں گمراہ کیا تھا؟ انہوں نے کہا: ﴿ہم نے انہیں ویسے ہی گمراہ کیا جیسے ہم خود گمراہ ہوئے تھے﴾ ان کی مراد یہ ہے کہ ہم نے انہیں بھٹکایا جیسے ہم خود بھٹکے ہوئے تھے۔ ﴿ہم تیرے سامنے بیزاری کا اظہار کرتے ہیں﴾ یعنی: ہمارا ایک دوسرے سے کوئی تعلق نہیں، اور شیاطین ان سے بیزاری ظاہر کریں گے جنہوں نے ان کی اطاعت کی، اور سردار ان سے بیزاری ظاہر کریں گے جنہوں نے قبول...

(1) اسے طبری 18/295 نے روایت کیا ہے لیکن مجاہد سے، اور اسی طرح ابن جوزی نے زاد المسیر 6/234 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (2) اسے طبری 18/294 نے روایت کیا ہے، اور ابن جوزی نے زاد المسیر 6/234 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (3) تفسیر بغوی 3/451 - 452، اور مجمع البیان 20/311 اور اس میں عمارہ بن ولید نہیں ہے۔ (4) زاد المسیر 6/235 - 236۔ اور قتادہ کا قول عبد الرزاق نے اپنی تفسیر 2/92 میں، اور طبری 18/296 میں، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (17040) میں روایت کیا ہے۔

304 Surat Al-Qasas: Verses 66 - 67

...from them, as the Almighty said: {Friends on that day will be enemies to one another, except for the righteous} (1) [Az-Zukhruf: 67]. His Almighty's saying: {And it will be said} i.e., to the disbelievers {Call upon your 'partners'} i.e., seek help from your gods that you worshipped in the worldly life to help you and defend you. {So they will call upon them} i.e., they sought help from them. {But they will not respond to them} i.e., they did not answer them and did not benefit them. {And they will see the punishment, if only they had been guided} Az-Zajjaj said: The response to "if" (law) is omitted, and the meaning is: if they had been guided, the guidance would have saved them, and they would not have come to the punishment. It was also said: if they had been guided, they would not have called them (2). And it was said: the meaning is: they wished, when they saw the punishment, that they had been guided in the worldly life when they saw the punishment on the Day of Resurrection. His Almighty's saying (3): {What answer did you give the messengers?} i.e., Allah says to them: What was your response to those who were sent to you from among the prophets when they conveyed My messages to you? (4) {Then the information will be obscured from them on that day} i.e., the arguments became hidden from them. Mujahid said this; because Allah had already excused them in the worldly life, so they will have no excuse or argument on the Day of Resurrection (5). And "Al-Anba'" (information): news; He called their arguments "news" because they are reports they tell (6). {So they will not ask one another} i.e., they do not ask each other about arguments; because Allah Almighty refuted their arguments. Al-Dahhak said this (7). Ibn Abbas said: "they will not ask one another" means: they do not speak with any argument. It was said: "they will not ask one another" at that hour, and they do not know what to answer due to the horror of that hour, then they answer after that as He informed of their saying: {By Allah, our Lord, we were not polytheists} [Al-An'am: 23]. Mujahid said: they do not ask each other about lineages. And it was said: some of them do not ask...

(1) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 5/192. (2) I'rab al-Qur'an 3/240-241, and Az-Zajjaj's statement in his Ma'ani al-Qur'an 4/151. (3) The phrase "His Almighty's saying" is from (z). (4) Majma' al-Bayan 20/313. (5) Tafsir al-Baghawi 3/452. Mujahid's statement was recorded by al-Tabari 18/297. (6) Zad al-Masir 6/236. (7) An-Nukat wa al-'Uyun 4/262, and Majma' al-Bayan 20/313.

304 सूरत अल-क़सस: आयतें 66 - 67

...उनमें से, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {उस दिन दोस्त एक-दूसरे के दुश्मन होंगे, सिवाय मुत्तकी (परहेजगारों) के} (1) [अज़-ज़ुख़रुफ़: 67]। अल्लाह तआला का फरमान: {और कहा जाएगा} यानी: काफ़िरों से {अपने शरीकों को पुकारो} यानी: अपने उन देवताओं से मदद मांगो जिनकी तुम दुनिया में इबादत करते थे ताकि वे तुम्हारी मदद करें और तुम्हारा बचाव करें। {तो वे उन्हें पुकारेंगे} यानी: उन्होंने उनसे मदद मांगी। {लेकिन वे उन्हें जवाब नहीं देंगे} यानी: उन्होंने उन्हें कोई जवाब नहीं दिया और न ही उन्हें कोई फायदा पहुँचाया। {और वे अज़ाब (यानी दंड) देखेंगे, काश कि वे हिदायत (मार्गदर्शन) पाने वाले होते} अज़-ज़ज्जाज ने कहा: "काश" (लौ) का जवाब यहाँ छिपा हुआ है, और अर्थ है: अगर वे हिदायत पाने वाले होते, तो हिदायत उन्हें बचा लेती, और वे अज़ाब तक न पहुँचते। और कहा गया: अगर वे हिदायत पाने वाले होते, तो उन्हें न पुकारते (2)। और कहा गया: अर्थ यह है: जब उन्होंने अज़ाब देखा, तो उन्होंने तमन्ना की कि काश वे दुनिया में हिदायत पाने वाले होते जब उन्होंने कयामत के दिन अज़ाब को देखा। अल्लाह तआला का फरमान (3): {तुमने रसूलों को क्या जवाब दिया?} यानी: अल्लाह उनसे कहता है: जब नबियों ने तुम्हें मेरे पैगाम पहुँचाए, तो उनके लिए तुम्हारा क्या जवाब था? (4) {तो उस दिन उन पर खबरें धुंधली हो जाएँगी} यानी: उनके सामने दलीलें छिप जाएँगी। मुजाहिद ने यह कहा; क्योंकि अल्लाह ने दुनिया में उनके पास बहाने खत्म कर दिए थे, इसलिए कयामत के दिन उनके पास कोई बहाना या दलील नहीं होगी (5)। और "अल-अंबा" (खबरें): समाचार; उनकी दलीलों को 'खबरें' कहा गया क्योंकि वे ऐसी बातें हैं जिन्हें वे बताते हैं (6)। {तो वे एक-दूसरे से सवाल नहीं करेंगे} यानी: वे दलीलों के बारे में एक-दूसरे से नहीं पूछेंगे; क्योंकि अल्लाह तआला ने उनकी दलीलों को बेअसर कर दिया। यह दज़हाक ने कहा (7)। इब्न अब्बास ने कहा: "वे सवाल नहीं करेंगे" का अर्थ है: वे कोई दलील पेश नहीं करेंगे। और कहा गया: "वे सवाल नहीं करेंगे" उस घड़ी में, और उस घड़ी की दहशत के कारण वे नहीं जानते होंगे कि क्या जवाब दें, फिर उसके बाद वे जवाब देंगे जैसा कि उनके इस कथन के बारे में बताया गया है: {अल्लाह की कसम, हमारे रब, हम मुशरिक नहीं थे} [अल-अनआम: 23]। मुजाहिद ने कहा: वे वंश (नसब) के बारे में सवाल नहीं करेंगे। और कहा गया: उनमें से कुछ नहीं पूछेंगे...

(1) मआनी अल-कुरान, अल-नहहास 5/192. (2) एराब अल-कुरान 3/240-241, और अज़-ज़ज्जाज का कथन उनके मआनी अल-कुरान 4/151 में। (3) वाक्यांश: "अल्लाह तआला का फरमान" (ज़) से है। (4) मजमा' अल-बयान 20/313. (5) तफ़सीर अल-बग़वी 3/452. और मुजाहिद का कथन अल-

तबरी 18/297 द्वारा निकाला गया है। (6) ज़ाद अल-मसीर 6/236. (7) अल-नुकत वा अल-उयून 4/262, और मजमा' अल-बयान 20/313.

304 سورة القصص: آیات 66 - 67

...ان میں سے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اس دن گہرے دوست ایک دوسرے کے دشمن ہوں گے، سوائے پرہیزگاروں کے} (1) [الزخرف: 67]۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور کہا جائے گا} یعنی: کافروں سے {اپنے شریکوں کو پکارو} یعنی: اپنے ان معبودوں سے فریاد کرو جن کی تم دنیا میں عبادت کرتے تھے تاکہ وہ تمہاری مدد کریں اور تم سے (عذاب) دور کریں۔ {پس وہ انہیں پکاریں گے} یعنی: انہوں نے ان سے فریاد کی۔ {پس وہ انہیں جواب نہیں دیں گے} یعنی: انہوں نے انہیں کوئی جواب نہ دیا اور نہ ہی انہیں کوئی فائدہ پہنچایا۔ {اور وہ عذاب دیکھ لیں گے، کاش کہ وہ ہدایت پانے والے ہوتے} الزجاج نے کہا: "کاش" (لو) کا جواب محذوف ہے، اور معنی یہ ہے: اگر وہ ہدایت یافتہ ہوتے تو ہدایت انہیں بچا لیتی، اور وہ عذاب تک نہ پہنچتے۔ اور کہا گیا: اگر وہ ہدایت یافتہ ہوتے تو انہیں نہ پکارتے (2)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: جب انہوں نے عذاب دیکھا تو تمنا کی کہ کاش وہ دنیا میں ہدایت پانے والے ہوتے جب انہوں نے قیامت کے دن عذاب دیکھا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد (3): {تم نے رسولوں کو کیا جواب دیا؟} یعنی: اللہ ان سے فرماتا ہے: جب تمہارے پاس پیغمبروں نے میرے پیغامات پہنچائے تو ان کے لیے تمہارا کیا جواب تھا؟ (4) {تو اس دن ان پر خبریں اندھی (مبہم) ہو جائیں گی} یعنی: ان پر دلائل پوشیدہ ہو جائیں گے۔ یہ مجاہد نے کہا؛ اس لیے کہ اللہ نے دنیا میں ان پر حجت تمام کر دی تھی، لہذا قیامت کے دن ان کے پاس کوئی عذر یا دلیل نہیں ہوگی (5)۔ اور "الأنباء": خبریں؛ ان کے دلائل کو 'انباء' (خبریں) اس لیے کہا گیا کیونکہ وہ ایسی خبریں ہیں جو وہ بتاتے ہیں (6)۔ {پس وہ ایک دوسرے سے سوال نہیں کریں گے} یعنی: وہ دلائل کے بارے میں ایک دوسرے سے نہیں پوچھیں گے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے ان کے دلائل کو باطل کر دیا۔ یہ ضحاک نے کہا (7)۔ ابن عباس نے فرمایا: "وہ سوال نہیں کریں گے" کا مطلب ہے

کہ وہ کسی دلیل کے ساتھ کلام نہیں کریں گے۔ اور کہا گیا: "وہ سوال نہیں کریں گے" اس گھڑی میں، اور اس گھڑی کی ہولناکی کی وجہ سے وہ نہیں جانیں گے کہ کیا جواب دیں، پھر وہ اس کے بعد جواب دیں گے جیسا کہ ان کے اس قول کے بارے میں بتایا گیا: {اللہ کی قسم، اے ہمارے رب، ہم مشرک نہیں تھے} [الأنعام: 23]۔ اور مجاہد نے کہا: وہ نسبوں کے بارے میں سوال نہیں کریں گے۔ اور کہا گیا: ان میں سے بعض نہیں پوچھیں گے...

(1) معانی القرآن للنحاس 5/192۔ (2) إعراب القرآن 3/ 240 - 241، اور الزجاج کا قول معانی القرآن 4/ 151 میں۔ (3) عبارت: «قوله تعالى» (ظ) سے ہے۔ (4) مجمع البيان 20/ 313۔ (5) تفسير البغوي 3/ 452۔ اور مجاہد کا قول طبری نے روایت کیا 18/ 297۔ (6) زاد المسير 6/ 236۔ (7) النكت والعيون 4/ 262، اور مجمع البيان 20/ 313۔

Surah Al-Qasas: Verses 66 - 70 305

...one another to carry any of their sins. Narrated by Ibn 'Isa (1).

The Almighty's saying: {As for him who repents} meaning: from polytheism (shirk) {and believes} meaning: testifies the truth {and does righteous deeds} fulfills the obligatory duties and increases voluntary acts {perhaps he will be among the successful} meaning: among those who attain happiness. And 'perhaps' (asa) from Allah is an obligation.

The Almighty's saying: {Your Lord creates what He wills and chooses; not for them was the choice. Exalted is Allah and high above what they associate with Him. (68) And your Lord knows what their breasts conceal and what they declare. (69) And He is Allah; there is no deity except Him. To Him is [all] praise in the first [life] and the hereafter. And His is the judgement, and to Him you will be returned. (70)}

The Almighty's saying: {Your Lord creates what He wills and chooses} This is connected to the mention of the partners they worshipped and chose for intercession, meaning: the choice of intercessors is up to Allah Almighty, not to the polytheists. It was said: it is the answer to Al-Walid bin Al-Mughirah when he said: {Why was this Qur'an not sent down upon a great man from [one of] the two cities?} [Az-Zukhruf: 31] meaning himself, he claimed, and 'Urwah bin Mas'ud Ath-Thaqafi from At-Ta'if (2). It was also said: it is the answer to the Jews when they said: "If the messenger to Muhammad had been someone other than Gabriel, we would have believed in him."

Ibn 'Abbas said: The meaning is: Your Lord creates what He wills of His creation and chooses from them whom He wills for His obedience. Yahya bin Salam said: The meaning is: Your Lord creates what He wills of His creation and chooses whom He wills for His prophethood. Al-Naqqash related that the meaning is: Your Lord creates what He wills of His creation, meaning Muhammad (peace be upon him), and chooses the Ansar for His religion (3).

I say: In the book of Al-Bazzar, it is reported as a Sahih Marfu' Hadith from Jabir: "Indeed, Allah Almighty chose..."

---

(1) The saying of Mujahid and Ibn 'Isa in 'Al-Nukat wal-Uyun' 4/262. Mujahid's saying was recorded by At-Tabari 18/298, and Ibn Abi Hatim in his Tafsir (17045). (2) Al-Wasit

3/406, Tafsir Abi al-Layth 2/524, and Tafsir al-Baghawi 3/452. (3) Al-Nukat wal-Uyun 4/262.

सूरा अल-क़सस: आयतें 66 - 70 305

...एक दूसरे को उनके पापों का कुछ हिस्सा उठाने के लिए। इसे इब्न ईसा द्वारा वर्णित किया गया है (1)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर जिसने तौबा की} यानी: शिर्क(बहुदेववाद) से {और ईमान लाया} यानी: सच माना {और नेक अमल किए} फ़र्ज़ अदा किए और नफ़िल (स्वैच्छिक इबादत) में वृद्धि की {तो शायद वह फ़लाह (सफलता) पाने वालों में से हो} यानी: सुख प्राप्त करने वालों में से। और अल्लाह की ओर से 'शायद' (असा) का अर्थ निश्चित होना है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और आपका रब जो चाहता है पैदा करता है और चुनता है; उनके लिए कोई चुनाव नहीं था। अल्लाह पवित्र है और उससे बहुत ऊँचा है जिसे वे उसके साथ शरीक ठहराते हैं। (68) और आपका रब जानता है जो उनके सीने छुपाते हैं और जो वे ज़ाहिर करते हैं। (69) और वही अल्लाह है; उसके सिवा कोई इबादत के लायक नहीं। उसी के लिए दुनिया और आख़िरत में सब तारीफ़ है। और उसी का हुक्म है, और उसी की तरफ़ तुम लौटाए जाओगे। (70)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और आपका रब जो चाहता है पैदा करता है और चुनता है} यह उन शरीकों (साझेदारों) के उल्लेख से जुड़ा है जिनकी वे पूजा करते थे और जिन्हें उन्होंने सिफ़ारिश के लिए चुना था, यानी: सिफ़ारिश करने वालों का चुनाव अल्लाह तआला के हाथ में है, मुशरिकों (बहुदेववादियों) के हाथ में नहीं। और यह भी कहा गया है: यह अल-वलीद बिन अल-मुग़ीरा का जवाब है जब उसने कहा था: {यह क़ुरआन इन दो बस्तियों में से किसी बड़े आदमी पर क्यों न उतारा गया?} [अज़-ज़ुख़रुफ़: 31] यानी उसका दावा था कि वह स्वयं, और ताइफ़ का उरवा बिन मसऊद अल-सक़फ़ी (2)। और यह भी कहा गया है: यह यहूदियों का जवाब है जब उन्होंने कहा था: "अगर मुहम्मद के पास जिब्रील के अलावा कोई और फरिश्ता आता, तो हम उन पर ईमान ले आते।"

इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ है: और आपका रब अपनी रचना में से जो चाहता है पैदा करता है और उनमें से जिसे चाहता है अपनी आज्ञाकारिता के लिए चुनता है। याह्या बिन सलाम ने कहा: इसका अर्थ है: और आपका रब अपनी रचना में से जो चाहता है पैदा करता है और जिसे चाहता है अपनी नबूवत (पयंबरी) के लिए चुनता है। अल-नक़्क़ाश ने उल्लेख किया है कि इसका अर्थ है: और आपका रब अपनी रचना में से जो चाहता है पैदा करता है, यानी मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम), और अपने दीन के लिए अंसार को चुनता है (3)।

मैंने कहा: अल-बज़ार की किताब में जाबिर से एक सहीह मरफू हदीस है: "बेशक, अल्लाह तआला ने चुना है..."

---

(1) मुजाहिद और इब्न ईसा का कथन 'अल-नुकत वल-उयून' 4/262 में। मुजाहिद का कथन अत-तबरी 18/298 और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (17045) में उद्धृत किया है। (2) अल-वसीत 3/406, तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/524, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/452। (3) अल-नुकत वल-उयून 4/262।

سورہ القصص: آیات 66 - 70 305

...ایک دوسرے کو کہ ان کے گناہوں کا کچھ بوجھ اٹھا لے۔ اسے ابن عیسیٰ نے نقل کیا ہے(1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَأَمَّا مَن تَابَ﴾ یعنی: شرک سے ﴿وَءَامَنَ﴾ یعنی: تصدیق کی ﴿وَعَمِلَ صَـٰلِحًا﴾ فرائض ادا کیے اور نوافل کی کثرت کی ﴿فَعَسَىٰٓ أَن يَكُونَ مِنَ الْمُفْلِحِينَ﴾ یعنی: فلاح پانے والوں اور سعادت مندوں میں سے۔ اور اللہ کی طرف سے لفظ 'عسیٰ' (شاید) وجوب (یقینی ہونے) کے معنی میں ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَآءُ وَيَخْتَارُ ۗ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ ۚ سُبْحَـٰنَ اللَّهِ وَتَعَـٰلَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ (68) وَرَبُّكَ يَعْلَمُ مَا تُكِنُّ صُدُورُهُمْ وَمَا يُعْلِنُونَ (69) وَهُوَ اللَّهُ لَآ إِلَـٰهَ إِلَّا هُوَ ۖ لَهُ الْحَمْدُ فِى الْأُولَىٰ وَالْآخِرَةِ ۖ وَلَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (70)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَآءُ وَيَخْتَارُ﴾ یہ ان شرکاء کے تذکرے سے جڑا ہوا ہے جن کی وہ عبادت کرتے تھے اور جنہیں انہوں نے سفارش کے لیے منتخب کیا تھا، یعنی: شفاعت کرنے والوں کا انتخاب اللہ تعالیٰ کے اختیار میں ہے، مشرکوں کے نہیں۔ اور کہا گیا ہے: یہ ولید بن مغیرہ کا جواب ہے جب اس نے کہا تھا: ﴿لَوْلَا نُزِّلَ هَـٰذَا الْقُرْءَانُ عَلَىٰ رَجُلٍ مِّنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ﴾ [الزخرف: 31] اس کا دعویٰ تھا کہ وہ خود مراد ہے، اور طائف سے عروہ بن مسعود ثقفی(2)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ یہودیوں کا جواب ہے جب انہوں نے کہا تھا: "اگر محمد صلی اللہ علیہ وسلم کی طرف جبریل کے علاوہ کوئی اور فرشتہ آتا تو ہم ایمان لے آتے۔"

ابن عباس نے کہا: معنی یہ ہے کہ: اور آپ کا رب اپنی مخلوق میں سے جو چاہتا ہے پیدا کرتا ہے اور ان میں سے جسے چاہتا ہے اپنی اطاعت کے لیے چن لیتا ہے۔ یحییٰ بن سلام نے کہا: معنی یہ

ہے: اور آپ کا رب اپنی مخلوق میں سے جو چاہتا ہے پیدا کرتا ہے اور جسے چاہتا ہے اپنی نبوت کے لیے منتخب کرتا ہے۔ نقاش نے ذکر کیا ہے کہ معنی یہ ہے: اور آپ کا رب اپنی مخلوق میں سے جو چاہتا ہے پیدا کرتا ہے یعنی محمد ﷺ، اور اپنے دین کے لیے انصار کو منتخب کرتا ہے(3)۔

میں کہتا ہوں: بزار کی کتاب میں جابر رضی اللہ عنہ سے ایک صحیح مرفوع روایت ہے: "بے شک اللہ تعالیٰ نے منتخب فرمایا..."

---

(1) النکت والعیون 4/262 میں مجاہد اور ابن عیسیٰ کا قول۔ مجاہد کا قول طبری 18/298 اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (17045) میں نقل کیا ہے۔ (2) الوسیط 3/406، تفسیر ابی اللیث 2/524، اور تفسیر بغوی 3/452۔ (3) النکت والعیون ا 4/262

Surah Al-Qasas: Verses 68 - 70 | Page 306

...my companions over the worlds except for the prophets and messengers, and He chose for me four from among my companions - meaning Abu Bakr, Umar, Uthman, and Ali - and made them my companions. In all my companions there is goodness. He chose my Ummah over all other nations, and He chose for me four generations from my Ummah" (1). Sufyan ibn Uyaynah mentioned from Amr ibn Dinar, from Wahb ibn Munabbih, from his father regarding the words of the Almighty: {And your Lord creates what He wills and chooses} [Qur'an 28:68], he said: "From the livestock, sheep; and from birds, pigeons." The complete pause (waqf) is at {and chooses} (2).

Ali ibn Sulayman said: This is a complete pause, and it is not permissible for "mā" (what/that) to be in the accusative position of "yakhtāru" (chooses), because if it were in the accusative position, nothing would refer back to it. He said: This is a rebuttal against the Qadariyya (3). Al-Nahhas said: The completion is at {and chooses}, meaning: and He chooses the messengers. {It is not for them to have the choice} [Qur'an 28:68], meaning: He does not send whom they chose (4). Abu Ishaq said: {and chooses} is the preferred complete pause, and it is permissible for "mā" to be in the accusative position of "yakhtāru", and the meaning would be: and He chooses what they had the choice in (5). Al-Qushayri said: The first is correct; because of their consensus [on] (6) pausing at His words: {and chooses}. Al-Mahdawi said: And it is more similar to the doctrine of the People of the Sunnah.

(1) Musnad al-Bazzar "Kashf al-Astar" (2763) via Abu Salih Abdullah ibn Salih, from Nafi' ibn Yazid, from Zahrah ibn Ma'bad, from Sa'id ibn al-Musayyib, from Jabir as a marfu' report. And al-Khatib included it in "Mawdi' Awham al-Jam' wa al-Tafriq" 2/312 via Abu Salih and Sa'id ibn Abi Maryam, with the previous chain. Al-Dhahabi said in "al-Siyar" 10/414-415: Ibn Abu Hatim said: I heard my father and Abu Zur'ah say: The hadith "Verily Allah chose my companions" is fabricated, and the burden is on Abu Salih. Then al-Dhahabi said: But Sa'id ibn Abi Maryam followed him in it, from Nafi'... so Abu Salih is cleared. Then he said: Abu Zur'ah and others said: It is a fabrication by Khalid ibn Najih al-Masri, who used to plant [fabricated narrations] in the books of the scholars. Al-Dhahabi said: Perhaps he inserted it into [the reports of] Nafi' ibn Yazid, although Nafi' is truthful and Muslim relied on him. (2) Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 2/823. (3) I'rab al-Qur'an 3/241. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/194. (5) I'rab al-Qur'an 3/241, and the words of al-Zajjaj in his Ma'ani al-Qur'an 4/152. (6) What is between brackets is from (m).

सूरह अल-क़सस: आयत 68 - 70 | पृष्ठ 306

...नबियों और रसूलों के अलावा दुनिया वालों पर मेरे साथियों को चुना, और मेरे साथियों में से मेरे लिए चार चुने - यानी अबू बक्र, उमर, उस्मान और अली - और उन्हें मेरा साथी बनाया, और मेरे सभी साथियों में भलाई है, और मेरी उम्मत को अन्य सभी देशों पर चुना, और मेरी उम्मत में से मेरे लिए चार पीढ़ियों को चुना" (1)। सुफ़यान इब्न उययना ने अम्र इब्न दीनार से, वहाब इब्न मुनाबिह से, उनके पिता से अल्लाह के इस कथन के बारे में उल्लेख किया है: {और आपका रब जो चाहता है पैदा करता है और चुनता है} [क़ुरआन 28:68], उन्होंने कहा: "पशुओं में से भेड़, और पक्षियों में से कबूतर।" पूर्ण विराम (वक़्फ़) {चुनता है} पर है (2)।

अली बिन सुलेमान ने कहा: यह पूर्ण विराम है, और "मा" के लिए "चुनता है" के कर्म (नसब) के स्थान पर होना जायज़ नहीं है, क्योंकि अगर यह कर्म के स्थान पर होता, तो इसकी ओर कुछ भी वापस नहीं लौटता। उन्होंने कहा: इसमें क़दरिया संप्रदाय का खंडन है (3)। अल-नहस ने कहा: पूर्णता {चुनता है} पर है, यानी: और वह रसूलों को चुनता है। {उनका कोई अख्तियार नहीं है} [क़ुरआन 28:68], यानी: वह उन्हें नहीं भेजता जिन्हें उन्होंने चुना है (4)। अबू इसहाक ने कहा: {चुनता है} यह पसंदीदा पूर्ण विराम है, और यह जायज़ है कि "मा" "चुनता है" के कर्म के स्थान पर हो, और अर्थ होगा: और वह उसे चुनता है जिसमें उनके लिए चुनाव था (5)। अल-क़ुशैरी ने कहा: पहला सही है; क्योंकि उनका [पर] (6) उनके शब्दों {चुनता है} पर रुकने पर आम सहमति है। अल-महदवी ने कहा: और यह सुन्नत वालों (अहल-ए-सुन्नत) के मत के अधिक समान है।

(1) मुसनद अल-बज्जार "कश्फ़ अल-अस्तर" (2763) अबू सालेह अब्दुल्ला बिन सालेह के माध्यम से, नाफ़े बिन यज़ीद से, ज़हरा बिन माबद से, सईद बिन अल-मुसय्यिब से, जाबिर से मरफ़ू के रूप में। अल-खतीब ने इसे "मौदी अवहाम अल-जम वल-तफ़रीक" 2/312 में अबू सालेह और सईद बिन अबी मरयम के माध्यम से, पिछली सनद के साथ निकाला है। अल-धहाबी ने "अल-सियार" 10/414-415 में कहा: इब्न अबी हातिम ने कहा: मैंने अपने पिता और अबू ज़ुरआ को कहते सुना: हदीस "बेशक अल्लाह ने मेरे साथियों को चुना" मनगढ़ंत (मौजुआ) है, और इसका बोझ अबू सालेह पर है। फिर अल-धहाबी ने कहा: लेकिन सईद बिन अबी मरयम ने नाफ़े से... इसमें उनका अनुसरण किया है, इसलिए अबू सालेह बरी हो गए। फिर उन्होंने कहा: अबू ज़ुरआ और अन्य ने कहा: यह खालिद बिन नजीह अल-मिसरी की रचना है, और वह उस्तादों की किताबों में [मनगढ़ंत बातें] डाल दिया करता था। अल-धहाबी ने कहा: शायद उसने इसे नाफ़े बिन यज़ीद के[अखाड़ों] में डाल दिया,

हालांकि नाफ़े सच्चे हैं और मुस्लिम ने उन्हें प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया है। (2) ईदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा 2/823। (3) इराब अल-क़ुरआन 3/241। (4) अल-नहस द्वारा मानी अल-क़ुरआन 5/194। (5) इराब अल-क़ुरआन 3/241, और ज़ज्जाज के शब्द उनकी किताब मानी अल-क़ुरआन 4/152 में। (6) कोष्ठक के बीच की सामग्री (म) से है।

سورة القصص: آیات 68 - 70 | صفحہ 306

...نبیوں اور رسولوں کے علاوہ تمام جہانوں پر میرے صحابہ کو فضیلت دی، اور میرے صحابہ میں سے میرے لیے چار کا انتخاب کیا - یعنی ابوبکر، عمر، عثمان اور علی - اور انہیں میرا صحابی بنایا، اور میرے تمام صحابہ میں خیر ہے، اور میری امت کو تمام امتوں پر منتخب کیا، اور میری امت میں سے میرے لیے چار زمانوں کا انتخاب کیا" (1)۔ سفیان بن عیینہ نے عمرو بن دینار سے، انہوں نے وہب بن منبہ سے، انہوں نے اپنے والد سے اللہ عزوجل کے اس قول کے بارے میں ذکر کیا: {اور آپ کا رب جو چاہتا ہے پیدا کرتا ہے اور منتخب کرتا ہے} [سورۃ القصص: 68]، انہوں نے کہا: "چوپایوں میں سے بھیڑ، اور پرندوں میں سے کبوتر۔" مکمل وقف {منتخب کرتا ہے} پر ہے (2)۔

علی بن سلیمان نے کہا: یہ وقفِ تمام ہے، اور یہ جائز نہیں کہ "ما" (یختار) کے مفعول (محلِ نصب) میں ہو، کیونکہ اگر یہ محلِ نصب میں ہوتا تو اس کی طرف کوئی چیز لوٹ کر نہ آتی۔ انہوں نے کہا: اس میں قدریہ کا رد ہے (3)۔ النحاس نے کہا: تمام {منتخب کرتا ہے} پر ہے، یعنی: اور وہ رسولوں کو منتخب کرتا ہے۔ {انہیں کوئی اختیار نہیں} [سورۃ القصص: 68]، یعنی: وہ اسے نہیں بھیجتا جسے انہوں نے منتخب کیا ہو (4)۔ ابو اسحاق نے کہا: {منتخب کرتا ہے} یہ پسندیدہ وقفِ تمام ہے، اور جائز ہے کہ "ما" (یختار) کے محلِ نصب میں ہو، اور معنی یہ ہوگا: اور وہ اسے منتخب کرتا ہے جس میں ان کے لیے بہتری (اختیار) تھی (5)۔ القشیری نے کہا: پہلا قول ہی صحیح ہے؛ کیونکہ ان کا {منتخب کرتا ہے} پر وقف کرنے پر اتفاق ہے (6)۔ المہدوی نے کہا: اور یہ اہل سنت کے مذہب کے زیادہ مشابہ ہے۔

(1) مسند البزار "کشف الاستار" (2763) از طریق ابوصالح عبداللہ بن صالح، از نافع بن یزید، از زہرہ بن معبد، از سعید بن المسیب، از جابر مرفوعاً۔ اور الخطیب نے اسے "موضع اوہام الجمع والتفریق" 312/2 میں ابوصالح اور سعید بن ابی مریم کے طریق سے سابقہ سند کے ساتھ روایت کیا ہے۔ الذہبی نے "السیر" 10 / 414 - 415 میں کہا: ابن ابی حاتم نے کہا: میں نے اپنے والد اور ابوزرعہ کو کہتے سنا: حدیث "بے شک اللہ نے میرے صحابہ کا انتخاب کیا" موضوع (من گھڑت) ہے، اور اس کا بوجھ ابوصالح پر ہے۔ پھر الذہبی نے کہا: لیکن سعید بن ابی مریم نے نافع سے اس میں ان کی متابعت کی ہے... تو ابوصالح بری ہو گئے۔ پھر کہا: ابوزرعہ وغیرہ نے کہا: یہ خالد بن نجیح المصری کی وضع کردہ ہے، اور وہ شیوخ کی کتابوں میں (حدیثیں) ڈال دیا کرتا تھا۔ الذہبی نے کہا: شاید اس نے اسے نافع بن یزید کی روایات میں داخل کر دیا ہو، حالانکہ نافع صدوق ہیں جن سے مسلم نے احتجاج کیا ہے۔ (2) ایضاح الوقف والابتداء 2/ 823۔ (3) اعراب القرآن 3/ 241۔ (4) معانی القرآن للنحاس 5 / 194۔ (5) اعراب القرآن 3/ 241، اور الزجاج کا کلام ان کی کتاب معانی القرآن 4/ 152 میں۔ (6) قوسین کے درمیان (م) سے ہے۔

The Sunnah and "ma" from His saying: "They have no choice [in the matter]" is a general negation for all things, that a servant has nothing in them except his earning according to the decree (1) of Allah, Mighty and Majestic. Al-Zamakhshari (2) said: "They have no choice [in the matter]" is an explanation for His saying: "and chooses"; because its meaning is: He chooses what He wills; and for this reason, the conjunction was not used. The meaning is: choice belongs to Allah Almighty in His actions, and He is most knowledgeable of the aspects of wisdom in them, meaning: no one from His creation has the right to choose over Him.

Al-Zajjaj (3) and others allowed "ma" to be in the accusative case governed by "chooses". Al-Tabari (4) denied that "ma" is negating; lest the meaning be: they did not have choice in the past while they have it in the future, and because no negating speech preceded it. Al-Mahdawi said: That does not necessarily follow; because "ma" negates the present and the future like 'laysa' (is not); and for this reason, it functioned like it. Also, the verses used to be revealed to the Prophet ﷺ regarding what he was asked about, and regarding what they were persistent upon of deeds even if that was not explicitly in the text. The estimation of the verse according to Al-Tabari is: He chooses for His guardianship the best of His creation; because the polytheists used to choose the best of their wealth and dedicate it to their gods. So Allah, Blessed and Exalted be He, said: "And your Lord creates what He wills and chooses" for guidance from His creation those for whom happiness was predestined in His knowledge, just as the polytheists chose the best of their wealth for their gods. Thus, "ma" according to this refers to those who possess intellect, and it is in the sense of 'alladhi' (which/who). And "al-khiyarah" (the choice) is in the nominative case as a subject, and "lahum" (for them) is the predicate, and the sentence is the predicate of "kana". It is similar to your saying: "Zayd, his father is departing," and there is weakness in it; since there is no pronoun in the speech referring back to the subject of 'kana', unless an omission is assumed, which is permissible though remote. The meaning of what Al-Tabari said has been narrated from Ibn Abbas (5). Al-Tha'labi said: And "ma" is for negation, meaning: they have no choice over Allah. And this is more correct, like His saying, Exalted is He:

(1) In (m): by the power. What is established is from (d) and (z). (2) In Al-Kashshaf 3/188. (3) In Ma'ani al-Quran 4/152. (4) In his Tafsir 18/301 - 302. (5) Tafsir al-Tabari 18/299 - 300.

सूरह अल-क़सस, आयत 68 - 70 307

सुन्नत और "मा" अल्लाह के इस फरमान से: "उनके पास कोई इख़्तियार (चुनाव) नहीं है" सभी चीजों के लिए एक सामान्य निषेध है, कि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की तक़दीर (1) के अनुसार उसकी कमाई के अलावा बंदे का उनमें कुछ भी नहीं है। अल-ज़मखशरी (2) ने कहा: "उनके पास कोई इख़्तियार नहीं है" उनके इस फरमान का विवरण है: "और वह चुनता है"; क्योंकि इसका अर्थ है: वह जो चाहता है चुनता है; और इसी कारण यहाँ संयोजक अव्यय का प्रयोग नहीं किया गया। इसका अर्थ यह है कि: अल्लाह तआला के पास अपने कार्यों में चयन का अधिकार है, और वह उनमें हिकमत (बुद्धिमत्ता) के पहलुओं को सबसे बेहतर जानता है, अर्थात: उसकी सृष्टि में से किसी को भी उसके ऊपर चुनने का अधिकार नहीं है।

अल-ज़ज्जाज (3) और अन्य लोगों ने "मा" को "चुनता है" (यख़्तारु) द्वारा मंसूब (accusative) होने की अनुमति दी है। अल-तबारी (4) ने इस बात से इनकार किया है कि "मा" नकारात्मक (नफी) है; ताकि इसका अर्थ यह न हो जाए कि: अतीत में उनके पास कोई विकल्प नहीं था जबकि भविष्य में उनके पास होगा, और इसलिए भी क्योंकि इससे पहले कोई नकारात्मक बात नहीं कही गई थी। अल-महदवी ने कहा: यह आवश्यक नहीं है; क्योंकि "मा" वर्तमान और भविष्य का निषेध करता है जैसे 'लैसा' (नहीं है); और इसीलिए इसने उसी की तरह कार्य किया। इसके अलावा, आयतें नबी ﷺ पर उन विषयों के बारे में उतरती थीं जिनके बारे में उनसे पूछा जाता था, और उन कार्यों के बारे में जिन पर वे अडिग थे, भले ही वह पाठ में स्पष्ट न हो। अल-तबारी के अनुसार आयत का अनुमान है: वह अपनी विलायत (संरक्षण) के लिए अपनी सृष्टि में से सबसे अच्छे को चुनता है; क्योंकि मुशरिक (बहुदेववादी) अपने धन में से सबसे अच्छे हिस्से को चुनते थे और उसे अपने देवताओं के लिए समर्पित करते थे। तो अल्लाह तबारक व तआला ने फरमाया: "और आपका रब जो चाहता है पैदा करता है और चुनता है" अपनी सृष्टि में से हिदायत (मार्गदर्शन) के लिए उन लोगों को जिनके लिए उसके ज्ञान में सौभाग्य पहले ही तय हो चुका था, जैसे मुशरिकों ने अपने देवताओं के लिए अपने धन में से सर्वोत्तम चुना। इस आधार पर "मा" उन लोगों के लिए है जो बुद्धि रखते हैं, और यह 'अल्लज़ी' (जो) के अर्थ में है। और "अल-ख़ियारह" (चुनाव) मुब्तदा (subject) होने के कारण रफ़अ (nominative) में है, और "लहुम" (उनके लिए) ख़बर (predicate) है, और पूरा वाक्य "काना" की ख़बर है। यह आपके इस कथन के समान है: "ज़ैद का पिता जा रहा है" और इसमें कमजोरी है; क्योंकि वाक्य में ऐसा कोई ज़मीर (सर्वनाम) नहीं है जो 'काना' के इस्म (noun) की ओर वापस लौटे,

जब तक कि उसमें किसी विलोपन (हज़्फ़) का अनुमान न लगाया जाए, जो दूर की संभावना होने पर भी जायज़ है। अल-तबारी ने जो कहा उसका अर्थ इब्न अब्बास (5) से भी वर्णित है। अल-थ़ाल्बी ने कहा: और "मा" नफी (निषेध) है, अर्थात: अल्लाह के मुक़ाबले उनके पास कोई इख़्तियार नहीं है। और यही अधिक सही है, जैसा कि अल्लाह तआला का फरमान है:

(1) (m) में: कुदरत (शक्ति) से। स्थापित पाठ (d) और (z) से है। (2) अल-कशशाफ 3/188 में। (3) मआनी अल-कुरान 4/152 में। (4) उनकी तफ़सीर 18/301 - 302 में। (5) तफ़सीर अल-तबारी 18/299 - 300।

سورہ القصص، آیات 68 - 70 307

سنت اور اللہ کے اس قول میں لفظ "ما": ﴿مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ﴾ (ان کے پاس کوئی اختیار نہیں ہے) تمام اشیاء کی عام نفی ہے کہ اللہ عزوجل کی تقدیر (1) کے مطابق بندے کی اپنی کمائی کے علاوہ اس کا ان چیزوں میں کوئی عمل دخل نہیں ہے۔ زمخشری (2) کہتے ہیں: ﴿مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ﴾ اللہ کے اس قول ﴿وَيَخْتَارُ﴾ (اور وہ منتخب کرتا ہے) کا بیان ہے؛ کیونکہ اس کا معنی ہے: وہ جو چاہتا ہے منتخب کرتا ہے؛ اور اسی لیے یہاں حرفِ عطف داخل نہیں ہوا۔ اور معنی یہ ہے کہ: بے شک اللہ تعالیٰ کو اپنے افعال میں اختیار حاصل ہے، اور وہ ان میں حکمت کے پہلوؤں کو سب سے زیادہ جاننے والا ہے، یعنی: اس کی مخلوق میں سے کسی کو یہ حق نہیں کہ وہ اس کے فیصلے پر اپنا انتخاب مسلط کرے۔

زجاج (3) اور دیگر نے جائز قرار دیا ہے کہ "ما" لفظ "یختار" کی وجہ سے منصوب ہو۔ اور طبری (4) نے اس بات کا انکار کیا ہے کہ "ما" یہاں نافیہ (نفی کرنے والا) ہے؛ تاکہ معنی یہ نہ ہو جائے کہ: ماضی میں تو ان کے پاس اختیار نہیں تھا لیکن مستقبل میں ہوگا، اور اس لیے بھی کہ اس سے پہلے کوئی کلام نفی کے ساتھ نہیں گزرا۔ مہدوی نے کہا: یہ لازم نہیں آتا؛ کیونکہ "ما" حال اور استقبال دونوں کی نفی کرتا ہے جیسے 'لیس'؛ اور اسی لیے اس نے اسی طرح عمل کیا۔ نیز اس لیے کہ آیات نبی کریم ﷺ پر ان سوالات کے جواب میں نازل ہوتی تھیں جو آپ سے پوچھے جاتے تھے، اور ان اعمال کے بارے میں جن پر وہ (مشرکین) اصرار کرتے تھے اگرچہ وہ متن میں (صراحت کے ساتھ) موجود نہ ہوں۔ طبری کے نزدیک آیت کا مفہوم یہ ہے: اور وہ اپنی ولایت کے لیے اپنی مخلوق میں سے بہترین کا انتخاب کرتا ہے؛ کیونکہ مشرکین اپنے مالوں میں سے بہترین کا انتخاب کر کے اپنے معبودوں کے لیے مخصوص کر دیتے تھے، تو اللہ تبارک و تعالیٰ

نے فرمایا: ﴿وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ﴾ (اور آپ کا رب جو چاہتا ہے پیدا کرتا ہے اور منتخب کرتا ہے) اپنی مخلوق میں سے ہدایت کے لیے اسے جس کے لیے اس کے علم میں سعادت پہلے سے طے ہو چکی تھی، جس طرح مشرکین نے اپنے معبودوں کے لیے اپنے مالوں میں سے بہترین کا انتخاب کیا تھا۔ پس اس بنیاد پر "ما" ذوی العقول (عقل رکھنے والوں) کے لیے ہے اور یہ 'الذی' کے معنی میں ہے۔ اور "الخیرة" مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے، اور "لهم" اس کی خبر ہے، اور یہ جملہ "کان" کی خبر ہے۔ اور یہ تمہارے اس قول کی طرح ہے: "کان زیدٌ ابوه منطلقٌ" (زید ایسا تھا کہ اس کا باپ جانے والا تھا) اور اس میں کمزوری ہے؛ کیونکہ کلام میں کوئی ایسی ضمیر نہیں جو 'کان' کے اسم کی طرف لوٹے، سوائے اس کے کہ اس میں کسی حذف کا اعتبار کیا جائے تو یہ بعید ہونے کے باوجود جائز ہے۔ طبری نے جو کچھ کہا اس کا مفہوم ابن عباس (5) سے بھی مروی ہے۔ ثعلبی کہتے ہیں: اور "ما" یہاں نفی ہے، یعنی: اللہ کے مقابلے میں ان کا کوئی اختیار نہیں۔ اور یہی زیادہ صحیح ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے:

(1) (م) میں: بقدرت۔ اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (ظ) سے ہے۔ (2) الکشاف 3/188 میں۔ (3) معانی القرآن 4/152 میں۔ (4) اپنی تفسیر 18/301 - 302 میں۔ (5) تفسیر الطبری 18/299 - 300۔

Surah Al-Qasas: Verses 68 - 70. Page 308.

"It is not for a believing man or a believing woman, when Allah and His Messenger have decided a matter, that they should [thereafter] have any choice about their affair." [Al-Ahzab: 36]. Mahmoud al-Warraq said:

Rely on the Most Merciful in every need you want, for indeed Allah decrees and measures. If the Lord of the Throne wants something for His servant, it will reach him, and the servant has no choice. A person may perish from the very thing they were cautious of, and be saved, by the grace of Allah, from where they were wary. (1)

Another said: The servant is full of distress, while the Lord is the possessor of power. Time is full of changes, and sustenance is apportioned. All goodness lies in what our Creator has chosen, while in choosing other than that there is blame and misfortune.

Some scholars said: No one should embark on any worldly matter until they ask Allah for guidance (Istikhara) in it; by praying two rak'ahs of Istikhara prayer. In the first rak'ah, after Al-Fatihah, one should read: "Say, 'O disbelievers...'" (Surah Al-Kafirun), and in the second rak'ah: "Say, 'He is Allah, [who is] One...'" (Surah Al-Ikhlas). Some sheikhs preferred that in the first rak'ah one reads: "And your Lord creates what He wills and chooses; not for them was the choice..." up to the end of the verse. And in the second rak'ah: "It is not for a believing man or a believing woman, when Allah and His Messenger have decided a matter, that they should [thereafter] have any choice about their affair." All are good. Then, after the salutation (Salam), one should recite this supplication, which Al-Bukhari recorded in his "Sahih" on the authority of Jabir ibn Abdullah, who said: The Prophet (peace and blessings be upon him) used to teach us Istikhara in all matters just as he used to teach us a Surah from the Qur'an. He would say: "If any of you intends to do something, let him pray two rak'ahs other than the obligatory prayer, then let him say: O Allah, I seek Your guidance through Your knowledge, and I seek power through Your power, and I ask of Your great bounty. For You are capable and I am not, and You know and I do not, and You are the Knower of the unseen. O Allah, if You know that this matter is good for me in my religion, my livelihood, and the end of my affair – or he said: in this life and the hereafter – then decree it for me, make it easy for me, and then bless it for me. O Allah, and if You know that this matter is evil for me in my religion, my world, my livelihood, and the end of my affair – or he said: ..."

(1) These verses have been attributed to Abu al-Atahiya, and they are in his Diwan, p. 153.

सूरह अल-क़सस: आयत 68 - 70. पृष्ठ 308.

"किसी मोमिन पुरुष और किसी मोमिन स्त्री के लिए यह उचित नहीं है कि जब अल्लाह और उसका रसूल किसी मामले का फैसला कर दें, तो उन्हें अपने उस मामले में कोई अधिकार (चुनाव) रहे।" [अल-अहज़ाब: 36]। महमूद अल-वर्राक ने कहा:

अपनी हर ज़रूरत में रहमान (अत्यंत दयालु) पर भरोसा करो जिसे तुम चाहते हो, क्योंकि वास्तव में अल्लाह ही फैसला करता है और शक्ति रखता है। यदि अर्श (सिंहासन) का स्वामी अपने बंदे के लिए कुछ चाहता है, तो वह उसे पहुँचकर रहता है, और बंदे के पास कोई चुनाव नहीं होता। मनुष्य कभी-कभी उसी ओर से नष्ट हो जाता है जिससे वह सावधान रहता है, और अल्लाह की प्रशंसा के साथ वहीं से बच जाता है जहाँ से वह डरा करता था। (1)

एक अन्य ने कहा: बंदा व्याकुल है और रब शक्ति का स्वामी है। समय परिवर्तनशील है और रिज़्क (आजीविका) बँटा हुआ है। सारी भलाई उसी में है जिसे हमारे निर्माता ने चुना है, और उसके अलावा किसी और चीज़ के चुनाव में निंदा और दुर्भाग्य है।

कुछ विद्वानों ने कहा: किसी भी व्यक्ति को दुनिया के किसी भी काम की शुरुआत तब तक नहीं करनी चाहिए जब तक कि वह उसमें अल्लाह से खैर (इस्तखारा) न मांग ले; इसके लिए उसे दो रकात इस्तखारा की नमाज़ पढ़नी चाहिए। पहली रकात में अल-फातिहा के बाद वह पढ़े: "कहो, 'ऐ काफ़िरों...'" (सूरह अल-काफिरून), और दूसरी रकात में: "कहो, 'वह अल्लाह एक है...'" (सूरह अल-इखलास)। कुछ शेखों ने पसंद किया कि पहली रकात में पढ़ा जाए: "और तुम्हारा रब जो चाहता है पैदा करता है और चुनता है; उनके लिए कोई चुनाव नहीं था..." आयत के अंत तक। और दूसरी रकात में: "किसी मोमिन पुरुष और किसी मोमिन स्त्री के लिए यह उचित नहीं है कि जब अल्लाह और उसका रसूल किसी मामले का फैसला कर दें, तो उन्हें अपने उस मामले में कोई अधिकार रहे।" ये सभी तरीके अच्छे हैं। फिर सलाम के बाद यह दुआ माँगे, जैसा कि अल-बुखारी ने अपनी 'सहीह' में जाबिर बिन अब्दुल्ला से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: नबी ﷺ हमें तमाम मामलों में इस्तखारा सिखाया करते थे, जैसे कि हमें कुरान की कोई सूरह सिखाते थे। आप फ़रमाते थे: "जब तुम में से कोई किसी काम का इरादा करे, तो उसे चाहिए कि फर्ज़ के अलावा दो रकात नमाज़ पढ़े, फिर कहे: ऐ अल्लाह, मैं तेरे इल्म के ज़रिए तुझसे खैर माँगता हूँ और तेरी कुदरत के ज़रिए तुझसे ताकत माँगता हूँ और मैं तुझसे तेरे अज़ीम फज़्ल का सवाल करता हूँ। क्योंकि तू कुदरत रखता है और मैं कुदरत

नहीं रखता, और तू जानता है और मैं नहीं जानता, और तू गैब (परोक्ष) की बातों को खूब जानने वाला है। ऐ अल्लाह, अगर तू जानता है कि यह काम मेरे लिए मेरे दीन, मेरी दुनिया, मेरी गुज़र-बसर और मेरे अंजामे कार (काम के अंत) के लिहाज़ से बेहतर है – या कहा: मेरे तात्कालिक और भविष्य के मामलों के लिहाज़ से – तो इसे मेरे लिए मुक़द्दर कर दे और इसे मेरे लिए आसान कर दे, फिर इसमें मेरे लिए बरकत डाल दे। ऐ अल्लाह, और अगर तू जानता है कि यह काम मेरे लिए मेरे दीन, मेरी दुनिया, मेरी गुज़र-बसर और मेरे अंजामे कार के लिहाज़ से बुरा है – या कहा: ..."

(1) ये पंक्तियाँ अबू अल-अताहिया की ओर भी मंसूब की गई हैं, और वे उनके दीवान के पृष्ठ 153 पर मौजूद हैं।

سورة القصص: آیات 68 - 70۔ صفحہ 308۔

﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَن يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ﴾ [الاحزاب: 36]۔

محمود الوراق نے کہا:

اپنی ہر ضرورت میں رحمن پر توکل کرو جو تم چاہتے ہو، کیوں کہ اللہ ہی فیصلہ کرتا اور قدرت رکھتا ہے۔ اگر عرش والا (اللہ) اپنے بندے کے بارے میں کسی امر کا ارادہ کر لے، تو وہ اسے پہنچ کر رہتا ہے اور بندے کے لیے کوئی اختیار باقی نہیں رہتا۔ بسا اوقات انسان اپنی ہی احتیاط کی وجہ سے ہلاک ہو جاتا ہے، اور اللہ کی حمد و ثنا کے ساتھ وہیں سے نجات پا جاتا ہے جہاں سے وہ ڈر رہا ہوتا ہے۔ (1)

کسی دوسرے شاعر نے کہا: بندہ بے چین ہے اور رب قدرت والا ہے۔ زمانہ بدلنے والا ہے اور رزق تقسیم شدہ ہے۔ ساری خیر اسی میں ہے جو ہمارے خالق نے پسند کیا ہے، اور اس کے سوا کسی اور کے انتخاب میں ملامت اور نحوست ہے۔

بعض علماء نے فرمایا: کسی شخص کے لیے مناسب نہیں کہ وہ دنیا کے کسی معاملے کی طرف پیش قدمی کرے جب تک کہ اس بارے میں اللہ سے خیر (استخارہ) نہ مانگ لے؛ اس طرح کہ وہ دو رکعت نماز استخارہ ادا کرے، پہلی رکعت میں سورہ فاتحہ کے بعد پڑھے: ﴿قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ﴾ اور دوسری رکعت میں: ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾۔ بعض مشائخ نے اسے پسند کیا کہ پہلی رکعت میں پڑھے: ﴿وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ ۗ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ﴾ پوری آیت، اور دوسری رکعت میں: ﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَن يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ﴾ اور یہ سب صورتیں اچھی ہیں۔ پھر سلام کے بعد یہ دعا مانگے، اور یہ وہی دعا ہے جسے امام بخاری نے اپنی

"صحیح" میں حضرت جابر بن عبداللہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے فرمایا: نبی کریم ﷺ ہمیں تمام معاملات میں استخارہ اس طرح سکھایا کرتے تھے جیسے ہمیں قرآن کی سورت سکھاتے تھے؛ آپ ﷺ فرماتے تھے: "جب تم میں سے کوئی کسی کام کا ارادہ کرے تو اسے چاہیے کہ فرض کے علاوہ دو رکعت نماز پڑھے، پھر کہے: اے اللہ! میں تیرے علم کے ذریعے تجھ سے خیر مانگتا ہوں، اور تیری قدرت کے ذریعے تجھ سے طاقت مانگتا ہوں، اور میں تجھ سے تیرے عظیم فضل کا سوال کرتا ہوں، کیونکہ تو قدرت رکھتا ہے اور میں قدرت نہیں رکھتا، تو جانتا ہے اور میں نہیں جانتا، اور تو ہی غیب کی باتوں کو خوب جاننے والا ہے۔ اے اللہ! اگر تو جانتا ہے کہ یہ کام میرے لیے میرے دین، میری زندگی اور میرے انجامِ کار کے لحاظ سے بہتر ہے – یا فرمایا: میرے فوری اور مستقبل کے معاملات کے لحاظ سے – تو اسے میرے حق میں مقدر فرما دے اور اسے میرے لیے آسان کر دے، پھر اس میں میرے لیے برکت عطا فرما۔ اے اللہ! اور اگر تو جانتا ہے کہ یہ کام میرے لیے میرے دین، میری دنیا، میری معاش اور میرے انجامِ کار کے لحاظ سے برا ہے – یا فرمایا: ..."

(1) یہ اشعار ابو العتاہیہ کی طرف بھی منسوب کیے گئے ہیں، اور یہ ان کے دیوان کے صفحہ 153 پر موجود ہیں۔

“...in my immediate and future affairs - then turn it away from me and turn me away from it, and ordain for me the good wherever it may be, then make me content with it.” He said: and he names his need(1). Aisha narrated from Abu Bakr (may Allah be pleased with them both) that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) whenever he wanted something, would say: “O Allah, choose for me and select for me”(2). Anas narrated that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: “O Anas, if you intend to do something, then seek guidance (Istikhara) from your Lord seven times, then look at what precedes your heart, for indeed the good is in that”(3). The scholars said: It is proper for him to empty his heart of all thoughts so that he is not inclined towards one matter over another; then, whatever first comes to his heart, he should act upon it, for indeed the good is in it, if Allah wills. And if he intends to travel, he should choose to depart on a Thursday or Monday, following the example of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him)(4).

Then He, Glorified be He, sanctified Himself with His truthful saying: {Exalted is Allah} i.e., glorification. {and High} i.e., holy and glorified {above what they associate [with Him]. * And your Lord knows what their breasts conceal and what they declare} i.e., reveal.

Ibn Muhaysin and Humayd read: “takun” with a fatha on the 'ta' and a damma on the 'kaf', and this was mentioned previously in [Surah] “An-Naml”(5).

He, Glorified be He, praised Himself as the Knower of the unseen and the witnessed, from whom nothing is hidden: {And He is Allah; there is no deity except Him}.

---

(1) Sahih al-Bukhari (1162). It is also in Musnad Ahmad (14707). (2) Reported by at-Tirmidhi in his Sunan (3516), who said: This is a strange (gharib) hadith, we only know it from the narration of Zanfal, and he is weak according to the people of Hadith; he is the only one who narrated this hadith and it is not supported. (3) Reported by Ibn al-Sunni in 'Amal al-Yawm wal-Laylah (598) via Ubaydullah bin al-Himiri, from Ibrahim bin al-Bara', from al-Nadr bin Malik, from his father - meaning Anas bin Malik -, from his father - meaning Malik -, from Anas bin Malik in a marfu' form. Ubaydullah bin al-Himiri: we have not found a biography for him, and Ibrahim bin al-Bara' is very weak, narrating falsehoods from trustworthy sources; his hadith cannot be used as proof. Al-Mizan 1/21 - 22. (4) Reported by Ahmad (27175) and al-Bukhari (2950) from the hadith of Ka'b bin Malik (may Allah be pleased with him) that the Messenger of Allah

(peace and blessings of Allah be upon him) loved to depart on a Thursday. In a narration by al-Bukhari (2949): The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) rarely set out on a journey except on a Thursday. (5) Page 203 of this volume; it is an irregular (shadhdh) reading.

“...मेरे तात्कालिक और भविष्य के मामलों में - तो इसे मुझसे दूर कर दें और मुझे इससे दूर कर दें, और मेरे लिए अच्छाई निर्धारित करें जहाँ कहीं भी हो, फिर मुझे इससे संतुष्ट कर दें।” उन्होंने कहा: और वह अपनी आवश्यकता का नाम लेता है(1)। आयशा ने अबू बक्र (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से रिवायत की है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) जब कोई काम करना चाहते थे, तो कहते थे: “ऐ अल्लाह, मेरे लिए बेहतर चुनाव करें और मेरे लिए चुनें”(2)। अनस ने रिवायत की है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: “ऐ अनस, यदि तुम किसी काम का इरादा करो, तो अपने रब से सात बार इस्तखारा (मार्गदर्शन) माँगो, फिर देखो कि तुम्हारे दिल में सबसे पहले क्या आता है, क्योंकि वास्तव में भलाई उसी में है”(3)। विद्वानों ने कहा: उसे अपने दिल को सभी विचारों से खाली कर देना चाहिए ताकि वह किसी एक मामले की ओर झुकाव न रखे; फिर, जो कुछ भी पहले उसके दिल में आए, उसे उस पर अमल करना चाहिए, क्योंकि वास्तव में भलाई उसी में है, यदि अल्लाह ने चाहा। और यदि वह यात्रा करने का इरादा रखता है, तो उसे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के उदाहरण का पालन करते हुए गुरुवार या सोमवार को अपनी यात्रा शुरू करनी चाहिए(4)।

फिर अल्लाह सुब्हानहु व ताला ने अपने सच्चे कथन के साथ खुद को पवित्र किया: {अल्लाह सुब्हान (पवित्र) है} यानी: पवित्रता का वर्णन। {और वह उच्च है} यानी: पवित्र और महिमावान {उससे जो वे शरीक (साझा) करते हैं। * और आपका रब जानता है जो उनके सीने छिपाते हैं और जो वे ज़ाहिर करते हैं} यानी: प्रकट करते हैं।

इब्न मुहयसिन और हुमैद ने पढ़ा: “तकून” (त पर फतह और क पर दम्मा के साथ), और इसका उल्लेख पहले “अन-नम्ल”(5) में किया जा चुका है।

अल्लाह सुब्हानहु व ताला ने अदृश्य और दृश्य के ज्ञाता होने के रूप में खुद की प्रशंसा की है, जिससे कुछ भी छिपा नहीं है: {और वही अल्लाह है; उसके सिवा कोई पूज्य नहीं}।

---

(1) सहीह अल-बुखारी (1162)। यह मुसनद अहमद (14707) में भी है। (2) इसे अल-तिर्मिज़ी ने अपनी सुनन (3516) में उद्धृत किया है और कहा: यह एक गरीब (अजीब) हदीस है, जिसे हम केवल ज़नफ़ल की रिवायत से जानते हैं, और वह हदीस के जानकारों के अनुसार कमज़ोर (ज़ईफ़) है; वह इस हदीस को रिवायत करने वाला अकेला है और इसका कोई समर्थन नहीं है। (3) इसे इब्न

अल-सुन्नी ने 'अमल अल-यौम वल-लैलह' (598) में उबैदुल्लाह बिन अल-हिमिरी के माध्यम से, इब्राहिम बिन अल-बरा से, अल-नदर बिन मलिक से, उनके पिता - यानी अनस बिन मलिक - से, उनके पिता - यानी मलिक - से, अनस बिन मलिक से मरफू रूप में उद्धृत किया है। उबैदुल्लाह बिन अल-हिमिरी: हमें उनके लिए कोई जीवनी नहीं मिली है, और इब्राहिम बिन अल-बरा बहुत कमज़ोर हैं, जो विश्वसनीय स्रोतों से झूठ रिवायत करते हैं; उनकी हदीस को सबूत के तौर पर इस्तेमाल नहीं किया जा सकता। अल-मीज़ान 1/21 - 22। (4) अहमद (27175) और अल-बुखारी (2950) ने काब बिन मलिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) गुरुवार को प्रस्थान करना पसंद करते थे। अल-बुखारी (2949) की एक रिवायत में है: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) शायद ही कभी गुरुवार के अलावा किसी और दिन यात्रा पर निकलते थे। (5) इस खंड का पृष्ठ 203; यह एक शाज़ (अनियमित) पाठ है।

"...میرے فوری اور مستقبل کے معاملات میں - تو اسے مجھ سے دور کر دے اور مجھے اس سے دور کر دے، اور میرے لیے خیر مقدر کر دے جہاں کہیں بھی ہو، پھر مجھے اس پر راضی کر دے" فرمایا: اور وہ اپنی حاجت کا نام لے(1)۔ حضرت عائشہ نے حضرت ابو بکر (رضی اللہ عنہما) سے روایت کی ہے کہ نبی کریم ﷺ جب کسی کام کا ارادہ فرماتے تو کہتے: "اے اللہ، میرے لیے بہتر انتخاب فرما اور میرے لیے چن لے"(2)۔ حضرت انس سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اے انس، جب تم کسی کام کا ارادہ کرو تو اپنے رب سے سات بار استخارہ کرو، پھر دیکھو کہ تمہارے دل میں سب سے پہلے کیا آتا ہے، کیونکہ خیر اسی میں ہے"(3)۔ علماء نے کہا: انسان کو چاہیے کہ اپنے دل کو تمام خیالات سے فارغ کر لے تاکہ وہ کسی ایک معاملے کی طرف مائل نہ ہو؛ پھر، جو کچھ پہلے اس کے دل میں آئے، اسے اس پر عمل کرنا چاہیے، کیونکہ یقیناً خیر اسی میں ہے، اگر اللہ نے چاہا۔ اور اگر وہ سفر کا ارادہ کرے تو رسول اللہ ﷺ کی پیروی کرتے ہوئے جمعرات یا پیر کے دن اپنے سفر کا آغاز کرے(4)۔

پھر اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اپنے سچے قول کے ساتھ اپنی پاکیزگی بیان فرمائی: ﴿سُبْحَانَ اللَّهِ﴾ یعنی: پاکی بیان کرنا۔ ﴿وَتَعَالَى﴾ یعنی: مقدس اور بزرگ و برتر ہے ﴿عَمَّا يُشْرِكُونَ * وَرَبُّكَ يَعْلَمُ مَا تُكِنُّ صُدُورُهُمْ وَمَا يُعْلِنُونَ﴾ یعنی: ظاہر کرتے ہیں۔

ابن محیصن اور حمید نے "تَكُنُّ" پڑھا ہے، ت پر فتحہ اور ک پر ضمہ کے ساتھ، اور یہ پہلے "النمل"(5) میں گزر چکا ہے۔

اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے غیب اور شہادت کا عالم ہونے کی حیثیت سے اپنی حمد بیان فرمائی، جس سے کوئی چیز چھپی نہیں ہے ﴿وَهُوَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ﴾

---

(1) صحیح البخاری (1162)۔ اور یہ مسند احمد (14707) میں بھی ہے۔ (2) اسے ترمذی نے اپنی سنن (3516) میں روایت کیا اور کہا: یہ ایک غریب حدیث ہے، ہم اسے صرف زنفل کی روایت سے جانتے ہیں، اور وہ اہل حدیث کے نزدیک ضعیف ہے؛ وہ اس حدیث کو روایت کرنے میں منفرد ہے اور اس کی تائید نہیں کی جاتی۔ (3) اسے ابن السنی نے عمل الیوم واللیلہ (598) میں عبید اللہ بن الحمیری کے طریق سے، ابراہیم بن البراء سے، النضر بن مالک سے، ان کے والد - یعنی انس بن مالک - سے، ان کے والد - یعنی مالک - سے، انس بن مالک سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ عبید اللہ بن الحمیری: ہمیں ان کا کوئی ترجمہ (حالات زندگی) نہیں ملا، اور ابراہیم بن البراء سخت ضعیف ہیں، جو ثقہ لوگوں سے باطل باتیں روایت کرتے ہیں، ان کی حدیث سے احتجاج جائز نہیں ہے۔ المیزان 21/1 - 22۔ (4) احمد (27175) اور بخاری (2950) نے کعب بن مالک رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ جمعرات کے دن نکلنا پسند فرماتے تھے۔ اور بخاری (2949) کی ایک روایت میں ہے: رسول اللہ ﷺ بہت کم ہی جمعرات کے علاوہ کسی اور دن سفر پر نکلتے تھے۔ (5) اس جز کا صفحہ 203، اور یہ قراءت شاذہ ہے۔

Surah Al-Qasas, Verses 70 - 73 310

{He is Allah; there is no deity except Him.} To Him is [all] praise in the first [life] and the last [life], and for Him is the [final] decision, and to Him you will be returned. Its meaning has been mentioned previously, and that He is unique in His oneness, and that all praises are due to Him alone, and there is no judgement except His, and to Him is the final destination.

The Almighty's saying: {Say, "Have you considered: if Allah should make for you the night continuous until the Day of Resurrection, what deity other than Allah could bring you light? Then will you not hear?" (71)} {Say, "Have you considered: if Allah should make for you the day continuous until the Day of Resurrection, what deity other than Allah could bring you a night in which you may rest? Then will you not see?" (72)}

His saying: {Say, "Have you considered: if Allah should make for you the night continuous..."} means: perpetually (1); from this is the saying of Tarafa (2): By your life, my affair is not a mystery to me ... neither my day nor my night is perpetual to me.

He, the Glorified, explained that He prepared the means of livelihood so that they might perform the gratitude for His blessings. {what deity other than Allah could bring you light?} meaning: with light in which you seek livelihood (3). And it was said: with a day in which you see your livelihoods and in which fruits and plants thrive (4). {Then will you not hear?} a hearing of understanding and acceptance. {Say, "Have you considered: if Allah should make for you the day continuous until the Day of Resurrection, what deity other than Allah could bring you a night in which you may rest?"} meaning: you find repose in it from exhaustion. {Then will you not see?} the error you are in regarding the worship of others (5). So if you admit that none but Him is capable of bringing the night and day, then why do you associate partners with Him?!

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/194 on the authority of Mujahid, and Ibn Abi Hatim recorded it from him in his tafsir (17062), and (17061) from Ibn Abbas. (2) In his Diwan p. 40, and it was previously mentioned in 11/24. (3) Al-Wasit 3/406, and Tafsir al-Baghawi 3/453. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/152. (5) Al-Wasit 3/406, and Zad al-Masir 6/238.

सूरा अल-क़सस, आयत 70 - 73 310

{वही अल्लाह है, उसके सिवा कोई पूज्य नहीं।} उसी के लिए पहले (दुनिया) और आख़िरत (परलोक) में सारी प्रशंसा है, और उसी का फ़ैसला है, और उसी की तरफ़ तुम लौटाए जाओगे। इसका अर्थ पहले बताया जा चुका है, और यह कि वह अपनी एकता में अद्वितीय है, और सभी प्रशंसाएँ केवल उसी के लिए अनिवार्य हैं, और उसके सिवाय कोई न्याय नहीं है, और उसी की ओर लौटना है।

ईश्वर का कथन: {कह दो, "क्या तुमने सोचा है: यदि अल्लाह क़यामत के दिन तक तुम्हारे लिए रात को निरंतर बना दे, तो अल्लाह के सिवा कौन सा आराध्य है जो तुम्हारे पास प्रकाश ला सके? तो क्या तुम सुनते नहीं?" (71)} {कह दो, "क्या तुमने सोचा है: यदि अल्लाह क़यामत के दिन तक तुम्हारे लिए दिन को निरंतर बना दे, तो अल्लाह के सिवा कौन सा आराध्य है जो तुम्हारे पास रात ला सके जिसमें तुम विश्राम कर सको? तो क्या तुम देखते नहीं?" (72)}

उनका कथन: {कह दो, "क्या तुमने सोचा है: यदि अल्लाह तुम्हारे लिए रात को सरमद (निरंतर) बना दे..."} अर्थात्: हमेशा के लिए (1); इसी से तरफ़ा का कथन है (2): तुम्हारी आयु की शपथ, मेरा मामला मुझ पर अस्पष्ट नहीं है ... न मेरा दिन और न ही मेरी रात मुझ पर निरंतर है।

अल्लाह ने स्पष्ट किया कि उसने जीविका के साधन तैयार किए ताकि वे उसकी कृपाओं का शुक्र अदा करें। {अल्लाह के सिवा कौन सा आराध्य है जो तुम्हारे पास प्रकाश ला सके?} अर्थात्: ऐसे प्रकाश के साथ जिसमें तुम जीविका तलाश सको (3)। और कहा गया: ऐसे दिन के साथ जिसमें तुम अपनी जीविका को देख सको और जिसमें फल और पौधे फलें-फूलें (4)। {तो क्या तुम सुनते नहीं?} समझ और स्वीकार करने वाली सुनवाई। {कह दो, "क्या तुमने सोचा है: यदि अल्लाह क़यामत के दिन तक तुम्हारे लिए दिन को निरंतर बना दे, तो अल्लाह के सिवा कौन सा आराध्य है जो तुम्हारे पास रात ला सके जिसमें तुम विश्राम कर सको?"} अर्थात्: तुम उसमें थकान से शांति पा सको। {तो क्या तुम देखते नहीं?} वह त्रुटि जिसमें तुम दूसरों की इबादत के मामले में हो (5)। तो यदि तुम स्वीकार करते हो कि उसके सिवा कोई रात और दिन लाने में सक्षम नहीं है, तो फिर तुम उसके साथ साझीदार क्यों ठहराते हो?!

---

(1) मुजाहिद के हवाले से अल-नहस द्वारा मा'आनी अल-कुरान 5/194, और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (17062) में इसे उनसे उद्धृत किया, और (17061) इब्न अब्बास से। (2) उनके दीवान पृष्ठ 40 में, और यह पहले 11/24 में आ चुका है। (3) अल-वसीत 3/406, और तफ़सीर अल-

बग़वी 3/453। (4) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'आनी अल-कुरान 4/152। (5) अल-वसीत 3/406, और ज़ाद अल-मसीर 6/238।

سورة القصص، آیات 70 - 73 310

{وہی اللہ ہے، اس کے سوا کوئی معبود نہیں} تمام تعریفیں دنیا اور آخرت میں اسی کے لیے ہیں، اور حکم اسی کا ہے، اور تم اسی کی طرف لوٹائے جاؤ گے۔ اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے، اور یہ کہ وہ اپنی وحدانیت میں اکیلا ہے، اور تمام تعریفیں صرف اسی کے لیے واجب ہیں، اور اس کے سوا کوئی حکم (فیصلہ) نہیں ہے، اور اسی کی طرف واپسی ہے۔

ارشادِ باری تعالیٰ: {فرما دیجئے: تم نے دیکھا اگر اللہ تم پر رات کو قیامت کے دن تک ہمیشہ کے لیے (مسلسل) کر دے تو اللہ کے سوا کون سا معبود ہے جو تمہارے پاس روشنی لائے؟ تو کیا تم سنتے نہیں؟ (71)} {فرما دیجئے: تم نے دیکھا اگر اللہ تم پر دن کو قیامت کے دن تک ہمیشہ کے لیے (مسلسل) کر دے تو اللہ کے سوا کون سا معبود ہے جو تمہارے پاس رات لائے جس میں تم سکون حاصل کرو؟ تو کیا تم دیکھتے نہیں؟ (72)}

اللہ تعالیٰ کا قول: {فرما دیجئے: تم نے دیکھا اگر اللہ تم پر رات کو سرمد (ہمیشہ) کر دے} یعنی: ہمیشہ (1)؛ اسی سے طرفہ کا قول ہے (2): تیری عمر کی قسم! میرا معاملہ مجھ پر پوشیدہ نہیں ہے ... نہ میرا دن اور نہ ہی میری رات مجھ پر دائمی (سرمد) ہے۔

اللہ سبحانہ وتعالیٰ نے واضح فرمایا کہ اس نے معاش کے اسباب فراہم کیے تاکہ لوگ اس کی نعمتوں کا شکر ادا کریں۔ {اللہ کے سوا کون سا معبود ہے جو تمہارے پاس روشنی لائے؟} یعنی: ایسی روشنی جس میں تم معاش تلاش کرو (3)۔ اور کہا گیا: ایسے دن کے ساتھ جس میں تم اپنی گزر بسر کو دیکھو اور اس میں پھل اور پودے پروان چڑھیں (4)۔ {تو کیا تم سنتے نہیں؟} سمجھنے اور قبول کرنے والی سماعت۔ {فرما دیجئے: تم نے دیکھا اگر اللہ تم پر دن کو قیامت کے دن تک ہمیشہ کے لیے کر دے، تو اللہ کے سوا کون سا معبود ہے جو تمہارے پاس رات لائے جس

میں تم سکون حاصل کرو؟} یعنی: تم اس میں تھکن سے راحت پاؤ۔ {تو کیا تم دیکھتے نہیں؟} کہ تم غیر اللہ کی عبادت کی جس غلطی میں مبتلا ہو (5)۔ پس جب تم یہ اعتراف کر چکے کہ اس کے سوا کوئی رات اور دن لانے پر قادر نہیں، تو پھر تم اس کے ساتھ شرک کیوں کرتے ہو؟!

---

(1) معانی القرآن للنحاس 5/194 از مجاہد، اور اسے ان سے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (17062) میں روایت کیا، اور (17061) ابن عباس رضی اللہ عنہما سے۔ (2) ان کے دیوان ص 40 میں، اور یہ پہلے 11/24 میں گزر چکا ہے۔ (3) الوسیط 3/406، اور تفسیر البغوی 3/453۔ (4) معانی القرآن للزجاج 4/152۔ (5) الوسیط 3/406، اور زاد المسیر 6/238۔

Surah Al-Qasas: Verses 71 - 75 311

“And out of His mercy He made for you the night and the day that you may rest therein” i.e., in both of them. It was said: the pronoun refers to time, which is night and day (1). “and that you may seek of His bounty” i.e., to seek from His provision therein, i.e., in the day, so it was omitted (2). “and that you may be grateful.”

Allah Almighty says: “And [mention] the Day He will call them and say, ‘Where are My “partners” whom you used to claim?’ (74) And We will extract from every nation a witness and say, ‘Produce your proof,’ and they will know that the truth belongs to Allah, and lost from them is that which they used to invent. (75)”

His saying: “And [mention] the Day He will call them and say, ‘Where are My “partners” whom you used to claim?’” This pronoun was repeated because of the difference between the two states. They are called once and told: “Where are My ‘partners’ whom you used to claim?” So they call upon the idols but they do not respond to them, so their confusion becomes apparent (3). Then they are called another time and they remain silent. It is a rebuke and an increase in disgrace. The calling here is not from Allah; because Allah Almighty does not speak to the disbelievers; because of His saying: “and Allah will not speak to them on the Day of Resurrection” [Al-Baqarah: 174], but He Almighty orders someone who rebukes and silences them, and establishes proof against them in the place of reckoning. It was said: It is possible that it is from Allah, and His saying: “and Allah will not speak to them” refers to when it is said to them: “Be driven away therein and do not speak to Me” [Al-Mu’minun: 108]. He said: “My partners” because they gave them a portion of their wealth.

Allah Almighty says: “And We will extract from every nation a witness” i.e., a prophet. From Mujahid (4). It was said: they are the just witnesses of the Hereafter who testify against the servants regarding their deeds in the worldly life (5). The first is more apparent; because of His saying: “So how [will it be] when We bring from every nation a witness and we bring you, [O Muhammad], against these [people] as a witness?” [An-Nisa: 41]. The witness of every nation is its messenger who testifies against it (6). And the witness: the one present. i.e., We brought their messenger sent to them.

---

(1) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/195 similarly. (2) Tafsir Abi al-Layth 2/524. (3) In (Z): So their disgrace becomes apparent. (4) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/196, and it

was narrated by Ibn Abi Hatim in his Tafsir (17068). (5) Majma' al-Bayan 20/317. (6) Al-Waseet 3/407, and Tafsir al-Baghawi 3/453 similarly.

सूरा अल-क़सस: आयतें 71 - 75 311

“और उसने अपनी दया से तुम्हारे लिए रात और दिन बनाए ताकि तुम उसमें चैन पा सको” यानी: उन दोनों में। कहा गया: सर्वनाम समय के लिए है और वह रात और दिन है (1)। “और ताकि तुम उसकी कृपा तलाश करो” यानी: उसमें उसके रिज़क की तलाश करो, यानी: दिन में, इसलिए इसे हटा दिया गया (2)। “और ताकि तुम आभारी रहो।”

अल्लाह तआला का फरमान है: “और जिस दिन वह उन्हें पुकारेगा और कहेगा, ‘कहाँ हैं मेरे वे शरीक जिनका तुम दावा किया करते थे?’ (74) और हम हर उम्मत (समुदाय) से एक गवाह निकाल लेंगे और कहेंगे, ‘अपना प्रमाण लाओ,’ तो उन्हें पता चल जाएगा कि सत्य अल्लाह का है, और उनसे वह सब खो जाएगा जो वे गढ़ा करते थे। (75)”

अल्लाह का फरमान: “और जिस दिन वह उन्हें पुकारेगा और कहेगा, ‘कहाँ हैं मेरे वे शरीक जिनका तुम दावा किया करते थे?’” इस सर्वनाम को दो स्थितियों के अंतर के कारण दोहराया गया है। उन्हें एक बार पुकारा जाता है और कहा जाता है: “कहाँ हैं मेरे वे शरीक जिनका तुम दावा किया करते थे?” तो वे मूर्तियों को पुकारते हैं लेकिन वे उन्हें उत्तर नहीं देते, तो उनकी घबराहट प्रकट हो जाती है (3), फिर उन्हें दूसरी बार पुकारा जाता है और वे चुप रहते हैं। यह एक फटकार और अपमान में वृद्धि है। यहाँ पुकारना अल्लाह की ओर से नहीं है; क्योंकि अल्लाह तआला काफ़िरों से बात नहीं करता; अल्लाह तआला के फरमान के कारण: “और अल्लाह क़ियामत के दिन उनसे बात नहीं करेगा” [अल-बक़रह: 174] लेकिन वह (अल्लाह) उसे आदेश देता है जो उन्हें झिड़कता है और चुप कराता है, और हिसाब के स्थान पर उनके विरुद्ध प्रमाण स्थापित करता है। कहा गया: यह संभव है कि यह अल्लाह की ओर से हो, और उसका फरमान: “और अल्लाह उनसे बात नहीं करेगा” उस समय के लिए है जब उनसे कहा जाएगा: “इसी में ज़लील होकर पड़े रहो और मुझसे बात न करो” [अल-मुअमिनून: 108]। उसने कहा: “मेरे शरीक” क्योंकि उन्होंने उन्हें अपने धन का एक हिस्सा दिया था।

अल्लाह तआला का फरमान: “और हम हर उम्मत से एक गवाह निकाल लेंगे” यानी: एक नबी। मुजाहिद से रिवायत है (4)। कहा गया: वे आख़िरत के न्यायप्रिय गवाह हैं जो बंदों के दुनिया के कार्यों पर उनके विरुद्ध गवाही देंगे (5)। पहला अधिक स्पष्ट है; अल्लाह तआला के फरमान के कारण: “फिर क्या हाल होगा जब हम हर उम्मत से एक गवाह लाएंगे और आपको इन लोगों पर गवाह के रूप में लाएंगे?” [अन-निसा: 41]। हर उम्मत का गवाह उसका रसूल है जो उसके विरुद्ध गवाही देता

है (6)। और शहीद (गवाह): उपस्थित। यानी: हमने उनके पास भेजे गए उनके रसूल को उपस्थित किया।

---

(1) मआनी अल-कुरान अल-नहस 5/195 इसी तरह। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/524। (3) (ज़) में: तो उनका अपमान प्रकट हो जाता है। (4) मआनी अल-कुरान अल-नहस 5/196, और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (17068) में इसका उल्लेख किया है। (5) मजमा' अल-बयान 20/317। (6) अल-वसीत 3/407, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/453 इसी तरह।

سورة القصص: آیات ۷۱ - ۷۵ ۳۱۱

﴿وَمِن رَّحْمَتِهِ، جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ﴾ یعنی: ان دونوں میں۔ اور کہا گیا: ضمیر زمانے کی طرف لوٹتی ہے اور وہ رات اور دن ہے (۱)۔ ﴿وَلِتَبْتَغُوا مِن فَضْلِهِ﴾ یعنی: تاکہ تم اس میں اس کے رزق کو طلب کرو، یعنی: دن میں، پس (لفظ) حذف کر دیا گیا (۲)۔ ﴿وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ أَيْنَ شُرَكَاءِيَ الَّذِينَ كُنتُمْ تَزْعُمُونَ ۝ وَنَزَعْنَا مِن كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا فَقُلْنَا هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ فَعَلِمُوا أَنَّ الْحَقَّ لِلَّهِ وَضَلَّ عَنْهُم مَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ ۝﴾۔

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ أَيْنَ شُرَكَاءِيَ الَّذِينَ كُنتُمْ تَزْعُمُونَ﴾ اس ضمیر کا اعادہ دو حالتوں کے اختلاف کی وجہ سے کیا گیا۔ انہیں ایک بار پکارا جائے گا اور کہا جائے گا: ﴿أَيْنَ شُرَكَاءِيَ الَّذِينَ كُنتُمْ تَزْعُمُونَ﴾ پس وہ بتوں کو پکاریں گے لیکن وہ انہیں جواب نہیں دیں گے، تو ان کی حیرانی ظاہر ہو جائے گی (۳)، پھر انہیں دوسری بار پکارا جائے گا تو وہ خاموش رہیں گے۔ اور یہ ڈانٹ ڈپٹ اور رسوائی میں اضافے کے لیے ہے۔ اور یہاں پکارنا اللہ کی طرف سے نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کافروں سے کلام نہیں فرمائے گا؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ﴾ [البقرة: ١٧٤] لیکن وہ (اللہ) اسے حکم دیتا ہے جو انہیں ملامت کرے اور خاموش کرائے، اور حساب کی جگہ ان پر حجت قائم کرے۔ اور کہا گیا: یہ بھی ممکن ہے کہ یہ اللہ کی طرف سے ہو، اور اس کا قول: ﴿وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللهُ﴾ اس وقت کے بارے میں ہے جب ان سے کہا جائے گا: ﴿اخْسَئُوا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونِ﴾ [المؤمنون: ١٠٨]۔ اور فرمایا: ﴿شُرَكَاءِيَ﴾ کیونکہ انہوں نے اپنے مالوں میں سے ان کے لیے ایک حصہ مقرر کر رکھا تھا۔

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿وَنَزَعْنَا مِن كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا﴾ یعنی: ایک نبی۔ مجاہد سے (مروی ہے) (۴)۔ اور کہا گیا: وہ آخرت کے عادل گواہ ہیں جو بندوں پر دنیا میں ان کے اعمال کی گواہی دیں گے (۵)۔ اور

پہلی بات زیادہ واضح ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِن كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا﴾ [النساء: ٤١] اور ہر امت کا گواہ اس کا رسول ہے جو اس پر گواہی دیتا ہے (۶)۔ اور شہید: حاضر ہونے والا۔ یعنی: ہم نے ان کی طرف بھیجے گئے ان کے رسول کو حاضر کیا۔

---

(۱) معانی القرآن للنحاس ۱۹۵/۵ اسی طرح۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۵۲۴/۲۔ (۳) (ظ) میں ہے: تو ان کی رسوائی ظاہر ہو جائے گی۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۱۹۶/۵، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۷۰۶۸) میں اسے روایت کیا ہے۔ (۵) مجمع البیان ۳۱۷/۲۰۔ (۶) الوسیط ۴۰۷/۳، اور تفسیر البغوی ۴۵۳/۳ اسی طرح۔

312 Surah Al-Qasas: Verses 75 - 77

[And We will say], "Bring your proof," meaning: your evidence (1). [Then they will know that the truth belongs to Allah], meaning: they will know the truth of what the prophets brought (2). [And lost from them], meaning: departed from them and became void (3). [is what they used to invent], meaning: the lies they fabricated against Allah Almighty, claiming that He has other gods to be worshipped with Him (4).

Allah Almighty says: {Indeed, Qarun was from the people of Moses, but he tyrannized them. And We gave him of treasures such as its keys would burden a band of strong men; when his people said to him, "Do not exult. Indeed, Allah does not like the exultant (76) But seek, through that which Allah has given you, the home of the Hereafter; and [yet], do not forget your share of the world. And do good as Allah has done good to you. And desire not corruption in the land. Indeed, Allah does not like corrupters (77)}.

His saying: {Indeed, Qarun was from the people of Moses}: When Allah Almighty said: {And whatever thing you [people] have been given - it is [only for] the enjoyment of worldly life and its adornment}, He clarified that Qarun was given such things and was deceived by them, and they did not protect him from Allah's punishment just as they did not protect Pharaoh. And you, O polytheists, are not more in number or wealth than Qarun and Pharaoh. Pharaoh was not benefited by his soldiers or his wealth, and Qarun was not benefited by his kinship to Moses or his treasures. Al-Nakha'i, Qatadah, and others said: He was Moses' direct paternal first cousin (5); he was Qarun bin Yashar bin Qahith bin Lawi bin Yaqub, and Moses was bin 'Imran bin Qahith (6). Ibn Ishaq said: He was Moses' paternal uncle from both father and mother (7). It was also said: He was his maternal aunt's son (8). The name [Qarun] is indeclinable (diptote) due to its foreign origin.

(1) Narrated by al-Tabari 18/308 from Mujahid, and Ibn Abi Hatim in his Tafsir (17070) from Abu al-Aliyah. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/153. (3) Al-Wasit 3/407. (4) Majma' al-Bayan 20/317 similarly. (5) Al-Wasit 3/407 and al-Muharrar al-Wajiz 4/298, "Lahhan" meaning: of close lineage. Al-Sihah (l-h-h). (6) Al-Wasit 3/407, and Tafsir al-Baghawi 3/454. (7) Tafsir al-Baghawi 3/454, and Zad al-Masir 6/239. (8) Zad al-Masir 6/239 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with him).

312 सूरा अल-क़सस: आयतें 75 - 77

[और हम कहेंगे], "अपना प्रमाण लाओ," अर्थात्: तुम्हारा तर्क(1)। [तो वे जान लेंगे कि सत्य अल्लाह का है], अर्थात्: उन्हें उन बातों की सच्चाई का ज्ञान हो जाएगा जिन्हें नबी लाए थे (2)। [और उनसे विदा हो गया], अर्थात्: उनसे दूर चला गया और निष्फल हो गया (3)। [जो वे गढ़ते थे], अर्थात्: वे झूठ जो वे अल्लाह तआला पर गढ़ते थे कि उसके साथ अन्य पूज्य देवता हैं (4)।

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {निस्संदेह कारून मूसा की क़ौम में से था, फिर उसने उनके विरुद्ध सरकशी की। और हमने उसे इतने खजाने दिए थे कि उनकी कुंजियाँ एक शक्तिशाली समूह पर भारी पड़ती थीं; जब उसकी क़ौम ने उससे कहा, "इतराओ मत। बेशक अल्लाह इतराने वालों को पसंद नहीं करता (76) और जो कुछ अल्लाह ने तुझे दिया है, उसमें परलोक के घर की खोज कर; और संसार से अपना हिस्सा न भूल। और भलाई कर जैसा कि अल्लाह ने तेरे साथ भलाई की है। और धरती में बिगाड़ न चाह। बेशक अल्लाह बिगाड़ करने वालों को पसंद नहीं करता (77)}।

अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह कारून मूसा की क़ौम में से था}: जब अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और जो कुछ तुम्हें दिया गया है, वह तो केवल सांसारिक जीवन का भोग और उसकी शोभा है}, तो उसने स्पष्ट किया कि कारून को ये सब दिया गया था और वह उससे धोखे में आ गया, और इन चीज़ों ने उसे अल्लाह के दंड से नहीं बचाया जैसे फ़िरऔन को नहीं बचाया। और ऐ मुशरिकों (बहुदेववादियों), तुम कारून और फ़िरऔन से अधिक संख्या या धन वाले नहीं हो। फ़िरऔन को उसकी सेना और धन ने कोई लाभ नहीं पहुँचाया, और कारून को मूसा से उसकी रिश्तेदारी या उसके खज़ानों ने कोई लाभ नहीं दिया। अल-नख़ई, क़तादा और अन्य लोगों ने कहा: वह मूसा का सगा चचेरा भाई था (5); वह कारून बिन यसर बिन क़ाहीथ बिन लावी बिन याक़ूब है, और मूसा बिन इमरान बिन क़ाहीथ हैं (6)। इब्न इसहाक़ ने कहा: वह मूसा का सगा चाचा था (7)। और कहा गया: वह उनकी मौसी का बेटा था (8)। और [कारून] नाम विदेशी मूल के कारण अपरिवर्तनीय (गैर-मुन्सरिफ) है।

(1) इसे अल-तबरी 18/308 ने मुजाहिद से, और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (17070) में अबू अल-आलिया से उद्धृत किया है। (2) अज़-ज़ज्जाज की 'मानी अल-कुरान' 4/153। (3) अल-वसीत 3/407। (4) मजमा अल-बयान 20/317 इसी तरह। (5) अल-वसीत 3/407 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/298, "लह्हन" अर्थात्: घनिष्ठ वंश। अल-सिहाह (लहह)। (6) अल-वसीत 3/407, और

तफ़सीर अल-बग़वी 3/454। (7) तफ़सीर अल-बग़वी 3/454, और ज़ाद अल-मसीर 6/239। (8) ज़ाद अल-मसीर 6/239 इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हु) से।

٣١٢ سورة القصص: آيات ٧٥ - ٧٧

﴿فَقُلْنَا هَاتُوا بُرْهَنَكُمْ﴾ یعنی: اپنی دلیل لاؤ (١)۔ ﴿فَعَلِمُوا أَنَّ الْحَقَّ لِلَّهِ﴾ یعنی: انہوں نے جان لیا کہ انبیاء جو کچھ لائے وہ سچ ہے (٢)۔ ﴿وَضَلَّ عَنْهُم﴾ یعنی: ان سے جاتا رہا اور باطل ہو گیا (٣)۔ ﴿مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾ یعنی: جو جھوٹ وہ اللہ تعالیٰ پر گھڑتے تھے کہ اس کے ساتھ دوسرے معبود ہیں جن کی عبادت کی جائے (٤)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿بیشک قارون موسیٰ کی قوم میں سے تھا، پھر اس نے ان پر سرکشی کی۔ اور ہم نے اسے اتنے خزانے دیے تھے جن کی کنجیاں ایک طاقتور جماعت پر بھاری پڑتی تھیں۔ جب اس کی قوم نے اس سے کہا: اتراؤ نہیں، بیشک اللہ اترانے والوں کو پسند نہیں کرتا (٧٦) اور جو کچھ تجھے اللہ نے دیا ہے اس میں آخرت کے گھر کی تلاش کر، اور دنیا سے اپنا حصہ نہ بھول، اور بھلائی کر جیسے اللہ نے تیرے ساتھ بھلائی کی ہے، اور زمین میں فساد کا ارادہ نہ کر، بیشک اللہ فساد کرنے والوں کو پسند نہیں کرتا (٧٧)﴾۔

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿بیشک قارون موسیٰ کی قوم میں سے تھا﴾: جب اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اور تمہیں جو کچھ بھی دیا گیا ہے وہ دنیاوی زندگی کا فائدہ اور اس کی رونق ہے﴾ تو واضح کیا کہ قارون کو یہ سب دیا گیا تھا اور وہ اس سے دھوکے میں پڑ گیا، اور یہ چیز اسے اللہ کے عذاب سے نہ بچا سکی جیسے فرعون کو نہ بچا سکی۔ اور اے مشرکوں، تم تعداد اور مال میں قارون اور فرعون سے زیادہ نہیں ہو۔ پس فرعون کو اس کے لشکروں اور مال نے کوئی فائدہ نہ دیا، اور قارون کو موسیٰ سے اس کی قرابت داری یا اس کے خزانوں نے کوئی نفع نہ دیا۔ النخعی، قتادہ اور دوسروں نے کہا: وہ موسیٰ علیہ السلام کا سگا چچیرا بھائی تھا (٥)؛ وہ قارون بن یصہر بن قاہث بن لاوی بن یعقوب ہے، اور موسیٰ بن عمران بن قاہث ہیں (٦)۔ ابن اسحاق نے کہا: وہ موسیٰ کا سگا چچا تھا

(۷)۔ اور کہا گیا: وہ ان کا خالہ زاد بھائی تھا (۸)۔ اور [لفظ قارون] عجمیت (غیر عربی ہونے) کی وجہ سے غیر منصرف ہے۔

(۱) اسے طبری ۱۸/ ۳۰۸ نے مجاہد سے، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۷۰۷۰) میں ابو العالیہ سے روایت کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۴/ ۱۵۳۔ (۳) الوسیط ۳/ ۴۰۷۔ (۴) مجمع البیان ۲۰/ ۳۱۷ کی طرح۔ (۵) الوسیط ۳/ ۴۰۷ اور المحرر الوجیز ۴/ ۲۹۸، "لَحّاً" یعنی: قریبی نسب والا۔ الصحاح (لحح)۔ (۶) الوسیط ۳/ ۴۰۷، اور تفسیر البغوی ۳/ ۴۵۴۔ (۷) تفسیر البغوی ۳/ ۴۵۴، اور زاد المسیر ۶/ ۲۳۹۔ (۸) زاد المسیر ۶/ ۲۳۹ بحوالہ ابن عباس رضی اللہ عنہما۔

Surah Al-Qasas: Verses 76 - 77 313

...and definition(1). Any non-Arabic word on the pattern of 'Fa'ool' in which the 'Alif' and 'Lam' (definite article) do not sit well, it is not inflected (diptote) when definite, but is inflected when indefinite. If 'Alif' and 'Lam' sit well with it, it is inflected if it is a masculine name, like 'Tawus' (peacock) and 'Raqud'. Al-Zajjaj said: If Qarun were derived from 'qarantu al-shay' (joining things together), it would be inflected(2). {But he tyrannized them}: his tyranny was that he added a span to the length of his garment. This was stated by Shahr bin Hawshab. In the Hadith: "Allah does not look at one who drags his garment out of arrogance." It is also said: his tyranny was his disbelief in Allah, Mighty and Majestic. This was said by Al-Dhahhak. It is also said: his tyranny was his belittling of them because of his abundant wealth and children. This was said by Qatada. It is also said: his tyranny was attributing the treasures Allah gave him to himself through his knowledge and ingenuity. This was said by Ibn Bahr(3). It is also said: his tyranny was his saying: "If the Prophethood is for Moses, and the altar and the offering for Aaron, then what is for me?" It is narrated that when Moses crossed the sea with them, and the Message went to Moses and the 'Habura' (religious honor) to Aaron; he would offer sacrifices and be a leader among them. The offering was for Moses, but he assigned it to his brother. Qarun felt resentful and envied them both. He said to Moses: "The matter belongs to both of you, and I am not [involved] in(4) anything. How long shall I be patient?" Moses said: "This is the work of Allah." He replied: "By Allah, I will not believe you until you bring a sign." So Moses ordered the leaders of the Children of Israel to each bring his staff. He tied them together and placed them in the dome (tent) where the revelation used to descend upon him. They guarded their staffs at night, but in the morning, behold, Aaron's staff was shaking and had green leaves—it was from an almond tree. Qarun said: "This is no more wondrous than the magic you perform." {But he tyrannized them}: from 'al-baghy', which is injustice(5). Yahya bin Salam and Ibn al-Musayyib said: Qarun was a wealthy official for Pharaoh over the Children of Israel, and he transgressed against them and oppressed them, and he was one of them.

(1) Al-Kashshaf 3/190. (2) I'rab al-Qur'an 3/242, and the statement of Al-Zajjaj in 'Ma'ani al-Qur'an' 4/153. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/264-265 without mentioning the Hadith. It was recorded by Ahmad (9004), Al-Bukhari (5788), and Muslim (2087) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). The statement of Shahr bin Hawshab was recorded by Ibn Abi Hatim in his Tafsir (17078), and Al-Dhahhak's

statement was recorded (17077). (4) In (D) and (M): "and I have nothing". What is established is from (Z) and Al-Kashshaf. (5) Al-Kashshaf 3/190.

सूरह अल-क़सस: आयत 76 - 77 313

...और परिभाषा(1)। कोई भी गैर-अरबी शब्द जो 'फ़ा'ओल' (Fa'ool) के वजन पर हो और जिसमें 'अलिफ़' और 'लाम' (निश्चित लेख) सही न बैठता हो, वह निश्चित (marifa) होने पर विभक्त नहीं होता (diptote), लेकिन अनिश्चित (nakira) होने पर विभक्त होता है। यदि उसमें 'अलिफ़' और 'लाम' सही बैठता हो, तो यदि वह पुल्लिंग नाम हो जैसे 'ताऊस' और 'राकूद', तो वह विभक्त होता है। अल-ज़ज्जाज ने कहा: यदि कारून 'क़रंतु अल-शय' (चीजों को जोड़ने) से निकला होता, तो वह विभक्त होता(2)। {लेकिन उसने उन पर ज़ुल्म किया}: उसका ज़ुल्म यह था कि उसने अपने कपड़े की लंबाई में एक बालिश्त (हाथ की माप) की वृद्धि की। यह शहर बिन हवशब ने कहा है। हदीस में है: "अल्लाह उस व्यक्ति की ओर नहीं देखता जो अहंकार के कारण अपना कपड़ा घसीटता है।" यह भी कहा गया है: उसका ज़ुल्म अल्लाह सर्वशक्तिमान के प्रति उसका कुफ़्र (अविश्वास) था। यह अल-ज़ह्हाक ने कहा। यह भी कहा गया है: उसका ज़ुल्म अपने प्रचुर धन और संतान के कारण उन्हें तुच्छ समझना था। यह क़तादा ने कहा। यह भी कहा गया है: उसका ज़ुल्म अल्लाह द्वारा उसे दिए गए खज़ानों को अपने ज्ञान और चालाकी से खुद का बताना था। यह इब्न बहर ने कहा(3)। यह भी कहा गया है: उसका ज़ुल्म उसका यह कहना था: "यदि पैग़ंबरी मूसा के लिए है, और वेदी और कुर्बानी हारून के लिए, तो मेरे लिए क्या है?" यह वर्णित है कि जब मूसा उन्हें लेकर समुद्र पार कर गए, और संदेश मूसा को मिला और सम्मान (हबूरा) हारून को; वह कुर्बानी पेश करते थे और उनके बीच एक प्रमुख थे। कुर्बानी मूसा के लिए थी, लेकिन उन्होंने इसे अपने भाई को सौंप दिया। कारून ने अपने मन में बुरा महसूस किया और उन दोनों से ईर्ष्या की। उसने मूसा से कहा: "मामला तुम दोनों का है, और मैं किसी चीज़ में नहीं हूँ(4)। मैं कब तक धैर्य रखूँगा?" मूसा ने कहा: "यह अल्लाह का काम है।" उसने कहा: "अल्लाह की कसम, मैं तब तक तुम्हारा विश्वास नहीं करूँगा जब तक तुम कोई चमत्कार नहीं दिखाते।" इसलिए मूसा ने बनी इस्राइल के प्रमुखों को आदेश दिया कि वे अपनी-अपनी लाठियाँ लाएँ। उन्होंने उन्हें एक साथ बाँध दिया और उस गुंबद (तंबू) में रख दिया जहाँ उन पर वही (प्रकाशना) उतरती थी। वे रात में अपनी लाठियों की रखवाली करते थे, लेकिन सुबह हारून की लाठी हिल रही थी और उस पर हरी पत्तियाँ थीं - वह बादाम के पेड़ की थी। कारून ने कहा: "यह तुम्हारे द्वारा किए जाने वाले जादू से अधिक आश्चर्यजनक नहीं है।" {लेकिन उसने उन पर ज़ुल्म किया}: 'बग़ी' से, जिसका अर्थ है अन्याय(5)। याह्या बिन सलाम और इब्न अल-मुसय्यब ने कहा: कारून बनी इस्राइल

पर फिरौन का एक अमीर अधिकारी था, और उसने उनका उल्लंघन किया और उन पर ज़ुल्म किया, और वह उन्हीं में से था।

(1) अल-कश्शाफ 3/190। (2) इ'राब अल-कुरान 3/242, और अल-ज़ज्जाज का कथन 'मा'आनी अल-कुरान' 4/153 में। (3) अल-नुकत वा अल-उयून 4/264-265 हदीस का उल्लेख किए बिना। इसे अहमद (9004), अल-बुखारी (5788), और मुस्लिम (2087) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। शहर बिन हवशब का कथन इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (17078) में उद्धृत किया है, और अल-ज़ह्हाक का कथन (17077) उद्धृत है। (4) (द) और (म) में: "और मेरे पास कुछ नहीं है"। (ज़) और अल-कश्शाफ से जो स्थापित है वही सही है। (5) अल-कश्शाफ 3/190।

سورة القصص: آيات 76 - 77 313

اور تعریف(1)۔ اور جو لفظ 'فاعول' کے وزن پر عجمی (غیر عربی) ہو اور اس میں 'الف' اور 'لام' (حرفِ تعریف) کا آنا درست نہ لگتا ہو، وہ معرفہ کی حالت میں غیر منصرف (diptote) رہتا ہے، اور نکرہ کی حالت میں منصرف ہو جاتا ہے۔ پس اگر اس میں الف لام کا لانا درست ہو تو وہ منصرف ہو گا بشرطیکہ وہ مذکر کا نام ہو، جیسے 'طاوس' اور 'راقود'۔ زجاج نے کہا: اگر 'قارون' لفظ 'قرنت الشيء' (چیزوں کو ملانا) سے مشتق ہوتا تو وہ منصرف ہوتا(2)۔ ﴿فَبَغَى عَلَيْهِمْ﴾ اس کی سرکشی یہ تھی کہ اس نے اپنے کپڑے کی لمبائی میں ایک بالشت کا اضافہ کر دیا تھا۔ یہ شہر بن حوشب کا قول ہے۔ اور حدیث میں ہے: "اللہ اس شخص کی طرف (نظرِ رحمت سے) نہیں دیکھتا جو تکبر کی وجہ سے اپنا تہبند گھسیٹ کر چلتا ہے۔" اور کہا گیا ہے: اس کی سرکشی اللہ عزوجل کے ساتھ اس کا کفر تھا۔ یہ ضحاک کا قول ہے۔ اور کہا گیا: اس کی سرکشی اپنے کثرتِ مال اور اولاد کی وجہ سے ان کو حقیر سمجھنا تھا۔ یہ قتادہ کا قول ہے۔ اور کہا گیا: اس کی سرکشی اللہ کے دیے ہوئے خزانوں کو اپنے علم اور تدبیر کی طرف منسوب کرنا تھا۔ یہ ابن بحر کا قول ہے(3)۔ اور کہا گیا: اس کی سرکشی اس کا یہ کہنا تھا: "اگر نبوت موسیٰ کے لیے ہے، اور مذبح و قربانی ہارون کے لیے، تو میرے لیے کیا ہے؟" پس روایت ہے کہ جب موسیٰ علیہ السلام انہیں لے کر سمندر پار کر گئے، اور رسالت موسیٰ علیہ السلام کے لیے اور 'حبورہ' (دینی سربراہی) ہارون علیہ السلام کے لیے طے پا گئی؛ وہ قربانی پیش کرتے اور ان میں سردار تھے۔ اور قربانی موسیٰ علیہ السلام کے لیے تھی، تو انہوں نے اسے اپنے بھائی کے سپرد کر دیا۔ قارون نے اپنے دل میں (رنجش) محسوس کی اور ان دونوں سے حسد کرنے لگا، اس نے موسیٰ علیہ السلام سے کہا: "سارا معاملہ تم دونوں ہی کے لیے ہے، اور میرا(4) کسی چیز میں کوئی حصہ نہیں۔ میں کب تک

صبر کروں؟" موسیٰ علیہ السلام نے فرمایا: "یہ اللہ کی کارسازی ہے۔" اس نے کہا: "اللہ کی قسم، میں آپ کی بات سچ نہیں مانوں گا جب تک کہ آپ کوئی نشانی نہ لائیں۔" تو موسیٰ علیہ السلام نے بنی اسرائیل کے سرداروں کو حکم دیا کہ ہر ایک اپنی لاٹھی لے کر آئے۔ پس انہوں نے انہیں ایک گٹھے میں باندھ کر اس قبے (خیمے) میں رکھ دیا جہاں ان پر وحی نازل ہوتی تھی۔ وہ رات بھر اپنی لاٹھیوں کی پہرے داری کرتے رہے، جب صبح ہوئی تو دیکھا کہ ہارون علیہ السلام کی لاٹھی ہل رہی ہے اور اس پر سبز پتے نکل آئے ہیں - اور وہ بادام کے درخت کی لکڑی تھی۔ قارون نے کہا: "یہ اس جادو سے زیادہ حیرت انگیز نہیں جو تم کرتے ہو۔" ﴿فَبَغَى عَلَيْهِمْ﴾ بغی سے مراد ظلم ہے(5)۔ اور یحییٰ بن سلام اور ابن المسیب نے کہا: قارون بنی اسرائیل پر فرعون کا ایک مالدار کارندہ (افسر) تھا، تو اس نے ان پر زیادتی اور ظلم کیا، اور وہ خود انہی (بنی اسرائیل) میں سے تھا۔

(1) الکشاف 3/ 190۔ (2) اعراب القرآن 3/ 242، اور زجاج کا قول 'معانی القرآن' 4/ 153 میں۔ (3) النکت والعیون 4/ 264 - 265 بغیر حدیث کے ذکر کے، اور اسے احمد (9004)، بخاری (5788)، اور مسلم (2087) نے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور شہر بن حوشب کا قول ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (17078) میں نقل کیا ہے، اور ضحاک کا قول (17077) نقل کیا گیا ہے۔ (4) نسخہ (د) اور (م) میں ہے: "اور میرے لیے نہیں ہے"۔ اور جو (ظ) اور الکشاف میں ہے وہی ثابت ہے۔ (5) الکشاف 3/ 190۔

A seventh saying: It was narrated from Ibn Abbas that he said: When Allah Almighty ordered the stoning of the adulterer, Qarun went to a prostitute and gave her money, and persuaded her to claim against Moses that he had committed adultery with her and that he had made her pregnant. This was hard on Moses, and he made her swear by Allah, who split the sea for the Children of Israel and sent down the Torah to Moses, to tell the truth. Allah corrected her, and she said: I bear witness that you are innocent, and that Qarun gave me money and forced me to say what I said, and you are the truthful one, and Qarun is the liar (1). So Allah gave Moses authority over Qarun and ordered the earth to obey him. Moses came to him saying to the earth: O earth, take him! O earth, take him! And it took him little by little, while he was calling out for help: O Moses! Until he, his house, and his companions who followed his way sank into the earth. It is narrated that Allah Almighty revealed to Moses: My servants sought your help and you did not show them mercy; had they called upon Me, they would have found Me near and responding (2). Ibn Jurayj: It reached us that they are being swallowed up by the earth every day by the height of a person, and they will not reach the bottom of the earth until the Day of Resurrection (3). Ibn Abi al-Dunya mentioned in the book "Al-Faraj": Ibrahim bin Rashid told me: Dawood bin Mehran told me, on the authority of Al-Walid bin Muslim, on the authority of Marwan bin Janah, on the authority of Yunus bin Maysara bin Halbas, who said: Qarun met Yunus in the darkness of the sea. Qarun called out to Yunus and said: O Yunus, repent to Allah, for you will find Him at the first step you take back towards Him. Yunus said: What prevented you from repenting? He said: My repentance was left to my cousin (Moses), and he refused to accept it from me (4). In the report: When Qarun reaches the bottom of the seventh earth, Israfil will blow the Trumpet. And Allah knows best. Al-Suddi said: The name of the prostitute was Sabrata, and Qarun gave her two thousand...

(1) An-Nukat wa al-Uyun 4/264-265. (2) Narrated by Ibn Abi Hatim in his Tafsir (17156), and Al-Hakim 2/408-409 from Ibn Abbas, may Allah be pleased with him, with a similar meaning. It was also narrated by Ibn Abi Hatim (17157) from Abdullah bin al-Harith bin Nawfal. And narrated by Yaqub bin Sufyan in Al-Ma'rifah wa al-Tarikh 1/402, and Ibn Abi Hatim (17163) from Abdullah bin Awf al-Qari. (3) Al-Suyuti attributed it in Al-Durr al-Manthur 5/139 to Ibn al-Mundhir, and it was narrated by Ibn Abi Hatim in his Tafsir (17161) from Samura bin Jundub, may Allah be pleased with him, and (17160) from Qatadah. (4) Al-Faraj Ba'd al-Shiddah (35).

सातवां कथन: इब्न अब्बास से रिवायत है कि उन्होंने कहा: जब अल्लाह तआला ने व्यभिचारी को पत्थर मारकर मार डालने (रज़्म) का आदेश दिया, तो कारून एक वेश्या के पास गया और उसे धन दिया, और उसे इस बात पर उकसाया कि वह मूसा पर यह आरोप लगाए कि उन्होंने उसके साथ व्यभिचार किया है और वह उनसे गर्भवती है। यह बात मूसा पर बहुत भारी पड़ी, और उन्होंने उसे उस अल्लाह की कसम खिलाई जिसने बनी इसराइल के लिए समुद्र को फाड़ दिया था और मूसा पर तौरात नाज़िल की थी, कि वह सच बोले। अल्लाह ने उसे सुधारा और उसने कहा: मैं गवाही देती हूँ कि आप बेगुनाह हैं, और कारून ने मुझे पैसे दिए थे और जो मैंने कहा वह कहने के लिए मजबूर किया था, और आप सच्चे हैं और कारून झूठा है (1)। फिर अल्लाह ने कारून का मामला मूसा के हाथ में दे दिया, और ज़मीन को आदेश दिया कि वह उनका कहना माने। मूसा उसके पास आए और ज़मीन से कहने लगे: ऐ ज़मीन, इसे पकड़ ले! ऐ ज़मीन, इसे पकड़ ले! और वह उसे धीरे-धीरे निगलने लगी, जबकि वह मदद के लिए पुकार रहा था: ऐ मूसा! यहाँ तक कि वह, उसका घर और उसके साथ बैठने वाले जो उसके रास्ते पर थे, ज़मीन में धंस गए। रिवायत है कि अल्लाह तआला ने मूसा पर वह्य (प्रकाशना) भेजी: मेरे बंदों ने आपसे मदद मांगी और आपने उन पर दया नहीं की; यदि वे मुझे पुकारते तो मुझे अपने पास और जवाब देने वाला पाते (2)। इब्न ज़ुरैज: हमें यह खबर मिली है कि वे हर दिन एक इंसान के कद के बराबर ज़मीन में धंसते जा रहे हैं, और वे कयामत के दिन तक ज़मीन की तह तक नहीं पहुँचेंगे (3)। इब्न अबी अल-दुनिया ने किताब "अल-फ़रज" में ज़िक्र किया है: इब्राहिम बिन राशिद ने मुझसे कहा: दाऊद बिन मेहरान ने मुझसे वलीद बिन मुस्लिम के हवाले से, मरवान बिन जनाह के हवाले से, यूनुस बिन मैसरा बिन हलबस के हवाले से कहा: कारून समुद्र के अंधेरों में यूनुस से मिला। कारून ने यूनुस को पुकारा और कहा: ऐ यूनुस, अल्लाह से तौबा करो, क्योंकि तुम उसे उस पहले कदम पर पाओगे जो तुम उसकी ओर वापस मुड़ने के लिए उठाओगे। यूनुस ने कहा: तुम्हें तौबा करने से किसने रोका? उसने कहा: मेरी तौबा मेरे चचेरे भाई (मूसा) के हाथ में छोड़ दी गई थी, और उसने इसे मुझसे स्वीकार करने से इनकार कर दिया (4)। हदीस (खबर) में है: जब कारून सातवीं ज़मीन की तह तक पहुँच जाएगा, तो इसराफिल सूर फूँकेंगे। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। अल-सुद्दी ने कहा: उस वेश्या का नाम सबरता था, और कारून ने उसे दो हज़ार...

(1) अन-नुकत वल-उयून 4/264-265। (2) इसे इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (17156) में, और अल-हाकिम ने 2/408-409 में इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हु से इसी तरह के शब्दों में रिवायत

किया है। इसी तरह इसे इब्न अबी हातिम (17157) ने अब्दुल्ला बिन अल-हारिस बिन नौफ़ल से रिवायत किया है। और याकूब बिन सुफियान ने अल-मारिफ़ा वत-तारीख़ 1/402 में, और इब्न अबी हातिम (17163) ने अब्दुल्ला बिन औफ़ अल-क़ारी से रिवायत किया है। (3) अल-सुयुती ने अल-दुर अल-मंसूर 5/139 में इसे इब्न अल-मुन्ज़िर से जोड़ा है, और इसे इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (17161) में समुरा बिन जुन्दुब रज़ियल्लाहु अन्हु से, और (17160) में कतादा से रिवायत किया है। (4) अल-फ़रज बाद अल-शिद्दा (35)।

ساتواں قول: ابن عباس سے مروی ہے، انہوں نے کہا: جب اللہ تعالیٰ نے زانی کو سنگسار (رجم) کرنے کا حکم دیا تو قارون ایک بدکار عورت کے پاس گیا اور اسے مال دیا، اور اسے اس بات پر آمادہ کیا کہ وہ موسیٰ پر دعویٰ کرے کہ انہوں نے اس کے ساتھ زنا کیا ہے اور وہ ان سے حاملہ ہے۔ موسیٰ علیہ السلام پر یہ بات بہت گراں گزری، اور انہوں نے اسے اس اللہ کی قسم دی جس نے بنی اسرائیل کے لیے سمندر کو پھاڑا اور موسیٰ پر تورات نازل کی، کہ وہ سچ بولے۔ اللہ نے اسے راہِ راست دکھائی تو اس نے کہا: میں گواہی دیتی ہوں کہ آپ بے گناہ ہیں، اور قارون نے مجھے مال دیا تھا اور مجھے وہ کہنے پر مجبور کیا جو میں نے کہا، اور آپ سچے ہیں اور قارون جھوٹا ہے (۱)۔ چنانچہ اللہ نے قارون کا معاملہ موسیٰ کے سپرد کر دیا، اور زمین کو حکم دیا کہ وہ ان کی اطاعت کرے۔ موسیٰ اس کے پاس آئے اور زمین سے کہنے لگے: اے زمین، اسے پکڑ لے! اے زمین، اسے پکڑ لے! اور وہ اسے تھوڑا تھوڑا کر کے نگلنے لگی، جبکہ وہ دہائی دے رہا تھا: اے موسیٰ! یہاں تک کہ وہ، اس کا گھر اور اس کے وہ ساتھی جو اس کے طریقے پر تھے، زمین میں دھنس گئے۔ مروی ہے کہ اللہ تعالیٰ نے موسیٰ پر وحی بھیجی: میرے بندوں نے تجھ سے فریاد کی اور تو نے ان پر رحم نہ کیا، اگر وہ مجھے پکارتے تو مجھے قریب اور جواب دینے والا پاتے (۲)۔ ابن جریج: ہمیں یہ بات پہنچی ہے کہ وہ ہر روز ایک انسان کے قد کے برابر زمین میں دھنسائے جاتے ہیں، اور وہ قیامت کے دن تک زمین کی گہرائی تک نہیں پہنچیں گے (۳)۔ ابن ابی الدنیا نے کتاب "الفرج" میں ذکر کیا: مجھ سے ابراہیم بن راشد نے بیان کیا، انہوں نے کہا: مجھ سے داؤد بن مہران نے ولید بن مسلم سے، انہوں نے مروان بن جناح سے، انہوں نے یونس بن میسرہ بن حلبس سے بیان کیا کہ: قارون سمندر کی تاریکیوں میں یونس علیہ السلام سے ملا۔ قارون

نے یونس کو پکارا اور کہا: اے یونس، اللہ سے توبہ کرو، کیونکہ تم اسے پہلے ہی قدم پر پاؤ گے جو تم اس کی طرف لوٹنے کے لیے اٹھاؤ گے۔ یونس نے کہا: تمہیں توبہ سے کس چیز نے روکا؟ اس نے کہا: میری توبہ میرے چچازاد بھائی (موسیٰ) کے سپرد کر دی گئی تھی، تو انہوں نے اسے مجھ سے قبول کرنے سے انکار کر دیا (۴)۔ اور روایت میں ہے: جب قارون ساتویں زمین کی تہہ تک پہنچ جائے گا تو اسرافیل صور پھونکیں گے۔ واللہ اعلم۔ سدی نے کہا: اس بدکار عورت کا نام سبرتا تھا، اور قارون نے اسے دو ہزار...

(۱) النکت والعیون ٤/ ٢٦٤ - ٢٦٥. (۲) اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۷۱۵۶) میں، اور الحاکم نے ۲/ ۴۰۸ - ۴۰۹ میں ابن عباس رضی اللہ عنہ سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ اسی طرح اسے ابن ابی حاتم (۱۷۱۵۷) نے عبد اللہ بن الحارث بن نوفل سے روایت کیا ہے۔ اور یعقوب بن سفیان نے المعرفة والتاریخ ۱/ ۴۰۲ میں، اور ابن ابی حاتم (۱۷۱۶۳) نے عبد اللہ بن عوف القاری سے روایت کیا ہے۔ (۳) اسے سیوطی نے الدر المنثور ۵/ ۱۳۹ میں ابن المنذر کی طرف منسوب کیا ہے، اور اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۷۱۶۱) میں سمرة بن جندب رضی اللہ عنہ سے، اور (۱۷۱۶۰) میں قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (۴) الفرج بعد الشدة (۳۵).

Surah Al-Qasas: Verses 76 - 77 315

...dirham(1). Qatada: He crossed the sea with the Children of Israel(2) and was called: 'Al-Munawwar' (the illuminated), because of the beauty of his voice(3) in the Torah, but the enemy of Allah became a hypocrite just as the Samiri became a hypocrite(4).

Allah's saying: {And We gave him of the treasures} Ata said: He acquired many of the treasures of Joseph, peace be upon him. Al-Walid ibn Zurwan(5) said: He used to practice alchemy(6). {Indeed, their keys} 'Inna' and its subject and predicate are in the relative clause of 'ma', and 'ma' is the object of 'atayna' (We gave). Al-Nahhas said: I heard Ali ibn Sulaiman say: How ugly is what the Kufans say about relative clauses! It is not permissible for the relative clause of 'alladhi' and its sisters to be 'inna' and what it acts upon, yet in the Quran it is {Indeed, their keys}. It [mafatih] is the plural of 'miftah' with a kasra: which is what is used for opening. And whoever says 'miftah' [with a long a] says 'mafatih' [plural]. And whoever says: they are the storehouses, then their singular is 'maftah' with a fatha. {would burden a company of men} The best that has been said about it is that the meaning is to make the group lean, i.e., to make them incline by their weight(7). When the letter 'ta' was opened, the letter 'ba' entered. As they say: 'huwa yadhabu bi-l-bu's' (he goes with misery), and 'yudhhibu al-bu's' (he causes misery to go away). So it became {would burden a company of men}, so he made the group 'tunu'u' (strain), i.e., they rise heavily, like your saying: 'qum bina' (stand with us), i.e., make us stand(8). It is said: 'na'a yanu'u naw'an' when someone rises with weight(9).

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/265, and in its printed version the name of the transgressor is: Shajarta. (2) In (D) and (M): Moses, and what is confirmed is from (Z) and the sources. (3) In (M): his image/form, and what is confirmed is from (D) and (Z) and the sources. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/264. And Ibn Abi Hatim recorded it in his Tafsir (17075). (5) In the manuscripts: Marwan, and the correction is from the Tafsir of Ibn Abi Hatim. Al-Hafiz Ibn Hajar biographed him in his Tahdhib 4/316, saying: Al-Walid ibn Zurwan al-Raqqi - with the 'zay' before the 'waw' - and similarly he biographed him in his Taqrib but said: it was said with the 'waw' delayed. Abu Dawood narrated one hadith from him in his Sunan regarding ablution from Anas ibn Malik (may Allah be pleased with him), and Abu Dawood said: We do not know if he heard from Anas or not. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/265. Ata's saying was recorded by Ibn Abi Hatim (17081), and Al-Walid's saying was also recorded (17082). Alchemy is the name for the science of analysis and synthesis, or the science of transforming

metals from lower to higher. Mu'jam Matn al-Lugha 5/129. (7) I'rab al-Qur'an 3/242. (8) Nuzhat al-Qulub p. 168. (9) Al-Hujja fi al-Qira'at al-Sab' by Ibn Khalawayh p. 220.

सूरह अल-क़सस: आयत 76 - 77 315

...दिरहम(1)। कतादा ने कहा: वह बनी इसराइल के साथ समुद्र पार कर गया था(2) और उसे 'अल-मुनव्वर' (प्रकाशित) कहा जाता था, तौरात में उसकी आवाज़ की सुंदरता के कारण(3), लेकिन अल्लाह का दुश्मन पाखंडी हो गया जैसे कि सामीरी पाखंडी हो गया था(4)।

अल्लाह का कथन: {और हमने उसे खज़ानों में से दिया} अता ने कहा: उसे यूसुफ (अलैहिस्सलाम) के खज़ानों में से बहुत कुछ प्राप्त हुआ। और वलीद बिन ज़रवान(5) ने कहा: वह कीमियागरी (alchemy) करता था(6)। {निश्चय ही उसकी चाबियाँ} 'इन्ना' और उसके इस्म और ख़बर 'मा' के सिला (संबंधवाचक उपवाक्य) में हैं, और 'मा' 'आतयना' का मफ़ूल (कर्म) है। अल-नहहास ने कहा: मैंने अली इब्न सुलेमान को कहते सुना: कूफी लोग सिला के बारे में जो कहते हैं वह कितना बुरा है! यह जायज़ नहीं है कि 'अल्लाज़ी' और उसके जैसे शब्दों का सिला 'इन्ना' और उसका अमल हो, जबकि क़ुरआन में {निश्चय ही उसकी चाबियाँ} है। और यह 'मिफ़तह' (कसरह के साथ) का बहुवचन है: यानी वह चीज़ जिससे खोला जाता है। और जिसने 'मिफ़्ताह' कहा, उसने 'मफ़ातीह' कहा। और जिसने कहा: वे खज़ाने हैं, तो उसका एकवचन 'मफ़तह' (फ़तहा के साथ) है। {एक शक्तिशाली समूह को झुका देती थीं} इसके बारे में सबसे अच्छी बात यह कही गई है कि इसका अर्थ है समूह को झुकाना, यानी उनके भारीपन से उन्हें झुका देना(7), फिर जब 'ता' खुला, तो 'बा' आ गया। जैसा कि वे कहते हैं: 'हुवा यज़हबु बिल-बु'स' (वह कष्ट के साथ जाता है), और 'युज़हिबुल-बु'स' (वह कष्ट दूर करता है)। तो यह हो गया {एक शक्तिशाली समूह को झुका देती थीं}, तो उसने समूह को 'तनू'अ' (झुकना/भारी होना) बना दिया, यानी: वे भारीपन के साथ उठते हैं, जैसे तुम्हारा कहना: 'क़ुम बिना', यानी: हमें खड़ा करो(8)। कहा जाता है: 'नाअ यनूउ नौअन' जब कोई भारीपन के साथ उठता है(9)।

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 4/265, और इसके मुद्रित संस्करण में विद्रोही का नाम 'शजरता' है। (2) (द) और (म) में: मूसा, और पुष्ट पाठ (ज़) और स्रोतों से है। (3) (म) में: उसकी छवि/रूप, और पुष्ट पाठ (द) और (ज़) और स्रोतों से है। (4) अल-नुकत वल-उयून 4/264। और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (17075) में इसे उद्धृत किया है। (5) प्रतियों में: मरवान, और सुधार इब्न अबी हातिम की तफ़सीर से है। हाफ़िज़ इब्न हजर ने 'तहरीब' 316/4 में उनकी जीवनी लिखी है, और कहा है: अल-वलीद बिन ज़रवान अल-रक्की - 'वाव' से पहले 'ज़ाय' के साथ - और इसी तरह उन्होंने 'तक़रीब' में उनकी जीवनी लिखी लेकिन कहा: कहा गया कि 'वाव' बाद में है। अबू दाऊद ने अपनी सुनन में

उनसे अनस बिन मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वज़ू के बारे में एक हदीस रिवायत की है, और अबू दाऊद ने कहा: हम नहीं जानते कि उन्होंने अनस से सुना है या नहीं। (6) अल-नुकत वल-उयून 4/265, और अता का कथन इब्न अबी हातिम (17081) द्वारा उद्धृत है, और वलीद का कथन भी उद्धृत है (17082)। कीमिया विश्लेषण और संश्लेषण के विज्ञान का नाम है, या धातुओं को निम्न से उच्च में बदलने का विज्ञान। मुजम मतन अल-लुग़ा 5/129। (7) एराब अल-क़ुरआन 3/242। (8) नुज़हत अल-कुलूब पृ. 168। (9) इब्न खालवैह द्वारा अल-हुज्जह फ़ि अल-क़िराअत अल-सबअ पृ. 220।

سورة القصص: آیات 76 - 77 315

...درہم(1)۔ قتادہ: اس نے بنی اسرائیل کے ساتھ سمندر پار کیا تھا(2) اور اسے توراۃ میں اس کی آواز کی خوبصورتی کی وجہ سے 'المنوّر' (روشن) کہا جاتا تھا(3)، لیکن اللہ کا یہ دشمن منافق بن گیا جیسے سامری منافق ہو گیا تھا(4)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور ہم نے اسے اتنے خزانے دیے تھے} عطا نے کہا: اسے یوسف علیہ السلام کے خزانوں میں سے بہت کچھ ملا تھا۔ اور ولید بن زروان(5) نے کہا: وہ کیمیا گری (ایلمکی) کیا کرتا تھا(6)۔ {بے شک ان کی چابیاں} 'انّ' اور اس کا اسم و خبر 'ما' کے صلہ میں ہیں، اور 'ما' 'آتینا' کا مفعول ہے۔ النحاس نے کہا: میں نے علی ابن سلیمان کو کہتے سنا: کوفی لوگ صلہ کے بارے میں کیسی قبیح بات کہتے ہیں! یہ جائز نہیں ہے کہ 'الذی' اور اس کے اخوات کا صلہ 'انّ' اور اس کا معمول ہو، حالانکہ قرآن میں {بے شک ان کی چابیاں} موجود ہے۔ اور یہ 'مِفتَح' (کِسرہ کے ساتھ) کی جمع ہے: یعنی وہ چیز جس سے کھولا جاتا ہے۔ اور جس نے 'مِفتاح' کہا، اس نے 'مفاتیح' کہا۔ اور جس نے کہا: وہ خزانے ہیں، تو اس کا واحد 'مَفتَح' (فتحہ کے ساتھ) ہے۔ {ایک طاقتور جماعت کو تھکا دیتی تھیں} اس بارے میں سب سے اچھی بات یہ کہی گئی ہے کہ اس کا معنی ہے جماعت کو جھکا دینا، یعنی اپنے بوجھ سے انہیں جھکا دینا(7)، پھر جب 'تا' مفتوح ہوئی تو 'با' داخل ہوئی۔ جیسا کہ وہ کہتے ہیں: 'ہو یذھب بالبؤس' (وہ بدحالی کے ساتھ جاتا ہے)، اور 'یُذھِب البؤس' (وہ بدحالی دور کر دیتا ہے)۔ تو یہ ہو گیا {ایک طاقتور جماعت کو تھکا دیتی تھیں}، پس اس نے جماعت کو 'تنوء' کر دیا یعنی: وہ بوجھ کے ساتھ اٹھتے ہیں، جیسے تمہارا کہنا: 'قم بنا'، یعنی: ہمیں کھڑا کرو(8)۔ کہا جاتا ہے: 'ناء ینوء نوءاً' جب کوئی بوجھ کے ساتھ اٹھے(9)۔

(1) النکت والعیون 4/265، اور اس کے مطبوعہ نسخے میں باغی کا نام 'شجرتا' ہے۔ (2) (د) اور (م) میں: موسیٰ، اور ثابت شدہ (ظ) اور مصادر سے ہے۔ (3) (م) میں: اس کی صورت/ تصویر، اور ثابت شدہ (د) اور (ظ) اور مصادر سے ہے۔ (4) النکت والعیون 4/264۔ اور اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (17075) میں روایت کیا ہے۔ (5) نسخوں میں: مروان ہے، اور تصحیح ابن ابی حاتم کی تفسیر سے ہے۔ حافظ ابن حجر نے تہذیب 4/316 میں ان کا تذکرہ کیا ہے اور کہا ہے: ولید بن زروان الرقی - زاء کی واو پر تقدیم کے ساتھ - اور اسی طرح انہوں نے اپنی تقریب میں ان کا تذکرہ کیا لیکن کہا: کہا گیا کہ واو کے تاخیر کے ساتھ ہے۔ ابو داؤد نے اپنی سنن میں ان سے انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے وضو کے بارے میں ایک حدیث روایت کی ہے، اور ابو داؤد نے کہا: ہمیں نہیں معلوم کہ انہوں نے انس سے سنا ہے یا نہیں۔ (6) النکت والعیون 4/265، اور عطا کا قول ابن ابی حاتم (17081) نے روایت کیا ہے، اور ولید کا قول بھی روایت کیا گیا ہے (17082)۔ اور کیمیا تجزیہ و ترکیب کے علم کا نام ہے، یا کم درجہ دھاتوں کو اعلیٰ میں تبدیل کرنے کا علم۔ معجم متن اللغۃ 5/129۔ (7) اعراب القرآن 3/242۔ (8) نزہۃ القلوب ص 168۔ (9) الحجۃ فی القراءات السبع لابن خالویہ ص 220۔

Surah Al-Qasas: Verses 76 - 77 316

The poet said: She bears weight with her back, for her standing is difficult, and she walks slowly from nearby, then she gasps.(1)

Another said: I took without owning, and I moved but did not stand, as if I were bound by the length of time.

And 'ana'ani' (it burdened me) when it weighed me down. From Abu Zaid. And Abu Ubaida said: His saying: {Indeed its keys would have burdened a group} is inverted, and the meaning is: the group bears it, meaning: they rise with it. Abu Zaid: I carried with the load if I rose.(2). The poet said: Indeed, we found a successor, what an evil successor, a servant who, when he is burdened with a load, stops.(3)

The first meaning is the opinion of Ibn Abbas, Abi Salih, and Al-Suddi. And it is the opinion of Al-Farra(4), and Al-Nahas(5) chose it. As it is said: "I went with him and took him away," and "I came with him and brought him," and "I moved with him and burdened him." As for their saying: "What he did to him and 'na'ahu' (it burdened him)," it follows "sa'ahu" (it saddened him). It was supposed to be said: "wa ana'ahu" (and it burdened him). Similar is: "The food and drink agreed with me," and "He took what was before and what followed"(6). And it is said: It is derived from "al-na'y" (distance), which is remoteness. From which is the poet's saying: They move away from us, but their love does not distance itself, for the heart is a hostage among them wherever they may be.(7)

Badil bin Maisarah read it as "Layunu'u" with a 'ya', meaning: for one of them or the aforementioned to bear, so it is carried over to the meaning(8). Abu Ubaida said: I said to Ru'ba bin al-Ajjaj regarding his saying:

---

(1) Its author is Dhu al-Rumma, and it is in his Diwan 2/624. Its commentator said: "fa-la-ya": meaning after the slowness of her standing. "wa tabhar": she gasps. (2) Ma'ani al-Quran by al-Nahas 5/199. Abu Ubaida said in Majaz al-Quran 2/110. (3) In al-Nukat wa al-'Uyun and Asas al-Balagha and al-Lisan: "kha-da-fa" instead of "wa-qa-fa". And "khadafa" means: he broke wind. (4) In Ma'ani al-Quran 2/310. (5) In Ma'ani al-Quran 5/199. (6) I'rab al-Quran 3/242-243. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/266. (8) Al-Muhtasab 2/153, and al-Muharrar al-Wajiz 4/299, which is an anomalous reading.

सूरह अल-क़सस: आयत 76 - 77 316

कवि ने कहा: वह अपने पिछले हिस्से से बोझ उठाती है, उसका खड़ा होना कठिन है, और वह पास से धीरे-धीरे चलती है, फिर वह हाँफने लगती है। (1)

एक अन्य ने कहा: मैंने बिना स्वामित्व के लिया और मैं चला पर खड़ा नहीं हुआ, मानो मैं समय की लम्बाई से बँधा हुआ हूँ।

और 'अनाअनी' (इसने मुझे बोझिल किया) जब इसने मुझे भारी कर दिया। अबू ज़ैद से। और अबू उबैदा ने कहा: उनका कथन: {निश्चित रूप से इसकी चाबियाँ एक समूह को बोझिल कर देती थीं} उल्टा है, और अर्थ यह है: समूह उसे उठाता है, यानी: वे उसके साथ उठते हैं। अबू ज़ैद: मैंने भार के साथ बोझ ढोया यदि मैं उठा। (2)। कवि ने कहा: निश्चित रूप से, हमें एक उत्तराधिकारी मिला, वह क्या ही बुरा उत्तराधिकारी है, एक दास जो बोझ पड़ने पर रुक जाता है। (3)

पहला अर्थ इब्न अब्बास, अबी सालेह और अल-सुद्दी का मत है। और यही अल-फर्रा (4) का मत है, और अल-नहास (5) ने इसे चुना है। जैसा कि कहा जाता है: "मैं उसके साथ गया और उसे ले गया," और "मैं उसके साथ आया और उसे लाया," और "मैं उसके साथ चला और उसे बोझिल किया।" जहाँ तक उनके इस कथन का प्रश्न है: "उसने उसके साथ जो किया और 'ना-अहु' (उसे परेशान किया)", यह "सा-अहु" (उसे दुखी किया) का अनुसरण करता है। इसे 'अना-अहु' कहा जाना चाहिए था। इसी तरह: "भोजन और पेय मुझे रास आया," और "उसने वह लिया जो पहले था और जो बाद में आया" (6)। और कहा जाता है: यह 'अल-नय' (दूरी) से निकला है, जिसका अर्थ है दूर होना। जिसमें कवि का कथन है: वे हमसे दूर हो जाते हैं लेकिन उनका प्रेम दूर नहीं होता, क्योंकि हृदय उनके बीच बंधक है जहाँ कहीं भी वे हों। (7)

बदिल बिन मैसरा ने इसे 'य' के साथ "लयुनूउ" पढ़ा, जिसका अर्थ है: उनमें से एक या उपर्युक्त को बोझ उठाना, इसलिए इसे अर्थ पर ले जाया जाता है (8)। अबू उबैदा ने कहा: मैंने रु'बा बिन अल-अज्जाज से उनके इस कथन के बारे में कहा:

---

(1) इसके रचयिता धू अल-रुम्मा हैं, और यह उनके दीवान 2/624 में है। इसके व्याख्याकार ने कहा: 'फलाया': यानी उसके खड़े होने की सुस्ती के बाद। 'व तभर': वह हाँफती है। (2) अल-नहास द्वारा मानी अल-कुरान 5/199। अबू उबैदा ने मजाज अल-कुरान 2/110 में कहा। (3) अल-नुकात व

अल-'उयून और असास अल-बलागा और अल-लिसान में: "वक़फ़ा" के बजाय "ख़दफ़ा"। और "ख़दफ़ा" का अर्थ है: हवा छोड़ना। (4) मानी अल-कुरान 2/310 में। (5) मानी अल-कुरान 5/199 में। (6) इ'राब अल-कुरान 3/242-243। (7) अल-नुकात व अल-'उयून 4/266। (8) अल-मुहतासब 2/153, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/299, जो एक असामान्य पठन है।

سورة القصص: آيات 76 - 77 316

شاعر نے کہا: وہ اپنے پچھلے حصے سے بوجھ اٹھاتی ہے، اس کا کھڑا ہونا مشکل ہے، اور وہ قریب سے آہستہ آہستہ چلتی ہے، پھر اس کا سانس پھولنے لگتا ہے۔(1)

ایک اور نے کہا: میں نے بغیر مالک بنے لیا اور میں نے حرکت کی مگر کھڑا نہ ہوا، گویا میں وقت کی طوالت سے بندھا ہوا ہوں۔

اور 'أناءني' (اس نے مجھے بوجھل کیا) جب اس نے مجھے گراں بار کیا۔ ابو زید سے روایت ہے۔ اور ابو عبیدہ نے کہا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لَتَنُوأُ بِالْعُصْبَةِ﴾ مقلوب ہے، اور معنی یہ ہے: جماعت اسے اٹھاتی ہے، یعنی: وہ اس کے ساتھ اٹھتے ہیں۔ ابو زید: جب میں بوجھ کے ساتھ اٹھا تو میں نے اسے اٹھایا۔(2) شاعر نے کہا: بے شک ہمیں ایک جانشین ملا، کتنا برا جانشین ہے، ایک ایسا غلام کہ جب اس پر بوجھ پڑتا ہے تو وہ رک جاتا ہے۔(3)

پہلا معنی ابن عباس، ابی صالح اور السدی کا قول ہے۔ اور یہی الفراء(4) کا قول ہے، اور النحاس(5) نے اسے پسند کیا ہے۔ جیسا کہ کہا جاتا ہے: "میں اسے لے کر گیا اور اسے دور کر دیا،" اور "میں اسے لے کر آیا اور اسے پہنچا دیا،" اور "میں اسے لے کر چلا اور اسے بوجھل کر دیا۔" جہاں تک ان کے قول کا تعلق ہے: "اس نے اس کے ساتھ جو سلوک کیا وہ اسے برا لگا (ناءہ)"، تو یہ "ساءہ" (اسے غمزدہ کیا) کے تابع ہے۔ ہونا یہ چاہیے تھا کہ کہا جائے: "أناءہ"۔ اس کی مثال یہ ہے: "کھانا اور پینا مجھے راس آ گیا،" اور "اس نے جو پہلے تھا اور جو بعد میں ہوا وہ لے لیا"(6)۔ اور کہا گیا ہے: یہ "النائی" سے ماخوذ ہے، جس کا مطلب دوری ہے۔ جس میں شاعر کا یہ قول شامل ہے: وہ ہم سے دور ہو جاتے ہیں مگر ان کی محبت دور نہیں ہوتی، کیونکہ دل ان کے پاس گروی ہے جہاں کہیں بھی وہ ہوں۔(7)

بدیل بن میسرہ نے اسے 'یا' کے ساتھ "لَیَنُوءُ" پڑھا ہے، یعنی: تاکہ ان میں سے ایک یا مذکورہ اسے اٹھائے، تو اسے معنی پر محمول کیا گیا ہے(8)۔ ابو عبیدہ نے کہا: میں نے رؤبہ بن العجاج سے ان کے اس قول کے بارے میں کہا:

---

(1) اس کا شاعر ذو الرمہ ہے، اور یہ اس کے دیوان 2/624 میں ہے۔ اس کے شارح نے کہا: "فلایاً": یعنی اس کے کھڑے ہونے کی سستی کے بعد۔ "وتبهر": اس کا سانس پھول جاتا ہے۔ (2) معانی القرآن للنحاس 5/199۔ اور ابو عبیدہ نے مجاز القرآن 2/110 میں کہا۔ (3) النکت والعیون اور اساس البلاغۃ واللسان میں: "وقف" کی جگہ "خضف" ہے۔ اور خضف کا مطلب ہے: ریح خارج کرنا۔ (4) معانی القرآن 2/310 میں۔ (5) معانی القرآن 5/199 میں۔ (6) إعراب القرآن 3/242 - 243۔ (7) النکت والعیون 4/266۔ (8) المحتسب 2/153، والمحرر الوجیز 4/299، اور یہ شاذ قرأت ہے۔

In it are lines of black and white, as if the leucoderma is distributed on the skin. If you meant the lines, then say: "ka'annaha" (as if they were). If you meant the black and white, then say: "ka'annahuma" (as if the two were). He said: I meant all of that.(1) There is a difference of opinion regarding the "usbah" (clique/group), which is a group whose members support each other, into eleven opinions: First - three men. This was stated by Ibn Abbas. It is also narrated from him: from three to ten.(2) Mujahid said: The "usbah" here is between twenty to fifteen. It is also narrated from him: between ten to fifteen. And also from him: from ten to five. Al-Tha'labi mentioned the first, Al-Qushayri and Al-Mawardi mentioned the second(3), and Al-Mahdawi mentioned the third. Abu Salih, Al-Hakam ibn Utaybah, Qatadah, and Al-Dahhak said: forty men(4). Al-Suddi said: between ten to forty. This was also stated by Qatadah(5). Ikrimah said: Some say forty, and some say seventy. This is the statement of Abu Salih: Indeed, the "usbah" is seventy men. Al-Mawardi mentioned it(6). The first one was mentioned from him by Al-Tha'labi. It is said: sixty men(7). Sa'id ibn Jubayr said: six or seven. Abd al-Rahman ibn Zayd said: between three and nine, which is a "nafar" (small group). Al-Kalbi said: ten, because of the saying of Joseph's brothers: {while we are a strong group} [Yusuf: 8], and Muqatil said this(8). Khaithamah said: I found in the Gospel that the keys to Korah's treasures were the load of sixty white-faced, white-legged mules, and that they would lean from their weight, not adding a key.

(1) Al-Kashshaf 1/287. The verse is in the Diwan of Ru'bah in the collection of Arab poems, p. 104. (2) Narrated by al-Tabari 18/316, and the second statement is in the Tafsir of al-Baghawi 3/454, and Zad al-Masir 6/240. (3) In al-Nukat wa al-'Uyun 4/266, narrated by al-Tabari 18/316, and Ibn Abi Hatim (17095). (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/266, narrated by al-Tabari 18/315 from Abu Salih and al-Dahhak, and Ibn Abi Hatim (17092) from al-Hakam. (5) Narrated by al-Tabari 18/315 from Qatadah, and Ibn Abi Hatim (17094) from al-Suddi. (6) In al-Nukat wa al-'Uyun 4/266, narrated by Ibn Abi Hatim (17091). (7) Tafsir al-Tabari 18/315. (8) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/266, and Sa'id's statement was narrated by Ibn Abi Hatim (17097), and Ibn Zayd's statement was also narrated by Ibn Abi Hatim (17096).

इसमें काले और सफेद रंग की धारियाँ हैं, जैसे कि त्वचा पर श्वेत कुष्ठ (leucoderma) फैला हुआ हो। यदि आपका तात्पर्य धारियों से था, तो कहें: "का-अन्नहा" (जैसे कि वे हों)। यदि आपका तात्पर्य काले और सफेद रंग से था, तो कहें: "का-अन्नहुमा" (जैसे कि वे दोनों हों)। उन्होंने कहा: मेरा मतलब उस सब से था।(1) "उस्बा" (समूह) के बारे में मतभेद है: और यह वह समूह है जिसके सदस्य एक-दूसरे का समर्थन करते हैं, इस पर ग्यारह राय हैं: पहली - तीन आदमी। यह इब्न अब्बास ने कहा था। उनसे यह भी रिवायत है: तीन से दस तक।(2) मुजाहिद ने कहा: यहाँ "उस्बा" बीस से पंद्रह के बीच है। उनसे यह भी रिवायत है: दस से पंद्रह के बीच। और उनसे यह भी: दस से पांच तक। अल-थलाबी ने पहली राय का उल्लेख किया, अल-कुशायरी और अल-मावर्दी ने दूसरी का(3), और अल-महदवी ने तीसरी का। अबू सालेह, अल-हकम इब्न उतैबा, कतादा और अल-दह्हाक ने कहा: चालीस आदमी(4)। अल-सुद्दी ने कहा: दस से चालीस के बीच। कतादा ने भी यही कहा(5)। इकरीमा ने कहा: उनमें से कुछ कहते हैं: चालीस, और कुछ कहते हैं: सत्तर। यह अबू सालेह का कथन है: वास्तव में "उस्बा" सत्तर पुरुष हैं। अल-मावर्दी ने इसका उल्लेख किया है(6)। पहला अल-थलाबी द्वारा उनके हवाले से उल्लेख किया गया था। कहा जाता है: साठ आदमी(7)। सईद इब्न जुबैर ने कहा: छह या सात। अब्दुर रहमान इब्न ज़ैद ने कहा: तीन और नौ के बीच, जो कि "नफर" (छोटा समूह) है। अल-कल्बी ने कहा: दस; यूसुफ के भाइयों के कहने के कारण: {जबकि हम एक शक्तिशाली समूह (उस्बा) हैं} [यूसुफ: 8], और मुकातिल ने भी यही कहा(8)। खैथमा ने कहा: मैंने इंजील में पाया कि कारून के खजानों की चाबियाँ साठ सफेद चेहरे और सफेद पैरों वाले खच्चरों का बोझ थीं, और वे उनके वजन से झुक जाते थे, एक चाबी भी नहीं बढ़ती थी।

(1) अल-कशाफ 1/287। अरबी कविताओं के संग्रह "मजमुआ अशआर अल-अरब" में रुबाह के दीवान में यह कविता है, पृ. 104। (2) अल-तबरी 18/316 द्वारा रिवायत किया गया, और दूसरा कथन अल-बगवी के तफ़सीर 3/454 में है, और ज़ाद अल-मसीर 6/240 में है। (3) अल-नुकात व अल-उयून 4/266 में, अल-तबरी 18/316 द्वारा रिवायत, और इब्न अबी हातिम (17095)। (4) अल-नुकात व अल-उयून 4/266, अल-तबरी 18/315 द्वारा अबू सालेह और अल-दह्हाक से रिवायत, और इब्न अबी हातिम (17092) हकम से। (5) अल-तबरी 18/315 कतादा से, और इब्न अबी हातिम (17094) सुद्दी से रिवायत। (6) अल-नुकात व अल-उयून 4/266 में, इब्न अबी हातिम (17091) द्वारा रिवायत। (7) तफ़सीर अल-तबरी 18/315। (8) अल-नुकात व अल-उयून 4/266, और सईद का

कथन इब्न अबी हातिम (17097) द्वारा रिवायत किया गया, और इब्न ज़ैद का कथन भी इब्न अबी हातिम (17096) द्वारा रिवायत किया गया।

اس میں سیاہی اور سفیدی کی لکیریں ہیں، گویا جلد پر برص (پھلبہری) پھیلا ہوا ہے۔ اگر آپ کی مراد لکیریں تھیں تو کہیں: "كأنها" (گویا کہ وہ سب)۔ اور اگر آپ کی مراد سیاہی اور سفیدی تھی تو کہیں: "كأنهما" (گویا کہ وہ دونوں)۔ انہوں نے کہا: میری مراد یہ سب تھی۔(۱) "عصبہ" (جماعت) کے بارے میں اختلاف ہے: اور یہ وہ گروہ ہے جس کے ارکان ایک دوسرے کی حمایت کرتے ہیں، اس پر گیارہ اقوال ہیں: پہلا - تین آدمی۔ یہ ابن عباس نے کہا۔ ان سے یہ بھی مروی ہے: تین سے دس تک۔(۲) مجاہد نے کہا: یہاں "عصبہ" بیس سے پندرہ کے درمیان ہے۔ ان سے یہ بھی مروی ہے: دس سے پندرہ کے درمیان۔ اور ان سے یہ بھی: دس سے پانچ تک۔ ثعلبی نے پہلے قول کا ذکر کیا، قشیری اور ماوردی نے دوسرے کا(۳)، اور مہدوی نے تیسرے کا۔ ابو صالح، الحکم بن عتیبہ، قتادہ اور ضحاک نے کہا: چالیس آدمی۔(۴) السُّدّی: دس سے چالیس کے درمیان۔ قتادہ نے بھی یہی کہا(۵)۔ عکرمہ نے کہا: ان میں سے کوئی کہتا ہے: چالیس، اور کوئی کہتا ہے: ستر۔ یہ ابو صالح کا قول ہے: بے شک "عصبہ" ستر آدمی ہیں۔ اسے ماوردی نے ذکر کیا(۶)۔ پہلا قول ان سے ثعلبی نے نقل کیا۔ کہا گیا ہے: ساٹھ آدمی(۷)۔ سعید بن جبیر نے کہا: چھ یا سات۔ عبد الرحمن بن زید نے کہا: تین اور نو کے درمیان، جو کہ "نفر" (چھوٹی جماعت) ہے۔ کلبی نے کہا: دس؛ یوسف علیہ السلام کے بھائیوں کے قول کی وجہ سے: ﴿ وَنَحْنُ عُصْبَةٌ ﴾ [یوسف: ۸] اور مقاتل نے بھی یہی کہا(۸)۔ خیثمہ نے کہا: میں نے انجیل میں پایا کہ قارون کے خزانوں کی چابیاں ساٹھ سفید پیشانی اور سفید پاؤں والے خچروں کا بوجھ تھیں، اور وہ ان کے بوجھ سے جھک جاتے تھے، ایک چابی بھی زیادہ نہ ہوتی۔

(۱) الکشاف ۱/ ۲۸۷۔ اور شعر دیوانِ رؤبہ میں مجموعہ اشعار العرب ص ۱۰۴ پر ہے۔ (۲) طبری ۱۸/ ۳۱۶ نے انہیں روایت کیا، اور دوسرا قول تفسیر بغوی ۳/ ۴۵۴ میں ہے، اور زاد المسیر ۶/ ۲۴۰ میں۔ (۳) النکت والعیون ۴/ ۲۶۶ میں، اور طبری ۱۸ / ۳۱۶ نے روایت کیا، اور ابن ابی حاتم (۱۷۰۹۵)۔ (۴) النکت والعیون ۴ / ۲۶۶، اور طبری ۱۸ / ۳۱۵ نے ابو صالح اور ضحاک سے روایت کیا، اور ابن ابی حاتم (۱۷۰۹۲) نے حکم سے۔ (۵) طبری ۱۸ / ۳۱۵ نے قتادہ سے روایت کیا، اور ابن ابی حاتم (۱۷۰۹۴) نے سدی سے۔ (۶) النکت والعیون ۴ / ۲۶۶ میں، اور ابن ابی حاتم (۱۷۰۹۱) نے روایت کیا۔ (۷) تفسیر طبری ۱۸ / ۳۱۵۔ (۸) النکت والعیون ۴ / ۲۶۶، اور سعید کا قول ابن ابی حاتم (۱۷۰۹۷) نے روایت کیا، اور ابن زید کا قول بھی ابن ابی حاتم (۱۷۰۹۶) نے روایت کیا۔

Surah Al-Qasas: Ayahs 76 - 77 318

...of them on a finger, for every key of them is a treasure of wealth; if that treasure were divided among the people of Basra, it would suffice them. Mujahid said: The keys were made of camel hides. It was also said: from cowhides so they would be light for him, and they were carried with him when he rode on seventy mules according to what Al-Qushayri mentioned. It was said: on forty mules. This is the opinion of Al-Dahhak. He also said: its keys were its vessels. Abu Salih said the same: what is meant by keys is storehouses. And Allah knows best(1). {When his people said to him} meaning: the believers among the Children of Israel. Al-Suddi said this. Yahya ibn Sallam said: The "people" here refers to Moses(2). Al-Farra' said(3): It is a collective noun used for one person, like His saying: {Those to whom the people said} [Al Imran: 173], when it was only Nu'aym ibn Mas'ud as mentioned before(4). {Do not exult} i.e., do not be arrogant or ungrateful(5). {Indeed, Allah does not love the exultant} i.e., those who are ungrateful. Mujahid and Al-Suddi said this. The poet said: "I am not one who exults when time brings me joy, nor am I submissive to its shifting circumstances."(6) Al-Zajjaj said(7): The meaning is: do not rejoice in wealth, for rejoicing in wealth [leads to] not fulfilling its due rights. Mubashir(8) ibn Abdullah said: "Do not exult" means: do not act corruptly. The poet said: "If you do not cease to fulfill a trust and carry another, deposits will exult you."(9) Meaning: they corrupted you. Abu 'Amr said: "Afrahu al-dayn" (debt exulted him) means it burdened him. And he recited: "If you... the verse".

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/298. (2) An-Nukat wal-'Uyun 4/267. (3) In Ma'ani al-Qur'an 2/311, and quoted from him by An-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/243. (4) 5/422. (5) Tafsir al-Baghawi 3/454. (6) An-Nukat wal-'Uyun 4/267, and the speaker of the verse is Hudbah ibn Khashram, and it is in Al-Kamil 3/1455, and Majaz al-Qur'an 2/111. (7) In Ma'ani al-Qur'an 4/155, and quoted from him by An-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/243. (8) In (d) and (z): Fuhayd, and in (zha) it is not clear, and what is established is from (m). (9) Its speaker is Buhays al-'Udhri as in Taj al-'Arus (f-r-h).

सूरा अल-क़सस: आयतें ७६ - ७७ ३१८

...उनमें से एक उंगली पर, उनमें से हर एक चाबी धन का खजाना है, अगर उस खजाने को बसरा के लोगों में विभाजित किया जाता, तो वह उनके लिए पर्याप्त होता। मुजाहिद ने कहा: चाबियाँ ऊंट की खाल से बनी थीं। यह भी कहा गया: गाय की खाल से ताकि वे उसके लिए हल्की हों, और उन्हें उसके साथ ले जाया जाता था जब वह सत्तर खच्चरों पर सवार होता था जैसा कि अल-कुशयरी ने उल्लेख किया है। कहा गया: चालीस खच्चरों पर। यह अल-दह्हाक की राय है। उन्होंने यह भी कहा: इसकी चाबियाँ इसके पात्र (बर्तन) थे। अबू सालेह ने भी यही कहा: चाबियों से तात्पर्य भंडार गृह हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है(१)। {जब उसकी कौम (लोगों) ने उससे कहा} अर्थात: बनी इसराइल के मोमिन। अल-सुद्दी ने यह कहा। याह्या इब्न सल्लम ने कहा: यहाँ "कौम" से तात्पर्य मूसा है(२)। अल-फर्रा ने कहा(३): यह एक समूहवाचक संज्ञा है जिसका उपयोग एक व्यक्ति के लिए किया गया है, जैसे उनके इस कथन में: {वे लोग जिनसे लोगों ने कहा} [आल इमरान: १७३], जबकि यह केवल नुअयम इब्न मसूद थे जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है(४)। {इतराओ मत} अर्थात: अहंकार मत करो और कृतघ्न न बनो(५)। {बेशक, अल्लाह इतराने वालों को पसंद नहीं करता} अर्थात: कृतघ्न लोग। मुजाहिद और अल-सुद्दी ने यह कहा। कवि ने कहा: "मैं ऐसा नहीं हूँ जो इतराता हो जब समय मुझे खुशी देता है, और न ही मैं उसके बदलते हालातों के आगे झुकने वाला हूँ।"(६) अल-जज्जाज ने कहा(७): अर्थ यह है: धन पर मत इतराओ, क्योंकि धन पर इतराना उसके अधिकारों को पूरा न करने का कारण बनता है। मुबशिर(८) इब्न अब्दुल्लाह ने कहा: "इतराओ मत" का अर्थ है: बिगाड़ पैदा न करो। कवि ने कहा: "यदि आप एक अमानत को पूरा करना नहीं छोड़ते और दूसरी को उठाते हैं, तो जमा पूंजी आपको भ्रष्ट कर देगी।"(९) अर्थात: उसने आपको भ्रष्ट कर दिया। अबू अम्र ने कहा: "अफराहु अल-दैन" (ऋण ने उसे उत्साहित किया) का अर्थ है कि उसने उसे बोझिल कर दिया। और उन्होंने पाठ किया: "यदि आप... कविता का पद"।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२९८। (२) अन-नुकत वल-'उयून ४/२६७। (३) मानी अल-कुरान २/३११ में, और अन-नहहास द्वारा एराब अल-कुरान ३/२४३ में उनसे उद्धृत। (४) ५/४२२। (५) तफसीर अल-बगवी ३/४५४। (६) अन-नुकत वल-'उयून ४/२६७, और इस पद के कवि हदबा इब्न खशरम हैं, और यह अल-कामिल ३/१४५५ में है, और मजाज अल-कुरान २/१११ में है। (७) मानी अल-कुरान ४/१५५ में, और अन-नहहास द्वारा एराब अल-कुरान ३/२४३ में उनसे उद्धृत। (८) (द) और (ज़) में:

फ़ुहैद, और (ज़्हा) में स्पष्ट नहीं है, और (म) से जो स्थापित है। (९) इसके कवि बुहैस अल-'उज़री हैं जैसा कि ताज अल-अरूस (फ-र-ह) में है।

سورة القصص: آیات ۷۶ - ۷۷ ۳۱۸

...ان میں سے ایک انگلی پر، ان میں سے ہر ایک چابی مال کا خزانہ ہے، اگر اس خزانے کو بصرہ کے لوگوں میں تقسیم کیا جاتا تو ان کے لیے کافی ہوتا۔ مجاہد نے کہا: چابیاں اونٹ کے چمڑے کی تھیں۔ اور کہا گیا: گائے کے چمڑے کی تاکہ اس کے لیے ہلکی رہیں، اور جب وہ سواری کرتا تو وہ اس کے ساتھ ستر خچروں پر لادی جاتیں جیسا کہ القشیری نے ذکر کیا ہے۔ اور کہا گیا: چالیس خچروں پر۔ یہ ضحاک کا قول ہے۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ: اس کی چابیاں اس کے برتن تھے۔ ابو صالح نے بھی یہی کہا: چابیوں سے مراد خزانے ہیں۔ واللہ اعلم(۱)۔ {جب اس کی قوم نے اس سے کہا} یعنی: بنی اسرائیل کے مومنین۔ یہ سُدی نے کہا۔ یحییٰ بن سلام نے کہا: یہاں قوم سے مراد موسیٰ علیہ السلام ہیں(۲)۔ اور فراء نے کہا(۳): یہ جمع ہے جس سے مراد واحد ہے، جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: {وہ لوگ جن سے لوگوں نے کہا} [آل عمران: ۱۷۳]، حالانکہ وہ صرف نعیم بن مسعود تھے جیسا کہ پہلے گزرا(۴)۔ {مت اتراؤ} یعنی: تکبر نہ کرو اور ناشکری نہ کرو(۵)۔ {بے شک اللہ اترانے والوں کو پسند نہیں کرتا} یعنی: ناشکروں کو۔ یہ مجاہد اور سُدی نے کہا۔ شاعر نے کہا: "میں اترانے والا نہیں ہوں جب زمانہ مجھے خوش کرتا ہے، اور نہ ہی اس کے بدلتے ہوئے حالات میں عاجزی کرنے والا ہوں۔"(۶) اور زجاج نے کہا(۷): معنی یہ ہے کہ: مال پر خوش نہ ہو (اتراؤ نہیں) کیونکہ مال پر خوش ہونا اس کا حق ادا نہ کرنے کا باعث بنتا ہے۔ اور مبشر(۸) بن عبداللہ نے کہا: "لا تفرح": فساد نہ کرو۔ شاعر نے کہا: "اگر تم ایک امانت ادا کرنا نہیں چھوڑتے اور دوسری اٹھاتے ہو، تو امانتیں تمہیں بگاڑ (مفسد) دیں گی۔"(۹) یعنی: تمہیں فاسد کر دیا۔ اور ابو عمرو نے کہا: "افرحہ الدَّین" کا مطلب ہے کہ قرض نے اسے بوجھ تلے دبا دیا۔ اور اس نے یہ شعر پڑھا: "اگر تم... بیت"۔

(۱) المحرر الوجیز ۲۹۸/۴۔ (۲) النکت والعیون ۲۶۷/۴۔ (۳) معانی القرآن ۳۱۱/۲ میں، اور نحاس نے اسے اعراب القرآن ۲۴۳/۳ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۴) ۴۲۲/۵۔ (۵) تفسیر البغوی ۴۵۴/۳۔ (۶) النکت والعیون ۲۶۷/۴، اور شعر کا کہنے والا ہدبہ بن خشرم ہے، اور یہ الکامل ۱۴۵۵/۳ میں ہے، اور مجاز القرآن ۱۱۱/۲ میں۔ (۷) معانی القرآن ۱۵۵/۴ میں، اور نحاس نے اسے اعراب القرآن ۲۴۳/۳ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۸) (د) اور (ز) میں: فہید، اور (ظ) میں واضح نہیں ہے، اور (م) سے جو ثابت ہے۔ (۹) اس کا کہنے والا بہیس العذری ہے جیسا کہ تاج العروس (فرح) میں ہے۔

Surah Al-Qasas: Ayahs 76 - 77 319

"And it gladdened him": it pleased him, so it is shared. Al-Zajjaj said: "Al-farihin" (the joyful ones) and "al-farihin" (those who rejoice) are the same. Al-Farra' differentiated between them, saying: the meaning of "al-farihin" is those who are currently in a state of joy, and "al-farihin" are those who will rejoice in the future. He claimed that similar examples include "tami'" (covetous) and "tami'" (one who covets), and "mayyit" (dead/mortal) and "ma'it" (dying). The words of Allah, the Mighty and Sublime, indicate the opposite of what he said: "Indeed, you are to die, and indeed, they are to die" [Az-Zumar: 30], and He did not say "ma'it" (dying) (1). Mujahid also said: the meaning of "do not rejoice" is do not act insolently, "for Allah does not love the joyful," meaning the insolent. Ibn Bahr said: Do not be stingy, for Allah does not love the stingy (2).

Allah's saying: "But seek, through that which Allah has given you, the home of the Hereafter" means: seek the home of the Hereafter, which is Paradise, through what Allah has given you of worldly life (3). For it is the duty of a believer to spend worldly life on what benefits him in the Hereafter, not in arrogance and insolence.

Allah's saying: "And do not forget your share of the world." There is disagreement about it; Ibn Abbas and the majority said: Do not waste your life by not performing good deeds in your worldly life; since the Hereafter is only worked for [here], a person's share is their life and their good deeds in it. Thus, the speech according to this interpretation is intense in admonition. Al-Hasan and Qatadah said: its meaning is: do not waste your portion of your worldly life in enjoying what is permissible, seeking it, and considering the outcome of your worldly life. Thus, the speech according to this interpretation has some kindness toward him and rectifies the matter he desires. This is something that must be used with the person being admonished for fear of aversion from intensity. This was said by Ibn Atiyyah (4).

I say: These two interpretations were combined by Ibn Amr (5) in his saying: "Work for your worldly life as if you..."

---

(1) I'rab al-Qur'an 3/243, and Al-Zajjaj's statement in Ma'ani al-Qur'an 4/155, and Al-Farra's statement in Ma'ani al-Qur'an 2/311. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/267. (3) Tafsir al-Baghawi 3/454. (4) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/299. (5) In (d) and (z): Abu Amr, and in (z) and (m): Ibn Umar, and what is established is from the sources.

सूरा अल-क़सस: आयतें 76 - 77 319

"और उसने उसे खुश किया": उसे प्रसन्न किया, तो यह साझा है। अल-ज़ज्जाज ने कहा: "अल-फ़रिहीन" (खुश रहने वाले) और "अल-फ़ारिहीन" (खुश होने वाले) एक ही हैं। अल-फ़र्रा ने उनके बीच अंतर करते हुए कहा: "अल-फ़रिहीन" का अर्थ वे लोग हैं जो वर्तमान में खुशी की स्थिति में हैं, और "अल-फ़ारिहीन" वे हैं जो भविष्य में खुश होंगे। उन्होंने दावा किया कि इसी तरह के उदाहरणों में "तामि'" (लालची) और "तामि'" (लालच करने वाला), और "मय्यित" (मृत/नश्वर) और "माइत" (मरने वाला) शामिल हैं। अल्लाह, सर्वशक्तिमान और महान, के शब्द उनके द्वारा कही गई बात के विपरीत संकेत देते हैं: "निस्संदेह, आप मरने वाले हैं और निस्संदेह, वे भी मरने वाले हैं" [अज़-ज़ुमर: 30], और उन्होंने "माइत" नहीं कहा (1)। मुजाहिद ने यह भी कहा: "खुश मत हो" का अर्थ है कि अहंकार मत करो, "क्योंकि अल्लाह खुश होने वालों (अहंकारियों) को पसंद नहीं करता।" इब्न बहर ने कहा: कंजूसी मत करो क्योंकि अल्लाह कंजूसों को पसंद नहीं करता (2)।

अल्लाह का कथन: "लेकिन अल्लाह ने तुम्हें जो कुछ दिया है, उससे परलोक के घर की तलाश करो" का अर्थ है: अल्लाह ने तुम्हें दुनिया में जो कुछ भी दिया है, उसके माध्यम से परलोक के घर की तलाश करो, जो कि स्वर्ग है (3)। क्योंकि एक आस्तिक का कर्तव्य है कि वह दुनिया को उन चीजों पर खर्च करे जो उसे परलोक में लाभ पहुँचाती हैं, न कि अहंकार और अनाचार में।

अल्लाह का कथन: "और दुनिया में अपने हिस्से को न भूलें।" इसके बारे में मतभेद है; इब्न अब्बास और बहुसंख्यक ने कहा: अपने जीवन को दुनिया में अच्छे कर्म न करके बर्बाद न करें; चूँकि परलोक के लिए यहीं कार्य किया जाता है, इसलिए व्यक्ति का हिस्सा उसका जीवन और उसमें उसके अच्छे कर्म हैं। इस प्रकार, इस व्याख्या के अनुसार भाषण उपदेश में तीव्र है। अल-हसन और कतादाह ने कहा: इसका अर्थ है: हलाल चीजों का आनंद लेने, उनकी तलाश करने और अपनी दुनिया के परिणाम पर विचार करने में अपनी दुनिया के अपने हिस्से को बर्बाद न करें। इस प्रकार, इस व्याख्या के अनुसार भाषण में उसके प्रति कुछ दयालुता है और उस मामले को ठीक करता है जिसकी वह इच्छा करता है। यह कुछ ऐसा है जिसका उपयोग उस व्यक्ति के साथ किया जाना चाहिए जिसे तीव्रता से विमुख होने के डर से उपदेश दिया जा रहा है। यह इब्न अतिय्याह (4) ने कहा था।

मैंने कहा: इन दोनों व्याख्याओं को इब्न अम्र (5) ने अपने इस कथन में संयोजित किया है: "अपनी दुनिया के लिए ऐसे काम करो जैसे कि तुम..."

(1) इ'राब अल-कुरान 3/243, और मानी अल-कुरान 4/155 में अल-ज़ज्जाज का कथन, और मानी अल-कुरान 2/311 में अल-फ़र्रा का कथन। (2) अल-नुकत वा अल-उयुन 4/267। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 3/454। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/299 में। (5) (द) और (ज़) में: अबू अम्र, और (ज़) और (म) में: इब्न उमर, और जो स्रोतों से सिद्ध है।

سورة القصص: آیات ۷۶ - ۷۷ ۳۱۹

"اور اس نے اسے خوش کیا": اسے مسرور کیا، تو یہ مشترک ہے۔ زجاج نے کہا: "الفرحین" اور "الفارحین" برابر ہیں۔ الفراء نے ان دونوں کے درمیان فرق کرتے ہوئے کہا: "الفرحین" کے معنی ہیں: وہ لوگ جو خوشی کی حالت میں ہیں، اور "الفارحین" وہ ہیں جو مستقبل میں خوش ہوں گے۔ اس نے دعویٰ کیا کہ اس کی مثال "طمِع" اور "طامِع" اور "میِت" اور "مائت" جیسی ہے۔ اور اللہ عزوجل کا قول اس کے خلاف پر دلالت کرتا ہے جو اس نے کہا: "بیشک آپ کو موت آنے والی ہے اور بیشک انہیں بھی موت آنے والی ہے" [الزمر: ۳۰] اور "مائت" نہیں فرمایا (۱)۔ مجاہد نے یہ بھی کہا: «لا تَفْرَحْ» کا معنی ہے: سرکشی نہ کرو ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ﴾ یعنی: سرکشی کرنے والوں کو۔ ابن بحر نے کہا: بخل نہ کرو بیشک اللہ بخل کرنے والوں کو پسند نہیں کرتا(۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَابْتَغِ فِيمَا آتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ﴾ یعنی: اللہ نے تجھے دنیا میں جو کچھ عطا کیا ہے اس کے ذریعے آخرت کے گھر کی طلب کر اور وہ جنت ہے(۳)، کیونکہ مومن کا حق ہے کہ وہ دنیا کو ان چیزوں میں صرف کرے جو اسے آخرت میں نفع دیں نہ کہ تکبر اور سرکشی میں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَنسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا﴾ اس میں اختلاف ہے؛ ابن عباس اور جمہور نے کہا: اپنی عمر کو اس میں ضائع نہ کر کہ اپنی دنیا میں کوئی نیک عمل نہ کرے؛ کیونکہ آخرت کے لیے عمل تو یہیں کیا جاتا ہے، تو انسان کا حصہ اس کی عمر اور اس میں اس کا نیک عمل ہے۔ پس اس تاویل کے مطابق کلام نصیحت میں سختی ہے۔ حسن اور قتادہ نے کہا: اس کا معنی ہے: حلال سے لطف اندوز ہونے، اس کی طلب کرنے اور اپنی دنیا کے انجام پر نظر رکھنے میں دنیا سے اپنا حصہ ضائع نہ کر۔ پس اس تاویل کے مطابق کلام میں اس کے لیے کچھ نرمی اور اس معاملے کی

اصلاح ہے جس کی وہ خواہش رکھتا ہے۔ اور یہ ان چیزوں میں سے ہے جس کا استعمال وعظ پانے والے کے ساتھ سختی سے بیزاری کے خوف سے ضروری ہے۔ یہ ابن عطیہ نے کہا ہے(۴)۔

میں کہتا ہوں: اور ان دونوں تاویلوں کو ابن عمرو(۵) نے اپنے اس قول میں جمع کر دیا ہے: "اپنی دنیا کے لیے ایسے عمل کر جیسے کہ تو..."

---

(۱) إعراب القرآن ۳ / ۲۴۳ ، اور زجاج کا قول معانی القرآن میں ۴ / ۱۵۵ ، اور فراء کا قول معانی القرآن میں ۲ / ۳۱۱ ۔ (۲) النکت والعیون ۴ / ۲۶۷ ۔ (۳) تفسیر البغوی ۳ / ۴۵۴ ۔ (۴) المحرر الوجیز میں ۴ / ۲۹۹ ۔ (۵) (د) اور (ز) میں: ابو عمرو، اور (ظ) اور (م) میں: ابن عمر، اور مآخذ سے ثابت شدہ یہی ہے۔

Surah Al-Qasas: Verses 76 - 77 320

...[as if] you live forever, and work for your hereafter as if you will die tomorrow(1). And from Al-Hasan: Give what is extra, and keep what is sufficient. Malik said: It is eating and drinking without extravagance. It was said: He meant by his "portion" the shroud. This is a continuous sermon, as if they said: Do not forget that you leave all your wealth except for this portion of yours, which is the shroud. And similar to this is the poet's saying: Your portion from all that you gather throughout time is two garments wrapped around you and embalming scent(2).

Another said: It is contentment, seek no substitute for it; in it is bliss and in it is the body's rest. Look at him who possessed the whole world; did he leave it with anything other than cotton and a shroud?

Ibn al-Arabi(3) said: The most wonderful thing in it to me is the saying of Qatadah: "And do not forget your lawful portion," for it is your portion of this world, and oh, how beautiful this is!

"And do good as Allah has been good to you," meaning: Obey Allah and worship Him as He has bestowed favors upon you. From this is the Hadith: "What is Ihsan?" He said: "That you worship Allah as if you see Him"(4). It was said: It is a command to maintain ties with the poor(5). Ibn al-Arabi said: There are many sayings about it, the sum of which is the use of Allah's blessings in obedience to Allah. Malik said: It is(6) eating and drinking without extravagance. Ibn al-Arabi said: I think Malik intended to refute those who go to extremes in worship and asceticism; for the Prophet ﷺ used to love sweets, drink honey, eat roasted meat, and drink cold water(7). This meaning has been mentioned in more than one place.

---

(1) Narrated by Al-Harith bin Abi Usamah as in "Bughyat al-Bahith" (1093), and Ibn Qutaybah in "Gharib al-Hadith" 1/81 and 2/122. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/299. (3) In "Ahkam al-Qur'an" 3/1470. (4) Previously mentioned 2/131. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/300. (6) The word "it is" is not in (M), it is from the rest of the manuscripts. (7) "Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi 3/1471.

सूरह अल-क़सस: आयत ७६ - ७७ ३२०

...[जैसे] आप हमेशा जीवित रहेंगे, और अपने परलोक के लिए ऐसे कार्य करें जैसे कि आप कल मर जाएँगे(१)। और अल-हसन से रिवायत है: अतिरिक्त को दे दो, और जो पर्याप्त है उसे रख लो। मलिक ने कहा: यह बिना किसी फ़िज़ूलखर्ची के खाना-पीना है। और कहा गया: उसने अपने "हिस्से" से कफ़न मुराद लिया है। यह एक निरंतर उपदेश है, जैसे कि उन्होंने कहा हो: यह मत भूलो कि तुम अपना सारा धन छोड़ दोगे सिवाय अपने इस हिस्से के, जो कि कफ़न है। और इसी के समान कवि का कथन है: पूरे ज़माने में तुमने जो कुछ भी इकट्ठा किया है, उसमें से तुम्हारा हिस्सा दो कपड़े हैं जिनमें तुम्हें लपेटा जाएगा और खुशबू(२)।

दूसरे ने कहा: यह संतोष (क़नाअत) है, इसका कोई विकल्प न खोजें; इसी में आनंद है और इसी में शरीर का विश्राम है। उसे देखो जिसने पूरी दुनिया पर राज किया; क्या वह कपास और कफ़न के अलावा कुछ और लेकर गया?

इब्न अल-अरबी(३) ने कहा: मेरे पास इसमें सबसे सुंदर कतादह का यह कथन है: "और अपने हलाल हिस्से को न भूलें," क्योंकि वह दुनिया से तुम्हारा हिस्सा है, और यह कितना सुंदर है!

"और भलाई करो जैसा कि अल्लाह ने तुम्हारे साथ भलाई की है," अर्थात: अल्लाह की आज्ञा का पालन करो और उसकी वैसे ही इबादत करो जैसे उसने तुम पर कृपा की है। इसी से वह हदीस है: "इहसान क्या है?" उन्होंने कहा: "यह कि तुम अल्लाह की इबादत ऐसे करो जैसे तुम उसे देख रहे हो"(४)। कहा गया: यह गरीबों की मदद करने का आदेश है(५)। इब्न अल-अरबी ने कहा: इस बारे में कई बातें हैं, जिनका सार अल्लाह की नेमतों का अल्लाह की आज्ञाकारिता में उपयोग करना है। मलिक ने कहा: यह(६) बिना फ़िज़ूलखर्ची के खाना-पीना है। इब्न अल-अरबी ने कहा: मुझे लगता है कि मलिक का इरादा इबादत और वैराग्य में अति करने वालों का खंडन करना था; क्योंकि पैगंबर ﷺ मिठाई पसंद करते थे, शहद पीते थे, भुना हुआ मांस खाते थे और ठंडा पानी पीते थे(७)। यह अर्थ एक से अधिक स्थानों पर बीत चुका है।

---

(१) अल-हारिस बिन अबी उसामा द्वारा उद्धृत जैसा कि "बुग़यत अल-बाहिथ" (१०९३) में है, और इब्न कुतयबा द्वारा "ग़रीब अल-हदीस" १/८१ और २/१२२ में। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२९९। (३) अहकाम अल-क़ुरआन ३/१४७० में। (४) पहले उल्लेखित २/१३१। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़

४/३००। (६) शब्द 'हुवा' (वह/यह) पांडुलिपि (म) में नहीं है, यह बाकी प्रतियों से है। (७) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन ३/१४७१।

سورہ القصص: آیات 76 - 77 320

...[گویا تم] ہمیشہ جیو گے، اور اپنی آخرت کے لیے ایسے عمل کرو جیسے تم کل مر جاؤ گے(1)۔ اور حسن بصری سے مروی ہے: فالتو دے دو، اور جو ضرورت کے لیے کافی ہے اسے روک لو۔ اور مالک نے کہا: اس سے مراد بغیر اسراف کے کھانا پینا ہے۔ اور کہا گیا: اس نے اپنے حصے سے کفن مراد لیا ہے۔ پس یہ ایک مسلسل وعظ ہے، گویا انہوں نے کہا: یہ مت بھولو کہ تم اپنا تمام مال چھوڑ دو گے سوائے اپنے اس حصے کے جو کہ کفن ہے۔ اور اسی طرح شاعر کا قول ہے: تمہارا حصہ اس سب میں سے جو تم زمانے بھر میں جمع کرتے ہو، دو چادریں ہیں جن میں تمہیں لپیٹا جائے گا اور خوشبو(2)۔

دوسرے نے کہا: یہ قناعت ہے، اس کے بدلے کچھ اور مت چاہو؛ اسی میں نعمت ہے اور اسی میں بدن کی راحت ہے۔ اس شخص کو دیکھو جو پوری دنیا کا مالک تھا؛ کیا وہ اس میں سے روئی اور کفن کے علاوہ کچھ لے کر گیا؟

ابن العربی(3) نے کہا: میرے نزدیک اس میں سب سے عمدہ بات قتادہ کا قول ہے: "اور اپنے حلال حصے کو نہ بھولو،" پس وہی دنیا سے تمہارا حصہ ہے، اور یہ کتنا خوبصورت ہے!

﴿اور بھلائی کر جیسا کہ اللہ نے تیرے ساتھ بھلائی کی ہے﴾ یعنی: اللہ کی اطاعت کر اور اس کی عبادت کر جیسے اس نے تجھ پر احسان کیا ہے۔ اسی سے وہ حدیث ہے: احسان کیا ہے؟ آپؐ نے فرمایا: "یہ کہ تو اللہ کی عبادت ایسے کرے گویا تو اسے دیکھ رہا ہے"(4)۔ اور کہا گیا: یہ مساکین کے ساتھ حسن سلوک کا حکم ہے(5)۔ ابن العربی نے کہا: اس میں بہت سے اقوال ہیں جن کا خلاصہ اللہ کی نعمتوں کو اللہ کی اطاعت میں استعمال کرنا ہے۔ مالک نے کہا: وہ(6) بغیر اسراف کے کھانا پینا ہے۔ ابن العربی نے کہا: میرا خیال ہے کہ مالک کا ارادہ عبادت اور زہد میں غلو

کرنے والوں کی تردید کرنا تھا؛ کیونکہ نبی ﷺ حلوہ پسند فرماتے تھے، شہد پیتے تھے، کباب (بھنا ہوا گوشت) کھاتے تھے، اور ٹھنڈا پانی پیتے تھے(7)۔ یہ معنی ایک سے زائد جگہوں پر گزر چکا ہے۔

---

(1) اسے حارث بن ابی اسامہ نے روایت کیا ہے جیسا کہ "بغیۃ الباحث" (1093) میں ہے، اور ابن قتیبہ نے "غریب الحدیث" 81/1 اور 122/2 میں۔ (2) المحرر الوجیز 4/299۔ (3) احکام القرآن 1470/3 میں۔ (4) سابقہ 131/2۔ (5) المحرر الوجیز 300/4۔ (6) لفظ "ہو" (وہ) نسخہ (م) میں نہیں ہے، یہ باقی نسخوں سے لیا گیا ہے۔ (7) احکام القرآن ابن العربی 1471/3۔

position (1). {And do not seek corruption in the land} meaning: do not perform acts of disobedience (2) {Indeed, Allah does not like the corrupters}.

Allah Almighty's saying: {He said, "I was only given it because of knowledge I have." Did he not know that Allah had destroyed before him of generations those who were greater than him in power and greater in accumulation? And the criminals will not be asked about their sins (78)}.

Allah Almighty's saying: {He said, "I was only given it because of knowledge I have"} means knowledge of the Torah (3). It was narrated that he was among the most proficient in reciting it and the most knowledgeable of it. He was one of the seventy scholars chosen by Moses for the appointed time. Ibn Zayd said: meaning: I was only given it due to His knowledge of my virtue and His pleasure with me. So his saying: "because of knowledge I have" means: it is my opinion that Allah Almighty gave me these treasures based on His knowledge of my worthiness for them due to a virtue in me. It was also said: I was given it based on knowledge I have of ways of trade and earnings. This was said by Ali bin Isa (4). He did not realize that if Allah had not facilitated its acquisition for him, it would not have gathered with him. Ibn Abbas said: based on knowledge I have of the craft of gold (5), referring to the science of alchemy. Al-Naqqash related: that Moses, peace be upon him, taught him a third of the craft of alchemy, Joshua a third, and Aaron a third. Then Korah (Qarun) deceived them - while he was still of faith - until he learned what they had and practiced alchemy, so his wealth increased (6). It was also said: Moses taught alchemy to three: Joshua son of Nun, Caleb son of Jephunneh (7), and Korah (8). Al-Zajjaj chose the first opinion and rejected the saying...

---

(1) 2 / 152. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 4 / 268. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 300. (4) Al-Nukat wa al-Uyun 4 / 268, and the saying of Ibn Zayd was recorded by al-Tabari 18 / 326, and Ibn Abi Hatim in his Tafsir (17124). (5) Zad al-Masir 6 / 242. (6) Al-Nukat wa al-Uyun 4 / 268. (7) In the manuscript copies: "and Talut" instead of "and Caleb bin Yufna", and what is established is from (m) and sources. (8) Tafsir al-Baghawi 3 / 455, and al-Kashshaf 3 / 191.

सूरह अल-क़सस: आयतें 77 - 78 321

स्थान (1)। {और धरती में बिगाड़ न चाहो} यानी: अवज्ञा के कार्य न करो (2) {निश्चय ही अल्लाह बिगाड़ करने वालों को पसंद नहीं करता}।

अल्लाह तआला का कथन: {उसने कहा, "यह तो मुझे केवल उस ज्ञान के कारण दिया गया है जो मेरे पास है।" क्या उसे ज्ञात नहीं था कि अल्लाह उससे पहले कितनी ही ऐसी पीढ़ियों को नष्ट कर चुका है जो शक्ति में उससे कहीं अधिक प्रबल और धन संचय में उससे कहीं आगे थीं? और अपराधियों से उनके पापों के विषय में नहीं पूछा जाएगा (78)}।

अल्लाह तआला का कथन: {उसने कहा, "यह तो मुझे केवल उस ज्ञान के कारण दिया गया है जो मेरे पास है"} इसका अर्थ तौरात का ज्ञान है (3)। रिवायत है कि वह उसे सबसे अच्छी तरह पढ़ने वालों और उसके सबसे बड़े विद्वानों में से था। वह मूसा द्वारा नियुक्त समय के लिए चुने गए सत्तर विद्वानों में से एक था। इब्न ज़ैद ने कहा: यानी: मुझे यह मेरी श्रेष्ठता और मुझ पर उनकी प्रसन्नता के ज्ञान के कारण दिया गया है। तो उसका कथन: "जो मेरे पास है" का अर्थ है: मेरा मानना है कि अल्लाह तआला ने मुझे ये खजाने मेरी पात्रता के ज्ञान के आधार पर दिए हैं, क्योंकि मुझमें कोई गुण है। यह भी कहा गया है: मुझे यह व्यापार और कमाई के तरीकों के मेरे ज्ञान के आधार पर दिया गया है। यह अली बिन ईसा (4) ने कहा है। उसे यह नहीं पता था कि यदि अल्लाह उसके लिए इसे प्राप्त करना आसान न बनाता, तो यह उसके पास जमा नहीं होता। इब्न अब्बास ने कहा: सोने बनाने की कला के मेरे ज्ञान के आधार पर (5)। और उन्होंने कीमिया (रसायन विज्ञान) की ओर संकेत किया। अल-नक़्क़ाश ने उल्लेख किया है: कि मूसा अलैहिस्सलाम ने उसे कीमिया की कला का एक तिहाई हिस्सा सिखाया, युशा को एक तिहाई और हारून को एक तिहाई। फिर कारून ने उन्हें धोखा दिया - जबकि वह अभी भी ईमान पर था - यहाँ तक कि उसने वह सब जान लिया जो उनके पास था और कीमिया का काम किया, जिससे उसका धन बहुत बढ़ गया (6)। यह भी कहा गया है: कि मूसा ने तीन लोगों को कीमिया सिखाया; युशा बिन नून, कालेब बिन यफुन्ना (7), और कारून (8)। अल-ज़ज्जाज ने पहली राय चुनी और इस बात का खंडन किया...

---

(1) 2 / 152. (2) अल-नुकात व अल-उयून 4 / 268. (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 300. (4) अल-नुकात व अल-उयून 4 / 268, और इब्न ज़ैद का कथन अल-तबरी 18 / 326 और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (17124) में दर्ज किया है। (5) ज़ाद अल-मसीर 6 / 242. (6) अल-नुकात व अल-

उयून 4 / 268. (7) हस्तलिखित प्रतियों में: "कलेब बिन यफुन्ना" के स्थान पर "और तालूत", और जो स्थापित है वह (म) और स्रोतों से है। (8) तफ़सीर अल-बग़वी 3 / 455, और अल-कश्शाफ़ 3 / 191.

سورة القصص: آیات 77 - 78 321

مقام (1)۔ ﴿اور زمین میں فساد مت چاہو﴾ یعنی: نافرمانی والے کام مت کرو (2) ﴿بیشک اللہ فساد کرنے والوں کو پسند نہیں کرتا﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اس نے کہا، "یہ تو مجھے اس علم کی بنا پر دیا گیا ہے جو میرے پاس ہے" کیا اسے معلوم نہیں تھا کہ اللہ اس سے پہلے کتنی ہی ایسی نسلوں کو ہلاک کر چکا ہے جو قوت میں اس سے کہیں زیادہ اور جمع آوری میں اس سے کہیں آگے تھیں؟ اور مجرموں سے ان کے گناہوں کے بارے میں نہیں پوچھا جائے گا (78)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اس نے کہا، "یہ تو مجھے اس علم کی بنا پر دیا گیا ہے جو میرے پاس ہے"﴾ یعنی تورات کا علم (3)۔ روایت ہے کہ وہ اس کے سب سے زیادہ قاری اور عالم لوگوں میں سے تھا۔ وہ ان ستر علماء میں سے ایک تھا جنہیں موسیٰ نے میقات کے لیے منتخب کیا تھا۔ ابن زید نے کہا: یعنی: مجھے یہ میری فضیلت اور مجھ سے اس کی رضا مندی کے علم کی بنا پر دیا گیا ہے۔ تو اس کا قول: "عندی" (میرے پاس) کا مطلب ہے: میرا یہ گمان ہے کہ اللہ تعالیٰ نے مجھے یہ خزانے میری حقانیت کے علم کی بنیاد پر دیے ہیں کیونکہ مجھ میں کوئی خاص خوبی ہے۔ اور ایک قول یہ ہے: مجھے یہ تجارت اور کمائی کے طریقوں کے میرے علم کی بنیاد پر دیا گیا ہے۔ یہ علی بن عیسیٰ (4) نے کہا ہے۔ اور اسے یہ علم نہیں تھا کہ اگر اللہ اس کے لیے ان کا حصول آسان نہ فرماتا تو وہ اس کے پاس جمع نہ ہوتے۔ ابن عباس نے کہا: سونا بنانے کی صنعت کے علم کی بنا پر (5)۔ اور انہوں نے علمِ کیمیا کی طرف اشارہ کیا۔ نقاش نے حکایت کی ہے کہ: موسیٰ علیہ السلام نے اسے کیمیا کا ایک تہائی حصہ سکھایا، یوشع کو ایک تہائی، اور ہارون کو ایک تہائی۔ پھر قارون نے ان دونوں کو دھوکہ دیا - جبکہ وہ ابھی ایمان پر تھا - یہاں تک کہ اس نے وہ جان لیا

جو ان کے پاس تھا اور کیمیا پر عمل کیا، تو اس کے اموال بہت بڑھ گئے (6)۔ اور کہا گیا ہے کہ: موسیٰ نے تین لوگوں کو کیمیا سکھایا؛ یوشع بن نون، کالب بن یوفنا (7) اور قارون (8)۔ زجاج نے پہلے قول کو اختیار کیا اور اس قول کا انکار کیا...

---

(1) 2 / 152۔ (2) النکت والعیون 4 / 268۔ (3) المحرر الوجیز 4 / 300۔ (4) النکت والعیون 4 / 268، اور ابن زید کا قول طبری 18 / 326 اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (17124) میں نقل کیا ہے۔ (5) زاد المسیر 6 / 242۔ (6) النکت والعیون 4 / 268۔ (7) خطی نسخوں میں: "کالب بن یوفنا" کی جگہ "وطالوت" ہے، اور جو یہاں درج ہے وہ (م) اور دیگر مآخذ سے ثابت ہے۔ (8) تفسیر البغوی 3 / 455، اور الکشاف 3 / 191۔

Surah Al-Qasas: Verse 78 | 322

Whoever said: He practiced alchemy. He said: Because alchemy is falsehood with no reality to it (1). It was said: Moses taught his sister the science of alchemy, and she was the wife of Korah (Qarun), and the sister of Moses taught Korah. And Allah knows best (2).

The Almighty's saying: {Did he not know that Allah had destroyed before him} meaning: with punishment (3). {of the generations} meaning: the past disbelieving nations (4). {who were stronger than him in power and greater in wealth} meaning: in accumulating money; if wealth indicated virtue, He would not have destroyed them (5). It was said: 'power' refers to tools/machinery, and 'wealth' refers to helpers and supporters. The speech is intended as a rebuke from Allah Almighty to Korah; meaning: {Did Korah not know} {that Allah had destroyed before him from the generations}.

{And the criminals will not be asked about their sins} meaning: they are not asked a question of reproach or seeking favor, as He said: {nor will they be allowed to make amends} [Al-Jathiya: 35] {and they are not of those who are allowed to satisfy [their Lord]} [Fussilat: 24]. Rather, they are asked a question of rebuke and scolding; because of His saying: {So by your Lord, We will surely question them all} [Al-Hijr: 92]. Al-Hasan said this (7). Mujahid said: The angels will not ask tomorrow about the criminals; for they are known by their marks, as they are gathered with black faces and blue eyes (8). Qatadah said: The criminals are not asked about their sins because of their appearance and abundance, rather they enter Hell without reckoning (9). And it was said: The criminals of this nation are not asked about the sins of the past nations who were punished in this world (10). And it was said: He destroyed whoever He destroyed from...

(1) Transmitted from Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 6/242. It is in his Ma'ani al-Quran 4/156. (2) Al-Kashshaf 3/191. (3) Zad al-Masir 6/243. (4) Tafsir Al-Baghawi 3/455. (5) Tafsir Al-Tabari 18/326. (6) Al-Nukat wa al-Uyun 4/269 on the authority of Ibn Bahr. (7) Al-Wasit 3/408, and Tafsir Al-Baghawi 3/455. (8) Narrated by Al-Tabari 18/327, and Ibn Abi Hatim (17130). (9) Narrated by Al-Tabari 18/327, and Ibn Abi Hatim (17126). (10) Tafsir Abi al-Layth 2/527 on the authority of Muqatil.

जिसने कहा: वह कीमिया (रसायन विज्ञान) करता था। उसने कहा: क्योंकि कीमिया झूठ है, इसकी कोई वास्तविकता नहीं है (1)। और कहा गया है कि: मूसा (अ.) ने अपनी बहन को कीमिया का ज्ञान सिखाया था, और वह क़ारून की पत्नी थी, और मूसा (अ.) की बहन ने क़ारून को सिखाया। और अल्लाह बेहतर जानता है (2)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {क्या उसे मालूम नहीं था कि अल्लाह ने उससे पहले हलाक कर दिया} यानी: अज़ाब (दंड) के ज़रिए (3)। {नस्लों में से} यानी: पिछली काफ़िर (अविश्वासी) कौमें (4)। {जो उससे कहीं ज़्यादा शक्तिशाली थीं और ज़्यादा जमा (पूंजी) वाली थीं} यानी: धन जमा करने के लिहाज़ से; और अगर धन श्रेष्ठता का प्रमाण होता, तो वह उन्हें नष्ट न करता (5)। और कहा गया: शक्ति का मतलब औज़ार है, और जमा का मतलब मददगार और सहायक, और यह बात अल्लाह तआला की तरफ़ से क़ारून को डांट-फटकार के तौर पर कही गई है; यानी: {क्या क़ारून को मालूम नहीं था} {कि अल्लाह ने उससे पहले पिछली नस्लों को हलाक कर दिया}।

{और मुजरिमों (अपराधियों) से उनके गुनाहों के बारे में नहीं पूछा जाएगा} यानी: उनसे माफ़ी माँगने या अनुग्रह प्राप्त करने के लिए सवाल नहीं पूछा जाएगा, जैसा कि उसने फ़रमाया: {और न ही उन्हें माफ़ी माँगने की इजाज़त दी जाएगी} [अल-जासिया: 35] {और वे उन लोगों में से नहीं हैं जिनसे रज़ा की उम्मीद की जाए} [फ़ुस्सुलत: 24]। बल्कि उनसे डांट-फटकार और फटकार का सवाल पूछा जाएगा; उसके इस कथन की वजह से: {तो तेरे रब की क़सम, हम उन सब से ज़रूर सवाल करेंगे} [अल-हिज्र: 92]। यह हसन ने कहा है (7)। और मुजाहिद ने कहा: कल (कयामत के दिन) फरिश्ते मुजरिमों से सवाल नहीं करेंगे; क्योंकि वे अपने निशानों से पहचाने जाएंगे, क्योंकि वे काले चेहरों और नीली आँखों के साथ इकट्ठा किए जाएंगे (8)। और कतादा ने कहा: मुजरिमों से उनके गुनाहों के बारे में उनके प्रकट होने और अधिकता के कारण नहीं पूछा जाता है, बल्कि वे बिना हिसाब के आग (जहन्नम) में दाखिल होंगे (9)। और कहा गया: इस उम्मत के मुजरिमों से उन पिछली कौमों के गुनाहों के बारे में नहीं पूछा जाएगा जिन्हें दुनिया में सज़ा दी गई थी (10)। और कहा गया: उसने उसे हलाक कर दिया जिसे हलाक किया...

(1) इसे इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मासीर 6/242 में उद्धृत किया है। और यह उनकी मानी अल-कुरान 4/156 में है। (2) अल-कश्शाफ 3/191। (3) ज़ाद अल-मासीर 6/243। (4) तफ़सीर अल-

बग़वी 3/455। (5) तफ़सीर अल-तबरी 18/326। (6) इब्न बहर के हवाले से अल-नुकात वल-उयून 4/269। (7) अल-वसीत 3/408, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/455। (8) इसे तबरी 18/327 और इब्न अबी हातिम (17130) ने निकाला है। (9) इसे तबरी 18/327 और इब्न अबी हातिम (17126) ने निकाला है। (10) मुक़ातिल के हवाले से तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/527।

جس نے کہا: وہ کیمیا گری کرتا تھا۔ اس نے کہا: اس لیے کہ کیمیا باطل ہے، اس کی کوئی حقیقت نہیں (۱)۔ اور کہا گیا: بے شک موسیٰ علیہ السلام نے اپنی بہن کو علمِ کیمیا سکھایا، اور وہ قارون کی بیوی تھی، اور موسیٰ علیہ السلام کی بہن نے قارون کو سکھایا۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَوَلَمْ يَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ قَدْ أَهْلَكَ مِن قَبْلِهِ﴾ یعنی: عذاب کے ساتھ (۳)۔ ﴿مِنَ ٱلْقُرُونِ﴾ یعنی: گزشتہ کافر امتیں (۴)۔ ﴿مَنْ هُوَ أَشَدُّ مِنْهُ قُوَّةً وَأَكْثَرُ جَمْعًا﴾ یعنی: مال جمع کرنے کے اعتبار سے، اور اگر مال فضیلت پر دلالت کرتا تو وہ انہیں ہلاک نہ کرتا (۵)۔ اور کہا گیا: قوت سے مراد آلات ہیں، اور جمع سے مراد اعوان و انصار (مددگار و حامی) ہیں، اور یہ کلام اللہ تعالیٰ کی طرف سے قارون کو ڈانٹ ڈپٹ کے طور پر صادر ہوا ہے؛ یعنی: ﴿أَوَلَمْ يَعْلَمْ﴾ کیا قارون کو معلوم نہیں تھا ﴿أَنَّ اللَّهَ قَدْ أَهْلَكَ مِن قَبْلِهِۦ مِنَ ٱلْقُرُونِ﴾ کہ اللہ نے اس سے پہلے کئی نسلوں کو ہلاک کر دیا۔

﴿وَلَا يُسْأَلُ عَن ذُنُوبِهِمُ ٱلْمُجْرِمُونَ﴾ یعنی: ان سے معذرت طلبی یا رضا جوئی کا سوال نہیں کیا جائے گا، جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ﴾ [الجاثية: ۳۵] ﴿فَمَا هُم مِّنَ ٱلْمُعْتَبِينَ﴾ [فصلت: ۲٤]۔ بلکہ ان سے ڈانٹ ڈپٹ اور ملامت کا سوال کیا جائے گا؛ اس کے ارشاد کی وجہ سے: ﴿فَوَرَبِّكَ لَنَسْـَٔلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ﴾ [الحجر: ۹۲]۔ یہ حسن بصری نے کہا ہے (۷)۔ اور مجاہد نے کہا: کل (قیامت کے دن) فرشتے مجرموں سے ان کے گناہوں کے بارے میں نہیں پوچھیں گے؛ کیونکہ وہ اپنی نشانیوں سے پہچانے جائیں گے، کیونکہ وہ سیاہ چہروں اور نیلی آنکھوں کے ساتھ اٹھائے جائیں گے (۸)۔ اور قتادہ نے کہا: مجرموں سے ان کے گناہوں کے بارے میں ان کے ظاہر ہونے اور کثرت کی وجہ سے نہیں پوچھا جائے گا، بلکہ وہ بغیر حساب کے آگ میں داخل ہوں گے (۹)۔ اور کہا گیا:

اس امت کے مجرموں سے گزشتہ امتوں کے گناہوں کے بارے میں نہیں پوچھا جائے گا جنہیں دنیا میں عذاب دیا گیا تھا (۱۰)۔ اور کہا گیا: اس نے ہلاک کیا اسے جو ہلاک ہوا...

(۱) اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر ۲۴۲/۶ میں نقل کیا ہے۔ اور یہ ان کی معانی القرآن ۴/۱۵۶ میں ہے۔ (۲) الکشاف ۱۹۱/۳۔ (۳) زاد المسیر ۲۴۳/۶۔ (۴) تفسیر البغوي ۴۵۵/۳۔ (۵) تفسیر الطبري ۳۲۶/۱۸۔ (۶) النکت والعیون ۲۶۹/۴ عن ابن بحر۔ (۷) الوسیط ۴۰۸/۳، وتفسیر البغوي ۴۵۵/۳۔ (۸) اسے الطبری ۳۲۷/۱۸ اور ابن ابی حاتم (۱۷۱۳۰) نے نکالا ہے۔ (۹) اسے الطبری ۳۲۷/۱۸ اور ابن ابی حاتم (۱۷۱۲۶) نے نکالا ہے۔ (۱۰) تفسیر ابی اللیث ۵۲۷/۲ عن مقاتل۔

323 Surah Al-Qasas: Verses 78 - 80

...generations with a knowledge from Him of their sins, so He did not need to question them about their sins (1).

Allah's saying: {So he came out before his people in his adornment. Those who desired the worldly life said, "Oh, would that we had the like of what Qarun was given. Indeed, he is one of great fortune." (79) But those who had been given knowledge said, "Woe to you! The reward of Allah is better for him who believes and does righteousness, and none are granted it except the patient." (80)}

Allah's saying: {So he came out before his people in his adornment} means: to the Children of Israel in what he saw as adornment from the enjoyments of the worldly life; including clothes, animals, and beautification on a feast day. Al-Ghaznawi said: On a Saturday. {In his adornment} means: with his adornment. The poet said: "When the hearts of the people flew in fear of death, they remained firm with the resolute souls (2)"

Meaning: with the souls. He came out with seventy thousand of his followers, wearing saffron-colored clothes (Mu'asfarat), and he was the first for whom saffron-dyed clothes were made. Al-Suddi said: with a thousand white slave girls, on white mules, with saddles of gold, on purple carpets (3). Ibn Abbas said: He came out on grey-white mules (4). Mujahid: On white pack-horses, with purple saddles, and they were wearing saffron-colored clothes, and that was the first day that saffron-dyed clothes were seen. Qatadah said: He came out on four thousand animals wearing red clothes, among them a thousand white mules with red carpets (5). Ibn Jurayj said: He came out on a grey-white mule with purple on it, and with him were three hundred girls on grey-white mules wearing red clothes (6). Ibn Zayd said: He came out with seventy thousand wearing...

(1) Zad al-Masir 6/243 with the same meaning from al-Suddi. (2) Al-Marzubani attributed it in Mu'jam al-Shu'ara p. 200 to Qais ibn Tha'labah. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 4/269. The saying of Ibn Zayd was narrated by Ibn Abi Hatim in his Tafsir (17138), and Al-Suddi's saying was also narrated (17134). (4) Tafsir Abu al-Layth 2/527, and Tafsir al-Baghawi 3/455 but on the authority of Muqatil. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/203, and Mujahid's saying was narrated by al-Tabari 18/329, and Ibn Abi Hatim (17131). (6) Narrated by Ibn Abi Hatim (17141).

३२३ सूरह अल-क़सस: आयतें ७८ - ८०

...पीढ़ियों के बारे में अपने ज्ञान के कारण उनके पापों के बारे में उनसे पूछने की आवश्यकता नहीं थी (१)।

अल्लाह का कथन: {फिर वह अपनी क़ौम के सामने अपनी ज़ीनत (शान-ओ-शौकत) में निकला। जो लोग सांसारिक जीवन चाहते थे, उन्होंने कहा, "काश! हमें भी वैसा ही मिला होता जैसा क़ारून को दिया गया है। वास्तव में वह बड़े सौभाग्य वाला है।" (७९) और जिन लोगों को ज्ञान दिया गया था, उन्होंने कहा, "धिक्कार है तुम पर! अल्लाह का प्रतिफल उसके लिए बेहतर है जो ईमान लाया और जिसने अच्छे कर्म किए, और यह केवल धैर्यवानों को ही प्राप्त होता है।" (८०)}

अल्लाह का कथन: {फिर वह अपनी क़ौम के सामने अपनी ज़ीनत में निकला} अर्थात: बनी इसराईल के सामने उस चीज़ में जिसे उसने सांसारिक जीवन के भोग-विलास की ज़ीनत के रूप में देखा; कपड़ों, जानवरों और ईद के दिन के श्रृंगार से। अल-ग़ज़नवी ने कहा: शनिवार के दिन। {अपनी ज़ीनत में} अर्थात: अपनी ज़ीनत के साथ। कवि ने कहा: "जब लोगों के दिल मौत के डर से उड़ गए, तो वे दृढ़ आत्माओं के साथ टिके रहे (२)"

अर्थात: आत्माओं के साथ। वह अपने सत्तर हज़ार अनुयायियों के साथ निकला, जिन्होंने केसरिया रंग के कपड़े (मुअस्फ़रात) पहने हुए थे, और वह पहला व्यक्ति था जिसके लिए केसरिया रंग के कपड़े रंगे गए थे। अल-सुद्दी ने कहा: एक हज़ार गोरी दासियों के साथ, सफ़ेद खच्चरों पर, सोने के ज़ीन के साथ, बैंगनी बिछौनों पर (३)। इब्न अब्बास ने कहा: वह चितकबरे खच्चरों पर निकला (४)। मुजाहिद: सफ़ेद घोड़ों पर, बैंगनी ज़ीन के साथ, और उन्होंने केसरिया रंग के कपड़े पहने हुए थे, और वह पहला दिन था जब केसरिया रंग देखा गया था। क़तादा ने कहा: वह चार हज़ार जानवरों पर निकला जिन पर लाल कपड़े थे, उनमें से एक हज़ार सफ़ेद खच्चर थे जिन पर लाल बिछौने थे (५)। इब्न जुरैज ने कहा: वह एक चितकबरे खच्चर पर निकला जिस पर बैंगनी रंग था, और उसके साथ तीन सौ लड़कियाँ चितकबरे खच्चरों पर थीं जिन्होंने लाल कपड़े पहने हुए थे (६)। इब्न ज़ैद ने कहा: वह सत्तर हज़ार के साथ निकला जिन्होंने...

(१) ज़ाद अल-मसीर ६/२४३ अल-सुद्दी के हवाले से उसी अर्थ में। (२) अल-मरज़ुबानी ने मुअजम अल-शुअरा पृष्ठ २०० में इसे क़ैस इब्न थलाबा से जोड़ा है। (३) अल-नुकत वल-उयून ४/२६९। इब्न ज़ैद का कथन इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (१७१३८) में उद्धृत किया है, और अल-सुद्दी का कथन भी

उद्धृत किया गया है (१७१३४)। (४) तफ़सीर अबू अल-लैथ २/५२७, और तफ़सीर अल-बग़वी ३/४५५ लेकिन मुक़ातिल के हवाले से। (५) नह़्हास की मआनी अल-क़ुरआन ५/२०३, और मुजाहिद का कथन अल-तब़री १८/३२९ और इब्न अबी हातिम (१७१३१) द्वारा उद्धृत है। (६) इब्न अबी हातिम (१७१४१) द्वारा उद्धृत।

...صدیوں کو اپنے علم کی بنا پر ان کے گناہوں سے، پس اسے ان سے ان کے گناہوں کے بارے میں پوچھنے کی حاجت نہ ہوئی (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر وہ اپنی قوم کے سامنے اپنی زینت میں نکلا، تو جو لوگ دنیا کی زندگی کے طالب تھے کہنے لگے کاش! ہمیں بھی ویسا ہی ملتا جیسا قارون کو دیا گیا ہے، بے شک وہ بڑے نصیبے والا ہے (۷۹) اور جنہیں علم دیا گیا تھا وہ کہنے لگے افسوس تم پر! اللہ کا ثواب اس کے لیے بہتر ہے جو ایمان لایا اور جس نے نیک عمل کیے، اور یہ بات صرف صبر کرنے والوں کو ہی سمجھائی جاتی ہے (۸۰)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر وہ اپنی قوم کے سامنے اپنی زینت میں نکلا} یعنی: بنی اسرائیل پر اس زینت میں جو اس نے دنیاوی زندگی کے ساز و سامان میں سے دیکھی؛ لباس، چوپایوں اور عید کے دن کی آرائش میں سے۔ غزنوی نے کہا: ہفتے کے دن۔ {اپنی زینت میں} یعنی: اپنی زینت کے ساتھ۔ شاعر نے کہا: "جب لوگوں کے دل موت کے خوف سے اڑنے لگے، تو وہ ثابت قدم جانوں کے ساتھ جم گئے (۲)"

یعنی: جانوں کے ساتھ۔ وہ اپنے ستر ہزار پیروکاروں کے ساتھ نکلا، جن پر کسم سے رنگے ہوئے کپڑے (معصفرات) تھے، اور وہ پہلا شخص تھا جس کے لیے کسم سے رنگے ہوئے کپڑے تیار کیے گئے۔ سدی نے کہا: ایک ہزار گوری لونڈیوں کے ساتھ، سفید خچروں پر، سونے کی زینوں کے ساتھ، ارغوانی مخمل کے بچھونوں پر (۳)۔ ابن عباس نے کہا: وہ چتکبرے خچروں پر نکلا (۴)۔ مجاہد: سفید گھوڑوں پر، ارغوانی زینوں کے ساتھ، اور ان پر معصفر (کسمی) لباس تھے، اور وہ پہلا دن تھا جس میں معصفر دیکھا گیا۔ قتادہ نے کہا: وہ چار ہزار چوپایوں پر نکلا جن پر

سرخ لباس تھے، ان میں ایک ہزار سفید خچر تھے جن پر سرخ بچھونے تھے (۵)۔ ابن جریج نے کہا: وہ ایک چتکبری خچرنی پر نکلا جس پر ارغوانی کپڑا تھا، اور اس کے ساتھ تین سو لڑکیاں چتکبرے خچروں پر تھیں جن پر سرخ لباس تھے (۶)۔ ابن زید نے کہا: وہ ستر ہزار میں نکلا جن پر...

(۱) زاد المسیر ۶/۲۴۳ اسی معنی میں سدی سے مروی ہے۔ (۲) مرزبانی نے معجم الشعراء ص ۲۰۰ میں اسے قیس بن ثعلبہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۳) النکت والعیون ۴/۲۶۹۔ ابن زید کا قول ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۷۱۳۸) میں نکالا ہے، اور سدی کا قول بھی (۱۷۱۳۴) میں نکالا ہے۔ (۴) تفسیر ابی اللیث ۲/۵۲۷، اور تفسیر بغوی ۳/۴۵۵ لیکن مقاتل سے مروی ہے۔ (۵) معانی القرآن للنحاس ۵/۲۰۳، اور مجاہد کا قول طبری ۱۸/۳۲۹ اور ابن ابی حاتم (۱۷۱۳۱) نے نکالا ہے۔ (۶) ابن ابی حاتم (۱۷۱۴۱) نے نکالا ہے۔

Saffron-dyed garments (1). Al-Kalbi said: He came out in a green garment which Allah had sent down to Moses from Paradise, and Qarun (Korah) stole it from him. Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with him) said: His adornment was crimson (2). I say: Crimson is a red dye like purple, and purple in language is a red dye. Mentioned by Al-Qushayri.

"Those who desired the life of this world said, 'Oh, would that we had like what was given to Qarun. Indeed, he is one of great fortune'" - meaning: a plentiful portion of this world. Then it was said: This is from the speech of the believers of that time (3), who wished for wealth like his out of desire for the world (4). And it was said: It is from the speech of people who did not believe in the Hereafter nor desired it, and they are the disbelievers (5).

His, the Almighty's, saying: "And those who had been given knowledge said" - and they are the scholars of the Children of Israel - to those who wished for his position: "Woe to you! The reward of Allah is better" - meaning Paradise - "for him who believes and does righteous work, and none will receive it except the patient" - meaning: no one is granted righteous deeds, or no one is granted Paradise in the Hereafter, except those patient in obedience to Allah. The feminine pronoun is allowed because it refers to the meaning in His saying: "The reward of Allah" (6).

His, the Almighty's, saying: "And We caused the earth to swallow him and his home. And there was for him no company to aid him other than Allah, nor was he of those who could defend themselves (81). And those who had wished for his position the previous day began to say, 'Oh, how Allah extends provision to whom He wills of His servants and restricts it! If not that Allah had conferred favor upon us, He would have caused it to swallow us. Oh, how the disbelievers do not succeed!' (82)"

His, the Almighty's, saying: "And We caused the earth to swallow him and his home" - Muqatil said: When Moses commanded the earth and it swallowed him, the Children of Israel said: He only destroyed him to inherit his wealth; because he was his cousin, the son of his father's brother.

---

(1) Recorded by Ibn Abi Hatim (17138). (2) Recorded by Al-Tabari 18/328. (3) Tafsir Abi Al-Layth 2/527. (4) Al-Nukat wa'l-Uyun 4/269. (5) Majma' al-Bayan 20/324. (6) Al-Wasit 3/409, and Zad al-Masir 6/243 - 244.

कुसुंभ रंगे हुए वस्त्र (१)। अल-कल्बी: वह हरे रंग के वस्त्र में निकला जिसे अल्लाह ने स्वर्ग से मूसा पर उतारा था, और कारून ने उसे चुरा लिया था। जाबिर बिन अब्दुल्ला (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा: उसका श्रृंगार किरमिजी (लाल रंग) का था (२)। मैंने कहा: किरमिज एक लाल रंग है जैसे बैंगनी, और भाषा में बैंगनी लाल रंग है। अल-कुशैरी ने इसका उल्लेख किया है।

"जो लोग दुनियावी जीवन चाहते थे, उन्होंने कहा: 'काश हमारे पास वैसा ही होता जैसा कारून को दिया गया है। वास्तव में, वह बड़े सौभाग्य वाला है'" - यानी: दुनिया का प्रचुर हिस्सा। फिर कहा गया: यह उस समय के विश्वासियों की बात है (३), जिन्होंने दुनिया की इच्छा के कारण उसके जैसे धन की कामना की (४)। और कहा गया: यह उन लोगों की बात है जो परलोक में विश्वास नहीं करते थे और न ही उसकी इच्छा रखते थे, और वे काफिर (अविश्वासी) हैं (५)।

अल्लाह तआला का कथन: "और जिन्हें ज्ञान दिया गया था उन्होंने कहा" - और वे इस्राईल की संतान के विद्वान थे - उन लोगों से जिन्होंने उसके स्थान की कामना की थी: "तुम्हारे लिए अफ़सोस! अल्लाह का प्रतिफल बेहतर है" - यानी स्वर्ग - "उसके लिए जो विश्वास लाया और अच्छे कर्म किए, और यह केवल सब्र (धैर्य) रखने वालों को ही प्राप्त होगा" - यानी: नेक काम, या परलोक में स्वर्ग, केवल अल्लाह की आज्ञाकारिता में सब्र करने वालों को ही दिया जाता है। इसका सर्वनाम जायज़ है क्योंकि यह अल्लाह के इस कथन के अर्थ को संदर्भित करता है: "अल्लाह का प्रतिफल" (६)।

अल्लाह तआला का कथन: "फिर हमने उसे और उसके घर को ज़मीन में धँसा दिया, तो अल्लाह के सिवा उसका कोई गिरोह न था जो उसकी मदद करता और न वह स्वयं बदला ले सका (८१)। और जो कल उसके स्थान की कामना कर रहे थे, वे कहने लगे: 'अरे! अल्लाह अपने बंदों में से जिसके लिए चाहता है रोज़ी (जीविका) कुशादा कर देता है और तंग कर देता है। अगर अल्लाह ने हम पर एहसान न किया होता, तो हमें भी धँसा देता। अरे! काफ़िर सफल नहीं होते' (८२)"

अल्लाह तआला का कथन: "फिर हमने उसे और उसके घर को ज़मीन में धँसा दिया" - मुक़ातिल ने कहा: जब मूसा ने ज़मीन को आदेश दिया और उसने उसे निगल लिया, तो इस्राईल की संतान ने कहा: उसने उसे केवल उसकी संपत्ति का वारिस बनने के लिए नष्ट किया; क्योंकि वह उसका चचेरा भाई था, उसके पिता के भाई का बेटा।

(१) इसे इब्न अबी हातिम (१७१३८) ने निकाला है। (२) इसे अल-तबरी १८/३२८ ने निकाला है। (३) तफ़्सीर अबी अल-लैथ २/५२७। (४) अल-नुकत वल-उयून ४/२६९। (५) मजमा अल-बयान २०/३२४। (६) अल-वसीत ३/४०९, और ज़ाद अल-मसीर ६/२४३ - २४४।

324 سورہ القصص: آیات 79 - 82

کسمبھے رنگے ہوئے کپڑے (۱)۔ الکلبی: وہ ایک سبز لباس میں نکلا جسے اللہ نے موسیٰ پر جنت سے نازل کیا تھا، اور قارون نے اسے ان سے چرا لیا تھا۔ جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ نے فرمایا: اس کی زینت قرمزی تھی (۲)۔ میں نے کہا: قرمز ایک سرخ رنگ ہے جیسے ارجوان (ارغوانی)، اور لغت میں ارجوان سرخ رنگ ہے۔ اسے القشیری نے ذکر کیا ہے۔

"جو لوگ دنیاوی زندگی کے طالب تھے، انہوں نے کہا: 'کاش ہمارے پاس بھی ویسا ہی ہوتا جیسا قارون کو دیا گیا ہے۔ بے شک وہ بڑے نصیب والا ہے'" - یعنی: دنیا کا وافر حصہ۔ پھر کہا گیا: یہ اس وقت کے مؤمنوں کا قول ہے (۳)، جنہوں نے دنیا کی رغبت کی وجہ سے اس کے مال جیسی تمنا کی (۴)۔ اور کہا گیا: یہ ان لوگوں کا قول ہے جو آخرت پر ایمان نہیں رکھتے تھے اور نہ اس کی رغبت رکھتے تھے، اور وہ کافر ہیں (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور جنہیں علم دیا گیا تھا انہوں نے کہا" - اور وہ بنی اسرائیل کے علماء تھے - ان لوگوں سے جنہوں نے اس کے مقام کی تمنا کی تھی: "تم پر افسوس! اللہ کا ثواب بہتر ہے" - یعنی جنت - "اس کے لیے جو ایمان لایا اور نیک عمل کیے، اور یہ (صفت) صرف صبر کرنے والوں ہی کو ملتی ہے" - یعنی: نیک اعمال کی توفیق، یا آخرت میں جنت، صرف اللہ کی اطاعت پر صبر کرنے والوں ہی کو دی جاتی ہے۔ اس کی ضمیر (مونث) جائز ہے؛ کیونکہ اللہ کے قول: "ثواب اللہ" (۶) سے یہی مراد ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "پھر ہم نے اسے اور اس کے گھر کو زمین میں دھنسا دیا، تو اللہ کے سوا اس کا کوئی گروہ نہ تھا جو اس کی مدد کرتا اور نہ وہ خود بدلہ لے سکا (۸۱)۔ اور جو لوگ کل اس کے مقام کی تمنا کر رہے تھے، وہ کہنے لگے: 'ارے دیکھو! اللہ اپنے بندوں میں سے جس کے

لیے چاہتا ہے رزق کشادہ کر دیتا ہے اور تنگ کر دیتا ہے۔ اگر اللہ نے ہم پر احسان نہ کیا ہوتا تو ہمیں بھی دھنسا دیتا۔ ارے دیکھو! کافر کامیاب نہیں ہوتے' (۸۲)"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "پھر ہم نے اسے اور اس کے گھر کو زمین میں دھنسا دیا" - مقاتل نے کہا: جب موسیٰ علیہ السلام نے زمین کو حکم دیا اور اس نے اسے نگل لیا، تو بنی اسرائیل نے کہا: انہوں نے اسے صرف اس کے مال کا وارث بننے کے لیے ہلاک کیا؛ کیونکہ وہ ان کا چچا زاد بھائی، ان کے باپ کے بھائی کا بیٹا تھا۔

---

(۱) اسے ابن ابی حاتم (۱۷۱۳۸) نے روایت کیا ہے۔ (۲) اسے الطبری ۱۸/ ۳۲۸ نے روایت کیا ہے۔ (۳) تفسیر ابی اللیث ۲/ ۵۲۷۔ (۴) النکت والعیون ۴/ ۲۶۹۔ (۵) مجمع البیان ۲۰/ ۳۲۴۔ (۶) الوسیط ۳/ ۴۰۹، اور زاد المسیر ۶/ ۲۴۳ - ۲۴۴۔

325

Surah Al-Qasas: Ayahs 81 - 82

Then Allah the Almighty caused the earth to swallow him, his dwelling, and all his wealth after three days(1). Allah revealed to Moses: "I will never return the obedience of the earth to anyone after you"(2). It is said: the place 'khasafa' means it sank into the earth. Allah 'khasafa' him into the earth means He made him disappear into it. From this is the saying of the Almighty: {So We caused the earth to swallow him and his home.} And he 'khasafa' into the earth and was 'khusifa' with it. The 'khusuf' of the moon is its eclipse. Tha'lab said: the sun 'kasafat' and the moon 'khasafa'; this is the best of speech. And 'al-khasf' means deficiency; it is said: so-and-so accepted 'al-khasf' meaning shortcoming(3). {Then there was not for him any company} meaning a group and a gang. {to help him other than Allah, nor was he of those who could defend themselves} meaning for himself, i.e., those who abstain from what befell him of the swallowing(4). It is narrated that Qarun sinks every day by the height of a man, until when he reaches the bottom of the lowest earth, Israfil blows the trumpet. And this has been mentioned before(5). And Allah knows best.

His saying, the Almighty: {And those who had wished for his position the day before began to say} meaning they became remorseful for that wish(6). {Waikann-Allah} Wai is a word of remorse. Al-Nahhas said(8): the best of what was said about this is the saying of Al-Khalil, Sibawayh, Yunus, and Al-Kisa'i: the people became aware or were alerted, and said: 'Wai', and the remorseful among the Arabs says during his remorse: 'Wai'. Al-Jawhari said(9): 'Wai' is a word of wonder, and it is said: 'waika' and 'wai' for the servant of Allah. And 'Wai' may precede 'ka'anna' (as if) both light and doubled;

---

(1) Al-Nukat wal-Uyun 4/270. (2) Tafsir Ibn Abi Hatim 9/3020 from Abu Imran al-Juni. (3) Al-Sihah (Khasf). (4) Tafsir Abi Al-Layth 2/527, and Tafsir Al-Baghawi 3/457. (5) In the interpretation of verse (76) of this Surah. (6) Tafsir Al-Baghawi 3/457 - 458. (7) What is between brackets is from (M). (8) In I'rab al-Quran 3/244. (9) In Al-Sihah (Wai) and (Yik).

325

सूरह अल-क़सस: आयत 81 - 82

फिर अल्लाह तआला ने उसे, उसके घर और उसके तमाम माल को तीन दिनों के बाद ज़मीन में धँसा दिया(1), तो अल्लाह ने मूसा पर वह्य भेजी: "मैं तुम्हारे बाद कभी किसी के लिए ज़मीन की आज्ञाकारिता नहीं लौटाऊँगा"(2)। कहा जाता है: 'खसफ़ा अल-मक़ान' का अर्थ है वह ज़मीन में धँस गया। अल्लाह ने उसे ज़मीन में 'खसफ़ा' किया यानी उसे उसमें गायब कर दिया। इसी से अल्लाह तआला का कथन है: {तो हमने उसे और उसके घर को ज़मीन में धँसा दिया।} और वह ज़मीन में धँस गया और उसे धँसा दिया गया। चाँद का 'खुसूफ़' उसका ग्रहण है। थअलब ने कहा: सूरज 'कसफ़त' हुआ और चाँद 'खसफ़ा' हुआ; यह सबसे अच्छा कलाम है। और 'अल-खसफ़' का अर्थ है कमी; कहा जाता है: अमुक व्यक्ति 'खसफ़' पर राज़ी हो गया यानी कमी पर(3)। {तो उसके लिए कोई जमात न थी} यानी समूह और गिरोह। {जो अल्लाह के सिवा उसकी मदद करती और न वह खुद अपना बचाव कर सकने वालों में से था} यानी अपने लिए, अर्थात वे जो उस धँसाने से बच सकें जो उस पर नाज़िल हुआ(4)। रिवायत है कि क़ारून हर दिन एक इंसान के कद के बराबर नीचे धँसता जाता है, यहाँ तक कि जब वह सबसे निचली ज़मीन की तह तक पहुँच जाएगा, तो इसराफ़ील सूर (तुरही) फूँकेंगे। और यह पहले भी आ चुका है(5)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: {और जिन्होंने कल उसके स्थान की इच्छा की थी, वे कहने लगे} यानी वे उस इच्छा पर पछताने लगे(6)। {वै-क-अन्नल्लाह} वै पछतावे का शब्द है। अल-नहहास ने कहा(8): इस बारे में सबसे अच्छी बात अल-खलील, सिबावैह, यूनुस और अल-किसाई का कहना है: कि लोग सचेत हो गए या उन्हें सचेत कर दिया गया, तो उन्होंने कहा: 'वै', और अरबों में पछताने वाला अपने पछतावे के दौरान कहता है: 'वै'। अल-जौहरी ने कहा(9): 'वै' आश्चर्य का शब्द है, और कहा जाता है: 'वैक' और 'वै' अल्लाह के बंदे के लिए। और 'वै', 'क-अन्ना' (जैसे कि) के हल्के और भारी दोनों रूपों पर आ सकता है;

---

(1) अल-नुकात वल-उयून 4/270। (2) तफ़्सीर इब्न अबी हातिम 9/3020 अबू इमरान अल-जूनी से। (3) अल-सिहाह (खसफ़)। (4) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 2/527, और तफ़्सीर अल-बग़वी 3/457। (5) इस सूरह की आयत (76) की व्याख्या में। (6) तफ़्सीर अल-बग़वी 3/457 - 458। (7) कोष्ठक के बीच का भाग (म) से है। (8) ए'राब अल-क़ुरान 3/244 में। (9) अल-सिहाह (वै) और (यिक) में।

325

سورة القصص: آیات 81 - 82

پھر اللہ تعالیٰ نے اسے، اس کے گھر اور اس کے تمام مال کو تین دن بعد زمین میں دھنسا دیا(1)، تو اللہ نے موسیٰ علیہ السلام کی طرف وحی بھیجی: "میں تمہارے بعد زمین کی اطاعت کبھی کسی کے لیے نہیں لوٹاؤں گا"(2)۔ کہا جاتا ہے: 'خَسَفَ المكانُ' یعنی جگہ زمین میں دھنس گئی، اور اللہ نے اسے زمین میں دھنسا دیا یعنی اسے اس میں غائب کر دیا۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {چنانچہ ہم نے اسے اور اس کے گھر کو زمین میں دھنسا دیا}۔ اور وہ زمین میں دھنس گیا اور اسے دھنسا دیا گیا۔ چاند کا 'خسوف' اس کا گرہن ہے۔ ثعلب نے کہا: سورج 'کسف' ہوا اور چاند 'خسف' ہوا؛ یہ سب سے بہتر کلام ہے۔ اور 'الخسف' کے معنی کمی کے ہیں؛ کہا جاتا ہے: فلاں شخص خسف پر راضی ہو گیا یعنی کمی پر(3)۔ {تو اس کے لیے کوئی گروہ نہ تھا} یعنی جماعت اور ٹولہ۔ {جو اللہ کے سوا اس کی مدد کرتا اور نہ وہ خود اپنا بدلہ لینے والوں میں سے تھا} یعنی اپنے نفس کے لیے، یعنی ان لوگوں میں سے جو اس دھنسائے جانے سے بچ سکیں جو اس پر نازل ہوا(4)۔ روایت ہے کہ قارون ہر روز ایک قد کے برابر نیچے دھنستا جاتا ہے، یہاں تک کہ جب وہ نچلی زمین کی تہہ تک پہنچ جائے گا تو اسرافیل صور پھونکیں گے۔ اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے(5)۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور وہ لوگ جنہوں نے کل اس کے مقام کی آرزو کی تھی، کہنے لگے} یعنی وہ اس آرزو پر نادم ہونے لگے(6)۔ {وَيْكَأَنَّ اللَّهَ} وی ندامت کا حرف ہے۔ النحاس نے کہا(8): اس بارے میں سب سے اچھی بات جو کہی گئی وہ الخلیل، سیبویہ، یونس اور الکسائی کا قول ہے: کہ لوگ چوکنے ہو گئے یا انہیں چوکنا کر دیا گیا، تو انہوں نے کہا: 'وَيْ'، اور عربوں میں نادم ہونے

والا اپنی ندامت کے دوران کہتا ہے: 'وَيْ'۔ الجوہری نے کہا(9): 'وَيْ' کلمہ تعجب ہے، اور کہا جاتا ہے: 'ویک' اور 'وی' عبداللہ کے لیے۔ اور 'وی' 'كَاَنَّ' مخففہ اور مشددہ دونوں پر داخل ہو سکتا ہے؛

---

(1) النکت والعیون 4 / 270۔ (2) تفسیر ابن ابی حاتم 9 / 3020 از ابوعمران الجونی۔ (3) الصحاح (خسف)۔ (4) تفسیر ابی اللیث 2 / 527، اور تفسیر البغوی 3 / 457۔ (5) اس سورہ کی آیت (76) کی تفسیر کے پاس۔ (6) تفسیر البغوی 3 / 457 - 458۔ (7) قوسین کے درمیان (م) سے ہے۔ (8) اعراب القرآن 3 / 244 میں۔ (9) الصحاح (وی) اور (یک) میں۔

Surah Al-Qasas: Verses 81 - 82 326

You say: "Way-ka'anna Allah." Al-Khalil said: It is separate; you say: "Way," then you start and say: "Ka'anna" (as if).

Al-Tha'labi said: And Al-Farra' said: It is a word of affirmation, like your saying: Do you not see the making of Allah and His goodness? And it was mentioned that a Bedouin woman said to her husband: Where is your son, Wayk (woe to you)? He said: Way, it is as if he is behind the house, meaning: do you not see him. Ibn Abbas and Al-Hassan said: Wayk is a word of beginning and verification, its estimation is: Indeed Allah extends the provision. And it was said: It is an alert in the position of "ala" (1) in your saying: As for what follows. The poet said:

You both asked me for divorce when you saw... my wealth decreased, you have come to me with a strange thing. Way, it is as if whoever has property is... loved, and whoever becomes poor lives a life of hardship (2).

Qutrub said: It is only "waylaka" (woe to you), and its 'lam' was dropped and the 'kaf' which is for the address was joined to "Way." Antarah said:

And it has healed my soul and cured its sickness... the saying of the knights: Wayka (woe to you) Antara, advance (3).

Al-Nahhas and others denied it, and said: The meaning is not correct based on that; because the people did not address anyone so as to say to him: "way-laka," and if it were so, it would have been "innahou" with a kasra. Also, deleting the 'lam' from "waylaka" is not permissible (4). Some of them said: The estimation is: Woe to you, know that...; so "know" was omitted (5). Ibn al-A'rabi: {Way-ka'anna Allah} meaning: Know. And it was said: Its meaning is: Did you not see that Allah (6). Al-Qutabi (7) said: Its meaning is: Mercy to you in the Himyarite dialect. Al-Kisa'i said: "Way" contains the meaning of wonder.

---

(1) Tafsir Al-Baghawi 3/458. And Al-Farra's words are in Ma'ani al-Quran for him 2/312, and Ibn Abbas's saying was mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 6/246. (2) Their speaker is Zaid bin Amr bin Nufayl, and they are in Al-Kitab 2/155, and Khazanat al-Adab 6/410. (3) Tafsir Al-Baghawi 3/458, and the verse is in Sharh al-Mu'allaqat al-Saba' by Al-Zawzani p. 152, and Sharh al-Qasa'id al-Ashr by Al-Tibrizi p. 249. (4) I'rab al-Quran 3/244, and Al-Bayan 2/237, and Mushkil I'rab al-Quran 2/548. (5) Ma'ani al-Quran by Al-Farra' 2/312. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/302, and Ibn al-Jawzi attributed it

in Zad al-Masir 6/246 to Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). (7) In Ta'wil Mushkil al-Quran p. 401, and he attributed the saying before it to Al-Kisa'i.

सूरह अल-क़सस: आयत 81 - 82 326

आप कहते हैं: "वै-कअन्न अल्लाह"। अल-खलील ने कहा: यह अलग है; आप कहते हैं: "वै", फिर आप शुरू करते हैं और कहते हैं: "कअन्न" (जैसे कि)।

अल-थलाबी ने कहा: और अल-फर्रा ने कहा: यह पुष्टीकरण का एक शब्द है, जैसे आपका कहना: क्या आप अल्लाह की रचना और उसके उपकार को नहीं देखते? और उल्लेख किया गया है कि एक ग्रामीण (बद्दू) महिला ने अपने पति से कहा: तुम्हारा बेटा कहाँ है, वैक (धिक्कार है)? उसने कहा: वै, ऐसा लगता है जैसे वह घर के पीछे है, अर्थात: क्या तुम उसे नहीं देख रही हो। इब्न अब्बास और अल-हसन ने कहा: वैक शुरुआत और सत्यापन का एक शब्द है, इसका अनुमान है: वास्तव में अल्लाह जीविका बढ़ाता है। और कहा गया है: यह आपके कहने में "अला" (1) के स्थान पर एक चेतावनी है: इसके बाद। कवि ने कहा:

तुम दोनों ने मुझसे तलाक माँगा जब तुमने देखा... मेरा धन कम हो गया, तुम मेरे पास एक विचित्र बात लेकर आए। वै, ऐसा लगता है जैसे जिसके पास संपत्ति है... उसे प्यार किया जाता है, और जो गरीब हो जाता है वह दुख का जीवन जीता है (2)।

कुतरुब ने कहा: यह केवल "वैलका" (धिक्कार है तुम पर) है, और इसका 'लाम' हटा दिया गया और संबोधन के लिए 'काफ' को "वै" के साथ जोड़ दिया गया। अंतरा ने कहा:

और इसने मेरी आत्मा को चंगा किया और उसकी बीमारी को दूर किया... घुड़सवारों का कहना: वैका (धिक्कार है) अंतरा, आगे बढ़ो (3)।

अल-नहहास और अन्य लोगों ने इसे नकार दिया, और कहा: इसके आधार पर अर्थ सही नहीं है; क्योंकि लोगों ने किसी को संबोधित नहीं किया था ताकि वे उससे कहें: "वै-लका", और यदि ऐसा होता, तो यह कसरा के साथ "इन्नहू" होता। साथ ही, "वैलका" से 'लाम' को हटाना जायज़ नहीं है (4)। उनमें से कुछ ने कहा: अनुमान है: धिक्कार है तुम पर, जान लो कि...; तो "जान लो" को छिपा दिया गया (5)। इब्न अल-अरबी: {वै-कअन्न अल्लाह} अर्थात: जान लो। और कहा गया: इसका अर्थ है: क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह (6)। अल-कुताबी (7) ने कहा: इसका अर्थ है: हिमयरी बोली में तुम पर दया। अल-किसाई ने कहा: "वै" में आश्चर्य का अर्थ है।

(1) तफसीर अल-बग़वी 3/458। और अल-फर्रा के शब्द उनके लिए 'मा'नी अल-कुरान' 2/312 में हैं, और इब्न अब्बास के कथन का उल्लेख इब्न अल-जौज़ी ने 'जाद अल-मसीर' 6/246 में किया है। (2) उनके वक्ता ज़ैद बिन अम्र बिन नुफ़ैल हैं, और वे 'अल-किताब' 2/155 और 'ख़ज़ानत अल-अदब' 6/410 में हैं। (3) तफसीर अल-बग़वी 3/458, और शेर अल-ज़ौज़नी द्वारा 'शरह अल-मुअल्लाक़ात अल-सबा' पृष्ठ 152 में है, और अल-तिबरीज़ी द्वारा 'शरह अल-क़साईद अल-अशर' पृष्ठ 249 में है। (4) इ'राब अल-कुरान 3/244, और अल-बयान 2/237, और मुश्किल इ'राब अल-कुरान 2/548। (5) अल-फर्रा द्वारा 'मा'नी अल-कुरान' 2/312। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/302, और इब्न अल-जौज़ी ने 'जाद अल-मसीर' 6/246 में इसे इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से जोड़ा है। (7) 'ता'वील मुश्किल अल-कुरान' पृष्ठ 401 में, और उन्होंने इससे पहले के कथन को अल-किसाई से जोड़ा है।

سورہ القصص: آیات 81 - 82 326

تم کہتے ہو: "ویکأن اللہ"۔ الخلیل نے کہا: یہ الگ الگ ہے؛ تم کہو گے "وی" پھر شروع کرو گے "کأن" (جیسے کہ)۔

الثعلبی نے کہا: اور الفراء نے کہا: یہ ایک تاکیدی کلمہ ہے، جیسے تمہارا کہنا: کیا تم اللہ کی کاریگری اور اس کے احسان کو نہیں دیکھتے۔ اور ذکر کیا گیا کہ ایک دیہاتی عورت نے اپنے شوہر سے کہا: تمہارا بیٹا کہاں ہے، "ویک" (تم پر افسوس)؟ اس نے کہا: "وی کأنہ" (گویا کہ وہ) گھر کے پیچھے ہے، یعنی: کیا تم اسے نہیں دیکھ رہی ہو۔ اور ابن عباس اور الحسن نے کہا: "ویک" کلمہ ابتدا اور تحقیق ہے جس کا تخمینہ ہے: "بے شک اللہ رزق کشادہ کرتا ہے"۔ اور کہا گیا: یہ "الا" (خبردار) کے درجے میں ایک تنبیہ ہے (1) تمہارے قول "امّا بعد" میں۔ شاعر نے کہا:

تم دونوں نے مجھ سے طلاق کا مطالبہ کیا جب تم نے دیکھا کہ... میرا مال کم ہو گیا ہے، تم میرے پاس ایک ناگوار بات لے کر آئے۔ وی، گویا جس کے پاس مال ہو اس سے... محبت کی جاتی ہے، اور جو فقیر ہو جائے وہ تنگدستی کی زندگی گزارتا ہے (2)۔

قطرب نے کہا: یہ اصل میں "ویلک" (تجھ پر افسوس) ہے، اس کا 'لام' گرا دیا گیا اور خطاب کا 'کاف' "وی" کے ساتھ ملا دیا گیا۔ عنترہ نے کہا:

یقیناً اس نے میرے دل کو شفا دی اور اس کی بیماری دور کر دی... شہسواروں کے اس قول نے: "ویک (افسوس ہے تجھ پر) اے عنترہ، آگے بڑھ!" (3)

النحاس اور دوسروں نے اس کا انکار کیا، اور کہا: معنی اس پر درست نہیں بیٹھتا؛ کیونکہ ان لوگوں نے کسی کو مخاطب نہیں کیا تھا کہ وہ اسے "ویلک" کہیں، اور اگر ایسا ہوتا تو یہ "إنَّه" کسرہ کے ساتھ ہوتا۔ نیز "ویلک" سے لام کا حذف کرنا جائز نہیں ہے (4)۔ اور بعض نے کہا: تقدیر یہ ہے: "ویلک اعلم أنہ" (افسوس ہے تجھ پر، جان لے کہ)؛ پس "اعلم" (جان لے) کو پوشیدہ رکھا گیا (5)۔ ابن الاعرابی: {وَيْكَأَنَّ الله} یعنی: جان لو۔ اور کہا گیا: اس کا معنی ہے: کیا تم نے نہیں دیکھا کہ اللہ (6)۔ القتبی (7) نے کہا: اس کا معنی ہے: حمیری زبان میں تم پر رحمت۔ اور کسائی نے کہا: "وی" میں تعجب کا معنی ہے۔

---

(1) تفسیر البغوی 3/ 458۔ اور الفراء کا کلام ان کی کتاب "معانی القرآن" 2/ 312 میں ہے، اور ابن عباس کے قول کا ذکر ابن الجوزی نے "زاد المسیر" 6/ 246 میں کیا ہے۔ (2) ان کا کہنے والا زید بن عمرو بن نفیل ہے، اور یہ دونوں شعر "الکتاب" 2/ 155 اور "خزانۃ الادب" 6/ 410 میں ہیں۔ (3) تفسیر البغوی 3/ 458، اور یہ شعر زوزنی کی "شرح المعلقات السبع" ص 152، اور تبریزی کی "شرح القصائد العشر" ص 249 میں ہے۔ (4) اعراب القرآن 3/ 244، والبیان 2/ 237، ومشکل اعراب القرآن 2/ 548۔ (5) معانی القرآن للفراء 2/ 312۔ (6) المحرر الوجیز 4/ 302، اور ابن الجوزی نے "زاد المسیر" 6/ 246 میں اس کی نسبت ابن عباس رضی اللہ عنہما کی طرف کی ہے۔ (7) تاویل مشکل القرآن ص 401 میں، اور اس سے پہلے کے قول کی نسبت الکسائی کی طرف کی ہے۔

Surah Al-Qasas: Verses 81 - 84 327

It is also narrated from him to stop at "way" (وَيْ), and he said: It is a word of anguish. Whoever said: "wayka" (وَيْكَ) and stopped at the "kaf", its meaning is: I wonder that Allah extends provision, and I wonder that the disbelievers do not succeed. The "kaf" should be a particle of address, not a noun; because "way" is not something that is added (annexed). It was only written joined because its usage became frequent, so it was made with what follows it as one thing. {Had it not been that Allah was gracious to us} with faith, mercy, and protecting us from the likes of what Qarun was upon of transgression and arrogance {He would have caused the earth to swallow us}(1). Al-A'mash read: "Had Allah not been gracious to us"(2). Hafs read: "He would have caused the earth to swallow us" in the active voice. The rest read it in the passive voice(3), which is the choice of Abu 'Ubayd. In the version of Abdullah: "We would have been swallowed up" as you say: "we were taken away." Similarly, Al-A'mash and Talhah bin Musarrif read it(4). Abu Hatim chose the group's reading for two reasons: one is His saying: {So We caused the earth to swallow him and his dwelling}. The second is His saying: {Had it not been that Allah was gracious to us}, so it is more appropriate to be attributed to Allah the Almighty due to the proximity of His name to it. {Ah, that the disbelievers do not succeed} with Allah. His saying, the Almighty: {That home of the Hereafter We assign to those who do not desire exaltedness upon the earth or corruption. And the [best] outcome is for the righteous * Whoever comes [on the Day of Judgement] with a good deed will have better than it; and whoever comes with an evil deed - then those who did evil deeds will not be recompensed except [as much as] what they used to do *} His saying, the Almighty: {That home of the Hereafter} meaning Paradise. This was said as a way of glorifying and magnifying its status. Meaning: that which you have heard mentioned and whose description has reached you {We assign to those who do not desire exaltedness upon the earth} i.e., elevation and arrogance over faith and believers(5) {or corruption} through deeds...

---

(1) Tafsir Abi Al-Layth 2/528. (2) Ash-Shadhah p. 114, and Al-Muharrar Al-Wajiz 4/302. (3) As-Sab'ah p. 495, and At-Taysir p. 172. (4) Al-Muhtasab 2/157, and in Ma'ani al-Quran by Al-Farra' 2/313, and Ash-Shadhah p. 114 from Abdullah, and in Al-Muharrar Al-Wajiz 4/302 from Al-A'mash and Talhah. (5) Tafsir Abi Al-Layth 2/528.

उनसे यह भी रिवायत है कि "वय" (وَيْ) पर रुकना है, और उन्होंने कहा: यह पीड़ा का शब्द है। और जिसने कहा: "वैक" (وَيْكَ) और "काफ़" पर रुका, तो इसका अर्थ है: मुझे आश्चर्य है कि अल्लाह जीविका बढ़ाता है, और मुझे आश्चर्य है कि काफिर सफल नहीं होते। "काफ़" को संबोधन का अक्षर होना चाहिए, संज्ञा नहीं; क्योंकि "वय" उन चीज़ों में से नहीं है जिन्हें जोड़ा (इज़ाफ़त) जाता है। इसे केवल इसलिए मिला कर लिखा गया क्योंकि इसका प्रयोग बहुत अधिक हो गया, इसलिए इसे इसके बाद आने वाले शब्द के साथ एक चीज़ बना दिया गया। {यदि अल्लाह का हम पर उपकार न होता} ईमान, दया और हमें उस तरह की सरकशी और अहंकार से बचाने के साथ जैसा कि क़ारून का था {तो वह हमें भी ज़मीन में धँसा देता}(1)। अल-अअमश ने पढ़ा: "यदि अल्लाह ने हम पर उपकार न किया होता"(2)। हफ़्स ने पढ़ा: "वह हमें ज़मीन में धँसा देता" (कर्तृवाच्य)। बाकियों ने इसे कर्मवाच्य में पढ़ा(3), जो अबू उबैद की पसंद है। अब्दुल्ला की क़िरात में है: "हमें ज़मीन में धँसा दिया जाता" जैसे आप कहते हैं: "हमें ले जाया गया।" इसी तरह अल-अअमश और तल्हा बिन मुसर्रिफ ने पढ़ा(4)। अबू हातिम ने दो कारणों से जमात (सामूहिक) क़िरात को चुना: एक अल्लाह का यह कथन है: {तो हमने उसे और उसके घर को ज़मीन में धँसा दिया}। दूसरा उनका कथन: {यदि अल्लाह का हम पर उपकार न होता}, तो अल्लाह के नाम की समीपता के कारण इसे अल्लाह तआला की ओर मन्सूब करना अधिक उचित है। {अहा, काफ़िर सफल नहीं होते} अल्लाह के पास। अल्लाह तआला का कथन: {वह परलोक का घर हम उन लोगों के लिए ठहराते हैं जो ज़मीन में न बड़ाई चाहते हैं और न बिगाड़। और अंत भला है परहेज़गारों (डरने वालों) का * जो कोई नेक काम लेकर आएगा उसके लिए उससे अच्छा बदला है, और जो कोई बुरा काम लेकर आएगा तो बुराइयां करने वालों को वही बदला दिया जाएगा जो वे करते थे *} अल्लाह तआला का कथन: {वह परलोक का घर} यानी जन्नत। यह बात उसकी महिमा और शान बढ़ाने के लिए कही गई है। यानी: वह जिसके ज़िक्र के बारे में तुमने सुना और जिसका वर्णन तुम तक पहुँचा {हम उन लोगों के लिए ठहराते हैं जो ज़मीन में बड़ाई नहीं चाहते} यानी: ईमान और मोमिनों पर बुलंदी और अहंकार(5) {और न बिगाड़} अमल के माध्यम से...

---

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/528। (2) अल-शाज़ा पृ. 114, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/302। (3) अल-सबआ पृ. 495, और अल-तयसीर पृ. 172। (4) अल-मुहतसब 2/157, और अल-फ़र्रा की

मआनी अल-क़ुरान 2/313 में, और अल-शाज़ा पृ. 114 में अब्दुल्ला से, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/302 में अल-अअमश और तल्हा से। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/528।

سورة القصص: آیات 81 - 84 327

ان سے یہ بھی مروی ہے کہ "وَيْ" پر وقف کرنا ہے، اور انہوں نے کہا: یہ لفظِ تاسف (درد کا کلمہ) ہے۔ اور جس نے کہا: "وَيْكَ" اور "کاف" پر وقف کیا، تو اس کا معنی ہے: مجھے تعجب ہے کہ اللہ رزق کشادہ کرتا ہے، اور مجھے تعجب ہے کہ کافر کامیاب نہیں ہوتے۔ اور چاہیے کہ "کاف" حرفِ خطاب ہو، اسم نہ ہو؛ کیونکہ "وَيْ" ان چیزوں میں سے نہیں ہے جن کی طرف مضاف کیا جائے۔ اسے ملا کر صرف اس لیے لکھا گیا ہے کیونکہ جب اس کا استعمال کثرت سے ہونے لگا تو اسے مابعد کے ساتھ ایک ہی چیز بنا دیا گیا۔ ﴿لَوْلَا أَن مَّنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا﴾ یعنی ایمان، رحمت اور ہمیں قارون جیسی سرکشی اور تکبر سے بچانے کے ذریعے ﴿لَخَسَفَ بِنَا﴾ (1) (تو وہ ہمیں بھی دھنسا دیتا)۔ اعمش نے پڑھا: "لَوْلَا مَّنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا"(2)۔ حفص نے پڑھا: "لَخَسَفَ بِنَا" مسمیٰ الفاعل (معروف) کے ساتھ باقیوں نے مجہول پڑھا ہے(3)، اور یہی ابو عبید کا اختیار ہے۔ عبداللہ کی قرأت میں ہے: "لأنْخُسِفَ بِنَا" (تاکہ ہمیں دھنسا دیا جاتا) جیسے تم کہتے ہو: "انْطُلِقَ بنا" (ہمیں لے جایا گیا)۔ اسی طرح اعمش اور طلحہ بن مصرف نے پڑھا ہے(4)۔ ابو حاتم نے دو وجوہات کی بنا پر جماعت کی قرأت کو پسند کیا ہے: ایک اللہ کا یہ قول ہے: ﴿فَخَسَفْنَا بِهِ وَبِدَارِهِ الْأَرْضَ﴾۔ دوسری وجہ اللہ کا یہ قول ہے: ﴿لَوْلَا أَن مَّنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا﴾ تو اللہ تعالیٰ کے نام کی قربت کی وجہ سے اسے اللہ کی طرف منسوب کرنا زیادہ اولیٰ ہے۔ ﴿وَيْكَأَنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ﴾ یعنی اللہ کے نزدیک۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا وَالْعَقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ * مَن جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِّنْهَا وَمَن جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى الَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ *﴾ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ﴾ اس سے مراد جنت ہے۔ اور یہ اس کی عظمت اور شان بیان کرنے کے لیے کہا گیا۔ یعنی: وہ گھر جس کا ذکر تم نے سنا اور جس کی صفت تم تک پہنچی ﴿نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا

يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ﴾ یعنی: ایمان اور مومنین پر رفعت اور تکبر(5) ﴿وَلَا فَسَادًا﴾ یعنی عمل کے لحاظ سے...

---

(1) تفسیر ابی اللیث 2/ 528۔ (2) الشاذہ ص 114، اور المحرر الوجیز 4/ 302۔ (3) السبعہ ص 495، اور التیسیر ص 172۔ (4) المحتسب 2/ 157، اور معانی القرآن للفراء 2/ 313 میں، اور الشاذہ ص 114 میں عبداللہ سے، اور المحرر الوجیز 4/ 302 میں اعمش اور طلحہ سے۔ (5) تفسیر ابی اللیث 2/ 528۔

328 Surah Al-Qasas: Verses 83 - 84

...with acts of disobedience. This was said by Ibn Jurayj and Muqatil (1). Ikrimah and Muslim al-Bateen said: Corruption (al-fasad) is taking money unlawfully (2). Al-Kalbi said: It is calling to worship other than Allah (3). Yahya ibn Salam said: It is killing the prophets and the believers (4). {And the [best] outcome is for the righteous} Al-Dahhak said: [It refers to] Paradise (5). Abu Mu'awiya said: The one who does not desire exaltation is the one who is not distressed by humiliation and does not compete for glory, and the highest of them with Allah are those most humble, and the most honored of them tomorrow (the Hereafter) are those who most adhered to humility today (6). Sufyan ibn 'Uyaynah narrated from Isma'il ibn Abi Khalid who said: Ali ibn al-Husayn passed by while riding near some poor people who were eating scraps of bread. He greeted them, and they invited him to their meal. He recited this verse: {That home of the Hereafter We assign to those who do not desire exaltedness upon the earth or corruption} Then he dismounted and ate with them. Then he said: I have answered you, so answer me (accept my invitation). So he took them to his home, fed them, clothed them, and sent them on their way. It was recorded by Abu al-Qasim al-Tabarani, Sulayman ibn Ahmad, who said: Abdullah ibn Ahmad ibn Hanbal narrated to us, saying: My father narrated to me, saying: Sufyan ibn 'Uyaynah narrated to us... and he mentioned it (7). It was also said: the term "the home of the Hereafter" includes both reward and punishment. The meaning is: only the one who is cautious (of Allah) benefits from that home, and for the one who is not cautious, that home is against him, not for him, because it harms him and does not benefit him.

The Almighty's saying: {Whoever comes [on the Day of Judgement] with a good deed will have better than it} This was discussed previously in Surah "An-Naml" (8). Ikrimah said: Nothing is better than 'la ilaha illa Allah' (there is no god but Allah). Rather, the meaning is: whoever comes with 'la ilaha illa Allah' will receive from it...

(1) Tafsir al-Baghawi 3/458, and Majma' al-Bayan 20/328. (2) Al-Waseet 3/410, and it is in al-Nukat wa al-'Uyun 4/271, and Tafsir Abi al-Layth 2/528 from Muslim al-Bateen, and Ibn Abi Hatim recorded it from him in his tafsir (17184). It is also in Tafsir al-Baghawi 3/458 from Ikrimah. (3) Al-Waseet 3/410, and Tafsir al-Baghawi 3/458, and Zad al-Masir 6/248. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/271. (5) Recorded by al-Tabari 18/344 from Qatadah. (6) Mentioned by al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 4/271, and likewise recorded by Ibn Abi Hatim (17179). (7) Makarim al-Akhlaq by al-Tabarani (173). (8) See the commentary on verse (89) of that surah.

पृष्ठ ३२८ सूरा अल-क़सस: आयतें ८३ - ८४

...गुनाहों के साथ। यह इब्न जुरैज और मुक़ातिल ने कहा है (१)। इक्रिमा और मुस्लिम अल-बतीन ने कहा: फ़साद (बिगाड़) का अर्थ है नाहक (अवैध) तरीके से धन लेना (२)। अल-कल्बी ने कहा: अल्लाह की इबादत के सिवा किसी और की तरफ बुलाना (३)। याह्या बिन सलाम ने कहा: यह नबियों और ईमान वालों की हत्या करना है (४)। {और अंतिम परिणाम परहेज़गारों के लिए है} अल-दह्हाक ने कहा: जन्नत (स्वर्ग) (५)। अबू मुआविया ने कहा: वह व्यक्ति जो ऊँचाई (बड़प्पन) नहीं चाहता, वह है जो अपमान से घबराता नहीं और महिमा के लिए प्रतिस्पर्धा नहीं करता, और अल्लाह के नज़दीक उनमें सबसे ऊँचा वह है जो सबसे अधिक विनम्र है, और कल (परलोक में) उनमें सबसे सम्मानित वह है जो आज (दुनिया में) विनम्रता से जुड़ा रहा (६)। सुफियान बिन उययना ने इस्माइल बिन अबी खालिद से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अली बिन अल-हुसैन सवारी पर जा रहे थे कि उनका गुज़र कुछ गरीबों के पास से हुआ जो रोटी के टुकड़े खा रहे थे। उन्होंने उन्हें सलाम किया, तो उन्होंने उन्हें अपने खाने पर आमंत्रित किया। उन्होंने यह आयत पढ़ी: {वह परलोक का घर हम उन लोगों के लिए ठहराते हैं जो पृथ्वी पर न तो बड़प्पन चाहते हैं और न ही बिगाड़ (फ़साद)} फिर वह सवारी से उतरे और उनके साथ खाना खाया। फिर उन्होंने कहा: मैंने तुम्हारी पुकार का जवाब दिया है, अब तुम मेरी पुकार का जवाब दो। फिर वह उन्हें अपने घर ले गए, उन्हें खाना खिलाया, कपड़े दिए और विदा किया। इसे अबू अल-कासिम अल-तबरानी सुलेमान बिन अहमद ने बयान किया है, उन्होंने कहा: हमसे अब्दुल्ला बिन अहमद बिन हंबल ने बयान किया, उन्होंने कहा: मुझसे मेरे पिता ने बयान किया, उन्होंने कहा: हमसे सुफियान बिन उययना ने बयान किया... और उन्होंने इसका उल्लेख किया (७)। और कहा गया: 'परलोक का घर' शब्द में सवाब (पुण्य) और अज़ाब (दंड) दोनों शामिल हैं। और तात्पर्य यह है: उस घर से केवल वही लाभान्वित होता है जो डरता है (अल्लाह से), और जो नहीं डरता, उसके लिए वह घर उसके खिलाफ है, उसके पक्ष में नहीं; क्योंकि वह उसे नुकसान पहुँचाता है और उसे लाभ नहीं पहुँचाता।

ईश्वर का कथन: {जो कोई भलाई लेकर आएगा, उसे उससे बेहतर मिलेगा} यह 'अन-नमल' (८) में पहले आ चुका है। इक्रिमा ने कहा: 'ला इलाहा इल्लल्लाह' से बेहतर कुछ नहीं है। बल्कि अर्थ यह है: जो कोई 'ला इलाहा इल्लल्लाह' के साथ आएगा, तो उसे उससे...

(१) तफ़सीर अल-बगवी ३/४५८, और मजमा अल-बयान २०/३२८। (२) अल-वसीत ३/४१०, और यह अल-नुकत वल-उयून ४/२७१ में है, और तफ़सीर अबी अल-लैथ २/५२८ मुस्लिम अल-बतीन से, और

इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (१७१८४) में इसे उनसे उद्धृत किया है। और यह इक्रिमा से तफ़सीर अल-बगवी ३/४५८ में भी है। (३) अल-वसीत ३/४१०, और तफ़सीर अल-बगवी ३/४५८, और ज़ाद अल-मसीर ६/२४८। (४) अल-नुकत वल-उयून ४/२७१। (५) तबरी १८/३४४ ने इसे क़तादा से उद्धृत किया है। (६) मावर्दी ने इसे अल-नुकत वल-उयून ४/२७१ में उल्लेख किया है, और इसी तरह इब्न अबी हातिम ने इसे उद्धृत किया है (१७१७९)। (७) मकारिम अल-अख़्लाक़, तबरानी द्वारा (१७३)। (८) उस सूरा की आयत (८९) की व्याख्या में।

صفحہ ۳۲۸ سورۃ القصص: آیات ۸۳ - ۸۴

...نافرمانیوں کے ساتھ۔ یہ بات ابنِ جریج اور مقاتل نے کہی ہے (۱)۔ عکرمہ اور مسلم البطین نے کہا: فساد سے مراد ہے مال کو ناحق لینا (۲)۔ کلبی نے کہا: اللہ کی عبادت کے سوا کسی اور کی طرف بلانا (۳)۔ یحییٰ بن سلام نے کہا: یہ انبیاء اور مومنوں کو قتل کرنا ہے (۴)۔ {اور بہتر انجام پرہیزگاروں کے لیے ہے} ضحاک نے کہا: جنت (۵)۔ ابو معاویہ نے کہا: وہ شخص جو بلندی (بڑائی) نہیں چاہتا وہ ہے جو ذلت سے گھبراتا نہیں اور اس کی عزت (سربلندی) کے لیے مقابلہ نہیں کرتا، اور اللہ کے نزدیک ان میں سب سے بلند وہ ہے جو سب سے زیادہ عاجزی والا ہے، اور کل (آخرت میں) ان میں سب سے معزز وہ ہے جو آج (دنیا میں) عاجزی کے ساتھ رہا (۶)۔ سفیان بن عیینہ نے اسماعیل بن ابی خالد سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: علی بن الحسین سواری پر گزرے جبکہ کچھ مسکین لوگ روٹی کے ٹکڑے کھا رہے تھے۔ آپ نے انہیں سلام کیا، تو انہوں نے آپ کو اپنے کھانے کی دعوت دی۔ آپ نے یہ آیت تلاوت فرمائی: {وہ آخرت کا گھر ہم ان لوگوں کے لیے قرار دیتے ہیں جو زمین میں نہ بڑائی چاہتے ہیں اور نہ ہی فساد} پھر آپ سواری سے اترے اور ان کے ساتھ کھانا کھایا. پھر فرمایا: میں نے تمہاری پکار کا جواب دیا ہے، اب تم میری پکار کا جواب دو۔ پھر آپ انہیں اپنے گھر لے گئے، انہیں کھانا کھلایا، کپڑے پہنائے اور انہیں رخصت کیا۔ اسے ابو القاسم الطبرانی سلیمان بن احمد نے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ہم سے عبد اللہ بن احمد بن حنبل نے بیان کیا، انہوں نے کہا: مجھ سے میرے والد نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہم سے سفیان بن عیینہ نے بیان کیا... اور انہوں نے اسے ذکر کیا (۷)۔ اور کہا گیا: 'آخرت کا گھر' کے لفظ میں ثواب اور عذاب دونوں شامل ہیں۔ اور مراد یہ ہے کہ: اس گھر سے وہی نفع

اٹھاتا ہے جو تقویٰ اختیار کرتا ہے، اور جس نے تقویٰ اختیار نہ کیا تو وہ گھر اس کے خلاف ہے، اس کے حق میں نہیں؛ کیونکہ وہ اسے نقصان پہنچاتا ہے اور اسے نفع نہیں دیتا۔

باری تعالیٰ کا ارشاد: {جو کوئی نیکی لے کر آئے گا، تو اس کے لیے اس سے بہتر صلہ ہے} یہ سورہ 'النمل' (۸) میں پہلے گزر چکا ہے۔ عکرمہ نے کہا: 'لا الہ الا اللہ' سے بہتر کوئی چیز نہیں ہے۔ بلکہ معنی یہ ہے کہ: جو 'لا الہ الا اللہ' کے ساتھ آئے گا، تو اسے اس سے...

(۱) تفسیر البغوی ۳/ ۴۵۸ ، اور مجمع البیان ۲۰/ ۳۲۸۔ (۲) الوسیط ۳/ ۴۱۰ ، اور یہ النکت والعیون ۴/ ۲۷۱ میں ہے، اور تفسیر ابی اللیث ۲/ ۵۲۸ مسلم البطین سے، اور اسے ان سے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۷۱۸۴) میں نقل کیا ہے۔ اور یہ تفسیر البغوی ۳/ ۴۵۸ میں عکرمہ سے مروی ہے۔ (۳) الوسیط ۳/ ۴۱۰ ، اور تفسیر البغوی ۳/ ۴۵۸ ، اور زاد المسیر ۶/ ۲۴۸۔ (۴) النکت والعیون ۴/ ۲۷۱۔ (۵) اسے طبری ۱۸/ ۳۴۴ نے قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (۶) اسے ماوردی نے النکت والعیون ۴/ ۲۷۱ میں ذکر کیا ہے، اور اسی طرح ابن ابی حاتم نے اسے روایت کیا ہے (۱۷۱۷۹)۔ (۷) مکارم الاخلاق، طبرانی (۱۷۳)۔ (۸) اس سورہ کی آیت (۸۹) کی تفسیر کے پاس۔

Surah Al-Qasas: Verses 84 - 88 329

...better (1). {And whoever comes with an evil deed—those who did evil deeds will not be recompensed except [for] what they used to do.} i.e.: with polytheism. {will not be recompensed except [for] what they used to do} i.e.: will be punished in a way fitting to their deeds.

Allah's saying: {Indeed, [He] who has imposed upon you the Qur'an will surely take you back to a place of return. Say, "My Lord is most knowing of who brings guidance and who is in clear error." (85) And you were not expecting that the Book would be conveyed to you, except as a mercy from your Lord. So do not ever be an assistant to the disbelievers. (86) And never let them avert you from the verses of Allah after they have been revealed to you. And invite [people] to your Lord. And never be of those who associate others with Allah. (87) And do not invoke with Allah another deity. There is no deity except Him. Everything will be perished except His Face. His is the judgement, and to Him you will be returned. (88)}

His (the Almighty) saying: {Indeed, [He] who has imposed upon you the Qur'an will surely take you back to a place of return}: He concluded the Surah with glad tidings for His Prophet Muhammad (peace be upon him) of his return to Mecca as a conqueror over his enemies. It was also said: it is glad tidings for him of Paradise. The first is more common, and it is the opinion of Jabir bin Abdullah, Ibn Abbas, Mujahid, and others (2). Al-Qutabi said: a man's "return" is his town; because he leaves and then returns (3). Muqatil said: The Prophet (peace be upon him) left the cave at night migrating to Medina by a different route for fear of being sought, and when he returned to the road and descended at Al-Juhfah, he recognized the way to Mecca and longed for it. Then Gabriel said to him: Indeed, Allah says: {Indeed, [He] who has imposed upon you the Qur'an will surely take you back to a place of return} i.e., to Mecca as a conqueror over it (4). Ibn Abbas said: This verse was revealed in Al-Juhfah, it is neither Meccan nor Medinan (5). Saeed bin Jubayr narrated from Ibn Abbas: {to a place of return} he said: to death (6). And from Mujahid also, Ikrimah, Al-Zuhri, and Al-Hasan: that...

(1) I'rab al-Qur'an 3/ 244. (2) Narrated by Al-Bukhari (4773) from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), and also narrated by Al-Tabari 18/ 350-351 from him and from Mujahid, and narrated by Ibn Abi Hatim (17204) from Mujahid. (3) Ta'wil Mushkil al-Qur'an p. 329. (4) Zad al-Masir 6/ 249. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/ 275, but he attributed it to Ibn Salam and others; and in Al-Nukat wal-Uyun 4/ 272, and Tafsir Al-

Baghawi 3/ 459, and Zad al-Masir 4/ 250 without attribution. (6) Narrated by Al-Tabari 18/ 349, and Ibn Abi Hatim (17199).

सूरह अल-क़सस: आयतें 84 - 88 329

...बेहतर (1)। {और जो कोई बुराई लेकर आएगा—तो जिन लोगों ने बुराईयाँ की होंगी उन्हें वैसा ही बदला दिया जाएगा जैसा वे करते थे।} यानी: शिर्क(बहुदेववाद) के साथ। {उन्हें वैसा ही बदला दिया जाएगा जैसा वे करते थे} यानी: उनके कर्मों के अनुरूप दंडित किया जाएगा।

अल्लाह का कथन: {निश्चित ही, जिस (अल्लाह) ने आप पर क़ुरआन (का प्रचार और उस पर अमल) अनिवार्य किया है, वह आपको निश्चित रूप से लौटने के स्थान पर पहुँचा देगा। कह दीजिए, "मेरा रब उसे भली-भाँति जानता है जो मार्गदर्शन लाया है और उसे भी जो खुली गुमराही में है।" (85) और आपको यह आशा न थी कि आप पर किताब उतारी जाएगी, यह तो केवल आपके रब की दयालुता है। अतः आप कभी भी इनकार करने वालों के सहायक न बनें। (86) और वे आपको अल्लाह की आयतों से रोक न दें इसके बाद कि वे आप पर उतारी जा चुकी हैं। और अपने रब की ओर बुलाइये। और कभी भी मुशरिकों (बहुदेववादियों) में शामिल न हों। (87) और अल्लाह के साथ किसी अन्य पूज्य को न पुकारें। उसके अतिरिक्त कोई पूज्य नहीं। उसके मुख (सत्ता) के अतिरिक्त प्रत्येक चीज़ नष्ट होने वाली है। उसी का निर्णय है और उसी की ओर तुम सब लौटाए जाओगे। (88)}

उसका (सर्वशक्तिमान) कथन: {निश्चित ही, जिस (अल्लाह) ने आप पर क़ुरआन अनिवार्य किया है, वह आपको निश्चित रूप से लौटने के स्थान पर पहुँचा देगा}: उन्होंने अपने नबी मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को अपने शत्रुओं पर विजयी होकर मक्का लौटने की खुशखबरी के साथ सूरह का समापन किया। यह भी कहा गया है: यह उनके लिए जन्नत (स्वर्ग) की खुशखबरी है। पहला मत अधिक प्रचलित है, और यह जाबिर बिन अब्दुल्लाह, इब्न अब्बास, मुजाहिद और अन्य लोगों का मत है (2)। अल-कुतबी ने कहा: मनुष्य का "लौटना" उसका शहर है; क्योंकि वह जाता है और फिर लौट आता है (3)। मुक़ातिल ने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) रात में गुफा से निकलकर मदीना के लिए हिजरत पर निकले, पकड़े जाने के डर से अलग रास्ते से गए। जब वह मुख्य मार्ग पर लौटे और अल-जुहफ़ा में उतरे, तो उन्होंने मक्का जाने वाले रास्ते को पहचाना और उसके लिए लालायित हो गए। तब जिब्रील ने उनसे कहा: निश्चित रूप से अल्लाह कहता है: {निश्चित ही, जिस (अल्लाह) ने आप पर क़ुरआन अनिवार्य किया है, वह आपको निश्चित रूप से लौटने के स्थान पर पहुँचा देगा} यानी, उस पर विजयी होकर मक्का की ओर (4)। इब्न अब्बास ने कहा: यह आयत अल-जुहफ़ा में उतरी थी, यह न मक्की है न मदनी (5)। सईद बिन जुबैर ने इब्न अब्बास से रिवायत की: {लौटने के

स्थान पर} उन्होंने कहा: मृत्यु की ओर (6)। और मुजाहिद, इकरीमा, अज़-ज़ुहरी और अल-हसन से भी रिवायत है कि...

(1) इराब अल-कुरआन 3/ 244। (2) इसे अल-बुखारी (4773) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है, और अल-तबरी 18/ 350-351 ने भी उनसे और मुजाहिद से रिवायत किया है, और इब्न अबी हातिम (17204) ने मुजाहिद से रिवायत किया है। (3) तावील मुशकिल अल-कुरआन पृ. 329। (4) ज़ाद अल-मसीर 6/ 249। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/ 275, लेकिन इसे इब्न सलाम और अन्य को जिम्मेदार ठहराया; और अल-नुक़ात वल-उयून 4/ 272 में, और तफ़्सीर अल-बग़वी 3/ 459 में, और ज़ाद अल-मसीर 4/ 250 में बिना किसी श्रेय के। (6) अल-तबरी 18/ 349 और इब्न अबी हातिम (17199) द्वारा रिवायत किया गया।

سورة القصص: آیات 84 - 88 329

...بہتر (1)۔ {اور جو برائی لائے گا تو برائیاں کرنے والوں کو ویسا ہی بدلہ دیا جائے گا جیسا وہ کیا کرتے تھے۔} یعنی: شرک کے ساتھ {جیسا وہ کیا کرتے تھے} یعنی: اسے اس کے عمل کے مناسب سزا دی جائے گی۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بے شک وہ (اللہ) جس نے آپ پر قرآن فرض کیا ہے، وہ آپ کو ایک لوٹنے کی جگہ کی طرف ضرور واپس لانے والا ہے۔ کہہ دیجئے، "میرا رب خوب جانتا ہے کہ کون ہدایت لے کر آیا ہے اور کون کھلی گمراہی میں ہے۔" (85) اور آپ کو یہ امید نہ تھی کہ آپ کی طرف کتاب نازل کی جائے گی، یہ تو صرف آپ کے رب کی رحمت ہے۔ پس آپ کافروں کے ہرگز مددگار نہ بنیں۔ (86) اور وہ آپ کو اللہ کی آیات سے ہرگز نہ روک دیں اس کے بعد کہ وہ آپ پر نازل کی جا چکی ہیں۔ اور اپنے رب کی طرف بلائیے۔ اور مشرکوں میں ہرگز شامل نہ ہوں۔ (87) اور اللہ کے ساتھ کسی دوسرے معبود کو نہ پکاریں۔ اس کے سوا کوئی معبود نہیں۔ اس کی ذات کے سوا ہر چیز فنا ہونے والی ہے۔ اسی کا حکم (فیصلہ) ہے اور اسی کی طرف تم سب لوٹائے جاؤ گے۔ (88)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بے شک وہ جس نے آپ پر قرآن فرض کیا ہے، وہ آپ کو ایک لوٹنے کی جگہ کی طرف ضرور واپس لانے والا ہے}: سورت کا اختتام اپنے نبی محمد صلی اللہ علیہ وسلم کو اپنے دشمنوں پر غالب ہو کر مکہ واپس لوٹنے کی بشارت پر ہوا۔ اور کہا گیا ہے: یہ ان کے لیے جنت کی بشارت ہے۔ پہلا قول زیادہ مشہور ہے، اور یہ جابر بن عبداللہ، ابن عباس، مجاہد اور دیگر کا قول ہے (2)۔ القتبی نے کہا: انسان کی "معاد" اس کا شہر ہے؛ کیونکہ وہ وہاں سے جاتا ہے اور پھر لوٹتا ہے (3)۔ مقاتل نے کہا: نبی صلی اللہ علیہ وسلم رات کے وقت غار سے ہجرت کے لیے

مدینہ روانہ ہوئے، تلاش کے خوف سے غیر معروف راستے سے گئے۔ جب آپ راستے پر واپس آئے اور الجحفہ میں اترے، تو آپ نے مکہ کا راستہ پہچان لیا اور اس کی تڑپ محسوس کی۔ تو جبرائیل نے آپ سے کہا: اللہ فرماتا ہے: {بے شک وہ جس نے آپ پر قرآن فرض کیا ہے، وہ آپ کو ایک لوٹنے کی جگہ کی طرف ضرور واپس لانے والا ہے} یعنی مکہ کی طرف اس پر غالب ہو کر (4)۔ ابن عباس نے فرمایا: یہ آیت الجحفہ میں نازل ہوئی، یہ نہ مکی ہے نہ مدنی (5)۔ سعید بن جبیر نے ابن عباس سے روایت کیا: {معاد کی طرف} انہوں نے کہا: موت کی طرف (6)۔ اور مجاہد، عکرمہ، زہری اور حسن سے بھی روایت ہے کہ...

(1) إعراب القرآن 3/ 244۔ (2) اسے بخاری (4773) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے، اور طبری 18/ 350 - 351 نے بھی ان سے اور مجاہد سے روایت کیا ہے، اور ابن ابی حاتم (17204) نے اسے مجاہد سے روایت کیا ہے۔ (3) تأویل مشکل القرآن ص 329۔ (4) زاد المسیر 6/ 249۔ (5) المحرر الوجیز 4/ 275 لیکن اس کی نسبت ابن سلام اور دیگر کی طرف کی ہے؛ اور النکت والعیون 4/ 272، اور تفسیر البغوی 3/ 459، اور زاد المسیر 4/ 250 میں بغیر نسبت کے ہے۔ (6) اسے طبری 18/ 349 اور ابن ابی حاتم (17199) نے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Qasas, Verses 85 - 88 330

The meaning: 'Will surely bring you back' until the Day of Resurrection(1). This is the choice of Az-Zajjaj(2). It is said: 'Between me and you is the Ma'ad' (the place of return), meaning: the Day of Resurrection; because people return to it alive(3). And 'ordained' (farada) means 'revealed'(4). From Mujahid also and Abu Salih: {to a place of return}: to Paradise. This is the saying of Abu Sa'id al-Khudri and Ibn Abbas also(5); because he [the Prophet] entered it on the Night of the Journey (Isra'). And it was said: because his father Adam came out of it(6). {Say: "My Lord knows best"} meaning: Say to the disbelievers of Mecca when they say: 'You are in manifest error': {My Lord is most knowing of who has come with guidance and who is in manifest error} me or you(7).

The Almighty's saying: {And you were not expecting that the Book would be conveyed to you} meaning: You did not know that We would send you to the creation and reveal the Quran to you(8). {except [as] a mercy from your Lord} Al-Kisa'i said: It is a severed exception (istithna' munqati') meaning 'but'(9). {So do not ever be an assistant to the disbelievers} meaning: a helper and supporter to them. This has been mentioned previously in this Surah(10).

The Almighty's saying: {And let them not avert you from the verses of Allah after they have been revealed to you} meaning their words, lies, and harm; and do not turn towards them and proceed with your command and matter. Ya'qub recited: 'yasuddannaka' with a jussive nun(11). And it was recited: 'yasidunnaka' from 'asadda', meaning 'sadda' (to avert), which is a dialect of Kalb; the poet said:

(1) Reported from them by al-Tabari 18/ 346 - 247, and Ibn Abi Hatim (17201) from Mujahid. (2) In 'Ma'ani al-Quran' 4/ 158. (3) 'Ma'ani al-Quran' by an-Nahhas 5/ 207. (4) 'Ta'wil Mushkil al-Quran' p. 364. (5) Reported from them by al-Tabari 18/ 346 - 347. (6)

Tafsir al-Tabari 18/ 351. (7) Tafsir Abi al-Layth 2/ 529. (8) Al-Wasit 3/ 411. (9) Narrated by al-Baghawi in his Tafsir 3/ 459 and others from al-Farra', and it is in 'Ma'ani al-Quran' 2/ 313. (10) At verse (17). (11) Al-Muharrar al-Wajiz 4/ 303 - 304. This recitation is not the famous one from Ya'qub; rather, what is famous from him is like the recitation of the general public.

सूरह अल-क़सस, आयत 85 - 88 330

अर्थ: 'निश्चित रूप से आपको वापस लाएगा' क़यामत के दिन तक(1)। यह अज़-ज़ज्जाज की पसंद है(2)। कहा जाता है: 'मेरे और तुम्हारे बीच मा'आद है', अर्थात: क़यामत का दिन; क्योंकि लोग उसमें जीवित होकर लौटते हैं(3)। और 'फ़रज़' (निश्चित किया) का अर्थ है 'नाजिल किया' (अवतरित किया) (4)। मुजाहिद और अबू सालेह से भी वर्णित है: {लौटने के स्थान की ओर}: जन्नत की ओर। यह अबू सईद अल-ख़ुदरी और इब्न अब्बास का भी कथन है(5); क्योंकि उन्होंने मेराज की रात इसमें प्रवेश किया था। और यह भी कहा गया: क्योंकि उनके पिता आदम वहाँ से निकले थे(6)। {कहिए: "मेरा रब बेहतर जानता है"} अर्थात: मक्का के काफ़िरों से कहिए जब वे कहें: 'आप खुली गुमराही में हैं': {मेरा रब ही सबसे अधिक जानता है कि कौन मार्गदर्शन लेकर आया है और कौन स्पष्ट गुमराही में है} मैं या तुम(7)।

अल्लाह तआला का कथन: {और आपको यह आशा नहीं थी कि यह किताब आप पर उतारी जाएगी} अर्थात: आप नहीं जानते थे कि हम आपको सृष्टि की ओर भेजेंगे और आप पर क़ुरान नाजिल करेंगे(8)। {परंतु आपके रब की ओर से एक दया के रूप में} अल-किसाई ने कहा: यह एक कटा हुआ अपवाद (इस्तिथना मुनक़ति') है जिसका अर्थ है 'लेकिन'(9)। {अतः आप कभी भी काफ़िरों के सहायक न बनें} अर्थात: उनके मददगार और सहायक। इस सूरह में पहले इसका उल्लेख आ चुका है(10)।

अल्लाह तआला का कथन: {और वे आपको अल्लाह की आयतों से न रोकें इसके बाद कि वे आप पर उतारी जा चुकी हैं} अर्थात उनकी बातें, झूठ और उनकी तकलीफ़ें और उनकी ओर ध्यान न दें और अपने काम और मामले को जारी रखें। याकूब ने 'यसुद्दनका' (नुना जज़्म के साथ) पढ़ा है(11)। और 'यसिदुनका' भी पढ़ा गया है जो 'असद्दा' से है, जिसका अर्थ है 'सद्दा' (रोकना), और यह कल्ब की भाषा (बोली) है; कवि ने कहा:

(1) इसे अल-तबरी 18/ 346 - 247 और इब्न अबी हातिम (17201) ने मुजाहिद से रिवायत किया है। (2) उनके'मा'आनी अल-कुरान' 4/ 158 में। (3) अल-नहहास द्वारा 'मा'आनी अल-कुरान' 5/ 207। (4) 'ता'वील मुश्किल अल-कुरान' पृ. 364। (5) इसे अल-तबरी 18/ 346 - 347 ने रिवायत किया है। (6) तफ़्सीर अल-तबरी 18/ 351। (7) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 2/ 529। (8) अल-वसीत 3/ 411। (9) इसे अल-बग़वी ने अपनी तफ़्सीर 3/ 459 में और अन्य ने अल-फ़र्रा से उद्धृत किया है, और यह 'मा'आनी अल-कुरान' 2/ 313 में है। (10) आयत (17) पर। (11) अल-मुहर्रिर अल-वजीज 4/ 303 - 304। यह किरत (पाठ) याकूब से मशहूर नहीं है, बल्कि उनसे वही मशहूर है जो आम लोगों (जमहूर) की किरत है।

سورہ القصص، آیات 85 - 88 330

معنی: 'ضرور تمہیں لوٹانے والا ہے' قیامت کے دن تک (1)۔ اور یہ زجاج کا انتخاب ہے (2)۔ کہا جاتا ہے: 'میرے اور تمہارے درمیان معاد ہے'، یعنی: قیامت کا دن؛ کیونکہ لوگ اس میں زندہ ہو کر لوٹتے ہیں (3)۔ اور «فَرَضَ» کا مطلب ہے نازل کیا (4)۔ مجاہد اور ابو صالح سے بھی منقول ہے: ﴿إِلَى مَعَادٍ﴾: جنت کی طرف۔ اور یہی ابوسعید خدری اور ابن عباس کا بھی قول ہے (5)؛ کیونکہ آپ ﷺ معراج کی رات اس میں داخل ہوئے تھے۔ اور کہا گیا: اس لیے کہ ان کے والد آدم اس سے نکلے تھے (6)۔ ﴿قُل رَّبِّي أَعْلَمُ﴾ یعنی: مکہ کے کافروں سے کہو جب وہ کہیں: تم کھلی گمراہی میں ہو: ﴿رَّبِّي أَعْلَمُ مَن جَاءَ بِالْهُدَىٰ وَمَنْ هُوَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾ میں یا تم (7)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا كُنتَ تَرْجُو أَن يُلْقَىٰ إِلَيْكَ الْكِتَابُ﴾ یعنی: تم نہیں جانتے تھے کہ ہم تمہیں مخلوق کی طرف بھیجیں گے اور تم پر قرآن نازل کریں گے (8)۔ ﴿إِلَّا رَحْمَةً مِّن رَّبِّكَ﴾ کسائی نے کہا: یہ استثنائے منقطع ہے 'لیکن' کے معنی میں (9)۔ ﴿فَلَا تَكُونَنَّ ظَهِيرًا لِّلْكَافِرِينَ﴾ یعنی: ان کے مددگار اور معاون نہ بننا۔ اور اس کا ذکر اس سورت میں پہلے آ چکا ہے (10)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا يَصُدُّنَّكَ عَنْ آيَاتِ اللَّهِ بَعْدَ إِذْ أُنزِلَتْ إِلَيْكَ﴾ یعنی ان کی باتیں، جھوٹ اور ان کی تکلیفیں؛ اور ان کی طرف توجہ نہ کرو اور اپنے حکم اور کام کو جاری رکھو۔ اور یعقوب نے «يَصُدَّنَّكَ» نون کے جزم کے ساتھ پڑھا ہے (11)۔ اور «يَصْدُنَّكَ» بھی پڑھا گیا ہے جو 'أصده' سے ہے، بمعنی: 'صدَّه' (روکنا)، اور یہ قبیلہ کلب کی لغت ہے؛ شاعر نے کہا:

(1) اسے طبری 18/ 346 - 247 نے، اور ابن ابی حاتم (17201) نے مجاہد سے روایت کیا ہے۔ (2) ان کی کتاب معانی القرآن 4/ 158 میں۔ (3) معانی القرآن از نحاس 5/ 207۔ (4) تاویل مشکل القرآن ص 364۔ (5) اسے طبری 18/ 346 - 347 نے ان سے روایت کیا ہے۔ (6) تفسیر طبری 18/ 351۔ (7) تفسیر ابواللیث 2/ 529۔ (8) الوسیط 3/ 411۔ (9) اسے بغوی نے اپنی تفسیر 3/ 459 میں اور دوسروں نے فراء سے نقل کیا ہے، اور یہ ان کی کتاب معانی القرآن 2/ 313 میں ہے۔ (10) آیت (17) کے پاس۔ (11) المحرر الوجیز 4/ 303 - 304۔ اور یہ قرات یعقوب سے مشہور نہیں ہے، بلکہ ان سے جمہور کی قرات کی طرح مشہور ہے۔

Surah Al-Qasas: Verses 85 - 88 331

"People who turned people away with the sword from them, like the turning away of water streams from the noses of thirsty camels."(1)

{And invite to your Lord} meaning: to monotheism (2). This includes truce and reconciliation. All of this was abrogated by the Verse of the Sword. The reason for this verse was that Quraish were inviting the Messenger of Allah ﷺ to honor their idols, and at that time Satan cast the affair of the cranes (Gharaniq) into his wish (3) as previously mentioned (4). And Allah knows best.

His saying, the Almighty: {And do not invoke with Allah another deity} meaning: do not worship anything else with Him, for there is no god but He. A negation for every worshipped entity and an affirmation for His worship. {Everything is perishing except His Face} Mujahid said: meaning: except He (5). As-Sadiq said: His religion. Abu al-Aliyah and Sufyan said: meaning: except what was intended for His Face (6); i.e., what is intended by it to seek closeness. He said:

I seek Allah's forgiveness for a sin I cannot count; the Lord of the servants to whom face and action are directed. (7)

Muhammad bin Yazid said: Ath-Thawri told me: I asked Abu Ubaidah about His saying, the Almighty: {Everything is perishing except His Face}. He said: Except His prestige (jah), just as you say: so-and-so has a face among the people, meaning: prestige (8). {To Him belongs the judgement} in this world and the hereafter {and to Him you will be returned}. Az-Zajjaj said: "Wajhahu" (His face) is in the accusative case due to exception. If it were not in the Quran, it could have been "illa wajhuhu" in the nominative case, meaning: every...

(1) Al-Kashshaf 3 / 194, and the reading in Al-Shadhdhah p. 114. The verse was recited by Al-Jawhari in Al-Sahah (Sadd) without attribution. It was narrated from him by the author of Al-Lisan and attributed to Dhu al-Rumma, and it was narrated from Ibn Barri that he said: The correct recitation is: the turning away of streams from the heads of the mountain passes. We say: It appeared correctly in the Diwan of Dhu al-Rumma 2 / 771. (2) Tafsir al-Baghawi 3 / 459. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 304. (4) 14 / 425 - 426. (5) Zad al-Masir 6 / 251 from al-Dahhak and Abu Ubaidah. (6) Ma'ani al-Qur'an for al-Nahhas 5 / 207, and al-Nukat wa al-'Uyun 4 / 273 from Sufyan al-Thawri, and Tafsir al-Baghawi 3 / 459 from Abu al-Aliyah. (7) Salaf 2 / 331. (8) Ma'ani al-Qur'an for al-Nahhas 5 / 207.

सूरह अल-क़सस: आयतें 85 - 88 331

"वे लोग जिन्होंने तलवार के ज़ोर पर लोगों को रोका, जैसे पानी की धाराएँ प्यासे ऊँटों की नाक से दूर मुड़ जाती हैं।" (1)

{और अपने रब की ओर बुलाओ} अर्थात: एकेश्वरवाद की ओर (2)। इसमें संधि और मेल-मिलाप शामिल है। यह सब तलवार वाली आयत द्वारा निरस्त कर दिया गया है। इस आयत का कारण यह था कि क़ुरैश अल्लाह के रसूल ﷺ को अपने बुतों के सम्मान के लिए आमंत्रित कर रहे थे, और उस समय शैतान ने उनकी इच्छा में 'ग़रानीक़' का मामला डाल दिया (3) जैसा कि पहले बताया जा चुका है (4)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह का कथन: {और अल्लाह के साथ किसी दूसरे आराध्य को न पुकारना} अर्थात: उसके साथ किसी और की इबादत न करना, क्योंकि उसके सिवाय कोई माबूद नहीं है। यह हर पूजनीय वस्तु का निषेध और केवल उसकी इबादत का प्रमाण है। {हर चीज़ नष्ट होने वाली है सिवाय उसके चेहरे (अस्तित्व) के} मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ है: उसके सिवाय (5)। सादिक ने कहा: उसका धर्म। अबू अल-आलिया और सुफ़यान ने कहा: अर्थात: सिवाय उस कार्य के जो उसकी प्रसन्नता (चेहरे) के लिए किया गया हो (6); यानी जिससे निकटता प्राप्त करने का इरादा हो। उन्होंने कहा:

मैं अल्लाह से उस गुनाह की माफ़ी माँगता हूँ जिसे मैं गिन नहीं सकता; बंदों का रब जिसकी ओर चेहरा और कर्म निर्देशित हैं। (7)

मुहम्मद बिन यज़ीद ने कहा: मुझे अल-थौरी ने बताया: मैंने अबू उबैदा से अल्लाह के इस कथन के बारे में पूछा: {हर चीज़ नष्ट होने वाली है सिवाय उसके चेहरे के}। तो उन्होंने कहा: सिवाय उसकी प्रतिष्ठा (जाह) के, जैसा कि आप कहते हैं: फलां व्यक्ति का लोगों में चेहरा है, अर्थात: प्रतिष्ठा है (8)। {निर्णय उसी का है} लोक और परलोक में {और उसी की ओर तुम लौटाए जाओगे}। अल-ज़ज्जाज ने कहा: "वजहहु" (चेहरा) अपवाद के कारण 'नसब' (accusative) में है, और यदि यह कुरान के अलावा कहीं और होता तो यह 'रफ़' (nominative) के साथ "इल्ला वजहहु" होता, जिसका अर्थ होता: हर...

(1) अल-कश्शाफ 3 / 194, और अल-शाज़ाह में पठन पृ. 114। अल-जौहरी ने अल-साहा (सद्द) में बिना श्रेय के इस कविता का पाठ किया। अल-लिसान के लेखक ने इसे उनसे उद्धृत किया और ज़ू अल-रुम्मा को श्रेय दिया, और इब्न बर्री से उद्धृत किया कि उन्होंने कहा: सही पाठ 'सदूद अल-

सवाकी अन रुऊस अल-मखारिम' है। हमने कहा: यह ज़ू अल-रुम्मा के दीवान 2 / 771 में सही रूप में आया है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3 / 459। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 304। (4) 14 / 425 - 426। (5) ज़ाद अल-मसीर 6 / 251 अल-दह्हाक और अबू उबैदा से। (6) अल-नहस के लिए मानी अल-कुरान 5 / 207, और सुफ़यान अल-थौरी से अल-नुक़त वल-उयून 4 / 273, और अबू अल-आलिया से तफ़सीर अल-बग़वी 3 / 459। (7) सलफ़ 2 / 331। (8) अल-नहस के लिए मानी अल-कुरान 5 / 207।

سورہ القصص: آیات 85 - 88 331

"وہ لوگ جنہوں نے اپنی تلواروں سے لوگوں کو ان سے روک دیا، جیسے پانی کی نہریں پیاسے اونٹوں کی ناک سے دور مڑ جاتی ہیں۔" (1)

{اور اپنے رب کی طرف بلائیے} یعنی: توحید کی طرف (2)۔ اس میں صلح اور مصالحت کا پہلو ہے۔ یہ سب تلوار والی آیت (آیۃ السیف) سے منسوخ ہو گیا ہے۔ اس آیت کا سبب یہ تھا کہ قریش رسول اللہ ﷺ کو اپنے بتوں کی تعظیم کی دعوت دے رہے تھے، اور اس وقت شیطان نے ان کی تمنا میں 'غرانیق' کا معاملہ ڈال دیا (3) جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (4)۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالی کا قول: {اور اللہ کے ساتھ کسی دوسرے معبود کو نہ پکارنا} یعنی: اس کے ساتھ کسی اور کی عبادت نہ کرو، کیونکہ اس کے سوا کوئی معبود نہیں ہے۔ یہ ہر معبود کی نفی اور صرف اس کی عبادت کا اثبات ہے۔ {ہر چیز فنا ہونے والی ہے سوائے اس کی ذات (وجہ) کے} مجاہد نے کہا: اس کا مطلب ہے: اس کے سوا (5)۔ صادق نے کہا: اس کا دین۔ ابو العالیہ اور سفیان نے کہا: یعنی: سوائے اس عمل کے جس سے اس کی رضا (وجہ) مقصود ہو (6)؛ یعنی جس سے قربت حاصل کرنا مقصود ہو۔ انہوں نے کہا:

میں اللہ سے اس گناہ کی معافی مانگتا ہوں جسے میں شمار نہیں کر سکتا؛ بندوں کا رب جس کی طرف چہرہ اور عمل متوجہ ہیں۔ (7)

محمد بن یزید نے کہا: مجھے ثوری نے بتایا: میں نے ابو عبیدہ سے اللہ کے اس قول کے بارے میں پوچھا: {ہر چیز فنا ہونے والی ہے سوائے اس کی ذات کے}۔ تو انہوں نے کہا: سوائے اس کی وجاہت (جاہ) کے، جیسا کہ تم کہتے ہو: فلاں کا لوگوں میں چہرہ ہے، یعنی: وجاہت ہے (8)۔ {حکم

اسی کا ہے} دنیا اور آخرت میں {اور اسی کی طرف تم لوٹائے جاؤ گے}۔ زجاج نے کہا: "وَجْهَهُ" استثناء کی وجہ سے منصوب ہے، اور اگر یہ قرآن کے علاوہ کہیں ہوتا تو "إلا وجهُه" رفع کے ساتھ ہوتا، بمعنی: ہر...

(1) الکشاف 3/194، اور الشاذہ ص 114 میں قرأت۔ جوہری نے الصحاح (صدد) میں اسے بغیر کسی انتساب کے نقل کیا ہے۔ لسان العرب کے مصنف نے اسے ان سے نقل کیا اور ذی الرمہ کی طرف منسوب کیا، اور ابن بری سے نقل کیا کہ انہوں نے کہا: اس کا درست پڑھنا 'صدود السواقی عن رؤوس المخارم' ہے۔ ہم کہتے ہیں کہ یہ ذی الرمہ کے دیوان 2/771 میں درست طور پر آیا ہے۔ (2) تفسیر البغوی 3 / 459۔ (3) المحرر الوجیز 4 / 304۔ (4) 14 / 425 - 426۔ (5) زاد المسیر 6 / 251 عن الضحاک وأبی عبیدۃ۔ (6) معانی القرآن للنحاس 5 / 207، اور النکت والعیون 4 / 273 از سفیان الثوری، اور تفسیر البغوی 3 / 459 از ابی العالیہ۔ (7) سلف 2 / 331۔ (8) معانی القرآن للنحاس 5 / 207۔

Everything besides His Face is perishable, as he said: And every brother will be parted from by his brother - by your father's life - except for the Farqadan (two bright stars). The meaning: every brother other than the Farqadan will be parted from by his brother. {And to Him you shall be returned} meaning you return to Him(1).

Surah Al-Qasas is completed, and praise be to Allah.

---

(1) I'rab al-Qur'an 3/244-245, and the statement of Al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an 4/158, and the verse was previously mentioned in 11/54.

३३२ सूरा अल-क़सस: आयत ८८

उसकी सत्ता (मुख) के अलावा सब कुछ नष्ट होने वाला है, जैसा कि उन्होंने कहा: "और हर भाई को उसका भाई छोड़ देगा - तुम्हारे पिता की कसम - सिवाय फरक़दान (दो सितारों) के।" अर्थ यह है: फरक़दान के अलावा हर भाई को उसका भाई छोड़ देगा। {और उसी की ओर तुम लौटाए जाओगे} यानी तुम उसी की ओर लौटोगे(१)।

सूरा अल-क़सस समाप्त हुई और अल्लाह का शुक्र है।

---

(१) इराब अल-कुरान ३/ २४४ - २४५, और मा'नी अल-कुरान ४/ १५८ में अल-ज़ज्जाज का कथन, और यह पद्य ११/ ५४ में पहले आ चुका है।

اللہ کی ذات کے سوا ہر چیز فنا ہونے والی ہے، جیسا کہ اس نے کہا: "اور ہر بھائی اپنے بھائی سے جدا ہونے والا ہے - تمہارے باپ کی قسم - سوائے فرقدان (دو ستاروں) کے۔" اور معنی یہ ہے: فرقدان کے علاوہ ہر بھائی اپنے بھائی سے جدا ہونے والا ہے۔ {اور اسی کی طرف تم لوٹائے جاؤ گے} یعنی تم اسی کی طرف لوٹ جاؤ گے(۱)۔

سورہ القصص مکمل ہوئی اور اللہ کا شکر ہے۔

---

(۱) اعراب القرآن ۳/ ۲۴۴ - ۲۴۵، اور الزجاج کا قول معانی القرآن ۴/ ۱۵۸ میں، اور یہ شعر ۱۱/ ۵۴ میں گزر چکا ہے۔

Surah Al-Ankabut

It is entirely Meccan according to the opinion of Al-Hasan, 'Ikrimah, 'Ata, and Jabir. It is entirely Medinan according to one of the two opinions of Ibn Abbas and Qatadah. In their other opinion, which is also the opinion of Yahya ibn Sallam, it is Meccan except for ten verses from its beginning, as they were revealed in Medina regarding those who were Muslims in Mecca. Ali ibn Abi Talib (may Allah be pleased with him) said: It was revealed between Mecca and Medina (1). It consists of sixty-nine verses (2).

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

Allah Almighty says: {Alif, Lam, Meem. Do the people think that they will be left to say, "We believe" and they will not be tried? But We have certainly tried those before them, and Allah will surely make evident those who are truthful, and He will surely make evident the liars.}

Allah Almighty says: {Alif, Lam, Meem. Do the people think that they will be left} (3) The discussion about [Alif, Lam, Meem at] the beginning of the Surahs has preceded. Ibn Abbas said: The meaning is: I am Allah, I know. It was also said: It is a name for the Surah. And it was said: A name for the Quran. {Do they think} is an interrogative intended for affirmation and rebuke, and its meaning is "opinion/thought" (4). {That they will be left} is in the position of being an object for "hasiba" (think), and in it, its connection takes the place of two objects according to Sibawayh's view. And the second "an" in {that they say} is in the position of being an object for one of two reasons, meaning: because they say, or: by their saying, or: on their saying. The other aspect is that it is for repetition, and the estimation is: {Alif, Lam, Meem. Do the people think that they will be left} Do they think {that they say, "We believe" and they will not be tried} (5). Ibn Abbas and others said: By "people," He means a group of believers who were in Mecca, and the disbelievers of Quraish were harming them.

---

(1) An-Nukat wa al-'Uyun 2/274. (2) Al-Waseet 2/412 and Tafsir al-Baghawi 3/460. (3) In (m), the complete verse is mentioned, and what is established is from the rest of the copies. (4) An-Nukat wa al-'Uyun 4/274. (5) I'rab al-Qur'an 3/247.

सूरह अल-अंकबूत

अल-हसन, इक्रमा, अता और जाबिर की राय में यह पूरी मक्की है। इब्न अब्बास और क़तादा की दो रायों में से एक के अनुसार यह पूरी मदनी है। उनकी दूसरी राय में, जो याह्या बिन सल्लम की भी राय है, यह मक्की है सिवाय इसकी शुरुआत की दस आयतों के, क्योंकि वे मदीना में उन लोगों के बारे में नाज़िल हुई थीं जो मक्का में मुसलमान थे। अली बिन अबी तालिब (रज़िअल्लाहु अन्हु) ने कहा: यह मक्का और मदीना के बीच नाज़िल हुई (1)। इसमें उनहत्तर आयतें हैं (2)।

अल्लाह के नाम से, जो बहुत मेहरबान, निहायत रहम वाला है

अल्लाह तआला फरमाता है: {अलिफ़. लाम. मीम. क्या लोगों ने यह समझ रखा है कि वे इतना कहने पर छोड़ दिए जाएँगे कि "हम ईमान लाए" और उन्हें आज़माया नहीं जाएगा? हालाँकि हमने उनसे पहले के लोगों को भी आज़माया था, और अल्लाह ज़रूर जान लेगा उन लोगों को जो सच्चे हैं और वह ज़रूर जान लेगा झूठों को।}

अल्लाह तआला फरमाता है: {अलिफ़. लाम. मीम. क्या लोगों ने यह समझ रखा है कि वे छोड़ दिए जाएँगे} (3) सूरतों की शुरुआत में [अलिफ़, लाम, मीम पर] पहले ही चर्चा हो चुकी है। इब्न अब्बास ने कहा: अर्थ है: मैं अल्लाह हूँ, मैं जानता हूँ। यह भी कहा गया है: यह सूरह का एक नाम है। और कहा गया: कुरान का एक नाम। {क्या उन्होंने सोचा} एक प्रश्नवाचक है जिसका उद्देश्य पुष्टि और फटकार है, और इसका अर्थ है "सोच/राय" (4)। {कि वे छोड़ दिए जाएँगे} "हसीबा" (सोचा) के लिए कर्म की स्थिति में है, और इसमें सिबवैह की राय के अनुसार इसका संबंध दो कर्मों का स्थान लेता है। और {कि वे कहें} में दूसरा "अन" दो कारणों में से एक के लिए कर्म की स्थिति में है, जिसका अर्थ है: क्योंकि वे कहते हैं, या: उनके कहने से, या: उनके कहने पर। दूसरा पहलू यह है कि यह दोहराव के लिए है, और अनुमान यह है: {अलिफ़. लाम. मीम. क्या लोगों ने यह समझ रखा है कि वे छोड़ दिए जाएँगे} क्या उन्होंने सोचा {कि वे कहें, "हम ईमान लाए" और उन्हें आज़माया नहीं जाएगा} (5)। इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने कहा: "लोगों" से उनका तात्पर्य उन ईमान वालों के समूह से है जो मक्का में थे, और कुरैशी काफ़िर उन्हें सता रहे थे।

---

(1) अन-नुकात वल-उयून 2/274। (2) अल-वसीत 2/412 और तफ़सीर अल-बग़वी 3/460। (3) (m) में पूरी आयत का उल्लेख है, और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों से है। (4) अन-नुकात वल-उयून 4/274। (5) इ'राब अल-कुरान 3/247।

سورة العنکبوت

حسن، عکرمہ، عطاء اور جابر کے قول کے مطابق یہ تمام مکی ہے۔ ابن عباس اور قتادہ کے دو اقوال میں سے ایک کے مطابق یہ تمام مدنی ہے۔ ان کے دوسرے قول کے مطابق، جو کہ یحییٰ بن سلام کا بھی قول ہے، یہ مکی ہے سوائے اس کی ابتدائی دس آیات کے، کیونکہ وہ مدینہ میں ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوئیں جو مکہ میں مسلمان تھے۔ علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: یہ مکہ اور مدینہ کے درمیان نازل ہوئی (1)۔ اور یہ انہتر آیات پر مشتمل ہے (2)۔

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {الم ﴿١﴾ کیا لوگوں نے یہ سمجھ رکھا ہے کہ وہ صرف اتنی بات کہنے پر چھوڑ دیے جائیں گے کہ "ہم ایمان لائے" اور انہیں آزمایا نہیں جائے گا؟ ﴿٢﴾ حالانکہ ہم ان سے پہلے کے لوگوں کو بھی آزما چکے ہیں، پس اللہ ضرور معلوم کر کے رہے گا کہ کون سچے ہیں اور ضرور معلوم کر کے رہے گا کہ کون جھوٹے ہیں ﴿٣﴾}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {الم ﴿١﴾ کیا لوگوں نے یہ سمجھ رکھا ہے کہ وہ چھوڑ دیے جائیں گے} (3) سورتوں کے شروع میں [حروفِ مقطعات پر] بات پہلے گزر چکی ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: معنی ہے: میں اللہ ہوں، میں جانتا ہوں۔ اور کہا گیا ہے: یہ سورت کا نام ہے۔ اور کہا گیا: قرآن کا نام ہے۔ {کیا انہوں نے سوچا} یہ استفہام ہے جس سے مراد اقرار کروانا اور ڈانٹنا ہے، اور اس کا معنی "گمان" ہے (4)۔ {کہ وہ چھوڑ دیے جائیں گے} لفظ "حسب" کے لیے مفعول کی جگہ پر ہے، اور اس میں سیبویہ کے قول کے مطابق اس کا صلہ دو مفعولوں کا مقام لیتا ہے۔ اور {کہ وہ کہیں} میں دوسرا "اَن" دو صورتوں میں سے ایک کی بنا پر مفعول کی جگہ پر ہے، یعنی: اس لیے کہ وہ

کہیں، یا: اس بات پر کہ وہ کہیں، یا: اس پر کہ وہ کہیں۔ دوسری صورت یہ ہے کہ یہ تکرار کے لیے ہو، اور تخمینہ یہ ہے: {الم کیا لوگوں نے یہ سمجھ رکھا ہے کہ وہ چھوڑ دیے جائیں گے} کیا انہوں نے سوچا {کہ وہ کہیں "ہم ایمان لائے" اور انہیں آزمایا نہیں جائے گا} (5)۔ ابن عباس اور دیگر نے فرمایا: "لوگوں" سے مراد مکہ کے مومنین کی ایک جماعت ہے، جنہیں قریش کے کفار تکلیفیں پہنچاتے تھے۔

---

(1) النکت والعیون ٢/٢٧٤۔ (2) الوسیط ٢/٤١٢ اور تفسیر البغوی ٣/٤٦٠۔ (3) نسخہ (م) میں مکمل آیت کا ذکر ہے، اور جو متن میں ہے وہ باقی نسخوں سے ہے۔ (4) النکت والعیون ٤/٢٧٤۔ (5) إعراب القرآن ٣/٢٤٧۔

They were tortured for their Islam, like Salamah bin Hisham, 'Ayyash bin Abi Rabi'ah, Al-Walid bin Al-Walid, 'Ammar bin Yasir, his father Yasir, and his mother Sumayyah, and a number of people from Banu Makhzum and others. Their chests would tighten because of that, and perhaps they found it strange that Allah would allow the disbelievers power over the believers. Mujahid and others said: So this verse was revealed to provide solace and to teach that this is Allah's way with His servants as a test and trial for the believers. Ibn Atiyyah (1) said: Even if this verse was revealed for this reason or similar sayings, its ruling remains in the nation of Muhammad (PBUH) for the rest of time. This is because trials from Allah the Almighty remain on the frontiers of the Muslims through captivity, harm from the enemy, and so on. If every situation is considered, there is also trial in diseases and various types of afflictions, but what resembles the situation of the Muslims with the Quraysh is what we mentioned regarding the matter of the enemy at every frontier.

I say: How beautiful is what he said, and indeed he spoke the truth in what he said (PBUH). Muqatil said: It was revealed concerning Mihja', the client of Umar bin Al-Khattab; he was the first Muslim to be killed on the day of Badr. 'Amir bin Al-Hadrami shot him with an arrow and killed him. The Prophet (PBUH) said on that day: "The leader of the martyrs is Mihja', and he is the first of this nation to be invited to the gate of Paradise." His parents and his wife were devastated over him, so it was revealed: {Alif, Lam, Meem. Do the people think that they will be left...} (2). Al-Sha'bi said: The beginning of this Surah was revealed concerning some Muslims who were in Makkah. The companions of the Prophet (PBUH) wrote to them from Al-Hudaybiyyah that your declaration of Islam (3) will not be accepted from you until you migrate. So they left, but the polytheists pursued them and harmed them. Then this verse was revealed about them: {Alif, Lam, Meem. Do the people think that they will be left...}. So they wrote to them: "Such-and-such a verse has been revealed about you." They said: "We will leave, and if anyone pursues us, we will fight him." The polytheists pursued them and they fought them; some of them were killed and some survived. Then there was revealed concerning them: {Then, indeed your Lord, to those who emigrated after they had been compelled...} (4).

(1) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/305, and what precedes it is from it and from Al-Waseet 3/412, and Tafsir al-Baghawi 3/460. (2) Tafsir Abi Al-Layth 2/530, and Tafsir al-Baghawi 3/460. (3) In copies other than (M): "acknowledgment nor Islam", and what is fixed is

from (M) and the sources. (4) Narrated by al-Tabari 18/358-359, and Ibn Abi Hatim in his Tafsir (17131) and it is Tafsir al-Baghawi 3/460.

पृष्ठ ३३४ सूरा अल-अंकबूत: आयत १ - ३

उन्हें इस्लाम के लिए प्रताड़ित किया जाता था, जैसे सलमा बिन हिशाम, अय्याश बिन अबी रबीआ, अल-वलीद बिन अल-वलीद, अम्मार बिन यासिर, उनके पिता यासिर और उनकी माँ सुमैय्या, और बनू मख़ज़ूम के कई अन्य लोग। इस कारण उनके सीने में घुटन होती थी, और शायद उन्हें यह अजीब लगता था कि अल्लाह काफिरों को मोमिनों (ईमान वालों) पर हावी होने दे रहा है। मुजाहिद और अन्य लोगों ने कहा: तो यह आयत सांत्वना देने और यह सिखाने के लिए नाजिल (अवतरित) हुई कि यह अल्लाह का अपने बंदों के साथ व्यवहार है, मोमिनों की परीक्षा और आजमाइश के रूप में। इब्न अतिय्या (१) ने कहा: और यह आयत, भले ही इस कारण से या इसी तरह के अन्य कथनों के कारण नाजिल हुई हो, इसका हुक्म (आदेश) कयामत तक मुहम्मद (स.अ.व.) की उम्मत (समुदाय) में बना रहेगा। ऐसा इसलिए है क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से परीक्षा मुसलमानों की सीमाओं पर बंदी बनाए जाने, दुश्मन द्वारा नुकसान पहुँचाने और अन्य रूपों में बनी रहती है। यदि प्रत्येक स्थिति पर विचार किया जाए, तो बीमारियों और विभिन्न प्रकार की विपत्तियों में भी परीक्षा है, लेकिन जो स्थिति कुरैश के साथ मुसलमानों की स्थिति के समान है, वह वही है जिसका हमने प्रत्येक सीमा पर दुश्मन के मामले के बारे में उल्लेख किया है।

मैं कहता हूँ: उन्होंने कितना सुंदर कहा है, और वास्तव में उन्होंने जो कुछ कहा वह सच है (स.अ.व.)। मुकातिल ने कहा: यह उमर बिन अल-खत्ताब के आज़ाद किए हुए गुलाम मिहजा के बारे में नाजिल हुई थी; वह बद्र के दिन मारे जाने वाले पहले मुसलमान थे। आमिर बिन अल-हदरामी ने उन्हें तीर से मारकर शहीद कर दिया था। नबी (स.अ.व.) ने उस दिन कहा था: "शहीदों के सरदार मिहजा हैं, और वह इस उम्मत के पहले व्यक्ति हैं जिन्हें जन्नत के दरवाजे पर बुलाया जाएगा।" उनके माता-पिता और उनकी पत्नी उनके लिए बहुत दुखी हुए, तो नाजिल हुई: {अलिफ़, लाम, मीम। क्या लोगों ने यह समझ रखा है कि वे छोड़ दिए जाएँगे...} (२)। अल-शाबी ने कहा: इस सूरा की शुरुआत मक्का के कुछ मुसलमानों के बारे में नाजिल हुई थी। नबी (स.अ.व.) के साथियों ने हुदैबिया से उन्हें पत्र लिखा कि तुम्हारा इस्लाम का इकरार (३) तब तक स्वीकार नहीं किया जाएगा जब तक तुम हिजरत (प्रवास) न कर लो। तो वे निकल पड़े, लेकिन मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने उनका पीछा किया और उन्हें परेशान किया। फिर उनके बारे में यह आयत नाजिल हुई: {अलिफ़, लाम, मीम। क्या लोगों ने यह समझ रखा है कि वे छोड़ दिए जाएँगे...}। तो उन्होंने उन्हें लिखा: "तुम्हारे बारे में अमुक आयत नाजिल हुई है।" उन्होंने कहा: "हम निकलेंगे, और अगर कोई हमारा पीछा करेगा तो हम उससे लड़ेंगे।" मुशरिकों ने

उनका पीछा किया और उन्होंने उनसे लड़ाई की; उनमें से कुछ मारे गए और कुछ बच गए। फिर उनके बारे में नाजिल हुई: {फिर, निस्संदेह आपका रब उन लोगों के लिए जिन्होंने हिजरत की इसके बाद कि वे आजमाए गए...} (४)।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३०५/४ में, और इससे पहले का हिस्सा इसी से और अल-वसीत ४१२/३ और तफ़्सीर अल-बगवी ४६०/३ से है। (२) तफ़्सीर अबी अल-लैथ ५३०/२, और तफ़्सीर अल-बगवी ४६०/३। (३) (म) के अलावा अन्य प्रतियों में: "स्वीकृति न ही इस्लाम", और जो प्रमाणित है वह (म) और स्रोतों से है। (४) अल-तबरी १८/३५८-३५९ द्वारा उद्धृत, और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़्सीर (१७१३१) में और यह तफ़्सीर अल-बगवी ४६०/३ है।

صفحہ ۳۳٤ سورة العنكبوت: آیات ۱ - ۳

اور وہ انہیں اسلام پر اذیت دیتے تھے، جیسے سلمہ بن ہشام، عیاش بن ابی ربیعہ، الولید بن الولید، عمار بن یاسر، ان کے والد یاسر، اور ان کی والدہ سمیہ، اور بنو مخزوم کے متعدد افراد اور دیگر۔ اس کی وجہ سے ان کے سینے تنگ ہوتے تھے، اور شاید انہیں یہ عجیب لگتا تھا کہ اللہ کافروں کو مومنوں پر قدرت کیوں دے رہا ہے؛ مجاہد اور دیگر نے کہا: چنانچہ یہ آیت تسلی دینے اور یہ سکھانے کے لیے نازل ہوئی کہ یہ اللہ کا اپنے بندوں میں طریقہ ہے، مومنوں کی آزمائش اور فتنے کے طور پر۔ ابن عطیہ (۱) نے کہا: اور یہ آیت اگرچہ اسی سبب سے یا اس کے ہم معنی اقوال کی وجہ سے نازل ہوئی ہے، لیکن اس کا حکم امتِ محمد ﷺ میں رہتی دنیا تک باقی ہے، اور وہ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے آزمائش مسلمانوں کی سرحدوں پر قید ہونے، دشمن کے نقصان اور دیگر صورتوں میں باقی ہے۔ اور اگر ہر مقام کا اعتبار کیا جائے تو اس میں بھی بیماریوں اور مختلف قسم کے مصائب کی صورت میں آزمائش ہے، لیکن وہ صورت جو قریش کے ساتھ مسلمانوں کے واقعے سے مشابہ ہے، وہی ہے جو ہم نے ہر سرحد پر دشمن کے معاملے کے بارے میں ذکر کیا۔

میں کہتا ہوں: انہوں نے کیا ہی خوب کہا، اور جو کچھ انہوں نے کہا ﷺ وہ سچ ہے۔ اور مقاتل نے کہا: یہ عمر بن الخطاب کے آزاد کردہ غلام مہجع کے بارے میں نازل ہوئی؛ وہ جنگِ بدر کے دن مسلمانوں میں پہلے مقتول تھے، عامر بن الحضرمی نے انہیں تیر مارا اور انہیں شہید کر دیا۔ نبی ﷺ نے اس دن فرمایا: "شہداء کے سردار مہجع ہیں، اور وہ اس امت کے پہلے شخص ہیں جنہیں جنت کے دروازے کی طرف بلایا جائے گا"۔ چنانچہ ان کے والدین اور ان کی بیوی ان پر بہت غمزدہ ہوئے، تو نازل ہوئی: ﴿الٓمٓ * أَحَسِبَ النَّاسُ أَن يُتْرَكُوا﴾ (۲)۔ اور شعبی نے کہا: اس سورت کا

آغاز مکہ میں رہنے والے کچھ مسلمانوں کے بارے میں نازل ہوا، نبی ﷺ کے صحابہ نے انہیں حدیبیہ سے لکھا کہ تمہارا اسلام کا اقرار (۳) قبول نہیں کیا جائے گا جب تک تم ہجرت نہ کر لو، چنانچہ وہ نکلے، تو مشرکین نے ان کا پیچھا کیا اور انہیں اذیت دی، تو ان کے بارے میں یہ آیت نازل ہوئی ﴿الٓمٓ * أَحَسِبَ النَّاسُ أَن يُتْرَكُوا﴾ تو انہوں نے انہیں لکھا: تمہارے بارے میں فلاں آیت نازل ہوئی ہے۔ انہوں نے کہا: ہم نکلیں گے اور اگر کسی نے ہمارا پیچھا کیا تو ہم اس سے لڑیں گے۔ چنانچہ مشرکین نے ان کا پیچھا کیا اور انہوں نے ان سے لڑائی کی، تو ان میں سے کچھ شہید ہوئے اور کچھ بچ گئے، تو ان کے بارے میں نازل ہوئی: ﴿ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هَاجَرُوا مِن بَعْدِ مَا فُتِنُوا﴾ (٤)۔

(۱) المحرر الوجیز ۳۰۵/۴ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے اور الوسیط ۴۱۲/۳ اور تفسیر البغوی ۴۶۰/۳ سے ہے۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۵۳۰/۲، اور تفسیر البغوی ۴۶۰/۳۔ (۳) (م) کے علاوہ دیگر نسخوں میں ہے: "اقرار نہ اسلام"، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور مصادر سے ہے۔ (۴) اسے طبری ۳۵۸/۱۸-۳۵۹ نے نکالا، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۷۱۳۱) میں اور یہ تفسیر البغوی ۴۶۰/۳ ہے۔

Surah Al-Ankabut: Verses 1 - 3 335

{And they are not tested} [meaning] put to trial. That is: Did those who were distressed by the harm of the polytheists think that it would be enough for them to say: "We are believers," and they would not be tested in their faith, themselves, and their wealth by that which would make clear the reality of their faith(1)? His, the Almighty's, saying: {And We certainly tested those before them} i.e., We tested those of the past, like [Ibrahim] Al-Khalil who was thrown into the fire, and like a people who were sawn with saws for the religion of Allah yet did not turn away from it(2). Al-Bukhari(3) narrated from Khabbab bin al-Aratt: They said: We complained to the Messenger of Allah ﷺ while he was reclining on his cloak in the shade of the Kaaba. We said to him: "Will you not seek victory for us? Will you not pray for us?" He said: "Among those before you, a man would be taken and a hole would be dug for him in the ground and he would be placed in it. Then a saw would be brought and placed on his head, and he would be split into two halves. And his flesh and bones would be combed with iron combs, but that would not turn him away from his religion. By Allah, He will complete(4) this matter until a rider travels from Sana'a to Hadramout fearing no one but Allah, and the wolf for his sheep, but you are in a hurry." Ibn Majah(5) narrated from Abu Sa'id al-Khudri who said: I entered upon the Prophet ﷺ while he was suffering from fever. I placed my hand on him and felt its heat through the blanket. I said: "O Messenger of Allah, how severe it is for you!" He said: "Indeed, we are like that; the trial is doubled for us and the reward is doubled for us." I said: "O Messenger of Allah, which of the people are most severely tried?" He said: "The Prophets." I said: "Then who?" He said: "Then the righteous; one of them would be tested with poverty until he finds nothing but a cloak which he tears a hole in to wear, and one of them would rejoice in trial just as one of you rejoices in ease." And Sa'd bin narrated...

(1) Al-Wajiz by Al-Wahidi on the margin of Marah Labid 2/152. (2) Al-Wasit 3/412-413. (3) In his Sahih (3852), and it is in Musnad Ahmad (21057). (4) In the copies: "By Allah, He will complete," and the established one is from Sahih al-Bukhari. (5) In his Sunan (4024), and it is in Musnad Ahmad (11893), and Al-Adab Al-Mufrad (510). (6) Thus in (m) and thus vocalized by Al-Sindi in his commentary on Ibn Majah 2/490, saying: i.e., makes a neck-opening for it. What is in the manuscripts and the printed edition of Ibn Majah is "yuhwiha". The grammatical meaning according to what Ibn al-Athir mentioned in al-Nihayah (hawa) is: to wind a cloth around a camel's hump and then ride it. We said: This does not suit the meaning, so perhaps it is "yajubuha" as in the

Musnad and the printed edition of Al-Adab Al-Mufrad, then the meaning would be as Al-Sindi said in his marginalia on the Musnad: i.e., he cuts it to wear it around his neck.

सूरह अल-अंकबूत: आयत 1 - 3 335

{और उनकी परीक्षा नहीं ली जाएगी} यानी उन्हें आज़माया नहीं जाएगा। अर्थात्: क्या उन लोगों ने जिन्होंने मुशरिकों (बहुदेववादियों) के कष्टों से घबराकर यह सोचा कि उनसे इतना कहना ही काफी होगा कि: "हम ईमान लाए," और उनके ईमान, जान और माल की उस चीज़ से परीक्षा नहीं ली जाएगी जिससे उनके ईमान की वास्तविकता स्पष्ट हो जाए(1)? अल्लाह तआला का कथन: {और हमने उन लोगों को भी आज़माया जो उनसे पहले थे} यानी: हमने पिछले लोगों की परीक्षा ली, जैसे खलील (इब्राहीम अ.स.) जिन्हें आग में डाल दिया गया था, और उन लोगों की तरह जिन्हें अल्लाह के दीन के लिए आरी से चीर दिया गया था, फिर भी वे उससे पीछे नहीं हटे(2)। बुखारी(3) ने खब्बाब बिन अल-अरत से रिवायत की है: उन्होंने कहा कि हमने अल्लाह के रसूल ﷺ से शिकायत की, जब आप काबा की छाया में अपनी चादर का तकिया लगाए हुए थे। हमने उनसे कहा: "क्या आप हमारे लिए मदद नहीं मांगेंगे? क्या आप हमारे लिए दुआ नहीं करेंगे?" तो आपने फरमाया: "तुमसे पहले के लोगों में से एक आदमी को पकड़ा जाता था और उसके लिए ज़मीन में गड्ढा खोदा जाता था और उसे उसमें डाल दिया जाता था। फिर एक आरी लाई जाती और उसके सिर पर रखी जाती और उसे दो हिस्सों में चीर दिया जाता। और उसके मांस और हड्डियों को लोहे की कंघियों से खुरचा जाता था, लेकिन यह उसे उसके दीन से नहीं हटा पाता था। अल्लाह की कसम, वह इस काम (दीन) को पूरा(4) करके रहेगा यहाँ तक कि एक सवार सना से हद्रमौत तक यात्रा करेगा और उसे अल्लाह के सिवा किसी का डर नहीं होगा, और अपनी भेड़ों के लिए भेड़िये का, लेकिन तुम जल्दी करते हो।" इब्न माजह(5) ने अबू सईद अल-खुद़री से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैं नबी ﷺ के पास गया जब आपको बुखार था। मैंने अपना हाथ आप पर रखा, तो मैंने चादर के ऊपर से ही आपकी गर्मी महसूस की। मैंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, यह आप पर कितना कठिन है!" आपने फरमाया: "वास्तव में हम ऐसे ही हैं; हमारे लिए परीक्षा दोगुनी कर दी जाती है और हमारे लिए प्रतिफल (सवाब) भी दोगुना कर दिया जाता है।" मैंने पूछा: "ऐ अल्लाह के रसूल, लोगों में सबसे कठिन परीक्षा किसकी होती है?" आपने फरमाया: "नबियों की।" मैंने पूछा: "फिर किसकी?" आपने फरमाया: "फिर नेक लोगों की; उनमें से किसी को गरीबी से इस तरह आज़माया जाता था कि उसके पास पहनने के लिए एक पुरानी चादर के सिवा कुछ नहीं होता था जिसमें वह छेद कर लेता था(6), और उनमें से कोई बला (मुसीबत) पर ऐसे ही खुश होता था जैसे तुम में से कोई खुशहाली पर खुश होता है।" और साद बिन... ने रिवायत की...

(1) अल-वाहिदी द्वारा अल-वजीज़, मराह लबीद के हाशिये पर 2/152। (2) अल-वासीत 3/412-413। (3) उनकी सहीह (3852) में, और यह मुसनद अहमद (21057) में है। (4) प्रतियों में: "वल्लाह ल-युतिम्मन" (अल्लाह की कसम वह ज़रूर पूरा करेगा), और जो प्रमाणित है वह सहीह बुखारी से है। (5) उनकी सुनन (4024) में, और यह मुसनद अहमद (11893) और अल-अदब अल-मुफ़रद (510) में है। (6) ऐसा ही (m) में है और सिंदी ने इब्न माजह 2/490 की अपनी व्याख्या में इसी तरह स्पष्ट किया है और कहा: यानी: उसके लिए एक गिरेबान (गला) बनाता है। और जो हस्तलिपियों और इब्न माजह के मुद्रित संस्करण में है वह "युह्वीहा" है। और नहविया जैसा कि इब्न अल-असीर ने अल-निहाया (हवा) में उल्लेख किया है: ऊंट के कूबड़ के चारों ओर एक कपड़ा लपेटना और फिर उस पर सवार होना। हमने कहा: यह अर्थ के अनुकूल नहीं है, तो शायद यह "यजूबुहा" है जैसा कि मुसनद और अल-अदब अल-मुफ़रद के मुद्रित संस्करण में है, तो इसका अर्थ वही होगा जो सिंदी ने मुसनद पर अपनी टिप्पणी में कहा है: यानी: वह उसे अपने गले में पहनने के लिए काटता है।

سورہ العنکبوت: آیات ۱ - ۳ ۳۳۵

{اور ان کی آزمائش نہیں کی جائے گی} یعنی وہ امتحان میں نہیں ڈالے جائیں گے۔ یعنی: کیا ان لوگوں نے جنہوں نے مشرکین کی اذیتوں سے گھبرا کر یہ گمان کر لیا کہ ان سے صرف اتنا کہنا ہی کافی ہو جائے گا کہ: "ہم ایمان لائے،" اور ان کے ایمان، جان اور مال کے ذریعے ان کی آزمائش نہیں کی جائے گی جس سے ان کے ایمان کی حقیقت واضح ہو جائے(۱)؟ اللہ تعالیٰ کا قول: {اور یقیناً ہم نے ان لوگوں کو بھی آزمایا جو ان سے پہلے تھے} یعنی: ہم نے پچھلے لوگوں کو آزمایا، جیسے خلیل (ابراہیم علیہ السلام) جنہیں آگ میں ڈالا گیا، اور ان لوگوں کی طرح جنہیں اللہ کے دین کی خاطر آروں سے چیر دیا گیا مگر وہ اس سے پیچھے نہ ہٹے(۲)۔ بخاری(۳) نے خباب بن الارت سے روایت کی ہے: انہوں نے کہا کہ ہم نے رسول اللہ ﷺ سے شکایت کی جب آپ کعبہ کے سائے میں اپنی ایک چادر کا تکیہ لگائے ہوئے تھے۔ ہم نے ان سے کہا: "کیا آپ ہمارے لیے اللہ سے مدد نہیں مانگیں گے؟ کیا آپ ہمارے لیے دعا نہیں کریں گے؟" تو آپ ﷺ نے فرمایا: "تم سے پہلے کے لوگوں میں سے ایک آدمی کو پکڑا جاتا اور اس کے لیے زمین میں گڑھا کھودا جاتا اور اسے اس میں ڈال دیا جاتا۔ پھر آرا لایا جاتا اور اس کے سر پر رکھا جاتا اور اسے دو حصوں میں چیر دیا جاتا۔ اور لوہے کی کنگھیوں سے اس کا گوشت اور ہڈیاں کھرچی جاتیں، لیکن یہ چیز اسے اس کے دین سے نہیں ہٹا پاتی تھی۔ اللہ کی قسم، اللہ اس معاملے (دین) کو ضرور پورا(۴) فرمائے گا یہاں تک کہ ایک سوار صنعاء سے حضرموت تک سفر کرے گا اور اسے اللہ کے سوا کسی کا ڈر نہیں ہوگا، اور اپنی بکریوں کے لیے بھیڑیے کا، لیکن تم جلدی کرتے ہو۔" ابن ماجہ(۵) نے ابو سعید خدری سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: میں نبی ﷺ کے پاس گیا جب آپ کو بخار تھا، میں نے اپنا ہاتھ آپ ﷺ پر رکھا تو میں نے چادر کے اوپر سے ہی آپ کی حرارت محسوس کی۔

میں نے کہا: "اے اللہ کے رسول، یہ آپ پر کتنا سخت ہے!" آپ ﷺ نے فرمایا: "ہم (انبیاء) ایسے ہی ہیں؛ ہمارے لیے آزمائش بھی دوگنی کر دی جاتی ہے اور اجر بھی دوگنا کر دیا جاتا ہے۔" میں نے پوچھا: "اے اللہ کے رسول، لوگوں میں سب سے سخت آزمائش کس کی ہوتی ہے؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "انبیاء کی۔" میں نے پوچھا: "پھر کس کی؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "پھر نیک لوگوں کی؛ ان میں سے کوئی فقر (غربت) سے اس طرح آزمایا جاتا تھا کہ اسے پہننے کے لیے ایک چادر کے سوا کچھ نہ ملتا جسے وہ (گردن سے پہننے کے لیے) چیر لیتا تھا(۶)، اور ان میں سے کوئی آزمائش پر ویسا ہی خوش ہوتا تھا جیسا تم میں سے کوئی خوشحالی پر خوش ہوتا ہے۔" اور سعد بن... نے روایت کی...

(۱) الوجیز للواحدی، مراح لبید کے حاشیے پر ۲/ ۱۵۲۔ (۲) الوسیط ۳/ ۴۱۲-۴۱۳۔ (۳) اپنی صحیح (۳۸۵۲) میں، اور یہ مسند احمد (۲۱۰۵۷) میں ہے۔ (۴) نسخوں میں: "واللہ لیتمن" (اللہ کی قسم وہ ضرور پورا کرے گا)، اور جو ثابت ہے وہ صحیح بخاری سے ہے۔ (۵) اپنی سنن (۴۰۲۴) میں، اور یہ مسند احمد (۱۱۸۹۳) اور الادب المفرد (۵۱۰) میں ہے۔ (۶) اسی طرح (م) میں ہے اور سندی نے ابن ماجہ ۲/ ۴۹۰ کی اپنی شرح میں اسی طرح واضح کیا ہے اور کہا: یعنی: اس کے لیے گریبان بناتا ہے۔ اور جو قلمی نسخوں اور ابن ماجہ کے مطبوعہ نسخے میں ہے وہ "یحویہا" ہے۔ اور نحویہ جیسا کہ ابن الاثیر نے النہایہ (حوا) میں ذکر کیا ہے: اونٹ کے کوہان کے گرد کپڑا لپیٹنا اور پھر اس پر سوار ہونا۔ ہم نے کہا: یہ معنی کے موافق نہیں ہے، تو شاید یہ "یجوبہا" ہے جیسا کہ مسند اور الادب المفرد کے مطبوعہ نسخے میں ہے، تو معنی وہی ہوگا جو سندی نے مسند پر اپنے حاشیے میں کہا ہے: یعنی: اسے اپنی گردن میں پہننے کے لیے کاٹتا ہے۔

[Sa'd bin] Abi Waqqas said: I said: O Messenger of Allah, which of the people is most severely tested? He said: "The Prophets, then the next best and the next best. A man is tested according to his religion; if he is firm in his religion, his trial is severe, and if there is weakness in his religion, he is tested according to his religion. Trial will continue to befall a servant until it leaves him walking upon the earth with no sin upon him."(1). Abdul Rahman bin Zaid narrated that Jesus, peace be upon him, had a minister. One day he went out riding, and a wild beast seized him and ate him. Jesus said: "O Lord, my minister in Your religion, my helper against the Children of Israel, and my successor among them, You set a dog upon him and it ate him." He said: "Yes, he had a high status with Me that I did not find his deeds reaching, so I tested him with that to make him reach that status."(2). Wahb said: I read in a book of one of the disciples: If you are taken along the path of trial, then be content, for you are being taken along the path of the Prophets and the righteous. And if you are taken along the path of ease, then weep for yourself, for you have been diverted from their path(3).

Allah's saying: {And Allah will surely make known those who are truthful} meaning: Allah will surely show those who were truthful in their faith. This meaning has already been mentioned in "Al-Baqarah"(4) and others. Al-Zajjaj said: So that He may know the truthfulness of the truthful by the occurrence of their truthfulness from them, and He already knew the truthful from the liar before He created them, but the intent is the intent for the occurrence of the knowledge upon which reward is given(5). He only knows the truthfulness of the truthful as a fact that has occurred, while He knew it would occur. Al-Nahhas said(6): There are two views on it: One is that "sadaqu" (they were truthful) is derived from truthfulness and "al-kadhibin" (the liars) is derived from lying, which is the opposite of truthfulness. The meaning would be: Allah will surely make clear those who were truthful when they said: "We are believers" and believed as such, and those who lied when they believed otherwise. The other view is that "sadaqu" is derived from

(1) Narrated by Ahmad (1481). (2) Narrated by Ibn Asakir in History of Damascus 47/407. (3) Narrated by Ahmad in Al-Zuhd, p. 71. (4) 3/140. (5) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/160. (6) In I'rab al-Qur'an 3/247-248.

336 सूरा अल-अंकबूत: आयत 1 - 3

अबी वक़्क़ास ने कहा: मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, लोगों में सबसे कठिन परीक्षा किसकी होती है? उन्होंने कहा: "पैगंबरों की, फिर जो उनके बाद सबसे अच्छे हैं और फिर जो उनके बाद। एक व्यक्ति की परीक्षा उसके धर्म के अनुसार की जाती है; यदि वह अपने धर्म में दृढ़ है, तो उसकी परीक्षा कठिन होती है, और यदि उसके धर्म में कमजोरी है, तो उसकी परीक्षा उसके धर्म के अनुसार की जाती है। परीक्षा एक बंदे पर तब तक आती रहती है जब तक कि वह उसे पृथ्वी पर इस तरह न छोड़ दे कि उस पर कोई पाप न हो।"(1)। अब्दुर रहमान बिन ज़ैद ने वर्णन किया कि ईसा (अलैहिस्सलाम) का एक वज़ीर था। एक दिन वह सवारी पर निकला, और एक जंगली जानवर ने उसे पकड़ लिया और खा गया। ईसा ने कहा: "ऐ मेरे रब, तेरे धर्म में मेरा वज़ीर, बनी इसराइल के खिलाफ मेरा मददगार, और उनके बीच मेरा उत्तराधिकारी, तूने उस पर एक कुत्ता छोड़ दिया और उसने उसे खा लिया।" उसने कहा: "हाँ, मेरे पास उसका एक ऊँचा दर्जा था जहाँ तक पहुँचने के लिए मैंने उसके कर्मों को पर्याप्त नहीं पाया, इसलिए मैंने उसे उस दर्जे तक पहुँचाने के लिए इस तरह परखा।"(2)। वहब ने कहा: मैंने हवारियों (शिष्यों) में से एक की किताब में पढ़ा है: यदि तुम्हें परीक्षा के मार्ग पर ले जाया जाए, तो प्रसन्न रहो, क्योंकि तुम्हें पैगंबरों और नेक लोगों के मार्ग पर ले जाया जा रहा है। और यदि तुम्हें विलासिता (आराम) के मार्ग पर ले जाया जाए, तो अपने लिए रोओ, क्योंकि तुम्हें उनके मार्ग से हटा दिया गया है(3)।

अल्लाह का कथन: {और अल्लाह अवश्य जान लेगा उन लोगों को जिन्होंने सच बोला} अर्थात: अल्लाह अवश्य दिखा देगा उन लोगों को जो अपने ईमान में सच्चे थे। यह अर्थ "अल-बकरा"(4) और अन्य में पहले भी आ चुका है। अल-ज़ज्जाज ने कहा: ताकि वह सच बोलने वाले की सच्चाई को उसके द्वारा सच बोलने की घटना से जान ले, और वह सच बोलने वाले को झूठ बोलने वाले से उनके पैदा होने से पहले ही जानता था, लेकिन उद्देश्य उस ज्ञान की घटना का उद्देश्य है जिस पर प्रतिफल दिया जाता है(5)। वह केवल सच बोलने वाले की सच्चाई को एक घटित वास्तविकता के रूप में जानता है, जबकि वह जानता था कि यह घटित होगा। अन-नह्हास ने कहा(6): इसमें दो मत हैं: एक यह कि "सदाक़ू' (उन्होंने सच बोला) 'सिदक़' (सच्चाई) से निकला है और "अल-काज़िबीन" (झूठ बोलने वाले) 'किज़ब' (झूठ) से निकला है जो सच्चाई का विलोम है। इसका अर्थ यह होगा: अल्लाह निश्चित रूप से उन लोगों को स्पष्ट कर देगा जिन्होंने सच बोला जब उन्होंने कहा: "हम ईमान वाले हैं" और वैसा ही

विश्वास किया, और वे जिन्होंने झूठ बोला जब उन्होंने इसके विपरीत विश्वास किया। दूसरा मत यह है कि "सदाक़ू' निकला है...

(1) अहमद द्वारा उल्लेखित (1481)। (2) दमिश्क के इतिहास में इब्न असाकिर द्वारा उल्लेखित 47/407। (3) अहमद द्वारा अल-ज़ुहद पृष्ठ 71 में उल्लेखित। (4) 3/140। (5) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'आनी अल-कुरान 4/160। (6) इ'राब अल-कुरान 3/247-248 में।

۳۳۶ سورہ العنکبوت: آیات ۱ - ۳

ابی وقاص نے کہا: میں نے کہا: اے اللہ کے رسول، لوگوں میں سب سے سخت آزمائش کس کی ہوتی ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "انبیاء کی، پھر ان کی جو ان کے بعد سب سے بہتر ہیں، پھر جو ان کے بعد۔ آدمی کی آزمائش اس کے دین کے مطابق کی جاتی ہے؛ اگر وہ اپنے دین میں سخت (مضبوط) ہے تو اس کی آزمائش سخت ہوتی ہے، اور اگر اس کے دین میں نرمی (کمزوری) ہے تو اس کی آزمائش اس کے دین کے مطابق کی جاتی ہے۔ آزمائش بندے کے ساتھ رہتی ہے یہاں تک کہ اسے زمین پر اس حال میں چلتا چھوڑ دے کہ اس پر کوئی گناہ نہ ہو۔"(۱)۔ اور عبدالرحمن بن زید نے روایت کی کہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام کا ایک وزیر تھا، ایک دن وہ سوار ہوا تو اسے درندے نے پکڑ لیا اور کھا لیا۔ عیسیٰ علیہ السلام نے کہا: اے میرے رب، تیرے دین میں میرا وزیر، بنی اسرائیل کے خلاف میرا مددگار، اور ان میں میرا خلیفہ، تو نے اس پر کتا مسلط کر دیا جس نے اسے کھا لیا۔ اللہ نے فرمایا: "ہاں، اس کا میرے پاس ایک بلند مقام تھا جہاں تک اس کے اعمال کو پہنچتا ہوا میں نے نہ پایا، تو میں نے اسے اس آزمائش میں ڈالا تاکہ اسے اس مقام تک پہنچا دوں۔"(۲)۔ اور وہب نے کہا: میں نے حواریوں میں سے ایک شخص کی کتاب میں پڑھا: جب تمہیں آزمائش کے راستے پر چلایا جائے تو اپنی آنکھیں ٹھنڈی کرو (خوش ہو)، کیونکہ تمہیں انبیاء اور صالحین کے راستے پر چلایا گیا ہے، اور جب تمہیں آسودگی کے راستے پر چلایا جائے تو اپنے نفس پر روؤ، کیونکہ تمہیں ان کے راستے سے پھیر دیا گیا ہے(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَلَيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ صَدَقُوا﴾ یعنی: پس اللہ ان لوگوں کو ضرور دکھائے گا جنہوں نے اپنے ایمان میں سچ کر دکھایا۔ اور یہ معنی سورہ "البقرہ"(۴) اور دیگر میں گزر چکا ہے۔ زجاج نے کہا: تاکہ وہ سچے کے سچ کو اس کے سچ کے وقوع پذیر ہونے سے جان لے، حالانکہ وہ

سچے کو جھوٹے سے ان کے پیدا کرنے سے پہلے ہی جانتا تھا، لیکن مقصد اس علم کے وقوع کا ہے جس پر جزا دی جاتی ہے(۵)۔ اور وہ سچے کے سچ کو واقعتاً ہونے کی صورت میں ہی جانتا ہے، جبکہ وہ جانتا تھا کہ یہ واقع ہوگا۔ اور نحاس نے کہا(۶): اس میں دو قول ہیں: ایک یہ کہ "صَدَقُوا" 'صدق' سے مشتق ہے اور "الکاذبین" 'کذب' سے مشتق ہے جو صدق کی ضد ہے، اور معنی یہ ہوگا: پس اللہ ضرور ان لوگوں کو واضح کر دے گا جنہوں نے سچ کہا جب انہوں نے کہا: ہم مومن ہیں اور انہوں نے ویسا ہی عقیدہ رکھا، اور وہ جنہوں نے جھوٹ بولا جب انہوں نے اس کے خلاف عقیدہ رکھا۔ اور دوسرا قول یہ ہے کہ "صدقوا" مشتق ہے...

(۱) اسے احمد نے روایت کیا (۱۴۸۱)۔ (۲) اسے ابن عساکر نے تاریخ دمشق ۴۰۷/۴۷ میں روایت کیا۔ (۳) اسے احمد نے الزہد ص ۷۱ میں روایت کیا۔ (۴) ۱۴۰/۳ ۔ (۵) معانی القرآن للزجاج ۴ / ۱۶۰ ۔ (۶) اعراب القرآن ۲۴۷/۳ - ۲۴۸ میں۔

337 Surah Al-Ankabut: Verses 3 - 7

Truth (Al-Sidq): It means solidity, and 'the liars' (al-kadhibin) is derived from 'kadhab' (to lie) meaning to be defeated. Thus the meaning would be: Allah will surely know those who stood firm in war and those who were defeated, as the poet said:

A lion in 'Aththar' who hunts men when the lion lies about his peers, he is truthful (1).

So he made "layalamanna" (He will surely know) to stand in place of "falyuthibanna" (He will surely reward) metaphorically.

The recitation of the majority is: "falayalamanna" with a fatha on the 'ya' and the 'lam'. Ali bin Abi Talib recited it with a damma on the 'ya' and a kasra on the 'lam' (2), which clarifies the meaning of what Al-Nahhas said. It carries three possible meanings: First - that in the Hereafter, He will inform these truthful ones and the liars of their status regarding His reward and punishment, and their deeds in this world, meaning: He will confront them with what they had done. Second - that the first object is omitted, its estimation being: He will surely let people and the world know these truthful ones and the liars, meaning: He will expose them and make them famous; some for good and some for evil, and that is in this world and the Hereafter. Third - that it relates to signs (alamah), meaning: He places a mark for each group by which they become known. According to this, the verse refers to the saying of the Prophet ﷺ: "Whoever keeps a secret, Allah will clothe him in its garment" (3).

His (Exalted) saying: {Or do those who do evil deeds think they can outstrip Us? Evil is that which they judge. (4) Whoever expects the meeting with Allah - then indeed, the term of Allah is coming. And He is the Hearing, the Knowing. (5) And whoever strives only strives for [the benefit of] himself. Indeed, Allah is free from need of the worlds. (6) And those who believe and do righteous deeds - We will surely remove from them their misdeeds and will surely reward them according to the best of what they used to do. (7)}

His (Exalted) saying: {Or do those who do evil deeds} i.e., polytheism (shirk). {think they can outstrip Us} i.e.,

(1) Said by Zuhair, and it is in his Diwan p. 54. 'Aththar: A town in Yemen. Mu'jam al-Buldan 4 / 84. (2) Al-Muhtasib 2 / 159, and Al-Shadhah p. 114 from Ali and Al-Zuhri. In Zad al-Masir 6 / 255 from Ali and Ja'far bin Muhammad. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 306. The hadith was narrated by Al-Tabarani in Al-Kabir (1702), and in Al-Awsat (7902) from the hadith of Jundub bin Sufyan (RA). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 10 /

225: It contains Hamid bin Adam, who is a liar. Al-Tabarani narrated similar 10 / 127 from the hadith of Uthman bin Affan (RA). Its chain includes Sulayman bin Arqam, who is abandoned (matruk). Mizan al-I'tidal 2 / 196, and Al-Ajluni said in Kashf al-Khafa' 2 / 350: It was said: It is not a hadith, but its meaning is sound.

पृष्ठ ३३७ सूरा अल-अंकबूत: आयत ३ - ७

सिद्क (सच्चाई): इसका अर्थ है दृढ़ता, और 'झूठे' (अल-काज़िबीन) शब्द 'कज़ब' से निकला है जिसका अर्थ है हार जाना, तो इसका अर्थ होगा: अल्लाह उन लोगों को ज़रूर जान लेगा जो युद्ध में डटे रहे और जो हार गए, जैसा कि कवि ने कहा:

'अत्तर' का एक शेर जो पुरुषों का शिकार करता है जब शेर अपने साथियों के बारे में झूठ बोलता है, वह सच्चा होता है (१)।

तो उन्होंने 'लयअलमन्ना' (वह ज़रूर जान लेगा) को रूपक के रूप में 'फलयुसीबन्ना' (वह ज़रूर बदला देगा) के स्थान पर रखा।

बहुसंख्यक पाठ (किरात) 'फ़लयअलमन्ना' है जिसमें 'या' और 'लाम' पर फतह है, और अली बिन अबी तालिब ने इसे 'या' पर दम्मा और 'लाम' पर कसरा के साथ पढ़ा (२), जो अल-नहस की कही गई बात के अर्थ को स्पष्ट करता है। इसके तीन संभावित अर्थ हैं: पहला - कि वह परलोक में इन सच्चे और झूठे लोगों को उनके इनाम और सज़ा के दर्जों और दुनिया में उनके कर्मों के बारे में सूचित करेगा, जिसका अर्थ है: उन्हें उनके किए हुए कार्यों से अवगत कराएगा। दूसरा - कि पहला कर्म (ऑब्जेक्ट) लुप्त है, इसका अनुमान है: वह लोगों और दुनिया को इन सच्चे और झूठे लोगों के बारे में ज़रूर बता देगा, यानी: उन्हें बेनकाब कर देगा और उन्हें प्रसिद्ध कर देगा; इन्हें भलाई के लिए और उन्हें बुराई के लिए, और यह दुनिया और परलोक दोनों में है। तीसरा - कि यह निशान (अलामत) से संबंधित है, यानी: वह प्रत्येक समूह के लिए एक निशान रख देता है जिससे वे प्रसिद्ध हो जाते हैं। इसके अनुसार, आयत नबी ﷺ के इस कथन की ओर देखती है: "जो कोई रहस्य छिपाता है, अल्लाह उसे उसकी पोशाक पहना देता है" (३)।

अल्लाह का कथन: {क्या वे लोग जो बुरे काम करते हैं, समझते हैं कि वे हमसे आगे निकल जाएँगे? बुरा है जो वे फैसला करते हैं। (४) जो कोई अल्लाह से मिलने की उम्मीद रखता है, तो अल्लाह की मुकर्रर की हुई अवधि ज़रूर आने वाली है। और वह सुनने वाला, जानने वाला है। (५) और जो कोई प्रयास (जिहाद) करता है, वह केवल अपने ही [लाभ] के लिए प्रयास करता है। बेशक, अल्लाह दुनिया वालों से बेनियाज़ (संपन्न) है। (६) और जो लोग ईमान लाए और उन्होंने नेक काम किए, हम उनसे उनकी बुराइयाँ ज़रूर दूर कर देंगे और उन्हें उनके बेहतरीन कर्मों का बदला ज़रूर देंगे जो वे करते थे। (७)}

अल्लाह का कथन: {क्या वे लोग जो बुरे काम करते हैं} यानी: शिर्क। {समझते हैं कि वे हमसे आगे निकल जाएँगे} यानी:

(१) इसके कहने वाले ज़ुहैर हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ ५४ में है। अत्तर: यमन का एक शहर। मुअजम अल-बुल्दान ४ / ८४। (२) अल-मुहतसिब २ / १५९, और अल-शाज़ाह पृष्ठ ११४ अली और अल-जुहरी से। और ज़ाद अल-मसीर ६ / २५५ में अली और जाफर बिन मुहम्मद से। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४ / ३०६। हदीस को अल-तबरानी ने 'अल-कबीर' (१७०२) और 'अल-अवसत' (७९०२) में जुंदुब बिन सुफियान (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है। अल-हयथमी ने मजमा अल-ज़वाइद १० / २२५ में कहा: इसमें हामिद बिन आदम है, जो एक झूठा व्यक्ति है। और अल-तबरानी ने इसी तरह १० / १२७ में उस्मान बिन अफ़ान (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है। इसके इस्नाद (सूत्र) में सुलेमान बिन अरकम है, जो परित्यक्त (मतरूक) है। मीज़ान अल-इतिदाल २ / १९६ और अल-अजलूनी ने कश्फ अल-खफा २ / ३५० में कहा: कहा गया है: यह हदीस नहीं है, लेकिन इसका अर्थ सही है।

صفحہ ۳۳۷ سورۃ العنکبوت: آیات ۳ - ۷

الصدق: اور وہ صلب (مضبوطی) ہے، اور 'کاذبین' مشتق ہے 'کذب' سے جب وہ شکست کھا جائے، تو معنی یہ ہوگا: اللہ یقیناً جان لے گا ان کو جو جنگ میں ثابت قدم رہے اور ان کو جو شکست کھا گئے، جیسا کہ شاعر نے کہا:

عثر کا ایک شیر جو مردوں کا شکار کرتا ہے جب شیر اپنے ہم عصروں سے جھوٹ بولے تو وہ سچا ہے (۱)۔

پس اس نے 'لیعلمن' (وہ ضرور جان لے گا) کو مجازاً 'فلیثیبن' (وہ ضرور بدلہ دے گا) کے مقام پر رکھا۔

اور جماعت کی قرات: 'فلیعلمن' ہے 'یا' اور 'لام' کے فتحہ کے ساتھ، اور علی بن ابی طالب نے اسے 'یا' کے ضمہ اور 'لام' کے کسرہ کے ساتھ پڑھا (۲)، اور یہ نحاس کی بات کے معنی کو واضح کرتی ہے۔ اور اس کے تین معانی کا احتمال ہے: پہلا ۔ یہ کہ وہ آخرت میں ان سچے اور جھوٹے لوگوں کو ان کے ثواب اور عذاب کے درجات اور دنیا میں ان کے اعمال کے بارے میں مطلع کر دے گا، یعنی: انہیں ان کے اعمال پر کھڑا کرے گا۔ دوسرا ۔ یہ کہ پہلا مفعول محذوف ہو، اس کی تقدیر یہ ہے: وہ لوگوں اور دنیا کو ان سچے اور جھوٹے لوگوں کے بارے میں ضرور بتا دے گا، یعنی: انہیں رسوا اور مشہور کر دے گا؛ ان کو خیر میں اور ان کو شر میں، اور یہ دنیا اور آخرت میں ہے۔ تیسرا ۔ یہ کہ وہ علامت سے ہو، یعنی: ہر گروہ کے لیے ایک علامت رکھ دے جس سے وہ مشہور ہو جائے۔ پس اس اعتبار سے آیت نبی ﷺ کے قول کی طرف دیکھتی ہے: "جس نے کوئی راز چھپایا اللہ اسے اسی کا لباس پہنا دے گا" (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {کیا وہ لوگ جو برے اعمال کرتے ہیں یہ گمان کرتے ہیں کہ وہ ہم سے آگے نکل جائیں گے؟ بہت برا ہے وہ جو وہ فیصلہ کرتے ہیں۔ (۴) جو اللہ سے ملنے کی امید رکھتا ہے تو اللہ کی (مقرر کی ہوئی) میعاد ضرور آنے والی ہے، اور وہ خوب سننے والا خوب جاننے والا ہے۔ (۵) اور جو کوئی کوشش (جہاد) کرتا ہے وہ اپنے ہی (بھلے کے) لیے کوشش کرتا ہے، بے شک اللہ تمام جہانوں سے بے نیاز ہے۔ (۶) اور جو لوگ ایمان لائے اور انہوں نے نیک اعمال کیے ہم ان سے ان کی برائیاں ضرور دور کر دیں گے اور انہیں ان کے بہترین اعمال کا بدلہ ضرور دیں گے جو وہ کیا کرتے تھے۔ (۷)}

اللہ تعالیٰ کا قول: {کیا وہ لوگ جو برے اعمال کرتے ہیں} یعنی: شرک۔ {یہ گمان کرتے ہیں کہ وہ ہم سے آگے نکل جائیں گے} یعنی:

(۱) اس کا کہنے والا زہیر ہے، اور یہ اس کے دیوان صفحہ ۵۴ میں ہے۔ عثر: یمن کا ایک شہر ہے۔ معجم البلدان ۴ / ۸۴۔ (۲) المحتسب ۲ / ۱۵۹، اور الشاذہ صفحہ ۱۱۴ علی اور زہری سے۔ اور زاد المسیر ۶ / ۲۵۵ میں علی اور جعفر بن محمد سے۔ (۳) المحرر الوجیز ۴ / ۳۰۶۔ اور حدیث کو طبرانی نے الکبیر (۱۷۰۲) میں، اور الاوسط (۷۹۰۲) میں جندب بن سفیان رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۱۰ / ۲۲۵ میں کہا: اس میں حامد بن آدم ہے، اور وہ کذاب (بہت جھوٹا) ہے۔ اور طبرانی نے اس کی مانند ۱۰ / ۱۲۷ میں عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالا ہے۔ اور اس کی سند میں سلیمان بن ارقم ہے، اور وہ متروک ہے۔ میزان الاعتدال ۲ / ۱۹۶ اور عجلونی نے کشف الخفاء ۲ / ۳۵۰ میں کہا: کہا گیا ہے: یہ حدیث نہیں ہے، لیکن اس کا معنی صحیح ہے۔

338 - Surah Al-Ankabut: Verses 4 - 7

...escape Us or frustrate Us before We take them to task for what they do. Ibn Abbas said: He means Al-Walid bin Al-Mughirah, Abu Jahl, Al-Aswad, Al-As bin Hisham, Shaybah, Utbah, Al-Walid bin Utbah, Uqbah bin Abi Muait, Hanzalah bin Abi Sufyan, and Al-As bin Wa'il (1). {Evil is the judgment they make} means: What a wretched judgment they have made concerning their Lord's attributes, that He is surpassed, while Allah is Capable over all things.

And "ma" (what) is in the position of accusative (nasb), meaning: they judge a thing or a judgment to be evil. It is also permissible for "ma" to be in the position of nominative (raf'), meaning: the thing is evil, or the judgment is their judgment. This is the opinion of Al-Zajjaj. Ibn Kaysan provided two other interpretations besides these two: one is that the position of "ma" [along with] "yahkumun" (they judge) is as a single entity, just as you say: "I like what you did," i.e., "your action," so "ma" and the verb are a verbal noun in the position of nominative (raf'), the estimation being: their judgment is evil. The other interpretation is that "ma" has no grammatical position, and it has taken the place of the noun for "sa'a" (evil is), and similarly for "ni'ma" (excellent is) and "bi'sa" (wretched is). Abu Al-Hasan bin Kaysan said: "I prefer to assign a position to 'ma' in everything I can, like the Almighty's saying: {It was by a mercy from Allah...} [Al-Imran: 159], and similarly {Because of their breaking [their covenant]...} [Al-Ma'idah: 13], and similarly {Whichever of the two terms I complete...} [Al-Qasas: 28]. 'ma' is in the position of genitive (khafd) in all of this, and what follows it is dependent on it. And similarly {Indeed, Allah is not ashamed to present an example, even that of a mosquito...} [Al-Baqarah: 26]. 'ma' is in the position of accusative (nasb) and 'mosquito' (ba'udah) is dependent on it (2)."

His Almighty's saying: {Whoever hopes for the meeting with Allah, then indeed, the term of Allah is coming}. "yarju" (hopes) here means: fears, from the saying of the Hudhayli poet describing a honey-gatherer:

When the bees sting him, he does not 'yarju' (fear) their stings (3)

The people of Tafsir are in consensus that the meaning is: whoever fears death should perform righteous deeds.

(1) Al-Wasit 3/413, similarly. (2) I'rab al-Qur'an 3/248, and what is between brackets is from it. And Al-Zajjaj's statement is in 'Ma'ani al-Qur'an' 4/160. (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 4/302. This is the first part of a verse by the poet Abu Dhu'ayb al-Hudhayli,

and the second part is: "and he countered them in a house of active Nubian bees." It was previously mentioned in 3/433.

338 - सूरह अल-अनकबूत: आयतें 4 - 7

...हमसे आगे निकल जाएँ या हमें मजबूर कर दें इससे पहले कि हम उनके किए की सज़ा दें। इब्ने अब्बास ने कहा: इसका अर्थ है अल-वलीद बिन अल-मुग़ीरा, अबू जहल, अल-असवद, अल-आस बिन हिशाम, शैबा, उत्बा, अल-वलीद बिन उत्बा, उक़बा बिन अबी मुअैत, हंज़ला बिन अबी सुफ़ियान और अल-आस बिन वाईल (1)। {बुरा है वह फैसला जो वे करते हैं} यानी: कितना बुरा फैसला है जो उन्होंने अपने रब के गुणों के बारे में किया है कि वह पीछे छूट जाने वाला है, जबकि अल्लाह हर चीज़ पर सक्षम है।

और "मा" (जो) नसब (कर्मवाचक) की स्थिति में है जिसका अर्थ है: वे किसी चीज़ या निर्णय को बुरा मानते हैं। यह भी संभव है कि "मा" रफ़अ (कर्तावाचक) की स्थिति में हो जिसका अर्थ है: वह चीज़ बुरी है, या फैसला उनका फैसला है। यह अल-ज़ज्जाज का मत है। इब्न कैसान ने इनके अलावा दो अन्य व्याख्याएँ दीं: एक यह कि "मा" [के साथ] "यहुकुमून" (वे फैसला करते हैं) की स्थिति एक ही चीज़ के समान है, जैसा कि आप कहते हैं: "मुझे वह पसंद आया जो आपने किया," यानी "आपका कार्य," तो "मा" और क्रिया रफ़अ की स्थिति में एक भाववाचक संज्ञा (मस्दर) है, अनुमान यह है: उनका फैसला बुरा है। दूसरी व्याख्या यह है कि "मा" का कोई व्याकरणिक स्थान नहीं है, और इसने "साअ" (बुरा है) के लिए संज्ञा का स्थान ले लिया है, और इसी तरह "नेअमा" (उत्तम है) और "बिअसा" (बुरा है) के लिए। अबू अल-हसन बिन कैसान ने कहा: "मैं जहाँ भी संभव हो 'मा' को एक स्थान देना पसंद करता हूँ, जैसे सर्वशक्तिमान का कथन: {अल्लाह की दया के कारण...} [आल इमरान: 159], और इसी तरह {उनके[वादे] तोड़ने के कारण...} [अल-माइदा: 13], और इसी तरह {इन दोनों अवधियों में से मैं जो भी पूरी करूँ.} [अल-क़सस: 28]। इन सब में 'मा' ख़फ़्द (सम्बन्धवाचक) की स्थिति में है, और उसके बाद आने वाला शब्द उस पर निर्भर है। और इसी तरह {बेशक अल्लाह इससे नहीं शरमाता कि वह कोई उदाहरण पेश करे, चाहे वह एक मच्छर का ही क्यों न हो...} [अल-बक़रह: 26]। 'मा' नसब की स्थिति में है और 'मच्छर' (बऊदाह) उस पर निर्भर है (2)।"

अल्लाह तआला का फ़रमान: {जो अल्लाह से मिलने की आशा रखता है, तो बेशक अल्लाह की निर्धारित अवधि आने वाली है}। यहाँ "यर्जू" (आशा रखता है) का अर्थ है: डरता है, जैसा कि हुज़ैली कवि ने शहद इकट्ठा करने वाले के वर्णन में कहा है:

जब मधुमक्खियाँ उसे डंक मारती हैं, तो वह उनके डंक से "यर्जू" (नहीं डरता) (3)

तफ़सीर के जानकारों का इस बात पर आम सहमति है कि इसका अर्थ है: जो कोई मौत से डरता है, उसे नेक काम करने चाहिए।

(1) अल-वसीत 3/413, इसी प्रकार। (2) इ'राब अल-कुरान 3/248, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। और अल-ज़ज्जाज का कथन 'मआनी अल-कुरान' 4/160 में है। (3) अल-नहहास द्वारा 'मआनी अल-कुरान' 4/302। यह अबू ज़ुऐब अल-हुज़ैली के एक शेर का पहला हिस्सा है, और दूसरा हिस्सा है: "और उसने एक सक्रिय नुबियाई मधुमक्खियों के घर में उनका विरोध किया।" यह पहले 3/433 में आ चुका है।

338 - سورة العنكبوت: آيات 4 - 7

...ہم سے بچ نکلیں یا ہمیں عاجز کر دیں اس سے پہلے کہ ہم ان کے اعمال کی سزا دیں۔ ابن عباس نے فرمایا: اس سے مراد ولید بن المغیرہ، ابوجہل، الاسود، العاص بن ہشام، شیبہ، عتبہ، ولید بن عتبہ، عقبہ بن ابی معیط، حنظلہ بن ابی سفیان اور العاص بن وائل ہیں (1)۔ ﴿سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ﴾ یعنی: کتنا برا فیصلہ ہے جو انہوں نے اپنے رب کی صفات کے بارے میں کیا کہ (نعوذ باللہ) وہ پیچھے رہ جانے والا ہے، حالانکہ اللہ ہر چیز پر قادر ہے۔

اور "ما" یہاں محلِ نصب میں ہے، یعنی وہ کسی چیز یا فیصلے کو برا قرار دیتے ہیں۔ یہ بھی جائز ہے کہ "ما" محلِ رفع میں ہو، جس کا مطلب ہے: وہ چیز بری ہے، یا وہ فیصلہ ان کا فیصلہ ہے۔ یہ زجاج کا قول ہے۔ ابن کیسان نے ان دو کے علاوہ دو اور تشریحات بیان کی ہیں: ایک یہ کہ "ما" اور "يَحْكُمُونَ" مل کر ایک ہی شے کے درجے میں ہیں، جیسے آپ کہتے ہیں: "مجھے تمہارا کیا ہوا کام پسند آیا،" یعنی تمہارا فعل۔ تو "ما" اور فعل مل کر مصدر بن کر محلِ رفع میں ہیں، مفہوم یہ ہوا: ان کا فیصلہ برا ہے۔ دوسری تشریح یہ ہے کہ "ما" کا کوئی اعرابی محل نہیں ہے، بلکہ یہ "ساء" کے لیے اسم کے قائم مقام ہو گیا ہے، جیسے "نعم" اور "بئس" میں ہوتا ہے۔ ابوالحسن بن کیسان نے کہا: "میں ترجیح دیتا ہوں کہ جہاں تک ممکن ہو 'ما' کے لیے کوئی اعرابی محل مقرر کروں، جیسے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ﴾ [آل عمران: 159]، اور اسی طرح ﴿فَبِمَا نَقْضِهِم﴾ [المائدہ: 13]، اور اسی طرح ﴿أَيَّمَا الْأَجَلَيْنِ قَضَيْتُ﴾ [القصص: 28]۔ ان تمام میں 'ما' محلِ خفض (جر) میں ہے اور اس کے بعد والا اسم اس کے تابع ہے۔ اسی طرح ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَن يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَعُوضَةً﴾ [البقرہ: 26] میں 'ما' محلِ نصب میں ہے اور 'بعوضہ' (مچھر) اس کے تابع ہے (2)۔"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مَن كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ فَإِنَّ أَجَلَ اللَّهِ لَآتٍ﴾۔ یہاں "يَرْجُو" (امید رکھتا ہے) سے مراد ہے: ڈرتا ہے، جیسا کہ ہذلی شاعر نے شہد نکالنے والے کے وصف میں کہا ہے:

جب اسے شہد کی مکھیاں کاٹتی ہیں، تو وہ ان کے ڈنک سے نہیں ڈرتا (لم يرجُ لسعها) (3)

اور تمام مفسرین کا اس پر اتفاق ہے کہ معنی یہ ہے: جو شخص موت سے ڈرتا ہے اسے نیک عمل کرنے چاہئیں۔

(1) الوسیط 3/413، اسی طرح۔ (2) إعراب القرآن 3/248، اور بریکٹ والی عبارت اسی سے ہے۔ اور زجاج کا قول 'معانی القرآن' 4/160 میں ہے۔ (3) معانی القرآن للنحاس 4/302۔ یہ ابو ذویب الہذلی کے ایک شعر کا پہلا مصرع ہے، اور دوسرا مصرع ہے: "وخالفها في بيت نُوبٍ عوامل"۔ یہ پہلے 3/433 میں گزر چکا ہے۔

339 Surah Al-Ankabut: Verses 6-9

...for it must come to him. Mentioned by Al-Nahhas (1). Al-Zajjaj said: The meaning of "expects the meeting with Allah" is Allah's reward (2). "Whoever" (man) is in the position of nominative (raf') as a subject (mubtada'), and "was" (kana) is in the position of the predicate (khabar), and it is in the position of jussive (jazm) as a condition. "Expects" (yarju) is in the position of the predicate of 'kana', and the recompense is: {for the term appointed by Allah is surely coming. And He is the All-Hearing, the All-Knowing} (3).

The Almighty's saying: {And whoever strives only strives for [the benefit of] himself} means: whoever strives in religion and is patient in fighting the disbelievers and performing acts of obedience, he only strives for himself, i.e., the reward of all that is for him, and no benefit from that returns to Allah. {Indeed, Allah is free from need of the worlds} i.e., of their deeds. It was said: The meaning is: whoever strives against his enemy for himself, not seeking the face of Allah, then Allah has no need for his jihad.

The Almighty's saying: {And those who believe} i.e., affirm the truth. {and do righteous deeds - We will surely remove from them their misdeeds} i.e., We will cover them with forgiveness. {and will surely reward them according to the best of what they used to do} i.e., with the best of their deeds, which are acts of obedience. Then it was said: It is possible that every sin they committed during polytheism (shirk) will be removed from them, and they will be rewarded for the good they did in Islam (4). It is also possible that their misdeeds in both disbelief and Islam will be removed, and they will be rewarded for their good deeds in both disbelief and Islam.

The Almighty's saying: {And We have enjoined upon man goodness to his parents. But if they endeavor to make you associate with Me that of which you have no knowledge, do not obey them. To Me is your return, and I will inform you about what you used to do (8). And those who have believed and done righteous deeds - We will surely admit them among the righteous (9).}

The Almighty's saying: {And We have enjoined upon man goodness to his parents} was revealed concerning Sa'd bin Abi Waqqas according to what Al-Tirmidhi narrated. He said: Four verses were revealed concerning me, and he mentioned a story; Sa'd's mother said: Has Allah not commanded kindness?! By Allah, I will not eat food nor drink anything until I die or you disbelieve. He said: They used to...

(1) In I'rab al-Qur'an 3/249. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/160. (3) I'rab al-Qur'an 3/249. (4) Majma' al-Bayan 20/340.

३३९ सूरा अल-अनकबूत: आयतें ६ - ९

...तो वह अवश्य उसके पास आएगा। अल-नहहास ने इसका उल्लेख किया है (१)। अल-ज़ज्जाज ने कहा: "अल्लाह से मिलने की आशा रखता है" का अर्थ अल्लाह का इनाम है (२)। "जो" (मन्) आरंभ (मुबतदा) के रूप में रफ़ (नाममात्र) की स्थिति में है और "था" (का-ना) ख़बर (विधेय) की स्थिति में है, और यह शर्त के रूप में जज़्म (जुसिव) की स्थिति में है। "आशा रखता है" (यरजू) 'का-ना' की ख़बर की स्थिति में है, और बदला यह है: {तो अल्लाह का निर्धारित समय आने ही वाला है। और वह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ जानने वाला है} (३)।

ईश्वर का कथन: {और जो कोई प्रयास (जिहाद) करता है, वह केवल अपने स्वयं के(लाभ) के लिए प्रयास करता है} अर्थात: और जो कोई धर्म में प्रयास करता है, और काफिरों से लड़ने और आज्ञाकारिता के कार्यों में धैर्य रखता है, वह केवल अपने लिए प्रयास करता है, अर्थात: उस सब का पुण्य उसके लिए है, और अल्लाह को उससे कोई लाभ नहीं पहुँचता। {बेशक अल्लाह दुनिया वालों से बेनियाज़ (संपन्न) है} अर्थात: उनके कर्मों से। और कहा गया है: अर्थ यह है: जो कोई अपने दुश्मन के खिलाफ अपने लिए जिहाद करता है, अल्लाह की प्रसन्नता नहीं चाहता, तो अल्लाह को उसके जिहाद की कोई आवश्यकता नहीं है।

ईश्वर का कथन: {और जो लोग ईमान लाए} अर्थात: उन्होंने सत्य को स्वीकार किया। {और नेक काम किए, हम उनसे उनकी बुराइयाँ अवश्य दूर कर देंगे} अर्थात: हम उन्हें उनके लिए क्षमा के साथ ढक देंगे। {और हम उन्हें उनके बेहतरीन कामों के अनुसार अवश्य बदला देंगे जो वे किया करते थे} अर्थात: उनके बेहतरीन कार्यों के साथ जो कि आज्ञाकारिता के कार्य हैं। फिर कहा गया: यह संभव है कि शिर्क(बहुदेववाद) में उनके द्वारा किए गए प्रत्येक पाप को उनसे दूर कर दिया जाए, और उन्हें इस्लाम में किए गए अच्छे कार्यों के लिए पुरस्कृत किया जाए (४)। और यह भी संभव है कि कुफ्र और इस्लाम दोनों में उनकी बुराइयाँ दूर कर दी जाएँ, और उन्हें कुफ्र और इस्लाम दोनों में उनके अच्छे कार्यों के लिए पुरस्कृत किया जाए।

ईश्वर का कथन: {और हमने मनुष्य को अपने माता-पिता के साथ भलाई करने का आदेश दिया है। और यदि वे तुझ पर इस बात के लिए दबाव डालें कि तू मेरे साथ उसे शरीक करे जिसका तुझे ज्ञान नहीं, तो उनकी बात न मानना। मेरी ही ओर तुम्हें लौटकर आना है, फिर मैं तुम्हें बता दूँगा जो कुछ

तुम करते थे (८)। और जो लोग ईमान लाए और नेक काम किए, हम उन्हें नेक लोगों में अवश्य शामिल करेंगे (९)।}

ईश्वर का कथन: {और हमने मनुष्य को अपने माता-पिता के साथ भलाई करने का आदेश दिया है} सअद बिन अबी वक़्क़ास के बारे में उतरा जैसा कि अल-तिर्मिज़ी ने उल्लेख किया है। उन्होंने कहा: मेरे बारे में चार आयतें उतरीं और उन्होंने एक कहानी सुनाई; सअद की माँ ने कहा: क्या अल्लाह ने भलाई का आदेश नहीं दिया है?! खुदा की कसम, मैं न खाना खाऊँगी और न ही कुछ पीऊँगी जब तक कि मैं मर न जाऊँ या तुम कुफ्र न कर लो। उन्होंने कहा: वे तब...

(१) इराब अल-कुरान ३/२४९ में। (२) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान ४/१६०। (३) इराब अल-कुरान ३/२४९। (४) मजमा अल-बयान २०/३४०।

۳۳۹ سورة العنكبوت: آیات ۶ - ۹

...تو وہ ضرور اس کے پاس آنے والا ہے۔ النحاس نے اس کا ذکر کیا ہے (۱)۔ الزجاج نے کہا: «يَرْجُو لِقَاءَ اللَّهِ» کا معنی اللہ کا ثواب ہے (۲)، اور «مَن» ابتدا کے طور پر حالتِ رفع میں ہے اور «كَانَ» خبر کے مقام پر ہے، اور یہ شرط کی وجہ سے جزم کی جگہ پر ہے، اور «يَرْجُو» 'كان' کی خبر کی جگہ پر ہے، اور جزا یہ ہے: ﴿فَإِنَّ أَجَلَ اللَّهِ لَآتٍ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾ (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَن جَاهَدَ فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهِ﴾ یعنی: اور جس نے دین میں جدوجہد کی، اور کافروں سے قتال اور اطاعت کے کاموں پر صبر کیا، تو وہ اپنی ہی ذات کے لیے کوشش کرتا ہے، یعنی: اس سب کا ثواب اسی کے لیے ہے، اور اس سے اللہ کی طرف کوئی نفع نہیں لوٹتا۔ ﴿إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ﴾ یعنی: ان کے اعمال سے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: جس نے اپنے نفس کے لیے اپنے دشمن سے جہاد کیا، وہ اللہ کی رضا نہیں چاہتا تو اللہ کو اس کے جہاد کی کوئی ضرورت نہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا﴾ یعنی: جنہوں نے تصدیق کی۔ ﴿وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ﴾ یعنی: ہم ان کی مغفرت کر کے ان کی برائیوں کو ڈھانپ دیں گے۔ ﴿وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَحْسَنَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ یعنی: ان کے بہترین اعمال کے ساتھ جو کہ اطاعت کے کام ہیں۔ پھر کہا گیا: یہ احتمال ہے کہ شرک کی حالت میں انہوں نے جو بھی گناہ کیا ہو وہ ان سے مٹا دیا جائے، اور اسلام میں انہوں نے جو نیکی کی اس پر انہیں ثواب دیا جائے (۴)۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ کفر اور اسلام دونوں حالتوں میں ان کی برائیاں مٹا دی جائیں، اور کفر و اسلام میں ان کی نیکیوں پر انہیں ثواب دیا جائے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَوَصَّيْنَا الْإِنسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا وَإِن جَاهَدَاكَ لِتُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٨﴾ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُدْخِلَنَّهُمْ فِي الصَّالِحِينَ ﴿٩﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَوَصَّيْنَا الْإِنسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا﴾ یہ آیت سعد بن ابی وقاص کے بارے میں نازل ہوئی جیسا کہ امام ترمذی نے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میرے بارے میں چار آیات نازل ہوئیں پھر انہوں نے قصہ ذکر کیا؛ سعد کی ماں نے کہا: کیا اللہ نے نیکی کا حکم نہیں دیا؟! اللہ کی قسم میں نہ کھانا کھاؤں گی اور نہ پانی پیوں گی یہاں تک کہ میں مر جاؤں یا تم کفر اختیار کر لو۔ انہوں نے کہا: وہ جب...

(۱) اعراب القرآن ۲۴۹/۳ میں۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۱۶۰/۴۔ (۳) اعراب القرآن ۲۴۹/۳۔ (۴) مجمع البیان ۳۴۰/۲۰۔

Surah Al-Ankabut: Verses 8 - 9 340

They wanted to feed her, so they pried her mouth open(1), then this verse was revealed: {And We have enjoined upon man goodness to his parents} the verse. Abu Isa said: This is a Hasan Sahih (good authentic) hadith(2). It was narrated from Sa'd that he said: I was dutiful to my mother, then I became a Muslim, and she said: You must either leave your religion or I will not eat or drink until I die and you are shamed because of me, and it is said: O killer of his mother. She remained for a day and another day, so I said: O mother, if you had a hundred souls, and they left one by one, I would not leave this religion of mine, so if you wish, eat, and if you wish, do not eat. When she saw that, she ate, and it was revealed: {And if they strive to make you associate with Me} the verse(3). Ibn Abbas said: It was revealed concerning Ayyash bin Abi Rabi'a, the brother of Abu Jahl from his mother's side, as his mother had done the same(4). Also narrated from him: It was revealed concerning the whole nation; as no one endures God's trials except a truthful one.

And "husnan" (goodness) is in the accusative case according to the Basrans based on repetition, meaning: We enjoined him goodness. It was said: it is based on elision, its estimation being: We enjoined him with goodness (bil-husn), as you say: I enjoined him with good (khayran), meaning: with goodness (bil-khayr). The people of Kufa said: Its estimation is: We enjoined man to do good, so an action is estimated for him. A poet said:

I wondered at Dahma' when she complained of us, and at Abu Dahma' when he enjoined us To be good to her, as if they feared us.

Meaning: he enjoins us to do good to her, like His saying: {Then he began to stroke [them]} [Sad: 33] meaning: he strokes a stroking. And it was said: Its estimation is: We enjoined him a matter of goodness, so the adjective was put in place of the described noun, and the first part of the possessive construction was deleted and the second part was put in its place(5). And it was said: its meaning is: We obliged him with goodness(6).

(1) Meaning: they put a stick in the cleft of his mouth to open it, and al-shajr: the opening of the mouth. Al-Nihaya (Shajr). (2) Sunan al-Tirmidhi (3189). It is in Musnad Ahmad (1614), and Muslim narrated something similar in 4/1878 (44). (3) Narrated by al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 357, al-Wasit 3/414, and Ibn Asakir in Tarikh Dimashq 20/331. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/307, and Zad al-Masir 6/257 without attribution. Al-Tabarsi narrated the story in Majma' al-Bayan 20/339 on the authority of al-Kalbi. (5) Tafsir al-Tabari 18/362. (6) Al-Nukat wal-Uyun 4/276 on the authority of al-Suddi.

सूरह अल-अंकबूत: आयत 8 - 9 340

वे उसे खिलाना चाहते थे, इसलिए उन्होंने उसका मुँह खोल दिया(1), तब यह आयत नाजिल हुई: {और हमने इंसान को उसके माता-पिता के साथ अच्छा व्यवहार करने की ताकीद की है} आयत। अबू ईसा ने कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है(2)। साद से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मैं अपनी माँ का आज्ञाकारी था, फिर मैं मुसलमान हो गया, तो उन्होंने कहा: तुम या तो अपना धर्म छोड़ दो या मैं तब तक नहीं खाऊँगी और न ही पीऊँगी जब तक मैं मर न जाऊँ और मेरी वजह से तुम्हें शर्मिंदा न होना पड़े, और कहा जाए: ऐ अपनी माँ के कातिल। वह एक दिन और फिर एक और दिन ऐसी ही रही, तो मैंने कहा: ऐ माँ, अगर तुम्हारी सौ जानें होतीं और वे एक-एक करके निकल जातीं, तब भी मैं अपना यह धर्म नहीं छोड़ता, इसलिए अगर तुम चाहो तो खाओ और चाहो तो न खाओ। जब उन्होंने यह देखा, तो उन्होंने खा लिया और नाजिल हुआ: {और अगर वे दोनों तुझ पर इस बात का ज़ोर डालें कि तू मेरे साथ शरीक ठहराए} आयत(3)। इब्न अब्बास ने कहा: यह अबू जहल के सौतेले भाई अय्याश बिन अबी रबीआ के बारे में नाजिल हुई थी, क्योंकि उसकी माँ ने भी वैसा ही किया था(4)। उनसे यह भी रिवायत है कि: यह पूरी उम्मत के बारे में नाजिल हुई है; क्योंकि अल्लाह की परीक्षा पर केवल सच्चा व्यक्ति ही धैर्य रखता है।

और "हुस्नन" (अच्छाई) को बसरा के व्याकरणविदों के अनुसार दोहराव पर 'नसब' (अक्यूसेटिव केस) में रखा गया है, यानी: हमने उसे भलाई की ताकीद की। कहा गया है: यह विलोप पर आधारित है, इसका अनुमान है: हमने उसे भलाई (बिल-हुस्न) के साथ ताकीद की, जैसे आप कहते हैं: मैंने उसे भलाई (खैरन) की ताकीद की, यानी: भलाई (बिल-खैर) के साथ। कूफ़ा के लोगों ने कहा: इसका अनुमान है: हमने इंसान को अच्छा काम करने की ताकीद की, इसलिए उसके लिए एक क्रिया का अनुमान लगाया गया है। एक कवि ने कहा:

मुझे दहमा पर आश्चर्य हुआ जब उसने हमारी शिकायत की, और अबू दहमा पर जब उसने हमें ताकीद की कि उसके साथ भलाई करें, जैसे कि वे हमसे डरते हों।

यानी: वह हमें उसके साथ भलाई करने की ताकीद करता है, जैसे उनका कहना है: {तो उसने उन पर हाथ फेरना शुरू किया} [साद: 33] यानी: वह हाथ फेरता है। और कहा गया: इसका अनुमान है: हमने उसे एक अच्छी बात की ताकीद की, इसलिए विशेषण को संज्ञा के स्थान पर रखा गया, और 'मुज़ाफ़' को हटा दिया गया और 'मुज़ाफ़ इलैह' को उसके स्थान पर रखा गया(5)। और कहा गया: इसका अर्थ है: हमने उसे अच्छाई का पाबंद किया(6)।

(1) यानी: उन्होंने उसके मुँह के बीच में एक लकड़ी डाल दी ताकि वे उसे खोल सकें और अल-शजर: मुँह का खुलना। अल-निहाया (शजर)। (2) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3189)। यह मुसनद अहमद (1614) में है, और मुस्लिम ने इसके समान 4/1878 (44) में रिवायत की है। (3) अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 357, अल-वसीत 3/414 और इब्न असाकिर ने तारीख दिमश्क 20/331 में रिवायत की है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/307, और ज़ाद अल-मसीर 6/257 बिना किसी हवाले के। अल-तबरसी ने मजमा' अल-बयान 20/339 में अल-कल्बी के हवाले से यह कहानी सुनाई है। (5) तफ़सीर अल-तबरी 18/362। (6) अल-नुक़त वल-उयून 4/276 सुद्दी के हवाले से।

سورہ العنکبوت: آیات 8 - 9 340

انہوں نے اسے کھلانا چاہا، تو انہوں نے اس کا منہ کھول دیا(1)، پھر یہ آیت نازل ہوئی: {اور ہم نے انسان کو اس کے والدین کے ساتھ حسنِ سلوک کی تاکید کی ہے} آیت۔ ابوعیسیٰ نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے(2)۔ سعد سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: میں میں اپنی ماں کا فرمانبردار تھا، پھر میں مسلمان ہو گیا، تو انہوں نے کہا: تم اپنا دین چھوڑ دو ورنہ میں نہ کھاؤں گی اور نہ پیوں گی یہاں تک کہ میں مر جاؤں اور تمہیں میری وجہ سے طعنہ دیا جائے، اور کہا جائے: اے اپنی ماں کے قاتل۔ وہ ایک دن اور پھر ایک اور دن اسی حال میں رہیں، تو میں نے کہا: اے ماں، اگر تمہاری سو جانیں ہوتیں اور وہ ایک ایک کر کے نکل جاتیں تب بھی میں اپنا یہ دین نہ چھوڑتا، پس اگر تم چاہو تو کھا لو اور چاہو تو نہ کھاؤ۔ جب انہوں نے یہ دیکھا تو کھانا کھا لیا اور یہ نازل ہوا: {اور اگر وہ دونوں تجھ پر اس بات کا زور ڈالیں کہ تو میرے ساتھ شریک ٹھہرائے} آیت(3)۔ ابن عباس نے کہا: یہ ابوجہل کے مادری بھائی عیاش بن ابی ربیعہ کے بارے میں نازل ہوئی تھی کیونکہ ان کی ماں نے بھی ایسا ہی کیا تھا(4)۔ ان سے یہ بھی روایت ہے کہ: یہ پوری امت کے بارے میں نازل ہوئی ہے؛ کیونکہ اللہ کی آزمائش پر سوائے صدیق کے کوئی صبر نہیں کرتا۔

اور "حُسْنًا" بصریوں کے نزدیک تکرار کی بنا پر حالتِ نصب میں ہے، یعنی: ہم نے اسے حسنِ سلوک کی تاکید کی۔ اور کہا گیا: یہ حذف پر مبنی ہے، اس کی تقدیر ہے: ہم نے اسے بھلائی (بالحُسن) کی تاکید کی، جیسے تم کہتے ہو: میں نے اسے بھلائی (خیراً) کی وصیت کی، یعنی: بھلائی (بالخیر) کے ساتھ۔ اور کوفہ والوں نے کہا: اس کی تقدیر ہے: ہم نے انسان کو وصیت کی کہ وہ اچھا کام کرے، پس اس کے لیے ایک فعل مقدر مانا گیا۔ اور شاعر نے کہا:

مجھے دہماء پر تعجب ہوا جب اس نے ہماری شکایت کی، اور ابودہماء پر جب اس نے ہمیں وصیت کی کہ اس کے ساتھ بھلائی کریں، گویا وہ ہم سے ڈرتے ہوں۔

یعنی: وہ ہمیں وصیت کرتا ہے کہ ہم اس کے ساتھ بھلائی کریں، جیسے ان کا قول ہے: {پھر اس نے ہاتھ پھیرنا شروع کیا} [ص: 33] یعنی: وہ مسح کرتا ہے۔ اور کہا گیا: اس کی تقدیر ہے: ہم نے اسے ایک اچھے معاملے کی وصیت کی، پس صفت کو موصوف کے مقام پر رکھا گیا، اور مضاف کو حذف کر دیا گیا اور مضاف الیہ کو اس کی جگہ رکھا گیا(5)۔ اور کہا گیا: اس کا معنی ہے: ہم نے اس پر حسنِ سلوک لازم کیا(6)۔

(1) یعنی: انہوں نے اس کے منہ کے بیچ میں لکڑی ڈالی تاکہ وہ اسے کھول سکیں، اور الشَّجْر: منہ کا کھلنا۔ النہایۃ (شجر)۔ (2) سنن الترمذی (3189)۔ یہ مسند احمد (1614) میں ہے، اور مسلم نے اس کی مثل 4/1878 (44) میں روایت کی ہے۔ (3) الواحدی نے اسباب النزول ص 357، الوسیط 3/414 اور ابن عساکر نے تاریخ دمشق 20/331 میں روایت کی ہے۔ (4) المحرر الوجیز 4/307، اور زاد المسیر 6/257 بلا نسبت۔ الطبرسی نے مجمع البیان 20/339 میں الکلبی سے یہ قصہ نقل کیا ہے۔ (5) تفسیر الطبری 18/362۔ (6) النکت والعیون 4/276 از سدی۔

341 Surah Al-Ankabut: Verses 9 - 11

The general reading is: «Husna» (حُسْناً) with a damma on the 'ha' and a sukun on the 'seen'. Abu Raja', Abu al-Aliya, and al-Dahhak read it with a fatha on both the 'ha' and the 'seen'(1). Al-Jahdari read it as «Ihsanan» (إحساناً) as a verbal noun, and similarly in the Mushaf of Ubayy(2). The estimation is: "And We have enjoined on man to treat them with kindness"(3), and it is not an object for "We have enjoined" (wassayna) because it has already fulfilled its object.

{To Me is your return}: A warning regarding obedience to parents in the sense of disbelief. {Then I will inform you of what you used to do * And those who believe and do righteous deeds - We will surely admit them among the righteous.} Allah the Almighty repeated the representation of the state of the believing workers to move souls towards attaining their ranks. His saying: {We will surely admit them among the righteous} is an exaggeration in the sense: those who are at the pinnacle of righteousness and its furthest goals. And if this judgment is achieved for the believer, its fruit and reward are achieved, which is Paradise(4).

Allah the Almighty's saying: {And of the people are some who say, 'We believe in Allah,' but when they are harmed for [the cause of] Allah, they consider the trial of the people as the punishment of Allah. But if victory comes from your Lord, they will surely say, 'Indeed, we were with you.' Is not Allah most knowing of what is within the breasts of all creatures? (10) And Allah will surely make evident those who believe, and He will surely make evident the hypocrites (11).}

Allah the Almighty's saying: {And of the people are some who say, 'We believe in Allah'}: The verse was revealed about the hypocrites. They used to say: "We believe in Allah," {but when they are harmed for [the cause of] Allah, they consider the trial of the people}, meaning: their harm, {as the punishment of Allah} in the Hereafter, and so they apostatize from their faith(5). It was also said: They become anxious from that as they become anxious from the punishment of Allah and do not bear harm for the sake of Allah(6). {But if victory comes from your Lord, they will surely say} - these apostates - {Indeed, we were with you,} and they are lying. So Allah said to them: {Is not Allah most knowing of what is within the breasts of all creatures?}

---

(1) Al-Shadhdhah p. 114 from Isa and al-Jahdari, and Zad al-Masir 6/256 from Ibn Mas'ud and Abu Raja'. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/308, and Zad al-Masir 6/256 and attributed it also to Abu Mijlaz, and it is an irregular reading. (3) I'rab al-Qur'an 3/249.

(4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/308. (5) Its meaning will soon be mentioned from al-Dahhak. (6) Al-Wasit 3/414.

341 सूरह अल-अंकबूत: आयत 9 - 11

सामान्य पाठ है: «हुस्ना» (حُسْناً) 'हा' पर दम्मा और 'सीन' के सुकूँ के साथ। अबू रजा, अबू अल-आलिया और अल-दहाक ने इसे 'हा' और 'सीन' दोनों पर फथा के साथ पढ़ा है (1)। अल-जहदूरी ने इसे «इहसाना» (إحساناً) के रूप में एक भाववाचक संज्ञा के रूप में पढ़ा है, और इसी तरह उबय के मुसहफ में भी (2)। अनुमान है: "और हमने मनुष्य को उनके साथ दयालुता से व्यवहार करने का निर्देश दिया है" (3), और यह "हमने निर्देश दिया" (वसायना) के लिए कर्म नहीं है क्योंकि उसने अपना कर्म पहले ही पूरा कर लिया है।

{मेरी ही ओर तुम्हारा लौटना है}: कुफ्र के अर्थ में माता-पिता की आज्ञाकारिता के संबंध में एक चेतावनी। {फिर मैं तुम्हें बताऊंगा जो तुम किया करते थे * और जो लोग ईमान लाए और उन्होंने नेक काम किए - हम उन्हें अवश्य ही नेक लोगों में शामिल करेंगे।} अल्लाह ने ईमान वाले कार्यकर्ताओं की स्थिति के चित्रण को दोहराया ताकि आत्माएं उनके पद प्राप्त करने की ओर प्रेरित हों। उनका कथन: {हम उन्हें अवश्य ही नेक लोगों में शामिल करेंगे} इस अर्थ में एक अतिशयोक्ति है: कि वे लोग जो नेक होने की पराकाष्ठा और उसके अंतिम लक्ष्यों पर हैं। और यदि मोमिन के लिए यह निर्णय प्राप्त हो जाता है, तो उसका फल और पुरस्कार प्राप्त हो जाता है, जो जन्नत है (4)।

अल्लाह का कथन: {और लोगों में से कुछ ऐसे हैं जो कहते हैं, 'हम अल्लाह पर ईमान लाए,' लेकिन जब उन्हें अल्लाह [के मार्ग] में सताया जाता है, तो वे लोगों की परीक्षा को अल्लाह के अज़ाब के समान समझते हैं। लेकिन यदि आपके रब की ओर से विजय आती है, तो वे अवश्य कहेंगे, 'निस्संदेह, हम तुम्हारे साथ थे।' क्या अल्लाह सृष्टि के सभी प्राणियों के सीनों में जो कुछ है, उसे सबसे अधिक जानने वाला नहीं है? (10) और अल्लाह अवश्य उन लोगों को स्पष्ट कर देगा जो ईमान लाए हैं, और वह अवश्य ही पाखंडियों को स्पष्ट कर देगा (11)।}

अल्लाह का कथन: {और लोगों में से कुछ ऐसे हैं जो कहते हैं, 'हम अल्लाह पर ईमान लाए'}: यह आयत मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) के बारे में उतरी है। वे कहा करते थे: "हम अल्लाह पर ईमान लाए", {लेकिन जब उन्हें अल्लाह [के मार्ग] में सताया जाता है, तो वे लोगों की परीक्षा को समझते हैं}, अर्थात: उनके कष्ट को, {अल्लाह के अज़ाब के समान} आख़िरत में, और इस प्रकार वे अपने ईमान से फिर जाते हैं (5)। यह भी कहा गया है: वे उससे घबरा जाते हैं जैसे वे अल्लाह के अज़ाब से घबराते हैं और अल्लाह की खातिर कष्ट नहीं सहते (6)। {लेकिन यदि आपके रब की ओर से विजय आती है, तो वे

अवश्य कहेंगे} - ये धर्मत्यागी - {निस्संदेह, हम तुम्हारे साथ थे,} और वे झूठ बोल रहे हैं। तो अल्लाह ने उनसे कहा: {क्या अल्लाह सृष्टि के सभी प्राणियों के सीनों में जो कुछ है, उसे सबसे अधिक जानने वाला नहीं है?}

---

(1) अल-शाज़ा पृष्ठ 114 ईसा और अल-जहदूरी से, और ज़ाद अल-मसीर 6/256 इब्न मसूद और अबू रजा से। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/308, और ज़ाद अल-मसीर 6/256 और इसे अबू मिजलाज़ को भी जिम्मेदार ठहराया गया है, और यह एक असामान्य पाठ है। (3) इराब अल-कुरान 3/249। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/308। (5) इसका अर्थ जल्द ही अल-दहाक से उल्लेख किया जाएगा। (6) अल-वसीत 3/414।

341 سورة العنكبوت: آيات 9 - 11

عام قراءت ہے: «حُسْناً» 'حا' کے ضمہ اور 'سین' کے سکون کے ساتھ اور ابو رجاء، ابو العالیہ اور ضحاک نے اسے 'حا' اور 'سین' کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے(1)۔ اور جحدری نے اسے مصدر کے طور پر «إحساناً» پڑھا ہے، اور اسی طرح مصحفِ اُبی میں ہے(2)۔ تقدیر یوں ہے: "اور ہم نے انسان کو ان دونوں کے ساتھ بھلائی کرنے کی وصیت کی"(3)، اور یہ "وصینا" سے منسوب نہیں ہے؛ کیونکہ وہ اپنا مفعول پورا کر چکا ہے۔

﴿إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ﴾ کفر کے معنی میں والدین کی اطاعت کے بارے میں وعید ہے۔ ﴿فَأُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ * وَالَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُدْخِلَنَّهُمْ فِي الصَّالِحِينَ﴾ اللہ تعالیٰ نے مومن کارکنوں کی حالت کی تمثیل کو دہرایا تاکہ نفوس ان کے درجات حاصل کرنے کی طرف راغب ہوں۔ اور اس کا قول: ﴿لَنُدْخِلَنَّهُمْ فِي الصَّالِحِينَ﴾ اس معنی میں مبالغہ ہے کہ: وہ لوگ جو صلاح کی انتہا اور اس کے آخری مقاصد پر ہیں۔ اور جب مومن کے لیے یہ حکم حاصل ہو جاتا ہے تو اس کا ثمرہ اور جزا حاصل ہو جاتی ہے اور وہ جنت ہے(4)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ ءَامَنَّا بِاللَّهِ فَإِذَا أُوذِيَ فِي اللَّهِ جَعَلَ فِتْنَةَ النَّاسِ كَعَذَابِ اللَّهِ وَلَئِنْ جَاءَ نَصْرٌ مِنْ رَبِّكَ لَيَقُولُنَّ إِنَّا كُنَّا مَعَكُمْ أَوَ لَيْسَ اللَّهُ بِأَعْلَمَ بِمَا فِي صُدُورِ الْعَالَمِينَ (10) وَلَيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَلَيَعْلَمَنَّ الْمُنَافِقِينَ (11)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ ءَامَنَّا بِاللَّهِ﴾ یہ آیت منافقین کے بارے میں نازل ہوئی، وہ کہتے تھے: ہم اللہ پر ایمان لائے ﴿فَإِذَا أُوذِيَ فِي اللَّهِ جَعَلَ فِتْنَةَ النَّاسِ﴾ یعنی: ان کی اذیت کو ﴿كَعَذَابِ اللَّهِ﴾ آخرت میں، پس وہ اپنے ایمان سے پھر گیا(5)۔ اور کہا گیا: وہ اس سے اس طرح گھبرا گیا جیسے اللہ کے عذاب سے گھبراتے ہیں اور اللہ کی خاطر اذیت پر صبر نہیں کرتا(6)۔ ﴿وَلَئِنْ جَاءَ نَصْرٌ مِنْ

رَبِّكَ لَيَقُولُنَّ﴾ یہ مرتدین کہیں گے: ﴿إِنَّا كُنَّا مَعَكُمْ﴾ حالانکہ وہ جھوٹے ہیں، تو اللہ نے ان سے فرمایا: ﴿أَوَ لَيْسَ اللَّهُ بِأَعْلَمَ بِمَا فِي صُدُورِ الْعَالَمِينَ﴾۔

---

(1) الشاذہ ص 114 عیسیٰ اور جحدری سے، اور زاد المسیر 256/6 ابن مسعود اور ابو رجاء سے۔ (2) المحرر الوجیز 308/4، اور زاد المسیر 256/6 اور اسے ابو مجلز کی طرف بھی منسوب کیا گیا ہے، اور یہ قراءت شاذہ ہے۔ (3) إعراب القرآن 249/3۔ (4) المحرر الوجیز 308/4۔ (5) عنقریب ضحاک سے اس کا معنی آئے گا۔ (6) الوسیط 414/3۔

"...the breasts of [all] creatures." It means: Allah knows better what is in their breasts than they themselves do. Mujahid said: It was revealed concerning people who believed with their tongues, but if a trial from Allah or a calamity befell them, they were tempted [into disbelief] (1). Ad-Dahhak said: It was revealed concerning some of the hypocrites in Makkah who used to believe, but when they were persecuted, they returned to polytheism (2). Ikrimah said: There were some people who had embraced Islam, and the polytheists forced them to go out with them to Badr, so some of them were killed. Then Allah revealed: "Those whom the angels take in death while they are wronging themselves" [An-Nahl: 28]. The Muslims from Medina wrote this to the Muslims in Makkah, so they set out, but the polytheists caught up with them, and some of them were tempted [back into disbelief]. This verse was revealed concerning them (3). It was also said: It was revealed about 'Ayyash bin Abi Rabi'ah; he accepted Islam and migrated, then he was harmed and beaten, so he apostatized. Abu Jahl and Al-Harith, who were his half-brothers, were the ones who tortured him. Ibn Abbas said: Then he lived for a long time after that and his Islam became good (4). "And Allah will surely make known those who believe, and He will surely make known the hypocrites." Qatadah said: It was revealed concerning the people whom the polytheists returned to Makkah (5).

Allah Almighty says: "And those who disbelieve say to those who believe, 'Follow our way, and we will carry your sins.' But they will not carry anything of their sins. Indeed, they are liars (12). And they will surely carry their own burdens and [other] burdens along with their burdens, and they will surely be questioned on the Day of Resurrection about what they used to invent (13)."

Allah Almighty's saying: "And those who disbelieve say to those who believe, 'Follow our way'" means: our religion. "and we will carry your sins" is a command form [juzm] (6). Al-Farra' and Az-Zajjaj said: It is a command in the sense of...

(1) Reported by At-Tabari 18/365, Ibn Abi Hatim in his Tafsir (17171), and it is in Tafsir Al-Baghawi 3/462, and Zad al-Masir 6/259. (2) Reported by At-Tabari 8/365, and it is in Zad al-Masir 6/259, and Majma' al-Bayan 20/339. (3) Reported by Abd ar-Razzaq in his Tafsir 2/95-96 from Ikrimah. Reported by At-Tabari 18/366, and Ibn Abi Hatim (17170) from Ikrimah from Ibn Abbas. (4) Zad al-Masir 6/259, and Majma' al-Bayan 20/339. (5) Reported by At-Tabari 18/366, and it is in Tafsir Al-Baghawi 3/462, and Majma' al-Bayan 2/339. (6) Tafsir Al-Baghawi 3/462.

"...सृष्टि के सीने।" इसका अर्थ है: अल्लाह उनके सीनों में जो कुछ है उसे स्वयं उनसे बेहतर जानता है। मुजाहिद ने कहा: यह उन लोगों के बारे में अवतरित हुई जो अपनी ज़ुबान से विश्वास करते थे, लेकिन यदि अल्लाह की ओर से कोई परीक्षण या उन पर कोई विपत्ति आती, तो वे गुमराह हो जाते (1)। अद-दह्हाक ने कहा: यह मक्का के कुछ मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) के बारे में अवतरित हुई जो ईमान रखते थे, लेकिन जब उन्हें सताया जाता, तो वे फिर से शिर्क(बहुदेववाद) की ओर लौट जाते (2)। इक्रमाह ने कहा: कुछ लोग ऐसे थे जिन्होंने इस्लाम स्वीकार कर लिया था, लेकिन मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने उन्हें अपने साथ बद्र जाने के लिए मजबूर किया, इसलिए उनमें से कुछ मारे गए। तब अल्लाह ने अवतरित किया: "वे लोग जिनकी रूहें फ़रिश्ते इस हाल में निकालते हैं कि वे अपने आप पर ज़ुल्म कर रहे थे" [अन-नहल: 28]। मदीना के मुसलमानों ने इसे मक्का के मुसलमानों को लिखा, इसलिए वे निकल पड़े, लेकिन मुशरिकों ने उन्हें पकड़ लिया, और उनमें से कुछ गुमराह हो गए। यह आयत उन्हीं के बारे में अवतरित हुई (3)। यह भी कहा गया है: यह अय्याश बिन अबी रबीआ के बारे में अवतरित हुई; उन्होंने इस्लाम स्वीकार किया और हिजरत की, फिर उन्हें सताया गया और पीटा गया, तो वे फिर गए (मुरतद हो गए)। अबू जहल और अल-हारिस, जो उनके सौतेले भाई थे, उन्होंने ही उन्हें प्रताड़ित किया था। इब्न अब्बास ने कहा: फिर वे उसके बाद लंबे समय तक जीवित रहे और उनका इस्लाम बेहतर हो गया (4)। "और अल्लाह अवश्य ही उन लोगों को जान लेगा जो ईमान लाए हैं, और वह अवश्य ही मुनाफ़िक़ों को जान लेगा।" क़तादाह ने कहा: यह उन लोगों के बारे में अवतरित हुई जिन्हें मुशरिकों ने वापस मक्का भेज दिया था (5)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: "और वे लोग जिन्होंने कुफ़्र (अविश्वास) किया, ईमान वालों से कहते हैं, 'हमारे रास्ते पर चलो, और हम तुम्हारे पापों को उठा लेंगे।' लेकिन वे उनके पापों का कुछ भी भार उठाने वाले नहीं हैं। वास्तव में, वे झूठे हैं (12)। और वे निश्चित रूप से अपने स्वयं के बोझ और अपने बोझ के साथ (दूसरे) बोझ भी उठाएंगे, और क़यामत के दिन उनसे निश्चित रूप से उस बारे में पूछताछ की जाएगी जो वे गढ़ते थे (13)।"

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: "और वे लोग जिन्होंने कुफ़्र किया, ईमान वालों से कहते हैं, 'हमारे रास्ते पर चलो'" अर्थात: हमारा धर्म। "और हम तुम्हारे पापों को उठा लेंगे" यह आदेशात्मक रूप [जज़्म] में है (6)। अल-फ़र्रा और अज़-ज़ज्जाज ने कहा: यह एक आदेश है जिसका अर्थ...

(1) अल-तबारी 18/365, और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (17171) में रिपोर्ट किया, और यह तफ़सीर अल-बग़वी 3/462 और ज़ाद अल-मसीर 6/259 में है। (2) अल-तबारी 8/365 द्वारा रिपोर्ट किया गया, और यह ज़ाद अल-मसीर 6/259 और मजमा अल-बयान 20/339 में है। (3) अब्द अर-रज़्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर 2/95-96 में इक्रमाह से रिपोर्ट किया। अल-तबारी 18/366 और इब्न अबी हातिम (17170) ने इक्रमाह से इब्न अब्बास के हवाले से रिपोर्ट किया। (4) ज़ाद अल-मसीर 6/259, और मजमा अल-बयान 20/339। (5) अल-तबारी 18/366 द्वारा रिपोर्ट किया गया, और यह तफ़सीर अल-बग़वी 3/462 और मजमा अल-बयान 2/339 में है। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 3/462।

"جہانوں کے سینوں (میں جو کچھ ہے)۔" یعنی: اللہ ان کے سینوں میں چھپی باتوں کو خود ان سے زیادہ بہتر جانتا ہے۔ مجاہدؒ نے کہا: یہ ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی جو اپنی زبانوں سے ایمان لائے تھے، پھر جب انہیں اللہ کی طرف سے کسی آزمائش یا مصیبت کا سامنا کرنا پڑا تو وہ فتنے میں پڑ گئے (۱)۔ ضحاکؒ نے کہا: یہ مکہ کے بعض منافقین کے بارے میں نازل ہوئی جو ایمان لائے تھے، پھر جب انہیں تکلیف دی گئی تو وہ شرک کی طرف لوٹ گئے (۲)۔ عکرمہؒ نے کہا: کچھ لوگ اسلام لا چکے تھے، پھر مشرکین نے انہیں زبردستی اپنے ساتھ بدر جانے پر مجبور کیا، چنانچہ ان میں سے کچھ قتل ہو گئے۔ تب اللہ نے یہ آیت نازل فرمائی: "جن کی جانیں فرشتے اس حال میں قبض کرتے ہیں کہ وہ اپنی جانوں پر ظلم کرنے والے تھے" [النحل: ۲۸]۔ مدینہ کے مسلمانوں نے مکہ کے مسلمانوں کو یہ لکھ کر بھیجا، چنانچہ وہ نکل کھڑے ہوئے، لیکن مشرکین نے انہیں پا لیا اور ان میں سے بعض فتنے میں پڑ گئے۔ یہ آیت ان ہی کے بارے میں نازل ہوئی (۳)۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ یہ عیاش بن ابی ربیعہ کے بارے میں نازل ہوئی؛ وہ اسلام لائے اور ہجرت کی، پھر انہیں تکلیف دی گئی اور مارا پیٹا گیا، تو وہ مرتد ہو گئے۔ انہیں ابوجہل اور حارث نے عذاب دیا تھا جو ان کے مادری بھائی تھے۔ ابن عباسؓ نے فرمایا: پھر وہ اس کے بعد ایک مدت تک زندہ رہے اور ان کا اسلام خوبصورت ہو گیا (۴)۔ "اور اللہ ضرور جان کر رہے گا ان لوگوں کو جو ایمان لائے اور ضرور جان لے گا منافقوں کو۔" قتادہؒ نے کہا: یہ ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی جنہیں مشرکین نے مکہ واپس بھیج دیا تھا (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "اور کافروں نے مومنوں سے کہا: تم ہماری راہ کی پیروی کرو اور ہم تمہارے گناہ اٹھا لیں گے۔ حالانکہ وہ ان کے گناہوں میں سے کچھ بھی اٹھانے والے نہیں ہیں۔ بے

شک وہ جھوٹے ہیں (۱۲) اور وہ ضرور اپنے بوجھ اٹھائیں گے اور اپنے بوجھوں کے ساتھ کچھ (دوسرے) بوجھ بھی، اور قیامت کے دن ان سے اس کے بارے میں ضرور سوال کیا جائے گا جو وہ بہتان باندھتے تھے (۱۳)۔"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور کافروں نے ایمان لانے والوں سے کہا کہ ہماری راہ کی پیروی کرو" یعنی: ہمارے دین کی۔ "اور ہم تمہارے گناہ اٹھا لیں گے" یہ امر (حکم) کے صیغے میں جزم کے ساتھ ہے (۶)۔ الفراء اور الزجاج نے کہا: یہ تاویل میں امر ہے...

(۱) اسے الطبری نے ۱۸ / ۳۶۵، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۷۱۷۱) میں روایت کیا، اور یہ تفسیر البغوی ۳ / ۴۶۲، اور زاد المسیر ۶ / ۲۵۹ میں ہے۔ (۲) اسے الطبری نے ۸ / ۳۶۵ میں روایت کیا، اور یہ زاد المسیر ۶ / ۲۵۹، اور مجمع البیان ۲۰ / ۳۳۹ میں ہے۔ (۳) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۲ / ۹۵-۹۶ میں عکرمہ سے روایت کیا۔ اسے الطبری ۱۸ / ۳۶۶، اور ابن ابی حاتم (۱۷۱۷۰) نے عکرمہ عن ابن عباس کی سند سے روایت کیا۔ (۴) زاد المسیر ۶ / ۲۵۹، اور مجمع البیان ۲۰ / ۳۳۹۔ (۵) اسے الطبری ۱۸ / ۳۶۶ میں روایت کیا، اور یہ تفسیر البغوی ۳ / ۴۶۲، اور مجمع البیان ۲ / ۳۳۹ میں ہے۔ (۶) تفسیر البغوی ۳ / ۴۶۲۔

343 Surah Al-Ankabut: Verses 12 - 13

The condition and the consequence, meaning: if you follow our path, we will carry your sins, as he said: "I said: Call and I shall call, for it is louder for a voice when two callers call." (1) Meaning: if you call, I call (2). Al-Mahdawi said: The occurrence of {Indeed, they are liars} after it follows the carry-over of meaning; because the meaning is: If you followed our path, we would carry your sins. Since the matter returns in meaning to a report, the denial fell upon it as it falls upon a report. Mujahid said: The polytheists of Quraish said: Neither we nor you will be resurrected, and if there is a burden upon you, it is upon us. Meaning: we will bear for you what is required of you (3). And 'carrying' (al-haml) here is in the sense of responsibility/ guaranty, not carrying on the back. It is narrated that the speaker of that was Al-Walid bin Al-Mughira (4). {And they will surely bear their [own] burdens and [other] burdens along with their burdens} meaning: what is loaded upon them from the sins of those they wronged after their good deeds run out. Its meaning was narrated from the Prophet ﷺ, and it has already been mentioned in "Al Imran" (5). Abu Umamah al-Bahili said: "A man is brought on the Day of Resurrection with many good deeds, and they continue to be taken from him [as retribution] until his good deeds are exhausted. Then he is demanded [further], so Allah, Mighty and Majestic, says: 'Take what is due from My servant.' The angels say: 'He has no good deeds left.' He says: 'Take from the sins of the wronged person and put them on him.'" Then the Messenger of Allah ﷺ recited: {And they will surely bear their [own] burdens and [other] burdens along with their burdens}. Qatada said: Whoever calls to misguidance, he will have its burden and the burden of whoever acts upon it without decreasing anything from their burdens. And its like...

(1) Sibawayh attributed it in Al-Kitab 3/45 to Al-A'sha, and we did not find it in his Diwan. It was attributed in Sharh Al-Fasl 33/7 to Rabi'a bin Hushaim, and in Amali Al-Qali 2/90 to Al-Farazdaq, and in Al-Muharrar Al-Wajiz 4/309, and Al-Lisan (Nadi) to Dithar bin Shaiban Al-Namari. (2) I'rab al-Qur'an 3/249-250, and see Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra 2/314, and Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 4/161-162. (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 5/215. (4) Al-Muharrar Al-Wajiz 4/309. (5) 5/391-392.

३४३ सूरा अल-अंकबूत: आयत १२ - १३

शर्त और परिणाम, यानी: यदि तुम हमारे मार्ग का अनुसरण करोगे, तो हम तुम्हारे पाप उठा लेंगे, जैसा कि उसने कहा: "मैंने कहा: पुकारो और मैं पुकारूंगा, क्योंकि जब दो पुकारने वाले पुकारते हैं तो आवाज़ अधिक ऊँची होती है।" (१) अर्थात्: यदि तुमने पुकारा तो मैंने पुकारा (२)। अल-महदावी ने कहा: इसके बाद ﴿إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ﴾ (बेशक वे झूठे हैं) का आना अर्थ पर आधारित है; क्योंकि अर्थ यह है: यदि तुम हमारे मार्ग का अनुसरण करते, तो हम तुम्हारे पाप उठा लेते। चूंकि मामला अर्थ के मामले में एक रिपोर्ट (ख़बर) की ओर लौटता है, इसलिए उस पर झुठलाना उसी तरह हुआ जैसे रिपोर्ट पर होता है। मुजाहिद ने कहा: कुरैश के मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने कहा: न हमें दोबारा उठाया जाएगा और न तुम्हें, यदि तुम पर कोई बोझ (गुनाह) हुआ तो वह हम पर है। अर्थात्: हम तुम्हारे लिए वह उठाएंगे जो तुम पर अनिवार्य होगा (३)। और यहाँ 'हम्ल' (उठाना) का अर्थ ज़िम्मेदारी है, पीठ पर लादना नहीं। यह वर्णित है कि यह कहने वाला वलीद बिन अल-मुगीरा था (४)। ﴿وَلَيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ وَأَثْقَالًا مَّعَ أَثْقَالِهِمْ﴾ (और वे अवश्य अपने बोझ उठाएंगे और अपने बोझों के साथ और बोझ भी) अर्थात्: उनकी नेकियाँ समाप्त होने के बाद उन पर उन लोगों के पाप लादे जाएंगे जिन पर उन्होंने ज़ुल्म किया था। इसका अर्थ नबी ﷺ से वर्णित है, और यह पहले "आल इमरान" में आ चुका है (५)। अबू उमामा अल-बाहिली ने कहा: "कयामत के दिन एक आदमी लाया जाएगा जिसके पास बहुत सी नेकियाँ होंगी, तो उससे (प्रतिशोध के रूप में) नेकियाँ ली जाती रहेंगी जब तक कि उसकी नेकियाँ समाप्त न हो जाएं। फिर उससे माँग की जाएगी, तो अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल फरमाएगा: 'मेरे बंदे से हक़ वसूल करो।' फरिश्ते कहेंगे: 'उसके पास कोई नेकी बाकी नहीं रही।' वह फरमाएगा: 'मज़लूम (पीड़ित) के पापों में से लो और उस पर डाल दो।'" फिर रसूलुल्लाह ﷺ ने यह आयत पढ़ी: ﴿وَلَيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ وَأَثْقَالًا مَّعَ أَثْقَالِهِمْ﴾। और कतादा ने कहा: जिसने गुमराहियत की ओर बुलाया, उस पर उसका बोझ होगा और उस व्यक्ति का बोझ भी होगा जिसने उस पर अमल किया, बिना उनके बोझों में कुछ कमी किए। और इसके समान...

(१) सीबावैह ने इसे अल-किताब ३/४५ में अल-आशा की ओर श्रेय दिया है, और हमें उनके दीवान में यह नहीं मिला। शरह अल-फस्ल ३३/७ में इसे रबीआ बिन हुशैम की ओर, और अमाली अल-क़ाली २/९० में फराज़दाक़ की ओर, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३०९ और अल-लिसान (नदी) में दथार बिन शैबान अल-नमरी की ओर श्रेय दिया गया है। (२) इराब अल-कुरान ३/२४९-२५०, और देखें फरा

की मानी अल-कुरान २/३१४, और ज़ज्जाज की मानी अल-कुरान ४/१६१-१६२। (३) नहहस की मानी अल-कुरान ५/२१५। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३०९। (५) ५/३९१-३९२।

۳۴۳ سورة العنكبوت: آیات ۱۲ - ۱۳

شرط اور جزا، یعنی: اگر تم ہماری راہ کی پیروی کرو گے تو ہم تمہارے گناہ اٹھا لیں گے، جیسا کہ اس نے کہا: "میں نے کہا: پکارو اور میں پکاروں گا، کیونکہ جب دو پکارنے والے پکارتے ہیں تو آواز زیادہ بلند ہوتی ہے۔" (۱) یعنی: اگر تم نے پکارا تو میں نے پکارا (۲)۔ المہدوی نے کہا: ﴿إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ﴾ (بیشک وہ جھوٹے ہیں) کا اس کے بعد آنا معنی پر محمول ہونے کی بنا پر ہے؛ کیونکہ معنی یہ ہے: اگر تم نے ہماری راہ کی پیروی کی تو ہم تمہارے گناہ اٹھائیں گے۔ چونکہ معاملہ معنی کے لحاظ سے خبر کی طرف لوٹتا ہے، اس لیے اس پر جھٹلانا اسی طرح واقع ہوا جیسے خبر پر واقع ہوتا ہے۔ مجاہد نے کہا: قریش کے مشرکین نے کہا: نہ ہم اٹھائے جائیں گے اور نہ تم، پس اگر تم پر کوئی بوجھ ہوا تو وہ ہم پر ہے۔ یعنی: تمہارے لیے جو لازم ہوگا وہ ہم اٹھائیں گے (۳)۔ اور یہاں 'حمل' (اٹھانا) سے مراد ذمہ داری ہے نہ کہ پیٹھ پر لادنا۔ مروی ہے کہ یہ کہنے والا ولید بن مغیرہ تھا (۴)۔ ﴿وَلَيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ وَأَثْقَالًا مَّعَ أَثْقَالِهِمْ﴾ (اور وہ ضرور اپنے بوجھ اٹھائیں گے اور اپنے بوجھوں کے ساتھ اور بوجھ بھی) یعنی: ان کی نیکیوں کے ختم ہونے کے بعد ان پر ان لوگوں کے گناہ لادے جائیں گے جن پر انہوں نے ظلم کیا تھا۔ اس کا مفہوم نبی ﷺ سے مروی ہے، اور یہ پہلے "آل عمران" میں گزر چکا ہے (۵)۔ ابو امامہ باہلی نے کہا: "قیامت کے دن ایک آدمی لایا جائے گا جس کے پاس بہت سی نیکیاں ہوں گی، تو اس سے (بدلے میں) نیکیاں لی جاتی رہیں گی یہاں تک کہ اس کی نیکیاں ختم ہو جائیں گی۔ پھر اس سے مطالبہ کیا جائے گا تو اللہ عزوجل فرمائے گا: میرے بندے سے حق وصول کرو۔ فرشتے کہیں گے: اس کے پاس کوئی نیکی باقی نہیں رہی۔ وہ فرمائے گا: مظلوم کے گناہوں میں سے لو اور اس پر ڈال دو۔" پھر رسول اللہ ﷺ نے یہ آیت تلاوت فرمائی: ﴿وَلَيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ وَأَثْقَالًا مَّعَ أَثْقَالِهِمْ﴾۔ اور قتادہ نے کہا: جس نے گمراہی کی

طرف بلایا، اس پر اس کا بوجھ ہوگا اور اس شخص کا بوجھ بھی ہوگا جس نے اس پر عمل کیا، بغیر اس کے کہ ان کے بوجھ میں کوئی کمی ہو۔ اور اس کی نظیر...

(١) سیبویہ نے اسے الکتاب ٣/٤٥ میں الاعشی کی طرف منسوب کیا ہے، اور ہمیں ان کے دیوان میں یہ نہیں ملا۔ شرح الفصل ٣٣/٧ میں اسے ربیعہ بن ہشیم کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور امالی القالی ٢/٩٠ میں فرزدق کی طرف، اور المحرر الوجیز ٤/٣٠٩ اور اللسان (ندی) میں دثار بن شیبان النمری کی طرف۔ (٢) اعراب القرآن ٣/٢٤٩-٢٥٠، اور دیکھیے معانی القرآن للفراء ٢/٣١٤، اور معانی القرآن للزجاج ٤/١٦١-١٦٢۔ (٣) معانی القرآن للنحاس ٥/٢١٥۔ (٤) المحرر الوجیز ٤/٣٠٩۔ (٥) ٥/٣٩١-٣٩٢۔

Surah Al-Ankabut: Verses 12 - 13 344

Allah Almighty's saying: "That they may bear their own burdens in full on the Day of Resurrection and some of the burdens of those whom they misled without knowledge." [An-Nahl: 25] (1). Similar to this is the Prophet's (PBUH) saying: "Whoever introduces an evil practice in Islam will bear the burden of it and the burden of those who act upon it after him, without their burdens being diminished in the least" (2). This is narrated from Abu Huraira and others (3). Al-Hasan said: The Prophet ﷺ said: "Whoever calls to guidance and is followed and it is acted upon, he will have rewards equal to the rewards of those who follow him, without that diminishing their rewards in the least. And whichever caller calls to misguidance and is followed and it is acted upon after him, he will have burdens equal to the burdens of those who act upon it among those who follow him, without that diminishing their burdens in the least." Then Al-Hasan recited: "And they will surely carry their [own] burdens and [other] burdens along with their burdens" (4).

I say: This is a 'mursal' report (missing a narrator in the chain), and it is the meaning of Abu Huraira's hadith. Muslim narrated it (5). The text of Anas bin Malik's hadith from the Messenger of Allah ﷺ is that he said: "Any caller who calls to misguidance and is followed, he will have the same burdens as those who follow him without anything being diminished from their burdens. And any caller who calls to guidance and is followed, he will have the same rewards as those who follow him without anything being diminished from their rewards." Ibn Majah narrated it in 'As-Sunan' (6). There are other narrations on this subject from Abu Juhayfah and Jarir (7). It has been said: "Those intended are the helpers of the oppressors." Others said: "Innovators when they are followed in their innovation." And it was said: "Those who initiate unjust laws if they are acted upon after them" (8). The meanings are close, and the hadith encompasses all of that.

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/216-217. The hadith of Abu Umamah ؓ was narrated by Ibn Abi Hatim in his Tafsir (17186). The saying of Qatadah was narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/96. (2) Narrated by Ahmad (19174) and Muslim (1017) from the hadith of Jarir bin Abdullah ؓ. It was mentioned previously in 3/336. (3) As will come soon. (4) Al-Suyuti attributed it in 'Al-Durr al-Manthur' 5/143 to Abd bin Humayd and Ibn al-Mundhir. (5) In his Sahih (2674), and it is in Musnad Ahmad (9160). (6) No. (205). (7) The hadith of Abu Juhayfa ؓ was narrated by Ibn Majah (207), and the hadith of Jarir ؓ was mentioned previously. (8) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/278. In (D) and (M): "The novel practices." In (Zha): "The ongoing practices."

सूरह अल-अंकबूत: आयत 12 - 13 344

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: "ताकि वे प्रलय के दिन अपने बोझ को पूरी तरह उठा सकें और उनके बोझों में से भी जिन्हें वे बिना ज्ञान के गुमराह करते हैं।" [अन-नहल: 25] (1)। इसके समान नबी ﷺ का यह कथन है: "जिसने इस्लाम में कोई बुरा तरीका शुरू किया, उस पर उसका बोझ होगा और उन लोगों का बोझ भी होगा जो उसके बाद उस पर अमल करेंगे, बिना इसके कि उनके बोझों में कोई कमी की जाए" (2)। यह अबू हुरैरा और अन्य से वर्णित है (3)। अल-हसन ने कहा: नबी ﷺ ने फरमाया: "जिसने हिदायत (मार्गदर्शन) की ओर बुलाया और उसका अनुसरण किया गया और उस पर अमल किया गया, तो उसके लिए उन लोगों के बराबर प्रतिफल (सवाब) होगा जिन्होंने उसका अनुसरण किया, बिना इसके कि उनके प्रतिफल में कोई कमी की जाए। और जो कोई पुकारने वाला गुमराह करने की ओर बुलाता है और उसका अनुसरण किया जाता है और उसके बाद उस पर अमल किया जाता है, तो उसके लिए उन लोगों के बराबर बोझ होगा जिन्होंने उसका अनुसरण करते हुए उस पर अमल किया, बिना इसके कि उनके बोझों में कोई कमी की जाए।" फिर अल-हसन ने पढ़ा: "और वे निश्चित रूप से अपने बोझ उठाएंगे और अपने बोझों के साथ (दूसरों के) बोझ भी उठाएंगे" (4)।

मैं कहता हूँ: यह रिवायत 'मुरसल' है, और यह अबू हुरैरा की हदीस का अर्थ है। इसे मुस्लिम ने उद्धृत किया है (5)। अनस बिन मालिक की हदीस का पाठ अल्लाह के रसूल ﷺ से यह है कि उन्होंने फरमाया: "जो भी पुकारने वाला गुमराह करने की ओर बुलाता है और उसका अनुसरण किया जाता है, तो उसके लिए उसके अनुयायियों के बराबर बोझ होगा बिना इसके कि उनके बोझों में कोई कमी की जाए। और जो भी पुकारने वाला हिदायत की ओर बुलाता है और उसका अनुसरण किया जाता है, तो उसके लिए उसके अनुयायियों के बराबर प्रतिफल होगा बिना इसके कि उनके प्रतिफल में कोई कमी की जाए।" इसे इब्न माजाह ने 'अस-सुनन' में उद्धृत किया है (6)। इस विषय में अबू जुहैफा और जरीर से भी हदीसें हैं (7)। यह कहा गया है: "इससे मुराद जालिमों के सहायक हैं।" और कहा गया: "बिदअत (नवाचार) करने वाले जब उनका अनुसरण किया जाए।" और कहा गया: "अन्यायपूर्ण प्रथाओं को शुरू करने वाले जब उनके बाद उन पर अमल किया जाए" (8)। अर्थ मिलते-जुलते हैं, और हदीस इन सभी को समाहित करती है।

(1) मानी अल-कुरान, अल-नहहास 5/216-217। अबू उमामा की हदीस को इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (17186) में इसी तरह उद्धृत किया है। क़तादा का कथन अब्द अल-रज्जाक ने

अपनी तफ़सीर 2/96 में उद्धृत किया है। (2) इसे अहमद (19174) और मुस्लिम (1017) ने जरीर बिन अब्दुल्ला की हदीस से उद्धृत किया है। यह पहले 3/336 में आ चुका है। (3) जैसा कि जल्द ही आएगा। (4) अल-सुयुती ने 'अल-दुर अल-मंसूर' 5/143 में इसे अब्द बिन हुमैद और इब्न अल-मुन्ज़िर की ओर मन्सूब किया है। (5) उनकी सहीह (2674) में, और यह मसनद अहमद (9160) में है। (6) नंबर (205) के तहत। (7) अबू जुहैफा की हदीस इब्न माजाह (207) ने उद्धृत की है, और जरीर की हदीस पहले बीत चुकी है। (8) अल-नुकात वल-उयून 4/278। (D) और (M) में: "नई प्रथाएं"। (Zha) में: "जारी प्रथाएं"।

سورة العنكبوت: آیات ۱۲ - ۱۳ ۳۴۴

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿لِيَحْمِلُوا أَوْزَارَهُمْ كَامِلَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَمِنْ أَوْزَارِ الَّذِينَ يُضِلُّونَهُم بِغَيْرِ عِلْمٍ﴾ [النحل: ۲۵] (۱)۔ یعنی: "تاکہ وہ قیامت کے دن اپنے بوجھ پورے اٹھائیں اور ان کے بوجھوں میں سے بھی جنہیں وہ بغیر علم کے گمراہ کرتے ہیں۔" اور اس کے مشابہ نبی ﷺ کا یہ فرمان ہے: "جس نے اسلام میں کوئی برا طریقہ رائج کیا، اس پر اس کا بوجھ ہوگا اور ان لوگوں کا بوجھ بھی ہوگا جو اس کے بعد اس پر عمل کریں گے، بغیر اس کے کہ ان کے بوجھوں میں کچھ کمی کی جائے" (۲)۔ یہ ابو ہریرہ اور دیگر سے مروی ہے (۳)۔ حسن نے کہا: نبی ﷺ نے فرمایا: "جس نے ہدایت کی طرف بلایا اور اس کی پیروی کی گئی اور اس پر عمل کیا گیا، تو اس کے لیے ان لوگوں کے اجر کے برابر اجر ہوگا جنہوں نے اس کی پیروی کی، بغیر اس کے کہ ان کے اجروں میں کچھ کمی کی جائے۔ اور جو بھی بلانے والا گمراہی کی طرف بلاتا ہے اور اس کی پیروی کی جاتی ہے اور اس کے بعد اس پر عمل کیا جاتا ہے، تو اس پر ان لوگوں کے بوجھوں کے برابر بوجھ ہوگا جنہوں نے اس کی پیروی میں اس پر عمل کیا، بغیر اس کے کہ ان کے بوجھوں میں کچھ کمی کی جائے۔" پھر حسن نے یہ آیت پڑھی: ﴿وَلَيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ وَأَثْقَالًا مَّعَ أَثْقَالِهِمْ﴾ (۴)۔ یعنی: "اور وہ ضرور اپنے بوجھ اٹھائیں گے اور اپنے بوجھوں کے ساتھ (دوسروں کے) بوجھ بھی۔"

میں کہتا ہوں: یہ روایت 'مرسل' ہے، اور یہ ابو ہریرہ کی حدیث کا ہم معنی ہے۔ اسے مسلم نے روایت کیا ہے (۵)۔ انس بن مالک کی رسول اللہ ﷺ سے روایت کردہ حدیث کا متن یہ ہے کہ آپ نے فرمایا: "جو بھی بلانے والا گمراہی کی طرف بلاتا ہے اور اس کی پیروی کی جاتی ہے، تو اس کے لیے اس کی پیروی کرنے والوں کے بوجھوں کے برابر بوجھ ہوگا بغیر اس کے کہ ان کے بوجھوں میں سے کچھ کم کیا جائے۔ اور جو بھی بلانے والا ہدایت کی طرف بلاتا ہے اور اس کی

پیروی کی جاتی ہے، تو اس کے لیے اس کی پیروی کرنے والوں کے اجر کے برابر اجر ہوگا بغیر اس کے کہ ان کے اجروں میں سے کچھ کم کیا جائے۔" اسے ابن ماجہ نے 'السنن' میں روایت کیا ہے (۶)۔ اس باب میں ابو جحیفہ اور جریر سے بھی روایات ہیں (۷)۔ اور کہا گیا ہے: "اس سے مراد ظالموں کے مددگار ہیں۔" اور کہا گیا: "بدعت والے جب ان کی پیروی کی جائے۔" اور کہا گیا: "ناجائز طریقے رائج کرنے والے جب ان کے بعد ان پر عمل کیا جائے" (۸)۔ معنی قریب قریب ہیں، اور حدیث ان سب کو شامل ہے۔

(۱) معانی القرآن للنحاس ۲۱۶/۵-۲۱۷۔ اور ابوامامہ ؓ کی حدیث کو ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۷۱۸۶) میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ اور قتادہ کا قول عبدالرزاق نے اپنی تفسیر ۹۶/۲ میں روایت کیا ہے۔ (۲) اسے احمد (۱۹۱۷۴) اور مسلم (۱۰۱۷) نے جریر بن عبداللہ ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور یہ پہلے ۳۳۶/۳ میں گزر چکا ہے۔ (۳) جیسا کہ عنقریب آئے گا۔ (۴) سیوطی نے 'الدر المنثور' ۱۴۳/۵ میں اسے عبد بن حمید اور ابن المنذر کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۵) اپنی صحیح (۲۶۷۴) میں، اور یہ مسند احمد (۹۱۶۰) میں ہے۔ (۶) نمبر (۲۰۵)۔ (۷) ابوجحیفہ ؓ کی حدیث ابن ماجہ (۲۰۷) نے روایت کی ہے، اور جریر ؓ کی حدیث ابھی اوپر گزری ہے۔ (۸) النکت والعیون ۲۷۸/۴۔ (د) اور (م) میں: 'السنن الحادثة' (نئے طریقے)۔ اور (ظ) میں: 'الجارية' (رائج طریقے)۔

Surah Al-Ankabut: Verses 14 - 15 345

The Almighty says: {And We certainly sent Noah to his people, and he remained among them a thousand years minus fifty years, and the flood seized them while they were wrongdoers. (14) But We saved him and the companions of the ship, and We made it a sign for the worlds. (15)}

The Almighty says: {And We certainly sent Noah to his people, and he remained among them a thousand years minus fifty years.} The story of Noah was mentioned as a consolation for His Prophet ﷺ, meaning: the prophets before you were tested with disbelievers and they were patient. Noah was specifically mentioned because he was the first messenger sent to the people of (1) the Earth after it had become filled with disbelief, as previously explained in [Surah] "Hud" (2). And that no prophet encountered from his people what Noah encountered from his, as previously mentioned in [Surah] "Hud" on the authority of Al-Hasan. It is narrated from Qatada from Anas that the Prophet ﷺ said: "The first prophet sent was Noah" (3). Qatada said: He was sent from the Island (Al-Jazira) (4). There was a difference of opinion regarding the extent of his age. It was said: His age was what God Almighty mentioned in His Book. Qatada said: He stayed among them for three hundred years before calling them, then he called them for three hundred years, and he stayed after the flood for three hundred and fifty years (5). Ibn Abbas said: Noah was sent at the age of forty, stayed among his people for a thousand years minus fifty years, and lived for sixty years after the flood until people multiplied and spread (6). It is also reported from him that he was sent when he was two hundred and fifty years old, stayed among them for a thousand years minus fifty years (7), and lived for two hundred years after the flood. Wahb said: Noah's age was one thousand four hundred years. Ka'b al-Ahbar said: Noah stayed among his people for a thousand years minus fifty years...

(1) The word "ahl" (people) is from (Z). (2) 11/129. (3) Related with this wording by Ibn Abi Hatim in his Tafsir (10478), and Ibn Asakir in Tarikh Dimashq 62/243. It was also related with similar wording by Ahmad (12153), Al-Bukhari (4476), and Muslim (193) via Qatada as well. (4) Related by Ibn Abi Hatim (8622), (10478), and (10503). (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/278. Qatada's statement was related by Ibn Abi Hatim (17196). (6) Related by Ibn Abi Shaybah 13/61, Ibn Abi Hatim (17194), and Al-Wahidi in Al-Wasit 3/415. It is also in Al-Nukat wa al-'Uyun 4/278-279 and previously mentioned in 9/259. (7) The word "ama" (years) is from (Z).

सूरह अल-अंकबूत: आयत 14 - 15 345

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और हमने नूह को उसकी क़ौम की तरफ़ भेजा, तो वह उनमें पचास साल कम एक हज़ार साल रहे, फिर तूफ़ान ने उन्हें आ पकड़ा जबकि वे अत्याचारी थे। (14) फिर हमने उन्हें और जहाज़ वालों को बचा लिया और उसे संसार वालों के लिए एक निशानी बना दिया। (15)}

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और हमने नूह को उसकी क़ौम की तरफ़ भेजा, तो वह उनमें पचास साल कम एक हज़ार साल रहे।} नूह की कहानी का ज़िक्र उनके नबी ﷺ की तसल्ली के लिए किया गया, यानी: आपसे पहले के नबियों को काफ़िरों के ज़रिए आज़माया गया और उन्होंने सब्र किया। नूह का विशेष रूप से उल्लेख किया गया क्योंकि वे पहले रसूल थे जिन्हें (1) ज़मीन के लोगों की ओर भेजा गया था जब वह कुफ़्र (अविश्वास) से भर गई थी, जैसा कि पहले "हूद" (2) में स्पष्ट किया गया है। और यह कि किसी भी नबी को अपनी क़ौम से वह सब नहीं झेलना पड़ा जो नूह को झेलना पड़ा, जैसा कि अल-हसन के हवाले से "हूद" में पहले बताया जा चुका है। क़तादा ने अनस से रिवायत की है कि नबी ﷺ ने फ़रमाया: "भेजे गए पहले नबी नूह थे" (3)। क़तादा ने कहा: उन्हें अल-जज़ीरा (4) से भेजा गया था। उनकी उम्र की अवधि के बारे में मतभेद है, यह कहा गया है: उनकी उम्र वही थी जिसका अल्लाह तआला ने अपनी किताब में उल्लेख किया है। क़तादा ने कहा: उन्हें बुलाने (दावत देने) से पहले वे उनके बीच तीन सौ साल रहे, और उन्होंने तीन सौ साल तक उन्हें बुलाया, और तूफ़ान के बाद तीन सौ पचास साल रहे (5)। इब्ने अब्बास ने कहा: नूह को चालीस साल की उम्र में भेजा गया था, वे अपनी क़ौम में पचास साल कम एक हज़ार साल रहे, और डूबने (तूफ़ान) के बाद साठ साल तक जीवित रहे जब तक कि लोग बहुत बढ़ नहीं गए और फैल नहीं गए (6)। उनसे यह भी रिवायत है कि उन्हें तब भेजा गया था जब वे दो सौ पचास साल के थे, वे उनमें पचास साल कम एक हज़ार साल रहे (7), और तूफ़ान के बाद दो सौ साल जीवित रहे। वहब ने कहा: नूह की उम्र एक हज़ार चार सौ साल थी। काब अल-अहबार ने कहा: नूह अपनी क़ौम में पचास साल कम एक हज़ार साल रहे...

(1) शब्द 'अहल' (लोग) (ज़) से है। (2) 11/129. (3) इस शब्दावली के साथ इब्ने अबी हातिम ने अपनी तफ़्सीर (10478) में, और इब्ने असाकिर ने तारीख़ दिमश्क़ 62/243 में इसे उद्धृत किया है। अहमद (12153), अल-बुखारी (4476), और मुस्लिम (193) ने भी इसे क़तादा के माध्यम से इसी तरह उद्धृत किया है। (4) इब्ने अबी हातिम (8622), (10478) और (10503) द्वारा उद्धृत। (5) अन-

नुकत वल-उयून 4/278. क़तादा का कथन इब्ने अबी हातिम (17196) द्वारा उद्धृत है। (6) इब्ने अबी शैबा 13/61, इब्ने अबी हातिम (17194), और अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/415 में उद्धृत। यह अन-नुकत वल-उयून 4/278-279 में भी है और 9/259 में पहले आ चुका है। (7) शब्द 'आमा' (साल) (ज़) से है।

سورة العنكبوت: آیات ۱۴ - ۱۵ ۳۴۵

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِۦ فَلَبِثَ فِيهِمْ أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا فَأَخَذَهُمُ ٱلطُّوفَانُ وَهُمْ ظَٰلِمُونَ ١٤ فَأَنجَيْنَٰهُ وَأَصْحَٰبَ ٱلسَّفِينَةِ وَجَعَلْنَٰهَآ ءَايَةً لِّلْعَٰلَمِينَ ١٥﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِۦ فَلَبِثَ فِيهِمْ أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا﴾ نوح علیہ السلام کا قصہ اپنے نبی ﷺ کی تسلی کے لیے ذکر کیا گیا، یعنی: آپ سے پہلے انبیاء کو کفار کے ذریعے آزمایا گیا تو انہوں نے صبر کیا۔ اور نوح علیہ السلام کو خاص طور پر اس لیے ذکر کیا، کیونکہ وہ پہلے رسول تھے جو اہل (۱) زمین کی طرف بھیجے گئے جبکہ وہ کفر سے بھر چکی تھی جیسا کہ "ہود" (۲) میں اس کا بیان گزر چکا ہے۔ اور یہ کہ کسی نبی کو اپنی قوم سے وہ کچھ نہیں پہنچا جو نوح علیہ السلام کو اپنی قوم سے پہنچا، جیسا کہ الحسن سے "ہود" میں گزر چکا ہے۔ اور قتادہ سے مروی ہے، انہوں نے انس رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "پہلے نبی جو بھیجے گئے وہ نوح ہیں" (۳)۔ قتادہ نے کہا: وہ جزیرہ (۴) سے مبعوث ہوئے۔ اور ان کی عمر کی مقدار میں اختلاف ہے، پس کہا گیا: ان کی عمر کی مقدار وہ ہے جو اللہ تعالیٰ نے اپنی کتاب میں ذکر فرمائی۔ قتادہ نے کہا: وہ ان میں دعوت دینے سے پہلے تین سو سال رہے، اور تین سو سال انہیں دعوت دی، اور طوفان کے بعد ساڑھے تین سو سال رہے (۵)۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: نوح علیہ السلام چالیس سال کی عمر میں مبعوث ہوئے، اپنی قوم میں نو سو پچاس سال رہے، اور غرق ہونے کے بعد ساٹھ سال زندہ رہے یہاں تک کہ لوگ کثیر ہو گئے اور پھیل گئے (۶)۔ اور ان سے یہ بھی مروی ہے کہ وہ مبعوث ہوئے تو ڈھائی سو سال کے تھے، اور ان میں نو سو پچاس سال رہے (۷)، اور طوفان کے بعد دو سو سال زندہ رہے۔ وہب نے کہا: نوح

علیہ السلام کی عمر چودہ سو سال تھی۔ کعب الاحبار نے کہا: نوح علیہ السلام اپنی قوم میں نو سو پچاس سال رہے...

(۱) لفظ "اہل" (ظ) سے ہے۔ (۲) ۱۱/ ۱۲۹۔ (۳) اسے ان الفاظ کے ساتھ ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۰۴۷۸) میں، اور ابن عساکر نے تاریخ دمشق ۶۲/ ۲۴۳ میں روایت کیا ہے۔ اور اس کے ہم معنی احمد (۱۲۱۵۳)، بخاری (۴۴۷۶) اور مسلم (۱۹۳) نے بھی قتادہ کے طریق سے روایت کیا ہے۔ (۴) اسے ابن ابی حاتم (۸۶۲۲)، (۱۰۴۷۸) اور (۱۰۵۰۳) نے روایت کیا ہے۔ (۵) النکت والعیون ۴/ ۲۷۸۔ اور قتادہ کا قول ابن ابی حاتم (۱۷۱۹۶) نے روایت کیا ہے۔ (۶) اسے ابن ابی شیبہ ۱۳/ ۶۱، ابن ابی حاتم (۱۷۱۹۴) اور واحدی نے الوسیط ۳/ ۴۱۵ میں روایت کیا ہے۔ اور یہ النکت والعیون ۴/ ۲۷۸-۲۷۹ میں ہے۔ اور ۹/ ۲۵۹ میں گزر چکا ہے۔ (۷) لفظ "عاماً" (ظ) سے ہے۔

years, and lived seventy years after the Flood, so his total age was one thousand and twenty years (1). Awn bin Abi Shaddad said: Noah was sent when he was three hundred and fifty years old, and he stayed among his people for a thousand years except fifty years, and lived after the Flood for three hundred and fifty years, so his total age was one thousand and six hundred and fifty years (2). Similar to this was narrated from Al-Hasan; Al-Hasan said: When the Angel of Death came to Noah to take his soul, he said: O Noah, how long did you live in this world? He said: Three hundred before I was sent, and a thousand years except fifty years among my people, and three hundred and fifty years after the Flood. The Angel of Death said: How did you find the world? Noah said: Like a house with two doors, I entered through this one and went out through that one (3). It was narrated from the hadith of Anas that he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "When Allah sent Noah to his people, He sent him when he was two hundred and fifty years old, so he stayed among his people for a thousand years except fifty years, and remained after the Flood for two hundred and fifty years. When the Angel of Death came to him, he said: O Noah, O greatest of the prophets, O long-lived one, O you whose prayers are answered, how did you see the world? He said: Like a man for whom a house with two doors was built, so he entered through one and went out through the other." It was also said: "He entered through one of them, sat for a little while, then went out through the other door" (4). Ibn al-Ward (5) said: Noah built a house of reeds, so it was said to him: If only you had built something else. He said: This is a lot for one who dies (6). Abu al-Muhajir said: Noah stayed among his people for a thousand years except fifty years in a house of hair (tent), so it was said to him: O Prophet of Allah, build a house. He said: I will die today (7), I will die...

(1) An-Nukat wa al-'Uyun 4/279. (2) Narrated by At-Tabari 18/370, and Ibn Abi Hatim (17198). It is in An-Nukat wa al-'Uyun 4/279, and previously in brief 9/259. (3) Narrated by Ibn Asakir in History of Damascus 12/281. (4) Narrated by Ibn Adi ad-Dunya in Dhamm al-Dunya (229), and Ibn Asakir 63/281. (5) In (d) and (m): Al-Wardi, and the correction is from (z) and (zha), and it matches what is in Al-Sader, and his name is Wahb bin al-Ward. (6) Narrated by Abu Nu'aym in al-Hilya 8/145, and al-Bayhaqi in ash-Shu'ab (10751), and Ibn Asakir 62/280. (7) After it in (m) is the word "or", and it is not in the manuscripts or the sources.

वर्ष, और बाढ़ के बाद सत्तर वर्ष जीवित रहे, इसलिए उनकी कुल आयु एक हजार बीस वर्ष थी (1)। औन बिन अबी शद्दाद ने कहा: नूह को तब भेजा गया था जब वह साढ़े तीन सौ वर्ष के थे, और वह अपने लोगों के बीच पचास वर्ष कम एक हजार वर्ष तक रहे, और बाढ़ के बाद साढ़े तीन सौ वर्ष तक जीवित रहे, इसलिए उनकी कुल आयु एक हजार छह सौ पचास वर्ष थी (2)। इसी तरह का अल-हसन से रिवायत है; अल-हसन ने कहा: जब मौत का फरिश्ता नूह की रूह निकालने के लिए आया, तो उसने कहा: ऐ नूह, आप दुनिया में कितने समय तक रहे? उन्होंने कहा: मेरे भेजे जाने से पहले तीन सौ, और अपने लोगों के बीच पचास वर्ष कम एक हजार वर्ष, और बाढ़ के बाद साढ़े तीन सौ वर्ष। मौत के फरिश्ते ने कहा: आपने दुनिया को कैसा पाया? नूह ने कहा: दो दरवाजों वाले घर की तरह, मैं एक से दाखिल हुआ और दूसरे से निकल गया (3)। अनस की हदीस से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फ़रमाया: "जब अल्लाह ने नूह को उनके लोगों के पास भेजा, तो उन्हें तब भेजा जब वह ढाई सौ साल के थे, तो वह अपने लोगों के बीच पचास साल कम एक हजार साल तक रहे, और बाढ़ के बाद ढाई सौ साल तक रहे। जब मौत का फरिश्ता उनके पास आया, तो उसने कहा: ऐ नूह, ऐ नबियों में सबसे बड़े, ऐ लंबी उम्र वाले, ऐ जिनकी दुआ कुबूल होती है, आपने दुनिया को कैसे देखा? उन्होंने कहा: उस आदमी की तरह जिसके लिए दो दरवाजों वाला घर बनाया गया हो, तो वह एक से दाखिल हुआ और दूसरे से निकल गया।" और यह भी कहा गया है: "वह उनमें से एक से दाखिल हुआ, थोड़ी देर बैठा, फिर दूसरे दरवाजे से निकल गया" (4)। इब्न अल-वर्द (5) ने कहा: नूह ने नरकट (reeds) का एक घर बनाया, तो उनसे कहा गया: काश आपने इसके अलावा कुछ और बनाया होता। उन्होंने कहा: यह मरने वाले के लिए बहुत है (6)। अबू अल-मुहाजिर ने कहा: नूह अपने लोगों के बीच पचास साल कम एक हजार साल तक बालों के घर (तंबू) में रहे, तो उनसे कहा गया: ऐ अल्लाह के नबी, एक घर बना लीजिए। उन्होंने कहा: मैं आज मर जाऊंगा (7), मैं मर जाऊंगा...

(1) अन-नुकात वल-उयून 4/279। (2) इसे अल-तबरी 18/370, और इब्न अबी हातिम (17198) ने निकाला है। यह अन-नुकात वल-उयून 4/279 में है, और पहले संक्षेप में 9/259 में है। (3) इसे इब्न असाकिर ने दमिश्क के इतिहास 12/281 में निकाला है। (4) इसे इब्न अबी अद-दुनिया ने ज़म अद-दुनिया (229) में और इब्न असाकिर 63/281 में निकाला है। (5) (द) और (म) में: अल-वर्दी, और सुधार (ज़) और (ज़) से है, और यह अल-सादर में जो है उसके अनुरूप है, और उनका नाम वहब

बिन अल-वर्द है। (6) इसे अबू नुऐम ने अल-हिलिया 8/145 में, और अल-बैहकी ने अश-शुआब (10751) में, और इब्न असाकिर 62/280 में निकाला है। (7) इसके बाद (म) में शब्द "या" है, और यह पांडुलिपियों या स्रोतों में नहीं है।

٣٤٦ سورہ العنکبوت: آیات ١٤ - ١٥

سال، اور طوفان کے بعد ستر سال زندہ رہے، تو ان کی کل عمر ایک ہزار بیس سال تھی(١)۔ عون بن ابی شداد نے کہا: نوح علیہ السلام کو اس وقت مبعوث کیا گیا جب وہ ساڑھے تین سو سال کے تھے، اور وہ اپنی قوم میں پچاس سال کم ایک ہزار سال رہے، اور طوفان کے بعد ساڑھے تین سو سال زندہ رہے، تو ان کی کل عمر ایک ہزار چھ سو پچاس سال تھی(٢)۔ اسی طرح حسن بصری سے مروی ہے؛ حسن نے کہا: جب موت کا فرشتہ نوح علیہ السلام کی روح قبض کرنے آیا تو اس نے کہا: اے نوح، آپ دنیا میں کتنا عرصہ رہے؟ انہوں نے کہا: میری بعثت سے پہلے تین سو سال، اور پچاس سال کم ایک ہزار سال اپنی قوم میں، اور طوفان کے بعد ساڑھے تین سو سال۔ ملک الموت نے کہا: آپ نے دنیا کو کیسا پایا؟ نوح علیہ السلام نے فرمایا: اس گھر کی مانند جس کے دو دروازے ہوں، میں ایک سے داخل ہوا اور دوسرے سے نکل گیا(٣)۔ انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب اللہ نے نوح علیہ السلام کو ان کی قوم کی طرف بھیجا تو انہیں اس حال میں بھیجا کہ وہ ڈھائی سو سال کے تھے، چنانچہ وہ اپنی قوم میں پچاس سال کم ایک ہزار سال رہے، اور طوفان کے بعد ڈھائی سو سال زندہ رہے۔ جب ان کے پاس ملک الموت آیا تو اس نے کہا: اے نوح، اے انبیاء میں سب سے بڑے، اے طویل عمر والے، اے مستجاب الدعوات، آپ نے دنیا کو کیسا دیکھا؟ انہوں نے فرمایا: اس شخص کی طرح جس کے لیے دو دروازوں والا گھر بنایا گیا ہو، وہ ایک سے داخل ہوا اور دوسرے سے نکل گیا"۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: "وہ ان میں سے ایک سے داخل ہوا، تھوڑی دیر بیٹھا، پھر دوسرے دروازے سے نکل گیا"(٤)۔ ابن الورد(٥) نے کہا: نوح علیہ السلام نے نرسل (Reeds) کا ایک گھر بنایا، تو ان سے کہا گیا: کاش آپ اس کے علاوہ کچھ بنا لیتے۔ تو انہوں نے فرمایا: مرنے والے کے لیے یہ

بہت ہے(٦)۔ ابو المہاجر نے کہا: نوح علیہ السلام اپنی قوم میں پچاس سال کم ایک ہزار سال بالوں کے گھر (خیمہ) میں رہے، تو ان سے کہا گیا: اے اللہ کے نبی، گھر بنا لیجیے۔ تو انہوں نے فرمایا: میں آج مر جاؤں گا(٧)، میں مر جاؤں گا...

(١) النکت والعیون ٢٧٩/٤۔ (٢) اسے طبری ١٨/ ٣٧٠، اور ابن ابی حاتم (١٧١٩٨) نے روایت کیا ہے۔ یہ النکت والعیون ٢٧٩/٤ میں ہے، اور پہلے مختصراً ٢٥٩/٩ میں گزر چکا ہے۔ (٣) اسے ابن عساکر نے تاریخ دمشق ٢٨١/١٢ میں روایت کیا ہے۔ (٤) اسے ابن ابی الدنیا نے ذم الدنیا (٢٢٩) میں، اور ابن عساکر ٢٨١/٦٣ میں روایت کیا ہے۔ (٥) (د) اور (م) میں: الوردی ہے، اور درستگی (ز) اور (ظ) سے ہے، اور یہی المصادر کے موافق ہے، اور ان کا نام وہب بن الورد ہے۔ (٦) اسے ابو نعیم نے الحلیة ١٤٥/٨ میں، اور بیہقی نے الشعب (١٠٧٥١) میں، اور ابن عساکر ٢٨٠/٦٢ میں روایت کیا ہے۔ (٧) اس کے بعد (م) میں لفظ "أو" (یا) ہے، اور یہ قلمی نسخوں اور نہ ہی مصادر میں ہے۔

tomorrow(1). Wahb bin Munabbih said: Five hundred years passed for Noah during which he did not approach women out of fear of death(2). Muqatil and Juwaybir said: When Adam, peace be upon him, grew old and his bones became thin, he said: "O Lord, until when shall I labor and strive?" He said: "O Adam, until a circumcised child is born to you." So Noah was born to him after ten generations, and he was at that time a thousand years old except for sixty years. Some said: except forty years. And God knows best. Noah was the son of Lamech, son of Methuselah, son of Idris (who is Enoch), son of Jared, son of Mahalalel, son of Kenan, son of Enos, son of Seth, son of Adam. Noah's name was As-Sakan (The Dwelling); he was only named As-Sakan because people after Adam dwelt with him, for he is their father(3). He had children: Shem, Ham, and Japheth. Shem fathered the Arabs, Persians, and Romans, and there is goodness in all of them. Ham fathered the Copts, the Blacks, and the Berbers. Japheth fathered the Turks, the Slavs, and Gog and Magog. There is no goodness in any of these(4). Ibn Abbas said: In the offspring of Shem, there is whiteness and tan; in the offspring of Ham, there is blackness and a little whiteness; and in the offspring of Japheth—who are the Turks and the Slavs—there is yellowness and redness. He had a fourth son, Canaan, who drowned, and the Arabs call him Yam(5). Noah was named Noah because he lamented (naha) over his people for a thousand years except fifty years, calling them to God Almighty, and when they disbelieved, he wept and lamented over them(6). Al-Qushayri, Abu al-Qasim Abd al-Karim, mentioned in his book "Al-Takhyir": It is related that Noah, peace be upon him, was named Yashkur (He Thanks), but because of his frequent weeping over his sin, God revealed to him: "O Noah, how much will you lament (tanuhu)?" So he was named Noah. It was asked: "O Messenger of God, what was his sin?" He said: "He passed by a dog..."

(1) Narrated by al-Bayhaqi in ash-Shu'ab (10750), and Ibn 'Asakir 62/280. (2) Narrated by Abu Nu'aym in al-Hilyah 4/39, and Ibn 'Asakir 62/280. (3) Narrated by Ibn 'Asakir 62/242. (4) Narrated by al-Bazzar (Kashf al-Astar) (218), and Ibn 'Adi 7/2725 through Muhammad ibn Yazid ibn Sinan, from his father, from Yahya ibn Sa'id, from Sa'id ibn al-Musayyib, from Abu Hurayrah as a marfu' report. Muhammad ibn Yazid ibn Sinan and his father are weak. Mizan al-I'tidal 4/69 and 427. (5) Narrated by Ibn Sa'd 1/40-41 from Hisham ibn al-Sa'ib al-Kalbi, from his father, from Abu Salih, from Ibn 'Abbas. Hisham ibn al-Sa'ib and his father are abandoned (matrukan). (6) It is the completion of the statement of Muqatil and Juwaybir mentioned earlier.

सूरा अल-अंकबूत: आयत 14 - 15 347

कल(1)। वहब बिन मुनाबिह ने कहा: नूह पर पाँच सौ साल बीत गए जिसमें उन्होंने मृत्यु के डर से महिलाओं के पास नहीं गए(2)। मुक़ातिल और जुवेबिर ने कहा: जब आदम (उन पर शांति हो) बूढ़े हो गए और उनकी हड्डियाँ कमज़ोर हो गईं, तो उन्होंने कहा: "हे प्रभु, मैं कब तक मेहनत और कोशिश करता रहूँगा?" उन्होंने कहा: "हे आदम, जब तक तुम्हारे यहाँ एक खतनशुदा बच्चा पैदा न हो जाए।" तो नूह उनके यहाँ दस पीढ़ियों के बाद पैदा हुए, और उस समय वे साठ साल कम एक हज़ार साल के थे। कुछ ने कहा: चालीस साल कम। और अल्लाह बेहतर जानता है। नूह, लामक के बेटे थे, जो मतुशेलह के बेटे थे, जो इदरीस (जो कि अख़नूख़ हैं) के बेटे थे, जो यर्द के बेटे थे, जो महलायिल के बेटे थे, जो क़ीनान के बेटे थे, जो अनूश के बेटे थे, जो शीथ के बेटे थे, जो आदम के बेटे थे। नूह का नाम अस-सकन (निवास) था; उन्हें अस-सकन इसलिए कहा गया क्योंकि आदम के बाद लोग उनके पास आकर रहने लगे, क्योंकि वे उनके पिता हैं(3)। उनके यहाँ साम, हाम और याफ़त पैदा हुए। साम से अरब, फ़ारसी और रोमी पैदा हुए, और इन सभी में अच्छाई है। हाम से क़िब्ती, सूडानी (अश्वेत) और बर्बर पैदा हुए। और याफ़त से तुर्क, सक़ालिबा (स्लाव) और याजूज व माजूज पैदा हुए। और इनमें से किसी में भी अच्छाई नहीं है(4)। इब्न अब्बास ने कहा: साम की संतानों में सफ़ेदी और गेहुंआ रंग है, हाम की संतानों में कालापन और थोड़ी सफ़ेदी है, और याफ़त की संतानों में - जो तुर्क और सक़ालिबा हैं - पीलापन और सुर्खी है। उनका एक चौथा बेटा भी था जिसका नाम कनान था, जो डूब गया, और अरब उसे याम कहते हैं(5)। नूह का नाम नूह इसलिए पड़ा क्योंकि उन्होंने अपनी कौम पर पचास साल कम एक हज़ार साल तक नूहा (विलाप) किया, उन्हें अल्लाह की ओर बुलाते रहे, और जब वे इनकार करते तो वे उन पर रोते और नूहा करते थे(6)। अल-कुशैरी अबू अल-कासिम अब्दुल करीम ने अपनी पुस्तक "अल-तख्य्यीर" में उल्लेख किया है: यह रिवायत है कि नूह (उन पर शांति हो) का नाम यशकुर (वह शुक्र करता है) था, लेकिन अपनी गलती पर बहुत अधिक रोने के कारण अल्लाह ने उन्हें वह्य की: "हे नूह, तुम कितना नूहा (विलाप) करोगे?" इसलिए उनका नाम नूह पड़ा। पूछा गया: "हे अल्लाह के रसूल, उनकी क्या गलती थी?" उन्होंने कहा: "वे एक कुत्ते के पास से गुज़रे..."

(1) अल-बैहक़ी ने 'अश-शुअब' (10750) में और इब्न असाकिर ने 62/280 में उद्धृत किया है। (2) अबू नुऐम ने 'अल-हिल्या' 4/39 में और इब्न असाकिर ने 62/280 में उद्धृत किया है। (3) इब्न असाकिर ने 62/242 में उद्धृत किया है। (4) अल-बज़्ज़ार ने (कश्फ़ अल-अस्तार) (218) में और इब्न

अदी ने 7/2725 में मुहम्मद बिन यज़ीद बिन सिनान के माध्यम से, उनके पिता से, याह्या बिन सईद से, सईद बिन अल-मुसय्यिब से, अबू हुरैरा से मरफ़ू' के रूप में उद्धृत किया है। मुहम्मद बिन यज़ीद बिन सिनान और उनके पिता कमज़ोर हैं। मीज़ान अल-इ'तिदाल 4/69 और 427। (5) इब्न साद 1/40-41 ने हिशाम बिन अल-साइब अल-कल्बी से, उनके पिता से, अबू सालेह से, इब्न अब्बास से उद्धृत किया है। हिशाम बिन अल-साइब और उनके पिता छोड़े हुए (मतरूक) हैं। (6) यह मुक़ातिल और जुवेबिर के पूर्वोक्त कथन का पूरक है।

سورة العنكبوت: آيات 14 - 15 347

كل(1)۔ وہب بن منبہ نے کہا: نوح پر پانچ سو سال گزر گئے کہ وہ موت کے خوف سے عورتوں کے قریب نہ گئے(2)۔ مقاتل اور جویبر نے کہا: آدم علیہ السلام جب بوڑھے ہو گئے اور ان کی ہڈیاں کمزور ہو گئیں تو انہوں نے کہا: اے رب، کب تک میں مشقت اور تگ و دو کرتا رہوں گا؟ اللہ نے فرمایا: اے آدم، یہاں تک کہ تیرے ہاں ایک مختون (جس کا ختنہ ہوا ہو) بچہ پیدا ہو جائے۔ تو نوح ان کے ہاں دس پشتوں کے بعد پیدا ہوئے، اور وہ اس وقت ساٹھ سال کم ایک ہزار سال کے تھے۔ بعض نے کہا: چالیس سال کم۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ نوح بن لامک بن متوشلخ بن ادریس (جو کہ اخنوخ ہیں) بن یرد بن مہلائیل بن قینان بن انوش بن شیث بن آدم تھے۔ نوح کا نام السکن (سکون پانے کی جگہ) تھا؛ انہیں السکن اس لیے کہا گیا کیونکہ آدم کے بعد لوگ ان کی طرف سکون پانے لگے، کیونکہ وہ ان کے باپ ہیں(3)۔ ان کے ہاں سام، حام اور یافث پیدا ہوئے۔ سام سے عرب، فارسی اور رومی پیدا ہوئے، اور ان سب میں خیر ہے۔ حام سے قبطی، سوڈانی اور بربر پیدا ہوئے۔ اور یافث سے ترک، صقالبہ اور یاجوج و ماجوج پیدا ہوئے۔ اور ان میں سے کسی میں کوئی خیر نہیں ہے(4)۔ ابن عباس نے کہا: سام کی اولاد میں سفیدی اور گندمی رنگ ہے، حام کی اولاد میں سیاہی اور تھوڑی سفیدی ہے، اور یافث کی اولاد میں - جو کہ ترک اور صقالبہ ہیں - زردی اور سرخی ہے۔ ان کا چوتھا بیٹا کنعان تھا جو ڈوب گیا، اور عرب اسے یام کہتے ہیں(5)۔ نوح کا نام نوح اس لیے رکھا گیا کیونکہ انہوں نے اپنی قوم پر پچاس سال کم ایک ہزار سال تک نوحہ (گریہ و زاری) کیا، انہیں اللہ تعالیٰ کی طرف بلاتے رہے، اور جب وہ کفر کرتے تو وہ ان پر روتے اور نوحہ کرتے تھے(6)۔ قشیری ابو القاسم عبد الکریم نے اپنی کتاب "التخییر" میں ذکر کیا ہے: روایت ہے کہ نوح علیہ السلام کا نام یشکر (وہ شکر کرتا ہے) تھا، لیکن اپنی خطا پر کثرت سے رونے

کی وجہ سے اللہ نے ان کی طرف وحی فرمائی: اے نوح، کتنا نوحہ کرو گے؟ تو ان کا نام نوح رکھ دیا گیا، تو پوچھا گیا: اے اللہ کے رسول، ان کی خطا کیا تھی؟ تو فرمایا: "وہ ایک کتے کے پاس سے گزرے..."

(1) اسے بیہقی نے الشعب (10750) میں اور ابن عساکر نے 62/280 میں روایت کیا ہے۔ (2) اسے ابو نعیم نے الحلیہ 4/39 میں اور ابن عساکر نے 62/280 میں روایت کیا ہے۔ (3) اسے ابن عساکر نے 62/242 میں روایت کیا ہے۔ (4) اسے بزار نے (کشف الاستار) (218) میں اور ابن عدی نے 7/2725 میں محمد بن یزید بن سنان کے واسطے سے، اپنے والد سے، یحییٰ بن سعید سے، سعید بن المسیب سے، ابو ہریرہ سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ محمد بن یزید بن سنان اور ان کے والد ضعیف ہیں۔ میزان الاعتدال 4/69 اور 427۔ (5) اسے ابن سعد نے 41-1/40 میں ہشام بن السائب الکلبی سے، اپنے والد سے، ابو صالح سے، ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ ہشام بن السائب اور ان کے والد متروک ہیں۔ (6) یہ مقاتل اور جویبر کے سابقہ قول کا بقیہ حصہ ہے۔

348

Surah Al-Ankabut: Verses 14 - 15

...He said to himself: "How ugly it is!" So Allah revealed to him: "Create something better than this." Yazid al-Raqashi said: "He was named Noah (Nuh) because of how long he wailed (naha) over himself" (1). If it is asked: Why did He say: {a thousand years less fifty years} and not say: "nine hundred and fifty years"? There are two answers to this: First - that the purpose was to emphasize the large number, and mentioning "a thousand" is more expressive in wording and more in count. Second - what was narrated that he was given a thousand years of life, so he gifted fifty years of his life to some of his children. When death approached him, he sought to complete the thousand years, so Allah Almighty mentioned that as a reminder that the deficiency was from his side. {So the flood (tufan) seized them} Ibn Abbas, Sa'id ibn Jubayr, and Qatadah said: Rain. Al-Dahhak said: Drowning. It was also said: Death. Aisha (may Allah be pleased with her) narrated it from the Prophet (PBUH). And from it is the poet's saying:

A sweeping flood of death annihilated them (2)

Al-Nahhas (3) said: Anything that is plentiful and encompasses everyone, whether it be rain, killing, or death, is called a "tufan" (flood).

{while they were wrongdoers} is a sentence in the place of "hal" (circumstance). And "a thousand years" is in the accusative case (mansub) as a "zarf" (adverb of time). "except fifty years" is in the accusative case (mansub) as an exception from a positive statement. According to Sibawayh, it is like an object (maf'ul); because it is dispensable like an object. As for Al-Mubarrad, Abu al-Abbas Muhammad ibn Yazid, it is for him a pure object (maf'ul mahd). It is as if you said: "I excepted Zaid" (4).

Note - Hassan ibn Ghalib ibn Najih Abu al-Qasim al-Misri narrated, Malik ibn Anas told us, from al-Zuhri, from Ibn al-Musayyib, from Ubayy ibn Ka'b who said: The Messenger of Allah (PBUH) said:

(1) Reported by Ibn Abi Hatim in his Tafsir (8626) and (15765), and Abu Nu'aym in Al-Hilya 3/51, and Ibn Asakir 62/241. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/278-279. Al-Dahhak's statement was reported by al-Tabari 18/371, and Ibn Abi Hatim (17202). The hadith of Aisha (may Allah be pleased with her) was also reported by Ibn Abi Hatim (17199). (3) In Ma'ani al-Qur'an 5/217. (4) I'rab al-Qur'an 3/250 and 252.

३४८

सूरा अल-अंकबूत: आयत १४ - १५

...उसने अपने मन में कहा: "यह कितना कुरूप है!" तब अल्लाह ने उस पर वह्य (प्रकाशना) भेजी: "तुम इससे बेहतर कुछ बनाओ।" यज़ीद अल-रक़ाशी ने कहा: "नूह का नाम इसलिए 'नूह' पड़ा क्योंकि उन्होंने लंबे समय तक अपने ऊपर विलाप (नाह) किया था" (१)। यदि पूछा जाए: उन्होंने {एक हजार साल, पचास साल कम} क्यों कहा और "नौ सौ पचास साल" क्यों नहीं कहा? इसके दो उत्तर हैं: पहला - इसका उद्देश्य संख्या की बहुलता दिखाना था, और "हजार" का उल्लेख शब्द में अधिक प्रभावशाली और गिनती में अधिक है। दूसरा - जो वर्णित है कि उन्हें एक हजार वर्ष की आयु दी गई थी, तो उन्होंने अपनी आयु के पचास वर्ष अपनी किसी संतान को दे दिए। जब उनकी मृत्यु का समय आया, तो उन्होंने हजार वर्ष पूरे करने चाहे, इसलिए अल्लाह तआला ने इसका उल्लेख इस बात की चेतावनी के रूप में किया कि कमी उनकी अपनी ओर से थी। {फिर उन्हें तूफान ने पकड़ लिया} इब्न अब्बास, सईद इब्न जुबैर और क़तादा ने कहा: बारिश। अद-दहाक ने कहा: डूबना। यह भी कहा गया है: मृत्यु। आयशा (रज़ि.) ने इसे नबी ﷺ से वर्णित किया है। और इसी से कवि का कथन है:

मौत के एक बहा ले जाने वाले तूफान ने उन्हें नष्ट कर दिया (२)

अल-नहहास (३) ने कहा: हर उस चीज़ को जो बहुत अधिक हो और सबको घेर ले, चाहे वह बारिश हो, हत्या हो या मौत, "तूफान" कहा जाता है।

{और वे अत्याचारी थे} यह वाक्य "हाल" (स्थिति) के स्थान पर है। और "एक हजार साल" "ज़रफ़" (कालवाचक क्रियाविशेषण) के रूप में "मंसूब" (कर्म कारक) है। "पचास साल को छोड़कर" एक सकारात्मक कथन से अपवाद (इस्तिसना) के रूप में "मंसूब" है। सीबावैह के अनुसार, यह एक कर्म (मफ़ऊल) की तरह है; क्योंकि यह कर्म की तरह अनावश्यक है। जहाँ तक अल-मुबर्रद अबू अल-अब्बास मुहम्मद बिन यज़ीद का प्रश्न है, उनके अनुसार यह एक शुद्ध कर्म (मफ़ऊल महज़) है। मानो आपने कहा: "मैंने ज़ैद को अलग कर दिया" (४)।

ध्यान दें - हसन बिन ग़ालिब बिन नजीह अबू अल-क़ासिम अल-मिस्री ने वर्णित किया, हमसे मालिक बिन अनस ने बयान किया, उन्होंने ज़ुहरी से, उन्होंने इब्न अल-मुसय्यब से, उन्होंने उबैय बिन काब से, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया:

(१) इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (८६२६) और (१५७६५) में, और अबू नुऐम ने अल-हिल्या ३/५१ में, और इब्न असाकिर ६२/२४१ में इसे उद्धृत किया है। (२) अल-नुकात वल-उयून ४/२७८-२७९। अद-दहाक के कथन को अल-तबरी १८/३७१ और इब्न अबी हातिम (१७२०२) ने उद्धृत किया है। आयशा (रज़ि.) की हदीस को इब्न अबी हातिम (१७१९९) ने भी उद्धृत किया है। (३) मानी अल-कुरआन ५/२१७ में। (४) इराब अल-कुरआन ३/२५० और २५२।

سورة العنکبوت: آیات ۱۴ - ۱۵

...پس اس نے اپنے دل میں کہا: یہ کتنا قبیح ہے! تو اللہ نے اس کی طرف وحی کی: تم اس سے بہتر پیدا کرو۔ اور یزید الرقاشی نے کہا: نوح کا نام ان کے اپنے نفس پر طویل عرصے تک نوحہ کرنے کی وجہ سے رکھا گیا (۱)۔ اگر پوچھا جائے: تو انہوں نے {ایک ہزار سال مگر پچاس برس} کیوں کہا اور نو سو پچاس سال کیوں نہیں کہا؟ تو اس میں دو جواب ہیں: پہلا - کہ اس سے مقصود عدد کی کثرت ہے، پس لفظ میں 'ہزار' کا ذکر زیادہ ہے اور عدد میں بھی زیادہ ہے۔ دوسرا - وہ جو روایت کیا گیا ہے کہ انہیں ایک ہزار سال کی عمر دی گئی تھی، تو انہوں نے اپنی عمر کے پچاس سال اپنی کسی اولاد کو ہبہ کر دیے، پھر جب ان کی وفات کا وقت قریب آیا تو وہ ہزار کی تکمیل کی طرف لوٹے، تو اللہ تعالیٰ نے اس کا ذکر اس بات پر تنبیہ کے طور پر کیا کہ کمی ان کی اپنی طرف سے تھی۔ {پس انہیں طوفان نے آ پکڑا} ابن عباس، سعید بن جبیر اور قتادہ نے کہا: بارش۔ ضحاک نے کہا: غرق ہونا۔ اور کہا گیا: موت۔ اسے عائشہ رضی اللہ عنہا نے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے۔ اور اسی سے شاعر کا قول ہے:

انہیں موت کے ایک بہا لے جانے والے طوفان نے ہلاک کر دیا (۲)

النحاس (۳) نے کہا: ہر اس کثیر چیز کو جو سب کو گھیر لے، خواہ وہ بارش ہو یا قتل یا موت، طوفان کہا جاتا ہے۔

{اور وہ ظالم تھے} یہ جملہ 'حال' کے مقام پر ہے اور 'ایک ہزار سال' 'ظرف' ہونے کی بنا پر منصوب ہے۔ 'مگر پچاس برس' مثبت کلام سے استثنا کی بنا پر منصوب ہے۔ اور یہ سیبویہ کے

نزدیک مفعول کے درجے میں ہے؛ کیونکہ یہ مفعول کی طرح مستغنیٰ عنہ (جس سے بے نیازی برتی جا سکے) ہے۔ جہاں تک المبرد ابو العباس محمد بن یزید کا تعلق ہے، تو وہ ان کے نزدیک مفعولِ محض ہے۔ گویا کہ آپ نے کہا: میں نے زید کو مستثنیٰ کیا (۴)۔

تنبیہ - حسان بن غالب بن نجیح ابو القاسم المصری نے روایت کی، ہمیں مالک بن انس نے حدیث بیان کی، انہوں نے زہری سے، انہوں نے ابن المسیب سے، انہوں نے ابی بن کعب سے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا:

(۱) اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۸۶۲۶) اور (۱۵۷۶۵) میں، اور ابو نعیم نے الحلیہ ۳/۵۱ میں، اور ابن عساکر ۶۲/۲۴۱ میں روایت کیا ہے۔ (۲) النکت والعیون ۴/ ۲۷۸-۲۷۹۔ اور ضحاک کا قول طبری ۱۸/ ۳۷۱، اور ابن ابی حاتم (۱۷۲۰۲) نے روایت کیا ہے۔ اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث کو ابن ابی حاتم (۱۷۱۹۹) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۳) معانی القرآن ۲۱۷/۵ میں۔ (۴) إعراب القرآن ۳/ ۲۵۰ اور ۲۵۲۔

"Gabriel used to remind me of the virtue of Umar, so I said: O Gabriel, what is the extent of Umar's virtue? He said to me: O Muhammad, if I stayed with you for as long as Noah stayed among his people, I would not have reached the extent of Umar's virtue for you." Mentioned by Al-Khatib Abu Bakr Ahmad bin Thabit Al-Baghdadi, who said: Hassan bin Ghalib was unique in narrating it from Malik, and it is not established as part of his Hadith (1).

The Almighty's saying: {So We saved him and the companions of the ship} is conjoined to the pronoun [him] (2). {And We made it a sign for the worlds} The 'ha' and 'alif' in "Ja'alnaha" refers to the ship, or the punishment, or the salvation; three opinions (3).

The Almighty's saying: {And Ibrahim, when he said to his people, "Worship Allah and fear Him. That is best for you, if you should know (16) You only worship besides Allah idols and you produce a falsehood. Indeed, those you worship besides Allah do not possess for you [the power of] provision. So seek from Allah provision and worship Him and be grateful to Him. To Him you will be returned (17) And if you [people] deny [the message] - already nations before you have denied. And there is not upon the Messenger except clear notification (18) Have they not seen how Allah begins creation and then repeats it? Indeed, that, for Allah, is easy (19)}

The Almighty's saying: {And Ibrahim} Al-Kisa'i said: "Ibrahim" is in the accusative case (mansub) because of "Anjayna" (We saved), meaning it is conjoined to the pronoun [him]. Al-Kisa'i also allowed it to be conjoined to Noah, meaning: And We sent Ibrahim. A third opinion: that it is in the accusative with the meaning: And mention Ibrahim (4). {When he said to his people, "Worship Allah"} meaning: single Him out for worship. {And fear Him} i.e., fear His punishment and His torment. {That is best for you} i.e., than worshipping idols. {If you should know} (5).

---

(1) Reported by Al-Daraqutni in 'Ghara'ib Malik' as in 'Lisan al-Mizan' 2/189, and Tammam Al-Razi in his 'Fawa'id' (1463), and Ibn Asakir in 'Tarikh Dimashq' 44/137-138 via Al-Fath bin Nasr, from Hassan bin Ghalib. Al-Daraqutni said: This is not authentic from Malik, and Fath and Hassan are weak, and this hadith is fabricated (maudu'). (2) I'rab al-Qur'an 3/252. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/310. (4) I'rab al-Qur'an 3/252. (5) Zad al-Masir 6/236.

349 सूरह अल-अंकबूत: आयतें 15 - 19

"जिब्रईल मुझे उमर के गुणों की याद दिलाया करते थे, तो मैंने कहा: हे जिब्रईल, उमर के गुणों की सीमा क्या है? उन्होंने मुझसे कहा: हे मुहम्मद, अगर मैं आपके साथ उतने समय तक रहता जितने समय तक नूह अपनी जाति के बीच रहे, तब भी मैं आपके लिए उमर के गुणों की व्याख्या पूरी नहीं कर पाता।" अल-खतीब अबू बक्र अहमद बिन साबित अल-बगदादी ने इसका उल्लेख किया है, और कहा: हसन बिन गालिब ने इसे मलिक से अकेले ही रिवायत किया है, और यह उनकी हदीस से साबित नहीं है (1)।

ईश्वर का कथन: {तो हमने उसे और जहाज़ वालों को बचा लिया} यहाँ 'हा' (उसे) सर्वनाम पर आधारित है (2)। {और हमने उसे संसारों के लिए एक निशानी बना दिया} "जाअलनाहा" (हमने उसे बना दिया) में 'हा' और 'अलिफ़' जहाज़ के लिए, या सज़ा के लिए, या मोक्ष के लिए है; तीन मत हैं (3)।

ईश्वर का कथन: {और इब्राहिम ने जब अपनी क़ौम से कहा, "अल्लाह की इबादत करो और उससे डरो। यही तुम्हारे लिए बेहतर है, अगर तुम जानो (16) तुम अल्लाह के सिवा केवल मूर्तियों की पूजा करते हो और झूठ गढ़ते हो। निःसंदेह वे जिनकी तुम अल्लाह के सिवा पूजा करते हो, वे तुम्हारे लिए किसी जीविका के स्वामी नहीं हैं। अतः अल्लाह के पास जीविका खोजो और उसकी इबादत करो और उसका आभार व्यक्त करो। उसी की ओर तुम लौटाए जाओगे (17) और यदि तुम झुठलाते हो, तो तुमसे पहले के समुदायों ने भी झुठलाया है। और रसूल पर तो केवल स्पष्ट रूप से पहुँचा देना ही है (18) क्या उन्होंने नहीं देखा कि अल्लाह किस प्रकार सृष्टि का आरम्भ करता है, फिर उसकी पुनरावृत्ति करता है? निःसंदेह यह अल्लाह के लिए बहुत आसान है (19)}

ईश्वर का कथन: {और इब्राहिम} अल-किसाई ने कहा: "इब्राहिम" "अंजैना" (हमने बचा लिया) के कारण कर्म कारक (मन्सूब) में है, जिसका अर्थ है कि यह सर्वनाम 'हा' पर आधारित है। अल-किसाई ने यह भी अनुमति दी है कि यह नूह पर आधारित हो, जिसका अर्थ है: और हमने इब्राहिम को भेजा। तीसरा मत: कि यह इस अर्थ में मन्सूब है: और इब्राहिम का उल्लेख करो (4)। {जब उसने अपनी क़ौम से कहा, "अल्लाह की इबादत करो"} यानी: इबादत में उसे अकेला मानो। {और उससे डरो} यानी उसके दंड और उसकी यातना से डरो। {यही तुम्हारे लिए बेहतर है} यानी मूर्तियों की पूजा करने से। {अगर तुम जानो} (5)।

(1) इसे अल-दाराकुतनी ने 'ग़राब मलिक' में रिपोर्ट किया है जैसा कि 'लिसान अल-मीज़ान' 2/189 में है, और तमाम अल-राज़ी ने अपने 'फ़वाइद' (1463) में, और इब्न असाकिर ने 'तारीख दमिश्क' 44/137-138 में अल-फतह बिन नस्र के माध्यम से, हसन बिन गालिब से। अल-दाराकुतनी ने कहा: यह मलिक से प्रामाणिक नहीं है, और फतह और हसन कमज़ोर हैं, और यह हदीस मनगढ़ंत (मौजदू) है। (2) एराब अल-कुरान 3/252। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/310। (4) एराब अल-कुरान 3/252। (5) ज़ाद अल-मसीर 6/236।

"جبرائیل مجھے عمر کے فضائل یاد دلایا کرتے تھے، تو میں نے کہا: اے جبرائیل، عمر کے فضائل کس حد تک ہیں؟ انہوں نے مجھ سے کہا: اے محمد، اگر میں آپ کے پاس اتنی مدت رہوں جتنی مدت نوح اپنی قوم میں رہے، تب بھی میں آپ کے لیے عمر کے فضائل کی انتہا تک نہ پہنچ پاتا۔" اسے الخطیب ابو بکر احمد بن ثابت البغدادی نے ذکر کیا ہے، اور کہا: حسان بن غالب نے اسے تنہا مالک سے روایت کیا ہے، اور یہ ان کی حدیث سے ثابت نہیں ہے (1)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {پس ہم نے اسے اور کشتی والوں کو نجات دی} ہاء (ضمیر) پر معطوف ہے (2)۔ {اور ہم نے اسے جہان والوں کے لیے ایک نشانی بنا دیا} "جعلناھا" میں ہاء اور الف کشتی کے لیے، یا سزا کے لیے، یا نجات کے لیے ہے؛ تین اقوال ہیں (3)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور ابراہیم (کا قصہ یاد کرو) جب انہوں نے اپنی قوم سے کہا کہ اللہ کی عبادت کرو اور اس سے ڈرو، یہ تمہارے لیے بہتر ہے اگر تم سمجھو (16) تم تو اللہ کے سوا صرف بتوں کو پوجتے ہو اور جھوٹ گھڑتے ہو، یقیناً وہ جن کی تم اللہ کے سوا عبادت کرتے ہو وہ تمہارے لیے رزق کا کوئی اختیار نہیں رکھتے، پس تم اللہ ہی کے پاس رزق تلاش کرو اور اسی کی عبادت کرو اور اس کا شکر ادا کرو، تم اسی کی طرف لوٹائے جاؤ گے (17) اور اگر تم جھٹلاؤ تو تم سے پہلے کی امتیں بھی جھٹلا چکی ہیں، اور رسول کے ذمے تو صرف صاف صاف پہنچا دینا ہی ہے (18) کیا انہوں نے نہیں دیکھا کہ اللہ کس طرح مخلوق کو پہلی بار پیدا کرتا ہے پھر اسے دوبارہ پیدا کرے گا، بے شک یہ اللہ پر بہت آسان ہے (19)}

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور ابراہیم} کسائی نے کہا: "ابراہیم" "أنجینا" کی وجہ سے منصوب ہے، یعنی یہ ہاء (ضمیر) پر معطوف ہے۔ اور کسائی نے یہ بھی جائز قرار دیا کہ یہ نوح پر معطوف ہو، اور

معنی یہ ہو گا: اور ہم نے ابراہیم کو بھیجا۔ تیسرا قول: کہ یہ اس معنی میں منصوب ہو: اور ابراہیم کا ذکر کرو (4)۔ {جب انہوں نے اپنی قوم سے کہا کہ اللہ کی عبادت کرو} یعنی: عبادت میں اسے اکیلا سمجھو۔ {اور اس سے ڈرو} یعنی اس کے عذاب اور اس کی سزا سے ڈرو۔ {یہ تمہارے لیے بہتر ہے} یعنی بتوں کی عبادت سے۔ {اگر تم سمجھو} (5)۔

---

(1) اسے دارقطنی نے غرائب مالک میں روایت کیا ہے جیسا کہ لسان المیزان 189/2 میں ہے، اور تمام رازی نے اپنی فوائد (1463) میں، اور ابن عساکر نے تاریخ دمشق 137/44-138 میں فتح بن نصر کے طریق سے، حسان بن غالب سے۔ دارقطنی نے کہا: یہ مالک سے صحیح نہیں ہے، اور فتح اور حسان ضعیف ہیں، اور یہ حدیث موضوع ہے۔ (2) اعراب القرآن 3/ 252۔ (3) المحرر الوجیز 4/ 310۔ (4) اعراب القرآن 3/ 252۔ (5) زاد المسیر 6/ 236۔

Surah Al-Ankabut: Verses 16 - 19

350

Allah says: {You only worship idols besides Allah} meaning: statues(1). Abu Ubaidah said: An idol (sanam) is what is made of gold, silver, or copper, and an idol (wathan) is what is made of gypsum or stones(2). Al-Jawhari: 'al-wathan' means 'al-sanam', and the plural is 'wuthun' and 'awthan', like 'asud' and 'asad'(3). {and you create a lie} Al-Hasan said: The meaning of "you create" (takhluquna) is "you carve"(4). So the meaning is: You only worship idols while you yourselves are making them(5). Mujahid said: 'al-ifk' means 'al-kadhib' (lying)(6). The meaning is: You worship idols and you fabricate lies(7). Abu Abd al-Rahman recited it as "tukhalliquna" (with emphasis)(8). It was also recited as "takhluquna" meaning 'abundance' from the root 'khallaqa', and "takhlaquna" from 'takhallaqa' meaning to feign lying and fabricate. It was also recited as "afikan", and it has two interpretations: that it is a verbal noun like lying and playing, 'al-ifk' being a shortened form of it like lying and playing. And that it is an adjective on the pattern of 'fa'il', i.e., "khaliqan afikan", meaning: possessor of falsehood and vanity(9). "Awthanan" (idols) is in the accusative case due to the verb "ta'buduna" (you worship), and "ma" is restrictive. In non-Quranic Arabic, it is permissible to put "awthan" in the nominative case by making "ma" a relative pronoun; because "ta'buduna" would then be its relative clause, the pronoun 'hu' being deleted due to the length of the noun, and "awthan" would be the predicate of 'inna'. As for "and you create a lie", it is in the accusative case by the verb only(10). Likewise, {they do not possess for you any provision, so seek from Allah provision} meaning: direct your desire for your provisions to Allah, so ask Him alone and no one else.

(1) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 4/165. Attributed in Zad al-Masir 6/264 to Muqatil. Recorded by al-Tabari 18/373, and Ibn Abi Hatim in his Tafsir (17210) from Qatadah. (2) Majaz al-Quran 2/114, summarized. (3) Al-Sihah (root w-th-n). (4) Recorded by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/96. (5) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 4/165. (6) Recorded by al-Tabari 18/374. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/311, similar to it. (8) Ma'ani al-Quran by al-Farra' 2/315, al-Muhtasib 2/160 and added its attribution to Zaid bin Ali, and al-Shadhdhah p. 114 and added its attribution to Ali bin Abi Talib and Ibn al-Zubayr, and al-Muharrar al-Wajiz 4/311 and added its attribution to 'Awn al-Uqayli, Qatadah, and Ibn Abi Layla. (9) Al-Kashshaf 3/201. The recitation: "tukhalliquna" was not found with anyone other than the author, and it is an irregular recitation. The recitation: "afikan"

is in al-Muhtasib 2/160 from Fudayl bin Marzuq and Ibn al-Zubayr, and al-Shadhdhah p. 114 from Ibn al-Zubayr. (10) I'rab al-Quran 3/252-253.

सूरह अल-अंकबूत: आयतें 16 - 19

350

अल्लाह का कथन: {तुम अल्लाह के सिवा केवल मूर्तियों की पूजा करते हो} अर्थात: बुतों की(1)। अबू उबैदा ने कहा: 'सनम' (प्रतिमा) वह है जो सोने, चांदी या तांबे से बनी हो, और 'वतन' (मूर्ति) वह है जो चूने या पत्थरों से बनी हो(2)। अल-जौहरी: 'वतन' का अर्थ 'सनम' है और इसका बहुवचन 'वुथुन' और 'अवथान' है, जैसे 'असुद' और 'आसाद'(3)। {और तुम झूठ गढ़ते हो} अल-हसन ने कहा: "तखलुक़ून" (तुम बनाते हो) का अर्थ है: तुम तराशते हो(4)। तो अर्थ यह हुआ: तुम केवल उन मूर्तियों की पूजा करते हो जिन्हें तुम स्वयं बनाते हो(5)। मुजाहिद ने कहा: 'इफ़्क' का अर्थ झूठ है(6)। और अर्थ यह है: तुम मूर्तियों की पूजा करते हो और झूठ गढ़ते हो(7)। अबू अब्दुर रहमान ने इसे "तुखल्लिक़ून" (बल देकर) पढ़ा है(8)। और इसे "तखलुक़ून" भी पढ़ा गया है जिसका अर्थ है 'खल्लाक़ा' से बहुत अधिक बनाना, और 'तखलुक़ून' 'तखल्लाक़ा' से जिसका अर्थ झूठ बोलना और मनगढ़ंत बातें करना है। और इसे "अफ़िकन" भी पढ़ा गया है, और इसके दो पहलू हैं: यह झूठ बोलने और खेलने के समान एक भाववाचक संज्ञा (मस्दर) हो सकता है, और 'इफ़्क' उसी का संक्षिप्त रूप है जैसे झूठ और खेल। और यह कि यह 'फ़इल' के रूप में एक विशेषण हो, अर्थात "खलीक़न अफ़िकन", जिसका अर्थ है: झूठ और असत्य वाला(9)। "अवथानन" (मूर्तियों) को "तअ'बुदूत" (तुम पूजा करते हो) क्रिया के कारण कर्म कारक (नस्ब) में रखा गया है और "मा" प्रतिबंधक है। कुरान के बाहर "अवथान" को कर्ता कारक (रफ़अ) में रखना जायज़ है, इस आधार पर कि "मा" को संज्ञा (इस्म मौसूल) बना दिया जाए; क्योंकि "तअ'बुदूत" उसका संबंध वाक्य (सिला) होगा, और नाम की लंबाई के कारण सर्वनाम 'हु' को हटा दिया गया है, और "अवथान" को 'इन्ना' की खबर बना दिया गया है। जहाँ तक "और तुम झूठ गढ़ते हो" का सवाल है, यह केवल क्रिया द्वारा ही कर्म कारक (नस्ब) में है(10)। इसी प्रकार {वे तुम्हारे लिए किसी जीविका के स्वामी नहीं हैं, अतः अल्लाह के पास जीविका खोजो} अर्थात: अपनी जीविका की इच्छा को अल्लाह की ओर मोड़ो, अतः उसी से मांगो, उसके सिवा किसी और से नहीं।

(1) अज़-ज़ज्जाज की मा'नी अल-कुरान 4/165। और ज़ाद अल-मसीर 6/264 में इसे मुक़ातिल की ओर प्रेरित किया गया है। और इसे अत-तबरी 18/373, और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (17210) में क़तादा से उद्धृत किया है। (2) मजाज़ अल-कुरान 2/114 संक्षिप्त। (3) अस-सिहाह (व-थ-न)। (4) अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर 2/96 में उद्धृत किया है। (5) अज़-ज़ज्जाज की मा'नी अल-कुरान 4/165। (6) अत-तबरी 18/374 द्वारा उद्धृत। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/311

इसी प्रकार। (8) अल-फ़र्रा की मा'नी अल-कुरान 2/315, और अल-मुहतासिब 2/160 और इसे ज़ैद बिन अली की ओर प्रेरित किया गया है, और अल-शाज़्ज़ा पृ. 114 और इसे अली बिन अबी तालिब और इब्न अल-जुबैर की ओर प्रेरित किया गया है, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/311 और इसे औन अल-उकैली, क़तादा और इब्न अबी लैला की ओर प्रेरित किया गया है। (9) अल-कश्शाफ़ 3/201। पाठ: "तुखल्लिक़ून" हमें लेखक के अलावा किसी और के पास नहीं मिला, और यह एक शाज़ (असामान्य) पाठ है। पाठ: "अफ़िकन" अल-मुहतासिब 2/160 में फुज़ैल बिन मरज़ूक़ और इब्न अल-जुबैर से है, और अल-शाज़्ज़ा पृ. 114 में इब्न अल-जुबैर से है। (10) इ'राब अल-कुरान 3/252-253।

سورہ العنکبوت: آیات ۱۶ - ۱۹

۳۵۰

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّمَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ أَوْثَٰنًا﴾ یعنی: بتوں کی(۱)۔ ابو عبیدہ نے کہا: صنم (بت) وہ ہے جو سونے، چاندی یا تانبے سے بنا ہو، اور وثن (بت) وہ ہے جو چونے یا پتھروں سے بنا ہو(۲)۔ جوہری: الوثن کا مطلب ہے الصنم اور اس کی جمع وثُن اور اوثان ہے، جیسے أُسُد اور آساد(۳)۔ ﴿وَتَخْلُقُونَ إِفْكًا﴾ حسن نے کہا: «تَخْلُقُونَ» کا معنی ہے: تم تراشتے ہو(۴)۔ پس معنی یہ ہے: تم محض بتوں کی عبادت کرتے ہو جبکہ تم انہیں خود بناتے ہو(۵)۔ مجاہد نے کہا: الإفك کا معنی جھوٹ ہے(۶)۔ اور معنی یہ ہے: تم بتوں کی عبادت کرتے ہو اور جھوٹ گھڑتے ہو(۷)۔ ابو عبد الرحمن نے اسے «وَتُخَلِّقُونَ» (شد کے ساتھ) پڑھا ہے(۸)۔ اور اسے «تَخْلُقُونَ» بھی پڑھا گیا ہے جو 'خَلَّقَ' سے کثرت کے معنی میں ہے، اور «تَخْلُقُونَ» 'تخَلَّقَ' سے ہے جس کا معنی ہے جھوٹ بولنا اور من گھڑت باتیں کرنا۔ اور «أَفِكاً» بھی پڑھا گیا ہے، اور اس میں دو صورتیں ہیں: ایک یہ کہ یہ جھوٹ اور کھیل کی طرح مصدر ہو، اور 'الإفك' اسی کا مخفف ہو جیسے جھوٹ اور کھیل۔ اور دوسری یہ کہ یہ 'فَعِل' کے وزن پر صفت ہو یعنی "خَلِقاً أفِكاً"، یعنی: جھوٹ اور باطل والا(۹)۔ «أوثاناً» فعل «تعبُدونَ» کی وجہ سے منسوب ہے اور «ما» کافہ (روکنے والا) ہے۔ قرآن کے علاوہ میں «أوثان» کو رفع دینا جائز ہے اس بنا پر کہ «ما» کو اسم (موصول) بنایا جائے؛ کیونکہ «تعبُدونَ» اس کا صلہ ہوگا، اور اسم کی طوالت کی وجہ سے ضمیر 'ہ' حذف کر دی گئی ہے، اور «أوثان» کو 'إنّ' کی خبر بنا دیا گیا ہے۔ جہاں تک «وَتَخْلُقُونَ إِفْكًا» کا تعلق ہے، تو یہ صرف فعل کی وجہ سے منسوب ہے(۱۰)۔ اسی طرح ﴿لَا يَمْلِكُونَ لَكُمْ رِزْقًا فَابْتَغُوا عِندَ اللَّهِ الرِّزْقَ﴾ یعنی: اپنی رزق کی طلب کو اللہ کی طرف پھیر دو، پس اسی سے مانگو، اس کے سوا کسی اور سے نہیں۔

(۱) معانی القرآن للزجاج ۴ / ۱۶۵۔ اور زاد المسیر ۶ / ۲۶۴ میں اسے مقاتل کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ اور اسے طبری نے ۱۸ / ۳۷۳، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۷۲۱۰) میں قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (۲) مجاز القرآن ۲ / ۱۱۴ مختصراً۔ (۳) الصحاح (وثن)۔ (۴) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۲ / ۹۶ میں روایت کیا ہے۔ (۵) معانی القرآن للزجاج ۴ / ۱۶۵۔ (۶) اسے طبری نے ۱۸ / ۳۷۴ میں روایت کیا ہے۔ (۷) المحرر الوجیز ۴ / ۳۱۱ اسی طرح۔ (۸) معانی القرآن للفراء ۲ / ۳۱۵، اور المحتسب ۲ / ۱۶۰ اور اس کی نسبت زید بن علی کی طرف زیادہ کی ہے، اور الشاذہ ص ۱۱۴ اور اس کی نسبت علی بن ابی طالب اور ابن زبیر کی طرف زیادہ کی ہے، اور المحرر الوجیز ۴ / ۳۱۱ اور اس کی نسبت عون العقیلی، قتادہ اور ابن ابی لیلیٰ کی طرف زیادہ کی ہے۔ (۹) الکشاف ۳ / ۲۰۱۔ قرات: «تُخلِّقون» مصنف کے علاوہ ہمیں کسی اور کے ہاں نہیں ملی، اور یہ قرات شاذہ ہے۔ قرات: «أَفِكاً» المحتسب ۲ / ۱۶۰ میں فضیل بن مرزوق اور ابن زبیر سے مروی ہے، اور الشاذہ ص ۱۱۴ میں ابن زبیر سے مروی ہے۔ (۱۰) إعراب القرآن ۳ / ۲۵۲-۲۵۳۔

Surah Al-Ankabut: Verses 18 - 25 Page: 351

"And if you deny, then nations before you have denied." It is said: this is from the speech of Abraham (1), meaning denial is the habit of the disbelievers, and the messengers are only responsible for conveying the message.

The words of the Almighty: "Have they not seen how Allah originates creation?" The general reading is with the letter 'ya' (yuraw - they see) as information and rebuke to them, and this is the choice of Abu Ubaid and Abu Hatim. Abu Ubaid said: it refers to the nations, as if He said: "Did the nations not see how..." Abu Bakr, Al-A'mash, Ibn Waththab, Hamzah, and Al-Kisa'i read: "taraw" with the letter 'ta' (you see) as a direct address, because of His saying: "And if you deny" (2). It has also been said: "And if you deny" is a discourse addressed to the Quraysh, and not part of Abraham's words. "Then He repeats it" means creation and resurrection. It is also said: the meaning is: Have they not seen how Allah originates the fruits so they come to life, then they perish, then He repeats them forever? Similarly, He begins the creation of man, then causes him to perish after he has begotten a child, and from that child another child, and so on for all other animals. Meaning: if you see His power over origination and creation, then He is the One powerful over repeating it. "Indeed, that for Allah is easy" because when He intends a matter, He says to it, 'Be,' and it is.

The words of the Almighty: "Say, [O Muhammad], 'Travel through the land and observe how He began creation. Then Allah will produce the final creation. Indeed Allah, over all things, is competent.' (20) He punishes whom He wills and has mercy upon whom He wills, and to Him you will be returned. (21) And you will not cause failure [to Allah] upon the earth or in the heaven. And you have not besides Allah any protector or any helper. (22) And the ones who disbelieve in the signs of Allah and the meeting with Him - those have despaired of My mercy, and for those will be a painful punishment. (23) And the answer of his people was not but that they said, 'Kill him or burn him,' but Allah saved him from the fire. Indeed in that are signs for a people who believe. (24) And [Abraham] said, 'You have only taken, other than Allah, idols as [a bond of] affection among you in worldly life. Then on the Day of Resurrection you will deny one another and curse one another, and your refuge will be the Fire, and you will not have any helpers.' (25)"

The words of the Almighty: "Say, 'Travel through the land'" meaning: Say to them, O Muhammad: travel through the land.

(1) In (m): His saying. And what is established is from the manuscripts. (2) The reading of Hamza, Al-Kisa'i, and Abu Bakr in what is famous from him on the authority of 'Asim in 'Al-Sab'ah' p. 498, and 'Al-Taysir' p. 173.

सूरह अल-अंकबूत: आयतें 18 - 25 पृष्ठ: 351

"और यदि तुम झुठलाते हो, तो तुमसे पहले के समुदायों ने भी झुठलाया है।" कहा गया है: यह इब्राहीम (1) के कथन में से है, अर्थात झुठलाना काफिरों की आदत है, और रसूलों पर केवल संदेश पहुँचाना ही अनिवार्य है।

अल्लाह तआला का कथन: "क्या उन्होंने नहीं देखा कि अल्लाह किस प्रकार सृष्टि का आरंभ करता है?" आम पाठ 'या' के साथ (यूरौ - वे देखते हैं) सूचना और उन्हें झिड़की के रूप में है, और यही अबू उबैद और अबू हातिम का चुनाव है। अबू उबैद ने कहा: समुदायों के उल्लेख के कारण, मानो उसने कहा: "क्या उन समुदायों ने नहीं देखा कि..."। अबू बक्र, अल-अमाश, इब्न वथ्थाब, हमजा और अल-किसाई ने "तरौ" (तुम देखते हो) 'ता' के साथ संबोधन के रूप में पढ़ा है; उनके इस कथन के कारण: "और यदि तुम झुठलाते हो" (2)। यह भी कहा गया है: "और यदि तुम झुठलाते हो" कुरैश के लिए संबोधन है, न कि इब्राहीम के शब्दों से। "फिर वह उसे दोहराता है" अर्थात सृष्टि और पुनरुत्थान। यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है: क्या उन्होंने नहीं देखा कि अल्लाह किस प्रकार फलों का आरंभ करता है जिससे वे जीवित हो जाते हैं, फिर वे नष्ट हो जाते हैं, फिर वह उन्हें हमेशा के लिए दोहराता है? इसी तरह, वह मनुष्य की रचना शुरू करता है, फिर उससे संतान पैदा करने के बाद उसे नष्ट कर देता है, और संतान से संतान, और इसी तरह अन्य सभी जानवरों के लिए। अर्थात: यदि तुम उसकी आरंभ करने और पैदा करने की शक्ति देखते हो, तो वह उसे दोहराने में भी समर्थ है। "निश्चय ही यह अल्लाह के लिए बहुत सरल है" क्योंकि जब वह किसी बात का इरादा करता है, तो उससे कहता है: 'हो जा,' और वह हो जाती है।

अल्लाह तआला का कथन: "कहो, 'धरती में चलो-फिरो और देखो कि उसने सृष्टि का आरंभ कैसे किया। फिर अल्लाह बाद वाली सृष्टि भी उठा खड़ा करेगा। निस्संदेह अल्लाह को हर चीज़ की शक्ति प्राप्त है।' (20) वह जिसे चाहेगा दंड देगा और जिस पर चाहेगा दया करेगा, और उसी की ओर तुम सब पलटाए जाओगे। (21) और तुम न तो धरती में (उसे) विवश कर सकते हो और न आकाश में। और अल्लाह के सिवा न तुम्हारा कोई संरक्षक है और न कोई सहायक। (22) और जिन लोगों ने अल्लाह की आयतों और उससे मिलने का इनकार किया, वे मेरी दया से निराश हो चुके हैं, और उन्हीं के लिए दुखद दंड है। (23) फिर उसकी जाति का उत्तर इसके सिवा कुछ न था कि उन्होंने कहा, 'इसे मार डालो या जला दो,' तो अल्लाह ने उसे आग से बचा लिया। निस्संदेह इसमें उन लोगों के लिए निशानियाँ हैं जो ईमान लाते हैं। (24) और (इब्राहीम ने) कहा, 'तुमने तो अल्लाह को छोड़कर

सांसारिक जीवन में आपस के प्रेम के कारण मूर्तियों को (अपना उपास्य) बना लिया है। फिर प्रलय के दिन तुम एक-दूसरे का इनकार करोगे और एक-दूसरे को लानत करोगे, और तुम्हारा ठिकाना आग है, और तुम्हारा कोई सहायक न होगा।' (25)"

अल्लाह तआला का कथन: "कहो, 'धरती में चलो-फिरो'" अर्थात: ऐ मुहम्मद, उनसे कहो: धरती में चलो-फिरो।

---

(1) (m) में: उसका कथन। और जो प्रमाणित है वह हस्तलिपियों से है। (2) 'अल-सबा' पृष्ठ 498, और 'अल-तयसीर' पृष्ठ 173 में आसिम के अधिकार पर प्रसिद्ध पाठ हमजा, अल-किसाई और अबू बक्र का पाठ है।

سورة العنكبوت: آیات ۱۸ - ۲۵ صفحہ: ۳۵۱

﴿ وَإِن تُكَذِّبُوا فَقَدْ كَذَّبَ أُمَمٌ مِّن قَبْلِكُمْ ﴾ تو کہا گیا: یہ ابراہیم علیہ السلام کے قول (۱) میں سے ہے، یعنی جھٹلانا کافروں کی عادت ہے، اور رسولوں پر تو صرف پہنچا دینا ہی واجب ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ أَوَلَمْ يَرَوْا كَيْفَ يُبْدِئُ اللَّهُ الْخَلْقَ ﴾ عام قرأت 'یا' کے ساتھ (يَرَوْا) خبر اور ان پر ملامت کے طور پر ہے، اور یہی ابو عبید اور ابو حاتم کا انتخاب ہے۔ ابو عبید نے کہا: امتوں کے ذکر کی وجہ سے، گویا اس نے کہا: کیا ان امتوں نے نہیں دیکھا کہ کیسے۔ اور ابو بکر، الاعمش، ابن وثاب، حمزہ اور الکسائی نے "تَرَوْا" تاء کے ساتھ خطاب کے طور پر پڑھا ہے؛ اس کے اس قول کی وجہ سے: ﴿ وَإِن تُكَذِّبُوا ﴾ (۲)۔ اور کہا گیا ہے: ﴿ وَإِن تُكَذِّبُوا ﴾ قریش سے خطاب ہے، یہ ابراہیم علیہ السلام کے قول میں سے نہیں ہے۔ ﴿ ثُمَّ يُعِيدُهُ ﴾ یعنی پیدائش اور دوبارہ اٹھانا۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: کیا انہوں نے نہیں دیکھا کہ اللہ کس طرح پھلوں کی ابتداء کرتا ہے تو وہ زندہ ہو جاتے ہیں، پھر وہ فنا ہو جاتے ہیں، پھر وہ انہیں ہمیشہ لوٹاتا ہے؟ اسی طرح وہ انسان کی پیدائش کی ابتداء کرتا ہے پھر اسے اس سے اولاد پیدا کرنے کے بعد ہلاک کر دیتا ہے، اور اولاد سے اولاد، اور اسی طرح باقی جانور۔ یعنی: پس جب تم نے اس کی ابتدا اور ایجاد کی قدرت دیکھ لی تو وہ لوٹانے پر بھی قادر ہے ﴿ إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ ﴾ اس لیے کہ وہ جب کسی کام کا ارادہ کرتا ہے تو اسے کہتا ہے: 'ہو جا' تو وہ ہو جاتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللَّهُ يُنشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴾ (۲۰) ﴿ يُعَذِّبُ مَن يَشَاءُ وَيَرْحَمُ مَن يَشَاءُ وَإِلَيْهِ تُقْلَبُونَ ﴾ (۲۱) ﴿ وَمَا أَنتُم بِمُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ وَمَا لَكُم مِّن دُونِ اللَّهِ مِن وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ ﴾ (۲۲) ﴿ وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَلِقَائِهِ أُولَئِكَ يَئِسُوا مِن رَّحْمَتِي وَأُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴾ (۲۳) ﴿ فَمَا كَانَ جَوابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَن قَالُوا اقْتُلُوهُ أَوْ

حَرِّقُوهُ فَأَنجَاهُ اللَّهُ مِنَ النَّارِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴾ (٢٤) ﴿ وَقَالَ إِنَّمَا اتَّخَذْتُم مِّن دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا مَّوَدَّةَ بَيْنِكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُ بَعْضُكُم بِبَعْضٍ وَيَلْعَنُ بَعْضُكُم بَعْضًا وَمَأْوَاكُمُ النَّارُ وَمَا لَكُم مِّن نَّاصِرِينَ ﴾ (٢٥)

الله تعالیٰ کا قول: ﴿ قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ ﴾ یعنی: اے محمد! ان سے کہہ دیجئے: زمین میں سیر کرو۔

---

(١) (م) میں: اس کا قول۔ اور جو ثابت ہے وہ قلمی نسخوں سے ہے۔ (٢) حمزہ، الکسائی اور ابو بکر کی قرأت عاصم سے مشہور روایت کے مطابق 'السبعہ' ص ٤٩٨، اور 'التیسیر' ص ١٧٣ میں ہے۔

352 Surah Al-Ankabut: Verses 20 - 25 {So see how He began the creation} despite their great numbers, the disparity of their forms, and the differences in their languages, colors, and temperaments. Look also at the dwellings of past generations, their homes, and their ruins—how He destroyed them, so that you may know thereby the perfection of God's power. {Then God will bring forth the final creation}. Abu Amr and Ibn Kathir read it as "an-nasha'ah" with a fatha on the shin (1), and these are two linguistic variants like "ra'fah" and "ra'afah" and the like (2). Al-Jawhari said: "Ansha'ahu Allah" means He created him, and the noun is "an-nash'ah," and "an-nasha'ah" with elongation is from Abu Amr ibn al-Ala (3). {Indeed, God is over all things competent. He punishes whom He wills} meaning: by His justice. {And He has mercy on whom He wills} meaning: by His grace. {And to Him you will be turned back} you will return and be restored (4). {And you cannot escape Him on earth or in the heaven}. Al-Farra' said: It means: nor can those who are in heaven escape God. This is obscure in Arabic because of the pronoun that does not appear in the second part, and it is like the saying of Hassan (5): "For whoever among you reviles the Messenger of God, and whoever praises and supports him, they are not equal." He meant: and whoever praises him and supports him is equal [to the reviler in terms of being subject to the same rules or consequences, but the meaning here is grammatical ellipses], so he omitted "whoever" (6). This was also said by Abdul Rahman bin Zaid (7). Similar to it is His saying, Exalted is He: {And there is not among us any except that he has a known position} [As-Saffat: 164], meaning: whoever has it. The meaning is: God is not escaped by the people of the earth nor the people of heaven if they disobey Him. Qutrub said: "nor in the heaven" even if you were in it, just as you say: "So-and-so does not escape me in Basra nor here," meaning: he does not escape me in Basra if he went there. And it was said: they cannot escape by flight on earth nor in...

---

(1) Al-Sab'ah p. 498, and At-Taysir p. 173. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/311. (3) As-Sihah (nasha'). (4) Tafsir al-Baghawi 3/464. (5) In his Diwan p. 64. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/315. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/312.

352 सूरह अल-अंकबूत: आयत 20 - 25 {तो देखो कि उसने सृष्टि को कैसे शुरू किया} उनकी बड़ी संख्या, उनके रूपों की विषमता, और उनकी भाषाओं, रंगों और स्वभावों के अंतर के बावजूद। पिछली पीढ़ियों के निवासों, उनके घरों और उनके अवशेषों को भी देखें—कैसे उसने उन्हें नष्ट कर दिया; ताकि तुम इसके द्वारा ईश्वर की पूर्ण शक्ति को जान सको। {फिर ईश्वर अंतिम सृष्टि लाएगा}। अबू अम्र और इब्न कथिर ने इसे "अन-नशाअह" (शिन पर फथ के साथ) पढ़ा है (1), और ये दो भाषाई रूप हैं जैसे "रअफ़ह" और "रआफ़ह" और इसी तरह (2)। अल-जौहरी ने कहा: "अनशअहु अल्लाह" का अर्थ है उसने उसे बनाया, और संज्ञा "अन-नश'ह" है, और "अन-नशाअह" (खींच कर) अबू अम्र इब्न अल-अला से है (3)। {निस्संदेह, ईश्वर हर चीज़ पर सक्षम है। वह जिसे चाहता है दंड देता है} अर्थात: अपने न्याय से। {और वह जिस पर चाहता है दया करता है} अर्थात: अपनी कृपा से। {और उसी की ओर तुम लौटाए जाओगे} तुम वापस जाओगे और वापस लाए जाओगे (4)। {और तुम न तो पृथ्वी पर और न ही आकाश में ईश्वर को विवश कर सकते हो}। अल-फर्रा ने कहा: इसका अर्थ है: और न ही आकाश में रहने वाले ईश्वर को विवश कर सकते हैं। यह अरबी में अस्पष्ट है क्योंकि उस सर्वनाम के कारण जो दूसरे भाग में प्रकट नहीं होता है, और यह हसन (5) के इस कथन के समान है: "तुम में से जो कोई अल्लाह के रसूल की बुराई करे, और जो उनकी प्रशंसा और सहायता करे, वे समान हैं।" उनका अर्थ था: और जो उनकी प्रशंसा और सहायता करता है, वे समान हैं, इसलिए उन्होंने "जो" (मन्) को छिपा दिया (6)। यह अब्दुल रहमान बिन ज़ैद (7) द्वारा भी कहा गया था। इसके समान ही सर्वशक्तिमान का यह कथन है: {और हम में से कोई ऐसा नहीं है जिसका एक निश्चित स्थान न हो} [अस-साफ़्फ़ात: 164], अर्थात: जिसका वह है। अर्थ यह है: न तो पृथ्वी के लोग और न ही आकाश के लोग ईश्वर को विवश कर सकते हैं यदि वे उसकी अवज्ञा करें। कुतरुब ने कहा: "और न ही आकाश में" भले ही तुम उसमें हो, जैसे तुम कहते हो: "फलां व्यक्ति बसरा में या यहाँ मुझसे नहीं बच सकता," अर्थात: वह बसरा में मुझसे नहीं बच सकता यदि वह वहाँ चला गया। और यह कहा गया: वे पृथ्वी पर और न ही... में भागकर बच नहीं सकते।

---

(1) अल-सबआ पृष्ठ 498, और अत-तयसीर पृष्ठ 173। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/311। (3) अल-सिहाह (नशअ)। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/464। (5) उनके दीवान पृष्ठ 64 में। (6) मानी अल-कुरान अल-फर्रा द्वारा 2/315। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/312।

۳۵۲ سورہ العنکبوت: آیات ۲۰ - ۲۵ ﴿ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ ﴾ یعنی دیکھو کہ اللہ نے مخلوق کو ان کی کثرت، ان کی شکل و صورت کے فرق اور ان کی زبانوں، رنگوں اور طبائع کے اختلاف کے باوجود کیسے پیدا کیا۔ اور گزشتہ امتوں کے مساکین، ان کے گھروں اور ان کے آثار کو دیکھو کہ اللہ نے انہیں کیسے ہلاک کیا؛ تاکہ تم اس سے اللہ کی قدرت کے کمال کو جان لو۔ ﴿ ثُمَّ اللَّهُ يُنشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ ﴾ اور ابو عمرو اور ابن کثیر نے «النَّشَاءَة» (شین کے فتحہ کے ساتھ) پڑھا ہے (۱)، اور یہ دو لغتیں ہیں جیسے الرأفة اور الرآفة اور اس جیسی دیگر (۲)۔ جوہری کہتے ہیں: "أنشأه الله" یعنی اللہ نے اسے پیدا کیا، اور اسم "النَّشأة" ہے، اور "النَّشاءة" (مد کے ساتھ) ابو عمرو بن العلاء سے منقول ہے (۳)۔ ﴿ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ * يُعَذِّبُ مَن يَشَاءُ ﴾ یعنی: اپنے عدل کے ساتھ ﴿ وَيَرْحَمُ مَن يَشَاءُ ﴾ یعنی: اپنے فضل کے ساتھ ﴿ وَإِلَيْهِ تُقْلَبُونَ ﴾ یعنی تم اسی کی طرف لوٹائے جاؤ گے (۴)۔ ﴿ وَمَا أَنتُم بِمُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ ﴾ فراء نے کہا: اس کا معنی ہے: اور نہ ہی وہ لوگ جو آسمان میں ہیں اللہ کو عاجز کر سکتے ہیں۔ اور یہ عربی زبان میں اس ضمیر کی وجہ سے پوشیدہ ہے جو دوسرے حصے میں ظاہر نہیں ہوئی، اور یہ حسان (۵) کے اس قول کی طرح ہے: فمَنْ يَهجو رسولَ اللہ منكم وَيَمدَحُهُ وَيَنصُرُهُ سَواءُ مراد یہ ہے: "اور وہ جو" اس کی مدح اور نصرت کرے وہ برابر ہے، پس انہوں نے "مَنْ" کو حذف کر دیا (۶)۔ اور یہی بات عبد الرحمن بن زید (۷) نے کہی ہے۔ اور اس کی مثال اللہ سبحانہ کا یہ قول ہے: ﴿ وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ ﴾ [الصافات: ۱۶۴] یعنی: جس کے لیے وہ مقام ہے۔ اور معنی یہ ہے کہ: اللہ تعالیٰ کو نہ تو زمین والے عاجز کر سکتے ہیں اور نہ ہی آسمان والے اگر وہ اس کی نافرمانی کریں۔ اور قطرب نے کہا: "اور نہ آسمان میں" اگر تم اس میں ہوتے، جیسا کہ تم کہتے ہو: فلاں شخص مجھ سے

بصرہ میں بچ کر نہیں نکل سکتا اور نہ ہی یہاں، یعنی: وہ بصرہ میں بھی مجھ سے نہیں بچ سکتا اگر وہ وہاں چلا جائے۔ اور کہا گیا: وہ زمین میں بھاگ کر عاجز نہیں کر سکتے اور نہ ہی...

---

(۱) السبعة ص ۴۹۸، اور التیسیر ص ۱۷۳۔ (۲) المحرر الوجیز ۴ / ۳۱۱۔ (۳) الصحاح (نشأ)۔ (۴) تفسیر البغوی ۳ / ۴۶۴۔ (۵) ان کے دیوان ص ۶۴ میں۔ (۶) معانی القرآن للفراء ۲ / ۳۱۵۔ (۷) المحرر الوجیز ۴ / ۳۱۲۔

...heaven(1). Al-Mubarrad said: The meaning is: nor whoever is in heaven, on the basis that 'man' (whoever) is not a relative pronoun but an indefinite noun, and 'in heaven' is an attribute for it, so the attribute stands in place of the described noun. Ali bin Sulayman rejected this and said: It is not permissible. He said: If 'man' is an indefinite noun, it must be described, for its attribute is like the relative clause, and it is not permissible to omit the relative pronoun and leave the relative clause. He said: The meaning is: people were addressed with what they understand, and the meaning is: even if you were in heaven, you would not escape Allah, as He said: "Even if you should be within lofty towers" An-Nisa: 78. "And you have not besides Allah any protector or any helper." And 'nasir' (helper) may be in the nominative case (nasirun) based on position, and 'min' would be extra.

"And those who disbelieve in the signs of Allah and the meeting with Him" meaning: from Paradise, and despair was attributed to them, meaning: they were made to despair. These verses are an interjection from Allah Almighty as a reminder and a warning to the people of Mecca. Then the discourse returned to the story of Abraham, saying: "And the answer of his people was not" when he called them to Allah Almighty "except that they said, 'Kill him or burn him.'" Then they agreed on burning him. "But Allah saved him from the fire" meaning: from its harm. "Indeed in that" meaning: in his salvation from the great fire such that it did not burn him after he was cast into it "are signs."

The common reading is: 'jawaba' with the 'ba' in the accusative case as it is the predicate of 'kana', and 'an qalu' is in the nominative position as the subject of 'kana'. Salim al-Aftas and Amr ibn Dinar read: 'jawabu' in the nominative case as it is the subject of 'kana', and 'an' is in the position of the predicate in the accusative case(3).

"And [Abraham] said, 'You have only taken idols instead of Allah out of affection between yourselves in the life of this world.'" Hafs and Hamzah read: 'mawaddata baynikum'. Ibn Kathir, Abu Amr, and al-Kisa'i read: 'mawaddatu...'

---

(1) The saying of Qutrub and what follows it is in Tafsir al-Baghawi 3/464. (2) I'rab al-Qur'an 3/253. (3) I'rab al-Qur'an 3/253, and al-Muharrar al-Wajiz 4/312. We have not found the attribution of the nominative reading to Amr ibn Dinar except with the author, and it is an anomalous (shadhdh) reading.

...आकाश(1)। और अल-मुबर्रद ने कहा: अर्थ यह है: और न ही वह जो आकाश में है, इस आधार पर कि 'मन्' (जो) एक संबंधवाचक सर्वनाम नहीं है बल्कि एक अनिश्चित संज्ञा है, और 'आकाश में' उसका विशेषण है, इसलिए विशेषण ने विशेष्य का स्थान ले लिया है। अली बिन सुलेमान ने इसे खारिज कर दिया और कहा: यह जायज़ नहीं है। उन्होंने कहा: यदि 'मन्' अनिश्चित संज्ञा है, तो उसका वर्णन किया जाना आवश्यक है, क्योंकि उसका विशेषण 'सिला' (उपवाक्य) की तरह है, और 'मौसूल' (संबंधवाचक सर्वनाम) को हटाकर 'सिला' को छोड़ना जायज़ नहीं है। उन्होंने कहा: अर्थ यह है: लोगों को उस चीज़ से संबोधित किया गया जो वे समझते हैं, और अर्थ यह है: यदि तुम आकाश में होते, तब भी तुम अल्लाह को विवश नहीं कर पाते, जैसा कि उसने कहा: "चाहे तुम मज़बूत बुर्जों में ही क्यों न हो" अन-निसा: 78। "और अल्लाह के सिवा तुम्हारा न कोई संरक्षक है और न कोई सहायक।" और 'नसीर' (सहायक) को स्थान के आधार पर पेश (रफ़ा) के साथ पढ़ना संभव है, और 'मिन्' अतिरिक्त होगा।

"और जिन्होंने अल्लाह की आयतों और उससे मिलने का इनकार किया" यानी: जन्नत से, और निराशा को उनकी ओर सम्बद्ध किया गया, जिसका अर्थ है: वे निराश हो गए। ये आयतें अल्लाह तआला की ओर से मक्का वालों के लिए याद दिलाने और चेतावनी के तौर पर एक हस्तक्षेप हैं। फिर प्रवचन इब्राहीम की कहानी की ओर लौट आया, तो कहा: "तो उनकी क़ौम का कोई जवाब न था" जब उन्होंने उन्हें अल्लाह तआला की ओर बुलाया "सिवाय इसके कि उन्होंने कहा, 'इसे मार डालो या इसे जला दो।'" फिर वे उसे जलाने पर सहमत हो गए। "तो अल्लाह ने उसे आग से बचा लिया" यानी: उसके कष्ट से। "बेशक इसमें" यानी: उसे महान आग से बचाने में, यहाँ तक कि उसमें डाले जाने के बाद भी उसने उसे नहीं जलाया "निशानियाँ हैं।"

आम पाठ (किरात) है: 'जवाबा' बा पर ज़बर (नस्ब) के साथ इस आधार पर कि यह 'काना' की खबर है और 'अन् कालू' 'काना' के इस्म के रूप में रफ़ा के स्थान पर है। सालिम अल-अफ़्तस और अम्र बिन दीनार ने पढ़ा: 'जवामु' रफ़ा के साथ इस आधार पर कि यह 'काना' का इस्म है और 'अन्' खबर के स्थान पर नस्ब में है(3)।

"और [इब्राहीम ने] कहा, 'तुमने तो अल्लाह के सिवा बुतों को महज़ दुनिया की ज़िन्दगी में आपस की दोस्ती के लिए अपना लिया है।'" हफ़्स और हमज़ा ने पढ़ा: 'मवद्दता बैनकुम'। इब्न कसीर, अबू अम्र और अल-किसाई ने पढ़ा: 'मवद्दतु...'

---

(1) कुत्रुब का कथन और उसके बाद का हिस्सा तफ़सीर अल-बग़वी 3/464 में है। (2) एराब अल-क़ुरआन 3/253। (3) एराब अल-क़ुरआन 3/253, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/312। अम्र बिन दीनार की ओर रफ़ा के पाठ का श्रेय हमें केवल लेखक के पास मिला है, और यह एक शाज़ (असामान्य) किरात है।

...آسمان(۱)۔ اور مبرد نے کہا: اور معنی یہ ہے: اور نہ وہ جو آسمان میں ہے، اس بنیاد پر کہ 'مَنْ' اسمِ موصول نہیں ہے بلکہ نکرہ ہے، اور 'آسمان میں' اس کی صفت ہے، پس صفت کو موصوف کے مقام پر رکھا گیا ہے۔ علی بن سلیمان نے اس کو رد کیا اور کہا: یہ جائز نہیں ہے۔ انہوں نے کہا: بے شک 'مَنْ' جب نکرہ ہو تو اس کی صفت ضروری ہے، پس اس کی صفت صلہ کی طرح ہے، اور موصول کو حذف کرنا اور صلہ کو چھوڑنا جائز نہیں؛ انہوں نے کہا: اور معنی یہ ہے: لوگوں سے اس کلام میں خطاب کیا گیا جسے وہ سمجھتے ہیں، اور معنی یہ ہے: اگر تم آسمان میں بھی ہوتے تو اللہ کو عاجز نہ کر پاتے، جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿خواہ تم مضبوط قلعوں میں ہی کیوں نہ ہو﴾ [النساء: ۷۸] (۲)۔ ﴿اور اللہ کے سوا تمہارا نہ کوئی ولی ہے اور نہ کوئی مددگار﴾۔ اور 'نصیر' کا رفع (پیش) کے ساتھ پڑھنا بھی جائز ہے، اور 'مِن' زائدہ ہوگا۔

﴿اور جنہوں نے اللہ کی آیات اور اس کی ملاقات کا کفر کیا﴾ یعنی: جنت سے، اور یاس (ناامیدی) کی نسبت ان کی طرف کی گئی اور معنی یہ ہے: وہ ناامید ہو گئے۔ اور یہ آیات اللہ تعالیٰ کی طرف سے اہل مکہ کے لیے تذکیر اور تنبیہ کے طور پر ایک جملہ معترضہ ہیں۔ پھر کلام قصہ ابراہیم کی طرف لوٹ آیا، پس فرمایا: ﴿تو ان کی قوم کا جواب نہ تھا﴾ جب انہوں نے انہیں اللہ تعالیٰ کی طرف بلایا ﴿بجز اس کے کہ انہوں نے کہا: اسے قتل کر دو یا اسے جلا دو﴾ پھر وہ اسے جلانے پر متفق ہو گئے ﴿پس اللہ نے اسے آگ سے بچا لیا﴾ یعنی: اس کی تکلیف سے۔ ﴿بے شک اس میں﴾ یعنی: اس بڑی آگ سے اس کے بچائے جانے میں، یہاں تک کہ اس میں ڈالے جانے کے بعد اس نے اسے نہیں جلایا ﴿نشانیاں ہیں﴾۔

اور عام قراءت 'جَوابَ' ہے 'با' کے نصب کے ساتھ اس بنیاد پر کہ یہ 'کان' کی خبر ہے اور 'اَنْ قالوا' اسمِ 'کان' کے محلِ رفع میں ہے۔ اور سالم افطس اور عمرو بن دینار نے 'جَوابُ' رفع کے ساتھ پڑھا ہے اس بنیاد پر کہ یہ اسمِ 'کان' ہے اور 'اَنْ' خبر کے مقام پر نصب میں ہے(۳)۔

﴿اور کہا﴾ ابراہیم نے ﴿تم نے اللہ کے سوا بتوں کو پکڑ رکھا ہے محض دنیا کی زندگی میں آپس کی محبت کے لیے﴾۔ اور حفص اور حمزہ نے 'مَوَدَّةَ بَيْنَكُمْ' پڑھا ہے۔ اور ابن کثیر، ابو عمرو اور کسائی نے 'مَوَدَّةُ' پڑھا ہے۔

---

(۱) قطرب کا قول اور اس کے بعد کا حصہ تفسیر بغوی ۳/ ۴۶۴ میں ہے۔ (۲) اعراب القرآن ۳/ ۲۵۳ ۔ (۳) اعراب القرآن ۳/ ۲۵۳ ، اور المحرر الوجیز ۴/ ۳۱۲ ۔ اور رفع کی قراءت کی نسبت عمرو بن دینار کی طرف ہمیں مصنف کے سوا کہیں نہیں ملی، اور یہ قراءت شاذہ ہے۔

between you"(1). And Al-A'sha from Abu Bakr from Asim, Ibn Wathab, and Al-Amash read: "the affection of your in-between"(2). The rest read: "affection between you". As for the reading of Ibn Kathir, there are three perspectives in it; Al-Zajjaj mentioned two of them: One of them - that 'affection' is raised as the predicate of 'inna', and 'ma' is in the sense of 'alladhi' (the one who/which). The estimation is: "Indeed, what you have taken besides Allah as idols is affection between you." The other perspective: that it is based on a hidden subject, i.e., "it is affection", or "that is affection between you." The meaning is: your gods or your community is affection between you(3). Ibn Al-Anbari said: "'idols' is a good pause for one who raises 'affection' by implying that 'affection is between you', and one who raises 'affection' as the predicate of 'inna' does not pause(4). The third perspective that he did not mention is for 'affection' to be raised as a subject and 'in the life of this world' as its predicate. As for the addition of 'affection' to 'between you', he made 'between you' a noun and not an adverb, and grammarians say: he made it an object out of extensiveness. Sibawayh recounted: 'O thief of the night, the people of the house.' It is not permissible to add to it while it is an adverb; for a reason that this is not the place to mention. And whoever raises 'affection' and adds nunation (tanwin) to it, it is based on the meaning mentioned, and 'between you' in the accusative case as an adverb(5). And whoever puts 'affection' in the accusative case and does not use nunation, makes it an object of the act of 'taking', and makes 'innama' a single particle and does not make it in the sense of 'alladhi'(6). It is permissible for 'affection' to be in the accusative case as an 'object for sake of' (maf'ul min ajlih), just as you say: I came to you seeking good, and I intended such-and-such person out of affection for him. 'between you' in the genitive case(7). And whoever uses nunation for 'affection' and puts it in the accusative case, it is according to what was mentioned 'between you'.

(1) Al-Sab'ah pp. 498-499, and Al-Taysir p. 173. (2) The narration of Al-A'sha from Abu Bakr from Asim in Al-Shadhah p. 115, and the well-known narration in the report of Abu Bakr from Asim is: "affection between you", and it is also the reading of Nafi' and Ibn 'Amir. Al-Sab'ah p. 499, and Al-Taysir p. 173. We say: Ibn Al-Jawzi attributed that irregular reading in Zad Al-Masir 6/267 to Ibn Abbas, Sa'id bin Al-Musayyib, 'Ikrimah, and Ibn Abi 'Ablah. (3) I'rab al-Qur'an 3/254, and see Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/167. (4) Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 2/827. (5) I'rab al-Qur'an 3/254. And Sibawayh's saying in Al-Kitab 1/175. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/313. (7) I'rab al-Qur'an 3/254.

३५४ सूरह अल-अनकभूत: आयत २० - २५

...तुम्हारे बीच"(१)। और आसिम से अबू बक्र के माध्यम से अल-अ'शा, इब्न वथाब और अल-अ'मश ने पढ़ा: "तुम्हारे बीच का प्रेम"(२)। शेष ने पढ़ा: "तुम्हारे बीच प्रेम"। जहाँ तक इब्न कसीर के पठन का प्रश्न है, इसमें तीन पहलू हैं, अल-ज़ज्जाज ने उनमें से दो का उल्लेख किया है: पहला - यह कि 'प्रेम' (मवददह) 'इन्ना' की खबर (विधेय) के रूप में ऊपर उठा है, और 'मा' का अर्थ 'अल्लाज़ी' (जो) है। अर्थ यह है: "निश्चित रूप से जिसे तुमने अल्लाह के सिवा मूर्तियों के रूप में अपनाया है, वह तुम्हारे बीच का प्रेम है।" दूसरा पहलू: कि यह एक छिपे हुए उद्देश्य (मुब्तदा) पर आधारित है, यानी: "यह प्रेम है", या "वह तुम्हारे बीच का प्रेम है।" इसका अर्थ है: तुम्हारे देवता या तुम्हारा समुदाय तुम्हारे बीच का प्रेम है (३)। इब्न अल-अंसारी ने कहा: "'मूर्तियाँ' (औथाना) उन लोगों के लिए एक अच्छा ठहराव है जो 'मवददह' को यह मानकर उठाते हैं कि 'तुम्हारे बीच प्रेम' है, और जो 'मवददह' को 'इन्ना' की खबर के रूप में उठाते हैं, वे नहीं रुकते (४)। तीसरा पहलू जिसका उन्होंने उल्लेख नहीं किया, वह यह है कि 'मवददह' को उद्देश्य (मुब्तदा) के रूप में उठाया जाए और 'सांसारिक जीवन में' उसकी खबर (विधेय) हो। जहाँ तक 'मवददह' को 'बैनकुम' (तुम्हारे बीच) के साथ जोड़ने की बात है, तो उन्होंने 'बैनकुम' को क्रिया-विशेषण (ज़र्फ़) के बजाय संज्ञा बनाया है, और वैयाकरण कहते हैं: उन्होंने इसे व्यापकता (सअह) के आधार पर कर्म (मफ़ऊल) बनाया है। सिबवैय ने उल्लेख किया है: "ऐ रात के चोर, घर वाले।" इसे जोड़ना जायज़ नहीं है जब यह क्रिया-विशेषण हो; एक ऐसे कारण से जिसका उल्लेख यहाँ करने का स्थान नहीं है। और जो कोई 'मवददह' को उठाता है और उस पर तनवीन लगाता है, तो वह बताए गए अर्थ के अनुसार है, और 'बैनकुम' कर्मकारक (नस्ब) में क्रिया-विशेषण के रूप में है (५)। और जिसने 'मवददह' को कर्मकारक में रखा और उस पर तनवीन नहीं लगाई, उसने इसे 'अपनाने' (इत्तख़ाज़) की क्रिया का कर्म बनाया, और 'इन्नामा' को एक शब्द बनाया और इसे 'अल्लाज़ी' के अर्थ में नहीं लिया (६)। 'मवददह' को कर्मकारक (नस्ब) में रखना 'मफ़ऊल मिन अजलिह' (उद्देश्य के लिए कर्म) के रूप में जायज़ है, जैसा कि आप कहते हैं: "मैं भलाई की तलाश में तुम्हारे पास आया", और "मैंने फलां व्यक्ति का इरादा उसके प्रति प्रेम के कारण किया।" 'बैनकुम' संबंध कारक (खफ़्ज़) में (७)। और जिसने 'मवददह' पर तनवीन लगाई और उसे कर्मकारक में रखा, तो वह उसी के अनुसार है जो 'बैनकुम' के बारे में उल्लेख किया गया था।

(१) अल-सबआ पृष्ठ ४९८-४९९, और अल-तयसीर पृष्ठ १७३। (२) अल-शाज़ा पृष्ठ ११५ में आसिम से अबू बक्र के माध्यम से अल-अशा की रिवायत, और आसिम से अबू बक्र की रिवायत में प्रसिद्ध है:

"मवददतन बैनकुम", और यह नफ़ी' और इब्न आमिर का भी पाठ है। अल-सबआ पृष्ठ ४९९, और अल-तयसीर पृष्ठ १७३। हमने कहा: इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर ६/२६७ में उस अनियमित पाठ को इब्न अब्बास, सईद बिन अल-मुसय्यब, इकरिमा और इब्न अबी अबला से जोड़ा है। (३) इराब अल-कुरान ३/२५४, और अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान ४/१६७ देखें। (४) ईदाह अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा २/८२७। (५) इराब अल-कुरान ३/२५४। और अल-किताब १/१७५ में सिबवैय का कथन। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३१३। (७) इराब अल-कुरान ३/२५४।

۳۵۴ سورة العنكبوت: آیات ۲۰ - ۲۵

...تمہارے درمیان"(۱)۔ اور الاعمش نے ابوبکر سے، انہوں نے عاصم سے، اور ابن وثاب اور الاعمش سے نقل کیا ہے: "مَوَدَّةُ بَيْنِكُمْ"(۲)۔ باقی سب نے: "مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ" پڑھا ہے۔ جہاں تک ابن کثیر کی قرات کا تعلق ہے، اس میں تین وجوہات ہیں، زجاج نے ان میں سے دو کا ذکر کیا ہے: ایک یہ کہ 'مودت' مرفوع ہے 'اِنَّ' کی خبر ہونے کی بنا پر، اور 'ما' یہاں 'الذی' کے معنی میں ہے۔ تقدیرِ عبارت یہ ہوگی: "بیشک وہ چیز جسے تم نے اللہ کے سوا بت بنا کر پکڑا ہے، تمہارے درمیان باہمی محبت (کا ذریعہ) ہے"۔ دوسری وجہ یہ ہے کہ یہ ایک محذوف مبتدا کی خبر ہے، یعنی: "هي مودةٌ" (یہ محبت ہے)، یا "تلك مودةٌ بينكم" (وہ تمہارے درمیان محبت ہے)۔ اور معنی یہ ہے: تمہارے معبود یا تمہاری جماعت تمہارے درمیان محبت کا باعث ہے (۳)۔ ابن الانباری نے کہا: "أوثاناً" پر وقف کرنا ان لوگوں کے لیے بہتر ہے جنہوں نے 'مودت' کو مبتدا محذوف مان کر مرفوع پڑھا ہے، اور جنہوں نے 'مودت' کو 'اِنَّ' की خبر مان کر مرفوع پڑھا ہے وہ وقف نہیں کریں گے (۴)۔ تیسری وجہ جس کا انہوں نے ذکر نہیں کیا یہ ہے کہ "مَوَدَّةُ" مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہو اور "في الحياة الدنيا" اس کی خبر ہو۔ جہاں تک "مَوَدَّةُ" کی "بَيْنَكُمْ" کی طرف اضافت کا تعلق ہے، تو انہوں نے "بَيْنَكُمْ" کو ظرف کے بجائے اسم قرار دیا ہے، اور نحوی کہتے ہیں: اسے وسعت کی بنا پر مفعول قرار دیا گیا ہے۔ سیبویہ نے نقل کیا ہے: "يا سارقَ الليلةِ اهلَ الدار" (اے رات کے چور، گھر والوں کے)۔ جب وہ ظرف ہو تو اس کی طرف اضافت جائز نہیں ہے؛ ایک ایسی علت کی بنا پر جس کے ذکر کا یہ مقام نہیں ہے۔ اور جس نے "مَوَدَّةٌ" کو تنوین کے ساتھ مرفوع پڑھا ہے، تو وہ اسی معنی پر ہے جس کا ذکر کیا گیا، اور "بَيْنَكُمْ" نصب کے ساتھ ظرف ہے (۵)۔ اور جس نے "مَوَدَّةً" کو بغیر تنوین کے منسوب پڑھا ہے، اس نے اسے "اتخاذ"

(پکڑنے) کے فعل کا مفعول بنایا ہے، اور "إِنَّمَا" کو ایک ہی کلمہ حرفی قرار دیا ہے اور اسے 'الذی' کے معنی میں نہیں لیا (۶)۔ اور 'مودت' کو مفعول لہ ہونے کی بنا پر منسوب پڑھنا بھی جائز ہے، جیسا کہ تم کہتے ہو: "میں تمہارے پاس خیر کی طلب میں آیا"، اور "میں نے فلاں شخص کا قصد اس سے محبت کی بنا پر کیا"۔ "بینکم" جر (خفض) کے ساتھ (۷)۔ اور جس نے "مَوَدَّةً" کو تنوین کے ساتھ منسوب پڑھا ہے، تو وہ اسی کے مطابق ہے جو "بَيْنَكُمْ" کے بارے میں ذکر کیا گیا۔

(۱) السبعة ص ۴۹۸-۴۹۹، والتیسیر ص ۱۷۳۔ (۲) الاعشی کی روایت ابوبکر سے، انہوں نے عاصم سے "الشاذہ" ص ۱۱۵ میں، اور ابوبکر کی عاصم سے مشہور روایت میں ہے: "مودةً بینکم"، اور یہی نافع اور ابن عامر کی بھی قرات ہے۔ السبعة ص ۴۹۹، والتیسیر ص ۱۷۳۔ ہم کہتے ہیں: ابن الجوزی نے "زاد المسیر" ۶/۲۶۷ میں اس شاذ قرات کی نسبت ابن عباس، سعید بن المسیب، عکرمہ اور ابن ابی عبلہ کی طرف کی ہے۔ (۳) إعراب القرآن ۳/ ۲۵۴، اور دیکھیے معانی القرآن للزجاج ۴/ ۱۶۷۔ (۴) إیضاح الوقف والابتداء ۲/ ۸۲۷۔ (۵) إعراب القرآن ۳/ ۲۵۴۔ اور سیبویہ کا قول الکتاب ۱/ ۱۷۵ میں۔ (۶) المحرر الوجیز ۴/ ۳۱۳۔ (۷) إعراب القرآن ۳/ ۲۵۴۔

Surah Al-Ankabut: Verses 25 - 27 355

...with the accusative case (nasb) without addition (idafa)(1). Ibn al-Anbari said: Whoever recites: «mawaddata baynikum» and «mawaddatan baynikum» does not pause at 'al-awthan' (the idols), but pauses at 'al-hayat al-dunya' (the worldly life)(2). The meaning of the verse is: You have taken idols to love one another through them and through their worship in the life of this world, {then on the Day of Resurrection you will deny one another and curse one another} [29:25]. The idols will disown their worshippers, and the leaders will disown the commoners(3), as Allah Almighty said: {Friends on that Day will be enemies to one another, except the righteous} [Az-Zukhruf: 67]. {And your refuge is the Fire} is addressed to the idol worshippers, both the leaders and the followers. It is said: Idols are also included in this, based on Allah's saying: {Indeed, you and what you worship other than Allah are the fuel of Hell} [Al-Anbiya: 98].

Allah's saying: {And Lot believed him. [Abraham] said, "Indeed, I will emigrate to my Lord. Indeed, He is the Exalted in Might, the Wise." (26) And We gave to him Isaac and Jacob and placed in his descendants prophethood and scripture. And We gave him his reward in this world, and indeed, he is in the Hereafter among the righteous (27)}.

Allah's saying: {And Lot believed him}: Lot was the first to believe in Abraham when he saw the fire become cool and peaceful for him(4). Ibn Ishaq said: Lot believed in Abraham, and he was his nephew (sister's son), and Sarah believed in him, and she was his cousin (uncle's daughter)(5). {And [Abraham] said, "Indeed, I will emigrate to my Lord"}: Al-Nakha'i and Qatadah said: The one who said: {Indeed, I will emigrate to my Lord} is Abraham, peace be upon him(6). Qatadah said: He emigrated from Kutha, which is a village in the Sawad of Kufa, to Harran, then to ash-Sham (the Levant), and with him was his nephew Lot ibn Haran ibn Tarikh, and his wife Sarah(7). Al-Kalbi said: He emigrated from the land of Harran to Palestine, and he was the first to emigrate from the land of disbelief. Muqatil said: Abraham emigrated when he was seventy-five years old(8).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/313. (2) Idah al-Waqf wa-l-Ibtida' 2/827. (3) Tafsir al-Baghawi 3/465. (4) Tafsir Abi al-Layth 2/535. (5) Al-Nukat wa-l-'Uyun 4/281. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/314. (7) Al-Nukat wa-l-'Uyun 4/281, and Tafsir al-Baghawi 3/466. (8) Tafsir al-Baghawi 3/466.

सूरह अल-अंकबूत: आयतें २५ - २७ ३५५

...बिना इज़ाफ़ा के नसब के साथ(१)। इब्न अल-अंबारी ने कहा: जो कोई «मवद्दत़ा बैनकुम» या «मवद्दत़न बैनकुम» पढ़ता है, वह 'अल-औसान' (मूर्तियों) पर नहीं रुकता, बल्कि 'अल-हयात अद-दुनिया' (दुनियावी जीवन) पर रुकता है(२)। आयत का अर्थ है: तुमने मूर्तियों को इसलिए अपनाया ताकि तुम उनके ज़रिए और इस दुनिया की ज़िंदगी में उनकी पूजा के ज़रिए एक-दूसरे से प्यार कर सको, {फिर क़ियामत के दिन तुम एक-दूसरे का इनकार करोगे और एक-दूसरे पर लानत भेजोगे} [२९:२५]। मूर्तियाँ अपने पूजने वालों से और नेता अपने अनुयायियों से नाता तोड़ लेंगे(३), जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: {उस दिन दोस्त एक-दूसरे के दुश्मन होंगे, सिवाय मुत्तक़ीन (परहेज़गारों) के} [अज़-ज़ुख़रुफ़: ६७]। {और तुम्हारा ठिकाना आग है} यह मूर्तियों के पूजने वालों, उनके नेताओं और अनुयायियों दोनों को संबोधित है। यह भी कहा गया है कि इसमें मूर्तियाँ भी शामिल हैं, जैसा कि अल्लाह का फरमान है: {बेशक तुम और अल्लाह के सिवा जिसकी तुम पूजा करते हो, वे जहन्नम का ईंधन हैं} [अल-अंबिया: ९८]।

अल्लाह का फरमान: {तो लूत उन पर ईमान लाया। और (इब्राहीम ने) कहा, "बेशक मैं अपने रब की तरफ हिजरत करने वाला हूँ। बेशक वही ज़बरदस्त, हिकमत वाला है।" (२६) और हमने उन्हें इसहाक़ और याकूब अता किए और उनकी नस्ल में नबुव्वत और किताब रख दी। और हमने उन्हें दुनिया में उनका अज्र (बदला) दिया, और बेशक आख़िरत में भी वह नेक लोगों में से होंगे। (२७)}}

अल्लाह का फरमान: {तो लूत उन पर ईमान लाया}: लूत पहले व्यक्ति थे जिन्होंने इब्राहीम की पुष्टि की जब उन्होंने आग को उनके लिए ठंडी और सलामती वाली देखा(४)। इब्न इसहाक़ ने कहा: लूत इब्राहीम पर ईमान लाए, और वह उनके भांजे (बहन के बेटे) थे, और सारा उन पर ईमान लाईं, और वह उनकी चचेरी बहन (चाचा की बेटी) थीं(५)। {और [इब्राहीम ने] कहा, "बेशक मैं अपने रब की तरफ हिजरत करने वाला हूँ"}: नखई और क़तादह ने कहा: जिसने यह कहा: {बेशक मैं अपने रब की तरफ हिजरत करने वाला हूँ} वह इब्राहीम अलैहिस्सलाम हैं(६)। क़तादह ने कहा: उन्होंने कूंसा से हिजरत की, जो कूफ़ा के सवाद (ग्रामीण क्षेत्र) का एक गाँव है, हर्रान की तरफ, फिर शाम (सीरिया) की तरफ, और उनके साथ उनके भतीजे लूत बिन हारान बिन तारख़ और उनकी पत्नी सारा थीं(७)। अल-कलबी ने कहा: उन्होंने हर्रान की ज़मीन से फिलिस्तीन की तरफ हिजरत की, और वह पहले व्यक्ति थे जिन्होंने कुफ़्र की धरती से हिजरत की। मुक़ातिल ने कहा: इब्राहीम ने उस समय हिजरत की जब वह पचहत्तर साल के थे(८)।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३१३। (२) ईज़ाहुल वक़्फ़ वल इब्तिदा २/८२७। (३) तफ़सीर अल-बग़वी ३/४६५। (४) तफ़सीर अबी अल-लैस २/५३५। (५) अन-नुकत वल उयून ४/२८१। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३१४। (७) अन-नुकत वल उयून ४/२८१, और तफ़सीर अल-बग़वी ३/४६६। (८) तफ़सीर अल-बग़वी ३/४६६।

سورہ العنکبوت: آیات ۲۵ - ۲۷ ۳۵۵

...بغیر اضافت کے نصب کے ساتھ(۱)۔ ابن الانباری نے کہا: جو شخص «مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ» اور «مَوَدَّةً بَيْنِكُمْ» پڑھے تو وہ 'الأوثان' پر وقف نہیں کرے گا، بلکہ 'الحياة الدنيا' پر وقف کرے گا(۲)۔ اور آیت کا معنی ہے: تم نے دنیا کی زندگی میں باہمی محبت کے لیے بتوں کو اپنا معبود بنا لیا، {پھر قیامت کے دن تم ایک دوسرے کا انکار کرو گے اور ایک دوسرے پر لعنت بھیجو گے} [۲۹:۲۵]۔ بت اپنے پوجنے والوں سے بیزاری کا اظہار کریں گے اور سردار اپنے پیروکاروں سے(۳)، جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: {اس دن گہرے دوست بھی ایک دوسرے کے دشمن ہوں گے بجز پرہیزگاروں کے} [الزخرف: ۶۷]۔ {اور تمہارا ٹھکانا آگ ہے} یہ بت پرستوں سے خطاب ہے، ان کے سرداروں سے بھی اور پیروکاروں سے بھی۔ اور کہا گیا ہے کہ اس میں بت بھی شامل ہیں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {تم اور اللہ کے سوا جن کی تم عبادت کرتے ہو، دوزخ کا ایندھن ہیں} [الانبیاء: ۹۸]۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس لوت ان پر ایمان لائے اور (ابراہیم نے) کہا میں اپنے رب کی طرف ہجرت کرنے والا ہوں، بیشک وہی غالب حکمت والا ہے (۲۶) اور ہم نے انہیں اسحاق اور یعقوب عطا کیے اور ان کی اولاد میں نبوت اور کتاب رکھی اور ہم نے انہیں دنیا میں ان کا اجر دیا اور بیشک وہ آخرت میں بھی نیکوکاروں میں سے ہوں گے (۲۷)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس لوت ان پر ایمان لائے}: لوت پہلے شخص تھے جنہوں نے ابراہیم علیہ السلام کی تصدیق کی جب انہوں نے آگ کو ان پر ٹھنڈا اور سلامتی والا دیکھا(۴)۔ ابن اسحاق نے کہا: لوت ابراہیم علیہ السلام پر ایمان لائے اور وہ ان کے بھانجے تھے، اور سارہ ان پر ایمان لائیں اور وہ ان کی چچا زاد تھیں(۵)۔ {اور (ابراہیم نے) کہا میں اپنے رب کی طرف ہجرت کرنے والا

ہوں}: نخعی اور قتادہ نے کہا: جس نے یہ کہا کہ {میں اپنے رب کی طرف ہجرت کرنے والا ہوں} وہ ابراہیم علیہ السلام ہیں(۶)۔ قتادہ نے کہا: انہوں نے کوثیٰ سے جو کہ سوادِ کوفہ کا ایک گاؤں ہے، حران کی طرف ہجرت کی، پھر شام کی طرف، اور ان کے ساتھ ان کے بھتیجے لوت بن ہارون بن تارخ اور ان کی بیوی سارہ تھیں(۷)۔ کلبی نے کہا: انہوں نے حران کی زمین سے فلسطین کی طرف ہجرت کی، اور وہ پہلے شخص تھے جنہوں نے کفر کی سرزمین سے ہجرت کی۔ مقاتل نے کہا: ابراہیم علیہ السلام نے ہجرت کی جب کہ وہ پچھتر سال کے تھے(۸)۔

---

(۱) المحرر الوجيز ٤ / ٣١٣۔ (۲) إيضاح الوقف والابتداء ٢ / ٨٢٧۔ (۳) تفسير البغوي ٣ / ٤٦٥۔ (۴) تفسير أبي الليث ٢ / ٥٣٥۔ (۵) النكت والعيون ٤ / ٢٨١۔ (۶) المحرر الوجيز ٤ / ٣١٤۔ (۷) النكت والعيون ٤ / ٢٨١ ، وتفسير البغوي ٣ / ٤٦٦۔ (۸) تفسير البغوي ٣ / ٤٦٦۔

And it was said: The one who said: {I am emigrating to my Lord} is Lot, peace be upon him (1). Al-Bayhaqi mentioned from Qatada who said: The first one to migrate to Allah, the Mighty and Sublime, with his family was Uthman bin Affan (RA). Qatada said: I heard An-Nadr bin Anas saying: I heard Abu Hamza, meaning Anas bin Malik, saying: Uthman bin Affan set out with Ruqayyah, the daughter of the Messenger of Allah ﷺ, to the land of Abyssinia. Their news was slow to reach the Messenger of Allah ﷺ, then a woman from Quraysh came and said: O Muhammad, I saw your son-in-law and his wife with him. He asked: "In what state did you see them?" She said: I saw him carrying his wife on an ass from these slow-moving animals (2) while he was driving it. So the Messenger of Allah ﷺ said: "May Allah be with them; Uthman is indeed the first to migrate with his family after Lot." Al-Bayhaqi said: This was in the first migration, as for the second migration to Abyssinia, it was, according to Al-Waqidi, in the fifth year from the mission of the Messenger of Allah (3) ﷺ. {To my Lord} meaning: to the pleasure of my Lord and to where He commanded me (4). {Indeed, He is the Exalted in Might, the Wise} as previously mentioned. And discussion on migration has preceded in "An-Nisa" (5) and elsewhere.

His, Exalted be He, saying: {And We gave to him Isaac} meaning: Allah blessed him with children, so He gave him Isaac as a son and Jacob as a grandson. Indeed, He gave him Isaac after Ishmael, and Jacob from Isaac. {And placed in his progeny prophethood and scripture} for Allah did not send any prophet after Abraham except from his loins. And He singularized "the book"; because He meant the source like "prophethood", and what is meant is the Torah, the Gospel, [and the Criterion (Quran)], for it is a collective term. The Torah was revealed to Moses from the children of Abraham, the Gospel to Jesus from his children, and the Criterion to Muhammad from his children ﷺ and upon them all (6). {And We gave him his reward in...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/314. (2) Meaning: the weak animals that crawl in walking and do not speed. An-Nihayah (d-b-b). (3) Dala'il al-Nubuwwah by al-Bayhaqi 2/297. The hadith was narrated by Ibn Abi 'Asim in As-Sunnah (1311), Al-Awa'il (126), Al-Ahad wa al-Mathani (123) and (2978), and At-Tabarani (143) from the path of Bashar bin Musa al-Khaffaf, from Al-Hasan ibn Ziyad al-Burjami, from Qatada. Al-Haythami said in Al-Majma' 9/81: It contains Al-Hasan bin Ziyad al-Burjami, and I do not know him, and the rest of its men are trustworthy! We say: Bashar bin Musa, the Hafiz said about him in At-Taqrib: Weak, many mistakes, narrates many hadiths. (4) Zad al-Masir

6/268. (5) 7/67 onwards. (6) Majma' al-Bayan 20/355 similarly. And what is between brackets is from it.

और कहा गया है कि जिसने कहा: {मैं अपने रब की ओर प्रवास कर रहा हूँ} वह लूत (अलैहिस्सलाम) थे (१)। अल-बयहाकी ने कतादा से उल्लेख किया है, उन्होंने कहा: अल्लाह (अज़्ज़ा व जल्ला) की ओर अपने परिवार के साथ प्रवास करने वाले पहले व्यक्ति उस्मान बिन अफ़्फ़ान (रज़ियल्लाहु अन्हु) थे। कतादा ने कहा: मैंने अन-नज़र बिन अनस को कहते सुना: मैंने अबू हमज़ा यानी अनस बिन मालिक को कहते सुना: उस्मान बिन अफ़्फ़ान अल्लाह के रसूल ﷺ की बेटी रुकैय्या के साथ हबशा की भूमि के लिए निकले, तो उनकी ख़बर अल्लाह के रसूल ﷺ तक पहुँचने में देर हो गई। फिर कुरैश की एक महिला आई और कहा: ऐ मुहम्मद, मैंने आपके दामाद को उनकी पत्नी के साथ देखा। आपने पूछा: "तुमने उन्हें किस हाल में देखा?" उसने कहा: मैंने उन्हें अपनी पत्नी को इन धीरे चलने वाले जानवरों (२) में से एक गधे पर बिठाए हुए देखा और वह उसे हाँक रहे थे। तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "अल्लाह उन दोनों के साथ हो, उस्मान लूत के बाद अपने परिवार के साथ प्रवास करने वाले पहले व्यक्ति हैं।" अल-बयहाकी ने कहा: यह पहले प्रवास में था, जहाँ तक हबशा के दूसरे प्रवास की बात है, तो वह वाकिदी के अनुसार अल्लाह के रसूल ﷺ की नुबुव्वत के पाँचवें वर्ष में था (३)। {अपने रब की ओर} अर्थात: अपने रब की प्रसन्नता की ओर और जहाँ उसने मुझे आदेश दिया है (४)। {निस्संदेह, वह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है} जैसा कि पहले बताया जा चुका है। और प्रवास के बारे में चर्चा "अन-निसा" (५) और अन्य स्थानों पर पहले आ चुकी है।

अल्लाह तआला का कथन: {और हमने उसे इसहाक प्रदान किया} अर्थात: अल्लाह ने उसे संतानों से नवाज़ा, तो उसे इसहाक बेटे के रूप में और याकूब पोते के रूप में दिया। वास्तव में, उसने उन्हें इस्माइल के बाद इसहाक दिया, और इसहाक से याकूब। {और हमने उसकी संतान में नुबुव्वत और किताब (धर्मग्रंथ) रख दी} तो अल्लाह ने इब्राहीम के बाद उनकी नस्ल के अलावा कोई नबी नहीं भेजा। और उसने 'किताब' शब्द को एकवचन में रखा क्योंकि उसका अर्थ नुबुव्वत की तरह मूल स्रोत था, और इससे तात्पर्य तौरात, इंजील [और फ़ुरकान (क़ुरआन)] है, क्योंकि यह एक सामूहिक शब्द है। तौरात इब्राहीम की संतान में से मूसा पर अवतरित हुई, इंजील उनकी संतान में से ईसा पर, और फ़ुरकान उनकी संतान में से मुहम्मद ﷺ पर और उन सभी पर शांति हो (६)। {और हमने उसे उसका प्रतिफल दिया...

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज ४/३१४। (२) अर्थात: कमज़ोर जानवर जो चलने में रेंगते हैं और तेज़ नहीं चलते। अन-निहाया (द-ब-ब)। (३) अल-बयहाकी द्वारा दलाइल अल-नुबुव्वह २/२९७। हदीस को इब्न

अबी आसिम ने अस-सुन्नह (१३११), अल-अवाइल (१२६), अल-अहाद वल-मथानी (१२३) और (२९७८), और अत-तबरानी (१४३) में बशार बिन मूसा अल-खफ़्फ़ाफ़ के माध्यम से, अल-हसन इब्न ज़ियाद अल-बुर्जमी से, कतादा से रिवायत किया है। अल-हयथमी ने अल-मजमा ९/८१ में कहा: इसमें अल-हसन बिन ज़ियाद अल-बुर्जमी है, और मैं उसे नहीं जानता, और इसके बाकी पुरुष भरोसेमंद हैं! हम कहते हैं: बशार बिन मूसा के बारे में हाफ़िज़ ने अत-तक़रीब में कहा है: कमज़ोर, बहुत गलतियाँ करने वाला, बहुत हदीसें बयान करने वाला। (४) ज़ाद अल-मसीर ६/२६८। (५) ७/६७ और उसके बाद। (६) मजमा अल-बयान २०/३५५ इसी तरह। और जो कोष्ठकों में है वह उसी से है।

اور کہا گیا: جس نے کہا: {بے شک میں ہجرت کرنے والا ہوں اپنے رب کی طرف} وہ لوط علیہ السلام تھے (۱)۔ بیہقی نے قتادہ سے ذکر کیا ہے کہ انہوں نے کہا: اللہ عزوجل کی طرف اپنے اہل خانہ کے ساتھ سب سے پہلے ہجرت کرنے والے عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ تھے۔ قتادہ نے کہا: میں نے النضر بن انس کو کہتے سنا: میں نے ابو ہمزہ یعنی انس بن مالک کو کہتے سنا: عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ رسول اللہ ﷺ کی صاحبزادی رقیہ کے ساتھ سرزمین حبشہ کی طرف نکلے، تو ان کی خبر رسول اللہ ﷺ تک پہنچنے میں دیر ہو گئی، پھر قریش کی ایک عورت آئی اور کہنے لگی: اے محمد، میں نے آپ کے داماد کو ان کی بیوی کے ساتھ دیکھا۔ آپ نے پوچھا: "تم نے انہیں کس حال میں دیکھا؟" اس نے کہا: میں نے انہیں دیکھا کہ وہ اپنی بیوی کو ان سست رفتار جانوروں (۲) میں سے ایک گدھے پر سوار کیے ہوئے تھے اور وہ اسے ہانک رہے تھے۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ ان دونوں کے ساتھ ہو، عثمان لوط (علیہ السلام) کے بعد اپنے اہل و عیال کے ساتھ ہجرت کرنے والے پہلے شخص ہیں۔" بیہقی نے کہا: یہ پہلی ہجرت میں تھا، رہی حبشہ کی دوسری ہجرت تو واقدی کے گمان کے مطابق وہ رسول اللہ ﷺ کی بعثت کے پانچویں سال میں تھی (۳)۔ {اپنے رب کی طرف} یعنی: اپنے رب کی رضا کی طرف اور اس جگہ کی طرف جہاں اس نے مجھے حکم دیا ہے (۴)۔ {بے شک وہ زبردست حکمت والا ہے} اس کا بیان پہلے گزر چکا۔ اور ہجرت کے بارے میں گفتگو "النساء" (۵) وغیرہ میں پہلے گزر چکی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور ہم نے اسے اسحاق عطا کیا} یعنی: اللہ نے ان پر اولاد کے ذریعے احسان فرمایا، چنانچہ انہیں اسحاق بیٹے کے طور پر اور یعقوب پوتے کے طور پر عطا فرمائے۔ درحقیقت انہیں اسماعیل کے بعد اسحاق اور اسحاق سے یعقوب عطا فرمائے گئے۔ {اور ہم نے اس

کی ذریت (اولاد) میں نبوت اور کتاب رکھ دی} پس اللہ نے ابراہیم (علیہ السلام) کے بعد ان کی نسل کے علاوہ کوئی نبی نہیں بھیجا۔ اور کتاب کو واحد ذکر کیا؛ کیونکہ اس سے مراد نبوت کی طرح اصل منبع تھا، اور اس سے مراد تورات، انجیل [اور فرقان] ہیں، پس یہ ایک مجموعی اصطلاح ہے۔ چنانچہ تورات ابراہیم کی اولاد میں سے موسیٰ پر نازل ہوئی، انجیل ان کی اولاد میں سے عیسیٰ پر، اور فرقان ان کی اولاد میں سے محمد ﷺ پر اور ان سب پر سلامتی ہو (۶)۔ {اور ہم نے اسے اس کا اجر دیا...

(۱) المحرر الوجیز ۳۱۴/۴۔ (۲) یعنی: وہ کمزور جانور جو چلنے میں رینگتے ہیں اور تیز نہیں چلتے۔ النہایۃ (دبب)۔ (۳) دلائل النبوۃ للبیہقی ۲۹۷/۲۔ اس حدیث کو ابن ابی عاصم نے السنۃ (۱۳۱۱)، الاوائل (۱۲۶)، الآحاد والمثانی (۱۲۳) اور (۲۹۷۸)، اور الطبرانی (۱۴۳) نے بشار بن موسیٰ الخفاف کے طریق سے، الحسن بن زیاد البرجمی سے، قتادہ سے روایت کیا ہے۔ الہیثمی نے المجمع ۸۱/۹ میں کہا: اس میں حسن بن زیاد البرجمی ہے، میں اسے نہیں جانتا، اور اس کے باقی راوی ثقہ ہیں! ہم کہتے ہیں: بشار بن موسیٰ کے بارے میں حافظ نے التقریب میں کہا ہے: ضعیف، کثیر الغلط، کثیر الحدیث۔ (۴) زاد المسیر ۲۶۸/۶۔ (۵) ۷/۶۷ وغیرہ۔ (۶) مجمع البیان ۳۵۵/۲۰ اسی طرح۔ اور قوسین کے درمیان والی عبارت اسی سے ہے۔

Surah Al-Ankabut: Verses 26 - 35, Page 357

"the world" means the assembly of the people of all religions around him. This was said by Ikrimah. Sufyan narrated from Humayd ibn Qays who said: Sa'id ibn Jubayr ordered a person to ask Ikrimah about the saying of the Exalted: {And We gave him his reward in this world}. Ikrimah said: The people of all religions claim him and say: "He is from us." Sa'id ibn Jubayr said: He spoke the truth. Qatadah said: It is like His saying: {And We gave him good in this world} [An-Nahl: 122], meaning: a good consequence, righteous deeds, and good praise. This is because the followers of every religion take him as a patron (1). It is also said: {And We gave him his reward in this world} means that most of the prophets are from his progeny (2). {And indeed, in the Hereafter, he will be among the righteous.} "In the Hereafter" is not part of the connection [grammatical construction of the previous phrase] but is an explanation (3), and its clarification has already passed in "Al-Baqarah" (4). All of this is an encouragement to follow Ibrahim's example in patience upon the true religion.

The Exalted's saying: {And [mention] Lot, when he said to his people, 'Indeed, you commit such immorality as no one has preceded you with from among the worlds. [28] Indeed, you approach men and obstruct the road and commit in your meetings [every] evil.' And the answer of his people was not but they said, 'Bring us the punishment of Allah, if you should be of the truthful.' [29] He said, 'My Lord, support me against the corrupting people.' [30] And when Our messengers came to Abraham with the good tidings, they said, 'Indeed, we will destroy the people of that city; indeed, its people have been wrongdoers.' [31] [Abraham] said, 'Indeed, within it is Lot.' They said, 'We are more knowing of who is within it. We will surely save him and his family, except his wife; she is to be of those who remain behind.' [32] And when Our messengers came to Lot, he was distressed for them and felt for them great discomfort. They said, 'Fear not, nor grieve. Indeed, we will save you and your family, except your wife; she is to be of those who remain behind. [33] Indeed, we will bring down upon the people of this city a punishment from the sky because they have been defiantly disobedient.' [34] And We have certainly left of it a clear sign for a people who use reason. [35]}

The Exalted's saying: {And Lot, when he said to his people}: Al-Kisa'i said: The meaning is: And We saved Lot, or:

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 5/220. (2) An-Nukat wa al-'Uyun 4/281. (3) I'rab al-Qur'an 3/254-255. (4) 2/406.

सूरा अल-अंकबूत: आयतें 26 - 35, पृष्ठ 357

"दुनिया" का अर्थ है कि सभी धर्मों के लोग उसके पास इकट्ठा होते हैं। यह इकरीमा ने कहा था। सुफियान ने हुमैद इब्न क़ैस से रिवायत की है, उन्होंने कहा: सईद इब्न जुबैर ने एक व्यक्ति को इकरीमा से सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में पूछने का आदेश दिया: {और हमने उसे इस दुनिया में उसका प्रतिफल दिया}। इकरीमा ने कहा: सभी धर्मों के लोग उस पर दावा करते हैं और कहते हैं: "वह हम में से है।" सईद इब्न जुबैर ने कहा: उन्होंने सच कहा। क़तादा ने कहा: यह उनके इस कथन की तरह है: {और हमने उसे इस दुनिया में भलाई दी} [अन-नहल: 122], अर्थात: एक अच्छा परिणाम, नेक काम और अच्छी प्रशंसा। ऐसा इसलिए है क्योंकि हर धर्म के अनुयायी उसे अपना संरक्षक मानते हैं (1)। यह भी कहा गया है: {और हमने उसे इस दुनिया में उसका प्रतिफल दिया} का अर्थ है कि अधिकांश नबी उसकी संतानों में से हैं (2)। {और वास्तव में, परलोक में वह नेक लोगों में से होगा।} "परलोक में" पिछले वाक्यांश के संबंध का हिस्सा नहीं है, बल्कि एक स्पष्टीकरण है (3), और इसका विवरण "अल-बकरा" (4) में पहले ही आ चुका है। यह सब सत्य धर्म पर धैर्य रखने में इब्राहीम के उदाहरण का पालन करने के लिए प्रोत्साहन है।

अल्लाह का फरमान: {और (याद करो) लूत को जब उसने अपनी क़ौम से कहा, 'तुम वास्तव में वह अश्लीलता करते हो जिसे तुम से पहले संसार में किसी ने नहीं किया। [28] क्या तुम पुरुषों के पास जाते हो और रास्ते काटते हो और अपनी सभाओं में बुरा काम करते हो?' तो उसकी क़ौम का उत्तर इसके सिवा कुछ न था कि उन्होंने कहा, 'अल्लाह का अज़ाब (दंड) हम पर ले आओ, यदि तुम सच्चों में से हो।' [29] उसने कहा, 'ऐ मेरे रब! इन बिगाड़ पैदा करने वाले लोगों के मुक़ाबले में मेरी मदद कर।' [30] और जब हमारे फ़रिश्ते इब्राहीम के पास शुभ समाचार लेकर पहुँचे, तो उन्होंने कहा, 'हम इस बस्ती के रहने वालों को हलाक (नष्ट) करने वाले हैं; निश्चय ही यहाँ के रहने वाले ज़ालिम हैं।' [31] (इब्राहीम ने) कहा, 'उसमें तो लूत भी है।' उन्होंने कहा, 'हम अच्छी तरह जानते हैं जो उसमें है। हम उसे और उसके घर वालों को बचा लेंगे, सिवाय उसकी पत्नी के, वह पीछे रह जाने वालों में से है।' [32] और जब हमारे फ़रिश्ते लूत के पास पहुँचे, तो वह उनकी वजह से बहुत दुखी और परेशान हुआ। उन्होंने कहा, 'डरो नहीं और न ही गम करो। हम तुम्हें और तुम्हारे घर वालों को बचा लेंगे, सिवाय तुम्हारी पत्नी के, वह पीछे रह जाने वालों में से है। [33] हम इस बस्ती के लोगों पर आकाश से अज़ाब उतारने वाले हैं, उस अवज्ञा के कारण जो वे करते रहे हैं।' [34] और हमने इसमें अक्ल वालों के लिए एक खुली निशानी छोड़ दी है। [35]}

अल्लाह का फरमान: {और लूत जब उसने अपनी क़ौम से कहा}: अल-किसाई ने कहा: इसका अर्थ है: और हमने लूत को बचा लिया, या:

---

(1) मआनी अल-कुरान, अन-नहहास 5/220। (2) अन-नुक़त व अल-'उयून 4/281। (3) इ'राब अल-कुरान 3/254-255। (4) 2/406।

سورة العنكبوت: آیات ۲۶ - ۳۵ ، صفحہ ۳۵۷

"دنیا" یعنی تمام مذاہب کے لوگوں کا ان پر اکٹھا ہونا۔ یہ عکرمہ نے کہا ہے۔ سفیان نے حمید بن قیس سے روایت کی، انہوں نے کہا: سعید بن جبیر نے ایک شخص کو حکم دیا کہ وہ عکرمہ سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں پوچھے: ﴿وَآتَيْنَاهُ أَجْرَهُ فِي الدُّنْيَا﴾ (اور ہم نے اسے دنیا میں اس کا اجر دیا)۔ عکرمہ نے کہا: تمام مذاہب کے لوگ ان کا دعویٰ کرتے ہیں اور کہتے ہیں: وہ ہم میں سے ہیں۔ سعید بن جبیر نے کہا: انہوں نے سچ کہا۔ قتادہ نے کہا: یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿وَآتَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً﴾ (اور ہم نے اسے دنیا میں بھلائی دی) [النحل: ۱۲۲] یعنی: نیک انجام، نیک عمل اور اچھی تعریف۔ اور یہ اس لیے ہے کہ ہر دین والے ان سے تعلق رکھتے ہیں (۱)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: ﴿وَآتَيْنَاهُ أَجْرَهُ فِي الدُّنْيَا﴾ کہ اکثر انبیاء ان کی اولاد میں سے ہیں (۲)۔ ﴿وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ﴾ (اور وہ آخرت میں یقیناً صالحین میں سے ہوں گے)۔ ﴿فِي الْآخِرَةِ﴾ پچھلے جملے کے صلے میں داخل نہیں ہے بلکہ یہ تبیین (وضاحت) ہے (۳) اور اس کا بیان "البقرہ" (۴) میں گزر چکا ہے۔ یہ سب حق دین پر صبر کرنے میں ابراہیم علیہ السلام کی اقتداء پر ابھارنے کے لیے ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلُوطًا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ مَا سَبَقَكُم بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِّنَ الْعَالَمِينَ ۝ أَئِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ وَتَقْطَعُونَ السَّبِيلَ وَتَأْتُونَ فِي نَادِيكُمُ الْمُنكَرَ فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَن قَالُوا ائْتِنَا بِعَذَابِ اللَّهِ إِن كُنتَ مِنَ الصَّادِقِينَ ۝ قَالَ رَبِّ انصُرْنِي عَلَى الْقَوْمِ الْمُفْسِدِينَ ۝ وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرَىٰ قَالُوا إِنَّا مُهْلِكُوا أَهْلِ هَٰذِهِ الْقَرْيَةِ إِنَّ أَهْلَهَا كَانُوا ظَالِمِينَ ۝ قَالَ إِنَّ فِيهَا لُوطًا قَالُوا نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَن فِيهَا لَنُنَجِّيَنَّهُ وَأَهْلَهُ إِلَّا امْرَأَتَهُ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ ۝ وَلَمَّا أَن جَاءَتْ رُسُلُنَا لُوطًا سِيءَ بِهِمْ وَضَاقَ بِهِمْ ذَرْعًا وَقَالُوا لَا تَخَفْ وَلَا تَحْزَنْ إِنَّا مُنجُوكَ وَأَهْلَكَ إِلَّا امْرَأَتَكَ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ ۝ إِنَّا مُنزِلُونَ عَلَىٰ أَهْلِ هَٰذِهِ

الْقَرْيَةِ رِجْزًا مِّنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ ﴿٣٤﴾ وَلَقَد تَّرَكْنَا مِنْهَا آيَةً بَيِّنَةً لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿٣٥﴾ (ترجمہ: اور لُوط کو [یاد کرو] جب انہوں نے اپنی قوم سے کہا کہ تم ایسی بے حیائی کر رہے ہو جس میں تم سے پہلے جہان والوں میں سے کسی نے پہل نہیں کی۔ کیا تم مردوں کے پاس جاتے ہو اور راستے کاٹتے ہو اور اپنی مجلسوں میں بری باتیں کرتے ہو؟ تو ان کی قوم کا جواب اس کے سوا کچھ نہ تھا کہ انہوں نے کہا: اللہ کا عذاب لے آؤ اگر تم سچوں میں سے ہو۔ انہوں نے کہا: اے میرے رب! فساد مچانے والی قوم کے خلاف میری مدد فرما۔ اور جب ہمارے بھیجے ہوئے فرشتے ابراہیم کے پاس خوشخبری لے کر پہنچے تو انہوں نے کہا: ہم اس بستی کے رہنے والوں کو ہلاک کرنے والے ہیں، بے شک اس کے رہنے والے ظالم ہیں۔ [ابراہیم نے] کہا: اس میں تو لوط بھی ہے۔ انہوں نے کہا: ہم خوب جانتے ہیں جو اس میں ہے۔ ہم اسے اور اس کے گھر والوں کو ضرور بچا لیں گے، سوائے اس کی بیوی کے کہ وہ پیچھے رہ جانے والوں میں سے ہے۔ اور جب ہمارے بھیجے ہوئے فرشتے لوط کے پاس پہنچے تو وہ ان کی وجہ سے پریشان ہوئے اور ان کا جی تنگ ہوا، انہوں نے کہا: مت ڈرو اور نہ غم کرو، ہم تمہیں اور تمہارے گھر والوں کو ضرور بچا لیں گے، سوائے تمہاری بیوی کے کہ وہ پیچھے رہ جانے والوں میں سے ہے۔ ہم اس بستی کے رہنے والوں پر آسمان سے عذاب نازل کرنے والے ہیں اس لیے کہ وہ نافرمانی کرتے رہے ہیں۔ اور البتہ ہم نے اس میں عقل والوں کے لیے واضح نشانی چھوڑ دی ہے۔)

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلُوطًا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ﴾ کسائی نے کہا: معنی یہ ہے: "اور ہم نے لوط کو بچا لیا"، یا:

---

(١) معانی القرآن للنحاس ٥/ ٢٢٠۔ (٢) النکت والعیون ٤/ ٢٨١۔ (٣) إعراب القرآن ٣/ ٢٥٤-٢٥٥۔ (٤) ٢/ ٤٠٦۔

٣٥٨ Surah Al-Ankabut: Verses 28 - 35

[We] sent Lot. He said: And this interpretation is more beloved to me(1). It is also possible that the meaning is: and remember Lot when he said to his people, rebuking or warning them: {Indeed, you commit such immorality as no one has preceded you with from among the worlds}. {Is it that you [approach men]?} The reading of this and its explanation was previously mentioned in Surah "Al-A'raf"(2). The story of Lot and his people also preceded in "Al-A'raf"(3) and "Hud"(4) also. {And you cut off the path} It was said: they were highway robbers. Said Ibn Zaid. And it was said: they used to take people from the roads to fulfill immorality. Narrated by Ibn Shajara. And it was said: it is the cutting off of progeny by turning away from women to men. Said by Wahb bin Munabbih. That is: they dispensed with women for men(5). I say: Perhaps all [of these] were among them; they were cutting off the road to take money and commit immorality, and dispensing with women through that. {And you commit evil in your gatherings} The 'nadi' is the meeting place. There was disagreement regarding the evil they used to commit there. A group said: they used to pelt people(6) with pebbles, and make light of the stranger and the passerby(7). Umm Hani narrated it from the Prophet ﷺ; Umm Hani said: I asked the Messenger of Allah ﷺ about the words of Allah, Mighty and Majestic: {And you commit evil in your gatherings}. He said: "They used to pelt whoever passed by them and mock him, so that is the evil they used to commit." It was recorded by Abu Dawud al-Tayalisi in his "Musnad"(8), and mentioned by al-Nahhas, al-Tha'labi, al-Mahdi, and al-Mawardi(9). And al-Tha'labi mentioned:

(1) I'rab al-Qur'an 3/355. (2) 9/278. (3) 9/273 onwards. (4) 11/173 onwards. (5) Al-Nukat wal-Uyun 4/282. (6) In (d) and (m): women. What is confirmed is from (z) and al-Muharrar al-Wajiz. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/315. (8) (1617), and recorded by Ahmad (26891), and al-Tirmidhi (3190) through Simak bin Harb, from Abu Salih the freed slave of Umm Hani, from Umm Hani, with it. Its chain of narration is weak due to the weakness of Abu Salih the freed slave of Umm Hani, whose name is Badham, and it is said: Badhan. (9) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/220, and al-Nukat wal-Uyun 4/282, and he did not provide its wording.

३५८ सूरह अल-अंकबूत: आयतें 28 - 35

[हमने] लूत को भेजा। उसने कहा: और यह व्याख्या मुझे अधिक प्रिय है (1)। यह भी संभव है कि इसका अर्थ हो: और लूत को याद करो जब उसने अपनी जाति से कहा, उन्हें धिक्कारते हुए या चेतावनी देते हुए: {निश्चित रूप से, तुम ऐसी अश्लीलता करते हो जो तुमसे पहले संसार में किसी ने नहीं की}। {क्या तुम [पुरुषों के पास आते हो]?} इसका पाठ और इसकी व्याख्या पहले सूरह "अल-अराफ" (2) में बताई जा चुकी है। लूत और उसकी जाति की कहानी भी "अल-अराफ" (3) और "हूद" (4) में पहले आ चुकी है। {और तुम रास्ता काटते हो} कहा गया: वे लुटेरे थे। इब्न ज़ैद ने कहा। और यह भी कहा गया: वे अश्लीलता करने के लिए लोगों को रास्तों से उठा लेते थे। इब्न शजरा द्वारा वर्णित। और कहा गया: यह महिलाओं को छोड़कर पुरुषों की ओर मुड़ने से वंश को काटना है। वहाब बिन मुनबिह ने कहा। यानी: उन्होंने महिलाओं के बजाय पुरुषों से काम चलाया (5)। मैं कहता हूँ: शायद ये सभी बातें उनमें थीं; वे धन छीनने और अश्लीलता करने के लिए रास्ता काटते थे, और इसके माध्यम से महिलाओं से बेनियाज़ हो गए थे। {और अपनी सभाओं में बुराई करते हो} 'नादी' सभा स्थल है। उस बुराई के बारे में मतभेद था जो वे वहाँ करते थे। एक समूह ने कहा: वे लोगों (6) पर कंकड़ फेंकते थे, और अजनबियों और उनके पास आने वालों का मज़ाक उड़ाते थे (7)। उम्म हानी ने इसे नबी ﷺ से वर्णित किया है; उम्म हानी ने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ से अल्लाह, जो शक्तिशाली और प्रतापी है, के इस कथन के बारे में पूछा: {और अपनी सभाओं में बुराई करते हो}। उन्होंने कहा: "वे अपने पास से गुजरने वाले पर कंकड़ फेंकते थे और उसका उपहास करते थे, तो वही वह बुराई थी जो वे करते थे।" इसे अबू दाऊद अल-तयालिसी ने अपनी "मुसनद" (8) में उद्धृत किया है, और अल-नहहास, अल-सालाबी, अल-महदी और अल-मावर्दी (9) ने इसका उल्लेख किया है। और अल-सालाबी ने उल्लेख किया:

(1) इराब अल-कुरान 3/355। (2) 9/278। (3) 9/273 के बाद। (4) 11/173 के बाद। (5) अल-नुकात वल-उयून 4/282। (6) (द) और (म) में: महिलाएं। (ज़) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ से जो पुष्ट है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/315। (8) (1617), और अहमद (26891) ने इसे उद्धृत किया, और तिरमिज़ी (3190) ने सिमाक बिन हर्ब के माध्यम से, अबू सालेह उम्म हानी के आज़ाद गुलाम से, उम्म हानी से, इसे उद्धृत किया। उम्म हानी के आज़ाद गुलाम अबू सालेह की कमजोरी के कारण इसकी सनद कमजोर है, जिसका नाम बाधाम है, और कहा जाता है: बाधान। (9) नहहास द्वारा मानी

अल-कुरान 5/220, और अल-नुकात वल-उयून 4/282 और उन्होंने इसके शब्दों को उद्धृत नहीं किया।

[ہم نے] لوط کو بھیجا۔ اس نے کہا: اور یہ رخ مجھے زیادہ پسند ہے(1)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ اس کا معنی ہو: اور لوط کو یاد کرو جب اس نے اپنی قوم سے کہا، انہیں ملامت کرتے ہوئے یا ڈراتے ہوئے: {بے شک تم ایسی بے حیائی کرتے ہو جو تم سے پہلے جہان والوں میں سے کسی نے نہیں کی}۔ {کیا تم؟} اس کی قراءت اور اس کا بیان سورہ "الاعراف"(2) میں گزر چکا ہے۔ اور لوط اور ان کی قوم کا قصہ "الاعراف"(3) اور "ہود"(4) میں بھی گزر چکا ہے۔ {اور تم راستہ کاٹتے ہو} کہا گیا: وہ ڈاکو تھے۔ ابن زید نے کہا۔ اور کہا گیا: وہ بے حیائی کے لیے لوگوں کو راستوں سے پکڑ لیتے تھے۔ اسے ابن شجرہ نے حکایت کیا ہے۔ اور کہا گیا: یہ عورتوں سے اعراض کر کے مردوں کی طرف مائل ہونے کے ذریعے نسل کو منقطع کرنا ہے۔ یہ وہب بن منبہ نے کہا۔ یعنی: انہوں نے عورتوں کے مقابلے میں مردوں پر اکتفا کر لیا(5)۔ میں کہتا ہوں: شاید یہ سب باتیں ان میں موجود تھیں، پس وہ مال چھیننے اور بے حیائی کے لیے راستہ کاٹتے تھے، اور اس کے ذریعے عورتوں سے بے نیاز ہو گئے تھے۔ {اور اپنی مجلسوں میں برائی کرتے ہو} النادی: مجلس۔ اس منکر (برائی) کے بارے میں اختلاف ہے جو وہ اس میں کرتے تھے، تو ایک گروہ نے کہا: وہ لوگوں(6) پر کنکریاں پھینکتے تھے، اور اجنبیوں اور ان پر آنے والوں کی تضحیک کرتے تھے(7)۔ اور اسے ام ہانی نے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے؛ ام ہانی نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ سے اللہ عزوجل کے ارشاد: {اور اپنی مجلسوں میں برائی کرتے ہو} کے بارے میں پوچھا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "جو ان کے پاس سے گزرتا وہ اس پر کنکریاں پھینکتے اور اس کا مذاق اڑاتے تھے، تو یہی وہ برائی تھی جو وہ کرتے تھے" اسے ابو داؤد الطیالسی نے اپنی "مسند"(8)

میں نکالا ہے، اور اسے النحاس، الثعلبی، المہدی اور الماوردی(9) نے ذکر کیا ہے۔ اور ثعلبی نے ذکر کیا:

(1) إعراب القرآن 3/ 355۔ (2) 9/ 278۔ (3) 9/ 273 کے بعد۔ (4) 11/ 173 کے بعد۔ (5) النکت والعیون 4/ 282 (6) (د) اور (م) میں: عورتیں۔ اور (ظ) اور المحرر الوجیز سے جو ثابت ہے۔ (7) المحرر الوجیز 4/ 315۔ (8) (1617)، اور اسے احمد (26891) نے نکالا ہے، اور الترمذی (3190) نے سماک بن حرب کے طریق سے، ابوصالح مولیٰ ام ہانی سے، ام ہانی سے روایت کیا ہے۔ اس کی سند ابوصالح مولیٰ ام ہانی کے ضعف کی وجہ سے ضعیف ہے، اور ان کا نام باذام ہے، اور کہا جاتا ہے: باذان۔ (9) معانی القرآن للنحاس 5/ 220، اور النکت والعیون 4/ 282 اور اس کے الفاظ نقل نہیں کیے۔

Surah Al-Ankabut, Verses 28 - 35 359 Mu'awiyah said that the Prophet ﷺ said: "The people of Lot used to sit in their gatherings, and every man had a bowl with pebbles for flinging. If a passerby passed them, they would pelt him. Whoever hit him had the first right over him," meaning: he would take him for the indecency. This is the meaning of His saying: {and you commit evil in your gatherings}. Aisha, Ibn Abbas, al-Qasim ibn Abi Bazzah, and al-Qasim ibn Muhammad said: They used to pass wind (fart) in their gatherings(1). Mansur reported from Mujahid(2): They used to engage with men in their gatherings while others watched(3). From Mujahid: Among their practices were playing with pigeons, dyeing the tips of their fingers with henna, whistling, flinging pebbles, and casting aside modesty in all their affairs. Ibn Atiyyah(4) said: These things may be found among some of the sinners of the Ummah of Muhammad ﷺ; therefore, forbidding them is obligatory. Makhlul said: In this Ummah there are ten characteristics of the people of Lot: chewing gum, dyeing the tips of fingers with henna, loosening the waist-wrapper (izar), snapping the fingers(5), the turban that is wrapped around the head, interlocking [fingers], throwing pellets(6), whistling, flinging pebbles, and sodomy(7). From Ibn Abbas, he said: The people of Lot had sins other than indecency, among them: they wronged each other, they insulted each other, they passed wind in their gatherings, they flung pebbles, they played backgammon and chess, they wore dyed clothes, they staged cockfights, they staged ram fights, they dyed their fingertips with henna, men imitated the dress of women, and women imitated the dress of men, they imposed taxes on every passerby, and along with all this, they associated partners with Allah, and they were the first ones through whom sodomy appeared.

(1) Narrated by al-Tabari 8/389, and Ibn Abi Hatim in his Tafsir (17272) from Aisha, and Ibn Abi Hatim (17273) from al-Qasim ibn Muhammad, and mentioned by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 4/315 from Ibn Abbas. (2) In (D) and (Z): Mujahid and Mansur said. What is established is from (M) and the sources. (3) Narrated by al-Tabari 18/391, and Ibn Abi Hatim in his Tafsir (17274), and al-Khara'iti in Masawi' al-Akhlaq (447). (4) In al-Muharrar al-Wajiz 4/315, and what precedes it is from him. (5) Meaning: cracking them. As-Sihah (farqa'a). (6) Meaning: the pellet that is thrown. Dictionary of Arabicized Persian Words p. 43. (7) Mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 3/466 in brief.

सूरा अल-अनकबूत, आयतें 28 - 35 359 मुआविया ने कहा कि नबी ﷺ ने फरमाया: "लूत की कौम अपनी महफिलों में बैठती थी, और हर आदमी के पास कंकड़ फेंकने के लिए एक कटोरा होता था। जब कोई राहगीर उनके पास से गुज़रता, तो वे उसे मारते थे। जिसे भी वह लगता, उसका उस पर पहला हक होता था," यानी: वह उसे बुराई (अश्लीलता) के लिए ले जाता था। यही अल्लाह के इस कथन का अर्थ है: {और तुम अपनी सभाओं में बुराई करते हो}। आयशा, इब्न अब्बास, अल-कासिम इब्न अबी बज़ाह और अल-कासिम इब्न मुहम्मद ने कहा: वे अपनी महफिलों में हवा छोड़ते (पादते) थे(1)। मंसूर ने मुजाहिद(2) से रिवायत की: वे अपनी महफिलों में पुरुषों के साथ कुकर्म करते थे जबकि दूसरे देखते थे(3)। मुजाहिद से: उनके कामों में कबूतरों से खेलना, उंगलियों के पोरों को मेंहदी से रंगना, सीटी बजाना, कंकड़ फेंकना और अपने सभी मामलों में हया (शर्म) को छोड़ देना शामिल था। इब्न अतिय्या(4) ने कहा: ये बातें मुहम्मद ﷺ की उम्मत के कुछ गुनहगारों में भी पाई जा सकती हैं; इसलिए, उन्हें रोकना अनिवार्य है। मखलूल ने कहा: इस उम्मत में लूत की कौम की दस आदतें हैं: गम चबाना, उंगलियों के पोरों को मेंहदी से रंगना, तहबंद (इज़ार) ढीला करना, उंगलियां चटकाना(5), सिर के चारों ओर लपेटी जाने वाली पगड़ी, [उंगलियों को] आपस में फंसाना, गुलेल के गोले फेंकना(6), सीटी बजाना, कंकड़ फेंकना और समलैंगिकता(7)। इब्न अब्बास से रिवायत है, उन्होंने कहा: लूत की कौम में अश्लीलता के अलावा और भी गुनाह थे, उनमें से: वे आपस में एक-दूसरे पर ज़ुल्म करते थे, एक-दूसरे को गाली देते थे, अपनी महफिलों में हवा छोड़ते थे, कंकड़ फेंकते थे, पासा और शतरंज खेलते थे, रंगे हुए कपड़े पहनते थे, मुर्गों को लड़ाते थे, मेढ़ों को लड़ाते थे, अपनी उंगलियों के पोरों पर मेंहदी लगाते थे, पुरुष महिलाओं के कपड़ों की नकल करते थे, और महिलाएं पुरुषों के कपड़ों की नकल करती थीं, वे हर राहगीर पर कर (टैक्स) लगाते थे, और इन सबके साथ वे अल्लाह के साथ शरीक ठहराते थे, और वे पहले लोग थे जिनके हाथों समलैंगिकता प्रकट हुई।

(1) इसे अल-तब़री 8/389 ने और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (17272) में आयशा से, और इब्न अबी हातिम (17273) ने अल-कासिम इब्न मुहम्मद से रिवायत किया है, और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/315 में इब्न अब्बास से इसका उल्लेख किया है। (2) (D) और (Z) में: मुजाहिद और मंसूर ने कहा। जो स्थापित है वह (M) और स्रोतों से है। (3) इसे अल-तब़री 18/391 ने और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (17274) में, और अल-ख़राइती ने मसावी अल-अख़लाक़ (447) में रिवायत किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/315 में, और उससे पहले जो कुछ भी है वह उन्हीं

से है। (5) यानी: उन्हें चटकाना। अस-सिहाह (फ़रकआ)। (6) यानी: वह गोला जो फेंका जाता है। फ़ारसी शब्दों का अरबी शब्दकोश पृष्ठ 43। (7) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 3/466 में संक्षेप में इसका उल्लेख किया है।

سورہ العنکبوت، آیات ۲۸ - ۳۵ ۳۵۹ اور معاویہ نے کہا کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «بے شک قومِ لوط اپنی مجلسوں میں بیٹھا کرتے تھے اور ہر آدمی کے پاس کنکریاں پھینکنے کے لیے ایک برتن ہوتا تھا، پس جب بھی ان کے پاس سے کوئی راہگیر گزرتا تو وہ اسے (کنکری) مارتے، پس جس کی کنکری اسے لگ جاتی وہ (راہگیر) اس کا ہو جاتا» یعنی: وہ اسے بے حیائی کے لیے لے جاتا، پس اللہ تعالیٰ کا یہ قول اسی بارے میں ہے: ﴿وَتَأْتُونَ فِي نَادِيكُمُ الْمُنكَرَ﴾ (اور تم اپنی مجلسوں میں برے کام کرتے ہو)۔ اور عائشہ، ابن عباس، قاسم بن ابی بزۃ اور قاسم بن محمد نے کہا: وہ اپنی مجلسوں میں ریاح خارج کیا (پاد مارات) کرتے تھے(۱)۔ اور منصور نے مجاہد(۲) سے روایت کی: وہ اپنی مجلسوں میں مردوں کے پاس (بدفعلی کے لیے) آتے تھے اور بعض، بعض کو دیکھتے تھے(۳)۔ اور مجاہد سے مروی ہے کہ: ان کے کاموں میں کبوتر بازی، انگلیوں کے پوروں کو مہندی سے رنگنا، سیٹی بجانا، کنکریاں مارنا، اور اپنے تمام امور میں حیا کو ترک کر دینا شامل تھا۔ ابن عطیہ(۴) نے کہا: اور یہ چیزیں امتِ محمد ﷺ کے بعض گنہگاروں میں بھی پائی جا سکتی ہیں؛ لہٰذا ان سے باز رہنا واجب ہے۔ مکحول نے کہا: اس امت میں قومِ لوط کی دس عادات پائی جاتی ہیں: چیونگم چبانا، انگلیوں کے پوروں کو مہندی لگانا، تہبند لٹکانا، انگلیاں چٹخانا(۵)، وہ عمامہ جو سر کے گرد لپیٹا جائے، (انگلیوں میں انگلیاں ڈال کر) تشابک کرنا، غلیل کے گولے پھینکنا(۶)، سیٹی بجانا، کنکریاں پھینکنا، اور اغلام بازی (لواطت)(۷)۔ اور ابن عباس سے مروی ہے، انہوں نے کہا: قومِ لوط میں بے حیائی کے علاوہ اور بھی گناہ تھے، جن میں سے ایک یہ کہ وہ آپس میں ایک دوسرے پر ظلم کرتے تھے، ایک دوسرے کو گالی دیتے تھے، اپنی مجلسوں میں ریاح خارج کرتے تھے، کنکریاں مارتے تھے، نرد اور شطرنج کھیلتے تھے، رنگ برنگے (شوخ) کپڑے پہنتے تھے، مرغوں کو لڑاتے تھے، مینڈھوں کو لڑاتے تھے، اپنی انگلیوں کے پوروں پر مہندی

لگاتے تھے، مرد عورتوں کا لباس پہن کر ان سے مشابہت اختیار کرتے تھے اور عورتیں مردوں کا لباس پہنتی تھیں، وہ ہر راہگیر سے ٹیکس (محصول) وصول کرتے تھے، اور ان سب باتوں کے باوجود وہ اللہ کے ساتھ شرک کرتے تھے، اور وہ پہلے لوگ تھے جن کے ہاتھوں اغلام بازی ظاہر ہوئی۔

(۱) اسے طبری نے ۸/۳۸۹، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۷۲۷۲) میں عائشہ سے، اور ابن ابی حاتم (۱۷۲۷۳) نے قاسم بن محمد سے روایت کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴/۳۱۵ میں ابن عباس سے اس کا ذکر کیا ہے۔ (۲) (د) اور (ظ) میں ہے: مجاہد اور منصور نے کہا۔ اور جو ثابت ہے وہ (م) اور مصادر سے ہے۔ (۳) اسے طبری نے ۱۸/۳۹۱، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۷۲۷۴) میں، اور الخرائیطی نے مساوئ الاخلاق (۴۴۷) میں روایت کیا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۴/۳۱۵ میں، اور اس سے پہلے کا کلام انہی سے منقول ہے۔ (۵) یعنی: انہیں چٹخانا۔ الصحاح (فرقع)۔ (۶) یعنی: وہ گولی جسے پھینکا جائے۔ معجم الالفاظ الفارسیة المعربة ص ۴۳۔ (۷) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ۳/۴۶۶ میں مختصراً ذکر کیا ہے۔

...and lesbianism. When Lot (peace be upon him) confronted them with these abominations, they returned to denial and persistence, saying: {Bring us the punishment of Allah} meaning: that will not happen and cannot be done. They only said this while they were determined in their belief that he was lying. It is not correct in human nature for a stubborn person to say this. Then Lot (peace be upon him) sought victory from his Lord, so He sent angels to punish them. They came to Abraham first, bringing good tidings of Lot's victory over his people, as previously explained in "Hud" (1) and elsewhere. Al-A'mash, Ya'qub, Hamzah, and Al-Kisa'i read: {We will surely save him and his family} with light pronunciation (without doubling the 'j'). The rest read it with doubling (shadda). Ibn Kathir, Abu Bakr, Hamzah, and Al-Kisa'i read: {Indeed, we are your saviors and your family's} with light pronunciation. The rest read it with doubling. They are two linguistic variants: 'anja' and 'najja' meaning the same thing. This was mentioned before (2). Ibn 'Amir read: {Indeed, we are sending down} with doubling, which is also the reading of Ibn 'Abbas. The rest read it with light pronunciation (3). His saying: {And We have certainly left of it a clear sign for a people who use reason}. Qatadah said: It is the stones that were left behind (4). Abu al-Aliyah also said this. It was said: People from this nation will be pelted with them (5). Ibn Abbas said: They are the traces of their ruined homes. Mujahid said: It is the black water on the surface of the earth (6). All of this remains, so there is no contradiction. Allah Almighty's saying: {And to Madyan [We sent] their brother Shu'ayb, and he said, "O my people, worship Allah and expect the Last Day and do not commit abuse on the earth, spreading corruption." * But they denied him, so the seizure of the earthquake took them, and they became within their home [corpses] fallen prone.} Allah Almighty's saying: {And to Madyan [We sent] their brother Shu'ayb} meaning: And We sent to Madyan. This has been mentioned before.

---

(1) 11/185. (2) 8/413. (3) Al-Sab'ah p. 500, Al-Taysir p. 90 and 173, Al-Nashr 2/259. Khalaf, who is one of the ten readers, read: "lanunajiyanahu" and "munjuk" with light pronunciation. (4) Tafsir al-Baghawi 3/467. Reported by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/98, al-Tabari 18/397, and Ibn Abi Hatim in his Tafsir (17294). (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/225. (6) Tafsir al-Baghawi 3/467, and Majma' al-Bayan 20/358.

सूरा अल-अंकबूत: आयतें 35 - 37 | 360

...और समलैंगिकता। जब लूत (उन पर शांति हो) ने उन्हें इन घृणित कार्यों के प्रति सचेत किया, तो वे इनकार और हठ पर उतर आए और बोले: {हमारे पास अल्लाह का अज़ाब (दंड) लाओ} अर्थात: ऐसा नहीं होगा और न ही यह संभव है। उन्होंने यह केवल इसलिए कहा क्योंकि वे उनके झूठ बोलने के अपने विश्वास पर दृढ़ थे। मानव स्वभाव में यह सही नहीं है कि कोई हठी व्यक्ति ऐसा कहे। फिर लूत (उन पर शांति हो) ने अपने रब से मदद मांगी, तो उसने उन्हें दंड देने के लिए फ़रिश्ते भेजे। वे पहले इब्राहिम के पास आए, उन्हें उनके लोगों पर लूत की जीत का शुभ समाचार देने के लिए, जैसा कि पहले "हूद" (1) और अन्य जगहों पर स्पष्ट किया जा चुका है। अल-अअ मश, याकूब, हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: {हम अवश्य ही उन्हें और उनके परिवार को बचा लेंगे} हल्के उच्चारण (बिना शद्दा के) के साथ। बाकी लोगों ने इसे शद्दा के साथ पढ़ा। इब्न कसीर, अबू बक्र, हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: {वास्तव में, हम आपको और आपके परिवार को बचाने वाले हैं} हल्के उच्चारण के साथ। बाकी लोगों ने इसे शद्दा के साथ पढ़ा। ये दो भाषाई रूप हैं: 'अंजा' और 'नज्जा' जिनका अर्थ एक ही है। इसका उल्लेख पहले (2) किया जा चुका है। इब्न आमिर ने पढ़ा: {वास्तव में, हम उतारने वाले हैं} शद्दा के साथ, जो इब्न अब्बास का भी पाठ है। बाकी लोगों ने इसे हल्के उच्चारण (3) के साथ पढ़ा। और उनका कहना: {और हमने निश्चित रूप से उनमें से एक स्पष्ट निशानी उन लोगों के लिए छोड़ दी है जो बुद्धि का उपयोग करते हैं}। कतादाह ने कहा: वे वे पत्थर हैं जो पीछे रह गए थे (4)। अबू अल-अलिया ने भी यही कहा। कहा गया: इस उम्मत (समुदाय) के कुछ लोगों को उनसे मारा जाएगा (5)। इब्न अब्बास ने कहा: वे उनके बर्बाद घरों के अवशेष हैं। मुजाहिद ने कहा: यह पृथ्वी की सतह पर काला पानी है (6)। यह सब अभी भी मौजूद है, इसलिए कोई विरोधाभास नहीं है। अल्लाह तआला का कथन: {और मदयन की ओर हमने उनके भाई शुएब को भेजा, तो उन्होंने कहा, "ऐ मेरी कौम! अल्लाह की इबादत करो और अंतिम दिन की आशा रखो और पृथ्वी पर उपद्रव करते हुए न फिरो।" * फिर उन्होंने उन्हें झुठला दिया, तो उन्हें एक भूकंप ने पकड़ लिया, और वे अपने घरों में औंधे मुंह पड़े रह गए।} अल्लाह तआला का कथन: {और मदयन की ओर उनके भाई शुएब को} अर्थात: और हमने मदयन की ओर भेजा। और यह पहले आ चुका है।

---

(1) 11/ 185. (2) 8/ 413. (3) अल-सबआ पृष्ठ 500, अल-तयसीर पृष्ठ 90 और 173, अल-नशर 2 / 259। खलफ, जो दस पाठकों में से एक हैं, ने पढ़ा: "लुनुनज्जियानहु" और "मुन्जुक" हल्के उच्चारण के साथ। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/ 467। इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर 2/ 98

में, अल-तबरी ने 18/ 397 में, और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (17294) में उद्धृत किया है। (5) मआनी अल-कुरान अन-नहहास 5/ 225। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 3/ 467, और मजमा अल-बयान 20/ 358।

...اور عورتوں کا عورتوں سے بدفعلی کرنا۔ جب لوط علیہ السلام نے انہیں ان قبیح افعال پر ٹوکا تو وہ جھٹلانے اور ہٹ دھرمی پر اتر آئے اور کہنے لگے: ﴿ائْتِنَا بِعَذَابِ اللَّهِ﴾ یعنی: ایسا نہیں ہوگا اور نہ ہی اس پر قدرت ہے۔ انہوں نے یہ بات صرف اس وقت کہی جب وہ ان کے جھوٹا ہونے کے پکے یقین پر تلے ہوئے تھے۔ فطرت میں یہ صحیح نہیں ہے کہ کوئی معاند (ضدی) ایسی بات کہے۔ پھر لوط علیہ السلام نے اپنے رب سے مدد مانگی، تو اس نے ان کے عذاب کے لیے فرشتے بھیجے، وہ پہلے ابراہیم علیہ السلام کے پاس لوط علیہ السلام کی ان کی قوم پر فتح کی خوشخبری لے کر آئے جیسا کہ پہلے «ہود» (۱) وغیرہ میں بیان ہو چکا ہے۔ اور الاعمش، یعقوب، حمزہ اور الکسائی نے پڑھا: ﴿لَنُنَجِّيَنَّهُ وَأَهْلَهُ﴾ تخفیف (بغیر شد) کے ساتھ اور باقیوں نے اسے شد کے ساتھ پڑھا۔ اور ابن کثیر، ابوبکر، حمزہ اور الکسائی نے پڑھا: ﴿إِنَّا مُنَجُّوكَ وَأَهْلَكَ﴾ تخفیف کے ساتھ اور باقیوں نے شد کے ساتھ۔ اور یہ دو لغتیں (زبان کے لہجے) ہیں: أنجی اور نَجَّی ایک ہی معنی میں ہیں۔ اور یہ پہلے (۲) گزر چکا ہے۔ اور ابن عامر نے پڑھا: ﴿إِنَّا مُنَزِّلُونَ﴾ تشدید (شد) کے ساتھ، اور یہی ابن عباس کی قرات ہے۔ باقیوں نے تخفیف (۳) کے ساتھ۔ اور اللہ کا فرمان: ﴿وَلَقَد تَّرَكْنَا مِنْهَا آيَةً بَيِّنَةً لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾ قتادہ نے کہا: یہ وہ پتھر ہیں جو باقی رہ گئے (۴)۔ اور یہی ابوالعالیہ نے کہا۔ اور کہا گیا: اس امت کے کچھ لوگوں کو ان سے سنگسار کیا جائے گا (۵)۔ اور ابن عباس نے کہا: یہ ان کے اجڑے ہوئے گھروں کے آثار ہیں۔ اور مجاہد نے کہا: وہ زمین کی سطح پر موجود کالا پانی ہے (۶)۔ اور یہ سب باقی ہیں، اس لیے کوئی تضاد نہیں ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِلَىٰ مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَارْجُوا الْيَوْمَ الْآخِرَ وَلَا تَعْثَوْا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ * فَكَذَّبُوهُ فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ

فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَاثِمِينَ﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِلَىٰ مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا﴾ یعنی: اور ہم نے مدین کی طرف (بھیجا)۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔

---

(۱) ۱۱/ ۱۸۵۔ (۲) ۸/ ۴۱۳۔ (۳) السبعہ ص ۵۰۰، والتیسیر ص ۹۰ و۱۷۳، والنشر ۲ / ۲۵۹۔ اور خلف جو کہ دس قراء میں سے ہیں، نے پڑھا: «لننجينه» اور «منجوك» تخفیف کے ساتھ (۴) تفسیر البغوی ۳/ ۴۶۷۔ اور اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۲/ ۹۸ میں، اور الطبری نے ۱۸/ ۳۹۷ میں، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۷۲۹۴) میں روایت کیا ہے۔ (۵) معانی القرآن للنحاس ۵/ ۲۲۵۔ (۶) تفسیر البغوی ۳/ ۴۶۷، اور مجمع البیان ۲۰/ ۳۵۸۔

Surah Al-Ankabut: Verses 37 - 38 361 Their mention and their corruption [are noted] in 'Al-A'raf' (1) and 'Hud' (2). {And expect the Last Day} Yunus the Grammarian (3) said: Meaning: Fear the Hereafter in which there is recompense for deeds (4). {And do not commit abuse on the earth, spreading corruption} Meaning: Do not disbelieve, for it is the root of all corruption. Al-'Athw and al-'Ayth signify the most severe corruption. 'Athi ya'tha' and 'atha ya'thu' have the same meaning (5). It has been mentioned previously (6). It was also said: {And expect the Last Day} Meaning: Believe in it, for the people used to deny it. The Almighty's saying: {And [We destroyed] 'Aad and Thamud, and it has become clear to you from their dwellings. And Satan made their deeds pleasing to them and averted them from the path, though they were endowed with perception.} (38) The Almighty's saying: {And 'Aad and Thamud} Al-Kisa'i said: Some said: It refers back to the beginning of the Surah, i.e., "We have certainly tried those before them," and We tried 'Aad and Thamud. He said: "I prefer it to be coordinated with 'so the earthquake seized them,' meaning it seized 'Aad and Thamud as well." Al-Zajjaj claimed that the estimation is: "And We destroyed 'Aad and Thamud" (7). It was also said: The meaning is: And remember 'Aad when We sent Hud to them, but they denied him, so We destroyed them; and Thamud as well, We sent Salih to them, but they denied him, so We destroyed them with the blast, just as We destroyed 'Aad with the barren wind. {And it has become clear to you} O community of disbelievers {from their dwellings} in Al-Hijr and Al-Ahqaf, signs of their destruction, so the subject of 'tabayyana' (became clear) was omitted (8). {And Satan made their deeds pleasing to them} Meaning: their vile deeds, so they considered them noble.

---

(1) 9/282-283. (2) 11/191-197. (3) He is Yunus bin Yahya bin Nabatah Al-Qurashi Al-Madani, a narrator of Hadith, died in the year 206 AH. Al-Kashif 2/404. (4) Mentioned by Al-Wahidi in Al-Waseet 3/419 from Muqatil. (5) Tahdhib al-Lugha 3/150. (6) 9/269. (7) I'rab al-Qur'an 3/256. And the saying of Al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an 4/168. (8) Al-Waseet 3/420, and Zad al-Masir 6/271-272, and Majma' al-Bayan 20/360 similarly.

सूरा अल-अनकबत: आयत ३७ - ३८ ३६१ उनका उल्लेख और उनका भ्रष्टाचार 'अल-आराफ़' (१) और 'हूद' (२) में है। {और अंतिम दिन की आशा रखो} यूनुस व्याकरणविद्(३) ने कहा: अर्थात: उस परलोक से डरो जिसमें कर्मों का प्रतिफल है (४)। {और पृथ्वी पर बिगाड़ पैदा करते हुए अत्याचार न करो} अर्थात: अविश्वास न करो, क्योंकि यह सभी भ्रष्टाचार की जड़ है। अल-'अथ्व और अल-'अयथ का अर्थ सबसे गंभीर भ्रष्टाचार है। 'अथी य'था' और 'अथा य'थु' का एक ही अर्थ है (५)। इसका पहले उल्लेख किया जा चुका है (६)। और कहा गया: {और अंतिम दिन की आशा रखो} अर्थात: उस पर विश्वास करो, क्योंकि लोग इसे नकारते थे। सर्वशक्तिमान का कथन: {और 'आद और समूद को भी [हमने नष्ट किया], और उनके घरों से यह तुम्हारे लिए स्पष्ट हो चुका है। और शैतान ने उनके कर्मों को उनके लिए आकर्षक बना दिया और उन्हें मार्ग से रोक दिया, जबकि वे सूझ-बूझ वाले लोग थे।} (३८) सर्वशक्तिमान का कथन: {और 'आद और समूद} अल-किसाई ने कहा: कुछ ने कहा: यह सूरा की शुरुआत की ओर वापस जाता है, यानी: "हमने उनसे पहले के लोगों को परखा," और हमने 'आद और समूद को परखा। उन्होंने कहा: "मुझे यह अधिक पसंद है कि इसे 'तो उन्हें भूकंप ने पकड़ लिया' के साथ जोड़ा जाए, यानी इसने 'आद और समूद को भी पकड़ लिया।" अल-ज़ज्जाज ने दावा किया कि अनुमान है: "और हमने 'आद और समूद को नष्ट कर दिया" (७)। और कहा गया: अर्थ है: और 'आद को याद करो जब हमने उनके पास हूद को भेजा, लेकिन उन्होंने उन्हें झुठला दिया, तो हमने उन्हें नष्ट कर दिया; और समूद को भी, हमने उनके पास सालेह को भेजा, लेकिन उन्होंने उन्हें झुठला दिया, तो हमने उन्हें एक चिंघाड़ से नष्ट कर दिया, जैसे हमने 'आद को बाँझ हवा से नष्ट किया था। {और तुम्हारे लिए स्पष्ट हो चुका है} हे काफिरों के समुदाय {उनके घरों से} हिज्र और अहकाफ़ में उनके विनाश के संकेत, इसलिए 'तबैयना' (स्पष्ट हो गया) का कर्ता हटा दिया गया है (८)। {और शैतान ने उनके कर्मों को उनके लिए आकर्षक बना दिया} अर्थात: उनके नीच कर्मों को, इसलिए उन्होंने उन्हें श्रेष्ठ समझा।

---

(१) ९/२८२-२८३। (२) ११/१९१-१९७। (३) वह यूनुस बिन याह्या बिन नबाता अल-कुरशी अल-मदनी हैं, जो हदीस के एक रावी (वर्णनकर्ता) हैं, उनकी मृत्यु २०६ हिजरी में हुई थी। अल-काशिफ २/४०४। (४) अल-वाहिदी ने अल-वसीत ३/४१९ में मुक़ातिल के हवाले से इसका उल्लेख किया है। (५) तहज़ीब अल-लुग़ा ३/१५०। (६) ९/२६९। (७) ए'राब अल-क़ुरान ३/२५६। और मा'नी अल-क़ुरान ४/१६८ में अल-ज़ज्जाज का कथन। (८) अल-वसीत ३/४२०, और ज़ाद अल-मसीर ६/२७१-२७२, और मजमा' अल-बयान २०/३६० इसी तरह।

سورہ العنکبوت: آیات ۳۷ - ۳۸ ۳۶۱ ان کا ذکر اور ان کا فساد 'الاعراف' (۱) اور 'ھود' (۲) میں ہے۔ {اور یومِ آخرت کی امید رکھو} یونس نحوی (۳) نے کہا: یعنی: اس آخرت سے ڈرو جس میں اعمال کا بدلہ ہے (۴)۔ {اور زمین میں فساد مچاتے ہوئے زیادتی نہ کرو} یعنی: کفر نہ کرو کیونکہ یہ ہر فساد کی جڑ ہے۔ العثو اور العیث کا مطلب شدید ترین فساد ہے۔ 'عثی یعثی' اور 'عثا یعثو' ایک ہی معنی میں ہیں (۵)۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۶)۔ اور کہا گیا: {اور یومِ آخرت کی امید رکھو} یعنی: اس کی تصدیق کرو، کیونکہ وہ لوگ اس کا انکار کرتے تھے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور عاد اور ثمود کو [بھی ہم نے ہلاک کیا]، اور ان کے گھروں سے یہ تمہارے لیے واضح ہو چکا ہے۔ اور شیطان نے ان کے اعمال ان کے لیے خوشنما بنا دیے اور انہیں راستے سے روک دیا حالانکہ وہ سمجھ بوجھ والے لوگ تھے۔} (۳۸) اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور عاد اور ثمود} الکسائی نے کہا: بعض نے کہا: یہ سورہ کے آغاز کی طرف لوٹتا ہے، یعنی: "ہم نے ان سے پہلے والوں کو آزمایا،" اور ہم نے عاد اور ثمود کو آزمایا۔ انہوں نے کہا: "مجھے یہ زیادہ پسند ہے کہ اسے 'تو انہیں زلزلے نے پکڑ لیا' پر عطف کیا جائے، یعنی عاد اور ثمود کو بھی پکڑ لیا۔" الزجاج کا دعویٰ ہے کہ تخمینہ یہ ہے: "اور ہم نے عاد اور ثمود کو ہلاک کر دیا" (۷)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: اور عاد کو یاد کرو جب ہم نے ان کی طرف ہود کو بھیجا تو انہوں نے انہیں جھٹلایا تو ہم نے انہیں ہلاک کر دیا؛ اور ثمود کو بھی، ہم نے ان کی طرف صالح کو بھیجا تو انہوں نے انہیں جھٹلایا، تو ہم نے انہیں چنگھاڑ سے ہلاک کر دیا، جیسے ہم نے عاد کو بانجھ ہوا سے ہلاک کیا تھا۔ {اور تمہارے لیے واضح ہو چکا ہے} اے کافروں کے گروہ {ان کے گھروں سے} حجر اور احقاف میں ان کی ہلاکت کی نشانیاں، پس 'تبین' کا فاعل حذف کر دیا گیا (۸)۔ {اور شیطان نے ان کے اعمال ان کے لیے خوشنما بنا دیے} یعنی: ان کے برے اعمال، تو انہوں نے انہیں بلند پایہ سمجھا۔

(۱) ۹/۲۸۲-۲۸۳۔ (۲) ۱۹۷-۱۱/۱۹۱۔ (۳) وہ یونس بن یحییٰ بن نباتہ القرشی المدنی ہیں، اور وہ حدیث کے راویوں میں سے ہیں، ان کی وفات ۲۰۶ھ میں ہوئی۔ الکاشف ۲/۴۰۴۔ (۴) الواحدی نے الوسیط ۳/۴۱۹ میں مقاتل سے اسے ذکر کیا ہے۔ (۵) تہذیب اللغہ ۳/ ۱۵۰۔ (۶) ۹/۲۶۹۔ (۷) اعراب القرآن ۳/ ۲۵۶۔ اور معانی القرآن ۴/ ۱۶۸ میں الزجاج کا قول۔ (۸) الوسیط ۳/ ۴۲۰، اور زاد المسیر ۶/ ۲۷۱-۲۷۲، اور مجمع البیان ۲۰/ ۳۶۰ اسی طرح۔

Surah Al-Ankabut: Verses 38 - 40 362

"So he turned them away from the path," meaning: from the path of truth (1). "And they were insightful," there are two opinions on this: first, they were insightful in misguidance. This was said by Mujahid. The second is that they were insightful, having known truth from falsehood through the appearance of clear proofs. This opinion is more likely, because it is said: "So-and-so is insightful" if he knows a thing in its true nature (2). Al-Farra' said (3): They were rational people of insight, but their insight did not benefit them. And it was said: They did what they did while it had been made clear to them that their end would be punishment (4).

The Almighty's saying: {And Qarun, Pharaoh, and Haman. Indeed, Moses came to them with clear proofs, but they were arrogant in the land, yet they could not outrun [Us] (39). So each We seized for his sin; and among them were those upon whom We sent a storm of stones, and among them were those who were seized by the blast, and among them were those We caused the earth to swallow, and among them were those We drowned. And Allah would not have wronged them, but it was they who were wronging themselves (40).}

The Almighty's saying: {And Qarun, Pharaoh, and Haman,} Al-Kisa'i said: If you wish, it is carried over from 'Ad, and what was in it is in it; and if you wish, it is linked to "So he turned them away from the path," meaning: he turned away Qarun, Pharaoh, and Haman (5). It was also said to mean: and We destroyed these people after the messengers had come to them, and "they were arrogant in the land," turning away from truth and the worship of Allah.

{And they could not outrun [Us],} meaning: they could not escape (6). It was also said: they were not foremost in disbelief (7). Rather, many generations preceded them in disbelief, and We destroyed them. {So each We seized for his sin,} Al-Kisa'i said: "Kullan" (each) is in the accusative case because of "akhadhna" (We seized) (8), meaning: We seized each one for his sin. {Among them were those upon whom We sent a storm of stones,} meaning the people of Lot.

(1) Tafsir Al-Baghawi 3/467. (2) I'rab Al-Qur'an 3/256. (3) In his "Ma'ani Al-Qur'an" 2/317. (4) Ma'ani Al-Qur'an by Az-Zajjaj 4/169. (5) I'rab Al-Qur'an 3/256. (6) Tafsir Al-Baghawi 3/467. (7) Al-Muharrar Al-Wajiz 4/317. (8) I'rab Al-Qur'an 3/256.

सूरह अल-अंकबूत: आयत 38 - 40 362

"तो उसने उन्हें रास्ते से रोक दिया," यानी: सत्य के मार्ग से (1)। "और वे अंतर्दृष्टि रखने वाले थे," इस बारे में दो विचार हैं: पहला, वे गुमराह होने में अंतर्दृष्टि रखते थे। यह मुजाहिद ने कहा है। दूसरा - वे अंतर्दृष्टि रखने वाले थे जिन्होंने स्पष्ट प्रमाणों के आने के बाद सत्य और असत्य के बीच अंतर जान लिया था। यह विचार अधिक संभावित है; क्योंकि यह कहा जाता है: "अमुक व्यक्ति अंतर्दृष्टि वाला है" यदि वह किसी चीज़ को उसकी वास्तविकता में जानता है (2)। अल-फर्रा ने कहा (3): वे अंतर्दृष्टि वाले बुद्धिमान लोग थे, लेकिन उनकी अंतर्दृष्टि ने उन्हें लाभ नहीं पहुँचाया। और कहा गया है: उन्होंने जो किया वह किया जबकि उनके लिए यह स्पष्ट हो गया था कि उनका अंत दंड होगा (4)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और कारून, फिरौन और हामान को भी, और वास्तव में मूसा उनके पास स्पष्ट प्रमाण लेकर आए थे, तो उन्होंने धरती में अहंकार किया, और वे (हमसे) आगे बढ़ने वाले (बचने वाले) न थे (39)। तो प्रत्येक को हमने उसके पाप के कारण पकड़ लिया; फिर उनमें से कुछ वे थे जिन पर हमने पत्थरों की वर्षा भेजी, और उनमें से कुछ वे थे जिन्हें एक भयानक चीख ने पकड़ लिया, और उनमें से कुछ वे थे जिन्हें हमने धरती में धँसा दिया, और उनमें से कुछ वे थे जिन्हें हमने डुबो दिया। और अल्लाह ऐसा न था कि उन पर अत्याचार करता, बल्कि वे स्वयं अपने आप पर अत्याचार करते थे (40)।}

अल्लाह तआला का फरमान: {और कारून, फिरौन और हामान,} अल-किसाई ने कहा: यदि आप चाहें तो इसे 'आद' पर आधारित माना जा सकता है, और जो उसमें था वही इसमें भी है, और यदि आप चाहें तो इसे "तो उसने उन्हें रास्ते से रोक दिया" से जोड़ा जा सकता है, यानी: उसने कारून, फिरौन और हामान को रोक दिया (5)। और कहा गया है: यानी: और हमने इन लोगों को रसूलों के आने के बाद नष्ट कर दिया, "तो उन्होंने धरती में अहंकार किया" सत्य और अल्लाह की इबादत से विमुख होकर।

{और वे (हमसे) आगे बढ़ने वाले (बचने वाले) न थे,} यानी: बचने वाले (6)। और कहा गया है: कुफ्र (अविश्वास) में वे अग्रणी नहीं थे (7)। बल्कि कुफ्र में उनसे पहले कई पीढ़ियाँ बीत चुकी थीं, तो हमने उन्हें नष्ट कर दिया। {तो प्रत्येक को हमने उसके पाप के कारण पकड़ लिया,} अल-किसाई ने कहा: "कुल्लन" (प्रत्येक) "अखज़ना" (हमने पकड़ लिया) के कारण कर्म कारक (accusative case) में है

(8), यानी: हमने प्रत्येक को उसके पाप के लिए पकड़ लिया। {फिर उनमें से कुछ वे थे जिन पर हमने पत्थरों की वर्षा भेजी,} यानी लूत की कौम।

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 3/467। (2) इराब अल-क़ुरआन 3/256। (3) उनकी पुस्तक "मानी अल-क़ुरआन" 2/317 में। (4) मानी अल-क़ुरआन - अल-ज़ज्जाज 4/169। (5) इराब अल-क़ुरआन 3/256। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 3/467। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/317। (8) इराब अल-क़ुरआन 3/256।

سورہ العنکبوت: آیات 38 - 40 362

"پس اس نے انہیں راستے سے روک دیا" یعنی: حق کے راستے سے (1)۔ "اور وہ بصیرت رکھنے والے تھے" اس میں دو قول ہیں: پہلا یہ کہ وہ گمراہی میں بصیرت رکھتے تھے۔ یہ مجاہد نے کہا ہے۔ دوسرا یہ کہ وہ بصیرت والے تھے جنہوں نے واضح دلائل ظاہر ہونے کے بعد حق اور باطل کو پہچان لیا تھا۔ اور یہ قول زیادہ مشابہ ہے؛ کیونکہ یہ کہا جاتا ہے: "فلاں شخص بصیرت والا ہے" جب وہ چیز کو اس کی حقیقت پر پہچان لے (2)۔ الفراء نے کہا (3): وہ عقل مند اور بصیرت والے تھے، مگر ان کی بصیرت نے انہیں نفع نہ دیا۔ اور کہا گیا ہے: انہوں نے جو کچھ کیا، اس حال میں کیا کہ ان پر واضح ہو چکا تھا کہ ان کا انجام عذاب ہے (4)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور قارون اور فرعون اور ہامان کو، اور یقیناً ان کے پاس موسیٰ واضح نشانیاں لے کر آئے تو انہوں نے زمین میں تکبر کیا، اور وہ (ہم سے) آگے نکلنے والے نہ تھے (39)۔ سو ہم نے ہر ایک کو اس کے گناہ کی وجہ سے پکڑ لیا، پھر ان میں سے وہ تھے جن پر ہم نے پتھراؤ کرنے والی ہوا بھیجی، اور ان میں سے وہ تھے جنہیں ایک چنگھاڑ نے پکڑ لیا، اور ان میں سے وہ تھے جنہیں ہم نے زمین میں دھنسا دیا، اور ان میں سے وہ تھے جنہیں ہم نے غرق کر دیا، اور اللہ ایسا نہ تھا کہ ان پر ظلم کرتا، لیکن وہ خود اپنی جانوں پر ظلم کرتے تھے (40)۔}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور قارون اور فرعون اور ہامان،} الکسائی نے کہا: اگر آپ چاہیں تو اسے 'عاد' پر محمول کیا جا سکتا ہے، اور اس میں جو کچھ تھا وہی ہے، اور اگر چاہیں تو اسے "پس اس نے انہیں راستے سے روک دیا" سے جوڑا جا سکتا ہے، یعنی: اس نے قارون، فرعون اور ہامان کو روک دیا (5)۔ اور کہا گیا ہے: یعنی: اور ہم نے ان لوگوں کو رسولوں کے آنے کے بعد ہلاک کر دیا "پس انہوں نے زمین میں تکبر کیا" حق سے اور اللہ کی عبادت سے۔

{اور وہ (ہم سے) آگے نکلنے والے نہ تھے} یعنی: بچ نکلنے والے (6)۔ اور کہا گیا ہے: کفر میں سبقت لے جانے والے نہیں تھے (7)۔ بلکہ ان سے پہلے کفر میں بہت سی نسلیں گزر چکی تھیں، تو ہم نے انہیں ہلاک کر دیا۔ {پس ہم نے ہر ایک کو اس کے گناہ کی وجہ سے پکڑ لیا} الکسائی نے کہا: "كلاً" (ہر ایک) "أخذنا" کی وجہ سے حالت نصب میں ہے (8) یعنی: ہم نے ہر ایک کو اس کے گناہ کے بدلے پکڑ لیا۔ {پھر ان میں سے وہ تھے جن پر ہم نے پتھراؤ کرنے والی ہوا بھیجی} یعنی قومِ لوط۔

(1) تفسیر البغوی 3/467۔ (2) اعراب القرآن 3/256۔ (3) ان کی کتاب معانی القرآن 2/317 میں۔ (4) معانی القرآن للزجاج 4/169۔ (5) اعراب القرآن 3/256۔ (6) تفسیر البغوی 3/467۔ (7) المحرر الوجیز 4/317۔ (8) اعراب القرآن ا3/256

And the hasib: It is a wind that brings hasba', which are small pebbles (1). And it is used for every type of punishment. “And among them were those whom the Scream seized” meaning Thamud and the people of Madyan. “And among them were those whom We caused the earth to swallow” meaning Qarun. “And among them were those whom We drowned” the people of Noah and the people of Pharaoh (2). “And Allah was not such as to wrong them” because He warned them, gave them time, sent the messengers to them, and removed any excuse.

The saying of the Almighty: “The example of those who take allies other than Allah is like that of the spider who takes a home. And indeed, the weakest of homes is the home of the spider, if they only knew (41). Indeed, Allah knows whatever thing they call upon besides Him. And He is the Exalted in Might, the Wise (42). And these examples We present to the people, but none will understand them except those of knowledge (43).”

The saying of the Almighty: “The example of those who take allies other than Allah is like that of the spider.” Al-Akhfash said: “like that of the spider” is a complete stop, then He narrated its story saying: “who takes a home.” Ibn al-Anbari said: This is a mistake; because “who takes a home” is a relative clause (silah) for the spider, as if he said: “like the one that took a home,” so it is not proper to stop on the relative clause without the relative pronoun (mawsul), and it is like His saying: “like the example of a donkey carrying books” [Al-Jumu'ah: 5], so “carrying” is a relative clause for the donkey, and it is not proper to stop on “donkey” without “carrying.” Al-Farra' said: It is an example set by Allah the Almighty for whoever takes gods besides Him that neither benefit nor harm them; just as the spider's house does not protect it from heat or cold. And it is not proper to stop on “the spider”; because when He intended the comparison for its house which does not protect it from anything, the gods that neither benefit nor harm were compared to it (3).

“And indeed, the weakest of homes” meaning: the weakest of houses (4) “is the home of the spider.” Al-Dahhak said:

(1) Tafsir al-Baghawi 3/467-468. (2) Ma'ani al-Qur'an for al-Zajjaj 4/169. (3) Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 2/827 - 828. And Al-Farra's words in his Ma'ani al-Qur'an 2/317. (4) Tafsir Abi al-Layth 2/538.

और हासिब: यह एक ऐसी हवा है जो 'हस्बा' लाती है, जो छोटे कंकड़ होते हैं (1)। और इसका उपयोग हर प्रकार के दंड के लिए किया जाता है। "और उनमें से कुछ वे थे जिन्हें एक भयानक चीख ने पकड़ लिया" का अर्थ है समूद और मदयन के लोग। "और उनमें से कुछ वे थे जिन्हें हमने धरती में धंसा दिया" का अर्थ है कारून। "और उनमें से कुछ वे थे जिन्हें हमने डुबो दिया" नूह की कौम और फिरौन की कौम (2)। "और अल्लाह ऐसा नहीं था कि उन पर ज़ुल्म करता" क्योंकि उसने उन्हें चेतावनी दी, उन्हें समय दिया, उनके पास रसूल भेजे और बहाने की गुंजाइश खत्म कर दी।

अल्लाह तआला का फरमान: "उन लोगों का उदाहरण जिन्होंने अल्लाह के अलावा दूसरे संरक्षक बना लिए हैं, उस मकड़ी की तरह है जिसने घर बनाया। और निश्चित रूप से, घरों में सबसे कमज़ोर घर मकड़ी का घर है, यदि वे जानते होते (41)। वास्तव में, अल्लाह उसे जानता है जिसे वे उसके अलावा पुकारते हैं। और वह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है (42)। और ये उदाहरण हम लोगों के लिए पेश करते हैं, लेकिन उन्हें विद्वानों के अलावा कोई नहीं समझता (43)।"

अल्लाह तआला का फरमान: "उन लोगों का उदाहरण जिन्होंने अल्लाह के अलावा दूसरे संरक्षक बना लिए हैं, उस मकड़ी की तरह है।" अल-अखफश ने कहा: "मकड़ी की तरह" एक पूर्ण विराम है, फिर उसने उसकी कहानी सुनाई और कहा: "उसने घर बनाया।" इब्न अल-अंबारी ने कहा: यह गलत है; क्योंकि "जिसने घर बनाया" मकड़ी के लिए एक विशेषण उपवाक्य (सिलह) है, जैसे कि उसने कहा हो: "उस मकड़ी की तरह जिसने घर बनाया," इसलिए विशेषण उपवाक्य पर रुकना सही नहीं है जब तक कि वह जिसके बारे में है उसे पूरा न कर दिया जाए, और यह उसके कथन के समान है: "उस गधे की तरह जो पुस्तकें ढोता है" [अल-जुमुआ: 5] तो "ढोना" गधे के लिए एक विशेषण उपवाक्य है, और "गधे" पर रुकना "ढोने" के बिना सही नहीं है। अल-फर्रा ने कहा: यह एक उदाहरण है जो अल्लाह सुभानहु ने उन लोगों के लिए दिया है जो उसके अलावा ऐसे देवता बना लेते हैं जो न उन्हें लाभ पहुँचाते हैं और न ही हानि; जैसे मकड़ी का घर उसे न गर्मी से बचाता है और न ही सर्दी से। और "मकड़ी" पर रुकना उचित नहीं है; क्योंकि जब तुलना का उद्देश्य उसके घर से था जो उसे किसी भी चीज़ से नहीं बचाता, तो उन देवताओं की तुलना उससे की गई जो न लाभ पहुँचाते हैं और न हानि (3)।

"और निश्चित रूप से, घरों में सबसे कमज़ोर" यानी: सबसे कमज़ोर घर (4) "मकड़ी का घर है।" अल-दह्हाक ने कहा:

(1) तफसीर अल-बगवी 3/467-468। (2) ज़ज्जाज के लिए मानी अल-कुरान 4/169। (3) ईदाह अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा 2/827 - 828। और अल-फर्रा के मानी अल-कुरान 2/317 में शब्द। (4) तफसीर अबी अल-लैथ 2/538।

والحاصب: ایسی ہوا جو کنکریاں لاتی ہے اور وہ چھوٹی کنکریاں ہوتی ہیں(۱)۔ اور یہ ہر قسم کے عذاب کے لیے استعمال ہوتی ہے۔ 'اور ان میں سے وہ بھی تھے جنہیں چنگھاڑ نے پکڑ لیا' یعنی قومِ ثمود اور اہلِ مدین۔ 'اور ان میں سے وہ بھی تھے جنہیں ہم نے زمین میں دھنسا دیا' یعنی قارون۔ 'اور ان میں سے وہ بھی تھے جنہیں ہم نے غرق کر دیا' قومِ نوح اور قومِ فرعون(۲)۔ 'اور اللہ ایسا نہ تھا کہ ان پر ظلم کرے' کیونکہ اس نے انہیں ڈرایا، انہیں مہلت دی، ان کی طرف رسول بھیجے اور عذر ختم کر دیا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: 'ان لوگوں کی مثال جنہوں نے اللہ کے سوا سرپرست بنا لیے ہیں، اس مکڑی کی سی ہے جس نے گھر بنایا۔ اور بے شک تمام گھروں سے زیادہ کمزور گھر مکڑی کا ہے، کاش کہ وہ جانتے (٤١)۔ بے شک اللہ جانتا ہے جس کسی چیز کو وہ اس کے سوا پکارتے ہیں۔ اور وہی غالب، حکمت والا (٤٢)۔ اور یہ مثالیں ہم لوگوں کے لیے بیان کرتے ہیں، اور انہیں صرف علم والے ہی سمجھتے ہیں (٤٣)'۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: 'ان لوگوں کی مثال جنہوں نے اللہ کے سوا سرپرست بنا لیے ہیں، اس مکڑی کی سی ہے'۔ اخفش نے کہا: 'مکڑی کی سی ہے' پر وقفِ تام ہے، پھر اس کا قصہ بیان کرتے ہوئے فرمایا: 'جس نے گھر بنایا'۔ ابن الانباری نے کہا: یہ غلط ہے؛ کیونکہ 'جس نے گھر بنایا' مکڑی کے لیے صلہ ہے، گویا اس نے کہا: 'اس (مکڑی) کی طرح جس نے گھر بنایا'، لہٰذا موصول کے بغیر صلہ پر وقف کرنا درست نہیں ہے، اور یہ اس کے اس قول کی طرح ہے: 'اس گدھے کی مثال جو کتابیں لادتا ہے' [الجمعہ: ٥] پس 'لادتا ہے' گدھے کے لیے صلہ ہے، اور 'گدھے' پر بغیر 'لادتا ہے' کے وقف کرنا درست نہیں ہے۔ فرا کہتے ہیں: یہ ایک مثال ہے جو اللہ سبحانہ و تعالیٰ

نے ان لوگوں کے لیے دی ہے جنہوں نے اس کے سوا ایسے معبود بنا لیے ہیں جو انہیں نہ فائدہ دے سکتے ہیں اور نہ نقصان؛ جس طرح مکڑی کا گھر اسے نہ گرمی سے بچاتا ہے اور نہ سردی سے۔ اور 'مکڑی' پر وقف کرنا درست نہیں ہے؛ کیونکہ جب تشبیہ سے اس کے گھر کا قصد کیا گیا جو اسے کسی چیز سے نہیں بچاتا، تو ان معبودوں کو اس سے تشبیہ دی گئی جو نہ فائدہ پہنچاتے ہیں نہ نقصان(۳)۔

'اور بے شک گھروں میں سب سے زیادہ کمزور' یعنی: سب سے زیادہ بودا گھر(٤) 'مکڑی کا گھر ہے'۔ ضحاک نے کہا:

(۱) تفسیر البغوی ۳/ ٤٦٧-٤٦٨۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ٤/ ١٦٩۔ (۳) ایضاح الوقف والابتداء ۲/ ۸۲۷ - ۸۲۸۔ اور فرا کا قول ان کی کتاب معانی القرآن ۲/ ۳۱۷ میں۔ (٤) تفسیر ابی اللیث ۲/ ٥۳۸۔

364 Surah Al-Ankabut: Verses 41 - 43

He set an example for the weakness and fragility of their gods, comparing them to a spider's web (1). {If they but knew}: "If" is related to the spider's web. Meaning: if they knew that the worship of idols is like taking a spider's web, which avails them nothing, and that this is their likeness, they would not have worshipped them; it is not that they know that the spider's web is weak (2). Grammarians said: the 't' at the end of 'ankabut' (spider) is extra; because it falls away in the diminutive and plural. It is feminine, and Al-Farra reported its masculinization and recited: Over their Hattal (mountains) there are houses from them as if the spider had built them (3). And it is narrated: Over their Ahtal there are houses from them. Al-Jawhari said: Al-Hattal is the name of a mountain (4). The spider: the well-known small creature that weaves a thin, flimsy web in the air (5). Its plural is 'anakib', 'anakib', 'ikab', 'ukub', and 'akub'. It has been reported that it is called: 'ankab' (6) and 'aknabah' (7); the poet said: As if there falls from its foam (8) the web of an 'aknabah' on its reins. Its diminutive is 'unaiykib' (9). It was reported from Yazid bin Marthad (10) that the spider is a devil.

(1) I'rab al-Qur'an 3/257. (2) Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 4/169, similarly. (3) From his saying: it is feminine .... to the end of the verse from I'rab al-Qur'an 3/257. And Al-Farra's speech in his Ma'ani al-Qur'an 2/317. (4) Al-Sihah (Hatl), and what precedes it is from it. (5) Tahdhib al-Lugha 3/309. (6) I'rab al-Qur'an 3/257. (7) This is in the language of the people of Yemen, according to what Al-Azhari quoted in Tahdhib al-Lugha 3/309 from Al-Layth. (8) Meaning: its froth. Al-Sihah (Laghm). (9) Tahdhib al-Lugha 3/309. (10) In the copies: Yazid bin Maysarah, which is a distortion.

३६४ सूरह अल-अंकबूत: आयतें ४१ - ४३

उन्होंने उनके देवताओं की कमजोरी और नाजुकता का एक उदाहरण दिया, उनकी तुलना मकड़ी के जाले से की (१)। {यदि वे जानते होते}: "यदि" मकड़ी के जाले से संबंधित है। अर्थात: यदि वे जानते कि मूर्तियों की पूजा मकड़ी के जाले को अपनाने के समान है, जो उन्हें कुछ भी लाभ नहीं पहुँचाती, और यह उनका उदाहरण है, तो वे उनकी पूजा नहीं करते; ऐसा नहीं है कि वे जानते हैं कि मकड़ी का जाला कमजोर है (२)। वैयाकरणों ने कहा: 'अंकबूत' (मकड़ी) के अंत में 'त' अतिरिक्त है; क्योंकि यह लघु रूप (diminutive) और बहुवचन में गिर जाता है। यह स्त्रीलिंग है, और अल-फर्रा ने इसके पुल्लिंग होने की सूचना दी और गाया: उनके हट्टाल पर उनमें से कुछ घर हैं मानो मकड़ी ने उन्हें बनाया हो (३)। और यह वर्णित है: उनके अट्टाल पर उनमें से कुछ घर हैं। अल-जौहरी ने कहा: अल-हट्टाल एक पर्वत का नाम है (४)। मकड़ी: वह प्रसिद्ध छोटा जीव जो हवा में एक पतला, झीना जाला बुनता है (५)। इसका बहुवचन 'अनाकीब', 'अनाकब', 'इकाब', 'उकुब' और 'अकुब' है। यह बताया गया है कि इसे 'अन्कब' (६) और 'अकनबा' (७) भी कहा जाता है; कवि ने कहा: मानो उसके झाग (८) से उसकी लगाम पर एक 'अकनबा' का जाला गिरता हो। इसका लघु रूप 'उनैकिब' (९) कहा जाता है। यजीद बिन मरथद (१०) से वर्णित है कि मकड़ी एक शैतान है।

(१) इअराब अल-कुरान ३/२५७। (२) अज़-ज़ज्जाज द्वारा माआनी अल-कुरान ४/१६९, इसी प्रकार। (३) उनके कथन से: यह स्त्रीलिंग है .... इअराब अल-कुरान ३/२५७ से आयत के अंत तक। और अल-फर्रा का कथन उनकी माआनी अल-कुरान २/३१७ में। (४) अल-सिहाह (हटल), और उससे पहले वाला उसी से है। (५) तहज़ीब अल-लुग़ा ३/३०९। (६) इअराब अल-कुरान ३/२५७। (७) यह यमन के लोगों की भाषा में है, जैसा कि अल-अज़हरी ने अल-लैथ से तहज़ीब अल-लुग़ा ३/३०९ में उद्धृत किया है। (८) अर्थात: उसका झाग। अल-सिहाह (लघम)। (९) तहज़ीब अल-लुग़ा ३/३०९। (१०) प्रतियों में: यज़ीद बिन मैसरा, जो एक विकृति है।

٣٦٤ سورة العنكبوت: آيات ٤١ - ٤٣

انہوں نے ان کے معبودوں کی کمزوری اور ناتوانی کی ایک مثال پیش کی اور ان کو مکڑی کے گھر سے تشبیہ دی (١)۔ ﴿لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾ (کاش وہ جانتے ہوتے) میں «لو» کا تعلق مکڑی کے گھر سے ہے۔ یعنی: اگر وہ جانتے ہوتے کہ بتوں کی عبادت مکڑی کا گھر بنانے کی مانند ہے جو انہیں کچھ فائدہ نہیں دیتا، اور یہ ان کی مثال ہے، تو وہ ان کی عبادت نہ کرتے، نہ یہ کہ وہ جانتے ہیں کہ مکڑی کا گھر کمزور ہے (٢)۔ ماہرینِ نحو کا کہنا ہے کہ 'العنکبوت' کے آخر میں 'تا' زائد ہے؛ کیونکہ یہ تصغیر (چھوٹا نام) اور جمع میں گر جاتی ہے۔ یہ مونث ہے، اور الفرّاء نے اس کے مذکر ہونے کا ذکر کیا اور یہ شعر پڑھا: ان کے ہطّال پر ان میں سے کچھ گھر ہیں گویا مکڑی نے انہیں بنایا ہے (٣)۔ اور یہ بھی مروی ہے: ان کے اہطال پر ان میں سے کچھ گھر ہیں۔ الجوہری نے کہا: الہطّال ایک پہاڑ کا نام ہے (٤)۔ اور العنکبوت (مکڑی): وہ معروف چھوٹا جاندار ہے جو فضا میں باریک اور جھینا جالا بنتا ہے (٥)۔ اس کی جمع عناکیب، عناکب، عِکاب، عُکُب اور أعکُب آتی ہے۔ اور یہ بھی مروی ہے کہ اسے عَنْکَب (٦) اور عَکْنَبَاة (٧) بھی کہا جاتا ہے؛ شاعر نے کہا: گویا اس کے جھاگ (٨) سے اس کی لگام پر ایک 'عکنباہ' (مکڑی) کا گھر گرتا ہو۔ اور اس کی تصغیر عُنَیْکِب (٩) کہی جاتی ہے۔ اور یزید بن مَرْثَد (١٠) سے مروی ہے کہ مکڑی شیطان ہے۔

(١) إعراب القرآن ٣/ ٢٥٧۔ (٢) معانی القرآن للزجاج ٤/ ١٦٩ اسی طرح۔ (٣) ان کے اس قول سے کہ: وہ مونث ہے .... إعراب القرآن ٣/ ٢٥٧ سے شعر کے آخر تک۔ اور الفراء کا کلام ان کی کتاب معانی القرآن ٢/ ٣١٧ میں۔ (٤) الصحاح (ہطل)، اور اس سے پہلے والا اسی سے ہے۔ (٥) تہذیب اللغة ٣/ ٣٠٩۔ (٦) إعراب القرآن ٣/ ٢٥٧۔ (٧) یہ اہل یمن کی زبان میں ہے جیسا کہ الازہری نے

تهذیب اللغة ۳/ ۳۰۹ میں اللیث سے نقل کیا ہے۔ (۸) یعنی: اس کی جھاگ۔ الصحاح (لغم)۔ (۹) تهذیب اللغة ۳/ ۳۰۹۔ (۱۰) نسخوں میں: یزید بن میسرہ ہے، جو کہ تحریف (غلطی) ہے۔

Surah Al-Ankabut: Verses 41 - 43 365

Allah Almighty transformed it [the spider] (1). Ata al-Khurasani said: The spider wove its web twice: once for Dawud [David] when Jalut [Goliath] was seeking him, and once for the Prophet ﷺ; that is why it is forbidden to kill it (2). It is narrated from Ali (may Allah be pleased with him) that he said: Purify your houses from spider webs, for leaving them in houses causes poverty, and withholding leaven [yeast] causes poverty (3).

Allah's words: {Indeed, Allah knows whatever thing they call upon other than Him} 'Ma' means 'that which' (4), and 'min' is for partitivity. If it were extra for emphasis, the meaning would be reversed (5). The meaning is: Indeed, Allah knows the weakness of what they worship besides Him.

Asim, Abu Amr, and Ya'qub read: 'yad'una' (they call upon) with a 'ya', which is the choice of Abu Ubayd; because nations were mentioned before it. The rest read it with a 'ta' as an address [tad'una - you call upon] (6).

Allah's words: {And these examples We present} meaning: this example and others mentioned in 'Al-Baqarah' (7), 'Al-Hajj' (8), and elsewhere {We present} We make clear {to the people, and none will understand them} i.e., comprehend them {except those of knowledge} i.e., those who know Allah, as Jabir narrated from the Prophet ﷺ that he said: 'The scholar is one who understands from Allah, acts in obedience to Him, and avoids His wrath' (9).

---

(1) Recorded by Abu Dawud in 'Al-Marasil' (500) and (504) through Baqiyyah bin al-Walid, from al-Wadin bin Ata, from Yazid bin Marthad as a marfu' [attributed to the Prophet] report with the wording: 'The spider is a devil, so kill it.' Its chain is broken, Baqiyyah is a mudallis [obfuscator in reporting] and has used 'an' [from] here, and al-Wadin has a poor memory. Ibn 'Adi recorded it in 'Al-Kamil' 2317/6 from the hadith of Abdullah bin Amr (may Allah be pleased with him) as a marfu' report with the wording: 'The spider is a devil that Allah transformed, so kill it.' In its chain is Muslimah bin Ali al-Khushani, who is abandoned; Ibn 'Adi said: Most of his hadiths are not preserved. (2) Recorded by Ibn Abi Hatim in his Tafsir (17323) without the phrase: 'and that is why it is forbidden to kill it.' (3) Al-Muharrar al-Wajiz 318/4 without the phrase: 'and withholding leaven causes poverty.' (4) Al-Bayan 2/245. (5) I'rab al-Qur'an 3/257. (6) Al-Sab'ah p. 501, Al-Taysir p. 174, and Al-Nashr 2/343. (7) 1/365. (8)

14/446-447. (9) Tafsir al-Baghawi 3/468. The hadith was recorded by Dawud bin al-Muhabbir in 'Kitab al-Aql' as mentioned by al-Zayla'i in =

सूरह अल-अंकबूत: आयत 41 - 43 365

अल्लाह तआला ने इसे [मकड़ी को] विकृत कर दिया (1)। अता अल-ख़ुरासानी ने कहा: मकड़ी ने दो बार जाला बुना: एक बार दाऊद (अ.) के लिए जब जालूत उन्हें तलाश रहा था, और एक बार पैगंबर ﷺ के लिए; इसीलिए उसे मारने से मना किया गया है (2)। अली (रज़ि.) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: अपने घरों को मकड़ी के जालों से साफ़ रखो, क्योंकि उन्हें घरों में छोड़ना गरीबी लाता है, और खमीर (यीस्ट) को रोकना गरीबी लाता है (3)।

अल्लाह का फरमान: {निस्संदेह अल्लाह जानता है जिसे भी वे उसके सिवा पुकारते हैं} 'मा' का अर्थ है 'जो' (4), और 'मिन' भाग के लिए है। यदि यह ज़ोर देने के लिए अतिरिक्त होता, तो अर्थ उलट जाता (5)। अर्थ यह है: निस्संदेह अल्लाह उनके द्वारा उसके अलावा पूजी जाने वाली चीज़ों की कमज़ोरी को जानता है।

आसिम, अबू अम्र और याकूब ने 'यद्ऊना' (वे पुकारते हैं) पढ़ा है 'या' के साथ, जो अबू उबैद की पसंद है; क्योंकि इससे पहले जातियों का ज़िक्र था। बाकी लोगों ने संबोधन के रूप में 'तद्ऊना' (तुम पुकारते हो) 'ता' के साथ पढ़ा है (6)।

अल्लाह का फरमान: {और ये मिसालें हम पेश करते हैं} यानी: यह मिसाल और अन्य जिनका उल्लेख 'अल-बक़रह' (7), 'अल-हज्ज' (8) और अन्य जगहों पर किया गया है {हम पेश करते हैं} हम स्पष्ट करते हैं {लोगों के लिए, और उन्हें कोई नहीं समझता} यानी: उन्हें नहीं समझता {सिवाय ज्ञान वालों के} यानी: अल्लाह को जानने वाले, जैसा कि जाबिर ने पैगंबर ﷺ से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: 'विद्वान वह है जो अल्लाह से समझता है, उसकी आज्ञाकारिता में कार्य करता है, और उसके क्रोध से बचता है' (9)।

---

(1) इसे अबू दाऊद ने 'अल-मरासील' (500) और (504) में बक़िय्यह बिन अल-वलीद के माध्यम से, अल-वदीन बिन अता से, यज़ीद बिन मरथद से मरफ़ू[पैगंबर से संबंधित] शब्दों के साथ निकाला है: 'मकड़ी एक शैतान है, इसलिए उसे मार डालो'। इसकी श्रृंखला (सनद) टूटी हुई है, बक़िय्यह मुदल्लीस हैं और उन्होंने यहाँ 'अन' का उपयोग किया है, और अल-वदीन की याददाश्त कमज़ोर है। इब्न अदी ने इसे 'अल-कामिल' 2317/6 में अब्दुल्लाह बिन अम्र (रज़ि.) की हदीस से मरफ़ू शब्दों के साथ निकाला है: 'मकड़ी एक शैतान है जिसे अल्लाह ने विकृत कर दिया है, इसलिए उसे मार डालो'। इसकी श्रृंखला में मुस्लिमा बिन अली अल-खुशनी है, जो परित्यक्त (मतरूक) है; इब्न अदी ने कहा:

उसकी अधिकांश हदीसें सुरक्षित नहीं हैं। (2) इसे इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (17323) में इस वाक्यांश के बिना निकाला है: 'और इसीलिए उसे मारने से मना किया गया है'। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 318/4 इस वाक्यांश के बिना: 'और खमीर को रोकना गरीबी लाता है'। (4) अल-बयान 2/245। (5) एराब अल-कुरआन 3/257। (6) अल-सबआ पृ. 501, अल-तयसीर पृ. 174, और अल-नश्र 2/343। (7) 1/365। (8) 14/446-447। (9) तफ़सीर अल-बग़वी 3/468। हदीस को दाऊद बिन अल-मुहब्बीर ने 'किताब अल-अक़्ल' में निकाला है जैसा कि अल-ज़ैलाई ने = में उल्लेख किया है।

سورہ العنکبوت: آیات 41 - 43 365

اللہ تعالیٰ نے اسے [مکڑی کو] مسخ کر دیا (1)۔ عطا الخراسانی نے کہا: مکڑی نے دو بار جالا بنا: ایک بار داؤد (علیہ السلام) کے لیے جب جالوت انہیں ڈھونڈ رہا تھا، اور ایک بار نبی ﷺ کے لیے؛ اسی لیے اسے مارنے سے منع کیا گیا ہے (2)۔ حضرت علی ؓ سے روایت ہے کہ انہوں نے فرمایا: اپنے گھروں کو مکڑی کے جالوں سے پاک رکھو، کیونکہ انہیں گھروں میں چھوڑنا فقر (غربت) لاتا ہے، اور خمیر کو روکنا فقر لاتا ہے (3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بیشک اللہ جانتا ہے جسے بھی وہ اس کے سوا پکارتے ہیں} 'ما' بمعنی 'جو' (4) ہے، اور 'من' تبعیض (کچھ حصہ) کے لیے ہے۔ اگر یہ تاکید کے لیے زائد ہوتا تو معنی بدل جاتا (5)۔ مطلب یہ ہے کہ: بیشک اللہ ان کے اس کے سوا پوجے جانے والوں کی کمزوری کو جانتا ہے۔

عاصم، ابو عمرو اور یعقوب نے 'يَدْعُونَ' (وہ پکارتے ہیں) 'یا' کے ساتھ پڑھا ہے، جو ابو عبید کی پسند ہے؛ کیونکہ اس سے پہلے قوموں کا ذکر تھا۔ باقیوں نے خطاب کے طور پر 'تَدْعُونَ' (تم پکارتے ہو) 'تا' کے ساتھ پڑھا ہے (6)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور یہ مثالیں ہم بیان کرتے ہیں} یعنی: یہ مثال اور دیگر جن کا ذکر 'البقرہ' (7)، 'الحج' (8) اور دیگر مقامات پر ہوا ہے {ہم بیان کرتے ہیں} ہم واضح کرتے ہیں {لوگوں کے لیے، اور انہیں کوئی نہیں سمجھتا} یعنی: انہیں نہیں سمجھتا {سوائے علم والوں کے} یعنی: اللہ کو جاننے والے، جیسا کہ حضرت جابر ؓ نے نبی ﷺ سے روایت کیا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: 'عالم وہ ہے جو اللہ سے سمجھتا ہے، اس کی اطاعت میں عمل کرتا ہے، اور اس کی ناراضگی سے بچتا ہے' (9)۔

(1) اسے ابو داؤد نے 'المراسیل' (500) اور (504) میں بقیہ بن الولید کے واسطے سے، وضین بن عطا سے، یزید بن مرثد سے مرفوعاً ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: 'مکڑی شیطان ہے، اسے مار ڈالو'۔ اس کی سند منقطع ہے، بقیہ مدلس ہے اور اس نے یہاں 'عن' سے روایت کی ہے، اور وضین سیئ الحفظ (کمزور حافظہ والا) ہے۔ ابن عدی نے اسے 'الکامل' 2317/6 میں عبداللہ بن عمرو ؓ کی حدیث سے مرفوعاً ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: 'مکڑی ایک شیطان ہے جسے اللہ نے مسخ کیا، اسے مار ڈالو'۔ اس کی سند میں مسلمہ بن علی الخشنی ہے، جو متروک ہے؛ ابن عدی نے کہا: اس کی اکثر احادیث محفوظ نہیں ہیں۔ (2) اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (17323) میں اس جملے کے بغیر روایت کیا ہے: 'اور اسی لیے اسے مارنے سے منع کیا گیا ہے'۔ (3) المحرر الوجیز 318/4 اس جملے کے بغیر: 'اور خمیر کو روکنا فقر لاتا ہے'۔ (4) البیان 2/245۔ (5) اعراب القرآن 3/257۔ (6) السبعہ ص 501، التیسیر ص 174، اور النشر 2/343۔ (7) 1/365۔ (8) 14/446-447۔ (9) تفسیر البغوی 3/468۔ حدیث کو داؤد بن المحبر نے 'کتاب العقل' میں روایت کیا ہے جیسا کہ زیلعی نے = میں ذکر کیا ہے۔

366 Surah Al-Ankabut: Verses 44 - 45

The Almighty's saying: {Allah created the heavens and the earth in truth. Indeed in that is a sign for the believers.} [44] The Almighty's saying: {Allah created the heavens and the earth in truth} means: with justice and equity. And it is said: by His word and His power, and that is the truth. {Indeed in that is a sign} means: a mark and an indication {for the believers} who are the affirmers.

The Almighty's saying: {Recite what has been revealed to you of the Book and establish prayer. Indeed, prayer prohibits immorality and wrongdoing, and the remembrance of Allah is greater. And Allah knows what you do.} [45]

In it are four issues: The first: The Almighty's saying: {Recite} is a command for recitation(1) and persistence in it. The threat regarding those who turn away from it has already been mentioned in "Ta-Ha"(2), and in the introduction of the book(3) is the command to encourage it. And "the Book" refers to the Quran.

The second: The Almighty's saying: {And establish prayer} the address is to the Prophet ﷺ and his nation. Establishing prayer is performing it in its times with its standing, bowing, prostrating, sitting, testimony, and all its conditions. The explanation of that has already been given in "Al-Baqarah"(4), so there is no point in repeating it.

The third: The Almighty's saying: {Indeed, prayer prohibits immorality and wrongdoing} means: that...

= Takhrij al-Ahadith wal-Athar 3/43, and Al-Harith bin Abi Usamah narrated it through his path as in Bughyat al-Bahith (837), and Al-Wahidi in Al-Wasit 3/420. Dawud bin al-Muhabbir is abandoned (matruk) according to what Al-Daraqutni said in Al-Du'afa wal-Matrukin 1/202. Ibn al-Jawzi reported in Al-Mawdu'at 2/219 from Al-Daraqutni that he said: The book of "The Intellect" (Al-Aql) was fabricated by four people, the first of whom was Maysara bin Abd Rabbuh, then Dawud bin al-Muhabbir stole it from him and forged it with different chains of narration from Maysara's, then Abd al-Aziz bin Abi Raja' stole it and forged it with other chains, then Sulayman bin Isa al-Sajzi stole it and brought other chains. (1) In (D) and (M): from the recitation, and what is established is from (Z) and (Zha). (2) 14/157. (3) 1/6 onwards. (4) 1/253 onwards.

पृष्ठ ३६६ सूरह अल-अंकबूत: आयत ४४ - ४५

अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह ने आकाशों और पृथ्वी को सत्य के साथ बनाया है। निःसंदेह इसमें विश्वास करने वालों के लिए एक बड़ी निशानी है।} [४४] अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह ने आकाशों और पृथ्वी को सत्य के साथ बनाया है} अर्थात: न्याय और निष्पक्षता के साथ। और कहा गया है: अपने वचन और अपनी शक्ति के द्वारा, और वही सत्य है। {निःसंदेह इसमें एक निशानी है} अर्थात: एक चिह्न और संकेत {विश्वास करने वालों के लिए} जो पुष्टि करने वाले हैं।

अल्लाह तआला का कथन: {जो किताब आप पर वह्य (प्रकाशना) की गई है, उसे पढ़ें और नमाज़ क़ायम करें। निःसंदेह नमाज़ निर्लज्जता और बुराई से रोकती है, और अल्लाह का स्मरण सबसे बड़ा है। और जो कुछ तुम करते हो, अल्लाह उसे जानता है।} [४५]

इसमें चार मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {पढ़ें} तिलावत(१) करने और उसमें निरंतरता बनाए रखने का आदेश है। 'ता-हा'(२) में इससे मुंह मोड़ने वालों के लिए चेतावनी का उल्लेख हो चुका है, और किताब की प्रस्तावना(३) में इसके लिए प्रेरित करने का आदेश है। और 'किताब' से मुराद क़ुरआन है।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और नमाज़ क़ायम करें} यह संबोधन नबी ﷺ और उनकी उम्मत (समुदाय) के लिए है। नमाज़ क़ायम करने का अर्थ है उसे उसके समय पर, उसके क़याम (खड़े होना), रुकू(झुकना), सजदा (साष्टांग प्रणाम), बैठने, तशह्हुद और उसकी सभी शर्तों के साथ अदा करना। इसका विवरण 'अल-बक़रह'(४) में पहले ही दिया जा चुका है, इसलिए इसे दोहराने का कोई अर्थ नहीं है।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {निःसंदेह नमाज़ निर्लज्जता और बुराई से रोकती है} इसका अर्थ है: कि...

= तख़रीज अल-अहादीस वल-आसार ४३/३, और इसे उनके मार्ग से अल-हारिस बिन अबी उसामा ने रिवायत किया है जैसा कि बुग़यत अल-बाहिथ (८३७) में है, और अल-वाहिदी ने अल-वसीत ३/४२० में। दाऊद बिन अल-मुहब्बीर 'मतरूक' (त्यागा हुआ) है जैसा कि अल-दारकुतनी ने अल-ज़ुआफ़ा वल-मतरूकीन १/२०२ में कहा है। इब्न अल-जौज़ी ने अल-मौज़ूआत २/२१९ में अल-दारकुतनी से उद्धृत किया है कि उन्होंने कहा: 'किताब अल-अक़्ल' को चार लोगों ने गढ़ा था, जिनमें से पहला

मयसरा बिन अब्द रब्बुह था, फिर दाऊद बिन अल-मुहब्बीर ने उसे उससे चुरा लिया और मयसरा की सनदों (वर्णन श्रृंखलाओं) के अलावा अन्य सनदों के साथ इसे गढ़ दिया, फिर अब्दुल अज़ीज़ बिन अबी रजा ने इसे चुराया और अन्य सनदों के साथ इसे गढ़ा, फिर सुलेमान बिन ईसा अल-सजज़ी ने इसे चुराया और अन्य सनदें ले आया। (१) (द) और (म) में: 'तिलावत से', और जो स्थापित है वह (ज़) और (ज़ा) से है। (२) १४/१५७। (३) १/६ के बाद से। (४) १/२५३ के बाद से।

صفحہ ۳۶۶ سورۃ العنکبوت: آیات ۴۴ - ۴۵

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿خَلَقَ اللَّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِلْمُؤْمِنِينَ ٤٤﴾ ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿خَلَقَ اللَّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ﴾ یعنی: عدل و انصاف کے ساتھ۔ اور کہا گیا: اپنے کلام اور اپنی قدرت کے ساتھ، اور وہی حق ہے۔ ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً﴾ یعنی: ایک نشانی اور دلیل ہے ﴿لِلْمُؤْمِنِينَ﴾ تصدیق کرنے والوں کے لیے۔

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿اتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ ٤٥﴾

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اتْلُ﴾ تلاوت(۱) کرنے اور اس پر ہمیشگی اختیار کرنے کا حکم ہے۔ سورہ "طٰہٰ"(۲) میں اس سے اعراض کرنے والوں کے لیے وعید گزر چکی ہے، اور کتاب کے مقدمہ(۳) میں اس کی ترغیب دینے کا حکم ہے۔ اور "الکتاب" سے مراد قرآن ہے۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَقِمِ الصَّلَاةَ﴾ یہ خطاب نبی ﷺ اور آپ کی امت کے لیے ہے، اور نماز قائم کرنے کا مطلب اسے اس کے اوقات میں اس کے قیام، رکوع، سجود، قعدہ، تشہد اور اس کی تمام شرائط کے ساتھ ادا کرنا ہے۔ اس کا بیان سورہ "البقرہ"(۴) میں گزر چکا ہے، لہذا اسے دہرانے کا کوئی فائدہ نہیں۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ﴾ اس کا مطلب ہے: کہ...

= تخریج الاحادیث والآثار ۳/۴۳، اور اسے ان کے واسطے سے الحارث بن ابی اسامہ نے روایت کیا ہے جیسا کہ بغیۃ الباحث (۸۳۷) میں ہے، اور الواحدی نے الوسیط ۳/۴۲۰ میں۔ داؤد بن المحبر

'متروک' ہے جیسا کہ الدارقطنی نے الضعفاء والمتروکین ۱/۲۰۲ میں کہا ہے۔ ابن الجوزی نے الموضوعات ۲/۲۱۹ میں الدارقطنی سے نقل کیا کہ انہوں نے کہا: عقل کی کتاب (کتاب العقل) چار لوگوں نے گھڑی تھی، جن میں سے پہلا میسرہ بن عبد ربہ تھا، پھر داؤد بن المحبر نے اس سے اسے چرایا اور میسرہ کی سندوں کے علاوہ دیگر سندوں کے ساتھ اسے وضع کیا، پھر عبد العزیز بن ابی رجاء نے اسے چرایا اور دیگر سندوں کے ساتھ اسے وضع کیا، پھر سلیمان بن عیسیٰ السجزی نے اسے چرایا اور دیگر سندیں لے آیا۔ (۱) (د) اور (م) میں: تلاوت میں سے، اور جو ثابت ہے وہ (ز) اور (ظ) سے ہے۔ (۲) ۱۵۷/۱۴۔ (۳) ۶/۱ اور اس کے بعد۔ (۴) ۲۵۳/۱ اور اس کے بعد۔

The five prayers are those that expiate the sins committed between them, as he, peace and blessings be upon him, said: "If there were a river at the door of one of you in which he washed five times a day, would any of his dirt remain?" They said: "No dirt would remain on him." He said: "That is the likeness of the five prayers with which Allah wipes away sins." It was narrated by Al-Tirmidhi from the Hadith of Abu Hurayrah, and he said about it: A good and authentic (Hasan Sahih) Hadith (1). Ibn Umar said: "Prayer" here refers to the Quran (2). The meaning is: that which is recited in the prayer forbids immorality, evil, adultery, and sins.

I say: from this is the authentic Hadith: "I have divided the prayer between Myself and My servant into two halves" (3), meaning the recitation of Al-Fatihah. Hammad ibn Abi Sulayman, Ibn Jurayj, and Al-Kalbi said: As long as the servant is in his prayer, he does not commit immorality or evil, meaning: the prayer forbids as long as you are in it. Ibn Atiyyah said (4): This is a misconception, and where is this from what Anas ibn Malik narrated, who said: There was a young man from the Ansar who used to pray with the Prophet ﷺ and yet he would not leave any of the immoralities or thefts but that he committed them. This was mentioned to the Prophet ﷺ and he said: "Indeed, prayer will forbid him." It was not long before he repented and his condition improved, so the Messenger of Allah ﷺ said: "Did I not tell you?" (5).

In the verse there is a third interpretation, which is the one preferred by the scholars of verification and stated by the Sufi Sheikhs and mentioned by the commentators. It was said: What is meant by "Establish the prayer" is its continuation and performing it within its limits, then he informed of a ruling from it that the prayer forbids its performer and observer from immorality and evil; that is because of the recitation of the Quran it contains which includes admonition, and prayer occupies the entire body of the worshiper, so when he enters...

(1) Sunan al-Tirmidhi (2868). It was also narrated by Ahmad (8924), al-Bukhari (528), and Muslim (667). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/319-320. (3) It was previously mentioned in 1/145-146. (4) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/320 and what precedes it, and the saying of Hammad ibn Abi Sulayman was narrated by Ibn Abi Hatim in his Tafsir (17346). (5) We did not find who narrated it from the Hadith of Anas, may Allah be pleased with him. Ahmad narrated it (9778) from the Hadith of Abu Hurayrah, may Allah be pleased with him, in a marfu' form with the wording: A man came to the Prophet ﷺ

and said: So-and-so prays at night, and when morning comes he steals! He said: "Indeed, what you are saying [his prayer] will forbid him."

सूरह अल-अंकबूत: आयत 45 | 367

पाँचों नमाज़ें वे हैं जो उनके बीच के पापों का प्रायश्चित करती हैं, जैसा कि उन्होंने, शांति और आशीर्वाद उन पर हो, कहा: "क्या तुमने देखा है कि यदि तुममें से किसी के द्वार पर एक नदी हो जिसमें वह दिन में पाँच बार स्नान करता हो, तो क्या उसके शरीर पर कोई मैल बचेगा?" उन्होंने कहा: "उसके शरीर पर कोई मैल नहीं बचेगा।" उन्होंने कहा: "वही पाँचों नमाज़ों का उदाहरण है जिनके द्वारा अल्लाह पापों को मिटा देता है।" इसे अल-तिर्मिज़ी ने अबू हुरैरा की हदीस से वर्णित किया है, और उन्होंने इसके बारे में कहा: एक अच्छी और प्रामाणिक (हसन सहीह) हदीस (1)। इब्न उमर ने कहा: यहाँ "नमाज़" का अर्थ कुरान है (2)। इसका अर्थ है: जो नमाज़ में पढ़ा जाता है वह अनैतिकता, बुराई, व्यभिचार और पापों से रोकता है।

मैंने कहा: इसी से संबंधित वह प्रामाणिक हदीस है: "मैंने नमाज़ को अपने और अपने बंदे के बीच दो हिस्सों में बाँट दिया है" (3), जिसका अर्थ सूरह अल-फातिहा का पाठ है। हम्माद इब्न अबी सुलेमान, इब्न जुरैज और अल-कल्बी ने कहा: जब तक बंदा अपनी नमाज़ में रहता है, वह कोई अनैतिकता या बुराई नहीं करता, यानी: नमाज़ तब तक रोकती है जब तक आप उसमें होते हैं। इब्न अतिय्या ने कहा (4): यह एक अजीब व्याख्या है, और यह अनस इब्न मलिक द्वारा वर्णित हदीस के सामने कहाँ टिकती है, जिन्होंने कहा: अंसार का एक युवक था जो पैगंबर ﷺ के साथ नमाज़ पढ़ता था और फिर भी वह किसी भी अनैतिकता या चोरी को नहीं छोड़ता था बल्कि उन्हें करता था। पैगंबर ﷺ को इसका उल्लेख किया गया तो उन्होंने कहा: "निश्चित रूप से, नमाज़ उसे रोक देगी।" बहुत समय नहीं बीता कि उसने तौबा कर ली और उसकी स्थिति सुधर गई, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "क्या मैंने तुम्हें नहीं बताया था?" (5)।

आयत में एक तीसरी व्याख्या है, जिसे शोधकर्ताओं ने स्वीकार किया है और सूफी शेखों द्वारा कहा गया है और टीकाकारों द्वारा उल्लेख किया गया है। यह कहा गया था: "नमाज़ कायम करो" का अर्थ इसकी निरंतरता और इसकी सीमाओं के भीतर इसे निभाना है, फिर उन्होंने इससे एक निर्णय दिया कि नमाज़ इसे अदा करने वाले और इसका पालन करने वाले को अनैतिकता और बुराई से रोकती है; ऐसा इसलिए है क्योंकि इसमें कुरान का पाठ शामिल है जिसमें उपदेश है, और नमाज़ नमाजी के पूरे शरीर को व्यस्त रखती है, इसलिए जब वह प्रवेश करता है...

(1) सुनन अल-तिर्मिज़ी (2868)। इसे अहमद (8924), अल-बुखारी (528) और मुस्लिम (667) ने भी वर्णित किया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/319-320। (3) इसका पहले 1/145-146 में उल्लेख किया जा चुका है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/320 और उससे पहले में, और हम्माद इब्न अबी सुलेमान के कथन को इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (17346) में वर्णित किया है। (5) हमें यह नहीं मिला कि इसे अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से किसने वर्णित किया है। अहमद ने इसे (9778) अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से मर्फ़ूअ रूप में इस शब्दों के साथ वर्णित किया है: एक आदमी पैगंबर ﷺ के पास आया और कहा: फलां आदमी रात में नमाज़ पढ़ता है, और जब सुबह होती है तो वह चोरी करता है! उन्होंने कहा: "निश्चित रूप से, जो तुम कह रहे हो (उसकी नमाज़) उसे रोक देगी।"

پنج وقتہ نمازیں وہ ہیں جو اپنے درمیان کے گناہوں کا کفارہ بنتی ہیں، جیسا کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "تمہارا کیا خیال ہے اگر تم میں سے کسی کے دروازے پر ایک نہر ہو جس میں وہ ہر روز پانچ بار غسل کرتا ہو، کیا اس کے بدن پر کچھ میل باقی رہے گا؟" انہوں نے کہا: اس کے میل میں سے کچھ باقی نہیں رہے گا۔ فرمایا: "یہی پانچ نمازوں کی مثال ہے جن کے ذریعے اللہ گناہوں کو مٹا دیتا ہے۔" اسے ترمذی نے ابو ہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کے بارے میں فرمایا: یہ حدیث حسن صحیح ہے (1)۔ ابن عمر نے کہا: یہاں نماز سے مراد قرآن ہے (2)۔ اور مطلب یہ ہے کہ: جو نماز میں پڑھا جاتا ہے وہ بے حیائی، برائی، زنا اور گناہوں سے روکتا ہے۔

میں نے کہا: اسی سے یہ صحیح حدیث ہے: "میں نے نماز کو اپنے اور اپنے بندے کے درمیان دو حصوں میں تقسیم کر دیا ہے" (3) جس سے مراد سورہ فاتحہ کی تلاوت ہے۔ حماد بن ابی سلیمان، ابن جریج اور کلبی نے کہا: بندہ جب تک اپنی نماز میں ہوتا ہے، وہ کسی بے حیائی یا برائی کا ارتکاب نہیں کرتا، یعنی: نماز اس وقت تک روکتی ہے جب تک تم اس میں ہوتے ہو۔ ابن عطیہ نے کہا (4): یہ ایک عجیب تشریح ہے، اور یہ انس بن مالک کی روایت کردہ حدیث کے مقابلے میں کہاں ٹھہرتی ہے جنہوں نے کہا: انصار کا ایک نوجوان تھا جو نبی کریم ﷺ کے ساتھ نماز پڑھتا تھا اور اس کے باوجود وہ کسی بے حیائی یا چوری کو نہیں چھوڑتا تھا بلکہ اس کا ارتکاب کرتا تھا۔ نبی کریم ﷺ سے اس کا ذکر کیا گیا تو آپ ﷺ نے فرمایا: "بے شک، نماز اسے جلد ہی روک دے گی۔" زیادہ عرصہ نہ گزرا تھا کہ اس نے توبہ کر لی اور اس کا حال درست ہو گیا، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کیا میں نے تم سے نہیں کہا تھا؟" (5)۔

آیت میں ایک تیسری تاویل ہے، جسے محققین نے پسند کیا ہے اور صوفی مشائخ نے اسے بیان کیا ہے اور مفسرین نے اس کا ذکر کیا ہے۔ کہا گیا: "اقم الصلاۃ" (نماز قائم کرو) سے مراد اس کی ہمیشگی اور اس کے حدود کے ساتھ ادائیگی ہے، پھر اس سے ایک حکم کے طور پر خبر دی کہ نماز اپنے پڑھنے والے اور اس پر عمل کرنے والے کو بے حیائی اور برائی سے روکتی ہے؛ اور یہ اس وجہ سے ہے کہ اس میں قرآن کی تلاوت شامل ہے جو نصیحت پر مشتمل ہے، اور نماز نمازی کے پورے بدن کو مشغول رکھتی ہے، پس جب وہ داخل ہوتا ہے...

(1) سنن ترمذی (2868)۔ اور اسے احمد (8924)، بخاری (528) اور مسلم (667) نے بھی روایت کیا ہے۔ (2) المحرر الوجیز 4/319-320۔ (3) یہ پہلے 1/145-146 میں گزر چکا ہے۔ (4) المحرر الوجیز 4/320 اور اس سے پہلے میں، اور حماد بن ابی سلیمان کا قول ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (17346) میں روایت کیا ہے۔ (5) ہمیں یہ نہیں ملا کہ اسے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے کس نے روایت کیا ہے۔ اور احمد نے اسے (9778) حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مرفوعاً ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: ایک شخص نبی کریم ﷺ کے پاس آیا اور عرض کیا: فلاں شخص رات کو نماز پڑھتا ہے، اور جب صبح ہوتی ہے تو چوری کرتا ہے! آپ ﷺ نے فرمایا: "بے شک جو تم کہہ رہے ہو (اس کی نماز) اسے عنقریب روک دے گی۔"

Surah Al-Ankabut: Verse 45 368

The person praying in his prayer niche, showing humility and submissiveness to his Lord, remembering that he stands before Him, and that He is observing and seeing him, his soul becomes righteous and humbled, and it is filled with the expectation of Allah Almighty. This awe appears on his limbs, and he hardly ceases from this state until another prayer overshadows him, by which he returns to the best state. This is the meaning of these reports; because the believer's prayer ought to be like this.

I say: Especially if he makes himself feel that this might be his last deed, and this is more profound in reaching the purpose and more complete in achieving the intent; for death has no limited age, nor a specific time, nor a known illness, and this is something about which there is no disagreement. It is narrated from some of the predecessors that when he stood for prayer, he would tremble and turn pale. When he was spoken to regarding that, he said: "I am standing before Allah Almighty, and I am justified in this before the kings of the world, so how about before the King of kings (or Angel of Death)?!" So this is a prayer that must forbid indecency and wickedness. But whoever's prayer revolves around mere legal sufficiency, with no humility in it, no remembrance, and no virtues, like our prayers—and if only they were sufficient—then such a prayer leaves its owner at his station where he was. If he was on a path of disobedience that distances him from Allah Almighty, the prayer leaves him to persist in his distance. Based on this, the Hadith narrated from Ibn Mas'ud, Ibn Abbas, Al-Hasan, and Al-A'mash is understood, saying: "Whoever's prayer does not forbid him from indecency and wickedness, it only increases his distance from Allah"(1). It has been narrated that Al-Hasan reported it from the Prophet ﷺ, but that is of an unsound chain(2). Ibn Atiyyah(3) said: I heard my father...

---

(1) Reported by Ahmad in Al-Zuhd p. 199, Al-Tabari 18/409, Al-Tabarani (8543), and Al-Bayhaqi in Al-Shu'ab (3264) from Ibn Mas'ud. Al-Tabari reported it 18/408 from Ibn Abbas, and Al-Tabari 18/410 from Al-Hasan. (2) Reported by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/98, Al-Tabari 18/409, and Al-Bayhaqi in Al-Shu'ab (3262) from Al-Hasan as a Marfu' (elevated) narration. And Ibn Abi Hatim reported it in his Tafsir (17339) via Umar bin Abi Uthman, from Al-Hasan, from Imran bin Husain as Marfu'. Umar bin Abi Uthman is unknown, and Al-Hasan did not hear from Imran. Al-Marasil p. 40. And Ibn Abi Hatim reported it (17340), Al-Tabarani (11025), and Al-Quda'i in Musnad al-Shihab (509) via Layth - who is Ibn Abi Sulaym - from Tawus, from Ibn Abbas as Marfu'. Layth

is weak. Mizan al-I'tidal 3/420. (3) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/319, and what is before and after it is from it.

सूरा अल-अंकबूत: आयत 45 368

वह नमाज़ी जो अपने मेहराब में होता है और अपने रब के सामने विनम्र और विनीत होता है और याद करता है कि वह उसके सामने खड़ा है, और वह उसे देख रहा है और उस पर नज़र रखे हुए है, उसकी आत्मा इसके लिए सुधर जाती है और विनम्र हो जाती है, और अल्लाह तआला की प्रतीक्षा की भावना उसमें समा जाती है, और उसके अंगों पर उसकी गरिमा (हैबत) प्रकट होती है। वह इस स्थिति से अभी फारिग भी नहीं होता कि दूसरी नमाज़ का साया उस पर पड़ जाता है जिसके माध्यम से वह सबसे अच्छी स्थिति में लौट आता है। यही इन उल्लेखों का अर्थ है; क्योंकि मोमिन (आस्तिक) की नमाज़ ऐसी ही होनी चाहिए।

मैंने कहा: विशेष रूप से यदि वह स्वयं को यह महसूस कराए कि यह संभवतः उसका अंतिम कर्म हो सकता है, और यह उद्देश्य तक पहुँचने में अधिक प्रभावी और लक्ष्य को पूरा करने में अधिक पूर्ण है; क्योंकि मृत्यु की कोई निश्चित आयु नहीं है, न ही कोई विशेष समय, न ही कोई ज्ञात बीमारी, और यह ऐसी बात है जिसमें कोई मतभेद नहीं है। कुछ पूर्वजों से वर्णित है कि जब वे नमाज़ के लिए खड़े होते थे, तो वे कांपने लगते थे और उनका रंग पीला पड़ जाता था। जब उनसे इस बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: "मैं अल्लाह तआला के सामने खड़ा हूँ; मुझे दुनिया के राजाओं के सामने भी ऐसा महसूस करने का हक है, तो फिर मौत के फरिश्ते (या राजाओं के राजा) के सामने कैसा होगा?!" तो यह ऐसी नमाज़ है जो निश्चित रूप से अश्लीलता और बुराई से रोकती है। लेकिन जिसकी नमाज़ केवल औपचारिकता (इजाज़) के इर्द-गिर्द घूमती है, जिसमें न विनम्रता है, न याद है और न ही गुण हैं, जैसा कि हमारी नमाज़ें हैं - और काश वे पर्याप्त होतीं - तो ऐसी नमाज़ अपने मालिक को उसी स्थान पर छोड़ देती है जहाँ वह था। यदि वह पापों के मार्ग पर था जो उसे अल्लाह तआला से दूर करते हैं, तो नमाज़ उसे उसकी दूरी में ही निरंतर रहने के लिए छोड़ देती है। इसी आधार पर इब्न मसूद, इब्न अब्बास, अल-हसन और अल-अअमाश से वर्णित हदीस को निकाला गया है: "जिसकी नमाज़ उसे अश्लीलता और बुराई से नहीं रोकती, वह उसे अल्लाह से केवल दूरी ही बढ़ाती है"(1)। और यह वर्णित है कि अल-हसन ने इसे नबी ﷺ से भेजा (मुरसल), और वह सनद (सूत्र) के साथ सही नहीं है(2)। इब्न अतियाह(3) ने कहा: मैंने अपने पिता को सुना...

---

(1) इसे अहमद ने अज़-ज़ुहद पृ. 199, अल-तबरी 18/409, अल-तबरानी (8543), और अल-बैहकी ने अल-शुअब (3264) में इब्न मसूद से उद्धृत किया है। अल-तबरी ने इसे 18/408 में इब्न अब्बास से

और 18/410 में अल-हसन से उद्धृत किया है। (2) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर 2/98, अल-तबरी 18/409, और अल-बैहकी ने अल-शुअब (3262) में अल-हसन से मरफू के रूप में उद्धृत किया है। और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (17339) में उमर बिन अबी उस्मान के माध्यम से, अल-हसन से, इमरान बिन हुसैन से मरफू के रूप में उद्धृत किया है। उमर बिन अबी उस्मान अज्ञात है, और अल-हसन ने इमरान से नहीं सुना। अल-मरासील पृ. 40। और इब्न अबी हातिम (17340), अल-तबरानी (11025), और अल-कुदाई ने मुसनद अल-शिहाब (509) में लैथ - जो इब्न अबी सुलैम हैं - के माध्यम से ताऊस से, इब्न अब्बास से मरफू के रूप में उद्धृत किया है। लैथ कमज़ोर है। मीज़ान अल-एतेदाल 3/420। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/319 में, और उससे पहले और बाद का हिस्सा उसी से है।

سورة العنكبوت: آیت 45 368

نمازی اپنے محراب میں عاجزی اور انکساری کے ساتھ اپنے رب کے سامنے کھڑا ہوتا ہے اور یہ یاد کرتا ہے کہ وہ اس کے سامنے کھڑا ہے، اور وہ اسے دیکھ رہا ہے، تو اس کی وجہ سے اس کا نفس سنور جاتا ہے اور عاجزی اختیار کرتا ہے، اور اللہ تعالیٰ کے ڈر اور اس کی نگرانی کی کیفیت اس میں رچ بس جاتی ہے، اور اس کے اعضاء پر اس کی ہیبت ظاہر ہوتی ہے۔ وہ اس کیفیت سے ابھی فارغ بھی نہیں ہوتا کہ دوسری نماز کا سایہ اس پر آ جاتا ہے جس کے ذریعے وہ بہترین حالت کی طرف لوٹ جاتا ہے۔ یہی ان روایات کا مطلب ہے؛ کیونکہ مومن کی نماز ایسی ہی ہونی چاہیے۔

میں نے کہا: خاص طور پر اگر وہ اپنے نفس کو یہ احساس دلائے کہ شاید یہ اس کا آخری عمل ہو، اور یہ مقصد تک پہنچنے میں زیادہ بلیغ اور مراد کو پورا کرنے میں زیادہ مکمل ہے؛ کیونکہ موت کی کوئی متعین عمر نہیں ہے، نہ ہی کوئی مخصوص وقت، نہ ہی کوئی معلوم بیماری، اور یہ وہ بات ہے جس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ بعض سلف سے مروی ہے کہ جب وہ نماز کے لیے کھڑے ہوتے تو لرزنے لگتے اور ان کا رنگ زرد پڑ جاتا۔ جب ان سے اس بارے میں گفتگو کی گئی تو انہوں نے کہا: "میں اللہ تعالیٰ کے سامنے کھڑا ہوں؛ مجھے دنیا کے بادشاہوں کے سامنے ایسا محسوس کرنے کا حق ہے، تو پھر ملک الموت کے سامنے کیسا ہو گا؟!" تو یہ ایسی نماز ہے جو فحش اور برائی سے ضرور روکتی ہے۔ لیکن جس کی نماز صرف فرض کی ادائیگی کے گرد گھومتی ہے، جس میں نہ خشوع ہے، نہ یاد الٰہی اور نہ ہی فضائل، جیسی ہماری نمازیں ہیں - اور کاش کہ وہ کافی ہو جائیں - تو ایسی نماز اپنے صاحب کو اسی مقام پر چھوڑ دیتی ہے جہاں وہ تھا۔ اگر وہ گناہوں کے راستے پر تھا جو اسے اللہ تعالیٰ سے دور کرتے ہیں، تو نماز اسے اس کی

دوری میں ہی مگن چھوڑ دیتی ہے۔ اسی پر ابن مسعود، ابن عباس، حسن اور اعمش سے مروی حدیث کو منطبق کیا جاتا ہے، ان کا قول ہے: "جس کی نماز اسے فحش اور برائی سے نہ روکے، وہ اسے اللہ سے دوری میں ہی بڑھاتی ہے"(1)۔ اور مروی ہے کہ حسن نے اسے نبی ﷺ سے مرسل روایت کیا ہے، اور وہ صحیح سند نہیں ہے(2)۔ ابن عطیہ(3) نے کہا: میں نے اپنے باپ کو سنا...

---

(1) اسے احمد نے الزہد ص 199، طبری 18/409، طبرانی (8543) اور بیہقی نے الشعب (3264) میں ابن مسعود سے روایت کیا ہے۔ اور طبری نے 18/408 میں ابن عباس سے اور 18/410 میں حسن سے روایت کیا ہے۔ (2) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر 2/98، طبری 18/409 اور بیہقی نے الشعب (3262) میں حسن سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ اور اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (17339) میں عمر بن ابی عثمان کے واسطے سے حسن سے، انہوں نے عمران بن حصین سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ عمر بن ابی عثمان مجہول ہے، اور حسن نے عمران سے نہیں سنا۔ المراسیل ص 40۔ اور اسے ابن ابی حاتم (17340)، طبرانی (11025) اور قضاعی نے مسند الشہاب (509) میں لیث - جو ابن ابی سلیم ہیں - کے واسطے سے طاؤس سے، انہوں نے ابن عباس سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ لیث ضعیف ہے۔ میزان الاعتدال 3/420۔ (3) المحرر الوجیز 4/319 میں، اور اس سے پہلے اور بعد کی عبارت اسی سے ہے۔

says it. Thus, if we establish and examine its meaning, it is not permissible to say that the prayer of the sinner itself distances him from Allah as if it were a sin. Rather, it is interpreted as not being effective in bringing him closer to Allah; instead, it leaves him in his state and his sins of immorality, evil, and distance. Thus, prayer only reinforced that distance he was already on(1); so it is as if it distanced him when it did not suffice to stop his distance from Allah. It was said to Ibn Mas'ud: "Such-and-such person prays a lot." He replied: "Indeed, it only benefits the one who obeys it"(2).

I say: In short, the intended meaning of the hadith: "it only increased his distance from Allah, and he only increased in loathing from Allah through it" is an indication that the one who commits immorality and evil, his prayer has no value due to the dominance of sins over its performer. It was also said: it is a statement with the meaning of a command. That is: let the one who prays desist from immorality and evil. Prayer itself does not forbid, but it is the cause for desisting. This is like the saying of the Almighty: {This is Our record; it speaks against you with truth} [Al-Jathiya: 29] and His saying: {Or have We sent down to them an authority, and it speaks of what they were associating with Him?} [Ar-Rum: 35].

Fourth: The Almighty's saying: {And the remembrance of Allah is greater} means: Allah's remembrance of you with reward and praise for you is greater than your remembrance of Him in your worship and prayers. This meaning was stated by Ibn Mas'ud, Ibn Abbas, Abu Ad-Darda, Abu Qurra, Salama, and Al-Hasan(3), and it is the choice of Al-Tabari(4). It was narrated as a marfu' hadith (attributed to the Prophet) from the hadith of Musa bin Uqba from Nafi' from Ibn Umar, that the Prophet ﷺ said regarding the saying of Allah, the Mighty and Sublime: {And the remembrance of Allah is greater}: "Allah's remembrance of you is greater than your remembrance of Him"(5). And it was said: Your remembrance...

---

(1) In (m): his way, and what is established is from the manuscripts and 'Al-Muharrir Al-Wajiz'. (2) Reported by Ibn Abi Shaybah 13/298, Al-Tabari 8/408-409, Ibn Abi Hatim (17342), and Al-Bayhaqi in 'Ash-Shu'ab' (3263). (3) 'Al-Muharrir Al-Wajiz' 4/320, and the saying of Ibn Mas'ud was reported by Ibn Abi Shaybah 13/298, and Ahmad in 'Az-Zuhd' p. 267, and Al-Tabari 18/414. And the saying of Ibn Abbas was reported by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/98, and Al-Tabari 18/411-414, and Ibn Abi Hatim in his Tafsir (17350) and (17352), and Al-Hakim 2/409. And Al-Tabari reported it in 18/413-414 from Abu Ad-Darda, 18/414 from Abu Qurra, and 18/413 from Salman and Al-Hasan.

(4) In his Tafsir 18/417. (5) Tafsir Al-Baghawi 3/470. Reported by Al-Daylami in 'Al-Firdaws' 4/406.

सूरह अल-अंकबूत: आयत 45 369

कहता है। अत; यदि हम इसके अर्थ को स्थापित करें और उस पर विचार करें, तो यह कहना अनुचित है कि पापी की नमाज़ स्वयं उसे अल्लाह से दूर कर देती है जैसे कि वह कोई पाप हो। बल्कि, इसे इस तरह समझा जाता है कि वह उसे अल्लाह के करीब लाने में प्रभावी नहीं होती; इसके बजाय, वह उसे उसकी स्थिति और अनैतिकता, बुराई और दूरी के पापों में ही छोड़ देती है। इस प्रकार, नमाज़ ने केवल उस दूरी को पुख्ता किया जिस पर वह पहले से था(1); तो यह ऐसा है मानो उसने उसे दूर कर दिया जब उसने अल्लाह से उसकी दूरी को रोकने में मदद नहीं की। इब्न मसूद से कहा गया: "फलां व्यक्ति बहुत नमाज़ पढ़ता है।" उन्होंने उत्तर दिया: "वास्तव में, यह केवल उसी को लाभ पहुँचाती है जो इसका पालन करता है"(2)।

मैं कहता हूँ: संक्षेप में, हदीस का अभिप्रेत अर्थ: "इससे अल्लाह से उसकी दूरी ही बढ़ी, और इसके माध्यम से वह अल्लाह की नफरत में ही बढ़ा" इस बात का संकेत है कि जो अनैतिकता और बुराई करता है, उसकी नमाज़ का कोई मूल्य नहीं है क्योंकि उसके कर्ता पर पापों का प्रभुत्व है। यह भी कहा गया है: यह आदेश के अर्थ में एक कथन है। अर्थात: नमाज़ पढ़ने वाले को अनैतिकता और बुराई से रुक जाना चाहिए। नमाज़ स्वयं नहीं रोकती, लेकिन यह रुकने का कारण है। यह सर्वशक्तिमान के इस कथन के समान है: {यह हमारा रिकॉर्ड है; यह तुम्हारे विरुद्ध सत्य के साथ बोलता है} [अल-जाथिया: 29] और उनका कथन: {या क्या हमने उन पर कोई प्रमाण उतारा है, और वह उसके बारे में बोलता है जिसे वे उसके साथ शरीक करते थे?} [अर-रूम: 35]।

चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और अल्लाह का ज़िक्र सबसे बड़ा है} का अर्थ है: आपके लिए पुरस्कार और प्रशंसा के साथ अल्लाह का आपको याद करना, आपकी इबादत और नमाज़ों में आपके द्वारा उसे याद करने से बड़ा है। यह अर्थ इब्न मसूद, इब्न अब्बास, अबू अद-दरदा, अबू कुर्रा, सलमा और अल-हसन(3) द्वारा बताया गया था, और यह अल-तबरी(4) का चुनाव है। इसे मूसा बिन उकबा की नाफी से इब्न उमर के माध्यम से एक मरफू हदीस (पैगंबर से संबंधित) के रूप में वर्णित किया गया है, कि पैगंबर ﷺ ने अल्लाह के कथन के बारे में कहा: {और अल्लाह का ज़िक्र सबसे बड़ा है}: "अल्लाह का तुम्हें याद करना तुम्हारे द्वारा उसे याद करने से बड़ा है"(5)। और कहा गया: तुम्हारा ज़िक्र...

(1) (म) में: उसका मार्ग, और जो स्थापित है वह पांडुलिपियों और 'अल-मुहर्रिर अल-वजीज़' से है। (2) इब्न अबी शायबा 13/298, अल-तबरी 8/408-409, इब्न अबी हातिम (17342), और अल-बैहाकी ने 'अश-शुअब' (3263) में रिपोर्ट किया। (3) 'अल-मुहर्रिर अल-वजीज़' 4/320, और इब्न मसूद का कथन इब्न अबी शायबा 13/298 द्वारा रिपोर्ट किया गया था, और अहमद ने 'अज़-ज़ुहद' पृष्ठ 267 में, और अल-तबरी 18/414 में। और इब्न अब्बास का कथन अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर 2/98 में रिपोर्ट किया था, और अल-तबरी 18/411-414 में, और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (17350) और (17352) में, और अल-हाकिम 2/409 में। और अल-तबरी ने इसे 18/413-414 में अबू अद-दरदा से, 18/414 में अबू कुर्रा से, और 18/413 में सलमान और अल-हसन से रिपोर्ट किया। (4) उनकी तफ़सीर 18/417 में। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 3/470। अल-दयलामी द्वारा 'अल-फिरदौस' 4/406 में रिपोर्ट किया गया।

سورة العنكبوت: آیت 45 369

کہتا ہے۔ چنانچہ، اگر ہم اس کے معنی کو طے کریں اور اس پر غور کریں، تو یہ کہنا جائز نہیں ہے کہ گناہ گار کی نماز بذات خود اسے اللہ سے دور کر دیتی ہے گویا کہ وہ کوئی گناہ ہو۔ بلکہ، اسے اس طرح نکالا جاتا ہے کہ وہ اسے اللہ کے قریب کرنے میں اثر انداز نہیں ہوتی؛ بلکہ وہ اسے اس کی حالت اور فحاشی، برائی اور دوری کے گناہوں میں ہی چھوڑ دیتی ہے۔ اس طرح، نماز نے صرف اس دوری کو پختہ کیا جس پر وہ پہلے سے تھا(1)؛ تو یہ ایسا ہے جیسے اس نے اسے دور کر دیا جب اس نے اللہ سے اس کی دوری کو ختم کرنے میں مدد نہیں کی۔ اور ابن مسعود سے کہا گیا: "فلاں شخص بہت نماز پڑھتا ہے۔" انہوں نے فرمایا: "بیشک، یہ صرف اسی کو فائدہ دیتی ہے جو اس کی اطاعت کرے"(2)۔

میں کہتا ہوں: مختصراً، حدیث کا مقصود معنی: "اس نے اسے اللہ سے دوری میں ہی بڑھایا، اور اس کے ذریعے وہ اللہ کے غصے میں ہی بڑھا" اس بات کی طرف اشارہ ہے کہ فحاشی اور برائی کا ارتکاب کرنے والے کی نماز کی کوئی قدر نہیں ہے کیونکہ اس کے ادا کرنے والے پر گناہوں کا غلبہ ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا: یہ امر کے معنی میں ایک خبر ہے۔ یعنی: نماز پڑھنے والا فحاشی اور برائی سے باز آجائے۔ نماز بذات خود نہیں روکتی، بلکہ وہ رکنے کا سبب ہے۔ یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: {یہ ہماری کتاب ہے جو تمہارے خلاف سچائی کے ساتھ بولتی ہے} [الجاثیہ: 29] اور اس کا قول: {یا کیا ہم نے ان پر کوئی دلیل اتاری ہے، اور وہ اس بارے میں بولتی ہے جسے وہ اس کے ساتھ شریک ٹھہراتے تھے؟} [الروم: 35]۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اللہ کا ذکر سب سے بڑا ہے} یعنی: اللہ کا تمہیں ثواب اور تعریف کے ساتھ یاد کرنا تمہارے اپنی عبادت اور نمازوں میں اسے یاد کرنے سے کہیں بڑا ہے۔ یہ

معنی ابن مسعود، ابن عباس، ابو الدرداء، ابو قرہ، سلمہ اور الحسن(3) نے بیان کیا، اور یہی طبری(4) کا انتخاب ہے۔ اور اسے موسیٰ بن عقبہ کی نافع سے ابن عمر کے واسطے سے مرفوع حدیث کے طور پر روایت کیا گیا ہے کہ نبی کریم ﷺ نے اللہ عزوجل کے قول {اور اللہ کا ذکر سب سے بڑا ہے} کے بارے میں فرمایا: "اللہ کا تمہیں یاد کرنا تمہارے اسے یاد کرنے سے بڑا ہے"(5)۔ اور کہا گیا: تمہارا ذکر...

---

(1) (م) میں: "سبیلہ" ہے، اور جو ثابت ہے وہ قلمی نسخوں اور 'المحرر الوجیز' سے ہے۔ (2) اسے ابن ابی شیبہ 13/298، طبری 8/408-409، ابن ابی حاتم (17342) اور بیہقی نے الشعب (3263) میں روایت کیا۔ (3) المحرر الوجیز 4/320، اور ابن مسعود کا قول ابن ابی شیبہ 13/298 نے، اور احمد نے الزہد ص 267 میں، اور طبری نے 18/414 میں روایت کیا۔ اور ابن عباس کا قول عبد الرزاق نے اپنی تفسیر 2/98 میں، اور طبری نے 18/411-414 میں، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (17350) اور (17352) میں، اور حاکم نے 2/409 میں روایت کیا۔ اور طبری نے اسے 18/413-414 میں ابو الدرداء سے، 18/414 میں ابو قرہ سے، اور 18/413 میں سلمان اور الحسن سے روایت کیا۔ (4) اپنی تفسیر 18/417 میں۔ (5) تفسیر بغوی 3/470۔ اسے دیلمی نے الفردوس 4/406 میں روایت کیا۔

Surah Al-Ankabut: Verse 45 370 Allah in your prayers and in the recitation of the Quran is better than everything (1). It was said: The meaning is: Verily, the remembrance of Allah is greater along with perseverance in prayer in prohibiting indecency and wickedness (2). Ad-Dahhak said: "And the remembrance of Allah": at the time one is forbidden [from something] and leaves it, is the most majestic remembrance. It was said: The meaning is that the remembrance of Allah for prohibiting indecency and wickedness is "Akbar" (greater), meaning: great, and "Akbar" can mean great (3). Ibn Zayd and Qatadah said: "And the remembrance of Allah is greater than everything", meaning: better than all acts of worship without remembrance (4). It was said: The remembrance of Allah prevents disobedience, for whoever is remembering Him will not oppose Him (5). Ibn Atiyyah said (6): In my view, the meaning is: "And the remembrance of Allah is greater" absolutely, meaning: it is what prohibits indecency and wickedness. The part of it that is in prayer does that, and likewise it does so outside of prayer; because refraining only comes from one who remembers Allah and is mindful of Him. The reward for that is that Allah Almighty remembers him, as in the Hadith: "Whoever mentions Me to himself, I mention him to Myself; and whoever mentions Me in an assembly, I mention him in an assembly better than theirs" (7). The movements in prayer have no effect on prohibition [of evil]; the beneficial remembrance is that which is with knowledge, presence of heart, and emptiness of heart for none but Allah. As for what does not go beyond the tongue, it is in another rank. Allah Almighty's remembrance of the servant is the outpouring of guidance and the light of knowledge upon him, and that is the fruit of the servant's remembrance of his Lord. Allah Almighty said: {So remember Me; I will remember you} [Al-Baqarah: 152]. The rest of the verse is a type of warning and an encouragement to mindfulness.

(1) Al-Nukat wal-Uyun 4/285, and Zad al-Masir 6/275. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/320. (3) I'rab al-Quran 3/257-258. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/320. (5) Al-Wasit 3/421, and Tafsir Abi al-Layth 2/539 with the same meaning. (6) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/320. (7) Preceded 14/29.

सूरह अल-अंकबूत: आयत 45 370 तुम्हारी नमाज़ में और क़ुरआन की तिलावत में अल्लाह का ज़िक्र हर चीज़ से बेहतर है (1)। कहा गया है: इसका अर्थ है: वास्तव में, अश्लीलता और बुराई से रोकने में नमाज़ की निरंतरता के साथ अल्लाह का ज़िक्र 'अकबर' (बड़ा) है (2)। अद-दह्हाक ने कहा: "और अल्लाह का ज़िक्र": जब कोई चीज़ हराम हो और उसे छोड़ दिया जाए, तो वह सबसे महान ज़िक्र है। कहा गया: इसका अर्थ यह है कि अश्लीलता और बुराई को रोकने के लिए अल्लाह का ज़िक्र 'अकबर' है, यानी: बड़ा, और 'अकबर' का अर्थ 'बड़ा' हो सकता है (3)। इब्न ज़ैद और क़तादा ने कहा: "और अल्लाह का ज़िक्र हर चीज़ से बड़ा है", यानी: बिना ज़िक्र के तमाम इबादतों से बेहतर है (4)। कहा गया: अल्लाह का ज़िक्र नाफ़रमानी से रोकता है, क्योंकि जो उसे याद करता है वह उसकी मुख़ालफ़त नहीं करता (5)। इब्न अतिय्या ने कहा (6): मेरे विचार में, अर्थ यह है: "और अल्लाह का ज़िक्र सबसे बड़ा है" पूर्ण रूप से, यानी: वही है जो अश्लीलता और बुराई से रोकता है। नमाज़ में उसका जो हिस्सा है वह ऐसा करता है, और वैसे ही वह नमाज़ के बाहर भी करता है; क्योंकि बुराई से रुकना केवल उसी से होता है जो अल्लाह को याद करता है और उसकी निगरानी में रहता है। और उसका सवाब यह है कि अल्लाह तआला उसे याद करता है, जैसा कि हदीस में है: "जिसने मुझे अपने दिल में याद किया, मैंने उसे अपने दिल में याद किया, और जिसने मुझे किसी महफ़िल में याद किया, मैंने उसे उनसे बेहतर महफ़िल में याद किया" (7)। नमाज़ में होने वाली हरकतों का बुराई से रोकने में कोई प्रभाव नहीं होता; फ़ायदेमंद ज़िक्र वह है जो इल्म, दिल की उपस्थिति और अल्लाह के अलावा किसी और से दिल के खाली होने के साथ हो। जहाँ तक उस चीज़ का सवाल है जो ज़ुबान से आगे नहीं बढ़ती, वह दूसरे दर्जे में है। बंदे के लिए अल्लाह तआला का ज़िक्र उसके ऊपर हिदायत की बारिश और इल्म की रोशनी है, और यह बंदे द्वारा अपने रब के ज़िक्र का फल है। अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने फ़रमाया: {तो तुम मुझे याद करो, मैं तुम्हें याद रखूँगा} [अल-बक़रह: 152]। आयत का बाकी हिस्सा एक तरह की चेतावनी और निगरानी पर प्रोत्साहन है।

(1) अल-नुकत वल-उयून 4/285, और ज़ाद अल-मसीर 6/275। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/320। (3) इ'राब अल-क़ुरआन 3/257-258। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/320। (5) अल-वसीत 3/421, और तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/539 इसी अर्थ के साथ। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/320 में। (7) पहले गुज़र चुका है 14/29।

سورہ العنکبوت: آیت ٤٥ ٣٧٠ تمہاری نماز میں اور قرآن کی تلاوت میں اللہ کا ذکر ہر چیز سے بہتر ہے (١)۔ اور کہا گیا: اس کا معنی یہ ہے: بے شک اللہ کا ذکر فحاشی اور برائی سے روکنے میں نماز کی مداومت کے ساتھ زیادہ بڑا (اکبر) ہے (٢)۔ اور ضحاک نے کہا: "ولذکر اللہ": اس وقت جب کوئی چیز حرام ہو اور اسے چھوڑ دیا جائے تو وہ سب سے بڑا ذکر ہے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ فحاشی اور برائی سے روکنے کے لیے اللہ کا ذکر اکبر ہے، یعنی: بڑا، اور اکبر 'بڑا' کے معنی میں ہو سکتا ہے (٣)۔ اور ابن زید اور قتادہ نے کہا: "ولذکر اللہ اکبر من کل شیء"، یعنی: ذکر کے بغیر تمام عبادتوں سے بہتر ہے (٤)۔ اور کہا گیا: اللہ کا ذکر نافرمانی سے روکتا ہے، کیونکہ جو اسے یاد کرنے والا ہو وہ اس کی مخالفت نہیں کرتا (٥)۔ ابن عطیہ نے کہا (٦): میرے نزدیک معنی یہ ہے: "ولذکر اللہ اکبر" علی الاطلاق، یعنی: وہی ہے جو فحاشی اور برائی سے روکتا ہے۔ نماز میں اس کا جو حصہ ہے وہ یہ کام کرتا ہے، اور اسی طرح وہ نماز کے علاوہ میں بھی کرتا ہے؛ کیونکہ برائی سے رکنا صرف اللہ کو یاد کرنے والے اور اس کی نگرانی کرنے والے ہی سے ہوتا ہے۔ اور اس کا ثواب یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ اسے یاد کرے، جیسا کہ حدیث میں ہے: "جس نے مجھے اپنے جی میں یاد کیا میں نے اسے اپنے جی میں یاد کیا، اور جس نے مجھے کسی مجلس میں یاد کیا میں نے اسے ان سے بہتر مجلس میں یاد کیا" (٧)۔ اور نماز میں جو حرکات ہیں ان کا برائی سے روکنے میں کوئی اثر نہیں ہے، نفع بخش ذکر وہ ہے جو علم، دل کی حضوری اور اللہ کے سوا کسی سے دل کے خالی ہونے کے ساتھ ہو۔ اور رہا وہ جو زبان سے آگے نہ بڑھے تو وہ دوسرے درجے میں ہے۔ اور بندے کے لیے اللہ تعالیٰ کا ذکر اس پر ہدایت کی فراوانی اور علم کا نور ہے، اور یہ بندے کے اپنے رب کے ذکر کا ثمرہ ہے۔ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ﴾ [البقرہ: ١٥٢]۔ اور باقی آیت ایک طرح کی وعید اور نگرانی پر ابھارنا ہے۔

(١) النكت والعيون ٤/ ٢٨٥ ، وزاد المسير ٦/ ٢٧٥ . (٢) المحرر الوجيز ٤ / ٣٢٠ . (٣) إعراب القرآن ٣/ ٢٥٧-٢٥٨ . (٤) المحرر الوجيز ٤ / ٣٢٠ . (٥) الوسيط ٣/٤٢١ ، وتفسير أبى الليث ٢/ ٥٣٩ بم معنى. (٦) فى المحرر الوجيز ٤/ ٣٢٠ . (٧) سلف ١٤/ ٢٩ .

Surah Al-Ankabut: Verses 46 - 47 371

The words of the Almighty: {And do not argue with the People of the Scripture except in a way that is best, except for those who commit injustice among them, and say, "We believe in that which has been revealed to us and revealed to you. And our God and your God is one; and we are Muslims [in submission] to Him." (46) And thus We have sent down to you the Book. And those to whom We [previously] gave the Scripture believe in it. And among these [people of Makkah] are those who believe in it. And none reject Our verses except the disbelievers. (47)}

In it are two issues: The first: Scholars differed regarding the words of the Almighty: {And do not argue with the People of the Scripture}. Mujahid said: It is definitive (muhkama), so it is permissible to argue with the People of the Scripture in the best way in the sense of inviting them to Allah, Mighty and Majestic, and drawing attention to His arguments and signs; hoping for their response to faith, not by way of harshness and roughness. His saying regarding this: {except for those who commit injustice among them} means: those who wronged you, otherwise all of them are unjust in an absolute sense(1). And it was said: the meaning is: do not argue with those from the People of the Scripture who believed in Muhammad ﷺ, such as Abdullah bin Salam and those who believed with him(2). {except in a way that is best} i.e., by agreeing with what they tell you of the reports of their predecessors and so on. And his saying according to this interpretation: {except for those who commit injustice} intends those of them who remained in their disbelief, like those who disbelieved and betrayed from Qurayza and al-Nadir and others. The verse according to this is also definitive. And it was said: this verse is abrogated by the verse of fighting; the words of the Almighty: {Fight those who do not believe in Allah} [At-Tawbah: 29]. This was said by Qatadah(3). {except for those who commit injustice} i.e., they attributed a son to Allah, and said: {The hand of Allah is chained} [Al-Ma'idah: 64] and {Allah is poor} Aal 'Imran: 181. These are the polytheists(5). Al-Nahhas and others said: Whoever said...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/320. (2) Tafsir al-Baghawi 3/470. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/320-321. Qatadah's saying was recorded by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/98, al-Tabari 18/420, Ibn Abi Hatim in his Tafsir (17355), and al-Nahhas in al-Nasikh wa al-Mansukh (746). (4) Recorded by al-Tabari 18/423 from Mujahid. (5) Following this in the copies is the phrase: "in the falling of the jizya so they were victorious," and we could not clarify it.

सूरह अल-अंकबूत: आयत 46 - 47 371

अल्लाह ताला का फरमान है: {और अहले किताब से बहस न करो मगर उस तरीके से जो सबसे अच्छा हो, सिवाय उनके जिन्होंने उनमें से ज़ुल्म किया, और कहो, "हम उस पर ईमान लाए जो हमारी तरफ़ नाज़िल किया गया और जो तुम्हारी तरफ़ नाज़िल किया गया। और हमारा माबूद और तुम्हारा माबूद एक ही है; और हम उसी के फरमाबरदार (मुसलमान) हैं।" (46) और इसी तरह हमने तुम्हारी तरफ किताब नाज़िल की है। तो जिन्हें हमने (पहले) किताब दी थी, वे उस पर ईमान लाते हैं। और इनमें (मक्का वालों) में से भी कुछ ऐसे हैं जो उस पर ईमान लाते हैं। और हमारी आयतों का इनकार सिर्फ काफ़िर ही करते हैं। (47)}

इसमें दो मसले हैं: पहला: अल्लाह ताला के इस फरमान के बारे में उलमा में मतभेद है: {और अहले किताब से बहस न करो}। मुजाहिद ने कहा: यह 'मुहकम' (अटल) है, इसलिए अहले किताब के साथ सबसे अच्छे तरीके से बहस करना जायज़ है, उन्हें अल्लाह अज़-व-जल्ल की ओर बुलाने और उसकी दलीलों और निशानियों की ओर ध्यान दिलाने के अर्थ में; उनके ईमान लाने की उम्मीद में, न कि सख़्ती और रूखेपन के रास्ते पर। इस पर उनका कहना: {सिवाय उनके जिन्होंने उनमें से ज़ुल्म किया} का अर्थ है: जिन्होंने तुम पर ज़ुल्म किया, वरना वे सभी पूर्ण रूप से ज़ालिम हैं(1)। और कहा गया: इसका अर्थ है: अहले किताब में से जो मुहम्मद ﷺ पर ईमान लाए, उनसे बहस न करो, जैसे अब्दुल्ला बिन सलाम और जो उनके साथ ईमान लाए(2)। {मगर उस तरीके से जो सबसे अच्छा हो} यानी: उनके पूर्वजों की खबरों आदि के बारे में जो वे तुम्हें बताते हैं, उसमें सहमति के साथ। और इस व्याख्या के अनुसार उनका कहना: {सिवाय उनके जिन्होंने ज़ुल्म किया} से मुराद वे लोग हैं जो अपने कुफ़्र पर अड़े रहे, जैसे बनू कुरैज़ा और बनू नज़ीर वगैरह में से जिन्होंने कुफ़्र और विश्वासघात किया। इस आधार पर भी यह आयत 'मुहकम' है। और कहा गया: यह आयत ताल (युद्ध) की आयत द्वारा मंसूख (निरस्त) हो गई है; अल्लाह ताला का फरमान: {उन लोगों से लड़ो जो अल्लाह पर ईमान नहीं लाते} [अत-तौबा: 29]। यह कतादा ने कहा है(3)। {सिवाय उनके जिन्होंने ज़ुल्म किया} यानी: जिन्होंने अल्लाह के लिए औलाद ठहराई, और कहा: {अल्लाह का हाथ बंधा हुआ है} [अल-मायदा: 64] और {अल्लाह फ़कीर है} आल इमरान: 181। ये मुशरिक (बहुदेववादी) हैं(5)। अन-नह़्हास और अन्यों ने कहा: जिसने कहा...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/320. (2) तफ़्सीर अल-बग़वी 3/470. (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/320-321. कतादा का कथन अब्द अल-रज़्ज़ाक ने अपनी तफ़्सीर 2/98 में, अत-तबरी ने 18/420

में, इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़्सीर (17355) में, और अन-नह़्ह़ास ने 'अन-नाि़सिख वल-मंसूख़' (746) में उद्धृत किया है। (4) मुजाहिद से अत-तबरी 18/423 द्वारा उद्धृत। (5) प्रतियों में इसके बाद एक वाक्यांश है: "जज़िया गिरने में तो उन्होंने जीत हासिल की" और हम इसे स्पष्ट नहीं कर सके।

سورہ العنکبوت: آیات 46 - 47 371

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور اہل کتاب سے بحث نہ کرو مگر اس طریقے سے جو سب سے بہتر ہو، سوائے ان کے جنہوں نے ان میں سے ظلم کیا، اور کہو، "ہم اس پر ایمان لائے جو ہماری طرف نازل کیا گیا اور جو تمہاری طرف نازل کیا گیا۔ اور ہمارا معبود اور تمہارا معبود ایک ہی ہے؛ اور ہم اسی کے فرمانبردار (مسلمان) ہیں۔" (46) اور اسی طرح ہم نے تمہاری طرف کتاب نازل کی ہے۔ تو جنہیں ہم نے (پہلے) کتاب دی تھی، وہ اس پر ایمان لاتے ہیں۔ اور ان (اہلِ مکہ) میں سے بھی بعض ایسے ہیں جو اس پر ایمان لاتے ہیں۔ اور ہماری آیات کا انکار صرف کافر ہی کرتے ہیں۔ (47)}

اس میں دو مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں علماء کا اختلاف ہے: {اور اہل کتاب سے بحث نہ کرو}۔ مجاہد نے کہا: یہ 'محکم' ہے، لہذا اہل کتاب کے ساتھ بہترین طریقے سے بحث کرنا جائز ہے، انہیں اللہ عزوجل کی طرف بلانے اور اس کے دلائل اور نشانیوں کی طرف توجہ دلانے کے معنی میں؛ ان کے ایمان لانے کی امید میں، نہ کہ سختی اور درشتی کے طریقے پر۔ اس پر ان کا قول: {سوائے ان کے جنہوں نے ان میں سے ظلم کیا} کا مطلب ہے: جنہوں نے تم پر ظلم کیا، ورنہ وہ تمام کے تمام مطلق طور پر ظالم ہیں(1)۔ اور کہا گیا: اس کا مطلب ہے: اہل کتاب میں سے جو محمد ﷺ پر ایمان لائے ان سے بحث نہ کرو، جیسے عبداللہ بن سلام اور وہ لوگ جو ان کے ساتھ ایمان لائے(2)۔ {مگر اس طریقے سے جو سب سے بہتر ہو} یعنی: ان کے اگلوں کی خبروں وغیرہ کے بارے میں جو وہ تمہیں بتاتے ہیں اس میں اتفاق کے ساتھ اور اس تاویل کے مطابق ان کا قول: {سوائے ان کے جنہوں نے ظلم کیا} سے مراد وہ لوگ ہیں جو اپنے کفر پر باقی رہے، جیسے بنو قریظہ اور بنو نضیر وغیرہ میں سے جنہوں نے کفر اور غداری کی۔ اس بنا پر

بھی یہ آیت محکم ہے۔ اور کہا گیا: یہ آیت قتال (جنگ) کی آیت سے منسوخ ہو گئی ہے؛ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ان لوگوں سے لڑو جو اللہ پر ایمان نہیں لاتے} [التوبہ: 29]۔ یہ قتادہ نے کہا ہے(3)۔ {سوائے ان کے جنہوں نے ظلم کیا} یعنی: جنہوں نے اللہ کے لیے اولاد بنائی، اور کہا: {اللہ کا ہاتھ بندھا ہوا ہے} [المائدہ: 64] اور {اللہ فقیر ہے} آل عمران: 181۔ یہ مشرکین ہیں(5)۔ النحاس اور دیگر نے کہا: جس نے کہا...

(1) المحرر الوجیز 4 / 320 . (2) تفسیر البغوی 3 / 470 . (3) المحرر الوجیز 4 / 320-321 . قتادہ کا قول عبد الرزاق نے اپنی تفسیر 2/ 98، الطبری 18/ 420، ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (17355) اور النحاس نے 'الناسخ والمنسوخ' (746) میں نقل کیا ہے۔ (4) اسے طبری نے 18 / 423 میں مجاہد سے روایت کیا ہے۔ (5) نسخوں میں اس کے بعد ایک عبارت ہے: "جزیہ گرنے میں تو وہ غالب آگئے" اور ہم اسے واضح نہیں کر سکے۔

...it is abrogated. He argued that the verse is Meccan, and at that time, fighting was not prescribed, nor was the collection of Jizyah, nor anything else. Mujahid's opinion is good; because the rulings of Allah, Mighty and Majestic, are not said to be abrogated except by a report that removes excuse, or a rational proof (1). Ibn al-Arabi chose this view (2). Mujahid and Sa'id bin Jubayr said: {except for those among them who act unjustly} means: except those who waged war against the believers, so their argument is with the sword until they believe or pay the Jizyah (3).

The second point: His Almighty saying: {And say, "We believe in that which has been revealed to us and revealed to you."} Al-Bukhari (4) narrated from Abu Huraira who said: The People of the Book used to read the Torah in Hebrew and explain it in Arabic to the people of Islam. So the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Do not believe the People of the Book nor disbelieve them, but say: 'We believe in that which has been revealed to us and revealed to you' [Al-Imran: 136]". And Abdullah bin Mas'ud narrated that the Prophet (peace be upon him) said: "Do not ask the People of the Book about anything, for they will never guide you when they have gone astray. You would either be disbelieving in a truth or believing in a falsehood" (5). And in Al-Bukhari (6): from Humaid bin Abd al-Rahman who heard Muawiyah speaking to a group of Quraysh in Medina, mentioning Ka'b al-Ahbar, saying: "He was one of the most truthful of those speakers who spoke about the People of the Book, even though we used to test him for lies."

---

(1) An-Nasikh wal-Mansukh by an-Nahhas 2/576 without his saying: "and at that time fighting was not prescribed," as it is in Al-Muharrar al-Wajiz 4/321. (2) In Ahkam al-Qur'an 3/1475. (3) Tafsir al-Baghawi 3/470, and Zad al-Masir 6/275 without attribution. (4) In his Sahih (4485), and it has already been mentioned in 2/415. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/321. It was narrated by Abd al-Razzaq in his Musannaf (10162) and (19212), and al-Tabari 18/423 via Huraith bin Zuhair, from Abdullah bin Mas'ud as a mawquf report. Huraith bin Zuhair is unknown. We say: It was narrated as a marfu' report in Musnad Ahmad (14631) from the hadith of Jabir bin Abdullah, and in its chain of narration is Mujalid bin Sa'id al-Hamdani, who is weak. (6) In his Sahih (7361).

३७२ सूरा अल-अंकबूत: आयत ४६ - ४७

...यह मंसूख (रद्द) है, उन्होंने तर्क दिया कि आयत मक्का की है, और उस समय युद्ध अनिवार्य नहीं था, न ही जजिया (कर) की मांग थी, और न ही कुछ और। मुजाहिद का कथन अच्छा है; क्योंकि अल्लाह के आदेशों के बारे में यह नहीं कहा जा सकता कि वे मंसूख हैं, सिवाय एक ऐसी खबर के जो बहाने को खत्म कर दे, या किसी तर्कसंगत दलील के(१)। इब्न अल-अरबी ने इसी विचार को चुना (२)। मुजाहिद और सईद बिन जुबैर ने कहा: {उन लोगों के सिवाय जिन्होंने उनमें से अन्याय किया} का अर्थ है: सिवाय उन लोगों के जिन्होंने विश्वासियों के खिलाफ युद्ध छेड़ा, इसलिए उनका विवाद तलवार से है जब तक कि वे ईमान न ले आएं या जजिया न दे दें(३)।

दूसरा बिंदु: अल्लाह का कथन: {और कहो, "हम उस पर ईमान लाए जो हमारी ओर उतारा गया और तुम्हारी ओर उतारा गया।"} अल-बुखारी (४) ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: किताब वाले (अहले किताब) इब्रानी में तौरात पढ़ते थे और इस्लाम के लोगों के लिए अरबी में उसकी व्याख्या करते थे। तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "किताब वालों की न तो पुष्टि करो और न ही उन्हें झुठलाओ, बल्कि कहो: 'हम उस पर ईमान लाए जो हमारी ओर उतारा गया और तुम्हारी ओर उतारा गया' [आल-इमरान: १३६]"। और अब्दुल्ला बिन मसूद ने रिवायत की कि नबी ﷺ ने फरमाया: "किताब वालों से किसी चीज के बारे में न पूछो, क्योंकि वे तुम्हारा मार्गदर्शन कभी नहीं करेंगे जब वे खुद गुमराह हो चुके हों। या तो तुम किसी सच को झुठला दोगे, या किसी झूठ की पुष्टि कर दोगे" (५)। और अल-बुखारी (६) में है: हमैद बिन अब्द अल-रहमान से कि उन्होंने मुआविया को मदीना में कुरैश के एक समूह से बात करते हुए सुना, उन्होंने काब अल-अहबार का जिक्र किया और कहा: "यदि वह उन वक्ताओं में से सबसे सच्चे थे जो किताब वालों के बारे में बात करते थे, फिर भी हम उसके झूठ का परीक्षण करते थे।"

---

(१) अन-नासिख वल-मंसूख अन-नहहास द्वारा ५७६/२ उनके इस कथन के बिना: "और उस समय युद्ध अनिवार्य नहीं था," जैसा कि अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३२१/४ में है। (२) अहकाम अल-कुरआन १४७५/३ में। (३) तफसीर अल-बग़वी ४७०/३, और जाद अल-मसीर २७५/६ बिना श्रेय के। (४) उनके सहीह (४४८५) में, और यह पहले २/४१५ में आ चुका है। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३२१/४। इसे अब्द अल-रज्जाक ने अपने मुसन्नफ़ (१०१६२) और (१९२१२) में उद्धृत किया है, और अल-तबरी ने ४२३/१८ में हुरैत बिन जुहैर के माध्यम से, अब्दुल्ला बिन मसूद से मवक़ूफ़ (रुका हुआ) रूप में। हुरैत

बिन जुहैर अज्ञात है। हम कहते हैं: इसे मरफ़ू (उन्नत) रूप में भी रिवायत किया गया है जैसा कि मुसनद अहमद (१४६३१) में जाबिर बिन अब्दुल्ला की हदीस से है, और इसकी इसनाद (श्रृंखला) में मुजालिद बिन सईद अल-हम्दानी है, जो कमजोर है। (६) उनके सहीह (७३६१) में।

...یہ منسوخ ہے، انہوں نے اس بات سے استدلال کیا کہ آیت مکی ہے، اور اس وقت نہ جنگ فرض تھی، نہ جزیہ کا مطالبہ تھا، اور نہ ہی کچھ اور۔ مجاہد کا قول اچھا ہے؛ کیونکہ اللہ عزوجل کے احکام کے بارے میں یہ نہیں کہا جا سکتا کہ وہ منسوخ ہیں سوائے ایسی خبر کے جو عذر کو ختم کر دے، یا کوئی عقلی دلیل ہو (۱)۔ ابن العربی نے اسی قول کو اختیار کیا (۲)۔ مجاہد اور سعید بن جبیر نے کہا: ﴿إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ﴾ کا مطلب ہے: سوائے ان لوگوں کے جنہوں نے مومنین کے خلاف جنگ چھیڑی، تو ان کا مقابلہ تلوار سے ہے یہاں تک کہ وہ ایمان لے آئیں، یا جزیہ دیں (۳)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُنزِلَ إِلَيْنَا وَأُنزِلَ إِلَيْكُمْ﴾ بخاری (۴) نے ابوہریرہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: اہل کتاب عبرانی میں تورات پڑھتے تھے اور مسلمانوں کے لیے عربی میں اس کی تفسیر کرتے تھے، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اہل کتاب کی نہ تو تصدیق کرو اور نہ ہی انہیں جھٹلاؤ بلکہ کہو: 'ہم اس پر ایمان لائے جو ہماری طرف نازل کیا گیا اور تمہاری طرف نازل کیا گیا' [آل عمران: ۱۳۶]"۔ اور عبداللہ بن مسعود سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اہل کتاب سے کسی چیز کے بارے میں نہ پوچھو، کیونکہ وہ تمہاری رہنمائی ہرگز نہیں کریں گے جب وہ خود گمراہ ہو چکے ہوں، یا تو تم کسی سچی بات کو جھٹلا دو گے، یا کسی باطل بات کی تصدیق کر دو گے" (۵)۔ اور بخاری (۶) میں ہے: حمید بن عبد الرحمن سے کہ انہوں نے معاویہ کو مدینہ میں قریش کی ایک جماعت سے بات کرتے ہوئے سنا، انہوں نے کعب الاحبار کا ذکر کیا اور فرمایا: "اگرچہ وہ ان بیان کرنے والوں میں سے سچے تھے جو اہل کتاب کے بارے میں بیان کرتے تھے، لیکن اس کے باوجود ہم ان کے جھوٹ کا تجربہ کرتے تھے"۔

(۱) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۲/۵۷۶، سوائے ان کے قول کے: "اور اس وقت جنگ فرض نہیں تھی" کیونکہ یہ المحرر الوجیز ۴/۳۲۱ میں ہے۔ (۲) احکام القرآن ۳/۱۴۷۵ میں۔ (۳) تفسیر البغوی ۳/۴۷۰، اور زاد المسیر ۶/۲۷۵ میں بغیر نسبت کے۔ (۴) اپنی صحیح (۴۴۸۵) میں، اور یہ پہلے ۲/۴۱۵ میں گزر چکا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۴/۳۲۱۔ اور اسے عبدالرزاق نے اپنی مصنف (۱۰۱۶۲) اور (۱۹۲۱۲) میں، اور طبری نے ۱۸/۴۲۳ میں حریث بن ظہیر کے واسطے سے، عبداللہ بن مسعود سے موقوفاً روایت کیا ہے۔ حریث بن ظہیر مجہول ہے۔ ہم کہتے ہیں: یہ مرفوعاً بھی روایت کیا گیا ہے جیسا کہ مسند احمد (۱۴۶۳۱) میں جابر بن عبداللہ کی حدیث سے ہے، اور اس کی اسناد میں مجالد بن سعید ہمدانی ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ (۶) اپنی صحیح (۷۳۶۱) میں۔

373 Surah Al-Ankabut: Verse 48

Allah Almighty says: {And you did not recite before it any scripture, nor did you write it with your right hand; otherwise the falsifiers would have doubted.} (48)

This contains three matters:

First: The word of Allah Almighty: {And you did not recite before it any scripture}. The pronoun in "before it" refers to the Book, which is the Quran revealed to Muhammad ﷺ. Meaning: O Muhammad, you did not read before it, nor did you frequent the People of the Book. Rather, We revealed it to you in the utmost state of miracles and containing knowledge of the unseen and other matters. If you had been among those who read a book and wrote letters, {then the falsifiers would have doubted}, meaning: from among the People of the Book, and they would have had a basis for their doubt. They would say: "What we find in our books is that he is unlettered, neither writing nor reading, and he is not him." Mujahid said: The People of the Book used to find in their books that Muhammad ﷺ did not write or read, so this verse was revealed(1); Al-Nahhas said(2): It was a proof of his prophethood to the Quraysh; because he did not read or write or mix with the People of the Book, and there were no People of the Book in Mecca. Yet he brought them news of the prophets and nations, and suspicion and doubt were removed.

Second: Al-Naqqash mentioned in the interpretation of this verse from Al-Sha'bi that he said: The Prophet ﷺ did not die until he wrote(3). He also supported the hadith of Abu Kabshah Al-Saluli; its content is: that he ﷺ read a scroll for 'Uyaynah(4) bin Hisn, and informed of its meaning. Ibn Atiyyah said(5): All of this is weak, and the saying of Al-Baji (may Allah have mercy on him) is part of it.

I say: It occurred in "Sahih Muslim" from the hadith of Al-Bara regarding the Treaty of Hudaybiyyah that the Prophet ﷺ said to Ali: "Write the conditions between us: In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. This is what Muhammad, the Messenger of Allah, has agreed upon." The polytheists said to him: "If we knew that you were the Messenger of Allah, we would have followed you - and in one narration, pledged allegiance to you -."

(1) Al-Muharrar Al-Wajiz 4/321-322. (2) In I'rab al-Qur'an 3/258. (3) Narrated by Al-Bayhaqi 7/42-43 and he said: This is a disconnected (munqati') hadith, and in a narration from a group of weak and unknown narrators. (4) Narrated by Abu Dawood (1629). (5) In Al-Muharrar Al-Wajiz 4/322, and the whole matter is from it.

373 सूरा अल-अंकबूत: आयत 48

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और न आप इससे पहले कोई किताब पढ़ते थे और न उसे अपने दाहिने हाथ से लिखते थे; वर्ना ये बातल परस्त लोग शक में पड़ जाते।} (48)

इसमें तीन मसले (विषय) हैं:

पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और न आप इससे पहले कोई किताब पढ़ते थे} "इससे पहले" में सर्वनाम (ज़मीर) किताब की ओर लौटता है, और वह कुरान है जो मुहम्मद ﷺ पर नाज़िल हुआ है। यानी: ऐ मुहम्मद, आप इससे पहले न पढ़ते थे, और न ही अहल-ए-किताब के पास जाते थे। बल्कि हमने इसे आप पर अत्यधिक चमत्कारपूर्ण और परोक्ष (ग़ैब) के ज्ञान आदि के समावेश के साथ नाज़िल किया है। यदि आप उन लोगों में से होते जो किताब पढ़ते हैं और अक्षर लिखते हैं, {तो ये बातल परस्त लोग शक में पड़ जाते}, यानी: अहल-ए-किताब में से, और उनके पास उनके संदेह का आधार होता, और वे कहते: "हमें अपनी किताबों में जो मिलता है वह यह है कि वह अनपढ़ (उम्मी) है, न लिखता है और न पढ़ता है, और वह यह नहीं है।" मुजाहिद ने कहा: अहल-ए-किताब अपनी किताबों में पाते थे कि मुहम्मद ﷺ न लिखते हैं और न पढ़ते हैं, तो यह आयत नाज़िल हुई(1); अल-नहहास ने कहा(2): यह कुरैश के लिए उनकी नबूवत का प्रमाण था; क्योंकि वह न पढ़ते थे और न लिखते थे और न ही अहल-ए-किताब के साथ मिलते-जुलते थे, और मक्का में कोई अहल-ए-किताब नहीं थे। फिर भी वह उनके पास नबियों और कौमों की ख़बरें लेकर आए, और संदेह और शंका दूर हो गई।

दूसरा: अल-नक्काश ने इस आयत की तफ़सीर में अल-शाबी से उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: नबी ﷺ की मृत्यु तब तक नहीं हुई जब तक कि उन्होंने लिखा नहीं(3)। उन्होंने अबू कब्शा अल-सलूली की हदीस का भी हवाला दिया; जिसका विषय है: कि उन्होंने ﷺ ने उययना(4) बिन हिसन के लिए एक कागज़ (सहीफ़ा) पढ़ा और उसका अर्थ बताया। इब्न अतिय्या ने कहा(5): यह सब कमज़ोर (ज़ईफ़) है, और अल-बाजी (रहमतुल्लाह अलैह) की बात भी इसी में से है।

मैंने कहा: "सहीह मुस्लिम" में हुदैबिया की संधि के बारे में अल-बरा की हदीस में आया है कि नबी ﷺ ने अली से कहा: "हमारे बीच की शर्तें लिखो: अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और कृपाशील है। यह वह है जिस पर अल्लाह के रसूल मुहम्मद ने संधि की है।" मुशरिकों ने उनसे कहा: "अगर हमें

पता होता कि आप अल्लाह के रसूल हैं, तो हम आपका अनुसरण करते - और एक रिवायत में, आपसे बैअत करते -।"

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/321-322. (2) इराब अल-कुरान 3/258 में। (3) अल-बैहक़ी ने 7/42-43 में इसे उद्धृत किया है और कहा: यह एक मुनक़ति (टूटी हुई कड़ी वाली) हदीस है, और कमज़ोर और अज्ञात लोगों के एक समूह की रिवायत में है। (4) अबू दाऊद (1629) द्वारा उद्धृत। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/322 में, और पूरा मसला उसी से है।

٣٧٣ سورة العنكبوت: آیت ۴۸

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمَا كُنتَ تَتْلُوا مِن قَبْلِهِ مِن كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكَ إِذًا لَّارْتَابَ الْمُبْطِلُونَ ﴾ (۴۸)

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا كُنتَ تَتْلُوا مِن قَبْلِهِ مِن كِتَابٍ﴾ لفظ "قبلہ" (اس سے پہلے) میں ضمیر کتاب کی طرف لوٹتی ہے، اور وہ قرآن ہے جو محمد ﷺ پر نازل ہوا، یعنی: اے محمد، آپ اس سے پہلے نہیں پڑھتے تھے، اور نہ ہی اہل کتاب کے پاس آتے جاتے تھے، بلکہ ہم نے اسے آپ پر انتہائے اعجاز اور غیب کی خبروں وغیرہ پر مشتمل ہونے کے ساتھ نازل کیا، پس اگر آپ ان لوگوں میں سے ہوتے جو کتاب پڑھتے ہیں اور حرف لکھتے ہیں تو ﴿لَّارْتَابَ الْمُبْطِلُونَ﴾ یعنی: اہل کتاب شک میں پڑ جاتے، اور ان کے شک کے لیے کوئی بنیاد ہوتی، اور وہ کہتے: جو ہم اپنی کتابوں میں پاتے ہیں وہ یہ ہے کہ وہ امی ہے، نہ لکھتا ہے اور نہ پڑھتا ہے، اور یہ وہ نہیں ہے۔ مجاہد نے کہا: اہل کتاب اپنی کتابوں میں پاتے تھے کہ محمد ﷺ نہ لکھتے ہیں اور نہ پڑھتا ہیں، تو یہ آیت نازل ہوئی(۱)؛ النحاس نے کہا(۲): قریش کے لیے آپ کی نبوت پر دلیل کے طور پر؛ کیونکہ آپ نہ پڑھتے تھے اور نہ لکھتے تھے اور نہ ہی اہل کتاب کے ساتھ میل جول رکھتے تھے، اور مکہ میں اہل کتاب نہیں تھے، پھر بھی آپ ان کے پاس انبیاء اور قوموں کی خبریں لے کر آئے، اور شک و شبہ دور ہو گیا۔

دوسرا: النقاش نے اس آیت کی تفسیر میں الشعبي سے ذکر کیا کہ انہوں نے کہا: نبی ﷺ کی وفات نہیں ہوئی یہاں تک کہ آپ نے لکھا(۳)۔ اور انہوں نے ابوکبشہ السلولی کی حدیث سے بھی استناد کیا؛ جس کا مضمون یہ ہے: کہ آپ ﷺ نے عیینہ(۴) بن حصن کے لیے ایک صحیفہ پڑھا اور اس

کا مطلب بتایا۔ ابن عطیہ نے کہا(۵): یہ سب ضعیف ہے، اور الباجی رحمہ اللہ کا قول بھی اسی میں سے ہے۔

میں نے کہا: "صحیح مسلم" میں صلح حدیبیہ کے بارے میں براء کی حدیث میں آیا ہے کہ نبی ﷺ نے علی سے فرمایا: «ہمارے درمیان شرط لکھو: بسم اللہ الرحمن الرحیم، یہ وہ ہے جس پر محمد رسول اللہ نے فیصلہ کیا» تو مشرکین نے آپ سے کہا: اگر ہم جانتے کہ آپ اللہ کے رسول ہیں تو ہم آپ کی پیروی کرتے - اور ایک روایت میں ہے، آپ کی بیعت کرتے --

(۱) المحرر الوجیز ۴/۳۲۱-۳۲۲ ۔ (۲) في إعراب القرآن ۳/ ۲۵۸۔ (۳) اسے بیہقی نے ۷/۴۲-۴۳ میں روایت کیا اور کہا: یہ حدیث منقطع ہے، اور ضعیفوں اور مجہولوں کی ایک جماعت کی روایت میں ہے۔ (۴) اسے ابو داؤد (۱۶۲۹) نے روایت کیا۔ (۵) المحرر الوجیز ۴/۳۲۲ میں، اور پورا مسئلہ وہیں سے ہے۔

374 Surah Al-Ankabut: Verse 48

...but write: Muhammad bin Abdullah. So he ordered Ali to erase it, but Ali said: By Allah, I will not erase it. Then the Messenger of Allah (PBUH) said: "Show me its place." So he showed it to him, and he erased it and wrote: Ibn Abdullah (1). Our scholars said: The apparent meaning of this is that he (PBUH) erased that word, which was "Messenger of Allah" - (PBUH) - with his hand, and wrote in its place: Ibn Abdullah. Al-Bukhari narrated it more clearly than this, saying: Then the Messenger of Allah (PBUH) took the document and wrote (2). And he added in another narration: "and he did not know how to write well" (3). A group said this is permissible for him and that he wrote with his hand, among them are Al-Samnani, Abu Dharr, and Al-Baji. They saw that this does not contradict his being unlettered (ummi), nor does it oppose the saying of the Almighty: {And you did not recite before it any scripture, nor did you write it with your right hand} [29:48], nor his saying: "We are an unlettered nation; we neither write nor calculate" (4). Rather, they saw it as an addition to his miracles, and evidence of his truthfulness and the validity of his message, because he wrote without having learned to write, and without practicing its means. Rather, Allah Almighty caused movements to occur by his hand and pen, resulting in lines whose meaning was "Ibn Abdullah" for whoever read it. This was extraordinary, just as he (PBUH) knew the knowledge of the first and the last without learning or acquisition. This was more profound among his miracles and greater in his virtues. The name "ummi" (unlettered) is not removed from him by that; therefore, the narrator said about him in this state: "and he did not know how to write well" (5). So the name "ummi" remained for him despite the narrator saying: "he wrote". Our Shaykh Abu al-Abbas Ahmad bin Omar said: Many of the jurists of Andalusia and others denied this, and were severe in their denunciation of it, and attributed its speaker to disbelief (kufr). This is evidence of the lack of theoretical knowledge and the failure to hesitate in declaring Muslims as disbelievers. They did not realize that declaring a Muslim as a disbeliever is like killing him, as reported from him (PBUH) in the Sahih (6), especially...

(1) Sahih Muslim (1783). It is in Musnad Ahmad (18567), and Al-Bukhari (2698). (2) Sahih Bukhari (2699). (3) Sahih Bukhari (4251). (4) Previously mentioned 2/216. (5) In Al-Mufhim 3/637-638, and what precedes it is from him, meaning from his saying: "The apparent meaning of this is that he..." (6) Narrated by Ahmad (16385), and Al-Bukhari (6105) from the hadith of Thabit bin Al-Dahhak (may Allah be pleased with

him) raised to the Prophet: "Whoever accuses a believer of disbelief, it is as if he killed him."

374 सूरा अल-अंकबूत: आयत 48

...लेकिन लिखो: मुहम्मद बिन अब्दुल्ला। तो उन्होंने अली को उसे मिटाने का आदेश दिया, लेकिन अली ने कहा: अल्लाह की कसम, मैं उसे नहीं मिटाऊँगा। तब अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने फरमाया: "मुझे उसकी जगह दिखाओ।" तो उन्होंने उन्हें वह जगह दिखाई, और उन्होंने उसे मिटा दिया और लिखा: इब्न अब्दुल्ला (1)। हमारे विद्वानों ने कहा: इसका ज़ाहिरी अर्थ यह है कि उन्होंने (स.अ.व.) उस शब्द को, जो 'अल्लाह के रसूल' - (स.अ.व.) - था, अपने हाथ से मिटाया और उसकी जगह लिखा: इब्न अब्दुल्ला। अल-बुखारी ने इसे इससे भी अधिक स्पष्ट रूप से बयान किया है, उन्होंने कहा: फिर अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने दस्तावेज़ लिया और लिखा (2)। और उन्होंने एक अन्य रिवायत में जोड़ा: "और वह अच्छी तरह लिखना नहीं जानते थे" (3)। एक समूह ने इसे उनके लिए जायज़ बताया और कहा कि उन्होंने अपने हाथ से लिखा था, जिनमें अस-समनानी, अबू ज़र और अल-बाजी शामिल हैं। उन्होंने देखा कि यह उनके'उम्मी' (अनपढ़) होने के विपरीत नहीं है, और न ही यह अल्लाह के इस कथन के विरुद्ध है: {और आप इससे पहले कोई किताब नहीं पढ़ते थे, और न ही उसे अपने दाएँ हाथ से लिखते थे} [29:48], और न ही उनके इस कथन के: "हम एक उम्मी कौम हैं; हम न लिखते हैं और न ही गणना करते हैं" (4)। बल्कि, उन्होंने इसे उनके मोजिज़ों (चमत्कारों) में एक वृद्धि के रूप में देखा, और उनकी सच्चाई और उनके संदेश की वैधता के प्रमाण के रूप में, क्योंकि उन्होंने बिना लिखना सीखे और बिना इसके साधनों का अभ्यास किए लिखा। बल्कि, अल्लाह तआला ने उनके हाथ और कलम से ऐसी हरकतें करवाईं, जिससे ऐसी लकीरें बनीं जिनका अर्थ पढ़ने वाले के लिए "इब्न अब्दुल्ला" था। यह असाधारण था, ठीक वैसे ही जैसे उन्होंने (स.अ.व.) बिना सीखे या अर्जित किए पहले और बाद के लोगों का ज्ञान प्राप्त किया था। यह उनके मोजिज़ों में अधिक गहरा और उनके गुणों में महान था। इससे 'उम्मी' नाम उनसे नहीं हटता; इसीलिए रावी (वर्णनकर्ता) ने इस स्थिति में उनके बारे में कहा: "और वह अच्छी तरह लिखना नहीं जानते थे" (5)। तो 'उम्मी' नाम उनके लिए बना रहा, बावजूद इसके कि रावी ने कहा: "उन्होंने लिखा"। हमारे शेख अबू अल-अब्बास अहमद बिन उमर ने कहा: अंदालुस के कई न्यायविदों और अन्य लोगों ने इसका खंडन किया, और इसकी कड़ी निंदा की, और इसके कहने वाले को कुफ्र (अविश्वास) से जोड़ा। यह सैद्धांतिक ज्ञान की कमी और मुसलमानों को काफिर घोषित करने में हिचकिचाहट की कमी का प्रमाण है। उन्होंने महसूस नहीं किया कि एक मुसलमान को काफिर कहना उसे जान से मारने के समान है, जैसा कि सहीह (6) में उनसे (स.अ.व.) वर्णित है, विशेष रूप से...

(1) सहीह मुस्लिम (1783)। यह मुसनद अहमद (18567) और अल-बुखारी (2698) में है। (2) सहीह बुखारी (2699)। (3) सहीह बुखारी (4251)। (4) पहले उल्लेखित 2/216. (5) अल-मुफ्हिम 3/637-638 में, और इससे पहले जो कुछ भी है वह उन्हीं से है, यानी उनके इस कथन से: "इसका ज़ाहिरी अर्थ यह है कि उन्होंने..." (6) अहमद (16385) और अल-बुखारी (6105) ने साबित बिन अल-दह्हाक (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से रिवायत किया है: "जिसने किसी मोमिन पर कुफ्र का इल्जाम लगाया, वह उसके कत्ल के बराबर है।"

374 سورة العنكبوت: آیت 48

لیکن لکھو: محمد بن عبداللہ۔ تو آپ نے علی کو حکم دیا کہ اسے مٹا دیں، مگر علی نے کہا: اللہ کی قسم، میں اسے نہیں مٹاؤں گا۔ تب رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "مجھے اس کی جگہ دکھاؤ۔" تو انہوں نے آپ کو وہ جگہ دکھائی، آپ نے اسے مٹایا اور لکھا: ابن عبداللہ (1)۔ ہمارے علماء نے کہا: اس کا ظاہری مطلب یہ ہے کہ آپ ﷺ نے اس کلمے کو، جو کہ رسول اللہ - ﷺ - تھا، اپنے ہاتھ سے مٹایا، اور اس کی جگہ لکھا: ابن عبداللہ۔ بخاری نے اسے اس سے بھی زیادہ واضح طور پر روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: پھر رسول اللہ ﷺ نے تحریر لی اور لکھا (2)۔ اور ایک دوسری روایت میں یہ اضافہ کیا: "اور وہ اچھی طرح لکھنا نہیں جانتے تھے" (3)۔ ایک گروہ نے اسے آپ کے لیے جائز قرار دیا اور کہا کہ آپ نے اپنے ہاتھ سے لکھا، ان میں السمنانی، ابو ذر اور الباجی شامل ہیں۔ انہوں نے دیکھا کہ یہ آپ کے امی (ناخواندہ) ہونے میں عیب نہیں ہے، اور نہ ہی اللہ تعالیٰ کے اس قول کے مخالف ہے: ﴿اور آپ اس سے پہلے کوئی کتاب نہیں پڑھتے تھے، اور نہ ہی اسے اپنے دائیں ہاتھ سے لکھتے تھے﴾ [29:48]، اور نہ ہی آپ کے اس قول کے: "ہم ایک امی قوم ہیں؛ نہ ہم لکھتے ہیں اور نہ ہی حساب کرتے ہیں" (4)۔ بلکہ انہوں نے اسے آپ کے معجزات میں اضافہ، اور آپ کی سچائی اور رسالت کی حقانیت کی دلیل سمجھا، کیونکہ آپ نے بغیر لکھنا سیکھے، اور بغیر اس کے اسباب اختیار کیے لکھا۔ بلکہ اللہ تعالیٰ نے آپ کے ہاتھ اور قلم سے ایسی حرکات کروائیں جن سے ایسی لکیریں بنیں جن کا مطلب پڑھنے والے کے لیے "ابن عبداللہ" تھا۔ یہ ایک خرق عادت (معجزہ) تھا، بالکل اسی طرح جیسے آپ ﷺ نے بغیر سیکھے اور بغیر حاصل کیے اگلوں اور پچھلوں کا علم جانا۔ یہ آپ کے معجزات میں زیادہ بلیغ اور آپ کے فضائل میں زیادہ عظیم تھا۔ اس سے آپ سے 'امی' کا نام ختم نہیں ہوتا؛ اسی لیے راوی نے اس حالت میں آپ کے

بارے میں کہا: "اور وہ اچھی طرح لکھنا نہیں جانتے تھے" (5)۔ تو آپ پر امی کا نام باقی رہا باوجود اس کے کہ راوی نے کہا: "آپ نے لکھا"۔ ہمارے شیخ ابو العباس احمد بن عمر نے کہا: اندلس کے بہت سے فقہا اور دیگر لوگوں نے اس کا انکار کیا ہے، اور اس پر سخت تنقید کی ہے، اور اس کے قائل کی طرف کفر کی نسبت کی ہے۔ یہ نظریاتی علوم کی کمی، اور مسلمانوں کی تکفیر میں توقف نہ کرنے کی دلیل ہے، حالانکہ انہوں نے اس بات پر غور نہیں کیا کہ مسلمان کی تکفیر کرنا اسے قتل کرنے کے برابر ہے، جیسا کہ صحیح (6) میں آپ ﷺ سے مروی ہے، خاص طور پر...

(1) صحیح مسلم (1783)۔ یہ مسند احمد (18567) اور بخاری (2698) میں ہے۔ (2) صحیح بخاری (2699)۔ (3) صحیح بخاری (4251)۔ (4) سلف 2/216. (5) المفہم 3/637-638 میں، اور اس سے پہلے والا حصہ انہی کا ہے، یعنی ان کے اس قول سے: "اس کا ظاہری مطلب یہ ہے کہ آپ..." (6) اسے احمد (16385) اور بخاری (6105) نے ثابت بن الضحاک رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مرفوعاً روایت کیا ہے: "جس نے کسی مومن پر کفر کی تہمت لگائی، وہ اس کے قتل کے برابر ہے"۔

Surah Al-Ankabut, Verse 48

375

...who was testified to by the people of the era for his knowledge, merit, and leadership, on the basis that the matter is not definitive, but its basis is the apparent meaning of authentic individual reports (ahad), although reason does not deem it impossible, and there is nothing categorical in the Sharia that renders its occurrence impossible.

I said: Some later scholars said: Whoever says it is a miraculous sign (ayah), it is said to him: it would have been an undeniable sign were it not for the fact that it contradicts another sign, which is his being illiterate and unable to write. By being illiterate in an illiterate nation, the arguments were established, the deniers were silenced, and doubt was removed. So how could God Almighty let him use his hand to write so that it becomes a sign? Rather, the sign is that he does not write, and it is impossible for miracles to contradict one another. The meaning of "he wrote" and "took the pen" is that he commanded those of his scribes who write with it; there were twenty-six scribes of the revelation before him (1) ﷺ.

Third: Al-Qadi 'Iyad mentioned on the authority of Mu'awiyah that he used to write before the Prophet ﷺ, who said to him: "Put down the inkwell, slant the pen, straighten the Ba, separate the Sin, do not blind the Mim, beautify 'Allah', lengthen 'Ar-Rahman', and perfect 'Ar-Rahim'" (2). Al-Qadi said: Even if the report that he ﷺ wrote is not authentic, it is not far-fetched that he was granted the knowledge of this while being prevented from reading and writing (3).

I said: This is the correct view in this chapter: that he never wrote even a single letter, but rather commanded those who write, and likewise he did not read nor spell. If it is said: The Prophet ﷺ spelled when he mentioned the Dajjal and said: "Written between his eyes: K-A-F-R" (4), and you said: the miracle lies in his being illiterate; God Almighty said: {And you did not recite before it any book} the verse, and he said: "We are an illiterate nation, we do not write...

(1) Al-Rawd al-Unuf 4/36. (2) Mentioned by al-Daylami in al-Firdaws 5/394. And al-Sam'ani narrated it in 'Adab al-Imla' wa al-Istimla' p. 170 via al-Walid ibn Muslim, from Yazid ibn Yazid ibn Jabir, from Makhul, from Mu'awiyah (may Allah be pleased with him). Al-Walid ibn Muslim practices tadlis al-taswiya and did not explicitly state hearing (tahdith) in all levels of the chain. Makhul did not hear from Mu'awiyah

according to what Ibn Abi Hatim mentioned in al-Marasil p. 166. (3) The issue is in al-Shifa 1/702-703. (4) Narrated by Ahmad (12004), al-Bukhari (7131), and Muslim (2933) from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him).

सूरह अल-अंकबूत, आयत 48

375

...जिन्हें उस युग के लोगों द्वारा ज्ञान, योग्यता और नेतृत्व के लिए गवाही दी गई थी, इस आधार पर कि मामला निश्चित नहीं है, बल्कि इसका आधार प्रामाणिक व्यक्तिगत रिपोर्टों (अहाद) का प्रत्यक्ष अर्थ है, हालांकि तर्क इसे असंभव नहीं मानता है, और शरिया में ऐसा कोई निर्णायक प्रमाण नहीं है जो इसके होने को असंभव बना दे।

मैंने कहा: बाद के कुछ विद्वानों ने कहा: जो कोई कहता है कि यह एक चमत्कारी संकेत (आयत) है, तो उससे कहा जाता है: यह एक निर्विवाद संकेत होता यदि यह दूसरे संकेत के विपरीत न होता, जो कि उनका अनपढ़ होना और लिखने में असमर्थ होना है। एक अनपढ़ राष्ट्र में अनपढ़ होने के कारण, तर्क स्थापित हुए, खंडन करने वाले चुप हो गए, और संदेह दूर हो गया। तो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उनके हाथ को लिखने की अनुमति कैसे दी ताकि वह एक संकेत बन जाए? बल्कि, संकेत यह है कि वे लिखते नहीं हैं, और चमत्कारों के लिए एक-दूसरे का विरोध करना असंभव है। "उसने लिखा" और "कलम लिया" का अर्थ यह है कि उन्होंने अपने उन लेखकों को आदेश दिया जो इससे लिखते हैं; उनके सामने रहस्योद्घाटन के छब्बीस लेखक थे (1) ﷺ।

तीसरा: अल-कादी इयाद ने मुआविया के अधिकार पर उल्लेख किया कि वे नबी ﷺ के सामने लिखते थे, जिन्होंने उनसे कहा: "दवात रख दो, कलम को तिरछा करो, बा (ب) को सीधा करो, सीन (स) को अलग करो, मीम (म) को बंद मत करो, 'अल्लाह' को सुंदर बनाओ, 'अर-रहमान' को लंबा करो, और 'अर-रहीम' को पूर्ण करो" (2)। अल-कादी ने कहा: भले ही यह रिपोर्ट कि उन्होंने ﷺ लिखा, प्रामाणिक नहीं है, फिर भी यह दूर की बात नहीं है कि उन्हें इसका ज्ञान दिया गया था जबकि उन्हें पढ़ने और लिखने से रोका गया था (3)।

मैंने कहा: इस अध्याय में यही सही दृष्टिकोण है कि उन्होंने कभी एक अक्षर भी नहीं लिखा, बल्कि लिखने वालों को आदेश दिया, और इसी तरह उन्होंने न तो पढ़ा और न ही वर्तनी की। यदि यह कहा जाए: नबी ﷺ ने वर्तनी की थी जब उन्होंने दज्जाल का उल्लेख किया और कहा: "उसकी आँखों के बीच लिखा है: का-अ-फ़-र (क-फ-र)" (4), और आपने कहा था: चमत्कार उनके अनपढ़ होने में निहित है; अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और आप इससे पहले कोई किताब नहीं पढ़ते थे} आयत, और उन्होंने कहा: "हम एक अनपढ़ राष्ट्र हैं, हम नहीं लिखते...

(1) अर-रौद अल-उनुफ 4/36। (2) अल-दीलमी द्वारा अल-फ़िरदौस 5/394 में उल्लेख किया गया। और अल-समानी ने अदब अल-इमला वा अल-इस्तमला पृष्ठ 170 में अल-वलीद इब्न मुस्लिम के माध्यम से, यजीद इब्न यजीद इब्न जाबिर से, मखुल से, मुआविया (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से इसे वर्णित किया। अल-वलीद इब्न मुस्लिम तदलीस अल-तसविया करते हैं और उन्होंने श्रृंखला के सभी स्तरों में स्पष्ट रूप से सुनने (तहदीथ) का उल्लेख नहीं किया। मखुल ने मुआविया से नहीं सुना जैसा कि इब्न अबी हातिम ने अल-मरासिल पृष्ठ 166 में उल्लेख किया है। (3) यह मुद्दा अल-शिफा 1/702-703 में है। (4) अहमद (12004), अल-बुखारी (7131), और मुस्लिम (2933) द्वारा अनस (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से वर्णित।

سورہ العنکبوت، آیت 48

375

...جن کے بارے میں اس زمانے کے اہل علم، فضل اور امامت نے گواہی دی، اس بنیاد پر کہ یہ مسئلہ قطعی نہیں ہے، بلکہ اس کی بنیاد مستند خبر واحد کے ظواہر پر ہے، تاہم عقل اسے ناممکن قرار نہیں دیتی، اور شریعت میں کوئی ایسی قطعی دلیل نہیں ہے جو اس کے وقوع پذیر ہونے کو محال قرار دے۔

میں نے کہا: بعض متاخرین نے کہا: جو شخص یہ کہتا ہے کہ یہ ایک معجزہ (آیت) ہے، تو اس سے کہا جائے گا: یہ ایک ناقابل تردید معجزہ ہوتا اگر یہ دوسرے معجزے کے متضاد نہ ہوتا، اور وہ آپ ﷺ کا امی (ان پڑھ) ہونا ہے کہ آپ لکھ نہیں سکتے تھے۔ ایک امی امت میں امی ہونے کی وجہ سے حجت قائم ہوئی، منکرین لاجواب ہوئے، اور شبہ دور ہو گیا، تو اللہ تعالیٰ ان کے ہاتھ کو لکھنے کے لیے کیسے چھوڑ دیتا کہ وہ ایک نشانی بن جائے؟ بلکہ نشانی یہ ہے کہ آپ ﷺ نہ لکھیں، اور معجزات کے لیے ایک دوسرے کی نفی کرنا محال ہے۔ "لکھا" اور "قلم پکڑا" کا مطلب یہ ہے کہ آپ ﷺ نے اپنے کاتبوں کو اسے لکھنے کا حکم دیا، اور آپ ﷺ کے سامنے وحی لکھنے والے چھبیس کاتب تھے (1)۔

تیسری بات: قاضی عیاض نے حضرت معاویہ رضی اللہ عنہ سے نقل کیا ہے کہ وہ نبی کریم ﷺ کے سامنے لکھا کرتے تھے، تو آپ ﷺ نے ان سے فرمایا: "دوات رکھو، قلم کو ترچھا کرو، 'با' کو سیدھا کرو، 'سین' کے دندانے الگ الگ کرو، 'میم' کا سر اندھا نہ کرو، لفظ 'اللہ' کو خوبصورت بناؤ، 'رحمن' کو لمبا کھینچو، اور 'رحیم' کو عمدہ لکھو" (2)۔ قاضی نے کہا: یہ اگرچہ اس بات کی

صحیح روایت نہیں ہے کہ آپ ﷺ نے خود لکھا، لیکن یہ بعید نہیں کہ آپ ﷺ کو اس کا علم عطا کیا گیا ہو، جبکہ آپ ﷺ کو پڑھنے اور لکھنے سے روک دیا گیا ہو (3)۔

میں نے کہا: اس باب میں یہی صحیح ہے کہ آپ ﷺ نے کبھی ایک حرف بھی نہیں لکھا، بلکہ صرف لکھنے والوں کو حکم دیا، اور اسی طرح نہ آپ ﷺ نے پڑھا اور نہ ہجے کیے۔ اگر یہ کہا جائے کہ نبی کریم ﷺ نے دجال کا ذکر کرتے ہوئے ہجے کیے تھے اور فرمایا: "اس کی دونوں آنکھوں کے درمیان لکھا ہوگا: ک ا ف ر" (4)، اور آپ نے کہا تھا کہ معجزہ آپ کے امی ہونے میں ہے؛ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمَا كُنتَ تَتْلُوا مِن قَبْلِهِ مِن كِتَابٍ﴾ (آیت)، اور آپ ﷺ نے فرمایا: "ہم ایک امی امت ہیں، ہم نہیں لکھتے..."

(1) الروض الانف 36/4۔ (2) اسے دیلمی نے الفردوس 394/5 میں ذکر کیا ہے۔ اور سمعانی نے ادب الاملاء والاستملاء ص 170 میں ولید بن مسلم کے طریق سے، یزید بن یزید بن جابر سے، مکحول سے، حضرت معاویہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ ولید بن مسلم تدلیس تسویہ کرتے تھے اور انہوں نے سند کے تمام طبقات میں سماع کی تصریح نہیں کی۔ اور مکحول نے حضرت معاویہ سے نہیں سنا جیسا کہ ابن ابی حاتم نے المراسیل ص 166 میں ذکر کیا ہے۔ (3) یہ مسئلہ الشفا 703-702/1 میں ہے۔ (4) اسے احمد (12004), بخاری (7131) اور مسلم (2933) نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

...nor do we count [it as such]," so how is this? The answer is what the Messenger of Allah ﷺ stipulated in the hadith of Hudhayfah. Hadith, like the Quran, explains itself; in Hudhayfah's hadith: "Every believer, literate and illiterate alike, will read it"(1). Thus, he explicitly mentioned non-literate people among those who are unlettered. This is as clear as can be. Allah Almighty's saying: {Nay, but it (the Quran) consists of clear revelations in the hearts of those who have been given knowledge, and none deny Our revelations save wrongdoers.} [29:49] Allah's saying: {Nay, but it is clear signs} means the Quran. Al-Hasan said: Al-Farra claimed that in the recitation of Abdullah (ibn Mas'ud), it is: "Nay, they are clear signs," meaning: rather, the verses of the Quran are clear signs. Al-Hasan said: similar to it is {This is enlightenment} [Al-A'raf: 203], and if it were "these," it would have been permissible, like its counterpart: {This is a mercy from my Lord} Al-Kahf: 98. Al-Hasan said: This nation (Ummah) was given memorization, whereas those before them would only read their book by looking at it; if they closed it, they would not remember what was in it, except for the Prophets. Ka'b said regarding the description of this nation: They are wise scholars, and in their understanding of religion, they are like prophets(3). {In the hearts of those who have been given knowledge} i.e., this Quran is not what the falsifiers say it is—magic or poetry—but rather it is signs and evidences through which the religion of Allah and His rulings are known. It is likewise in the hearts of those who have been given knowledge, namely the companions of Muhammad ﷺ and the believers in him, who memorize and recite it. He described them as having knowledge because they distinguished with their understanding between the word of Allah and the words of humans and devils. Qatadah and Ibn Abbas said: {Nay, he is} meaning Muhammad ﷺ {clear signs in the hearts of those who have been given knowledge} among the People of the Book; they find him described in their books as an unlettered prophet who neither reads nor writes, but they wronged themselves and concealed the truth. This is the choice of Al-Tabari(5). The evidence for this view is the recitation of Ibn Mas'ud.

(1) Narrated by Ahmad (23279) and Muslim (2934): (105). (2) I'rab al-Qur'an 3/258, and Al-Farra's statement in Ma'ani al-Qur'an 2/317; this recitation of Abdullah is anomalous (shadhdh). (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/287. (4) Tafsir al-Baghawi 3/471, similarly. (5) In his Tafsir 18/427.

पृष्ठ ३७६ सूरा अल-अंकबूत: आयत ४८ - ४९

...और न ही हम इसे [ऐसा] गिनते हैं," तो यह कैसे है? इसका उत्तर वह है जो अल्लाह के रसूल ﷺ ने हुज़ैफ़ा की हदीस में स्पष्ट किया है। हदीस, क़ुरान की तरह, एक-दूसरे की व्याख्या करती है; हुज़ैफ़ा की हदीस में है: "हर मोमिन, चाहे वह लिखना जानता हो या न जानता हो, इसे पढ़ेगा"(१)। इस प्रकार, उन्होंने उन अनपढ़ लोगों का भी स्पष्ट रूप से उल्लेख किया है जो साक्षर नहीं हैं। और यह बात अत्यंत स्पष्ट है। अल्लाह तआला का कथन: {बल्कि यह तो स्पष्ट निशानियां हैं उन लोगों के सीनों में जिन्हें ज्ञान दिया गया है, और हमारी निशानियों का इनकार केवल ज़ालिम ही करते हैं।} [२९:४९] अल्लाह का कथन: {बल्कि यह स्पष्ट निशानियां हैं} का अर्थ क़ुरान है। अल-हसन ने कहा: अल-फ़र्रा ने दावा किया कि अब्दुल्ला (इब्न मसूद) के किराअत (पठन) में है: "बल्कि वे स्पष्ट आयतें हैं", जिसका अर्थ है: बल्कि क़ुरान की आयतें स्पष्ट निशानियां हैं। अल-हसन ने कहा: इसी के समान है {यह अंतर्दृष्टि है} [अल-अराफ़: २०३], और यदि यह "ये" होता तो भी जायज़ होता, जैसे इसकी मिसाल है: {यह मेरे रब की ओर से एक कृपा है} अल-कहफ़: ९८। अल-हसन ने कहा: इस उम्मत (समुदाय) को हिफ़्ज़ (कंठस्थ करने) की क्षमता दी गई है, जबकि उनसे पहले के लोग अपनी किताब को केवल देखकर ही पढ़ते थे; जब वे इसे बंद कर देते थे, तो उन्हें इसमें जो कुछ है वह याद नहीं रहता था, सिवाय नबियों के। काब ने इस उम्मत की विशेषता के बारे में कहा: वे बुद्धिमान विद्वान हैं, और धर्म की समझ (फ़िक़्ह) में वे नबियों की तरह हैं(३)। {उन लोगों के सीनों में जिन्हें ज्ञान दिया गया है} अर्थात: यह क़ुरान वैसा नहीं है जैसा कि झूठ बोलने वाले कहते हैं कि यह जादू या कविता है, बल्कि यह वे संकेत और प्रमाण हैं जिनके माध्यम से अल्लाह के दीन और उसके आदेशों को पहचाना जाता है। इसी तरह यह उन लोगों के सीनों में है जिन्हें ज्ञान दिया गया है, और वे मुहम्मद ﷺ के साथी और उन पर ईमान लाने वाले हैं, जो इसे याद करते हैं और इसे पढ़ते हैं। उन्हें 'ज्ञानी' कहा गया क्योंकि उन्होंने अपनी समझ से अल्लाह के कलाम और मनुष्यों तथा शैतानों के कलाम के बीच अंतर किया। क़तादा और इब्न अब्बास ने कहा: {बल्कि वह} यानी मुहम्मद ﷺ {स्पष्ट निशानियां हैं उन लोगों के सीनों में जिन्हें अहले-किताब (किताब वाले) में से ज्ञान दिया गया है}; वे उन्हें अपनी किताबों में इसी विशेषता के साथ लिखा हुआ पाते हैं कि वे अनपढ़ हैं, न पढ़ते हैं और न लिखते हैं, लेकिन उन्होंने अपने आप पर ज़ुल्म किया और [सच्चाई को] छुपाया(४)। यह अल-तबरी(५) का चयन है। और इस विचार का प्रमाण इब्न मसूद की किराअत है।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) इसे अहमद (२३२७९) और मुस्लिम (२९३४): (१०५) ने उद्धृत किया है। (२) इराब अल-क़ुरान ३/२५८, और अल-फ़र्रा का कथन मानी अल-क़ुरान २/३१७ में; और अब्दुल्ला की यह किराअत शाज़ (असामान्य) है। (३) अल-नुक़त वल-उयून ४/२८७। (४) तफ़सीर अल-बग़वी ३/४७१, इसी तरह। (५) अपनी तफ़सीर १८/४२७ में।

٣٧٦ سورة العنكبوت: آيات ٤٨ - ٤٩

...اور نہ ہم اسے [ایسا] شمار کرتے ہیں، تو یہ کیسے ہے؟ پس جواب وہ ہے جس کی صراحت رسول اللہ ﷺ نے حذیفہ کی حدیث میں فرمائی ہے۔ حدیث، قرآن کی طرح ایک دوسرے کی تفسیر کرتی ہے؛ چنانچہ حذیفہ کی حدیث میں ہے: "ہر مومن، خواہ وہ کاتب ہو یا غیر کاتب، اسے پڑھے گا"(١)۔ پس اس میں غیر کاتب (ناخواندہ) لوگوں کی صراحت کر دی گئی ہے جو امی ہوتے ہیں۔ اور یہ بات نہایت واضح ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بَلْ هُوَ ءَايَتُ بَيِّنَتٌ فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَمَا يَجْحَدُ بِئَايَتِنَا إِلَّا الظَّلِمُونَ} (بلکہ یہ تو کھلی نشانیاں ہیں ان لوگوں کے سینوں میں جنہیں علم دیا گیا ہے، اور ہماری نشانیوں کا انکار صرف ظالم ہی کرتے ہیں)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {بَلْ هُوَ ءَايَتُ بَيِّنَتٌ} (بلکہ یہ واضح نشانیاں ہیں) سے مراد قرآن ہے۔ حسن نے کہا: الفراء نے دعویٰ کیا کہ عبداللہ (بن مسعود) کی قرات میں ہے: "بلکہ وہ (آیتیں) واضح نشانیاں ہیں"، معنی یہ ہے: بلکہ قرآن کی آیات واضح نشانیاں ہیں۔ حسن نے کہا: اسی کے مثل {هَذَا بَصَائِرُ} [الاعراف: ٢٠٣] ہے، اور اگر یہ "ہذہ" ہوتا تو بھی جائز ہوتا، جس کی نظیر ہے: {هَذَا رَحْمَةٌ مِّن رَّبِّى} الكهف: ٩٨۔ حسن نے کہا: اس امت کو حفظ (یاد کرنے) کی قوت عطا کی گئی ہے، جبکہ ان سے پہلے کے لوگ اپنی کتاب کو صرف دیکھ کر ہی پڑھتے تھے؛ جب وہ اسے بند کر دیتے تو جو کچھ اس میں ہوتا انہیں یاد نہ رہتا، سوائے انبیاء کے۔ کعب نے اس امت کی صفت میں فرمایا: وہ حکماء اور علماء ہیں، اور دین کی سمجھ (فقہ) میں وہ انبیاء کی طرح ہیں(٣)۔ {فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ} یعنی: یہ قرآن ویسا نہیں ہے جیسا کہ باطل پرست کہتے ہیں کہ یہ جادو یا شعر ہے، بلکہ یہ وہ علامات اور دلائل ہیں جن کے ذریعے اللہ کے دین اور اس کے احکام کو پہچانا جاتا ہے۔ اسی طرح یہ ان لوگوں کے سینوں میں ہے جنہیں علم دیا گیا ہے، اور وہ محمد ﷺ کے صحابہ اور ان پر ایمان لانے والے ہیں،

جو اسے حفظ کرتے اور پڑھتے ہیں۔ انہیں 'صاحبِ علم' اس لیے کہا گیا کیونکہ انہوں نے اپنی فہم سے اللہ کے کلام اور انسانوں اور شیطانوں کے کلام کے درمیان فرق کیا۔ قتادہ اور ابن عباس نے کہا: {بَلْ هُوَ} یعنی محمد ﷺ {اہل کتاب میں سے جنہیں علم دیا گیا ان کے سینوں میں واضح نشانیاں ہیں}؛ وہ انہیں اپنی کتابوں میں اسی صفت کے ساتھ لکھا ہوا پاتے ہیں کہ وہ امی ہیں، نہ پڑھتے ہیں اور نہ لکھتے ہیں، لیکن انہوں نے اپنی جانوں پر ظلم کیا اور [سچائی کو] چھپایا(۴)۔ یہ طبری(۵) کا پسندیدہ قول ہے۔ اور اس قول کی دلیل ابن مسعود کی قرات ہے۔

حواشی: (۱) اسے احمد (۲۳۲۷۹) اور مسلم (۲۹۳۴): (۱۰۵) نے روایت کیا ہے۔ (۲) اعراب القرآن ۳/۲۵۸، اور الفراء کا قول ان کی کتاب معانی القرآن ۲/۳۱۷ میں؛ اور عبداللہ کی یہ قرات شاذ ہے۔ (۳) النکت والعیون ۴/۲۸۷۔ (۴) تفسیر بغوی ۳/۴۷۱، اسی طرح۔ (۵) اپنی تفسیر ۱۸/۴۲۷ میں۔

Surah Al-Ankabut: Verses 49 - 52. Page 377

And Ibn al-Samayfa' [read]: "Rather, this is clear signs" (1). And he (peace and blessings be upon him) was [himself] signs, not just one sign, because he pointed to many things regarding the matter of religion; thus he said: {Rather, it is clear signs}. It was also said: Rather, he is the possessor of clear signs, and the noun he possesses (the mudhaf) was omitted. {And none reject Our signs except the wrongdoers}, meaning: the disbelievers, because they rejected his prophethood and what he brought.

Allah's saying: {And they say, "Why are not signs sent down to him from his Lord?" Say, "The signs are only with Allah, and I am only a clear warner." (50) Is it not sufficient for them that We revealed to you the Book [the Qur'an] which is recited to them? Indeed in that is a mercy and a reminder for a people who believe. (51) Say, "Sufficient is Allah as a witness between me and you. He knows what is in the heavens and earth. And those who have believed in falsehood and disbelieved in Allah - it is those who are the losers." (52)}

Allah's saying: {And they say, "Why are not signs sent down to him from his Lord?"} This is the statement of the polytheists to the Messenger of Allah (peace be upon him), and its meaning is: Why was not a sign sent down to him like the signs of the [previous] prophets? (2) It was said: Like Salih came with the she-camel, Moses with the staff, and Jesus with the reviving of the dead (3). Meaning: {Say} to them, O Muhammad: {The signs are only with Allah}, so He brings them as He wills; if He wills, He sends them, and they are not with me, {and I am only a clear warner} (4).

Ibn Kathir, Abu Bakr, Hamzah, and al-Kisa'i read it as "ayah" (sign) in the singular. The rest read it in the plural (5). This was the choice of Abu Ubayd, because of Allah's saying: {Say, "The signs are only with Allah"} (6).

Allah's saying: {Is it not sufficient for them that We revealed to you the Book which is recited to them?} This is the answer...

(1) This is an anomalous (shadhdh) reading. (2) Al-Wasit 3/423. (3) Al-Nukat wa'l-Uyun 4/288. (4) Al-Wasit 3/423, and Zad al-Masir 6/279. (5) Al-Sab'ah p. 501, and Al-Taysir p. 174. (6) Abu Ali al-Farisi refuted this choice in 'Al-Hujjah lil-Qurra' al-Sab'ah' 5/435.

सूरह अल-अंकबूत: आयतें 49 - 52. पृष्ठ 377

और इब्न अल-समयफा ने [पढ़ा]: "बल्कि, यह स्पष्ट निशानियां हैं" (1)। और वे (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) स्वयं कई निशानियां थे, न कि केवल एक निशानी; क्योंकि उन्होंने धर्म के मामले में कई चीजों की ओर इशारा किया; इसीलिए उन्होंने कहा: {बल्कि, यह स्पष्ट निशानियां हैं}। यह भी कहा गया: बल्कि, वह स्पष्ट निशानियों वाले हैं, और 'मुदाफ' (सम्बन्धित शब्द) को हटा दिया गया है। {और हमारी निशानियों का इनकार केवल ज़ालिम (अत्याचारी) ही करते हैं}, अर्थात: काफ़िर; क्योंकि उन्होंने उनकी नबूवत (पैग़म्बरी) और जो वे लाए थे, उसका इनकार किया।

अल्लाह का कथन: {और वे कहते हैं, "उन पर उनके रब की ओर से निशानियां क्यों नहीं उतारी गईं?" कहो, "निशानियां तो केवल अल्लाह के पास हैं, और मैं तो बस एक स्पष्ट रूप से सचेत करने वाला हूँ।" (50) क्या उनके लिए यह पर्याप्त नहीं है कि हमने आप पर किताब उतारी जो उन्हें पढ़कर सुनाई जाती है? निःसंदेह इसमें उन लोगों के लिए दया और उपदेश है जो विश्वास करते हैं। (51) कहो, "मेरे और तुम्हारे बीच गवाह के रूप में अल्लाह पर्याप्त है। वह जानता है जो कुछ आकाशों और पृथ्वी में है। और जो लोग असत्य पर विश्वास करते हैं और अल्लाह के साथ कुफ़्र करते हैं - वही घाटे में रहने वाले हैं।" (52)}

अल्लाह का कथन: {और वे कहते हैं, "उन पर उनके रब की ओर से निशानियां क्यों नहीं उतारी गईं?"} यह अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) से मुशरिकों (बहुदेववादियों) का कथन है, और इसका अर्थ है: उन पर अन्य नबियों की निशानियों जैसी कोई निशानी क्यों नहीं उतारी गई? (2)। कहा गया: जैसे सालेह ऊँटनी के साथ आए, मूसा लाठी के साथ, और ईसा मुर्दों को जीवित करने के साथ (3)। अर्थात: {कहो} उनसे ऐ मुहम्मद: {निशानियां तो केवल अल्लाह के पास हैं}, वह उन्हें जैसे चाहता है लाता है, यदि वह चाहता है तो उन्हें भेजता है और वे मेरे पास नहीं हैं {और मैं तो बस एक स्पष्ट रूप से सचेत करने वाला हूँ} (4)।

इब्न कसीर, अबू बक्र, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे एकवचन में "आयत" (निशानी) पढ़ा है। बाकी सब ने इसे बहुवचन में पढ़ा है (5)। यह अबू उबैद की पसंद थी; अल्लाह के इस कथन के कारण: {कहो, "निशानियां तो केवल अल्लाह के पास हैं"} (6)।

अल्लाह का कथन: {क्या उनके लिए यह पर्याप्त नहीं है कि हमने आप पर किताब उतारी जो उन्हें पढ़कर सुनाई जाती है?} यह उत्तर है...

(1) यह एक असामान्य (शाज़) पाठ है। (2) अल-वसीत 3/423। (3) अल-नुकात वल-उयून 4/288। (4) अल-वसीत 3/423, और ज़ाद अल-मसीर 6/279। (5) अल-सबअ पृष्ठ 501, और अल-तयसीर पृष्ठ 174। (6) अबू अली अल-फ़ारसी ने 'अल-हुज्जाह लिल-कुर्रा अल-सबअ' 5/435 में इस चयन का खंडन किया है।

سورہ العنکبوت: آیات ۴۹ - ۵۲۔ صفحہ ۳۷۷

اور ابن السمیفع [نے پڑھا]: "بَلْ هَذَا آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ" (بلکہ یہ واضح نشانیاں ہیں) (۱)۔ اور آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) خود متعدد نشانیاں تھے نہ کہ ایک نشانی؛ کیونکہ آپ نے دین کے معاملے میں بہت سی چیزوں کی طرف رہنمائی کی؛ اسی لیے فرمایا: ﴿ بَلْ هُوَ ءَايَتٌ بَيِّنَتٌ ﴾ (بلکہ وہ واضح نشانیاں ہیں)۔ اور یہ بھی کہا گیا: بلکہ وہ واضح نشانیوں والے ہیں، پس مضاف کو حذف کر دیا گیا ہے۔ ﴿ وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا الظَّٰلِمُونَ ﴾ (اور ہماری نشانیوں کا انکار صرف ظالم ہی کرتے ہیں) یعنی: کفار؛ کیونکہ انہوں نے آپ کی نبوت اور جو آپ لے کر آئے اس کا انکار کیا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَقَالُوا لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ ءَايَتٌ مِّن رَّبِّهِۦ ۖ قُلْ إِنَّمَا الْآيَتُ عِندَ اللَّهِ وَإِنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُّبِينٌ ٥٠ أَوَلَمْ يَكْفِهِمْ أَنَّا أَنزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَبَ يُتْلَى عَلَيْهِمْ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَرَحْمَةً وَذِكْرَى لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ٥١ قُلْ كَفَى بِاللَّهِ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ شَهِيدًا يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالَّذِينَ ءَامَنُوا بِالْبَطِلِ وَكَفَرُوا بِاللَّهِ أُولَٰئِكَ هُمُ الْخَسِرُونَ ٥٢ ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَقَالُوا لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ ءَايَتٌ مِّن رَّبِّهِۦ ﴾ یہ مشرکین کا رسول اللہ ﷺ سے قول ہے، اور اس کا معنی ہے: ان پر انبیاء کی نشانیوں جیسی کوئی نشانی کیوں نہ اتاری گئی (۲)۔ کہا گیا: جیسے صالح علیہ السلام اونٹنی لے کر آئے، موسیٰ علیہ السلام عصا لے کر، اور عیسیٰ علیہ السلام مردوں کو زندہ کرنے کے معجزے کے ساتھ (۳)۔ یعنی: ﴿ قُلْ ﴾ (کہہ دیجیے) انہیں اے محمد: ﴿ إِنَّمَا الْآيَتُ عِندَ اللَّهِ ﴾ (نشانیاں تو اللہ ہی کے پاس ہیں) پس وہ جیسے چاہتا ہے انہیں لاتا ہے، اگر وہ چاہے تو انہیں بھیج دے اور وہ میرے اختیار میں نہیں ہیں ﴿ وَإِنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُّبِينٌ ﴾ (اور میں تو صرف کھلم کھلا ڈرانے والا ہوں) (۴)۔

اور ابن کثیر، ابوبکر، حمزہ اور کسائی نے "آیة" واحد (واحد کے صیغے) کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور باقیوں نے جمع پڑھا ہے (۵)۔ اور یہی ابوعبید کا انتخاب ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿ قُلْ إِنَّمَا الْآيَتُ عِندَ اللَّهِ ﴾ (۶)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ أَوَلَمْ يَكْفِهِمْ أَنَّا أَنزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَبَ يُتْلَى عَلَيْهِمْ ﴾ (کیا انہیں یہ کافی نہیں کہ ہم نے آپ پر کتاب نازل کی جو انہیں پڑھ کر سنائی جاتی ہے؟) یہ جواب ہے...

(۱) یہ ایک شاذ قراءت ہے۔ (۲) الوسیط ۳/۴۲۳۔ (۳) النکت والعیون ۴/۲۸۸۔ (۴) الوسیط ۳/۴۲۳، اور زاد المسیر ۶/۲۷۹۔ (۵) السبعة ص ۵۰۱، اور التیسیر ص ۱۷۴۔ (۶) اور ابو علی الفارسی نے 'الحجة للقراء السبعة' ۵/۴۳۵ میں اس انتخاب کو رد کیا ہے۔

Surat al-Ankabut: Verses 50 - 52 378 To their saying: "Why are not signs sent down to him from his Lord?" (1). Meaning: Is not this miraculous Book sufficient for the polytheists as a sign, which I have challenged them to bring the like of, or even a surah from it, and they were unable? Even if I had brought them the signs of Moses and Jesus, they would have said: It is magic, and we do not know magic, yet speech is within their power, and despite that, they were unable to oppose it. It is said: The reason for the revelation of these verses is what Ibn Uyaynah narrated from 'Amr ibn Dinar from Yahya ibn Ja'dah who said: A shoulder-blade with writing on it was brought to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), and he said: "It is enough misguidance for a people that they desire something other than what their Prophet brought to them, towards what a prophet other than their prophet or a book other than their book brought." So Allah Almighty revealed: "Is it not sufficient for them that We have sent down to you the Book which is recited to them?" Reported by Abu Muhammad ad-Darimi in his "Musnad" (2). The people of Tafsir mentioned it in their books (3). Regarding this, the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said to Umar (may Allah be pleased with him): "If Moses son of Imran were alive, he would have no choice but to follow me" (4). And regarding something similar, he (peace and blessings of Allah be upon him) said: "He is not one of us who does not find sufficiency in the Qur'an" (5), meaning: finds it sufficient over others. This is the interpretation of al-Bukhari (may Allah have mercy on him) regarding the verse (6). And if its reciter has ten good deeds or more for every letter as we mentioned in the introduction of the book, then turning away from it to something else is misguidance, loss, deception, and deficiency. "Indeed in that" i.e., in the Qur'an "is a mercy" in this world and the Hereafter. And it was said: a mercy in

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/322. (2) (478), and reported by Abu Dawood in al-Marasil (454), and Ibn Abi Hatim in his Tafsir (17380). Its chain of narration is mursal (disconnected). (3) Mentioned by an-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 5/233, Abu al-Layth in his Tafsir 2/541, al-Mawardi in an-Nukat wa al-'Uyun 4/288-289, Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 4/322, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 6/279. (4) Reported by Ahmad (15156) from the hadith of Jabir ibn Abdullah (may Allah be pleased with him), and in its chain is Mujalid ibn Sa'id al-Hamdani, who is weak. It was also reported similarly (15864) from the hadith of Abdullah ibn Thabit (may Allah be pleased with him), and in its chain is Jabir ibn Yazid al-Ju'fi, who is also weak. (5) Preceded in 1/21. (6) Rather, it is the interpretation of Sufyan ibn Uyaynah in what al-Bukhari narrated from him in his Sahih following hadith (5024).

सूरह अल-अंकबूत: आयत 50 - 52 378 उनके कहने पर: "उस पर उसके रब की ओर से निशानियाँ क्यों नहीं उतारी गईं?" (1)। यानी: क्या मुशरिकों के लिए निशानियों के तौर पर यह मोजिज़ा किताब काफी नहीं है, जिसके जैसा लाने की, या उससे एक सूरह लाने की मैंने उन्हें चुनौती दी थी, और वे असमर्थ रहे? अगर मैं उनके पास मूसा और ईसा की निशानियाँ लाता, तो वे कहते: यह जादू है, और हम जादू नहीं जानते, जबकि भाषण उनके बस में है, फिर भी वे इसका मुकाबला करने में असमर्थ रहे। कहा जाता है: इन आयतों के उतरने का कारण वह है जो इब्न उययना ने अम्र बिन दीनार से, उन्होंने याह्या बिन जादा से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास एक कंधे की हड्डी लाई गई जिस पर कुछ लिखा था, तो उन्होंने कहा: "एक कौम के लिए गुमराह होने के लिए इतना ही काफी है कि वे अपने नबी की लाई हुई चीज़ को छोड़कर किसी और नबी की लाई हुई चीज़ या अपनी किताब के अलावा किसी और किताब की इच्छा करें।" तब अल्लाह तआला ने नाज़िल फरमाया: "क्या उनके लिए यह काफी नहीं है कि हमने आप पर किताब उतारी है जो उन्हें पढ़कर सुनाई जाती है?" इसे अबू मुहम्मद अद-दारिमी ने अपनी "मुसनद" (2) में उद्धृत किया है। तफ़्सीर के विद्वानों ने अपनी किताबों (3) में इसका उल्लेख किया है। इसी के बारे में पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से कहा: "अगर मूसा इब्न इमरान जीवित होते, तो उनके पास मेरा अनुसरण करने के अलावा कोई विकल्प नहीं होता" (4)। और इसी तरह की बात के बारे में उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) फ़रमाया: "वह हममें से नहीं है जो कुरान से बेनियाज़ न हो जाए (यानी इसे दूसरों के मुक़ाबले पर्याप्त न समझे)" (5) यानी: दूसरों के बजाय इसी से काम चलाए। आयत (6) के बारे में इमाम बुखारी (रहिमहमुल्लाह) की यही व्याख्या है। और यदि इसके पढ़ने वाले के लिए हर अक्षर पर दस नेकियाँ या उससे अधिक हैं जैसा कि हमने पुस्तक की प्रस्तावना में उल्लेख किया है, तो इसे छोड़कर किसी और की ओर जाना गुमराही, घाटा, धोखा और कमी है। "बेशक इसमें" यानी कुरान में "एक रहमत है" दुनिया और आख़िरत में। और कहा गया: रहमत है...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/322। (2) (478), और अबू दाऊद ने अल-मरासील (454) में, और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (17380) में इसे उद्धृत किया है। और इसकी सनद मुरसल है। (3) अन-नह़्हास ने 'मआनी अल-कुरान' 5/233 में, अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर 2/541 में, अल-मावर्दी ने 'अन-नुकात व अल-उयून' 4/288-289 में, इब्न अतिया ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/322 में और इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' 6/279 में इसका ज़िक्र किया है। (4) अहमद (15156) ने

जाबिर बिन अब्दुल्लाह (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इसे उद्धृत किया है, और इसकी सनद में मुजालिद बिन सईद अल-हमदानी है, जो कमज़ोर है। इसे अब्दुल्लाह बिन साबित (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से भी (15864) उद्धृत किया गया है, और इसकी सनद में जाबिर बिन यजीद अल-जुअफी है, वह भी कमज़ोर है। (5) पूर्व 1/21। (6) बल्कि यह सुफ़ियान बिन उययना की व्याख्या है जो इमाम बुखारी ने अपनी सहीह में हदीस (5024) के बाद उनसे नक़ल की है।

سورہ العنکبوت: آیات 50 - 52 378 ان کے اس قول کے بارے میں: ﴿لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ آيَاتٌ مِّن رَّبِّهِ﴾ (1)۔ یعنی: کیا مشرکین کے لیے نشانیوں کے طور پر یہ معجز کتاب کافی نہیں جس کی مثل لانے کا، یا اس کی ایک سورت لانے کا میں نے انہیں چیلنج دیا تھا، تو وہ عاجز رہے، اور اگر میں ان کے پاس موسیٰ اور عیسیٰ کی نشانیاں لاتا تو وہ کہتے: یہ جادو ہے اور ہم جادو نہیں جانتے، حالانکہ کلام کرنا ان کے بس میں ہے، اس کے باوجود وہ اس کا مقابلہ کرنے سے عاجز رہے۔ اور کہا گیا ہے: ان آیات کے نزول کا سبب وہ ہے جو ابن عیینہ نے عمرو بن دینار سے، انہوں نے یحییٰ بن جعدہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے پاس ایک کندھے کی ہڈی لائی گئی جس پر کچھ لکھا تھا، تو آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "کسی قوم کی گمراہی کے لیے یہی کافی ہے کہ وہ اپنے نبی کی لائی ہوئی چیز کو چھوڑ کر کسی اور نبی کی لائی ہوئی چیز یا اپنی کتاب کے علاوہ کسی اور کتاب کی خواہش کریں۔" تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿أَوَلَمْ يَكْفِهِمْ أَنَّا أَنزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ يُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ﴾ اسے ابو محمد الدارمی نے اپنی "مسند" (2) میں روایت کیا ہے۔ اور اہل تفسیر نے اسے اپنی کتابوں (3) میں ذکر کیا ہے۔ اور اسی طرح کی بات نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے فرمائی تھی: "اگر موسیٰ بن عمران زندہ ہوتے تو ان کے لیے میری پیروی کے علاوہ کوئی چارہ نہ ہوتا" (4)۔ اور اسی جیسی بات کے بارے میں آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "وہ ہم میں سے نہیں جو قرآن سے بے نیازی حاصل نہ کرے" (5) یعنی: اس کے ذریعے دوسروں سے مستغنی ہو جائے۔ اور آیت (6) کے بارے میں یہی بخاری رحمہ اللہ کی تاویل ہے۔ اور جب اس کے قاری کے لیے ہر حرف پر دس نیکیاں یا اس سے زیادہ ہیں جیسا کہ ہم نے کتاب کے مقدمے میں ذکر کیا ہے، تو اسے چھوڑ کر

کسی اور کی طرف مائل ہونا گمراہی، خسارہ، دھوکہ اور نقصان ہے۔ ﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ﴾ یعنی: قرآن میں ﴿لَرَحْمَةً﴾ دنیا اور آخرت میں رحمت ہے۔ اور کہا گیا: رحمت ہے...

(1) المحرر الوجیز 4/ 322- (2) (478)، اور اسے ابو داؤد نے المراسیل (454) میں، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (17380) میں روایت کیا ہے۔ اور اس کی اسناد مرسل ہے۔ (3) اسے النحاس نے معانی القرآن 5/ 233، ابو اللیث نے اپنی تفسیر 2/ 541، الماوردی نے النکت والعیون 4/ 288 - 289، ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 4/ 322، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 6/ 279 میں ذکر کیا ہے۔ (4) اسے احمد (15156) نے جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی اسناد میں مجالد بن سعید الہمدانی ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ اور اسے اسی طرح (15864) عبداللہ بن ثابت رضی اللہ عنہ کی حدیث سے بھی روایت کیا گیا ہے، اور اس کی اسناد میں جابر بن یزید الجعفی ہے، اور وہ بھی ضعیف ہے۔ (5) سابقہ 1/ 21- (6) بلکہ یہ سفیان بن عیینہ کی تاویل ہے جو بخاری نے اپنی صحیح میں حدیث (5024) کے بعد ان سے نقل کی ہے۔

...the world by rescuing them from misguidance. {And a reminder} in this world by guiding them through it to the truth {for a people who believe}(1).

His, the Almighty's, saying: {Say, "Sufficient is Allah between me and you as a witness"} means: Say to those who deny you: Allah is sufficient as a witness, testifying to my truthfulness in what I claim, that I am His Messenger and that this Quran is His Book(2).

{He knows what is in the heavens and the earth} means: nothing is hidden from Him. This is an argument against them regarding the validity of His testimony against them; because they have acknowledged His knowledge, it is incumbent upon them to acknowledge His testimony. {And those who believe in falsehood} Yahya ibn Salam said: [In] Iblis (Satan). It was also said: [In] the worship of idols and statues. This was said by Ibn Shajarah. {And disbelieve in Allah} means: because of their denial of His Messengers and their rejection of His Book. It was also said: because of what they associated with Him of idols, and attributed to Him of children and equals. {Those are the losers} of their souls and their deeds in the Hereafter(3).

His, the Almighty's, saying: {And they urge you to hasten the punishment. And if not for a specified term, the punishment would have come to them. And it will surely come to them suddenly while they perceive not. They urge you to hasten the punishment, and indeed, Hell will encompass the disbelievers On the Day the punishment will cover them from above them and from below their feet and it will be said, "Taste what you used to do."}

His, the Almighty's, saying: {And they urge you to hasten the punishment} When he warned them of the punishment, they said out of excessive denial: "Hasten this punishment for us." It is said that the ones who said that were Al-Nadr ibn Al-Harith and Abu Jahl when they said: {O Allah, if this should be the truth from You, then rain down upon us stones from the sky} [Al-Anfal: 32] and their saying: {Our Lord, hasten for us our share before the Day of Account} [Sad: 16].

And His saying: {And if not for a specified term} regarding the descent of the punishment. Ibn Abbas said: it means: it is what I promised you, that I would not punish your people and would delay them until the Day of Resurrection. Its explanation is: {But the Hour is their appointment}.

(1) Al-Nukat wa al-Uyun 4/289. (2) Tafsir al-Baghawi 3/471. (3) Al-Nukat wa al-Uyun 4/289.

सूरा अल-अंकबूत: आयत 51 - 55 | 379

...दुनिया में उन्हें पथभ्रष्टता से बचाकर। {और एक नसीहत} दुनिया में इसके ज़रिए उन्हें सत्य की ओर मार्गदर्शन करके{उन लोगों के लिए जो विश्वास करते हैं}(1)।

अल्लाह तआला का कथन: {कह दीजिए, "मेरे और तुम्हारे बीच गवाह के तौर पर अल्लाह काफी है"} अर्थात: उन लोगों से कहो जो तुम्हें झुठलाते हैं: अल्लाह गवाह के तौर पर पर्याप्त है, जो मेरे इस दावे की सच्चाई की गवाही देता है कि मैं उसका रसूल हूँ, और यह कुरआन उसकी किताब है(2)।

{वह जानता है जो कुछ आसमानों और ज़मीन में है} अर्थात: उससे कुछ भी छिपा नहीं है। यह उनके खिलाफ उसकी गवाही की वैधता पर एक दलील है; क्योंकि उन्होंने उसके ज्ञान को स्वीकार किया है, इसलिए उनके लिए उसकी गवाही को स्वीकार करना अनिवार्य है। {और जो लोग असत्य पर विश्वास करते हैं} याह्या बिन सलाम ने कहा: इबलीस (शैतान) पर। और कहा गया: मूर्तियों और बुतों की पूजा पर। यह इब्न शजराह ने कहा है। {और अल्लाह के साथ कुफ्र करते हैं} अर्थात: उसके रसूलों को झुठलाने और उसकी किताब को नकारने के कारण। और कहा गया: उन मूर्तियों के कारण जिन्हें उन्होंने उसके साथ शरीक ठहराया, और जो औलाद और समकक्ष उन्होंने उसकी ओर निसबत किए। {वही लोग घाटे में रहने वाले हैं} आख़िरत में अपनी जान और अपने कर्मों का नुकसान उठाने वाले(3)।

अल्लाह तआला का कथन: {और वे आपसे अज़ाब (दंड) के लिए जल्दी मचाते हैं। और यदि एक नियत समय न होता, तो अज़ाब उन पर आ चुका होता। और वह निश्चित रूप से उन पर अचानक आ जाएगा और उन्हें पता भी नहीं चलेगा। वे आपसे अज़ाब के लिए जल्दी मचाते हैं, और वास्तव में जहन्नम काफिरों को घेरे हुए है। जिस दिन अज़ाब उन्हें उनके ऊपर से और उनके पैरों के नीचे से ढांप लेगा और कहा जाएगा, "चखो उसका मज़ा जो तुम किया करते थे।"}

अल्लाह तआला का कथन: {और वे आपसे अज़ाब के लिए जल्दी मचाते हैं} जब उन्होंने उन्हें अज़ाब से डराया, तो उन्होंने अत्यधिक इनकार के कारण कहा: हमारे लिए यह अज़ाब जल्दी ले आओ। और कहा गया है कि ऐसा कहने वाले अल-नद्र बिन अल-हारिस और अबू जहल थे जब उन्होंने कहा था: {हे अल्लाह, यदि यह तेरी ओर से सत्य है, तो हम पर आसमान से पत्थरों की बारिश कर दे} [अल-अनफाल: 32] और उनका यह कहना: {ऐ हमारे रब, हिसाब के दिन से पहले ही हमारा हिस्सा हमें जल्दी दे दे} [साद: 16]।

और उसका कथन: {और यदि एक नियत समय न होता} अज़ाब के उतरने के बारे में। इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ है: यह वह वादा है जो मैंने तुमसे किया था कि मैं तुम्हारी कौम को अज़ाब नहीं दूँगा और उन्हें कयामत के दिन तक मोहलत दूँगा। इसकी व्याख्या है: {बल्कि कयामत उनका नियत समय है}।

---

(1) अल-नुक़त वल-उयून 4/289. (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/471. (3) अल-नुक़त वल-उयून 4/289.

...دنیا میں انہیں گمراہی سے نکال کر۔ {اور نصیحت} دنیا میں اس کے ذریعے حق کی طرف ان کی رہنمائی کر کے {ایمان لانے والوں کے لیے}(۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کہہ دیجیے کہ میرے اور تمہارے درمیان اللہ ہی گواہ کافی ہے} یعنی: اپنے جھٹلانے والوں سے کہو: اللہ گواہ کے طور پر کافی ہے، جو میرے اس دعوے کی سچائی کی گواہی دیتا ہے کہ میں اس کا رسول ہوں، اور یہ قرآن اس کی کتاب ہے(۲)۔

{وہ جانتا ہے جو کچھ آسمانوں اور زمین میں ہے} یعنی: اس سے کوئی چیز چھپی ہوئی نہیں ہے۔ یہ ان کے خلاف اس کی گواہی کی صداقت پر ایک دلیل ہے؛ کیونکہ جب انہوں نے اس کے علم کا اقرار کر لیا تو ان پر لازم ہے کہ اس کی گواہی کا بھی اقرار کریں۔ {اور جو لوگ باطل پر ایمان لائے} یحییٰ بن سلام نے کہا: ابلیس پر۔ اور کہا گیا: بتوں اور مورتوں کی عبادت پر۔ یہ ابن شجرہ کا قول ہے۔ {اور اللہ کے ساتھ کفر کیا} یعنی: اس کے رسولوں کو جھٹلانے اور اس کی کتاب کا انکار کرنے کی وجہ سے۔ اور کہا گیا: ان بتوں کی وجہ سے جنہیں انہوں نے اس کا شریک ٹھہرایا، اور اولاد اور ہمسروں کی جو نسبت اس کی طرف کی۔ {یہی لوگ خسارے میں رہنے والے ہیں} آخرت میں اپنی جانوں اور اپنے اعمال کا نقصان اٹھانے والے(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہ آپ سے عذاب کی جلدی مچاتے ہیں۔ اور اگر ایک وقت مقرر نہ ہوتا تو عذاب ان پر آ چکا ہوتا۔ اور وہ یقیناً ان پر اچانک آ جائے گا اور انہیں پتہ بھی نہ چلے گا۔ وہ آپ سے عذاب کی جلدی مچاتے ہیں، اور بیشک جہنم کافروں کو گھیرے ہوئے ہے۔ جس دن عذاب انہیں ان کے اوپر سے اور ان کے پاؤں کے نیچے سے ڈھانپ لے گا اور کہا جائے گا کہ "چکھو اس کا مزہ جو تم کیا کرتے تھے۔"}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہ آپ سے عذاب کی جلدی مچاتے ہیں} جب آپ نے انہیں عذاب سے ڈرایا تو انہوں نے انتہاء درجے کے انکار کی بنا پر کہا: ہمارے لیے یہ عذاب جلدی لے آؤ۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ کہنے والے نضر بن حارث اور ابو جہل تھے جب انہوں نے کہا تھا: {اے اللہ، اگر یہ تیری طرف سے حق ہے تو ہم پر آسمان سے پتھروں کی بارش برسا دے} [الانفال: ۳۲] اور ان کا یہ قول: {اے ہمارے رب، یوم حساب سے پہلے ہی ہمارا حصہ ہمیں جلدی دے دے} [ص: ۱۶]۔

اور اس کا قول: {اور اگر ایک وقت مقرر نہ ہوتا} عذاب کے نازل ہونے کے بارے میں۔ ابن عباس نے فرمایا: یعنی: یہ وہ وعدہ ہے جو میں نے تم سے کیا تھا کہ میں تمہاری قوم کو عذاب نہیں دوں گا اور انہیں قیامت کے دن تک مہلت دوں گا۔ اس کا بیان یہ ہے: {بلکہ قیامت ان کے وعدے کا وقت ہے}۔

---

(۱) النکت والعیون ۲۸۹/۴۔ (۲) تفسیر البغوی ۴۷۱/۳۔ (۳) النکت والعیون ۲۸۹/۴۔

Surah Al-Ankabut: Verses 53 - 55 380

[Al-Qamar: 46]. Ad-Dahhak said: It is the duration of their lives in this world (1). It was said: What is meant by the specified term is the first blast (of the Trumpet). Yahya ibn Sallam said this (2). It was said: The time that Allah decreed for their destruction and punishment. Ibn Shajarah said this. It was said: It is the killing on the day of Badr (3). In summary, every punishment has a term that neither advances nor delays. The evidence for it is His saying: {For every news there is a fixed time} [Al-An'am: 67]. {The punishment would have come to them} means: that which they sought to hasten. {And it will surely come to them suddenly} i.e., unexpectedly. {While they perceive not} i.e., they do not know of its descent upon them (4). {And they urge you to hasten the punishment} i.e., they hasten you while Hell has already been prepared for them and it will surround them inevitably, so what is the meaning of hastening. It was said: It was revealed concerning Abdullah ibn Abi Umayyah and his companions from among the polytheists when they said: {Or you cause the heaven to fall upon us in pieces as you have claimed} [Al-Isra: 92].

His saying (Exalted be He): {On the Day the punishment covers them from above them} It was said: It is connected to what precedes it, i.e., on the day the punishment strikes them from above them and from beneath their feet; when the punishment covers them, Hell surrounds them (5). And He only said: {And from beneath their feet} for approximation, otherwise covering from above is more general, as the poet said: I fed her straw and cold water (6)

And another said: The leaders of the horses were led to the enemies ... upon them was a forest of spears and armor (7)

---

(1) Tafsir al-Baghawi 3/471, the saying of al-Dahhak in al-Wasit 3/424, and Zad al-Masir 6/280. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/290. (3) Zad al-Masir 6/280 from al-Tha'labi. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/290. (5) Tafsir al-Baghawi 3/472. (6) This is the first part of a verse whose second part is: "until her eyes became tear-shedding." It previously appeared in 1/291. (7) Its speaker is Al-Farazdaq, and it is in his Diwan p. 410, and in it: "Al-Wagha" instead of "Al-'Ida".

सूरह अल-अंकबूत: आयत 53 - 55 380

[अल-कमर: 46]। अद-दह्हाक ने कहा: यह दुनिया में उनकी उम्र की अवधि है (1)। और कहा गया: नियत अवधि से तात्पर्य पहली फूँक (सूर फूँकना) है। यह याह्या बिन सलाम ने कहा (2)। और कहा गया: वह समय जो अल्लाह ने उनके विनाश और दंड के लिए निर्धारित किया है। यह इब्न शजराह ने कहा। और कहा गया: यह बद्र के दिन की हत्या है (3)। संक्षेप में, प्रत्येक दंड की एक अवधि होती है जो न तो आगे बढ़ती है और न ही पीछे हटती है। इसका प्रमाण अल्लाह का यह कथन है: {प्रत्येक समाचार के लिए एक निर्धारित समय है} [अल-अनआम: 67]। {दंड उनके पास आ गया होता} अर्थात: वह जिसे उन्होंने जल्दबाजी में माँगा था। {और वह निश्चय ही उन पर अचानक आ जाएगा} यानी: अप्रत्याशित रूप से। {जबकि वे नहीं जानते होंगे} यानी: वे उन पर इसके उतरने के बारे में नहीं जानते होंगे (4)। {और वे आपसे दंड के लिए जल्दबाजी करा रहे हैं} यानी: वे आपसे जल्दबाजी कर रहे हैं जबकि जहन्नम उनके लिए तैयार कर दी गई है और वह निश्चित रूप से उन्हें घेर लेगी, तो जल्दबाजी का क्या अर्थ है। कहा गया: यह मुशरिकों में से अब्दुल्ला बिन अबी उमय्या और उनके साथियों के बारे में अवतरित हुआ जब उन्होंने कहा था: {या आप आसमान को हम पर टुकड़ों में गिरा दें जैसा कि आपने दावा किया है} [अल-इसरा: 92]।

अल्लाह तआला का कथन: {जिस दिन दंड उन्हें उनके ऊपर से ढाँप लेगा} कहा गया: यह उससे जुड़ा है जो इसके पहले है, यानी: जिस दिन दंड उन्हें उनके ऊपर से और उनके पैरों के नीचे से पहुँचेगा, तो जब दंड उन्हें ढाँप लेगा, तो जहन्नम उन्हें घेर लेगी (5)। और उसने {और उनके पैरों के नीचे से} केवल सामीप्य के लिए कहा है, अन्यथा ऊपर से ढाँपना अधिक व्यापक है, जैसा कि कवि ने कहा: मैंने उसे भूसा और ठंडा पानी खिलाया (6)

और दूसरे ने कहा: घोड़ों के नेता दुश्मनों की ओर ले जाए गए ... उन पर भालों और कवच का जंगल था (7)

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 3/471, अल-वसीत 3/424 में अद-दह्हाक का कथन, और ज़ाद अल-मसीर 6/280। (2) अल-नुक़त वल-'उयून 4/290। (3) अल-थ'लबी के हवाले से ज़ाद अल-मसीर 6/280। (4) अल-नुक़त वल-'उयून 4/290। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 3/472। (6) यह एक शेर का मुखड़ा है जिसका पिछला हिस्सा है: "यहाँ तक कि उसकी आँखें आँसू बहाने वाली हो गईं।" यह पहले 1/291

में आ चुका है। (7) इसके रचयिता अल-फ़रज़दक़ हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 410 में है, और इसमें: "अल-अदा" के बजाय "अल-वग़ा" है।

سورہ العنکبوت: آیات 53 - 55 380

[القمر: 46]۔ اور ضحاک نے کہا: یہ دنیا میں ان کی عمروں کی مدت ہے (1)۔ اور کہا گیا: مقررہ وقت سے مراد پہلا صور پھونکا جانا ہے۔ یہ یحییٰ بن سلام نے کہا (2)۔ اور کہا گیا: وہ وقت جو اللہ نے ان کی ہلاکت اور عذاب کے لیے مقرر کیا ہے۔ یہ ابن شجرہ نے کہا۔ اور کہا گیا: یہ غزوہ بدر کے دن کا قتل ہے (3)۔ مختصراً یہ کہ ہر عذاب کا ایک وقت مقرر ہے جو نہ آگے بڑھتا ہے اور نہ پیچھے ہٹتا ہے۔ اس کی دلیل اللہ کا قول ہے: ﴿لِكُلِّ نَبَإٍ مُسْتَقَرٌّ﴾ [الأنعام: 67]۔ ﴿لَجَاءَهُمُ الْعَذَابُ﴾ یعنی: وہ جس کی انہوں نے جلدی مچائی تھی۔ ﴿وَلَيَأْتِيَنَّهُمْ بَغْتَةً﴾ یعنی: ناگہاں۔ ﴿وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ﴾ یعنی: وہ ان پر اس کے نازل ہونے کے بارے میں نہیں جانتے ہوں گے (4)۔ ﴿وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ﴾ یعنی: وہ آپ سے جلدی کا تقاضا کرتے ہیں حالانکہ جہنم ان کے لیے تیار کر دی گئی ہے اور وہ یقیناً ان کا احاطہ کر لے گی، تو جلدی کرنے کا کیا مطلب ہے۔ کہا گیا: یہ مشرکین میں سے عبداللہ بن ابی امیہ اور ان کے ساتھیوں کے بارے میں نازل ہوئی جب انہوں نے کہا تھا ﴿أَوْ تُسْقِطَ السَّمَاءَ كَمَا زَعَمْتَ عَلَيْنَا كِسَفًا﴾ [الإسراء: 92]۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿يَوْمَ يَغْشَاهُمُ الْعَذَابُ مِنْ فَوْقِهِمْ﴾ کہا گیا: یہ اس سے جڑا ہوا ہے جو اس سے پہلے ہے، یعنی: جس دن عذاب انہیں ان کے اوپر سے اور ان کے پیروں کے نیچے سے پہنچے گا، تو جب عذاب انہیں ڈھانپ لے گا تو جہنم ان کا احاطہ کر لے گی (5)۔ اور اس نے ﴿وَمِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ﴾ صرف قربت کے لیے کہا ہے، ورنہ ڈھانپنا اوپر سے زیادہ عام ہے، جیسا کہ شاعر نے کہا: عَلَفْتُهَا تِبْنًا وَماءً بارِدًا (6) (میں نے اسے بھوسہ اور ٹھنڈا پانی کھلایا)

اور دوسرے نے کہا: لقد كان قُوّادَ الجِيادِ إلى العِدا ... عليهنَّ غابٌ من قَنًى ودروعِ (7) (گھوڑوں کے رہنما دشمنوں کی طرف لے جائے گئے ... ان پر نیزوں اور زرہوں کا ایک جنگل تھا)

(1) تفسیر البغوی 3/ 471 ، اور الوسیط 3 / 424 میں ضحاک کا قول، اور زاد المسیر 6/ 280۔ (2) النکت والعیون 4/ 290۔ (3) ثعلبی کے حوالے سے زاد المسیر 6/ 280۔ (4) النکت والعیون 4/ 290۔ (5) تفسیر البغوی 3/ 472۔ (6) یہ ایک شعر کا مصرع اولیٰ ہے جس کا مصرع ثانی ہے: "حتی شتت ہمالۃً عیناھا"۔ اور یہ پہلے 1/ 291 میں گزر چکا ہے۔ (7) اس کے کہنے والے فرزدق ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص 410 میں ہے، اور اس میں: "العدا" کے بجائے "الوغی" ہے۔

Surah Al-Ankabut: Verses 55 - 60 381

"And He says: Taste" [Quran 29:55]. The people of Medina and Kufa read it as: "We say" with the letter 'Nun'. The others read it with 'Ya' (He says). Abu Ubayd chose this because of the saying: "Say, Allah is sufficient". It is possible that the angel assigned to them says: "Taste". Both readings refer back to one meaning, which is: the angel says by Our command: taste (1).

The Almighty's saying: "O My servants who have believed, indeed My earth is spacious, so worship only Me. Every soul will taste death. Then to Us will you be returned. And those who have believed and done righteous deeds - We will surely settle them in chambers of Paradise, beneath which rivers flow, wherein they will abide eternally. Excellent is the reward of the [righteous] workers, who have been patient and upon their Lord rely. And how many a creature carries not its [own] provision. Allah provides for it and for you. And He is the Hearing, the Knowing." [Quran 29:56-60]

The Almighty's saying: "O My servants who have believed, indeed My earth is spacious." This verse was revealed to incite the believers who were in Mecca to migrate - according to the saying of Muqatil and al-Kalbi. So Allah Almighty informed them of the vastness of His earth, and that staying in a place amidst the harm of the disbelievers is not correct. Rather, the correct thing is to seek the worship of Allah in His earth with His righteous servants (2). Meaning: if you are in distress from manifesting faith in it, then migrate to Medina, for it is spacious for manifesting monotheism (Tawhid) in it (3). Ibn Jubayr and Ata said: Verily, the land where there is injustice and evil, this verse applies to it, and migration from it to a land of truth is mandatory. And Malik said so too (4). Mujahid said: "Indeed My earth is spacious", so migrate and strive (5). Mutarrif [bin Abdullah] bin al-Shikhir said: The meaning is: indeed My mercy is vast. From him also: indeed My provision for you is vast, so seek it in the earth (6). Sufyan al-Thawri said: If you are in a land that is expensive...

---

(1) Al-Sab'ah p. 501, and Al-Taysir p. 174. See Al-Hujjah lil-Qurra' al-Sab'ah 5/436. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/324. Muqatil and al-Kalbi mentioned from Tafsir al-Baghawi 3/472. (3) Tafsir Abi al-Layth 2/542, Tafsir al-Baghawi 3/472, and Zad al-Masir 6/281. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/324. (5) Tafsir al-Baghawi 3/472. (6) Al-Nukat wal-Uyun 4/391. The second saying is in Tafsir al-Baghawi 3/472, and Zad al-Masir 6/281. What is between brackets is from those sources.

सूरा अल-अंकबूत: आयत 55 - 60 381

"और वह कहता है: चखो" [क़ुरान 29:55]। मदीना और कूफ़ा के लोगों ने इसे नून के साथ "हम कहते हैं" पढ़ा है। बाकियों ने 'या' (वह कहता है) के साथ पढ़ा। अबू उबैद ने इसे चुना; क्योंकि अल्लाह का कथन है: "कह दो, अल्लाह पर्याप्त है"। यह संभव है कि उनके लिए नियुक्त फरिश्ता कहता हो: "चखो"। दोनों पठन एक ही अर्थ की ओर इशारा करते हैं, यानी: फरिश्ता हमारे आदेश से कहता है: चखो (1)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: "ऐ मेरे बंदों जो ईमान लाए हो! मेरी धरती बहुत विशाल है, अतः तुम मेरी ही इबादत करो। हर जीव को मौत का स्वाद चखना है, फिर तुम हमारी ही ओर लौटाए जाओगे। और जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए, हम उन्हें जन्नत के ऊँचे कमरों (महलों) में जगह देंगे जिनके नीचे नहरें बह रही होंगी, वे उनमें हमेशा रहेंगे। क्या ही अच्छा बदला है (नेक) कर्म करने वालों का! जिन्होंने सब्र किया और वे अपने रब पर भरोसा रखते हैं। और कितने ही जीव ऐसे हैं जो अपनी जीविका (रिज़्क) स्वयं नहीं उठाते, अल्लाह ही उन्हें और तुम्हें भी रिज़्क देता है। और वह सब कुछ सुनने और जानने वाला है।" [क़ुरान 29:56-60]

अल्लाह तआला का फ़रमान: "ऐ मेरे बंदों जो ईमान लाए हो! मेरी धरती बहुत विशाल है।" मुक़ातिल और अल-कल्बी के अनुसार, यह आयत मक्का में मौजूद मोमिनों को हिजरत (प्रवास) के लिए प्रोत्साहित करने के लिए उतरी थी। अल्लाह तआला ने उन्हें अपनी धरती की विशालता के बारे में बताया, और यह कि काफ़िरों की तकलीफों के बीच एक ही स्थान पर टिके रहना सही नहीं है। बल्कि सही बात यह है कि अल्लाह की धरती में उसके नेक बंदों के साथ उसकी इबादत की तलाश की जाए (2)। यानी: यदि तुम वहाँ अपना ईमान प्रकट करने में कठिनाई महसूस करते हो, तो मदीना हिजरत कर जाओ क्योंकि वह तौहीद प्रकट करने के लिए विशाल है (3)। इब्न जुबैर और अता ने कहा: वास्तव में, वह भूमि जहाँ अन्याय और बुराई हो, वहाँ यह आयत लागू होती है, और वहाँ से सत्य की भूमि की ओर हिजरत करना अनिवार्य है। इमाम मालिक ने भी यही कहा (4)। मुजाहिद ने कहा: "मेरी धरती विशाल है", इसलिए हिजरत करो और जिहाद करो (5)। मुतर्रिफ़ [बिन अब्दुल्लाह] बिन अल-शिख़ीर ने कहा: इसका अर्थ है: वास्तव में मेरी दया बहुत व्यापक है। उनसे यह भी वर्णित है: वास्तव में तुम्हारे लिए मेरा रिज़्क व्यापक है, इसलिए उसे धरती में तलाश करो (6)। सुफ़यान अल-थौरी ने कहा: यदि तुम किसी ऐसी भूमि में हो जो महँगी है...

(1) अल-सबआ, पृ. 501, और अल-तयसीर पृ. 174। अल-हुज्जाह लिल-कुर्रा अल-सबआ 5/436 देखें। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/324। मुक़ातिल और अल-कल्बी ने तफ़सीर अल-बग़वी 3/472 से उल्लेख किया है। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/542, तफ़सीर अल-बग़वी 3/472, और ज़ाद अल-मसीर 6/281। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/324। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 3/472। (6) अल-नुकत वल-उयून 4/391। दूसरा कथन तफ़सीर अल-बग़वी 3/472 और ज़ाद अल-मसीर 6/281 में है। कोष्ठक में दी गई सामग्री उन्हीं स्रोतों से है।

سورہ العنکبوت: آیات ۵۵ - ۶۰ ۳۸۱

﴿وَيَقُولُ ذُوقُوا﴾ (اور وہ کہتا ہے: چکھو)۔ اہل مدینہ اور کوفہ نے اسے نون کے ساتھ «نَقُولُ» (ہم کہتے ہیں) پڑھا ہے۔ باقیوں نے 'یا' (وہ کہتا ہے) کے ساتھ پڑھا ہے۔ ابو عبید نے اسے پسند کیا ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿قُلْ كَفَىٰ بِاللَّهِ﴾ (کہہ دیجئے، اللہ کافی ہے)۔ یہ بھی ممکن ہے کہ ان پر مقرر فرشتہ کہتا ہو: «ذُوقُوا»۔ دونوں قراتیں ایک ہی معنی کی طرف لوٹتی ہیں، یعنی: فرشتہ ہمارے حکم سے کہتا ہے: چکھو (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يَعِبَادِيَ الَّذِينَ ءَامَنُوا إِنَّ أَرْضِي وَسِعَةٌ فَإِيَّيَ فَاعْبُدُونِ ٥٦ كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ ثُمَّ إِلَيْنَا تُرْجَعُونَ ٥٧ وَالَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّلِحَتِ لَنُبَوِّئَنَّهُم مِّنَ الْجَنَّةِ غُرَفًا تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَرُ خَلِدِينَ فِيهَا نِعْمَ أَجْرُ الْعَمِلِينَ ٥٨ الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ ٥٩ وَكَأَيِّن مِّن دَابَّةٍ لَّا تَحْمِلُ رِزْقَهَا اللَّهُ يَرْزُقُهَا وَإِيَّاكُمْ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ٦٠﴾ ترجمہ: اے میرے بندو جو ایمان لائے ہو! میری زمین وسیع ہے، پس تم میری ہی عبادت کرو۔ ہر جان موت کا ذائقہ چکھنے والی ہے، پھر تم ہماری ہی طرف لوٹائے جاؤ گے۔ اور جو لوگ ایمان لائے اور نیک اعمال کیے، ہم انہیں ضرور جنت کے بالا خانوں میں جگہ دیں گے جن کے نیچے نہریں بہتی ہوں گی، وہ ان میں ہمیشہ رہیں گے۔ عمل کرنے والوں کا کیا ہی اچھا اجر ہے! جنہوں نے صبر کیا اور وہ اپنے رب پر بھروسہ رکھتے ہیں۔ اور کتنے ہی جانور ایسے ہیں جو اپنا رزق اٹھائے نہیں پھرتے، اللہ ہی انہیں اور تمہیں رزق دیتا ہے، اور وہ سب کچھ سننے والا اور جاننے والا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يَعِبَادِيَ الَّذِينَ ءَامَنُوا إِنَّ أَرْضِي وَسِعَةٌ﴾ (اے میرے بندو جو ایمان لائے ہو، میری زمین وسیع ہے)۔ مقاتل اور کلبی کے قول کے مطابق، یہ آیت مکہ میں موجود مؤمنین کو ہجرت پر ابھارنے کے لیے نازل ہوئی تھی۔ اللہ تعالیٰ نے انہیں اپنی زمین کی وسعت کی خبر دی،

اور یہ کہ کفار کی ایذا رسانی کے سائے میں ایک ہی جگہ رہنا درست نہیں ہے، بلکہ درست یہ ہے کہ اللہ کی زمین میں اس کے نیک بندوں کے ساتھ اس کی عبادت تلاش کی جائے (۲)۔ یعنی: اگر تم وہاں ایمان ظاہر کرنے میں تنگی محسوس کرتے ہو تو مدینہ کی طرف ہجرت کر جاؤ، کیونکہ وہ توحید کے اظہار کے لیے وسیع ہے (۳)۔ ابن جبیر اور عطا نے کہا: بے شک وہ زمین جہاں ظلم اور منکر (برائی) ہو، اس پر یہ آیت صادق آتی ہے، اور وہاں سے حق والے ملک کی طرف ہجرت کرنا لازم ہے۔ امام مالک نے بھی یہی کہا (۴)۔ مجاہد نے کہا: "میری زمین وسیع ہے" یعنی ہجرت کرو اور جہاد کرو (۵)۔ مطرف [بن عبد اللہ] بن الشخیر نے کہا: اس کا معنی ہے: بے شک میری رحمت وسیع ہے۔ ان سے یہ بھی مروی ہے: بے شک تمہارے لیے میرا رزق وسیع ہے، پس اسے زمین میں تلاش کرو (۶)۔ سفیان ثوری نے کہا: جب تم کسی ایسی زمین میں ہو جہاں مہنگائی ہو...

---

(۱) السبعہ ص ۵۰۱، التیسیر ص ۱۷۴۔ الحجۃ للقراء السبعۃ ۵/ ۴۳۶ ملاحظہ ہو۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/ ۳۲۴۔ مقاتل اور کلبی نے تفسیر بغوی ۳/ ۴۷۲ سے ذکر کیا ہے۔ (۳) تفسیر ابی اللیث ۲/ ۵۴۲، تفسیر بغوی ۳/ ۴۷۲، اور زاد المسیر ۶/ ۲۸۱۔ (۴) المحرر الوجیز ۴/ ۳۲۴۔ (۵) تفسیر بغوی ۳/ ۴۷۲۔ (۶) النکت والعیون ۴/ ۳۹۱۔ دوسرا قول تفسیر بغوی ۳/ ۴۷۲ اور زاد المسیر ۶/ ۲۸۱ میں ہے۔ قوسین (بریکٹ) والی عبارت ان مصادر سے لی گئی ہے۔

So move to another [land] where you can fill your bag with bread for a dirham. And it was said: The meaning is: Indeed, My land, which is the land of Paradise, is vast. {So worship Me} until I make you inherit it (1). {Therefore Me [alone] should you worship} "Me" (Iyyaya) is in the accusative case due to an implicit verb, i.e., "So worship Me, worship Me," thus one of the two verbs suffices for the other. The "fa" in His saying "fa-iyyaya" is in the sense of a condition (2), meaning: if a place becomes narrow for you, then worship Me [elsewhere] (3); because My land is vast.

His saying, the Almighty: {Every soul shall taste death, then to Us you will be returned} was mentioned previously in "Al Imran" (4). It is mentioned here to belittle the matter of this world and its fears. It is as if some believers looked at the consequences that might befall them in leaving their homeland from Makkah, such as dying or starving or the like, so God belittled the status of this world. Meaning: you are inevitably going to die and be gathered unto Us, so hasten to the obedience of God and migration to Him and to what is commanded. Then He promised the working believers a residence in Paradise as an encouragement from Him, the Almighty, and mentioned the reward they would receive, then He described them by saying: {Those who are patient and put their trust in their Lord} (5). Abu Amr, Yaqub, al-Jahdari, Ibn Abi Ishaq, Ibn Muhaysin, al-A'mash, Hamzah, al-Kisa'i, and Khalaf read: "O My servants" (ya 'ibadi) with a sukun on the 'ya'. The rest read it with a fatha (6). "Indeed My land" (inna ardi), Ibn Amir read it with a fatha, and the rest read it with a sukun (7).

And it was narrated that the Messenger of God (peace be upon him) said: "Whoever flees with his religion from one land to another, even if it is the length of a handspan, deserves Paradise, and will be a companion of Muhammad and Ibrahim," peace be upon them (8).

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5 / 234. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4 / 172-173. (3) What is between brackets is an addition required by the context. (4) 5 / 447 onwards. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 324. (6) The reading of Abu Amr, Hamzah, and al-Kisa'i in "al-Sab'ah" pp. 501-502, and their reading and the reading of Yaqub and Khalaf, both from the ten, in "al-Nashr" 2 / 170. (7) Al-Sab'ah p. 502, and al-Taysir p. 174. (8) Tafsir Abi al-Layth 2 / 542, and al-Kashshaf 3 / 210, and it was previously mentioned in 7 / 64.

382 सूरह अल-अनकबूत: आयतें 56 - 60

तो किसी दूसरी [भूमि] पर चले जाओ जहाँ तुम एक दिरहम में अपना झोला रोटी से भर सको। और कहा गया है: अर्थ यह है: वास्तव में मेरी भूमि, जो जन्नत (स्वर्ग) की भूमि है, विशाल है। {अतः मेरी ही इबादत करो} ताकि मैं तुम्हें उसका वारिस बना दूँ (1)। {अतः मेरी ही तुम इबादत करो} "इय्याया" (मुझ ही) एक अंतर्निहित क्रिया के कारण कर्म कारक (accusative) में है, यानी: "तो मेरी इबादत करो, मेरी इबादत करो," इस प्रकार दो क्रियाओं में से एक दूसरी के लिए पर्याप्त है। और उनके कथन "फ़-इय्याया" में "फ़ा" शर्त (condition) के अर्थ में है (2), अर्थात: यदि तुम्हारे लिए कोई स्थान संकीर्ण हो जाए, तो मेरी [कहीं और] इबादत करो (3); क्योंकि मेरी भूमि विशाल है।

परमेश्वर का कथन: {प्रत्येक जीव को मृत्यु का स्वाद चखना है, फिर तुम हमारी ही ओर लौटाए जाओगे} इसका उल्लेख पहले "आल-इमरान" में हो चुका है (4)। यहाँ इसका उल्लेख दुनिया और उसके डर के मामले को छोटा दिखाने के लिए किया गया है। ऐसा लगता है कि कुछ विश्वासियों ने मक्का से अपनी मातृभूमि छोड़ने के परिणामस्वरूप होने वाले परिणामों पर विचार किया, जैसे कि मर जाना या भूखा रहना या ऐसा ही कुछ, तो ईश्वर ने दुनिया की स्थिति को तुच्छ बना दिया। अर्थात: तुम अनिवार्य रूप से मरने वाले हो और हमारी ओर इकट्ठा किए जाओगे, इसलिए ईश्वर की आज्ञाकारिता और उसकी ओर और जिसकी आज्ञा दी गई है उसकी ओर हिजरत (प्रवास) करने में शीघ्रता करो। फिर उन्होंने कर्मठ विश्वासियों को स्वर्ग में निवास का वादा किया, जो कि सर्वशक्तिमान ईश्वर की ओर से एक प्रोत्साहन है, और उस पुरस्कार का उल्लेख किया जो उन्हें प्राप्त होगा, फिर उनके गुण बताते हुए कहा: {वे लोग जिन्होंने धैर्य रखा और अपने रब पर भरोसा करते हैं} (5)। अबू अम्र, याकूब, अल-जहदरी, इब्न अबी इसहाक, इब्न मुहैसिन, अल-अमश, हमज़ा, अल-किसाई और खलफ़ ने "या इबादी" (हे मेरे दासों) को 'या' पर सुकून के साथ पढ़ा। बाकियों ने इसे फ़था के साथ पढ़ा (6)। "इन्ना अरदी" (वास्तव में मेरी भूमि), इब्न आमिर ने इसे फ़था के साथ पढ़ा, और बाकियों ने इसे सुकून के साथ पढ़ा (7)।

और रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जो व्यक्ति अपने धर्म को बचाने के लिए एक ज़मीन से दूसरी ज़मीन की ओर भागता है, चाहे वह एक बालिश्त की दूरी ही क्यों न हो, वह जन्नत का हकदार हो जाता है, और मुहम्मद और इब्राहिम (उन दोनों पर शांति हो) का साथी होगा" (8)।

(1) मआनी अल-कुरान, नहहस द्वारा 5 / 234 । (2) मआनी अल-कुरान, ज़ज्जाज द्वारा 4 / 172-173 । (3) कोष्ठक के बीच की सामग्री संदर्भ के अनुसार आवश्यक वृद्धि है। (4) 5 / 447 और उसके बाद। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 324 । (6) अबू अम्र, हमज़ा और अल-किसाई की किराअत "अल-सबअ" पृ. 501-502 में, और उनकी और याकूब और खलफ़ की किराअत, जो दस में से हैं, "अल-नश्र" 2 / 170 में। (7) अल-सबअ पृ. 502, और अल-तयसीर पृ. 174 । (8) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2 / 542, और अल-कश्शाफ़ 3 / 210, और यह पहले 7 / 64 में आ चुका है।

382 سورة العنكبوت: آيات 56 - 60

تو کسی اور (جگہ) کی طرف منتقل ہو جاؤ جہاں تم ایک درہم میں اپنا تھیلا روٹی سے بھر سکو۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: بے شک میری زمین جو کہ جنت کی زمین ہے، وسیع ہے۔ {پس میری ہی عبادت کرو} یہاں تک کہ میں تمہیں اس کا وارث بنا دوں (1)۔ {پس خاص میری ہی تم عبادت کرو} "اِيَّایَ" ایک پوشیدہ فعل کی وجہ سے منصوب ہے، یعنی: پس میری عبادت کرو میری عبادت کرو، تو دونوں فعلوں میں سے ایک دوسرے سے بے نیاز کر دیتا ہے۔ اور ان کے قول "فَاِيَّایَ" میں "فا" شرط کے معنی میں ہے (2)، یعنی: اگر تمہارے لیے کوئی جگہ تنگ ہو جائے تو میری [دوسری جگہ] عبادت کرو (3)؛ کیونکہ میری زمین وسیع ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ہر جان موت کا ذائقہ چکھنے والی ہے، پھر تم ہماری ہی طرف لوٹائے جاؤ گے} اس کا ذکر پہلے "آل عمران" میں ہو چکا ہے (4)۔ اور یہاں اس کا ذکر دنیا کے معاملے اور اس کے خوف کو حقیر دکھانے کے لیے کیا گیا ہے۔ گویا کہ بعض مومنین نے مکہ سے اپنے وطن سے نکلنے کے انجام پر نظر ڈالی کہ وہ مر جائیں گے یا بھوکے رہیں گے یا اس طرح کی کوئی بات، تو اللہ نے دنیا کی شان کو حقیر کر دیا۔ یعنی: تم نے بہرصورت مرنا ہے اور ہماری طرف جمع کیے جانا ہے، تو اللہ کی اطاعت اور اس کی طرف اور اس کی طرف ہجرت کرنے میں جلدی کرو جس کا حکم دیا گیا ہے۔ پھر اللہ تعالیٰ نے عمل کرنے والے مومنین کو جنت میں رہائش کا وعدہ دیا تاکہ ان کی حوصلہ افزائی ہو، اور اس جزا کا ذکر کیا جو وہ پائیں گے، پھر ان کی صفت بیان کرتے ہوئے فرمایا: {وہ لوگ جنہوں نے صبر کیا اور اپنے رب پر بھروسہ کرتے ہیں} (5)۔ ابو عمرو، یعقوب، الجحدری، ابن ابی اسحاق، ابن محیصن، الاعمش، حمزہ، الکسائی اور خلف نے: "یا عِبَادی" (اے میرے بندو) یاء کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور باقیوں نے اسے فتحہ کے ساتھ

پڑھا ہے (6)۔ "اِنَّ اَرْضِی" (بے شک میری زمین)، اسے ابن عامر نے فتحہ کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے سکون کے ساتھ (7)۔

اور مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے اپنے دین کو بچانے کے لیے ایک زمین سے دوسری زمین کی طرف ہجرت کی، خواہ وہ ایک بالشت ہی کیوں نہ ہو، اس کے لیے جنت واجب ہو گئی، اور وہ محمد اور ابراہیم (علیہما السلام) کا ساتھی ہو گا" (8)۔

---

(1) معانی القرآن للنحاس 5 / 234۔ (2) معانی القرآن للزجاج 4 / 172-173۔ (3) قوسین کے درمیان اضافہ سیاق و سباق کا تقاضا ہے۔ (4) 5 / 447 اس کے بعد۔ (5) المحرر الوجیز 4 / 324۔ (6) ابو عمرو، حمزہ اور الکسائی کی قراءت "السبعہ" ص 501-502 میں، اور ان کی اور یعقوب اور خلف کی قراءت جو کہ عشرہ میں سے ہیں "النشر" 2 / 170 میں۔ (7) السبعہ ص 502، اور التیسیر ص 174۔ (8) تفسیر ابی اللیث 2 / 542، اور الکشاف 3 / 210، اور یہ پہلے 7 / 64 میں گزر چکا ہے۔

Surat Al-Ankabut: Verses 56 - 60 383 {Then to Us you will be returned} Al-Sulami and Abu Bakr on the authority of Asim read it as: "yurja'un" (they will be returned) with the letter 'ya', because of His saying: {Every soul will taste death}. Others read it with 'ta' [turja'un - you will be returned] because of His saying: {O My servants who have believed}(1). Some recited: Death at every moment seeks the shroud, while we are heedless of what is intended for us. Do not incline towards the world and its bloom, even if it adorns itself with its beautiful garments. Where are the loved ones and neighbors, what did they do? Where are those who were its inhabitants? Death gave them a drink from an impure cup, making them hostages beneath the layers of dust. His Almighty words: {And those who have believed and done righteous deeds - We will surely settle them in lofty mansions of Paradise} Ibn Mas'ud, Al-A'mash, Yahya bin Wathab, Hamza, and Al-Kisa'i read it as: {lanuthwiyannahum} with 'tha' instead of 'ba', from 'thuyi' which means residing(2). Meaning: We will surely give them chambers in which they will reside(3). Ruways on the authority of Ya'qub, Al-Jahdari, and Al-Sulami read it as: "layubawwi'annahum" with 'ya' instead of 'nun'(4). The rest read {lanubawwi'annahum} meaning: We will surely settle them in {chambers}(5). Chambers (ghuraf) is the plural of chamber (ghurfah), which is an elevated, overlooking high room(6). In "Sahih Muslim"(7), from Sa'id al-Khudri(8) that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Indeed, the inhabitants of Paradise will look at the inhabitants of the chambers above them as you look at the brilliant star remaining on the horizon in the East or the West, because of the superiority of some over others." They said: "O Messenger of Allah, those are the dwellings of the Prophets, which no one else can reach." He said: "Nay,

(1) The reading of Abu Bakr on the authority of Asim in Al-Sab'ah p. 502, and Al-Taysir p. 174. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/324 without mentioning Al-A'mash. And the reading of Hamza and Al-Kisa'i in Al-Sab'ah p. 502, and Al-Taysir p. 174. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5 / 234. (4) The famous one from Ya'qub: "lanubawwi'annahum". Al-Nashr 2 / 344. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5 / 234. (6) Al-Sihah (gharaf). (7) (2831). And it was narrated by Al-Bukhari (3256). (8) In the manuscripts: Sahl bin Sa'd, and the correction is from the two Sahihs.

सूरह अल-अंकबूत: आयत 56 - 60 383 {फिर हमारी ही ओर तुम लौटाए जाओगे} असिम से अल-सुलामी और अबू बक्र ने इसे 'या' के साथ 'युरजऊन' (वे लौटाए जाएंगे) पढ़ा है; क्योंकि अल्लाह का कथन है: {हर जान को मौत का स्वाद चखना है}। बाकियों ने इसे 'ता' के साथ पढ़ा है; क्योंकि अल्लाह का कथन है: {ऐ मेरे बंदों जो ईमान लाए हो}(1)। और कुछ ने ये पंक्तियाँ सुनाईं: मौत हर पल कफन की तलाश में है, और हम उस बात से गाफिल हैं जो हमारे लिए तय है। दुनिया और उसकी चमक-धमक की ओर मत झुको, चाहे वह अपने बेहतरीन कपड़ों से खुद को सजा ही क्यों न ले। कहाँ गए वे प्यारे और पड़ोसी, उन्होंने क्या किया? कहाँ गए वे लोग जो यहाँ के निवासी थे? मौत ने उन्हें एक नापाक प्याले से पिलाया, और उन्हें मिट्टी की परतों के नीचे बंधक बना दिया। अल्लाह तआला का फरमान: {और जो लोग ईमान लाए और उन्होंने नेक काम किए, हम उन्हें जन्नत के बालाखानों (ऊँचे कमरों) में जगह देंगे} इब्न मसूद, अल-अमाश, यह्या बिन वत्ताहब, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे 'बा' के स्थान पर 'था' के साथ 'लनुथवियन्नहुम' पढ़ा है, जो 'थुयी' से निकला है जिसका अर्थ निवास करना है(2)। यानी: हम उन्हें निश्चित रूप से ऐसे कमरे देंगे जिनमें वे निवास करेंगे(3)। याकूब, अल-जहदरी और सुलामी से रुवैस ने इसे 'नून' के स्थान पर 'या' के साथ 'लयुबव्विअन्नहुम' पढ़ा है(4)। बाकी लोग {लनुबव्विअन्नहुम} पढ़ते हैं जिसका अर्थ है: हम उन्हें {बालाखानों} में बसाएंगे(5)। 'ग़ुरफ़ा' (कमरे) 'ग़ुरफ़ा' का बहुवचन है और यह ऊँचा और शानदार कमरा होता है(6)। "सहीह मुस्लिम"(7) में सईद अल-खुद़री(8) से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक जन्नत वाले अपने से ऊपर के कमरों वालों को ऐसे देखेंगे जैसे तुम पूर्व या पश्चिम के क्षितिज पर चमकते हुए सितारे को देखते हो, उनके बीच के दर्जों के फर्क की वजह से।" उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, क्या ये नबियों के ठिकाने हैं जहाँ उनके सिवा कोई और नहीं पहुँच सकता?" आप ﷺ ने फरमाया: "क्यों नहीं,

(1) असिम से अबू बक्र की किराअत 'अल-सबआ' पृष्ठ 502, और 'अल-तयसीर' पृष्ठ 174 में। (2) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज' 4/324 में अल-अमाश के ज़िक्र के बिना। और 'अल-सबआ' पृष्ठ 502 और 'अल-तयसीर' पृष्ठ 174 में हमज़ा और अल-किसाई की किराअत। (3) 'मआनी अल-कुरआन' लिन-नह़्हास 5 / 234। (4) याकूब से मशहूर: लनुबव्विअन्नहुम। 'अल-नश्र' 2 / 344। (5) 'मआनी अल-कुरआन' लिन-नह़्हास 5 / 234। (6) 'अल-सिह़ाह़' (ग़रफ़)। (7) (2831)। और इसे अल-बुखारी ने भी रिवायत किया है (3256)। (8) पांडुलिपियों में: सहल बिन साद, और सहीहैन (बुखारी व मुस्लिम) के आधार पर इसका सुधार किया गया है।

سورة العنکبوت: آیات 56 - 60 383 {پھر تم سب ہماری ہی طرف لوٹائے جاؤ گے} السلمی اور عاصم سے ابوبکر نے اسے 'یا' کے ساتھ "یُرْجَعُونَ" (وہ لوٹائے جائیں گے) پڑھا ہے؛ اللہ کے اس فرمان کی وجہ سے: {ہر جان کو موت کا ذائقہ چکھنا ہے} اور باقیوں نے 'تا' کے ساتھ پڑھا ہے؛ اس قول کی وجہ سے: {اے میرے وہ بندو جو ایمان لائے ہو}(۱)۔ اور بعض نے یہ اشعار پڑھے: موت ہر لمحہ کفن کی پکار لگاتی ہے، اور ہم اس سے غافل ہیں جو ہمارے ساتھ ہونے والا ہے۔ دنیا اور اس کی رعنائیوں کی طرف مائل نہ ہو، اگرچہ وہ اپنے بہترین لباسوں سے آراستہ ہو جائے۔ کہاں گئے وہ پیارے اور پڑوسی، انہوں نے کیا کیا؟ کہاں ہیں وہ لوگ جو یہاں کے باسی تھے؟ موت نے انہیں ایک ناپاک پیالہ پلایا، اور انہیں مٹی کی تہوں کے نیچے قیدی بنا دیا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جو لوگ ایمان لائے اور انہوں نے نیک عمل کیے، ہم انہیں یقیناً جنت کے بالا خانوں میں جگہ دیں گے} ابن مسعود، الاعمش، یحییٰ بن وثاب، حمزہ اور الکسائی نے اسے 'با' کی جگہ 'ثا' کے ساتھ {لَنُثْوِيَنَّهُمْ} پڑھا ہے، جو 'ثوئی' سے نکلا ہے جس کا معنی قیام کرنا ہے(۲)۔ یعنی: ہم انہیں یقیناً ایسے کمرے دیں گے جن میں وہ قیام کریں گے(۳)۔ اور یعقوب، الجحدری اور السلمی سے رویس نے 'نون' کی جگہ 'یا' کے ساتھ "لَيُبَوِّئَنَّهُمْ" پڑھا ہے(۴)۔ باقیوں نے {لَنُبَوِّئَنَّهُمْ} پڑھا ہے یعنی: ہم انہیں ضرور بسائیں گے {غُرَفًا}(۵) غرف، غرفہ کی جمع ہے اور یہ بلند اور نمایاں کمرہ ہوتا ہے(۶)۔ "صحیح مسلم"(۷) میں سعید الخدری(۸) سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بیشک جنت والے اپنے سے اوپر کے بالا خانوں والوں کو ایسے دیکھیں گے جیسے تم مشرق یا مغرب کے افق پر چمکتا ہوا ستارہ دیکھتے ہو، ان کے درمیان درجات کی فضیلت کی وجہ سے۔" صحابہ نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، کیا یہ انبیاء کے مکانات ہیں جہاں ان کے علاوہ کوئی نہیں پہنچ سکے گا؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "کیوں نہیں،

(١) عاصم سے ابوبکر کی قرأت السبعہ ص ٥٠٢، اور التیسیر ص ١٧٤ میں۔ (٢) المحرر الوجیز ٤/٣٢٤ اعمش کے ذکر کے بغیر۔ اور السبعہ ص ٥٠٢ اور التیسیر ص ١٧٤ میں حمزہ اور الکسائی کی قرأت۔ (٣) معانی القرآن للنحاس ٥ / ٢٣٤۔ (٤) یعقوب سے مشہور: لنبوئنہم۔ النشر ٢ / ٣٤٤۔ (٥) معانی القرآن للنحاس ٥ / ٢٣٤۔ (٦) الصحاح (غرف)۔ (٧) (٢٨٣١)۔ اور اسے بخاری نے بھی روایت کیا ہے (٣٢٥٦)۔ (٨) نسخوں میں: سہل بن سعد ہے، اور تصحیح صحیحین سے کی گئی ہے۔

Surah Al-Ankabut: Verses 56 - 60 [page] 384

“...and by Him in Whose hand is my soul, [they are] men who believed in Allah and believed the Messengers.” Al-Tirmidhi (1) narrated from 'Ali (may Allah be pleased with him) who said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: “Indeed, in Paradise there are chambers whose outside can be seen from their inside, and whose inside can be seen from their outside.” A desert Arab stood up and asked: “Whom are they for, O Messenger of Allah?” He said: “They are for those who speak kindly, feed the hungry, fast frequently, and pray to Allah at night while people are asleep.” We have explained this meaning further in the book “Al-Tadhkirah” (2), and praise be to Allah.

Allah's saying: {And how many a creature carries not its own provision! Allah provides for it and for you} Al-Wahidi narrated through Yazid bin Harun who said: Al-Jarrah (3) bin al-Minhal told us, from Al-Zuhri - who is Abd al-Rahman bin Attaf (4) - from Ata, from Ibn Umar who said: We went out with the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) until he entered some of the gardens of the Ansar. He began to pick some fruit [and eat] and said: “O Ibn Umar, why aren't you eating?” I said: “I don't have an appetite for it, O Messenger of Allah.” He said: “But I do have an appetite for it, and this is the fourth morning I have not tasted food. If I wanted, I could have prayed to my Lord and He would have given me the like of the kingdom of Khosrow and Caesar. What will become of you, O Ibn Umar, if you remain among a people who hide their year's provision and certainty becomes weak?” He said: By Allah, we did not leave until it was revealed: {And how many a creature carries not its own provision! Allah provides for it and for you. And He is the Hearing, the Knowing} (5).

I say: This [narration] is weak, and what weakens it is that he (peace and blessings of Allah be upon him) used to store food for his family...

---

(1) In his Sunan (1984) and (2527), and it is in Musnad Ahmad among the additions of his son Abdullah (1338). (2) Pp. 461-464. (3) In the copies: Hajjaj, and the correction is from the sources. (4) In the copies: Abd al-Rahim bin Ata; and in Asbab al-Nuzul: Abd al-Rahman bin Ata; and in al-Wasit: Abd al-Rahim bin Attaf. The correction is from Tahdhib al-Tahdhib 2/534, and Thiqat Ibn Hibban 7/70. (5) Asbab al-Nuzul pp. 358-359, and al-Wasit 3/425, and what is between brackets is from them. It was also narrated by Abd bin Humayd (816), Ibn Abi Hatim in his Tafsir (14714), and Ibn Asakir in Tarikh Dimashq 4/127 via Yazid bin Harun. However, they said: from a man, instead

of: Ata. Al-Jarrah bin Minhal is abandoned (matruk). Mizan al-I'tidal 1/390. Abd al-Rahman bin Attaf is of unknown status; only two narrated from him, and no one deemed him trustworthy except Ibn Hibban according to his habit of deeming unknowns trustworthy.

सूरह अल-अंकबूत: आयतें 56 - 60 [पृष्ठ] 384

"...और उसकी कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, [वे] ऐसे पुरुष हैं जो अल्लाह पर ईमान लाए और रसूलों को सच माना।" अत-तिर्मिज़ी (1) ने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "बेशक जन्नत में ऐसे कमरे हैं जिनका बाहरी हिस्सा अंदर से और अंदरूनी हिस्सा बाहर से देखा जा सकता है।" एक ग्रामीण अरब खड़ा हुआ और पूछा: "हे अल्लाह के रसूल, वे किसके लिए हैं?" आपने फरमाया: "वे उनके लिए हैं जो मीठी बातें करते हैं, खाना खिलाते हैं, अक्सर रोज़ा रखते हैं और रात में अल्लाह के लिए नमाज़ पढ़ते हैं जब लोग सो रहे होते हैं।" हमने इस अर्थ को "अत-तज़किराह" (2) पुस्तक में और अधिक विस्तार से समझाया है, और अल्लाह की प्रशंसा है।

अल्लाह का कथन: {और कितने ही जीव ऐसे हैं जो अपनी रोज़ी खुद नहीं उठाते! अल्लाह ही उन्हें और तुम्हें रोज़ी देता है} अल-वाहिदी ने यजीद बिन हारून के माध्यम से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: हमें अल-जर्राह (3) बिन अल-मिन्हाल ने बताया, अज़-ज़ुहरी से - जो अब्द अल-रहमान बिन अताफ़ (4) हैं - अता से, इब्न उमर से, जिन्होंने कहा: हम अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथ निकले यहाँ तक कि वे अंसार के कुछ बागों में दाखिल हुए। वे कुछ फल तोड़ने [और खाने] लगे और फरमाया: "हे इब्न उमर, तुम क्यों नहीं खा रहे?" मैंने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, मेरा मन नहीं है।" आपने फरमाया: "लेकिन मेरा मन है, और यह चौथी सुबह है कि मैंने भोजन नहीं चखा है। अगर मैं चाहता, तो अपने रब से दुआ करता और वह मुझे किसरा (खुसरो) और कैसर के राज्य जैसा राज्य दे देता। हे इब्न उमर, तुम्हारा क्या होगा जब तुम ऐसे लोगों के बीच रहोगे जो अपने साल भर का भोजन छिपा कर रखते हैं और यक़ीन (विश्वास) कमज़ोर हो जाता है?" उन्होंने कहा: अल्लाह की कसम, हम वहाँ से हटे भी नहीं थे कि यह आयत नाज़िल हुई: {और कितने ही जीव ऐसे हैं जो अपनी रोज़ी खुद नहीं उठाते! अल्लाह ही उन्हें और तुम्हें रोज़ी देता है। और वह सुनने वाला, जानने वाला है} (5)।

मैंने कहा: यह [रिवायत] कमज़ोर है, और जो इसे कमज़ोर बनाता है वह यह है कि आप (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) अपने परिवार के लिए भोजन संचित करते थे...

---

(1) अपनी सुनन (1984) और (2527) में, और यह मुसनद अहमद में उनके बेटे अब्दुल्ला के परिवर्धन (1338) में है। (2) पृष्ठ 461-464। (3) प्रतियों में: हज्जाज, और सुधार स्रोतों से है। (4)

प्रतियों में: अब्द अल-रहीम बिन अता; और असबाब अल-नुज़ूल में: अब्द अल-रहमान बिन अता; और अल-वसीत में: अब्द अल-रहीम बिन अताफ़। सुधार तहज़ीब अल-तहज़ीब 2/534 और थिकात इब्न हिब्बान 7/70 से है। (5) असबाब अल-नुज़ूल पृ. 358-359, और अल-वसीत 3/425, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उन्हीं से है। इसे अब्द बिन हुमैद (816), इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (14714) में, और इब्न असाकिर ने तारीख़ दमिश्क 4/127 में यज़ीद बिन हारून के माध्यम से रिवायत किया है। हालाँकि, उन्होंने कहा: एक आदमी से, अता के बजाय। अल-जर्राह बिन मिन्हाल परित्यक्त (मतरूक) है। मिज़ान अल-इतिदाल 1/390। अब्द अल-रहमान बिन अताफ़ की स्थिति अज्ञात है; उनसे केवल दो लोगों ने रिवायत की है, और इब्न हिब्बान के अलावा किसी ने उन्हें विश्वसनीय नहीं माना, जो अज्ञात लोगों को विश्वसनीय मानने की उनकी आदत के अनुसार है।

سورہ العنکبوت: آیات ۵۶ - ۶۰ [صفحہ] ۳۸۴

"...اور اس ذات کی قسم جس کے قبضے میں میری جان ہے، [وہ] ایسے مرد ہیں جو اللہ پر ایمان لائے اور رسولوں کی تصدیق کی۔" اور امام ترمذی (۱) نے حضرت علی رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بیشک جنت میں ایسے بالاخانے ہیں جن کا باہر اندر سے اور اندر باہر سے نظر آتا ہے۔" ایک دیہاتی کھڑا ہوا اور عرض کیا: اے اللہ کے رسول! وہ کس کے لیے ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ اس کے لیے ہیں جو نرم گفتگو کرے، کھانا کھلائے، مسلسل روزے رکھے اور رات کو اللہ کے لیے نماز پڑھے جب لوگ سو رہے ہوں۔" اور ہم نے اس معنی کی مزید وضاحت کتاب "التذکرہ" (۲) میں کر دی ہے، اور اللہ کا شکر ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور کتنے ہی جانور ہیں جو اپنا رزق اٹھائے نہیں پھرتے، اللہ ہی انہیں بھی رزق دیتا ہے اور تمہیں بھی}۔ الواحدی نے یزید بن ہارون کی سند سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: ہمیں الجراح (۳) بن المنہال نے بیان کیا، انہوں نے زہری سے - اور وہ عبد الرحمن بن عطاف (۴) ہیں - انہوں نے عطا سے، انہوں نے ابن عمر رضی اللہ عنہما سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: ہم رسول اللہ ﷺ کے ساتھ نکلے یہاں تک کہ آپ انصار کے بعض باغات میں داخل ہوئے۔ آپ ﷺ وہاں سے پھل توڑ کر [کھانے] لگے اور فرمایا: "اے ابن عمر، تمہیں کیا ہوا کہ تم نہیں کھا رہے؟" میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول! مجھے اشتہا (بھوک) نہیں ہے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "لیکن مجھے اشتہا ہے، اور یہ چوتھی صبح ہے کہ میں نے کوئی کھانا نہیں چکھا، اور اگر میں چاہتا تو اپنے رب سے دعا کرتا تو وہ مجھے کسریٰ و قیصر کی بادشاہت جیسا عطا کر دیتا، پس اے ابن عمر تمہارا کیا حال ہو گا جب تم ایسی قوم میں رہ جاؤ گے جو اپنے سال بھر کا رزق چھپا کر رکھیں گے اور یقین کمزور ہو جائے گا"۔ انہوں نے کہا: اللہ کی قسم! ہم ابھی ہٹے ہی نہیں تھے

کہ یہ آیت نازل ہوئی: {اور کتنے ہی جانور ہیں جو اپنا رزق اٹھائے نہیں پھرتے، اللہ ہی انہیں بھی رزق دیتا ہے اور تمہیں بھی، اور وہی سب کچھ سننے والا، سب کچھ جاننے والا ہے} (۵)۔

میں کہتا ہوں: یہ روایت ضعیف ہے، اور اس کے ضعیف ہونے کی ایک وجہ یہ ہے کہ آپ علیہ الصلاۃ والسلام اپنے اہل خانہ کے لیے قوت (غذا) ذخیرہ فرمایا کرتے تھے...

---

(۱) اپنی سنن (۱۹۸۴) اور (۲۵۲۷) میں، اور یہ مسند احمد میں ان کے صاحبزادے عبد اللہ کے زوائد (۱۳۳۸) میں ہے۔ (۲) ص ۴۶۱ - ۴۶۴۔ (۳) نسخوں میں: حجاج، اور درستگی مصادر سے کی گئی ہے۔ (۴) نسخوں میں: عبد الرحیم بن عطا، اور اسباب النزول میں: عبد الرحمن بن عطا، اور الوسیط میں: عبد الرحیم بن عطاف، اور درستگی تہذیب التہذیب ۲ / ۵۳۴، اور ثقات ابن حبان ۷ / ۷۰ سے ہے۔ (۵) اسباب النزول ص ۳۵۸ - ۳۵۹، اور الوسیط ۳ / ۴۲۵، اور ان دونوں کے درمیان قوسین والا حصہ انہی سے ہے۔ اور اسے عبد بن حمید (۸۱۶)، ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۴۷۱۴) میں، اور ابن عساکر نے تاریخ دمشق ۴ / ۱۲۷ میں یزید بن ہارون کے طریق سے روایت کیا ہے۔ البتہ انہوں نے کہا ہے: ایک آدمی سے، بجائے: عطا کے۔ اور الجراح بن منہال متروک ہے۔ میزان الاعتدال ۱ / ۳۹۰۔ اور عبد الرحمن بن عطاف مجہول الحال ہے، اس سے صرف دو افراد نے روایت کی ہے، اور ابن حبان کے سوا کسی نے اس کی توثیق نہیں کی، جو مجہول راویوں کی توثیق میں ان کی عادت ہے۔

Surah Al-Ankabut: Verses 56 - 60 385

...their sunnah. It was agreed upon by Al-Bukhari and Muslim (1). The Sahaba used to do that, and they are the role models, the people of certainty, and the leaders for those after them among the God-fearing who trust in Allah. Ibn Abbas narrated that the Prophet (peace be upon him) said to the believers in Mecca when the polytheists harmed them: "Go out to Medina and migrate, and do not live next to the oppressors." They said: "We have no house there, nor property, nor anyone to feed us or give us drink." Then it was revealed: {And how many a creature carries not its own provision. Allah provides for it and for you} (2). Meaning: it does not have its provision stored with it, and likewise Allah will provide for you in the house of migration (3). This is more likely than the first saying. Discussion has preceded on "ka-ayyin" and that this "ayyin" was entered by the "kaf" of comparison and took on the meaning of "how many". According to Al-Khalil and Sibawayh, the estimation is like a number. That is: like a great many number of creatures (4). Mujahid said: meaning birds and cattle, they eat with their mouths and do not carry anything. Al-Hasan said: they eat at their time and do not save for tomorrow (5). And it was said: {carries not its own provision} means: is not capable of its provision (6), {Allah provides for it} wherever it turns, {and for you} (7). It was said: "al-haml" (carrying) is in the sense of "al-hamalah" (bearing burden/responsibility) (8). Al-Naqqash narrated: that the intention is the Prophet (peace be upon him) eats and does not save (9). I said: This is nothing; because the word "dabbah" (creature/beast) is absolute, and in custom it is not used for a human, so how could it be for the Prophet (peace be upon him). This has already been discussed in "An-Naml" regarding the verse: {And when the word befalls them, We will bring forth for them a creature from the earth speaking to them} [Verse: 82]. Ibn Abbas said: "Ad-Dawab" (creatures): it is every...

(1) Sahih al-Bukhari (5357), and Sahih Muslim (1757) (50) from the hadith of Umar ibn al-Khattab. (2) An-Nukat wal-'Uyun 4/293, and Tafsir al-Baghawi 3/473. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/324, similarly. (4) Previously 5/349. (5) An-Nukat wal-'Uyun 4/293. (6) Majma' al-Bayan 20/377. (7) Zad al-Masir 6/283. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 4/325. (9) An-Nukat wal-'Uyun 4/293.

सूरा अल-अंकबूत: आयत 56 - 60 385

...उनकी सुन्नत। अल-बुखारी और मुस्लिम (1) ने इस पर सहमति व्यक्त की है। सहाबा ऐसा किया करते थे और वे ही आदर्श हैं, यकीन वाले लोग हैं, और मुत्तक़ीन (परहेज़गार) जो अल्लाह पर भरोसा करते हैं, उनके बाद आने वालों के लिए मार्गदर्शक हैं। इब्न अब्बास ने रिवायत की है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने मक्का के मोमिनों से कहा जब मुशरिकों ने उन्हें सताया: "मदीना की ओर निकल जाओ और हिजरत करो, और ज़ालिमों के पड़ोस में मत रहो।" उन्होंने कहा: "हमारे पास वहां न कोई घर है, न कोई संपत्ति है, न ही कोई हमें खिलाने वाला या पिलाने वाला है।" तब यह आयत नाजिल हुई: {और कितनी ही ज़मीन पर चलने वाली मख्लूक (जीव) ऐसी हैं जो अपनी रोज़ी खुद नहीं उठाए फिरतीं, अल्लाह ही उन्हें रोज़ी देता है और तुम्हें भी} (2)। अर्थात: उसके पास उसका रिज़्क़ जमा नहीं है, और उसी तरह अल्लाह तुम्हें हिजरत के घर (मदीना) में रिज़्क़ देगा (3)। और यह पहले कथन से अधिक प्रशंसनीय है। "क-अय्यिन" पर चर्चा पहले हो चुकी है और यह कि इस "अय्यिन" पर "काफ" तशबीह (तुलना) का प्रवेश हुआ और इसमें "कितने" का अर्थ पैदा हो गया। अल-खलील और सिबवैह के अनुसार, अनुमान एक संख्या की तरह है। यानी: जानवरों की बड़ी संख्या के समान (4)। मुजाहिद ने कहा: यानी पक्षी और मवेशी, वे अपने मुँह से खाते हैं और कुछ भी साथ नहीं ले जाते। अल-हसन ने कहा: वे अपने समय पर खाते हैं और कल के लिए बचाकर नहीं रखते (5)। और कहा गया: {अपनी रोज़ी नहीं उठातीं} यानी: वह अपनी रोज़ी पर कुदरत नहीं रखतीं (6), {अल्लाह उन्हें रोज़ी देता है} चाहे वे जहाँ भी जाएँ {और तुम्हें भी} (7)। और कहा गया: "अल-हम्ल" (ढोना) का अर्थ "अल-हमाला" (बोझ उठाना/ज़िम्मेदारी) के अर्थ में है (8)। अल-नक़्क़ाश ने रिवायत की है: कि मुराद यह है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) खाते हैं और बचाकर नहीं रखते (9)। मैंने कहा: यह कुछ नहीं है; क्योंकि "दाबा" (जीव/चौपाया) शब्द का प्रयोग मुतलक (निरपेक्ष) है, और उरफ़ (प्रथा) में इसका प्रयोग मनुष्य के लिए नहीं किया जाता है, तो फिर पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के लिए कैसे हो सकता है। और यह बात "अन-नमल" में आयत के तहत गुजर चुकी है: {और जब उन पर बात पूरी हो जाएगी, तो हम उनके लिए ज़मीन से एक जानवर निकालेंगे जो उनसे बात करेगा} [आयत: 82]। इब्न अब्बास ने कहा: "अद-दवाब": वह हर एक...

(1) सहीह अल-बुखारी (5357), और सहीह मुस्लिम (1757) (50) उमर इब्न अल-खत्ताब रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से। (2) अल-नुकत वल-उयून 4/293, और तफ़्सीर अल-बग़वी 3/473। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/324 के अनुसार। (4) पिछला 5/349। (5) अल-नुकत वल-उयून 4/293। (6)

मजमा अल-बयान 20/377। (7) ज़ाद अल-मसीर 6/283। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/325। (9) अल-नुकत वल-उयून 4/293।

سورة العنكبوت: آيات ٥٦ - ٦٠ ٣٨٥

ان کی سنت۔ اس پر بخاری اور مسلم (١) کا اتفاق ہے۔ صحابہ کرام ایسا ہی کیا کرتے تھے اور وہ نمونہ عمل ہیں، اہل یقین ہیں، اور اپنے بعد آنے والے متقین و متوکلین کے امام ہیں۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے مکہ کے مسلمانوں سے فرمایا جب مشرکین نے انہیں اذیت دی: «مدینہ کی طرف نکل جاؤ اور ہجرت کرو اور ظالموں کے پڑوس میں نہ رہو»۔ انہوں نے کہا: وہاں ہمارا کوئی گھر ہے نہ جائیداد، نہ کوئی ہمیں کھلانے والا ہے اور نہ کوئی پلانے والا۔ تو یہ آیت نازل ہوئی: ﴿وَكَأَيِّن مِّن دَابَّةٍ لَّا تَحْمِلُ رِزْقَهَا اللَّهُ يَرْزُقُهَا وَإِيَّاكُمْ﴾ (٢) یعنی: اس کے پاس اس کا رزق ذخیرہ شدہ نہیں ہوتا، اور اسی طرح اللہ تمہیں دارِ ہجرت میں رزق دے گا (٣)۔ اور یہ پہلے قول سے زیادہ مشابہ (بہتر) ہے۔ "کأین" پر کلام پہلے گزر چکا ہے کہ اس "أی" پر "کاف" تشبیہ داخل ہوئی اور اس میں "کتنے" کے معنی پیدا ہو گئے۔ خلیل اور سیبویہ کے نزدیک اس کی تقدیر عدد کی طرح ہے۔ یعنی: دابہ (جانداروں) کی بڑی تعداد کی طرح (٤)۔ مجاہد نے کہا: اس سے مراد پرندے اور چوپائے ہیں جو اپنے منہ سے کھاتے ہیں اور کچھ اٹھا کر نہیں لے جاتے۔ حسن بصری نے کہا: وہ اپنے وقت پر کھاتے ہیں اور کل کے لیے ذخیرہ نہیں کرتے (٥)۔ اور کہا گیا: ﴿لَّا تَحْمِلُ رِزْقَهَا﴾ یعنی: وہ اپنے رزق پر قدرت نہیں رکھتے (٦) ﴿اللَّهُ يَرْزُقُهَا﴾ جہاں کہیں بھی وہ جائیں ﴿وَإِيَّاكُمْ﴾ (٧)۔ اور کہا گیا: "حمل" سے مراد "حمالہ" (ذمہ داری/بوجھ اٹھانا) ہے (٨)۔ نقاش نے حکایت کی ہے: کہ مراد یہ ہے کہ نبی کریم ﷺ کھاتے ہیں اور ذخیرہ نہیں فرماتے (٩)۔ میں (مصنف) کہتا ہوں: یہ (آخری قول) کوئی چیز نہیں ہے؛ کیونکہ لفظ "دابہ" کا اطلاق عام ہے، اور عرف عام میں اس کا اطلاق انسان پر نہیں ہوتا تو نبی ﷺ پر کیسے ہو سکتا ہے۔ اور یہ

بات سورہ "النمل" میں گزر چکی ہے جہاں فرمایا: ﴿وَإِذَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ أَخْرَجْنَا لَهُمْ دَابَّةً مِّنَ الْأَرْضِ تُكَلِّمُهُمْ﴾ [آیت: ۸۲]۔ ابن عباس نے فرمایا: "الدواب": یہ ہر وہ...

(۱) صحیح بخاری (۵۳۵۷)، اور صحیح مسلم (۱۷۵۷) (۵۰) حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ (۲) النکت والعیون ٤ / ۲۹۳، اور تفسیر البغوی ۳ / ٤۷۳۔ (۳) المحرر الوجیز ۳ / ۳۲٤ اس کی مانند۔ (٤) سلف ٥ / ۳٤۹۔ (٥) النکت والعیون ٤ / ۲۹۳۔ (٦) مجمع البیان ۲۰ / ۳۷۷۔ (۷) زاد المسیر ٦ / ۲۸۳۔ (۸) المحرر الوجیز ٤ / ۳۲٥۔ (۹) النکت والعیون ٤ / ۲۹۳۔

386 Surah Al-Ankabut: Verses 60 - 62

Every animal that crawls, none carries its own provision nor stores it except for the son of Adam, ants, and mice (1). And from some of them: I saw the nightingale hoarding in its nest. It is said: the magpie has hiding places but it forgets them (2). {Allah provides for them and for you} He equalizes in provision between the eager and the one who trusts (in God), between the desirous and the content, and between the resourceful and the incapable, so that the strong person does not become conceited thinking he is provided for because of his strength, and the incapable person does not imagine he is deprived because of his inability (3). In the Sahih from the Prophet ﷺ: “If you were to rely upon Allah with the reliance He is due, He would provide for you as He provides for the birds: they go out hungry in the morning and return full in the evening” (4). {And He is the Hearing} of your supplication and your saying: “We do not find anything to spend in Medina,” {the Knowing} of what is in your hearts (5).

His (Exalted) saying: {And if you asked them, "Who created the heavens and the earth and subjected the sun and the moon?" they would surely say, "Allah." Then how are they deluded? (61) Allah extends provision for whom He wills of His servants and restricts it for him. Indeed, Allah is, of all things, Knowing (62)}

His (Exalted) saying: {And if you asked them, "Who created the heavens and the earth"} the verse. When the polytheists mocked the Muslims for their poverty and said: “If you were on the truth, you wouldn't be poor.” This was a deception, as there were poor people among the disbelievers too; so Allah removed this doubt. Likewise, the saying of those who said: “If we migrate, we won't find anything to spend.” Meaning: If you admit that Allah is the creator of these things, how can you doubt provision? For He in whose hands is the formation of beings is not unable to provide for a servant. Hence, He followed it with His saying: {Allah extends provision for whom He wills of His servants and restricts it for him}. {Then how are they deluded?} i.e., how can they disbelieve in My oneness and turn away from My worship. {Allah extends provision for whom He wills} i.e., the matter of provision does not differ based on faith or disbelief. Expansion and restriction are from Him, so there is no mocking for poverty, for everything is by decree and predestination. {Indeed, Allah is, of all things, Knowing}.

(1) Previous source. (2) Al-Kashshaf 3/211. (3) Al-Nukat wa al-Uyun 4/293. (4) Previously mentioned 7/297 and 10/159. (5) Tafsir al-Baghawi 3/473, and Zad al-Masir 6/283.

386 सूरा अल-अंकबूत: आयत 60 - 62

हर रेंगने वाला जीव, कोई भी अपना भोजन नहीं उठाता और न ही उसे जमा करता है सिवाय इंसान, चींटी और चूहे के(1)। कुछ ने कहा: मैंने बुलबुल को अपने घोंसले में जमाखोरी करते देखा है। कहा जाता है: नीलकंठ (मैगपाई) के पास छिपने की जगहें होती हैं लेकिन वह उन्हें भूल जाता है (2)। {अल्लाह उन्हें और तुम्हें रिज़्क़ देता है} वह रिज़्क़ के मामले में उत्सुक और भरोसा करने वाले, इच्छुक और संतुष्ट, और संसाधन संपन्न और अक्षम के बीच समानता रखता है, ताकि बलवान व्यक्ति इस भ्रम में न रहे कि उसे उसकी शक्ति के कारण रिज़्क़ दिया जा रहा है, और अक्षम व्यक्ति यह न सोचे कि वह अपनी अक्षमता के कारण वंचित है (3)। सहीह हदीस में नबी ﷺ से वर्णित है: "यदि तुम अल्लाह पर वैसा ही भरोसा करो जैसा उस पर भरोसा करने का हक है, तो वह तुम्हें वैसे ही रिज़्क़ देगा जैसे वह पक्षियों को देता है: वे सुबह भूखे निकलते हैं और शाम को पेट भरकर लौटते हैं" (4)। {और वह सुनने वाला है} तुम्हारी दुआओं और तुम्हारी इस बात का कि: "हमें मदीना में खर्च करने के लिए कुछ नहीं मिल रहा," {जानने वाला है} जो तुम्हारे दिलों में है (5)।

अल्लाह तआला का कथन: {और यदि आप उनसे पूछें कि 'किसने आकाशों और पृथ्वी को बनाया और सूर्य और चंद्रमा को वश में किया?' तो वे निश्चित रूप से कहेंगे, 'अल्लाह'। फिर वे किधर फिरे जा रहे हैं? (61) अल्लाह अपने बंदों में से जिसके लिए चाहता है रिज़्क़ विस्तृत कर देता है और जिसके लिए चाहता है तंग कर देता है। बेशक अल्लाह हर चीज़ का जानने वाला है (62)}

अल्लाह तआला का कथन: {और यदि आप उनसे पूछें कि 'किसने आकाशों और पृथ्वी को बनाया'} आयत के अंत तक। जब मुशरिकों ने मुसलमानों को उनकी गरीबी का ताना दिया और कहा: "यदि तुम सत्य पर होते तो तुम गरीब न होते।" यह एक छल था, क्योंकि काफिरों में भी गरीब लोग थे; अल्लाह ने इस संदेह को दूर कर दिया। इसी तरह उन लोगों की बात जिन्होंने कहा: "यदि हम हिजरत (प्रवास) करेंगे, तो हमें खर्च करने के लिए कुछ नहीं मिलेगा।" अर्थ: यदि तुम स्वीकार करते हो कि अल्लाह ही इन चीजों का निर्माता है, तो तुम रिज़्क़ के बारे में कैसे संदेह कर सकते हो? क्योंकि जिसके हाथ में सृष्टि की रचना है, वह बंदे को रिज़्क़ देने से असमर्थ नहीं है। इसलिए, उन्होंने इसे अपने इस कथन से जोड़ा: {अल्लाह अपने बंदों में से जिसके लिए चाहता है रिज़्क़ विस्तृत कर देता है और जिसके लिए चाहता है तंग कर देता है}। {फिर वे किधर फिरे जा रहे हैं?} अर्थात: वे कैसे मेरे एकत्व (तौहीद) का इनकार करते हैं और मेरी इबादत से मुँह मोड़ते हैं। {अल्लाह अपने बंदों में से जिसके लिए चाहता है रिज़्क़ विस्तृत कर देता है} का अर्थ है: ईमान और कुफ्र (अविश्वास) के आधार

पर रिज़्क़ का मामला नहीं बदलता। विस्तार और संकोच उसी की ओर से है, इसलिए गरीबी के लिए कोई ताना नहीं है, क्योंकि हर चीज़ फैसले और तक़दीर से है। {बेशक अल्लाह हर चीज़ का जानने वाला है}।

(1) पिछला स्रोत। (2) अल-कश्शाफ 3/211। (3) अल-नुकत वल-उयून 4/293। (4) पहले उल्लेखित 7/297 और 10/159। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 3/473, और ज़ाद अल-मसीर 6/283।

386 سورہ العنکبوت: آیات 60 - 62

ہر رینگنے والا جانور، کوئی بھی اپنا رزق اٹھا کر نہیں پھرتا اور نہ ہی اسے ذخیرہ کرتا ہے سوائے انسان، چیونٹی اور چوہے کے (1)۔ اور بعض سے مروی ہے: میں نے بلبل کو اپنے گھونسلے میں ذخیرہ اندوزی کرتے دیکھا۔ اور کہا جاتا ہے: عقعق (ایک پرندہ) کے پاس چھپانے کی جگہیں ہوتی ہیں مگر وہ انہیں بھول جاتا ہے (2)۔ ﴿اللہ ہی انہیں اور تمہیں رزق دیتا ہے﴾ وہ رزق میں حریص اور متوکل، رغبت رکھنے والے اور قناعت کرنے والے، اور باہمت اور عاجز کے درمیان برابری پیدا کرتا ہے تاکہ طاقتور اس دھوکے میں نہ رہے کہ اسے اس کی طاقت کی وجہ سے رزق دیا گیا ہے، اور عاجز یہ خیال نہ کرے کہ وہ اپنی عاجزی کی وجہ سے محروم ہے (3)۔ اور صحیح حدیث میں نبی ﷺ سے مروی ہے: "اگر تم اللہ پر ویسا توکل کرو جیسا اس پر توکل کرنے کا حق ہے، تو وہ تمہیں ویسا ہی رزق دے گا جیسا وہ پرندوں کو دیتا ہے: وہ صبح خالی پیٹ نکلتے ہیں اور شام کو پیٹ بھر کر واپس آتے ہیں" (4)۔ ﴿اور وہ سننے والا ہے﴾ تمہاری دعاؤں کا اور تمہارے اس قول کا: "ہم مدینہ میں خرچ کرنے کے لیے کچھ نہیں پاتے" ﴿جاننے والا ہے﴾ جو تمہارے دلوں میں ہے (5)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اگر تم ان سے پوچھو کہ 'کس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا اور سورج اور چاند کو مسخر کیا؟' تو وہ ضرور کہیں گے، 'اللہ'۔ پھر وہ کدھر بہکے جا رہے ہیں؟ (61) اللہ اپنے بندوں میں سے جس کے لیے چاہتا ہے رزق کشادہ کر دیتا ہے اور جس کے لیے چاہتا ہے تنگ کر دیتا ہے۔ بے شک اللہ ہر چیز کا جاننے والا ہے (62)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اگر تم ان سے پوچھو کہ 'کس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا'﴾ آیت کے آخر تک۔ جب مشرکین نے مسلمانوں کو ان کی غربت کا طعنہ دیا اور کہا: "اگر تم حق پر ہوتے تو

تم غریب نہ ہوتے۔" یہ ایک دھوکہ دہی تھی، اور کافروں میں بھی غریب لوگ تھے؛ اللہ نے اس شبہ کو دور کر دیا۔ اسی طرح ان لوگوں کا قول جنہوں نے کہا: "اگر ہم ہجرت کریں گے تو ہمیں خرچ کرنے کے لیے کچھ نہیں ملے گا۔" یعنی: اگر تم اعتراف کرتے ہو کہ اللہ ہی ان چیزوں کا پیدا کرنے والا ہے، تو تم رزق کے بارے میں کیسے شک کر سکتے ہو، کیونکہ جس کے ہاتھ میں کائنات کی تخلیق ہے وہ بندے کو رزق دینے سے عاجز نہیں ہے؛ اسی لیے اس نے اسے اپنے اس قول سے جوڑا: ﴿اللہ اپنے بندوں میں سے جس کے لیے چاہتا ہے رزق کشادہ کر دیتا ہے اور جس کے لیے چاہتا ہے تنگ کر دیتا ہے﴾۔ ﴿پھر وہ کدھر بہکے جا رہے ہیں﴾ یعنی: وہ کیسے میری توحید کا انکار کرتے ہیں اور میری عبادت سے پھر جاتے ہیں۔ ﴿اللہ اپنے بندوں میں سے جس کے لیے چاہتا ہے رزق کشادہ کر دیتا ہے﴾ یعنی: ایمان اور کفر کی وجہ سے رزق کا معاملہ تبدیل نہیں ہوتا، پس کشادگی اور تنگی اسی کی طرف سے ہے، لہذا غربت کا کوئی طعنہ نہیں، کیونکہ ہر چیز قضا اور قدر سے ہے۔ ﴿بے شک اللہ ہر چیز کا خوب جاننے والا ہے﴾۔

(1) مصدر سابق۔ (2) الکشاف 3/211۔ (3) النکت والعیون 4/293۔ (4) سلف 7/297 اور 10/159۔ (5) تفسیر البغوی 3/473، اور زاد المسیر 6/283۔

Surah Al-Ankabut: Verses 63 - 64 Page 387

{...of all things, He is Knowing} regarding your conditions and affairs. It is said: Knowing of what is beneficial for you in terms of scarcity or expansion.

Allah Almighty says: {And if you asked them, 'Who sends down rain from the sky and gives life thereby to the earth after its lifelessness?' they would surely say, 'Allah.' Say, 'Praise to Allah'; but most of them do not use reason. (63) And this worldly life is not but diversion and amusement. And indeed, the home of the Hereafter - that is the [eternal] life, if only they knew. (64)}

Allah Almighty says: {And if you asked them who sends down from the sky water} meaning: from the clouds as rain. {and gives life thereby to the earth after its lifelessness} meaning: its barrenness and the drought of its people. {they would surely say, 'Allah'} meaning: if you acknowledge this, then why do you associate partners with Him and deny the resurrection? If He is capable of that, then He is capable of enriching the believers, so it was repeated for emphasis. {Say, 'Praise to Allah'} meaning: for the clear proofs and evidences of His power. {but most of them do not use reason} meaning: they do not ponder these proofs. It is said: "Praise to Allah" for their acknowledgment of that (1). And it is said: for sending down water and reviving the earth.

{And this worldly life is not but diversion and amusement} meaning: something to be distracted by and to play with. Meaning: what Allah has given the wealthy of this world will only vanish and disappear, like play which has no reality or stability. Some said: The world, even if it stays for you, you will not stay for it. And it was recited:

The world comes to us with something other than what it started with, and after affairs, new affairs occur. Nights pass with union and separation, and stars rise in them and set. So whoever thinks that time's happiness is lasting, that is impossible; happiness does not last. May Allah forgive him who made his concern one, and became certain that circles turn.

I say: And all of this is regarding the matters of the world, status, and clothing beyond the necessity by which life is sustained and strength for acts of obedience is gained. As for what is for Allah, it is of the Hereafter, and it is what remains, as He said: {And there will remain the Face of your Lord, Owner of Majesty and Honor} [Ar-Rahman: 27], meaning: what was intended for His reward and pleasure. {And indeed,

the home of the Hereafter - that is the [eternal] life} meaning: the home of lasting life that does not vanish nor...

---

(1) Tafsir Abi Al-Layth 2/543, and Tafsir Al-Baghawi 3/474.

सूरह अल-अंकबूत: आयतें 63 - 64 पृष्ठ 387

{...हर चीज़ का जानने वाला है} आपकी स्थितियों और मामलों के बारे में। कहा गया है: वह जानता है कि तंगी या विस्तार में आपके लिए क्या सही है।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और यदि आप उनसे पूछें कि 'आसमान से पानी किसने उतारा और उसके द्वारा धरती को उसके निर्जीव होने के बाद जीवित कर दिया?' तो वे अवश्य कहेंगे, 'अल्लाह'। कह दीजिए, 'सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है'; बल्कि उनमें से अधिकांश बुद्धि से काम नहीं लेते। (63) और यह दुनियावी जीवन मनोरंजन और खेल के सिवा कुछ नहीं है। और निस्संदेह, आख़िरत (परलोक) का घर - वही वास्तविक जीवन है, यदि वे जानते होते। (64)}

अल्लाह तआला का फरमान है: {और यदि आप उनसे पूछें कि आसमान से पानी किसने उतारा} यानी: बादलों से बारिश के रूप में। {और उसके द्वारा धरती को उसके निर्जीव होने के बाद जीवित कर दिया} यानी: उसके सूखेपन और उसके लोगों के अकाल के बाद। {वे अवश्य कहेंगे, 'अल्लाह'} यानी: यदि आप इसे स्वीकार करते हैं, तो फिर आप उसके साथ दूसरों को क्यों शरीक करते हैं और पुनरुत्थान को क्यों नकारते हैं। यदि वह ऐसा करने में सक्षम है, तो वह विश्वासियों को समृद्ध करने में भी सक्षम है, इसलिए इसे जोर देने के लिए दोहराया गया। {कह दीजिए, 'सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है'} यानी: उसकी शक्ति के स्पष्ट प्रमाणों और सबूतों पर। {बल्कि उनमें से अधिकांश बुद्धि से काम नहीं लेते} यानी: वे इन प्रमाणों पर विचार नहीं करते। कहा गया है: "अल्लाह का शुक्र है" उनकी इस स्वीकृति पर (1)। और कहा गया है: पानी बरसाने और धरती को पुनर्जीवित करने पर।

{और यह दुनियावी जीवन मनोरंजन और खेल के सिवा कुछ नहीं है} यानी: वह चीज़ जिससे ध्यान भटकता है और खेला जाता है। अर्थ: अल्लाह ने दुनिया के अमीरों को जो कुछ दिया है वह सब मिट जाएगा और खत्म हो जाएगा, खेल की तरह जिसकी कोई हकीकत या स्थिरता नहीं होती। कुछ लोगों ने कहा: दुनिया अगर तुम्हारे लिए रह भी जाए, तो तुम उसके लिए नहीं रहोगे। और कविता पढ़ी गई:

दुनिया हमारे पास वैसी नहीं आती जैसी वह सुबह थी, और मामलों के बाद नए मामले पैदा होते हैं। रातें मिलन और विछोह के साथ बीतती हैं, और उनमें सितारे निकलते और डूबते हैं। तो जो कोई सोचता है कि समय की खुशी चिरस्थायी है, तो वह असंभव है; खुशी हमेशा नहीं रहती। अल्लाह उसे माफ करे जिसने अपनी चिंता को एक कर लिया, और यह यकीन कर लिया कि समय का चक्र घूमता रहता है।

मैंने कहा: यह सब दुनियावी मामलों, पद और प्रतिष्ठा, और आवश्यकता से अधिक कपड़ों के बारे में है जिसके द्वारा जीवन चलता है और इबादत के लिए शक्ति प्राप्त होती है। जहाँ तक उस चीज़ का सवाल है जो अल्लाह के लिए है, तो वह आख़िरत (परलोक) में से है, और वही शेष रहने वाला है, जैसा कि उसने कहा: {और आपके पालनहार का चेहरा शेष रहेगा, जो महिमा और सम्मान वाला है} [अर-रहमान: 27], यानी: वह जिससे उसका प्रतिफल और प्रसन्नता चाही गई हो। {और निस्संदेह, आख़िरत का घर - वही वास्तविक जीवन है} यानी: वह स्थायी जीवन का घर जो कभी खत्म नहीं होगा और न ही...

---

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/ 543, और तफ़सीर अल-बगवी 3/ 474।

سورة العنكبوت: آیات 63 - 64 صفحہ 387

{...ہر چیز کا جاننے والا ہے} تمہارے احوال اور امور سے۔ اور کہا گیا: وہ ان چیزوں کو جانتا ہے جو تمہارے لیے تنگی یا وسعت کے لحاظ سے درست ہوں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور اگر تم ان سے پوچھو کہ 'کس نے آسمان سے پانی برسایا اور اس کے ذریعے زمین کو اس کی موت کے بعد زندہ کر دیا؟' تو وہ ضرور کہیں گے، 'اللہ'۔ کہو، 'تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں'؛ بلکہ ان میں سے اکثر عقل نہیں رکھتے۔ (63) اور یہ دنیا کی زندگی تو محض لہو و لعب (کھیل تماشا) ہے۔ اور یقیناً آخرت کا گھر ہی اصل زندگی ہے، کاش وہ جانتے ہوتے۔ (64)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور اگر تم ان سے پوچھو کہ کس نے آسمان سے پانی برسایا} یعنی: بادلوں سے بارش۔ {اور اس کے ذریعے زمین کو اس کی موت کے بعد زندہ کر دیا} یعنی: اس کی خشکی اور اس کے رہنے والوں کی قحط سالی کے بعد۔ {وہ ضرور کہیں گے، 'اللہ'} یعنی: جب تم اس کا اعتراف کرتے ہو تو پھر اس کے ساتھ شریک کیوں ٹھہراتے ہو اور دوبارہ اٹھائے جانے کا انکار کیوں کرتے ہو۔ اور جب وہ اس پر قادر ہے تو وہ مومنوں کو غنی کرنے پر بھی قادر ہے، چنانچہ تاکیداً اس کا اعادہ کیا گیا۔ {کہو، 'تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں'} یعنی: اس کی قدرت پر واضح حجج اور دلائل کی بنا پر۔ {بلکہ ان میں سے اکثر عقل نہیں رکھتے} یعنی: وہ ان دلائل میں غور و فکر نہیں کرتے۔ اور کہا گیا ہے: "الحمد للہ" ان کے اس اعتراف پر (1)۔ اور کہا گیا ہے: پانی برسانے اور زمین کو زندہ کرنے پر۔

{اور یہ دنیا کی زندگی تو محض لہو و لعب ہے} یعنی: وہ چیز جس سے دل بہلایا جائے اور کھیلا جائے۔ مطلب: اللہ نے دنیا کے مالداروں کو جو کچھ دیا ہے وہ سب ختم ہونے والا اور زائل ہونے

والا ہے، اس کھیل کی طرح جس کی کوئی حقیقت یا ثبات نہیں۔ بعض نے کہا: دنیا اگر تمہارے لیے باقی رہ بھی جائے تو تم اس کے لیے باقی نہیں رہو گے۔ اور یہ شعر پڑھا گیا:

دنیا ہمارے پاس اس حال کے علاوہ آتی ہے جس پر وہ صبح تھی، اور حالات کے بعد نئے حالات پیدا ہوتے ہیں۔ راتیں ملاپ اور جدائی کے ساتھ گزرتی ہیں، اور ان میں ستارے طلوع اور غروب ہوتے ہیں۔ پس جس نے یہ گمان کیا کہ زمانے کی خوشی باقی رہنے والی ہے، تو یہ محال ہے، خوشی ہمیشہ نہیں رہتی۔ اللہ اسے معاف کرے جس نے اپنی فکر کو ایک (آخرت کی فکر) بنا لیا، اور یقین کر لیا کہ گردشِ زمانہ جاری رہتی ہے۔

میں کہتا ہوں: اور یہ سب دنیا کے امور، جاہ و منصب اور ضرورت سے زائد لباس کے بارے میں ہے جس سے زندگی کا قیام اور عبادت کی قوت حاصل ہوتی ہے۔ لیکن جو کچھ اللہ کے لیے ہے وہ آخرت میں سے ہے، اور وہی باقی رہنے والا ہے جیسا کہ فرمایا: {اور تمہارے رب کا چہرہ باقی رہے گا جو صاحبِ جلال و اکرام ہے} [الرحمن: 27] یعنی: جس سے اس کا ثواب اور رضا مقصود ہو۔ {اور یقیناً آخرت کا گھر ہی اصل زندگی ہے} یعنی: ہمیشہ رہنے والی زندگی کا گھر جو نہ کبھی زائل ہوگا اور نہ...

---

(1) تفسیر ابی اللیث 2/ 543، اور تفسیر البغوی 3/ 474۔

388 Surah Al-Ankabut: Verses 63 - 66

...death in it(1). Abu Ubaidah claimed that 'al-hayawan', 'al-hayah', and 'al-hiyy' - with a kasra on the haa - are all one, as he said:

And you may see when life is living

Others say: 'Al-hiyy' is a plural on the pattern of 'fu'ool' like 'isiyy'(2). 'Al-hayawan' applies to everything that is living. And 'Hayawan' is a spring in Paradise. It was said: the origin of 'hayawan' is 'hayayan', so one of them was changed to a 'waw' due to the meeting of two identical letters(3). {If they only knew} that it is so.

His Word, the Almighty: {And when they board a ship, they supplicate Allah, sincere to Him in religion. But when He delivers them to the land, at once they associate others with Him (65) That they may disbelieve in what We have given them and that they may enjoy themselves, for they are going to know (66)}

His Word, the Almighty: {And when they board a ship} meaning the vessels and feared drowning {they supplicate Allah, sincere to Him in religion} i.e., truthful in their intentions, and they abandoned the worship of idols and calling upon them(4). {But when He delivers them to the land, at once they associate others with Him} i.e., they call upon others with Him, and that for which He has sent down no authority. It was said: their shirk is that one of them says: "If it were not for Allah and the captain or the sailor, we would have drowned," so they make the salvation that Allah performed for them a division between Allah and His creation.

His Word, the Almighty: {That they may disbelieve in what We have given them and that they may enjoy themselves} It was said: these are both the 'lam' of purpose, i.e., so that they may disbelieve and so that they may enjoy themselves. And it was said: {at once they associate others with Him} so that the fruit of their shirk is that they deny Allah's blessings and enjoy the worldly life. It was said: they are the 'lam' of command meaning threat and warning(5). i.e., disbelieve in what We have given you of blessings and salvation from the sea and enjoy yourselves. Evidence for this is the reading of Ubayy: "and enjoy yourselves"(6).

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 2/318, and Tafsir al-Baghawi 3/474. (2) I'rab al-Qur'an 3/259-260, and the saying of Abu Ubaidah in Majaz al-Qur'an 2/117, and the rajaz of al-Ajjaj as in al-Lisan (haya) and its completion: "And when the time of people was abundant." (3) Al-Muhkam by Ibn Sidah (hayy). (4) Tafsir Abi al-Layth 2/363, and Tafsir

al-Baghawi 3/474. (5) Al-Wasit 3/426, and Tafsir al-Baghawi 3/474, and Zad al-Masir 6/284. (6) Tafsir Abi al-Layth 2/544, and it is an irregular reading.

३८८ सूरह अल-अंकबूत: आयत ६३ - ६६

...उसमें मृत्यु (१)। और अबू उबैदा ने दावा किया कि: 'अल-हैवान', 'अल-हयात' और 'अल-हिय्य' - 'हा' पर कसरा के साथ - एक ही हैं, जैसा कि उन्होंने कहा:

"और तुम देख सकते हो जब जीवन जीवित है"

अन्य कहते हैं: 'अल-हिय्य' 'फ़ुऊल' के वजन पर बहुवचन है जैसे 'इसिय्य' (२)। और 'अल-हैवान' हर जीवित चीज पर लागू होता है। और 'हैवान' जन्नत में एक चश्मा है। कहा गया है: 'हैवान' का मूल 'हययान' है, फिर दो समान वर्णों के मिलने के कारण उनमें से एक को 'वाव' में बदल दिया गया (३)। {यदि वे जानते होते} कि वह ऐसा ही है।

अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब वे नौका में सवार होते हैं, तो अल्लाह ही को पुकारते हैं, उसके लिए धर्म को शुद्ध करते हुए। फिर जब वह उन्हें बचाकर स्थल तक ले आता है, तो वे तुरंत (अल्लाह के साथ) शरीक करने लगते हैं (६५) ताकि वे उस चीज़ का इनकार करें जो हमने उन्हें दी है और ताकि वे लाभ उठाएँ तो शीघ्र ही उन्हें पता चल जाएगा (६६)}

अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब वे नौका में सवार होते हैं} यानी जहाज और डूबने का डर होता है {अल्लाह ही को पुकारते हैं, उसके लिए धर्म को शुद्ध करते हुए} यानी अपनी नीयत में सच्चे होते हैं, और मूर्तियों की पूजा और उन्हें पुकारना छोड़ देते हैं (४)। {फिर जब वह उन्हें बचाकर स्थल तक ले आता है, तो वे तुरंत शरीक करने लगते हैं} यानी उसके साथ दूसरों को पुकारते हैं, और जिसके लिए उसने कोई प्रमाण नहीं उतारा है। कहा गया है: उनका शिर्क यह है कि उनका कहने वाला कहता है: "यदि अल्लाह और कप्तान या मल्लाह न होते, तो हम डूब जाते", तो वे अल्लाह द्वारा उनके लिए की गई मुक्ति को अल्लाह और उसकी रचना के बीच बाँट देते हैं।

अल्लाह तआला का कथन: {ताकि वे उस चीज़ का इनकार करें जो हमने उन्हें दी है और ताकि वे लाभ उठाएँ} कहा गया है: ये दोनों 'लाम' उद्देश्य (लाम-ए-कै) के हैं, यानी ताकि वे इनकार करें और ताकि वे लाभ उठाएँ। और कहा गया है: {वे तुरंत शरीक करने लगते हैं} ताकि उनके शिर्क का फल यह हो कि वे अल्लाह की नेमतों का इनकार करें और दुनिया का आनंद लें। कहा गया है: वे आदेश के'लाम' (लाम-ए-अम्र) हैं जिसका अर्थ धमकी और चेतावनी है (५)। यानी उस नेमत और समुद्र से मुक्ति का इनकार करो जो हमने तुम्हें दी है और आनंद लो। इसका प्रमाण उबैय का पाठ है: "और आनंद लो" (६)।

(१) मा'नी अल-कुरआन अल-फर्रा २/३१८, और तफ़्सीर अल-बग़वी ३/४७४। (२) इ'राब अल-कुरआन ३/२५९-२६०, और मजाज़ अल-कुरआन २/११७ में अबू उबैदा का कथन, और अल-लिसान (हया) में अल-अज्जाज का रज़ और उसकी पूर्णता: "और जब लोगों का समय प्रचुर था।" (३) अल-मुहकम इब्न सीदाह (हय्य)। (४) तफ़्सीर अबी अल-लैथ २/३६३, और तफ़्सीर अल-बग़वी ३/४७४। (५) अल-वसीत ३/४२६, और तफ़्सीर अल-बग़वी ३/४७४, और ज़ाद अल-मसीर ६/२८४। (६) तफ़्सीर अबी अल-लैथ २/५४४, और यह एक शाज़ (अनियमित) पाठ है।

۳۸۸ سورة العنكبوت: آیات ۶۳ - ۶۶

...اس میں موت (۱)۔ اور ابو عبیدہ نے دعویٰ کیا کہ: 'حیوان'، 'حیاۃ' اور 'حِیّ' - حا کے نیچے زیر کے ساتھ - ایک ہی ہیں، جیسا کہ انہوں نے کہا:

"اور تم دیکھ سکتے ہو جب زندگی زندہ ہے"

دوسرے کہتے ہیں: 'حِیّ' فعول کے وزن پر جمع ہے جیسے 'عِصِیّ' (۲)۔ اور 'حیوان' ہر زندہ چیز پر بولا جاتا ہے۔ اور 'حیوان' جنت میں ایک چشمہ ہے۔ کہا گیا ہے: 'حیوان' کی اصل 'حَیَیَان' ہے، پھر دو ہم جنس حروف کے اکٹھے ہونے کی وجہ سے ایک کو 'واؤ' سے بدل دیا گیا (۳)۔ {اگر وہ جانتے ہوتے} کہ وہ ایسی ہی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر جب وہ کشتی میں سوار ہوتے ہیں تو اللہ ہی کو پکارتے ہیں، اس کے لیے دین کو خالص کرتے ہوئے، پھر جب وہ انہیں بچا کر خشکی تک لے آتا ہے تو وہ فوراً شرک کرنے لگتے ہیں (۶۵) تاکہ وہ اس کا انکار کریں جو ہم نے انہیں دیا ہے اور تاکہ وہ فائدہ اٹھائیں، تو عنقریب وہ جان لیں گے (۶۶)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر جب وہ کشتی میں سوار ہوتے ہیں} یعنی جہازوں میں اور ڈوبنے کا خوف ہوتا ہے {اللہ ہی کو پکارتے ہیں، اس کے لیے دین کو خالص کرتے ہوئے} یعنی اپنی نیتوں میں سچے ہوتے ہیں، اور بتوں کی عبادت اور انہیں پکارنا چھوڑ دیتے ہیں (۴)۔ {پھر جب وہ انہیں بچا کر خشکی تک لے آتا ہے تو وہ فوراً شرک کرنے لگتے ہیں} یعنی اس کے ساتھ دوسروں کو پکارتے ہیں، اور جس کی اس نے کوئی دلیل نہیں اتاری۔ کہا گیا ہے: ان کا شرک یہ ہے کہ ان کا

کہنے والا کہتا ہے: "اگر اللہ اور کپتان یا ملاح نہ ہوتے تو ہم ڈوب جاتے"، پس وہ اللہ کی طرف سے کی گئی نجات کو اللہ اور اس کی مخلوق کے درمیان تقسیم کر دیتے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ताकि وہ اس کا انکار کریں جو ہم نے انہیں دیا ہے اور تاکہ وہ فائدہ اٹھائیں} کہا گیا ہے: یہ دونوں 'لام' مقصد (لام کی) کے ہیں، یعنی تاکہ وہ کفر کریں اور تاکہ وہ فائدہ اٹھائیں۔ اور کہا گیا ہے: {وہ فوراً شرک کرنے لگتے ہیں} تاکہ ان کے شرک کا ثمرہ یہ ہو کہ وہ اللہ کی نعمتوں کا انکار کریں اور دنیا سے فائدہ اٹھائیں۔ کہا گیا ہے: وہ 'لام امر' ہیں جس کا معنی دھمکی اور وعید ہے (۵)۔ یعنی جو نعمت اور سمندر سے نجات ہم نے تمہیں دی ہے اس کا انکار کرو اور فائدہ اٹھاؤ۔ اس کی دلیل ابی کی قرأت ہے: «وتَمَتَّعُوا» (اور فائدہ اٹھاؤ) (۶)۔

---

(۱) معانی القرآن للفراء ۲/ ۳۱۸، اور تفسیر البغوی ۳/ ۴۷۴۔ (۲) اعراب القرآن ۳/ ۲۵۹-۲۶۰، اور مجاز القرآن ۲/ ۱۱۷ میں ابو عبیدہ کا قول، اور الرجز للعجاج جیسا کہ اللسان (حیا) میں ہے اور اس کا تتمہ: "اور جب لوگوں کا زمانہ فراوانی کا تھا۔" (۳) المحکم لابن سیدہ (حی)۔ (۴) تفسیر ابی اللیث ۲/ ۳۶۳، اور تفسیر البغوی ۳/ ۴۷۴۔ (۵) الوسیط ۳/ ۴۲۶، اور تفسیر البغوی ۳/ ۴۷۴، اور زاد المسیر ۶/ ۲۸۴۔ (۶) تفسیر ابی اللیث ۲/ ۵۴۴، اور یہ ایک شاذ قرأت ہے۔

Surah Al-Ankabut: Verses 66 - 68 389

Ibn al-Anbari: This is supported by the reading of al-A'mash, Nafi', and Hamza: ﴿وَلْيَتَمَتَّعُوا﴾ (and let them enjoy) with a 'sukun' (jazm) on the 'lam'. Al-Nahhas said: ﴿وَلْيَتَمَتَّعُوا﴾ here, the 'lam' indicates purpose ('lam kay'), and it is also permissible for it to be the 'lam' of command ('lam amr'); because the original vowel of the command 'lam' is 'kasra', except that it is a command carrying the meaning of a threat. Whoever recited: ﴿وَلْيَتَمَتَّعُوا﴾ with a 'sukun' on the 'lam' did not regard it as a 'lam' of purpose, because the 'lam' of purpose cannot be silent (with a 'sukun') (1). This is the reading of Ibn Kathir, al-Musayyabi, Qalun from Nafi', Hamza, al-Kisa'i, and Hafs from 'Asim. The rest read it with a 'kasra' on the 'lam' (2). Abu al-'Aliyah recited: "To disbelieve in what We have given them and let them enjoy themselves, for they will soon know" (3) as a threat and warning.

Allah Almighty says: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا وَيُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَبِنِعْمَةِ اللَّهِ يَكْفُرُونَ (67) وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِلْكَافِرِينَ (68)﴾

Allah's words: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا﴾ (Have they not seen that We have made a safe sanctuary). Abd al-Rahman bin Zaid said: It is Makkah, and they are the Quraysh whom Allah Almighty made safe therein. ﴿وَيُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ﴾ (while people are being snatched away all around them). Al-Dahhak said: They kill one another and take each other as captives (4). Snatching ('al-khatf') means taking quickly. This has been discussed previously in "Al-Qasas" (5) and elsewhere. So Allah, the Mighty and Sublime, reminded them of this blessing so that they might submit to Him in obedience. Meaning: I have made for them a safe sanctuary where they are secure from captivity, raids, and killing, and I saved them on land just as I saved them at sea. Yet they associate partners [with Allah] on land but not at sea. This expresses wonderment at the contradiction of their states. ﴿أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ﴾ (Do they then believe in falsehood?). Qatada said: Meaning polytheism (shirk). Yahya bin Sallam said: Meaning Iblis (Satan). ﴿وَبِنِعْمَةِ اللَّهِ يَكْفُرُونَ﴾ (And do they disbelieve in the favor of Allah?). Ibn Abbas said: Meaning Allah's well-being/health. Ibn Shajara said: Meaning Allah's gifts and His kindness.

(1) I'rab al-Qur'an 3/260. (2) Al-Sab'a p. 502, and al-Taysir p. 174. (3) Al-Shadhah p. 115. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/294. (5) 16/299.

सूरह अल-अंकबूत: आयत 66 - 68 389

इब्न अल-अंबारी: अल-आमश, नाफी और हमजा के पाठ से इसकी पुष्टि होती है: ﴿وَلْيَتَمَتَّعُوا﴾ 'लाम' पर जज़्म के साथ। अल-नहहास ने कहा: ﴿وَلْيَتَمَتَّعُوا﴾ में 'लाम' उद्देश्य ('लाम-ए-कै) के लिए है, और यह भी संभव है कि यह आदेश का 'लाम' ('लाम-ए-अम्र') हो; क्योंकि आदेश के'लाम' का मूल 'कसरा' है, सिवाय इसके कि यह एक आदेश है जिसमें धमकी का अर्थ निहित है। जिसने ﴿وَلْيَتَمَتَّعُوا﴾ को 'लाम' पर सुकून के साथ पढ़ा, उसने इसे उद्देश्य का 'लाम' नहीं माना; क्योंकि उद्देश्य के'लाम' पर सुकून नहीं हो सकता (1)। यह इब्न कसीर, अल-मुसय्यबी, नाफी से कालून, हमजा, अल-किसाई और आसिम से हफ़्स का पाठ है। बाकी लोग इसे 'लाम' पर 'कसरा' के साथ पढ़ते हैं (2)। अबू अल-आलिया ने पढ़ा: "ताकि वे उस चीज़ का कुफ़्र करें जो हमने उन्हें दी है और वे लाभ उठाएं तो जल्द ही उन्हें पता चल जाएगा" (3), एक धमकी और चेतावनी के रूप में।

अल्लाह तआला का फरमान: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا وَيُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَبِنِعْمَةِ اللَّهِ يَكْفُرُونَ (67) وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِلْكَافِرِينَ (68)﴾

अल्लाह का कथन: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا﴾ (क्या उन्होंने नहीं देखा कि हमने एक सुरक्षित हरम बनाया है)। अब्दुर रहमान बिन ज़ैद ने कहा: यह मक्का है और वे कुरैश हैं जिन्हें अल्लाह तआला ने वहां सुरक्षा प्रदान की। ﴿وَيُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ﴾ (जबकि उनके आसपास से लोग उचक लिए जाते हैं)। अल-दहाक ने कहा: वे एक-दूसरे को मारते हैं और एक-दूसरे को बंदी बनाते हैं (4)। 'खतफ' का अर्थ है तेज़ी से झपटना या पकड़ना। यह "अल-क़सस" (5) और अन्य जगहों पर पहले आ चुका है। अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला ने उन्हें इस नेमत की याद दिलाई ताकि वे आज्ञाकारी बनकर उसके सामने झुक जाएं। यानी: मैंने उनके लिए एक सुरक्षित हरम बनाया जिसमें वे बंदी बनाए जाने, छापे और हत्या से सुरक्षित रहे, और मैंने उन्हें ज़मीन पर वैसे ही बचाया जैसे समुद्र में बचाया था। फिर भी वे ज़मीन पर शिर्क करते हैं और समुद्र में शिर्क नहीं करते। यह उनकी स्थितियों के विरोधाभास पर आश्चर्य है। ﴿أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ﴾ (तो क्या वे असत्य पर विश्वास करते हैं?)। कतादा ने कहा: यानी शिर्क पर। यह्या बिन सलाम ने कहा: यानी इबलीस (शैतान) पर। ﴿وَبِنِعْمَةِ اللَّهِ يَكْفُرُونَ﴾ (और अल्लाह की कृपा का इनकार करते हैं?)। इब्न अब्बास ने कहा: यानी अल्लाह की दी हुई आफियत (भलाई/स्वस्थता) का। इब्न शजरा ने कहा: यानी अल्लाह के दान और उसके उपकार का।

(1) इ'राब अल-कुरान 3/260। (2) अल-सबआ पृष्ठ 502, और अल-तयसीर पृष्ठ 174। (3) अल-शाज़ह पृष्ठ 115। (4) अल-नुकात वल-उयून 4/294। (5) 16/299।

سورة العنكبوت: آیات 66 - 68 389

ابن الانباری: الاعمش، نافع اور حمزہ کی قرات اس کی تائید کرتی ہے: ﴿وَلْيَتَمَتَّعُوا﴾ 'لام' کے جزم کے ساتھ النحاس: ﴿وَلْيَتَمَتَّعُوا﴾ میں 'لام کے' (غرض کے لیے) ہے، اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ 'لامِ امر' ہو؛ کیونکہ لامِ امر کی اصل 'کصرہ' ہے، سوائے اس کے کہ یہ ایسا امر ہے جس میں تہدید (دھمکی) کا معنی ہے۔ جس نے ﴿وَلْيَتَمَتَّعُوا﴾ کو 'لام' کے سکون کے ساتھ پڑھا، اس نے اسے لام کے (غرض کا لام) نہیں بنایا؛ کیونکہ لام کے کو ساکن کرنا جائز نہیں ہے (1)۔ یہ ابن کثیر، المسیبی، قالون عن نافع، حمزہ، الکسائی اور حفص عن عاصم کی قرات ہے۔ باقی قراء 'لام' کے کسرہ کے ساتھ پڑھتے ہیں (2)۔ ابو العالیہ نے پڑھا: "تاکہ وہ کفر کریں اس کا جو ہم نے انہیں دیا اور تاکہ وہ فائدہ اٹھائیں، سو عنقریب وہ جان لیں گے" (3) تہدید اور وعید کے طور پر۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا وَيُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَبِنِعْمَةِ اللَّهِ يَكْفُرُونَ (67) وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِلْكَافِرِينَ (68)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا﴾ (کیا انہوں نے نہیں دیکھا کہ ہم نے ایک پرامن حرم بنایا ہے)۔ عبد الرحمن بن زید نے کہا: یہ مکہ ہے اور وہ قریش ہیں جنہیں اللہ تعالیٰ نے وہاں امن عطا فرمایا۔ ﴿وَيُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ﴾ (حالانکہ ان کے گرد و نواح سے لوگ اچک لیے جاتے ہیں)۔ الضحاک نے کہا: وہ ایک دوسرے کو قتل کرتے ہیں اور ایک دوسرے کو قیدی بناتے ہیں (4)۔ 'خطف' کا مطلب ہے تیزی سے پکڑنا۔ یہ 'القصص' (5) اور دیگر مقامات پر پہلے گزر چکا ہے۔ اللہ عزوجل نے انہیں اس نعمت کی یاد دلائی تاکہ وہ اس کی اطاعت میں جھک جائیں۔ یعنی: میں نے ان کے لیے ایک پرامن حرم بنایا جس میں وہ قید، غارت گری اور قتل سے محفوظ رہے،

اور میں نے انہیں خشکی میں ویسے ہی نجات دی جیسے سمندر میں دی تھی، تو وہ خشکی میں شرک کرنے لگے اور سمندر میں شرک نہیں کرتے۔ یہ ان کے احوال کے تضاد پر تعجب ہے۔ ﴿أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ﴾ (تو کیا وہ باطل پر ایمان لاتے ہیں؟)۔ قتادہ نے کہا: یعنی شرک پر۔ یحییٰ بن سلام نے کہا: یعنی ابلیس پر۔ ﴿وَبِنِعْمَةِ اللَّهِ يَكْفُرُونَ﴾ (اور اللہ کی نعمت کا کفر کرتے ہیں؟)۔ ابن عباس نے کہا: یعنی اللہ کی عافیت کا۔ ابن شجرہ نے کہا: یعنی اللہ کی عطا اور اس کے احسان کا۔

(1) اعراب القرآن 3/ 260۔ (2) السبعۃ ص 502، والتیسیر ص 174۔ (3) الشاذۃ ص 115۔ (4) النکت والعیون 4/ 294۔ (5) 16/ 299۔

Ibn Salam said: "[Do they disbelieve] in the guidance brought by the Prophet ﷺ?" Al-Naqqash related: "Do they disbelieve [despite] His feeding them against hunger and securing them against fear?" This is an expression of wonder and denunciation in the form of a question (1).

Allah Almighty says: {And who is more unjust than one who invents a lie about Allah} meaning: no one is more unjust than one who associates a partner and a child with Allah, and when he commits an immorality, says: {We found our forefathers doing it, and Allah has commanded us to do it} [Al-A'raf: 28]. {Or denies the truth when it has come to him} Yahya bin Salam said: [meaning] the Quran. Al-Suddi said: [meaning] Monotheism (Tawhid). Ibn Shajarah said: [meaning] Muhammad (2) ﷺ. Every statement encompasses both views. {Is there not in Hell an abode for the disbelievers?} meaning: a permanent residence. This is an interrogative for affirmation (3).

Allah Almighty says: {And those who strive for Us - We will surely guide them to Our ways. And indeed, Allah is with the doers of good 69}

Allah Almighty says: {And those who strive for Us} meaning: they fought the disbelievers for Our sake, seeking Our pleasure. Al-Suddi and others said: "Indeed, this verse was revealed before fighting was made obligatory." Ibn Atiyyah said: "It is before conventional Jihad; it is rather a general struggle in the religion of Allah and seeking His pleasure." Al-Hasan ibn Abi Al-Hasan said: "The verse is about worshippers." Ibn Abbas and Ibrahim bin Adham said: "It is about those who act upon what they know." And the Prophet ﷺ said: «Whoever acts upon what he knows, Allah will teach him what he did not know» (4). Some scholars linked this to His saying: {And fear Allah, and Allah teaches you} [Al-Baqarah: 282]. Umar ibn Abdul Aziz said: "What has limited our knowledge of what we are ignorant of is our shortcoming in acting upon the knowledge we have. If we acted upon some of what we know, we would inherit knowledge that our bodies could not sustain; Allah Almighty said: {And fear Allah, and Allah teaches you}." Abu Sulayman al-Darani said: "Jihad in the verse is not only fighting the disbelievers, but rather it is supporting the religion, refuting the falsifiers, suppressing the oppressors, and its essence is commanding good and forbidding evil, including the struggle of the souls in obedience to Allah, which is the greater Jihad."

(1) Al-Nukat wa al-Uyun 4/294. (2) The previous source. (3) Tafsir al-Baghawi 3/474, and Majma' al-Bayan 20/382. (4) Narrated by Abu Nu'aym in Al-Hilya 10/15 from the hadith of Anas bin Malik.

390 सूरह अल-अंकबूत: आयतें 67 - 69

इब्न सलाम ने कहा: "[क्या वे] उस हिदायत (मार्गदर्शन) में [अविश्वास करते हैं] जो पैगंबर ﷺ लेकर आए?" अल-नक़्क़ाश ने उल्लेख किया: "क्या वे अल्लाह की नेमतों का इनकार करते हैं जबकि उसने उन्हें भूख में खिलाया और डर से सुरक्षा प्रदान की?" यह एक प्रश्न के रूप में आश्चर्य और निंदा की अभिव्यक्ति है (1)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और उससे बड़ा अत्याचारी कौन है जो अल्लाह पर झूठ गढ़े} अर्थात: उस व्यक्ति से बड़ा कोई अत्याचारी नहीं है जिसने अल्लाह के साथ किसी को साझी या संतान ठहराया, और जब वह कोई अश्लील कार्य करता है, तो कहता है: {हमने अपने बाप-दादा को इसी पर पाया है, और अल्लाह ने हमें इसका आदेश दिया है} [अल-अराफ़: 28]। {या सत्य को झुठलाए जब वह उसके पास आ जाए} याह्या बिन सलाम ने कहा: [अर्थात्] कुरान को। अल-सुद्दी ने कहा: [अर्थात्] तौहीद (एकेश्वरवाद) को। इब्न शजराह ने कहा: [अर्थात्] मुहम्मद ﷺ को (2)। प्रत्येक कथन दोनों अर्थों को समाहित करता है। {क्या जहन्नुम में काफिरों के लिए कोई ठिकाना नहीं है?} अर्थात्: स्थायी निवास। यह पुष्टीकरण के लिए एक प्रश्न है (3)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और जिन्होंने हमारे लिए संघर्ष किया, हम उन्हें निश्चित रूप से अपने मार्ग दिखाएंगे। और वास्तव में, अल्लाह नेकी करने वालों के साथ है 69}

अल्लाह तआला का फरमान है: {और जिन्होंने हमारे लिए संघर्ष किया} अर्थात्: उन्होंने हमारी प्रसन्नता की खोज में हमारे लिए काफिरों से जिहाद किया। अल-सुद्दी और अन्य ने कहा: "निश्चित रूप से यह आयत युद्ध अनिवार्य होने से पहले उतरी थी।" इब्न अतियाह ने कहा: "यह पारंपरिक जिहाद से पहले की बात है; बल्कि यह अल्लाह के दीन में एक सामान्य संघर्ष और उसकी रज़ा (प्रसन्नता) की तलाश है।" अल-हसन इब्न अबी अल-हसन ने कहा: "यह आयत इबादत करने वालों के बारे में है।" इब्न अब्बास और इब्राहिम बिन अधम ने कहा: "यह उनके बारे में है जो उस पर अमल करते हैं जो वे जानते हैं।" और पैगंबर ﷺ ने फरमाया: «जो उस पर अमल करता है जो वह जानता है, अल्लाह उसे वह सिखा देगा जो वह नहीं जानता था» (4)। कुछ विद्वानों ने इसे अल्लाह के इस कथन से जोड़ा: {और अल्लाह से डरो, और अल्लाह तुम्हें सिखाता है} [अल-बकराह: 282]। उमर इब्न अब्दुल अज़ीज़ ने कहा: "जिस चीज़ का हमें इल्म (ज्ञान) नहीं है उसमें हमारी कमी दरअसल उस इल्म पर अमल करने में कोताही की वजह से है जो हमें हासिल है। अगर हम अपने हासिलशुदा इल्म के कुछ हिस्से

पर भी अमल करते तो हमें ऐसा इल्म विरासत में मिलता जिसे हमारे शरीर सहन नहीं कर पाते; अल्लाह तआला ने फरमाया: {और अल्लाह से डरो, और अल्लाह तुम्हें सिखाता है}।" अबू सुलेमान अल-दारानी ने कहा: "आयत में जिहाद केवल काफिरों से लड़ना नहीं है, बल्कि यह दीन का समर्थन करना, बातिल (झूठ) का खंडन करना, जालिमों का दमन करना है, और इसका मुख्य भाग भलाई का आदेश देना और बुराई से रोकना है, जिसमें अल्लाह की फरमाबरदारी में नफ़्स (स्वयं) का मुजाहिदा शामिल है, जो कि बड़ा जिहाद है।"

(1) अल-नुकत वा अल-उयुन 4/294। (2) पिछला स्रोत। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 3/474, और मजमा अल-बयान 20/382। (4) अनस बिन मलिक की हदीस से अबू नुएम ने अल-हिलिया 10/15 में उद्धृत किया।

390 سورہ العنکبوت: آیات 67 - 69

ابن سلام نے کہا: "[کیا وہ] اس ہدایت کا [انکار کرتے ہیں] جو نبی ﷺ لے کر آئے؟" النقاش نے نقل کیا: "کیا وہ [اللہ کی نعمتوں کا] کفر کرتے ہیں حالانکہ اس نے انہیں بھوک میں کھلایا اور خوف سے امن عطا کیا؟" یہ استفہام کے پیرائے میں تعجب اور انکار ہے (1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور اس سے بڑھ کر ظالم کون ہے جو اللہ پر جھوٹ گھڑے} یعنی: اس سے بڑھ کر کوئی ظالم نہیں جس نے اللہ کے ساتھ شریک اور اولاد ٹھہرائی، اور جب وہ کوئی بے حیائی کا کام کرتا ہے تو کہتا ہے: {ہم نے اپنے باپ دادا کو اسی پر پایا ہے اور اللہ نے ہمیں اسی کا حکم دیا ہے} [الاعراف: 28]۔ {یا حق کو جھٹلائے جب وہ اس کے پاس آ جائے} یحییٰ بن سلام نے کہا: [مراد] قرآن کو۔ السُّدّی نے کہا: [مراد] توحید کو۔ ابن شجرہ نے کہا: [مراد] محمد ﷺ کو (2)۔ ہر قول دونوں معنوں کو شامل ہے۔ {کیا جہنم میں کافروں کا ٹھکانا نہیں ہے؟} یعنی: مستقل قیام گاہ۔ یہ استفہامِ تقریر ہے (3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور جنہوں نے ہماری راہ میں جہاد (کوشش) کی، ہم ضرور انہیں اپنے راستے دکھائیں گے۔ اور بے شک اللہ نیکی کرنے والوں کے ساتھ ہے 69}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور جنہوں نے ہماری راہ میں جہاد کیا} یعنی: ہماری رضا کی طلب میں ہمارے لیے کافروں سے جہاد کیا۔ السدی اور دیگر نے کہا: "بے شک یہ آیت قتال فرض ہونے سے پہلے نازل ہوئی تھی۔" ابن عطیہ نے کہا: "یہ عرفی جہاد سے پہلے کا ہے، بلکہ یہ اللہ کے دین میں ایک عام جدوجہد اور اس کی رضا کی طلب ہے۔" الحسن بن ابی الحسن نے کہا: "یہ آیت عبادت گزاروں کے بارے میں ہے۔" ابن عباس اور ابراہیم بن ادہم نے کہا: "یہ ان لوگوں کے بارے میں ہے جو اپنے علم پر عمل کرتے ہیں۔" اور نبی ﷺ نے فرمایا: «جس نے اپنے علم پر عمل کیا، اللہ

اسے وہ سکھا دے گا جو وہ نہیں جانتا تھا» (4)۔ بعض علماء نے اسے اللہ کے اس قول سے جوڑا ہے: {اور اللہ سے ڈرو اور اللہ تمہیں سکھاتا ہے} [البقرہ: 282]۔ عمر بن عبدالعزیز نے فرمایا: "جس چیز کا ہمیں علم نہیں اس میں ہماری کمی دراصل اس علم پر عمل میں کوتاہی کی وجہ سے ہے جو ہمیں حاصل ہے، اگر ہم اپنے حاصل شدہ علم کے کچھ حصے پر بھی عمل کرتے تو ہمیں ایسا علم وراثت میں ملتا جسے ہمارے بدن برداشت نہ کر پاتے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور اللہ سے ڈرو اور اللہ تمہیں سکھاتا ہے}۔" ابو سلیمان الدارانی نے کہا: "آیت میں جہاد صرف کافروں سے لڑنا ہی نہیں ہے بلکہ یہ دین کی نصرت، باطل پرستوں کی تردید، ظالموں کی سرکوبی ہے، اور اس کا بڑا حصہ امر بالمعروف اور نہی عن المنکر ہے، جس میں اللہ کی اطاعت میں نفس کا مجاہدہ شامل ہے، اور یہی جہادِ اکبر ہے۔"

(1) النکت والعیون 294/4۔ (2) گذشتہ ماخذ۔ (3) تفسیر البغوی 474/3، اور مجمع البیان 382/20۔ (4) اسے ابو نعیم نے الحلیہ 15/10 میں انس بن مالک کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Ankabut: Verse 69 391

Sufyan ibn 'Uyaynah said to Ibn al-Mubarak: "If you see people differing, then stick with the Mujahideen and the people of the frontiers (Ahl al-Thughur), for Allah the Almighty says: {We will surely guide them}." Al-Dahhak said regarding the meaning of the verse: "Those who strove (jahadu) in the Hijra, We will surely guide them to the paths of steadfastness in faith(1)." Then he said: "The likeness of the Sunnah in this world is like the likeness of Paradise in the Hereafter; whoever enters Paradise in the Hereafter is safe, likewise whoever adheres to the Sunnah in this world is safe." Abdullah ibn Abbas said: "And those who strove in Our obedience, We will surely guide them to the paths of Our reward(2)." This includes all words through the generality of obedience. Similar to this is the statement of Abdullah ibn al-Zubayr, who said: "Wisdom says: Whoever seeks me and does not find me, let him seek me in two places: that he acts upon the best of what he knows, and avoids the worst of what he knows." Al-Hasan ibn al-Fadl said: "There is 'taqdim and ta'khir' (pre-positioning and post-positioning) in it, meaning: those whom We guided are those who strove for Our sake."

{We will surely guide them to Our paths} meaning: the path to Paradise. This was said by al-Suddi. Al-Naqqash said: "He grants them success in the religion of truth." Yusuf ibn Asbat said: "The meaning is: We will surely make their intentions, charities, prayers, and fasting sincere(3)." {And indeed, Allah is with the doers of good} The 'Lam' is for emphasis (ta'kid), and it entered 'ma'a' (with) in one of two ways: either it is a noun, and the 'lam' of emphasis only enters nouns, or it is a particle and enters it because it carries the meaning of 'istiqrar' (settling/permanence), just as you say: 'Indeed Zaid is in the house.' And 'ma'a' if it is vowelled with 'sukun' is a particle and nothing else. If it is vowelled with 'fatha', it can be a noun or a particle, and most often it is a particle coming for a meaning(4). The meaning of 'Ihsan' (doing good) and 'Muhsineen' (doers of good) has been mentioned previously in [Surat] Al-Baqarah(5) and others. He, Glorified be He, is with them through victory, assistance, protection, and guidance, and He is with everyone through encompassment and power. Thus, there is a vast difference between the two types of 'with-ness'. Surat al-Ankabut is completed, and praise be to Allah alone.

(1) From the beginning of the verse up to here is from al-Muharrar al-Wajiz 4/326. (2) Tafsir al-Baghawi 3/475. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 4/295. (4) I'rab al-Quran 3/260. (5) 3/263.

सूरह अल-अंकबूत: आयत 69 391

सुफ़यान इब्न उययना ने इब्न अल-मुबारक से कहा: "यदि आप देखें कि लोग मतभेद में हैं, तो आप मुजाहिदीन और सरहदों के लोगों (अहल अल-थुघूर) के साथ रहें, क्योंकि अल्लाह तआला फ़रमाता है: {हम अवश्य ही उन्हें हिदायत देंगे}।" अल-दह्हाक ने आयत के अर्थ के बारे में कहा: "और जिन लोगों ने हिजरत में जिहाद किया, हम अवश्य ही उन्हें ईमान पर दृढ़ता के रास्तों की ओर हिदायत देंगे(1)।" फिर उन्होंने कहा: "दुनिया में सुन्नत की मिसाल आख़िरत में जन्नत की मिसाल की तरह है; जो आख़िरत में जन्नत में दाखिल हुआ वह सलामत रहा, उसी तरह जो दुनिया में सुन्नत पर कायम रहा वह सलामत रहा।" अब्दुल्ला इब्न अब्बास ने कहा: "और जिन लोगों ने हमारी इबादत में जिहाद (कोशिश) किया, हम अवश्य ही उन्हें अपने सवाब के रास्तों की हिदायत देंगे(2)।" और यह इबादत की व्यापकता के कारण सभी कथनों को शामिल करता है। इसी के समान अब्दुल्ला इब्न अल-जुबैर का कथन है, उन्होंने कहा: "हिकमत (बुद्धिमत्ता) कहती है: जो मुझे खोजे और न पाए, तो वह मुझे दो जगहों पर तलाशे: कि वह जो कुछ जानता है उसमें सबसे बेहतर पर अमल करे, और जो कुछ जानता है उसमें सबसे बुरे से बचे।" अल-हसन इब्न अल-फ़ज़ल ने कहा: "इसमें 'तक़दीम और ताख़ीर' (आगे-पीछे होना) है, यानी: जिन्हें हमने हिदायत दी है वे वही हैं जिन्होंने हमारे लिए जिहाद किया।"

{हम अवश्य ही उन्हें अपने रास्तों की हिदायत देंगे} यानी: जन्नत का रास्ता। यह अल-सुद्दी ने कहा। अल-नक़्क़ाश ने कहा: "वह उन्हें हक (सत्य) के दीन की तौफ़ीक़ देता है।" यूसुफ इब्न असबात ने कहा: "अर्थ है: हम अवश्य ही उनकी नीयतों, उनके सदक़ात, उनकी नमाज़ों और उनके रोज़ों को खालिस (शुद्ध) कर देंगे(3)।" {और बेशक अल्लाह नेककारों के साथ है} 'लाम' ताकीद (ज़ोर देने) के लिए है, और यह 'म'अ' (साथ) में दो तरीकों में से एक पर दाखिल हुआ है: या तो यह एक इस्म (संज्ञा) है, और ताकीद का लाम केवल इस्मों पर दाखिल होता है, या यह एक हर्फ़(अव्यय) है तो उस पर दाखिल होता है क्योंकि इसमें 'इस्तिक़रार' (ठहराव) का अर्थ होता है, जैसे कि आप कहते हैं: 'बेशक ज़ैद घर में है।' और 'म'अ' जब साकिन हो तो वह हर्फ़ के अलावा कुछ नहीं है। और यदि वह मफ़्तूह (ज़बर वाला) हो तो मुमकिन है कि वह इस्म हो या हर्फ़ हो, और अक्सर वह एक अर्थ के लिए आने वाला हर्फ़ होता है(4)। 'इहसान' और 'मुहसिनीन' का अर्थ 'अल-बक़रह'(5) और अन्य जगहों पर पहले आ चुका है। और वह सुब्हानहू उनके साथ नुसरत (मदद), सहायता, सुरक्षा और हिदायत के साथ है, और वह सबके साथ इहाता (घेरने) और कुदरत (शक्ति) के साथ है। तो इन दो प्रकार के

'साथ' होने के बीच बहुत बड़ा अंतर है। सूरह अल-अंकबूत समाप्त हुई, और तमाम प्रशंसा केवल अल्लाह के लिए है।

(1) आयत की शुरुआत से यहाँ तक अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/326 से है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/475। (3) अल-नुक़त वल-'उयून 4/295। (4) इ'राब अल-क़ुरआन 3/260। (5) 3/263।

سورہ العنکبوت: آیت 69 391

سفیان بن عیینہ نے ابن المبارک سے کہا: "جب تم لوگوں کو دیکھو کہ وہ اختلاف کر رہے ہیں تو مجاہدین اور اہل ثغور (سرحدوں کے محافظوں) کو لازم پکڑو، کیونکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {ہم ضرور انہیں ہدایت دیں گے}۔" ضحاک نے کہا: آیت کا معنی ہے: اور جنہوں نے ہجرت میں جدوجہد کی، ہم ضرور انہیں ایمان پر ثابت قدمی کے راستوں کی ہدایت دیں گے(1)۔ پھر انہوں نے کہا: دنیا میں سنت کی مثال آخرت میں جنت کی مثال جیسی ہے؛ جو آخرت میں جنت میں داخل ہوا وہ سلامت رہا، اسی طرح جس نے دنیا میں سنت کو لازم پکڑا وہ سلامت رہا۔ عبداللہ بن عباس نے کہا: "اور جنہوں نے ہماری اطاعت میں جدوجہد کی، ہم ضرور انہیں اپنے ثواب کے راستوں کی ہدایت دیں گے(2)۔" اور یہ اطاعت کی عمومیت کی وجہ سے تمام اقوال کو شامل ہے۔ اسی طرح کا قول عبداللہ بن زبیر کا ہے، انہوں نے کہا: "حکمت کہتی ہے: جس نے مجھے ڈھونڈا اور نہ پایا، تو اسے چاہیے کہ وہ مجھے دو مقامات پر تلاش کرے: کہ وہ جو کچھ جانتا ہے اس میں سے بہترین پر عمل کرے، اور جو کچھ جانتا ہے اس میں سے بدترین سے پرہیز کرے۔" حسن بن الفضل نے کہا: "اس میں تقدیم و تاخیر ہے، یعنی: جنہیں ہم نے ہدایت دی وہ وہی ہیں جنہوں نے ہماری خاطر جدوجہد کی۔"

{ہم ضرور انہیں اپنے راستوں کی ہدایت دیں گے} یعنی: جنت کا راستہ۔ یہ سدی نے کہا۔ نقاش نے کہا: "وہ انہیں دین حق کی توفیق دیتا ہے۔" یوسف بن اسباط نے کہا: "معنی یہ ہے کہ: ہم ضرور ان کی نیتوں، ان کے صدقات، ان کی نمازوں اور ان کے روزوں کو خالص کر دیں گے(3)۔" {اور بے شک اللہ نیکوکاروں کے ساتھ ہے} 'لام' تاکید کے لیے ہے، اور یہ 'مع' (ساتھ) میں دو طریقوں میں سے ایک پر داخل ہوا ہے: یا تو یہ اسم ہے، اور تاکید کا لام صرف اسماء پر داخل ہوتا ہے، یا

حرف ہے تو اس پر داخل ہوتا ہے کیونکہ اس میں 'استقرار' کا معنی پایا جاتا ہے، جیسے تم کہتے ہو: 'بے شک زید گھر میں ہے'۔ اور 'مع' اگر ساکن ہو تو وہ صرف حرف ہے۔ اور اگر مفتوح (زبر کے ساتھ) ہو تو جائز ہے کہ وہ اسم ہو اور یہ کہ وہ حرف ہو، اور زیادہ تر یہ کسی معنی کے لیے آنے والا حرف ہوتا ہے(4)۔ 'احسان' اور 'محسنین' کا معنی 'البقرہ'(5) اور دیگر مقامات پر پہلے گزر چکا ہے۔ اور وہ سبحانہ و تعالیٰ ان کے ساتھ نصرت (مدد)، اعانت، حفاظت اور ہدایت کے ذریعے ہے، اور وہ تمام لوگوں کے ساتھ احاطہ اور قدرت کے ذریعے ہے۔ پس دونوں طرح کی معیت (ساتھ ہونے) کے درمیان بہت بڑا فرق ہے۔ سورہ العنکبوت مکمل ہوئی، اور تمام تعریفیں صرف اللہ ہی کے لیے ہیں۔

(1) آیت کے آغاز سے یہاں تک 'المحرر الوجیز' 4/326 سے ہے۔ (2) تفسیر البغوی 3/475۔ (3) النکت والعیون 4/295۔ (4) اعراب القرآن 3/ 260۔ (5) 3/ 263۔

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

Exegesis of Surah Ar-Rum

Surah Ar-Rum is entirely Meccan without disagreement (1), and it consists of sixty verses (2).

Allah Almighty says: {Alif, Lam, Meem. (1) The Romans have been defeated (2) In the nearest land. But they, after their defeat, will overcome (3) Within three to nine years. To Allah belongs the command before and after. And that day the believers will rejoice (4) In the victory of Allah. He gives victory to whom He wills, and He is the All-Mighty, the Most Merciful. (5)}

Regarding His saying: {Alif, Lam, Meem. The Romans have been defeated. In the nearest land}: Al-Tirmidhi narrated from Abu Sa'id al-Khudri who said: "On the day of Badr, the Romans prevailed over the Persians, and the believers were pleased by that. Then it was revealed: {Alif, Lam, Meem. The Romans have been defeated...} until His saying: {...the believers will rejoice in the victory of Allah.}" He said: "The believers rejoiced at the prevalence of the Romans over the Persians." He (Al-Tirmidhi) said: "This is a strange (gharib) hadith from this aspect." Thus Nasr ibn Ali al-Jahdhami read it as "The Romans defeated [Persia]" (3). It was also narrated more fully from the hadith of Ibn Abbas. Ibn Abbas said regarding the words of Allah, the Mighty and Sublime: {Alif, Lam, Meem. The Romans have been defeated. In the nearest land}: He said: "They were defeated and then they won." He said: "The polytheists liked for the people of Persia to prevail over the Romans because they and the Persians were idolaters, while the Muslims liked for the Romans to prevail over the Persians because they were People of the Book. So they mentioned it to Abu Bakr, and Abu Bakr mentioned it to the Messenger of Allah ﷺ, who said: 'Indeed, they (the Romans) will overcome.' Abu Bakr mentioned it to them (the polytheists), and they said: 'Set a term between us and you; if we prevail, we get such and such, and if you prevail, you get such and such.' So he set a term of five years, but they (the Romans) did not prevail, so that was mentioned..."

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/327. (2) Al-Wasit 3/427, and Tafsir al-Baghawi 3/475. (3) Sunan al-Tirmidhi (3192). This is an irregular (shadh) reading, and the author will soon cite it from Abu Sa'id al-Khudri, Ali ibn Abi Talib (may Allah be pleased with them both), and Mu'awiya ibn Qurrah.

बिस्मिल्लाह हिर-रहमान निर-रहीम

सूरह अर-रूम की व्याख्या

सूरह अर-रूम पूरी तरह से मक्की है, इसमें कोई मतभेद नहीं है (1), और इसमें साठ आयतें हैं (2)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {अलिफ़-लाम-मीम। (1) रूम मगलूब हो गए हैं। (2) नज़दीकी ज़मीन में, और वे अपनी मगलूबियत के बाद जल्द ही ग़ालिब आ जाएँगे। (3) चंद सालों में। पहले और बाद में हुक्म अल्लाह ही का है। और उस दिन मोमिन खुश होंगे। (4) अल्लाह की मदद से। वह जिसकी चाहता है मदद करता है, और वह निहायत ग़ालिब, बहुत मेहरबान है। (5)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {अलिफ़-लाम-मीम। रूम मगलूब हो गए हैं। नज़दीकी ज़मीन में}: तिर्मिज़ी ने अबू सईद अल-ख़ुदरी से रिवायत की है, उन्होंने कहा: "जब बद्र का दिन था, तो रूम के लोग फारस (ईरान) पर ग़ालिब आ गए, तो मोमिनों को यह बहुत अच्छा लगा। फिर यह आयत नाज़िल हुई: {अलिफ़-लाम-मीम। रूम मगलूब हो गए हैं} अल्लाह के इस फ़रमान तक: {मोमिन अल्लाह की मदद से खुश होंगे}।" उन्होंने कहा: "तो मोमिन रूमियों की फारस पर जीत से खुश हुए।" उन्होंने (तिर्मिज़ी ने) कहा: "यह हदीस इस पहलू से ग़रीब है।" इसी तरह नसर बिन अली अल-जह़दमी ने इसे "ग़लबतुर-रूम" (रूमियों ने जीत हासिल की) पढ़ा है (3)। और इसे इब्न अब्बास की हदीस से ज़्यादा मुकम्मल तौर पर भी रिवायत किया गया है। इब्न अब्बास ने अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल के इस फ़रमान के बारे में कहा: {अलिफ़-लाम-मीम। रूम मगलूब हो गए हैं। नज़दीकी ज़मीन में}: उन्होंने कहा: "वे हार गए और फिर जीत गए।" उन्होंने कहा: "मुशरिक चाहते थे कि अहले-फ़ारस रूमियों पर ग़ालिब रहें, क्योंकि वे और अहले-फ़ारस दोनों बुतपरस्त थे, जबकि मुसलमान चाहते थे कि रूमी फ़ारसियों पर ग़ालिब रहें क्योंकि वे अहले-किताब थे। तो उन्होंने इसका ज़िक्र अबू बक्र से किया, और अबू बक्र ने इसका ज़िक्र अल्लाह के रसूल ﷺ से किया, तो आपने फ़रमाया: 'सुनो, वे ज़रूर ग़ालिब आएँगे।' अबू बक्र ने मुशरिकों से इसका ज़िक्र किया, तो उन्होंने कहा: 'हमारे और अपने दरमियान एक मुद्दत तय कर लो; अगर हम ग़ालिब रहे तो हमें यह और यह मिलेगा, और अगर तुम ग़ालिब रहे तो तुम्हें यह और यह मिलेगा।' तो उन्होंने पाँच साल की मुद्दत तय की, लेकिन वे ग़ालिब नहीं आए, तो उसका ज़िक्र किया गया..."

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/327। (2) अल-वसीत 3/427, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/475। (3) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3192)। यह किराअत शाज़ (असाधारण) है, और मुसन्निफ़ (लेखक) इसे जल्द ही

अबू सईद अल-ख़ुदरी और अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उन दोनों से राज़ी हो) और मुआविया बिन क़ुर्रह के हवाले से ज़िक्र करेंगे।

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تفسیر سورہ الروم

سورہ الروم تمام کی تمام مکی ہے اس میں کوئی اختلاف نہیں (1)، اور یہ ساٹھ آیات پر مشتمل ہے (2)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {الم ﴿١﴾ غُلِبَتِ الرُّومُ ﴿٢﴾ فِي أَدْنَى الْأَرْضِ وَهُم مِّن بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ ﴿٣﴾ فِي بِضْعِ سِنِينَ ۗ لِلَّهِ الْأَمْرُ مِن قَبْلُ وَمِن بَعْدُ ۚ وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ ﴿٤﴾ بِنَصْرِ اللَّهِ ۚ يَنصُرُ مَن يَشَاءُ ۖ وَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ ﴿٥﴾}

اللہ تعالیٰ کا قول: {الم ﴿١﴾ غُلِبَتِ الرُّومُ ﴿٢﴾ فِي أَدْنَى الْأَرْضِ}: امام ترمذی نے ابو سعید الخدری رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: جب بدر کا دن تھا، رومی اہل فارس (ایرانیوں) پر غالب آ گئے، تو اس سے مومنوں کو خوشی ہوئی، تب یہ نازل ہوئی: {الم ﴿١﴾ غُلِبَتِ الرُّومُ} اس قول تک: {يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ ﴿٤﴾ بِنَصْرِ اللَّهِ}۔ انہوں نے کہا: پس مومن رومیوں کے اہل فارس پر غلبہ پانے سے خوش ہوئے۔ (امام ترمذی نے) کہا: یہ حدیث اس پہلو سے غریب ہے۔ اسی طرح نصر بن علی الجہضمی نے "غَلَبَتِ الرُّومُ" (رومیوں نے فتح حاصل کی) پڑھا ہے (3)۔ اور اسے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے زیادہ مکمل طور پر بھی روایت کیا گیا ہے۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے اللہ عزوجل کے اس فرمان: {الم ﴿١﴾ غُلِبَتِ الرُّومُ ﴿٢﴾ فِي أَدْنَى الْأَرْضِ} کے بارے میں کہا: وہ مغلوب ہوئے اور پھر غالب آئے۔ انہوں نے کہا: مشرکین چاہتے تھے کہ اہل فارس رومیوں پر غالب آ جائیں کیونکہ وہ اور وہ (دونوں) بت پرست تھے، اور مسلمان چاہتے تھے کہ رومی اہل فارس پر غالب آ جائیں کیونکہ وہ اہل کتاب تھے۔ تو انہوں نے اس کا ذکر ابوبکر رضی اللہ عنہ سے

کیا، پھر ابوبکر رضی اللہ عنہ نے اس کا ذکر رسول اللہ ﷺ سے کیا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "آگاہ رہو کہ وہ (رومی) عنقریب غالب آئیں گے۔" ابوبکر رضی اللہ عنہ نے ان (مشرکوں) سے اس کا ذکر کیا تو انہوں نے کہا: ہمارے اور اپنے درمیان ایک مدت مقرر کر لو، پس اگر ہم غالب آئے تو ہمیں اتنا اور اتنا ملے گا، اور اگر تم غالب آئے تو تمہیں اتنا اور اتنا ملے گا۔ تو انہوں نے پانچ سال کی مدت مقرر کی، لیکن وہ غالب نہ آئے، پھر اس کا ذکر کیا گیا۔۔۔

(1) المحرر الوجیز 4/ 327۔ (2) الوسیط 3/ 427، اور تفسیر البغوی 3/ 475۔ (3) سنن الترمذی (3192)۔ اور یہ قرات شاذ ہے، اور مصنف عنقریب اسے ابوسعید الخدری، علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہما اور معاویہ بن قرہ سے نقل کریں گے۔

Surah Ar-Rum: Verses 1 - 5

393

...to the Prophet (peace be upon him), and he said: "Why did you not set it to less than" - I think he said: ten - he said: Abu Sa'id said: "Al-Bidh' (a few) is less than ten." He said: Then the Romans were victorious afterwards. He said: That is His saying: {Alif, Lam, Mim. The Romans have been defeated} up to His saying: {And on that day the believers will rejoice in the victory of Allah}. Sufyan said: I heard that they were victorious over them on the day of Badr. Abu 'Isa (At-Tirmidhi) said: This is a Good, Authentic, and Rare (Hasan Sahih Gharib) Hadith (1). It was also narrated from Niyar bin Mukram Al-Aslami, who said: When {Alif, Lam, Mim. The Romans have been defeated in the nearest land, and they, after their defeat, will be victorious} was revealed, the Persians were dominant over the Romans when this verse was revealed. The Muslims loved that the Romans would be victorious over them because they and the Romans were People of the Book. In this regard, Allah Almighty's saying was revealed: {And on that day the believers will rejoice in the victory of Allah. He gives victory to whom He wills, and He is the Exalted in Might, the Merciful}. Quraish loved that the Persians would be victorious because they and the Persians were not People of the Book and did not believe in the Resurrection. When Allah revealed these verses, Abu Bakr as-Siddiq (may Allah be pleased with him) went out shouting in the outskirts of Mecca: {Alif, Lam, Mim. The Romans have been defeated in the nearest land, and they, after their defeat, will be victorious}. Some people from Quraish said to Abu Bakr: That is between us and you. Your companion (2) claimed that the Romans would defeat the Persians in a few years! Shall we bet you on that? He said: Yes. And that was before the prohibition of betting. So Abu Bakr and the polytheists entered into a bet and set the terms. They said to Abu Bakr: How many do you set? "Bidh'" (a few) is three years to (3) nine years, so name a middle ground between us and you that it ends at. He said: They named six years between them. He said: Six years passed before they were victorious, so the polytheists took Abu Bakr's bet. When the seventh year entered, the Romans were victorious over the Persians. The Muslims criticized Abu Bakr for naming six years. He said: Because Allah Almighty said: {In a few years}. He said: And many people embraced Islam at that time. Abu 'Isa said: This is a Good, Authentic, and Rare (Hasan Sahih Gharib) Hadith (4). Al-Qushayri, Ibn Atiyyah, and others narrated: that when the verses were revealed, Abu Bakr went out with them to the polytheists and said: "Does it please you that..."

(1) Sunan al-Tirmidhi (3193). (2) In the copies: "your companion" (singular). The text is confirmed from Sunan al-Tirmidhi. (3) In the copies: "or". The text is confirmed from Sunan al-Tirmidhi. (4) Sunan al-Tirmidhi (3194).

नबी ﷺ से, तो आपने फरमाया: "तुमने इसे इससे कम क्यों नहीं रखा" - मेरा ख्याल है कि आपने फरमाया: दस - उसने कहा: अबू सईद ने कहा: "बिज़" (कुछ) दस से कम को कहते हैं। उसने कहा: फिर उसके बाद रूमी (रोमन) विजयी हुए। उसने कहा: यह अल्लाह तआला के इस कथन का अर्थ है: {अलिफ़, लाम, मीम। रूमी पराजित हो गए हैं} उसके इस कथन तक: {और उस दिन ईमान वाले अल्लाह की मदद से खुश होंगे}। सुफियान ने कहा: मैंने सुना है कि वे (रूमी) बद्र के दिन उन पर विजयी हुए। अबू ईसा (तिर्मिज़ी) कहते हैं: यह हदीस हसन सहीह गरीब है (1)। और यह नियार बिन मुकरम अल-अस्लमी से भी वर्णित है, उन्होंने कहा: जब ये आयतें नाज़िल हुईं: {अलिफ़, लाम, मीम। रूमी पराजित हो गए हैं, पास की ज़मीन में, और वे अपनी पराजय के बाद जल्द ही विजयी होंगे} तो उस समय फारस वाले रूमियों पर हावी थे, और मुसलमान चाहते थे कि रूमी उन पर विजयी हों; क्योंकि वे और रूमी अहले किताब (किताब वाले) थे, और इसी बारे में अल्लाह तआला का यह कथन नाज़िल हुआ: {और उस दिन ईमान वाले अल्लाह की मदद से खुश होंगे। वह जिसे चाहता है मदद देता है, और वह अत्यंत प्रभुत्वशाली, दयावान है}। जबकि क़ुरैश चाहते थे कि फारस वाले विजयी हों; क्योंकि वे और फारसी न तो अहले किताब थे और न ही पुनरुत्थान में विश्वास रखते थे। अतः जब अल्लाह ने ये आयतें नाज़िल कीं, तो अबू बक्र अस-सिद्दीक़ (रजियल्लाहु अन्हु) मक्का के बाहरी इलाकों में यह पुकारते हुए निकले: {अलिफ़, लाम, मीम। रूमी पराजित हो गए हैं, पास की ज़मीन में, और वे अपनी पराजय के बाद जल्द ही विजयी होंगे}। क़ुरैश के कुछ लोगों ने अबू बक्र से कहा: तो यह हमारे और तुम्हारे बीच है, तुम्हारे साथी (2) का दावा है कि रूमी कुछ वर्षों (बिज़ सिनीन) में फारस पर विजयी हो जाएंगे! तो क्या हम तुमसे इस पर शर्त न लगा लें? उन्होंने कहा: क्यों नहीं। और यह शर्त लगाने की मनाही से पहले की बात है, अतः अबू बक्र और मुशरिकों ने शर्त लगा ली और आपस में शर्तें तय कर लीं। उन्होंने अबू बक्र से कहा: तुम कितना समय तय करते हो? "बिज़" तीन साल से (3) नौ साल तक होता है, इसलिए हमारे और अपने बीच एक मध्यवर्ती समय तय कर लो जिस पर बात खत्म हो। उसने कहा: उन्होंने आपस में छह साल का समय तय किया। उसने कहा: रूमियों के विजयी होने से पहले ही छह साल गुज़र गए, तो मुशरिकों ने अबू बक्र से शर्त (की राशि) ले ली। फिर जब सातवां साल शुरू हुआ, तो रूमी फारसियों पर विजयी हो गए। मुसलमानों ने छह साल का समय तय करने पर अबू बक्र की आलोचना की। उन्होंने कहा: क्योंकि अल्लाह तआला ने

फरमाया है: {कुछ वर्षों में}। उसने कहा: और उस समय बहुत से लोग इस्लाम में शामिल हुए। अबू ईसा कहते हैं: यह हदीस हसन सहीह गरीब है (4)। अल-कुशायरी, इब्न अतिय्याह और अन्य ने वर्णन किया है: कि जब ये आयतें नाज़िल हुईं, तो अबू बक्र उन्हें लेकर मुशरिकों के पास गए और कहा: क्या तुम्हें यह बात खुश करती है कि...

---

(1) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3193)। (2) प्रतियों में: "साहबुक" (तेरा साथी) है। और जो पाठ में है वह सुनन अल-तिर्मिज़ी से प्रमाणित है। (3) प्रतियों में: "औ" (या) है। और जो पाठ में है वह सुनन अल-तिर्मिज़ी से प्रमाणित है। (4) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3194)।

نبی کریم ﷺ سے، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "تم نے اسے اس سے کم کیوں نہ رکھا" - میرا خیال ہے کہ آپ نے فرمایا: دس - اس نے کہا: ابو سعید نے کہا: "بضع" (کچھ) دس سے کم کو کہتے ہیں۔ اس نے کہا: پھر اس کے بعد رومی غالب آ گئے۔ اس نے کہا: یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کا مطلب ہے: {الم ﴿۱﴾ غلبت الروم} سے لے کر اس کے ارشاد {ویومئذ یفرح المؤمنون ﴿۴﴾ بنصر اللہ} تک۔ سفیان نے کہا: میں نے سنا ہے کہ وہ (رومی) غزوہ بدر کے دن ان پر غالب آئے۔ ابو عیسیٰ (ترمذی) کہتے ہیں: یہ حدیث حسن صحیح غریب ہے (۱)۔ اور یہ نیار بن مکرم اسلمی سے بھی روایت ہے، انہوں نے کہا: جب یہ آیات نازل ہوئیں: {الم ﴿۱﴾ غلبت الروم ﴿۲﴾ فی أدنی الأرض وھم من بعد غلبھم سیغلبون} تو اس وقت فارس والے رومیوں پر غالب تھے، اور مسلمان چاہتے تھے کہ رومی ان پر غالب آئیں؛ کیونکہ وہ اور رومی اہل کتاب تھے، اور اسی بارے میں اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد نازل ہوا: {ویومئذ یفرح المؤمنون ﴿۴﴾ بنصر اللہ ینصر من یشاء وھو العزیز الرحیم} جبکہ قریش چاہتے تھے کہ اہل فارس غالب آئیں؛ کیونکہ وہ اور اہل فارس نہ تو اہل کتاب تھے اور نہ ہی مرنے کے بعد دوبارہ اٹھائے جانے پر یقین رکھتے تھے۔ چنانچہ جب اللہ نے یہ آیات نازل فرمائیں تو ابوبکر صدیق ♦ مکہ کے اطراف میں یہ پکارتے ہوئے نکلے: {الم ﴿۱﴾ غلبت الروم ﴿۲﴾ فی أدنی الأرض وھم من بعد غلبھم سیغلبون}۔ قریش کے کچھ لوگوں نے ابوبکر سے کہا: تو یہ ہمارے اور تمہارے درمیان (فیصلہ کن بات) ہے، تمہارے صاحب (۲) کا دعویٰ ہے کہ رومی چند سالوں (بضع سنین) میں فارس پر غالب آ جائیں گے! تو کیا ہم تم سے اس پر شرط نہ لگا لیں؟ انہوں نے کہا: کیوں نہیں۔ اور یہ شرط بازی کی حرمت سے پہلے کا واقعہ ہے، چنانچہ ابوبکر اور مشرکین نے شرط لگا لی

اور آپس میں رقم وغیرہ طے کر لی۔ انہوں نے ابوبکر سے کہا: تم کتنا عرصہ طے کرتے ہو؟ "بضع" تین سال سے (۳) نو سال تک ہوتا ہے، لہٰذا ہمارے اور اپنے درمیان ایک درمیانی مدت طے کر لو جس پر بات ختم ہو۔ اس نے کہا: انہوں نے آپس میں چھ سال کی مدت طے کی۔ اس نے کہا: رومیوں کے غالب آنے سے پہلے ہی چھ سال گزر گئے، تو مشرکین نے ابوبکر سے شرط (کی رقم) لے لی، پھر جب ساتواں سال شروع ہوا تو رومی اہل فارس پر غالب آ گئے۔ مسلمانوں نے چھ سال کی مدت طے کرنے پر ابوبکر پر گرفت کی، انہوں نے کہا: کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: {في بضع سنين}۔ اس نے کہا: اور اس وقت بہت سے لوگ اسلام لائے۔ ابو عیسیٰ کہتے ہیں: یہ حدیث حسن صحیح غریب ہے (۴)۔ القشیری اور ابن عطیہ وغیرہ نے روایت کیا ہے: کہ جب یہ آیات نازل ہوئیں تو ابوبکر انہیں لے کر مشرکین کے پاس گئے اور کہا: کیا تمہیں یہ بات خوش کرتی ہے کہ...

---

(۱) سنن ترمذی (۳۱۹۳)۔ (۲) نسخوں میں: "صاحبک" (تیرا ساتھی) ہے۔ اور جو متن میں ہے وہ سنن ترمذی سے ثابت ہے۔ (۳) نسخوں میں: "أو" (یا) ہے۔ اور جو متن میں ہے وہ سنن ترمذی سے ثابت ہے۔ (۴) سنن ترمذی (۳۱۹٤)۔

Surah Ar-Rum: Verses 1 - 5 394

(The Romans) have been defeated? Our Prophet informed us from Allah the Almighty that they will be victorious in a few years (bid'i sinin). Ubayy ibn Khalaf and his brother Umayyah - or it was said: Abu Sufyan ibn Harb - said to him: "O Abu Fasil!" (1) - referring mockingly to his kunya with 'al-Bakr' (2) - "Let us make a bet" - meaning, let's wager on that. So Abu Bakr bet with them. Qatada said: "That was before gambling was forbidden." They set the wager at five young she-camels, and the duration at three years. It was also said they set it at three young she-camels. Then Abu Bakr went to the Prophet ﷺ and told him. He said: "Why didn't you take a precaution? For 'bid' (a few)' is between three to nine (3) or ten. So go back and increase the wager and increase the duration." Abu Bakr did so, and they made the wager one hundred young she-camels and the duration nine years. The Romans were victorious within that duration (4). Ash-Sha'bi said: "They emerged victorious in nine years" (5). Al-Qushayri said: "It is well-known in narrations that the Romans' victory was in the seventh year from Persia's victory over them. Perhaps ash-Sha'bi's narration of 'nine' is a scribal error for 'seven' by some narrators." Some narrations say he made the wager seven camels for nine years. It is said that in the last conquests of Khosrow Parviz, he conquered Constantinople and built a fire temple in it. When the Messenger of Allah ﷺ was informed of this, it saddened him, so Allah the Almighty revealed these two verses. Al-Naqqash and others narrated: "When Abu Bakr al-Siddiq (may Allah be pleased with him) wanted to migrate with the Prophet ﷺ, Ubayy ibn Khalaf clung to him and said: 'Give me a guarantor for the wager (6) if they are defeated.' So his son Abdurrahman guaranteed it (7). When Ubayy wanted to leave for Uhud, he demanded the guarantor, and he gave it to him."

(1) Al-Fasil: A young camel when separated from its mother. Al-Sihah (Fasl). (2) In (Zha): By the kunya Abu Bakr, and in (Meem): By his kunya 'O Abu Bakr'. What is established is from (Dal) and (Zay) and Al-Muharrar al-Wajiz. (3) In (Zha) and (Meem): 'And nine'. What is established is from (Dal) and (Zay), and it is also mentioned in the narration of al-Tirmidhi (3191) from the Hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), and it did not mention: 'and ten'. We say: The opinion that 'bid' (a few)' is between three to nine or ten is the view of Qatada and al-Asma'i, as mentioned by al-Nahhas in 'Ma'ani al-Quran' 3/430. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/328 without the statement: 'They made the wager three camels.' Al-Qala'is is the plural of Qalus: it is a young she-camel. Al-Sihah (Qalas). (5) Tafsir Abd al-Razzaq 2/101. (6)

Meaning: The stakes being wagered on. Al-Sihah (Khatar). (7) Al-Nukat wa al-Uyun 4/296-297.

सूरह अर-रूम: आयत १ - ५ ३९४

(रोम) हार गए हैं? तो हमारे नबी ने हमें अल्लाह तआला की ओर से बताया है कि वे कुछ ही वर्षों में विजयी होंगे। तब उबय इब्न खलफ और उसके भाई उमैया ने - और कहा गया है: अबू सुफयान इब्न हर्ब ने - उससे कहा: "ऐ अबू फसील!" (१) - वे उसकी कुनियत (अबू बक्र) (२) का मज़ाक उड़ा रहे थे - "आओ हम शर्त लगाएँ' - यानी इस बात पर जुआ खेलें। तो अबू बक्र ने उनके साथ शर्त लगा ली। क़तादा ने कहा: "यह जुआ हराम होने से पहले की बात है।" उन्होंने पाँच जवान ऊँटनियों और तीन साल की अवधि की शर्त रखी। और कहा गया है कि उन्होंने तीन जवान ऊँटनियों की शर्त रखी थी। फिर अबू बक्र नबी ﷺ के पास आए और उन्हें बताया। उन्होंने फरमाया: "तुमने एहतियात क्यों नहीं बरती? क्योंकि 'बिद' (कुछ) तीन से नौ (३) या दस के बीच होता है। तो वापस जाओ और शर्त की मात्रा बढ़ाओ और अवधि भी बढ़ाओ।" अबू बक्र ने ऐसा ही किया, और उन्होंने सौ जवान ऊँटनियों और नौ साल की अवधि तय की। फिर रोम उसी अवधि (४) के दौरान विजयी हो गए। अल-शाबी ने कहा: "वे नौ साल में विजयी हुए" (५)। अल-कुशायरी ने कहा: "रिवायतों में मशहूर है कि रोम की जीत फारस की उन पर जीत के सातवें साल में हुई थी। शायद अल-शाबी की रिवायत में 'सात' की जगह 'नौ' किसी रावी की गलती है।" कुछ रिवायतों में है कि उन्होंने नौ साल के लिए सात ऊँटनियों की शर्त रखी थी। कहा जाता है कि खुसरो परवेज़ की आखिरी फतवा में उसने कुस्तुंतुनिया (कांस्टेंटिनोपल) फतह किया और उसमें एक आतिश-कदा (अग्नि मंदिर) बनाया। जब अल्लाह के रसूल ﷺ को इसकी खबर मिली, तो उन्हें दुख हुआ, तब अल्लाह तआला ने ये दो आयतें नाजिल फरमाईं। अल-नक़्क़ाश और अन्य ने रिवायत किया है: "जब अबू बक्र अल-सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु) नबी ﷺ के साथ हिजरत करना चाहते थे, तो उबय इब्न खलफ उनसे चिपक गया और कहा: 'अगर वे हार गए तो मुझे इस दांव (६) के लिए कोई ज़ामिन (गारंटर) दो।' तो उनके बेटे अब्दुर्रहमान ने इसकी ज़मानत दी (७)। जब उबय उहुद की लड़ाई के लिए निकलना चाहता था, तो उसने ज़ामिन माँगा, और उन्होंने उसे दे दिया।"

(१) अल-फसील: ऊँटनी का बच्चा जब अपनी माँ से अलग हो जाए। अल-सिहाह (फसल)। (२) (ज़): अबू बक्र की कुनियत से, और (म): उसकी कुनियत 'ऐ अबू बक्र' से। जो पुख्ता है वह (द) और (ज़) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ से है। (३) (ज़) और (म) में: 'और नौ'। जो पुख्ता है वह (द) और (ज़) से है, और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से तिरमिज़ी की रिवायत (३१९१) में भी यही है, और उसमें 'और दस' का ज़िक्र नहीं है। हमने कहा: यह कहना कि 'बिद' (कुछ) तीन से नौ या दस के

बीच है, क़तादा और अल-असमेई का कौल है, जैसा कि अल-नहहास ने 'मा'नी अल-कुरान' ३/४३० में ज़िक्र किया है। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३२८ बिना इस कौल के 'उन्होंने तीन ऊँटनियों की शर्त रखी।' अल-क़लाइस, क़लूस की जमा है: और यह जवान ऊँटनी है। अल-सिहाह (क़लस)। (५) तफ़सीर अब्द अल-रज़्ज़ाक २/१०१। (६) यानी: उस चीज़ के लिए जिस पर बाज़ी लगाई गई है। अल-सिहाह (खतर)। (७) अल-नुकात व अल-उयून ४/२९६-२९७।

سورہ الروم: آیات ۱ - ۵ ۳۹۴

(روم) مغلوب ہو گئے؟ تو ہمارے نبی نے ہمیں اللہ تعالیٰ کی طرف سے بتایا ہے کہ وہ چند سالوں میں غالب آ جائیں گے۔ تو ابی بن خلف اور اس کے بھائی امیہ نے - اور کہا گیا ہے: ابوسفیان بن حرب نے - ان سے کہا: "اے ابوفصیل!" (۱) - وہ ان کی کنیت 'بالبکر' (۲) پر طنز کر رہے تھے - "آؤ ہم شرط لگائیں" - یعنی اس پر جوا کھیلیں۔ تو ابوبکر نے ان سے شرط لگا لی۔ قتادہ نے کہا: "یہ جوا حرام ہونے سے پہلے کی بات ہے۔" انہوں نے پانچ جوان اونٹنیوں اور تین سال کی مدت کی شرط رکھی۔ اور کہا گیا کہ انہوں نے تین جوان اونٹنیوں کی شرط رکھی تھی۔ پھر ابوبکر نبی ﷺ کے پاس آئے اور انہیں بتایا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "تم نے احتیاط کیوں نہ برتی؟ کیونکہ 'بضع' (چند) تین سے نو (۳) یا دس کے درمیان ہوتا ہے۔ تو واپس جاؤ اور شرط میں اضافہ کرو اور مدت بھی بڑھاؤ۔" ابوبکر نے ایسا ہی کیا، اور انہوں نے سو جوان اونٹنیوں اور نو سال کی مدت مقرر کی۔ پھر روم اسی مدت (۴) کے دوران غالب آ گئے۔ شعبی نے کہا: "وہ نو سال میں غالب آئے۔" (۵) القشیری نے کہا: "روایات میں مشہور ہے کہ روم کا غلبہ، فارس کے ان پر غلبہ پانے کے ساتویں سال میں ہوا تھا۔ شاید شعبی کی روایت میں 'سات' کی جگہ 'نو' بعض راویوں کی غلطی ہے۔" بعض روایات میں ہے کہ انہوں نے نو سال کے لیے سات اونٹنیوں کی شرط رکھی تھی۔ کہا جاتا ہے کہ خسرو پرویز کی آخری فتوحات میں اس نے قسطنطنیہ فتح کیا اور اس میں آتش کدہ بنایا| جب رسول اللہ ﷺ کو اس کی اطلاع ملی تو آپ ﷺ کو دکھ ہوا، تب اللہ تعالیٰ نے یہ دو آیتیں نازل فرمائیں۔ النقاش اور دیگر نے روایت کیا ہے: "جب ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ نے نبی ﷺ کے ساتھ ہجرت کا ارادہ کیا، تو ابی بن خلف ان سے لپٹ گیا اور کہا: 'اگر وہ مغلوب ہو گئے تو مجھے اس داؤ (۶)

کے لیے کوئی ضامن دو۔' تو ان کے بیٹے عبدالرحمن نے اس کی ضمانت دی (۷)۔ جب ابی احد کے لیے نکلنا چاہتا تھا تو اس نے ضامن مانگا، اور انہوں نے اسے دے دیا۔"

(۱) الفصیل: اونٹنی کا بچہ جب اپنی ماں سے الگ کر دیا جائے۔ الصحاح (فصل)۔ (۲) (ظ) میں: ابوبکر کی کنیت سے، اور (م) میں: ان کی کنیت 'اے ابوبکر' سے۔ ثابت شدہ (د) اور (ز) اور المحرر الوجیز سے ہے۔ (۳) (ظ) اور (م) میں: 'اور نو'۔ ثابت شدہ (د) اور (ز) سے ہے، اور اسی طرح ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے ترمذی کی روایت (۳۱۹۱) میں واقع ہوا ہے، اور اس میں 'اور دس' کا ذکر نہیں ہے۔ ہم نے کہا: یہ قول کہ 'بضع' (چند) تین سے نو یا دس کے درمیان ہے، قتادہ اور اصمعی کا قول ہے جیسا کہ النحاس نے معانی القرآن ۳/ ۴۳۰ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۴/ ۳۲۸ اس قول کے بغیر کہ: 'انہوں نے تین اونٹنیوں کی شرط رکھی'۔ القلائص، قلوص کی جمع ہے: اور یہ جوان اونٹنی ہے۔ الصحاح (قلص)۔ (۵) تفسیر عبدالرزاق ۲/ ۱۰۱۔ (۶) یعنی: اس مال کے لیے جس پر شرط لگائی گئی ہے۔ الصحاح (خطر)۔ (۷) النکت والعیون ۴/ ۲۹۶-۲۹۷۔

...a guarantor, then Ubayy died in Mecca from a wound inflicted by the Prophet ﷺ. The Romans defeated the Persians on the day of Al-Hudaybiyyah, exactly nine years after their wager. Al-Sha'bi said: That period did not pass until the Romans overcame the Persians, tied their horses in Ctesiphon (Al-Madain), and built Rumiyah. Thus, Abu Bakr won the bet (1) against Ubayy and took the wagered money from his heirs. The Prophet ﷺ said to him: "Give it in charity," and so he did (2).

The commentators said: The reason for the Romans' victory over the Persians was a woman in Persia who gave birth only to kings and heroes. Khosrau said to her: "I want to appoint one of your sons over an army I am preparing against the Romans." She said: "This is Hormuz, craftier than a fox and more cautious than a falcon. This is Farrukhan, sharper than a spearhead and swifter than an arrow. And this is Shahrbaraz, more forbearing than so-and-so; so choose." He chose the forbearing one and appointed him. He marched against the Romans with the people of Persia and defeated them. Ikrima and others said: When Shahrbaraz defeated the Romans, he devastated their lands until he reached the Gulf. His brother Farrukhan said: "I saw myself sitting on the throne of Khosrau." So Khosrau wrote to Shahrbaraz ordering him (3) to send him Farrukhan's head. He did not do so. Then Khosrau wrote to the Persians: "I have appointed Farrukhan over you and dismissed Shahrbaraz." He also wrote to Farrukhan that once he took charge, he should kill Shahrbaraz. Farrukhan intended to kill Shahrbaraz, but Shahrbaraz showed him three scrolls from Khosrau ordering him to kill Farrukhan. Shahrbaraz said to Farrukhan: "Khosrau wrote to me three times ordering me to kill you, and I repeatedly appealed to him regarding you. Will you kill me based on just one letter?!" So he returned the kingship to his brother. Shahrbaraz then wrote to Caesar, King of the Romans, and they cooperated against Khosrau. Thus, the Romans defeated the Persians, Khosrau died, and the news reached the Prophet ﷺ on the day of Al-Hudaybiyyah. The Muslims with him rejoiced. This is the meaning of Allah's words: {Alif-Lām-Mīm. The Romans have been defeated in the nearest land}, meaning the land of Sham (Greater Syria). Ikrima said: In Adhri'at (4), which is between the lands of...

---

(1) Meaning: he won. Al-Sihah (qamar). (2) Tafsir al-Baghawi 3/476. (3) The word "an" is from (d) and (z) [manuscripts]. (4) From his saying: "Ikrima and others said..." up to this point is from Tafsir al-Baghawi 3/476-477.

पृष्ठ ३९५ सूरा अर-रूम: आयत १ - ५

...एक ज़मानतदार, फिर उबेई मक्का में नबी ﷺ द्वारा दिए गए घाव से मर गया। रोमियों ने हुदैबिया के दिन पारसियों (ईरानियों) पर जीत हासिल की, उनकी शर्त के ठीक नौ साल बाद। अल-शाबी ने कहा: वह अवधि बीतने से पहले ही रोमियों ने पारसियों को हरा दिया, अपने घोड़ों को मदैन (मदाइन) में बांधा, और रूमिया का निर्माण किया। इस प्रकार, अबू बक्र ने उबेई के विरुद्ध बाज़ी (१) जीत ली और उसके उत्तराधिकारियों से बाज़ी की रक़म ले ली। नबी ﷺ ने उनसे कहा: "इसे दान (सदक़ा) कर दो," तो उन्होंने ऐसा ही किया (२)।

मुफ़स्सिरों (व्याख्याकारों) ने कहा: रोमियों की पारसियों पर जीत का कारण फारस की एक महिला थी जिसने केवल राजाओं और नायकों को जन्म दिया था। खुसरो ने उससे कहा: "मैं तुम्हारे बेटों में से एक को उस सेना का सेनापति बनाना चाहता हूँ जिसे मैं रोमियों के खिलाफ तैयार कर रहा हूँ।" उसने कहा: "यह होर्मुज है, जो लोमड़ी से भी अधिक चालाक और बाज़ से भी अधिक सतर्क है। यह फ़र्रुखान है, जो भाले की नोक से भी अधिक तेज़ और तीर से भी अधिक मारक है। और यह शहरबरज़ है, जो अमुक व्यक्ति से भी अधिक धैर्यवान है; तो आप चुन लें।" उसने धैर्यवान को चुना और उसे नियुक्त किया। वह फारस के लोगों के साथ रोमियों के खिलाफ गया और उन पर विजय प्राप्त की। इकरीमा और अन्य लोगों ने कहा: जब शहरबरज़ ने रोमियों को हरा दिया, तो उसने उनके क्षेत्रों को तबाह कर दिया जब तक कि वह खाड़ी तक नहीं पहुँच गया। उसके भाई फ़र्रुखान ने कहा: "मैंने खुद को खुसरो के सिंहासन पर बैठा देखा।" तो खुसरो ने शहरबरज़ को लिखा (३) कि वह उसे फ़र्रुखान का सिर भेज दे। उसने ऐसा नहीं किया। फिर खुसरो ने फारस के लोगों को लिखा: "मैंने फ़र्रुखान को तुम पर नियुक्त किया है और शहरबरज़ को बर्खास्त कर दिया है।" उसने फ़र्रुखान को भी लिखा कि कार्यभार संभालने के बाद वह शहरबरज़ को मार डाले। फ़र्रुखान ने शहरबरज़ को मारने का इरादा किया, तो शहरबरज़ ने उसे खुसरो के तीन पत्र दिखाए जिसमें उसे फ़र्रुखान को मारने का आदेश दिया गया था। शहरबरज़ ने फ़र्रुखान से कहा: "खुसरो ने मुझे तीन पत्र लिखकर तुम्हें मारने का आदेश दिया था, और मैंने तुम्हारे मामले में बार-बार उससे विनती की। क्या तुम मुझे सिर्फ एक पत्र के आधार पर मार दोगे?!" इसलिए उसने बादशाही अपने भाई को वापस दे दी। फिर शहरबरज़ ने रोम के राजा कैसर को लिखा, और उन्होंने खुसरो के खिलाफ हाथ मिला लिया। इस प्रकार, रोमियों ने फारसियों को हरा दिया और खुसरो की मृत्यु हो गई, और यह खबर हुदैबिया के दिन नबी ﷺ तक पहुँची। उनके साथ मौजूद मुसलमान खुश हुए। यही अल्लाह के इस कथन का अर्थ

है: {अलिफ़-लाम-मीम। रोमी पराजित हो गए हैं। पास की ज़मीन में}, जिसका अर्थ है शाम (सीरिया) की धरती। इकरीमा ने कहा: अध्रिआत (४) में, जो कि इन क्षेत्रों के बीच है...

---

(१) अर्थात: जीत गए। अल-सिहह (क़मर)। (२) तफ़सीर अल-बगवी ३/४७६। (३) शब्द 'अन' (d) और (z) [पाण्डुलिपियों] से है। (४) उसके कथन: "इकरीमा और अन्य ने कहा..." से लेकर यहाँ तक तफ़सीर अल-बगवी ३/४७६-४७७ से है।

صفحہ ۳۹۵ سورۃ الروم: آیات ۱ - ۵

...ضامن، پھر ابی مکہ میں نبی ﷺ کے لگائے ہوئے زخم سے مر گیا، اور روم حُدیبیہ کے دن فارس پر غالب آگیا، ان کے درمیان شرط کے نو سال مکمل ہونے پر۔ امام شعبیؒ کہتے ہیں: ابھی وہ مدت ختم نہ ہوئی تھی کہ روم نے فارس پر غلبہ پا لیا، اور انہوں نے اپنے گھوڑے مدائن میں باندھے، اور رومیہ آباد کیا؛ پس ابوبکرؓ، ابی سے شرط جیت گئے (۱)، اور اس کے ورثاء سے شرط کا مال وصول کیا، تو نبی ﷺ نے ان سے فرمایا: "اسے صدقہ کر دو" تو انہوں نے اسے صدقہ کر دیا (۲)۔

مفسرین کہتے ہیں: روم کے فارس پر غالب آنے کی وجہ فارس کی ایک عورت تھی جو صرف بادشاہوں اور بہادروں کو جنم دیتی تھی، تو کسریٰ نے اس سے کہا: میں تیرے بیٹوں میں سے کسی ایک کو اس لشکر کا امیر بنانا چاہتا ہوں جو میں نے روم کے خلاف تیار کیا ہے۔ اس نے کہا: یہ ہرمز ہے جو لومڑی سے زیادہ مکار اور عقاب سے زیادہ چوکنا ہے، اور یہ فرخاں ہے جو نیزے کی انی سے زیادہ تیز اور تیر سے زیادہ کاٹ کرنے والا ہے، اور یہ شہربراز ہے جو فلاں سے زیادہ بردبار ہے، تو آپ خود چن لیں۔ کسریٰ نے کہا: میں نے بردبار کو چن لیا اور اسے والی بنا دیا۔ وہ اہل فارس کے ساتھ روم کی طرف روانہ ہوا اور ان پر غالب آگیا Imperial۔ عکرمہ وغیرہ کہتے ہیں: جب شہربراز روم پر غالب آیا تو اس نے ان کے شہروں کو برباد کر دیا یہاں تک کہ وہ خلیج تک پہنچ گیا، تو اس کے بھائی فرخاں نے کہا: میں نے خود کو کسریٰ کے تخت پر بیٹھے ہوئے دیکھا ہے۔ تو کسریٰ نے شہربراز کو لکھا کہ (۳) فرخاں کا سر کاٹ کر میرے پاس بھیج دو۔ اس نے ایسا نہ کیا۔ تو کسریٰ نے اہل فارس کو لکھا: میں نے تمہارے اوپر فرخاں کو مقرر کر دیا ہے اور شہربراز کو معزول کر دیا ہے، اور فرخاں کو لکھا کہ جب وہ حکمران بن جائے تو

شہربراز کو قتل کر دے۔ فرخاں نے شہربراز کو قتل کرنے کا ارادہ کیا تو شہربراز نے اس کے سامنے کسریٰ کے تین خطوط نکالے جس میں اسے فرخاں کو قتل کرنے کا حکم دیا گیا تھا۔

شہربراز نے فرخاں سے کہا: کسریٰ نے مجھے تین بار خط لکھ کر تمہارے قتل کا حکم دیا اور میں نے تمہارے بارے میں ہمیشہ اس سے رجوع کیا (یعنی ٹالا)، تو کیا تم مجھے صرف ایک خط کی بنیاد پر قتل کر دو گے؟! پس اس نے بادشاہت اپنے بھائی کو واپس کر دی۔ اور شہربراز نے قیصر شاہِ روم کو خط لکھا، تو ان دونوں نے مل کر کسریٰ کے خلاف کارروائی کی، پس روم فارس پر غالب آگیا اور کسریٰ مر گیا، اور یہ خبر نبی ﷺ کو صلح حُدیبیہ کے دن پہنچی، تو آپ ﷺ کے ساتھ موجود مسلمان خوش ہوئے۔ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد اسی بارے میں ہے: { الٓمٓ . غُلِبَتِ الرُّومُ . فِيٓ أَدۡنَى الۡأَرۡضِ } یعنی ملک شام۔ عکرمہ کہتے ہیں: اذرعات (۴) میں، اور وہ ان علاقوں کے درمیان ہے...

---

(۱) یعنی: جیت گئے۔ الصحاح (قمر)۔ (۲) تفسیر بغوی ۳/۴۷۶۔ (۳) لفظ "أن" نسخہ (د) اور (ز) سے ہے۔ (۴) ان کے قول: "عکرمہ وغیرہ نے کہا..." سے یہاں تک تفسیر بغوی ۳/۴۷۶-۴۷۷ سے ماخوذ ہے۔

Surah Ar-Rum: Verses 1 - 5

396

...the Arabs and the Levant. And it was said: Caesar had sent a man called Yuḥannis, and Khosrow sent Shahrbaraz, and they met in Adhra'at and Busra, which are the closest parts of the Levant to the lands of the Arabs and non-Arabs. Mujahid said: In Al-Jazira, which is a place between Iraq and the Levant. Muqatil said: In Jordan and Palestine (1). And "adna" (closest/lowest) means nearest (2). Ibn Atiyyah said: If the event took place in Adhra'at, then it is among the nearest lands in relation to Mecca, and it is what Imru' al-Qais (3) mentioned in his saying:

I observed its light from Adhra'at while its people were in Yathrib; the closest part of its dwellings is a high view.

And if the event was in Al-Jazira, then it is closer in relation to the land of Khosrow, and if it was in Jordan, then it is closer to the land of the Romans. When that happened and the Romans were defeated, the disbelievers rejoiced. So, Allah gave glad tidings to His servants that the Romans would overcome and that victory would be theirs in the war.

The discussion on the opening of the Surahs has passed. Abu Sa'id al-Khudri, 'Ali bin Abi Talib, and Mu'awiyah bin Qurrah read: "Ghalabat al-Rum" (The Romans have overcome) with the fatha on the Ghayn and Lam (4). The interpretation of this is that what occurred on the day of Badr was that the Romans had indeed overcome, so that was distressing for the disbelievers of Quraysh, and the Muslims were happy about it. Thus, Allah the Almighty gave glad tidings to His servants that they [the Romans] would also overcome within a few years. Abu Hatim (5) mentioned this interpretation. Abu Ja'far al-Nahhas said: The reading of most people is: "Ghulibat al-Rum" (The Romans have been defeated) with damma on the Ghayn and kasra on the Lam. It is narrated from Ibn 'Umar and Abu Sa'id al-Khudri that they both read "Ghalabat al-Rum" and they read: "sayughlabun" (they will be defeated) (6). Abu Hatim related that 'Ismah narrated from Harun that this is the reading of the people of the Levant, and Ahmad bin Hanbal says: This 'Ismah is weak, and Abu Hatim narrates from him a lot, and the hadith indicates...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/327 without the saying: Indeed Caesar... and the non-Arabs. (2) Tafsir al-Baghawi 3/477. (3) In his Diwan p. 31, and it has preceded 3/332. (4) It is in Al-Shadhdhah p. 116 from Ali and Ibn 'Umar, may Allah be pleased with

them. And it has recently preceded from Nasr bin 'Ali al-Jahdami. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/327. (6) The reading: "sayughlabun" in Al-Shadhdhah p. 116 from Ali and Ibn 'Umar, may Allah be pleased with them, and from Mu'awiyah bin Qurrah.

सूरह अर-रूम: आयतें १ - ५

३९६

...अरब और शाम। और कहा गया: कि कैसर ने युहन्निस नाम के एक व्यक्ति को भेजा था, और खुसरो ने शहरबराज को भेजा, और वे अधरात और बसरा में मिले, जो अरब और गैर-अरब की भूमि से शाम के देशों का निकटतम भाग है। मुजाहिद ने कहा: अल-जज़ीरा में, जो इराक और शाम के बीच एक जगह है। मुकातिल ने कहा: जॉर्डन और फिलिस्तीन में (१)। और "अदना" (निकटतम/न्यूनतम) का अर्थ है निकटतम (२)। इब्न अतिया ने कहा: यदि घटना अधरात में हुई थी, तो मक्का के संबंध में यह निकटतम भूमि में से है, और यह वही है जिसका इम्रुल क़ैस (३) ने अपनी बात में उल्लेख किया है:

मैंने अधरात से इसकी रोशनी देखी जबकि इसके लोग यथ्रिब में थे; इसके घरों का निकटतम हिस्सा एक ऊँचा दृश्य है।

और यदि घटना अल-जज़ीरा में थी, तो वह खुसरो की भूमि के संबंध में अधिक निकट है, और यदि वह जॉर्डन में थी, तो वह रोम की भूमि के अधिक निकट है। जब ऐसा हुआ और रोम हार गया, तो काफिर खुश हुए। अत; अल्लाह ने अपने बंदों को खुशखबरी दी कि रोम प्रबल होगा और युद्ध में जीत उनकी होगी।

सूरतों के उद्घाटन पर चर्चा बीत चुकी है। अबू सईद अल-खुदरी, अली बिन अबी तालिब और मुआविया बिन कुर्रह ने "ग़लबत अर-रूम" (रोम प्रबल हो गया) पढ़ा, गैन और लाम पर फतहा के साथ (४)। इसकी व्याख्या यह है कि बद्र के दिन जो हुआ वह यह था कि रोम वास्तव में प्रबल हो गया था, इसलिए कुरैश के काफिरों के लिए यह कष्टदायक था, और मुस्लिम इससे खुश थे। इस प्रकार, अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपने बंदों को खुशखबरी दी कि वे [रोम] भी कुछ वर्षों के भीतर प्रबल होंगे। अबू हातिम (५) ने इस व्याख्या का उल्लेख किया। अबू जाफ़र अल-नहास ने कहा: अधिकांश लोगों का पाठ "गुलिबत अर-रूम" (रोम हार गया) है, गैन पर दम्मा और लाम पर कसरा के साथ। इब्न उमर और अबू सईद अल-खुदरी से वर्णित है कि उन दोनों ने "ग़लबत अर-रूम" पढ़ा और उन्होंने "सयुगलबुन" (वे हार जाएंगे) पढ़ा (६)। अबू हातिम ने बताया कि इस्माह ने हारून से रिवायत की कि यह शाम के लोगों का पाठ है, और अहमद बिन हंबल कहते हैं: यह इस्माह कमजोर है, और अबू हातिम उनसे बहुत रिवायत करते हैं, और हदीस संकेत करती है...

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३२७ बिना इस बात के वास्तव में कैसर... और गैर-अरब। (२) तफ़सीर अल-बग़वी ३/४७७। (३) उनके दीवान पृष्ठ ३१ में, और यह ३/३३२ में पहले आ चुका है। (४) यह अली और इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से अल-शाज्ज़ा पृष्ठ ११६ में है। और यह हाल ही में नसर बिन अली अल-जहदमी से पहले आ चुका है। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३२७। (६) पाठ: "सयुगलबुन" अली और इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) और मुआविया बिन कुर्रह से अल-शाज्ज़ा पृष्ठ ११६ में।

سورة الروم: آیات ۱ - ۵

۳۹۶

...عرب اور شام۔ اور کہا گیا ہے کہ قیصر نے یوحنس نامی ایک شخص کو بھیجا تھا، اور خسرو نے شہر براز کو بھیجا، اور ان کی ملاقات اذراعات اور بصری میں ہوئی، جو عربوں اور عجمیوں کی زمین سے شام کے ممالک کا قریب ترین حصہ ہے۔ مجاہد نے کہا: الجزیرہ میں، جو عراق اور شام کے درمیان ایک جگہ ہے۔ مقاتل نے کہا: اردن اور فلسطین میں (۱)۔ اور "ادنیٰ" کا مطلب ہے قریب تر (۲)۔ ابن عطیہ نے کہا: اگر یہ واقعہ اذراعات میں پیش آیا تو مکہ کے مقابلے میں یہ قریب ترین زمینوں میں سے ہے، اور یہ وہی ہے جس کا ذکر امرؤ القیس (۳) نے اپنے اس قول میں کیا ہے:

تنوَّرتُها من أذرعاتٍ وأهلُها ... بيثربَ أدنى دارِها نَظَرٌ عالِ

اور اگر واقعہ الجزیرہ میں تھا تو وہ خسرو کی سرزمین کے لحاظ سے زیادہ قریب ہے، اور اگر اردن میں تھا تو وہ روم کی سرزمین سے زیادہ قریب ہے۔ جب ایسا ہوا اور رومی مغلوب ہو گئے تو کافر خوش ہوئے۔ چنانچہ اللہ تعالیٰ نے اپنے بندوں کو بشارت دی کہ رومی غالب آ جائیں گے اور جنگ میں فتح ان کی ہو گی۔

سورتوں کے آغاز کے بارے میں بحث گزر چکی ہے۔ ابوسعید خدری، علی بن ابی طالب اور معاویہ بن قرہ نے «غَلَبَتِ الرُّومُ» پڑھا، غین اور لام پر فتحہ (زبر) کے ساتھ (۴)۔ اس کی تاویل یہ ہے کہ بدر کے دن جو کچھ ہوا وہ یہ تھا کہ رومی غالب آگئے تھے، چنانچہ یہ قریش کے کافروں پر گراں گزرا، اور مسلمان اس سے خوش ہوئے، چنانچہ اللہ تعالیٰ نے اپنے بندوں کو خوشخبری

دی کہ وہ [رومی] بھی چند سالوں میں غالب آ جائیں گے۔ ابو حاتم (۵) نے اس تاویل کا ذکر کیا ہے۔ ابو جعفر نحاس نے کہا: اکثر لوگوں کی قرأت «غُلبت الروم» ہے، غین پر ضمہ (پیش) اور لام کے نیچے کسرہ (زیر) کے ساتھ ابن عمر اور ابو سعید خدری سے روایت ہے کہ ان دونوں نے «غَلَبَتِ الروم» پڑھا اور انہوں نے «سیُغلبون» (۶) پڑھا۔ اور ابو حاتم نے بیان کیا کہ عصمہ نے ہارون سے روایت کی کہ یہ اہل شام کی قرأت ہے، اور احمد بن حنبل کہتے ہیں کہ یہ عصمہ ضعیف ہے، اور ابو حاتم اس سے بہت حکایت کرتے ہیں، اور حدیث اس بات پر دلالت کرتی ہے...

(۱) المحرر الوجیز ۴/ ۳۲۷ اس قول کے بغیر کہ: بے شک قیصر... اور عجم۔ (۲) تفسیر البغوی ۳/ ۴۷۷۔ (۳) ان کے دیوان صفحہ ۳۱ میں، اور ۳/ ۳۳۲ پر گزر چکا ہے۔ (۴) یہ علی اور ابن عمر رضی اللہ عنہما سے الشاذہ صفحہ ۱۱۶ میں ہے۔ اور یہ ابھی حال ہی میں نصر بن علی الجہضمی کے واسطے سے گزرا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۴/ ۳۲۷۔ (۶) قرأت: «سیُغلَبون» الشاذہ صفحہ ۱۱۶ میں علی اور ابن عمر رضی اللہ عنہما سے، اور معاویہ بن قرہ سے مروی ہے۔

Based on the reading "ghulibat" (were defeated) with a damma on the ghayn, this news was evidence of the prophethood of Muhammad (peace be upon him). This is because the Romans were defeated by the Persians, so Allah Almighty informed His Prophet Muhammad (peace be upon him) that the Romans would defeat the Persians within a few years, and that the believers would rejoice at that; because the Romans were People of the Book. So this was from the knowledge of the unseen which Allah Almighty informed him of, something that had not yet happened (1). He commanded Abu Bakr to wager against them on that and to bet heavily; then wagering was forbidden afterwards and was abrogated by the prohibition of gambling (2). Ibn Atiyah (3) said: The reading with damma on the ghayn is more correct, and people agreed on "sayaghlibun" (they will overcome) with fatha on the ya, referring to the Romans. It is narrated from Ibn Umar that he also read with damma on the ya in "sayughlabun" (they will be overcome), and in this reading, there is a reversal of the meaning supported by the combined narrations. Abu Ja'far al-Nahhas (4) said: For whoever reads "sayughlabun", the meaning for him is: and the Persians after their victory - i.e., after they had conquered - will be overcome.

It is narrated that the Romans' victory over the Persians was on the day of Badr, as in the hadith of Abu Sa'id al-Khudri in Tirmidhi. It is also narrated that it was on the day of Al-Hudaybiyyah, and that the news arrived on the day of the Pledge of Ridwan. This was said by Ikrima and Qatadah. Ibn Atiyah (5) said: On both days, there was victory from Allah for the believers. People mentioned that the reason for the Muslims' joy at the Romans' victory and their concern that they should win was because the Romans were People of the Book like the Muslims, and the Persians were idolaters as previously explained in the hadith. Al-Nahhas (6) said: Another view, which is more appropriate: that their joy was only for the fulfillment of the promise of Allah Almighty; as it contained evidence for prophethood because He, Blessed and Exalted, informed of what would happen in a few years, and it did. Ibn Atiyah (7) said: It is likely that this is explained by what reason dictates of loving that...

(1) After it in (m) is the word "almuhu" (they knew it), which is not in the manuscripts or in I'rab al-Qur'an. (2) I'rab al-Qur'an 3/261-262. (3) In al-Muharrar al-Wajiz 4/327. (4) In Ma'ani al-Qur'an 5/243. (5) In al-Muharrar al-Wajiz 4/328, and what precedes it is from it. (6) In I'rab al-Qur'an 3/265. (7) In al-Muharrar al-Wajiz 4/328.

इस आधार पर कि पठन "गुलिबत" (पराजित हुए) में 'गैन' पर दम्मा (पेश) है, यह समाचार मुहम्मद ﷺ की नबूवत (पैग़म्बरी) का प्रमाण था; क्योंकि रोमियों को पारसियों ने हरा दिया था, इसलिए अल्लाह रब्बुल इज़्ज़त ने अपने नबी मुहम्मद ﷺ को सूचित किया कि रोमी कुछ ही वर्षों में पारसियों पर विजय प्राप्त करेंगे, और यह कि मोमिन (ईमान वाले) इससे खुश होंगे; क्योंकि रोमी 'अहले किताब' (ईश्वरीय ग्रंथ वाले) थे। तो यह उस ग़ैब (परोक्ष) के ज्ञान में से था जिसकी सूचना अल्लाह रब्बुल इज़्ज़त ने दी थी, जो कि अभी घटित नहीं हुआ था (1)। उन्होंने अबू बक्र को उन पर दांव लगाने का आदेश दिया और दांव को बढ़ाने को कहा; बाद में दांव लगाना हराम (निषिद्ध) कर दिया गया और जुए के निषेध द्वारा इसे मंसूख (निरस्त) कर दिया गया (2)। इब्न अतिया (3) ने कहा: 'गैन' पर दम्मा के साथ पठन अधिक सही है, और लोगों ने 'स-यग़लिबून' (वे विजयी होंगे) पर सहमति व्यक्त की है कि इसमें 'या' पर फतहा (जबर) है, जिससे तात्पर्य रोमी हैं। इब्न उमर से वर्णित है कि उन्होंने 'स-युग़लबून' (वे हरा दिए जाएंगे) में 'या' पर दम्मा के साथ भी पढ़ा है, और इस पठन में उस अर्थ का उलट है जो अन्य वर्णन पुष्ट करते हैं। अबू जाफ़र अल-नहस (4) ने कहा: जिसने 'स-युग़लबून' पढ़ा, उसके अनुसार अर्थ है: और पारसी अपनी जीत के बाद - यानी उनके जीतने के बाद - वे हरा दिए जाएंगे।

यह वर्णित है कि रोमियों की पारसियों पर विजय बद्र के दिन हुई थी, जैसा कि तिरमिज़ी में अबू सईद अल-खुदरी की हदीस में है। यह भी वर्णित है कि वह हुदैबिया के दिन था, और यह समाचार बैअते रिज़वान के दिन पहुँचा। यह इकरीमा और कतादा ने कहा है। इब्न अतिया (5) ने कहा: दोनों दिनों में मोमिनों के लिए अल्लाह की ओर से सहायता थी। लोगों ने उल्लेख किया है कि रोमियों की विजय पर मुसलमानों की खुशी और उनकी जीत की चाहत का कारण यह था कि रोमी मुसलमानों की तरह अहले किताब थे, और पारसी मूर्तिपूजक थे जैसा कि पहले हदीस में स्पष्ट किया जा चुका है। अल-नहस (6) ने कहा: एक अन्य विचार जो अधिक उपयुक्त है: कि उनकी खुशी केवल अल्लाह तआला के वादे के पूरा होने के कारण थी; क्योंकि इसमें नबूवत का प्रमाण था; क्योंकि उन्होंने (अल्लाह) सूचित किया था कि कुछ वर्षों में क्या होगा, और वैसा ही हुआ। इब्न अतिया (7) ने कहा: संभावना है कि इसकी व्याख्या उस दृष्टि से की जाए जो इस प्रेम की मांग करती है कि...

(1) इसके बाद (म) में शब्द 'अल्लमुहू' (उन्होंने उसे जाना) है, जो प्रतियों या 'इराब अल-कुरान' में नहीं है। (2) इराब अल-कुरान 3/261-262। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/327 में। (4) मा'नी अल-

कुरान 5/243 में। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/328 में, और जो इससे पहले है वह इसी से है। (6) इराब अल-कुरान 3/265 में। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/328 में।

سورة الروم: آیات ۱ - ۵ ۳۹۷

اس بات پر کہ قرآت «غُلِبَتْ» غین پر پیش کے ساتھ ہے، اور یہ خبر محمد ﷺ کی نبوت پر دلیل تھی؛ کیونکہ روم پر فارس غالب آگیا تھا، تو اللہ عزوجل نے اپنے نبی محمد ﷺ کو خبر دی کہ رومی چند سالوں میں فارس پر غالب آجائیں گے، اور یہ کہ اہل ایمان اس سے خوش ہوں گے؛ کیونکہ رومی اہل کتاب تھے، تو یہ غیب کے اس علم میں سے تھا جس کی اللہ عزوجل نے خبر دی تھی جو کہ ابھی واقع نہیں ہوا تھا (۱)۔ اور ابوبکر رضی اللہ عنہ کو حکم دیا کہ ان سے اس پر شرط لگائیں اور شرط میں مبالغہ کریں (بڑی شرط لگائیں)؛ پھر بعد میں شرط لگانا حرام کر دیا گیا اور جوئے کی ممانعت سے اسے منسوخ کر دیا گیا (۲)۔ ابن عطیہ (۳) نے کہا: غین پر پیش کے ساتھ قرآت زیادہ صحیح ہے، اور لوگوں کا اس پر اتفاق ہے کہ «سیغلبون» (وہ غالب آئیں گے) میں یاء پر زبر ہے، اس سے مراد رومی ہیں۔ اور ابن عمر رضی اللہ عنہما سے مروی ہے کہ انہوں نے «سیغلبون» میں یاء پر پیش کے ساتھ بھی پڑھا ہے، اور اس قرآت میں اس معنی کا الٹ ہے جس کی تائید تمام روایات کرتی ہیں۔ ابو جعفر النحاس (۴) نے کہا: اور جس نے «سیُغلبون» (وہ مغلوب ہو جائیں گے) پڑھا تو اس کے نزدیک معنی یہ ہے کہ: اور اہل فارس اپنے غالب آنے کے بعد - یعنی ان کے جیت جانے کے بعد - مغلوب ہو جائیں گے۔

اور مروی ہے کہ رومیوں کا اہل فارس کو زیر کرنا بدر کے دن ہوا تھا، جیسا کہ ترمذی کی حدیث میں ابو سعید الخدری رضی اللہ عنہ سے منقول ہے، اور مروی ہے کہ یہ صلح حدیبیہ کے دن تھا، اور یہ خبر بیعت رضوان کے دن پہنچی۔ یہ عکرمہ اور قتادہ نے کہا ہے۔ ابن عطیہ (۵) نے کہا: اور دونوں ہی دنوں میں اللہ کی طرف سے مومنین کے لیے نصرت (مدد) تھی۔ اور لوگوں نے ذکر کیا ہے کہ رومیوں کے غلبے پر مسلمانوں کی خوشی اور ان کے مغلوب ہونے کے بارے میں ان

کی فکر کی وجہ صرف یہ تھی کہ رومی مسلمانوں کی طرح اہل کتاب تھے، اور اہل فارس بت پرست تھے جیسا کہ پہلے حدیث کے بیان میں گزر چکا ہے۔ النحاس (۶) نے کہا: ایک اور قول ہے جو زیادہ بہتر ہے: کہ ان کی خوشی محض اللہ تعالی کے وعدے کی تکمیل کی وجہ سے تھی؛ کیونکہ اس میں نبوت پر دلیل تھی؛ اس لیے کہ اللہ تبارک و تعالی نے خبر دی تھی کہ چند سالوں میں کیا ہونے والا ہے، تو ویسا ہی ہوا۔ ابن عطیہ (۷) نے کہا: اور مشابہ ہے کہ اس کی وجہ وہ بتائی جائے جو اس محبت کے پیش نظر ہو کہ...

(۱) اس کے بعد (م) میں لفظ «علموه» ہے اور یہ نسخوں میں ہے نہ ہی اعراب القرآن میں۔ (۲) اعراب القرآن ۳ / ۲۶۱ - ۲۶۲ . (۳) المحرر الوجیز ۴ / ۳۲۷ میں . (۴) معانی القرآن ۵ / ۲۴۳ میں . (۵) المحرر الوجیز ۴ / ۳۲۸ میں، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی اسی سے ہے۔ (۶) اعراب القرآن ۳ / ۲۶۵ میں . (۷) المحرر الوجیز ۴ / ۳۲۸ میں .

...the smaller enemy is defeated; because they are easier to handle, and when the larger one is defeated, fear of them increases. Reflect on this meaning, alongside what the Messenger of Allah ﷺ hoped for regarding the manifestation of his religion and the law of Allah with which He sent him, and its dominance over nations, and the desire of the disbelievers of Mecca that Allah would strike him with a king who would uproot him and relieve them of him.

It was said: Their joy was only in the victory of the Messenger of Allah ﷺ over the polytheists; because Gabriel informed the Prophet, peace and blessings be upon him, about that on the day of Badr. Al-Qushayri narrated it.

I say: It is possible that their joy was for the combination of those factors; so they rejoiced in their own victory over their enemy and also in the victory of the Romans and in the fulfillment of Allah's promise.

Abu Haywah al-Shami and Muhammad ibn al-Sumayfa' read: "min ba'di ghalb-ihim" with a sukun on the letter 'lam'(1), and both are linguistic forms, like 'al-za'n' and 'al-za'an'.

Al-Farra' claimed that the original was "min ba'di ghalabat-ihim" (after their victory/defeat), then the letter 'ta' was deleted as it was deleted in the words of the Almighty: "wa-iqam al-salat" where its origin is: "wa-iqamat al-salat". Al-Nahhas said: This is a mistake that would not mislead many people of grammar; because "iqam al-salat" is a verbal noun from which something was deleted due to a weakness in its verb form, and the 'ta' was made as a compensation for what was deleted, whereas "ghalb" is not weak nor was anything deleted from it. Al-Asma'i related: "tarada tardan" (expelled), "jalaba jalban" (brought), "halaba halban" (milked), and "ghalaba ghalban" (defeated), so what deletion is there in this, and is it permissible to say of "akala aklan" (ate) and the like: something was deleted from it(2)?

{In a few years} The letter 'ha' was deleted from "bid'un" to distinguish between masculine and feminine, and the discussion on this has already passed in Surah "Yusuf"(3). The 'nun' of "sinin" (years) was given a fatha because it is a sound plural. Some Arabs say in "bid'i sinin" as they say in "ghislin". It was permissible to pluralize "sanat" (year) with the plural of rational beings using 'waw' and 'nun' and 'ya' and 'nun'; because something was deleted from it, so this plural was made as

compensation for the deficiency in its singular form; because the origin of "sanah" is "sanahah" or "sanwah", and the 'sin' was given a kasra.

---

(1) It is in the irregular readings, p. 116, on the authority of Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him). (2) I'rab al-Qur'an 3/262, and Al-Farra's words are in 'Ma'ani al-Qur'an' 2/319. (3) 11/358 - 359.

...छोटा दुश्मन पराजित होता है; क्योंकि उसकी लागत कम होती है, और जब बड़ा दुश्मन जीतता है, तो उससे डर बढ़ जाता है। इस अर्थ पर विचार करें, साथ ही उस पर भी जिसकी अल्लाह के रसूल ﷺ ने अपने धर्म के प्रकटीकरण और अल्लाह के कानून की आशा की थी जिसके साथ उन्हें भेजा गया था और राष्ट्रों पर इसकी विजय, और मक्का के काफ़िरों की इच्छा कि अल्लाह उन्हें किसी ऐसे राजा के साथ मारे जो उन्हें जड़ से उखाड़ दे और उन्हें उनसे राहत दे।

कहा गया है: उनकी खुशी केवल मुशरिकों पर अल्लाह के रसूल ﷺ की जीत में थी; क्योंकि जिब्रील ने बदर के दिन पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को इसके बारे में सूचित किया था। इसे अल-कुशैरी ने वर्णित किया है।

मैंने कहा: यह संभव है कि उनकी खुशी इन सब बातों के मेल के कारण हो, इसलिए वे अपने दुश्मन पर अपनी जीत और रोमियों की जीत और अल्लाह के वादे के पूरा होने से खुश हुए।

अबू हैवा अल-शामी और मुहम्मद बिन अल-सुमैफा ने पढ़ा: "मिन बादि गल्बिहिम" 'लाम' पर सुकून के साथ(१), और ये दोनों भाषाई रूप हैं, जैसे 'अज़-ज़ा'न' और 'अज़-ज़ा'अन'।

अल-फर्रा का दावा था कि मूल "मिन बादि गलबतिहिम" था, फिर 'ता' को हटा दिया गया जैसा कि सर्वशक्तिमान के शब्दों में हटाया गया है: "इकाम अस-सलात" और इसका मूल है: "इकामत अस-सलात"। अन-नहहास ने कहा: यह एक ऐसी गलती है जो व्याकरण के कई जानकारों को भ्रमित नहीं करेगी; क्योंकि "इकाम अस-सलात" एक ऐसा 'मस्दर' (क्रियावाचक संज्ञा) है जिससे उसके क्रिया की दुर्बलता के कारण कुछ हटा दिया गया है, और 'ता' को हटाए गए हिस्से के बदले में रखा गया है, जबकि "गल्ब" न तो दुर्बल है और न ही इसमें से कुछ हटाया गया है। अल-असमी ने उल्लेख किया है: "तरद तरदन", "जलब जलबन", "हलब हलबन", और "ग़लब ग़लबन", तो इसमें क्या विलोपन है, और क्या "अकल अकलन" और इसी तरह के शब्दों में यह कहना जायज़ है कि इसमें से कुछ हटा दिया गया है(२)?

{कुछ वर्षों में} "बिद'इ" से 'हा' को हटा दिया गया ताकि पुल्लिंग और स्त्रीलिंग के बीच अंतर किया जा सके और इस पर चर्चा सूरा "यूसुफ़" (३) में पहले ही हो चुकी है। "सिनीन" (वर्षों) के'नून' पर फथा दिया गया क्योंकि यह 'जमा मुसल्लम' (नियमित बहुवचन) है। कुछ अरब "बिद'इ सिनीन" में उसी तरह कहते हैं जैसे वे "गिस्लीन" में कहते हैं। 'सनत' (वर्ष) को बुद्धिमानों के बहुवचन 'वाव' और 'नून'

तथा 'या' और 'नून' के साथ बहुवचन बनाना जायज़ था; क्योंकि इसमें से कुछ हटा दिया गया था, इसलिए इस बहुवचन को इसके एकवचन में होने वाली कमी के बदले में बनाया गया था; क्योंकि "सनह" का मूल "सनहह" या "सनवह" है, और 'सीन' पर कसरा दिया गया है।

---

(१) यह 'शाज़ा' (अनियमित पाठ) में अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) के हवाले से पृष्ठ ११६ पर है। (२) इराब अल-कुरान ३/२६२, और अल-फर्रा के शब्द उनके'मआनी अल-कुरान' २/३१९ में हैं। (३) ११/३५८ - ३५९।

...چھوٹا دشمن مغلوب ہو جاتا ہے؛ کیونکہ اس کی مشقت کم ہوتی ہے، اور جب بڑا غالب آ جائے تو اس سے خوف بڑھ جاتا ہے۔ اس معنی پر غور کریں، اس امید کے ساتھ جو رسول اللہ ﷺ اپنے دین کے غلبے اور اللہ کی اس شریعت کے بارے میں رکھتے تھے جس کے ساتھ آپ کو بھیجا گیا اور اقوام پر اس کے غلبے کی، اور کفارِ مکہ کا ارادہ کہ اللہ ان پر کسی ایسے بادشاہ کو مسلط کرے جو ان کی بیخ کنی کر دے اور انہیں آپ سے نجات دلا دے۔

اور کہا گیا: ان کی خوشی محض مشرکین پر رسول اللہ ﷺ کی فتح کی وجہ سے تھی؛ کیونکہ جبرائیل علیہ السلام نے بدر کے دن نبی ﷺ کو اس کی اطلاع دے دی تھی۔ اسے القشیری نے حکایت کیا ہے۔

میں نے کہا: یہ بھی ممکن ہے کہ ان کی خوشی ان تمام وجوہات کے مجموعے کی بنا پر ہو، چنانچہ وہ اپنے دشمن پر اپنے غلبے، رومیوں کے غلبے اور اللہ کے وعدے کی تکمیل پر خوش ہوئے۔

اور ابو حیوہ الشامی اور محمد بن السمیفع نے پڑھا: "من بعد غلبِهم" لام کے سکون کے ساتھ(۱)، اور یہ دونوں لغتیں ہیں، جیسے 'الظَعْن' اور 'الظَعَن'۔

اور الفراء کا گمان تھا کہ اصل "من بعد غلبتهم" ہے، پھر 'تا' حذف کر دی گئی جیسا کہ اللہ عزوجل کے قول: "وإقام الصلاة" میں حذف کی گئی ہے حالانکہ اس کی اصل: "وإقامة الصلاة" ہے۔ النحاس نے کہا: یہ ایسی غلطی ہے جو نحو کے بہت سے ماہرین کو دھوکہ نہیں دے سکتی؛ کیونکہ "إقام الصلاة" ایسا مصدر ہے جس میں اس کے فعل کی علت کی وجہ سے کچھ حذف کیا گیا ہے، اور 'تا'

کو محذوف کا عوض قرار دیا گیا ہے، جبکہ "غلب" نہ تو معتل ہے اور نہ ہی اس میں سے کچھ حذف ہوا ہے۔ الاصمعی نے حکایت کی ہے: طرد طرداً، وجلب جلباً، وحلب حلباً، وغلب غلباً، تو اس میں حذف کیسا، اور کیا یہ کہنا جائز ہے کہ "أكل أكلاً" اور اس جیسے دیگر کلمات میں سے کچھ حذف ہوا ہے(۲)؟

{بضع سنین} (چند سالوں میں) "بضع" سے 'ہا' حذف کر دی گئی تاکہ مذکر اور مؤنث کے درمیان فرق کیا جا سکے، اور اس پر گفتگو سورہ "یوسف"(۳) میں گزر چکی ہے۔ "سنین" کے نون پر فتحہ دیا گیا کیونکہ یہ جمعِ مسلم ہے۔ عربوں میں سے بعض "بضع سنین" میں ویسے ہی کہتے ہیں جیسے وہ "غسلین" میں کہتے ہیں۔ اور 'سنت' (سال) کی جمع ذوی العقول کی جمع کی طرح واؤ اور نون اور یاء اور نون کے ساتھ لانا جائز ہوا؛ کیونکہ اس میں سے کچھ حذف ہو چکا تھا چنانچہ اس جمع کو اس کے واحد میں ہونے والی کمی کا عوض بنا دیا گیا؛ کیونکہ "سنۃ" کی اصل "سنہۃ" یا "سنوۃ" ہے، اور سین کے نیچے کسرہ دیا گیا ہے۔

---

(۱) یہ شاذ قرأت میں ص ۱۱۶ پر علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے مروی ہے۔ (۲) اعراب القرآن ۳ / ۲۶۲، اور الفراء کا کلام ان کی کتاب 'معانی القرآن' ۲ / ۳ ۱۹ میں ہے۔ (۳) ۳۵۸/۱۱ - ۳۵۹۔

Surat Ar-Rum: Verses 1 - 5 399 ...of it is an indication that its pluralization falls outside its regular pattern and measure. This is the opinion of the Basrians. Al-Farra' is obligated to give it a damma (u vowel) because he says: The damma is evidence of the 'waw' (و), and the 'waw' was omitted from "sanat" (سنة) in one of the two opinions, yet no one we know of gives it a damma (1). The words of the Almighty: {To Allah belongs the command before and after} [Ar-Rum: 4]. The Almighty has informed of His unique power, and that whatever prevails or occurs in the world is only from Him, by His will and power. So He said: {To Allah belongs the command}, meaning: the execution of decrees. {Before and after}, meaning: before this victory and after it (2). And it is said: before everything and after everything (3). And {before} and {after} are adverbs built on the damma because they are made definite by the omission of what they are annexed to (the genitive construction), and they became inclusive of what was omitted. Thus, they differed from the typical definiteness of nouns and resembled particles in their inclusiveness, so they were built (indeclinable). They were specifically assigned the damma because of their resemblance to the singular vocative (munada) in that if it is made indefinite or annexed, its built state disappears; likewise, these two were given the damma (4). It is also said: "min qabli wa min ba'di" (with kasra). Al-Kisa'i narrated from some of Banu Asad: "To Allah belongs the command min qablin wa min ba'din", both in the genitive case without nunation (tanwin), and the second with damma without nunation. Al-Farra' narrated: "min qabli wa min ba'di" in the genitive without nunation. Al-Nahhas denied and rejected this. Al-Farra' said in his book: There are many things in the Quran where the error is evident, among them is the claim that "min qabli wa min ba'di" is permissible, whereas only "min qablin wa min ba'din" is permissible on the basis that they are indefinite nouns. Al-Zajjaj said: The meaning is: from what precedes and from what follows (5). {And on that day the believers will rejoice. In the help of Allah} previously mentioned. {He helps whom He wills} meaning: from among His allies; because His help is specifically for the victory of His allies over His enemies. As for the victory of His enemies over His allies, it is not...

---

(1) I'rab al-Qur'an 3/262. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/328. (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 5/244. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/328. (5) I'rab al-Qur'an 3/262 - 264. And the saying of Al-Zajjaj is in his Ma'ani al-Qur'an 4/176.

सूरह अर-रूम: आयत 1 - 5 399 ...उसका एक संकेत यह है कि इसका बहुवचन इसके नियम और शैली से बाहर है। यह बसरियों का कथन है। अल-फ़र्रा के लिए इसे 'धम्मा' (पेश) देना आवश्यक है; क्योंकि वह कहते हैं: धम्मा 'वाव' (و) का प्रमाण है, और 'सनत' (سنة) से 'वाव' को दो मतों में से एक के अनुसार हटा दिया गया है, फिर भी हमारे संज्ञान में किसी ने इसे धम्मा नहीं दिया (1)। अल्लाह तआला का कथन है: {आदेश अल्लाह ही का है, पहले भी और बाद में भी} [अर-रूम: 4]। अल्लाह तआला ने अपनी अद्वितीय शक्ति की सूचना दी है, और यह कि संसार में जो भी विजय आदि होती है, वह केवल उसी की ओर से और उसकी इच्छा तथा शक्ति से होती है। अतः उसने कहा: {अल्लाह ही के लिए आदेश है}, अर्थात: आदेशों का क्रियान्वयन। {पहले भी और बाद में भी}, अर्थात: इस विजय से पहले और इसके बाद (2)। और कहा गया है: हर चीज़ से पहले और हर चीज़ के बाद (3)। और {क़बलु} (पहले) तथा {ब'दु} (बाद) ऐसे क्रिया-विशेषण (अवयव) हैं जो धम्मा पर आधारित हैं, क्योंकि वे उस शब्द के लोप होने के कारण निश्चित (definite) हो गए हैं जिसकी ओर उनका संबंध (इज़ाफ़त) था, और वे उस लुप्त शब्द के अर्थ को समाहित किए हुए हैं। इस प्रकार, उन्होंने संज्ञाओं की सामान्य परिभाषा से भिन्नता दिखाई और अर्थ समाहित करने में 'अव्ययों' (particles) के समान हो गए, इसलिए वे अपरिवर्तनीय (mabni) बन गए। उन्हें विशेष रूप से धम्मा दिया गया क्योंकि वे 'एकवचन संबोधन' (मुनादा मुफ़रद) के समान हैं, जिसमें यदि वह अनिश्चित (nakirah) हो जाए या उसका संबंध किसी और से जोड़ दिया जाए, तो उसका अपरिवर्तनीय स्वरूप समाप्त हो जाता है; इसी तरह ये दोनों भी हैं, अतः इन्हें धम्मा दिया गया (4)। कहा जाता है: "मिन क़बलि वा मिन ब'दि" (कसरा के साथ)। अल-किसाई ने बनी असद के कुछ लोगों से उल्लेख किया है: "आदेश अल्लाह का है, मिन क़बलिन वा मिन ब'दिन", दोनों बिना तनवीन के जेर (कसरा) के साथ, और दूसरा बिना तनवीन के पेश (धम्मा) के साथ। अल-फ़र्रा ने उल्लेख किया है: "मिन क़बलि वा मिन ब'दि" बिना तनवीन के जेर के साथ। अल-नह्हास ने इसका खंडन किया और इसे अस्वीकार कर दिया। अल-फ़र्रा ने अपनी पुस्तक में कहा है: कुरान में बहुत सी ऐसी चीजें हैं जहाँ गलती स्पष्ट है, उनमें से एक यह दावा है कि "मिन क़बलि वा मिन ब'दि" जायज़ है, जबकि केवल "मिन क़बलिन वा मिन ब'दिन" जायज़ है इस आधार पर कि वे अनिश्चित संज्ञाएँ हैं। अज़-ज़ज्जाज ने कहा: इसका अर्थ है: जो पहले निकल चुका और जो बाद में आने वाला है (5)। {और उस दिन मोमिन अल्लाह की मदद से खुश होंगे} इसका उल्लेख पहले हो चुका है। {वह जिसकी चाहता है मदद करता है} यानी: अपने प्रियजनों (औलिया) की; क्योंकि उसकी मदद विशेष रूप से उसके प्रियजनों की उनके शत्रुओं पर विजय के लिए है। जहाँ तक उसके शत्रुओं की उसके प्रियजनों पर विजय की बात है, तो वह नहीं है...

(1) इ'राब अल-क़ुरान 3/262। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/328। (3) म'आनी अल-क़ुरान, अल-नह़्ह़ास 5/244। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/328। (5) इ'राब अल-क़ुरान 3/262 - 264। और अज़-ज़ज्जाज का कथन उनकी पुस्तक म'आनी अल-क़ुरान 4/176 में है।

سورہ الروم: آیات ۱ - ۵ ۳۹۹ ...اس سے یہ اشارہ ملتا ہے کہ اس کی جمع اس کے قیاس اور طرز سے ہٹ کر ہے۔ یہ اہل بصرہ کا قول ہے۔ اور فراء کے لیے لازم ہے کہ وہ اسے ضمہ (پیش) دے؛ کیونکہ وہ کہتا ہے: ضمہ 'واؤ' (و) کی دلیل ہے اور دو اقوال میں سے ایک کے مطابق لفظ 'سنۃ' (سنة) سے واؤ حذف کر دی گئی ہے، لیکن ہمارے علم کے مطابق کسی نے اسے ضمہ نہیں دیا (۱)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ﴾ [الروم: ۴]۔ اللہ تعالیٰ نے اپنی تنہا قدرت کی خبر دی ہے، اور یہ کہ کائنات میں جو کچھ بھی غلبہ وغیرہ ہوتا ہے وہ صرف اسی کی طرف سے اور اس کے ارادے اور قدرت سے ہوتا ہے۔ چنانچہ فرمایا: ﴿لِلَّهِ الْأَمْرُ﴾ یعنی: احکام کا نفاذ۔ ﴿مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ﴾ یعنی: اس غلبے سے پہلے اور اس کے بعد (۲)۔ اور ایک قول یہ ہے: ہر چیز سے پہلے اور ہر چیز کے بعد (۳)۔ اور ﴿قبل﴾ اور ﴿بعد﴾ وہ ظروف ہیں جو ضمہ پر مبنی ہیں، کیونکہ وہ مضاف الیہ کے حذف ہونے کی وجہ سے معرفہ ہو گئے ہیں، اور وہ اس حذف شدہ چیز کے معنی کو شامل ہو گئے ہیں۔ اس طرح وہ اسموں کی عام تعریف کے خلاف ہو گئے اور معنی شامل کرنے میں حروف کے مشابہ ہو گئے، اس لیے وہ مبنی ہو گئے۔ اور ان کو خاص طور پر ضمہ دیا گیا کیونکہ وہ 'منادیٰ مفرد' کے مشابہ ہیں کہ اگر وہ نکرہ ہو جائے یا مضاف ہو جائے تو اس کی بنا (مبنی ہونا) ختم ہو جاتی ہے؛ اسی طرح یہ دونوں بھی ہیں، چنانچہ ان کو ضمہ دیا گیا (۴)۔ اور کہا جاتا ہے: "من قبلِ ومن بعدِ" (زیر کے ساتھ)۔ الکسائی نے بنی اسد کے بعض لوگوں سے نقل کیا ہے: "لله الأمر من قبلٍ ومن بعدٍ" بغیر تنوین کے حالتِ جر میں، اور دوسرا بغیر تنوین کے مضموم۔ الفراء نے نقل کیا ہے: "من قبلِ ومن بعدِ" بغیر تنوین کے زیر کے ساتھ۔ النحاس نے اس کا انکار کیا اور اسے مسترد کر دیا۔ الفراء نے اپنی کتاب میں کہا ہے: قرآن میں بہت سی ایسی چیزیں ہیں جن میں غلطی واضح ہے، ان میں سے ایک یہ دعویٰ ہے کہ "من قبلِ ومن بعدِ" (بغیر تنوین زیر کے ساتھ) جائز ہے، جبکہ "من قبلٍ ومن بعدٍ" (تنوین کے ساتھ) ہی جائز ہے اس بنیاد پر کہ وہ دونوں

نکرہ ہیں۔ الزجاج نے کہا: اس کا معنی ہے: متقدم (پہلے والے) سے اور متأخر (بعد والے) سے (۵)۔ ﴿وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ . بِنَصْرِ اللَّهِ﴾ اس کا ذکر پہلے ہو چکا ہے۔ ﴿يَنْصُرُ مَنْ يَشَاءُ﴾ یعنی: اپنے اولیاء میں سے؛ کیونکہ اس کی نصرت اس کے اولیاء کے اپنے دشمنوں پر غالب آنے کے ساتھ خاص ہے، جہاں تک اس کے دشمنوں کے اس کے اولیاء پر غالب آنے کا تعلق ہے، تو وہ...

---

(۱) اعراب القرآن ۳/ ۲۶۲ ۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/ ۳۲۸ ۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۵/ ۲۴۴ ۔ (۴) المحرر الوجیز ۴/ ۳۲۸ ۔ (۵) اعراب القرآن ۳/ ۲۶۲ - ۲۶۴ ۔ اور الزجاج کا قول ان کی کتاب معانی القرآن ۴/ ۱۷۶ میں ہے۔

Surah Ar-Rum: Verses 1 - 7. Page 400.

...with His victory, it is rather a trial, and it may be called a triumph. {And He is the All-Mighty} in His retribution, {the Most Merciful} to those who obey Him.

Allah's Saying: {(It is) a promise of Allah. Allah does not fail in His promise, but most of the people do not know (6). They know what is apparent of the worldly life, but they, of the Hereafter, are unaware (7).}

The words of the Almighty: {A promise of Allah. Allah does not fail in His promise} because His word is truth. {But most of the people do not know} and they are the disbelievers, and they are the majority (1). It was said: The reference is to the polytheists of Makkah. "Wa'da Allah" (A promise of Allah) is in the accusative case as a cognate object, meaning: He promised that as a promise (2).

Then the Almighty clarified the extent of what they know, saying: {They know what is apparent of the worldly life} meaning: the matters of their livelihoods and their world; when to sow, when to harvest, how to plant, and how to build. This was said by Ibn Abbas, Ikrimah, and Qatadah. Ad-Dahhak said: It is the construction of its palaces, the digging of its rivers, and the planting of its trees. The meaning is the same. It was said: It is what the devils cast down to them of worldly matters when they eavesdrop from the sky of the world. This was said by Sa'id ibn Jubayr. It was also said: the outer and the inner, as He said in another place {or (is it) by [what is just] a show of words?} (3) [Ar-Ra'd: 33].

I say: Ibn Abbas's statement is more similar to the appearance of the world, to the extent that Al-Hasan said: By Allah, the worldly knowledge of some of them has reached such a level that he can test a dirham and tell you its weight, but he does not know how to pray properly (4). Abu al-Abbas al-Mubarrad said: Chosroes divided his days and said: A windy day is good for sleep, a cloudy day for hunting, a rainy day for drinking and amusement, and a sunny day for needs. Ibn Khalawayh said: How well they knew the management of their world; they know what is apparent of the worldly life. {But they, of the Hereafter} meaning: of knowing about it and working for it {are unaware.} Some of them said:

(1) I'rab al-Qur'an 3/265. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/177 - 178. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/299 - 300. (4) The saying of Al-Hasan in Al-Wasit 3/428, and Zad al-Masir 6/289.

सूरह अर-रुम: आयत 1 - 7। पृष्ठ 400।

...अपनी सहायता के साथ, यह केवल एक परीक्षा है, और इसे कभी-कभी विजय कहा जाता है। {और वह सर्वशक्तिमान है} अपने प्रतिशोध में, {परम दयालु है} अपने आज्ञाकारी लोगों के लिए।

अल्लाह का कथन: {(यह) अल्लाह का वादा है। अल्लाह अपने वादे के खिलाफ नहीं जाता, लेकिन अधिकांश लोग नहीं जानते (6)। वे सांसारिक जीवन के बाहरी पहलू को जानते हैं, लेकिन वे आख़िरत (परलोक) से बेखबर हैं (7)।}

सर्वशक्तिमान के शब्द: {अल्लाह का वादा है। अल्लाह अपने वादे के खिलाफ नहीं जाता} क्योंकि उसकी बात सत्य है। {लेकिन अधिकांश लोग नहीं जानते} और वे काफिर (अविश्वासी) हैं, और वे बहुसंख्यक हैं (1)। कहा गया है: इसका तात्पर्य मक्का के मुशरिकों (बहुदेववादियों) से है। "वअदा अल्लाह" (अल्लाह का वादा) कर्म कारक (मफऊल मुतलक़) के रूप में प्रयुक्त हुआ है, जिसका अर्थ है: उसने वादा किया, एक पक्का वादा (2)।

फिर सर्वशक्तिमान ने उनके ज्ञान की सीमा को स्पष्ट किया और कहा: {वे सांसारिक जीवन के बाहरी पहलू को जानते हैं} अर्थात: उनकी आजीविका और उनकी दुनिया के मामले; कब बोना है, कब काटना है, कैसे पौधे लगाने हैं, और कैसे निर्माण करना है। यह बात इब्न अब्बास, इकरीमा और कतादा ने कही है। अज़-ज़हक ने कहा: यह इसके महलों का निर्माण, इसकी नदियों की खुदाई और इसके पेड़ों का रोपण है। अर्थ एक ही है। कहा गया है: यह वह सांसारिक बातें हैं जो शैतान उन्हें तब बताते हैं जब वे दुनिया के आकाश से बातें चुराते हैं। यह सईद इब्न जुबैर ने कहा है। यह भी कहा गया है: ज़ाहिर (बाहरी) और बातिन (आंतरिक), जैसा कि उन्होंने एक अन्य स्थान पर कहा है {या सिर्फ ऊपरी बातों के कारण?} (3) [अर-रद: 33]।

मैं कहता हूँ: इब्न अब्बास का कथन दुनिया के बाहरी रूप के अधिक समान है, यहाँ तक कि अल-हसन ने कहा: अल्लाह की कसम, उनमें से कुछ का सांसारिक ज्ञान इस हद तक पहुँच गया है कि वह एक दिरहम को परख कर आपको उसका वजन बता सकता है, लेकिन उसे ठीक से नमाज़ पढ़ना नहीं आता (4)। अबू अल-अब्बास अल-मुबर्रद ने कहा: खुसरो ने अपने दिनों को विभाजित किया और कहा: हवा वाला दिन सोने के लिए अच्छा है, बादलों वाला दिन शिकार के लिए, बारिश वाला दिन पीने और मनोरंजन के लिए, और धूप वाला दिन ज़रूरतों के लिए। इब्न खालवेह ने कहा: वे अपनी दुनिया के प्रबंधन को कितनी अच्छी तरह जानते थे; वे सांसारिक जीवन के बाहरी पहलू को

जानते हैं। {लेकिन वे आख़िरत (परलोक) से} अर्थात: उसके बारे में जानने और उसके लिए काम करने से {बेखबर हैं।} उनमें से कुछ ने कहा:

(1) इराब अल-कुरान 3/265। (2) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 4/177 - 178। (3) अल-नुकत वल-उयून 4/299 - 300। (4) अल-वसीत 3/428 में अल-हसन का कथन, और ज़ाद अल-मसीर 6/289।

سورة الروم: آیات ۱ - ۷۔ صفحہ ۴۰۰۔

... اپنی مدد کے ساتھ، اور یہ محض ایک آزمائش ہے، اور اسے کبھی کبھی فتح بھی کہا جاتا ہے۔ ﴿وَهُوَ الْعَزِيزُ﴾ اپنے انتقام میں، ﴿الرَّحِيمُ﴾ اپنی اطاعت کرنے والوں کے لیے۔

قولِ باری تعالیٰ: ﴿وَعْدَ اللَّهِ لَا يُخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ٦ يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ ٧﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَعْدَ اللَّهِ لَا يُخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ﴾ کیونکہ اس کا کلام سچا ہے۔ ﴿وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾ اور وہ کفار ہیں، اور وہ اکثریت میں ہیں(۱)۔ اور کہا گیا ہے: مراد مشرکینِ مکہ ہیں۔ "وَعْدَ اللهِ" مفعولِ مطلق کی بنا پر منصوب ہے، یعنی: اس نے پختہ وعدہ کیا(۲)۔

پھر اللہ تعالیٰ نے ان کے علم کی مقدار کو واضح کیا، پس فرمایا: ﴿يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا﴾ یعنی: اپنی گزر اوقات اور دنیا کے معاملات؛ کب کاشتکاری کرنی ہے، کب کٹائی کرنی ہے، کیسے پودے لگانے ہیں، اور کیسے عمارتیں بنانی ہیں۔ یہ بات ابنِ عباس، عکرمہ اور قتادہ نے کہی ہے۔ اور ضحاک نے کہا: اس سے مراد محلات کی تعمیر، نہروں کی کھدائی، اور درختوں کا لگانا ہے۔ مطلب ایک ہی ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ وہ دنیاوی باتیں ہیں جو شیاطین آسمانِ دنیا سے باتیں چراتے وقت ان کی طرف پھینکتے ہیں۔ یہ سعید بن جبیر نے کہا ہے۔ اور کہا گیا ہے: ظاہر اور باطن، جیسا کہ اللہ نے دوسری جگہ فرمایا ﴿أَمْ بِظَاهِرٍ مِنَ الْقَوْلِ﴾ (۳) [الرعد: ۳۳]۔

میں کہتا ہوں: ابن عباس کا قول دنیا کے ظاہر کے زیادہ مشابہ ہے، یہاں تک کہ حسن بصریؒ نے فرمایا: اللہ کی قسم، ان میں سے کسی کا دنیاوی علم اس حد تک پہنچ گیا ہے کہ وہ درہم کو پرکھ کر آپ کو اس کا وزن بتا دیتا ہے مگر اسے ٹھیک سے نماز پڑھنی نہیں آتی(۴)۔ اور ابو العباس المبرد

نے کہا: خسرو (کسریٰ) نے اپنے دن تقسیم کر رکھے تھے اور کہتا تھا: ہوا والا دن سونے کے لیے، بادل والا دن شکار کے لیے، بارش والا دن پینے اور لہو و لعب کے لیے، اور دھوپ والا دن ضروریاتِ زندگی کے لیے موزوں ہے۔ ابن خالویہ نے کہا: وہ اپنی دنیا کی سیاست سے کس قدر واقف تھے، وہ دنیاوی زندگی کے ظاہر کو جانتے ہیں۔ ﴿وَهُمْ عَنِ الْآخِرَةِ﴾ یعنی: اس کے علم اور اس کے لیے عمل کرنے سے ﴿هُمْ غَافِلُونَ﴾ بے خبر ہیں۔ بعض نے کہا:

(١) إعراب القرآن ٣/ ٢٦٥۔ (٢) معانى القرآن للزجاج ٤/ ١٧٧ - ١٧٨۔ (٣) النكت والعيون ٤/ ٢٩٩ - ٣٠٠۔ (٤) قول الحسن في الوسيط ٣/ ٤٢٨ ، وزاد المسير ٦/ ٢٨٩ .

Surah Ar-Rum: Verses 7 - 8 401

It is a trial to see you have a companion in the form of a hearing and seeing man, Clever in every misfortune regarding his wealth, but if he is afflicted in his religion, he does not feel it. (1)

Allah the Almighty says: {Do they not reflect within themselves? Allah has not created the heavens and the earth and what is between them except in truth and for a specified term. And indeed, many of the people, in the meeting with their Lord, are disbelievers.} [Surah Ar-Rum: 8]

His saying: {within themselves} is a circumstantial phrase for reflection and not an object; it is attached to "they reflect" by a preposition; because they were not commanded to reflect on the creation of their own selves, rather they were commanded to use reflection regarding the creation of the heavens and the earth and themselves, until they know that Allah did not create the heavens and others except in truth (2). Al-Zajjaj said: There is an omission in the speech, i.e., "so that they may know"; because there is evidence for it in the speech (3). {except in truth} Al-Farra' said: its meaning is: except for truth, i.e., reward and punishment (4). It was also said: except to establish truth (5). And it was said: "in truth" means: with justice. And it was said: with wisdom. And the meanings are close (6). And it was said: "in truth" means: that He is the Truth and for the sake of Truth He created them, which is the evidence for His oneness and power. {and for a specified term} i.e.: for the heavens and the earth there is a term to which they both reach, and that is the Day of Resurrection (7). In this is a warning about annihilation, and that for every creature there is a term, and about the reward of the benefactor and the punishment of the evildoer (8). And it was said: {and for a specified term} i.e.: He created what He created at a time He named for that thing to be created in.

---

(1) Attributed in "Bahjat al-Majalis" 2/801 to Abdullah bin al-Mubarak or others, and the first part of the first verse there is: "My brother, indeed among men is a beast." (2) Al-Kashshaf 3/215 with similar meaning. (3) Zad al-Masir 6/289, see also "Ma'ani al-Qur'an" by al-Zajjaj 4/178. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 4/300, see also "Ma'ani al-Qur'an" by al-Farra' 2/322. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/178. (6) Al-Nukat wal-'Uyun 4/300. (7) Al-Wasit 3/429 on the authority of Muqatil. (8) Al-Nukat wal-'Uyun 4/300.

सूरा अर-रूम: आयत 7 - 8 401

यह एक परीक्षा है कि आप अपने लिए एक ऐसा साथी देखें जो सुनने और देखने वाले व्यक्ति के रूप में हो, वह अपने धन की हर मुसीबत में चतुर है, लेकिन जब उसके धर्म में कोई विपदा आती है, तो उसे महसूस नहीं होता। (1)

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {क्या उन्होंने अपने मन में विचार नहीं किया? अल्लाह ने आकाशों और पृथ्वी को और जो कुछ उनके बीच है, सत्य के साथ और एक नियत अवधि के लिए ही पैदा किया है। और निस्संदेह, लोगों में से बहुत से लोग अपने रब से मिलने का इनकार करने वाले हैं।} [सूरा अर-रूम: 8]

उनका कथन: {अपने मन में (अपने आप में)} सोच-विचार के लिए एक स्थिति-वाचक (ظرف) है और कर्म (مفعول) नहीं है, यह "يتفكروا" (वे विचार करें) के साथ एक पूर्वसर्ग (حرف جر) द्वारा जुड़ा है; क्योंकि उन्हें स्वयं के सृजन पर विचार करने का आदेश नहीं दिया गया था, बल्कि उन्हें आकाशों और पृथ्वी और स्वयं के सृजन के संबंध में सोच-विचार का उपयोग करने का आदेश दिया गया था, ताकि वे जान लें कि अल्लाह ने आकाशों और अन्य चीज़ों को सत्य के बिना नहीं बनाया (2)। अल-ज़ज्जाज ने कहा: वाक्य में कुछ लुप्त है, अर्थात: ताकि वे जान लें; क्योंकि वाक्य में इसका प्रमाण मौजूद है (3)। {सत्य के साथ} अल-फ़र्रा ने कहा: इसका अर्थ है: सत्य के लिए, यानी: प्रतिफल और दंड (4)। और कहा गया: सत्य स्थापित करने के लिए (5)। और कहा गया: "सत्य के साथ" यानी: न्याय के साथ। और कहा गया: हिकमत (बुद्धिमत्ता) के साथ। और इनके अर्थ मिलते-जुलते हैं (6)। और कहा गया: "सत्य के साथ" का अर्थ है कि वह स्वयं सत्य है और सत्य के लिए ही उन्हें पैदा किया है, जो कि उसकी एकता और शक्ति का प्रमाण है। {और एक नियत अवधि के लिए} यानी: आकाशों और पृथ्वी के लिए एक अवधि है जिस पर वे समाप्त हो जाएंगे, और वह कयामत का दिन है (7)। इसमें विनाश के बारे में चेतावनी है, और यह कि हर रचना के लिए एक अवधि है, और उपकारी के प्रतिफल और अपराधी के दंड के बारे में संकेत है (8)। और कहा गया: {और एक नियत अवधि के लिए} यानी: उसने जो कुछ बनाया उसे उस समय बनाया जिसे उसने उस चीज़ के सृजन के लिए नियत किया था।

---

(1) "बहजतुल मजालिस" 2/801 में इन्हें अब्दुल्ला बिन अल-मुबारक या अन्य के लिए जिम्मेदार ठहराया गया है, और वहां पहले शेर का पहला हिस्सा इस प्रकार है: ऐ भाई, वास्तव में पुरुषों में कुछ चौपाया जानवर भी हैं। (2) अल-कशशाफ़ 3/215 समान अर्थ के साथ। (3) ज़ाद अल-मसीर 6/289,

अल-ज़ज्जाज की "मआनी अल-कुरआन" 4/178 भी देखें। (4) अन-नुकात वल-उयून 4/300, अल-फ़र्रा की "मआनी अल-कुरआन" 2/322 भी देखें। (5) अल-ज़ज्जाज की "मआनी अल-कुरआन" 4/178. (6) अन-नुकात वल-उयून 4/300. (7) अल-वसीत 3/429 मुक़ातिल के हवाले से। (8) अन-नुकात वल-उयून 4/300।

سورة الروم: آیات 7 - 8 401

اور یہ ایک آزمائش ہے کہ تم اپنے لئے ایک ایسا ساتھی دیکھو جو سننے اور دیکھنے والے انسان کی صورت میں ہو، وہ اپنے مال کی ہر مصیبت میں ہوشیار ہے، لیکن جب اس کے دین پر کوئی مصیبت آتی ہے تو اسے محسوس تک نہیں ہوتا۔ (1)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنفُسِهِمْ ۗ مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَأَجَلٍ مُّسَمًّى ۗ وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ لَكَافِرُونَ ٨ ﴾ ترجمہ: کیا انہوں نے اپنے دلوں میں غور نہیں کیا؟ اللہ نے آسمانوں اور زمین کو اور جو کچھ ان کے درمیان ہے، برحق اور ایک مقررہ مدت ہی کے لیے پیدا کیا ہے۔ اور بے شک بہت سے لوگ اپنے رب سے ملنے کے منکر ہیں۔

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿ فِي أَنفُسِهِم ﴾ سوچ بچار (تفکر) کے لیے ظرف ہے، مفعول نہیں، یہ حرف جر کے ذریعے "یتفکروا" کے ساتھ جڑا ہے؛ کیونکہ انہیں اپنی ذات کی تخلیق میں غور کرنے کا حکم نہیں دیا گیا، بلکہ انہیں آسمانوں اور زمین کی تخلیق اور خود اپنی ذات میں غور و فکر کرنے کا حکم دیا گیا ہے، تاکہ وہ جان لیں کہ اللہ نے آسمانوں اور دیگر چیزوں کو حق کے سوا پیدا نہیں کیا (2)۔ زجاج نے کہا: کلام میں حذف ہے، یعنی: تاکہ وہ جان لیں؛ کیونکہ کلام میں اس پر دلیل موجود ہے (3)۔ ﴿ إِلَّا بِالْحَقِّ ﴾ فراء نے کہا: اس کا معنی ہے: حق (ثواب اور عذاب) کے لیے (4)۔ اور کہا گیا: حق قائم کرنے کے لیے (5)۔ اور کہا گیا: "بالحق" سے مراد عدل کے ساتھ ہے۔ اور کہا گیا: حکمت کے ساتھ اور ان کے معنی قریب قریب ہی ہیں (6)۔ اور کہا گیا: "بالحق" یعنی: وہ خود حق ہے اور حق ہی کے لیے انہیں پیدا کیا ہے، اور وہ اس کی توحید اور قدرت پر دلیل ہے۔ ﴿ وَأَجَلٍ مُّسَمًّى ﴾ یعنی: آسمانوں اور زمین کے لیے ایک مدت ہے جس پر وہ ختم ہو جائیں گے، اور وہ قیامت کا دن ہے (7)۔ اس میں فنا پر تنبیہ ہے، اور اس بات پر کہ ہر مخلوق کے لیے ایک اجل

(مدت) ہے، اور نیکوکار کے ثواب اور گناہگار کے عذاب پر (8)۔ اور کہا گیا: ﴿ وَأَجَلٍ مُّسَمًّى ﴾ یعنی: جو کچھ پیدا کیا اسے اس وقت میں پیدا کیا جو اس چیز کی تخلیق کے لیے مقرر کیا گیا تھا۔

---

(1) "بہجۃ المجالس" 801/2 میں انہیں عبداللہ بن المبارک یا کسی اور کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور وہاں پہلے شعر کا پہلا حصہ یوں ہے: "اے بھائی، مردوں میں سے کچھ چوپائے بھی ہیں۔" (2) الکشاف 215/3 اسی معنی میں۔ (3) زاد المسیر 289/6، نیز دیکھئے زجاج کی "معانی القرآن" 178/4۔ (4) النکت والعیون 300/4، نیز دیکھئے فراء کی "معانی القرآن" 322/2۔ (5) زجاج کی "معانی القرآن" 178/4۔ (6) النکت والعیون 300/4۔ (7) الوسیط 429/3 مقاتل کے حوالے سے۔ (8) النکت والعیون 300/4۔

Surah Ar-Rum: Verses 8 - 10 (402)

"And indeed, many of the people, in the meeting with their Lord, are disbelievers." The 'Lām' is for emphasis, and the meaning is: they are disbelievers in meeting their Lord, following the estimation of advancement and delay, i.e., they are disbelievers in the resurrection after death. You might say: "Verily, Zaid is in the house, sitting," and if you say: "Verily, Zaid is surely in the house, sitting," it is permissible. But if you say: "Verily, Zaid is sitting, surely in the house," it is not permissible because the 'Lām' is only brought for emphasis for the noun of 'Inna' or its predicate, and when you bring both [noun and predicate before it], it is not permissible to bring it. Similarly, if you say: "Verily, Zaid is surely sitting, surely in the house," it is not permissible (1).

Allah Almighty's saying: {Have they not traveled through the earth and observed how was the end of those before them? They were greater than them in power, and they plowed the earth and built it up more than they [i.e., the Makkans] have built it up, and their messengers came to them with clear proofs. And Allah would not ever have wronged them, but they were wronging themselves.}

Allah Almighty's saying: {Have they not traveled through the earth and observed} with their insights and hearts. {how was the end of those before them? They were greater than them in power, and they plowed the earth} i.e., they turned it over for agriculture (2); because the people of Makkah were not people of cultivation (3); Allah Almighty said: {plowing the earth} [Al-Baqarah: 71]. {and built it up more than they have built it up} i.e., those [earlier ones] built it up more than these [Makkans] built it up, yet their construction and long duration did not benefit them. {and their messengers came to them with clear proofs} i.e., with miracles. And it is said: with rulings, but they disbelieved and did not believe. {And Allah would not ever have wronged them} by destroying them without sin, messengers, or proof. {but they were wronging themselves} through polytheism and disobedience.

Allah Almighty's saying: {Then the end of those who did evil was the worst [consequence] because they denied the signs of Allah and used to ridicule them.}

Allah Almighty's saying: {Then the end of those who did evil was the worst [consequence]} 'As-Sū'ā' is a noun in the form of 'Fu'lā' derived from 'Sū'' (evil), it is the feminine of 'al-aswa' (the worst), which is the ugliest, just as 'al-husnā' is the feminine of 'al-ahsan' (the best) (4). And it is said: it means here the Fire [of Hell].

(1) I'rab al-Qur'an 3/266. (2) Zad al-Masir 6/290. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/179. (4) Al-Kashshaf 3/216.

सूरह अर-रूम: आयतें 8 - 10 (402)

"और वास्तव में बहुत से लोग अपने रब से मिलने के बारे में इनकार करने वाले हैं।" यहाँ 'लाम' ताकीद (बल देने) के लिए है, और अर्थ यह है: अपने रब से मिलने के मामले में इनकार करने वाले हैं, यह आगे-पीछे करने के अनुमान पर आधारित है, यानी: वे मौत के बाद पुनरुत्थान के इनकार करने वाले हैं। आप कह सकते हैं: "बेशक ज़ैद घर में बैठा है," और यदि आप कहें: "बेशक ज़ैद यकीनन घर में है, बैठा हुआ," तो यह जायज़ है। लेकिन अगर आप कहें: "बेशक ज़ैद बैठा हुआ है, यकीनन घर में," तो यह जायज़ नहीं है; क्योंकि 'लाम' केवल 'इन्ना' के संज्ञा (इस्म) या उसके विधेय (ख़बर) पर ताकीद के लिए लाया जाता है, और जब आप इन दोनों को पहले ले आते हैं, तो इसे लाना जायज़ नहीं होता। इसी तरह, यदि आप कहें: "बेशक ज़ैद यकीनन बैठा है, यकीनन घर में," तो यह भी जायज़ नहीं है (1)।

अल्लाह तआला का कथन: {क्या उन्होंने धरती में सैर नहीं की कि देखते कि उनसे पहले के लोगों का अंजाम कैसा रहा? वे उनसे शक्ति में अधिक प्रबल थे, और उन्होंने धरती को जोता और उसे उससे अधिक आबाद किया जितना इन्होंने (मक्का वालों ने) उसे आबाद किया है, और उनके पास उनके रसूल स्पष्ट प्रमाण लेकर आए। तो अल्लाह ऐसा नहीं था कि उन पर ज़ुल्म करता, बल्कि वे स्वयं अपने ऊपर ज़ुल्म करते थे।}

अल्लाह तआला का कथन: {क्या उन्होंने धरती में सैर नहीं की कि देखते} अपनी अंतर्दृष्टि और दिलों से। {उनसे पहले के लोगों का अंजाम कैसा रहा? वे उनसे शक्ति में अधिक प्रबल थे, और उन्होंने धरती को जोता} यानी: उसे खेती के लिए पलटा (2); क्योंकि मक्का के लोग खेती-बाड़ी वाले नहीं थे (3); अल्लाह तआला ने कहा है: {धरती को जोतते हुए} [अल-बकराह: 71]। {और उसे उससे अधिक आबाद किया जितना इन्होंने उसे आबाद किया है} यानी: उन पूर्ववर्तियों ने इसे इन (मक्का वालों) से अधिक आबाद किया था, फिर भी उनकी आबादकारी और लंबा समय उनके काम नहीं आया। {और उनके पास उनके रसूल स्पष्ट प्रमाण लेकर आए} यानी: चमत्कारों के साथ। और कहा गया है: आदेशों के साथ, फिर भी उन्होंने इनकार किया और ईमान नहीं लाए। {तो अल्लाह ऐसा नहीं था कि उन पर ज़ुल्म करता} कि उन्हें बिना किसी पाप, रसूल या प्रमाण के नष्ट कर देता। {बल्कि वे स्वयं अपने ऊपर ज़ुल्म करते थे} शिर्क(बहुदेववाद) और अवज्ञा के माध्यम से।

अल्लाह तआला का कथन: {फिर उन लोगों का अंजाम जिन्होंने बुरा किया, बहुत बुरा हुआ क्योंकि उन्होंने अल्लाह की आयतों को झुठलाया और उनका उपहास करते थे।}

अल्लाह तआला का कथन: {फिर उन लोगों का अंजाम जिन्होंने बुरा किया, बहुत बुरा हुआ} 'अस-सूआ' अरबी शब्द 'सू' से बना स्त्रीलिंग रूप है जो 'अल-असवा' (सबसे बुरा) का स्त्रीलिंग है, जिसका अर्थ है सबसे कुरूप, जैसे 'अल-हुस्ना' 'अल-अहसन' (सबसे अच्छा) का स्त्रीलिंग है (4)। और कहा गया है: यहाँ इससे अभिप्राय नरक की आग है।

---

(1) इ'राब अल-कुरान 3/266। (2) ज़ाद अल-मसीर 6/290। (3) मानी अल-कुरान लिल-ज़ज्जाज 4/179। (4) अल-कश्शाफ़ 3/216।

سورة الروم: آیات ۸ - ۱۰ (۴۰۲)

"اور بیشک بہت سے لوگ اپنے رب سے ملاقات کا انکار کرنے والے ہیں۔" یہاں 'لام' تاکید کے لیے ہے، اور مفہوم یہ ہے: اپنے رب سے ملاقات کے منکر ہیں، یہ تقدیم و تاخیر کے پیشِ نظر ہے، یعنی: وہ موت کے بعد دوبارہ جی اٹھنے کے منکر ہیں۔ آپ کہہ سکتے ہیں: "بے شک زید گھر میں بیٹھا ہے،" اور اگر آپ کہیں: "بے شک زید یقیناً گھر میں ہے، بیٹھا ہوا،" تو یہ جائز ہے۔ لیکن اگر آپ کہیں: "بے شک زید بیٹھا ہوا ہے، یقیناً گھر میں،" تو یہ جائز نہیں ہے؛ کیونکہ 'لام' صرف 'انّ' کے اسم یا اس کی خبر کی تاکید کے لیے لایا جاتا ہے، اور جب آپ ان دونوں کو پہلے لے آئیں تو اسے لانا جائز نہیں رہتا۔ اسی طرح اگر آپ کہیں: "بے شک زید یقیناً بیٹھا ہے، یقیناً گھر میں،" تو یہ بھی جائز نہیں ہے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {کیا انہوں نے زمین میں سیر و سیاحت نہیں کی کہ دیکھتے کہ ان سے پہلے لوگوں کا انجام کیسا ہوا؟ وہ قوت میں ان سے زیادہ سخت تھے، اور انہوں نے زمین کو جوتا (کھیتی باڑی کے لیے الٹا پلٹا) اور اسے اس سے زیادہ آباد کیا جتنا انہوں نے اسے آباد کیا ہے، اور ان کے پاس ان کے رسول واضح نشانیاں لے کر آئے۔ پس اللہ ایسا نہ تھا کہ ان پر ظلم کرتا، بلکہ وہ خود اپنی جانوں پر ظلم کرتے تھے۔}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کیا انہوں نے زمین میں سیر نہیں کی تاکہ وہ دیکھیں} اپنی بصیرتوں اور دلوں سے۔ {ان سے پہلے لوگوں کا انجام کیسا ہوا؟ وہ قوت میں ان سے زیادہ سخت تھے، اور انہوں نے زمین کو جوتا} یعنی: اسے زراعت کے لیے الٹ پلٹ کیا (۲)؛ کیونکہ اہل مکہ کاشتکاری والے نہیں تھے (۳)؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: {زمین کو جوتنا} [البقرہ: ۷۱]۔ {اور اسے اس سے زیادہ آباد کیا جتنا انہوں نے اسے آباد کیا ہے} یعنی: ان پہلے والوں نے اسے ان (اہل مکہ) سے زیادہ آباد

کیا تھا، لیکن ان کی آبادی اور طویل مدت نے انہیں کوئی فائدہ نہیں پہنچایا۔ {ان کے پاس ان کے رسول واضح نشانیاں لے کر آئے۔} یعنی: معجزات کے ساتھ۔ اور کہا گیا ہے: احکام کے ساتھ، لیکن انہوں نے کفر کیا اور ایمان نہیں لائے۔ {پس اللہ ایسا نہ تھا کہ ان پر ظلم کرتا} اس طرح کہ انہیں بغیر کسی گناہ، رسول یا حجت کے ہلاک کر دیتا۔ {لیکن وہ خود اپنی جانوں پر ظلم کرتے تھے} شرک اور نافرمانی کے ذریعے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر برا کرنے والوں کا انجام بہت برا ہوا اس لیے کہ انہوں نے اللہ کی آیات کو جھٹلایا اور ان کا مذاق اڑاتے تھے۔}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر برا کرنے والوں کا انجام بہت برا ہوا} 'السُّوءٰی'، 'سُوء' سے 'فُعلیٰ' کے وزن پر ہے، یہ 'الأسوأ' (سب سے برا) کی تانیث (مونث) ہے اور یہ سب سے زیادہ قبیح (برا) کے معنی میں ہے، جس طرح 'الحُسنٰی'، 'الأحسن' کی تانیث ہے (۴)۔ اور کہا گیا ہے: یہاں اس سے مراد جہنم کی آگ ہے۔

---

(۱) إعراب القرآن ۲۶۶/۳۔ (۲) زاد المسير ۲۹۰/۶۔ (۳) معانی القرآن للزجاج ۱۷۹/۴۔ (۴) الكشاف ۲۱۶/۳۔

Ibn Abbas said (1). And the meaning of "they did evil" is: they committed shirk (associating partners with Allah); this is indicated by: {that they denied the signs of Allah} (2). "As-Su'a" (the evil) is a name for Hell, just as "Al-Husna" (the good) is a name for Paradise (3). {that they denied the signs of Allah} means: because they denied, as said by Al-Kisa'i (4). It was also said: because they denied (5). Nafi', Ibn Kathir, and Abu Amr read {Then was the end of those who} with "end" in the nominative case as the subject of "kana" (was), and it was masculine because its femininity is not real. And "As-Su'a" is the predicate of "kana". The rest read it in the accusative case as the predicate of "kana". "As-Su'a" in the nominative case would be the subject of "kana" (6). It is also permissible for its subject to be "denial" (7), so the estimation would be: Then denial was the end of those who did evil (8), and "As-Su'a" would be an infinitive for "they did evil", or an adjective for something omitted, i.e., "the evil trait" (9). It is reported from Al-A'mash that he read: "Then was the end of those who did evil, the evil" with "evil" in the nominative case (10). Al-Nahhas said: Al-Su' (evil) is the most intense evil, and Al-Su'a is the feminine form of it (11). {that they denied the signs of Allah} it was said: [denied] Muhammad and the Quran, said Al-Kalbi. Muqatil said: [denied] with the punishment that descends upon them. Ad-Dahhak said: [denied] with the miracles of Muhammad ﷺ. {and they used to mock at them} (12)

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/331. (2) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/247. (3) Tafsir Abi al-Layth 3/7, and Tafsir al-Baghawi 3/478. This is the opinion of Ibn Qutaybah in Gharib al-Quran p. 340. (4) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/247. (5) Tafsir al-Razi 25/101. (6) I'rab al-Quran 3/266, see also Al-Sab'ah p. 506, and Al-Taysir p. 174. (7) Mushkil I'rab al-Quran 2/560. (8) Tafsir al-Baghawi 3/478. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 4/331. (10) I'rab al-Quran 3/266, and it is an irregular reading. (11) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/247. (12) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/301.

इब्न अब्बास ने कहा (1)। और "असाउ" (उन्होंने बुरा किया) का अर्थ है: उन्होंने शिर्क किया (अल्लाह के साथ शरीक ठहराया); यह संकेत दिया गया है: {कि उन्होंने अल्लाह की आयतों को झुठलाया} (2)। "अस-सुआ" नरक का एक नाम है, जैसे "अल-हुस्ना" स्वर्ग का नाम है (3)। {कि उन्होंने अल्लाह की आयतों को झुठलाया} यानी: क्योंकि उन्होंने झुठलाया, अल-किसाई ने कहा (4)। यह भी कहा गया है: क्योंकि उन्होंने झुठलाया (5)। नाफ़ि, इब्न कसीर और अबू अम्र ने {फिर उन लोगों का अंजाम हुआ जिन्होंने} को "अंजाम" के साथ रफ़अ (पेशा) की हालत में पढ़ा, "काना" के इस्म के रूप में, और इसे मुज़क्कर (पुल्लिंग) रखा गया क्योंकि इसकी मुअन्नस (स्त्रीलिंग) हकीकी नहीं है। और "अस-सुआ" "काना" की खबर है। बाकियों ने इसे नसब (ज़बर) की हालत में "काना" की खबर के रूप में पढ़ा। "अस-सुआ" रफ़अ की हालत में "काना" का इस्म होगा (6)। यह भी जायज़ है कि इसका इस्म "झुठलाना" हो (7), तो तक़दीर (अनुमान) होगा: फिर झुठलाना उन लोगों का अंजाम था जिन्होंने बुरा किया (8), और "अस-सुआ" "असाउ" के लिए मसदर (संज्ञा) होगा, या किसी महज़ूफ़ (लुप्त) शब्द की सिफ़त (विशेषण), यानी: बुरी आदत (9)। अल-अ'मश से रिवायत है कि उन्होंने पढ़ा: "फिर उन लोगों का अंजाम हुआ जिन्होंने बुरा किया, बुराई" "बुराई" को रफ़अ के साथ (10)। अल-नहस ने कहा: अल-सू' (बुराई) सबसे तीव्र बुराई है, और अस-सुआ इसका मुअन्नस रूप है (11)। {कि उन्होंने अल्लाह की आयतों को झुठलाया} कहा गया है: मुहम्मद और क़ुरआन को, अल-कल्बी ने कहा। मुक़ातिल ने कहा: उस अज़ाब (दंड) को जो उन पर उतरता है। अद-दहाक ने कहा: मुहम्मद ﷺ के मोजिज़ों (चमत्कारों) को। {और वे उनका मज़ाक उड़ाया करते थे} (12)

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/331। (2) मआनी अल-कुरआन अल-नहस 5/247। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/7, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/478। यह ग़रीब अल-क़ुरआन पृ. 340 में इब्न क़ुतैबा का कथन है। (4) मआनी अल-कुरआन अल-नहस 5/247। (5) तफ़सीर अल-राज़ी 25/101। (6) इ'राब अल-कुरआन 3/266, अल-सबआ पृ. 506, और अल-तयसीर पृ. 174 भी देखें। (7) मुश्किल इ'राब अल-कुरआन 2/560। (8) तफ़सीर अल-बग़वी 3/478। (9) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/331। (10) इ'राब अल-कुरआन 3/266, और यह एक शाज़ (असामान्य) क़िरात है। (11) मआनी अल-कुरआन अल-नहस 5/247। (12) अल-नुकत व अल-उयून 4/301।

ابن عباس نے کہا (۱)۔ اور «أساؤوا» (جنہوں نے برائی کی) کا معنی ہے: انہوں نے شرک کیا؛ اس پر دلالت کرتا ہے: ﴿أَن كَذَّبُوا بِـَٔايَٰتِ اللهِ﴾ (کہ انہوں نے اللہ کی آیات کو جھٹلایا) (۲)۔ «السُّوأى» جہنم کا ایک نام ہے، جس طرح «الحسنى» جنت کا نام ہے (۳)۔ ﴿أَن كَذَّبُوا بِـَٔايَٰتِ اللهِ﴾ یعنی: اس لیے کہ انہوں نے جھٹلایا، یہ الکسائی نے کہا (۴)۔ اور کہا گیا: اس وجہ سے کہ انہوں نے جھٹلایا (۵)۔ نافع، ابن کثیر اور ابو عمرو نے ﴿ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةَ الَّذِينَ﴾ کو «عاقبة» کے رفع کے ساتھ پڑھا ہے «کان» کا اسم ہونے کی بنا پر، اور اسے مذکر لایا گیا ہے کیونکہ اس کی تانیث حقیقی نہیں ہے۔ اور «السُّوأى» «کان» کی خبر ہے۔ باقیوں نے اسے «کان» کی خبر ہونے کی بنا پر نصب کے ساتھ پڑھا ہے۔ «السوءى» رفع کے ساتھ «کان» کا اسم ہوگا (۶)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ اس کا اسم «تکذیب» (جھٹلانا) ہو (۷)، تو تقدیر کلام یوں ہوگی: پھر جھٹلانا ان لوگوں کا انجام تھا جنہوں نے برائی کی (۸)، اور «السُّوأى» «أساؤوا» کے لیے مصدر ہوگا، یا کسی محذوف کی صفت ہوگی، یعنی: بری خصلت (۹)۔ الاعمش سے مروی ہے کہ انہوں نے پڑھا: «ثم كان عاقبة الذين أساؤوا السوء» «السوء» کے رفع کے ساتھ (۱۰)۔ النحاس نے کہا: «السوء» بدترین برائی ہے، اور «السُّوءى» اس کا مؤنث ہے (۱۱)۔ ﴿أَن كَذَّبُوا بِـَٔايَٰتِ اللهِ﴾ کہا گیا ہے: محمد ﷺ اور قرآن کو، یہ الکلبی نے کہا۔ مقاتل نے کہا: اس عذاب کو جو ان پر نازل ہوتا ہے۔ الضحاک نے کہا: محمد ﷺ کے معجزات کو۔ ﴿وَكَانُوا بِهَا يَسْتَهْزِءُونَ﴾ (اور وہ ان کا مذاق اڑاتے تھے) (۱۲)

(۱) المحرر الوجیز ۴ / ۳۳۱۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۵ / ۲۴۷۔ (۳) تفسیر ابی اللیث ۳/۷ ، اور تفسیر البغوی ۳/۴۷۸ ۔ اور یہ غریب القرآن ص ۳۴۰ میں ابن قتیبہ کا قول ہے۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۵ / ۲۴۷۔ (۵) تفسیر الرازی ۲۵ / ۱۰۱۔ (۶) إعراب القرآن ۳ / ۲۶۶ ، نیز دیکھئے السبعة

ص ۵۰۶ ، اور التیسیر ص ۱۷۴۔ (۷) مشکل إعراب القرآن ۲ / ۵۶۰۔ (۸) تفسیر البغوی ۳/۴۷۸۔ (۹) المحرر الوجیز ۴ / ۳۳۱۔ (۱۰) إعراب القرآن ۳ / ۲۶۶ ، اور یہ قرأت شاذہ ہے۔ (۱۱) معانی القرآن للنحاس ۵ / ۲۴۷۔ (۱۲) النکت والعیون ۴ / ۳۰۱۔

Surah Ar-Rum: Verses 11 - 15 404

Allah's Saying (Exalted is He): "Allah originates creation; then He repeats it; then to Him you will be returned. (11) And the Day the Hour is established the criminals will despair. (12) And there will not be for them among their 'partners' any intercessors, and they will [then] be disbelievers in their partners. (13)"

Abu 'Amr and Abu Bakr read "yurja'un" (they are returned) with 'ya'. The rest read it with 'ta' (turja'un - you are returned). (1) "And the Day the Hour is established the criminals will despair (yublisu)." Abu 'Abd al-Rahman al-Sulami read it as "yublasu" with a fatha on the 'lam'. (2) In linguistic usage: a man "ablasa" if he fell silent and his argument was cut off, having no hope of possessing a valid argument. Similar to it is: he became confused; as al-'Ajjaj said: (3) O friend, do you recognize a stable mark? He said: Yes, I recognize it and was silenced (ablasa). Some grammarians claimed that 'Iblis' is derived from this, and that he was called Iblis because his argument was cut off. Al-Nahhas said: If it were as they said, it would have to be declinable (with nunation), but in the Qur'an it is indeclinable (diptote). (4) Al-Zajjaj said: (5) The "mublis" is the silent one whose argument is cut off, despairing of ever finding guidance to it. "And there will not be for them among their 'partners'" meaning: what they worshipped besides Allah "any intercessors, and they will [then] be disbelievers in their partners." They said: They are not gods. (6) So they disowned them and were disowned by them, as mentioned previously in several places.

Allah's Saying (Exalted is He): "And the Day the Hour is established, that Day they will be separated. (14) As for those who had believed and done righteous deeds, they will be in a garden [of Paradise], delighted. (15)" Allah's Saying (Exalted is He): "And the Day the Hour is established, that Day they will be separated" meaning the believers from the disbelievers.

Footnotes: (1) Al-Sab'a p. 506, and Al-Taysir p. 175. (2) It is in Al-Shadhah p. 116 from Al-Sulami and Ali. (3) In his Diwan p. 56, and previously 8/381. (4) From the beginning of the verse to this point in I'rab al-Qur'an 3/266-267. (5) In his Ma'ani al-Qur'an 4/179. (6) I'rab al-Qur'an 3/267.

सूरह अर-रूम: आयतें 11 - 15 404

अल्लाह तआला का फरमान: "अल्लाह ही सृष्टि का आरम्भ करता है, फिर वही उसकी पुनरावृत्ति करता है, फिर उसी की ओर तुम सब लौटाए जाओगे। (11) और जिस दिन कयामत आएगी, अपराधी निराश हो जाएंगे। (12) और उनके उन साझियों में से कोई उनका सिफारिशी न होगा, और वे अपने साझियों का इनकार करने वाले होंगे। (13)"

अबू अम्र और अबू बक्र ने इसे 'या' के साथ "युरजाऊन" (वे लौटाए जाएंगे) पढ़ा है। बाकी लोगों ने 'ता' के साथ (तुरजाऊन) पढ़ा है।(1) "और जिस दिन कयामत आएगी, अपराधी निराश (युब्लिसु) हो जाएंगे।" अबू अब्दुर रहमान अस-सुलमी ने इसे 'लाम' पर ज़बर के साथ "युब्लसु" पढ़ा है।(2) भाषा में प्रसिद्ध है: आदमी "अब्लसा" तब होता है जब वह खामोश हो जाए और उसकी दलील खत्म हो जाए, और उसे उम्मीद न रहे कि उसके पास कोई दलील होगी। इसी के करीब है: हैरान होना; जैसा कि अल-अज्जाज ने कहा है: (3) ऐ दोस्त, क्या तू किसी मिटे हुए निशान को पहचानता है? उसने कहा: हाँ, मैं इसे पहचानता हूँ और खामोश (अब्लसा) हो गया। कुछ वैयाकरणों का दावा है कि 'इबलीस' इसी से निकला है, और उसे इबलीस इसलिए कहा गया क्योंकि उसकी दलील खत्म हो गई थी। अन-नह़्हास ने कहा: अगर वैसा ही होता जैसा उन्होंने कहा, तो यह मुनसरिफ (पूर्णतः विकारी) होता, जबकि कुरान में यह गैर-मुनसरिफ (अपूर्णतः विकारी) है।(4) ज़ज्जाज ने कहा: (5) "मुब्लिस" वह खामोश व्यक्ति है जिसकी दलील टूट गई हो, और जो उस तक पहुँचने से निराश हो गया हो। "और उनके उन साझियों में से" यानी: अल्लाह के सिवा जिनकी वे इबादत करते थे "कोई उनका सिफारिशी न होगा, और वे अपने साझियों का इनकार करने वाले होंगे।" उन्होंने कहा: वे खुदा नहीं हैं।(6) तो उन्होंने उनसे किनारा कर लिया और उन्होंने इनसे, जैसा कि पहले कई जगहों पर बताया जा चुका है।

अल्लाह तआला का फरमान: "और जिस दिन कयामत आएगी, उस दिन वे अलग-अलग हो जाएंगे। (14) तो जो लोग ईमान लाए और उन्होंने नेक काम किए, वे बाग़ (जन्नत) में खुश किए जाएंगे। (15)" अल्लाह तआला का फरमान: "और जिस दिन कयामत आएगी, उस दिन वे अलग-अलग हो जाएंगे" यानी मोमिन काफिरों से अलग हो जाएंगे।

पाद-टिप्पणियां: (1) अस-सबा पृ. 506, और अत-तयसीर पृ. 175। (2) यह अल-शाज़ा पृ. 116 में अल-सुलमी और अली से है। (3) उनके दीवान पृ. 56 में, और पहले 8/381। (4) आयत की शुरुआत

से इस स्थान तक एराब अल-कुरान 3/266-267 से। (5) उनके मआनी अल-कुरान 4/179 में। (6) एराब अल-कुरान 3/267।

سورہ الروم: آیات ۱۱ - ۱۵ ٤٠٤

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اللہ ہی مخلوق کی ابتدا کرتا ہے پھر وہی اس کا اعادہ کرے گا پھر تم اسی کی طرف لوٹائے جاؤ گے۔ ﴿۱۱﴾ اور جس دن قیامت قائم ہوگی مجرم ناامید ہو جائیں گے۔ ﴿۱۲﴾ اور ان کے شریکوں میں سے ان کا کوئی سفارشی نہ ہوگا اور وہ اپنے شریکوں کا انکار کرنے والے ہوں گے۔ ﴿۱۳﴾﴾

ابو عمرو اور ابو بکر نے "یرجعون" (یا کے ساتھ) پڑھا ہے۔ باقیوں نے تاء کے ساتھ (ترجعون) پڑھا ہے۔(۱) ﴿وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُبْلِسُ الْمُجْرِمُونَ﴾ اور ابو عبد الرحمن السلمی نے "يُبْلَسُ" لام کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے،(۲) اور لغت میں مشہور ہے: "أَبْلَسَ الرجلُ" (آدمی ابلس ہو گیا) جب وہ خاموش ہو جائے اور اس کی حجت (دلیل) منقطع ہو جائے، اور اسے یہ امید نہ رہے کہ اس کے پاس کوئی حجت ہوگی۔ اور اس کے قریب معنی ہیں: حیران ہونا؛ جیسا کہ العجاج نے کہا ہے: (۳) اے دوست! کیا تو کسی پرانے نشان کو پہچانتا ہے؟ اس نے کہا ہاں میں اسے پہچانتا ہوں اور (جواباً) خاموش (ابلس) ہو گیا۔ بعض ماہرینِ نحو کا خیال ہے کہ 'ابلیس' اسی سے مشتق ہے، اور اسے ابلیس اس لیے کہا گیا کیونکہ اس کی حجت ختم ہو گئی تھی۔ النحاس نے کہا: اگر ویسا ہی ہوتا جیسا انہوں نے کہا تو اس کا منصرف ہونا واجب ہوتا، جبکہ قرآن میں یہ غیر منصرف ہے۔(٤) اور الزجاج نے کہا:(٥) 'المبلس' وہ خاموش شخص ہے جس کی دلیل کٹ گئی ہو، اور جو اس (ہدایت/ دلیل) تک پہنچنے سے مایوس ہو گیا ہو۔ ﴿وَلَمْ يَكُن لَّهُم مِّن شُرَكَائِهِمْ﴾ یعنی: جن کی وہ اللہ کے سوا عبادت کرتے تھے ﴿شُفَعَاءُ وَكَانُوا بِشُرَكَائِهِمْ كَافِرِينَ﴾ انہوں نے کہا: وہ معبود نہیں ہیں۔(٦) چنانچہ وہ ان سے بیزار ہو گئے اور وہ ان سے، جیسا کہ پہلے مختلف مقامات پر گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور جس دن قیامت قائم ہوگی اس دن وہ الگ الگ ہو جائیں گے۔ ﴿١٤﴾ پس جو لوگ ایمان لائے اور انہوں نے نیک عمل کیے تو وہ باغ (جنت) میں خوش کیے جائیں گے۔ ﴿١٥﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يَوْمَئِذٍ يَتَفَرَّقُونَ﴾ یعنی مومنین کافروں سے الگ ہو جائیں گے۔

حواشی: (١) السبعة ص ٥٠٦، والتیسیر ص ١٧٥۔ (٢) یہ 'الشاذہ' ص ١١٦ میں السلمی اور علی سے مروی ہے۔ (٣) ان کے دیوان ص ٥٦ میں، اور سابقہ ٣٨١/٨ میں۔ (٤) آیت کے آغاز سے اس مقام تک اعراب القرآن ٢٦٦/٣ - ٢٦٧ سے۔ (٥) ان کی کتاب معانی القرآن ١٧٩/٤ میں۔ (٦) اعراب القرآن ٢٦٧/٣۔

405 Surat ar-Rum: Verses 14 - 15

Then He explained how they were separated, saying: {As for those who believed}. Al-Nahhas said: I heard Al-Zajjaj say that the meaning of "as for" (amma) is: Leave what we were in and start on something else. Similarly, Sibawayh said: Its meaning is: Whatever thing there may be, start on something other than what we were in. {they will be in a meadow (rawdah), delighted}. Al-Dahhak said: The meadow (rawdah) is Paradise, and meadows (riyad) are the gardens. Abu 'Ubayd said: The meadow (rawdah) is what is in a low-lying area; if it is elevated, it is a "tur'ah" (meadow on high ground). Others said: A meadow is at its best when it is in a high, thick place, as Al-A'sha said:

No meadow among the meadows of the rugged land, lushly green, Upon which falling, pouring rain has been generous, Smiled upon by the sun, its flowers are glistening, Clad in dense, mature vegetation, Is sweeter in the spreading of its fragrance on any day, Nor more beautiful when the evening gathers. (2)

However, it is not called a meadow (rawdah) unless it has plants; if it has no plants and is elevated, it is a "tur'ah". Something other than this has been said regarding "tur'ah" (3). Al-Qushayri said: For the Arabs, a meadow (rawdah) is the herbs that grow around a pond; for the Arabs, nothing was more beautiful than that. Al-Jawhari said: The plural is rawd and riyad; the "waw" became a "ya" because of the kasra (vowel) before it. Rawd is about half a water-skin of water. In a basin, there is a "rawdah" of water if it covers its bottom (4). Abu 'Amr recited:

(1) In (M): "we were in", and what is established is from the manuscripts and the Parsing of the Qur'an. (2) Diwan al-A'sha, p. 107. Al-Hazn: Rugged ground that is elevated. "Smiled upon by the sun": revolves with it; its "smiling" at it is its beauty and

freshness. Al-Kawkab: the bulk of the plant. Al-Shariq: Quenched, full of water. Al-Mu'azzar: One whose plants have become like a waist-wrap (izar) for it. Al-'Amim: Dense, beautiful plants. Al-Muktahil: from "iktahala" (to reach maturity): when its height is complete. Al-Nashr: Good scent. Al-Usul: plural of "asil", which is the time after 'Asr until sunset. Tahdhib al-Lughah 4/365, 6/19, 11/338, and al-Sihah (asl). (3) I'rab al-Qur'an 3/267. These verses were also mentioned by al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 4/302. (4) Al-Sihah (rawd).

पृष्ठ ४०५ सूरा अर-रूम: आयत १४ - १५

फिर उन्होंने बताया कि उनका अलगाव कैसे हुआ, तो उन्होंने कहा: {फिर जो लोग ईमान लाए}। अल-नहस ने कहा: मैंने अल-ज़ज्जाज को यह कहते सुना कि "अम्मा" (जहाँ तक) का अर्थ है: हम जिसमें थे उसे छोड़ दें और किसी और चीज़ में लग जाएँ। सिबावेह ने भी यही कहा: इसका अर्थ है: जो कुछ भी हो, हम जिसमें थे उसके अलावा किसी और चीज़ में लग जाएँ। {वे एक उपवन (रौज़ा) में प्रसन्न होंगे}। अल-दहक ने कहा: रौज़ा का अर्थ जन्नत (स्वर्ग) है, और रियाज़ का अर्थ जन्नत के बाग़ हैं। अबू उबैद ने कहा: रौज़ा वह है जो निचले इलाके में हो, और यदि वह ऊँचा हो तो उसे "तुरआ" (ऊँची भूमि पर उपवन) कहते हैं। अन्यों ने कहा: रौज़ा सबसे अच्छा तब होता है जब वह किसी ऊंचे और घने स्थान पर हो, जैसा कि अल-आशा ने कहा:

कठोर भूमि के उपवनों में से कोई भी उपवन ऐसा नहीं, जो हरा-भरा हो, जिस पर गिरती, मूसलाधार बारिश उदार रही हो, सूरज उस पर मुस्कुराता है, उसके फूल चमक रहे हैं, घनी, परिपक्व वनस्पति से ढका हुआ, किसी भी दिन अपनी सुगंध फैलाने में इससे अधिक मधुर नहीं है, और न ही शाम होने पर इससे अधिक सुंदर है। (२)

हालाँकि, इसे रौज़ा (उपवन) तब तक नहीं कहा जाता जब तक कि इसमें पौधे न हों; यदि इसमें पौधे नहीं हैं और यह ऊँचा है, तो यह "तुरआ" है। "तुरआ" के संबंध में इसके अलावा भी कुछ कहा गया है (३)। अल-कुशैरी ने कहा: अरबों के लिए, रौज़ा वह जड़ी-बूटियाँ हैं जो तालाब के चारों ओर उगती हैं; अरबों के लिए इससे सुंदर कुछ भी नहीं था। अल-जौहरी ने कहा: बहुवचन रौद और रियाज़ है; इससे पहले कसरा (स्वर) होने के कारण "वाव" "या" में बदल गया। रौद पानी की मशक के लगभग आधा पानी है। एक हौज़ (कुण्ड) में पानी का "रौज़ा" तब होता है जब वह उसके तल को ढक लेता है (४)। अबू अम्र ने सुनाया:

(१) (म) में: "हम इसमें थे", और जो स्थापित है वह हस्तलिपियों और इराब अल-कुरान से है। (२) दीवान अल-आशा, पृ. १०७। अल-हज़न: ऊबड़-खाबड़ ज़मीन जो ऊँची हो। "सूरज उस पर मुस्कुराता है": उसके साथ घूमता है; उसका उस पर "मुस्कुराना" उसकी सुंदरता और ताजगी है। अल-कौकब: पौधे का मुख्य भाग। अल-शरीक: तृप्त, पानी से भरपूर। अल-मुअज्ज़र: वह जिसके पौधे उसके लिए तहमत (इज़ार) की तरह बन गए हों। अल-अमीम: घने, सुंदर पौधे। अल-मुक्तहिल: "इक्ताहला" (परिपक्वता तक पहुँचना) से: जब उसकी ऊँचाई पूरी हो जाए। अल-नश्र: अच्छी सुगंध। अल-उसुल: "असील" का बहुवचन, जो अस्र के बाद से सूर्यास्त तक का समय है। तहज़ीब अल-लुग़ा ४/३६५, ६/१९, ११/३३८, और अल-सिहाह (अस्ल)। (३) इराब अल-कुरान ३/२६७। इन पदों का उल्लेख अल-मावर्दी ने अल-नुकत वा अल-उयुन ४/३०२ में भी किया है। (४) अल-सिहाह (रौद)।

صفحہ ٤٠٥ سورۃ الروم: آیت ١٤ - ١٥

پھر اللہ نے بیان فرمایا کہ ان کی تفریق کیسے ہو گی، چنانچہ فرمایا: ﴿فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا﴾ (پس رہے وہ لوگ جو ایمان لائے)۔ النحاس کہتے ہیں: میں نے الزجاج کو کہتے سنا کہ "امَّا" کا معنی ہے: ہم جس حال میں تھے اسے چھوڑو اور دوسری بات شروع کرو۔ اسی طرح سیبویہ نے کہا ہے: اس کا معنی ہے: جو کچھ بھی ہو، ہم جس حال میں تھے اس کے علاوہ دوسری چیز اختیار کرو۔ ﴿فَهُمْ فِي رَوْضَةٍ يُحْبَرُونَ﴾ (پس وہ باغ میں شاد و خرم ہوں گے)۔ الضحاک نے کہا: روضہ سے مراد جنت ہے اور ریاض سے مراد باغات ہیں۔ ابو عبید نے کہا: روضہ وہ (سرسبز جگہ) ہے جو نشیب میں ہو، اور اگر وہ بلند ہو تو وہ "تُرْعَہ" ہے۔ دوسروں نے کہا: روضہ سب سے بہتر تب ہوتا ہے جب وہ کسی بلند اور سخت جگہ پر ہو، جیسا کہ الاعشی نے کہا ہے:

پتھریلی زمین کے باغوں میں سے کوئی باغ ایسا نہیں جو اتنا سرسبز ہو، جس پر برستی ہوئی موسلا دھار بارش بہت مہربان رہی ہو، سورج اسے دیکھ کر مسکراتا ہے اور اس کے پھول چمک رہے ہیں، وہ گھنی اور جوان پودوں سے ڈھکا ہوا ہے، کسی بھی دن خوشبو پھیلانے میں اس سے بہتر کوئی نہیں، اور نہ ہی اس سے زیادہ خوبصورت جب شام کا وقت ہو۔ (٢)

مگر یہ ہے کہ اسے روضہ تبھی کہا جاتا ہے جب اس میں سبزہ ہو، اور اگر اس میں سبزہ نہ ہو اور وہ بلند ہو تو وہ "تُرْعَہ" ہے۔ اور "تُرْعَہ" کے بارے میں اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے (۳)۔ القشیری کہتے ہیں: عربوں کے نزدیک روضہ تالاب کے گرد اگنے والی جڑی بوٹیوں کو کہتے ہیں، اور عربوں کے نزدیک اس سے زیادہ خوبصورت کوئی چیز نہ تھی۔ الجوہری کہتے ہیں: اس کی جمع "روض" اور "ریاض" ہے، ماقبل کسرہ کی وجہ سے "واؤ" "یاء" میں بدل گئی۔ "روض" پانی کی مشک کے تقریباً آدھے حصے کو کہتے ہیں۔ اور حوض میں پانی کا "روضہ" تب ہوتا ہے جب وہ اس کے نچلے حصے کو ڈھانپ لے (۴)۔ اور ابو عمرو نے پڑھا:

(۱) (م) میں: "کنا فی" ہے، اور جو یہاں ثابت ہے وہ قلمی نسخوں اور اعراب القرآن سے ہے۔ (۲) دیوان الاعشی ص ۱۰۷۔ الحزن: اونچی سخت زمین۔ یضاحک الشمس: سورج کے ساتھ گھومتا ہے، اور اس کا مسکرانا اس کی خوبصورتی اور رونق ہے۔ الکوکب: پودے کا بڑا حصہ۔ الشریق: پانی

سے بھرا ہوا سیراب۔ المؤزر: جس کے لیے پودے تہبند کی طرح بن گئے ہوں۔ العمیم: گھنا خوبصورت سبزہ۔ المکتہل: "اکتحل" سے ماخوذ ہے، یعنی جب اس کی لمبائی مکمل ہو جائے۔ النشر: خوشبو۔ الاصل: اصیل کی جمع ہے، یہ عصر کے بعد سے مغرب تک کا وقت ہے۔ تہذیب اللغہ ۴/۳۶۵، ۶/۱۹، ۱۱/۳۳۸، اور الصحاح (اصل)۔ (۳) اعراب القرآن ۳/۲۶۷۔ یہ اشعار الماوردی نے النکت والعیون ۴/۳۰۲ میں بھی ذکر کیے ہیں۔ (۴) الصحاح (روض)۔

Page 406 Surah Ar-Rum: Verses 14 - 15

"And a garden from which I watered my emaciated camel" (1). {They will be delighted (Yuhbarun)}: Ad-Dahhak and Ibn Abbas said: They will be honored. It is also said: They will be blessed with bounties; this was said by Mujahid and Qatadah. And it is said: They will be gladdened. As-Suddi: They will rejoice. 'Al-Habrah' among the Arabs means joy and happiness; mentioned by Al-Mawardi (2). Al-Jawhari said: 'Al-Habr' is 'Al-Hubur', which is joy. It is said: 'Habarahu Yahburohu' - with a damma - 'Habran' and 'Habratan'. Allah Almighty says: {So they will be in a garden, delighted}, meaning: blessed, honored, and gladdened. A 'Yahboor' man is 'yaf'ul' from 'Hubur' (3). Al-Nahhas said: Al-Kisa'i related: 'Habartuhu' meaning: I honored him and blessed him. And I heard Ali bin Sulayman saying: It is derived from their saying: 'On his teeth is a habrah', meaning: a mark/trace. So 'Yuhbarun' means the trace of bounty appears on them. 'Al-Habr' is derived from this (4). The poet said: Do not fill the bucket, but put a little water in it (5) ** Do you not see the mark of the one who waters it? It is also said: Its origin is from 'Tahbir', which is beautifying/improving. So 'Yuhbarun' means: they are made beautiful (6). It is said: "So-and-so is of good appearance (Hibr) and character (Sibr)" if he is handsome and has a good form. It is also said: "So-and-so is of good Habr and Sabr" with 'fatha'. This is as if it is a masdar of your saying: 'Habartuhu Habran' if you beautified him. The first is a noun; from it is the hadith: "A man will come out of Hell whose beauty and appearance have gone" (7). Yahya bin Abi Kathir said regarding {In a garden they will be delighted}: It means listening (to music/sounds) in Paradise. Al-Awza'i said it too; he said: When the people of Paradise start listening, no tree remains in Paradise but it echoes the singing with glorification (Tasbih) and sanctification (Taqdis). And he said...

Footnotes: (1) Its speaker is Humayyan as in Taj al-Arus (Rawd). 'Al-Nidwah' is the emaciated female camel, its masculine is 'Nidw'. As-Sahah (Nadw). (2) Al-Nukat wal-'Uyun 4/302, without his saying: "And it is said: they are gladdened", for Ibn Qutaybah mentioned it in Gharib al-Quran p. 340. (3) As-Sahah (Habr). (4) I'rab al-Quran 3/268. (5) Meaning: Put in it less than a full measure. As-Sahah (Ar-raq). (6) This meaning was mentioned previously in 7/495. (7) Tahdhib al-Lughah 5/32-33. The hadith was narrated by Ibn Qutaybah in Ta'wil Mukhtalif al-Hadith pp. 3-5.

पृष्ठ ४०६ सूरह अर-रूम: आयत १४ - १५

"और एक उपवन जिससे मैंने अपनी कमज़ोर ऊँटनी को पानी पिलाया" (१)। {वे प्रसन्न किए जाएँगे (युहबरून)}: अद-दहाक और इब्न अब्बास ने कहा: उनका सम्मान किया जाएगा। और कहा गया है: उन्हें सुख-सुविधाएँ दी जाएँगी; यह मुजाहिद और क़तादा ने कहा है। और कहा गया है: वे खुश होंगे। अस-सुद्दी: वे प्रसन्न होंगे। अरबों के बीच 'अल-हबरा' का अर्थ आनंद और प्रसन्नता है; अल-मावर्दी (२) ने इसका उल्लेख किया है। अल-जौहरी ने कहा: 'अल-हब्र' का अर्थ 'अल-हुबूर' है, जो प्रसन्नता है। कहा जाता है: 'हबरहु यहबुरुहु' - दम्मा के साथ - 'हबरन' और 'हबरतन'। अल्लाह तआला ने फरमाया: {तो वे एक उपवन में प्रसन्न किए जाएँगे}, जिसका अर्थ है: सुख-सुविधाओं वाले, सम्मानित और प्रसन्न। एक 'यहबूर' व्यक्ति 'हुबूर' (३) से 'यफ़'ऊल' है। अल-नहहास ने कहा: अल-किसाई ने उल्लेख किया: 'हबर्तुहु' अर्थात्: मैंने उसका सम्मान किया और उसे सुख दिया। और मैंने अली बिन सुलैमान को कहते सुना: यह उनके इस कथन से निकला है: 'उसके दाँतों पर हबरा है', अर्थात्: एक निशान। तो 'युहबरून' का अर्थ है उन पर सुख-सुविधाओं के निशान दिखाई देते हैं। 'अल-हब्र' इसी से निकला है (४)। कवि ने कहा: डोल को पूरा मत भरो बल्कि उसमें थोड़ा पानी डालो (५) ** क्या तुम उसे पानी पिलाने वाले का निशान नहीं देखते? और कहा गया है: इसका मूल 'तहबीर' से है: जिसका अर्थ है सुंदर बनाना, तो 'युहबरून' का अर्थ है: उन्हें सुंदर बनाया जाता है (६)। कहा जाता है: "अमुक व्यक्ति अच्छे रूप (हिब्र) और रंगत (सिब्र) वाला है" यदि वह सुंदर और अच्छी आकृति वाला हो। और यह भी कहा जाता है: "अमुक व्यक्ति अच्छे हब्र और सब्र वाला है" फ़तहा के साथ। यह वैसा ही है जैसे आपके इस कथन का मस्तर हो: 'हबर्तुहु हबरन' यदि आपने उसे सुंदर बनाया। पहला एक संज्ञा है; इसी से हदीस है: "एक व्यक्ति नर्क से निकलेगा जिसकी सुंदरता और रंगत खत्म हो चुकी होगी" (७)। यहया बिन अबी कसीर ने {एक उपवन में वे प्रसन्न किए जाएँगे} के बारे में कहा: इसका अर्थ है जन्नत में (मधुर स्वर) सुनना। अल-औज़ाई ने भी यही कहा; उन्होंने कहा: जब जन्नत वाले सुनना शुरू करेंगे, तो जन्नत का कोई पेड़ ऐसा नहीं बचेगा जो तस्बीह और तक़दीस के साथ उस गायन को न दोहराए। और उन्होंने कहा...

पाद-टिप्पणियाँ: (१) इसके वक्ता हुमय्यान हैं जैसा कि ताज अल-अरूस (रौज़) में है। 'अल-निज़वा' कमज़ोर ऊँटनी है, इसका पुल्लिंग 'निज़्व' है। अस-सिहह (नज़्व)। (२) अल-नुकत वल-उयून ४/३०२, उनके इस कथन के बिना: "और कहा गया है: वे प्रसन्न होंगे", क्योंकि इब्न कुतैबा ने इसे गरीब अल-क़ुरआन पृष्ठ ३४० में उल्लेख किया है। (३) अस-सिहह (हब्र)। (४) इराब अल-क़ुरआन ३/२६८। (५)

अर्थात्: उसमें भरने से कम डालो। अस-सिहह (अर्क़)। (६) यह अर्थ पहले ७/४९५ में बीत चुका है। (७) तहज़ीब अल-लुग़ा ५/३२-३३। हदीस को इब्न कुतैबा ने तावील मुख़्तलिफ़ अल-हदीस पृष्ठ ३-५ में उद्धृत किया है।

صفحہ ۴۰۶ سورۃ الروم: آیت ۱۴ - ۱۵

"اور ایک باغ جس سے میں نے اپنی کمزور اونٹنی کو سیراب کیا" (۱)۔ ﴿يُحْبَرُونَ﴾ ضحاک اور ابن عباس نے کہا: ان کی عزت افزائی کی جائے گی۔ اور کہا گیا: انہیں نعمتیں دی جائیں گی۔ یہ مجاہد اور قتادہ نے کہا۔ اور کہا گیا: وہ خوش کیے جائیں گے۔ سدی: وہ خوش ہوں گے۔ عربوں کے ہاں 'الحبرۃ' کا مطلب خوشی اور شادمانی ہے۔ اسے ماوردی (۲) نے ذکر کیا ہے۔ جوہری نے کہا: 'الحبر' سے مراد 'الحبور' ہے جو کہ خوشی ہے، اور کہا جاتا ہے: 'حبرہ یحبرہ' - پیش کے ساتھ - 'حبراً' اور 'حبرۃً'؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَهُمْ فِي رَوْضَةٍ يُحْبَرُونَ﴾ یعنی: وہ نعمتوں میں ہوں گے، معزز ہوں گے اور خوش ہوں گے۔ 'یَحْبُور' کا لفظ 'حبور' (۳) سے 'یفعول' کے وزن پر ہے۔ نحاس نے کہا: کسائی نے حکایت کی: 'حبرتہ' یعنی: میں نے اسے عزت دی اور اسے نعمتوں سے نوازا، اور میں نے علی بن سلیمان کو کہتے سنا: یہ ان کے قول سے مشتق ہے: 'اس کے دانتوں پر حبرہ ہے'، یعنی: اثر/نشان، تو 'یحبرون' کا مطلب ہے ان پر نعمتوں کے اثرات ظاہر ہوں گے۔ 'الحبر' اسی سے مشتق ہے (۴)۔ شاعر نے کہا: ڈول کو پورا نہ بھرو بلکہ اس میں تھوڑا پانی ڈالو (۵) ** کیا تم اسے پانی پلانے والے کا نشان نہیں دیکھتے؟ اور کہا گیا ہے: اس کی اصل 'تحبیر' سے ہے: جس کا مطلب ہے خوبصورت بنانا، تو 'يُحْبَرُونَ' کا مطلب ہے: انہیں خوبصورت بنایا جاتا ہے (۶)۔ کہا جاتا ہے: "فلاں شخص اچھے حسن (حِبْر) اور رنگت (سِبْر) والا ہے" جب وہ خوبصورت اور اچھی ہیئت والا ہو۔ اور یہ بھی کہا جاتا ہے: "فلاں شخص اچھے حَبْر اور سَبْر والا ہے" زبر کے ساتھ، اور یہ ایسا ہی ہے جیسے تمہارے اس قول کا مصدر ہو: 'حبرتہ حبراً' جب تم نے اسے خوبصورت بنایا۔ پہلا اسم ہے؛ اسی سے حدیث ہے: "دوزخ سے ایک ایسا آدمی نکلے گا جس کا حسن و جمال اور رنگ و روپ ختم ہو چکا ہوگا" (۷)۔ یحییٰ بن ابی کثیر نے ﴿فِي رَوْضَةٍ يُحْبَرُونَ﴾

کے بارے میں کہا: اس سے مراد جنت میں (خوش الحانی) سننا ہے۔ اوزاعی نے بھی یہی کہا؛ انہوں نے کہا: جب اہل جنت سننا شروع کریں گے تو جنت کا کوئی درخت ایسا نہیں بچے گا جو تسبیح و تقدیس کے ساتھ اس نغمہ سرائی کو نہ دہرائے۔ اور انہوں نے کہا...

حواشی: (۱) اس کا کہنے والا ہمیان ہے جیسا کہ تاج العروس (روض) میں ہے۔ 'النضوة' کمزور اونٹنی ہے، اس کا مذکر 'نضو' ہے۔ الصحاح (نضو)۔ (۲) النکت والعیون ۴/۳۰۲، ان کے اس قول کے بغیر: "اور کہا گیا: وہ خوش کیے جائیں گے"، کیونکہ ابن قتیبہ نے اسے غریب القرآن ص ۳۴۰ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) الصحاح (حبر)۔ (۴) اعراب القرآن ۳/۲۶۸۔ (۵) یعنی: اس میں بھرنے سے کم ڈالو۔ الصحاح (عرق)۔ (۶) یہ معنی پہلے ۴۹۵/۷ میں گزر چکا ہے۔ (۷) تہذیب اللغۃ ۵/ ۳۲ - ۳۳۔ اور حدیث کی تخریج ابن قتیبہ نے تاویل مختلف الحدیث ص ۳ - ۵ میں کی ہے۔

Al-Awza'i said: No one of God's creation has a more beautiful voice than Israfil. When he begins to listen, he interrupts the prayers and glorifications of the inhabitants of the seven heavens (1). Others besides Al-Awza'i added: Not a single tree remained in Paradise but echoed back, not a single curtain or door but shook and opened, and not a single ring but chimed with its various tones. Not a single thicket of golden thickets remained but the gust of sound fell into its hollows, and those hollows piped with various types of piping. Not a single maid of the wide-eyed Houris remained but sang her songs, and the birds with their melodies. Allah, Blessed and Exalted be He, inspires the angels to answer them and let My servants who purified their hearing from the flutes of Satan hear. So they are answered with spiritual melodies and voices, and these sounds mix to become one great resonance. Then Allah, Mighty is His mention, says: O David, stand at the leg of My Throne and glorify Me. Then David bursts forth with the glorification of his Lord with a voice that overwhelms all sounds and clarifies them, and the pleasure doubles. That is the saying of the Almighty: {They will be in a meadow [of delight], rejoicing.} [Surah Ar-Rum: 15]. Al-Tirmidhi al-Hakim, may Allah have mercy on him, mentioned it (2). Al-Tha'labi mentioned from the hadith of Abu al-Darda' that the Messenger of Allah (peace be upon him) was reminding the people, and he mentioned Paradise and its spouses and bliss. At the back of the people was a Bedouin who said: O Messenger of Allah, is there listening [to music/singing] in Paradise? He said: "Yes, O Bedouin, indeed in Paradise there is a river whose banks are virgins from every white, slender-waisted one, singing with voices the like of which creation has never heard. That is the best bliss of Paradise." A man asked Abu al-Darda': What do they sing? He said: With glorification (Tasbeeh). And 'Khamsaniyyah' means: slender at the top, lean of belly, and large at the bottom (3). I say: All of this is part of the bliss, joy, and honor, so there is no contradiction between those sayings.

---

(1) Tafsir al-Baghawi 3/479. (2) We did not find it in the printed section of 'Nawadir al-Usul'. (3) Narrated by Ibn Hibban in 'al-Majruheen' 1/331-332 via Sulayman ibn Ata, from Maslamah ibn Abd Allah al-Juhani, from his uncle Abu Mushaj'ah, from Abu al-Darda' as a Marfu' hadith. Ibn Hibban said: Sulayman ibn Ata narrates from Maslamah ibn Abd Allah al-Juhani fabricated things that do not resemble the hadiths of trustworthy narrators, so I do not know if the confusion is from him or from Maslamah ibn Abd Allah.

सूरह अर-रूम: आयत 14 - 15 407

अल-औज़ई ने कहा: ईश्वर की रचना में इसराफ़िल से अधिक सुंदर आवाज़ किसी की नहीं है। जब वह सुनना शुरू करते हैं, तो वह सातों आसमानों के निवासियों की नमाज़ और तस्बीह (महिमामंडन) को रोक देते हैं (1)। अल-औज़ई के अलावा अन्य लोगों ने जोड़ा: जन्नत में कोई पेड़ ऐसा नहीं बचा जिसने प्रतिध्वनि न दी हो, कोई पर्दा या दरवाज़ा ऐसा नहीं बचा जो हिला और खुला न हो, और कोई छल्ला ऐसा नहीं बचा जो अपनी विभिन्न ध्वनियों के साथ न बजा हो। सोने की झाड़ियों में से कोई भी झाड़ी ऐसी नहीं बची जिसमें आवाज़ का झोंका न गिरा हो, और उन खोखले नरकुलों ने विभिन्न प्रकार की धुनें निकालीं। हूर-उल-ऐन की दासियों में से कोई भी दासी ऐसी नहीं बची जिसने अपने गीत न गाए हों, और पक्षियों ने अपनी लय में। अल्लाह, जो धन्य और सर्वोच्च है, फरिश्तों को प्रेरित करता है कि उन्हें उत्तर दो और मेरे उन दासों को सुनाओ जिन्होंने अपने कानों को शैतान की बांसुरी से पाक रखा था। फिर उन्हें रूहानी धुन और आवाजों के साथ उत्तर दिया जाता है, और ये आवाज़ें मिलकर एक महान प्रतिध्वनि बन जाती हैं। फिर अल्लाह, जिसका ज़िक्र बुलंद है, फ़रमाता है: ऐ दाऊद, मेरे अर्श (सिंहासन) के पाए के पास खड़े हो जाओ और मेरी महिमा करो। फिर दाऊद अपने रब की महिमा ऐसी आवाज़ में करते हैं जो सभी आवाज़ों पर छा जाती है और उन्हें स्पष्ट कर देती है, और आनंद दोगुना हो जाता है। यही सर्वशक्तिमान का कथन है: {वे एक उपवन में प्रसन्नचित्त होंगे।} [सूरह अर-रूम: 15]। इसे अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम (अल्लाह उन पर रहम करे) ने उल्लेख किया है (2)। अल-थलाबी ने अबू अल-दरदा की हदीस से उल्लेख किया है कि अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) लोगों को याद दिला रहे थे, और उन्होंने जन्नत और वहां की पत्नियों और सुख-सुविधाओं का ज़िक्र किया। लोगों के पीछे एक बद्दू(देहाती) था जिसने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, क्या जन्नत में गाना-बजाना सुनना है? उन्होंने कहा: "हाँ, ऐ बद्दू, वास्तव में जन्नत में एक नदी है जिसके किनारों पर हर गोरी, पतली कमर वाली कुंवारी लड़कियां हैं, जो ऐसी आवाज़ों में गाती हैं जैसी सृष्टि ने कभी नहीं सुनी। वह जन्नत का सबसे अच्छा सुख है।" एक आदमी ने अबू अल-दरदा से पूछा: वे क्या गाती हैं? उन्होंने कहा: तस्बीह (ईश्वर की महिमा) के साथ। और 'खमसानिया' का अर्थ है: ऊपर से सुडौल, पतले पेट वाली और नीचे से भारी (3)। मैंने कहा: यह सब सुख, आनंद और सम्मान का हिस्सा है, इसलिए उन कथनों के बीच कोई विरोध नहीं है।

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 3/479। (2) हमें यह 'नवादिर अल-उसूल' के मुद्रित खंड में नहीं मिला। (3) इसे इब्न हिब्बान ने 'अल-मजरूहीन' 1/331-332 में सुलेमान बिन अता के माध्यम से, मलम बिन

अब्दुल्ला अल-जुहानी से, उनके चाचा अबू मुशज्जा से, अबू अल-दरदा से मरफ़ू हदीस के रूप में उद्धृत किया है। इब्न हिब्बान ने कहा: सुलेमान बिन अता, मलम बिन अब्दुल्ला अल-जुहानी से मनगढ़ंत बातें बयान करते हैं जो भरोसेमंद राविओं की हदीसों से नहीं मिलतीं, इसलिए मुझे नहीं पता कि इसमें घालमेल उनकी ओर से है या मलम बिन अब्दुल्ला की ओर से।

سورة الروم: آیت 14 - 15 407

اوزاعی فرماتے ہیں: اللہ کی مخلوق میں اسرافیل سے بڑھ کر خوش الحان کوئی نہیں، جب وہ سماع شروع کرتے ہیں تو ساتوں آسمانوں والوں کی نماز اور تسبیح منقطع کر دیتے ہیں (1)۔ اوزاعی کے علاوہ دیگر نے اضافہ کیا: جنت کا کوئی درخت ایسا نہیں بچا جس نے اسے دہرایا نہ ہو، کوئی پردہ یا دروازہ ایسا نہیں رہا جو لرز کر کھل نہ گیا ہو، کوئی حلقہ ایسا نہیں رہا جو اپنی مخصوص آوازوں کے ساتھ نہ بج اٹھا ہو، اور سونے کے جنگلوں میں سے کوئی ایسا جنگل نہ رہا جہاں آواز کا جھونکا اس کی نالیوں میں نہ پڑا ہو، چنانچہ ان نالیوں نے طرح طرح کے ساز چھیڑ دیے، اور حورِ عین کی ہر لونڈی اپنے گیتوں کے ساتھ اور پرندے اپنی لہروں کے ساتھ نغمہ سرا ہوئے، اور اللہ تبارک و تعالیٰ فرشتوں کی طرف وحی فرماتا ہے کہ انہیں جواب دو اور میرے ان بندوں کو سناؤ جنہوں نے اپنے کانوں کو شیطان کی بانسریوں سے بچائے رکھا، چنانچہ انہیں روحانی نغموں اور آوازوں کے ساتھ جواب دیا جاتا ہے، پھر یہ سب آوازیں مل کر ایک عظیم گونج بن جاتی ہیں، پھر اللہ جل ذکرہ فرماتا ہے: اے داؤد! میرے عرش کے پائے کے پاس کھڑے ہو کر میری بزرگی بیان کرو۔ تو حضرت داؤد علیہ السلام اپنے رب کی تمجید ایسی آواز میں شروع کرتے ہیں جو تمام آوازوں پر چھا جاتی ہے اور انہیں نکھار دیتی ہے، اور لذت دوبالا ہو جاتی ہے؛ یہی اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَهُمْ فِي رَوْضَةٍ يُحْبَرُونَ﴾ (پس وہ ایک باغ میں خوش و خرم ہوں گے)۔ اسے ترمذی حکیم رحمہ اللہ نے ذکر کیا ہے (2)۔ اور ثعلبی نے ابودرداء کی حدیث سے ذکر کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ لوگوں کو نصیحت فرما رہے تھے، آپ نے جنت اور اس کی ازواج اور نعمتوں کا ذکر فرمایا، تو مجمع کے آخری حصے سے ایک اعرابی (دیہاتی) نے عرض کیا: یا رسول اللہ! کیا جنت میں گانا سننا بھی ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں اے اعرابی! بے شک جنت میں ایک نہر ہے جس

کے دونوں کناروں پر ہر طرح کی سفید رنگت والی نازک اندام کنواریاں ہیں جو ایسی آوازوں میں گاتی ہیں کہ مخلوق نے کبھی ان جیسی آوازیں نہیں سنیں، پس وہ جنت کی سب سے افضل نعمت ہے"۔ ایک شخص نے ابودرداء سے پوچھا: وہ کیا گاتی ہیں؟ انہوں نے کہا: تسبیح۔ اور 'خمصانیہ' سے مراد ہے: اوپر سے دبلی پتلی، یعنی پیٹ سے پتلی اور نیچے سے بھاری بدن والی (3)۔ میں (مصنف) کہتا ہوں: یہ سب نعمت، سرور اور اکرام کا حصہ ہے، لہذا ان اقوال کے درمیان کوئی تعارض (تضاد) نہیں ہے۔

---

(1) تفسیر بغوی 3/479۔ (2) ہمیں یہ 'نوادر الاصول' کے مطبوعہ حصے میں نہیں ملا۔ (3) اسے ابن حبان نے 'المجروحین' 1/331-332 میں سلیمان بن عطاء کے واسطے سے، مسلمہ بن عبداللہ الجہنی سے، انہوں نے اپنے چچا ابومشجعہ سے، انہوں نے ابودرداء سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ ابن حبان کہتے ہیں: سلیمان بن عطاء، مسلمہ بن عبداللہ الجہنی سے ایسی موضوع (من گھڑت) باتیں روایت کرتے ہیں جو ثقہ لوگوں کی حدیث سے مشابہ نہیں ہوتیں، اب میں نہیں جانتا کہ یہ خلط ملط ان کی طرف سے ہے یا مسلمہ بن عبداللہ کی طرف سے۔

And where is this compared to the word of Truth: {And no soul knows what has been hidden for them of comfort for eyes} [As-Sajdah: 17] as will follow. And his (the Prophet's) saying, peace and blessings be upon him: "In it is what no eye has seen, no ear has heard, and has never occurred to the heart of man"(1). And it has been narrated: "Indeed, in Paradise there are trees with silver bells on them. When the people of Paradise wish to listen, Allah sends a wind from beneath the Throne that falls upon those trees, and moves those bells with sounds that, if the people of the world were to hear them, they would have died of delight." Mentioned by Al-Zamakhshari(2).

His words, the Exalted: {But those who disbelieved and denied Our signs and the meeting of the Hereafter, those will be brought into the punishment.} [Verse 16]

His words, the Exalted: {But those who disbelieved and denied Our signs} - this has been discussed previously. {and the meeting of the Hereafter} i.e., the Resurrection. {those will be brought into the punishment} i.e., residing [there]. And it is said: gathered. And it is said: punished. And it is said: descending [into it]; and from this is His saying, the Exalted: {when death comes to one of you} [Al-Baqarah: 180] i.e., descends upon him. This was said by Ibn Shajarah, and the meanings are close(3).

His words, the Exalted: {So glory be to Allah when you enter the evening and when you enter the morning. And to Him belongs [all] praise in the heavens and the earth and at night and when you are at noon.} [Verses 17-18]

In it are three issues:

The first - His words, the Exalted: {So glory be to Allah} - the verse, there are three opinions regarding it: The first - that it is an address to the believers commanding worship and urging prayer at these times(4). Ibn Abbas said: The five prayers are in the Quran. He was asked: Where? He said: Allah the Exalted said: {So glory be to Allah when...

---

(1) Preceded in 1/122. (2) In Al-Kashshaf 3/217. (3) An-Nukat wa al-'Uyun 4/303, and in it the saying of Ibn Shajarah: they reside. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/332.

सूरह अर-रूम: आयत १५ - १८ | ४०८

और सत्य के इस वचन की तुलना में यह कहाँ है: {फिर कोई प्राणी नहीं जानता जो उनकी आँखों की ठंडक के लिए छिपा कर रखा गया है} [अस-सजदा: १७] जैसा कि आगे आएगा। और उनका (पैगंबर का) कथन, उन पर शांति और आशीर्वाद हो: "उसमें वह है जो न कभी किसी आँख ने देखा, न किसी कान ने सुना, और न ही कभी किसी इंसान के दिल में उसका ख्याल आया"(१)। और यह रिवायत है: "निस्संदेह, स्वर्ग में ऐसे पेड़ हैं जिन पर चाँदी की घंटियाँ हैं। जब स्वर्गवासी सुनने की इच्छा करते हैं, तो अल्लाह अर्श (सिंहासन) के नीचे से एक हवा भेजता है जो उन पेड़ों पर गिरती है, और उन घंटियों को ऐसी आवाजों के साथ हिलाती है कि अगर दुनिया के लोग उन्हें सुन लेते, तो वे खुशी से मर जाते।" इसे अल-ज़मख़्शारी ने उल्लेख किया है(२)।

अल्लाह का कथन: {और जिन लोगों ने इनकार किया और हमारी आयतों और परलोक की मुलाकात को झुठलाया, तो वे लोग यातना में उपस्थित किए जाएँगे।} [आयत १६]

अल्लाह का कथन: {और जिन लोगों ने इनकार किया और हमारी आयतों को झुठलाया} - इस पर पहले चर्चा हो चुकी है। {और परलोक की मुलाकात को} यानी: पुनरुत्थान को। {तो वे लोग यातना में उपस्थित किए जाएँगे} यानी: वहाँ रहने वाले। और कहा गया है: एकत्र किए गए। और कहा गया है: दंडित किए गए। और कहा गया है: उतरने वाले; और इसी से उनका कथन है: {जब तुममें से किसी की मौत का समय आए} [अल-बक़रह: १८०] यानी: उस पर उतर आए। यह इब्न शजराह ने कहा है, और अर्थ करीब-करीब एक जैसे हैं(३)।

अल्लाह का कथन: {अत: अल्लाह की तस्बीह (महिमा गान) करो, जब तुम शाम करो और जब तुम सुबह करो। और आकाशों और धरती में उसी की प्रशंसा है, और रात के समय भी और जब तुम पर दोपहर हो।} [आयत १७-१८]

इसमें तीन मसले (मुद्दे) हैं:

पहला - अल्लाह का कथन: {अत: अल्लाह की तस्बीह करो} - आयत, इसमें तीन मत हैं: पहला - यह कि यह विश्वासियों को इबादत (पूजा) का आदेश देने और इन समयों पर नमाज़ (प्रार्थना) के लिए प्रेरित करने वाला संबोधन है(४)। इब्न अब्बास ने कहा: कुरान में पांचों नमाज़ें मौजूद हैं। उनसे पूछा गया: कहाँ? तो उन्होंने कहा: अल्लाह तआला ने फरमाया: {अत: अल्लाह की तस्बीह करो जब...

(१) पहले १/१२२ में आया है। (२) अल-कश्शाफ ३/२१७ में। (३) अन-नुकत वल-उयून ४/३०३, और इसमें इब्न शजराह का कहना है: वे निवास करते हैं। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज ४/३३२।

اور اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے مقابلے میں یہ کہاں ہے: {پس کوئی جان نہیں جانتی جو ان کے لیے آنکھوں کی ٹھنڈک چھپا کر رکھی گئی ہے} [السجدہ: ۱۷] جیسا کہ آگے آئے گا۔ اور آپ ﷺ کا ارشاد مبارک ہے: "اس میں وہ کچھ ہے جو نہ کسی آنکھ نے دیکھا، نہ کسی کان نے سنا، اور نہ کسی انسان کے دل پر اس کا خیال گزرا"(۱)۔ اور روایت کیا گیا ہے کہ: "جنت میں ایسے درخت ہیں جن پر چاندی کی گھنٹیاں لگی ہوئی ہیں، پس جب اہل جنت سننے کا ارادہ کریں گے تو اللہ تعالیٰ عرش کے نیچے سے ایک ہوا بھیجے گا جو ان درختوں پر پڑے گی، پس وہ ان گھنٹیوں کو ایسی آوازوں کے ساتھ حرکت دے گی کہ اگر اہل دنیا انہیں سن لیں تو فرطِ طرب سے مر جائیں"۔ اسے زمخشری نے ذکر کیا ہے(۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور رہے وہ لوگ جنہوں نے کفر کیا اور ہماری آیتوں کو اور آخرت کی ملاقات کو جھٹلایا، تو وہی لوگ عذاب میں حاضر کیے جائیں گے۔} [آیت ۱۶]

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور رہے وہ لوگ جنہوں نے کفر کیا اور ہماری آیتوں کو جھٹلایا} اس پر کلام گزر چکا ہے۔ {اور آخرت کی ملاقات کو} یعنی: بعث (دوبارہ جی اٹھنے) کو۔ {تو وہی لوگ عذاب میں حاضر کیے جائیں گے} یعنی: مقیم ہوں گے۔ اور کہا گیا ہے: جمع کیے جائیں گے۔ اور کہا گیا ہے: عذاب دیے جائیں گے۔ اور کہا گیا ہے: اترنے والے؛ اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {جب تم میں سے کسی کو موت آئے} [البقرہ: ۱۸۰] یعنی: اس پر اتر آئے۔ یہ ابن شجرہ نے کہا ہے، اور معنی ایک دوسرے کے قریب ہیں(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {پس اللہ کی تسبیح کرو جب تم شام کرتے ہو اور جب تم صبح کرتے ہو۔ اور اسی کے لیے آسمانوں اور زمین میں حمد ہے، اور پچھلے پہر بھی اور جب تم پر ظہر کا وقت ہوتا ہے۔} [آیات ۱۷-۱۸]

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس اللہ کی تسبیح کرو} آیت، اس میں تین اقوال ہیں: پہلا - یہ کہ یہ مومنین کو عبادت کا حکم دینے اور ان اوقات میں نماز پر ابھارنے کے لیے خطاب ہے(۴)۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: پانچوں نمازیں قرآن میں ہیں۔ ان سے پوچھا گیا: کہاں؟ تو انہوں نے فرمایا: اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {پس اللہ کی تسبیح کرو جب...

---

(۱) سلف ۱/۱۲۲۔ (۲) الکشاف ۳/۲۱۷ میں۔ (۳) النکت والعیون ۴/۳۰۳، اور اس میں ہے کہ ابن شجرہ کا قول ہے: وہ مقیم ہوں گے۔ (۴) المحرر الوجیز ۴/۳۳۲۔

"tumsun" (reach evening): the Maghrib and Isha prayers. "wa hina tusbihun" (and when you reach morning): the Fajr prayer. "wa 'ashiyyan" (and in the late afternoon): the Asr prayer. "wa hina tuh-hirun" (and when you reach noontime): the Dhuhr prayer (1). This was said by Ad-Dahhak and Sa'id ibn Jubayr (2). It is also narrated from Ibn Abbas and Qatadah: that the verse is an alert to four prayers: Maghrib, Subh (Fajr), Asr, and Dhuhr. They said: and the final Isha prayer is in another verse in "and at the approach of the night" [Hud: 114] and in the mention of the times of privacy (3). Al-Nahhas said: The people of interpretation agree that this verse "So glorify Allah when you reach evening and when you reach morning" refers to the prayers. And I heard Ali bin Sulaiman saying: Its reality according to me is: Glorify Allah in the prayers; because glorification occurs within the prayer. This is the second opinion (4). The third opinion: Glorify Allah when you reach evening and when you reach morning. Al-Mawardi mentioned it, and mentioned the first opinion, its wording being: pray to Allah when you reach evening and when you reach morning (5). There are two reasons for naming the prayer 'tasbeeh' (glorification): First - because it includes the mention of glorification in bowing (ruku') and prostration (sujud). Second - it is derived from 'al-subhah', and 'al-subhah' means prayer; from it is the saying of the Prophet ﷺ: "There will be for them a subhah on the Day of Resurrection," meaning a prayer (6).

The second point - His Almighty's saying: "And to Him belongs [all] praise throughout the heavens and the earth" is an interjection in the middle of the speech with continuous praise for His blessings and favors. It was said: the meaning of "And to Him belongs [all] praise" is: Prayer is for Him;

(1) Narrated by Abd al-Razzaq in his Musannaf (1772), Al-Tabari 18/474, Al-Tabari (10596), and Al-Hakim 2/410-411. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/303. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/332. (4) I'rab al-Qur'an 3/268. (5) We did not find this statement in Al-Mawardi's Al-Nukat wa al-'Uyun nor in anyone who quotes from him. Ibn al-Jawzi mentioned the last statement in Zad al-Masir 6/293 without attribution. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/303. We did not find the hadith with this exact wording, but the meaning that 'subhah' is prayer has been reported in several hadiths, including what was narrated by Ahmad (24559), Al-Bukhari (1177), and Muslim (718) from Aisha, may Allah be pleased with her, who said: The Messenger of Allah ﷺ did not perform the Duha prayer (subhah al-duha), but I do perform it. And from what was narrated by

Ahmad (12486) from Anas bin Malik, may Allah be pleased with him, who said: I saw the Messenger of Allah ﷺ performing the Duha prayer of eight rak'ahs.

सूरह अर-रूम: आयत १७ - १८ | ४०९

"तुमसूना" (शाम के समय): मग़रिब और ईशा की नमाज़। "व हीना तुस्बिहूना" (और जब तुम सुबह करो): फज्र की नमाज़। "व 'अशिय्यन" (और दोपहर के बाद): अस्र की नमाज़। "व हीना तुज़हिरूना" (और जब तुम दोपहर करो): ज़ुहर की नमाज़ (१)। यह अध-दहक और सईद बिन जुबैर (२) ने कहा था। इब्न अब्बास और कतादा से भी रिवायत है कि: यह आयत चार नमाज़ों की ओर इशारा है: मग़रिब, सुबह, अस्र और ज़ुहर। उन्होंने कहा: और अंतिम ईशा की नमाज़ एक दूसरी आयत में है, "और रात के कुछ हिस्सों में" [हूद: ११४] और पर्दा (औराह) के समय के उल्लेख में (३)। अल-नहस ने कहा: व्याख्याकार इस बात पर सहमत हैं कि यह आयत "अतः अल्लाह की तस्बीह करो जब तुम शाम करो और जब तुम सुबह करो" नमाज़ों के बारे में है। और मैंने अली बिन सुलेमान को यह कहते सुना: मेरे अनुसार इसकी वास्तविकता यह है: नमाज़ों में अल्लाह की तस्बीह करो; क्योंकि तस्बीह नमाज़ में होती है। यह दूसरा मत है (४)। तीसरा मत: जब तुम शाम करो और जब तुम सुबह करो, अल्लाह की तस्बीह करो। अल-मावर्दी ने इसका उल्लेख किया है, और पहले मत का भी उल्लेख किया है, और उसमें शब्द थे: अल्लाह के लिए नमाज़ पढ़ो जब तुम शाम करो और जब तुम सुबह करो (५)। नमाज़ को तस्बीह कहने के दो कारण हैं: पहला - क्योंकि इसमें रुकू और सजदे में तस्बीह (अल्लाह की महिमा का गुणगान) शामिल है। दूसरा - यह 'सुबहा' शब्द से लिया गया है, और 'सुबहा' का अर्थ नमाज़ है; इसी से नबी ﷺ का यह कथन है: "कयामत के दिन उनके लिए एक सुबहा (नमाज़) होगी", यानी नमाज़ (६)।

दूसरी बात - अल्लाह का कहना: "और आसमानों और ज़मीन में उसी के लिए प्रशंसा है" यह अल्लाह की नेमतों और कृपाओं के लिए निरंतर प्रशंसा के साथ बातचीत के बीच एक हस्तक्षेप (interjection) है। और कहा गया है कि "उसी के लिए प्रशंसा है" का अर्थ है: नमाज़ उसी के लिए है;

(१) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी मुसन्नफ़ (१७७२), अल-तबरी १८/४७४, अल-तबरी (१०५९६), और अल-हाकिम २/४१०-४११ में उद्धृत किया है। (२) अल-नुकात वा अल-उयून ४/३०३। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३३२। (४) इ'राब अल-कुरान ३/२६८। (५) हमें अल-मावर्दी की 'अल-नुकात वा अल-उयून' में या उनके किसी उद्धरणकर्ता में यह बात नहीं मिली। इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़द अल-मसीर' ६/२९३ में बिना श्रेय के अंतिम कथन का उल्लेख किया है। (६) अल-नुकात वा अल-उयून ४/३०३। हमें इस शब्द के साथ हदीस नहीं मिली, लेकिन यह अर्थ कि 'सुबहा' नमाज़ है, कई हदीसों

में आया है, जिसमें अहमद (२४५५९), अल-बुखारी (११७७) और मुस्लिम (७१८) द्वारा आयशा (रज़ि.) से रिवायत की गई हदीस शामिल है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने चाश्त की नमाज़ (सुबहतुद-दुहा) नहीं पढ़ी, लेकिन मैं इसे पढ़ती हूँ। और अहमद (१२४८६) द्वारा अनस बिन मालिक (रज़ि.) से रिवायत की गई हदीस में है: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को चाश्त की आठ रकात नमाज़ पढ़ते देखा।

"تمسون" (شام کے وقت): مغرب اور عشاء کی نماز۔ "وحين تصبحون" (اور جب تم صبح کرو): فجر کی نماز۔ "وعشياً" (اور تیسرے پہر): عصر کی نماز۔ "وحين تظهرون" (اور جب تم دوپہر کرو): ظہر کی نماز (۱)۔ یہ ضحاک اور سعید بن جبیر (۲) نے کہا۔ ابن عباس اور قتادہ سے بھی منقول ہے کہ: یہ آیت چار نمازوں پر تنبیہ ہے: مغرب، صبح، عصر اور ظہر؛ انہوں نے کہا: اور آخری عشاء کی نماز دوسری آیت "وزلفاً من الليل" [ہود: ۱۱۴] اور اوقاتِ عورہ کے ذکر میں ہے (۳)۔ نحاس نے کہا: اہل تفسیر اس پر متفق ہیں کہ یہ آیت "فسبحن الله حين تمسون وحين تصبحون" نمازوں کے بارے میں ہے۔ اور میں نے علی بن سلیمان کو کہتے سنا: میرے نزدیک اس کی حقیقت یہ ہے کہ: نمازوں میں اللہ کی تسبیح کرو؛ کیونکہ تسبیح نماز ہی میں ہوتی ہے۔ یہ دوسرا قول ہے (۴)۔ تیسرا قول: جب تم شام کرو اور جب صبح کرو اللہ کی تسبیح کرو۔ ماوردی نے اس کا ذکر کیا ہے، اور پہلا قول بھی ذکر کیا، جس کے الفاظ یہ ہیں: اللہ کے لیے نماز پڑھو جب تم شام کرو اور جب صبح کرو (۵)۔ نماز کو تسبیح کا نام دینے کی دو وجوہات ہیں: ایک - اس لیے کہ نماز رکوع و سجود میں تسبیح کے ذکر پر مشتمل ہے۔ دوسری - یہ "سُبحہ" سے ماخوذ ہے، اور "سُبحہ" نماز کو کہتے ہیں؛ اسی سے نبی ﷺ کا فرمان ہے: "قیامت کے دن ان کے لیے سُبحہ (نماز) ہوگی" یعنی نماز (۶)۔

دوسری بات - اللہ تعالیٰ کا قول: "ولہ الحمد في السموات والأرض" اللہ کی نعمتوں اور احسانات پر مسلسل حمد و ثنا کے طور پر کلام کے درمیان ایک جملہ معترضہ ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ "ولہ الحمد" کا معنی ہے: نماز اسی کے لیے ہے؛

(۱) اسے عبدالرزاق نے اپنی مصنف (۱۷۷۲)، طبری ۱۸/ ۴۷۴، طبری (۱۰۵۹۶) اور حاکم ۲/ ۴۱۰ - ۴۱۱ میں روایت کیا ہے۔ (۲) النکت والعیون ۳۰۳/۴۔ (۳) المحرر الوجیز ۳۳۲/۴۔ (۴) إعراب القرآن ۲۶۸/۳۔ (۵) ہمیں ماوردی کی کتاب النکت والعیون میں یا ان سے نقل کرنے والے کسی کے ہاں یہ بات نہیں ملی۔ ابن الجوزی نے زاد المسیر ۲۹۳/۶ میں آخری بات بغیر کسی نسبت کے ذکر کی ہے۔ (۶) النکت والعیون ۳۰۳/۴۔ ہمیں ان الفاظ کے ساتھ حدیث نہیں ملی، البتہ کئی احادیث میں یہ معنی آیا ہے کہ "سُبحہ" سے مراد نماز ہے، جن میں سے ایک احمد (۲۴۵۵۹)، بخاری (۱۱۷۷) اور مسلم (۷۱۸) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے کہ انہوں نے فرمایا: رسول اللہ ﷺ نے چاشت کی نماز (سبحۃ الضحیٰ) نہیں پڑھی، اور میں اسے پڑھتی ہوں۔ ایک اور روایت احمد (۱۲۴۸۶) نے حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے فرمایا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو چاشت کی آٹھ رکعت نماز پڑھتے دیکھا۔

Surah Ar-Rum: Verses 17 - 18 410 ... because it is distinguished by the recitation of praise (al-Hamd). The first view is more apparent; for indeed, praise belongs to Allah, which is a type of glorification of Allah Almighty and an encouragement to worship Him and the continuation of His grace. Thus, it is a different type from prayer, and Allah knows best (1). He began with the Maghrib prayer because the night precedes the day. In Surah "Subhan" (Al-Isra), He began with the Dhuhr prayer, as it was the first prayer Gabriel prayed with the Prophet ﷺ. Al-Mawardi said (2): He specified the night prayer with the name of glorification (Tasbih) and the day prayer with the name of praise (Hamd); because man during the day experiences fluctuations in circumstances that require praising Allah Almighty for them, and at night he is in seclusion which requires purifying Allah from evils therein. Therefore, praise became more specific to the day, so the day prayer was named by it, and glorification became more specific to the night, so the night prayer was named by it. Third - Ikrimah recited: "at the time (hina) when you enter the evening and at the time when you enter the morning." The meaning is: a time in which you enter the evening and a time in which you enter the morning; so "in it" (fihi) was omitted for brevity, and the ruling on it is like the ruling on {And fear a Day when no soul will suffice for another soul at all} [Al-Baqarah: 48] (3). {and at nightfall (wa 'ashiyyan)} Al-Jawhari said: Al-'Ashi and Al-'Ashiyyah are from the Maghrib prayer until the darkness of night ('Atamah); you say: I came to him yesterday evening ('ashiyyata ams) and yesterday evening ('ashiyya ams). The diminutive of Al-'Ashi is 'Ushayyan, which is not according to the [analogy] of its augmentative form; it is as if they made the diminutive of 'Ashyan, and the plural is 'Ushayyanat. It was also said regarding its diminutive: 'Ushayshiyan, and the plural is 'Ushayshiyat. And the diminutive of Al-'Ashiyyah is 'Ushayshiyah, and the plural is 'Ushayshiyat. And Al-'Isha'—with a kasra and prolongation—is like Al-'Ashi. And the two 'Isha's are Maghrib and 'Atamah. Some claimed that Al-'Isha' is from the decline of the sun until dawn, and they recited: We went early in the morning, at dawn, during the night... at 'Isha' after midday (4). Al-Mawardi (5): And the difference between evening (Masa') and 'Isha' is that Masa' is the beginning of darkness after sunset, (1) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/303, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/332. (2) In Al-Nukat wa al-'Uyun 4/303. (3) Al-Kashshaf 3/217, and see I'rab al-Qur'an 3/268, and the recitation of Ikrimah in Al-Muhtasib 2/163, and Al-Shadhah p. 116. (4) Al-Sihah (asha), and what is between the brackets is from it. (5) In Al-Nukat wa al-'Uyun 4/304.

सूरह अर-रूम: आयत 17 - 18 410 ... क्योंकि यह प्रशंसा (अल-हम्द) के पाठ द्वारा विशिष्ट है। पहला विचार अधिक स्पष्ट है; क्योंकि वास्तव में प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो अल्लाह सर्वशक्तिमान के महिमामंडन का एक प्रकार है और उसकी पूजा करने तथा उसकी कृपा की निरंतरता के लिए प्रोत्साहन है। इस प्रकार, यह प्रार्थना (नमाज़) से अलग एक प्रकार है, और अल्लाह बेहतर जानता है (1)। उन्होंने मग्रिब की नमाज़ से शुरुआत की; क्योंकि रात दिन से पहले आती है। और सूरह "सुब्हान" (अल-इसरा) में, उन्होंने ज़ुहर की नमाज़ से शुरुआत की; क्योंकि यह पहली नमाज़ थी जिसे जिब्रील ने पैगंबर ﷺ के साथ पढ़ा था। अल-मावर्दी ने कहा (2): उन्होंने रात की नमाज़ को तस्बीह (महिमामंडन) के नाम से और दिन की नमाज़ को हम्द (प्रशंसा) के नाम से विशिष्ट किया; क्योंकि मनुष्य दिन के समय ऐसी परिस्थितियों के उतार-चढ़ाव का अनुभव करता है जिसके लिए अल्लाह सर्वशक्तिमान की प्रशंसा करना आवश्यक होता है, और रात में वह एकांत में होता है जिसके लिए अल्लाह को बुराइयों से पवित्र करना आवश्यक होता है। इसलिए, प्रशंसा दिन के लिए अधिक विशिष्ट हो गई, इसलिए दिन की नमाज़ का नाम इसके नाम पर रखा गया, और तस्बीह रात के लिए अधिक विशिष्ट हो गई, इसलिए रात की नमाज़ का नाम इसके नाम पर रखा गया। तीसरा - इकरीमा ने पढ़ा: "जिस समय (हीना) तुम शाम करते हो और जिस समय तुम सुबह करते हो।" इसका अर्थ है: एक समय जिसमें तुम शाम करते हो और एक समय जिसमें तुम सुबह करते हो; संक्षिप्तता के लिए "उसमें" (फीही) को हटा दिया गया, और इसके बारे में नियम वही है जो {और उस दिन से डरो जब कोई व्यक्ति किसी दूसरे व्यक्ति के काम न आएगा} [अल-बकराह: 48] के बारे में है (3)। {और शाम के समय (वा 'अशिय्यन)} अल-जौहरी ने कहा: अल-'अशी और अल-'अशिय्याह मग्रिब की नमाज़ से रात के अंधेरे ('अतमा) तक का समय है; आप कहते हैं: मैं उसके पास कल शाम ('अशिय्यता अम्स) आया और कल शाम ('अअशिय्या अम्स) आया। अल-'अशी का लघु रूप 'उशैय्यान' है, जो इसके मूल रूप के[सादृश्य] के अनुसार नहीं है; ऐसा लगता है जैसे उन्होंने 'अश्यान' का लघु रूप बनाया हो, और इसका बहुवचन 'उशैय्यानात' है। इसके लघु रूप के बारे में यह भी कहा गया है: 'उशैशीयान', और बहुवचन 'उशैशीयात' है। और अल-'अशिय्याह का लघु रूप 'उशैशीया' है, और बहुवचन 'उशैशीयात' है। और अल-'इशा - कसरा और लंबी ध्वनि के साथ - अल-'अशी की तरह है। और दो 'इशा' मग्रिब और 'अतमा हैं। कुछ लोगों का दावा है कि अल-'इशा सूरज के ढलने से लेकर भोर होने तक का समय है, और उन्होंने पढ़ा: हम सुबह तड़के, भोर में, रात के दौरान निकले... दोपहर के बाद 'इशा' के समय (4)। अल-मावर्दी (5): और शाम (मसा) और 'इशा के बीच अंतर यह है कि मसा सूर्यास्त के बाद अंधेरे की शुरुआत है, (1) अल-नुकात वल-उयून 4/303, और अल-मुहर्रर अल-

वजीज़ 4/332। (2) अल-नुकात वल-उयून 4/303 में। (3) अल-कशाफ 3/217, और देखें इराब अल-कुरान 3/268, और अल-मुहतासिब 2/163 में इकरीमा का पाठ, और अल-शादा पृष्ठ 116। (4) अल-सिहाह (अशा), और कोष्ठक के बीच का अंश उसी से है। (5) अल-नुकात वल-उयून 4/304 में।

سورہ الروم: آیت ۱۷ - ۱۸ ٤١٠ ... کیونکہ یہ حمد کی قرأت کے ساتھ خاص ہے۔ اور پہلا قول زیادہ واضح ہے؛ کیونکہ اللہ کی حمد اللہ تعالیٰ کی تعظیم کی ایک قسم ہے اور اس کی عبادت کی ترغیب اور اس کی نعمتوں کے تسلسل کا باعث ہے، چنانچہ یہ نماز کے علاوہ ایک اور نوع ہوگی، اور اللہ بہتر جانتا ہے (۱)۔ اور آپ نے مغرب کی نماز سے آغاز کیا؛ کیونکہ رات دن پر مقدم ہوتی ہے۔ اور سورہ "سبحان" (الاسراء) میں ظہر کی نماز سے آغاز کیا؛ کیونکہ یہ پہلی نماز تھی جو جبرائیل علیہ السلام نے نبی کریم ﷺ کے ساتھ پڑھی تھی۔ الماوردی نے کہا (۲): اور رات کی نماز کو تسبیح کے نام سے اور دن کی نماز کو حمد کے نام سے خاص کیا؛ کیونکہ دن میں انسان ایسے حالات میں الٹ پلٹ ہوتا ہے جو اللہ تعالیٰ کی حمد کو واجب کرتے ہیں، اور رات میں وہ تنہائی میں ہوتا ہے جو اللہ تعالیٰ کو برائیوں سے پاک (تنزیہ) بیان کرنے کا تقاضا کرتی ہے؛ اسی لیے دن میں حمد زیادہ مخصوص ہو گئی تو دن کی نماز کا نام اس سے رکھ دیا گیا، اور رات میں تسبیح زیادہ مخصوص ہو گئی تو رات کی نماز کا نام اس سے رکھ دیا گیا۔ تیسری بات - عکرمہ نے پڑھا: «حِينَاً تُمْسُونَ وَحِينَاً تُصْبِحُونَ» اور معنی یہ ہے: وہ وقت جس میں تم شام کرتے ہو اور وہ وقت جس میں تم صبح کرتے ہو؛ چنانچہ تخفیف کے طور پر لفظ «فیہ» (اس میں) کو حذف کر دیا گیا، اور اس میں قول ویسا ہی ہے جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد میں ہے: ﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا لَّا تَجْزِي نَفْسٌ عَن نَّفْسٍ شَيْئًا﴾ [البقرة: ٤٨] (۳)۔ ﴿وَعَشِيًّا﴾ جوہری نے کہا: العشی اور العشیۃ مغرب کی نماز سے لے کر اندھیرے (عتمہ) تک کا وقت ہے؛ تم کہتے ہو: میں اس کے پاس کل شام (عشیۃ أمس) اور کل شام (عشی أمس) آیا۔ اور العشی کی تصغیر عُشَيَّان ہے، جو اپنے مکبر کے [قیاس] پر نہیں ہے، گویا انہوں نے عَشْيان کی تصغیر کی ہے، اور اس کی جمع عُشَيَّانات ہے۔ اس کی تصغیر میں عُشَيْشِيان بھی کہا گیا ہے اور جمع عُشَيْشِيَات ہے۔ اور العشیۃ کی تصغیر عُشَيْشِيَة ہے اور جمع

عُشَيْشِيَات ہے۔ اور العِشاء - زیر اور مد کے ساتھ - العشی کی طرح ہے۔ اور العشاءان سے مراد مغرب اور عتمہ (عشاء) ہیں۔ اور ایک گروہ کا خیال ہے کہ عشاء سورج ڈھلنے سے لے کر طلوع فجر تک ہے، اور انہوں نے یہ شعر پڑھا: ہم صبح سویرے، سحر کے وقت، رات میں نکلے... دوپہر ڈھلنے کے بعد عشاء کے وقت (۴) الماوردی (۵): اور مساء اور عشاء کے درمیان فرق یہ ہے کہ مساء غروبِ آفتاب کے بعد تاریکی کا آغاز ہے، (۱) النکت والعیون ۳۰۳/٤، والمحرر الوجیز ۳۳۲/٤۔ (۲) النکت والعیون ۳۰۳/٤ میں۔ (۳) الکشاف ۲۱۷/۳، اور دیکھیے اعراب القرآن ۲٦۸/۳، اور المحتسب ۱٦۳/۲ میں عکرمہ کی قرأت، اور الشاذہ ص ۱۱٦۔ (۴) الصحاح (عشا)، اور قوسین کے درمیان والی عبارت اسی سے ہے۔ (۵) النکت والعیون ۳۰٤/٤ میں۔

411 Surah Ar-Rum: Verses 18 - 26

And al-Isha (evening) is the end of the day when the sun leans towards setting, and it is derived from 'asha al-ayn' (eye dimness), which is the decrease of light from the observer like the decrease of sunlight.

The Almighty's saying: {He brings forth the living from the dead and brings forth the dead from the living and brings to life the earth after its death. And thus shall you be brought out [from the graves].} (19)

He showed the perfection of His power; meaning: just as He brought the earth to life by producing plants after its lifelessness, likewise He will bring you to life by resurrection. This is evidence for the validity of analogy (qiyas). The explanation of {He brings forth the living from the dead} has already passed in 'Al Imran'(1).

The Almighty's saying: {And among His signs is that He created you from dust; then, suddenly you are human beings dispersing [throughout the earth]. (20) And among His signs is that He created for you from yourselves mates that you may find tranquility in them; and He placed between you affection and mercy. Indeed in that are signs for a people who give thought. (21) And among His signs is the creation of the heavens and the earth and the diversity of your languages and your colors. Indeed in that are signs for those of knowledge. (22) And among His signs is your sleep by night and day and your seeking of His bounty. Indeed in that are signs for a people who listen. (23) And among His signs is [that] He shows you the lightning [causing] fear and hope, and He sends down rain from the sky by which He brings to life the earth after its death. Indeed in that are signs for a people who use reason. (24) And among His signs is that the heaven and earth stand, [attaining stability] by His command. Then when He calls you with a [single] call from the earth, immediately you will come forth. (25) And to Him belongs whoever is in the heavens and earth. All are to Him devoutly obedient. (26)}

The Almighty's saying: {And among His signs is that He created you from dust} means: among the signs of His Lordship and Oneness is that He created you from dust(2), i.e., He created your father from it, and the branch is like the root. The explanation of this has already passed in 'Al-An'am'(3). The 'an' (that) is in the position of nominative (raf') as a subject (mubtada'), and similarly {that He created for you}.

(1) 5/86 - 87. (2) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 4/181. (3) 8/318.

411 सूरह अर-रूम: आयतें 18 - 26

और 'अल-ईशा' (संध्या) दिन का अंत है जब सूरज ढलने की ओर झुकता है, और यह 'अशा अल-ऐन' (आंखों का धुंधलापन) से लिया गया है: जो देखने वाले की दृष्टि का कम होना है जैसे सूर्य के प्रकाश का कम होना।

अल्लाह का कथन: {वह जीवित को मृत से निकालता है और मृत को जीवित से निकालता है और धरती को उसकी मृत्यु के बाद जीवित करता है। और इसी तरह तुम (कब्रों से) निकाले जाओगे।} (19)

उसने अपनी शक्ति की पूर्णता को स्पष्ट किया; अर्थात: जिस प्रकार उसने पौधों को उगाने के द्वारा निर्जीव होने के बाद धरती को जीवित किया, उसी प्रकार वह तुम्हें पुनरुत्थान के द्वारा जीवित करेगा। और यह कयास (सादृश्य) की वैधता का प्रमाण है। {वह जीवित को मृत से निकालता है} का स्पष्टीकरण 'आल इमरान' (1) में आ चुका है।

अल्लाह का कथन: {और उसके प्रतीकों (निशानियों) में से यह भी है कि उसने तुम्हें मिट्टी से पैदा किया, फिर तुम देखते-देखते मनुष्य बनकर (धरती में) फैल गए। (20) और उसके प्रतीकों में से यह है कि उसने तुम्हारे लिए तुम्हारी ही जाति से जोड़े पैदा किए ताकि तुम उनके पास शांति पाओ, और उसने तुम्हारे बीच प्रेम और दया पैदा की। वास्तव में इसमें उन लोगों के लिए निशानियाँ हैं जो सोच-विचार करते हैं। (21) और उसके प्रतीकों में से आकाशों और धरती का निर्माण और तुम्हारी भाषाओं और रंगों का अंतर है। वास्तव में इसमें ज्ञानवानों के लिए निशानियाँ हैं। (22) और उसके प्रतीकों में से रात और दिन में तुम्हारा सोना और उसके अनुग्रह (जीविका) की खोज करना है। वास्तव में इसमें उन लोगों के लिए निशानियाँ हैं जो सुनते हैं। (23) और उसके प्रतीकों में से यह है कि वह तुम्हें बिजली दिखाता है जिससे भय भी होता है और आशा भी, और वह आकाश से जल बरसाता है फिर उससे धरती को उसकी मृत्यु के बाद जीवित कर देता है। वास्तव में इसमें उन लोगों के लिए निशानियाँ हैं जो बुद्धि से काम लेते हैं। (24) और उसके प्रतीकों में से यह है कि आकाश और धरती उसके आदेश से टिके हुए हैं। फिर जब वह तुम्हें धरती से एक पुकार के साथ बुलाएगा, तो तुम अचानक निकल आओगे। (25) और जो कोई आकाशों और धरती में है, उसी का है। सब उसी के आज्ञाकारी हैं। (26)}

अल्लाह का कथन: {और उसके प्रतीकों में से यह है कि उसने तुम्हें मिट्टी से पैदा किया} अर्थात: उसके प्रभुत्व (रुबूबियत) और एकत्व (वदानियत) के प्रतीकों में से यह है कि उसने तुम्हें मिट्टी से पैदा किया (2), यानी उसने तुम्हारे पिता को उससे पैदा किया, और शाखा मूल (जड़) के समान होती है। इसका वर्णन 'अल-अनाम' (3) में आ चुका है। और 'अन' (कि) इब्तिदा (प्रारंभ) के रूप में रफ (कर्ता कारक) की स्थिति में है, और ऐसे ही {कि उसने तुम्हारे लिए पैदा किया}।

(1) 5/86 - 87. (2) मा'नी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज 4/181. (3) 8/318.

۴۱۱ سورہ الروم: آیات ۱۸ - ۲۶

اور 'العشاء' دن کا آخری حصہ ہے سورج کے غروب ہونے کے وقت، اور یہ 'عشا العین' سے لیا گیا ہے: یعنی دیکھنے والے کی بینائی کا کم ہونا جیسے سورج کی روشنی کا کم ہونا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہی زندہ کو مردہ سے نکالتا ہے اور مردہ کو زندہ سے نکالتا ہے اور زمین کو اس کی موت کے بعد زندہ کرتا ہے اور اسی طرح تم (قبروں سے) نکالے جاؤ گے۔} (۱۹)

اس نے اپنی کمالِ قدرت کو بیان کیا؛ یعنی: جس طرح اس نے زمین کو اس کے مردہ ہو جانے کے بعد نباتات نکال کر زندہ کیا، اسی طرح وہ تمہیں بعثت (دوبارہ جی اٹھنے) کے ذریعے زندہ کرے گا۔ اس میں قیاس کی صحت پر دلیل ہے، اور 'آل عمران'(۱) میں {زندہ کو مردہ سے نکالنے} کا بیان گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اس کی نشانیوں میں سے یہ ہے کہ اس نے تمہیں مٹی سے پیدا کیا پھر تم اچانک انسان بن کر (زمین میں) پھیل گئے۔ (۲۰) اور اس کی نشانیوں میں سے یہ ہے کہ اس نے تمہارے لیے تمہاری ہی جنس سے جوڑے پیدا کیے تاکہ تم ان کے پاس سکون حاصل کرو اور تمہارے درمیان محبت اور رحمت پیدا کر دی۔ بے شک اس میں غور و فکر کرنے والوں کے لیے نشانیاں ہیں۔ (۲۱) اور اس کی نشانیوں میں سے آسمانوں اور زمین کی پیدائش اور تمہاری زبانوں اور رنگوں کا اختلاف ہے۔ بے شک اس میں علم والوں کے لیے نشانیاں ہیں۔ (۲۲) اور اس کی نشانیوں میں سے تمہارا رات اور دن میں سونا اور اس کے فضل (رزق) کی تلاش کرنا ہے۔ بے شک اس میں سننے والوں کے لیے نشانیاں ہیں۔ (۲۳) اور اس کی نشانیوں میں سے یہ ہے کہ وہ تمہیں بجلی دکھاتا ہے ڈرانے اور امید دلانے کے لیے اور آسمان سے پانی برساتا ہے پھر اس سے

زمین کو اس کی موت کے بعد زندہ کر دیتا ہے۔ بے شک اس میں عقل والوں کے لیے نشانیاں ہیں۔ (۲۴) اور اس کی نشانیوں میں سے یہ ہے کہ آسمان اور زمین اس کے حکم سے قائم ہیں۔ پھر جب وہ تمہیں زمین سے ایک بار پکارے گا تو تم اچانک نکل آؤ گے۔ (۲۵) اور جو کوئی آسمانوں اور زمین میں ہے اسی کا ہے، سب اسی کے فرمانبردار ہیں۔ (۲۶)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اس کی نشانیوں میں سے یہ ہے کہ اس نے تمہیں مٹی سے پیدا کیا} یعنی: اس کی ربوبیت اور وحدانیت کی نشانیوں میں سے یہ ہے کہ اس نے تمہیں مٹی سے پیدا کیا(۲)، یعنی تمہارے باپ (آدم علیہ السلام) کو اس سے پیدا کیا، اور فرع (شاخ) اصل کی مانند ہوتی ہے، اور اس کا بیان 'الانعام'(۳) میں گزر چکا ہے۔ اور لفظ 'أن' (کہ) مبتدا ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، اور اسی طرح {کہ اس نے تمہارے لیے پیدا کیا}۔

(۱) ۵/ ۸۶ - ۸۷ . (۲) معانی القرآن للزجاج ۴/ ۱۸۱ . (۳) ۸/ ۳۱۸ .

... from among yourselves spouses (1). “Then behold, you are humans spreading out” means then you are rational, speaking beings, managing what sustains your livelihoods. He did not create you in vain, and whoever is capable of this is worthy of worship and glorification. And the meaning of: “He created for you from among yourselves spouses” is: women in whom you find tranquility. “From among yourselves” means from the semen of men and of your own kind. It was said: it refers to Eve, created from Adam's rib. Qatada said this (2). “And He placed between you affection and mercy.” Ibn Abbas and Mujahid said: Affection is sexual intercourse, and mercy is the child. Al-Hasan also said this. It was also said: Affection and mercy are the turning of their hearts towards each other (3). Al-Suddi said: Affection is love, and mercy is compassion (4). Its meaning is also narrated from Ibn Abbas, who said: Affection is a man's love for his wife, and mercy is his kindness toward her so that no harm befalls her (5). It is said: Man's origin is from the earth, and he has the strength of the earth, and in him is the private part from which his creation began. So he needs tranquility, and woman was created as a place of tranquility for man. Allah Almighty said: “And of His signs is that He created you from dust...” the verse, and He said: “And of His signs is that He created for you from among yourselves spouses that you may find tranquility in them.” So man's first benefit from woman is finding tranquility in her from the intensity of his strength. This is because when the private part carries [desire], it agitates the seminal fluid towards it, so it finds rest in her, and through her, he is freed from agitation. And the intimacy of women was created for men; Allah Almighty said: “And you leave what your Lord has created for you of your spouses” [Ash-Shu'ara: 166]. So Allah, the Mighty and Sublime, informed men that this part of them was created for men. Therefore, she must offer it whenever the husband calls her. If she refuses him, she is an oppressor and in great sin. It is sufficient for you what is established in “Sahih Muslim” from the hadith of Abu Hurayrah, who said:

---

(1) I'rab al-Qur'an 3/269. (2) Majma' al-Bayan 21/19, and Qatada's statement in an-Nukat wa al-'Uyun 4/305. (3) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 5/253, and mentioned the first opinion from Mujahid, and it is in an-Nukat wa al-'Uyun 4/305 from al-Hasan, and in al-Muharrar al-Wajiz 4/333 from Mujahid, al-Hasan, and 'Ikrimah. (4) an-Nukat wa al-'Uyun 4/305, and Majma' al-Bayan 21/19. (5) I'rab al-Qur'an 3/269.

पृष्ठ 412 | सूरा अर-रूम: आयतें 20 - 26

...तुम्हारी ही प्रजाति से जोड़े (1)। "फिर अचानक तुम इंसान बनकर फैलने लगे" का अर्थ है कि फिर तुम बुद्धिमान, बोलने वाले प्राणी बन गए जो अपनी जीविका के साधन व्यवस्थित करते हैं। उसने तुम्हें व्यर्थ नहीं बनाया, और जो इस पर सक्षम है वह इबादत और तस्बीह (महिमा गान) के योग्य है। और आयत "उसने तुम्हारे लिए तुम्हारी ही प्रजाति से जोड़े बनाए" का अर्थ है: ऐसी स्त्रियाँ जिनमें तुम सुकून पा सको। "तुम्हारी ही प्रजाति से" का अर्थ है: पुरुषों के वीर्य से और तुम्हारी अपनी जाति (मनुष्य) से। कहा गया है: इससे तात्पर्य हव्वा (ईव) है, जिन्हें आदम की पसली से बनाया गया था। यह कतादा (2) ने कहा है। "और तुम्हारे बीच स्नेह और दया रख दी।" इब्न अब्बास और मुजाहिद ने कहा: स्नेह से तात्पर्य सहवास है, और दया से तात्पर्य संतान है। अल-हसन ने भी यही कहा। यह भी कहा गया है: स्नेह और दया उनके दिलों का एक-दूसरे के प्रति झुकाव है (3)। अल-सुद्दी ने कहा: स्नेह प्रेम है, और दया करुणा है (4)। इसका अर्थ इब्न अब्बास से भी वर्णित है, उन्होंने कहा: स्नेह एक पुरुष का अपनी पत्नी के प्रति प्रेम है, और दया उसके प्रति उसकी करुणा है ताकि उसे कोई नुकसान न पहुँचे (5)। कहा जाता है: मनुष्य का मूल मिट्टी से है, और उसमें मिट्टी की शक्ति है, और उसमें वह अंग है जिससे उसकी रचना शुरू हुई। इसलिए उसे सुकून की आवश्यकता होती है, और स्त्री को पुरुष के लिए सुकून के स्थान के रूप में बनाया गया है। अल्लाह तआला ने फरमाया: "और उसकी निशानियों में से यह है कि उसने तुम्हें मिट्टी से पैदा किया..." पूरी आयत, और उसने फरमाया: "और उसकी निशानियों में से यह है कि उसने तुम्हारे लिए तुम्हारी ही प्रजाति से जोड़े बनाए ताकि तुम उनमें सुकून पा सको।" अतः पुरुष का स्त्री से पहला लाभ उसमें सुकून पाना है, अपनी शक्ति के उबाल से। ऐसा इसलिए है क्योंकि जब निजी अंग में [इच्छा] जागती है, तो वह वीर्य को उत्तेजित करती है, अतः उसे स्त्री में आराम मिलता है, और उसके माध्यम से वह उत्तेजना से मुक्त होता है। और पुरुषों के लिए स्त्रियों का निजी अंग बनाया गया है; अल्लाह तआला ने फरमाया: "और तुम उन्हें छोड़ देते हो जिन्हें तुम्हारे रब ने तुम्हारे लिए तुम्हारी पत्नियों में पैदा किया है" [अश-शुअरा: 166]। अतः अल्लाह शक्तिशाली और महान ने पुरुषों को सूचित किया कि उनका वह स्थान पुरुषों के लिए बनाया गया है। इसलिए, जब भी पति उसे बुलाए, उसे खुद को पेश करना चाहिए। यदि वह उसे मना करती है, तो वह अन्यायी है और बड़े पाप में है। आपके लिए वही काफी है जो "सहीह मुस्लिम" में अबू हुरैरा की हदीस से साबित है, जिन्होंने कहा:

(1) इ'राब अल-कुरान 3/269। (2) मजमा अल-बयान 21/19, और कतादा का कथन अन-नुकात व अल-उयून 4/305 में। (3) मा'नी अल-कुरान नहहास द्वारा 5/253, और मुजाहिद से पहली राय का उल्लेख किया गया है, और यह अल-हसन से अन-नुकात व अल-उयून 4/305 में है, और मुजाहिद, अल-हसन और इकरीमा से अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/333 में है। (4) अन-नुकात व अल-उयून 4/305, और मजमा अल-बयान 21/19। (5) इ'राब अल-कुरान 3/269।

صفحہ 412 | سورة الروم: آیات 20 - 26

...تمہاری ہی جنس سے جوڑے (1)۔ "پھر اچانک تم انسان بن کر پھیل گئے" یعنی پھر تم عقل مند، بولنے والے بن گئے جو اپنی معاش کے ذرائع میں تصرف کرتے ہو۔ اس نے تمہیں بیکار پیدا نہیں کیا، اور جو اس پر قدرت رکھتا ہے وہ عبادت اور تسبیح کا حقدار ہے۔ اور معنی: "اس نے تمہارے لیے تمہاری ہی جنس سے جوڑے بنائے" یعنی: ایسی عورتیں جن سے تم سکون حاصل کرو۔ "تمہاری ہی جنس سے" یعنی: مردوں کے نطفے سے اور تمہاری اپنی نوع سے۔ کہا گیا ہے: اس سے مراد حوا ہیں، انہیں آدم کی پسلی سے پیدا کیا گیا۔ یہ قتادہ (2) نے کہا ہے۔ "اور تمہارے درمیان محبت اور رحمت پیدا کر دی۔" ابن عباس اور مجاہد نے کہا: محبت سے مراد جماع ہے، اور رحمت سے مراد اولاد ہے۔ حسن نے بھی یہی کہا۔ یہ بھی کہا گیا ہے: محبت اور رحمت ان کے دلوں کا ایک دوسرے کی طرف مائل ہونا ہے (3)۔ سدی نے کہا: محبت سے مراد پیار ہے، اور رحمت سے مراد شفقت ہے (4)۔ اس کا مفہوم ابن عباس سے بھی مروی ہے، انہوں نے کہا: محبت مرد کا اپنی بیوی سے پیار ہے، اور رحمت اس کی بیوی پر شفقت ہے کہ اسے کوئی تکلیف نہ پہنچے (5)۔ کہا جاتا ہے: مرد کی اصل زمین سے ہے، اور اس میں زمین کی قوت ہے، اور اس میں وہ مقام ہے جس سے اس کی تخلیق شروع ہوئی، چنانچہ اسے سکون کی ضرورت ہے، اور عورت کو مرد کے لیے سکون کا باعث بنایا گیا؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اور اس کی نشانیوں میں سے یہ ہے کہ اس نے تمہیں مٹی سے پیدا کیا..." آیت، اور فرمایا: "اور اس کی نشانیوں میں سے یہ ہے کہ اس نے تمہارے لیے تمہاری ہی جنس سے جوڑے بنائے تاکہ تم ان سے سکون پاؤ۔" پس عورت سے مرد کا پہلا نفع اس میں سکون پانا ہے اپنی قوت کے جوش سے، اور وہ اس لیے کہ جب شرمگاہ میں [خواہش] پیدا ہوتی ہے تو وہ پیٹھ کے پانی (نطفہ) کو اس کی طرف ابھارتی ہے،

چنانچہ وہ اس (عورت) میں سکون پاتا ہے، اور اسی کے ذریعے وہ ہیجان سے چھٹکارا پاتا ہے، اور مردوں کے لیے عورتوں کا مقامِ لذت پیدا کیا گیا ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اور تم انہیں چھوڑ دیتے ہو جو تمہارے رب نے تمہارے لیے تمہاری بیویوں میں پیدا کیا ہے" [الشعراء: 166]۔ پس اللہ عزوجل نے مردوں کو مطلع فرمایا کہ ان کا وہ مقام مردوں کے لیے پیدا کیا گیا ہے، چنانچہ عورت پر لازم ہے کہ جب بھی شوہر اسے بلائے وہ اسے پیش کرے، پس اگر وہ اسے روکتی ہے تو وہ ظالم ہے اور بڑے گناہ میں ہے، اور تمہارے لیے وہی کافی ہے جو "صحیح مسلم" میں ابوہریرہ کی حدیث سے ثابت ہے کہ انہوں نے کہا:

---

(1) اعراب القرآن 3/269۔ (2) مجمع البیان 21/19، اور قتادہ کا قول النکت والعیون 305/4 میں۔

(3) معانی القرآن للنحاس 253/5، اور مجاہد سے پہلا قول ذکر کیا گیا ہے، اور یہ النکت والعیون 305/4 میں حسن سے ہے، اور المحرر الوجیز 333/4 میں مجاہد، حسن اور عکرمہ سے ہے۔

(4) النکت والعیون 305/4، اور مجمع البیان 21/19۔ (5) اعراب القرآن 3/269۔

The Messenger of Allah (PBUH) said: "By Him in Whose hand is my soul, there is no man who calls his wife to his bed and she refuses him, but He Who is in heaven is displeased with her until he [the husband] is pleased with her."(1) In another narration: "When a woman spends the night deserting her husband's bed, the angels curse her until she reaches the morning."(2)

{And among His Signs is the creation of the heavens and the earth} This was previously mentioned in [Surat] Al-Baqarah(3), and they used to acknowledge that Allah Almighty is the Creator. {and the diversity of your languages and your colors} The tongue is in the mouth, and in it is the diversity of languages: Arabic, Non-Arabic (Ajam), Turkish, and Roman. And the diversity of colors in forms: whiteness, blackness, and redness, such that you hardly see anyone without distinguishing between him and another. These things are not the work of the sperm nor the work of the parents, so there must be an Agent. Thus, it is known that the Agent is Allah Almighty. This is among the strongest proofs of the Managing Creator (Al-Mudabbir Al-Baari)(4). {Indeed in that are signs for those of knowledge (lil-'aalimeen)} i.e., for the righteous and the wicked(5). Hafs recited it as: "lil-'aalimeen" with a kasra under the 'laam', which is the plural of 'Aalim' (knower/scholar)(6).

{And among His Signs is your sleep by night and day} It is said: in this verse there is transposition of words, and the meaning is: among His signs is your sleep by night and your seeking of His bounty by day. The preposition was omitted because of its connection to the night and its conjunction with it. The 'waw' (and) takes the place of the preposition when it is connected to the conjoined noun specifically in the manifest noun. Thus, sleep by night was made a sign of death, and movement during the day a sign of resurrection. {Indeed in that are signs for a people who listen} He means the listening of understanding and contemplation(8).

---

(1) Sahih Muslim (1436) : (21). (2) Sahih Muslim (1436) : (20), and it was narrated by Ahmad (10946), and Al-Bukhari (5194), and it was previously mentioned in 6 / 283. (3) 1/376 and what follows. (4) I'rab al-Qur'an 3 / 269. (5) Zad al-Masir 5 / 398 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) in the interpretation of verse (107) of Surah Al-Anbiya. (6) Al-Sab'ah p. 506, and Al-Taysir p. 175. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 333. (8) Tafsir al-Baghawi 3 / 481.

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "उसकी कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, कोई भी आदमी जब अपनी पत्नी को अपने बिस्तर की ओर बुलाता है और वह इनकार कर देती है, तो जो आसमान में है वह उससे तब तक नाराज रहता है जब तक कि उसका पति उससे राजी न हो जाए।"(१) एक अन्य वर्णन में: "जब कोई महिला अपने पति के बिस्तर को छोड़कर रात गुजारती है, तो फरिश्ते सुबह होने तक उस पर लानत भेजते रहते हैं।"(२)

{और उसकी निशानियों में से आसमानों और ज़मीन की रचना है} इसका उल्लेख पहले 'अल-बक़रह'(३) में हो चुका है, और वे स्वीकार करते थे कि अल्लाह तआला ही खालिक (स्रष्टा) है। {और तुम्हारी भाषाओं और तुम्हारे रंगों का अंतर} ज़ुबान मुँह में है, और इसमें भाषाओं की विविधता है: अरबी, गैर-अरबी (अजमी), तुर्की और रोमी। और रूप-रंग में विविधता: सफेदी, कालापन और लाली, जिससे आप शायद ही किसी को देखते हों कि आप उसके और दूसरे के बीच अंतर न कर पाते हों। ये चीजें न तो वीर्य का कार्य हैं और न ही माता-पिता का कार्य, इसलिए एक कर्ता का होना आवश्यक है। अत; यह ज्ञात हुआ कि कर्ता अल्लाह तआला ही है। यह प्रबंधक स्रष्टा (अल-मुदब्बिर अल-बारी) के सबसे प्रबल प्रमाणों में से एक है(४)। {निस्संदेह इसमें ज्ञानवानों (लिल-आलिमीन) के लिए निशानियाँ हैं} यानी नेक और गुनहगार के लिए(५)। हफ़्स ने इसे "लिल-आलिमीन" 'लाम' के नीचे ज़ेर (कसरा) के साथ पढ़ा है, जो 'आलिम' (ज्ञानी) का बहुवचन है(६)।

{और उसकी निशानियों में से रात और दिन में तुम्हारा सोना है} कहा गया है: इस आयत में शब्दों का आगे-पीछे होना पाया जाता है(७), और अर्थ है: और उसकी निशानियों में से रात में तुम्हारा सोना और दिन में उसके फज़ल (कृपा) की तलाश करना है। 'हर्फ़ए-जर' (पूर्वसर्ग) को हटा दिया गया क्योंकि यह रात के साथ जुड़ा था और उसी पर इसका अत्फ़ (संयोजन) था। 'वाव' हर्फ़ए-जर का स्थान ले लेता है जब वह विशेष रूप से प्रकट संज्ञा में मातूफ़ (संयोजित शब्द) से जुड़ा होता है। इस प्रकार, रात की नींद को मृत्यु का प्रमाण बनाया गया, और दिन की गतिविधियों को पुनरुत्थान का प्रमाण। {निस्संदेह इसमें उन लोगों के लिए निशानियाँ हैं जो सुनते हैं} इसका अर्थ समझ और चिंतन की सुनवाई है(८)।

---

(१) सहीह मुस्लिम (१४३६) : (२१)। (२) सहीह मुस्लिम (१४३६) : (२०), और इसे अहमद (१०९४६) और बुखारी (५१९४) ने भी वर्णित किया है, और यह पहले ६ / २८३ में आ चुका है। (३) १/३७६ और उसके

बाद। (४) इराब अल-कुरान ३/ २६९। (५) जाद अल-मसीर ५ / ३९८ इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से, सूरा अल-अंबिया की आयत (१०७) की व्याख्या के दौरान। (६) अस-सबअह पृ. ५०६, और अत-तयसीर पृ. १७५। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४ / ३३३। (८) तफ़सीर अल-बग़वी ३ / ४८१।

رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «اس ذات کی قسم جس کے قبضۂ قدرت میں میری جان ہے، کوئی بھی شخص جب اپنی بیوی کو اپنے بستر کی طرف بلاتا ہے اور وہ انکار کر دیتی ہے، تو وہ جو آسمان میں ہے (یعنی اللہ) اس سے ناراض رہتا ہے یہاں تک کہ اس کا شوہر اس سے راضی ہو جائے»(۱)۔ اور ایک دوسرے لفظ میں ہے: «جب عورت اپنے شوہر کا بستر چھوڑ کر رات گزارتی ہے تو فرشتے اس پر صبح تک لعنت بھیجتے رہتے ہیں»(۲)۔

﴿اور اس کی نشانیوں میں سے آسمانوں اور زمین کی تخلیق ہے﴾ اس کا تذکرہ پہلے «البقرہ»(۳) میں گزر چکا ہے، اور وہ اعتراف کرتے تھے کہ اللہ تعالیٰ ہی خالق ہے۔ ﴿اور تمہاری زبانوں اور تمہارے رنگوں کا اختلاف﴾ زبان منہ میں ہے، اور اس میں زبانوں کا اختلاف ہے: عربی، عجمی، ترکی اور رومی۔ اور صورتوں میں رنگوں کا اختلاف: سفیدی، سیاہی اور سرخی، چنانچہ آپ شاید ہی کسی کو دیکھتے ہوں کہ آپ اس کے اور دوسرے کے درمیان فرق نہ کر سکیں۔ اور یہ چیزیں نہ نطفہ کا فعل ہیں اور نہ والدین کا فعل، تو کسی فاعل کا ہونا ضروری ہے، پس معلوم ہوا کہ فاعل اللہ تعالیٰ ہی ہے، تو یہ مدبر باری (تخلیق کرنے والے منتظم) کی سب سے بڑی دلیلوں میں سے ہے(٤)۔ ﴿بے شک اس میں اہل علم کے لیے نشانیاں ہیں﴾ یعنی نیک اور بد سب کے لیے(٥)۔ اور حفص نے اسے «لِلعالِمِین» (لام کے نیچے کسرہ کے ساتھ) پڑھا ہے، جو 'عالم' (جاننے والا) کی جمع ہے(٦)۔

﴿اور اس کی نشانیوں میں سے تمہارا رات اور دن میں سونا ہے﴾ کہا گیا ہے: اس آیت میں تقدیم و تاخیر ہے(٧)، اور معنی ہے: اور اس کی نشانیوں میں سے تمہارا رات کو سونا اور دن میں اس کے فضل کی تلاش کرنا ہے؛ چنانچہ حرف جر کو حذف کر دیا گیا کیونکہ وہ رات کے ساتھ متصل

تھا اور اس پر عطف تھا، اور 'واؤ' حرف جر کے قائم مقام ہو جاتا ہے جب وہ خاص طور پر اسم ظاہر میں معطوف علیہ کے ساتھ متصل ہو۔ پس رات کی نیند کو موت کی دلیل بنایا گیا، اور دن کے تصرف کو جی اٹھنے (بعث) کی دلیل۔ ﴿بے شک اس میں ان لوگوں کے لیے نشانیاں ہیں جو سنتے ہیں﴾ اس سے مراد سمجھنے اور غور و فکر کرنے والی سماعت ہے(۸)۔

---

(۱) صحیح مسلم (۱۴۳۶) : (۲۱)۔ (۲) صحیح مسلم (۱۴۳۶) : (۲۰)، اور اسے احمد (۱۰۹۴۶)، اور بخاری (۵۱۹۴) نے روایت کیا ہے، اور یہ پہلے ۶ / ۲۸۳ میں گزر چکا ہے۔ (۳) ۱/۳۷۶ اور اس کے بعد۔ (۴) اعراب القرآن ۳/ ۲۶۹۔ (۵) زاد المسیر ۵ / ۳۹۸ ابن عباس رضی اللہ عنہما سے سورہ انبیاء کی آیت (۱۰۷) کی تفسیر کے موقع پر۔ (۶) السبعۃ ص ۵۰۶، اور التیسیر ص ۱۷۵۔ (۷) المحرر الوجیز ۴ / ۳۳۳۔ (۸) تفسیر البغوی ۳ / ۴۸۱۔

It was said: They hear the truth and follow it. It was said: They hear the sermon and fear it. It was said: They hear the Quran and believe it. The meanings are close (1). It was said: Among them were those who, when the Quran was recited while present, would block their ears so as not to hear, so Allah Almighty explained these signs to him (2). {And of His signs is that He shows you the lightning [causing] fear and hope} [30:24]. It was said: The meaning is: "that He shows you," so "that" (an) was omitted because the context indicates it; Tarafa said: "O you who blame me for attending the battle and witnessing pleasures, are you going to make me immortal?" (3) It was said: It is based on transposition, meaning: He shows you lightning from among His signs. It was said: meaning: From His signs is a sign by which He shows you lightning, as the poet said: "Time is but two turns, in one of them I die, and in the other I seek life and strive." (4) It was said: meaning: from His signs is that He shows you lightning for fear and hope from His signs. Al-Zajjaj said it (5), so it would be a conjunction of one sentence with another. {Fear} means: for the traveler. {And hope} for the resident. Qatada said it. Al-Dahhak: "Fear" of thunderbolts, and "hope" for rain. Yahya bin Salam: "Fear" of the cold destroying the crop, and "hope" for rain to revive the crop. Ibn Bahr: "Fear" that the lightning will be a deceptive lightning without rain, and "hope" that it will be rainy. He recited the poet's words: "Let not your lightning be a deceptive one; for the best lightning is that which rain accompanies." (6)

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/307 without his saying: so the preposition was omitted... to his saying: specifically. And without his saying: he means hearing with understanding and contemplation. (2) I'rab al-Quran 3/269. (3) Al-Bayan 2/250. The verse is in Tarafa's Diwan, p. 32. (4) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/253-254. The verse is by Tamim bin Abi bin Muqbil, and it is in his Diwan, p. 24. (5) In Ma'ani al-Quran 4/182, and the sentence after it is from him. (6) This verse was attributed to Abu al-Aswad al-Du'ali as in 'Uyun al-Akhbar p. 276, and Jamharat al-Amthal 3/156, and attributed to Abdullah bin Kuraiz as in Al-Hamasat al-Basriyya 2/10, and attributed to Anas bin Zanim as in Khizanat al-Adab 6/471.

कहा गया: वे सत्य सुनते हैं और उसका अनुसरण करते हैं। कहा गया: वे उपदेश सुनते हैं और उससे डरते हैं। कहा गया: वे कुरान सुनते हैं और उसे सच मानते हैं। अर्थ एक-दूसरे के करीब हैं (१)। कहा गया: उनमें से कुछ ऐसे थे कि जब उनकी उपस्थिति में कुरान पढ़ा जाता था, तो वे अपने कान बंद कर लेते थे ताकि वे सुन न सकें, इसलिए अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन पर इन प्रमाणों को स्पष्ट किया (२)। {और उसकी निशानियों में से यह है कि वह तुम्हें बिजली दिखाता है डर और उम्मीद के लिए} [३०:२४]। कहा गया: इसका अर्थ है: "कि वह तुम्हें दिखाए", इसलिए "कि" (अन) को हटा दिया गया क्योंकि संदर्भ इसकी ओर संकेत करता है; तरफ़ा ने कहा: "ओ मुझे युद्ध में उपस्थित होने और आनंद का गवाह बनने के लिए दोष देने वाले, क्या तुम मुझे अमर बनाने वाले हो?" (३) कहा गया: यह शब्दों के क्रम बदलने पर आधारित है, यानी: वह तुम्हें अपनी निशानियों में से बिजली दिखाता है। कहा गया: यानी: उसकी निशानियों में से एक निशानी है जिसके द्वारा वह तुम्हें बिजली दिखाता है, जैसा कि कवि ने कहा: "समय केवल दो मोड़ है, उनमें से एक में मैं मरता हूँ और दूसरे में मैं जीवन की तलाश करता हूँ और संघर्ष करता हूँ।" (४) कहा गया: यानी: उसकी निशानियों में से यह है कि वह तुम्हें अपनी निशानियों में से डर और उम्मीद के लिए बिजली दिखाता है। अल-ज़ज्जाज ने यह कहा (५), तो यह एक वाक्य का दूसरे वाक्य से मेल होगा। {डर} यानी: यात्री के लिए। {और उम्मीद} निवासी के लिए। कतादा ने यह कहा। अल-दह्हाक: बिजली गिरने का "डर", और वर्षा की "उम्मीद"। याह्या बिन सलाम: ठंड से फसल के नष्ट होने का "डर", और वर्षा से फसल के जीवित होने की "उम्मीद"। इब्न बह्र: "डर" कि बिजली धोखा देने वाली (बिना वर्षा वाली) होगी, और "उम्मीद" कि वह वर्षा वाली होगी। और उन्होंने कवि की बात सुनाई: "तेरी बिजली धोखा देने वाली (बिना वर्षा वाली) न हो; क्योंकि सबसे अच्छी बिजली वह है जिसके साथ बारिश हो।" (६)

(१) अल-नुकात वल-उयून ४/३०७ उनके इस कथन के बिना: अतः पूर्वसर्ग हटा दिया गया... उनके इस कथन तक: विशेष रूप से। और उनके इस कथन के बिना: उसका अर्थ समझने और विचार करने के साथ सुनना है। (२) इ'राब अल-कुरान ३/२६९। (३) अल-बयान २/२५०। यह शेर तरफ़ा के दीवान, पृष्ठ ३२ में है। (४) नह्सा द्वारा मआनी अल-कुरान ५/२५३-२५४। यह शेर तमीम बिन अबी बिन मुकबिल का है, और यह उनके दीवान, पृष्ठ २४ में है। (५) उनके मआनी अल-कुरान ४/१८२ में, और उसके बाद का वाक्य उन्हीं का है। (६) यह शेर अबू अल-अस्वद अल-दुअली की ओर संकेत किया गया है जैसा कि उयून अल-अखबर पृष्ठ २७६ में है, और जम्हरत अल-अमथल ३/१५६ में है,

और अब्दुल्ला बिन कुराइज की ओर संकेत किया गया है जैसा कि अल-हमासत अल-बसरिया २/१० में है, और अनस बिन ज़नीम की ओर संकेत किया गया है जैसा कि खिज़ानत अल-अदब ६/४७१ में है।

اور کہا گیا: وہ حق سنتے ہیں اور اس کی پیروی کرتے ہیں۔ اور کہا گیا: وہ وعظ سنتے ہیں اور اس سے ڈرتے ہیں۔ اور کہا گیا: وہ قرآن سنتے ہیں تو اس کی تصدیق کرتے ہیں۔ اور معنی قریب قریب ہیں(۱)۔ اور کہا گیا: ان میں سے کچھ ایسے تھے کہ جب ان کی موجودگی میں قرآن پڑھا جاتا تو وہ اپنے کان بند کر لیتے تاکہ نہ سنیں، تو اللہ عزوجل نے اس پر ان دلائل کو واضح فرمایا(۲)۔ ﴿وَمِنْ ءَايَـٰتِهِۦ يُرِيكُمُ ٱلْبَرْقَ خَوْفًا وَطَمَعًا﴾ (اور اس کی نشانیوں میں سے یہ ہے کہ وہ تمہیں بجلی دکھاتا ہے خوف اور امید کے لیے)۔ کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: "یہ کہ تمہیں دکھائے"، تو کلام کی دلالت کی وجہ سے "أن" (کہ) کو حذف کر دیا گیا؛ طرفہ نے کہا: "اے مجھے جنگ میں حاضر ہونے اور لذتوں کا گواہ بننے پر ملامت کرنے والے، کیا تو مجھے ہمیشہ زندہ رکھنے والا ہے؟" (۳) اور کہا گیا: یہ تقدیم و تاخیر پر مبنی ہے، یعنی: وہ تمہیں اپنی نشانیوں میں سے بجلی دکھاتا ہے۔ اور کہا گیا: یعنی: اور اس کی نشانیوں میں سے ایک نشانی یہ ہے جس کے ذریعے وہ تمہیں بجلی دکھاتا ہے، جیسا کہ شاعر نے کہا: "اور زمانہ صرف دو مرحلے ہیں، ان میں سے ایک میں میں مرتا ہوں اور دوسرے میں میں زندگی کی تلاش میں کوشش کرتا ہوں" (۴) اور کہا گیا: یعنی: اس کی نشانیوں میں سے یہ ہے کہ وہ تمہیں اپنی نشانیوں میں سے خوف اور امید کے لیے بجلی دکھاتا ہے۔ یہ زجاج نے کہا ہے(۵)، تو یہ جملے کا جملے پر عطف ہو گا۔ ﴿خَوْفًا﴾ یعنی: مسافر کے لیے۔ ﴿وَطَمَعًا﴾ مقیم کے لیے۔ یہ قتادہ نے کہا۔ ضحاک: بجلی گرنے کا "خوف"، اور بارش کی "امید"۔ یحییٰ بن سلام: سردی سے فصل کے ہلاک ہونے کا "خوف"، اور بارش سے فصل کے زندہ ہونے کی "امید"۔ ابن بحر: "خوف" اس بات کا کہ بجلی بے فائدہ (بغیر بارش والی) ہو، اور "امید" اس

بات کی کہ وہ بارش والی ہو، اور انہوں نے شاعر کا قول پڑھا: "تیری بجلی بے فائدہ (بغیر بارش والی) نہ ہو؛ یقیناً بہترین بجلی وہ ہے جس کے ساتھ بارش ہو" (۶)

(۱) النکت والعیون ۳۰۷/۴، اس کے اس قول کے بغیر: "تو حرف جر کو حذف کر دیا گیا... سے اس کے قول: خاص طور پر" تک۔ اور اس کے اس قول کے بغیر کہ "اس سے مراد فہم و تدبر کے ساتھ سننا ہے"۔ (۲) إعراب القرآن ۲۶۹/۳۔ (۳) البیان ۲ / ۲۵۰۔ اور یہ شعر دیوان طرفہ ص ۳۲ میں ہے۔ (۴) معانی القرآن لنحاس ۵ / ۲۵۳ - ۲۵۴۔ اور اس کا شاعر تمیم بن ابی بن مقبل ہے، اور یہ اس کے دیوان ص ۲۴ میں ہے۔ (۵) ان کی کتاب معانی القرآن ۴ / ۱۸۲ میں، اور اس کے بعد والی عبارت انہی کی ہے۔ (۶) اس شعر کی نسبت ابو الاسود الدؤلی کی طرف کی گئی ہے جیسا کہ عیون الاخبار ص ۲۷۶ اور جمهرة الامثال ۱۵۶/۳ میں ہے، اور اس کی نسبت عبد اللہ بن کریز کی طرف کی گئی ہے جیسا کہ الحماسة البصریة ۲ / ۱۰ میں ہے، اور اس کی نسبت انس بن زنیم کی طرف کی گئی ہے جیسا کہ خزانة الادب ۶ / ۴۷۱ میں ہے۔

Another [poet] said: I might go to the waters without provision, except for my counting for them the lightning of the clouds. (1) The "khullab" lightning (barq khullab) is that which has no rain in it, as if it is deceptive. From this, it is said to someone who promises and does not fulfill: "You are like khullab lightning." Khullab also refers to clouds that have no rain in them. It is said: "barq khullab" in a genitive construction (2). {And He sends down water from the sky, and with it He gives life to the earth after its death. Indeed, in that are signs for a people who reason.} This has been mentioned before. {And of His signs is that the heaven and the earth stand by His command.} "An" (that) is in the nominative case as mentioned before, meaning: their standing and holding together by His power without pillars (3). It is said: by His management and wisdom, i.e., He holds them without pillars for the benefit of creation. And it is said: "by His command" means by His permission. The meaning is the same (4). {Then when He calls you with a call from the earth, then you will come forth.} Meaning: the One who did these things is capable of resurrecting you from your graves (5). What is intended is the speed of its occurrence without delay or hesitation, just as the invited responds to an obeyed caller. As a poet said: I called Kulayb by his name, and it was as if I called upon the head of a mountain peak, or it was even faster. He means by "head of a mountain peak": the echo, or a stone when it tumbles down. This [event] is linked to the standing of the heavens and the earth with "thumma" (then) because of the greatness of that matter and His power over its like. It is when He says: "O people of the graves, arise," and no soul from the first or the last remains except that it stands looking, as the Almighty said: {Then it will be blown again, and behold, they will be standing, looking.} [Az-Zumar: 68]. And the first "idha" (when) in...

(1) Said by Al-Mutanabbi, and it is in his Diwan 4/143, and in it: "hadin" (guide) instead of "zadin" (provision). And from his saying: {out of fear}.. to this point from "Al-Nukat wal-'Uyun" 4/307-308. (2) Al-Sihah (kh-l-b). (3) I'rab al-Qur'an 3/269. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 4/308. (5) I'rab al-Qur'an 3/269.

सूरह अर-रूम: आयत २०-२६ ४१५

और एक अन्य [कवि] ने कहा: मैं बिना किसी रसद के जल स्रोतों पर जा सकता हूँ, सिवाय इसके कि मैं बादलों की बिजली गिनता रहूँ। (१) "खुलब" बिजली (बर्कए-खुलब) वह है जिसमें वर्षा नहीं होती, मानो वह धोखा दे रही हो। इसी से, उस व्यक्ति के लिए कहा जाता है जो वादा करता है और उसे पूरा नहीं करता: "तुम एक खुलब बिजली की तरह हो।" खुलब उन बादलों को भी कहा जाता है जिनमें वर्षा नहीं होती। इसे संबंध कारक (इज़ाफ़त) के साथ "बर्कए-खुलब" कहा जाता है (२)। {और वह आकाश से पानी बरसाता है, फिर उससे धरती को उसकी मृत्यु के पश्चात जीवित कर देता है। निश्चय ही, इसमें उन लोगों के लिए निशानियाँ हैं जो बुद्धि से काम लेते हैं।} यह पहले आ चुका है। {और उसकी निशानियों में से यह भी है कि आकाश और धरती उसके आदेश से टिके हुए हैं।} "अन" (कि) यहाँ कर्ता कारक (रफ़) की स्थिति में है जैसा कि पहले बताया गया है, अर्थात: उनका बिना खंभों के उसकी शक्ति से खड़ा रहना और स्थिर रहना (३)। कहा गया है: उसके प्रबंधन और हिकमत (ज्ञान) से, अर्थात वह उन्हें सृष्टि के लाभ के लिए बिना खंभों के थामे हुए है। और कहा गया है: "उसके आदेश से" का अर्थ है उसकी अनुमति से। दोनों का भाव एक ही है (४)। {फिर जब वह तुम्हें धरती से एक पुकार पुकारेगा, तो तुम अचानक निकल पड़ोगे।} अर्थात: जिसने ये कार्य किए हैं, वह तुम्हें तुम्हारी कब्रों से पुनर्जीवित करने में सक्षम है (५)। यहाँ अभिप्राय बिना किसी देरी या हिचकिचाहट के उसके होने की गति से है, ठीक वैसे ही जैसे एक आज्ञाकारी पुकारने वाले को प्रत्युत्तर दिया जाता है। जैसा कि एक कवि ने कहा: मैंने कुलैब को उसके नाम से पुकारा, तो मानो मैंने पहाड़ की चोटी को पुकारा हो, या वह उससे भी अधिक तीव्र था। उसका "पहाड़ की चोटी" से तात्पर्य है: प्रतिध्वनि (गूँज), या कोई पत्थर जब वह नीचे गिरता है। इस घटना को आकाश और धरती के खड़े होने के साथ "थुम्मा" (फिर) के द्वारा जोड़ा गया है क्योंकि उस मामले की महानता और उसके समान कार्य करने की उसकी क्षमता बहुत बड़ी है। वह तब होगा जब वह कहेगा: "ऐ कब्र वालों, उठ खड़े हो," और पहले और बाद के लोगों में से कोई भी आत्मा ऐसी नहीं बचेगी जो खड़ी होकर न देख रही हो, जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा: {फिर उसमें दूसरी बार फूँका जाएगा, तो अचानक वे खड़े होकर देख रहे होंगे।} [अज़-ज़ुमर: ६८]। और पहली "इज़ा" (जब) में...

(१) इसके कहने वाले अल-मुतनब्बी हैं, और यह उनके दीवान ४/१४३ में है, और उसमें "ज़ाद" (रसद) के स्थान पर "हाद" (मार्गदर्शक) है। और उनके कथन: {डर से}.. से लेकर यहाँ तक "अल-नुकत वल-

उयून" ४/३०७-३०८ से है। (२) अल-सिहाह (ख-ल-ब)। (३) ए'राब अल-क़ुरआन ३/२६९। (४) अल-नुकत वल-उयून ४/३०८। (५) ए'राब अल-क़ुरआन ३/२६९।

سورہ الروم: آیات ۲۰ - ۲۶ ۴۱۵

اور ایک دوسرے (شاعر) نے کہا: میں پانیوں پر بغیر کسی زادِ راہ کے وارد ہو جاتا ہوں سوائے اس کے کہ میں بادلوں کی بجلی گنتا ہوں۔ (۱) اور 'بَرْقُ الْخُلَّب' وہ بجلی ہے جس میں بارش نہ ہو، گویا وہ دھوکہ دینے والی ہے۔ اسی سے اس شخص کے بارے میں کہا گیا جو وعدہ کرے اور پورا نہ کرے: "تم تو محض بَرْقِ خُلَّب (دھوکہ دینے والی بجلی) کی طرح ہو۔" اور 'خُلَّب' ان بادلوں کو بھی کہتے ہیں جن میں بارش نہ ہو۔ اور اضافت کے ساتھ 'بَرْقُ خُلَّب' کہا جاتا ہے (۲)۔ ﴿اور وہ آسمان سے پانی برساتا ہے پھر اس کے ذریعے زمین کو اس کی موت کے بعد زندہ کر دیتا ہے، بے شک اس میں ان لوگوں کے لیے نشانیاں ہیں جو عقل سے کام لیتے ہیں﴾ یہ پہلے گزر چکا ہے۔ ﴿اور اس کی نشانیوں میں سے یہ ہے کہ آسمان اور زمین اس کے حکم سے قائم ہیں﴾ لفظ 'أن' محلِ رفع میں ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے، یعنی: ان کا بغیر ستونوں کے اس کی قدرت سے قائم رہنا اور رکا رہنا (۳)۔ اور کہا گیا: اس کی تدبیر اور حکمت سے، یعنی: وہ انہیں مخلوق کے فوائد کے لیے بغیر ستونوں کے تھامے ہوئے ہے۔ اور کہا گیا: 'بأمرہ' یعنی اس کے اذن سے۔ اور معنی ایک ہی ہے (٤)۔ ﴿پھر جب وہ تمہیں زمین سے ایک بار پکارے گا تو تم اچانک نکل پڑو گے﴾ یعنی: جس نے یہ کام کیے ہیں وہ تمہیں تمہاری قبروں سے اٹھانے پر قادر ہے (۵)، اور اس سے مراد بلا توقف اور بلا تاخیر اس کا سرعت کے ساتھ واقع ہونا ہے؛ جیسے کسی مطاع پکارنے والے کو پکارا گیا شخص جواب دیتا ہے، جیسا کہ کہنے والے نے کہا: میں نے کلیب کو اس کے نام سے پکارا، تو گویا میں نے پہاڑ کی چوٹی کو پکارا ہو یا وہ اس سے بھی زیادہ تیز تھا۔ پہاڑ کی چوٹی سے اس کی مراد 'صدا' (گونج) ہے، یا وہ پتھر جو اوپر سے لڑھکتا ہوا آئے۔ اور اس کا عطف آسمان و زمین کے قیام پر لفظ 'ثم' کے ساتھ اس معاملے کی عظمت اور اس جیسی چیز پر اللہ کی

قدرت کی وجہ سے کیا گیا ہے، اور وہ یہ ہے کہ اللہ فرمائے گا: اے قبروں والو! اٹھ کھڑے ہو، پس پہلوں اور پچھلوں میں سے کوئی جان باقی نہیں رہے گی مگر یہ کہ وہ کھڑی دیکھ رہی ہوگی، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿پھر اس میں دوسری بار پھونکا جائے گا تو اچانک وہ کھڑے دیکھ رہے ہوں گے﴾ [الزمر: ٦٨]۔ اور پہلا لفظ 'إذا' (جب)...

(١) اس کا کہنے والا المتنبی ہے، اور یہ اس کے دیوان ۴/ ۱۴۳ میں ہے، اور اس میں 'زاد' کی جگہ 'ہاد' ہے۔ اور اس کے قول ﴿خوفاً﴾ سے لے کر اس جگہ تک 'النکت والعیون' ۴/ ۳۰۷ - ۳۰۸ سے ماخوذ ہے۔ (٢) الصحاح (خلب)۔ (٣) إعراب القرآن ٣/ ٢٦٩۔ (۴) النکت والعیون ۴/ ۳۰۸۔ (۵) إعراب القرآن ٣/ ٢٦٩۔

416 Surah Ar-Rum: Verses 20 - 26

His Almighty's saying: {When He calls you} is for the condition, and the second in His saying: {then you [suddenly]} is for surprise, and it takes the place of the 'fa' in the response to the condition (1). All the reciters agreed on the opening (fatha) of the 'taa' here in {tukharajun} (you come forth), but they differed in the one in 'Al-A'raf' [Verse: 25]. The people of Medina recited: 'and from it you shall be brought forth' with the damma of the 'taa' (tukhrajun), while the people of Iraq recited it with the fatha, and Abu Ubaid inclines towards this. The two meanings are close, except that the people of Medina differentiated between them for the sake of the sentence flow. The flow of speech in Al-A'raf is more similar to the damma, as death is not of their doing, and likewise the bringing forth. The fatha in Surah Ar-Rum is more similar to the flow of the speech, meaning: when He calls you, you come forth, i.e., you obey; so the action is more similar to them (2). This coming forth is only at the blow of Israfil, the last blow (3), as previously mentioned and to come. It was recited: "tukhrajun" with the damma of the 'taa' and its fatha, as mentioned by Al-Zamakhshari (4), and he did not add anything to this, nor did he mention the difference we mentioned, and Allah knows best.

{To Him belongs whoever is in the heavens and the earth} by creation, ownership, and servitude. {All are devoutly obedient to Him} It was narrated from Abu Sa’id Al-Khudri, from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), that he said: "Every mention of 'qunut' (devotion) in the Qur'an means obedience." Al-Nahhas said: They are obedient with the obedience of submission (5). And it was said: "qanitun" means they are confessing to servitude, either by word or by indication. This was said by Ikrimah, Abu Malik, and Al-Suddi. Ibn Abbas said: "qanitun" means they are praying. Al-Rabi’ bin Anas said: {All are devoutly obedient to Him} meaning: standing on the Day of Resurrection, as He said: {The Day when mankind will stand before the Lord of the worlds}.

(1) Al-Kashshaf 3 / 219 - 220. (2) I'rab al-Qur'an 3 / 269 - 270, and what is between the brackets is from it. See Al-Nashr 2/ 207. (3) Zad al-Masir 6 / 296. (4) In Al-Kashshaf 3 / 220. (5) I'rab al-Qur'an 3 / 270, and the Hadith was narrated - with this wording - by Al-Tabarani in Al-Awsat (1829) from the path of Rushdin bin Sa'd, from 'Amr bin al-Harith, from Darraj, from Abu al-Haytham, from Abu Sa'id al-Khudri. And Ahmad narrated it (11711) from the path of Ibn Lahi'ah, from Darraj, with the wording: "Every letter (part) of the Qur'an in which 'qunut' is mentioned, it is obedience." Rushdin and Ibn Lahi'ah are weak, and so is Darraj Abu al-Samh in his narration from Abu al-

Haytham al-'Atwari. We say: and this has been narrated from the words of Qatadah in what Abd al-Razzaq narrated in his Tafsir 2/ 116.

पेज 416 सूरा अर-रुम: आयत 20 - 26

अल्लाह तआला का फरमान: {जब वह तुम्हें पुकारेगा} शर्त के लिए है, और दूसरा उसके फरमान में: {तब तुम [अचानक]} आश्चर्य (मुफाजात) के लिए है, और यह शर्त के जवाब में 'फा' (ف) का स्थान लेता है (1)। सभी क़ारियों ने यहाँ {تُخْرَجُونَ} (तुम निकलते हो) में 'ता' (ت) पर फतह (ज़बर) पढ़ने पर सहमति व्यक्त की है, लेकिन 'अल-अअराफ़' [आयत: 25] में मतभेद है। मदीना वालों ने 'और उसी से तुम निकाले जाओगे' को 'ता' पर ज़म्मा (पेश) के साथ पढ़ा है (tukhrajun), जबकि इराक वालों ने इसे फतह के साथ पढ़ा है, और अबू उबैद इसी की ओर झुकाव रखते हैं। दोनों अर्थ निकट हैं, सिवाय इसके कि मदीना वालों ने कलाम (भाषण) के प्रवाह के लिए उनके बीच अंतर किया। अल-अअराफ़ में कलाम का प्रवाह ज़म्मा के अधिक समान है; क्योंकि मृत्यु उनका कार्य नहीं है, और न ही निकाला जाना। सूरा अर-रुम में फतह कलाम के प्रवाह के अधिक समान है, अर्थात: जब वह तुम्हें पुकारेगा, तुम निकल पड़ोगे, यानी: तुमने आज्ञा मानी; तो क्रिया (निकलना) उनसे अधिक मेल खाती है (2)। और यह निकलना केवल इसराफील के आख़िरी सूर फूँकने के समय होगा (3), जैसा कि पहले बताया जा चुका है और आगे आएगा। इसे "तुखराजून" ता के ज़म्मा और फतह के साथ भी पढ़ा गया है, ज़मख़्शरी ने इसका ज़िक्र किया है (4) और उन्होंने इस पर कुछ भी नहीं जोड़ा, और न ही उन्होंने उस अंतर का ज़िक्र किया जो हमने बताया, और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

{आसमानों और ज़मीन में जो कुछ भी है वह उसी का है} रचना, स्वामित्व और दासता के रूप में। {सब के सब उसके आज्ञाकारी हैं} अबू सईद अल-खुद़री से रिवायत है, नबी ﷺ ने फरमाया: "क़ुरआन में 'कुनूत' का हर उल्लेख आज्ञाकारिता (इताअत) है।" अन-नह़ह़ास ने कहा: वे समर्पण की आज्ञाकारिता के साथ आज्ञाकारी हैं (5)। और कहा गया है कि: "कानितून" का अर्थ है कि वे दासता का इकरार करने वाले हैं, चाहे बोलकर या संकेत द्वारा। यह इकरामा, अबू मालिक और अस-सुद्दी ने कहा है। इब्न अब्बास ने कहा: "कानितून" का अर्थ नमाज़ पढ़ने वाले हैं। रबी बिन अनस ने कहा: {सब के सब उसके आज्ञाकारी हैं} अर्थात: क़ियामत के दिन खड़े होने वाले, जैसा कि उसने कहा: {जिस दिन सब लोग रब्बुल आलमीन के सामने खड़े होंगे}।

(1) अल-कश्शाफ 3 / 219 - 220। (2) इ'राब अल-क़ुरआन 3 / 269 - 270, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। अल-नश्र 2/ 207 देखें। (3) ज़ाद अल-मसीर 6 / 296। (4) अल-कश्शाफ 3 / 220 में। (5) इ'राब अल-क़ुरआन 3 / 270, और हदीस को - इन शब्दों के साथ - अत-तबरानी ने अल-अवसत (1829) में रुशदीन बिन साद के माध्यम से, अम्र बिन अल-हारिस से, दर्राज से, अबू

अल-हैथम से, अबू सईद अल-खुद्री से रिवायत किया है। और अहमद ने इसे (11711) इब्न लहिया के माध्यम से, दर्राज से, इन शब्दों के साथ रिवायत किया है: "क़ुरआन का हर हर्फ जिसमें कुनूत का ज़िक्र है, वह इताअत है।" रुशदीन और इब्न लहिया कमज़ोर हैं, और इसी तरह दर्राज अबू अल-समह अबू अल-हैथम अल-अतवारी से अपनी रिवायत में। हमने कहा: और यह क़तादा के शब्दों से भी रिवायत किया गया है जिसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर 2/ 116 में उद्धृत किया है।

صفحہ 416 سورۃ الروم: الآیات 20 - 26

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {جب وہ تمہیں پکارے گا} شرط کے لیے ہے، اور دوسرا اس کے قول: {تب تم [اچانک]} مفاجات (اچانک ہونے) کے لیے ہے، اور یہ شرط کے جواب میں 'فاء' کا قائم مقام ہوتا ہے (1)۔ اور تمام قراء نے یہاں {تُخْرَجُونَ} (تم نکلتے ہو) میں 'تاء' کے فتحہ (زبر) پر اتفاق کیا ہے، لیکن سورہ 'اعراف' [آیت: 25] میں ان کے درمیان اختلاف ہے، مدینہ والوں نے 'اور اس سے تم نکالے جاؤ گے' تاء کے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے (tukhrajun)، اور اہل عراق نے اسے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے، اور اسی طرف ابو عبید کا میلان ہے، اور دونوں معانی ایک دوسرے کے قریب ہیں، سوائے اس کے کہ اہل مدینہ نے کلام کے تسلسل کی وجہ سے ان دونوں میں فرق کیا ہے، چنانچہ اعراف والی آیت میں کلام کا تسلسل ضمہ کے ساتھ زیادہ مشابہ ہے؛ کیونکہ موت ان کا فعل نہیں ہے، اور اسی طرح نکالا جانا بھی۔ اور سورہ روم میں فتحہ کلام کے تسلسل کے زیادہ مشابہ ہے، یعنی: جب اس نے تمہیں پکارا تو تم نکل کھڑے ہوئے، یعنی: تم نے اطاعت کی؛ پس فعل (نکلنا) ان سے زیادہ مشابہ ہے (2)۔ اور یہ نکلنا اسرافیل کے آخری صور پھونکنے کے وقت ہوگا (3)، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے اور آئندہ آئے گا۔ اور اسے "تُخرجون" تاء کے ضمہ اور فتحہ کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے، اسے زمخشری نے ذکر کیا ہے (4) اور انہوں نے اس پر کوئی اضافہ نہیں کیا، اور نہ ہی اس فرق کا ذکر کیا جو ہم نے بیان کیا، اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔

{اور اسی کے لیے ہے جو کچھ آسمانوں اور زمین میں ہے} تخلیق، ملکیت اور بندگی کے لحاظ سے۔ {سب اسی کے فرمانبردار ہیں} ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "قرآن میں جہاں بھی 'قنوت' کا ذکر ہے وہ اطاعت ہے"۔ نحاس کہتے ہیں: وہ انقیاد

(فرمانبرداری) والی اطاعت کرنے والے ہیں (5)۔ اور کہا گیا ہے کہ: "قانتون" کا مطلب بندگی کا اقرار کرنے والے ہیں، چاہے قول سے ہو یا اشارے سے۔ یہ عکرمہ، ابو مالک اور سدی نے کہا ہے۔ اور ابن عباس نے کہا: "قانتون" سے مراد نماز پڑھنے والے ہیں۔ ربیع بن انس نے کہا: {سب اسی کے فرمانبردار ہیں} یعنی: قیامت کے دن کھڑے ہونے والے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: {جس دن لوگ رب العالمین کے سامنے کھڑے ہوں گے}۔

(1) الكشاف 3 / 219 - 220 . (2) إعراب القرآن 3 / 269 - 270 ، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔ دیکھیے النشر 2/ 207 . (3) زاد المسير 6 / 296 . (4) في الكشاف 3 / 220 . (5) إعراب القرآن 3 / 270 ، اور اس حدیث کو - ان الفاظ کے ساتھ - طبرانی نے 'الاوسط' (1829) میں رشدین بن سعد کے واسطے سے، عمرو بن حارث سے، دراج سے، ابو الہیثم سے، ابو سعید خدری سے روایت کیا ہے۔ اور احمد نے (11711) اسے ابن لہیعہ کے واسطے سے دراج سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "قرآن کا ہر حرف جس میں قنوت کا ذکر ہے، وہ اطاعت ہے"۔ رشدین اور ابن لہیعہ ضعیف ہیں، اور اسی طرح دراج ابو السمح ابو الہیثم العتواری سے اپنی روایت میں ضعیف ہیں۔ ہم کہتے ہیں: اور یہ قتادہ کے کلام سے بھی مروی ہے جسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر 2/ 116 میں روایت کیا ہے۔

Surah Ar-Rum: Verses 26 - 27 417

[Al-Mutaffifin: 6] meaning: for the reckoning. Al-Hasan said: Everyone is standing before Him, testifying that they are His servants. Said ibn Jubayr said: "Qanitun" means: sincere (1).

The Almighty's saying: {And He it is Who originates creation, then He reproduces it, and it is easier for Him. His is the loftiest similitude in the heavens and the earth. He is the All-Mighty, the All-Wise (27)}

The Almighty's saying: {And He it is Who originates creation, then He reproduces it}. As for the beginning of His creation, it is by creating them in the womb before birth. As for reproducing it, it is by bringing them back to life after death with the second blowing [of the trumpet] for the Resurrection. He made what is known of the beginning of creation a proof for what is hidden of its reproduction, reasoning from the seen to the unseen. Then He emphasized this with His saying: {and it is easier for Him} (2). Ibn Mas'ud and Ibn Umar recited: "yubdi'u al-khalq" (3) from the verb 'abda'a' (to initiate); the proof for this is the Almighty's saying: {Verily, it is He Who begins and repeats} [Al-Buruj: 13]. The proof for the general recitation is the saying of the Glorified: {As He brought you forth, so shall you return} [Al-A'raf: 29]. And "ahwan" means 'easy', i.e., reproduction is easy for Him. This was said by Al-Rabi' ibn Khuthaym and Al-Hasan (4). So "ahwan" means 'easy' because nothing is easier for Allah than anything else. Abu Ubaidah said: Whoever makes "ahwan" express the preference of one thing over another, his statement is rejected by the Almighty's saying: {And that is easy for Allah} [An-Nisa: 30] and by His saying: {and their preservation tires Him not} [Al-Baqarah: 255]. The Arabs use the "af'al" form for the "fa'il" (active participle) meaning, and among this is the saying of Al-Farazdaq (5): Indeed, He who raised the sky built for us a house whose pillars are stronger and taller. Meaning: its pillars are strong and long. And another said: By your life, I do not know, though I am fearful, upon which of us death will come first (6).

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/309. (2) Same source as above. (3) This is an anomalous recitation that we haven't found except in the author's work. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/335 from Ibn Abbas and Al-Rabi', and Tafsir al-Baghawi 3/481 from Al-Rabi', Qatadah, and Al-Kalbi. Zad al-Masir 6/298 from Al-Hasan and Qatadah. (5) In his Diwan, p. 714. (6) Its author is Ma'n ibn Aws Al-Mazni, and it is in Al-Kamil 2/750, Al-Hamasah al-Basriyya 2/7, and Khizanat al-Adab 6/505.

सूरा अर-रूम: आयत 26 - 27 417

[अल-मुतफ़्फ़िफ़ीन: 6] यानी: हिसाब के लिए। अल-हसन ने कहा: हर कोई उनके सामने खड़ा है, गवाही दे रहा है कि वे उनके बंदे हैं। सईद इब्न जुबैर ने कहा: "क़ानितून" का अर्थ है: निष्ठावान (1)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और वही है जो सृजन की शुरुआत करता है, फिर उसे दोहराता है, और वह उसके लिए अधिक सरल है। आसमानों और धरती में उसी की शान सर्वोच्च है। और वह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है (27)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और वही है जो सृजन की शुरुआत करता है, फिर उसे दोहराता है}। जहाँ तक उसके सृजन की शुरुआत का सवाल है, तो यह जन्म से पहले गर्भाशय में उनकी रचना है। और जहाँ तक इसे दोहराने का सवाल है, तो यह पुनरुत्थान के लिए दूसरी फूँक के साथ मृत्यु के बाद उन्हें जीवित करना है। उसने सृजन की शुरुआत के ज्ञात ज्ञान को उसके पुनरुत्पादन के अज्ञात ज्ञान के लिए एक प्रमाण बना दिया; प्रत्यक्ष से अप्रत्यक्ष का अनुमान लगाते हुए। फिर उसने अपने इस कथन के साथ इस पर जोर दिया: {और वह उसके लिए अधिक सरल है} (2)। इब्न मसूद और इब्न उमर ने "युब्दी-उल-खल्क" (3) पढ़ा, जो 'अबदा-अ' (शुरू करना) क्रिया से है; इसका प्रमाण अल्लाह तआला का यह कथन है: {निस्संदेह, वही है जो शुरू करता है और दोहराता है} [अल-बुरुज: 13]। और आम पाठ का प्रमाण महिमामय का यह कथन है: {जिस तरह उसने तुम्हें शुरू किया, वैसे ही तुम लौटोगे} [अल-अराफ: 29]। और "अहवान" का अर्थ है 'आसान', यानी: उसे दोहराना उसके लिए आसान है। यह अल-रबी इब्न खुथयम और अल-हसन (4) ने कहा था। तो "अहवान" का अर्थ 'आसान' है; क्योंकि अल्लाह के लिए कोई भी चीज़ किसी अन्य चीज़ से अधिक आसान नहीं है। अबू उबैदा ने कहा: जो कोई "अहवान" को एक चीज़ की दूसरी पर प्राथमिकता व्यक्त करने वाला मानता है, उसके कथन को अल्लाह तआला के इस कथन द्वारा खारिज कर दिया जाता है: {और यह अल्लाह के लिए बहुत आसान है} [अन-निसा: 30] और उसके इस कथन द्वारा: {और उन दोनों की सुरक्षा उसे नहीं थकाती} [अल-बक़रह: 255]। और अरब 'अफ़अल' रूप को 'फ़ाइल' (कर्ता) के अर्थ में प्रयोग करते हैं, और इसमें अल-फ़राज़दक़ (5) का यह कथन शामिल है: बेशक, जिसने आसमान को ऊँचा किया, उसने हमारे लिए एक ऐसा घर बनाया जिसके खंभे अधिक मजबूत और अधिक ऊँचे हैं। अर्थात्: उसके खंभे मजबूत और लंबे हैं। और एक अन्य ने कहा: तुम्हारी उम्र की कसम, मैं नहीं जानता, हालाँकि मैं डरा हुआ हूँ, कि हम में से किस पर मौत पहले आएगी (6)।

(1) अल-नुक़्त वल-उयून 4/309। (2) उपर्युक्त स्रोत। (3) यह एक विरल पाठ (क़िरात) है जो हमें लेखक के अलावा कहीं नहीं मिला। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/335 इब्न अब्बास और अल-रबी से, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/481 अल-रबी, क़तादा और अल-कलबी से। ज़ाद अल-मसीर 6/298 अल-हसन और क़तादा से। (5) उनके दीवान में, पृष्ठ 714। (6) इसके लेखक मा'न इब्न औस अल-मज़नी हैं, और यह अल-कामिल 2/750, अल-हमासा अल-बसरिया 2/7, और ख़िज़ानात अल-अदब 6/505 में है।

سورہ الروم: آیات ۲۶ - ۲۷ ۴۱۷

[المطففين: ٦] یعنی: حساب کے لیے۔ الحسن نے کہا: ہر کوئی اس کے سامنے گواہی دیتے ہوئے کھڑا ہے کہ وہ اس کا بندہ ہے۔ سعید بن جبیر نے کہا: «قَانِتُونَ» کا مطلب ہے: مخلص (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَهُوَ الَّذِي يَبْدَؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ وَلَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلَى فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (٢٧) ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَهُوَ الَّذِي يَبْدَؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ﴾ جہاں تک اس کی تخلیق کی ابتدا کا تعلق ہے، تو یہ ولادت سے پہلے رحمِ مادر میں ان کی تخلیق ہے۔ اور جہاں تک اسے دہرانے کا تعلق ہے، تو یہ قیامت کے لیے دوسری پھونک کے ساتھ موت کے بعد انہیں زندہ کرنا ہے۔ اس نے تخلیق کی ابتدا کے معلوم علم کو اس کے اعادہ کے پوشیدہ علم کے لیے ایک دلیل بنا دیا؛ شاہد (موجود) سے غائب (غیر موجود) پر استدلال کرتے ہوئے۔ پھر اس نے اپنے اس قول کے ساتھ اس کی تاکید کی: ﴿وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ﴾ (۲)۔ اور ابن مسعود اور ابن عمر نے: «يُبْدِئُ الْخَلْقَ» (۳) پڑھا، جو 'أبدأ يُبدئ' سے ہے؛ اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿إِنَّهُ هُوَ يُبْدِئُ وَيُعِيدُ﴾ [البروج: ۱۳]۔ اور عام قراءت کی دلیل اللہ سبحانہ کا قول ہے: ﴿كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ﴾ [الاعراف: ۲۹]۔ اور «أَهْوَنُ» 'ہین' (آسان) کے معنی میں ہے، یعنی: اعادہ اس پر آسان ہے۔ یہ ربیع بن خثیم اور الحسن (۴) نے کہا۔ پس «أَهْوَنُ» کا مطلب 'آسان' ہے؛ کیونکہ اللہ پر کوئی چیز کسی دوسری چیز سے زیادہ آسان نہیں ہے۔ ابو عبیدہ نے کہا: جس نے «أَهْوَنُ» کو ایک چیز کی دوسری پر فضیلت کے اظہار کے لیے مانا، تو اس کا قول اللہ تعالیٰ کے اس فرمان سے مردود ہے: ﴿وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا﴾ [النساء: ۳۰] اور اس قول سے: ﴿وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا﴾ [البقرہ: ۲۵۵]۔ اور عرب 'أفعل' کو 'فاعل' کے معنی میں لاتے ہیں، اور اسی میں سے فرزدق (۵) کا یہ قول ہے: بے شک جس نے آسمان کو بلند کیا اس نے ہمارے لیے ایسا

گھر بنایا جس کے ستون زیادہ مضبوط اور زیادہ طویل ہیں۔ یعنی: اس کے ستون مضبوط اور طویل ہیں۔ اور ایک اور نے کہا: تیری عمر کی قسم، میں نہیں جانتا اگرچہ میں ڈر رہا ہوں، کہ ہم میں سے کس پر موت پہلے آئے گی (۶)۔

---

(۱) النکت والعیون ۳۰۹/۴۔ (۲) سابقہ مصدر۔ (۳) یہ ایک شاذ قراءت ہے جس کا ہمیں مصنف کے علاوہ کہیں پتہ نہیں چلا۔ (۴) المحرر الوجیز ۴/ ۳۳۵ از ابن عباس و ربیع، اور تفسیر البغوی ۳/ ۴۸۱ از ربیع و قتادہ و کلبی۔ زاد المسیر ۶/ ۲۹۸ از الحسن و قتادہ۔ (۵) ان کے دیوان میں، ص ۷۱۴۔ (۶) اس کے کہنے والے معن بن اوس المزنی ہیں، اور یہ الکامل ۲/ ۷۵۰، الحماسہ البصریہ ۲/ ۷، اور خزانہ الادب ۶/ ۵۰۵ میں ہے۔

418 Surah Ar-Rum: Verse 27

He meant: "I am fearful." Abu Ubaidah also recited: I bestow avoidance upon you, while I, By oath, am more inclined towards you despite the avoidance. (1) He meant: "inclined." Ahmad bin Yahya recited: Men wished that I would die, and if I die, That is a path in which I am not the only one. (2) He meant: "one/unique." Another said: By your life, az-Zibraqan is indeed generous With his kindness during the [difficult] years and superior. (3) Meaning: "superior/excellent." From this is their saying: "Allahu Akbar," its meaning is only: "Allah is the Great." Ma'mar narrated from Qatadah who said: In the recitation of Abdullah bin Mas'ud: "and it is easy for Him" (4). Mujahid, Ikrimah, and ad-Dahhak said: The meaning is that restoration is easier for Him—meaning, for Allah—than the beginning, i.e., simpler, although all of it is easy for Allah Almighty. Ibn Abbas said this as well (5). The rationale is that this is a parable set by Allah Almighty for His servants; He says: restoring something to the creatures is easier than its beginning, so the Resurrection for One who was capable of the beginning should be, in your view and among you, easier for Him than the initial creation. It was said: The pronoun in "upon him/it" (alayhi) refers to the creatures, meaning: it is easier for them, i.e., for the creation, they are summoned with a single shout and they rise, and it is said to them: "Be," and they are; so that is easier for them than being...

(1) Up to this point from Majaz al-Qur'an 2/121-122, and this verse's author is al-Ahwas bin Muhammad al-Ansari, and it is in Sibawayh's book 1/380, and Khizanat al-Adab 2/48. (2) Abu Ubaidah attributed it in Majaz al-Qur'an 2/301, and at-Tabari 24/478, and Ibn Abd al-Barr in Bahjat al-Majalis 2/746-747 to Tarafa, and mentioned that Ash-Shafi’i, may Allah have mercy on him, quoted it when Ashhab prayed for his death. Al-Akhfash attributed it in al-Ikhtiyarayn p. 161 to Malik bin al-Qayn. (3) Mentioned by at-Tabari 18/487 without attribution. (4) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 5/256, and it appeared in it and in al-Muharrar al-Wajiz 4/335: "and it is easy for Him." Abd al-Razzaq extracted it in his Tafsir 2/102 like what we established, and it is an anomalous (shadhdh) reading. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/335 from Ibn Abbas, Mujahid, and Ikrimah, and Tafsir al-Baghawi 3/481 from Mujahid and Ikrimah, and Zad al-Masir 6/297 from Mujahid and Abu al-Aliyah.

४१८ सूरह अर-रूम: आयत २७

उनका अर्थ था: "मैं भयभीत हूँ।" अबू उबैदा ने भी यह पढ़ा: मैं तुम्हें विमुखता प्रदान करता हूँ, जबकि मैं, शपथ है कि विमुखता के बावजूद मैं तुम्हारी ओर अधिक झुका हुआ हूँ। (१) उनका अर्थ था: "झुका हुआ।" अहमद बिन याह्या ने पढ़ा: पुरुषों ने चाहा कि मैं मर जाऊँ और यदि मैं मर जाऊँ तो वह एक ऐसा रास्ता है जिसमें मैं अकेला नहीं हूँ। (२) उनका अर्थ था: "एक/अकेला।" एक अन्य ने कहा: तुम्हारे जीवन की शपथ, अज़-ज़िब्रकान वास्तव में उदार है कठिन वर्षों के दौरान अपनी दयालुता के साथ और श्रेष्ठ है। (३) यानी: "श्रेष्ठ/उत्कृष्ट।" इसी से उनका कहना है: "अल्लाहु अकबर", इसका अर्थ केवल है: "अल्लाह महान है।" मा'मर ने कतादा से रिवायत की, उन्होंने कहा: अब्दुल्ला बिन मसूद के पाठ (किरात) में है: "और वह उस पर आसान है" (४)। मुजाहिद, इकरीमा और अद-दह्हाक ने कहा: अर्थ यह है कि पुनः निर्माण उनके लिए — यानी अल्लाह के लिए — शुरुआत से अधिक आसान है, यानी सरल है, हालाँकि अल्लाह तआला के लिए सब कुछ आसान है। इब्न अब्बास ने भी यही कहा (५)। इसका तर्क यह है कि यह अल्लाह तआला द्वारा अपने बंदों के लिए दिया गया एक उदाहरण है; वह कहता है: प्राणियों के लिए किसी चीज़ का पुनः निर्माण उसकी शुरुआत से अधिक आसान है, इसलिए जिस किसी ने शुरुआत की क्षमता रखी, उसके लिए पुनरुत्थान तुम्हारे दृष्टिकोण में और तुम्हारे बीच, रचना से अधिक आसान होना चाहिए। और यह कहा गया: "उस पर" (अलैहि) में सर्वनाम प्राणियों के लिए है, यानी: यह उन पर आसान है, यानी सृष्टि पर, उन्हें एक ही पुकार के साथ पुकारा जाता है और वे खड़े हो जाते हैं, और उनसे कहा जाता है: "हो जा," और वे हो जाते हैं; तो वह उन पर इससे आसान है कि...

(१) मजाज़ अल-कुरान २/१२१-१२२ के इस बिंदु तक, और इस छंद के लेखक अल-अहवास बिन मुहम्मद अल-अंसारी हैं, और यह सिबावैह की पुस्तक १/३८० और खिज़ानत अल-अदब २/४८ में है। (२) अबू उबैदा ने इसे मजाज़ अल-कुरान २/३०१ में, और अत-तबरी २४/४७८ में, और इब्न अब्द अल-बर्र ने बहजत अल-मजालिस २/७४६-७४७ में तरफा को जिम्मेदार ठहराया है, और उल्लेख किया है कि अल-शफीई (अल्लाह उन पर दया करे) ने इसका उदाहरण दिया था जब अशहब ने उनकी मृत्यु के लिए प्रार्थना की थी। अल-अख़फश ने इसे अल-इख्तियारीन पृष्ठ १६१ में मलिक बिन अल-कैन को जिम्मेदार ठहराया है। (३) अत-तबरी १८/४८७ द्वारा बिना किसी श्रेय के उल्लेख किया गया। (४) अन-नहहास द्वारा मा'नी अल-कुरान ५/२५६, और यह उसमें और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३३५ में आया: "और वह उस पर आसान है"। अब्द अल-रज्जाक ने इसे अपनी तफ़सीर २/१०२ में उसी तरह

निकाला जैसे हमने स्थापित किया है, और यह एक शाज़ (असामान्य) पाठ है। (५) इब्न अब्बास, मुजाहिद और इकरीमा से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३३५, और मुजाहिद और इकरीमा से तफ़सीर अल-बग़वी ३/४८१, और मुजाहिद और अबू अल-आलिया से ज़ाद अल-मसीर ६/२९७।

مراد لیا: "میں ڈرنے والا ہوں۔" ابو عبیدہ نے یہ بھی پڑھا: میں تمہیں بے رخی دیتا ہوں حالانکہ میں، بے رخی کے باوجود قسم کھا کر کہتا ہوں کہ تمہاری طرف مائل ہوں۔ (۱) مراد لیا: "مائل"۔ احمد بن یحییٰ نے پڑھا: لوگوں نے تمنا کی کہ میں مر جاؤں، اور اگر میں مر جاؤں، تو یہ وہ راستہ ہے جس میں میں اکیلا نہیں ہوں۔ (۲) مراد لیا: "ایک/اکیلا"۔ ایک دوسرے نے کہا: تمہاری زندگی کی قسم، زبرقان یقیناً سخی ہے برسوں کی تنگی میں اپنی سخاوت کے ساتھ اور برتر ہے۔ (۳) یعنی: "برتر/افضل"۔ اسی سے ان کا قول ہے: "اللہ اکبر"، اس کا معنی صرف یہ ہے: "اللہ بڑا ہے"۔ معمر نے قتادہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: عبداللہ بن مسعود کی قرأت میں ہے: "اور وہ اس پر آسان ہے" (۴)۔ مجاہد، عکرمہ اور ضحاک نے کہا: معنی یہ ہے کہ دوبارہ پیدا کرنا ان پر — یعنی اللہ پر — ابتدا کرنے سے زیادہ آسان ہے، یعنی سہل ہے، اگرچہ اللہ تعالیٰ پر یہ سب کچھ آسان ہے۔ ابن عباس نے بھی یہی کہا (۵)۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ یہ ایک مثال ہے جو اللہ تعالیٰ نے اپنے بندوں کے لیے بیان کی ہے؛ وہ فرماتا ہے: مخلوق کو دوبارہ پیدا کرنا ان کے لیے ابتدا کرنے سے زیادہ آسان ہے، لہٰذا جس نے ابتدا کرنے پر قدرت رکھی اس کے لیے دوبارہ اٹھانا تمہارے نزدیک اور تمہارے درمیان پیدا کرنے سے زیادہ آسان ہونا چاہیے۔ اور کہا گیا: "عَلَيْهِ" میں ضمیر مخلوق کی طرف ہے، یعنی: وہ ان پر آسان ہے، یعنی مخلوق پر، انہیں ایک چیخ ماری جائے گی اور وہ کھڑے ہو جائیں گے، اور ان سے کہا جائے گا: "ہو جا" تو وہ ہو جائیں گے؛ پس وہ ان پر اس سے زیادہ آسان ہے کہ...

(۱) مجاز القرآن ۱۲۱/۲ - ۱۲۲ کے اس مقام تک، اور اس شعر کا قائل الاحوص بن محمد الانصاری ہے، اور یہ کتاب سیبویہ ۳۸۰/۱، اور خزانہ الادب ۴۸/۲ میں ہے۔ (۲) ابو عبیدہ نے

اسے مجاز القرآن ۳۰۱/۲، اور الطبری ۴۷۸/۲۴، اور ابن عبد البر نے بہجۃ المجالس ۷۴۶/۲ - ۷۴۷ میں طرفہ کی طرف منسوب کیا ہے، اور ذکر کیا ہے کہ شافعی رحمہ اللہ نے اس سے استدلال کیا تھا جب اشہب نے ان کے لیے موت کی دعا کی تھی۔ الاخفش نے اسے الاختیارین ص ۱۶۱ میں مالک بن القین کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۳) طبری نے ۱۸/۴۸۷ میں بغیر نسبت کے اس کا ذکر کیا ہے۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۲۵۶/۵، اور المحرر الوجیز ۳۳۵/۴ میں بھی اسی طرح ہے: "اور وہ اس پر آسان ہے"۔ عبد الرزاق نے اسے اپنی تفسیر ۱۰۲/۲ میں اسی طرح نکالا ہے جیسا کہ ہم نے ثابت کیا، اور یہ ایک شاذ قرأت ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۳۳۵/۴ ابن عباس، مجاہد اور عکرمہ سے، اور تفسیر البغوی ۴۸۱/۳ مجاہد اور عکرمہ سے، اور زاد المسیر ۲۹۷/۶ مجاہد اور ابو العالیہ سے۔

419 Surah Ar-Rum: Verse 27 [They] were drops of semen, then clots of blood, then lumps of flesh, then embryos, then children, then youths, then young men, then men or women. This was stated by Ibn Abbas and Qutrub. It was said: "Ahwan" means "easier" (1); it was said: "It was easy for Asma' that the destination was far, longing for it, distressed and yearning." Meaning: It was easy for her. Al-Rabi' bin Khuthaym said regarding the words of Allah Almighty: {And it is easier for Him}: He said: Nothing is difficult for Allah (2). Ikrima said: The disbelievers wondered at Allah reviving the dead, so this verse was revealed (3). {And to Him belongs the highest attribute}: meaning: whatever He, the Majestic and Exalted, willed, came to be. Al-Khalil said: "Al-Mathal" means "description" (4), meaning: to Him belongs the highest description {in the heavens and the earth}, as He said: {The description of Paradise which the righteous have been promised} [Ar-Ra'd: 35], meaning: its description. This has been discussed before. From Mujahid: {The highest attribute} is the saying: "There is no god but Allah"; its meaning is: He who has the highest description, i.e., the most elevated, which is the description of Oneness. Qatada said similarly: The highest attribute is the testimony that there is no god but Allah, and this is supported by His words: {He presents for you an example from yourselves} [Ar-Rum: 28], as we will explain shortly, if Allah Almighty wills. Al-Zajjaj said: {And to Him belongs the highest attribute in the heavens and the earth}, meaning His words: {And it is easier for Him} He has presented it to you as an example regarding what is difficult and what is easy; referring to the first interpretation (5). Ibn Abbas said: i.e., there is nothing like unto Him (6) {And He is the Exalted in Might, the Wise} as previously mentioned (7).

---

(1) Tafsir al-Baghawi 3/481, and Zad al-Masir 6/298. (2) Al-Nukat wal-Uyun 4/310, and the verse is attributed to Amr bin al-Ahtam as in al-Mufaddaliyat p. 125, and al-Rabi's statement was recorded by al-Tabari 18/485. (3) Recorded by al-Tabari 18/486. (4) I'rab al-Qur'an 3/270. (5) Al-Kashshaf 3/221 without Qatada's statement, and al-Tabari recorded it in 18/489. Al-Zajjaj's statement is in his "Ma'ani al-Qur'an" 4/184. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/257, and al-Tabari recorded it in 18/488-489. (7) 1/429.

पृष्ठ 419 सूरा अर-रूम: आयत 27 [वे] पहले वीर्य की बूंदें थे, फिर खून का लोथड़ा, फिर मांस का टुकड़ा, फिर भ्रूण, फिर बच्चे, फिर किशोर, फिर युवा, फिर पुरुष या महिला बने। यह इब्न अब्बास और कुत्रुब ने कहा था। कहा गया है: "अहवान" का अर्थ है "आसान" (1); कवि ने कहा है: "अस्मा के लिए यह आसान था कि मंजिल दूर थी, उसकी लालसा करते हुए, व्यथित और व्याकुल।" अर्थात्: उसके लिए यह आसान था। अल-रबी बिन खुथयम ने अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में कहा: {और यह उसके लिए आसान है}: उन्होंने कहा: अल्लाह के लिए कुछ भी कठिन नहीं है (2)। इकरिमा ने कहा: काफिरों को अल्लाह द्वारा मुर्दों को जीवित करने पर आश्चर्य हुआ, तो यह आयत नाजिल हुई (3)। {और उसी के लिए सबसे ऊंचे गुण हैं}: अर्थात्: जो कुछ उसने, प्रतापी और महिमामय ने चाहा, वह हो गया। अल-खलील ने कहा: "अल-मथल" का अर्थ है "विशेषता" या "गुण" (4), अर्थात्: उसके लिए आकाशों और पृथ्वी में सर्वोच्च गुण है, जैसा कि उसने कहा: {उस जन्नत की विशेषता जिसका वादा परहेज़गारों से किया गया है} [अर-रअद: 35], अर्थात्: उसकी विशेषता। इस बारे में पहले चर्चा हो चुकी है। मुजाहिद से रिवायत है: {सर्वोच्च गुण} का अर्थ यह कथन है: "अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं"; और इसका अर्थ है: वह जिसके पास सर्वोच्च गुण है, यानी सबसे ऊंचा, जो कि एकेश्वरवाद का गुण है। कतादा ने भी इसी तरह कहा: सर्वोच्च गुण यह गवाही है कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है, और इसका समर्थन अल्लाह के इस कथन से होता है: {उसने तुम्हारे लिए स्वयं तुम्हारी अपनी एक मिसाल पेश की है} [अर-रूम: 28], जैसा कि हम इंशाअल्लाह जल्द ही समझाएंगे। अल-ज़ज्जाज ने कहा: {और उसी के लिए आकाशों और पृथ्वी में सर्वोच्च गुण है}, अर्थात् उसका कथन: {और यह उसके लिए आसान है} उसने इसे तुम्हारे लिए एक उदाहरण के रूप में पेश किया है कि क्या कठिन है और क्या आसान; इससे उनका तात्पर्य पहली व्याख्या से है (5)। इब्न अब्बास ने कहा: अर्थात् उसके जैसा कोई नहीं है (6) {और वह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है} जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (7)।

---

(1) तफसीर अल-बगवी 3/481, और ज़ाद अल-मसीर 6/298। (2) अल-नुकात वल-उयून 4/310, और यह शेर अम्र बिन अल-अह्तम का है जैसा कि अल-मुफद्दलियत पृष्ठ 125 में है, और अल-रबी का कथन अल-तबरी 18/485 द्वारा दर्ज किया गया है। (3) अल-तबरी 18/486 द्वारा दर्ज किया गया। (4) इराब अल-कुरआन 3/270। (5) अल-कश्शाफ 3/221 बिना कतादा के कथन के, और अल-तबरी ने इसे 18/489 में दर्ज किया है। और अल-ज़ज्जाज का कथन उनकी "मआनी अल-

कुरआन" 4/184 में है। (6) मआनी अल-कुरआन नह़ास 5/257 द्वारा, और अल-तबरी ने इसे 18/488-489 में दर्ज किया है। (7) 1/429।

صفحہ ٤١٩ سورة الروم: آیت ٢٧ پہلے وہ نطفہ تھے، پھر جما ہوا خون، پھر لوتھڑا، پھر جنین، پھر بچے، پھر لڑکے، پھر نوجوان، پھر مرد یا عورت بنے۔ یہ بات ابن عباس اور قطرب نے کہی۔ اور کہا گیا: "أهون" کا مطلب ہے: آسان (١)؛ شاعر نے کہا: "اور اسماء کے لیے یہ بات آسان تھی کہ سفر طویل تھا، وہ اس کی تڑپ میں بے چین اور مشتاق تھی۔" یعنی: اس کے لیے آسان تھا۔ ربیع بن خثیم نے اللہ تعالیٰ کے فرمان: {وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ} (اور یہ اس پر زیادہ آسان ہے) کے بارے میں کہا: اللہ پر کوئی چیز دشوار نہیں (٢)۔ عکرمہ کہتے ہیں: کافروں کو اللہ کے مردوں کو زندہ کرنے پر تعجب ہوا، تو یہ آیت نازل ہوئی (٣)۔ {وَلَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلَى} (اور اسی کے لیے بلند ترین صفت ہے) یعنی: اس نے جو چاہا، وہ ہو گیا۔ خلیل نے کہا: "المثل" سے مراد "صفت" ہے (٤)، یعنی: آسمانوں اور زمین میں اس کے لیے بلند ترین صفت ہے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: {مَّثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعِدَ الْمُتَّقُونَ} [الرعد: ٣٥] یعنی: اس کی صفت۔ اور اس بارے میں بات گزر چکی ہے۔ مجاہد سے مروی ہے کہ: {الْمَثَلُ الْأَعْلَى} سے مراد یہ قول ہے: لا إله إلا الله؛ اور اس کا مطلب ہے: وہ ذات جس کے لیے بلند ترین صفت ہے، یعنی سب سے بلند صفت جو وحدانیت کی صفت ہے۔ قتادہ نے بھی اسی طرح کہا ہے کہ: بلند ترین صفت اس بات کی گواہی ہے کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، اور اس کی تائید اللہ تعالیٰ کے اس فرمان سے ہوتی ہے: {ضَرَبَ لَكُم مَّثَلًا مِّنْ أَنفُسِكُمْ} [الروم: ٢٨] جیسا کہ ہم انشاء اللہ تعالیٰ عنقریب بیان کریں گے۔ زجاج نے کہا: {وَلَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلَى فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ} یعنی اللہ کا یہ قول: {وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ} اس نے تمہارے لیے مشکل اور آسان کی مثال بیان فرمائی ہے؛ ان کی مراد پہلی تفسیر ہے (٥)۔ ابن عباس نے کہا: یعنی اس کی مثل کوئی چیز نہیں (٦) {وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} (اور وہی غالب، حکمت والا ہے) یہ پہلے گزر چکا ہے (٧)۔

(۱) تفسیر البغوی ۳/ ۴۸۱، اور زاد المسیر ۶/ ۲۹۸۔ (۲) النکت والعیون ۴/ ۳۱۰، اور شعر کے قائل عمرو بن الاہتم ہیں جیسا کہ المفضلیات ص ۱۲۵ میں ہے، اور ربیع کا قول طبری ۱۸/ ۴۸۵ نے روایت کیا ہے۔ (۳) اسے طبری نے ۱۸/ ۴۸۶ پر روایت کیا ہے۔ (۴) اعراب القرآن ۳/ ۲۷۰۔ (۵) الکشاف ۳/ ۲۲۱ بغیر قولِ قتادہ کے، اور اسے طبری نے ۱۸/ ۴۸۹ پر روایت کیا ہے۔ اور زجاج کا قول ان کی کتاب معانی القرآن ۴/ ۱۸۴ میں ہے۔ (۶) معانی القرآن للنحاس ۵/ ۲۵۷، اور اسے طبری نے ۱۸/ ۴۸۸ - ۴۸۹ پر روایت کیا ہے۔ (۷) ۱/ ۴۲۹۔

٤٢٠ Surah Ar-Rum: Verse 28

His saying, Exalted is He: {He strikes for you a parable from yourselves: Do you have among those whom your right hands possess partners in what We have provided for you so that you are equal therein [and] you fear them as you fear each other? Thus do We detail the signs for a people who use reason.} (28)

In it are two issues:

The first: His saying, Exalted is He: {from yourselves}, then He said: {of partners}, then He said: {of what your right hands possess}. The first "min" (from/of) is for beginning, as if He said: He took an example and extracted it from the closest thing to you, which is yourselves. The second is for partitioning, and the third is extra to emphasize the interrogation (1). The verse was revealed regarding the disbelievers of Quraish, who used to say in the Talbiyah: "Labbayk, You have no partner, except a partner who is Yours, whom You own and whatever he owns." This was said by Sa'id bin Jubayr (2). Qatada said: This is a parable Allah struck for the polytheists, and the meaning is: Does any of you accept that his slave be equal to him in his wealth and person? If you do not accept this for yourselves, then how did you make partners for Allah (3)?!

The second: Some scholars said: This verse is a principle for partnership among creatures; because of their need for one another, and its negation from Allah the Exalted. That is because when He, Majestic and Mighty, said: {He strikes for you a parable from yourselves: Do you have among those whom your right hands possess...} the verse, they must say: Our slaves are not our partners in what You have provided us. It is then said to them: How is it conceivable that you purify yourselves from the partnership of your slaves yet you make My slaves My partners in My creation? This is a corrupt judgment, lack of foresight, and blindness of heart! Since partnership between slaves and their masters is void in what the masters own—and all creation are slaves to Allah the Exalted—it becomes void that anything in the world is a partner to Allah the Exalted in any of His actions. Thus, it remains that He is One, it is impossible for Him to have a partner, as partnership requires cooperation, and we are in need of cooperating with one another through money and work, while the Eternal Pre-existent is above that, Majestic and Mighty is He.

(1) Al-Kashshaf 3/221. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/311, and Zad al-Masir 6/298. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/257, and narrated by 'Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/102, and al-Tabari 18/490.

४२० सूरह अर-रुम: आयत २८

अल्लाह तआला का कथन: {उसने तुम्हारे लिए स्वयं तुम्हारी ही एक मिसाल बयान की है: क्या तुम्हारे उन (गुलामों) में से, जिनके मालिक तुम्हारे दाहिने हाथ हैं, ऐसे साझीदार हैं उस चीज़ में जो हमने तुम्हें प्रदान की है कि तुम उसमें बराबर हो जाओ [और] तुम उनसे वैसे ही डरो जैसे तुम अपनों से डरते हो? इसी प्रकार हम उन लोगों के लिए निशानियां विस्तार से बताते हैं जो बुद्धि से काम लेते हैं।} (२८)

इसमें दो विषय हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {तुम्हारे ही स्वयं से}, फिर उसने कहा: {साझीदारों में से}, फिर उसने कहा: {उनमें से जिनके तुम्हारे दाहिने हाथ मालिक हैं}। पहला 'मिन' (से) शुरुआत के लिए है, जैसे उसने कहा हो: उसने एक उदाहरण लिया और उसे तुम्हारे सबसे करीब की चीज़ से निकाला, जो कि तुम खुद हो। दूसरा विभाजन के लिए है, और तीसरा प्रश्न पर ज़ोर देने के लिए अतिरिक्त है (१)। यह आयत कुरैश के काफिरों के बारे में उतरी थी, जो तल्बिया में कहा करते थे: "लबैक, तेरा कोई साझीदार नहीं है, सिवाय उस साझीदार के जो तेरा ही है, तू उसका और जो कुछ उसके पास है उसका मालिक है।" यह सईद बिन जुबैर (२) ने कहा है। कतादा ने कहा: यह एक मिसाल है जो अल्लाह ने मुशरिकों के लिए दी है, और अर्थ यह है: क्या तुममें से कोई इस बात को स्वीकार करता है कि उसका गुलाम उसके धन और स्वयं में उसके बराबर हो? जब तुम इसे अपने लिए स्वीकार नहीं करते, तो तुमने अल्लाह के लिए साझीदार कैसे बना लिए (३)?!

दूसरा: कुछ विद्वानों ने कहा: यह आयत प्राणियों के बीच साझेदारी का एक मूल सिद्धांत है; एक-दूसरे की आवश्यकता के कारण, और अल्लाह सुब्हानहू व तआला से इसके निषेध के कारण। वह इसलिए कि जब उसने, जो महान और शक्तिशाली है, कहा: {उसने तुम्हारे लिए स्वयं तुम्हारी ही एक मिसाल बयान की है: क्या तुम्हारे उन (गुलामों) में से, जिनके मालिक तुम्हारे दाहिने हाथ हैं...} आयत के अंत तक, तो उन्हें कहना चाहिए: हमारे गुलाम उस चीज़ में हमारे साझीदार नहीं हैं जो तूने हमें प्रदान की है। फिर उनसे कहा जाता है: यह कैसे संभव है कि तुम अपने आप को अपने गुलामों की साझेदारी से पाक समझते हो और मेरे गुलामों को मेरी रचना में मेरा साझीदार बनाते हो? यह एक भ्रष्ट निर्णय, दृष्टि की कमी और दिल का अंधापन है! चूँकि गुलामों और उनके स्वामियों के बीच साझेदारी उस चीज़ में शून्य है जिसके स्वामी मालिक हैं - और सारी सृष्टि अल्लाह तआला की गुलाम है - तो यह भी शून्य हो जाता है कि दुनिया की कोई भी चीज़ अल्लाह तआला के किसी भी कार्य में उसकी साझीदार हो। इस

प्रकार, यह शेष रहता है कि वह अकेला है, उसके लिए साझीदार होना असंभव है, क्योंकि साझेदारी के लिए सहयोग की आवश्यकता होती है, और हम धन और कार्य के माध्यम से एक-दूसरे के सहयोग के मोहताज हैं, जबकि अनादि और शाश्वत इससे पाक है, वह महान और शक्तिशाली है।

(१) अल-कशशाफ ३/२२१. (२) अल-नुकत वल-उयून ४/३११, और ज़ाद अल-मसीर ६/२९८. (३) मआनी अल-कुरान लिन-नहहास ५/२५७, और इसे अब्दुर रज्जाक ने अपनी तफ़सीर २/१०२ में और तबरी ने १८/४९० में उद्धृत किया है।

٤٢٠ سورہ الروم: آیت ٢٨

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اللہ تعالیٰ نے تمہارے لیے خود تمہاری ایک مثال بیان فرمائی: کیا تمہارے ان (غلاموں) میں سے جن کے تمہارے داہنے ہاتھ مالک ہیں، اس مال میں کچھ شریک ہیں جو ہم نے تمہیں دیا ہے کہ تم اس میں برابر ہو جاؤ [اور] تم ان سے ویسے ہی ڈرو جیسے اپنوں سے ڈرتے ہو؟ اسی طرح ہم عقل رکھنے والوں کے لیے نشانیاں کھول کر بیان کرتے ہیں۔} (٢٨)

اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تمہاری اپنی ذات سے} پھر فرمایا: {شریکوں میں سے} پھر فرمایا: {ان میں سے جن کے تمہارے داہنے ہاتھ مالک ہیں}۔ پہلا "من" ابتدا کے لیے ہے، گویا اس نے فرمایا: ایک مثال لی اور اسے تمہارے سب سے قریب چیز سے نکالا جو کہ تمہاری اپنی ذات ہے۔ دوسرا تبعیض (کچھ حصے) کے لیے ہے، اور تیسرا استفہام (سوال) کی تاکید کے لیے زائد ہے (١)۔ یہ آیت کفارِ قریش کے بارے میں نازل ہوئی، وہ تلبیہ میں کہا کرتے تھے: "لبیک، تیرا کوئی شریک نہیں، سوائے اس شریک کے جو تیرا ہی ہے، تو اس کا اور اس کی ملکیت کا مالک ہے"۔ یہ سعید بن جبیر (٢) نے کہا۔ قتادہ نے کہا: یہ ایک مثال ہے جو اللہ نے مشرکین کے لیے بیان فرمائی، اور معنی یہ ہے: کیا تم میں سے کوئی اس بات پر راضی ہے کہ اس کا غلام اس کے مال اور اس کی ذات میں اس کے برابر ہو؟ جب تم اپنے لیے یہ پسند نہیں کرتے تو اللہ کے لیے کیسے شریک بنا لیے (٣)؟!

دوسرا مسئلہ: بعض علماء نے کہا: یہ آیت مخلوقات کے درمیان شراکت کی اصل ہے؛ ایک دوسرے کی احتیاج کی وجہ سے، اور اللہ سبحانہ و تعالیٰ سے اس کی نفی کی دلیل ہے۔ وہ اس لیے کہ جب اللہ جل وعز نے فرمایا: {اللہ نے تمہارے لیے خود تمہاری ایک مثال بیان فرمائی: کیا

تمہارے ان (غلاموں) میں سے جن کے تمہارے داہنے ہاتھ مالک ہیں...} (آیت کے آخر تک)، تو انہیں کہنا چاہیے: ہمارے غلام اس میں ہمارے شریک نہیں ہیں جو تو نے ہمیں عطا فرمایا۔ تو ان سے کہا جاتا ہے: یہ کیسے ممکن ہے کہ تم اپنی ذات کو اپنے غلاموں کی شراکت سے پاک سمجھو اور میرے غلاموں کو میری مخلوق میں میرا شریک بنا دو؟ یہ تو فاسد فیصلہ، بصیرت کی کمی اور دل کا اندھا پن ہے! پس جب غلاموں اور ان کے آقاؤں کے درمیان اس چیز میں شراکت باطل ہو گئی جس کے آقا مالک ہیں - اور تمام مخلوق اللہ تعالیٰ کی غلام ہے - تو یہ بھی باطل ہو گیا کہ کائنات کی کوئی چیز اللہ تعالیٰ کے کسی فعل میں اس کی شریک ہو۔ پس یہ ثابت ہوا کہ وہ اکیلا ہے، اس کا شریک ہونا محال ہے، کیونکہ شراکت تعاون کا تقاضا کرتی ہے، اور ہم مال اور عمل کے ذریعے ایک دوسرے کے تعاون کے محتاج ہیں، جبکہ قدیم ازلی (اللہ تعالیٰ) اس سے پاک ہے، وہ بلند و برتر ہے۔

(١) الکشاف ٣ / ٢٢١۔ (٢) النکت والعیون ٤ / ٣١١، اور زاد المسیر ٦ / ٢٩٨۔ (٣) معانی القرآن للنحاس ٥ / ٢٥٧، اور اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ٢ / ١٠٢، اور طبری نے ١٨ / ٤٩٠ میں روایت کیا ہے۔

And this matter is better for the student than memorizing a complete collection of jurisprudence; because all physical acts of worship are not valid except by correcting this matter in the heart, so understand that.

Allah Almighty's saying: {Nay, but those who do wrong follow their own lusts without knowledge. Then who will guide him whom Allah has sent astray? And for them there will be no helpers.} [Ar-Rum: 29]

Allah Almighty's saying: {Nay, but those who do wrong follow their own lusts without knowledge.} When the evidence was established against them, He mentioned that they worship idols by following their desires and imitating their ancestors in that. {Then who will guide him whom Allah has sent astray?} meaning: there is no guide for the one whom Allah Almighty has led astray. In this is a refutation of the Qadariyya. {And for them there will be no helpers.}

Allah Almighty's saying: {So set your face steadily and truly to the Faith: (establish) Allah's handiwork according to the pattern on which He has made mankind: no change (let there be) in the work (wrought) by Allah: that is the standard Religion: but most among mankind understand not.} [Ar-Rum: 30]

Allah Almighty's saying: {So set your face steadily and truly to the Faith: (establish) Allah's handiwork} contains three issues: First - Al-Zajjaj said: "Fitrah" (nature/ handiwork) is in the accusative case meaning: Follow Allah's nature. He said: Because the meaning of {So set your face to the Faith} is: Follow the upright religion and follow Allah's nature. Al-Tabari said: {Allah's handiwork} is a verbal noun from the meaning: {So set your face} because it means: Allah created people upon that with a natural disposition. It was also said: Its meaning is: Follow Allah's religion for which He created people, and according to this view, the pause at "hanifa" (uprightly) is complete. According to the first two views, it is connected, so one does not pause at "hanifa". Nature (Fitrah) was called religion because people are created for it. Allah, the Exalted and Majestic, said: {I have not created the jinn and mankind except to worship Me.} [Adh-Dhariyat: 56]. It is said: "alayha" (upon it) means for it, like His saying: {and if you do evil, it is for it (the soul).}(1) [Al-Isra: 7]. The address with "Set your face" is to the Prophet ﷺ, commanding him to direct his face towards the straight religion, as He said: {So set your face to the right religion} [Ar-Rum: 43], which is the religion of Islam.

(1) I'rab al-Qur'an 3/271-272 without his saying: And according to this view, the pause... to his saying: so one does not pause at "hanifa". And Al-Zajjaj's statement in Ma'ani al-Qur'an 4/184, and Al-Tabari's statement in his Tafsir 18/493.

सूरह अर-रूम: आयतें 28 - 30 421

और यह मसला छात्र के लिए न्यायशास्त्र के पूरे संग्रह (दीवान) को याद करने से बेहतर है; क्योंकि सभी शारीरिक इबादतें (पूजा) दिल में इस मसले को सही किए बिना मान्य नहीं होती हैं, इसलिए इसे समझें।

अल्लाह तआला का फरमान: {बल्कि जो लोग ज़ालिम हैं, वे बिना किसी ज्ञान के अपनी इच्छाओं के पीछे लग गए। तो उसे कौन रास्ता दिखा सकता है जिसे अल्लाह ने गुमराह कर दिया हो? और उनका कोई मददगार न होगा।} [अर-रूम: 29]

अल्लाह तआला का फरमान: {बल्कि जो लोग ज़ालिम हैं, वे बिना किसी ज्ञान के अपनी इच्छाओं के पीछे लग गए।} जब उनके खिलाफ दलील पेश कर दी गई, तो उसने उल्लेख किया कि वे अपनी इच्छाओं का पालन करके और उस मामले में अपने पूर्वजों की नकल करके मूर्तियों की पूजा करते हैं। {तो उसे कौन रास्ता दिखा सकता है जिसे अल्लाह ने गुमराह कर दिया हो?} अर्थात: जिसे अल्लाह तआला ने गुमराह कर दिया हो, उसका कोई मार्गदर्शक नहीं है। इसमें क़दरिया (एक संप्रदाय) का खंडन है। {और उनका कोई मददगार न होगा।}

अल्लाह तआला का फरमान: {अत: अपना रुख़ सीधा दीन की ओर कर दो, हनीफ़ (एकेश्वरवादी) होकर। अल्लाह की फ़ितरत (प्रकृति), जिस पर उसने लोगों को पैदा किया। अल्लाह के बनाए हुए को बदलना नहीं है। यही सीधा और सुदृढ़ दीन है, किन्तु अधिकांश लोग नहीं जानते।} [अर-रूम: 30]

अल्लाह तआला का फरमान: {अत: अपना रुख़ सीधा दीन की ओर कर दो, हनीफ़ होकर। अल्लाह की फ़ितरत} इसमें तीन मसले हैं: पहला - अल-ज़ज्जाज ने कहा: "फ़ितरत" मन्सूब (नकारात्मक) है जिसका अर्थ है: अल्लाह की फ़ितरत का पालन करो। उन्होंने कहा: क्योंकि {अपना रुख़ सीधा दीन की ओर कर दो} का अर्थ है: हनीफ़ दीन का पालन करो और अल्लाह की फ़ितरत का पालन करो। अल-तबरी ने कहा: {अल्लाह की फ़ितरत} एक क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) है जिसका अर्थ है: {अपना रुख़ सीधा करो} क्योंकि इसका अर्थ है: अल्लाह ने लोगों को उसी फ़ितरत पर पैदा किया। और यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है: अल्लाह के उस दीन का पालन करो जिसके लिए उसने लोगों को बनाया है, और इस विचार के अनुसार "हनुफ़ा" पर रुकना पूर्ण (वक्फ ताम) है। पहले दो विचारों के अनुसार, यह जुड़ा हुआ है, इसलिए "हनुफ़ा" पर नहीं रुकना चाहिए। फ़ितरत को दीन इसलिए कहा गया क्योंकि लोग उसी के लिए पैदा किए गए हैं। अल्लाह महान और प्रतापी ने फरमाया: {मैंने जिन्नों

और इंसानों को केवल अपनी इबादत (पूजा) के लिए पैदा किया है।} [अज़-ज़ारियात: 56]। कहा जाता है: "अलैहा" का अर्थ है "उसके लिए", जैसा कि अल्लाह का फरमान है: {और यदि तुम बुरा करोगे, तो वह उसी (आत्मा) के लिए होगा।}(1) [अल-इसरा: 7]। "अपना रुख़ सीधा करो" के साथ संबोधन नबी ﷺ के लिए है, उन्हें सीधे दीन की ओर अपना रुख़ करने का आदेश दिया गया है, जैसा कि उसने कहा: {अत: अपना रुख़ सीधा मज़बूत दीन की ओर कर दो} [अर-रूम: 43] और वह इस्लाम का दीन है।

---

(1) इ'राब अल-कुरान 3/271-272 उनके यह कहे बिना कि: और इस विचार के अनुसार, रुकना... उनके यह कहने तक कि: इसलिए "हनुफ़ा" पर नहीं रुकना चाहिए। और अल-ज़ज्जाज का कथन म'आनी अल-कुरान 4/184 में, और अल-तबरी का कथन उनके तफ़सीर 18/493 में।

سورة الروم: آیات ۲۸ - ۳۰ ۴۲۱

اور یہ مسئلہ طالب علم کے لیے فقہ کا پورا دیوان حفظ کرنے سے بہتر ہے؛ کیونکہ تمام بدنی عبادات دل میں اس مسئلے کی تصحیح کے بغیر صحیح نہیں ہوتیں، اس بات کو سمجھ لو۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿بَلِ اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَهْوَاءَهُم بِغَيْرِ عِلْمٍ ۖ فَمَن يَهْدِي مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ ۖ وَمَا لَهُم مِّن نَّاصِرِينَ ﴾ [الروم: ۲۹]

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بَلِ اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَهْوَاءَهُم بِغَيْرِ عِلْمٍ ﴾ جب ان پر حجت قائم ہو گئی تو اللہ نے ذکر کیا کہ وہ اپنی خواہشات کی پیروی اور اس معاملے میں اپنے اسلاف کی تقلید کرتے ہوئے بتوں کی عبادت کرتے ہیں۔ ﴿فَمَن يَهْدِي مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ ﴾ یعنی: جسے اللہ تعالیٰ نے گمراہ کر دیا ہو اس کا کوئی ہدایت دینے والا نہیں۔ اس میں قدریہ کا رد ہے۔ ﴿وَمَا لَهُم مِّن نَّاصِرِينَ ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا ۚ فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا ۚ لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ۚ ذَٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴾ [الروم: ۳۰]

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ ﴾ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا - الزجاج نے کہا: "فطرت" منصوب ہے جس کے معنی ہیں: اللہ کی فطرت کی پیروی کرو۔ انہوں نے کہا: کیونکہ ﴿فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ ﴾ کا معنی ہے: دینِ حنیف کی پیروی کرو اور اللہ کی فطرت کی پیروی کرو۔ اور الطبری نے کہا: ﴿فِطْرَتَ اللَّهِ ﴾ اس معنی میں مصدر ہے: ﴿فَأَقِمْ وَجْهَكَ ﴾ کیونکہ اس کا معنی یہ ہے: اللہ نے لوگوں کو اسی فطرت پر پیدا کیا۔ اور کہا گیا ہے: اس کا معنی یہ ہے کہ اللہ کے اس دین کی پیروی کرو جس کے لیے اس نے لوگوں کو پیدا کیا، اور اس قول کے مطابق "حنیفاً" پر وقف تام ہوگا۔ اور پہلے دو اقوال کے مطابق یہ متصل ہے، لہٰذا "حنیفاً" پر وقف نہیں کیا جائے گا۔

اور فطرت کو دین اس لیے کہا گیا کیونکہ لوگ اسی کے لیے پیدا کیے گئے ہیں، اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾ [الذاریات: ۵۶]۔ اور کہا جاتا ہے: "عَلَيْهَا" کے معنی "لها" کے ہیں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا﴾(۱) [الاسراء: ۷]۔ اور "اَقِمْ وَجْهَكَ" کے ساتھ خطاب نبی ﷺ سے ہے، انہیں سیدھے دین کی طرف اپنا رخ قائم رکھنے کا حکم دیا گیا ہے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ الْقَيِّمِ﴾ [الروم: ۴۳] اور وہ دینِ اسلام ہے۔

---

(۱) اعراب القرآن ۳/ ۲۷۱ - ۲۷۲ اس قول کے بغیر کہ: اور اس قول کے مطابق وقف ہوگا۔ یہاں تک کہ: لہٰذا "حنيفاً" پر وقف نہیں کیا جائے گا۔ اور الزجاج کا قول معانی القرآن ۴/ ۱۸۴ میں، اور الطبری کا قول ان کی تفسیر ۱۸/ ۴۹۳ میں۔

Page 422 Surah Ar-Rum: Verse 30

"Directing the face" means rectifying the intent and having the strength for seriousness in the works of religion. The "face" was specifically mentioned because it encompasses a person's senses and is their noblest part. His Ummah (nation) is included in this address by the consensus of the people of interpretation (Ahl al-Taw'il). "Hanifan" means: upright, inclining away from all distorted and abrogated religions(1).

Second - In the Sahih, on the authority of Abu Hurayrah, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Every child is born upon the Fitrah (natural disposition) - in a narration: upon this religion - then his parents make him a Jew, or a Christian, or a Magian (Zoroastrian), just as an animal produces a complete animal child; do you perceive any mutilation in it?" Then Abu Hurayrah said: Read if you wish: {The Fitrah of Allah upon which He has created mankind. No change should there be in the creation of Allah}(2). In a narration: "until you are the ones who mutilate it." They said: O Messenger of Allah, what about those who die as children? He said: "Allah knows best what they would have done." The wording is by Muslim (3).

Third - The scholars differed regarding the meaning of the Fitrah mentioned in the Book and the Sunnah, with several opinions. Among them is Islam. This was said by Abu Hurayrah, Ibn Shihab, and others; and it is what is known among the generality of the predecessors (Salaf) from the people of interpretation. They used the verse and the Hadith of Abu Hurayrah as evidence, and supported that with the Hadith of Iyad bin Himar al-Mujashi'i, that the Messenger of Allah ﷺ said to the people one day: "Shall I not tell you of what Allah told me in His Book? That Allah created Adam and his children as monotheistic Muslims (Hunafa' Muslimin), and gave them wealth as lawful with no prohibition in it, then they made what Allah gave them lawful and unlawful..." the Hadith(4).

Footnotes: (1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/336. (2) Sahih Bukhari (1358), and Sahih Muslim (2658): (22). And it is in Musnad Ahmad (7712). And the narration: "upon the religion" is in Sahih Muslim (2658): (23), and it is in Musnad Ahmad (7442). Some of it has preceded in 7/148. (3) In his Sahih (2658): (24). (4) Narrated by al-Tahawi in Sharh Mushkil al-Athar (3878), al-Tabarani 17/(997), and Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 18/73 through Muhammad bin Ishaq, from Thawr bin Yazid, from Yahya bin Jabir, from Iyad bin Himar, with it. Muhammad bin Ishaq is a Mudallis, and he narrated it using 'an'an. Narrated by Ahmad (17484), and Muslim (2865) without this context.

पृष्ठ 422 सूरह अर-रूम: आयत 30

"चेहरा सीधा करने" का अर्थ है उद्देश्य को सुधारना, और धर्म के कार्यों में गंभीरता के लिए शक्ति होना। "चेहरे" का विशेष रूप से उल्लेख किया गया है क्योंकि यह मनुष्य की इंद्रियों का संग्रह और उसका सबसे महान अंग है। व्याख्या करने वालों (अहल अल-तावील) की आम सहमति से इस संबोधन में उनकी उम्मत भी शामिल है। "हनीफ़न" का अर्थ है: सीधा, सभी विकृत और निरस्त धर्मों से हटकर(1)।

दूसरा - सहीह में अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "हर बच्चा फितरत (प्राकृतिक स्वभाव) पर पैदा होता है - एक रिवायत में: इस दीन पर - फिर उसके माता-पिता उसे यहूदी, या ईसाई, या मजूसी (अग्निपूजक) बना देते हैं, जैसे कि एक पशु एक पूर्ण पशु को जन्म देता है; क्या तुम्हें उसमें कोई अंग-भंग महसूस होता है?" फिर अबू हुरैरा ने कहा: यदि तुम चाहो तो पढ़ो: {अल्लाह की वह फितरत जिस पर उसने लोगों को पैदा किया है। अल्लाह की रचना में कोई परिवर्तन नहीं होना चाहिए}(2)। एक रिवायत में: "यहाँ तक कि तुम ही हो जो उसे अंग-भंग करते हो।" उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, उनके बारे में क्या राय है जो बचपन में मर जाते हैं? उन्होंने कहा: "अल्लाह बेहतर जानता है कि वे क्या करने वाले थे।" मुस्लिम के शब्द (3)।

तीसरा - कुरान और सुन्नत में वर्णित 'फितरत' के अर्थ के बारे में विद्वानों में मतभेद है और कई विचार हैं, जिनमें से एक इस्लाम है। यह अबू हुरैरा, इब्न शिहाब और अन्य लोगों द्वारा कहा गया है; और यही व्याख्याकारों के बीच सामान्य पूर्वजों (सल्फ) में प्रसिद्ध है। उन्होंने आयत और अबू हुरैरा की हदीस को प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया, और इयाद बिन हिमार अल-मुजाशी के हदीस से इसका समर्थन किया कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने एक दिन लोगों से कहा: "क्या मैं तुम्हें वह न बताऊं जो अल्लाह ने मुझे अपनी किताब में बताया है? कि अल्लाह ने आदम और उनकी संतान को एकेश्वरवादी मुसलमान (हुनफ़ा मुस्लिमीन) बनाया, और उन्हें धन हलाल के रूप में दिया जिसमें कोई निषेध नहीं था, फिर उन्होंने अल्लाह द्वारा दी गई चीज़ों को हलाल और हराम बना दिया..." हदीस(4)।

पाद टिप्पणियाँ: (1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/336। (2) सहीह बुखारी (1358), और सहीह मुस्लिम (2658): (22)। और यह मसनद अहमद (7712) में है। और रिवायत: "दीन पर" सहीह मुस्लिम (2658): (23) में है, और यह मसनद अहमद (7442) में है। इसका कुछ हिस्सा 7/148 में पहले आ चुका है। (3) उनके सहीह (2658): (24) में। (4) अल-तहावी ने शरह मुश्किल अल-अथार (3878)

में, अल-तबरानी 17/(997), और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 18/73 में मुहम्मद बिन इशाक के माध्यम से, थौर बिन यजीद से, याह्या बिन जाबिर से, इयाद बिन हिमार से रिवायत किया है। मुहम्मद बिन इशाक मुदल्लिस हैं, और उन्होंने इसे अन-अनाह के साथ रिवायत किया है। इसे अहमद (17484) और मुस्लिम (2865) ने इस संदर्भ के बिना रिवायत किया है।

صفحہ 422 سورہ الروم: آیت 30

"چہرے کو سیدھا کرنا" مقصد کی درستی اور دینی اعمال میں پختگی پر قدرت پانے کا نام ہے۔ چہرے کا خصوصی ذکر اس لیے کیا گیا ہے کہ یہ انسان کے حواس کا مجموعہ اور اس کا معزز ترین حصہ ہے۔ اہل تاویل کے اتفاق کے مطابق اس خطاب میں آپ ﷺ کی امت بھی شامل ہے۔ اور "حنیفاً" کا معنی ہے: سیدھا، تمام تحریف شدہ اور منسوخ ادیان سے ہٹ کر(1)۔

دوسری بات - صحیح میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ہر بچہ فطرت پر پیدا ہوتا ہے - ایک روایت میں: اسی ملت پر - پھر اس کے والدین اسے یہودی، نصرانی یا مجوسی بنا دیتے ہیں، جس طرح ایک چوپایہ مکمل بچہ جنتا ہے، کیا تم اس میں کوئی کٹا ہوا کان محسوس کرتے ہو؟" پھر ابوہریرہ فرماتے: اگر چاہو تو پڑھو: {فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ} (2)۔ ایک روایت میں ہے: "یہاں تک کہ تم خود ہی اسے کاٹ دیتے ہو۔" انہوں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، ان کے بارے میں کیا خیال ہے جو بچپن میں فوت ہو جاتے ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ بہتر جانتا ہے کہ وہ کیا عمل کرنے والے تھے"۔ مسلم کے الفاظ (3)۔

تیسری بات - کتاب و سنت میں مذکور "فطرت" کے معنی کے بارے میں علماء کا کئی اقوال میں اختلاف ہے، جن میں سے ایک اسلام ہے۔ یہ قول ابوہریرہ، ابن شہاب اور دیگر کا ہے؛ اور یہی اہل تاویل کے سلف عامہ کے ہاں مشہور ہے۔ انہوں نے آیت اور ابوہریرہ کی حدیث سے استدلال کیا ہے، اور اس کی تائید عیاض بن حمار المجاشعی کی حدیث سے کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے ایک دن لوگوں سے فرمایا: "کیا میں تمہیں وہ بات نہ بتاؤں جو اللہ نے اپنی کتاب میں مجھ سے فرمائی ہے، کہ اللہ نے آدم اور ان کی اولاد کو حنیف مسلمان پیدا کیا، اور انہیں مال حلال عطا کیا جس میں

کوئی حرام نہ تھا، پھر انہوں نے اللہ کے دیے ہوئے مال میں سے خود ہی حلال و حرام بنا لیا..."
الحدیث(4)۔

حواشی: (1) المحرر الوجیز 4/ 336۔ (2) صحیح بخاری (1358)، اور صحیح مسلم (2658): (22)۔ اور یہ مسند احمد (7712) میں ہے۔ اور روایت: "على الملة" صحیح مسلم (2658): (23) میں ہے، اور یہ مسند احمد (7442) میں ہے۔ اس کا کچھ حصہ 7/ 148 میں گزر چکا ہے۔ (3) اپنی صحیح (2658): (24) میں۔ (4) اسے الطحاوی نے شرح مشکل الآثار (3878) میں، الطبرانی نے 17/ (997) میں، اور ابن عبد البر نے التمہید 18/ 73 میں محمد بن اسحاق کے واسطے سے، ثور بن یزید سے، یحییٰ بن جابر سے، عیاض بن حمار سے روایت کیا ہے۔ محمد بن اسحاق مدلس ہیں، اور انہوں نے اسے عنعنہ کے ساتھ روایت کیا ہے۔ اسے احمد (17484) اور مسلم (2865) نے اس سیاق کے علاوہ روایت کیا ہے۔

Surah Ar-Rum: Verse 30. Page 423.

And by his ﷺ saying: "Five are of the Fitrah..." (1). He mentioned trimming the mustache among them, and it is from the Sunnah of Islam. According to this interpretation, the meaning of the Hadith is: that the child was created free from disbelief, based on the covenant that God took from the descendants of Adam when He brought them out from his loins, and that if they die before reaching maturity, they are in Paradise, whether they were children of Muslims or children of disbelievers. Others said: Fitrah is the beginning upon which God started them, i.e., according to what God created His creation upon, that He started them for life, death, happiness, and misery, and towards what they will become upon reaching maturity. They said: Fitrah in the language of the Arabs means beginning, and Al-Fatir means the Beginner. They argued with what was narrated from Ibn Abbas that he said: I did not know what "Fatir of the heavens and the earth" meant until two Bedouins came disputing over a well, and one of them said: "I fatartuha" (i.e., I started it). Al-Marwazi said: Ahmad ibn Hanbal used to hold this view, then he left it. Abu Umar said in his book "Al-Tamheed": What Malik outlined in his "Muwatta" (2) and mentioned in the chapters (3) of Qadar (predestination) regarding reports indicates that his view on this is similar, and God knows best. Among what they used as evidence is what was narrated from [Muhammad ibn] (4) Ka'b al-Qurazi regarding the saying of God Almighty: {A group He guided, and a group deserved misguidance} [Al-A'raf: 30], he said: Whoever God started His creation for misguidance, He turns him to misguidance even if he performs deeds of guidance, and whoever God started His creation on guidance, He turns him to guidance even if he performs deeds of misguidance. God started the creation of Iblis on misguidance, and he performed deeds of happiness with the angels, then God returned him to what He started his creation upon (5), he said: and he was among the disbelievers.

(1) It has been mentioned previously 2/363. (2) 2/898-901. (3) In (M): "chapter", and what is established is from the manuscripts. (4) What is in brackets is from sources, and it is not in the manuscripts. (5) Reported by Al-Tabari 10/143, Ibn Abi Hatim in his Tafsir (8367), and Ibn Abd al-Barr in Al-Tamheed 18/80 through Musa ibn Ubaydah, on the authority of Muhammad ibn Ka'b al-Qurazi. Musa ibn Ubaydah is weak according to what Ibn Hajar said in Al-Taqrib. The discussion from the beginning of the issue to this point is from Al-Tamheed 18/66, 72, 73, and 76-80.

सूरह अर-रूम: आयत 30। पृष्ठ 423।

और उनके ﷺ के कथन से: "पांच चीज़ें फितरत (स्वभाव) से हैं..." (1)। उन्होंने उनमें से मूंछों को छोटा करने का ज़िक्र किया, और यह इस्लाम की सुन्नतों में से है। इस व्याख्या के अनुसार, हदीस का अर्थ यह है: कि बच्चा कुफ्र (अविश्वास) से मुक्त पैदा हुआ था, उस वादे (अहद) पर जो अल्लाह ने आदम की संतानों से लिया था जब उसने उन्हें उनकी पीठ से निकाला था, और यह कि यदि वे परिपक्वता प्राप्त करने से पहले मर जाते हैं, तो वे स्वर्ग (जन्नत) में होते हैं; चाहे वे मुसलमानों के बच्चे हों या काफ़िरों के। दूसरों ने कहा: फितरत वह शुरुआत है जिस पर अल्लाह ने उन्हें शुरू किया, यानी उस पर जिस पर अल्लाह ने अपनी सृष्टि को पैदा किया कि उसने उन्हें जीवन, मृत्यु, सौभाग्य और दुर्भाग्य के लिए शुरू किया, और परिपक्वता प्राप्त करने पर वे क्या बनेंगे। उन्होंने कहा: अरबों की भाषा में फितरत का अर्थ शुरुआत है, और 'अल-फातिर' का अर्थ शुरुआत करने वाला है। उन्होंने इब्न अब्बास से जो रिवायत की गई है, उससे दलील दी कि उन्होंने कहा: मुझे नहीं पता था कि 'आकाशों और पृथ्वी का फातिर' क्या है, जब तक कि दो ग्रामीण कुएं को लेकर झगड़ते हुए नहीं आए, और उनमें से एक ने कहा: मैंने इसे 'फतर्तुहा' (यानी मैंने इसकी शुरुआत की)। अल-मरवाज़ी ने कहा: अहमद बिन हनबल इस राय को मानते थे, फिर उन्होंने इसे छोड़ दिया। अबू उमर ने अपनी पुस्तक 'अल-तमहीद' में कहा: मलिक ने अपनी 'मुवत्ता' (2) में जो अंकित किया है और कद्र (नियति) के अध्यायों (3) में जो उल्लेख किया है, वह संकेत देता है कि इस मामले में उनका विचार भी कुछ ऐसा ही है, और अल्लाह बेहतर जानता है। उन्होंने जिन चीज़ों से दलील दी है उनमें वह भी शामिल है जो [मुहम्मद बिन] (4) काब अल-कुरज़ी से अल्लाह के इस कथन के बारे में रिवायत है: {एक समूह को उसने मार्गदर्शन दिया और एक समूह पर पथभ्रष्टता सिद्ध हो गई} [अल-अराफ़: 30], उन्होंने कहा: जिसे अल्लाह ने पथभ्रष्टता के लिए पैदा किया, वह उसे पथभ्रष्टता की ओर ले जाता है चाहे वह मार्गदर्शन के कार्य करे, और जिसे अल्लाह ने मार्गदर्शन पर पैदा किया, वह उसे मार्गदर्शन की ओर ले जाता है चाहे वह पथभ्रष्टता के कार्य करे। अल्लाह ने इब्लिस की रचना पथभ्रष्टता पर शुरू की, और उसने स्वर्गदूतों (मलाइका) के साथ सौभाग्य के कार्य किए, फिर अल्लाह ने उसे उसी पर लौटा दिया जिस पर उसकी रचना शुरू की थी (5), उन्होंने कहा: और वह काफ़िरों में से था।

(1) यह पहले 2/363 में आ चुका है। (2) 2/898-901। (3) (M) में: "अध्याय", और जो स्थापित है वह पांडुलिपियों से है। (4) कोष्ठक के बीच की सामग्री स्रोतों से है, और यह पांडुलिपियों में नहीं है। (5) अल-तबरी 10/143 द्वारा उद्धृत, और इब्न अबी हातिम अपनी तफ़सीर (8367) में, और इब्न

अब्द अल-बर्र 'अल-तमहीद' 18/80 में मूसा बिन उबैदा के माध्यम से, मुहम्मद बिन काब अल-कुरज़ी के अधिकार से। इब्न हजर ने 'अल-तक़रीब' में जो कहा है, उसके अनुसार मूसा बिन उबैदा कमज़ोर (रावियों में) है। मुद्दे की शुरुआत से लेकर इस स्थान तक की चर्चा 'अल-तमहीद' 18/66, 72, 73 और 76-80 से है।

سورہ الروم: آیت ۳۰۔ صفحہ ۴۲۳۔

اور آپ ﷺ کے اس قول سے: «پانچ چیزیں فطرت میں سے ہیں..» (۱) تو آپ نے ان میں سے مونچھیں کترنے کا ذکر فرمایا، اور یہ اسلام کی سنتوں میں سے ہے، اور اس تاویل کے مطابق حدیث کا معنی یہ ہو گا: کہ بچہ اس عہد پر کفر سے سلامت (پاک) پیدا ہوا ہے جو اللہ نے اولاد آدم سے لیا تھا جب اس نے انہیں ان کی پشت سے نکالا تھا، اور یہ کہ اگر وہ بلوغت سے پہلے مر جائیں تو وہ جنت میں ہوں گے؛ خواہ وہ مسلمانوں کی اولاد ہوں یا کافروں کی۔ اور دوسروں نے کہا: فطرت وہ ابتداء ہے جس پر اللہ نے انہیں شروع کیا، یعنی اس پر جس پر اللہ نے اپنی مخلوق کو پیدا کیا کہ اس نے انہیں زندگی، موت، خوش بختی اور بدبختی کے لیے شروع کیا، اور بلوغت کے وقت وہ جس حال کو پہنچنے والے ہیں۔ انہوں نے کہا: عربوں کے کلام میں فطرت کا معنی ابتداء ہے، اور 'الفاطر' کا معنی ابتدا کرنے والا ہے۔ انہوں نے اس سے دلیل لی جو ابن عباس سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: میں نہیں جانتا تھا کہ آسمانوں اور زمین کا 'فاطر' کیا ہے یہاں تک کہ دو اعرابی ایک کنویں کے بارے میں جھگڑتے ہوئے آئے، تو ان میں سے ایک نے کہا: میں نے اسے 'فطرتہا' (یعنی میں نے اس کی ابتداء کی)۔ المروزی نے کہا: احمد بن حنبل اسی قول کی طرف جاتے تھے پھر اسے چھوڑ دیا۔ ابو عمر نے اپنی کتاب «التمہید» میں کہا: جو امام مالک نے اپنی «موطأ» (۲) میں درج کیا ہے اور تقدیر کے ابواب (۳) میں جو آثار ذکر کیے ہیں وہ اس بات پر دلالت کرتے ہیں کہ اس بارے میں ان کا مذہب بھی اسی طرح کا ہے، واللہ اعلم۔ اور جن باتوں سے انہوں نے استدلال کیا ہے ان میں سے وہ بھی ہے جو [محمد بن] (٤) کعب القرظی سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے مروی ہے: ﴿فَرِيقًا هَدَى وَفَرِيقًا حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُ﴾ [الأعراف: ۳۰] انہوں نے کہا: جس کی تخلیق اللہ نے گمراہی کے لیے شروع کی اسے گمراہی کی طرف موڑ دیا اگرچہ

وہ ہدایت والے اعمال کرے، اور جس کی تخلیق اللہ نے ہدایت پر شروع کی اسے ہدایت کی طرف موڑ دیا اگرچہ وہ گمراہی والے اعمال کرے، اللہ نے ابلیس کی تخلیق گمراہی پر شروع کی اور اس نے فرشتوں کے ساتھ خوش بختی والے اعمال کیے، پھر اللہ نے اسے اسی حال کی طرف لوٹا دیا جس پر اس کی تخلیق شروع کی تھی، (٥) کہا: اور وہ کافروں میں سے تھا۔

(١) اور یہ پہلے گزر چکا ہے ٢/ ٣٦٣۔ (٢) ٢/ ٨٩٨ - ٩٠١۔ (٣) (م) میں: باب، اور جو ثابت ہے وہ قلمی نسخوں سے ہے۔ (٤) جو بریکٹ میں ہے وہ مصادر سے ہے، اور یہ نسخوں میں نہیں ہے۔ (٥) اسے طبری نے ١٠/ ١٤٣، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (٨٣٦٧) میں، اور ابن عبد البر نے التمہید ١٨/ ٨٠ میں موسیٰ بن عبیدہ کے طریق سے محمد بن کعب القرظی سے روایت کیا ہے۔ موسیٰ بن عبیدہ ضعیف ہے جیسا کہ ابن حجر نے التقریب میں کہا ہے۔ اور مسئلہ کی ابتدا سے یہاں تک کی گفتگو التمہید ١٨/ ٦٦ اور ٧٢ اور ٧٣ اور ٧٦ - ٨٠ سے ہے۔

424 Surat Ar-Rum: Verse 30 I said: This statement of [Muhammad bin] Ka'b has already been mentioned in Al-A'raf(1). Its meaning has been reported in a marfu' hadith from 'Aishah (may Allah be pleased with her), who said: The Messenger of Allah (ﷺ) was invited to the funeral of a young boy from the Ansar. I said: O Messenger of Allah, glad tidings for him; he is a bird from the birds of Paradise, he never did evil nor did he reach the age of doing so. He said: "Or is it otherwise, O 'Aishah? Indeed, Allah created for Paradise people whom He created for it while they were still in the loins of their fathers, and He created for the Fire people whom He created for it while they were still in the loins of their fathers." It was recorded by Ibn Majah in his 'Sunan'(2). Abu 'Isa At-Tirmidhi recorded from 'Abdullah bin 'Amr that he said: The Messenger of Allah (ﷺ) came out to us with two books in his hands and said: "Do you know what these two books are?" We said: No, O Messenger of Allah, unless you inform us. So he said regarding the one in his right hand: "This is a book from the Lord of the worlds, containing the names of the people of Paradise, the names of their fathers, and their tribes; then it is concluded to the last of them, so no one will ever be added to them nor will anyone ever be decreased from them..." Then he said regarding the one in his left hand: "This is a book from the Lord of the worlds, containing the names of the people of Hellfire, the names of their fathers, and their tribes; then it is concluded to the last of them, so no one will ever be added to them nor will anyone ever be decreased from them..." and he mentioned the hadith and said regarding it: "A good (Hasan) hadith"(3). A group said: The intention of Allah's saying: {The natural disposition (fitrah) of Allah...} and the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "Every child is born upon the fitrah" is not generality, but rather the intended "people" are the believers. For if everyone were created upon Islam, no one would have disbelieved. It has been established that He created some people for Hell, as He, the Exalted, said: {And We have certainly created for Hell...} [Al-A'raf: 179], and He brought forth the progeny from Adam's back as black and white. Regarding the boy whom Al-Khidr killed, he said: "He was created, on the day he was created, a disbeliever"(4). Abu Sa'id al-Khudri narrated: The Messenger of Allah (ﷺ) led us in the 'Asr prayer during the day, and in it: And among what we memorized was that he said:

---

(1) 9/191, and what is between brackets is from the sources. (2) Sunan Ibn Majah (82), and recorded by Ahmad (25472), and Muslim (2662) : (31). (3) Sunan at-Tirmidhi (2141), and it is in Musnad Ahmad (6563). In its chain is Abu Qabil Hayy bin Hani' al-Ma'afiri, who is differed upon, and Al-Hafiz weakened him in Ta'jeel al-Manfa'ah p.

277, mentioning that he used to narrate extensively from old books. (4) Al-Tamheed 18/59 and 61 without his saying: If all were created... to his saying: black and white.

४२४ सूरह अर-रूम: आयत ३० मैंने कहा: [मुहम्मद बिन] का'ब का यह कथन 'अल-अराफ़' (१) में बीत चुका है, और इसका अर्थ आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की एक मरफ़ू हदीस में आया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (ﷺ) को अंसार के एक लड़के के जनाज़े के लिए बुलाया गया। मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, इसके लिए शुभ समाचार है; यह जन्नत के परिंदों में से एक परिंदा है, इसने कोई बुराई नहीं की और न ही उस (उम्र) तक पहुँचा। आप (ﷺ) ने फरमाया: "या इसके विपरीत, ऐ आयशा? वास्तव में, अल्लाह ने जन्नत के लिए कुछ लोगों को बनाया है, जिन्हें उसने तब बनाया जब वे अपने पिताओं की पीठ में थे, और उसने जहन्नुम के लिए कुछ लोगों को बनाया है, जिन्हें उसने तब बनाया जब वे अपने पिताओं की पीठ में थे।" इसे इब्न माजह ने 'सुनन' (२) में दर्ज किया है। और अबू ईसा अत-तिर्मिज़ी ने अब्दुल्लाह बिन अम्र से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (ﷺ) हमारे पास निकले और आपके हाथों में दो किताबें थीं, तो आपने फरमाया: "क्या तुम जानते हो कि ये दो किताबें क्या हैं?" हमने कहा: नहीं, ऐ अल्लाह के रसूल, सिवाय इसके कि आप हमें बताएं। तो आपने दाहिने हाथ वाली किताब के बारे में फरमाया: "यह रब्बुल आलमीन की ओर से एक किताब है, इसमें जन्नतियों के नाम, उनके पिताओं के नाम और उनके कबीलों के नाम हैं, फिर अंत तक सबकी गिनती पूरी कर दी गई है, न तो उनमें कभी कोई वृद्धि की जाएगी और न ही उनमें से कभी कोई कम किया जाएगा..." फिर आपने बाएं हाथ वाली किताब के बारे में फरमाया: "यह रब्बुल आलमीन की ओर से एक किताब है, इसमें जहन्नुमियों के नाम, उनके पिताओं के नाम और उनके कबीलों के नाम हैं, फिर अंत तक सबकी गिनती पूरी कर दी गई है, न तो उनमें कभी कोई वृद्धि की जाएगी और न ही उनमें से कभी कोई कम किया जाएगा..." और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया और उसके बारे में कहा: यह हसन हदीस है (३)। एक समूह ने कहा: अल्लाह के इस कथन: {अल्लाह की वह फ़ितरत...} और नबी (ﷺ) के इस कथन: "हर बच्चा फ़ितरत पर पैदा होता है" का अर्थ व्यापकता नहीं है, बल्कि 'लोगों' से मुराद केवल मोमिन हैं; क्योंकि अगर सभी को इस्लाम पर पैदा किया गया होता, तो कोई भी कुफ्र न करता। और यह सिद्ध हो चुका है कि उसने कुछ लोगों को आग (जहन्नुम) के लिए पैदा किया है, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {और हमने जहन्नुम के लिए पैदा किया...} [अल-अराफ़: १७९] और उसने आदम की पीठ से संतान को काले और सफेद रंग में निकाला। और उस लड़के के बारे में जिसे ख़िज़्र ने कत्ल किया था, आपने फरमाया: "जिस दिन वह पैदा किया गया, वह काफ़िर ही लिखा गया था" (४)। और अबू सईद अल-ख़ुदरी ने रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने हमें दिन में अस्र की नमाज़ पढ़ाई, और उसमें यह था: और जो हमने याद रखा, उसमें यह था कि आपने फरमाया:

(१) ९/१९१, और कोष्ठक के बीच की बात स्रोतों से है। (२) सुनन इब्न माजह (८२), और इसे अहमद (२५४७२) और मुस्लिम (२६६२): (३१) ने भी निकाला है। (३) सुनन अत-तिर्मिज़ी (२१४१), और यह मुसनद अहमद (६५६३) में है। इसके इसनाद में अबू क़बील हयी बिन हानी अल-मुआफ़िरी है, जिनके बारे में मतभेद है, और अल-हाफ़िज़ ने 'त'जील अल-मनफ़ा' पृ. २७७ में उन्हें कमज़ोर बताया है, और उल्लेख किया है कि वह पुरानी किताबों से बहुत ज़्यादा नकल करते थे। (४) अत-तम्हीद १८/५९ और ६१ बिना उनके इस कथन के "अगर सभी को फ़ितरत पर... सफेद और काले तक।"

۴۲۴ سورۃ الروم: آیت ۳۰ میں نے کہا: [محمد بن] کعب کا یہ قول «الأعراف»(۱) میں گزر چکا ہے، اور اس کا معنی حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی ایک مرفوع حدیث سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ کو انصار کے ایک بچے کے جنازے کی دعوت دی گئی۔ میں نے کہا: اے اللہ کے رسول، اس کے لیے خوشخبری ہو؛ یہ جنت کے پرندوں میں سے ایک پرندہ ہے، اس نے کبھی کوئی برائی نہیں کی اور نہ ہی اس (عمر) تک پہنچا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "یا اس کے علاوہ کچھ اور، اے عائشہ؟ بے شک اللہ نے جنت کے لیے کچھ لوگوں کو پیدا کیا ہے، انہیں اس وقت پیدا کیا جب وہ اپنے باپوں کی پشت میں تھے، اور اس نے آگ کے لیے کچھ لوگوں کو پیدا کیا ہے، انہیں اس وقت پیدا کیا جب وہ اپنے باپوں کی پشت میں تھے۔" اسے ابن ماجہ نے «السنن»(۲) میں نکالا ہے۔ اور ابو عیسیٰ ترمذی نے عبداللہ بن عمرو سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ ہمارے پاس تشریف لائے اور آپ کے ہاتھوں میں دو کتابیں تھیں، تو آپ نے فرمایا: "کیا تم جانتے ہو کہ یہ دو کتابیں کیا ہیں؟" ہم نے کہا: نہیں اے اللہ کے رسول، سوائے اس کے کہ آپ ہمیں بتائیں۔ تو آپ نے دائیں ہاتھ والی کتاب کے بارے میں فرمایا: "یہ رب العالمین کی طرف سے ایک کتاب ہے، اس میں جنتیوں کے نام، ان کے باپوں کے نام اور ان کے قبیلوں کے نام ہیں، پھر آخر تک سب کا شمار مکمل کر دیا گیا ہے، لہٰذا نہ تو ان میں کبھی کوئی اضافہ کیا جائے گا اور نہ ہی ان میں سے کبھی کوئی کمی کی جائے گی۔۔۔" پھر آپ نے بائیں ہاتھ والی کتاب کے بارے میں فرمایا: "یہ رب العالمین کی طرف سے ایک کتاب ہے، اس میں جہنمیوں کے نام، ان کے باپوں کے نام اور ان کے قبیلوں کے نام ہیں، پھر آخر تک سب کا شمار مکمل کر دیا گیا ہے، لہٰذا نہ تو ان میں کبھی کوئی اضافہ کیا جائے گا اور نہ ہی ان میں سے کبھی کوئی کمی کی جائے گی۔۔۔" اور انہوں نے حدیث کا ذکر کیا اور اس کے بارے میں کہا: یہ حدیث حسن ہے(۳)۔ ایک گروہ نے کہا: اللہ تعالیٰ

کے اس قول: ﴿فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي﴾ اور آپ ﷺ کے اس قول: "ہر بچہ فطرت پر پیدا ہوتا ہے" سے مراد عمومیت نہیں ہے، بلکہ "لوگوں" سے مراد صرف مومنین ہیں؛ کیونکہ اگر سب کو اسلام پر پیدا کیا گیا ہوتا تو کوئی بھی کفر نہ کرتا۔ اور یہ ثابت ہو چکا ہے کہ اس نے کچھ لوگوں کو آگ کے لیے پیدا کیا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ﴾ [الأعراف: ١٧٩] اور اس نے آدم کی پشت سے اولاد کو سیاہ اور سفید رنگ میں نکالا۔ اور اس لڑکے کے بارے میں جسے خضر نے قتل کیا تھا، فرمایا: "جس دن وہ پیدا کیا گیا، وہ کافر ہی لکھا گیا تھا"(۴)۔ اور ابو سعید خدری نے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے ہمیں دن میں عصر کی نماز پڑھائی، اور اس میں یہ تھا: اور جو کچھ ہمیں یاد رہا، اس میں یہ تھا کہ آپ نے فرمایا:

---

(۱) ۱۹۱/۹، اور قوسین کے درمیان کی عبارت مآخذ سے ہے۔ (۲) سنن ابن ماجہ (۸۲)، اور اسے احمد (۲۵۴۷۲) اور مسلم (۲۶۶۲) : (۳۱) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۳) سنن ترمذی (۲۱۴۱)، اور یہ مسند احمد (۶۵۶۳) میں ہے، اور اس کی سند میں ابو قبیل حیی بن هانئ المعافری ہے، جو اختلافی راوی ہے، اور حافظ نے تعجیل المنفعہ ص ۲۷۷ میں اسے ضعیف قرار دیا ہے، اور ذکر کیا ہے کہ وہ قدیم کتابوں سے بہت زیادہ نقل کرتے تھے۔ (۴) التمہید ۵۹/۱۸ اور ۶۱، ان کے اس قول کے بغیر: "اگر سب کو فطرت پر--- سیاہ اور سفید تک"۔

"Behold, the children of Adam were created in various ranks: among them are those born as believers, who live as believers and die as believers; among them are those born as disbelievers, who live as disbelievers and die as disbelievers; among them are those born as believers, who live as believers but die as disbelievers; and among them are those born as disbelievers, who live as disbelievers but die as believers; and among them are those who are good in fulfillment and good in seeking." Mentioned by Hammad bin Zayd, he said (1): Ali bin Zayd narrated to us, from Abu Nadrah, from Abu Sa'id (2). They said: Generality with the meaning of specificity is frequent in the Arabic tongue. Do you not see the saying of the Mighty and Majestic: {Destroying everything} [Al-Ahqaf: 25], yet it did not destroy the heavens and the earth? And His saying: {We opened for them the gates of everything} [Al-An'am: 44], yet He did not open for them the gates of mercy (3). Ishaq bin Rahwayh al-Hanzali said: The speech concludes at His saying: {So set your face steadily and truly to the Faith}, then He said: {The natural disposition (Fitrah) of Allah}, meaning: Allah created the creation with an innate disposition, either for Paradise or for the Fire. To this the Prophet ﷺ alluded in his saying: "Every newborn is born upon the Fitrah," and for this reason He said: {No change [is there] in the creation of Allah}. Our Shaykh Abu al-Abbas (4) said: Whoever says it is the precedence of happiness or misery, this is only suitable for the Fitrah mentioned in the Qur'an; because Allah the Almighty said: {No change in the creation of Allah}, whereas in the Hadith it is not so, because he informed in the remainder of the Hadith that it can be altered and changed.

A group from the people of jurisprudence and insight said: Fitrah is the innate constitution upon which the newborn is created regarding the knowledge of his Lord. It is as if he said: Every newborn is born with a constitution through which he recognizes his Lord once he reaches the age of understanding. He means a constitution different from the constitution of animals, which do not reach His recognition through their constitution. They argued that Fitrah is the creation, and the Fatir is the Creator; based on the saying of Allah the Mighty and Majestic: {All praise is due to Allah, the Originator (Fatir) of the heavens...}

(1) Confirmed from (Z). In (Zh): Hammad bin Zayd mentioned it thus. In (D): Mentioned by Hammad bin Salamah al-Tayalisi, he said. In (M): Mentioned by Hammad bin Zayd bin Salamah in Musnad al-Tayalisi, he said. (2) Narrated - with this wording - by at-Tirmidhi (2191) from the path of Hammad bin Zayd, from him. And narrated by Ahmad (11143) and al-Tayalisi (2156) from the path of Hammad bin

Salamah, from Ali bin Zayd, from him. Ali bin Zayd: is Ibn Jad'an, and he is weak, and Shu'bah has spoken about him as the author will mention. (3) At-Tamheed 18/62. (4) In Al-Mufhim 1/675-676.

"देखिये, आदम की संतानें विभिन्न श्रेणियों में पैदा की गई हैं: उनमें से कुछ मोमिन (आस्थावान) के रूप में जन्म लेते हैं, मोमिन के रूप में जीते हैं और मोमिन के रूप में मरते हैं; उनमें से कुछ काफ़िर (अविश्वासी) के रूप में जन्म लेते हैं, काफ़िर के रूप में जीते हैं और काफ़िर के रूप में मरते हैं; उनमें से कुछ मोमिन के रूप में जन्म लेते हैं, मोमिन के रूप में जीते हैं लेकिन काफ़िर के रूप में मरते हैं; और उनमें से कुछ काफ़िर के रूप में जन्म लेते हैं, काफ़िर के रूप में जीते हैं लेकिन मोमिन के रूप में मरते हैं; और उनमें से कुछ अदायगी में अच्छे और मांगने में अच्छे होते हैं।" इसे हम्माद बिन ज़ैद ने उल्लेख किया है, उन्होंने कहा (1): हमें अली बिन ज़ैद ने, अबू नज़रा से, अबू सईद (2) से सुनाया। उन्होंने कहा: अरबी भाषा में सामान्यता का अर्थ विशिष्टता के साथ बहुत आम है। क्या आप सर्वशक्तिमान के वचन को नहीं देखते: {जो हर चीज़ को नष्ट कर देता है} [अल-अहकाफ़: 25], फिर भी इसने स्वर्ग और पृथ्वी को नष्ट नहीं किया? और उनका कथन: {हमने उनके लिए हर चीज़ के द्वार खोल दिए} [अल-अनअम: 44], फिर भी उनके लिए दया के द्वार नहीं खोले गए (3)। इशाक बिन राहवैया अल-हंज़ली ने कहा: भाषण उनके इस कथन पर समाप्त होता है: {तो अपने चेहरे को धर्म के प्रति पूरी तरह उन्मुख करें} फिर उन्होंने कहा: {अल्लाह की फ़ितरत (प्राकृतिक स्वभाव)} अर्थात: अल्लाह ने सृष्टि को एक प्राकृतिक स्वभाव के साथ बनाया, या तो जन्नत के लिए या आग के लिए। पैगंबर ﷺ ने अपने इस कथन में इसी ओर संकेत किया है: "प्रत्येक नवजात फ़ितरत पर पैदा होता है," और इसी के लिए उन्होंने कहा: {अल्लाह की रचना में कोई परिवर्तन नहीं है}। हमारे शेख अबू अल-अब्बास (4) ने कहा: जिसने भी कहा: यह सौभाग्य और दुर्भाग्य की पूर्वधारणा है, तो यह केवल कुरान में वर्णित फ़ितरत के लिए उपयुक्त है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {अल्लाह की रचना में कोई परिवर्तन नहीं है}, जबकि हदीस में ऐसा नहीं है, क्योंकि उन्होंने हदीस के शेष भाग में बताया है कि इसे बदला और परिवर्तित किया जा सकता है।

न्यायशास्त्र और चिंतन के एक समूह ने कहा: फ़ितरत वह प्रकृति है जिस पर नवजात अपने रब के ज्ञान में पैदा होता है। मानो उन्होंने कहा: प्रत्येक नवजात एक ऐसी प्रकृति के साथ पैदा होता है जिसके माध्यम से वह अपने रब को पहचानता है जब वह समझ की उम्र तक पहुँच जाता है। उनका तात्पर्य जानवरों की प्रकृति से भिन्न प्रकृति है, जो अपनी प्रकृति के माध्यम से उनके ज्ञान तक नहीं पहुँचते हैं। उन्होंने तर्क दिया कि फ़ितरत का अर्थ रचना है, और फ़ातिर का अर्थ निर्माता है, क्योंकि अल्लाह

सर्वशक्तिमान का कथन है: {तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो आसमानों का निर्माता (फ़ातिर) है...}

(1) (ज़) से पुष्ट। और (ज़़): हम्माद बिन ज़ैद ने इसे इसी तरह उल्लेख किया। और (द): हम्माद बिन असलम अल-तयालिसी ने उल्लेख किया। और (म): हम्माद बिन ज़ैद बिन सलमा ने मसनद अल-तयालिसी में उल्लेख किया। (2) इसे - इन शब्दों के साथ - अल-तिर्मिज़ी (2191) ने हम्माद बिन ज़ैद के मार्ग से निकाला है। और इसे अहमद (11143) और अल-तयालिसी (2156) ने हम्माद बिन सलमा के मार्ग से, अली बिन ज़ैद से निकाला है। अली बिन ज़ैद: इब्न जदआन है, और वह कमज़ोर है, और शुबा ने उसके बारे में बात की है जैसा कि लेखक उल्लेख करेंगे। (3) अल-तमहीद 18/62। (4) अल-मुफ़हिम 1/675-676 में।

«یاد رکھو کہ بنی آدم مختلف طبقات پر پیدا کیے گئے ہیں، ان میں سے کچھ مومن پیدا ہوتے ہیں، مومن جیتے ہیں اور مومن ہی مرتے ہیں، اور ان میں سے کچھ کافر پیدا ہوتے ہیں، کافر جیتے ہیں اور کافر ہی مرتے ہیں، اور ان میں سے کچھ مومن پیدا ہوتے ہیں اور مومن جیتے ہیں لیکن کافر مرتے ہیں، اور ان میں سے کچھ کافر پیدا ہوتے ہیں اور کافر جیتے ہیں لیکن مومن مرتے ہیں، اور ان میں سے کچھ حسنِ قضا (اچھی ادائیگی) اور حسنِ طلب (اچھا مطالبہ) والے ہوتے ہیں»۔ اسے حماد بن زید نے ذکر کیا، انہوں نے کہا (١): ہمیں علی بن زید نے ابو نضرہ سے، انہوں نے ابو سعید (٢) سے بیان کیا۔ انہوں نے کہا: عربی زبان میں عموم سے مراد خصوص کثرت سے آتا ہے، کیا آپ اللہ عزوجل کا یہ فرمان نہیں دیکھتے: ﴿تُدَمِّرُ كُلَّ شَيْءٍ﴾ [الأحقاف: ٢٥] (وہ ہر چیز کو تباہ کر دیتی ہے) حالانکہ اس نے آسمانوں اور زمین کو تباہ نہیں کیا، اور اللہ کا فرمان: ﴿فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ﴾ [الأنعام: ٤٤] (ہم نے ان پر ہر چیز کے دروازے کھول دیے) حالانکہ ان پر رحمت کے دروازے نہیں کھولے گئے (٣)۔ اسحاق بن راہویہ الحنظلی نے کہا: کلام یہاں مکمل ہو گیا: ﴿فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا﴾ پھر فرمایا: ﴿فِطْرَتَ اللَّهِ﴾ یعنی: اللہ نے مخلوق کو ایک فطرت پر پیدا کیا، خواہ وہ جنت کے لیے ہو یا آگ کے لیے، اور اسی کی طرف نبی ﷺ نے اپنے اس قول میں اشارہ فرمایا: «ہر بچہ فطرت پر پیدا ہوتا ہے» اور اسی لیے فرمایا: ﴿لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ﴾ (اللہ کی تخلیق میں کوئی تبدیلی نہیں)۔ ہمارے شیخ ابو العباس (٤) نے فرمایا: جس نے یہ کہا کہ یہ سعادت اور شقاوت کی سبقت ہے، تو یہ صرف قرآن میں مذکور فطرت کے لیے موزوں ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ﴾ لیکن حدیث میں ایسا نہیں ہے؛ کیونکہ حدیث کے بقیہ حصے میں انہوں نے خبر دی ہے کہ اسے بدلا اور تبدیل کیا جاتا ہے۔

اہلِ فقہ اور اہل نظر کی ایک جماعت نے کہا: فطرت وہ جبلت ہے جس پر بچہ اپنے رب کی معرفت کے حوالے سے پیدا کیا جاتا ہے، گویا انہوں نے کہا: ہر بچہ ایسی جبلت پر پیدا ہوتا ہے جس سے وہ اپنے رب کو پہچان لیتا ہے جب وہ معرفت کی حد کو پہنچ جاتا ہے؛ ان کی مراد چوپایوں کی جبلت سے مختلف جبلت ہے جو اپنی جبلت کے ذریعے اس کی معرفت تک نہیں پہنچتے، اور انہوں نے اس بات پر دلیل دی کہ فطرت سے مراد خلقت (تخلیق) ہے اور فاطر سے مراد خالق ہے، کیونکہ اللہ عزوجل کا فرمان ہے: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ...﴾

(١) المثبت من (ز). وفي (ظ): ذكره حماد بن زيد كذا قال. وفي (د): ذكره حماد بن أسلم الطيالسي قال: وفي (م): ذكره حماد بن زيد بن سلمة في مسند الطيالسي قال. (٢) أخرجه - بهذا اللفظ - الترمذي (٢١٩١) من طريق حماد بن زيد، به. وأخرجه أحمد (١١١٤٣) والطيالسي (٢١٥٦) من طريق حماد بن سلمة، عن علي بن زيد، به. علي بن زيد: هو ابن جدعان، وهو ضعيف، وقد تكلم فيه شعبة كما سيذكر المصنف. (٣) التمهيد ١٨/ ٦٢ . (٤) في المفهم ١/ ٦٧٥ - ٦٧٦ .

Surah Ar-Rum: Verse 30 Page: 426

...and the earth" [Fatir: 1], meaning their Creator. And His saying: "And why should I not worship Him Who created me?" [Ya-Sin: 22], meaning created me. And His saying: "Who created them" [Al-Anbiya: 56], meaning created them. They said: So 'fitra' means creation, and 'al-Fatir' is the Creator. They denied that a newborn is born with a disposition towards disbelief, faith, knowledge, or denial. They said: Rather, a newborn is born in a state of soundness for the most part, in creation, nature, and structure, without faith, disbelief, denial, or knowledge. Then they adopt belief or disbelief after reaching puberty when they can distinguish things. They argued with his saying in the Hadith: "Just as an animal produces a whole offspring - meaning sound - do you perceive any mutilation in it?" meaning a cut ear. He likened the hearts of human beings to animals because they are born with a complete physical form without deficiency, then their ears and noses are cut later, so they are called 'Bahirah' and 'Sa'ibah'. He says: Likewise, the hearts of children at birth have neither disbelief nor faith, nor knowledge nor denial, like grazing livestock. When they reach maturity, devils entice them, so most of them disbelieve, and Allah protects a minority. They said: If children were born with a predisposition for disbelief or faith at the beginning of their existence, they would never have changed from it, yet we find them believing then disbelieving [and disbelieving then believing]. They said: It is rationally impossible for a child at birth to comprehend disbelief or faith because Allah brought them forth in a state in which they understand nothing; Allah Almighty said: "And Allah has extracted you from the wombs of your mothers not knowing a thing" [An-Nahl: 78]. He who knows nothing, disbelief, faith, knowledge, or denial is impossible for him. Abu Umar ibn Abd al-Barr said: This is the most correct statement regarding the meaning of the 'fitra' upon which people are born. Another argument for this is the saying of the Almighty: "You are only recompensed for what you used to do" [At-Tur: 16] and "Every soul, for what it has earned, will be retained" [Al-Muddaththir: 38]. Whoever has not reached the time of action is not held accountable for anything. And He said: "And never would We punish until We sent a messenger" [Al-Isra: 15]. Since they agreed to waive retaliation (qisas), punishment (hudud), and sins for them in this world, the Hereafter is more deserving of that, and Allah knows best. It is impossible for the mentioned 'fitra' to be Islam, as Ibn Shihab said; because Islam and faith consist of a saying by the tongue, a belief in the heart, and actions with the limbs, and this is absent in a child; no sane person is ignorant of this.

सूरा अर-रूम: आयत ३० पृष्ठ: ४२६

...और पृथ्वी" [फातिर: १], यानी उनका निर्माता। और उनका कहना: "और मुझे क्या है कि मैं उसकी इबादत न करूँ जिसने मुझे पैदा किया?" [या-सीन: २२], यानी मुझे पैदा किया। और उनका कहना: "जिसने उन्हें पैदा किया" [अल-अंबिया: ५६], यानी उन्हें पैदा किया। उन्होंने कहा: तो 'फ़ितरत' का अर्थ है रचना (सृष्टि), और 'अल-फ़ातिर' निर्माता है। उन्होंने इस बात से इनकार किया कि नवजात शिशु कुफ्र (अविश्वास), ईमान (विश्वास), ज्ञान या इनकार की प्रवृत्ति के साथ पैदा होता है। उन्होंने कहा: बल्कि, नवजात शिशु अधिकतर स्वस्थ अवस्था में, रचना, स्वभाव और संरचना में पैदा होता है, जिसमें न ईमान होता है, न कुफ्र, न इनकार और न ही ज्ञान। फिर वे परिपक्व होने के बाद, जब वे अंतर करना सीख जाते हैं, कुफ्र या ईमान को अपनाते हैं। उन्होंने हदीस में उनके इस कथन के साथ तर्क दिया: "जैसे एक जानवर एक पूर्ण संतान पैदा करता है - यानी स्वस्थ - क्या आपको उसमें कोई कटाव महसूस होता है?" यानी कटा हुआ कान। उन्होंने आदम की संतान के दिलों की तुलना जानवरों से की; क्योंकि वे पूर्ण रचना के साथ पैदा होते हैं जिसमें कोई कमी नहीं होती, फिर बाद में उनके कान और नाक काट दिए जाते हैं, तो उन्हें 'बहीराह' और 'साईबाह' कहा जाता है। वह कहते हैं: इसी तरह, जन्म के समय बच्चों के दिलों में न कुफ्र होता है और न ईमान, न ज्ञान और न ही इनकार, चरने वाले जानवरों की तरह। जब वे परिपक्वता तक पहुँचते हैं, तो शैतान उन्हें लुभाते हैं, इसलिए उनमें से अधिकांश कुफ्र करते हैं, और अल्लाह उनमें से कम को बचाता है। उन्होंने कहा: अगर बच्चे अपने अस्तित्व की शुरुआत में कुफ्र या ईमान की किसी प्रवृत्ति के साथ पैदा हुए होते, तो वे इससे कभी नहीं बदलते, फिर भी हम उन्हें ईमान लाते और फिर कुफ्र करते [और कुफ्र करते और फिर ईमान लाते] पाते हैं। उन्होंने कहा: तर्कसंगत रूप से यह असंभव है कि एक बच्चा जन्म के समय कुफ्र या ईमान को समझ सके, क्योंकि अल्लाह ने उन्हें ऐसी स्थिति में बाहर निकाला जिसमें वे कुछ भी नहीं समझते थे; अल्लाह तआला ने फरमाया: "और अल्लाह ने तुम्हें तुम्हारी माताओं के गर्भ से निकाला जबकि तुम कुछ नहीं जानते थे" [अन-नहल: ७८]। जो कुछ नहीं जानता, उसके लिए कुफ्र, ईमान, ज्ञान या इनकार असंभव है। अबू उमर इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: यह उस फ़ितरत के अर्थ के बारे में सबसे सही कथन है जिस पर लोग पैदा होते हैं। इसमें एक दलील अल्लाह तआला का यह फरमान भी है: "तुम्हें केवल उसी का बदला दिया जाता है जो तुम करते थे" [अत-तूर: १६] और "प्रत्येक व्यक्ति अपने कर्मों के बदले बंधक है" [अल-मुद्दस्सिर: ३८]। जो कार्य के समय तक नहीं पहुँचा, वह किसी चीज़ के लिए जवाबदेह नहीं है। और उसने फरमाया: "और हम तब तक सज़ा नहीं

देते जब तक कि हम एक रसूल (संदेशवाहक) न भेज दें" [अल-इसरा: १५]। जब वे दुनिया में उनके लिए प्रतिशोध (क़िसास), दंड (हुदूद) और पापों को माफ करने पर सहमत हुए, तो आख़िरत इसके लिए अधिक योग्य है, और अल्लाह बेहतर जानता है। यह असंभव है कि उल्लिखित फ़ितरत इस्लाम हो, जैसा कि इब्न शिहाब ने कहा था; क्योंकि इस्लाम और ईमान ज़ुबान से कहना, दिल से मानना और अंगों से कर्म करना है, और यह एक बच्चे में अनुपस्थित है; कोई भी बुद्धिमान व्यक्ति इससे अनभिज्ञ नहीं है।

سورة الروم: آیت ۳۰ صفحہ: ۴۲۶

...اور زمین" [فاطر: ۱] یعنی: ان کا پیدا کرنے والا، اور اللہ کے اس قول کے مطابق: "اور مجھے کیا ہے کہ میں اس کی عبادت نہ کروں جس نے مجھے پیدا کیا" [یس: ۲۲] یعنی: مجھے پیدا کیا، اور اس کے قول: "جس نے انہیں پیدا کیا" [الانبیاء: ۵۶] یعنی: انہیں پیدا کیا۔ انہوں نے کہا: پس فطرت سے مراد خلقت (پیدائش) ہے، اور فاطر سے مراد خالق ہے، اور انہوں نے اس بات کا انکار کیا کہ بچہ کفر یا ایمان یا معرفت یا انکار پر پیدا ہوتا ہے۔ انہوں نے کہا: بلکہ بچہ عام طور پر پیدائشی طور پر، فطری طور پر اور جسمانی طور پر سلامتی کی حالت میں پیدا ہوتا ہے، جس کے ساتھ نہ ایمان ہوتا ہے، نہ کفر، نہ انکار اور نہ معرفت، پھر وہ سن بلوغ کے بعد کفر اور ایمان کا عقیدہ رکھتے ہیں جب وہ تمیز کرنے لگتے ہیں۔ انہوں نے حدیث میں آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول سے دلیل پکڑی: "جیسے جانور ایک مکمل جانور پیدا کرتا ہے - یعنی سلامت - کیا تم اس میں کوئی کٹا ہوا عضو محسوس کرتے ہو" یعنی کٹا ہوا کان۔ پس انہوں نے بنی آدم کے دلوں کو جانوروں سے تشبیہ دی؛ کیونکہ وہ مکمل خلقت کے ساتھ پیدا ہوتے ہیں جس میں کوئی نقص نہیں ہوتا، پھر بعد میں ان کے کان اور ناک کاٹے جاتے ہیں، تو کہا جاتا ہے: یہ بحیرہ ہے اور یہ سائبہ۔ وہ کہتا ہے: اسی طرح بچوں کے دل ان کی پیدائش کے وقت ایسے ہوتے ہیں کہ ان میں نہ کفر ہوتا ہے اور نہ ایمان، نہ معرفت اور نہ انکار، چرنے والے جانوروں کی طرح، پھر جب وہ بالغ ہوتے ہیں تو شیطان انہیں بہکاتے ہیں، چنانچہ ان میں سے اکثر کفر کرتے ہیں اور اللہ تھوڑے لوگوں کو بچا لیتا ہے۔ انہوں نے کہا: اگر بچے اپنی ابتدا ہی میں کفر یا ایمان کی کسی چیز پر پیدا کیے گئے ہوتے تو وہ اس سے کبھی نہ ہٹتے، حالانکہ ہم انہیں پاتے ہیں کہ وہ ایمان لاتے ہیں پھر کفر کرتے ہیں [اور کفر کرتے ہیں پھر ایمان لاتے ہیں]۔ انہوں نے کہا: عقل میں یہ ناممکن ہے کہ بچہ اپنی

پیدائش کے وقت کفر یا ایمان کو سمجھتا ہو؛ کیونکہ اللہ نے انہیں ایسی حالت میں نکالا ہے کہ وہ اس کے ساتھ کچھ نہیں سمجھتے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اور اللہ نے تمہیں تمہاری ماؤں کے پیٹ سے نکالا درانحالیکہ تم کچھ نہ جانتے تھے" [النحل: ۷۸] پس جو کچھ نہیں جانتا اس سے کفر یا ایمان یا معرفت یا انکار ناممکن ہے۔ ابو عمر بن عبد البر نے کہا: یہ اس فطرت کے معنی میں سب سے صحیح بات ہے جس پر لوگ پیدا کیے جاتے ہیں۔ اس پر ایک دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول بھی ہے: "تمہیں صرف اسی کا بدلہ دیا جائے گا جو تم کرتے تھے" [الطور: ۱۶] اور "ہر جان اپنے کمائے ہوئے کے بدلے گروی ہے" [المدثر: ۳۸] اور جو عمل کے وقت تک نہیں پہنچا وہ کسی چیز کا پابند نہیں۔ اور فرمایا: "اور ہم عذاب دینے والے نہیں یہاں تک کہ ہم کوئی رسول بھیج دیں" [الاسراء: ۱۵] اور جب وہ دنیا میں ان سے قصاص، حدود اور گناہوں کو دور کرنے پر متفق ہوئے تو آخرت اس کی زیادہ حقدار تھی، واللہ اعلم۔ اور یہ ناممکن ہے کہ مذکورہ فطرت اسلام ہو، جیسا کہ ابن شہاب نے کہا؛ کیونکہ اسلام اور ایمان: زبان سے قول، دل سے اعتقاد، اور اعضاء سے عمل کا نام ہے، اور یہ بچے میں معدوم ہے، کوئی عقل والا اس سے جاہل نہیں۔

As for Al-Awza'i's saying: I asked Az-Zuhri about a man who owes the emancipation of a slave; is it sufficient for him to emancipate a child while he is a nursing infant? He said: Yes; because he was born upon the Fitra (natural disposition), meaning Islam. His emancipation was only considered valid by those who permitted it because his status follows that of his parents. Others disagreed and said: For obligatory emancipations, it is only sufficient to free one who fasts and prays. There is no evidence in Allah's saying: "As He started you, you shall return" [Al-A'raf: 29], nor in "That Allah seals for the servant what He has decreed and predestined for him," that a child is born as a believer or a disbeliever; because reason testifies that at that time he is not among those who comprehend faith or disbelief. The Hadith stating "That people were created in layers" is not among the unchallengeable Hadiths because Ali bin Zaid bin Jud'an was alone in reporting it, and Shu'bah used to speak against him. Even so, the saying "born a believer" could mean: born to become a believer, and born to become a disbeliever based on Allah's prior knowledge. The statement in the Hadith "I created these for Paradise, and I created these for the Fire" implies nothing more than consideration for their final end, not that during their childhood they are among those deserving of Paradise or Fire, or that they comprehend disbelief or faith(1).

I say: What Abu Umar chose and argued for was also the view of several researchers, including Ibn Atiyyah in his "Tafsir" regarding the meaning of Fitra, and our teacher Abu al-Abbas. Ibn Atiyyah said(2): "What should be relied upon in explaining this word is that it is the innate creation and disposition within the child's soul, prepared and ready to distinguish the creations of Allah Almighty, to find evidence for his Lord through them, to know His laws, and to believe in Him. It is as if Allah Almighty said: 'Set your face to the religion which is Hanif (pure monotheism),' which is the Fitra (natural disposition) of Allah upon which He prepared humanity. However, external factors affect them. This is part of the Prophet's (ﷺ) saying: 'Every newborn is born upon the Fitra, then his parents make him a Jew or a Christian.' Mentioning the parents is just an example of many such external factors. Our teacher said in his wording(3): 'Indeed, Allah Almighty created the hearts of the children of Adam...'"

(1) Al-Tamhid 18/68, 70, 71, 76, 77, 82, 83, and what is between brackets is from it. (2) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/336. (3) In Al-Mufhim 1/676.

जहाँ तक अल-औज़ई के इस कथन का प्रश्न है: मैंने अल-ज़ुहरी से एक ऐसे व्यक्ति के बारे में पूछा जिस पर एक दास को मुक्त करना अनिवार्य है; क्या उसके लिए एक बच्चे को मुक्त करना पर्याप्त होगा जबकि वह अभी दूध पीता शिशु है? उन्होंने कहा: हाँ; क्योंकि वह फ़ितरत (प्राकृतिक स्वभाव) यानी इस्लाम पर पैदा हुआ है। उसकी मुक्ति केवल उन्हीं के द्वारा मान्य मानी गई जिन्होंने इसकी अनुमति दी, क्योंकि उसका हुक्म उसके माता-पिता के हुक्म के समान है। दूसरों ने इससे असहमति जताई और कहा: अनिवार्य दास-मुक्ति के लिए केवल उसी को मुक्त करना पर्याप्त है जो रोज़ा रखता हो और नमाज़ पढ़ता हो। अल्लाह के इस कथन में कोई प्रमाण नहीं है: "जैसे उसने तुम्हें शुरू किया, वैसे ही तुम लौटोगे" [अल-अराफ़: 29], और न ही इसमें कि "अल्लाह बंदे के लिए वही मुहर लगाता है जो उसने उसके लिए तय और निर्धारित किया है", कि एक बच्चा जन्म के समय मोमिन (आस्तिक) या काफ़िर (नास्तिक) पैदा होता है; क्योंकि बुद्धि गवाही देती है कि उस समय वह उन लोगों में से नहीं होता जो ईमान या कुफ़्र को समझते हों। वह हदीस जिसमें आया है कि "लोग विभिन्न परतों (स्तरों) पर पैदा किए गए हैं" उन हदीसों में से नहीं है जिन पर कोई आपत्ति न हो; क्योंकि अली बिन ज़ैद बिन जुदआन इसे रिपोर्ट करने में अकेले थे, और शुअबा उनके बारे में बात किया करते थे। फिर भी, "मोमिन पैदा हुआ" कहने का अर्थ यह हो सकता है: मोमिन बनने के लिए पैदा हुआ, और काफ़िर बनने के लिए पैदा हुआ, अल्लाह के पूर्व ज्ञान के अनुसार। हदीस के इस कथन में: "मैंने इन्हें स्वर्ग के लिए बनाया है, और इन्हें नरक के लिए बनाया है" उनके अंतिम परिणाम के विचार से अधिक कुछ नहीं है, न कि यह कि अपने बचपन के दौरान वे स्वर्ग या नरक के पात्र हैं, या कुफ़्र या ईमान को समझते हैं(1)।

मैंने कहा: जो अबू उमर ने चुना और जिसके लिए तर्क दिया, वही कई शोधकर्ताओं का मत है, जिनमें 'फ़ितरत' के अर्थ के संबंध में अपनी "तफ़्सीर" में इब्न अतिय्याह और हमारे शिक्षक अबू अल-अब्बास शामिल हैं। इब्न अतिय्याह ने कहा(2): "इस शब्द की व्याख्या में जिस चीज़ पर भरोसा किया जाना चाहिए वह यह है कि यह बच्चे की आत्मा के भीतर वह जन्मजात बनावट और स्वरूप है जो अल्लाह तआला की रचनाओं के बीच अंतर करने, उनके माध्यम से अपने रब का प्रमाण खोजने, उसके कानूनों को जानने और उस पर ईमान लाने के लिए तैयार और सक्षम है। ऐसा लगता है जैसे अल्लाह तआला ने कहा: 'अपने चेहरे को उस दीन (धर्म) की ओर करो जो हनीफ़ (एकेश्वरवादी) है,' जो अल्लाह की फ़ितरत है जिस पर उसने मानवता को तैयार किया है। लेकिन बाहरी कारक उन पर

प्रभाव डालते हैं; और इसी में से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का कथन है: 'प्रत्येक नवजात फ़ितरत पर पैदा होता है, फिर उसके माता-पिता उसे यहूदी या ईसाई बना देते हैं।' माता-पिता का ज़िक्र केवल उन बाहरी कारकों का एक उदाहरण है जो बहुत अधिक हैं। हमारे शिक्षक ने अपने शब्दों में कहा(3): 'बेशक अल्लाह तआला ने आदम की संतानों के दिलों को बनाया...'"

(1) अल-तमहीद 18/68, 70, 71, 76, 77, 82, 83, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/336 में। (3) अल-मुफ़्हिम 1/676 में।

جہاں تک اوزاعی کے قول کا تعلق ہے: میں نے زہری سے اس شخص کے بارے میں پوچھا جس پر ایک گردن (غلام) آزاد کرنا واجب ہو، کیا اس کی طرف سے کسی بچے کو آزاد کرنا کافی ہوگا جبکہ وہ ابھی شیر خوار ہو؟ انہوں نے کہا: ہاں؛ کیونکہ وہ فطرت یعنی اسلام پر پیدا ہوا ہے، پس اس کا آزاد کرنا صرف ان کے نزدیک کافی ہوا جنہوں نے اس کی اجازت دی؛ کیونکہ اس کا حکم اس کے والدین کا حکم ہے۔ دوسروں نے ان سے اختلاف کیا اور کہا: واجب غلاموں کی آزادی میں صرف وہی کافی ہے جو روزہ رکھتا اور نماز پڑھتا ہو، اور اللہ تعالیٰ کے اس قول میں کوئی دلیل نہیں ہے: ﴿جیسا کہ اس نے تمہیں شروع کیا تم لوٹو گے﴾ [الاعراف: ۲۹] اور نہ ہی اس میں کہ «اللہ بندے کے لیے اسی پر مہر لگا دیتا ہے جو اس نے اس کے لیے مقدر اور طے کر دیا ہے» کہ بچہ پیدا ہوتے وقت مومن یا کافر پیدا ہوتا ہے؛ کیونکہ عقلیں گواہی دیتی ہیں کہ اس وقت وہ ان لوگوں میں سے نہیں ہوتا جو ایمان یا کفر کو سمجھتے ہوں، اور وہ حدیث جس میں آیا ہے کہ: «لوگ تہوں (طبقوں) پر پیدا کیے گئے ہیں» ان احادیث میں سے نہیں ہے جن پر کوئی اعتراض نہ ہو؛ کیونکہ اس میں علی بن زید بن جدعان اکیلے ہیں، اور شعبہ ان کے بارے میں کلام کیا کرتے تھے، اس کے باوجود اس کے قول کا یہ احتمال ہو سکتا ہے کہ: «مومن پیدا ہوا» یعنی: مومن ہونے کے لیے پیدا ہوا، اور کافر ہونے کے لیے پیدا ہوا، اللہ کے سابقہ علم کے مطابق۔ اور حدیث کے اس قول میں کہ: «میں نے انہیں جنت کے لیے پیدا کیا، اور انہیں جہنم کے لیے پیدا کیا» اس بات سے زیادہ کچھ نہیں کہ ان کا انجام کیا ہوگا، نہ یہ کہ وہ اپنے بچپن کے دوران جنت یا جہنم کے مستحق ہیں، یا کفر یا ایمان کی سمجھ رکھتے ہیں(۱)۔

میں نے کہا: اور جس چیز کو ابو عمر نے اختیار کیا اور اس پر دلیل دی، محققین میں سے ایک سے زیادہ اسی طرف گئے ہیں، جن میں ابن عطیہ اپنی «تفسیر» میں فطرت کے معنی کے بارے میں، اور ہمارے شیخ ابو العباس شامل ہیں۔ ابن عطیہ نے کہا(۲): اور جس چیز پر اس لفظ کی تفسیر میں اعتماد کیا جانا چاہیے وہ یہ ہے کہ یہ وہ خلقت اور ہیئت ہے جو بچے کے نفس میں ہوتی ہے جو اللہ تعالیٰ کی مخلوقات میں تمیز کرنے، اور ان کے ذریعے اپنے رب پر استدلال کرنے، اور اس کی شریعتوں کو پہچاننے اور اس پر ایمان لانے کے لیے تیار اور آمادہ ہوتی ہے، تو گویا اللہ تعالیٰ نے فرمایا: اپنا چہرہ اس دین کے لیے سیدھا کر لو جو حنیف ہے، اور وہ اللہ کی وہ فطرت ہے جس پر اس نے انسانوں کو تیار کیا ہے، لیکن عوارض ان پر پیش آتے ہیں؛ اور اسی میں سے نبی کریم ﷺ کا قول ہے: «ہر مولود فطرت پر پیدا ہوتا ہے، پھر اس کے والدین اسے یہودی یا نصرانی بنا دیتے ہیں» تو والدین کا ذکر صرف ان عوارض کی ایک مثال ہے جو بہت زیادہ ہیں۔ اور ہمارے شیخ نے اپنی عبارت میں کہا(۳): اللہ تعالیٰ نے بنی آدم کے دلوں کو پیدا کیا...

(۱) التمهيد ۱۸/۶۸ اور ۷۰ اور ۷۱ اور ۷۶ اور ۷۷ اور ۸۲ اور ۸۳، اور جو کچھ قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (۲) المحرر الوجيز ۴/۳۳۶ میں۔ (۳) المفهم ۱/۶۷۶ میں۔

Surah Ar-Rum: Verse - 428

...qualified to accept the truth, just as He created their eyes and ears to be receptive to sights and sounds. As long as they remain in that state of acceptance and capacity, they perceive the truth and the religion of Islam, which is the true religion. This meaning is indicated by his saying: "Just as a beast produces an intact beast, do you feel any mutilation in it?" This means that the beast gives birth to its offspring with a complete creation, free from defects. If it were left in its original state of creation, it would remain complete and free from flaws. However, it is manipulated; its ear is cut, and its face is branded, so defects and imperfections occur, and it deviates from the original state. The same applies to humans; it is a realistic comparison, and its aspect is clear.

I say: This saying, along with the first saying, is consistent in meaning. That happens after realization when they have understood the affairs of the world, and God's proof against them has been confirmed by the manifest signs He has established, such as the creation of the heavens and the earth, the sun and the moon, land and sea, and the alternation of night and day. When their whims took hold of them, devils came and invited them to Judaism and Christianity, leading their whims right and left. If they die young, they are in Paradise, meaning all children. This is because when Almighty God brought forth the offspring of Adam from his loins in the form of particles, they acknowledged His Lordship. As He, the Almighty, says: "And when your Lord took from the children of Adam from their backs their descendants and made them testify of themselves, [saying to them], 'Am I not your Lord?' They said, 'Yes, we have testified.'" [Al-A'raf: 172]. Then He returned them to Adam's loins after they had acknowledged His Lordship and that He is God, there is no god but He. Then a servant is written in his mother's womb as wretched or happy according to the first record. So, whoever was written as wretched in the first record will live until the pen runs against him, and he breaks the covenant taken from him in Adam's loins through polytheism. And whoever was written as happy in the first record will live until the pen runs against him and becomes happy. Those children of Muslims who die young before the pen runs against them will be with their parents in Paradise. As for the children of polytheists who die before the pen runs against them, they will not be with their parents because they died upon the first covenant taken from them in Adam's loins and did not break the covenant. A group of scholars of interpretation followed this view, and it reconciles the Hadiths. This would be the meaning of his saying, peace and blessings be upon him, when he was asked about the children...

सूरह अर-रूम: आयत - 428

...सत्य को स्वीकार करने के योग्य बनाया गया है, जैसे उन्होंने उनकी आंखों और कानों को दृश्यों और ध्वनियों के प्रति ग्रहणशील बनाया है। जब तक वे उस स्वीकृति और योग्यता पर बने रहते हैं, वे सत्य और इस्लाम धर्म को पहचान लेते हैं, जो कि सच्चा धर्म है। इस अर्थ को उनके इस कथन से संकेत मिलता है: "जैसे एक पशु एक पूर्ण पशु को जन्म देता है, क्या तुम उसमें कोई कटी हुई अंग (खोट) महसूस करते हो?" इसका अर्थ है कि पशु अपने बच्चे को पूर्ण रचना के साथ जन्म देता है, जो दोषों से मुक्त होता है। यदि इसे मूल रचना पर छोड़ दिया जाए, तो यह पूर्ण और दोषमुक्त रहेगा, लेकिन इसमें फेरबदल किया जाता है; इसके कान काट दिए जाते हैं और इसके चेहरे पर निशान लगा दिया जाता है, जिससे इसमें दोष और कमियां आ जाती हैं और यह मूल अवस्था से हट जाता है। यही बात मनुष्य पर भी लागू होती है, और यह एक वास्तविक तुलना है, और इसका पक्ष स्पष्ट है।

मैंने कहा: यह कथन पहले कथन के साथ अर्थ में मेल खाता है। और यह बोध के बाद होता है जब उन्होंने दुनिया के मामलों को समझ लिया, और अल्लाह की हुज्जत (प्रमाण) उन पर उन स्पष्ट आयतों (संकेतों) के माध्यम से पुख्ता हो गई जो उसने स्थापित की हैं, जैसे आकाश और पृथ्वी की रचना, सूर्य और चंद्रमा, थल और जल, और रात और दिन का बदलना। जब उनकी इच्छाओं ने उनमें काम करना शुरू किया, तो शैतान उनके पास आए और उन्हें यहूदी धर्म और ईसाई धर्म की ओर बुलाया, जिससे उनकी इच्छाएं दाएंबाएं भटक गईं। और यह कि यदि वे बचपन में मर जाते हैं, तो वे स्वर्ग में होंगे, यानी सभी बच्चे; क्योंकि अल्लाह तआला ने जब आदम की संतान को उनकी पीठ से कणों के रूप में निकाला था, तो उन्होंने उसकी रबूबियत (प्रभुत्व) को स्वीकार किया था। जैसा कि अल्लाह तआला का फरमान है: "और जब तुम्हारे रब ने बनी आदम की पीठों से उनकी संतान निकाली और उन्हें स्वयं अपने ऊपर गवाह बनाया कि 'क्या मैं तुम्हारा रब नहीं हूँ?' उन्होंने कहा, 'क्यों नहीं, हमने गवाही दी।'" [अल-अराफ़: 172]। फिर उसने उन्हें आदम की पीठ में वापस कर दिया, इसके बाद कि उन्होंने उसकी रबूबियत को और यह कि वह अल्लाह है जिसके सिवा कोई और ईश्वर नहीं है, स्वीकार कर लिया था। फिर माँ के पेट में बंदे को पहली किताब (किस्मत) के अनुसार बदकिस्मत या खुशनसीब लिखा जाता है। तो जो पहली किताब में बदकिस्मत था, वह तब तक जीवित रहेगा जब तक कि उस पर कलम न चल जाए, फिर वह उस प्रतिज्ञा को तोड़ देता है जो आदम की पीठ में शिर्क (बहुदेववाद) के माध्यम से उससे ली गई थी। और जो पहली किताब में खुशनसीब था, वह तब तक जीवित रहेगा जब तक कि उस पर कलम न चल जाए और वह खुशनसीब हो जाए। और मुसलमानों

की संतानों में से जो बच्चे कलम चलने से पहले मर जाते हैं, वे अपने माता-पिता के साथ स्वर्ग में होंगे। और जो मुशरिकों (बहुदेववादियों) की संतानों में से थे और कलम चलने से पहले मर गए, वे अपने माता-पिता के साथ नहीं होंगे; क्योंकि वे उस पहली प्रतिज्ञा पर मरे जो आदम की पीठ में उनसे ली गई थी और उन्होंने प्रतिज्ञा नहीं तोड़ी थी। व्याख्या करने वालों (मुफस्सिरीन) के एक समूह ने इस राय को अपनाया है, और यह हदीसों के बीच समन्वय करता है, और यह उनके(शांति और आशीर्वाद उन पर हो) उस कथन का अर्थ होगा जब उनसे बच्चों के बारे में पूछा गया था...

سورہ الروم: آیت - ٤٢٨

...حق کو قبول کرنے کے اہل بنایا گیا ہے، جیسا کہ اللہ نے ان کی آنکھوں اور کانوں کو مناظر اور آوازوں کے لیے قبول کرنے والا بنایا ہے۔ جب تک وہ اس قبولیت اور اس اہلیت پر برقرار رہتے ہیں، وہ حق اور دین اسلام کو پا لیتے ہیں اور وہ دین حق ہے۔ اور اس معنی پر آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ قول دلالت کرتا ہے: "جیسے چوپایہ ایک مکمل بچہ پیدا کرتا ہے، کیا تم اس میں کوئی کٹا ہوا عضو محسوس کرتے ہو؟" یعنی چوپایہ اپنے بچے کو مکمل خلقت کے ساتھ پیدا کرتا ہے جو آفات سے سلامت ہوتا ہے، اگر اسے اس کی اصل خلقت پر چھوڑ دیا جائے تو وہ مکمل اور عیبوں سے پاک رہے گا، لیکن اس میں تصرف کیا جاتا ہے، چنانچہ اس کا کان کاٹ دیا جاتا ہے اور اس کے چہرے کو داغ دیا جاتا ہے، پس اس میں آفات اور نقائص پیدا ہو جاتے ہیں اور وہ اصل سے نکل جاتا ہے، اور اسی طرح انسان ہے، اور یہ ایک واقعی تشبیہ ہے اور اس کی وجہ واضح ہے۔

میں نے کہا: اور یہ قول پہلے قول کے ساتھ معنی میں موافق ہے، اور یہ کہ وہ ادراک کے بعد ہے جب انہوں نے دنیا کے معاملے کو سمجھ لیا، اور ان پر اللہ کی حجت ان کھلی نشانیوں کے ذریعے مضبوط ہو گئی جو اللہ نے قائم کی ہیں، جیسے آسمانوں اور زمین کی تخلیق، سورج اور چاند، خشکی اور تری، اور رات اور دن کا اختلاف، پس جب ان کی خواہشات نے ان میں کام کیا تو ان کے پاس شیاطین آئے اور انہیں یہودیت اور نصرانیت کی طرف بلایا، پس وہ ان کی خواہشات کو دائیں بائیں لے گئے، اور یہ کہ اگر وہ بچپن میں مر جائیں تو وہ جنت میں ہوں گے، یعنی تمام بچے۔ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے جب آدم کی اولاد کو ان کی پیٹھ سے ذرات کی صورت میں نکالا تو انہوں نے اس کی ربوبیت کا اقرار کیا۔ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "اور جب تیرے رب نے بنی آدم کی

پشتوں سے ان کی نسل نکالی اور انہیں خود ان پر گواہ بنایا کہ کیا میں تمہارا رب نہیں ہوں؟ انہوں نے کہا کیوں نہیں، ہم گواہی دیتے ہیں۔" [الاعراف: ۱۷۲]۔ پھر اللہ نے انہیں آدم کی پشت میں واپس لوٹا دیا اس کے بعد کہ انہوں نے اس کی ربوبیت کا اور اس بات کا اقرار کر لیا کہ وہ اللہ ہے اس کے سوا کوئی معبود نہیں، پھر ماں کے پیٹ میں بندہ پہلی کتاب کے مطابق شقی (بدبخت) یا سعید (خوش بخت) لکھا جاتا ہے، پس جو پہلی کتاب میں شقی تھا اسے اتنی عمر دی جاتی ہے یہاں تک کہ اس پر قلم چل جائے، پھر وہ اس عہد کو توڑ دیتا ہے جو آدم کی پشت میں اس سے لیا گیا تھا، شرک کے ذریعے، اور جو پہلی کتاب میں سعید تھا اسے عمر دی جاتی ہے یہاں تک کہ اس پر قلم چل جائے اور وہ سعید ہو جائے، اور مسلمانوں کی اولاد میں سے جو بچپن میں مر جائے اس سے پہلے کہ اس پر قلم چلے تو وہ اپنے والدین کے ساتھ جنت میں ہوں گے، اور جو مشرکین کی اولاد میں سے ہو اور قلم چلنے سے پہلے مر جائے تو وہ اپنے والدین کے ساتھ نہیں ہوں گے؛ کیونکہ وہ اس پہلے عہد پر مرے جو آدم کی پشت میں ان سے لیا گیا تھا اور انہوں نے عہد نہیں توڑا تھا۔ اہل تاویل کی ایک جماعت اسی طرف گئی ہے، اور یہ احادیث کے درمیان جمع کرتا ہے، اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول کا معنی ہوگا جب آپ سے بچوں کے بارے میں سوال کیا گیا...

...of the polytheists, so he said: "Allah knows best what they would have done"(1) meaning: if they had reached maturity. This interpretation is also supported by the hadith of Al-Bukhari(2) from Samurah bin Jundub from the Prophet ﷺ... the long hadith regarding the vision, which includes his saying, peace and blessings be upon him: "As for the tall man in the garden, he is Abraham, peace be upon him. As for the children around him, they are every child born upon the natural disposition (Fitrah)." He said: It was asked: O Messenger of Allah, even the children of the polytheists? The Messenger of Allah ﷺ said: "Even the children of the polytheists." This is a text that resolves the dispute, and it is the most authentic thing narrated on this matter, and other hadiths contain defects and are not among the hadiths of the leading jurists. This was stated by Abu Umar bin Abdul-Barr(3). It was narrated from the hadith of Anas that he said: The Messenger of Allah ﷺ was asked about the children of the polytheists, and he said: "They had no good deeds to be rewarded for and thus become kings of Paradise, nor did they have bad deeds for which to be punished and thus become inhabitants of the Fire; so they are servants of the people of Paradise." This was mentioned by Yahya bin Sallam in his Tafsir(4). We have further explained this issue in the book 'Al-Tadhkirah'(5), and we mentioned in the book 'Al-Muqtabas fi Sharh Muwatta Malik bin Anas' what Abu Umar mentioned regarding it, praise be to Allah. Ishaq bin Rahwayh mentioned: Yahya bin Adam told us: Jarir bin Hazim informed us, from Abu Raja' al-Utaridi, who said: I heard Ibn Abbas saying: The affairs of this Ummah will remain favorable or similar - or words to that effect - until they speak or investigate concerning children and predestination. Yahya bin Adam said: I mentioned it to Ibn al-Mubarak, and he said: Should a person remain silent in ignorance? I said: So do you command speaking? He said: Then he fell silent(6). Abu Bakr al-Warraq said: {[Adhere to] the fitrah of Allah upon which He has created mankind...}

(1) Narrated by Ahmad (3034), Al-Bukhari (6597), and Muslim (2660) from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), and narrated by Ahmad (7325), Al-Bukhari (1384), and Muslim (2659) from Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). (2) In his Sahih (7047), and it is in Musnad Ahmad (20094), and some of it has been mentioned previously 2/349. (3) In Al-Tamhid 18/118 and 130. (4) Narrated by Al-Tayalisi (2111), and Abu Nu'aym in Al-Hilyah 6/308 via Yazid al-Raqashi, from Anas (may Allah be pleased with him). Yazid al-Raqashi is the son of Aban, and he is weak.

Mizan al-I'tidal 4/418-419. (5) P. 511 - 517. (6) Narrated by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 18/131.

सूरा अर-रूम: आयत 30 429

...मुशरिकों के, तो उन्होंने कहा: "अल्लाह बेहतर जानता है कि वे क्या करने वाले थे"(1) यानी: अगर वे परिपक्वता तक पहुँचते। और इस व्याख्या का समर्थन अल-बुखारी की हदीस(2) द्वारा भी किया गया है जो समुरा बिन जुन्दुब से नबी ﷺ के माध्यम से है... वह लंबी हदीस जो सपने के बारे में है, जिसमें उनका कहना, उन पर शांति और आशीर्वाद हो: "जहाँ तक उस लंबे व्यक्ति का सवाल है जो उपवन में है, वे इब्राहीम (शांति उन पर हो) हैं। और जहाँ तक उनके आसपास के बच्चों का सवाल है, वे हर उस बच्चे के समान हैं जो स्वाभाविक प्रकृति (फितरत) पर पैदा हुए हैं।" उन्होंने कहा: पूछा गया: हे अल्लाह के रसूल, और मुशरिकों के बच्चे भी? अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "मुशरिकों के बच्चे भी।" यह एक ऐसा पाठ है जो विवाद को हल करता है, और यह इस विषय पर वर्णित सबसे प्रामाणिक बात है, और अन्य हदीसों में दोष हैं और वे प्रमुख न्यायविदों की हदीसों में से नहीं हैं। यह बात अबू उमर बिन अब्दुल-बर(3) ने कही थी। अनस की हदीस से यह वर्णित है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ से मुशरिकों के बच्चों के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: "उनके पास कोई नेक काम नहीं था जिसका उन्हें बदला दिया जाता ताकि वे स्वर्ग के राजा बन जाते, और न ही उनके पास कोई बुरा काम था जिसके लिए उन्हें दंडित किया जाता ताकि वे नर्क के निवासी बन जाते, इसलिए वे स्वर्ग के लोगों के सेवक हैं।" इसे याह्या बिन सलाम ने अपनी तफसीर(4) में उल्लेख किया है। हमने इस मुद्दे को 'अल-तज़किरा'(5) पुस्तक में और अधिक स्पष्ट किया है, और हमने 'अल-मुक्ताबास फी शरह मुवत्ता मलिक बिन अनस' पुस्तक में वही उल्लेख किया है जो अबू उमर ने इसके बारे में उल्लेख किया है, अल्लाह का शुक्र है। इशाक बिन राहवेह ने उल्लेख किया: याह्या बिन एडम ने हमें बताया: जरीर बिन हाज़िम ने हमें अबू रजा अल-उतारिदी के हवाले से बताया, जिन्होंने कहा: मैंने इब्न अब्बास को यह कहते हुए सुना: इस उम्माह के मामले अनुकूल या समान रहेंगे - या इनके जैसा कोई शब्द - जब तक कि वे बच्चों और तकदीर (क़दर) के बारे में बात न करें या जांच न करें। याह्या बिन एडम ने कहा: मैंने इब्न अल-मुबारक से इसका उल्लेख किया, तो उन्होंने कहा: क्या कोई व्यक्ति अज्ञानता में चुप रहे? मैंने कहा: तो क्या आप बोलने का आदेश देते हैं? उन्होंने कहा: फिर वे चुप हो गए(6)। अबू बक्र अल-वर्राक ने कहा: {अल्लाह की वह फितरत जिस पर उसने इंसानों को पैदा किया है...}

(1) इसे अहमद (3034), अल-बुखारी (6597), और मुस्लिम (2660) ने इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से उद्धृत किया है, और अहमद (7325), अल-बुखारी (1384), और मुस्लिम

(2659) ने अबू हुरैरा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से उद्धृत किया है। (2) उनके'सहीह' (7047) में, और यह मुसनद अहमद (20094) में भी है, और इसका कुछ हिस्सा पहले 2/349 पर आ चुका है। (3) अल-तमहीद 18/118 और 130 में। (4) इसे अल-तयालिसी (2111) ने और अबू नुऐम ने 'अल-हिल्या' 6/308 में यज़ीद अल-रक़ाशी के माध्यम से अनस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से उद्धृत किया है। यज़ीद अल-रक़ाशी इब्न अबान है, और वह कमज़ोर (ज़ईफ़) है। मीज़ान अल-इ'तिदाल 4/418-419। (5) पृ. 511 - 517। (6) इसे इब्न अब्दुल-बर ने अल-तमहीद 18/131 में उद्धृत किया है।

مشرکین کے، پس آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ بہتر جانتا ہے کہ وہ کیا کرنے والے تھے"(۱) یعنی: اگر وہ بلوغت کو پہنچتے۔ اور اس تاویل پر بخاری کی وہ حدیث(۲) بھی دلالت کرتی ہے جو سمرہ بن جندب سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا... وہ طویل حدیث جو رؤیا (خواب) کے بارے میں ہے، جس میں آپ ﷺ کا یہ قول ہے: "رہا وہ دراز قد شخص جو باغ میں ہے تو وہ ابراہیم علیہ السلام ہیں، اور جو بچے ان کے گرد ہیں تو وہ ہر وہ بچہ ہے جو فطرت پر پیدا ہوا ہو۔" راوی کہتے ہیں: عرض کیا گیا: اے اللہ کے رسول! کیا مشرکین کے بچے بھی؟ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "مشرکین کے بچے بھی۔" یہ ایک ایسی نص (دلیل) ہے جو اختلاف کو ختم کر دیتی ہے، اور اس باب میں مروی چیزوں میں سب سے زیادہ صحیح ہے، اور اس کے علاوہ دیگر احادیث میں علتیں (کمزوریاں) ہیں اور وہ ائمہ فقہاء کی احادیث میں سے نہیں ہیں۔ یہ بات ابو عمر بن عبد البر(۳) نے کہی ہے۔ اور حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ سے مشرکین کے بچوں کے بارے میں پوچھا گیا تو آپ ﷺ نے فرمایا: "ان کی کوئی نیکیاں نہ تھیں کہ انہیں جزا دی جاتی اور وہ جنت کے بادشاہ بنتے، اور نہ ہی ان کی کوئی برائیاں تھیں کہ انہیں سزا دی جاتی اور وہ دوزخی ہوتے، پس وہ اہل جنت کے خادم ہیں۔" اسے یحییٰ بن سلام نے اپنی تفسیر(۴) میں ذکر کیا ہے۔ اور ہم نے کتاب "التذکرہ"(۵) میں اس مسئلے کی مزید وضاحت کی ہے، اور ہم نے کتاب "المقتبس فی شرح موطا مالک بن انس" میں وہی ذکر کیا ہے جو ابو عمر نے اس بارے میں ذکر کیا، والحمد للہ۔ اسحاق بن راہویہ نے ذکر کیا، وہ کہتے ہیں: ہمیں یحییٰ بن آدم نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں جریر بن حازم نے ابورجاء العطاردی سے خبر دی، انہوں نے کہا: میں نے ابن عباس کو فرماتے ہوئے سنا: اس امت کا معاملہ درست رہے گا یا ایک جیسا رہے

گا - یا اس سے ملتا جلتا کوئی لفظ - یہاں تک کہ وہ بچوں اور تقدیر کے بارے میں کلام کریں یا غور و خوض کریں۔ یحییٰ بن آدم کہتے ہیں: میں نے اس کا ذکر ابن المبارک سے کیا، تو انہوں نے کہا: کیا انسان جہالت پر خاموش رہے؟ میں نے کہا: تو کیا آپ کلام کا حکم دیتے ہیں؟ کہتے ہیں: پھر وہ خاموش ہو گئے(۶)۔ اور ابوبکر الوراق نے کہا: ﴿فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ ...﴾ (اللہ کی وہ فطرت جس پر اس نے لوگوں کو پیدا کیا)۔

(۱) اسے احمد (۳۰۳۴)، بخاری (۶۵۹۷) اور مسلم (۲۶۶۰) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے، اور احمد (۷۳۲۵)، بخاری (۱۳۸۴) اور مسلم (۲۶۵۹) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ (۲) اپنی صحیح (۷۰۴۷) میں، اور یہ مسند احمد (۲۰۰۹۴) میں ہے، اور اس کا کچھ حصہ ۳۴۹/۲ پر گزر چکا ہے۔ (۳) التمہید ۱۸ / ۱۱۸ اور ۱۳۰ میں۔ (۴) اسے طیالسی (۲۱۱۱) اور ابونعیم نے حلیہ ۳۰۸/۶ میں یزید الرقاشی کے طریق سے حضرت انس رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ یزید الرقاشی: یہ ابن ابان ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ میزان الاعتدال ۴۱۸/۴ - ۴۱۹۔ (۵) ص ۵۱۱ - ۵۱۷۔ (۶) اسے ابن عبدالبر نے التمہید ۱۳۱/۱۸ میں روایت کیا ہے۔

[Upon] it: It is poverty and destitution. This is a good [interpretation]; for from the time he is born until the time he dies, he is poor and needy. Yes, and in the Hereafter. The Almighty's saying: {There is no change in the creation of Allah} means: this innate nature (fitra) has no replacement from the Creator's side. The matter does not come contrary to this in any way, meaning: one whom He created happy will not be miserable, and one whom He created miserable will not be happy. Mujahid said: The meaning is: no change to Allah's religion. This was also said by Qatadah, Ibn Jubayr, Al-Dahhak, Ibn Zayd, and Al-Nakha'i; they said: this is its meaning regarding beliefs. 'Ikrimah said, and it is narrated from Ibn Abbas and Umar bin Al-Khattab, that the meaning is: no change to Allah's creation of cattle by castrating their males; thus its meaning would be the prohibition of castrating male animals (1). This has already been mentioned in [Surah] An-Nisa (2). {That is the correct religion} means: that is the straight decree. This was said by Ibn Abbas. Muqatil said: that is the clear reckoning (3). It is also said: {That is the correct religion} means: the religion of Islam is the correct and straight religion (4). {But most of the people do not know} means: they do not reflect so they would know that they have a Creator to be worshipped, and an eternal God whose decree has preceded and whose judgment has been executed. The Almighty's saying: {[Adhering to it], turning in repentance to Him, and fear Him and establish prayer and do not be of those who associate others with Allah * [Or] of those who have divided their religion and become sects, every faction rejoicing in what it has.} The Almighty's saying: {turning in repentance to Him} there is a difference of opinion regarding its meaning. It is said: returning to Him with repentance and sincerity (5). Yahya bin Salam and Al-Farra' said: approaching Him. Abd al-Rahman bin Zayd said: obedient to Him. It is also said: repenting to Him for sins; from this is the saying of [Abu] Qais bin al-Aslat:

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 4/312. The saying of Mujahid and those who agreed with him was recorded by Al-Tabari from them 18/494-496, and he also recorded the following saying from Ibn Abbas, 'Ikrimah, and Mujahid. (2) 7/147. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 4/312. (4) Al-Waseet 3/433. (5) Tafsir al-Baghawi 3/483.

सूरह अर-रुम: आयत ३० - ३२ ४३०

(उस) पर: इसका अर्थ गरीबी और दरिद्रता है। और यह एक अच्छा [अर्थ] है; क्योंकि जन्म से लेकर मृत्यु तक वह गरीब और ज़रूरतमंद रहता है, हाँ! और परलोक में भी। अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह की रचना में कोई परिवर्तन नहीं} का अर्थ है: सृष्टिकर्ता की ओर से इस फितरत (प्रकृति) में कोई बदलाव नहीं है। और मामला इसके विपरीत किसी भी तरह से नहीं आता, अर्थात: जिसे उसने सुखी बनाया है वह दुखी नहीं होगा, और जिसे उसने दुखी बनाया है वह सुखी नहीं होगा। मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ है: अल्लाह के धर्म में कोई परिवर्तन नहीं। और यही बात क़तादा, इब्न जुबैर, अद-दहाक, इब्न ज़ैद और अन-नखई ने कही है; उन्होंने कहा: विश्वासों के संबंध में इसका यही अर्थ है। इकरीमा ने कहा, और इब्न अब्बास और उमर बिन अल-खत्ताब से रिवायत है कि अर्थ यह है: अल्लाह के बनाए मवेशियों में कोई बदलाव न किया जाए कि उनके नरों को बधिया किया जाए, तो इसका अर्थ जानवरों के नरों को बधिया करने की मनाही होगा (१)। और यह पहले "अन-निसा" (२) में बीत चुका है। {यही सीधा धर्म है} अर्थात: यही सीधा फैसला है। यह इब्न अब्बास ने कहा। मुक़ातिल ने कहा: यह स्पष्ट हिसाब है (३)। और कहा गया: {यही सीधा धर्म है} अर्थात: इस्लाम का धर्म ही सीधा और सच्चा धर्म है (४)। {लेकिन अधिकांश लोग नहीं जानते} अर्थात: वे विचार नहीं करते ताकि वे जान सकें कि उनका एक पूजनीय सृष्टिकर्ता है, और एक अनादि ईश्वर है जिसका फैसला पहले ही हो चुका है और जिसका हुक्म लागू हो चुका है। अल्लाह तआला का कथन: {उसी की ओर झुकते हुए, और उससे डरो और नमाज़ क़ायम करो और उन मुशरिकों में से न हो जाओ * जिन्होंने अपने धर्म को टुकड़ों में बाँट दिया और गिरोहों में बँट गए, हर गिरोह उसी में मग्न है जो उसके पास है।} अल्लाह तआला का कथन: {उसी की ओर झुकते हुए} इसके अर्थ में मतभेद है, तो कहा गया: तौबा और इखलास (निष्ठा) के साथ उसकी ओर लौटने वाले (५)। याह्या बिन सलाम और अल-फर्रा ने कहा: उसकी ओर बढ़ने वाले। अब्दुर रहमान बिन ज़ैद ने कहा: उसके आज्ञाकारी। और कहा गया: गुनाहों से उसकी ओर तौबा करने वाले; और इसी से [अबू] क़ैस बिन अल-अस्लत का कथन है:

---

(१) अल-नुकात वल-उयून ४/३१२, और मुजाहिद और उनके सहमत लोगों का कथन अल-तबारी ने उनसे १८/४९४-४९६ में उद्धृत किया है, और इसी तरह इब्न अब्बास, इकरीमा और मुजाहिद से अगला कथन भी उद्धृत किया है। (२) ७/१४७. (३) अल-नुकात वल-उयून ४/३१२. (४) अल-वसीत ३/४३३. (५) तफ़सीर अल-बग़वी ३/४८३।

سورہ الروم: آیات ۳۰ - ۳۲ ۴۳۰

﴿عَلَيْهَا﴾ : اس سے مراد فقر و فاقہ ہے۔ اور یہ (تفسیر) اچھی ہے؛ کیونکہ وہ جب سے پیدا ہوا ہے مرنے تک فقیر اور محتاج ہی رہتا ہے، ہاں! اور آخرت میں بھی۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ﴾ یعنی: اس فطرت میں خالق کی طرف سے کوئی تبدیلی نہیں ہے۔ اور معاملہ اس کے خلاف کسی صورت نہیں آتا، یعنی: جسے اللہ نے سعید (نیک بخت) پیدا کیا وہ شقی (بدبخت) نہیں ہوتا، اور جسے شقی پیدا کیا وہ سعید نہیں ہوتا۔ مجاہد نے کہا: اس کا معنی ہے: اللہ کے دین میں کوئی تبدیلی نہیں۔ اور یہی بات قتادہ، ابن جبیر، ضحاک، ابن زید اور نخعی نے کہی؛ انہوں نے کہا: عقائد کے معاملے میں اس کا یہی مطلب ہے۔ عکرمہ نے کہا، اور ابن عباس اور عمر بن خطاب سے مروی ہے کہ معنی یہ ہے: اللہ کی پیدا کردہ چوپایوں کی تخلیق میں تبدیلی نہ کی جائے کہ ان کے نروں کو خصی کر دیا جائے، تو اس صورت میں اس کا معنی جانوروں کے نروں کو خصی کرنے کی ممانعت ہوگا (۱)۔ اور یہ (بحث) پہلے سورہ "النساء" (۲) میں گزر چکی ہے۔ ﴿ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ﴾ یعنی: یہی سیدھا فیصلہ ہے۔ یہ قول ابن عباس کا ہے۔ مقاتل نے کہا: یہ واضح حساب ہے (۳)۔ اور کہا گیا: ﴿ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ﴾ یعنی: دینِ اسلام ہی وہ سیدھا اور مضبوط دین ہے (۴)۔ ﴿وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾ یعنی: وہ غور و فکر نہیں کرتے کہ وہ جان لیں کہ ان کا ایک خالق و معبود ہے، اور ایک قدیم الٰہ ہے جس کا فیصلہ سبقت لے چکا اور اس کا حکم نافذ ہو چکا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ مُنِيبِينَ إِلَيْهِ وَاتَّقُوهُ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُشْرِكِينَ * مِنَ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيَعًا كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ ﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ مُنِيبِينَ إِلَيْهِ ﴾ اس کے معنی میں اختلاف ہے، پس کہا گیا: توبہ اور اخلاص کے ساتھ اس کی طرف رجوع کرنے والے (۵)۔ یحییٰ بن سلام اور فراء نے کہا: اس

کی طرف متوجہ ہونے والے۔ عبد الرحمن بن زید نے کہا: اس کے فرمانبردار۔ اور کہا گیا: گناہوں سے اس کی طرف توبہ کرنے والے؛ اور اسی سے [ابو] قیس بن الاسلت کا قول ہے:

---

(۱) النکت والعیون ۳۱۲/۴، اور مجاہد اور ان سے اتفاق کرنے والوں کا قول طبری نے ان سے ۴۹۴/۱۸ - ۴۹۶ میں روایت کیا ہے، اور اسی طرح اس کے بعد والا قول ابن عباس، عکرمہ اور مجاہد سے روایت کیا ہے۔ (۲) ۱۴۷/۷۔ (۳) النکت والعیون ۳۱۲/۴۔ (۴) الوسیط ۴۳۳/۳۔ (۵) تفسیر البغوی ۴۸۳/۳۔

Surah Ar-Rum: Verses 31 - 32 431

"If they repent, then surely the tribe of Sulaym and their people, Hawazin, have turned back (to God)."

The meaning is the same; for "naba" (turned), "taba" (repented), "thaba" (returned), and "aba" (came back) all mean returning. Al-Mawardi (1) said: There are two opinions on the origin of "inabah" (turning to God): One is that its root is "al-qat'" (cutting), from which the word for "al-nab" (canine tooth) is derived because it cuts; so it's as if "inabah" is cutting oneself off for Allah, the Mighty and Sublime, in obedience. The second is that its root is "al-ruju'" (returning), taken from "naba yanubu" when one returns time after time, and from it comes "al-nawbah" (turn/shift) because it is a return to a custom. Al-Jawhari (2) said: "Anaba il-Allah" means he turned and repented. "Al-nawbah" is the singular of "al-nuwab" (turns). You say: your turn has come, and they take turns (yatunawubun) with the water and other things.

It is in the accusative case as a "hal" (circumstantial state); Muhammad ibn Yazid said: because the meaning of {Set your face} is: so set your faces, turning in repentance (munibin). Al-Farra' said: The meaning is: so set your face and those with you, turning in repentance (3). It was also said: it is in the accusative case due to "al-qat'" (severance), meaning: so set your face, you and your nation who turn in repentance to Him; because a command to him is a command to his nation. Thus, it was appropriate to say: turning in repentance (munibin) to Him. Allah the Almighty has said: {O Prophet, when you [plural] divorce women} (4) [At-Talaq: 1]. {And fear Him} i.e., fear Him and comply with what He has commanded you. {And establish prayer and do not be of those who associate others with Allah}. It makes clear that worship is of no benefit except with sincerity; therefore He said: {And do not be of those who associate others with Allah}. This has been explained previously in "An-Nisa" (5) and "Al-Kahf" (6) and others.

{From those who divided their religion} Abu Hurayrah, Aisha, and Abu Umamah interpreted it as: it refers to the people of the Qiblah (Muslims) from those who...

---

(1) In *Al-Nukat wa al-Uyun* 4/313, and what precedes it. (2) In *Al-Sihah* (n-w-b). (3) *I'rab al-Qur'an* 3/272. (4) *Tafsir al-Baghawi* 3/483, and see *Ma'ani al-Qur'an* by al-Farra' 2/325. (5) 6/297 onwards. (6) 11/206 onwards.

सूरह अर-रूम: आयत 31 - 32 431

"यदि वे तौबा कर लें, तो निश्चय ही बनी सुलैम और उनकी कौम हवाज़िन वापस आ गए हैं।"

इसका अर्थ एक ही है; क्योंकि 'नाबा' (वापस आना), 'ताबा' (तौबा करना), 'थाबा' (लौटना) और 'आबा' (वापस आना) सभी का अर्थ लौटना है। अल-मावर्दी (1) ने कहा: 'इनाबा' (अल्लाह की ओर मुड़ने) के मूल के बारे में दो मत हैं: पहला - इसका मूल 'अल-क़त' (काटना) है, जिससे 'अल-नाब' (नुकीले दांत) का नाम लिया गया है क्योंकि वह काटता है; इसलिए जैसे कि 'इनाबा' आज्ञाकारिता में अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला की ओर पूरी तरह से कट जाना (समर्पित होना) है। दूसरा - इसका मूल 'अल-रुजु' (लौटना) है, जो 'नाबा यानूबु' से लिया गया है जब कोई बार-बार लौटता है, और इसी से 'अल-नौबाह' (बारी) बना है क्योंकि यह एक प्रथा की ओर लौटना है। अल-जौहरी (2) ने कहा: 'अनाबा इल-अल्लाह' का अर्थ है: वह अल्लाह की ओर मुड़ा और उसने तौबा की। 'अल-नौबाह' 'अल-नुवाब' (बारियों) का एकवचन है। आप कहते हैं: आपकी बारी आ गई, और वे आपस में पानी और अन्य चीज़ों के लिए बारी-बारी (यातानावाबुन) काम करते हैं।

और यह 'हाल' (स्थिति) के रूप में मंसूब (accusative) है; मुहम्मद इब्न यजीद ने कहा: क्योंकि {अपना मुख सीधा रखें} का अर्थ है: तो अपने चेहरों को उनकी ओर मुड़ते हुए (मुनीबीन) सीधा रखें। अल-फर्रा ने कहा: इसका अर्थ है: तो अपना मुख और अपने साथ वालों का मुख उनकी ओर मुड़ते हुए (3) सीधा रखें। और यह भी कहा गया: यह 'अल-क़त' (विच्छेद) के कारण मंसूब है, अर्थात: अपना मुख सीधा रखें आप और आपकी उम्मत जो उनकी ओर मुड़ने वाली (मुनीबीन) है; क्योंकि उन्हें दिया गया आदेश उनकी उम्मत के लिए आदेश है, इसलिए 'मुनीबीन इलैहि' (उनकी ओर मुड़ते हुए) कहना उचित था। और अल्लाह तआला ने कहा है: {ऐ नबी, जब तुम (सब) स्त्रियों को तलाक़ दो} (4) [अत-तलाक़: 1]। {और उससे डरो} अर्थात: उससे डरो और उसने तुम्हें जो आदेश दिया है उसका पालन करो। {और नमाज़ क़ायम करो और मुशरिकों में से न हो जाओ}। यह स्पष्ट किया गया है कि इबादत इख़लास (निष्ठा) के बिना लाभ नहीं देती; इसीलिए उसने कहा: {और मुशरिकों में से न हो जाओ} और यह बात पहले "अन-निसा" (5) और "अल-कहफ़" (6) तथा अन्य में स्पष्ट की जा चुकी है।

{उन लोगों में से जिन्होंने अपने दीन (धर्म) को टुकड़े-टुकड़े कर दिया} अबू हुरैरा, आयशा और अबू उमामा ने इसकी व्याख्या इस प्रकार की है: कि यह क़िबला के लोगों (मुसलमानों) में से उनके लिए है जो...

---

(1) अल-नुकात वल-उयून 4/313 में, और जो उससे पहले है। (2) अस-सिहाह (नौब) में। (3) इराब अल-क़ुरआन 3/272। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/483, और अल-फर्रा की मा'आनी अल-क़ुरआन 2/325 देखें। (5) 6/297 और उसके बाद। (6) 11/206 और उसके बाद।

سورة الروم: آیات 31 - 32 431

"اگر وہ توبہ کر لیں تو یقیناً بنی سلیم اور ان کی قوم ہوازن رجوع کر چکے ہیں۔"

معنی ایک ہی ہے؛ کیونکہ «ناب وتاب ثاب وآب» سب کا معنی رجوع کرنا (لوٹنا) ہے۔ الماوردی (1) نے کہا: انابت کی اصل کے بارے میں دو قول ہیں: پہلا یہ کہ اس کی اصل 'القطع' (کاٹنا) ہے، اور اسی سے 'الناب' (کچلنے والے دانت) کا نام لیا گیا ہے کیونکہ وہ کاٹنے والا ہوتا ہے؛ گویا انابت اللہ عزوجل کی اطاعت کے لیے (دنیا سے) کٹ جانا ہے۔ دوسرا یہ کہ اس کی اصل 'الرجوع' ہے، جو 'ناب ینوب' سے ماخوذ ہے جب کوئی بار بار لوٹے، اور اسی سے 'النوبہ' (باری) ہے؛ کیونکہ یہ ایک عادت کی طرف لوٹنا ہے۔ الجوہری (2) نے کہا: 'أناب إلی اللہ' کا مطلب ہے: وہ متوجہ ہوا اور توبہ کی۔ اور 'النوبہ' ، 'النوب' کی واحد ہے، آپ کہتے ہیں: تمہاری باری آگئی، اور وہ پانی وغیرہ میں آپس میں باری باری (یتناوبون) کام کرتے ہیں۔

اور یہ 'حال' ہونے کی بنا پر منصوب ہے؛ محمد بن یزید نے کہا: کیونکہ {اپنا رخ سیدھا رکھو} کا معنی ہے: پس اپنے چہروں کو رجوع کرتے ہوئے (منیبین) سیدھا رکھو۔ اور الفراء نے کہا: معنی یہ ہے: پس تم اور تمہارے ساتھ والے رجوع کرتے ہوئے (3) اپنا رخ سیدھا رکھو۔ اور کہا گیا: یہ 'القطع' کی بنا پر منصوب ہے، یعنی: اپنا رخ سیدھا رکھیں آپ اور آپ کی امت جو اس کی طرف رجوع کرنے والی ہے؛ کیونکہ ان کے لیے حکم ان کی امت کے لیے حکم ہے، اس لیے 'منیبین إلیہ' کہنا درست ہوا۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: {اے نبی! جب تم (سب) عورتوں کو طلاق دو} (4) [الطلاق: 1]۔ {اور اس سے ڈرو} یعنی: اس سے ڈرو اور اس کے حکم کی تعمیل کرو۔ {اور نماز قائم کرو اور مشرکوں میں سے نہ ہو جاؤ}۔ واضح کیا کہ عبادت اخلاص کے بغیر نفع نہیں

دیتی؛ اسی لیے فرمایا: {اور مشرکوں میں سے نہ ہو جاؤ} اور یہ بات پہلے "النساء" (5) اور "الکہف" (6) وغیرہ میں واضح ہو چکی ہے۔

{ان لوگوں میں سے جنہوں نے اپنے دین کو ٹکڑے ٹکڑے کر دیا} ابوہریرہ، عائشہ اور ابو امامہ نے اس کی تاویل یہ کی ہے: کہ یہ اہل قبلہ (مسلمانوں) میں سے ان کے لیے ہے جو...

---

(1) النکت والعیون 4/ 313 میں، اور اس سے پہلے والی عبارت۔ (2) الصحاح (نوب) میں۔ (3) إعراب القرآن 3/ 272۔ (4) تفسیر البغوی 3/ 483، اور الفراء کی معانی القرآن 2/ 325 دیکھیں۔ (5) 6/ 297 اور اس کے بعد۔ (6) 11/ 206 اور اس کے بعد۔

Surah Ar-Rum: Verses 31 - 32 432 ...people of desires and innovations (1). Its explanation has already been given in Al-An'am (2). Ar-Rabi' bin Anas said: "Those who divided their religion" refers to the People of the Book from among the Jews and Christians (3). This was also stated by Qatadah and Ma'mar (4). Hamza and Al-Kisa'i read: {They departed from their religion}, and Ali bin Abi Talib (5) also read it that way, meaning: they left their religion which must be followed, and that is Tawhid (monotheism) (6). {And became sects} meaning: groups. This was stated by Al-Kalbi. Others said: religions. This was stated by Muqatil. {Each party rejoicing in what is with them} meaning: happy and self-admiring (7); because they did not clarify the truth, and it was upon them to clarify it (8). It was also said: this was before the religious obligations were revealed (9). A third view: that a sinner against Allah, Almighty and Majestic, might be happy with his sin, and likewise Satan, highway robbers, and others, and Allah knows best. Al-Farra' claimed that it is permissible for the completion to be {and do not be of those who associate others with Allah} and the meaning would be: from those who divided their religion {and became sects} as a new sentence, and that it is permissible for it to be connected to what precedes it. An-Nahhas (10): And if it is connected to what precedes it, then according to the Basrans, it is by way of substitution with the repetition of the particle, as He, Glorious and Exalted, said: {The leaders who were arrogant among his people said to those who were oppressed, to those among them who believed} [Al-A'raf: 75], and if it were without the particle, it would have been permissible. WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) I'rab al-Qur'an 3/272. (2) 9/133 onwards. (3) I'rab al-Qur'an 3/272. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/313, and narrated by al-Tabari 18/498 from Qatadah. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/313, and the reading of Hamza and al-Kisa'i in al-Sab'ah p. 274, and al-Taysir p. 108. (6) Al-Kashshaf 3/222. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/314. (8) I'rab al-Qur'an 3/272. (9) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/261. (10) In I'rab al-Qur'an 3/273, and what precedes it from it. And al-Farra's words in Ma'ani al-Qur'an for him are 2/325.

सूरह अर-रूम: आयत 31 - 32 432 ...इच्छाओं और नवाचारों (बिदअत) के लोग (1)। इसका स्पष्टीकरण अल-अनआम (2) में पहले ही दिया जा चुका है। अर-रबी बिन अनस ने कहा: "जिन्होंने अपने धर्म को विभाजित किया" से तात्पर्य यहूदियों और ईसाइयों में से अहल-ए-किताब (किताब वाले) से है (3)। कतादा और मामर (4) ने भी यही कहा है। हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा है: {वे अपने धर्म से अलग हो गए}, और अली बिन अबी तालिब (5) ने भी इसे इसी तरह पढ़ा है, अर्थात: उन्होंने अपने उस धर्म को छोड़ दिया जिसका पालन किया जाना चाहिए, और वह तौहीद (एकेश्वरवाद) है (6)। {और संप्रदायों (गिरोहों) में बँट गए} अर्थात: समूह। यह अल-कल्बी द्वारा कहा गया था। दूसरों ने कहा: धर्म। यह मुक़ातिल द्वारा कहा गया था। {प्रत्येक दल उसी में मग्न है जो उसके पास है} अर्थात: खुश और आत्म-मुग्ध (7); क्योंकि उन्होंने सत्य को स्पष्ट नहीं किया, जबकि उनके लिए इसे स्पष्ट करना आवश्यक था (8)। यह भी कहा गया है: यह धार्मिक दायित्वों (फराएज़) के अवतरित होने से पहले था (9)। एक तीसरा विचार: कि अल्लाह, जो सर्वशक्तिमान और प्रतापी है, का गुनहगार अपने पाप से प्रसन्न हो सकता है, और इसी तरह शैतान, लुटेरे और अन्य, और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। अल-फर्रा का दावा है कि यह जायज़ है कि पूर्णता {और उन लोगों में से न होना जो अल्लाह के साथ दूसरों को शरीक करते हैं} हो और इसका अर्थ होगा: उन लोगों में से जिन्होंने अपने धर्म को विभाजित किया {और संप्रदायों में बँट गए} एक नए वाक्य के रूप में, और यह भी जायज़ है कि यह अपने से पहले वाले हिस्से से जुड़ा हो। अन-नहहास (10): और यदि यह अपने से पहले वाले हिस्से से जुड़ा है, तो बसरियों के अनुसार, यह अक्षर (हर्फ़) की पुनरावृत्ति के साथ 'बदल' (प्रतिस्थापन) के तौर पर है, जैसा कि अल्लाह ने फरमाया: {उनके कौम के उन सरदारों ने जो घमंडी थे, उन लोगों से कहा जो कमज़ोर समझे जाते थे, उनमें से जो ईमान लाए थे} [अल-अराफ़: 75], और यदि यह बिना अक्षर के होता तो भी जायज़ होता। WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) इराब अल-कुरान 3/272। (2) 9/133 और उसके बाद। (3) इराब अल-कुरान 3/272। (4) अल-नुकात वल-उयून 4/313, और अल-तबरी 18/498 ने कतादा से इसे उद्धृत किया है। (5) अल-नुकात वल-उयून 4/313, और अल-सबा पृष्ठ 274 में हमज़ा और अल-किसाई की क़िरात, और अल-तयसीर पृष्ठ 108। (6) अल-कश्शाफ 3/222। (7) अल-नुकात वल-उयून 4/314। (8) इराब अल-कुरान 3/272। (9) अन-नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 5/261। (10) इराब अल-कुरान 3/273 में, और उससे पहले का हिस्सा। और अल-फर्रा का कथन उनके लिए मानी अल-कुरान में 2/325 है।

سورة الروم: آیات ۳۱ - ۳۲ ۴۳۲ اہلِ اہواء اور بدعت (۱)۔ اور اس کا بیان سورۃ الانعام (۲) میں گزر چکا ہے۔ ربیع بن انس نے کہا: "جن لوگوں نے اپنے دین کو ٹکڑے ٹکڑے کر دیا" اس سے مراد یہودیوں اور عیسائیوں میں سے اہل کتاب ہیں (۳)۔ یہی بات قتادہ اور معمر (۴) نے کہی ہے۔ حمزہ اور کسائی نے ﴿فَارَقُوا دِينَهُمْ﴾ (وہ اپنے دین سے جدا ہو گئے) پڑھا ہے، اور علی بن ابی طالب (۵) نے بھی اسی طرح پڑھا ہے، یعنی: انہوں نے اپنا وہ دین چھوڑ دیا جس کی پیروی واجب ہے، اور وہ توحید ہے (۶)۔ ﴿وَكَانُوا شِيَعًا﴾ یعنی: گروہ گروہ ہو گئے۔ یہ کلبی کا قول ہے۔ اور ایک قول یہ ہے کہ: (مختلف) ادیان۔ یہ مقاتل نے کہا ہے۔ ﴿كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ﴾ یعنی: خوش اور اترانے والے (۷)؛ کیونکہ انہوں نے حق کو واضح نہیں کیا حالانکہ ان پر واضح کرنا لازم تھا (۸)۔ اور ایک قول یہ ہے کہ: یہ فرائض کے نازل ہونے سے پہلے کی بات ہے (۹)۔ تیسرا قول یہ ہے کہ: اللہ عزوجل کا نافرمان اپنی معصیت پر خوش ہو سکتا ہے، اسی طرح شیطان، ڈاکو اور دیگر، واللہ اعلم۔ فراء کا دعویٰ ہے کہ یہ جائز ہے کہ جملہ ﴿وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾ پر پورا ہو جائے اور معنی یہ ہو: ان لوگوں میں سے (نہ بنو) جنہوں نے اپنے دین کو ٹکڑے ٹکڑے کر دیا ﴿وَكَانُوا شِيَعًا﴾ استیناف (نئی بات) کے طور پر ہو، اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ ما قبل سے متصل ہو۔ نحاس (۱۰): اور جب یہ ما قبل سے متصل ہو تو بصریوں کے نزدیک یہ حرف کے تکرار کے ساتھ 'بدل' کے طور پر ہے، جیسا کہ اللہ جل وعز نے فرمایا: ﴿قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ﴾ [الاعراف: ۷۵] اور اگر یہ بغیر حرف کے ہوتا تب بھی جائز ہوتا۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) اعراب القرآن ۳/ ۲۷۲۔ (۲) ۹/ ۱۳۳ فما بعد۔ (۳) اعراب القرآن ۳/ ۲۷۲۔ (۴) النکت والعیون ۴/ ۳۱۳، اور اسے طبری نے ۱۸/ ۴۹۸ پر قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (۵) النکت والعیون ۴/ ۳۱۳،

اور السبعہ ص ۲۷۴ میں حمزہ اور کسائی کی قرات، اور التیسیر ص ۱۰۸۔ (۶) الکشاف ۳/ ۲۲۲۔ (۷) النکت والعیون ۴/ ۳۱۴۔ (۸) اعراب القرآن ۳/ ۲۷۲۔ (۹) معانی القرآن للنحاس ۵/ ۲۶۱۔ (۱۰) اعراب القرآن ۳/ ۲۷۳ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ۔ اور فراء کا کلام ان کے لیے معانی القرآن میں ۲/ ۳۲۵ پر ہے۔

Surah Ar-Rum: Verses 33 - 35 (Page 433)

The Almighty said: "And when adversity touches the people, they call upon their Lord, turning in repentance to Him. Then when He lets them taste mercy from Him, at once a party of them associate others with their Lord." (33)

His saying: "And when adversity touches the people" means: drought and hardship (1). "they call upon their Lord" to lift that from them. "turning in repentance to Him" Ibn Abbas said: Turning to Him with all their hearts, not associating anyone with Him (2). The meaning of this speech is wonder; His Prophet wondered at the polytheists for abandoning turning to Allah the Almighty despite the succession of arguments against them. That is, if these disbelievers are touched by harm from illness and hardship, they call upon their Lord, meaning they seek His help in removing what has befallen them, turning to Him alone instead of idols, knowing that there is no relief with them. "Then when He lets them taste mercy from Him" meaning: well-being and blessing. "at once a party of them associate others with their Lord" meaning: they associate others with Him in worship.

The Almighty said: "So that they will deny what We have given them. So enjoy yourselves, for you are going to know." (34)

His saying: "So that they will deny what We have given them" it was said: it is the 'lam' of purpose (lam kai). And it was said: it is a 'lam' of command containing a sense of threat, as the Exalted and Majestic said: "So whoever wills - let him believe; and whoever wills - let him disbelieve." (3) [Al-Kahf: 29]. "So enjoy yourselves, for you are going to know" is a threat and a warning (4). And in the Mushaf of Abdullah: "And let them enjoy" (5), meaning: We enabled them for that so that they may enjoy, so it is an account of an absent third party, like "so that they may deny". On the script of the Mushaf, it is an address after mentioning the absent third party, meaning: enjoy, O you who do this (6).

The Almighty said: "Or have We sent down to them an authority, and it speaks of what they were associating with Him?" (35)

His saying: "Or have We sent down to them an authority" is an interrogation carrying the sense of confrontation/stoppage. Ad-Dahhak said:

Footnotes: (1) Tafsir al-Baghawi 3/483. (2) I'rab al-Qur'an 3/273. (3) The previous source. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/186. (5) Al-Kashshaf 3/222, and it is an irregular recitation. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/186.

सूरह अर-रूम: आयत 33 - 35 (पृष्ठ 433)

अल्लाह का फरमान है: "और जब लोगों को कोई तकलीफ़ पहुँचती है, तो वे अपने रब को पुकारते हैं, उसकी ओर रुजू करते हुए। फिर जब वह उन्हें अपनी ओर से रहमत का मज़ा चखाता है, तो उनमें से एक गिरोह अपने रब के साथ शरीक ठहराने लगता है।" (33)

अल्लाह का फरमान: "और जब लोगों को कोई तकलीफ़ पहुँचती है" यानी: अकाल और सख्ती (1)। "वे अपने रब को पुकारते हैं" ताकि वह उनसे उसे हटा दे। "उसकी ओर रुजू करते हुए" इब्न अब्बास ने कहा: अपने पूरे दिल से उसकी ओर रुख करते हुए, किसी को शरीक न ठहराते हुए (2)। इस कलाम का अर्थ आश्चर्य है; उनके नबी ने मुशरिकों पर अल्लाह तआला की ओर रुजू करना छोड़ने पर आश्चर्य किया, बावजूद इसके कि उन पर दलीलें मुसलसल थीं; यानी जब इन काफिरों को बीमारी और सख्ती की कोई तकलीफ पहुँचती है, तो वे अपने रब को पुकारते हैं, यानी जो उन पर पड़ा है उसे दूर करने के लिए उससे मदद मांगते हैं, मूर्तियों के बजाय अकेले उसकी ओर रुख करते हैं; क्योंकि उन्हें पता है कि उनके पास कोई राहत नहीं है। "फिर जब वह उन्हें अपनी ओर से रहमत का मज़ा चखाता है" यानी: आफियत और नेमत। "तो उनमें से एक गिरोह अपने रब के साथ शरीक ठहराने लगता है" यानी: वे इबादत में उसके साथ शरीक ठहराते हैं।

अल्लाह का फरमान है: "ताकि वे उस चीज़ का इनकार करें जो हमने उन्हें दी है। तो तुम मज़ा उड़ा लो, फिर जल्द ही तुम्हें मालूम हो जाएगा।" (34)

अल्लाह का फरमान: "ताकि वे उस चीज़ का इनकार करें जो हमने उन्हें दी है" कहा गया: यह 'लाम-ए-कै (उद्देश्य का लाम) है। और कहा गया: यह हुक्म का लाम है जिसमें धमकी का भाव है, जैसा कि अल्लाह रब्बुल इज़्ज़त ने फरमाया: "तो जो चाहे वह ईमान लाए और जो चाहे वह कुफ्र (इनकार) करे।" (3) [अल-कहफ़: 29]। "तो तुम मज़ा उड़ा लो, फिर जल्द ही तुम्हें मालूम हो जाएगा" एक धमकी और चेतावनी है (4)। और अब्दुल्ला के मुसहफ में है: "और वे मज़ा उड़ा लें" (5), यानी: हमने उन्हें इसके लिए सक्षम किया ताकि वे मज़ा उड़ा सकें; तो यह एक गायब (तीसरे व्यक्ति) के बारे में खबर है, जैसे: "ताकि वे इनकार करें"। मुसहफ की लिखावट के अनुसार, यह गायब के बारे में खबर देने के बाद का संबोधन है, यानी: मज़ा उड़ाओ, ऐ यह करने वालों (6)।

अल्लाह का फरमान है: "या हमने उन पर कोई दलील (सुल्तान) उतारी है, जो उस चीज़ के बारे में बात करती है जिसे वे शरीक ठहराते थे?" (35)

अल्लाह का फरमान: "या हमने उन पर कोई दलील उतारी है" एक ऐसा प्रश्न है जिसमें ठहराव/सामना करने का भाव है। अद-दहाक ने कहा:

फुटनोट: (1) तफ़सीर अल-बगवी 3/483। (2) इ'राब अल-कुरान 3/273। (3) पिछला स्रोत। (4) मआनी अल-कुरान लिल-ज़ज्जाज 4/186। (5) अल-कशाफ 3/222, और यह एक शाज़ (अनियमित) किरात है। (6) मआनी अल-कुरान लिल-ज़ज्जाज 4/186।

سورة الروم: آیات 33 - 35 (صفحہ 433)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَإِذَا مَسَّ النَّاسَ ضُرٌّ دَعَوْا رَبَّهُم مُّنِيبِينَ إِلَيْهِ ثُمَّ إِذَا أَذَاقَهُم مِّنْهُ رَحْمَةً إِذَا فَرِيقٌ مِّنْهُم بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ (٣٣) ﴾

ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿ وَإِذَا مَسَّ النَّاسَ ضُرٌّ ﴾ یعنی: قحط اور سختی (1)۔ ﴿ دَعَوْا رَبَّهُم ﴾ کہ وہ اسے ان سے دور کر دے۔ ﴿ مُّنِيبِينَ إِلَيْهِ ﴾ ابن عباس نے کہا: اپنے پورے دلوں سے اس کی طرف متوجہ ہوتے ہوئے، شرک نہ کرتے ہوئے (2)۔ اس کلام کا معنی تعجب ہے؛ اللہ نے اپنے نبی کو مشرکین کے اللہ تعالیٰ کی طرف رجوع چھوڑنے پر تعجب دلایا باوجود اس کے کہ ان پر حجتیں پے در پے تھیں؛ یعنی جب ان کافروں کو بیماری اور سختی کی تکلیف پہنچتی ہے تو وہ اپنے رب کو پکارتے ہیں، یعنی جو ان پر نازل ہوا اسے دور کرنے کے لیے اس سے فریاد کرتے ہیں، بتوں کو چھوڑ کر صرف اس کی طرف متوجہ ہوتے ہیں؛ کیونکہ وہ جانتے ہیں کہ ان کے پاس کوئی کشائش نہیں ہے۔ ﴿ ثُمَّ إِذَا أَذَاقَهُم مِّنْهُ رَحْمَةً ﴾ یعنی: عافیت اور نعمت۔ ﴿ إِذَا فَرِيقٌ مِّنْهُم بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ ﴾ یعنی: وہ عبادت میں اس کے ساتھ شریک ٹھہراتے ہیں۔

ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿ لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ فَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ (٣٤) ﴾

ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿ لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ ﴾ کہا گیا: یہ 'لام کی' (مقصد کا لام) ہے۔ اور کہا گیا: یہ لامِ امر ہے جس میں تہدید (دھمکی) کا معنی ہے، جیسا کہ اللہ جل وعز نے فرمایا: ﴿ فَمَن شَاءَ فَلْيُؤْمِن وَمَن شَاءَ فَلْيَكْفُرْ ﴾ (3) [الکہف: 29]۔ ﴿ فَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ ﴾ دھمکی اور وعید ہے (4)۔ اور عبداللہ کے مصحف میں ہے: «ولیتَمتَّعوا» (5)، یعنی: ہم نے انہیں اس پر قادر کیا تاکہ وہ فائدہ

اٹھائیں، پس یہ غائب کے بارے میں خبر ہے، جیسے: «لِيَكْفُرُوا». اور مصحف کے خط پر، یہ غائب کی خبر دینے کے بعد خطاب ہے، یعنی: تم فائدہ اٹھا لو اے یہ کرنے والو (6).

ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿ أَمْ أَنزَلْنَا عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا فَهُوَ يَتَكَلَّمُ بِمَا كَانُوا بِهِ يُشْرِكُونَ (٣٥) ﴾

ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿ أَمْ أَنزَلْنَا عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا ﴾ یہ ایسا استفہام ہے جس میں توقیف (سامنا کرنے) کا معنی ہے۔ ضحاک نے کہا:

حواشی: (1) تفسیر البغوی 3/ 483۔ (2) اعراب القرآن 3/ 273۔ (3) المصدر السابق (پچھلا حوالہ)۔ (4) معانی القرآن للزجاج 4/ 186۔ (5) الکشاف 3/ 222، اور یہ شاذ قرات ہے۔ (6) معانی القرآن للزجاج 4/ 186۔

"Sultan" (authority) means: a Book (1). This was said by Qatadah and Al-Rabi' ibn Anas (2). The speech was attributed to the Book as a form of expansion (metonymy). Al-Farra' claimed that the Arabs treat "Sultan" as feminine; they say: "The Sultan (fem.) ruled against you with it." As for the Basrans, masculine is more eloquent to them, and it is how the Quran came, while feminine is permissible according to them; because it carries the meaning of 'Hujjah' (proof/argument) (3), i.e., an argument that speaks of your polytheism. This was also said by Ibn Abbas and Al-Dahhak (4). Ali ibn Sulayman narrated from Abu al-Abbas Muhammad ibn Yazid, who said: "Sultan" is the plural of "Salit"; like "Ragheef" (loaf) and "Rughfan", so its masculinity is based on the meaning of the plural, and its femininity is based on the meaning of the group (5). The discussion regarding "Sultan" has already been fully covered in "Al Imran" (6). "Sultan" is that which a person uses to defend themselves against a matter that warrants punishment, as the Almighty said: {I will surely punish him with a severe punishment or slaughter him or he must come to me with a clear authority (Sultan)} [An-Naml: 21].

His (Exalted) saying: {And when We let the people taste mercy, they rejoice therein, but if evil afflicts them for what their hands have put forth, immediately they despair}.

His (Exalted) saying: {And when We let the people taste mercy, they rejoice therein} means fertility, abundance, and well-being. This was said by Yahya ibn Salam. Al-Naqqash said: Blessing and rain. It was also said: security and ease. The meanings are close. {they rejoice therein} i.e., in the mercy. {but if evil afflicts them} i.e., affliction and punishment. Said by Mujahid. Al-Suddi said: drought (lack of rain). {for what their hands have put forth} i.e., because of the sins they committed. {immediately they despair} i.e., they lose hope in mercy and relief. This is the view of the majority. Al-Hasan said: Indeed, despair is abandoning the obligations of Allah, glorified and exalted be He, in secret (7). "Qanita yaqnatu" is the common reading. And "Qanuta" (also used).

---

(1) I'rab al-Qur'an 3/273. (2) Tafsir al-Baghawi 3/484 from Qatadah, and narrated by al-Tabari 18/500. (3) I'rab al-Qur'an 3/273 - 274. (4) Tafsir Abi al-Layth 3/12 without attribution. (5) I'rab al-Qur'an 3/274. (6) 1/357. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/315.

सूरह अर-रूम: आयत 35 - 36 | 434

«सुलतान» का अर्थ है: एक किताब(1)। यह क़तादा और रबीअ बिन अनस ने कहा है(2)। किताब के लिए शब्द का प्रयोग विस्तार (लाक्षणिक रूप) के रूप में किया गया है। अल-फ़र्रा का दावा था कि अरब 'सुलतान' को स्त्रीलिंग मानते हैं; वे कहते हैं: "सुलतान (स्त्री.) ने इसके साथ तुम्हारे खिलाफ फैसला सुनाया।" जहाँ तक बसरा वालों का सवाल है, उनके अनुसार पुल्लिंग अधिक सुसंस्कृत है, और इसी रूप में कुरान आया है, जबकि स्त्रीलिंग उनके यहाँ जायज़ है; क्योंकि यह 'हुज्जत' (प्रमाण/तर्क) के अर्थ में है(3), यानी: एक ऐसा तर्क जो तुम्हारे शिर्क(बहुदेववाद) के बारे में बोलता है। यह इब्न अब्बास और अद-दहाक ने भी कहा है(4)। अली बिन सुलेमान ने अबू अल-अब्बास मुहम्मद बिन यज़ीद से रिवायत की है, उन्होंने कहा: सुलतान, 'सलीत' का बहुवचन है; जैसे 'रगीफ़' और 'रुग़फ़ान', इसलिए इसका पुल्लिंग होना बहुवचन के अर्थ पर आधारित है, और इसका स्त्रीलिंग होना समूह के अर्थ पर आधारित है(5)। 'सुलतान' के बारे में चर्चा पहले ही "आल इमरान" (6) में विस्तार से हो चुकी है। और सुलतान वह है जिसके द्वारा मनुष्य स्वयं को ऐसी सजा से बचाता है जिसका वह पात्र हो, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: ﴿या तो मैं उसे कड़ी सजा दूंगा या उसे ज़बह कर दूँगा या फिर वह मेरे पास कोई स्पष्ट प्रमाण (सुलतान) लेकर आएगा﴾ [अन-नम्ल: 21]।

अल्लाह तआला का फरमान: ﴿और जब हम लोगों को अपनी रहमत का स्वाद चखाते हैं, तो वे उससे खुश हो जाते हैं, और अगर उनके हाथों के किए कामों के कारण उन पर कोई मुसीबत आती है, तो वे तुरंत निराश हो जाते हैं﴾।

अल्लाह तआला का फरमान: ﴿और जब हम लोगों को अपनी रहमत का स्वाद चखाते हैं, तो वे उससे खुश हो जाते हैं﴾ इसका अर्थ है उर्वरता, समृद्धि और कल्याण। यह याह्या बिन सलाम ने कहा है। अन-नक़्क़ाश ने कहा: नेमत और बारिश। और यह भी कहा गया: सुरक्षा और सुकून। इनके अर्थ करीब-करीब एक ही हैं। ﴿वे उससे खुश हो जाते हैं﴾ यानी: रहमत से। ﴿और अगर उन पर कोई बुराई पहुँचती है﴾ यानी: बला और सजा। यह मुजाहिद ने कहा है। अस-सुद्दी ने कहा: सूखे की स्थिति (बारिश की कमी)। ﴿उनके हाथों के किए कामों के कारण﴾ यानी: उनके द्वारा किए गए गुनाहों के कारण। ﴿वे तुरंत निराश हो जाते हैं﴾ यानी: वे रहमत और राहत से निराश हो जाते हैं। यह बहुमत (जम्हूर) का मत है। और अल-हसन ने कहा: निस्संदेह निराशा गुप्त रूप से अल्लाह सुब्हानहु व तआला के फ़राएज़ (अनिवार्य कर्तव्यों) को छोड़ देना है(7)। "क़निता यक़नतु" आम किराअत (पठन) है। और "क़नुता" (भी प्रयुक्त है)।

(1) इ'राब अल-कुरान 3/273। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/484 क़तादा से, और अल-तबरी 18/500 द्वारा उद्धृत। (3) इ'राब अल-कुरान 3/273 - 274। (4) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/12 बिना किसी श्रेय के। (5) इ'राब अल-कुरान 3/274। (6) 1/357। (7) अल-नुकात व अल-उयून 4/315।

«سلطاناً» سے مراد ہے: کتاب (۱)۔ یہ قول قتادہ اور ربیع بن انس کا ہے (۲)۔ اور کلام کی نسبت کتاب کی طرف وسعت (مجاز) کے طور پر کی گئی ہے۔ فراء کا خیال ہے کہ عرب 'سلطان' کو مؤنث استعمال کرتے ہیں؛ وہ کہتے ہیں: "سلطان نے تیرے خلاف اس کا فیصلہ کر دیا" (مؤنث فعل کے ساتھ)۔ جہاں تک بصریوں کا تعلق ہے، تو ان کے نزدیک تذکیر (مذکر ہونا) زیادہ فصیح ہے، اور اسی کے ساتھ قرآن نازل ہوا ہے، جبکہ تانیث (مؤنث ہونا) ان کے نزدیک جائز ہے؛ کیونکہ یہ 'حجت' (دلیل) کے معنی میں ہے (۳)، یعنی: ایسی دلیل جو تمہارے شرک کے بارے میں بولتی ہے۔ یہی قول ابن عباس اور ضحاک کا بھی ہے (۴)۔ علی بن سلیمان نے ابو العباس محمد بن یزید سے نقل کیا ہے، انہوں نے کہا: سلطان 'سلیط' کی جمع ہے؛ جیسے 'رغیف' اور 'رغفان'، چنانچہ اس کا مذکر ہونا جمع کے معنی پر مبنی ہے، اور اس کا مؤنث ہونا جماعت کے معنی پر مبنی ہے (۵)۔ 'سلطان' کے بارے میں گفتگو "آل عمران" (۶) میں تفصیل سے گزر چکی ہے۔ اور سلطان وہ ہے جس کے ذریعے انسان اپنے آپ کو ایسی سزا سے بچاتا ہے جس کا وہ مستحق ہو، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿میں اسے ضرور سخت سزا دوں گا یا اسے ذبح کر دوں گا یا پھر وہ میرے پاس کوئی واضح دلیل (سلطان) لے کر آئے گا﴾ [النمل: ۲۱]۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور جب ہم لوگوں کو اپنی رحمت کا مزہ چکھاتے ہیں تو وہ اس پر خوش ہو جاتے ہیں، اور اگر انہیں ان کے اپنے کرتوتوں کی وجہ سے کوئی تکلیف پہنچتی ہے تو وہ فوراً مایوس ہو جاتے ہیں﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور جب ہم لوگوں کو اپنی رحمت کا مزہ چکھاتے ہیں تو وہ اس پر خوش ہو جاتے ہیں﴾ اس سے مراد خوشحالی، وسعت اور عافیت ہے۔ یہ یحییٰ بن سلام کا قول ہے۔ نقاش نے

کہا: نعمت اور بارش۔ اور ایک قول ہے: امن اور سکون۔ معنی ایک دوسرے کے قریب ہیں۔ ﴿اس پر خوش ہو جاتے ہیں﴾ یعنی: رحمت پر۔ ﴿اور اگر انہیں کوئی برائی پہنچتی ہے﴾ یعنی: مصیبت اور سزا۔ یہ مجاہد نے کہا ہے۔ سدی نے کہا: بارش کی کمی (قحط)۔ ﴿ان کے اپنے کرتوتوں کی وجہ سے﴾ یعنی: ان کے گناہوں کے سبب۔ ﴿وہ فوراً مایوس ہو جاتے ہیں﴾ یعنی: وہ رحمت اور کشائش سے ناامید ہو جاتے ہیں۔ یہ جمہور کا قول ہے۔ اور حسن بصری نے کہا: بے شک ناامیدی چھپ کر اللہ سبحانہ و تعالیٰ کے فرائض کو ترک کرنا ہے (۷)۔ "قَنِطَ يَقْنَطُ" عام قرأت ہے۔ اور "قَنُطَ" (بھی پڑھا گیا ہے)۔

---

(۱) اعراب القرآن ۳/ ۲۷۳۔ (۲) تفسیر بغوی ۳/ ۴۸۴ بحوالہ قتادہ، اور طبری ۱۸/ ۵۰۰ نے اسے روایت کیا ہے۔ (۳) اعراب القرآن ۳/ ۲۷۳ - ۲۷۴۔ (۴) تفسیر ابی اللیث ۳/ ۱۲ بغیر کسی نسبت کے۔ (۵) اعراب القرآن ۳/ ۲۷۴۔ (۶) ۱/ ۳۵۷۔ (۷) النکت والعیون ۴/ ۳۱۵۔

Surah Ar-Rum: Verses 36 - 38 435

“yaqnatu” (he despairs), which is the reading of Abu Amr, Al-Kisa'i, and Ya'qub (1). Al-A'mash read it as: “qanita yaqnatu” with a kasrah (vowel 'i') in both, similar to “hasiba yahsibu”. The verse describes the disbeliever; he despairs during hardship and behaves insolently during prosperity, as it is said: Like a bad donkey: if you feed it, it kicks people (2); and if it is hungry, it brays (3). Many of those whose faith is not firmly established in their hearts are in this state, as mentioned elsewhere. As for the believer, he thanks his Lord during prosperity and hopes in Him during hardship.

The Almighty says: {Do they not see that Allah extends provision for whom He wills and restricts it? Indeed in that are signs for a people who believe (37)}

His saying: {Do they not see that Allah extends provision for whom He wills and restricts it} means: He expands goodness in this world for whom He wills and narrows it for whom He wills, so poverty should not lead them to despair. {Indeed in that are signs for a people who believe}.

The Almighty says: {So give the relative his right, as well as the needy and the traveler. That is best for those who desire the countenance of Allah, and it is they who will be the successful (38)}

His saying: {So give the relative his right} contains three issues: First - Since He, the Exalted, previously stated that He extends and restricts provision for whom He wills, He commanded the one for whom He expanded provision to deliver sufficiency to the poor; to test the gratitude of the rich. The address is to the Prophet, peace and blessings be upon him, but the intended meaning includes him and his Ummah (community); because He said: {That is best for those who desire the countenance of Allah}. He commanded giving to relatives because of the proximity of the womb, and the best charity is that given to a relative, and it involves upholding ties of kinship. And...

(1) Al-Sab'ah p. 367, Al-Taysir p. 136, and Al-Nashr 2/302. (2) Meaning: he strikes people with his hoof. Al-Lisan (ramaha). (3) Its author is Miskin Al-Darimi, and it is in Al-Shi'r wa Al-Shu'ara' p. 544, Bahjat Al-Majalis 1/104, and Khizanat Al-Adab 3/70.

सूरह अर-रूम: आयत 36 - 38 435

“यक़नतु” (वह निराश होता है), यह अबू अम्र, अल-किसाई और याकूब का पाठ है (1)। अल-अमश ने इसे “क़निता यक़नतु” पढ़ा है, दोनों में कसरा (इ-स्वर) के साथ, जैसे “हसिबा यहसिबु”। यह आयत अविश्वासी (काफिर) का वर्णन है; वह कठिनाई के समय निराश हो जाता है, और समृद्धि के समय घमंडी हो जाता है, जैसा कि कहा गया है: एक बुरे गधे की तरह: यदि तुम उसे खिलाओगे, तो वह लोगों को लात मारेगा (2); और यदि वह भूखा होगा, तो वह रेंकेगा (3)। ऐसे बहुत से लोग जिनके दिलों में विश्वास दृढ़ नहीं हुआ है, इसी स्थिति में हैं, जैसा कि अन्य स्थानों पर उल्लेख किया गया है। जहाँ तक आस्तिक (मोमिन) का प्रश्न है, वह समृद्धि में अपने रब का शुक्रिया अदा करता है, और कठिनाई में उससे आशा रखता है।

अल्लाह तआला का फरमान है: {क्या उन्होंने नहीं देखा कि अल्लाह जिसके लिए चाहता है रोज़ी (जीविका) बढ़ा देता है और जिसके लिए चाहता है तंग कर देता है? निःसंदेह इसमें उन लोगों के लिए निशानियाँ हैं जो ईमान रखते हैं (37)}

अल्लाह का फरमान: {क्या उन्होंने नहीं देखा कि अल्लाह जिसके लिए चाहता है रोज़ी बढ़ा देता है और तंग कर देता है} अर्थात: वह इस दुनिया में जिसके लिए चाहता है भलाई को विस्तृत कर देता है और जिसके लिए चाहता है उसे संकुचित कर देता है, अतः गरीबी उन्हें निराशा की ओर नहीं ले जानी चाहिए। {निःसंदेह इसमें उन लोगों के लिए निशानियाँ हैं जो ईमान रखते हैं}।

अल्लाह तआला का फरमान है: {अतः रिश्तेदारों को उनका हक दो और मिस्कीन (ज़रूरतमंद) और मुसाफिर को भी। यह उन लोगों के लिए बेहतर है जो अल्लाह की रज़ा (प्रसन्नता) चाहते हैं, और वही लोग सफल होने वाले हैं (38)}

अल्लाह का फरमान: {अतः रिश्तेदारों को उनका हक दो} इसमें तीन मसले (विषय) हैं: पहला - चूँकि अल्लाह तआला ने पहले बताया कि वह जिसके लिए चाहता है रोज़ी बढ़ाता और कम करता है, उसने उसे आदेश दिया जिसकी रोज़ी उसने विस्तृत की है कि वह गरीबों तक उनकी ज़रूरत के अनुसार पहुँचाए; ताकि अमीर के आभार की परीक्षा ली जा सके। यह संबोधन नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के लिए है और उद्देश्य आप और आपकी उम्मत है; क्योंकि उसने कहा: {यह उन लोगों के लिए बेहतर है जो अल्लाह की रज़ा चाहते हैं}। उसने रिश्तेदारों को देने का आदेश दिया क्योंकि

उनका संबंध निकट का होता है, और सबसे अच्छा सदक़ा (दान) वह है जो रिश्तेदार पर किया जाए, और इसमें सिला-ए-रहमी (रिश्तेदारी निभाना) शामिल है। और...

(1) अल-सबा पृष्ठ 367, अल-तयसीर पृष्ठ 136, और अल-नश्र 2/302। (2) अर्थात: वह लोगों को अपने खुरों से मारता है। लिसान (रमहा)। (3) इसके कहने वाले मिस्कीन अल-दारमी हैं, और यह अल-शिअर व अल-शुआरा पृष्ठ 544, बहजत अल-मजालिस 1/104, और खिज़ानत अल-अदब 3/70 में है।

سورہ الروم: آیات ۳۶ - ۳۸ ۴۳۵

«يَقْنَطُ» (وہ مایوس ہوتا ہے)، اور یہ ابو عمرو، الکسائی اور یعقوب کی قرات ہے (۱)۔ اور الاعمش نے اسے «قَنِط يَقْنَط» دونوں میں کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے، جیسے «حَسِبَ يَحْسِبُ»۔ اور یہ آیت کافر کی صفت ہے؛ وہ سختی کے وقت مایوس ہو جاتا ہے، اور نعمت کے وقت اتراتا ہے، جیسا کہ کہا گیا ہے: كحمارِ السَّوء إن أعلفته ... رَمَحَ الناس (۲) وإن جاعَ نَهَق (۳) (ایک بدذات گدھے کی طرح کہ اگر تم اسے چارہ کھلاؤ تو لوگوں کو لاتیں مارے اور اگر بھوکا ہو تو ہینگے)۔ اور بہت سے لوگ جن کے دلوں میں ایمان راسخ نہیں ہوا اسی درجے میں ہیں، جیسا کہ دوسری جگہوں پر گزر چکا ہے۔ جہاں تک مومن کا تعلق ہے، تو وہ نعمت کے وقت اپنے رب کا شکر ادا کرتا ہے، اور سختی کے وقت اس سے امید رکھتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ وَيَقْدِرُ ۚ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ (۳۷)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ وَيَقْدِرُ﴾ یعنی: وہ دنیا میں جس کے لیے چاہتا ہے خیر (بھلائی) کو وسیع کر دیتا ہے اور جس کے لیے چاہتا ہے تنگ کر دیتا ہے، پس غربت انہیں مایوسی کی طرف نہ لے جائے۔ ﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَآتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ ۚ ذَٰلِكَ خَيْرٌ لِّلَّذِينَ يُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ ۖ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (۳۸)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَآتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ﴾ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا مسئلہ - چونکہ پہلے یہ بیان ہوا کہ اللہ سبحانہ جس کے لیے چاہتا ہے رزق کشادہ کرتا ہے اور تنگ کرتا ہے، تو اس نے اسے حکم

دیا جس پر اس نے رزق وسیع کر دیا ہے کہ وہ فقیر تک اس کی کفایت (ضرورت) پہنچائے؛ تاکہ غنی (مالدار) کے شکر کا امتحان لیا جا سکے۔ اور خطاب نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سے ہے اور مراد آپ اور آپ کی امت ہے؛ اس لیے کہ فرمایا: ﴿ذَٰلِكَ خَيْرٌ لِّلَّذِينَ يُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ﴾۔ اور قرابت داروں کو دینے کا حکم دیا کیونکہ ان کی رحمی (خونی) رشتے داری قریب ہوتی ہے، اور بہترین صدقہ وہ ہے جو رشتہ دار پر کیا جائے، اور اس میں صلہ رحمی بھی ہے۔ اور...

(۱) السبعۃ ص ۳۶۷، والتیسیر ص ۱۳۶، والنشر ۲ / ۳۰۲ ۔ (۲) یعنی: لوگوں کو اپنے کھروں سے مارے۔ اللسان (رمح)۔ (۳) اس کے کہنے والے مسکین الدارمی ہیں، اور یہ الشعر والشعراء ص ۵۴۴ ، اور بہجۃ المجالس ۱۰۴/۱ ، اور خزانۃ الادب ۷۰/۳ میں ہے۔

436 Surah Ar-Rum: Verses 38 - 39

The Messenger of Allah ﷺ preferred charity to relatives over the freeing of slaves. He said to Maymunah when she had freed a slave-girl: "Had you given her to your maternal uncles, it would have been a greater reward for you"(1).

Second - There was a difference of opinion regarding this verse. Some said: It was abrogated by the verse of inheritance. Others said: There is no abrogation; rather, a relative has a mandatory right to kindness in all cases, and this is the correct view.

Mujahid and Qatadah said: Upholding kinship ties is an obligation from Allah, the Mighty and Sublime, to the extent that Mujahid said: No charity is accepted from anyone while their relative is in need. It was also said: What is meant by "relatives" is the relatives of the Prophet (2) ﷺ. The first view is more correct; for their right is clearly stated in the Book of Allah, the Mighty and Sublime, in His saying: {then surely to Allah belongs its fifth and to the Messenger and to the near of kin} [Al-Anfal: 41]. It was also said: The command to give to the near of kin is by way of recommendation. Al-Hasan said: "His right" means assistance in times of ease, and a kind word in times of hardship(3). {and the needy} Ibn Abbas said: i.e., feed the beggar who goes around(4). "and the wayfarer": the guest(5), making hospitality an obligation, and all of this has already been explained in detail in its relevant places(6), and praise be to Allah.

Third - {That is best for those who desire the Face of Allah} i.e., giving the right is better than withholding it if the Face of Allah and closeness to Him are intended by it. {And those are the successful} i.e., those who achieve their desired reward in the Hereafter. The discussion on this has already preceded in "Al-Baqarah"(7).

The saying of the Almighty: {And whatever you give in usury that it may increase in the property of men, it does not increase with Allah; and whatever you give in charity, desiring the Face of Allah, those it is who shall have manifold increase (39)}

The saying of the Almighty: {And whatever you give in usury that it may increase in the property of men, it does not increase with Allah}

(1) Reported by Ahmad (26822), Al-Bukhari (2592), and Muslim (999). (2) I'rab al-Qur'an 3/274. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/338. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/215 without attribution. (5) An-Nukat wal-Uyun 4/316. (6) 2/232, 3/59, and 10/21-22. (7) 1/278-279.

पृष्ठ 436, सूरा अर-रूम: आयत 38 - 39

अल्लाह के रसूल ﷺ ने दासों को मुक्त करने की तुलना में रिश्तेदारों को दान देने को प्राथमिकता दी। उन्होंने मैमूना से कहा, जब उन्होंने एक दासी को मुक्त कर दिया था: "यदि तुम उसे अपने मामाओं को दे देतीं, तो यह तुम्हारे लिए अधिक पुण्य का कार्य होता"(1)।

दूसरा - इस आयत के बारे में मतभेद है। कहा गया: इसे विरासत की आयत द्वारा निरस्त (मन्सूख) कर दिया गया है। और कहा गया: कोई निरस्तीकरण नहीं है, बल्कि रिश्तेदार का हर स्थिति में नेकी (अहसान) का अनिवार्य अधिकार है, और यही सही दृष्टिकोण है।

मुजाहिद और क़तादा ने कहा: रिश्तेदारों से संबंध बनाए रखना अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल की ओर से एक फ़र्ज़ (कर्तव्य) है, यहाँ तक कि मुजाहिद ने कहा: किसी व्यक्ति का दान स्वीकार नहीं किया जाता जबकि उसका रिश्तेदार ज़रूरतमंद हो। यह भी कहा गया: 'क़ुर्बा' (रिश्तेदारों) से तात्पर्य नबी ﷺ के रिश्तेदार हैं (2)। पहला विचार अधिक सही है; क्योंकि अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल की किताब में उनका अधिकार स्पष्ट रूप से बताया गया है: {तो जान लो कि जो कुछ तुम गनीमत में पाओ, उसका पाँचवाँ हिस्सा अल्लाह के लिए, रसूल के लिए और रिश्तेदारों के लिए है} [अल-अनफ़ाल: 41]। यह भी कहा गया है कि रिश्तेदारों को देने का आदेश सिफ़ारिशी (नदब) प्रकृति का है। अल-हसन ने कहा: "उसका हक़" का अर्थ संपन्नता के समय सहायता करना और तंगी के समय नरमी से बात करना है(3)। {और निर्धन (मिस्कीन)} इब्न अब्बास ने कहा: यानी चक्कर लगाने वाले याचक को खाना खिलाना(4)। "और मुसाफ़िर (इब्न अल-सबील)": मेहमान(5), अतः अतिथि सत्कार को अनिवार्य बना दिया गया, और यह सब अपने संबंधित स्थानों पर विस्तार से स्पष्ट किया जा चुका है(6), और अल्लाह की प्रशंसा हो।

तीसरा - {यह उन लोगों के लिए बेहतर है जो अल्लाह की प्रसन्नता चाहते हैं} यानी: यदि अल्लाह की प्रसन्नता और उसका सामीप्य प्राप्त करना उद्देश्य हो, तो अधिकार देना रोक कर रखने से बेहतर है। {और वही लोग सफल होने वाले हैं} यानी: वे जो आख़िरत में अपने वांछित पुरस्कार को प्राप्त करने वाले हैं। इसका उल्लेख "अल-बक़रह"(7) में पहले ही हो चुका है।

अल्लाह तआला का कथन: {और जो तुम ब्याज पर देते हो ताकि वह लोगों के माल में बढ़ जाए, तो वह अल्लाह के पास नहीं बढ़ता; और जो तुम ज़कात (दान) देते हो अल्लाह की प्रसन्नता चाहते हुए, तो ऐसे ही लोग हैं जो (अपना पुण्य) बढ़ा लेने वाले हैं (39)}

अल्लाह तआला का कथन: {और जो तुम ब्याज पर देते हो ताकि वह लोगों के माल में बढ़ जाए, तो वह अल्लाह के पास नहीं बढ़ता}

(1) इसे अहमद (26822), बुखारी (2592) और मुस्लिम (999) ने उद्धृत किया है। (2) इ'राब अल-क़ुरआन 3/274। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/338। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/215 बिना किसी श्रेय के। (5) अल-नुक़त वल-उयून 4/316। (6) 2/232 और 3/59 और 10/21 - 22। (7) 1/278 - 279।

صفحہ 436، سورۃ الروم: آیات 38 - 39

رسول اللہ ﷺ نے غلام آزاد کرنے پر رشتہ داروں کو صدقہ دینے کو فضیلت دی ہے، چنانچہ آپ ﷺ نے حضرت میمونہ رضی اللہ عنہا سے فرمایا جب انہوں نے ایک لونڈی آزاد کی تھی: "اگر تم اسے اپنے ماموں کو دے دیتیں تو یہ تمہارے لیے زیادہ بڑے اجر کا باعث ہوتا"(1)۔

دوسری بات - اس آیت کے بارے میں اختلاف ہے، چنانچہ کہا گیا: یہ آیتِ میراث سے منسوخ ہے۔ اور کہا گیا: کوئی نسخ نہیں ہے، بلکہ رشتہ دار کا ہر حال میں نیکی و بھلائی میں ایک لازمی حق ہے، اور یہی صحیح موقف ہے۔

مجاہد اور قتادہ نے کہا: صلہ رحمی اللہ عزوجل کی طرف سے فرض ہے، یہاں تک کہ مجاہد نے کہا: کسی شخص کا صدقہ قبول نہیں ہوتا جب تک کہ اس کا رشتہ دار محتاج ہو۔ اور کہا گیا: قربت داروں سے مراد نبی ﷺ کے رشتہ دار ہیں (2)۔ اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ اللہ عزوجل کی کتاب میں ان کا حق واضح طور پر بیان کیا گیا ہے، ارشاد باری تعالیٰ ہے: {پس جان لو کہ جو کچھ تم غنیمت میں حاصل کرو اس کا پانچواں حصہ اللہ کے لیے، رسول کے لیے اور رشتہ داروں کے لیے ہے} [الانفال: 41]۔ اور کہا گیا: رشتہ داروں کو دینے کا حکم بطورِ استحباب (نفل) ہے۔ حسن بصری نے کہا: "اس کا حق" سے مراد خوشحالی میں مالی امداد اور تنگدستی میں نرم گفتگو ہے(3)۔ {اور مسکین} ابن عباس نے کہا: یعنی گھوم پھر کر مانگنے والے سائل کو کھانا کھلانا(4)۔ "اور مسافر (ابن السبیل)": مہمان(5)، چنانچہ مہمانی کو فرض قرار دیا گیا، اور یہ سب اپنی جگہوں پر تفصیل کے ساتھ بیان ہو چکا ہے(6)، وللہ الحمد۔

تیسری بات - {یہ ان لوگوں کے لیے بہتر ہے جو اللہ کی رضا چاہتے ہیں} یعنی: حق دینا روک لینے سے بہتر ہے بشرطیکہ اس سے اللہ کی رضا اور اس کا قرب مقصود ہو۔ {اور وہی لوگ فلاح

پانے والے ہیں} یعنی: آخرت میں اپنے مطلوبہ ثواب کو حاصل کرنے والے۔ اور اس کا تذکرہ سورہ "البقرہ"(7) میں پہلے گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور جو تم سود پر دیتے ہو تاکہ لوگوں کے مال میں بڑھ جائے تو وہ اللہ کے ہاں نہیں بڑھتا، اور جو تم زکوٰۃ (صدقہ) دیتے ہو اللہ کی رضا چاہتے ہوئے تو وہی لوگ ہیں جو (اپنا اجر) کئی گنا بڑھانے والے ہیں (39)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور جو تم سود پر دیتے ہو تاکہ لوگوں کے مال میں بڑھ جائے تو وہ اللہ کے ہاں نہیں بڑھتا}

(1) اسے احمد (26822)، بخاری (2592) اور مسلم (999) نے روایت کیا ہے۔ (2) اعراب القرآن 3/ 274۔ (3) المحرر الوجیز 4/ 338۔ (4) المحرر الوجیز 4/ 215 بغیر نسبت کے۔ (5) النکت والعیون 4/ 316۔ (6) 2/ 232 اور 3/ 59 اور 10/ 21 - 22۔ (7) 1/ 278 - 279۔

Surah Ar-Rum: Verse 39 437

It contains four issues: First - After mentioning what is intended for His sake (Allah's face) and for which He rewards, he mentioned something else of the same nature and what is also intended for His sake. The majority recited: "ātaytum" (آتَيْتُمْ) with elongation (madd), meaning: you gave. Ibn Kathir, Mujahid, and Humayd recited it without elongation, meaning: what you did of usury (riba) to increase; as you say: I came to what is right and I came to what is wrong. They agreed on the elongation in His saying: {And what you give in zakat}. And 'riba' means increase(1). Its meaning was mentioned before in "Al-Baqarah"(2), and it is forbidden there and permissible here. This proves it is of two types: one permissible and one forbidden(3). Ikrimah said regarding the words of the Almighty: {And whatever you give in usury (riba) to increase within the wealth of people} - he said: Riba is of two kinds, permissible riba and forbidden riba; as for permissible riba, it is that which is gifted, seeking something better than it in return. And from Ad-Dahhak on this verse: It is the permissible riba which is gifted to be rewarded with what is better than it, neither for him nor against him, there is no reward for him in it and no sin upon him. Likewise, Ibn Abbas said: {And whatever you give in riba} - he means a man's gift of something hoping to be rewarded with something better than it, that is what does not increase with Allah, and its owner is not rewarded, but there is no sin upon him, and in this sense, the verse was revealed(4). Ibn Abbas, Ibn Jubayr, Tawus, and Mujahid said: This verse was revealed regarding the gift for reward. Ibn Atiyyah(5) said: And what follows its course of what a person does to be compensated for it, like greeting and others, then even if there is no sin in it, there is no reward in it nor increase with Allah Almighty. This was also stated by Judge Abu Bakr ibn al-Arabi(6). In the book of An-Nasa'i, from Abd al-Rahman ibn Alqamah, he said: A delegation of Thaqif came to the Messenger of Allah (peace be upon him) with a gift, so he said: "Is it a gift or a charity? For if it is..."

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/339, and the recitation of the majority and the recitation of Ibn Kathir in Al-Sab'ah p. 507, and Al-Taysir p. 300. (2) 4/381 - 390. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1479. (4) Ahkam al-Quran by al-Jassas 3/350 - 351. And the saying of Ad-Dahhak was narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/104. (5) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/339, and what precedes it from it. (6) In Ahkam al-Quran 3/1479.

सूरह अर-रूम: आयत 39 437

इसमें चार मुद्दे हैं: पहला - जब उन्होंने उस चीज़ का उल्लेख किया जो उनके(अल्लाह के) चेहरे के लिए है और जिस पर वह इनाम देता है, तो उसने उस गुण के अलावा अन्य बातों का उल्लेख किया और जो उसके चेहरे के लिए भी है। बहुमत ने पढ़ा: "आतैतुम" (آتَيْتُمْ) मद (दीर्घ उच्चारण) के साथ, जिसका अर्थ है: आपने दिया। इब्न कथिर, मुजाहिद और हुमैद ने बिना मद के पढ़ा, जिसका अर्थ है: आपने बढ़ाने के लिए जो सूद (रिबा) किया; जैसे आप कहते हैं: मैंने सही काम किया और मैंने गलत काम किया। और वे उनके वचन में मद पर सहमत हुए: {और जो कुछ तुम जकात में देते हो}। और 'रिबा' का अर्थ है वृद्धि(1)। इसका अर्थ पहले "अल-बकरा"(2) में बीत चुका है, और वहां यह हराम (वर्जित) है और यहाँ हलाल (वैध) है। इससे यह सिद्ध हुआ कि इसके दो प्रकार हैं: एक हलाल और एक हराम(3)। इकरीमा ने सर्वशक्तिमान के शब्दों के बारे में कहा: {और जो कुछ तुम सूद (रिबा) में देते हो ताकि लोगों के धन में वृद्धि हो} - उन्होंने कहा: रिबा दो प्रकार का है, हलाल रिबा और हराम रिबा; जहाँ तक हलाल रिबा का सवाल है, वह वह है जिसे उपहार में दिया जाता है, उससे बेहतर की तलाश में। और इस आयत पर अद-दहाक से: यह वह हलाल रिबा है जो बेहतर इनाम पाने के लिए दिया जाता है, न उसके लिए और न उसके खिलाफ, इसमें उसके लिए कोई इनाम नहीं है और उस पर कोई पाप नहीं है। इसी तरह, इब्न अब्बास ने कहा: {और जो कुछ तुम रिबा में देते हो} - उनका मतलब है किसी आदमी का किसी चीज़ का उपहार इस उम्मीद में कि उसे उससे बेहतर इनाम मिले, तो वह वह है जो अल्लाह के पास नहीं बढ़ता है, और उसके मालिक को इनाम नहीं दिया जाता है, लेकिन उस पर कोई पाप नहीं है, और इसी अर्थ में आयत नाजिल (अवतरित) हुई थी(4)। इब्न अब्बास, इब्न जुबैर, ताउस और मुजाहिद ने कहा: यह आयत इनाम के लिए उपहार के संबंध में नाजिल हुई थी। इब्न अतिय्या(5) ने कहा: और जो कुछ भी उस रास्ते पर चलता है जो एक व्यक्ति प्रतिफल पाने के लिए करता है, जैसे सलाम और अन्य, तो भले ही उसमें कोई पाप न हो, उसमें कोई इनाम नहीं है और न ही अल्लाह सर्वशक्तिमान के पास कोई वृद्धि है। यह बात काजी अबू बक्र इब्न अल-अरबी(6) ने भी कही थी। अन-नसाई की किताब में अब्दुर रहमान बिन अलकमा से रिवायत है, उन्होंने कहा: थकीफ का एक प्रतिनिधिमंडल अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास एक उपहार लेकर आया, तो उन्होंने कहा: "क्या यह उपहार है या सदका? क्योंकि अगर यह..."

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/339, और बहुमत का पाठ और अल-सबा में इब्न कथिर का पाठ पृष्ठ 507, और अल-तयसीर पृष्ठ 300। (2) 4/381 - 390। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान

3/1479। (4) अल-जस्सा द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/350 - 351। और अद-दहाक का कथन अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर 2/104 में निकाला है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/339 में, और जो उससे पहले है वह उससे है। (6) अहकाम अल-कुरान 3/1479 में।

سورہ الروم: آیت ۳۹ ۴۳۷

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا - جب انہوں نے اس چیز کا ذکر کیا جس سے ان کی (اللہ کی) رضا مقصود ہوتی ہے اور جس پر وہ ثواب دیتا ہے، تو اس کے علاوہ دیگر اوصاف کا بھی ذکر کیا اور اس کا بھی جس سے ان کی رضا مقصود ہوتی ہے۔ جمہور نے پڑھا: «آتَيْتُمْ» مد کے ساتھ، یعنی: تم نے دیا۔ اور ابن کثیر، مجاہد اور حمید نے بغیر مد کے پڑھا، جس کا معنی ہے: تم نے جو سود (ربا) کیا تاکہ بڑھے؛ جیسا کہ آپ کہتے ہیں: میں نے درست کام کیا اور میں نے غلط کام کیا۔ اور ان سب کا ان کے اس قول میں مد پر اتفاق ہے: ﴿وَمَا ءَاتَيْتُم مِّن زَكَوٰةٍ﴾۔ اور ربا کا مطلب ہے زیادتی(۱)۔ اس کا معنی "البقرہ" میں گزر چکا ہے(۲)، اور وہاں یہ حرام ہے اور یہاں حلال ہے۔ اس سے ثابت ہوا کہ اس کی دو قسمیں ہیں: ایک حلال اور ایک حرام(۳)۔ عکرمہ نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہا: ﴿وَمَا ءَاتَيْتُم مِّن رِّبًا لِّيَرْبُوَاْ فِيٓ أَمْوَٰلِ ٱلنَّاسِ﴾، انہوں نے کہا: ربا دو طرح کے ہیں، ربا حلال اور ربا حرام؛ رہا ربا حلال، تو یہ وہ ہے جو تحفے میں دیا جائے، اس سے بہتر چیز حاصل کرنے کی غرض سے۔ اور ضحاک سے اس آیت کے بارے میں مروی ہے: یہ وہ ربا حلال ہے جو اس لیے ہدیہ کیا جاتا ہے تاکہ اس سے بہتر ثواب (بدلہ) ملے، نہ اس کے حق میں ہے اور نہ اس کے خلاف، اس میں اس کے لیے کوئی ثواب نہیں ہے اور نہ ہی اس پر کوئی گناہ ہے۔ اسی طرح ابن عباس نے کہا: ﴿وَمَا ءَاتَيْتُم مِّن رِّبًا﴾ ان کی مراد وہ ہدیہ ہے جو آدمی اس امید پر دیتا ہے کہ اسے اس سے بہتر بدلہ ملے، تو وہ چیز اللہ کے ہاں نہیں بڑھتی، اور اس کے دینے والے کو ثواب نہیں ملتا، لیکن اس پر کوئی گناہ بھی نہیں ہے، اور اسی معنی میں یہ آیت نازل ہوئی(۴)۔ ابن عباس، ابن جبیر، طاؤس اور مجاہد نے کہا: یہ آیت ہبۂ ثواب (بدلے کی غرض سے تحفہ) کے بارے میں نازل ہوئی۔ ابن عطیہ(۵) نے کہا: اور جو کچھ اس کے زمرے میں آتا ہے جو انسان بدلہ

پانے کی غرض سے کرتا ہے جیسے سلام وغیرہ، تو اگرچہ اس میں کوئی گناہ نہیں ہے لیکن اللہ تعالیٰ کے ہاں اس کا کوئی ثواب ہے نہ ہی اضافہ۔ یہی بات قاضی ابوبکر بن العربی(۶) نے بھی کہی ہے۔ اور نسائی کی کتاب میں عبدالرحمن بن علقمہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: ثقیف کا ایک وفد رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا، ان کے ساتھ ایک ہدیہ تھا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: «ہدیہ ہے یا صدقہ؟ کیونکہ اگر...»

(۱) المحرر الوجیز ۳۳۹/٤، اور السبعة ص ۵۰۷ میں جمہور کی قرات اور ابن کثیر کی قرات، اور التیسیر ص ۳۰۰۔ (۲) ۳۸۱/٤ - ۳۹۰۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۱٤۷۹/۳۔ (۴) احکام القرآن للجصاص ۳/ ۳۵۰ - ۳۵۱۔ اور ضحاک کے قول کو عبدالرزاق نے اپنی تفسیر ۲/ ۱۰٤ میں نقل کیا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۳۳۹/٤ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ بھی وہیں سے ہے۔ (۶) احکام القرآن ۱٤۷۹/۳ میں۔

Surah Ar-Rum: Verse 39 438

... a gift, for what is sought by it is the pleasure of the Messenger of Allah (PBUH) and the fulfillment of a need. But if it were charity, what would be sought by it is the pleasure of Allah, Mighty and Majestic." They said: "No, it is a gift." So he accepted it from them, sat with them, asking them and they asking him (1). Ibn Abbas and Ibrahim al-Nakha'i also said: It was revealed concerning people who give to their relatives and brothers for the purpose of benefiting them, financing them, and showing kindness to them, and to increase their wealth for their benefit. Ash-Sha'bi said: The meaning of the verse is: what a person serves someone with and lightens their load to benefit from it in their worldly life, that benefit which rewards the service does not increase with Allah (2). It was also said: This was specifically prohibited for the Prophet (PBUH); Allah Almighty said: {And do not confer favor to acquire more} [Al-Muddaththir: 6]. So He forbade giving something to take more in return (3). It was also said: It is the prohibited usury (riba) (4), so the meaning of "it does not increase with Allah" according to this view is that it is not judged for the taker, but rather it belongs to the one from whom it was taken (5). Al-Suddi said: This verse was revealed concerning the usury of Thaqif; because they used to deal in usury and Quraysh dealt in it among them (6).

The second point - Judge Abu Bakr ibn al-Arabi said: The verse is clear about one who gives a gift seeking an increase from people's wealth as a reward (7). Al-Muhallab said: Scholars differed regarding one who gives a gift seeking its reward and says: "I only wanted the reward." Malik said: It is looked into; if he is someone like those who seek reward from the recipient, he is entitled to that, such as a poor person's gift to a rich person, a servant's gift to his master, and the gift of...

---

(1) Sunan an-Nasa'i 6/279, and Sunan an-Nasa'i al-Kubra (6557) via Abu Hudhayfa, from Abd al-Malik ibn Muhammad ibn Nusayr, from Abd al-Rahman ibn Alqama. Abu Hudhayfa and Abd al-Malik are unknown (majhul) as mentioned by al-Hafiz in al-Taqrib. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/339. (3) I'rab al-Qur'an 3/275 from al-Dahhak. (4) Zad al-Masir 6/304 from al-Hasan al-Basri. (5) I'rab al-Qur'an 3/275. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/339. (7) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1480.

सूरा अर-रूम: आयत ३९ ४३८

...एक उपहार है, क्योंकि इसके माध्यम से अल्लाह के रसूल (सल्ल.) की प्रसन्नता और आवश्यकता की पूर्ति की जाती है। यदि यह दान (सदक़ा) होता, तो इसके माध्यम से अल्लाह की प्रसन्नता प्राप्त की जाती।" उन्होंने कहा: "नहीं, बल्कि यह एक उपहार है।" तो उन्होंने इसे उनसे स्वीकार किया, उनके साथ बैठे, उनसे पूछताछ की और उन्होंने उनसे पूछा (१)। इब्न अब्बास और इब्राहिम अल-नखई ने भी कहा: यह उन लोगों के बारे में अवतरित हुआ जो अपने रिश्तेदारों और भाइयों को उन्हें लाभ पहुँचाने, उन्हें वित्तपोषित करने और उन पर कृपा करने के उद्देश्य से देते हैं, और उनके लाभ के लिए उनके धन में वृद्धि करने के लिए। अल-शा'बी ने कहा: आयत का अर्थ है: वह सेवा जो एक व्यक्ति किसी की करता है और उसके लिए हल्का करता है ताकि वह अपने सांसारिक जीवन में उससे लाभान्वित हो सके; वह लाभ जो सेवा का प्रतिफल देता है वह अल्लाह के पास नहीं बढ़ता (२)। यह भी कहा गया है: यह विशेष रूप से नबी (सल्ल.) के लिए हराम था; अल्लाह तआला ने फरमाया: {और अधिक प्राप्त करने के लिए उपकार मत करो} [अल-मुददस्सिर: ६]। अतः उन्होंने कुछ देने से मना किया ताकि उसके बदले में अधिक लिया जा सके(३)। यह भी कहा गया है: यह निषिद्ध सूद (रिबा) है (४), इसलिए "यह अल्लाह के पास नहीं बढ़ता" का अर्थ इस विचार के अनुसार यह है कि लेने वाले के लिए इसका फैसला नहीं किया जाता है, बल्कि यह उससे संबंधित है जिससे लिया गया है (५)। अल-सुद्दी ने कहा: यह आयत सक़ीफ़ के सूद के बारे में अवतरित हुई थी; क्योंकि वे सूद का काम करते थे और कुरैश उनके बीच इसमें शामिल थे (६)।

दूसरा बिंदु - काज़ी अबू बक्र इब्न अल-अरबी ने कहा: आयत उन लोगों के बारे में स्पष्ट है जो बदले में लोगों के धन से वृद्धि चाहने के लिए उपहार देते हैं (७)। अल-मुहल्लब ने कहा: विद्वानों ने उस व्यक्ति के बारे में मतभेद किया है जो उसका प्रतिफल (सवाब) चाहने के लिए उपहार देता है और कहता है: "मैं केवल प्रतिफल चाहता था।" मलिक ने कहा: इस पर गौर किया जाएगा; यदि वह उन लोगों जैसा है जो प्राप्तकर्ता से प्रतिफल चाहते हैं, तो वह उसका हकदार है, जैसे एक गरीब का उपहार एक अमीर को, एक नौकर का उपहार अपने मालिक को, और उपहार...

---

(१) सुनन अन-नसाई २७९/६, और सुनन अन-नसाई अल-कुबरा (६५५७) अबू हुज़ैफा के माध्यम से, अब्दुल मलिक बिन मुहम्मद बिन नुसैर से, अब्दुर रहमान बिन अलकमा से। अबू हुज़ैफा और अब्दुल मलिक अज्ञात (मजहूल) हैं जैसा कि हाफ़िज़ ने तक़रीब में उल्लेख किया है। (२) अल-मुहर्रर अल-

वजीज़ ३३९/४। (३) एराब अल-कुरान २७५/३ अल-दहाक से। (४) ज़ाद अल-मसीर ३०४/६ अल-हसन अल-बसरी से। (५) एराब अल-कुरान २७५/३। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३३९/४। (७) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान १४८०/३।

سورة الروم: آیت 39 438

...ہدیہ، کیونکہ اس سے اللہ کے رسول ﷺ کی خوشنودی اور حاجت روائی مطلوب ہوتی ہے، اور اگر یہ صدقہ ہوتا تو اس سے اللہ عزوجل کی رضا تلاش کی جاتی" انہوں نے کہا: نہیں بلکہ ہدیہ ہے۔ پس آپ نے ان سے اسے قبول فرما لیا، اور ان کے ساتھ بیٹھے، ان سے سوال کرنے لگے اور وہ آپ سے سوال کرنے لگے (1)۔ ابن عباس اور ابراہیم نخعی نے بھی کہا ہے: یہ ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی جو اپنے قریبی رشتہ داروں اور بھائیوں کو ان کے نفع، ان کی مالی مدد اور ان پر احسان کے معنی میں دیتے ہیں، تاکہ ان کے فائدے کے لیے ان کے مالوں میں اضافہ ہو۔ شعبی نے کہا: آیت کا معنی یہ ہے کہ: انسان جس چیز کے ذریعے کسی کی خدمت کرے اور اس کے کام میں آسانی پیدا کرے تاکہ وہ اپنی دنیا میں اس سے فائدہ اٹھائے، تو وہ نفع جس کا بدلہ خدمت کے ذریعے دیا جاتا ہے، اللہ کے ہاں نہیں بڑھتا (2)۔ اور کہا گیا: یہ خاص طور پر نبی ﷺ پر حرام تھا؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {وَلَا تَمْنُن تَسْتَكْثِرُ} [المدثر: 6] پس اس نے کچھ دینے سے منع فرمایا تاکہ اس کے عوض زیادہ لیا جائے (3)۔ اور کہا گیا: یہ سودِ حرام ہے (4)، تو اس قول کے مطابق "اللہ کے پاس نہیں بڑھتا" کا مطلب یہ ہے کہ لینے والے کے حق میں اس کا فیصلہ نہیں کیا جائے گا، بلکہ یہ اس کا ہے جس سے لیا گیا ہے (5)۔ سدی نے کہا: یہ آیت ثقیف کے سود کے بارے میں نازل ہوئی؛ کیونکہ وہ سود کا کام کرتے تھے اور قریش ان میں یہ کام کرتے تھے (6)۔

دوسری بات - قاضی ابوبکر بن العربی نے کہا: آیت کی صراحت ان لوگوں کے بارے میں ہے جو بدلے میں لوگوں کے مالوں سے زیادتی طلب کرنے کے لیے ہبہ (تحفہ) کرتے ہیں (7)۔ مہلب نے کہا: علماء نے اس شخص کے بارے میں اختلاف کیا ہے جو اس کے ثواب (بدلے) کی طلب میں ہبہ کرے اور کہے: "میں نے تو صرف ثواب کا ارادہ کیا تھا،" تو امام مالک نے فرمایا: اس میں دیکھا

جائے گا؛ اگر وہ اس جیسے لوگوں میں سے ہے جو موہوب لہ (جسے تحفہ دیا گیا) سے ثواب طلب کرتے ہیں تو اسے اس کا حق ہے، جیسے فقیر کا غنی کو ہبہ کرنا، خادم کا اپنے آقا کو ہبہ کرنا، اور ہبہ...

---

(1) سنن نسائی 6/279، اور سنن نسائی الکبریٰ (6557) بذریعہ ابوحذیفہ، عن عبد الملک بن محمد بن نسیر، عن عبد الرحمن بن علقمہ۔ ابوحذیفہ اور عبد الملک مجہول ہیں جیسا کہ حافظ نے التقریب میں ذکر کیا ہے۔ (2) المحرر الوجیز 4/339۔ (3) اعراب القرآن 3/275 عن الضحاک۔ (4) زاد المسیر 6/304 عن الحسن البصری۔ (5) اعراب القرآن 3/275۔ (6) المحرر الوجیز 4/339۔ (7) احکام القرآن لابن العربی 3/1480۔

439 Surah Ar-Rum: Verse 39

...a man to his leader or superior. This is one of the two opinions of Al-Shafi'i. Abu Hanifa said: He is not entitled to a reward if it was not stipulated. This is also the other opinion of Al-Shafi'i; he said: The gift is invalid and does not benefit him, because it is a sale for an unknown price. The Kufan (scholar) argued that the basis of a gift is a voluntary act, so if we mandate compensation for it, the meaning of a voluntary act is voided, and it becomes a form of transaction. The Arabs have distinguished between the word 'sale' and the word 'gift', making 'sale' apply to what warrants compensation, while 'gift' is contrary to that. Our evidence is what Malik narrated in his "Muwatta" from Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) that he said: Whosoever gives a gift intending a reward for it, he remains entitled to his gift until he is satisfied with its return (1). A similar statement was narrated from Ali (may Allah be pleased with him) who said: Gifts are of three types: a gift intended for the sake of Allah, a gift intended for the sake of people, and a gift intended for a reward; the owner of a gift for reward can take it back if he is not rewarded for it (2). Al-Bukhari (may Allah have mercy on him) titled a chapter (The chapter on reciprocating gifts) and cited the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her) who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) used to accept gifts and reward for them (3). He also gave a reward for a milch camel (4) and did not rebuff its owner when he sought a reward; rather, he rebuked his dissatisfaction with the reward, which was more than its value. Narrated by Al-Tirmidhi (5).

Thirdly - What Ali (may Allah be pleased with him) mentioned and his classification of gifts is correct. This is because the giver is in one of three states regarding his gift: First - that he intends it for the sake of Allah Almighty and seeks reward from Him. Second - that he intends it for the sake of people out of showing off, so they may praise him for it and commend him. Third - that he intends for a reward from the recipient, and the discussion on this has passed. The Prophet (peace be upon him) said: "Actions are but by intentions, and every person will have only what they intended" (6). So, if he intends his gift for the sake of Allah Almighty and seeks reward from Him, then that is for him with Allah by His grace and mercy; Allah Almighty said:

---

(1) Al-Muwatta 2 / 754. (2) Narrated by Malik in Al-Mudawwanah Al-Kubra 6 / 109 and 141. (3) Sahih Al-Bukhari (2585), and it is in Musnad Ahmad (24591). (4) Plural of liqah: these are she-camels that produce milk. Al-Lisan (L-Q-H). (5) In his Sunan (3945), and it is in Musnad Ahmad (7918). (6) Previously mentioned 3 / 270.

439 सूरह अर-रुम: आयत 39

...एक व्यक्ति अपने नेता या वरिष्ठ को। यह अल-शफीई की दो रायों में से एक है। अबू हनीफा ने कहा: यदि शर्त नहीं रखी गई थी तो वह इनाम का हकदार नहीं है। यह अल-शफीई की दूसरी राय भी है; उन्होंने कहा: उपहार अमान्य है और उसे लाभ नहीं पहुँचाता, क्योंकि यह एक अज्ञात मूल्य के लिए बिक्री है। कुफ़ी (विद्वान) ने तर्क दिया कि उपहार का आधार स्वैच्छिक दान है, इसलिए यदि हम इसके लिए मुआवजे को अनिवार्य करते हैं, तो स्वैच्छिक दान का अर्थ समाप्त हो जाता है, और यह एक प्रकार का लेनदेन बन जाता है। अरबों ने 'बिक्री' शब्द और 'उपहार' शब्द के बीच अंतर किया है, 'बिक्री' को उसके लिए लागू किया है जो मुआवजे की गारंटी देता है, जबकि 'उपहार' इसके विपरीत है। हमारा प्रमाण वह है जो मालिक ने अपने "मुवत्ता" में उमर इब्न अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णन किया है कि उन्होंने कहा: जो कोई इनाम के इरादे से उपहार देता है, वह अपने उपहार का हकदार बना रहता है जब तक कि वह उसके बदले से संतुष्ट न हो जाए (1)। अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से भी इसी तरह का वर्णन है जिन्होंने कहा: उपहार तीन प्रकार के होते हैं: एक उपहार अल्लाह की खातिर, एक उपहार लोगों की खातिर, और एक उपहार इनाम की खातिर; इनाम के लिए दिए गए उपहार का स्वामी उसे वापस ले सकता है यदि उसे उसके लिए इनाम नहीं दिया जाता (2)। अल-बुखारी (रहमतुल्लाह अलैह) ने एक अध्याय का शीर्षक दिया (उपहारों का आदान-प्रदान करने पर अध्याय) और आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस को उद्धृत किया जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) उपहार स्वीकार करते थे और उनके बदले इनाम देते थे (3)। उन्होंने एक दुधारू ऊँटनी (4) के लिए भी इनाम दिया और उसके मालिक को तब नहीं झिड़का जब उसने इनाम माँगा; बल्कि, उन्होंने इनाम के प्रति उसकी असंतोष की निंदा की, जो उसके मूल्य से अधिक था। इसे अल-तिर्मिज़ी (5) ने दर्ज किया है।

तीसरा - जो अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने उल्लेख किया और उपहारों का उनका वर्गीकरण सही है। इसका कारण यह है कि देने वाला अपने उपहार के संबंध में तीन अवस्थाओं में से एक में होता है: पहला - कि वह इसे अल्लाह तआला के लिए चाहता है और उससे इनाम चाहता है। दूसरा - कि वह दिखावे के लिए लोगों के लिए चाहता है, ताकि वे इसके लिए उसकी प्रशंसा करें और उसकी तारीफ करें। तीसरा - कि वह प्राप्तकर्ता से इनाम चाहता है, और इस पर चर्चा बीत चुकी है। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "कर्म इरादों पर निर्भर हैं, और हर व्यक्ति को वही मिलेगा जिसका उसने इरादा किया था" (6)। अतः, यदि वह अपने उपहार से अल्लाह तआला की प्रसन्नता

चाहता है और उससे इनाम की आशा रखता है, तो वह अल्लाह के पास उसकी कृपा और दया से उसके लिए है; अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा:

---

(1) अल-मुवत्ता 2 / 754। (2) इसे मालिक ने अल-मुदव्वना अल-कुबरा 6 / 109 और 141 में दर्ज किया है। (3) सहीह अल-बुखारी (2585), और यह मुसनद अहमद (24591) में है। (4) लिक़ाह का बहुवचन: ये दूध देने वाली ऊँटनियां हैं। अल-लिसान (L-Q-H)। (5) उनकी सुनन (3945) में, और यह मुसनद अहमद (7918) में है। (6) पहले बताया गया 3 / 270।

439 سورہ الروم: آیت 39

...آدمی اپنے امیر یا اپنے سے بلند مرتبہ شخص کو۔ یہ شافعی کے دو اقوال میں سے ایک ہے۔ ابو حنیفہ نے کہا: اگر شرط نہ رکھی گئی ہو تو اسے کوئی ثواب (بدلہ) نہیں ملے گا۔ یہی شافعی کا دوسرا قول ہے؛ انہوں نے کہا: ہبہ (تحفہ) باطل ہے اور اسے فائدہ نہیں دیتا؛ کیونکہ یہ نامعلوم قیمت پر بیع (فروخت) ہے۔ کوفی (عالم) نے یہ دلیل دی کہ ہبہ کا موضوع تبرع (خیرات) ہے، چنانچہ اگر ہم اس میں عوض (بدلہ) واجب قرار دیں تو تبرع کا معنی باطل ہو جائے گا اور یہ معاوضات کے معنی میں آ جائے گا، اور عربوں نے بیع اور ہبہ کے لفظ کے درمیان فرق کیا ہے، پس لفظ بیع کو اس چیز پر رکھا ہے جس میں عوض کا حق ہوتا ہے، اور ہبہ اس کے برعکس ہے۔ ہماری دلیل وہ ہے جو مالک نے اپنی «موطأ» میں عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے فرمایا: جو شخص ایسا ہبہ کرے جس کے بارے میں وہ سمجھتا ہے کہ یہ بدلے کے لیے ہے، تو وہ اپنے ہبہ پر (حق رکھتا ہے) یہاں تک کہ وہ اس سے راضی ہو جائے (1)۔ اسی طرح کی روایت علی رضی اللہ عنہ سے ہے، انہوں نے فرمایا: ہبہ تین طرح کے ہیں: ایک ہبہ جس سے اللہ کی رضا مقصود ہو، ایک ہبہ جس سے لوگوں کی خوشنودی مقصود ہو، اور ایک ہبہ جس سے بدلہ مقصود ہو؛ تو بدلے والے ہبہ کا مالک اسے واپس لے سکتا ہے اگر اسے بدلہ نہ دیا جائے (2)۔ بخاری رحمہ اللہ نے باب باندھا ہے (ہبہ میں بدلے کا باب) اور عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث نقل کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ ہدیہ قبول فرماتے تھے اور اس پر بدلہ دیتے تھے (3)۔ آپ ﷺ نے ایک دودھ دینے والی اونٹنی (4) پر بدلہ دیا اور اس کے مالک پر اعتراض نہیں کیا جب اس نے بدلہ طلب کیا، بلکہ اس کی بدلے پر ناراضگی پر اعتراض کیا جبکہ وہ قیمت سے زیادہ تھا۔ اسے ترمذی نے روایت کیا ہے (5)۔

تیسرا ۔ جو علی رضی اللہ عنہ نے ذکر کیا اور ہبہ کی ان کی تقسیم صحیح ہے، اور وہ یہ کہ واہب (تحفہ دینے والا) اپنے ہبہ میں تین حالوں سے خالی نہیں ہوتا: ایک یہ کہ ۔ اس سے اللہ تعالیٰ کی رضا چاہتا ہو اور اس سے ثواب کا طلبگار ہو۔ دوسرا یہ کہ ۔ ریاکاری کے طور پر لوگوں کی خوشنودی چاہتا ہو؛ تاکہ وہ اس کی تعریف کریں اور اس کی وجہ سے اس کی ثنا خوانی کریں۔ تیسرا یہ کہ ۔ جس کو ہبہ کیا گیا ہے اس سے بدلے کا ارادہ رکھتا ہو، اور اس پر بات گزر چکی ہے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: «اعمال کا دارومدار نیتوں پر ہے، اور ہر آدمی کے لیے وہی ہے جس کی اس نے نیت کی» (6)۔ چنانچہ اگر وہ اپنے ہبہ سے اللہ تعالیٰ کی رضا کا ارادہ کرے، اور اس کے پاس سے اس پر ثواب چاہے، تو اس کے لیے اللہ کے پاس اس کے فضل اور رحمت سے وہ ثواب ہے؛ اللہ عزوجل نے فرمایا:

---

(1) الموطأ 2 / 754۔ (2) اسے مالک نے المدونۃ الکبری 6 / 109 اور 141 میں روایت کیا ہے۔ (3) صحیح بخاری (2585)، اور یہ مسند احمد (24591) میں ہے۔ (4) لقاح کی جمع: یہ دودھ والی اونٹنیاں ہیں۔ اللسان (لقح)۔ (5) اپنی سنن (3945) میں، اور یہ مسند احمد (7918) میں ہے۔ (6) سابقہ 3 / 270۔

٤٤· Surah Ar-Rum: Verse 39

﴿وَمَا ءَاتَيْتُم مِّن زَكَوٰةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُوْلَئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ﴾. (And whatever you give in zakat, desiring the Face of Allah - those are the ones who will have a manifold increase.) Similarly, one who maintains ties with his relatives so that he becomes rich and not poor (1), no, for the intention in that is followed; if it was to show off religiously, then it is not for the sake of Allah, and if it was for what he owes them of the rights of kinship and the ties of the womb between them, then it is for the sake of Allah.

As for the one who intended by his gift the faces of people out of hypocrisy so they would praise him for it and commend him because of it, there is no benefit for him in his gift, no reward in this world and no recompense in the Hereafter; Allah Almighty said: ﴿يَتَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تُبْطِلُوا صَدَقَتِكُم بِالْمَنِّ وَالْأَذَى كَالَّذِي يُنفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ النَّاسِ﴾ (O you who have believed, do not invalidate your charities with reminders or injury as does one who spends his wealth [only] to be seen by the people) Verse: [Al-Baqarah: 264].

As for the one who intended by his gift a reward from the recipient, he has what he intended by his gift, and he has the right to take it back as long as he has not been compensated with its value, according to the school of Ibn al-Qasim, or as long as he is not satisfied with more than its value, according to the literal saying of Umar and Ali, and it is the saying of Mutarrif in Al-Wadiha: that the gift, as long as the object exists, even if it increased or decreased, the giver has the right to take it back even if the recipient compensated him with more than it. It has been said: if it exists and has not changed, he takes what he wants. And it was said: the value is binding upon him like a marriage of entrustment (nikah al-tafwid), but if it is after the loss of the gift, he only has the value by consensus. Ibn al-Arabi said it (2).

Fourthly - His Almighty's saying: ﴿لِيَرْبُوَا﴾ (to increase): The majority of the seven reciters read it as "li-yarbu" with the 'ya' and attributing the action to riba (usury/ increase). Nafi' alone read it: with the 'ta' having a damma [and the 'waw' being silent] addressing the second person, meaning: you become possessors of increases, and this is the recitation of Ibn Abbas, al-Hasan, Qatada, and al-Sha'bi. Abu Hatim said: it is our recitation. Abu Malik read: "li-tarbuwha" with a feminine pronoun (3). ﴿فَلَا يَرْبُوا عِندَ اللَّهِ﴾ (Then it will not increase with Allah) meaning: it does not flourish nor does He reward for it; because He only accepts what is intended for His Face and was pure for Him, and it has been previously mentioned in...

(1) The word "poorly" is from (zha). (2) In Ahkam al-Quran 3/1480. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/339, and what is between brackets is not in it nor in the copies, and it is from Zad al-Masir 6/304. The recitation of Nafi' is in al-Sab'a p. 507, and al-Taysir p. 175. The recitation of Abu Malik is irregular (shadhdhah).

٤٤· सूरह अर-रूम: आयत 39

﴿وَمَا ءَاتَيْتُم مِّن زَكَوٰةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُوْلَئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ﴾. (और जो कुछ तुम जकात के तौर पर देते हो, अल्लाह की रज़ा चाहते हुए - तो ऐसे ही लोग (अपने माल को) बढ़ाने वाले हैं।) इसी प्रकार, जो व्यक्ति अपने रिश्तेदारों के साथ संबंध सुधारता है ताकि वह अमीर हो जाए और गरीब न रहे (1), नहीं, बल्कि उसमें नीयत (इरादा) का अनुसरण किया जाता है; यदि वह धार्मिक रूप से दिखावा करने के लिए था, तो वह अल्लाह के लिए नहीं है, और यदि वह रिश्तेदारों के हक और उनके बीच के खून के रिश्तों के कारण था, तो वह अल्लाह के लिए है।

जहाँ तक उस व्यक्ति का प्रश्न है जिसने अपने उपहार से लोगों के चेहरों (दिखावे) का इरादा किया ताकि वे उसके लिए उसकी प्रशंसा करें और उसके कारण उसकी सराहना करें, तो उसे उसके उपहार में कोई लाभ नहीं है, न दुनिया में कोई प्रतिफल और न आख़िरत (परलोक) में कोई सवाब (पुण्य); अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल ने फरमाया: ﴿يَٰٓأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تُبْطِلُوا صَدَقَٰتِكُم بِالْمَنِّ وَالْأَذَىٰ﴾ ﴿كَالَّذِي يُنفِقُ مَالَهُۥ رِئَآءَ النَّاسِ﴾ (ऐ ईमान वालो! अपने सदक़ों (दान) को एहसान जताकर और तकलीफ पहुँचाकर बर्बाद न करो, उस व्यक्ति की तरह जो अपना माल लोगों को दिखाने के लिए खर्च करता है) आयत: [अल-बक़रह: 264]।

और जहाँ तक उस व्यक्ति का प्रश्न है जिसने अपने उपहार के माध्यम से प्राप्तकर्ता से प्रतिफल की इच्छा की, तो उसे वह मिलेगा जो उसने अपने उपहार से चाहा था, और उसे उसे वापस लेने का अधिकार है जब तक कि उसे उसका मूल्य न दे दिया जाए, इब्न अल-कासिम के पंथ के अनुसार, या जब तक वह उसके मूल्य से अधिक पर संतुष्ट न हो जाए, उमर और अली के कथन के अनुसार, और अल-वादिहा में मुतर्रिफ का यही कथन है: कि उपहार, जब तक कि वस्तु मौजूद है, चाहे वह बढ़े या घटे, देने वाले को उसे वापस लेने का अधिकार है, भले ही प्राप्तकर्ता ने उसे उसके लिए उससे अधिक दिया हो। और यह कहा गया है: कि यदि वह वस्तु मौजूद है और बदली नहीं है, तो वह जो चाहे ले ले। और कहा गया: उस पर मूल्य अनिवार्य है जैसे कि निकाह-ए-तफ़वीज़ (बिना मेहर तय किए विवाह), लेकिन यदि उपहार नष्ट होने के बाद हो, तो सर्वसम्मति से उसे केवल मूल्य ही मिलेगा। इब्न अल-अरबी ने यह कहा (2)।

चौथा - अल्लाह तआला का कथन: ﴿لِيَرْبُوَا﴾ (ताकि बढ़ जाए): सात मुख्य पाठकों (क़ुर्रा) के बहुमत ने इसे 'या' के साथ "ली-यरबु" पढ़ा है और क्रिया का संबंध 'रिबा' (ब्याज/वृद्धि) से जोड़ा है। नाफी' ने

अकेले पढ़ा: 'ता' पर दम्मा [और 'वाव' शांत] के साथ संबोधित करते हुए, जिसका अर्थ है: तुम वृद्धि वाले हो जाओ, और यह इब्न अब्बास, अल-हसन, क़तादा और अल-शाबी का पाठ है। अबू हातिम ने कहा: यह हमारा पाठ है। अबू मलिक ने पढ़ा: "ली-तरबूहा" स्त्रीलिंग सर्वनाम के साथ (3)। ﴿فَلَا يَرْبُواْ عِندَ اللَّهِ﴾ (तो वह अल्लाह के यहाँ नहीं बढ़ता) यानी: वह फलता-फूलता नहीं है और न ही वह उस पर इनाम देता है; क्योंकि वह केवल उसी को स्वीकार करता है जो उसके चेहरे (रज़ा) के लिए हो और उसके लिए शुद्ध हो, और यह पहले भी...

(1) शब्द "फ़क़ीरन" (ग़रीब) (ज़) से है। (2) अहकाम अल-क़ुरान 3/1480 में। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/339, और कोष्ठकों के बीच जो है वह उसमें या प्रतियों में नहीं है, और यह ज़ाद अल-मसीर 6/304 से है। सात पाठों में नाफी' का पाठ पृ. 507, और अल-तयसीर पृ. 175। अबू मलिक का पाठ शाज़्ज़ (अनियमित) है।

٤٤٠ سورہ الروم: آیت ٣٩

﴿وَمَا ءَاتَيْتُم مِّن زَكَوٰةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُوْلَئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ﴾. (اور جو زکوٰۃ تم اللہ کی رضا کی خاطر دو تو وہی لوگ (اپنے مال کو) بڑھانے والے ہیں۔) اور اسی طرح جو شخص اپنے رشتہ داروں سے صلہ رحمی کرے تاکہ وہ غنی ہو جائے یہاں تک کہ فقیر نہ رہے (١)، تو ہرگز نہیں، اس میں نیت کی پیروی کی جائے گی؛ پس اگر اس کا مقصد اس کے ذریعے دین داری کا دکھاوا کرنا تھا تو وہ اللہ کے لیے نہیں ہے، اور اگر اس حق کی وجہ سے تھا جو قرابت کی وجہ سے اس پر ہے اور ان کے درمیان رحم کا جو رشتہ ہے، تو وہ اللہ کے لیے ہے۔

اور رہا وہ شخص جس نے اپنے عطیے سے لوگوں کی خوشنودی (دکھاوا) چاہی تاکہ وہ اس پر اس کی تعریف کریں اور اس کی وجہ سے اس کی ثنا خوانی کریں، تو اس کے لیے اس کے عطیے میں کوئی فائدہ نہیں، نہ دنیا میں کوئی ثواب ہے اور نہ آخرت میں کوئی اجر؛ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿يَـٰٓأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تُبْطِلُوا صَدَقَـٰتِكُم بِالْمَنِّ وَالْأَذَىٰ كَالَّذِي يُنفِقُ مَالَهُۥ رِئَآءَ النَّاسِ﴾ آیت: [البقرۃ: ٢٦٤].

اور رہا وہ جس نے اپنے عطیے سے موہوب لہ (جسے دیا گیا) سے بدلے کا ارادہ کیا، تو اس کے لیے وہی ہے جس کا اس نے اپنے عطیے سے ارادہ کیا تھا، اور اسے حق حاصل ہے کہ جب تک اسے اس کی قیمت کا بدلہ نہ دیا جائے وہ اس سے رجوع کر لے (واپس لے لے)، ابن القاسم کے مذہب کے مطابق، یا جب تک وہ اس کی قیمت سے زیادہ پر راضی نہ ہو جائے، حضرت عمر اور حضرت علی رضی اللہ عنہما کے قول کے ظاہر کے مطابق، اور الواضحہ میں مطرف کا یہی قول ہے: کہ ہبہ (تحفہ) جب تک بعینہ موجود ہو، خواہ وہ بڑھ گیا ہو یا کم ہو گیا ہو، واہب (دینے والے) کو اس میں رجوع کا حق ہے اگرچہ موہوب لہ نے اسے اس سے زیادہ کا بدلہ دیا ہو۔ اور کہا گیا ہے: کہ اگر وہ بعینہ موجود ہے اور بدلی نہیں ہے تو وہ جو چاہے لے لے۔ اور کہا گیا: اس پر قیمت

لازم ہوگی جیسے نکاحِ تفویض (بغیر مہر مقرر کیے نکاح)، لیکن اگر ہبہ کے ہلاک ہونے کے بعد ہو تو بالاتفاق اسے صرف قیمت ہی ملے گی۔ یہ ابن العربی نے کہا ہے (۲).

چوتھی بات - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿لِيَرْبُوَا﴾ جمہور سات قرّاء نے اسے «لیربو» یاء کے ساتھ اور فعل کی نسبت ربا (سود/زیادتی) کی طرف کر کے پڑھا ہے۔ اور تنہا نافع نے: تاء کے ضمہ کے ساتھ [اور واؤ ساکنہ] خطاب کے صیغے کے ساتھ پڑھا ہے، بمعنی: کہ تم زیادتی والے ہو جاؤ، اور یہ ابن عباس، حسن، قتادہ اور شعبی کی قرات ہے۔ ابو حاتم نے کہا: یہ ہماری قرات ہے۔ اور ابو مالک نے: «لتربوها» مونث کی ضمیر کے ساتھ پڑھا (۳). ﴿فَلَا يَرْبُوا عِندَ اللَّهِ﴾ یعنی: وہ پروان نہیں چڑھتا اور نہ وہ اس پر ثواب دیتا ہے؛ کیونکہ وہ صرف وہی قبول کرتا ہے جس سے اس کی رضا مقصود ہو اور وہ اس کے لیے خالص ہو، اور یہ پہلے بھی...

(۱) لفظ "فقيراً" (ظ) سے ہے۔ (۲) احکام القرآن ۳/ ۱۴۸۰ میں۔ (۳) المحرر الوجيز ٤/ ۳۳۹، اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ اس میں نہیں ہے اور نہ ہی نسخوں میں، اور یہ زاد المسير ٦/ ۳۰٤ سے ہے۔ اور نافع کی قرات السبعہ ص ۵۰۷، اور التیسیر ص ۱۷۵ میں ہے۔ اور ابو مالک کی قرات شاذ ہے۔

Surah Ar-Rum: Verses 39 - 40 441

"An-Nisa"(1). {And whatever you give in zakat} Ibn Abbas said: meaning: in charity(2). {seeking the face of Allah, those are the multipliers} meaning: that which He accepts and multiplies for him ten times or more, as He said: {Who is it that would loan Allah a goodly loan so He may multiply it for him many times over?} [Al-Baqarah: 245], and He said: {And the example of those who spend their wealth seeking the pleasure of Allah and for the certainty of their souls is like the example of a garden on a hill} [Al-Baqarah: 265], and He said: {those are the multipliers} and He did not say: "so you are the multipliers"; because he shifted from addressing [the second person] to the absent [third person]; like His saying: {until, when you are in ships and they sail with them} [Yunus: 22].

Regarding the meaning of "multipliers" (al-mud'ifun), there are two sayings: One - that their good deeds are multiplied as we mentioned. The other - that they have been given multiples of good and bliss, i.e., they are owners of multiples, just as it is said: So-and-so is "muqwi" if his camels are strong, i.e., they are owners of strong ones(3). And "musmin" if his camels are fat, and "mu'tish" if his camels are thirsty, and "mud'if" if his camels are weak; and from it is the saying of the Prophet ﷺ: "O Allah, I seek refuge in You from the evil, evicting [al-mukhbith] accursed Satan"(4). So "al-mukhbith": is one who has been afflicted by evil, it is said: So-and-so is "radi'" meaning he is bad in himself. And "murdi'": his companions are bad(5).

His (Exalted) saying: {Allah is the one who created you, then provided for you, then will cause you to die, then will give you life. Is there any of your "partners" who does anything of that? Exalted is He and high above what they associate with Him. 40}

His (Exalted) saying: {Allah is the one who created you} is a subject and predicate. And the speech returned to arguing against [the polytheists]...

---

(1) 7/ 172. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/ 266, and it was narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/ 103 - 104, and al-Tabari 18/ 507 - 508. (3) I'rab al-Qur'an 3/ 274. (4) Narrated by Ibn Majah (299) via Ubaydullah bin Zahr, from Ali bin Yazid, from al-Qasim, from Abu Umamah in a marfu' form. Al-Busiri said: Its chain is weak; Ibn Hibban said: If Ubaydullah bin Zahr, Ali bin Yazid, and al-Qasim meet in a chain of narration, then that is what their hands have made. (5) I'rab al-Qur'an 3/ 274 partially.

सूरह अर-रूम: आयतें 39 - 40 441

"अन-निसा"(1)। {और जो कुछ तुम जकात में देते हो} इब्न अब्बास ने कहा: यानी: दान में(2)। {अल्लाह की प्रसन्नता चाहते हुए, तो वे ही लोग हैं जिन्हें कई गुना दिया जाएगा} यानी: वह जिसे वह स्वीकार करता है और उसके लिए दस गुना या उससे अधिक बढ़ा देता है, जैसा कि उसने कहा: {कौन है जो अल्लाह को अच्छा कर्ज दे ताकि वह उसके लिए उसे कई गुना बढ़ा दे?} [अल-बकराह: 245], और उसने कहा: {और उन लोगों का उदाहरण जो अपने धन को अल्लाह की प्रसन्नता पाने के लिए और अपने मन की स्थिरता के लिए खर्च करते हैं, एक पहाड़ी पर स्थित बगीचे के उदाहरण की तरह है} [अल-बकराह: 265], और उसने कहा: {वे ही लोग हैं जिन्हें कई गुना दिया जाएगा} और उसने यह नहीं कहा: "तो तुम कई गुना पाने वाले हो"; क्योंकि वह संबोधन [द्वितीय पुरुष] से परोक्ष [तृतीय पुरुष] की ओर लौट गया; जैसे उसका कहना: {यहाँ तक कि जब तुम जहाजों में होते हो और वे उनके साथ चलते हैं} [यूनुस: 22]।

"मुज़िफून" (कई गुना पाने वाले) के अर्थ में दो मत हैं: एक - यह कि उनके पुण्य कर्मों को कई गुना बढ़ा दिया जाता है जैसा कि हमने उल्लेख किया है। दूसरा - यह कि उन्हें अच्छाई और सुख कई गुना दिए गए हैं, यानी वे कई गुना के स्वामी हैं, जैसा कि कहा जाता है: फलां व्यक्ति "मुक्ती" है यदि उसके ऊँट शक्तिशाली हों, तो उनके स्वामी शक्तिशाली होते हैं(3)। और "मुस्मीन" यदि उसके ऊँट मोटे हों, और "मुअतिश" यदि उसके ऊँट प्यासे हों, और "मुज़िफ" यदि उसके ऊँट कमजोर हों; और इसी से नबी ﷺ का कथन है: "ऐ अल्लाह, मैं बुरे, बुराई फैलाने वाले [अल-मुख़्ख़िथ] धिक्कारे हुए शैतान से तेरी पनाह माँगता हूँ"(4)। तो "अल-मुख़्ख़िथ" वह है जिसे बुराई ने छू लिया हो, कहा जाता है: फलां "रदी" है यानी वह स्वयं में बुरा है। और "मुरदी": उसके साथी बुरे हैं(5)।

अल्लाह तआला का फरमान: {अल्लाह वह है जिसने तुम्हें पैदा किया, फिर तुम्हें रोजी दी, फिर वह तुम्हें मौत देगा, फिर तुम्हें जीवित करेगा। क्या तुम्हारे "साझेदारों" में से कोई ऐसा है जो इनमें से कुछ भी करता हो? वह पवित्र और बहुत उच्च है उससे जिसे वे उसका शरीक ठहराते हैं। 40}

अल्लाह तआला का फरमान: {अल्लाह वह है जिसने तुम्हें पैदा किया} यह विषय (मुब्तदा) और विधेय (ख़बर) है। और बात फिर से [मुशरिकों के विरुद्ध] दलील देने की ओर लौट गई...

---

(1) 7/ 172. (2) मआनी अल-कुरान अल-नहस द्वारा 5/ 266, और इसे अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर 2/ 103 - 104 में, और तबरी ने 18/ 507 - 508 में उद्धृत किया है। (3) एराब अल-कुरान

3/ 274। (4) इसे इब्न माजाह (299) ने उबैदुल्लाह बिन ज़हर के माध्यम से, अली बिन यज़ीद से, अल-कासिम से, अबू उमामा से मरफू रिवायत किया है। अल-बुसीरी ने कहा: इसकी सनद कमजोर है; इब्न हिब्बान ने कहा: जब किसी रिवायत की सनद में उबैदुल्लाह इब्न ज़हर, अली बिन यज़ीद और अल-कासिम जमा हो जाते हैं, तो वह उनके हाथों का किया धरा होता है। (5) एराब अल-कुरान 3/ 274 आंशिक रूप से।

سورة الروم: آیت ۳۹ - ۴۰ ٤٤١

"النساء"(1)۔ ﴿وَمَا ءَاتَيْتُم مِّن زَكَوٰةٍ﴾ ابن عباس نے کہا: یعنی: صدقہ سے(2)۔ ﴿تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُوْلَٰٓئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ﴾ یعنی: وہ جسے وہ قبول کرتا ہے اور اسے اس کے لیے دس گنا یا اس سے زیادہ بڑھا دیتا ہے، جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿مَّن ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَٰعِفَهُۥ لَهُۥٓ أَضْعَافًا كَثِيرَةً﴾ [البقرة: ٢٤٥]، اور فرمایا: ﴿وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَٰلَهُمُ ابْتِغَآءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَتَثْبِيتًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ كَمَثَلِ جَنَّةٍۭ بِرَبْوَةٍ﴾ [البقرة: ٢٦٥]، اور فرمایا: ﴿فَأُوْلَٰٓئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ﴾ اور یہ نہیں فرمایا: "تم مضعف ہو"؛ کیونکہ کلام مخاطب سے غائب کی طرف پھر گیا؛ جیسے اس کا قول: ﴿حَتَّىٰٓ إِذَا كُنتُمْ فِى الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِم﴾ [یونس: ٢٢]۔

اور "المضعفون" کے معنی میں دو قول ہیں: ایک یہ کہ ان کی نیکیاں کئی گنا بڑھا دی جاتی ہیں جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔ اور دوسرا یہ کہ انہیں خیر و نعمت کثرت سے دی گئی ہے، یعنی وہ کثرت والے ہیں، جیسا کہ کہا جاتا ہے: فلاں "مُقْوٍ" ہے جب اس کے اونٹ قوی ہوں، یعنی وہ قوی مالکان والے ہیں(3)۔ اور "مُسْمِنٌ" جب اس کے اونٹ موٹے ہوں، اور "مُعْطِشٌ" جب اس کے اونٹ پیاسے ہوں، اور "مُضْعِفٌ" جب اس کے اونٹ کمزور ہوں؛ اور اسی سے نبی ﷺ کا قول ہے: "اے اللہ، میں تیری پناہی مانگتا ہوں خبیث ملوث کرنے والے [المخبث] شیطان مردود سے"(4)۔ پس "المخبث" وہ ہے جسے خباثت پہنچی ہو، کہا جاتا ہے: فلاں "ردیء" ہے یعنی وہ اپنی ذات میں برا ہے۔ اور "مُرْدِئٌ": اس کے ساتھی برے ہیں(5)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ هَلْ مِن شُرَكَآئِكُم مَّن يَفْعَلُ مِن ذَٰلِكُم مِّن شَىْءٍ سُبْحَٰنَهُۥ وَتَعَٰلَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ ٤٠﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ﴾ مبتدا اور خبر ہے۔ اور کلام [مشرکین کے خلاف] احتجاج کی طرف لوٹ گیا...

---

(۱) ۷/ ۱۷۲۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۵/ ۲۶۶، اور اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۲/ ۱۰۳ - ۱۰۴ میں، اور الطبری نے ۱۸/ ۵۰۷ - ۵۰۸ میں نکالا ہے۔ (۳) إعراب القرآن ۳/ ۲۷۴۔ (۴) اسے ابن ماجہ (۲۹۹) نے عبید اللہ بن زحر کے راستے سے، علی بن یزید سے، القاسم سے، ابوامامہ سے مرفوعاً نکالا ہے۔ البوصیری نے کہا: اس کی اسناد ضعیف ہے؛ ابن حبان نے کہا: جب کسی خبر کی اسناد میں عبید اللہ بن زحر، علی بن یزید اور القاسم جمع ہو جائیں، تو وہ ان کے ہاتھوں کی بنائی ہوئی چیز ہے۔ (۵) إعراب القرآن ۳/ ۲۷۴ کے بعض حصے سے۔

...the polytheists, and that He is the Creator, the Sustainer, the Cause of Death, and the Giver of Life. Then He said by way of interrogation: {Is there any of your 'partners' who does anything of that?} They do not. Then He exalted Himself above equals, opposites, female companions, and children with His truthful saying: {Exalted is He and high above what they associate with Him.} He attributed the partners to them because they used to call them gods and partners and allocated some of their wealth to them.

His saying, Most High: {Corruption has appeared throughout the land and sea by [reason of] what the hands of people have earned so He may let them taste part of [the consequence of] what they have done that perhaps they will return [to righteousness]. (41)}

His saying, Most High: {Corruption has appeared throughout the land and sea}: Scholars differed on the meaning of "corruption," "land," and "sea." Qatadah and al-Suddi said: Corruption is polytheism (shirk), which is the greatest corruption (1). Ibn Abbas, Ikrimah, and Mujahid said: The corruption of the land was the son of Adam killing his brother; Cain killing Abel. And in the sea, by the king who used to seize every ship by force (2). It was also said: Corruption is drought, lack of vegetation, and the departure of blessing (3). Something similar was said by Ibn Abbas; he said: It is the decrease of blessing due to the actions of the servants so that they may repent. Al-Nahhas said: This is the best that has been said regarding the verse (4). It is also reported from him: That corruption in the sea is the cutting off of its catch due to the sins of the sons of Adam (5). Atiyyah said: When the rain is scarce, diving becomes scarce for him, the fishermen fail, and the sea creatures become blind (6). Ibn Abbas said: When the sky rains, the shells in the sea open, and whatever falls into them from the sky becomes pearls (7). It was said: Corruption is the stagnation of prices and lack of livelihood. It was also said: Corruption is sins, cutting off paths, and injustice (8), i.e., it became...

(1) Zad al-Masir 6/305. (2) Narrated by Ibn Abi Shaybah 9/364, and al-Tabari 18/511-512 from Mujahid, and it is also in Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/266, and mentioned by al-Zamakhshari in al-Kashshaf 3/224 from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them. (3) Al-Wasit 3/435, and al-Wajiz in the margin of Marah Labid 2/167. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/266. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/340. (6)

Tafsir Abi al-Layth 3/14, and Zad al-Masir 6/306 abbreviated, and similarly narrated by al-Tabari 18/512. (7) Narrated by al-Tabari 22/208-209. (8) I'rab al-Qur'an 3/275.

सूरा अर-रूम: आयत 40 - 41 / 442

...मुशरिकों (बहुदेववादियों), और यह कि वह सृष्टिकर्ता, दाता, मृत्यु देने वाला और जीवन देने वाला है। फिर उसने प्रश्न के रूप में कहा: {क्या तुम्हारे (बनाए हुए) साझेदारों में से कोई है जो इनमें से कुछ भी कर सके?} वे नहीं करते। फिर उसने अपने सत्य वचन से स्वयं को समकक्षों, विरोधियों, संगिनियों और संतानों से ऊपर बताया: {वह पवित्र है और उससे बहुत उच्च है जो वे उसके साथ साझा करते हैं।} उसने साझेदारों का संबंध उनकी ओर इसलिए जोड़ा क्योंकि वे उन्हें ईश्वरीय और साझेदार कहते थे और अपने धन का कुछ हिस्सा उनके लिए रखते थे।

अल्लाह तआला का कथन: {जल और थल में बिगाड़ (फ़साद) फैल गया है उन कामों के कारण जो लोगों के हाथों ने किए हैं, ताकि वह उन्हें उनके कुछ कर्मों का मज़ा चखाए, शायद वे वापस आ जाएँ। (41)}

अल्लाह तआला का कथन: {जल और थल में बिगाड़ फैल गया है}: विद्वानों ने "बिगाड़", "थल" और "जल" के अर्थ में मतभेद किया है। क़तादाह और सुद्दी ने कहा: बिगाड़ से तात्पर्य शिर्क(बहुदेववाद) है, और यह सबसे बड़ा बिगाड़ है (1)। इब्न अब्बास, इकरिमा और मुजाहिद ने कहा: थल का बिगाड़ आदम के पुत्र द्वारा अपने भाई की हत्या करना था; क़ाबील द्वारा हाबील की हत्या। और जल में उस राजा के माध्यम से जो हर नाव को ज़बरदस्ती छीन लेता था (2)। और कहा गया: बिगाड़ से तात्पर्य अकाल, वनस्पतियों की कमी और बरकत का चले जाना है (3)। इब्न अब्बास से इसी तरह की बात कही गई है; उन्होंने कहा: यह बंदों के कर्मों के कारण बरकत की कमी है ताकि वे तौबा करें। नह्हास ने कहा: यह इस आयत के बारे में कही गई सबसे अच्छी बात है (4)। उनसे यह भी वर्णित है: कि जल में बिगाड़ से तात्पर्य बनी आदम के पापों के कारण शिकार का रुक जाना है (5)। अतिय्या ने कहा: जब वर्षा कम होती है, तो गोताखोरी कम हो जाती है, शिकारी असफल हो जाते हैं, और समुद्री जीव अंधे हो जाते हैं (6)। इब्न अब्बास ने कहा: जब आकाश से वर्षा होती है, तो समुद्र में सीपियाँ खुल जाती हैं, फिर उनमें आकाश से जो कुछ गिरता है वह मोती बन जाता है (7)। कहा गया: बिगाड़ से तात्पर्य कीमतों का ठहराव और आजीविका की कमी है। और कहा गया: बिगाड़ से तात्पर्य पाप, मार्ग अवरुद्ध करना और अन्याय है (8), अर्थात...

(1) ज़ाद अल-मसीर 6/305। (2) इब्न अबी शयबा 9/364 और अत-तबरी 18/511-512 द्वारा मुजाहिद से उद्धृत, और इसी तरह नह्हास की मआनी अल-कुरआन 5/266 में, और अज़-

ज़मखशरी द्वारा अल-कशशाफ़ 3/224 में इब्न अब्बास (रज़ि.) से वर्णित। (3) अल-वसीत 3/435, और अल-वजीज मराह लबीद के हाशिए पर 2/167। (4) मआनी अल-कुरआन नह्हास 5/266। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/340। (6) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/14, और ज़ाद अल-मसीर 6/306 संक्षिप्त में, और इसी प्रकार अत-तबरी 18/512 द्वारा उद्धृत। (7) अत-तबरी 22/208-209 द्वारा उद्धृत। (8) इराब अल-कुरआन 3/275।

سورة الروم: آیات 40 - 41 / 442

...مشرکین، اور یہ کہ وہ خالق، رازق، مارنے والا اور زندہ کرنے والا ہے۔ پھر اس نے استفہام کے طور پر فرمایا: {کیا تمہارے (بنائے ہوئے) شریکوں میں سے کوئی ہے جو ان میں سے کچھ بھی کر سکے؟} وہ نہیں کرتے۔ پھر اس نے اپنے برحق قول سے اپنے آپ کو ہمسروں، ضدوں، بیویوں اور اولاد سے پاک قرار دیا: {وہ پاک ہے اور بلند ہے اس سے جو وہ شریک ٹھہراتے ہیں۔} اس نے شریکوں کی نسبت ان کی طرف اس لیے کی کیونکہ وہ انہیں الہ اور شریک کہتے تھے اور اپنے مالوں میں سے ان کے لیے حصہ مقرر کرتے تھے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {خشکی اور تری میں فساد پھیل گیا ہے لوگوں کے اپنے ہاتھوں کی کمائی کی وجہ سے تاکہ وہ انہیں ان کے بعض اعمال کا مزہ چکھائے، شاید وہ رجوع کر لیں۔ (41)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {خشکی اور تری میں فساد پھیل گیا}: علماء نے فساد، خشکی اور تری کے معنی میں اختلاف کیا ہے۔ قتادہ اور سدی نے کہا: فساد سے مراد شرک ہے، اور یہ سب سے بڑا فساد ہے (1)۔ ابن عباس، عکرمہ اور مجاہد نے کہا: خشکی کا فساد آدم کے بیٹے کا اپنے بھائی کو قتل کرنا ہے؛ قابیل کا ہابیل کو قتل کرنا۔ اور سمندر میں اس بادشاہ کے ذریعے جو ہر کشتی کو زبردستی چھین لیتا تھا (2)۔ اور کہا گیا: فساد سے مراد قحط، نباتات کی کمی اور برکت کا اٹھ جانا ہے (3)۔ اسی طرح کی بات ابن عباس سے مروی ہے، انہوں نے کہا: یہ بندوں کے اعمال کی وجہ سے برکت کا کم ہونا ہے تاکہ وہ توبہ کریں۔ نحاس نے کہا: یہ اس آیت کے بارے میں کہی گئی بہترین بات ہے (4)۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ سمندر میں فساد سے مراد بنی آدم کے گناہوں کی وجہ سے شکار کا رک جانا ہے (5)۔ عطیہ نے کہا: جب بارش کم ہوتی ہے تو غوطہ خوری کم ہو جاتی ہے، شکاری ناکام ہو جاتے ہیں اور سمندری جانور اندھے ہو جاتے ہیں (6)۔ ابن عباس نے

کہا: جب آسمان سے بارش برستی ہے تو سمندر میں صدف کھل جاتے ہیں، پھر ان میں آسمان سے جو کچھ گرتا ہے وہ موتی بن جاتا ہے (7)۔ کہا گیا: فساد سے مراد قیمتوں کا جمود اور گزر بسر کی تنگی ہے۔ اور کہا گیا: فساد سے مراد معاصی (گناہ)، رہزنی اور ظلم ہے (8)، یعنی...

(1) زاد المسیر 305/6۔ (2) اسے ابن ابی شیبہ 9/364، اور الطبری 18/511-512 نے مجاہد سے روایت کیا ہے، اور اسی طرح یہ نحاس کی معانی القرآن 5/266 میں بھی ہے، اور اسے زمخشری نے الکشاف 3/224 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے ذکر کیا ہے۔ (3) الوسیط 3/435، اور الوجیز مراح لبید کے حاشیہ پر 2/167۔ (4) معانی القرآن للنحاس 5/266۔ (5) المحرر الوجیز 4/340۔ (6) تفسیر ابی اللیث 3/14، اور زاد المسیر 306/6 مختصراً، اور اسی طرح الطبری 18/512 نے اسے روایت کیا ہے۔ (7) اسے الطبری 22/208-209 نے روایت کیا ہے۔ (8) إعراب القرآن 3/275۔

This action prevents cultivation, building, and trade, and the meaning is generally consistent. 'Land' (al-barr) and 'sea' (al-bahr) are the two well-known entities in language and among people, not what some worshippers said: that 'land' is the tongue and 'sea' is the heart, because of the tongue's outward nature and the heart's hidden nature. It is also said: 'land' refers to the wilderness, and 'sea' refers to villages; this was said by Ikrimah. The Arabs call cities 'seas.' Qatadah said: 'Land' refers to nomads (dwellers of tents), and 'sea' refers to the people of villages and rural areas. Ibn Abbas said: 'Land' consists of cities and villages not on a river, and 'sea' consists of those on a riverbank (1). Mujahid said: By Allah, it is not this sea of yours, but every village on running water is a sea (2). Al-Nahhas said regarding its meaning: There are two views: One of them is that drought appeared on land, i.e., in the deserts and their villages, and in the sea, i.e., in coastal cities, similar to: {And ask the city} [Yusuf: 82]. That is: a lack of rain and high prices appeared. {By what the hands of people have earned, that He may let them taste some} i.e., punishment for some {of what they have done} then it was omitted. The other view is that sins like banditry and injustice appeared; this is corruption in reality. The first view is metaphorical except on the second answer, where there is an omission and abbreviation in the speech indicated by what follows, and the meaning becomes: sins appeared on land and sea, so Allah withheld rain from them and raised their prices to make them taste the punishment for some of what they did. {That perhaps they will return} so they might repent (3). And He said: {some of what they have done} because the bulk of the reward is in the Hereafter.

The reading is 'liyudhiqahum' with a 'Ya'. Ibn Abbas read it with a 'Nun', and it is the reading of Al-Sulami, Ibn Muhaysin, Qunbul, and Ya'qub for glorification, meaning: We make them taste the punishment for some of what they did (4).

(1) Al-Nukat wa Al-Uyun 4/317 - 318. (2) Narrated by Al-Tabari 3/583 and 18/510, and Ibn Abi Hatim in his Tafsir (1931). (3) I'rab al-Qur'an 3/275. (4) Zad al-Masir 6/306 from them and from Ikrimah and Qatadah, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/340 from Qunbul, Al-Sulami, and Al-A'raj. And the narration of Qunbul from Ibn Kathir in Al-Sab'ah p. 507, and Al-Taysir p. 175. And the reading of Ya'qub, who is one of the ten, in the narration of Rawh from him in Al-Nashr 2/345.

सूरह अर-रूम: आयत 41 443

यह कार्य खेती, इमारतों और व्यापार को रोकने वाला है, और इसके अर्थ कुल मिलाकर एक जैसे हैं। 'भूमि' (अल-बर्र) और 'समुद्र' (अल-बह्र) भाषा और लोगों के बीच प्रसिद्ध दो चीजें हैं, न कि वह जो कुछ इबादत गुज़ारों ने कहा है: कि 'भूमि' जीभ है और 'समुद्र' हृदय है; क्योंकि जीभ प्रकट होती है और हृदय छिपा रहता है। यह भी कहा गया है: 'भूमि' जंगल है और 'समुद्र' गाँव हैं; यह इकरीमा ने कहा है। अरब लोग शहरों को 'समुद्र' कहते हैं। कतादा ने कहा: 'भूमि' खानाबदोश (तंबू में रहने वाले) हैं और 'समुद्र' गाँवों और ग्रामीण इलाकों के लोग हैं। इब्न अब्बास ने कहा: 'भूमि' वे शहर और गाँव हैं जो नदी पर नहीं हैं, और 'समुद्र' वे हैं जो नदी के किनारे हैं (1)। मुजाहिद ने कहा: अल्लाह की कसम, यह तुम्हारा यह समुद्र नहीं है, बल्कि बहते पानी पर स्थित हर गाँव समुद्र है (2)। अन-नहस ने इसके अर्थ के बारे में कहा: इसके अर्थ में दो मत हैं: पहला - भूमि में सूखा पड़ा, यानी रेगिस्तानों और उनके गाँवों में, और समुद्र में यानी तटीय शहरों में, जैसे: {और उस बस्ती से पूछो} [यूसुफ: 82]। अर्थात: वर्षा की कमी और महंगाई दिखाई दी। {उन कार्यों के कारण जो लोगों के हाथों ने किए हैं, ताकि वह उन्हें चखाए कुछ हिस्सा} अर्थात उनके किए गए कुछ {कार्यों} का दंड, फिर इसे हटा दिया गया। दूसरा मत यह है कि डकैती और अन्याय जैसे पाप प्रकट हुए; यह वास्तव में भ्रष्टाचार है। पहला मत आलंकारिक है सिवाय दूसरे उत्तर के, जहाँ भाषण में एक विलोपन और संक्षेपण है जो इसके बाद आने वाले शब्दों द्वारा इंगित किया गया है, और अर्थ यह है: भूमि और समुद्र में पाप प्रकट हुए, इसलिए अल्लाह ने उनसे वर्षा रोक दी और उनकी कीमतें बढ़ा दीं ताकि उन्हें उनके कुछ कार्यों का दंड चखा सके। {ताकि वे लौट आएं} यानी वे तौबा करें (3)। और उन्होंने कहा: {उनके कुछ कार्यों का} क्योंकि प्रतिफल का मुख्य भाग परलोक में है।

पाठ 'लियुदीक़हुम' (liyudhiqahum) 'या' के साथ है। इब्न अब्बास ने इसे 'नुन' के साथ पढ़ा, और यह अल-सुलमी, इब्न मुहयसिन, कुनबुल और याकूब का पाठ है महिमा के लिए, अर्थात: हम उन्हें उनके कुछ कार्यों का दंड चखाते हैं (4)।

(1) अल-नुकात व अल-उयून 4/317 - 318। (2) इसे अल-तब़री 3/583 और 18/510, और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (1931) में उद्धृत किया है। (3) इराब अल-कुरआन 3/275। (4) जाद अल-मसीर 6/306 उनसे और इकरीमा और कतादा से, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/340 कुनबुल, अल-सुलमी और अल-आरज से। और इब्न कसीर से कुनबुल का वर्णन अल-सबआ पृष्ठ 507

में, और अल-तयसीर पृष्ठ 175 में। और याकूब का पाठ जो दस में से है, अल-नश्र 2/345 में रूह के वर्णन में।

سورة الروم: آیت 41 443

یہ عمل زراعت، عمارتوں اور تجارت کے لیے رکاوٹ ہے، اور معنی مجموعی طور پر قریب ہے۔ 'بر' (خشکی) اور 'بحر' (سمندر) زبان اور لوگوں کے نزدیک مشہور دو چیزیں ہیں، نہ کہ وہ جو بعض عبادت گزاروں نے کہا: کہ 'بر' زبان ہے اور 'بحر' دل ہے؛ زبان کے ظاہر ہونے اور دل کے پوشیدہ ہونے کی وجہ سے۔ یہ بھی کہا گیا ہے: 'بر' بیابان ہے اور 'بحر' بستیاں ہیں؛ یہ عکرمہ نے کہا ہے۔ عرب شہروں کو 'بحر' کہتے ہیں۔ قتادہ نے کہا: 'بر' خیمہ نشین بدو ہیں، اور 'بحر' دیہاتوں اور دیہی علاقوں کے لوگ ہیں۔ ابن عباس نے کہا: 'بر' وہ شہر اور دیہات تھے جو دریا پر نہیں تھے، اور 'بحر' وہ تھے جو دریا کے کنارے واقع تھے (1)۔ مجاہد نے کہا: خدا کی قسم، یہ تمہارا یہ سمندر نہیں ہے، بلکہ ہر وہ بستی جو بہتے ہوئے پانی پر ہے وہ سمندر ہے (2)۔ النحاس نے اس کے معنی کے بارے میں کہا: اس کے معنی میں دو قول ہیں: ایک یہ کہ خشکی میں قحط ظاہر ہوا، یعنی ریگستانوں اور ان کی بستیوں میں، اور سمندر میں یعنی ساحلی شہروں میں، جیسے: {اور اس بستی سے پوچھو} [یوسف: 82]۔ یعنی: بارش کی کمی اور قیمتوں میں اضافہ ظاہر ہوا۔ {بوجہ ان (برائیوں) کے جو لوگوں کے ہاتھوں نے کمائیں، تاکہ وہ انہیں چکھائے کچھ حصہ} یعنی ان کے بعض {اعمال} کی سزا، پھر اسے حذف کر دیا گیا۔ دوسرا قول یہ ہے کہ سرکشی، راہ زنی اور ظلم جیسے گناہ ظاہر ہوئے؛ یہ حقیقت میں فساد ہے۔ پہلا قول مجازی ہے سوائے دوسرے جواب کے، جہاں کلام میں حذف اور اختصار ہے جس پر بعد والے الفاظ دلالت کرتے ہیں، اور معنی یہ ہے: خشکی اور تری میں گناہ ظاہر ہوئے، تو اللہ نے ان سے بارش روک دی اور ان کی قیمتیں مہنگی کر دیں تاکہ انہیں ان کے بعض اعمال کا بدلہ چکھائے۔ {تاکہ وہ رجوع

کریں} تاکہ وہ توبہ کریں (3)۔ اور انہوں نے کہا: {ان کے بعض اعمال کا} کیونکہ جزا کا بڑا حصہ آخرت میں ہے۔

قرات 'لیذیقھم' 'یا' کے ساتھ ہے۔ ابن عباس نے 'نون' کے ساتھ پڑھا، اور یہ السلمی، ابن محیصن، قنبل اور یعقوب کی قرات ہے تعظیم کے لیے، یعنی: ہم انہیں ان کے بعض اعمال کی سزا چکھاتے ہیں (4)۔

(1) النکت والعیون 4/317 - 318۔ (2) اسے الطبری نے 3/583 اور 18/510، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (1931) میں روایت کیا ہے۔ (3) اعراب القرآن 3/275۔ (4) زاد المسیر 6/306 ان سے اور عکرمہ و قتادہ سے، اور المحرر الوجیز 4/340 قنبل، السلمی اور الاعرج سے۔ اور ابن کثیر سے قنبل کی روایت السبعہ ص 507، اور التیسیر ص 175 میں۔ اور یعقوب کی قرات جو دس میں سے ہے، النشر 2/345 میں روح کی روایت میں۔

444 Surah Ar-Rum: Verses 42 - 43

Allah Almighty says: {Say, "Travel through the land and observe how was the end of those before. Most of them were polytheists." (42)}

Allah Almighty says: {Say, "Travel through the land"} meaning: Say to them, O Muhammad: Travel through the earth to take a lesson from those before them, and see what was the end of those who denied the Messengers {Most of them were polytheists} meaning: disbelievers, so they were destroyed.

Allah Almighty says: {So set your face toward the correct religion before there comes from Allah a Day for which there is no aversion. That Day they will be separated. (43)}

Allah Almighty says: {So set your face toward the correct religion} Al-Zajjaj said: meaning: establish your intention, and make your direction following the upright religion, i.e., Islam(1). And it was said: the meaning is: clarify the truth, exceed in giving excuses, and occupy yourself with what you are in, and do not grieve for them.

{before there comes from Allah a Day for which there is no aversion} i.e.: Allah does not turn it away from them, and if He does not turn it away, no one is prepared to repel it. It is permissible according to those other than Sibawayh "there is no aversion for it from Allah", and that according to Sibawayh is far-fetched, unless there is a conjunction in the speech(2). What is meant is the Day of Resurrection.

{That Day they will be separated} Ibn Abbas said: its meaning: they will be divided. And the poet said: And we were like the two companions of Jadhima for an age Of time until it was said they will never be separated. I.e.: they will never part; its counterpart is Allah Almighty's saying: {On that Day they will be divided} a group in Paradise and a group in the Blaze(3). The origin is 'yatassadda'un' (they split apart), and it is said: the people split apart when they dispersed; from it 'as-suda' (headache) is derived; because it splits the parts of the head(4).

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/188. (2) I'rab al-Qur'an 3/276. (3) Al-Nukat wal-Uyun 4/318 - 319, and the poet is Mutammim bin Nuwayrah, and it is in Al-Mufaddaliyyat p. 267, and Al-Shi'r wal-Shu'ara' 1/338, and Al-Kamil 3/1440, and Bahjat al-Majalis 2/805. (4) I'rab al-Qur'an 3/276.

444 सूरह अर-रूम: आयत 42 - 43

अल्लाह तआला का फरमान है: {कह दीजिए, "पृथ्वी में घूमो-फिरो और देखो कि उन लोगों का क्या परिणाम हुआ जो पहले थे। उनमें से अधिकतर बहुदेववादी (मुशरिक) थे।" (42)}

अल्लाह तआला का फरमान: {कह दीजिए, "पृथ्वी में घूमो-फिरो"} यानी: ऐ मुहम्मद, उनसे कहिए: धरती में यात्रा करें ताकि वे अपने पूर्ववर्तियों से शिक्षा लें, और देखें कि रसूलों को झुठलाने वालों का अंजाम क्या हुआ {उनमें से अधिकतर बहुदेववादी थे} यानी: काफिर थे, इसलिए वे नष्ट कर दिए गए।

अल्लाह तआला का फरमान: {तो अपना चेहरा सीधे दीन (धर्म) की ओर जमाए रखें, इससे पहले कि अल्लाह की ओर से वह दिन आ जाए जिसे टाला नहीं जा सकता। उस दिन वे (लोग) अलग-अलग हो जाएंगे। (43)}

अल्लाह तआला का फरमान: {तो अपना चेहरा सीधे दीन की ओर जमाए रखें} अल-ज़ज्जाज ने कहा: यानी: अपना इरादा पक्का करें, और अपनी दिशा सही दीन के अनुसरण की ओर करें, यानी इस्लाम(1)। और यह भी कहा गया: इसका अर्थ है: सत्य को स्पष्ट करें, बहाना बनाने में अति करें, और आप जिस काम में हैं उसी में व्यस्त रहें, और उनके लिए दुखी न हों।

{इससे पहले कि अल्लाह की ओर से वह दिन आ जाए जिसे टाला नहीं जा सकता} यानी: अल्लाह इसे उनसे नहीं टालता, और यदि वह इसे नहीं टालता, तो कोई भी इसे रोकने के लिए तैयार नहीं होता। सिबावैह के अलावा अन्य लोगों के अनुसार "अल्लाह की ओर से उसके लिए कोई टालना नहीं है" जायज़ है, और सिबावैह के अनुसार यह दूर की बात है, जब तक कि वाणी में कोई आतिफ़ (संयोजक) न हो(2)। और तात्पर्य कयामत के दिन से है।

{उस दिन वे अलग-अलग हो जाएंगे} इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ है: वे बट जाएंगे। और कवि ने कहा: और हम एक लंबे समय तक जजीमा के दो साथियों की तरह थे समय के, जब तक यह नहीं कहा गया कि वे कभी अलग नहीं होंगे। अर्थात्: वे कभी अलग नहीं होंगे; इसके समान अल्लाह तआला का कथन है: {उस दिन वे अलग-अलग हो जाएंगे} एक समूह स्वर्ग में और एक समूह भड़कती आग (नरक) में(3)। मूल शब्द 'यतसद्दऊन' है, और कहा जाता है: लोग 'तसद्दऊ' हुए जब वे बिखर गए; इसी से 'सुदाअ' (सिरदर्द) शब्द निकला है; क्योंकि यह सिर के हिस्सों को अलग करता है(4)।

(1) मआनी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज 4/188। (2) एराब अल-कुरान 3/276। (3) अल-नुकत वल-उयून 4/318 - 319, और कविता मुतम्मिम बिन नुवैरा की है, और यह अल-मुफद्दालियात पृष्ठ 267, अश-शेअर वश-शुअरा 1/338, अल-कामिल 3/1440, और बहजत अल-मजालिस 2/805 में है। (4) एराब अल-कुरान 3/276।

444 سورہ الروم: آیات 42 - 43

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلُ ۚ كَانَ أَكْثَرُهُم مُّشْرِكِينَ ﴿٤٢﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ﴾ یعنی: اے محمد، ان سے کہہ دیجیے: زمین میں سیر و سیاحت کرو تاکہ وہ اپنے سے پہلے والوں سے عبرت حاصل کریں، اور دیکھیں کہ رسولوں کو جھٹلانے والوں کا انجام کیسا ہوا ﴿كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُشْرِكِينَ﴾ یعنی: وہ کافر تھے، پس وہ ہلاک کر دیے گئے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ الْقَيِّمِ مِن قَبْلِ أَن يَأْتِيَ يَوْمٌ لَّا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللَّهِ ۖ يَوْمَئِذٍ يَصَّدَّعُونَ ﴿٤٣﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ الْقَيِّمِ﴾ الزجاج نے کہا: یعنی: اپنے ارادے کو پختہ رکھو، اور اپنی توجہ دینِ قویم (اسلام) کی پیروی کی طرف رکھو(1)۔ اور کہا گیا: اس کا مطلب ہے: حق کو واضح کریں، عذر پیش کرنے میں مبالغہ کریں، اور جس کام میں آپ ہیں اسی میں مشغول رہیں، اور ان پر غم نہ کھائیں۔

﴿مِن قَبْلِ أَن يَأْتِيَ يَوْمٌ لَّا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللَّهِ﴾ یعنی: اللہ اسے ان سے نہیں ٹالے گا، اور جب وہ اسے نہیں ٹالے گا تو کوئی بھی اسے روکنے کے لیے تیار نہ ہو سکے گا۔ سیبویہ کے علاوہ دوسروں کے نزدیک "لا مَرَدَّ لَهُ مِنَ الله" جائز ہے، اور سیبویہ کے نزدیک یہ بعید ہے، الا یہ کہ کلام میں کوئی عطف ہو(2)۔ اور اس سے مراد قیامت کا دن ہے۔

﴿يَوْمَئِذٍ يَصَّدَّعُونَ﴾ ابن عباس نے کہا: اس کا مطلب ہے: وہ متفرق ہو جائیں گے۔ اور شاعر نے کہا: وكُنَّا كَنَدْمَانَيْ جَذِيمَةَ حِقْبَةً من الدهر حتى قيل لن يتصدّعا یعنی: وہ کبھی جدا نہ ہوں گے؛ اس کی مثال اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿يَوْمَئِذٍ يَفَرَّقُونَ﴾ ایک گروہ جنت میں اور ایک گروہ دوزخ میں ہوگا(3)۔ اصل 'يتصدّعون' ہے، اور کہا جاتا ہے: لوگ 'تصدّع' ہو گئے جب وہ متفرق ہو گئے؛ اسی سے 'الصداع' (سر درد) مشتق ہے؛ کیونکہ یہ سر کے حصوں کو جدا کر دیتا ہے(4)۔

---

(1) معانی القرآن للزجاج 4/ 188۔ (2) إعراب القرآن 3/ 276۔ (3) النکت والعیون 4/ 318 - 319، اور یہ شعر متمم بن نویرہ کا ہے، اور یہ المفضلات ص 267، الشعر والشعراء 1/ 338، الکامل 3/ 1440، اور بہجة المجالس 2/ 805 میں ہے۔ (4) إعراب القرآن 3/ 276۔

Allah the Almighty says: {Whoever disbelieves - upon him is the [consequence of] his disbelief. And whoever does righteousness - they are for themselves preparing} (44)

His saying: {Whoever disbelieves - upon him is the [consequence of] his disbelief} means: the recompense for his disbelief (1). {And whoever does righteousness - they are for themselves preparing} means: they are preparing for themselves in the Hereafter a bedding, a dwelling, and a place of rest through righteous deeds (2). From this comes: the infant's cradle (mahd). And "Al-Mihad" means the bed, and "I smoothed the bed" means I spread it and made it comfortable. Smoothing matters: settling and reforming them. Smoothing an excuse: explaining and accepting it. "Al-Tamahhud": enablement (3). Ibn Abi Najih narrated from Mujahid regarding {they are for themselves preparing}, he said: In the grave (4).

Allah the Almighty says: {That He may reward those who have believed and done righteous deeds out of His bounty. Indeed, He does not like the disbelievers} (45)

His saying: {That He may reward those who have believed} means: they prepare for themselves so that Allah may reward them from His bounty. It was said: they are divided so that Allah may reward them, i.e., to distinguish the disbeliever from the Muslim. {Indeed, He does not like the disbelievers}.

Allah the Almighty says: {And of His signs is that He sends the winds as bringers of good tidings and to let you taste of His mercy and that the ships may sail at His command and that you may seek of His bounty, and perhaps you will be grateful} (46)

His saying: {And of His signs is that He sends the winds as bringers of good tidings} means: and among the signs of the perfection of His power is sending winds as bringers of good news, i.e., of rain because they precede it (5). Its explanation has already been given in "Al-Hijr" (6). {And to let you taste of His mercy} means rain and fertility (7). {And that the ships may sail} i.e., in the sea when they blow. He only added "at His command" because the winds might blow and not be favorable, so there must be anchoring...

(1) Tafsir Abu al-Layth 3/14, and Zad al-Masir 6/307. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 4/319 from Yahya bin Salam. (3) Al-Sihah (mahd). (4) Narrated by al-Tabari 18/516-517, Abu Nu'aym in al-Hilya 3/297, and al-Bayhaqi in Ithbat 'Adhab al-Qabr (155). (5) Tafsir Abu al-Layth 3/15. (6) 12/194. (7) Al-Wasit 3/436, and Zad al-Masir 6/308.

सूरा अर-रौम: आयत 44 - 46 | 445

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {जिस किसी ने कुफ़्र किया, तो उसका कुफ़्र उसी पर है, और जिसने नेक काम किया, तो वे अपने ही लिए (आराम की जगह) तैयार कर रहे हैं} (44)

अल्लाह तआला का फ़रमान: {जिस किसी ने कुफ़्र किया, तो उसका कुफ़्र उसी पर है} यानी: उसके कुफ़्र का बदला (1)। {और जिसने नेक काम किया, तो वे अपने ही लिए तैयार कर रहे हैं} यानी: वे नेक कामों के ज़रिए आख़िरत में अपने लिए बिछौना, घर और ठिकाना तैयार कर रहे हैं (2)। इसी से 'महद' (पालना) शब्द निकला है। और 'मिहाद' का अर्थ है बिछौना, और "मैंने बिस्तर ठीक किया" का अर्थ है कि मैंने उसे फैलाया और आरामदायक बनाया। मामलों को सुलझाना: उन्हें व्यवस्थित करना और सुधारना। बहाने को सुगम बनाना: उसे स्पष्ट करना और स्वीकार करना। 'तमहुद': सामर्थ्य प्राप्त करना (3)। इब्न अबी नजीह ने मुजाहिद से {वे अपने ही लिए तैयार कर रहे हैं} के बारे में रिवायत की है, उन्होंने कहा: कब्र में (4)।

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {ताकि वह उन लोगों को अपने फ़ज़्ल (कृपा) से बदला दे जो ईमान लाए और उन्होंने नेक काम किए। बेशक, वह काफ़िरों को पसंद नहीं करता} (45)

अल्लाह तआला का फ़रमान: {ताकि वह उन लोगों को बदला दे जो ईमान लाए} यानी: वे अपने लिए तैयारी करते हैं ताकि अल्लाह उन्हें अपने फ़ज़्ल से बदला दे। कहा गया है: वे अलग हो जाते हैं ताकि अल्लाह उन्हें बदला दे, यानी: काफ़िर को मुसलमान से अलग करने के लिए। {बेशक, वह काफ़िरों को पसंद नहीं करता}।

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {और उसकी निशानियों में से यह है कि वह हवाओं को ख़ुशख़बरी देने वाली बनाकर भेजता है, और ताकि वह तुम्हें अपनी रहमत का स्वाद चखाए और ताकि उसके हुक्म से नावें चलें, और ताकि तुम उसके फ़ज़्ल की तलाश करो, और ताकि तुम शुक्रगुज़ार बनो} (46)

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उसकी निशानियों में से यह है कि वह हवाओं को ख़ुशख़बरी देने वाली बनाकर भेजता है} यानी: उसकी शक्ति की पूर्णता के संकेतों में से एक हवाओं को ख़ुशख़बरी देने वाला बनाकर भेजना है, यानी: बारिश की ख़ुशख़बरी, क्योंकि वे उससे पहले आती हैं (5)। इसका वर्णन पहले "अल-हिज्र" (6) में आ चुका है। {और ताकि वह तुम्हें अपनी रहमत का स्वाद चखाए} का अर्थ है बारिश और उपजाऊपन (7)। {और ताकि नावें चलें} यानी: समुद्र में जब वे (हवाएँ) चलती हैं।

उसने "अपने हुक्म से" केवल इसलिए जोड़ा क्योंकि हवाएँ चल सकती हैं और अनुकूल नहीं हो सकती हैं, इसलिए लंगर डालना ज़रूरी है...

(1) तफ़सीर अबू अल-लैथ 3/14, और ज़ाद अल-मसीर 6/307। (2) अल-नुकत वल-उयून 4/319 याह्या बिन सलाम से। (3) अस-सिहाह (महद)। (4) इसे तबरी 18/516-517, अबू नुऐम ने अल-हिल्या 3/297 में, और बैहकी ने इस्तबात अज़ाब अल-क़ब्र (155) में रिवायत किया है। (5) तफ़सीर अबू अल-लैथ 3/15। (6) 12/194। (7) अल-वसीत 3/436, और ज़ाद अल-मसीर 6/308।

سورة الروم: آیات 44 - 46 | 445

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ مَن كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ وَمَنْ عَمِلَ صَٰلِحًا فَلِأَنفُسِهِمْ يَمْهَدُونَ ٤٤ ﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ مَن كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ ﴾ یعنی: اس کے کفر کا بدلہ (1)۔ ﴿ وَمَنْ عَمِلَ صَٰلِحًا فَلِأَنفُسِهِمْ يَمْهَدُونَ ﴾ یعنی: وہ نیک اعمال کے ذریعے آخرت میں اپنے لیے بستر، رہائش اور ٹھکانہ تیار کر رہے ہیں (2)۔ اسی سے ہے: بچے کا پنگھوڑا (مہد)۔ اور 'المهاد' کے معنی بستر کے ہیں، اور "مَهَدْتُ الفراش مَهْدًا" یعنی: میں نے بستر بچھایا اور اسے ہموار کیا۔ معاملات کی تمہید: ان کو درست کرنا اور سنوارنا۔ عذر کی تمہید: اسے پیش کرنا اور قبول کرنا۔ اور 'التمهد': قدرت پانا (3)۔ ابن ابی نجیح نے مجاہد سے ﴿ فَلِأَنفُسِهِمْ يَمْهَدُونَ ﴾ کے بارے میں روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: قبر میں (4)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ لِيَجْزِيَ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّٰلِحَٰتِ مِن فَضْلِهِۦٓ ۚ إِنَّهُۥ لَا يُحِبُّ الْكَٰفِرِينَ ٤٥ ﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ لِيَجْزِيَ الَّذِينَ ءَامَنُوا ﴾ یعنی: وہ اپنے لیے تیاری کرتے ہیں تاکہ اللہ انہیں اپنے فضل سے بدلہ دے۔ اور کہا گیا ہے: وہ جدا جدا ہوتے ہیں تاکہ اللہ انہیں جزا دے، یعنی: تاکہ کافر کو مسلمان سے ممتاز کیا جا سکے۔ ﴿ إِنَّهُۥ لَا يُحِبُّ الْكَٰفِرِينَ ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَمِنْ ءَايَٰتِهِۦٓ أَن يُرْسِلَ الرِّيَاحَ مُبَشِّرَٰتٍ وَلِيُذِيقَكُم مِّن رَّحْمَتِهِۦ وَلِتَجْرِيَ الْفُلْكُ بِأَمْرِهِۦ وَلِتَبْتَغُوا مِن فَضْلِهِۦ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ٤٦ ﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَمِنْ ءَايَٰتِهِۦٓ أَن يُرْسِلَ الرِّيَاحَ مُبَشِّرَٰتٍ ﴾ یعنی: اللہ کی قدرت کے کمال کی نشانیوں میں سے ہواؤں کو خوشخبری دینے والا بنا کر بھیجنا ہے، یعنی: بارش کی خوشخبری، کیونکہ وہ بارش سے پہلے آتی ہیں (5)۔ اس کا بیان سورہ "الحجر" (6) میں گزر چکا ہے۔ ﴿ وَلِيُذِيقَكُم مِّن

رَّحْمَتِهِ ﴾ یعنی بارش اور شادابی (7)۔ ﴿ وَلِتَجْرِيَ الْفُلْكُ ﴾ یعنی: سمندر میں ہواؤں کے چلنے کے وقت۔ لفظ "بأمرہ" کا اضافہ اس لیے کیا کیونکہ ہوائیں کبھی چلتی ہیں لیکن موافق نہیں ہوتیں، اس لیے لنگر ڈالنے کے لیے ضروری ہے کہ...

(1) تفسیر ابو اللیث 3/14، اور زاد المسیر 6/307۔ (2) النکت والعیون 4/319 یحییٰ بن سلام سے۔ (3) الصحاح (مہد)۔ (4) اسے طبری نے 18/516-517، ابو نعیم نے الحلیہ 3/297، اور بیہقی نے اثبات عذاب القبر (155) میں نقل کیا ہے۔ (5) تفسیر ابو اللیث 3/15۔ (6) 12/194۔ (7) الوسیط 3/436، اور زاد المسیر 6/308۔

ships and preventing them [from sailing], and sometimes they storm and sink them by His command. {And that you may seek of His bounty} meaning livelihood through trade (1) {and that you may be grateful} for these blessings through monotheism and obedience. All of this has already been explained.

His words, Exalted be He: {And We have already sent before you messengers to their people, and they came to them with clear proofs; then We took retribution from those who committed crimes, and it was a duty upon Us to help the believers (47)}

His words, Exalted be He: {And We have already sent before you messengers to their people, and they came to them with clear proofs} i.e., miracles and bright arguments. {then We took retribution} i.e., they disbelieved, so We took retribution from those who disbelieved. {and it was a duty upon Us to help the believers} "haqqan" (a duty) is in the accusative case as the predicate of "kana", and "nasru" (help) is its subject (2). Abu Bakr used to pause at "haqqan" i.e., and our punishment was a right/duty, then he would say: "Upon Us is the help of the believers" as a subject and predicate (3); meaning: He informed that He does not break the promise, and there is no contradiction in Our word.

It was narrated from the hadith of Abu Ad-Darda, who said: I heard the Prophet ﷺ saying: "There is no Muslim who defends the honor of his brother except that it is a right upon Allah, Exalted be He, to repel from him the fire of Hell on the Day of Resurrection," then he recited: {and it was a duty upon Us to help the believers}. Mentioned by An-Nahhas, Al-Tha'labi, Al-Zamakhshari and others (4).

His words, Exalted be He: {It is Allah who sends the winds, and they stir the clouds and spread them in the sky however He wills, and He makes them fragments so you see the rain emerge from within them. And when He causes it to fall upon whom He wills of His servants, immediately they rejoice (48) Although they were, before it was sent down upon them - before it - in despair (49)}

His words, Exalted be He: {It is Allah who sends the winds} Ibn Muhaysin, Ibn Kathir and Hamzah read it...

(1) Al-Kashshaf 3 / 225. (2) I'rab al-Qur'an 3 / 276. (3) Al-Kashshaf 3 / 225 with its meaning. (4) I'rab al-Qur'an 3 / 276, and Al-Kashshaf 3 / 225 - 226. Reported by Al-Tabarani in Makarim al-Akhlaq (134) and Al-Baghawi in his tafsir 3/ 486 through Layth ibn Abi Sulaym, from Shahr ibn Hawshab, from Umm al-Darda, from Abu al-Darda,

may Allah be pleased with him. Layth and Shahr are weak. It is in Musnad Ahmad (27536) without mention of the verse.

जहाजों को रोककर रखना, और कभी-कभी वे तूफान के रूप में आती हैं और उसके आदेश से उन्हें डुबो देती हैं। {और ताकि तुम उसकी कृपा तलाश करो} यानी व्यापार के माध्यम से जीविका (1) {और ताकि तुम आभारी रहो} तौहीद और आज्ञाकारिता के माध्यम से इन वरदानों के लिए। यह सब पहले ही स्पष्ट किया जा चुका है।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और हमने आपसे पहले भी रसूलों को उनकी कौम की तरफ भेजा, तो वे उनके पास स्पष्ट निशानियां लेकर आए; फिर हमने उन लोगों से बदला लिया जिन्होंने अपराध किए थे, और मोमिनों की मदद करना हम पर एक हक (कर्तव्य) था (47)}

अल्लाह तआला का फरमान है: {और हमने आपसे पहले भी रसूलों को उनकी कौम की तरफ भेजा, तो वे उनके पास स्पष्ट निशानियां लेकर आए} यानी: मोजिज़े और उज्ज्वल दलीलें। {फिर हमने बदला लिया} यानी: उन्होंने कुफ्र किया तो हमने कुफ्र करने वालों से बदला लिया। {और मोमिनों की मदद करना हम पर हक था} "हक़्क़न" (हक) 'काना' की खबर होने के कारण नसब (accusative) में है, और "नसरु" (मदद) इसका इस्म (subject) है (2)। और अबू बक्र "हक़्क़न" पर रुकते थे, यानी: और हमारा बदला लेना हक था, फिर वे कहते: "मोमिनों की मदद करना हम पर है" मुब्तदा और खबर के रूप में (3); यानी: उन्होंने बताया कि वह वादे के खिलाफ नहीं करता, और हमारी खबर में कोई विरोधाभास नहीं है।

अबू अद-दरदा की हदीस से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने नबी ﷺ को फरमाते हुए सुना: "जो कोई मुसलमान अपने भाई की इज्जत की रक्षा करता है, तो अल्लाह तआला पर यह हक है कि वह कयामत के दिन उससे जहन्नुम की आग को दूर रखे," फिर उन्होंने आयत पढ़ी: {और मोमिनों की मदद करना हम पर हक था}। इसे अन-नह़्हास, अल-सा'लबी, अल-ज़मख़्शारी और अन्य लोगों ने उल्लेख किया है (4)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {अल्लाह ही है जो हवाएं भेजता है, तो वे बादलों को उठाती हैं, फिर वह उन्हें आकाश में फैला देता है जैसे वह चाहता है, और उन्हें टुकड़ों में कर देता है, तो आप वर्षा को उनके बीच से निकलते हुए देखते हैं। फिर जब वह उसे अपने बंदों में से जिस पर चाहता है पहुंचाता है, तो वे अचानक खुश हो जाते हैं (48) यद्यपि वे उनके ऊपर (वर्षा) उतारे जाने से पहले बिलकुल निराश थे (49)}

अल्लाह तआला का फरमान है: {अल्लाह ही है जो हवाएं भेजता है} इसे इब्न मुहैसिन, इब्न कसीर और हमजा ने पढ़ा...

(1) अल-कश्शाफ 3 / 225। (2) इ'राब अल-कुरान 3 / 276। (3) अल-कश्शाफ 3 / 225 अपने अर्थ के साथ। (4) इ'राब अल-कुरान 3 / 276, और अल-कश्शाफ 3 / 225 - 226। अल-तबरानी ने मकारिम अल-अखलाक़ (134) में और अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 3/ 486 में लैथ बिन अबी सुलेम के माध्यम से, शहर बिन हौशब से, उम्मे दरदा से, अबू दरदा (रज़ि.) से इसे उद्धृत किया है। लैथ और शहर ज़ईफ़ हैं। यह मुसनद अहमद (27536) में आयत के उल्लेख के बिना है।

کشتیوں کو روکے رکھنا، اور کبھی کبھی وہ طوفانی ہو کر اللہ کے حکم سے انہیں غرق کر دیتی ہیں۔ {اور تاکہ تم اس کا فضل تلاش کرو} یعنی تجارت کے ذریعے رزق (1) {اور تاکہ تم شکر گزار بنو} توحید اور اطاعت کے ذریعے ان نعمتوں پر۔ یہ سب کچھ پہلے واضح ہو چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور بیشک ہم نے آپ سے پہلے رسولوں کو ان کی قوم کی طرف بھیجا، پس وہ ان کے پاس واضح نشانیاں لے کر آئے، پھر ہم نے ان لوگوں سے بدلہ لیا جنہوں نے جرم کیے تھے، اور مومنوں کی مدد کرنا ہم پر ایک حق تھا (47)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور بیشک ہم نے آپ سے پہلے رسولوں کو ان کی قوم کی طرف بھیجا، پس وہ ان کے پاس واضح نشانیاں لے کر آئے} یعنی: معجزات اور روشن دلائل۔ {پس ہم نے بدلہ لیا} یعنی: انہوں نے کفر کیا تو ہم نے کفر کرنے والوں سے بدلہ لیا۔ {اور مومنوں کی مدد کرنا ہم پر حق تھا} "حقاً" کانہ کی خبر ہونے کی بنا پر منصوب ہے، اور "نصر" اس کا اسم ہے (2)۔ اور ابوبکر "حقاً" پر وقف کرتے تھے، یعنی: اور ہمارا عذاب حق تھا، پھر کہتے: "مومنوں کی مدد کرنا ہم پر (لازم) ہے" بطور مبتدا و خبر (3)؛ یعنی: خبر دی کہ وہ وعدہ خلافی نہیں کرتا، اور ہماری خبر میں کوئی تضاد نہیں۔

حضرت ابودرداء کی حدیث سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے نبی ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "کوئی مسلمان ایسا نہیں جو اپنے بھائی کی عزت کا دفاع کرے مگر اللہ تعالیٰ پر یہ حق ہے کہ قیامت کے دن اس سے جہنم کی آگ کو ہٹا دے،" پھر آپ نے تلاوت فرمائی: {اور مومنوں کی مدد کرنا ہم پر حق تھا}۔ اسے النحاس، الثعلبی اور الزمخشری وغیرہ نے ذکر کیا ہے (4)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اللہ ہی ہے جو ہواؤں کو بھیجتا ہے تو وہ بادلوں کو اٹھاتی ہیں، پھر وہ اسے آسمان میں جس طرح چاہتا ہے پھیلا دیتا ہے اور اسے ٹکڑے ٹکڑے کر دیتا ہے، تو تم بارش کو دیکھتے ہو کہ اس کے درمیان سے نکلتی ہے۔ پھر جب وہ اسے اپنے بندوں میں سے جس پر چاہتا ہے گراتا ہے تو وہ اچانک خوش ہو جاتے ہیں (48) اگرچہ وہ اس سے پہلے کہ ان پر (بارش) نازل کی جائے - اس سے پہلے - بالکل مایوس تھے (49)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اللہ ہی ہے جو ہواؤں کو بھیجتا ہے} اسے ابن محیصن، ابن کثیر اور حمزہ نے پڑھا...

(1) الکشاف 3 / 225۔ (2) اعراب القرآن 3 / 276۔ (3) الکشاف 3 / 225 اپنے معنی کے ساتھ۔ (4) اعراب القرآن 3 / 276، اور الکشاف 3 / 225 - 226۔ اسے طبرانی نے مکارم الاخلاق (134) میں اور بغوی نے اپنی تفسیر 3/ 486 میں لیث بن ابی سلیم کے واسطے سے، شہر بن حوشب سے، ام درداء سے، ابودرداء رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ لیث اور شہر ضعیف ہیں۔ یہ مسند احمد (27536) میں آیت کے ذکر کے بغیر موجود ہے۔

Al-Kisa'i recited: "the wind" (ar-rih) in the singular. The rest recited it in the plural (1). Abu 'Amr said: Everything that means mercy is plural, and everything that means punishment is singular (2). The meaning of this verse and others has already passed in [Surah] "Al-Baqarah" (3). "Kisafan" is the plural of kisfah: which is a piece. In the recitation of Al-Hasan, Abu Ja'far, 'Abd al-Rahman al-A'raj, and Ibn 'Amir, "kisfan" with a sukun on the letter 'seen', which is also a plural of kisfah; just as it is said: sidrah and sidr. According to this recitation, the pronoun that follows it refers back to it, i.e.: so you see the 'wadq' - meaning rain - emerging from within the 'kisf' (pieces); because every plural whose singular differs from it only by the letter 'ha' (ta marbuta), its masculine gender is good. And whoever recited: "kisafan", the pronoun for him refers back to the clouds. In the recitation of Al-Dahhak, Abu al-'Aliyah, and Ibn Abbas: {So you see the rain emerging from within it (khalalih)} and it is possible that 'khalal' is the plural of 'khilal' (4). {Then when He causes it to fall upon} i.e., the rain {whom He wills of His servants, immediately they rejoice} they are happy with the falling of the rain upon them (5). {And although they were, before it was sent down upon them - before it - in despair} i.e., despairing and depressed, grief having appeared on them due to the withholding of rain from them (6). And "from before it" (min qablihi) is a repetition according to Al-Akhfash meaning emphasis, and most grammarians are upon this view, as said by An-Nahhas. Qutrub said: The first "before" is for the sending down (of the rain).

(1) Al-Sab'ah p. 172, and Al-Taysir p. 78 except for the recitation of Ibn Muhaysin. (2) Mentioned by An-Nahhas in Ma'ani al-Quran 5/33 without attribution, and mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-'Uyun 4/319 and attributed it to Ubayy ibn Ka'b may Allah be pleased with him. (3) 2/499 - 502. (4) I'rab al-Quran 3/276 - 277. The recitation: "kisfan" with sukun on 'seen' from Ibn 'Amir via Hisham in Al-Sab'ah p. 508, Al-Taysir p. 175, and from Abu Ja'far who is from the ten in Al-Nashr 2/345. The recitation: "emerging from within it (khalalih)" in Al-Muhtasib 2/164 from Ibn Abbas, Al-Dahhak, and Al-Hasan, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/342 similar to it and added its attribution to Ali, and Zad al-Masir 6/309 from Ibn Abbas and Abu al-Aliyah and added its attribution to Ibn Mas'ud and Mujahid, and it is an anomalous (shadh) recitation. (5) Tafsir Abi al-Layth 3/15. (6) Tafsir al-Tabari 18/521.

सूरह अर-रूम: आयत 48 - 49 447

अल-किसाई ने "हवा" (अर-रीह) को एकवचन में पढ़ा। बाकियों ने इसे बहुवचन में पढ़ा (1)। अबू अम्र ने कहा: हर वह चीज़ जिसका अर्थ दया (रहमत) है, वह बहुवचन है, और जो कुछ भी सज़ा (अज़ाब) के अर्थ में है, वह एकवचन है (2)। इस आयत और अन्य का अर्थ सूरह "अल-बक़रह" (3) में पहले ही आ चुका है। "किसफ़न" (kisafan) किसफ़ा (kisfah) का बहुवचन है: जिसका अर्थ है टुकड़ा। अल-हसन, अबू जाफ़र, अब्द अल-रहमान अल-आरज और इब्न आमिर के पाठ (क़िरात) में, 'सीन' अक्षर पर सुकून के साथ "किसफ़न" है, जो किसफ़ा का भी बहुवचन है; जैसे कहा जाता है: सिदरा और सिद्र। इस पाठ के अनुसार, इसके बाद आने वाला सर्वनाम इसी की ओर वापस जाता है, यानी: तो आप 'वदक़' - यानी बारिश - को 'किसफ़' (टुकड़ों) के बीच से निकलते हुए देखते हैं; क्योंकि प्रत्येक बहुवचन जिसका एकवचन उससे केवल अक्षर 'हा' (ता मरबूता) द्वारा भिन्न होता है, उसका पुल्लिंग रूप अच्छा माना जाता है। और जिसने "किसफ़न" पढ़ा, उसके लिए सर्वनाम बादलों की ओर वापस जाता है। अल-दह्हाक, अबू अल-आलिया और इब्न अब्बास के पाठ में: {तो तुम बारिश को उसके बीच से निकलते देखते हो (खलालिह)} और यह संभव है कि 'खलाल' 'खिलाल' का बहुवचन हो (4)। {फिर जब वह इसे पहुँचाता है} यानी, बारिश को {अपने बंदों में से जिस पर वह चाहता है, तो वे तुरंत खुश हो जाते हैं} वे उन पर बारिश गिरने से खुश होते हैं (5)। {और यद्यपि वे इसके भेजे जाने से पहले - इससे पहले - निराशा में थे} यानी, हताश और उदास थे, बारिश रुकने के कारण उन पर दुख प्रकट हो गया था (6)। और "इससे पहले" (मिन क़बलिही) अल-अख़फ़श के अनुसार जोर देने के लिए दोहराव है, और अधिकांश व्याकरणविद् इसी मत पर हैं, जैसा कि अन-नहहास ने कहा है। क़ुत्रुब ने कहा: पहला "पहले" बारिश के भेजे जाने (नुज़ूल) के लिए है।

(1) अल-सबआ पृष्ठ 172, और अल-तयसीर पृष्ठ 78, इब्न मुहयसिन के पाठ को छोड़कर। (2) अन-नहहास ने मानी अल-कुरान 5/33 में बिना श्रेय के इसका उल्लेख किया है, और अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून 4/319 में इसका उल्लेख किया है और इसे उबैय इब्न काब रज़ियल्लाहु अन्हु से जोड़ा है। (3) 2/499 - 502. (4) इराब अल-कुरान 3/276 - 277. इब्न आमिर से हिशाम के माध्यम से 'सीन' पर सुकून के साथ "किसफ़न" का पाठ अल-सबआ पृष्ठ 508, अल-तयसीर पृष्ठ 175 में, और अल-नश्र 2/345 में अबू जाफ़र से जो दस में से एक हैं। अल-मुहतासिब 2/164 में इब्न अब्बास, अल-दह्हाक और अल-हसन से "उसके बीच से निकलना (खलालिह)" का पाठ, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/342 में इसी तरह और इसे अली से जोड़ा गया है, और जाद अल-मसीर 6/309 में इब्न

अब्बास और अबू अल-आलिया से और इसे इब्न मसूद और मुजाहिद से जोड़ा गया है, और यह एक असामान्य (शाद) पाठ है। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/15. (6) तफ़सीर अल-तबरी 18/521.

سورة الروم: آیت ۴۸ - ۴۹ ۴۴۷

اور الکسائی نے «الریح» واحد کے ساتھ پڑھا۔ اور باقیوں نے جمع کے ساتھ (۱)۔ ابو عمرو نے کہا: ہر وہ چیز جو رحمت کے معنی میں ہو وہ جمع ہے، اور جو عذاب کے معنی میں ہو وہ واحد ہے (۲)۔ اس آیت اور دیگر آیات کا معنی «البقرہ» (۳) میں گزر چکا ہے۔ «کِسَفًا» کِسفہ کی جمع ہے: اور اس کا مطلب ٹکڑا ہے۔ الحسن، ابوجعفر، عبدالرحمٰن الاعرج اور ابن عامر کی قرات میں «کِسْفًا» سین کے سکون کے ساتھ ہے، اور یہ بھی کِسفہ کی جمع ہے؛ جیسے کہا جاتا ہے: سِدرہ اور سِدر؛ اور اس قرات کے مطابق، اس کے بعد آنے والی ضمیر اسی کی طرف لوٹتی ہے، یعنی: پس تم وِدق - یعنی بارش - کو کِسف کے درمیان سے نکلتے ہوئے دیکھتے ہو؛ کیونکہ ہر وہ جمع جس کا واحد سے فرق صرف ہاء (تاء مربوطہ) کا ہو، اس میں تذکیر (مذکر لانا) حسن ہے۔ اور جس نے «کِسَفًا» پڑھا، اس کے نزدیک ضمیر بادلوں کی طرف لوٹتی ہے۔ الضحاک، ابو العالیہ اور ابن عباس کی قرات میں ہے: ﴿ فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خَلَلِهِ ﴾ اور جائز ہے کہ خَلَل، خِلال کی جمع ہو (۴)۔ ﴿فَإِذَا أَصَابَ بِهِ﴾ یعنی: بارش کے ذریعے ﴿مَن يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ إِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ﴾ وہ ان پر بارش کے نزول سے خوش ہوتے ہیں (۵)۔ ﴿وَإِن كَانُوا مِن قَبْلِ أَن يُنَزَّلَ عَلَيْهِم مِّن قَبْلِهِ لَمُبْلِسِينَ﴾ یعنی: مایوس اور غمگین، ان سے بارش رک جانے کی وجہ سے ان پر غم ظاہر ہو چکا تھا (۶)۔ اور «مِن قَبْلِهِ» اخفش کے نزدیک تاکید کے لیے تکرار ہے، اور اکثر نحوی اسی قول پر ہیں، یہ النحاس نے کہا ہے۔ اور قطرب نے کہا: پہلا «قبل» انزال کے لیے ہے۔

(۱) السبعہ ص ۱۷۲، اور التیسیر ص ۷۸ سوائے ابن محیصن کی قرات کے۔ (۲) اسے النحاس نے معانی القرآن ۳۳/۵ میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے، اور الماوردی نے النکت والعیون ۳۱۹/۴ میں ذکر کیا ہے اور اسے ابی بن کعب رضی اللہ عنہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۳) ۴۹۹/۲ - ۵۰۲۔

(۴) اعراب القرآن ۲۷۶/۳ - ۲۷۷۔ اور ابن عامر سے ہشام کی روایت میں سین کے سکون کے ساتھ «كِسْفاً» کی قرات السبعہ ص ۵۰۸، التیسیر ص ۱۷۵ میں ہے اور ابوجعفر سے جو کہ عشرہ میں سے ہیں النشر ۳۴۵/۲ میں ہے۔ «یخرج من خَلَلِهِ» کی قرات المحتسب ۱۶۴/۲ میں ابن عباس، الضحاک اور الحسن سے ہے، اور المحرر الوجیز ۳۴۲/۴ میں اسی طرح ہے اور اس کی نسبت حضرت علی کی طرف بڑھائی گئی ہے، اور زاد المسیر ۳۰۹/۶ میں ابن عباس اور ابو العالیہ سے ہے اور اس کی نسبت ابن مسعود اور مجاہد کی طرف بڑھائی گئی ہے، اور یہ قراتِ شاذہ ہے۔ (۵) تفسیر ابی اللیث ۱۵/۳۔ (۶) تفسیر الطبری ۵۲۱/۱۸۔

448 Surah Ar-Rum: Verses 49 - 50

The second [mention of "before"] is for rain, meaning: even if they were, before the sending down, before the rain. It is said: the meaning is: before the sending down of the rain upon them, before the crops, and rain indicates the crops; because it is the cause of it. It is also indicated by [the verse] {so they see it turned yellow} as will follow. It is also said: the meaning is: before the clouds, before seeing them. Al-Nahhas chose this opinion, meaning: before seeing the clouds, {they were in despair}, meaning: they were hopeless. The mention of clouds has already preceded(1).

The Almighty's saying: {So observe the effects of the mercy of Allah, how He gives life to the earth after its lifelessness. Indeed, that [same one] will give life to the dead, and He is over all things competent. 50}

The Almighty's saying: {So observe the effects of the mercy of Allah} means rain(2), meaning: look with the look of insight and deduction, i.e., deduce from that, that He who was capable of it is capable of reviving the dead.

Ibn 'Amir, Hafs, Hamzah, and Al-Kisa'i read: "aathaar" (effects) in the plural. The rest read it in the singular (athar); because it is annexed to a singular noun. And "al-athar" (the effect) is the subject of "yuhyi" (gives life), and it is permissible for the subject to be the name of Allah, Almighty. And whoever reads: "aathaar" in the plural, it is because Allah's mercy may be intended for abundance, as the Almighty said: {And if you should count the favor of Allah, you could not enumerate them}(3) [Ibrahim: 34]. Al-Jahdari, Abu Haywah, and others read: "kayfa tuhyi al-ard" (how [she] gives life to the earth) with a 'taa', referring the femininity to the word "mercy"; because the effect of mercy stands in its place, so it is as if it is the mercy, meaning: how does mercy or the effects give life to the earth. And "yuhyi" (how [he] gives life) means: Allah, Almighty, gives life, or the rain, or the effect, for those who read it with a 'yaa'. And {how He gives life to the earth} is in the accusative position as a circumstantial phrase (haal) based on the meaning; because the word is a question, and the circumstantial phrase is news; and the estimation is: Look at the effect of Allah's mercy as it gives life to the earth after

(1) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 5/268-269 without his saying: It is said: the meaning is from before the sending down of the rain... to his saying: on what will come. And the words of Al-Akhfash in Ma'ani al-Qur'an by him 2/658. And the mention of the clouds previously 2/502-504. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 5/269,

and Al-Muharrar al-Wajiz 4/342. (3) Al-Hujjah lil-Qurra' al-Sab'ah 5/448-449, and see Al-Sab'ah p. 508, and Al-Taysir p. 175.

४४८ सूरह अर-रूम: आयत ४९ - ५०

और दूसरा [बार 'पहले' का उल्लेख] बारिश के लिए है, यानी: भले ही वे इसके उतरने से पहले, बारिश से पहले थे। कहा गया है: इसका अर्थ है: उन पर बारिश के उतरने से पहले, फसल से पहले, और बारिश फसल की ओर संकेत करती है; क्योंकि वह उसका कारण है। इसका संकेत आयत {फिर उन्होंने उसे पीला देखा} से भी मिलता है, जैसा कि आगे आएगा। यह भी कहा गया है: अर्थ है: बादलों से पहले, उन्हें देखने से पहले। अल-नहहास ने इस मत को चुना है, यानी: बादलों को देखने से पहले {वे निराश थे}, यानी: हताश थे। बादलों का उल्लेख पहले आ चुका है(१)।

अल्लाह ताला का कथन: {अतः अल्लाह की दया के प्रभावों को देखो कि वह धरती को उसके निर्जीव होने के पश्चात कैसे जीवित करता है। निश्चय ही वह [अल्लाह] मुर्दों को जीवित करने वाला है, और वह हर चीज़ पर सामर्थ्य रखने वाला है। ५०}

अल्लाह ताला का कथन: {अतः अल्लाह की दया के प्रभावों को देखो} का अर्थ बारिश है(२), यानी: अंतर्दृष्टि और तर्क की दृष्टि से देखो, अर्थात इससे यह तर्क निकालो कि जो इस पर सक्षम था वह मुर्दों को जीवित करने पर भी सक्षम है।

इब्न आमिर, हफ़्स, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे बहुवचन में "आसार" पढ़ा है। शेष ने इसे एकवचन (असर) में पढ़ा है; क्योंकि यह एकवचन संज्ञा के साथ जुड़ा है। और "अल-असर" (प्रभाव) "युह्यी" (जीवित करता है) का कर्ता (फ़ाइल) है, और यह भी संभव है कि कर्ता अल्लाह का नाम हो। और जिसने बहुवचन में "आसार" पढ़ा है, वह इसलिए कि अल्लाह की दया से प्रचुरता का आशय लिया जा सकता है, जैसा कि अल्लाह ताला ने फरमाया: {और यदि तुम अल्लाह के एहसानों को गिनना चाहो, तो उन्हें नहीं गिन सकोगे}(३) [इब्राहिम: ३४]। अल-जहद़री, अबू हयवाह और अन्य ने "कयफ़ा तुह्यी अल-अर्ज़" (वह धरती को कैसे जीवित करती है) 'ता' के साथ पढ़ा है, स्त्रीलिंग को 'रहमत' (दया) शब्द की ओर ले जाते हुए; क्योंकि दया का प्रभाव उसके स्थान पर है, तो मानो वह स्वयं दया ही है, यानी: दया या प्रभाव धरती को कैसे जीवित करते हैं। और "युह्यी" यानी: अल्लाह ताला जीवित करता है, या बारिश, या प्रभाव, उन लोगों के लिए जो इसे 'या' के साथ पढ़ते हैं। और {वह धरती को कैसे जीवित करता है} अर्थ के आधार पर हाल (अवस्था) के रूप में नसब (कर्मकारक) की स्थिति में है; क्योंकि शब्द प्रश्नवाचक है, और 'हाल' सूचना है; और अनुमान यह है: अल्लाह की दया के प्रभाव को देखो जो धरती को [उसकी मृत्यु के] बाद जीवित करने वाला है।

(१) अल-नहहास द्वारा मा'नी अल-कुरान ५/२६८-२६९ उनके इस कथन के बिना: कहा गया है: अर्थ बारिश के उतरने से पहले है... उनके कथन तक: जो आएगा उस पर। और अल-अखफ़श के शब्द उनकी मा'नी अल-कुरान २/६५८ में। और बादलों का उल्लेख पहले ५०२/२ - ५०४ में हुआ है। (२) अल-नहहास द्वारा मा'नी अल-कुरान ५/२६९, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३४२। (३) अल-हुज्जाह लिल-कुर्रा अल-सबअ ५/४४८-४४९, और देखें अल-सबअ पृष्ठ ५०८, और अल-तयसीर पृष्ठ १७५।

۴۴۸ سورہ الروم: آیات ۴۹ - ۵۰

اور دوسری بار [لفظ 'قبل' کا ذکر] بارش کے لیے ہے، یعنی: اگرچہ وہ اس کے نازل ہونے سے پہلے، بارش سے پہلے تھے۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ: ان پر بارش نازل ہونے سے پہلے، کھیتی سے پہلے، اور بارش کھیتی پر دلالت کرتی ہے؛ کیونکہ وہ اس کا سبب بنتی ہے۔ اس پر {پھر انہوں نے اسے زرد دیکھا} سے بھی دلالت ہوتی ہے، جیسا کہ آگے آئے گا۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ: بادلوں سے پہلے، ان کو دیکھنے سے پہلے۔ النحاس نے اسی قول کو اختیار کیا ہے، یعنی: بادلوں کو دیکھنے سے پہلے {وہ ناامید تھے}، یعنی: مایوس تھے۔ بادلوں کا ذکر پہلے گزر چکا ہے(۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس اللہ کی رحمت کے آثار کو دیکھو کہ وہ زمین کو اس کی موت کے بعد کیسے زندہ کرتا ہے۔ بے شک وہی مردوں کو زندہ کرنے والا ہے، اور وہ ہر چیز پر قادر ہے۔ ۵۰}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس اللہ کی رحمت کے آثار کی طرف دیکھو} اس سے مراد بارش ہے(۲)، یعنی: بصیرت اور استدلال کی نظر سے دیکھو، یعنی اس سے اس بات پر استدلال کرو کہ جو اس پر قادر ہے وہ مردوں کو زندہ کرنے پر بھی قادر ہے۔

ابن عامر، حفص، حمزہ اور الکسائی نے "آثار" جمع کے ساتھ پڑھا ہے۔ باقیوں نے واحد کے ساتھ پڑھا ہے؛ کیونکہ یہ مفرد کی طرف مضاف ہے۔ اور "الاثر" (اثر) "یحیی" (زندہ کرتا ہے) کا فاعل ہے، اور یہ بھی جائز ہے کہ فاعل اللہ تعالیٰ کا نام ہو۔ اور جس نے "آثار" جمع کے ساتھ پڑھا ہے، اس کی وجہ یہ ہے کہ اللہ کی رحمت سے کثرت مراد لینا جائز ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور اگر تم اللہ کی نعمتوں کو گننا چاہو تو انہیں شمار نہیں کر سکو گے}(۳) [ابراہیم: ۳۴]۔

الجحدری، ابو حیوہ اور دوسروں نے "کیف تحیی الارض" 'ت' کے ساتھ پڑھا ہے، تانیث کو لفظ 'رحمت' کی طرف لے جاتے ہوئے؛ کیونکہ رحمت کا اثر اس کے قائم مقام ہے تو گویا وہی رحمت ہے، یعنی: رحمت یا آثار زمین کو کیسے زندہ کرتے ہیں۔ اور "یحیی" یعنی: اللہ عزوجل زندہ کرتا ہے، یا بارش، یا اثر، ان لوگوں کے نزدیک جو اسے 'ی' کے ساتھ پڑھتے ہیں۔ اور {وہ زمین کو کیسے زندہ کرتا ہے} معنی پر حمل کرتے ہوئے 'حال' کے طور پر نصب کے مقام پر ہے؛ کیونکہ لفظ استفہام کا ہے، اور حال خبر ہے؛ اور تقدیر [عبارت کی اصل] یہ ہے: پس اللہ کی رحمت کے اثر کو دیکھو جو زمین کو [اس کی موت] کے بعد زندہ کرنے والا ہے۔

(۱) معانی القرآن للنحاس ۵/ ۲۶۸ - ۲۶۹ سوائے ان کے اس قول کے: اور کہا گیا ہے: معنی بارش کے نازل ہونے سے پہلے ہے... ان کے قول تک: اس پر جو آئے گا۔ اور الاخفش کا قول ان کی کتاب معانی القرآن ۲/ ۶۵۸ میں ہے۔ اور بادلوں کا ذکر پہلے ۵۰۲/ ۲ - ۵۰۴ میں گزر چکا ہے۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۵/ ۲۶۹، اور المحرر الوجیز ۴/ ۳۴۲۔ (۳) الحجة للقراء السبعة ۵/ ۴۴۸ - ۴۴۹، اور دیکھئے السبعة ص ۵۰۸، والتیسیر ص ۱۷۵۔

Surah Al-Rum: Verses 50 - 53 449

their death(1). {Indeed, He is the giver of life to the dead, and He is over all things competent.} An argument from the witnessed for the absent.

His saying, the Almighty: {And if We send a wind and they see it [the plant] turned yellow, they would surely continue after that to disbelieve} (51)

His saying, the Almighty: {And if We send a wind and they see it turned yellow} meaning the wind, and the wind can be mentioned in the masculine. Muhammad bin Yazid said: It is not forbidden to mention every non-real feminine, like 'the house pleased me' and the like. It was said: they saw the clouds. Ibn Abbas said: The crops, which is the effect. The meaning is: they saw the effect yellowing, and the yellowing of crops after being green indicates its dryness, and likewise the cloud indicates that it does not rain, and the wind that it does not pollinate. {they would surely continue after that to disbelieve} meaning: they will indeed continue; and the occurrence of the past tense in the place of the future is good because of the meaning of recompense in the speech, and recompense only happens in the future. Al-Khalil and others said it (2).

His saying, the Almighty: {So indeed, you will not make the dead hear, nor will you make the deaf hear the call when they turn their backs, departing (52) And you are not a guide of the blind from their error. You will only make hear those who believe in Our verses so they are Muslims} (53)

His saying, the Almighty: {So indeed, you will not make the dead hear} meaning: the arguments have become clear, O Muhammad; but because of their attachment to imitating the predecessors in disbelief, their minds died and their insights became blind, so it is not prepared for you to make them hear and guide them. This is a response to the Qadariyyah. {You will only make hear those who believe in Our verses} meaning: you do not make hear the sermons of Allah except for the believers who listen to the evidence of monotheism and for whom guidance was created. This has passed in 'Al-Naml' (3) and His saying {a guide of the blind} occurred here without a 'ya' (4).

(1) Al-Muhtasib 2/165, and he attributed the reading: 'How You give life to the earth' also to Muhammad bin Al-Sumayfa', and Ibn Al-Jawzi mentioned it in Zad Al-Masir 6/310 and attributed it to Uthman bin Affan, Abu Raja, Abu Imran Al-Juni, and Sulaiman Al-Taymi, and it is an irregular reading. (2) I'rab Al-Qur'an 3/276 - 277

without his saying: and the yellowing of the crop... to his saying: does not pollinate. (3) 16/207. (4) Al-Hujjah fi Al-Qira'at by Ibn Zanjala p. 537.

सूरह अल-रूम: आयतें 50 - 53 449

उनकी मृत्यु(1)। {निस्संदेह, वह मुर्दों को जीवित करने वाला है, और वह हर चीज़ पर सक्षम है।} साक्षी के माध्यम से अनुपस्थित का प्रमाण।

अल्लाह तआला का कथन: {और यदि हम एक हवा भेजें और वे उसे (फ़सल को) पीला हुआ देखें, तो वे उसके बाद अवश्य ही कुफ़्र करने लगें} (51)

अल्लाह तआला का कथन: {और यदि हम एक हवा भेजें और वे उसे पीला हुआ देखें} यानी हवा, और हवा के लिए पुल्लिंग का प्रयोग जायज़ है। मुहम्मद बिन यज़ीद ने कहा: किसी भी गैर-वास्तविक स्त्रीलिंग के लिए पुल्लिंग का प्रयोग वर्जित नहीं है, जैसे 'मुझे घर पसंद आया' और इसके समान। कहा गया: उन्होंने बादलों को देखा। इब्न अब्बास ने कहा: फ़सल, जो कि प्रभाव है। अर्थ यह है कि: उन्होंने प्रभाव को पीला होते देखा, और हरा होने के बाद फ़सल का पीला होना उसके सूखने का संकेत है, और इसी तरह बादल संकेत देते हैं कि वे बारिश नहीं करेंगे, और हवा कि वह परागण नहीं करेगी। {तो वे उसके बाद अवश्य ही कुफ़्र करने लगें} यानी: वे अवश्य ही ऐसा करते रहेंगे; और यहाँ भविष्य काल के स्थान पर भूत काल का प्रयोग उचित है क्योंकि बातचीत में प्रतिफल (जज़ा) का भाव है, और प्रतिफल केवल भविष्य में होता है। अल-खलील और अन्य लोगों ने यह कहा है (2)।

अल्लाह तआला का कथन: {तो निश्चय ही आप मुर्दों को नहीं सुना सकते, और न ही बहरों को पुकार सुना सकते हैं जब वे पीठ फेर कर चल दें (52) और न आप अंधों को उनकी गुमराहियत से मार्ग पर ला सकते हैं। आप तो केवल उन्हें सुना सकते हैं जो हमारी आयतों पर ईमान लाते हैं, तो वे आज्ञाकारी हैं} (53)

अल्लाह तआला का कथन: {तो निश्चय ही आप मुर्दों को नहीं सुना सकते} यानी: ऐ मुहम्मद, दलीलें स्पष्ट हो गई हैं; लेकिन कुफ़्र में पूर्वजों के अनुकरण के प्रति उनके लगाव के कारण उनके दिमाग मर चुके हैं और उनकी अंतर्दृष्टि अंधी हो गई है, इसलिए आपके लिए उन्हें सुनाना और मार्गदर्शन करना संभव नहीं है। यह कदरिया (एक संप्रदाय) का खंडन है। {आप तो केवल उन्हें सुना सकते हैं जो हमारी आयतों पर ईमान लाते हैं} यानी: आप अल्लाह के उपदेश केवल उन ईमान वालों को ही सुना सकते हैं जो तौहीद (एकेश्वरवाद) के प्रमाणों पर ध्यान देते हैं और जिनके लिए हिदायत (मार्गदर्शन) पैदा की गई है। यह बात 'अन-नम्ल' (3) में आ चुकी है और यहाँ उनका कथन {अंधों का मार्गदर्शक} बिना 'या' के आया है (4)।

(1) अल-मुहतासिब 2/165, और 'कैसे आप ज़मीन को जीवित करते हैं' इस पाठ का श्रेय मुहम्मद बिन अल-सुमैफा को भी दिया गया है, और इब्न अल-जौज़ी ने इसे ज़ाद अल-मसीर 6/310 में ज़िक्र किया और इसका श्रेय उस्मान बिन अफ़ान, अबू रजा, अबू इमरान अल-जौनी और सुलेमान अल-तैमी को दिया, और यह एक असामान्य (शाज़) पाठ है। (2) इराब अल-कुरान 3/276 - 277 बिना यह कहे कि: और फ़सल का पीला होना... से उनके कथन: परागण नहीं करती तक। (3) 16/207। (4) इब्न ज़ंजला द्वारा अल-हुज्जह फ़ी अल-किराअत पृष्ठ 537।

سورہ الروم: آیات 50 - 53 449

ان کی موت(1)۔ {بیشک وہ مردوں کو زندگی بخشنے والا ہے، اور وہ ہر چیز پر قادر ہے۔} شاہد کے ذریعے غائب پر استدلال۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اگر ہم ایک ہوا بھیج دیں اور وہ اسے (کھیتی کو) زرد پڑا ہوا دیکھ لیں تو اس کے بعد وہ ضرور کفر کرنے لگیں} (51)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اگر ہم ایک ہوا بھیج دیں اور وہ اسے زرد پڑا ہوا دیکھ لیں} یعنی ہوا، اور ہوا کے لیے تذکیر (مذکر لانا) جائز ہے۔ محمد بن یزید نے کہا: کسی بھی غیر حقیقی مؤنث کی تذکیر ممنوع نہیں ہے، جیسے 'مجھے گھر پسند آیا' اور اس جیسی مثالیں۔ کہا گیا: انہوں نے بادلوں کو دیکھا۔ ابن عباس نے فرمایا: کھیتی، جو کہ اثر ہے۔ مطلب یہ ہے کہ: انہوں نے اثر کو زرد ہوتے دیکھا، اور ہریالی کے بعد کھیتی کا زرد ہونا اس کے خشک ہونے کی دلیل ہے، اور اسی طرح بادل اس بات کی دلیل ہیں کہ وہ برسیں گے نہیں، اور ہوا اس کی کہ وہ بار آور نہیں کرے گی۔ {وہ ضرور اس کے بعد کفر کرنے لگیں} یعنی: وہ ضرور ایسا کرتے رہیں گے؛ اور مستقبل کے مقام پر ماضی کا استعمال اس لیے درست ہے کیونکہ کلام میں جزا کا معنی پایا جاتا ہے، اور جزا صرف مستقبل میں ہوتی ہے۔ الخلیل اور دیگر نے یہ بات کہی ہے (2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس یقیناً آپ مردوں کو نہیں سنا سکتے اور نہ بہروں کو پکار سنا سکتے ہیں جب وہ پیٹھ پھیر کر مڑ جائیں (52) اور نہ آپ اندھوں کو ان کی گمراہی سے نکال کر ہدایت دے سکتے ہیں۔ آپ تو صرف انہیں سنا سکتے ہیں جو ہماری آیتوں پر ایمان لاتے ہیں پس وہ فرمانبردار ہیں} (53)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس یقیناً آپ مردوں کو نہیں سنا سکتے} یعنی: اے محمد! حجتیں واضح ہو چکی ہیں؛ لیکن کفر میں اسلاف کی تقلید کے عادی ہونے کی وجہ سے ان کی عقلیں مر چکی ہیں اور ان کی بصیرتیں اندھی ہو چکی ہیں، اس لیے آپ کے لیے انہیں سنانا اور ہدایت دینا ممکن نہیں۔ یہ قدریہ کا رد ہے۔ {آپ تو صرف انہیں سنا سکتے ہیں جو ہماری آیتوں پر ایمان لاتے ہیں} یعنی: آپ اللہ کی نصیحتیں صرف ان مومنوں کو سنا سکتے ہیں جو توحید کے دلائل کو توجہ سے سنتے ہیں اور جن کے لیے ہدایت پیدا کی گئی ہے۔ یہ بات 'النمل' (3) میں گزر چکی ہے اور یہاں ان کا قول {اندھوں کو ہدایت دینے والا} بغیر 'یا' کے واقع ہوا ہے (4)۔

(1) المحتسب 2/ 165، اور 'آپ زمین کو کیسے زندہ کرتے ہیں' کی قرأت کی نسبت محمد بن السمیفع کی طرف بھی کی گئی ہے، اور ابن الجوزی نے اسے زاد المسیر 6/ 310 میں ذکر کیا اور اس کی نسبت عثمان بن عفان، ابورجاء، ابو عمران الجونی اور سلیمان التیمی کی طرف کی، اور یہ قرأت شاذ ہے۔ (2) اعراب القرآن 3/ 276 - 277 بغیر اس قول کے: اور کھیتی کا زرد ہونا... سے ان کے قول: بار آور نہیں کرتی تک۔ (3) 207/16۔ (4) الحجۃ فی القراءات لابن زنجلہ ص 537۔

Surah Ar-Rum: Verse 54 - 450

His saying, the Exalted: {It is Allah who created you from weakness, then made after weakness strength, then made after strength weakness and white hair. He creates what He wills, and He is the Knowing, the Competent.} (54)

His saying, the Exalted: {It is Allah who created you from weakness} mentioned another piece of evidence of His power within the human self for consideration. The meaning of: "from weakness" is from a weak drop (semen). It is also said: "from weakness" meaning: in a state of weakness, which is what they were in at the beginning, in childhood and infancy. {then made after weakness strength} meaning youth. {then made after strength weakness} meaning old age (senility) (1).

Asim and Hamzah recited with 'fatha' on the 'dad' in all of them [da'f], while the rest with 'damma' [du'f]. They are two dialects, and the 'damma' is the dialect of the Prophet (2) ﷺ. Al-Jahdari recited: "min dha'afin thumma ja'ala min ba'di dha'afin" with 'fatha' in both of them, and "du'fan" with 'damma' specifically; he intended to combine the two dialects (3). Al-Farra' said: 'damma' is the dialect of Quraysh, and 'fatha' is the dialect of Tamim (4). Al-Jawhari said: Al-du'f and al-da'f are the opposite of strength (5). It is also said: Al-da'f (with fatha) is in opinion, and al-du'f (with damma) is in the body (6); from this is the hadith about the man who was deceived in sales... that he buys while in his intellect there is weakness [du'f] (7).

{and white hair (shaibah)} is a verbal noun like 'shaib', and the verbal noun is suitable for the whole sentence, and the same applies to 'weakness' and 'strength'. {He creates what He wills} meaning: of strength and weakness. {and He is the Knowing} in His planning {the Competent} over His will.

The Kufan grammarians allowed "min dha'afin" with 'fatha' on the 'ayn', and likewise everything that had a letter...

(1) Tafsir al-Tabari 18 / 525 - 526 in meaning. (2) Al-Hujjah for the Seven Reciters 5 / 450, see Al-Sab'ah p. 508, and Al-Taysir p. 175 - 176. (3) Ibn Atiyyah mentioned in Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 343 from Al-Jahdari, Abu Abd al-Rahman, and al-Dahhak the opposite, that they put a damma on the 'dad' in the first and second and a fatha on "da'fan". (4) Zad al-Masir 3 / 378. (5) Al-Sihah (da'afa). (6) Tahdhib al-Lugha 1 / 482. (7) Previously cited 4 / 435 and 6 / 66.

सूरा अर-रुम: आयत 54 - 450

अल्लाह का कथन: {अल्लाह ही है जिसने तुम्हें कमज़ोरी سے पैदा किया, फिर कमज़ोरी के बाद शक्ति दी, फिर शक्ति के बाद कमज़ोरी और बुढ़ापा दिया। वह जो चाहता है पैदा करता है, और वह सब कुछ जानने वाला, सामर्थ्यवान है।} (54)

उसका कथन: {अल्लाह ही है जिसने तुम्हें कमज़ोरी से पैदा किया} - उसने विचार करने के लिए मानव स्वयं के भीतर अपनी शक्ति का एक और प्रमाण दिया। "कमज़ोरी से" का अर्थ एक कमज़ोर बूंद (वीर्य) से है। यह भी कहा गया है: "कमज़ोरी से" यानी कमज़ोरी की अवस्था में, जो वे शुरुआत में थे, बचपन और छोटी उम्र में। {फिर कमज़ोरी के बाद शक्ति दी} यानी युवावस्था। {फिर शक्ति के बाद कमज़ोरी दी} यानी वृद्धावस्था (1)।

असीम और हमज़ा ने उन सब में 'दाद' पर 'फ़त्हा' के साथ पढ़ा [da'f], बाकियों ने 'धम्मा' के साथ [du'f], ये दो बोलियाँ हैं, और 'धम्मा' पैगंबर ﷺ की बोली है (2)। अल-जहदरी ने पढ़ा: "मिन दअफ़िन थुम्मा ज'अला मिन बअदि दअफ़िन" दोनों में 'फ़त्हा' के साथ, और विशेष रूप से "दुफ़न" 'धम्मा' के साथ; उनका इरादा दोनों बोलियों को जोड़ने का था (3)। अल-फ़र्रा ने कहा: 'धम्मा' कुरैश की बोली है, और 'फ़त्हा' तमीम की बोली है (4)। अल-जौहरी ने कहा: अद-दुफ़ और अद-दफ़ शक्ति के विपरीत हैं (5)। यह भी कहा गया है: अद-दफ़ (फ़त्हा के साथ) विचार में है, और अद-दुफ़ (धम्मा के साथ) शरीर में है (6); इसी से उस व्यक्ति के बारे में हदीस है जिसे खरीद-फरोख्त में धोखा दिया गया था... कि वह खरीदता है जबकि उसकी बुद्धि में कमजोरी [दुफ़] होती है (7)।

{और बुढ़ापा (शैबह)} 'शैब' की तरह एक भाववाचक संज्ञा है, और भाववाचक संज्ञा पूरे वाक्य के लिए उपयुक्त है, और यही बात कमजोरी और शक्ति पर भी लागू होती है। {वह जो चाहता है पैदा करता है} यानी: शक्ति और कमजोरी। {और वह सब कुछ जानने वाला है} अपनी योजना में {सामर्थ्यवान है} अपनी इच्छा पर।

कूफ़न व्याकरणविदों ने 'ऐन' पर 'फ़त्हा' के साथ "मिन दअफ़िन" की अनुमति दी, और इसी तरह वह सब कुछ जिसमें एक अक्षर था...

(1) तफ़सीर अल-तबारी 18/525-526 के अर्थ में। (2) सात पाठकों के लिए अल-हुज्जह 5/450, अल-सबआ देखें पृ. 508, और अल-तयसीर पृ. 175-176। (3) इब्न अतियाह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/343 में अल-जहदरी, अबू अब्द अल-रहमान और अल-दहाक से इसके विपरीत उल्लेख

किया है कि उन्होंने पहले और दूसरे में 'दाद' पर धम्मा लगाया और "दअफ़न" पर फ़त्हा। (4) ज़ाद अल-मसीर 3/378। (5) अल-सिहाह (दअफ़)। (6) तहज़ीब अल-लुग़ा 1/482। (7) पूर्व उद्धृत 4/435 और 6/66।

سورة الروم: آیت ۵۴ - ۴۵۰

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُم مِّن ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِن بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِن بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَشَيْبَةً ۚ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ ۖ وَهُوَ الْعَلِيمُ الْقَدِيرُ ٥٤﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُم مِّن ضَعْفٍ﴾ اس نے انسان کے اپنے نفس میں اپنی قدرت کی ایک اور دلیل ذکر فرمائی تاکہ وہ عبرت حاصل کرے۔ اور «مِنْ ضَعْفٍ» کا معنی ہے: کمزور نطفہ سے۔ اور کہا گیا ہے: «مِنْ ضَعْفٍ» یعنی کمزوری کی حالت میں، اور یہ وہ حالت ہے جس میں وہ ابتدا میں یعنی بچپن اور صغرسنی میں تھے۔ ﴿ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً﴾ یعنی جوانی۔ ﴿ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا﴾ یعنی بڑھاپا (۱)۔

اور عاصم اور حمزہ نے ان تمام میں ضاد پر فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے، باقیوں نے ضمہ (پیش) کے ساتھ، یہ دو لغتیں ہیں، اور ضمہ نبی کریم ﷺ کی لغت ہے (۲)۔ الجحدری نے پڑھا: «من ضَعَفٍ ثم جعل من بعد ضَعَفٍ» دونوں میں فتحہ کے ساتھ، اور «ضُعْفاً» خاص طور پر ضمہ کے ساتھ؛ ان کا ارادہ دو لغتوں کو جمع کرنا تھا (۳)۔ فراء نے کہا: ضمہ قریش کی لغت ہے، اور فتحہ تمیم کی لغت ہے (۴)۔ جوہری کہتے ہیں: الضُّعف اور الضَّعف قوت کی ضد ہے (۵)۔ اور کہا گیا ہے: الضَّعف (زبر کے ساتھ) رائے میں ہوتا ہے، اور الضُّعف (پیش کے ساتھ) جسم میں ہوتا ہے (۶)؛ اور اسی سے اس شخص کے بارے میں حدیث ہے جسے خرید و فروخت میں دھوکہ دیا جاتا تھا... کہ وہ سودا کرتا ہے جبکہ اس کی عقل میں کمزوری ہوتی ہے (۷)۔

﴿وَشَيْبَةً﴾ مصدر ہے جیسے شَیْب، اور مصدر پورے جملے کے لیے موزوں ہے، اور یہی بات ضعف اور قوت کے بارے میں بھی ہے۔ ﴿يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ﴾ یعنی: قوت اور ضعف میں سے۔ ﴿وَهُوَ الْعَلِيمُ﴾ اپنی تدبیر کو جاننے والا ﴿الْقَدِيرُ﴾ اپنے ارادے پر قدرت رکھنے والا۔

اور کوفی نحویوں نے «من ضَعَفٍ» عین کے فتحہ کے ساتھ جائز قرار دیا ہے، اور اسی طرح ہر وہ کلمہ جس میں حرف...

(۱) تفسیر طبری ۱۸ / ۵۲۵ - ۵۲۶ بمعناہ۔ (۲) الحجة للقراء السبعة ۵ / ۴۵۰ ، وینظر السبعة ص ۵۰۸ ، والتیسیر ص ۱۷۵ - ۱۷۶ ۔ (۳) ذکر ابن عطیۃ في المحرر الوجیز ۴ / ۳۴۳ عن الجحدري وأبي عبد الرحمن والضحاک عکس ذلک بأنهم ضمُّوا الضاد في الأول والثاني وفتحوا «ضعفاً»۔ (۴) زاد المسیر ۳ / ۳۷۸ . (۵) الصحاح (ضعف)۔ (۶) تهذیب اللغة ۱ / ۴۸۲ . (۷) سلف ۴ / ۴۳۵ و ۶ / ۶۶ .

Surah Ar-Rum: Verses 54 - 55 451

...from the letters of the throat, second or third(1).

His Almighty's saying: {And the Day the Hour is established, the criminals will swear they had remained but an hour. Thus they were deluded} [Verse 55].

His Almighty's saying: {And the Day the Hour is established, the criminals will swear} meaning: the polytheists will take an oath(2). {they had remained but an hour} This does not deny the punishment of the grave; since it has been authentically reported from the Prophet ﷺ through various paths that he sought refuge from it and commanded that refuge be sought from it. Among those is what Abdullah bin Mas'ud narrated, saying: The Prophet ﷺ heard Umm Habiba saying: "O Allah, let me enjoy [the company of] my husband, the Messenger of Allah, my father Abu Sufyan, and my brother Muawiya." The Prophet ﷺ said to her: "You have asked Allah for terms of life that are set and provisions that are distributed. But ask Him to grant you refuge from the punishment of Hell and the punishment of the grave," in well-known hadiths recorded by Al-Bukhari, Muslim, and others(3). We have mentioned a collection of them in the book 'At-Tadhkirah'(4). Regarding the meaning of {they had remained but an hour}, there are two opinions: One of them is that there must be a state of stillness before the Day of Resurrection, so according to this they said: we did not remain but an hour. The other opinion is that they mean in the worldly life because of its transience and end, as the Almighty said: {On the Day they see it, it will be as if they had not tarried [in this world] except for an evening or a morning} [An-Nazi'at: 46], as if they had not remained but an hour of a day. Even if they had sworn upon the unseen and upon what they do not know; Allah Almighty said: {Thus they were deluded} meaning: they used to lie in the worldly life(5). It is said: 'a man is deluded (ufika)' if he is diverted from truth and goodness, and 'a deluded land' is one that is barred from rain(6).

---

(1) I'rab al-Qur'an 3/278. (2) Zad al-Masir 6/311. (3) I'rab al-Qur'an 3/279, and the hadith mentioned by the author was narrated by Ahmad (3700) and Muslim (2663). In copies other than (Z), it appears as: narrated by Muslim, Al-Bukhari and others. (4) pp. 115 and 142. (5) I'rab al-Qur'an 3/279. (6) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 5/272.

सूरह अर-रूम: आयत 54 - 55 451

...कंठ के अक्षरों में से दूसरा या तीसरा(1)।

अल्लाह तआला का कथन: {और जिस दिन क़यामत बरपा होगी, मुजरिम (अपराधी) क़सम खाएंगे कि वे (दुनिया या बरज़ख़ में) एक घड़ी से ज़्यादा नहीं ठहरे थे। इसी तरह वे (सत्य से) फेरे जाते थे} [आयत 55]॥

अल्लाह तआला का कथन: {और जिस दिन क़यामत बरपा होगी, मुजरिम क़सम खाएंगे} यानी: मुशरिक क़सम खाएंगे(2)। {वे एक घड़ी से ज़्यादा नहीं ठहरे थे} इसमें कब्र के अज़ाब (दंड) का खंडन नहीं है; क्योंकि नबी ﷺ से कई माध्यमों से यह सहीह रूप से प्रमाणित है कि आपने उससे पनाह मांगी थी और पनाह मांगने का हुक्म दिया था। उन्हीं में से वह है जिसे अब्दुल्ला बिन मसूद ने रिवायत किया है, उन्होंने कहा: नबी ﷺ ने उम्म हबीबा को कहते सुना: "ऐ अल्लाह, मुझे अपने पति अल्लाह के रसूल, अपने पिता अबू सुफियान और अपने भाई मुआविया के साथ लाभान्वित कर।" तो नबी ﷺ ने उनसे कहा: "तुमने अल्लाह से उन उम्रों के लिए मांगा है जो तयशुदा हैं, और उन रिज़्क़ (आजीविका) के लिए जो बटे हुए हैं। लेकिन उससे यह माँगो कि वह तुम्हें जहन्नुम के अज़ाब और कब्र के अज़ाब से पनाह दे," उन मशहूर हदीसों में जिन्हें बुखारी, मुस्लिम और अन्यों ने संकलित किया है(3)। और हमने उनमें से कई का उल्लेख 'अत-तज़किराह' किताब में किया है(4)। और {वे एक घड़ी से ज़्यादा नहीं ठहरे थे} के अर्थ में दो मत हैं: पहला - यह कि क़यामत के दिन से पहले एक शांत अवस्था का होना ज़रूरी है, तो इस आधार पर उन्होंने कहा: हम एक घड़ी से ज़्यादा नहीं ठहरे। दूसरा मत - यह कि उनका मतलब दुनिया की ज़िंदगी से है क्योंकि वह फानी (नश्वर) और खत्म होने वाली है, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {जिस दिन वे उसे देख लेंगे, (उन्हें ऐसा लगेगा) मानो वे (दुनिया में) बस एक शाम या उसकी एक सुबह ही ठहरे थे} [अन-नाज़िआत: 46], मानो वे दिन की एक घड़ी के सिवा नहीं ठहरे। भले ही उन्होंने परोक्ष पर और उस चीज़ पर क़सम खाई हो जिसे वे नहीं जानते; अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने फरमाया: {इसी तरह वे फेरे जाते थे} यानी: वे दुनिया में झूठ बोला करते थे(5); कहा जाता है: 'एक आदमी फेरा गया (उफ़िका)' जब उसे सच्चाई और भलाई से फेर दिया गया हो, और 'मफ़ूका ज़मीन' वह है जिसे बारिश से वंचित कर दिया गया हो(6)।

---

(1) इराब अल-क़ुरान 3/278। (2) ज़ाद अल-मसीर 6/311। (3) इराब अल-क़ुरान 3/279, और लेखक द्वारा उल्लेखित हदीस अहमद (3700) और मुस्लिम (2663) द्वारा संकलित है। प्रतियों में (ज़)

के अलावा: मुस्लिम, बुखारी और अन्य द्वारा संकलित। (4) पृष्ठ 115 और 142। (5) इराब अल-क़ुरान 3/279। (6) मआनी अल-क़ुरान लिन्-नह्हास 5/272।

سورة الروم: آیات 54 - 55 451

...حروفِ حلق میں سے دوسرا یا تیسرا(1)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُقْسِمُ الْمُجْرِمُونَ مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍ كَذَلِكَ كَانُوا يُؤْفَكُونَ ٥٥} [ترجمہ: اور جس دن قیامت برپا ہوگی، مجرم قسم کھائیں گے کہ وہ ایک گھڑی سے زیادہ نہیں ٹھہرے تھے، اسی طرح وہ (حق سے) پھرے جاتے تھے]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُقْسِمُ الْمُجْرِمُونَ} یعنی: مشرکین قسم کھائیں گے(2)۔ {مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍ} اس میں عذابِ قبر کی نفی نہیں ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ سے متعدد ذرائع سے یہ صحیح ثابت ہے کہ آپ نے اس سے پناہ مانگی تھی اور پناہ مانگنے کا حکم دیا تھا۔ ان میں سے ایک وہ ہے جسے عبداللہ بن مسعود نے روایت کیا، انہوں نے کہا: نبی ﷺ نے ام حبیبہ کو یہ کہتے سنا: "اے اللہ، مجھے میرے شوہر رسول اللہ، میرے والد ابوسفیان اور میرے بھائی معاویہ کے ساتھ فائدہ پہنچا (یعنی ان کے ساتھ رہنے کی توفیق دے)۔" تو نبی ﷺ نے ان سے فرمایا: "تم نے اللہ سے ان عمروں کے بارے میں مانگا ہے جو متعین ہیں، اور ان رزق کے بارے میں جو تقسیم شدہ ہیں۔ لیکن تم اس سے یہ سوال کرو کہ وہ تمہیں جہنم کے عذاب اور قبر کے عذاب سے پناہ میں رکھے،" ان مشہور احادیث میں جنہیں بخاری، مسلم اور دوسروں نے روایت کیا ہے(3)۔ اور ہم نے ان میں سے ایک مجموعہ کتاب "التذکرہ" میں ذکر کیا ہے(4)۔ اور {مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍ} کے معنی میں دو اقوال ہیں: ایک یہ کہ قیامت کے دن سے پہلے ایک خاموشی (خمدہ) کا ہونا ضروری ہے، تو اس بنیاد پر انہوں نے کہا: ہم ایک گھڑی سے زیادہ نہیں ٹھہرے۔ دوسرا قول یہ ہے کہ ان کی مراد دنیا ہے کیونکہ وہ زوال پذیر اور ختم ہونے والی ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {كَأَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَهَا لَمْ يَلْبَثُوا إِلَّا عَشِيَّةً أَوْ ضُحَاهَا} [النازعات: 46]، گویا وہ دن کی ایک گھڑی کے سوا نہیں ٹھہرے۔

اگرچہ انہوں نے غیب پر اور ایسی چیز پر قسم کھائی ہو جسے وہ نہیں جانتے؛ اللہ عزوجل نے فرمایا: {كَذَٰلِكَ كَانُوا يُؤْفَكُونَ} یعنی: وہ دنیا میں جھوٹ بولا کرتے تھے(5)؛ کہا جاتا ہے: 'آدمی کو پھیر دیا گیا (افک)' جب اسے سچائی اور خیر سے پھیر دیا جائے، اور 'مفلوکہ زمین' وہ ہے جسے بارش سے روک دیا گیا ہو(6)۔

---

(1) إعراب القرآن 3/ 278۔ (2) زاد المسير 6/ 311۔ (3) إعراب القرآن 3/ 279، اور جو حدیث مصنف نے ذکر کی اسے احمد (3700) اور مسلم (2663) نے روایت کیا۔ اور (ظ) کے سوا نسخوں میں ہے: اسے مسلم، بخاری اور دوسروں نے روایت کیا۔ (4) ص 115 اور 142۔ (5) إعراب القرآن 3/ 279۔ (6) معاني القرآن للنحاس 5/ 272۔

Surah Ar-Rum: Verses 55-56 452

A group of people of insight claimed that it is not possible for there to be lies on the Day of Resurrection because of the state they are in. However, the Quran indicates otherwise; Allah (Mighty and Sublime be He) said: {Thus were they deluded} [Ar-Rum: 55]. Meaning: just as they were turned away from the truth in their oath that they had remained but an hour, likewise they were turned away from the truth in the worldly life. And He (Exalted and Mighty) said: {On the Day when Allah will resurrect them all and they will swear to Him as they swear to you and think that they are [standing] on something. Unquestionably, it is they who are the liars} [Al-Mujadila: 18]. And He said: {Then there will be no [more] fitnah for them except that they say, "By Allah, our Lord, we were not polytheists." See how they lied} (1) [Al-An'am: 23-24].

The Almighty's saying: {But those who were given knowledge and faith will say, "You remained the extent of Allah's decree until the Day of Resurrection, and this is the Day of Resurrection, but you did not know."}

The Almighty's saying: {But those who were given knowledge and faith will say, "You remained the extent of Allah's decree until the Day of Resurrection"} There is a difference of opinion regarding "those who were given knowledge." It is said: they are the angels. And it is said: the scholars of the nations. And it is said: the believers of this Ummah. And it is said: all believers (2). Meaning: the believers say to the disbelievers in response to them: You have remained in your graves until the Day of Resurrection (3). The "Fa" in His saying: {So this is the Day of Resurrection} is a response to an omitted conditional clause indicated by the speech; its implicit meaning is: "If you were deniers of the Resurrection, then this is the Day of Resurrection" (4). Ya'qub related from some of the reciters - and it is the recitation of Al-Hasan - "ila yawmi al-ba'ath" with a vowel on the 'ayn, which is a case involving one of the throat letters (5). It was said that the meaning of {In the Book of Allah} is: in the decree of Allah. And it was said: there is an advancement and delay in the speech, i.e., "And those who were given knowledge of the Book of Allah and faith said: You..."

(1) I'rab al-Qur'an 3/279 (partially). (2) Zad al-Masir 5/97, 6/312, 7/402, and Majma' al-Bayan 21/42. Al-Mawardi mentioned the first saying in Al-Nukat wa al-'Uyun 4/323 and attributed it to Al-Kalbi. (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 5/272. (4) Al-Kashshaf 3/227. (5) I'rab al-Qur'an 3/279 without attributing the recitation to Al-Hasan, and it was attributed to him in Al-Muhtasib 2/166, and Al-Kashshaf 3/227, and it is an irregular (shadhdh) recitation.

सूरा अर-रूम: आयतें 55 - 56 452

चिन्तन करने वालों के एक समूह ने यह दावा किया कि कयामत (पुनरुत्थान के दिन) में झूठ बोलना संभव नहीं है क्योंकि वे जिस स्थिति में होंगे। लेकिन कुरआन इसके विपरीत संकेत देता है; अल्लाह (महान और प्रतापी) ने कहा: {इसी तरह वे बहकाए जाते थे} [अर-रूम: 55]। अर्थात्: जिस प्रकार उन्हें अपनी इस शपथ में सत्य से फेर दिया गया कि वे केवल एक घड़ी ही ठहरे थे, उसी प्रकार उन्हें संसार में भी सत्य से फेर दिया जाता था। और अल्लाह (प्रतापी और महान) ने कहा: {जिस दिन अल्लाह उन सबको पुनर्जीवित करेगा, तो वे उसके सामने उसी प्रकार शपथ लेंगे जैसे वे तुम्हारे सामने शपथ लेते हैं, और वे समझते हैं कि वे किसी ठोस आधार पर हैं। सावधान! निश्चय ही वे ही झूठे हैं} [अल-मुजादिला: 18]। और उसने कहा: {फिर उनके पास इसके सिवा कोई बहाना नहीं होगा कि वे कहें, "अल्लाह की कसम, जो हमारा रब है, हम मुश्रिक (बहुदेववादी) नहीं थे।" देखो, उन्होंने कैसे झूठ बोला} (1) [अल-अनआम: 23-24]।

अल्लाह तआला का कथन: {और जिन्हें ज्ञान और ईमान दिया गया था, वे कहेंगे, "तुम तो अल्लाह की किताब के अनुसार पुनरुत्थान के दिन तक ठहरे रहे, तो यह पुनरुत्थान का दिन ही है, परन्तु तुम जानते न थे।"}

अल्लाह तआला का कथन: {और जिन्हें ज्ञान और ईमान दिया गया था, वे कहेंगे, "तुम तो अल्लाह की किताब के अनुसार पुनरुत्थान के दिन तक ठहरे रहे"} "जिन्हें ज्ञान दिया गया" के बारे में मतभेद है। कहा गया है: वे फरिश्ते हैं। और कहा गया है: राष्ट्रों के विद्वान। और कहा गया है: इस उम्मत (समुदाय) के मोमिन (विश्वासी)। और कहा गया है: सभी मोमिन (2)। अर्थात्: मोमिन काफिरों को उत्तर देते हुए कहते हैं: तुम अपनी कब्रों में पुनरुत्थान के दिन तक ठहरे रहे (3)। और अल्लाह के कथन {तो यह पुनरुत्थान का दिन है} में 'फा' एक लुप्त शर्त का उत्तर है जिसे संदर्भ दर्शाता है; इसका तात्पर्य है: "यदि तुम पुनरुत्थान को झुठलाने वाले थे, तो यह पुनरुत्थान का दिन है" (4)। याकूब ने कुछ पाठकों से उद्धृत किया - और यह अल-हसन का पाठ है - "इला यौमिल-बअथ" (ऐन पर हरकत के साथ), और यह उन शब्दों में से है जिनमें कंठ वर्ण (हुरूफ अल-हलक) होता है (5)। कहा गया है: {अल्लाह की किताब में} का अर्थ है: अल्लाह के हुक्म (फैसले) में। और कहा गया है: वाणी में शब्दों का आगे-पीछे होना (तक़दीम व ताख़ीर) है, यानी: "और जिन्होंने अल्लाह की किताब का ज्ञान और ईमान प्राप्त किया था, उन्होंने कहा: तुम..."

(1) इ'राब अल-कुरआन 3/279 (आंशिक रूप से)। (2) ज़ाद अल-मसीर 5/97, 6/312, 7/402, और मजमा अल-बयान 21/42। अल-मावर्दी ने अन-नुकात वल-उयून 4/323 में पहले कथन का उल्लेख किया और इसे अल-कलबी की ओर प्रेरित किया। (3) मा'आनी अल-कुरआन लिन-नहहास 5/272। (4) अल-कशाफ 3/227। (5) इ'राब अल-कुरआन 3/279 अल-हसन के पाठ का श्रेय दिए बिना, और इसे अल-मुहतासिब 2/166 और अल-कशाफ 3/227 में उन्हें श्रेय दिया गया है, और यह एक शाज़ (दुर्लभ) पाठ है।

سورة الروم: آیات ۵۵ - ۵۶ ۴۵۲

اہلِ نظر کی ایک جماعت نے یہ گمان کیا ہے کہ قیامت کے دن جھوٹ کا امکان نہیں ہے، اس حالت کی وجہ سے جس میں وہ ہوں گے۔ مگر قرآن اس کے برخلاف دلالت کرتا ہے؛ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿ كَذَٰلِكَ كَانُوا يُؤْفَكُونَ ﴾ [الروم: ۵۵] یعنی: جس طرح وہ اپنی اس قسم میں حق سے پھیر دیے گئے کہ وہ صرف ایک گھڑی ٹھہرے تھے، اسی طرح وہ دنیا میں بھی حق سے پھیرے جاتے تھے۔ اور اللہ جل و عز نے فرمایا: ﴿ يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ جَمِيعًا فَيَحْلِفُونَ لَهُ كَمَا يَحْلِفُونَ لَكُمْ وَيَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ عَلَىٰ شَيْءٍ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْكَاذِبُونَ ﴾ [المجادلہ: ۱۸] اور فرمایا: ﴿ ثُمَّ لَمْ تَكُن فِتْنَتُهُمْ إِلَّا أَن قَالُوا وَاللَّهِ رَبِّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ . انظُرْ كَيْفَ كَذَبُوا ﴾ (۱) [الأنعام: ۲۳-۲۴]۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَقَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَالْإِيمَانَ لَقَدْ لَبِثْتُمْ فِي كِتَابِ اللَّهِ إِلَىٰ يَوْمِ الْبَعْثِ فَهَٰذَا يَوْمُ الْبَعْثِ وَلَٰكِنَّكُمْ كُنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَقَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَالْإِيمَانَ لَقَدْ لَبِثْتُمْ فِي كِتَابِ اللَّهِ إِلَىٰ يَوْمِ الْبَعْثِ ﴾ ان لوگوں کے بارے میں اختلاف ہے جنہیں علم دیا گیا، چنانچہ کہا گیا: وہ فرشتے ہیں۔ اور کہا گیا: امتوں کے علماء۔ اور کہا گیا: اس امت کے مؤمنین۔ اور کہا گیا: تمام مؤمنین (۲)۔ یعنی: مؤمنین کافروں کو ان کے جواب میں کہتے ہیں: تم اپنی قبروں میں روزِ قیامت تک ٹھہرے رہے (۳)۔ اور اللہ کے قول ﴿ فَهَٰذَا يَوْمُ الْبَعْثِ ﴾ میں 'فاء' ایک محذوف شرط کا جواب ہے جس پر کلام دلالت کر رہا ہے؛ اس کی تاویل یہ ہے: "اگر تم بعث (دوبارہ جی اٹھنے) کا انکار کرنے والے تھے تو یہ بعث کا دن ہے" (۴)۔ یعقوب نے بعض قراء سے حکایت کی ہے - اور یہ حسن کی قرات ہے - "إلى يومِ البَعَث" (عین کی تحریک کے ساتھ)، اور یہ ان حروف میں سے ہے جن میں حروفِ حلق شامل ہیں (۵)۔

اور کہا گیا: ﴿ فِي كِتَابِ اللَّهِ ﴾ کا معنی ہے: اللہ کے حکم میں۔ اور کہا گیا: کلام میں تقدیم و تاخیر ہے، یعنی: "اور ان لوگوں نے کہا جنہیں کتاب اللہ کا علم اور ایمان دیا گیا تھا: تم..."

(١) إعراب القرآن ٢٧٩/٣ بعض حصے۔ (٢) زاد المسير ٩٧/٥ ، ٦/٣١٢ ، ٧/٤٠٢ ، اور مجمع البيان ٤٢/٢١۔ اور الماوردی نے النكت والعيون ٣٢٣/٤ میں پہلے قول کا ذکر کیا اور اسے الکلبی کی طرف منسوب کیا۔ (٣) معاني القرآن للنحاس ٢٧٢/٥۔ (٤) الكشاف ٢٢٧/٣۔ (٥) إعراب القرآن ٢٧٩/٣ حسن کی طرف قرات کی نسبت کے بغیر، اور المحتسب ١٦٦/٢ اور الكشاف ٢٢٧/٣ میں ان کی طرف منسوب کی گئی ہے، اور یہ ایک شاذ قرات ہے۔

...you remained until the Day of Resurrection. This was said by Muqatil, Qatadah, and As-Suddi (1). Al-Qushayri: Based on this, "those who were given knowledge" refers to the Book of Allah. It is also said: Those for whom knowledge was decreed in the Book: "So this is the Day of Resurrection," meaning the day you used to deny (2).

Allah Almighty says: "So on that Day their excuse will not benefit those who wronged, nor will they be asked to appease [Allah]." (57)

Allah Almighty says: "So on that Day their excuse will not benefit those who wronged," meaning: knowledge of the Resurrection will not benefit them, nor will making excuses on that day (3). It is said: When the believers responded to them, they asked to return to this world and made excuses, but they were not excused. "nor will they be asked to appease [Allah]," meaning: their situation is not that of someone who is asked for an excuse and returned (4); it is said: I sought his favor and he favored me, meaning: I sought to please him and he pleased me (5), and that is when you have wronged him. The reality of "a'tabtu" is: I removed his blame (6). Its explanation will come in "Fussilat" (7). Asim, Hamzah, and Al-Kisa'i read: "la yanfa'u" with a 'ya', while the others read it with a 'ta' (8).

Allah Almighty says: "And We have certainly set forth for the people in this Qur'an from every [kind of] example. But if you should bring them a sign, those who disbelieve will surely say, 'You [believers] are but falsifiers.' (58) Thus does Allah seal the hearts of those who do not know. (59) So be patient. Indeed, the promise of Allah is truth. And let them not disquiet you who are not certain [in faith]. (60)"

Allah Almighty says: "And We have certainly set forth for the people in this Qur'an from every [kind of] example," meaning: from every kind of example...

(1) Tafsir al-Baghawi 3/488. And reported by al-Tabari 18/527 from Qatadah. (2) Zad al-Masir 6/312. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/344, and Majma' al-Bayan 21/42. (4) I'rab al-Qur'an 3/280. (5) As-Sahhah (Atb). (6) Al-Kashshaf 3/227. (7) At the interpretation of verse (24). (8) Al-Sab'ah p. 509, and At-Taysir p. 176.

...तुम पुनरुत्थान के दिन तक रहे। यह मुकातिल, कतादा और अस-सुद्दी ने कहा (1)। अल-कुशैरी: इसके आधार पर "जिन्हें ज्ञान दिया गया" का अर्थ अल्लाह की पुस्तक है। यह भी कहा गया है: वे जिनके लिए पुस्तक में ज्ञान का निर्णय दिया गया: "तो यह पुनरुत्थान का दिन है," अर्थात वह दिन जिसे तुम झुठलाया करते थे (2)।

अल्लाह तआला का फरमान है: "तो उस दिन ज़ालिमों को उनका उज़्र (बहाना) कोई फायदा न देगा और न उनसे तौबा और रज़ामंदी की मांग की जाएगी।" (57)

अल्लाह तआला का फरमान है: "तो उस दिन ज़ालिमों को उनका उज़्र (बहाना) कोई फायदा न देगा," यानी: पुनरुत्थान का ज्ञान उन्हें कोई लाभ नहीं पहुँचाएगा और न ही उस दिन बहानेबाजी काम आएगी (3)। कहा जाता है: जब ईमान वालों ने उन्हें जवाब दिया, तो उन्होंने दुनिया में वापस जाने की मांग की और बहाने बनाए, लेकिन उन्हें माफ नहीं किया गया। "और न उनसे तौबा और रज़ामंदी की मांग की जाएगी," यानी: उनकी स्थिति ऐसी नहीं है कि उनसे माफी माँगी जाए और उन्हें वापस लौटा दिया जाए (4); कहा जाता है: मैंने उससे रज़ामंदी चाही तो उसने मुझे राजी कर दिया, यानी: मैंने उसे खुश करना चाहा और उसने मुझे खुश कर दिया (5), और यह तब होता है जब आपने उसके साथ ज़्यादती की हो। "अ'तबतू" की असल हकीकत है: मैंने उसकी नाराज़गी दूर कर दी (6)। इसका स्पष्टीकरण "फुस्सिलत" (7) में आएगा। आसिम, हमज़ा और अल-किसाई ने "ला यनफ़उ" को 'या' के साथ पढ़ा है, और बाकियों ने 'ता' के साथ (8)।

अल्लाह तआला का फरमान है: "और हमने लोगों के लिए इस कुरआन में हर तरह की मिसाल बयान कर दी है। और अगर आप उनके पास कोई निशानी लाएं तो काफिर ज़रूर कहेंगे कि तुम तो बस झूठ गढ़ने वाले हो। (58) इसी तरह अल्लाह उन लोगों के दिलों पर मुहर लगा देता है जो नहीं जानते। (59) तो आप सब्र करें, बेशक अल्लाह का वादा सच्चा है और जो लोग यकीन नहीं रखते वे आपको ओछा न पाएं(परेशान न करें)। (60)"

अल्लाह तआला का फरमान है: "और हमने लोगों के लिए इस कुरआन में हर तरह की मिसाल बयान कर दी है," यानी: हर मिसाल में से...

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 3/488। और कतादा से अल-तबरी 18/527 द्वारा रिपोर्ट किया गया। (2) ज़ाद अल-मसीर 6/312। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/344, और मजमा अल-बयान 21/42। (4)

इराब अल-कुरआन 3/280। (5) अस-सिहाह (अतब)। (6) अल-कश्शाफ 3/227। (7) आयत (24) की व्याख्या पर। (8) अल-सबआ पृ. 509, और अत-तयसीर पृ. 176।

...تم قیامت کے دن تک رہے۔ یہ مقاتل، قتادہ اور سدی نے کہا (۱)۔ القشیری: اور اس بنا پر «أُوتُوا الْعِلْمَ» (جنہیں علم دیا گیا) سے مراد اللہ کی کتاب ہے۔ اور کہا گیا: وہ جن کے لیے کتاب میں علم کا فیصلہ کیا گیا: ﴿فَهَذَا يَوْمُ الْبَعْثِ﴾ یعنی: وہ دن جس کا تم انکار کرتے تھے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿فَيَوْمَئِذٍ لَا يَنْفَعُ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَعْذِرَتُهُمْ وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ (۵۷)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿فَيَوْمَئِذٍ لَا يَنْفَعُ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَعْذِرَتُهُمْ﴾ یعنی: انہیں قیامت کا علم نفع نہیں دے گا اور نہ ہی اس دن عذر خواہی (۳)۔ کہا گیا: جب مومنوں نے انہیں جواب دیا تو انہوں نے دنیا کی طرف واپسی کا سوال کیا اور عذر پیش کیے لیکن ان کا عذر قبول نہیں کیا گیا۔ ﴿وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ﴾ یعنی: نہ ہی ان کا حال ایسا ہے کہ ان سے توبہ اور رضا مندی طلب کی جائے اور انہیں واپس کیا جائے (۴)؛ کہا جاتا ہے: "استعتبته فأعتبني"، یعنی: میں نے اسے راضی کرنا چاہا تو اس نے مجھے راضی کر دیا (۵)، اور یہ اس وقت ہوتا ہے جب آپ نے اس پر ظلم کیا ہو۔ اور "أعتبته" کی حقیقت ہے: میں نے اس کی ناراضگی دور کر دی (۶)۔ اور اس کا بیان عنقریب "فصلت" (۷) میں آئے گا۔ عاصم، حمزہ اور کسائی نے ﴿فَيَوْمَئِذٍ لَا يَنْفَعُ﴾ کو "یاء" کے ساتھ پڑھا ہے، اور باقیوں نے "تاء" کے ساتھ (۸)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْءَانِ مِن كُلِّ مَثَلٍ وَلَئِن جِئْتَهُم بِآيَةٍ لَّيَقُولَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ أَنتُمْ إِلَّا مُبْطِلُونَ (۵۸) كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ (۵۹) فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَلَا يَسْتَخِفَّنَّكَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ (۶۰)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْءَانِ مِن كُلِّ مَثَلٍ﴾ یعنی: ہر مثال میں سے...

(۱) تفسیر البغوی ۳/ ۴۸۸۔ اور طبری نے ۱۸/ ۵۲۷ میں اسے قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (۲) زاد المسیر ۶/ ۳۱۲۔ (۳) المحرر الوجیز ۴/ ۳۴۴، اور مجمع البیان ۲۱/ ۴۲۔ (۴) إعراب القرآن ۳/ ۲۸۰۔ (۵) الصحاح (عتب)۔ (۶) الکشاف ۳/ ۲۲۷۔ (۷) آیت (۲۴) کی تفسیر کے وقت۔ (۸) السبعة ص ۵۰۹، والتیسیر ص ۱۷۶۔

It guides them to what they need, and alerts them to monotheism and the truthfulness of the Messengers(1). {And if you bring them a sign} – meaning: a miracle, like the parting of the sea, the staff, and others – {those who disbelieve will surely say, 'You are'} – O group of believers(2) – {'nothing but followers of falsehood'} – meaning: you follow falsehood and magic. {Thus} – meaning: just as Allah has set a seal upon their hearts so they do not understand the signs from Allah, so also {does Allah seal the hearts of those who do not know} the evidence of monotheism(3). {So be patient. Indeed, the promise of Allah is truth} – meaning: be patient with their harm, for indeed Allah will grant you victory(4). {And let them not provoke you} – meaning: let them not unsettle you from your religion(5) – {those who are not certain [in faith].} It was said: he is Al-Nadr bin Al-Harith. The address is to the Prophet (peace be upon him) and the intended audience is his nation; it is said: so-and-so 'stakhaffa' (belittled/provoked) so-and-so, meaning: he treated him as ignorant until he led him to follow him in error(6). And it is in the position of 'jazm' (jussive) due to prohibition, emphasized with the heavy 'nun', so it is built on 'fath' (accusative/open vowel) as two things are built when one is joined to the other. {Those who are not certain [in faith]} is in the position of 'raf' (nominative), and among the Arabs are those who say: 'Al-ladhun' in the position of 'raf'(7). And it has been mentioned previously in [Surah] "Al-Fatihah"(8).

---

(1) I'rab al-Qur'an 3/280, and Majma' al-Bayan 21/42. (2) Al-Wasit 3/439, and Zad al-Masir 6/312. (3) Al-Wajiz on the margins of Marah Labid 2/169. (4) Majma' al-Bayan 21/43 in its meaning. (5) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/192. (6) Tahdhib al-Lugha 9/7. (7) I'rab al-Qur'an 3/280. (8) 1/229.

WWW.NAFSEISLAM.COM

454 सूरह अर-रूम: आयत 58 - 60

यह उन्हें उन चीजों की ओर मार्गदर्शन करता है जिनकी उन्हें आवश्यकता है, और उन्हें एकेश्वरवाद और रसूल्स (सन्देशवाहकों) की सच्चाई के प्रति सचेत करता है(1)। {और यदि आप उनके पास कोई निशानी लाते हैं} - यानी: एक चमत्कार, जैसे समुद्र का फटना, लाठी, और अन्य - {तो वे लोग जो अविश्वासी (काफ़िर) हैं, निश्चय ही कहेंगे, 'तुम तो'} - ऐ ईमान वालों के समूह(2) - {'झूठ के अनुयायियों के अलावा और कुछ नहीं हो'} - यानी: तुम असत्य और जादू का पालन करते हो। {इसी तरह} - यानी: जैसे अल्लाह ने उनके दिलों पर मुहर लगा दी है ताकि वे अल्लाह की आयतों को न समझ सकें वैसे ही {अल्लाह उन लोगों के दिलों पर मुहर लगा देता है जो नहीं जानते} एकेश्वरवाद के प्रमाणों को(3)। {अतः धैर्य रखें। वास्तव में, अल्लाह का वादा सच्चा है} - यानी: उनके कष्टों पर धैर्य रखें, क्योंकि अल्लाह आपको जीत दिलाएगा(4)। {और वे आपको विचलित न करने पाएँ} - यानी: वे आपको आपके धर्म से विचलित न करें(5) - {जो लोग यकीन (दृढ़ विश्वास) नहीं रखते।} कहा गया है: वह अल-नद्र बिन अल-हारिस है। संबोधन नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के लिए है और उद्देश्य उनकी उम्मत (समुदाय) है; कहा जाता है: फलां ने फलां को 'इस्तखफ़ा' किया, यानी: उसे अज्ञानी समझा यहाँ तक कि उसने उसे गुमराह होने में अपने पीछे चलने के लिए प्रेरित किया(6)। और यह निषेध के कारण 'जज़्म' की स्थिति में है, जिसे भारी 'नून' के साथ पुख्ता किया गया है, इसलिए इसे 'फतह' पर बनाया गया है जैसे दो चीजें बनाई जाती हैं जब एक को दूसरे के साथ जोड़ा जाता है। {जो लोग यकीन नहीं रखते} 'रफ़' (कर्ता कारक) की स्थिति में है, और अरबों में वे भी हैं जो 'रफ़' की स्थिति में 'अल-लाधुन' कहते हैं(7)। और इसका उल्लेख पहले "अल-फातिहा"(8) में हो चुका है।

---

(1) इ'राब अल-कुरान 3/280, और मजमा अल-बयान 21/42। (2) अल-वासित 3/439, और ज़ाद अल-मासीर 6/312। (3) मराह लबीद के हाशिया पर अल-वजीज़ 2/169। (4) इसके अर्थ में मजमा अल-बयान 21/43। (5) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 4/192। (6) तहज़ीब अल-लुग़ा 9/7। (7) इ'राब अल-कुरान 3/280। (8) 1/229।

WWW.NAFSEISLAM.COM

454 سورہ الروم: آیات 58 - 60

یہ انہیں ان چیزوں کی رہنمائی کرتا ہے جن کی انہیں ضرورت ہے، اور انہیں توحید اور رسولوں کی سچائی پر متنبہ کرتا ہے(1)۔ ﴿وَلَئِن جِئْتَهُم بِـَٔايَةٍ﴾ یعنی: کوئی معجزہ، جیسے سمندر کا پھٹنا اور لاٹھی وغیرہ ﴿لَيَقُولَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ أَنتُمْ﴾ اے مومنین کی جماعت(2) ﴿إِلَّا مُبْطِلُونَ﴾ یعنی: تم باطل اور جادو کی پیروی کرتے ہو۔ ﴿كَذَٰلِكَ﴾ یعنی: جیسے اللہ نے ان کے دلوں پر مہر لگا دی ہے یہاں تک کہ وہ اللہ کی آیات کو نہیں سمجھتے، تو اسی طرح ﴿يَطْبَعُ اللهُ عَلَىٰ قُلُوبِ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ﴾ توحید کے دلائل کو(3)۔ ﴿فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ﴾ یعنی: ان کی اذیتوں پر صبر کریں کیونکہ اللہ آپ کی مدد کرے گا(4) ﴿وَلَا يَسْتَخِفَّنَّكَ﴾ یعنی: وہ تمہیں تمہارے دین سے نہ ہٹائیں(5) ﴿الَّذِينَ لَا يُوقِنُونَ﴾ کہا گیا: وہ نضر بن الحارث ہے۔ اور خطاب نبی ﷺ سے ہے اور مراد آپ کی امت ہے؛ کہا جاتا ہے: فلاں نے فلاں کو 'استخفّ' کیا یعنی: اسے جاہل سمجھا یہاں تک کہ اسے گمراہی میں اپنی پیروی پر آمادہ کر لیا(6)۔ اور یہ نہی (روکنے) کی وجہ سے جزم کی جگہ پر ہے، نون ثقیلہ کے ساتھ اس کی تاکید کی گئی ہے، چنانچہ اسے فتح پر مبنی کیا گیا ہے جیسے دو چیزوں کو جوڑتے وقت کیا جاتا ہے۔ ﴿الَّذِينَ لَا يُوقِنُونَ﴾ رفع کی جگہ پر ہے، اور عربوں میں سے بعض وہ ہیں جو رفع کی جگہ 'اللذون' کہتے ہیں(7)۔ اور یہ پہلے "الفاتحہ"(8) میں گزر چکا ہے۔

---

(1) إعراب القرآن 3/ 280، ومجمع البيان 21/ 42. (2) الوسيط 3/ 439، وزاد المسير 6/ 312. (3) الوجيز على هامش مراح لبيد 2/ 169. (4) مجمع البيان 21/ 43 بمعناه. (5) معاني القرآن للزجاج 4/ 192. (6) تهذيب اللغة 7/ 9. (7) إعراب القرآن 3/ 280. (8) 1/229.

WWW.NAFSEISLAM.COM

Interpretation of Surah Luqman

It is Meccan except for two verses; Qatada said: the first of them is {And if whatever trees upon the earth were pens...} until the end of the two verses. Ibn Abbas said: three verses, the first of them is {And if whatever trees upon the earth...} (1). It consists of thirty-four verses (2).

In the name of Allah, the Beneficent, the Merciful

Allah the Almighty says: {Alif, Lam, Meem. (1) These are the verses of the wise Book. (2) A guidance and a mercy for the doers of good (3) Who establish prayer and give zakah, and of the Hereafter they are certain [in faith]. (4) Those are on [right] guidance from their Lord, and it is those who are the successful. (5)}

Allah the Almighty says: {Alif, Lam, Meem. These are the verses of the wise Book.} Discussion on the opening letters of the Surahs has already passed. And "tilka" (these) is in the nominative case (raf') based on an implied subject (mubtada'), meaning: "These are those." It is also said: "teeka verses of the wise Book" as a substitute (badal) for "tilka" (3). The Book is the Quran. And "al-Hakim" (the wise) means the perfected (al-muhkam), i.e., there is no flaw or contradiction in it. It is said: the possessor of wisdom. And it is said: the judge/ruler (4). {guidance and mercy} is in the accusative case (nasb) as a circumstantial expression (hal), like: {This is the camel of Allah, a sign for you} [Al-A'raf: 73]. This is the reading of the Madinan scholars, Abu Amr, Asim, and al-Kisa'i. Hamza read it as "huda wa rahmatun" in the nominative case (raf'), and it is from two perspectives: one - based on an implied subject because it's the beginning of a verse. The other - that it is the predicate (khabar) of "tilka" (5).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/345. (2) Tafsir al-Baghawi 3/489. (3) I'rab al-Quran 3/281. (4) These meanings have preceded in 1/243, 429, and 15/5. (5) I'rab al-Quran 3/281, see also Al-Sab'a p. 512, and Al-Taysir p. 176.

सूरह लुकमान की व्याख्या (तफ़सीर)

यह दो आयतों को छोड़कर मक्की है; क़तादा ने कहा: उनमें से पहली आयत {और यदि पृथ्वी के सारे पेड़ कलमें होते...} अंत तक है। और इब्न अब्बास ने कहा: तीन आयतें, उनमें से पहली {और यदि पृथ्वी में...} है (1)। यह चौंतीस आयतें हैं (2)।

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और कृपाशील है

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {अलिफ़. लाम. मीम. (1) ये हिकमत (तत्वदर्शिता) वाली किताब की आयतें हैं। (2) मार्गदर्शन और दयालुता नेक लोगों के लिए। (3) जो नमाज़ क़ायम करते हैं और ज़कात देते हैं और वे आख़िरत (परलोक) पर यकीन (निश्चय) रखते हैं। (4) वही लोग अपने रब की ओर से सीधे मार्ग (हिदायत) पर हैं और वही लोग सफल होने वाले हैं। (5)}

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {अलिफ़. लाम. मीम. ये हिकमत वाली किताब की आयतें हैं।} सूरतों के शुरुआती अक्षरों पर चर्चा पहले हो चुकी है। और "तिल्का" (ये) एक छिपे हुए कर्ता (मुब्तदा) के आधार पर रफ़अ (nominative case) की स्थिति में है, अर्थात: "ये वे हैं"। यह भी कहा जाता है: "तीका हिकमत वाली किताब की आयतें" "तिल्का" के विकल्प (बदल) के रूप में (3)। 'किताब' का अर्थ क़ुरआन है। और 'हकीम' का अर्थ है 'मुहकम' (सुव्यवस्थित), अर्थात् इसमें कोई त्रुटि या विरोधाभास नहीं है। कहा गया है: हिकमत (ज्ञान) वाला। और कहा गया है: हाकिम (निर्णय लेने वाला) (4)। {मार्गदर्शन और दयालुता} (हुदन व रहमतन) हाल (circumstantial) के रूप में नसब (accusative) में है, जैसे: {यह अल्लाह की ऊंटनी है तुम्हारे लिए एक निशानी} [अल-आराफ: 73]। यह मदीना वालों, अबू अम्र, आसिम और अल-किसाई का क़िरात (पठन) है। हमज़ा ने इसे रफ़अ के साथ 'हुदन व रहमतुन' पढ़ा है, और यह दो पहलुओं से है: एक - छिपे हुए कर्ता पर; क्योंकि यह आयत की शुरुआत है। दूसरा - कि यह 'तिल्का' की खबर (विधेय) हो (5)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/345। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/489। (3) एराब अल-क़ुरआन 3/281। (4) ये अर्थ 1/243, 429 और 15/5 में पहले आ चुके हैं। (5) एराब अल-क़ुरआन 3/281, देखिए अस-सबअ पृ. 512, और अत-तयसीर पृ. 176।

تفسیر سورہ لقمان

یہ دو آیتوں کے سوا مکی ہے؛ قتادہ نے کہا: ان میں سے پہلی آیت ﴿وَلَوْ أَنَّمَا فِي الْأَرْضِ مِن شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ﴾ سے لے کر دونوں آیتوں کے آخر تک ہے۔ اور ابن عباس نے کہا: تین آیتیں، جن میں سے پہلی ﴿وَلَوْ أَنَّمَا فِي الْأَرْضِ﴾ ہے (1)۔ اور یہ چونتیس آیات پر مشتمل ہے (2)۔

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿الم (1) تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ (2) هُدًى وَرَحْمَةً لِلْمُحْسِنِينَ (3) الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُم بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ (4) أُوْلَئِكَ عَلَى هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَأُوْلَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (5)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿الم . تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ﴾ سورتوں کے آغاز میں آنے والے حروف (مقطعات) پر کلام گزر چکا ہے۔ اور «تِلْكَ» مبتدا کے محذوف ہونے کی بنا پر محلِ رفع میں ہے، یعنی: یہ وہ (آیات) ہیں۔ اور کہا جاتا ہے: «تیک آیات الکتاب الحکیم»، یہ «تِلْكَ» کا بدل ہے(3)۔ اور «کتاب» سے مراد قرآن ہے۔ اور «حکیم» کا مطلب محکم ہے، یعنی اس میں کوئی خرابی یا تضاد نہیں ہے۔ اور کہا گیا: حکمت والا۔ اور یہ بھی کہا گیا: حاکم (4) ﴿هُدًى وَرَحْمَةً﴾ حال ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، جیسے: ﴿هَذِهِ نَاقَةُ اللَّهِ لَكُمْ آيَةً﴾ [الأعراف: 73] اور یہ مدنی قراء، ابو عمرو، عاصم اور کسائی کی قرأت ہے۔ اور حمزہ نے اسے رفع کے ساتھ «هُدًى وَرَحْمَةٌ» پڑھا ہے، اور یہ دو وجوہات سے ہے: ایک - ایک محذوف مبتدا کی خبر ہونے پر؛ کیونکہ یہ آیت کا آغاز ہے۔ اور دوسری - کہ یہ «تِلْكَ» کی خبر ہو (5)۔

(1) المحرر الوجيز 4/ 345 . (2) تفسير البغوي 3/ 489 . (3) إعراب القرآن 3/ 281 . (4) یہ معانی پہلے گزر چکے ہیں 1/ 243 اور 429 اور 15/ 5 . (5) إعراب القرآن 3/ 281 ، اور دیکھیے السبعة ص 512 ، اور التیسیر ص 176 .

Surat Luqman: Verses 1 - 6 456

And Al-Muhsin (the good-doer): He who worships Allah as if he sees Him, for if he does not see Him, then He surely sees him (1). And it is said: they are the good-doers in religion, which is Islam; Allah Almighty said: {And who is better in religion than one who submits himself to Allah} the verse [An-Nisa: 125]. {Those who establish prayer} is in the position of an adjective, and nominative case is permissible by cutting off meaning: they are those who, and accusative case by implying 'I mean' (2). The discussion of this verse and the one after it has already passed in "Al-Baqarah" (3) and elsewhere.

His saying Almighty: {And of the people is he who purchases the idle talk to mislead [others] from the way of Allah without knowledge and who takes it in ridicule. Those will have a humiliating punishment (6)}

In it are five issues: The first - His saying Almighty: {And of the people is he who purchases the idle talk} "Man" (he who) is in the position of nominative as a subject [or as an adjective]. And "idle talk": singing; according to the saying of Ibn Mas'ud, Ibn Abbas and others. Al-Nahhas: and it is prohibited by the Book and the Sunnah, and the estimation is: whoever buys something of distraction or a thing of distraction, like: {And ask the town} [Yusuf: 82]. Or the estimation is: since he only bought it, buying it and exaggerating in its price, it is as if he bought 'distraction' (idle talk) (4).

I said: This is one of the three verses that scholars used as evidence for the dislike of singing and its prohibition. The second verse is His saying Almighty: {While you are samidun} [An-Najm: 61]. Ibn Abbas said: it is singing in the Himyarite dialect; 'ismadi' for us, meaning: sing for us (5).

And the third verse is His saying Almighty: {And incite [to overstepping] whomever you can among them with your voice} [Al-Isra: 64]. He said...

(1) This is how its definition appeared in the famous hadith of Gabriel, narrated by Ahmad (367) and Muslim (8) from the hadith of Umar ibn al-Khattab may Allah be pleased with him. (2) I'rab al-Qur'an 3/281. (3) 1/253 - 279. (4) I'rab al-Qur'an 3/282, and what is between brackets is from it, and it appeared in the copies: "as if he bought it for idle talk". (5) Zad al-Masir 8/86, and narrated by al-Bayhaqi in al-Sunan 10/223, and Ibn al-Jawzi in Talbis Iblis p. 225.

सूरह लुकमान: आयतें 1 - 6 456

और अल-मुहसिन (नेकी करने वाला): वह जो अल्लाह की इस तरह इबादत करता है जैसे कि वह उसे देख रहा हो, और अगर वह उसे नहीं देख रहा है, तो वह तो उसे देख ही रहा है (1)। और कहा गया है: वे धर्म में नेकी करने वाले हैं और वह इस्लाम है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {और उस व्यक्ति से धर्म में कौन बेहतर है जिसने अल्लाह के लिए अपना सिर झुका दिया} आयत [अन-निसा: 125]। {जो नमाज़ कायम करते हैं} विशेषण (सिफ़त) के स्थान पर है, और 'रफ़' (प्रथमा विभक्ति) कटऑफ के अर्थ में जायज़ है, यानी: वे वे हैं जो, और 'नसब' (द्वितीया विभक्ति) 'अनी' (मेरा मतलब है) को छिपाकर (2)। इस आयत और इसके बाद वाली आयत के बारे में चर्चा "अल-बकरा" (3) और अन्य जगहों पर पहले ही हो चुकी है।

अल्लाह तआला का फरमान: {और लोगों में से कोई ऐसा है जो बेकार की बातें मोल लेता है ताकि अल्लाह की राह से बिना किसी ज्ञान के गुमराह करे और उसका मज़ाक उड़ाए। उनके लिए अपमानजनक अज़ाब है (6)}

इसमें पाँच मसले (मुद्दे) हैं: पहला - अल्लाह तआला का फरमान: {और लोगों में से कोई ऐसा है जो बेकार की बातें मोल लेता है} "मन" (जो) मुब्तदा [या सिफ़त] के रूप में रफ़ की स्थिति में है। और "लहव अल-हदीस" (बेकार की बातें): गाना (ग़िना); इब्न मसूद, इब्न अब्बास और अन्य के कथन में। अन-नहहास: और यह किताब और सुन्नत द्वारा वर्जित है, और अनुमान है: जो कोई बेकार की चीज़ या बेकार की बात ख़रीदता है, जैसे: {और बस्ती से पूछो} [यूसुफ: 82]। या अनुमान यह है: जब उसने इसे ख़रीदा ही था, उसे ख़रीदना और उसकी कीमत में अतिशयोक्ति करना, तो ऐसा है जैसे उसने 'लहव' (मनोरंजन/बेकार की बात) ही ख़रीद लिया हो (4)।

मैंने कहा: यह उन तीन आयतों में से एक है जिनसे विद्वानों ने गायन (गाने) की नापसंदगी और उसकी मनाही के लिए दलील ली है। दूसरी आयत अल्लाह तआला का फरमान है: {और तुम 'सामिदून' हो (खेल-कूद में पड़े हो)} [अन-नज्म: 61]। इब्न अब्बास ने कहा: यह हिमायती (Himyarite) बोली में गाना है; 'इस्मदी लना', अर्थात: हमारे लिए गाओ (5)।

और तीसरी आयत अल्लाह तआला का फरमान है: {और उनमें से जिस पर तुम्हारा वश चले अपनी आवाज़ से उसे बहका दो} [अल-इसरा: 64]। उन्होंने कहा...

(1) जिब्रील की मशहूर हदीस में इसकी यही परिभाषा आई है, जिसे अहमद (367) और मुस्लिम (8) ने उमर इब्न अल-खत्ताब रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से बयान किया है। (2) एराब अल-कुरान 3/281। (3) 1/253 - 279। (4) एराब अल-कुरान 3/282, और कोष्ठक के बीच जो कुछ भी है वह उसी से है, और प्रतियों में आया है: "मानो उसने इसे लहव (बेकार की बात) के लिए खरीदा हो"। (5) ज़ाद अल-मसीर 8/86, और अल-बैहकी द्वारा अल-सुनन 10/223 में, और इब्न अल-जौज़ी द्वारा तल्बीस इब्लीस पृष्ठ 225 में रिवायत किया गया है।

سورہ لقمان: آیات ۱ - ۶ ۴۵۶

اور المحسن: وہ جو اللہ کی اس طرح عبادت کرتا ہے جیسے وہ اسے دیکھ رہا ہو، پس اگر وہ اسے نہیں دیکھ رہا تو یقیناً وہ اسے دیکھ رہا ہے (۱)۔ اور کہا گیا: وہ دین میں محسن ہیں اور وہ اسلام ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَمَنْ أَحْسَنُ دِينًا مِّمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ﴾ [النساء: ۱۲۵]۔ ﴿الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَوٰةَ﴾ صفت کے مقام پر ہے، اور قطع کے معنی میں رفع جائز ہے یعنی: وہ وہ لوگ ہیں جو، اور 'اعنی' (میری مراد ہے) کے مضمر ہونے کے ساتھ نصب بھی جائز ہے (۲)۔ اس آیت اور اس کے بعد والی آیت کا تذکرہ "البقرہ" (۳) اور دیگر مقامات پر گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمَنَ النَّاسِ مَن يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَن سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّخِذَهَا هُزُوًا أُوْلَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ (٦)﴾

اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَنَ النَّاسِ مَن يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ﴾ "من" ابتدا [یا صفت] کی وجہ سے محلِ رفع میں ہے۔ اور "لَهْوَ الْحَدِيثِ": گانا (غنا) ہے؛ ابن مسعود، ابن عباس اور دیگر کے قول میں۔ النحاس: اور یہ کتاب و سنت کی رو سے ممنوع ہے، اور تقدیر یہ ہے: جو شخص لہو والی چیز یا لہو والی لونڈی خریدے، جیسا کہ: ﴿وَسْئَلِ الْقَرْيَةَ﴾ [یوسف: ۸۲]۔ یا تقدیر یہ ہو گی: جب اس نے اسے خریدا ہی تھا، اسے خریدنا اور اس کی قیمت میں مبالغہ کرنا، گویا اس نے لہو ہی خرید لیا (۴)۔

میں نے کہا: یہ ان تین آیات میں سے ایک ہے جن سے علماء نے گانے کی کراہت اور اس کی ممانعت پر استدلال کیا ہے۔ دوسری آیت اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿وَأَنتُمْ سَمِدُونَ﴾ [النجم: ۶۱]۔ ابن عباس نے فرمایا: یہ حمیری زبان میں گانا ہے؛ 'اسمُدی لنا'، یعنی: ہمارے لیے گاؤ (۵)۔

اور تیسری آیت اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿وَاسْتَفْزِزْ مَنِ اسْتَطَعْتَ مِنْهُم بِصَوْتِكَ﴾ [الإسراء: ۶۴]۔ انہوں نے کہا...

(۱) حدیثِ جبریل مشہور میں اس کی یہی تعریف آئی ہے جسے احمد (۳۶۷) اور مسلم (۸) نے عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) إعراب القرآن ۳/ ۲۸۱ ۔ (۳) ۲۵۳/۱ - ۲۷۹ ۔ (۴) إعراب القرآن ۳/ ۲۸۲ ، اور جو بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور نسخوں میں آیا ہے: "جیسے اس نے اسے لہو کے لیے خریدا ہو"۔ (۵) زاد المسیر ۸/ ۸۶، اور بیہقی نے السنن ۱۰/ ۲۲۳ میں، اور ابن الجوزی نے تلبیس ابلیس ص ۲۲۵ میں اسے روایت کیا ہے۔

Mujahid said: "Singing and flutes (wind instruments)." The discussion regarding this was previously mentioned in "Subhan" (referring to Surah Al-Isra). At-Tirmidhi narrated from Abu Umamah that the Messenger of Allah (ﷺ) said: "Do not sell singing girls, nor buy them, nor teach them. There is no good in trading in them, and their price is unlawful (Haram). Concerning such matters, this verse was revealed: 'And of the people is he who purchases idle talk to mislead [others] from the way of Allah' (Surah Luqman 6) until the end of the verse." Abu 'Isa (At-Tirmidhi) said: This is a strange (gharib) Hadith; it is only narrated from the Hadith of Al-Qasim from Abu Umamah. Al-Qasim is reliable (thiqah), but 'Ali ibn Yazid is considered weak (da'if) in Hadith, as stated by Muhammad ibn Isma'il (Al-Bukhari). Ibn Atiyyah said: This is how Ibn Mas'ud, Ibn 'Abbas, Jabir bin 'Abdullah, and Mujahid interpreted it. Abu al-Faraj al-Jawzi mentioned it from Al-Hasan, Sa'id ibn Jubayr, Qatadah, and An-Nakha'i.

I say: This is the most prominent interpretation given for this verse. Ibn Mas'ud swore by Allah, besides Whom there is no other deity—three times—that it refers to singing. Sa'id ibn Jubayr narrated from Abu al-Sahba' al-Bakri who said: Abdullah ibn Mas'ud was asked about the words of Allah Almighty: "And of the people is he who purchases idle talk," and he said: "Singing, by Allah besides Whom there is no other deity," repeating it three times. It is also narrated from Ibn 'Umar that it is singing. Likewise said 'Ikrimah, Maymun ibn Mahran, and Makhul. Shu'bah and Sufyan narrated from Al-Hakam and Hammad from Ibrahim, who said: Abdullah ibn Mas'ud said: "Singing sprouts hypocrisy in the heart." Mujahid said this and added: "Idle talk in the verse refers to listening to singing and to..."

(1) 13/118. (2) Sunan At-Tirmidhi (3195), and 'Ilal al-Tirmidhi al-Kabir 1/511-512. In its chain of narration is also 'Ubaydullah ibn Zahr, who is weak. The Hadith is also in Musnad Ahmad (22280). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/345. (4) Talbis Iblis, p. 225. (5) Ma'ani al-Qur'an by An-Nahhas 5/277. Narrated by Ibn Abi Shaybah 6/309, At-Tabari 18/534-535, and Al-Hakim 2/411. (6) Ma'ani al-Qur'an by An-Nahhas 5/278. Narrated by At-Tabari 18/538 from 'Ikrimah. (7) Narrated by Al-Marwazi in Ta'zim Qadr al-Salah (680), and Al-Bayhaqi 10/223. We say: Abu Dawud narrated it (4927) from Ibn Mas'ud as a marfu' Hadith, but there is an unknown narrator in its chain.

मुजाहिद ने कहा: "गायन और बांसुरी (पवन वाद्ययंत्र)।" इसके बारे में चर्चा पहले "सुभान" (सूरह अल-इसरा के संदर्भ में) में हो चुकी है। अत-तिर्मिज़ी ने अबू उमामाह से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "गायन करने वाली लड़कियों को न बेचो, न उन्हें खरीदो और न ही उन्हें (गायन) सिखाओ। उनके व्यापार में कोई भलाई नहीं है और उनकी कीमत हराम (अवैध) है। इसी तरह के मामलों में यह आयत नाज़िल हुई थी: 'और लोगों में से कोई ऐसा भी है जो बेकार की बातों को खरीद लेता है ताकि अल्लाह की राह से गुमराह करे' (सूरह लुक़मान 6) आयत के अंत तक।" अबू ईसा (अत-तिर्मिज़ी) ने कहा: यह एक अजीब (ग़रीब) हदीस है; यह केवल अबू उमामाह से अल-कासिम की हदीस से रिवायत की गई है। अल-कासिम विश्वसनीय (सिक़ह) हैं, लेकिन अली इब्न यज़ीद को हदीस में कमज़ोर (ज़ईफ़) माना जाता है, जैसा कि मुहम्मद इब्न इस्माइल (अल-बुखारी) ने कहा है। इब्न अतिया ने कहा: इब्न मसूद, इब्न अब्बास, जाबिर बिन अब्दुल्ला और मुजाहिद ने इसी तरह इसकी व्याख्या की है। अबू अल-फ़रज अल-जौज़ी ने अल-हसन, सईद इब्न जुबैर, कतादाह और अन-नखई से इसका ज़िक्र किया है।

मैं कहता हूँ: इस आयत के बारे में कही गई यह सबसे प्रमुख बात है। इब्न मसूद ने अल्लाह की कसम खाई, जिसके सिवा कोई और पूज्य नहीं है - तीन बार - कि इसका अर्थ गायन है। सईद इब्न जुबैर ने अबू अल-सहबा अल-बकरी से रिवायत की, जिन्होंने कहा: अब्दुल्ला इब्न मसूद से अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में पूछा गया: "और लोगों में से कोई ऐसा भी है जो बेकार की बातों को खरीद लेता है," तो उन्होंने कहा: "गायन, अल्लाह की कसम जिसके सिवा कोई और पूज्य नहीं है।" उन्होंने इसे तीन बार दोहराया। इब्न उमर से भी रिवायत है कि यह गायन है। इसी तरह इकरीमा, मैमुन इब्न मेहरान और मखूल ने भी कहा। शुअबा और सुफियान ने अल-हकम और हम्माद से, इब्राहिम से रिवायत की, जिन्होंने कहा: अब्दुल्ला इब्न मसूद ने कहा: "गायन दिल में पाखंड (मुनाफ़िक़त) पैदा करता है।" मुजाहिद ने भी यही कहा और आगे जोड़ा: "आयत में 'बेकार की बात' का अर्थ गायन सुनना और..."

(1) 13/118. (2) सुनन अत-तिर्मिज़ी (3195), और इलल अत-तिर्मिज़ी अल-कबीर 1/511-512। इसकी सनद (सूत्र) में उबैदुल्ला इब्न ज़हर भी है, जो कमज़ोर है। यह हदीस मसनद अहमद (22280) में भी है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/345। (4) तल्बीस इब्लीस, पृष्ठ 225। (5) मआनी अल-कुरान, अन-नहास 5/277 द्वारा। इब्न अबी शयबाह 6/309, अत-तबरी 18/534-535, और अल-

हाकिम 2/411 द्वारा निकाला गया। (6) मआनी अल-कुरान, अन-नह़ास 5/278 द्वारा। अत-तबरी ने 18/538 पर इकरीमा से इसे निकाला है। (7) अल-मरवज़ी ने ताज़ीम क़द्र अल-सलात (680) में, और अल-बैहक़ी 10/223 में इसे निकाला है। हमने कहा: अबू दाऊद ने इसे इब्न मसूद से मरफ़ू हदीस के रूप में निकाला (4927), लेकिन इसकी सनद में एक अज्ञात रावी (वर्णनकर्ता) है।

مجاہد نے کہا: "گانا بجانا اور بانسری۔" اس کے بارے میں گفتگو پہلے "سبحان" (سورہ بنی اسرائیل) میں گزر چکی ہے۔ امام ترمذی نے حضرت ابو امامہؓ سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "گانے والی لونڈیوں کو نہ بیچو، نہ انہیں خریدو اور نہ انہیں سکھاؤ۔ ان کی تجارت میں کوئی بھلائی نہیں ہے اور ان کی قیمت حرام ہے۔ اسی طرح کے معاملات میں یہ آیت نازل ہوئی: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَن سَبِيلِ اللَّهِ﴾ (اور لوگوں میں کوئی ایسا بھی ہے جو بیہودہ کلام خریدتا ہے تاکہ اللہ کی راہ سے بھٹکا دے) آیت کے آخر تک۔" ابو عیسیٰ (ترمذی) نے کہا: یہ حدیث غریب ہے، یہ صرف ابو امامہ سے قاسم کی روایت سے مروی ہے۔ قاسم ثقہ ہیں لیکن علی بن یزید حدیث میں ضعیف ہیں، یہ محمد بن اسماعیل (بخاری) نے کہا ہے۔ ابن عطیہ نے کہا: اسی طرح ابن مسعود، ابن عباس، جابر بن عبداللہ اور مجاہد نے اس کی تفسیر کی ہے، اور ابوالفرج جوزی نے اسے حسن بصری، سعید بن جبیر، قتادہ اور نخعی سے ذکر کیا ہے۔

میں کہتا ہوں: یہ اس آیت کے بارے میں کہی گئی سب سے اعلیٰ بات ہے، اور ابن مسعودؓ نے اس پر اللہ کی قسم کھائی جس کے سوا کوئی معبود نہیں - تین بار - کہ اس سے مراد گانا بجانا ہے۔ سعید بن جبیر نے ابو الصہباء البکری سے روایت کیا، انہوں نے کہا: عبداللہ بن مسعودؓ سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں پوچھا گیا: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ﴾ تو انہوں نے فرمایا: "گانا بجانا، اللہ کی قسم جس کے سوا کوئی معبود نہیں،" وہ اسے تین بار دہراتے رہے۔ اور ابن عمرؓ سے مروی ہے کہ اس سے مراد گانا بجانا ہے۔ اسی طرح عکرمہ، میمون بن مہران اور مکحول نے بھی کہا۔ شعبہ اور سفیان نے حکم اور حماد سے، انہوں نے ابراہیم سے روایت کیا، انہوں نے کہا:

عبداللہ بن مسعودؓ نے فرمایا: "گانا دل میں نفاق پیدا کرتا ہے۔" مجاہد نے بھی یہی کہا اور اضافہ کیا: "آیت میں لھو الحدیث سے مراد گانا سننا اور۔۔۔"

(۱) ۱۱۸/۱۳۔ (۲) سنن ترمذی (۳۱۹۵)، اور علل ترمذی کبیر ۵۱۱/۱-۵۱۲ اور اس کی سند میں عبید اللہ بن زحر بھی ہے جو ضعیف ہے۔ یہ حدیث مسند احمد (۲۲۲۸۰) میں بھی ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳۴۵/۴۔ (۴) تلبیس ابلیس ص ۲۲۵۔ (۵) معانی القرآن للنحاس ۲۷۷/۵، اور اسے ابن ابی شیبہ ۳۰۹/۶، طبری ۵۳۴/۱۸-۵۳۵ اور حاکم ۴۱۱/۲ نے نکالا ہے۔ (۶) معانی القرآن للنحاس ۲۷۸/۵، اور اسے طبری نے ۵۳۸/۱۸ پر عکرمہ سے نکالا ہے۔ (۷) اسے مروزی نے تعظیم قدر الصلاۃ (۶۸۰) میں اور بیہقی نے ۲۲۳/۱۰ میں نکالا ہے۔ ہم کہتے ہیں: اسے ابوداؤد نے (٤٩٢٧) ابن مسعودؓ سے مرفوعاً نکالا ہے لیکن اس کی سند میں ایک راوی مجہول ہے۔

Surah Luqman: Verse 6 ... 458

...like it from falsehood (1). Al-Hasan said: "Idle talk (lahw al-hadith) consists of musical instruments and singing" (2). Al-Qasim ibn Muhammad said: "Singing is false, and falsehood is in the Fire" (3). Ibn al-Qasim said: I asked Malik about it and he said: Allah the Almighty says: {So what is there after the truth except error?} [Yunus: 32] So is it truth (4)?! Al-Bukhari titled a chapter: (CHAPTER: Every pastime is false if it distracts from obedience to Allah, and whoever says to his companion: Come, let me gamble with you), and His saying: {And of the people is he who buys the amusement of speech to mislead [others] from the way of Allah without knowledge and who takes it in ridicule} (5). So his saying: (if it distracts from obedience to Allah) is taken from His saying: {to mislead [others] from the way of Allah}. And from Al-Hasan also: It is disbelief and polytheism (6). Some people interpreted it as the tales with which the people of falsehood and play amuse themselves. It was said: It was revealed concerning Al-Nadr ibn al-Harith because he bought the books of the Persians: Rustam and Asfandiyar, and he would sit in Makkah. When the Quraysh said: "Muhammad said such and such," he would laugh at him and tell them stories of the Persian kings, saying: "This story of mine is better than the story of Muhammad." This was narrated by al-Farra', al-Kalbi, and others (7). It was also said: He used to buy singing girls, and he would not find anyone who wanted Islam except that he would take him to his singing girl and say: "Feed him, give him drink, and sing to him," and say: "This is better than what Muhammad calls you to, such as prayer, fasting, and fighting before him." This saying and the first one are clear regarding "buying" (8). A group said: "Buying" in this verse...

(1) Reported by al-Tabari 18/536 and 537. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/345. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/279. (4) Reported by Ibn 'Asakir in Tarikh Dimashq 8/27 through Harmalah ibn 'Abd al-'Aziz from Malik similarly. In al-Muwatta' 2/958, Yahya al-Laythi said: I heard Malik saying: There is no good in chess and he disliked it, and I heard him disliking playing with it and other forms of falsehood, and he would recite this verse: {So what is there after the truth except error?}. (5) Sahih al-Bukhari before hadith (6301). (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/328 from al-Dahhak and Ibn Zayd, and reported by al-Tabari 18/538-539 from them. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/323, and it is in Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/326-327, and al-Baghawi mentioned it 3/489 from al-Kalbi. (8) Al-Kashshaf 3/229.

सूरह लुकमान: आयत 6 ... 458

...झूठ में से उसके जैसा (1)। अल-हसन ने कहा: "लहव अल-हदीस (बेकार की बातें) वाद्ययंत्र और गायन हैं" (2)। अल-कासिम इब्न मुहम्मद ने कहा: "गाना असत्य है, और असत्य आग में है" (3)। इब्न अल-कासिम ने कहा: मैंने मलिक से इसके बारे में पूछा तो उन्होंने कहा: अल्लाह तआला का फरमान है: {तो सत्य के बाद पथभ्रष्टता के सिवा और क्या है?} [यूनुस: 32] तो क्या यह सत्य है (4)?! अल-बुखारी ने एक अध्याय का शीर्षक दिया: (अध्याय: हर वह मनोरंजन असत्य है जो अल्लाह की आज्ञाकारिता से विचलित कर दे, और जो अपने साथी से कहे: आओ, मैं तुम्हारे साथ जुआ खेलूँ), और उसका फरमान: {और लोगों में से कोई ऐसा है जो बेकार की बातें खरीदता है ताकि बिना ज्ञान के (लोगों को) अल्लाह के मार्ग से भटका दे और उसका उपहास करे} (5)। तो उनका कहना: (यदि वह अल्लाह की आज्ञाकारिता से विचलित कर दे) उनके इस फरमान से लिया गया है: {ताकि अल्लाह के मार्ग से भटका दे}। और अल-हसन से यह भी है: यह कुफ्र (अविश्वास) और शिर्क(बहुदेववाद) है (6)। कुछ लोगों ने इसकी व्याख्या उन कहानियों के रूप में की है जिनसे असत्य और खेल-कूद वाले लोग अपना मनोरंजन करते हैं। कहा गया है: यह अन-नद्र इब्न अल-हारिस के बारे में अवतरित हुई थी; क्योंकि उसने ईरानियों की पुस्तकें खरीदी थीं: रुस्तम और असफंदियार, और वह मक्का में बैठता था। जब कुरैश कहते: "मुहम्मद ने ऐसा और वैसा कहा है," तो वह उन पर हंसता और उन्हें फारसी राजाओं की कहानियां सुनाता और कहता: "मेरी यह कहानी मुहम्मद की कहानी से बेहतर है।" इसे अल-फर्रा, अल-कल्बी और अन्य लोगों ने वर्णित किया है (7)। यह भी कहा गया है: वह गाने वाली दासियाँ खरीदता था, और उसे कोई भी ऐसा व्यक्ति नहीं मिलता था जो इस्लाम चाहता हो, सिवाय इसके कि वह उसे अपनी दासी के पास ले जाता और कहता: "इसे खिलाओ, पिलाओ और इसके लिए गाओ," और कहता: "यह उस चीज़ से बेहतर है जिसकी ओर मुहम्मद तुम्हें बुलाते हैं जैसे नमाज़, रोज़ा और उनके सामने लड़ना।" यह कथन और पहला कथन "खरीदने" के संबंध में स्पष्ट हैं (8)। एक समूह ने कहा: इस आयत में "खरीदना"...

(1) अल-तबारी 18/536 और 537 द्वारा निकाला गया। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/345। (3) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 5/279। (4) इब्न असाकिर ने तारीख दमिश्क 8/27 में हर्मला इब्न अब्द अल-अजीज के माध्यम से मलिक से इसी तरह निकाला है। और मुवत्ता 2/958 में यहया अल-लैथी ने कहा: मैंने मलिक को यह कहते हुए सुना: शतरंज में कोई भलाई नहीं है और उन्होंने इसे नापसंद किया, और मैंने उन्हें इसके साथ और अन्य असत्य के साथ खेलने को नापसंद करते हुए

सुना, और वह इस आयत को पढ़ते थे: {तो सत्य के बाद पथभ्रष्टता के सिवा और क्या है?}। (5) हदीस (6301) से पहले सहीह अल-बुखारी। (6) अल-नुकत वा अल-उयुन 4/328 अल-दह्हाक और इब्न जैद से, और अल-तबारी ने उनके बारे में 18/538-539 में निकाला है। (7) अल-नुकत वा अल-उयुन 4/323, और यह अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 2/326-327 में है, और अल-बगवी ने कल्बी से 3/489 में इसका उल्लेख किया है। (8) अल-कशाफ 3/229।

سورة لقمان: آیت ٦ ... ٤٥٨

...اسی طرح باطل میں سے (١)۔ اور حسن نے کہا: لہو الحدیث سے مراد موسیقی کے آلات اور گانا ہے (٢)۔ اور قاسم بن محمد نے کہا: گانا باطل ہے، اور باطل آگ میں ہے (٣)۔ اور ابن القاسم نے کہا: میں نے مالک سے اس کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ﴾ [یونس: ٣٢] تو کیا وہ حق ہے (٤)؟! اور بخاری نے باب باندھا (باب: ہر وہ لہو باطل ہے جو اللہ کی اطاعت سے غافل کر دے، اور جو اپنے ساتھی سے کہے: آؤ میں تمہارے ساتھ جوا کھیلوں)، اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَن سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّخِذَهَا هُزُوًا﴾ (٥)۔ پس ان کا قول: (اگر وہ اللہ کی اطاعت سے غافل کر دے) اللہ تعالیٰ کے اس قول سے لیا گیا ہے: ﴿لِيُضِلَّ عَن سَبِيلِ اللَّهِ﴾۔ اور حسن سے یہ بھی مروی ہے: یہ کفر اور شرک ہے (٦)۔ اور کچھ لوگوں نے اس کی تاویل ان قصوں اور کہانیوں سے کی ہے جن سے اہل باطل اور لہو و لعب والے دل بہلاتے ہیں۔ اور کہا گیا: یہ نضر بن حارث کے بارے میں نازل ہوئی؛ کیونکہ اس نے عجمیوں کی کتابیں خریدی تھیں: رستم اور اسفندیار، پس وہ مکہ میں بیٹھتا تھا، اور جب قریش کہتے: محمد نے ایسا ایسا کہا ہے، تو وہ ان کا مذاق اڑاتا اور انہیں ایرانی بادشاہوں کے قصے سناتا اور کہتا: میرا یہ قصہ محمد کے قصے سے بہتر ہے۔ اسے فراء اور کلبی وغیرہ نے نقل کیا ہے (٧)۔ اور یہ بھی کہا گیا: وہ گانے والی باندیاں خریدتا تھا، پس اسے جو بھی ایسا شخص ملتا جو اسلام لانے کا ارادہ رکھتا تو وہ اسے اپنی باندی کے پاس لے جاتا اور کہتا: اسے کھلاؤ، پلاؤ اور اس کے لیے گاؤ، اور کہتا: یہ اس سے بہتر ہے جس کی طرف محمد تمہیں بلاتے ہیں جیسے نماز، روزہ اور ان کے سامنے جنگ کرنا۔ یہ قول اور پہلا قول "خریدنے" کے بارے میں واضح ہیں (٨)۔ اور ایک جماعت نے کہا: اس آیت میں خریدنا...

(١) اسے طبری نے ٥٣٦/١٨ اور ٥٣٧ میں نکالا ہے۔ (٢) المحرر الوجیز ٣٤٥/٤۔ (٣) معانی القرآن للنحاس ٢٧٩/٥۔ (٤) اسے ابن عساکر نے تاریخ دمشق ٨/٢٧ میں حرملہ بن عبدالعزیز کے واسطے سے امام مالک سے اسی طرح نقل کیا ہے۔ اور موطا (٩٥٨/٢) میں یحییٰ لیثی نے کہا: میں نے امام مالک کو کہتے سنا: شطرنج میں کوئی خیر نہیں اور انہوں نے اسے ناپسند کیا، اور میں نے انہیں اس سے اور دیگر باطل کھیلوں سے کھیلنے کو ناپسند کرتے سنا، اور وہ یہ آیت تلاوت کرتے تھے: ﴿فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ﴾۔ (٥) صحیح بخاری، حدیث (٦٣٠١) سے پہلے۔ (٦) النکت والعیون ٣٢٨/٤ ضحاک اور ابن زید سے، اور طبری نے ان دونوں سے ٥٣٨/١٨ - ٥٣٩ میں نکالا ہے۔ (٧) النکت والعیون ٣٢٣/٤، اور یہ فراء کی معانی القرآن ٣٢٦/٢ - ٣٢٧ میں ہے، اور بغوی نے اسے کلبی سے ٤٨٩/٣ میں ذکر کیا ہے۔ (٨) الکشاف ٢٢٩/٣۔

٤٥٩

Surah Luqman: Ayah 6

...borrowed, but the verse was revealed regarding the talk of the Quraysh and their diversion with the matter of Islam and their indulgence in falsehood. Ibn Atiyyah said: Leaving what must be done and complying with these abominations was purchasing them; similar to the Almighty's saying: {Those are the ones who have purchased error for guidance} (1) [Al-Baqarah: 16]; they purchased disbelief for faith, meaning they substituted it for it and chose it over it (2). Mutarrif said: Purchasing idle talk is liking it. Qatada said: Perhaps no money is spent on it, but listening to it is its purchase (3).

I say: The first opinion is the most appropriate of what has been said on this matter; because of the Marfu' (elevated) hadith regarding it, and the saying of the companions and followers about it. Al-Tha'labi and Al-Wahidi added to the hadith of Abu Umamah: "There is no man who raises his voice in singing except that Allah sends two devils over him, one on this shoulder and the other on this shoulder, and they continue striking with their legs until he is the one who stops" (4).

Al-Tirmidhi and others narrated from the hadith of Anas and others that the Prophet ﷺ said: "Two cursed and sinful voices I have forbidden: the sound of a flute and a devilish ring at a time of blessing and joy, and a ring at a time of calamity—slapping cheeks and tearing pockets" (5). Ja'far ibn Muhammad narrated from his father from his grandfather from Ali (peace be upon him) who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "I was sent to break the flutes," narrated by Abu Talib Al-Ghaylani (6).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/345 - 346. (2) Al-Kashshaf 3/229. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/346. (4) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/441, and Tafsir Al-Baghawi 3/489 via Al-Tha'labi, both via Ubaydullah bin Zahr, from Ali bin Yazid, from Al-Qasim, from Abu Umamah (may Allah be pleased with him) as a Marfu' hadith. It was also narrated by Al-Harith bin Abi Usama as in Bughyat al-Bahith (892). Its chain of transmission is weak as mentioned previously. It was narrated by Al-Tabarani (7749) from another route containing Al-Walid bin Al-Walid; Al-Daraqutni said of him: Denounced in Hadith (Munkar al-Hadith). (5) We did not find it in Al-Tirmidhi from the hadith of Anas. It was narrated by Al-Bazzar in Kashf al-Athar (795), and Al-Diya Al-Maqdisi in Al-Mukhtarah (2200) and (2201) from the hadith of Anas bin Malik (may Allah be pleased with him). It was also narrated by Al-Tayalisi (1683), Abd bin Humayd (1006), and Al-Tirmidhi

(1005) from the hadith of Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with both of them). It was narrated by Ibn Sa'd 1/138, Al-Bazzar in his Musnad (1001), and Al-Hakim 4/40 from the hadith of Abdurrahman bin Awf (may Allah be pleased with him). (6) He is Muhammad bin Muhammad bin Ibrahim bin Ghaylan, one of the teachers of Al-Khatib al-Baghdadi, born in 348 AH and died in 440 AH. Al-Siyar 17/598 - 600. The hadith was narrated by Abu Bakr Al-Shafi'i in Al-Ghaylaniyat (84), and Ibn =

४५९

सूरा लुकमान: आयत ६

...उधार लिया गया है, लेकिन आयत कुरैश की बातों और इस्लाम के मामले में उनके भटकाव और झूठ में उनके लिप्त होने के बारे में उतरी थी। इब्न अतिया ने कहा: जो किया जाना चाहिए उसे छोड़ना और इन बुराइयों का पालन करना उन्हें खरीदना था; जैसा कि सर्वशक्तिमान का कथन है: {वही वे लोग हैं जिन्होंने मार्गदर्शन के बदले गुमराही को खरीदा है} (१) [अल-बकराह: १६]; उन्होंने ईमान के बदले कुफ्र (अविश्वास) को खरीदा, यानी उन्होंने उसे इसके बदले बदल लिया और उसके ऊपर इसे चुना (२)। मुत्तरिफ ने कहा: बेकार की बातों को खरीदना उन्हें पसंद करना है। कतदा ने कहा: शायद इसमें कोई पैसा खर्च नहीं होता है, लेकिन उसे सुनना ही उसकी खरीद है (३)।

मैंने कहा: इस मामले में कही गई बातों में से पहली राय सबसे उपयुक्त है; क्योंकि इसमें मरफू हदीस है, और इस बारे में सहाबा और ताबिईन का कहना है। अल-थलाबी और अल-वाहिदी ने अबू उमामा की हदीस में जोड़ा है: "कोई भी आदमी ऐसा नहीं है जो गाने में अपनी आवाज़ उठाता है, सिवाय इसके कि अल्लाह उसके ऊपर दो शैतान भेजता है, एक इस कंधे पर और दूसरा इस कंधे पर, और वे अपने पैरों से मारते रहते हैं जब तक कि वह खुद चुप न हो जाए" (४)।

अल-तिर्मिज़ी और अन्य लोगों ने अनस और अन्य की हदीस से रिवायत की है कि पैगंबर ﷺ ने कहा: "दो शापित और पापी आवाज़ें जिनसे मैंने मना किया है: बांसुरी की आवाज़ और सुख और खुशी के समय शैतानी शोर, और मुसीबत के समय शोर - गालों को पीटना और जेबों को फाड़ना" (५)। जाफ़र बिन मुहम्मद ने अपने पिता से, उन्होंने अपने दादा से, उन्होंने अली (अ.) से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मुझे बांसुरी तोड़ने के लिए भेजा गया है," इसे अबू तालिब अल-ग़ैलानी ने उद्धृत किया है (६)।

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३४५/४ - ३४६। (२) अल-कशाफ २२९/३। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३४६/४। (४) अल-वसीत अल-वाहिदी ४४१/३, और तफ़सीर अल-बगवी ४८९/३ अल-थलाबी के माध्यम से, दोनों उबैदुल्लाह बिन ज़हर के माध्यम से, अली बिन यज़ीद से, अल-कासिम से, अबू उमामा (रज़ि.) से मरफू तौर पर। और इसी तरह इसे अल-हारिस बिन अबी ओसामा ने भी निकाला है जैसा कि बगियत अल-बाहिस (८९२) में है। और इसकी इस्नाद (प्रसारण की श्रृंखला) कमजोर है जैसा कि पहले बताया गया है। और इसे अल-तबरानी (७७४९) ने दूसरे रास्ते से निकाला है जिसमें अल-

वलीद बिन अल-वलीद है; अल-दारकुतनी ने उसके बारे में कहा: मुनकर अल-हदीस (हदीस में अस्वीकृत)। (५) हमने इसे अनस की हदीस से तिर्मिज़ी के पास नहीं पाया, और इसे अल-बज़ार ने कशफ़ अल-आथार (७९५) में निकाला है, और अल-ज़िया अल-मक़दिसी ने अल-मुख्तराह (२२००) और (२२०१) में अनस बिन मलिक (रज़ि.) की हदीस से निकाला है। और इसे अल-तयालिसी (१६८३), और अब्द बिन हुमैद (१००६), और अल-तिर्मिज़ी (१००५) ने जाबिर बिन अब्दुल्लाह (रज़ि.) की हदीस से निकाला है। और इसे इब्न साद १/१३८, और अल-बज़ार ने अपनी मुसनद (१००१) में, और अल-हाकिल ४०/४ ने अब्दुर्रहमान बिन औफ़ (रज़ि.) की हदीस से निकाला है। (६) वह मुहम्मद बिन मुहम्मद बिन इब्राहिम बिन गैलान हैं, जो अल-खतीब अल-बगदादी के उस्तादों में से एक हैं, ३४८ हिजरी में पैदा हुए और ४४० हिजरी में वफ़ात पाई, अस-सियार १७/५९८ - ६००। और हदीस को अबू बक्र अल-शाफ़ई ने अल-ग़ैलानियात (८४) में निकाला है, और इब्न =

۴۵۹

سورة لقمان: آیت ۶

...مستعار، اور یہ آیت قریش کی باتوں اور اسلام کے معاملے میں ان کے غافل ہونے اور باطل میں ان کے غوطہ زن ہونے کے بارے میں نازل ہوئی۔ ابن عطیہ نے کہا: واجب العمل کو چھوڑنا اور ان منکرات کی پیروی کرنا ان کی خریداری تھی؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کے مطابق: ﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَىٰ﴾ (۱) [البقرہ: ۱۶]؛ انہوں نے ایمان کے بدلے کفر خریدا، یعنی انہوں نے اسے اس سے بدل لیا اور اسے اس پر ترجیح دی (۲)۔ مطرف نے کہا: لہو الحدیث کی خریداری اس کا پسندیدہ ہونا ہے۔ قتادہ نے کہا: شاید اس میں مال خرچ نہیں ہوتا، لیکن اس کا سننا ہی اس کی خریداری ہے (۳)۔

میں نے کہا: اس باب میں پہلی قول سب سے بہتر ہے؛ اس بارے میں مروی مرفوع حدیث کی وجہ سے، اور صحابہ و تابعین کے اس بارے میں قول کی بنا پر۔ ثعلبی اور واحدی نے ابوامامہ کی حدیث میں اضافہ کیا ہے: "کوئی ایسا شخص نہیں ہے جو گانے میں اپنی آواز بلند کرتا ہے مگر اللہ اس پر دو شیطان مقرر کر دیتا ہے، ایک اس کندھے پر اور دوسرا اس کندھے پر، وہ اپنے پیروں سے مارتے رہتے ہیں یہاں تک کہ وہی خاموش ہو جائے" (۴)۔

ترمذی وغیرہ نے حضرت انس وغیرہ کی روایت سے نبی کریم ﷺ سے نقل کیا ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "دو آوازیں ملعون اور فاجر ہیں جن سے میں نے منع کیا ہے: خوشی اور مستی کے وقت باجے کی آواز اور شیطان کی پکار، اور مصیبت کے وقت پکار یعنی رخسار پیٹنا اور گریبان چاک کرنا" (۵)۔ جعفر بن محمد نے اپنے والد سے، انہوں نے اپنے دادا سے، انہوں نے علی علیہ السلام

سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "مجھے باجے توڑنے کے لیے بھیجا گیا ہے" اسے ابوطالب الغیلانی نے روایت کیا ہے (۶)۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۳۴۵/۴ - ۳۴۶۔ (۲) الکشاف ۲۲۹/۳۔ (۳) المحرر الوجیز ۳۴۶/۴۔ (۴) الوسیط للواحدی ۴۴۱/۳، اور تفسیر البغوی ۴۸۹/۳ ثعلبی کے واسطے سے، دونوں عبید اللہ بن زحر سے، علی بن یزید سے، قاسم سے، ابوامامہ رضی اللہ عنہ سے مرفوعاً۔ اسی طرح حارث بن ابی اسامہ نے بغیۃ الباحث (۸۹۲) میں نقل کیا ہے۔ اور اس کی سند ضعیف ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ طبرانی نے اسے (۷۷۴۹) ایک دوسرے راستے سے نکالا ہے جس میں ولید بن ولید ہے؛ دارقطنی نے اس کے بارے میں کہا: منکر الحدیث۔ (۵) ہمیں یہ ترمذی کے ہاں حضرت انس کی حدیث سے نہیں ملی، البتہ بزار نے کشف الآثار (۷۹۵) میں اور ضیاء مقدسی نے المختارہ (۲۲۰۰) اور (۲۲۰۱) میں حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالا ہے۔ طیالسی (۱۶۸۳)، عبد بن حمید (۱۰۰۶)، اور ترمذی (۱۰۰۵) نے جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ابن سعد ۱۳۸/۱، بزار نے اپنی مسند (۱۰۰۱) میں اور حاکم ۴۰/۴ نے عبدالرحمن بن عوف رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۶) یہ محمد بن محمد بن ابراہیم بن غیلان ہیں، جو خطیب بغدادی کے شیوخ میں سے ہیں، ۳۴۸ھ میں پیدا ہوئے اور ۴۴۰ھ میں وفات پائی، السیر ۵۹۸/۱۷ - ۶۰۰۔ اور اس حدیث کو ابوبکر شافعی نے الغیلانیات (۸۴) میں نکالا ہے، اور ابن =

Surah Luqman: Verse 6 460

Ibn Bishran (1) narrated from 'Ikrimah from Ibn 'Abbas that the Prophet (peace be upon him) said: "I was sent to destroy the woodwinds (flutes) and the drum" (2). At-Tirmidhi narrated from the hadith of 'Ali (may Allah be pleased with him) who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "When my Ummah does fifteen things, calamities will befall them..." and he mentioned among them: "The taking of singing girls and musical instruments" (3). In the hadith of Abu Hurayrah: "And singing girls and musical instruments appeared" (4). Ibn al-Mubarak narrated from Malik bin Anas, from Muhammad bin al-Munkadir, from Anas bin Malik, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever sits with a singing girl to listen to her, molten lead (5) will be poured into his ears on the Day of Resurrection" (6).

Asad bin Musa narrated from Abdul Aziz bin Abi Salamah, from Muhammad bin al-Munkadir, who said: It has reached us that Allah the Almighty says on the Day of Resurrection: "Where are My servants who used to keep themselves and their ears away from idle talk and the flutes of Satan? Place them in the gardens of musk, and inform them that I have bestowed My pleasure upon them." Ibn Wahb narrated from Malik, from Muhammad bin al-Munkadir the same, and added after his saying: "musk", "Then He says to the angels: Let them hear My praise, My gratitude, and My glorification, and inform them that there shall be no fear upon them, nor shall they grieve" (7). This meaning has been narrated as a Marfu' hadith (attributed to the Prophet) from...

= Al-Jawzi in 'Talbis Iblis', p. 227, via Musa bin 'Umayr, from Ja'far bin Muhammad, with it. Musa bin 'Umayr was called a liar by Abu Hatim and weakened by Ibn 'Adi. Al-Mizan 4/215. And Muhammad bin 'Ali bin al-Husayn, the father of Ja'far, his narration from 'Ali is Mursal (disconnected). At-Tahdhib 3/650. (1) He is Abdul Malik bin Muhammad bin Abdullah bin Bishran, a leading scholar of Hadith, and he was the Musnid of Iraq, born in the year 339 AH, died in 430 AH, and buried in Aleppo. As-Siyar 17/450-451. (2) Reported by Ibn al-Jawzi in 'Talbis Iblis', pp. 226-227, via Ibn Bishran, with it. And reported by Tammam in his 'Fawa'id' (1237). (3) Sunan at-Tirmidhi (2210), and he said: This is a strange (Gharib) hadith, we do not know anyone who narrated it other than Al-Faraj bin Fudalah, and some people of hadith have spoken about him and weakened him because of his memory. (4) Sunan at-Tirmidhi (2211), and in its chain of narration is Rumayh al-Judhami, who is unknown according to what al-Hafiz said in 'at-Taqrib'. (5) Meaning: Lead. An-Nihayah (Anuk).

(6) Reported by Ibn Asakir in 'Tarikh Dimashq' 51/263 via Abu Nu'aym al-Halabi, from Ibn al-Mubarak, with it. And it was mentioned by Ibn al-Jawzi in 'al-'Ilal al-Mutanahiyah' 2/786, and he said: Ahmad bin Hanbal said: This is a false (Batil) hadith.
(7) Reported by Ibn al-Mubarak in 'az-Zuhd' (43) from Malik, with it. And its chain of narration is disconnected (Munqati').

सूरह लुक़मान: आयत 6 460

इब्न बिशरान (1) ने इकरिमा से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "मुझे बांसुरी और ढोल को नष्ट करने के लिए भेजा गया है" (2)। अल-तिर्मिज़ी ने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब मेरी उम्मत पंद्रह काम करेगी, तो उन पर बलाएँ उतरेंगी..." उन्होंने उनमें से उल्लेख किया: "गायन करने वाली दासियों और संगीत वाद्ययंत्रों को अपनाना" (3)। अबू हुरैरा की हदीस में है: "और गाने वालियाँ और संगीत वाद्ययंत्र प्रकट हुए" (4)। इब्न अल-मुबारक ने मलिक बिन अनस से, उन्होंने मुहम्मद बिन अल-मुनकादिर से, उन्होंने अनस बिन मलिक से रिवायत की, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जो कोई किसी गाने वाली के पास उसे सुनने के लिए बैठा, कयामत के दिन उसके कानों में पिघला हुआ सीसा (5) डाला जाएगा" (6)।

असद बिन मूसा ने अब्दुल अज़ीज़ बिन अबी सलमा से, उन्होंने मुहम्मद बिन अल-मुनकादिर से रिवायत की, जिन्होंने कहा: हमें यह बात पहुँची है कि अल्लाह तआला कयामत के दिन कहेगा: "कहाँ हैं मेरे वे बंदे जो अपने आप को और अपने कानों को खेल-तमाशे और शैतान की बांसुरी से बचाकर रखते थे? उन्हें कस्तूरी के बगीचों में ले जाओ, और उन्हें बताओ कि मैंने उन पर अपनी प्रसन्नता हलाल कर दी है।" इब्न वाहब ने मलिक से, उन्होंने मुहम्मद बिन अल-मुनकादिर से उसी तरह रिवायत की, और उनके"कस्तूरी" कहने के बाद यह जोड़ा, "फिर वह फरिश्तों से कहेगा: उन्हें मेरी प्रशंसा, मेरा धन्यवाद और मेरी स्तुति सुनाओ, और उन्हें बताओ कि उन पर कोई डर नहीं होगा और न ही वे दुखी होंगे" (7)। और यह अर्थ मरफू (पैगंबर से संबंधित) तौर पर रिवायत किया गया है...

= अल-जौज़ी ने 'तल्बीस इबलीस' पृष्ठ 227 में मूसा बिन उमैर के माध्यम से, जाफर बिन मुहम्मद से, इसके साथ रिवायत की है। मूसा बिन उमैर को अबू हातिम ने झूठा कहा और इब्न अदी ने कमजोर बताया। अल-मीज़ान 4/215। और मुहम्मद बिन अली बिन अल-हुसैन, जाफर के पिता, की अली से रिवायत मुरसल (कटा हुआ सिलसिला) है। अत-तहज़ीब 3/650। (1) वह अब्दुल मलिक बिन मुहम्मद बिन अब्दुल्ला बिन बिशरान हैं, जो एक हदीस के इमाम थे, और वह इराक के मुसनिद थे, उनका जन्म 339 हिजरी में हुआ था, और मृत्यु 430 हिजरी में हुई, और उन्हें हलब (अलेप्पो) में दफनाया गया। अस-सियार 17/450 - 451। (2) इसे इब्न अल-जौज़ी ने 'तल्बीस इबलीस' पृष्ठ 226 - 227 में इब्न बिशरान के माध्यम से निकाला है। और तमाम ने अपनी 'फवाइद' (1237) में इसे निकाला है। (3) सुनन अल-तिर्मिज़ी (2210) और उन्होंने कहा: यह एक गरीब (अजीब) हदीस है, हम

अल-फरज बिन फज़ाला के अलावा किसी को नहीं जानते जिसने इसे रिवायत किया हो, और हदीस के कुछ जानकारों ने उनके बारे में बात की है और उनकी याददाश्त के कारण उन्हें कमजोर बताया है। (4) सुनन अल-तिर्मिज़ी (2211) और इसके वर्णन की कड़ी (सनद) में रुमैह अल-जुज़ामी है, और वह अज्ञात (मजहूल) है जैसा कि अल-हाफ़िज़ ने 'अत-तक़रीब' में कहा है। (5) अर्थात: सीसा। अन-निहाया (आनुक)। (6) इसे इब्न असाकिर ने 'तारीख़ दमिश्क' 51/263 में अबू नुऐम अल-हलबी के माध्यम से, इब्न अल-मुबारक से निकाला है। और इब्न अल-जौज़ी ने इसे 'अल-इलल अल-मुतनाहिया' 2/786 में उल्लेख किया है और कहा: अहमद बिन हंबल ने कहा: यह एक बातिल (झूठी) हदीस है। (7) इसे इब्न अल-मुबारक ने 'अज़-जुहद' (43) में मलिक से निकाला है। और इसकी सनद मुनक़ते (टूटी हुई) है।

سورہ لقمان: آیت 6 460

ابن بشران (1) نے عکرمہ سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "میں بانسریوں اور ڈھول کو ختم کرنے کے لیے بھیجا گیا ہوں" (2)۔ اور ترمذی نے حضرت علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب میری امت پندرہ خصلتیں اختیار کرے گی تو ان پر مصیبتیں نازل ہوں گی..." پس ان میں سے ذکر کیا: "گانے والی عورتوں اور موسیقی کے آلات کو اپنا لینا" (3)۔ اور ابوہریرہ کی حدیث میں ہے: "اور گانے والیاں اور موسیقی کے آلات ظاہر ہوں گے" (4)۔ اور ابن المبارک نے مالک بن انس سے، انہوں نے محمد بن المنکدر سے، انہوں نے انس بن مالک سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جو شخص کسی گانے والی کے پاس بیٹھ کر اسے سنے، قیامت کے دن اس کے کانوں میں پگھلا ہوا سیسہ (5) ڈالا جائے گا" (6)۔

اور اسد بن موسیٰ نے عبدالعزیز بن ابی سلمہ سے، انہوں نے محمد بن المنکدر سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ہمیں یہ خبر پہنچی ہے کہ اللہ تعالیٰ قیامت کے دن فرمائے گا: "کہاں ہیں میرے وہ بندے جو اپنے آپ کو اور اپنے کانوں کو لغو باتوں اور شیطان کی بانسریوں سے بچاتے تھے؟ انہیں کستوری کے باغات میں لے جاؤ، اور انہیں بتاؤ کہ میں نے ان پر اپنی رضا مندی حلال کر دی ہے۔" اور ابن وہب نے مالک سے، انہوں نے محمد بن المنکدر سے اسی طرح روایت کیا، اور ان کے قول "کستوری" کے بعد اضافہ کیا، "پھر وہ فرشتوں سے فرمائے گا: انہیں میری حمد و ثنا اور میرا شکریہ سناؤ، اور انہیں بتاؤ کہ ان پر نہ کوئی خوف ہوگا اور نہ ہی وہ غمگین ہوں گے" (7)۔ اور یہ معنی مرفوعاً (نبی ﷺ سے منسوب) بھی روایت کیا گیا ہے...

= الجوزی نے 'تلبیس ابلیس' ص 227 میں موسیٰ بن عمیر کے طریق سے، جعفر بن محمد سے، اسے روایت کیا۔ موسیٰ بن عمیر کو ابو حاتم نے جھوٹا کہا اور ابن عدی نے اسے ضعیف قرار دیا۔ المیزان 4/215۔ اور محمد بن علی بن الحسین، جعفر کے والد، کی حضرت علی سے روایت مرسل ہے۔ التہذیب 3/650۔ (1) وہ عبدالملک بن محمد بن عبداللہ بن بشران ہیں، جو ایک محدث امام تھے، اور وہ مسندِ عراق تھے، 339ھ میں پیدا ہوئے اور 430ھ میں وفات پائی، اور حلب میں دفن ہوئے۔ السیر 17/450 - 451۔ (2) اسے ابن الجوزی نے 'تلبیس ابلیس' ص 226 - 227 میں ابن بشران کے طریق سے نکالا ہے۔ اور تمام نے اپنی 'فوائد' (1237) میں نکالا ہے۔ (3) سنن ترمذی (2210) اور انہوں نے کہا: یہ حدیث غریب ہے، ہم فرج بن فضالہ کے علاوہ کسی کو نہیں جانتے جس نے اسے روایت کیا ہو، اور حدیث کے بعض اہل علم نے ان کے بارے میں کلام کیا ہے اور ان کے حافظے کی وجہ سے انہیں ضعیف قرار دیا ہے۔ (4) سنن ترمذی (2211) اور اس کی سند میں رمیح الجذامی ہے، اور وہ مجہول ہے جیسا کہ حافظ نے 'التقریب' میں کہا ہے۔ (5) یعنی: سیسہ۔ النہایہ (آنک)۔ (6) اسے ابن عساکر نے 'تاریخ دمشق' 51/263 میں ابو نعیم الحلبی کے طریق سے، ابن المبارک سے نکالا ہے۔ اور ابن الجوزی نے اسے 'العلل المتناہیہ' 2/786 میں ذکر کیا ہے اور کہا: احمد بن حنبل نے کہا: یہ باطل حدیث ہے۔ (7) اسے ابن المبارک نے 'الزہد' (43) میں مالک سے نکالا ہے۔ اور اس کی سند منقطع ہے۔

Surah Luqman: Verse 6 461

The Hadith of Abu Musa al-Ash'ari, that he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever listens to the sound of singing will not be permitted to hear the spiritual ones." It was asked: "And who are the spiritual ones, O Messenger of Allah?" He said: "The reciters of the people of Paradise." Al-Tirmidhi al-Hakim Abu Abdullah recorded it in "Nawadir al-Usul" (1), and we have mentioned it in the book "al-Tadhkirah" (2) along with its counterparts: "Whoever drinks wine in this world will not drink it in the Hereafter, and whoever wears silk in this world will not wear it in the Hereafter" (3). And so on. All of this is correct in meaning as we explained there. From the narration of Makhlul from Aisha, she said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever dies and has a singing girl with him, do not pray over him" (4). For these narrations and others, scholars have spoken of the prohibition of singing. This is the issue:

Second - which is the habitual singing of those famous for it, which stirs the souls and incites them towards desire and flirtation, and shamelessness that moves the still and awakens the latent. This type, if it is in poetry that flirtatiously mentions women and describes their beauties, and mentions wines and forbidden things, there is no disagreement about its prohibition; because it is the blameworthy vanity and singing by consensus. As for what is free from that, a little of it is permissible in times of joy, such as weddings and Eid, and for stimulation during hard labor, as it was in digging the trench and the chanting of Anjashah and Salamah ibn al-Akwa'. As for what the Sufis have innovated today of addiction to listening to singers with musical instruments such as flutes, tambourines, instruments, and strings, it is forbidden. Ibn al-Arabi: As for the war drum, there is no harm in it; because it emboldens souls and intimidates

(1) 1 / 154. (2) pp. 448-449. (3) Al-Nasa’i narrated it in full in Al-Kubra (6840), and Al-Hakim 4/141 from the hadith of Abu Hurairah. The first part was narrated by Ahmad (4690), Al-Bukhari (5575), and Muslim (2003) from the hadith of Ibn Umar. The second part was narrated by Ahmad (11179) from the hadith of Abu Sa’id Al-Khudri. And (11985), Al-Bukhari (5832), and Muslim (2073) from the hadith of Anas. And Ahmad (16118), Al-Bukhari (5833) from the hadith of Abdullah bin Al-Zubayr. And Muslim (2074) from the hadith of Abu Umamah. (4) Ibn Hazm mentioned it in Al-Muhalla 9/57 via Umar bin Musa, from Makhul, about it. He said: Umar bin Musa is unknown, and Makhul did not meet Aisha.

सूरह लुक़मान: आयत 6 461

अबू मूसा अल-अशरी की हदीस कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जो कोई गायन की आवाज़ सुनता है उसे रूहानियों (आध्यात्मिक जनों) को सुनने की अनुमति नहीं दी जाएगी।" पूछा गया: "और रूहानी कौन हैं, ऐ अल्लाह के रसूल?" उन्होंने फरमाया: "जन्नत के लोगों के कारी (पाठक)।" अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम अबू अब्दुल्ला ने इसे "नवादिर अल-उसूल" (1) में दर्ज किया है, और हमने इसे "अल-तज़किरा" (2) पुस्तक में इसके समकक्षों के साथ उल्लेख किया है: "जिसने दुनिया में शराब पी, वह आख़िरत में उसे नहीं पिएगा, और जिसने दुनिया में रेशम पहना, वह आख़िरत में उसे नहीं पहनेगा" (3)। और इसी तरह। यह सब अर्थ में सही है जैसा कि हमने वहां स्पष्ट किया है। मखुल की आयशा से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जो मर गया और उसके पास एक गाने वाली लौंडी थी, तो उस पर नमाज़ न पढ़ो" (4)। इन रिवायतों और अन्य के लिए, विद्वानों ने गायन के निषेध की बात कही है। और यह मसला है:

दूसरा - और वह सामान्य गायन है जो इसके लिए प्रसिद्ध लोगों में होता है, जो आत्माओं को उत्तेजित करता है और उन्हें वासना और छेड़खानी की ओर उकसाता है, और निर्लज्जता जो शांत को गति देती है और सुप्त को जगाती है। इस प्रकार का गायन, यदि यह ऐसी कविता में हो जिसमें महिलाओं का कामुक ज़िक्र और उनकी सुंदरता का वर्णन हो, और शराब और निषिद्ध चीजों का ज़िक्र हो, तो इसके हराम होने में कोई मतभेद नहीं है; क्योंकि यह आम सहमति से निंदनीय खेल-कूद और गायन है। जहाँ तक उसकी बात है जो इससे पाक हो, तो खुशी के मौकों पर इसका थोड़ा सा हिस्सा जायज़ है, जैसे शादी और ईद, और कठिन परिश्रम के दौरान उत्साह के लिए, जैसा कि खंदक खोदने और अंजशा और सलमा बिन अल-अकवा के गीतों में था। जहाँ तक सूफियों ने आज गायकों को बांसुरी, डफ, साज़ और तारों जैसे सुरीले वाद्ययंत्रों के साथ सुनने की लत का आविष्कार किया है, वह हराम है। इब्न अल-अरबी: जहाँ तक युद्ध के ढोल की बात है, तो इसमें कोई हर्ज नहीं है; क्योंकि यह हिम्मत बढ़ाता है और डराता है

(1) 1 / 154. (2) पृष्ठ 448-449। (3) अल-नसाई ने इसे पूर्ण रूप से अल-कुबरा (6840) में, और अल-हाकिल ने 4/141 में अबू हुरैरा की हदीस से उद्धृत किया है। पहला हिस्सा अहमद (4690), अल-बुखारी (5575), और मुस्लिम (2003) ने इब्न उमर की हदीस से उद्धृत किया है। दूसरा हिस्सा अहमद (11179) ने अबू सईद अल-खुदरी की हदीस से उद्धृत किया है। और (11985), अल-बुखारी (5832), और मुस्लिम (2073) अनस की हदीस से। और अहमद (16118), अल-बुखारी

(5833) अब्दुल्ला बिन अल-ज़ुबैर की हदीस से। और मुस्लिम (2074) अबू उमामा की हदीस से। (4) इब्न हज़्म ने अल-मुहल्ला 9/57 में उमर बिन मूसा के माध्यम से मखुल से इसका उल्लेख किया है। उन्होंने कहा: उमर बिन मूसा अज्ञात है, और मखुल आयशा से नहीं मिले थे।

سورہ لقمان: آیت ۶ ۴۶۱

حدیث ابوموسیٰ اشعری ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”جس نے گانے کی آواز سنی اسے روحانیوں (فرشتوں یا جنتی قاریوں) کو سننے کی اجازت نہیں دی جائے گی۔“ پوچھا گیا: اے اللہ کے رسول! روحانی کون ہیں؟ آپ نے فرمایا: ”جنتیوں کے قاری۔“ اسے ترمذی الحکیم ابو عبداللہ نے ”نوادر الاصول“ (۱) میں روایت کیا ہے، اور ہم نے اسے کتاب ”التذکرہ“ (۲) میں اس کی ہم پلہ احادیث کے ساتھ ذکر کیا ہے: ”جس نے دنیا میں شراب پی وہ آخرت میں نہیں پیے گا، اور جس نے دنیا میں ریشم پہنا وہ آخرت میں نہیں پہنے گا“ (۳)۔ اسی طرح دیگر روایات۔ یہ سب معنی کے لحاظ سے صحیح ہیں جیسا کہ ہم نے وہاں واضح کیا ہے۔ اور مکحول کی حضرت عائشہ سے روایت ہے، وہ کہتی ہیں: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”جو شخص مر جائے اور اس کے پاس گانے والی لونڈی ہو، تو اس پر نماز نہ پڑھو“ (۴)۔ انہی آثار اور دیگر کی وجہ سے علماء نے غنا (گانے) کی تحریم کا قول کیا ہے۔ اور یہ مسئلہ ہے:

دوسرا - اور یہ وہ عام غنا ہے جو اس کے شائقین کے ہاں رائج ہے، جو نفسوں کو ہیجان میں لاتا ہے اور انہیں خواہشات اور عشق و عاشقی پر ابھارتا ہے، اور وہ بے ہودگی جو سکون کو جنبش دیتی ہے اور چھپے ہوئے کو بیدار کرتی ہے۔ اس طرح کی غنا اگر ایسی شاعری میں ہو جس میں عورتوں کا تذکرہ اور ان کے محاسن کا وصف ہو، اور شراب اور حرام چیزوں کا ذکر ہو، تو اس کی تحریم میں کوئی اختلاف نہیں ہے؛ کیونکہ یہ بالاتفاق مذموم لہو و لعب اور غنا ہے۔ رہا وہ جو ان چیزوں سے پاک ہو، تو خوشی کے اوقات جیسے شادی اور عید میں، اور مشقت والے کاموں کے دوران چستی پیدا کرنے کے لیے اس کی تھوڑی سی مقدار جائز ہے، جیسا کہ خندق کی کھدائی اور انجشہ اور سلمہ بن اکوع کی حدو خوانی (اونٹ ہانکنے کے گیت) میں تھا۔ لیکن آج کل صوفیاء

نے جو گلوکاروں کو بانسری، دف، موسیقی کے آلات اور تاروں جیسے سازوں کے ساتھ سننے کی لت ڈالی ہے، وہ حرام ہے۔ ابن العربی: رہی بات جنگی ڈھول کی، تو اس میں کوئی حرج نہیں ہے؛ کیونکہ یہ حوصلہ بڑھاتا ہے اور دشمن کو خوفزدہ کرتا ہے

(۱) ۱ / ۱۵۴۔ (۲) ص ۴۴۸ - ۴۴۹۔ (۳) اسے مکمل طور پر نسائی نے الکبریٰ (۶۸۴۰) میں، اور حاکم نے ۴/۱۴۱ میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ پہلا حصہ احمد (۴۶۹۰)، بخاری (۵۵۷۵) اور مسلم (۲۰۰۳) نے حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ دوسرا حصہ احمد (۱۱۱۷۹) نے حضرت ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور (۱۱۹۸۵)، بخاری (۵۸۳۲) اور مسلم (۲۰۷۳) نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ اور احمد (۱۶۱۱۸)، بخاری (۵۸۳۳) نے حضرت عبداللہ بن زبیر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے۔ اور مسلم (۲۰۷۴) نے حضرت ابو امامہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ (۴) اسے ابن حزم نے المحلی ۹/۵۷ میں عمر بن موسیٰ کے طریق سے مکحول سے ذکر کیا ہے۔ اور کہا: عمر بن موسیٰ مجہول ہے، اور مکحول کی حضرت عائشہ سے ملاقات نہیں ہوئی۔

...the enemy (1). Regarding the 'yar'a' (reed flute), there is hesitation. The 'duff' (tambourine) is permissible. Al-Jawhari said: They sometimes called the shepherd's pipe, which is blown into, 'haiza'a' or 'yar'a' (2). Al-Qushayri said: It was played before the Prophet ﷺ on the day he entered Medina. Abu Bakr intended to rebuke [them], but the Messenger of Allah ﷺ said: "Leave them, O Abu Bakr, so that the Jews may know that our religion is spacious." So they continued playing and saying: "We are the daughters of Al-Najjar, what a wonderful neighbor Muhammad is" (3). It has been said: The drum in marriage is like the tambourine, and likewise, instruments used for announcing a marriage are permissible to use for it, with words that are good and contain no obscenity.

Third - Engaging in singing constantly is foolishness (safah) for which testimony is rejected; if it is not constant, it is not rejected. Ishaq bin Isa al-Tabba' mentioned: I asked Malik bin Anas about what the people of Medina allow of singing, and he said: Only the wicked (fussaq) among us do that. Abu al-Tayyib Tahir bin Abdullah al-Tabari mentioned that he said: As for Malik bin Anas, he prohibited singing and listening to it, and said: If someone buys a slave girl and finds her to be a singer, he has the right to return her due to a defect. This is the school of thought of all the people of Medina, except for Ibrahim bin Sa'd, for Zakariya al-Saji narrated from him that he saw no harm in it. Ibn Khuwayz Mindad said: As for Malik, it is said of him that he was knowledgeable about the craft (of music), but his legal position was its prohibition. It is narrated from him that he said: I learned this craft when I was a young boy, and my mother said to me: "O my son, this craft is suitable for someone with a handsome face, and you are not so. Seek religious sciences instead." So I accompanied Rabi'ah, and Allah placed goodness in that. Abu al-Tayyib al-Tabari said: As for the school of Abu Hanifa, he disliked singing despite his permissibility of drinking Nabidh (a date/raisin drink), and he considered listening to singing a sin. The same is the school of the rest of the people of Kufa: Ibrahim, al-Sha'bi, Hammad, al-Thawri, and others; there is no disagreement among them on that. Likewise, no disagreement is known among the people of Basra in their dislike and prohibition of it, except for what...

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1482. (2) Al-Sahah (hr'). (3) Its first part was recorded by Ahmad (24855) similarly from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her). Its second part was recorded by Ibn Majah (1899) similarly from the hadith of Anas bin Malik (may Allah be pleased with him).

...दुश्मन (1)। 'यराअ' (नरकट की बांसुरी) के बारे में हिचकिचाहट है। 'दफ़' (डफली) जायज़ है। अल-जौहरी ने कहा: वे कभी-कभी चरवाहे की बांसुरी को, जिसे फूँका जाता है, 'हैक़ा' या 'यराअ' कहते थे (2)। अल-कुशायरी ने कहा: जिस दिन पैगंबर ﷺ मदीना में दाखिल हुए, उनके सामने इसे बजाया गया था। अबू बक्र ने उन्हें डांटने का इरादा किया, लेकिन अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "ऐ अबू बक्र, उन्हें छोड़ दो, ताकि यहूदियों को पता चल जाए कि हमारा धर्म उदार है।" इसलिए वे बजाती रहीं और कहती रहीं: "हम अल-नज्जार की बेटियाँ हैं, मुहम्मद कितने बेहतरीन पड़ोसी हैं" (3)। यह कहा गया है: विवाह में ढोल डफली की तरह है, और इसी तरह, विवाह की घोषणा के लिए इस्तेमाल किए जाने वाले वाद्ययंत्रों का उपयोग इसमें किया जा सकता है, ऐसे शब्दों के साथ जो अच्छे हों और जिनमें कोई अश्लीलता न हो।

तीसरा - निरंतर गायन में व्यस्त रहना मूर्खता (सफ़ह) है जिसके लिए गवाही खारिज कर दी जाती है; यदि यह निरंतर नहीं है, तो उसे खारिज नहीं किया जाता है। इसहाक़ बिन ईसा अल-तब्बा ने उल्लेख किया: मैंने मलिक बिन अनस से उस गायन के बारे में पूछा जिसकी अनुमति मदीना के लोग देते हैं, तो उन्होंने कहा: हमारे यहाँ केवल दुष्ट (फ़ुस्साक़) ही ऐसा करते हैं। अबू अल-तय्यब ताहिर बिन अब्दुल्ला अल-तबरी ने उल्लेख किया कि उन्होंने कहा: जहाँ तक मलिक बिन अनस का सवाल है, उन्होंने गायन और उसे सुनने से मना किया और कहा: यदि कोई व्यक्ति एक दासी खरीदता है और उसे गायिका पाता है, तो उसे दोष के कारण उसे वापस करने का अधिकार है। मदीना के अन्य सभी लोगों का यही मत है, सिवाय इब्राहिम बिन साद के, क्योंकि ज़कारिया अल-साजी ने उनके हवाले से वर्णन किया है कि वे इसमें कोई बुराई नहीं देखते थे। इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा: जहाँ तक मलिक का सवाल है, उनके बारे में कहा जाता है कि वे इस शिल्प (संगीत) के जानकार थे, लेकिन उनका कानूनी रुख इसके निषेध का था। उनसे रिवायत है कि उन्होंने कहा: जब मैं एक युवा लड़का था तो मैंने यह शिल्प सीखा था, और मेरी माँ ने मुझसे कहा: "ओह मेरे बेटे, यह शिल्प सुंदर चेहरे वाले किसी व्यक्ति के लिए उपयुक्त है, और तुम वैसे नहीं हो। इसके बजाय धार्मिक विज्ञान की तलाश करो।" इसलिए मैं रबीअह के साथ रहा, और अल्लाह ने उसमें भलाई डाल दी। अबू अल-तय्यब अल-तबरी ने कहा: जहाँ तक अबू हनीफा के मत का सवाल है, वे नबीज़ पीने की अनुमति के बावजूद गायन को नापसंद करते थे, और वे गायन सुनने को पाप मानते थे। यही हाल कूफ़ा के बाकी लोगों का भी है: इब्राहिम, अल-शाबी, हम्माद, अल-थौरी और अन्य; उनके बीच इस पर कोई असहमति नहीं है। इसी तरह,

बसरा के लोगों के बीच इसे नापसंद करने और प्रतिबंधित करने में कोई असहमति नहीं जानी जाती है, सिवाय इसके कि...

---

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 3/1482। (2) अल-साह (ह्-अ)। (3) इसका पहला हिस्सा अहमद (24855) द्वारा आयशा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से इसी तरह दर्ज किया गया है। इसका दूसरा हिस्सा इब्न माजाह (1899) द्वारा अनस बिन मलिक (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से इसी तरह दर्ज किया गया है।

العدوّ (١). وفي اليراعة تردُّد. والدُّفُّ مباح. الجوهري: وربما سمَّوا قصبة الراعي التي يُزمر بها هيزعة ويراعة (٢). قال القشيري: ضُرِبَ بين يدي النبي ﷺ يوم دخل المدينة، فَهَمَّ أبو بكر بالزَّجر، فقال رسول الله ﷺ: «دَعْهُنَّ يا أبا بكر حتى تعلم اليهود أنَّ ديننا فسيح» فَكُنَّ يضربْنَ ويقُلنَ: نحنُ بناتُ النَّجار، حبَّذا محمدٌ من جارٍ (٣). وقد قيل: إنَّ الطبل في النكاح كالدُّف، وكذلك الآلات المشهرة للنكاح يجوز استعمالها فيه بما يحسُنُ من الكلام ولم يكن فيه رَفَثٌ.

الثالثة - الاشتغال بالغناء على الدوام سَفَهٌ تُرَدُّ به الشهادة، فإن لم يَدُم لم تُرَدَّ. وذكر إسحاق بن عيسى الطباع قال: سألتُ مالك بن أنس عما يُرخَّص فيه أهل المدينة من الغناء، فقال: إنما يفعله عندنا الفُسَّاق. وذكر أبو الطيب طاهر بن عبد الله الطبري قال: أمَّا مالك بن أنس فإنَّه نهى عن الغناء وعن استماعه، وقال: إذا اشترى جارية ووجدها مغنية كان له ردُّها بالعيب، وهو مذهب سائر أهل المدينة، إلا إبراهيم بن سعد فإنه حكى عنه زكريا الساجي أنه كان لا يرى به بأساً. وقال ابن خُوَيز مَنْداد: فأمَّا مالك فيُقال عنه: إنَّه كان عالماً بالصناعة، وكان مذهبه تحريمها. ورُوي عنه أنه قال: تعلمتُ هذه الصناعة وأنا غلامٌ شاب، فقالت لي أمي: أي بني، إنَّ هذه الصناعة يصلح لها من كان صبيح الوجه ولست كذلك، فاطلب العلوم الدينية. فصحبتُ ربيعة، فجعل الله في ذلك خيراً. قال أبو الطيب الطبري: وأما مذهب أبي حنيفة فإنه يكره الغناء مع إباحته شرب النبيذ، ويجعل سماع الغناء من الذنوب. وكذلك مذهب سائر أهل الكوفة: إبراهيم والشعبي وحماد والثوري وغيرهم، لا اختلاف بينهم في ذلك. وكذلك لا يُعرَفُ بين أهل البصرة خلافٌ في كراهية ذلك والمنع منه، إلا ما...

(١) أحكام القرآن لابن العربي ٣/ ١٤٨٢. (٢) الصحاح (هرع). (٣) طرفه الأول أخرجه أحمد (٢٤٨٥٥) بنحوه من حديث عائشة رضي الله عنها. وطرفه الثاني أخرجه ابن ماجه (١٨٩٩) بنحوه من حديث أنس بن مالك رضي الله عنه.

It was narrated from Ubaidullah bin Al-Hassan Al-Anbari that he did not see any harm in it (singing). He said: As for the Shafi'i school of thought, he said: Singing is disliked (Makruh) and resembles falsehood, and whoever does a lot of it is a fool whose testimony is rejected. Abu al-Faraj al-Jawzi mentioned three narrations from his Imam Ahmad bin Hanbal; he said: Our companions mentioned from Abu Bakr Al-Khallal and his companion Abdul Aziz the permissibility of singing, but they only referred to what was in their time of ascetic poems (Zuhdiyyat). He said: And based on this, what Ahmad did not dislike should be understood, and evidence for this is that he was asked about a man who died and left a son and a singing slave girl, and the boy needed to sell her. He said: She should be sold as an ordinary (unskilled) girl, not as a singer. It was said to him: She is worth thirty thousand, and perhaps if she were sold as ordinary, she would be worth twenty thousand? He said: She must not be sold except as an ordinary girl. Abu al-Faraj said: Ahmad only said this because this singing girl does not sing ascetic poems, but rather enchanting poems that incite passion. This is proof that singing is prohibited; for if it were not prohibited, it would not have been permissible to waste the orphan's money. This became like the saying of Abu Talha to the Prophet ﷺ: "I have wine belonging to orphans?" He said: "Pour it out"(1). If it were permissible to salvage it, he would not have been ordered to waste the orphans' property. Al-Tabari said: The scholars of the main cities have agreed on the dislike of singing and its prohibition, and only Ibrahim bin Sa'd and Ubaidullah Al-Anbari differed from the consensus. The Messenger of Allah ﷺ said: "Adhere to the great majority"(2) and "Whoever leaves the group dies a death of Jahiliyyah (ignorance)"(3). Abu al-Faraj said: And Al-Qaffal from among our companions said: The testimony of a singer and a dancer is not accepted(4).

---

(1) Narrated similarly by Ahmad (12189) and Abu Dawood (3675) from the hadith of Anas bin Malik (may Allah be pleased with him). It is in Sahih Muslim (1983) and it mentions that the questioner was a man, and he was not specifically named as Abu Talha. (2) Narrated by Ibn Majah (3950) from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him). Al-Busiri said: Its chain of narration includes Abu Khalaf Al-A'ma, whose name is Hazim bin Ata, and he is weak. We say: And in its chain is Mu'an bin Rifa'a, and he is lenient in hadith according to what Al-Hafiz said in Al-Taqrib. (3) Narrated by Ahmad (2487), Al-Bukhari (7054), and Muslim (1849) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). And narrated by Ahmad (7944) and Muslim (1848) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). (4) From the

beginning of the issue to this point is from "Talbis Iblis" pp. 222 - 224, excluding his saying: "And Ibn Khuwayz Mindad said... so Allah placed good in that."

सूरा लुकमान: आयत 6 463

उबैदुल्लाह बिन अल-हसन अल-अंबारी से रिवायत है कि वे इसमें (गायन में) कोई बुराई नहीं देखते थे। उन्होंने कहा: जहाँ तक शाफ़ई विचारधारा का सवाल है, उन्होंने कहा: गायन नापसंद (मक़रूह) है और झूठ के समान है, और जो कोई इसे बहुत अधिक करता है वह मूर्ख है जिसकी गवाही खारिज कर दी जाती है। अबू अल-फ़रज अल-जौज़ी ने अपने इमाम अहमद बिन हंबल से तीन रिवायतों का ज़िक्र किया; उन्होंने कहा: हमारे साथियों ने अबू बक्र अल-खलाल और उनके साथी अब्दुल अज़ीज़ से गायन की अनुमति का ज़िक्र किया है, लेकिन उन्होंने केवल अपने समय की वैरागी कविताओं (ज़ुहदियत) का उल्लेख किया था। उन्होंने कहा: और इसी आधार पर, जो अहमद ने नापसंद नहीं किया उसे समझा जाना चाहिए, और इसका प्रमाण यह है कि उनसे एक ऐसे व्यक्ति के बारे में पूछा गया जिसकी मृत्यु हो गई और उसने एक बेटा और एक गाने वाली दासी छोड़ी, और लड़के को उसे बेचने की ज़रूरत पड़ी। तो उन्होंने कहा: उसे एक साधारण (अकुशल) दासी के रूप में बेचा जाए, न कि एक गायिका के रूप में। उनसे कहा गया: उसकी कीमत तीस हज़ार है, और शायद अगर उसे साधारण के रूप में बेचा गया, तो वह बीस हज़ार की होगी? उन्होंने कहा: उसे साधारण दासी के अलावा किसी और रूप में न बेचा जाए। अबू अल-फ़रज ने कहा: अहमद ने यह केवल इसलिए कहा क्योंकि यह गाने वाली दासी वैरागी कविताएँ नहीं गाती है, बल्कि मनमोहक कविताएँ गाती है जो वासना को भड़काती हैं। यह इस बात का प्रमाण है कि गायन वर्जित है; क्योंकि यदि यह वर्जित न होता, तो यतीम (अनाथ) के धन को गँवाना जायज़ न होता। यह अबू तलहा द्वारा पैगंबर ﷺ से कहे गए शब्दों के समान हो गया: "मेरे पास यतीमों की शराब है?" उन्होंने कहा: "इसे बहा दो"(1)। यदि इसका उपयोग करना जायज़ होता, तो उन्हें यतीमों की संपत्ति को गँवाने का आदेश नहीं दिया जाता। अल-तबरी ने कहा: शहरों के विद्वानों ने गायन की नापसंदगी और इस पर प्रतिबंध पर सहमति व्यक्त की है, और केवल इब्राहिम बिन साद और उबैदुल्लाह अल-अंबारी ने आम सहमति से अलग राय रखी। अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "बहुसंख्यक समुदाय (सवाद-ए-आज़म) के साथ रहो"(2) और "जो कोई समुदाय को छोड़ देता है वह जाहिलियत (अज्ञानता) की मौत मरता है"(3)। अबू अल-फ़रज ने कहा: और हमारे साथियों में से अल-कफ़्फ़ाल ने कहा: एक गायक और नर्तक की गवाही स्वीकार नहीं की जाती है(4)।

---

(1) इसे अहमद (12189) और अबू दाऊद (3675) ने अनस बिन मलिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इसी तरह रिवायत किया है। यह सहीह मुस्लिम (1983) में है और इसमें उल्लेख है कि

पूछने वाला एक व्यक्ति था, और उसका नाम स्पष्ट रूप से अबू तलहा नहीं बताया गया था। (2) इसे इब्न माजाह (3950) ने अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से रिवायत किया है। अल-बूसिरी ने कहा: इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला (इसनाद) में अबू खलफ अल-आमा शामिल है, जिसका नाम हाज़िम बिन अता है, और वह कमज़ोर है। हम कहते हैं: और इसकी श्रृंखला में मुआन बिन रिफाआ है, और वह हदीस के मामले में नरम है जैसा कि अल-हाफ़िज़ ने अल-तक़रीब में कहा है। (3) इसे अहमद (2487), बुखारी (7054), और मुस्लिम (1849) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से रिवायत किया है। और इसे अहमद (7944) और मुस्लिम (1848) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से रिवायत किया है। (4) मुद्दे की शुरुआत से इस स्थान तक "तल्बीस इब्लीस" पृष्ठ 222 - 224 से है, उनके इस कथन को छोड़कर: "और इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा... तो अल्लाह ने इसमें भलाई रखी।"

سورہ لقمان: آیت ٦ ٤٦٣

عبید اللہ بن الحسن العنبری سے مروی ہے کہ وہ اس (غنا یعنی گانے بجانے) میں کوئی حرج نہیں سمجھتے تھے۔ انہوں نے کہا: جہاں تک شافعی مسلک کا تعلق ہے تو انہوں نے کہا: غنا مکروہ ہے جو باطل سے مشابہ ہے، اور جو کثرت سے اسے اختیار کرے وہ بیوقوف ہے جس کی گواہی مسترد کر دی جاتی ہے۔ ابو الفرج الجوزی نے اپنے امام احمد بن حنبل سے تین روایات ذکر کی ہیں؛ انہوں نے کہا: ہمارے اصحاب نے ابوبکر الخلال اور ان کے ساتھی عبدالعزیز سے غنا کی اباحت (جواز) کا ذکر کیا ہے، لیکن انہوں نے صرف ان کے زمانے کے زہد پر مبنی قصائد (زہدیات) کی طرف اشارہ کیا تھا۔ انہوں نے کہا: اور اسی پر اسے محمول کیا جائے گا جسے احمد نے ناپسند نہیں کیا، اور اس پر دلیل یہ ہے کہ ان سے ایک ایسے شخص کے بارے میں پوچھا گیا جو فوت ہو گیا اور اس نے ایک بیٹا اور ایک گانے والی لونڈی چھوڑی، اور لڑکے کو اسے بیچنے کی ضرورت پڑی۔ تو انہوں نے کہا: اسے ایک سادہ (بغیر ہنر والی) لونڈی کے طور پر بیچا جائے، نہ کہ گانے والی کے طور پر۔ ان سے کہا گیا: اس کی قیمت تیس ہزار ہے، اور شاید اگر اسے سادہ لونڈی کے طور پر بیچا گیا تو اس کی قیمت بیس ہزار ہو؟ تو انہوں نے کہا: اسے صرف سادہ لونڈی کے طور پر ہی بیچا جائے۔ ابو الفرج نے کہا: احمد نے یہ صرف اس لیے کہا کیونکہ یہ گانے والی لونڈی زہد کے قصائد نہیں گاتی، بلکہ عشق و محبت کو ابھارنے والے وجد آور اشعار گاتی ہے۔ یہ اس بات کی دلیل ہے کہ غنا ممنوع ہے؛ کیونکہ اگر یہ ممنوع نہ ہوتا تو یتیم کا مال ضائع کرنا جائز نہ ہوتا| اور یہ معاملہ نبی کریم ﷺ سے ابو طلحہ کے اس قول کی طرح ہو گیا: "میرے پاس یتیموں کی شراب ہے؟" تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اسے بہا دو"(١)۔ اگر اس کی اصلاح (کسی اور استعمال) کی گنجائش ہوتی تو یتیموں کے مال کو ضائع کرنے کا حکم نہ دیا جاتا| طبری

نے کہا: تمام شہروں کے علماء کا غنا کی کراہت اور اس کی ممانعت پر اتفاق ہے، اور صرف ابراہیم بن سعد اور عبید اللہ العنبری نے جماعت (جمہور) سے اختلاف کیا ہے۔ اور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بڑے گروہ (سوادِ اعظم) کے ساتھ رہو"(۲) اور "جس نے جماعت کا ساتھ چھوڑا وہ جاہلیت کی موت مرا"(۳)۔ ابو الفرج نے کہا: اور ہمارے اصحاب میں سے القفال نے کہا: کسی گانے والے اور ناچنے والے کی گواہی قبول نہیں کی جائے گی(٤)۔

---

(۱) اسے احمد (۱۲۱۸۹) اور ابوداؤد (۳٦۷٥) نے انس بن مالک رضی اللہ عنہ کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ یہ صحیح مسلم (۱۹۸۳) میں ہے اور اس میں ہے کہ سوال کرنے والا ایک شخص تھا، اور اس کا نام ابو طلحہ متعین نہیں ہوا۔ (۲) اسے ابن ماجہ (۳۹٥۰) نے انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ بوصیری نے کہا: اس کی اسناد میں ابو خلف الاعمٰی ہے، جس کا نام حازم بن عطاء ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ ہم کہتے ہیں: اور اس کی اسناد میں معان بن رفاعہ ہے، اور وہ حدیث کے معاملے میں نرم (لین) ہے جیسا کہ حافظ نے التقریب میں کہا ہے۔ (۳) اسے احمد (۲٤۸۷)، بخاری (۷۰٥٤) اور مسلم (۱۸٤۹) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (۷۹٤٤) اور مسلم (۱۸٤۸) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٤) مسئلہ کی ابتدا سے یہاں تک "تلبیس ابلیس" صفحہ ۲۲۲ - ۲۲٤ سے ہے، ان کے اس قول کے بغیر: "اور ابن خویز منداد نے کہا... پس اللہ نے اس میں خیر رکھی۔"

Surah Luqman: Ayah 6 464

I said: Since it has been established that this matter is not permissible, then taking a fee for it is not permissible. Abu Omar bin Abd al-Barr (1) claimed consensus on the prohibition of taking a fee for that. It was previously mentioned in Al-An'am at His saying: {And with Him are the keys of the unseen} [Al-An'am: 59] and that is sufficient for you.

Fourthly - Al-Qadi Abu Bakr bin al-Arabi said: As for listening to singing slave-girls, it is permissible for a man to listen to the singing of his slave-girl; since nothing of her is forbidden to him, neither her exterior nor her interior, so how can he be prevented from enjoying her voice? However, it is not permissible for women to be exposed to men, nor for curtains to be torn, nor for obscenity to be heard. If it goes beyond what is lawful and permissible, it is prohibited from the start and uprooted from its source (2). Abu al-Tayyib al-Tabari said: As for listening to singing from a woman who is not a mahram, the followers of al-Shafi'i said: It is not permissible, whether she is free or enslaved. He said: And al-Shafi'i said: The owner of a slave-girl who gathers people to listen to her is a fool whose testimony is rejected. Then he spoke harshly about it, saying: It is pimping. He only considered her owner a fool because he invited people to falsehood, and whoever invites people to falsehood is a fool (3).

Fifthly - His saying, the Almighty: {to mislead [men] from the path of Allah} The general reading is with the damma on the 'ya' (li-yudilla), meaning: to lead others away from the path of guidance, and if he leads others astray, he has gone astray himself. Ibn Kathir, Ibn Muhaysin, Humayd, Abu Amr, Ruways, and Ibn Abi Ishaq read it with a fatha on the 'ya' as an intransitive verb (li-yadilla), meaning: that he himself goes astray (4). {and take it in ridicule} The reading of the people of Medina, Abu Amr, and Asim is with the nominative case (al-raf') as a conjunction with "whoever buys". It is also possible for it to be an independent clause. Al-A'mash, Hamzah, and al-Kisa'i read: {and take it...}

---

(1) In Al-Kafi 1/444. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1482. (3) Talbis Iblis p. 234. (4) I'rab al-Quran 3/282, and see Al-Sab'ah p. 267, Al-Taysir p. 134, and Al-Nashr 2/299. And see what preceded 12/142.

सूरह लुकमान: आयत 6 464

मैंने कहा: चूँकि यह स्थापित हो गया है कि यह मामला जायज़ नहीं है, इसलिए इसके लिए शुल्क लेना जायज़ नहीं है। अबू उमर बिन अब्द अल-बर्र (1) ने उस पर शुल्क लेने की मनाही पर आम सहमति का दावा किया है। यह पहले अल-अनआम में उनके कथन पर उल्लेख किया गया था: {और उसी के पास ग़ैब (अदृश्य) की कुंजियाँ हैं} [अल-अनआम: 59] और यही आपके लिए पर्याप्त है।

चौथा - अल-कादी अबू बक्र बिन अल-अरबी ने कहा: जहाँ तक गाने वाली दासियों को सुनने का सवाल है, एक आदमी के लिए अपनी दासी का गाना सुनना जायज़ है; क्योंकि उसका कुछ भी उस पर हराम नहीं है, न ही उसका बाहरी हिस्सा और न ही उसका आंतरिक हिस्सा, तो उसे उसकी आवाज़ का आनंद लेने से कैसे रोका जा सकता है? हालाँकि, महिलाओं का पुरुषों के सामने बेपर्दा होना, पर्दा हटाना, या अश्लीलता सुनना जायज़ नहीं है। यदि यह उस चीज़ तक पहुँच जाता है जो जायज़ और हलाल नहीं है, तो इसे शुरू से ही रोका जाता है और इसकी जड़ से उखाड़ दिया जाता है (2)। अबू अल-तैयब अल-तबरी ने कहा: जहाँ तक ऐसी महिला से गाना सुनने का सवाल है जो महरम नहीं है, अल-शफ़ीई के अनुयायियों ने कहा: यह जायज़ नहीं है, चाहे वह स्वतंत्र हो या दासी। उन्होंने कहा: और अल-शफ़ीई ने कहा: एक दासी का मालिक जो लोगों को उसे सुनने के लिए इकट्ठा करता है, वह मूर्ख है जिसकी गवाही अस्वीकार कर दी जाती है। फिर उन्होंने इसके बारे में कठोरता से कहा: यह दलाली (दियाथ) है। उन्होंने उसके मालिक को केवल इसलिए मूर्ख माना क्योंकि उसने लोगों को असत्य की ओर आमंत्रित किया, और जो लोगों को असत्य की ओर आमंत्रित करता है वह मूर्ख है (3)।

पाँचवां - अल्लाह तआला का कथन: {ताकि [लोगों को] अल्लाह के मार्ग से भटका दे} आम पाठ 'या' पर धम्मा (लि-युदिल्ला) के साथ है, अर्थात: दूसरों को मार्गदर्शन के मार्ग से भटकाने के लिए, और यदि वह दूसरों को गुमराह करता है, तो वह खुद भी गुमराह हो गया है। इब्न कसीर, इब्न मुहयसिन, हुमैद, अबू अम्र, रुवैस और इब्न अबी इसहाक ने इसे 'या' पर फतह के साथ एक अकर्मक क्रिया (लि-यदिल्ला) के रूप में पढ़ा है, जिसका अर्थ है: कि वह स्वयं गुमराह हो जाए (4)। {और उसे उपहास बना ले} मदीना के निवासियों, अबू अम्र और असीम का पाठ "जो खरीदता है" के साथ संयोजन के रूप में रफ़ (पेश) के साथ है। यह भी संभव है कि यह एक नया वाक्य हो। अल-अ'मश, हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: {और उसे बना ले...}

(1) अल-काफी 1/444 में। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 3/1482। (3) तल्बीस इब्लीस पृ. 234। (4) इराब अल-क़ुरान 3/282, और देखें अल-सबा पृ. 267, अल-तयसीर पृ. 134, और अल-नश्र 2/299। और देखें जो पहले 12/142 में बीत चुका है।

سورہ لقمان: آیت 6 464

میں نے کہا: چونکہ یہ ثابت ہو چکا ہے کہ یہ معاملہ جائز نہیں ہے، اس لیے اس پر اجرت لینا بھی جائز نہیں ہے۔ اور ابو عمر بن عبد البر (1) نے اس پر اجرت لینے کی حرمت پر اجماع کا دعویٰ کیا ہے۔ یہ پہلے سورہ الانعام میں اللہ کے اس قول کے پاس گزر چکا ہے: {اور اسی کے پاس غیب کی کنجیاں ہیں} [الانعام: 59] اور یہی آپ کے لیے کافی ہے۔

چوتھا - قاضی ابو بکر بن العربی نے کہا: رہا گانے والی لونڈیوں کو سننا، تو ایک آدمی کے لیے اپنی لونڈی کا گانا سننا جائز ہے؛ کیونکہ اس کی کوئی بھی چیز اس پر حرام نہیں ہے، نہ اس کا ظاہر اور نہ اس کا باطن، تو پھر اسے اس کی آواز سے لطف اندوز ہونے سے کیسے روکا جا سکتا ہے؟ رہا یہ کہ عورتوں کا مردوں کے سامنے بے پردہ ہونا، پردوں کا پھاڑنا، یا بے حیائی کی باتیں سننا جائز نہیں ہے، تو جب بات اس حد تک پہنچ جائے جو حلال اور جائز نہیں ہے، تو اسے شروع ہی سے روک دیا جاتا ہے اور جڑ سے اکھاڑ دیا جاتا ہے (2)۔ اور ابو الطیب الطبری نے کہا: رہا ایسی عورت سے گانا سننا جو محرم نہیں ہے، تو اصحاب شافعی نے کہا: یہ جائز نہیں ہے، خواہ وہ آزاد ہو یا لونڈی۔ انہوں نے کہا: اور شافعی نے کہا: لونڈی کا مالک جب لوگوں کو اسے سننے کے لیے جمع کرتا ہے تو وہ بیوقوف ہے جس کی شہادت رد کر دی جاتی ہے، پھر انہوں نے اس بارے میں سخت الفاظ استعمال کیے اور فرمایا: یہ دیاثت ہے۔ انہوں نے اس کے مالک کو صرف اس لیے بیوقوف قرار دیا کیونکہ اس نے لوگوں کو باطل کی طرف بلایا، اور جو لوگوں کو باطل کی طرف بلاتا ہے وہ بیوقوف ہوتا ہے (3)۔

پانچواں - اللہ تعالیٰ کا قول: {تاکہ [لوگوں کو] اللہ کی راہ سے بھٹکا دے} عام قرآت 'یا' پر ضمہ (لِيُضِلَّ) کے ساتھ ہے، یعنی: دوسروں کو ہدایت کے راستے سے بھٹکانے کے لیے، اور جب اس

نے دوسروں کو گمراہ کیا تو وہ خود بھی گمراہ ہو گیا۔ اور ابن کثیر، ابن محیصن، حمید، ابو عمرو، رویس اور ابن ابی اسحاق نے اسے 'یا' پر فتحہ کے ساتھ لازم (لِيَضِلَّ) پڑھا ہے، یعنی: کہ وہ خود گمراہ ہو جائے (4)۔ {اور اس کا مذاق اڑائے} مدنیوں، ابو عمرو اور عاصم کی قرآت "مَنْ يَشْتَرِى" پر عطف کرتے ہوئے رفع کے ساتھ ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ نیا جملہ (مستانف) ہو۔ اور الاعمش، حمزہ اور الکسائی نے پڑھا: {اور اسے بنا لے...}

---

(1) الکافی 1/ 444 میں۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 3/ 1482۔ (3) تلبیس ابلیس ص 234۔ (4) اعراب القرآن 3/ 282، اور دیکھیے السبعہ ص 267، والتیسیر ص 134، والنشر 2/ 299۔ اور دیکھیے جو پہلے 12/ 142 میں گزر چکا ہے۔

...in the accusative case (nasb) by association with "to lead astray" (1). From both perspectives, it is not good to stop at "without knowledge," and the stop should be at "in ridicule" (2). The pronoun 'ha' in "take it" refers to the verses. It is also permissible for it to refer to the 'path' because 'path' (sabil) can be both feminine and masculine (3). {For those, there is a humiliating punishment} Meaning: a severe one that humiliates them. The poet said: "And I complained to the Christians after the cross met with humiliating torture" (4) The Almighty said: {And when Our verses are recited to him, he turns away arrogantly as if he had not heard them, as if there was a deafness in his ears. So give him tidings of a painful punishment. 7} The Almighty said: {And when Our verses are recited to him} meaning the Quran. {he turns away} i.e., he avoids/shuns (5). {arrogantly} is in the accusative case as a circumstantial adverb (hal) (6). {as if he had not heard them, as if there was a deafness in his ears} meaning heaviness and deafness. This has been mentioned before (7). {So give him tidings of a painful punishment} has also been mentioned before (8). The Almighty said: {Indeed, those who believe and do righteous deeds - for them are the Gardens of Pleasure, 8 abiding eternally therein. [It is] the promise of Allah [which is] truth. And He is the Exalted in Might, the Wise. 9} The Almighty said: {Indeed, those who believe and do righteous deeds - for them are the Gardens of Pleasure} After mentioning the punishment of the disbelievers, He mentioned the bliss of the believers. {abiding eternally therein} i.e., permanently. {[It is] the promise of Allah [which is] truth} i.e., Allah promised them this as a true promise that will not be broken. {And He is the Exalted in Might, the Wise} has also been mentioned before (9).

Footnotes: (1) I'rab al-Quran 3/282. There was a difference in recitation from 'Asim; in the narration of Abu Bakr from him, it is in the nominative case (raf'), and in the narration of Hafs, it is in the accusative case (nasb). See Al-Sab'ah p. 512, and Al-Taysir p. 176. (2) Idah al-Waqf wal-Ibtida' 2/837. (3) I'rab al-Quran 3/282. (4) Said by Jarir, and it is in Al-Kamil 3/1075. (5) Tafsir Abi al-Layth 3/19. (6) Al-Bayan 2/254. (7) 8/345. (8) 1/301. (9) The meaning of "Al-'Aziz" preceded 403-404, and the meaning of "Al-Hakim" preceded 1/429.

465 सूरह लुकमान, आयतें 6 - 9

... 'ली-युदिल्ला' (भटकाने के लिए) (1) के साथ संबंध के कारण नसब (accusative) स्थिति में है। दोनों ही दृष्टिकोणों से, "बिना ज्ञान के" पर रुकना उचित नहीं है, और विराम "उपहास के रूप में" (2) पर होना चाहिए। "लेता है उसे" में 'हा' सर्वनाम आयतों का प्रतीक है। यह 'रास्ते' (सबिल) का भी प्रतीक हो सकता है क्योंकि 'रास्ता' स्त्रीलिंग और पुल्लिंग दोनों हो सकता है (3)। {उनके लिए अपमानजनक दंड है} अर्थात: एक कठोर दंड जो उन्हें अपमानित करेगा। कवि ने कहा है: "और मैं ईसाइयों के पास रोया जब सलीब को अपमानजनक यातना मिली" (4) अल्लाह तआला ने फरमाया: {और जब उसके सामने हमारी आयतें पढ़ी जाती हैं, तो वह घमंड करते हुए मुँह फेर लेता है, मानो उसने उन्हें सुना ही न हो, मानो उसके कानों में बहरापन हो। तो उसे दुखद दंड की खुशखबरी दे दो। 7} अल्लाह तआला ने फरमाया: {और जब उसके सामने हमारी आयतें पढ़ी जाती हैं} यानी कुरान। {मुँह फेर लेता है} अर्थात: उपेक्षा करता है (5)। {घमंड करते हुए} हाल (circumstantial adverb) के रूप में नसब में है (6)। {मानो उसने उन्हें सुना ही न हो, मानो उसके कानों में बहरापन हो} यानी भारीपन और बहरापन। यह पहले आ चुका है (7)। {तो उसे दुखद दंड की खुशखबरी दे दो} यह भी पहले आ चुका है (8)। अल्लाह तआला ने फरमाया: {बेशक जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए, उनके लिए नेमतों के बाग हैं 8 उनमें वे हमेशा रहेंगे। यह अल्लाह का सच्चा वादा है। और वह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है। 9} अल्लाह तआला ने फरमाया: {बेशक जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए, उनके लिए नेमतों के बाग हैं} जब काफिरों के दंड का उल्लेख किया, तो ईमान वालों के सुख का भी उल्लेख किया। {उनमें वे हमेशा रहेंगे} यानी स्थायी रूप से। {यह अल्लाह का सच्चा वादा है} अर्थात: अल्लाह ने उनसे यह वादा एक सच्चा वादा किया है जिसे तोड़ा नहीं जाएगा। {और वह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है} यह भी पहले आ चुका है (9)।

पादलेख: (1) इ'राब अल-कुरान 3/282। आसिम से पढ़ने में मतभेद रहा है; उनके माध्यम से अबू बक्र के वर्णन में यह रफ़' (nominative) में है, और हफ़्स के वर्णन में नसब में है। देखें अल-सबअह पृष्ठ 512, और अल-तयसीर पृष्ठ 176। (2) ईदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा 2/837। (3) इ'राब अल-कुरान 3/282। (4) इसके रचयिता जरीर हैं, और यह अल-कामिल 3/1075 में है। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/19। (6) अल-बयान 2/254। (7) 8/345। (8) 1/301। (9) "अल-अजीज" का अर्थ 403-404 में बीत चुका है, और "अल-हकीम" का अर्थ 1/429 में बीत चुका है।

بمنصب عطفاً على «ليُضِلَّ»(١)۔ اور دونوں صورتوں میں «بغیر علمٍ» پر وقف کرنا بہتر نہیں ہے، اور وقف «ہُزُواً»(٢) پر ہے، اور «يتَّخِذَها» میں ضمیر 'ہا' آیات کی کنایہ ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ 'سبیل' (راستے) کی کنایہ ہو، کیونکہ 'سبیل' مؤنث اور مذکر دونوں استعمال ہوتا ہے(٣)۔ ﴿أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ﴾ یعنی: سخت عذاب جو انہیں ذلیل کر دے گا۔ شاعر نے کہا: "اور میں نے عیسائیوں کے سامنے فریاد کی اس کے بعد کہ صلیب کو ذلیل کرنے والے عذاب کا سامنا کرنا پڑا"(٤) اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَإِذَا تُتْلَى عَلَيْهِ آيَاتُنَا وَلَّى مُسْتَكْبِرًا كَأَنْ لَمْ يَسْمَعْهَا كَأَنَّ فِي أُذُنَيْهِ وَقْرًا فَبَشِّرْهُ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ ٧﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِذَا تُتْلَى عَلَيْهِ آيَاتُنَا﴾ یعنی قرآن۔ ﴿وَلَّى﴾ یعنی: اعراض کیا(٥)۔ ﴿مُسْتَكْبِرًا﴾ حال ہونے کی وجہ سے منصوب ہے(٦)۔ ﴿كَأَنْ لَمْ يَسْمَعْهَا كَأَنَّ فِي أُذُنَيْهِ وَقْرًا﴾ یعنی بوجھ اور بہرا پن۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے(٧)۔ ﴿فَبَشِّرْهُ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾ یہ بھی پہلے گزر چکا ہے(٨)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ جَنَّاتُ النَّعِيمِ ٨ خَالِدِينَ فِيهَا وَعْدَ اللهِ حَقًّا وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ٩﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ جَنَّاتُ النَّعِيمِ﴾ جب کافروں کے عذاب کا تذکرہ کیا تو مومنوں کی نعمتوں کا تذکرہ فرمایا۔ ﴿خَالِدِينَ فِيهَا﴾ یعنی: ہمیشہ رہنے والے۔ ﴿وَعْدَ اللهِ حَقًّا﴾ یعنی: اللہ نے ان سے یہ سچا وعدہ کیا ہے جس میں کوئی خلاف ورزی نہیں ہوگی۔ ﴿وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ یہ بھی پہلے گزر چکا ہے(٩)۔

حواشی: (١) إعراب القرآن ٣/ ٢٨٢۔ اور عاصم سے قراءت میں اختلاف ہوا ہے، پس ان سے ابوبکر کی روایت میں رفع کے ساتھ ہے، اور حفص کی روایت میں نصب کے ساتھ ہے۔ دیکھیے السبعہ ص ٥١٢، اور التیسیر ص ١٧٦۔ (٢) ایضاح الوقف والابتداء ٢/ ٨٣٧۔ (٣) إعراب القرآن ٣/ ٢٨٢۔ (٤) اس کے قائل جریر ہیں، اور یہ الکامل ٣/ ١٠٧٥ میں ہے۔ (٥) تفسیر ابی اللیث ٣/ ١٩۔

(۶) البیان ۲ / ۲۵٤۔ (۷) ۸ / ۳٤٥۔ (۸) ۱ / ۳۰۱۔ (۹) «العزیز» کے معنی ۴۰۳ - ۴۰۴ پر گزر چکے ہیں، اور «الحکیم» کے معنی ۱/ ۴۲۹ پر گزر چکے ہیں۔

466 Surah Luqman: Verses 10 - 11

His saying, the Almighty: {He created the heavens without pillars that you see and has cast into the earth firm mountains lest it should shake with you, and He has dispersed therein every [kind of] moving creature. And We sent down water from the sky and made grow therein [plants] of every noble kind. (10) This is the creation of Allah. So show me what those other than Him have created. Rather, the wrongdoers are in clear error. (11)}

His saying, the Almighty: {He created the heavens without pillars that you see}, the phrase "you see them" (tarawnaha) is in the genitive position [fi mawdi' khafd] as an adjective for "pillars" [amad]; so it is possible that there are pillars but you do not see them. And it is permissible for it to be in the accusative position [fi mawdi' nasb] based on "the heavens" [al-samawat] as a circumstantial clause [hal] and "without pillars at all" (1). Al-Nahhas said: I heard Ali bin Sulayman saying: The priority is for it to be a new sentence [musta'nifan] (2), and "there are no pillars then". Makki said: (3) And it would be "without pillars" the end [al-tamam] (4). This was previously mentioned in "Al-Ra'd" (5). The speech in this verse {And He cast into the earth firm mountains} [rawasiya] i.e., established mountains (6). {Lest it should shake with you} [an tamida] is in the accusative position [fi mawdi' nasb]; i.e., for fear of it shaking. The Kufans estimate it with the meaning: so that it does not shake. {And He dispersed therein every [kind of] moving creature} {And We sent down water from the sky and made grow therein [plants] of every noble kind} from Ibn Abbas: of every beautiful color. And Al-Sha'bi interpreted it for people; because they are created from the earth; he said: whoever among them becomes part of Paradise is the noble [al-karim], and whoever among them becomes part of Hell is the vile [al-la'im]. Others have interpreted it that the drop [nutfah] is created from dust, and the outward meaning of the Quran points to that.

His saying, the Almighty: {This is the creation of Allah} [Haza khalqu Allah] subject and predicate (7). And "creation" [al-khalq] means "the created" [al-makhluq] (8), i.e., this which I have mentioned from what you witness is the "creation of Allah" (9) i.e., created by Allah, i.e., He created them from nothing.

(1) Mushkil I'rab al-Qur'an 2/564. (2) I'rab al-Qur'an 3/282. (3) In Mushkil I'rab al-Qur'an 2/564. (4) I'rab al-Qur'an 3/282. (5) 6/12 - 7. (6) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/195. (7) I'rab al-Qur'an 3/283, and the preceding speech from it. (8) Al-Kashshaf 3/230. (9) Tafsir al-Baghawi 3/490.

466 सूरह लुक़मान: आयतें 10 - 11

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {उसने आसमानों को बिना उन स्तंभों के पैदा किया जिन्हें तुम देख सको और ज़मीन में पहाड़ डाल दिए ताकि वह तुम्हें लेकर न हिले और उसमें हर तरह के जानवर फैला दिए, और हमने आसमान से पानी उतारा फिर उसमें हर तरह के उत्तम जोड़े उगाए। (10) यह अल्लाह की रचना है, तो मुझे दिखाओ कि उन लोगों ने क्या पैदा किया है जो उसके सिवा हैं, बल्कि ज़ालिम स्पष्ट पथभ्रष्टता में हैं। (11)}

अल्लाह तआला का कथन: {उसने आसमानों को बिना उन स्तंभों के पैदा किया जिन्हें तुम देख सको}, 'जिन्हें तुम देखते हो' (तरौनाहा) वाक्यांश 'स्तंभों' (अमद) के विशेषण (सिफ़त) के रूप में जर्र (genitive) की स्थिति में है; इसलिए यह संभव है कि स्तंभ हों लेकिन तुम्हें दिखाई न दें। और यह भी जायज़ है कि यह 'आसमानों' से 'हाल' (circumstantial clause) होने के नाते नसब (accusative) की स्थिति में हो, और 'बिना किसी भी स्तंभ के (1)। अन-नह़्हास ने कहा: मैंने अली बिन सुलेमान को कहते सुना: प्राथमिकता यह है कि यह एक नया वाक्य (मुस्तनफ़न) हो (2), और 'वहां कोई स्तंभ नहीं है'। मक्की ने कहा: (3) और 'बिना स्तंभों के पर बात पूरी हो जाएगी (4)। यह बात पहले 'अर-रअद' में आ चुकी है (5)। इस आयत में बात {और उसने पृथ्वी में अटल पर्वत डाल दिए} यानी स्थिर पहाड़ (6)। {ताकि वह तुम्हें लेकर न हिले} (अन तमीदा) नसब की स्थिति में है; यानी इसके हिलने के डर से। कूफ़ीय लोग इसका अर्थ इस प्रकार करते हैं: ताकि वह न हिले। {और उसमें हर प्रकार के जीव फैला दिए} {और हमने आकाश से पानी उतारा फिर उसमें हर तरह के उत्तम जोड़े उगाए} इब्न अब्बास से: हर अच्छे रंग का। और अल-शाबी ने इसकी व्याख्या मनुष्यों के लिए की है; क्योंकि वे पृथ्वी से बनाए गए हैं; उन्होंने कहा: उनमें से जो स्वर्गवासी होगा वह 'करीम' (नेक/उत्तम) है, और जो नरकवासी होगा वह 'लईम' (नीच) है। अन्यों ने इसकी व्याख्या की है कि वीर्य (नुत्फ़ा) मिट्टी से बनाया गया है, और कुरान का प्रत्यक्ष अर्थ इसी की ओर संकेत करता है।

अल्लाह तआला का कथन: {यह अल्लाह की रचना है} (हाज़ा ख़लकु अल्लाह) उद्देश्य और विधेय (मुब्तदा और ख़बर) है (7)। और 'ख़ल्क' (रचना) यहाँ 'मख़लूक़' (रचित) के अर्थ में है (8), यानी: यह जिसे मैंने ज़िक्र किया है जिसे तुम देख रहे हो 'अल्लाह की रचना' (9) है, अर्थात: अल्लाह की रचित वस्तु है, यानी: उसने उन्हें बिना किसी चीज़ के बनाया।

(1) मुश्किल एराबुल कुरान 2/564. (2) एराबुल कुरान 3/282. (3) मुश्किल एराबुल कुरान 2/564 में. (4) एराबुल कुरान 3/282. (5) 6/12 - 7. (6) मआनी अल-कुरान लिल-ज़ज्जाज 4/195. (7) एराबुल कुरान 3/283, और उससे पहले की बात. (8) अल-कश्शाफ़ 3/230. (9) तफ़सीर अल-बगवी 3/490.

466 سورہ لقمان: آیات 10 - 11

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اس نے آسمانوں کو بغیر ستونوں کے پیدا کیا جو تمہیں نظر آئیں اور زمین میں پہاڑ ڈال دیے تاکہ وہ تمہیں لے کر نہ ہلے اور اس میں ہر طرح کے جانور پھیلا دیے، اور ہم نے آسمان سے پانی اتارا پھر اس میں ہر طرح کے نفیس جوڑے اگائے۔ (10) یہ اللہ کی تخلیق ہے، تو مجھے دکھاؤ کہ ان لوگوں نے کیا پیدا کیا ہے جو اس کے سوا ہیں، بلکہ ظالم صریح گمراہی میں ہیں۔ (11)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {خَلَقَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا}، 'تَرَوْنَهَا' کا جملہ 'عَمَدٍ' کی صفت ہونے کی وجہ سے حالتِ جر میں ہے؛ پس یہ ممکن ہے کہ ستون ہوں لیکن تمہیں نظر نہ آئیں۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ 'السَّمَاوَاتِ' سے 'حال' ہونے کی بنا پر حالتِ نصب میں ہو، اور 'سرے سے کوئی ستون نہیں' (1)۔ النحاس کہتے ہیں: میں نے علی بن سلیمان کو کہتے سنا: اولیٰ یہ ہے کہ یہ جملہ مستانفہ ہو (2)، اور 'وہاں کوئی ستون نہیں'۔ مکی نے کہا: (3) اور 'بغیر عمدٍ' پر بات مکمل ہو جائے گی (4)۔ یہ بات سورہ 'الرعد' میں گزر چکی ہے (5)۔ اس آیت میں کلام {وَأَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ} یعنی ثابت پہاڑ (6)۔ {أَن تَمِيدَ} حالتِ نصب میں ہے؛ یعنی اس ڈر سے کہ وہ تمہیں لے کر نہ ہلے۔ کوفیین اس کی تقدیر اس معنی میں کرتے ہیں: تاکہ وہ نہ ہلے۔ {وَبَثَّ فِيهَا مِن كُلِّ دَابَّةٍ} {وَأَنزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنبَتْنَا فِيهَا مِن كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ} ابن عباس سے روایت ہے: ہر اچھے رنگ سے۔ اور الشعبي نے اس کی تاویل انسانوں پر کی ہے؛ کیونکہ وہ زمین سے پیدا کیے گئے ہیں؛ انہوں نے کہا: ان میں سے جو جنت والا ہو جائے گا وہ 'کریم' (معزز) ہے، اور جو آگ والا ہو جائے گا وہ 'لئیم' (کمینہ) ہے۔ دوسروں نے یہ تاویل کی ہے کہ نطفہ مٹی سے پیدا کیا گیا ہے، اور قرآن کا ظاہر اسی پر دلالت کرتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {هَذَا خَلْقُ اللَّهِ} مبتدا اور خبر ہے (7)۔ اور 'خلق' یہاں 'مخلوق' کے معنی میں ہے (8)، یعنی: یہ جسے میں نے ذکر کیا ہے جو تم دیکھ رہے ہو 'خلق اللہ' (9) ہے یعنی: اللہ کی مخلوق ہے، یعنی: اس نے اسے بغیر کسی (سابقہ نمونے) کے پیدا کیا۔

(1) مشکل إعراب القرآن 2/ 564 . (2) إعراب القرآن 3/ 282 . (3) فی مشکل إعراب القرآن 2/ 564 . (4) إعراب القرآن 3/ 282 . (5) 6/12 - 7 . (6) معانی القرآن للزجاج 4/ 195 . (7) إعراب القرآن 3/ 283، اور اس سے پہلے کا کلام۔ (8) الکشاف 3/ 230 . (9) تفسير البغوي 3/ 490 .

partner. {So show Me} [O assembly of polytheists] {what those besides Him have created} - meaning the idols. {Rather, the wrongdoers} - meaning the polytheists - {are in clear error} - meaning evident loss(1). The word "Ma" (what) is an interrogative noun in the place of nominative case as a subject, and its predicate is "dha", where "dha" means "that which". And "khalaqa" (created) refers to a deleted pronoun "hu"(2), its implied meaning is: show Me what thing those besides Him have created. The sentence is in the position of objective case for "aruni" (show me). The pronoun "hu" is implied with "khalaqa" returning to "those", i.e., show me the things which those besides Him created(3). Based on this view, you say: "Ma-dha ta'allamta, a-nahwun am shi'run?" (What have you learned, is it grammar or poetry?). And it is permissible for "Ma" to be in the objective case for "aruni" and "dha" to be extra. Based on this view, one says: "Ma-dhan ta'allamta, a-nahwan am shi'ran?" (What have you learned, grammar or poetry?).

God's words: {And We certainly gave Luqman wisdom [saying], 'Be grateful to Allah.' And whoever is grateful is grateful for [the benefit of] himself. And whoever denies [His favor] - then indeed, Allah is Free of need and Praiseworthy (12)}.

His words: {And We certainly gave Luqman wisdom} - [Luqman and wisdom are] two objects. "Luqman" is indeclinable (diptote) because at its end are an extra Alif and Nun, resembling the pattern "Fa'lan" whose feminine is "Fa'la", so it does not decline when definite; because that is a second heaviness, but it declines when indefinite; because one of the two heavinesses has gone. This was stated by Al-Nahhas(4). He is Luqman bin Ba'ura bin Nahor bin Tarah, who is Azar, the father of Ibrahim. Thus Muhammad bin Ishaq attributed him(5). It is also said: He is Luqman bin 'Anqa bin Surun, and he was a Nubian from the people of Ayla. Al-Suhayli mentioned it(6). Wahb said: He was the son of Job's sister. Muqatil said: It was mentioned that he was the son of Job's maternal aunt(7). Al-Zamakhshari said: He is Luqman bin Ba'ura, the son of Job's sister or the son of his maternal aunt. And it was said...

---

(1) Tafsir al-Tabari 18/544-545, and Tafsir Abi al-Layth 3/20 in meaning. (2) I'rab al-Qur'an 3/283. (3) Mushkil I'rab al-Qur'an 2/565. (4) In I'rab al-Qur'an 3/283 and what preceded it. (5) 'Arais al-Majalis p. 350. (6) In Al-Ta'rif wal-I'lam p. 134. And in its printed version: "Yathrun" instead of "Surun". (7) 'Arais al-Majalis p. 350.

सूरह लुक़मान: आयत १० - १२ ४६७

साथी। {तो मुझे दिखाओ} [हे बहुदेववादियों के समूह] {कि उनके सिवा दूसरों ने क्या पैदा किया है} - यानी मूर्तियों ने। {बल्कि ज़ालिम (अन्याय करने वाले)} - यानी बहुदेववादी - {खुली गुमराही में हैं} - यानी स्पष्ट नुकसान में(१)। शब्द "मा" (क्या) मुबतदा (विषय) के रूप में रफ़अ (प्रथमा विभक्ति) के स्थान पर एक प्रश्नवाचक संज्ञा है, और इसकी ख़बर (विधेय) "ज़ा" है, जहाँ "ज़ा" का अर्थ "वह जो" है। और "ख़लक़ा" (पैदा किया) एक हटाए गए सर्वनाम "हू"(२) पर आधारित है, इसका निहित अर्थ है: मुझे दिखाओ कि उनके सिवा दूसरों ने क्या चीज़ पैदा की है। यह वाक्य "अरुनी" (मुझे दिखाओ) के लिए नसब (कर्म कारक) के स्थान पर है। "ख़लक़ा" के साथ सर्वनाम "हू" को "उन लोगों" के लिए निहित माना गया है, यानी, मुझे वे चीज़ें दिखाओ जो उनके सिवा दूसरों ने पैदा की हैं(३)। इस दृष्टिकोण के आधार पर, आप कहते हैं: "मा-ज़ा तअल्लमता, अ-नहवुन अम शिअरुन?" (आपने क्या सीखा, क्या वह व्याकरण है या कविता?)। और यह भी जायज़ है कि "मा" "अरुनी" के लिए नसब के स्थान पर हो और "ज़ा" अतिरिक्त हो। इस दृष्टिकोण के आधार पर, कोई कहता है: "मा-ज़ान तअल्लमता, अ-नहवन अम शिअरन?" (आपने क्या सीखा, व्याकरण या कविता?)।

अल्लाह का फरमान: {और हमने यक़ीनन लुक़मान को हिकमत (बुद्धिमत्ता) प्रदान की थी कि 'अल्लाह का शुक्र अदा करो।' और जो कोई शुक्र अदा करता है, वह अपने ही फायदे के लिए शुक्र अदा करता है। और जिसने कुफ़्र (अकृतज्ञता) किया, तो निश्चित रूप से अल्लाह बेनियाज़ (बेपरवाह) और प्रशंसा के योग्य है (१२)}।

उनका कथन: {और हमने यक़ीनन लुक़मान को हिकमत प्रदान की थी} - [लुक़मान और हिकमत] दो मफ़ऊल (कर्म) हैं। "लुक़मान" पर तनवीन नहीं आती (ग़ैर-मुनसरिफ़ है) क्योंकि इसके अंत में एक अतिरिक्त अलिफ़ और नून है, जो "फ़अलान" के समान है जिसका स्त्रीलिंग "फ़अला" होता है, इसलिए मारिफ़ा (निश्चित संज्ञा) की स्थिति में यह मुनसरिफ़ नहीं होता; क्योंकि यह दूसरा भारीपन है, और नकिरा (अनिश्चित संज्ञा) की स्थिति में मुनसरिफ़ हो जाता है; क्योंकि दो भारीपनों में से एक चला गया है। यह अल-नहहास ने कहा है(४)। वह लुक़मान बिन बाउरा बिन नहोर बिन तारह हैं, जो आज़र, इब्राहीम के पिता हैं। मुहम्मद बिन इसहाक़ ने उनका वंश इसी तरह बताया है(५)। और कहा गया है: वह लुक़मान बिन अनक़ा बिन सरून हैं, और वह आयला के लोगों में से एक नूबियाई थे। अल-सुहैल ने इसका उल्लेख किया है(६)। वहब ने कहा: वह अय्यूब की बहन के बेटे थे। मुक़ातिल ने

कहा: यह उल्लेख किया गया है कि वह अय्यूब की मौसी के बेटे थे(७)। अल-ज़मख़्शरी ने कहा: वह लुक़मान बिन बाउरा हैं, जो अय्यूब की बहन के बेटे या उनकी मौसी के बेटे हैं। और कहा गया है...

---

(१) तफ़सीर अल-तबरी १८ / ५४४ - ५४५, और तफ़सीर अबी अल-लैथ ३ / २० उसी अर्थ में। (२) एराब अल-क़ुरआन ३ / २८३। (३) मुशकिल एराब अल-क़ुरआन २ / ५६५। (४) एराब अल-क़ुरआन ३ / २८३ और उससे पहले के अंश में। (५) अराइस अल-मजालिस पृष्ठ ३५०। (६) अत-तारीफ़ वल-इलाम पृष्ठ १३४ में। और इसके छपे हुए संस्करण में: "सरून" के स्थान पर "यथरून" आया है। (७) अराइस अल-मजालیس पृष्ठ ३५०।

سورة لقمان: آیات ۱۰ - ۱۲ ٤٦٧

شریک۔ ﴿فَأَرُونِي﴾ اے مشرکوں کی جماعت ﴿مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِن دُونِهِ﴾ یعنی بت۔ ﴿بَلِ الظَّالِمُونَ﴾ یعنی: مشرک ﴿فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾ یعنی: صریح نقصان میں(۱)۔ اور «ما» مبتدا ہونے کی وجہ سے محلِ رفع میں اسم استفہام ہے، اور اس کی خبر «ذا» ہے، اور ذا «الذی» کے معنی میں ہے۔ اور «خلق» ایک محذوف ضمیر «ہ» پر واقع ہے(۲) ، اس کی تقدیر یہ ہے: پس تم مجھے دکھاؤ کہ اس کے سوا دوسروں نے کیا چیز پیدا کی ہے، اور یہ جملہ «أروني» کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے۔ اور ضمیر «ہ» کو «خلق» کے ساتھ مقدر مانا جائے گا جو ان لوگوں کی طرف لوٹتی ہے، یعنی: پس تم مجھے وہ چیزیں دکھاؤ جو اس کے سوا دوسروں نے پیدا کی ہیں(۳)۔ اور اسی قول کی بنا پر تم کہتے ہو: ماذا تعلمتَ ، أنحوٌ أم شعرٌ؟ (تم نے کیا سیکھا، نحو یا شعر؟) اور یہ بھی جائز ہے کہ «ما» «أروني» کی وجہ سے محلِ نصب میں ہو اور «ذا» زائدہ ہو، اور اسی قول کی بنا پر کہا جاتا ہے: ماذا تعلمتَ ، أنحواً أم شعراً؟

فرمانِ باری تعالیٰ ہے: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنِ اشْكُرْ لِلَّهِ ۚ وَمَن يَشْكُرْ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ ۖ وَمَن كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ ١٢﴾

فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ﴾ دو مفعول ہیں۔ اور «لقمان» غیر منصرف ہے کیونکہ اس کے آخر میں الف اور نون زائد ہیں، چنانچہ یہ «فَعْلان» کے مشابہ ہے جس کا مؤنث «فَعْلَى» آتا ہے، پس معرفہ ہونے کی صورت میں یہ غیر منصرف رہا؛ کیونکہ یہ دوسری ثقالت ہے، اور نکرہ کی صورت میں منصرف ہو گیا؛ کیونکہ دو ثقالتوں میں سے ایک زائل ہو گئی۔ یہ بات النحاس نے کہی ہے(۴)۔ اور وہ لقمان بن باعوراء بن ناحور بن تارخ ہیں، اور وہ آزر ہیں جو ابراہیم کے والد ہیں۔ اسی طرح ان کا نسب محمد بن اسحاق نے بیان کیا ہے(۵)۔ اور کہا گیا ہے: وہ لقمان بن

عنقاء بن سرون ہیں، اور وہ اہل ایلہ میں سے ایک نوبی تھے۔ اس کا ذکر السہیلی نے کیا ہے(۶)۔ وہب نے کہا: وہ ایوب کے بھانجے تھے۔ اور مقاتل نے کہا: ذکر کیا گیا ہے کہ وہ ایوب کے خالہ زاد بھائی تھے(۷)۔ الزمخشری: وہ لقمان بن باعوراء ہیں جو ایوب کے بھانجے یا ان کے خالہ زاد ہیں۔ اور کہا گیا:

---

(۱) تفسیر الطبری ۱۸ / ۵۴۴ - ۵۴۵، اور تفسیر ابی اللیث ۳ / ۲۰ ہم معنی۔ (۲) اعراب القرآن ۳ / ۲۸۳۔ (۳) مشکل اعراب القرآن ۲ / ۵۶۵۔ (۴) اعراب القرآن ۳ / ۲۸۳ اور اس سے پہلے کے مقام پر۔ (۵) عرائس المجالس ص ۳۵۰۔ (۶) التعریف والإعلام ص ۱۳٤ میں۔ اور اس کے مطبوعہ نسخے میں «سرون» کی جگہ «یثرون» واقع ہوا ہے۔ (۷) عرائس المجالس ص ۳۵۰۔

Surah Luqman: Verse 12. Page 468.

He was among the descendants of Azar, lived for a thousand years, and met David (peace be upon him) and took knowledge from him. He used to give fatwas (legal rulings) before David was sent. When David was sent, he stopped giving rulings. When asked about it, he said: "I am not needed when I have been sufficed" (1). Al-Waqidi said: He was a judge among the Children of Israel (2). Sa'id ibn al-Musayyib said: Luqman was black from the blacks of Egypt, with thick lips. Allah Almighty gave him wisdom and withheld prophethood from him (3). According to this, the majority of interpreters agree that he was a saintly man (wali) and not a prophet. However, 'Ikrimah and al-Sha'bi believed in his prophethood, according to which wisdom means prophethood. But the correct view is that he was a man wise with the wisdom of Allah Almighty—which is correctness in beliefs, understanding of religion, and intellect—a judge among the Children of Israel, black, with cracked feet and thick lips (meaning large lips). This was said by Ibn Abbas and others. It is narrated from a hadith of Ibn Umar, who said: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "Luqman was not a prophet, but he was a servant who reflected a lot, had good certainty, loved Allah Almighty, so He loved him and bestowed wisdom upon him. He gave him the choice to be a caliph (successor) ruling with truth. Luqman said: 'O Lord, if You give me the choice, I choose well-being and leave trial. But if You command me, then I hear and obey, for You will protect me.'" Ibn Atiyyah mentioned this (4). Al-Tha'labi added (5): The angels said to him with a voice without him seeing them: "Why, O Luqman?" He said: "Because the ruler is in the most difficult and distressing position; the oppressed approach him from everywhere. If he is helped, he is likely to be saved, but if he errs, he misses the path to Paradise. To be humble in this world is better than being noble in it, and whoever chooses this world over the Hereafter will be discarded by this world and will not attain the Hereafter." The angels were amazed by the beauty of his logic. Then he slept a sleep, and wisdom was given to him, and he woke up speaking with it. Then David was called after him and he accepted it—meaning the caliphate—and did not stipulate what Luqman had stipulated. So he fell into error more than once, all of which Allah forgives him for. Luqman used to support him with his wisdom, and David said to him: "Blessed are you, O Luqman."

(1) Al-Kashshaf 3 / 231. (2) 'Ara'is al-Majalis, p. 350. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 4 / 331, and summarized by al-Tabari 38 / 547. (4) In Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 347. (5) In 'Ara'is al-Majalis, p. 351, and fully recorded by Ibn Asakir in Tarikh Dimashq 16 / 85-86.

सूरह लुक़मान: आयत 12. पृष्ठ 468.

वह आज़र की संतानों में से थे, एक हज़ार साल तक जीवित रहे, और दाऊद (उन पर शांति हो) से मिले और उनसे ज्ञान प्राप्त किया। दाऊद के भेजे जाने से पहले वे फतवे दिया करते थे। जब दाऊद को भेजा गया, तो उन्होंने फतवे देना बंद कर दिया। जब उनसे पूछा गया, तो उन्होंने कहा: "जब मुझे पर्याप्त कर दिया गया है तो मैं काफी नहीं हूँ" (1)। अल-वाकिदी ने कहा: वह बनी इसराइल में एक न्यायाधीश थे (2)। सईद बिन अल-मुसय्यब ने कहा: लुक़मान मिस्र के अश्वेतों में से एक अश्वेत थे, जिनके होंठ मोटे थे। अल्लाह तआला ने उन्हें हिकमत (बुद्धिमत्ता) दी और उन्हें नबूवत (पैगंबरी) से वंचित रखा (3)। इस पर, अधिकांश व्याख्याकारों का मत है कि वे एक वली (अल्लाह के मित्र) थे और नबी नहीं थे। इकरीमा और अल-शाबी ने उनकी नबूवत की बात कही है, और इसके अनुसार हिकमत का अर्थ नबूवत है। लेकिन सही बात यह है कि वे अल्लाह तआला की हिकमत से युक्त एक बुद्धिमान व्यक्ति थे - जो विश्वासों में शुद्धता, धर्म की समझ और विवेक है - बनी इसराइल में एक न्यायाधीश, अश्वेत, फटे पैरों वाले और मोटे होंठों वाले (अर्थात् बड़े होंठ)। यह बात इब्न अब्बास और अन्यों ने कही है। इब्न उमर की एक हदीस से वर्णित है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते सुना: "लुक़मान नबी नहीं थे, बल्कि वे एक ऐसे दास थे जो बहुत चिंतन करते थे, जिनका विश्वास दृढ़ था, वे अल्लाह तआला से प्रेम करते थे, इसलिए उसने उनसे प्रेम किया और उन्हें हिकमत प्रदान की। अल्लाह ने उन्हें सत्य के साथ शासन करने वाला खलीफा (उत्तराधिकारी) बनने का विकल्प दिया। लुक़मान ने कहा: 'ऐ रब, यदि तूने मुझे विकल्प दिया है, तो मैं कल्याण चुनता हूँ और परीक्षा छोड़ता हूँ। लेकिन यदि तूने मुझ पर इसे अनिवार्य कर दिया है, तो मैं सुनता हूँ और आज्ञा मानता हूँ, क्योंकि तू मेरी रक्षा करेगा'।" इब्न अतिय्या ने इसका उल्लेख किया है (4)। अल-सालाबी ने जोड़ा (5): फ़रिश्तों ने उन्हें बिना दिखाई दिए एक आवाज़ में कहा: "क्यों, ऐ लुक़मान?" उन्होंने कहा: "क्योंकि शासक सबसे कठिन और कष्टदायक स्थिति में होता है; मजलूम (उत्पीड़ित) हर तरफ से उसके पास आते हैं। यदि उसकी सहायता की जाए, तो उसके बचने की संभावना है, लेकिन यदि वह गलती करता है, तो वह स्वर्ग का मार्ग खो देता है। दुनिया में विनम्र होना इसमें प्रतिष्ठित होने से बेहतर है, और जो कोई आख़िरत (परलोक) पर दुनिया को तरजीह देता है, दुनिया उसे त्याग देती है और वह आख़िरत को प्राप्त नहीं कर पाता।" फ़रिश्ते उनके तर्क की सुंदरता से चकित रह गए। फिर वे सो गए, और उन्हें हिकमत दी गई, और वे इसके साथ बात करते हुए जागे। फिर उनके बाद दाऊद को पुकारा गया और उन्होंने इसे स्वीकार कर लिया - यानी खिलाफत को - और उन्होंने वह शर्त नहीं

रखी जो लुक़मान ने रखी थी। तो वे एक से अधिक बार गलती कर बैठे, जिसे अल्लाह ने उन्हें माफ कर दिया। लुक़मान अपनी हिकमत से उनकी सहायता किया करते थे, और दाऊद ने उनसे कहा: "ऐ लुक़मान, धन्य हैं आप।"

(1) अल-कश्शाफ 3 / 231। (2) अराइस अल-मजालिस पृ. 350। (3) अल-नुकात वल-उयून 4 / 331, और अल-तबरी 38/547 द्वारा संक्षिप्त। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4 / 347 में। (5) अराइस अल-मजालिस पृ. 351 में, और इब्न असाकिर ने तारिख दमिश्क 16 / 85-86 में इसे पूर्ण रूप से उद्धृत किया है।

سورہ لقمان: آیت 12۔ صفحہ 468۔

وہ آذر کی اولاد میں سے تھے، ایک ہزار سال تک زندہ رہے، اور داؤد علیہ السلام کو پایا اور ان سے علم حاصل کیا، اور داؤد کی بعثت سے پہلے فتویٰ دیا کرتے تھے۔ پس جب داؤد مبعوث ہوئے تو انہوں نے فتویٰ دینا بند کر دیا، تو ان سے پوچھا گیا، تو انہوں نے کہا: جب مجھے کفایت کر دی گئی ہے تو میں کافی نہیں ہوں (1)۔ اور واقدی نے کہا: وہ بنی اسرائیل میں قاضی تھے (2)۔ اور سعید بن المسیب نے کہا: لقمان مصر کے سیاہ فاموں میں سے ایک سیاہ فام تھے، موٹے ہونٹوں والے، اللہ تعالیٰ نے انہیں حکمت عطا کی اور نبوت سے روک دیا (3)۔ اور اسی پر اہل تاویل کی اکثریت ہے کہ وہ ولی تھے نبی نہیں تھے۔ اور عکرمہ اور شعبی نے ان کی نبوت کا قول کیا ہے، اور اس بنیاد پر حکمت سے مراد نبوت ہوگی۔ اور صحیح یہ ہے کہ وہ اللہ تعالیٰ کی حکمت کے ساتھ ایک حکیم آدمی تھے - اور وہ عقائد میں درستی اور دین میں فقہ اور عقل ہے - بنی اسرائیل میں قاضی، سیاہ فام، پھٹی ہوئی پنڈلیوں والے، موٹے ہونٹوں والے، یعنی: بڑے ہونٹ۔ یہ ابن عباس اور دوسروں نے کہا۔ اور ابن عمر کی حدیث سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: "لقمان نبی نہیں تھے، بلکہ وہ کثرت سے غور و فکر کرنے والے، اچھے یقین والے بندے تھے، انہوں نے اللہ تعالیٰ سے محبت کی تو اللہ نے ان سے محبت کی، پس ان پر حکمت کے ذریعے احسان فرمایا، اور انہیں اختیار دیا کہ انہیں خلیفہ بنا دے جو حق کے ساتھ فیصلہ کرے، تو انہوں نے کہا: اے رب، اگر تو نے مجھے اختیار دیا ہے تو میں عافیت کو قبول کرتا ہوں اور بلا (آزمائش) کو چھوڑتا ہوں، اور اگر تو نے مجھ پر لازم کر دیا ہے تو سر تسلیم خم ہے، کیونکہ تو ہی میری حفاظت فرمائے گا"۔ اسے ابن عطیہ نے ذکر کیا ہے (4)۔ اور ثعلبی نے اضافہ کیا (5): پس فرشتوں نے ایسی آواز میں کہ وہ انہیں دیکھ نہ پاتے تھے ان سے کہا: اے لقمان، ایسا کیوں؟

انہوں نے کہا: اس لیے کہ حاکم سب سے سخت اور پریشان کن منزل میں ہوتا ہے، مظلوم ہر جگہ سے اسے گھیر لیتے ہیں، اگر اس کی مدد کی جائے تو امید ہے کہ نجات پا جائے، اور اگر اس سے غلطی ہو جائے تو وہ جنت کا راستہ بھول گیا، اور جو دنیا میں ذلیل (کمتر) ہو وہ اس سے بہتر ہے کہ اس میں معزز ہو، اور جو دنیا کو آخرت پر ترجیح دیتا ہے اسے دنیا نکال دیتی ہے اور وہ آخرت کو نہیں پاتا۔ پس فرشتے ان کی گفتگو کی خوبصورتی پر حیران ہوئے، پھر وہ سو گئے، تو انہیں حکمت عطا کی گئی، پس وہ بیدار ہوئے تو حکمت کی باتیں کر رہے تھے، پھر ان کے بعد داؤد کو پکارا گیا تو انہوں نے اسے قبول کر لیا - یعنی خلافت کو - اور وہ شرط نہیں لگائی جو لقمان نے لگائی تھی، پس وہ ایک سے زیادہ بار خطا میں پڑے، اللہ ان سب کو معاف فرماتا ہے۔ اور لقمان اپنی حکمت سے ان کی مدد کیا کرتے تھے، تو داؤد نے ان سے کہا: اے لقمان، تمہارے لیے خوشخبری ہے۔

(1) الکشاف ۳ / ۲۳۱۔ (2) عرائس المجالس ص ۳۵۰۔ (3) النکت والعیون ٤ / ۳۳۱، اور طبری نے ۵٤۷/۳۸ میں اسے مختصراً نکالا ہے۔ (4) المحرر الوجیز ٤ / ۳٤۷ میں۔ (5) عرائس المجالس ص ۳۵۱ میں، اور اسے ابن عساکر نے تاریخ دمشق ۱٦ / ۸۵ - ۸٦ میں مکمل نکالا ہے۔

Surah Luqman: Verse 12. Page 469.

"You were given wisdom, and calamity was turned away from you, while David was given the caliphate and was tested with calamity and trial." Qatadah said: Allah Almighty gave Luqman a choice between prophethood and wisdom, so he chose wisdom over prophethood. Gabriel (peace be upon him) came to him while he was sleeping and instilled wisdom into him, so he woke up speaking with it. It was said to him: "How did you choose wisdom over prophethood when your Lord gave you the choice?" He replied: "If He had sent prophethood to me as an obligation (1), I would have hoped for His help in it, but He gave me a choice, and I feared that I would be too weak for prophethood, so wisdom was dearer to me (2)."

There was disagreement regarding his profession; it was said: he was a tailor. This was stated by Sa'id ibn al-Musayyib (3). He said to a black man: "Do not grieve that you are black, for among the best of people are three from the blacks: Bilal, Mahja' the freedman of Umar, and Luqman (4)." It was also said: he used to gather a bundle of firewood every day for his master. He said to a man looking at him: "If you see me with thick lips, thin speech comes out from between them, and if you see me black, my heart is white (5)." It was also said: he was a shepherd. A man who knew him before saw him and said to him: "Are you not the slave of the tribe of so-and-so?" He said: "Yes." The man asked: "So what brought you to what I see (this state of wisdom)?" He replied: "The decree of Allah, my fulfillment of trusts, truthfulness in speech, and leaving what does not concern me." This was stated by Abd al-Rahman ibn Zayd ibn Jabir (6). Khalid al-Rab'i said: He was a carpenter. His master said to him: "Slaughter a sheep for me and bring me its two best pieces of meat." He brought him the tongue and the heart. The master said to him: "Was there nothing in it better than these two?" He remained silent. Then he ordered him to slaughter another sheep, and then said to him: "Throw away its two worst pieces of meat." He threw away the tongue and the heart. The master said to him: "I ordered you to bring me the two best pieces of meat and you brought me the tongue and the heart, and I ordered you to throw away the two worst and you threw away the tongue and the heart?!" He said to him: "There is nothing better than them if..."

(1) Meaning: truly one of its rights, and an obligation among its obligations. Al-Nihayah (Azm). (2) Al-Nukat wa al-Uyun 4/331. (3) Recorded by Ahmad in Al-Zuhd p. 64, and it is in Tafsir al-Baghawi 3/491, and Zad al-Masir 6/318. (4) Recorded by Al-Tabari 18/547-548. (5) Al-Kashshaf 3/231. (6) Al-Nukat wa al-Uyun 4/331-332.

सूरह लुक़मान: आयत 12। पृष्ठ 469।

"तुम्हें हिकमत (बुद्धिमत्ता) दी गई, और तुमसे बला (मुसीबत) टाल दी गई, जबकि दाऊद को खिलाफ़त दी गई और उन्हें बला और आज़माइश (परीक्षा) में डाला गया।" क़तादा ने कहा: अल्लाह तआला ने लुक़मान को नबी बनने और हिकमत के बीच चुनाव करने का विकल्प दिया, तो उन्होंने नबी बनने के बजाय हिकमत को चुना। जिब्रील (अलैहिस्सलाम) उनके पास आए जब वह सो रहे थे और उनमें हिकमत डाल दी, तो वह सुबह उठे तो हिकमत वाली बातें कर रहे थे। उनसे कहा गया: "आपने नबी बनने के बजाय हिकमत को क्यों चुना जबकि आपके रब ने आपको विकल्प दिया था?" उन्होंने कहा: "अगर अल्लाह ने मुझे नबी बनना अनिवार्य (1) कर दिया होता, तो मैं इसमें उसकी सहायता की आशा करता, लेकिन उसने मुझे विकल्प दिया और मुझे डर था कि मैं नबी बनने की ज़िम्मेदारी के लिए कमज़ोर पड़ जाऊँगा, इसलिए हिकमत मुझे अधिक प्रिय थी (2)।"

उनके पेशे के बारे में मतभेद है; कहा गया: वे एक दर्जी थे। यह सईद इब्न अल-मुसय्यब (3) ने कहा है। उन्होंने एक काले व्यक्ति से कहा: "इस बात से दुखी न हो कि तुम काले हो, क्योंकि सबसे अच्छे लोगों में से तीन काले थे: बिलाल, उमर के आज़ाद किए हुए गुलाम महजाअ, और लुक़मान (4)।" यह भी कहा गया: वे अपने मालिक के लिए हर दिन लकड़ियों का एक गट्ठा जमा करते थे। उन्होंने एक व्यक्ति से कहा जो उन्हें देख रहा था: "अगर तुम मुझे मोटे होंठों वाला देखते हो, तो उनके बीच से बारीक (सुंदर) बातें निकलती हैं, और अगर तुम मुझे काला देखते हो, तो मेरा दिल सफेद (साफ) है (5)।" यह भी कहा गया: वे एक चरवाहे थे। एक व्यक्ति ने उन्हें देखा जो उन्हें पहले से जानता था, तो उसने उनसे कहा: "क्या तुम फलां कबीले के गुलाम नहीं हो?" उन्होंने कहा: "हाँ।" उसने पूछा: "तो तुम्हें इस मुकाम तक किस चीज़ ने पहुँचाया जो मैं देख रहा हूँ?" उन्होंने कहा: "अल्लाह का फैसला, मेरी अमानतदारी, सच बोलना, और उन बातों को छोड़ देना जो मेरे काम की नहीं हैं।" यह अब्दुर्रहमान इब्न ज़ैद इब्न जाबिर (6) ने कहा है। खालिद अल-रब'ई ने कहा: वे एक बढ़ई थे। उनके मालिक ने उनसे कहा: "मेरे लिए एक बकरी ज़बह करो और उसके दो सबसे अच्छे गोश्त के टुकड़े लाओ।" वे जीभ और दिल लेकर आए। मालिक ने उनसे कहा: "क्या इसमें इन दोनों से बेहतर कुछ नहीं था?" वे चुप रहे। फिर मालिक ने उन्हें दूसरी बकरी ज़बह करने का आदेश दिया, और फिर उनसे कहा: "इसके दो सबसे खराब गोश्त के टुकड़े फेंक दो।" उन्होंने जीभ और दिल फेंक दिए। मालिक ने उनसे कहा: "मैंने तुम्हें सबसे अच्छे दो टुकड़े लाने को कहा तो तुम जीभ और दिल लाए,

और मैंने तुम्हें सबसे खराब दो टुकड़े फेंकने को कहा तो तुमने जीभ और दिल फेंक दिए?!" उन्होंने उससे कहा: "अगर ये दोनों अच्छे हों तो इनसे बेहतर कुछ नहीं है और..."

(1) अर्थात: वास्तव में इसके अधिकारों में से एक, और इसके कर्तव्यों में से एक कर्तव्य। अल-निहाया (अज़्म)। (2) अल-नुकात व अल-उयून 4/331। (3) अहमद ने अल-ज़ुहद पृष्ठ 64 में इसे उद्धृत किया है, और यह तफ़सीर अल-बग़वी 3/491 में है, और ज़ाद अल-मसीर 6/318 में अधिक विवरण है। (4) अल-तबरी 18/547-548 ने इसे उद्धृत किया है। (5) अल-कश्शाफ 3/231। (6) अल-नुकात व अल-उयून 4/331-332।

سورہ لقمان: آیت 12۔ صفحہ 469۔

"تمہیں حکمت عطا کی گئی، اور تم سے بلا ٹال دی گئی، جبکہ داؤد کو خلافت عطا کی گئی اور انہیں بلا اور آزمائش میں ڈالا گیا۔" قتادہ نے کہا: اللہ تعالیٰ نے لقمان کو نبوت اور حکمت کے درمیان اختیار دیا، تو انہوں نے نبوت پر حکمت کو ترجیح دی۔ جبرائیل علیہ السلام ان کے پاس آئے جب وہ سو رہے تھے اور ان میں حکمت پھونک دی، تو وہ صبح اٹھے تو حکمت والی باتیں کر رہے تھے۔ ان سے کہا گیا: "آپ نے نبوت پر حکمت کو کیوں منتخب کیا جبکہ آپ کے رب نے آپ کو اختیار دیا تھا؟" انہوں نے کہا: "اگر اللہ مجھ پر نبوت بطور حکم (1) بھیجتا تو میں اس میں اس کی مدد کی امید رکھتا، لیکن اس نے مجھے اختیار دیا اور مجھے ڈر تھا کہ میں نبوت کی ذمہ داری سے عہدہ برآ ہونے میں کمزور پڑ جاؤں گا، اس لیے حکمت مجھے زیادہ عزیز تھی (2)۔"

ان کے پیشے کے بارے میں اختلاف ہے؛ کہا گیا: وہ ایک درزی تھے۔ یہ سعید بن المسیب (3) نے کہا ہے۔ انہوں نے ایک سیاہ فام شخص سے کہا: "اس بات سے غمزدہ نہ ہو کہ تم سیاہ فام ہو، کیونکہ بہترین لوگوں میں سے تین سیاہ فام تھے: بلال، حضرت عمر کے آزاد کردہ غلام مہجع، اور لقمان (4)۔" یہ بھی کہا گیا: وہ اپنے مالک کے لیے ہر روز لکڑیوں کا ایک گٹھا جمع کرتے تھے۔ انہوں نے ایک شخص سے کہا جو انہیں دیکھ رہا تھا: "اگر تم مجھے موٹے ہونٹوں والا دیکھتے ہو تو ان کے درمیان سے باریک (شیریں) کلام نکلتا ہے، اور اگر تم مجھے سیاہ فام دیکھتے ہو تو میرا دل سفید (صاف) ہے (5)۔" یہ بھی کہا گیا: وہ ایک چرواہے تھے۔ ایک شخص نے انہیں دیکھا جو انہیں پہلے سے جانتا تھا، تو اس نے ان سے کہا: "کیا تم فلاں قبیلے کے غلام نہیں ہو؟" انہوں نے کہا: "ہاں۔" اس نے پوچھا: "تو تمہیں اس مقام تک کس چیز نے پہنچایا جو میں دیکھ رہا ہوں؟" انہوں نے کہا: "اللہ کی تقدیر، میری امانت داری، سچ بولنا، اور فضول باتوں کو

چھوڑ دینا۔" یہ عبدالرحمن بن زید بن جابر (6) نے کہا ہے۔ خالد الربعی نے کہا: وہ ایک بڑھئی تھے۔ ان کے آقا نے ان سے کہا: "میرے لیے ایک بکری ذبح کرو اور اس کے دو سب سے بہترین گوشت کے ٹکڑے لاؤ۔" وہ زبان اور دل لے کر آئے۔ آقا نے ان سے کہا: "کیا اس میں ان دونوں سے بہتر کوئی چیز نہیں تھی؟" وہ خاموش رہے۔ پھر اس نے انہیں دوسری بکری ذبح کرنے کا حکم دیا، اور پھر ان سے کہا: "اس کے دو سب سے گندے (برے) گوشت کے ٹکڑے پھینک دو۔" انہوں نے زبان اور دل پھینک دیئے۔ آقا نے ان سے کہا: "میں نے تمہیں سب سے بہترین دو ٹکڑے لانے کو کہا تو تم زبان اور دل لائے، اور میں نے تمہیں سب سے برے دو ٹکڑے پھینکنے کو کہا تو تم نے زبان اور دل پھینک دیئے؟! " انہوں نے اس سے کہا: "اگر یہ دونوں اچھے ہوں تو ان سے بہتر کوئی چیز نہیں اور..."

(1) یعنی: حقیقت میں اس کے حقوق میں سے ایک حق، اور اس کے واجبات میں سے ایک واجب۔ النہایہ (عزم)۔ (2) النکت والعیون 4/331۔ (3) احمد نے الزہد ص 64 میں اسے روایت کیا ہے، اور یہ تفسیر البغوی 3/491 میں ہے، اور زاد المسیر 6/318 میں اضافہ ہے۔ (4) اسے الطبری 18/547-548 نے روایت کیا ہے۔ (5) الکشاف 3/231۔ (6) النکت والعیون 4/331-332۔

Surah Luqman: Verse 12 470

...they are good, and no two things are more evil than them when they are evil (1).

I say: This meaning is raised (marfu') in more than one hadith, including his saying, peace and blessings be upon him: "Indeed, in the body there is a piece of flesh; if it is sound, the whole body is sound, and if it is corrupted, the whole body is corrupted. Verily, it is the heart" (2). And in the 'Al-Lisan' (language/tongue) there are many authentic and famous reports; among them is his saying, peace and blessings be upon him: "Whomever God protects from the evil of two things will enter Paradise: what is between his jaws and what is between his legs"... the hadith (3). And many of Luqman's wisdoms are narrated, this being one of them. He was asked: "Who is the worst of people?" He said: "The one who does not care if people see him acting badly" (4).

I say: This is also raised in meaning; he ﷺ said: "All my nation will be forgiven except those who publicize their sins. Among the acts of publicizing is for a man to do a deed at night, then wake up in the morning having been shielded by God, and say: O so-and-so, I did such and such last night. His Lord had covered him through the night, but he wakes up revealing God's cover over him." Narrated by Abu Hurayrah, recorded by al-Bukhari (5). And Wahb ibn Munabbih said: "I read from the wisdom of Luqman [which is] weightier than ten thousand chapters" (6). It is narrated that he visited Dawud (David), peace be upon him, while he was crafting chainmail, and God had softened iron for him like clay. Luqman wanted to ask him, but wisdom overcame him and he remained silent. When Dawud finished, he put it on and said: "What an excellent garment for war you are." Luqman then said: "Silence is wisdom, but few are those who practice it." Dawud said to him: "Truly, you have been named wise" (7).

The Almighty's saying: {Give thanks to Allah} has two interpretations: One is that "an" (أن) is in the sense of "ay" (أي), as an explanation, meaning: We said to him: Give thanks. The other view is that it is in the accusative position, and the verb is included in...

(1) Reported by Ibn Abi Shaybah 13/214, Ahmad in 'Al-Zuhd' p. 65, and al-Tabari 38/548. (2) Mentioned previously 1/287. (3) Mentioned previously 12/85. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/347. (5) In his Sahih (6069), and it is in Sahih Muslim (2990). (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/283. (7) Al-Kashshaf 3/231.

सूरह लुक़मान: आयत 12 470

...वे अच्छे हैं, और जब वे बुरे होते हैं तो उनसे बुरा कुछ नहीं होता (1)।

मैंने कहा: इसका अर्थ एक से अधिक हदीसों में 'मरफ़ू (पैगंबर से संबंधित) है, जिसमें उनका यह कहना शामिल है: "सुनो, शरीर में मांस का एक टुकड़ा है; यदि वह सही है, तो सारा शरीर सही है, और यदि वह बिगड़ गया, तो सारा शरीर बिगड़ गया। सुनो, वह दिल है" (2)। और ज़बान के बारे में कई प्रामाणिक और प्रसिद्ध विवरण आए हैं; उनमें से उनका कहना है: "जिसे अल्लाह ने दो चीज़ों की बुराई से बचा लिया, वह जन्नत में दाखिल होगा: जो उसके जबड़ों के बीच है और जो उसके पैरों के बीच है"... हदीस (3)। और लुक़मान की बहुत सी हिकमतें (सूक्तियां) प्रसिद्ध हैं, जिनमें से यह एक है। उनसे पूछा गया: "सबसे बुरा इंसान कौन है?" उन्होंने कहा: "वह जिसे इस बात की परवाह नहीं कि लोग उसे बुरा काम करते हुए देखें" (4)।

मैंने कहा: यह भी अर्थ के लिहाज़ से 'मरफ़ू है; उन्होंने ﷺ फरमाया: "मेरी पूरी उम्मत को माफ कर दिया जाएगा सिवाय उन लोगों के जो अपने गुनाहों का खुल्लम खुल्ला इज़हार करते हैं। खुल्लम खुल्ला इज़हार में से यह है कि एक आदमी रात में कोई काम करे, फिर सुबह उठकर जबकि अल्लाह ने उस पर पर्दा डाला हुआ था, वह कहे: ऐ फलां, मैंने कल रात ऐसा-ऐसा किया। उसके रब ने रात भर उसका पर्दा रखा, लेकिन वह सुबह उठकर अल्लाह के पर्दे को खुद ही हटा देता है।" इसे अबू हुरैरा ने रिवायत किया है, और बुखारी ने इसे निकाला है (5)। और वहब बिन मुनब्बाह ने कहा: "मैंने लुक़मान की हिकमत से पढ़ा है जो दस हज़ार अध्यायों से भी भारी है" (6)। और यह रिवायत है कि वह दाऊद अलैहिस्सलाम के पास गए जब वे ज़िरह (कवच) बना रहे थे, और अल्लाह ने उनके लिए लोहे को मिट्टी की तरह नरम कर दिया था। लुक़मान उनसे पूछना चाहते थे, लेकिन हिकमत ने उन्हें रोक दिया और वे खामोश रहे। जब दाऊद ने उसे पूरा कर लिया, तो उसे पहना और कहा: "तुम युद्ध के लिए कितने बेहतरीन लिबास हो।" तब लुक़मान ने कहा: "खामोशी हिकमत है, और इसे करने वाले कम हैं।" दाऊद ने उनसे कहा: "बेशक, तुम्हें हकीम (बुद्धिमान) सही नाम दिया गया है" (7)।

अल्लाह तआला का फरमान: {कि अल्लाह का शुक्र अदा करो} इसमें दो संभावनाएं हैं: एक यह कि 'अन' (أن) 'ऐ' (أي) के अर्थ में व्याख्या के लिए हो, यानी: हमने उससे कहा: शुक्र अदा करो। और दूसरा मत यह है कि यह नसब (accusative) की स्थिति में है, और क्रिया इसमें शामिल है...

(1) इब्न अबी शैबा 13/214, अहमद ने 'अल-ज़ुहद' पृ. 65 में, और अल-तबरी 38/548 द्वारा रिपोर्ट किया गया। (2) पहले उल्लेखित 1/287। (3) पहले उल्लेखित 12/85। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/347। (5) उनकी सहीह (6069) में, और यह सहीह मुस्लिम (2990) में है। (6) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 5/283। (7) अल-कश्शाफ 3/231।

سورہ لقمان: آیت ۱۲ ٤٧٠

...وہ اچھے ہیں، اور ان سے برا کوئی نہیں جب وہ برے ہوں (۱)۔

میں نے کہا: یہ معنی ایک سے زیادہ احادیث میں مرفوع ہے، جس میں آپ ﷺ کا یہ قول شامل ہے: «خبردار، جسم میں گوشت کا ایک ٹکڑا ہے؛ جب وہ درست ہوتا ہے تو سارا جسم درست رہتا ہے، اور جب وہ بگڑ جاتا ہے تو سارا جسم بگڑ جاتا ہے، خبردار، وہ دل ہے» (۲)۔ اور زبان کے بارے میں بہت سے مستند اور مشہور آثار آئے ہیں؛ ان میں سے آپ علیہ الصلاۃ والسلام کا قول ہے: «جسے اللہ نے دو چیزوں کے شر سے بچا لیا وہ جنت میں داخل ہو گیا: جو اس کے جبڑوں کے درمیان ہے اور جو اس کی ٹانگوں کے درمیان ہے»... الحدیث (۳)۔ اور لقمان کی بہت سی حکمتیں منقول ہیں، یہ ان میں سے ایک ہے۔ ان سے پوچھا گیا: 'لوگوں میں سب سے برا کون ہے؟' انہوں نے کہا: 'وہ جسے اس بات کی پرواہ نہ ہو کہ لوگ اسے برا کام کرتے ہوئے دیکھیں' (٤)۔

میں نے کہا: یہ بھی معنی کے لحاظ سے مرفوع ہے؛ آپ ﷺ نے فرمایا: «میری تمام امت کو معاف کر دیا جائے گا سوائے ان کے جو گناہوں کا اعلانیہ اظہار کرتے ہیں۔ اعلانیہ اظہار میں سے یہ ہے کہ ایک آدمی رات کو کوئی کام کرے، پھر صبح ہو اور اللہ نے اس پر پردہ ڈالا ہوا ہو، تو وہ کہے: اے فلاں، میں نے کل رات ایسا ایسا کیا تھا۔ اس کے رب نے رات بھر اس کا پردہ رکھا، لیکن وہ صبح اٹھ کر اللہ کا پردہ چاک کر دیتا ہے»۔ اسے ابوہریرہ نے روایت کیا، اور بخاری نے اسے نکالا ہے (٥)۔ اور وہب بن منبہ نے کہا: 'میں نے لقمان کی حکمت سے پڑھا ہے جو دس ہزار ابواب سے زیادہ وزنی ہے' (٦)۔ اور روایت ہے کہ وہ داؤد علیہ السلام کے پاس گئے جب وہ زرہ بنا رہے تھے، اور اللہ نے ان کے لیے لوہے کو مٹی کی طرح نرم کر دیا تھا، تو انہوں نے ان سے پوچھنا چاہا، لیکن حکمت نے انہیں روک دیا اور وہ خاموش رہے۔ جب انہوں نے اسے مکمل کر

لیا، تو اسے پہنا اور کہا: 'تم جنگ کے لیے کیا ہی بہترین لباس ہو'۔ تو لقمان نے کہا: 'خاموشی حکمت ہے، اور اس پر عمل کرنے والے تھوڑے ہیں'۔ داؤد نے ان سے کہا: 'بلاشبہ تم حکیم کہلانے کے حقدار ہو' (۷)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَنِ اشْكُرْ لِلَّهِ﴾ اس میں دو احتمالات ہیں: ایک یہ کہ «أن» بمعنی «أي» مفسرہ ہو، یعنی: ہم نے اس سے کہا: شکر ادا کرو۔ اور دوسرا قول یہ ہے کہ یہ محلِ نصب میں ہے، اور فعل اس میں داخل ہے...

(۱) ابن ابی شیبہ ۲۱٤/۱۳، اور احمد نے الزہد ص ٦٥ میں، اور طبری ٥٤٨/۳۸ نے اسے نکالا ہے۔ (۲) سابقہ ۲۸۷/۱۔ (۳) سابقہ ۸٥/۱۲۔ (٤) المحرر الوجیز ۳٤۷/٤۔ (٥) اپنی صحیح (٦۰٦۹) میں، اور یہ صحیح مسلم (۲۹۹۰) میں ہے۔ (٦) معانی القرآن للنحاس ۲۸۳/٥۔ (۷) الکشاف ۲۳۱/۳۔

its relation, as Sibawayh narrated: I wrote to him that 'stand up'. However, this aspect according to him is remote (1). Al-Zajjaj said: The meaning is: And We indeed gave Luqman wisdom so that he might give thanks to Allah the Almighty (2). It was also said: that is, by saying "give thanks to Allah the Almighty," so he gave thanks, thus becoming wise by his gratitude to Us. And gratitude to Allah is obedience to Him in what He has commanded. The discourse on its linguistic and contextual reality has already passed in "Al-Baqarah" (3) and elsewhere. "And whoever is grateful is only grateful for himself" [Luqman: 12], meaning: whoever obeys Allah the Almighty only acts for himself; because the benefit of the reward returns to him. "And whoever is ungrateful" meaning: disbelieved in the blessings and did not declare the oneness of Allah, "then indeed Allah is Self-Sufficient" and does not need the worship of His creation, "Praiseworthy" among the creation; meaning: praised (4). Yahya bin Salam said: "Self-Sufficient" from His creation, "Praiseworthy" in His actions (5).

His words, the Almighty: "And [mention, O Muhammad], when Luqman said to his son while he was advising him, 'O my son, do not associate [anything] with Allah. Indeed, association [with him] is great injustice.'" [Luqman: 13]

His words, the Almighty: "And [mention, O Muhammad], when Luqman said to his son while he was advising him". Al-Suhayli said: His son's name was Tharan; according to the saying of Al-Tabari and Al-Qutbi (6). Al-Kalbi said: Mashkam. It was said: An'am. Narrated by Al-Naqqash (7).

Al-Qushayri mentioned that his son and his wife were disbelievers, so he continued to advise them until they embraced Islam. I say: and this is indicated by His words: "do not associate [anything] with Allah. Indeed, association [with him] is great injustice." In "Sahih Muslim" (8) and elsewhere, it is narrated from Abdullah who said: When "Those who believe and do not obscure their belief with injustice" [Al-An'am: 82] was revealed, it was hard on the companions of the Messenger of Allah (peace be upon him), and they said: "Which of us does not wrong himself?" So the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "It is not as you think; it is only as Luqman said to his son: 'O my son, do not associate [anything]...'"

(1) I'rab al-Qur'an 3/283. And Sibawayh's words are in al-Kitab 3/162. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/195. (3) 2/104-106. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/348. (5) Al-Nukat wa al-Uyun 4/333. (6) Al-Ta'rif wa al-I'lam p. 134, and it is in al-Ma'arif by Ibn Qutaybah p. 55. (7) Al-Nukat wa al-Uyun 4/333. (8) (124), and it has preceded 8/445.

उसका संबंध, जैसा कि सिबवैह ने वर्णन किया है: मैंने उसे लिखा कि 'खड़े हो जाओ'। हालांकि, उनके अनुसार यह पहलू दूर की बात है (1)। अल-ज़ज्जाज ने कहा: इसका अर्थ है: और हमने लुक़मान को हिकमत (बुद्धिमत्ता) प्रदान की ताकि वह अल्लाह तआला का शुक्र अदा करे (2)। और यह भी कहा गया है: यानी, यह कहकर कि 'अल्लाह का शुक्र अदा करो', तो उन्होंने शुक्र अदा किया, और अपने हमारे प्रति शुक्रगुज़ार होने के कारण वह बुद्धिमान (हकीम) बन गए। और अल्लाह का शुक्र उसकी आज्ञा का पालन करना है। इसके भाषाई और अर्थगत वास्तविकता पर चर्चा "अल-बकरह" (3) और अन्य जगहों पर पहले ही हो चुकी है। "और जो कोई शुक्रगुज़ार होता है, वह केवल अपने लाभ के लिए शुक्रगुज़ार होता है" [लुक़मान: 12] अर्थात: जो कोई अल्लाह तआला की आज्ञा मानता है, वह केवल अपने लिए कार्य करता है; क्योंकि सवाब (पुण्य) का लाभ उसी को मिलता है। "और जो कोई कृतघ्न (नाशुक्रा) हुआ" अर्थात: नेमतों का इनकार किया और अल्लाह की एकता (तौहीद) को नहीं माना, "तो निश्चित रूप से अल्लाह बेनयाज़ (आत्मनिर्भर) है" अपनी सृष्टि की इबादत से, "प्रशंसनीय" (हमीद) है सृष्टि के निकट; अर्थात: जिसकी प्रशंसा की जाए (4)। यह्या बिन सलाम ने कहा: अपनी सृष्टि से "बेनियाज़" है, और अपने कार्यों में "प्रशंसनीय" (5)।

अल्लाह तआला का फरमान: "और जब लुक़मान ने अपने बेटे से कहा, जबकि वह उसे नसीहत कर रहा था: ऐ मेरे प्यारे बेटे! अल्लाह के साथ किसी को शरीक न करना, निस्संदेह शिर्क बहुत बड़ा ज़ुल्म (अन्याय) है।" [लुक़मान: 13]

अल्लाह तआला का फरमान: "और जब लुक़मान ने अपने बेटे से कहा, जबकि वह उसे नसीहत कर रहा था"। अल-सुहैली ने कहा: उनके बेटे का नाम थारन था; अल-तबरी और अल-कुतबी के अनुसार (6)। अल-कल्बी ने कहा: मशकम। कहा गया है: अनअम। इसे अन-नक़्क़ाश ने उल्लेख किया है (7)।

अल-कुशैरी ने उल्लेख किया है कि उनका बेटा और उनकी पत्नी काफ़िर थे, इसलिए वह उन्हें नसीहत करते रहे यहाँ तक कि वे मुसलमान हो गए। मैं कहता हूँ: और यह उनके इस कथन से सिद्ध होता है: "अल्लाह के साथ किसी को शरीक न करना, निस्संदेह शिर्क बहुत बड़ा ज़ुल्म है।" "सहीह मुस्लिम" (8) और अन्य में अब्दुल्ला से रिवायत है, उन्होंने कहा: जब यह आयत उतरी "जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अपने ईमान को ज़ुल्म (अन्याय) के साथ नहीं मिलाया" [अल-अनआम: 82], तो यह अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों पर बहुत भारी पड़ा, और उन्होंने कहा: "हम में से कौन है

जिसने अपने आप पर ज़ुल्म नहीं किया?" तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "यह वैसा नहीं है जैसा तुम समझते हो; यह तो वैसा ही है जैसा लुक़मान ने अपने बेटे से कहा था: 'ऐ मेरे प्यारे बेटे! शरीक न करना...'"

(1) इ'राब अल-कुरान 3/283। और किताब 3/162 में सिबवैह का कथन है। (2) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 4/195। (3) 2/104-106। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/348। (5) अल-नुक़त वल-उयून 4/333। (6) अत-तारीफ़ वल-इलाम पृष्ठ 134, और यह इब्न कुतैबा की अल-मारिफ पृष्ठ 55 में है। (7) अल-नुक़त वल-उयून 4/333। (8) (124), और यह 8/445 में पहले आ चुका है।

سورہ لقمان، آیات ۱۲ - ۱۳ ۴۷۱

اس کا تعلق، جیسا کہ سیبویہ نے حکایت کی ہے: میں نے اسے لکھا کہ 'کھڑے ہو جاؤ'۔ سوائے اس کے کہ یہ پہلو ان کے نزدیک بعید ہے (۱)۔ اور زجاج نے کہا: معنی یہ ہے: اور یقیناً ہم نے لقمان کو حکمت عطا کی تاکہ وہ اللہ تعالیٰ کا شکر ادا کریں (۲)۔ اور کہا گیا: یعنی اس طرح کہ اللہ تعالیٰ کا شکر ادا کرو، چنانچہ انہوں نے شکر ادا کیا، تو وہ ہمارے حق میں اپنے شکر کی بدولت حکیم ٹھہرے۔ اور اللہ کا شکر اس کی اطاعت کرنا ہے اس میں جس کا اس نے حکم دیا ہے۔ اور اس کی لغوی اور معنوی حقیقت پر بحث "البقرہ" (۳) اور دیگر مقامات پر گزر چکی ہے۔ ﴿وَمَن يَشْكُرْ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ﴾ یعنی: جو اللہ تعالیٰ کی اطاعت کرتا ہے وہ اپنے ہی فائدے کے لیے عمل کرتا ہے؛ کیونکہ ثواب کا نفع اسی کی طرف لوٹتا ہے۔ ﴿وَمَن كَفَرَ﴾ یعنی: نعمتوں کا کفر کیا اور اللہ کی توحید کا قائل نہ ہوا، ﴿فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ﴾ اپنی مخلوق کی عبادت سے بے نیاز ہے، ﴿حَمِيدٌ﴾ مخلوق کے نزدیک؛ یعنی: محمود (جس کی تعریف کی جائے) (۴)۔ اور یحییٰ بن سلام نے کہا: اپنی مخلوق سے "غنی" (بے نیاز) ہے، اپنے فعل میں "حمید" (قابلِ تعریف) ہے (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ، وَهُوَ يَعِظُهُ، يَبُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ ١٣﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ، وَهُوَ يَعِظُهُ﴾ السہیلی نے کہا: ان کے بیٹے کا نام تھاران تھا؛ طبری اور القُتبی کے قول کے مطابق (۶)۔ اور کلبی نے کہا: مشکم۔ اور کہا گیا: انعم۔ اسے نقاش نے بیان کیا ہے (۷)۔

اور قشیری نے ذکر کیا ہے کہ ان کا بیٹا اور بیوی کافر تھے، پس وہ انہیں مسلسل نصیحت کرتے رہے یہاں تک کہ وہ اسلام لے آئے۔ میں کہتا ہوں: اور ان کا یہ قول اس پر دلالت کرتا ہے: ﴿لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ﴾۔ اور "صحیح مسلم" (۸) اور دیگر میں عبداللہ بن مسعود رضی اللہ

عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: جب یہ آیت نازل ہوئی ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ﴾ [الأنعام : ۸۲] تو یہ رسول اللہ ﷺ کے صحابہ پر بہت گراں گزری، اور انہوں نے کہا: "ہم میں سے کون ہے جس نے اپنے آپ پر ظلم نہ کیا ہو؟" تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "یہ ویسا نہیں ہے جیسا تم سمجھتے ہو، یہ تو ویسا ہی ہے جیسا لقمان نے اپنے بیٹے سے کہا تھا: ﴿يَبُنَيَّ لَا تُشْرِكْ ...﴾

(۱) اعراب القرآن ۳/ ۲۸۳۔ اور کتاب ۳/ ۱۶۲ میں سیبویہ کا کلام ہے۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۴/ ۱۹۵۔ (۳) ۲/ ۱۰۴ - ۱۰۶۔ (۴) المحرر الوجیز ۴/ ۳۴۸۔ (۵) النکت والعیون ۴/ ۳۳۳۔ (۶) التعریف والإعلام ص ۱۳۴، اور یہ ابن قتیبہ کی المعارف ص ۵۵ میں ہے۔ (۷) النکت والعیون ۴/ ۳۳۳۔ (۸) (۱۲۴)، اور یہ ۸/ ۴۴۵ میں پہلے گزر چکا ہے۔

472 Surah Luqman: Verses 13 - 15

...with Allah. Indeed, shirk is a great injustice.

There is a difference of opinion regarding His saying: "Indeed, shirk is a great injustice." It was said: It is from the speech of Luqman.

And it was said: It is news from Allah Almighty, separated from Luqman's speech but connected to it in confirming the meaning. This is supported by the narrated Hadith that when the verse: "Those who believe and do not mix their belief with injustice" was revealed, the companions of the Messenger of Allah (peace be upon him) were distressed and said: "Which of us has not committed injustice?" Then Allah Almighty revealed: "Indeed, shirk is a great injustice," so their distress was calmed. Their distress was only calmed because it was news from Allah Almighty. Distress may also be calmed by Allah mentioning that on the authority of a servant whom He described with wisdom and righteousness (1).

And "idh" (when) is in the position of nasb (accusative) meaning "remember". Al-Zajjaj said in his book on the Qur'an: Indeed, "idh" is in the position of nasb by "atayna" (We gave), and the meaning is: "We certainly gave Luqman wisdom when he said." Al-Nahhas said: I consider it a mistake because there is a "waw" (and) in the speech that prevents that. And He said: "O my son" with a kasra on the 'ya' because it indicates the omitted 'ya', and whoever pronounces it with a fatha does so because of the lightness of the fatha to him (2). The discussion on this has already passed in "Hud" (3). And His saying: "O my son" is not truly a diminutive even if it is on its form, but rather it is by way of tenderness, just as it is said to a man: "O my little brother," and for a boy: "he is nice (kuwayyis)."

Allah Almighty's saying: "And We have enjoined upon man [care] for his parents. His mother carried him, [increasing her] in weakness upon weakness, and his weaning is in two years. Be grateful to Me and to your parents; to Me is the [final] destination (14). But if they endeavor to make you associate with Me that of which you have no knowledge, do not obey them but accompany them in [this] world with appropriate kindness and follow the way of those who turn back to Me. Then to Me will be your return, and I will inform you of what you used to do (15)."

In it are eight issues:

First - Allah Almighty's saying: "And We have enjoined upon man [care] for his parents" these two verses are a parenthesis between...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/348. (2) I'rab al-Qur'an 3/284, and the words of al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an 4/196. (3) 11/123, and it occurred in the manuscript copies: Yusuf.

पृष्ठ ४७२ सूरा लुकमान: आयत १३ - १५

...अल्लाह के साथ। बेशक, शिर्क(साझेदारी) एक बड़ा ज़ुल्म है।

उनके इस कथन के बारे में मतभेद है: "बेशक, शिर्क एक बड़ा ज़ुल्म है।" कहा गया है: यह लुकमान के शब्दों में से है।

और कहा गया है: यह अल्लाह तआला की ओर से एक समाचार है, जो लुकमान के शब्दों से अलग है लेकिन अर्थ की पुष्टि में उससे जुड़ा हुआ है। इस बात का समर्थन उस हदीस से होता है जिसमें बताया गया है कि जब यह आयत उतरी: "जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अपने ईमान को ज़ुल्म के साथ नहीं मिलाया," तो रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथी घबरा गए और कहा: "हममें से ऐसा कौन है जिसने ज़ुल्म न किया हो?" तब अल्लाह तआला ने उतारा: "बेशक, शिर्क एक बड़ा ज़ुल्म है," तो उनकी घबराहट शांत हो गई। उनकी घबराहट केवल इसलिए शांत हुई क्योंकि यह अल्लाह तआला की ओर से एक ख़बर थी। घबराहट इस बात से भी शांत हो सकती है कि अल्लाह इसे एक ऐसे बंदे के हवाले से बयान करे जिसे उसने हिकमत (बुद्धिमत्ता) और सच्चाई के साथ वर्णित किया है (१)।

और "इज़" (जब) 'नस्ब' की स्थिति में है जिसका अर्थ है "याद करो"। अल-ज़ज्जाज ने कुरान पर अपनी पुस्तक में कहा है: "इज़" शब्द "आतैना" (हमने दिया) के कारण 'नस्ब' की स्थिति में है, और अर्थ है: "हमने लुकमान को हिकमत दी थी जब उसने कहा।" अल-नहहास ने कहा: मैं इसे एक गलती मानता हूँ; क्योंकि बातचीत में एक 'वाव' (और) है जो इसे रोकता है। और उन्होंने कहा: "या बुनैय्या" (ऐ मेरे बेटे) 'या' पर कसरा के साथ है क्योंकि यह हटाई गई 'या' की ओर इशारा करता है, और जिसने इसे 'फ़तहा' के साथ पढ़ा, वह उनके निकट फ़तहा के हल्का होने के कारण है (२)। इस बारे में चर्चा "हूद" (३) में पहले ही हो चुकी है। और उनका कहना: "या बुनैय्या" वास्तव में तस्गीर (छोटापन) नहीं है, भले ही वह उसके शब्द रूप पर हो, बल्कि यह कोमलता और स्नेह के लिए है, जैसे किसी आदमी से कहा जाता है: "ऐ मेरे छोटे भाई," और एक बच्चे के लिए: "वह प्यारा (कुवैयिस) है।"

अल्लाह तआला का फ़रमान: "और हमने इंसान को उसके माता-पिता के बारे में वसीयत (ताकीद) की है। उसकी माँ ने उसे कमजोरी पर कमजोरी सहते हुए गर्भ में रखा, और उसका दूध छुड़ाना दो साल में है। मेरा शुक्रिया अदा करो और अपने माता-पिता का भी; मेरी ही तरफ लौटकर आना है

(१४)। और अगर वे दोनों तुम पर इस बात का दबाव डालें कि तुम मेरे साथ किसी ऐसी चीज़ को शरीक करो जिसका तुम्हें कोई ज्ञान नहीं, तो उनकी बात न मानना, और दुनिया में उनके साथ भलमनसाहत से रहना और उस शख्स के रास्ते पर चलना जिसने मेरी तरफ रुजू किया। फिर तुम सबको मेरी ही तरफ लौटकर आना है, फिर मैं तुम्हें बताऊँगा जो कुछ तुम करते थे (१५)।"

इसमें आठ मसले (विषय) हैं:

पहला - अल्लाह तआला का फ़रमान: "और हमने इंसान को उसके माता-पिता के बारे में वसीयत की है" ये दो आयतें बीच में एक बाधा (तकरार) हैं...

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३४८/४ । (२) इराब अल-कुरान ३/ २८४, और अल-ज़ज्जाज के शब्द 'मानी अल-कुरान' ४/१९६ में। (३) १२३/११, और हस्तलिखित प्रतियों में आया है: यूसुफ।

صفحہ ۴۷۲ سورہ لقمان: آیات ۱۳ - ۱۵

...اللہ کے ساتھ بے شک شرک بہت بڑا ظلم ہے۔

ان کے اس قول: "بے شک شرک بہت بڑا ظلم ہے" کے بارے میں اختلاف پایا جاتا ہے۔ کہا گیا ہے: یہ لقمان کے کلام میں سے ہے۔

اور کہا گیا ہے: یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے ایک خبر ہے جو لقمان کے کلام سے الگ ہے لیکن معنی کی تاکید میں اس سے جڑی ہوئی ہے۔ اس بات کی تائید اس مأثور حدیث سے ہوتی ہے کہ جب یہ آیت نازل ہوئی: "وہ لوگ جو ایمان لائے اور انہوں نے اپنے ایمان کو ظلم کے ساتھ نہیں ملایا،" تو رسول اللہ ﷺ کے صحابہ کرام پریشان ہو گئے اور کہا: "ہم میں سے وہ کون ہے جس نے ظلم نہ کیا ہو؟" تب اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: "بے شک شرک بہت بڑا ظلم ہے،" تو ان کی پریشانی دور ہو گئی۔ ان کی پریشانی صرف اس لیے دور ہوئی کہ یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے ایک خبر تھی۔ پریشانی اس بات سے بھی دور ہو سکتی ہے کہ اللہ تعالیٰ اسے ایک ایسے بندے کے حوالے سے بیان کرے جسے اس نے حکمت اور راستی کے ساتھ بیان کیا ہے (۱)۔

اور "اذ" (جب) 'نصب' کے مقام پر ہے جس کا معنی ہے "یاد کرو"۔ الزجاج نے قرآن کے بارے میں اپنی کتاب میں کہا ہے: "اذ" کا لفظ "آتینا" (ہم نے دی) کی وجہ سے 'نصب' کی حالت میں ہے، اور معنی یہ ہے: "ہم نے یقیناً لقمان کو حکمت دی تھی جب اس نے کہا۔" النحاس نے کہا: میں اسے ایک غلطی سمجھتا ہوں؛ کیونکہ کلام میں ایک 'واؤ' (اور) ہے جو اس سے روکتا ہے۔ اور انہوں نے کہا: "یا بنیَّ" 'یا' کے نیچے کسرہ (زیر) کے ساتھ ہے کیونکہ یہ محذوف (حذف شدہ) 'یا' پر دلالت کرتا ہے، اور جس نے اسے 'فتحہ' (زبر) کے ساتھ پڑھا وہ ان کے نزدیک فتحہ کے ہلکے ہونے کی وجہ سے ہے (۲)۔ اس بارے میں گفتگو "ہود" (۳) میں پہلے گزر چکی ہے۔ اور ان کا

قول: "یا بنی" حقیقت میں تصغیر (چھوٹا ظاہر کرنا) نہیں ہے اگرچہ یہ اس کے لفظ پر ہے، بلکہ یہ شفقت اور نرمی کے طور پر ہے، جیسا کہ کسی آدمی سے کہا جاتا ہے: "اے میرے چھوٹے بھائی،" اور بچے کے لیے: "وہ پیارا (کویس) ہے۔"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور ہم نے انسان کو اس کے ماں باپ کے بارے میں تاکید کی ہے۔ اس کی ماں نے اسے دکھ پر دکھ سہہ کر پیٹ میں رکھا، اور اس کا دودھ چھڑانا دو سال میں ہے۔ میرا شکر ادا کرو اور اپنے ماں باپ کا بھی؛ میری ہی طرف پلٹ کر آنا ہے (۱۴)۔ اور اگر وہ دونوں تم پر اس بات کا زور ڈالیں کہ تم میرے ساتھ کسی ایسی چیز کو شریک ٹھہراؤ جس کا تمہیں علم نہیں، تو ان کی بات نہ ماننا، اور دنیا میں ان کے ساتھ بھلے طریقے سے رہنا اور اس شخص کے راستے کی پیروی کرنا جس نے میری طرف رجوع کیا۔ پھر تم سب کی واپسی میری ہی طرف ہے، پھر میں تمہیں بتا دوں گا جو کچھ تم کرتے تھے (۱۵)۔"

اس میں آٹھ مسائل ہیں:

پہلا - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور ہم نے انسان کو اس کے ماں باپ کے بارے میں تاکید کی ہے" یہ دو آیتیں درمیان میں ایک جملہ معترضہ ہیں...

(۱) المحرر الوجیز ۴/۳۴۸ ۔ (۲) إعراب القرآن ۳/ ۲۸۴، اور الزجاج کے الفاظ ان کی کتاب 'معانی القرآن' ۴/۱۹۶ میں۔ (۳) ۱۱/۱۲۳، اور خطی نسخوں میں واقع ہوا ہے: یوسف۔

Surah Luqman: Verses 14 - 15, Page 473

Luqman's advice. It was said: This is among what Luqman advised his son; God informed us about it on his behalf, meaning: Luqman said to his son (1): "Do not associate partners with Allah, and do not obey your parents in polytheism (shirk), for Allah has commanded [kindness] to them in their obedience in matters that do not involve polytheism or disobedience to Allah Almighty." It was also said: It means, "When Luqman said to his son, We told Luqman in the wisdom We gave him, and We enjoined man [to be good] to his parents," meaning: We told him, "Be grateful to Allah," and We told him, "And We enjoined man." And it was said: "And when Luqman said to his son: Do not associate partners [with Allah], and We enjoined man to be good to his parents, and We ordered people with this, and Luqman ordered his son with it." Al-Qushayri mentioned these opinions. The correct view is that these two verses were revealed regarding the affair of Sa'd ibn Abi Waqqas, as previously mentioned in [Surah] al-Ankabut (2), and this is the view of the majority of commentators.

The summary of this matter is that obedience to parents is not observed in committing a major sin or in neglecting an individual obligation (fard al-ayan). Their obedience is mandatory in permissible matters (mubāhāt). It is recommended to obey them in leaving recommended acts (mandub), including collective struggle (jihad al-kifayah), and answering the mother while praying if one can repeat the prayer; though this is stronger than a recommended act, it is justified by the fear of harm coming to her, and similar reasons that allow breaking prayer, so it is not stronger than a recommendation. Al-Hasan disagreed with this detail, saying: If his mother prevents him from attending the Isha prayer out of compassion, he should not obey her (3).

Second - When Allah Almighty singled out the mother with the degree of mentioning pregnancy and the degree of mentioning breastfeeding, she attained three ranks because of that, while the father has one. This is similar to the words of the Prophet ﷺ when a man asked him: "Who should I treat best?" He said: "Your mother." He said: "Then who?" He said: "Your mother." He said: "Then who?" He said: "Your mother." He said: "Then who?" He said: "Your father." So he gave him a quarter of the righteousness as in this verse (4), and all of this was previously discussed in [Surah] Subhan (5).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/348, and Zad al-Masir 6/320. (2) 16/339-340. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/349. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/348. (5) 13/52 - 53.

सूरा लुकमान: आयतें 14 - 15, पृष्ठ 473

लुकमान की वसीयत। कहा गया है: यह उन बातों में से है जिनकी लुकमान ने अपने बेटे को वसीयत की थी; अल्लाह ने हमें उनके बारे में बताया, यानी: लुकमान ने अपने बेटे से कहा (1): "अल्लाह के साथ किसी को शरीक न करो और शिर्क(बहुदेववाद) में अपने माता-पिता की आज्ञा न मानो, क्योंकि अल्लाह ने उनकी आज्ञा पालन करने का आदेश उन मामलों में दिया है जिनमें अल्लाह की अवज्ञा या शिर्क न हो।" यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है, "जब लुकमान ने अपने बेटे से कहा, तो हमने लुकमान को जो हिकमत दी थी उसमें उसे बताया और हमने मनुष्य को उसके माता-पिता के प्रति वसीयत (निर्देश) दी," यानी: हमने उससे कहा, "अल्लाह का शुक्र अदा करो," और हमने उससे कहा, "और हमने मनुष्य को वसीयत की।" और यह भी कहा गया है: "और जब लुकमान ने अपने बेटे से कहा: शिर्क न कर, और हमने मनुष्य को उसके माता-पिता के साथ अच्छा व्यवहार करने की वसीयत की, और हमने लोगों को इसका आदेश दिया, और लुकमान ने अपने बेटे को इसका आदेश दिया।" अल-कुशैरी ने इन मतों का उल्लेख किया है। सही बात यह है कि ये दो आयतें साद बिन अबी वक़्क़ास के मामले में नाज़िल हुई थीं, जैसा कि पहले 'अल-अंकबूत' (2) में उल्लेख किया गया है, और मुफ़स्सिरीन (टीकाकारों) की जमात इसी पर है।

इस अध्याय का सार यह है कि माता-पिता की आज्ञाकारिता किसी बड़े पाप (कबीरा) को करने या अनिवार्य कर्तव्यों (फर्ज़-ए-ऐन) को छोड़ने में नहीं मानी जाएगी। मुबाह (अनुमेय) कार्यों में उनकी आज्ञा मानना अनिवार्य है। नफ्ल (अनुशंसित) कार्यों को छोड़ने में उनकी बात मानना बेहतर माना जाता है, जिसमें जिहाद-ए-किफ़ाया और प्रार्थना के दौरान माँ को उत्तर देना (यदि प्रार्थना दोबारा पढ़ी जा सके) शामिल है; हालाँकि यह नफ्ल से अधिक मजबूत है, लेकिन इसे माँ को होने वाले संभावित नुकसान के डर से उचित ठहराया जाता है, और इसी तरह की अन्य स्थितियां जो प्रार्थना तोड़ने की अनुमति देती हैं, इसलिए यह नफ्ल से अधिक मजबूत नहीं है। अल-हसन ने इस विवरण में असहमति व्यक्त की और कहा: यदि उसकी माँ दयावश उसे ईशा की प्रार्थना में शामिल होने से रोकती है, तो वह उसकी बात न माने (3)।

दूसरा - जब अल्लाह तआला ने माँ को गर्भावस्था और स्तनपान के उल्लेख के साथ विशिष्टता प्रदान की, तो उसे इसके कारण तीन पद प्राप्त हुए, जबकि पिता को एक मिला। यह नबी ﷺ के उस कथन के समान है जब एक व्यक्ति ने उनसे पूछा: "मुझे किसके साथ सबसे अच्छा व्यवहार करना चाहिए?" उन्होंने कहा: "तुम्हारी माँ।" उसने कहा: "फिर किसके साथ?" उन्होंने कहा: "तुम्हारी माँ।" उसने

कहा: "फिर किसके साथ?" उन्होंने कहा: "तुम्हारी माँ।" उसने कहा: "फिर किसके साथ?" उन्होंने कहा: "तुम्हारा पिता।" तो उसने उसे भलाई का एक चौथाई हिस्सा दिया जैसा कि इस आयत (4) में है, और यह सब पहले 'सुभान' (5) में बीत चुका है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/348, और ज़ाद अल-मसीर 6/320। (2) 16/ 339-340। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/349। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/348। (5) 13/ 52 - 53।

سورہ لقمان: آیات ١٤ - ١٥ ، صفحہ ٤٧٣

لقمان کی وصیت۔ کہا گیا ہے: یہ ان باتوں میں سے ہے جن کی لقمان نے اپنے بیٹے کو وصیت کی تھی؛ اللہ تعالیٰ نے ہمیں ان کے بارے میں بتایا، یعنی: لقمان نے اپنے بیٹے سے کہا (١): "اللہ کے ساتھ شریک نہ ٹھہراؤ اور شرک کے معاملے میں اپنے والدین کی اطاعت نہ کرو، کیونکہ اللہ تعالیٰ نے ان کی اطاعت کا حکم ان امور میں دیا ہے جن میں اللہ کی نافرمانی یا شرک نہ ہو۔" یہ بھی کہا گیا ہے: اس کا مطلب ہے، "اور جب لقمان نے اپنے بیٹے سے کہا، تو ہم نے لقمان کو جو حکمت دی تھی اس میں ہم نے اسے بتایا اور ہم نے انسان کو اس کے والدین کے بارے میں وصیت کی،" یعنی: ہم نے اس سے کہا، "اللہ کا شکر ادا کرو،" اور ہم نے اس سے کہا، "اور ہم نے انسان کو وصیت کی۔" اور کہا گیا: "اور جب لقمان نے اپنے بیٹے سے کہا: شرک نہ کر، اور ہم نے انسان کو اپنے والدین کے ساتھ حسن سلوک کی وصیت کی، اور ہم نے لوگوں کو اس کا حکم دیا، اور لقمان نے اپنے بیٹے کو اس کا حکم دیا۔" القشیری نے ان اقوال کا ذکر کیا ہے۔ صحیح بات یہ ہے کہ یہ دونوں آیتیں سعد بن ابی وقاص کے بارے میں نازل ہوئیں، جیسا کہ پہلے 'العنکبوت' (٢) میں گزر چکا ہے، اور مفسرین کی جماعت کا یہی قول ہے۔

اس باب کا خلاصہ یہ ہے کہ والدین کی اطاعت کسی کبیرہ گناہ کے ارتکاب یا کسی فرض عین کو چھوڑنے میں نہیں کی جائے گی۔ مباح کاموں میں ان کی اطاعت واجب ہے، اور مستحب (مندوب) کاموں کو چھوڑنے میں ان کی اطاعت کو بہتر سمجھا جاتا ہے، بشمول جہادِ کفایہ، اور نماز کے دوران ماں کو جواب دینا جبکہ نماز لوٹانا ممکن ہو؛ اگرچہ یہ مستحب سے قوی ہے، لیکن اس کی وجہ ان کی ہلاکت کا خوف ہے، اور اسی طرح کی دیگر وجوہات جو نماز توڑنے کی اجازت دیتی ہیں، لہذا یہ مستحب سے زیادہ قوی نہیں ہے۔ حسن بصری نے اس تفصیل میں اختلاف کیا ہے اور

کہا ہے: اگر اس کی ماں شفقت کی وجہ سے اسے عشاء کی نماز میں حاضر ہونے سے روکے تو وہ اس کی اطاعت نہ کرے (۳)۔

دوسرا - جب اللہ تعالیٰ نے ماں کو حمل اور رضاعت (دودھ پلانے) کے ذکر کے ساتھ خاص کیا تو اسے اس کی وجہ سے تین درجات حاصل ہوئے، اور باپ کے لیے ایک درجہ، اور یہ نبی کریم ﷺ کے اس قول کے مشابہ ہے جب ایک شخص نے آپ سے پوچھا: "کون سب سے زیادہ حسن سلوک کا مستحق ہے؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "تمہاری ماں"۔ اس نے پوچھا: "پھر کون؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "تمہاری ماں"۔ اس نے پوچھا: "پھر کون؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "تمہاری ماں"۔ اس نے پوچھا: "پھر کون؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "تمہارا باپ"۔ تو اس نے اس کے لیے نیکی کا چوتھا حصہ رکھا جیسا کہ اس آیت (۴) میں ہے، اور یہ سب کچھ 'سبحان' (۵) میں پہلے گزر چکا ہے۔

(۱) المحرر الوجيز ٤ / ٣٤٨ ، وزاد المسير ٦ / ٣٢٠ . (٢) ١٦ / ٣٣٩-٣٤٠ . (٣) المحرر الوجيز ٤ / ٣٤٩ . (٤) المحرر الوجيز ٤ / ٣٤٨ . (٥) ١٣ / ٥٢ - ٥٣ .

Surah Luqman: Verses 14 - 15 474

Third - The Almighty's saying: {in weakness upon weakness} means: she carried him in her womb while she increased every day in weakness upon weakness. It is also said: A woman is weak in constitution, then pregnancy weakens her (1). Isa al-Thaqafi recited: "wahanan 'ala wahan" with the 'ha' vowelized in both, and it was narrated from Abu 'Amr, and they both have the same meaning (2). Qa'nab ibn Umm Sahib said: Is there a rebuker for the censurers who would deter them? For in the censurers there is fatigue and weakness (3). It is said: wahana yahinu, and wahuna yawhunu, and wahana yahanu, like warima yaramu (4). And "wahnan" (weakness) is in the accusative case as a verbal noun (masdar), as mentioned by al-Qushayri. Al-Nahhas (5) said: as the second object with the omission of the preposition, meaning: she carried him with weakness upon weakness. The majority recited: "wa-fisaluhu" (and his weaning), while al-Hasan and Ya'qub recited: "wa-fasluhu", and they are two variants, meaning: and his weaning is at the end of two years, and what is meant by 'fisam' is weaning, so he expressed it by its goal and end (6). It is said: 'infasala' from such and such, meaning: it was distinguished, and from it the 'fasil' (weaned calf) was named. Fourth - People are unanimous on the two years for the duration of breastfeeding regarding rulings and maintenance. As for the prohibition of milk, a group said it is exactly two years, no more and no less. Another group said: the two years and what is connected to them of a month or the like if the breastfeeding was continuous. Another group said: that...

(1) Majma' al-Bayan 21/53. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/349, and the reading in al-Muhtasib 2/167, and al-Shadhah p. 116-117, and the famous from Abu Amr is like the general reading. (3) Al-Nukat wal-Uyun 4/334. (4) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/284. (5) In I'rab al-Quran 3/285. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/349, and Zad al-Masir 6/319, and the reading "wa-fasluhu" in al-Muhtasib 2/167 on the authority of al-Hasan, Yaqub, Abu Raja, al-Jahdari, and Qatada, and in al-Shadhah p. 116 on the authority of al-Jahdari. And he added in Zad al-Masir its attribution to Talha bin Musarrif.

सूरह लुकमान: आयतें 14 - 15 474

तीसरा - सर्वशक्तिमान का कथन: {कमज़ोरी पर कमज़ोरी} का अर्थ है: उसने उसे अपने गर्भ में धारण किया और वह हर दिन कमज़ोरी पर कमज़ोरी बढ़ती गई। यह भी कहा गया है: स्त्री स्वभाव से कमज़ोर होती है, फिर गर्भावस्था उसे और कमज़ोर कर देती है (1)। ईसा अल-थकफी ने पढ़ा: "वहनाँ अला वहनाँ" दोनों में 'ह' पर जबर के साथ, और यह अबू अम्र से वर्णित है, और दोनों का एक ही अर्थ है (2)। क'नाब इब्न उम्म साहिब ने कहा: क्या निंदा करने वालों के लिए कोई रोकने वाला है जो उन्हें मना करे? क्योंकि निंदा करने वालों में थकान और कमज़ोरी होती है (3)। कहा जाता है: वहना यहिनु, और वहनु यौहुनु, और वहना यहनु, जैसे वरीमा यरामु (4)। और "वहनाँ" (कमज़ोरी) म़सदर (संज्ञा) के रूप में मफ़ऊल (कर्म) की स्थिति में है, जैसा कि अल-कुशैरी ने उल्लेख किया है। अल-नहस (5) ने कहा: पूर्वसर्ग (preposition) के विलोप के साथ दूसरे कर्म के रूप में, यानी: उसने उसे कमज़ोरी के साथ कमज़ोरी पर ढोया। बहुमत ने पढ़ा: "व-फ़िसालुहू" (और उसका दूध छुड़ाना), जबकि अल-हसन और याकूब ने पढ़ा: "व-फ़सलुहू", और वे दो भाषाई रूप हैं, यानी: और उसका दूध छुड़ाना दो साल के अंत में है, और 'फ़िसाम' से तात्पर्य दूध छुड़ाना (वीनींग) है, इसलिए उन्होंने इसके लक्ष्य और अंत के माध्यम से इसे व्यक्त किया (6)। कहा जाता है: 'इनफ़सला' अमुक चीज़ से, यानी: वह अलग हो गया, और इसी से 'फ़सील' (दूध छुड़ाया हुआ बछड़ा) का नाम पड़ा। चौथा - लोग अहकाम (नियमों) और खर्च के मामले में स्तनपान की अवधि के लिए दो साल पर सहमत हैं। जहाँ तक दूध के निषेध (तहरीम) का सवाल है, एक समूह ने कहा कि यह दो साल है, न कम न ज़्यादा। एक अन्य समूह ने कहा: दो साल और उनसे जुड़ा हुआ एक महीना या उसके जैसा यदि स्तनपान निरंतर था। एक अन्य समूह ने कहा: कि...

(1) मजमा अल-बयान 21 / 53. (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 349, और अल-मुहतासिब 2 / 167 में पाठ, और अल-शाज़ह पृ. 116 - 117, और अबू अम्र से प्रसिद्ध आम पाठ की तरह है। (3) अल-नुक़त वल-उयून 4 / 334. (4) नहस द्वारा मआनी अल-कुरान 5 / 284. (5) इ'राब अल-कुरान 3 / 285 में। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 349, और ज़ाद अल-मसीर 6 / 319, और अल-मुहतासिब 2 / 167 में अल-हसन, याकूब, अबू रजा, अल-जहदरी और क़तादा के अधिकार पर "व-फ़सलुहू" का पाठ, और अल-शाज़ह पृ. 116 में अल-जहदरी के अधिकार पर। और ज़ाद अल-मसीर में इसका श्रेय तलहा बिन मुसर्रिफ को दिया गया है।

سورة لقمان: آیات ۱۴ - ۱۵ ۴۷۴

تیسرا - اللہ تعالیٰ کا قول: {کمزوری پر کمزوری} یعنی: اسے اپنے پیٹ میں اٹھائے رکھا اور وہ ہر روز کمزوری پر کمزوری میں بڑھتی گئی۔ اور کہا گیا: عورت خلقی طور پر کمزور ہوتی ہے، پھر حمل اسے مزید کمزور کر دیتا ہے (۱)۔ اور عیسیٰ الثقفی نے پڑھا: "وَهَنَاً علی وَهَنَ" دونوں میں 'ہ' کے فتحہ (زبر) کے ساتھ، اور یہ ابوعمرو سے مروی ہے، اور دونوں کا ایک ہی مطلب ہے (۲)۔ قعنب ابن ام صاحب نے کہا: کیا ملامت کرنے والوں کے لیے کوئی روکنے والا ہے جو انہیں جھڑک دے؟ کیونکہ ملامت کرنے والوں میں تھکن اور کمزوری ہے (۳)۔ کہا جاتا ہے: وَهَنَ يَهِنُ، اور وَوَهُنَ يَوْهُنُ، اور وَهَنَ يَهَنُ، جیسے وَرِمَ يَرَمُ (۴)۔ اور "وَهْنًا" مصدر ہونے کی بنا پر حالتِ نصب میں ہے، جیسا کہ القشیری نے ذکر کیا ہے۔ النحاس (۵) نے کہا: حرفِ جر کے گرنے کے ساتھ مفعولِ ثانی کی بنا پر، یعنی: اسے کمزوری کے ساتھ کمزوری پر اٹھایا۔ جمہور نے پڑھا: "وفِصَالُهُ" (اور اس کا دودھ چھڑانا)، اور حسن اور یعقوب نے پڑھا: "وفَصْلُه" اور یہ دو لغتیں ہیں، یعنی: اور اس کا دودھ چھڑانا دو سال گزرنے پر ہے، اور فِصام سے مراد دودھ چھڑانا ہے، تو اس نے اس کی غایت اور انتہا سے تعبیر کیا (۶)۔ اور کہا جاتا ہے: 'انفصل عن کذا' یعنی: وہ اس سے الگ ہو گیا، اور اسی سے 'فصیل' (دودھ چھڑا ہوا بچھڑا) کا نام پڑا۔ چوتھا - احکام اور نفقات کے باب میں مدتِ رضاعت پر لوگ دو سال پر متفق ہیں، اور جہاں تک دودھ کی حرمت کا تعلق ہے تو ایک گروہ نے دو سال کی بات کی ہے نہ زیادہ نہ کم۔ اور ایک گروہ نے کہا: دو سال اور ان سے جڑا ہوا مہینہ وغیرہ اگر رضاعت مسلسل ہو۔ اور ایک گروہ نے کہا: کہ...

(۱) مجمع البیان ۲۱ / ۵۳۔ (۲) المحرر الوجیز ۴ / ۳۴۹، اور المحتسب ۲ / ۱۶۷ میں قراءت، اور الشاذہ ص ۱۱۶ - ۱۱۷، اور ابوعمرو سے مشہور عام قراءت کی طرح ہے۔ (۳) النکت والعیون ۴ /

۳۳۴۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۵ / ۲۸۴۔ (۵) فی اعراب القرآن ۳ / ۲۸۵۔ (۶) المحرر الوجیز ۴ / ۳۴۹، اور زاد المسیر ۶ / ۳۱۹، اور المحتسب ۲ / ۱۶۷ میں حسن، یعقوب، ابورجاء، الجحدری اور قتادہ سے "وفصلہ" کی قراءت، اور الشاذہ ص ۱۱۶ میں الجحدری سے۔ اور زاد المسیر میں اس کی نسبت طلحہ بن مصرف کی طرف بڑھائی ہے۔

If the child is weaned before two years and stops drinking milk, then what he drinks after that within the two years does not establish nursing prohibition (1); and this has already been discussed in [Surah] "Al-Baqarah" (2) in full.

Fifth - His saying, the Almighty: {Be grateful to Me} (Qur'an 31:14). "An" (that) is in the position of the accusative case according to the opinion of Al-Zajjaj, and the meaning is: We enjoined man concerning his parents to be grateful to Me. Al-Nahhas said: Better than that is for "an" to be explanatory, and the meaning is We said to him: Be grateful to Me and to your parents (3). It is said: Gratitude to God is for the blessing of faith, and to parents for the blessing of upbringing (4). Sufyan ibn 'Uyaynah said: Whoever prays the five daily prayers has thanked God Almighty, and whoever prays for his parents at the ends of the prayers has thanked them (5).

Sixth - His saying, the Almighty: {But if they strive with you to make you associate with Me that of which you have no knowledge, do not obey them but accompany them in [this] world with appropriate kindness and follow the way of those who turn back to Me [in repentance]. Then to Me will be your return, and I will inform you of what you used to do} (Qur'an 31:15). We have explained that this verse and the one before it were revealed regarding Sa'd bin Abi Waqqas when he converted to Islam, and that his mother - who was Hamnah bint Abi Sufyan bin Umayyah - swore not to eat; as mentioned previously in the preceding verse.

Seventh - His saying, the Almighty: {and accompany them in [this] world with appropriate kindness} is an adjective for an omitted verbal noun (6), meaning: accompanying in a kind manner; it is said: I accompanied him (musahabatan) and (musahaban). And "kindness" (ma'rufan) means: what is good/right (7).

The verse is evidence for maintaining ties with disbelieving parents with whatever money is possible if they are poor.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/349. (2) 4/106 - 111. (3) I'rab al-Qur'an 3/285, and the saying of Al-Zajjaj in his Ma'ani al-Qur'an 4/196. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 4/335. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/349, and Tafsir al-Baghawi 3/491. (6) I'rab al-Qur'an 3/285. (7) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 5/286.

सूरह लुकमान: आयत 14 - 15 475

यदि बच्चे का दो साल से पहले दूध छुड़ा दिया जाए और वह दूध पीना छोड़ दे, तो उसके बाद दो साल के भीतर वह जो पीता है वह (रिश्ते को) हराम नहीं करता (1); और यह [सूरह] "अल-बकरा" (2) में पूरी तरह से बीत चुका है।

पाँचवाँ - अल्लाह का कथन: {मेरे प्रति कृतज्ञ रहो}। अल-ज़ज्जाज के अनुसार "अन" (कि) कर्म कारक की स्थिति में है, और अर्थ है: हमने मनुष्य को उसके माता-पिता के संबंध में वसीयत की कि मेरे प्रति कृतज्ञ रहो। अल-नहहास ने कहा: इससे बेहतर यह है कि "अन" व्याख्यात्मक हो, और अर्थ है कि हमने उससे कहा: मेरे प्रति और अपने माता-पिता के प्रति कृतज्ञ रहो (3)। कहा गया है: अल्लाह का आभार ईमान की नेमत के लिए है, और माता-पिता का आभार पालन-पोषण की नेमत के लिए है (4)। सुफियान बिन उययना ने कहा: जिसने पांच वक्त की नमाज़ पढ़ी उसने अल्लाह का शुक्रिया अदा किया, और जिसने नमाज़ों के बाद अपने माता-पिता के लिए दुआ की उसने उनका शुक्रिया अदा किया (5)।

छठा - अल्लाह का कथन: {और यदि वे तुझ पर इस बात के लिए दबाव डालें कि तू मेरे साथ उसे शरीक करे जिसका तुझे ज्ञान नहीं, तो उनकी बात न मानना, और दुनिया में उनके साथ भले तरीके से रहना, और उस व्यक्ति के मार्ग का अनुसरण करना जिसने मेरी ओर रुजू किया। फिर मेरी ही ओर तुम्हें लौटकर आना है, फिर मैं तुम्हें बता दूँगा जो कुछ तुम करते थे}। हमने स्पष्ट किया है कि यह आयत और इससे पहले वाली आयत साद बिन अबी वक्कास के बारे में नाजिल हुई थीं जब उन्होंने इस्लाम स्वीकार किया था, और उनकी माँ - जो हम्ना बिन्त अबी सुफियान बिन उमय्या थीं - ने कसम खाई थी कि वह नहीं खाएँगी; जैसा कि पिछली आयत में पहले बताया जा चुका है।

सातवाँ - अल्लाह का कथन: {और दुनिया में उनके साथ भले तरीके से रहना} एक लुप्त स्रोत (मस्दर) के लिए विशेषण है (6), यानी: भलाई के साथ साथ रहना; कहा जाता है: मैंने उसके साथ साथ दिया (मुसाहबतन) और (मुसाहबन)। और "भले तरीके से" (मारूफन) का अर्थ है: जो अच्छा हो (7)।

और यह आयत इस बात का प्रमाण है कि काफिर माता-पिता के साथ भी संबंध बनाए रखना चाहिए और यदि वे गरीब हों तो यथासंभव धन से उनकी सहायता करनी चाहिए।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/349। (2) 4/106 - 111। (3) इराब अल-कुरान 3/285, और अल-ज़ज्जाज का उनके"माआनी अल-कुरान" 4/196 में कथन। (4) अल-नुकत वल-उयून 4/335। (5)

अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/349, और तफ़सीर अल-बगवी 3/491। (6) इराब अल-कुरान 3/285। (7) अल-नहहास द्वारा "माआनी अल-कुरान" 5/286।

بچہ اگر دو سال سے پہلے دودھ چھوڑ دے اور دودھ پینا ترک کر دے، تو اس کے بعد دو سال کے اندر جو وہ پیتا ہے وہ (حرمت رضاعت) ثابت نہیں کرتا (1)؛ اور یہ بات "البقرہ" (2) میں مکمل طور پر گزر چکی ہے۔

پانچواں - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أَنِ اشْكُرْ لِي﴾ (کہ میرا شکر ادا کرو)۔ زجاج کے نزدیک لفظ "أن" مفعول کی جگہ پر ہے، اور معنی یہ ہے کہ: ہم نے انسان کو اس کے والدین کے بارے میں وصیت کی کہ میرا شکر ادا کرے۔ نحاس کہتے ہیں: اس سے بہتر یہ ہے کہ "أن" مفسرہ (وضاحتی) ہو، اور معنی یہ ہو گا کہ ہم نے اس سے کہا: میرا اور اپنے والدین کا شکر ادا کر (3)۔ کہا گیا ہے: اللہ کا شکر ایمان کی نعمت پر ہے، اور والدین کا شکر پرورش کی نعمت پر ہے (4)۔ سفیان بن عیینہ نے کہا: جس نے پانچ وقت کی نمازیں پڑھیں اس نے اللہ تعالیٰ کا شکر ادا کیا، اور جس نے نمازوں کے بعد اپنے والدین کے لیے دعا کی اس نے ان کا شکر ادا کیا (5)۔

چھٹا - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَإِن جَاهَدَاكَ عَلَىٰ أَن تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبْهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا وَاتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنَابَ إِلَيَّ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ﴾ ہم یہ بیان کر چکے ہیں کہ یہ آیت اور اس سے پہلی آیت حضرت سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ کے بارے میں نازل ہوئیں جب وہ اسلام لائے، اور ان کی والدہ - جو حمنہ بنت ابی سفیان بن امیہ تھیں - نے قسم کھائی کہ وہ کھانا نہیں کھائیں گی؛ جیسا کہ اس سے پہلے والی آیت میں گزر چکا ہے۔

ساتواں - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَصَاحِبْهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا﴾ ایک محذوف مصدر کی صفت ہے (6)، یعنی: بھلے طریقے سے ساتھ رہنا؛ کہا جاتا ہے: میں ان کے ساتھ رہا (مصاحبۃً) اور (مُصاحباً)۔ اور "مَعْرُوفًا" کا مطلب ہے: جو اچھا ہو (7)۔

اور یہ آیت اس بات کی دلیل ہے کہ کافر والدین کے ساتھ صلہ رحمی کی جائے اور اگر وہ فقیر ہوں تو جس حد تک ممکن ہو مال سے ان کی مدد کی جائے۔

(1) المحرر الوجیز 349/4۔ (2) 106/4 - 111۔ (3) اعراب القرآن 285/3، اور زجاج کا قول ان کی کتاب معانی القرآن 196/4 میں۔ (4) النکت والعیون 335/4۔ (5) المحرر الوجیز 349/4، اور تفسیر البغوی 491/3۔ (6) اعراب القرآن 285/3۔ (7) معانی القرآن للنحاس 286/5۔

476 Surah Luqman: Verses 14 - 16

...and softening of speech and calling to Islam with kindness. Asma bint Abi Bakr al-Siddiq said to the Prophet, peace and blessings be upon him, when her maternal aunt – and it was said: her foster mother – came to her, she said: "O Messenger of Allah, my mother has come to me and she is desirous [of a gift/kindness], should I uphold ties with her?" He said: "Yes." "Desirous" was said to mean: away from Islam. Ibn Atiyya said: What is apparent to me is that she was desirous of a gift, and she would not have come to Asma if she were not in need. Asma's mother was Qutayla bint Abd al-Uzza bin Abd Asad, while the mother of Aisha and Abd al-Rahman was Umm Ruman, who was an early convert to Islam(1). Eighth - His words, Exalted be He: {and follow the way of those who turn back to Me} is a testament to all the world; as if the one commanded is human. And "anaba" means: inclined and returned to something, and this is the path of the prophets and the righteous. Al-Naqqash related that the one commanded was Sa'd, and the one who turned back was Abu Bakr; he said: when Abu Bakr embraced Islam, Sa'd, Abd al-Rahman bin Awf, Uthman, Talha, Sa'id and al-Zubayr came to him and said: "Have you believed?" He said: "Yes." Then it was revealed concerning him: {Is one who is devoutly obedient during periods of the night, prostrating and standing [in prayer], fearing the Hereafter and hoping for the mercy of his Lord...} [Az-Zumar: 9]. When the six heard it, they believed, so Allah Exalted revealed about them: {But those who have avoided Taghut, lest they worship it, and turned back to Allah - for them are good tidings...} up to His words: {Those are the ones whom Allah has guided} Az-Zumar: 17-18. And it was said: The one who turned back was the Prophet (3)ﷺ. Ibn Abbas said: When Sa'd embraced Islam, his two brothers, 'Amir and 'Uwaymir, embraced Islam with him, so none of them remained polytheists except 'Utba. Then He, Mighty and Majestic, warned of the resurrection of those in the graves and returning to Him for recompense and accountability for small and large deeds(4). His words, Exalted be He: {O my son, indeed if it should be the weight of a mustard seed and should be within a rock or [anywhere] in the heavens or in the earth, Allah will bring it forth. Indeed, Allah is Subtle and Acquainted (16)}. The meaning: And Luqman said to his son: O my son. And this statement from Luqman was intended to inform his son...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/349, and the hadith preceded in 6/14. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/349. (3) Zad al-Masir 6/320, and attributed it to Ibn al-Sa'ib. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/349.

476 सूरह लुक़मान: आयत 14 - 16

...और वाणी की कोमलता और नम्रता के साथ इस्लाम की ओर बुलाना। अस्मा बिन्त अबी बक्र अल-सिद्दीक ने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से कहा, जब उनकी मौसी - और कहा गया है: उनकी दूध पिलाने वाली माँ - उनके पास आईं, तो उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, मेरी माँ मेरे पास आई हैं और वे इच्छुक हैं [उपहार/दयालुता की], क्या मैं उनसे रिश्ते निभाऊं?" उन्होंने कहा: "हाँ।" "इच्छुक" के बारे में कहा गया है कि इसका अर्थ है: इस्लाम से विमुख। इब्न अतिया ने कहा: मेरे लिए स्पष्ट यह है कि वह उपकार की इच्छुक थीं, और वे अस्मा के पास नहीं आतीं यदि वे ज़रूरत में न होतीं। अस्मा की माँ क़ुतैला बिन्त अब्द अल-उज़्ज़ा बिन अब्द असद थीं, जबकि आयशा और अब्द अल-रहमान की माँ उम्मे रूमान थीं, जो इस्लाम के शुरुआती दौर में ही मुसलमान हो गई थीं(1)। आठवाँ - उनका कथन, वे सर्वोच्च हैं: {और उस व्यक्ति के मार्ग का अनुसरण करो जिसने मेरी ओर रुख किया} यह पूरी दुनिया के लिए एक वसीयत है; जैसे कि आदेशित व्यक्ति इंसान हो। और "अनाबा" का अर्थ है: किसी चीज़ की ओर झुकना और वापस लौटना, और यह नबियों और नेक लोगों का मार्ग है। अल-नक़्क़ाश ने उल्लेख किया कि आदेशित व्यक्ति साद थे, और जिन्होंने रुख किया वह अबू बक्र थे; उन्होंने कहा: जब अबू बक्र ने इस्लाम स्वीकार किया, तो साद, अब्द अल-रहमान बिन औफ, उस्मान, तल्हा, सईद और अल-ज़ुबैर उनके पास आए और कहा: "क्या आप ईमान ले आए?" उन्होंने कहा: "हाँ।" फिर उनके बारे में यह आयत उतरी: {क्या वह जो रात के समय में इबादत करने वाला है, सजदे में और खड़े होकर, आख़िरत से डरता है और अपने रब की रहमत की उम्मीद रखता है...} [अज़-ज़ुमर: 9]। जब उन छह लोगों ने इसे सुना, तो वे ईमान ले आए, तो अल्लाह तआला ने उनके बारे में उतारा: {और जो लोग ताग़ूत (शैतान) से दूर रहे कि वे उसकी इबादत करें और अल्लाह की ओर रुजू (रुख) किया, उनके लिए खुशखबरी है...} उनके शब्दों तक: {यही वे लोग हैं जिन्हें अल्लाह ने हिदायत दी है} अज़-ज़ुमर: 17-18। और कहा गया: जिसने रुख किया वह नबी ﷺ थे(3)। इब्न अब्बास ने कहा: जब साद ने इस्लाम स्वीकार किया, तो उनके दो भाइयों, आमिर और उवैमिर ने भी उनके साथ इस्लाम स्वीकार कर लिया, इसलिए उनमें से कोई भी मुशरिक नहीं रहा सिवाय उत्बा के। फिर उन्होंने, जो पराक्रमी और प्रतापी हैं, कब्रों में रहने वालों के पुनरुत्थान और उनके पास वापस लौटने की चेतावनी दी, ताकि छोटे और बड़े कर्मों का बदला और जवाबदेही ली जा सके(4)। उनका कथन, वे सर्वोच्च हैं: {ऐ मेरे बेटे, बेशक अगर वह राई के दाने के बराबर भी हो और किसी चट्टान में हो या आसमानों में या ज़मीन में, अल्लाह उसे ले आएगा। बेशक अल्लाह अत्यंत सूक्ष्म और

ख़बर रखने वाला है (16)}। अर्थ: और लुक़मान ने अपने बेटे से कहा: ऐ मेरे बेटे। और लुक़मान के इस कथन का उद्देश्य अपने बेटे को सूचित करना था...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/349, और हदीस 6/14 में पहले आ चुकी है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/349। (3) ज़ाद अल-मसीर 6/320, और इसे इब्न अल-सायिब की ओर मनसूब किया। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/349।

476 سورہ لقمان: آیات 14 - 16

...اور نرم کلامی اور نرمی کے ساتھ اسلام کی دعوت دینا؛ اسماء بنت ابی بکر صدیق رضی اللہ عنہا نے نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سے عرض کیا جب ان کی خالہ - اور کہا گیا ہے: ان کی رضاعی ماں - ان کے پاس آئیں، تو انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول، میری ماں میرے پاس آئی ہیں اور وہ (صلہ رحمی کی) خواہش مند ہیں، کیا میں ان کے ساتھ صلہ رحمی کروں؟ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "ہاں"۔ "راغبہ" (خواہش مند) کے بارے میں کہا گیا ہے کہ اس کا مطلب ہے: اسلام سے بیزار۔ ابن عطیہ نے کہا: میرے نزدیک ظاہر یہ ہے کہ وہ صلہ (تحفہ/مدد) کی خواہش مند تھیں، اور وہ اسماء کے پاس نہ آتیں اگر انہیں ضرورت نہ ہوتی۔ اسماء کی والدہ قتیلہ بنت عبد العزیٰ بن عبد اسد تھیں، جبکہ عائشہ اور عبد الرحمن کی والدہ ام رومان تھیں، جو قدیم الاسلام (ابتداء میں اسلام لانے والوں میں سے) تھیں(1)۔ آٹھواں - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اس کے راستے کی پیروی کرو جس نے میری طرف رجوع کیا} یہ تمام دنیا کے لیے ایک وصیت ہے؛ گویا جس کو حکم دیا گیا ہے وہ انسان ہے۔ اور "اناب" کے معنی ہیں: کسی چیز کی طرف مائل ہونا اور رجوع کرنا، اور یہ انبیاء اور صالحین کا راستہ ہے۔ نقاش نے ذکر کیا ہے کہ جس کو حکم دیا گیا وہ سعد تھے، اور جس نے رجوع کیا وہ ابوبکر تھے؛ انہوں نے کہا: جب ابوبکر ایمان لائے تو سعد، عبد الرحمن بن عوف، عثمان، طلحہ، سعید اور زبیر ان کے پاس آئے اور پوچھا: کیا تم ایمان لے آئے؟ انہوں نے کہا: ہاں۔ تو ان کے بارے میں یہ آیت اتری: {بھلا وہ جو رات کی گھڑیوں میں عبادت کرنے والا ہے، سجدہ ریز اور کھڑا ہو کر، آخرت سے ڈرتا ہے اور اپنے رب کی رحمت کی امید رکھتا ہے...} [الزمر: 9]۔ جب ان چھ افراد نے اسے سنا تو وہ ایمان لے آئے، تو اللہ تعالیٰ نے ان کے بارے میں نازل فرمایا: {اور جن لوگوں نے طاغوت سے اجتناب کیا کہ وہ اس کی

عبادت کریں اور اللہ کی طرف رجوع کیا، ان کے لیے خوشخبری ہے...} اللہ کے اس ارشاد تک: {یہی وہ لوگ ہیں جنہیں اللہ نے ہدایت دی ہے} الزمر: 17-18۔ اور کہا گیا ہے: جس نے رجوع کیا وہ نبی ﷺ تھے(3)۔ ابن عباس نے فرمایا: جب سعد ایمان لائے تو ان کے ساتھ ان کے دو بھائی عامر اور عویمر بھی ایمان لے آئے، چنانچہ ان میں سے کوئی بھی مشرک باقی نہ رہا سوائے عتبہ کے۔ پھر اللہ عزوجل نے قبروں سے اٹھائے جانے اور جزا و سزا اور چھوٹے بڑے اعمال پر بازپرس کے لیے اپنی طرف واپسی کی وعید سنائی(4)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اے میرے بیٹے، اگر وہ رائی کے دانے کے برابر بھی ہو اور کسی چٹان میں ہو یا آسمانوں میں یا زمین میں، اللہ اسے لے آئے گا۔ بے شک اللہ نہایت باریک بین اور باخبر ہے (16)}۔ مطلب: اور لقمان نے اپنے بیٹے سے کہا: اے میرے بیٹے! اور لقمان کے اس قول سے مقصد صرف اپنے بیٹے کو باخبر کرنا تھا...

---

(1) المحرر الوجیز 4/349، اور حدیث 6/14 میں پہلے گزر چکی ہے۔ (2) المحرر الوجیز 4/349۔ (3) زاد المسیر 6/320، اور اسے ابن السائب کی طرف منسوب کیا ہے۔ (4) المحرر الوجیز 4/349۔

Surah Luqman: Verse 16 477

...by the power of Allah Almighty. This is the ultimate extent that he was able to make him understand; because a mustard seed is said to be such that the senses cannot perceive its weight, as it does not tip a scale(1). That is: if a person's provision was the weight of a mustard seed in these places, Allah would bring it until He drives it to the one for whom it is provision. That is: do not be so concerned about provision that you are distracted from performing the obligatory duties and from following the path of those who turn back to Me.

I say: From this meaning is the saying of the Prophet ﷺ to Abdullah bin Mas'ud: "Do not multiply your worry; what is destined will be, and what you are provided with will come to you"(2). This verse has articulated that Allah Almighty has encompassed everything with knowledge and has counted everything in number, glory be to Him, He has no partner. It was narrated that the son of Luqman asked his father about a grain falling to the bottom of the sea, does Allah know of it? So Luqman responded to him with this verse. It was said: The meaning is that he intended deeds, sins and acts of obedience, i.e., whether it be a good deed or a sin the weight of a grain, Allah will bring it, i.e., what is destined to occur from man will not escape him. In this sense, the sermon achieves both hope and fear, added to the clarification of the power of Allah Almighty. In the first saying, there is neither hope nor fear.

His saying Almighty: {the weight of a grain} is an expression suitable for jewels, i.e., the size of a grain, and suitable for deeds, i.e., what weighs as much as a grain on the basis of similarity. Among what supports the saying of those who said: it is from jewels, is the recitation of Abd al-Karim al-Jazari "fayakinnu" with a kasra on the kaf and a shadda on the nun, from al-kinn which is the covered thing. The majority of reciters read: "in taku" with 'ta' above, and "mithqala" in the accusative (mansub) as the predicate of 'kana', and its subject is hidden, estimated as: your question, according to what was narrated, or sin and obedience according to the second saying(3). Its correctness is indicated by what Luqman's son said to his father: "O my father, if I committed a sin where no one sees me, how would Allah know it?" Luqman said to him: {O my son, indeed if it should be...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 350. (2) Narrated by Ibn Abi 'Asim in 'Al-Ahad wal-Mathani' (2806), and Al-Lalika'i in 'Sharh Usul al-Sunnah' (1080) from Malik bin Abdullah al-Ma'afari that the Messenger of Allah ﷺ... and mentioned it. Its chain of narration is

broken. (3) From his saying: "This verse has articulated..." to this point from Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 350, and what is between brackets in it.

सूरह लुकमान: आयत 16 477

...अल्लाह तआला की शक्ति द्वारा। और यही वह चरम सीमा थी जिसे वह उसे समझाने में समर्थ था; क्योंकि राई के दाने के बारे में कहा जाता है कि इंद्रियां उसके भार को महसूस नहीं कर सकतीं, क्योंकि वह तराजू को नहीं झुकाता(1)। अर्थात: यदि इन स्थानों में मनुष्य की जीविका राई के दाने के बराबर भी होती, तो अल्लाह उसे तब तक लाता जब तक कि वह उसे उस व्यक्ति तक न पहुँचा देता जिसकी वह जीविका है। अर्थात: जीविका के लिए इतनी चिंता न करें कि आप अनिवार्य कर्तव्यों के पालन और मेरी ओर झुकने वालों के मार्ग का अनुसरण करने से विचलित हो जाएँ।

मैंने कहा: इसी अर्थ से नबी ﷺ का अब्दुल्ला बिन मसूद से यह कहना है: "अपनी चिंता मत बढ़ाओ; जो नियत है वह होकर रहेगा, और जो तुम्हारी जीविका है वह तुम्हारे पास आएगी"(2)। इस आयत ने स्पष्ट किया है कि अल्लाह तआला ने हर चीज़ को अपने ज्ञान से घेर रखा है, और हर चीज़ को संख्या में गिना है, वह पवित्र है, उसका कोई साथी नहीं है। यह वर्णित है कि लुक़्मान के पुत्र ने अपने पिता से पूछा कि समुद्र की गहराई में गिरने वाले दाने के बारे में, क्या अल्लाह उसे जानता है? तो लुक़्मान ने उन्हें इस आयत से उत्तर दिया। कहा गया: इसका अर्थ यह है कि उनका इरादा कर्मों, पापों और आज्ञाकारिता से था, अर्थात: चाहे वह अच्छा कर्म हो या पाप, राई के दाने के बराबर हो, अल्लाह उसे लाएगा, अर्थात: मनुष्य से जो घटित होना नियत है वह उससे बच नहीं सकता। इस अर्थ में, उपदेश में अल्लाह की शक्ति के स्पष्टीकरण के साथ-साथ आशा और भय दोनों प्राप्त होते हैं। पहले कथन में न तो आशा है और न ही भय।

उनका यह कथन: {एक दाने के भार के बराबर} एक ऐसी अभिव्यक्ति है जो रत्नों के लिए उपयुक्त है, अर्थात एक दाने के आकार का, और कर्मों के लिए भी उपयुक्त है, अर्थात समानता के आधार पर एक दाने के बराबर जो वजन रखता हो। जो लोग कहते हैं कि यह रत्नों से है, उनके कथन का समर्थन अब्दुल करीम अल-जज़री के पाठ "फ़यकिन्नु" से होता है, जिसमें 'काफ़' पर कसरा और 'नूँ' पर शद्दा है, 'अल-किन्न' से जिसका अर्थ ढकी हुई चीज़ है। अधिकांश पाठकों (क़ुर्रा) ने इसे "इन तकु" (ता के साथ) और "मिसक़ाला" को मंसूब (accusative) के रूप में पढ़ा है जो 'काना' की खबर है, और उसका इस्म (subject) छिपा हुआ है जिसका अनुमान है: आपका प्रश्न, जैसा कि वर्णित है, या दूसरे कथन के अनुसार पाप और आज्ञाकारिता(3)। इसकी सत्यता लुक़्मान के पुत्र द्वारा अपने पिता से कहे गए शब्द से सिद्ध होती है: "हे मेरे पिता, यदि मैं कोई पाप ऐसी जगह करूँ जहाँ मुझे कोई न देख रहा हो, तो अल्लाह उसे कैसे जानेगा?" तो लुक़्मान ने उससे कहा: {हे मेरे पुत्र, निश्चय ही यदि वह हो...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 350। (2) इसे इब्न अबी आसिम ने 'अल-अहाद वल-मसानी' (2806) में और अल-लालिकाई ने 'शरह उसूल अस-सुन्नत' (1080) में मालिक बिन अब्दुल्ला अल-माअफ़री से उद्धृत किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने... और इसका उल्लेख किया। इसकी इसनाद (श्रृंखला) टूटी हुई है। (3) उनके कथन से: "इस आयत ने स्पष्ट किया है..." अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 350 के इस स्थान तक, और इसके बीच कोष्ठकों में क्या है।

سورة لقمان: آیت 16 477

...اللہ تعالیٰ کی قدرت کی بدولت۔ اور یہ وہ انتہائی حد تھی جو اسے سمجھانا ممکن تھا؛ کیونکہ رائی کے دانے کے بارے میں کہا جاتا ہے کہ حِس اس کا وزن محسوس نہیں کر سکتی؛ کیونکہ وہ ترازو کو نہیں جھکاتا(1)۔ یعنی: اگر ان مقامات میں انسان کا رزق رائی کے دانے کے برابر بھی ہوتا تو اللہ اسے لے آتا یہاں تک کہ اسے اس شخص تک پہنچا دیتا جس کا وہ رزق ہے۔ یعنی: رزق کے لیے اتنا فکر مند نہ ہو کہ تم فرائض کی ادائیگی اور میری طرف رجوع کرنے والوں کے راستے کی پیروی سے غافل ہو جاؤ۔

میں نے کہا: اسی معنی سے نبی ﷺ کا عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے یہ قول ہے: "اپنی فکر نہ بڑھاؤ، جو مقدر ہے وہ ہو کر رہے گا، اور جو تمہارا رزق ہے وہ تمہارے پاس آئے گا"(2)۔ اس آیت نے واضح کر دیا ہے کہ اللہ تعالیٰ نے ہر چیز کو اپنے علم سے گھیر رکھا ہے، اور ہر چیز کو شمار کر رکھا ہے، وہ پاک ہے اس کا کوئی شریک نہیں۔ مروی ہے کہ لقمان کے بیٹے نے اپنے باپ سے سمندر کی گہرائی میں گرنے والے دانے کے بارے میں پوچھا کہ کیا اللہ اسے جانتا ہے؟ تو لقمان نے انہیں اس آیت کے ذریعے جواب دیا۔ کہا گیا: اس کا مطلب یہ ہے کہ ان کی مراد اعمال، گناہ اور اطاعت ہے، یعنی: چاہے وہ نیکی ہو یا گناہ، رائی کے دانے کے برابر، اللہ اسے لے آئے گا، یعنی: انسان سے جو واقع ہونا مقدر ہے وہ اس سے بچ نہیں سکتا۔ اس معنی میں، نصیحت میں اللہ تعالیٰ کی قدرت کی وضاحت کے ساتھ ساتھ امید اور خوف دونوں حاصل ہوتے ہیں۔ پہلے قول میں نہ امید ہے اور نہ خوف۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {رائی کے دانے کے برابر} ایک ایسی عبارت ہے جو جواہرات کے لیے موزوں ہے، یعنی ایک دانے کی مقدار، اور اعمال کے لیے بھی موزوں ہے، یعنی برابری کی بنیاد پر جو

وزن ایک دانے کے برابر ہو۔ جن لوگوں نے کہا کہ یہ جواہرات میں سے ہے ان کے قول کی تائید عبد الکریم الجزری کی قرات "فیکُنُّ" سے ہوتی ہے جس میں 'کاف' کے نیچے زیر اور 'نون' پر شد ہے، 'الکِنّ' سے جس کا مطلب چھپی ہوئی چیز ہے۔ جمہور قراء نے اسے "اِن تکُ" (تا کے ساتھ) اور "مثقالَ" کو زبر (منصوب) کے ساتھ پڑھا ہے جو 'کان' کی خبر ہے، اور اس کا اسم پوشیدہ ہے جس کی تقدیر ہے: تمہارا سوال، جیسا کہ مروی ہے، یا دوسرے قول کے مطابق گناہ اور اطاعت(3)۔ اس کی صحت پر لقمان کے بیٹے کا اپنے باپ سے یہ قول دلالت کرتا ہے: "اے میرے ابا جان، اگر میں کوئی گناہ ایسی جگہ کروں جہاں مجھے کوئی نہ دیکھے تو اللہ اسے کیسے جانے گا؟" تو لقمان نے اس سے کہا: {اے میرے بیٹے، بیشک وہ اگر ہو...

---

(1) المحرر الوجیز 4 / 350۔ (2) اسے ابن ابی عاصم نے 'الآحاد والمثانی' (2806) میں اور اللالکائی نے 'شرح اصول السنۃ' (1080) میں مالک بن عبداللہ المعافری سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے... پھر اسے ذکر کیا۔ اس کی سند منقطع ہے۔ (3) ان کے اس قول سے: "اس آیت نے واضح کر دیا ہے..." المحرر الوجیز 4 / 350 کے اس مقام تک، اور اس کے درمیان جو بریکٹ میں ہے۔

Surah Luqman: Verse 16 478

"the weight of a grain of mustard seed and it be in a rock" Verse (1). So his son continued to tremble until he died, as said by Muqatil.

The pronoun in "innaha" (indeed it) is the pronoun of the story (sh'an), as in your saying: "Indeed it is Hind standing," i.e., the story is that it is. If it be the weight of a grain. The Basrans allow: "Indeed it is Zaid I hit him"; meaning indeed the story is. The Kufans do not allow this except in the feminine as we mentioned (2).

Nafi' read: "mithqālu" with the nominative (raf') case (3), and accordingly, "taku" (it be) refers to the meaning of a mustard seed, i.e., if it be a grain of mustard. It is said: it was attributed to the 'weight' (mithqal) as a verb containing the feminine sign because it was added to a feminine noun that it is part of (4); because the weight of a grain of mustard is either a bad or a good deed, as He said: "he shall have ten like it" [Al-An'am: 160], so he used the feminine although "mathal" (like/example) is masculine, because he intended "hasanat" (good deeds), and this is like the poet's saying:

"They walked as spears shook, their upper parts buffeted by the blowing of the soft winds" (5).

And "taku" here is in the sense of "happens/occurs", so it does not require a predicate (khabar).

His saying, Exalted is He: "and it be in a rock": It is said: the meaning of the words is exaggeration and the utmost in understanding, i.e., that His power, Exalted is He, reaches what is within the folds of a rock and what is in the heaven and the earth (6). Ibn Abbas (6) said: The rock is under the seven earths and upon it is the earth (7). It was also said: it is the rock on the back of the whale (8). Al-Suddi said: it is a rock that is not in...

(1) Tafsir al-Baghawi 3/492. (2) I'rab al-Qur'an 3/284. (3) Al-Sab'a p. 513, and Al-Taysir p. 155. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/350. (5) Its sayer is Dhu al-Rumma, and it was previously mentioned 1/311. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/350. (7) Tafsir al-Baghawi 3/492. (8) Reported by al-Tabari 18/556 from Abdullah bin al-Harith, and it is in Al-Nukat wa al-'Uyun 4/337.

सूरह लुक़्मान: आयत 16 478

"राई के दाने के बराबर हो और वह किसी चट्टान में हो" आयत (1)। मुक़ातिल ने कहा कि उसका बेटा तब तक तड़पता रहा जब तक कि उसकी मृत्यु नहीं हो गई।

"इन्नहा" (वास्तव में वह) में सर्वनाम कहानी (शान) का सर्वनाम है, जैसे आपका कहना: "वास्तव में वह हिंद खड़ी है," यानी, कहानी यह है कि वह है। यदि वह एक दाने का भार हो। बसरा वाले अनुमति देते हैं: "वास्तव में वह ज़ैद है मैंने उसे मारा"; इसका अर्थ है वास्तव में कहानी। कूफ़ा वाले इसकी अनुमति केवल स्त्रीलिंग में देते हैं जैसा कि हमने उल्लेख किया (2)।

नाफ़ी ने "मिथक़ालु" को रफ़ (पेश) के साथ पढ़ा (3), और इसके अनुसार, "तकु (हो) राई के दाने के अर्थ की ओर जाता है, यानी, यदि वह राई का दाना हो। यह कहा गया है: इसे 'भार' (मिथक़ाल) के लिए एक ऐसी क्रिया के रूप में जिम्मेदार ठहराया गया था जिसमें स्त्रीलिंग चिह्न था क्योंकि इसे एक स्त्रीलिंग संज्ञा में जोड़ा गया था जिसका वह हिस्सा है (4); क्योंकि राई के दाने का भार या तो बुराई है या भलाई, जैसा कि उसने कहा: "तो उसके लिए उसके जैसा दस गुना है" [अल-अनाम: 160], तो उसने स्त्रीलिंग का प्रयोग किया भले ही "मसल" (समान) पुल्लिंग है, क्योंकि उसका इरादा "हसनात" (नेकियाँ) था, और यह कवि के कहने जैसा है:

"वे वैसे ही चले जैसे भाले हिलते हैं, उनके ऊपरी हिस्सों को बहती मंद हवाओं ने झकझोर दिया" (5)।

और "तकु यहाँ "होने/घटने" के अर्थ में है, इसलिए इसे किसी ख़बर (विधेय) की आवश्यकता नहीं है।

अल्लाह तआला का कथन: "और वह किसी चट्टान में हो": कहा गया है: शब्दों का अर्थ समझने में अतिशयोक्ति और चरम है, यानी, अल्लाह तआला की शक्ति उस तक पहुँचती है जो एक चट्टान की तहों के भीतर है और जो आकाश और पृथ्वी में है (6)। इब्न अब्बास (6) ने कहा: चट्टान सातों ज़मीनों के नीचे है और उस पर पृथ्वी है (7)। यह भी कहा गया है: यह मछली की पीठ पर की चट्टान है (8)। अल-सुद्दी ने कहा: यह एक ऐसी चट्टान है जो ... में नहीं है।

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 3/492। (2) इराब अल-क़ुरआन 3/284। (3) अल-सबआ पृष्ठ 513, और अल-तयसीर पृष्ठ 155। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/350। (5) इसके कहने वाले ज़ू अल-रुम्मा हैं, और इसका उल्लेख पहले 1/311 में किया गया है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/350। (7) तफ़सीर

अल-बग़वी 3/492। (8) इसे अल-तबरी 18/556 ने अब्दुल्लाह बिन अल-हारिस से रिवायत किया है, और यह अल-नुक़त व अल-उयून 4/337 में है।

سورہ لقمان: آیت ۱۶ ۴۷۸

"رائی کے دانے کے برابر ہو پھر وہ کسی چٹان میں ہو" آیت (۱)۔ مقاتل نے کہا کہ اس کا بیٹا تڑپتا رہا یہاں تک کہ وہ مر گیا۔

اور "انھا" میں ضمیر قصہ (شان) کی ضمیر ہے، جیسے آپ کا قول: "انھا ھند قائمۃ" (بے شک وہ ہند کھڑی ہے)، یعنی: قصہ یہ ہے کہ وہ ہے۔ اگر وہ ایک دانے کے وزن کے برابر ہو۔ اور بصریوں کے نزدیک جائز ہے: "انھا زید ضربتہ"؛ بمعنی کہ قصہ یہ ہے۔ اور کوفی اس کی اجازت صرف مونث میں دیتے ہیں جیسا کہ ہم نے ذکر کیا (۲)۔

اور نافع نے "مثقالُ" کو رفع کے ساتھ پڑھا (۳)، اور اس بنا پر "تکُ" (ہو) کا اشارہ رائی کے معنی کی طرف جاتا ہے، یعنی: اگر وہ رائی کا ایک دانہ ہو۔ اور کہا گیا: اسے 'مثقال' (وزن) کی طرف ایسے فعل کے طور پر منسوب کیا گیا جس میں تانیث (مونث) کی علامت ہے کیونکہ وہ ایک ایسی مونث چیز کی طرف مضاف ہوا جس کا وہ حصہ ہے (۴)؛ کیونکہ رائی کے دانے کا وزن یا تو برائی ہے یا نیکی، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا﴾ [الانعام: ۱۶۰] پس مؤنث لایا گیا اگرچہ 'مثل' مذکر ہے؛ کیونکہ اس کی مراد 'حسنات' (نیکیاں) تھیں، اور یہ شاعر کے اس قول کی طرح ہے:

"وہ ایسے چلیں جیسے نیزے لرزتے ہیں جن کے اوپری حصوں کو چلتی ہواؤں نے جھنجھوڑا ہو" (۵)۔

اور "تکُ" یہاں واقع ہونے کے معنی میں ہے، اس لیے اسے کسی خبر کی ضرورت نہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَتَكُن فِي صَخْرَةٍ﴾ (پھر وہ کسی چٹان میں ہو): کہا گیا: کلام کا معنی فہم میں مبالغہ اور انتہا ہے، یعنی: اللہ تعالیٰ کی قدرت ان چیزوں تک پہنچتی ہے جو کسی چٹان کی تہوں میں ہوں اور جو آسمان و زمین میں ہوں (۶)۔ اور ابن عباس (۶) نے کہا: چٹان ساتوں زمینوں کے نیچے ہے اور اس پر زمین ہے (۷)۔ اور کہا گیا: وہ مچھلی کی پیٹھ پر رکھی ہوئی چٹان ہے (۸)۔ اور سدی نے کہا: وہ ایسی چٹان ہے جو ... میں نہیں ہے۔

(۱) تفسیر البغوی ۳/ ۴۹۲ ۔ (۲) اعراب القرآن ۳/ ۲۸۴ ۔ (۳) السبعۃ ص ۵۱۳ ، والتیسیر ص ۱۵۵ ۔ (۴) المحرر الوجیز ۴/ ۳۵۰ ۔ (۵) اس کے قائل ذو الرمہ ہیں، اور یہ پہلے ۱/ ۳۱۱ میں گزر چکا ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۴/ ۳۵۰ ۔ (۷) تفسیر البغوی ۳/ ۴۹۲ ۔ (۸) اسے طبری نے ۱۸/ ۵۵۶ میں عبداللہ بن الحارث سے روایت کیا ہے، اور یہ النکت والعیون ۴/ ۳۳۷ میں ہے۔

Page 479 Surah Luqman: Verses 16 - 17

...the heavens and the earth(1), rather it is beyond seven earths upon which a king stands; because He said: "[though it be] in a rock, or in the heavens, or in the earth" and in them there is sufficiency from His saying: "then it be in a rock". And what he said is possible, and it can be said: His saying: "then it be in a rock" is an emphasis, like His saying: "Recite in the name of your Lord who created. Created man from a clot", and His saying: "Exalted is He who took His Servant by night".

Allah the Almighty said: "O my son, establish prayer, enjoin what is right, forbid what is wrong, and be patient over what befalls you. Indeed, [all] that is of the matters [requiring] determination."

In it are three issues: First - Allah the Almighty's saying: "O my son, establish prayer": He advised his son with the greatest of acts of obedience, which are prayer, enjoining good, and forbidding evil. This is only intended after he himself complies with that and refrains from evil, and here they are the collective acts of obedience and virtues(2). And well said is he who said: "And start with yourself, forbidding it from its transgression; then if it refrains, you are wise." In verses previously mentioned in "Al-Baqarah"(3).

Second - Allah the Almighty's saying: "and be patient over what befalls you" necessitates an urge to change evil even if harm reaches you. It is an indication that the one who changes [evil] is sometimes harmed, and this amount is by way of recommendation and strength in the cause of Allah. As for obligation, then no(4). The discussion on this has already been completed in "Aal Imran" and "Al-Ma'idah"(5). It was also said: He commanded him to be patient with the hardships of the world, such as diseases and others.

---

(1) Zad al-Masir 6/321. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/351. (3) 2/59. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/351. (5) 5/73 and 8/105 - 106.

पृष्ठ 479 सूरह लुकमान: आयतें 16 - 17

...आकाश और पृथ्वी (1), बल्कि यह सात पृथ्वियों के पीछे है जिन पर एक राजा खड़ा है; क्योंकि उसने कहा: "[चाहे वह] एक चट्टान में हो, या आकाशों में, या पृथ्वी में" और उनमें उनके इस कथन से पर्याप्तता है: "तो वह एक चट्टान में हो"। और जो उन्होंने कहा वह संभव है, और यह कहा जा सकता है: उनका यह कहना: "तो वह एक चट्टान में हो" एक बल (emphasis) है, जैसे उनका कहना: "पढ़ो अपने रब के नाम से जिसने पैदा किया। मनुष्य को जमे हुए खून के लोथड़े से पैदा किया", और उनका कहना: "पवित्र है वह जो अपने बंदे को रात के समय ले गया"।

अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "ऐ मेरे बेटे! नमाज़ कायम कर, और नेकी का हुक्म दे और बुराई से रोक, और जो तुझ पर बीते उस पर सब्र कर। बेशक ये हिम्मत के कामों में से है।"

इसमें तीन विषय हैं: पहला - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: "ऐ मेरे बेटे! नमाज़ कायम कर": उन्होंने अपने बेटे को सबसे बड़ी आज्ञाकारिता के कार्यों की वसीयत की, जो कि नमाज़, नेकी का हुक्म देना और बुराई से रोकना हैं। इसका उद्देश्य तभी है जब वह स्वयं इसका पालन करे और बुराई से दूर रहे, और यहाँ ये सभी आज्ञाकारिताएँ और गुण हैं (2)। और उसने क्या ही खूब कहा है जिसने कहा: "और अपने आप से शुरुआत करो, उसे उसकी गुमराही से रोको; फिर अगर वह उससे रुक जाए, तो तुम बुद्धिमान हो।" उन पंक्तियों में जिनका उल्लेख पहले "अल-बकराह" (3) में किया जा चुका है।

दूसरा - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: "और जो तुझ पर बीते उस पर सब्र कर" बुराई को बदलने के प्रोत्साहन की आवश्यकता को दर्शाता है, भले ही आपको नुकसान पहुँचे। यह एक संकेत है कि जो व्यक्ति बदलाव लाता है उसे कभी-कभी नुकसान पहुँचाया जाता है, और यह मात्रा अल्लाह की राह में अनुशंसा (recommendation) और शक्ति के तौर पर है। जहाँ तक अनिवार्यता का सवाल है, तो नहीं (4)। इस पर चर्चा "आल इमरान" और "अल-माइदा" (5) में विस्तार से हो चुकी है। यह भी कहा गया है: उन्होंने उसे दुनिया की कठिनाइयों, जैसे बीमारियों और अन्य पर धैर्य रखने का आदेश दिया।

---

(1) जाद अल-मसीर 6/321। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/351। (3) 2/59। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/351। (5) 5/73 और 8/105 - 106।

صفحہ 479 سورہ لقمان: آیات 16 - 17

...آسمان و زمین(1)، بلکہ یہ سات زمینوں کے پیچھے ہے جس پر ایک فرشتہ (یا بادشاہ) قائم ہے؛ کیونکہ اس نے فرمایا: ﴿صَخْرَةٍ أَوْ فِي السَّمَاوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ﴾ (کسی چٹان میں ہو یا آسمانوں میں ہو یا زمین میں ہو) اور ان میں اس کے قول ﴿فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ﴾ سے کفایت ہے۔ اور جو انہوں نے کہا وہ ممکن ہے، اور یہ کہا جا سکتا ہے کہ ان کا قول: ﴿فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ﴾ تاکید ہے، جیسے ان کا قول: ﴿اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ . خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ﴾، اور ان کا قول: ﴿سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَاصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ﴾ (اے میرے پیارے بیٹے! نماز قائم کر اور نیکی کا حکم دے اور برائی سے منع کر اور تجھے جو تکلیف پہنچے اس پر صبر کر، بیشک یہ ہمت کے کاموں میں سے ہے)۔

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ﴾: انہوں نے اپنے بیٹے کو بڑی اطاعتوں کی وصیت کی اور وہ نماز، نیکی کا حکم دینا اور برائی سے روکنا ہیں۔ اور اس سے مراد یہ ہے کہ وہ خود پہلے اس پر عمل کرے اور برائی سے باز رہے، اور یہاں یہ تمام اطاعتیں اور فضائل مراد ہیں(2)۔ اور کیا ہی خوب کہا اس نے جس نے کہا: "اور اپنی ذات سے آغاز کرو، اسے اس کی گمراہی سے روکو؛ پس اگر وہ اس سے رک جائے تو تم دانا ہو" ان اشعار میں جن کا ذکر پہلے "البقرہ"(3) میں گزر چکا ہے۔

دوسرا - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَاصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ﴾: یہ برائی کو بدلنے پر ابھارنے کا تقاضا کرتا ہے خواہ تمہیں کوئی نقصان پہنچے۔ پس یہ اس بات کا شعور دلاتا ہے کہ برائی کو بدلنے والے کو کبھی کبھار اذیت دی جاتی ہے، اور یہ مقدار مستحب اور اللہ کی ذات میں قوت کے طور پر ہے، رہی بات لزوم (فرض) کی تو وہ نہیں(4)۔ اور اس پر مکمل گفتگو "آل عمران" اور "المائدہ"(5)

میں گزر چکی ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: اسے دنیا کی سختیوں جیسے امراض وغیرہ پر صبر کا حکم دیا۔

---

(1) زاد المسیر 6/321۔ (2) المحرر الوجیز 4/351۔ (3) 2/59۔ (4) المحرر الوجیز 4/351۔

(5) 5/73 اور 8/105 - 106۔

480 Surah Luqman: Verses 17 - 18

And that he does not go from impatience into disobedience of Allah, the Almighty and Majestic (1). This is a good saying because it is comprehensive.

Third - His Almighty's saying: {Indeed, that is of the matters [requiring] determination}. Ibn Abbas said: From the reality of faith is patience over hardships. It was said: Establishing prayer, enjoining what is right, and forbidding what is wrong are among the matters of determination, i.e., of what Allah determined and commanded. This was said by Ibn Jurayj. It is possible he means that these are among noble characters and the determinations of the firm people following the path of salvation. Ibn Jurayj's saying is more correct (2).

His Almighty's saying: {And do not turn your cheek [in contempt] toward people and do not walk through the earth exultantly. Indeed, Allah does not like everyone self-deluded and boastful 18}

In it are three issues:

First - Nafi', Abu 'Amr, Hamza, al-Kisa'i, and Ibn Muhaysin read it as: "tusa'ir" with an alif after the sad. Ibn Kathir, Asim, Ibn 'Amir, al-Hasan, and Mujahid read it as: "tusa'ir" [with a shadda on the 'ayn] (3). Al-Jahdari read it as: "tus'ir" with a sukun on the sad (4). The meanings are close. As-sa'ar is tilting, and from it is the saying of the Bedouin: "Time has straightened my tilt (sa'ar), after I straightened its tilt." And from it is the saying of 'Amr bin Hunay al-Taghlibi (5):

"When the tyrant turned his cheek [away], we corrected his tilt so he became upright."

Al-Tabari recited it as: "fataqawwama." Ibn Atiyyah said: This is a mistake, because the rhyme of the poem is in the genitive case (makhfuda).

And in another verse:

---

(1) I'rab al-Qur'an 3/286, in its second part. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/351, without the saying of Ibn Abbas. (3) Look at al-Sab'ah p. 513, and al-Taysir p. 176. (4) Al-Shadhah p. 117, and Zad al-Masir 6/322; it is also attributed to Ubayy bin Ka'b, Abu Raja', and Ibn al-Sumayfa'. (5) As in al-Shi'r wa al-Shu'ara' p. 13.

पृष्ठ ४८० सूरह लुक़मान: आयतें १७ - १८

और वह बेचैनी से अल्लाह सर्वशक्तिमान की अवज्ञा की ओर न जाए (१)। यह एक अच्छा कथन है क्योंकि यह व्यापक है।

तीसरा - अल्लाह का कथन: {निस्संदेह, यह दृढ़ संकल्प के कार्यों में से है} इब्न अब्बास ने कहा: ईमान (श्रद्धा) की वास्तविकता में से कठिनाइयों पर धैर्य रखना है। यह भी कहा गया है: नमाज़ कायम करना, भलाई का आदेश देना और बुराई से रोकना दृढ़ संकल्प के कार्यों में से है, यानी उनमें से है जिनका अल्लाह ने संकल्प किया और आदेश दिया। इब्न जुरैज ने यह कहा। यह भी संभव है कि उनका तात्पर्य यह हो कि ये उत्तम आचरण और मुक्ति के मार्ग पर चलने वाले दृढ़निश्चयी लोगों के संकल्पों में से हैं। इब्न जुरैज का कथन अधिक सही है (२)।

अल्लाह का कथन: {और लोगों की ओर (अभिमान से) अपना गाल न फेरो और धरती पर अकड़कर न चलो। निस्संदेह, अल्लाह किसी अहंकारी और शेखीबाज़ को पसंद नहीं करता १८}

इसमें तीन मसले हैं:

पहला - नाफ़े अबू 'अम्र, हमज़ा, अल-किसाई और इब्न मुहयसिन ने इसे "तुसा'इर" (साद के बाद अलिफ़ के साथ) पढ़ा है। इब्न कसीर, आसिम, इब्न आमिर, अल-हसन और मुजाहिद ने इसे "तुसइर" (ऐन पर शद्दा के साथ) पढ़ा है (३)। अल-जहदूरी ने इसे "तुस'इर" (साद पर सुकून के साथ) पढ़ा है (४)। इनके अर्थ मिलते-जुलते हैं। 'सअर' का अर्थ है झुकना या टेढ़ा होना, और इसी से एक ग्रामीण अरब का कथन है: "समय ने मेरे झुकाव (सअर) को सीधा कर दिया, इसके बाद कि मैंने उसके झुकाव को सीधा किया था।" और इसी से 'अम्र बिन हुनय अल-तगलिबी का कथन है (५):

"और जब अत्याचारी अपना गाल फेर लेता था, तो हम उसके झुकाव को सीधा कर देते थे ताकि वह सीधा हो जाए।"

अल-तबरी ने इसे "फ़-तक़व्वमा" पढ़ा। इब्न अतिया ने कहा: यह ग़लत है; क्योंकि कविता का तुक (क़ाफ़िया) मख़फ़ूज़ (जेर वाला) है।

और दूसरे शेर में:

(१) ए'राब अल-क़ुरान ३/२८६, इसके दूसरे भाग में। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३५१, इब्न अब्बास के कथन के बिना। (३) देखिए अस-सबह पृ. ५१३, और अत-तयसीर पृ. १७६। (४) अल-शाज़ाह पृ. ११७, और ज़ाद अल-मसीर ६/३२२; इसे उबै बिन का'ब, अबू रजा और इब्न अल-सुमैफ़ा की ओर भी मंसूब किया गया है। (५) जैसा कि अल-शे'र व अल-शुअरा पृ. १३ में है।

صفحہ 480 سورۃ لقمان: آیات 17 - 18

اور یہ کہ وہ بے صبری سے اللہ عزوجل کی نافرمانی کی طرف نہ نکلے (1)۔ اور یہ قول اچھا ہے کیونکہ یہ عام ہے۔

تیسرا - اللہ تعالیٰ کا قول: {بے شک یہ ہمت کے کاموں میں سے ہے}۔ ابن عباس نے فرمایا: ایمان کی حقیقت میں سے ناگوار باتوں پر صبر کرنا ہے۔ اور کہا گیا: نماز قائم کرنا، نیکی کا حکم دینا اور برائی سے روکنا عزم والے کاموں میں سے ہے، یعنی ان میں سے جن کا اللہ نے پختہ ارادہ کیا اور ان کا حکم دیا۔ یہ ابن جریج نے کہا۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ اس سے مراد یہ ہو کہ یہ مکارم اخلاق اور نجات کی راہ پر چلنے والے صاحبِ عزم لوگوں کے ارادوں میں سے ہے۔ اور ابن جریج کا قول زیادہ صحیح ہے (2)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور لوگوں کے لیے (غرور سے) اپنا رخسار نہ ٹیڑھا کر اور زمین پر اکڑ کر نہ چل، بے شک اللہ کسی اترانے والے، فخر کرنے والے کو پسند نہیں کرتا 18}

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا - نافع، ابو عمرو، حمزہ، کسائی اور ابن محیصن نے اسے صاد کے بعد الف کے ساتھ "تصاعر" پڑھا ہے۔ اور ابن کثیر، عاصم، ابن عامر، حسن اور مجاہد نے اسے "تُصَعِّرْ" (عین کی شد کے ساتھ) پڑھا ہے (3)۔ اور جحدری نے اسے "تُصْعِر" صاد کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے (4)، اور معنی قریب قریب ہیں۔ اور "صعر" سے مراد مائل ہونا (ٹیڑھا ہونا) ہے، اسی سے ایک اعرابی کا قول ہے: "زمانہ نے میرے صعر (ٹیڑھے پن) کو درست کر دیا، اس کے بعد کہ میں نے اس کے ٹیڑھے پن کو درست کیا تھا"۔ اور اسی سے عمرو بن حنی تغلبی کا قول ہے (5):

"اور جب جابر (ظالم) اپنا گال ٹیڑھا کرتا تھا، تو ہم اس کے ٹیڑھے پن کو سیدھا کر دیتے تھے تو وہ درست ہو جاتا تھا۔"

اور طبری نے اسے "فتقوَّما" (الف کے ساتھ) پڑھا ہے۔ ابن عطیہ نے کہا: یہ غلط ہے؛ کیونکہ شعر کا قافیہ مخرور (زیر والا) ہے۔

اور ایک دوسرے شعر میں:

---

(1) اعراب القرآن 286/3 اپنے دوسرے حصے میں۔ (2) المحرر الوجیز 351/4 بغیر قول ابن عباس کے۔ (3) دیکھئے السبعہ ص 513، اور التیسیر ص 176۔ (4) الشاذہ ص 117، اور زاد المسیر 322/6 اور اسے ابی بن کعب، ابو رجاء اور ابن السمیفع کی طرف بھی منسوب کیا گیا ہے۔ (5) جیسا کہ الشعر والشعراء ص 13 میں ہے۔

Surah Luqman: Verse 18 / 481

We stood for him from his humble cheek (1)

Al-Harawi said: "And do not turn your cheek away," meaning: do not turn away from them out of arrogance towards them; it is said: the camel was afflicted with sa'ar and sayad if it was afflicted with a disease that twists its neck. Then it is said of the arrogant person: he has sa'ar and sayad. So the meaning of "do not turn your cheek" is: do not make your cheek adhere to sa'ar (arrogance). And in the Hadith: "A time will come upon people when there will be none among them except an as'ar or an abtar." The as'ar is the one who turns his face away out of pride, and it refers to the lowly people who have no religion. And in the Hadith: "Every sa'ar is cursed," meaning: every person of vanity and pride.

Second - The meaning of the verse: And do not tilt your cheek towards people out of pride against them, self-admiration, and contempt for them. This is the interpretation of Ibn Abbas and a group (2). It was also said: it is that you twist your jaw when a man is mentioned in your presence as if you despise him (3). So the meaning is: approach them humbly, friendly, and sociable, and if the youngest of them speaks to you, listen to him until he completes his speech, and so the Prophet (PBUH) used to do (4).

I say: And from this meaning is what Malik narrated, from Ibn Shihab, from Anas bin Malik, that the Messenger of Allah (PBUH) said: "Do not hate each other, do not turn your backs on each other, do not envy each other, and be servants of Allah, brothers. And it is not permissible for a Muslim to desert his brother for more than three days" (5). So turning the back (tadabur) is turning away and abandoning speech, greeting, and the like. It was only called turning away tadabur because the one you hate, you turn away from him and turn your back (dubur) to him, and he does the same to you. And the one you love, you face him with your face and confront him to please him and he pleases you. So the meaning of turning the back is present in the one who turns his cheek (sa'ar), and Mujahid interpreted the verse with this. Ibn Khuwayz Mandad said: His saying: "And do not turn your cheek away from people," it is as if he forbade one to humiliate oneself without need, and something similar was narrated from the Prophet (PBUH) that he said: "It is not for a human to humiliate himself" (6).

(1) From the beginning of the issue to this point from Al-Muharrar al-Wajiz 4/351. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/351. (3) Al-Nukat wa'l-'Uyun 4/339 from Abu al-Jawza'. (4)

Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1485. (5) Narrated by Ahmad (12073), Bukhari (6065), and Muslim (2559). (6) Previously mentioned 5/74-75.

सूरह लुकमान: आयत 18 / 481

हमने उसके लिए उसके विनम्र गाल से खड़ा किया (1)

अल-हरवी ने कहा: "और अपने गाल को न मोड़ो," अर्थात: उनके प्रति अहंकार के कारण उनसे मुँह न मोड़ें; कहा जाता है: ऊँट सअर और सयद से पीड़ित था यदि वह ऐसी बीमारी से पीड़ित था जिससे उसकी गर्दन मुड़ जाती है। फिर अहंकारी व्यक्ति के बारे में कहा जाता है: उसमें सअर और सयद है। तो "अपने गाल को न मोड़ो" का अर्थ है: अपने गाल को सअर (अहंकार) से न जोड़ें। और हदीस में है: "लोगों पर एक ऐसा समय आएगा जब उनमें असअर या अबतुर के अलावा कोई नहीं होगा।" असअर वह है जो घमंड के कारण अपना चेहरा फेर लेता है, और इससे तात्पर्य उन नीच लोगों से है जिनका कोई धर्म नहीं है। और हदीस में है: "हर सआर शापित है," अर्थात: घमंड और अहंकार वाला हर व्यक्ति।

दूसरा - आयत का अर्थ: और लोगों के प्रति अहंकार, आत्म-प्रशंसा और उनके प्रति अवमानना के कारण अपना गाल न झुकाएं। यह इब्न अब्बास और एक समूह की व्याख्या है (2)। और यह भी कहा गया है: यह तब होता है जब आप अपने जबड़े को मरोड़ते हैं जब आपके सामने किसी व्यक्ति का उल्लेख किया जाता है जैसे कि आप उसका तिरस्कार करते हैं (3)। तो अर्थ है: विनम्रता, मित्रता और मिलनसारिता के साथ उनके पास आएं, और यदि उनमें से सबसे छोटा आपसे बात करता है, तो उसकी बात सुनें जब तक कि वह अपनी बात पूरी न कर ले, और पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ऐसा ही करते थे (4)।

मैंने कहा: और इसी अर्थ से वह है जो मलिक ने इब्न शिहाब से, अनस बिन मलिक से रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "एक-दूसरे से नफरत न करो, एक-दूसरे की पीठ न फेरो, एक-दूसरे से ईर्ष्या न करो, और अल्लाह के बंदे, भाई-भाई बन जाओ। और किसी मुसलमान के लिए यह जायज नहीं है कि वह अपने भाई को तीन दिन से ज्यादा के लिए छोड़ दे" (5)। तो पीठ फेरना (तदाबुर) मुँह मोड़ना और बातचीत, सलाम आदि छोड़ना है। इसे पीठ फेरना (तदाबुर) इसलिए कहा गया क्योंकि जिससे आप नफरत करते हैं, आप उससे मुँह मोड़ लेते हैं और उसे अपनी पीठ (दुबुर) दिखाते हैं, और वह भी आपके साथ ऐसा ही करता है। और जिससे आप प्यार करते हैं, आप अपना चेहरा उसकी ओर करते हैं और उसे खुश करने के लिए उसका सामना करते हैं और वह आपको खुश करता है। तो पीठ फेरने का अर्थ उस व्यक्ति में मौजूद है जो अपना गाल

मोड़ता है (सअर), और मुजाहिद ने इसी के साथ आयत की व्याख्या की है। इब्न खुवायज़ मंदाद ने कहा: उनका कहना: "और लोगों से अपना गाल न मोड़ो," मानो उन्होंने बिना ज़रूरत के खुद को अपमानित करने से मना किया हो, और इसी तरह की बात पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से रिवायत है कि उन्होंने फरमाया: "इंसान के लिए यह उचित नहीं है कि वह खुद को अपमानित करे" (6)।

(1) मुद्दे की शुरुआत से इस स्थान तक अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/351 से। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/351। (3) अल-नुकत वल-उयून 4/339 अबू अल-जौज़ा से। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1485। (5) अहमद (12073), बुखारी (6065), और मुस्लिम (2559) द्वारा वर्णित। (6) पहले 5/74-75 में।

سورہ لقمان: آیت 18 / 481

ہم نے اس کے لیے اس کے عاجز رخسار سے کھڑا کیا (1)

الہروی نے کہا: "اور اپنا رخسار نہ پھیر،" یعنی: ان سے تکبر کی بنا پر منہ نہ موڑو؛ کہا جاتا ہے کہ اونٹ کو صعر اور صید لاحق ہو گیا جب اسے ایسی بیماری لگ جائے جس سے اس کی گردن مڑ جائے۔ پھر متکبر کے بارے میں کہا جاتا ہے: اس میں صعر اور صید ہے۔ تو "अपना رخسار نہ پھیر" کا مطلب ہے: اپنے رخسار کو صعر (تکبر) کا عادی نہ بناؤ۔ اور حدیث میں ہے: "لوگوں پر ایک ایسا زمانہ آئے گا کہ ان میں سوائے اصعر یا ابتر کے کوئی نہ ہوگا۔" اصعر وہ ہے جو تکبر کی وجہ سے اپنا چہرہ پھیر لیتا ہے، اور اس سے مراد وہ کمینے لوگ ہیں جن کا کوئی دین نہیں۔ اور حدیث میں ہے: "ہر صعار ملعون ہے،" یعنی: ہر بڑائی اور تکبر والا۔

دوسرا - آیت کا معنی: اور لوگوں کے سامنے تکبر، خود پسندی اور ان کی تحقیر کی وجہ سے اپنا رخسار نہ جھکاؤ۔ یہ ابن عباس اور ایک جماعت کی تاویل ہے (2)۔ اور کہا گیا ہے: یہ اس وقت ہوتا ہے جب آپ اپنے جبڑے کو مروڑتے ہیں جب آپ کے سامنے کسی شخص کا ذکر کیا جائے گویا آپ اسے حقیر سمجھتے ہیں (3)۔ تو معنی یہ ہے: ان کی طرف عاجزی، اپنائیت اور مانوسیت کے ساتھ متوجہ ہوں، اور اگر ان میں سے کوئی چھوٹا آپ سے بات کرے تو اس کی بات سنیں یہاں تک کہ وہ اپنی بات مکمل کر لے، اور نبی کریم ﷺ اسی طرح کیا کرتے تھے (4)۔

میں کہتا ہوں: اور اسی معنی میں سے وہ ہے جو مالک نے ابن شہاب سے، انہوں نے انس بن مالک سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "آپس میں بغض نہ رکھو، اور ایک دوسرے سے پیٹھ نہ پھیرو، اور حسد نہ کرو، اور اللہ کے بندے بھائی بھائی بن جاؤ، اور کسی مسلمان کے لیے

حلال نہیں کہ وہ اپنے بھائی سے تین دن سے زیادہ قطع تعلق کرے" (5)۔ پس تدابر (پیٹھ پھیرنا): اعراض کرنا اور بات چیت، سلام وغیرہ چھوڑنا ہے۔ اعراض کو تدابر اس لیے کہا گیا کیونکہ جس سے آپ دشمنی رکھتے ہیں، اس سے منہ موڑ لیتے ہیں اور اسے اپنی پیٹھ (دبر) دکھاتے ہیں، اور وہ بھی آپ کے ساتھ ایسا ہی کرتا ہے۔ اور جس سے آپ محبت کرتے ہیں، اس کی طرف اپنے چہرے کے ساتھ متوجہ ہوتے ہیں اور اس کا سامنا کرتے ہیں تاکہ اسے خوش کریں اور وہ آپ کو خوش کرے۔ پس تدابر کا معنی اس شخص میں موجود ہے جس نے اپنا رخسار موڑا (صعر)، اور مجاہد نے اسی کے ساتھ آیت کی تفسیر کی ہے۔ ابن خویز منداد نے کہا: ان کا قول: "اور لوگوں سے اپنا رخسار نہ پھیر،" گویا انہوں نے بلا ضرورت اپنے آپ کو ذلیل کرنے سے منع کیا ہے، اور اسی طرح نبی کریم ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "انسان کے لیے یہ جائز نہیں کہ وہ اپنے آپ کو ذلیل کرے" (6)۔

(1) مسئلے کی ابتدا سے اس مقام تک المحرر الوجیز 4/351 سے۔ (2) المحرر الوجیز 4/351۔ (3) النکت والعیون 4/339 از ابوالجوزاء۔ (4) ابن العربی کی احکام القرآن 3/1485۔ (5) اسے احمد (12073)، بخاری (6065) اور مسلم (2559) نے روایت کیا ہے۔ (6) سابقہ 5/74-75۔

Surah Luqman: Verses 18 - 19 482

Third - The Almighty's saying: {And walk not on the earth exultantly} meaning: arrogantly and boastfully, an infinitive in the place of a circumstantial adverb (1), and it was previously mentioned in "Subhan" (2). It refers to energy and walking joyfully without work and without need. People of this character are persistent in pride and conceit, for the one who exults is boastful in his walk (3). Yahya bin Jabir al-Ta'i narrated from Ibn 'A'idh al-Azdi, from Ghudayf bin al-Harith who said: I came to Bayt al-Maqdis with Abdullah bin 'Ubayd bin 'Umayr. He said: We sat with Abdullah bin Amr bin al-As, and I heard him say: "Indeed, the grave speaks to the servant when he is placed in it, saying: O son of Adam, what deceived you about me?! Did you not know that I am the house of loneliness?! Did you not know that I am the house of darkness?! Did you not know that I am the house of truth?! O son of Adam, what deceived you about me? You used to walk around me boastfully (Faddadan)." Ibn 'A'idh said: I asked Ghudayf: What is 'al-Faddad', O Abu Asma? He said: Like some of your walk sometimes, O son of my brother (4). Abu Ubayd said: It means one with much wealth and conceit (5). And he (peace be upon him) said: "Whoever drags his garment out of pride, Allah will not look at him on the Day of Resurrection" (6). And the boastful (Al-Fakhour): is the one who counts what he was given, and does not thank Allah Almighty. Mujahid said this (7). And in the term is pride in lineage and other things (8).

The Almighty's saying: {And be moderate in your pace and lower your voice; indeed, the most disagreeable of sounds is the voice of donkeys 19}.

In it are six issues: First - The Almighty's saying: {And be moderate in your pace}. After he forbade him from blameworthy character, he prescribed for him...

(1) I'rab al-Qur'an 3/286. (2) 13/85. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/351. (4) Reported by Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 18/145 via Yahya bin Jabir. (5) Gharib al-Hadith 1/204. (6) Reported by Ahmad (5351), al-Bukhari (3665), and Muslim (2085) from the hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them). (7) Reported by al-Tabari 18/562. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 4/351.

सूरह लुक़मान: आयत 18 - 19 482

तीसरा - अल्लाह तआला का फरमान: {और धरती पर अकड़कर न चल} यानी: घमंड और अहंकार के साथ, यह 'हाल' (circumstantial adverb) के स्थान पर एक मक़सद (infinitive) है (1), और इसका ज़िक्र 'सुब्हान' (सूरह अल-इस्रा) (2) में पहले आ चुका है। यह बिना किसी काम और बिना ज़रूरत के खुशी में ऊर्जावान होकर चलना है। इस स्वभाव के लोग गर्व और अहंकार में डूबे रहते हैं, क्योंकि अकड़कर चलने वाला अपनी चाल में घमंडी होता है (3)। याह्या बिन जाबिर अल-ताई ने इब्न आइद अल-अज़दी से, गुदैफ़ बिन अल-हारिस के हवाले से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: मैं अब्दुल्ला बिन उबैद बिन उमैर के साथ बैत अल-मक़दिस आया। उन्होंने कहा: हम अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस के पास बैठे, तो मैंने उन्हें कहते सुना: "बेशक क़ब्र बंदे से बात करती है जब उसे उसमें रखा जाता है, वह कहती है: ऐ आदम के बेटे, तुझे मेरे बारे में किस चीज़ ने धोखे में रखा?! क्या तू नहीं जानता था कि मैं अकेलेपन का घर हूँ?! क्या तू नहीं जानता था कि मैं अंधेरे का घर हूँ?! क्या तू नहीं जानता था कि मैं सच का घर हूँ?! ऐ आदम के बेटे, तुझे मेरे बारे में किस चीज़ ने धोखे में रखा? तू मेरे चारों ओर 'फ़द्दादन' (अकड़कर) चलता था।" इब्न आइद ने कहा: मैंने गुदैफ़ से पूछा: ऐ अबू अस्मा, 'फ़द्दाद' क्या है? उन्होंने कहा: मेरे भतीजे, जैसा कि कभी-कभी तेरी चाल होती है (4)। अबू उबैद ने कहा: इसका अर्थ है बहुत धन और अहंकार वाला (5)। और नबी ﷺ ने फरमाया: "जो अहंकार वश अपना कपड़ा ज़मीन पर घसीटता है, अल्लाह क़यामत के दिन उसकी ओर नहीं देखेगा" (6)। और 'अल-फ़ख़ूर' (डींग मारने वाला): वह है जो उसे दी गई चीज़ों को गिनता है और अल्लाह तआला का शुक्रिया अदा नहीं करता। यह मुजाहिद ने कहा है (7)। और इस शब्द में वंश और अन्य चीज़ों पर गर्व करना भी शामिल है (8)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और अपनी चाल में मध्यम मार्ग अपना और अपनी आवाज़ धीमी रख; निस्संदेह आवाजों में सबसे बुरी आवाज़ गधों की आवाज़ है 19}।

इसमें छह विषय (मसअले) हैं: पहला - अल्लाह तआला का फरमान: {और अपनी चाल में मध्यम मार्ग अपना} जब उसने उसे निंदनीय व्यवहार से मना किया, तो उसने उसके लिए एक रास्ता तय किया...

(1) ए'राब अल-क़ुरआन 3/286। (2) 13/85। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/351। (4) इब्न अब्द अल-बर्र ने 'अल-तमहीद' 18/145 में याह्या बिन जाबिर के माध्यम से इसे उद्धृत किया है। (5) गरीब अल-हदीस 1/204। (6) अहमद (5351), बुखारी (3665) और मुस्लिम (2085) ने इब्न उमर

(रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से इसे उद्धृत किया है। (7) अल-तबरी 18/562 ने इसे उद्धृत किया है। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/351।

سورہ لقمان: آیات 18 - 19 482

تیسرا - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا﴾ یعنی: اتراتے ہوئے اور تکبر کے ساتھ، یہ 'حال' کے مقام پر مصدر ہے (1)، اور اس کا تذکرہ 'سبحان' (سورہ بنی اسرائیل) (2) میں گزر چکا ہے۔ یہ بلا کسی کام اور بلا کسی ضرورت کے خوشی میں چستی سے چلنا ہے۔ اس اخلاق والے لوگ فخر اور غرور کے عادی ہوتے ہیں، چنانچہ اترانے والا اپنی چال میں متکبر ہوتا ہے (3)۔ یحییٰ بن جابر الطائی نے ابن عائذ الازدی سے، انہوں نے غضیف بن الحارث سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں عبداللہ بن عبید بن عمیر کے ساتھ بیت المقدس آیا۔ انہوں نے کہا: ہم عبداللہ بن عمرو بن العاص کے پاس بیٹھے، تو میں نے انہیں کہتے سنا: "بے شک قبر بندے سے کلام کرتی ہے جب اسے اس میں رکھا جاتا ہے، وہ کہتی ہے: اے ابن آدم، تجھے میرے بارے میں کس چیز نے دھوکے میں ڈالا؟! کیا تجھے معلوم نہ تھا کہ میں تنہائی کا گھر ہوں؟! کیا تجھے معلوم نہ تھا کہ میں اندھیرے کا گھر ہوں؟! کیا تجھے معلوم نہ تھا کہ میں حق کا گھر ہوں؟! اے ابن آدم، تجھے میرے بارے میں کس چیز نے دھوکے میں ڈالا؟ تو میرے گرد 'فداداً' (اکڑ کر) چلا کرتا تھا۔" ابن عائذ کہتے ہیں: میں نے غضیف سے پوچھا: اے ابو اسماء، 'فداد' کیا ہے؟ انہوں نے کہا: اے میرے بھتیجے، جیسا کہ کبھی کبھی تمہاری چال ہوتی ہے (4)۔ ابو عبید نے کہا: اس کا معنی بہت مال والا اور متکبر ہے (5)۔ اور نبی ﷺ نے فرمایا: "جس نے اپنا کپڑا تکبر سے گھسیٹا، اللہ قیامت کے دن اس کی طرف نظرِ رحمت نہیں فرمائے گا" (6)۔ اور 'فخور' (فخر کرنے والا): وہ ہے جو اپنی دی گئی نعمتوں کو گنواتا ہے اور اللہ تعالیٰ کا شکر ادا نہیں کرتا۔ یہ بات مجاہد نے کہی ہے (7)۔ اور اس لفظ میں نسب اور دیگر چیزوں پر فخر کرنا بھی شامل ہے (8)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاقْصِدْ فِي مَشْيِكَ وَاغْضُضْ مِن صَوْتِكَ إِنَّ أَنكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ ١٩﴾۔

اس میں چھ مسائل ہیں: پہلا - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاقْصِدْ فِي مَشْيِكَ﴾ جب اسے برے اخلاق سے منع فرمایا، تو اس کے لیے (ایک طریقہ) مقرر فرما دیا...

(1) اعراب القرآن 3/286۔ (2) 13/85۔ (3) المحرر الوجیز 4/351۔ (4) اسے ابن عبد البر نے 'التمہید' 18/145 میں یحییٰ بن جابر کے طریق سے روایت کیا ہے۔ (5) غریب الحدیث 1/204۔ (6) اسے احمد (5351)، بخاری (3665) اور مسلم (2085) نے حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (7) اسے طبری نے 18/562 میں روایت کیا ہے۔ (8) المحرر الوجیز 4/351۔

Surah Luqman: Verse 19 483 The noble character that should be employed, as He said: "And be moderate in your pace" (31:19), meaning: be middle-ground in it. Moderation (Al-Qasd) is between haste and slowness (1), meaning: do not crawl like those pretending to be dead, nor leap like the jumps of outlaws; and the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "Fast walking takes away the prestige of the believer." As for what was narrated about him (peace and blessings be upon him) that he used to walk fast when he walked, and Aisha's saying about Umar (may Allah be pleased with them both): "When he walked, he walked fast," she only meant the speed that is higher than the crawl of the one pretending to be dead, and Allah knows best (2). And Allah Glory be to Him has praised those who have this quality as previously explained in "Al-Furqan" (3). Second - His Almighty's saying: "and lower your voice" (31:19), meaning: reduce it (4), meaning: do not burden yourself with raising the voice and take from it only what you need, for raising it more than necessary is a harmful affectation. The intention behind all this is humility; and Umar said to a Muadhin (caller to prayer) who burdened himself by raising the Adhan beyond his capacity: I feared that your belly skin (muraitaa) would rupture. The Muadhin was Abu Mahdhura Samura bin Mi'yar. And Al-Muraitaa: is the area between the navel and the pubic area (5). Third - His Almighty's saying: "Indeed, the most disagreeable of sounds is the braying of donkeys" (31:19), meaning: the ugliest and most desolate of them; hence: he came to us with a disagreeable face (6). The donkey is a proverb in eloquent condemnation and insult, as is its braying, and from...

Footnotes: (1) Previous source. (2) Al-Kashshaf 3/234, and the Hadith: "Fast walking takes away the prestige of the believer" was narrated by Abu Nu'aym in Al-Hilya 10/290 from the Hadith of Abu Hurairah, and in its chain of narration is Abu Ma'shar Najih bin Abd al-Rahman, who is weak. It was also narrated by Ibn 'Adi in Al-Kamil 5/1727 from the Hadith of Abu Hurairah as well, and in its chain is Ammar bin Matar, who is abandoned. And he narrated it in 7/2539 from the Hadith of Abu Sa'id al-Khudri, and in its chain is al-Walid bin Salamah, who is abandoned, and more than one called him a liar. And he narrated it in 5/1673 from the Hadith of Ibn Umar, and in its chain is Umar bin Muhammad bin Sahban, who is abandoned. Al-Khatib narrated it in Al-Jami' li-Akhlaq al-Rawi (199) from the Hadith of Anas bin Malik, and in its chain are unknown persons, and it also contains Abd al-Salam bin Salih bin Sulayman al-Azdi, who is a narrator of rejected hadiths (manakir). (3) 15 / 465. (4)

Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/289. (5) Gharib al-Hadith by Abu Ubayd 3/297-298. (6) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/289.

सूरह लुक़मान: आयत 19 483 महान चरित्र जिसे अपनाया जाना चाहिए, जैसा कि उन्होंने कहा: "और अपनी चाल में मध्यमता अपनाओ" (31:19), यानी: इसमें बीच का रास्ता अपनाओ। मध्यमता (अल-क़सद) जल्दबाजी और सुस्ती के बीच का है (1), यानी: मरे हुए लोगों की तरह मत रेंगो, और न ही डाकुओं की तरह छलांग लगाओ; और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "तेज़ चलना मोमिन की प्रतिष्ठा को कम कर देता है।" जहां तक उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) बारे में यह बताया गया है कि वे चलते समय तेज़ चलते थे, और आयशा का उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के बारे में कहना: "जब वे चलते थे, तो तेज़ चलते थे," तो उनका मतलब उस गति से था जो मरे हुए के रेंगने से अधिक हो, और अल्लाह बेहतर जानता है (2)। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने उन लोगों की प्रशंसा की है जिनके पास यह गुण है जैसा कि पहले "अल-फ़ुरकान" (3) में बताया गया है। दूसरा - अल्लाह तआला का कहना: "और अपनी आवाज़ को धीमा करो" (31:19), यानी: इसे कम करो (4), यानी: आवाज़ उठाने के लिए खुद पर बोझ न डालो और उससे उतना ही लो जितनी तुम्हें ज़रूरत है, क्योंकि ज़रूरत से ज़्यादा ज़ोर से बोलना एक हानिकारक बनावट है। इन सबका उद्देश्य विनम्रता है; और उमर ने एक मुअज़्ज़िन से कहा, जिसने अपनी क्षमता से अधिक अज़ान की आवाज़ उठाने का कष्ट किया था: मुझे डर था कि तुम्हारी पेट की खाल (मुरैता) फट जाएगी। मुअज़्ज़िन अबू महज़ूरा समुरा बिन मियार थे। और अल-मुरैता: नाभि और प्यूबिक एरिया के बीच का हिस्सा है (5)। तीसरा - अल्लाह तआला का कहना: "बेशक, आवाज़ों में सबसे बुरी आवाज़ गधों की रेंकने की है" (31:19), यानी: उनमें सबसे भद्दी और डरावनी; इसीलिए: वह हमारे पास एक अनचाहे (मुनकर) चेहरे के साथ आया (6)। गधा घोर निंदा और अपमान में एक उदाहरण है, और वैसे ही उसका रेंकना है, और इसमें से...

पाद टिप्पणियाँ: (1) पिछला स्रोत। (2) अल-कशशाफ 3/234, और हदीस: "तेज़ चलना मोमिन की प्रतिष्ठा को कम कर देता है" अबू नुइम ने अल-हिल्या 10/290 में अबू हुरैरा की हदीस से उद्धृत किया है, और इसकी रिवायत की श्रृंखला में अबू माशर नजीह बिन अब्द अल-रहमान है, जो कमज़ोर है। इब्न अदी ने इसे अल-कामिल 5/1727 में अबू हुरैरा की हदीस से भी उद्धृत किया है, और इसकी श्रृंखला में अम्मार बिन मटर है, जो त्याग दिया गया (मतरूक) है। और उन्होंने इसे 7/2539 में अबू सईद अल-खुदरी की हदीस से उद्धृत किया है, और इसकी श्रृंखला में अल-वलीद बिन सलामा है, जो मतरूक है, और एक से अधिक ने उसे झूठा कहा है। और उन्होंने इसे 5/1673 में इब्न उमर की हदीस से उद्धृत किया है, और इसकी श्रृंखला में उमर बिन मुहम्मद बिन सहबान है, जो मतरूक है।

अल-खतीब ने इसे अल-जामी' ली-अखलाक़ अल-रावी (199) में अनस बिन मलिक की हदीस से उद्धृत किया है, और इसकी श्रृंखला में अज्ञात लोग हैं, और इसमें अब्द अल-सलाम बिन सालेह बिन सुलेमान अल-अज़दी भी है, जो मनाकीर (अस्वीकार्य हदीसों) का रावी है। (3) 15 / 465। (4) नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 5/289। (5) अबू उबैद द्वारा गरीब अल-हदीस 3/297 - 298। (6) नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 5/289।

سورہ لقمان: آیت ۱۹ ۴۸۳ وہ عمدہ اخلاق جسے اختیار کرنا چاہیے، چنانچہ فرمایا: ﴿وَاقْصِدْ فِي مَشْيِكَ﴾ یعنی: اس میں میانہ روی اختیار کرو۔ اور قصد (میانہ روی): تیزی اور سستی کے درمیان کی کیفیت ہے(۱)، یعنی: مرنیوں (مردہ صفت لوگوں) کی طرح نہ رینگیں، اور نہ ہی ڈاکوؤں کی طرح چھلانگیں لگائیں؛ اور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «تیز چلنا مومن کے وقار کو ختم کر دیتا ہے»۔ رہا وہ جو آپ ﷺ کے بارے میں مروی ہے کہ آپ جب چلتے تو تیز چلتے تھے، اور عائشہ رضی اللہ عنہا کا عمر رضی اللہ عنہ کے بارے میں قول کہ: جب وہ چلتے تو تیز چلتے تھے؛ تو اس سے ان کی مراد وہ رفتار تھی جو مرنیوں کی طرح رینگنے سے زیادہ ہو، اور اللہ بہتر جانتا ہے(۲)۔ اور اللہ سبحانہ نے ان لوگوں کی تعریف کی ہے جن کی یہ صفت ہو جیسا کہ پہلے «الفرقان»(۳) میں بیان ہو چکا ہے۔ دوسری بات - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَاغْضُضْ مِن صَوْتِكَ﴾ یعنی: اسے کم کرو(۴)، یعنی: آواز بلند کرنے کا تکلف نہ کرو اور اس میں سے اتنا ہی لو جتنی تمہیں ضرورت ہے، کیونکہ ضرورت سے زیادہ آواز بلند کرنا ایک تکلیف دہ تکلف ہے۔ اور اس سب سے مراد تواضع (عاجزی) ہے؛ اور حضرت عمر نے ایک مؤذن سے، جس نے اپنی طاقت سے زیادہ اذان کی آواز بلند کرنے کا تکلف کیا، فرمایا تھا: مجھے ڈر تھا کہ تمہاری 'مریطاء' (پیٹ کی جھلی) پھٹ جائے گی۔ اور وہ مؤذن ابو محذورہ سمرہ بن معیر تھے۔ اور المریطاء: ناف سے زیر ناف حصے تک کا حصہ ہے(۵)۔ تیسری بات - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنَّ أَنكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ﴾ یعنی: ان میں سب سے بدصورت اور وحشت ناک؛ اور اسی سے ہے: وہ ہمارے پاس ناپسندیدہ (منکر) چہرے کے ساتھ آیا(۶)۔ اور گدھا شدید مذمت اور گالی میں ایک مثال ہے، اور اسی طرح اس کا رینگنا (ہینچنا) ہے، اور اس میں سے...

حواشی: (۱) المصدر السابق (سابقہ حوالہ)۔ (۲) الکشاف ۳ / ۲۳۴، اور حدیث: «تیز چلنا مومن کے وقار کو ختم کر دیتا ہے» اسے ابو نعیم نے الحلیۃ ۱۰ / ۲۹۰ میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں ابو معشر نجیح بن عبد الرحمن ہے، جو ضعیف ہے۔ اور اسے ابن عدی نے الکامل ۵ / ۱۷۲۷ میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہی روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں عمار بن مطر ہے، جو متروک ہے۔ اور اسے ۷ / ۲۵۳۹ میں حضرت ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں ولید بن سلمہ ہے، جو متروک ہے، اور کئی ایک نے اسے جھوٹا قرار دیا ہے۔ اور اسے ۵ / ۱۶۷۳ میں حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں عمر بن محمد بن صہبان ہے، جو متروک ہے۔ اور اسے خطیب نے الجامع لاخلاق الراوی (۱۹۹) میں حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں مجہول راوی ہیں، اور اس میں عبد السلام بن صالح بن سلیمان الازدی بھی ہے، جو منکر احادیث کا راوی ہے۔ (۳) ۱۵ / ۴۶۵ . (۴) معانی القرآن للنحاس ۵ / ۲۸۹ . (۵) غریب الحدیث لابی عبید ۳ / ۲۹۷ - ۲۹۸ . (۶) معانی القرآن للنحاس ۵ / ۲۸۹ .

٤٨٤ Surah Luqman: Verse 19

Their abhorrence of mentioning it (the donkey) explicitly is shown by their use of metaphors and avoidance of direct naming, saying: "the long-eared one," just as they use metaphors for filthy things. It has been considered a lack of good manners to mention a donkey in a gathering of noble people. Among the Arabs were those who would not ride a donkey out of pride, even if they had to walk on foot(1). The Prophet (peace and blessings be upon him) used to ride it out of humility and submissiveness to Allah, Blessed and Exalted is He.

Fourth - The verse contains evidence for defining the ugliness of raising one's voice in speech and quarreling by comparing it to the ugliness of donkeys' voices, because they are loud(2). It is recorded in the Sahih from the Prophet ﷺ that he said: "When you hear the braying of donkeys, seek refuge in Allah from the Shaitan (Satan), for they have seen a Shaitan"(3). It has been narrated: No donkey brays and no dog barks except that it has seen a Shaitan(4). Sufyan al-Thawri said: The sound of everything is a glorification (tasbih) except the braying of donkeys. Ata' said: The braying of donkeys is a prayer against the oppressors(5).

Fifth - This verse is an etiquette from Allah Almighty to refrain from shouting in people's faces out of disregard for them(6), or to refrain from shouting altogether; the Arabs used to take pride in having loud, resonant voices and such(7). Whoever among them had the loudest voice was considered the mightiest, and whoever had the lowest was the lowliest(8), until their poet said:

Loud in speech, loud in sneezing Loud in appearance, loud in melodies

(1) Al-Kashshaf 3 / 234, and Al-Rujlah: the act of a man who has no riding beast. Tahdhib al-Lughah 11 / 32. (2) Gharib al-Quran by Ibn Qutaybah p. 344. (3) Sahih al-Bukhari (3303), and Sahih Muslim (2729) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and it is in Musnad Ahmad (8268). (4) I'rab al-Quran 3 / 286. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 351. (6) I'rab al-Quran 3 / 286. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 351. (8) Al-Nukat wal-Uyun 4 / 341.

४८४ सूरह लुकमान: आयत १९

गधे का नाम स्पष्ट रूप से लेने के प्रति उनकी घृणा इस बात से स्पष्ट होती है कि वे इसके लिए उपमाओं का उपयोग करते हैं और सीधे नाम लेने से कतराते हैं, कहते हैं: "लंबे कान वाला"; जैसे कि वे गंदी चीजों के लिए उपमाओं का उपयोग करते हैं। कुलीन लोगों की सभा में गधे का जिक्र करना बुरे शिष्टाचार में गिना जाता रहा है। अरबों में ऐसे लोग थे जो अहंकार के कारण गधे की सवारी नहीं करते थे, भले ही उन्हें पैदल (रुजला) चलना पड़े(१)। पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) अल्लाह, धन्य और महान के प्रति विनम्रता और अधीनता के कारण इसकी सवारी करते थे।

चौथा - आयत में गधों की आवाजों की कुरूपता के साथ तुलना करके बातचीत और झगड़े में आवाज उठाने की कुरूपता को परिभाषित करने का प्रमाण है; क्योंकि वे ऊँची होती हैं(२)। सहीह में नबी ﷺ से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "जब तुम गधों का रेंकना सुनो, तो शैतान से अल्लाह की पनाह मांगो, क्योंकि उन्होंने शैतान को देखा है"(३)। यह वर्णित है कि: कोई गधा नहीं रेंकता और कोई कुत्ता नहीं भौंकता जब तक कि उसने शैतान न देखा हो(४)। सुफियान अल-थौरी ने कहा: गधों के रेंकने के अलावा हर चीज की आवाज तस्बीह (महिमामंडन) है। अता ने कहा: गधों का रेंकना अत्याचारियों के खिलाफ एक दुआ है(५)।

पाँचवाँ - यह आयत अल्लाह तआला की ओर से एक शिष्टाचार है कि लोगों के चेहरों पर अनादर भाव से चिल्लाना छोड़ दिया जाए(६), या पूरी तरह से चिल्लाना छोड़ दिया जाए; अरब लोग ऊँची, गूँजती आवाज़ और इसी तरह की अन्य चीज़ों पर गर्व करते थे(७), इसलिए उनमें से जिसकी आवाज़ सबसे तेज़ होती थी वह सबसे शक्तिशाली माना जाता था, और जिसकी आवाज़ सबसे धीमी होती थी वह सबसे नीच माना जाता था(८), यहाँ तक कि उनके कवि ने कहा:

बातचीत में बुलंद, छींकने में बुलंद दिखने में बुलंद, धुनों में बुलंद

(१) अल-कशशाफ ३ / २३४, और अल-रुजला: उस व्यक्ति का कार्य जिसके पास कोई सवारी का जानवर न हो। तहज़ीब अल-लुग़ाह ११ / ३२। (२) इब्न कुतैबा द्वारा गरीब अल-कुरान पृष्ठ ३४४। (३) सहीह अल-बुखारी (३३०३), और सहीह मुस्लिम (२७२९) अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से, और यह मुसनद अहमद (८२६८) में है। (४) इराब अल-कुरान ३ / २८६। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४ / ३५१। (६) इराब अल-कुरान ३ / २८६। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४ / ३५१। (८) अल-नुकत वल-उयून ४ / ३४१।

ان کی اس بات سے کراہت کہ اس کا نام صراحتاً لیا جائے اس سے ظاہر ہوتی ہے کہ وہ اس کے لیے کنایہ استعمال کرتے ہیں اور واضح تذکرے سے گریز کرتے ہیں، چنانچہ وہ کہتے ہیں: "لمبے کانوں والا"؛ جیسا کہ گندی چیزوں کے لیے کنایہ کیا جاتا ہے۔ باوقار لوگوں کی مجلس میں گدھے کا تذکرہ کرنا برے آداب میں شمار کیا گیا ہے۔ عربوں میں ایسے لوگ بھی تھے جو فخر کی وجہ سے گدھے پر سوار نہیں ہوتے تھے چاہے انہیں پیدل (رُجلہ) ہی کیوں نہ چلنا پڑے(۱)۔ جبکہ آپ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم اللہ تبارک و تعالیٰ کے حضور عاجزی اور انکساری کے طور پر اس پر سوار ہوتے تھے۔

چوتھی بات - آیت میں گفتگو اور تکرار میں آواز بلند کرنے کی قباحت کو گدھوں کی آوازوں کی قباحت سے تشبیہ دے کر بیان کرنے کی دلیل ہے؛ کیونکہ وہ بلند ہوتی ہیں(۲)۔ صحیح (حدیث) میں نبی کریم ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "جب تم گدھوں کے رینگنے کی آواز سنو تو شیطان سے اللہ کی پناہ مانگو، کیونکہ اس نے شیطان کو دیکھا ہے"(۳)۔ اور یہ بھی مروی ہے کہ: کوئی گدھا نہیں رینگتا اور کوئی کتا نہیں بھونکتا سوائے اس کے کہ اس نے شیطان کو دیکھا ہو(۴)۔ سفیان ثوری نے کہا: گدھوں کے رینگنے کے سوا ہر چیز کی آواز تسبیح ہے۔ عطاء نے کہا: گدھوں کا رینگنا ظالموں پر بددعا ہے(۵)۔

پانچویں بات - یہ آیت اللہ تعالیٰ کی طرف سے ایک ادب ہے کہ لوگوں کے سامنے ان کی توہین کرتے ہوئے چلانا چھوڑ دیا جائے(۶)، یا مکمل طور پر چلانا چھوڑ دیا جائے؛ عرب لوگ بلند اور بھاری آواز اور اس جیسی دیگر باتوں پر فخر کرتے تھے(۷)، چنانچہ ان میں سے جس کی آواز

زیادہ بلند ہوتی وہ زیادہ معزز سمجھا جاتا، اور جس کی آواز پست ہوتی وہ ذلیل تر ہوتا(۸)، یہاں تک کہ ان کے شاعر نے کہا:

بلند آواز میں بات کرنے والا، بلند آواز میں چھینکنے والا پرکشش شخصیت والا، بلند آہنگ نغموں والا

(۱) الکشاف ۳ / ۲۳۴، اور الرُّجلہ: اس شخص کا فعل جس کے پاس کوئی سواری نہ ہو۔ تہذیب اللغۃ ۱۱ / ۳۲۔ (۲) غریب القرآن لابن قتیبہ ص ۳۴۴۔ (۳) صحیح بخاری (۳۳۰۳)، اور صحیح مسلم (۲۷۲۹) حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور یہ مسند احمد (۸۲۶۸) میں ہے۔ (۴) إعراب القرآن ۳ / ۲۸۶۔ (۵) المحرر الوجیز ۴ / ۳۵۱۔ (۶) إعراب القرآن ۳ / ۲۸۶۔ (۷) المحرر الوجیز ۴ / ۳۵۱۔ (۸) النکت والعیون ۴ / ۳۴۱۔

Surah Luqman: Verses 19 - 21 485

And he runs upon fatigue like the running of a male ostrich, and he surpasses men with a complete stature (1)

So Allah, Glorified and Exalted is He, forbade this pre-Islamic character trait by His saying: {Indeed, the most disagreeable of sounds is the voice of donkeys} That is: if any creature were to be feared for its voice, it would have been the donkey, so He equated them in the parable (2).

Sixth - His saying, the Most High: {the voice of donkeys} The 'Lam' is for emphasis, and 'voice' was singular although it was added to a group; because it is a verbal noun, and the verbal noun indicates plurality. It is the verbal noun of 'sata, yasutu, sawtan', so he is 'sa'it'. And it is said: 'sawwata, taswitan', so he is 'musawwit'. And a man is 'satun', meaning strong-voiced, in the sense of 'sa'it' (3), as in their saying: 'a man of wealth and bounty', meaning much wealth and bounty.

His saying, the Most High: {Do you not see that Allah has subjected to you whatever is in the heavens and whatever is on the earth and amply bestowed upon you His favors, [both] apparent and unapparent? And of the people is he who disputes about Allah without knowledge or guidance or an enlightening Book (20) And when it is said to them, "Follow what Allah has revealed," they say, "Rather, we will follow that upon which we found our fathers." Even if Satan was inviting them to the punishment of the Blaze? (21)}

His saying, the Most High: {Do you not see that Allah has subjected to you whatever is in the heavens and whatever is on the earth} He mentioned His favors upon the children of Adam, and that He subjected for them "whatever is in the heavens" of the sun, moon, stars, and angels that surround them and bring their benefits to them (4). "And whatever is on the earth" is general to mountains, trees, fruits, and what cannot be counted. {and amply bestowed upon you His favors} i.e., completed and perfected them. Ibn Abbas and Yahya bin Umara read: "Wa asbagha" with a 'Sad' replacing the 'Sin'; because the letters of elevation (isti'la') attract the 'Sin' from...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/352, and the poetry is for the Omani rajiz as in al-Bayan wa al-Tabyin 1/126; Al-Jahiz said: al-ayn: fatigue. al-zalim: male ostrich. And it is said: he is 'la-qumam' of body, and his body is 'umum', when it is complete. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/341. (3) Tahdhib al-Lugha 12/223. (4) I'rab al-Qur'an 3/286.

सूरह लुक़मान: आयत 19 - 21 485

और वह थकान पर वैसे ही दौड़ता है जैसे नर शुतुरमुर्ग की दौड़, और वह पुरुषों पर पूर्ण कद के साथ श्रेष्ठ है (1)

तो अल्लाह, वह महिमामय और सर्वोच्च है, ने इस अज्ञानता काल (जाहिलिया) के चरित्र गुण को यह कहकर मना किया: {बेशक, आवाजों में सबसे अप्रिय गधों की आवाज है।} यानी: अगर किसी चीज की आवाज से डरा जाता, तो वह गधा होता; इसलिए उसने उन्हें इस मिसाल में बराबर कर दिया (2)।

छठी बात - अल्लाह तआला का कहना: {गधों की आवाज} यहाँ 'लाम' ज़ोर देने के लिए है। "आवाज़" (अल-सौत) एकवचन है हालांकि यह बहुवचन (अल-हमीम) के साथ जोड़ा गया है; क्योंकि यह एक क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) है, और क्रियावाचक संज्ञा बहुलता को दर्शा सकती है। यह 'सात, यसूतु, सौतन' का मस्दर है, तो वह 'साइत' (आवाज वाला) है। और कहा जाता है: 'सव्वता, तसवीतन', तो वह 'मुसव्वित' है। और एक व्यक्ति 'सातुन' है, यानी ऊँची आवाज़ वाला, 'साइत' के अर्थ में (3), जैसे उनका कहना: 'रजुलुन मालुन व नालुन', यानी बहुत धन और दान वाला व्यक्ति।

अल्लाह तआला का कहना: {क्या तुमने नहीं देखा कि जो कुछ आकाशों में है और जो कुछ धरती में है, अल्लाह ने तुम्हारे लिए वश में कर दिया है और अपनी स्पष्ट और छिपी हुई अनुकंपाएं तुम पर पूर्ण कर दी हैं? और लोगों में कोई ऐसा भी है जो अल्लाह के विषय में बिना किसी ज्ञान, बिना किसी मार्गदर्शन और बिना किसी प्रकाशमान किताब के बहस करता है (20) और जब उनसे कहा जाता है कि "उसका अनुसरण करो जो अल्लाह ने उतारा है," तो वे कहते हैं, "बल्कि हम तो उसका अनुसरण करेंगे जिस पर हमने अपने बाप-दादा को पाया है।" क्या तब भी जब शैतान उन्हें भड़कती आग के अज़ाब (दंड) की ओर बुला रहा हो? (21)}

अल्लाह तआला का कहना: {क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह ने तुम्हारे लिए वश में कर दिया है जो कुछ आकाशों में है और जो कुछ धरती में है} उसने आदम की संतानों पर अपनी अनुकंपाओं का उल्लेख किया, और यह कि उसने उनके लिए "आकाशों में जो कुछ है" वश में कर दिया, जैसे सूर्य, चंद्रमा, तारे और फरिश्ते जो उन्हें घेरे रहते हैं और उनके लिए लाभ लाते हैं (4)। "और जो कुछ धरती में है" वह पहाड़ों, पेड़ों, फलों और उन चीजों में सामान्य है जिनकी गिनती नहीं की जा सकती। {और उसने तुम पर अपनी अनुकंपाएं पूर्ण कर दीं} यानी: उन्हें मुकम्मल और पूरा कर दिया। इब्न अब्बास

और यह्या बिन उमारा ने "व असबग़ा" को 'सीन' के स्थान पर 'साद' के साथ पढ़ा; क्योंकि बुलंद अक्षर (हुरूफ़-ए-इस्तिअला) 'सीन' को अपनी ओर खींचते हैं...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/352, और कविता ओमानी राजिज़ कवि की है जैसा कि अल-बयान व अल-तबयीन 1/126 में है; अल-जाहिज़ ने कहा: अल-ऐन: थकान। अल-ज़ालिम: नर शुतुरमुर्ग। और कहा जाता है: वह शरीर का 'लक़म' है, और उसका शरीर 'अमम' है, यदि वह पूर्ण हो। (2) अल-नुक़त व अल-उयून 4/341. (3) तहज़ीब अल-लुग़ा 12/223. (4) एराब अल-क़ुरआन 3/286।

سورة لقمان: آیات ۱۹ - ۲۱ ۴۸۵

اور وہ تھکن پر شتر مرغ کی طرح دوڑتا ہے اور اپنے قد و قامت میں مردوں پر برتری رکھتا ہے (۱)

پس اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے جاہلیت کی اس خصلت سے اپنے اس قول کے ذریعے منع فرمایا: ﴿إِنَّ أَنكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ﴾ یعنی: اگر کسی چیز کی آواز سے ہیبت طاری ہوتی تو وہ گدھا ہوتا، پس اللہ نے ان کو اس مثال میں برابر کر دیا (۲)۔

چھٹی بات - اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لَصَوْتُ الْحَمِيرِ﴾، یہاں 'لام' تاکید کے لیے ہے، اور لفظ 'صوت' (آواز) کو واحد استعمال کیا گیا ہے حالانکہ اس کی اضافت جمع (الحمیر) کی طرف ہے؛ کیونکہ یہ مصدر ہے، اور مصدر کثرت پر دلالت کرتا ہے، اور یہ 'صات یصوت صوتاً' سے مصدر ہے، پس وہ 'صائت' ہے۔ اور کہا جاتا ہے: 'صوّت تصویتاً' پس وہ 'مصوّت' ہے۔ اور مرد 'صاتٌ' ہے یعنی بلند آواز والا، 'صائت' کے معنی میں (۳)، جیسا کہ ان کا قول ہے: 'رجل مالٌ ونالٌ'، یعنی بہت مال اور بخشش والا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً ۗ وَمِنَ النَّاسِ مَن يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى وَلَا كِتَابٍ مُّنِيرٍ (۲۰) وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا ۚ أَوَلَوْ كَانَ الشَّيْطَانُ يَدْعُوهُمْ إِلَىٰ عَذَابِ السَّعِيرِ (۲۱)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ﴾، یہاں اولادِ آدم پر اپنی نعمتوں کا ذکر فرمایا، اور یہ کہ ان کے لیے آسمانوں میں جو کچھ ہے یعنی سورج، چاند، ستارے اور فرشتے جو ان کی حفاظت کرتے ہیں اور ان کے لیے منافع کھینچ لاتے ہیں، انہیں مسخر کر دیا

(۴)۔ اور "جو کچھ زمین میں ہے" عام ہے پہاڑوں، درختوں، پھلوں اور ان چیزوں میں جن کا شمار نہیں کیا جا سکتا۔ ﴿وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُ﴾ یعنی: انہیں مکمل اور بھرپور کر دیا۔ اور ابن عباس اور یحییٰ بن عمارہ نے "وأصْبَغَ" کو 'سین' کے بجائے 'صاد' کے ساتھ پڑھا؛ اس لیے کہ حروفِ استعلاء 'سین' کو اپنی طرف کھینچتے ہیں...

(۱) المحرر الوجيز ۴/ ۳۵۲، اور اشعار عمان کے راجز کے ہیں جیسا کہ البيان والتبيين ۱/ ۱۲۶ میں ہے؛ جاحظ نے کہا: الأين: تھکاوٹ۔ والظليم: شتر مرغ کا نر۔ اور کہا جاتا ہے کہ وہ جسم کا 'لقم' ہے، اور اس کا جسم 'عمم' ہے، جب وہ مکمل ہو۔ (۲) النكت والعيون ۴/ ۳۴۱۔ (۳) تهذيب اللغة ۱۲/ ۲۲۳۔ (۴) إعراب القرآن ۳/ ۲۸۶۔

Surah Luqman: Verses 20 - 21 486 ... its bottom to its top, so it returns it as a 'Sād'. And 'An-Ni'am' (favors/blessings) is the plural of 'Ni'mah' (favor), like 'Sidrah' and 'Sidar' with a fathah on the 'Dal' (1), which is the reading of Nafi', Abu 'Amr, and Hafs. The rest [read it as] 'Ni'matan' in the singular (2). The singular form indicates plurality/abundance, as in the Almighty's saying: "And if you should count the favor of Allah, you could not enumerate them" [Ibrahim: 34]. This is a reading of Ibn Abbas from authentic chains. It was said: its meaning is Islam (3); the Prophet ﷺ said to Ibn Abbas when he asked him about this verse: "The apparent [favor] is Islam and what is beautiful in your character, and the hidden [favor] is what He has concealed for you of your bad deeds" (4). Al-Nahhas: The explanation of this is that Sa'id bin Jubayr said regarding the words of Allah, the Mighty and Sublime: "But He intends to purify you and complete His favor upon you" [Al-Ma'idah: 6], he said: He will admit you into Paradise. And the perfection of Allah's favor upon a servant is to admit him into Paradise; likewise, since Islam leads to Paradise, it is called a favor (5). It was also said: The apparent: health and perfection of physical form; and the hidden: knowledge and intellect (6). Al-Muhasibi said: The apparent: blessings of this world; and the hidden: blessings of the Hereafter. It was also said: The apparent: what is seen with the eyes of wealth, status, and beauty among people and the success in acts of obedience; and the hidden: what a person finds within himself of knowledge of Allah, good certainty, and what Allah Almighty wards off from the servant of afflictions. Al-Mawardi (7) listed nine opinions on this, all of which refer back to this. His saying, the Almighty: "And of the people is he who disputes about Allah without knowledge" - its meaning was previously mentioned in "Al-Hajj" (8) and others. It was revealed regarding a Jew who came to the Prophet ﷺ and said: O Muhammad, tell me about your Lord, what is He made of? Then a thunderbolt came and took him. This was said by Mujahid (9). This was also mentioned in "Ar-Ra'd" (10).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/352, and the reading 'wa asbagha' is anomalous (shadh). (2) Al-Sab'a p. 513, and Al-Taysir p. 177. (3) I'rab al-Qur'an 3/287 - 288. (4) Narrated by Al-Daylami in Al-Firdaws 4/402, attributed to Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). (5) I'rab al-Qur'an 3/288. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/352, similarly. (7) In Al-Nukat wa al-'Uyun 4/342 - 343. (8) 14 / 326 - 327. (9) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/343. (10) 12 / 35.

सूरह लुकमान: आयतें 20 - 21 486 ... उसके नीचे से उसके ऊपर तक, तो वह उसे 'साद' (ص) के रूप में लौटा देता है। 'अनि-निअम' (कृपाएँ/नियामतें) 'निअमत' का बहुवचन है, जैसे 'सिद्रह' और 'सिदर' जिसमें 'दाल' पर फतह है (1), और यह नाफ़े, अबू अम्र और हफ़्स की क़िरात (पढ़ने का तरीका) है। बाक़ी लोगों ने इसे 'निअमतन' (एकवचन) के रूप में पढ़ा है (2), और एकवचन बहुलता को दर्शाता है, जैसा कि सर्वशक्तिमान का कथन है: "और यदि तुम अल्लाह की कृपा को गिनना चाहो, तो तुम उसे गिन नहीं सकोगे" [इब्राहिम: 34]। यह सहीह सूत्रों से इब्न अब्बास की एक क़िरात है। कहा गया है: इसका अर्थ इस्लाम है (3); नबी ﷺ ने इब्न अब्बास से कहा जब उन्होंने उनसे इस आयत के बारे में पूछा था: "ज़ाहिरी (स्पष्ट) कृपा इस्लाम है और जो तुम्हारे चरित्र में सुंदर है, और बातिनी (छिपी हुई) वह है जो उसने तुम्हारे बुरे कर्मों में से तुम पर छुपा दिया है" (4)। अल-नहस: इसका स्पष्टीकरण यह है कि सईद बिन जुबैर ने अल्लाह अज्ज़ व जल्ल के इस कथन के बारे में कहा: "परन्तु वह चाहता है कि तुम्हें पवित्र करे और तुम पर अपनी कृपा पूर्ण करे" [अल-माइदा: 6], उन्होंने कहा: वह तुम्हें जन्नत में दाखिल करेगा। और एक बंदे पर अल्लाह की कृपा की पूर्णता यह है कि वह उसे जन्नत में दाखिल करे, इसी तरह जब इस्लाम का अंत जन्नत की ओर ले जाता है, तो इसे निअमत (कृपा) कहा गया (5)। यह भी कहा गया: ज़ाहिरी: स्वास्थ्य और शारीरिक गठन की पूर्णता; और बातिनी: ज्ञान और बुद्धि (6)। अल-मुहासिबी ने कहा: ज़ाहिरी: दुनिया की नियामतें; और बातिनी: आख़िरत की नियामतें। यह भी कहा गया: ज़ाहिरी: वह जो धन, पद और लोगों के बीच सुंदरता और आज्ञाकारिता के कार्यों में सफलता के रूप में आँखों से देखा जाता है; और बातिनी: वह जो एक व्यक्ति अपने आप में अल्लाह के ज्ञान, अच्छे यक़ीन के रूप में पाता है, और जो अल्लाह सर्वशक्तिमान बंदे से बलाओं को दूर करता है। अल-मावरदी (7) ने इस बारे में नौ मतों को सूचीबद्ध किया है, जो सभी इसी की ओर लौटते हैं। सर्वशक्तिमान का कथन: "और लोगों में से वह भी है जो बिना ज्ञान के अल्लाह के बारे में झगड़ता है" - इसका अर्थ पहले "अल-हज" (8) और अन्य में बताया जा चुका है। यह एक यहूदी के बारे में अवतरित हुई जो नबी ﷺ के पास आया और कहा: ऐ मुहम्मद, मुझे अपने रब के बारे में बताओ, वह किस चीज़ से बना है? फिर एक बिजली गिरी और उसे ले गई। यह मुजाहिद (9) ने कहा है। यह "अर-रअद" (10) में भी आ चुका है।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/352, और 'वा असबग़ा' की क़िरात शाज़ (असाधारण) है। (2) अल-सबआ पृष्ठ 513, और अल-तयसीर पृष्ठ 177। (3) इराब अल-कुरान 3/287 - 288। (4) अल-दयलामी ने अल-फिरदौस 4/402 में इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से रिवायत की है। (5) इराब

अल-कुरान 3/288। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/352, इसी तरह। (7) अल-नुक़त व अल-उयून 4/342 - 343 में। (8) 14 / 326 - 327। (9) अल-नुक़त व अल-उयून 4/343। (10) 12 / 35।

سورہ لقمان: آیات 20 - 21 486 ... اس کے نیچے سے اس کے اوپر تک، تو وہ اسے 'صاد' کے طور پر لوٹا دیتا ہے۔ اور 'النعم' (نعمتیں): 'نعمت' کی جمع ہے جیسے 'سدرہ' اور 'سدر' 'دال' کے فتحہ کے ساتھ (1)، اور یہ نافع، ابو عمرو اور حفص کی قرات ہے۔ باقی لوگوں نے اسے 'نعمۃً' (واحد) پڑھا ہے (2)، اور واحد کثرت پر دلالت کرتا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "اور اگر تم اللہ کی نعمت کو گننا چاہو تو اسے شمار نہ کر سکو گے" [ابراہیم: 34]۔ اور یہ صحیح سندوں سے ابن عباس کی قرات ہے۔ کہا گیا ہے: اس کا معنی اسلام ہے (3)؛ نبی ﷺ نے ابن عباس سے فرمایا جب انہوں نے آپ سے اس آیت کے بارے میں پوچھا تھا: "ظاہری (نعمت) اسلام ہے اور جو تمہارے اخلاق میں سے اچھا ہے، اور باطنی وہ ہے جو اس نے تمہارے برے عمل میں سے تم پر چھپا دیا ہے" (4)۔ النحاس: اس کی وضاحت یہ ہے کہ سعید بن جبیر نے اللہ عزوجل کے اس قول کے بارے میں کہا: "لیکن وہ چاہتا ہے کہ تمہیں پاک کرے اور تم پر اپنی نعمت تمام کرے" [المائدہ: 6]، انہوں نے کہا: وہ تمہیں جنت میں داخل کرے گا۔ اور بندے پر اللہ کی نعمت کا اتمام یہ ہے کہ اسے جنت میں داخل کرے، اسی طرح جب اسلام کا انجام جنت کی طرف لے جاتا ہے تو اسے نعمت کہا گیا (5)۔ اور کہا گیا: ظاہری: صحت اور جسمانی ساخت کا کمال؛ اور باطنی: معرفت اور عقل (6)۔ المحاسبی نے کہا: ظاہری: دنیا کی نعمتیں؛ اور باطنی: آخرت کی نعمتیں۔ اور کہا گیا: ظاہری: وہ جو آنکھوں سے مال، جاہ و منصب اور لوگوں میں خوبصورتی اور طاعات کی توفیق کی صورت میں دیکھا جاتا ہے؛ اور باطنی: وہ جو انسان اپنے نفس میں اللہ کی معرفت، حسنِ یقین اور ان آفات کی صورت میں پاتا ہے جنہیں اللہ تعالیٰ بندے سے دور کر دیتا ہے۔ الماوردی (7) نے اس میں نو اقوال ذکر کیے ہیں، جو سب اسی طرف لوٹتے ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور لوگوں میں سے وہ بھی ہے جو علم کے بغیر اللہ کے بارے میں جھگڑا کرتا ہے" - اس کا معنی پہلے "الحج" (8) وغیرہ میں گزر چکا ہے۔ یہ ایک یہودی کے بارے میں نازل ہوئی جو نبی ﷺ کے پاس

آیا اور کہا: اے محمد، مجھے اپنے رب کے بارے میں بتائیں، وہ کس چیز سے ہے؟ تو ایک بجلی آئی اور اسے لے گئی۔ یہ مجاہد (9) نے کہا ہے۔ اور یہ "الرعد" (10) میں گزر چکا ہے۔

---

(1) المحرر الوجیز 4/ 352، اور 'واسبغ' کی قرات شاذ ہے۔ (2) السبعہ ص 513، اور التیسیر ص 177۔ (3) اعراب القرآن 3/ 287 - 288۔ (4) اسے دیلمی نے الفردوس 4/ 402 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما پر موقوفاً روایت کیا ہے۔ (5) اعراب القرآن 3/ 288۔ (6) المحرر الوجیز 4/ 352، اسی طرح۔ (7) النکت والعیون 4/ 342 - 343 میں۔ (8) 14 / 326 - 327۔ (9) النکت والعیون 4/ 343۔ (10) 12 / 35۔

It was said: It was revealed concerning Al-Nadr bin Al-Harith; he used to say: "The angels are the daughters of Allah." This was stated by Ibn Abbas (1). {He disputes} (yujadilu) means he argues. {Without knowledge} (bi ghayri 'ilmin) i.e., without proof (2). {Nor guidance nor an enlightening Book} i.e., a clear light, except for what the devil casts to them. {And indeed, the devils inspire their allies to dispute with you} [Al-An'am: 121], or it refers to following ancestors as in the verse after. {Even if Satan were inviting them to the punishment of the Blaze?} they would follow him.

The word of the Most High: {And whoever submits his face to Allah while he is a doer of good, then he has grasped the most trustworthy handhold. And to Allah is the outcome of [all] matters. 22}

The word of the Most High: {And whoever submits his face to Allah} i.e., he dedicates his worship and purpose purely to Allah the Almighty. {While he is a doer of good} because worship without excellence (Ihsan) and heart's knowledge is not beneficial; its parallel is: {And whoever does righteous deeds while he is a believer} [Ta-Ha: 112]. And in the Hadith of Jibril, he said: "Inform me about Ihsan." He said: "That you worship Allah as if you see Him, and if you do not see Him, then He sees you" (3). {Then he has grasped the most trustworthy handhold} Ibn Abbas said: "There is no god but Allah." It was already mentioned in [Surah] "Al-Baqarah" (4). Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him), Al-Sulami, and Abd Allah bin Muslim bin Yasar read it as: "wa man yusallim" (5). Al-Nahas said: "yusallim" in this context is more recognized, as He, the Almighty, said: {So say, 'I have submitted my face to Allah'} [Al-Imran: 20]. The meaning of {I have submitted my face to Allah} is: I have directed my worship to Allah the Almighty (6). "yusallim" implies intensification, except that common usage for "sallamtu" is in the sense of "I handed over".

(1) Al-Nukat wa Al-'Uyun 4/343, but attributed it to Abu Malik. (2) Tafsir Abi Al-Layth 3/23. (3) Previously mentioned 2/131. (4) 4/284. (5) Al-Shadhah p. 117, and Al-Muharrar Al-Wajiz 4/353 from Abu Abd Al-Rahman Al-Sulami and Abd Allah bin Muslim, and Al-Kashshaf 3/235 from Ali bin Abi Talib, and in Zad Al-Masir 6/325 from Abu Abd Al-Rahman, Abu Al-Aliya, and Qatadah. (6) In I'rab Al-Qur'an 3/287.

सूरह लुक़मान: आयतें 20 - 22 487

कहा गया है: यह अन-नद्र बिन अल-हारिस के बारे में नाजिल हुई थी, जो कहता था: "फरिश्ते अल्लाह की बेटियाँ हैं।" यह इब्न अब्बास (1) ने कहा है। {बहस करता है} (युजादिलु) का अर्थ है झगड़ा करना। {बिना ज्ञान के} (बि गैर इल्म) का अर्थ है बिना किसी प्रमाण के(2)। {और न ही मार्गदर्शन और न ही कोई रौशन किताब} का अर्थ है एक स्पष्ट प्रकाश, सिवाय उसके जो शैतान उनके दिलों में डालता है। {और वास्तव में शैतान अपने साथियों के दिलों में वसवसे डालते हैं ताकि वे तुमसे बहस करें} [अल-अनाम: 121], या यह पूर्वजों के अनुसरण का संदर्भ है जैसा कि बाद की आयत में है। {भले ही शैतान उन्हें भड़कती आग की सजा की ओर बुला रहा हो?} वे उसका अनुसरण करते हैं।

अल्लाह तआला का इरशाद: {और जो कोई अपना चेहरा अल्लाह के सुपुर्द कर दे और वह नेककार भी हो, तो उसने मजबूत सहारा थाम लिया। और तमाम कामों का अंजाम अल्लाह ही की तरफ है। 22}

अल्लाह तआला का इरशाद: {और जो कोई अपना चेहरा अल्लाह के सुपुर्द कर दे} का अर्थ है: वह अपनी इबादत और इरादा खालिस अल्लाह तआला के लिए कर दे। {और वह नेककार (मुहसिन) भी हो} क्योंकि इहसान (उत्कृष्टता) और दिल की मारिफत (ज्ञान) के बिना इबादत फायदेमंद नहीं होती; इसकी मिसाल है: {और जो कोई नेक काम करे और वह मोमिन हो} [ता-हा: 112]। और हदीस-ए-जिब्रील में है, उन्होंने पूछा: "मुझे इहसान के बारे में बताइए?" उन्होंने (नबी सल्ल.) फरमाया: "यह कि तुम अल्लाह की इबादत इस तरह करो जैसे तुम उसे देख रहे हो, और अगर तुम उसे नहीं देख रहे तो वह तुम्हें देख रहा है" (3)। {तो उसने मजबूत सहारा थाम लिया} इब्न अब्बास ने कहा: इसका मतलब है "ला इलाहा इल्लल्लाह" (अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं)। यह पहले ही [सूरह] अल-बकरा (4) की तफ़सीर में आ चुका है। अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनसे खुश हो), अस-सुलमी और अब्दुल्ला बिन मुस्लिम बिन यसार ने इसे "व मं युसल्लिम" (5) के रूप में पढ़ा है। अन-नह़ास ने कहा: इस संदर्भ में "युसल्लिम" अधिक प्रसिद्ध है, जैसा कि अल्लाह अज़-व-जल ने फरमाया: {तो कह दो, 'मैंने अपना चेहरा अल्लाह के सुपुर्द कर दिया है'} [आल-इमरान: 20]। {मैंने अपना चेहरा अल्लाह के सुपुर्द कर दिया है} का अर्थ है: मैंने अपनी इबादत का रुख अल्लाह अज़-व-जल की तरफ कर लिया है (6)। और "युसल्लिम" बहुलता को दर्शाता है, सिवाय इसके कि "सल्लमतु" का आम इस्तेमाल "मैंने सौंप दिया" के अर्थ में होता है।

(1) अल-नुकत वल-उयून 4/343, लेकिन इसे अबू मालिक से मंसूब किया गया है। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/23। (3) पिछला 2/131। (4) 4/284। (5) अल-शाज़ह पृ. 117, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/353 अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी और अब्दुल्ला बिन मुस्लिम के हवाले से, और अल-कशफ़ 3/235 अली बिन अबी तालिब के हवाले से, और ज़ाद अल-मसीर 6/325 में अबू अब्द अल-रहमान, अबू अल-आलिया और क़तादा के हवाले से। (6) इ'राब अल-कुरान 3/287 में।

سورہ لقمان: آیات ۲۰ - ۲۲ ۴۸۷

اور کہا گیا ہے: یہ النضر بن الحارث کے بارے میں نازل ہوئی، وہ کہتا تھا: "فرشتے اللہ کی بیٹیاں ہیں۔" یہ ابن عباس (۱) نے کہا ہے۔ ﴿يُجَادِلُ﴾ یعنی جھگڑا کرتا ہے۔ ﴿بِغَيْرِ عِلْمٍ﴾ یعنی بغیر کسی دلیل کے (۲)۔ ﴿وَلَا هُدًى وَلَا كِتَابٍ مُّنِيرٍ﴾ یعنی روشن واضح کتاب، سوائے اس کے جو شیطان ان کی طرف ڈالتا ہے۔ ﴿وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَى أَوْلِيَا بِهِمْ لِيُجَادِلُوكُمْ﴾ [الانعام: ۱۲۱] یا اس سے مراد اسلاف کی تقلید ہے جیسا کہ بعد والی آیت میں ہے۔ ﴿أَوَلَوْ كَانَ الشَّيْطَانُ يَدْعُوهُمْ إِلَى عَذَابِ السَّعِيرِ﴾ وہ اس کی پیروی کرتے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَن يُسْلِمْ وَجْهَهُ إِلَى اللَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى وَإِلَى اللَّهِ عَقِبَةُ الْأُمُورِ ۲۲﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَن يُسْلِمْ وَجْهَهُ إِلَى اللَّهِ﴾ یعنی: اپنی عبادت اور نیت کو خالص اللہ تعالیٰ کے لیے کر دے۔ ﴿وَهُوَ مُحْسِنٌ﴾ کیونکہ احسان اور دل کی پہچان کے بغیر عبادت نفع نہیں دیتی؛ اس کی مثال یہ ہے: ﴿وَمَن يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ﴾ [طه : ۱۱۲]۔ اور حدیثِ جبریل میں ہے، انہوں نے کہا: "مجھے احسان کے بارے میں بتائیے؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ کہ تو اللہ کی عبادت اس طرح کرے گویا تو اسے دیکھ رہا ہے، پھر اگر تو اسے نہیں دیکھ رہا تو وہ تجھے دیکھ رہا ہے" (۳)۔ ﴿فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى﴾ ابن عباس نے کہا: اس سے مراد "لا الہ الا اللہ" ہے۔ اور یہ پہلے سورہ "البقرہ" (۴) میں گزر چکا ہے۔ حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ، السلمی اور عبد اللہ بن مسلم بن یسار نے اسے یوں پڑھا ہے: "وَمَنْ يُسَلِّمْ" (۵)۔ النحاس کہتے ہیں: اس میں "يُسَلِّمُ" زیادہ معروف ہے، جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلَّهِ﴾ [آل عمران : ۲۰]۔ اور ﴿أَسْلَمْتُ

وَجْهِيَ لِلَّهِ﴾ کا معنی ہے: میں نے اپنی عبادت کا رخ اللہ عزوجل کی طرف کر دیا (۶)۔ اور "يُسَلِّمُ" کثرت کے معنی میں ہوگا، مگر یہ کہ "سلمتُ" میں مستعمل معنی "میں نے سپرد کر دیا" کے ہیں۔

(۱) النکت والعیون ۴/ ۳۴۳ لیکن اسے ابومالک کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۳/ ۲۳۔ (۳) سابقہ ۲/ ۱۳۱۔ (۴) ۴/ ۲۸۴۔ (۵) الشاذہ ص ۱۱۷، اور المحرر الوجیز ۴/ ۳۵۳ از ابوعبدالرحمن السلمی اور عبداللہ بن مسلم، اور الکشاف ۳/ ۲۳۵ از علی بن ابی طالب، اور زاد المسیر ۶/ ۳۲۵ از ابوعبدالرحمن اور ابوالعالیہ اور قتادہ۔ (۶) اعراب القرآن ۳/ ۲۸۷ میں۔

It is said: "Sallamtu" (I surrendered) regarding wheat, and it may be said: "Aslamtu". Al-Zamakhshari (1) mentioned: Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) recited: "And whoever submits (yusallim)" with emphasis (tashdid); it is said: "Aslim amraka" (submit your affair) and "Sallim amraka" (hand over your affair) to Allah Almighty. If you ask: why was it used with "ila" (to), while it was used with the "lam" in the Almighty's saying: {Nay, whoever submits his whole self to Allah} [Al-Baqarah: 112]? I say: Its meaning with the "lam" is that he made his face, which is himself and his soul, safe for Allah, i.e., exclusively for Him. And its meaning with "ila" refers to the fact that he handed himself over to Him just as goods are handed over to a man when given to him. The intention is reliance upon Him and entrustment to Him. (2) {And to Allah belongs the outcome of all matters} i.e., their destination. The Almighty's saying: {And whoever disbelieves - let not his disbelief grieve you. To Us is their return, and We will inform them of what they did. Indeed, Allah is Knowing of that within the breasts. (23) We grant them enjoyment for a little; then We will force them to a massive punishment. (24)} The Almighty's saying: {And whoever disbelieves - let not his disbelief grieve you. To Us is their return, and We will inform them of what they did} i.e., We will recompense them. {Indeed, Allah is Knowing of that within the breasts}. {We grant them enjoyment for a little} i.e., We keep them in this world for a short time to enjoy it. {then We will force them} i.e., We will compel them and drive them. {to a massive punishment} which is the punishment of Hell. The word "man" (whoever) can be singular or plural, which is why He said: "his disbelief" (singular) and then said: "their return" (plural) and what follows based on the meaning. The Almighty's saying: {And if you asked them, "Who created the heavens and the earth?" they would surely say, "Allah." Say, "[All] praise is [due] to Allah"; but most of them do not know. (25) To Allah belongs whatever is in the heavens and earth. Indeed, Allah is the Free of need, the Praiseworthy. (26)} The Almighty's saying: {And if you asked them, "Who created the heavens and the earth?" they would surely say, "Allah."} i.e., they admit that Allah is their Creator, so why do they worship others besides Him?! {Say, "[All] praise is [due] to Allah"} i.e., for what He has guided us to of His religion, and praise is not for anyone else. {but most of them do not know} i.e., they do not look nor contemplate. {To Allah belongs whatever is in the heavens and earth}.

Footnotes: (1) In Al-Kashshaf 3 / 235. (2) Tafsir Abi al-Layth 3 / 24.

कहा जाता है: "सल्लम्तु" (मैंने सौंप दिया) गेहूं के बारे में, और यह भी कहा जा सकता है: "अस्लमतु"। अल-ज़मख्शरी (1) ने उल्लेख किया है: अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने पढ़ा: "व मयं युसल्लिम" (और जो सौंप दे) तशदीद के साथ; कहा जाता है: "अस्लिम अम्रक" (अपना मामला सौंप दो) और "सल्लिम अम्रक" (अपना मामला सुपुर्द कर दो) अल्लाह तआला को। यदि आप पूछें: इसे "इला" (की ओर) के साथ क्यों इस्तेमाल किया गया, जबकि अल्लाह तआला के इस कथन में इसे "लाम" के साथ इस्तेमाल किया गया था: {हाँ, जिसने अपना चेहरा अल्लाह के लिए समर्पित कर दिया} [अल-बक़रह: 112]? मैं कहता हूँ: "लाम" के साथ इसका अर्थ यह है कि उसने अपना चेहरा, जो कि वह स्वयं और उसकी आत्मा है, अल्लाह के लिए सुरक्षित कर दिया, अर्थात पूरी तरह से उसके लिए। और "इला" के साथ इसका अर्थ इस बात की ओर इशारा करता है कि उसने स्वयं को उसे सौंप दिया, जैसे कि सामान किसी व्यक्ति को सौंप दिया जाता है जब उसे दिया जाता है। इसका उद्देश्य उस पर भरोसा करना और उसे कार्य सौंपना है। (2) {और अल्लाह ही के पास सभी मामलों का अंत है} अर्थात उनका ठिकाना। अल्लाह तआला का कथन: {और जो कुफ्र करे, तो उसका कुफ्र आपको दुखी न करे। हमारी ही ओर उनकी वापसी है, फिर हम उन्हें बता देंगे जो उन्होंने किया है। बेशक अल्लाह सीनों की बात को जानने वाला है। (23) हम उन्हें थोड़े समय के लिए लाभ उठाने देंगे, फिर हम उन्हें एक कठोर दंड की ओर विवश कर देंगे। (24)} अल्लाह तआला का कथन: {और जो कुफ्र करे, तो उसका कुफ्र आपको दुखी न करे। हमारी ही ओर उनकी वापसी है, फिर हम उन्हें बता देंगे जो उन्होंने किया है} अर्थात हम उन्हें प्रतिफल देंगे। {बेशक अल्लाह सीनों की बात को जानने वाला है}। {हम उन्हें थोड़े समय के लिए लाभ उठाने देंगे} अर्थात हम उन्हें दुनिया में थोड़े समय के लिए रहने देंगे ताकि वे इसका आनंद उठा सकें। {फिर हम उन्हें विवश कर देंगे} अर्थात हम उन्हें मजबूर करेंगे और ले जाएंगे। {एक कठोर दंड की ओर} जो कि नरक का दंड है। शब्द "मं" (जो कोई) एकवचन या बहुवचन हो सकता है, इसीलिए उसने कहा: "उसका कुफ्र" (एकवचन) और फिर कहा: "उनकी वापसी" (बहुवचन) और इसके बाद का हिस्सा अर्थ के आधार पर है। अल्लाह तआला का कथन: {और यदि आप उनसे पूछें कि "आकाशों और पृथ्वी को किसने बनाया?" तो वे अवश्य कहेंगे, "अल्लाह"। कह दीजिए, "अल्लाह के लिए ही सारी प्रशंसा है"; बल्कि उनमें से अधिकांश नहीं जानते। (25) आकाशों और पृथ्वी में जो कुछ भी है वह अल्लाह ही का है। बेशक अल्लाह ही बेपरवाह, प्रशंसनीय है। (26)} अल्लाह तआला का कथन: {और यदि आप उनसे पूछें कि "आकाशों और पृथ्वी

को किसने बनाया?" तो वे अवश्य कहेंगे, "अल्लाह"।} अर्थात वे स्वीकार करते हैं कि अल्लाह उनका निर्माता है, फिर वे उसके अलावा दूसरों की पूजा क्यों करते हैं?! {कह दीजिए, "अल्लाह के लिए ही सारी प्रशंसा है"} अर्थात उस पर जो उसने हमें अपने धर्म की ओर मार्ग दिखाया, और प्रशंसा किसी और के लिए नहीं है। {बल्कि उनमें से अधिकांश नहीं जानते} अर्थात वे न तो देखते हैं और न ही विचार करते हैं। {आकाशों और पृथ्वी में जो कुछ भी है वह अल्लाह ही का है}।

पादलेख: (1) अल-कश्शाफ 3 / 235 में। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3 / 24।

488 سورة لقمان: آیات 22 - 26

کہا جاتا ہے: "سَلَّمتُ" (میں نے سپرد کیا) گندم کے بارے میں، اور "أَسْلَمْتُ" بھی کہا جاتا ہے۔ الزمخشری (1) نے ذکر کیا: علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے پڑھا: "وَمَن يُسَلِّمْ" تشدید کے ساتھ؛ کہا جاتا ہے: "أَسْلِمْ أَمْرَكَ" اور "سَلِّمْ أَمْرَكَ" (اپنا معاملہ اللہ کے سپرد کر دو) اللہ تعالیٰ کی طرف۔ اگر تم کہو: اسے "إلى" (کی طرف) کے ساتھ کیوں متعدی کیا گیا، جبکہ اللہ عزوجل کے اس قول میں اسے "لام" کے ساتھ متعدی کیا گیا ہے: {بَلَى مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ} [البقرہ: 112]؟ میں کہتا ہوں: "لام" کے ساتھ اس کا معنی یہ ہے کہ اس نے اپنے چہرے کو، جو کہ اس کی ذات اور جان ہے، اللہ کے لیے سلامت رکھا، یعنی خالصتاً اسی کے لیے۔ اور "إلى" کے ساتھ اس کا معنی اس بات کی طرف لوٹتا ہے کہ اس نے اپنی جان اس کے سپرد کر دی جیسے سامان کسی آدمی کے سپرد کیا جاتا ہے جب اسے دیا جائے۔ اور مراد اس پر توکل اور اس کے سپرد کرنا ہے۔ (2) {وَإِلَى اللَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ} یعنی ان کا ٹھکانا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وَمَن كَفَرَ فَلَا يَحْزُنكَ كُفْرُهُ إِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ فَنُنَبِّئُهُم بِمَا عَمِلُوا إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ (23) نُمَتِّعُهُمْ قَلِيلًا ثُمَّ نَضْطَرُّهُمْ إِلَى عَذَابٍ غَلِيظٍ (24)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وَمَن كَفَرَ فَلَا يَحْزُنكَ كُفْرُهُ إِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ فَنُنَبِّئُهُم بِمَا عَمِلُوا} یعنی ہم انہیں بدلہ دیں گے۔ {إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ}۔ {نُمَتِّعُهُمْ قَلِيلًا} یعنی ہم انہیں دنیا میں تھوڑی مدت کے لیے باقی رکھیں گے تاکہ وہ اس سے فائدہ اٹھا سکیں۔ {ثُمَّ نَضْطَرُّهُمْ} یعنی ہم انہیں مجبور کریں گے اور لے جائیں گے۔ {إلى عَذَابٍ غَلِيظٍ} اور وہ جہنم کا عذاب ہے۔ لفظ "مَنْ" واحد اور جمع دونوں کے لیے درست ہے، اسی لیے فرمایا: "كُفْرُهُ" پھر فرمایا: "مَرْجِعُهُمْ" اور اس کے بعد کا حصہ معنی کے اعتبار سے ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وَلَئِن سَأَلْتَهُم مَّنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (25) لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ (26)} اللہ تعالیٰ کا

ارشاد ہے: {وَلَئِن سَأَلْتَهُم مَّنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ} یعنی وہ اعتراف کرتے ہیں کہ اللہ ان کا خالق ہے تو پھر وہ اس کے سوا دوسروں کی عبادت کیوں کرتے ہیں؟! {قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ} یعنی اس پر جو اس نے ہمیں اپنے دین کی طرف ہدایت دی، اور تعریف کسی اور کے لیے نہیں ہے۔ {بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ} یعنی وہ نہیں دیکھتے اور نہ ہی غور و فکر کرتے ہیں۔ {لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ}۔

حواشی: (1) الکشاف 3 / 235 میں۔ (2) تفسیر ابی اللیث 3 / 24۔

Surah Luqman: Verses 25 - 27 489

[...in the heavens and the earth] i.e., in possession and creation. {Indeed, Allah is the Free of need} i.e., independent of His creation and their worship; He only commanded them for their benefit. {the Praiseworthy} i.e., praised for His handiwork.

Allah's saying: {And if whatever trees upon the earth were pens and the sea [was ink], replenished thereafter by seven [more] seas, the words of Allah would not be exhausted. Indeed, Allah is Exalted in Might and Wise.} [Luqman: 27]

When He argued against the polytheists with what He argued, He clarified that the meanings of His speech, Glorified be He, are inexhaustible and have no end. Al-Qaffal said: "When He mentioned that He subjected for them whatever is in the heavens and whatever is on the earth and that He showered them with favors, He pointed out that if the trees were pens and the seas were ink, and with them were written the wonders of Allah's creation that indicate His power and oneness, those wonders would not be exhausted." Al-Qushayri said: "He referred the meaning of those words to the decreed things (capabilities), but carrying the verse to mean the Eternal Speech (Kalam Qadim) is more appropriate, as a created thing must have an end. So if finality is denied for His decreed things, it is a denial of finality for what is destined to be brought into existence in the future. As for what existence has encompassed and counted, it must be finite, whereas the Eternal has no end in reality." The discussion on the meaning of "Allah's words" has already passed at the end of [Surah] al-Kahf. Abu 'Ali said: "What is meant by 'words' - and Allah knows best - is what is within power/decree (al-maqdur) rather than what has emerged into existence." This is similar to what Al-Qaffal said. The purpose is merely to inform about the abundance of the meanings of Allah's words, which in themselves are infinite. He only brought the matter closer to human understanding using what is finite, because that is the limit of what humans perceive as abundance, not that they would be exhausted by more than these pens and seas. The context of the verse's revelation indicates that what is meant by 'words' is the Eternal Speech.

Ibn Abbas said: The reason for [the revelation of] this verse is that the Jews said: "O Muhammad, how are we meant by this statement: {And you have not been given of knowledge except a little} [Al-Isra: 85] while we have been given the Torah containing Allah's speech and His rulings, and according to you, it is an explanation of all things?" So the Messenger of Allah ﷺ said to them: "The Torah is but a little from much," and this verse was revealed, and the verse is Medinan(1). Abu Ja'far al-Nahhas said(2): It has become clear that...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 354. (2) In Ma'ani al-Qur'an 5 / 291 - 292.

सूरा लुक़मान: आयतें 25 - 27 489

[...आकाशों और धरती में] यानी: स्वामित्व और सृष्टि में। {निस्संदेह अल्लाह ही बेपरवाह है} यानी: अपनी सृष्टि और उनकी इबादत से बेपरवाह; उसने उन्हें केवल उनके लाभ के लिए आदेश दिया है। {प्रशंसनीय} यानी: अपनी कारीगरी के लिए प्रशंसित।

अल्लाह का कथन है: {और यदि पृथ्वी के समस्त वृक्ष लेखनियाँ (क़लम) बन जाएँ और समुद्र (स्याही) हो, उसके पश्चात सात और समुद्र उसकी सहायता (स्याही की पूर्ति) करें, तो भी अल्लाह के शब्द समाप्त न होंगे। निस्संदेह अल्लाह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है।} [लुक़मान: 27]

जब उसने मुशरिकों (बहुदेववादियों) के विरुद्ध तर्क दिया, तो स्पष्ट किया कि उसके(अल्लाह के) शब्दों के अर्थ अटूट हैं और उनका कोई अंत नहीं है। अल-क़फ़्फ़ाल ने कहा: "जब उसने उल्लेख किया कि उसने उनके लिए वह सब कुछ वश में कर दिया है जो आकाशों और जो धरती में है और उस पर अपनी कृपा बरसाई है, तो उसने संकेत दिया कि यदि वृक्ष क़लम होते और समुद्र स्याही होते, और उनसे अल्लाह की सृष्टि के वे चमत्कार लिखे जाते जो उसकी शक्ति और एकता का प्रमाण हैं, तो वे चमत्कार समाप्त नहीं होते।" अल-क़ुशैरी ने कहा: "उसने उन शब्दों का अर्थ 'मक़दूरात' (संभावित सृष्टियों) की ओर मोड़ा है, जबकि आयत का अर्थ 'कलाम-ए-क़दीम' (अनादि शब्द) लेना अधिक उपयुक्त है, क्योंकि एक सृजित वस्तु का अंत होना अनिवार्य है। अतः यदि उसकी क्षमताओं (मक़दूरात) के लिए अंत का निषेध किया गया है, तो यह भविष्य में अस्तित्व में आने वाली संभावित चीज़ों के अंत का निषेध है। जहाँ तक उस चीज़ का संबंध है जिसे अस्तित्व ने घेर लिया है और गिन लिया है, उसका अंत होना निश्चित है, जबकि 'क़दीम' (अनादि) का वास्तव में कोई अंत नहीं है।" 'अल्लाह के शब्द' के अर्थ पर चर्चा 'अल-कहफ़' के अंत में हो चुकी है। अबू अली ने कहा: "शब्दों से तात्पर्य - और अल्लाह बेहतर जानता है - वह है जो शक्ति (क़ुदरत) में है, न कि वह जो अस्तित्व में आ चुका है।" यह अल-क़फ़्फ़ाल द्वारा कही गई बात के समान है। इसका उद्देश्य केवल अल्लाह के शब्दों के अर्थों की प्रचुरता के बारे में सूचित करना है, जो अपने आप में अनंत हैं। उसने मानव समझ के निकट बात लाने के लिए परिमित वस्तुओं का सहारा लिया, क्योंकि मानव की दृष्टि में प्रचुरता की सीमा यही है, ऐसा नहीं है कि वे इन कलमों और समुद्रों से अधिक होने पर समाप्त हो जाएंगे। आयत के उतरने का संदर्भ दर्शाता है कि 'शब्दों' से तात्पर्य 'कलाम-ए-क़दीम' (अनादि शब्द) है।

इब्न अब्बास ने कहा: इस आयत का कारण यह है कि यहूदियों ने कहा: "हे मुहम्मद, इस कथन से हमारा क्या आशय है: {और तुम्हें ज्ञान का थोड़ा ही भाग दिया गया है} [अल-इसरा: 85], जबकि हमें तौरात दी गई है जिसमें अल्लाह का कलाम और उसके आदेश हैं, और आपके अनुसार यह हर चीज़ का स्पष्टीकरण है?" तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे कहा: "तौरात बहुत में से थोड़ा है" और यह आयत उतरी, और आयत मदनी है(1)। अबू जाफ़र अल-नहहास ने कहा(2): तो यह स्पष्ट हो गया कि...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 354। (2) मा'नी अल-क़ुरान 5 / 291 - 292 में।

سورہ لقمان: آیات ۲۵ - ۲۷ ۴۸۹

[...آسمانوں اور زمین میں] یعنی: ملکیت اور تخلیق کے اعتبار سے۔ ﴿بے شک اللہ ہی بے نیاز ہے﴾ یعنی: اپنی مخلوق اور ان کی عبادت سے بے نیاز ہے؛ اس نے انہیں صرف ان کے فائدے کے لیے حکم دیا ہے۔ ﴿خوبیوں والا ہے﴾ یعنی: اپنی کاریگری پر قابلِ تعریف ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور زمین میں جتنے درخت ہیں اگر وہ قلم بن جائیں اور سمندر (سیاہی بن جائے) اور اس کے بعد سات سمندر اسے (سیاہی) مہیا کریں تب بھی اللہ کے کلمات ختم نہ ہوں گے، بے شک اللہ غالب حکمت والا ہے﴾ [لقمان: ۲۷]

جب اس نے مشرکین پر ان دلائل سے حجت قائم کی تو واضح کیا کہ اس کے کلام کے معانی ختم نہیں ہوتے اور ان کی کوئی انتہا نہیں ہے۔ القفال نے کہا: "जब اس نے ذکر کیا کہ اس نے ان کے لیے وہ سب کچھ مسخر کر دیا ہے جو آسمانوں اور جو زمین میں ہے اور ان پر اپنی نعمتیں مکمل کر دیں، تو اس نے اس بات پر متوجہ کیا کہ اگر درخت قلم ہوتے اور سمندر سیاہی ہوتے، اور ان سے اللہ کی صنعت کے وہ عجائب لکھے جاتے جو اس کی قدرت اور وحدانیت پر دلالت کرتے ہیں، تو وہ عجائب ختم نہ ہوتے۔" القشیری نے کہا: "اس نے ان کلمات کے معنی کو مقدورات (مقدور چیزوں) کی طرف پھیرا ہے، جبکہ آیت کو کلامِ قدیم پر محمول کرنا زیادہ بہتر ہے، کیونکہ مخلوق کا ختم ہونا ضروری ہے، چنانچہ جب اس کے مقدورات سے انتہا کی نفی کی گئی تو یہ مستقبل میں اس کی پیدا کردہ چیزوں کی انتہا کی نفی ہے۔ جہاں تک اس کا تعلق ہے جسے وجود نے گھیر لیا اور گن لیا ہے، تو اس کا ختم ہونا ضروری ہے، اور قدیم کی حقیقت میں کوئی انتہا نہیں ہے۔" 'اللہ کے کلمات' کے معنی میں گفتگو 'الکہف' کے آخر میں گزر چکی ہے۔ ابو علی نے کہا: "کلمات سے مراد - اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے - وہ ہے جو مقدور میں ہے نہ کہ وہ جو وجود

میں آ چکا ہے۔" یہ وہی بات ہے جو القفال نے کہی| مقصد محض اللہ کے کلمات کے معانی کی کثرت سے آگاہ کرنا ہے جو بذاتِ خود لامتناہی ہیں، اور اس نے انسانوں کی سمجھ کے قریب لانے کے لیے متناہی (ختم ہونے والی) چیزوں سے مثال دی، کیونکہ انسانوں کے نزدیک کثرت کی آخری حد یہی ہے، نہ یہ کہ وہ ان قلموں اور سمندروں سے زیادہ ہونے پر ختم ہو جائیں گے۔ آیت کے نزول کا پس منظر اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ کلمات سے مراد کلامِ قدیم ہے۔

ابن عباس نے کہا: اس آیت کا سبب یہ ہے کہ یہودیوں نے کہا: اے محمد، اس قول سے ہمارا کیا مطلب ہے: ﴿اور تمہیں علم سے نہیں دیا گیا مگر تھوڑا سا﴾ [الاسراء: ٨٥] جبکہ ہمیں تورات دی گئی ہے جس میں اللہ کا کلام اور اس کے احکامات ہیں، اور آپ کے نزدیک وہ ہر چیز کا بیان ہے؟ تو رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: "تورات بہت میں سے تھوڑا ہے" اور یہ آیت نازل ہوئی، اور آیت مدنی ہے(١)۔ ابو جعفر النحاس نے کہا(٢): پس یہ واضح ہو گیا کہ...

(١) المحرر الوجيز ٤ / ٣٥٤۔ (٢) فی معانی القرآن ٥ / ٢٩١ - ٢٩٢۔

Surah Luqman: Verse 27 490 The "words" here are intended to mean knowledge and the realities of things; because He, Mighty and Majestic is He, is All-Knowing before He created the creation of everything He created in the heavens and the earth. He knew the weight of atoms in it, and He knew all the types and what is in them of hair and limbs, and what is in the tree of leaves, and what is in it of kinds of creation, and what varies in it of kinds of taste and color. If He were to name every creature individually, and name its parts according to what He knows of its small and large quantities and the states they change into, and what increased in them at all times, and explained every tree individually and what it branched out into, and decreed what would dry up from that at all times, then wrote the explanation for each one of them that Allah, Glorified be His Praise, encompassed, and then the sea was ink for that explanation which Allah, Blessed and Exalted is He, clarified about those things, replenished by seven seas after it, the explanation of those things would be more. I said: This is the meaning of Al-Qaffal's saying, and it is a good saying, God willing. A group said: The Quraysh said: This speech of Muhammad will be completed and then cease, so it was revealed. Al-Suddi said: The Quraysh said: How much Muhammad speaks! So it was revealed (1). His saying, Exalted is He: {And the sea replenishes it} [Quran 31:27] is the reading of the majority with the nominative case (marfu') as a subject (mubtada'), and its predicate is in the clause that follows it, and the clause is in the position of a state (hal), as if he said: And the sea is in this state. This is how Sibawayh estimated it. Some grammarians said: It is a conjunction to "inna" because it is in the position of nominative as a subject. Abu Amr and Ibn Abi Ishaq read: {wa-al-bahra} with the accusative case (mansub) as a conjunction to "ma," which is the noun of "inna" (2). It was said: meaning: and even if the sea replenishes it, i.e., increases it (3). Ibn Hurmuz and Al-Hasan read: {yumidduhu} from "amadda." A group said: they both have the same meaning. Another group said: "madda" is when one thing extends another (4), as you say: the Nile extended the canal, meaning: increased in it (5). And "amadda" is when a thing [provides] what is not...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/354. (2) Ibid., and Sibawayh's words in al-Kitab 2/144, and Abu Amr's reading in al-Sab'ah p. 513, and al-Taysir p. 177. (3) Zad al-Masir 6/326. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/354, and the reading is in al-Muhtasib 2/169, and it is an anomalous reading. (5) I'rab al-Qur'an 3/288.

सूरह लुक़मान: आयत 27 490 यहाँ "शब्दों" (कलिमात) से तात्पर्य ज्ञान और वस्तुओं की वास्तविकताओं से है; क्योंकि वह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी, सृष्टि रचने से पहले ही स्वर्ग और पृथ्वी में अपनी बनाई हुई प्रत्येक वस्तु का सर्वज्ञ है। वह उसमें परमाणुओं के भार को जानता था, और वह सभी प्रजातियों और उनमें बाल और अंगों के बारे में जानता था, और पेड़ में पत्तों के बारे में, और उसमें सृष्टि के विभिन्न प्रकारों के बारे में, और स्वाद और रंग के विभिन्न प्रकारों के बारे में जानता था। यदि वह प्रत्येक जीव का अलग-अलग नाम रखता, और उसके छोटे और बड़े परिमाण और जिन स्थितियों में वे बदलते हैं, और उनमें हर समय जो वृद्धि हुई, उसके बारे में अपने ज्ञान के अनुसार उसके अंगों का नाम रखता, और प्रत्येक पेड़ को अलग-अलग समझाता और वह किसमें विभाजित हुआ, और हर समय उसमें से जो सूख जाता है उसका निर्धारण करता, फिर उनमें से प्रत्येक के लिए वह विवरण लिखता जिसे अल्लाह, जिसकी प्रशंसा महान है, ने घेर रखा है, और फिर वह समुद्र उस विवरण के लिए स्याही होता जिसे अल्लाह, धन्य और महान, ने उन चीजों के बारे में स्पष्ट किया, जिसके बाद सात और समुद्र उसकी सहायता करते, तो उन चीजों का विवरण और भी अधिक होता। मैंने कहा: यह अल-क़फ्फाल के कथन का अर्थ है, और यदि अल्लाह ने चाहा तो यह एक अच्छा कथन है। एक समूह ने कहा: कुरैश ने कहा: मुहम्मद का यह भाषण पूरा हो जाएगा और फिर समाप्त हो जाएगा, इसलिए यह (आयत) अवतरित हुई। अल-सुद्दी ने कहा: कुरैश ने कहा: मुहम्मद की बातें कितनी अधिक हैं! तो यह अवतरित हुई (1)। अल्लाह का कथन: {और समुद्र उसे बढ़ाता है} (सूरह लुक़मान: 27) बहुमत का पाठ 'रफ़' (कर्ता कारक) के साथ है, जो 'मुब्तदा' (उद्देश्य) के रूप में है, और इसकी खबर इसके बाद वाले वाक्य में है, और वाक्य 'हाल' (अवस्था) के स्थान पर है, जैसे कि उसने कहा हो: और समुद्र, यह उसकी स्थिति है। सिबावेह ने इसे इसी तरह आंका है। कुछ व्याकरणविदों ने कहा: यह "इन्ना" पर एक संयोजन (अत्फ़) है क्योंकि यह मुब्तदा के रूप में रफ़ की स्थिति में है। अबू अम्र और इब्न अबी इशाक ने पढ़ा: {व-अल-बह्रा} "मा" पर संयोजन के रूप में 'नस्ब' (कर्म कारक) के साथ, जो "इन्ना" का संज्ञा (इस्म) है (2)। कहा गया: अर्थात: और भले ही समुद्र उसे बढ़ाता हो, यानी: उसमें वृद्धि करता हो (3)। इब्न हुरमुज़ और अल-हसन ने पढ़ा: {युमिद्दुहु} "अमद्दा" से। एक समूह ने कहा: दोनों का अर्थ एक ही है। एक अन्य समूह ने कहा: 'मद्दा' तब होता है जब एक चीज़ दूसरी चीज़ को बढ़ाती है (4), जैसा कि आप कहते हैं: नील ने नहर को बढ़ा दिया, अर्थात: उसमें वृद्धि कर दी (5)। और 'अमद्दा' वह चीज़ है जो नहीं है...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/354। (2) वही स्रोत, और अल-किताब 2/144 में सिबावेह के शब्द, और अल-सबआ पृष्ठ 513 में अबू अम्र का पाठ, और अल-तयसीर पृष्ठ 177। (3) ज़ाद अल-मसीर 6/326। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/354, और पाठ अल-मुहतासिब 2/169 में है, और यह एक शाज़ (दुर्लभ) पाठ है। (5) इ'राब अल-क़ुरान 3/288।

سورہ لقمان: آیت 27 490 یہاں "کلمات" سے مراد علم اور اشیاء کے حقائق ہیں؛ کیونکہ اللہ عزوجل مخلوق کو پیدا کرنے سے پہلے ہی ان تمام چیزوں کا جاننے والا ہے جو اس نے آسمانوں اور زمین میں پیدا کیں۔ وہ اس میں موجود ذرہ برابر وزن کو بھی جانتا تھا، اور تمام اصناف (جنسوں) کو اور ان میں موجود بال اور عضو کو، اور درخت میں موجود پتے کو، اور اس میں موجود مخلوق کی اقسام کو، اور ذائقوں اور رنگوں کی تبدیل ہوتی ہوئی اقسام کو جانتا تھا۔ اگر وہ ہر جاندار کا الگ الگ نام رکھتا، اور اس کے حصوں کے نام رکھتا جیسا کہ وہ ان کی تھوڑی اور زیادہ مقدار کو جانتا ہے اور وہ جن حالات میں بدلتے ہیں، اور ہر زمانے میں ان میں جو اضافہ ہوا، اور ہر درخت کی الگ وضاحت فرماتا اور وہ جس جس طرف پھیلا، اور ہر زمانے میں اس کے جو حصے خشک ہوئے ان کا اندازہ فرماتا، پھر ان میں سے ہر ایک پر وہ بیان لکھتا جس کا اللہ جل ثناؤہ نے احاطہ کر رکھا ہے، پھر سمندر اس بیان کے لیے روشنائی بن جاتا جسے اللہ تبارک وتعالیٰ نے ان چیزوں کے بارے میں واضح فرمایا ہے اور اس کے پیچھے سات سمندر اس کی مدد (مدد کے طور پر شامل) ہوتے، تو ان چیزوں کا بیان اس سے بھی کہیں زیادہ ہوتا۔ میں نے کہا: یہ القفال کے قول کا معنی ہے، اور یہ ان شاء اللہ ایک عمدہ قول ہے۔ ایک گروہ نے کہا: قریش نے کہا: محمد کا یہ کلام مکمل ہو کر ختم ہو جائے گا، تو یہ آیت نازل ہوئی۔ السدی نے کہا: قریش نے کہا: محمد کا کلام کتنا زیادہ ہے! تو یہ نازل ہوئی (1)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ﴾ (اور سمندر اسے بڑھاتا ہے) جمہور کی قراءت رفع (پیش) کے ساتھ بطور مبتدا ہے، اور اس کی خبر اس کے بعد والے جملے میں ہے، اور جملہ حال کے محل میں ہے، گویا اس نے کہا: اور سمندر، یہ اس کا حال ہے۔ سیبویہ نے اسے اسی طرح مقدر مانا ہے۔ بعض نحویوں نے کہا: یہ «أنَّ» پر عطف ہے کیونکہ وہ مبتدا ہونے کی وجہ سے رفع کے محل میں ہے۔ ابو عمرو اور ابن ابی اسحاق

نے پڑھا: «وَالْبَحْرَ» (زبر کے ساتھ) «ما» پر عطف کی بنا پر جو «أنَّ» کا اسم ہے (2)۔ اور کہا گیا: یعنی: اور اگرچہ سمندر اسے مدد دے، یعنی: اس میں اضافہ کرے (3)۔ ابن ہرمز اور الحسن نے پڑھا: «يُمِدُّهُ» (پیش کے ساتھ) 'امدَّ' سے۔ ایک گروہ نے کہا: یہ دونوں ایک ہی معنی میں ہیں۔ ایک اور گروہ نے کہا: 'مدَّ' ایک چیز کا دوسری چیز کو بڑھانا ہے (4)، جیسا کہ تم کہتے ہو: نیل نے نہر کو بڑھا دیا، یعنی: اس میں اضافہ کر دیا (5)۔ اور 'امدَّ' ایسی چیز کا اضافہ ہے جو نہیں...

(1) المحرر الوجيز 4/354 ۔ (2) المصدر السابق، اور الكتاب 2/144 میں سیبویہ کا کلام، اور السبعۃ ص 513 میں ابو عمرو کی قراءت، اور التيسير ص 177 ۔ (3) زاد المسير 6/326 ۔ (4) المحرر الوجيز 4/354، اور المحتسب 2/169 میں یہ قراءت موجود ہے، اور یہ قراءتِ شاذہ ہے۔ (5) اعراب القرآن 3/288 ۔

491 Surah Luqman: Verses 27 - 28

...from it (1). This has already been discussed in "Al-Baqarah" and "Al-Imran" (2). Ja'far ibn Muhammad recited: "and the sea [as] its ink" (3). "the words of Allah would not be exhausted" - [this has been] mentioned before (4). "Indeed, Allah is Exalted in Might and Wise" - [this has also been] mentioned before (5). Abu Ubaidah said (6): The sea here refers to fresh water that grows the pens [reeds used for pens], while saltwater does not grow pens.

The Almighty's saying: {Your creation and your resurrection are but as a single soul. Indeed, Allah is Hearing and Seeing (28).}

The Almighty's saying: {Your creation and your resurrection are but as a single soul.} Al-Dahhak said: The meaning is: the beginning of the creation of all of you is like the creation of a single soul, and your resurrection on the Day of Resurrection is like the resurrection of a single soul. Al-Nahhas said: This is how the grammarians estimated it, meaning "except as the creation of a single soul," similar to: {And ask the village} (7) [Yusuf: 82]. Mujahid said: Because He says to the little and the much: "Be," and it is (8). This verse was revealed concerning Ubayy ibn Khalaf, Abu al-Ashadayn (9), Munabbih, and Nabih, the sons of al-Hajjaj ibn al-Sabbaq. They said to the Prophet ﷺ: "Indeed, Allah has created us in stages: a drop, then a clot, then a lump of flesh, then bones. Then you say: we will be resurrected as a new creation, all of us in a single hour!" So Allah revealed: {Your creation and your resurrection are but as a single soul}; because nothing is difficult for Allah as it is for [His] servants, and His creation of the world is like His creation of a single soul. {Indeed, Allah is Hearing} of what they say, {Seeing} of what they do (10).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/354. (2) 1/316 - 317 and 5/300. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/354, and it is an irregular reading. (4) In the commentary of verse (109) of Surah Al-Kahf. (5) The meaning of "Al-Aziz" (The Exalted in Might) was mentioned in 2/403-404, and the meaning of "Al-Hakim" (The Wise) was mentioned in 1/429. (6) In Majaz al-Qur'an 2/128. (7) I'rab al-Qur'an 3/288. (8) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 5/292. (9) In (m): Al-Asadayn. (10) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/345.

४९१ सूरह लुकमान: आयत २७ - २८

...उससे (१)। यह 'अल-बकराह' और 'आल-इमरान' में पहले ही आ चुका है (२)। जाफ़र बिन मुहम्मद ने पढ़ा: "और समुद्र उसकी स्याही है" (३)। "अल्लाह के शब्द समाप्त नहीं होंगे" - [यह] पहले बताया जा चुका है (४)। "निस्संदेह अल्लाह सर्वशक्तिमान और तत्वदर्शी है" - [यह भी] पहले बताया जा चुका है (५)। अबू उबैदा ने कहा (६): यहाँ समुद्र से तात्पर्य मीठे पानी से है जिससे कलम [पेन बनाने वाली नरकट] उगती है, जबकि खारे पानी में कलम नहीं उगती।

अल्लाह ताला का कथन: {तुम सबका पैदा करना और दोबारा जीवित करना तो बस ऐसा है जैसे किसी एक व्यक्ति का। निस्संदेह अल्लाह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ देखने वाला है (२८)।}

अल्लाह ताला का कथन: {तुम सबका पैदा करना और दोबारा जीवित करना तो बस ऐसा है जैसे किसी एक व्यक्ति का।} अद-दह्हाक ने कहा: इसका अर्थ है: तुम सबका एक साथ पैदा होना एक व्यक्ति के पैदा होने जैसा ही है, और प्रलय के दिन तुम सबका पुनरुत्थान एक व्यक्ति के पुनरुत्थान जैसा ही है। अन-नह्हास ने कहा: व्याकरणविदों ने इसका इसी तरह अनुमान लगाया है, जिसका अर्थ है "सिवाय एक व्यक्ति के निर्माण की तरह", जैसे: {और बस्ती से पूछो} (७) [यूसुफ: ८२]। मुजाहिद ने कहा: क्योंकि वह कम और अधिक, दोनों के लिए कहता है: "हो जा," और वह हो जाता है (८)। यह आयत उबई बिन खलफ, अबू अल-अशदैन (९), मुनब्बिह और नबीह, जो अल-हज्जाज बिन अल-सब्बाक के बेटे थे, के बारे में अवतरित हुई थी। उन्होंने पैगंबर ﷺ से कहा: "निस्संदेह अल्लाह ने हमें चरणों में बनाया है: एक बूंद, फिर लोथड़ा, फिर मांस का टुकड़ा, फिर हड्डियाँ। फिर आप कहते हैं: हम सभी को एक ही समय में एक नई रचना के रूप में पुनर्जीवित किया जाएगा!" तो अल्लाह ताला ने उतारा: {तुम सबका पैदा करना और दोबारा जीवित करना तो बस ऐसा है जैसे किसी एक व्यक्ति का}; क्योंकि अल्लाह ताला के लिए कुछ भी कठिन नहीं है जैसा कि उसके बंदों के लिए होता है, और उसका पूरी दुनिया को बनाना वैसा ही है जैसा एक व्यक्ति को बनाना। {निस्संदेह अल्लाह सुनने वाला है} जो वे कहते हैं, {देखने वाला है} जो वे करते हैं (१०)।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३५४/४। (२) ३१६/१ - ३१७ और ५/३००। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३५४/४, और यह एक असामान्य पठन है। (४) सूरह अल-कहफ की आयत (१०९) की व्याख्या में। (५) "अल-अजीज़" का अर्थ २/४०३-४०४ में बताया गया है, और "अल-हकीम" का अर्थ १/४२९ में

बताया गया है। (६) मजाज़ अल-कुरान १२८/२ में। (७) एराब अल-कुरान २८८/३। (८) अन-नह़्हास द्वारा मा'नी अल-कुरान २९२/५। (९) (m) में: अल-असदैन। (१०) अल-नुकात वल-उयून ३४५/४।

٤٩١ سورہ لقمان: آیات ٢٧ - ٢٨

اس سے (١)۔ اور یہ پہلے 'البقرہ' اور 'آل عمران' میں گزر چکا ہے (٢)۔ جعفر بن محمد نے پڑھا: "اور سمندر اس کی روشنائی ہو" (٣)۔ {اللہ کی باتیں ختم نہ ہوں گی} - پہلے بیان ہو چکا ہے (٤)۔ {بے شک اللہ بہت زبردست، حکمت والا ہے} - یہ بھی پہلے بیان ہو چکا ہے (٥)۔ اور ابو عبیدہ نے کہا (٦): یہاں سمندر سے مراد وہ میٹھا پانی ہے جس سے قلم [قلم بنانے والے سرکنڈے] اگتے ہیں، جبکہ کھارے پانی میں قلم نہیں اگتے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تم سب کا پیدا کرنا اور دوبارہ زندہ کرنا تو بس ایسا ہے جیسے ایک جان کا۔ بے شک اللہ سب کچھ سننے والا، دیکھنے والا ہے ٢٨}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تم سب کا پیدا کرنا اور دوبارہ زندہ کرنا تو بس ایسا ہے جیسے ایک جان کا۔} ضحاک نے کہا: مطلب یہ ہے کہ: تم سب کی پیدائش کی ابتدا ایک جان کی پیدائش کی طرح ہے، اور قیامت کے دن تمہارا دوبارہ اٹھایا جانا ایک جان کے اٹھائے جانے کی طرح ہے۔ نحاس نے کہا: نحویوں نے اس کی اسی طرح تقدیر مانی ہے یعنی "بجز ایک جان کی پیدائش کی طرح"، جیسے: {اور بستی سے پوچھ لو} (٧) [یوسف: ٨٢]۔ مجاہد نے کہا: اس لیے کہ وہ تھوڑے اور زیادہ کے لیے کہتا ہے: "ہو جا،" پس وہ ہو جاتا ہے (٨)۔ یہ آیت ابی بن خلف، ابو الاشدین (٩)، منبہ اور نبیہ، حجاج بن سباق کے بیٹوں کے بارے میں نازل ہوئی تھی۔ انہوں نے نبی کریم ﷺ سے کہا: "بے شک اللہ تعالیٰ نے ہمیں مختلف مراحل میں پیدا کیا ہے: نطفہ، پھر علقہ، پھر مضغہ، پھر ہڈیاں۔ پھر آپ کہتے ہیں: ہم سب کو ایک ہی وقت میں نئی پیدائش کے طور پر دوبارہ اٹھایا جائے گا!" تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: {تم سب کا پیدا کرنا اور دوبارہ زندہ کرنا تو بس ایسا ہے جیسے ایک جان کا}؛ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ کے لیے کوئی چیز مشکل نہیں ہے جیسے بندوں کے لیے ہوتی ہے، اور اس کا

کائنات کو پیدا کرنا ایک جان کو پیدا کرنے کی طرح ہے۔ {بے شک اللہ سننے والا ہے} جو وہ کہتے ہیں، {دیکھنے والا ہے} جو وہ کرتے ہیں (١٠)۔

(١) المحرر الوجيز ٣٥٤/٤ ۔ (٢) ٣١٦/١ - ٣١٧ اور ٥/ ٣٠٠ ۔ (٣) المحرر الوجيز ٣٥٤/٤، اور یہ قراءت شاذہ ہے۔ (٤) سورہ کہف کی آیت (١٠٩) کی تفسیر میں۔ (٥) العزيز کے معنی ٤٠٣/٢-٤٠٤ میں گزر چکے، اور الحكيم کے معنی ٤٢٩/١ میں گزر چکے۔ (٦) مجاز القرآن ١٢٨/٢ میں۔ (٧) إعراب القرآن ٢٨٨/٣ ۔ (٨) معانی القرآن للنجاس ٢٩٢/٥ ۔ (٩) (م) میں: الأسدين۔ (١٠) النكت والعيون ٣٤٥/٤ ۔

Surah Luqman: Verses 29 - 31 492 The Almighty says: "Do you not see that Allah causes the night to enter into the day and causes the day to enter into the night and has subjected the sun and the moon, each running [its course] for a specified term, and that Allah, of what you do, is Acquainted? (29) That is because Allah is the Truth, and that what they call upon other than Him is falsehood, and that Allah is the Most High, the Grand. (30)"

His Almighty's saying: "Do you not see that Allah causes the night to enter into the day and causes the day to enter into the night" was previously mentioned in "Al-Hajj" and "Al-Imran" (1). "And has subjected the sun and the moon" means: He has subdued them with rising and setting as a measure for the terms and a completion of benefits. "Each running [its course] for a specified term" Al-Hasan said: Until the Day of Resurrection. Qatadah said: Until its time in its rising and setting, it does not exceed it nor fall short of it (2). "And that Allah, of what you do, is Acquainted" means: Whoever is capable of these things must be knowledgeable about them, and the one knowledgeable about them is knowledgeable about your deeds.

The common reading is "ta'maluna" (you do) with the letter 'ta' as an address. Al-Sulami, Nasr bin Asim, and Al-Duri on the authority of Abu Amr read it with 'ya' [ya'maluna - they do] as a report (3).

"That" means: Allah Almighty did that so that you may know and acknowledge "that Allah is the Truth, and that what they call upon other than Him is falsehood" meaning Satan. Mujahid said this. And it was said: What they associated with Allah Almighty of idols and images. "And that Allah is the Most High, the Grand" Most High in His status, Grand in His authority (4).

His Almighty's saying: "Do you not see that the ships sail through the sea by the favor of Allah that He may show you of His signs? Indeed in that are signs for everyone patient and grateful. (31)"

His Almighty's saying: "Do you not see that the ships" i.e., the vessels "sail" is in the position of the predicate. "in the sea...

---

(1) In the manuscript copies: Al-Hajj and Al-An'am. It has preceded in 14/438 - 439 and 5/ 85 - 86. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 4/346. (3) Al-Shadhah p. 117 from the narration of Abbas Al-Duri on the authority of Abu Amr, and the well-known from Abu Amr is like the common reading. (4) Al-Nukat wa al-Uyun 4/346.

सूरह लुक़मान: आयतें 29 - 31 492 अल्लाह तआला का फ़रमान है: "क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह रात को दिन में पिरोता है और दिन को रात में पिरोता है, और उसने सूर्य और चंद्रमा को वश में कर रखा है, प्रत्येक एक निश्चित समय तक चलता रहता है, और यह कि अल्लाह उससे जो तुम करते हो, पूरी तरह ख़बरदार है? (29) यह इसलिए कि अल्लाह ही सत्य है, और जिसे वे उसके अलावा पुकारते हैं, वह असत्य है, और यह कि अल्लाह ही सर्वोच्च, सबसे बड़ा है। (30)"

अल्लाह तआला का फ़रमान: "क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह रात को दिन में पिरोता है और दिन को रात में पिरोता है" इसका ज़िक्र पहले "अल-हज्ज" और "आल-इमरान" (1) में आ चुका है। "और उसने सूर्य और चंद्रमा को वश में कर रखा है" अर्थात: उन्हें उदय और अस्त होने के साथ वश में कर दिया है ताकि अवधियाँ निर्धारित हों और लाभ पूरे हों। "प्रत्येक एक निश्चित समय तक चलता रहता है" अल-हसन ने कहा: कयामत के दिन तक। क़तादाह ने कहा: अपने उदय और अस्त के समय तक, वह न उससे आगे बढ़ता है और न ही पीछे रहता है (2)। "और यह कि अल्लाह उससे जो तुम करते हो, पूरी तरह ख़बरदार है" अर्थात: जो इन चीज़ों पर सक्षम है, वह निश्चित रूप से उनके बारे में जानने वाला होगा, और जो उनके बारे में जानता है, वह तुम्हारे कार्यों के बारे में भी जानने वाला है।

आम पाठ "त'मलून" (तुम करते हो) 'ता' के साथ संबोधन के रूप में है। अल-सुलमी, नस्र बिन आसिम और अबू अम्र के हवाले से अल-दूरी ने इसे 'या' के साथ [य'मलून - वे करते हैं] एक रिपोर्ट (सूचना) के रूप में पढ़ा है (3)।

"यह" अर्थात: अल्लाह तआला ने ऐसा इसलिए किया ताकि तुम जान लो और स्वीकार कर लो "कि अल्लाह ही सत्य है, और जिसे वे उसके अलावा पुकारते हैं, वह असत्य है" अर्थात शैतान। मुजाहिद ने यह कहा। और यह भी कहा गया है: जिन मूर्तियों और प्रतिमाओं को उन्होंने अल्लाह तआला के साथ शरीक (साझेदार) ठहराया। "और यह कि अल्लाह ही सर्वोच्च, सबसे बड़ा है" अपनी हैसियत में सर्वोच्च, अपने अधिकार में सबसे बड़ा (4)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: "क्या तुमने नहीं देखा कि जहाज अल्लाह के अनुग्रह से समुद्र में चलते हैं ताकि वह तुम्हें अपनी निशानियाँ दिखाए? वास्तव में इसमें हर धैर्यवान, कृतज्ञ व्यक्ति के लिए निशानियाँ हैं। (31)"

अल्लाह तआला का फ़रमान: "क्या तुमने नहीं देखा कि जहाज" यानी कश्तियाँ "चलते हैं" खबर (विधेय) के स्थान पर है। "समुद्र में...

(1) हस्तलिखित प्रतियों में: अल-हज्ज और अल-अनआम। और यह 14/438 - 439 और 5/ 85 - 86 में पहले आ चुका है। (2) अल-नुकात वल-उयून 4/346। (3) अल-शाज़ह पृ. 117 अबू अम्र के हवाले से अब्बास अल-दूरी के वर्णन से, और अबू अम्र से प्रसिद्ध वही है जो आम पाठ है। (4) अल-नुकात वल-उयून 4/346।

سورہ لقمان: آیات ۲۹ - ۳۱ ۴۹۲ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کیا تم نے نہیں دیکھا کہ اللہ رات کو دن میں داخل کرتا ہے اور دن کو رات میں داخل کرتا ہے اور اس نے سورج اور چاند کو مسخر کر رکھا ہے، ہر ایک ایک مقررہ وقت تک چل رہا ہے، اور یہ کہ اللہ تمہارے اعمال سے خوب باخبر ہے؟ (۲۹) یہ اس لیے کہ اللہ ہی حق ہے اور جسے وہ اس کے سوا پکارتے ہیں وہ باطل ہے، اور یہ کہ اللہ ہی بلند و برتر اور سب سے بڑا ہے۔ (۳۰)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿کیا تم نے نہیں دیکھا کہ اللہ رات کو دن میں داخل کرتا ہے اور دن کو رات میں داخل کرتا ہے﴾ یہ پہلے سورہ "الحج" اور "آل عمران" (۱) میں گزر چکا ہے۔ ﴿اور اس نے سورج اور چاند کو مسخر کر رکھا ہے﴾ یعنی: انہیں طلوع اور غروب ہونے کے ساتھ مسخر کر دیا، اوقات کی پیمائش اور منافع کی تکمیل کے لیے۔ ﴿ہر ایک ایک مقررہ وقت تک چل رہا ہے﴾ حسن بصری نے کہا: قیامت کے دن تک۔ قتادہ نے کہا: اپنے طلوع اور غروب کے وقت تک، وہ نہ اس سے تجاوز کرتا ہے اور نہ اس میں کمی کرتا ہے (۲)۔ ﴿اور یہ کہ اللہ تمہارے اعمال سے خوب باخبر ہے﴾ یعنی: جو ان چیزوں پر قادر ہے اس کے لیے ان کا جاننا ضروری ہے، اور جو ان کا جاننے والا ہے وہ تمہارے اعمال کو بھی جاننے والا ہے۔

اور عام قراءت "تعملون" تاء کے ساتھ خطاب کے صیغے میں ہے۔ اور السلمی، نصر بن عاصم اور ابو عمرو سے دوری نے اسے یاء کے ساتھ [یعملون] خبر کے طور پر پڑھا ہے (۳)۔

﴿ذلک﴾ یعنی: اللہ تعالیٰ نے یہ اس لیے کیا تاکہ تم جان لو اور اقرار کرو ﴿کہ اللہ ہی حق ہے اور جسے وہ اس کے سوا پکارتے ہیں وہ باطل ہے﴾ یعنی شیطان۔ یہ مجاہد نے کہا۔ اور کہا گیا: جن بتوں اور مورتیوں کو انہوں نے اللہ تعالیٰ کے ساتھ شریک ٹھہرایا۔ ﴿اور یہ کہ اللہ ہی بلند و برتر اور سب سے بڑا ہے﴾ اپنی شان و منزلت میں بلند، اپنی سلطنت میں سب سے بڑا (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿کیا تم نے نہیں دیکھا کہ کشتیاں اللہ کے فضل سے سمندر میں چلتی ہیں تاکہ وہ تمہیں اپنی کچھ نشانیاں دکھائے؟ بے شک اس میں ہر صبر کرنے والے شکر گزار کے لیے نشانیاں ہیں۔ (۳۱)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿کیا تم نے نہیں دیکھا کہ کشتیاں﴾ یعنی جہاز ﴿چلتی ہیں﴾ خبر کے مقام پر ہے۔ ﴿سمندر میں...

---

(۱) خطی نسخوں میں: الحج اور الانعام۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے ۴۳۸/۱۴ - ۴۳۹ اور ۵/ ۸۵ - ۸۶۔ (۲) النکت والعیون ۳۴۶/۴۔ (۳) الشاذہ ص ۱۱۷ عباس دوری کی روایت سے ابو عمرو کے حوالے سے، اور ابو عمرو سے مشہور وہی ہے جو عام قراءت ہے۔ (۴) النکت والعیون ۳۴۶/۴۔

493 Surah Luqman: Verses 31 - 32

{by the favor of Allah} i.e., by His kindness to you and His mercy for you in your salvation from it. And Ibn Hurmuz read: "bi-ni'amat-illahi" (1) plural of 'ni'mah' (favor), which is a sound plural, and the original was with a vowelled 'ayn, but it was made quiescent. {that He may show you of His signs} "min" (of) is for partitive purpose, meaning: to show you the sailing of ships. This was said by Yahya bin Sallam. Ibn Shajarah said: "of His signs" is what you witness of Allah Almighty's power therein. Al-Naqqash: what Allah provides them from it. Al-Hasan said: The key to the seas is ships, the key to the earth is roads, and the key to heaven is supplication. {Indeed in that are signs for everyone patient and grateful} i.e., patient with His decree, grateful for His blessings (2). The scholars of meanings said: He meant every believer with this quality; because patience and gratitude are among the best qualities of faith (3). "Ayah" means a sign, and the sign does not become clear in the heart of every believer; it only becomes clear to one who is patient in adversity and grateful in prosperity. Ash-Sha'bi said: Patience is half of faith, gratitude is half of faith, and certainty is all of faith. Haven't you seen the words of Allah Almighty: {Indeed in that are signs for everyone patient and grateful} and His saying: {And on the earth are signs for the certain} (4)? And he (peace be upon him) said: "Faith is in two halves: a half of patience, and a half of gratitude" (5).

Allah's saying: {And when waves come over them like canopies, they supplicate Allah, sincere to Him in religion. But when He delivers them to the land, there are [some] of them who are moderate. And none rejects Our signs except every treacherous ungrateful one. (32)}

Allah's saying: {And when waves come over them like canopies} Muqatil said: Like mountains. Al-Kalbi said: Like clouds - and Qatadah said this too - plural of 'dhullah' (canopy); He likened the waves to them because of their size and height (6). Al-Nabighah said in describing a sea:

---

(1) Al-Muhtasib 2/170, and al-Shadhah p. 117, also attributed to al-A'mash. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 4/347. (3) Tafsir Abi al-Layth 3/25. (4) From the saying: Ash-Sha'bi said.. up to this point from al-Nukat wal-'Uyun 4/347. (5) Previously mentioned 12/107. (6) Tafsir al-Baghawi 3/495 without Qatadah's saying, and it is in al-Nukat wal-'Uyun 4/347.

493 सूरह लुकमान: आयतें 31 - 32

{अल्लाह के अनुग्रह से} अर्थात: तुम पर उसकी दया और उससे तुम्हारे उद्धार में तुम पर उसकी करुणा के कारण। इब्न हुरमुज़ ने पढ़ा: "बि-नि'अमात-इल्लाहि" (1) 'नि'अमत' (अनुग्रह) का बहुवचन, जो एक स्वस्थ बहुवचन है, और मूल रूप से 'ऐन' पर स्वर था, लेकिन इसे शांत कर दिया गया। {ताकि वह तुम्हें अपनी निशानियों में से दिखाए} "मिन" (में से) अंशात्मक उद्देश्य के लिए है, जिसका अर्थ है: तुम्हें जहाजों का चलना दिखाने के लिए। यह याह्या बिन सल्लम ने कहा था। इब्न शजरह ने कहा: "उसकी निशानियों में से" वह है जो तुम उसमें अल्लाह सर्वशक्तिमान की शक्ति का प्रत्यक्ष दर्शन करते हो। अल-नक्का़श: जो अल्लाह उन्हें उससे प्रदान करता है। अल-हसन ने कहा: समुद्र की कुंजी जहाज हैं, पृथ्वी की कुंजी सड़कें हैं, और स्वर्ग की कुंजी प्रार्थना है। {बेशक इसमें हर धैर्यवान और कृतज्ञ के लिए निशानियाँ हैं} अर्थात: उसके फैसले पर धैर्यवान, उसकी कृपा पर कृतज्ञ (2)। अर्थ के विद्वानों ने कहा: उनका अर्थ इस गुण वाले प्रत्येक आस्तिक से था; क्योंकि धैर्य और कृतज्ञता ईमान (आस्था) के सर्वोत्तम गुणों में से हैं (3)। "आयह" का अर्थ है निशानी, और निशानी हर आस्तिक के दिल में स्पष्ट नहीं होती; यह केवल उसी के लिए स्पष्ट होती है जो विपत्ति में धैर्य रखता है और समृद्धि में कृतज्ञ रहता है। अश-शा'बी ने कहा: धैर्य आधा ईमान है, कृतज्ञता आधा ईमान है, और यकीन (निश्चितता) पूरा ईमान है। क्या आपने अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों को नहीं देखा: {बेशक इसमें हर धैर्यवान और कृतज्ञ के लिए निशानियाँ हैं} और उनका कहना: {और धरती पर यकीन करने वालों के लिए निशानियाँ हैं} (4)? और उन्होंने (शांति उन पर हो) कहा: "ईमान दो हिस्सों में है: एक आधा धैर्य, और एक आधा कृतज्ञता" (5)।

अल्लाह का फरमान: {और जब लहरें उन पर शामियानों की तरह छा जाती हैं, तो वे अल्लाह को पुकारते हैं, उसी के लिए धर्म को शुद्ध करते हुए। फिर जब वह उन्हें बचाकर जमीन पर ले आता है, तो उनमें से कुछ मध्यम मार्ग अपनाने वाले होते हैं। और हमारी निशानियों का इनकार केवल हर धोखेबाज, कृतघ्न ही करता है। (32)}

अल्लाह का फरमान: {और जब लहरें उन पर शामियानों की तरह छा जाती हैं} मुक़ातिल ने कहा: पहाड़ों की तरह। अल-कल्बी ने कहा: बादलों की तरह - और क़तादाह ने भी यही कहा - 'ज़ुल्लह' (शामियाना) का बहुवचन; उसने लहरों की तुलना उनसे उनकी विशालता और ऊंचाई के कारण की (6)। अल-नाबिग़ा ने समुद्र का वर्णन करते हुए कहा:

(1) अल-मुहतासिब 2/170, और अल-शाज़ह पृ. 117, और इसे अल-अ'मश से भी जोड़ा गया है। (2) अल-नुकात वल-उयून 4/347। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/25। (4) यहाँ से: अल-शा'बी ने कहा.. अल-नुकात वल-उयून 4/347 के इस स्थान तक। (5) पिछला 12/107। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 3/495 क़तादाह के कथन के बिना, और यह अल-नुकात वल-उयून 4/347 में है।

۴۹۳ سورہ لقمان: آیات ۳۱ - ۳۲

{اللہ کی نعمت سے} یعنی: آپ پر اس کے لطف اور اس سے آپ کی خلاصی میں آپ پر اس کی رحمت کے ذریعے۔ اور ابن ہرمز نے پڑھا: "بنعمانت اللہ"(۱) نعمت کی جمع، اور یہ جمعِ سالم ہے، اور اصل میں عین متحرک تھا جسے ساکن کر دیا گیا۔ {تاکہ وہ تمہیں اپنی نشانیوں میں سے دکھائے} "من" تبعیض کے لیے ہے، یعنی: تمہیں جہازوں کا چلنا دکھانے کے لیے۔ یہ یحییٰ بن سلام نے کہا۔ ابن شجرہ نے کہا: "اپنی نشانیوں میں سے" وہ ہے جو تم اس میں اللہ تعالیٰ کی قدرت کا مشاہدہ کرتے ہو۔ النقاش: جو اللہ انہیں اس میں سے رزق دیتا ہے۔ الحسن نے کہا: سمندروں کی چابی جہاز ہیں، زمین کی چابی راستے ہیں، اور آسمان کی چابی دعا ہے۔ {بیشک اس میں ہر صبر کرنے والے اور شکر گزار کے لیے نشانیاں ہیں} یعنی: اس کے فیصلے پر صبر کرنے والا، اس کی نعمتوں پر شکر گزار(۲)۔ اہل معانی نے کہا: اس سے مراد اس صفت والا ہر مومن ہے؛ کیونکہ صبر اور شکر ایمان کی بہترین خصلتوں میں سے ہیں(۳)۔ اور آیت: نشانی ہے، اور نشانی ہر مومن کے سینے میں واضح نہیں ہوتی، یہ صرف اس کے لیے واضح ہوتی ہے جو بلا پر صبر کرے اور آسودگی پر شکر کرے۔ الشعبي نے کہا: صبر نصف ایمان ہے، شکر نصف ایمان ہے، اور یقین پورا ایمان ہے، کیا آپ نے اللہ تعالیٰ کا قول نہیں دیکھا: {بیشک اس میں ہر صبر کرنے والے اور شکر گزار کے لیے نشانیاں ہیں} اور اس کا قول: {اور زمین میں یقین رکھنے والوں کے لیے نشانیاں ہیں}(٤)۔ اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "ایمان دو حصوں میں ہے، آدھا صبر اور آدھا شکر"(٥)۔

قول باری تعالیٰ: {اور جب انہیں لہریں سائبانوں کی طرح ڈھانپ لیتی ہیں تو وہ اللہ کو پکارتے ہیں، اس کے لیے دین کو خالص کرتے ہوئے۔ پھر جب وہ انہیں بچا کر خشکی کی طرف لے آتا ہے تو

ان میں سے کچھ اعتدال پسند ہوتے ہیں اور ہماری نشانیوں کا انکار وہی کرتا ہے جو ہر عہد شکن ناشکرا ہو (۳۲)}

قول باری تعالیٰ: {اور جب انہیں لہریں سائبانوں کی طرح ڈھانپ لیتی ہیں} مقاتل نے کہا: پہاڑوں کی طرح۔ کلبی نے کہا: بادلوں کی طرح - اور یہی قتادہ نے کہا - 'ظلۃ' کی جمع؛ لہروں کو ان سے تشبیہ دی ان کی بڑائی اور بلندی کی وجہ سے(٦)۔ النابغہ نے سمندر کی صفت میں کہا:

---

(١) المحتسب ٢/ ١٧٠، والشاذہ ص ١١٧ اور اسے اعمش کی طرف بھی منسوب کیا گیا ہے۔ (٢) النکت والعیون ٤/ ٣٤٧۔ (٣) تفسیر ابی اللیث ٣/ ٢٥۔ (٤) قول سے: الشعبي نے کہا.. النکت والعیون ٤/ ٣٤٧ کے اس مقام تک۔ (٥) سلف ١٢/ ١٠٧۔ (٦) تفسیر البغوی ٣/ ٤٩٥ قتادہ کے قول کے بغیر، اور یہ النکت والعیون ٤/ ٣٤٧ میں ہے۔

Surah Luqman: Verse 32 | Page 494

"Walking with them, a green [one] with shadows, upon its edges the breaking of wine-vats."(1)

He compared the wave, which is singular, to "al-Zulal" (shadows/canopies), which is plural; because waves come one after another and ride over each other like shadows(2). It was also said: it is in the sense of a plural, and it was not pluralized because it is an infinitive (Masdar). Its origin is from movement and crowding, from which comes: the sea surged (maaja), and people surge (yamujun). Ka'b said(3):

"We came to a wave of the sea in whose midst were Abyssinians, some bare-headed and some veiled."

Muhammad ibn al-Hanafiyyah read: "Waves like shadows" (mawjun ka-al-zilal), plural of "zil" (shadow)(4). {They call upon Allah, sincere to Him in religion} monotheists to Him, calling none other for their salvation. This has been mentioned before. {But when He delivers them} meaning from the sea(5). {to the land, then among them is he who is moderate (muqtasid)} Ibn Abbas said: fulfilling what he pledged to Allah at sea(6). Al-Naqqash means: he was just in the covenant, and fulfilled on land what he pledged to Allah at sea. Al-Hasan said: "muqtasid" is a believer holding onto monotheism and obedience. Mujahid said: "muqtasid" in speech, but concealing disbelief(7). It was said: there is an omission in the speech, the meaning is: among them are moderate and among them are disbelievers. The omitted part is indicated by the Almighty's saying: {And none rejects Our signs except every treacherous (khattar), ungrateful one}. "Al-Khattar" means the treacherous. "Al-Khatr" is the worst form of treachery(8). Amr ibn Ma'adi Yakrib said:

"If you were to see Abu Ghumayr, you would fill your hands with treachery and deceit."

And Al-A'sha said:

---

(1) Majaz al-Quran 2/129. He said: It is narrated as: "yu'ariduhunna" (opposing them). We say: And so it is in the Diwan of al-Nabigha - i.e., al-Ja'di - p. 163. In the manuscripts it appears as: "wa ghashiyahunna" (covering them). "Al-Dinan" is the plural of "dann": a large vessel for wine and the like. Al-Mu'jam al-Wasit (dann). (2) Ma'ani al-Quran by al-Farra' 2/330. (3) He is Ibn Malik in his Diwan p. 182. (4) Al-Shadhah p. 117. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/348, and what the author pointed out

previously in 10/475. (6) Majma' al-Bayan 21/69. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/348. (8) Tahdhib al-Lughah 7/294.

सूरह लुक़मान: आयत ३२ | पृष्ठ ४९४

"उनके साथ चलता है एक हरा (छाया वाला), जिसके किनारों पर शराब के मटकों का टूटना है।" (१)

उसने लहर की तुलना की, जो एकवचन है, "ज़ुलल" (छाया/चंदोवे) से, जो बहुवचन है; क्योंकि लहरें एक के बाद एक आती हैं और छाया की तरह एक-दूसरे पर चढ़ जाती हैं (२)। यह भी कहा गया है: यह बहुवचन के अर्थ में है, और इसे बहुवचन नहीं बनाया गया क्योंकि यह एक क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) है। इसका उद्गम हलचल और भीड़भाड़ से है, जिससे बना है: समुद्र लहराया (माजा), और लोग उमड़ते हैं (यामुजून)। काब ने कहा (३):

"हम समुद्र की एक लहर के पास आए जिसके बीच में हबशी थे, कुछ नंगे सिर और कुछ घूंघट वाले।"

मुहम्मद इब्न अल-हनफिया ने पढ़ा: "छाया की तरह लहरें" (मौजुन कल-ज़िलाल), "ज़िल" (छाया) का बहुवचन (४)। {वे अल्लाह को पुकारते हैं, दीन को उसी के लिए शुद्ध करते हुए} केवल उसी की इबादत करने वाले, अपनी मुक्ति के लिए उसके अलावा किसी को नहीं पुकारते। यह पहले बताया जा चुका है। {फिर जब वह उन्हें बचा लेता है} अर्थात समुद्र से (५)। {ज़मीन की ओर, तो उनमें से कुछ संतुलित (मुक्तसिद) होते हैं} इब्न अब्बास ने कहा: वह जो समुद्र में अल्लाह से किए गए वादे को पूरा करता है (६)। अल-नक़्क़ाश का अर्थ है: उसने अनुबंध में न्याय किया, और ज़मीन पर वही पूरा किया जिसका वादा उसने समुद्र में अल्लाह से किया था। अल-हसन ने कहा: "मुक्तसिद" वह मोमिन (विश्वासी) है जो एकेश्वरवाद और आज्ञाकारिता पर टिका रहता है। मुजाहिद ने कहा: "मुक्तसिद" केवल वाणी में, लेकिन मन में कुफ्र (अविश्वास) छिपाए हुए (७)। यह कहा गया है: कथन में कुछ लोप है, अर्थ है: उनमें से कुछ संतुलित हैं और उनमें से कुछ काफ़िर (अविश्वासी) हैं। लोप किए गए हिस्से का संकेत सर्वशक्तिमान के इस कथन से मिलता है: {और हमारी निशानियों का इनकार वही करता है जो हर तरह का विश्वासघाती (ख़त्तार) और कृतघ्न हो}। "ख़त्तार" का अर्थ है धोखेबाज़। "ख़त्र" विश्वासघात का सबसे बुरा रूप है (८)। अम्र इब्न मादी यकरीब ने कहा:

"यदि तुम अबू घुमैर को देखते, तो तुम अपने हाथों को धोखे और विश्वासघात से भर लेते।"

और अल-आशा ने कहा:

(१) मजाज़ अल-कुरान १२९/२। उन्होंने कहा: इसे "युआरिदुहुन्ना" के रूप में भी वर्णित किया गया है। हम कहते हैं: और नाबिघा - यानी अल-जादी - के दीवान में भी ऐसा ही है, पृष्ठ १६३। पांडुलिपियों में यह "व ग़ाशियहुन्ना" के रूप में आया है। "अल-दीनान" "दन" का बहुवचन है: शराब आदि के लिए एक बड़ा बर्तन। अल-मुअजम अल-वसीत (दन)। (२) मआनी अल-कुरान लिल-फर्रा ३३०/२। (३) वह इब्न मलिक है, अपने दीवान पृष्ठ १८२ में। (४) अल-शाज़ाह पृष्ठ ११७। (५) अल-नुकात वल-उयून ३४८/४, और लेखक ने पहले १०/४७५ में जो संकेत दिया है। (६) मजमा अल-बयान ६९/२१। (७) अल-नुकात वल-उयून ३४८/४। (८) तहज़ीब अल-लुग़ह २९४/७।

"ان کے ساتھ چلتا ہے ایک سبز (سائے والا)، جس کے کناروں پر شراب کے مٹکوں کا ٹوٹنا ہے۔"(۱)

اس نے موج کو، جو کہ واحد ہے، "ظُلل" (سائبانوں) سے تشبیہ دی جو جمع ہے؛ اس لیے کہ موج ایک کے بعد ایک آتی ہے اور سائے کی طرح ایک دوسرے پر چڑھ جاتی ہے(۲)۔ اور کہا گیا ہے: یہ جمع کے معنی میں ہے، اور اسے جمع نہیں لایا گیا کیونکہ یہ مصدر ہے۔ اس کی اصل حرکت اور ہجوم سے ہے، اسی سے ہے: سمندر موجزن ہوا (ماجَ)، اور لوگ امڈتے ہیں (یموجون)۔ کعب نے کہا(۳):

"ہم سمندر کی ایک ایسی موج پر آئے جس کے درمیان میں حبشی تھے، کچھ ننگے سر اور کچھ نقاب پوش۔"

محمد ابن الحنفیہ نے پڑھا: "مَوْجٌ كَالظُّلَلِ" (سائے کی طرح موج)، جو "ظلّ" (سایہ) کی جمع ہے(۴)۔ {وہ اللہ کو پکارتے ہیں، اس کے لیے دین کو خالص کرتے ہوئے} یعنی صرف اسی کو پکارنے والے، اپنی نجات کے لیے اس کے سوا کسی کو نہیں پکارتےا یہ پہلے گزر چکا ہے۔ {پھر جب وہ انہیں نجات دے دیتا ہے} یعنی سمندر سے(۵)۔ {خشکی کی طرف، تو ان میں سے کچھ میانہ رو (مقتصد) ہوتے ہیں} ابن عباس نے فرمایا: اس عہد کو پورا کرنے والا جو اس نے سمندر میں اللہ سے کیا تھا(۶)۔ النقاش کا مطلب ہے: عہد میں انصاف کیا، اور خشکی میں وہی پورا کیا جس کا سمندر میں اللہ سے وعدہ کیا تھا۔ حسن بصری نے کہا: "مقتصد" وہ مومن ہے جو توحید اور اطاعت پر قائم رہے۔ مجاہد نے کہا: "مقتصد" قول میں، جبکہ دل میں کفر چھپائے ہوئے(۷)۔ کہا گیا ہے: کلام میں حذف ہے، مطلب یہ ہے کہ ان میں سے کچھ مقتصد ہیں اور کچھ کافر۔ اس

حذف شدہ حصے پر اللہ تعالیٰ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: {اور ہماری نشانیوں کا انکار نہیں کرتا مگر ہر وہ شخص جو سخت بدعہد (ختار) اور ناشکرا ہو}۔ "الختار": دھوکہ باز۔ اور "الختر": بدترین دھوکہ دہی(۸)۔ عمرو بن معد یکرب نے کہا:

"اگر تم ابو غمیر کو دیکھ لیتے، تو تم اپنے ہاتھوں کو دھوکے اور غداری سے بھر لیتے۔"

اور اعشی نے کہا:

---

(۱) مجاز القرآن ۱۲۹/۲، اور کہا: اسے "یعارضھن" (ان کے مد مقابل) بھی روایت کیا گیا ہے۔ ہم کہتے ہیں: اور اسی طرح یہ نابغہ جعدی کے دیوان میں ہے ص ۱۶۳، اور قلمی نسخوں میں "وغاشیھن" (ان پر چھا جانے والا) آیا ہے۔ "الدنان" جمع ہے "دَنّ" کی: اور وہ شراب وغیرہ کے لیے ایک بڑا برتن ہوتا ہے۔ المعجم الوسیط (دنن)۔ (۲) معانی القرآن للفراء ۳۳۰/۲۔ (۳) وہ ابن مالک ہیں اپنے دیوان ص ۱۸۲ میں۔ (۴) الشاذہ ص ۱۱۷۔ (۵) النکت والعیون ۳۴۸/۴، اور مصنف نے ۴۷۵/۱۰ میں پہلے اس کی طرف اشارہ کیا ہے۔ (۶) مجمع البیان ۶۹/۲۱۔ (۷) النکت والعیون ۳۴۸/۴۔ (۸) تہذیب اللغہ | ۲۹۴/۷

Surah Luqman: Verses 32 - 33 495 "His house is at Al-Ablaq Al-Fard in Tayma, a fortified fortress and a neighbor who is not a traitor (khattar)." Al-Jawhari said: "Al-khatr" means treachery; it is said: he betrayed him (khatarahu), so he is a traitor (khattar)(1). Al-Mawardi: This is the opinion of the majority. Atiyyah said: He is the denier. It is said: khatara yakhturu or yakhtiru - with damma or kasra - khatran. Al-Qushayri mentioned it. Denying the signs (Ayat) is the denial of their essences. Denying by the signs is the denial of their proofs. Allah Almighty says: {O mankind, fear your Lord and fear a Day when no father will avail his son, nor will a child avail his father at all. Indeed, the promise of Allah is truth, so let not the worldly life delude you and be not deceived about Allah by the Deceiver [Satan]. (33)} Allah Almighty says: {O mankind, fear your Lord} meaning the disbeliever and the believer, i.e., fear Him and unify Him (tawhid).(2) {and fear a Day when no father will avail his son, nor will a child avail his father at all} The meaning of "yajzi" (avail/repay) was mentioned previously in Al-Baqarah(3) and elsewhere. If it is said: The Prophet ﷺ said: «Whoever has three children die before reaching the age of puberty, the Fire will not touch him except to fulfill the oath»(4). And he said: «Whoever is tested with anything from these daughters and treats them well, they will be a shield for him from the Fire»(5). It is said to him: The meaning of this verse is that no father will bear the sin of his child, nor will a child bear the sin of his father, and neither will be taken to task for the other. The meaning of the reports is that the reward for patience over death and treating daughters well screens the servant from the Fire, and the child will be a precursor for him to Paradise. {Indeed, the promise of Allah is truth} i.e., the Resurrection(6) {so let not [the worldly life] delude you} i.e., deceive you {the worldly life} with its adornment and what it calls to, so you rely on it, incline towards it, and abandon work for the Hereafter {and be not deceived about Allah by the Deceiver} The general recitation here and in...

(1) Al-Sahah (khatara). (2) Al-Nukat wal-'Uyun 4/348. (3) 2/75 - 76. (4) Salaf 4/12. (5) Narrated by Ahmad (26060), Al-Bukhari (1418), and Muslim (2629) from the Hadith of Aisha (may Allah be pleased with her). (6) Tafsir Abi Al-Layth 3/26.

सूरह लुक़मान: आयतें 32 - 33 495 "तैमा में अल-अबलक़ अल-फ़र्द में उसका घर है, एक मज़बूत किला और एक ऐसा पड़ोसी जो धोखेबाज़ (खत्तार) नहीं है।" अल-जौहरी ने कहा: "अल-खत्र" का अर्थ है विश्वासघात; कहा जाता है: उसने उसे धोखा दिया (खतरहू), तो वह धोखेबाज़ (खत्तार) है (1)। अल-मावर्दी: यह बहुसंख्यक विद्वानों की राय है। अतिय्याह ने कहा: वह इन्कारी है। और कहा जाता है: खतरा यखतुरु और यखतिरु - दम्मा और कसरा के साथ - खत्रन। अल-कुशैरी ने इसका उल्लेख किया है। आयतों का इन्कार उनकी असलियत का इन्कार है। और आयतों के साथ इन्कार उनके प्रमाणों का इन्कार है। अल्लाह तआला फ़रमाता है: {हे लोगो! अपने रब का डर रखो और उस दिन से डरो जिसमें न कोई पिता अपने पुत्र के काम आएगा और न कोई बच्चा अपने पिता के कुछ काम आने वाला होगा। निस्संदेह अल्लाह का वादा सच्चा है, अतः सांसारिक जीवन तुम्हें धोखे में न डाले और अल्लाह के विषय में वह बड़ा धोखेबाज़ (शैतान) तुम्हें धोखे में न डाल दे। (33)} अल्लाह तआला का फ़रमान: {हे लोगो! अपने रब का डर रखो} यानी काफ़िर और मोमिन दोनों, अर्थात: उससे डरो और उसे एक मानो (तौहीद) (2)। {और उस दिन से डरो जिसमें न कोई पिता अपने पुत्र के काम आएगा और न कोई बच्चा अपने पिता के कुछ काम आने वाला होगा} "यज़जी" (काम आना/बदला देना) का अर्थ पहले अल-बक़राह (3) और अन्य स्थानों पर आ चुका है। यदि यह कहा जाए कि: नबी ﷺ ने फ़रमाया: «जिसके तीन बच्चे बालिग होने से पहले मर जाएं, उसे आग नहीं छुएगी सिवाय कसम पूरी करने के» (4)। और आपने फ़रमाया: «जिसे इन बेटियों में से किसी चीज़ के साथ आज़माया गया और उसने उनके साथ अच्छा सुलूक किया, तो वे उसके लिए आग से ढाल बन जाएंगी» (5)। तो उससे कहा जाएगा: इस आयत का अर्थ यह है कि कोई पिता अपने बच्चे का गुनाह नहीं उठाएगा, और न ही कोई बच्चा अपने पिता का गुनाह उठाएगा, और न ही उनमें से एक की दूसरे के लिए पकड़ होगी। और हदीसों का अर्थ यह है कि मौत पर सब्र करने और बेटियों के साथ अच्छा सुलूक करने का सवाब बंदे को आग से बचा लेता है, और बच्चा उसके लिए जन्नत की ओर अग्रदूत होगा। {निस्संदेह अल्लाह का वादा सच्चा है} यानी पुनरुत्थान (6) {अतः तुम्हें [सांसारिक जीवन] धोखे में न डाले} यानी तुम्हें गुमराह न करे {सांसारिक जीवन} अपनी ज़ीनत (सजावट) और जिसकी ओर वह बुलाता है, ताकि तुम उस पर भरोसा कर लो, उसकी ओर झुक जाओ और आख़िरत के लिए काम छोड़ दो {और अल्लाह के विषय में वह बड़ा धोखेबाज़ तुम्हें धोखे में न डाल दे} आम किरात यहाँ और...

(1) अल-सिहाह (खतर)। (2) अल-नुक़त वल-उयून 4/348। (3) 2 / 75 - 76। (4) सलफ़ 4/12। (5) इसे अहमद (26060), बुखारी (1418), और मुस्लिम (2629) ने आयशा रज़ियल्लाहु अन्हा की हदीस से रिवायत किया है। (6) तफ़सीर अबी अल-लैस 3/26।

سورہ لقمان: آیات ۳۲ - ۳۳ ۴۹۵ "تیماء میں ابلق فرد میں اس کا ٹھکانہ ہے، ایک مضبوط قلعہ اور ایسا پڑوسی جو دھوکے باز (ختار) نہیں ہے۔" جوہری نے کہا: "الختر" کے معنی غدر (دھوکہ) کے ہیں؛ کہا جاتا ہے: "ختره" یعنی اس نے اسے دھوکہ دیا، پس وہ "ختار" (دھوکے باز) ہے (۱)۔ ماوردی: یہ جمہور کا قول ہے۔ عطیہ نے کہا: وہ منکر ہے۔ اور کہا جاتا ہے: "ختر یختر" اور "یختر" - ضمہ اور کسرہ کے ساتھ - "خترا"۔ قشیری نے اس کا ذکر کیا ہے۔ آیات کا جحد ان کی ذات کا انکار ہے، اور آیات کے ساتھ جحد ان کے دلائل کا انکار ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اے لوگو! اپنے رب سے ڈرو اور اس دن کا خوف کرو جس میں نہ کوئی باپ اپنے بیٹے کے کام آئے گا اور نہ کوئی بچہ ہی اپنے باپ کے کچھ کام آنے والا ہوگا۔ یقیناً اللہ کا وعدہ سچا ہے، پس تمہیں دنیا کی زندگی دھوکے میں نہ ڈال دے اور نہ ہی وہ بڑا دھوکہ دینے والا (شیطان) تمہیں اللہ کے بارے میں دھوکہ دے۔ (۳۳)﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے لوگو! اپنے رب سے ڈرو﴾ یعنی کافر اور مومن، یعنی: اس سے ڈرو اور اسے ایک مانو (۲)۔ ﴿اور اس دن کا خوف کرو جس میں نہ کوئی باپ اپنے بیٹے کے کام آئے گا اور نہ کوئی بچہ ہی اپنے باپ کے کچھ کام آنے والا ہوگا﴾ "یجزی" کے معنی پہلے سورہ بقرہ (۳) اور دیگر مقامات پر گزر چکے ہیں۔ اگر یہ کہا جائے کہ: نبی ﷺ نے فرمایا: «جس کے تین بچے بلوغت سے پہلے فوت ہو گئے اسے آگ نہیں چھوئے گی مگر قسم پوری کرنے کی حد تک» (۴)۔ اور آپ نے فرمایا: «جسے ان بیٹیوں میں سے کسی چیز کے ذریعے آزمایا گیا اور اس نے ان کے ساتھ حسن سلوک کیا، تو وہ اس کے لیے آگ سے حجاب (آڑ) بن جائیں گی» (۵)۔ تو اس سے کہا جائے گا: اس آیت کا مطلب یہ ہے کہ کوئی باپ اپنے بیٹے کا گناہ نہیں اٹھائے گا، اور نہ کوئی بیٹا اپنے باپ کا گناہ اٹھائے گا، اور نہ ہی ان میں سے ایک کا دوسرے پر مؤاخذہ ہوگا۔ اور احادیث کا مطلب یہ ہے کہ موت پر صبر اور بیٹیوں کے ساتھ حسن سلوک کا ثواب بندے کو آگ سے بچا لیتا ہے، اور بچہ اس کے لیے جنت کی طرف پیش رو ہوتا

ہے۔ ﴿یقیناً اللہ کا وعدہ سچا ہے﴾ یعنی بعث (دوبارہ اٹھایا جانا) (۶) ﴿پس تمہیں [دنیا کی زندگی] دھوکے میں نہ ڈال دے﴾ یعنی تمہیں فریب میں نہ ڈال دے ﴿دنیا کی زندگی﴾ اپنی زینت اور جس کی طرف وہ بلاتی ہے، کہ تم اس پر بھروسہ کر لو، اس کی طرف مائل ہو جاؤ اور آخرت کے لیے عمل کرنا چھوڑ دو ﴿اور نہ ہی وہ بڑا دھوکہ دینے والا تمہیں اللہ کے بارے میں دھوکہ دے﴾ عام قرات یہاں اور...

(۱) الصحاح (ختر)۔ (۲) النکت والعیون ۳٤۸/٤۔ (۳) ۲ / ۷۵ - ۷٦۔ (۴) سلف ۱۲/٤۔ (۵) اسے احمد (۲٦۰٦۰)، بخاری (۱٤۱۸) اور مسلم (۲٦۲۹) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۶) تفسیر ابی اللیث ۲٦/۳۔

Page: 496 Surah Luqman: Verses 33 - 34

Surah Al-Mala'ika (1) and Al-Hadid (2) with the 'Ghayn' having a fatha (al-gharūr), and it is Satan according to Mujahid and others (3). He is the one who deceives people, makes them hope for worldly gains, and distracts them from the hereafter. And in Surah 'An-Nisa' [Verse: 120]: {He promises them and fills them with false hopes}.

Simak bin Harb, Abu Haywa, and Ibn al-Samayfa' read it with a damma on the 'Ghayn' (4) (al-ghurūr), meaning: do not be deceived. It is as if it were the verbal noun of gharra yaghurru ghurūran. Sa'id bin Jubayr said: It means that one commits a sin and hopes for forgiveness (5).

The Almighty's saying: {Indeed, Allah [alone] has knowledge of the Hour and sends down the rain and knows what is in the wombs. And no soul perceives what it will earn tomorrow, and no soul perceives in what land it will die. Indeed, Allah is Knowing and Acquainted. (34)}

Al-Farra' claimed that this has the meaning of negation, i.e., no one knows it except Allah the Almighty. Abu Ja'far al-Nahhas said: It only acquired the meaning of negation and affirmation through the Prophet's ﷺ explanation of that; because he ﷺ said regarding the words of Allah, the Mighty and Majestic: {And with Him are the keys of the unseen; none knows them except Him}: that they are these [five] (6).

I say: We have already mentioned Ibn 'Umar's hadith regarding this in Surah 'Al-An'am', recorded by Al-Bukhari (7). And in Gabriel's (peace be upon him) hadith, he said: Inform me about the Hour. The Messenger of Allah ﷺ said: "The one questioned about it is no more knowledgeable than the questioner." They are five things that no one knows except Allah the Almighty: {Indeed, Allah [alone] has knowledge of the Hour and sends down the rain and knows what is in the wombs. And no soul perceives what it will earn tomorrow, and no soul perceives in what land it will die}. He said: "You have spoken the truth." This is the wording of Abu Dawud al-Tayalisi (8). And Abdullah bin...

(1) Meaning Surah Fatir, verse (5). (2) Verse (14). (3) Majma' al-Bayan 21/69. (4) Al-Muhtasab 2/172 from Simak, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/356 from Simak and Abu Haywa, and it is an anomalous reading. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/349, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/356. (6) I'rab al-Qur'an 3/289, and Al-Farra's saying in Ma'ani al-Qur'an 2/330. (7) In his Sahih (4697), and it was previously mentioned in 8/401. (8) In

his Musnad (21), and it was recorded with a different context by Ahmad (367), and Muslim (8) from the hadith of Umar bin Al-Khattab.

पृष्ठ: ४९६ सूरह लुक़मान: आयतें ३३ - ३४

सूरह अल-मलैका (१) और अल-हदीद (२) में 'ग़ैन' पर फ़त्हा के साथ (अल-ग़रूर), और मुजाहिद और अन्यों के अनुसार यह शैतान है (३)। वह वही है जो सृजन को धोखा देता है, उन्हें दुनिया की उम्मीदें दिलाता है और उन्हें आखिरत (परलोक) से भटकाता है। और सूरह 'अन-निसा' [आयत: १२०] में है: {वह उनसे वादे करता है और उन्हें झूठी आशाएं दिलाता है}।

सिमाक बिन हर्ब, अबू हयवा और इब्न अल-समयफ़ा ने 'ग़ैन' पर दम्मा (४) (अल-ग़ुरूर) के साथ पढ़ा है, यानी: तुम धोखा न खाओ। जैसे कि यह 'ग़र्र यग़ुर्र' का मस्दर (क्रियावाचक संज्ञा) हो। सईद बिन जुबैर ने कहा: इसका अर्थ है कि व्यक्ति गुनाह करता है और क्षमा की उम्मीद करता है (५)।

अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह, अल्लाह ही के पास कयामत का ज्ञान है, वही वर्षा बरसाता है और वही जानता है जो गर्भाशयों में है। कोई जीव नहीं जानता कि वह कल क्या कमाएगा, और कोई जीव नहीं जानता कि वह किस भूमि पर मरेगा। निस्संदेह अल्लाह सब कुछ जानने वाला और खबर रखने वाला है। (३४)}

अल-फ़र्रा ने दावा किया कि इसका अर्थ निषेध (नफ़ी) है, यानी: अल्लाह तआला के अलावा इसे कोई नहीं जानता। अबू जाफ़र अल-नहस ने कहा: इसमें निषेध और पुष्टि का अर्थ केवल रसूलुल्लाह ﷺ के इस पर निर्देश के माध्यम से आया है; क्योंकि उन्होंने ﷺ अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के इस कथन के बारे में कहा: {और उसी के पास ग़ैब (अदृश्य) की कुंजियाँ हैं, जिन्हें उसके सिवा कोई नहीं जानता}: कि वे यही [पाँच] हैं (६)।

मैंने कहा: हम सूरह 'अल-अनआम' में इसके बारे में इब्न उमर की हदीस का उल्लेख कर चुके हैं, जिसे बुखारी ने निकाला है (७)। और जिब्रील (अलैहिस्सलाम) की हदीस में उन्होंने कहा: मुझे कयामत के बारे में बताओ? रसूलुल्लाह ﷺ ने फरमाया: "जिससे इसके बारे में पूछा जा रहा है, वह पूछने वाले से ज़्यादा नहीं जानता।" वे पाँच चीज़ें हैं जिन्हें अल्लाह तआला के सिवा कोई नहीं जानता: {निस्संदेह, अल्लाह ही के पास कयामत का ज्ञान है, वही वर्षा बरसाता है और वही जानता है जो गर्भाशयों में है। कोई जीव नहीं जानता कि वह कल क्या कमाएगा, और कोई जीव नहीं जानता कि वह किस भूमि पर मरेगा}। उन्होंने कहा: "आपने सच कहा।" यह अबू दाऊद अल-तयालिसी के शब्द हैं (८)। और अब्दुल्ला बिन...

(१) यानी सूरह फ़ातिर आयत (५)। (२) आयत (१४)। (३) मजमा अल-बयान ६९/२१। (४) अल-मुहतसिब १७२/२ सिमाक से, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३५६/४ सिमाक और अबू हयवा से, और यह एक शाज़ (दुर्लभ/असामान्य) किरात है। (५) अन-नुकत वल-उयून ३४९/४, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३५६/४। (६) इ'राब अल-कुरआन २८९/३, और अल-फ़र्रा का कथन मा'नी अल-कुरआन २/३३० में। (७) उनकी सहीह (४६९७) में, और यह ४०१/८ में पहले आ चुका है। (८) उनकी मुस्नद (२१) में, और इसे अहमद (३६७) और मुस्लिम (८) ने उमर बिन अल-खत्ताब की हदीस से अलग संदर्भ में निकाला है।

صفحہ: ٤٩٦ سورہ لقمان: آیات ٣٣ - ٣٤

سورہ الملائکہ (١) اور الحدید (٢) میں 'غین' کے فتحہ کے ساتھ (الغرور)، اور مجاہد وغیرہ کے قول کے مطابق اس سے مراد شیطان ہے (٣)۔ وہی ہے جو مخلوق کو دھوکہ دیتا ہے، انہیں دنیا کی امیدیں دلاتا ہے اور آخرت سے غافل کرتا ہے۔ اور سورہ 'النساء' [آیت: ١٢٠] میں ہے: {وہ ان سے وعدے کرتا ہے اور انہیں جھوٹی امیدیں دلاتا ہے}۔

سماک بن حرب، ابو حیوہ اور ابن السمیفع نے 'غین' کے ضمہ کے ساتھ پڑھا ہے (٤) (الغرور)، یعنی: تم دھوکہ نہ کھاؤ۔ گویا یہ 'غَرَّ یَغُرُّ' کا مصدر ہے۔ سعید بن جبیر نے کہا: اس کا مطلب یہ ہے کہ انسان گناہ کرے اور مغفرت کی تمنا کرے (٥)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بیشک اللہ ہی کے پاس قیامت کا علم ہے، وہی بارش برساتا ہے اور وہی جانتا ہے جو رحموں میں ہے۔ کوئی جان نہیں جانتی کہ وہ کل کیا کمائے گی، اور کوئی جان نہیں جانتی کہ وہ کس زمین پر مرے گی۔ بیشک اللہ جاننے والا باخبر ہے۔ (٣٤)}

فراء کا دعویٰ ہے کہ اس کا معنی نفی کا ہے، یعنی: اللہ تعالیٰ کے سوا اسے کوئی نہیں جانتا۔ ابو جعفر النحاس نے کہا: اس میں نفی اور اثبات کا معنی رسول اللہ ﷺ کی اس پر توقیف (نشاندہی) سے پیدا ہوا ہے؛ کیونکہ آپ ﷺ نے اللہ عزوجل کے اس قول کے بارے میں فرمایا: {اور اسی کے پاس غیب کی کنجیاں ہیں، جنہیں اس کے سوا کوئی نہیں جانتا}: کہ وہ یہی [پانچ] ہیں (٦)۔

میں کہتا ہوں: ہم سورہ 'الانعام' میں اس بارے میں ابن عمر کی حدیث کا ذکر کر چکے ہیں، جسے بخاری نے روایت کیا ہے (٧)۔ اور جبرائیل علیہ السلام کی حدیث میں انہوں نے کہا: مجھے قیامت کے بارے میں بتائیے؟ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس سے پوچھا جا رہا ہے وہ پوچھنے والے سے

زیادہ نہیں جانتا۔" وہ پانچ چیزیں ہیں جنہیں اللہ تعالیٰ کے سوا کوئی نہیں جانتا: {بیشک اللہ ہی کے پاس قیامت کا علم ہے، وہی بارش برساتا ہے اور وہی جانتا ہے جو رحموں میں ہے۔ کوئی جان نہیں جانتی کہ وہ کل کیا کمائے گی، اور کوئی جان نہیں جانتی کہ وہ کس زمین پر مرے گی}۔ انہوں نے کہا: "آپ نے سچ کہا۔" یہ ابو داؤد الطیالسی کے الفاظ ہیں (۸)۔ اور عبداللہ بن...

(۱) یعنی سورہ فاطر آیت (۵)۔ (۲) آیت (۱۴)۔ (۳) مجمع البیان ۲۱/۶۹۔ (۴) المحتسب ۱۷۲/۲ از سماک، اور المحرر الوجیز ۳۵۶/۴ از سماک اور ابو حیوہ، اور یہ ایک شاذ قراءت ہے۔ (۵) النکت والعیون ۳۴۹/۴، اور المحرر الوجیز ۳۵۶/۴۔ (۶) اعراب القرآن ۲۸۹/۳، اور فراء کا قول معانی القرآن ۲/۳۳۰ میں۔ (۷) ان کی صحیح (۴۶۹۷) میں، اور یہ پہلے ۴۰۱/۸ میں گزر چکا ہے۔ (۸) ان کی مسند (۲۱) میں، اور اسے احمد (۳۶۷) اور مسلم (۸) نے حضرت عمر بن الخطاب کی حدیث سے مختلف سیاق میں روایت کیا ہے۔

Mas'ud: Your Prophet ﷺ was given everything except five things: "Indeed, Allah [alone] has knowledge of the Hour..." until the end of the verse (1). Ibn Abbas said: These five are known to none but Allah the Almighty; neither a close angel nor a sent prophet knows them (2). Whoever claims to know anything of these has disbelieved in the Qur'an because he has contradicted it. Furthermore, prophets know much of the unseen through Allah's teaching of them. The intent is to invalidate the claims of soothsayers, astrologers, and those who seek rain through the stars. Sometimes, through long experience, things like the sex of a fetus (male or female) and such may be known, as previously mentioned in [the commentary on Surah] Al-An'am (3). Experience may vary, and habitual patterns may break, while knowledge remains with Allah alone. It is narrated that a Jew used to calculate based on the stars. He said to Ibn Abbas, "If you wish, I will inform you of your son's star, and that he will die after ten days, while you will not die until you go blind, and I will not survive the year." He said, "Then where will your death be, O Jew?" He replied, "I do not know." Ibn Abbas said, "Allah spoke the truth: 'And no soul knows in what land it will die.'" Ibn Abbas returned and found his son feverish, and he died after ten days. The Jew died before the year was out, and Ibn Abbas died blind. Ali bin Al-Hussein, the narrator of this Hadith, said: "This is the most amazing of reports." Muqatil said: This verse was revealed concerning a desert man named Al-Warith bin Amr bin Harithah. He came to the Prophet ﷺ and said, "My wife is pregnant, so tell me what she will give birth to. Our lands are barren, so tell me when the rain will fall. I know when I was born, so tell me when I will die. I know what I did today, so tell me what I will do tomorrow. And tell me when the Hour will come?" So Allah revealed this verse. Mentioned by Al-Qushayri and Al-Mawardi (4). Abu Al-Malih narrated from Abu 'Azza Al-Hudhali that the Messenger of Allah ﷺ said: "When Allah intends to take the soul of a servant in a certain land, He creates a need for him there, and he does not stop until he reaches it." Then the Messenger of Allah ﷺ recited: "Indeed, Allah..."

(1) Narrated by Ahmad (3659). (2) Zad al-Masir 6/331. (3) 8/402 - 406. (4) In An-Nukat wal-'Uyun 4/351.

सूरा लुक़मान: आयत 34 497

मसूद: तुम्हारे नबी ﷺ को पाँच चीज़ों के अलावा सब कुछ दिया गया था: "बेशक अल्लाह के पास ही क़यामत का ज्ञान है..." आयत के अंत तक (1)। इब्न अब्बास ने कहा: इन पाँचों को अल्लाह तआला के अलावा कोई नहीं जानता; न कोई निकटवर्ती फ़रिश्ता और न ही कोई भेजा गया नबी (2)। जो कोई इनमें से किसी भी चीज़ को जानने का दावा करता है, उसने कुरान को झुठलाया है क्योंकि उसने उसका विरोध किया है। इसके अलावा, पैग़ंबरों को अल्लाह तआला द्वारा सिखाए जाने के माध्यम से ग़ैब (अदृश्य) की बहुत सी बातें पता होती हैं। इसका उद्देश्य भविष्यवक्ताओं, ज्योतिषियों और सितारों के माध्यम से बारिश माँगने वालों के दावों को अमान्य करना है। कभी-कभी लंबे अनुभव के माध्यम से, भ्रूण के लिंग (नर या मादा) और ऐसी ही अन्य चीज़ों को जाना जा सकता है, जैसा कि पहले [सूरा] अल-अनआम की व्याख्या में उल्लेख किया गया है (3)। अनुभव भिन्न हो सकते हैं, और सामान्य पैटर्न टूट सकते हैं, जबकि ज्ञान केवल अल्लाह के पास रहता है। यह वर्णन किया गया है कि एक यहूदी सितारों के आधार पर गणना करता था। उसने इब्न अब्बास से कहा, "यदि आप चाहें, तो मैं आपको आपके बेटे के सितारे के बारे में बताऊंगा, और यह कि वह दस दिनों के बाद मर जाएगा, जबकि आप तब तक नहीं मरेंगे जब तक आप अंधे नहीं हो जाते, और मैं इस साल के अंत तक जीवित नहीं रहूँगा।" उन्होंने कहा, "फिर तुम्हारी मृत्यु कहाँ होगी, ऐ यहूदी?" उसने उत्तर दिया, "मुझे नहीं पता।" इब्न अब्बास ने कहा, "अल्लाह ने सच कहा: 'और कोई भी व्यक्ति नहीं जानता कि वह किस भूमि पर मरेगा'।" इब्न अब्बास वापस लौटे और अपने बेटे को बुखार में पाया, और दस दिनों के बाद उसकी मृत्यु हो गई। यहूदी की मृत्यु साल पूरा होने से पहले हो गई, और इब्न अब्बास की मृत्यु अंधे होकर हुई। इस हदीस के वर्णनकर्ता अली बिन अल-हुसैन ने कहा: "यह सबसे आश्चर्यजनक रिपोर्टों में से एक है।" मुक़ातिल ने कहा: यह आयत अल-वारिस बिन अम्र बिन हारिसा नामक एक रेगिस्तानी व्यक्ति के बारे में उतरी थी। वह नबी ﷺ के पास आया और कहा, "मेरी पत्नी गर्भवती है, तो मुझे बताओ कि वह क्या जन्म देगी। हमारी ज़मीनें बंजर हैं, तो मुझे बताओ कि बारिश कब होगी। मुझे पता है कि मैं कब पैदा हुआ था, तो मुझे बताओ कि मैं कब मरूँगा। मुझे पता है कि मैंने आज क्या किया, तो मुझे बताओ कि मैं कल क्या करूँगा। और मुझे बताओ कि क़यामत कब आएगी?" तो अल्लाह ने यह आयत नाज़िल की। अल-कुशैरी और अल-मावर्दी (4) द्वारा उल्लेख किया गया। अबू अल-मलीह ने अबू अज़ा अल-हुज़ली से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब अल्लाह किसी बंदे की रूह को किसी खास ज़मीन पर कब्ज़ करने का इरादा करता है, तो वह उसके

लिए वहां कोई ज़रूरत पैदा कर देता है, और वह तब तक नहीं रुकता जब तक वह वहाँ पहुँच न जाए।" फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने पढ़ा: "बेशक अल्लाह..."

(1) अहमद द्वारा वर्णित (3659)। (2) ज़ाद अल-मसीर 6/331। (3) 8/402 - 406। (4) अन-नुकात वल-उयून 4/351 में।

سورہ لقمان: آیت ۳۴ ۴۹۷

مسعود: تمہارے نبی ﷺ کو پانچ چیزوں کے علاوہ ہر چیز عطا کی گئی: ﴿بے شک اللہ ہی کے پاس قیامت کا علم ہے﴾۔ آیت کے آخر تک (۱)۔ ابن عباس نے فرمایا: ان پانچ چیزوں کو اللہ تعالیٰ کے سوا کوئی نہیں جانتا، نہ کوئی مقرب فرشتہ اور نہ ہی کوئی رسول نبی (۲)۔ تو جس نے ان میں سے کسی چیز کو جاننے کا دعویٰ کیا، اس نے قرآن کا انکار کیا؛ کیونکہ اس نے اس کی مخالفت کی۔ پھر یہ کہ انبیاء غیب کی بہت سی باتیں اللہ تعالیٰ کی تعلیم سے جانتے ہیں۔ اس کا مقصد کاہنوں، نجومیوں اور ستاروں کے ذریعے بارش طلب کرنے والوں کے دعووں کو باطل کرنا ہے۔ کبھی کبھی طویل تجربات کے ذریعے حمل کے لڑکا یا لڑکی ہونے وغیرہ جیسی چیزیں معلوم ہو جاتی ہیں، جیسا کہ پہلے سورہ انعام (۳) کے ذکر میں گزر چکا ہے۔ تجربہ مختلف ہو سکتا ہے اور عادت ٹوٹ سکتی ہے، جبکہ علم صرف اللہ تعالیٰ کے پاس رہتا ہے۔ روایت ہے کہ ایک یہودی ستاروں کے حساب سے فال نکالتا تھا، اس نے ابن عباس سے کہا: اگر آپ چاہیں تو میں آپ کو آپ کے بیٹے کے ستارے کے بارے میں بتاؤں، اور یہ کہ وہ دس دن بعد مر جائے گا، اور آپ اس وقت تک نہیں مریں گے جب تک کہ آپ اندھے نہ ہو جائیں، اور مجھ پر سال نہیں گزرے گا یہاں تک کہ میں مر جاؤں۔ انہوں نے کہا: اے یہودی! پھر تمہاری موت کہاں ہوگی؟ اس نے کہا: مجھے نہیں معلوم۔ تو ابن عباس نے فرمایا: اللہ نے سچ فرمایا: ﴿اور کوئی جان نہیں جانتی کہ وہ کس زمین پر مرے گی﴾۔ ابن عباس واپس لوٹے تو اپنے بیٹے کو بخار میں مبتلا پایا، اور وہ دس دن بعد فوت ہو گیا۔ یہودی سال گزرنے سے پہلے ہی مر گیا، اور ابن عباس بینائی جانے کے بعد فوت ہوئے۔ اس حدیث کے راوی علی بن حسین نے کہا: یہ عجیب ترین احادیث میں سے ہے۔ مقاتل نے کہا: یہ آیت دیہات کے ایک آدمی کے بارے میں نازل ہوئی جس کا نام وارث بن عمرو بن حارثہ تھا، وہ نبی ﷺ

کے پاس آیا اور کہا: میری بیوی حاملہ ہے تو مجھے بتائیے کہ وہ کیا جنے گی، اور ہمارا علاقہ خشک سالی کا شکار ہے تو مجھے بتائیے کہ بارش کب ہوگی، اور مجھے معلوم ہے کہ میں کب پیدا ہوا تھا تو مجھے بتائیے کہ میں کب مروں گا، اور مجھے معلوم ہے کہ میں نے آج کیا کیا تو مجھے بتائیے کہ میں کل کیا کروں گا، اور مجھے بتائیے کہ قیامت کب آئے گی؟ تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی۔ اسے قشیری اور ماوردی (۴) نے ذکر کیا ہے۔ ابو المليح نے ابو عزہ الہذلی سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "जब اللہ تعالیٰ کسی بندے کی روح کو کسی خاص زمین پر قبض کرنے کا ارادہ فرماتا ہے تو اس کے لیے وہاں کوئی ضرورت پیدا کر دیتا ہے، چنانچہ وہ وہاں پہنچنے تک نہیں رکتا" پھر رسول اللہ ﷺ نے تلاوت فرمائی: ﴿بے شک اللہ...

(۱) اسے احمد نے روایت کیا ہے (۳۶۵۹)۔ (۲) زاد المسیر ۳۳۱/۶۔ (۳) ۴۰۲/۸ - ۴۰۶۔ (۴) النکت والعیون ۳۵۱/۴ میں۔

498 Surah Luqman: Verse 34

{He has knowledge of the Hour...} up to His saying: {in what land it will die}. Al-Mawardi (1) mentioned it, and Ibn Majah (2) reported it from the hadith of Ibn Mas'ud with the same meaning. We have mentioned it in full in the book 'Al-Tadhkirah' (3).

The general reading is: "wa yunazzilu" with a shadda (doubled 'z'). Ibn Kathir, Abu Amr, Hamza, and al-Kisa'i read it lightened (without shadda) (4). Ubayy ibn Ka'b read: "bi ayyati ardin" (using the feminine form of 'which') (5), while the others read "bi ayyi ardin". Al-Farra' said: the femininity of 'land' (ard) was sufficient instead of feminizing 'ay' (6). It was also said: he intended 'place' (makan) by 'land', so he used the masculine form; the poet said:

No rain cloud has dropped its rain, nor has any land sprouted its vegetation (7)

Al-Akhfash said: it is permissible to say: 'I passed by a girl, any girl' (using either masculine 'ay' or feminine 'ayyah') (8). Sibawayh likened the feminization of 'ay' to the feminization of 'kull' (all) in their saying: 'kullatuhunna' (all of them - feminine) (9). {Indeed, Allah is Knowing, Aware}. "Khabir" (Aware) is an adjective for "Alim" (Knowing) or a second predicate (10). And Allah knows best.

The sixteenth volume of Tafsir al-Qurtubi has ended. It is followed by the seventeenth volume, starting with the interpretation of Surah as-Sajdah.

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) In Al-Nukat wa al-'Uyun 4 / 350, and reported by Ahmad (15539), and al-Tirmidhi (2147). (2) In his Sunan (4263). (3) P. 4 - 71. (4) Al-Sab'ah p. 164 - 165, and al-Taysir p. 75. (5) Zad al-Masir 6 / 330 - 331 from Ubayy ibn Ka'b, Ibn Mas'ud, and Ibn Abi 'Ablah, and it is an irregular (shadhah) reading. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2 / 330. (7) Said by 'Amir bin Juwayn al-Ta'i, and it was previously mentioned in 9 / 251. (8) Ma'ani al-Qur'an by al-Akhfash 2 / 659 similarly. (9) Al-Kashshaf 3 / 239, see also al-Kitab by Sibawayh 2 / 407. (10) I'rab al-Qur'an 3 / 290.

४९८ सूरा लुकमान: आयत ३४

{उसके पास प्रलय का ज्ञान है...} अल्लाह के इस कथन तक: {कि किस भूमि में वह मरेगा}। अल-मावरदी (१) ने इसका उल्लेख किया है, और इब्न माजा (२) ने इसे इब्न मसूद की हदीस से इसी अर्थ में उद्धृत किया है। हमने इसे 'अल-तज़किरा' (३) पुस्तक में विस्तार से बताया है।

सामान्य पाठ 'व युनज़्ज़िलु' (शद्दा के साथ) है। इब्न कसीर, अबू अम्र, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे हल्का (बिना शद्दा के) पढ़ा है (४)। उबय इब्न काब ने पढ़ा: 'बि अय्यति अर्दिन' (५), जबकि अन्य ने 'बि अय्यि अर्दिन' पढ़ा। अल-फर्रा ने कहा: 'अर्ज़' (भूमि) के स्त्रीलिंग होने के कारण 'अय' को स्त्रीलिंग बनाना ज़रूरी नहीं समझा गया (६)। यह भी कहा गया है: 'अर्ज़' से उनका अभिप्राय 'स्थान' (मकान) था, इसलिए इसे पुल्लिंग के रूप में प्रयोग किया गया; कवि ने कहा:

न किसी बादल ने अपनी बारिश बरसाई, और न ही किसी ज़मीन ने अपनी हरियाली उगाई (७)

अल-अख़फ़श ने कहा: यह कहना जायज़ है: 'मैं एक लड़की के पास से गुज़रा, किसी भी लड़की के (पुल्लिंग 'अय' या स्त्रीलिंग 'अय्या' का उपयोग करते हुए) (८)। सिबावेह ने 'अय' के स्त्रीलिंग रूप की तुलना 'कुल्ल' (सब) के स्त्रीलिंग रूप से की है, जैसे वे कहते हैं: 'कुल्लतुहुन्ना' (वे सब - स्त्रीलिंग) (९)। {निस्संदेह, अल्लाह जानने वाला, खबर रखने वाला है}। 'खबीर' 'अलीम' का विशेषण है या दूसरा विधेय (१०)। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

तफ़सीर अल-कुर्तुबी का सोलहवाँ भाग समाप्त हुआ। इसके बाद सत्रहवाँ भाग आएगा, जो सूरा अस-सजदा की तफ़सीर से शुरू होगा।

WWW.NAFSEISLAM.COM

(१) अल-नुकत वल-'उयून ४/३५० में, और अहमद (१५५३९) और अल-तिर्मिज़ी (२१४७) द्वारा उद्धृत। (२) उनकी सुनन (४२६३) में। (३) पृ. ४ - ७१। (४) अल-सबा पृ. १६४-१६५, और अल-तयसीर पृ. ७५। (५) ज़ाद अल-मसीर ६/३३०-३३१ में उबय इब्न काब, इब्न मसूद और इब्न अबी अबलाह से, और यह एक शाज़ (दुर्लभ) पाठ है। (६) अल-फर्रा द्वारा रचित मानी अल-कुरान २/३३०। (७) इसके रचयिता आमिर बिन जुवेन अल-ताई हैं, और यह पहले ९/२५१ में आ चुका है। (८) अल-अख़फ़श द्वारा रचित मानी अल-कुरान २/६५९ इसी तरह। (९) अल-कश्शाफ ३/२३९, सिबावेह की अल-किताब २/४०७ भी देखें। (१०) इराब अल-कुरान ३/२९०।

۴۹۸ سورۃ لقمان: آیت ۳۴

{قیامت کا علم اسی کے پاس ہے...} اللہ تعالیٰ کے قول تک: {کہ وہ کس زمین میں مرے گا}۔ اسے الماوردی (۱) نے ذکر کیا ہے، اور ابن ماجہ (۲) نے اسے ابن مسعود کی حدیث سے اسی معنی میں روایت کیا ہے۔ ہم نے اسے کتاب 'التذکرہ' (۳) میں مکمل طور پر بیان کر دیا ہے۔

عوام کی قرأت 'وَيُنَزِّلُ' (تشدید کے ساتھ) ہے۔ ابن کثیر، ابو عمرو، حمزہ اور کسائی نے اسے بغیر تشدید کے پڑھا ہے (۴)۔ ابی بن کعب نے 'بِأَيَّةِ أَرْضٍ' پڑھا ہے (۵)، جبکہ باقیوں نے 'بِأَيِّ أَرْضٍ' پڑھا ہے۔ الفراء نے کہا: 'ارض' کی تانیث (مونث ہونے) کی وجہ سے 'ای' کو مونث بنانے کی ضرورت نہیں سمجھی گئی (۶)۔ یہ بھی کہا گیا ہے: زمین سے مراد 'مقام' (جگہ) ہے، اس لیے اسے مذکر لایا گیا؛ شاعر نے کہا:

نہ کسی بدلی نے اپنی بارش برسائی اور نہ کسی زمین نے اپنا سبزہ اگایا (۷)

الاخفش نے کہا: یہ جائز ہے کہ کہا جائے: 'میں ایک لڑکی کے پاس سے گزرا، کسی بھی لڑکی کے' (مذکر 'ای' یا مونث 'ایۃ' کے ساتھ) (۸)۔ سیبویہ نے 'ای' کی تانیث کو 'کل' کی تانیث سے تشبیہ دی ہے جیسا کہ وہ کہتے ہیں: 'کلتہن' (وہ سب - مونث) (۹)۔ {بیشک اللہ سب کچھ جاننے والا، خبردار ہے}۔ 'خبیر' صفت ہے 'علیم' کی یا خبر کے بعد دوسری خبر ہے (۱۰)۔ واللہ تعالی اعلم۔

تفسیر قرطبی کا سولہواں حصہ مکمل ہوا۔ اس کے بعد سترہواں حصہ آئے گا، جو سورۃ السجدہ کی تفسیر سے شروع ہو گا۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) النکت والعیون ۴ / ۳۵۰ میں، اور اسے احمد (۱۵۵۳۹) اور ترمذی (۲۱۴۷) نے روایت کیا ہے۔ (۲) اپنی سنن (۴۲۶۳) میں۔ (۳) ص ۴ - ۷۱۔ (۴) السبعہ ص ۱۶۴ - ۱۶۵، اور التیسیر ص ۷۵۔ (۵) زاد المسیر ۶ / ۳۳۰ - ۳۳۱ از ابی بن کعب، ابن مسعود اور ابن ابی عبلہ، اور یہ ایک شاذ قرأت ہے۔ (۶) معانی القرآن للفراء ۲ / ۳۳۰۔ (۷) اس کا کہنے والا عامر بن جوین الطائی ہے، اور یہ پہلے ۹ / ۲۵۱ میں گزر چکا ہے۔ (۸) معانی القرآن للاخفش ۲ / ۶۵۹ اسی طرح۔ (۹) الکشاف ۳ / ۲۳۹، اور دیکھئے الکتاب لسیبویہ ۲ / ۴۰۷۔ (۱۰) اعراب القرآن ۳ / ۲۹۰۔

499 Index of the Sixteenth Part Index of the Sixteenth Part - Exegesis of Surah Ash-Shu'ara - The Almighty's saying: "Ta, Seen, Meem. These are the verses of the clear Book..." [1-9] ..... 5 - The Almighty's saying: "And [mention] when your Lord called Moses, [saying], 'Go to the wrongdoing people...'" [10-15] ..... 6 - The Almighty's saying: "So go to Pharaoh and say, 'Indeed, we are messengers of the Lord of the worlds...'" [16-22] ..... 12 - The Almighty's saying: "Pharaoh said, 'And what is the Lord of the worlds?'" [23-51] ..... 15 - The Almighty's saying: "And We inspired to Moses, 'Travel by night with My servants; indeed, you will be pursued.'" [52-68] ..... 20 - The Almighty's saying: "And recite to them the news of Abraham..." [69-77] ..... 23 - The Almighty's saying: "Who created me, and He [it is who] guides me." [78-82] ..... 35 - The Almighty's saying: "My Lord, grant me authority and join me with the righteous." [83-89] ..... 38 - The Almighty's saying: "And Paradise will be brought near [that day] to the righteous." [90-104] ..... 41 - The Almighty's saying: "The people of Noah denied the messengers." [105-122] ..... 45 - The Almighty's saying: "Aad denied the messengers." [123-140] ..... 49 - The Almighty's saying: "Thamud denied the messengers." [141-159] ..... 54 - The Almighty's saying: "The people of Lot denied the messengers." [160-175] ..... 61 - The Almighty's saying: "The companions of the thicket denied the messengers." [176-191] ..... 68 - The Almighty's saying: "And indeed, it is a revelation of the Lord of the worlds." [192-196] ..... 70 - The Almighty's saying: "Has it not been a sign for them that it is known by the scholars of the Children of Israel?" [197-203] ..... 75 - The Almighty's saying: "Then is it for Our punishment they are impatient?" [204-209] ..... 76 - The Almighty's saying: "And the devils have not brought it [the Quran] down." [210-213] ..... 79 - The Almighty's saying: "And warn, [O Muhammad], your closest kindred." [214-220] ..... 81 - The Almighty's saying: "Shall I inform you upon whom the devils descend?" [221-223] ..... 83 - The Almighty's saying: "And the poets - [only] the deviators follow them." [224-227] ..... 85 - (Continued) ..... 86 - Exegesis of Surah An-Naml - The Almighty's saying: "Ta, Seen. These are the verses of the Qur'an and a clear Book." [1-6] ..... 99 - The Almighty's saying: "[Mention] when Moses said to his family, 'Indeed, I have perceived a fire. I will bring you from it some news...'" [7-14] ..... 101 - The Almighty's saying: "And We had certainly given to David and Solomon knowledge..." [15-16] ..... 112 - The Almighty's saying: "And gathered for Solomon were his soldiers of the jinn and men and birds, and they

were [kept] in rows." [17] ..... 117 - The Almighty's saying: "Until, when they came upon the valley of the ants, an ant said, 'O ants, enter your dwellings...'" [18-19] ..... 119 - The Almighty's saying: "And he took attendance of the birds and said, 'Why do I not see the hoopoe - or is he among the absent?'" [20-28] ..... 129 - The Almighty's saying: "She said, 'O eminent ones, indeed, to me has been delivered a noble letter.'" [29-31] ..... 150 - The Almighty's saying: "She said, 'O eminent ones, advise me in my affair. I would not decide a matter until you are present [with] me.'" [32-34] ... 153 - The Almighty's saying: "And indeed, I will send to them a gift and see with what [reply] the messengers will return." [35] 156

499 सोलहवें भाग की अनुक्रमणिका सोलहवें भाग की अनुक्रमणिका - सूरह अश्-शुअरा की व्याख्या - अल्लाह तआला का फरमान: "ता. सीन. मीम. ये स्पष्ट पुस्तक की आयतें हैं..." [1-9] ..... 5 - अल्लाह तआला का फरमान: "और (याद करो) जब तुम्हारे रब ने मूसा को पुकारा कि 'ज़ालिम लोगों के पास जाओ...'" [10-15] ..... 6 - अल्लाह तआला का फरमान: "तो तुम दोनों फ़िरऔन के पास जाओ और कहो कि 'हम सारे संसार के रब के रसूल हैं...'" [16-22] ..... 12 - अल्लाह तआला का फरमान: "फ़िरऔन ने कहा, 'और ये संसार का रब क्या है?'" [23-51] ..... 15 - अल्लाह तआला का फरमान: "और हमने मूसा की ओर प्रकाशना भेजी कि 'मेरे दासों को लेकर रात में निकल जाओ, निश्चय ही तुम्हारा पीछा किया जाएगा।'" [52-68] ..... 20 - अल्लाह तआला का फरमान: "और उन्हें इब्राहीम का वृत्तांत सुनाओ..." [69-77] ..... 23 - अल्लाह तआला का फरमान: "जिसने मुझे पैदा किया और वही मुझे मार्ग दिखाता है।" [78-82] ..... 35 - अल्लाह तआला का फरमान: "मेरे रब, मुझे निर्णय की शक्ति प्रदान कर और मुझे नेक लोगों के साथ मिला दे।" [83-89] ..... 38 - अल्लाह तआला का फरमान: "और जन्नत डरने वालों के निकट कर दी जाएगी।" [90-104] ..... 41 - अल्लाह तआला का फरमान: "नूह की कौम ने रसूलों को झुठलाया।" [105-122] ..... 45 - अल्लाह तआला का फरमान: "आद ने रसूलों को झुठलाया।" [123-140] ..... 49 - अल्लाह तआला का फरमान: "समूद ने रसूलों को झुठलाया।" [141-159] ..... 54 - अल्लाह तआला का फरमान: "लूत की कौम ने रसूलों को झुठलाया।" [160-175] ..... 61 - अल्लाह तआला का फरमान: "ऐका (वन) वालों ने रसूलों को झुठलाया।" [176-191] ..... 68 - अल्लाह तआला का फरमान: "और निस्संदेह यह सारे संसार के रब का उतारा हुआ है।" [192-196] ..... 70 - अल्लाह तआला का फरमान: "क्या उनके लिए यह कोई निशानी नहीं है कि इसे बनी इस्राईल के विद्वान जानते हैं?" [197-203] ..... 75 - अल्लाह तआला का फरमान: "तो क्या वे हमारी यातना के लिए जल्दी मचा रहे हैं?" [204-209] ..... 76 - अल्लाह तआला का फरमान: "और इसे शैतान लेकर नहीं उतरे।" [210-213] ..... 79 - अल्लाह तआला का फरमान: "और अपने निकटतम संबंधियों को डराओ।" [214-220] ..... 81 - अल्लाह तआला का फरमान: "क्या मैं तुम्हें बताऊँ कि शैतान किन पर उतरते हैं?" [221-223] ..... 83 - अल्लाह तआला का फरमान: "और कवियों का अनुसरण तो बहके हुए लोग ही करते हैं।"

[224-227] ..... 85 - (शेष) ..... 86 - सूरह अन-नमल की व्याख्या - अल्लाह तआला का फरमान: "ता. सीन. ये क़ुरआन और स्पष्ट पुस्तक की आयतें हैं।" [1-6] ..... 99 - अल्लाह तआला का फरमान: "(याद करो) जब मूसा ने अपने घर वालों से कहा, 'मैंने एक आग देखी है। मैं तुम्हारे पास वहाँ से कोई खबर लेकर आऊँगा...'" [7-14] ..... 101 - अल्लाह तआला का फरमान: "और हमने दाऊद और सुलैमान को ज्ञान प्रदान किया..." [15-16] ..... 112 - अल्लाह तआला का फरमान: "और सुलैमान के लिए उनके जिन्नों, मनुष्यों और पक्षियों के लश्कर इकट्ठे किए गए और वे रोके जाते थे।" [17] ..... 117 - अल्लाह तआला का फरमान: "यहाँ तक कि जब वे चींटियों की घाटी में पहुँचे, तो एक चींटी ने कहा, 'ऐ चींटियों! अपने घरों में घुस जाओ...'" [18-19] ..... 119 - अल्लाह तआला का फरमान: "और उसने पक्षियों का जायज़ा लिया तो कहा, 'क्या बात है कि मैं हुदहुद को नहीं देख रहा, या वह अनुपस्थित है?'" [20-28] ..... 129 - अल्लाह तआला का फरमान: "उसने कहा, 'ऐ सरदारों! मेरी ओर एक सम्मानित पत्र डाला गया है।'" [29-31] ..... 150 - अल्लाह तआला का फरमान: "उसने कहा, 'ऐ सरदारों! मेरे इस मामले में मुझे सलाह दो। मैं किसी मामले का फैसला तब तक नहीं करती जब तक तुम मौजूद न हो।'" [32-34] ... 153 - अल्लाह तआला का फरमान: "और मैं उनकी ओर एक उपहार भेजने वाली हूँ, फिर देखूँगी कि रसूल क्या (उत्तर) लेकर लौटते हैं।" [35] 156

499 فہرست الجزء السادس عشر فہرست الجزء السادس عشر - تفسیر سورۃ الشعراء - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "طسم تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ..." [1-9] ..... 5 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "وَإِذْ نَادَىٰ رَبُّكَ مُوسَىٰ أَنِ ائْتِ الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ..." [10-15] ..... 6 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "فَأْتِيَا فِرْعَوْنَ فَقُولَا إِنَّا رَسُولُ رَبِّ الْعَالَمِينَ..." [16-22] ..... 12 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "قَالَ فِرْعَوْنُ وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ..." [23-51] ..... 15 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ أَنْ أَسْرِ بِعِبَادِي إِنَّكُم مُّتَّبَعُونَ..." [52-68] ..... 20 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ إِبْرَاهِيمَ..." [69-77] ..... 23 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "الَّذِي خَلَقَنِي فَهُوَ يَهْدِينِ..." [78-82] ..... 35 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "رَبِّ هَبْ لِي حُكْمًا وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ..." [83-89] ..... 38 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "وَأُزْلِفَتِ الْجَنَّةُ لِلْمُتَّقِينَ..." [90-104] ..... 41 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "كَذَّبَتْ قَوْمُ نُوحٍ الْمُرْسَلِينَ..." [105-122] ..... 45 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "كَذَّبَتْ عَادٌ الْمُرْسَلِينَ..." [123-140] ..... 49 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "كَذَّبَتْ ثَمُودُ الْمُرْسَلِينَ..." [141-159] ..... 54 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "كَذَّبَتْ قَوْمُ لُوطٍ الْمُرْسَلِينَ..." [160-175] ..... 61 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "كَذَّبَ أَصْحَابُ الْأَيْكَةِ الْمُرْسَلِينَ..." [176-191] ..... 68 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "وَإِنَّهُ لَتَنزِيلُ رَبِّ الْعَالَمِينَ..." [192-196] ..... 70 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "أَوَلَمْ يَكُن لَّهُمْ آيَةً أَن يَعْلَمَهُ عُلَمَاءُ بَنِي إِسْرَائِيلَ..." [197-203] ..... 75 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "أَفَبِعَذَابِنَا يَسْتَعْجِلُونَ..." [204-209] ..... 76 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "وَمَا تَنَزَّلَتْ بِهِ الشَّيَاطِينُ..." [210-213] ..... 79 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "وَأَنذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ..." [214-220] ..... 81 - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "هَلْ أُنَبِّئُكُمْ عَلَىٰ مَن تَنَزَّلُ

الشَّيَاطِينُ..." [221-223] ..... 83 - الله تعالىٰ كا فرمان: "وَالشُّعَرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ
الْغَاوُونَ..." [224-227] ..... 85 - (جارى) ..... 86 - تفسير
سورة النمل - الله تعالىٰ كا فرمان: "طس تِلْكَ آيَاتُ الْقُرْآنِ وَكِتَابٍ مُّبِينٍ..."
[1-6] ..... 99 - الله تعالىٰ كا فرمان: "إِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِأَهْلِهِ إِنِّي آنَسْتُ نَارًا سَآتِيكُم
مِّنْهَا بِخَبَرٍ..." [7-14] ..... 101 - الله تعالىٰ كا فرمان: "وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُودَ وَسُلَيْمَانَ عِلْمًا..."
[15-16] ..... 112 - الله تعالىٰ كا فرمان: "وَحُشِرَ لِسُلَيْمَانَ جُنُودُهُ مِنَ الْجِنِّ
وَالْإِنسِ وَالطَّيْرِ فَهُمْ يُوزَعُونَ..." [17] ..... 117 - الله تعالىٰ كا فرمان: "حَتَّىٰ إِذَا أَتَوْا عَلَىٰ وَادِ
النَّمْلِ قَالَتْ نَمْلَةٌ يَا أَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ..." [18-19] ..... 119 - الله تعالىٰ كا فرمان:
"وَتَفَقَّدَ الطَّيْرَ فَقَالَ مَا لِيَ لَا أَرَى الْهُدْهُدَ أَمْ كَانَ مِنَ الْغَائِبِينَ..." [20-28] ..... 129 - الله تعالىٰ كا
فرمان: "قَالَتْ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ إِنِّي أُلْقِيَ إِلَيَّ كِتَابٌ كَرِيمٌ..." [29-31] ..... 150 - الله
تعالىٰ كا فرمان: "قَالَتْ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ أَفْتُونِي فِي أَمْرِي مَا كُنتُ قَاطِعَةً أَمْرًا حَتَّىٰ تَشْهَدُونِ..."
[32-34] ... 153 - الله تعالىٰ كا فرمان: "وَإِنِّي مُرْسِلَةٌ إِلَيْهِم بِهَدِيَّةٍ فَنَاظِرَةٌ بِمَ يَرْجِعُ الْمُرْسَلُونَ..."
[35] 156

Index of Part Sixteen 500 - The Saying of the Almighty: (When Solomon came, he said: "Do you provide me with wealth? But what Allah has given me is better than what He has given you. Nay, you rejoice in your gift...") [36-40] ..... 162 - The Saying of the Almighty: (He said: "Disguise her throne for her, let us see whether she will be guided or will be among those who are not guided...") [41-43] .... 171 - The Saying of the Almighty: (It was said to her: "Enter the palace." But when she saw it, she thought it was a pool of water and bared her legs...") [44] ..... 174 - The Saying of the Almighty: (And We certainly sent to Thamud their brother Salih, saying: "Worship Allah," and at once they were two parties contending with each other...") [45-47] ..... 180 - The Saying of the Almighty: (And there were in the city nine family groups who were causing corruption in the land...") [48-49] ..... 182 - The Saying of the Almighty: (And they planned a plan, and We planned a plan, while they perceived not...") [50-53] ..... 184 - The Saying of the Almighty: (And Lot, when he said to his people: "Do you commit indecency while you are seeing?") [54-58] ..... 187 - The Saying of the Almighty: (Say: "Praise be to Allah, and peace be upon His servants whom He has chosen. Is Allah better or what they associate with Him?") [59-61] ... 188 - The Saying of the Almighty: (Who responds to the distressed one when he calls upon Him and removes evil...") [62-64] ..... 193 - The Saying of the Almighty: (Say: "No one in the heavens and the earth knows the unseen except Allah...") [65-66] ..... 196 - The Saying of the Almighty: (And those who disbelieve say: "When we have become dust and our fathers [as well], shall we indeed be brought out?") [67-68] ..... 200 - The Saying of the Almighty: (Say: "Travel through the land and observe how was the end of the criminals...") [69-71] ..... 201 - The Saying of the Almighty: (Say: "Perhaps it may be that some of what you are impatient for is close behind you.") [72-75] ..... 202 - The Saying of the Almighty: (Indeed, this Qur'an relates to the Children of Israel most of that over which they differ...") [76-81] .... 204 - The Saying of the Almighty: (And when the word befalls them, We will bring forth for them a creature from the earth speaking to them, [saying] that the people were not certain of Our verses...") [82-86] ..... 207 - The Saying of the Almighty: (And [warn of] the Day the Horn will be blown, and whoever is in the heavens and whoever is on the earth will be terrified except whom Allah wills. And all will come to Him humbled...") [87-90] ..... 216 - The Saying of the Almighty: (I have only been commanded to worship the Lord of this city, who made it sacred and to whom [belongs] all things. And I am commanded to be of the Muslims...") [91-93] ..... 225 Tafsir of Surah Al-Qasas - The Saying of the

Almighty: (Ta, Seen, Meem) [1-6] ..... 228 - The Saying of the Almighty: (And We inspired to the mother of Moses: "Suckle him...") [7-9] ..... 232 - The Saying of the Almighty: (And the heart of Moses' mother became empty [of all else]. She was about to disclose [the matter concerning] him had We not bound fast her heart that she would be of the believers...") [10-14] ..... 238 - The Saying of the Almighty: (And he entered the city at a time of inattention by its people and found therein two men fighting...") [15-19] .. 245 - The Saying of the Almighty: (And there came a man from the farthest part of the city, running...") [20-22] ..... 253 - The Saying of the Almighty: (And when he came to the well of Madyan, he found there a crowd of people watering [their flocks], and he found aside from them two women keeping back [their flocks]...") [23-28] ..... 255 - The Saying of the Almighty: (Then when Moses had completed the term and was traveling with his family, he perceived from the direction of the mount a fire...") [29] ..... 272 - The Saying of the Almighty: (But when he came to it, he was called from the right side of the valley in a blessed spot - from the tree: "O Moses, indeed I am Allah, Lord of the worlds.") [30] 274

सोलहवें भाग की अनुक्रमणिका 500 - अल्लाह का कथन: (फिर जब सुलेमान के पास (दूत) आया, तो उसने कहा: "क्या तुम धन से मेरी सहायता करना चाहते हो? जो अल्लाह ने मुझे दिया है वह उससे कहीं बेहतर है जो तुम्हें दिया है, बल्कि तुम ही अपने उपहार पर प्रसन्न होते हो...") [36-40] ..... 162 - अल्लाह का कथन: (उसने कहा: "उसके सिंहासन का रूप बदल दो, देखें कि वह पहचान पाती है या उन लोगों में से होती है जो राह नहीं पाते...") [41-43] .... 171 - अल्लाह का कथन: (उससे कहा गया: "महल में प्रवेश करो।" फिर जब उसने उसे देखा, तो उसे गहरा पानी समझा और अपनी पिंडलियों से कपड़ा हटा लिया...") [44] ..... 174 - अल्लाह का कथन: (और हमने निश्चित रूप से समूद की ओर उनके भाई सालेह को भेजा कि "अल्लाह की इबादत करो," तो वे अचानक दो गुट बनकर आपस में झगड़ने लगे...") [45-47] ..... 180 - अल्लाह का कथन: (और उस शहर में नौ दल थे जो देश में बिगाड़ पैदा करते थे...") [48-49] ..... 182 - अल्लाह का कथन: (और उन्होंने एक चाल चली और हमने भी एक चाल चली और उन्हें खबर न हुई...") [50-53] ..... 184 - अल्लाह का कथन: (और लूत को, जब उन्होंने अपनी कौम से कहा: "क्या तुम देखते-परखते हुए अश्लीलता का काम करते हो?") [54-58] ..... 187 - अल्लाह का कथन: (कहिए: "सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है, और उसके उन दासों पर सलाम हो जिन्हें उसने चुन लिया है। क्या अल्लाह बेहतर है या वे जिन्हें ये साझी ठहराते हैं?") [59-61] ... 188 - अल्लाह का कथन: (भला कौन है जो बेहाल की पुकार सुनता है जब वह उसे पुकारता है और कष्ट दूर करता है...") [62-64] ..... 193 - अल्लाह का कथन: (कहिए: "आकाशों और पृथ्वी में अल्लाह के सिवा कोई भी परोक्ष (गैब) नहीं जानता...") [65-66] ..... 196 - अल्लाह का कथन: (और काफिरों ने कहा: "क्या जब हम और हमारे बाप-दादा मिट्टी हो जाएँगे तो क्या हमें वाकई निकाला जाएगा?") [67-68] ..... 200 - अल्लाह का कथन: (कहिए: "धरती में चलो-फिरो और देखो कि अपराधियों का परिणाम कैसा हुआ...") [69-71] ..... 201 - अल्लाह का कथन: (कहिए: "शायद कि जिसकी तुम जल्दी मचा रहे हो उसका कुछ भाग तुम्हारे पीछे ही लगा हो।") [72-75] ..... 202 - अल्लाह का कथन: (निस्संदेह यह कुरआन बनी इसराईल के सामने उन अधिकांश बातों का वर्णन करता है जिनमें वे मतभेद करते हैं...") [76-81] .... 204 - अल्लाह का कथन: (और जब उन पर बात पूरी हो जाएगी, तो हम उनके लिए धरती से एक जानवर निकालेंगे जो उनसे बात करेगा कि लोग हमारी आयतों पर विश्वास नहीं करते थे...") [82-86] ..... 207 - अल्लाह का कथन: (और जिस दिन सूर फूँका जाएगा, तो जो कोई आकाशों और पृथ्वी में है सब

घबरा जाएँगे सिवाय उसके जिसे अल्लाह चाहे, और सब उसके पास विनीत होकर हाज़िर होंगे...")
[87-90] ..... 216 - अल्लाह का कथन: (मुझे तो बस यही आदेश दिया गया है कि मैं इस शहर के रब की इबादत करूँ जिसने इसे प्रतिष्ठित बनाया है और हर चीज़ उसी की है। और मुझे आदेश दिया गया है कि मैं आज्ञाकारियों में से रहूँ...")
[91-93] ..... 225 सूरह अल-क़सस की व्याख्या - अल्लाह का कथन: (ता, सीन, मीम) [1-6] ..... 228 - अल्लाह का कथन: (और हमने मूसा की माँ की ओर वह्य भेजी कि "उसे दूध पिलाओ...") [7-9] ..... 232 - अल्लाह का कथन: (और मूसा की माँ का दिल खाली हो गया। वह उसके बारे में प्रकट कर देती यदि हमने उसके दिल को ढाँढस न दिया होता ताकि वह ईमान वालों में से रहे...")
[10-14] ..... 238 - अल्लाह का कथन: (और वह शहर में उस समय प्रविष्ट हुआ जब वहाँ के लोग बेखबर थे, तो वहाँ दो व्यक्तियों को लड़ते हुए पाया...") [15-19] .. 245 - अल्लाह का कथन: (और शहर के दूर के किनारे से एक व्यक्ति दौड़ता हुआ आया...")
[20-22] ..... 253 - अल्लाह का कथन: (और जब वह मदयन के पानी पर पहुँचा तो वहाँ लोगों के एक समूह को पाया जो (जानवरों को) पानी पिला रहे थे, और उनके सिवा दो स्त्रियों को पाया जो (अपने जानवरों को) रोक रही थीं...") [23-28] ..... 255 - अल्लाह का कथन: (फिर जब मूसा ने अवधि पूरी कर ली और अपने परिवार को लेकर चले तो तूर की ओर एक आग देखी...") [29] ..... 272 - अल्लाह का कथन: (फिर जब वह उसके पास पहुँचे तो वादी के दाहिने किनारे से एक मुबारक जगह में एक वृक्ष से पुकारे गए कि "हे मूसा! निस्संदेह मैं ही अल्लाह हूँ, समस्त लोकों का रब।") [30] 274

سولہویں پارے کی فہرست 500 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (پھر جب سلیمان (علیہ السلام) کے پاس (ایلچی) پہنچا تو انہوں نے کہا: کیا تم مال سے میری مدد کرنا چاہتے ہو؟ اللہ نے جو مجھے دیا ہے وہ اس سے بہت بہتر ہے جو تمہیں دیا ہے، بلکہ تم ہی اپنے تحفے پر خوش ہوتے ہو...)

[36-40] ..... 162 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (انہوں نے کہا: اس (ملکہ) کے تخت کی صورت بدل دو، دیکھیں کہ وہ پہچان پاتی ہے یا ان لوگوں میں سے ہوتی ہے جو راہ نہیں پاتے...) [41-43] .... 171 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (اس سے کہا گیا: محل میں داخل ہو جاؤ، پھر جب اس نے اسے دیکھا تو اسے گہرا پانی سمجھا اور اپنی پنڈلیوں سے کپڑا ہٹا لیا...)

[44] ..... 174 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (اور ہم نے ثمود کی طرف ان کے بھائی صالح کو بھیجا کہ اللہ کی عبادت کرو، تو وہ اچانک دو فریق بن کر آپس میں جھگڑنے لگے...)

[45-47] ..... 180 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (اور اس شہر میں نو جتھے تھے جو ملک میں فساد مچاتے تھے...) [48-49] ..... 182 - اللہ تعالیٰ का ارشاد: (اور انہوں نے ایک چال چلی اور ہم نے بھی ایک چال چلی اور انہیں خبر نہ ہوئی...) [50-53] ..... 184 - اللہ تعالیٰ का ارشاد: (اور لوط (علیہ السلام) کو، جب انہوں نے اپنی قوم سے کہا: کیا تم دیکھتے بھالتے ہوئے بے حیائی کا کام کرتے ہو؟)

[54-58] ..... 187 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (آپ کہیے: سب تعریف اللہ ہی کے لیے ہے اور اس کے ان بندوں پر سلام ہو جنہیں اس نے منتخب فرمایا، کیا اللہ بہتر ہے یا وہ جنہیں یہ شریک ٹھہراتے ہیں؟) [59-61] ... 188 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (بھلا کون ہے جو بے قرار کی پکار سنتا ہے جب وہ اسے پکارتا ہے اور تکلیف دور کرتا ہے...) [62-64] ..... 193 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (آپ کہیے: آسمانوں اور زمین میں اللہ کے سوا کوئی بھی غیب نہیں جانتا...)

[65-66] ..... 196 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (اور کافروں نے کہا: کیا جب ہم اور ہمارے باپ

دادا مٹی ہو جائیں گے تو کیا ہمیں واقعی دوبارہ نکالا جائے گا؟) [67-68] ..... 200 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (آپ کہیے: زمین میں چلو پھرو پھر دیکھو کہ مجرموں کا انجام کیسا ہوا...) [69-71] ..... 201 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (آپ کہیے: شاید کہ جس کی تم جلدی کر رہے ہو اس کا کچھ حصہ تمہارے قریب ہی آ لگا ہو...) [72-75] ..... 202 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (بے شک یہ قرآن بنی اسرائیل کے سامنے اکثر ان باتوں کا بیان کرتا ہے جن میں وہ اختلاف کرتے ہیں...) [76-81] .... 204 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (اور جب ان پر بات پوری ہو جائے گی تو ہم ان کے لیے زمین سے ایک جانور نکالیں گے جو ان سے کلام کرے گا کہ لوگ ہماری آیات پر یقین نہیں رکھتے تھے...) [82-86] ..... 207 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (اور جس دن صور پھونکا جائے گا تو آسمانوں اور زمین میں جو کوئی ہے سب گھبرا جائیں گے سوائے اس کے جسے اللہ چاہے، اور سب عاجزی کے ساتھ اس کے پاس حاضر ہوں گے...) [87-90] ..... 216 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (مجھے تو بس یہی حکم دیا گیا ہے کہ میں اس شہر کے رب کی عبادت کروں جس نے اسے محترم بنایا ہے اور ہر چیز اسی کی ہے، اور مجھے حکم دیا گیا ہے کہ میں فرمانبرداروں میں سے رہوں...) [91-93] ..... 225 تفسیر سورۃ القصص - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (طسم) [1-6] ..... 228 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (اور ہم نے موسیٰ کی ماں کی طرف وحی بھیجی کہ اسے دودھ پلاؤ...) [7-9] ..... 232 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (اور موسیٰ کی ماں کا دل (صبر سے) خالی ہو گیا، قریب تھا کہ وہ اس (راز) کو ظاہر کر دیتیں اگر ہم ان کے دل کو ڈھارس نہ دیتے تاکہ وہ ایمان والوں میں سے رہیں...) [10-14] ..... 238 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (اور وہ شہر میں ایسے وقت داخل ہوئے جب وہاں کے لوگ بے خبر تھے تو وہاں دو آدمیوں کو لڑتے ہوئے پایا...) [15-19] .. 245 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (اور شہر کے آخری کنارے سے ایک آدمی دوڑتا ہوا

آیا...) [20-22] ..... 253 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (اور جب وہ مدین کے پانی پر پہنچے تو وہاں لوگوں کی ایک جماعت کو پایا جو (جانوروں کو) پانی پلا رہے تھے، اور ان سے الگ دو عورتوں کو پایا جو (اپنے جانوروں کو) روک رہی تھیں...)

[23-28] ..... 255 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (پھر جب موسیٰ نے مدت پوری کر لی اور اپنے گھر والوں کو لے کر چلے تو طور کی جانب ایک آگ دیکھی...)

[29] ..... 272 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (پھر جب وہ اس کے پاس پہنچے تو وادی کے داہنے کنارے سے مبارک جگہ میں ایک درخت سے پکارے گئے کہ اے موسیٰ! بے شک میں ہی اللہ ہوں تمام جہانوں کا پالنے والا۔) [30] 274

Index of the Sixteenth Part 501

- His Words, the Exalted: "And [he was told], 'Throw down your staff.' But when he saw it writhing as if it were a snake, he turned in flight and did not return. [Allah said], 'O Moses, approach and fear not. Indeed, you are of the secure.'" [31] 276
- His Words, the Exalted: "Insert your hand into the opening of your garment; it will come out white, without disease. And draw in [your arm]..." [32-35] 277
- His Words, the Exalted: "But when Moses came to them with Our signs as clear evidences, they said, 'This is not but invented magic...'" [36-42] .. 282
- His Words, the Exalted: "And We gave Moses the Scripture, after We had destroyed the former generations, as enlightenment for the people and guidance and mercy that they might be reminded." [43] 286
- His Words, the Exalted: "And you were not on the western side [of the mount] when We revealed the command to Moses, and you were not among the witnesses..." [44-45] 287
- His Words, the Exalted: "And you were not at the side of the mount when We called [Moses] but [have been sent] as a mercy from your Lord to warn a people to whom no warner had come before you that they might be reminded." [46] 288
- His Words, the Exalted: "And if not that a disaster should strike them because of what their hands had put forth and they would say, 'Our Lord, why did You not send us a messenger so we could have followed Your verses and been among the believers?'" [47-48] 289
- His Words, the Exalted: "Say, 'Then bring a scripture from Allah which is more guiding than either of them that I may follow it, if you should be truthful.'" [49-51] 291
- His Words, the Exalted: "Those to whom We gave the Scripture before it - they are believers in it." [52-53] 293
- His Words, the Exalted: "Those will be given their reward twice for what they patiently endured and [because] they avert evil with good, and from what We have provided them, they spend." [54-55] 295
- His Words, the Exalted: "Indeed, [O Muhammad], you do not guide whom you like, but Allah guides whom He wills. And He is most knowing of the [rightly] guided." [56] 297

- His Words, the Exalted: "And they say, 'If we were to follow the guidance with you, we would be swept from our land...'" [57-58] 298
- His Words, the Exalted: "And never was your Lord one to destroy the cities until He had sent to their mother [city] a messenger..." [59-61] 301
- His Words, the Exalted: "And [mention] the Day He will call them and say, 'Where are My "partners" whom you used to claim?'" [62-67] 303
- His Words, the Exalted: "And your Lord creates what He wills and chooses; not for them was the choice. Exalted is Allah and high above what they associate with Him." [68-70] 305
- His Words, the Exalted: "Say, 'Have you considered: if Allah should make for you the night continuous until the Day of Resurrection...'" [71-73] 310
- His Words, the Exalted: "And [mention] the Day He will call them and say, 'Where are My "partners" whom you used to claim?'" [74-75] 311
- His Words, the Exalted: "Indeed, Qarun was from the people of Moses, but he tyrannized them..." [76-77] 312
- His Words, the Exalted: "He said, 'I was only given it because of knowledge I have.' Did he not know that Allah had destroyed before him of generations those who were greater than him in power and greater in accumulation [of wealth]?'" [78] 321
- His Words, the Exalted: "So he came out before his people in his adornment. Those who desired the worldly life said, 'Oh, would that we had like what was given to Qarun. Indeed, he is one of great fortune.'" [79-80] 323
- His Words, the Exalted: "And We caused the earth to swallow him and his home. And there was for him no company to aid him other than Allah, nor was he of those who [could] save themselves." [81-82] 324
- His Words, the Exalted: "That home of the Hereafter We assign to those who do not desire exaltedness upon the earth or corruption. And the [best] outcome is for the righteous." [83-84] 327

सोलहवें भाग का सूचकांक ५०१

- अल्लाह ताअला का फरमान: "और (कहा गया), 'अपनी लाठी डाल दो।' तो जब उसने देखा कि वह सांप की तरह हिल रही है, तो वह पीठ फेर कर भागा और पीछे मुड़कर न देखा। (कहा गया), 'ऐ मूसा, आगे आओ और डरो नहीं। निस्संदेह, तुम सुरक्षित लोगों में से हो।'" [३१] २७६
- अल्लाह ताअला का फरमान: "अपना हाथ अपने गिरेबान में डालो, वह बिना किसी रोग के चमकता हुआ निकलेगा। और अपनी बाहें समेट लो..." [३२-३५] २७७
- अल्लाह ताअला का फरमान: "फिर जब मूसा उनके पास हमारे स्पष्ट निशान लेकर आए, तो उन्होंने कहा, 'यह तो बस गढ़ा हुआ जादू है...'" [३६-४२] .. २८२
- अल्लाह ताअला का फरमान: "और हमने मूसा को किताब दी, पिछली पीढ़ियों को नष्ट करने के बाद, लोगों के लिए ज्ञान के प्रकाश और मार्गदर्शन और दया के रूप में ताकि वे ध्यान दें।" [४३] २८६
- अल्लाह ताअला का फरमान: "और तुम (पहाड़ के) पश्चिमी किनारे पर नहीं थे जब हमने मूसा को आदेश दिया था, और न ही तुम गवाहों में से थे..." [४४-४५] २८७
- अल्लाह ताअला का फरमान: "और तुम पहाड़ के किनारे नहीं थे जब हमने (मूसा को) पुकारा था, बल्कि (तुम्हें भेजा गया है) तुम्हारे रब की दया के रूप में ताकि तुम उन लोगों को डराओ जिनके पास तुमसे पहले कोई डराने वाला नहीं आया था ताकि वे ध्यान दें।" [४६] २८८
- अल्लाह ताअला का फरमान: "और यदि ऐसा न होता कि उनके हाथों ने जो आगे भेजा है उसके कारण उन पर कोई विपत्ति आती और वे कहते, 'ऐ हमारे रब, तूने हमारी ओर कोई रसूल क्यों नहीं भेजा ताकि हम तेरी आयतों का पालन करते और मोमिनों में से हो जाते?'" [४७-४८] २८९
- अल्लाह ताअला का फरमान: "कहो, 'फिर अल्लाह की ओर से कोई ऐसी किताब ले आओ जो इन दोनों से बेहतर मार्गदर्शन देने वाली हो, मैं उसका पालन करूँगा, यदि तुम सच्चे हो।'" [४९-५१] २९१
- अल्लाह ताअला का फरमान: "जिन लोगों को हमने इससे पहले किताब दी थी, वे उस पर ईमान लाते हैं।" [५२-५३] २९३

- अल्लाह ताअला का फरमान: "उन्हें उनका प्रतिफल दो बार दिया जाएगा क्योंकि उन्होंने धैर्य रखा और वे बुराई को भलाई से दूर करते हैं, और जो कुछ हमने उन्हें दिया है, उसमें से वे खर्च करते हैं।" [५४-५५] २९५
- अल्लाह ताअला का फरमान: "निस्संदेह, (ऐ मुहम्मद), तुम जिसे चाहो मार्गदर्शन नहीं दे सकते, बल्कि अल्लाह जिसे चाहता है मार्गदर्शन देता है। और वह मार्गदर्शन पाने वालों को अच्छी तरह जानता है।" [५६] २९७
- अल्लाह ताअला का फरमान: "और उन्होंने कहा, 'यदि हम तुम्हारे साथ मार्गदर्शन का पालन करें, तो हमें हमारी धरती से उखाड़ फेंक दिया जाएगा...'" [५७-५८] २९८
- अल्लाह ताअला का फरमान: "और तुम्हारा रब बस्तियों को नष्ट करने वाला नहीं था जब तक कि उसने उनकी राजधानी में कोई रसूल न भेज दिया होता..." [५९-६१] ३०१
- अल्लाह ताअला का फरमान: "और जिस दिन वह उन्हें पुकारेगा और कहेगा, 'मेरे वे साझीदार कहाँ हैं जिनका तुम दावा करते थे?'" [६२-६७] ३०३
- अल्लाह ताअला का फरमान: "और तुम्हारा रब जो चाहता है पैदा करता है और चुनता है; उनके लिए कोई चुनाव नहीं था। अल्लाह पवित्र है और उससे बहुत ऊपर है जिसे वे उसका साझीदार ठहराते हैं।" [६८-७०] ३०५
- अल्लाह ताअला का फरमान: "कहो, 'भला देखो तो सही, यदि अल्लाह कयामत के दिन तक तुम पर रात को निरंतर कर दे...'" [७१-७३] ३१०
- अल्लाह ताअला का फरमान: "और जिस दिन वह उन्हें पुकारेगा और कहेगा, 'मेरे वे साझीदार कहाँ हैं जिनका तुम दावा करते थे?'" [७४-७५] ३११
- अल्लाह ताअला का फरमान: "निस्संदेह, कारून मूसा की कौम में से था, फिर उसने उन पर ज्यादती की..." [७६-७७] ३१२
- अल्लाह ताअला का फरमान: "उसने कहा, 'यह तो मुझे उस ज्ञान के कारण मिला है जो मेरे पास है।' क्या उसे नहीं पता था कि अल्लाह ने उससे पहले उन पीढ़ियों को नष्ट कर दिया था जो उससे शक्ति में अधिक और जमा करने में अधिक थीं?'" [७८] ३२१
- अल्लाह ताअला का फरमान: "सो वह अपनी पूरी साज-सज्जा के साथ अपनी कौम के सामने निकला। जो लोग सांसारिक जीवन चाहते थे, उन्होंने कहा, 'काश! हमें भी वैसा ही मिला होता जैसा कारून को मिला है। निस्संदेह, वह बड़े भाग्य वाला है।'" [७९-८०] ३२३

• अल्लाह ताअला का फरमान: "फिर हमने उसे और उसके घर को ज़मीन में धँसा दिया। फिर उसके पास कोई ऐसा समूह न था जो अल्लाह के सिवा उसकी मदद करता, और न वह स्वयं अपनी रक्षा कर सका।" [८१-८२] ३२४
• अल्लाह ताअला का फरमान: "वह आखिरत का घर हम उन लोगों के लिए खास कर देते हैं जो ज़मीन में अपनी बड़ाई नहीं चाहते और न ही बिगाड़। और अंत (का भला) परहेजगारों के लिए है।" [८३-८४] ३२७

فہرست الجزء السادس عشر ۵۰۱

- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور (حکم دیا گیا کہ) اپنی لاٹھی ڈال دو، پھر جب اسے دیکھا کہ وہ لہراتی ہے گویا وہ سانپ ہے تو پیٹھ پھیر کر بھاگے اور مڑ کر نہ دیکھا، (اللہ نے فرمایا) اے موسیٰ آگے آؤ اور ڈرو نہیں، بے شک تم امن پانے والوں میں سے ہو۔﴾ [۳۱] ۲۷۶
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اپنا ہاتھ اپنے گریبان میں ڈالو، وہ بغیر کسی بیماری کے سفید چمکتا ہوا نکلے گا اور اپنا بازو سمیٹ لو...﴾ [۳۲-۳۵] ۲۷۷
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿پھر جب موسیٰ ان کے پاس ہماری واضح نشانیاں لے کر آئے تو انہوں نے کہا، یہ محض من گھڑت جادو ہے...﴾ [۳۶-۴۲] .. ۲۸۲
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور ہم نے موسیٰ کو کتاب دی، پہلی نسلوں کو ہلاک کرنے کے بعد، لوگوں کے لیے بصیرت اور ہدایت اور رحمت بنا کر تاکہ وہ نصیحت حاصل کریں۔﴾ [۴۳] ۲۸۶
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور تم (پہاڑ کی) مغربی جانب نہیں تھے جب ہم نے موسیٰ کو حکم پہنچایا تھا اور نہ تم گواہوں میں سے تھے-...﴾ [۴۴-۴۵] ۲۸۷
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور تم طور کے کنارے نہ تھے جب ہم نے (موسیٰ کو) پکارا تھا لیکن (تمہیں بھیجا گیا ہے) تمہارے رب کی رحمت کے طور پر تاکہ تم اس قوم کو ڈراؤ جن کے پاس تم سے پہلے کوئی ڈرانے والا نہیں آیا تاکہ وہ نصیحت حاصل کریں۔﴾ [۴۶] ۲۸۸
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور اگر یہ بات نہ ہوتی کہ ان کے ہاتھوں کے کرتوتوں کی وجہ سے ان پر کوئی مصیبت آتی اور وہ کہتے، اے ہمارے رب، تو نے ہماری طرف کوئی رسول کیوں نہ

بھیجا کہ ہم تیری آیات کی پیروی کرتے اور ایمان لانے والوں میں سے ہو جاتے؟﴾

[۴۷-۴۸] ۲۸۹

- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿کہو، پھر اللہ کے پاس سے کوئی ایسی کتاب لے آؤ جو ان دونوں سے زیادہ ہدایت دینے والی ہو، میں اسی کی پیروی کروں گا اگر تم سچے ہو۔﴾ [۴۹-۵۱] ۲۹۱
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿جن لوگوں کو ہم نے اس سے پہلے کتاب دی تھی، وہ اس پر ایمان رکھتے ہیں۔﴾ [۵۲-۵۳] ۲۹۳
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ان لوگوں کو ان کا اجر دو بار دیا جائے گا اس وجہ سے کہ انہوں نے صبر کیا اور وہ برائی کو بھلائی سے دور کرتے ہیں اور جو کچھ ہم نے انہیں دیا ہے اس میں سے خرچ کرتے ہیں۔﴾ [۵۴-۵۵] ۲۹۵
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿بے شک (اے محمد) تم جسے چاہو ہدایت نہیں دے سکتے بلکہ اللہ جسے چاہتا ہے ہدایت دیتا ہے اور وہ ہدایت پانے والوں کو خوب جانتا ہے۔﴾ [۵۶] ۲۹۷
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور انہوں نے کہا، اگر ہم تمہارے ساتھ ہدایت کی پیروی کریں تو ہمیں اپنی زمین سے اچک لیا جائے گا...﴾ [۵۷-۵۸] ۲۹۸
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور تمہارا رب بستیوں کو ہلاک کرنے والا نہ تھا جب تک کہ وہ ان کے مرکز میں کوئی رسول نہ بھیج دیتا...﴾ [۵۹-۶۱] ۳۰۱
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور جس دن وہ انہیں پکارے گا اور کہے گا، کہاں ہیں میرے وہ شریک جن کا تم دعویٰ کرتے تھے؟﴾ [۶۲-۶۷] ۳۰۳

- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور تمہارا رب جو چاہتا ہے پیدا کرتا ہے اور منتخب کرتا ہے، ان کے لیے کوئی اختیار نہ تھا، اللہ پاک ہے اور بہت بلند ہے اس شرک سے جو وہ کرتے ہیں۔﴾ [۶۸-۷۰] ۳۰۵
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿کہو، بھلا دیکھو تو سہی، اگر اللہ تم پر رات کو قیامت کے دن تک دائمی کر دے...﴾ [۷۱-۷۳] ۳۱۰
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور جس دن وہ انہیں پکارے گا اور کہے گا، کہاں ہیں میرے وہ شریک جن کا تم دعویٰ کرتے تھے؟﴾ [۷۴-۷۵] ۳۱۱
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿بے شک قارون موسیٰ کی قوم میں سے تھا، پھر اس نے ان پر سرکشی کی...﴾ [۷۶-۷۷] ۳۱۲
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اس نے کہا، یہ تو مجھے اس علم کی بنا پر دیا گیا ہے جو میرے پاس ہے، کیا اسے معلوم نہ تھا کہ اللہ نے اس سے پہلے ان نسلوں کو ہلاک کر دیا جو اس سے زیادہ قوت والی اور جمع کرنے میں زیادہ تھیں؟﴾ [۷۸] ۳۲۱
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿پھر وہ اپنی قوم کے سامنے اپنی پوری زینت میں نکلا، جو لوگ دنیا کی زندگی چاہتے تھے انہوں نے کہا، کاش! ہمیں بھی ویسا ہی ملتا جیسا قارون کو دیا گیا ہے، بے شک وہ بڑے نصیب والا ہے۔﴾ [۷۹-۸۰] ۳۲۳
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿پھر ہم نے اسے اور اس کے گھر کو زمین میں دھنسا دیا، پھر اس کے لیے اللہ کے سوا کوئی جماعت نہ تھی جو اس کی مدد کرتی اور نہ وہ خود اپنی مدد کر سکا تھا۔﴾ [۸۱-۸۲] ۳۲۴
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وہ آخرت کا گھر ہم ان لوگوں کے لیے خاص کر دیتے ہیں جو زمین میں اپنی بڑائی نہیں چاہتے اور نہ فساد، اور انجام (کا بھلا) پرہیزگاروں کے لیے ہے۔﴾ [۸۳-۸۴] ۳۲۷

502 Index of the Sixteenth Part - The Almighty’s saying: {Indeed, He who has ordained for you the Quran will take you back to a place of return. Say, "My Lord is most knowing of who has brought guidance and who is in clear error."} [85-88] .... 329 - Interpretation of Surah Al-Ankabut - The Almighty’s saying: {Alif, Lam, Mim. Do the people think that they will be left to say, "We believe" and they will not be tried?} [1-3] .... 333 - The Almighty’s saying: {Or do those who do evil deeds think they can outrun Us? Evil is what they judge.} [4-7] .... 337 - The Almighty’s saying: {And We have enjoined upon man goodness to his parents, but if they endeavor to make you associate with Me that of which you have no knowledge, do not obey them.} [8-9] .... 339 - The Almighty’s saying: {And of the people are some who say, "We believe in Allah," but when one [of them] is harmed for [the cause of] Allah, he considers the trial of the people as the punishment of Allah.} [10-11] .... 341 - The Almighty’s saying: {And those who disbelieve say to those who believe, "Follow our way, and we will carry your sins." But they will not carry anything of their sins. Indeed, they are liars.} [12-13] .... 342 - The Almighty’s saying: {And We certainly sent Noah to his people, and he remained among them a thousand years save fifty years, and the flood seized them while they were wrongdoers.} [14-15] .... 345 - The Almighty’s saying: {And [mention] Abraham, when he said to his people, "Worship Allah and fear Him..."} [16-19] .... 349 - The Almighty’s saying: {Say, "Travel through the land and observe how He began creation. Then Allah will produce the final creation. Indeed Allah, over all things, is competent."} [20-25] .... 351 - The Almighty’s saying: {And Lot believed him. [Abraham] said, "Indeed, I will emigrate to my Lord. Indeed, He is the Exalted in Might, the Wise."} [26-27] .... 355 - The Almighty’s saying: {And [mention] Lot, when he said to his people, "Indeed, you commit such immorality as no one has preceded you with from among the worlds."} [28-35] .... 357 - The Almighty’s saying: {And to Madyan [We sent] their brother Shuaib, and he said, "O my people, worship Allah and expect the Last Day and do not commit abuse on the earth, spreading corruption."} [36-37] .... 360 - The Almighty’s saying: {And [We destroyed] 'Aad and Thamud, and it has become clear to you from their [ruined] dwellings. And Satan had made their deeds pleasing to them and averted them from the path, and they were endowed with perception.} [38] .... 361 - The Almighty’s saying: {And [We destroyed] Qarun and Pharaoh and Haman. And Moses had already come to them with clear proofs, but they were arrogant in the land, and they were not outrunners.} [39-40] .... 362 - The Almighty’s saying: {The example of those who take allies other than Allah is like that of the spider...} [41-43] .... 363 - The Almighty’s saying: {Allah created the heavens and the earth in truth...} [44-45] .... 366 - The Almighty’s saying: {And do not argue with

the People of the Scripture except in a way that is best...} [46-47] .... 371 - The Almighty’s saying: {And you did not recite before it any scripture, nor did you inscribe it with your right hand; otherwise the falsifiers would have had [cause for] doubt.} [48] .... 373 - The Almighty’s saying: {Rather, the Quran is distinct verses [preserved] within the breasts of those who have been given knowledge. And none reject Our verses except the wrongdoers.} [49] .... 376 - The Almighty’s saying: {And they say, "Why are not signs sent down to him from his Lord?"...} [50-52] .... 377 - The Almighty’s saying: {And they urge you to hasten the punishment. And if not for [the decree of] a specified term, the punishment would have reached them...} [53-55] .... 379 - The Almighty’s saying: {O My servants who have believed, indeed My earth is spacious, so worship only Me.} [56-60] 381

502 सोलहवें भाग की अनुक्रमणिका - अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह, जिसने आप पर क़ुरान अनिवार्य किया है, वह आपको लौटने के स्थान (मक्का) तक अवश्य वापस ले जाएगा। कह दीजिए, "मेरा रब भली-भांति जानता है कि कौन मार्गदर्शन लेकर आया है और कौन खुली गुमराही में है..."} [85-88] .... 329 - सूरह अल-अंकबूत की व्याख्या - अल्लाह तआला का कथन: {अलिफ़. लाम. मीम. क्या लोगों ने यह समझ रखा है कि वे इतना कहने पर छोड़ दिए जाएंगे कि, "हम ईमान लाए" और उनकी परीक्षा नहीं ली जाएगी?} [1-3] .... 333 - अल्लाह तआला का कथन: {या वे लोग जो बुराइयां करते हैं, यह समझते हैं कि वे हमसे आगे निकल जाएंगे? वे कितना बुरा न्याय करते हैं!} [4-7] .... 337 - अल्लाह तआला का कथन: {और हमने मनुष्य को उसके माता-पिता के साथ अच्छा व्यवहार करने का निर्देश दिया है; और यदि वे तुम पर दबाव डालें कि तुम मेरे साथ उसे साझी ठहराओ जिसका तुम्हें ज्ञान नहीं, तो उनकी बात न मानना...} [8-9] .... 339 - अल्लाह तआला का कथन: {और लोगों में कुछ वे हैं जो कहते हैं, "हम अल्लाह पर ईमान लाए," फिर जब उन्हें अल्लाह के मार्ग में कष्ट दिया जाता है, तो वे लोगों की ओर से दी गई परीक्षा को अल्लाह के अज़ाब (दंड) के समान समझ लेते हैं...} [10-11] .... 341 - अल्लाह तआला का कथन: {और काफिरों ने ईमान वालों से कहा, "तुम हमारे मार्ग का अनुसरण करो और हम तुम्हारे पापों का बोझ उठा लेंगे," जबकि वे उनके पापों का कुछ भी बोझ उठाने वाले नहीं हैं। वास्तव में वे झूठे हैं...} [12-13] .... 342 - अल्लाह तआला का कथन: {और हमने नूह को उसकी कौम की ओर भेजा, और वह उनमें पचास वर्ष कम एक हज़ार वर्ष तक रहे, फिर उन्हें तूफ़ान ने आ पकड़ा जबकि वे अत्याचारी थे...} [14-15] .... 345 - अल्लाह तआला का कथन: {और इब्राहीम (को याद करो) जब उन्होंने अपनी कौम से कहा, "अल्लाह की इबादत करो और उससे डरो..."} [16-19] .... 349 - अल्लाह तआला का कथन: {कह दीजिए, "पृथ्वी में घूमो-फिरो और देखो कि उसने सृष्टि का आरम्भ कैसे किया, फिर अल्लाह दूसरी बार जीवन प्रदान करेगा। निःसंदेह अल्लाह हर चीज़ पर शक्ति रखता है..."} [20-25] .... 351 - अल्लाह तआला का कथन: {तो लूत उन पर ईमान ले आए और (इब्राहीम ने) कहा, "मैं अपने रब की ओर प्रवास करने वाला हूँ। निःसंदेह वह अत्यंत प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है..."} [26-27] .... 355 - अल्लाह तआला का कथन: {और लूत (को याद करो) जब उन्होंने अपनी कौम से कहा, "तुम वह अश्लीलता (बुराई) करते हो जिसे संसार में तुमसे पहले किसी ने नहीं किया..."} [28-35] .... 357 - अल्लाह तआला का कथन: {और मदयन की ओर उनके भाई शुऐब को भेजा, तो उन्होंने कहा, "हे मेरी कौम! अल्लाह की इबादत करो और अंतिम दिन (क़यामत) की आशा रखो और पृथ्वी में बिगाड़ पैदा करते न फिरो..."} [36-37] .... 360 - अल्लाह तआला का कथन: {और आद और समूद (को

भी विनष्ट किया) और उनके घरों से (उनका अंजाम) तुम्हारे सामने स्पष्ट हो चुका है। और शैतान ने उनके कर्मों को उनके लिए सुहावना बना दिया और उन्हें मार्ग से रोक दिया, हालांकि वे समझ-बूझ रखते थे...} [38] .... 361 - अल्लाह तआला का कथन: {और कारून, फिरौन और हामान को भी। और उनके पास मूसा स्पष्ट निशानियां लेकर आए थे, तो उन्होंने पृथ्वी में घमंड किया और वे (अल्लाह से) आगे निकलने वाले न थे...} [39-40] .... 362 - अल्लाह तआला का कथन: {उन लोगों का उदाहरण जिन्होंने अल्लाह के सिवा संरक्षक बना रखे हैं, मकड़ी के समान है...} [41-43] .... 363 - अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह ने आकाशों और पृथ्वी को सत्य के साथ पैदा किया है...} [44-45] .... 366 - अल्लाह तआला का कथन: {और अहले-किताब (किताब वालों) से बहस न करो मगर उस तरीके से जो सबसे अच्छा हो...} [46-47] .... 371 - अल्लाह तआला का कथन: {और आप इससे पहले कोई किताब नहीं पढ़ते थे और न ही उसे अपने दाएँ हाथ से लिखते थे, वरना ये बातिल (झूठ) गढ़ने वाले संदेह में पड़ जाते...} [48] .... 373 - अल्लाह तआला का कथन: {बल्कि ये तो स्पष्ट आयतें हैं उन लोगों के सीनों में जिन्हें ज्ञान दिया गया है। और हमारी आयतों का इनकार केवल अत्याचारी ही करते हैं...} [49] .... 376 - अल्लाह तआला का कथन: {और उन्होंने कहा, "उन पर उनके रब की ओर से निशानियां क्यों नहीं उतारी गईं?"...} [50-52] .... 377 - अल्लाह तआला का कथन: {और वे आपसे अज़ाब के लिए जल्दी मचा रहे हैं। और यदि एक निर्धारित समय तय न होता, तो उन पर अज़ाब आ चुका होता...} [53-55] .... 379 - अल्लाह तआला का कथन: {हे मेरे ईमान वाले बंदो! निःसंदेह मेरी पृथ्वी विशाल है, अतः तुम मेरी ही इबादत करो...} [56-60] 381

502 فهرست الجزء السادس عشر - فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿بے شک جس نے آپ پر قرآن فرض کیا ہے، وہ آپ کو دوبارہ لوٹنے کی جگہ (مکہ) واپس لے جائے گا۔ کہہ دیجیے: میرا رب زیادہ جانتا ہے کہ کون ہدایت لایا ہے اور کون کھلی گمراہی میں ہے...﴾ [85-88] .... 329 - تفسیر سورہ العنکبوت - فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿الٓمٓ ۝ کیا لوگوں نے یہ سمجھ رکھا ہے کہ وہ صرف اتنا کہنے پر چھوڑ دیے جائیں گے کہ: "ہم ایمان لائے" اور انہیں آزمایا نہیں جائے گا؟﴾ [1-3] .... 333 - فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿یا وہ لوگ جو برے اعمال کرتے ہیں، یہ سمجھتے ہیں کہ وہ ہم سے آگے نکل جائیں گے؟ وہ کتنا برا فیصلہ کرتے ہیں!﴾ [4-7] .... 337 - فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اور ہم نے انسان کو اس کے والدین کے ساتھ نیک سلوک کی تاکید کی ہے؛ اور اگر وہ تجھ پر اس بات کا زور دیں کہ تو میرے ساتھ اسے شریک ٹھہرائے جس کا تجھے علم نہیں، تو ان کا کہنا نہ مان...﴾ [8-9] .... 339 - فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اور لوگوں میں سے کوئی وہ ہے جو کہتا ہے: "ہم اللہ پر ایمان لائے،" پھر جب اسے اللہ کی راہ میں کوئی تکلیف پہنچتی ہے، تو وہ لوگوں کی دی ہوئی آزمائش کو اللہ کے عذاب جیسا سمجھ لیتا ہے...﴾ [10-11] .... 341 - فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اور کافروں نے ایمان والوں سے کہا: "تم ہمارے راستے کی پیروی کرو اور ہم تمہارے گناہ اٹھا لیں گے،" حالانکہ وہ ان کے گناہوں کا ذرہ برابر بوجھ اٹھانے والے نہیں ہیں۔ بے شک وہ جھوٹے ہیں...﴾ [12-13] .... 342 - فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اور ہم نے نوح کو ان کی قوم کی طرف بھیجا، تو وہ ان میں پچاس سال کم ایک ہزار سال تک رہے، پھر انہیں طوفان نے آ پکڑا جبکہ وہ ظالم تھے...﴾ [14-15] .... 345 - فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اور ابراہیم (کو یاد کرو) جب انہوں نے اپنی قوم سے کہا: "اللہ کی عبادت کرو اور اس سے ڈرو..."﴾ [16-19] .... 349 - فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿کہہ دیجیے: زمین میں چلو پھرو اور دیکھو کہ اس نے مخلوق کی ابتدا کیسے کی، پھر اللہ دوسری بار زندگی بخشے گا۔ بے شک اللہ ہر چیز پر قادر ہے...﴾ [20-25] .... 351 - فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿تو لوط ان پر ایمان لے

آئے اور (ابراہیم نے) کہا: "میں اپنے رب کی طرف ہجرت کرنے والا ہوں۔ بے شک وہی غالب اور حکمت والا ہے..."﴾ [26-27] .... 355 - فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اور لوط (کو یاد کرو) جب انہوں نے اپنی قوم سے کہا: "تم وہ بے حیائی کرتے ہو جو تم سے پہلے جہان والوں میں سے کسی نے نہیں کی..."﴾ [28-35] .... 357 - فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اور مدین کی طرف ان کے بھائی شعیب کو بھیجا، تو انہوں نے کہا: "اے میری قوم! اللہ کی عبادت کرو اور یومِ آخرت کی امید رکھو اور زمین میں فساد مچاتے نہ پھرو..."﴾ [36-37] .... 360 - فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اور عاد اور ثمود (کو بھی ہلاک کیا) اور ان کے مکانات سے (ان کا انجام) تمہارے لیے واضح ہو چکا ہے۔ اور شیطان نے ان کے اعمال ان کے لیے خوبصورت بنا دیے اور انہیں راستے سے روک دیا، حالانکہ وہ سمجھ بوجھ رکھتے تھے...﴾ [38] .... 361 - فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اور قارون، فرعون اور ہامان کو بھی۔ اور ان کے پاس موسیٰ واضح نشانیاں لے کر آئے تھے، تو انہوں نے زمین میں تکبر کیا اور وہ (اللہ سے) آگے نکلنے والے نہ تھے...﴾ [39-40] .... 362 - فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿ان لوگوں کی مثال جنہوں نے اللہ کے سوا سرپرست بنا رکھے ہیں، مکڑی کی سی ہے...﴾ [41-43] .... 363 - فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اللہ نے آسمانوں اور زمین کو حق کے ساتھ پیدا کیا ہے...﴾ [44-45] .... 366 - فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اور اہلِ کتاب سے بحث نہ کرو مگر اس طریقے سے جو سب سے بہتر ہو...﴾ [46-47] .... 371 - فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اور آپ اس سے پہلے کوئی کتاب نہیں پڑھتے تھے اور نہ ہی اسے اپنے دائیں ہاتھ سے لکھتے تھے، ورنہ یہ باطل پرست شک میں پڑ جاتے...﴾ [48] .... 373 - فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿بلکہ یہ تو واضح آیات ہیں ان لوگوں کے سینوں میں جنہیں علم دیا گیا ہے۔ اور ہماری آیات کا انکار صرف ظالم ہی کرتے ہیں...﴾ [49] .... 376 - فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اور انہوں نے کہا: "ان پر ان کے رب کی طرف سے نشانیاں کیوں نہیں اتاری گئیں؟"...﴾ [50-52] .... 377 - فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اور وہ آپ سے عذاب کی جلدی مچاتے ہیں۔ اور اگر ایک وقت مقرر نہ ہوتا، تو ان پر عذاب آ چکا ہوتا...﴾ [53-55] .... 379 - فرمانِ

باری تعالیٰ: ﴿اے میرے ایمان والے بندو! بے شک میری زمین وسیع ہے، پس تم میری ہی عبادت کرو...﴾ [56-60] 381

Index of the Sixteenth Part 503 - The Almighty says: {And if you asked them who created the heavens and the earth and subjected the sun and the moon, they would surely say, "Allah." Then how are they deluded?...} [61-62] .... 386 - The Almighty says: {And if you asked them who sends down water from the sky and gives life thereby to the earth after its lifelessness...} [63-64] .... 387 - The Almighty says: {And when they board a ship, they supplicate Allah, sincere to Him in religion. But when He delivers them to the land, at once they associate others with Him...} [65-66] .... 388 - The Almighty says: {Have they not seen that We made a safe sanctuary, while people are being snatched away all around them?...} [67-68] .... 389 - The Almighty says: {And those who strive for Us - We will surely guide them to Our ways. And indeed, Allah is with the doers of good...} [69] .... 390 Exegesis of Surah Ar-Rum - The Almighty says: {Alif, Lam, Meem. The Romans have been defeated...} [1-5] .... 392 - The Almighty says: {[It is] the promise of Allah. Allah does not fail in His promise, but most of the people do not know...} [6-7] .... 400 - The Almighty says: {Do they not reflect upon themselves? Allah created not the heavens and the earth and what is between them except in truth...} [8] .... 401 - The Almighty says: {Have they not traveled through the earth and observed how was the end of those before them?...} [9-10] .... 402 - The Almighty says: {Allah begins creation; then He will repeat it; then to Him you will be returned...} [11-15] .... 404 - The Almighty says: {And as for those who disbelieved and denied Our signs and the meeting of the Hereafter, those will be brought into the punishment [to remain]...} [16-18] .... 408 - The Almighty says: {He brings the living out of the dead and brings the dead out of the living and brings to life the earth after its lifelessness. And thus will you be brought out...} [19-26] .... 411 - The Almighty says: {And it is He who begins creation; then He repeats it, and that is [even] easier for Him. To Him belongs the highest attribute in the heavens and the earth. And He is the Exalted in Might, the Wise...} [27] .... 417 - The Almighty says: {He presents to you an example from yourselves: Do you have among those whom your right hands possess any partners...} [28] .... 420 - The Almighty says: {But those who wrong follow their [own] desires without knowledge. Then who can guide one whom Allah has sent astray? And for them there are no helpers...} [29-30] .... 421 - The Almighty says: {[Adhering to it], turning in repentance to Him, and fear Him and establish prayer and do not be of those who associate others with Allah...} [31-32] .... 430 - The Almighty says: {And when adversity touches the people, they call upon their Lord, turning in repentance to Him. Then when He lets them taste mercy from Him, at once a party of them associate others with their Lord...} [33-35] .... 433 - The Almighty says: {And when We let the people taste mercy, they rejoice at it...} [36] .... 434 - The

Almighty says: {Do they not see that Allah extends provision for whom He wills and restricts [it]? Indeed in that are signs for a people who believe...} [37-38] .... 435 - The Almighty says: {And whatever you give for interest to increase within the wealth of people will not increase with Allah. But what you give in zakah...} [39] .... 436 - The Almighty says: {Allah is the one who created you, then provided for you, then will cause you to die, then will give you life...} [40] .... 441 - The Almighty says: {Corruption has appeared throughout the land and sea by [reason of] what the hands of people have earned...} [41] .... 442 - The Almighty says: {Say, "Travel through the land and observe how was the end of those before. Most of them were associators [of others with Allah]." } [42-43] .... 444 - The Almighty says: {Whoever disbelieves - upon him is the consequence of his disbelief...} [44-46] .... 445 - The Almighty says: {And We have already sent before you messengers to their people, and they came to them with clear evidences; then We took retribution from those who committed crimes...} [47-49] 446

सोलहवें भाग की अनुक्रमणिका ५०३ - अल्लाह तआला का फरमान: {और यदि आप उनसे पूछें कि आसमानों और ज़मीन को किसने पैदा किया और सूरज और चाँद को काम में लगा दिया, तो वे ज़रूर कहेंगे, "अल्लाह"। फिर वे कहाँ भटके जा रहे हैं?...} [६१-६२] .... ३८६ - अल्लाह तआला का फरमान: {और यदि आप उनसे पूछें कि किसने आसमान से पानी बरसाया और उसके ज़रिए ज़मीन को उसकी मौत के बाद ज़िंदा किया...} [६३-६४] .... ३८७ - अल्लाह तआला का फरमान: {फिर जब वे कश्ती पर सवार होते हैं, तो अल्लाह को पुकारते हैं, दीन को उसी के लिए खालिस करते हुए। फिर जब वह उन्हें निजात देकर खुश्की तक पहुँचा देता है, तो वे फौरन शिर्क करने लगते हैं...} [६५-६६] .... ३८८ - अल्लाह तआला का फरमान: {क्या उन्होंने नहीं देखा कि हमने एक अमन वाला हरम बनाया है, जबकि लोग उनके आस-पास से उचक लिए जाते हैं?...} [६७-६८] .... ३८९ - अल्लाह तआला का फरमान: {और जिन लोगों ने हमारे लिए कोशिश की, हम ज़रूर उन्हें अपने रास्ते दिखाएँगे। और बेशक अल्लाह नेकी करने वालों के साथ है...} [६९] .... ३९० तफ़्सीर सूरह अर-रूम - अल्लाह तआला का फरमान: {अलिफ़-लाम-मीम। रोमी मगलूब (पराजित) हो गए...} [१-५] .... ३९२ - अल्लाह तआला का फरमान: {अल्लाह का वादा। अल्लाह अपने वादे के खिलाफ नहीं करता, लेकिन अक्सर लोग नहीं जानते...} [६-७] .... ४०० - अल्लाह तआला का फरमान: {क्या उन्होंने अपने आप में गौर नहीं किया? अल्लाह ने आसमानों और ज़मीन को और जो कुछ उनके दरमियान है, हक के साथ ही पैदा किया है...} [८] .... ४०१ - अल्लाह तआला का फरमान: {क्या उन्होंने ज़मीन में सैर नहीं की कि देखते कि उन लोगों का अंजाम कैसा हुआ जो उनसे पहले थे?...} [९-१०] .... ४०२ - अल्लाह तआला का फरमान: {अल्लाह ही पैदाइश की शुरुआत करता है, फिर वही उसे दोबारा पैदा करेगा, फिर तुम उसी की तरफ लौटाए जाओगे...} [११-१५] .... ४०४ - अल्लाह तआला का फरमान: {और रहे वे लोग जिन्होंने कुफ्र किया और हमारी आयतों और आखिरत की मुलाकात को झुठलाया, तो वे अज़ाब में हाज़िर रखे जाएँगे...} [१६-१८] .... ४०८ - अल्लाह तआला का फरमान: {वह ज़िंदा को मुर्दा से निकालता है और मुर्दा को ज़िंदा से निकालता है और ज़मीन को उसकी मौत के बाद ज़िंदा करता है। और इसी तरह तुम निकाले जाओगे...} [१९-२६] .... ४११ - अल्लाह तआला का फरमान: {और वही है जो पैदाइश की इब्तिदा करता है, फिर उसे दोबारा पैदा करेगा और वह उस पर ज़्यादा आसान है। और आसमानों और ज़मीन में उसी की मिसाल सबसे ऊँची है। और वह ज़बरदस्त हिकमत वाला है...} [२७] .... ४१७ - अल्लाह तआला का फरमान: {उसने तुम्हारे लिए खुद तुम्हारी अपनी जात से एक मिसाल बयान की: क्या तुम्हारे उन (गुलामों) में से कोई तुम्हारे शरीक हैं जो तुम्हारे कब्ज़े में हैं...} [२८] .... ४२० - अल्लाह तआला का फरमान: {बल्कि ज़ालिमों ने बिना इल्म के अपनी

ख्वाहिशों की पैरवी की। तो उसे कौन हिदायत दे सकता है जिसे अल्लाह ने गुमराह कर दिया हो? और उनका कोई मददगार न होगा...} [२९-३०] .... ४२१ - अल्लाह तआला का फरमान: {उसी की तरफ रुजू होते हुए और उससे डरो और नमाज़ कायम करो और मुशरिकों में से न हो जाना...} [३१-३२] .... ४३० - अल्लाह तआला का फरमान: {और जब लोगों को कोई तकलीफ पहुँचती है, तो वे अपने रब को पुकारते हैं, उसी की तरफ रुजू होते हुए। फिर जब वह उन्हें अपनी तरफ से रहमत का मज़ा चखाता है, तो उनमें से एक गिरोह अपने रब के साथ शिर्क करने लगता है...} [३३-३५] .... ४३३ - अल्लाह तआला का फरमान: {और जब हम लोगों को रहमत का मज़ा चखाते हैं, तो वे उससे खुश हो जाते हैं...} [३६] .... ४३४ - अल्लाह तआला का फरमान: {क्या उन्होंने नहीं देखा कि अल्लाह जिसके लिए चाहता है रिज़्क़ कुशादा कर देता है और तंग कर देता है? बेशक इसमें उन लोगों के लिए निशानियाँ हैं जो ईमान लाते हैं...} [३७-३८] .... ४३५ - अल्लाह तआला का फरमान: {और जो तुम सूद देते हो ताकि लोगों के माल में बढ़ जाए, तो वह अल्लाह के पास नहीं बढ़ता। और जो तुम ज़कात देते हो...} [३९] .... ४३६ - अल्लाह तआला का फरमान: {अल्लाह वह है जिसने तुम्हें पैदा किया, फिर तुम्हें रिज़्क़ दिया, फिर तुम्हें मौत देगा, फिर तुम्हें ज़िंदा करेगा...} [४०] .... ४४१ - अल्लाह तआला का फरमान: {ज़मीन और समंदर में फसाद फैल गया है उन कामों की वजह से जो लोगों के हाथों ने किए...} [४१] .... ४४२ - अल्लाह तआला का फरमान: {कह दीजिए, "ज़मीन में सैर करो और देखो कि उन लोगों का अंजाम कैसा हुआ जो पहले थे। उनमें से अक्सर मुशरिक थे।" } [४२-४३] .... ४४४ - अल्लाह तआला का फरमान: {जिसने कुफ्र किया, तो उसका कुफ्र उसी पर है...} [४४-४६] .... ४४५ - अल्लाह तआला का फरमान: {और यकीनन हमने आपसे पहले रसूलों को उनकी कौमों की तरफ भेजा, तो वे उनके पास वाज़ेह निशानियाँ लेकर आए। फिर हमने उन लोगों से इंतकाम लिया जिन्होंने जुर्म किए थे...} [४७-४९] ४४६

فہرست پارہ سولہواں ۵۰۳ - قول باری تعالیٰ: ﴿وَلَئِن سَأَلْتَهُم مَّنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ فَأَنَّىٰ يُؤْفَكُونَ...﴾ [۶۱-۶۲] .... ۳۸۶ - قول باری تعالیٰ: ﴿وَلَئِن سَأَلْتَهُم مَّن نَّزَّلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ مِن بَعْدِ مَوْتِهَا...﴾ [۶۳-۶۴] .... ۳۸۷ - قول باری تعالیٰ: ﴿فَإِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلْكِ دَعَوُا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ إِذَا هُمْ يُشْرِكُونَ...﴾ [۶۵-۶۶] .... ۳۸۸ - قول باری تعالیٰ: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا وَيُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ...﴾ [۶۷-۶۸] .... ۳۸۹ - قول باری تعالیٰ: ﴿وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ...﴾ [۶۹] .... ۳۹۰ تفسیر سورۃ الروم - قول باری تعالیٰ: ﴿الم . غُلِبَتِ الرُّومُ...﴾ [۱-۵] .... ۳۹۲ - قول باری تعالیٰ: ﴿وَعْدَ اللَّهِ لَا يُخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ...﴾ [۶-۷] .... ۴۰۰ - قول باری تعالیٰ: ﴿أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنفُسِهِم ۗ مَّا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ...﴾ [۸] .... ۴۰۱ - قول باری تعالیٰ: ﴿أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ...﴾ [۹-۱۰] .... ۴۰۲ - قول باری تعالیٰ: ﴿اللَّهُ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ...﴾ [۱۱-۱۵] .... ۴۰۴ - قول باری تعالیٰ: ﴿وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَلِقَاءِ الْآخِرَةِ فَأُولَٰئِكَ فِي الْعَذَابِ مُحْضَرُونَ...﴾ [۱۶-۱۸] .... ۴۰۸ - قول باری تعالیٰ: ﴿يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَيُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَكَذَٰلِكَ تُخْرَجُونَ...﴾ [۱۹-۲۶] .... ۴۱۱ - قول باری تعالیٰ: ﴿وَهُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ وَلَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلَىٰ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ...﴾ [۲۷] .... ۴۱۷ - قول باری تعالیٰ: ﴿ضَرَبَ لَكُم مَّثَلًا مِّنْ أَنفُسِكُمْ ۖ هَل لَّكُم مِّن مَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُم مِّن شُرَكَاءَ...﴾ [۲۸] .... ۴۲۰ - قول باری تعالیٰ: ﴿بَلِ اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَهْوَاءَهُم بِغَيْرِ عِلْمٍ ۖ فَمَن يَهْدِي مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ وَمَا لَهُم مِّن نَّاصِرِينَ...﴾ [۲۹-۳۰] .... ۴۲۱ - قول باری تعالیٰ: ﴿مُنِيبِينَ إِلَيْهِ وَاتَّقُوهُ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُشْرِكِينَ...﴾ [۳۱-۳۲] .... ۴۳۰ - قول باری تعالیٰ: ﴿وَإِذَا مَسَّ النَّاسَ ضُرٌّ دَعَوْا رَبَّهُم مُّنِيبِينَ إِلَيْهِ ثُمَّ إِذَا أَذَاقَهُم مِّنْهُ رَحْمَةً إِذَا فَرِيقٌ مِّنْهُم بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ...﴾ [۳۳-۳۵] .... ۴۳۳ - قول باری تعالیٰ: ﴿وَإِذَا أَذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً فَرِحُوا بِهَا...﴾

[٣٦] .... ٤٣٤ - قول بارى تعالىٰ: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ وَيَقْدِرُ ۚ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ...﴾ [٣٧-٣٨] .... ٤٣٥ - قول بارى تعالىٰ: ﴿وَمَا آتَيْتُم مِّن رِّبًا لِّيَرْبُوَ فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُو عِندَ اللَّهِ وَمَا آتَيْتُم مِّن زَكَاةٍ...﴾ [٣٩] .... ٤٣٦ - قول بارى تعالىٰ: ﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ...﴾ [٤٠] .... ٤٤١ - قول بارى تعالىٰ: ﴿ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ...﴾ [٤١] .... ٤٤٢ - قول بارى تعالىٰ: ﴿قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلُ كَانَ أَكْثَرُهُم مُّشْرِكِينَ...﴾ [٤٢-٤٣] .... ٤٤٤ - قول بارى تعالىٰ: ﴿مَن كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ...﴾ [٤٤-٤٦] .... ٤٤٥ - قول بارى تعالىٰ: ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ رُسُلًا إِلَىٰ قَوْمِهِمْ فَجَاءُوهُم بِالْبَيِّنَاتِ فَانتَقَمْنَا مِنَ الَّذِينَ أَجْرَمُوا...﴾ [٤٧-٤٩] ٤٤٦

Index of the Sixteenth Part

504

- The words of Allah Almighty: {So look at the traces of Allah's mercy - how He gives life to the earth after its lifelessness...} [50] 448
- The words of Allah Almighty: {But if We should send a [bad] wind and they saw [their crops] turned yellow, they would remain thereafter disbelievers...} [51-53] 449
- The words of Allah Almighty: {Allah is He who created you from weakness, then settled after weakness strength, then settled after strength weakness...} [54] 450
- The words of Allah Almighty: {And the Day the Hour appears the criminals will swear they had remained but an hour...} [55] 451
- The words of Allah Almighty: {But those who were given knowledge and faith will say, 'You remained in the decree of Allah until the Day of Resurrection'...} [56] 452
- The words of Allah Almighty: {So that Day their excuse will not benefit those who wronged, nor will they be asked to appease [Allah]...} [57-60] 453

- Surah Luqman:

- The words of Allah Almighty: {Alif, Lam, Meem. These are verses of the wise Book...} [1-5] 455
- The words of Allah Almighty: {And of the people is he who purchases the amusement of speech to mislead [others] from the way of Allah without knowledge...} [6] 456
- The words of Allah Almighty: {And when Our verses are recited to him, he turns away arrogantly as if he had not heard them, as if there was in his ears deafness. So give him tidings of a painful punishment...} [7-9] 465
- The words of Allah Almighty: {He created the heavens without pillars that you see...} [10-11] 466
- The words of Allah Almighty: {And We had certainly given Luqman wisdom [and said], 'Be grateful to Allah'...} [12] 467
- The words of Allah Almighty: {And [mention, O Muhammad], when Luqman said to his son while he was advising him, 'O my son, do not associate [anything] with Allah'...} [13] 471

- The words of Allah Almighty: {And We have enjoined upon man [care] for his parents. His mother carried him, [increasing her] in weakness upon weakness...} [14-15] 472
- The words of Allah Almighty: {O my son, indeed if it should be the weight of a mustard seed...} [16] 476
- The words of Allah Almighty: {O my son, establish prayer, enjoin what is right, forbid what is wrong...} [17] 479
- The words of Allah Almighty: {And do not turn your cheek [in contempt] toward people and do not walk through the earth exultantly...} [18] 480
- The words of Allah Almighty: {And be moderate in your pace and lower your voice...} [19] 482
- The words of Allah Almighty: {Do you not see that Allah has made subject to you whatever is in the heavens and whatever is in the earth...} [20-21] 485
- The words of Allah Almighty: {And whoever submits his face to Allah while he is a doer of good - then he has grasped the most trustworthy handhold. And to Allah will be the outcome of [all] matters...} [22] 487
- The words of Allah Almighty: {And whoever disbelieves - let not his disbelief grieve you...} [23-26] 488
- The words of Allah Almighty: {And if whatever trees upon the earth were pens...} [27] 489
- The words of Allah Almighty: {Your creation and your resurrection are but as a single soul...} [28] 491
- The words of Allah Almighty: {Do you not see that Allah causes the night to enter the day and causes the day to enter the night...} [29-31] 492
- The words of Allah Almighty: {And when waves come over them like canopies, they supplicate Allah, sincere to Him in religion...} [32] 493
- The words of Allah Almighty: {O mankind, fear your Lord and fear a Day when no father will avail his son...} [33] 495
- The words of Allah Almighty: {Indeed, Allah [alone] has knowledge of the Hour and sends down the rain and knows what is in the wombs...} [34] 496
- Index 499

सोलहवें भाग का सूचकांक

504

- अल्लाह तआला का कथन: {तो अल्लाह की रहमत के निशानों को देखो कि वह किस प्रकार धरती को उसकी निर्जीवता के पश्चात जीवन प्रदान करता है...} [50] 448
- अल्लाह तआला का कथन: {और यदि हम कोई हवा भेजें और वे उसे (अपनी फसलों को) पीला हुआ देखें, तो वे उसके पश्चात कुफ्र (अकृतज्ञता) करने लगें...} [51-53] 449
- अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह ही है जिसने तुम्हें निर्बलता से पैदा किया, फिर निर्बलता के पश्चात शक्ति प्रदान की, फिर शक्ति के पश्चात निर्बलता...} [54] 450
- अल्लाह तआला का कथन: {और जिस दिन कयामत आएगी, अपराधी कसम खाएँगे कि वे केवल एक घड़ी ही ठहरे थे...} [55] 451
- अल्लाह तआला का कथन: {किन्तु जिन्हें ज्ञान और ईमान दिया गया वे कहेंगे, 'तुम तो अल्लाह के विधान के अनुसार पुनरुत्थान के दिन तक ठहरे रहे'...} [56] 452
- अल्लाह तआला का कथन: {अतः उस दिन उन लोगों को उनका बहाना कोई लाभ न देगा जिन्होंने जुल्म किया, और न उनसे क्षमा माँगने को कहा जाएगा...} [57-60] 453

- सूरह लुकमान:

- अल्लाह तआला का कथन: {अलिफ. लाम. मीम. ये हिकमत वाली किताब की आयतें हैं...} [1-5] 455
- अल्लाह तआला का कथन: {और लोगों में कोई ऐसा भी है जो मनोरंजन की बातें मोल लेता है ताकि बिना ज्ञान के अल्लाह के मार्ग से भटका दे...} [6] 456
- अल्लाह तआला का कथन: {और जब उसे हमारी आयतें सुनाई जाती हैं, तो वह अहंकार करते हुए मुँह फेर लेता है मानो उसने उन्हें सुना ही नहीं, मानो उसके कानों में बोझ है। अतः उसे दुखद यातना की शुभ सूचना दे दो...} [7-9] 465
- अल्लाह तआला का कथन: {उसने आकाशों को बिना उन स्तंभों के बनाया जिन्हें तुम देख सको...} [10-11] 466
- अल्लाह तआला का कथन: {और हमने लुकमान को हिकमत (तत्वदर्शिता) प्रदान की थी कि 'अल्लाह का आभार स्वीकार करो'...} [12] 467

- अल्लाह तआला का कथन: {और याद करो जब लुकमान ने अपने बेटे से कहा, जबकि वह उसे नसीहत कर रहा था, 'ऐ मेरे बेटे! अल्लाह के साथ किसी को साझी न बनाना'...} [13] 471
- अल्लाह तआला का कथन: {और हमने मनुष्य को उसके माता-पिता के प्रति ताकीद की है। उसकी माँ ने कमजोरी पर कमजोरी सहकर उसे पेट में रखा...} [14-15] 472
- अल्लाह तआला का कथन: {ऐ मेरे बेटे! यदि वह (अमल) राई के दाने के बराबर भी हो...} [16] 476
- अल्लाह तआला का कथन: {ऐ मेरे बेटे! नमाज़ कायम करो, भलाई का आदेश दो और बुराई से रोको...} [17] 479
- अल्लाह तआला का कथन: {और लोगों के लिए अपना गाल न फुला (अहंकार न कर) और धरती पर इतराकर न चल...} [18] 480
- अल्लाह तआला का कथन: {और अपनी चाल में मध्यम मार्ग अपनाओ और अपनी आवाज़ धीमी रखो...} [19] 482
- अल्लाह तआला का कथन: {क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह ने तुम्हारे लिए उन सब चीज़ों को काम में लगा रखा है जो आकाशों में हैं और जो धरती में हैं...} [20-21] 485
- अल्लाह तआला का कथन: {और जो अपना मुँह अल्लाह के प्रति झुका दे और वह नेक हो, तो उसने मज़बूत सहारा थाम लिया। और सब कामों का परिणाम अल्लाह ही के हाथ में है...} [22] 487
- अल्लाह तआला का कथन: {और जो कुफ्र करे तो उसका कुफ्र तुम्हें दुखी न करे...} [23-26] 488
- अल्लाह तआला का कथन: {और यदि धरती में जितने वृक्ष हैं वे सब कलमें बन जाएँ..} [27] 489
- अल्लाह तआला का कथन: {तुम्हारा पैदा करना और तुम्हारा दोबारा जीवित करना तो बस एक अकेले जीव की तरह है...} [28] 491
- अल्लाह तआला का कथन: {क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह रात को दिन में पिरोता है और दिन को रात में पिरोता है...} [29-31] 492
- अल्लाह तआला का कथन: {और जब उन पर मौज सायाबानों की तरह छा जाती है, तो वे अल्लाह को पुकारते हैं, धर्म को उसी के लिए शुद्ध करते हुए...} [32] 493

• अल्लाह तआला का कथन: {ऐ लोगो! अपने रब का डर रखो और उस दिन से डरो जब कोई बाप अपने बेटे के काम न आएगा...} [33] 495
• अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह अल्लाह ही के पास कयामत का ज्ञान है और वही वर्षा बरसाता है और वह जानता है जो कुछ गर्भाशयों में है...} [34] 496
• अनुक्रमणिका 499

سولہویں پارے کی فہرست

۵۰۴

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَانظُرْ إِلَى آثَارِ رَحْمَتِ اللَّهِ كَيْفَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا ...﴾ [۵۰] ۴۴۸
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَئِنْ أَرْسَلْنَا رِيحًا فَرَأَوْهُ مُصْفَرًّا لَّظَلُّوا مِن بَعْدِهِ يَكْفُرُونَ ...﴾ [۵۱-۵۳] ۴۴۹
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُم مِّن ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِن بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِن بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا ...﴾ [۵۴] ۴۵۰
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُقْسِمُ الْمُجْرِمُونَ مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍ...﴾ [۵۵] ۴۵۱
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَالْإِيمَانَ لَقَدْ لَبِثْتُمْ فِي كِتَابِ اللَّهِ إِلَى يَوْمِ الْبَعْثِ...﴾ [۵۶] ۴۵۲
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَيَوْمَئِذٍ لَّا يَنفَعُ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَعْذِرَتُهُمْ وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ ...﴾ [۵۷-۶۰] ۴۵۳
- سورہ لقمان:
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿الم . تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ...﴾ [۱-۵] ۴۵۵
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَن سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ ...﴾ [۶] ۴۵۶

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِذَا تُتْلَى عَلَيْهِ آيَاتُنَا وَلَّى مُسْتَكْبِرًا كَأَن لَّمْ يَسْمَعْهَا كَأَنَّ فِي أُذُنَيْهِ وَقْرًا فَبَشِّرْهُ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ...﴾ [۷-۹] ۴۶۵

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا...﴾ [۱۰-۱۱] ۴۶۶

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنِ اشْكُرْ لِلَّهِ...﴾ [۱۲] ۴۶۷

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ...﴾ [۱۳] ۴۷۱

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَوَصَّيْنَا الْإِنسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَى وَهْنٍ...﴾ [۱۴-۱۵] ۴۷۲

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿يَا بُنَيَّ إِنَّهَا إِن تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِّنْ خَرْدَلٍ...﴾ [۱۶] ۴۷۶

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنكَرِ...﴾ [۱۷] ۴۷۹

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا...﴾ [۱۸] ۴۸۰

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَاقْصِدْ فِي مَشْيِكَ وَاغْضُضْ مِن صَوْتِكَ...﴾ [۱۹] ۴۸۲

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ...﴾ [۲۰-۲۱] ۴۸۵

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَن يُسْلِمْ وَجْهَهُ إِلَى اللَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى وَإِلَى اللَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ...﴾ [۲۲] ۴۸۷

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَن كَفَرَ فَلَا يَحْزُنكَ كُفْرُهُ...﴾ [۲۳-۲۶] ۴۸۸

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَوْ أَنَّمَا فِي الْأَرْضِ مِن شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ...﴾ [۲۷] ۴۸۹

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَّا خَلْقُكُمْ وَلَا بَعْثُكُمْ إِلَّا كَنَفْسٍ وَاحِدَةٍ...﴾ [۲۸] ۴۹۱

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ...﴾ [۲۹-۳۱] ۴۹۲

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِذَا غَشِيَهُم مَّوْجٌ كَالظُّلَلِ دَعَوُا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ...﴾ [۳۲] ۴۹۳

• الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمْ وَاخْشَوْا يَوْمًا لَّا يَجْزِي وَالِدٌ عَن وَلَدِهِ...﴾ [۳۳] ۴۹۵

• الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ اللَّهَ عِندَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ...﴾ [۳۴] ۴۹۶

• فہرست ۴۹۹